

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला

(ग्रन्थ संख्या ४२)

नम्बर्स १८६-१८७-२०१-२१७-२५९-२६०-२६३-२६४-
२७७-२७८-२८४-२९२-३०१-३१९-३३७-३३९-
३४३-३४६-३४९-३६२-३६५ ।

गादाधरी

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या

श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

१-४ खण्डान्तं म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदिना, म० म० प० वामाचरण-
भट्टाचार्येण च; ५-११ खण्डान्तं म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना,
म० म० वामाचरणभट्टाचार्येण न्यायाचार्य श्रीरामशास्त्रिणा च; १२-१४
खण्डान्तं म० म० प० वामाचरणभट्टाचार्येण, न्यायाचार्य श्रीरामशा-
स्त्रिणा च; १५-२१ खण्डान्तं म० म० प० वामाचरणभट्टाचार्येण,
न्यायोपाध्याय पं० दुर्गिराजशास्त्रिणा च संशोधितम् ।

प्रकाशकः-

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः—

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी ।

१९८३

हमारे यहां हर तरहकी छपाई व जिल्दसाजीका कार्य भी होता है ।
हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः,

चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर छेन,
यनारस सिटी ।

अनुमानगादाधर्या उपोद्घातः ।

(१) न्यायशास्त्रस्य माहात्म्यम् ।

अथेयं प्रकाशयते मुद्रयित्वा नव्यन्यायशास्त्रचूडामणि-मणिग्रन्थ-
व्याख्यानरूपायाः शिरोमणिरित्यपरसंज्ञया प्रथिताया दीधितेष्टीका
गादाधरी । एतस्याः खलु निर्माता तर्ककर्मशप्रज्ञाप्रतिभाप्रभाप्रभाव-
विहितानेकनिबन्धो यद्गदेशीयविद्वन्मण्डलाभ्यर्हितपादपीठस्तांकि-
कुलनिकरकैरवकलाकरो बुधकुलकलापकमनीयावनितलस्फुरन्मनी-
पाविकाशित आगम इव सदा लोकहितपरायणः पुरन्दरोद्यानमिव
विमत्सरः विदुरोऽपि धृतराष्ट्रपक्षपतः कुलाचारनिरतोपि कौलाचा-
रविरतः कारुण्यकेदारङ्कारुण्यकुङ्कुमस्य क्षीरसागरो विवेकरत्नविस-
रस्याप्रतिमप्रतिभाप्रसारविनिर्जितप्रतिपक्षाचार्यवर्यो श्रीजीवाचार्यतः
प्राप्तजन्मा द्विजवरो नव्यनैयायिकानामग्रणीर्गदाधरभट्टाचार्यः । नव्य-
न्यायशास्त्रस्यातिगहनस्य योजभूतं शाडपदार्थतत्त्वविवेकदृष्टिसिद्धौ-
पधायमानं न्यायदर्शनमप्रतिरूपस्वरूपसंसारान्धकूपप्रतिघातविक-
लीकृतानसुभृतः समुद्दिधीर्पुणा करुणावरुणालयेन भगवता महर्षिणा
गोतमेन व्यरविः । तच्च—

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या होताश्चतुर्दश ॥

इत्यादिनोक्तचतुर्दशविद्यासु न्यायविस्तरपदेन संगृहीतं न्यायवार्ति-
कभूमिकायां म० म० पं० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिभिः ध्रुतिस्मृत्यादि-
प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकं यथा प्रशंसितं, परमतद्रूपणोच्चारणे चास्य यथा बौ-
द्धादिनास्तिकदर्शनेभ्यः प्राचीनत्वं च व्यवस्थापितं तत्तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
तस्यैव च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यप्रमाणचतुष्टयवादिनो महर्षेर्मत-
मवलम्बमानेन लोकोत्तरनव्यन्यायप्रपञ्चप्रज्ञापतिना महार्षिकल्पेन धी-
मद्ब्रह्मज्ञेयोपाध्यायेन प्रमाणादिषोडशपदार्थनिरूपणपरस्य पञ्चाध्याय्या-
त्मकस्य न्यायशास्त्रस्य प्रमाणप्रकरणात्मकमेकांशमवलम्ब्य प्रमा-
णचतुष्टयव्यवस्थापनपरो युक्तिदीप्तिजालजटिलस्तत्त्वचिन्तामणिर्म-
हानिबन्धः सर्वेषां प्रमेयज्ञानसौलभ्याय प्रमाणतत्त्वावधारणार्थमेव
निरमायि । तत्रेदमादिमं धारुणम्—अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्न-
मुद्दिधीर्पुरादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिको परमकारुणि-

को मुनिः प्रणिनाय तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगम इत्यादावसूत्रयत् । तेष्वपि प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थि-
तिरिति प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते' इति । 'न्यायदर्शनस्थं प्रत्यक्षानु-
मानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इति पञ्चदशाक्षरात्मकं १ अ० १ आ० ३
सूत्रमेकमेवावलम्ब्य श्लोकद्वादशसाहस्र्यात्मकश्चिन्तामणिमहानिबन्धो
(१) गङ्गेशोपाध्यायेन स्वमतिप्रागल्भ्येन यथा विदधे तथा नाव्यक्तं न-
व्यन्यायाम्बुधिपरिशीलनपराणां तर्करसिकानाम् । स चेदानीं मि-
थिला-बङ्ग-द्रविडादिदेशीयैर्महापण्डितैः साक्षात् परम्परया वा व्या-
ख्यातः क्रीडपत्रादिमिरलङ्कृतः श्लोकानां लक्ष्णामष्टाविंशत्योपवृ-
हितो नव्यन्यायशास्त्रत्वेन व्यवहर्ति गमितोऽनेकैर्मरतीयैः पाश्चात्यै-
श्च विद्वद्भिः । एतेनाऽस्य ग्रन्थस्य नवीनत्वन्तर्द्व्याख्यानरूपाणां च
दीधिति-जागदीशी-माथुरी-गादाधरी-क्रीडपत्रादीनां प्रलापत्वमात्र-
त्वं चेति निरस्तम् । शास्त्रतात्पर्यानवबोधात् गोतमीयसूत्राधारेणास्य
विनिर्मितत्वाच्च । सूत्रभाष्यवार्तिकादीन्येवानवस्थितानि नवीनान्य-
कर्मण्याणि चेत्यार्थाक्षेपेण न्यायस्य समूलोच्छेदं कर्तुमिच्छन्तोऽ-
विज्ञातन्यायागममहिमानः पल्लवप्राहिपाण्डित्येनैव नैयायिकमन्याः
पाश्चात्या अभिनवदार्शनिकास्तवस्माभिः खद्योतभाष्यचन्द्राख्यटीका-
द्वयसहितस्य भाष्यस्य भूमिकायां दत्तोत्तरा इति विरम्यतेऽत्रास्मा-
द्विशामवर्णनीये न्यायशास्त्रस्य गांभीर्ये । अत एवोक्तं रघुनाथतात्त्विक-
शिरोमणिनाऽनुमानचिन्तामणिदीधितौ—

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकाश्विबन्धमप्यत्र ।

अस्य तु किमपि रहस्यं केव न विशातुमीशते सुधियः ॥

एवमुदयनाचार्यश्रीहर्षादिभिरपि तत्रतत्र प्रतिमादितमेवास्य मा-
हात्म्यम् ।

(२) न्यायशास्त्रस्य नव्यप्राच्यविवेकः ।

केचित्तु अवच्छेदकावच्छिन्नशब्दादिमिथ्याख्यातत्वेनास्य नवीनत्व-
साधनमिच्छन्ति । तदपि शास्त्रतात्पर्यस्यानवगमाच्च युक्तमिति
ग्रमः । अन्यथा पातञ्जलदर्शनीयसमाधिपादस्य 'पूर्वेषामपि गुरुः का-

(१) गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतोर्ना नव्यनैयायिकाकानामैतिहा' विषय-
विवेचनप्रकरणे यथाक्रममुपपदमेव टिप्पण्यामुपपादयिष्यते ।

लेमाऽनवच्छेदात्' इति २६ सूत्रे तद्भाष्यादौ चावच्छेदकादिशब्दानां व्यवहारात् तेषामपि नव्यत्वं स्यात् ।

इदमत्र चिचार्थते । किं तावत् न्यायशास्त्रस्य प्राचीनत्वमर्वाचीनत्वं वा ? यद्यपि सूत्रकारीयप्रमाणभागनिरूपकत्वाद्गङ्गेशोपाध्यायप्रचलितशैलीसम्पन्नानां ग्रन्थानामव्यावृत्त्यावत्प्राचीनत्वान्तरभावः समुचितः, तथा तत्त्वचिन्तामण्यादिगादाधर्यन्तेषु सविवेचनेषु ग्रन्थेषु कुत्रापि आदायन्ते वा नव्यशास्त्रं प्राच्यः न्यायशास्त्रं चेति व्यपदेशस्यादर्शनात्सकलमेव न्यायशास्त्रमेकविधमेव भवितुं युक्तम्, तथापि भारद्वाजकृतस्य न्यायवार्तिकस्य 'अतिजरतीना'मित्यादिवाक्येन प्राचीनत्वं संस्थापयन्तो वाचस्पतिमिश्रादय एव प्राच्यनव्यव्यवहारे प्रमाणम् । नचैवमपि तत्त्वचिन्तामण्यादिनिबन्धानां नव्यत्वं पूर्वोक्तरीत्याऽसंभवीति वाच्यम् । न्यायसारमारभ्योपलभ्यमानेषु न्यायशास्त्रनिबन्धेषु 'इति प्राच्याः इति नव्या' इत्यादिना विद्वत्समयव्यवहारस्य प्रचलितत्वेन तन्निरासस्याशङ्क्यत्वात् ।

अत्र केचित् । आत्मादिप्रमेयपदार्थानां तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयमङ्गीकुर्वन्निःशैतमादिमहर्षिभिर्निरात्मविज्ञानात्मवादिचार्वाक्यौद्धादिपराजयार्थमात्मनोऽनुमानेन सिद्धिस्तावत् प्रदर्शिता । परार्थानुमानापरपर्यायस्य च न्यायस्य पूर्वाङ्गोत्तराङ्गसाकल्येनैव वस्तुसाधनक्षमत्वमिति तदनुसारिणां सूत्रग्रन्थानां शास्त्रीयसकलपदार्थप्रतिपादकानां भाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकादिव्याख्याग्रन्थानां समानतन्त्रसिद्धानां चोक्तलक्षणसम्पन्नानां प्राचीनत्वम् । तदेकदेशप्रमाणव्याख्यानरूपाणान्तु तत्त्वचिन्तामण्यादीनां सव्याख्यानां निबन्धानां नव्यत्वमित्याहुः ।

तन्मन्दम् । तथासति प्रमाणमात्रविवेचनपराणां जैनबौद्धादिग्रन्थानां प्राचीनानामपि नव्यत्वव्यवहार आपद्येत ।

अपरे तु बाहुल्येन नास्तिकत्वेनाभिमतानां चार्वाक्यौद्धादीनामेव तत्त्वचिन्तामणिपूर्वकालीनेषु सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु खण्डनस्योपलम्भात्तेषां पुराणत्वव्यवहारः, तत्त्वचिन्तामण्यादिषु तु नास्तिकत्वेन गृहीतानां मीमांसा-सांख्यादिदर्शनानामेवाधिशेष इति नव्यत्वव्यपदेश इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु 'अलौकिकनूतनप्रतिभाशालिना' विद्वद्वरेण गङ्गेशोपाध्यायेन भाष्यग्रन्थं मन्थानं विधाय तात्पर्यटीकादिङ्नागादिनिबन्ध-

प्रप्रहेन्यायघेगेपिकसूत्राम्बुधिं मथित्वा तत्सारभूतोऽयं तत्त्वचिन्ता
मणिर्नूतन एवोदपादीति तत्कालमारभ्य विनिर्मितस्य न्यायशास्त्रनि-
करस्य नव्यत्वव्यवहार इति युक्तमुत्पश्यामः ।

केचित्तु विह्वानोऽस्य न्यायशास्त्रस्य प्राच्यं-नव्यं-नव्यनव्यं चेति
त्रिविधं विभागं वदन्ति । तत्र सूत्रकारमारभ्योदयनात्पूर्वजातं प्राच्यम् (१)
उदयनाद्देशाढा दीधितिकारात्प्राग् नव्यम् (२) शिरोमणिमारभ्य
निबद्धं तु सर्वं न्यायशास्त्रं नव्यनव्यमिति (३) ति तेषामाशयः ।

अत्र तृतीयविभागस्य मूलं विमृश्यमाणमचच्छेदकादिप्रवेशनिव-
न्धनमेव प्रतिभासते, तत्र व्यभिचरितत्वाद्युक्तमित्युक्तमेव । किञ्चैवं
सति 'अतिजरत्तीना' मिति वाचस्पत्यवचनाद्योतुर्विध्यमप्यापद्येत ।
प्रदर्शितवचनबलेनोद्योतकारान्तानां गौतमरुणादादीनामतिप्राचीनत्व-
मुद्योतकरभारद्वाजोत्तरकालवर्तिनां पुराणत्वं स्वस्य स्वसमकाल-
स्थितानामुदयनादीनां च नव्यत्वमाविष्कुर्यता तदुत्तरसमयजातानां
गङ्गेशोपाध्यायादीनां नव्यनव्यत्वस्य संभवदुक्तिकतया (१) अतिप्रा-
चीन (२) प्राचीन (३) नव्य (४) नव्यनव्येति चतुर्धा विभागस्य वक्तुं
शक्यत्वात् । तस्मोद्वस्तुतस्तित्यादिना प्रदर्शित एव प्राचीनार्वाचीन-
व्यपदेशः साध्विति कृतं वाग्विवादेन ।

(३) नव्यन्यायशास्त्रस्य विषयविवेचनम् ।

स चायं प्राचीनतर्कशास्त्राम्बुधिनिर्मन्धनसमुद्भूतो नव्यन्याय-
शास्त्रकल्पनायुक्तीनामादिमः कल्पस्तत्त्वचिन्तामणिः प्रत्यक्षा (१) तु
मानो (२) पमान (३) शब्दा (४) ल्ये षण्डचतुष्टये विभक्तः । तत्रादि-
मे खण्डे त्रयोदश विषया विवेचिताः । तेषु प्रथमं धर्मव्यवस्थापनं
विदधतोपाध्यायेन दृष्टादृष्टप्रयोजनककर्मणां साफल्यमङ्गीकुर्वताम
प्याच्छन्ननास्तिकानां पराजयार्थं ग्रन्थारम्भे विहितस्य मङ्गलस्य सा-
फल्यप्रदर्शनापदेशेनाविगीतशिष्टाचारविषयाणां स्तेष्टदेवतोपासनादी-
नां श्रद्धया कृतानां पूजनान्तानां साफल्यं व्यक्तीकृतं मङ्गलवादे (१) ।
(२) प्रामाण्यवादे (३) अन्यथाख्यातिवादे च मीमांसकानां स्वतः प्रा-
माण्यवादिनां निरासो विहितः । (४) (५) लौकिकालौकिकप्रत्यक्षवादी
सर्वतन्त्रसिद्धौ युक्त्या प्रदर्शितौ । (६) समवायवादे च वेदान्तिनां मी-
मांसकानामपि मतं दूषयित्वा समवायः साधितः । (७) अभाषोऽपि सां-
ख्यादिमतविप्रतिपत्तिषण्डनद्वारा स्थापितः । (८) अनुपलब्धिवादेऽनु-

पलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं निरस्तम् । (९) प्रत्यक्षकरणवादे लौकिकप्रत्यक्ष-
करणानां विवेचनं, (१०) मनोणुत्पत्तवादे मनसोऽणुत्वं च स्थापितम् ।
(११) अनुव्यवसायवादेन ज्ञानस्य स्वतो ग्राह्यत्ववादिनां मीमांसकानां
(१२।१३) सविकल्पकनिर्विकल्पकवादाभ्यां च निर्विकल्पकमात्रस्य प्र-
त्यक्षत्वमिच्छतां बौद्धानां खण्डनं विहितम् ।

एवमनुमानखण्डेऽपि सप्तविंशतिविषयाणां निरूपणं विवे-
चितम् । ते चानुमानखण्डमभ्यस्यतां नैयायिकानां प्रथिता एवानु-
मित्यादयः ईश्वरानुमानान्तो विषयाः । तत्रापि द्वौ मुख्यभागौ व्या-
प्तिवादो हेत्वाभासवादश्च । अतो व्याप्तिवादे व्याप्तिसिद्धान्त-
लक्षणं हेत्वाभासे हेत्वाभाससामान्यलक्षणञ्चातीवोपयोगि सर्वपा-
मभिमर्तं प्रथितं चेति, तदुपादाय गंगेशप्रभृतीनां नव्यनैयायिकाना-
मुभयत्र लक्षणे निष्कृष्य विवेचयामः ॥

श्रीसद्गुरुः शरणम् ।

(४) मण्युक्ते सिद्धान्तलक्षणे मतान्तरप्रदर्शनम् ।

अत्रोच्यते [१]प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणं श्रीमता गङ्गेशोपाध्या-
येन (१) सिद्धान्तितम् ।

(१) एष खलु नव्यनैयायिकतिलको दरमङ्गामण्डलान्तर्गते कम-
लारोधसि वर्तमाने कोरानग्रामे कस्यचिच्छ्रोत्रियस्य सद्ने समजनि ।
शैशवांत एव चार्थं तर्कशास्त्रे निष्णातो महाकाल्युपासकश्चाभूत् । स च
सप्तपदार्थोनिबन्धप्रणेतुः शिवादित्यस्योल्लेखात् वैशेषिकदर्शनावलम्बिनो
रत्नकोशाख्यमहानिबन्धधृतमतस्योद्भङ्गनाथ पञ्चशताधिकैकादशशतई-
स्वीयसंवत्सरादूर्ध्वमासीद्भूमण्डल इत्यनुमीयते । यतश्चिन्तामणिग्रन्थे
ध्यात्रशिशुक-सिंहशिशुकापराहयोरानन्दसूरि-अपरचन्द्रसूरिणोर्बौद्ध-
नैयायिकयोर्मतं सिंहव्याघ्राख्यव्याप्तिपूर्वपक्षलक्षणयोरपदेशेनोद्धृ-
त्य निरस्तम् । खण्डनखाद्यमतखण्डनाच्च ११४६ ई० समये वर्तमानस्य
कन्नौजाधिपतेर्जयचन्द्रस्य राज्ञः समापण्डितस्य श्रीहर्षस्य समकाली-
नोऽयमिति वदन्तीतिहासविज्ञाः । एवं चाद्यमतेन गङ्गेशोपाध्यायस्य
समयस्त्रयोदशशताब्द्याः प्रथमभागोऽन्त्येन तु द्वादशशताब्द्या अन्ति-
मभाग इति विज्ञायते ।

तत्र च नैयायिकशिरोमणिना (१) रघुनाथसार्वभौमेन दीधितिग्रन्थे कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राव्याप्तिवारणाय [२] साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्तिश्चिद्यत्तयनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावरूपोऽर्थो विवक्षितः । एवं च कालिकसम्बन्धसामान्ये महाकालानुयोगिकत्वसत्त्वेऽपि गगनप्रतियोगिकत्वधिरहात् गगनाभाव एव घटवान् महाकालत्वादित्यादौ प्रतियोगिच्यधिकरणतया प्रसिद्ध इत्यव्याप्तिदोषो धारितो भवति ।

(१) ई० १४७७ परिमितेऽब्दे श्रीमता रघुनाथसार्वभौमेन नदियाशान्तिपुरे जनुर्गृहीता । बाल्य एव तस्य पिता लोकान्तरमगमत् । जनन्या महता कृच्छ्रेण रघुनाथस्य पोषणं विहितम् । पञ्चवार्षिकोऽयं मात्रा कदाचिदग्न्यानयनार्थमादिष्ट आधारे विनैव तमानेतुं कस्यचित् चतुष्पाट्यां प्रविष्टः । ततश्च भूतिपुञ्जं करे संस्थाप्याग्निं गृहीत्वा गन्तुकामः स चतुष्पाटीशिक्षकेन वासुदेवसार्वभौमविदुषा लक्षितः । तस्य बुद्धिगाम्भीर्यमवलोक्य जातहादेन सार्वभौमेन रघुनाथः स्वशिष्यतामानायि । रघुनाथसार्वभौमोऽपि व्याकरणसाहित्यादौ व्युत्पत्तिमुपलभ्य न्यायशास्त्रेऽपि परिश्रमं विधाय तत्र व्युत्पत्तिमुपलिप्सुर्गुरोराज्ञया मिथिलां गत्वा पक्षधरमिश्राणां छात्रो बभूव । रघुनाथस्त्वेकाक्षे एवासीदित्यपि वदन्ति तद्वृत्तताः । एकदा नैयायिकछात्रैः पंडितैश्च भूयिष्ठे विद्वत्समाजे चतुष्पाट्यां अध्यापकः पक्षधरस्ततर्कशास्त्रे व्युत्पन्नं रघुनाथसार्वभौममन्यैर्मैथिलछात्रैर्विवादयित्वा न ते विचारा ब्राह्म्या इत्यन्तेऽधिकृतवान् । तदसहमानेन सार्वभौमेन पक्षधरमिश्रोन् हन्तुं सासिना तद्वृत्तसमीपेऽपावृतशरीरेणास्थायि । निशि कान्तया सहेन्दोः सुषमां पश्यतो गवाक्षस्थितस्य पक्षधरमिश्रस्य शिरश्छेतुं यदा प्रवृत्तो रघुनाथस्तदेतदोरप्यधिकं प्रकाशमानमेकं मुख जगत्स्मिन् वर्तते यदहमहोरात्रं चिन्तये यदाधारं नैयायिकप्रवरं मिथिलायामद्य जेतुं कोऽपि न क्षम, इति पक्षधरवचनश्रवणमात्रेण तद्वस्तादसिर्भूमौ विग्रहश्च चरणयोः पपातेत्यपि रघुनाथसार्वभौमानां कीर्तिपताका वंशदेशेऽधुनापि गीयते । तेन च बौद्धाधिकारे [१] किरणावलीप्रकाशे [२] न्यायलीलावतीप्रकाशे [३] वंडनरंडखाद्ये च [४] दीधित्याख्या टीका कृता । १ पदार्थतत्त्वनिरूपणम् २ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः ३ नञ्वाद् ४ आख्यातवादश्चेति चत्वारो मूलग्रन्थाश्च निर्मिताः ।

किन्तु कालस्य जगदाधारतया संयोगसमव याभ्यां गगनादेरवृत्तित्वे-
पि स्वरूपसम्बन्धेन चेत् वृत्तित्वं तदोक्तरीत्या गगनाभावोऽपि प्रतियो-
गिव्यधिकरणो भवितुं नार्हतीति उक्तकल्पं परित्यज्य-[३]निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वयद्गर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्गर्मावच्छि-
न्नस्य व्यापकत्वमित्यर्थान्तरं कृतं तेनैव । तथा च संयोगेन घटाद्यभाव-
मादायैवोक्तदोषाचारणं सम्भवतीति ।

अनयोश्चाद्यकल्पे उक्ताव्याप्तिवारणेऽपि घटवान्नित्यज्ञानतज्जादित्या-
दौ विषयितासम्बन्धे गगनप्रतियोगिकत्वनित्यज्ञानानुयोगिकत्वोभय-
सत्त्वेन गगनाभावमादायापि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रसिद्ध-
सम्भवादव्याप्तिं निराकर्तुं श्रीमता (१) जगदीशतर्कालङ्कारेण, [४] सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्याधिकरणतानिरूपितस्वरू-
पसम्बन्धे यद्भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतासामा-
न्याभाववर्यं हेतुमतस्तदभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यताव-

(१) जगद्विरयातस्य चैतन्यमहाप्रभोः श्वशुराणां सनातनमिश्राणा-
मात्मजस्य प्रवोत्रौऽयं जगदीशतर्कालङ्कारः ३० पञ्चत्रिंशदधिकश्लोड-
पेऽब्दे जागदीशीं लिखितवानिति वदन्ति इतिहासज्ञाः । अष्टादशवर्ष-
देशीयाऽयं मातृकाक्षरग्रहणं विधाय भवानन्दसिद्धान्तवागीशानां
चतुष्पाठ्यां न्यायशास्त्रमधीतवान्, किन्तु—

श्रीसार्वभौमस्य गुरोः पदाब्जं विद्यार्थिनां कल्पतरुः प्रणम्य ।

चिनिर्मितः श्रीजगदीशविज्ञैर्विद्योततामाद्यमणेर्मयूखः ॥

इत्याद्युक्त्या सार्वभौमान्तेवासिनमेवात्मानं मन्यते स्म जग-
दीशः । शब्दशक्तिप्रकाशिकायां इति पुनर्न्यायरहस्येऽस्मद्गुरुचरणा
इत्युल्लेखदर्शनाच्चायं न्यायरहस्य-न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्या-
पदार्थप्रकाशादिन्यायग्रन्थप्रणेता रामभद्रसार्वभौम एवेति सिद्ध्यति ।

(१) तत्त्वचिन्तामणिदीधितिप्रकाश(जागदीशो) (२) चिन्तामणिमयूख
(३) न्यायादर्श (न्यायसारावली) (४) शब्दशक्तिप्रकाशिका-
(५) तर्कामृत (६) पदार्थतत्त्वनिर्णय (द्रव्यभाष्यटीका) (७) न्याय
लीलावतीदीधितिव्याख्याः सप्त निबन्धा न्यायशास्त्रे जगदीशत-
र्कालङ्कारेण प्रणीताः । तल्लेखे शब्दसंक्षेपेऽपि यदर्थगांभीर्यं तन्नाव्यक्तं
नन्यन्यायकोविदानाम् ॥

च्छेदकमित्याद्यर्थेनैवोक्तदोषद्वयसमाधानसंभवे निरुक्तप्रतियोगिकत्वं-
 त्यादिरीत्या दीधितकारोक्तायां स्रण्डशः प्रसिद्धी वैयर्थ्याक्षेपः प्रदर्शितः।
 [५] यादृशप्रतियोगितावच्छेदकायच्छिन्नप्रतियोगिकसंबन्धसामान्ये सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यत्यनुयोगिकसम्ब-
 न्धत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके
 विवक्षणेऽपि उक्तदोषवारणं संभवतीति कथमेवं नोक्तमित्यादिरीत्यापि
 दीधितावाक्षेपोऽदर्शितः। विध्वनाथन्यायपञ्चाननास्तु गगनादेवृत्तित्व-
 मङ्गीकृत्यान्यं प्रतियोगिताघटितमुभयाभावकल्पमेवोद्धृतवन्तो न्याय-
 सिद्धधान्तमुक्तावल्याम्।

अन्त्यस्य प्रतियोगिताघटितोभयाभावकल्पस्य व्यभिचारिण्य-
 तिव्याप्तिवारणाय जगदीशनकर्कालङ्कारेण—[६] स्वावच्छेदकता-
 घटकसम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणं हेत्वधि-
 करणं तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्वर्मावच्छिन्नावच्छेदकताक-
 त्व—यत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन
 तद्वर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वमित्यर्थः। एवं च वृत्त्यनियामकस-
 म्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदक-
 ताघटकसम्बन्धत्वस्य चैत्रो न पवतीत्यादौ पाकविशिष्टायाः
 कृतेरभावस्य वृत्त्यनियामकानुकूलत्वसम्बन्धेन चैत्रादावन्वयानुरो-
 धेन सर्ववादिसंमतत्वात्, व्यभिचारिणि च सामान्याभावप्रतियो-
 गितायामेव तादृशोभयाभावविरहान्नातिव्याप्तिरिति पूर्वकल्पोपदि-
 न्यमतापदेशेनान्यः कल्पोऽपि उल्लिखितः ॥

(१) मथुरानाथतर्कवागीशास्तु [७] स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वा-

(१) श्रीमान् नव्यनैयायिकप्रवरो मथुरानाथतर्कवागीशः सत्तत्त्व-
 धिकार्यं च दशशतशब्दाभास्तु । अस्मै च पितुः—

न्यायाम्बुधिः कृतसेतुं हेतुं श्रीराममणिलसंपत्तेः ।

तार्तं त्रिभुवनगीतं तर्कालङ्कारमादरान्नात्वा ॥ १ ॥

श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधोमता ।

विशदीकृत्य दर्शयन्ते प्रत्यक्षमणिफकिकाः ॥ २ ॥

इति तत्त्वचिन्तामणिरहस्याख्याया माधुर्याः प्रारम्भिकपद्यद्वय-
 प्रदर्शनेन श्रीरामतर्कालङ्कारनाम्ना प्रथितो रघुनाथशिरोमणेः स्तुति-
 स्ती यमेवेति प्रतीयते । मथुरानाथतर्कवागीशास्तु रघुनाथशिरोमणि

वच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरुक्तहेतुसम्बन्धिकां या यां
प्रतियोगिता तदनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्न-
साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यादिनोक्तचिन्तामणिसिद्धान्तलक्ष-
णस्यार्थं निष्कृष्य तत्रापि वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवस्य प्रति-
योगिताव्यक्तिसु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेश्य स्वा-
वच्छेदकसम्बन्धेनेत्यत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्युक्त्या वा नि-
वारणेऽपि कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ अव्याप्तिप्रदर्श्य
[८] स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासम्बन्धिनिरु-
क्तहेतुसम्बन्धिकप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्व-यद्धर्मनिष्ठपर्याप्तावच्छेदकत्वोभयाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नसा-
ध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थं कृतवन्तः । इत्थं चोक्तस्थले समवाया-
दिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितामादाय प्रसिद्धिसंभवेनाव्या-
प्तिवारणं सुलभमेव । घटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ वृत्त्यनियामकविप-
तादिसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिवारणं च वृत्तिनियामकसम्बन्धवत्
वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेकत्वं स्वीकुर्वन्निर्म-
थुरानाथतर्कवागीशैर्जगदीशतर्कालङ्काराणामुक्त[४]लक्षणार्थकरणप्र-
यासो व्यर्थतामापादितः । एवं तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन
साध्यत्वे हेतुत्वे चाव्याप्तिवारणायाधिकरणत्वं वृत्तित्वमपहाय सम्ब-
न्धित्वविवेशं शोभनं मन्वानेन मथुरानाथेन दीधितिकारोक्तायाः तादृ-

समस्य चिद्भ्रष्टरस्योक्तश्रीरामतर्कालङ्कारस्यैव सविधे न्यायशास्त्र-
मधीत्य माथुरीतिनाम्ना सुप्रथितां मणिग्रन्थस्य व्याख्यां चक्रे । स-
र्वान्तु च चिन्तामणिव्याख्यासु अधिकं सरलतया नास्यास्नादृग् प्रचा-
रो नवहृत्पेऽभूयथा जागदीश्याः । निम्नलिखिता ग्रन्था मथुरानाथत-
र्कवागीशेन निबद्धाः—

- (१) तत्त्वचिन्तामणिरहस्यम् (माथुरी)
- (२) मण्यालोकरहस्यम् ।
- (३) दीधितिरहस्यम् ।
- (४) सिद्धान्तरहस्यम् ।
- (५) लीलावतीप्रकाशरहस्यम् ।
- (६) लीलावतीप्रकाशदीधितिरहस्यम् ।
- (७) बौद्धाधिकारहस्यम् ।

शसंयोगिवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तेः खण्डनमपि कृतम् ।

(१) गदाधरभट्टाचार्यास्तु सम्बन्धघटितशिरोमण्युक्त[२] उभया-
भावघटितकल्पे संयोगेन घटादिसाध्यके घटतत्वादिहेनोपतिव्याप्तिवा-

(१) नव्यन्यायशास्त्रग्रन्थाम्बुधिपारङ्गतः श्रीमान् चक्रवर्तिप्रदिशत्र-
लीसम्पन्नः श्रीगदाधरभट्टाचार्यः पूर्ववङ्गदेशाययव-योग्रामण्डलान्तर्गत-
लक्ष्मीपोसाग्राममधिवसन् सप्तदशशताब्द्यामभूत् इति इतिहासविदां
सम्मतम् । तेन च नदियानाम्नि न्यायशास्त्रस्याद्यपीडे गत्वा हरिराम-
तर्कवागीशानां सविधे तर्कशास्त्रमधीतम् । किन्तु गुरोः पश्चात्
पूर्ववङ्गदेशोद्भयस्यात्प्रथितबुधवंशानुद्भूतत्वाच्च तत्रस्थैश्छात्रैर्न्याय-
विदां दक्षमतिरूप्यसौ नात्यादृतोऽभूत् । ततश्च चक्रवर्तिमहाशयेन गुरुव-
नुत्पाठी त्यक्ता स्थापिता च स्वकीयाऽन्या चतुष्पाठी आरामवाटिका च।
कदाचिदेकेन छात्रेण कुसुमावचयार्थन्तर्जागत्य कश्चित् पादपमेषो-
द्दिश्य पूर्वपक्षसमाधाने कुर्वन् चक्रवर्तिमहाशयो सविस्मयमालोकितः ।
ततश्च जाता अनेके शिष्यास्तस्य न्यायशास्त्रेऽप्रतिमया प्रतिभया-
ऽगाधपाण्डित्येन वशीभूताः । एकदा तत्समकालीनस्य जगदीशतर्का-
लङ्कारस्य समीपे गदाधरभट्टाचार्याणां कश्चिच्छात्रः प्राप्त-
वान् । तर्कालङ्कारेण स्थलविशेषव्याख्यानार्थं पृष्ठः स छात्रो यथा
धीत व्याख्यातवान् । तर्कालङ्कारस्तु अशुद्धनिर्दं न सम्यक् गुरवे
निवेदयेति तमाक्षिप्तवान् । श्रुतवृत्तान्तास्तु गदाधरभट्टाचार्याः-स्य-
मतिवैभवेनासङ्गतस्यापि तस्य स्वव्याख्यानानुसारेण मूलपाठमपि
संयोज्य लिखित्वा कस्यचिद्धस्तेन प्रेषितवन्तः । दृष्ट्वा तु तादृशं
बुद्धिदार्ढ्यं चकितो जगदीशतर्कालङ्कारमहाशयो मुग्ध इषाभूदित्येवापि
किंचदन्ती तद्वैदुष्ये प्रमाणम् । प्रणीतवाञ्छया (१) तत्त्वविन्तामणिदीधि-
तिप्रकाशिका (२) चिन्तामणिव्याख्या (३) आलोकटीका (४) मुक्तावलि-
टीका (५) रत्नकोशवादरहस्याख्यानं व्याख्याग्रन्थान् । (६) व्याख्या-
तवाद (७) कारकवाद (८) नञ्वाद (९) मुक्तिवाद (१०) विषयतावाद
(११) व्युत्पत्तिवाद (१२) शक्तिवाद (१३) स्मृतिसंस्कारवादादयो मौल
ग्रन्था अपि तेन निबद्धाः । येन स नव्यनैयायिकेषु प्रधानतया विश्रुतो-
भत् । अयं भवानन्दरायस्य ज्येष्ठसूनोर्नदियाशान्तोन्द्रस्य राघवरायस्य
समये सुप्रसिद्धनैयायिको यमूय । नदियाशान्तिपुरमेवातः परं तस्य
निवासस्थानमभूत्, गौडदेशीयश्चातः परं सोऽगण्यन ॥

रणाय संयोगमात्र एव निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणयत्कि-
ञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावमादृत्य, - यस्य घटस्याध.स्थितपटे येन
संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तैनेव संयोगेन पटेन समं परिवृत्त्य
स्थापिते तद्वद्वे घटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियो-
गिकत्वघटानुयोगिकत्वस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्वद्व-
त्तत्पटान्यतरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिं निरसितुं [९] साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्ब-
न्धनिरूपितत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावरूपमर्थं
विवक्षितवन्तः । एवं च स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यानुदयेन स्वप्र-
तियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्वनिष्ठानुयोगितायामस-
त्त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्ब-
न्धनिरूपितत्वनद्वद्वनिष्ठत्वोभयाभावोऽक्षत इति नोक्तदोषः । एतैर्नैत-
त्कल्पे समवायैकमतेनातिव्याप्तिसमुद्भावनं यथाश्रुताभिप्रायेण
बोध्यम् इत्युक्तं तैः । किन्तु 'इदन्तु बोध्य'मित्यादिना गदाधरेभट्टाचा-
र्येणापि दीधितिकारोक्तस्योभयाभावघटितोक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्या-
नुधावनस्याक्षेपः कृत एव । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपित-
त्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वस्य
प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिरणेति पदस्यार्थकरणेनैव महाका-
लो घटघान् महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवात् हेतुमन्निष्ठ-
तदधिकरणतायाः साध्याभाव।धिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशिष्टभेदस-
त्वात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैवैतादृशप्रशेषणाक्रान्त-
तया प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रसिद्धत्वात् । एवं च प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यस्य 'यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण-
त्वं हेतुमत' इत्यादिक्रमेण निर्वचनेऽननुगमात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावकूटनिवेशने व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयतेत्यादि दूषणान्तराणामप्यनवकाश
इत्यादिनोक्तार्थकरणस्य प्रयोजनान्तरमपि गदाधरेण प्रदर्शितम् । द्वि-
तीयकल्पानुसरणं तु स्वमतेन दीधितिकारजगदीशाभ्यामनुसृतं प्रद-
श्य मतान्तराभिमतस्य पूर्वोक्ते घटवाचित्यज्ञानत्वादित्यादिस्थलेऽव्या-
प्तिवारकस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे [५१०] निरुक्तप्रतियोगिप्रति-
योगिकत्वहेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगित्वसाध्यप्रतियोगिक-
त्वैतन्निष्ठावच्छिन्नाभावरूपार्थस्य कालिकसम्बन्धेन घटादिसाध्यके-

ऽव्याप्तिप्रसङ्गकत्वात्कल्पान्तरानुसरणवीजप्रदर्शनं 'अत्र केचि'दित्यादि-
ग्रन्थोक्तमुक्तनैयायिकशिरोमणिनाऽधिकं परिहृतम् । अयं च गादाध्याय-
मत्र विशेषो द्रष्टव्यः । रघुनाथसार्वभौमेन सम्बन्धघटितोभयो-
भावकल्पपदियाने द्रव्यं जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणरूपं यद्वीजं
दत्तम् । तस्य [११] साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्ट-
निरूपितानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनि-
रूपितत्व-हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावरूपार्थविष-
क्षया समवायभेदमते समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन द्रव्य-
त्वस्य साध्यतायां केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुतास्थलेऽति-
व्याप्तिवारणेऽपि न निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्व-
स्थाने निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिषे-
शेन द्रव्यं जातेरित्यादावप्यतिव्याप्तिवारयितुं शक्नोति यदता गदा-
धरमद्वाचार्येण समवायस्यैक्यमतेनैव कथमतिव्याप्तिः पूर्वकल्पे
दत्ता दीधितिग्रन्थ इति शिरोमणिमतेऽस्वरसः प्रदर्शितः ॥ एवमुक्त-
प्रतियोगिताघटितोभयाभावकल्पे विषयतादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन
साध्यतायां तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धायच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धतयाऽव्याप्ति-
वारणाय वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारपक्षे तत्स-
म्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य [१२] प्रतियोगिता-
वच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धायच्छि-
न्नत्व-तादृशरूपावच्छिन्नत्वोभयाभावरूपोऽर्थो विवक्षितः । तथाच
उक्तसम्बन्धेन साध्यतायां सद्धेतौ तत्सम्बन्धायच्छिन्नावच्छेदक-
ताकसाध्यवदभावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रति-
योगितावच्छेदकानधिकरणहेत्वधिकरणकः, अतोऽन्यसम्बन्धेन सा-
ध्यादिमदमायः तत्सम्बन्धेनाग्यावच्छिन्नाभावो वा तादृश इति
तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभायसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति संक्षेपः ॥

(५) मण्युक्ते हेत्वाभाससामान्यलक्षणे मतान्तरमदर्शनम् ।

(१) अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् ।

(२) यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् तत्त्वम् । (३) ज्ञाय-
मानं सदानुमितिप्रतिबन्धकं यत्तत्त्वं वा हेत्वाभाससामान्यलक्षणमिति

लक्षणत्रयमुद्भूतं मणिग्रन्थे ।

तत्र च प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादीवेति-
प्रसङ्गवारणाय द्वितीयलक्षणमुपात्तमिति रघुनाथ-मथुरानाथादीनाम-
भिप्रायः । तत्र च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तिवारणाय
विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः शिरोमणिना प्रोक्तः । यद्विषयकत्वेने-
त्यादिद्वितीयलक्षणस्य तद्धर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्धर्मावच्छिन्नतत्-
साध्यकतद्धर्मावच्छिन्नतद्हेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वार्थकत्वस्य पर्यत-
त्वेन पक्षत्वे बहिःत्वेन साध्यत्वे विशिष्टधूमत्वेन हेतुत्वे पर्यतादेः का-
ञ्चनमयत्वविरहस्यादोपत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणायावश्यकत्वेन नि-
र्वह्निः पर्यतो बहिमान् - पर्यतावृत्तिवहिमान् वा तद्व्यभिचारिणः पर्य-
तावृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धतयाऽव्याप्तिवारणार्थं
(४) यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्तदुत्तरमनुमिती
अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यताघ-
च्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपि-
तव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयो-
र्व्यतिरेकः तत्त्वं हेतुदोषत्वम् । (५) प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्त्व-
स्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्त्वस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य
यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदो-
षत्वम् । (६) यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः
सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वं तत्र हेत्याभासत्वमिति मतान्तरेणार्थत्रयं
प्रदर्शितम् ।

तत्र च प्रथमकल्पे प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्ति नि-
राकर्तुं यस्तुतस्त्वित्यादिना (७) यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधियादृश-
यादृशप्रतियोगिको निरुक्तोभयव्यतिरेकस्तदन्ययद्विषयकनिश्चयत्ववि-
रोधितादृशविषयिताप्रतियोगिकस्तथाविधिविशिष्टाघटितत्वरूपतादृश-
विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशः प्रदर्शितो जगदीशतर्कालङ्कारेण । सा-
ध्याभाववदवृत्तित्वरूपाया अन्यव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वात् तादृश-
व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्यैव लक्षणे निवेशमङ्गीकृत्यतां न-
व्यानां मतेन तु (८) प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यावगा-
हित्वस्य प्रकृतसाध्यव्यतादृशव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य

च त्रित्वावच्छिन्नाभावो यद्धर्मावच्छेदेन यादृशधर्मवृत्तानिश्चयत्ववि-
रोधिविषयिताप्रतियोगिकस्तद्धर्मावच्छिन्न एव तादृशधर्मविशिष्टस्य
प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षकप्रकृतहेतुकसाध्यकन्यायस्थले दोष-
त्वं विवृतं जागदीश्याम् । अस्मिंस्तु मते जगदीशमहाचार्याणामभि-
मानः 'परैरपरिशीलितः पन्था' इत्युक्तेः । (९) यादृशविशिष्टविषयकनि-
श्चयवृत्तित्वविशिष्टाया विरोधिविषयतायाः प्रयुक्तो व्यापकः प्रकृतपक्षे
प्रकृतसाध्यावगाहित्वस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतुमत्साध्यावगाहित्वस्य
च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदोषत्वम् इत्यादिस्तु, रामभद्रसार्वभौमा-
माणां गुरुचरणानामप्यभिप्रेतोर्थः साध्याभावव्याप्यविशेषपक्षात्मकस-
त्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिप्रसङ्गाद्यापादनेन खण्डितः श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्का-
रमहोदयैः । कल्पे चास्मिन् सर्वत्र सर्ववस्तूनां भ्रमे मानाभावाद्यत्र
यस्य यद्वाप्यस्य वा भ्रमो नास्ति तत्र तस्य साध्यतायां तदभाव-
विशिष्टतद्वस्तुरूपबाधादावव्याप्यादिरूपाऽस्वरसवीजस्य 'वदन्ति'
इत्युक्त्या सूचितस्योद्घाटनाच्च तत्र शिरोमणेर्निर्भर इति जगदीश-
प्रन्थेन ब्रूयते । दीधित्युक्ते (२) कल्पेऽपि यत्र स्थलविशेषे साध्यत-
व्याप्ययोः पक्षे समूहालग्ननभ्रमो न कस्याप्युत्पन्नः तत्रत्यदोषे पर्वतः
पर्वतान्यो धूमादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तितादवस्थाहीधिति-
कारस्यानिर्भर एवेति जगदीशेनोक्तम् । तृतीयेऽत्वानुगतेऽपि लक्षणे
स्वमतेन कस्यचिदस्वरसस्यानुल्लेखात्तत्र दीधितिकारस्य निर्भरः
सूचितो जगदीशमहाचार्यैः ॥

मथुरानाथतर्कवागीशास्तु विन्तामण्मुक्त(१)कल्पे दीधितिका-
रस्यदस्वरसं प्रदर्श्य यद्विषयकत्वेनेत्यादि(२)कल्पे प्रमेयत्वविशिष्ट-
व्यभिचारादावतिव्याप्तिनिरासकं जागदीश्यामुक्तं विशिष्टान्तराद्यष्टि-
तत्त्वनिवेशं प्रमेयत्वमवृत्ति प्रमेयत्वादित्यादौ अवृत्तिरवाभावधवृत्ति-
प्रमेयत्वादिरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिमिया परित्यज्य प्रतियन्धकतायां
स्थानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छेद्यत्वविशेषणं दत्तवन्तः । तत्र
च स्थानिरूपितविशिष्टविशेष्यकत्वानवच्छिन्नप्रत्यं स्थानिरूपितविशि-
ष्टविशेष्यकत्वानतिरिक्तवृत्तिप्रतिबन्धकतामिन्नत्वमुक्तम् । प्रमेयत्वादि-
विशिष्टपक्षप्रमाणयद्बुधदात्मकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतियन्धक-
तायाः स्थानिरूपितेन फेवलघ्नप्रमाणयद्बुधदविशेष्यकत्वेनाप्यवच्छि-
न्नत्वात् नोक्तदोषापत्तिः । (१०) प्रकृतपक्षतावच्छेदकरूपेण प्रकृतपक्षे

प्रकृतसाध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी प्रकृत-
साध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिप्रकारेण प्रकृतहेतु-
तावच्छेदकरूपेण प्रकृतहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनी च या बुद्धिः सा यत्र
यदवगाहते तत्र तद्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं यत्प्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्ति यादृशविशिष्टनिरूपितविषयतासामान्यं तादृशविशिष्टत्वं
हेतुदोषत्वमित्याकारोऽपि उक्तकल्पार्थो निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् वह्नि-
व्यभिचारिधर्मत्वादित्यादिस्यलसङ्ग्रहाय माधुर्यामुक्तः ।

गदाधरचक्रवर्तिनस्तु यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादिदीधितिनिषङ्गप्रथम
कल्पस्यावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थले (११)यद्विषयकनि-
श्चयाज्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापको विरोधिविषयताप्रयुक्तो व्यापक-
त्वविशिष्टसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकत्वघटितोभयाभावस्तत्त्वरूपमर्थं
प्रदर्श्य व्यापकत्वाद्यविशेषितसंयोगसंसर्गकवह्निप्रकारकघटितोभया-
भावघटितं साध्यसामानाधिकरण्येन साध्यस्थले निर्दिष्टवन्तः । भव-
च्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन बाधाव्याप्त्या सामा-
नाधिकरण्येन तत्सिद्धौ च सामानाधिकरण्येन बाधातिव्याप्त्या चोभ-
यसाधारणलक्षणस्यासंभवस्तैः प्रदर्शितः । एवं मेयत्वविशिष्टव्यभिचा-
रादिवारणाय यथाश्रुतविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशमुपदर्शितव्यभिचा-
रघटितबाधादावव्याप्तिवारणाय परिहृत्य विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयो-
ज्यस्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्व-
रूप विशेषणं निवेशितं गादाधर्याम्, तथाच मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
दिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्ययवगाहित्वामा-
द्यवत्तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न मेयत्वविशि-
ष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यस्वविषयिताप्रयोज्यनिरु-
क्तांभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । य-
त्स्वित्यादिना राममद्रसार्चमौमतममपि निबध्य तत्तुच्छमित्यादिना जग-
दीशवन्निरस्तम् । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्याव-
गाहिनिश्चयावृत्तिविषयतायाश्च विरोधिविषयतात्वमङ्गीकुर्वतां मतेन
(१२)यन्निरूपिततादृशविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः
उभयामावस्तत्वमित्याद्यर्थश्चोदासीने घटादावनिष्पातेर्वाारणाय
न्यादृशविरोधिविषयताया विवक्षणीयनया भ्रमान्यवृत्तितदीय विषयि-
तासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयताया एव विवक्षणेन नि-

वाहसम्भवे चिरोधियद्विपयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयो-
 र्यतिरेक इत्यनभिधाययद्विपयकनिश्चयस्येत्यादिवक्त्राभिधानस्यानौ-
 चित्यप्रदर्शनेन निरस्तः ॥ दीधित्युक्तद्वितीयकल्पस्य च घटवद्रूतला-
 दिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्मकपक्षतावच्छेदकावच्छि-
 न्नविशेष्यकसाध्यतद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयकघटवद्रूतलादिज्ञा-
 नप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्रूतलादावतिव्याप्तिं निरसितुं यद्रू-
 पावच्छिन्नं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं तादृशग्रहत्वव्यापकं
 तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिब-
 ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्यावच्छिन्ननिरूपितविषयिताक-
 धर्मवत्स्वरूपोऽर्थो विचक्षितः । तृतीये त्वननुगतकल्पे 'तावदन्या-
 न्यत्वस्येतरमेदानुमापकत्वमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम्,
 किन्तु अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव, अन्यथा
 निर्वहित्वनिशिष्टे वहिसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य वद्वयभाववि-
 शिष्टनिर्वहित्याद्यवच्छिन्नान्यतमवदर्थकत्वेन निर्वहित्वविशिष्टे निर्वह-
 साधने इत्यादेः प्रसिध्या तस्य हेत्वन्वयिनि निर्वहित्वविशिष्टविशे-
 ष्यकवद्वयनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवेनान्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्
 इत्यादिना गदाधरचक्रवर्तिभिरुक्तकल्पे दोषपदार्थविवेचनं विहितम् ।
 पूर्वोक्तेषु च कल्पेषु कश्चित्केचिद्वदन्तीत्यादिपदेस्वरसस्य प्रदर्श-
 नाद्दीधितिकारस्यान्तिम एव कल्पे निर्भर इति गदाधरचक्रवर्तिनापि
 सूचितम् ॥

(१) पक्षधरमिश्रास्वालोकाख्ये चिन्तामणिव्याख्याने हेत्वाभास-

(१) जयदेवापरसंज्ञाः श्रीपक्षधरमिश्रा वरभङ्गामण्डलान्तर्गते

कोराननाम्नि ग्रामे कमलासरित्तटे निवसतो भद्रसेनमिश्रस्य भार्यायां

सुमित्रादेभ्यां १२७५ ई० वर्षे समजनि । ते च हरिमिश्रविदुषः स्व-

पितृव्यस्यैवान्तेवासिनोऽभूवन्—

अधीत्य जयदेवेन हरिमिश्रात् पितृव्यतः ।

तस्यचिन्तामणेरित्थमालोकोऽयं प्रकाश्यते ॥

इत्यालोकग्रन्थस्याद्यप्येनोक्तते । तेषां पाण्डित्यविषय एवमा-

भण्यते—

शङ्करवाचस्पत्योः शङ्करवाचस्पतो सदृशौ ।

पक्षधरप्रतिपक्षीलक्ष्यभूतो न च क्वापि ॥

सामान्यलक्षणं दुष्टानां हेतूनामेव न तु दोषाणां तृतीयलक्षणस्येव प्रथ-
मस्यापि ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकत्वमते तादृशाभावप्रतियोगिनां
यथार्थज्ञानमिति पट्टीसमासाङ्गीकारेण तादृशाभावप्रतियोगिप्रका-
रकयथार्थज्ञानविषयत्वरूपस्यार्थस्य सम्भवान्न कश्चिद्दोष इत्याहुः ।
अत्र च ज्ञानविषयतावच्छेदकस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वज्ञानेऽप्य-
नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको विषय एव वेति कल्पद्वयं प्रदर्शयन्ति म-
कल्पामिप्रायेणाग्रिमं लक्षणद्वयमित्युक्त्वा विशेषोऽपि तैरयमवोचि ।
प्रथमेऽनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मे यथार्थज्ञानविषयत्वमित्यनेन
यथार्थपदगर्भमेव तद्वत्त्वं लभ्यत इति व्यर्थविशेषणत्वात्तादृशधर्म-
धत्त्वमात्रमुपादाय लक्षणान्तरप्रणयनम् । तत्रापि मध्यमे विषयस्यैव
प्रतिबन्धकत्व प्राप्यते न च तत्सम्भवति ज्ञानस्यैव तथात्वादिति
चरममाश्रित्य सिद्धान्तः । एव च सर्वसामञ्जस्ये प्रथमस्य धर्मिलक्ष-
कत्वमुत्तरयोर्व्यभिचारादिधर्मलक्षकत्वं बाधितादौ व्यभिचारत्वादि-
नैव सामान्यलक्षणेन सङ्गह इत्यादि कल्पनमकल्पनमेवेति ।

मिश्राणां दुष्टलक्षणपरेऽप्यत्र व्याख्याने यथार्थपदसार्थस्य सम्भवा-
ज्ञास्वरससम्भाषना । अत एवात्र गदाधरमतस्यास्या प्रतीयते । जग-
दीशतर्कालङ्कारस्तु पक्षवृत्तितया ज्ञायमानस्य चक्षुष्यभायरूपयाधस्य
स्वरूपसम्य-धेनैव यद्यथार्थज्ञान तद्विषयत्वस्य धूमादौ वर्तमानत्वात्
पर्यतो बहिमान्धूमादित्यादावतिव्याप्तिरूपामरुचि दंष्ट्रयान् । तथा च
तस्य दुष्टलक्षणपरत्वे निर्भर इति वदामः ।

(१) प्रकाशकदुष्टिदत्तस्यापि मते 'हेतुवदवभासमान' इति योगोदुष्टो
धर्म्येव हेत्वभासपदवाच्य इति तल्लक्षणमाहानुमितीति' प्रतीकस्य

एतेषां तार्किकी सृष्टिः—(१) तत्त्वचिन्तामण्यालोकः (२) द्रव्य
पदार्थः (द्रव्यकिरणावलीप्रकाश) (३) लीलावतीचिवेकः (लीला-
वतीप्रकाशटीका) । तर्ककर्मशमतयोऽपीमे साहित्यकलालङ्कृतवा-
ग्विभवा यभूवुरिति तन्निर्मिताभ्यां प्रसन्नराघव-चन्द्रालोकाभ्यामव-
सीयत इति ।

(१) रुचिदत्तमिश्रस्तु जयदेवमिश्रस्य प्रधानशिष्यो त्रयोदश-
तान्यामलं चकार मिथिलादेशम् । तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशः न्यायकु-
सुमाञ्जलिप्रकाशमकरन्दश्च तन्पण्डित्यद्योतकरी एतिरिति इतिहा-
सविदां सम्मतम् ।

प्रकरणारम्भे ग्रहणाद्गुदुष्टप्रतिपरतयैवोक्तलक्षणां व्याख्यानमित्यवधार्यते । तेन च मण्युक्तप्रथमलक्षणस्य व्यभिचारादिधर्मेऽतिव्याप्तिचारणात्यानुमितिप्रतियन्धकपदेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतियन्धकतावच्छेदकधर्मानुमितिप्रतियन्धकज्ञाने विषयतयाऽवच्छेदकरूपान् व्यभिचारत्वाद्युपाधीनादाय तद्वत्त्वगोचरयथार्थज्ञानविषयत्वरूपं हेत्याभासरं विचक्षितम् । अत्र व्यर्थविशेषणताया द्वितीयतृतीयलक्षणानुसरणस्य योजनं प्रदर्श्य तत्रापि ज्ञानविषयोभूतस्य व्यभिचारादेन प्रतियन्धकत्वं किन्तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यपरितोषो द्वितीयलक्षणानुसरणे हेतुः प्रदर्शितः । एतेन व्यभिचाराद्य उपाधय एव लक्षिताः तद्विषयकत्वेनैव लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतियन्धकत्वात् लक्षणद्वये तत्पदस्य च तद्वत्त्वपरत्वेन तद्वत्त्वमर्थः, तेन व्यभिचारादिधर्मे नाव्याप्तिः धर्मिणि लिङ्गे च नासम्भवं इति सूचितम् । एवं च रुचिवत्तमते प्रथमस्य लक्षणस्य धर्मिलक्षकत्वमुत्तरयास्य दोषलक्षकत्वं प्रतीयते द्वितीयमादाय च सिद्धान्तत्वमिमानस्तेषाम् । इदं च धर्ममानमतेनोक्तत्वेन पक्षपरमिश्रोक्तैतन्मतनिराससङ्गतिः ॥

(१) न्यायसिद्धान्तमुकावल्यां यद्विषयकत्वेनेत्यादिना द्वितीयलक्षणमेवोद्धृतम् । शिरोमण्युक्तोऽस्यकल्पोपि परिगृहीतः सप्तमिपक्षादीनामनित्यदोषत्वाभिप्रायेण 'परे त्वित्यादिना द्वितीयस्यैव लक्षणस्य कल्पान्तरप्रदर्शनं कृतम् । तत्र यथार्थपदवैयर्थ्यं प्रथमलक्षणस्य परित्यागे हेतुः, व्यभिचारादिज्ञानस्यैव प्रतियन्धकत्वं न तु ज्ञायमानदोषाणामित्यभिमानेन तु तृतीयं परित्यज्य द्वितीयलक्षणमेव विश्वनाथपञ्चाननेन गृहीतमिति दिक् ॥

(६) उपसंहारः ।

प्रथमनुमानान्ते गङ्गेशोपाध्यायेनोपमानस्य एव चिन्तामणौ उपमिति-तत्करणादीनां विवेचनं कृत्वा चतुर्थे शब्दखण्डे प्रथमं शाब्दबोध-

(१) विश्वनाथन्यायपञ्चाननानामैतिहायिषयो न्यायचन्द्रिकोपेतायां काशीसंस्कृतपुस्तकमालामुद्रितायां मुकावल्याभूमिकायां सविस्तरमस्मामिनिरूपितस्तत्रैव द्रष्टव्यः । डाक्टरसतीशचन्द्रविद्याभूषणमहोदयैर्निबद्ध्येन (Indian Logic History) पुस्तकेन ज्ञायते यदुक्तपञ्चाननेन नञ्चादटीका-अलङ्कारपरीक्षा-कारकचक्रन्यायबोधिण्याद्या अपरेऽपि निबन्धा विनिर्मिताः ।

प्रमां निरूप्य शब्दप्रामाण्यविचारः सविस्तरमुक्तः । ततश्च शब्दबोध-
कारणीभूतानाकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तितात्पर्यादीन् विविच्य शब्दनित्य-
तावादिमीमांसकमतखण्डनाय तदनित्यतास्थापनं विहितम् । उच्छि-
न्नप्रच्छन्नवादेन वेदानां पं रूपेयत्वं च व्यवस्थाप्य विधि-अपूर्व-शक्ति-
लक्षणा-समास-आख्यात-धातु-उपसर्गाणां वादास्तदर्थविवेचनद्वारा
विप्रतिपत्तिनिरासाय प्रदर्शिताः । प्रामाण्यचतुष्टयप्रामाण्यवादे गौतम-
मतेन प्रमाणचतुष्टयस्योपसंहारेण ग्रन्थसमाप्तिः कृता श्रीमता गङ्गेशो-
पाध्यायेन । (१)खण्डचतुष्टयेष्वप्युक्तमणेर्यात्यानानां बाहुल्येप्यनु-

(१) तत्त्वचिन्तामणेरध्यायचतुष्टयलब्धानां साक्षात्परस्परव्याख्या-
नानां निघण्टुपत्रम्—

तत्त्वचिन्तामणिर्मूलम् ।

1 मणिव्याख्या (कणादतर्कवागीशमहोपाचार्यकृता) 1560 A. D.

2 चिन्तामणिदीधितिः (रघुनाथतार्किकशिरोमणिकृता).

1477-1547 A. P

[1] मणिदीधितिटीका (रामरुद्रतर्कवागीश०) 1700 A.D.

[2] दीधितिप्रकाशिका (गदाधरमहोपाचार्य०) 1650 A.D.

[3] दीधितिटीका (रघुदेवभ्यासालंकार०) 1650 A.D.

[4] मणिदीधिनिप्रकाशिका (रुद्रभ्यासवाचस्पति०) 1700

[5] दीधितिगूढार्थविद्योतनं (जबराभन्यायपंचानन०)

1700 A.

[6] दीधितिप्रकाशिका (जगदीशतर्कालंकार०) 1700A.D.

[7] दीधितिटीका (राममद्रसार्धमौम०) 1680 A.D

[8] दीधितिरेहस्यम् (मथुरानाथतर्कवागीश०) 1570 A.D.

[9] दीधिनिप्रसारिणी (रुष्णदाससार्धमौम०) 1515

[10] दीधिनिप्रकाशिका (मवानन्दसिद्धान्तवागीश०)

1625 A.D.

॥ तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशः(हरिदासभ्यासालङ्कार०)1480-1540A.D.

4 अनुमानखण्डटीका (वाचस्पतिमिश्र०) 1450 A.D.

5 चिन्तामणिमयूखः (शङ्करमिश्र०) 1450 A.D.

॥ चिन्तामणिप्रकाशः । (वर्धमानोपाध्याय०) 1250 A.D.

7 तत्त्वचिन्तामण्यालोकः (पक्षधरमिश्र०) 1275 A.D.

मानखण्डदीधित्याः प्रायशः पठनपाठनादौ प्रचारस्योपलभ्यमानत्वात्
 परीक्षास्तु तद्याख्यानप्रकरणानां व्यवस्थापनाच्च काशीस्थचौखम्बा-
 संस्कृतपुस्तकमालायामनुमानजागदीशीसहिता सा पूर्वं मुद्रिता । अनु-
 मानखण्डदीधितेः गदाधरकृतव्याख्यास्तु प्रालञ्जलेख स्वरूपसुपमा-
 गुणपाशचशीभूतताकिंकमण्डलीषु सम्प्राप्तपठनपाठनप्रचाराया अद्या-
 पि कात्स्न्येनामुद्रितायाः पुस्तकान्वेषणे बहु क्लिश्यन्तोऽन्तेवासिनः
 समीक्ष्य पुण्यबललालसंस्मृतोत्साहवशीकृतान्तःकरणः
 संस्कृतविद्यानुरागी श्रीयुतहरिदासगुप्तमहोदयानामात्मजः श्रेष्ठि-
 कृलाचतंसः श्रीजयरुष्णदासगुप्तमहोदयः प्रवर्तयामास मुद्रित-
 पत्रप्रूपपरिशोधनाय महामहोपाध्यायपं० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदि-
 नोऽस्मद्वगुरुवरान् म०म० पं० वामाचरणभट्टाचार्यन्यायाचार्याश्च ।
 महतोऽस्य ग्रन्थस्य परिशोधने भट्टाचार्याणामवकाशभा-
 चावस्मत्सहाध्यायिना न्यायाचार्येण पं० श्रीरामशालिणा दत्ते
 साहाय्ये गादाधर्माः संशोधनकार्यं समीचीनतया प्रचलितमासीत् ।
 किन्तुस्माकं दैवदुर्घिपाकघशात् केवलान्वयिप्रकरणपर्यन्तं परिशोध्य

- [1] त० वि० आलोकारहस्यं (मथुरानाथ०) 1570 A.D.
 [2] मण्वालीकटिप्पणी (हरिदासन्यायालंकार०) 1480-1540
 [3] त० चि० आलोककण्टकोद्धारः (मधुसूदनठक्कुर०) 1575
 [4] आलोकदर्पणः [महेशठक्कुर०] 1400
 [5] त० चि० आलोकपरिशिष्टम् [देवनाथठक्कुर०] 1562
 [6] अनुमानालोकप्रसारिणी [कृष्णदाससार्धभौम०] 1515
 [7] शब्दालोकविवेकः [गुणानन्दवागीश०] 1570
 [8] प्रत्यक्षालोकसारमंजरी [भवानन्द०] 1625
 [9] त० वि० आलोकटीका [गदाधरभट्टाचार्य०] 1650 A.D.
 8 चिन्तामणिप्रकाशः (रुचिदत्तमिश्र०) 1275 A.D.
 9 त० चिन्तामणिमयूखः [जगदीशतर्कलङ्कार० ।] 1625 A.D.
 10 त० चि० आलोकविवेकः [जयरामन्यायपंचानन०] 1700
 11 त० चिन्तामणिटीका [भवानन्दसिद्धान्तवागीश०] 1625
 12 DO [हरिरामतर्कवागीश०] 1625 A.D.
 13 त० वि० गूढार्थदीपिका [रघुदेवन्यायालङ्कार०] 1650
 14 त० चिन्तामणिव्याख्या [गदाधरभट्टाचार्य०] 1650 A.D.

पुरन्दरपुरातिथौ संजाते द्विवेदिमहोदये श्रीरामशास्त्रिणि चोक्तगुरुम-
होदयेनैव प्रोत्साहितोऽहं यथामति प्रावर्तिपि गादाधर्याः संशोधने ।
अस्याश्च चाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयस्थितं त-
दध्यक्षपण्डितप्रवर श्रीगोपीनाथकविराज एम० ए० महोदयप्रसादेन ल-
ब्धं प्रायशोऽशुद्धं विश्वविख्यातवेदुपीचिमवानामस्मद्गुरुवरपूज्यपाठ-
श्रीमहामहोपाध्यायवामाचरणन्यायाचार्यमहोदयोनां वङ्गाक्षरलिखितं
च पुस्तकं, चिन्तामणेस्तु चौखम्बामुद्रितं, दीधितेः जीवानन्दमुद्रितम-
न्यच्च पुस्तकं समासद्य हेत्वाभासग्रन्थे केवलव्यतिरेक्यर्थापत्तिप्रकर-
णयोश्च गादाधरीव्याख्याया अभावात् तत्र प्रातःस्मरणोयैः तर्कतीर्थोपा-
धिसमलङ्कृतैः यदुक्तनाथशास्त्रिमिरस्मत्तातपादैः कृतं विवरणाख्यव्या-
ख्यानं च सन्निवेश्य योग्यपाठविशेषं च कुण्टल्यन्तर्गतं विधाय यथायुज्जि-
वैमवं प्रकाशितोऽसौ महानिबन्धः । दुरवगाहेऽत्र ग्रन्थे अत्रमघतां ता-
तकल्पानां गुरुवर्याणां काशीविद्यालयस्थमुख्याध्यापकानां नैयायिक-
प्रवरानां म० म० प० श्रीमदम्बादत्तशास्त्रिणां साहाय्येनेव मया विप-
मस्थलपाराधारतरणमकारीति तदुपकाराय कदापि विस्मरिष्यामि ।
तदेवमस्मिन्महति निबन्धजलधायुदुग्धरकोटकल्पेन बहूपराद्धं स्यादिति
सम्भावयन् प्रकृतिसुभगशिवाभिलाषान्तःकरणो विद्वन्मण्डलीमण्ड-
नायमानान् तार्किकान् साङ्गलिकलिकोपहारं प्रीयतामनेन क्लेशलेशेन
कृतप्रः सयान्तर्यामी श्रीजगदीश्वर इत्यभ्यर्थयते—

विदुषामनुचरः
दण्डिराजशास्त्री ।

गादाधरी-दीधितिसहिततत्त्वचिन्तामणेः प्रकरणानां

सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	प्रा० पृ० अ० पृ०
१ अनुमितिप्रकरणम् ।	१-१४०
२ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।	१४१-१८२
३ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।	१८३-३३०
४ पूर्वपक्षप्रकरणम् ।	३३१-३९०
५ सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।	३९१-४७८
६ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।	४७९-५२६
७ सामान्याभावप्रकरणम् ।	५२७-५५९
८ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।	५६०-६१८
९ अतएवचतुष्टयप्रकरणम् ।	६१९-६३४
१० व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ।	६३५-६७४
११ तर्कप्रकरणम् ।	६७५-७३६
१२ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।	७३७-७७१
१३ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।	७७२-८७६
१४ उपाधिप्रकरणम् ।	८७७-१०७८
१५ पक्षताप्रकरणम् ।	१०७९-११७६
१६ परामर्शप्रकरणम् ।	११७७-१३०५
१७ केवलान्वयिप्रकरणम् ।	१३०६-१३८८
१८ केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।	१३८९-१४३४

गादाधरी-दीधितिसहिततत्त्वचिन्तामणेः प्रकरणानां

सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम्	मा० पृ० अ० पृ०
१ अनुमितिप्रकरणम् ।	१-१४०
२ व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।	१४१-१८२
३ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।	१८३-३३०
४ पूर्वपक्षप्रकरणम् ।	३३१-३९०
५ मिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।	३९१-४७८
६ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।	४७९-५२६
७ सामान्याभावप्रकरणम् ।	५२७-५५९
८ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।	५६०-६१८
९ अतएवचतुष्टयप्रकरणम् ।	६१९-६३४
१० व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ।	६३५-६७४
११ तर्कप्रकरणम् ।	६७५-७३६
१२ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।	७३७-७७१
१३ सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।	७७२-८७६
१४ उपाधिप्रकरणम् ।	८७७-१०७८
१५ पक्षताप्रकरणम् ।	१०७९-११७६
१६ परामर्शप्रकरणम् ।	११७७-१३२५
१७ केवलान्वयिप्रकरणम् ।	१३२६-१३८८
१८ केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।	१३८९-१४३४

प्रकरणम्	प्रा० पृ० अ० पृ०
१९ अर्थापत्तिप्रकरणम् ।	१४३५-१४६०
२० अवयवप्रकरणम् ।	१४६१-१५७८
२१ सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् ।	१५७९-१६३६
✓ २२ सव्यभिचारप्रकरणम् ।	१६३७-१७०१
२३ साधारणप्रकरणम् ।	१७०२-१७२०
२४ असाधारणप्रकरणम् ।	१७२१-१७३९
२५ अनुवर्तहारिप्रकरणम् ।	१७४०-१७६८
२६ विरुद्धप्रकरणम् ।	१७६९-१७८३
✓ २७ सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।	१७८४-१८३५
२८ असिद्धिप्रकरणम् ।	१८३६-१८६८
२९ बाधप्रकरणम् ।	१८६९-१९२८
३० असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।	१९२९-१९४०

---

३१ ईश्वरवादप्रकरणम् ।	१९४१-२००१
३२ शक्तिवादप्रकरणम् ।	२००१-२०५४
३३ मुक्तिवादप्रकरणम् ।	२०५५-२०८४

---

३३ प्रकरणसंख्या . पत्र संख्या २०८३

गादाधरी-दीधिति-सहितस्य तत्त्वचिन्तामणैः

अनुमानखण्डस्य ग्रन्थानुक्रमेण

विषयसूचीपत्रम् ।

विषयः ।

पृष्ठाङ्के

(१) अनुमितिप्रकरणे ।

१ मङ्गलाचरणम् ।	१
२ ओम्पदस्यार्थविचारः ।	२
३ नमःपदार्थविवेचनम् ।	३
४ प्रत्यक्षानन्तरमनुमाननिरूपणे सङ्गतिकथनम् ।	५
५ प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्योपजीवकमाधविचारः ।	७
६ अनुमानोपमानयोः प्रसङ्गतः सङ्गतिकथनम् ।	२०
७ सार्धभौममतेन सङ्गतिप्रदर्शनम् ।	२२
८ अनुमितिलक्षणकथनपूर्वकमनुमानलक्षणप्रदर्शनम् ।	२४
९ उक्तानुमितिलक्षणस्योपाध्यायसंमतव्याख्याप्रदर्शनम् ।	२५
१० उपाध्यायमतदूषणम् ।	३५
११ प्रमाणनिरूपणप्रस्तावः ।	३९
१२ व्याप्तिविशिष्टश्च पक्षधर्मश्चेति द्वंद्वसमाससंभीकुर्वतां मिथ्याणां मतम् ।	४३
१३ मिथ्यमतखण्डनम् ।	४७
१४ ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेण समाधानम् ।	५०
१५ मणिमन्त्रादिन्यायेनोभयव्यापकताज्ञानस्यैकाविधव्यभिचार- ज्ञाने प्रतिबन्धकत्वम् ।	५६
१६ व्यापकनानिश्चयहेतुतायाः प्रयोजनान्तरकथनम् ।	६५
१७ अनुमितिः लक्षणस्य शब्दयोधप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिनिरासः ।	७४

विषयः ।	७०
१८ अनुमितिलक्षणस्य प्रत्यक्षानुव्यवसायेतिव्याप्तिदूषणम् ।	८३
१९ " स्मरणेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	८७
२० ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतायां युक्त्यन्तरकथनम् ।	१०१
२१ उक्तस्मरणातिव्याप्तिनिरसनम् ।	१०५
२२ अव्याप्तिप्रदर्शनपूर्वकं चरमज्ञानपदसार्धक्येन तन्निरासः ।	११२
२३ व्यापिकादितमनुमितिलक्षणम् ।	११८
२४ मूलोक्तलक्षणस्य चक्रवर्तिकृत व्याख्यानम् ।	"
२५ " मिश्रकृत व्याख्यानम् ।	१२३
२६ मिश्रलक्षणे विन्तावीजकथनम् ।	१२९
२७ तात्पर्यमिष्यस्य विचारः ।	१३०
२८ अनुमानप्राप्ताध्यपरीक्षायां चार्थीकमतोत्थापनं तत्प्रपञ्चनं च ।	१३३

(२) व्याप्तिपञ्चकप्रकरणे ।

२९ व्याप्तिस्वरूपनिरूपणारम्भः ।	१४१
३० व्याप्ति(१)लक्षणम् ।	१४२
३१ व्याप्ति(२)लक्षणम् ।	१४३
३२ व्याप्ति(३)(४)लक्षणविचारः ।	१४८
३३ व्याप्ति(५)लक्षणम् ।	१५३
३४ व्याप्तिपञ्चकस्याप्रसिद्धौ कथं दूषणनिर्वचनम् ।	१५९
३५ सिद्धव्याप्ताङ्गपूर्वपक्षव्याप्तिप्रत्यक्षलक्षणम् ।	१६१
३६ सिद्धव्याप्तिप्रत्यक्षणयोरेकोक्तानुवादपूर्वकं दूषणम् ।	१६४
३७ सिद्धव्याप्तिप्रत्यक्षणे सार्धभोगमतव्याख्यानम् तद्दूषणं च ।	१६८

(३) व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणे ।

३८ व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रमाणमौहृत्य सोन्दिहमतेमाशङ्क्य तन्निरासम् ।	१८३
३९ व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावखण्डनपरमन्यायताया- पारिभाषिकालम्बितविरतत्वकथनम् ।	१९०
४० पारिभाषिकेऽव्यामेविरतत्वपदार्थे माधत्पदव्या- वृत्तिप्रदर्शनम् ।	१९३
४१ आचक्षणे सम्प्रधानविशकथनम् ।	२०३

विषयः ।	पृ०
४२ सम्यन्धभेदनियन्धनदोषनिरासाय सम्यन्धैक्यविवक्षणम् ।	२०५
४३ प्रतियोगिवत् तद्वत्सप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन सहा- विरोधित्वकथनम् । ।	२०९
४४ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यपरिष्कारः ।	२१२
४५ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावांगीकारेण लक्षणान्तरम् ।	२१८
४६ चक्रवर्तिमतेन लक्षणान्तरप्रदर्शनम् ।	२२६
४७ चक्रवर्तिलक्षणेऽवच्छेद कृत्यविवेचनम् ।	२३२
४८ प्रगतममतीयलक्षणद्वयप्रदर्शनद्वारा तन्निरसनम् ।	२४२
४९ मतान्तरेण व्याप्त्यन्तरप्रदर्शनं तत्त्वण्डनं च ।	२४५
५० मिश्रमतसिद्धव्याप्तिप्रदर्शनम् ।	२५४
५१ उक्तमिथीयव्याप्तिलक्षणेऽभावप्रतियोगित्वस्य- पादिभाषिकार्थप्रदर्शनद्वारा निष्कृष्टतल्लक्षणकथनम् ।	२६२
५२ यथाश्रुतामिश्रलक्षणदूषणम् ।	२७३
५३ उक्तलक्षणे साजात्यपरित्यागेन लघुलक्षणप्रदर्शनम् ।	२७५
५४ कूटाघटितलक्षणकथनम् ।	२७६
५५ मतान्तरेण व्याप्तिलक्षणकथनम् ।	२८८
५६ तल्लक्षणीयाभावपदार्थविवेचनम् ।	२९२
५७ उक्तव्याप्तिखण्डनम् ।	२९९
५८ किञ्चेत्यादिना तन्नानुपपत्त्यन्तरकथनम् ।	३०४
५९ सार्धभौमलक्षणपरिष्कारखण्डनम् ।	३१४
६० व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणम् ।	३१८

(४ पूर्वपक्षप्रकरणे)

६१ पूर्वपक्षव्याप्त्यन्तरप्रदर्शनम् ।	३३१
६२ तत्राधिकरणपदस्य सार्थक्यप्रदर्शनम् ।	३३३
६३ मिश्रमतेन पूर्वपक्षव्याप्तिस्वरूपव्याख्यानम् ।	३३७
६४ तत्र चिन्तार्थाजवर्णनम् ।	३४०
६५ पूर्वपक्षव्याप्तिखण्डनप्रकारकथनम् ।	"
६६ अनौपाधिकसम्यन्धरूपव्याप्तिप्रदर्शनं तन्निरसनञ्च ।	३५७
६७ अनौपाधिकत्वान्तरप्रदर्शनद्वारा तन्निरसनम् ।	३७३

विषयः

पृ०

- ६८ कात्स्न्येन सम्बन्धादिरूपव्याप्तिनां प्रदर्शनं तत्तल्लक्षणं च । ३७६
६९ सम्बन्धमात्रस्य व्याप्तिव्यवधानं तन्निरसनं च । ३८१
७० मतान्तरेण व्याप्तिकथनं तत्तल्लक्षणञ्च । ३८१

(५) सिद्धान्तलक्षणप्रकरणे ।

- ७१ व्याप्तिसिद्धान्तलक्षणप्रदर्शनम् । ३९१
७२ शिरोमणिमतेन तदर्थकथनम् । ३९२
७३ दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यग्राव्याप्तिवारणप्रकारः । ३९५
७४ यद्रूपविशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशफलप्रदर्शनम् । ४००
७५ व्याप्तेरैक्यप्रदर्शनम् । ४०२
७६ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशसार्थक्यकथनम् । ४०५
७७ नव्यमतेनोक्तनिवेशफलप्रदर्शनम् । ४१८
७८ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपरिष्कारः । ४२३
७९ सम्प्रदायमतेनात्यन्तपदोपादानसार्थक्यकथनम् । ४२७
८० उक्तमतेऽतिव्याप्तिनिरासः । ४२९
८१ संसर्गाभावत्वतश्चादित्यात्यन्ताभावत्वयोर्द्वयसिद्धित्वेना-
नवस्थाशङ्काप्रदर्शनम् तन्निरसनं च । ४३५
८२ प्रतियोगिधैयधिकरण्यस्यान्योन्याभावसाधारणोऽर्थः । ४३६
८३ अभाषान्तार्थस्य निष्कर्षस्वरूपकथनम् । ४३७
८४ निष्कृष्टसिद्धान्तलक्षणव्याप्तेः प्रदर्शनम् । ४३९
८५ तत्र सम्बन्धनिवेश-यद्वेत्यादिकल्पान्तरञ्च । ४४१
८६ तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनम् । ४४३
८७ उक्तनिष्कृष्टलक्षणस्य कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादाव-
व्याप्तिशङ्काकथनम् । ४४९
८८ उक्तव्याप्तिवारणाय पूर्वपक्षप्रदर्शनम् । ४५३
८९ सिद्धान्तेनोक्तव्याप्तिवारणाय कल्पान्तरकथनम् । ४५७
९० स्वरूपसम्बन्धेन गगनावेर्बृत्तिमत्त्वपक्षे कल्पान्तरम् । ४६४
९१ उक्तकल्पान्तरस्य प्रयोजनान्तरप्रदर्शनम् । ४७१
९२ प्रसङ्गत-प्रतियोगित्वाधिकरणत्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्व-
कथनम् । ४७५

विषयः ।

पृ०

(६) अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणे

- ९३ स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्याक्षेपः । ४७९
 ९४ अवच्छेदकत्वान्तरनिरसनम् । ४८४
 ९५ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिरूपणम् । ४८५
 ९६ अनतिरिक्तवृत्तित्वघटकावच्छेदकत्वस्यार्थः । ४८८
 ९७ यस्तुतास्त्वित्यादिनाऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्यार्थद्वयनिरूपणम् । ४९
 ९८ यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरिप्रागप्रयोजनकथनम् । ५०५
 ९९ अव्याप्तिशरणाय प्रतियोगितानां विशिष्योपादानम् । ५०८
 १०० प्रतियोगिवैयधिकरणानुपादानशङ्कान्तत्त्वखण्डनादि । ५१२
 १०१ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियोगिवैयधिकर-
 णद्वयानुपादाननिरूपणमतिव्याप्तिनिरासश्चेति मतम् । ५१६
 १०२ एतन्मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । ५२१
 १०३ गुरुधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमतेन व्या-
 प्तिपरिष्कारः । ५२३

(७) सामान्याभावप्रकरणे ।

- १०४ सामान्याभावस्य पार्थक्येन व्यवस्थापनम् । ५२७
 १०५ तदनङ्गीकारेऽद्याय रूपयात्र वेति संशयानुपपत्तिप्रदर्शनम् । ५३१
 १०६ नवीनमते उक्तसंशयोपपत्तिकथनम् । ५३८
 १०७ उक्तसंशयस्य प्रकृतोपयोगित्वमुपपादयतामपरेषां मतम् । ५३९
 १०८ विशेषाभावकूटस्य सामान्यसंशयप्रतियन्धकत्वेऽतिरिक्त-
 म्मायनाया उतेजकतया संशयोपपत्तिशङ्काप्रदर्शनम् । ५४१
 १०९ प्रकारान्तरेण संशयोपपत्त्या सामान्याभावपार्थक्याक्षेपः । ५४२
 ११० विशेषाभावसामान्याभावयोर्भेदवादिमिश्रादिमतखण्डनम् । ५४४
 १११ प्रतियन्दिमुखेन सामान्याभावस्य पार्थक्यस्थापनम् । ५५१
 ११२ सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषाभावेपु
 व्यासन्नवृत्तीति मतखण्डनम् । ५५२
 ११३ सार्वभौममतेनातिरिक्तसामान्याभावसिद्धिप्रदर्शनम् । ५५६

(८) विशेषव्याप्तिप्रकरणे ।

- ११४ विशेषव्याप्ति(१)लक्षणनिरूपणम् तत्र दोषप्रदर्शनञ्च । ५५९

विषयः ।

- ११५ अत्र लक्षणे दोषान्तराणां प्रदर्शनम् । ५६०
 ११६ उक्तदोषोद्धारायात्र घदन्तत्यादिना कस्यचिन्मतस्य
 प्रदर्शनम् । ५६६
 ११७ विशेषव्याप्तेः (२) (३) लक्षणम् । ५६७
 ११८ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमनङ्गीकृत्यतां मतस्य खण्डनम् । ५७५
 ११९ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वसाधनम् । ५७८
 १२० अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियममुपयादयतां मतम् । ५८३
 १२१ नियमाघटिताया अननुगतव्याप्तेर्ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वम् । ५८४
 १२२ व्याख्येयवृत्तिप्रतियोगिताकाभावखण्डनम् । ५८६
 १२३ द्विस्थाघच्छिन्नाभावांगीकारपि अव्याप्तिनिरसनम् । ५८९
 १२४ अनौपाधिकत्वरूपव्याप्तिनिर्वचनम् । ५९०
 १२५ उक्तव्याप्तेर्मतान्तरेणार्थान्तरप्रदर्शनम् । ५९३
 १२६ कथितानौपाधिकत्वस्यार्थान्तरकथनम् । ५९८
 १२७ यद्वेत्यादिना अथवेत्यादिना च व्याप्यन्तरप्रदर्शनम् । ॥
 १२८ सम्बन्धितावच्छेदकत्वरूपव्याप्तिप्रदर्शनम् । ६०१
 १२९ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थनिर्वचनम् । ६०४
 १३० मिश्रमतेनावच्छेदकत्वरूपवर्णनम् । ६०९
 १३१ व्यभिचारधिय उक्तव्याप्तेः प्रतियन्धकत्वस्थापनम् । ६१२
 १३२ सार्वभौमीयव्याप्तिकथनम् । ६१४

(९) अतएवचतुष्टयप्रकरणे ।

- १३३ सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य नियतावच्छे-
 दकत्वात्तद्विशेषस्तत्रोपाधिरित्यभिप्रायकं प्रथममतपद-
 निरूपणम् । ६१९
 १३४ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थनिरुक्तिः । ६२०
 १३५ यद्वेत्यादिना शिरोमणिमते मिश्रान्तसार्वभौमप्रयो-
 जनकं कल्पान्तरम् । ६२२
 १३६ विशेषणार्थ-उपाधिनिष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् । ६२४
 १३७ मतान्तरेण विशेषणपदार्थनिर्वचनम् । ६२५
 १३८ तन्मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । ६२७

विषयः ।

पृ०

- १३९ साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वरूपोपाधिप्रदर्शकम् (२) अतएवप्रदर्शनम् । ६२७
१४० तत्र विशेष्यदलविशेषणदलयोर्व्यावृत्तिकथनम् । ६२९
१४१ व्यभिचारेऽवश्यमुपाधिरित्यभिप्रायेण (३) तृतीयमतएव-
निरूपणम् । ६३१
१४२ गुरुमतेनात एवप्रयानन्तरं आचार्यमतेन (४) चतुर्थस्यात-
एवकल्पस्य कथनम् । ६३०

(१०) व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणे ।

- १४३ प्राभाकरमतेन व्याप्तिग्रहोपायप्रदर्शनम् । ६३५
१४४ तत्र भूयोदर्शनस्य कल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्राभाकरमतेन
तत्खण्डनम् । ॥
१४५ तृतीयकल्पनिरसनेन भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहोपा-
यत्खण्डनम् । ६४०
१४६ प्राभाकरमतेन तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वकथनम् । ६४४
१४७ नैयायिकमतखण्डनपूर्वकं व्याप्तेः सहदर्शनगम्य-
त्वस्थापनम् । ६४९
१४८ तत्र संशयानुपपत्तिप्रदर्शनखण्डनपूर्वकं भूयोदर्शन-
स्योपयोगित्वघर्णनम् । ६५२
१४९ यद्वेत्यादिना सहदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वसंशयो-
पपत्त्योर्घर्णनम् । ६४५
१५० सहचारदर्शनजन्यलौकिकप्रत्यक्षाविषयस्वरूपसहदर्शन-
ग्राह्या व्याप्तिरिति मतान्तरप्रदर्शनपूर्वकं प्राभाकरमतेन
तत्खण्डनम् । ६५५
१५१ प्राभाकरमतखण्डनद्वारा व्याप्तिग्राहकोपायप्रदर्शनम् । ६५८
१५२ पुरुषभेदेन कार्यकारणभावभेदव्यवस्थापनम् । ६६६
१५३ सहचारज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण व्यापकताग्राहकत्वमङ्गी-
कुर्वतां मिथ्याणां मतं तन्निरसनं च । ६६९
१५४ धूमसामान्ये वह्निसामान्यव्याप्तेरतीन्द्रियत्वव्यव-
स्थापनम् । ६७०

(११) तर्कप्रकरणे ।

विषय ।

१५५	तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनाशङ्का तन्निवारणं च ।	६७
१५६	कार्यकारणमायग्रहस्यायदयकत्वप्रदर्शनम् ।	६८
१५७	तर्काकारप्रविष्टपदव्यावृत्तिकथनम् ।	६८
१५८	अयन्हेरेव भविष्यतीत्यादिशङ्कानिराकरणम् ।	६९
१५९	तदुपादानमित्यादेरर्थस्य प्रदर्शनम् ।	६९
१६०	विशेषतः कार्यकारणभावग्रहस्य लाघवप्रतिसिद्धान्तासा- मान्यतः परिच्छेदकत्वकथनम् ।	७०
१६१	अपरे त्वित्यादिना आपाद्यापादकभावप्रदर्शनम् ।	७०
१६२	अन्वयव्यतिरेकानुविधायिज्ञानस्यैव शंकाप्रतिरोध- कत्वात्तस्य तर्कघटकत्वमङ्गीकुर्वतां मिथ्याणां मतस्योक्त- मतेन दूषणप्रदर्शनम् ।	७०
१६३	अपरे त्वित्यादिमते चिन्तावीजप्रदर्शनम् ।	७१
१६४	व्यधिकरणस्य हेतुत्वशङ्कानिरासार्थकतर्काकारप्रदर्श- क मतान्तरम् ।	७१
१६५	उक्तमतविलम्बिसाधर्मभोममतप्रदर्शनम् ।	७१
१६६	उक्तमतद्वयेऽस्परसकथनम् ।	७१
१६७	व्यभिचारशकायां तर्कस्यानियत्यप्रदर्शनम् ।	७१
१६८	तत्र च मिश्रमतप्रदर्शनम् ।	७२
१६९	'शंका चेदनुमास्ये'वेत्याद्युदयनाचार्यकारिकायाः खण्डन- कारकतस्य दूषणस्य तन्निरासस्य च वर्णनम् ।	७२
१७०	स्थकपक्षस्तर्कस्य व्याप्तिग्रहकत्वस्थापनम् ।	७२
१७१	तर्कस्य विशेषतः कारणत्वे गौरवप्रदर्शनम् ।	७२
१७२	सर्वत्र तर्कं तर्कान्तरस्यानपेक्षणीयतयाऽनवस्थाभाष- णादिनां मतस्य प्रदर्शनम् ।	७३
१७३	अनौपाधिकत्वग्रहस्य तर्कापेक्षत्वात्तर्काधीनो व्याप्तिग्रह- इति मत तत्खण्डनञ्च ।	७३
१७४	व्याप्तिग्रहेऽव्यभिचारनिश्चयस्यैव हेतुत्वात्तच्छङ्कावि- हस्याहेतुत्वेन तर्कस्यानपेक्षिततया नानवस्थेति वा- दिनां मतम् ।	७३

- १ विषयः । पृ०
७५ उक्तमतखण्डनम् । ७३४
- (१२) व्याप्त्यनुगमप्रकरणे ।
- ७६ उक्तव्याप्तिप्रकारेषु भेदघटितव्याप्तेरनुमितिहेतुत्व-
कथनम् । ७३७
- ७७ भेदघटितव्याप्तौ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेष
णानुपादानेन लाघवकथनम् । "
- ७८ प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां तद-
स्थाशकाप्रदर्शनम् । ७३८
- ७९ तत्र च मैषमित्यादिना समाधानवर्णनम् । ७४३
- ८० प्रतियन्धकताघटितरूपेण हेतुतायाः प्रयोजनस्य प्रदर्शनम् । ७४७
- ८१ अत्यन्ताभावाभ्योभ्यामावगर्भव्याप्त्यो प्रत्येकज्ञानस्यापि अ-
नुमितिहेतुत्वाभिप्रायेण मतान्तरप्रदर्शनम् । ७५६
- ८२ अभावद्वयघटितव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य तद्विरोधित्वेनोभय-
विधज्ञानस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां मतान्तत्खण्डनञ्च । ७५७
- ८३ व्यभिचारज्ञानानुगमेपि व्याप्तिज्ञानस्य समूहालम्बनज्ञान-
विरोधित्वेनानुगमसम्भव इति वर्णनम् । ७६०
- ८४ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे मणिकारोक्तव्याप्तिद्वयस्य दूषणायो-
पक्रमः । ७६२
- ८५ भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽत्यन्ताभावघटितव्याप्तेरपि दुर्धच-
त्यकथनम् । ७६६
- ८६ प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितपारिभाषिकानौपाधिकत्व-
स्य व्याप्तित्वेन सिद्धान्तवर्णनम् । ७६७

(१३) सामान्यलक्षणाप्रकरणे ।

- ८७ व्याप्तिप्रहे सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेरुपयोगिताप्रदर्शनम् । ७७२
- ८८ सामान्यलक्षणापदार्थव्युत्पादनम् । ७७३
- ८९ धूमत्यादिसामान्यम्येष प्रत्यासत्तित्वव्यवस्थापनम् । ७७४
- ९० सामान्यस्य सत्तण्डासण्डमेवेन द्वैविध्यकथनम् । ७७९
- ९१ अनित्यसामान्यस्यातीतादिदशायां प्रत्यासत्तित्वविरहा-
भिप्रायेण नव्यानां पृथक्पक्षः । ७८०

- ॥ विषयः । ७०
- १९२ नव्यमते ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणयोर्मैत्रप्रदर्शनम् । ७८५
- १९३ सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेपि सर्वसाधारणव्याप्तेः सम्भ-
वात् तदुपयोग इत्याशयेनोक्तप्रत्यासत्तेः खण्डनम् । ७९०
- १९४ अनुमाने सर्वमानार्थे सामान्यलक्षणाया उपयोगामा-
वकथनम् । ७९३
- १९५ सामान्यलक्षणाया अनभ्युपगमे आपत्तीनां निराकरणम् । ७९७
- १९६ विशेषणज्ञानादेहेतुत्वानङ्गीकारे युक्तिः । ८०१
- १९७ उच्यते इत्यादिना सामान्यलक्षणाङ्गीकारे सिद्धान्त-
प्रदर्शनम् । ८०६
- १९८ सिद्धान्त्यभिमतोक्तसंशयानुपपत्तिकूपसामान्यप्रत्यासत्ति-
युक्तिरूपकमत्प्रदर्शनम् । ८१०
- १९९ सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तरप्रदर्शनमुक्तमवेन
तत्खण्डनञ्च । ८१३
- २०० तदभावयुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतु-
त्वाभिप्रायेणापि उक्तप्रत्यासत्तिर्न सम्भवतीति घर्णनम् । ८१५
- २०१ यावत्तेजोज्ञानप्राप्तास्तेजःसामान्याभाव एवान्वकारस्तथा-
च तदनुरोधेनापि सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इति मिश्रमत-
खण्डनम् । ८१७
- २०२ प्रतिधोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षेऽनागतप्रतियोगिज्ञानार्थे
सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इत्यभिप्रायकः पूर्वपक्षः । ८२१
- २०३ उक्तपूर्वपक्षनिरसनम् । ८२४
- २०४ प्रसङ्गात्प्रागभावस्य लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वकथनम् । ८३०
- २०५ ध्वसस्यातिरिक्तत्वव्यवस्थापनम् । ८३१
- २०६ महाप्रलयानङ्गीकारे प्रागभावं विनोत्पत्तिपदार्थस्य निर्वचनम्-
तत्राचार्यसंवादप्रदर्शनं च । ८३६
- २०७ महाप्रलयाङ्गीकारे उत्पत्तिपदार्थकथनम् क्षणत्वपरिष्कार-
प्रदर्शनञ्च । ८३९
- २०८ अन्योन्याभयधारणाय, उत्पत्त्यघटितस्य पूर्वत्वस्य
निर्वचनम् । ८४२

विषयः .

पृ०

- २०९ सिद्धान्तिमतमुपेक्ष्य प्रागभावसाधकप्रेमाणाशङ्कनस्त-
त्त्वण्डनं च । ८४३
- २१० उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गवारणाय प्रागभावं व्यघस्यापयता-
ङ्केपाश्चिरसामान्यलक्षणास्वीकारप्रयोजनकं मतम् । ८५१
- २११ अन्ये त्वित्यादिना प्रागभावसाधकमतान्तरस्य वर्णनम् । ८५४
- २१२ अत्र मिश्रमतप्रदर्शनं तत्त्वण्डनं च । ८५८
- २१३ सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिसाधकप्रगल्भमतस्य निराकरणम् ८६२
- २१४ समानप्रकारकत्वेनोपस्थिते कार्यकारणभावे सामान्यप्रत्या-
सत्त्यारदवर्णनम् । ८६४
- २१५ प्रकारान्तरेण द्वाधितिमते सामान्यलक्षणाखण्डनम् । ८६८
- २१६ सामान्यलक्षणानभ्युपगमे संशयानुपपत्तिरिति तदभ्युपगम
इति सिद्धान्तवर्णनम् । ८७१

(१४) उपाधिप्रकरणे ।

- २१७ उपाधिनिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनं तत्स्वरूपकथनं च । ८७७
- २१८ स्थलविशेषे उपाधिविशेषप्रदर्शनम् । ८८३
- २१९ पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताप्रहावुपाधेर्दूषकत्वकथनम् । ८९३
- २२० क्वचित्पक्षेतरत्वस्यैवोपाधित्वव्यवस्थापनम् । ८९८
- २२१ उपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकत्वासम्भवं इत्याशङ्का-
तत्समाधानं च । ९००
- २२२ बाधस्थलेष्वुपाध्यसम्भवारसोपि नोपाधिरित्याशङ्का-
समाधानं । ९०४
- २२३ सत्प्रतिपक्षोत्थापकतारूपदूषकतावीजपक्षे पक्षेतरत्वेतासमशी-
लानामुपाधित्ववर्णनम् । ९०८
- २२४ पूर्वोक्तलक्षणस्यातिव्यापकत्वाल्लक्षणांतरप्रदर्शनं
तत्त्वण्डनं च । ९१०
- २२५ जपाकुन्तुमसाधर्म्येणोपाधिस्वरूपवर्णनं तन्निरासश्च । ९१३
- २२६ अन्ये त्वित्यादिनोपाध्यंतरप्रदर्शनतत्समाधानादि । ९१५

१। विषयः ।	१ पृ०
२२७ पक्षधर्मायच्छिन्नप्रत्ययविशेषितसाध्यव्यापकत्वघटितस्योपा-	
धेदूषणम् ।	२२४
२२८ साधनायच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितस्योपाधे प्रदर्शन	
तत्त्वखण्डनम् ।	२३०
२२९ तत्र किञ्चेत्यादिना दूषणान्तरवर्णनम् ।	२३१
२३० सारप्रतिपक्षोपपत्त्यकारणरूपदूषकतायाजपक्षे उपाधिस्वरूप	
प्रदर्शनम् ।	२३६
२३१ उक्तोपाधे खण्डनम् ।	२३९
२३२ किञ्चेत्यादिना खण्डनान्तरम् ।	२४४
२३३ दीधितिकारोकमुक्तोपाधिविपरिकारवर्णनम् ।	२४६
२३४ उपाधे लक्ष्यप्रदर्शनम् ।	२५२
२३५ दीधितौ उपाधिस्वरूपान्तरखण्डनपूर्वकं यस्तुतस्तियथा-	
ना सिद्धान्तोपाधिवर्णनम् ।	२५८
२३६ सिद्धान्तिमतेनोपाधिलक्षणवर्णनम् ।	२७१
२३७ सद्येतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेतिप्रसङ्गवार्त्तायोक्तोपाधिल-	
क्षण निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् ।	२७५
२३८ दीधितौ सकलोपाधिसाधारणलक्षणप्रदर्शनम् ।	२८५
२३९ मिश्रमतेनोपाधिवर्णनम् ।	२८६
२४० साधनाव्यापकत्वघटितोपाधिलक्षण दूषयतां नष्टयतां म-	
तेनोपाधिप्रदर्शनम् ।	२८८
२४१ उपाधिलक्षणघटितधर्मपदार्थनिर्वचनम् ।	२८९
२४२ उपाधिफलभूतव्यभिचारानुमानाकारप्रदर्शनम् ।	२९१
२४३ मिश्रमतेनयत्वाव्यभिचारित्वे सततित्यत्राव्यभिचारपदार्थ	
विवेचनम् ।	२९६
२४४ साक्षीत्वरपर्यायाधारणव्यभिचारोपपत्त्योपाधिस्वरूप-	
प्रदर्शनम् ।	२९२
२४५ दीधितौ मतविशेषेण व्यभिचारोपपत्त्यव्यभिचारः ।	१००२
२४६ सोपाध्यनुमाने व्यभिचारोपपत्त्यव्यभिचारवर्णनम् ।	१००६
२४७ स्वत्वविशेषोपाध्यतिव्याप्तिनिरसनम् ।	१००७
२४८ आर्त्तव्यवसाययोगादेरुपाधित्वानुपपत्तिनिरसनम् ।	१०११

- विषयः । १५१ पृ०
- २४२ आर्द्रन्धतप्रभवयद्देर्धूमोपघायकत्वकथनम् । १०१६
- २४० प्रसंगतः कार्यकारणातिरिक्तयोरप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रह-
स्थापनम् । १०२३
- २४१ सोपाधौ उपाध्यनुकूलतर्कमावयोर्द्वयोरपि दूषक-
त्वकथनम् । १०२९
- २४२ बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वामिप्रायेणोपाधि-
प्रदर्शनम् । १०३१
- २४३ साध्यसाधनानुगमेन तदभोवाधायकत्वस्योपाधित्व-
खण्डनम् । १०३७
- २४४ उपाधेः सामान्यविशेषलक्षणे पृथक् धाच्ये इति मतस्य
खण्डनम् । १०३९
- २४५ मतान्तरेण सत्प्रतिपक्षोपघायकत्वपक्षे साधनाव्यापकत्वा-
घटितस्योपाधेलक्षणं तत्खण्डनं च । १०४६
- २४६ उपाधिविभागप्रदर्शनम् । १०४६
- २४७ समानेत्यादिसूत्रानुक्तस्यापि व्याप्यसंशयजन्यव्यापकसं-
शयस्य व्यवस्थापनामिप्रायेण मतान्तरप्रदर्शनम् । १०४७
- २४८ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । १०५०
- २४९ उक्तसंशयस्य साधारणधर्मजसंशयेऽन्तर्भावप्रदर्शकं
नव्यमतम् । १०५०
- २५० उपाधित्वघटकसाधनाव्यापकत्वादिसंशयस्य साध्यव्य-
भिचारव्याप्यसंशयपर्यवसानप्रदर्शनम् । १०५३
- २५१ उपाधिसन्देहस्याप्युपाधित्ववर्णनम् । १०५८
- २५२ उपाधिदूषकतायीजनिरूपणम् । १०५९
- २५३ उपाधेर्दूषकतायीजासम्भवादुपाधेर्हेत्वाभासत्वामिप्रा-
येण पूर्वपक्षस्थापनम् । १०६३
- २५४ व्यभिचारस्थानद्वारा व्याप्तिधिरहोपघायकतया धोपाधेर्दूष-
कत्वामिप्रायेण सिद्धान्तकथनम् । १०६५
- २५५ उपाध्याभासवर्णनम् । १०७२

(१५) पक्षताप्रकरणे ।

- २५६ पक्षतानिरूपणे सङ्कतिप्रदर्शनम् । १०७२

विषयः ।

पृ०

२६७ सदिग्धसाध्यधर्मत्वरूपपक्षताखण्डनम् ।	१०७९
२६८ साधकयाधकमानाभावरूपपक्षताया विकल्पप्रदर्शन पूर्वक निरसनम् ।	१०८८
२६९ सिपाधयिषामात्रस्य पक्षतात्वरण्डनम् ।	१०८९
२७० सिद्धान्तपक्षतानिर्घञ्चनम् ।	१०९२
२७१ सिपाधयिषापदार्थनिर्घञ्चनम् ।	१०९३
२७२ इच्छाया अननुगमेपि दोषाभावप्रदर्शनम् ।	१०९७
२७३ धृमादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षतावासम्भवे इष्टापत्तिकथनम् ।	११०६
२७४ पक्षतायां धर्मितावच्छेदकादिप्रवेशप्रयोजनकथनम् ।	११११
२७५ कचिदनुमितौ सिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वघर्षणम् ।	१११३
२७६ प्रकारताविशेष्यतेऽन्तर्भावैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धक- भावस्वीकारः ।	१११८
२७७ पूर्वच्छानाशे इच्छान्तरेणैवानुमितिरित्यभिप्रायकं यद्व्यतिमतम् ।	११२३
२७८ द्वित्रिक्षणान्तरेपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनादनु- मित्सा योग्यता चाख्येत्यभिप्रायेण मिश्रमतप्रदर्शनम् ।	११२४
२७९ सिद्धौ सत्यामनुमित्सानाशे यावत्कालमनुमितिः स का लोऽनुमित्येति वदतामन्येषां मतस्य घर्षणम् ।	११२६
२८० तत्र मतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	११२८
२८१ इच्छायां तदिच्छाविषयसिद्धानुपहितत्वाविशेषणदानस्य प्रयोजनम् ।	"
२८२ सर्वत्रेच्छानिवेशे प्रयोजनाभावस्य प्रदर्शनम् ।	११३०
२८३ सार्वभौममते पक्षतानिर्घञ्चनम् ।	११३१
२८४ तत्र द्वितीयसिपाधयिषाविरहपदस्यासार्थकत्वशका- निरसनम् ।	११३७
२८५ सार्वभौममतखण्डनम् ।	"
२८६ सार्वभौमलक्षणघटकक्षणपदार्थेऽप्यवाहितोत्तरत्वा- दिविचारः ।	११३८

विषयः ।

पृ०

- २८७ तत्र सिद्धीनामभावस्य केन रूपेण कारणत्वमिति-
विवेचनम् । ११४२
- २८८ इच्छाधिरुहविशिष्टसिद्धिसाधकमानान्यतराभावस्य
पक्षतात्वमङ्गीकुर्वतामुपाध्यायानां मतम् तत्खण्डनं च । ११५५
- २८९ यस्तुतस्त्वित्यादिना कल्पान्तरप्रदर्शनम् । ११५९
- २९० लाघवात् सिद्धभावस्यैव पक्षता व्यवहारनिमित्तत्व-
कथनम् । ११६५
- २९१ सिद्धभावधत्तं याधामावस्य पक्षतार्यां निवेशे प्रयो-
जनाभावप्रदर्शनम् । ११६६
- २९२ सिधाधयिषाया अनुगमासम्भवप्रदर्शनम् । ११७०
- २९३ सिद्धभावस्य कारणत्वे आक्षेपप्रदर्शनम् तन्निरसनं च । ११७४
- २९४ प्राभाकरमते पक्षताया अनुमितिहेतुत्वासम्भव-
प्रदर्शनम् । ११७५

(१६) परामर्शप्रकरणे ।

- २९५ संगतिप्रदर्शनद्वारा विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वव्य-
वस्थापनम् । ११७७
- २९६ तत्र मीमांसकमतेन पूर्वपक्षग्रन्थप्रदर्शुनम् । "
- २९७ ज्ञानद्वयस्य कारणतावादिनां मीमांसकानां मतेऽन्यत्र
हेतौ व्याप्तिज्ञानादपरत्र पक्षधर्मताज्ञानाद्यानुमिति-
धारणप्रदर्शनम् । ११८१
- २९८ यद्वेत्यादिना मीमांसकमतावधारणप्रदर्शनम् । ११८३
- २९९ इन्द्रियसंनिहृष्टे धूमे व्याप्यधूमस्मरणे धूमस्वरूपसामा-
न्यधर्मदर्शनात् व्याप्योपमित्यभेदप्रत्ययात्तस्यानुमितिहे-
तुत्वमित्याद्याशङ्कासमाधानं मीमांसकानाम् । ११८४
- ३०० विशिष्टपरामर्शोपपादकनैयायकमतखण्डनम् । ११८७
- ३०१ विशिष्टपरामर्शस्थीकारे व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तर
त्यापत्तिप्रदर्शनम् । ११८९
- ३०२ मित्रादेः प्रमाणान्तरत्यापत्तिभिर्य संशयस्यप्रयोः प्रासङ्गि-
कं प्रमात्यखण्डनम् । ११९६

विषयः ।

पृ०

- ३०३ ज्ञानव्यवस्थानुमितिहेतुत्वपक्षे संशयाद्यनुपपात्तिकथाम् । ११९९
- ३०४ व्याप्याभेदज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वेन परामर्शोऽव-
श्यं स्वीकार्य इति न्यायमतप्रदर्शनं तत्तत्खण्डनं च । १२०९
- ३०५ भेदाग्रहस्य हेतुत्वेऽपि न विशिष्टज्ञानस्याङ्गीकार इति
मीमांसकमतोपसंहारः । १२११
- ३०६ अप्रोच्यत इत्यादिसिद्धान्तप्रसंगेन परामर्शस्वीकारे यु-
क्तिप्रदर्शनम् । १२१६
- ३०७ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वन्याससम्भव-
प्रदर्शनम् । १२२२
- ३०८ अतिरिक्ताविशिष्टज्ञानस्य कारणत्वे गौरवस्यादोषत्व-
कथनम् । १२२८
- ३०९ व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवस्य निरासः । १२३७
- ३१० स्यादेतदित्यादिना पुरुषपक्षप्रदर्शनम् । १२४१
- ३११ उच्यत इत्यादिना समाधानम् । १२४७
- ३१२ एकैव हि सा व्याप्तिरित्यादि ग्रन्थस्य दीधितिकाराभिप्रे-
तार्थदर्शनम् । १२५१
- ३१३ व्याप्यपरामर्शस्य हेतुतायामाक्षेपस्तत्समाधानं च । १२५४
- ३१४ मतान्तरेण व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वप्रदर्शनम् । १२६२
- ३१५ तत्र युक्तिप्रदर्शनम् । १२७१
- ३१६ वस्तुतस्त्वित्यादिना व्यापकत्वव्याप्यत्वयोरर्थान्तर-
प्रदर्शनम् । १२७६
- ३१७ परामृश्यमाणलिङ्गस्य हेतुत्वखण्डनाय लिङ्गपरामर्शस्य
हेतुत्ववादिनां प्राचीनानां मतस्य स्थापनम् । १२८४
- ३१८ अप्रोच्यत इत्यादिनोक्तमतखण्डनद्वारा लिङ्गज्ञानस्यानु-
मितिहेतुत्वस्थापनम् । १३०१
- ३१९ लिङ्गरूपतापक्षे दोषान्तरप्रदर्शनम् । १३०४
- ३२० धूमप्रागभावादीनां लिङ्गत्वनिराकरणम् । १३०७
- ३२१ व्यापारामावात्परामर्शस्याकरणत्ववर्णनम् । १३१२
- ३२२ परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन व्यापारतामानिनां
मतं तत्तत्खण्डनं च । १३१६

विषयः ।

पृ०

३२३ दण्डत्वविवेकप्रदर्शनम् ।	१३१९
३२४ पक्षज्ञानत्येनानुमितिं प्रति हेतुत्ववादिनां मतम् ।	१३२३
३२५ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् ।	१३२५

(१७) केवलान्वयिप्रकरणे ।

३२६ अनुमानधिभागवर्णनं केवलान्वयिलक्षणं च ।	१३२६
३२७ सहचारभेदाङ्गीकारे व्याप्तिभेदाद्भेदेनान्यथा केवलान्वयि- निर्यचनम् ।	१३३१
३२८ गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे प्राचीनसंवादप्रदर्शनम् ।	१३४२
३२९ अमिधेयत्वादेव्यतिरिक्तवशंकातन्निवृत्त्यादिकथनम् ।	१३४७
३३० लक्ष्याप्रसिध्या लक्षणासंभव इत्याशयेनाशका- प्रदर्शनम् ।	१३४९
३३१ उच्यत इत्यादिना सिद्धान्ते केवलान्वयित्वानिर्वाचनम् ।	१३५३
३३२ प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिनिरसनम् ।	१३५६
३३३ पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिन एव संशयस्यानुमानाङ्गत्व- वर्णनम् ।	१३५८
३३४ अत्र वदन्तीत्यादिना केवलान्वय्यनुमानखण्डनारम्भः ।	१३६१
३३५ व्यापकताज्ञानादनुमितिरित्यस्य निरसनम् ।	१३७२
३३६ अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वस्थापनपूर्वक व्यतिरेकव्यापक- ताया अनुमित्युपयोगित्वखण्डनम् ।	१३८०

(१८) केवलव्यतिरेकिप्रकरणे ।

३३७ केवलव्यतिरेकिनो लक्षणस्य प्रदर्शनम्	१३८९
३३८ व्यतिरेक्यनुमाने आक्षेपप्रदर्शनं तत्समाधानं च ।	१३९०
३३९ यद्वेत्यादिकल्पान्तरेण व्यतिरेकिस्थापनम् ।	१३९३
३४० यथाश्रुतव्यापकमावयत्ताज्ञानहेतुतादृषणम् ।	१४०१
३४१ अनुगनरूपामावाद् व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वाक्षेप- समाधानादिप्रदर्शनम् ।	१४०५
३४२ व्यतिरेकिस्थले साध्याद्यप्रसिध्या व्यतिरेक्यनुपपत्ति- र्यपक्षप्रदर्शनम्	१४०८

- धिपयः । ५०
- ३४३ पृथिवीतरेभ्यो मिद्यत इत्यादौ साध्यप्रसिध्यादिदर्शन-
खण्डनम् । १४०९
- ३४४ साध्यप्रसिद्धिस्थापनपूर्वक व्यतिरेक्युपपत्तिसिद्धान्तः । १४११
- ३४५ यद्वत्यादिना प्रकारान्तरेण व्यतिरेकिणि साध्य
प्रसिद्धिप्रदर्शनम् । १४१४
- ३४६ व्यतिरेकिण्यत्यन्ताभावस्यैव साध्यताभिप्रायेण
मतान्तरकथनम् । १४१८
- ३४७ जीवच्छरीरं सात्मकमित्यत्र साध्याप्रसिद्ध्या कथं
व्यतिरेकिणिरूपणमित्याशङ्का तत्समाधानादिप्रदर्शनञ्च । १४२०
- ३४८ कल्पान्तरेणोक्तशकामसाधानम् । १४२३
- ३४९ अन्वयेनेच्छासाध्यकानुमानवादिनः पूर्वपक्षस्त-
त्समाधानञ्च । १४२६
- ३५० उच्यत इत्यादिना सिद्धान्तप्रदर्शनम् । १४२७
- ३५१ साध्याभाष्यपकाभावप्रतियोगित्वस्य प्रयोजकत्व-
मङ्गीकुर्वतां मतान्तरम् । १४३२

(१९) अर्थापत्तिप्रकरणे ।

- ३५२ अर्थापत्तिं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेनैव चरितार्थं मन्यमानानां
नैयायिकानां मतेऽरुचिप्रदर्शनपूर्वकमर्थापत्तिस्थापनम् । १४३५
- ३५३ तत्र नैयायिकमतं संशयस्यार्थापत्तिकदम्पकत्व-
निरसनम् । १४३७
- ३५४ मैयमित्यादिना मीमांसकपूर्वपक्षीयसमाधानम् । १४३८
- ३५५ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् । १४४२
- ३५६ तत्र मीमांसकाशङ्का-समाधानादिप्रदर्शनम् । "
- ३५७ अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षः । १४४९
- ३५८ तत्र नैयायिकाशङ्कासमाधानादिप्रदर्शनम् । १४५०
- ३५९ अनुपपत्तिकारणकार्थापत्तिसमाधानम् । १४५४
- ३६० मद्वाभिमतया यथाश्रुतशब्देन शब्दकल्पनारूपाया
श्रुतार्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणान्तरत्वाभिप्रायेणाशङ्का । १४५७
- ३६१ उक्ताशकासमाधानम् । १४५९

(२०) अवयवप्रकरणे ।

- विषयः । पृ०
- ३६२ अनुमाननिरूपणोत्तरं न्यायतदवयवनिरूपणे सङ्गतिः । १४६१
- ३६३ न्यायपदार्थनिर्वचनम् । १४६२
- ३६४ न्यायजन्यबोधस्य परामर्शप्रयोजकत्वकथनम् । १४६२
- ३६५ दीधित्युक्तोचितानुपूर्वीकत्वविचारः । १४६४
- ३६६ प्रतिज्ञालक्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणेऽन्योन्या-
ध्वधारणम् । १४६५
- ३६७ प्रतिज्ञादावेकवाक्यताव्यवहारप्रयोजकत्वकथनम् । १४६८
- ३६८ न्यायान्तर्गतत्वघटिनाऽध्ययननिर्वचनम् । १४६९
- ३६९ न्यायान्तर्गतत्वनिर्वचनम् । १४७१
- ३७० दीधितिकारोक्तस्यावयवत्वघटकस्य प्रतिज्ञाद्यन्यतम-
त्वस्य विचारः । १४७३
- ३७१ घस्तुतस्त्वित्यादिना प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वाघटितस्यैवा-
वयवलक्षणत्वव्यवस्थापनम् । १४७४
- ३७२ मूलोक्तावयवलक्षणमन्यथा व्याचक्षाणानां केषांचिन्मतम् । १४७७
- ३७३ प्राप्य कथाकथस्य न्यायत्वमिच्छतां केषांचिन्मतेन
न्यायलक्षणं तन्निरसनं च । १४८०
- ३७४ अन्यथेत्यादि मूलमन्यथा व्याचक्षाणानां मतम् । १४८२
- ३७५ अनुमितिविधेयवाचकत्वं साध्यपदस्यांगीकुर्वतां मणि-
काराणां मतेन सुप्रकारीयप्रतिज्ञालक्षणस्य खण्डनम् । १४८४
- ३७६ साध्यस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरत्वामि-
प्रायेण दीधितिकारोक्तप्रतिज्ञालक्षणम् । १४८५
- ३७७ मूलोक्तप्रतिज्ञालक्षणनिविष्टपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम् । १४८७
- ३७८ मिथ्रमतेन प्रतिज्ञालक्षणनिविष्टानतिरिक्तपदव्यावृत्ति-
कथनम् तत्खण्डनं च । १४९०
- ३७९ अन्यूनविषयकत्वस्यार्थान्तरकथनपूर्वकं मतान्तरे-
णोक्तव्यावृत्तिसङ्गतिप्रदर्शनम् । १४९२
- ३८० अवयवदाननुपपन्नक्षे निगमनेऽनतिरिक्तविषयकत्व-
व्यावृत्त्यसम्भवाभिप्रायेणाशंकासमाधानादिकथनम् । १४९३

विषयः

पृ०

- ३८१ अन्यूनानतिरिक्तविषयकेत्यस्य यथाश्रुतार्थाक्षेपस-
माधानादिप्रदर्शनम् । १४९७
- ३८२ साध्यतायच्छेदकविशिष्टसाध्यनिवेशप्रयोजनवर्णनम् । १५००
- ३८३ बहुपादिसाध्यकप्रतिज्ञायामन्याप्या यथोक्तलक्षणे
आक्षेपप्रदर्शनम् । १५०४
- ३८४ उद्देश्यानुमितिपक्षस्य सादृशविशिष्टार्थबोधः प्रति-
ज्ञया जन्यते सादृशविशिष्टार्थबोधपरत्वेत्यभिप्रायेण समा-
धानप्रदर्शनम् । १५०६
- ३८५ मतान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् । १५१०
- ३८६ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । १५११
- ३८७ याक्राद्यवच्छिन्नकृत्यादेः साध्यतास्थले उपनयाकारः । "
- ३८८ मणिकारमतेनोपनयाकारवर्णनम् । १५१२
- ३८९ तथा चायमित्यादिरेवोपनयो न वद्विद्याध्यधूमर्वाध्याय-
मिति मतान्तरप्रदर्शनम् । "
- ३९० अत्रास्वरसकथनम् । १५१३
- ३९१ प्रतिज्ञाविशेषेऽन्यासितारणाय योत्पत्तानिवेशनम् । "
- ३९२ अन्यूनानतिरिक्तपदाघटिनप्रतिज्ञालक्षणस्य निष्कृत्यार्थः । १५१५
- ३९३ लिङ्गाधिपयकत्वविषयलक्षणेऽन्यस्यासिद्धसम्भवेन नोक्तलक्ष-
णसम्भव इत्याशङ्का । १५१६
- ३९४ उक्ताशेकासमाधानाद्यर्थविशेषकथनम् । १५२०
- ३९५ तद्विभूतत्वपदार्थनिर्वचनम् । १५२१
- ३९६ यद्विभूतत्वनिर्वचनायासिद्धिरेवात्कल्यान्तरेण प्रतिज्ञा
निर्वचनम् । १५२२
- ३९७ सादृशममकृत्यौपयिकत्वपदार्थविचारः । १५२३
- ३९८ अन्यूनानतिरिक्तपदमिति मूलस्य समुदायपरित्याग-
परत्वेनार्थकरणम् । १५२६
- ३९९ यथाश्रुतलिङ्गाधिपयकत्वनिवेशे व्यतिरेकिण्यन्यासि
धारयतां मतेन प्रतिज्ञालक्षणम् । १५२९
- ४०० तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । "
- ४०१ प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् । " "

विषयः

पृ०

- ३८१ अन्यूनानतिरिक्ताविषयकेत्यस्य यथाश्रुतार्थाक्षेपस-
माधानादिप्रदर्शनम् । १४९७
- ३८२ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिवेशप्रयोजनवर्णनम् । १५००
- ३८३ ग्रहणादिसाध्यकप्रतिज्ञायामन्याप्या यथोक्तलक्षणे
आक्षेपप्रदर्शनम् । १५०४
- ३८४ उद्देश्यानुमितिपदस्य यादृशविशिष्टार्थबोधः प्रति-
ज्ञया जन्यते तादृशविशिष्टार्थबोधपरतयाभिप्रायेण समा-
धानप्रदर्शनम् । १५०६
- ३८५ मतान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् । १५१०
- ३८६ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । १५११
- ३८७ पाकाद्यवच्छिन्नरूपादेः साध्यतास्थले उपनयाकारः । ॥
- ३८८ मणिकारमतेनोपनयाकारवर्णनम् । १५१२
- ३८९ तथा चायमित्यादिरेवोपनयो न बहिर्व्याप्यधूमवांश्चाय-
मिति मतान्तरप्रदर्शनम् । ॥
- ३९० अत्रास्वरसकथनम् । १५१३
- ३९१ प्रतिज्ञाविशेषऽ.यातिप्रारणाय योग्यतानिवेशनम् । ॥
- ३९२ अन्यूनानतिरिक्तपदाघटितप्रतिज्ञालक्षणस्य निष्कृष्टार्थः । १५१५
- ३९३ लिङ्गाविषयकत्वविवक्षणेप्यव्याप्तिसम्भवेन नोक्तलक्ष-
णसम्भव इत्याशङ्का । १५१६
- ३९४ उक्ताशकासमाधानायाथविशेषकथनम् । १५२०
- ३९५ तद्वहिर्भूतत्वपदार्थनिर्वचनम् । १५२१
- ३९६ बहिर्भूतत्वनिर्वचनायासविद्वेषात्कल्पान्तरेण प्रतिज्ञा
निर्वचनम् । १५२२
- ३९७ तादृशगमक-वौपयिकत्वपदार्थविचारः । १५२३
- ३९८ अन्यूनानतिरिक्तपदमिति मूलस्य समुदायपरित्याग-
परत्वनार्थकरणम् । १५२६
- ३९९ यथाश्रुतलिङ्गाविषयकत्वनिवेशे व्यतिरेकिण्यव्याप्ति
वारयतां मतेन प्रतिज्ञालक्षणम् । १६२९
- ४०० तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । ॥
- ४०१ प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञालक्षणप्रदर्शनम् । ॥

विषयः ।

पृ०

- ४०२ प्रतिज्ञालक्षणोपसंहारप्रदर्शनम् । १५३४
- ४०३ प्रतिज्ञोत्तरं हेतुलक्षणवर्णने सङ्गतिप्रदर्शनम् । १५३५
- ४०४ प्रथमहेतुलक्षणकथनम् । "
- ४०५ अतिव्याप्तिवारणाय दीधितौ हेतुलक्षणान्तरप्रदर्शनम् । १५३८
- ४०६ साध्यघटितार्थबोधकोक्तहेतावव्याप्तिं हेतुविभक्तिमबु
कोदाहरणेऽतिव्याप्तिं च प्रकारान्तरेण वारयतां
मतेन दीधितौ हेतुलक्षणकथनम् । १५३९
- ४०७ चिन्तामणो हेतोः लक्षणचतुष्टयप्रतिपादनम् । १५४०
- ४०८ यथाश्रुताद्वितीयलक्षणस्य निगमनसाधारणतया-
ऽन्यथा दीधितौ व्याख्यानम् । १५४१
- ४०९ तृतीयलक्षण न्यायावयवत्वबलसार्थक्याय दीधितौ
जनकपदस्य स्वरूपयोग्यत्वार्थकत्वम् । "
- ४१० तसिलादेः पचम्यनादेशतापक्षे उक्तहेतावव्याप्तिवारणाय पञ्च-
म्यन्तत्वम् (४) लक्षणेऽविवक्षता मतेन दीधितौ तदर्थः । १५४३
- ४११ उक्तमतेऽस्वरसप्रदर्शनम् । १५४५
- ४१२ चिन्तामणो पष्ठलक्षणप्रदर्शनम्, दीधितौ तत्र पंच-
म्यन्तपदसार्थक्यकथनं च । १५४६
- ४१३ अवधित्वादौ पचम्याः शक्तिस्थापनम् । १५४७
- ४१४ अपादानताघटकविभागत्वजात्यवच्छिन्नपचम्याः
शक्तिमङ्गीकुर्वतां मतस्य प्रदर्शनम् । "
- ४१५ उक्तमतेऽस्वरसकथनम् । १५४९
- ४१६ प्रतिज्ञास्थसाध्यवाचकपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वात्प्र-
तिज्ञायामपि पञ्चम्यन्तपदस्य वृत्तिसम्भवे इति मत
वत्खण्डञ्च । १५५०
- ४१७ पञ्चम्या ज्ञापकत्वार्थकत्वे वर्धमानोपाध्यायानां संमतिः । १५५२
- ४१८ जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वसिद्धान्तः । १५५६
- ४१९ निगमनस्यपंचम्या लाक्षणिकत्वेनोपसंहारप्रदर्शनम् । १५५७
- ४२० लक्षणाबीजाभावादपमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिशङ्का
तदुद्धारप्रदर्शनञ्च । १५५८
- ४२१ दीधितौ प्रकारान्तरेणोक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिनिरासार्थं
हेतुलक्षणपरिष्कारः । "

विषयः ।

पृ०

- ४२२ पंचम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमताया धूमादिपदस्य ज्ञान-
लक्षणाया निराकर्तृणां नञ्यानां मतम् । १५६०
- ४२३ मूलोक्तलक्षणपेक्षया लघूनां प्रतिज्ञाद्यवयवलक्षणानां
दाधितौ प्रदर्शनम् । १५६३
- ४२४ हेतुप्रयोगस्य पंचम्यन्तपदोपस्थापकत्वानावश्यकस्य
प्रदर्शनम् । १५७१
- ४२५ उदाहरण-उपनय-निगमनानां लक्षणानि । "
- ४२६ अवयवग्रन्थोपसंहारः । १५७८

(२१) सामान्यनिरुक्तिप्रकरणे

- ४२७ अवयवग्रन्थे हेत्वाभासनिरूपणे सङ्गतिप्रदर्शनम् तत्प्रयो-
जनकथनं च । १५७९
- ४२८ हेत्वाभास सामान्यलक्षणद्वयम् । १५८०
- ४२९ तत्र लिङ्गोपधानमतेनानुमितिशब्दार्थवर्णनम् तत्प्रयोजन-
प्रदर्शनं च । १५८४
- ४३० यथार्थपदप्रयोजनं लक्षणान्तरावतरणकथनं च । १५८५
- ४३१ मतान्तरेणोक्तलक्षणस्य दुष्टहेतुपरत्ववर्णनम् । १५८८
- ४३२ द्वितीयलक्षणे लिङ्गपदस्याविवक्षितत्वकथनम् । १५९०
- ४३३ तत्रावच्छेदकत्वपदार्थविचारः । १५९२
- ४३४ अतिव्याप्तिवारणायात्र विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः । १५९६
- ४३५ मतविशेषेण सजातीयविशिष्टान्तराघटितत्वस्य यत्पदार्थ-
विशेषणत्वकथनम् तत्खण्डनं च । १६००
- ४३६ पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वेऽपि हेतौ
दुष्टताव्यवहारोपपादनम् । १६०२
- ४३७ साधनेनिष्ठसाध्याभाववत्तत्त्वत्वादेरेव दोषत्वं ननु तद्वि-
शिष्टहेत्वादेरित्यभिप्रायेण व्याख्यान्तरम् । १६०३
- ४३८ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । १६०४
- ४३९ पूर्वपक्षमतेन विशिष्य पक्षतावच्छेदकादिप्रवेशप्रयोजन-
प्रदर्शनम् । १६०५
- ४४० सिद्धान्तमतेन निरुक्तलक्षणनिर्वचनद्वारोक्तनिवेश-
खण्डनम् । १६०६

- विषयः । ० ध्रु०
- ४४१ मतविशेषेण निर्वह्तिः पूर्वतो वह्निमानित्याविस्थलीयदोष-
साधारणप्रकारान्तरवर्णनम् । १६१९
- ४४२ उक्तमतविशेषेऽस्वरसप्रदर्शनम् । १६२१
- ४४३ मतान्तरेण हेत्वाभारुसामान्यव्याख्यानम् । ”
- ४४४ स्थलविशेषाभिप्रायेण पञ्चविधत्वोक्तिकथनम् । १६२३
- ४४५ दशाविशेषे हेत्वोरनुमितप्रतिबन्धकत्ववर्णनम् । १६२४
- ४४६ दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गीकुर्वतामन्यथा दोषलक्षणव-
र्णनम् तत्खण्डनं च । १६२६
- ४४७ कार्यानुत्पत्तिः स्यात्पतावच्छेदकत्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वे विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतामित्याभिप्रायका-
शङ्कानिरसनम् । १६२९
- ४४८ सप्रतिपक्षे विरोधिव्याप्यचत्पक्षाप्रसिद्धावपि भ्रमविषय-
विरोधिव्याप्यत्वादिरेव दोष इति मतं तत्खण्डनं च । १६३१
- ४४९ बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गोद्धारणाशङ्का
तन्निरासश्च । १६३२
- ४५० बाधसप्रतिपक्षयोर्लिङ्गसाधारणदोषत्वाक्षेप-
स्य समाधानम् । १६३४
- ४५१ सामान्यनिरूपक्युपसंहारः । १६३६
- (२२) सव्यभिचारप्रकरणे ।
- ४५२ सव्यभिचारविभागप्रदर्शनम् । १६३७
- ४५३ सव्यभिचारपूर्वपक्षसामान्यलक्षणानि । ”
- ४५४ प्रथमतः सामान्यलक्षणाकरणेपि मतविशेषेण विभागस्या-
हृत्वप्रतिपादनम् । ”
- ४५५ अत्रास्वरसप्रदर्शनम् । १६३८
- ४५६ साध्यसंशयेत्यादिसामान्यलक्षणस्य दीधितिकारोकं
व्याख्यानम् । १६३९
- ४५७ उक्तलक्षणीयपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम् । १६४२
- ४५८ कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतो मतस्य
प्रदर्शनम् । १६४५
- ४५९ अतिप्रसङ्गाविधारणाय उक्तसव्यभिचारसामान्यलक्षणस्य
निरूप्यार्थकथनम् । १६५०
- ४६० मिथमतदुपपन्नम् । १६५७
- ४६१ लक्षणस्थव्यपदेन विप्रतिपत्तिवारणकथनम् । १६५८
- ४६२ विप्रतिपत्तेरुक्तलक्षणलक्ष्यत्वप्रदर्शनम् । १६६०

धिपयः ।

पृ०

४६३ अनुपसंहारिण्युक्तलक्षणसमन्वयप्रदर्शनम् ।

"

४६४ साध्यसशयकाले साहचर्यनिश्चयासम्भवेऽपि तदंशे संशया-
त्मकतज्जनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयं मन्वानानां मतम् । "

४६५ तत्र चिन्तावीजप्रदर्शनम् ।

"

४६६ केवलान्वयिविशेषे अथ यत् एतत्त्वादित्यादायलक्ष्यत्वाभि-
प्रायेणाऽव्याप्तिवारणम् ।

१९६१

४६७ मतान्तरेणोक्तदोषचारणप्रदर्शनम् ।

१९६३

४६८ प्रमेयत्वेनाभेदानुमानादावव्याप्तिरित्यभिप्रायेण पूर्वपक्षस्त-
त्समाधानं च ।

१९६७

४६९ मणिकारोक्तस्योपस्थापकत्वादिप्रानेऽनुमितितज्जनकप्र-
तियन्धकत्वकपस्य हूपकतावीजस्य शिरोमण्युक्तं खण्डनम् । "

४७० मतान्तरण सव्यभिचारसामान्यलक्षणान्तरप्रदर्शनम्
तत्खण्डनञ्च ।

१९६९

४७१ तन्मतेन निरुद्धार्थप्रदर्शनम् ।

१९७१

४७२ तत्रैव चिन्तामणिकारमतेनातिव्याप्तिवारकप्रकारान्तरा-
नुसरणम् ।

१९७२

४७३ उक्तमतेऽसाधारण्यपदार्थविचारः ।

"

४७४ उक्तसामान्यलक्षणघटकानुमितिपदस्यानुमितितत्करण-
न्यतरपरत्वकथनम् ।

१९७६

४७५ अतएवेत्यादिना सव्यभिचारसामान्यलक्षणद्वयप्रदर्शनं
तन्निरसनं च ।

१९७७

४७६ दीधितायुगाध्यायमतेन सव्यभिचारसामान्यलक्षणम् ।

१९७९

४७७ तत्र चिन्तावीजकथनम् ।

१९८१

४७८ नापीत्यादिना सव्यभिचारसामान्यलक्षणत्रयखण्डनम् ।

१९८२

४७९ उपदर्शितसंस्काराणांसाधारण्योः सप्रहाय मिथोकव्या-
ख्यानप्रदर्शनम् ।

१९८५

४८० तत्रास्वरसप्रदर्शनम् ।

"

४८१ उच्यत इत्यादिना सव्यभिचारसामान्यसिद्धान्तलक्षण-
कथनम् ।

"

४८२ उक्तातिप्रसङ्गस्योक्तलक्षणेऽपि सत्त्वात्प्रकारान्तरेण दीधि-
तिकारोक्तव्याख्यानम् ।

१९८८

४८३ इदं दीधितिकारोक्तव्याख्यानं मूलानपेक्ष स्वतन्त्रमिति
केवाञ्चिदभिप्रायः ।

१९९०

४८४ अत्र प्राचीनमतेन दीधितौ कल्पान्तरमिति प्रदर्शनम् । "

विषयः ।

पृ०

- ४८५ दीधितौ सिद्धान्तलक्षणान्तरोत्थापकावतारग्रन्थप्रदर्शनम् । १६९१
 ४८६ लक्षणान्तरव्याख्यानम् । १६९२
 ४८७ यद्वेत्पादिना तृतीयसिद्धान्तलक्षणप्रदर्शनम् । १७००
 ४८८ अनुमितिर्विरोधित्वघटितलक्षणप्रयोजनप्रदर्शनम् । १७०१
 ४८९ सव्यभिचारप्रयोगोपसंहारः । ११

(२३) साधारणप्रकरणे ।

- ४९० पूर्वपक्षीयसाधारणलक्षणपञ्चकप्रदर्शनं तत्त्ववृद्धनं च । १७०२
 ४९१ चतुर्थलक्षणे दीधितौ मतविशेषप्रदर्शनम् । १७०३
 ४९२ तत्राख्यरसप्रदर्शनम् । १७०५
 ४९३ साधारणसिद्धान्तलक्षणम् । ११
 ४९४ तत्र विपक्षपदस्य निश्चयाघटितं दीधितिकारोक्तव्याख्यानम् । १७०६
 ४९५ निश्चयघटितमेव विपक्षत्वमिति मिथ्याव्याख्यानप्रदर्शनम् । १७०९
 ४९६ तत्र निश्चयपदार्थविवेचनम् । ११
 ४९७ मिथ्यमतखंडनव्याख्यानम् । १७१०
 ४९८ साध्याभाववहुत्वादेरेकस्य साधारणलक्षणत्वेऽन्यतरा-
 व्याप्तिवारणाया अनुगतविभाजरूपप्रदर्शनम् । १७१२
 ४९९ उक्तानुगतरूपेणानुगमेऽसंभवादिदोषवारणाय समूहा-
 लम्बनव्याप्तिधीविरोधत्वेन सकलव्यभिचारसंग्रहपरं
 दीधितिव्याख्यानम् । १७१५
 ५०० एकविधव्याप्तिग्रहेन विधव्यभिचारेऽव्याप्तिवारणायो-
 न्यस्य व्याप्तिवम् । १७१६
 ५०१ लघुसाधारण्यरूपदीधित्युक्तप्रकारान्तरस्य व्याख्यानम् । १७१९
 ५०२ विशिष्टसाधनवत्त्वादिग्रहाविरोधित्वमनिवेशयतां मतेन
 लक्षणप्रदर्शनम् । १७२०
 ५०३ तत्र चाख्यरसकथनम् । ११

(२४) असाधारणप्रकरणे ।

- ५०४ पूर्वपक्षीयासाधारणलक्षणम् । १७२१
 ५०५ तत्र सपक्षपदार्थविवेचनपूर्वकं प्राचां मतेन निरूप्यार्थप्रदर्शनम् ।
 ५०६ उक्तलक्षणे विपक्षव्यावृत्तेन दोषत्वमित्यभिप्रायेणाशंका । १७२२
 ५०७ अत्र न्यूनताभंगायोक्तशंकाया दीधितावभिप्रायान्तर-
 प्रदर्शनम् । १७२३
 ५०८ तादृशाभिप्रायनिरसनम् । ११
 ५०९ सपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि दोषत्वेन अनुद्भाष्यविषयप्रदर्शनम् ।

- विषयः । १०
- य किंचेत्यादिपूर्वपक्षग्रन्थः । १७२६
- ५१० उच्यत इत्यादिना साधारणसिद्धान्तोपक्रमः । १७२७
- ५११ असाधारणस्य साध्यतद्भावोत्थापकतया दोषत्वव्यवस्था-
पनम् निष्कृष्टलक्षणं च । १७२९
- ५१२ सत्प्रतिपक्षासाधारणयोर्भेदकथनम् । १७२९
- ५१३ सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्तत्वेनोभयान्तर्भावे-
ष्यसाधारण्यस्य दोषता इति मतप्रदर्शनम् । १७३१
- ५१४ स्थलविशेषे सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रस्योद्भावनीयत्वप्रदर्शनम् । १७३३
- ५१५ दीधितौ नवीनमतेनासाधारण्यदूषकतावीजवर्णनम् मूल-
ग्रन्थयोजनञ्च । १७३३
- ५१६ उक्तनव्यमनविवेचनं दीधितिकारोक्तम् । १७३७
- ५१७ असाधारणग्रन्थस्योपसंहारप्रदर्शनम् । १७३९
- (२५) अनुपसंहारिप्रकरणे ।
- ५१८ पूर्वपक्षीयानुपसंहारिलक्षणत्रयनिरसनम् । १७४०
- ५१९ द्वितीयलक्षणे सज्जेतुत्वादित्यादिमूलग्रन्थसगमनप्रदर्शनम् । १७४१
- ५२० तत्रैव पक्षत्वविचारः । १७४२
- ५२१ द्वितीयलक्षणावतारासंगतिनिरसनम् । १७४२
- ५२२ पूर्वपक्षीयचतुर्थपक्षमलक्षणयोः प्रदर्शनम् । १७४३
- ५२३ चतुर्थलक्षणखण्डनग्रन्थस्य मिश्रमतेन व्याख्यानतरम् । १७४३
- ५२४ तत्रास्वरसप्रदर्शनम् । १७४७
- ५२५ प्रथमदोषासंगतिवारणाय पंचमे लक्षणे विप्रतिपक्षि-
पदार्थकथनम् ॥ १७४७
- ५२६ अनुपसंहारिसिद्धान्तलक्षणम् । १७४८
- ५२७ सिद्धान्तलक्षणीयद्वितीयलक्षणावसरणम् । १७४८
- ५२८ प्रथमलक्षणे यत्रेत्यस्य पष्ठवर्थपरतया दीधितिकारीय-
व्याख्यानम् । १७४९
- ५२९ तत्र पक्षपदार्थवर्णनम् । १७५०
- ५३० अनुपसंहारित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नदूषकतावीजप्रति-
पादनम् । १७५२
- ५३१ दीधितौ अनुपसंहारित्वस्य दूषकतावीजविचारः । १७५३
- ५३२ अनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वाभावत्ववर्णनम् । १७५४
- ५३३ मिश्रमतेनानुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वकथनम् । १७५४
- ५३४ मिश्रमतखण्डनम् । १७५५
- ५३५ अनुपसंहारिणो व्यभिचारेऽन्तर्भावसंभवात्स्वातन्त्र्येण

विषयः ।

पृ०

तस्यैवानुपसंहारित्वकथनम् ।

१७६१

५३६ दीधितिकारोक्तं साधारणादित्रयव्यापकं सामान्यलक्षणम् ।

१७६२

५३७ स्वमतेन असाधारणस्य दूषकत्ववर्णनम् ।

१७६३

५३८ मणिकारोक्तासाधारण्यस्य दीधितिमते विरुद्धत्वकथनम् ।

१७६४

५३९ प्रगल्भोक्तानुपसंहारित्वखण्डनम् ।

१७६५

५४० गदाधरोक्तमनुपसंहारित्वम् ।

१७६६

५४१ अनुपसंहार्युपसंहारप्रदर्शनम् ।

१७६७

(२६) विरुद्धप्रकरणे ।

५४२ पूर्वपक्षीयविरुद्धलक्षणद्वयम् ।

१७६८

५४३ तत्र साध्यविरोधित्वपदार्थव्याख्यानम् ।

१७६९

५४४ प्रासंगिकाभावत्वविचारः ।

१७७०

५४५ विरोधस्योपजीव्यत्वेन दोषत्वस्थापनम् ।

१७७१

५४६ मतान्तरेण विरुद्धलक्षणानां प्रदर्शनं तेषां खण्डनं च ।

१७७२

५४७ दीधितौ विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि स्वातन्त्र्ये-

१७७३

ण तद्विभजनम् ।

१७७४

५४८ उच्यत इत्यादिना विरुद्धसिद्धान्तलक्षणम् ।

१७७५

५४९ दीधितौ प्रथमसिद्धान्तलक्षणसङ्गमनायाभिप्रायवर्णनम् ।

१७७६

५५० अभिप्रायान्तरेण यद्वेत्यादिना सिद्धान्तलक्षणान्तरव्याख्यानम् ।

१७७७

५५१ विरुद्धस्य परार्थानुमानेऽपार्थक्यशंकातत्समाधानप्रदर्शनम् ।

१७७८

५५२ विरुद्धस्य विधिसाधननिषेधसाधनभेदेनाधान्तरविभाग-

१७७९

कथनम् ।

१७८०

५५३ सर्वेषामुक्तभेदभिन्नानां विरुद्धाणामनुगमकरूपसत्त्वादिक्य-

१७८१

प्रदर्शनम् ।

१७८२

५५४ उक्तनिश्चितविरुद्धविशेषाणां विशेषणनिर्धनत्वम् ।

१७८३

५५५ विरोधस्य दोषान्तरत्वोपसंहारप्रदर्शनम् ।

१७८४

(२७) सत्प्रतिपक्षप्रकरणे ।

५५६ पूर्वपक्षीयसत्प्रतिपक्षलक्षणचतुष्टयप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।

१७८५

५५७ दीधितौ प्रथमलक्षणीयत्वपदार्थविचारे मूलाशयपूरणम् ।

१७८६

५५८ दीधितौ चतुर्थलक्षणे एकत्र तद्भङ्गनियमादिति दूषणास-

१७८७

गतिनिरसनम् ।

१७८८

५५९ उच्यत इत्यादिना सत्प्रतिपक्षसिद्धान्तलक्षणद्वयम् ।

१७८९

५६० प्रथमलक्षणस्य दीधितौ सत्प्रतिपक्षित्वव्यवहारोपपत्ति-

१७९०

त्यप्रदर्शनम् ।

१७९१

(विषयः ।

पृ०

- ५६१ उपाध्यायमतरीत्या समानपदसार्थक्यवर्णनम् । १७९१
- ५६२ मिश्रोक्तसमानपदव्यावृत्तिखण्डनम् । १७९२
- ५६३ प्रथमलक्षणस्य फलितार्थप्रदर्शनम् । "
- ५६४ मतविशेषेण फलितार्थान्तरप्रदर्शनम् । १७९३
- ५६५ सत्प्रतिपक्षस्य स्वार्थानुमान एव दोषत्वमिति मतं त-
त्खण्डनं च । १७९६
- ५६६ सत्प्रतिपक्षस्यापि व्यभिचारव्युपजीव्यत्वेन दोषत्वप्र-
तिपादनम् । १७९८
- ५६७ क्षस्य दूषकताबीजवर्णनम् । "
- ५६८ सर्वत्र चादिवाक्यस्य विरोधिना प्रस्तत्त्वादनुमानोच्छेद-
प्रसङ्गवारणम् । १८०१
- ५६९ मतान्तरेण संशयजनकत्वस्य दूषकताबीजत्वप्रदर्शनम् त-
न्निरासश्च । १८०२
- ५७० रत्नाकोशकारमतव्यवस्थापनम् । १८०४
- ५७१ दीधितौ तदभिप्रायस्य स्पष्टीकरणम् । "
- ५७२ रत्नकोशकाराभिव्यक्तसंशयाकारानुमितावर्वाचीनानां मतम् । १८०५
- ५७३ दीधितौ रत्नकोशकृन्मतखण्डनम् । १८१३
- ५७४ मिश्रकृतं रत्नकोशकारमतस्य खण्डनम् । १८१५
- ५७५ गदाधरमतेन संशयाकारानुमितिनिरासप्रदर्शनम् । १८१७
- ५७६ वस्तुतस्त्वित्यादिना संशयाकारानुमित्यनुपपत्तिखण्डनम् । १८२१
- ५७७ हंत्वाभासानां फलद्वारकलक्षणप्रदर्शनम् । "
- ५७८ प्रकरणसमस्य जिज्ञासाजनकत्वव्यवस्थापनम् । १८२४
- ५७९ मतान्तरेण दूषकताबीजस्य खण्डनम् । १८२५
- ५८० दीधितौ सत्प्रतिपक्षहेतुदोषाणामभिधानम् । १७९५
- ५८१ सर्वसत्प्रतिपक्षसाधारणविभाजकरूपप्रदर्शनम् । १८३१
- ५८२ उन्नेये उन्नायके चाविरोध्यन्तर्विशेषणस्य सार्थक्यप्रदर्शनम् । १८३३
- ५८३ सत्प्रतिपक्षप्रयोगसंहारः । १८३५

(२८) असिद्धिप्रकरणे

- ५८४ पूर्वपक्षासिद्धिलक्षणप्रदर्शनम् । १८३६
- ५८५ तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावरूपासिद्धौ प्रत्येकाभा-
वस्य स्वतो दोषत्वसम्भवेन विशिष्टाभावस्यासिद्धित्वा-
सम्भवः । १८३८
- ५८६ व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्यासिद्धित्वनिरसनम् । १८४२

विषयः ।

५०

- ५८७ साधनविशेषणासिद्ध्यादौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वादेरप्र-
सिद्ध्या तल्लक्षणस्यासम्भवप्रदर्शनम् । १८४३
- ५८८ व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयरूपसिद्धयभावस्यैवासिद्धित्व-
मिति मतस्य खण्डनम् । १८४५
- ५८९ अज्ञाताया अप्यसिद्धेर्हेत्वाभासत्वमिति मतस्य दूषणम् । १८४९
- ५९० मतान्तरेण हेत्वाभाससामान्यतद्विशेषलक्षणानां प्रदर्शनम् । १८५०
- ५९१ तन्मतखण्डनम् । १८५१
- ५९२ उच्यत इत्यादिनाऽसिद्धिसिद्धान्तलक्षणनिरूपणम् । १८५२
- ५९३ दीधितौ चिन्तामण्युक्तसामान्यलक्षणेऽस्वरसप्रदर्शन-
द्वारा स्वतन्त्रासिद्धिसामान्यलक्षणप्रदर्शनम् । १८५३
- ५९४ दीधितौ आश्रयामिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादीनां लक्षणानि । १८५४
- ५९५ दीधितौ मतान्तरीयव्याप्यत्वासिद्धिखण्डनम् । १८५५
- ५९६ परामर्षविषयाभावस्वविचारः । १८५७
- ५९७ आश्रयासिद्धेरङ्गावनप्रकारविधेयः । १८६१
- ५९८ नव्यप्राच्यमतेन नानाविधाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादि-
प्रदर्शनम् । १८६२
- ५९९ व्याप्यत्वासिद्धेर्विभागनिरूपणम् । १८६५
- ६०० व्याप्तिविरहकूपव्याप्यत्वासिद्धेरसंकीर्णोदाहरणप्रदर्शनम् । १८६६
- ६०१ उपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वमङ्गीकुर्वतो मतस्य खण्डनम् । १८६८
- ६०२ प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावयोरसिद्धन्तर्गतत्वमिति मत-
विशेषस्य खण्डनम् । "
- ६०३ असिद्धिग्रन्थोपसंहारः । "
- (२९) बाधप्रकरणे
- ६०४ पूर्वपक्षीयबाधलक्षणानां निरसनम् । १८६९
- ६०५ बाधस्य पृथग्हेत्वाभासत्वविचारः । १८७१
- ६०६ बाधस्य हेत्वाभासत्वाभावत्वपूर्वपक्षः । १८७५
- ६०७ वस्तुतस्त्वित्यादिना बाधस्यादोषत्वव्यवस्थापनम् । १८७७
- ६०८ उच्यत इत्यादिना बाधस्यापेक्षाव्यवस्थेन पृथक् हेत्वाभासत्व-
कथनम् । १८८२
- ६०९ बाधस्य स्वतो न दूषकत्वमिति मतस्य खण्डनम् । १८८४
- ६१० दीधितौ वास्तविकबाधस्वरूपाणां प्रदर्शनम् विभाजक-
रूपकथनं च । १८८५
- ६११ दोषविशेषवारणाय निष्कृष्टार्थप्रदर्शनम् । १८९१
- ६१२ मूलोक्तसाध्याभावपक्षपक्षाविज्ञानप्रमात्यस्य बाधत्वखण्डनम् । ॥

विषयः

६१३ संशयसाधारणसंसृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्ववादिने	
मतस्य निराकरणम् ।	१८९३
६१४ उक्तमतेऽप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुपपत्तिविचारः ।	१८९५
६१५ साध्याभावयुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारोपजीव्यतया हेत्वा-	
मासत्त्वमिति मूलोक्तस्य दूषणम् ।	१९०२
६१६ सोऽन्वयमतपरिष्कारपूर्वकं तद्दूषणाभिधानम् ।	१९०४
६१७ मूले बाधस्य पृथक्त्वव्यवस्थापनम् ।	१९०५
६१८ उक्तमूलसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषणाशङ्काप्रदर्शनम् ।	१९१०
६१९ अभावयुद्धे भाविर्धीप्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनम् ।	१९२४
६२० बाधविभागघर्णनम् ।	१९२५
६२१ दीधितौ बाधस्यासङ्कीर्णोदाहरणासम्भवाच्च पृथक्त्व-	
मित्यभिप्रायेण शङ्काघर्णनम् ।	"
६२२ आशङ्कासमाधानम् ।	१९२६
६२३ बाधग्रन्थोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१९२८
(३०) असाधकतासाधकत्वप्रकरणे	
६२४ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वानिरूपणे सग-	
तिप्रदर्शनम् ।	१९२९
६२५ असाधकतासाधकत्वस्य सदुत्तरतये आक्षेपः ।	"
६२६ उक्ताक्षेपपरीहारः ।	"
६२७ कथकत्वाविरोधापादनार्थमसाधकता व्याप्युप-	
स्थितेरावश्यकत्वम् ।	१९३०
६२८ असाधकतासाधकत्व पूर्वपक्षपक्षकथनम् ।	१९३०
६२९ तत्र चार्थाकमत प्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।	१९३२
६३० पूर्वपक्षीयासाधकतासाधकत्वान्तरनिरसनम् ।	१९३३
६३१ उच्यत इत्यादिना सिद्धान्तेऽसाधकतासाधकत्व-	
विवेचनम् ।	१८३४
६३२ स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वाभिप्रायेणोक्तसिद्धान्त-	
सङ्गमनम् ।	१९३७
६३३ स्वज्ञानकालस्य साध्ये निवेशमगीकुर्वतां मतस्य-	
खण्डनम् ।	१९३८
६३४ अन्येतिव्यादिनोक्तस्थले मतान्तरप्रदर्शनम् ।	१९३९
६३५ गादाध्यामसाधकतासाधकत्वप्रकरणस्य समाप्तिः ।	१९४०

(३१) ईश्वरवादप्रकरणे ।

विषयः	पृ०
६३६ अनुमाननिरूपणप्रयोजनीभूतेश्वरसिद्ध्यनुमानम् ।	१९४१
६३७ उक्तसिद्धान्त्यनुमाने पक्षाक्षेपद्वारेणेश्वरसिद्धावाक्षेपः ।	"
६३८ " साध्याक्षेपद्वारेणेश्वरसिद्धावाक्षेपः ।	१९४२
६३९ मतान्तरेण पक्षसाध्यनिर्वचनम् ।	१९४५
६४० उक्तपक्षसाध्यनिर्वचनखण्डनम् पूर्वपक्षिमतेन ।	"
६४१ व्याप्तिबलेन साध्यसिद्धिप्रदर्शनं तत्खण्डनञ्च ।	१९४६
६४२ सर्गाद्यकालीनद्युक्तपक्षकानुमानेनेश्वरसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९४७
६४३ उक्तानुमानखण्डनम् ।	"
६४४ उक्तानुमाने कार्यत्वरूपहेतोः खण्डनम् ।	"
६४५ पक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानसिद्धिद्वारेणेश्वरसाधकानुमानम् ।	१९४८
६४६ उक्तानुमानखण्डनम् ।	१९४९
६४७ मनःक्रियापक्षकानुमानेनेश्वरसिद्धिप्रदर्शनम् ।	"
६४८ उक्तानुमानाक्षेपकथनम् ।	"
६४९ अत्रोच्यत इत्यादिना सिद्धान्त्यनुमानत्रयनिष्कर्षप्रदर्शनम् ।	१९५०
६५० निष्कृष्टसिद्धान्त्यनुमानत्रयपक्षव्यवस्थापनम् ।	१९५१
६५१ पक्षेऽदृष्टाद्वारकविशेषणवैयर्थ्याक्षेपसमाधानम् ।	१९५२
६५२ साध्ये उपादानपदविचारः ।	"
६५३ पक्षेऽप्युपादानपदसार्थक्यप्रदर्शनम् ।	१९५४
६५४ साध्यसंदेहवति हेतुनिश्चयस्यादोषत्वकथनम् ।	१९५५
६५५ साध्ये ज्ञानादीनां विशेषणत्वेन विशिष्टसाधनविवक्षया- ऽस्मदादिनार्थान्तरनिरसनम् ।	"
६५६ उक्तसिद्धान्त्यनुमानत्रयस्य साध्येऽप्यर्थान्तरत्वशंका ।	१९५६
६५७ उक्ताशंकानिरसनम् ।	"
६५८ सिद्धान्त्यनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्याक्षेपप्रदर्शनम् ।	१९५७
६५९ उक्ताक्षेपखण्डनम् ।	१९५८
६६० मतान्तरेण साध्यार्थप्रदर्शनद्वारेणेश्वरकर्तृत्वसिद्धिप्रदर्शनम् ।	१९५९
६६१ ईश्वरे द्वेपोपि स्यादित्याक्षेपस्य समाधानम् ।	१९६०
६६२ भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या कृतिविशेषकार्यविशे- षयोरन्वयव्यतिरेकप्रदस्य सामान्येन तद्व्याप्तिप्रदे उपा-	

विषयः

पृ०

यत्कथनद्वारेणैश्वरसिद्धिकथनम् ।

१९६३

६६३ द्रष्टान्ते विरुद्धकर्तृसहचारदर्शनात्सिद्धान्त्यनुमाने वि-
रुद्धत्वशङ्कानिरसनम् ।

१९६५

६६४ सिद्धान्त्यनुमाने बाधोपाध्योः प्रदर्शनम् पूर्वपक्षमतेन ।

१९६७

६६५ बाधोपाध्योः खण्डनद्वारा हस्तादिव्यापारनिरपेक्षस्यैव-
रस्य क्षित्यादिकर्तृकत्वसिद्धिकथनम् ।

१९६७

६६६ कर्ता शरीर्येव ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधा-
त्ताशरीरनित्यज्ञानादिमत्कर्तृसिद्धिरिति पूर्वपक्षः ।

१९६८

६६७ उक्तपूर्वपक्षखण्डनम् ।

१९७०

६६८ उक्तपूर्वपक्षस्य गङ्गेशोपाध्यायाभिमतं खण्डनम् ।

१९७१

६६९ नव्यमतेन ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानस्याकिञ्चित्कर-

त्यकथनम् ।

१९७३

६७० सिद्धान्त्यनुमाने शरीरजन्यतरूपोपाधिप्रदर्शनद्वाराक्षेपः ।

१९७४

६७१ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।

१९७५

६७२ उक्तोपाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकाशङ्का ।

१९७७

६७३ उक्ताशङ्कासमाधानम् ।

१९७८

६७४ उपाधिखण्डनप्रदर्शनपूर्वकं सत्प्रतिपक्षाशङ्काखण्डनम् ।

१९७८

६७५ ज्ञानस्यानित्यतासाधकानामनुमानानां खण्डनम् ।

१९८०

६७६ सत्प्रतिपक्षानुमाने साध्यादिखण्डनम् ।

१९८१

६७७ सिद्धान्त्यनुमानं विप्रतिपक्षोपाधिशङ्का ।

१९८१

६७८ उक्तोपाधिनिर्वचनं यत्त्वित्यादिना ।

१९८४

६८० उक्तोपाधिनिरसनमुच्यत इत्यादिना ।

१९८६

६८१ व्याप्यतावच्छेदकविचारः ।

१९८७

६८२ नीलधूमे व्याप्यत्वासिद्धिविचारः ।

१९८९

६८३ प्राचां मतेन व्याप्यतावच्छेदकविचारः ।

१९९१

६८४ ईश्वरस्यैकत्वानेकत्वयोः संशयनैककर्तृसिद्धावाक्षेपः ।

१९९३

६८५ उक्ताक्षेपनिरासद्वारेणैश्वरसाधनप्रदर्शनम् ।

१९९५

६८६ मतान्तरेणैककर्तृसाधकानुमानस्य खण्डनम् ।

१९९५

६८७ नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः ।

१९९६

६८८ नव्यमते उक्तविषयज्ञानसिद्धिप्रदर्शनम् ।

१९९६

विषयः

पृ०

- ६८२ वाचस्पतिमिश्रमतेन नित्यज्ञानसिद्धिः । १
 ६८० ईश्वरस्य जगन्निर्मातृत्वे आक्षेपः । १
 ६९१ उक्ताक्षेपसमाधानम् । १९९७
 ६९२ ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वे भ्रान्तत्वापत्तिरित्याक्षेपसमाधानम् । १
 ६९३ प्रयोजनाभावादीश्वरस्य प्रवृत्त्यभावइत्याक्षेपस्य खण्डनम् । १
 ६९४ चस्तुतस्त्वित्यादिनोक्ताक्षेपस्य समाधानान्तरम् । १९९८
 ६९५ अशरीरात्कथंचेदघरादिशब्दव्यवहारसम्प्रदाय इत्याक्षेप-
 निराकरणम् । १
 ६९६ प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पने गौरवप्रदर्शनम् । १९९९
 ६९७ ईश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहेऽपि भ्रमासम्भवप्रदर्शनम् । २०००
 ६९८ ईश्वरेऽनुमानवत् भ्रुतिस्मृत्योरपि प्रमाणत्वेन कथनम् । १

(३२) शक्तिवादप्रकरणे ।

- ७०९ शक्तिसाधकानुमानप्रकारः पूर्वपक्षिमतेन । २००१
 ७०० मण्यभावस्य दाहहेतुत्ववादिनां प्राचां मतम् । २००२
 ७०१ उक्तमतखण्डनम् । २००३
 ७०२ विशेष्यविशेषणोभयाभावव्यापकस्य प्रतिबन्धकाभाव-
 स्यानुगतस्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनम् प्राचीनमतेन । २००४
 ७०३ उक्ताभावस्य तुरीयसंसर्गाभावत्यांगीकारः । १
 ७०४ तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागव्याघातापत्त्या ध्वंसा-
 त्यन्ताभावयोस्तस्यान्तर्भावः । २००५
 ७०५ पूर्वपक्षिमतेनाननुगतस्यानुक्ताभावयोर्दाहहेतुत्वखण्डनम् । १
 ७०६ तत्तदुत्तेजकाभावानामनुगतत्वाभावाज्जेतुत्वासम्भवप्र-
 दर्शनम् । २००७
 ७०७ अतिरिक्तविशिष्टाभावस्यासम्भवप्रदर्शनम् । २००८
 ७०८ विशिष्टाभावस्थापनद्वारा प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः स-
 म्वन्धाभावस्य दाहहेतुत्वव्यवस्थापनं सिद्धान्तिमतेन । १
 ७०९ प्रकारान्तरेणाननुगमदोषपरिहारद्वारा प्रतिबन्धकाभाव-
 स्य दाहहेतुत्वस्थापनम् । २००९
 ७१० प्रतिबन्धकाभावस्य दाहहेतुत्वाक्षेपसमाधानम् । २०१०
 ७११ यद्वेत्यादिना प्रतिबन्धकत्वायच्छिन्नप्रतियोगताकाभा-

विषयः

पृ०

वस्यैव दोहहेतुत्वकथनम् ।

"

७१२ स्वमतेन संसर्गाभावादिनिर्वचनद्वाराऽभावस्य दाहहेतु-
त्वकथनम् ।

२०१३

७१३ संसर्गाभावविचारः ।

"

७१४ विशेषणाभावादावनुगतहेतुत्वसंभवाद्दोहवैजात्याङ्गीकारे
बाधप्रदर्शनम् ।

२०१६

७१५ प्रतिबन्धकभावस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वतां मु-
रारिमित्राणां मतम् ।

२०१८

७१६ उक्तमतखण्डनम् ।

"

७१७ शक्तिसाधकानुमानप्रयोगाणां पूर्वपक्षिमतेन प्रदर्शनम् ।

२०२०

७१८ उक्तानुमानानामप्रयोजकत्वाभिप्रायेण खण्डनम् ।

२०२३

७१९ तृणादीनां यद्दो कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वाङ्गीकारेण शक्ति-
सिद्धिप्रदर्शनं पूर्वपक्षिमतेन ।

२०२६

७२० पूर्वपक्ष्यैकदेशिमतखण्डनं पूर्वपक्षिमतेन ।

२०२७

७२१ तृणाद्यानन्यादनन्तशक्तिकल्पने गौरवमित्यभिप्रायेणो-
क्तपूर्वपक्षनिरासः ।

२०२८

७२२ अत्र तदस्याशङ्कापरिहारः ।

२०२९

७२३ ग्रीहिप्रोक्षणादिजन्याऽऽधेयशक्तिस्वीकारे पूर्वपक्षिमतेन
युक्तिप्रदर्शनम् ।

२०३२

७२४ उक्तयुक्तिखण्डनद्वाराधेयशक्तिनिरासः ।

२०३३

७२५ यद्वेत्यादिनोत्तरान्तरम् ।

२०३६

७२६ स्वमतेनाधेयशक्तिनिराकरणप्रकारः ।

२०३९

७२७ नैयायिकमतेन शक्तिपदार्थनिर्वचनम् ।

२०४३

७२८ अथवेत्यादिना शक्त्यपरपर्यायस्य कारणत्वस्य निर्वचनम् ।

२०४५

७२९ कारणत्वस्य लक्षणान्तराणां कथनम् ।

२०४७

७३० त्रिविधान्यासिद्धिप्रदर्शनम् ।

"

७३१ कुसुमाञ्जलिप्रकाशोक्तपञ्चविधान्यथासिद्धानामप्येवान्त-
र्भावकथनम् ।

२०५१

७३२ अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वस्य खण्डनम् ।

२०५४

(३३) मुक्तिवादप्रकरणे ।

विषयः

पृ०

७३३ अनुमानपरमप्रयोजनस्यापवर्गस्य लक्षणम् ।	२०५५
७३४ उक्तलक्षणमोक्षस्य पुरुषार्थत्वाक्षेपः ।	२०५६
७३५ उक्ताक्षेपसमाधिः ।	२०५७
७३६ मतान्तरेण दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधनध्वंसस्य मुक्तित्वम् ।	२०५९
७३७ उक्तमुक्तौ दुःखप्रागभावसत्त्वे आक्षेपः ।	२०६०
७३८ उक्ताक्षेपपरिहारः ।	२०६१
७३९ उक्तमुक्तौ दुःखप्रागभावस्वासत्यव्यवस्थापनम् ।	२०६२
७४० दुःखात्यन्ताभावस्यैव मुक्तित्ववादिनामन्येषां मतम् ।	२०६३
७४१ प्राभाकरमतेनात्यन्तिकदुःखप्रागभावस्यैव मोक्षत्वप्रदर्शनम् २०६५	
७४२ उक्तप्राभाकरमतखण्डनम् ।	"
७४३ वेदान्तिमतेन दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे आक्षेपः ।	२०६६
७४४ उक्ताक्षेपसमाधानम् ।	"
७४५ अवेद्यतया दुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमित्याशङ्कासमाधानम् २०६७	
७४६ दुःखाभावरूपमुक्तिसाधकानुमानप्रयोगप्रदर्शनम् ।	२०६८
७४७ उक्तमुक्तौ श्रुतिप्रमाणकथनम् ।	"
७४८ आचार्यमतेना'शरीरं वा' इत्यादिश्रुतिप्रमाणकथनं तदर्थकथनं च ।	२०६९
७४९ लीलावतीकारमतेन मुक्तिपदार्थस्य खण्डनम् ।	२०७०
७५० वेदान्त्येकदण्डमतोक्तापवर्गस्य खण्डनम् ।	२०७१
७५१ त्रिदण्डवेदान्तिनां मुक्तिनिरसनम् ।	२०७२
७५२ मतान्तरोक्तमुक्तिपदार्थस्य खण्डनम् ।	"
७५३ उक्तमुक्तौ सर्वाधमिणामधिकार इति सप्रमाणनिरूपणम् ।	२०७३
७५४ ज्ञानवत्कर्मणोपि मुक्तौ हेतुत्वकथनम् ।	२०७४
७५५ ज्ञानकर्मणोस्तुल्यतया मुक्त्यर्थत्वे गीतादिप्रमाणप्रदर्शनम् ।	२०७५
७५६ आरादुपकारकं कर्म सन्निपत्योपकारकं तत्त्वज्ञानमेवेत्याचार्यमतप्रदर्शनम् ।	२०७७
७५७ समुच्चयवादिमतेनाचार्यमतखण्डनम् ।	"

विषयः	पृ०
७५८ अथ वदन्ति इत्यादिना तत्त्वज्ञानमात्रादेवापवर्ग इति स्था- पनम् ।	२०७८
७५९ कर्मणामपि तत्त्वज्ञाननिरपेक्ष्येण मुक्तिहेतुत्वमित्यभिप्राये- णाक्षेपः ।	२०७९
७६० उक्ताक्षेपसमाधिः ।	२०७९
७६१ कर्मस्थलेऽपि तत्त्वज्ञानस्यावश्यकत्वात्तत एवापवर्ग इति व्यवस्थापनम् ।	"
७६२ मुक्तिवादस्योपसंहारः ।	२०८१
७६२ विषयसंख्या	२०८४ पत्र संख्या

श्रीगणेशाय नमः ।

—००—

गादाधरी ।

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तकृता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वाचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च
गर्भिता ।

(गा०) अभिवन्द्य मुहुः समादरात् पदपाथोजयुगं-सुरद्विपः (१) ।
विवृणोति गदाधरः सुधीरतिदुर्योधगिरः शिरोमणेः ॥

प्रारिप्सितग्रन्थपरिसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहन्त्यूहविध्वंसपट्टीयसीं
परमेस्वरप्रणतिमादौ निघञ्जाति ओमित्यादि—

(दी०) ओं नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।

अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

अध्ययनभावनाभ्यां सारं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।

दीधितिमभिविन्तामणि तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥

परजुष्टनयान्निवर्तमाना मननास्वाद्यरसा विशुद्धबोधैः ।

रघुनाथकवेरपेतदोषा कृतिरेषा विदुषा तनोतु योदम् ॥

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकाभिरन्धमप्यत्र ।

अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥

मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो

भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।

(१) पुरादिप — पा० २ पु० १ । किन्तु पुरादिप इत्येव सधु नन्वानन्दतन्त्रमुत्तरपर्यायेति प्रामा-
ण्यादुक्तं वर्तमानत्वम् । अकृष्यचरण इत्येव त्रि वै द्वाधिकरणस्यार्थं वर्तमानत्वात् ।

दृश्यं वचो मय परं निपुणं विभाव्य
भावावबोधविहितो न दुनोति दोषः ॥

(गा०) समस्तैरकारोकारमकारैः सन्धिवशेन प्रणवभावमावद्वि-
रव्यपतया लुप्तचतुर्थीकैः प्रत्येकशक्त्योपस्थापितस्य वासुदेवादित्रय-
स्याभेदेन परमात्मनो विशेषणत्वमत्राभिहितम् । अत्र च जगत्पा-
लवादिकर्तृत्वं नाकारादिपदार्थतावच्छेदकम् । उद्देश्यतावच्छेदकस्य
परमपदार्थोत्कर्षस्यापि तद्रूपतयाऽन्वयानुपपत्तेः (१) अपि तु विग्रह-
विशेषवत्त्वमेव औपदार्थस्य परमात्मन एकत्वेऽपि पदार्थतावच्छेद-
कानां नारायणादिशरीराणां भेदो द्वन्द्वस्य साधुतामुपपादयति । य-
द्यपि जातिविशेषाद्यच्छिन्नशरीराणां स्वनिष्ठचेष्टानुकूलप्रयत्नवत्स्वरू-
पपरम्परासम्बन्धेन (२) प्रवृत्तिनिमित्ततापेक्षया धर्मान्तराविशेषितानां
शरीरनिष्ठजातिविशेषणामेव समवायेन तथात्वमुचितं तथापि सर्वं
वेत्ति विष्णुरित्यादिग्रामाणिकप्रयोगानुरोधेन विष्णवादिपदस्यात्मनि
शक्तेर्निरुद्धलक्षणाया वा आवश्यकत्वात् तत्पर्यायस्याकारादेरपि शरी-
रविशेषाद्यच्छिन्नात्मपरता युज्यत एव । न तूक्तस्थले शरीरपरत्वे
योग्यता कथञ्चिन्निर्वहति शरीरस्य समवायेन ज्ञानाश्रयत्वविरहात्
ईश्वरबुद्धेर्व्याप्यवृत्तितयाऽवच्छेदकत्वस्याख्यातार्थतास्वीकारेऽप्यप्र-
तीकारात् । स्वसमानाधिकरणप्रयत्नासाधारणकारणकचेष्टाश्रयत्वा-
देराख्यातार्थत्वे गौरवात् (३) । शरीरविशेषा एव प्रणवार्थाः तेषाञ्च
निपातार्थतया भेदान्वय एव परमात्मनीति तु न साधु ओमित्यस्याद्र-
व्यपरतायामेव चादयोऽसत्त्व इत्यादिना निपातत्वसम्भवात् । अनि-

(१) घटो घट इति शक्यात् शब्दबोधधारणाय तद्वर्गाद्यच्छिन्नभेदसम्बन्धाद्यच्छिन्नप्रकारता-
दिकल्पितविकल्पतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन शब्दबुद्धौ तद्वर्गभेदस्य कारणत्वं चाद्यप्रभृतेषु तदभावात्
शब्दबोधानुपपत्तिरिति भावः ।

(२) अत्र स्वानुकूलमयत्नवत्त्वसम्बन्धेनोपपत्तौ स्वनिष्ठचेष्टानुकूलप्रयत्नवत्त्वपर्यन्तनिवेशनं
किमर्थमिति चेन्न । ईश्वरमयत्नस्य कार्यमात्रं मत्तनुकूलतया स्वानुकूलमयत्नवत्त्वसम्बन्धेन घटादे-
रमत्त्वस्यापि विनिगमनाविरहात्प्रवृत्तिनिमित्तता स्यादतः स्वनिष्ठचेष्टानुकृतेति । स्वनिष्ठचेष्टानुकूलत्वं
स्वनिष्ठचेष्टात्वाद्यच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकत्वम् ।

(३) ईश्वरमयत्नस्य कार्यमात्रं प्रति साधारणकारणतया सर्वविषयकतानसमानाधिकरणभगव-
त्प्रयत्नसाधारणकारणकचेष्टाश्रयत्वस्य चैव सत्तात्सर्वं वेत्ति चेन्न इत्यादि मयोग स्यादतस्तादृश-
प्रयत्नासाधारणकारणकत्वनिवेशः ।

पातत्वेऽव्ययत्वमेव कुत इति चेत् स्वराद्यन्तर्गतत्योपगमात् धिगृही-
तस्याकारादेरनव्ययत्वेऽपि समस्तस्य तथात्वं केल्प्यते बाधकवि-
रहात् । ईश्वरस्य सर्गादिकर्तृत्वे ब्रह्मादीनां तथात्वबोधकानामाग-
मानामपि प्रामाण्यामित्येतत्सूचायितुं तस्य ब्रह्माद्यभेदाभिधानमिति
न तद्वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । वस्तुतस्तु शरीरविशेषानवच्छिन्न एव भग-
वत्योमितिपदस्य रुढिः । ओं तत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणास्त्रिविधः स्मृत
इति समस्तं व्यस्तं त्वां शरणं गृणात्योमितिपदमित्यादिवहुतरत-
त्साधकसत्त्वात् । रुढेऽबाधच्छेदकं जगत्कर्तृत्वमेव । एवं च (१) ओमि-
त्येव विशेष्यपदं तदन्वयानि च चतुर्थ्यन्तपदानि सर्वाण्येव विशेष-
णपराणि । नमःपदं स्वायधिकोत्कर्षबोधकप्रयोक्तृव्यापाराथकं तदेक-
देशीभूतापकर्षान्वयि अवधित्वमवधिमत्त्वं वा नमःस्वस्तीत्यादि-
सूत्रानुशिष्टचतुर्थ्यर्थः क्रियान्विततादृशाथंविद्यक्षायामेवापादानप-
ञ्चमीप्रसक्त्या नमः पदार्थघटकापकर्षान्विततादृशाथंविद्यक्षायां शेषप-
ष्ठमेव प्रसज्यत इति सर्वा ह्युपपदविभक्तयः पष्ठश्चपदादिका इति न
विरुध्यते । वस्तुतस्तु (२) स्वायधिकोत्कर्षवत्तया ज्ञापनं नमस्कारः
तदेकदेशज्ञानान्वयि विषयत्वं विषयित्वं वा चतुर्थ्यर्थः । गुरुं प्रण-
मतीत्यादौ तादृशज्ञानविषयतया गुरुप्रभृतेः कर्मत्वेऽपि प्रकृते
ज्ञानस्य धात्वनुपस्थाप्यतया न भगवतः कर्मता । नारा-
यणं नमस्कृत्येत्यादौ नारायणादेः कर्मत्वं प्रयत्नेनोपपादनीयम् (३) ।
नमस्करोति प्रणमतीत्यादौ सममिव्याहृतस्य कर्तुरेव स्वाय-
धिकोत्कर्षबोधको व्यापारः प्रतीयते न तूच्चारयितुरेव प्रकृते च
केवलान्नमःपदात् प्रयोक्तुरेव तादृशव्यापारः प्रतीयत इति स्वाय-
धिकोत्कर्षवत्तया भगवज्ज्ञानानुकूलो मदीयो व्यापार इत्याकारकः
शब्दयोधः । विष्टम्येति । विष्टम्भो धृतिः सा च पतनविरोधि-
व्यापारः स च ईश्वरप्रयत्न ईश्वरसंयोगो वा । यथा विहायसि
न्नाभ्यतां विहङ्गमादीनां शरीरधारकप्रयत्नाधिष्ठानाच्च पतनं तथा

(१) पत्र ऋपद पौर्णिकपदं च वर्तते तत्र ऋपदेन विशेष्यबोधकं भवतीत्याशयः ।

(२) गुरुं प्रणमतीत्यादौ गुणेर्धात्वर्थतादृशेऽप्येकवचनविहात् द्वितीयानुपपत्तिरिति भावः वस्तु-
तस्त्येति ।

(३) नारायणं नमस्कृत्येत्यत्र नमःपदं तात्पर्यमाहकं भूतत्वेन तादृशव्यापारोऽर्थ इत्येव
स्वीकारोपपत्तिः ।

भूरादिलोकानां गुरुतराणामपि प्रयत्नयदीश्वरसंयोगादेव न पतन-
मिति निरुक्तधृतिकतृत्वं भगवतोऽव्याहृतमेव । पतनविरोधित्वं
पतनानुत्पादप्रयोजकत्वम् एवं च धात्वर्थतावच्छेदकपतनानुत्पाद-
पत्तया भूतानां कर्मता मुखं व्यादाय स्वपितृत्यत्रेव समानकालीन-
त्वमेव फलवाप्त्यर्थः न तत्तरकालीनत्वं । भगवतो भूतधारकत्वम्
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य वि-
भक्त्यव्यय ईश्वर इत्युपनिषदोऽपि प्रमापयन्ति । अखण्डेति । अत्र,
नित्यसुखज्ञानवत्ते इति नित्यसुखज्ञानात्मकायेति वा व्याख्यानं वेदा-
न्तिकानामेव शोभते न तु ज्ञेयायिकानां तैर्नित्यसुखस्यात्मनि ज्ञान-
सुखामेदस्य चानन्युपगमादतस्तन्मते अखण्डो दुःखासम्भिन्नः
आनन्दो यस्मात् सोऽखण्डानन्दः एवं भूत उपासनारूपो बोधो
यस्येत्येव व्याख्येयम् । अथवा ग्रन्थकृता नित्यसुखामिव्यक्तिर्मुक्ति-
रितिभट्टमतस्य परिष्कृतत्वात्तदचलम्यैवैतदभिहितं तथा चाख-
ण्डस्य नित्यस्यानन्दस्य बोधः साक्षात्कारो यस्मादितिव्युत्पत्त्या
भगवत उपासनाविषयतया मुक्तिप्रयोजकत्वमेवाखण्डेत्यादिना
प्रतिपादितम् । पूर्णाय तृप्ताय तृप्तिश्च स्वीयसुखेच्छावदन्यत्थमिति १)
कुसुमाञ्जलिप्रकाशे भगवतोऽङ्गपदकव्याख्यानावसरे वर्धमानोपा-
ध्यायैरभिहितम् । परमेति । परमत्वमुत्कर्षः स चात्मान्तरावधिका
सर्वविषयकानित्यज्ञानादिप्रत्ययमेवेद्वरस्य एवं चार्थत एव तस्यात्मत्व-
लाभेऽपि आत्मपदसममिव्याहारेणैवोत्कर्षपरतालाभ इति न तद्वै-
यर्थ्यम् । वस्तुतस्तु आत्मपदं ज्ञानावच्छिन्नस्य धात्वकं न तु सुखा-
विसमवायिकारणतावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषावच्छि-
न्नस्य सुखाविसमवायिकारणतारहितस्येश्वरस्य तादृशजातिमत्त्वे
मानाभावात् सुखत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेन हेतुताया अनन्युपगमे
ऽपि धर्मादिविरुद्धेणानात्मनि सुखावुत्पादासम्भवेन तादृशजातावेव
युक्तेर्दुर्लभत्वाच्च । एवं च यथा परमसुन्दर इत्यादौ पदार्थतावच्छे-
दकसौन्दर्यादिवत् उत्कर्षः परमपदेन प्रत्याख्यते तथात्रापि आत्मप-
दार्थतावच्छेदकज्ञाननिष्ठः सर्वविषयकत्वादिरूप उत्कर्षस्तत्पदेन बो-
ध्यत इति । एवं च भगवत उत्कर्षप्रतिपादकत्वेन स्तुतिरूपतया
वयमपि दल्लोको मङ्गलरूप इतिष्येयम् ॥

नन्वेकानन्तरमपराभिधाने सङ्गतिसत्त्वमपेक्षितं न तु तत्प्रदर्शनं
तथा च प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिना कार्यत्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनम-
फलं न च प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यत इत्याभिधाने तत्पूर्वमेव कि-
मेतन्न निरूपितमित्याकाङ्क्षोदयान्निरूपणपौर्वापर्यनियामकस्य प्रत्यक्षा-
नुमानयोरुपजीव्योपजीवकभावस्य प्रदर्शनमावश्यकमिति वाच्यं
निरूप्ययोरुपजीव्योपजीवकभावस्य निरूपणक्रमनियामकतायाः स्व-
यं दूषणीयतया स्वमते क्रमनियामकाकाङ्क्षया तदभिधानासङ्गतेरि-
त्याशङ्कां परिजिहीर्षुः सङ्गतिप्रदर्शनस्य प्रत्यक्षानुमानग्रन्थैकवाक्य-
ताप्रतिपत्तिप्रयोजनकत्वं निरूपणप्रतिज्ञाया निष्फलत्वशङ्कानिराचि-
कीर्षया तस्याः शिष्याध्यानफलकत्वं च दर्शयति पूर्वोपरेति ॥

(दी०) पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय
च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते प्रत्यक्षवित्यादि ।

(चि०) प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरं बहु-
वादिसम्मतत्वादुपमानात् प्रागनुमानं निरूप्यते ।

(गा०) एकवाक्यत्वं साकाङ्क्षत्वे सति एकार्थप्रतिपत्तिपरत्वं तथा च
जमिनिदूषम् भर्तृक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागेऽस्यादिति । एकार्थ-
प्रतिपादकयोर्घटोस्तिकलशोस्तीत्यादिवाक्ययोरैकवाक्यताधारणाय
साकाङ्क्षत्वनिवेशः तदुत्थाप्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वतश्चिधर्तनीयाकाङ्क्षो-
त्थापकत्वान्यतरवत्त्वं न तत्साकाङ्क्षत्वं प्रकृते च प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्या-
याः किमस्योपजीवकमित्याकारिकाया उपजीवकज्ञानविषयिण्या
आकाङ्क्षाया विषयसिद्धिसम्पादनेन निवर्तकत्वमनुमानग्रन्थस्येति
निरुक्ततत्साकाङ्क्षतानिर्वाहः भूतलं घटयदित्युक्ते को घट इत्याकाङ्क्षया
प्रयुक्तस्य कम्बुग्रीवादिमानित्युत्तरस्य तदेकवाक्यताधारणार्थक्य-
निवेशः यद्यपि तादृशवाक्ययोरपि यं कं चिदर्थमादायार्थक्यमस्ति
तथापि परस्परसहकारेण विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वं दलद्वयार्थः
प्रकृते च प्रत्यक्षपरिच्छेदानुमानपरिच्छेदयोर्मिलित्वा विशिष्टैकार्थ-
विषयकशब्दयोधाजनकत्वेपि चत्वारि प्रमाणानीत्यप्रामाण्यशङ्का-
नास्कन्दिननिश्चयं प्रति परिच्छेदचतुष्टयस्यैव कथञ्चिदुपयोगितया
तादृशप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वाभिप्रायविषयत्वरूपमर्थक्यं निरायाधमे-

घ । एतादृशैकवाक्यताघटकसाकाङ्क्षताज्ञानं सङ्गतिज्ञानादभवति यद्यर्थसङ्गतार्थकं भवति तत्तत्साकाङ्क्षमिति व्याप्तेः सङ्गतिज्ञानस्य साकाङ्क्षत्वानुमितिसामग्रीघटकत्वात् प्रत्यक्षोपजीवकमित्यनभिधाय उपजीवकत्वादिति पञ्चम्यन्ताभिधानमुपजीवकत्वस्य सङ्गतित्वलाभाय प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपपरम्परया प्रयोजकत्वस्य हेतुपञ्चम्यर्थतया प्रत्यक्षानन्तरानुमानाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वरूपानुमानसङ्गतित्वस्य लाभात् । घस्तुतो दर्शितपञ्चम्यर्थस्य जिज्ञासाघटितत्वात्साकाङ्क्षतालाभायैव पञ्चम्यभिधानम् अत एव सङ्गतित्वेन सङ्गतेरेकवाक्यताव्याप्यत्वे उपजीवकत्वत्यरूपतद्वान्तरूपेणापि तद्व्याप्यताया आवश्यकत्वात् सङ्गतित्वज्ञानं चिनाप्येकवाक्यताप्रतिपत्तिसम्भवात्सङ्गतित्वलाभाय पञ्चम्यन्ताभिधानमनर्थकमित्यापि निरस्तं न च पञ्चम्यर्थान्वयबलात्प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाया अनुमानाभिधानप्रयोजकतालाभेपि जिज्ञासायां प्रत्यक्षग्रन्थोत्थाप्यत्वस्यानुमानग्रन्थनिवर्तनीयत्वस्य चालाभाभिरुक्तसाकाङ्क्षत्वलाभो न सम्भवत्येवेति वाच्यं जिज्ञासायां प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यत्वलाभे तादृशज्ञानप्रयोजकीभूतप्रत्यक्षग्रन्थप्रयोज्यत्वस्यानुमानाभिधानप्रयोजकत्वलाभे अनुमानप्रतिपादकग्रन्थनिवर्त्यत्वस्य चार्थतो लाभात् । अनुमानग्रन्थे प्रत्यक्षग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिश्च उभयोरेकग्रन्थान्तर्गतत्वज्ञानसम्पादनेन समस्तचिन्तामणिग्रन्थज्ञानाधीनप्रत्यक्षादिचतुष्टयधार्मिकप्रमाणेतरमेदंपारिच्छेदरूपफलविशेषेच्छावतोऽधीतप्रत्यक्षपरिच्छेदस्य शिष्यस्य तादृशफलोपयोग्यनुमानपरिच्छेदाध्ययनप्रवृत्ताद्युपयुज्यते । केचित्तु एकवाक्यत्वं निःश्रेयसरूपैकफलप्रयोजकत्वं तत्प्रतिपत्तिश्चानुमानग्रन्थज्ञानधार्मिकनिःश्रेयसरूपेष्टसाधनताज्ञानरूपा शिष्यप्रवृत्ताद्युपयुज्यते जायते च सा सङ्गतिमदर्थप्रतिपादकत्वरूपहेतुमत्ताज्ञानजनकात्सङ्गतिप्रदर्शनादिति व्याकुर्वन्ति । तदसत् उक्तहेतोस्तादृशैकवाक्यताशून्यनिःश्रेयसानुपयोगिशाल्यसाधारणतया ह्यभिचारित्वात् । निःश्रेयसत्वं परित्यज्य फलत्वरूपेण फलप्रवेशे फलस्योत्कटेच्छाप्रयोजकरूपविशेषाज्ञानात्प्रक्षावत्प्रवृत्त्यनुपयोगितापत्तेः एकफलकत्वस्य एकवाक्यतापदार्थताविरहाच्च । शिष्याणामिति अयधानमनुमाननिरूपणात्मकस्य तत्र व्याप्तिविशिष्टेत्यादि-

प्रकृतशब्दस्य विशिष्य शुश्रूषा । अनुमाननिरूपणत्वेन सामान्यतस्तादृशशब्दे प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकज्ञानविषयत्वावगताद्यपि विशिष्य तच्छ्रवणे बुभुत्सितार्थप्रतिपादकत्वाग्रहाद्विशिष्य तच्छ्रुश्रूपा न सम्भवतीति अनुमानमिदानीं निरूप्यत इति प्रतिज्ञाय तदभिधाने च विशिष्य प्रकृतनिरूपणे ऽनुमानविषयकत्वग्रहेण बुभुत्सितप्रमाणतत्त्वप्रतिपादकता प्रकृतशब्दश्रवणे विशिष्य गृह्यत इति तादृशशुश्रूपारूपावधानं निर्वहतीति तत्फलकत्वं प्रतिज्ञायाः । तादृशावधानं च विशिष्य तच्छ्रवणे शिष्यप्रवृत्तांबुपयुज्यते विरोधिन्याश्चाश्रुपादिसामान्या विघटनेन शब्दश्रवण एव वा । न च सङ्गतिप्रदर्शनानुमाननिरूपणप्रतिज्ञयोः प्रत्येकमुक्तप्रयोजनद्वयान्वये चकारासङ्गतिरिति वाच्यं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिसमुदितवाक्यस्यैव प्रतिजानीत इति प्रतिज्ञापदेन विवक्षितत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षवित्यादीतिक्रियाविशेषणान्वयायोगादेकपदार्थे एव तदुभयान्वयेन तत्सङ्गतेः एकदेशस्य एकवाक्यताप्रतिपत्त्यादिफलकत्वेनापि समुदाये तत्फलकत्वावाधात् सङ्गतिभिन्नांशप्रतिपादनद्वारा नैकवाक्यताप्रतिपादकत्वमुक्तप्रतिज्ञावाक्यस्य किन्तु सङ्गत्पञ्चशप्रतिपादनद्वारेति तस्य सङ्गतिप्रदर्शनरूपताप्रतिपत्तये सङ्गतिप्रदर्शयन्नित्यभिहितं धातुसम्बन्धे प्रत्यया इत्यनेन समभिध्यादृतक्रियासमानकालीनतायामनुशिष्टशतृपदात्सङ्गतिप्रदर्शनप्रतिज्ञयोरैककालीनत्वलाभेनार्थतस्तदभेदप्रतीतेः । प्रतिजानीत इति अव्यवाहितोत्तरकालकर्तव्यतया बोधयतीत्यर्थः लङ्प्रत्ययस्यात्र वर्तमानसामीप्यार्थकत्वादिति भावः ॥

प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्या ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वपरताभिमानेन निरूपणक्रमनियामकाकाङ्क्षया उपजीव्योपजीवकभावप्रदर्शनमिति साम्प्रदायिका वर्णयन्ति तन्मतमेव प्रथमतोऽनुवर्तमानः फलीभूतप्रत्यक्षानुमितिप्रमयोः प्रत्यक्षानुमानप्रमाणयोश्च कार्यकारणभावस्य प्रमातृत्करणनिरूपणक्रमनियामकतामाह अत्रेति ।

(दी०) अत्रोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्वा प्रत्यक्षमितिस्तथा अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतथायमुपजीवकतोत्कर्षः ।

(गा०) अत्र प्रत्यक्षानुमानग्रन्थपौर्वापर्ये इत्यर्थः नियामक इति शेषः नियामकत्वमेव वा सप्तम्यर्थः फलतः फलयोः प्रत्यक्षप्रमानुमिति-
 प्रमयोरितियावत् । स्वरूपतः स्वरूपयोः प्रत्यक्षप्रमाणानुमानप्रमाण-
 योरिति यावत् । अत्रानयोः प्रत्यक्षानुमानयोरित्यर्थः फलतः फलय-
 दितपरम्परासम्बन्धेन स्वरूपतः साक्षात्सम्बन्धेन वर्तत इति शेषः
 तथा चोभयधेय स निरूपणक्रमनियामक इति भाव इति केचित् ।
 अत्रेतीदं पदं प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थपरं सप्तम्यर्थः प्रति-
 पाद्यत्वं तथा च फलयोः प्रमाणयोश्च उपजीव्योपजीवकभावः क्रम-
 नियामकतया एतद्ग्रन्थप्रतिपाद्य इत्यर्थः उपजीव्यत्वस्य शङ्कतः
 साक्षादलभेपि उपजीविकतानिरूपकत्वेनार्थतस्तद्भावाच्च विरोध
 इत्यपरे । ननु प्रत्यक्षानुमित्योरुपजीव्योपजीवकमायस्य तन्निरूपण-
 पौर्वापर्यनियामकता तदेव सम्भवति यद्युपजीवकत्वमानन्तर्यामि-
 धानव्याप्यमवेत् व्याप्तिश्च यत्प्रत्यक्षोपजीवकं भवति तत्प्रत्यक्ष-
 निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इति विशेषतो यद्युपजीवकं
 भवति तत्तन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणविषय इति सामान्यतो वा
 प्राज्ञा उभयत्र प्रत्यक्षानन्तरमनिरूपिते तनुपजीवकपदार्थान्तरे व्य-
 भिचारः तदव्यवहितोत्तरनिरूपणविषयत्वे सतीति विशेषणं हेतौ
 निवेद्य तादृशव्यभिचारवारणेपि प्रथमे दृष्टान्ताभावः व्यतिरोक्ते-
 दृष्टान्तः सुलभ इति चेत् तदाऽनुमानत्वमेव प्रत्यक्षनिरूपणानन्त-
 रनिरूपणनियामकं किञ्चोच्यते अप्रयोजकत्वशङ्का पुनस्तुल्यैवेति
 द्वितीयं पक्षं पक्ष आदरणीयः तथापि अनुमित्युपजीवकतदनुव्यव-
 सायतदात्मकोपनयादिजन्योपनीतप्रत्यक्षादेस्तन्निरूपणाव्यवहितोत्त-
 रमनिरूपणेन व्यभिचारो दुर्वार इति शङ्कां निराचिकीर्तुः प्रत्यक्षप्र-
 मानिष्ठानुमित्युपजीवकतातो ऽनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकतायामा-
 नन्तर्यामिधानव्याप्यताबच्छेदकं विशेषमाह प्रत्यक्षफलस्येति । तथा
 अनुमित्युपजीविका अनुमितयस्त्विति । यादृशानुमितिकारणज्ञानम-
 नुमित्यादिरूपमेव तत्र साक्षात्प्रत्यक्षोपजीवकत्वासम्भवात्परम्परया
 चेति । तथा चोपजीवकत्वमत्र जन्यजन्यादिव्यावृत्तं कार्यत्वरूपं व
 चिवक्षितमपि तु तत्साधारणं प्रयोजनत्वरूपमेवेति न दोषः अयं निरु-
 पणविषयतावच्छेदकप्रमाविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वरूपोपजीवकता-
 निष्ठ उत्कर्षः पुरस्कृतः आनन्तर्यामिधानप्रयोजकतया आहत इत्य-

र्थः त्वर्थेन चकारेणाविभाजकावान्तरधर्मावच्छिन्नत्वस्य पुरस्कृतत्वं व्यवच्छिन्नं तथा च प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानुमित्युपजीवकत्वमस्तीति प्रत्यक्षं प्रागेव निरूपितं तथाविधानुमितित्वावच्छेदेन चानुमितौ प्रत्यक्षोपजीवकत्वमस्तीति सा पञ्चान्निरूपितेति भावः ॥

प्रत्यक्षेऽपि निरूप्यतावच्छेदकफलविभाजकधर्मावच्छेदेनादृष्टादृष्टानुमितिप्रयोज्यत्वमस्तीत्याशङ्कते यद्यपीति ।

(दी०) यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समयमत्कर्तव्यतादि(१)परिच्छेदिकामनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न फलं तथापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयम् इतरस्याविनिगम्यत्वात् । सर्वं चानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम् । अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात् । सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् । दृष्टद्वारा वा तथात्वमादरणीयम् । न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते ॥

(गा०) अदृष्टजननीं स्वजनकादृष्टप्रयोजिकां समयः पदसङ्केतः मत्कर्तव्यता स्वकृतिसाध्यता तत्परिच्छेदिकां तद्विषयिणीं शब्दाधीनायामदृष्टजनकयागादिगोचरप्रवृत्तौ प्रवृत्तिपरवाक्याधीनवाक्यार्थयोधो ऽपेक्षितः तत्र च इदं पदमत्रार्थं शक्तं(२) शक्तिभ्रमाजन्यलक्षणाग्रहाजन्यतद्विषयकशब्दबोधजनकत्वादित्यनुमानाधीनशक्तिग्रहो ऽपेक्षितः अन्यत्र(३) च इदं मत्कर्तव्यं मत्कर्तृत्वं विनाऽनुत्पद्यमानत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्यनुमानाधीनकृतिसाध्यताधीरपेक्षितेति प्रवृत्तिद्वारा ऽदृष्टप्रयोजिकाऽनुमितिर्जन्यमात्रं प्रत्येव प्रयोजिका अदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वादिति भावः । नन्वेवमपि प्रमाविभाजकप्रत्यक्षत्वाश्रयस्य भगवत्प्रत्यक्षस्य नित्यतया ऽनुमित्यनुपजीवकत्वात्तिरूप्यतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन प्रत्यक्षे नानु-

(१) भादिपदेन मदिष्टसाधनता नाम्ना ।

(२) अत्रप्रक्षे भूमिधारकाण्य शक्तिभ्रमाजनेति ।

साधनिकपदे भूमिधारकाण्य लक्षणमहाजनेति ।

(३) शब्दबोधजन्यत्वमित्यर्थः ।

मित्युपजीवकत्वसम्भव इत्यत आह ईदमेवेति । न फलमिति तथा च तत्साधारणप्रत्यक्षत्वं न फलविभाजकमतिप्रसक्तत्वादपि तु तद्यावृत्तं जन्यप्रत्यक्षत्वमेव तदेव च निरूप्यतावच्छेदकं तदवच्छेदेन चादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्वमक्षतमेवेति भावः (१) । दृष्टद्वारकं दृष्टमात्रद्वारकं अदृष्टाद्वारकमिति यावत् तेन दृष्टस्य यागादेरनुमितिद्वारत्वेऽपि न क्षतिः अदृष्टाद्वारकत्वं च स्वजनकादृष्टजनकानिरूपितत्वं स्वं हेतुमत्तया अभिमतं तथात्वमुपजीवकत्वम् इह आनन्तर्याभिधाने आदरणीयं नियामकतया स्वीकरणीयं तथा च (२) यस्वजनकादृष्टाजनकयाग्निरूपितनिरूपणाविषयतावच्छेदकप्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नोपजीवकतावच्छिन्ननिरूपणाव्यवहितोत्तरनिरूपणाविषय इत्येव व्याप्तिरादरणीया तत्र च न व्यभिचारावकाश इति भावः । नन्वादृष्टद्वारकोपजीवकताया आनन्तर्याभिधाननियामकत्वमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षमेव किं पश्चात् निरूप्यत इत्यत आह इतरस्येति । अदृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्येत्यर्थः अविनिगम्यत्वात् विनिगमनाया अपिपयत्वात् । तथा चादृष्टद्वारा प्रवृत्त्यौपयिकोपादानप्रत्यक्षोपजीवकताया अनुमितौ सत्त्वेनादृष्टद्वारकोपजीवकत्वस्य तुल्यतया आनन्तर्याभिधाननियामकत्वं न सम्भवतीति भावः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य चक्षुरादेरप्यदृष्टद्वारा समयादिपरिच्छेदकानुमानोपजीवकत्वात् स्वरूपनिष्ठोपजीवकतायाः कथमानन्तर्याभिधाननियामकत्वमित्याशङ्कां परिजिहीर्षुरनुमाननिष्ठोपजीवकतायां विशेषं दर्शयति सर्वमिति । यत् प्रमाणं

(१) केचित्तु अयं कार्यतावच्छेदकप्रमाविभाजकधर्मावच्छिन्नरूप उपजीवकतानिष्ठोत्तरपुरस्कृत आनन्तर्याभिधानप्रयोजकतावच्छेदकतया आहत इत्यर्थः । ननु नित्यानित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वाज्जन्यप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं तथा च प्रत्यक्षेऽपि कार्यतावच्छेदकोपजीवकप्रमाविभाजकधर्मावच्छेदेनादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्वमस्तौत्याशङ्कते यपपीति । ननु नित्यानित्यसाधारणधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे अतिषिद्धात् प्रत्यक्षत्वमेव तादृशो धर्मस्तथा च कथमुपजीवकत्वच्छेदेनानुमित्युपजीवकत्वसम्भव इत्यत आह ईदमेवेति । न फलं न तादृशप्रत्यक्षसाधारणमप्यक्षज्जन्यतावच्छेदकं नित्यानित्यसाधारणधर्मस्य तथान्वे अपक्षिद्धान्तमसद्भात् तथा च जन्यप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकं तदवच्छेदेनादृष्टद्वारा अनुमित्युपजीवकत्व सम्भवतीति भावः । इति १ पुस्तके अधिकः पाठः ।

(२) पूर्वाभिहितार्थे निरूपितत्वोक्तस्याधिक्येन तत्परित्यज्य यत्पदार्थेऽदृष्टाजनकत्व प्रवेश्य भाषि १५६ तथा चेत्यादिना ।

स्वनिष्ठप्रामाण्यग्रहार्थं प्रमाणान्तरमपेक्षते तदपि तदुपजीवकमु-
च्यते प्रकृते च तादृशमुपजीवकत्वं न विवक्षितं नित्येनापी-
न्द्रियेण प्रामाण्यग्रहार्थमनुमानापेक्षणादिति स्वोत्पत्तौ तदपे-
क्षितत्वरूपमुपजीवकत्वमेवेति स्फुटीकर्तुम् इन्द्रियोपजीवकमित्य-
नाभिधाय इन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकमित्यभिहितम् । एतावता एतदेव प-
रीक्षाकृता शङ्कोत्तरभावेन यदाभिहितं तत्स्वाभिधानसोष्ठवमाद-
र्शितम् । एव च निरूपणीयतावच्छेदकानुमितिकरणत्वादिरूपप्रमाण-
विभाजरूपवच्छेदेनोपजीवकत्वमेवानन्तर्याभिधाननियामकं धा-
व्यामित्याशयः । नन्वनुमितिं प्रति भगवज्ज्ञानस्य उपादानप्रत्यक्ष-
त्वेन(१) व्याप्तिज्ञानत्वेन च कारणत्वात् तदप्यनुमितिकरणम् अथ
च नित्यतया न प्रत्यक्षोपजीवकमिति कथमनुमितिकरणत्वाव-
च्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकतयाञ्जित्य तस्यानुमित्यसाधारण-
कारणत्वाभाव व्यवस्थापयति अनुमितिमिति । भावयतोऽपि उपा-
दानप्रत्यक्षविधया जनयतोऽपि तत्करणतेति अनुमितित्वावच्छि-
न्ननिरूपितकरणतानिर्वाहकतत्समवायिसमवेतत्वरूपप्रत्यासत्तिवि-
रहेणेत्यर्थः अतत्त्वात् अनुमितित्वावच्छिन्नकारणत्वात् । अयमभि-
प्रायः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यत्रात्मशरीरादिव्या-
वृत्त प्रमित्यसाधारणकरणत्वमेव प्रमाणपदेन विवक्षितं तच्च प्र-
मितिविभाजकधर्मावच्छिन्नकरणत्वम् एव चानुमानपदेनापि अनुमि-
तित्वावच्छिन्नकरणत्वमेव विवक्षितं तदेव विभाजकम् । ईदृशज्ञानं
च न तथा तथाहि फलायोगव्यावच्छिन्नव्यापारवत्कारणत्वं
करणत्वं न तु कारणत्वमात्रं तथा सति छिदानुपधायककुठा-
रादिव्यक्तेरपि तत्करणताप्रसङ्गेन तत्कुठारेण छिनत्तीतिप्रयोगा-
पत्तेः तदर्थश्च स्वनिरूपककार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिक-
रणे तत्कार्योपधायकव्यापाराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन स्यावच्छे-
दकसम्बन्धेन वर्तते यत्तद्वृत्तित्वविशिष्टकारणत्व(२) स्वं कारणता ।

(१) समवायसम्बन्धेन कार्यमात्रं प्रति विद्यमानसम्बन्धेन उपादानप्रत्यक्ष कारणमेव प्रमाण-
जननत्वविधया ईश्वरप्रत्यक्षमपि हेतुर्गते भव ।

(२) अन्यत्रहेतुपूर्वत्वसम्बन्धेन चक्षुस्त्वच्छेदप्रति कर्तृत्वसम्बन्धेन चक्षुःकारणे कारण-
जननप्रत्यक्षेदम् अन्यत्रहेतुपूर्वत्वसम्बन्धेन तदुत्पत्तिप्रत्यक्षेन चक्षुःजननप्रत्यक्षेन कारण-
जननप्रत्यक्षेदो चक्षुःकारणे सत्त्वोत्पत्तिप्रत्यक्षेन हेतुपूर्वत्वसम्बन्धेन कारणमेव प्रमाण-
जननप्रत्यक्षेन । एव कुठारे छिनत्तीत्युदाहरणे बोधय ।

इद्वरदानस्य योपादानप्रत्यक्षविधया कारणता तदवच्छेदकविषय-
तासम्बन्धेन तस्यानुमितिसमवायिनि वृत्तावपि तस्या अन्यत्वाव-
च्छिन्नानिरूपिताया अनुमितित्वावच्छिन्नानिरूपितत्वात् अनुमितित्वा-
वच्छिन्नानिरूपिता च या व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणता तदवच्छेदक-
समवायसम्बन्धेन तस्यानुमितिसमवायिन्यस्मादाद्यात्मन्यवृत्तर्नानुमि-
तित्वावच्छिन्नकारणत्वमिति तथा च तादृशकरणत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षप्र-
माणोपजीवकत्वमक्षतमेवेति एवं जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकरणस्य मन-
प्रभृतेः प्रत्यक्षानुपजीवकत्वेऽपि न क्षतिः उक्तीत्या तस्याप्यनुमितित्वा-
वच्छिन्नाकरणत्वात् । केचित्तु प्रमाणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपजीवक-
त्वस्यानन्तर्यामिधानप्रयोजकत्वाभिमानेनैश्वरदानस्य कार्याधिकर-
णाप्रत्यासक्तत्वेनाकरणत्वेऽपि अनुमितिकरणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञान-
त्वयुक्त्या निरूपोपजीवकत्वस्यानन्तर्यामिधाननियामकत्वानुपपादयि-
ति पूर्वपक्षयन्ति नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यं भाव इति नियमा-
नुरोधाज्जन्यव्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिजनकतावच्छेदकम् अतस्वादि-
त्यस्य च अनुमितिकरणतावच्छेदकरूपाभावादित्यर्थः प्रत्यासत्तिश्च
द्वितफलोपधायकताया जन्यत्वविशिष्टतादृशरूपव्यापकतया (१) तद-
भावस्य तादृशरूपाभावहेतुतेति समादधति च । तदसत् उक्तीत्यैव
सामञ्जस्यात् । सर्वे पुनरिति तथा च प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकरणत्वाव-
च्छेदेन नानुमानोपजीवकेतति नानुमानानन्तरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्ति-
रिति भावः । नानुमानोपजीवकमिति परित्यज्य नानुमानाधीनजन्मेत्य-
भिधाने वीज पूर्वोक्तमेव अनुमितिस्वरूपयोग्यमात्रस्यैव तत्करणत्व-
मनुपेत्यादृष्टाद्वारकोपजीवकत्वस्यानन्तर्यामिधाननियामकतामही-
करोति दृष्टद्वारा वेति । तथा चैश्वरदानस्यानुमितिकरणत्वेऽपि न क्ष-
तिः निरूप्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनादृष्टाद्वारकोपजीवकताया
एवानन्तर्यामिधाननियामकत्वोपपत्त्यात् । यावदनुमितिकरणेषु प्रत्य-
क्षोपजीवकताविरहेऽपि शक्तिविरहात् । न चोत्पत्तिमदर्शयति । यद्यपि
चक्षुर्यर्पणप्रवृत्त्यौपाधिकमनुमानं स्रष्ट्यक्षुब्धदृष्टमद्वारोक्तैव महा-
चक्षुर्नाशकतदवयवविभाषानुकूलाययक्रियाजनकवर्णनसम्पादनेन
प्रयोजकं भवति तथापि दानीं जन्यत्वरूपस्यैवोपजीवकत्व-
स्यावर्णीयतया स्रष्ट्यक्षुब्धानुमाननिष्ठान्यथासिद्धिनिरूपक-

त्वेन तज्जन्यताविरहान्नातिप्रसङ्गः एवं चादृष्टद्वारकस्य प्रवर्त-
कानुमानस्यान्यथासिद्धतया चक्षुराद्यहेतुत्वेऽपि परमे-
श्वरीयव्याप्तिज्ञानरूपानुमाननिरूपितचक्षुरादिनिष्ठजन्यतावारणायैव
स्वजनकादृष्टाजनकनिरूपितत्वात्मकमदृष्टाद्वारकत्वमुपजीवकतावि-
शेषणमुपात्तमिति ध्येयम् । अथवा पुरस्कृतश्चायमिति ग्रन्थ एव
व्याख्येयः अयं निरूप्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपः उत्कर्षः पुरस्कृतः
फलस्य स्वरूपस्य चानन्तर्याभिधानप्रयोजकतावच्छेदकतया आद-
तः एवं च प्रमितिविभाजकधर्मावच्छिन्नत्वस्य विशिष्यानिवेशान्न
दृष्टान्तसौलभ्यमपि बोध्यं । निरूप्यतावच्छेदकं च सर्वत्र विभाजकरूप-
मेव येन रूपेण विभागः कृतस्तद्रूपावच्छिन्नस्यैव लक्षणादेराकाङ्क्षित-
त्वात् । यद्यपीत्यादिपूर्ववत् । ननु फलस्यानुमितेर्निरूप्यतावच्छेदका-
नुमितित्वावच्छेदेन प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वेऽपि स्वरूपेऽनुमितिकरणे
तादृशप्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वमसिद्धमीश्वरज्ञानस्यापि ज्ञानत्वे-
नानुमितिकरणत्वात्तस्य च नित्यतयाऽनुपजीवकत्वादतः प्रमाण-
स्यानन्तराभिधाने विभाजकधर्मसमानाधिकरणमुपजीवकत्वमेव
नियामकं वाच्यं तच्च न संभवति चक्षुरादौ दीपदानादिगोचरप्रवृत्त्यौ-
पयिकानुमानोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणेन व्यावृत्तावपि
खण्डचक्षुरादिनिष्ठायाश्चक्षुर्धर्पणादिप्रवृत्त्यापेयिकानुमाननिरूपितम-
हाचक्षुर्नाशादिद्वारकोपजीवकताया अदृष्टाद्वारकतया अनन्तराभिधा-
नव्यभिचारित्वादित्याशङ्कामनुमितिं प्रतीश्वरज्ञानस्य करणत्वनिरा-
करणेनानुमितिकरणत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वं व्यवस्था-
पयधिराकुर्वते सर्वमित्यादिना । अनुमितिमित्यादेः पूर्वोक्त एवार्थः
तथा च निरूप्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपजीवकत्वमेव सर्वत्रानन्तरा-
भिधानप्रयोजकमिति भावः । एतादृशोपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षेऽसत्त्वं
दर्शयन् शङ्कितव्यभिचाराविरहं स्पष्टयति सर्वे पुनरिन्द्रियमिति ।
मनःश्रवणयोरजन्यत्वादिति तथा च प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वाव-
च्छेदेनाविशेषितमुपजीवकत्वमेव नास्ति सुतरामदृष्टाद्वारकत्ववि-
शेषितं तत् तादृशस्य अन्येऽपि इन्द्रिये कचिदेव सत्त्वादिति भावः ।
यदि परमेश्वरज्ञानस्यापि स्वरूपयोग्यतामात्रेण करणत्वमुपेयते
तदा स्वरूपेऽवच्छेदकावच्छेदेनोपजीवकमसिद्धमिति अन्यादृशमेवो-
पजीवकत्वमनन्तराभिधाननियामकं वाच्यं तच्चानुमाननिरूपितम-

दृष्टद्वारा प्रत्यक्षेऽक्षतमिति व्यभिचार इत्यत आह दृष्टद्वारा वेति ।
स्वरूपनिष्ठमदृष्टाद्वारकं प्रयोज्यव्यावृत्तं कार्यत्वरूपमुपजीवकत्वमे-
वावरणीयमित्यर्थः । चक्षुर्यर्पणादिप्रवृत्त्यौपयिकानुमानस्यान्यथासि-
द्धया चक्षुराविषु न तत्कार्यत्वमिति भावः ॥

... एतावतोपजीवकत्वस्यानन्तर्याभिधाननियामकतापक्षं किञ्चि-
त्परिहृत्य तं परित्यक्तुकामो दर्शितसामान्यनियमे व्यभिचारमा-
शङ्कते अथेति ।

(दी०) अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यत इति न
नियमः क्वचित् कार्यं निरूप्यापि कारणानिरूपणादिति चेत् किं
चातः न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता । आनन्तर्याभिधान-
प्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः सङ्गतिः जायते च
कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात्
किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञासा अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गति-
त्वमित्यश्चोपजीवकतायास्तुल्यत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् ।

(गा०) उपजीवकमुपजीव्यनिरूपणानन्तरनिरूपणविषय एवे-
ति नियमो नेत्यर्थः कार्यं निरूप्यतीति कारणानिरूपणात्प्रागेव
कार्यनिरूपणादित्यर्थः यथाऽत्रैवानुमानग्रन्थे अनुमानात् पूर्वमेवानु-
मितिर्निरूपितेति भावः । व्यभिचारस्यानन्ततस्तत्तदुपजीवकतामे-
वात्मकविशेषणान्तरप्रक्षेपेण कारणसम्भवेऽप्यप्रयोजकत्वं तुर्वार-
मेव अनुमानात् पूर्वमनुमितेरिव बाधकाभावेन प्रत्यक्षात्प्रागेवानु-
मानस्य निरूपणसम्भवाच्चायतापि निरूपणीययोस्तयोरुपजी-
व्योपजीवकभावाव्याधातादिति हृदयम् । ज्ञापकत्वरूपहेतुतायाः प्र-
त्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चम्यर्थतोपगम एव दर्शितनियमाभावे
विरुध्यते स्वज्ञानजन्याजिज्ञासाद्वारा प्रयोजकत्वरूपं हेतुत्वञ्च निय-
माभावेऽप्यविरुद्धमेवेत्याशयेन समाधत्ते किं चात इति । अतो
दर्शितनियमाभावात्किमानेष्टं न किञ्चिदपीत्यर्थः । नन्वेवमुपजीव-
कत्वस्य सङ्गतित्वानुपपत्तिः सामान्यतोऽनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव
सङ्गतित्वादित्यत आह न हीति । सङ्गतित्वम् अनन्तराभिधाननिरू-
पितदर्शितप्रकारसामान्यव्याप्तिनिर्वाहं यतो नेत्यर्थः । अत्र एतदे-

य कुत इत्याशङ्कायां यद्यदुपजीवकं भवति तत् तन्निरूपणानन्तरनिरूपणविषय इति व्याप्तिविद्ध्येऽपि उपजीवकतायाः सङ्गति-
त्वमभिधास्यमानस्तस्यां सङ्गतित्वाभावस्वीकारनिराकरणाय तत्-
साधारणसङ्गतिलक्षणमाह आनन्तर्येति । हि हेतौ अनन्तरमेवान-
न्तर्यं चानुवर्ण्यादित्वात् स्वार्थं प्यञ् यन्निरूपणाव्यवहितोत्तरनि-
रूपणप्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो यो धर्मः स तन्निरू-
पितसङ्गतिरित्यर्थः । उपजीवकत्वादावेतल्लक्षणसङ्गमनप्रकारो ग्रन्थ-
कृताग्रे दर्शयिष्यते । प्रयोजकान्तानुपादाने सङ्गतित्वस्य निरूपकविशे-
पनियन्त्रितत्वानुपपत्तिः कथञ्चित्तदुपपादने यथाऽस्य किमुपजीवक-
मित्यादिजिज्ञासां प्रति उपजीवकत्वादिज्ञानं हेतुः घटादिजिज्ञासायां
घटत्वादिधीस्तथेति तद्विषयघटत्वादेः प्रत्यक्षादिसङ्गतित्ववारणाय
प्रयोजकान्तम् । अथ यत्र प्रत्यक्षादौ निरूपिते स्वसामग्रीवशात्को घट
इति कस्यचिजिज्ञासया केनचिद्वटो निरूपितस्तादृशनिरूपणप्रयो-
जकतथाविधजिज्ञासामादाय घटत्वादावपि प्रत्यक्षादिसङ्गतित्वप्रस-
ङ्गः प्रयोजकान्तमुपादायापि न शक्यते धारयितुं यदि चैवं सति
तत्र घटत्वादेः सङ्गतित्वमिष्टमेव प्रसङ्गमध्ये तस्यान्तर्भावनी-
यत्वाच्च न सङ्गतेः षोढात्वव्याघातः अन्यथा तत्र सङ्गत्यन्त-
राभावेन तादृशनिरूपणस्यासम्बद्धप्रलापतापत्तेः न ह्याकाङ्क्षिता-
भिधानं तथेत्युच्यते तदा प्रयोजकान्तमनर्थकमितिवेत्र । यन्निरू-
पणानन्तरं कदाचिदपि कस्यचिद्यद्धर्मावान्तरधर्मप्रकारकज्ञाने-
च्छा न जाता अपि तु कालान्तरे जायते तदा तस्य सङ्गति-
त्ववारणायैव प्रयोजकान्तोपादानात् न च कालस्यानवधि-
त्वात्पुंसां चासंख्यत्वात् तादृशधर्म एव दुर्लभ इति वाच्यं
तादृशधर्मसम्भावनया ऽतिव्याप्तिसन्देहेन तद्वारकविशेषणदानौ-
चित्यात् । यस्तुतस्तु जिज्ञासुमेकं पुरुषं प्रति सङ्गतमपि अतादृश-
मन्यं प्रत्यसङ्गतमिति यं प्रतिपादयितुमानन्तर्याभिधानं तादृशा-
भिधानप्रयोजकतत्पुरुषीयजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थस्तं प्रति स-
ङ्गतिरिति पुरुषविशेषनियन्त्रितमेव सङ्गतित्वं निर्वाच्यं तथा च
यन्निरूपणानन्तरं यद्धर्मावच्छिन्नस्य विशेषजिज्ञासा यस्य पुंसो
न जाता ऽपि तु अन्याभिधानानन्तरमेव तस्य धर्मस्य तं प्रति
सङ्गतित्ववारणाय तदुपादानमावश्यकम् । आनन्तर्याभिधानप्रयोज-

कश्चानविषयत्वस्य निवेशने पटादिकं निरूप्य प्रतिपाद्यस्य जिज्ञा-
सामन्तरेणैव यत्रासम्बद्धघटाद्यभिधानं केनचित्कृतं तत्रास्य
घटज्ञानं भवत्वित्याकारकेच्छाजनकीभूतवस्तुघटादिज्ञानविषय-
घटत्वादायतिप्रसङ्गः तादृशज्ञानस्यापि घटादिवुबोधयिषाद्वारा
पटाद्यभिधानानन्तरघटाभिधानप्रयोजकत्वादतस्तत्प्रयोजकजिज्ञा-
साजनकेति(१) । परकीयज्ञानगोचरेच्छा च न जिज्ञासाज्ञानमिच्छा
जिज्ञासेति व्युत्पत्त्या स्वीयज्ञानगोचरेच्छाया एव तत्त्वात् जिज्ञा-
साया आनन्तर्याभिधानप्रयोजकत्वं च शब्दप्रयोगात्मकामिधा-
नानुकूलवस्तुबोधयिषानुकूलं यत्प्रतिपाद्यज्ञानस्यासिद्धत्वज्ञानं
तत्सम्पादकीभूतस्यासिद्धत्वव्याप्येच्छाविषयत्वप्रतिपादकस्य किं
प्रत्यक्षोपजीवकमित्यादिप्रश्नवाक्यस्य व्यवहर्तव्यज्ञानविधया नि-
र्वाहकं यज्जिज्ञासाप्रत्यक्षं विषयविधया तदानुकूल्येन । न च
जिज्ञासाजनकत्वोपादानेऽपि उक्तस्थले कथञ्चिद्वस्तुघटादिज्ञानानु-
कूलघटजिज्ञासाजनकज्ञानविषयेऽतिप्रसङ्गे दुर्वार एवेति वा-
च्यं प्रतिपाद्यपुरुषीयजिज्ञासाया एव तल्लक्षणघटकत्वात् । अथै-
वमपि अनुमानाद्यनन्तरोपमानादिनिरूपणे यथा उपमानजि-
ज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तथा तादृशजिज्ञासानुकूलानुमानादि-
ज्ञानसम्पादनेनानुमानादिजिज्ञासाया अपीति तज्जनकज्ञानविषया-
नुमानादिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वादेरप्यनुमानादिनिरूपितसङ्कतित्वा-
पत्तिरिति चेन्न । जिज्ञासामद्वारीकृत्य प्रयोजकत्वस्यैव विवक्ष-
णीयत्वात् प्रतिपाद्यपुरुषज्ञानविषयिणी वस्तुरिच्छा च न जिज्ञासा
अतस्तस्याः प्रतिपाद्यजिज्ञासाद्वारत्वेऽपि न क्षतिः । यदभिधानानन्त-
र्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासायां तदभिधानप्रयोज्यत्वमपि निवेद्यम्
अन्यथा घटपटनिरूपणानन्तरं यत्र घटसम्बन्धेन वण्डादिस्मरणे को
वण्ड इत्यादिजिज्ञासया वण्डादिनिरूपणं तत्र तादृशजिज्ञासाजनक-

(१) अथात्र आनन्तर्याभिधानप्रयोजकज्ञाने प्रतिपाद्यपुरुषीयत्वनिवेशनविशेषोक्तदोषपुद्गल-
सम्भवे जिज्ञासापदैवपर्य्यमिति चेन्न । यत्र वस्तुघटज्ञानं प्रतिपाद्यपुरुषीयघटादेतानजन्मनु-
बोधयिषाधीनं तत्र पटाभिधानानन्तरघटाभिधानप्रयोजकीभूतं यद्वस्तुबोधयिषानुकूलघटज्ञानं तदि-
मप्यघटत्वादायतिव्याप्तिवारणाय तत्साधकत्वात् न च तथापि आनन्तर्याभिधानप्रयोजकप्रतिपाद्यपु-
रुषीयघटज्ञानं नुकूलजिज्ञासाजनकघटत्वादायतिव्याप्तिरिति वाच्यं जिज्ञासया अनिरूपितं यत्प्रय-
ोजकत्वं तस्य जिज्ञासायामसत्त्वादीति ध्येयम् ।

ज्ञानविषयस्य पटनिरूपितसङ्कतित्वप्रसङ्गात् (१) जिज्ञासाजनकसुखा-
दिरूपफलेच्छाविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम् । अथैवमपि ज्ञान-
निष्ठेष्टसाधनत्वस्यापि जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिः
न च तस्य कारणतारूपसङ्कतित्वेन लक्ष्यतैवेति वाच्यं निरू-
प्यनिष्ठकारणत्वादीनामेव सङ्कतित्वादनुमानादिज्ञाननिष्ठेष्टसाधन-
तायाः प्रत्यक्षानुमानादिसङ्कतित्वविरहात् न च जिज्ञासां प्रत्यसा-
धारणकारणत्वमेव निवेदनीयम् इष्टसाधनताज्ञानं तु उपायेच्छामा-
त्रं प्रत्येव जनकमिति नैतस्य जिज्ञासायामसाधारण्यमिति न त-
ज्जनकतामादायेष्टसाधनत्वेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं जिज्ञासायामसा-
धारणकारणत्वं हि जिज्ञासात्त्वघटितधर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणत्वं
तच्च ज्ञानगोचरेष्टसाधनताज्ञानस्याप्यक्षतमेव ज्ञानगोचरेच्छात्वस्यैव
तज्जन्यतावच्छेदकत्वात् एकोपायधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानादन्योपाय-
विषयकेच्छानुदयादुपायविशेषविषयकत्वमन्तर्भाव्यैव इष्टसाधनता-
धिय उपायेच्छाहेतुत्वकल्पनात् यदि च समानविशेष्यताप्रत्यास-
त्त्येवेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनेनोक्तातिप्रसङ्गवार-
णसम्भवाद्विशिष्य ज्ञानादिरूपोपायविषयकत्वमिष्टसाधनताधीजन्य-
तावच्छेदककौटौ न निवेदयते तथा च जिज्ञासात्त्वघटितधर्मो नेष्ट-
साधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकः फलसमानविषयकान्यवृत्तित्वस्य
जनकताविशेषणत्वाद्वा इष्टसाधनताज्ञानजनकताव्यावृत्तिरित्युच्यते
तदाऽसम्भयः इष्टसाधनताज्ञानानात्मकस्य उपजीवकत्वादिप्रकारक-
ज्ञानस्योपजीवकत्वजिज्ञासाजनकतायां प्रमाणाभावेन निरुक्तजनक-
ताया एवाप्रसिद्धेः न च सामान्यधर्मज्ञानस्य विशेषजिज्ञासां प्रति
कारणत्वान्तरमन्यव्यतिरेकासिद्धमशक्यापह्नवमेव घटत्वादिज्ञानं
विना को घट इत्यादिप्रश्नमूलीभूताया अवान्तरधर्मप्रकारेण घटा-
दिज्ञानेच्छाया अनुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादिति वाच्यं विशेष-
धर्मप्रकारेण घटज्ञानं भवत्वित्याकारकतादृशजिज्ञासाजनकतादृश-
ज्ञानत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानस्य घटत्वादिरूपसामान्यधर्म-
प्रकारकतानियमात् सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानाभावस्थले तादृशेष्ट-
साधनताज्ञानाभावनियमात् तत एव तथाविधेच्छानुत्पादापत्ते-

(१) जिज्ञासायां तदनिधाननशेष्यत्वेनेष्टपक्षे जिज्ञासामशङ्क्यतेति विशेष्यं नास्तीति
बोध्यम् ।

कृत्युक्त्या सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वान्तर्वासिद्धेरिति
 चेन्न । जनकज्ञानविषयेत्यनेन जनकीभूतेऽसाधनताज्ञानीयज्ञाननिष्ठ-
 विशेष्यतायां विषयितासम्बन्धेन यदवच्छेदकत्वं तन्निरूपितावच्छे-
 दकविषयताविशेषस्य विवक्षितत्वात् तादृशविषयताविशेषलामाये-
 वार्थपदं किमस्योपजीवकमित्यादिजिज्ञासाप्रयोजकीभूतोपजीवक-
 त्वाद्येकदेशोत्तरवर्तित्वादिवारणाय तादृशविषयतापर्याप्त्यधि-
 करणत्वं निवेद्यं तन्नामायैव वा तत् । यद्यपि जिज्ञासानिरूपितज्ञा-
 ननिष्ठविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वविशेषस्यापि लघोर्लक्षणत्वं
 संभवति तथाप्यत्र लक्षणे तदनिवेशात् वैयर्थ्यावकाशः इच्छादीनां
 याचितमण्डनन्यायेन जनकज्ञानविषयतयैव सविषयकत्वमिति प्रा-
 चीनमतमभिप्रायेणैव वा जनकज्ञाननिवेशनं विषयनिष्ठधर्मितावच्छे-
 दकतायां येन सम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो धर्मस्तेन सम्बन्धेन तद्व-
 स्थमेव सङ्गतिव्यवहारनियामकं तेन स्वरूपादिसम्बन्धेनोपजीव-
 कत्वादिप्रकारिका या उपजीवकज्ञानं भवत्वित्याकारकजिज्ञासा त-
 द्विषयीभूतोपजीवकत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेनाधिकरणे काला-
 दौ नातिप्रसङ्गः । जायते चेति । कार्ये क्षाते कारणत्वस्य ज्ञाना-
 त्कारणज्ञानमिष्टसाधनमित्याकारककारणत्वविषयकज्ञानात् किमस्य
 कारणमिति प्रश्नप्रयोजिका कारणे क्षाते कार्यत्वस्य ज्ञानात् कार्य-
 ज्ञानमिष्टसाधनमिति कार्यत्वविषयकज्ञानात् किमस्य कार्यमिति-
 प्रश्नमूलीभूता जिज्ञासा जायते अतः कार्यकारणमभिधानानन्तरं
 तत्कारणकार्यमभिधानप्रयोजकतादृशतादृशजिज्ञासाजनकज्ञानविषय-
 त्वात् कारणत्वस्य कार्यत्वस्य च सङ्गतित्वं न तु कार्यत्वस्यैवे-
 त्यर्थः । सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुताद्यसरस्तथा । निर्वाहकैककार्येभ्यो
 षोढा सङ्गतिरिष्यते इति सङ्गतिपरिगणने हेतुतापदमजहत्स्या-
 र्थवृत्त्या कार्यत्वकारणत्वोभयसाधारणेन केनचिद्रूपेण तदुभयपर-
 मिति नाधिक्रियमिति भावः । अत्र स्मृतस्योपेक्षानर्हत्यं प्रसङ्ग इति
 प्रसङ्गलक्षणं तत्र स्मृतस्य पूर्वाभिहितयस्तुसम्बन्धेन स्मृतस्य उपे-
 क्षानर्हत्यं द्वेष्यज्ञानविषयताविरोधिरूपं जिज्ञासाविषयतावच्छेदक-
 रूपमिति यावत् स्मृतस्येत्यभिधानं जिज्ञासाया आनन्तर्याभिधा-
 नप्रयोजकतालामाय उपोद्घातादिपञ्चकमिश्रत्वे सतीति पूर्णांशं त-
 था चापोद्घातादिपञ्चकमिश्रं सङ्गतिः प्रसङ्ग इति पर्यायसितार्थः ते-

नाधेयत्वाधिकरणत्वघटत्वादीनामपि स्थलविशेषे सङ्गतिसामान्यलक्षणाक्रान्ततया प्रसङ्गाद्यनन्तर्भावे उक्तसङ्गतिपरिगणनविरोध इति निरस्तं तेषां सर्वेषामेव यथाव्याख्यातप्रसङ्गसङ्गनिलक्षणाक्रान्ततया तत्रैवान्तर्भावात् उक्तरूपं च विभाजकमात्रमतस्तथाविधरूपेण तादृशधर्माणां निरूपणप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वविरहेऽपि न क्षतिः एवं सङ्गत्यन्तरेऽपि बोध्यं यद्यपि भेदमनिवेद्य सर्वा सङ्गतिः प्रसङ्ग एवान्तर्भावयितुं शक्यते तथापि विभाजकस्य स्वतन्त्रेच्छतया न पर्यनुयोगावसरः उपोद्घातश्च प्रकृतोपपादकत्वं तदुक्तं चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्वुधा इति प्रकृतसिद्ध्यर्थं प्रकृतोपपादकविषयिणीं किमस्योपपादकमिति चिन्ताम् उपोद्घातमुपोद्घातसङ्गतिनिर्वाहिकां विदुरित्यर्थः तादृशजिज्ञासामादायैवोपपादकत्वे सङ्गतिलक्षणसमन्वयादिति भावः उपपादकत्वं च निर्वाहकत्वं तच्च क्वचित्प्रकृतघटकसाधकतया क्वचिदन्यथापि तत्र विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिजनकतावच्छेदकत्वम् अनुमितिलक्षणघटकं तेषां तदुपपादकत्वं तेन विना तद्व्यदितलक्षणानिर्वाहादिति युक्त्यभिधानरूपतद्व्यवस्थापनेन उपोद्घातसङ्गतिः क्वचित्प्रकृतघटकत्वमेव तद् यथा आचारप्रयोजकत्वं वेदस्य साक्षादप्रवर्तकस्य धार्मिकार्थज्ञानजनकत्वगर्भमिति प्रवर्तकज्ञानमाचारप्रयोजकताघटकत्वेन प्रकृतोपपादकमित्युपोद्घातसङ्गत्या विधिवादे प्रवर्तकज्ञाननिरूपणं सामान्यप्रत्यासत्तेरनुमितिपूर्वं नियमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहकतया विशिष्टपरामर्शत्वाच्चिन्नानुमितिकारणतानिर्वाहकत्वादेव तद्व्यदितानुमितिलक्षणोपपादकत्वं न तु तादृशलक्षणाघटकतया एवमन्यत्रापि द्विविधमुपपादकत्वं यथा सम्भवमूह्यम् । अवसरसङ्गतिरप्रे विचारणीया हेतुता धिचेचितैव । निर्वाहकैक्यम् एकनिर्वाहकनिर्वाह्यत्वं तदन्यन्ये सति तन्निर्वाहकनिर्वाह्यत्वमिति यावत् कार्यैक्यम् एककार्यप्रयोजकत्वं तदन्यत्वे सति तत्प्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वमिति यावत् निर्वाहकैककार्यत्वे इति पाठे निर्वाहकत्वमेकनिर्वाह्यनिर्वाहकत्वं निर्वाहकत्वं च प्रयोजकत्वम् एककार्यत्वम् एककारणकार्यत्वम् । एतेन यथाश्रुतनिर्वाहकत्वस्योपपादकतारूपत्वे उपोद्घातेन गतार्थत्वात्प्रयोजकतारूपत्वे हेतुत्वान्तर्भाव इति परास्तं सर्वत्र तत्तत्प्रकारकजिज्ञासामादाय लक्षणसमन्वयः कार्य इत्यलं विस्तरेण । इदं त्ववधातव्यं किं प्रत्यक्षो-

पजीवकमिति जिज्ञासया नानुमानमत्र निरूपितमपि तु किमनुमान-
मिति जिज्ञासयैव तथा सत्येवानुमानत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टं
लक्षणप्रतिपादकस्य तत्करणमनुमानमित्युत्तरस्य सङ्गतेः अन्य-
थार्थान्तरप्रसङ्गात् किं प्रत्यक्षोपजीवकमिति जिज्ञासायाः प्रत्य-
क्षोपजीवकत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणत्वरूपविशेषधर्मबोधकवाक्यादे-
व निवृत्तेः तथा चानन्तर्यामिभानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्व-
रूपसङ्गतित्वं प्रकृते नोपजीवकत्वे संभवतीति तादृशजिज्ञासाजनकनि-
रूप्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकस्मरणप्रयोजकनिरूप्यनिष्ठः सम्बन्धः
सङ्गतिरित्येव लक्षणं युक्तं प्रत्यक्षानुमानपदार्थयोरुपजीव्योपजीवक-
भावरूपसम्बन्धज्ञानादनुमानपदार्थत्वरूपप्रकृतलक्ष्यतावच्छेदकप्रका-
रेणानुमानस्मरणादनुमानपदार्थः क इति जिज्ञासयाऽनुमितिकरण-
मनुमानपदार्थ इति निरूपणादुपजीवकत्वं सङ्गतिवनिर्वाहात् एवं
सर्वत्र पूर्वापरनिरूपणविषययोः सम्बन्ध एव सङ्गतिर्न तु निरूप्यता-
वच्छेदकधर्मः एतदनुसारेणैव प्रसङ्गादिस्वरूपाण्युद्घातीति । इत्य-
श्चोपजीवकत्वस्यानन्तर्यामिभानादव्याप्यस्यैपि सङ्गतित्वे च तुल्य-
त्वेऽपि प्रत्यक्षसाधारण्येऽपि न व्यभिचारः क्षतिकरः ॥

ननु न्यूनतापरिहारायानुमानोपमानयोरपि सङ्गतिप्रदर्शनमुचि-
तमिति बहुवादिसम्मतत्वादुपमानात्प्रागित्यपि सङ्गतिप्रदर्शनपरमेव
भविष्यति सा च कथमुपमानग्रन्थ एव न प्रदर्शितव्याशङ्कायामाह
लाघवायेति ॥

(दी०) लाघवायात्रैवोपमानस्य सङ्गतिं दर्शयति बहुवादीति ।
सुप्रसिद्धतया निरसनीयाद्वयादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपद-
तया चानुमान एव व्युत्पत्तसोः प्रथमं जिज्ञासा नोपमानेऽप्रति-
द्धत्वात् निरसनीयबहुवादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुर्लभत्वाच्च ।
ओत्सर्गिकीं रीतिमनुरूप्य चेदं तेन प्रथमं कस्यचित् दुर्लभे जि-
ज्ञासोदयेऽपि न क्षतिः । तथा चावसरसङ्गत्योपमाननिरूपण-
मितिभावः । यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे ॥

(मा०) अनुमानस्यैवोपमानस्यापि प्रत्यक्षसङ्गततया प्रत्यक्षनिरूप-
णादव्याप्येनोपमानमेव किं न निरूपितमुपमाननिरूपणानन्तरमप्यनु-

माननिरूपणसम्भेदादिति क्रमनियामकाकाङ्क्षया इदानीमुदयात्तन्नि-
वृत्तये क्रमनियामकमभिधातव्यं तावतैव सङ्गतिलाभोऽपि भवतीति
ग्रन्थान्तरे सङ्गतिप्रदर्शनापेक्षया अत्र क्रमनियामकाभिधानस्य सङ्ग-
तिपरत्वे लाघवमिति भावः । बहुवादिसम्मतत्वस्य प्राथमिकजिज्ञा-
सानिर्वाहकत्वेन प्राङ्गनिरूपणप्रयोजकत्वं घटयति सुप्रसिद्धत-
येति सुप्रसिद्धत्वसुप्रतिपदत्वे जिज्ञासाप्रार्थम्ये हेतु विप्रतिपत्तिकत्वे-
नेत्यन्तं सुप्रतिपदत्वे हेतुः अनुमान एवेति स्वोक्तैवकारार्थं विवृणोति
नोपमान इति अप्रसिद्धत्वं दुर्बलत्वे प्रथमतो जिज्ञासानुत्पादे हेतु
विप्रतिपत्तिकत्वेनेत्यन्तं दुर्बलत्वे हेतुः सुप्रसिद्धार्थस्य बहुधा प्र-
स्तावो भवति अतस्तज्ज्ञानस्य भूयानुपयोगः न त्वप्रसिद्धार्थज्ञानस्ये-
ति तज्ज्ञानस्य बह्व्यासानुबन्धित्वेन प्रथमतो यलवान् द्वेपो भवति
सूचीकटाहन्यायादिति तेन तत्सामग्र्या वा प्रतियन्धाच्च तादृशार्थं
प्रथमतो जिज्ञासेति भावः । औत्सर्गिकीं प्रायिकीम् इदं दुर्बलत्वज्ञानस्य
यलवद्वैपसम्पादकतया जिज्ञासाविरोधित्वं । कस्यचिदिति तज्ज्ञाना-
धीनसुखदुःखयोर्न्यूनाधिकभावज्ञानरहितस्येत्यादिः । नन्वेतावता
क्रमनियामकत्वलाभेऽपि सङ्गतिर्न लब्धेव उक्तरूपस्य सङ्गतित्वाविरहा-
दित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । अनुमाने उपमानापेक्षया प्राथमिकजि-
ज्ञासाविषयत्वप्रयोजकबहुवादिसम्मतत्वकथनेन विरोधिभूतानु-
मानजिज्ञासाया विषयसिद्ध्या निवृत्तौ सत्यामुपमानं निरूपणीयमिति
सूचनादिति भावः । ननु विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिरवसरः स च नोपमा-
नाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाविषयतावच्छेदक इति कथं तत्र दार्शि-
नसङ्गतिलक्षणसमन्वय इत्यत आह यथा चेति । तथा व्यक्तमिति
आकरे मूलसूत्रे । अयमाशयः विरोधिजिज्ञासानिवृत्तिर्नावसरः अपि-
तु तन्निवृत्तौ सत्यामवश्यवृत्तव्यत्वमेव तत्र च किमिदानीं वक्तव्य-
मिति जिज्ञासाजनकज्ञानविषयतामादाय लक्षणसमन्वयः यद्यपि
तादृशजिज्ञासाविषयताया जिज्ञासानिवृत्तिघटितं नावच्छेदकमिति
तेन रूपेण सङ्गतित्वं नास्ति अपि तु निवृत्त्युपलक्षिततत्तत्कालवक्तव्य-
त्वत्वरूपेणैव तथापि न क्षतिः यादृशस्य सङ्गतित्वं तादृशस्यैव
विभाजकत्वमित्यनियमात् जिज्ञासानिवृत्तेर्विभाजकधर्मघटकत्वे बा-
धकाभावादिति ॥

सार्वभौमानां मतमाह शब्दान्तरेति ।

(दी०) शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्ववोधकं सामान्यतो दृष्टमन्ततो ऽदृष्टजनकप्रवृत्तयौपयिकं चानुमानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सद्भातेरित्यपिकेचित् ।

(गा०) द्वितीयान्तस्थानुमानमित्यस्य प्रथमोक्तं तथाविधत्रयं विशेषणं शब्दान्तरसमयग्राहकमिति आतेदेशवाक्यस्थस्योपमानप्राप्ताशक्ति-
कगवयादिपदसिन्नगवाविपदस्य शक्तिग्राहकं गोपदं गोत्वविशेषवा-
चकं तद्विशेषविषयकशक्तिस्त्रमाद्यजन्यशान्द्वंवाधजनकत्वादित्याका-
रकमित्यर्थः सादृशानुमानं विना शतचमहेणातेदेशवाक्यजन्यशा-
ब्दबुद्धेरनुत्पत्त्या उपमानानयताराक्षस्योपमाने स्पेक्षणीयतेति भावः
सप्रवृत्तानामित्तकत्वेति । गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधु-
पदत्यादिति सामान्यतो गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसाधकमित्य-
र्थः सादृशानुमानेनैवोपमानाप्राप्ताप्यवादेनस्तत्फलं विशेषतः प्रवृत्ति-
निमित्तपरिच्छेदमुपपादयन्ति गोसादृश्यगवयत्वजातेष्वप्रत्यक्षत
उपस्थितौ सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे गौरवं जातिविशेषस्य त-
थात्वे लाघवमिति लाघवप्रतिसन्धानेन सामान्यतः सप्रवृत्तिनिमि-
त्तकत्वस्य व्याप्यतया गृहीतादपि लिङ्गाद्विशेषतो जातिविशेषप्रवृत्ति-
निमित्तकत्वानुमितिसम्भवात् । सिद्धान्तिभिस्तु व्यापकत्वाच्छेदकै-
य रूपेण साध्यमनुमितौ भासत इति नियममवलम्ब्य उपमानप्राप्त्यं
व्यवस्थाप्यते उपमानेन च गवयादिपदे विशेषतो गवयत्वाविप्रवृत्ति-
निमित्तकत्वग्रहः गवयात्वादिप्रकारकसादृश्यज्ञानात्तद्वृत्तेः पदवाच्य-
त्वे गृह्यमाणे तद्वच्छेदनेव महात्तादृशमहेपि गवयपदशक्तिरप्यं कि-
ञ्चिज्मावाच्छिन्ना तत्रानतिप्रसक्तस्य गोसादृश्यादेस्तद्व्यक्तित्यातां वा-
चच्छेदकत्वे गौरवं जातिविशेषस्य तथात्वे लाघवमित्याकारकस्तर्कोपे-
क्षितः अन्यथा तद्व्यक्तित्वादिप्रकारेणापि सादृश्यज्ञानसम्भवात्तेषामपि
प्रवृत्तिनिमित्ततासिद्धिप्रसङ्गात्तादृशलाघवज्ञानसंपादनेन दर्शितसा-
मान्यतो दृष्टस्यापि तथाविधोपमानोपजीव्यत्वमित्यवधेयम् । उक्तानु-
मानयोः सादृश्यज्ञानरूपोपमानस्वरूपानुपजीव्यतया तस्याप्युपजी-
व्यमनुमानमाह भन्तत इति । अदृष्टेति अदृष्टजनिका विहितक्रियादिगो-
चरप्रवृत्तिस्तत्प्रयोजकं समयादिपरिच्छेदकमनुमानमित्यर्थः उपमान-
स्याप्यदृष्टजन्यत्वादिति भावः । निखिलोपमानस्यैव निरूपणीयतया

क्षयदितिविशेषणपुरस्कारेणानुमाननिरूपणस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षनिरूपणे-
ति । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । अनुमानमि-
त्यस्वेनेति वैशेषिकादिमतनिराकरणाय तेन रूपणैवोपमानस्य निरू-
पणीयत्वादितिभावः ॥

(दी०) तत्र लक्षणस्वरूपप्राप्त्यादिभिरनुमाने निरू-
पणीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वकं
तल्लक्षणमाह व्याप्तीत्यादिना ॥

(चि०) तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं
ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानं तच्च लिङ्गपरामर्शो
न तु परामृश्यमानं लिङ्गमिति वक्ष्यते ॥

(गा०) तत्रेत्यादिराहेत्यन्त एको ग्रन्थः । तत्र प्रतिज्ञायां सप्तस्य-
धौ निरूपणान्वयि विषयत्वं । लक्षणेति लक्षणमितरभेदानुमापकरूपं
स्वरूपं लक्षणग्रहोपयोगि अनुमितिकरणतावच्छेदकरूपं तच्च लि-
ङ्गपरामर्शत्वं प्रामाण्य प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रामितिकरणत्वम् आदिपदा-
दिमाजकरूपपरिग्रहः निरूपणीये प्रतिपादनोपे तल्लक्षणं अनुमान-
लक्षणम् आहेत्यत्रास्यान्वयः सतिसप्तस्याः प्रयोजकत्वमर्थः लक्षणाभि-
धानस्य निरूपणात्मकतया प्रयोज्यप्रयोजकभावासम्भवेऽपि सवि-
शेषणे हीत्यादिन्यायान्निरूपणघटकप्रतिपत्त्यंशे लक्षणाभिधानस्य
प्रयोज्यप्रयोजकभावे तात्पर्यं स्वरूपादिप्रतिपत्तायपि तदभिधानप्र-
योजकाकाङ्क्षोत्थापकतया लक्षणाभिधानस्य प्रयोजकत्वं बोध्यम् । ननु
प्रमाणलक्षणात् प्रागेव कथं प्रमा लक्षिता न च प्रमाणलक्षणस्य
प्रमाद्यदिततया तामविशय न तज्ज्ञातुं शक्यत इति प्रमालक्षणप्रा-
थम्ये धीर्जं तथा सत्यनुमितिलक्षणघटकव्याप्यादेरपि प्रथमं नि-
रूपणापत्तेरित्याकाङ्क्षायामनुमितिलक्षणप्राथम्यं योजान्तरमाह कर-
णस्येति । अनुमानस्येत्यर्थः क्रियाया अनुमितेयौ भेदः प्रत्यक्षविज्ञा-
नोपत्त्यं तद्विन्नमूर्तिकतया तदधीनं यत् प्रत्यक्षकरणताभिधं प्रमा-
णान्तरव्यवहारौपयिकं प्रमित्यन्तरकरणतात्मक स्वरूपं तद्वच्छया
तथा च प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यत इति प्रतिष्ठातः प्रत्यक्षतां
ऽनुमान प्रमाणान्तरमिति लाभात् तत्र कथन्तानिष्टुचये तत्प्रमा-

णान्तरतानिर्वाहकप्रामितिबैलक्षण्यलाभाय तल्लक्षणाभिधानमेव प्रथमतः कृतमिति भावः(१) ॥

केचित्तु तत्रेति मूलपाठधारणं लक्षणेत्यादि निरूपणीय इत्यन्तं तस्य व्याख्येति तत्रानुमाने निरूपणीये इत्युपाध्यायव्याख्यामालोच्य घटन्ति । तदसत् लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकत्वेन निरूपणस्याप्रक्रान्ततया व्याख्यामध्ये तृतीयान्तभागकथनविरोधात् । न च पूरणसंघलितेवेयं व्याख्येति युज्यते तत्पदोपस्थाप्यैकदेशे निरूपणे पूरणीयतृतीयार्थान्वयायोगात् पूरणस्यानुपयुक्तत्वाच्च न च सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वयि तद्विषयकनिरूपणप्रकारत्वं तल्लाभाय पूरणमुचितमिति वाच्यं तादृशार्थं कचिदपि सप्तम्यदर्शनात् मूलस्थ-तत्पदस्यानुमानपदार्थपरतया घटकत्वस्य निरूपणविषयत्वस्य वा तत्रत्यसप्तम्यर्थत्वात् ॥

यत्तु सतिसप्तम्येवेयं तदर्थः प्रयोजकत्वम् एवं चानुमाननिरूपणा-नुमितिनिरूपणयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावलाभायेव पूरणमिति । तद-त्यन्तमसत् निरूपणस्य तत्पदोपस्थाप्यत्वे क्रियात्वाभावेन यस्य च भावेनेति सूत्राविषयतया सतिसप्तम्यनुपपत्तेः न च निरूपणीय इत्यपि पूरणीयमतो नेयमनुपपत्तिरिति वाच्यम् एवमप्यनु-मितिनिरूपणस्यानुपस्थिततया तत्र प्रयोजकत्वान्वयासम्भवात् न च मूलेऽनुमिति रित्यनन्तरं निरूप्यत इत्यपि पूरणीयमतो नेयमनुप-पत्तिरिति वाच्यं तदकथनेन दीधितिकृतो न्यूनतापातात् लक्षणमध्ये निरूपणप्रतिज्ञान्तरासङ्गतेश्चेत्यलमसदावेशेन ॥

उपाध्यायव्याख्यामुपन्यस्यति अत्रेत्यादिना आहुरित्यन्तेन ।

(दी०) अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वसामानाधिकर-ण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः । कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् । ज्ञानपदोप-सन्धानेन च बाधिताबाधितसाधारणज्ञानलाभाच्च भ्रान्तानु-मितावग्याप्तिरित्याहुः ॥

(गा०) अत्र एतल्लक्षणे अर्थ इत्यनेनान्वयः एतल्लक्षणवाक्यप्रतिपा-

धार्य इत्यर्थः अथवा व्यावक्षत इत्यर्थकेनाहुरित्यनेनाम्ययः । व्याप्तिरिति
 व्याप्तिविशेषाद्वत्त्वसामानाधिकरणपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वमित्य-
 र्थः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपमाधार्य एव तत्प्रत्ययस्यानुशिष्टत्वाद्
 सामानाधिकरण्यस्यातथामृतस्य प्राधान्येन ज्ञानान्वयासम्बन्ध-
 धाश्रुतासङ्गतैः उकार्यैऽपि सामानाधिकरण्यान्तं नोपलक्षणं किं तु
 विशेषणमतो ज्ञानेन समं तस्यान्वयात्केवलपक्षधर्मताविषयकवी-
 निरासः । अत्रोभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वमेकधर्मिण्युभयसम्ब-
 न्धावगाहित्वं सम्बन्धसम्बन्धस्यापि विशिष्टज्ञानविषयतायाः प्राची-
 नरूपममात् अनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शो व्याप्यादिसम्बन्धतया
 भासमानस्यापि तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धो हेतौ भासत इति व्याप्ति-
 विशेषणपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहिता निर्वहतीति ल-
 क्षणसम्बन्धयः पक्षधर्मता च पक्षानुयोगिको हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध-
 न तु पक्षवृत्तित्वं पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य पक्षवृत्तितानवगाहित्वाद्
 तत्रापि सम्बन्धतया पक्षनिरूपिताधेयत्वभानोपगमे पक्षस्य प्रकार-
 तापत्तेः न च पक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धविषयतायापि पक्ष-
 विशेष्यकपरामर्शो तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धः पक्ष एव भासते ग्या-
 प्तिसम्बन्धस्य सम्बन्धश्च हेताविति नैकधर्मिण्युभयसम्बन्धावगा-
 हित्वरूपसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्णय इति शङ्क्यं विशिष्टपक्षौ
 विशेष्ये सम्बन्धस्यानुयोगित्वरूपसम्बन्धो विशेषणे च तस्य प्रति-
 योगित्वरूपसम्बन्धो भासत इति सिद्धान्ताद् पक्षविशेष्यकपराम-
 र्शोऽपि हेतौ व्याप्तिप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगित्वस्य पक्षानुयोगिकस-
 म्बन्धप्रतियोगित्वस्य च भावेन एकत्रोभयसम्बन्धावगाहिताया न-
 क्षतत्वात् । न चैवं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शासंभ्रहस्तत्र हि हेतौ प-
 क्षानुयोगिकसंयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धो न पक्षरूपविशेष-
 णस्य सम्बन्धतया भासते विशेष्ये सम्बन्धानुयोगित्वस्य विशेषणे च
 तत्प्रतियोगित्वस्य भाननियमात् तादृशज्ञानस्य हेतुपक्षयोर्बाधितसं-
 योगानुयोगित्वप्रतियोगित्वावगाहित्वे भ्रमत्वप्रसङ्गात् तद्वैपरीत्ये
 च विशेष्यविशेषणमावैपरीत्यप्रसङ्गात् भासमानवैशिष्ट्यप्रतियो-
 गित्वानुयोगित्वयोरेव विशेषणत्वाविशेष्यत्वात्मकत्वात्परं तु
 स्वानुयोगिकसंयोगादिप्रतियोगित्वरूपमाधेयत्वमेव , तथा भास-
 ते स च न हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः न वा पक्षानुयो-

गिक इति वाच्यं सम्बन्धसम्बन्धतया तत्र संयोगादिरूपहेतु-
 तावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वस्य हेतावभावेऽपि विशेषणी-
 भवत्पक्षसम्बन्धतया तत्र तद्ज्ञानादेव एकत्र व्याप्तिवैशिष्ट्या-
 नुयोगित्वपक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वभावेनोभ-
 यसामानाधिकरण्यावगाहितानिर्वाहात् । अथवा एतन्मते पक्षवि-
 शेष्ट्यकपरामर्श एव सर्वत्रानुमितिहेतुर्लाघवात् । नन्वेवमपि बह्वि-
 व्याप्यो धूमः द्रव्यवान् पर्वत इति ज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिः तादृशज्ञान-
 स्यापि धूमाद्यात्मकैकहेतौ तदुभयसम्बन्धावगाहित्वात् एकविषय-
 तानिरूपितोभयसम्बन्धाविषयतापर्यन्तस्य लक्षणवाक्यतोऽलाभात्
 तद्विवक्षणे च तथाविधव्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षसम्बन्धाविषयतानिवेशेनै-
 घोपपत्तौ मिश्रोक्तद्वन्द्वोपेक्षाया निर्व्याजत्वापत्तेः न चोभयसामानाधि-
 करण्यमेकनिष्ठापरसामानाधिकरण्यं तथा च पक्षसम्बन्धनिष्ठव्या-
 प्तिवैशिष्ट्यवत्सम्बन्धावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः तत्सम्बन्धस्तत्प्रति-
 योगिकत्वमेव उक्तसमूहालम्बनस्य केवलपक्षधर्मतादिज्ञानस्य च
 वस्तुगत्या यो व्याप्तिवैशिष्ट्यवान् धूमादिः पक्षसम्बन्धनिष्ठतत्प्र-
 तियोगिकत्वावगाहित्वेऽपि न क्षतिः तत्प्रत्ययान्तेन यादृशविशिष्ट-
 मुपस्थाप्यते तादृशविशिष्टस्यैव वैशिष्ट्यमवगाहित्वे विवक्षणी-
 यमिति कथितज्ञानस्य च व्याप्त्यादिघटिततादृशविशिष्टनिरूपि-
 तविषयिताशून्यत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं व्याप्तिवैशिष्ट्यहे-
 तुमान् पक्ष इत्येतादृशपरामर्शं संयोगांशे भासमानहेतुप्रतियोगि-
 कत्वानिरूपिताविषयिताया व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्प्रतियोगिकत्वरूपधि-
 शिष्टविषयनिरूप्यत्वेऽपि पक्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्य विशेषणकोट्यावप्रवि-
 ष्टत्वेन तद्व्यतिरेकाविशिष्टविषयनिरूपितत्वाभावेन तदसंग्रहात् प-
 क्षसम्बन्धनिष्ठत्वस्योपलक्षणत्वे च तदविषयकज्ञानधारणासम्भवात्
 भावप्रत्ययेन वा अवगाहित्वविशेषणतया एकपदार्थतावच्छेदकनिष्ठा-
 परतत्सामानाधिकरण्यं कथं प्रतिपादनीयं भावरूपार्थ एव तदनु-
 शासनात् प्रकृत्यर्थासाधारणधर्मस्यैव भावार्थत्वात् न हि नीलो-
 त्पलत्वमित्यादौ उत्पलत्वादिनिष्ठनीलिमादिसामानाधिकरण्यं प्रकृ-
 त्यर्थासाधारणधर्मः तस्य नीलोत्पलादिरूपप्रकृत्यर्थेऽधर्तमानत्वात् । न
 चैकपदार्थनिष्ठापरपदार्थतावच्छेदकसम्बन्ध एव पदार्थतावच्छेदक-
 इयसामानाधिकरण्यं प्रकृते च पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठव्याप्तिवै-

शिष्टानुयोगित्वमेव तथा तच्च प्रकृत्यर्थसाधारणधर्म एवेति वा
 च्यं पृथिवीत्वमित्यादितो गन्धाद्यप्रतीतिः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्यैक
 भावार्थत्वस्वीकारेण कथितस्य प्रकृत्यर्थधर्मत्वेऽपि प्रकृतिजन्यबोधे
 प्रकारताविरहेण भावार्थत्वानुपपत्तेः न च कृत्तद्धितसमासेभ्यः स
 मन्वाद्यगमस्त्वतज्ज्ञम्यामित्यनुशासनान्नावार्थभिन्नोऽप्युक्तसम्बन्ध-
 इत्युक्तप्रत्ययार्थ एवेति वाच्यं तथा सति अत्रोत्पलत्व नास्तीत्या-
 दिवाक्यजन्यबोधे ग्राह्याभाधानवगाहितया स्वतो विरोधित्वानु-
 पपत्तेः अनुभवविरोधित्वापत्तेश्च । परामर्शविषयव्याप्तिवैशिष्ट्याद्
 योगिचस्य विशेषणकोटो पक्षसम्बन्धप्रतियोगिनिष्ठत्वाभावात् त-
 स्य निरुक्तविशिष्टविषयकत्वासम्भवेन तत्प्रत्ययेन तादृशविशि-
 ष्टार्थप्रत्यायनसम्भवेऽप्यप्रतीकाराच्च । अथ सामानाधिकरण्यान्ते-
 न व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्न पक्षधर्मत्वमेव विव-
 क्षित पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यापरपदार्थतावच्छेदकबोधक-
 त्वावित्येवार्थ इत्यविराध उक्तं च यत्पक्षगुणाभ्यायैरेव तदुत्तरत-
 ज्प्रत्ययो व्याप्तिवैशिष्ट्ये सति पक्षधर्मत्व भावमाहेति । एव च सा-
 मानाधिकरण्यान्तर्भावेन न भावप्रत्ययार्थता नीलोत्पलत्वमित्यादि-
 त उत्पलादौ नीलाद्यभेदान्वयेन नीलामिन्नोत्पलादेः प्रकृतितो-
 लाभात् तादृशोत्पलादीतरावृत्तित्वसहितसकलतादृशोत्पलवृत्ति-
 त्वेन चान्यलभ्यप्रकृत्यर्थ परिजन्य इतरांशे शक्त्या भावप्रत्य-
 येन बोधनात् नीलामिन्नोत्पलादिवृत्तित्वरूपनीलिमादिसामानाधि-
 करण्यस्योत्पलत्वादौ लाभनिर्वाहात् प्रकृते च तदितरावृत्तिर्वांश-
 साकल्यांशश्चोपलक्षणतयैव विवक्षितो न तु ज्ञानान्धविषयविशो-
 पगतया अतः परामर्शस्य तद्विषयकत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्तिवैशि-
 ष्ट्यसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिवैशिष्ट्यप्रतियोगिकत्वमेव पक्षध-
 र्मपदस्य प्रतियोगिताससर्गण पक्षानुयोगिकसमाप्तिव्यावृत्त्यातिष्ठ-
 कहेतुसम्बन्धाद्यच्छन्नपरतया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकसम्ब-
 न्धेनैव च प्रकृत्यर्थवृत्तिताया भावप्रत्ययेन बोधनात् प्रतियोगिता-
 सम्यग्धेन प्रकृत्यर्थवृत्तिताया एव तत्पदोत्तरमात्रप्रत्ययतो लाभात्
 तस्या एव च तत्प्रतियोगिकत्वरूपत्वात् सम्बन्धविधया भासमा-
 ने सयोगादौ तत्प्रतियोगिकत्वस्य तदीयसम्बन्धविधया भावाद्या-
 तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वमपि सम्बन्धविषयताया अद्यच्छेदकमिति

व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नपक्षधर्मपदार्थतावच्छेदकपक्षस-
म्बन्धविषयताकत्वरूपं विशिष्टविषयकत्वं परामर्शो ऽक्षतमिति चे-
त् । एवमपि व्याप्तिविशिष्टो यः पक्षधर्मः तस्य तत्त्वेन तत्प्रतियोगि-
कत्वरूपसम्बन्धविशेषणतया तादृशपक्षधर्मत्वावच्छिन्नविशेषित-
तत्प्रतियोगिकत्वावच्छिन्नविषयताया एव विशिष्टान्वयवलेन ला-
भात् । परामर्शो च पक्षधर्मत्वावच्छिन्नस्य पक्षांशे ऽप्रकारतया त-
दवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धविषयताकत्वविरहेण त-
दसंग्रहात् । यदि च पक्षधर्मत्वमप्युपलक्षणमुच्यते तदाप्यभेद-
सम्बन्धेन पक्षधर्मत्वावच्छिन्नांशे प्रकारीभवतो व्याप्तिविशिष्टत्वा-
वच्छिन्नस्य उपलक्षणत्वे तदन्तर्गतव्याप्तेरपि तथात्वेन तदविषयक-
ज्ञानाव्यावृत्तेस्तस्य विशेषणत्वभ्रोव्यात् पक्षांशे प्रकारीभवति हेतौ
व्याप्तिप्रकारकपरामर्शस्यासंग्रहः अभेदेन व्याप्तिविशिष्टस्य हेतुवि-
षयतानवच्छेदकत्वात् एवं भावप्रत्ययार्थप्रविष्टं सकलतद्वृत्तित्वं त-
न्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साकल्यघटितस्य तस्यान्यादृशस्य
दुर्बलत्वात् नानाव्यक्तिकस्य गुरुत्वादेर्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता प्र-
त्येकं तत्र प्रकृत्यर्थनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि तस्यानुगतत-
दवच्छेदकावच्छिन्नस्य तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपेय-
ते नातस्तदसंग्रहः अन्यथा यथाश्रुते अनिस्तारात् । कस्याश्चिदपि
गुरुत्वादिब्यक्तेः सकलगुरुत्वादिमद्वृत्तित्वात् न चैवं गुरुत्वमित्या-
दितो गन्धादेरपि बोधापत्तिः तस्यापि गुणत्वावच्छिन्नस्य गुर्वादि-
निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं गुणत्वावच्छिन्ने त-
दितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपतदितरावृत्तित्वात्-
त्वेन तदापस्ययोगात् तदितरत्वव्यापकभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तावच्छेदकावच्छिन्नतन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च भा-
वप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तदितरावृत्तित्वं तु न यथाश्रुतं प्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तेर्विवक्षणीयतया सत्त्वमित्यादौ
सदितरसमवेतत्वाप्रसिद्धेः महानसीयबहुित्वमित्यादौ शुद्धय-
द्वित्वाद्यनतिरेकिणो महानसीयबहुित्वादेर्महानसीयबहुपादिरूपप्र-
कृत्यर्थेतरपर्वतीयबहुधादिवृत्तित्वेन तदितरावृत्तित्वयोधासम्भवाच्च
तथा च कर्मधारयोत्तरभाषप्रत्ययेन विशेष्यपदार्थतावच्छेदके विशे-
षणपदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं कथं योधनायं प्रकृत्यर्थताव-

च्छेदकनिष्ठाया इत्थेस्तदर्थप्रवेशादिति महदसमञ्जसम् । उच्यते नि-
 रूततदितरावृत्तित्वसाहितसकलतदवृत्तित्वस्य शक्त्यान्त्यमयेन प्र-
 कृत्यधर्मनन्तर्भाव्य भावप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सामान्यत इत्य-
 व्यापकत्वस्य केवलान्वयिमात्रनिष्ठतया घटत्वावच्छिन्नमेव साध-
 रण्यविरहेण घटत्वादौ प्रथमदलस्य बाधः वृत्तिमन्नेदप्रतियोगिता-
 नवच्छेदकत्वरूपद्वितीयदलमपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्ने तत्र बाधितं
 घटेतत्त्वव्यापकत्वादेश्चाशङ्क्यतया न बोधनिर्वाहः अतो छा-
 द्याच्च धर्मत्वमेव तन्प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते धर्मत्वं च प्रकृत्यर्थताव-
 च्छेदकताघटकसम्बन्धेन सम्यग्निधत्त्वमेव घटत्वमित्यादितो द्रव्य-
 स्वादियोधप्रसङ्गो रूपादिबोधप्रसङ्गश्च भवतामपि समानः द्रव्यत्वा-
 देरपि घटत्वाविशिष्टतया घटेतत्त्वव्यापकमेव प्रतियोगितावच्छे-
 कत्वात् घटरूपादेरपि घटरूपत्वाद्यवच्छिन्नस्य घटादिनिष्ठमेव प्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वात् एवं गुरुत्वमित्यादितोऽपि गुरुत्वादिस्त-
 नियतरसादिवोधो भवतामपि दुर्वारः तदितरावृत्तित्वादिना
 भासमाने धर्मे तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्य-
 र्थस्यान्वयमुपगम्य तद्वारणे च धर्मत्वेन शक्तिमतेऽपि धर्मत्वे
 प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठत्वसाहितनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्व-
 यमुपगम्य तत्तत्पदार्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयताया धर्मान्तरेऽस्त्येव
 तादृशातिप्रसङ्गो धारणीयः एवं च व्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्षधर्मप्र-
 तियोगिकत्वेन पक्षसम्बन्धे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतापदेन बोध्यमाने
 ऽमेवेन पक्षधर्मान्यपिनि व्याप्तिविशिष्टे विशेषणतापक्षव्याप्तिविशिष्ट-
 स्यापि पक्षधर्मे विशेषणतया भानमुपेयम् एकविशेषणतया उपरि-
 तस्य पदार्थतावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येणैवेतरविशेषणतया ऽभावात्
 अन्यथा घटं जानातीत्यादौ घटत्वादिविशिष्टानिरूपितविपर्ययाशा-
 लिङ्गानपर्यन्तस्य तात्पर्यविपर्ययत्वेऽपि लाभासम्भवात् पदार्थतावच्छे-
 दकघटत्वादेः स्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन विपर्ययायाम्ब-
 येनैव तल्लभानिर्वाहात् एवं च व्याप्तिवैशिष्ट्याविशेषितन्यासि-
 विशिष्टाभिन्नत्वोपलक्षितपक्षधर्मप्रतियोगिकत्वमेव विपर्ययावच्छे-
 तया विचक्षितमिति पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टाभेदानवगादिपराम-
 रास्यापि समग्रः षड्विध्यान्पधूमवानितिज्ञाने व्याप्तिवैशिष्ट्यस्य धूर्मा-
 शे प्रकाट्येऽपि तदंशे सम्बन्धतया भावादेव धूमनिष्ठावच्छेदक-

तारूपविषयतायामवच्छेदकत्वसम्भवात् तद्व्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टधू-
मप्रतियोगिकत्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकसम्बन्धविषयकत्वमव्याहृतं न
च व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः संयोगादिरूपसम्बन्धांशे सम्बन्धतया
भासमाने तत्प्रतियोगिकत्वे तादृशहेतोः सम्बन्धान्तराभाना-
त्तस्यापि च संयोगादौ सम्बन्धान्तराभानात् तदीयसम्बन्धा-
न्तरव्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिविषयकत्वं
बहिर्व्याप्यधूमवानित्यादिवुद्धेर्दुरुपपादमेवेति वाच्यं तद्वच्छिन्न-
विषयताकत्वरूपतद्विशिष्टविषयकत्वस्य तदीयसम्बन्धाभानेऽप्य-
व्याहृतेश्च अन्यथा गुरुमते ज्ञानस्य विशिष्टविषयकत्वानुप-
पत्तेः तैर्विशिष्टबुद्धौ सम्बन्धभानानुपगमात् न च वैशिष्ट्यांशे वि-
शेषणीभवन्त्या व्याप्तेर्व्याप्तिविशिष्टेत्यादिवाक्यजन्यबुद्धौ सम्बन्ध-
सम्बन्धोऽप्येतन्मते विषय इति तद्व्यतिरिक्तमेव विशिष्टं व्याप्तिविशिष्ट-
पक्षधर्मतापदार्थः एवं व्याप्ति विशिष्टस्य हेतोः संयोगादिसम्बन्धांशे
भासमानतत्प्रतियोगिकत्वांशेऽपि सम्बन्धान्तरभानमावश्यकं तथा
च तद्व्यतिरिक्तव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य पक्षसम्बन्धनिष्ठविषय-
तावच्छेदकत्वं लक्षणवाक्यमलभ्यमिति तादृशविशिष्टस्य च व्याप्तेः
संसर्गतया तद्वैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शिविषयतावच्छेदकत्वात् तत्र
वैशिष्ट्यांशे व्याप्तिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य तत्सम्बन्धतया भानेन
तत्र तदीयसम्बन्धान्तराभानादिति वाच्यं लक्षणवाक्यजन्यबोधे वै-
शिष्ट्यांशे व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धस्याधिकस्य भानेऽपि तस्य वैशि-
ष्ट्यनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वाविवक्षणसम्भवेन सामञ्जस्यात् न हि
यस्मिन् विषये यस्य यत्सम्बन्धभानं तन्निष्ठविषयतायां तदीयत-
त्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भासत एवेति नियमः
प्रामाणिकः घटं जानातीत्यादिवाक्यजन्यघटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधे घटादिविषयतायां समवायानुयोगित्वावच्छिन्नत्वमानस्यापि
नियमेनानभ्युपगमात् । अथ व्याप्तिघटकहेतुसम्बन्धावच्छिन्नबोधक-
पक्षधर्मपदोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तरीत्या प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकस-
म्बन्धान्तरव्यावृत्तहेतुप्रतियोगिकत्वबोधकतया सम्बन्धान्तरस्या-
त्तत्त्वेन तत्संसर्गकहेतुमत्ताज्ञानधारणेऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध-
संसर्गकनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानधारणमशक्यमेव तस्यापि व्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नतादृशसम्बन्धविषयकत्वात् न च

पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया पक्षधर्मतापदेन धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्म्यनुयोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गबोधनात् तदवच्छिन्नसंसर्गावगाहिज्ञानमेव ज्ञानान्तर्य इति निर्दिष्टतावच्छेदकज्ञानव्यावृत्तिरिति वाच्यं पक्षधर्मतापदेन पक्षधर्मप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षसम्बन्धबोधनात् पक्षानुयोगिकत्वेन सम्बन्धस्य तद्वयोध्यत्वात् । मैवम् यतः संशयवारणाय ज्ञानपदस्य निश्चयार्थकत्वमावश्यकं निश्चयत्वं च विपरीतकोटिधर्मितावच्छेदकज्ञानापक्षधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वं तथा च तादृशविशेष्यताकत्वावच्छेदेन व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहित्वस्य वियक्षणात् हेतुमत्तांशे निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानं न लक्षणघटकमिति एवं पक्षपदस्यानुपादानेऽपि सामञ्जस्यात्तदुपादानं धर्मपदस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिपरत्वलाभायेति विक् । अथवा धर्मान्तरविशिष्टावच्छिन्नयोधकप्रकृतिरिमापप्रत्ययः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मान् तादृष्येणैव प्रत्यापयति शुक्त्यमेकत्वमित्यादितो जातिविशेषपदस्कारेणैव मुख्यैकत्वादिगुणयोधनात् उक्तं च गुणदीधिति प्रतीतिस्तु तादृष्येण धर्मत्वेन वेति न च शक्त्यान्तपक्षज्ञाप्राप्यं पक्षः साधुरिति वाच्यं तदादीनामुपलक्षणीभूतबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन प्रकृतिनिमित्तघटत्वाद्यनुगमेन शक्त्यैक्यवत्प्रकृतेऽपि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपोपलक्षणेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकजातिविशेषादीनामनुगमेन शक्त्यैक्यसम्भवात् विशेषरूपलक्षणाया एव योपगन्तव्यत्वात् तादृशभाषप्रत्ययार्थं च प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धत्वं संसर्गतया भासते तथा च प्रकृते पक्षानुयोगिकसम्बन्धावच्छिन्नयोधकपक्षधर्मपदोत्तरभाषप्रत्ययस्य पक्षानुयोगिकसम्बन्धत्वेनैव तादृशसम्बन्धबोधकतया पक्षपदस्य धर्मितावच्छेदकविशिष्टार्थकतया धर्मितावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकत्वावच्छिन्नव्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसम्बन्धावगाहिज्ञानलाभात्सामञ्जस्यम् । सम्बन्धविशिष्टविशेष्यप्रतियोगिकत्वं यथा विशेषणस्य सम्बन्धतया भासते तथा विशेष्यानुयोगिकत्वमपि विशेष्यस्य सम्बन्धतया भासते अतः पक्षे हेतुसम्बन्धविधया भासमानस्य संयोगादेर्विषयता हेतुप्रतियोगिकत्वेनैव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वेनाप्यवच्छिन्नेति न विशिष्टद्वयपक्षम् । व्याप्तिवै-

तथापि व्याप्तिवैशिष्ट्ये धर्मिणि प्रकारतया भासमाने वैशिष्ट्यवि-
शेषणतापन्ना व्याप्तिरपि तेन संसर्गेण तत्प्रकारतया भासते, एक-
विशेषणतया उपस्थितस्य स्वातन्त्र्येणैवान्यत्र विशेषणत्वानुपगमात्
एवं व्याप्यविशेषितस्य प्रतियोगितया सम्बन्धविशेषणत्वे-इतर-
पदार्थविशेषणतापन्नस्य व्याप्यस्यापि प्रतियोगितया सम्बन्धवि-
शेषणत्वमिति स्वीकृत्यैवं व्याख्यातम् एवं च सति व्याप्तिविशेषि-
तधर्मिणो ज्ञानान्वयमाप्नुवाने सम्बन्धे विशेषणत्वं व्याप्तिवैशिष्ट्य-
विशेषितधर्मिणोऽभेदेन व्याप्यविशेषितस्य पक्षसम्बन्धविशिष्टस्य
चोपलक्षणत्वमित्यतः सर्वसामञ्जस्यात् । इत्थमेव दण्डांशे लौ-
हित्यप्रकारकज्ञाने विशिष्टविषयान्वयपरस्य लौहित्यविशिष्टदण्डं
जानातीति वाक्यस्य प्रामाण्यनिर्वाह इत्यलमति सूक्ष्मानुधावनेन ।
पदार्थतायच्छेदकत्वेति । अन्वययत्नेन एकपदार्थतावच्छेदकवि-
शिष्टधर्मिसंसर्गोपरागेणापरपदार्थतायच्छेदकबोधकत्वादेत्यर्थः ।
ननु कर्मधारयलभ्यव्याप्तिविशिष्टाभिन्नपक्षधर्मरूपप्रकृत्यर्थान्वितप-
क्षसम्बन्धरूपतत्प्रत्ययान्तार्थस्य लक्षणवाक्यार्थघटकस्याप्रसिद्ध्या
इदो बहिर्मानित्यादिभ्रमानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्कायां समाधत्ते ज्ञान-
पदेति । ज्ञानपदोपसन्धानेन ज्ञानबोधकपदसमभिव्याहारनियन्त्रि-
तव्युत्पत्तिविशेषेण बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् पक्षध-
र्मतांशे बाधिताबाधितसाधारणस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यसामानाधिकर-
ण्यस्य ज्ञानलाभात् । अयं भावः । ज्ञानबाधकपदसमभिव्याहृतस्य
विषयविशेषणतया स्वार्थबोधकस्यापि पदस्य विषये स्वार्थानन्व-
यनिश्चयदशायां विषयाविशेषणतयैव ज्ञानविषयतावच्छेदकतया
स्वार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं कथमन्यथा विशेषदर्शिनो भ्रान्तिज्ञा-
लोहितबहिर्ज्ञानघानयमित्यादिवाक्यं प्रयुज्यते तथा च बहिर्व्याप्ति-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वविषयतानिरूपितहृदसम्बन्धविषयताशालिज्ञा-
नत्वेन भ्रमात्मकपरामर्शस्यापि उक्तलक्षणवाक्याल्लभः (१) एवं च गु-

(१) अथ लोहितवर्द्धि ज्ञानान्वयित्यादि लोहितवर्द्धिपदार्थस्यभेदेनावये तात्पर्यानुपगमे
समासात्पुत्रेन तात्पर्यस्यावश्यत्वेऽपि तद्वक्तव्यमाययनिर्वाहय लोहितपदस्य तत्र लौहित्या-
दिना भासमानार्थकत्वमुपेयते नच तन्पदशक्तिविरहेऽपि ज्ञानविषयबोधकतत्तदर्थेकपदस्य तत्रैव
भासमाने निरुद्धतत्त्वोपगमात् । तेन रूपेण भासमानत्वञ्च तन्प्रकारतन्निरूपकविषयतापत्वं ता-
दृशविषयतापत्वेन च बह्वर्थाविषयतानिरूपकत्वं विषयताार्थकार्वाक्येणैव समभिव्याहृतं भ्रमो-

णादिरूपपक्षानुयोगिकहेतुतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धाप्रसिद्धावपि
गुणादिरूपपक्षे संयोगादिना हेतुमत्ताम्रमजन्यानुमितौ नाव्याप्तिः
पक्षानुयोगिकत्वविषयतानिरूपितसंयोगादिविषयताशालित्वेन ता-
दृशम्रमस्यापि लक्षणवाक्यतो लाभात् । इदं त्वापाततः पदार्थद्वया-
भेदविषयायामेव कर्मधारयस्य साधुतया अत्र पक्षधर्मे व्याप्तिवि-
शिष्टाभेदाविषयायां कर्मधारयानुपपत्तिः तद्विषयायां च म्रमस्थले
विचक्षितलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिः स्फुटैव एतदभिप्रेत्यैव
म्रमानुमित्यव्याप्त्या मतमेतदग्रे दूषयिष्यति उक्तवाक्यस्य चाप्रामा-
ण्यमिष्टमेव किं तु लोहितं वह्निं जानातीत्यस्यैव प्रमाणत्वम् ॥

सांसर्गिकाधिपयितायाः सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वं निर्युक्तिक-
मित्याशयेन दूषयति परामर्शेनेति ॥

(दी०) तन्न परामर्शेन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामा-
नाधिकरण्यग्रहे मानाभावात् गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् ।
सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्यापपादितत्वात् म्रमस्थले

यते । अतो वह्निं शुक्लं इत्यादिप्रमाया लोहितो वह्निरेत्यादिसान्तरावच्छिन्नत्वोद्दिष्ट्यादिप्रकारतानिरूप-
कविषयतावच्छेदकादिविषयकत्वेऽपि न तज्ज्ञानपरोक्तवाक्यस्य प्रामाण्यापत्तिः लौहित्यादिविशेष्य-
तापञ्चद्वयाधिविषयकवह्निधादिज्ञाननिष्ठताद्विषयिताया लौहित्यादिविशेष्यतापञ्चानिरूपितत्वात् इभ्य-
न्वादिनिष्ठघटाद्यनुयोगिकाधिकरणतानिरूपकत्वे घटाद्यधिपयतावच्छेदकतायां यावत्तावच्छेदकत्व
विषयतानामनपि विषयतायामभिहितमेव । एव च प्रकृतेऽपि व्याप्तिवैशिष्ट्यपदं व्याप्तिप्रकारेण
भासमानपर तस्य पक्षधर्मेऽभेदेनावयः । तस्य भावप्रत्ययार्थे पक्षसम्बन्धे स्वप्रतियोगिकत्वेन
भासमानत्व सम्बन्ध यस्य विशेषणस्य येन सम्बन्धेन विशेष्येऽभ्यस्य ज्ञानविषयतया भासमाने
विशेष्ये स्वीयतत्सम्बन्धोपरागेण भासमानत्वस्यैव तद्विशेषणसम्बन्धतया भासमिति •पुस्तके अ-
राजकीये धननिष्ठस्त्वत्वे राजकीयत्वधर्मरूपज्ञानपरे राज्ञो धनं जानातीत्यादिविशेष्यदर्शः वाक्ये
पक्षधर्मेऽस्त्वत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन राज्ञोऽन्वये योग्यतानुपपत्त्या निरूपितत्वेनैव भासमानत्वस्यै
तत्र तत्सम्बन्धताया उपगन्तव्यत्वात् । तथा च व्याधिप्रकारेण यद्भासते तत्प्रतियोगिकत्वेन भा-
समानपक्षसम्बन्धावगाहिज्ञानत्रयत्वलाभाच्च धान्तानुमित्यव्याप्तिर्न वा तत्र लक्षणवाक्यावच्छे-
दोधानुपपत्तिरिति चेन्न । एवमपि पक्षधर्मपदस्य यथाभुतार्थपरताया आवश्यकत्वाद्द्विज्याप्य-
जजवान् इदं इत्यादिपरामर्शैर्जन्यप्रमानुमितिसमूहेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान् इदं इति धमजन्या-
नुमितेर्दुःसमष्टत्वात् । तत्र व्याधिप्रकारेण भासमानधूमे वास्तवपक्षधर्मताविरहात् पक्षधर्म-
दस्य पक्षधर्मत्वेन भासमानार्थकत्वे पक्षसम्बन्धस्य प्रकृत्यर्थतानवच्छेदकताया तदुत्तरभावप्रत्य-
येन बोधनासम्भवात् तेन रूपेण भासमानत्वरूपप्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य भावप्रत्ययेन विवक्षणे
परामर्शस्य तदनवगाहितया असामञ्जस्यादिवि १ पुस्तके अधिक पाठः ।

तादृशसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानस्यासम्भवात् असत्-
ख्यातिनिरासात् अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थ-
ज्ञानानुदयात् विषाणे शशसम्बन्धाभावनिश्रयदशायां शशवि-
पाणजन्यपिदं कर्मुकमिति शाब्दबुद्धेर्वृक्षणापि दुरुपपादत्वात्

(गा०) परामर्शत्वस्य व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रह-
स्थव्याप्यत्वे मानाभावादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टधूमसंयोगी घट्टिव्या-
प्यधूमयांश्च पक्ष इत्यादिपरामर्शस्य व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धप्रकार-
कतया तसम्बन्धावगाहेत्वं प्रामाणिकमेवेति नियमत इत्युक्तं तथा-
च यत्र व्याप्तिवैशिष्ट्यं पक्षधर्मता च संसर्गतयेव भासते तज्ज्ञाना-
नुमिताव्याप्तिर्यथाश्रुतलक्षण इति भावः । ननु तादृशज्ञानाद-
नुमितिर्न भवत्येव तादृशसामानाधिकरण्यविषयकत्वेनैव परामर्श-
स्यानुमितिहेतुत्वात् तथा च काव्याप्तिरित्यत आह गौरवे-
ण चेति । व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षज्ञानत्वेनैव काव्येन हेतु-
त्वात् व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यविषयकत्वेन हेतुत्वे
सामानाधिकरण्याविषयकत्वस्याधिकस्य निवेशात् तथा च तदुभ-
यसामानाधिकरण्यानवगाहिनोऽपि विशिष्टज्ञानादनुमित्युत्पत्तिर्नि-
ष्पत्त्यूहैवेति भावः । ननु सम्बन्धसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वमेव वि-
शिष्टज्ञानत्व न तु सम्बन्धज्ञानत्वमेव दण्डपुरुषसंयोगा इत्यादिस-
मूहालम्बनस्यापि तथात्वापातात् तथा चानुमितिजनकज्ञाने विशि-
पणीभूतव्याप्तिसाधनयोः संसर्गसंसर्गानवगाहित्वे तद्विशिष्टज्ञानत्व-
मेव तस्य नोपपद्यत इति कथमनुमितिजनकत्वमित्यत आह सम्बन्धे-
ति । अग्रहेऽपि अविषयोकरणेऽपि । विशिष्टज्ञानत्वस्येति । अयमाशयः
सम्बन्धसम्बन्धावगाहिज्ञानत्वमपि न विशिष्टज्ञानत्वं सम्बन्धसम्ब-
न्धमादायापि समूहालम्बनसम्भवात् अपि तु तत्प्रकारकधीत्वमेव
तद्विशिष्टधीत्वं प्रकारत्व च विषयताविशेषः न च प्रकारतात्वं
सांसर्गिकविषयतानिरूपिताविषयतात्वं यदि तदा विशेष्यताया
अपि तथात्वादतिप्रसङ्गः अपि तु सम्बन्धविषयतानिरूपितप्र-
तियोगित्वविषयतानिरूपितविषयतात्वमेव विशेष्यविषयता च
तादृशानुयोगित्वविषयतानिरूपितैव न तु तादृशप्रतियोगित्ववि-

लक्षणवाक्यतः प्रतीयतां तथापि न तदंशस्य लक्षणघटकत्वमु-
पगम्यते अतिव्याप्त्याद्यवारकत्वात् अवश्यविवक्षणीयव्याप्तिवि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वाविधिपयतानिरूपितसंसर्गाविपयतामात्रनिवेशे-
नैव सामञ्जस्यात् लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यताया लक्षणघटकगानिपतत्वे-
ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षेऽपि अवश्यविवक्षणीयस्य ज्ञानविशेषणव्याप्ति-
प्रकारकत्वांशे पक्षधर्मताविपयकत्वावच्छिन्नत्वस्य निवेशेनैव सा-
मञ्जस्याल्लक्षणवाक्यलभ्यस्य ज्ञानांशे पक्षधर्मताविपयकत्वविशेष-
णस्य वैयर्थ्येन लक्षणदोषात् एवं च भ्रमानुमितौ न लक्षणाव्या-
प्तिशङ्केत्याशयेनायोग्यताज्ञानाद्विशेषदर्शिनां नोक्तवाक्याद्भ्रमानुमि-
तौ लक्षणग्रहः सम्भवतीति विशेषदर्शिनं प्रति प्रकृतवाक्यानर्थ-
क्यमिति दूषणान्तरमाह अधान्तरेति । पक्षधर्मांशेऽविशेषणस्य
व्याप्तियैशिष्ठ्यादेर्न स्यातन्वयेण ज्ञानान्वयसम्भवः व्युत्पत्तिविरो-
धात् अपि तु तद्विशेषणतापन्नस्यैवेति तत्र तदनन्वयनिश्चयां ऽवा-
न्तरवाक्यार्थायोग्यतानिश्चयः तस्मिन् सति समुदायलक्षणवाक्य-
जन्यमहावाक्यार्थज्ञानासम्भवादित्यर्थः । महावाक्यार्थयोग्यता-
ज्ञानस्याद्यान्तरवाक्यार्थविपयकत्वनैयत्पेक्षाद्यान्तरवाक्यार्थधीविरो-
धिनोऽयोग्यताज्ञानस्य महावाक्यार्थयोग्यताज्ञानविरोधित्वादि-
भाषः । एतदेव दृष्टान्तेन ब्रूयति विषाण इति । शशसम्बन्धाभा-
वेति । शशस्य विषाणजन्यमिति वाक्यजन्यसम्बन्धप्रकारकयोधा-
भिप्रायेणेदं शशविषाणजन्यमिति वाक्यजन्यबोधस्य विषाणांशे
ऽभेदेन शशपदलक्ष्यशशसम्बन्धिप्रकारकतया सम्बन्धिभेदानिश्चय-
स्यैव तद्विरोधित्वात् समासव्यासयोः समानप्रकारकानुभवजनक-
त्वानुरोधेन पृष्ठीतत्पुरुषस्थले सम्बन्ध एव लक्षणा समासे व्युत्प-
त्तिवैशिष्ट्येण नामार्थयोरपि भेदान्वयबोधान्युपगमादित्याशयेनेद-
मिति कश्चित् । शशसम्बन्धविशिष्टविषाणपरसर्वनामघटितवाक्यज-
न्यबोधपरतया व्याख्यानं पुनरस्तु तथा सति विषाणे शशसम्ब-
न्धस्य पदार्थतया ऽवान्तरव्याख्यानार्थत्वायोगात् ॥

भ्रमानुमितेरलक्ष्यतया नाव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कते न चेति ।

(दी०) न चात्र प्रमाणप्रस्तावात् प्रयैव लक्ष्या । यदि च
सल्लिङ्गपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापर-

त्वोपपत्तेस्तद्भासकबलामावावित्यामिसन्ध्याय उक्तवाधासङ्करस्य
 तस्य यद्यपिनादूपितत्वात् तन्मते च न सल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानुमि-
 तिरपि ॥ मिथ्याविमत एवेत्यतो यदि चेत्युक्तम् । न च बाधितव-
 द्धौ लाघवज्ञानसत्त्वे सल्लिङ्गपरामर्शोऽपि बाधितो वहिः पक्षे भा-
 सत इति सर्वेषामेवानुमतं परं तु तादृशानुमितेर्व्यापकतानवच्छे-
 दकविशेषधर्मप्रकारकत्वं प्राचीना न मन्यन्ते अत्र एव सामान्य-
 धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिबलात्प्रवृत्तानुमाने विशेषवाचस्यादो-
 षाय समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वं व्यवस्थाप्य व्युत्पादितमुपा-
 ध्यायैर्वाधप्रसङ्गे तावतापि च बाधितविषयलाघवज्ञानजन्यानुमि-
 तेस्तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपमन्वयावच्छिन्नमेदघटितप्रमात्वं
 पुरपवावमेवेति यदि चेत्तत्सङ्गतमेवेति वाच्यं तदवच्छिन्नाभा-
 ववतिः तदवच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छिन्नमेदघटितप्रमात्वस्य ल-
 क्ष्यताप्रयोजकत्वोपगमेन पर्यतादौ बहिःत्वादिना बाधितवद्वादि-
 विषयकानुमितेर्लक्ष्यतासम्भवेन तत्सङ्गतेः न चोक्तप्रमात्वस्य ल-
 क्ष्यतानियामकत्वे जलपर्वतो बहिःमातृ पर्यतो जलबहिःमानित्याद्य-
 नुमितौ स्वरूपतो भासमानविषयांशे भ्रमरूपायां विशिष्टपक्षाद्य-
 प्रसिद्धाऽऽप्याप्तिर्दुर्वारैव तत्रापि तादृशप्रमात्वसत्त्वादिति वा-
 च्यम् । तदभाववति स्वरूपतस्तत्प्रकारकप्रममेदमपि प्रमात्व-
 शरीरे निवेदय तद्वारणसम्भवात् । केचित्तु यत्किञ्चिद्विधेयता-
 वच्छेदकावच्छिन्नवत्पक्षावगाहित्यलक्षणपारिभाषिकप्रमात्वेनैव ल-
 क्ष्यताया विवक्षितत्वात् लाघवज्ञानाधीनोक्तानुमितौ महानसीय-
 त्वादेः प्रकारत्ययादिमतेऽपि बहिःत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकतया
 पक्षस्य तदवच्छिन्नवत्त्वमेव तादृशप्रमात्वानपायात् । गन्धप्राग-
 भावकालावच्छिन्नो घटो गन्धघानित्यादौ नन्यनये तादृशकालाव-
 च्छिन्नसमवायस्य सम्बन्धत्वात्तेन सम्बन्धेन च पक्षे विधेयाभावाच्च
 लक्ष्यता न चेदृशप्रमात्वस्य लक्ष्यतानियामकत्वे लिङ्गोपधानमते-
 ऽप्यन्याप्यादिलिङ्गकानुमितेरलक्ष्यत्वाप्रसक्त्या लिङ्गोपहितेत्याद्य-
 भ्रमप्रसङ्गो नावतरतीति वाच्यम् इदानीं लाघवज्ञानजन्यानुमिते-
 रलक्ष्यतायां क्षतिविरहात् सामान्यवृत्तिविषयतावत्त्वमेव लक्ष्यता-
 नियामकं पक्षमभित्याशयात्तथोक्तिसङ्गतेरिति वदन्ति । प्रमापरमि-
 ति । अत्रापि लक्ष्यतानियामकं यादृशं प्रमात्वं तदेव विवक्षणी-

पदार्थयोरिति । पदार्थयोः पदजन्यप्रतीतिविशेष्यतयाऽभिप्रेतयोः ।
 पदार्थतावच्छेदकभेदेनेति । तथा च पदजन्यप्रतीतिविषयतयाऽभि-
 प्रेतत्वरूपपदार्थतावच्छेदकादिसाधारणपदार्थत्वाश्रयस्य भेद एव
 द्वन्द्वनियामक इति भावः । एतेन नानार्थेतरसरूपैकशेषस्थलेऽपि
 विशेष्यघटादिव्यक्तिभेदेन द्वन्द्वप्रसक्त्या सरूपैकशेषस्य द्वन्द्वाप-
 वादकताप्रवादसङ्गतिः । घटत्वेनैकघटतात्पर्यकघटकलसपदयोः प्र-
 तिपाद्यघटघटत्वयोर्भेदेऽपि न द्वन्द्वः एकपदप्रतिपाद्येऽपरपदप्र-
 तिपाद्यत्वावच्छिन्नभेदस्यापेक्षितत्वात् । वस्तुतः पदार्थयोर्भेदः प-
 दार्थवैलक्षण्यं एकपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थस्यापरपदप्रतिपाद्यविशि-
 ष्टार्थापर्याप्तविषयताश्रयत्वं पर्यवसितं द्वन्द्वनियामकम् । एतेन मे-
 यवाच्ययोरभेद इत्यादौ मेयपदप्रतिपाद्ये वाच्यादिपदप्रतिपा-
 दत्वावच्छिन्नभेदासत्त्वेऽपि न क्षतिः गगनाकाशयोरभेद इत्यादौ
 च गगनादिपदं तद्वाच्यत्वावच्छिन्नपरमिति पदार्थतावच्छेदक-
 भेदेन द्वन्द्वः । अथ द्वन्द्ववाधार्थं सरूपैकशेषानुशासनमित्ययुक्तं
 समस्यमानपदानामानुपूर्वीभेदरूपवैरूप्यस्य द्वन्द्वनियामकर्ता स्वी-
 कृत्यैव सरूपाणां द्वन्द्ववारणसम्भवादिति चेन्न न हि द्वन्द्वबाध
 एव सरूपैकशेषफलं किं तु तदननुशासने घटा इत्यादौ बहु-
 त्वान्धयानुपपत्तिः सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं प्रत्याययतीति-
 व्युत्पत्तेरेकघटपदेन बहुघटयोधनासम्भवात् सकृदर्थं प्रत्याय-
 यतीत्यस्यानेकशक्तिविषयाबोधकत्वार्थकत्वेऽपि इन्द्रोपेन्द्रचन्द्रपरे
 हरय इत्यादावगतिः एकशेषानुशासने तु तत्र बहुपदेभ्य एव
 बहुनां बोधो बहुपदाभचणं च इतरेषां लोपात् एकशेषस्य इतर-
 लोपपर्यवसितत्वात् । अत्राहुः सरूपैकशेषः कृतद्वन्द्वानामेव न तु
 द्वन्द्वापवादकता तस्य तथा सति सविभक्तिकानामेव द्वन्द्वस-
 म्भवात् सविभक्तिकानामेव एकशेषस्य वाच्यतया श्रूयमाणपदो-
 त्तरं सुम्बिभक्तेरवस्थानापत्तेः लुप्तपदानां श्रूयमाणबहुवचनाप्र-
 कृतितया तदर्थान्वितस्यार्थबहुत्वबोधकतायास्तत्रानुपपत्तेश्च समा-
 सोत्तरं बहुवचनोपगमे च समासान्तर्गतसकलपदानामेव स-
 मासोत्तरविभक्तिप्रकृतितया सामञ्जस्यात्(१) वस्तुतस्तु नेष्यत

‘(१) न च कृतद्वन्द्वानामेकशेषोपगमे पादाः मन्त्रा इत्यादौ इन्द्रश्च मायितूर्यसेनावृत्तौ
 धारयन्त इत्यादेरेकद्वन्द्वपदसकल्या बहुवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र सूत्रे इन्द्रपदस्य एक-

एवैकदेशः उक्तव्युत्पत्तेरप्रामाणिकत्वात् सति तात्पर्ये युग-
पत्नकार्यबोधस्थेष्टत्वादिति । अन्यत्र नीलघटयोरभेद इत्यादौ
अत्र पदार्थतायच्छेदकमतमेव द्वित्यादिकं द्विवचनादिना प्र-
त्याप्यते साधुत्वार्थकमेव वा द्विवचनादिकं उन्वेष्यत्सरस
इत्यादौ बहुवचनयत् तत्रापि प्रकृत्यर्थगतगुणादिकमादाय
बहुत्वबोधकत्वमिति न न युक्तं गुणादेरप्रकृत्यर्थत्वात् त-
त्साधारण्यबहुत्वबोधोपगमे इतिप्रसङ्गात् अजहत्स्वाधलक्षणया गु-
णादीनामपि प्रकृत्यर्थत्वोपगमे मुख्यार्थपरयदोत्तरयुक्तवचनस्य
पदसाधुत्वमात्रार्थतायामविवादादित्यलमप्रस्तुतानल्पजननेन । न-
न्येकधर्मिबोधकपदयोरपि द्वन्द्वोपगमे द्वन्द्वस्य कर्मधारयमे-
वानुपपत्तिः तादृशपदद्वयसमासस्यैव कर्मधारयत्वात् इत्यत
आह पदार्थेति । तथा च यस्तुतोऽभिन्नधर्मिबोधकपदद्वयकसमा-
सत्वं न कर्मधारयलक्षणमपि तु एकपदार्थे अपरपदार्थमे-
वबोधकसमासत्वमेवेति भावः । भेदामेवोदासीनत्वं भेदाभेदज्ञा-
नाविपर्यत्वं भिन्नतया ऽभिन्नतया वा भासमानत्वमेवेतिभावः ।
भेदोपादानं दृष्टान्तविधया अभेदभानव्ययच्छेदेनैव कर्मधार-
यविशेषोपपत्तेः कर्मधारयस्थलेऽभेद इय इतरैतरद्वन्द्वस्थलेऽपि प-
दार्थस्य तत्वायच्छेदकस्य वा भेदो यथायोगं भासत इति
अमनिराकरणाय वा तदुपादानं आस्तां वा पदार्थभेदेनैव
द्वन्द्वः तत्रापि तत्प्रत्ययान्तेन विशिष्टान्तस्य द्वन्द्वोपगमादु-
क्तार्थतासम्भव इत्याशयेनाह विशिष्टपदस्येति । सापक्षान्ततोप-
गमेनेतिशेषः । केचित्तु व्याप्तिविशिष्टपदपक्षधर्मपदयोर्द्वन्द्वे पक्ष-
धर्मपदस्याख्यात्वेन पूर्वनिपातापत्तिरतः पक्षधर्मतापदेन द्व-
न्द्वमाहेत्यवतारयन्ति । धर्मपरतया वैशिष्ट्यपरतया ज्ञानजन्ये
अनुव्यवसायादौ अतिप्रसङ्ग इति तादृशसमूहालम्बनस्यापि
व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वोभयावगाहिताया अक्षतत्वादिति भावः ।
इवं च यथाधुताभिप्रायेण तत्त्वेन जनकताविवक्षणे त्व-
सम्भयो बोध्यः । अनुमित्यजनकोपदर्शितसमूहालम्बनसा-
धारणस्य तदुभयावगाहिज्ञानत्वस्य तज्जनकतानवच्छेदकत्वा-
त् । एकत्रेति एकधर्मिविपर्यकत्वावच्छेदेनेत्यर्थः तथा

च व्याप्तिवैशिष्ट्यावगाहितावच्छेदकविषयितानिरूपकधर्मिविष-
यिताकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मत्वावगाहित्वं पर्यवसितम् । एतादृ-
शार्थस्य लक्षणवाक्ये एकत्रेति पदपूर्णादिना लाभो बोध्यः ।

(दी०) तदप्यसत् । एवमपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं
पर्वतवृत्तीतिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् । एकरूपेण तदुभयावगा-
हित्वस्योक्तौ च मीमांसकमतानुप्रवेशात् । मिथस्तदुभयोप-
श्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । न च तदु-
भयविषयत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रातियोगिककार्यताशा-
लित्वमर्थः पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् ।

(गा०) एवमपि एकत्रोभयावगाहिताविवक्षणेऽपि ननु एक-
धर्मावच्छिन्नधर्मिण्युभयावगाहित्वविवक्षणाच्च धूमो वह्निव्या-
प्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह
एकरूपेणेति । मीमांसकमतानुप्रवेशादिति मीमांसकैर्यथा वह्निव्या-
प्यवानयमित्यादिव्याप्यतावच्छेदकरूपानगाहिपरामर्शादनुमितिरप-
लप्यते धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इत्यादिसमूहा-
लम्बनाद्यानुमितिरेभ्युपेयते तेषामेकरूपेण व्याप्तिपक्षधर्मता-
ज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात् तथोक्तीत्या लक्षणं व्याचक्षणेनापि
तत्र तत्रानुमितिरपलपनीया स्वीकार्या च अन्यथाऽव्याप्य-
तिव्याप्योः प्रसङ्गादित्यर्थः तथा च विशिष्टपरामर्शत्वेनानु-
मितिहेतुतायादिनां नैयायिकानां नोक्तरूपावच्छिन्नकारणताया
लक्षणे प्रवेशसम्भव इति न्यायमतेऽव्याप्त्यादिदोष आचक्ष्यक एवे-
ति भावः । यद्यपि धर्मिनिरूपितैकविषयितावच्छिन्नतदुभयवि-
षयिताविवक्षणे न समूहालम्बनजन्येऽतिप्रसङ्गः न वा व्याप्यता-
वच्छेदकानवगाहिपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तथापि व्याप्तिपक्ष-
धर्मत्वाप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिरेवैतत्कल्पोपेक्षाधीजमित्यवधेयम् ।
ननु परस्परोपश्लेषेणोभयावगाहित्वविवक्षणाच्च समूहालम्बनज-
न्येऽतिप्रसङ्गः तद्यैकतरसम्बन्धविषयकत्वावच्छेदेनापरावगाहि-
त्वं सम्बन्धः सामानाधिकरण्यमित्यत आह मिथ इति । प-
रामर्शाव्यापकत्वादिति । सम्बन्धावगाहिताया विशिष्टबुद्धाव-

भामाणिकतया व्याप्तिवैशिष्ट्याद्यप्रकारकपरामर्शस्य तत्सामा-
नाधिकरण्यानवगाहित्वादिति भावः । यद्यप्युभयसामानाधिक-
रण्यावगाहितायाः परामर्शाव्यापकत्वस्य श्रुतेवामिहितत्वा-
दिदानीम् उक्तशङ्का नावतरितुमर्हति तथापि पूर्वमुपाध्या-
यमते भ्रान्तानुमित्यव्याप्तेरेव निर्भरस्य कृतत्वाद् सम्भ-
न्धसम्बन्धावगाहित्वाभ्युपगमेन शङ्कासम्भवो बोध्यः परा-
मर्शाव्यापकत्वावित्युपलक्षणम् । उक्तार्थस्य लक्षणवाक्यादलाभो-
ऽपि दोषो बोध्यः उभयविषयकत्वाविशिष्टस्य निरूपितत्वेन
जन्यतायामन्वयो विवक्षित इत्युभयविषयकत्वस्य जनक-
तायच्छेदकफोटिप्रविष्टत्वस्य लाभानुव्यवसायादावतिव्याप्तिरिति
शङ्कते न चेति । तदुभयविषयकत्वे तद्विशिष्टज्ञानत्वे चाऽवच्छे-
दकत्वपर्याप्तिनिषेधं ऽसम्भवम् । संशयान्त्यत्वादेरधिकस्यानुमिति-
जनकतायच्छेदककुक्षिनिषेधादतस्तत्पर्याप्त्यनिवेशसूचनाय घटि-
तार्थकं नियतपदम् एतेनोभयविषयकत्वनियतत्वं यदि तद्व्याप्यत्व
तदा व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वपक्षधर्मत्वविषयकत्वोभयाभाववद्-
वृत्तित्वरूपायां उभयविषयकत्वव्याप्तौ केवलव्याप्तिवैशिष्ट्य-
विषयकत्वाभाववद्वृत्तित्वाघटितस्योभयत्वावच्छिन्नाभावस्य निवे-
शादग्निमपक्षधर्मत्वांशवैयर्थ्यप्रदर्शनासङ्कतिः यदि च ज्ञान-
त्वस्य तदुभयाभाववद्वृत्तितया विशेषणान्तरविशिष्टज्ञानत्वरू-
पपरामर्शत्वे तदभावो दुर्घट इति स्वव्यापकतत्करूपव्या-
प्तिरेव निवेशनीयेत्युच्यते तदाप्युभयत्वावच्छिन्नविशेषणतया व्या-
पकतायाः प्रवेशे व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वत्वावच्छिन्नविशेष-
णतया तदप्रवेशाद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेव । एवमुभयविषयकत्व-
नियतकारणतानिवेशेनापि उपपत्तेस्तन्निवृत्तधर्मावच्छिन्नत्वात्निवे-
शनमप्यफलं नियतत्वांशस्य लक्षणवाक्यादनुपस्थित्या त-
दघटितलक्षणालाभश्चेति दूषणमप्यपास्तम् एव केषाञ्चिदुभयविषय-
कत्वव्याप्यतद्वृत्तित्वावच्छिन्नविषयादिकारणवामादाय परामर्शा-
नुव्यवसायादावतिव्याप्तिवारणापानेकवृत्तित्वं विषयिताघटितध-
र्मावच्छिन्नत्वं वा कारणतायामधिक निवेश्यमित्यप्यनुपादेय-
मेव यत्रादरविशेषसाध्यकस्थले एक एव परामर्शस्तत्रानेकवृत्तित्व-
स्य उभयविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्य च कारणताविशेषणत्वेऽव्याप्ति-

रेव तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वात् । न च योगिनां तद्विषयकज्ञानस्या-
वश्यं सञ्जात् तत्साधारणतद्विषयकत्वेन हेतुत्वं कल्पनीयं तच्चो-
भयवृत्त्यपीति वाच्यम् । यत्र भ्रमरूप एव तादृशपरामर्श-
स्तत्र तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वादव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति तत्र जा-
तिघटितलक्षणमेव । शरणोयम् । पक्षधर्मताविषयकत्वमा-
ननियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्य-
तामादाय संशये प्रनियोगितावच्छेदकाविशिष्टप्रतियोगिशान-
जन्यतामादाय च धूमवत्पर्वतो नास्तोत्यभावप्रत्यक्षं घटवानित्या-
दिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे चातिव्याप्तेर्व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वोपा-
दानमाद्यदयकमित्याशयेन पक्षधर्मताशयैव्यर्थाह पक्षेति । न
च व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रवेशे
घट्टिव्याप्त्यो धूमो द्रव्यं न वेत्याकारकसंशयं व्याप्तिविषयकधर्मि-
ज्ञानजन्यतामादायातिप्रसङ्गः इति वाच्यं पक्षधर्मतापदोपादानेऽपि
तदोपतादवस्थ्यात् तादृशधर्मिज्ञानादेरपि धर्मिवृत्तित्वावगाहि-
त्वात् न च स्वधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिरूपधर्मावच्छिन्न-
वृत्तित्वावगाहित्वनिवेशाच्च दोष इति वाच्यं तादृशसंशय-
धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य तथा-
त्याद्यातिविषयकत्वाच्च तज्जन्यतामादायातिप्रसङ्गस्य । दुर्वार-
त्वात् न च तादृशदोषवारणाय विज्ञेयान्तरप्रक्षेप आव-
श्यकः तथा च व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकत्वघटितलक्षणे व्याप्त्य-
विषयकत्वस्य चरमज्ञाने व्याप्त्यविषयकवृत्तित्वस्य जन्यतायां वा
निवेशेनेव पक्षधर्मताघटितलक्षणेऽपि यदंशे पक्षधर्मतावगा-
हित्वज्ञानं जनकं तदंशे पक्षधर्मतानवगाहित्वस्य चरमज्ञाने
तदवनवगाहित्ववृत्तित्वस्य जन्यतायां वा निवेशनेन प्रतीकारः
सम्भवति धूमवत्पर्वतो नास्तोत्याद्यभावप्रत्यक्षादौ धूमाद्यंशे
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन जनकत्वेऽपि तादृशप्रत्यक्षादेरपि तदंशे
पक्षधर्मतावगाहित्वात् साधारणधर्माद्यंशे पक्षधर्मतावगाहि-
ज्ञानजन्य संशयेऽपि सामग्रीवत्तेन साधारणादिधर्मांशे पक्षधर्मता
भानात्प्रत्यक्षे उपस्थितवस्तुभानसामग्न्या नियतत्वात् चरमज्ञानप-
दस्य निश्चयपरत्वात् संशयत्वस्यार्थसमाजप्रस्ततया कार्यतानद-
च्छेदकत्वमते च न संशयातिव्याप्तिश्चेति एकतरोपादानवैयर्थ्यादित्य-

मिधानमेवोचितमिति बाध्यम् । एवमपि सादृश्यादेरव्यभिचयधर्मि-
हासिताज्ञानजन्यायां तत्र तत्रनवगाहिन्यामुपमितावतिव्याप्तेः । ननु
व्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्षणेऽपि बहुव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृश म-
हानसमित्यतिदेशावधार्यज्ञानजन्यायामुपमितावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवे-
ति चेन्न । एतादृशातिव्याप्तेरुभयपक्षदानेऽपि सत्त्वात्केवलपक्ष-
धर्मताघटितलक्षणे धूमवत्पर्वतसदृशं महानसमितिज्ञान-
जन्योपमितावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्तदुपेक्षितम् । केचित्तु साधारण-
ज्ञानजन्यतामादाय संशयातिव्याप्तिवारणमेव पक्षधर्मताघटि-
तलक्षणोपेक्षाधीजमित्याहुः । एतन्मते व्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्ष-
णेऽपि बहुव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशधर्मव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
ज्ञानजन्यसंशयेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति बाध्यम् ।

मिभाषुकं ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षमवलम्ब्य समाधातुमुपक्रम-
ते व्याप्तिविशिष्टमिति ।

(दी०) व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्मता-
ज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्रापीन्धनसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवाहित्वावच्छिन्नस-
मानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिरखण्डव्याप्तिर-
प्रतिदेः भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ सुतरां
तथा तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परौषड्लेषावगाहित्वं
विवक्षितम् । न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः व्यभिचारधीविरोधि-
धीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्योरनुममात् ॥

(गा०) व्याप्तिविशिष्टत्वं यदि व्याप्याभयत्वं तदाभ्युमिति-
जनकज्ञानमात्रस्य न तथात्वमपि तु लिङ्गस्यैवेत्यसङ्गतिरत-
स्तद्व्याप्ये व्याप्तिप्रकारकमिति । व्याप्तिविशिष्टपदेन प्रकारि-
तरूपवैशिष्ट्यस्य व्याप्तिपदेन वा लक्षणया व्याप्तिप्रकारिता-
या विवक्षितत्वादिति भावः । नन्वेव व्याप्तेः पक्षधर्मताया
वा भ्रमजन्यानुमितावतिव्याप्तिपरीहारेऽपि धूमो बहुव्याप्यो ह-
व्यवान् पर्वत इत्यादिज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । अथ व्याप्ति-
प्रकारकत्वपक्षधर्मताविषयतयोरवच्छेदावच्छेदकभावाविषयताया

‘दोषः विशृङ्खलरीत्या’ भासमानपदार्थविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहात् पक्षधर्मताविषयताकत्वावच्छिन्ने ज्ञानरूपोद्देश्ये व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विधेयतया तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभोऽपि व्युत्पत्तिसिद्ध एवेति चेत् । एवमपि वह्निव्याप्यकालोनधर्मवानित्यादिज्ञानव्यावर्तनमशक्यं येन सम्बन्धेन यस्य प्रकारता तत्सम्बन्धविषयकत्वेनैव तत्प्रकारकत्वस्यावच्छेद्यावच्छेदकभायोपगमे पक्षानुयोगिकसम्बन्धस्यानुमितिजनकज्ञाने व्याप्यस्यैव सम्बन्धतया भानात् तद्विषयकत्वेन व्याप्यप्रकारकत्वस्यैवावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्यान्न तु व्याप्तिप्रकारकत्वस्येत्यसम्भव एव । एवं यत्र अन्यानुयोगिक एव सम्बन्धो व्याप्यस्य पक्षांशे भातस्तादृशमज्जन्यानुमितावव्याप्तिरपि दुर्धरा तादृशमेवास्तवपक्षानुयोगिकसम्बन्धस्य पक्षधर्मतापदार्थस्याभावात् पक्षांशे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुप्रकारकज्ञानपर्यन्तं च पक्षधर्मताया ज्ञानमिति समासेनाशक्यप्रतिपादनमिति न तस्य पक्षधर्मताज्ञानशब्दार्थता शब्दव्युत्पत्त्यनादरे घालं समासविशेषमाहृत्य व्याख्ययेति । अत्राहुः पक्षे धर्मतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ज्ञानमिति तृतीयासमासगर्भसप्तमीसमासादरात् पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वविशिष्टज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानपदार्थः पक्षधर्मतयेत्यत्र तृतीयाया एवावच्छिन्नप्रकारताकत्वार्थकत्वात् तत्र व्याप्तिप्रकारताकत्वान्वये च हेतुनिष्ठनिरुक्तप्रकारकत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानलाभः व्याप्तिहेत्वोः साक्षाद्विशेष्यविशेषणभावेन तद्विषयकत्वयोरनुमितिजनकपरामर्शो ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावो पक्षत एवेति सर्वत्रानुमितौ लक्षणसम्बन्धः । एवमपि व्याप्तिपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्धिस्थले ऽव्याप्तिरित्याशङ्कते यद्यपीति । वह्निव्याप्येन्धनवानित्यारकज्ञानविषयसाध्याभाववद्वृत्तित्वामाधरूपव्याप्तिरपि हेत्वन्तरे प्रसिद्धेवातो हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेर्विशेषशब्देनोद्देशः यद्वच्छेत्त्यनेन व्याप्तिघटकहेत्वादिपदार्थानां खण्डशः प्रसिद्धिमात्रमिति सूचितं तावतैव समाधानमप्युपपत्स्यत इत्यपि । अत्र व्याप्त्यप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदके स्वविशेषणहेतुसमाना-

मिथानमेवोचितमिति धार्यम् । एवमपि सादृश्यादि स्वविषयधर्मि
 ह्यतिताज्ञानजन्यायां तत्र तद्वन्नवगाहिन्यामुपमितावतिव्याप्तेः । न
 व्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्षणेऽपि घट्टिव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं प्र-
 क्षानसमित्यतिवेशाध्यायार्थज्ञानजन्यायामुपमितावतिव्याप्तिर्दुर्बारे-
 ति चेन्न । एतादृशातिव्याप्तेरुभयपददानेऽपि सत्त्वात्केवलपक्ष-
 धर्मताप्यटितलक्षणे धूमवत्पर्वतसदृशं महानसमितिज्ञान-
 जन्योपमितावतिव्याप्तेर्दुर्बारेत्वात्तदुपेक्षितम् । केचित्तु साधारण-
 ज्ञानजन्यतामावाय संशयातिव्याप्तिवारणमेव पक्षधर्मताघटि-
 तलक्षणेपेक्षायोजयितव्याहुः । एतन्मते व्याप्तिवैशिष्ट्यघटितलक्ष-
 णेऽपि घटितवभाषोभयसहचरितधर्मव्याप्यधूमवान् पर्वत इति
 ज्ञानजन्यसंशयेऽतिव्याप्तिर्दुर्बारेति बोध्यम् ।

मिथ्यायुक्तं ज्ञानान्तकर्मधारयपक्षमवलम्ब्य समाधातुमुपक्रम-
 से व्याप्तिविशिष्टमिति ।

(दी०) व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्मता-
 ज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्रापीन्धनसमा-
 नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतिपोगितानवच्छेदकवह्निवावच्छिन्नस-
 यानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिरखण्डव्याप्तिर-
 प्रसिद्धाः भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ सुतरां
 तथा तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परपक्षेपावगाहित्वं
 विवक्षितम् । न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः व्यभिचारयीविरोधि-
 धीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्योरनुगमात् ॥

(गा०) व्याप्तिविशिष्टत्वं यदि व्याप्याश्रयत्वं तवानुमिति-
 जनकज्ञानमात्रस्य न तच्चात्वमपि तु लिङ्गस्यैवेत्यसङ्गतिरत-
 स्तद्व्याप्यं व्याप्तिप्रकारकमिति । व्याप्तिविशिष्टपदेन प्रकारि-
 तारूपवैशिष्ट्यस्य व्याप्तिपदेन वा लक्षणया व्याप्तिप्रकारिता-
 या विवक्षितत्वादिति भावः । नन्वेवं व्याप्तेः पक्षधर्मताया
 वा भ्रमजन्यानुमितावत्याप्तिपरीहारेऽपि धूमो घट्टिव्याप्यो ह-
 व्यधान् पर्वतः इत्यादिज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिर्दुर्बारेति । अथ । व्याप्ति-
 प्रकारकत्वपक्षधर्मताविषयतयोरवच्छेदावच्छेदकभावाविषयताया

दोषः विशृङ्खलरीत्या भासमानपदार्थविषयतयोरवच्छेद्याव-
च्छेदकभावविरहात् पक्षधर्मताविषयताकत्वावच्छिन्ने ज्ञानरूपोद्देश्ये
व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विधेयतया तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव-
लाभोऽपि व्युत्पत्तिसिद्ध एवेति चेत् । एवमपि वह्निव्याप्यका-
लीनधर्मवानित्यादिज्ञानव्यावर्तनमशक्यं येन सम्बन्धेन यस्य
प्रकारता तत्सम्बन्धविषयकत्वेनैव तत्प्रकारकत्वस्यावच्छेद्या-
वच्छेदकभावोपगमे पक्षानुयोगिकसम्बन्धस्यानुमितिजनकज्ञाने व्या-
प्यस्यैव सम्बन्धतया भावात् तद्विषयकत्वेन व्याप्यप्रकारकत्वस्यै-
वावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्यान्न तु व्याप्तिप्रकारकत्वस्येत्य-
सम्भव एव । एवं यत्र अन्यानुयोगिक एव सम्बन्धो व्या-
प्यस्य पक्षांशे भातस्तादृशमजन्त्यानुमितावव्याप्तिरपि दुर्बारा ता-
दृशमेवास्तवपक्षानुयोगिकसम्बन्धस्य पक्षधर्मतापदार्थस्या-
भावात् पक्षांशे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुप्रकारकज्ञानप-
र्यन्तं च पक्षधर्मताया ज्ञानमिति समासेनाशक्यप्रतिपादन-
मिति न तस्य पक्षधर्मताज्ञानशब्दार्थता शब्दव्युत्पत्त्यनादरे
चालं समासविशेषमादृत्य व्याख्ययेति । अत्राहुः पक्षे धर्मत-
या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ज्ञानमिति तृतीयासमासगर्भसप्तमी-
समासादरात् पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रकारताकत्वविशिष्टज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानपदार्थः पक्षध-
र्मतयेत्यत्र तृतीयाया एवावच्छिन्नप्रकारताकत्वार्थकत्वात् तत्र
व्याप्तिप्रकारताकत्वान्वये च हेतुनिष्ठनिरुक्तप्रकारकत्वावच्छि-
न्नव्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानलाभः व्याप्तिहेत्योः साक्षाद्विशेष्य-
विशेषणभावेन तद्विषयकत्वयोरनुमितिजनकपरामर्शो ऽवच्छे-
द्यावच्छेदकभावो ऽक्षत एवेति सर्वत्रानुमितौ लक्षणसम-
न्वयः । एवमपि व्याप्तिपदप्रतिपाद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्धिस्थले ऽव्या-
प्तिरित्याशङ्कते यद्यपीति । वह्निव्याप्येन्धनवानित्यारकज्ञानविष-
यसाध्याभाववद्बृत्तित्वामावरूपव्याप्तिरपि हेत्वन्तरे प्रसिद्धै-
वातो हेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेर्विशेषशब्देनोद्देशः यज्ज-
णेत्यनेन व्याप्तिघटकहेत्यादिपदार्थानां खण्डशः प्रसिद्धि-
मात्रमिति सूचितं तावदेव समाधानमप्युपपत्स्यत इत्यपि ।
अत्र व्याप्यप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदके स्वविशेषणहेतुसमाना-

धिरुणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासत्त्वेन । अत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वस्येन्धनत्वादौ बह्वित्याच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य प्रकृतहेतावपि प्रसिद्धा व्याप्तिरिति शिष्टेत्यनेन साध्यतावच्छेदके प्रकृतहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहित्वे सति प्रकृतहेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावगाहित्वाविवक्षया न दोष इत्यतो व्यापकत्वाविधटकपदार्थानामपि षण्दशो निवेशाय अवृत्तिसाध्यहेतुकस्यले ऽव्याप्तिं शङ्कते भ्रमानुमितेरिति । भ्रमस्य पूर्ववदलक्ष्यत्वमन्ववाहुकं लक्ष्यत्वे चेति । भावसाध्यक्रानुमितौ साध्यस्य नियमतो विशेषणतया इदमाकाशवदित्याकारिकेवानुमितिर्योऽप्या प्रतिज्ञाजन्ययोऽस्यानुमितिसमानप्रकारकत्वाद्यनियमेन शब्दलाघवायानानाशमात्मन इत्युक्तं सुतरां हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोऽखण्डश उपादानेऽपि तथा अव्याप्ति हेत्वधिकरणसाध्याधिकरणयोरप्रसिद्धा हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोरप्रसिद्धेरिति भावः । अत्र भ्रमानुमितेरलक्ष्यत्वेऽपि वास्तवव्यापकत्वावगाहित्यनिवेशे धूमवत्त्वादिना पदार्थान्तरावगाहिधूमव्यापकबहिसमानाधिकरणधूमवानयमित्यादिज्ञानजन्याया भ्रमानुमितावव्याप्ति धूमाधिकरणाद्यनयगाहनेन तादृशज्ञानस्य वास्तवधूमाधिकरणादिघटितव्यापकत्वाद्यनवगाहित्वाविति तु न शङ्क्यतया सति तादृशभ्रमजन्यानुमितावपि प्रमात्मकस्य बहिव्याप्यधूमवान् पश्यत इत्याकारकवास्तवव्यापकत्वाद्यवगाहिपरामर्शस्य स्वरूपयोग्यतया लक्षणमनसम्भवात् इदं च जात्यघटितयथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण जातिघटितनिष्कृष्टलक्षणस्य प्रमारूपपरामर्शजन्यानुमितिवृत्तिजातिमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् न च परामर्शानुस्यवसायादावतिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतातिव्यपत्त्यावच्छिन्नानिरूपितजन्यताया विचक्षणोपयतया धूमादिलिङ्गकपरामर्शस्यापि उक्तभ्रमसाधारण्याय व्याप्याविधटकतावत्पदार्थानां परस्परपक्षलेपावगाहिनिव्यपत्त्येनैव जनकत्वस्योपगन्तव्यत्वात् न वास्तवव्याप्याद्यवगाहिताघटितलक्षणसमन्वयः कर्णीति वाच्य सर्वत्र विषये भ्रमस्य भ्रमजन्यानुमितेर्भाप्रामाणिकतया यत्साध्यलिङ्गपक्षकपरामर्श अनुमितिजनकपरामर्शो वा प्रमारूप एव तत्साध्यपक्षलिङ्गक्रानुमितो लाघवेन व्याप्तिघटकतत्तत्पदार्थान् खण्डशो

ऽनिवेद्य विशिष्टव्याप्त्यादेरेव विषयितया ऽनुमितिजनकतावच्छे-
दकत्वोपगमात् तादृशजनकताघटितलक्षणस्य व्याप्तिपदार्थघटितस्य
निष्प्रत्यूहत्वात् न च प्रमेयत्वकेवलसामानाधिकरण्यत्वादिना व्या-
प्त्याद्यवगाहिज्ञानवारणाय तादृशानुमितिजनकतायामपि हे-
त्वादिपदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहित्वमेवावच्छेदकमुपगन्तव्य-
मिति वाच्यं प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितविषयिताया अनुमि-
तिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणहेत्वादिसाध्यसामानाधिकर-
ण्यान्तपदार्थस्तोमघटितविशिष्टपदार्थप्रतियोगिकसम्बन्धत्वविरहे-
ण विषयितासम्बन्धन तादृशविशिष्टविषयस्य प्रमेयत्वादिना
व्याप्त्याद्यवगाहिज्ञानव्यायर्तकतया ततोऽनुमित्यप्रसङ्गात् स्वरू-
पतो येषां व्याप्तिघटकता रूपान्तरेण तदवगाहितावत्पदार्थस्तो-
मात्मकव्याप्तिज्ञानवारणाय स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वनिवेशनस्याव-
श्यकत्वात् विशिष्टव्याप्तिनिवेशसम्भव इत्यपि न वाच्यं विशेषणा-
नवच्छिन्नतत्तत्पदार्थघटितविशिष्टनिरूपिताविलक्षणविषयिताया पर-
विषयितात्वेन जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतादृशविशि-
ष्टविषयसम्बन्धतया तादृशविषयेणोक्तज्ञानव्यावृत्तेः अत एव
दोषाधिकारोऽपि परामर्शग्रन्थ अन्यथाख्यात्यनभ्युपगन्तुमते व्याप-
कताघटकपदार्थानां खण्डशः परस्परोपश्लेषावगाहित्वमनिवे-
द्यापि विशिष्टविषयपुरस्कारेण व्यापकताज्ञानहेतुता सम्भवती-
ति अवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां
परमतिरिच्यत इत्यनेन दर्शयिष्यति । विशिष्टविषयस्य प्रमानिष्ठ-
जनकतावच्छेदकत्वाभिप्रायेणैव च व्याप्त्यादिप्रकारकत्वमनभि-
दधानो घटिष्याप्यधूमवत्पर्यतमिष्यत्वावच्छिन्नकारणतेत्यादिना
जातिघटितलक्षणमभिधास्यते तत्र च घट्यादिपदं दर्शितसाध्य-
विशेषपरमित्यलं पल्लवितेन । तावत्पदार्थानां तथाविधपर-
स्परोपश्लेषावगाहित्वमिति । साधनाधिकरणादिपदार्थानाम् अधि-
करणाधेयत्वादिपदार्थांश्च तत्तत्सम्बन्धावगाहित्वमित्यर्थः । त-
च्चदश तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकत्वमितियावत् तेनात्मा-
दीनां समवायसम्बन्धाप्रसिद्धावपि नोक्तग्रमानुमित्यसंग्रहः
हेत्वादिप्रकारतापि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनैव निवेद्या
अतो धूमत्वादिना धूलीपटलादिन्नमसंग्रहः । यद्यप्येवम-

पि अधिकरणं धूमवत् वृत्तिरधिकरणीयेत्यादिविशृङ्खलीत्या-
 तावत्पदार्थराशिमवगाहमाना धोर्न व्यावृत्ता तथापि धूमादिप्रका-
 रतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या अधिकरणप्रकारता तन्निरू-
 पितविशेष्यतावच्छिन्ना या वृत्तित्वप्रकारता इत्यादिरात्या-
 साध्याधिकरणवृत्तित्वप्रकारतापर्यन्तनिवृत्तेशासक्त्यावृत्तिः । उक्त-
 मूढालम्बनतो विशिष्टप्रकारकाधियो वैलक्षण्याय तत्रान्त-
 भासमानाधिकरणादिपदार्थविशेषणनिरूपितविशेष्यत्वविशेष्यान्तर-
 निरूपितप्रकारत्वयोरवच्छेदावच्छेदकभावोपायमात् । केचित्तु ए-
 कविशेष्यतापक्षस्य यत्रापरान्तो प्रकारता तत्र तन्निष्ठप्र-
 कारताविशेष्यत्वयोरपेक्ष एव तथा च धूमादिप्रकारतानि-
 रूपाता या अधिकरणप्रकारता तन्निरूपिता या वृत्तित्वप्र-
 कारता एवं रीत्यैव निवेशः एव च एकपदार्थनिष्ठावच्छेदावच्छे-
 दकभावापन्नविषयतात्रयनिवेशापेक्षया एकविषयतां निवेद्य कारण-
 तावच्छेदकनिर्घञ्जे लाघवमित्यपि वदन्ति । तन्नित्यं तथा सति
 रक्तदण्डघटपुरुषधानयमित्यादिज्ञानानां पुरुषाविप्रकारतानिरूपि-
 तवृष्ट्यादिविशेष्यताकत्वेन पुरुषाभावधान् दण्ड इत्यादिनि-
 श्चयप्रतिषेध्यताप्रसङ्गात् तत्र यत्यन्तरानुसरणे गौरवाविति ।
 इदं तु बोध्यं व्याप्तिघटकसाधनतावच्छेदकाविसकलपदार्थानां
 विषयताविशेषणत्वेन अण्डशो निवेशो न सर्वत्र आत्यव-
 दितलक्षणस्य साध्यादिमेवेन भिन्नत्वात् सल्लिङ्गभाषां कूटलिङ्गभाषां
 वा यल्लिङ्गकयत्साध्यकानुमिती व्यापकताघटकसाधनतावच्छे-
 दकमारभ्य यद्विशेषणपर्यन्तांशे प्रमात्मक एव परामर्शो हेतुस्तद्वि-
 शेषणाविशिष्टपर्यन्तविषयस्य विशिष्टत्वेनैव विषयिताविशेषणतया
 कारणतावच्छेदकताया लाघवेनोचितत्वात् सकलपदार्थविषयि-
 तानां कारणतानवच्छेदकतया तद्व्यतिथिर्भावाच्छिन्नकारणता-
 या लक्षणे निवेशासम्भवात् तथा च तादृशविशिष्टवि-
 षयिताघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितमेव लक्षणं यत्र च
 व्यापकताघटकसाधनतावच्छेदकांशे अभावप्यनुमितिस्तत्रैव च
 सकलपदार्थानां अण्डशो निवेश इति मूलस्यव्याप्तिपद-
 मपि लक्षणया निरूपकप्रकारताविशेषणं निरूपकत्वमेव च
 तद्विशिष्टत्वमतो नोपदर्शितस्यले व्याप्तिपदार्थघटितलक्षणासङ्ग-

तिः अथवा इत आरभ्य यथाश्रुतशब्दार्थपरित्याग एवारब्धः
विवक्षणीयस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनक-
ताकत्वस्य मूलस्थशब्दव्युत्पत्त्यलभ्यतया . तत्परित्यागस्याग्रे
आवश्यकत्वात् । न च ज्ञानपदस्य लक्षणया निश्चयत्वा-
वच्छिन्नरूपविशेषपरतया निश्चयत्वावच्छिन्नलामः । निश्चयत्वेन
ज्ञानलामेऽपि निश्चयत्वावच्छिन्नजनकताया अलाभात् यदि च वि-
शिष्टवैशिष्ट्यविवक्षया तादृशनिश्चयत्वविशिष्टनिरूपितजन्यताला-
भेन सामञ्जस्यादित्युच्यते ज्ञानविशेषणतया व्याप्तिप्रकारकत्वा-
दीनामेव लाघवेन जनकतावच्छेदकत्वादभेदसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
रकादेरेष च ज्ञानविशेषणतया मूलोक्तशब्दतो लामेन विव-
क्षणीयालाभादिति जात्यघटितयथाश्रुतलक्षणे व्यतिरेकिलिङ्गका-
नुमितावव्याप्तिमाशङ्कते न चेत्यादिना । अव्याप्तिरिति व्यतिरेकिणि
विन्तामणिकारमते व्यतिरेकयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यैव गमकतया
तत्र व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्ताज्ञानस्य विवक्षणे चान्वयिन्यव्याप्ति-
र्द्रष्टव्या । व्यभिचारधीति । साध्याभाववद्दृष्टित्वधीप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयतात्वेन धूमव्यापकवहिसमानाधिकरणधूमत्ववन्त्या-
द्यभाष्यव्यापकतावच्छेदकानुयोगितानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकधू-
मत्वविषयत्वे ऽनुगमस्य तादृशविषयताशालिपक्षधर्मतानिश्चयस्य
निवेशनीयत्वादित्यर्थः । यथाश्रुतविषयानुगमो नादरणीयः धूमा-
संप्रदात् , रूपान्तरेण व्याप्तिविषयकज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गाच्च प्रतिय-
न्धकतावच्छेदकविषयताशालिज्ञानस्य तादृशविषयतावद्विषयक-
त्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नाशिकास्पर्शतुल्यत्वाच्च । व्या-
प्त्यवच्छिन्नहेतुविषयतैव वा व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वेन निवेशनीया तत्प्रतिबन्धकत्वेन पक्षधर्मताज्ञानमेव न कथं
निवेद्यत इति चेन्न तथा सति बहिर्व्याप्यो धूमो द्रव्यवान्
पर्वत इति ज्ञानाव्यावृत्तेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपित-
विशेष्यतावच्छिन्ना या हेतुविषयता तन्निरूपितपक्षविषयताशा-
लित्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकहेतुविषयतावच्छिन्नतत्प्रकारतानि-
रूपितपक्षविषयताशालित्वेन वा ज्ञाननिवेशस्यावश्यकत्वात् ।
अत्र व्यापकताज्ञानस्य कथञ्चिद्व्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि सा-
ध्याभावव्यापकभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वे माना-

भावः प्राह्याभावानवगाहित्वात् हेत्वभावप्रतियोगिकाभावात्वेन हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहिनीं हेत्वभावे साध्याभावसः, मानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमवगाहमानां धियं प्रति तस्यातथात्वात् हेत्वभावामावत्वेन हेतुधर्मिकव्याभिचारधीनिवेशं च हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानासंग्रहः हेत्वभावाभावत्वेन हेतुविषयकतत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वग्रहे तेनैव तद्विषयकतत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादि-
त्याशङ्क्य मणिमन्त्रादिन्यायेन एकाविधन्यभिचारधियं प्रति उभयज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापकं तत्सत्त्वे फलानुत्पादनियममाह भवति हीति ॥

(दी०) भवति हि धूमसमानाधिकरणात्पन्ता-
भावाप्रतियोगिवद्विसमानाधिकरणधूमत्वे 'वृद्धयभावव्या-
पकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा. गृहीते नियमतो बहि-
व्यभिचारधीप्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादि-
कं तु ' न तथा रासभादौ तद्ग्रहेऽपि 'व्यभिचा-
रग्रहेत् । व्यभिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाभ्रयणाद्वा ।
न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुता-
मते तत्रातिव्याप्तिः तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विव-
क्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्व-
मित्युक्तत्वात् ॥

(गा०) रासभादौ धूमव्यापकवद्विसमानाधिकरण्यग्रहेऽपि व-
द्विन्यभिचारग्रहाद्विसमानाधिकरणधूमत्वग्रहानुधावनं बहि-
व्यभिचारधीप्रतिरोधः तद्ग्रहसमानधर्मिकव्यभिचारज्ञानानुत्पादः ।
नन्वत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः व्या-
पकसामानाधिकरण्यघटकसाध्याधिकरणांशस्य व्यभिचारावि-
घटकतया व्यापकताविषयकत्वस्यैव तद्विषयो व्यभि-
चारधीविरोधिताबीजत्वात् सामानाधिकरण्यविषयतायाः प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकशरीरे ऽनन्तर्भावेन प्रतिबन्धकताव-

च्छेदकतया धूमव्यापकत्वाविषयतायास्तद्वच्छिन्नवह्निविषयताया
 वा उपादेयतया तादृशविषयतया च समं पक्ष-
 विशेषणतापन्नहेतुविषयत्वादेर्निरूप्यनिरूपकभावविरहेण दर्शितरू-
 पेण परामर्शनिवेशासम्भवात् अतोऽत्र यादृशविषय-
 ताकनिश्चयत्वव्यापकं प्रतिबन्धकत्वं तादृशत्वमेव प्रतिब-
 न्धकतावच्छेदकत्वं वाच्यं तथा च धूमव्यापकवह्निसमा-
 समानाधिकरणधूमसमानाधिकरण्यादिविषयकनिश्चयत्वस्यापि धू-
 मधर्मिकव्यभिचारधीप्रतिबन्धकताव्याप्यतया तद्विषयताया अपि त-
 यात्वमशक्तमेवेति बह्विव्याप्यधूमसमानाधिकरणरासम्भवानिति ज्ञान-
 जन्येऽतिप्रसङ्गः न च पक्षविशेषणतया भासमानो यादृशो ध-
 मस्तादृशधर्माशे व्यभिचारज्ञानमेव विवक्षितमतो नायं
 दोष इति वाच्यं तादृशरासम्भवान् धूमयाश्च पक्ष इति
 समूहालम्बनस्य तावताप्यवारणादित्याशङ्क्य पक्षविशेषणता-
 पन्नहेतोर्यादृशविषयता प्रतिबन्धकतावच्छेदिका प्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकविषयतानिरूपिता वा स्वावच्छेदकावच्छिन्नध-
 मिकव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्वेन तादृशप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वेन वा सैव निवेद्येत्याशयेन
 समाधत्ते तथाविधधूमेति । बह्विव्याप्यधूमसमानाधिकरण्याद्य-
 वच्छिन्नरासभादिविषयत्वं तु न स्वावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकव्यभि-
 चारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति मत्तत्त्वार्थः एवमपि धूमव्याप-
 कवह्निसमानाधिकरणरासमसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानाव्या-
 वृत्तिरत आह व्यतिरेकेति । ननु चाहित्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-
 धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताग्रहत्वेनैव धूमो बह्विव्यभिचारीत्यादिव्य-
 भिचारज्ञानप्रतिबन्धकता लाघवात् आवश्यकत्वाच्च न तु धू-
 मव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानत्वेन गौरवात्
 मानाभावाच्च तथा च तादृशव्याप्तिविषयता न व्यभिचारग्रह-
 प्रतिबन्धकत्वावच्छेदिका । अथ इदन्त्वाद्यवच्छिन्ने तादृशधूमत्वा-
 दिरूपव्याप्तिग्रहे तद्वच्छिन्ने व्यभिचारग्रहानुदयात् समानध-
 मिकव्यभिचारज्ञानं प्रति तादृशधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानत्वेनापि म-
 णिमन्त्रादिवत्पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या तथा च ताद-
 राव्याप्तिविषयताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमशक्तमे-

येति न च धर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेष्यतानिरूपक-
विरोधिप्रकारताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया धूमव्यापक-
बहिःसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववत्त्वान् यत् इत्याकारकतादृश-
मत्वद्वयमकव्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकत्वज्ञानीयतादृशव्याप्तिप्रकार-
ताया व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवात्तादृशपराम-
र्शासंग्रहः । प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतप्रकारतावच्छेदकगोप्याप्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिपक्षधर्मताज्ञाननिषेधे च धू-
मत्वादिना पक्षार्थान्तरावगाहिपरामर्शासंग्रहः तादृशप्रकारता-
वच्छेदकतापर्याप्यधिकरणस्य वास्तवधूमादिघटितव्याप्तिवत्त्वस्य
तादृशप्रत्ययकारतानवच्छेदकत्वादिति चाप्य धर्मिविशेष्यतानि
वृत्त्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां विरूपितत्वसम्बन्धे-
न यत्प्रकारताया अवच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतापर्याप्यधिकर-
णरूपाभ्यधीभूतप्रकारताशालित्वेन सकलपरामर्शसंग्रहसम्भवा-
दिति चेत् । तर्हि बहिःव्याप्यधूमसामानाधिकरण्यादेविषयत्वेन
किमपराद्धं दर्शितव्याप्तिवत्तद्व्यतिथधर्मान्तराणामपि व्यापक-
त्वव्यतिथत्वाविशेषात् किमपराद्धं वा धूमत्वायसहितेन धूम-
व्यापकबहिःसमानाधिकरणव्याप्यादिना तत्तद्विपर्यिताया अपि व्य-
भिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वोपगमे बहिःव्याप्यधूमसमा-
नाधिकरणरासमवायस्य धूमव्यापकबहिःसमानाधिकरणरासभ-
वायमित्यादिविज्ञानजन्ये ऽतिप्रसङ्गे दुर्धार इत्याशङ्क्य माणिमन्त्रा-
दिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमप्यनुभवानुरोधेनैव धूम-
व्यापकबहिःसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्यत्वग्रहे तद्वर्ति-
तावच्छेदकावच्छिन्ने व्यभिचारधीनोत्पद्यत इति निर्वि-
बाह्यानुभवात्तद्व्यतिथस्य समानधर्मितावच्छेदकव्यभिचारधीप्रति-
बन्धकत्वमायस्यक बहिःव्याप्यधूमसमानाधिकरणो रासभ इत्या-
दिविज्ञानदृशायां च रासमादौ बहिःव्यभिचारप्रदस्यैवानु-
भवाच्च तथाविधधूमसमानाधिकरणव्यतिथत्वेनापि प्रतिबन्धक-
त्वान्तरमिति विशेषमाह भवति हीत्यादिना रासमादौ तद्व्यतिथे
ऽपि व्यभिचारप्रदावित्यन्तेन । ननु धूमव्यापकबहिःसमानाधिक-
रणधूमत्वादिप्रदविषये यदि व्यभिचारज्ञानानुत्पादोऽनुभवसिद्ध-
स्तदा बाह्यधूमव्यापक इत्यादिविज्ञानकालीनकैवल्यधूमत्वादिप्रदवि-

वयेऽपि तदनुत्पादस्तथा सामानाधिकरण्यांशस्याकिञ्चित्करत्वा-
दिति साध्ये धूमादिव्यापकताग्रहकालीनधूमत्वादिग्रहत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वमुचितम् वस्तुतो वह्न्यादौ धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप-
कताग्रहदशायां धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यव्यभिचारस्यापि सुग्र-
हतया धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिग्रहविषये । ऽव-
च्छेदकधर्मदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशादेव न व्यभिचारग्रह इति न
तादृशधूमत्वादिग्रहविषयताया व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वमिति नोक्तानुगमः साधीयान् अत आह व्यतिरेकसह-
चारेणेतीति व्याचक्रुः । व्यतिरेकसहचारेण अन्वयसहचारग्रहनिर-
पेक्षव्यतिरेकसहचारग्रहेणापि । अन्वयेति अन्वयव्याप्तिर्गृह्यत इत्या-
चार्यमताश्रयणादित्यर्थः । तथा च व्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्तेरेव
गमकतया अनुगमासम्भवेऽपि नाव्याप्तिरिति भावः । यद्यप्येतन्मतं
न विचारसहमित्युपेक्ष्य मणिकृता व्यतिरेकव्याप्तेरनुमित्यौपेयिक-
त्वं व्यवस्थापितं तथापि जातिघटितलक्षणादरेणाननुगमनिबन्ध-
नाव्याप्तेः परिहरणीयतया आपाततस्तन्मताबलम्बनेन समाहितम् ।
ननु विपरीतन्नमानन्तरं ग्राह्यसंशयानन्तरं च विना ग्राह्यव्याप्य-
वत्ताज्ञानं पुरुषत्वादिनिश्चयो नोत्पद्यते सति तु तस्मिन्
जायते अतो ऽन्वयव्यतिरेकाद्विपरीतज्ञानानन्तरप्रत्यक्षनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नं प्रत्यपि ग्राह्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुता कल्प्यते न च
ग्राह्याभावज्ञानेन प्रतिबन्धादेव विपरीतन्नमाधनन्तरम् प्रत्यक्ष-
निश्चयानुत्पत्तिनिर्वाहे किं विशेषदर्शनस्य हेतुतयेति वाच्यं
विपरीतन्नमादिसत्त्वेऽपि सति विशेषदर्शने प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या
प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्याभावग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वात् विपरीतनिश्चय-
काले ऽनुमित्यादेर्घोरणाय विपरीतनिश्चयस्य विशिष्टधीधियो-
धित्वकल्पनाया आवश्यकत्वेऽपि प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वस्य तत्प्रति-
बन्धतावच्छेदकत्वोपगमात् । न च प्रत्यक्षनिश्चयं प्रति विपरी-
तज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे शङ्को न भवेत इत्यादिपिप्तादिदोषजन्य-
विपरीतनिश्चयकाले श्वैत्यव्याप्यशङ्कत्वादिदर्शनाच्छङ्कः श्वेत इ-
त्यादिबाधुपापत्तिः तादृशदोषस्यैव श्वेत्यादिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्
यदि च विनष्टेऽपि दोषे तादृशविपरीतनिश्चयसत्त्वे न श्वेत्या-
दिप्रत्यक्षं तदास्तु प्रत्यक्षे समानेन्द्रियजन्यदोषविशेषजन्योपनी-

तमानमिदं विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वम् । एवं शङ्कोः श्वेत
 इति चाक्षुषनिश्चयोत्पत्तौ सत्यां यत्र दोषसमवधानं तत्र ता-
 दृशनिश्चयसत्त्वे यदि दोषाश्च शङ्को न श्वेत इति चाक्षुषनि-
 श्चयेस्तदा तन्निर्वाहोऽपि समानेन्द्रियजन्यविपरीतनिश्चयस्य प्रति-
 बन्धकत्वादेव मत एव साक्षात्कारिभ्रमं साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव
 विरोधीत्यनेन प्रणिर्कृतां दोषविशेषजन्यभ्रमे समानेन्द्रियजन्यलौ-
 किकप्राप्ताभायज्ञानस्य विरोधिता नाम्यविपरीतज्ञानस्येत्यामिधानं
 सङ्गच्छते चाक्षुषा घंशे उरगत्यभ्रमेऽपि त्वच्चा तत्र तदभावग्रहा-
 त्समानेन्द्रियजन्यत्वानिवेशनं शङ्को न श्वेत इत्यादिनिश्च-
 यानन्तरं सति विशेषदर्शने चाक्षुषसामग्रोपनिगमे शङ्कोः श्वेत
 इत्यादिमानसज्ञानमिष्यत एव विशेषदर्शनेन तन्निश्चयनाशे विशेष-
 दर्शनेन प्रतिबन्धात्तादृशनिश्चयान्तरस्य चानुत्पत्त्या तादृशमानसो-
 त्पादस्यावश्यकतया तत्पूर्वक्षणे तदुत्पादोपगमे अनुभवविरोधवि-
 रहात् । अस्तु वा तादृशमानसादिसाधारणं लौकिकनिश्चयान्यज्ञान-
 त्वमेवानुमित्यादिसाधारणविपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतायच्छेदकं यत्र
 सत्यपि चाक्षुषादेः साधिकर्षं कराद्यदर्शनसहितदूरत्वादिवोपादय
 स्पाणुरित्यादिभ्रमस्तत्र करादिदर्शने नायं स्पाणुरित्यादिलौकिकनि-
 श्चयस्तत्रैव भ्रमोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनहेतुता । अथ तत्र भ्रमोत्प-
 त्तिक्षणे न कथं तादृशलौकिकज्ञानं विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्ष एव
 विशेषदर्शनहेतुतया तदुत्पत्तिक्षणे प्रत्यक्षोत्पत्तेः विशेषदर्शनहेतु-
 ताविरहेऽपि दूरीरत्वात् । यदि च दूरत्वादिवोपेण प्रतिबन्धाच्च तदा
 तदुत्पादापत्तिरिति तदा भ्रमोत्तरं विशेषदर्शनात्कथं तदुत्पत्तिः
 तदापि तद्दोषसत्त्वादिति चेन्न विशेषदर्शनसहितस्यैव दूरत्वादेः
 प्रतिबन्धकत्वेनोभयोपत्तेः । अस्तु वा तादृशदोषसमवधानका-
 लीनप्रत्यक्षेऽपि विशेषदर्शनस्य हेतुत्वान्तरं विपरीतज्ञानवत्तादृशदो-
 षाणां चाप्रतिबन्धकत्वमिति मते प्रत्यक्षविशेषप्रतिन्यासितताशङ्क्य
 निराकरोति न चेत्यादिना । भ्रमो विपरीतनिश्चयः । एतच्च मतं
 मिश्राणामेवानुमतं न तूपाध्यायानां तैर्विशेषदर्शनाभावविशिष्टसंशय-
 साधारणविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतामुपगम्य संशयाशुत्तरं प्रत्यक्ष-
 निश्चयधारणात् । न च विशेषदर्शनाभावविशिष्टप्राप्ताभायज्ञानत्वेन
 विशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वे बाधनिश्चयकाले लिङ्गपरामर्शरूपविशेषद-

शंसादनुमित्यापत्तिर्विशेषाभावसत्त्वादेवं निश्चयत्वानिवेशात् सं-
शयोत्तरं संशयानुपपत्तिः योग्यतासंशयस्य शाब्दबोधप्रतिबन्ध-
कतापत्तिश्च प्रतिबन्ध्यतावच्छेदके निश्चयत्वप्रवेशेन संशयोत्तरसंश-
योपपादने बाधनिश्चयोत्तरमपि संशयापात्तरेति वाच्यम् । परोक्ष-
ज्ञाने बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनेन बाधनिश्चयदशा-
यामनुमित्यापत्तिवारणात् प्रत्यक्षानेश्चयत्वस्यैव च संशयादिसाधार-
णविपरीतधीप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकतया ग्राह्यसंशयोत्तरं संश-
यशाब्दबोधाद्युपपत्तेः । न चैवं बाधनिश्चयोत्तरं संशयस्या-
पत्तिः । अनुमित्यादिसाधारणबाधनिश्चयप्रतिबन्ध्यतावच्छेदकगर्भे
प्रत्यक्षनिश्चयान्यत्वस्य प्रवेशनीयतया संशयस्य बाधनिश्चयप्रति-
बन्ध्यतोपपत्तेः । न च प्रत्यक्षनिश्चयान्यबुद्धौ विपरीतनि-
श्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैतन्मतेऽप्यावश्यकत्वेन प्रत्य-
क्षनिश्चये विशेषदर्शनाभावविशिष्टविपरीतज्ञानाभावहेतुताकल्पना-
पेक्षया विशेषदर्शनस्य लघोर्हेतुत्वकल्पनमेषोचितमिति वा-
च्यम् । व्याप्तेः सम्यग्भादिभेदेन भिन्नतया व्याप्यदर्शनस्या-
ननुगमेन व्यभिचारात्तद्वेतुताकल्पनासम्भवात् । नानावि-
धविशेषदर्शनाभावाकूटविशिष्टविपरीतज्ञानाभावस्य चानुगतत्वाच्च ।
अथवा अत्रेवान्यत्रापि उत्तेजकहेतुतयातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन
सर्वत्रोत्तेजकविलयप्रसङ्गात् एवमसत्यपि विशेषदर्शने विपरीत-
ज्ञानासत्त्वं इव विपरीतज्ञानसत्त्वेऽपि सामग्रीबलात्प्रत्यक्षसामान्याप-
तिर्दुर्धारैवेति विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे संशयसाधारणविपरीत-
ज्ञानाभावस्य विशेषसामग्रीत्वमावश्यकमिति गौरवं न च नाना-
विधविशेषदर्शनाभावानां विपरीतधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भनि-
वेशे एकाभावाविशिष्टत्वेनैवापराभावस्य निवेशनीयतया ता-
वदभावानां परस्परम् अप्रामाण्यप्रहाभावादिभिश्च समं विशे-
ष्यविशेषणभावे पिनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यमिति ता-
दृशतादृशविशेषदर्शनानन्तरप्रत्यक्षे तादृशविशेषदर्शनानां वि-
परीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षे तदभावस्य च पृथक्कारणत्वं युक्तमिति
वाच्यम् । भानन्तर्यस्य स्वत्वघटितत्वेन कार्यकारणभावस्य त-
त्त्वव्यक्तिविधामापत्तेः यदि च नानाविधविशेषदर्शनानां विपरी-
तज्ञानविरोधित्वेनानुगमाद्यैकविशेषदर्शनस्यान्यविशेषदर्शनजन्यप्र-

त्यक्षे व्यभिचार इति न तज्जन्यतावच्छेदककोटावानन्तर्यनिवेश-
नम् । अत एवावच्छेदकधर्मदर्शनस्यापि संग्रह इत्युच्यते तदाऽपि
विपरीतज्ञानानुसरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य व्यभिचारवारणाय वि-
परीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकगर्भेऽवश्यं
निवेशनीयतया विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यभिचारिभ्रामो
दुर्वार एव विपरीतज्ञानप्रतिवक्ष्यतावच्छेदकशरीरेऽप्यवहितोत्तर-
त्वप्रवेशस्यावश्यकतया तदनुगमात्तदभावजन्यतावच्छेदकस्य
तत्तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वाभावकूटगर्भत्वाद्गौरवं दुर्वार-
मेव । यत्तु विशेषदर्शनजन्यप्रत्यक्षं व्याप्यधर्मविशिष्टधर्मविशे-
ष्यकमेव तदनुत्तरं तु न तथा तथा च तथात्वातथात्वयोर्विशेषदर्श-
नविपरीतज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकप्रवेशेनैव व्यभिचारवारणे नान-
न्तर्यप्रवेश इति । तदपि न करादिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयकालीनकरा-
दिमत्त्वनिश्चयरूपावच्छेदकधर्मनिश्चयस्य पुरुषत्वादिनिश्चयकतया
तज्जन्यनिश्चये विपरीतज्ञानाभावव्यभिचारस्यानन्तर्यमनिवेश्य दुर्वा-
रत्वात् करादिमत्त्वावच्छिन्नाविशेष्यकत्वस्य विपरीतज्ञानाभावजन्य-
तावच्छेदकत्वे करादिमान् पुरुष इत्यादिनिश्चयशून्यकालीनकरादिम-
त्ताप्रहोत्तरजातस्य करादिमानयं पुरुष इत्याविप्रत्यक्षस्यासंग्रहप्रस-
ङ्गात् । यत्तु विपरीतज्ञानविरोधित्वेनैव विशेषदर्शनानां हेतुता तत्त्वं
च विपरीतज्ञानाव्यवहितपूर्वत्वशून्यक्षब्धवृत्तित्वविशिष्टत्वम् ।
तद्वच्छिन्नं च निश्चयपूर्णं सर्वत्रैव सुकृभामिति सामान्यतो नि-
श्चयत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमिति विपरीतज्ञानानुसरप्रत्यक्षे तद-
भावहेतुतापि नास्ति । न चैवं विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयाद्य-
नुत्पत्त्या तत्पूर्वक्षणेऽपि उक्तकारणसत्त्वादिशेषदर्शनानन्तरमिव त-
दुत्पत्तिक्षणेऽपि निश्चयो जायतामिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । न च
यत्र संशयाद्यनन्तरम् असत्यपि विशेषदर्शने न संशयादिस्तत्र
तन्निश्चयापत्तिरिति वाच्यं विपरीतकोटिमाननिवर्तकविशेषदर्श-
नाद्यसत्त्वे उपस्थिततत्कोटिज्ञानोत्पत्तेर्बाधकविरहेणावश्यकत्वादि-
ति । तदप्यसत् । अस्यवहितपूर्वत्वस्य तत्तद्व्यभिचारिततया गौ-
रवाविति । एवं विशेषदर्शनानां हेतुत्वं दीधितिकाराणामन्य-
ननुमतं संशयोत्तरं विशेषदर्शनासत्त्वे संशयजनककोट्युपस्थिति-
धर्मिज्ञानादिघटितसामान्यबलात्संशयस्यैवोत्पादेन संशयान्यज्ञानत्व-

रूपनिश्चयत्वावच्छिन्नापत्त्ययोगात् । तत्सामान्यभावसहितज्ञानसा-
मान्यसामान्या एव तज्ज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वा-
त् । अथैवं संशयसामान्यभावस्य निश्चयोत्पत्तावपेक्षणे संशय-
प्रयोजकविशेषदर्शनस्याभावो विशेषदर्शनं तन्निश्चये हेतुरित्या-
यातामिति चेन्न । तत्प्रयोजकाभावस्य तदन्यत्वावच्छिन्नाजनक-
स्यापि तदन्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पटज्ञाना-
न्यघटज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तावपेक्षितस्य पटाविज्ञानसामान्यभावस्य
पटज्ञानान्यज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताप्रसङ्गात् विपरीतनिश्चयानन्तरं च
तेन प्रतिबन्धादेव न प्रत्यक्षं विपरीतनिश्चयस्य प्रत्यक्षसाधारणलौ-
किकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वा-
त् विपरीतनिश्चयानन्तरं विशेषदर्शनेऽपि तज्ज्ञानान्तरमेव प्रत्यक्षं जा-
यते यत्तु भूतले घटो नास्तीति शब्दादिनिश्चयानन्तरं लौकिकसन्निक-
र्षवशाद्घटावगाही तत्संशयः कथं नोत्पद्यते लौकिकसन्निकर्षाजन्यत-
ज्ज्ञानस्यैव तदभावनिश्चयप्रतिबन्धत्वादतो लौकिकीनर्णयान्यतद्व-
त्ताज्ञानत्वं तदभावनिश्चयाभावजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् । एव-
मपि यादृशसामग्रीबलाद्लौकिकप्रत्यक्षे घटो भासते तत्साहितघ-
टाभाषोपस्थित्यादिसहितघटाभावमानसामग्रीतो बाधकाले संश-
यापत्तिर्दुर्वारैवेति निश्चयेऽपि विशेषसामान्यन्तरं कल्पनीयम् । तच्च
निरुक्तविपरीतज्ञानविरोधित्वावच्छिन्नमेवेति विशेषदर्शनस्यापि
तेन रूपेण हेतुत्वमायातीति । तदसत् लौकिकसामान्या ब-
लवत्या विपरीतकोटिभानप्रतिबन्धकत्वात् उक्तसंशयापत्त्ययो-
गात् । तत्प्रतिबन्धकत्वाकल्पने उक्तबाधनिश्चयानन्तरलौकिकस-
न्निकर्षाद्यत्र वास्तवो घटादिनिश्चयस्तत्र घटाभावमानप्रतिबन्ध-
कासत्त्वेन तज्ज्ञानापत्त्या संशयापादनस्य ब्रह्मणोऽपि दुर्वारत्वादिति
विशेषदर्शनहेतुतायां विवादान्मत इत्युक्तम् । संशयोत्तरप्रत्यक्षनिश्चये
विशेषदर्शनहेतुत्वे, घटादिप्रकारकमानसेच्छाविरहविशिष्टघटाभा-
षाविशब्दसामान्या योग्यतासंशयात्मकघटादिसंशयघटिताया
घटादिमानसं प्रति प्रतिबन्धकत्वं न कल्प्यत इति, लाघवं
तदानीं घटाभावादिमानसे, तादृशशब्दसामान्याः प्रतिबन्धक-
तया मानसघटादिसंशयस्य विशेषदर्शनरूपकारणाविरहेऽप्येव च
घटादिमानसनिश्चयस्य च धारणसम्भवात् विशेषदर्शनसत्त्वे च

तस्य विपरीतकोटिशब्दधीप्रतिबन्धकत्वात् सामान्यभावाच्चाप्य
एव मानसामिति केचित् मिश्रमतं परिष्कुर्यन्ति । ननु दीधितिकास्म-
त्तेऽपि व्याप्ययक्षमिनिश्चयस्य विशेषणज्ञानाविविधया तदुत्तरप्रत्य-
क्षे हेतुतया तथाचिधनिश्चयत्वेन हेतुत्वाविषयादशायां तादृ-
शप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तेरावश्यकत्वाद्विशेषदर्शनस्य हेतुतामत इत्यभिधा-
नमयुक्तमिति चेन्न निश्चयत्वेन हेतुत्वविषयक्षणे मिश्रान्यमते ना-
तिव्याप्तिर्मिश्रमते च तादृशनिश्चयत्वेनापि प्रत्यक्षविशेषे हे-
तुतेत्याशयेन तथाभिधानात् । अग्रे च तादृशनिश्चयत्वेन हे-
तुताविषयक्षमाग्रेण न समाधानम् । अपि तु तद्विवक्षया
प्रत्यक्षे तादृशनिश्चयत्वेन हेतुताविरहप्रदर्शनेन चेति सामञ्जस्यात् ।
अथवा तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेदकानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्ववि-
षयक्षणे नान्यमतेऽतिव्याप्तिरित्याशयेन विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नं प्रति विशेषदर्शनहेतुतामतेऽतिव्याप्यभिधानम् । वि-
शेषदर्शनस्य चेति । चक्षुर्ये भ्रमादिविरोधित्वेन ग्राह्याभा-
वविरोधित्वेन । तत्त्वम् प्रत्यक्षविशेषहेतुत्वम् । उक्तत्वादि-
ति । विशेषदर्शनस्वरूपेण हेतुत्वे अन्धकारे घटसंशये आलोक-
समवधानात्तन्निश्चयानुपपत्तिः । एवं कुङ्कुमादी तैलसंयोगादिरू-
पव्यञ्जकविरहाधीनसौरभादे सन्देहानन्तर व्यञ्जकसमवधानेऽपि
तन्निश्चयानुपपत्तिः । न आलोकिकत्वस्य विशेषदर्शनजन्यतावच्छे-
दकत्वोपगमाग्रेयमनुपपत्तिः । तत्र तत्र घटसोऽभावे लौकिकप्र-
त्यक्षस्यैव विशेषदर्शनं विनोत्पत्तेरिति वाच्यम् । लौकिक-
सन्निकर्षयत्यपि यत्र विशेषदर्शनसहितदूरत्वादिदोषप्रयुक्तः
पुरुषत्वादिलंशयः तत्र विशेषदर्शने सत्येव लौकिकप्रत्यक्षोत्प-
त्तेर्विशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकरूपेण लौकिकस्यापि प्रत्यक्षस्य सं-
ग्राह्यत्वात् । अत एव विशेषदर्शनामनुमितिसामग्रीसत्त्वाद्नु-
मितिरेव भाविष्यति न प्रत्यक्षमिति कथं तस्य प्रत्यक्षहेतुतेत्या-
क्षिप्य समानविषये प्रत्यक्षसामान्या बलवत्त्वमिति प्रत्यक्षमेव
आपते नानुमितिरिति मणिकारेण समाहितमुत्पत्तिवादे । विशेष-
दर्शनस्यालौकिकप्रत्यक्षमात्रहेतुत्वे तादृशप्रत्यक्षसामान्या अनुमिति
सामान्योपक्षया हीनबलत्वासङ्गतेः । यदि च विपरीतज्ञानो-
त्तरप्रत्यक्षनिष्ठविशेषदर्शनजन्यतावच्छेदकशरीरे लौकिक वनिषेधेऽपि

न क्षतिः । दूरस्थे धर्मिणि पुरुषत्वादिसन्देहोत्पत्तिक्षण एव
लौकिकसन्निकर्षात्तन्निश्चयवारणाय दूरत्वादिदोषसमवधानकालीनप्र-
त्यक्षेऽपि विशेषदर्शनहेतुताया आवश्यकत्वं तत एव दूरस्थे
धर्मिणि संशयोत्तरमपि विशेषदर्शनं विना पुरुषत्वादिनिश्चयवा-
रणसम्भवादिष्युच्यते तदापि सम्बन्धादिभेदाभिन्ननानाविधव्याप्त्य-
वगाहिविशेषदर्शनावच्छेदकधर्मदर्शनसाधारणविशेषदर्शनत्वस्यानु-
गतस्याभावाच्च तेन रूपेण हेतुतासम्भव इति विपरीतज्ञा-
नविरोधित्वमेवानुगमकं वाच्यमिति भावः । अथ यदि आलोकस-
योगादिसाधारण्यं विपरीतज्ञानविरोधित्वस्य तदा तत्कथमुप-
पद्यतां घटघटभूतलादावालोकसंयोगसत्त्वेऽपि तत्र चक्षुःसंयो-
गाद्यसत्त्वे तत्सत्त्वेऽपि च दूरत्वादिदोषादूघटादिसंशयोत्पत्त्या
आलोकसंयोगत्वेन विपरीतज्ञानाविरोधित्वात् । अस्तु वा
लौकिकप्रत्यक्षकारणान्तरसाहितालोकसंयोगत्वेन तथात्वं तथापि
तस्यात्मनिष्ठोऽन्यः सम्यग्धोऽन्यश्च विशेषदर्शनस्येति
उभयोरनुगतकारणतावच्छेदकसम्यग्धो दुर्वच इति चेन्न ।
लौकिकप्रत्यक्षकारणालोकसंयोगादिसमवाहितात्ममनोयोगस्यैवात्म-
निष्ठप्रत्यासन्नस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वोपगमेन तत्साधारण-
तद्रूपावच्छिन्नस्य विशेषदर्शनस्य समवायसम्यग्धेनैव हेतु-
तासम्भवादित्यलमधिकेन ॥

तथाविधानिश्चयत्वेन हेतुताविवक्षणस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्श-
यति अत एवेति ।

(दी०) अत एव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञा-
नजन्योपमिती नातिव्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन
तस्य हेतुत्वात् । न चोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन
सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थातिद्वारा जनिते
शब्दबोधेऽतिव्याप्तिः व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्या-
वान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदादेश्य विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति
वाच्यं । तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदके-
ऽनुपवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च ॥

(गा०) लिङ्गवत्त्वाविलक्षणः वह्निव्याप्यधूमवत्त्वाविधटितो योऽतिदेश-
 वाक्यार्थः सादृश्यविशिष्टे पदविशेषवाच्यत्वादिवोधकवाक्यप्रति-
 पाद्यो योऽर्थः तद्विषयकं यज्ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्यंतसादृशो महा-
 नसपदवाच्य इत्यादिज्ञानं तज्जन्यायामयं महानसपदवाच्य
 इत्याद्युपमितौ वस्तुगत्या साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुप्रकारकं
 पक्षविशेष्यकं यथादृशं ज्ञानं तज्जन्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरित्यर्थः ।
 तथापि धाक्यार्थेति । महानसपदवाच्यत्वविशिष्टवह्नि-
 व्याप्यधूमवत्पर्यंतसादृश्यवच्छिन्नधर्मिज्ञानत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि
 ज्ञमसाधारण्याय तादृशविशिष्टवाक्यार्थघटकतत्पदार्थानां पर-
 स्परपदश्लेषावगाहिज्ञानत्वेनैवोपमिति विशेषे हेतुताया धकभ्यत-
 या पक्षांशे व्याप्तिप्रकारेण हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमुपमितिजन-
 कतावच्छेदकं तथापि पक्षांशे व्याप्याभाधानवगाहितादृश-
 हेतुमत्तावगाहिज्ञानत्वरूपमुपमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यवत्पक्षनिश्च-
 यत्वं नाकोपमितिजनकतावच्छेदकम् । अतिदेशवाक्या-
 र्थज्ञाने व्याप्यवशस्य धर्मितावच्छेदककोटिनिविष्टतया
 भानाद्धर्मितावच्छेदकघटकांशे च संशयस्यानभ्युपगमात्
 उपमितिजनकतायां तादृशनिश्चयस्यानिवेशस्यानर्थक्यादतो न
 तादृशरूपावच्छिन्नजनकताकत्वरूपानुमितिलक्षणस्य तत्रातिव्या-
 प्तिः अत एव निश्चयत्वानिवेशनमप्यर्थवत् । अन्यथा नि-
 श्चयत्वेनानुमितिजनकत्वे ऽप्यधिकं त्वित्यादिन्यायादनुमितिजन-
 कतायाः पक्षविशेष्यकव्याप्यवच्छाज्ञानत्वावच्छिन्नत्वात् तादृश-
 ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताकत्वनिवेशमात्रेण ज्ञमादिधिरोधित्वाव-
 च्छिन्नहेतुताकप्रत्यक्षविशेषे ऽतिव्याप्तिवारणसम्भवेन तद्वानर्थक्य-
 मापद्येत । वस्तुतस्तु वह्निव्याप्यवत्त्वेन पर्यंतसादृशो महानसपदवा-
 च्य इत्यतिवेशवाक्यार्थज्ञानसहकृतव्याप्यवच्छादितसादृश्यज्ञान-
 जन्यायामुपमितौ जनकतावच्छेदककोटौ व्याप्यांशे पर्यंतादि-
 शृत्तिवावगाहित्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि धर्म्यंशे व्याप्यव-
 त्वावगाहिनिश्चयत्वरूपानुमितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुताकत्व-
 स्य तादृशोपमितावस्तत्वादित्यतिव्याप्तिवारणाय तादृशनिश्चयत्वप-
 र्याप्तदेतुनावच्छेदकताकत्वपर्यन्ताविवक्षणमावश्यकम् । तथा चानु-
 मितिजनकतावच्छेदकता यादृशसमुदाये पर्याप्ता तादृशसमुदा-

यस्येव लक्षणे निवेशनमावश्यकम् । अन्यथा समुदायपर्याप्तावच्छे-
दकताया एकदेशापर्याप्ततया असम्भवापातात् । अत एवोक्तनिश्च-
यत्वघटकाभावदलस्यापि सार्थकता । एवं चाप्रामाण्यज्ञानानास्क-
न्दितत्वस्य कारणतावच्छेदकतामते तदंशोऽपि लक्षणे निवेशनीयः ।
न च सादृश्यज्ञानस्योपमितिहेतुतायां पर्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्न-
व्याप्यादिविषयता पर्वतादिवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वेनैव निवेश्या
न तु व्याप्यादिविषयतात्वेन प्रयोजनाभावात् । तथा चानु-
मितिजनकतावच्छेदकधर्मस्योक्तोपमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवे-
शोऽपि नास्ति किं पर्याप्तिनिवेशेनेति वाच्यम् । व्याप्यवत्त्वघटित-
सादृश्यावच्छिन्नधर्मिकातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य तद्वघटितसादृश्य-
ज्ञानसद्वकारेण फलजनकतयोभयत्र सादृश्यात्मकधर्माणां विशि-
ष्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । न च पर्याप्तिविवक्षायामपि धूमव्या-
पकवह्निमत्सादृश्यात्मकतादृशवह्निमद्वृत्तिधूमवत्तानिश्चयजन्योपमि-
तावतिव्याप्तिर्न शक्यते वारयितुमिति वाच्यं । सादृश्यघटक-
भेदविषयताया अपि प्रवेशेन वियक्षितनिश्चयत्वे तत्कारणताव-
च्छेदकतापर्याप्तिविरहात् । लाघवाद्भेदाघटितसादृश्यज्ञानमेवोप-
मिती कारणमिति तु न शङ्क्यम् । तथा सति गवादावपि तादृश-
सादृश्यनिश्चयसत्त्वेन गवयादिपदवाच्यत्वोपमित्यापत्तेः । यदि च
वैधर्म्यज्ञानादप्युपमितिः स्वीक्रियते वैधर्म्यस्य चेतरेवैधर्म्यत्वेन
ज्ञानं नापेक्ष्यते तदा व्याप्यधर्मरूपवैधर्म्यज्ञानजन्योपमितावति-
व्याप्तिः कारणतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशोऽपि दुर्वारैवेति तद्वारण-
प्रकाराभिन्त्यः । महावाक्यार्थविषयकशाब्दयोधेऽन्तरवाक्यार्थ-
विषयकनिश्चयस्य तादृशनिश्चयत्वेनैव हेतुता । एवं विशिष्टपदार्थ-
गोचरशाब्दयोधेऽपि विशिष्टपदार्थोपस्थितेस्तद्विषयकनिश्चयत्वे-
नैव हेतुता न तु विशेषणान्तरप्रवेश इत्यभिमानेन शाब्दयोध-
विशेषेऽतिव्याप्तिं शङ्कते न चेत्यादिना । उपनयार्थज्ञानेति । उप-
नयवाक्यप्रतिपाद्यसाध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षरूपावान्तरवाक्यार्थज्ञानेत्य-
र्थः । न्यायार्थज्ञान इति । निगमनसद्वक्तोपनयजन्ये वह्निव्याप्यधु-
मवानयं धूमज्ञानव्याप्यवह्निमानित्यादिमहावाक्यार्थज्ञान इत्य-
र्थः । तेन प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यात्मकन्यायस्य विशिष्टैकार्थज्ञा-
वन्नरुतायाः स्वयं कृपणीयत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि वह्नि-

व्याप्यभूमिर्वापि मित्राद्युपनयनवशात्पे व्याप्यता एवामेवं धर्मि-
 नि जायते न तु व्याप्यस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमवश्यम् । आशङ्क-
 योर्नैवद्वयव्याप्यतावात् । तथा च नातिव्याप्यत्वमपि पक्षा-
 दो व्याप्यप्रकारकज्ञानवशात् यथाप्यदृश्यत्वम् । यत्र तादात्म्य-
 गम्यत्वेन धर्मिणो हेतुता तत्र व्याप्यस्य पक्षादो मेव सम्बन्ध-
 नोपनयननिपाद्यत्वेऽपि व्याप्यत्वमेव हेतुता आनामदुष्टं व्यापि-
 प्रकारकत्वान्नयेन नातिव्याप्यत्वमवश्यम् । तथापि तादात्म्यमवस्था-
 यद्विदुष्यति निषेधितव्यमिति हेतुपरतत्त्वमप्यद्विदुष्यति । न चा-
 यमिति वाक्यस्य प्रतिपाद्ये विनिर्दिष्टं निगमनार्थस्याप्यस्य वा
 क्यस्य विरुद्धव्याप्यत्वपक्षोपपत्त्यापि व्याप्यत्वमप्यद्विदुष्यति । प्रमा-
 न्यहेतुविशिष्टादृश्यत्वमप्यद्विदुष्यति । व्याप्यतावच्छेदकत्वमप्यद्वि-
 दुष्यति । न धीनकत्वम् । व्याप्यविशिष्टपक्षकवा-
 क्यार्थज्ञानजन्यतामात्रम् । तत्त्वमपि महावाक्यार्थबोधे संयोगा-
 दित्यवश्यम् । पक्षादो व्याप्यप्रकारकज्ञानजन्यतायद्विदुष्यति । न-
 स्त्वातिव्याप्यत्वमवश्यम् । च व्याप्यविशिष्टपक्षकत्वमप्यद्विदुष्यति ।
 अन्यतामात्रम् । तत्त्वमपि महावाक्यार्थबोधे संयोगादित्यवश्यम् ।
 पक्षादो व्याप्यप्रकारकज्ञानजन्यतायद्विदुष्यति । न व्याप्यस-
 मवादेव च व्याप्यविशिष्टपक्षकत्वमप्यद्विदुष्यति । न व्याप्यविशि-
 ष्टत्वमप्यद्विदुष्यति । तादृशविशिष्टार्थवाचकत्वान्तरतामात्रस-
 र्वनामानुपायम् । मयं नाम्नो विशेषरूपेण पदार्थोपस्थापकता-
 मते एव तत्त्वमप्यवस्थिते । पक्षविशेषकव्याप्यतावच्छेदकत्वमप्य-
 निष्ठापकतासम्भवा न तु वस्तुवृत्तिस्थितेनोपस्थापकतामते इत्य-
 विद्यागुणाह सङ्गतताद्विदुष्यति । व्याप्यविशिष्टहेतुविशिष्ट-
 पक्षे भाष्यनिरुद्धतामात्रम् । यथादिपदेनेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् ।
 विशिष्टपक्षस्तद्विदुष्यति । पक्षे चेत्यपि योध्यम् । व्याप्यविशिष्ट-
 पक्षपरिधित्वात् व्याप्यतावच्छेदकहेतुविशिष्टपक्षोपस्थितित्वात् । न-
 पक्षविशेषकव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन तद्विदुष्यति । न-
 नूपनयनार्थमप्यद्विदुष्यति । तद्विदुष्यति । उपनयनार्थज्ञानस्य
 पक्षविशेषकव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वेन तद्विदुष्यति । न-
 तत्त्वमप्यद्विदुष्यति । तद्विदुष्यति । हेतुत्वादेवानुपस्थितपदार्थान्व-
 ॥ न च अण्डराः सकलपदार्थोपस्थितावपि अवा-

न्तरवाक्यार्थज्ञानं विना तद्व्यतिरिक्तमहावाक्यार्थज्ञानानुदयात् अवान्तरवाक्यप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थः तद्विषयकज्ञानत्वेन महावाक्यार्थज्ञाने हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । दण्डी कुण्डलो वासस्वीः चैत्र इत्यादौ दण्डादिविशेषणान्वितचैत्रादिज्ञानं विनैव तादृशवाक्यार्थव्यतिरिक्ततावद्विशेषणान्विताविशिष्टरूपमहावाक्यार्थधियः समूहालम्बनरूपतावत्पदार्थावगाहिस्मृतित उत्पत्तेर्मणिकृता स्वीकारादित्यत आह व्युत्पादयिष्यत इति । महावाक्यार्थज्ञानस्य एकविशिष्टार्थेनापरपदार्थसंसर्गावगाहिज्ञानस्य । अवान्तरेति । तादृशविशिष्टार्थविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यत्वमित्यर्थः । अयं भावः । यादृशविशेषणविशिष्टस्य विशेष्यस्य विशेषणस्य वा शब्दादुपस्थितिस्तादृशैव विशिष्टेन विशेष्यस्य विशेषणान्तरस्य धान्वयबोधोऽनुभवसिद्धः यत्र च युगपदेवैकस्मिन्धर्मिणि समूहालम्बनोपस्थितानां विशेषणानां तुल्यतया भानान्नासावेकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यबोधः अतो न तत्र विशेषणविशिष्टविशेष्योपस्थितेरपेक्षा एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरवैशिष्ट्यं विशेष्ये वा यत्र विशेषणान्तरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यं भासते स बोधो विशिष्टविषयकबोधादेवोत्पद्यते न तु विशुद्धलसमूहालम्बनात् । अत एवेष्टविशेष्यकोपायसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतामाशङ्क्य तन्मते विधिवाक्याद्वाप्यभेदमिया कृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमित्येतादृशस्य समूहालम्बनविलक्षणविशिष्टयागविशेषणकबोधस्यैव स्वीकार्यतया तदर्थमन्तरा कृतिसाध्यो याग इत्यवान्तरवाक्यार्थबोधस्य कल्पनीयतया गौरवम् उपायविशेष्यकफलसाधनताबोधस्य प्रवर्तकत्वे चाव्यवहारवैकत्र द्वयमिति रीत्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वरूपाविशेषणद्वयावगाही यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमिति बोधः स्वीक्रियते इति लाघवमित्युक्तं विधिवादे मणिकारेण । विशिष्टेन सममन्यान्यबोधे विशिष्टधियो हेतुत्वे तादृशान्वयतात्पर्यधीघटितशब्दसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयकैकोपास्थितिर्निविशते अन्यथा तत्स्थाने तर्त्ताद्विशेषणविशेष्योपस्थितिद्वयमतो लाघवादपि तदेतुतासिद्धिः । एवं चोपनयप्रतिपाद्यहेतुविशिष्टपक्षविशेष्यकेतरान्यबोधेऽतिन्यासिर्दुर्वारैवेति । ननु तदा वैशिष्ट्यरूपेणोपस्थापकताया विचारसहृत्वात्कथं तदादिपदजन्यता-

द्यबोधेऽतिव्याप्तिसङ्गतिः तथाहि तदादिपदस्य न घटत्वादिरूपविशे-
 पधर्मविशिष्टे शक्तिर्नानार्थताप्रसङ्गेन गौरवात् । यदादिकं बुद्धिस्थी-
 कृत्य प्रयुक्ततच्छब्दात्पदादिवोधस्य शक्तिप्रममन्तरेणापि प्रसङ्गात् ।
 न च वस्तुगत्या यद्रूपावच्छिन्नं बुद्धिरथीकृत्य यत्पदव्यक्तिः प्रयुक्ता
 तद्रूपावच्छिन्ने तस्याः शक्तिरतो नायं दोष इति वाच्यम् । पञ्च-
 मपि पदव्यक्तिभेदेनानन्तशक्तिकल्पनया गौरवात् । यत्पदव्यक्ति-
 प्रयोज्या प्रयोज्यवृत्तप्रवृत्तिर्नोपलब्धा तत्पदव्यक्तिशक्तेरगृहीतत्वेन
 ततोऽन्वयबोधानुपपत्तिश्च अतः सामान्यतः स्वप्रयोक्तृशुद्धिबु-
 द्धिस्थे तदादिपदसामान्यशक्तिः कल्पनीया । तथा च तत्त्वतैवो-
 पस्थितिः सर्वनामपदाद्भविष्यति न तु विशेषरूपेण । न च बु-
 द्धिस्थत्वेन शक्यानुगमेऽपि तेन रूपेण व्युत्पत्तौ सत्यां घटत्वावि-
 रूपविशेषधर्मपुरस्कारेण बुद्धिस्थत्वरूपविशेषधर्मदर्शनादुपलक्ष-
 णीभूतघटत्वादिप्रकारेण शक्तिप्रवृत्तसम्भव इति तेन रूपेण न तत्प-
 दादुपस्थितिर्दुर्लभा सम्यन्धग्रहप्रकारताया एव स्मृतिप्रकारता-
 प्रयोजकतया प्रकारांशे शक्तिप्रवृत्तपेक्षणाविति वाच्यम् । प्रत्यादि-
 पदावृत्तत्वादिप्रकारेण शक्तिप्रमशून्यस्य शाब्दबोधानुपपत्ति-
 क्षयधीनोपलक्षणीभूतधर्मप्रकारकोपस्थितेः शाब्दबोधानुपयोगित्वा-
 दित्यत आह तदादेशेति । विशेषरूपेणोपस्थापकत्वं व्युत्पाद्यत
 इत्यनुपपन्नान्वयः । अयमभिप्रायः । स्वप्रयोक्तृशुद्धिप्रकारत्वेना-
 नुगतीकृतघटत्वादिरूपविशेषधर्मविशिष्टे तत्पदशक्तिरतो न वि-
 शेपणभेदेन शक्त्यान्वयं न वा विशेषधर्मप्रकारकशाब्दबोधो-
 पयोगिविशेषधर्मप्रकारकोपस्थितेर्दुर्घटता । न च तादृशबुद्धिवि-
 शयत्वविशिष्टे शक्त्येवोपपत्तौ किमेतावता प्रयासेन विशेषरूपेणो-
 पस्थापकतया विरहेऽपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् । विशेषधर्म-
 प्रकारकासंशयनिवृत्त्यर्थमपि तदादेर्विशेषरूपेणोपस्थापकताया अ-
 वश्योपपाद्यत्वात् । बुद्धिप्रकारत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वादी-
 नामनुगमेऽपि तादृशधर्मस्याशक्यतया तदंशपरित्यागेन नि-
 र्विशेषणकधटत्वादिप्रकारकबोधोपपत्तिः बुद्धिप्रकारत्वस्याशक्य-
 त्वेऽपि च तत्पदं बुद्धिप्रकारविशिष्टं बोधयत्वित्याकारकभग-
 वत्सङ्केतरूपशक्तौ तेनानुगतरूपेण घटत्वपदत्वादिभानाच्छक्रे-
 क्यं बुद्धिप्रकारत्वस्य सङ्केतविषयत्वेऽपि तस्य शक्योपलक्षणता

न तु शक्यान्तर्भावेन विशेषणत्वं तदुपलक्षितघटत्वादिकप्रकारक-
त्वेनैव बोधस्य सङ्केतविषयत्वात् न तु तद्विशिष्टप्रकारकत्वेन
शाब्दबोधप्रकारतायां शाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन सङ्केत-
विषयत्वज्ञानं प्रयोजकं यथा घटपदजन्यशाब्दबुद्धिप्रकारतायां
घटत्वावच्छिन्नो घटपदजन्यशाब्दबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारक-
सङ्केतीयशाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वस्य ज्ञानं तादृ-
शसङ्केतग्रहश्च घटत्वावच्छिन्नत्वविषयतानिरूपितसङ्केतीयशाब्दबो-
धविषयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतावान्घट इत्याकारकः । शाब्दबो-
धप्रकारतावच्छेदकतायां च शाब्दबोधविषयतावच्छेदकतावच्छे-
दकत्वेन सङ्केतविषयत्वज्ञानम् । यथा लोमत्वस्य पशुपदजन्यशाब्द-
बोधप्रकारतावच्छेदकतायां लोमत्वावच्छिन्नलोमावच्छिन्नः पशु-
पदजन्यशाब्दबोधविषयतावान्भवत्वित्याकारकसङ्केतीयशाब्दबो-
धविषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन विषयत्वज्ञानं तादृशसङ्केतग्रहश्च
लोमत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठ्यावच्छेदकताकत्यसम्बन्धावच्छिन्नलोमनिष्ठ-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्ना या शाब्दबोधविषयत्वप्रकारता
तन्निरूपितविशेष्यतावाल्लोमादिमानित्याकारकः । प्रकृते च बुद्धि-
प्रकारतावच्छिन्नस्तत्पदजन्यशाब्दबोधविषयो भवत्वित्याका-
रकभगवत्सङ्केतीयशाब्दबोधविषयतावच्छेदकत्वेन विषयत्वं न
बुद्धिप्रकारत्वस्य किं तु तदंशे सङ्केतेन शाब्दबोधविषयतावच्छे-
दकतासामानाधिकरण्यस्यैवावगाहनात् सङ्केतीयशाब्दबोधवि-
षयतावच्छेदकतासामानाधिकरण्यत्वेनैव विषयत्वमिति तस्य त-
त्पदजन्यशाब्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्वनिर्वाहः । इदं च विशि-
ष्टशक्तपदस्थले उपलक्षितवाचकगगनादिपदस्थले च यद्धर्म-
धर्मितावच्छेदकीकृत्य शाब्दबोधविषयत्वेन सङ्केतविषयत्वग्रहस्त-
द्धर्मप्रकारक एव बोध उत्पद्यत इति तत्र शब्दाश्रयत्वाद्यानि-
यतधर्मप्रकारकबोधनिर्वाहः । दीधितिकारास्तु सर्वत्रैव शाब्द-
बोधप्रकारतायां तदवच्छेदकतायां च सङ्केतीयशाब्दबोधविष-
यत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वतदवच्छेदकत्वरूपशक्य-
तावच्छेदकत्वतदवच्छेदकत्वज्ञानं हेतुः । यथा घटपदपशुपदस्थले
घटत्वलोमत्वादेः । गगनपदस्थले च शब्दाश्रयत्व एव निरुक्तशक्य-
तावच्छेदकत्वसत्त्वात् शब्दाश्रयत्वप्रकारक एव शक्तिर्नमाजन्यः

बोध इति घटगगनपदयोरविशेष इति वदन्ति । तन्मते, बु-
 द्धिप्रकारत्वस्य शान्दबोधप्रकारतानवच्छेदकत्वं दुरुपपादम् । ना-
 नार्थहर्षाविपदस्थले चापलक्षणोभवता केनाप्यनुगतरूपेण प्रवृत्ति-
 निमित्तानामभावाद्दशक्यस्वरूपसदनुगतकूपसत्वेऽपि शक्तिमेवाभा-
 नार्थतानिर्वाहः । बुद्धिप्रकारविशिष्टवाचकं तत्पदमिति सर्वा-
 पसंहारेण व्युत्पत्तिसौकर्यादपूर्ववैयर्थ्यादिविशिष्टे तदादिघटित-
 धाक्यात्प्रवृत्त्याद्यनुपलम्भेऽपि न तत्प्रकारकशान्दबोधस्य तदादिप-
 दादनुपपत्तिः । अथ सामान्यतो व्युत्पत्तेर्धैत्र्याद्यपूर्वधर्मविशिष्टगो-
 चरत्वेऽपि स्वरूपतस्तत्तद्वर्गप्रकारेण शक्त्यग्रहात्स्वरूपतस्तत्प्रकार-
 कापदिधत्तेस्तादृशशान्दबोधस्य चानुपपत्तिः । जातिमान् हस्तिप-
 कसम्बन्धीति ज्ञानात्स्वरूपतो हस्तित्यादिप्रकारकस्मरणानुव-
 यात्स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकसम्बन्धिधिप-
 एव हेतुत्वात् । यत्तदनुगमकधर्ममोपचारात्सामान्यगुरूपस्यार्थान्
 स्वरूपतर्धैत्र्यादिप्रकारकशक्तिस्मरणं सुवदमिति ततस्तादृशवै-
 यर्थ्यादिप्रकारक्यदार्थोपस्थितिशान्दबोधयोगानुपपत्तिरिति । त-
 दसत् । स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुभ-
 वस्य हेतुताया व्यवस्थापनान्मोपयशेन तद्विशिष्टतत्प्रकारकानु-
 भवादिविशिष्टतत्प्रकारकस्मरणानुपपत्तेरिति चेन्न । प्रकरणादिना
 निर्दिशेपणकचैत्रत्याद्यवच्छिन्ने वक्तुबुद्धिविषयताग्रहे वक्तु-
 बुद्धिविषयतावच्छेदकविशिष्टवाचकं तत्पदमिति स्मृतौ स-
 त्त्वामविशिष्टवैयर्थ्यादिविशिष्टवाचकतायास्त्वदादिपदेन मानसमान-
 स्यैवान्ततः सम्भवेन सर्वसामञ्जस्यात् । न च ज्ञेयैऽस्व-
 बुद्धिस्थ इति निश्चयऽपि विशिष्य वैयर्थ्यादिविशिष्टवाचक-
 ताया अनिश्चयेन तत्प्रकारकशान्दबोधानुपपत्तिरिति याच्यम् ।
 यद्विशिष्टविषयकबुद्धिप्रयोज्यं यत्पदं तत्तद्विशिष्टवाचकमिति सा-
 मान्यतो व्याख्यातधारणेन प्रकरणाद्यधीनस्य वैयर्थ्यादिविशिष्टबुद्धि-
 प्रयोज्यत्वग्रहस्य विशेषदर्शनतया तद्विशिष्टवाचकतासंशयविघट-
 कत्वेन विशिष्टवाचकतायाः सुनिश्चेयत्वात् । नन्वेवमपि स्वप्र-
 योजकबुद्धिप्रकारत्वे स्वपदार्थस्याननुगमेन सकलतत्पदाद्युपसंहारे-
 ण व्युत्पत्तिर्दुर्घटति यत्पदव्यक्त्यधीनप्रवृत्तिर्नोपलब्धा तस्या व्युत्प-
 त्त्यनुपपत्तेः तदधीनशान्दबोधानुपपत्तिवारणमशक्यमेवेति याच्यम् ।

तदननुगमोद्धारस्यावहितेः परिचिन्तनीयत्वादित्यलमधिकेन ।
तत्रातिरिक्तेति । शाब्दबोधनिरूपितावान्तरवाक्यार्थबोधपदार्थोप-
स्थितिनिष्ठजनकतावच्छेदकगर्भेऽनुमितिजनकतावच्छेदकोक्तधर्मा-
प्रविष्टस्य पदवृत्तिज्ञानजन्यत्वस्य निवेशादित्यर्थः । यत्रावा-
न्तरवाक्यार्थबोधानन्तरं चरमपदज्ञानं तदुत्तरं चरमपदार्थ-
स्मृतिस्तत्र तदानीमवान्तरवाक्यार्थगोचरशाब्दबोधस्य विनष्टत्वा-
त् । महावाक्यार्थबोधहेतुत्वासम्भवेऽपि यत्र तादृशशाब्दबोधा-
त्पत्तिद्वितीयक्षण एव पूर्वोत्पन्नचरमपदज्ञानात् चरमपदार्थस्मृति-
स्तात्पर्यविषयकसमूहालम्बनरूपा तत्रैव तादृशशाब्दबोधस्य महावा-
क्यार्थबोधहेतुत्वम् । अन्यत्र समूहालम्बनरूपतावत्पदज्ञानजन्यताव-
त्पदार्थगोचरसमूहालम्बनस्मृतिरेव गतिः । इदं तु बो-
ध्यम् । अद्यान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धौ शा-
ब्दप्रजातिपुरस्कारेणैव कारणता न तु पदजन्यत्वेन गो-
रवात् । न च तथा सति विशिष्टविषयकशाब्दबोधादि-
व विशिष्टे गृहीतवृत्तिकपदजन्यविशिष्टस्मृतेरपि विशिष्टे इतरा-
न्ययबोधोत्पत्त्या तत्र विशिष्टविषयकशाब्दधियो व्यभिचारः
स्यादिति तादृशस्मृतिसाधारणपदजन्यत्वेनैव हेतुत्वमुचित-
मिति वाच्यम् । पदज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिशाब्दधियोरनुगमे
पदरूपलिङ्गज्ञानजन्यार्थविषयकानुमित्या तत्तत्कारणाव्यवहितो-
त्पत्तस्य कार्यतावच्छेदकनिवेशेनैव धारणीयत्वात् । यत्रा-
द्यान्तरवाक्यार्थबोधान्महावाक्यार्थधीस्तत्राप्यवान्तरवाक्यार्थाघट-
कार्यान्तरस्य पदजन्यस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थबोधानन्तरमव-
श्यकलपनीयतया तस्याः सकलपदार्थविषयकत्वोपगमेन प-
दार्थस्मृतेरवान्तरवाक्यार्थधीजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारधारणं
तु न सम्यक् । विशिष्टे गृहीतवृत्तिरूपदार्थानां वि-
शिष्टस्मृतेरिव विशेष्यमात्रे गृहीतवृत्तिरूपदार्थानां उद्वा-
धकान्तरवशाद्विशेषणमवगाह्यमानाया विशिष्टस्मृतिर्न व्याप्य-
विशिष्टपक्षादिविषयकेतयन्ययबोधधारणाय गृहीतविशिष्टवृत्ति-
कपदजन्योपस्थितित्वेनैव विशिष्टविषयकस्मृतेस्तादृशव्ययो-
धहेतुताया चकव्यतया विशिष्टवृत्तिकग्रहानपेक्षावान्तरवा-
क्यार्थशाब्दधीजन्यबोधे तस्या व्यभिचारस्यावश्यकत्वात् प्रका-

रान्तरेण तद्वारणे तावत्पदार्थविषयकस्मृतिकल्पनाया अ-
किञ्चित्करत्वात् अतोऽप्यचान्तरवाक्यार्थाधियः शाब्दत्वपुरस्का-
रेण कारणत्वान्तरमाचक्ष्यकमिति पदजन्यत्वपदं पदाजन्यबो-
धव्यावृत्तधर्मपरम् तच्च शाब्दत्वादिकमपीति । अधिक-
प्रवेशेन निरुक्तनिश्चयत्वपर्याप्तजनकतावच्छेदकताघटितस्य ल-
क्षणस्य नातिव्याप्तिरित्युक्त्वा निश्चयत्वप्रवेशेन पर्याप्त्यनि-
वेशेऽपि नातिव्याप्तिरित्याह निश्चयत्वस्येति । परोक्षसंशयान-
भ्युपगमेन संशयान्धत्यस्योक्तयुक्त्या शाब्दत्वदेर्निघेशनीयतया
ज्ञानत्वस्य च पदजन्यबुद्धावव्यायर्तकत्वादिति भावः ॥

व्याप्तिविशिष्टहेतुरुपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य तद्विशेष-
णधर्मितावच्छेदकपर्यंतत्वाद्यवच्छिन्नस्य वैशिष्ट्यावगाहिनि शा-
ब्दबोधादौ प्रत्यक्षादिसाधारणविशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिष्ठतद्विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्यतामादायातेव्याप्तिं शङ्कते न चे-
त्यादिना ॥

(दी०) न च तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं भूति तत्तद्विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशे शाब्दबोधे
प्रत्यक्षे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवान-
यमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्ट-
विषयोपधानेनेच्छाद्वेषयोः कृतेषु साक्षात्काराद्विशेषणविषय-
काद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाय तद्विषयकगुणानां तत्र
हेतुत्वे न्यूनवृत्तेर्ज्ञानत्वस्य तत्राप्रवेशादिच्छादितः संस्काराच्चा-
नुमितेरनुदयात् संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र
हेतुत्वात् ॥

(मा०) तथापि अवान्तरवाक्यार्थबोधाविनिष्ठशाब्दबोधा-
साधारणकारणतामादायातिव्याप्तेरुक्तरीत्या वारणेऽपि । तच्च-
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रतीति पर्यंतत्वादिरूपधर्मितावच्छे-
दकावच्छिन्नविशेषणतापन्वव्याप्तिविशिष्टधूमादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः । तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रका-
रकनिश्चयत्वेन पर्यंतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टधू-

मादिप्रकारकनिश्चयत्वेन । तादृशे चहिव्याप्यधूमवत्पर्वत-
वानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपे शाब्दबोधेऽतिव्याप्तेर्वारि-
त्वात् तस्यैव प्रथममुपन्यासः स्मृतिव्यावृत्तधर्मस्य जन्यताव-
च्छेदकत्वे स्मृतौ नातिव्याप्तिसम्भवः । उपमितेः पदवा-
च्यत्वावगाहिन्याः तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपताप्रयाशो न
सम्भवत्यतः प्रत्यक्षशाब्दबोधमात्रोपादानम् । अथ किमिदं
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकं विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधत्वं न तावद्विशिष्टप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं तद्वचगाहित्वं व्यधिक-
रणसम्बन्धावगाहिविशिष्टभ्रमे व्यभिचारात् । नापि विशिष्ट-
प्रकारकत्वं काञ्चनमयवाहिमानित्यादिभ्रमप्रकाराभूतविशिष्टाप्रसि-
द्धेः । तत्र काञ्चनमयो वाहिरित्यादिज्ञानानपेक्षणीयता-
पत्तेः । नापि विशेषणान्तरप्रकारेण भासमानप्रकारकत्वं । रक्तो
दण्डः दण्डवान्पुरुष इति समूहालम्बनस्थलेऽपि रक्तो दण्ड इति-
ज्ञानापेक्षाप्रसङ्गात् । नापि विशेषणान्तरप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वं रक्तत्वादिप्रत्येकपदार्थोपस्थि-
तिमूलके रक्तदण्डवानितिज्ञाने व्यभिचारात् । न हि
तादृशाकारकबोधो रक्तो दण्ड इत्यादिविशिष्टज्ञानानन्तरमेव
जायत इति दीधितिकाराद्यनुमतम् । बाधग्रन्थे काञ्चनमयत्व-
विशिष्ट्यहेत्वासिद्धौबोपनीतकाञ्चनमयत्वादिविशिष्टवाहिवैशिष्ट्यानु-
मितिः शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यधूमादिमत्त्वज्ञानादिना पर्वते
न सम्भवतीति कथं तद्विरोधितया व्यधिकरणकाञ्चनमय-
त्वावच्छिन्नयद्वयभावस्य दोषान्तरासङ्कीर्णबाधस्य हेत्याभासतेति
मणिकारोकेर्विशिष्टविशेषणज्ञानं विनापि विशेष्ये विशेषणं
तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या तादृशानुमितिसम्भव
इत्याभिधाय स्वयं दूष्णीयत्वात् । विशिष्टव्याप्तिज्ञानं विनापि
तद्व्यष्टकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिभ्यो विशिष्टपरामर्शोत्पत्त्यानुमि-
तिरिति मिथेणान्वेन चाभिधानात् एकत्वाविशिष्टकर्तुः पूर्वमज्ञा-
नेऽपि क्षितिरेककर्तृकेत्यनुमितेरनेन स्वीकृतत्वाच्च । अत्राहुः ।
विशेषणान्तररक्तत्वादिविशेष्यतापन्नदण्डादिप्रकारकं ज्ञानं द्विधा
रक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेन दण्डादिवैशिष्ट्यावगाहि तद्र-
पानवच्छिन्नतद्वैशिष्ट्यावगाहि च । तादृशविशिष्टप्रतियोगि-

कथं च दण्डादिप्रकारतानिरूपकसंसर्गतायाप्रवच्छेदकतया
भासते तद्विशिष्टसंयोगादेरेव दण्डादिसंसर्गतया भानात् ।
दण्डादिविशेषणतापन्नरक्तत्वादेरेव वा स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
कसंयोगात्मकपरस्परसम्बन्धेन पुरुषादौ प्रकारता तादृशे
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे एव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकर्त्ताः का-
रण न तु विशिष्टविशेषणावगाहिन्यपि रक्तत्वादिक वैशि-
ष्ट्यप्रतियोगिभ्युपलक्षणतयाचगाहमाने द्वितीयबोधे । अत
एव च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ घटो नास्तीत्याकारिका-
यां प्रतियोगिनि प्रकारीभवतो घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छे-
दकतयैव भानमिति तत्र घटत्वादिकप्रकारकज्ञानापेक्षानियमः ।
यद्यपि विशिष्टविशेषणावगाहिज्ञानमात्र एव विशिष्टज्ञानापे-
क्षायां भणिकारादेः स्वरसः । तथापि लाघवीपत्ती-
तैरुक्तादिविशिष्टैकत्राद्यनुमितिर्विशिष्टज्ञानमनपेक्षैवोत्पद्यत इत्य-
नुशोधादधीधितिकारादीनां दर्शितविशेषादरः । दण्डो नास्ति
रक्तो नास्तीत्यादिकानदशार्था नियमतो रक्तदण्डो नास्तीत्यादि-
ज्ञानोत्पादविरह प्रबोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्र-
कारकविशेषणधीहेतुताकल्पकः । दण्डो रक्त इत्यादिकानदशार्था-
मपि कदाचित्तादृशसमूहालम्बनबुद्धाबुत्पद्यमानार्था दण्डो
रक्तो नास्तीतिबुद्धेरनुत्पादे ज्ञातया तद्वाननुगतस्य कस्य-
चित्प्रतिबन्धकता कल्प्यत इति विप्रेक्षणीयं चेदमधिकमन्य-
त्र । केचित्तु रक्तदण्डवानित्यादिज्ञानीया रक्तत्वादिविशेष्य-
तापन्नदण्डादिनिष्ठा प्रकारता द्विविधा । काचिद्दण्डादिविशेष-
णतापन्नरक्तत्वाद्यन्नभावेन पर्याप्ता काचित्केवलदण्डावामेव ।
तत्र प्रथमा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानार्थीना नापरा पु-
रुषादिविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया रक्तत्वादिवृत्तित्वेऽपि पुरुषो न
रक्त इत्यादिधीर्न तादृशप्रकारताकोकज्ञानविरोधिनी इतरवि-
शेषणतानवच्छिन्नायाः पुरुषादिविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वादिकप्रका-
रताया एव तत्प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वादित्याहुः । अपरे तु
यथा विशेष्यतानिरूपितप्रकारतामात्र न विशेष्यतावच्छेदक-
ता भूतल घटवदित्यादौ भूतलत्वादिघटादिधर्मितावच्छेदकता-
पक्षेपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । अपि तु चिदक्षणैव विषयता सा च

प्रकारतात्मेका तदन्येव वा । एवं विशेषणतावच्छेदकतापि विलक्ष-
णविषयता तन्निरूपकदण्डादिनिष्ठप्रकारताशालिनि बोधे विशेषण-
तावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारकज्ञानापेक्षा प्रत्येकोपस्थितिमूलकं रक्त-
दण्डवानयमित्यादिज्ञानं च न तथाविधविलक्षणप्रकारताशालीति
वदन्ति । तदुभयमपि न सम्यगिव प्रतिभाति विशिष्ट-
ज्ञानपूर्वकतदपूर्वकयोरविलक्षणाकारज्ञानयोर्विषयभेदमन्तरेण वि-
षयतावैलक्षण्यस्याननुभवात् । विशिष्टज्ञानकार्यतावच्छेदकत-
या तत्सिद्धिरित्याप बालप्रलपितं तादृशविलक्षणविषयतासिद्धा-
येव तन्नियामकतया विशिष्टज्ञानहेतुतासिद्धेः । यदि च
विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणसंसर्गावगाहिनि बोध एवान्वयव्यतिरे-
काभ्यां विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुः तज्जन्यतावच्छेदक यदि
विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गताकबुद्धित्वं तदा गौरवम्
उक्तवैलक्षण्यपुरस्कारेण प्रकारताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकत्वे
च लाघवमिति विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्येव ज्ञाने
प्रकारताया व्यासज्यवृत्तित्यादिरूपवैलक्षण्यसिद्धिरप्रत्यूहेत्यु-
च्यते तदा न विवदामह इति प्रकृतमनुसरामः । ननु यथा
विशेषणतावच्छेदकरक्तत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदककताद्विशिष्टवै-
शिष्ट्यबोधे तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु तत्र संश-
यान्यत्वप्रवेशः तथा तदंशे सधर्मितावच्छेदककविशिष्टवैशि-
ष्ट्यबोधेऽपि तत्तद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकतत्प्रका-
रकज्ञानत्वेनैव संशयसाधारणहेतुता स्वीक्रियते निश्चय-
त्वेन विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुताया मणिकारादिभि-
रनाभिधानादिति कथमतिव्याप्तिरतस्तथा हेतुताभनुभवेन
द्रवयति रक्तो दण्डो न वेति । ननु रक्तो दण्डो न वेति
संशयानन्तरं रक्तदण्डवानिति निश्चयानुत्पाद एवानुभवसिद्धः
स च विशेषणसन्देहे विशिष्टसन्देहस्यौचित्यावर्जितत्वादुप-
पद्यते निश्चयोत्पत्तौ संशयसामग्र्यभावस्यापेक्षितत्वाद्वक्तृदण्डः
शान्तं वेति विशिष्टसंशयस्त्यनुभवसिद्ध एवेति निश्चयत्वेन
हेतुतायां साधकविरहो बाधकस्य च सत्त्वम् । अत्र के-
चित् । यदि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंशयादपि विशिष्टवैशि-
ष्ट्यबोध उपेयते तदा ऽप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितादपि ज्ञाना-

तदुपगम आवश्यकः अप्रामाण्यसन्वेदेन विषयसत्त्वेहस्यैव
जननात् संशये ऽप्रामाण्यसंशयस्याकिञ्चित्करत्वात् । अतो
ऽप्रामाण्यनिश्चयास्कन्धितज्ञानात्फलवारुणायाप्रामाण्यनिश्चयानास्क-
न्धितत्वेनैव हेतुता वक्तव्येत्यप्रामाण्यज्ञानायगुरुशरीरनिश्चयत्वनिवे-
शादुच्यते। अतएव अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्धितनिश्चयत्वेन हेतुत्वमेवाचि-
तामिति विशेषणसंशयाद्विशिष्टसंशयानुपपात्तिरूपबाधकमपि क-
थञ्चिदुद्धरणायमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु संशयस्य विशिष्टवै-
शिष्ट्यबोधजनकत्वे दण्डो रक्तो न घेत्यादिसंशयात्प्रकृतत्वत-
भाषाद्युभयविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यावगाहिकोभोऽपि स्यात्, न
चेष्टापत्तिः । तादृशज्ञानस्यैकत्र दण्डाद्यौ धर्मिणि विरुद्धा-
भयप्रकारकतया रक्तत्वादिनिश्चयत्वासम्भवात् । विशेषणान्त-
रविशेषणतापन्नधर्मिकसंशयस्य चानुभवविद्वत्तया तत्र सं-
शयत्वोपगमासम्भवाच्च । अत एव च केवलं विशेष्ये
विशेषणमिति रीत्या रक्तदण्डवानितिज्ञानेऽपि उक्तसंशयः का-
र्यसहसृत्तितया प्रतिबन्धक इति वदन्ति । न च तत्र
संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसाधारणधर्म एव
तत्प्रतिबन्धतापच्छेदकोऽस्तु तावदेव तत्र संशयानन्तरतद्विशि-
ष्टवैशिष्ट्यबोधधारणे तत्र तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुचितमिति
वाच्यम् । तत्संशयद्वितीयक्षणे कथञ्चित्प्रकारकनिश्चये तद्वि-
तीयक्षणे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यधीनिर्वाहाय विशिष्टवैशिष्ट्याधिपयता-
भिन्नवैशिष्ट्याविषयताया एव संशयप्रतिबन्धतापच्छेदकत्वं
वाच्यमितिनिश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादेतुत्वे संशयोत्तरं
विनापि निश्चयं विशिष्टवैशिष्ट्यधीप्रसङ्गात् । न च यत्र
दण्डे रक्तत्वस्य संशयः पुरुषे च दण्डस्यानुमितिसामग्री
रक्तेतरदण्डस्य पुरुषे वायमहश्च तत्र संशयसत्त्वेऽपि कथलं विशेष्ये
विशेषणमित्यादिरीत्या रक्तदण्डवानुपपन्न इत्याद्यनुमित्युत्पत्ते-
कथं तादृशबोधे संशयप्रतिबन्धकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षं
प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकताया वक्तव्यत्वात् । अलौकिकत्वमपि
तत्र विशेषणं देयं संशयसत्त्वेऽपि लौकिकसन्निकर्षात्प्रकृतदण्डवा-
नितिज्ञानोत्पत्तेः । लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या विपरीतज्ञानविरो-
धतयेव च विशेषणधर्मिकलौकिकप्रत्यक्षात्मकसंशयस्य ना-

पत्तिः । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधव्यावर्तकविशेषणानव-
च्छिन्ने ऽपि विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या बोधे विशेषणे तद्वि-
शेषणसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि दण्डो रक्तो न वेति
संशयबलादितरवाधाद्युपनोतरत्वादिविशेषितदण्डायनुमितौ र-
क्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य तादृशसन्देहानन्त-
रजातरक्तत्वादिविशेषितदण्डादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे विशि-
ष्टवैशिष्ट्यावगाहिताप्रसङ्गस्य च कारणाय तद्वुद्धौ
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुताकल्पनमावश्यकम् ।
यत्तु निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे निश्चयत्वघटकयो-
स्तदभावाप्रकारकत्वतत्प्रकारकत्वदलयोर्विशेषणविशेष्यभावे वि-
निगमकाभावेन कारणताबाहुल्यमिति तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन
संशयस्य प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचितं यत्र संशयद्वितीयक्षणे
स्मरणादिरूपस्तन्निश्चयस्तत्र द्वितीयक्षणे संशयनाशे सत्येव वि-
शिष्टबोध उपेयत इति । तदसत् । तथा सति तुल्ययुक्त्यानुमित्या-
दावपि लिङ्गादिसन्देहस्य तदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वापातात् निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताघटितानुमितिलक्षणे ऽस-
म्भवापत्तेः । यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति निश्चयत्वेन
हेतुत्वे विशेषणसंशयजन्यविशिष्टसंशयानुपपत्तिरिति बाधकं
तदप्यकिञ्चित्करम् । दण्डत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनि-
श्चयरूपकोटितावच्छेदकावच्छिन्नप्रसिद्धिस्थल एव चैत्रीयो
दण्डो रक्तो न वेतिविशेषरूपावच्छेदेन रक्तत्वाभावावगाहि-
संशयाद्रक्तदण्डवाच्य वा चैत्र इति विशिष्टसंशयोदयात्
तथाविधनिश्चयस्य तादृशसंशयाविरोधित्वात् । यत्तु
तत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यैव विशिष्टकोटेरवगाही
संशयो न तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीति समाधानम् । त-
दसत् । धर्मिणि रक्तत्वादिविशेषितदण्डादेरुक्तीत्या भा-
नसम्भवेऽप्यभावांशे विशिष्टप्रतियोगिनो वैशिष्ट्यभाननियमात् ।
अभावांशे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिवैशिष्ट्यभानस्यावश्यकत्वा-
च्चदुपपत्तेर्दाशितप्रकारं विना असम्भवात् । न च लौकिक-
प्रत्यक्ष एवाभावांशे तद्धर्मविशेषितप्रतियोगिनि प्रकारतया
भासमाने तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियम इति सं-

शये कोट्योक्षपनमादेव भानाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहनसम्भव
 इति वाच्यम् । दण्डसामान्याभावस्यैव रक्तत्वाद्युपलभितप्र-
 तियोगिकत्वाद्भावांशे रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादेरुपप्रतियोगेवैशि-
 ष्ट्यानवगाहने तारशसंशयस्य दण्डादिसामान्याभावावगाहितया
 दण्डवानेनिविशिष्य निश्चयवशायां दण्डादौ रक्तत्वादिसं-
 शयाद्विशिष्टसंशयानुपपत्तारेत्यधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् । रक्तो
 दण्डो नयेति संशयानुव्यवसाये च रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादि-
 रूपावेदयप्रकारेण न ज्ञानभानं किं तु दण्डादेविशेषणतानापन्नरक्त-
 त्वादिप्रकारत्वेनैवेति न तदनुपपत्तिरिति संशेयः । विशिष्ट-
 वैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणताघच्छेदकप्रकारकसंशयान्यत्वेनैव हे-
 तुता न तु तारशसंशयान्यज्ञानत्वेनेति संशयान्यत्वविशिष्टज्ञानत्व-
 रूपनिश्चयत्वाच्चिद्विप्रकारणताघटितलक्षणस्य न तत्रादिव्याप्तिरिति
 समाधत्ते ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिना ज्ञानत्वस्याप्रवेशादित्यन्तेन ।
 ज्ञानत्वस्याप्रच्छेदकभावाप्रवेशे हेतुगर्भविशेषणं न्यूनवृत्तेरिति ।
 न्यूनवृत्तित्वं चाप्रच्छेद्यत्वाभिमतहेतुताया अव्यापकत्वम् । ज्ञा-
 नत्वानिवेशे ऽनुद्विधसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षापत्तिः
 स्मृतावेवोद्बोधकस्य हेतुतया प्रत्यक्षे च तद्विरहस्याकिञ्चि-
 त्करत्वात् तेन विनापि ज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षजननादिति
 तु न वेद्यम् । अगत्योद्बोधकासमवधानविशिष्टसंस्कारत्वाभाव-
 स्यावच्छेदककोटौ प्रवेशेन तदापत्तेरोरणीयत्वात् । कालान्त-
 रे उद्बोधकसमवहितसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्मरणनि-
 र्वादाय संस्कारभेदमुपेत्य विशिष्टसंस्कारत्वाभावानुभावनम् ।
 उद्बोधकसमवहिते संस्कारे च विशेषणाभावाद्विशिष्टसंस्का-
 रत्वाभावः सुलभः । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तूद्बोधकाभावाविशिष्ट-
 संस्कारभेद एव निवेद्यः । अत एव ज्ञानत्वाप्रवेशे लाघवासम्भवेन
 न्यूनवृत्तित्वमेव तदनिवेशप्रयोजकतयाऽभिहितम् । तद्विषयकगु-
 णानां हेतुत्व इति न्यूनवृत्तित्ताप्रकाशनाय तद्विषयकगुणानां
 विशिष्टविशेषणावगाहिनामिच्छाद्वेषकृतिसंस्काराणाम् । ननु वि-
 शिष्टविषयकच्छादिस्थलेऽपि तज्जनकाविशिष्टज्ञानस्यावश्यकत्वात्
 सर्वत्र ज्ञानमेव हेतुर्न त्विच्छादिकमित्याशङ्क्यामिच्छादेर्वि-
 शिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वे हेतुमाह ज्ञानोपरमेऽपीत्यादिना । ज्ञा-

नोपरमेऽपि इच्छादिजनकविशिष्टज्ञाननाशेऽपि । विशिष्टविषयो-
पधानेनेति । रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिरूपविषयप्रकारेणेत्यर्थः ।
इच्छाद्वेषयोः साक्षात्कारादित्यन्वयः । रक्तदण्डमिच्छामि रक्तदण्डं
द्वेषामि इत्याकारकेच्छाद्वेषसाक्षात्कार इच्छात्वादिप्रकारक इच्छादि-
द्वितीयक्षणोत्पन्नेच्छात्वादिनिर्विकल्पकार्वाचिच्छात्तृतीयक्षण एव उत्प-
त्स्यते तत्पूर्वक्षण एव जनकज्ञानं नश्यतीति न विशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हीच्छाप्रत्यक्षाव्यवहितप्राक्क्षणे ज्ञानसत्त्वमिति इच्छादिकमेव हि तत्र
हेतुः । यदि चेच्छात्वादिनिर्विकल्पकेऽपि विशिष्टविषयप्रकारेणच्छा-
दिकं भासते तथा च तदेव निर्विकल्पकमिच्छांशे विशिष्टवैशिष्ट्ययो-
धात्मकमिच्छासाक्षात्कारपूर्वं स्थास्यतीति तादृशज्ञानस्य न व्यभि-
चारः अत एव नरसिंहाकारकं तन्निर्विकल्पकमिति सिद्धान्त
इत्युच्यते तदापि यत्र विशिष्टविषयकफलसाधनताज्ञानं प्र-
थमं तदुत्तरं च फलेच्छा तदनन्तरं च विशिष्टोपायविषयि-
णीच्छा तत्रेच्छात्वनिर्विकल्पकरूपे विशिष्टविषयकेच्छासाक्षात्कारे
एवं द्विष्टसाधनताज्ञानानन्तरजातफलद्वेषजन्योपायद्वेषविषयकसा-
क्षात्कारे च ज्ञानस्य व्यभिचारो दुर्धार एव द्विक्षणस्थायिनो ज्ञानस्य
तत्पूर्वक्षण एव नाशादिति भावः । कृतिसाक्षात्काराव्यवहितपूर्वं च
ज्ञानस्य विनश्यदवस्थस्यापि सत्त्वं सम्भावितमपि नेति सूचयितुं
स्वातन्त्र्येण कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारं दर्शयति कृतेष्वेति । अत्रापि
विशिष्टविषयोपधानेनेत्यनुपज्यते । ननु विशिष्टबुद्धौ विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुतया विशेषणज्ञानं विना विषयविशिष्टकृत्यादिसा-
क्षात्कार एव न भवितुमर्हतीति अगत्या तत्पूर्वं विषयस्मरणमेव
कल्पनीयम् । तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्यावच्छि-
न्नस्यापि न तत्र व्यभिचार इत्यत आह विशेषणेति । ज्ञानोपरमेऽपी-
त्यनुपज्यते । रक्तत्वादिरूपविशेषणज्ञाननाशेऽपि रक्तत्वादिविषयका-
द्रक्तत्वादिविशिष्टदण्डादिविषयकसंस्कारादेव तादृशविशिष्टविषय-
कस्मरणात्पत्तेरित्यर्थः । तथा च तत्र व्यभिचारभयेन विशेषणज्ञा-
नस्यापि विशेषणविषयकत्वेनैव विशिष्टधीहेतुता वाच्या तथा
च विशेषणविषयककृत्यादित एव विषयविशेषितकृत्यादिसाक्षात्का-
रसम्भवात् ज्ञानापेक्षेति विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावपि विशिष्टविषयक-
गुणमात्रस्य हेतुत्वम् इत्थं च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिसंस्कारा-

विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विनैव तादृशस्मरणनिर्वाहोऽस्मि-
 ति भावः । एवमुपनायकज्ञानस्यापि सविषयकत्वेन हेतुतातो न
 विषयोपनयार्थं ज्ञानापेक्षेति बोध्यम् । अनुबुद्धसंस्कारात् उपनीत-
 मानवारणाय ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुतायामविशिष्टसंस्कारत्वाभावादिः कालान्तरी-
 णोद्बोधकसमवधानविशिष्टसंस्कारादुपनीतभामानुपगमे कृतिवि-
 द्यात् ततः स्मरणोत्पादे क्षणैकविलम्बेनैवोपनीतभाननिर्वाहात् ।
 न च स्मरणकल्पने गौरवादिशिष्टसंस्कारत्वाभावनिवेशनमेवोचि-
 तमिति बाध्यम् । उद्बोधकानामननुगततया तदभावसहस्य
 निवेशनीयतया महागौरवात् लघुरूपेण कारणतासिद्धौ तन्नि-
 र्वाहकस्मरणकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अत
 एव निर्विकल्पकादिस्मरणकल्पनेन विशेषणधियोपि विशे-
 षणज्ञानत्वेन हेतुत्वप्रमे व्यवस्थापयिष्यते इदानीं तु नि-
 र्विकल्पकस्मृतिर्न सिद्धान्तसिद्धा कृत्याविज्ञात्कारभ्रान्तय
 विषयस्मरणं विनैवानुभवसिद्ध इत्याशयेन विशेषणज्ञानादि-
 हेतुतायां ज्ञानत्वाप्रवेशोऽभ्युपगत इत्यवधेयम् । अनुमितावपि
 सविषयकत्वमात्रेण न कुतो हेतुत्वमित्याकाङ्क्षायामाह इच्छा-
 दित इति । व्याप्यवत्पक्षविषयकेच्छादित इत्यर्थः । ज्ञा-
 नस्य चिरान्तरितत्वाविरहेण कदाचिदिच्छादेरनुमित्युत्पादक-
 तायामिष्टासत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह संस्काराच्चेति । व्याप्यवि-
 शिष्टपक्षविषयकसंस्काराच्चेत्यर्थः । ननु विशिष्टैशिष्ट्यबोधा-
 दिहेतुतायामनुबुद्धसंस्कारान्यत्वव्वनुमितिहेतुतायामपि ज्ञानत्व-
 मुपेक्ष्य संस्कारस्येच्छादेरव्यावर्तनाय तदन्यत्वमेव किं न नि-
 वेद्यत इति तदस्यप्रभे उत्तरयति संस्काराद्यन्यत्वस्येति ।
 भगत्या तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकगुणहेतुतायामवच्छेदक-
 गौरवसहिष्णुतेति भावः । अतिव्याप्तिशङ्क्या तु संस्कारा-
 द्यन्यत्वस्येत्यादिग्रन्थो नावतरति । संस्काराद्यन्यत्वेनानुमिति-
 हेतुत्वेऽपि उभयत्रैकरूपेणाहेतुतयातिव्यातेरववकाशत्वात् । ज्ञानत्व-
 यदितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितलक्षणे ऽसम्भवशङ्कानिरासपरो-
 ५० ग्रन्थ इत्यप्याहुः ॥

परामर्शप्रत्यक्षं प्रत्यनुमिताविव परामर्शत्वेन हेतुता परामर्शं

विना तत्प्रत्यक्षानुदयादित्यभिमानमूलां परामर्शप्रत्यक्षातिव्याप्ति-
शङ्कां तत्र तेन रूपेण हेतुतां निराकुर्वाणो निरस्यति न चेति ॥

(दी०) न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः
प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचित् ज्ञाना-
दिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न तु यावानेव तत्त-
दितरत्वादिविषयानिष्ठो धर्मस्तेन तद्विषयत्वेन कार्यकारण-
भावः मैत्रावलोकितचैत्रनिर्मितनीलेतरघटताद्विषयकत्वादिना त-
त्त्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गान्मानाभावादन्यथोपपत्तेश्च ॥

(गा०) परामर्शादिप्रत्यक्षे साध्यव्याप्यहेतुप्रकारकपक्षविशे-
ष्यकसशयान्यज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वेन हेतुतां निराकर्तुं वस्तुगत्या
यद्यत्प्रत्यक्षनिरूपितविषयनिष्ठहेतुतावच्छेदकं तन्निर्धारयति सामा-
न्यत इत्यादिना । सामान्यतः प्रत्यक्षत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने
प्रत्यक्षे । विषयत्वेनेति । विषयतायाः स्वाभयविषयादिभेदेन भिन्नत्वे-
ऽपि विषयतात्वमनुगमकं कारणस्य प्रत्यासत्तिस्तादात्म्यं कार्यस्य
लौकिकसन्निकर्षजज्ञानीयविलक्षणविषयता । अत एवातीतादिविषय-
स्य न प्रत्यक्षविषयत्वं कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तिविषयरूपका-
रणस्य तत्र तादात्म्येवासम्बद्धत्वात् । अव्यवहितप्राक्क्ष-
णवृत्तिकारणसम्बन्धस्य कार्यसम्बन्धप्रयोजकत्वात् । अतीता-
नागतघटादिरूपविषये कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तिचक्षुःसंयो-
गादेरसत्त्वे अतीतानागतशब्दादिरूपविषयविशेषादाविन्निवृत्तसम्ब-
धायतत्संगुक्तसमवाययोः सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षस्य विषयतयोत्प-
त्तिवारणाय विषयस्य हेतुत्वमावश्यकम् । यदि चाव्यवहितप्राक्-
क्षणावच्छिन्नकारणसम्बन्ध एव कार्योत्पत्तिप्रयोजको न तु तादृश-
क्षणवृत्तित्वोपलक्षितकारणस्यापि सम्बन्धः तत्क्षणे प्रतिबन्ध-
कसमवहितस्यापि देशस्यान्यदेशावच्छेदेन तत्क्षणवृत्तिप्रतिब-
न्धकात्यन्ताभावस्यान्यकालावच्छेदेनाधिकरणतया तत्र द्वितीय-
क्षणे कार्यापत्तेः । एवं चातीतादिविषयस्य वर्तमानकाला-
सम्बन्धितयावच्छेद्याधिकरणसम्बद्धस्यैव चावच्छेदकतया
नित्यस्यापि सन्निकर्षस्य वर्तमानकालावच्छेदेन न तत्र

सत्त्वमिति । नातिप्रसङ्गः । अपेक्षमतीतादौ, विषये सामान्य-
 प्रत्यासत्त्यापि प्रत्यक्षे न जायेत, तत्र वर्तमानकालावच्छेदेन
 नित्यस्यापि सामान्यस्यासत्त्वादिति चेत् । कारणताघटकव्याप-
 पकत्वं द्विधा किञ्चिच्च यदा कार्यं तत्र तदव्यवहितप्राक्क्षणा-
 वच्छेदेन, कारणमित्येवं रूपं क्वचिच्च यत्र यदा कार्यं तत्र तद-
 व्यवहितप्राक्क्षणावृत्तिकारणमित्येवं रूपं यस्य कारणता प्रथमोक्त-
 व्यापकताघटिता तस्य प्राक्क्षणावच्छेदेन देशे सत्त्वमेव कार्योत्प-
 त्तिप्रयोजकं यस्य कारणता द्वितीयव्यापकताघटिता प्राक्क्षणा-
 वृत्तेस्तस्य यदा कदाचिद्देशे, सत्त्वं देशे कार्योत्पादप्रयो-
 जकं लौकिकसन्निकर्षादेः प्रत्यक्षहेतुतायां च प्रथम-
 व्यापकत्वं सामान्यप्रत्यासत्त्यावेस्तद्धेतुतायां च द्वितीयमिति
 नार्ताताविधिषयस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रसङ्गो न वा सामान्यप्र-
 त्यक्षानुपपत्तिरित्युच्यते तदापि पूर्वक्षणावच्छिन्नसन्निकर्षादि-
 यनाशकाले तत्प्रत्यक्षापत्तिधारणाय विषयस्य कार्यसद्भावेन
 हेतुत्वमायदयकम् । यदि च विषयनाशोत्पत्तिकालेऽपि
 प्रत्यक्षमिष्यते सम्यग्द्वं वर्तमानं च गृह्याने चक्षुरादिनेति प्रवा-
 दस्तु प्राक्क्षणे वर्तमानतापरः अत एवाशुविनाशिसुखादिप्रका-
 रकलौकिकप्रत्यक्षस्य सुखाद्युत्पादवृत्तीयक्षणे निर्वाहः विशेषण-
 ज्ञानस्य हेतुतयोत्पत्तिक्षणे तद्विरहेण द्वितीयक्षणे तद्विशिष्टवृत्त्य-
 सम्भवादित्युच्यते तेषां प्रत्यक्षविशेषे विषयविशेषस्य हेतु-
 ताया व्यवस्थापनीयतया यद्विशेषे यद्विशेषस्य प्रयोजकता
 तत्सामान्ये तत्सामान्यस्येति नियमात्सामान्यकार्यकारणभाव
 आवश्यकः । तत्तद्विषयकेति । तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षत्वाव-
 च्छिप्तं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतेत्यर्थः । ॥ चेद्विशेष-
 पकार्यकारणभावो निष्प्रामाणिकः तत्तद्व्यक्तिविषयकप्रत्यक्षस्य स-
 न्निकर्षादिशालिव्यक्तन्तरे इष्टत्वात् यावतीषु सन्निकर्षादिघटि-
 तसामग्रसिम्बधानं युगपत्तावद्व्यक्तिभासकसामग्र्या तावद्व्यक्ति-
 विषयकस्यैकस्यैव प्रत्यक्षस्योत्पत्तेरिति वाच्यम् । तद्व्यक्तिमे-
 वेनेन्द्रियसन्निकर्षादिघटितसामग्र्यमेव निर्वाहय तद्व्यक्तित्वेन वि-
 षयस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा तत्तद्व्यक्तिविषय-
 साधारणधर्मपुरष्कारेणैव हेतुतया तद्व्यक्तिमा-

सकसामग्र्या एतद्व्यक्तिभासकसामग्रीतो वैलक्षण्यासम्भवात् । तादृशहेतुतासत्त्वे तादृशसामग्र्याः पृथक्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
घटितत्वेनैव वैलक्षण्यात् । तद्वैलक्षण्याच्च तद्व्यक्तिविषयक-
बाधग्रहाभावादिघटितायाः समवायेन तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टप्र-
त्यक्षसामग्र्या विषयतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्री-
मत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टायाः समवायेन तत्तद्व्यक्तिविषयकविशिष्टबु-
द्ध्युत्पादप्रयोजिकाया व्यक्त्यन्तरमात्रे सन्निकर्षदशायामप्यात्मनि
सत्त्वेन तदानीमात्मनि समवायेन तादृशबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
न च सन्निकर्षस्यैव तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वमस्तु ताव-
नाप्यन्यव्यक्तिमात्रवृत्तिसन्निकर्षवति काले विषयतया तद्व्य-
क्तिप्रत्यक्षोत्पादकसामग्रीविरहः सुघटः तदानीं तादृशव्यक्तिस-
न्निकर्षाभावादिति वाच्यं गुरुणा तत्तद्व्यक्तिसन्निकर्षत्वेन हेतुता-
पेक्षया लाघवात्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुताया एवोचितत्वात् ।
न चोक्तकाले तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्य विषयस्य सत्त्वेन तद्व्यटि-
तसामग्र्याक्षतैवेति न विषयतया तद्व्यक्तिप्रत्यक्षोत्पादकसाम-
ग्रीविरह इति विशिष्य विषयहेतुतया नोक्तातिप्रसङ्गवारणस-
म्भव इति वाच्यम् । एकाधिकरणप्रत्यासन्नकारणतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वात्तादात्म्यसम्बन्धेन तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नसम्बन्धिन्यां तत्तद्व्यक्तौ समवायादिना ऽप्रत्यासन्न-
स्येन्द्रियसयोगादेः सत्त्वेऽपि उक्तसामग्रीविरहात् । यदि च त-
द्धर्मघटितधर्मावच्छिन्नजनकसामग्री तद्धर्मवत्ताप्रयोजकसामग्री-
समवहिता कार्यं जनयति अत आत्मनि तद्व्यक्तिविषयकज्ञा-
नजनकसामग्र्यां तद्विषयकत्वप्रयोजकसमवधानमपेक्षणीयं प्रत्य-
क्षस्य तद्व्यक्तिविषयकत्वप्रयोजकत्वं च तद्विषयतानियामकसाम-
ग्र्यास्तद्व्यक्तित्वसामानाधिकरण्यम् उक्तस्थले चेन्द्रियसन्निकर्षादौ
तदभावात्तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रत्यक्षाहेतुत्वेऽपि नोक्तापत्तिरित्यु-
च्यते तदापि तत्तद्व्यट्यादिव्यक्तिवृत्तितद्रूपाद्यात्मकविशेषण-
धीघटिता सामग्री तद्विशिष्टबुद्धिजनने तद्व्यट्यादिरूपविशे-
ष्यभासकसामग्रीसापेक्षा वाच्या । व्यक्त्यन्तरभासकसन्निक-
र्षादिघटितसामग्रीतस्तद्व्यक्तिभासकसामग्र्या अविशेषे च व्यक्त्यन्त-
रमात्रसन्निकर्षदशायामपि तद्व्यक्तिगतरूपादिज्ञानात्तद्विशिष्टबु-

व्यापत्तिरुच्यते । न हि तद्व्यापत्तिरन्यथावच्छेदकमर्थं
 तद्व्यापत्तिरन्यथावच्छेदकमर्थं प्रविष्टं येनोक्तप्रयोजकापेक्षया
 नातिप्रसङ्गः स्यात् । तथा सति तत्प्रकारकप्रमाद्यसंग्रहप्रस-
 ङ्गादिति तत्तद्व्यक्तित्वेन विषयहेतुत्वमावश्यकम् । तद्व्यक्ति-
 विषयकत्वरूपकार्यतावच्छेदकोपलक्षितप्रत्यक्षस्य समूहात्मनः
 प्रत्यक्षविषयतासम्बन्धेन व्यक्त्यन्तरे उत्पत्तावपि तद्विशिष्टस्यानु-
 त्पत्तेर्न तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नहेतुतायां व्यभिचारः तादृशकार्यता-
 वच्छेदकविशिष्टसमानाधिकरणाभावघटितव्यापकतायां भक्ष्यता-
 त् । तद्व्यक्तिवृत्तिविषयतात्वेनैव कार्यतावच्छेदकसम्बन्धव्यो-
 पगमात् व्यभिचार इत्याहुः । ननु परामर्शत्वपरामर्शप्रत्यक्ष-
 त्वयोरतिसामान्यातिविशेषोक्तत्वरूपवद्भिर्भावेऽपि मध्यविधकार्यकार-
 णभावस्तेन रूपेणापीति शङ्कामपाकर्तुं मध्यविधकार्यकारणभावस्य
 प्रामाणिकत्वे तदवच्छेदकं विशिष्टानात्मकं लघु रूपं दर्श-
 यति कदा चिदिति । तादृशकार्यकारणभावस्य निर्मुक्तिकत्वं
 कदाचिदित्यनेन सूचितम् । एवमप्यतीन्द्रियाणां गुदत्वाद्दृ-
 ष्यभावनास्थितिस्थापकानां प्रत्यक्षस्य चक्षुरादयोऽप्यपेक्षा-
 दीनां च चक्षुरादिना ग्रहणस्य च धारणाय योग्यजातीयानां
 स्वविषयकप्रत्यक्षे हेतुत्वकल्पनमावश्यकं तथा सति यावद्विशेषका-
 णबाधेनातीन्द्रिये विषयतया प्रत्यक्षधारणसम्भवात् । तथा-
 प्यादिपद्माद्यघटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिना कार्यकारणभावोऽतिनि-
 र्मुक्तिक एव । वस्तुतस्तु अतीन्द्रियाविषयाणां तादात्म्येन प्रति-
 बन्धकत्वकल्पनयैवातिप्रसङ्गवारणे योग्यजातीयानां ग्रहणं न
 प्रत्यक्षहेतुता अन्यस्वयमूहनीयम् । इदानीं प्रतिबन्धक-
 दर्शयन् परामर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतां निराकरोति न
 त्विति । तत्तदितरत्वादिरिति । व्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधर्मताविषय-
 कत्वज्ञानत्वसंज्ञायेतरत्वादिघटित इत्यर्थः । घटतद्विषयकत्वा-
 दिना घटत्वतत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वादिना । ननु हेतुत्वस्य प्रा-
 माणिकत्वे गौरवं न बोधयेत्यत आह भानाभावादिति । ननु
 परामर्शादिशून्यकाले तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नपक्षधारणान्यथानुपप-
 त्त्या परामर्शादिप्रत्यक्षे परामर्शत्वादिना कारणत्वकल्पनमा-
 वश्यकमित्यत आह अन्वयोपपत्तेरिति । प्रत्यक्षविषयताप्रयो-

जिकाया विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षोत्पादकसामग्र्या विषय-
निष्ठतद्धर्मसामानाधिकरण्यरूपात् प्रत्यक्षविषयतायास्तद्धर्मसामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकादेव तत्तद्धर्मवद्वृत्तिविषयताकप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नोत्पत्तिनियमोपपत्तेरित्यर्थः । अत एव प्रयोजकसमाज-
नियम्यधर्मान्तराणामपि न कार्यतावच्छेदकत्वमिति भावः ॥

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिस्मरणे तादृशनिश्चयत्वेन हेतु-
त्वात्तद्व्याप्तिरिति शङ्कते अथेति ।

(दी०) अथ विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः । न चोपेक्षान्य-
त्वेन तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिश्राक्षुपत्वादिना सङ्क-
रप्रसङ्गात् आंशिकत्वोपगमाच्च ॥

(गा०) विशिष्टस्मरणे व्याप्यविशिष्टप्रत्यक्षस्मरणे । न च स्मृ-
तिजनकतायाम् अप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यानिवेशादनुमितौ च
तन्निवेशात्सैकरूपेणोभयत्र हेतुतेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
अनुमितिजनकतायामप्रामाण्यज्ञानाभावनिवेशे विशेष्यविशेषण-
भावे विनिगमनाविरहोदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पृथक्कारणत्वोप-
गमात् । अथ धूमत्वादिनैकधूमादिविषयकज्ञानात्तेन रूपेण धू-
माद्यन्तरस्मरणधारणाय तत्तद्धूमादिव्यक्त्यवगाहित्वमपि स्मृतिज-
नकतावच्छेदके प्राविष्टं न त्वनुमितिजनकतावच्छेदकतायामिति क-
थमवच्छेदकतापर्याप्तघटितलक्षणेऽतिव्याप्तिः न च पर्याप्त्यनिवे-
शाभिप्रायेणैव तदभिधानं न चोपेक्षान्यत्वेनेति शङ्कानवतारात् न
च समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्येवानतिप्रसङ्गे तत्तद्व्यक्तिविषयक-
त्वस्य स्मृतिजनकतायां न निवेश इति वाच्यं । वह्निव्याप्यधू-
मत्वादिप्रकारकविषयतात्वेन विषयतायाः कार्यकारणसम्बन्ध-
त्वोपगमे कारणतावच्छेदकगर्भे व्याप्यादिविषयतानिवेशे प्रयो-
जनविरहेण तद्रूपावच्छिन्नजनकताघटितोक्तलक्षणस्यातिव्याप्यन-
वकाशात् । उक्तविषयतायाः सम्बन्धत्वेऽप्यभावत्वादिनाभावा-
न्तरस्य व्याप्तिशरीरे यत्र भानं तत्रापराभावादिविषयकस्मरणाप-
त्तिर्दुर्वारैवेति तत्तद्व्यक्तिविषयतात्वेनैवाभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताः
स्मृतिजनकतायां निवेशनीयाः न त्वनुमितिजनकतायामित्यतिव्या-
प्तिरसङ्गतेवेति चेन्नायत्साध्यव्याप्ययहेतुविशिष्टयद्गमिद्विषयकं सर्व-

मेव ज्ञानं तत्तत्प्रकारेण तद्वर्माध्याशेषव्यक्तिविषयकं तत्साध-
 व्याप्यतद्हेतुविशेषतद्वर्माज्ञानस्य तादृशस्मृतिहेतुतायां तत्तद्वर्मा-
 विषयकस्यस्याध्यावर्तकत्वेनानिवेशात्तादृशपरामर्शहेतुताघटितलक्ष-
 णाभिप्रायेणेवेतद्विव्याप्यमिधानात् । आतिघटितलक्षणस्ये-
 वानीमकरणात् । न च तादृशस्थलेऽपि नानासाधनादि-
 प्रकारेण नानाधिकरणाधवगादिज्ञानस्य षड्यधिकरणादेयं-
 त्साधनादिप्रकारेण तद्विषयता तत्तत्साधनादिव्यक्तिभिन्नत-
 द्विषयसाधनादिप्रकारेण तद्विषयाधिकरणादिव्यक्त्यन्तरविषय-
 कस्मरणाद्यतिर्दुर्वारैवेति तत्तद्व्यक्तिप्रकारतानिरूपिततत्तद्व्यक्तिविशे-
 ष्यतानां विशिष्य कार्यकारणभावे निवेशनमावश्यकमिति वाच्य-
 म् । तत्स्थलीयपरामर्शस्य तत्स्मरणनिष्ठकार्यतायच्छेदकान्ते
 तत्तत्साधनादिव्यक्तिप्रकारतानिरूपिततत्तत्साधनाधिकरणव्यक्तिवि-
 षयतानां विशिष्टनिवेशादेव स्मृतौ यैषरीत्येन भानवारणात्
 कारणतायच्छेदककोटौ तत्तद्व्यक्तिविषयतात्वेन विषयतानिवेशे
 प्रयोजनविरहात् तावतैव च शङ्कितातिव्याप्तिस्तद्वृत्तेः । परे तु
 यद्युपमिति विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय कारणतायच्छेदकत्वपर्याप्तेः
 परामर्शत्वांशे निवेशनमावश्यकमिति मन्यते तदपि परामर्शत्व-
 शरीरे वा या विषयताः प्रविष्टास्तदन्यविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्यैव प-
 रामर्शत्वपर्याप्तायच्छेदकताकत्वमेव लक्षणप्रविष्टकारणतायां नि-
 वेदं लाघवात् न परामर्शत्वघटका यावन्तः पदार्थास्तदन्य-
 पदार्थानवच्छिन्नत्वम् अधिकमेव निवेशे गौरवात् पदञ्चोपमिति-
 विशेषे हेतुतायच्छेदकेऽधिकविषयतानिवेशादेव नातिव्याप्यव-
 काशः स्मृतिकारणतायच्छेदे च तत्तद्विषयायामधिकानां निवे-
 शेऽप्यधिकविषयतानामनिवेशात्तत्तद्व्यक्तिविशेषात्तद्व्यक्ति-
 तिरिक्तविषयतानवच्छिन्नत्ववत् उपेक्षान्यत्वानवच्छिन्नत्वमपि
 निवेश्यमित्याशयमूलायाः शङ्काया न चेत्यादिना निरास-
 इत्याहुः । अथ तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्का-
 रत्वेन हेतुतयैव स्मृतैर्विषयनियमे ज्ञानत्वेनैव स्मृतित्वावच्छिन्नं
 प्रति हेतुता न तु तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकनिश्चयत्वेनेति
 कथमिति न्यासिः । न चैवं तत्संशयात्तत्स्मरणवारणाय तत्र
 स्मृतौ तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सं-

स्कारस्य तद्धर्मिकतद्धर्मप्रकारकस्मरणे तद्धर्मिकतदभावप्रकारका-
न्यतद्धर्मिकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुतयैव तद्गोचरसंशया-
त्तत्स्मरणापत्ययोगात्संशयजन्यसंस्कारस्य विरोधिप्रकारकत्वनि-
यमादिति चेन्न । संस्कारस्य संस्कारत्वेनैव हेतुता ज्ञानस्य
तु तद्गोचरस्मृतौ तत्तन्निश्चयत्वेनेत्यस्यापि सम्भवेन विनिग-
मकामाघात् ज्ञानहेतुतायामपि विषयादिनिवेशस्याप्रत्याख्येय-
त्वात् । न च तद्गोचरज्ञानजन्यस्य संस्कारस्य कालादिना
नाशे अन्यगोचरसंस्कारात्तद्गोचरस्मरणधारणाय संस्कारहेतुतायां
विषयनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । संस्कारहेतुतायां
विषयानिवेशोऽप्युक्तस्थले तन्निश्चयरूपकारणव्यापारविरहेण त-
त्स्मरणापत्यसम्भवात् । वस्तुतो ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गो-
चरस्मृतौ तद्गोचरनिश्चयत्वेन हेतुत्वसिद्धौ तन्निर्वाहकतया
व्यापारिभूतसंस्कारकल्पना संस्कारे प्रमाणान्तराभावादिति कथं
संस्कारेण तद्गोचरनिश्चयत्वावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धिर्यतस्तद्रू-
पावच्छिन्नमहेतुः स्यात् । न हि यदुपजीव्य यत्सिध्यति
तत्तद्व्याघातकम् । एतेन संस्कारहेतुतायां विषयानिवेशे त-
दंशे उपेक्षात्मकज्ञानजन्यादन्यगोचरसंस्कारात् तत्स्मरणापत्ति-
धारणाय तत्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारत्वेन हेतुत्वमावश्यक-
मिति ज्ञानहेतुतायां विषयनिवेशो व्यर्थ इत्यपि प्रत्युक्तम् । फलव्या-
पारौ प्रति करणस्यैकेनैव रूपेण हेतुतेति प्राचीनसम्मतनियमा-
नुरोधेन ज्ञानस्य स्मृतिजनकतायां विषयनिवेशनमावश्यकमित्यपि
चदन्ति । यत्तु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्मृतिहेतुता तद्विषयरुस्मृताबु-
द्बोधकविशेषाणां हेतुताया आवश्यकत्वात्तत एव विषयनियमो-
पपत्तेः उद्बोधकानां फलफलकल्प्यत्वात् । न च सम्यग्निधपदज्ञाना-
दीनामनुगतरूपेणैव तत्तद्गोचरस्मृतिहेतुतया तद्गोचरज्ञानं वि-
नापि तत्स्मरणापत्तिरिति वाच्यम् । तत्सम्यग्निधत्वेन गृह्यते यत्तज्ज्ञा-
नस्यैव तद्विषयस्मारकतया तादृशोद्बोधकसमवधानस्थले तद्ज्ञान-
स्याप्यावश्यकत्वादिति । तदसत् । तथा सति ज्ञानत्वमा-
त्रेणापि ज्ञानस्य स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वापत्तेः । उद्बोध-
केन ज्ञानविशेषान्यथासिद्धौ कालान्तरे यज्ज्ञानस्योपयोगिता
तज्ज्ञानार्थं विशेषदर्शिनां शास्त्राप्ययनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । व-

स्तुतः स्मृतौ सम्बन्धिज्ञानस्य सम्बन्धावगाहितत्वेन न हेतुता वा
 सम्बन्धो येन रूपेण गृहीतः सम्बन्धाविषयकादपि तत्प्रकारकज्ञाना-
 त्सम्बन्धन्तरस्मरणात् । नापि सम्बन्धग्रहविषयतावच्छेदकावच्छि-
 ष्टाविषयकत्वेन सम्बन्धग्रहस्योपलक्षणतया भाविसम्बन्धग्रहविष-
 यकज्ञानस्याप्युद्बोधकतापत्तेः सम्बन्धग्रहे सामान्यतः पूर्वत्वम-
 स्यावर्तकं तज्ज्ञानपूर्वत्वं चाननुगतम् । सम्बन्धानुद्बोधे च पूर्वस-
 ष्टग्रहोऽप्यस्मारकः सम्बन्धोद्बोधका अप्यननुगता एवं च स्मृत्यु-
 पधायकसम्बन्धिज्ञानानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुता वाच्या तथा च
 यादृशसम्बन्धिज्ञानसत्त्वे यस्य पुंसो नियमतोऽनुभूतस्य यद्विष-
 यस्य स्मृतिस्तद्वस्तुज्ञानस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन नानाहेतुत्वकल्पनाम-
 पेक्ष्य तात्पुरुषीयतद्विषयस्मृतौ तद्वस्तुज्ञानत्वेनानुगतरूपेणैकहेतुत्व-
 कल्प्यते यत्पूर्वं च तद्विषयस्य नानुभवस्तत्कालीनतद्वस्तुज्ञानात्-
 स्य तद्विषयस्मृतिवारणाय च तद्वोचरस्मृतौ तद्विषयकनिश्चय-
 त्वेनापि हेतुत्वमावश्यकमिति विक् । उपेक्षाज्ञानात्स्मरणानुत्प-
 ष्या तदन्यत्वस्याप्यधिकस्य स्मृतिकारणतावच्छेदके निवेद्यतया
 नोपदर्शितनिश्चयत्वपर्यासावच्छेदकाकरणात्कत्वं स्मृताविति
 नातिव्याप्तिरिति शङ्कां निरस्यति न चेति । उपेक्षान्यत्वम् उपे-
 क्षात्वावच्छिन्नमेव तस्य तदा स्मृतिकारणतावच्छेदकघटकता
 स्यात् यद्युपेक्षात्वं स्मृतिजनकधीव्यावृत्तो जातिविशेषा स्यात्
 स्मृत्यजनकज्ञानत्वरूपस्योपेक्षाव्यवहारविषयस्योपाधेः स्मृतिज-
 नकतायां प्रवेशासम्भवात् स्मृत्यजनकान्यत्वस्य स्मृतिजनकत्वरूप-
 त्वात् । स्वस्य च स्यान्वच्छेदकत्वात् न हि तादृशजातिः श-
 क्यकल्पना जातिसङ्करादिदोषग्रास्तादित्याह उपेक्षात्वं हीति ।
 अत्र च जातित्वाभावाज्ज्ञाने, उपेक्षात्वस्य स्मृतिजनकतावच्छेद-
 कमेवप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन पक्षता । अथेत्यादिशङ्कितुर्मे-
 ऽपि स्मृतिजनकतावच्छेदकमेवप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संशय-
 त्वे तत्पृथक्कविरोधिप्रकारकत्वे चाप्रसिद्धत्वात् । तत्र जातित्वा-
 भावस्योभयमतसिद्धत्वेऽप्युक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
 सिद्धेर्वदेद्यत्वाभांदातः सिद्धसाधनं दोषः । अत्रोपेक्षापदप्रवृत्ति-
 निमित्तत्वेन पक्षता उपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि वा-
 दिनस्तस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपतया तद्व्यच्छिन्नान्यत्वस्य स्मृति-

जनकतावच्छेदकत्वासम्भवेन स्मृतेरनुमितिजनकतावच्छेदक-
 पर्याप्तजनकतावच्छेदकताकत्वाक्षतेः । अत्राप्यवच्छेदकावच्छेदेन
 साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाश्लेषादपि इत्यपि केचित् । तच्चिन्त्यम् ।
 उपेक्षात्वस्य जातित्ववादिना तस्योपेक्षापदप्रवृत्तिनिमित्तत्वानभ्युप-
 गमेऽपि क्षतिविरहात् अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽपि
 तत्र जातित्वाभावासिद्धेः तादृशादपि स्मृत्युत्पादाद्येत्यग्रिमं
 ग्रन्थासङ्गतेश्च । तद्रूपवतः स्मृत्युत्पादकत्वे तद्रूपनिष्ठस्मृतिजनकता-
 वच्छेदकभेदप्रतियोगितावच्छेदकताया एव विरोधित्वान्न तूपेक्षा-
 पदप्रवृत्तिनिमित्तताया इति । यस्तु स्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्मत्वेन
 पक्षता तादृशधर्मत्वं च तत्तज्ज्ञानान्यतरत्वादौ प्रसिद्धमिति
 तदसत् । एकांशे उपेक्षात्मकज्ञानस्यापि अन्यस्मृतिजनकतयोपेक्षा-
 त्वस्य स्मृतिजनकावृत्तित्वाप्रसिद्धेः अन्यथांशिकत्वोपगमाच्चेति या-
 धकासङ्गतः । स्वीययावद्विषयविषयकस्मृतिजनकावृत्तिज्ञानधर्मत्वेन
 तु पक्षत्वं सम्भवति । चाक्षुषत्वादिनेति । आदिना ज्ञानत्वव्याप्य-
 निश्चितजातिपरिग्रहः तत्तज्जातिनिरूपितसङ्करस्य च पृथगेव हेतुता
 बोध्या न तु मिलितस्य धैर्यार्थात् । तज्जात्यव्यापकत्वे सति
 तज्जातिव्यभिचारित्वे सति तज्जातिसामानाधिकरण्यं स-
 ङ्करः व्यापकत्वं तत्समानाधिकरणप्रतियोग्यसमानाधिकरणा-
 भावप्रतियोगित्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 वा । तज्जातिव्यभिचारित्वं च तज्जातिव्याप्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकतदभायसामानाधिकरण्यम् । यद्यपि व्याप्यजातिमत्पत्नित्ये-
 ऽपि कालिकादिसम्यग्धेन व्यापकजात्यवच्छिन्नस्य भेदो वर्तते
 व्याप्यजातेरपि व्यापकजातिशून्ये कालिकादिसम्यग्धेन वृत्तेर्वि-
 श्वजातेरपि कालिकादिसम्यग्धेन सामानाधिकरण्यमस्ति सम-
 वायेन चावच्छेदकत्वं वृत्तिश्च पक्षस्योपेक्षात्वस्य नोभयमते उ-
 पेक्षात्वस्योपाधित्वमते विशेषणताविशेषेणैव वृत्तेरिति स्वरूपा-
 सिद्ध्यापात्तिः । यस्तुतस्तु गुणगतजातिसङ्करस्य यत्र हेतुता
 तत्र साधनाप्रसिद्धिरेव गुणे जातिभिन्नस्यासमवायात् । समवा-
 यघटितचाक्षुषत्वसङ्करस्य क्वचिदपि प्रसिद्धिविरहात् । तथापि
 समवायवैशिकाविशेषणतान्यतरसम्यग्धेन तथात्वं बोध्यम् । अ-
 पवा समवायेनावच्छेदकत्वस्थाने समवायावच्छिन्नवच्छेदकता-

शून्यं यत्समवेतं तदन्यत्वं समवायेन तदभावादिमति समवा-
येन वृत्तिस्थाने समवायेन तदवृत्तित्वे सति यत्सम-
वेतं तदन्यत्वं तज्ज्ञानिसमानाधिकरणत्वस्थाने तज्ज्ञातिप्र-
वृत्तमवेतत्वं सति यत्समवेतं तदन्यत्वं च निवेशनीयमिति
नासिद्धिः । विशिष्टमेव पक्षस्य समवेतत्वे ऽसमवे-
तत्वे चाक्षतत्वात् । यदि चैतन्निरूपकजातिभेदेन भि-
न्नमेव तत्तज्ज्ञानानां विशिष्योपादानादिति चाभ्युपत्त्यादिसङ्करस्य
यत्र हेतुता तत्र व्याप्यजातौ व्याप्यधारणकं व्यभिचारिविशो-
षणं व्यर्थं चाभ्युपत्त्यादेर्व्याप्यजात्यप्रसिद्धेः तत्परित्यागे च
ज्ञानत्यागव्यापकतत्समानाधिकरणचाभ्युपत्त्यादेरिव चाभ्युपत्त्या-
द्यव्यापकतत्समानाधिकरणस्योपेक्षात्रस्यापि जातित्वं स्यादित्यप्र-
योजकत्वशङ्काप्राप्त इत्युच्यते तदा यज्ज्ञात्यव्यापकत्वे सति
यज्ज्ञातिव्यभिचारि यच्च तज्ज्ञातिसमानाधिकरणजातिरिति सा-
मान्यतो व्याप्या उपेक्षात्वे चाभ्युपत्त्यादिसमानाधिकरणजाति-
त्वाभावः साध्यः चाभ्युपत्त्यादिव्यापकज्ञानत्यागौ ज्ञान-
त्यागव्याप्यचाभ्युपत्त्यादौ च व्यभिचारधारणाय दुरु-
धम् । यस्तु नस्तु स्याव्यापकस्वव्यभिचारिजातित्वव्यापकवि-
रोधप्रतियोगि यच्च तद्भेदकूटं हेतुकृत्योपेक्षात्वादी जातिस-
ङ्कीर्णधर्मे जातित्वाभावः साधनीयः उपेक्षात्वाद्यव्यापकतद्व्यभि-
चारिचाभ्युपत्त्यादिजातौ तद्विरोधासत्त्वेनोपेक्षात्वादोर्निरुक्तस्यात-
न्तर्भावात् । तादृशभेदकूटस्योभयमतसिद्धत्वात् । न च स-
त्ताव्यभिचारिजातेरप्रसिद्धा न तादृशं स्वं सत्तेति तत्र व्य-
भिचार इति वाच्यम् । अपरजातित्वाभावस्यैव साध्यतोप-
गमात्तत्र साध्यसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । यत्र
च तुल्यवृत्तया आषादितजात्यन्तरेण सङ्करस्य जा-
तित्ववाधकता यथा प्राचां भूतत्वमूर्तत्वयोः परस्परं स-
ङ्करेण जातित्वखण्डनं तत्र जातिसङ्करहेतोरसिद्धत्वेऽपि ।
व्याप्यव्यापकभाषानापक्षसमानाधिकरणवृत्तित्वेन स्वाधर्मेकध-
र्मेव्यापकापरवृत्तिरिति यत्तदन्यत्वे सति स्वाधर्मेकधर्मावद्वृत्तिरिति यत्तद-
न्यत्वे च सति अनेकवृत्तित्वेन वा तदुभयत्वे जातित्वाभाव-
सामानाधिकरण्यं साधनीयम् । विनिगमनाधिरहेणोभयत्र जा-

ति वाभावपर्यवसानमिति कृतमतिविस्तरेण । ननु चाक्षुषत्वा-
दिव्याप्यमुपेक्षात्वं नानैव स्मृतिजनकतावच्छेदकभेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकमुपगन्तव्यं भेदकूटस्य कारणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्
तथा च न जातिसङ्कर इत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह आंशि-
कत्वेति । यत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैकविषयस्मारकत्वमपरवि-
षयास्मारकत्वञ्च तत्रोपेक्षात्वात्त्वजात्यनभ्युपगमे सकलविष-
यस्मारकत्वं तदभ्युपगमे च सकलविषयास्मारकत्वं स्यादिति
यस्य यद्विषयास्मारकत्वं तस्य तद्विषयावच्छेदेनोपेक्षात्वं स्वी-
कर्णीयम् अन्याविषयांशे च तदभाव इति तद्विषयकस्मृतौ
च तद्विषयावच्छिन्नमुपेक्षान्यत्वं प्रयोजकं वाच्यमिति अन्या-
प्यवृत्तित्वादुपेक्षात्वं न जातिरित्यर्थः । न चांशिकोपेक्षायामपि
न विषयान्तरावच्छेदेनोपेक्षात्वाभावः स्वीक्रियते किं तु तद्विष-
यकत्वस्योपेक्षात्वानवच्छेदकत्वमात्रं प्रतियोग्यनवच्छेदकस्या-
भावावच्छेदकत्वानियमात् । तथानियमे वण्डावेर्द्रव्यत्वादिना
घटादिजनकत्वाभावप्रसङ्गादिति नोपेक्षात्वस्याव्याप्यवृत्तित्वं स्वा-
भावासामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । जातावभावसामानाधि-
करण्यवत् किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिकताया अपि सिद्धान्तविरुद्धत्वा-
त् । यद्यपि उपेक्षान्यत्वस्य स्मृत्यजनकत्वादिरूपोपाधित्वमते न
स्वाभावसामानाधिकरण्यमवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वेति नायमुभयसिद्धौ
हेतुस्तथापि तन्मतसिद्धहेतुनैव तं प्रति, जातित्वाभावः सा-
ध्यते अत एवोपगमादित्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रमेयत्वादिनांशिक-
त्वजातित्थोभयाभावः साधनीयः । उपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुतावा-
दिना च तस्यांशिकत्वोपगमाज्जातित्वाभावमादाय पर्यवसान-
मित्यांशिकत्वोपगमाद्येत्यनेन दर्शितम् ॥

ननु माभूदुपेक्षात्वं जातिस्तद्गोचरप्रयत्नाजनकत्वरूपोपाधिरेव
तद्विषयकस्मृतिप्रयोजकं वाच्यम् । अत एवैकज्ञानस्य किञ्चिद्वि-
षयास्मारकत्वं किञ्चिद्विषयस्मारकत्वं चोपपद्यते निरुक्तोपेक्षात्व-
स्य विषयभेदनियन्त्रितत्वात् । अथवा स्वसामानाधिकरणतद्विषय-
कजिज्ञासानुसरत्वं तद्वित्याशङ्कं निराकरोति नापीति ॥

(दी०) नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञासिताविषयत्वं

वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् । नापि संस्काराजनकत्वं तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयमसङ्गात् । संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च । नाप्यनुभवत्वेन तथात्वं संस्कारस्य फलनाशयतया सकृदनुभूतस्य स्मरणात्तरमस्मरणमसङ्गात् समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् । सम्बृंहालम्बनादितो नैकैकगोचरक्रामिकस्मरणानुपपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणादृद्धतरः संस्कारः ॥

प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमिति । स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकमुपेक्षात्वमित्यनुपपद्यते । तादृशादपीति । तथा चोक्तं रूपयोः स्मृतिप्रयोजकभेदप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वे तादृशयोः स्मृत्युत्पादकता न स्यादिति भावः । ननुपेक्षाहानात्संस्कारानुत्पादेन तद्विषयकसंस्काराजनकत्वरूपोपेक्षावाचच्छिन्नमेवस्तत्संस्कारजनकत्वपर्यवसितस्तत्स्मृतिजनकतावच्छेदको वाच्यः ॥ तथाशङ्कां निरस्यति नापीति । तज्जनकतावच्छेदकेति । संस्कारं प्रत्युपेक्षासाधारणरूपेण निश्चयत्यभावेन हेतुत्वे उपेक्षायाः संस्काराजनकत्वं दुर्घटामेति संस्काराजनकत्वस्य तद्वोपेक्षारूपता सम्भवति यद्युपेक्षाव्यावृत्तरूपेण संस्कारजनकता स्यात्तादृशं च, रूपमुपेक्षान्वतिभ्यस्त्वाद्व्यवृत्तुर्वचनमतः संस्कारं प्रत्युपेक्षान्वत्वेन हेतुता वाच्या ईदृशोपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपत्वे आत्माश्रयः स्मृत्यजनकत्वरूपत्वे च संस्कारं प्रति स्मृतिजनकत्वेन स्मृतिं प्रति च संस्कारजनकत्वेन हेतुतेत्यन्योन्याश्रय इति नैतदुक्तमित्यर्थः । ननु संस्कारजनकतावच्छेदकस्योपेक्षासाधारण्येऽपि उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारप्रतिबन्धकत्वोपगमात्तासां संस्कारानुपधापकत्वनिर्वाहः । आंशिकोपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्विषयकसंस्कारत्वमेव प्रतिषध्यतावच्छेदकमिति तासामन्यविषयकसंस्कारोपधायकतया ऽन्यविषयस्मारकतोपपत्तिरित्यत आह संस्कारेति । यस्तु ननु तत्तद्व्यक्तिवैवेद्योपेक्षाव्यक्तीनां भेदाः संस्कारजनकतावच्छेदकाः । न चैवं भेदसदृशस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह एकैकभेद

पृथक्पृथक्निवेद्यैकैकारणताभ्युपगमात् । एकोपेक्षाज्ञानव्यक्ति-
वशायामन्योपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानसत्त्वेऽपि तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नज्ञानरू-
पकारणविरहेणैव संस्कारानुत्पादसम्भवात् । न चोपेक्षाद्वयसत्त्वे
सकलकारणसत्त्वात्संस्कारापत्तिस्तद्वारणाय तादृशव्यक्तिभेदद्वय-
स्यैकत्र निवेद्यत्वात् तयोर्भेदयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगम-
नाविरहात्कारणताद्वयमिष्टमेव । उपेक्षाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन
प्रतिबन्धकतामतेऽपि तत्कालीनसंयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनावि-
रहेण प्रतिबन्धकतया गौरवात् । एवं च संस्कारानुपधायकत्वरूपो-
पेक्षात्वावाच्छिन्नभेदस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वेऽपि नान्योन्याश्र-
यः इत्यतः संस्कारेतीत्यवतारणं तदसत् । तत्तदुपेक्षाव्यक्तीनां तत्-
कालीनसंयोगादिव्यक्त्येर्था तत्प्रतिबन्धकता कल्प्यते इत्यनुयोगस्या-
शक्यसमाधानत्वात् । संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यस्योपेक्षाज्ञानादित्यादिः ।
संस्काराजनकत्वस्य तदैवोपेक्षात्वरूपतासम्भवो यद्युपेक्षाधीः सं-
स्कारं जनयेत् तथा सति संस्काररूपव्यापारविरहेणैवोपेक्षाया
भस्मारकत्वसम्भवे उपेक्षात्वस्य संस्काराजनकत्वरूपस्य सुनिर्व-
चत्वेऽपि तदवच्छिन्नान्यत्वस्य निष्प्रयोजनकतया स्मृतिजनकताव-
च्छेदकगर्भेऽनिवेशादित्यर्थः । तथा च विशिष्टस्मरणातिव्याप्ति-
र्दुर्वारैवेति भाषः । न च तद्विषयकस्मृतौ तद्विषयकसंस्काररूपव्या-
पारेण यथा तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य नान्यथासिद्धिस्तथो-
पेक्षान्यत्वसहिततद्रूपावच्छिन्नस्यापीति तेन रूपेण हेतुता दुर्वा-
रैवेति वाच्यम् । संस्कारासिद्धौ संस्काराजनकत्वरूपोपेक्षा-
त्वावच्छिन्नभेदघटितधर्मपुरस्कारेण कारणताकल्पनासम्भवात् ।
तादृशधर्मावच्छिन्नकारणतायाः संस्काररूपव्यापारसिद्धावनुपजी-
व्यतया तेन तद्रूपावच्छिन्नस्यान्यथासिद्धावुपजीव्यविरोधरूप-
बाधकानवकाशात् । यत्तु ननूपेक्षात्वस्यानुगतस्य निर्वचना-
सम्भवेऽप्युपेक्षाज्ञानात्स्मरणानुत्पत्त्या तत्तदुपेक्षाव्यक्तिभिन्नत्वेनैवा-
गत्या स्मृतिहेतुत्वमुपेयं तथापि न विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिरि-
त्यत आह संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यवतार्य उपेक्षाज्ञानात्संस्कारो नोप-
गम्यते गौरवात् । तन्निर्वाहाय च संस्काराजनकतायामुपेक्षा-
भेदनिवेशस्यावश्यकत्वे स्मृतिजनकतायां न तन्निवेशः संस्का-
राभावेनैवोपेक्षितास्मरणोपपत्तेः । न चैवं फलव्यापारौ प्रति कर-

णस्यैकरूपेणाहेतुतेति नियमपरित्यागे 'निश्चयत्वमपि' संस्कारजनकतायामेव निवेद्यतां तथा च कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । संस्कारजनकतायां निश्चयत्वनिवेशे उपेक्षान्यत्वेन सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहतास्मृतिकारणतायामेव निश्चयत्वनिवेशीचित्यात् । संशयाद्धर्मिनोचरसंस्कारस्यावश्यकतया निश्चयत्वेन विशिष्टसंस्काराहेतुत्वे संशयजन्यसंस्कारविशिष्टविषयकत्वमात्रकल्पनमुपेक्षान्यत्वेन तदहेतुत्वे च उपेक्षानात् विशिष्टविषयकसंस्काररूपधर्मिकल्पनमिति न विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यप्रसक्तिः । यस्तु न उपेक्षाशानानां संस्कारप्रतिबन्धकत्वमेधोपेयते तथा च फलव्यापारौ प्रति करणस्यैकरूपेण हेतुत्वनियमादुभयत्रैव निश्चयत्वप्रवेशः । एतेनांशिकोपेक्षाज्ञानादन्यविषयकसंस्कारस्य प्रामाणिकतया तन्नेवाः स्मृतिजनकतायामेव निवेद्यन्ते न तु संस्कारजनकतायां तथा सति सर्वोपेक्षाभेदेः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्यप्रसङ्गात् इति निश्चयत्वं, संस्कारजनकतायामेव निवेद्यं स्मृतिजनकतायां तन्निवेशेऽप्यांशिकोपेक्षाभेदेः सह विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहतादवस्थादित्यपास्तम् । तथा च विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः सुरुदेवेति व्याख्यानम् । तदसत् व्यापारासिद्धिदशायां कल्पनीयस्य तत्तदुपेक्षान्यत्वेन स्मृतिहेतुत्वस्यांतरकालकल्पव्यापारविरहेण कार्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि तत्तदुपेक्षान्यत्वेन कारणतामतेऽपि तेन रूपेण ज्ञानस्य संस्कारहेतुता निराकरणासम्भवादुक्तशङ्कया संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्यादिफक्त्रिकायतारणासङ्गतेः । ननु तद्विषयकस्सुतौ तद्विषयकज्ञानत्वेन न हेतुताऽपि तु तत्तद्विषयकानुभवत्वेनैव । अनुभवत्यस्यापि जातित्वेन ज्ञानत्वापेक्षया गौरवाभावात् । स्मृत्युत्तरमपि पूर्वानुभवादेव स्मरणोपपत्तेः स्मृतेः स्मृतिहेतुताया अप्रामाणिकत्वात् । तथा च न ज्ञानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकारणताघटितानुभितिलक्षणस्य विशिष्टस्मृतावतिव्याप्तिः । न चानुभवत्वापेक्षया ऽगुरुणा ज्ञानत्वेनापि स्मृतिहेतुताया विनिगमनाविरहेण दुर्वारतया तादृशकारणतामादायातिव्याप्तिर्दुर्वारेवेति वाच्यम् । अगुरुव्याप्यधर्मपुरस्कारेण कारणत्वसम्भवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धनिरूपकत्वादित्याशङ्कं नि-

रस्यति नाप्यनुभवत्वेनेति । संस्कारस्य फलनाशयतया स्व-
जन्यस्मृतिनाशयतया प्रथमस्मरणेनैव पूर्वानुभवजन्यसंस्कारनाशे
सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमननुभूतस्य विषयस्यानुभवरूपकरणव्या-
पारासत्त्वेनास्मरणप्रसङ्गात् स्मरणान्तरानुपपत्तेरित्यर्थः । स्वज-
न्यस्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे स्मृतिसाधारणेन ज्ञानत्वेन स्मृति-
हेतुत्वेऽपि घटपटादिरूपनानाविषयावगाहिनानुभवेन जनितस्य ता-
वद्विषयकसंस्कारस्य घटाद्येकैकगोचरस्मरणेनापि विनाशात्तदु-
त्तरं पटादिस्मरणानुपपत्तिः तद्विषयकसंस्काराभावात्स्मृति-
जन्यघटादिगोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयकतया पटादिस्मार-
कत्यायोगादित्याशङ्कां निरस्यति समानेति । समानाकारस्य
अन्यूनाकारस्य अतः प्रत्येकगोचरनानासंस्कारजनितसमूहाल-
भ्यनस्मरणे स्वजनकसकलसंस्कारनाशहेतुतानिर्वाहः । अथात्र ना-
शकता यदि स्वजन्यस्वान्यूनाविषयकस्मृतित्वेन तदा स्वपदस्य
तत्तत्संस्कारव्यक्तिपरताया आवश्यकत्वात्तत्तद्व्यक्तिमेदेन कारणता-
यादुल्यं तदुपगमे तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाशकताया युक्तत्वात् ।
यदि च प्रतियोगितासम्बन्धेन संस्कारनाशं प्रति जनकत्वानति-
रिक्तविषयकत्वोभयसम्बन्धेन स्मृतित्वेन हेतुता जनकत्वनिवेशात्
स्वजन्यसंस्कारस्य स्मृत्या न विनाशः जनकत्वस्थाने तद्वद्वकं
पूर्वधर्तित्वमेव वा निवेद्यं नियमानन्यथासिद्धत्वप्रवेशवैफल्यात् ।
न च व्यधिकरणस्मृतेरपि नाशकतापत्तिः । व्यधिकरण-
स्मृतिं प्रत्यपि संस्कारस्य स्वरूपयोग्यतया सामानाधिकरण्य-
निवेशस्योभयमते आवश्यकत्वात् वस्तुतः सामानाधिकरण्यसहि-
तमनतिरिक्तविषयकत्वमेव सम्बन्धः न तु जनकत्वस्य
पूर्वकालीनत्वस्य वा निवेशः ज्ञानादीनां क्षणिकताधार-
णाय प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति पूर्वत्वसम्बन्धे-
न नाशस्य सामान्यकारणताया आवश्यकत्वात् अत एव
स्वजनकस्मरणेन संस्कारस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे नाशाप-
त्यनयकाशात् । तदानीं च स्मृतेर्विनाशेन ततस्तदुत्तरक्षणेऽपि
तन्नाशापत्यसम्भवात् । अनतिरिक्तविषयकत्वं च स्वावृत्तिवि-
धयिताशून्यत्वं न तु स्वाविषयाविषयकत्वं प्रमेयत्वादिना सकलप्र-
मेयविषयकस्मरणस्याविषयाप्रसिद्धेः संस्कारनाशकतानुपपत्तेः ।

भावत्वादिना सकलमायादिविषयकस्मरणाद्वद इत्यादिज्ञानजन्य
 संस्कारनाशापत्तेर्भेत्युच्यते तदापि सम्बन्धमध्ये तत्तत्स्मरक-
 व्यकिरूपस्वपदार्थमनन्तर्भाष्यानतिरिक्तविषयकत्वस्यावृत्तिविषयता
 या अप्रसिद्धा दुर्निर्वचत्वेन तत्तद्व्यक्तिविभ्रामस्यावश्यकत्वात् स्व-
 निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिताशून्यत्वरूपानतिरिक्तविषयक-
 त्वेऽपि भेदे तत्तत्स्मृतिव्यक्तिनिष्ठत्वनिवेशनमावश्यकम् अन्यथाव-
 छेदकत्वान्तस्य विषयितायामप्यावर्तकतापत्तेरिति चेत् सत्यम् ।
 तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारनाशं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्य-
 कस्मृतित्वेन कारणता कार्यस्य सम्बन्धः प्रतियोगिता कार-
 णस्य पूर्वपरित्यक्तसहितं तदसहितं वा सामानाधिकर-
 ण्यं तत्तद्विषयकसंस्कारभेदेऽपि प्रतियोगिप्रत्यासन्नो हेतुः
 भूतो घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकसमूहालम्बनानात्मकस्मृत्या
 यथा समूहालम्बनानात्मकस्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारो ना-
 द्यते तथा समूहालम्बनानात्मकोऽपि तादृशसंस्कारो नाद्यताम् अ-
 न्यविषयकस्मृतिविरहस्य तद्विषयकस्मृतिघटितसामग्रीविरहाप्र-
 योजकत्वादिति रूपस्य नावकाशः । समूहालम्बनानात्मकतद्वि-
 षयकसंस्कारनाशप्रयोजकसामग्र्या अन्यविषयकसंस्कारभेदरूपका-
 रणकूटघटितत्वात् । समूहालम्बनसंस्कारनाशप्रयोजकसामग्र्या
 अन्यविषयस्मृतिघटितत्वात्समूहालम्बनसंस्कारे च तादृश्याः क-
 स्या अपि सामग्र्या उक्तस्थले ऽसत्त्वात् । न चैवं गोत्वाभाव-
 वान् गोत्वाभाव इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कारस्य गोत्वाभाव इत्याकारक-
 स्मरणादिना नाशापत्तिः तादृशसंस्कारनाशे तादृशस्मृतिसहका-
 रित्वां शब्दज्जद्विषयविषयकसंस्कारभेदानां सत्त्वात्तद्विषयकगोत्वा-
 दिविषयकसंस्कारभेदस्य च तद्वसहकारित्वाद्गोत्वाभावादिनिष्ठत-
 त्सम्बन्धस्यापि तत्स्वरूपतया तादृशस्मृतिनाशसंस्कारविषय-
 त्वेन तद्विषयकसंस्कारभेदस्यापि तादृशस्मृतिसहकारित्वासम्भवा-
 दिति वाच्यम् । तत्तत्प्रकारकान्यसंस्कारनाशे तत्तत्प्रकारकसं-
 स्कारभेदत्वेन हेतुताया उपगन्तव्यतया गोत्वाभावा इत्यादिस्मृति-
 नाशसंस्कारसाधारणस्य गोत्वाभावादिप्रकारकसंस्कारभेदस्य
 तादृशस्मृतिसहकारितया गोत्वाभाववान् गोत्वाभाव इत्यादिधीर्ज-
 न्यसंस्कारे तादृशभेदासत्त्वेनोक्तपत्यभावात् । द्रव्यत्वादिना प्र-

पटादिविशेष्यकसंस्कारस्य तेन रूपेण घटमात्रविशेष्यकस्मृति-
तो विनाशवारणाय तत्तद्विशेष्यकान्यसंस्कारनाशे तत्तद्विशेष्य-
कसंस्कारभेदस्य हेतुत्वमपि वाच्यम् । एवं समानप्रकारकस-
मानविशेष्यकनानासंसर्गावगाहिसंस्कारस्यैकमात्रसंसर्गकस्मृतितो
विनाशवारणाय तत्तदसंसर्गकसंस्कारनाशे तत्तत्संसर्गकसंस्कार-
भेदस्यापि हेतुता बोध्या । घस्तुतस्तादृशधर्मिविशेष्यतानिरूपित-
तत्संसर्गावच्छिन्नतादृशधर्मप्रकारताकान्यसंस्कारनाशे तथावि-
धतादृशधर्मप्रकारताकसंस्कारभेदो हेतुरित्येवोपगन्तव्यम् अन्यथा
द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयरूपेण घटं पटं चावगाहमानस्य संस्कारस्य द्र-
व्यत्वमात्रेण च घटं पृथिवीत्वमात्रेण च पटमवगाहमानात्
स्मरणाद्विनाशपत्तेः तत्र द्रव्यत्वमात्रेण घटं पृथिवीत्वमात्रेण पट-
मवगाहमानस्य संस्कारस्य यादृशसामग्रीतो नाशस्तादृशसा-
मग्र्यास्तत्राक्षतत्वात् तादृशसंस्कारस्यापि द्रव्यत्वपृथिवीत्वो-
भयप्रकारकतया घटपटोभयविशेष्यकतया च तन्नाशकसाम-
ग्र्या तत्प्रकारकभेदतत्तद्विशेष्यकसंस्कारभेदाप्रवेशात् तन्ना-
शकसामग्रीघटकद्रव्यत्वपृथिवीत्वेतरधर्मप्रकारकसंस्कारभेदघटप-
टभिन्नविशेष्यकभेदानां चोक्तसमूहालम्बनसंस्कारेऽपि सत्त्वात् ।
संस्कारनाशं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन संस्कारत्वेनाप्ये-
कहेतुता कल्पनीया अतः संस्कारनाशप्रयोजकसागम्र्या ना-
दृष्टादिसाधारण्यम् । केचित्तु समूहालम्बनजन्यघटपटादि-
संस्कारा भिन्नभिन्ना एव संस्कारयौगपद्ये क्षतिविरहात् तथा च
स्ववृत्तिविषयतावत्त्वस्यापि स्मृतिनिष्ठनाशकतावच्छेदकप्रत्या-
सत्तिघटकत्वोपगमात् घटादिस्मृत्या पटादिसंस्कारस्य न वि-
नाशनं, तस्य तत्स्मृतिवृत्तिघटादिविषयतावत्त्वाभावादित्युत्तर-
कालं पटादिस्मरणनिर्वाहः । एवं घटवद्भूतलमित्यादिविशि-
ष्टानाद् घट इत्यादिस्मृतिनिष्ठप्रत्येकपदार्थीयविषयताशून्या एव
विशिष्टगोचरसंस्कारा उपगम्यन्ते ते च न तादृशस्मृतितो वि-
नश्यन्ति तत्र तादृशस्मृतिनिष्ठविषयतावत्त्वविरहादत उत्तर-
कालं विशिष्टस्मृतिनिर्वाहः । घट इत्यादिस्मृतेरपि घटा-
दिविषयकसंस्कारत्वावच्छिन्नविशिष्टसंस्कारफलतया तद्व्यवर्त-
नाय फलस्य समानाकारकताकथनसङ्गतिरित्याहुः । स्मृ-

तिवृत्तित्वाभावविशिष्टविषयताविरतः संस्कारप्रत्यासन्नस्तत्राशक्तः
एकैकगोचरस्मृतिवशायां संस्कारनिष्ठविषयान्तरविषयतायां स्मृ-
तिवृत्तित्वाभावसत्त्वेन तथा प्रतिषन्धाच्च समुद्दालम्बनसंस्का-
रनाश इत्यपरे । नन्वनुगतत्वेन स्मृतेर्नाशकत्वं निर्युक्तिकं
भवतां चरमस्मृतिजन्यस्येव ममाप्यनुभवजन्यसंस्कारनाशस्याप्यन-
नुगतेनापि कालादिना नाशसम्भवात् । न च यत्र विषये
चरमस्मृतिव्यक्तय उपेक्षारूपाः तत्रानुभवजन्यसंस्कारस्यानुगता-
स्मरणरूपनाशकाद्याशोपगम एव युक्तः तत्र चरमस्मृतिजन्य-
संस्कारस्याप्रसिद्धाननुगतकालादेर्नाशकताया अनवश्यकत्वा-
दिति पाठ्यम् । ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतामते चर-
मस्मृतोत्तवेशयाणां संस्काराजनकत्वनिर्वाह्य तत्तद्व्यक्तित्वेन
नासां संस्कारप्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतयानुभवत्वेन स्मृ-
तिसंस्कारहेतुत्वभादेन उक्तस्थले अनुभवजन्यसंस्कारना-
शेऽननुगतानां हेतुत्वोपगमेऽपि गौरवानवकाशाच्चरमस्मृति-
व्यक्तीनामपि तत्तद्व्यक्तित्वेन संस्कारनाशकतासम्भवात्संस्का-
रस्य फलनाशप्रयादसङ्गतिरित्यनुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहे-
तुतायां नोक्तयाधकायकाश इत्यत आह जायते चेति । अ-
नुभवजन्यसंस्कारापेक्षया स्मरणात् दृढस्तदुत्तरस्मरणवितथ द-
ृढतरदृढतमाः संस्कारा जायन्त इत्यवश्यमेव स्वीकार्यं वा-
क्यं चोत्कर्षरूपो जातिभेदो इदिति स्मृत्युत्पादप्रयोजकः । न
च दैवशसम्पन्नश्रुतिसुदुशोधकसमवधानादेव इदिति स्मृ-
तिनियमोपपत्तौ न तत्प्रयोजकतया संस्कारगतो जातिविशेषः
सिध्यतीति वाच्यं यादृशसम्बन्धिविशेषज्ञानसत्त्वे पुनःपुनः स्मर-
णोत्तरं नियमतः स्मृतिर्न त्वनुभवमात्रोत्तरं तादृशोद्बोधकप्रति-
तसामान्यनुगमाच्च संस्कारगतजातिविशेषस्यावश्यकत्वात् इ-
दिति स्मृतेर्देवाधीनत्वमुपगम्य संस्कारातिशयलण्डने शास्त्रा-
दैवभ्यासोऽपि नोपयुज्येतेति नानुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुता-
सम्भव इत्याशयः । इदं तु बोध्यं दृढदृढतरादिसंस्कारं प्रति समान-
विषयकस्मृतिवृत्तादृशस्मरणोत्तरस्मरणत्वादिना न हेतुता पुनः-
पुनरनुमत्तादपि संस्कारदार्ढ्यदर्शनात् नापि समानविषयकता-
नोत्तरज्ञानत्वादिना उपेक्षोचरोत्पन्नोपेक्षातो दृढतरसंस्कारानुदयात्

रोगादिना ज्ञातार्थगोचरसंस्कारनाशोत्तरज्ञातज्ञानात्तदनुदयाच्च किं तु समानविषयकसंस्कारत्वेन दृढसंस्कारं प्रति दृढदृढतरादिसंस्कारत्वेन च दृढतरदृढतमसंस्कारं प्रति जनकता अत एव भावनायाः पटुतरभावनाजनकत्वप्रवादः भावनया भावनान्तरजनने चोत्तरोत्तरज्ञानं सहकारि तस्य संस्कारत्वावच्छिन्न प्रत्येव स्मृतिसाधारणज्ञानत्वघटितधर्मपुरस्कारेण हेतुत्वात् न चेवं स्वजन्यज्ञानसहकारेणैव स्वजनकज्ञानसहकारेणापि संस्कारः पटुपटुतरसंस्कार जनयत्विति वाच्यं स्वजन्यसंस्कारानुपहितज्ञानत्वेनैव संस्कारहेतुत्वोपगमात् । अन्यथा सर्वत्र विनश्यदवस्थज्ञानात् पटुतरसंस्कारान्तरस्य पुर्वारत्वाद्नन्ताप्रामाणिकसंस्कारकल्पनागौरेयेण इष्टापत्तेरयोगादिति ॥

ज्ञानत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुत्वे युक्त्यन्तरमप्याह परित्यज्य चेति ॥

(दी०) परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् । अभिहितं च तात्पर्यटीकायां प्रथममूत्रे स्वयवविवेचनप्रस्तावे मिश्रैः । स्मृतीनां स्वकार्यसंस्कारविरोधिनीनामसहभावादिति चेन्न । चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् । किं च व्याप्यविशेष्यकात् पक्षाविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्शनाच्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं लक्षणघटकमपि तदेव ॥

(गा०) निश्चितः कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनाव्यभिचारो यद्रूपावच्छिन्नस्य तन्निश्चिताव्यभिचारकं गृह्यमाणः कार्ये संशयसाधारणज्ञानविषयीभूतो यद्रूपावच्छिन्नस्य व्यभिचारः तद्रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकं तथा च ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य स्मृतिसंस्कारयोर्न व्यभिचारशङ्कापि स्मृतेः संस्कारादिजनकत्वस्य सन्दिग्धत्वादनुभवत्वावच्छिन्नस्य तत्र व्यभिचारः सन्दिग्ध इति न तेन रूपेण कारणताग्रहः सम्भवतीति भावः । यद्यपि

द्वयभिन्नासंशयस्य ग्राह्यसंशयतया कल्पनात्मककारणताग्रहे
 न विरोधित्वसम्भवः ग्राह्यसंशयस्य परोक्षज्ञानाविरोधितायाः
 सर्वसम्मतत्वात् । तथापि कारणतायां सामान्यविशेषरूपावच्छि-
 न्नत्वयोः संशये सामान्यरूपस्य नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं क्लृप्तं
 विशेषरूपस्य तथात्वमसिद्धतया कल्प्यमिति तस्य कारणतावच्छे-
 दकत्वे कल्पनागौरवमिति गौरवप्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धाद्विशेषरूपे
 ऽवच्छेदकत्वग्रहो न भवतीति बोध्यम् । इदमेव निश्चिताप्यभि-
 चारकत्वमेव अन्यत्र प्रवृत्त्यादिकार्यं सामान्यस्य इष्टताय-
 च्छेदकप्रकारकप्रवृत्तिविषयाविशेष्यकनिश्चयत्वाद्यपेक्षया ऽधिकसं-
 ग्राहकस्य तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वादेः । संस्कारस्य
 स्मृतिजन्यत्वं नापसिद्धान्त इत्यादिष्कर्तुं तत्र टीकाकारसंवा-
 दमाह अभिहितं चेति । प्रथमसूत्रे प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे अवयववि-
 वेचनप्रस्ताव इति तत्र पूर्वपूर्ववर्णनस्मृतिसहित उत्तरवर्णानुभव एव
 पदप्रत्यक्षहेतुरस्तु इत्याक्षेपे समाधानं स्वकार्येति । स्वं स्मृतिः तत्का-
 र्यो यः संस्कारः स एव स्वातन्त्र्योत्पन्नविशेषगुणविधया विरोधी
 नाशको यासां तासामित्यर्थः । एतच्च तृतीयक्षणानवस्थानानिर्वाहकं
 भिन्नतुरादिग्यकीनानामेक्षणानवस्थानरूपासहभावप्रयोजकतया अ-
 भिहितम् । चरमज्ञानपदस्येति । अनुभवपरत्वात् अनुभवत्वावच्छि-
 न्नरूपविशेषार्थकत्वात् तथा च तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नज-
 न्यानुभवत्वं लक्षणं तस्य चानुभवत्वशून्यायां स्मृतावतिव्या-
 त्तिर्न शङ्कास्पदमपीति भावः । अन्यस्य समाधानान्तरमुपन्य-
 स्यति साक्षादिति । साक्षात्तज्जन्यत्वं तज्जन्याज्जन्यत्वे स-
 ति तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नाज्जन्यत्वे सति वा तज्ज-
 न्यत्वं परामर्शजन्यतावच्छेदकाविशिष्टगोचरसंस्कारत्वावच्छिन्नज-
 न्यायां स्मृतौ नास्तीति भावः । अत्र गौरवमस्वरसर्वाजं वि-
 शिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायां ज्ञानत्वनिवेशनव्यवस्थापनायाः श-
 क्यत्वेन तत्रातिव्याप्तिर्यथा वारणीया विशिष्टस्वरणेऽपि तेनैव
 प्रकारेण तद्धारणं सम्भवतीति चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वं
 नावलम्बनीयमित्याशयवानाह व्याप्येति । व्याप्यविशेष्यकात् आ-
 धेयतासम्बन्धेन व्याप्यरूपविशेष्ये पक्षप्रकारकात्पर्वते दाहिन्या-
 ५ इत्याकारकात् पक्षविशेष्यकात् अधिकरणतासम्बन्धेन

पक्षरूपविशेष्ये व्याप्यप्रकारकात् वहिव्याप्यवान् पर्वत इत्याकारकात्परामर्शात् अनुमितिदर्शनात् अविलक्षणायाः पर्वतो वहिमानित्यनुमितेरनुभवात् तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन उभयानुगमकेन व्याप्यपक्षोभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताशालिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वम् अनुमितिं प्रति कारणत्वं न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशिष्टस्मरणजनकतावच्छेदकेन व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकनिश्चयत्वादिना अन्यतरासंग्रहादित्यर्थः । ननु वैशिष्ट्यमत्र व्याप्यताघटकसम्बन्धरूपं विवक्षणीयम् । अन्यथातिप्रसङ्गात् एवं च संयोगावच्छिन्नाधारत्वादिकमेव धूमादेर्व्याप्यताघटकं न त्वाधेयत्वं तत्कुत उक्तरूपेण पक्षप्रकारकस्य पर्वते धूम इत्यादिज्ञानस्य संग्रहः तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयत्वस्यैव संसर्गत्वात् न च पर्वते धूम इत्यादावपि व्याप्यताघटकः संयोगादिवैधेयः संसर्गः न त्वाधाराधेयभाव इति वाच्यं पर्वतादिप्रतियोगिकसंयोगादेर्धूमादिरूपविशेष्यानुयोगिकत्वविरहेण तादृशप्रत्ययस्य भ्रमत्वापातात् आधाराधेयभावानवगाहने सप्तम्युल्लेखानुपपत्तेश्च न च संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमेव च तत्र सम्बन्धः तत्संसर्गकत्वेऽपि तदन्तर्गतसंयोगादिसंसर्गकत्वमक्षतमिति वाच्यं विशिष्टसंसर्गकत्वेऽपि विशेषणीभूतसंयोगादेः संसर्गतावच्छेदकतया तद्विषयतायाः प्रकारविशेष्योभयनिरूपितत्वाभावात् अन्यथा संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकात् व्याप्ये पर्वतः इत्यादिज्ञानात् संयोगावच्छिन्नाधारतासम्बन्धेन पक्षप्रकारकात् पर्वतवान् धूम इत्यादिज्ञानाद्यानुमितिप्रसङ्गात् एतेनाधाराधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यतया संयोगावच्छिन्नाधारत्वावगाहित्वेन तादृशाधेयत्वावगाहित्वेन वा व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगम इति निरस्तं व्याप्ये पर्वत इत्यादिधियो दुर्वारत्वात् व्याप्यनिरूपिताधारत्वावगाहित्वेन पक्षनिरूपिताधेयत्वावगाहित्वेन वाऽनुगमस्यान्यनिरूपिताधारत्वसम्बन्धाद्यवगाहिभ्रमासंग्रहेनासम्भवात् । अथ पर्वते धूम इत्यादिसप्तम्युल्लेखिप्रतीतौ संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमेव पर्वतस्य संसर्गतया भासतां सा च पर्वतधूमयोः संयोगानवगाहितयानुमितावहेतुरेवोक्तरूपेणानुगमस्तु संयोगसम्बन्धेनैव व्याप्यांशे यः पक्षप्रकारकः यश्च

पक्षांशे तत्सम्बन्धेनैव व्याप्यप्रकारकः तयोरेव परामर्शयोः स्वी-
 करणीयः प्रथमज्ञानस्योक्तयुक्त्या भ्रमत्वेऽपि तस्यानुमितिहेतुताया-
 स्तेनाप्रत्याख्येयत्वात् इति चेत् । व्याप्यतावच्छेदकसंयोगेन व्या-
 प्यस्य पक्षवत्तायाः तत्र साध्यासत्त्वेऽप्युपपत्तमानतया व्याप्या-
 शो तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्र पक्षे साध्यानुमितिहेतुताया भ-
 न्नुभयविरुद्धत्वात् । अन्यथा समवायादिना द्रव्यत्वादिव्याप्ये
 गुणादौ तेन सम्बन्धेन सत्त्वादिप्रकारकप्रमात्मकज्ञातात्सत्त्वादौ
 बाधानवतारशायां द्रव्यत्वादिसिद्धिप्रसङ्गः । अत्राहुः आधारधेयत्व-
 योस्तुल्यविधिवेधतामते पर्वते धूम इत्यत्राधारतानिरूपिताधे-
 यता धूमवान् पर्वत इत्यत्र बाधेयतानिरूपिताधारता सम्बन्धः
 न तु तुल्यमुभयोः संसर्गतया मानं प्रत्येकमुभयोरुभयप्रकारता-
 पत्तेः एवं बोधयत्रैवाधारत्वविषयता पर्वतविषयतया बाधेयत्ववि-
 पयता च धूमविषयतया निरूपिता तथा च पक्षविषयतानिरूपि-
 ताया आधारताविशेषविषयता तन्निरूपितनिरूपितत्वविषयता-
 निरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपितव्याप्यविषयताशालित्वेन द्वयोर-
 नुगमः व्याप्ये पर्वतः पर्वतवान् धूम इत्यत्र च पक्षविषयतानिरूपि-
 ताधेयत्वविषयता व्याप्यविषयता आधारत्वविषयतानिरूपितेति वै-
 परीत्यालोकांनुगमकरूपस्यैतत्साधारण्यमिति नातिप्रसङ्गः न चा-
 धारत्वावगाहित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे तदनवगाहितो व्याप्य-
 तावच्छेदकशुद्धसंयोगादिना पक्षे हेतुमत्ताज्ञानादनुमित्युद्गमप्रस-
 ङ्ग इति बाध्यं प्राच्यां मते आधारधेयभावभावेस्य हेतुसामा-
 नाधिकरण्यस्य व्याप्तिघटकतया हेतुनिरूपिताधारत्वावगाहिधिय-
 एवानुमितिजनकत्वात् यदि च संयोगादिरेव संसर्गतया व्याप्ति-
 प्रविष्टहेतुसामानाधिकरण्यघटको नाधारत्वं तदा संयोगादेरेव हे-
 तुतावच्छेदकसम्बन्धता तत्र तेन सम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकं पक्ष-
 विशेष्यकज्ञानमेवानुमितिजनकं न तु संयोगादवच्छिन्नबाधेयतास-
 म्बन्धेन पक्षप्रकारकं व्याप्यविशेष्यकज्ञानं हेतुपक्षयोः सम्बन्धविध-
 या व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धनयगाहनात् तस्याधिकविषयत्वेन
 गौरवस्य पक्षविशेष्यकपरामर्शहेतुतायां विनिमयत्वाच्च परं तु यत्र
 तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता तत्रैव व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोर्व्या-
 प्यपक्षोनयविषयतानिरूपिततादात्म्यसंसर्गताज्ञानत्वेन हेतुता तत्र

च न कश्चिदतिप्रसङ्गः निष्कृष्टजातिघटितानुमितिलक्षणस्या-
वश्यकत्वेन तादृशकारणताघटितलक्षणस्यैव सर्वसाधारण्यस-
म्भवात् । न च जातिघटितलक्षणे जातावनुभवत्वव्याप्यत्वस्या-
वश्यं निवेशनीयतया स्मृतौ समानाकारत्वेन कार्यकारणभाव-
व्यवस्थापनमप्रे विफलं तावतैव स्मृतावतिप्रसङ्गकारणसम्भवादिति
वाच्यम् । कार्यतासमानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणा-
पेक्षया लाघवेन कार्यतावच्छेदकजातिघटितलक्षणस्यादरणीय-
तया स्मृतौ व्याप्यपक्षोभयविशेष्यकपरामर्शद्वयसाधारणरूपेण
कारणत्वे तादृशकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकस्मृतित्वजा-
तिमादाय स्मरणातिव्याप्तेः प्रसक्त्या तादृशलक्षणाभिप्रायेणानुभव-
त्वव्याप्यजातिघटितलक्षणेऽपि स्मृतावनुगतरूपेणाहेतुत्वेऽनु-
भवत्वान्यानुभवान्यासमवेतत्वरूपानुभवत्वव्याप्यत्वमुपेक्ष्य लघोरनु-
भवाभिप्रायेण प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्य निवेशनं सम्भवती-
त्यभिप्रायेण वा स्मृतौ विशेषरूपेण हेतुत्वव्यवस्थापनस-
ङ्गतेः लक्षणेऽपि तादृश्येव कारणता विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादा-
वतिव्याप्तिवारणाय निवेश्येत्यवधेयम् । लक्षणघटकम-
पि तदेवेति । तदेव उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वरूपानुगत-
धर्मावच्छिन्नकारणत्वमेव प्रकृतलक्षणघटकमुपेयमित्यर्थः अन्य-
रूपावच्छिन्नहेतुताघटितस्य लक्षणस्यालक्ष्य एव सत्त्वादिति भावः ॥

विशिष्टस्मृतिकारणता नैकानुगतरूपावच्छिन्ना अपि तु वि-
शेषरूपावच्छिन्नेति न तत्रातिव्याप्तिरित्याह एकतरेत्यादिना तत्र
विशिष्ट्यैव कार्यकारणभाव इत्यन्तेन ॥

(दी०) एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभा-
वात् । अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समा-
नप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशि-
ष्ट्यैव कार्यकारणभावः । न तूक्तरूपेण गौरवात् मानाभावाच्च
इत्यपि केचित् । एवं च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ कापि नातिप्रस-
ङ्गशङ्कापि । बह्व्याद्यनुमितौ बह्व्यादिव्यभिचारधीविराधिधीवि-
पयधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्यविषयकत्वेन वा अन्यज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणयिषो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं मत्स्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्सादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यापि परास्तम् ॥

(गा०) तत्र स्मृतिस्थले विशिष्टैव व्याप्यप्रकारकपक्षविशेष्यकस्मृतित्वतादृशनिश्चयत्वादेरुपाविशेषधर्ममुपादायैव कार्यकारणभावः कल्प्यते इति शेषः । अत्र हेतुमाह समाप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाद्येति । तृतीयाया ऐशिष्ट्यार्थकत्वात् । समानप्रकारकत्वेनेत्यसमानप्रकारकयोरित्यर्थः । तथा चासमानप्रकारकज्ञानस्य स्मरणाहेतुत्वादित्यवधारणार्थः । एतावतानुगत रूपस्य कारणतातिरिक्तवृत्तित्वल्लभः असमानप्रकारकज्ञानस्य स्मृत्यकारणत्वे तस्य फलानुत्पादकत्वं हेतुमाह एकतरोति । व्याप्यादिमात्रविशेष्यकस्मरणानुत्पत्तेरित्यर्थः । एतदेव दृढयति अन्यथेति । एकतरविशेष्यकज्ञानादपि अन्यविशेष्यकस्मृतीनां पक्षाद्विशेष्यकत्वनिगमापत्तेरित्यर्थः । केचित्तु नियमेनेत्यत्र अकारप्रश्लेषः । तथा चानियमेन नियामकाभावेन स्मृतेः स्मृतिमात्रस्योभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गादिति व्याचक्षते विशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणविशेष्यकनिश्चयत्वाच्चिद्वज्जन्यव्याप्यविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यबोधादवित्यर्थः । भादिना विशिष्टस्मृतिपरिग्रहः । व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकतापक्षे अन्यव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारतयोर्व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेनानुगमस्य कारणतावच्छेदकत्वमते तादृशकारणताया एव लक्षणे निवेशादेकविधव्याप्यवगादिज्ञानादन्यविधव्याप्तिविषयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधाद्यनुदयत्वं तत्त्वनकतावच्छेदकगर्भं विशिष्टैव तद्व्याप्तिविषयतानिवेशेन एकरूपेणानुमितिः ।

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादिहेतुताविरहात् तत्र च नातिव्याप्तिप्र-
सक्तिरित्याह बह्वचानुमितावित्यादिना । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयहेतुतानभ्युपगन्तुमिधमते व्या-
प्यवैशिष्ट्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षसामान्येऽतिव्याप्तिविरहेऽप्यभा-
वबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिविशेष्यकनिश्चय-
त्वेन हेतुता मिथेर्णावश्यं स्वीकरणीयेति बद्धि-
व्याप्यवान्पक्षो नास्तीत्याद्यभावग्रहे तन्मतेऽप्यतिव्याप्तिरस्ती-
ति दर्शितरीत्यैव धारणीयेत्याह । अत एवेति । अत
एव उक्तरूपावच्छिन्नकारणताया लक्षणे प्रवेशादेव
व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रतीति । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेषणतया व्याप्तिविशिष्टावच्छिन्ना या प्रतियोगिता
तन्निरूपितानुयोगिताप्रकारकाभावलौकिकं प्रतीत्यर्थः । व्या-
प्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन व्याप्तिविशिष्टप्रकारकपक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः । दण्डो रक्तो नास्तीत्याद्य-
भावग्रहस्य दण्डो रक्तो न वेति संशयादनुत्पत्तेरानुभावि-
कतया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीहेतु-
तावादिनां तद्विशेषहेतुतायामिव मिधमतेऽपि सधर्मितावच्छे-
दकप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां निश्चयवनिवेश-
स्यावश्यकत्वादिति भावः । न क्षतिः नातिव्याप्तिः व्याप्यपक्षविशेष्य-
कयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारकयोश्च परामर्शयोरनुगमकरूपस्या-
भावप्रत्यक्षजनकतानवच्छेदकत्वादिति भावः । यदि चानुमिति-
परामर्शयोः समानविशेष्यकत्वानुभवानुरोधात् विनिगमकान्तराद्वा
पक्षविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितिहेतुरूपेयत्वे व्यतिरेकिणि च
व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं व्यतिरेक-
व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वेऽपि माणमन्त्रादिन्यायेन विरोधिताया
अप्रामाणिकतयानुगमासम्भवेन पृथक् पृथगेव व्याप्तिज्ञानयोर-
नुमितिहेतुता व्यतिरेकिग्रन्थे दर्शनीयरीत्या च व्यभिचा-
रधारणं तदा नोक्तरीतिद्वयेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादावति-
व्याप्तिवारणसम्भवः । न वा पूर्वोक्तरीत्यानुद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधवारणाय तद्धेतुतायां ज्ञानत्वप्रवेशस्यावश्यकत्वादि-
त्यालोच्य तद्वतिव्याप्तिवारणाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति

व्याप्यविषयकत्वेनेति । लिङ्गोपधानस्य मणिकृतानभ्युपगमात्
तन्मतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः उक्तविशिष्टवैशिष्ट्ययो-
धविशिष्टस्मरणादेर्ध्यासिविषयकत्वनियमाध्यातिव्याप्तिरिति भावः ।
नन्यनृपुद्धसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षादेवारणयोद्बो-
धकाभावविशिष्टसंस्कारान्यत्वमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारक-
हेतुतायां निवेद्यं न तु ज्ञानत्वं पूर्वोपदिशितव्यभि-
चारस्य दुर्वारत्वात् अनन्यगतिकनया जनकतावच्छेदकगौरव-
स्यावोपत्त्यात् भेदस्याव्याप्यवृत्तिताया उपगन्तव्यतया उ-
द्बुद्धसंस्कारे उद्बोधकाभावाविशिष्टतद्भेदकत्वात् तादृशात्
संस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणनिर्याहः । संस्कारनिष्ठत्वविशे-
षितस्योद्बोधकाभाववैशिष्ट्यस्यात्यन्ताभाव एव वा निवेद्यः
स च उद्बोधकासमवहितज्ञानादिसाधारणोऽपि तथा च
ज्ञानत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनकतायामनिवेशादेव तत्रा-
तिव्याप्तिवारणसम्भवे किं व्याप्यविषयकत्वनिवेशेनेन वि-
शिष्टस्मरणातिव्याप्तेरनुभवत्वानिवेशेनापि वारणसम्भवा-
दित्याशङ्क्य ज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्ययोधहेतुतायां व्य-
भिचारमुद्धरन् व्याप्यविषयकत्वनिवेशस्य तदतिव्याप्तिवा-
रणप्रयोजनकत्वं दर्शयति एतेनेत्यादिना । प्रथमतो विशेषण-
ज्ञानस्य हेतुताया ज्ञानत्वेन व्यवस्थितौ विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकधियोऽपि हेतुत्वे तत्प्रवेशसम्भव इत्याशयेन विशिष्ट-
बुद्धौ विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वे पूर्वपूर्वोपदिशिताविशिष्टवैशि-
ष्ट्यस्मरणे, व्यभिचारमुद्धरति स्मृतिं प्रतीत्यादिना कल्पप्र-
येण । संस्कारद्वारेति विशेषणधियो हेतुत्वस्य कल्पनादित्य-
नेनान्वयः । तथा च न स्मृतौ ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्यभि-
चारः विशेषणज्ञानज्ञान्यसंस्कारोत्पत्तिक्षण एव विशिष्टा-
नुभवस्योत्पत्त्या तत्र संस्कारद्वारा हेतुत्वासंभवेऽपि न क्षतिः साक्षा-
देव तत्र तथात्वादित्याह अनुभवं प्रति चेति । न च
साक्षात्हेतुत्वे स्मृतौ परम्परया हेतुत्वे चानुभवे व्यभिचारात् कथ-
मयं कल्पः संभवदुक्तिक इति वाच्यं स्वस्वव्यापारान्यतरत्वा-
पच्छेदेन नियतपूर्ववर्तिताया एव कारणताघटकत्वात् प्र-
त्येकं व्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वात् । ननु व्यापारघटिता तस्य

अनुमितिप्रकरणम् ।

१२२
१८३

कारणता तदीयव्यापारमात्रसत्त्वं कार्योत्पत्तावपेक्षितं तथा च संस्कारादप्यनुभवसामग्रीसहकृताद्विशिष्टवैशिष्ट्ययोधापत्तिः यदि च ज्ञानस्य स्वतः पूर्ववर्तिताया अपि कारणताघट-
कत्वात्तत्सत्त्वमपेक्षितं तदा स्मरणेनापि तदपेक्षताम् अतो व्यापारघटितमेकं कारणत्वमन्यच्च तदघटितं वाच्यं तथा च दर्शितव्यमिचारो दुर्वार एवेत्याशयेन कल्गान्तरमाह निर्विकल्पात्मकस्य वा स्मरणस्येति । विशिष्टस्मृतिपूर्व-
मित्यादिः कल्पनादित्यनेनान्वयः । केचित्तु विशेषणधिय इत्य-
ग्रिमस्य विशेषणतावच्छेदकधिय इत्यर्थकतया विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ज्ञानत्वेन हेतुताव्यवस्थापकोऽयं ग्रन्थः एवं च विशेषणाविषयकादित्यादिपूर्वग्रन्थोऽपि विशेषण-
विषयकपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारार्थकतया विशिष्टस्मर-
णपदस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतायामिव व्यभि-
चारप्रदर्शनपर इति न संदर्भविरोधः न चैवं यद्यपि नि-
र्विकल्पकस्मरणकल्पनया विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्मरणोपप-
त्तिः निर्विकल्पकस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वाविरहात् किं तु विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टविशेषणकस्मरण-
कल्पनैष तदुपपत्तिः निर्विकल्पकात्मकस्य वा इत्यग्रि-
मग्रन्थविरोधः । विशेषणतावच्छेदकस्मरणोपपादकतया तद्गोचरनिर्विकल्पकस्मरणोपगमेन सङ्गतावपि अन्तरा विशि-
ष्टविशेषणगोचरस्मरणकल्पनीयत्वाकथनेन न्यूनतापत्तिश्चेति वाच्यं यतः स्मृतेः निर्विकल्पकतायाः सविवादतया तादृशी स्मृतिर्न संभ-
वतीति विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनं न सम्भवती-
ति विशिष्टवैशिष्ट्यार्थाहेतुतायामिव विशिष्टार्थासामान्यहेतुतायामपि ज्ञानत्वनिवेशे युक्तेस्तुल्यत्वादित्युभयत्रैव न ज्ञानत्वप्रवेश इत्यभिप्रा-
येणैव पूर्वमतिव्याप्तिसमाधानम् । एवं चेदानीं निर्विकल्पकस्मरणो-
पगमेनैव प्रत्यक्षस्थल इव निर्विकल्पकविशिष्टज्ञानविशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञानानि स्मृतिस्थले कमशो भवन्तीति विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इत्यर्थतो लाभा-
दन्तराविशिष्टस्मृतिकल्पनाकथनेऽपि न न्यूनतेति ध्येय-
म् । अथातिप्रसङ्गवारणाय समानप्रकारकत्वेनैव स्मृति

प्रति, संस्कारज्ञानयोर्हेतुत्वान्न निर्विकल्पकस्मरणसंभवः; घट-
त्वादिविशिष्टतद्घटादिगोचरसंस्कारादिजन्यतायां, निर्विकल्प-
कसाधारणस्य घटत्वादिभिन्नप्रकारतानिरूपिताविशेष्यताभिन्न-
तद्घटादिविषयताशालिघटत्वादिगोचरस्मृतिवस्यावच्छेदकत्वे च
यत्र द्रव्यत्वेन तद्घटाद्यगाहिना घटत्वेन चैतद्घटाद्यगा-
हिना संस्काराद्वदत्तघटतद्घटादिविषयकं निर्विकल्पकं तत्र घ-
टत्वविशिष्टतद्घटविषयकसंस्कारादेर्व्याभिचारः एवं निर्विकल्पक-
स्मरणोपगमे प्रमेयत्वादि सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानार्थानविष्टविषय-
फनिर्विकल्पकस्मरणेन स्वरूपतो निश्चिज्जातिप्रकारकज्ञानं स्यात्
न च तादृशं ज्ञानं असर्वज्ञस्यानुभवासिद्धं न च
स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मृतौ स्वरूपतस्तत्प्रकारकसंस्कारादेर्हे-
तुतया तादृशकारणाभावात् सकलजातिनिर्विकल्पकसत्त्वे-
ऽपि न स्वरूपतः सकलजातिप्रकारकस्मरणसंभवः तादृश-
प्रत्यक्षादेरपि युगपत्सकलजातिसन्निकर्षाविरहेण नापत्तिरभव-
इति धातव्यं ज्ञानरूपसन्निकर्षसत्त्वेन तादृशमानसस्य पुर्वारत्न्यात्
तत्कथमिदानीमपि निर्विकल्पकं स्मरणमङ्गीकृतमिति चेन्न
अनुद्बुद्धसंस्कारान्यत्वापेक्षया लघुना ज्ञानत्वेन विशिष्टधीहेतु-
तासिद्धौ तन्निर्वाहकतया निर्विकल्पकस्मरणस्यावश्यकत्वे त-
त्तद्विषयकस्मृतौ तत्तद्विषयकसंस्कारादिना सामान्यतो हेतुत्वा-
न्तरस्य कल्पनीयतया विशिष्टसंस्कारादितो विशिष्टस्मरणस्यैव
तत्पूर्वं निर्विकल्पकस्यापि स्मरणस्य सम्भवः न श्लोकक्रमेण
साविश्यापत्तिः स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनोत्तमाने स्वरूपतस्तत्प्रकार-
कज्ञानस्य हेतुत्वोपगमात् । उद्बोधकाकल्पनेन या प्रमेयत्वादि-
सामान्यलक्षणाप्रयोज्ययावत्प्रमेयगोचरसंस्कारायावज्जातिनिर्विकल्-
पस्यापि चारणसंभवात् तदनभ्युपगमेऽपि स्वरूपतो
मानयोग्यप्रमात्वघटकपदार्थनिर्विकल्पकमूलकप्रमेयत्वादिविषयक-
स्मरणजन्यतत्प्रकारकाविद्यविशेष्यकस्मरणादेव कालादो प्रमेय-
त्वादिना सकलप्रमेयप्रकारकस्मरणोपपत्तौत्याशयेनेदानीं निर्विक-
ल्पकस्मरणोपगमात् । ननु विशिष्टज्ञानत्वं परित्यज्य विशिष्टानुभव-
त्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेनैव विशिष्टस्मृतौ व्यभिचार-
धारणे किं निर्विकल्पकस्मरणादिकल्पनया न च विशिष्ट-

विषयकानुभवत्वापेक्षया लघु विशिष्टविषयकत्वमेव स्मृति-
साधारणं विशेषणधीजन्यतावच्छेदकं तथा च निर्विकल्पकस्म-
रणमावश्यकमेवेति बोध्यं ज्ञानोचनाशेऽपि तद्व्यापारभूतया इच्छ-
या विशिष्टविषयककृतिजननात्तत्र व्यभिचारेण विशिष्टविषय-
कत्वमात्रस्य विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् न चोपादान-
प्रत्यक्षस्य साक्षात् कृतिहेतुतया कृतौ न ज्ञानत्वावच्छिन्नस्य व्य-
भिचार इति वाच्यं उपादानप्रत्यक्षस्य फलसमान-
विषयकत्वानियमेन सुखत्वादिविशिष्टफलविषयककृतौ सु-
खत्वादिविधियो व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् एवं निर्विकल्पक-
स्मरणोपगमेऽपि कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विशिष्टस्मृतिकल्पनया न त-
दुपपत्तिः कृतिद्वितीयक्षणेऽप्यनिर्विकल्पकस्मरणेन विशिष्ट-
विषयकस्मृतिजननकाले कृतिनाशेन विशिष्टविषयोपधानेन कृ-
तिसाक्षात्कारासंभवादित्यालोच्य विशिष्टानुभवत्वस्यैव वि-
शेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वमाहानुभवमिति । तस्याः विशेषण-
धियः अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव तथा-
त्वं स्वीकरणीयमिति ध्येयम् । इच्छाद्वेषसाक्षात्कारे व्यभिचा-
रस्य कथितरीत्यानवकाशात् कृतिसाक्षात्कारे व्यभिचारसुद्धरति
नियमत इति । यत्र यत्र कृतिसाक्षात्कारस्तत्र कृतिद्वितीय
क्षणे विशिष्टविषयस्मृतिं कल्पयित्वा तदनन्तरक्षण एव कृति-
प्रत्यक्षोपगमादित्यर्थः न च कृतित्वनिर्विकल्पकविषयस्मरण-
योर्युगपदुत्पादासंभवात् क्रमेण तदुभयोत्पत्तौ कृतेर्विनाशा-
द्विषयविरहेण कृतित्वविशिष्टकृतिप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यं
कृतित्वविशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमेन तन्निर्विक-
ल्पकस्यानभ्युपगमात् तत्र विशेषणधियो हेतुत्वेऽपि विषयस्म-
रणस्यैव कृतित्वविषयकत्वोपगमेनोपपत्तौ तन्निर्विकल्पक-
स्यानावश्यकत्वात् अनादौ संसारे सर्वदैव कृतित्वविषयकसं-
स्कारसंभवेन कृतिसाक्षात्कारजनकविषयस्मृतौ तद्ज्ञाने बाध-
काभावात् । न चैवमन्यत्रापि निर्विकल्पकोच्छेदः अपूर्वचैत्रत्वादेः
प्राथमिकविशिष्टबुद्धिपूर्वं तत्स्मरणासंभवेन तन्निर्विकल्पकस्याव-
श्यकत्वात् यत्र विशिष्टान्तरचाक्षुषादिसामग्रीकाले घटादीन्द्रियसं-
योगोत्पत्तिस्तत्रैव द्वितीयक्षणे विशिष्टान्तरचाक्षुषाद्युत्पत्त्या तदुत्तरं

घटन्यादिविशिष्टधीनिर्वाहाय घटत्वादिनिर्विकल्पकस्यावश्यकत्वाच्च ।

जन्यज्ञाने व्याप्त्यविषयकत्वनिवेशे यत्र व्याप्तिविशिष्टधूमादेः पक्षतावच्छेदकघटकता तत्रत्यानुमितौ वह्नितद्व्याप्यधूमादिविषयकसमूहालम्बनानुमितौ चाव्याप्ति साध्याद्यननुगमनिबन्धनव्याप्त्यननुगमप्रयुक्ताऽव्याप्तिवारणानुरोधेनावश्यविवक्षणीयवह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तितात्त्विकजन्यव्याप्त्यविषयकज्ञानजातीयत्वस्य लक्षणतया निराकर्तुमाह साध्यादेरिति ।

(दी०) साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ दैवाद्व्याप्तिविषयिण्यां च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते । सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिपक्षविवक्षया निरसनीया । एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् । एवं चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक् प्रयोजकत्वे ऽपि न क्षतिः । पर्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताया वह्निव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्याप्त्यविषयकवृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्वत्त्वं वा बोध्यम् ।

(गा०) गादिना सम्यग्धविशेषादिपरिग्रहः एकोपादाने एकसाध्यादिघटितव्याप्त्यादिविषयकपरामर्शजन्यताघटितलक्षणे अन्यानुमितौ अन्यसाध्यकाद्यनुमितौ दैवात् देववशसंपन्नसामग्रीविशेषात् तस्याम् अनुमितौ परमित्यनेनातिव्याप्तेरसंभवस्य च व्यवच्छेदः । तादृशज्ञानवृत्तीति पर्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्ये व्याप्त्यविषयके वह्निव्याप्यधूमविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नजन्ये या ज्ञाने समवेतेत्यर्थः । तद्वृत्तित्वं तत्समवेतत्वम् अतो न सम्बन्धान्तरेण तद्वृत्तिप्रत्यक्षत्वादिकमादाय ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिः सत्तागुणत्वज्ञानत्वानुभवत्वजातिमादायातिव्याप्तिवारणायानुभवत्वव्याप्येति । व्याप्यत्वमिह भेद-

गर्भम् अनुभवत्वान्यत्वे सति अनुभवान्यासमवेतत्वरूपं वि-
 श्वक्षितं तेनानुभवत्वानिरासः । यद्यपि अनुभवनिष्ठभेदप्रति-
 योगितावच्छेदकत्वरूपं यत्किञ्चिदनुभवासमवेतत्वरूपं वा त-
 दव्यापकत्वं निवेद्यापि अनुभवत्वान्तजातीनां वारणं संभ-
 यति तथापि ईदृशव्यापकजातिवारकप्रकाराणां जातिघटितान्य-
 लक्षणे बहुशो ग्रन्थान्तरे च दर्शितत्वात् दिक्प्रदर्शनायैव ए-
 कप्रकारोऽत्र दर्शितः व्याप्यपदमेव उक्तभेदगर्भव्याप्यपे-
 क्षया लघुशरीरदर्शिताव्यापकत्वार्थकमिति न युक्तं यां
 कां चिदित्यादौ दर्शितभेदगर्भव्याप्यपदार्थस्य स्फुटतयोपा-
 दानेन विरोधादिति । जातिपदं समवायेन तद्वत्त्व-
 लाभाय जातिभिन्नज्ञानसमवेतधर्माप्रसिद्धा जातित्वनिवेशवै-
 यर्थात् यद्यपि तादृशधर्मोऽनुमितित्वं तदेव च लक्ष्य-
 तावच्छेदकं तथापि स्वरूपतस्तस्य लक्ष्यतावच्छेदकता
 दर्शितरूपेण च लक्षणत्वमित्यावेरोधः । ननु व्याप्यविषय-
 कत्वस्य जन्यज्ञानविशेषणत्वे संस्कारवारणायोपात्तं ज्ञानपदम-
 नर्थकं व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नजन्यसंस्कारस्य व्याप्तिवि-
 पयकत्वनियमादित्याशङ्क्य तत्पदमुक्तार्थलाभसंपादकतया सा-
 र्थकयति एतल्लाभायैव चेति । जन्यपदस्य लक्षणया अनु-
 भवत्वव्याप्यजातिपुरस्कारेण जन्यजातीयत्वार्थं तात्पर्यग्रहायैवेत्य-
 र्थः । अनुभवत्वोपस्थापकज्ञानपदसमभिव्याहारादनुभवत्वघटि-
 तोक्तार्थं झटिति तात्पर्यस्य ग्रहात् पदो घटजातीयं द्रव्य-
 मिति वज्रलं घटजातीयं द्रव्यमित्यादिषाक्यस्य स्वरसतो
 ऽप्रयोगात्तत्तजातीयार्थकपदस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यधर्मव्या-
 प्यजात्या साजात्यपरताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः । जा-
 तिघटनायाश्च प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति एवं चेति । पृथक्
 प्रयोजकत्वेऽपि अनुमितिनिरूपितविभिन्नकारणतावच्छेदकशरीरे
 विशेषरूपेण प्रवेशेऽपि न क्षतिः न एकतरघटितलक्षणक-
 रणे अपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावव्याप्तिः एकतरव्याप्तिज्ञानज-
 न्यजातीयत्वस्यापरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावक्षतत्वादिति भावः ।
 कार्यतासामानाधिकरण्यस्थाने कार्यतावच्छेदकत्वनिवेशने जा-
 ताबनुभवत्वव्याप्यत्वविशेषणं विनैव सत्त्वादिवारणं संभ-

वति तादृशजार्तर्तनां परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यनिविष्टत्वात्
 अनुमितित्वस्यैव च तयात्वादित्याशयेनाह पर्वतति ।
 व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगतरूपेण हेतुतामते तदूपाव-
 च्छिन्नजन्यतयैव ज्ञानान्तरातिव्याप्यनवकाशात्तादृशकारणता-
 घाटेतप्रथमकल्पे व्याप्यविषयकत्वानिवेशः अवच्छेदकत्वस्य
 पर्याप्त्यनिवेशाद्विषयविशेषविषयकत्वस्याधिकस्य परामर्शजन्यता-
 तावच्छेदकत्वेऽपि नासंभयः समुदायस्य एकदेशानतिरिक्त-
 तया समुदायस्यावच्छेदकत्वे तदेकदेशस्यापि तथात्वस्याभ्याह-
 तत्वात् अत एवावच्छेदककोटिप्रविष्टवद्वित्वादिजातिमादाय व-
 ह्मणाद्विरूपाविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानवृत्तिरिति ज्ञानसम्भवे-
 त्यर्थः । अथ वद्वित्वादिमवच्छेदकविशेषणतया अवच्छेद-
 कतायामेवावच्छेदकं न तु कार्यतायां तथा च कथं त
 ज्ञातिमादायातिप्रसक्तिः न च स्वावच्छिन्नविधेयताकत्वस-
 म्वन्धेन कार्यविशेषणतया वद्वित्वमपि कार्यतावच्छेदकमिति
 वाच्यं तादृशपरंपरायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् विष-
 यितासम्बन्धेन च वद्वित्वस्यातिप्रसक्ततया अवच्छेदकतायोगा-
 दिति चेन्न अवच्छेद्याश्रये साक्षात्परंपराया वा यावन्ति
 विशेषणानि तावत्स्येककार्यतावच्छेदकत्वोपगमे बाधकाभावात्
 कार्यतावच्छेदकादिविशेषणस्य कार्यतावौ तदवच्छेदकत्वे वा अव-
 च्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेऽपि न ज्ञानवृत्तीत्यादिवैषम्यम् ।
 न च व्यधिकरणस्यानवच्छेदकत्वानियमाद्विषयवृत्तेर्न कार्यतावच्छेद-
 कत्वसंभय इति वाच्यं साक्षादवच्छेद्याश्रयविशेषणतया विरुद्ध-
 नावच्छेदकतायामेव सामानाधिकरण्यपेक्षणात् अवच्छेदकश-
 द्कानां भेदेऽपि अवच्छेद्यज्ञाननिरूपिताया अवच्छेदकत्वप-
 र्याप्त्यधिकरण यादृशं तादृशप्रकारावच्छेद्याश्रयविषयताया अ-
 भेदादवच्छेद्यकार्यत्वादेरभेद इति धात्वविधेयक्रानुमितिः पराम-
 र्शजन्या इत्याकारके कार्यकारणभावग्रहे अनुमितिविषयता-
 या पेक्षयात् कार्यकारणभावस्यम् अनुमितित्ववद्वित्वादीनां
 अवच्छेदकतावैलक्षण्येन तावत्समुदाये यद्यपि नैकमवच्छेदकत्वं
 तथापि तत्कार्यतानिरूपितावच्छेदकतात्वेन तदवच्छेदकतायां
 व्यासङ्ग्यवृत्तित्वे बाधकाभावात् । तादृशानुगतरूपावच्छिन्नाव-

च्छेदकत्वाधारतायाः समुदायवृत्तिधर्मेनैवावच्छेदादित्यलं पल्लवेन ।
 तादृशजातिमज्ज्ञानत्वस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धे-
 न तादृशजातिवैशिष्ट्यस्य ज्ञानत्व इव विषयवृत्तिधर्मेऽपि स-
 र्वेन तद्व्यावर्तनाय ज्ञानत्वत्वरूपेण ज्ञानत्वस्याप्यवश्यं निवेश-
 नीयतया गौरवमिति तदुपेक्षितं ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यका-
 दिपरामर्शजन्यताघटितज्ञानवृत्तिजातिमादाय लक्षणं दुष्करं
 तत्र विषयवृत्तिज्ञानत्वादिजातिमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति
 तादृशपरामर्शजन्यताघटितमपि लक्षणं संभवतीति सू-
 चयितुं ज्ञानवृत्तित्वविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरमाह सा-
 मानाधिकरण्येन वेति । कार्यविशेषणतया विलक्षणमवच्छे-
 दकत्वमिह सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वम् । अतो ज्ञानत्वादेः
 कार्यतासमानाधिकरण्यत्वेऽपि न क्षतिः । यत्तु आलोकादिलिङ्गका-
 नुमितौ धूमादिलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभिचारवारणाय स्वसमाना-
 धिकरणतत्तल्लिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्वताद्युद्देश्यकबहुधादिवि-
 धेयकानुमितित्वमेव तल्लिङ्गकपरामर्शजन्यतावच्छेदकं वाच्यं त-
 था च परामर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य परामर्शजन्यताव-
 च्छेदकत्वात्तदादाय प्रत्यक्षादावनिप्रसक्तिवारणाय सामानाधि-
 करण्येनेति कल्पानुसरणमिति । तत्र साधीयः । अव्यवहितोत्त-
 रत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेऽनुमितित्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया
 ऽसंभवप्रसङ्गात् न ह्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे कापि व्यभिचारः
 प्रसज्येत येन तद्वारकतया अनुमितित्वनिवेशनं सार्थकं भवेत् ।
 अथानुमितित्वाप्रवेशे धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरोत्पन्नतत्समाना-
 धिकरणात्मघटसंयोगद्वित्वाद्याधिकरणे घटादौ परामर्शाभावेन
 व्यभिचार इत्यनुमितित्वनिवेशसार्थक्यम् । न च विषयविशेषावगा-
 हित्वनिवेशान्निर्विषयसंयोगादिव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । अव्यवहितो-
 त्तरत्वनिवेशे विषयविशेषावगाहितायाः प्रयोजनान्तराभावेनानि-
 वेशात् । न च कार्यनिरूपितं दैशिकव्यापकत्वं न कारण-
 ताघटकम् । अपि तु कार्यतावच्छेदकव्यापकसामानाधिकरण्य-
 प्रतियोगित्वम् । अत एव क्रियानधिकरणोत्तरदेशसंयोगोत्पत्तावपि
 तस्यास्तत्कारणत्वमिति वाच्यम् । प्रकृते कार्यनिरूपितदै-
 शिकव्यापकतायाः कारणत्वाघटकत्वे कार्याधिकरणदेशत्वस्य

कारणाधिकरणद्वैतत्वनियतत्वनिर्वाहात् । क्रियाधिकरणे उ-
 त्पद्यमानः संयोगो यथा तदनधिकरणोत्तरदेशे जायते तथा प-
 रामर्शाधिकरणे इव तदनधिकरणेऽपि सिद्धभावादिवदितानु-
 मित्युत्पादस्य दुर्वारत्वादिति चेत् । सत्यम् । अनुमितित्वमनिवेश्य
 स्वसमानाधिकरणपरामर्शाव्यवहितोत्तरत्वस्य जन्यतावच्छेदक-
 त्वे संयोगादिविशेषे व्याभिचारो ऽस्त्येव तद्वारणाय स्वाव्यव-
 हितपूर्ववर्तिपरामर्शसामानाधिकरण्यमेव विशेषणतया जन्यता-
 वच्छेदकमुपेयतां तथा च तद्विशिष्टाधिकरणं परामर्शाधिकरणमे-
 वेति तदुपलक्षितस्य संयोगादेः परामर्शव्याभिचारेऽपि त-
 द्विशिष्टाधिकरणताघटितव्यापकतागर्भकारणत्वमक्षतमित्यनुमिति-
 त्वनिवेशनमफलम् । न च स्वत्वानुगमेन नोक्तधर्मस्य
 कार्यतावच्छेदकत्वमपि तु अव्यवहितोत्तरत्वसामानाधिकरण्यो-
 भयसम्बन्धेन परामर्शविशेष एव तज्जन्यतावच्छेदकः तस्य
 चानुमितिरूपकार्यं विशेषणतया न कारणताघटकत्वसंभवः ।
 परामर्शसमानकालोपनिवेश्यवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यधिकरण-
 तायाः परामर्शविशिष्टानिरूपितत्वेन कारणत्वाघटकतया प-
 रामर्शस्य तादृशानुमित्यकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि वि-
 शेष्यनिरूपिताधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेन विशेष्ये अस-
 म्यङ्गे व्यावर्तके अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वरूपमाधि-
 करणतानिरूपकविशेषणत्वमुपेयते किं तूपलक्षणत्वमेव भू-
 तलाघाधिकरणे पुरुषादेः सत्त्वदशायां पुरुषाद्यसम्बन्धेन त-
 द्वावर्तकेनापि वृण्डादिना विशिष्टस्य पुरुषादेराधिकरणत्वस्य
 भूतलादावभावात् । परामर्शोपलक्षितस्य संयोगादेर्धदादौ
 व्याभिचार एवेत्यनुमितित्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् ।
 तदधिकरणतावच्छेदककालावच्छेदेनावृत्तेरप्येककालावच्छिन्नत्वा-
 विशेषितस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदधिकरणतानिरूप-
 कतावच्छेदकत्वोपगमात् । अत एव सिद्धिसिपाधयिषोभ-
 यकाले कालान्तरावच्छिन्नतदधिकरणात्मवृत्तिसिपाधयिषाविर-
 त्तिसिद्धिः निरूपिता । अतएव विशिष्टसिद्धयभाव-
 अनिर्वाह इत्यालोच्य दीधितिकृतां पक्षताग्रन्थे
 पक्षक्षणावच्छिन्नत्वविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिद्धौ

सिपाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमित्यभिधानं संगच्छते अत एव
 पक्षताया विशिष्टाभावरूपाया अतीन्द्रियक्षणघटितत्वेनातीन्द्रि-
 यतया प्रत्यक्षासंभवाभिप्रायेण विशेष्याद्यभावरूपाया इत्य-
 नुपपन्नं तदभिधानस्यापि संगतिः । एवं चानुमितित्वस्य
 परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेऽपि नोक्तव्यमिचारप्रसङ्गः ।
 घटादौ परामर्शाधिकरणतानियतायाः तदुपलक्षिताधिकरण-
 ताविलक्षणायाः सामानाधिकरण्यघटितसम्बन्धेन परामर्श-
 विशिष्टाधिकरणताया असत्त्वात् । नापि विनश्यदवस्थपरामर्श-
 जन्यानुमित्यधिकरणतायाः कारणताघटकव्यापकतायामनिवेशे
 तस्याः परामर्शरूपकारणनियम्यता न स्यादिति दूषणस्याः
 व्यवकाशः तदधिकरणताया अपि विशिष्टाधिकरणतात्वेन तादृश-
 व्यापकतायां प्रवेशात् अस्तु वा स्ववृत्तित्वस्ववृत्तिधूमादिपराम-
 र्शाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धनात्मविशिष्टत्वमेव धूमादिपरामर्श-
 जन्यतावच्छेदकं ताघताप्यन्यलिङ्गकानुमितौ तस्य व्यभिचार-
 धारणात् । आत्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैवाधेयतयात्मविशिष्टस्याप्य-
 नात्मन्यवृत्तेरिति ज्ञानत्वादिकं निवेद्यापि संयोगावौ व्य-
 भिचारधारणसंभवात् । विनिगमनाविरहेण तस्यापि कार्य-
 तावच्छेदकताया दुर्वारत्वादतिप्रसङ्गाच्च । न चाव्यवहितप्राक्-
 क्षणावाच्छेन्नतल्लिङ्गकपरामर्शाधिकरणताविशिष्टसंभवायस्तल्लिङ्ग-
 कपरामर्शजन्यतावच्छेदकसम्बन्धः एवं च शुद्धमनुमितित्वमेव
 तज्जन्यतावच्छेदकं शुद्धज्ञानत्वादिकं च नित्यसाधारणमिति न
 तथात्वसंभव इति वाच्यं तथा सति ज्ञानत्वस्य का-
 र्यतावच्छेदककोट्यप्रवेशेन तद्वारकविशेषणोपादानानुपपत्तेः ।
 तस्मात् यत्साध्यपक्षकानुमितिरेकलिङ्गकपरामर्शजन्यैव प्रसिद्धा
 तत्पक्षकतत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यताघटितमेव लक्षणमभि-
 प्रेतं पर्वतादिपदमपि तत्पक्षादिपरमेव तत्र च न परा-
 मर्शविशेषणतया ज्ञानत्वस्य जन्यतावच्छेदककोटिप्रवेशप्रस-
 किरिति । तथा च ज्ञानत्वघटितयादृशसाध्यकानुमितिरेकलिङ्ग-
 कपरामर्शादेव तदनुमितिकारणताघटितमपि लक्षणं ज्ञानवृत्तित्ववि-
 शेषणमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वं निवेद्य कर्तुं शक्यते
 इत्याशयेन सामानाधिकरण्येन धेत्यभिहितमिति तत्त्वम् ॥ ।

ननु विशिष्टैश्वर्योधातिव्याप्तिवारणाय नानापदार्थघटितः
गुह्यतरव्याप्यविषयकत्वनिवेशनमयुक्तं अभावत्वादियत्किञ्चिद्व्याप्ति-
घटकपदार्थाविषयकत्वं निवेद्यापि तद्वारणसम्भवात् जातिघटनया
अभावाद्यनुमितेरपि संप्रवादित्याशयेनाह व्याप्तिभान इति ।

(दी०) व्याप्तिभाने स्वश्यं भासमानो यस्तादृशानुमि-
त्यविषयस्तदविषयत्वमात्रं वा ग्राह्यं यां कां चिदनुमितिव्य-
क्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्म-
समवायित्वमिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजात्यनङ्गी-
कारे तु तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वं वक्त-
व्यम् । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य-
तावच्छेदकावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारण-
ताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजाति-
मत्त्वं तत्त्वमित्यपि कथितम् ।

(गा०) व्याप्तिज्ञानविषयतदघटकपदार्थान्तराविषयकत्वनिवे-
शेतिव्याप्तेर्दुर्बलत्वात् अवश्यमिति । अनुमितौ नियतभास-
मानव्याप्तिघटकसाध्याद्यविषयकत्वनिवेशस्यासंभवसपादकत्वादसं-
भव इत्यतस्तादृशानुमित्यविषय इति प्रकृतसाध्यकयत्किं-
चिदनुमित्यविषय इत्यर्थः । यत्किञ्चिदनुमितिविषयतायाः प्र-
कृतसाध्यादिसाधारणत्वात् सामान्यतोऽनुमितिविषयतायाः
प्रकृतसाध्यकयावत्प्रमेयविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिविषयताया-
श्च केवलान्वयित्वात् । प्रकृतसाध्यकोति यत्किञ्चिदिति चा-
तिव्याप्यसम्भययोर्वारकतामाविष्कर्तुमेवाकमङ्ग्याभिधान निवेश-
स्तु तादृशपदार्थस्य कस्य चिदेकस्य विशिष्टैवेत्यवधेयम् ।
अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितलक्षणे परामर्शत्वावच्छिन्नकारणता-
प्रतियोगिकव्याप्यविषयकवृत्तिकार्यताशालित्वेन कतिपयानुमि-
निवेशनमयुक्तं तद्व्यक्तीनाम् एकानुमितिव्यक्तिमुपादाया-
नुभवत्वव्याप्यजात्या तद्व्यक्तिजातीयत्वस्यापि लघोर्लक्षणत्व-
संभवादित्याशयेन तादृशजातिघटितलक्षणं तथैव निष्क-

र्षयति यां कां चिदिति । अनुभवत्वस्य तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एव भेदो- निविष्टः न त्वनुभवत्वत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकः अनुभवत्वत्वशरीरे सकलानुभवसमवेत-
त्वस्य निविष्टत्वात् तदवच्छिन्नभेदनिवेशनेनैवानुभवत्वज्ञानत्वा-
दिसकलव्यापकजातिवारणसंभवे भेदप्रतियोगितावच्छेदकशरीरे
अनुभवेतरासमवेतत्वनिवेशनेनान्यत्वान्तस्य ज्ञानत्वादिसाधारण्यं
संपाद्य तद्वारणायानुयोगिन्यनुभवान्यासमवेतत्वरूपविशेषणान्तर-
वेशस्य प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायविषयत्वात् तद्व्यक्तिसमवेतप्रत्य-
क्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्य लक्षणत्वसंभवेऽपि न क्षतिः अ-
नुभवत्वव्याप्यतायदितपूर्वैलक्षणस्यैवेदानीं निष्कर्षणात् तद्व्यक्ति-
पदेन प्रत्यक्षादिव्यक्तिमुपादाय उक्तशब्देन प्रत्यक्षादिलक्षण-
मपि संभवतीत्याशयेन प्रत्यक्षाद्यसमवेतत्वं नोपात्तमिति के-
चित् । तन्न तद्व्यक्तिसमवेतयत्किंचिदनुभवासमवेतधर्मसमवायि-
त्वमित्येकशब्देन प्रमाचतुष्टयलक्षणसंभवात्तथानभिधानबीजानु-
योगस्य तावतांप्यपरीहारात् । धर्मसमवायित्वमिति । समवा-
येन तद्वत्त्वमित्यर्थः यथाश्रुते कालिकादिसम्बन्धेन तादृशानु-
मितित्वसमवायस्यातिव्याप्ततया सम्बन्धविशेषेण समवायव-
त्तानिवेशस्यावश्यकत्वे समवायस्यैव सम्बन्धताया उचितत्वात् ।
नन्वनुभवचतुष्टयसाधारणी जातिरप्रामाणिकी प्रत्यक्षत्वस्यैव
विशेषणधीजन्यतावच्छेदकत्वसंभवादिति स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेवानुभ-
वत्वं तथा चानुभवत्वान्यत्वविशेषणमयुक्तं स्मृत्यन्यत्वाविशिष्ट-
स्यापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानत्वानतिरिक्ततया विशेषणान्तरेण वारि-
तत्वात् । एवमनुभवान्यासमवेतेति स्मरणान्यज्ञानान्यासमवेतत्व-
र्थकं तत्र स्मरणभिन्नज्ञानत्वनिवेशनमनतिप्रयोजनकं ज्ञानान्य-
समवेतेच्छात्वादस्तद्व्यक्तिसमवेतत्वविशेषणेनैव वारणात् स्मर-
णान्यान्यत्वेन स्मृत्युपादानमपि न हि घट इत्यादिचकव्येऽनघट-
इति कश्चिद्धदतीति न्यायेनायुक्तमित्यत आहानुभवत्वेति । अनु-
भवत्वजात्यङ्गोक्तमते अनुभवत्वान्यत्वविशेषणस्यानुभवत्वव्यावर्त-
नायावश्यकतया तदनङ्गीकारे नित्ययुक्तम् । मूलोक्तलक्षणे च-
क्रवर्तिन्याख्यानमुपन्यस्यति व्याप्तीति । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नेति
धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्य-

- र्थः । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नेति बहिर्व्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्व-
तत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः धूमो बहिर्व्या-
प्य इत्याकारकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्य करणविधया हेतुत्वं
तज्जन्यतावच्छेदकं धूमलिङ्गकबह्विविधेयकानुमितित्वं बहिर्व्याप्य-
धूमवान् पर्यत इत्यादिपरामर्शस्य च तद्व्यापाराविधया तत्त्वं त-
ज्जन्यतावच्छेदकं च पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकबह्वित्वावच्छिन्नविधे-
यताकधूमलिङ्गकानुमितित्वम् पदं च धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यक-
व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेद-
कीभूतोपदर्शितधर्मावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छि-
न्नविशेष्यताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिका च या पर्व-
तो बहिर्मानित्येतादृशानुमितिनिष्ठा कार्यता तादृशकार्य-
तासमानाधिकरणानुभवत्त्वव्याप्यजातिश्चानुमितित्वजातिरेव ता-
मादाय सकलानुमितौ लक्षणसमन्वयः बहिर्व्याप्यधूमवत्प-
र्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवृत्तितथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्न-
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानोपकारणताप्रतियोगिककार्यतामादा-
यातिप्रसङ्गवारणायावच्छिन्नान्तं तथा च बहिर्व्याप्तिविशि-
ष्टावच्छिन्नपर्वतप्रकारताशालिज्ञानत्वायच्छिन्नतादृशकार्यतायां धूम-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकबहिर्व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणता-
निरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् तामादायातिप्रसङ्गः ब-
हिर्व्याप्यधूमवान् पर्यत इत्येतादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताया
अपि धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकबहिर्व्याप्तिप्रकारकतादृशनिश्चयवृत्ति-
त्वात्तादृशकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशकार्यता-
मादायातिप्रसङ्गः इत्यतस्तादृशनिश्चयवृत्तित्वमपहाय तादृश-
निश्चयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वं तद-
र्थः अन्यथा बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्यत इत्यादिविशेषणतावच्छेद-
कप्रकारकनिश्चयस्य बहिर्व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन पर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेषणतापक्षधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्ति-
प्रकारताशालिनिश्चयत्वेन च विनिगमनाविरहेण हेतुत्वाद्-
धिकं त्वित्यादिन्यायेन तादृशनिश्चयहेतुताया अपि तथावि-
धनिश्चयत्वावच्छिन्नतया तन्निरूपितकार्यतामादायातिप्रसङ्गवार-

णासंभवात् तादृशनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वनिवेशे च वह्निव्याप्य-
धूमवान् पर्वत इत्येतादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकानिश्चयहे-
तुताया वह्निव्याप्यो धूम इत्येतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन तादृ-
शनिश्चयत्वान्यूनवृत्तित्वेन न दोषः । वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश
इत्येतादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यताया अपि धूम-
त्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ना या विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया कारणता तत्प्रतियोगिक-
व्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिवोधनिष्ठकार्यतासमानाधिकरणत्वा
त् उक्तातिप्रसङ्गवारणासम्भवेन तादृशकार्यतासमानाधिकर-
ण्यमपहाय तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनम् । एवं च तादृश-
व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेद-
कीभूतवह्निव्याप्यवच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वेन वह्निव्याप्य-
त्वाविशिष्टधूमावच्छिन्नपर्वताविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नायाः का-
र्यताया अनवच्छिन्नत्वान्नातिप्रसङ्गः । अथैवमपि वह्नि-
व्याप्यत्वावच्छिन्नधूमविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतावच्छेदक-
घटकीभूतेन बुद्धित्वेन वह्निव्याप्यत्वविशिष्टधूमावच्छि-
न्नपर्वताविशेषणताकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यताया अवच्छिन्नत्वा-
लोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः न च तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र
तदवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् नाव-
च्छेदकेकदेशज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्य
समुदायस्य एकदेशानतिरिक्तत्वात् समुदायस्य तथात्वे एकदे-
शस्यातथात्वमित्यस्य शब्दमात्रत्वात् इति चेन्न तदवच्छेदका-
वच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
पर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताकत्व विवक्षितं न्यूनाधिकपदार्था-
वच्छिन्नोक्तजन्यतपोरवच्छेदकत्वे च नैकधर्मावच्छिन्नपर्याप्ति-
के न्यूनाधिकवृत्तिभ्यां तावत्पदार्थसमुदायत्वाभ्यामेव तत्प-
र्याप्त्यवच्छेदादिति नातिप्रसङ्गः प्रकृते च व्याप्तिनिश्चयव्याप्यव-
त्तानिश्चयनिरूपितजन्यतावच्छेदककुक्षिनिविष्टपदार्थानां न्यूना-
धिकभावविरहेण एकैव समुदायत्वेन तदुभयावच्छेदकता-
पर्याप्तिरवच्छिद्यते अतो नासंभवः । अथ धूमो वह्निव्याप्य
इत्येतादृशव्याप्तिनिश्चयस्य धूमलिङ्गकवह्निविधेयकानुमितित्वमेव

जन्यतावच्छेदकमुपेयते न तु तत्र पक्षविषयत्वान्तर्भावः तथा
 सत्यनन्तपक्षभेदेन तत्कारणताबाहुल्यप्रसंगात् वह्निय्याप्यधूमवान्
 पर्यंत इतिपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च पर्यंतविषयत्वा-
 न्तर्भावः आवश्यकः अन्यपक्षकानुमितौ तदहेतुत्वान् कथं
 तादृशजन्यतावच्छेदकत्वयोरेकपदार्थावच्छिन्नपर्याप्तिकत्वं न च
 तदवच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र तदवच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमेव
 निवेशनीयं न त्वेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकता-
 कत्वं धूमो वह्निय्याप्य इतिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनि-
 श्चयजन्यतावच्छेदककोटौ धूमनिष्ठविशेषणताया निवेशात् । वह्नि-
 व्याप्यधूमवान् पर्यंत इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयजन्य-
 तावच्छेदककोटौ च तन्निष्ठविशेषणतावच्छेदकताया एव नि-
 देशान् नैतादृशजन्यतायास्तादृशजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्था-
 वच्छिन्नत्वमिति नातिप्रसङ्गः प्रकृते च परामर्शजन्यतावच्छेद-
 ककोटौ पक्षविषयत्वस्याधिकस्य निवेशोऽपि तज्जन्यताया व्या-
 प्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वमन्याद्वैतमेवेति ना-
 संभव इति घाच्यं धूमो वह्निय्याप्य इत्येतादृशव्याप्ति-
 निश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ पर्यंतविशेष्यतया भनिरूपित-
 महानसादिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितयद्विविधेयताया अपि व-
 ह्निविधेयतात्वेन निवेशात् वह्निय्याप्यधूमवान् पर्यंत इत्येतादृश-
 परामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ च पर्यंतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितयद्वि-
 विधेयताया एव निवेशात् परामर्शजन्यताया व्याप्तिनिश्चय-
 जन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्वविरहात् । एवं व्याप्ति-
 निश्चयजन्यतावच्छेदककोटौ तदव्यवहितोत्तरत्वमन्यत्तिङ्गकानु-
 मितौ व्यभिचारधारणाय निवेशनीयं न तु व्याप्यप-
 साज्ञानान्यवहितोत्तरत्वं गौरवात् व्याप्यवत्तानिश्चयजन्यता-
 वच्छेदककोटौ न तन्निवेशः तन्निवेशोऽपि धूमो वह्निय्याप्य इत्ये-
 तादृशज्ञानफालीनान्यत्तिङ्गकानुमितौ व्यभिचारत्वं अपि तु
 व्याप्यवत्तानिश्चयव्यवहितोत्तरत्वमेव तथा च परामर्श-
 जन्यताया न व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकयावत्पदार्थावच्छिन्नत्व-
 मिति चेन्न । करणव्यापारनिरूपितफलनिष्ठजन्यतयोः प्राचीनमते
 एकधर्मावच्छिन्नत्वनियमादगत्या पर्यंतपक्षकधूमलिङ्गकयद्विविधे-

यकानुमितित्वमेव व्यामिश्रानपरामर्शयोजन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च तादृशजन्यतयोरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकताक-
त्वमक्षतमेवेति नानुपपत्तिः एतादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् अय-
मेवास्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । धूमत्वावच्छिन्नधर्मिक-
व्याप्तिप्रकारकज्ञानीयकारणताया अपि वह्निव्याप्यधुमवान् पर्व-
त इत्येतादृशनिश्चयवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगिककार्यतायास्ता-
दृशव्याप्तिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टपरामर्शवृत्तित्वमपहाय
तदवच्छिन्नत्वनिवेशः पदान्तरव्यावृत्तिस्तु पूर्ववद्बोद्धव्या ।
अत्र व्याप्यविषयकवृत्तित्वस्य निवेशेनेव विशिष्टैवशिष्ययो-
धादिवृत्तिकार्यतामादायातिप्रसङ्गवारणं संभवति गुरुतरव्याप्ति-
निश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
स्य निवेशाद्वैरध्याप्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

मिश्रव्याख्यानमुपन्यस्यति परे त्विति ॥

(दी०) परे तु पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं तथा च पक्षतासहकृततादृशपरामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्ताया वि-
शेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परा-
मर्शस्योपादानं तत्त्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वं च विवक्षितं तेन वाधादिकालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषय-
केन परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः । तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वावेवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यथाश्रुतव्याख्येयलक्षणे पक्षताजन्यत्वनिवेशान्मूलोक्त-
शब्दात्तद्वाभायाह पक्षधर्मतेत्यत्रेति । प्रतिपाद्यकोटिनिविष्टत्वं सप्तम्यर्थः तच्च पक्षतेत्यत्रान्वेति तथा च पक्षधर्मतेत्यत्र तत्प-
दप्रतिपाद्यकोटिनिविष्टा पक्षतेत्यर्थः तथा च पक्षपदं न ध-
र्मिमात्रपरमपि तु पक्षताविशिष्टधर्मिपरमेवेति भावः । विशेष-
णमिति ज्ञानपदार्थ इत्यादिः । धर्मत्वरूपविषयविशेषणत्वेन

विषयतया ज्ञानान्वयिनि धर्मिरूपविशेष्यांशे न तस्य विशेष-
पणान्वसंभवः परामर्शविषयस्य तस्य तद्विषयविशेषणत्वा-
संभवात् दण्डाद्यविषयकस्य पुरुषादिज्ञानस्य पुरुषादेर्दण्डादि-
मत्त्वेऽपि दण्डादिविशिष्टपुरुषाद्यविषयकत्वात् दण्डपुरुषादि-
त्यादिज्ञानस्य दण्डादिविषयकत्वेऽपि न ताद्विशिष्टविषयकत्वं
विषयतावच्छेदकस्यैव विषयविशेषणत्वादतः पक्षतोपलक्षितध-
र्मिविषयकमेव ज्ञानमिह विरक्षितं तथा सत्यपि पक्षता-
जन्मत्वसहितं परामर्शजन्यत्वं ज्ञानान्तात् लभ्यते विशेषणीभूत-
तदन्वयिना तदन्वयिनो विशेषणत्वात् ज्ञानविशेषणपक्षता-
या ज्ञानान्वितजन्यपदार्थजन्यपतायामन्यपादित्याशयेन त-
थैव लक्षणार्थमाह तथा चेति । अघारुणया गज-
सोमं क्रीणार्तित्यादौ गवादावारुण्यादेः साक्षात् प्रकार-
तया तत्र तस्य विशेषणत्वसंभवेन गवादिसाध्यतया
प्रतीयमाने सोमकयादौ आरुण्यादिसाध्यताप्रतीतिः संभव-
तीति प्रकृतस्थले ॥ पक्षताया ज्ञानांशे साक्षादप्रकारत्वाज्ज्ञा-
नान्वयिना जन्यत्वेन कथमन्वयः । न चारुणयेत्यत्रापि आरुण्यं
गवि न साक्षात्प्रकारः । अमेदसम्बन्धेनारुण्याविशिष्टाया एव
तत्र साक्षात् प्रकारत्वात् तथा च परंपरया गवि प्रकारस्यापि
आरुण्यस्य यथा गवान्वयिना तृतीयार्थसाध्यत्वेनान्वयस्तथा
प्रकृतेऽपि ज्ञानविशेषणधर्मतायां प्रकारीभूतधर्मिणे प्रकारिभव-
न्त्याः पक्षताया ज्ञानान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वेऽन्वयः
समवतीति वाच्यम् । विशेषणविभक्तेरभेदार्थकतया अरुणाभेद-
स्यारुण्यपर्यवसितस्य साक्षाद्गोविशेषणत्वसंभवात् । मेवं लो-
हितोष्णीया कृत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ यथा लौहित्यस्य कृत्वि-
क्प्रचरणांशे परंपरया विशेषणस्यापि तदन्वयिना इष्टसाधनत्वेना-
न्वयस्तथा प्रकृतेऽपि परंपरया ज्ञानविशेषणीभूतपक्षताया अपि
जन्यतान्वये बाधकाभावात् । एवं विशेषणविभक्तेः सार्थकता-
ने अरुणयेत्यादावारुण्यं गवि परंपरयेव प्रकार इति साक्षात्
तदन्वयिना अन्वय इति नियमाभावात् । यथा
भवतु परंपरया स्वविशेष्येऽन्वयिनापि स्वान्वयः तथापि जन्य-
तायां ज्ञानान्वये उपलक्षणतया भासमानविषयांशे प्रकारीभू-

तायाः पक्षताया जन्यत्वान्वयो न संभवतीति उपलक्षणपु-
च्छलग्नस्य विशेषणत्वायोगात् लोहितोष्णीया इत्यादौ लोहि-
त्यविशेष्यभूतोष्णोपादावपि इष्टसाधनत्वान्वयोपगमेन लोहि-
त्यस्यारुणयेत्यादावारुण्यविशेष्यतद्धर्मिणोऽपि क्रयसाधनत्वान्व-
योपगमेनारुण्यस्योपलक्षणपुच्छलग्नत्वाभावेन सामञ्जस्यात् प्रकृ-
ते च परामर्शाविषयेऽनुमितिजनकत्ववाधेन तदन्यथायोगात् ।
उपलक्षणताया एव चाच्यत्वादिति चेन्न । प्रकृतेऽपि जन्यपद-
स्य प्रयोज्यपरतया कारणनावच्छेदकप्रविष्टविषयाणामपि अनुमि-
तिप्रयोजकतया तेषामपि जन्यपदार्थान्वयः संभवत्येवेति सा-
मञ्जस्यात् परामर्शादिप्रयोज्यताया लक्षणघटकत्वेऽपि परामर्शा-
न्यविप्रयोज्यताशरीरे जनकजनकत्वादिना या अन्यथासि-
द्धिस्तदमिरूपकत्वस्य निवेशेनानुमितिजन्यप्रत्यक्षादौ अतिव्या-
प्तिवारणसंनवात् विषयप्रयोजकतायाश्च लक्षणघटकत्वे-
न न विवक्षा अतो न लक्षणे व्यर्थविशेषणता । वस्तुतो ज्ञानां-
शे पक्षनाश्रयधर्मिभूतिताविषयकत्वस्य साक्षात् प्रकारतया
भावे पक्षताया अपि धर्मिपारतन्व्येण स्वाश्रयधर्मिभूतित्ववि-
षयकत्वसम्बन्धेन तदंशेऽन्वयः स्वीक्रियते तथा च ज्ञानांशे परं-
परासम्बन्धेन साक्षात् प्रकाराभिवन्त्याः पक्षताया जन्यत्वान्व-
यो निराबाध एव दण्डिनं पुरुषमानयेत्यादौ अन्तरा मास-
माने मत्वर्थसम्बन्धे आनयनकर्मत्ववाधेऽपि दण्डादावानय-
नकर्मत्वान्वयो दण्डादेरपि स्वसम्बन्ध्यभेदसम्बन्धेन पारतन्व्ये-
ण पुरुषादौ साक्षात्प्रकारत्वोपगमेनोपपादनीयः । यत्तु प-
क्षतायाः सहकृतत्वसम्बन्धेन ज्ञानविशेषणत्वात् पक्षताजन्य-
त्वलाभ इति तदसत् । परंपरया विशेषणस्य परंपराघटकत-
त्त्वपदार्थघटितपरंपरासम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेनान्वये आकाङ्क्षा-
विरहात् अन्यथा दण्डी पुरुष इत्यादौ एककालोनित्यादिस-
म्बन्धेनापि पुरुषादौ पारतन्व्येण दण्डदण्डतावाचन्यवापत्तेः । अ-
रुणयेत्यादावारुण्यरूपधर्म एवारुणपदार्थः तत्पदोत्तरतृतीयैवा-
रुण्यस्य क्रयसाधनत्वं बोध्यते न तु विशिष्टान्वयवलात्तल्लाभ
इति मीमांसासिद्धान्तः । तदुक्तं तृतीयया गुणस्यैव साधनत्वं
कथं प्रति विस्पष्टं गम्यते न तु द्रव्यद्वारैव सिध्यति इति । आ-

रूपस्य क्रयसाधनत्वं साधनतापच्छेदकतया प्रयोजकत्वमेव
धूमाद्विमानित्यत्र धूमपदस्य, मुख्यार्थपरतैवेति मते यथा हेतु-
पञ्चम्या धूमस्य कारणतायां विषयतया अवच्छेदकत्वरूपं यद्वि-
ज्ञानप्रयोजकत्वमेव प्रतिपाद्यते तथात्रापि हेतुतृतीयया साध-
नतापच्छेदकत्वप्रत्यायनसंभवात् । आरूप्यस्य साधनताव-
च्छेदकत्वं चाभ्ययतासम्बन्धेन । तच्च तच्च द्रव्यद्वारेणावच्छेदक-
त्वे लाघवं सिध्यति उपपद्यते इति तदर्थः । एवं च गोः क्र-
यसाधनतायां श्रुतिसिद्धायामारूप्यस्य तदवच्छेदकत्वे लाघवं
तदाभ्ययद्रव्यान्तरानिष्कारणतान्तरावच्छेदकत्वे गौरवमिति प्रति-
सन्धानेन गोनिष्ठकारणतायामारूप्यस्याप्यवच्छेदकत्वानिश्चये आ-
रूप्यविशिष्टगोः क्रयसाधनत्वमर्थात् प्रतीयते तादृशबोधे अ-
रूप्योत्पिपदस्य तात्पर्यादगुणिपरतया अरूपपदस्य गुणिपरगो-
पदसमानलिङ्गतेति कारिकाभिप्रायः । तथा चेति ।
पक्षताया उपदर्शितविशेषणत्वे चेत्यर्थः । पक्षतासहकृतोति । प-
क्षताजन्यत्वे सति परामर्शजन्यत्वमर्थः परामर्शजन्यसाध्य-
व्याप्यहेतुविशिष्टपक्षवैशिष्ट्यावगाहियोधतादृशपक्षाभावप्रत्यक्षादाव-
तिव्याप्तिवारणाय पक्षताजन्यत्वोपादानं । परामर्शजन्यत्वोपादा-
नस्य प्रयोजनमाह यथोक्ताया इति । यथोक्ताया सिपाधयिपा-
विरहविशिष्टसिद्धभावरूपायाः । ननु तादृशभावस्य लौकिक-
प्रत्यक्षमेव न संभवति एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तिवरूपातीन्द्रिय-
क्षणपटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वात् । यदि चैकात्मवृत्ति-
त्वमेव वैशिष्ट्यं सिपाधयिपाकालोचसिद्धो कालान्तरावच्छेदेन
स्वसमानाधिकरणसिपाधयिपाभावनिरूपिततादृशवैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि
तदानीं सिपाधयिपाविरहात्मकविशेषणाभावाधीनो विशिष्टा-
भावोऽक्षत एवान्यथा एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेऽपि तादृश-
सिद्धेर्द्वितीयक्षणे सिपाधयिपाया उत्पत्तिस्तत्राशो वा तत्र सिपा-
धयिपाभावनिरूपितवैशिष्ट्यसत्त्वेन तस्या उत्पत्तिद्वितीयक्षणे
तत्क्षणे वा विशिष्टाभावासत्त्वप्रसंगादिति सिद्धेः सिपाधयि-
पाविरहेण वैशिष्ट्यं एकक्षणावच्छेदेनैकदेशवृत्तित्वमिति यदि, म-
न्यते तथाप्यनुगतानुगतसिपाधयिपामावसहस्रस्य तादृश-
विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वेन, तस्य युगसहस्रेणापि

ज्ञातुमशक्यतया न तल्लोकेकप्रत्यक्षसंभवः सिपाधयिपायोग्य-
 ताया उत्तेजकत्वमते सुतरां तथा योग्यतायास्तत्तत्क्षणात्म-
 कतया अयोग्यत्वादित्यत आह विशेष्याद्यभावरूपाया चेति ।।
 सिपाधयिपाभावाविशेषितासिद्ध्यभावरूपाया इत्यर्थः । आदिना सि-
 पाधयिपाभावरूपविशेषणाभावपरिग्रहः यत्र विषयविशेषे सिपा-
 धयिपावशात् कदापि नानुमितिस्तत्र सिद्ध्यभावमात्रं पक्षता यत्र
 च सिपाधयिपां विना कदापि नानुमितिस्तत्र सैव पक्षतेति तयोः
 प्रत्यक्षस्य न दुरपवादत्वामेति भावः । न च परामर्शानुपादानेऽपि
 स्थलविशेषीयविशिष्टाभावरूपपक्षताजन्यत्वघटितलक्षणं संभवती-
 ति परामर्शोपादानमनर्थकमिति वाच्यं मूलोपात्तपरामर्शजन्यत्वांश-
 सार्थक्याय प्रत्यक्षविषयपक्षताया निवेशयितुं युक्तत्वात् परामर्श-
 जन्यत्वं परामर्शनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वं तत्र परामर्शनिष्ठ-
 त्वस्थाने परामर्शत्वावच्छिन्नत्वं तदुभयजन्यतयोरेकावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्वं च निधेशयति तत्त्वेनेत्यादिना । तत्त्वेन परामर्शत्वेन
 पक्षताजन्यताघटकजनकतायां च न पक्षतात्वावच्छिन्नत्वनिवेशनं
 प्रयोजनविरहात् तदुभयजन्यत्वं पक्षतापरामर्शोभयजन्यत्वं
 तथा च पक्षताजन्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या परामर्शत्वावच्छिन्न-
 जनकतानिरूपितजन्यता तद्वत्त्वं पर्यवासितम् । परामर्शत्वेन ज-
 नकताविषयाः प्रयोजनमाह तेनेत्यादिना । अथ परामर्शसत्त्वे
 ऽनुमितिरेव भविष्यति न तत्प्रत्यक्षम् अनुमितिसामग्र्या भि-
 न्नविषये बलवत्त्वात्तथा च कथमतिव्याप्तिरित्याशङ्कापरिहारा-
 याह बाधादिकालीनेनेति । आदिपदात् साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञान-
 प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपानुमितिप्रातिबन्धकान्तरपारिग्रहः
 तथा च तत्रानुमितिसामग्र्येव नास्तीति भावः । पक्षताप्र-
 त्यक्षे परामर्शजन्यतासम्पादकं विशेषणमाह दैवात् प्रति-
 योगिविषयकेणेति । दैवात् कदाचित् स्वसामग्रीवशात् प्रतियोगि-
 विषयकेण केवलसिद्धिविषयकेण तथा च बह्विव्याप्यधूमवान् प-
 र्वतः पर्यतविशेष्यकबह्विनिश्चयश्चेतिसमूहालम्बनस्मरणोत्तरकाली-
 नैतादृशनिर्णयाभाववानहमित्यादिप्रत्यक्षे पक्षताजन्यतावच्छेदकी-
 भूततादृशसिद्ध्यभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नायाः परामर्शनिष्ठसिद्धिज्ञान-
 त्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यतायाश्च सत्त्वात्प्रसक्तोऽतिप्रसंग

उक्तसिद्धिज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायां परामर्शत्वावच्छिन्नत्वविर-
हाप्र भवतीति संमुदायार्थः । एकावच्छिन्नत्वविवक्षायाः फलमाह
तदुभयसमूहालम्बनेति । पक्षतापरामर्शोभयसमूहालम्बनप्रत्यक्षे वे-
त्यर्थः तादृशप्रत्यक्षे विषयाविधया तादृशपक्षतापरामर्शयोः का-
रणत्वेऽपि पक्षताप्रत्यक्षत्वपरामर्शप्रत्यक्षत्वरूपभिन्नधर्मयोरेव तदु-
भयजन्यतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । अथ परा-
मर्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन न विषयस्य हेतुता भवेत् सा-
मान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेनैवेति ग्रामेवोक्तं एवं च एका
वच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं न च परामर्शप्रत्यक्षस्य बहि-
व्याप्यधूमवत्पर्वतं ज्ञानामोत्याकारकस्य विशिष्टशेषेतिष्ठशोधत-
या विशेषणतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यधूमप्रकारकपक्षानिश्चयत्वरूप-
परामर्शत्वेन तत्र हेतुत्वमस्यतमेवेति वाच्यं मिश्रैर्विशिष्टै-
शिष्टप्रयोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वान-
भ्युपगमात् । यत् ज्ञानव्याप्यसुखवदात्ममिश्रमिदं सिद्धमाववा-
द्भाहमित्येतादृशलौकिकमानसेतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकं तत्र
साध्यव्याप्यहेतुमत्वक्षानिश्चयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार-
कनिश्चयत्वात्मकतया मिथमते तथाविधभेदप्रत्यक्षजनकताव-
च्छेदकत्वादिति । तत्र लौकिकमानसायोग्यबहुधाविद्याप्यवत्प-
क्षविषयकनिश्चयत्वरूपपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणतया एव ल-
क्षणे निवेशनीयतया ज्ञानव्याप्यसुखवदात्मरूपप्रतियोगिज्ञानमा-
दायातिव्याप्यनवकाशात् तदुत्पत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्वस्या-
नुपदमेव निवक्षणीयतया ऽव्याप्यनवकाशाच्चेति । मैत्र पराम-
र्शप्रत्यक्षे परामर्शत्वेन हेतुतायाः स्वयं दूषितत्वेऽपि मिथ्याभ्युप-
गततया तन्मते तामादाय स्वमतं च उक्तविशेषणतावच्छेद-
कप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय उभयज-
न्यतायोभिकधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । अथैकधर्मा-
वच्छिन्नत्वं यदावच्छेदककोटिप्रवित्कैकधर्मकत्वं तदा उक्तस्थले
पक्षतापरामर्शजन्यत्वयोः प्रत्यक्षत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वात् तदोप-
तादवस्थं यदि च एकधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्व तदा-
ऽसंभवः यदि तद्विज्ञपरामर्शान्ववादितोत्तरोत्पन्नानुमितित्वस्य प-
रामर्शजन्यतावच्छेदकत्वाद् पक्षताजन्यतावच्छेदककोटी च उत्प-

घट्वान्तानिवेशात् । पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणघटितधर्मावच्छिन्नपरामर्शजन्यत्वनिवेशेऽपि न निस्तारः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालेऽपि नीलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमित्युत्पत्त्या पर्वतत्वाद्यंशे उद्देश्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तेः परामर्शजन्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाया अधिकायाः पक्षताजन्यतावच्छेदकनिवेशादिति चेन्न । पक्षताजन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणघटितधर्मावच्छिन्नपरामर्शजन्यतैव निवेशनीया व्यामिश्राविरहेऽपि पक्षतापरामर्शयोः सामान्यसामग्रीत्वविशेषसामग्रीत्वनिर्वाहाय पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिपरामर्शजन्यतावच्छेदककोटौ पर्वतत्वादाबुद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्तेरवश्यं निवेश्यतया उक्तदोषासम्भवात् अन्यथा पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादिसमूहालम्बनजन्यायाः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिकालीनाया नीलपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेः पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायास्तथाविधपरामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अन्यलिङ्गकशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकबहुधनुमेतेस्तादृशपरामर्शजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तायास्तथाविधसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तत्कार्यतावच्छेदकव्याप्यव्यापकभावविरहेण सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः अन्यथा परामर्शजन्यतावच्छेदके विषयनिवेशस्यापि निष्प्रयोजनकत्वापातात् यदि चान्यालिङ्गकेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिचारणाय सिद्ध्यनुत्तरत्वं तज्जन्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा परामर्शजन्यतावच्छेदककोटावपि तादृशसिद्ध्यनुत्तरत्वं निवेशनीयम् अन्यथा सामान्यविशेषभावानुपपत्त्या परस्परसहकारित्वासम्भवादिति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः । पक्षतात्वपरामर्शत्वयोरज्जुगतसाध्यादिघटिततया एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिरित्याशङ्क्याह तदृचीति । तादृशजन्यतावच्छेदकाश्रयवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षयेत्यर्थः । नाव्याप्तिः न एकोपादानेऽन्यानुमितावव्याप्तिः । चिन्त्यमिति जन्यताया अभावाविषयकवृत्तित्वनिवेशेनैव सकलातिव्याप्तिवारणे गुरुतरपक्षताजन्यत्वनिवेशे गौरवमेव चिन्तावाञ्छं बोध्यम् ॥

(दी०) तत्प्रकरणमिति । न च व्याप्त्यादिज्ञानकरणत्वे-

नेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञान-
मेव वा गमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारणमा-
त्रप्रयोजनकत्वादिति वाच्यं फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्ति-
ज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् । करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिज्ञा-
नत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वाच्चतिरेकव्याप्तेर्ममकतया वैयर्थ्यश-
ङ्कानवकाशाच्चेति ॥

(गा०) तत्करणमितीति । तत्करणमनुमानमित्यत्र तत्पदेन पक्ष-
विशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकं यज्ज्ञानं त-
ज्ज्ञान्यज्ञानं परामुच्यते तेन तादृशज्ञानकरणत्वस्यानुमानलक्षण-
त्वं लभ्यते तच्च न घटने इतरभेदानुमापकस्यैव लक्षणत्वात् ।
तादृशलक्षणेन इतरभेदानुमाने तद्वत्कस्य हेतुविषयकत्वावच्छेदेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वस्यैवानुमापकतासम्भवेन इतरांशस्य वैयर्थ्येन
तस्यानुमानेतरभेदानुमापकत्वासम्भवात् । यदि च प्रकृतहेतुताव-
च्छेदकघटकधर्मस्यानुमापकत्वावच्छेदकत्वसम्भव एव इतरांशस्य
वैयर्थ्यम् प्रकृते च व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमापकत्वे व्याप्तिप्रकार-
कत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नज्ञानत्वमेवानुमापकतावच्छेदकं तच्च
प्रकृतहेतुतावच्छेदकीभूततादृशज्ञानकरणतात्वस्य न घटकं
तत्शरीरे स्वरूपतो ज्ञानत्वस्य विधेयात् सामानाधिकर-
ण्यरूपस्य व्याप्तिप्रकारकत्ववैशिष्ट्यस्य चानिवेशावेति मन्व-
ते तदापि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धे-
नानुमापकत्वसम्भवात् वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव न च
व्याप्तिज्ञानत्वं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्याप्तिप्रका-
रकत्वावच्छिन्नज्ञानत्वं तच्च नोक्तलक्षणघटकं त-
च्छरीरे ज्ञानत्वावच्छिन्न एव व्याप्तिप्रकारकत्वस्य विशेषणत्वात्
इति कथं व्यर्थेति वाच्यम् उक्तलक्षणघटकरोरेकत्र द्वय-
मिति रीत्या ज्ञानविशेषणतापन्नव्याप्तिप्रकारकत्वज्ञानत्वयोरेव
व्यासज्यवृत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन वैयर्थ्यानुव्याप्तात् न
च साध्यादिभेदेन विभिन्नानां व्याप्तोनामनुगतरूपेण निधेयास-
म्भवात् क्रिष्टिव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमेव हेतुः कार्यः । तथा चानु-

मानमात्रस्य पक्षीकृतत्वाद्भागासिद्धिरिति व्याप्तिज्ञानत्वादेर्नानु-
मापकत्वसम्भवः । किञ्चिद्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञा-
नवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं तु निखिलानुमानसाधार-
णमिति वाच्यम् । भागासिद्धिमात्रवारकविशेषणस्यापि व्यभिचारा-
धारकतया तदन्तर्भावेन व्याप्यवच्छेदकत्वविरहाद्यर्थताया अनुद्धा-
रादित्याशङ्कते न चेत्यादिना वाच्यमित्यन्तेन । इतरभेदसाधने अ-
नुमानरूपपक्षे तदितरभेदानुमाने । गमकम् अनुमापकं । तथा
चेतरांशस्य वैयर्थ्यमिति भावः । अधिकस्य व्याप्तिज्ञानभिन्नांश-
स्य । धारणमात्रेति मात्रपदेन व्यभिचारधारणप्रयोजनकत्वव्यव-
च्छेदः फलोपहितकरणस्य अनुमित्युपहितकरणस्य लक्ष्यतया इ-
तरभेदसाधने पक्षतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरित्यादिना तादात्म्यस-
म्यन्धेन व्याप्तिज्ञानपरिग्रहः । अतिप्रसक्तत्वात् पक्षातिरिक्ते
अनुमित्यनुपहितव्याप्तिज्ञानेऽपि वृत्तेः तथा च व्याप्तिज्ञानत्वा-
देरनुमितिफलोपहितकरणरूपपक्षेतरभेदात्मकसाध्यव्यभिचारवारक-
त्वेनेतरांशस्य सार्थक्यमिति भावः । स्वरूपयोग्यकरणमा-
त्रस्य लक्ष्यतामभ्युपेत्य समाधत्ते करणत्वनिष्ठव्याप्तेरिति । ता-
दृशव्याप्तिज्ञानत्वत्वाद्यनवच्छिन्नत्वादिति व्यधिकरणत्वेनेत्यादिः
तथा च तन्निष्ठतत्साध्यनेरूपितव्याप्तौ लघोरच्छेदकस्य सम्भवे त-
द्व्यतिगुरुधर्मस्य नावच्छेदकत्वं गौरवज्ञानस्यावच्छेदकताग्रहवि-
रोधित्वादन्वयोपपत्त्या तस्यावच्छेदकत्वे मानाभावाच्चेत्येव व्यर्थ-
विशेषणताया दूषकतावीजं यथा वह्निमात्रोलधूमादित्यादौ
प्रकृते च करणत्वनिष्ठेतरभेदव्याप्तौ व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य व्यधि-
करणतया अवच्छेदकत्वासम्भवेन व्याप्तेश्चावच्छिन्नत्वनियमेनान्य-
थानुपपत्त्या गुरोरपि तादृशज्ञानकरणत्वस्यावच्छेदकत्वं वाच्यमि-
ति न व्यर्थविशेषणता दोषः उक्तं च यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन
विशेषणेन विना ग्रहीतुं न शक्यते तत्तस्य सार्थकमिति । अत एव
वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादौ धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमित्यमिप्रायः । न
च व्याप्तिज्ञाननिष्ठकरणत्व न व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितिनि-
यतपूर्ववर्तित्वं फलानुपधायकव्याप्तिज्ञानासंग्रहात् अपि तु त-
न्निष्ठतत्पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्वमेव तादृशधर्मश्च व्याप्तिज्ञानत्व-
मेवेति तन्निष्ठव्याप्तेः कथं व्याप्तिज्ञानत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वासम्भव इति

चाच्यं । स्वरूपसम्बन्ध एव करणत्वमित्यामिप्रायेणैव तद्विज्ञानात् ।
यस्तुतो व्याप्तिज्ञानत्वं न निखिलव्याप्तिज्ञानवृत्तिकरणतानिष्ठव्याप्य-
वच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वरूपावच्छेदकघटकस्य ज्ञानविशेषणतापक्ष-
व्याप्तिप्रकारकत्वस्यापि करणतात्मकत्वात् व्याप्तिज्ञानत्वत्वस्य
तद्वृत्तिव्याप्तिज्ञानत्वे सति व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य तादृशज्ञानत्वात्म-
ककरणत्वावृत्तिव्याप्ति निमित्तपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वरूपकरणतात्वस्य
सोभयसाधारण्येन सोभयनिष्ठव्याप्यवच्छेदकत्वं निष्पत्सुहमेव
व्याप्तेः साध्यादिभेदेनाननुगततयापि व्याप्तिप्रकारकत्वत्वस्य न
निखिलव्याप्तिप्रकारकत्वसाधारण्यं तादृशज्ञानजन्यज्ञानवृत्त्यनु-
भयत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं तु सर्वसाधारणमेवेति नानुपप-
त्तिलेशोपि । धर्मिभेदेऽपि वैयर्थ्यमभ्युपेत्य समाधत्ते व्यति-
रेकव्याप्तेरिति । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकिहेतुतया व्यतिरेकव्या-
प्तिरेव प्रकृते समकतौपयिकी तथा च साध्याभायत्वावच्छेदेन
हेत्वभावव्याप्तेर्माहृतया हेतुतावच्छेदकस्य साध्यव्याप्यतानवच्छे-
दकत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

(दी०) छिद्रस्य नित्यत्वेऽपि अनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति । अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षपितिमध्यनिवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति तच्चेतीत्यपि केचित् ।

(गा०) अथ प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति यदुक्तं तन्न घटते ज्ञायमानधूमादनुमितिकरणतया तस्य प्रत्यक्षानुपजीवकत्वान् धूमादेरदृष्टद्वारा प्रवृत्तिजनकीभूतोपादानप्रत्यक्षोपजीवकत्वंपि नित्यहेतोरतथात्वेनानुमानत्वावच्छेदेन तथात्वनुपपत्तेः अनुमानसामान्यस्यैव निरूपणीयतया अनुमानत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वसङ्गतावेव तदग्रन्थतात्पर्यादित्याशङ्कोद्वारपरतया तच्चेत्यादिमूलमवतारयति छिद्रस्येत्यादिना । स्वरूपतः अनुमितिकरणत्वावच्छेदेन । अन्ये तु अनुमानस्य प्रत्यक्षान्तर्भावसाक्षात्प्रकारकतया तन्मतमाह अनुमितेरिति । ज्ञाना-

करणकज्ञानत्वेनेति । तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमरवे-
नेत्यर्थः यथाश्रुते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकरणकविशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधादावव्याप्तेः तस्यैव प्रत्यक्षलक्षणत्वादिति भावः । प्रत्य-
क्षमितिमध्यनिवेशे प्रत्यक्षविशेषात्मकत्वे तत्करणस्य अनुमि-
तिकरणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति प्रमितिवैलक्षण्य-
स्यैव स्वतन्त्रप्रमाणन्यनियामकत्वादितिभावः । तत् अनुमितेर्ज्ञा-
नाकरणकज्ञानत्वम् अत्र चानुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेऽपि न प्रत्यक्ष-
प्रमित्यन्तर्भावः अनुमिनोमि न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायव-
लात् अनुमितौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धानुमितित्वसिद्धेः उक्तलक्षणे च
चाक्षुषवृत्तित्वादिकं जातिविशेषणमुपगम्यानुमितेर्व्यावर्तनसम्भवा-
दित्यस्परसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

(दी०) अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापय-
ति अथेति ।

(चि०) अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधी-
नां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया
व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्य-
भिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं बहुधा-
दिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च प्रा-
माण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति । न ।
अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसाधर्म्यस्यानु-
मानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं
प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययोरप्रत्यक्षत्वात् अ-
नुमानमप्रमाणमितिवाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्या-
घाताच्च ।

(दी०) अनुमानम् अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानम्
असत्ख्यात्पुर्णातमनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन

सम्भावितस्यासतो ऽनुगताकारस्य परमार्थसत्स्वरूपज्ञानमात्रसा-
क्षिणाध्यक्षेणानुल्लेखात् । अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा
संवादः अनुमानाप्रामाण्ये च नन्मूलकसमयानिर्णयाद्यधीन-
प्रवृत्तिक्रयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्नामत्यक्षं प्रमा-
णमित्याह इतीत्यादि । अप्रमाणसाधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजक-
रूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्य वा । नन्वभि-
हितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावनां भावयति संभावनैव च ब-
हुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनुमानमिति ।

(गा०) परीक्षितुं परमतं निराकृत्य व्यवस्थापयितुम् अनुमित्या-
त्मकप्रमितेऽर्थार्थकेतानभ्युपगमात् तत्करणत्वरूपाऽनुमानत्वावच्छि-
न्ने तेषामप्रामाण्यसाधनं न सम्भवति अतो ऽनुमानपदमन्य-
था क्वाचष्टे अनुमानमिति । अभिमतमित्यस्य, परीक्षित्यादिः
धूमादिज्ञानं धूमादिज्ञानत्वावच्छिन्नम् अनुमानम् अनुमानपदार्थ-
इत्यर्थः तथा च धूमादिज्ञानत्वेनेव पक्षेतेन नानुपपत्तिरिति
भाय । अनुमानपदार्थधूमादिज्ञानत्वादिना बोधो लक्षणयैवंत्याभि-
प्रेत्य मुख्यार्थपरतामपि सङ्गमयति असदिति । क्वातिः ज्ञानम् उप-
नीतं विपर्ययितम् अनुमानमेव वा अनुमितिकरणत्वावच्छिन्नमेव
वा अनुमानपदार्थ इत्यनुपपद्यते तन्मते अलोफ एव पदानां
शक्तिर्न तु पारमार्थिके सदसत्सम्यग्भावावेन तत्र एवमदु-
स्तिनिमित्तीभूतानुगताकारासम्बन्धात् अनुगताकारस्य गोत्वादेर-
तद्वावृत्त्यात्मकत्वेनाभावरूपतया ऽलीकत्वात् असतोऽप्यनुमिति-
करणत्वावच्छिन्नस्य तन्मते अनुमानपदार्थेतेति बोध्यम् । एव च
चार्वाकैरनुमित्यनभ्युपगमेऽपि असत्त्वातिस्वीकृतृणां तेषां मते
अनुमितिकरणत्वावच्छिन्ने अप्रामाण्यसाधने नाध्याज्ञानरूपदो-
ष इति भावः । ननु लिङ्गज्ञानस्य एवंतो बहिर्मानिपाद्यनुमि-
त्यजनकत्वे लिङ्गपरामर्शानन्तरं बहुचर्चिनः पक्षेवगमनप्रवृत्त्य-
नुपपत्तिं पक्षतादौ बहुगादिनिश्चयं विना तद्वगमने बहिर्मासि-
प्राधानतावच्छेदकबहिर्देशगमननिश्चयायोगादित्याशङ्कां परे

हरति मूले लोफ इति सम्भाषनामात्रादिति । यद्यपि लिङ्गदर्शनेन स्मारितसाध्यस्य मानसनिश्चयोपगमेनाप्यनुमानस्याप्रामाण्यमायाति तथापि सर्वत्र व्यभिचारसशयसम्भवेन व्याप्तिनिश्चयस्तावत्र सम्भवतीत्याशयेन सम्भावनादरः । न च यत्र संशये कोटिद्वयांशे तुल्यता विरीतकोट्यंशे एवौत्कट्यं ततः प्रवृत्त्यादिवारणाय तदभावाप्रकारकत्वस्य तत्प्रकारकज्ञानकरणतायामवश्यं निवेशनीयतया कथं सम्भावनातः प्रवृत्त्यादिकार्यानिर्वाहः । तत्कोट्यंशे औत्कट्यरहिततदभावप्रकारकान्यत्वस्य तत्कोटिकसम्भावनासाधारणस्य कारणतावच्छेदकत्वं च गौरवमिति वाच्यम् । अगत्या गौरवस्यादोषत्वात् । वस्तुनस्तु तन्मतेऽनुगतधर्मस्यालीकतया सर्वत्रान्यवहितपूर्वापरीभावापन्नतत्तद्वत्त्वो रव हेतुहेतुमदभावावसम्भवः तत्र च तदभावाप्रकारकत्वस्य निवेशो नास्त्येवेति तत्त्वम् । ननु सम्भावनायाः प्रमाणान्तरगृहीतप्राहित्वरूपसम्वादेन प्रमितित्वसिद्ध्या तत्करणस्य धूमादिज्ञानस्य प्रमाणत्वं सेत्स्यतीत्यत आह मूले सम्वादेन चेति । यस्यमाणयुक्त्या प्रमाणान्तरगृहीतप्राहित्वरूपसम्वादस्य तन्मते सम्भावनायामसत्त्वेन संवादेन प्रामाण्याभिमानादित्यसङ्गतमतो व्याचष्टे संवादेनेति । यथाश्रुतस्यागे धाजमाह सम्भावितस्येति । सम्भावितस्य सम्भावनाविषयस्यानुगताकारस्य बहुेरध्यक्षेण प्रत्यक्षप्रमित्या अनुल्लेखात् अविषयीकरणादित्यर्थः । अनुगताकारस्य प्रमित्यविषयतासम्पादकं विशेषणमाह असत इति । बहिर्त्वादेरतद्यावृत्तिरूपतया अलीकत्वं बोध्यम् । अध्यक्षस्यालीकाविषयत्वसम्पादकं विशेषणमाह परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणेति । परमार्थसन् पारमार्थिको लक्षणः स्वतो व्यावृत्तो बहुधादिस्तन्मात्रविषयकेनेत्यर्थः । बहिर्त्वादेरनुगताकारस्य पारमार्थिके बहुधादावसत्त्वेन तस्य कथमितरव्यावृत्तिः व्यावर्त्तरूपमार्गदर्शनादित्याशङ्कापरं हाराय स्वलक्षणेत्युक्तं तथा च न सम्भावनायाः प्रमित्यन्तरविषयकत्वरूपसम्वाद इति भावः । न चाध्यक्षस्य सम्भावनाविषयानुगताकारविषयत्वेऽपि अध्यक्षविषयबहुधादिविषयकत्वेन सम्भावनायाः सम्वादित्वमश्रुतमिति वाच्यं सदसतोरेकज्ञानाविषयतया अनुगताकारविषयिण्या विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकबहुधादि-

विषयकत्वासम्भवात् अनुगतताकारवीहृत्वादिसम्बन्धलोकाव-
 हृपादेरेष विशिष्टधीविषयत्वात् भ्रमस्यासम्भवादिषयकत्वेन स-
 द्दितस्य प्रमित्यन्तरविषयकत्वरूपसम्बादस्याभिमानो न भव-
 तीत्यत आह्याप्यक्षमूलकेति । सम्भावितस्येयमुपज्यते विकल्पो-
 लिखितत्वात् तद्विषयकत्वात् । अनादिवासनामूलकशशविषाणा-
 दिविकल्पव्यावर्तनायाव्यक्षमूलकेति । सम्बाद् सम्भावनाया इति
 शेषः तथा चाप्यक्षमूलकविकल्पोलिखितविषयत्वमेव सम्भावनानि-
 घृतसाधः स एव प्रामाण्याभिमानप्रयोजकतया मूलकतोक
 इति भावः । योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेनानुमानाप्रामाण्य एवं हेतु-
 कथनाविति नाप्रत्यक्षव प्रमाणमित्यनुमानोपमानशब्दानां प्रयाणा-
 मप्रामाण्योपसंहारो न घटते इत्याशङ्कां परिजिहीर्षु-
 रनुमानाप्रामाण्यसाधकहेतोरेवोपमानशब्दयोरेवामाण्यसम्बादकहे-
 तुपरतां दर्शयति तन्मूलकसमयनिर्णयाधीनप्रवृत्तिकयो-
 रिति । तन्मूलोऽनुमाननिर्णयाधीनो यः समयनिर्ण-
 यादिः शक्तिनिर्णयादिः तदधीनप्रवृत्तिकयोः तादृशसहका-
 रिसमयघाताधीनप्रमाकरूपफलोपधानकयोस्तिर्य्यः । आवि-
 पदात्तात्पर्यनिर्णयादिपरिग्रहः समवातिसम्भावनात् एव शा-
 ब्दादिप्रमा भविष्यतोत्पादिशङ्कापरिहाराय निश्चयेत्युक्तं
 न चैवमनुमानं न प्रमाणमित्यनेनानुमानाप्रामाण्यमाश्रय
 प्रक्रान्ततया प्रयाणामप्रामाण्योपसंहाराविरोध इति वाच्यम्
 अनुमानप्रमाणमितिवक्तृपस्य वितयाप्रामाण्य एव ता-
 त्पर्यात् अप्रामाण्यसाधने ऽप्रमाणसाधर्म्यस्य यथाश्रुतस्य हेतु-
 ता न घटते प्रमाणेऽपि यत्किञ्चिदुपेणाप्रमाणघटादिसाधर्म्य-
 सत्त्वादित्याशङ्कोद्गाराय प्रमाणतावच्छेदकरूपशून्यत्वधर्मेण साधर्म्यं
 विवक्षितं तथा च प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वमेव पर्यवसितो
 हेतुरित्यभिसन्धायह्यह्यप्रमाणेति । अयं च प्रसाध्याङ्गको हेतुः नै-
 यायिकमते व्याप्तिनिश्चयत्वरूपप्रमाणताप्रयोजकरूपस्यानुमाने स-
 स्वाविति अत एव पूर्वं मणिकृतोक्तस्यैव तद्धेतोः सिद्ध्यर्थं
 योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थेन सर्वत्र व्यभिचारसंशयसामग्रीस-
 त्वमभिधाय व्याप्तिनिश्चयस्यैव दुर्बलत्वेन व्यभिचाराप्रकारकत्वे
 सति व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य व्याप्तिनिश्चयत्वस्याम-

सिद्धिः सूचिता । एवं चानुमानमप्रमाणं प्रमितिकरणतावच्छेदक-
रूपशून्यत्वादिति प्रथमतश्चार्वाकैः प्रयुज्यते तत्र च व्याप्ति-
निश्चयत्वात्मकतादृशरूपस्यानुमाने सत्त्वाद्देतुरयमस्माकमसिद्ध-
इति नैयायिकैरसेद्भावुद्भावितायां व्याप्तिज्ञानत्वं व्यभिचारा-
प्रकारकत्वासमानाधिकरणं स्वावच्छिन्नोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्क्षण-
त्वव्यापकव्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्र्योक्तज्ञानमात्रधर्मत्वादिति तै-
रुद्भावनीयं तावता च निरुक्तनिश्चयत्वग्रहप्रतिबन्धात्तादृशनि-
श्चयत्वस्य प्रमाकरणतावच्छेदकत्वसन्नेहार्धानासिद्धिसन्देहनि-
वृत्तिरिति ध्येयम् । दृष्टेत्प्राप्तोक्तत्वमविवक्षितं तथा च ज्ञा-
यमानेत्यर्थः । एतच्च ज्ञायमानलिङ्गकरणतामत एवोपपद्यते
अतः । इमतामिप्रायेण पूरयति साधर्म्यदर्शनस्य चेति । अ-
भिहितमित्यत्र हेतुरित्यनन्तरोक्तोत्पदोपस्थाप्यप्रकृतवाक्यार्थः
कर्मत्वेनान्वेति संभावनैव परकीयसंशयादिविषयकसंभावनैव
व्यवहारहेतुः अनुमानं न प्रमाणमिति शब्दप्रयोगप्रयोजक इत्य-
र्थः तथा च, परकीयसन्देहविपर्ययज्ञानस्य तान्निवृत्तिसाधन-
तारूपेष्टसाधनताज्ञानसम्पादकतया तादृशशब्दप्रयोगप्रयोजकत्वो-
पपादनाय नानुमानप्रामाण्यमिति भावः । इदमुपलक्षणं जल्यस्थ-
ले ऽवयवप्रयोगेन मध्यस्थस्य परिगृहीतकोटिविषयकसंभाव-
नासम्पादकतयैव चाविजय इति घोष्यं तेन हेतुज्ञानान्मध्यस्था-
नुमितेत्त्यदयाभ्युपेयतया अनुमानप्रामाण्यं निर्वहतीति प्रागु-
क्तदूषणमभ्युद्धृतं भवतीति ध्येयम् ॥

अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्याप्रामाण्योपगमे ऽप्रामाण्यस्य भ्र-
मजनकत्वरूपतया ऽनुमानस्य प्रामाण्यापातात् अप्रामाण्याभा-
वयति अप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपस्य तज्जन्यज्ञानस्रमत्वस्य विशे-
ष्यांशे प्रामाण्यवत्त्वनिर्वाहत्वात् इति मूलोक्तव्याघातमुद्धरति
नन्यित्यादिना ॥

(दी०) ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रा-
माण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयवाधार्थीनतया प्रामाण्यं
संभाव्येतापि परं तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति ।

(चि०) अपि चानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणतापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संशयानुपपत्तेः । व्याप्तिग्रहोपायश्चक्षपते ।

(दी०) स्वत इति । न चानुगताकारासंस्पर्शिनि परमार्थसत्स्वरूपलक्षणसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञानेनाप्रामाण्यं संदिश्यते परं तु तदुत्तरभाविनि संपुष्टिस्थितालीकानुगताकारे सविकल्पक एवेति शङ्क्यं निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बनस्य स्वविषयत्वमाभाष्यावगाहितवानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात् । सर्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपायाभावात् इत्यत्र आह व्याप्तीति ।

भाषातत इति यावदसत्विषयकत्वस्य भ्रमस्वरूपत्व न व्य-
वस्थापितं तादात्वर्थः । तस्य भ्रमस्वरूपत्वे तस्य प्रामाण्य-
वद्विशेषकत्वं विनाप्युपपत्तेरनुमानप्रामाण्यानापादकत्वादिति
साधः । निरूपयामः अभ्युपगच्छामः विषयवाचार्थानतया विशेष्य-
तासम्बन्धेन विषयवाच्यप्यतया संभाव्येत आपाद्येत प्रमा-
करणत्वव्यतिरेकमिति निरूपयाम इत्यनुपपद्यते । तथा च प्र-
माकरणत्वतवभाषयोरेव वृत्तायपक्षा न संभवतीति भाष्यत-
राभ्युपगम आवश्यकः । न तु प्रमाकरणत्वसमकरणत्वयोरपी-
ति । तदुभयमेव नाभ्युपेयते शब्दस्य विशिष्टज्ञानाजनकत्वेऽपि प-
दार्थापत्तिपक्षिद्वारा मानसाविशिष्टज्ञानप्रयोजकत्वात् । परमांत-
पत्त्यर्थं शब्दप्रयोग उपपद्यते मानसं च ज्ञानं निश्चयः स-
भावना चेत्यन्यदेतदिति भावः । स्वतः प्रामाण्यग्रहे तत्सं-
शयानुपपत्तिरूपमूलोकवाचकमुद्धरति न चेत्यादिना । अप्रामा-
ण्यसंशयाभावसंपादकहेत्वन्तरसुचकं निर्विकल्पकविशेषणमाहा-
नुगताकारेत्यादिना । अनुगताकारासंस्पर्शिनि चक्षित्वाद्यविषयके
पतेन निर्विकल्पकं प्रामाण्यसंशयसम्पादकानुगताकारविषयक-
स्वरूपाप्रामाण्यसद्वचरितधर्माभावः सूचितः । परमार्थसत्स्व-

लक्षणसाक्षिणि सन्मात्रविषयके एतेन संशयविरोधिसन्मात्रवि-
षयकत्वरूपाप्रामाण्यव्यावर्तकदर्शनं सूचितम् । स्वसंवेदनेति
स्वात्मकं यत्संवेदनं ज्ञानं तेन संवेदितं प्रामाण्यं यत्र त-
त्रेत्यर्थः । निर्विकल्पकस्य स्वांशे प्रामाण्यावगाहितायाः
स्वतः प्रामाण्येत्यादिपङ्क्त्यवतारार्थं प्रागेवाशङ्कितत्वेऽपि पुनर-
भिधानं निर्विकल्पकस्यैव तथात्वं न तु सविकल्पक-
स्येति सविकल्पके प्रामाण्यसंशयसम्पादकतत्सिद्धान्तसम्पा-
दनाय । नन्वेवं प्रत्यक्षप्रमायाः प्रामाण्यं सन्दिह्यते इत्य-
नुभवः कथमुपपद्यतामित्यत आह तदुत्तरमाचिनीति । नि-
र्विकल्पकाव्यवहितोत्तरमाचिनीत्यर्थः । तथा च निर्विकल्प-
कस्य सविकल्पकादिसाधेय्यात्मकदोषात् भ्रमात्मकस्तादृशा-
नुभव इति भावः । एवं चाध्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यग्रहेऽपि न
प्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः प्रामाण्यग्रहस्य भिन्नधर्मिकतया ऽवि-
रोधित्वादिति नानुमानप्रामाण्यसिद्धिरिति न चाख्यमिति समुदित-
ताप्यर्थः । निर्विकल्पकस्येति अनुमानाधोनसिद्धिकत्वात् त-
न्मात्रार्थानव्यवस्थितिकत्वादित्यर्थः । तन्मते निर्विकल्पकस्य
स्वप्रकाशतया अनुव्यवसायाभावेन स्वस्य स्वनिष्ठस्वविषय-
कत्वाद्यवगाहित्वोपगमे विषयानवस्थाप्रसङ्गेन संभावनायाश्चा-
प्रमात्वेन तदव्यवस्थापकप्रमाणाभावादिति भावः । सर्वमिदं
अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकयुक्तिप्रदर्शनं व्याप्तिनिश्चये सती-
त्यन्यथः । स एव व्याप्तिनिश्चय एव न संभवति नोत्प-
त्तुमर्हति उपायाभावात् निश्चायकाभावात् ॥

इति महामहोपाध्याय गदाधरभट्टाचार्यविरचिता

अनुमितिबिबृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

व्याप्तिपञ्चकप्रकरणम् ।

(दी०) समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ।

(चि०) नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवद्विज्ञसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिकान्पोन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिष्यभावात् ॥

(गा०) अनुमानप्रामाण्योपपादकतया व्याप्तिप्रहोपायस्यैवेदानीमभिधातुमुचितत्वात् घक्ष्यते इत्यनेन तत्प्रतीक्षां विधाय व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्कं परिजिहीषुस्तत्राद्यमे तस्य व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनौपयिकत्वरूपबीजं दर्शयन् नन्वित्यादिमन्धमवतारयति समारब्धेति । व्याप्तिप्रहोपायाकथनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनस्यानिष्पन्नत्वात् समारब्धेति परीक्षाविशेषणम् । परीक्षा परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतव्यवस्थापनं कारणीभूतेति प्रतिपादनविशेषणम् । यद्यपि व्याप्तिप्रहोपायप्रतिपादनस्यानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वकथनं न तस्यावश्यकत्वप्रदर्शनाय व्याप्तिप्रहोपायस्य घक्ष्यते इत्येतदग्रन्थावतारणात् व्याप्तिप्रहोपायस्यानुमानप्रामाण्योपपादकतालाभेनैव ब्रह्माभात् तथापि प्रामाण्यव्यवस्थापननिर्वाहकतया भवतु व्याप्तिप्रहोपायस्यैवानीमाकाङ्क्षितत्वम् । एवमपि तत्र व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना

संभवतीति प्रथमत एव तदेवांचितमित्येतत्सूचनायैतदभिहितम् । निदानमिति । व्याप्तिघटकीभूताव्यभिचारांशभावे बाधाभावनुदया व्याभिचारज्ञानाभावो हेतुः । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकांशग्रहे च विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहो हेतुरितिक्रमेण व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनस्य व्याप्तिस्वरूपमप्रतिपाद्याशक्यत्वादिति भावः । प्रथमतः पूर्वापक्षस्यैवामिधानेन निरूपयतीत्यसङ्गतमत आरभत इत्युक्त निरूपणस्य परमतनिराकरणपूर्वकस्यासिद्धान्तकथनरूपतया पूर्वापक्षाभिधानतत्पण्डनयोरपि तद्वारम्भतेति ध्येयम् । मूले न तावद्व्याप्यचरितत्वमिति । व्याप्तिरिति ग्रहनस्थमनुपपद्यते । तथा चाव्यभिचारपदार्थो नानुमितिजनकज्ञानविषय इत्यर्थः । अनुमितिजनकत्वं न अव्यभिचारपदार्थावच्छिन्नहेतुविषयतायदितधर्मावच्छिन्नमिति 'तु पर्यवसितम् । अत्र हेतुमाह तद्धि न साध्याभाववद्बृत्तित्वमित्यादि । यतः साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपं तदव्यभिचारितस्य न व्याप्तिरित्यनुपपन्नेनावयः । तथा च साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपा ये ये अव्यभिचारपदार्थास्तत्तदवच्छिन्नहेतुविषयतायदितधर्मावच्छिन्नत्वाभावकूटनत्वादिति निरूपपर्यवसितसामान्याभावसाधकः फलितो हेतुः । न चाप्रयोजकत्वं विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावव्याप्यतायाविधादात् । अत्र साध्याभाववद्बृत्तित्वादिरूपा ये पञ्चाव्यभिचारपदार्थास्तदवच्छिन्नविषयतायदितधर्मावच्छिन्नत्वकूटस्य प्रत्येकसाधकं हेतु वक्ष्यति केवलान्वयिन्यभावादिति । साध्ये अत्यन्ताभावाप्रतिपादित्वान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपकेवलान्वयित्यग्रहदशायामत्यन्तान्योन्याभावयोः साध्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमानासम्भवेन प्रतियोगितया साध्यत्वाध्यायिदेशयित्वात्यन्तान्योन्याभाववद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्नविषयतायास्तादृशदशाविशेषीयानुमितिजनकज्ञाने अभावादित्यर्थः । एवं च तादृशविषयताशून्यवृत्तित्वमेव अनुमितिजनकतयां दर्शितसाध्यसाधको हेतुरभिमत इति नासिद्ध्यादिः । ईदृशदिशा अभिमात्रिमहेतवोऽपि परिष्करणीयाः । दीधितौ अव्याप्येति । कपिसयोनी एतत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अव्याप्तिरिति

तत्र हेत्वाधिकरणे - तद्वृक्षादावप्यन्यदेशकालावच्छेदेन, कपि-
संयोगाद्यभावसत्त्वादिति भावः । साध्यवद्विधौ यः साध्याभा-
ववान् इति कर्मधारये अभेदसम्बन्धेन, साध्यवद्विधौ यः य-
त्साध्याभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वमित्यर्थः स्यात्तथा सति, तद्वृत्-
तीभूतस्य अभेदसम्बन्धेन साध्यवद्विधौ यत्तद्वृत्तित्वस्यैव लक्ष-
णत्वसंभवात् साध्याभाववत्त्वांशस्य वैयर्थ्यमतः सप्तमीतत्पुरुषं व्याच-
ष्टे साध्यवद्विधौ इति । तथा च साध्यवद्विधौ वृत्तिर्यः साध्याभाव-
स्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र पूर्ववदभेदेन साध्यवद्विधौ पदार्थविशेषि-
तधर्मिवृत्तित्वादेर्न घटकता तादृशपदार्थस्य धर्मिण्यविशेषण-
त्वात् वृत्त्यादिविशेषणतयैव साध्यवद्विधौ निवेशादिति, न
साध्याभावांशवैयर्थ्यमिति भावः । अभावे साध्यीयत्वानिवेशो
हृदादिवृत्तिगगनाद्यभाववति पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तेरसंभव इति त-
द्व्याख्याय साध्यपदसार्थक्यं न चाधिकरणभेदेनाभावभेदमत-
एवैतल्लक्षणकरणात्पर्वतादेर्न हृदादिवृत्त्यभाववत्त्वमिति वाच्यम् अ-
व्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादि-
रूपधिरुद्धधर्माभ्यासेन भेदस्य लक्षणकर्तृत्वसंभवात् आकाशाभावा-
देर्भेदकाभावेन तस्यैक्यात् अत एवोक्तधर्माणां भेदकत्वमेतानि
च न भेदकानीत्यनेन दीधिति कुक्षिराकरिष्यति । अयं वा
साध्याभावपदम् अनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यीयत्वं अभा-
यीयविलक्षणांनुयोगितालाभायैवाभावपदं न त्वभायत्वमपि नि-
वेद्यते प्रयोजनाभावात् इत्थं च साध्यवद्विधौ वृत्तिर्यस्तादृशवि-
लक्षणसम्बन्धेन साध्यीयस्तद्वृत्तित्वमर्थः तत्र च साध्यस्य
यत्पदार्थाविशेषणत्वे हृदादिवृत्तिप्रमेयत्वादिमति हेतोर्वृत्तेरसंभवः
स्यादिति तन्निवेशः । अत्र च साध्याभावः साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताको घोष्यः अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ
हृदादिनिष्ठमहानसीयवद्विधौ वच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नाद्यभाव-
स्य धूमवति सत्त्वेन पृथिवीत्वाभावद्रव्यत्वाभावादन्यतरवान्
जलत्वादित्यादौ साध्यवद्विधौ पृथिव्यादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वाद्यात्म-
कसाध्यप्रतियोगिकाभावस्य जलादौ सत्त्वेनान्याप्यापत्तेः । सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणा-
या अन्यथा हृदादिवृत्तिसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

कवहपाद्यभावस्य धूमादिमत्स्यपि वृत्तेरसम्भवस्य कालिकसम्बन्धेन द्रव्यत्वाभावाद्वा साध्ये कालत्वादिहेतौ साध्यवन्निष्पत्तिरपरमाणुगगनादिवृत्तिर्देशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावात्मकद्रव्यत्वादेर्हेत्वधिकरणवृत्तित्वेनाव्याप्तेर्वा प्रसङ्गः । अथ साध्याभाववत्तायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे षड्विंशतिमान् धूमादित्यादौ इदादिवृत्तिवहपाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतादौ वृत्तेरव्याप्तिः देशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावाद्वा देशिकविशेषणतया साध्ये आत्मत्वादिहेतौ साध्यवन्निष्पत्तिरकाशादिवृत्तेराकाशाभावात्मकसाध्याभावस्यात्मादिवृत्तेर्घटत्वाभावादि साध्यकस्थले सन्नेतौ साध्याभावस्य घटत्वादेर्देशिकविशेषणतासम्बन्धेन वृत्तित्वे मानाभावेन साध्याप्तिः अतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञानं प्रति यादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकनिश्चयः प्रतियन्धकस्तेन सम्बन्धेनाभाववत्त्वं निवेद्य संयोगेन बह्वादी साध्ये तादृशसम्बन्धो देशिकविशेषणता । कालिकविशेषणतासम्बन्धेनाकाशाभावाभावे देशिकविशेषणतया साध्ये कालिकसम्बन्ध एव तथा समवायादिना घटत्वादेरभावे देशिकविशेषणतया साध्ये समवायादिरेवेति न दोषः न चैवं वृक्षनिष्ठा या कपिसंयोगाभावीयमूलावच्छिन्नविशेषणता तादृशसम्बन्धेन वृक्षादौ तादृशाभाववत्ताज्ञानेऽपि कपिसंयोगवत्ताज्ञानोत्पत्तेस्तादृशसम्बन्धो न लक्षणघटक इति साध्यवन्निष्पत्तिवृत्तित्वविशेषणं व्यर्थमिति धाच्यम् संयोगतदभावयोरविरुद्धत्वज्ञानाभावदशायां वृक्षः कपिसंयोगाभाववानिति ज्ञानस्यापि वृक्षे कपिसंयोगवत्ताज्ञानावरोधितया वृक्षनिष्ठत्वभावीयविशेषणतया अपि साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसंसर्गताद्वयत्वात् । केचित्तु साध्यात्मकस्वाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं विवक्षितं स च सम्बन्धो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः स्वाभावः साध्यमिति नोक्तानुपपाद्यः । अथ समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिहेतुकस्थले कालिकसम्बन्धस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनाकघटाभावरूपप्रमेयनिरूप-

पितप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेन साध्याभाववति काले हेतोः
 वृत्तेरव्याप्तिः न च साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्बन्धनिवेशाभायं दोषः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावादि-
 रूपप्रमेयस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः घटादावेव
 सत्वात् कालिकसम्बन्धस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावा-
 त्मरुस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहादिति वाच्यं ता-
 दृशप्रमेयाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभा-
 वस्तस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यतया तन्निरूपिततादृशप्रमेयाभावनिष्ठ-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य कालिकसम्बन्धेऽप्यक्षततयाऽव्याप्तेर्दुर्वा-
 रत्वात् न च यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिता निवेशनीया तथा
 चोपदर्शिताभावात्मकयात्किञ्चित्प्रमेयनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगिताव-
 छेदककालिकसम्बन्धमादाय न दोष इति वाच्यम् असमवेतप्रमे-
 यस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावोऽत्र नास्तीतिप्रत्यया-
 विषयतया तादृशप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावात् । तादृशप्र-
 मेयाभावनिष्ठयावत्प्रमेयनिरूपितप्रतियोगिताप्रसिद्धोक्तस्थलेऽव्या-
 प्तितादवस्थात् न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिम-
 द्यावत्साध्यनिरूपितप्रतियोगिताया निवेशनीयतया नोक्ताप्रसि-
 द्धिरिति वाच्यं सर्वत्र समवायिन्येकया सत्तयैव तादृशप्र-
 मेयाभावाभाववत्तानिर्वाहे सर्वसमवाय्यसंग्राहकगुणादीनां तादृ-
 शप्रमेयाभावाभावत्वे मानाभावेन दर्शिताप्रसिद्धेर्दुर्धारत्वादिति
 चेन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमयात्किञ्चित्साध्यनिरूपि-
 तस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तेः कालिक-
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य दर्शितसाध्याभावाभावस्य सा-
 ध्यत्वेऽपि तस्य साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनावृत्तित्वात् ।
 न चैवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यककालत्वादिहेतावन्या-
 सिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य यः कालिकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्तस्य स्वाभावात्मरूपस्य प्रमेयत्वेन साध्यस्य प्रतिवो-
 गितावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमे-
 याभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तेरिति वाच्यं तादृशप्रतियोगितावच्छेदक-
 यत्सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभावस्य तत्सम्बन्धेन तद्वदवृत्ति-
 त्वस्य विवक्षणीयत्वादुक्तस्थले च साध्याभावस्य कालिकसम्बन्धेन

साध्यवद्भिन्नेऽवृत्तेः । अथैवं तादृशप्रतियोगितायां स्थनिष्ठत्वनिवेशो
 विकलः तदनिवेशे घटमित्रं घटत्वाभावादित्वादी घटभेदाभ-
 कसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन घटत्वात्म-
 कसाध्याभाववति घटत्वे हेतोर्वृत्तेः प्रसक्त्या अद्याप्येतादृश-
 विवक्षयेव धारणसम्भवात् घटत्वरूपसाध्याभावस्य साध्य-
 निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने
 घटेऽवृत्तेः न चैवं तादृशसाध्यस्य तादृशसम्बन्धेन सा-
 ध्यवद्भिन्नशृत्तेरभाव एवाप्रसिद्ध इति कथमव्याप्तिपरिहार इति
 धाव्यं घटभेदस्य घटत्वाभावसमनियतत्वेन तदभिन्नतया घ-
 टत्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वास्तादृशप्रतियोगितायाः स-
 त्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकसमपायेन साध्यवद्भिन्नघटवृ-
 त्तिघटत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्धिसम्भवात् । तादृशाभावा-
 योर्मेवे स्तनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेषु ऋटत्वरूपसा-
 ध्याभावनिरूपितप्रतियोगिताप्रसिद्ध्या तदोपतादवस्थात्
 संयोगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वाप्याप्यवृत्तित्वरूपवैधर्म्येण संयोगान्ना-
 धात्मेदासम्भवेऽपि संयोगपक्षप्रकारकप्रमाविपयत्वाभावात्मेवे वाध-
 काभावात्स्वरूपसम्बन्धस्यापि साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नवृत्तेः तादृशप्रमा-
 विपयत्वरूपसाध्याभावस्य प्रसिद्ध्या संयोगिभिन्नं गुण-
 त्वादित्यादायव्याप्तिरनवकाशादिति चेन्न प्रतियोगितायां स्थनि-
 ष्टत्वानिवेशे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशान्ना-
 धाभावाद्दो साध्ये आत्मत्वादायव्याप्तेर्दुर्घोरत्वात् । तादृशसाध्यस्य
 यः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नभावः वैशिकविशेषणतासम्ब-
 न्धावच्छिन्नतदभावस्य तादृशसाध्यस्वरूपतया वैशिकविशेषण-
 तासम्बन्धस्य साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात्तेन
 सम्बन्धेनाकाशाभावरूपसाध्याभावस्य साध्यवद्भिन्ने काले हे-
 तुमति च वृत्तेः प्रतियोगितायां स्थनिष्ठत्वनिवेशे वैशिकाविशे-
 षणताया , आकाशाभावनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धत्वविरहेणाव्याप्तेरनवकाशात् न च साध्यनिरूपितस्व-
 निष्ठप्रतियोगितानिवेशे साध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् अभावा-
 न्तरनिष्ठप्रतियोगितायाः साध्यनिरूपितत्वविरहेणैव तद्व्यावृत्ते-

रिति वाच्यम् । स्वपदार्थस्य द्विधा निवेशेन साध्याभावनि-
 ष्टसाध्यायप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वनिवेश-
 धौव्येण तत्पदवैयर्थ्यानवकाशात् । तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्न-
 वृत्तिर्यत्तद्वत्त्वमात्रनिवेशे साध्यवद्भिन्नवृत्त्यभावान्तरवति हेतोर्वृत्त्या-
 नुपपत्तेरित्याहुः । अत्रेदं बोध्यं साध्यवत्त्वग्रहविरोधिग्रह-
 विषयसम्बन्धेन साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
 वा नानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरेऽभावसम्बन्धानिवेशसम्भवः सा-
 ध्यभेदेन व्याप्तेर्भेदाह्लाघवेन तत्तत्साध्यकस्थले तत्तत्साध्या-
 भाववति दैशिककालिकविशेषणतासमवायादिसंसर्गाणामेव वि-
 शिष्याभावसम्बन्धतया निवेशौचित्यात् । उक्तगुरुरूपेण विशेषण-
 ताविशेषादीनां सम्बन्धताया अत्यन्ताप्रामाणिकतया तद्व्या-
 घच्छिन्नस्य सम्बन्धाविधया व्याप्तिघटकत्वायोगाच्च परं तु
 यादृशसाध्यकस्थले यादृशसम्बन्धोऽभावसम्बन्धतया व्या-
 प्तिघटकः तत्परिचयायैव दर्शितोक्तयः तथा च यादृशसम्-
 बन्धेन प्रकृतसाध्यवति तद्भिन्नवृत्तिसाध्याभावो न वर्तते तादृशस-
 म्बन्धेन तद्वत्त्वं निवेद्यामित्युक्त्यैव तत्परिचयसम्भवादित्यलं वा-
 ग्जालेन । तत्र च साध्याभाववत्पदेन साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणं
 विवक्षणीयं तेन गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादौ
 विशिष्टस्यानतिरिक्ततया सत्तारूपसाध्याभावस्य गुणादौ सत्त्वेऽपि
 न क्षतिः गुणे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्तीत्यप्रत्ययात्
 तत्र तादृशाभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वानभ्युपगमात् । अथैतल्लक्षणे
 घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतराभाववानाकाशत्वादित्यादावव्याप्तिः ।
 घटत्वस्य व्याप्यवृत्तितया तद्व्यापितान्यतराभाववद्भिन्ने घटे घ-
 र्तमानस्य घटाकाशसंयोगात्मकसाध्याभावस्य हेत्वधिकरणं ग-
 गनेऽपि वृत्तेः निरवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वनिवेशे च साध्यवद्भि-
 न्नवृत्तित्वांशवैयर्थ्यादिति चेन्न । एतल्लक्षणकर्तृमने स्वप्रतियोगिसा-
 मानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवैयधिकरण्यरूपाविरुद्धमाध्यासोऽभा-
 घस्य भेदक इत्येतादृशयुक्ता द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसं-
 योगाभावयोर्भेदसिद्धिरित्यनुसृत्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिः
 समाधीयते तथा च घटाकाशसंयोगस्याक्तान्यतराभावप्रति-
 योगित्वेऽपि न तदभावरूपता तथा च सति तादृशविरुद्धध-

भयोः समावेशापत्तस्तयोर्विरोधाभावे संयोगाभावस्याप्यधिकरणभेदेन भेदासिद्धेरप्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्रैवाव्याप्तः तदभिप्रायेण लक्षणान्तरस्याप्यतारणोपत्त्यादिति गमने इतिरिक्त एव तदभावः स्वीकरणीयः स च न साध्यवद्भिन्नवृत्तिरिति न दोषः । साध्यवद्भिन्ने वर्तते इत्यनेनानवच्छिन्नाया एव वृत्तेर्विच्छेदनाय घटाकाशसंयोगात्मकामापमादाय दोष इति तु न धर्मेयं तथा सति सुषुप्त्यादिकालावच्छेदेनास्मदाद्यात्मवृत्तौ स्वाध्यायवत्त्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकज्ञानत्वाद्यभावे साध्ये सुखादायव्याप्तिस्तत्र साध्यवद्भिन्ने ईदृशे तादृशसम्बन्धेन निरवच्छिन्नवृत्तिकस्य ज्ञानस्वरूपाभावस्य तेन सम्बन्धेन सुखाद्यधिकरणे ऽस्मदाद्यात्मन्यपि वृत्तः उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटादिवृत्तितादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावादिसाध्यकघटत्वादिवृत्तायव्याप्तिश्च ॥

संयोगाभावादिप्रयोज्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वयोः प्रतियोगित्वामानाधिकरण्यप्रतियोगिदैयधिकरण्ययोर्वस्यमाणरीत्या न विरोध इत्यभिप्रायेणाप्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽन्यास्या लक्षणान्तरमप्यतारयति कर्मादाविति ॥

(दी०) कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह साध्यवादेति । हेतोः साध्यवत्त्वस्य भिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह सकलेति । साफल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राहस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः न वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्देतावव्याप्तिः । अन्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्देतावव्याप्तेर्न्यभिचारिणि चाप्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्धारणाय अभावद्वये प्रतियोगिन्यधिकरणत्वं बोध्यम् । हेत्वभावे ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिन्यधिकरणः तत्प्रतियोगित्वं च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः न वा विशिष्टसत्ता-

त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः ॥

(गा०) इदं त्वचधेयम् । द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावो न गुणादौ स्वीक्रियते अपि तु क्लृप्ततद्द्रव्यवृत्तिसंयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभाव एव संयोगाभावत्वं कल्प्यते अनन्तगुणाद्यधिकरणे संयोगाभावकल्पनामपेक्ष्य तथाविधैकाभावे संयोगाद्यभावत्वकल्पने लाघवात् । न च संयोगवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावे द्रव्यत्वाभावे द्रव्यभेदे संयोगिभेदादौ वा संयोगाभावत्वं कल्प्यत इत्यत्र विनिगमकाभाव इति वाच्यम् । तादृशाभावानां समनियततयाऽभेदात् । एवं च द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावगुणवृत्तिसंयोगाभावयोर्भेदः सप्रमाण एव । अथैवं द्रव्यत्वाभावादीनामप्यानन्त्यापत्तिः । कर्मादौ गुणवृत्तिद्रव्यत्वाभावो न कल्प्यते अपि तु क्लृप्ततद्द्रव्यवृत्तिद्रव्यगुणान्यतरत्वाभाव एव तदभावत्वमित्यादितर्कगवेषणया कर्मादिवृत्तिद्रव्यत्वाद्यभावस्य गुणादिवृत्तितदभावतो भेदसिद्धिरिति चेत् । इष्टमैवैतदधिकरणभेदेनाभावभेदवादिनां न चैवं संयोगाद्यभावत्वरूपनायां धर्मिणामप्यानन्त्यादुक्तविनिगमकाभावसम्भव इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेणापि द्रव्यत्वाभावादौ संयोगाद्यभावत्वरूपनाया निष्प्रत्यूहत्वादिति । हेतोरिति । नानाधिकरणकस्येत्यादिः । अव्याप्तेरिति एतद्रूपान्ततद्रसादित्यादावेतद्रूपाधिकरणस्य द्वित्यादिना भेदसत्त्वेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मानयच्छिन्नत्वेन साध्यवक्षिष्ठप्रतियोगितायाः प्रतियोग्यवृत्तित्वेन वा भेदस्य विशेषितत्वेन लक्षणगमनसम्भवात्तासम्भवो दर्शितः । साकल्यमिति । बोध्यमित्यस्य विशेषणमित्यादिः । अत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणसत्त्वं एव साध्ये तद्विशेषणव्यावृत्तिः सङ्गच्छते अन्यथा साध्याभाववत्तायाः हेतुमत्साधारण्येऽपि साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्व्याक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमादाय नानाव्यक्तिसाध्यकसद्देशतो लक्षणसम्बन्धसम्भवादतः साध्ये तदभाववति चेत्पुनस्तथा साध्याभाववति साकल्यविशेषणं प्रथमतो दर्शितम् । न च साध्याभाववति साकल्यविशेषणासत्त्वेऽपि चङ्गिमान् पर्वतान्यत्यादित्यादावतिव्याप्तिवाग्नमेव साध्ये साकल्यविशेषणप्रयोजनमस्ति उभयत्र साकल्यविशेषणादाने यत्किञ्चित्साध्याभाववति प-

यते हेत्वभायसत्त्वेनातिव्याप्तिः साध्ये साकल्यविशेषणस-
त्त्वे तु इदादेरेव सकलसाध्याभाववत्तया तत्र हेतुसत्त्वेना-
तिव्याप्त्युद्धारान्नान्नामिप्रायवर्णनं सम्यगिति वाच्यं साध्या-
भाववति साकल्यविशेषणासत्त्वे साध्ये साकल्यविशेषण-
स्योक्तातिव्याप्तिवारणप्रयोजनकसम्भवेऽपि साकल्यविशेषणस्य
वक्ष्यमाणप्रयोजनस्यैव यास्तवतया तस्य साध्याभाववति सा-
कल्यविशेषणसत्त्व एव सङ्गतत्वादी तत्प्रदर्शनस्योचितत्वात् । व
स्तुतस्तु साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य साध्याभावे सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशरूपकद्वयान्तरस्यावल-
म्बनीयतया चरममेव तत्प्रदर्शनमुचितं साध्ये तदभावव-
ति च बोध्यमित्युक्त्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
काः साध्याभावो ग्राह्य इत्युक्ते साध्याभाववति च साकल्यं नि-
वेद्यते साध्याभावो वा एतादृशो निवेद्यते इत्येतादृशविक-
ल्पः प्रतीयते स साधिवक्षित इति सारम् । अव्याप्तिवारणा-
य साध्याभावे साकल्यविशेषणे धूमवान् वहेरित्यादौ साध्य-
तावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसकलसा-
ध्याभावाधिकरणं गुणादिरेव स्यादयोगोलकादेर्हृदासंयुक्त-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः व-
ह्निमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयो धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकी-
भूतस्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्विपक्षावृत्तिर्वावच्छि-
न्नाभावस्य तत्तद्विपक्षमावृत्तितया सकलसाध्याभावाधिक-
रणाप्रसिद्धाव्याप्तिश्चेति तदुपेक्ष्य 'साध्ये साकल्यविशेष-
णं निवेशितम् । ननु साध्ये साकल्यविशेषणदानेऽपि पूर्व-
तीयवहेरित्वादिनाऽभावसत्त्वेन सकलसाध्याभावसत्त्वात् व्या-
सज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनाभावविशेषणे च धद्धिधूमोभ्य-
यान् वहेरित्यादावतिव्याप्तिः वह्निमत्त्वस्याविधिसकलसा-
ध्याभावानाधिकरणत्वात् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तो यो व्या-
सज्यवृत्तिधर्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशने च , ला-
घवात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवाभावे विशे-
षणमुचितं किं साध्ये साकल्यविशेषणेनेत्यभिप्रेत्य तथैवाह
साध्यतावच्छेदकेति । साध्याभाववति साकल्यविशेषण-

प्रयोजनमाह विपक्षेति । वैकल्पिकयोः साध्यतदभावयोः सा-
 कल्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणयोर्व्यावृ-
 त्तिमाह न वेति । एकव्यक्तिके एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादौ हेत्व-
 धिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावो न प्रतियोगितावच्छे-
 दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टैतद्रूपा-
 देरेतद्रसाधिकरणे वृत्तेरेतद्रूपतद्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि न त-
 था प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेरिति तत्र लक्ष-
 णसङ्गतिरित्यतो नानाव्यक्तिक इत्युक्तम् । अत एवाव्याप्तिरेवो-
 क्ता नासम्भवः । अत्र च नानाव्यक्तिसाध्यकत्वं व्यधिकरणद्वयवृ-
 त्तिसाध्यतावच्छेदककत्वम् । अत एव एतद्व्यक्तवृत्तियावद्धर्मवा-
 नेतत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः ।
 अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावित्यर्थः अ-
 व्याप्तेर्वारणायेत्यन्वयः । व्यभिचारिणि चेति । पृथिवी कपिसंयो-
 गादित्यादौ चेत्यर्थः । अभावद्वये साध्याभावे हेत्वभावे च
 तथा चाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसङ्केतावव्याप्तिवारणाय सा-
 ध्याभावे व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय हे-
 त्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यर्थः । यद्यपि हेत्वभावे
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया कपिसंयोगी कपि-
 धिभागादित्यादौ चाव्याप्यवृत्तिहेतुके ऽव्याप्तिवारणप्रयो-
 जनकत्वं साध्याभावे तद्विशेषणस्य सम्भवतीति व्याप्यवृत्ती-
 फिद्धित्करं तथापि हेत्वभावे तद्विशेषणप्रतिसन्धानं विनै-
 व व्याप्यवृत्तिहेतुकस्थले व्याप्तिनिर्णयो भवतीत्येतदभिसन्धायैव
 तदुक्तं प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोग्याधिकरणावृत्तित्वम् ।
 अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तथाविधहेतुके च तादृशसाध्याभावहेत्व-
 भावाप्रसिद्धा ऽव्याप्तेः अपि न प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं त-
 था च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणे-
 षु यावत्सु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टः सन् वर्तते योऽभा-
 यस्तत्प्रतियोगित्वमर्थः तेन कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादौ क-
 पिसंयोगाद्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वोपलक्षितकपिसंयोगाद्यभावस्य
 हेत्यधिकरणे सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः न चा एतद्वृक्षत्वचा-
 न कपिसंयोगादित्यादौ तथाविधकपिसंयोगाभाप्यस्य सक-

लसाध्याभावाधिकरणे सत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः प्रतियोग्यनधिकरणोभूतसाध्याभावाधिकरणयावच्छिष्टस्वप्रतियोग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वमिति फलितोऽर्थः । प्रथमे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन चरमे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं चोध्यं तेनायमात्मा आत्ममहाकालान्यतरत्वादि-
त्यादौ व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य कालस्य कालिकसम्बन्धेनात्मस्याधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः न वा बाह्यमान् धूमादित्यादौ साध्याभावाधिकरणयावदन्तर्गतकालज्ञानादिषु कालिकविययित्वादिसम्बन्धेन हेत्वभावाप्रतियोग्याधिकरणतासत्त्वेऽपि असम्भवोऽव्याप्तिर्वा इत्थं च प्रतियोगित्वे सम्बन्धविशेषावच्छिद्यत्वेन न निवेशनीये सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोः साध्याभावहेत्वभावयोर्दकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽसम्भवातिव्याप्स्योरनवकाशात् हेत्वभावोऽपीति अपिशब्देन साध्याभावेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यं निवेशनीयमिति सूच्यते तेन विशिष्टसत्ताद्यान् जातेरित्यादौ हेत्वधिकरणादिषु साध्याभावप्रतियोगिसत्त्वादेः सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र साध्याभावोऽपीत्युक्तौ अत्रिमतत्पदेन हेत्वभावापरामर्शसम्भवः तत्र हेत्वभावपदोपादानेऽक्षराधिक्यमिति तत्रार्थं तत्प्रतियोगित्वं साध्याभाववच्छिष्टाभावप्रतियोगित्वं हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नामित्यर्थः । हेत्वभावाविच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ननिवेशस्य प्रयोजनमाह द्रव्यत्वादाविति । विशिष्टेति गुणकर्मन्यत्वविशिष्टेत्यर्थः । प्रतियोगितायां हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिद्यत्वनिवेशस्य प्रयोजनमाह न चेति । अत्रापि द्रव्यत्वादौ साध्य इत्यनुपपद्यते । विशिष्टसत्तात्वादिना गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना तृतीयार्थस्याभावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्याभावेऽप्यस्य प्रतियोगिपदार्थकदेशप्रतियोगित्वान्वितमवच्छिन्नत्वं वा तदर्थः । तादृशाभावेति । सकलसाध्याभाववच्छिष्टाभावेत्यर्थः । न च हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निवेद्यतां ततोऽपि तत्प्रयोजननिर्वाहात् त-

था च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिनिष्ठविशिष्टसत्ताभाव-
स्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणतयैवातिव्याप्तिवारण-
सम्भवात्प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशन-
मफलमिति वाच्यं हेत्वभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यनिवेशे सकलसाध्याभाववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणता तन्निरूप-
काभावप्रतियोगित्वमर्थः स्यात्तदपेक्षया सकलसाध्याभा-
ववन्निष्ठा या हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणता तद्वत्स्वरूपास्मर्दायफलितार्थस्यागुरुत्वा-
त् न च ममापि सकलसाध्याभाववन्निष्ठं यद्धर्माव-
च्छिन्नानधिकरणत्वं तद्धर्मवत्त्वमित्येवार्थः स चातिलघुरेवे-
ति वाच्यम् । एतादृशार्थकरणे मूलोक्तं प्रतियोगिताया व्याप्ति-
त्वं व्याहन्येतेति मूलानुसारेण दीधितिकृता श्रुत्यानुसरणा-
त् उक्तविशेष्यविशेषणभावेनानिवेशे व्यर्थविशेषणतानयका-
शात् । केचित्तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशे सक-
लसाध्याभाववन्निष्ठविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियो-
गित्वरूपव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य गुणेऽपि सत्त्वात् सा-
धानवतारदशायां तत्र द्रव्यत्वानुमित्यापत्तिः अस्मन्मते तु
तत्प्रतियोगित्वं चेत्यतो लब्धस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकहेतु-
तावच्छेदकस्य व्याप्तिताया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य गु-
णेऽपि भ्रमत्यादित्याहुः ॥

एतल्लक्षणं दूषयित्वोत्तरलक्षणमवतारयति यत्रैकव्यक्तिकमिति ॥

(दी०) यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूम-
त्त्वादिव्याप्ते तत्त्वेन साध्ये निर्वहित्वादाौ चाव्याप्तिः तत्र हे-
त्वभावस्य बह्वादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वाद्वा आह सा-
ध्यवदन्येति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं व्युत्पात्तिवल्लभ्यं न हि भवति नीलो घटो
यटादन्य इति ॥

(गा०) यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं तत्राव्याप्तिरित्यन्वयः । एतद्-

यथानेतद्रसादित्यादापनेकाशेषत्वरूपसाकल्यस्य साध्ये ऽसत्त्वा-
दिति भावः । साध्ये साकल्यविशेषणं परित्यज्य कल्पान्तरनु-
सरणाच्च तत्रैतदोपावकाशः इत्यत आह विपक्षो वेति ।
विपक्षः साध्याभाववान् अत्रापि एकव्यक्तिक इत्यस्य विपरिण-
तस्यानुपपन्नः तथा चैतद्वदभिन्नं पटत्वादित्यादौ साध्याभाव-
वस्येतद्वदोपादौ साकल्याप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरित्यर्थः । सकलप-
दस्याशेषमात्रपरत्वे दोषान्तरमाह निर्धूमत्वादित्याप्य इति । तत्वेन
निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन तथा च धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यवान् व-
ह्नित्वावच्छिन्नाभावादित्यादादित्यर्थः । धूमत्वावच्छिन्नाभावे
साध्ये एकव्यक्तिकतया पूर्वदोषाक्रान्तत्वेन तद्व्याप्यसाध्यकानु-
सरणं निर्धूमत्वव्याप्यजलत्वादेस्ताद्रूप्येण साध्यतायां सङ्गेतु-
त्वानुपपत्तिरतस्तत्त्वेनेत्युक्तम् । हेत्वभावस्येति । यथ चक्षुषात्मकहे-
त्वभावस्य प्रत्येकं सकलसाध्याभाववशिष्टत्वासम्भवेऽपि सक-
लतन्निष्ठवद्वधभावादिभेदप्रतियोगितामादायैव लक्षणं सङ्गमनीयं
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशादेव व्य-
भिचारिणि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावमादा-
यातिप्रसङ्गानयकाशेन हेत्वभावप्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशात् । यत्तु बहिमद्भेदहेतुताभिप्रायको
ऽयं ग्रन्थः तत्र हेतुभेदमादायापि लक्षणगमनासम्भवात् भे-
दभेदस्यानयस्थानभयेनाधिकरणस्वरूपस्य स्वीकरणोपपत्त्या तस्य
च प्रत्येकविश्रान्ततया यावद्विपक्षवृत्तिरवासम्भवादिति तत्र ।
आकाशाभावादाधिकरणकभेदभेदस्याकाशाभावादाधिकरणस्वरूप-
तया तस्य च यावद्विपक्षवृत्तित्वेन तमादायैव लक्षणगमनसम्भ-
वात् । न चैतादृशव्याप्ताकाशाभावमादाय भेदहेतुकव्यभिचादि-
प्यतिप्रसक्त्या हेत्वभावत्वेन सकलसाध्याभावादाधिकरणवृत्तित्वं
विवक्षणीयं तथा सत्याधिकरणस्वरूपाभावस्य स्वस्मिन्नेव त-
त्त्वाभावेन वृत्तिरिति नातिव्याप्त्यवकाशः । एवं चाकाशाभा-
वमादाय नोक्तव्याप्तिपरिहारसम्भव इति वाच्यम् । उक्तस्थले
आकाशाभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यधिरहादेवातिव्याप्तिरारण्यसम्भवेन तादृशविवक्षाया निष्प्रयो-
जनकत्वात् बहिमद्भेदहेतुकस्थल च साध्याभावाधिकरणस्य

हेतुरूपप्रतियोग्यनाधिकरणत्वेनाकाशाभावरूपहेतुभेदस्य प्रतियो-
गिव्याधिकरणत्वेनाव्याप्तिवारणसम्भवादिति । अत्र केचित् । यत्र
बहुधभावादन्यत्वविशिष्टनिर्धूमत्वव्याप्यं साध्यं बहुधभावान्यत्व-
विशिष्टबहुधभावो हेतुस्तत्र बहुधभावस्यापि सकलसाध्या-
भाववदन्तर्गतया तत्र बहुधभावभेदासत्त्वेन तमादाय लक्ष-
णगमनासम्भवात् । न च तादृशविशिष्टहेतुकस्थले हेतुभे-
दस्य सकलसाध्याभाववन्निष्ठत्वासम्भवेऽपि अखण्डविशिष्टात्य-
न्ताभावस्य तथात्वमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यं
प्राचीनमते विशेषणाभावविशेष्याभावाभ्यामनातिरिक्ततया तादृ-
शविशिष्टाभावस्य बहुधभावत्वबहुधुभयरूपत्वेन सकलसाध्या-
भाववन्निष्ठत्वासम्भवात् । अथैवमपि विषयितादिसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकस्य बहुधभावात्यन्ताभावस्याखण्डतया सकल-
धूमवन्निष्ठतया तमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयमिति चेन्न वृ-
त्त्यनियामकतया विषयितादिसम्बन्धानामत्यन्ताभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वात् । संयोगादिरूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकबहुधभावात्यन्ताभावस्याखण्डस्य सकलधूमवन्निष्ठ-
त्वेऽपि तदभावप्रतियोगिता न हेतुतावच्छेदकोभूतबहुधभाव-
त्वावच्छिन्ना तत्र लाघवेनाभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति न
तमादायापि लक्षणसङ्गतिः । न च गुरुधर्मावच्छिन्नहेतुकस्थले
लक्षणसङ्गमनाय पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छेदके
नियेद्यं तथा च बहुधभावत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वमक्षतमे-
वेति वाच्यम् । एतल्लक्षणस्य परित्याज्यतया निश्चिलदोषोद्धार-
नावश्यकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकत्वं न निविष्टमित्यभिप्रायेण
तदोपदानादिति यदन्ति । तदसत् तथा सत्यापि सकलसा-
ध्याभाववन्निष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुधभावाद्य-
भावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् । न च जन्यमात्रस्य
कालांपाधितानये साध्याभाववति पर्वतादौ कालिकसम्बन्धेन
बहुधभावादिसत्त्वात्तत्र तत्सम्बन्धेन तस्याभावो न वर्तत एवेति
वाच्यं कालिरुसम्बन्धेन तत्र बहुधभावसत्त्वेऽपि प्रतियोग्यनाधिकर-
णोभूतबहुधमदयव्यावच्छेदेन तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकतदभावस्यापि सत्त्वात् । एवं विशिष्टाभावस्य विशेष्याभाव-

विशेषणभावाभ्यामनातिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावेवा-
 न्यातिसम्भवे तदुपेक्ष्याभावसाध्यकाभावहेतुकस्थलानुधावने वीजा-
 भावात् । तस्मात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिवै-
 यधिकरण्यं निविष्टं प्रतियोगिता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नैव निविष्टेत्याशयेनैव तदोपदानम् । हेतुतावच्छेदकस-
 म्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यदाने तु अग्रिमलक्षणापेक्ष-
 या गौरवमेव तल्लक्षणावतारे योजं योध्यम् । एतेन स-
 कलशस्य व्यापकतार्थकतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्र-
 तियोगित्वमेव निष्कृष्टतल्लक्षणार्थः धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रमेय-
 त्वादिना बहुधभावस्य साध्याभावव्यापकत्वंऽपि न क्षतिः
 यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं
 तद्रूपवत्त्वस्यैव लक्षणत्वात् एवं च हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यं न निषेद्यते व्यापकतालक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवे-
 दानाभ्याम्यधूसिहेतुकव्यभिचारिणि हेत्वभावस्य साध्याभावव-
 श्चिष्टहेतुरूपाभावप्रतियोगितया व्यापकत्वासम्भवेनातिप्रसङ्गावर-
 हात् । व्यापकताशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभा-
 ववशिष्टत्वमभावे निवेद्यते तेन बहुधभाववति कालिकादिस-
 म्बन्धेन धूमादिरूपाभावस्य वृत्तावपि धूमाभावादेर्न साध्या-
 भावव्यापकताक्षतिः सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिश्च लक्षणपञ्चक
 एव दोषः अस्तु वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्ताङ्गानं
 प्रति पादशसम्बन्धेन हेत्वभाववत्ताग्रहः प्रविबन्धकस्तादृशसम्ब-
 न्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणमित्तसाध्याभावाधिकरणकं यद्यत्स्वं
 तद्विषयमेव साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वम् इत्थं च सत्ता-
 वान् जातेरित्यादौ एतादृशं स्वं जातित्वाभावत्वादिकमेव
 तद्विषयं च जात्यभावत्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः इत्थं च. ए-
 तद्वृत्तत्ववान् कपिसंयोगादित्यादौ कपिसंयोगाभावत्वावच्छि-
 न्नानधिकरणत्वाप्रसिद्धा कपिसंयोगाभावत्वस्य साध्याभावव्या-
 पकतावच्छेदकत्वादित्यव्याप्तिवारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधि-
 करण्यविशेषणं देयमेव न देयमेव वा भाधिकरणत्वाभावस्यै-
 याधिकरणभिन्नत्वस्थाने निवेशनीयत्वात् कपिसंयोगाभावादिरि-

य तदधिकरणताया अप्यव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य सा-
 ध्याभाववति सत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् । अधिकरणत्वाभावश्च
 भावप्रतियोगिकतया अनिरिक्त एवेति विशेषणताविशेषेणैव त-
 द्दत्त्वं साध्याभाववति विशेषणीयमिति । एवं च निर्धूमत्वव्याप्य-
 षान् निर्वाह्यत्वादित्यादौ हेत्वभावस्य बहुवादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षा-
 वृत्तित्वेऽपि हेत्वभावत्वेन तेषां साध्याभावव्यापकत्वान्नाव्याप्तिरिति ।
 पूर्वपक्षो ऽप्याकिञ्चित्करः यत्र यावतां साध्याभाववतां सम्भव-
 स्तत्र प्रातिस्विकरूपेण तत्तदधिकरणवृत्तित्वमेव हेत्वभावविशे-
 षणतया लक्षणघटकं न तु साध्याभावव्यापकत्वमित्यभिप्रायेणैव-
 तदोपदानात् प्रकारान्तरानुसारेण परिष्कारे सकललक्षणानामेव
 परिष्कारसम्भवादिति कृतं पल्लवितेन । परे तु निर्धूमत्वव्याप्ये
 तत्त्वेन साध्ये इत्यस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकधूमाभावव्याप्ये साध्ये तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 वद्व्यभावादावव्याप्तिरित्यर्थः । तत्र च हेतोरपि सकलसाध्या-
 भाववदन्तर्गततया तत्र हेतुभेदासत्त्वेन न वद्व्यभावभेदमादाय
 लक्षणसङ्गतिरित्यव्याप्तर्तुर्ध्वारैव तथाहि सामानाधिकरण्यसम्ब-
 न्धेन पर्यतत्वादो घतमानस्य वद्वेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकाभावस्य पर्यतादो सत्त्वेन तत्र सामानाधिकरण्यस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावसत्त्वात् साध्याभावाधिकर-
 णत्वमविशदमेवेति ध्येयमित्याहुः । साध्यवद्वाक्किविशेषभेदमादाया-
 व्याप्तिं परिहरति अत्रेति । साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति
 साध्यतावच्छेदकाविशिष्टसाध्यवत्त्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताक-
 त्वमित्यर्थः । तेन वद्विमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वद्विमत्त्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकभेदमादाय न दोषः तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
 तयास्तत्ताविशिष्टवद्विमत्त्व एव पर्याप्तत्वात् । व्युत्पत्तिविलम्ब्यम्
 अन्यादिपदसमभिव्याहारलभ्यं नञादिपदसमभिव्याहारज्ञानस्येय
 तादृशपदसमभिव्याहारज्ञानस्याप्यन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताकाभाषशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येय जनकत्वादिति भावः ।
 व्युत्पत्तिविलम्ब्यमित्यनेन यथाश्रुतलक्षणवाक्यार्थ एवायमिति सू-
 चितं तादृशसमभिव्याहारस्थले तत्प्रतियोगिताकाभावमाश्रयोधे
 ऽतिप्रसङ्गं सूचयति न हि भवतीति । प्रामाणिकव्ययहार इति

शेषः । तथा चान्वयिप्रतियोगिकाभावमात्रबोधे नीलघटेऽपि फे-
 तघटादिभेदसत्त्वेन तादृशव्यवहारोऽपि स्यादिति भावः । द्रव्यं
 न घट इत्याद्यप्रयोगादनुयोगितावच्छेदकावच्छेदेनैवान्योन्याभा-
 वादिरन्यादिपदेन प्रत्याख्यते अनुयोगितावच्छेदकश्च प्रतियो-
 ग्यवृत्तिरेव धर्म इति प्रकाशरुदकौकृतव्युत्पत्त्यन्तरिविरोधात् घटो
 घटादन्य इति प्रयोगवारणसम्भवाद्भील इति । घटादन्य इत्यादौ
 प्राचीनमते पञ्चम्याः प्रतियोगित्वमर्थः । तत्र च प्रकृत्यर्थस्य
 घटत्वादिविशिष्टस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धे-
 नान्वयः । अथ वा केवलाधेयत्वमेव घटस्य सम्बन्धः ध-
 र्मिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरपि अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयोप-
 गमात् एकविशेषणत्येनोपस्थितस्याप्यन्यत्र पारतन्त्र्येणान्वयस्य
 व्युत्पत्तिरित्यात् । प्रतियोगित्वस्य व्युत्पत्तिर्वैशिष्ट्येण अन्य-
 पदार्थकदेशे भेदे निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः घटादन्य इत्यादौ
 च निरूपकतासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टो ल-
 क्षणया घटादिपदार्थः तत्पुरुषस्थले पूर्वपदस्य तत्तद्विभक्त्यन्ता-
 र्थविशिष्टे लाक्षणिकत्वात्तादृशघटादिपदार्थस्य चानेदसम्बन्धेन
 भेदेऽन्वयः । नवीनमते घटादन्य इत्यादावनुयोगित्वं पञ्च-
 म्यर्थस्तत्र च प्रकृत्यर्थस्य घटत्वादिविशिष्टस्य स्ववृत्तिघ-
 टत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । अनुयोगि-
 तायाश्चाधेयतासम्बन्धेन भेदेऽन्वयः समासस्थले च घटत्वाव-
 च्छिन्ननिरूपितानुयोगिताविशिष्टे पूर्वपदस्य लक्षणा तस्य चा-
 भेदसम्बन्धेन भेदेऽन्वयः । अथैव साध्यवदन्यावृत्तिवामित्ये-
 तादृशलक्षणवाक्यादभेदसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगिताविशिष्टविशे-
 पितस्तादृशानुयोगिताविशिष्टविशेषितो वा यो भेदस्तद्वृत्तिवमेव
 प्रतीयते । तथा चानुमित्यौपथिकन्यासिस्वरूपजिज्ञासायां ता-
 दृशलक्षणाभिधाने ऽर्थान्तरप्रसङ्गस्तादृशप्रतियोगितासम्बन्धे-
 न तादृशानुयोगितासम्बन्धेन वा साध्यवद्विशेषितभेदवद्वृ-
 त्तिज्ञानस्यैव लाघवेनानुमितिहेतुत्वात् । इति चेन्न । यादृशव्या-
 सिज्ञानमनुमितिहेतुस्तस्यामेवास्य तात्पर्यात् । शाब्दबोधविषयत्वे-
 ऽपि तन्मूलकोदीच्यन्यासिविषयकमानसोपनीतमानस्यैव तादृशता-
 त्पर्येनिर्वाहत्वात् । तादृशशाब्दबोधस्यापि कथं चिदुपप्रादयितुं

शक्यत्वाच्च नीलो घटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्याप्र-
माणत्वात् । पटः कम्बुग्रीवादिमदन्य इत्यादिवाक्यस्य प्रमाण-
त्वात् । अन्ययितावच्छेदकनिरूपितपारिभाषिकमवच्छिन्नत्वं प्र-
तियोगितायां भासते इत्युपेयम् अतः साध्यवदन्य इत्यादौ मनु-
यन्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकस्य साध्यसम्बन्धस्य साध्यापेक्षयाः
गुरुतयानवच्छेदकत्वेऽपि नोक्तलक्षणवाक्यार्थाप्रसिद्धिः पारिभाषिकं
तदवच्छिन्नत्वं च तद्विशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावी वा या या प्रति-
योगिता तत्तदवच्छेदकत्वाभावकूटवदवच्छिन्नत्वं एतादृशा-
वच्छिन्नत्वस्य च सम्बन्धतया प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्प्र-
तियोगिताव्यक्तीनां दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिः सम्बन्धद्वा-
नस्य विशिष्टबुद्धावनपेक्षितत्वात् अनुमितिं प्रति च
साध्यावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमेव कारणं लाघवात् न
तु साध्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहिज्ञानमित्यनुमित्यौपयि-
कव्याप्तिशरीरे तादृश्येय प्रतियोगिता निवेश्यते कम्बुग्रीवादिमत्त्वा-
न् घटादित्यादौ विशेषदर्शनामनुमितेः प्रामाणिकत्वे निरुक्तपा-
रिभाषिकावच्छिन्नत्वमेवानुमित्यौपयिकव्याप्तिघटकं तादृशगुरुध-
र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमानस्य केवलान्वयिसाध्यकसमशालितावादि-
नस्तु स्वरूपसम्बन्धरूपमेवावच्छिन्नत्वं व्याप्तिशरीरे निवेशयन्तीति
समासः मूले केवलान्वयिन्यभावादित्यादौ एतादृशलक्षणप-
ञ्चकस्य केवलान्वयिनि अप्रसिद्धेरित्यर्थः । न च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया सत्ता-
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ अव्याप्तिरस्तीति केवलान्वयिसाध्यकमात्रे
अव्याप्तिकथनमसङ्गतमिति वाच्यम् । केवलान्वयिपदेन हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धेन यत्किञ्चिदधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगित्वरूपके-
वलान्वयित्वाश्रयसाध्यकमात्रस्योक्तत्वात् । अथवा हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वृत्तित्वमनिवेश्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तो यो
हेतुप्रतियोगिकः सम्बन्धः तदन्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेव नि-
वेश्यं वाहिमान् धूमादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन धूमादेः साध्याभा-
वद्वृत्तित्वेऽपि तत्सम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तत्वात्
हेतुप्रतियोगिकत्वाच्च लक्षणाघटकतया तदन्यसम्बन्धेन तद्वृत्ति-
त्वाभावः अस्त्येवेति भावः । एवं च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावप्रवृत्तित्वाप्रसिद्धायपि हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धान्यविशेषणता
विशेषादिना वृत्तित्वप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिता शिरोमणिकृतश्या-
सिपञ्चकन्याख्याया विवृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

सिंहव्याघ्रप्रकरणम् ।

(चि०) नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वम् । साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा तदुभयमपि साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वं तच्च तत्र यात्किञ्चित्साध्यानाधिकरणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम् ॥

(दी०) नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदाधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् । तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः ॥

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वमित्येतल्लक्षणे यदि तदधिकरणावृत्तित्वरूपमसामानाधिकरण्यं निवेदयने तदा द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः सत्तायाः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तितया तादृशासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वान् तदनधिकरणवृत्तित्वस्यासामानाधिकरण्यपदार्थत्वेऽनन्तरवश्यमाणलक्षणाभेद इत्यतो व्याचष्टे साध्येति । असमानाधिकरणं यस्येत्यत्रासमानाधिकरणपदस्य स्वानधिकरणाधिकरणार्थकत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यादावेवातिव्याप्तिः द्रव्यत्वादेः सत्तायनधिकरणाधिकरणत्वविरहेण यत्पदेन सत्त्वाद्रूपादानासम्भवात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्यानिश्च सत्तावेद्रेण्यत्वायनधिकरणाधिकरणत्वादतस्तदधिकरण्यानधिकरणकत्व-

परतया तत्पदं व्याचष्टे यदधिकरणेति । यदधिकरणानधि-
करणकं साध्यं, तत्त्वानाधिकरणत्वस्य व्याप्तित्वं व्याप्तेर्वि-
शिष्टैकार्यरूपतानुपपत्त्या विशेष्टपरामर्शस्यानुमितहेतुत्वानिवाहः
यत्परतत्त्वाननुगमेन तत्त्वाधिकरणत्वाभावकूटस्य निवेशनीय-
तया गौरवं चेत्याशयेन यत्तत्तत्त्वाघटितं साध्यासा-
मानाधिकरण्यपदार्थमाह साध्यनिष्ठेति । साध्यनिष्ठं, य-
दसामानाधिकरण्यं स्वाधिकरणीभूतयात्किञ्चिद्वृत्तित्वाभा-
वः तत्प्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगिकोऽपि प्रविष्टाधिकरणकत्वं सा-
ध्यनिष्ठाभावीयाधेयत्वनिष्ठप्रतियोगितायां निरूपितत्वसम्बन्धेन
यदयच्छेदकं तद्वृत्तित्वमिति याचत् । वह्निमान् धूमादित्या-
दौ साध्यनिष्ठाभावो हृदाधेयत्वाभावस्तर्क्यप्रतियोगितायामुक्त-
सम्बन्धेनायच्छेदको हृदादिस्तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं धूमादा-
विति लक्षणसमन्वयः । अथ साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयत्वं
साध्यतायच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम् । अन्यथा व-
ह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतादिसमवेतत्वाद्यभ्यमादायानु-
पपत्तेः तथा च सत्तावान्, समवायित्वादित्यादौ सा-
ध्यनिष्ठाभावीयसमवेतत्वानिष्ठप्रतियोगितायच्छेदकाधिकरणाप्रसिद्धे-
रव्याप्तिः वह्निमान् धूमादिषादाद्यपि धूमादेरयोगोलकीय-
हृषादिनिष्ठपर्वतादिवृत्तित्वाभावप्रतियोगितायच्छेदकपर्वतादिवृत्ति-
त्वाव्याप्तिश्च साध्यतायच्छेदकव्यापकीभूताभावनियेने च गौ-
रवमित्याशयेन फलितार्थमाह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति । भानिरूपक-
त्वमिह साध्यनिष्ठाधेयतात्वावच्छेदेन ग्राह्यं तेन वह्निमान् धूमा-
दित्यादौ महानसाद्रेः पर्वतायवह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वमपि
नाव्याप्तिः एवं साध्यतायच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयता नि-
वेशनीया तेनायमात्मा आत्ममहाकालान्यरत्वादित्यादौ कालस्य
कालिकसम्बन्धवच्छिन्नात्मत्वादिनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वेऽपि ना-
तिव्याप्तिः तादृशाधेयत्वानिरूपकेत्यत्राधिकरणत्वमविचक्षितं त-
दनिरूपकत्वमात्रं निविष्टम् । प्रथमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादावति-
व्याप्तं तादृशद्विधतया व्यभिचारिसामान्य एवातिव्याप्तिमुद्धर-
ति साध्यवद्विष्येति । व्यभिचारनिरूपकाधिकरणस्य चे-
त्यर्थः । अत्राधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् अ-

म्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकस्वावय-
वादौ धूमादेः समवायेन वृत्तेरव्याप्यापत्तेः इत्थं च सत्ता-
यान् द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धात्मकसमवायादि-
सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादा-
द्यपि विशिष्टसत्त्वादेः सत्ताद्यनतिरिक्ततया साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
निरूपकाधिकरणगुणादिवृत्तित्वानधिकरणत्वासम्भवादव्याप्तिरित्य-
तो निष्कृष्टार्थमाह साध्यनिष्ठेति । अत्रापि पूर्वदोषवारणाय सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधेयत्वं निवेशनीयम् । एवम-
धिकरणत्वमप्यधिवक्षितं तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतैवाभा-
वे निवेशनीया तादृशाधेयत्वानिरूपकवृत्तित्वमात्रनिवेशे धूम-
वान् वह्नेरित्यादौ वह्न्यधिकरणत्वसामान्याभावस्य साध्यनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकहृदादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिरतो व्यापकतानिवेशः
व्यापकत्वं च तद्वन्निष्ठा योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न
तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं सर्वस्यैव तथाविधद्वित्रि-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तदप्रसिद्धेः न वा तद्वन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकी-
भूताभावत्यादिकमादाय बहुव्यधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि
धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतया धूमवान् वह्नेरित्यादाद्यति-
व्याप्यापत्तेः अनवच्छेदकत्वं चावच्छेदकतापर्याप्यनधिकर-
णत्वम् । अतो नोभयपदेदमादाय दोषः । अथवा यदधिकरणता-
सामान्याभावत्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं तत्त्वमेव समुदायार्थः । अतो ऽभावत्वादिना
व्यापकतामादाय न दोषः । अधिकरणता च हेतुतावच्छेद-
कसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्य-
नधिकरणधूमावयवादौ धूमाधिकरणत्वसामान्याभावासत्त्वेऽपि न
क्षतिः धूमवान् वह्नेरित्यादौ यत्किञ्चिद्बहुव्यधिकरणत्वाभावस्य
धूमनधिकरणत्वव्यापकतया ऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदं
तथा च तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकं यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं यद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वा-
वच्छिन्नाभावत्वं वा तादृशाधेयत्वानिरूपकत्वव्यापकतावच्छेदकं

तद्वाच्यं व्याप्तिरिति फलितार्थः तेन धूमानधिकरणत्वव्याप-
कीभूतवैयधिकरणत्वधूमाधिकरणत्वोभयसामान्याभावप्रतियोगि-
तायाः यदुपधिकरणत्वसामान्यनिष्ठत्वेऽपि नातिव्याप्तिः यदात्रे-
करणतामात्रनिवेशे द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादाव-
व्याप्तिः द्रव्यत्वानधिकरणगुणादौ हेत्वधिकरणतात्यायाच्छिन्नामा-
यातस्यादतो यदुपयच्छिन्नाति । हेत्वभावस्य व्यापकतानिवेशे
व्यापकताशरीरे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं तद्विष्टत्वं नि-
वेद्यम् अन्यथा बहुमान् धूनादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणे इदादौ धूमात्मकाभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृ-
त्तेरव्याप्यापत्तेः तथा च सति सत्तावान् द्रव्यत्वादेत्यादा-
वव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धरतो हेत्वधिकरणत्वाभावस्य व्यापकताव-
दितमेव तल्लक्षणं कृतं तथा चाधिकरणताया विदोषणताविदो-
षेण वृत्तिमत्तया तेन सम्बन्धेन तल्लक्षणं निवेद्यमतो न
दोषः । पूर्वकल्पपरित्यागे धाजमाह त्वेनेति । न दोष इति
सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धायापि तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नाया द्रव्यत्वाधिकरणताया द्रव्ये प्रसिद्धाया अभा-
वस्य साध्यागधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः ॥

साध्यवैयधिकरण्यस्य निरुक्तार्थकत्वे पुनः योनिरुक्त्यमतस्त-
द्व्याचष्टे साध्यवैयधिकरण्यमिति ॥

(दी०) साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवज्जिज्ञाधिकरणत्वं
चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेको-
क्त्या अनूय दूषयति तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः साध्यं यद-
धिकरणानधिकरणं तच्चाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृ-
त्तित्वाभावश्चार्थः । तत्र केवलान्वायिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वा-
निरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यत्यन्तरस्ये-
तिः कचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाद्ये द्वितीये च साध्य-

वैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो वि-
वाक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्ति-
भेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्रान्याप्तिः ॥

(गा०) ननु मूले तदुभयमपि साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वमि-
करणतात्रयघटितत्वादनुवादे चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवे-
शादित्यनस्तादृशमूलं सङ्गमयति चरमाधिकरणत्वांशस्येति ।
अनतिप्रयोजनकतयति । अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वाभा-
यरूपतया तद्व्यवकाधिकरणत्वांशं परित्यज्य साध्या-
सामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावनिवेशेनैवोपपत्तेरिति
भावः । असामानाधिकरण्याद्यधिकरणत्वाभावस्याखण्डस्यासामाना-
धिकरण्याद्यभावाघटिततया न वैयर्थ्यमित्यनतिप्रयोजनक-
तयेत्युक्तं तदपहाय चरमाधिकरणत्वांशं परित्यज्य द्वयं
साध्यासामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावरूपनिष्कृष्टल-
क्षणार्थद्वयं साध्यानाधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेन सत्तावान्
द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय विवाक्षितस्य प्रथमलक्षणनि-
ष्कृष्टार्थस्य कथञ्चिदपि प्रतिपादनासम्भवात्तदनुवादकतानुपपत्ति-
रिति यथाश्रुतार्थानुवादपरतया सङ्गमयितुम् अनुवादनीयलक्षण-
द्वयार्थमाह साध्यत्वादेरिति । लक्षणद्वयस्य क्रमेणेतिशेषः । त-
स्याभाव इत्यन्तेन प्रथमलक्षणार्थकथनम् एवं च साध्यानाधिकरणा-
नाधिकरणशब्देन साध्यं यदाधिकरणानधिकरणकं तद्व्योध्यते
तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं साध्यपदोत्तरसन्निकृष्टनञा तद-
भावः प्रत्याप्यत इति प्रथमलक्षणार्थबोधकत्वं साध्या-
नाधिकरणानाधिकरणत्वमित्यस्य । न च साध्याधिकरणान-
धिकरणत्वपदेन नञ्प्रदसमासे सत्येव तदर्थाभावो नञा
प्रत्यापयितुं शक्यते तथा च साध्यपदोत्तरनञ्निपातो
ऽसम्भवा समस्यमानपदपूर्वनिपातितस्यैव नञः साधुत्वात् अ-
न्यथा भाविप्रगुरित्यादौ चित्रादिपदोत्तरमपि नञ्निपा-
तापत्तेरिति वाच्यं ससम्यन्धिकार्यबोधकात्तरपदघटितस-
मुरायेन समं नञो मध्यनिवेशस्यापि साधुतासम्पादकत्वात्
अन्यथा घटानधिकरणत्वं साध्याभावरूपवृत्तित्वमित्यादौ च

घटाधिकरणत्वात्तापतद्वृत्तित्वामात्रप्रत्ययानुपपत्तेः न हि
 तत्रानधिकरणत्वादिपदानां घटादिपदैः समासे तादृशा-
 दाधेयप्रतीतिरुपपद्यते अनधिकरणत्वादिपदजन्यप्रतीतिविशेषाभू-
 ताभावेन सममेव घटादिसंसर्गवानात् समस्यमानपदप्रतिपा-
 दतापच्छेदककोटिनिविष्टेनापरपदार्थान्वये राजपुरुषादप्य इत्ययं
 राज्ञा पुरुष इत्यादिसमासापत्तेः । एवं नमाऽन्वयितापच्छेदका-
 पच्छिद्राभावात्स्यैव बोधनात् अधिकरणसामान्यभेदवानेवानधि-
 करणपदार्थः स्यात् तस्य चाप्रसिद्धा नम्रपदाधिकरणपदयोः
 प्राथमिकसमासासम्भवाद्येति साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
 पृच्छताभावरूपप्रथमलक्षणस्य निष्कृष्टयथाश्रुतार्थोपि साध्यान्-
 धिकरणानधिकरणत्वमिति शब्देन प्रतिपाद्यते तथाहि आ-
 धेयतानिरूपकाधेयचरमाधिकरणपदघटितेनाधिकरणानधिकरणप-
 देन अधिकरणमनधिकरणं आधेयत्वानिरूपकं यस्येति व्युत्प-
 त्त्याऽधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितापच्छेदकीभूतनिरूपकताकाधेयता-
 पक्षेनान्यपदार्थो बोध्यते बहुमीहौ विप्रवृत्ताभ्याद्यादृशविशेष-
 णाविशेषभावापप्रस्य बोधः तादृशरीतविशेषणविशेष्यभावापप्रस्य
 प्रत्ययाधिष्ठा गीर्यस्येति विप्रवृत्ताभ्यात् यत्पदार्थसम्बन्धित्वेन
 चिप्रगोत्रिप्रगुरित्यतश्चिप्रगोनिष्ठसम्बन्धप्रतियोगित्वेन यत्पदार्थस्य
 बोधनात् प्रकृतस्थले च विप्रवृत्ताभ्यादन्यपदार्थनिष्ठाधेयतानिरूप-
 कतापच्छिद्रप्रभेदवत्त्वेनाधिकरणप्रतीतेः एवं च साध्यं यद-
 धिकरणानधिकरणं यदधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितापच्छेदकीभूत-
 निरूपकताकाधेयतावदिति व्युत्पत्त्या साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वा-
 पाच्छिद्रप्रभेदवदधिकरणवृत्तित्वं साध्यानाधिकरणानधिकरणशब्देन
 प्रत्याप्यते तदुत्तरत्वप्रत्ययेन तत्त्वं तदभावश्च साध्यपक्षोत्तरनि-
 विष्टनम्रपदघटितवाक्येनेति । द्वितीयलक्षणार्थमाह साध्यस्येति ।
 तथा च साध्यानाधिकरणमाधिकरणम् आधेयतानिरूपकं यस्येति
 व्युत्पत्त्या साध्यानाधिकरणाधिकरणत्वशब्देन साध्यानाधिकरण-
 वृत्तित्वं प्रत्याप्यते तदभावश्च द्वितीयनम्रेति उक्तशब्दस्यैतदर्थ-
 युवाकतेति भावः । पूरणसंवलितं तत्रेतिग्रन्थं व्याचष्टे त-
 त्रेत्यादिना । मूले केवलान्वयिनि बहिमान् धूमादित्यादौ चा-
 न्यातेर्देवकयनात्प्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्याप्तिहेतुं पूरयति सा-

ध्येत्यादिना अप्रसिद्धेत्यन्तेन । साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशाभिप्रायेण यमप्रासिद्धिरभिहिता यत्किञ्चिन्निरूपकभेदनिवेशे च तादृशभेदवदधिकरणे हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिर्वोध्या वक्ष्यमाणक्रमेण नानाव्यक्तिसाध्यकहेत्वन्तरे ऽप्यव्याप्तिस्तत्त्वात् धूममात्रे तत्कथनं मूलकृतो न्यूनतासम्पादकमतो धूम इत्यस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण पाठमधृत्वैव व्याचष्टे नानाव्यक्तिसाध्यकेति । अत्र च यथासम्भवमव्याप्तिर्वोध्या तेनैतद्वृत्तिर्वावच्छर्मवानेतत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणरौत्याऽव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः । अत एवात्र नानाधिकरणके सर्वत्रेति वक्ष्यति । अथवा नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यस्य मिथो व्यधिकरणद्वयवृत्तिसाध्यतावच्छेदकक इत्यर्थः अत्राव्याप्तेर्हेतुं पूरयति एकसाध्येत्यादिना इतोत्यन्तेन । अनया रौत्या ऽव्याप्तिश्च यत्किञ्चित्साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकत्वावच्छिन्नभेदनिवेशाभिप्रायेण साध्यनिष्ठाधेयतानिरूपकसामान्यभेदनिवेशे च केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति ध्येयम् । क्वचिदिति पृथिव्यन्यत्वाविशिष्टद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ । अतिव्याप्तिरिति विशिष्टद्रव्यत्वस्य शुद्धद्रव्यत्वानतिरेकिनया पृथिव्यादेः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वासम्भवादिति भावः । आधेयतायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रत्यनिवेशे च नैष दोषः अधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकस्यैवाधेयतावच्छेदकतया पृथिवीनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेः पृथिवीनिरूपिताधेयतानवच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । द्वितीयलक्षणे साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे च धूमादी नाव्याप्तिरतस्तत्कल्पे केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तिरेव यत्किञ्चित्साध्यवद्भक्तिभेदनिवेशे चोभयस्थल एवाव्याप्तिरिति मूलाभिप्रायं स्फुटयति द्वितीये चेत्यादिना । साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः साध्यवैयधिकरण्ये विवक्षितः साध्यवैयधिकरण्यघटकतया विवक्षित इत्यर्थः । केवलान्वयिनि केवलान्वयिन्येव । नानाधिकरणकेति । एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावेकस्य साध्यवतो भेदस्यान्यस्मिन् साध्यवति सत्त्वादव्याप्तेर्नानाव्यक्तिसाध्यकेऽपि एतद्वृत्तिधर्मवानेतत्त्वादित्यादावव्याप्त्यसम्भवाद्नानाव्यक्तिसाध्यकेति नोक्तं तथा च द्वितीयलक्षणाभिप्रायेण धूम

इति मूलं नानाधिकरणसाध्यकसामान्योपलक्षणमिति भावः ॥

साध्यासामानाधिकरण्यानाधिकरणत्वमित्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यपदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावविवक्षणेऽपि द्रव्य सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिर्न सम्भवति सामानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वा सत्तायामपि गुणाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावसत्तात् किन्तु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावयवाद्यवच्छेदेन धूमादौ वह्निमादिसामानाधिकरण्याभासत्तात् सापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्वेतुमत्तदवच्छिन्नत्वेनाभाव विशेष्यघारयितुं शक्यते इत्यभिप्रायेण तत्पदं तादृशाभावपरतया वर्णयतः सार्वभौमस्य मतमुपन्यस्यति केचित्त्विति ॥

(दी०) केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणाभिन्नत्वमर्थस्तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमिति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः । तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वं सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् । न चैवं गुणकर्मण्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् । अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परस्परया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परस्परसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिमर्बजनासिद्धप्रतीतिवाधितत्वात् बाधकाभावाच्च संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र

प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः । अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये
व्यभिचारिण्यातिप्रसङ्गाच्च । तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्य-
क्षत्वासम्भवेनासिद्धेः न च तदभाववद्बुद्धित्वेन तत्र तदनुमेयं
तद्बुद्धिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् । किञ्चेदमिदानीमितिप्रतीतिनि-
यामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावन्व्याप्तिः तेन सम्ब-
न्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्बुद्धित्वस्य विरहि-
णोऽप्रसिद्धेः ॥

(गा०) हेत्वाधिकरण इति सप्तम्यर्थो ऽभावान्वितमवच्छिन्नत्वं
तेनैव सम्बन्धेनेति तृतीयार्थोऽपि वृत्त्यन्वितमवच्छिन्नत्वं वृत्तिप-
दस्य सम्बन्धार्थकत्वे तु अभेद एव तदर्थः अनधिकरणत्वपदस्या-
धिकरणत्वाभावो ऽभावमात्रं वा यद्यर्थः स्यात्तदा अव्याप्यवृ-
त्त्याधिकरणताया अपि अव्याप्यवृत्तितया सत्त्वादौ द्रव्यावच्छे-
देन साध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणत्वाभावस्य सामानाधि-
करण्यरूपतदभावाभावस्य चाक्षतत्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यनाधि-
करणपदमधिकरणभेदवदर्थकृतया व्याकरोति नदधिकरणेति ।
यद्यप्यधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्संयोगादेनाधूमाधिकरणपर्वता-
द्यवच्छिन्नो यः सम्बन्धान्तरेण तद्वाच्यरूपादिनिष्ठवह्यादेमत्संयुक्त-
त्वाभावस्तस्यैव स्वावयवावच्छेदेन धूमादौ वर्तमानतया धूमा-
देस्तादृशाभावाधनधिकरणत्वं दुर्घटं तथापि तादृशहेत्वधिकरणाव-
च्छिन्नत्वविशिष्टाभावाधनधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया न दोषः ।
रूपे पर्वते न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिबुधूमे पर्वते न वह्निमत्संयु-
क्तत्वमिति प्रतीत्यनुदयात् पर्वतावाच्छिन्नत्वविशिष्टनिरूपिताया व-
ह्निमत्संयुक्तत्वाभावीयविलक्षणाधिकरणताया रूपादावेवोपगमात्
अभावाधिकरणतायामव याधिकरणाविशेषावच्छिन्नत्वं निवेशनीयं
तावतापि धूमरूपयोरभिन्नस्याप्यभावस्य परस्परानवच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणताभेदेन कथितदोषनिराकरणसम्भवात् । उभयत्र हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धप्रवेशप्रयोजनं क्रमेण दर्शयति तेनेति । स्वा-
वयवे संयोगेनावृत्तावर्णीत्यन्वयः । तथा च स्वावयवावच्छेदेन
साध्यवत्संयुक्तत्वासत्त्वेन तदभावस्याक्षततया प्रथमतो हेतुता-

आवच्छेदकत्वनिवेशेनापि वारणसम्भवः पर्वतरूपादौ हेतुता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नपर्वतादिनिष्ठावच्छेदकताकसाध्यसामाना-
धिकरण्याभाववत्त्वाप्रसिद्धावपि रूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधि-
करण्याभावाधिकरणतायां धूमादिप्रसिद्धनिरुक्ताधिकरणतानां
भेदस्याक्षततया तदन्यत्वेन धूमादौ लक्षणसमन्वयादिति ।
तत्र साधु । तथा सति किञ्चेत्यग्रिमदोषासङ्गतेः गगननिष्ठसा-
ध्यसामानाधिकरण्याभावाधिकरणताया एवोक्ताधिकरणताभि-
न्नायाः प्रसिद्धेः । वह्निमति चेति । तथा च तेनैव सम्बन्धेनेत्यनुक्त्वा
यत्किञ्चित्सम्बन्धेनेत्युक्तौ पर्वतावच्छिन्नवह्निमत्संयुक्तत्ववत्त्यपि
तदवच्छिन्नवह्निमत्समवेतत्वाभावसत्त्वात् धूमस्य वह्निव्याप्यत्वं नोप-
पद्यत इति भावः । साध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावाविशेषे वह्नि-
मत्समवेतत्वसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि हेत्वाधिकर-
णविशेषावच्छिन्नसाध्यवत्सम्बद्धत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धा ऽस-
म्भवो बोध्यः साध्यवत्सम्बद्धस्य गगनादेः हेतुमति सम्बन्धास-
म्भवादवच्छेद्याधिकरणसम्बन्धिन एवावच्छेदकतया तन्नि-
ष्ठाभावं हेतुमतोऽनवच्छेदकत्वात् । न क्षतिरिति नाव्याप्तिः ना-
सम्भवश्चेत्यर्थः । साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् ।
तेन समवायेन बहौ साध्ये संयोगेन धूमे पर्वताद्यवच्छिन्नव-
ह्निमद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः न वा
सद्वेतावपि यत्किञ्चित्सम्बन्धेन यः साध्यवान् तद्वृत्तित्वसा-
मान्याभावस्यासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः । साध्यं चोपलक्षणविधया
ऽभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ निवेशनीयं न तु विशेषणविध-
या तेनोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नघटादौ गन्धाद्यसत्त्वात्तादृशघटाद्य-
वच्छेदेन पृथिवीत्यादौ गन्धादिविशिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि ग-
न्धवान् पृथिवीत्वादिन्यादौ मूलावच्छिन्नवृक्षादौ कपिसंयोगा-
द्यभावसत्त्वात्तादृशवृक्षाद्यवच्छेदेनैतद्वृक्षत्वादौ कपिसंयोगादिवि-
शिष्टवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि कपिसंयोगि एतद्वृक्षत्वादित्यादौ ना-
व्याप्तिः तत्तत्कालदेशावच्छिन्नतत्तदधिकरणावच्छेदेनापि तत्र
हेतौ तादृशसाध्योपलक्षितधर्मिवृत्तित्वसत्त्वात् न चैवम-
पि धूमादौ पर्वतादिवृत्तेरनवच्छेदको यो देशः कालो वा
तदवच्छिन्नपर्वताद्यवच्छेदेन बह्नादिमद्वृत्तित्वाभावस्य धूमा-

दौ सत्पादव्याप्तिर्दुर्धारेतिवाच्यं न च देशकालाद्यच्छिन्नपर्वतादे-
 धूमाद्यसम्बन्धितया धूमादावभाववृत्तावपि तादृशस्यानवच्छेद-
 कत्वात् न चैवमुत्पत्तिक्षणादिविशिष्टपर्वते धूमस्य न वह्निम-
 त्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः द्रव्यत्वे गुणे न गृथिवो-
 त्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतिवदुक्तप्रतीतिः सामानाधि-
 करण्यावच्छेदकत्वाभावावलम्ब्यता न सम्भवति विशे-
 षस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टस्यानवच्छेदकत्वासम्भवादितिया-
 ह्यं तादृशप्रतीतीनां सामानाधिकरण्यं विशिष्टपर्वताद्यवच्छे-
 दत्वाभावाद्यगाहितयेवोपपत्तेः उत्पात्तिक्षणे पर्यते धूमस्य न व-
 ह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादौ पर्वतावच्छिन्नं यवधूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वं
 तस्योत्पत्तिक्षणो नावच्छेदक इत्यादिरप्यर्थः सम्भवति धूमनि-
 ष्टयद्विमत्संयुक्तत्वाभावे उत्पात्तिक्षणपर्वतोभयावच्छिन्नत्वं तु ना-
 र्थः पर्वतस्य प्रतियोग्यवच्छेदकतया तदन्तर्भावेन द्वयोरभावावच्छे-
 दकत्वस्यासम्भवात् घटपटोभयोर्यदृशत्वाभावाधिकरणतायत् । एते-
 नोकोभयावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्वव्यावर्तनाय हे-
 त्वाधिकरणमाध्यायच्छिन्नत्वप्रवेशनं केवाश्विदनुपादेयमेव तथा
 सति घटघादिनिष्ठधूमसामानाधिकरण्याभावस्याप्ययोग्यलोकस्या-
 ध्ययोभयावच्छिन्नतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमन्मा-
 ध्यावच्छेदतयाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । केचित्तु विशिष्टपर्वतादेरव-
 च्छेदकतामादायाव्याप्तिवारणायावच्छेदकान्तरानवच्छिन्नहेत्वाधि-
 रणावच्छिन्नत्वमभावे निवेशनीयम् । एवं च पर्वतादेः कालविध-
 या धूमनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावावच्छेदकत्वस्यापि व्यावृत्तिः
 पर्वतादेः स्थूलकालतया वह्निमत्संयुक्तत्वादिरूपप्रतिबोधिगोप्यव-
 च्छेदकत्वात् तच्चिन्नाभावावच्छेदकताया आविरोधायावान्त-
 रकालावच्छिन्नत्वोपगमादित्याहुः । हेतुमदसम्बन्धे साध्य-
 सामानाधिकरण्याभावस्योक्तयुक्ता हेत्वाधिकरणावच्छिन्नत्व-
 विरहाद्हेतुतानवच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्सम्बन्धे हेतुमदवच्छि-
 न्नादशभावप्रसिद्धिमाह तादृशेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
 साध्यवद्वृत्तित्वस्य तेन सम्बन्धेन हेत्वाधिकरण्यावच्छिन्नामाध-
 येत्यर्थः तत्रैव तादृशहेतुमत्त्वम् । न च तथाविधरूपादौ व-
 ह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावो व्याप्यवृत्तिरेवेति तत्राधिकरणविशेष-

स्यावच्छेदकत्वं निर्युक्तिकं प्रतियोगिमत्यभाववृत्तावेव विरो-
धमज्ञानार्थमवच्छेदकभेदापेक्षणात् धूमवत्कपालादेसमवेतव-
ह्निमन्महानसादिसंयुक्तघटादौ महानसाद्यवच्छेदेन वह्निम-
त्संयुक्तत्ववति हेतुमत्कपालाद्यवच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वा-
भावसौलभ्येऽपि एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादेवेतद्रूपवत्समवेतत्व-
वति हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववृत्त्य-
सम्भवात् एतद्रूपादिमति सम्यन्धान्तरेण वर्तमाने साध्य-
वत्समवेतत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेत्वधिकरणानवच्छि-
न्नत्वात् निरुक्ताभावाप्रसिद्धेर्दुर्धारत्वादिति वाच्यं पर्यते-रू-
पे न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिप्रतीतिवलेन व्याप्यवृत्तेरपि सामा-
नाधिकरण्याभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोपगमात् । यत्तु
व्याप्यवृत्तेरभावस्याधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वानुपगमे हेतुताय-
च्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावाधिकरणतासामान्ये हे-
त्यनुयोगिकत्वेहेत्वधिकरणविशेषावच्छिन्नत्वोभयाभावो विव-
क्षणीयः तथा च धूमादिनिष्ठस्वाद्यवाद्यवच्छिन्नतदधिकर-
णतायां हेतुतायच्छेदकसम्यन्धेन हेतुमदवच्छिन्नत्वस्य
रूपादिनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावाधिकरणतायां घटादिनिष्ठधूमव-
त्कपालाद्यवच्छिन्नतदधिकरणतायां च हेत्वनुयोगिकत्वस्या-
भावेनोभयाभावसत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति । तत्र । व्याप्यवृत्तेर-
वच्छेदकत्वानुपगमे पृथिवी रूपादित्यादावतिव्याप्तिः पृथिवी-
त्वादिव्य भिचारिजलायिरूपादिनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्य
व्याप्यवृत्तितया तदधिकरणतासामान्ये निरुक्तोभयाभाव-
स्या क्षतत्वात् । अथ हेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वस्थाने
ऽवच्छिन्नत्वहेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव नि-
वेशनीयत्वाभावं दोषः जलरूपादिनिष्ठपृथिवीसमवेतत्वाभावा-
धिकरणतायामवच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वात्तावतैव दर्शि-
ताप्रसिद्धेरपि निवारितत्वात्तादृशोभयाभाववदधिकरणतावदन्यत्व-
मेव निवेशनीयं न तूकाधिकरणतासामान्ये हेत्वनुयोगिकत्वतादृ-
शोभयाभाववत्त्वोभयाभावः प्रयोजनाविरहादितिचेत् । एवमपि य-
स्यमाणायाः कालिकसम्यन्धेन हेतावव्याप्तेरसन्नतिर्दुर्वारम् । तत्र
कालिकसम्यन्धेनावृत्तौ गगनादावेव दर्शितोभयाभाववत्साध्यसा-

मानाधिकरण्याभावाधिकरणतायाः प्रसिद्धेः अवृत्तायेव सर्वत्र
 तादृशभाष्यपरप्रसिद्ध्या सम्यन्धान्तरेण घर्तमानपर्यन्तानुयायनवि-
 रोधश्च । तस्मादाप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वमेव ग्रन्थकारानुमतमित्य-
 धर्षयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्याद्याशाब्दवाक्यव्याप्तिमुद्हरति व्यभिचारि-
 णध्वेति । तादृशेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः ।
 अवच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थः । तादृशभाष्यत्वं हेतुतावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन साध्यवृत्तित्याभाववत्तम् । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायामाह
 सत्तायामिति । तादृशप्रतीत्या द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवत्यामपि
 सत्तायां तदनवच्छेदकगुणाद्यवच्छेदेन तदभाववत्त्वावगाहनादि-
 ति भाषः । परं सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावोपामे
 विशिष्टसत्त्वं गुणाद्यवत्त्वापिशिष्टसत्तात्वाद्यपच्छिन्ने अव्याप्तिरिति
 गुणाद्यवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाष्यवत्त्वां केनापि क-
 पेण तदनधिकरणत्वासम्भवादिति भाषः । विशिष्टस्येति । तथा च
 विशिष्टसत्त्वं द्रव्यमाप्रवृत्ति तदधिकरणत्वं न गुणादेरिति न
 हेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाववत्त्व-
 मिति नाव्याप्तिरिति भाषः । यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधि-
 करणापच्छिन्नत्वं निवेद्यापीयमव्याप्तिर्न शक्यते वारायणं
 तथापि प्रकारान्तरेणाव्याप्तिवारणसम्भवे लक्षणे ऽधिकनिवेश-
 नमनुचितमित्याभिप्रेत्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्ष आश्रितः । न च
 हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणत्वानिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा इव
 रूपशब्दं भूतत्वमूर्तत्वोभयस्मादित्यादौ भूतस्य मूर्तस्य च
 हेतौ स्वाधिकरणे गगने मतसि च साध्यसामानाधिकरण्य-
 विरहेणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । उभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूप-
 तामतमवलम्ब्य विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन तत्र स्वावच्छिन्ननिरूपि-
 ताधिकरणत्वरूपपरत्वात्सम्बन्धेनोभयत्वस्यैव हेतुत्वमिति
 स्वीकृत्यैव वा तत्राव्याप्तेः समाधानसम्भवात् । ननु
 द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ विशिष्ट-
 स्यातिरिक्तत्वापक्षमवलम्ब्याव्याप्तेर्वारणं न विचारसहं त-
 यादि गुणादिदृष्टिसत्त्वादितौ, गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तादेरति-
 रिक्तत्वे ऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदः एकव्याकृतित्वविशिष्टस्या-
 परव्याकृतित्वन्यत्वात् न च तच्छक्तिवृत्तित्वविशिष्टसत्ता-

दीनां मिथो भेदेऽपि शुद्धसत्तादिकमनुगतं निरावाधमेवेति
वाच्यं शुद्धसत्त्वादौ तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्ववैशिष्ट्याभ्युपगमे भवतां
तदेकत्वासम्भवात् तदनभ्युपगमे तस्यावृत्तित्वप्रसङ्गात् एवं
सर्वेषामेव वस्तूनां तत्तत्क्षणवृत्तित्वरूपविशेषणभेदाद्भेदप्र-
सक्त्या क्षणभङ्गापत्तिपर्यवसानं दुर्वारमेव । अथ प्रत्यभिज्ञाचनुरो-
धेन एकस्मिन्नानादेशकालवृत्तित्ववैशिष्ट्यं स्वीक्रियत एव । परे
तु गुणे द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ता नास्तीदानीं पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टघटत्वं नास्तीतिप्रतीत्यनुरोधेन मिथो भिन्ना अपि तत्तद्वि-
शेषणविशिष्टसत्त्वघटत्वादयः स्वीक्रियन्ते तदवलम्बनेनैव तादृ-
शप्रतीत्युपपत्तिः द्रव्यवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यपुरस्कारेण चानुगत-
सत्त्वादेर्न द्रव्यत्वानुमापकता स्वीक्रियते अपि तु तदन्यता-
दृशविशेषणविशिष्टगुणाद्यवृत्तित्वस्तुन एवेति तत्र द्रव्यत्वादि-
व्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिरिति चेत् । तादृशवस्तूनां केन रूपेण
व्याप्यता न द्रव्यवृत्तित्वादिविशिष्टत्वेन तादृशरूपस्याव्याप्या-
नुगतधर्मसाधारण्यात् नापि तादृशविशेषणविशिष्टतत्तद्व्यक्तित्वा-
दिना तादृशविशेषणवैशिष्ट्यांशस्य व्यर्थत्वात् तद्व्यक्तित्वानुप-
स्थितावनुमानानिर्वाहाच्च । एवं विशिष्टसत्ता नास्तीत्यत्र वि-
शिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य न विधेयतासम्भवः तद्रूपावली-
दानुगतसत्तावति तद्रूपावच्छिन्नाभावासम्भवात् । नापि तत्तद्व्य-
क्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वस्य प्रतियोगिकोटावनुल्ले-
खात् विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिकसम्बन्धो विलक्षणः स च
नानुगतसत्तायाः सम्बन्धोऽपि तु अतिरिक्तविशिष्टसत्ताया ए-
वेति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य गुणादिवृत्तिसत्तासाधारण्येऽपि
तत्र विशिष्टाभावोऽक्षत एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसम्बन्धशून्यत्वमात्रस्य विशिष्टाभावसत्त्वेऽपेक्षि-
तत्वादिति चेत् । तर्हि गुणादिसाधारणसत्ताया एव तादृ-
शातिरिक्तः सम्बन्धः स्वीक्रियतां किं सम्बन्धान्तरकल्पनेनेत्यभि-
प्रेत्याह अनतिरिक्तत्वे त्विति । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैवेति
सत्त्वगुणाद्यन्यत्ववैशिष्ट्यस्यैवेत्यर्थः । परम्परया परम्परासम्बन्धेन
स्वावच्छिन्ननिरूपितसमवायादिसम्बन्धेनेतियावत् । व्याप्यत्वादिति
गुणाद्यन्यत्ववैशिष्ट्यावच्छिन्नाधिकरणताया गुणादावसत्तात्तादृ-

शसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य द्रव्यमात्रवृत्तित्वादितिभावः । एवका-
रेण सत्ताया व्याप्यत्वव्यवच्छेदः । यत्र विशेषणवैशिष्ट्यावच्छिन्नस-
त्ताहेतुकद्रव्यत्वाद्यनुमितिरभिमतता तत्र तद्वैशिष्ट्यानुमितिरवोपेयते
वैशिष्ट्यं परम्परासम्बन्धेन व्याप्तिधीनिरहे चानुमितिपक्षे-
वेतिभावः । यद्यपि विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विलक्षणत्वं
सादृशसम्बन्धेन सत्ताया अपि व्याप्यत्वं निर्वहति तथापि
विशेषणत्वाच्छिन्ननिरूपितसमवायत्वादिना न सत्तादिसम्बन्धता
किं तु विशिष्टसत्तावानिति प्रत्ययं वैशिष्ट्यस्यैव सत्तादिवै-
शेषणतापक्षस्योक्तपरम्परासम्बन्धेन धर्मिणि विशेषणत्वोपगमाभा-
तिप्रसङ्गशङ्केत्याशयेनैदमभिहितम् । नन्वेवं रीत्या प्रथमलक्षणपरि-
ष्कारे पक्ष्यमाणकेवलान्वयिसाध्यकाव्याप्यसङ्गतिः तत्रापि सम्ब-
न्धान्तरेण हेतुमहत्तौ हेत्वाधिकरणावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्या-
भापप्रसिद्धा लक्षणगमनसम्भवादत्त आह केवलान्वयिनीति । द्विती-
यलक्षणेति । न च तन्मतेनोभयत्वावच्छिन्नस्यैव परामर्शोत्पद्यमल-
क्षणे ऽव्याप्यभावे ऽसङ्गातिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । केवलान्वयिसाध्य-
के धूमे चाव्याप्तिप्रदर्शनादुभयत्वेनोपस्थितेऽपि लक्षणद्वये यथायोगं
तत्तत्स्थले ऽव्याप्यमध्ये सात्पर्यात् । यद्यपि धूमादिवपि साध्य-
सामानाधिकरण्यसामान्याभावघटितस्य प्रथमलक्षणार्थस्य ना-
व्याप्यवकाशः तथापि यत्किञ्चित्साध्यव्याक्तिमेतदनिवेशाभिप्रा-
येण द्वितीयलक्षणस्यैव यत्किञ्चित्साध्यसामानाधिकरण्याभाप-
निवेशाभिप्रायेणैव प्रथमलक्षणस्यापि नानाव्यक्तिसाध्यके ऽव्या-
प्तिप्रदर्शनमविरुद्धम् । मूले च यत्किञ्चित्साध्यानाधिकरण्याधिकरण-
इत्युपलक्षणं यत्किञ्चित्साध्याधिकरणावृत्तावित्यपि बोध्यं तेन प्र-
थमलक्षणाव्याप्तिप्रमावकहेत्वकथनान्वृत्तत्वेनैव नावकाश इति
ध्येयम् । सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया प्रमाणसिद्धा-
यामेव दर्शितातिव्याप्तिर्वार्यितुं शक्यते तत्रैव न प्रमाण-
मुक्तप्रतीतिरन्यविषयकत्वादित्याह सत्तायामिति । प्रतीतिर्हीति । प्र-
भातं गुणेऽव्याहृत इत्यनेनान्वयः । अवच्छेदकत्वस्येति निरूपकत्व-
स्येत्यर्थः तेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितमते तदव-
च्छेदकत्वस्याप्रामाण्यकत्वेऽपि न क्षतिः उक्ताकारप्रतीतौ । अ-
वच्छेदकत्वानुत्पेक्षात् अवच्छेदकत्वाभावावगाहिता न सम्भवती-

इत्याशङ्क्याह परम्परेति । ननु उक्तपरम्परासम्बन्धो न वृत्तिनि-
यामरुः आकाशं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवदित्यप्रत्ययादित्युक्तस-
म्बन्धावच्छिन्नाभाव एवाप्रामाणिक इति तादृशाभावात्सम्बन्ध-
तामि नोक्तप्रतीतेः सम्भवति इत्याशङ्कोद्धारयानुरूपं दृष्टान्त-
माह द्रव्यत्व इति । गुणस्यावच्छेदकतानियामकद्रव्यत्वस-
म्बन्धशून्यतया द्रव्यत्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्यगत्या
गुणनिष्ठो द्रव्यत्ववृत्तिपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य
परम्परासम्बन्धेन तादृशसामानाधिकरण्यस्य बाधाय एव
तादृशप्रतीतिविषय इत्यवश्यमुपेयं तद्वद्वन्नापीत्यर्थः । स्वरसतो
यादृशशब्दाद्यादृशोऽर्थः प्रतीयते तादृशशब्दोल्लिखितप्रत्यये ता-
दृशार्थविषयकत्वमेघासति बाधके युज्यते इत्याशयेन दर्शि-
तप्रतीतेः सत्तायां गुणावच्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वाभावावगाहितायां
बाधकप्रतीतिमाह सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववतीति ।
न च द्रव्यवृत्तित्वाभावाभावस्य द्रव्यवृत्तित्वरूपस्य स-
त्तायामस्मन्मतेऽपि सत्त्वाज्ञैतस्याः प्रतीतेः बाधकत्वं
सम्भवति विरोध्यविषयकत्वादिति बाध्यं तादृशशब्देन द्रव्यवृ-
त्तित्वाभावावच्छेदस्येव प्रत्यायनात्तदाकारप्रतीतेरपि तद्वेदावगा-
हितया बाधकत्वात् भेदस्याव्यावृत्तित्वाविरहेण सामानाधिकर-
ण्याभाववच्छेदस्य तदभावविरोधित्वात् यदि च भेदस्याव्याप्य-
वृत्तित्वमतमवलम्ब्य तादृशप्रतीत्योर्विरोध्यविषयकत्वमुपपाद्यते
तदा सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावेऽपि तदधिकरण-
भिन्नत्वस्याक्षततया ऽतिव्याप्तिवारणमशक्यमिति भावः । अव्या-
प्यवृत्तित्वसाधकदर्शितप्रतीतेरभावरूपविशेष्ये सत्तावृत्तित्वाव-
गाहिताया उपममात्तत्राभावाविशेष्यकसत्तावृत्तित्वविरोधिविषय-
कप्रत्ययं बाधकतयोपन्यस्यति द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति । यद्यपि
द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्तावृत्तित्वं सत्तात्वसामानाधिकरण्यरूपं
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामते ऽव्याप्यवृत्तीति तदन्व-
च्छेदकगुणत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वाभावे तदभावः सम्भ-
वत्येवेति न विरोधः तथाप्युक्तयुक्त्या दर्शितप्रतीतिः सत्ता-
वृत्तिभेदावगाहितया बाधकत्वं दुर्वारमेव । यत्तु सत्तावृत्ताव-
भावे ऽवच्छेदकभेदेन सत्तावृत्तित्वाभावसम्भवेऽपि अवच्छेदका-

प्रतीतिद्वयायां जायमानतत्प्रत्ययस्य सत्त्वावृत्तित्वप्रद्वयसि-
 बन्धकतया तदुत्तरं जायमानायाः सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसा-
 मानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावे सत्तावृत्तिवा-
 दगाहित्वासम्भवेन गुणनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावात्
 गाहित्वे सर्वत्रैव तदवगाहित्यकल्पनमुचितमिति भाव-
 धर्मेण तदसत् । एवं सति अयच्छेदकाविपरिण्याः द्रव्यत्वसा-
 मानाधिकरण्यत्वेन सत्तायां तत्सामानाधिकरण्यविपर्ययप्रतीते-
 रपि बाधकता सम्भवेन सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभावयतीत्यादिप्रतीते-
 रपर्यन्तानुधावनस्य निर्धाजनापातात् । नन्वेवं संयोगादिमति संयो-
 गोदरूप्यभावो मा सैत्सीत् मूले न कपिसंयोग इत्यादिप्रतीतेरपि
 मूलनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकत्वाभावावलम्बनतपोपसंरित्यत आह
 बाधकाभावादिति । तत्र कपिसंयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्यादि-
 प्रत्ययस्याननुभवादिति भावः । संयोगाभावे वृक्षावृत्तिव्यप्रत्यय
 इव द्रव्यवृत्तित्वाभावे सत्ताऽवृत्तित्वप्रत्ययेऽपि विवादसम्भवा-
 दत्र सामानाधिकरण्याभावस्य न प्रत्यक्षसम्भवस्तत्र तत्सत्त्वे
 मानाभावेन तदनधिकरणत्वं निष्प्रत्यूहमिति अतिव्याप्तिरि-
 त्याह अतीन्द्रियसाध्यकेति । इदं गुरु द्रव्यत्वात् पृथिवी
 आकाशाभावादित्यादावित्यर्थः । अथवा स्वम्भादौ पिशाचत्वा-
 भावस्येव स्वम्भत्वादौ पिशाचत्वसामानाधिकरण्याभाव-
 स्य महति धात्वादौ रूपाभावस्येव महाचायुत्वादौ रूपसामा-
 नाधिकरण्याभावस्यापि प्रत्यक्षत्वादुभयत्रातीन्द्रियत्वोपादानम् ।
 तत्रेति । गुरुत्वादिसाध्यकस्थले साध्यसामानाधिकरण्याभा-
 वस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनातीन्द्रियतया ऽतीन्द्रियेद्वेतुकस्थले
 च धर्मिण एव तथात्वेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभाव-
 स्य प्रत्यक्षासम्भवेन तत्र तदसिद्धेरित्यर्थः । तदभावगृह्यत्वेन
 गुरुत्वाभावगृह्यत्वेन तत्र द्रव्यत्वादौ तद् गुरुत्वादिमहात्ति-
 त्वाभाववत्त्वम् । अनुमेयमिति तद्विरुद्धदृष्टान्तेनेत्यादिः । तद्वदिति
 गुरुत्वादिमद्वित्यर्थः । उपाधित्वादिति तद्विरुद्धदृष्टान्ते तद्व-
 द्द्विभिन्नत्वस्य साध्यव्यापकतायाः पक्षेभूते प्रकृतहेतौ च भे-
 दस्य व्याप्यवृत्तित्वेन साधनाव्यापकतायाः सुग्रहत्वात् पक्षे
 साध्यसन्वेदेन पक्षावृत्तितादृशोपाधौ साध्यव्यापकत्वनिक्षयासम्भ-

वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वस्य दुर्वारत्वात् अनुकूलतर्काधिरहे
सन्दिग्धोपाधेरपि दूषकत्वादिति भावः । नन्वेवमतीन्द्रियसंयो-
गादेरपि अव्याप्यवृत्तित्वं न स्यात् तद्वति तदभावस्य प्रत्य-
क्षासम्भवेनासिद्धेः अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् । एवं सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामाश्रित्य मणिकृतैव सिद्धान्तलक्षणे
हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्य
विशेषणताकल्पे कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमाना-
धिकरण इति ग्रन्थेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्या-
प्तिवद्धृता तथा च तन्मते शुक्तिर्भवतु मा वा उभयथा-
पि तदाश्रित्य पूर्वपक्षलक्षणं व्याचक्षाणो नापराध्यतीत्याश-
ङ्क्य दूषणान्तरमाह इदमिदानीमिति । कालिकविशेषणतात्मक-
विलक्षणसम्बन्धेनेत्यर्थः । अभावादेरिहेति प्रत्ययनियामको यो
दैशिकविशेषणताविशेषस्तत्र तादृशसम्बन्धवैलक्षण्यस्य प्रा-
माणिकतालाभाय विलक्षणप्रतीतिनियामकत्वाभिधानं न चे-
दानीमितिप्रतीतौ सम्बन्धवैलक्षण्याभावेऽपि कालत्वेनाधिकरणा-
वगाहनाविहेतिप्रत्ययात्तस्य वैलक्षण्यमुपपद्यते इति किं सम्बन्धवै-
लक्षणेनेति वाच्यं सम्बन्धविशेषानुयोगित्वादन्वस्य काल-
त्वस्य पुर्वचत्वात् इदानीं कालत्वाभाव इत्यादिप्रतीत्या काले
कालत्वाभाववृत्तेः प्रामाणिकत्वेऽपि काले कालत्वं नास्तीतिप्रती-
त्यनुदयान्नास्तीत्याकारकप्रतीतौ कालिकसम्बन्धव्यावर्तकरूपाव-
च्छिन्नाया एव विशेषणताया नियामकत्वस्यावश्यकत्वात् दै-
शिककालिकसम्बन्धसाधारणसम्बन्धतावच्छेदकस्याप्रामाणिकतया
कालिकसम्बन्धतावच्छेदकीभूतस्य वैलक्षण्यस्य सिद्धेर्निष्पत्त्यु-
हत्वाच्च । सिद्धेताविति कालत्वादिसाध्यकघटादिहेतावित्य-
र्थः । काल इति कालावच्छेदेनेत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति वृत्ति-
मतः कालावच्छेदेन कालत्वादिसामानाधिकरण्यवत्त्वादवृत्तिनिष्ठत-
दभावस्य च कालानवच्छिन्नत्वादवच्छेद्याधिकरणासम्बन्धिनोऽनव-
च्छेदकत्वात् । अथ हेत्वधिकरणमहाकालावच्छेदेन महाकाल एव
कालवृत्तित्वाभावः प्रसिध्यति महाकालस्य गगनादिवदवृत्तितया तत्र
कालवृत्तित्वासत्त्वात् स्वस्य तादात्म्यसम्बन्धेन स्वसम्बन्धितया
स्वनिष्ठाभावावच्छेदकत्वसम्भवात् । न च तादात्म्यसम्बन्धो नावच्छे-

दकतानियामकः रूपे पर्वते न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिप्रतीतिवत् स्व-
स्मिन् रूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीतिः सविधादत्वादिति
वाच्यं तथा सति तादात्म्यसम्बन्धेन व्यभिचारिणितदतिरिक्तसम्ब-
न्धेन स्वासम्बन्धे हेतो तेन सम्बन्धेन हेतुमत्त्वावच्छेदेन साध्यासा-
मानाधिकरण्यवत्त्वविरहादतिव्याप्तेः स्फुटतया तद्दोषापेक्षाया अनु-
चित्तत्वापातात् । अत्र केचित् कालिकसम्बन्धेन गगनादेरपि वृत्तिम-
त्यमताभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः तथा च कालावच्छेदेन महाकालेऽपि का-
लिकसम्बन्धेन साध्यवद्बुद्धित्वसत्त्वात्तद्विरहणोऽप्रसिद्धिर्न विरुध्यत
इति वदन्ति । यस्तुतस्तु स्वास्मिन्सामानाधिकरण्यतदभावयोर्बुद्धाव-
च्छेदकत्वे स्वाधिकरणत्वमेव नियामकं न तु सम्बन्धितामात्रं
स्वाधिकरणावच्छेदेनैव स्वस्मिन् तत्प्रतीतिरनुभवासिद्धत्वात् अत एव
सम्बन्धान्तरेण सम्बद्ध इत्युपेक्ष्य सम्बन्धान्तरेण वर्तमान इत्यभि-
हितं न चैवं तादात्म्यादेर्बुद्धिनियामकसम्बन्धेन व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्यरूपनान्यूनता दुर्वारैवेति वाच्यं तादृशसम्बन्धेन सा-
ध्यवद्बुद्धित्वस्य हेत्वधिकरणत्वस्य चाप्रसिद्ध्यातिव्याप्यस भवात् न
च तेन सम्बन्धेन सज्जेतौ लक्षणसंगमनाय वृत्तेराधिकरणतायाश्च
स्थाने प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरेव निवेशनीयत्वादातिव्याप्तेरा-
वश्यकतेति वाच्यं प्राचां तेन सम्बन्धेन व्याप्यनभ्युपगमसम्भवेन
वृत्त्यादेरपि निवेशसम्भव इत्यभिप्रायेनैवातिव्याप्यनुव्रावनात् ।
एतेन हेत्वधिकरणखण्डकालावच्छेदेन कालिकसम्बन्धेन तद्बुद्धौ-
तद्विषयकज्ञान एव साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः सम्भव-
ति न चैवमपि कालत्वयान् सधर्मत्वादित्यादौ खण्डकालस्य
हेत्वनधिकरणतया हेत्वधिकरणावच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्या-
प्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताप-
र्यन्नानिवेशेन वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य यत्र हेतुत्वम-
भिहितं तत्र तादृशधर्मस्यैव तन्मते स्वावच्छिन्ननिरूपिताधि-
करणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वस्यानुमततया उक्तस्थले स-
र्वस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेतुतया तादृशसम्बन्धेनावृत्तौ का-
लिकसम्बन्धेन कालवृत्तौ गगनत्वादावेव तादृशसम्बन्धेन साध्य-
वद्बुद्धित्वाभावस्य हेत्वधिकरणकालावच्छेदेन प्रसिद्धेरिति निर-
स्तं तादृशकाले उक्तज्ञानस्य विषयतासम्बन्धसत्त्वेऽपि तादृशः

सम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वानभ्युपगमेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीनता-
 विरहेण च तज्ज्ञानानधिकरणत्वात्तज्ज्ञाने ऽभाववृत्तौ तत्कालस्या-
 नवच्छेदकत्वात् महाकालानुयोगिकविशेषणताविशेषेण घटा-
 दिहेतुकस्यलाभिप्रायकोऽय ग्रन्थः तादृशसम्बन्धेन हेतुमत्तायाः
 खण्डकालेऽभावाशोक्तदिशा प्रसिद्धिरित्यपि केचित् । अत्र स्वनिष्ठहे-
 तुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवहृत्तित्वाभावानवच्छेदकतादृश-
 सम्बन्धावच्छिन्नस्वाधिकरणतावत्सामान्यकत्वं विवक्षणीयमिति
 नोक्ताव्याप्त्यवकाशः स्वावयवपरमाण्ववच्छेदेन घटादौ वर्तमाने-
 कालत्वादिसामानाधिकरण्याभावे तदधिकरणकालसामान्यस्या-
 नवच्छेदकतया तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् केवलान्वयिसा-
 ध्यके मेयत्वादौ सर्वाधिकरणावच्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नसाध्यवहृत्तित्वसत्त्वात् स्वनिष्ठतदभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति-
 र्न क्षतिमावहति मूलकृतैव तत्राव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यदि चैव-
 मात्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादौ हेतौरात्मान्यसकलवस्तुव-
 च्छेदेनैव वैशिकविशेषणतया साध्यवहृत्तित्वसत्त्वात् । आत्मनश्च
 केनापि सम्बन्धेन हेतुमत्त्वाभावात् तदवच्छेदेन हेतौ साध्यसामा-
 नाधिकरण्याभाववृत्त्यसम्भवात् हेतुनिष्ठतादृशभावप्रसिद्ध्या-
 व्याप्तिरिति विभाव्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्त्वाधि-
 करणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् वर्तते योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छे-
 कतादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवहृत्तित्वकत्वं व्याप्तिरित्येव विवक्ष-
 णीयं कालत्ववान् घटादित्यादौ कालसमवेतत्वाद्यभाव एव प्रसिद्ध-
 स्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकालवृत्तित्व-
 त्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्वृ-
 त्तिमच्च निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवहृत्तित्वाभावानवच्छेदकतत्स-
 म्बन्धावच्छिन्नतद्वस्तुप्रकृतहेतुमयाधिकरणताक्सामान्यकत्वं वा
 शक्यम् आत्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादावात्माद्यवच्छेदेन घट-
 त्वाभावादिनिष्ठस्यात्मान्यवृत्तित्वाभावस्यानवच्छेदकं घटत्वाभा-
 वज्ञानवदन्यत्वोभयाधिकरणसामान्यमिति लक्षणसमन्वयः उ-
 भयाधिकरणत्वनिवेशाद्वहिमान् धूमादित्यादौ धूमादिसंयोगि-
 नः कपालादेर्घटादिनिष्ठवद्विमतसंयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वेऽपि न
 क्षतिः कपालादेः संयोगेन घटानधिकरणतयोक्तोभयाधिकः

एकतानियामकः रूपं पर्वते न वह्निमत्संयुक्तत्वमिति प्रतीतिवत् स्व-
 स्मिन् रूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीतेः सविवादत्वादिति
 वाच्यं तथा सति तादात्म्यसम्बन्धेन व्यभिचारिणितदतिरिक्तसम्ब-
 न्धेन स्वासम्बन्धे हेतौ तेन सम्बन्धेन हेतुमत्स्वावच्छेदेन साध्यासा-
 मानाधिकरण्यवर्यविरहादतिव्याप्तः स्फुटतया तदोपापेक्षाया अनु-
 चिततायापानात् । अत्र केचित् कालिरुसम्बन्धेन गगनादपि वृत्तिम-
 र्थमताभिप्रायस्तोऽयं ग्रन्थः तथा च कालावच्छेदेन महाकालेऽपि का-
 लिकसम्बन्धेन साध्यवद्बुद्धित्वसत्त्वात्तद्विरहिणोऽप्रसिद्धिर्न विरुध्यत
 इति वदन्ति । यस्तु तस्तु स्वास्मिन्सामानाधिकरण्यतदभावाच्चत्वा-
 वच्छेदकत्वे स्वाधिकरणत्वमेव नियामकं न तु सम्बन्धितामात्र
 स्वाधिकरणावच्छेदेनैव स्वस्मिन् तत्प्रतीतिरनुभवसिद्धत्वात् अत एव
 सम्बन्धान्तरेण सम्बद्ध इत्युपेत्य सम्बन्धान्तरेण धर्तमान इत्यभि-
 हितं न चैवं तादात्म्यादेष्टव्यनियामकसम्बन्धेन व्यभिचारिण्य-
 तिग्याप्यरुथनान्मूनता दुर्वारैवेति वाच्यं तादृशसम्बन्धेन सा-
 ध्यवद्बुद्धित्वस्य हेत्वधिकरणत्वस्य चाप्रसिद्धातिव्याप्यस भवात् न
 च तेन सम्बन्धेन सज्जेतौ लक्षणसममनाय वृत्तेरधिकरणतायाश्च
 स्थाने प्रतियोगित्यानुयोगित्वयोरंश निवेशनीयत्वादतिव्याप्तेरा-
 वश्यकतेति वाच्यं प्राचां तेन सम्बन्धेन व्याप्यतन्म्युपगमसम्बन्धेन
 वृत्त्यादेरपि निवेशसम्भव इत्यभिप्रायेनैवातिव्याप्यनुज्ञावनात् ।
 एतेन हेत्वधिकरणखण्डकालावच्छेदेन कालिरुसम्बन्धेन तद्वृत्तौ
 तद्विषयकज्ञान एव साध्यासामानाधिकरण्यप्रसिद्धिः सम्भव-
 ति न चैवमपि कालत्वयान् सर्वस्मादित्यादौ खण्डकालस्य
 हेत्वनधिकरणतया हेत्वधिकरणावच्छिन्नसाध्यासामानाधिकरण्या-
 प्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताप-
 यन्तानिर्विशेषेन वैशिष्ट्यव्यासज्यबुद्धिधर्मावच्छिन्नस्य यत्र हेतुत्वम-
 भिहितं तत्र तादृशधर्मस्यैव तन्मते स्वावच्छिन्नानिरूपताधि-
 करणत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वस्यानुमततया उक्तस्थले स-
 र्वस्यैव तादृशसम्बन्धेन हेतुतया तादृशसम्बन्धेनावृत्तौ का-
 लिकसम्बन्धेन कालवृत्तौ गगनत्वादावेव तादृशसम्बन्धेन साध्य-
 वद्बुद्धित्वाभावस्य हेत्वधिकरणकालावच्छेदेन प्रसिद्धेरिति निर-
 स्तं तादृशकाले उक्ततज्ज्ञानस्य विषयतासम्बन्धसत्त्वेऽपि तादृशः

सम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वानभ्युपगमेन तज्ज्ञानस्य तत्कालीनता-
विरहेण च तज्ज्ञानानधिकरणत्वात्तज्ज्ञाने ऽभाववृत्तौ तत्कालस्या-
नवच्छेदकत्वात् महाकालानुयोगिकविशेषणताविशेषेण घटा-
दिहेतुकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः तादृशसम्बन्धेन हेतुमत्तायाः
अण्डकालेऽभावाश्लेषादिशः प्रसिद्धिरित्यपि केचित् । अत्र स्वनिष्ठहे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावादनवच्छेदकतादृश-
सम्बन्धावच्छिन्नस्वाधिकरणतावत्सामान्यकत्वं विवक्षणीयमिति
श्रौताव्याप्त्यवकाशः स्वावयवपरमाण्ववच्छेदेन घटादौ वर्तमाने
कालत्वादिसामानाधिकरण्याभावे तदधिकरणकालसामान्यस्या-
नवच्छेदकतया तत्र लक्षणसमन्वयसम्भवात् केवलान्वयिसा-
ध्यके मेयत्वादौ सर्वाधिकरणावच्छेदेनैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वसत्त्वात् स्वनिष्ठतदभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्ति-
र्न क्षतिमावहति मूलकृतैव तत्राव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । यदि चैव-
मात्मभिन्नं, ज्ञानवदन्यत्वादित्यादौ हेतोरान्यसकलवस्त्वव-
च्छेदेनैव दैशिकविशेषणतया साध्यवृत्तित्वसत्त्वात् । आत्मनश्च
केनापि सम्बन्धेन हेतुमत्त्वाभावात् तदवच्छेदेन हेतौ साध्यसामा-
नाधिकरण्याभाववृत्त्यसम्भवात् हेतुनिष्ठतादृशाभावप्रसिद्ध्या-
व्याप्तिरिति विभाव्यते तदा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्स्वाधि-
करणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् वर्तते योऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छे-
कतादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वकत्वं व्याप्तिरित्येव विवक्ष-
णीयं कालत्ववान् घटादित्यादौ कालसमवेतत्वाद्यभावे एव प्रसिद्ध-
स्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकालवृत्तित्व-
त्वादिकमिति लक्षणसमन्वयः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्वृ-
त्तिमत्तन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वाभावादनवच्छेदकतत्स-
म्बन्धावच्छिन्नतद्वस्तुप्रकृतहेतुभयाधिकरणतावत्सामान्यकत्वं चा-
थकव्यम् आत्मभिन्नं ज्ञानवदन्यत्वादित्यादावात्माद्यवच्छेदेन घट-
त्वाभावादिनिष्ठस्यात्मान्यवृत्तित्वाभावस्यानवच्छेदकं घटत्वाभा-
वज्ञानवदन्यत्वाभयाधिकरणसामान्यमिति लक्षणसमन्वयः उ-
भयाधिकरणत्वनिवेशाद्वहिमान् धूमादित्यादौ धूमादिसंयोगि-
नः कपालादेर्घटादिनिष्ठवह्निमत्संयुक्तत्वाभावावच्छेदकत्वेऽपि न
क्षतिः कपालादेः * संयोगेन घटानधिकरणतयोकोभयाधिकः

रणतावत्सामान्यानन्तर्गतत्वात् अथवा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धे-
न यत्स्वाधिकरणं तदवच्छिन्नस्ववृत्तिकान्यहेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाम्यवृत्तित्वाभावकत्वविवक्षणाश्च कश्चिदापः स-
र्धत्र सद्देतावन्ततोऽवृत्तो प्रसिद्धे साध्यसामानाधिकरण्या-
भाव एव तादृशस्ववृत्तिकान्यत्वसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात्
घट्टपादिनिष्ठधूमादिसामानाधिकरण्याभावे श्योगोलकादेरिव तद्वृ-
त्तित्वस्याप्यवच्छेदकत्वात् स्वनिष्ठहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नवृत्त्यनवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्या-
भावकत्व या विवक्षणीयमित्यादयः परिष्कारस्य पन्थानो द्रष्टव्याः ॥

इति महामहोपाध्यायगदाधरमहाचार्यचक्रवर्तिविरचिता
सिंहव्यामलक्षणविद्वतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम् ।

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रकरणम् ।

(चि०) अधेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायि-
तया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्धः व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात्
न चैवं घट एव व्यभिचारः साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचा-
रः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घटे इति चेत्तर्हि
तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावो व्याप्ति-
स्तथा चाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियो-
गितावच्छेदकस्तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् ॥

(दी०) समवायितयेति । वाच्यत्वं यथा न समवायि
तथाग्रे वक्ष्यते । घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यप्याहुः । प्रमेय-
साध्यके च भावत्वेनाभावानामभावत्वेन भावानां बह्वित्वेन
निर्वह्यौ अद्वितीमात्रद्वितीगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपदत्वाभ्यां च
सर्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ॥

(गा०) अथ समवायितयेतिमूलं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावान्युपगमे एव सङ्गच्छते तादृशभावाभ्युपगमे सर्वत्र
तदभावयति हेतोर्वृत्तेरसम्भवः साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य ता-
दृशभावमादाय लक्षणसङ्गमने सर्वत्र व्यभिचारिण्यातिव्याप्तिरिति
लक्षणपरिष्कारसम्भवेन सौन्दर्यमतमवलम्ब्य लक्षणकर्तुरी-
दृशाशङ्का न सङ्गच्छत इति चेत् । अत्रोपाध्यायानुयायिनः
केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धिनिबन्धनस्य दोषस्योद्भावि-

तत्वात्साध्याभावस्य कथञ्चित्प्रसिद्धावेव लक्षणस्य निर्दोष-
 तेत्याभिमानेनेयमाशङ्का तादृशाभिमानमेव निराकरिष्यत्यत्र
 तर्हीतिग्रन्थेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावापेक्षया यथा व्य-
 भिचारलक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावो निवेद्यते
 तथा व्याप्तिलक्षणेऽपि तादृशसाध्याभाव एव निवेद्यो
 ऽन्यथासम्भवस्यातिव्याप्तेः प्रसक्तैर्वासेरव्यभिचाररूपतानुप-
 पत्तेश्चेति पुनरप्रसिद्धिनियन्धनाव्याप्तिः केवलान्वयिस्थल ए-
 वेति तदर्थः । न चैवमपि तत्तद्विज्ञायवच्छिन्नाभावव्या-
 वर्तकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वरूपेण साध्याभा-
 वस्य निवेशनीयतया वाच्यत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले स-
 मवायित्वावच्छिन्नतदभावस्यातादृशत्वात्तादृशाभावप्रसिद्धिरनुप-
 योगिनीति कथामेयमाशङ्का साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशाभि-
 मानस्याशङ्कावीजत्वे केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यासज्यवृत्ति-
 रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य विशिष्टाभावरूपस्य च तादृ-
 शाभावस्य प्रसिद्धिसम्भवेन सौन्दर्यमतावलम्बनस्य निर्वीज-
 स्वापातादिति वाच्यं महानसीयवद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावधार-
 णाय साध्यतावच्छेदकापर्याप्तस्वसमानाधिकरणधर्मनिष्ठवच्छेद-
 कताकप्रतियोगिताभिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव निवेद्य इ-
 त्याभिमानेनाशङ्कासङ्कतेः प्रमेयत्वादिना प्रमेयमात्रं यत्र सा-
 ध्यतावच्छेदकं तत्र प्रमेयत्वादिविशिष्टप्रमेयापर्याप्तं तद्विद्ये-
 पितघटत्वादिनिष्ठमेवावच्छेदकत्वं प्रसिद्धं स्वसमानाधिकरण-
 वृत्तितादृशावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताभिन्नं च व्यधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामात्रमेव यत्र यादृशं साध्यता-
 वच्छेदकं विशिष्टमविशिष्टं वा तत्र तदनवच्छिन्नत्वसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतियोगितानिवेशाभिप्रायकोऽर्थ-
 ग्रन्थ इत्यप्याहुः । न चैवं प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव लक्षणप्रदकतासम्भवा-
 दीधितकृतां तत्र भगवत्त्वघटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रमेया-
 भावपर्यन्तानुसरणप्रयासो व्यर्थ इति वाच्यं महानसी-
 यवद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावधारणाय साध्यतावच्छेदकसमानितप्र-
 तियोगिताकः साध्यतावच्छेदकापर्याप्तसाध्यनिष्ठधर्मवृत्तव-

च्छेदकताकान्यप्रतियोगिताको वा ऽभावो निवेद्यस्तदभिप्रायेणैव
 तैस्तथाविधाभावानुसरणात् न च घटत्वपटत्वोभयावच्छि-
 न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकता साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठैव घटत्वपट-
 त्वयोः प्रत्येकं साध्यनिष्ठत्वादिति कथमसौ लक्षणघटक
 इति वाच्यं साध्यवृत्तिधर्मनिष्ठेत्यनेन यद्धर्माविशिष्टा-
 धिकरणं साध्यवत्तत्त्वस्य विवक्षिततया घटत्वपट-
 त्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताया अन्यत्वप्रतियोगिकोटावनस्तर्भा-
 बात् । वस्तुतो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्नः साध्यतावच्छेदकसम-
 नियतप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वमेव सा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्यार्थ इत्यभिप्रायकतयापेत्यादिप्र-
 स्थः सार्वभौमैर्व्याख्यातः दीधितिकृतामपि तादृशग्रन्थस्य
 तदभिप्रायकत्वमेवानुमतं कूटघटितलक्षणस्य स्वयमग्रे दूष-
 णीयत्वेऽप्यापाततः सम्भवदुक्तिकतयैव तस्याशङ्कितुरभिप्रायविप-
 यत्वौचित्यात् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिमते निर्दो-
 षस्यपि लक्षणस्य सम्भवेन तदुपेक्ष्य सदोषं कूटघटितल-
 क्षणमवलम्ब्य प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्याद्यवतारणमनुचितमित्यभिप्रे-
 त्यैव चाग्रे तल्लक्षणमाक्षेप्यमिति न सन्दर्भविरोधः ।
 यत्समानाधिकरणा इत्यादिलक्षणाभिप्रायकता चात्र न युज्यते
 तादृशव्याप्तेः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपत्वाप्रसक्तैर्मूलोकलक्षणप-
 रिष्कारासम्भवात् । व्यभिचारशरीरे च साध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नसाध्याभावनियेशावश्यकतां प्रदर्श्य केवलान्वयि-
 साध्यकसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेरव्यभिचाररूपता
 न सम्भवतीत्यभिधानेनाव्यभिचारपदार्थरूपसाध्याभाववद्वृत्ति-
 त्वाभावस्य व्याप्तिर्वे निराकृते च साध्याभाववद्वृत्तित्वपदार्थ-
 स्य व्याप्तिस्तानभ्युपगमेऽपि न क्षतिरित्याशयेन यत्समा-
 नाधिकरणा इत्यादिनिर्दोषलक्षणमवलम्ब्यैव प्रतियोग्यवृत्तीत्या-
 देः स्वयमवतारणीयत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसमनियत-
 प्रतियोगिताकाभावकूटवद्वृत्तित्वस्यापि व्यभिचारपदार्थत्वसम्भवा-
 दुक्तव्याप्तेरव्यभिचाररूपत्वमक्षतमेवेति वाच्यं तस्य व्यभिचा-
 रपदार्थत्वे न खेवं घट एवेत्यादिदर्शिताया श्रेयत्वादिहेतौ
 साध्यत्वव्यभिचारितापत्तेर्दुर्गारत्वाद्वाच्यत्वादेः समानाधिकरणध-

तौवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटवति
 च हेतोर्बुत्तेरिति सर्वमनाकुलम् । एवं च कूटघटितलक्षणानि-
 प्रायेणैव प्रमेयसाध्यकस्थले उक्ताभावानुधावनं ग्रन्थकृतां स-
 फलं घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसमति-
 यतप्रतियोगिताकत्वविरहादिति ध्येयम् । ननु वाच्यत्वं एवञ्च
 किं सा च तत्सत्यदबोद्धव्यत्वप्रकारिका भगवद्विच्छेद न तु
 पदार्थान्तरमपसिद्धान्तत्वात् । तथा च समवायित्वं स-
 मवायप्रतियोगित्वरूपं तदनुयोगित्वरूपं वा भवतु उभयार्थ-
 वाच्यत्ववृत्तीति तेन रूपेण तदभावस्य कथं व्यधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न च भगवद्विच्छाया वा-
 च्यत्वपदार्थत्वे पटादेर्घटादिपदावाच्यतानुपपत्तिः घटादाविश-
 पटादायपि घटादिपदबोद्धव्यत्वप्रकारिकाया भगवद्विच्छाया
 विषयतासम्बन्धेन सत्त्वात्तद्विच्छाया एकत्वादिति वाच्यं
 यद्वर्त्यंशे यस्य प्रकारता तस्यैव धर्मिणो विशेष्यता-
 सम्बन्धेन तद्वर्त्मप्रकारकत्वविशिष्टवस्त्योपगमात् पटादेर्घटादि-
 पदबोद्धव्यतया भगवद्विच्छयानवगाहनात्तत्र विशेष्यतासम्ब-
 ध्नेन तद्वबोद्धव्यत्वप्रकारकत्वविशिष्टभगवद्विच्छाधिरहेण तद-
 वाच्यत्वोपपत्तेः न चैवं विशिष्टेच्छाया वाच्यत्वरूपत्वे वि-
 शेषणार्थे समवायित्वाभावात्तेन रूपेण विशिष्टाभावस्य व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमव्याहतमेवेति वाच्यम् यतो
 विशिष्टाभावप्रतियोगिता न विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता भवि-
 त्ति विशेष्यार्थमात्रे अवच्छिद्यते पुनरियं विशेषणमेवेति प्रतियो-
 गिताया भग्यासम्पत्तित्वात् । तथा च विशेष्यवृत्तेः
 समवायित्वस्य कथं प्रतियोगिताव्याधिकरणपर्याप्तं न च
 प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तित्वानुपगमे सर्वत्र घटादेन
 घटपटोभयं नास्तीतिप्रतीतिः कथमुपपद्यतां घटादिमति प्र-
 तियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वत्वेन तद्विषयाभावात्सम्ब-
 धादिति अभावविशेषीयप्रतियोगित्वमवश्यमेव व्यासज्यवृत्त्यु-
 पेयं तथा सति च तत्र प्रतियोगितापर्याप्त्याधिकरणस्या-
 भयत्वावच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिविशिष्टावास-
 म्बाद्यधर्मावच्छिन्ने प्रतियोगितायाः पर्याप्तिः प्रतियोगिता-

वच्छेदकविशिष्टतदवच्छिन्नस्यैव चाभावाविरोधितया तादृशा-
भावस्य सार्वत्रिकत्वादिति वाच्यं प्रतियोगिताया अव्या-
सज्यवृत्तित्वेऽपि तत्रैकधर्मावच्छिन्नापर्याप्तिरूपविरोधशालिनोर्ध-
टत्वघटपटोभयत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृ-
त्तित्वोपगमात्तादृशाभावस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाद्युभयावच्छिन्ना-
भाववत्केवलान्वयित्वोपपत्तेः यद्यपि घटपटौ न स्त इत्या-
दिप्रतीतिविषयसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमपि घटत्वाद्यन्तर्भावेण पर्याप्तं तथापि तत्र द्वित्व-
धर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव घटत्वादेरवच्छेदकता प्रतीयते
अत्र च स्वातन्त्र्येणापीति भेदः आस्तां वोभयाभावप्र-
तियोगिताया गत्यन्तराभावाद्यासज्यवृत्तित्वं तथापि विशि-
ष्टाभावप्रतियोगितायास्तथात्वमप्रामाणिकमेव दण्डिपुरुषादिम-
ति पुरुषत्वेन दण्डविशिष्टो नास्तीत्यादिप्रतीतेरसिद्धेरित्यत
आह दीधितौ वाच्यत्वं यथेति । तथा वक्ष्यत इति ।
अयमाशयः । वाच्यत्वं शक्तिविषयत्वं न तु शक्तिर्भानुनैव
शक्तिप्रतिपादनात् । प्रत्ययस्य निरर्थकतापत्तेः विषयत्वं
च पदार्थान्तरमिति नैयायिकैकदेशिसिद्धान्तः तस्य च स-
मवायो न सम्बन्धः अपि तु स्वरूपमेवेति समवायित-
या वाच्यत्वपदार्थाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेति
एकदेशिमतानुयायितया मणिकारलिखनसङ्गतिरिति । घटादि-
समवायितयेति । तथा च वाच्यत्वपदस्य भगवादिच्छापर-
त्वेऽपि नासङ्गतिरिति भावः । यथाश्रुतपरतयैवोपपत्तेः
समवायिपदस्य विशेषपरतया व्याख्यानमनुचितमित्यादुरित्य-
नेनास्वरसः सूचितः । ननु वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले सम-
वायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धेः सम्भवेऽपि
प्रमेयत्वादिना प्रमेयसाध्यकस्थले साध्याभावाप्रसिद्धिदुर्वारेव
प्रमेयसामान्यावृत्तिधर्मस्याप्रसिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यापि
'तस्यासम्भवादित्यंत आह प्रमेयसाध्यके चेति । भावाभा-
वयोरभावौ समनियततयाऽभिन्नाविति तत्प्रतियोगितात्वेन
प्रमेयत्वादिसमनैयत्यमित्येतादृशाभावोऽपि कूटघटनया परि-
ष्करणीयसाध्याभाववदवृत्तित्वरूपप्रथमलक्षणघटको भविष्यती-

त्याभिप्रायः । न च यदभावीप्रतियोगितात्वेन साध्यता-
 च्छेदकसमनैयत्यमिति विवक्षणे साध्यत्वादिसाध्यके व-
 द्वादिताभ्यां पा तादृशाभावाप्रतिपत्तिः निखिलव्याधिर-
 णधर्मायच्छिन्नाभावाणां समनियतत्वेनाभिप्रायः घटादेरपि
 तथाविधसाध्यत्वाभावाप्रतियोगित्वात् किञ्चिद्विशेषाभावा-
 देरपि पदपाद्यभावाप्रतियोगित्वादिति तत्तत्प्रतियोगितात्वेन स-
 मनैयत्वं विवक्षणीयमिति कथमुक्ताभावस्य लक्षणघटकर-
 मिति पाठ्यं समनैयत्यशरीरे व्यापकतायास्तदभावाप्रतियो-
 गितात्वायच्छिन्नाया व्याप्यतायाश्च विशेषरूपावच्छिन्नाया
 निवेदननेनानुपगत्यभावात् । ननु साध्यनिष्ठान्योन्याभावप्रति-
 योगितानयच्छेदकत्वरूपा व्यापकता चेत्समनैयत्यशरीरे निवेद्यते
 तदा व्याधिरणधर्मावच्छिन्नयोर्भावाभाववृत्तिप्रतियोगित्वयोर्द्वि-
 योरेव प्रत्येकप्रमेयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतया नो-
 क्ताभावास्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वमित्यतो
 ऽभावाभेदमाह घटित्वेनेति । 'प्रमेयमात्रस्याभावः इत्यभे-
 दनेनान्यथा घटित्वेन प्रमेयं नास्तीतिप्रतीत्या प्रमेयसा-
 मान्य एव घटित्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वायगहनात्प्रमेयत्वव्या-
 पिकेव तादृशाभार्थावच्छिन्नावच्छिन्नप्रतियोगितेति भावः ।
 यदि च तत्र घटित्वास्तीतिप्रतीतिसिद्धयद्विमात्रनिष्ठप्रतियोगितैव
 प्रमेयत्वसामानाधिकरण्येन यासत इत्युपेयते प्रमेयसामान्यस्यैव
 तत्प्रतियोगितया भानोपगमे तु घटित्वास्तीत्यादावपि तादृशप्रती-
 तिसिद्धनिखिलप्रमेयनिष्ठप्रतियोगिताया घटित्वादिविशेषितप्रतियो-
 गित्वसित्वेन भानोपगमसम्भवात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नघटि-
 त्वादिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा घटिभिन्नत्वादिना व-
 द्वाद्यभावावच्छिन्नावच्छिन्नप्रतियोगिताभावाद् घटिमात्र प्रमेय-
 त्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेरित्युच्यते । तदा तादृशाभावस्य
 नोक्तरूपेत्याशङ्क्याभावान्तरमनुसरति अवृत्तिमात्रेति । गगनं
 नास्तीत्यत्र गगनत्वसामानाधिकरण्येन या गगनत्वावच्छि-
 न्नप्रतियोगिता प्रतीयते सैव गगनत्वेन गगनमिदं नास्तीत्यादौ
 गगनमिदं त्वादिसामानाधिकरण्येन प्रतीयते अवच्छेदकैक्ये ऽसति
 बाधके प्रतियोगिताया अव्यक्त्यस्वीकारात् गगनमिदं निष्ठप्रतियो-

गिताया गगनभिन्नवृत्तित्वेऽपि गगनत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिनो ऽवृत्तित्वेन गगनतया गगनभिन्नाभावस्य केव-
लान्वयित्वोपपत्तेः बह्वित्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च
बह्विनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वाभेदे बह्व्यादिमति बह्वित्वादिना
घटाद्यभावसत्त्वानुपपत्त्या उक्तरोत्या तत्र एकप्रतियोगिता-
पत्यसम्भवः । एवं च गगनत्वावच्छिन्नैव प्रमेयत्वसम-
नियतप्रतियोगिता प्रसिध्यतीति भावः । उक्तांशेप-
लाभायैवावृत्तिमात्रवृत्तित्वकीर्तनम् । नन्वेवमपि यत्र विष-
यितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यं साध्यम् ईश्वरज्ञानत्वादिकं हे-
तुस्तत्र सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धाऽव्याप्तेर्यारणायोपादेयसाधनसामानाधि-
करण्यविशेषणाक्रान्तसाध्यतावच्छेदकसमनियतसाध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धिः गगनादेरपि वि-
षयितासम्बन्धेनेश्वरज्ञानादिसम्बद्धत्वात्तादृशसम्बन्धेन गगनत्वा-
दिना प्रमेयसामान्याभावस्य साधनसामानाधिकरण्यसम्भवादित्यतो
ऽभावात्तरमाह विरुद्धेति । येन सम्बन्धेन घटत्वपटत्व-
योर्धिराधस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता-
कप्रमेयसामान्याभाव इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकताय-
च्छेदकोभयत्यविशिष्टघटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिनो ऽप्रसि-
द्धा विरोधिविरहेणोक्ताभावस्य केवलान्वयितेत्यवधेयम् । इद-
मुपलक्षणम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां प्रतियोगिता-
वच्छेदकतावच्छेदकरूपेणैव तादृशसम्बन्धेनाप्यवच्छेदकस्य वृ-
त्तिमत्ताया अवच्छेदकतायामतन्त्रत्वात्समवायादिसम्बन्धेन
गगनाद्यवच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्यापि सौलभ्यं योध्यम् ।
अत्यन्ताभावस्येवान्योन्याभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकस्योपगमात्प्रमेयसामान्यस्य यत्र तादात्म्येन सा-
ध्यता तत्र घटत्वपटत्वाभ्यां समवायेन गगनादिना या-
प्रमेयसामान्यभेदो लक्षणघटकः प्रतियोगितावच्छेदकावृत्ति-
समवायित्वाद्यवच्छिन्नप्रमेयत्वादिना प्रमेयसामान्यभेदो वा
तथेत्यवधेयम् ॥

ननु .. व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावप्रसिद्धावपि व्य-

मिथाराभावरूपव्याप्ती साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य
लक्षणघटकतया उपसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेर्दुर्वारतयैव भाविनो
निवृत्तेः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसङ्गनपरप्रधानुत्थितिरि-
त्यतस्तादृशग्रन्थमवतारयति नन्वित्यादिना ॥

(दी०) ननु पारिभाषिकमेवाव्यभिचरितत्वं तथाहि य-
त्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगिताका यावन्तो ऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिक-
रणास्तत्त्वम् । सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद् यावन्तो-
पादानम् ॥

(गा०) पारिभाषिकमिति तान्त्रिकसङ्केतरूपपरिभाषया व्याप्तिप्र-
तिपादकं न तु योगेनेत्यर्थः । अव्यभिचरितत्वं अव्यभि-
चरितत्वमदम् । अथवा पारिभाषिकमव्यभिचरितत्वं परिभाषया
ऽव्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यं व्याप्यत्वमिति शेषः न तु यो-
गेन तत्पदलभ्यमित्यर्थः । तथा च व्यभिचारघटकस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वविरहेऽपि
न क्षतिरिति भावः । यदिति । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरं
अग्रे तत्पदं तद्धर्मावच्छिन्नपरं स च धर्मो हेतुताव-
च्छेदकीभूतधूमतवादिः सखेतुस्थले हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस-
मानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतयादिविशेषणाक्रान्तो व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका घटत्वादिना बहुधा-
धभाषादिवैव तस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरणव-
साध्यकामिति लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारिणि व्यभिचा-
रनिरूपकाधिकरणीभूते हेतुताधिकरणे साध्यतावच्छेदकेत्या-
दिविशेषणाक्रान्तः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसा-
ध्याभावादिवैरपि तस्य च प्रतियोगिसमानाधिकरणाभा-
वात् तादृशाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणे कालिकसम्बन्धेन
वृत्तावपि विवक्षणीयास्वविशिष्टयावच्छेत्ताधिकरणान्तर्भावेण प्र-
तियोगिसमानाधिकरणव्यवहारान्नातिव्याप्तिः । अयमात्मा ज्ञानादि-
त्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावः

दिकमादायाव्याप्तेर्धारणाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकर-
ण्यमभावविशेषणम् अभाववृत्तौ सम्यन्धभेदानिवेशेन व-
ह्निमान् धूमादित्यादौ बह्वित्वादिना बह्वयभावस्य प्रति-
योगिमति पर्वतादौ कालिकसम्बन्धेन वृत्तेर्लक्षणसम्भ-
वात् तन्नाव्याप्तिवारणं तत्फलमिति ध्वेयम् । अयमात्मा
पृथिव्याद्यन्यत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमाना-
धिकरणात्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नात्मत्वाद्यभावानां प्रतियोगिसामा-
नाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरतो हेतुसामानाधिकरण्यघटकहेतौ
हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशः । यद्यप्ययमात्मा ज्ञानादित्या-
दौ सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिरभावे सा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनापि वार-
यितुं शक्यते धूमवान् बह्वेत्त्यादौ धूमादिसमाना-
धिकरणस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावश्य-
कत्वेऽपि स्वविशिष्टावच्छेदत्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यस्यैव विषयक्षणीयतया ऽयोगोलकान्तर्भावेन
तादृशाभावस्यातथात्वाप्रातिव्यातिः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणेत्य-
त्र यत्पदेनैव हेतोरुपादेयतया तत्त्वमित्यत्र तत्पदेन
तस्यैव परामर्शादव्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वोपपत्तिरिति । तथापि कपि-
संयोगाभावधान् जातित्यादित्यादौ साध्यसमानाधिकरणस्य
कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्रसिद्धा
सत्ताद्यानात्मत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणकाले कालिकसम्बन्धेन
विद्यमानस्य सत्ताभावस्य तद्वत्प्रसिद्धाव्याप्तिर्बुवादैवेति हे-
तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यमेवोपात्तं यत्तु अय-
मात्मा ज्ञानादित्यादौ आत्मत्वत्वादिना आत्मत्वादेरभावस्य
लक्षणघटकत्वेऽपि नाव्याप्तिः तस्य प्रतियोग्यधिकरणीभूता-
त्मादावेकज्ञानविषयत्वस्याश्रयत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन घा-
वर्तमानतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति सामानाधिक-
रण्यान्तविशेषणमनर्थकमिति । तत्र । एकज्ञानविषयत्वादिना
विशिष्टपुद्गी प्रमाणाभावेन तेषां संसर्गत्वाभावाद् न
चैवं यदभावो ध्यामिचारविरोधीत्युपाधिलक्षणे इहो-
पाधिर्नहोपाधिरितिप्रतीतिव्यपहारानुरोधेनाव्याप्यत्वस्य सम्य-

(दी०) अत एव भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादि-
त्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि
भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्यातयात्वान्नातिप्रसङ्गः । साधनसमा-
नाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्य चात-
यात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि ॥

(गा०) रणे मूर्तत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तथा च
यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकतादृशो-
भयाभावरूपैव प्रतियोगिसामानाधिकरणतयातिव्याप्तिः स्यादि-
ति भावः । यावत्पदसत्त्वे यादृशाभावमादायातिव्याप्तेर्नारणं
तादृशाभावं दर्शयति भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्येति । भूतत्वा-
भावस्य मनोऽन्यत्वाभावस्य वेत्यर्थः अतथात्वात् प्रतियोग्य-
सामानाधिकरणत्वात् यावत्पदे दत्ते साध्यतावच्छेदकव्याप्य-
प्रतियोगिताकत्वनिवेशने वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशयावद-
न्तर्गतमहानसीयवहुपाद्यभावमादायेवाव्याप्तिः स्यादिति यथोक्त-
विशेषणस्यैवोपादेयतया तादृशाभावयोरपि लक्षणघटकत्वा-
दिति भावः । भूतत्वस्य वह्निगिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणात्मकतया
प्रतियोगिस्वरूपाणां तन्निष्ठप्रतियोगितानां चालनीन्यायेनोऽल्प-
क्षिरालायच्छेदेन वा साध्यवशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कतया भूतत्वाभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमित्याशयेनास्यद्वयव्याप्यवृत्तिमनोऽन्य-
त्वाभावानुधावनम् । उक्तीत्या अत एवेत्यादिग्रन्थावतारात्प्रथम-
सौ वाच्यत्वाभावादाय सर्वत्रैव व्यभिचारिण्यातिव्याप्तेर्दर्श-
तत्वात्साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषे ऽतिव्याप्तिप्रदर्शनं
सन्दर्भाविष्यत्तामित्याशङ्कानवकाशः । केचित्तु यावत्पदानुपादाने वा-
च्यत्वादेरुदासीनपदार्थस्याभावमादाय व्यभिचारिसामान्ये-
ऽतिव्याप्तिर्विश्रान्यतु साध्याभावमादायापि क्वचिदतिव्याप्तिः
स्यात् सा च यावत्पदोपादानाद्य भवतीत्यभिप्रायकतया न स-
न्दर्भविरोध इत्याहुः । परे तु ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकीभू-
तप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशनेवोपपत्तेः साध्यतावच्छेदका-

न्धताया ग्रन्थकृतैव स्वीकृतत्वात्तेन सम्बन्धेनैवात्मवृत्ते-
 रात्मत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमश्रुतमेवेति वाच्यम् ।
 अन्याप्यतायाः सम्यन्धताया विधादेन यद्भावपदस्य व-
 दव्याप्यायामावपरतामभ्युपगम्यापि ग्रन्थकृता तादृशलक्षण-
 व्याख्यानात्तत्सम्यन्धताया अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणैवात्र यत्स-
 मानाधिकरणा इत्युपादानात् । यावत्पदासत्त्वं साध्यताव-
 च्छेदकेत्यादिविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छते यत्किञ्चि-
 दभायमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादतश्चरमोक्तस्यापि तत्प-
 दस्य व्यावृत्तिं प्रथमतो दर्शयति सर्वमेति । तथा-
 त्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् । तथा च याव-
 त्पदादाने व्याभिचारिमात्र एवातिव्याप्तिरिति भावः । य-
 दपि व्याभिचारिस्थले एव दोषस्य कथनीयतया सर्वत्र
 तादृशाभावस्य तथात्यकथनमसङ्गतं तथापि यावत्पदा-
 नुपादाने ऽतिव्याप्तिरेव नाव्याप्तिरित्येतत्सूचनाय सर्वत्रै-
 त्युक्तम् । अथवा सर्वत्र सर्वाधिकरणावच्छेदेन तथा च
 वियक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावद्धेत्यधिकरणान्तर्भावेण प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वं सूचितं ननु यावत्पदादानं
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं ए-
 रित्यज्य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावो वि-
 शेषणीयः तस्याप्यर्थं च स्वव्यापकतत्कत्वमतो ना-
 नवस्था बहिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्नाद्यभायानां सा-
 ध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकानां यथावियक्षणीयसामाना-
 धिकरण्यविरहेऽपि घटत्वादिना बह्वध्यायभायनावायेव लक्ष-
 णसङ्गतिः । इत्थं च धूमवान् बह्वेतित्यादौ वाच्य-
 त्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिसम्भयः तस्य धूमत्वाद्यव्या-
 प्यप्रतियोगितारुत्वेन लक्षणघटकताविरहात् एवं सति हेतुस-
 मानाधिकरण्यविशेषणमनर्थकमिति चेत् तदपि तर्हि त्यज्यतामि-
 त्याशङ्कापरिहाराय तथाविधाभावनिवेशोऽपि यत्रातिव्याप्तिस्तत्र-
 यावत्पदस्य व्यावृत्तिमाह अत एवेति । अत एव यावत्पदोपादा-
 नादेव द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छि-
 न्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि मनसि हेत्वधिक-

(दी०) अत एव भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादि-
त्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि
भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिमसङ्गः । साधनसमा-
नाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्यव्याक्यभावस्य चात-
थात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि ॥

(पा०) रणे मूर्तत्वरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तथा च
यावत्पदानुपादाने साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकतादृशो-
भयाभावस्यैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतयातिव्याप्तिः स्यादि-
ति भावः । यावत्पदसत्त्वे यादृशाभावमादायातिव्याप्तेर्गणं
तादृशाभावं दर्शयति भूतत्वमनोऽन्यत्वाद्यभावस्येति । भूतत्वा-
भावस्य मनोऽन्यत्वाभावस्य वेत्यर्थः अतथात्वात् प्रतियोग्य-
समानाधिकरणत्वात् यावत्पदे वच्चे साध्यतावच्छेदकव्याप्य-
प्रतियोगिताकत्वनिवेशने बहिमान् धूमादित्यादौ तादृशयावद-
न्तर्गतमहानसीयबहुषाद्यभावमादायैवाव्याप्तिः स्यादिति यथोक्त-
विशेषणस्यैवोपादेयतया तादृशाभावयोरपि लक्षणघटकत्वा-
दिति भावः । भूतत्वस्य बहिरिन्द्रियप्राज्ञविशेषगुणात्मकतया
प्रतियोगिस्वरूपाणां तन्निष्ठप्रतियोगितानां चालनीन्यायेनोऽत्प-
त्तिरालावच्छेदेन वा साध्यव्यतिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कतया भूतत्वाभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमित्याशयेनाप्यण्डव्याप्यवृत्तिमनोऽन्य-
त्वाभावानुधावनम् । उक्तीत्या अत एवेत्यादिग्रन्थावतारात्प्रथम-
तो यावत्पदानुपादाने सर्वत्रैव व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्दाशि-
तत्वात्साध्याभावमादाय व्यभिचारिविशेषे ऽतिव्याप्तिप्रदर्शनं
सन्दर्भविरुद्धमित्याशङ्कानवकाशः । केचित्तु यावत्पदानुपादाने वा-
च्यत्वादेरुदासीनपदार्थस्याभावमादाय व्यभिचारिसामान्ये-
ऽतिव्याप्तिर्विश्राम्यतु साध्याभावमादायापि कचिदतिव्याप्तिः
स्पात् सा च यावत्पदोपादानाद्य भवतीत्यभिप्रायकतया न स-
न्दर्भविराध इत्याहुः । परे तु ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकीभू-
तप्रतियोगिताकयावदभावनिवेशनोपपत्तेः साध्यतावच्छेदका-

न्धताया ग्रन्थकृतैव स्वीकृतत्वात्तेन सम्बन्धेनैवात्मवृत्ते-
 रात्मत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमश्रुतमेवेति वाच्यम् ।
 अव्याप्यतायाः सम्बन्धताया विवादेन यदभावपदस्य य-
 दव्याप्यत्वाभावापरतामभ्युपगम्यापि ग्रन्थकृता तादृशलक्षण-
 व्याख्यानात्तत्सम्बन्धताया अप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणैवात्र यत्स-
 मानाधिकरणा इत्युपादानात् । यावत्पदासत्त्वे साध्यताव-
 च्छेदकेत्यादिविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छते यत्किञ्चि-
 दभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादतश्चरमोक्तस्यापि तत्प-
 दस्य व्यावृत्तिं प्रथमतो दर्शयति सर्वत्रेति । तथा-
 त्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् । तथा च याव-
 त्पदादाने व्यभिचारेमात्र एवातिव्याप्तिरिति भावः । य-
 दपि व्यभिचारिस्थले एव दोषस्य कथनीयतया सर्वत्र
 तादृशाभावस्य तथात्वकथनमसङ्गतं तथापि यावत्पदा-
 नुपादाने ऽतिव्याप्तिरेव नाव्याप्तिरित्येतत्सूचनाय सर्वत्र-
 त्युक्तम् । अथवा सर्वत्र सर्वाधिकरणावच्छेदेन तथा च
 विषयक्षणीयस्य स्वविशिष्टयावद्धेतव्यधिकरणान्तर्भावेण प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वं सूचितं ननु यावत्पदादानं
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वं प-
 रित्यज्य साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावो वि-
 शेषणीयः तद्व्याप्यत्वं च स्वव्यापकतत्कत्वमतो ना-
 नवस्था बहिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वृथाभावाभावां सा-
 ध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकानां यथाविषयक्षणीयसामाना-
 धिकरण्यविरहेऽपि घटत्वादिना वृद्धशाद्यभावाभावादेव लक्ष-
 णसङ्गतिः । इत्थं च धूमवान् बहेरित्यादौ वाच्य-
 त्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिसम्भवः तस्य धूमत्वाद्यव्या-
 प्यप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकताविहात् एवं सति हेतुस-
 मानाधिकरणत्वविशेषणमनर्थकमिति चेत् तदपि तर्हि त्यज्यतामि-
 त्याशङ्कापरिहाराय तथाविधाभावानिवेशेऽपि यत्रातिव्याप्तिस्तत्र-
 यावत्पदस्य व्यावृत्तिमाह अत एवेति । अत एव यावत्पदोपादा-
 नादेव द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छि-
 न्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि मनसि हेत्वधिक-

त्यादिविशेषणस्थले साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं विशेषणं किं नोपात्तमित्याकाङ्क्षोदयादावेव तादृशविशेषणपरित्यागबीजकथनस्यासङ्गतत्वादिति । गोत्वाद्यभावस्येति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थकेनातथात्वादित्यनेनान्वयः । तथा च साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने ऽसम्भव इति भावः । यद्यपि गोत्वाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तथापि व्यापकताया लक्षणाघटकत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्याभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तेर्वारणायावश्यं विवक्षणीयं तथा चायमसम्भव इति भावः । साध्यप्रतियोगिकाभावनिवेशेऽपि गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य वारणसम्भवादाह तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्येति अस्य च नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यादिः । तथा च साध्याभावनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया अपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगिताया न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सत्तावति गुणादौ तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादतो विशिष्टसत्ताद्यभाव एव लक्षणघटकः तस्य च गुणादौ सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं तथा च सति द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिताया अपि विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशभावानां च गुणादावतथात्वाभातिव्याप्तिः यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नसाध्यवच्चानिवेशे च सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाद्यभावादिकमादायाव्याप्तिर्वोच्या साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावायोगोलकान्यत्वाभावादिप्रतियोगितायाः कालिकविशेषणताविपर्यितादिसम्बन्धेन धूमादिमति काले शा-

घञ्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकयावद्भावनिवेशमफलं
 तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणव्यावर्तनीयस्य तत्तद्वहपाद्यभाव-
 स्य घञ्छित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेनोक्तविशेषणेनापि व्या-
 वर्तनसम्भवात् अत आह अत एवेति । यत एव
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावे या-
 वत्त्वमुपात्तं न तु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताका-
 भावे अत एवेत्यर्थः । भूतत्वेति । साध्यतावच्छेदक-
 व्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वा-
 दित्यादौ भूतत्वाभावमनोऽन्यत्वाभावप्रतियोगितयोः उभयत्वाव्या-
 पकत्वेनोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावादेरेव लक्षणघटकतया
 ऽतिव्याप्तिः स्यात् यथोक्तविशेषणाक्रान्ताभावनिवेशे च भूतत्वमनोऽ-
 न्यत्वाभावानामपि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिरिति भावः । न च सा-
 ध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशेऽपि हेतुसमानाधि-
 करणस्य मनोभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यविरहात्तातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या-
 पकताया लक्षणे ऽनिवेशे तादृशव्यापकताघटकसम्यन्धेन प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यनिवेशासम्भवात्प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेनैव
 तत्सामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयत्वादिति वाच्यं प्रतियोगिताव-
 छेदकसम्यन्धेन तत्सामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि बहिमान् धूमा-
 दित्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य घञ्छित्वव्यापकप्रतियोगिता-
 कस्य पर्वताभिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन प्रति-
 योगिसामानाधिकरण्यं पर्वतान्तर्भागेण नास्त्यव्याप्यापत्या तेन
 सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य निवेशासम्भवात् सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्यन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमगत्या वा-
 च्यं तथा च मनोभिन्नभेदस्य तेन सम्बन्धेन मूर्त-
 त्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमक्षतमेवेत्यतिव्याप्तेः सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशे घ-
 क्ष्यमाणस्य छान्तेऽप्यतिव्याप्तिः स्यादिति तु नास्माकं दोष
 इत्याभिप्राय इति व्याचक्षुः । तच्च समीचीनतया न
 प्रतिभाति साध्यतावच्छेदकेत्यादिविशेषणव्यावृत्तेः प-
 त्नाद्रक्ष्यमाणतया तदुत्तरमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने-

त्यादिविशेषणस्थले साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं विशेषणं किं नोपात्तमित्याकाङ्क्षोदयादादावेव तादृशविशेषणपरित्यागबीजकथनस्यासङ्गतत्वादिति । गोत्वाद्यभावस्येति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थकेनातथात्वादित्यनेनान्वयः । तथा च साध्यतावच्छेदकेत्याद्यनुपादाने ऽसम्भव इति भावः । यद्यपि गोत्वाभावादेरपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तथापि व्यापकताया लक्षणाघटकत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावादेः पूर्वक्षणवृत्तित्वादिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमादायातिव्याप्तेर्वारणायावश्यं विवक्षणीयं तथा चायमसम्भव इति भावः । साध्यप्रतियोगिकाभावनिवेशेऽपि गोत्वाद्यभावमादायासम्भवस्य वारणसम्भवादाह तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावस्येति अस्य च नानाव्यक्तिसाध्यक इत्यादिः । तथा च साध्याभाविनिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदिकाया अपि द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगिताया न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सत्तावति गुणादौ तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वादतो विशिष्टसत्ताद्यभाव एव लक्षणघटकः तस्य च गुणादौ सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं तथा च सति द्रव्यत्वाभावप्रतियोगिताया अपि विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशभावानां च गुणादावतथात्वाभातिव्याप्तिः यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नसाध्यवत्त्वनिवेशे च सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाद्यभावादिकमादायाव्याप्तिर्वाध्या 'साध्यवत्त्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । अन्यथा धूमवान् बहेरित्यादौ धूमाभावायोगोलकान्यत्वाभावादिप्रतियोगितायाः कालिकविशेषणताविपर्ययतादिसम्बन्धेन धूमादिमति काळे ज्ञा-

नादौ च संयोगादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् के-
नापि सम्बन्धेन न व्यापकतावच्छेदकत्वमिति केवला-
न्यविवाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितैव स्वरूपादिसम्बन्धघटितव्या-
पकतावच्छेदिका स्यादित्यतिव्याप्तिः । न च सम्बन्ध-
सामान्येन धूमादिमात्रिणो योऽभावस्तदीयविषयतासम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदिका या प्रामाणिप्रतियोगिता त-
द्विरूपकप्रमाभासस्य च न विवक्षणीयसाध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्न-
व्यापकताघटकयावत्सम्बन्धेन स्वविशिष्टयावदेत्यधिकरणे प्रति-
योगिसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धाव-
च्छिन्नसाध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकतायां सं-
योगादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमादिप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतासम्बन्ध-
स्यापि घटकतया तेन सम्बन्धेतायोगोलकादौ प्र-
तियोगिनो ऽसत्त्वादिति वाच्यं यतो विषयताया विषयतात्वेनैव
सम्बन्धता प्रामाणिकी न तु तथाविधविशेष्यतात्वेनेति
परन्वेतादृशादिशा समवायेन ज्ञानादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेता-
वेवातिव्याप्तिवारणं सम्भवति तत्र ज्ञानाभावस्य सम्बन्ध-
सामान्येन साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितविषयतासम्बन्धघटित-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकयावत्स-
म्बन्धान्तर्गतसमवायेन घटादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
विरहादिति न च सम्बन्धसामान्येन धूमादिमात्रिणो यो-
ऽभावस्तदीयसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगितायां धूमाद्य-
भावीयसम्बन्धसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वमप्यनवच्छेदकं सं-
योगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धेन धूमादिमन्यभावसत्त्वेऽपि
सम्बन्धत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतदभावासत्त्वात् तथा च धूमाद्यभावस्यापि लक्षण-
घटकतया तस्य च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसा-
ध्यनिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकसं-
योगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधि-
करण्यविरहावतिव्याप्तिरिति वाच्यं सम्बन्धत्वेन सम्ब-

नानामभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे मानाभावात्तेन रूपेण सम्बन्धानां व्यापकताघटकत्वासम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे व्यापकतायाः स्वातन्त्र्येण निवेशस्य प्रतिक्षेप्यत्वाज्ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्याधेति ध्येयम् । वस्तुतस्तु संयोगसमवायादिसाधारणानुगतसम्बन्धत्वस्य कथाश्चित्सुवचत्वेऽपि तेन रूपेण संयोगादीनां सम्बन्धतया मानस्य निर्युक्तिकतया व्यापकताशरीरे लाघवानुरोधात्साध्यप्रकारेणाधिकरणस्य माने साध्यसम्बन्धोऽपि विशिष्य संसर्गतया निवेद्यः तथा च विशिष्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनमावश्यकं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवत्ताया व्यापकताघटकत्वे तु वद्विमान् धूमादित्यादौ विपयितासम्बन्धेन साध्य प्रतिगुणत्वाद्यभावप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकतया तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तस्य च पर्वतादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवो बोध्यः । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वनिवेशे सर्वस्यैव साध्यवन्निष्ठद्वि-त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तादृशाभावाप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिरित्यतोऽवच्छेदकगर्भता । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं च तादृशप्रतियोगितायां समानाधिकरणं सद्यद्यदवच्छेदकं तत्तदन्यत्थम् अन्यथा व्यतिरेकिप्रतियोगितामात्रस्यैव व्यधिकरणतया साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया विरुद्धघटत्वपटत्वोभयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयसामान्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । यस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकप्रतियोगिकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकत्वनिवेशेनैव सर्वसामञ्जस्ये निरुक्तव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिवेशनमफलं वद्विमान् धूमादित्यादौ घटत्वादिना बहुधाद्यभावप्रतियोगिनां बहुधादीनां चालनीन्यायेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् व्यभिचारिणि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदाभावमादायैवातिव्याप्तिवारण-

सम्भवाच्च । न च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
 कप्रतियोगिताकत्वापेक्षया तादृशविशेषणस्य न लघुशरीरते-
 ति वाच्यं व्यापकतावच्छेदकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
 तायां स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याधिकस्य प्रतियोगि-
 तायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य च निवेदनीयतया
 एतन्मते तदनिवेशेन लाघवात् तन्मते तदनिवेशे सर्वासामेव
 प्रतियोगितानां साध्यवधिष्ठो यो विषयितासम्बन्धेन स्वाव-
 च्छिन्नस्याभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया व्यापकतावच्छेद-
 कप्रतियोगिताया एवाप्रसिद्धापत्तेः भेदप्रतियोगितावच्छेदकता-
 यां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यैतन्मते निवेदयत् भवन्मते
 ऽप्यभावप्रतियोगितायां तन्निवेशस्यावश्यकतया तदंशे साम्या-
 दिति । तदसत् । यतोऽनवच्छेदकप्रतियोगिकत्वमनवच्छेदकनिष्ठप्र-
 तियोगितानिरूपकत्वं प्रतियोगितायां तन्निष्ठत्वं च स्वरूपसम्बन्धेन
 घाच्यमन्यथा यद्विमान् धूमादित्यादायपि विषयतासम्बन्धेन साध्य-
 व्यापके प्रमेयमित्याकारकविद्यविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धे-
 न जलत्वाद्यभावीयप्रतियोगिताया वृत्तेस्तादृशभावस्य लक्षणवृत्-
 कतापातात् विषयिताया वृत्त्यनियामकतया एतद्विधानवका-
 शोऽपि एतद्वहिमानेतद्भूमादेतद्भूपवानेतद्वसादित्यादौ जलत्वाद्य-
 भावप्रतियोगितायाः कालिकसम्बन्धेन साध्यव्यापकसाध्यतत्स-
 मानाधिकरणकर्मादौ धर्तमानतया लक्षणघटकत्वापातात् तथा
 च व्यापकनिरूपितवृत्तौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यैत-
 न्मते ऽप्यावश्यकतया न लाघवाद्यकाशः विपरीतमेव गौरवमा-
 धेयत्वांशनिवेशाधिक्येनेति । न च व्यापकनिष्ठप्रतियोगिताक-
 त्वेनाभावो न निवेदनीयो येनोक्तगौरवं स्यादपि न अनुयो-
 गितासम्बन्धेन व्यापकविशेषित एष तत्र च व्यापकतावच्छे-
 दकप्रतियोगिताकत्वेनाभावनिवेशापेक्षया लाघवमशतमेवेति
 वाच्यं प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वावच्छिन्ना-
 नुयोगिताया अमावांशे प्रतियोगिसम्बन्धतया भाने घटादिमति
 घटत्वावच्छिन्नभावाविषयिण्याः द्रव्यं नास्तीत्याकारकप्रतीतेरा-
 पत्तः तदवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया एव संसर्गतया भानो-
 पगमात् व्यापकत्वावच्छिन्नविशेषिताभावस्य लक्षणे निवेशे

व्यापकत्वावच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायाः सम्बन्धतया निवेशनीयतया सदेतौ हेतुसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावस्य सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कथञ्चित्प्रसिद्ध्या लक्षणसम्बन्धसम्भवेऽपि व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणेऽपि कस्यचित्साध्यव्यापकस्य वृत्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वानुपपत्तेरेति एवमनवच्छेदकपदेनावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वमवश्यं वाच्यम् अन्यथा द्रव्यत्वाभावादेरपि वह्निमग्निष्टपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वाल्लक्षणाघटकत्वापत्तेः तथा च घटत्वावच्छिन्नघटाभावादेरपि लक्षणघटकत्वापत्तेः वह्निमग्निष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकतायाः घटत्वविशिष्टपर्याप्ततया शुद्धघटस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वात् । अथ निरुक्तव्यापकतावच्छेदकताया निवेशे कपिसंयोगाभावादि-साध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां लक्षणघटकत्वानुपपत्तिः कपिसंयोगाभावादिनिष्ठतत्प्रतियोगितानां साध्यवन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यग्रिमग्रन्थविरोधः न च व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणसत्त्वात्साध्यवन्निष्ठकपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य न व्यापकतालक्षणघटकतेति वाच्यं प्रकृतव्यापकतायां तादृशविशेषणप्रवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वात् । अत्र केचित् व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमावश्यकम् । अन्यथा अभावे सम्बन्धसामान्येन साध्यवन्निष्ठत्वनिवेशे कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकितावच्छेदकप्रतियोगितामात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन साध्यवृत्तिर्यः स्यावच्छिन्नाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतया वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यापकतावच्छेदकतयातिव्याप्त्यापत्तेः दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन तन्निष्ठत्वनिवेशे भावस्य तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रामाणिकतया वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या पर्वतत्वाद्यात्मकाभावस्यापि लक्षणघटकत्वापत्तात् हेतुसमानाधिकरण्यघटकाभावीयवृत्तायपि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे नानास्थाने तादृश-

सम्बन्धनिवेशेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्र च व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभावीप्रतियोगितावच्छेदकतावारणाय सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्य निवेशेन च गौरवात् अ-
भावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमेवाचितं व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतयैव तमादाय दोषा-
सम्भवादेतन्मते ऽवच्छेदकतायां सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छि-
न्नत्वस्यानिवेशात् अभावीपवृत्तौ सम्बन्धमेवानिवेशाच्च लाघवं
प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोगिसमानाधिकरणमिवाव-
तया सति तद्वहिसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत-
या अभायान्तरमादाय तद्वहिसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगिताया अ-
पि वहित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वापत्त्या तदभावमादा-
याव्याप्यापत्तेः किन्तु प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वं तथा च प्रति-
योग्यनाधिकरणीभूतसाध्यवन्निष्ठाभाव इत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः ।
अथ च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्बन्धस्तेन सम्-
न्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वं वाच्यं तेन कालपरिमाणादिसाध्य-
कस्थले सम्बन्धसामान्येन प्रतियोग्यनाधिकरणसाध्याधिक-
रणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः कालः सर्ववान् कालपरिमाणादि-
त्यादौ साध्यतावच्छेदककालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनाधिकरण-
साध्याधिकरणाप्रसिद्धा तादृशसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वा-
सम्भवेऽपि न क्षतिः तत्र समवायाविसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगिताकं घटत्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसम-
न्वयसम्भवात् । अथर्वं दैशिकविशेषणतासम्बन्धस्य कापि व्या-
पकताघटकत्वं न स्यात् सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टस्याभावात्मकप्रतियागिनस्तेन सम्बन्धेन साध्यवति वृत्तेस्ते-
न सम्बन्धेन स्वप्रतियोग्यनाधिकरणमित्युक्तसाध्यवन्निष्ठाभावाप्रसि-
द्धेः न च तादृशसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वेऽपि क्षतिरि-
हः सामान्यादिमात्रवृत्तिसाध्यकस्थले विषयतासम्बन्धघटित-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियागिताकसाध्यपत्त्यप्रकारकप्रमाभावमादायै-
वोपपत्तिसम्भवादिति वाच्यं तादृशसम्बन्धस्यातथात्वे तेन स-
म्बन्धेन कपिसंयोगाभावादिसाध्यकमेवत्यादिहेतुकस्थले त-
न्निष्ठकपिसंयोगात्मकाभावीप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदक-

त्वानुपपत्त्या अग्रिमग्रन्थासङ्गतितादवस्थ्यादिति चेन्न लाघवानु-
 रोधेन येन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधि-
 करणं साध्यवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तादृशसम्बन्ध-
 दितव्यापकतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं इत्यञ्च कपिसंयोगाभावादि-
 साध्यकस्थले तन्निष्ठप्रतियोगिता नोक्ततादृशपदेनोपादातुं शक्य-
 ते तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वस्य साध्यवत्य-
 सम्भवात् किन्तु घटत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगितैव दैशिकविशेष-
 णतया तदवच्छेदकावाच्छिन्नानधिकरणत्वस्य साध्यवति घटादौ
 सत्त्वात् तदनवच्छेदकत्वं च कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियो-
 गिताया इति कपिसंयोगादेः दैशिकविशेषणताघटितव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहः समनियताभावैक्यमते घटा-
 द्यभावानामपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावामिष्यतया प्र-
 मेयमात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवतोऽप्र-
 सिद्धिरतः प्रतियोगितावदनाधिकरणत्वं विहाय प्रतियोगिता-
 वच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशः । न च घटाद्यभावानां
 प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेऽपि तदीयघटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताव-
 दनधिकरणत्वमादाय व्यापकतालक्षणसामञ्जस्यमिति वाच्यं
 तादृशाभावानामभेदे घटा नान्तास्यादिप्रतीतीनामपि घट-
 त्वादिविशेषितघटादिवृत्तित्वेन यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावगा-
 हित्वसम्भवात् घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिक-
 त्वात् समनियताभावानामभेदानभ्युपगन्तुमयेऽपि साध्याभावा-
 दिप्रतियोगितया साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभावस्य प्रतियोगितामा-
 दाय तादृशप्रतियोगितानां व्यापकतानवच्छेदकत्वापत्तिवारणाय
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनमावश्यकम् । अथ
 द्रव्यत्वाद्यमावीयद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानामपि संयोगादि-
 व्यधिकरणसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः संयोगादिना
 तादृशप्रतियोगितात्मकप्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टाधिकरणाप्रसि-
 द्धा यादृशप्रतियोगितेत्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छिन्नायाः प्रतियो-
 गिताया उपादानुमशक्यत्वात्प्रतियोगितान्तरमुपादाय तत्रा-
 नवच्छेदकत्वान्तसत्त्वात् तथा च यावद्व्यापकताघटरुसस्य-
 न्धान्तर्गतसंयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधि-

सम्यन्धनिवेशेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यत्र च व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभावीप्रतियोगितावच्छेदकतावारणाय सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नत्वस्य निवेशेन च गौरवात् प्र-
भावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनमेवांचितं व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतयैव तमादाय दोषा-
सम्भवादेतन्मते ऽवच्छेदकतायां सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छि-
न्नत्वस्यानिवेशात् अभावीधवृत्तौ सम्यन्धभेदानिघेशाच्च लाघवं
प्रतियोगिवैयधिकरण्यं च न प्रतियोगिसमानाधिकरणनिघ्नत्वं
तया सति तद्वहिसंयोगाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत-
या अभावान्तरमादाय तद्वहिसंयोगादिनिष्ठप्रतियोगिताया अ-
पि बहिःत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वापस्या तदभावमादा-
याव्याप्यापत्तेः किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तथा च प्रति-
योग्यनधिकरणाभूतसाध्यवधिप्राभाव इत्यभावान्तार्थनिष्कर्षः ।
अत्र च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्यन्धस्तेन सम्ब-
न्धेन प्रतियोग्यधिकरणत्वं वाच्यं तेन कालपरिमाणादिसाम्य-
कस्थले सम्यन्धसामान्येन प्रतियोग्यनधिकरणसाध्याधिक-
रणाप्रसिद्धायपि न क्षतिः कालः सर्ववान् कालपरिमाणादि-
त्यादौ साध्यतावच्छेदककालिकसम्यन्धेन प्रतियोग्यनधिकरण-
साध्याधिकरणाप्रसिद्धा तादृशसम्यन्धस्य व्यापकताघटकत्वा-
सम्भवेऽपि न क्षतिः तत्र समवायादिसम्यन्धघटितव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगितार्कं घटत्यादिना द्रव्यत्वाद्यभावमादायैव लक्षणसम-
न्वयसम्भवात् । अथेवं दैशिकविशेषणतासम्यन्धस्य कापि व्या-
पकताघटकत्वं न ह्यात् सर्वस्यैवाभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्ववि-
शिष्टस्याभावात्प्रकप्रतियागिनस्तेन सम्यन्धेन साध्यवति वृत्तेस्ते-
न सम्यन्धेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवधिप्राभावामसि-
द्धेः न च तादृशसम्यन्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि क्षतिविर-
हः सामान्यादिमात्रवृत्तिसाम्यकस्थले विषयतासम्यन्धघटित-
व्यापकतावच्छेदकप्रतियागितार्कसाध्यवत्प्रकारकप्रमाभावमादायै-
वोपपत्तिसम्भवादिति वाच्यं तादृशसम्यन्धस्यातयात्वे तेन स-
म्यन्धेन कपिसंयोगाभावादिसाम्यकमेवत्वादिहेतुकरस्थले त-
दिष्टकपिसंयोगात्मकामावीयप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदक-

त्वानुपपत्त्या अग्रिमग्रन्थासङ्गतितादवस्थ्यादिति चेन्न लाघवानु-
 रोधेन येन सम्बन्धेन यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधि-
 करणं साध्यवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव तादृशसम्बन्धव-
 दितिव्यापकतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं इत्यञ्च कपिसंयोगाभावादि-
 साध्यकस्थले तन्निष्ठप्रतियोगिता नोक्ततादृशपदेनोपादानुं शक्य-
 ते तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वस्य साध्यवत्त-
 सम्भवात् किन्तु घटत्वाद्यभावनिष्ठप्रतियोगितैव दैशिकविशेष-
 णतया तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य साध्ययति घटादौ
 सत्त्वात् तदनवच्छेदकत्वं च कपिसंयोगाभावादिनिष्ठप्रतियां-
 गिताया इति कपिसंयोगादेः दैशिकविशेषणताघटितव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताकत्यनिर्वाहः समनियताभावैक्यप्रते घटा-
 यभावानामपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावाभिन्नतया प्र-
 मेयमात्रप्रतियोगिकत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणीभूतसाध्यवतोऽप्र-
 सिद्धिरतः प्रतियोगितावदनधिकरणत्वं विहाय प्रतियोगिता-
 वच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशः । न च घटाद्यभावाणां
 प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वेऽपि तदीयघटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताव-
 दनधिकरणत्वमादाय व्यापकतालक्षणसामञ्जस्यमिति वाच्यं
 तादृशाभावानामभेदे घटो नास्तात्यादिप्रतीतीनामपि घट-
 त्वादिविशेषितघटादिवृत्तित्वेन यावत्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगितावगा-
 हित्यसम्भवात् घटादिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताया अप्रामाणिक-
 त्वात् समनियताभावानामभेदानभ्युपगन्तुनयेऽपि साध्याभावा-
 दिप्रतियोगितया साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभावस्य प्रतियोगितामा-
 दाय तादृशप्रतियोगितानां व्यापकतानवच्छेदकत्वापत्तिवारणाय
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वनिवेशनमावश्यकम् । अथ
 द्रव्यत्वाद्यभावायद्रव्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानामपि संयोगादि-
 व्यधिकरणसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः संयोगादिना
 तादृशप्रतियोगितात्मकप्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टाधिकरणाप्रप्ति-
 श्चा यादृशप्रतियोगितेत्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छिन्नायाः प्रतियो-
 गिताया उपादानुमशफ्यत्वात्प्रतियोगितान्तरमुपादाय तत्रा-
 नवच्छेदकत्वान्तसत्त्वात् तथा च यावद्यापकताघटकसम्ब-
 न्धान्तर्गतसंयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिसामानाधि-

करण्यासम्भवादसम्भवः न च संयोगादिना द्रव्यत्वाद्यभा-
 यस्य स्वसमनियतघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनाकवहुधाद्यभावाभि-
 मतया संयोगादिना बहुधादेरुपप्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 सत्त्वाभ्रासम्भव इति वाच्यम् । एवमपि सत्तावान् जात-
 रित्यादौ हेत्वाधिकरणावच्छेदेन तादृशाभावानां संयोगेन प्र-
 तियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । मैवं व्या-
 पकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्यग्धस्तेन सम्यग्धेन कृत्वि-
 माग्निष्ठत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात् द्रव्यत्वादेः सं-
 योगादिनाष्टतया उक्तदोषानवकाश इत्याहुः । वस्तुतस्तु
 लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे घटाद्यभावीयप्रतियो-
 गिताया अपि बहुधादिव्यापकतावच्छेदकत्वापत्तिः तादृशप्र-
 तियोगिताविशिष्टघटाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन घटत्वादे-
 रेवावच्छेदकतया घटाद्यभावप्रतियोगितानां तदनवच्छेदकत्वात्
 न च प्रतियोगितायाः तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वेनावच्छे-
 दकतायां गौरवेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽविशेषा प्रति-
 योगितायाः स्वरूपतो भानाभावेन तेन रूपेणावच्छेदकताया
 अव्यसम्भवादिति पारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं व्यापकताशरी-
 रे निवेशनीयं तथा च साध्यवशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदको
 यो धर्मस्तदवच्छिन्नाभाववदसम्यग्द्वस्वविशिष्टसामान्यकं फ-
 लतः साध्यवद्यत्किञ्चिद्वक्तव्यसम्यग्द्वस्वविशिष्टसामान्यकं यद्य-
 त्स्वं तदव्यवमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं तथा च कपि-
 संयोगाद्यत्मकामावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
 वच्छेदकप्रतियोगिताकत्वमनायासेनैव निर्वहति यतः कपि-
 संयोगाद्यभावादिप्रतियोगिताविशिष्टस्य सर्वत्रैव साध्यवति
 घृतेस्तस्याश्च स्वपदेनोपादानुमशस्यत्वात् तादृशं स्यं धर्मा-
 न्तरमेव तदव्यवत्वं च तादृशप्रतियोगितायामक्षतमेवेति । अ-
 सम्यग्द्वत्वशरीरे च व्यापकताघटकत्वेनाभिमतो यः सम्यग्धः
 स एव निवेशनीयः द्रव्यत्वादिनिप्रतियोगित्वं च संयोगा-
 दिसम्यग्धेन साध्यवदसम्यग्द्वस्वविशिष्टसामान्यकमेवातो न
 संयोगादिघटितव्यापकतावच्छेदकत्वं तस्येति नोक्तदोषावकाश
 इति दिक् ॥

(दी०) येन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव तदधिकरणं बोध्यं ते-
नात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाधिकरणे घटा-
दौ वर्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वे ऽपि न क्षतिः ॥

(गा०) येन सम्बन्धेन हेतुरिति व्याप्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतो
यः सम्बन्ध इत्यर्थः । बोध्यमित्यस्य हेतुसामानाधिकर-
ण्यघटकमित्यादिः । तेन तादृशसम्बन्धविशेषणेन आत्म-
त्वे साध्य इति अयमात्मा ज्ञानादित्यादावित्यर्थः । सां-
ध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य अतथात्वे-
ऽपि स्वविशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणस्या-
प्रसिद्ध्या विवक्षणीयस्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिः नाव्याप्तिः । बहिर्मान्
धूमादित्यादौ धूमावयवादिषुत्तेर्वह्निवाद्यवच्छिन्नाभावस्य स्व-
विशिष्टं यद्वेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणं तदवच्छे-
देन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सम्भवत्येव तथाविधहेत्व-
धिकरणपर्वतादेः जन्यमात्रस्य कालोपाधितया कालिकस-
म्बन्धेन तादृशभावादिविशिष्टत्वात् तदन्तर्भावेन तेन स-
म्बन्धेन तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि सत्त्वाच्च अ-
भाववैशिष्ट्यादौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यभिप्रायेण नित्यमा-
त्रवृत्तिहेतुकस्थलानुधावनम् । अथ बह्विव्यापकस्य चरमक्रियाभा-
वस्य योऽभावश्चरमक्रियात्मकस्तस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्व-
धिकरणे महाकाले वर्तमानस्य न विवक्षणीयप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यसम्भवस्तद्विशिष्टस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगेन धू-
माधिकरणस्याप्रसिद्धेः धूमाधिकरणपर्वतादेस्तदसमानकालीन-
तया तत्र कालिकसम्बन्धेनापि तद्वैशिष्ट्यासम्भवादिति आ-
त्मत्वसाध्यकर्प्यन्तानुधावनमफलं न च घुत्त्यनियामकसंयोगेन
धूमसम्बन्धिनि परमाणावेव चरमक्रियावैशिष्ट्यस्य प्रसिद्ध्या
तत्र चरमक्रियाभावरूपप्रतियोगिनोऽपि सत्त्वात्सम्भवत्येव वि-
वक्षणीयप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नहे-
तुताकस्थलानुरोधेन हेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यत्र हेतुसम्बन्धित्वमा-
त्रस्यैव विवक्षितत्वादिति वाच्यं यादृशपरमाणौ क-

वापि धूमसंयोगो नास्ति तदीयचरमक्रियात्मकाभाववै-
दिष्ट्यस्य हेतुसम्बन्धिन्यसत्त्वेन, तमादायैवाव्याप्तिसम्भवा-
दिति चेन्न महाकालस्यैव वृत्त्यनियामकसंयोगसम्बन्धेन हेतुसम्ब-
न्धितया तत्र कालिकसम्बन्धेन चरमक्रियात्मकाभाववैदिष्ट्यस्य
वैशिकविशेषणतया तदभावस्यापि सत्त्वेन विवक्षणाप्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यसम्भवात् वृत्त्यनियामकसंयोगस्यापि संयोगत्वेन
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । न च तथापि वृत्तिनि-
यामकसंयोगेन धूमहेतुरुस्थलेऽव्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यं तेन
रूपेण सम्बन्धतायां मानाभावात् कालस्यावृत्तितया काले धूमसं-
योगस्य कालनिष्ठधूमाधेयत्वानियामकत्वेऽपि धूमस्य तेन सम्बन्धेन
कालवृत्तित्वमस्त्येवेत्यस्यापि सुवचत्वात् बहुमान् धूमादित्यादौ सा-
ध्याभावमादाय नाव्याप्तिसम्भवः किन्तु चरमक्रियात्मकाभावमा-
दायैवेति अव्याप्तेः स्फुटतरप्रतिपत्त्यर्थमात्मत्वादिसाध्यकस्थला-
नुधावनस्य सार्थकत्वाच्चेति ॥

ननु ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादौ हेतुसमा-
नाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकायच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्र-
तियोगिताकयावद्भावानामेव स्वयिशिष्टहेत्वधिकरणमहाकाले
कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यव्याप्तिः
न च तादात्म्येन ज्ञानव्यापकस्यात्मनोऽभाव एव
काले न प्रतियोगिसामानाधिकरणः आत्मनोऽवृत्तितया का-
ले कालिकसम्बन्धेनावृत्तेरिति वाच्यम् । आत्मनः काला-
वृत्तित्वे कालवृत्तित्वघटितकारणत्वाद्यनुपपत्त्या तदुपगमस्यावश्य-
कत्वात् नित्यद्रव्याणां कालावृत्तित्वेऽपि महाकालभिन्नो द्रव्यत्वात्
ईश्वरज्ञानभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तिः वृत्तिमतामेव महा-
कालभेदेऽश्वरज्ञानभेदव्यापकतया तदभावात् यावतामेव महाका-
ले ईश्वरज्ञानादौ च कालिकविशेषणनाविषयितासम्बन्धघटि-
तप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यत आह एवं दलान्तरेऽपीति ॥

(दी०) एवं दलान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिवन्धनो दोषः
सम्बन्धैवविवक्षया निरसनीयः ॥

(गा०) दलान्तरे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकप्र-

तियोगिमत्तादले सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः कालिकादि
सम्बन्धमादायातिव्याप्तिरूपः सम्बन्धैक्यविवक्षया व्यापक
ताघटकसम्बन्धप्रतियोगिमत्ताघटकसम्बन्धयोरैक्यविवक्षया तथ
च ज्ञानवान् आत्ममहाकालान्यतरत्वात् महाकालभिन्ने
द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यनिष्ठ
व्याप्यतानिरूपितव्यापकताघटकसमवायदैशिकविशेषणतादिसम्ब-
न्धेन ज्ञानाभावमहाकालभेदाभावादिप्रतियोगिनां कालादाववृत्ते
र्नातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र च येन येन सम्बन्धेन
स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
तेन तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमभावस्य विवक्ष-
णीयम् अन्यथा इदं नित्यज्ञानं नित्यत्वे सति सविषयकत्वादित्या-
दौ हेतुसमानाधिकरणनित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनः साध्यं
प्रति विषयितासम्बन्धेनापि व्यापकतया तेन सम्बन्धेन हे-
त्वधिकरणेद्वरेच्छाकृत्योः प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनातिव्याप्तिः
येन येनेत्युक्तौ च तथाविधसमवायादिसम्बन्धेनातथात्वान्नाति-
व्याप्तिः । अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यतानिरू-
पितस्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकताघटकयावत्सम्बन्धत्वेन ता-
दृशसम्बन्धस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न स्वात-
न्त्र्येण निवेशस्तथा सति अभावे साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविशेषणवैयर्थ्यापातात् न हि
तादृशविशेषणानुपादाने गोत्वाद्यभावमादायासम्भवः सम्भवति
गोत्वाद्यभावानामपि हेत्वधिकरणे पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्वा-
भावरूपप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकदैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् धूमवान् बहुरित्यादौ धू-
माद्यभावस्यायोगोलके पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूप-
प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्ग-
तसंयोगादिना प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् घटत्वाद्यभा-
ववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वाद्यात्मकाभावस्य च तादृशप्रतियो-
गिसामानाधिकरण्येऽपि विशेष्यतासम्बन्धघटितसाध्यव्यापकता-
वच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटावृत्तिघटत्वाभावादिप्रकारकप्रमाया
अभावस्य तादृशसम्बन्धेन घटे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद-

तिव्याप्यनवकाशात् अपि तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यता-
 निरूपितयद्यत्सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका ये
 येऽभावास्तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरणा इत्येवं क्रमेणै-
 प्र निवेशाव्यापकताया पराधैय लक्षणे निवेश इति । यत्तु साध्य-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशात् भान-
 घानात्ममहाकालान्यतरत्यादित्यादायतिव्याप्तिः इत्थं च व्यापक-
 तासाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटिता ग्राह्या अत एव घट्टिमान्
 धूमादित्यादौ घटत्वादिना घटवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना वा
 द्रव्यत्वादेरभावस्य समवायादिसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकताव-
 च्छेदकप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेऽपि न क्षतिरिति तन्न ।
 तथा सति कालिकविशेषणतया महाकालान्यतराविशिष्टघटादौ
 साध्ये कालत्वादिहेतावतिव्याप्यापत्तेः तत्र महाकालान्यतरावि-
 शिष्टघटाभावमहाकालान्यत्वाभावादीनां कालिकसम्बन्धेन महा-
 काले घटादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् यदि च म-
 हाकालान्यत्वविशिष्टोऽपि घटा महाकाले वर्तते अन्यथा सि-
 द्धान्तलक्षणे महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ महा-
 कालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्यैव प्रतियोगिन्धिकरणस्य सुलभ-
 तया उभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिर्वचनायासस्य नि-
 श्चयोजनकत्वापत्तेरिति दर्शितविशिष्टसाध्यरूपस्थले कालत्वादिः
 सङ्केतुरेवेति मन्यते तदापि घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ
 घटत्वात्मकाभावस्य साध्यतावच्छेदकवैशिकविशेषणतासम्बन्धेन
 किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति
 व्याप्तिस्मन्मते दुर्वारैव न स तेन सम्बन्धेन भावरूपप्रति-
 योगिसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणीयतया नायं दोष इति
 वाच्यं तथा सत्यभावसाध्यकसङ्केतौ निरुक्त्यावद्भावान्तर्गत-
 भावरूपसाध्याभावस्य भावरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा भावरूपप्र-
 तियोगिसामानाधिकरण्यासम्भवादव्याप्तेः एवं साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन व्यापकत्वादिनिवेशे सर्वत्रेत्यादिना धूमवान् घट्टि-
 रित्यादौ वाच्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्वापत्तेर-
 ति । यत्तु वैशिकविशेषणताविशेषेण व्यापकता तेनैव सम्बन्धे-

न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं सर्वत्र साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषय-
त्वाद्यभावादायैव लक्षणसङ्गमनमातिव्याप्तिवारणं चेति तदपि
उक्तातिव्याप्तेरात्मत्वादि साध्यकस्थले साध्याभावमादाय हेतुताव-
च्छेदकसम्बन्धव्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधाच्चानुपादेयमेव । केचित्तु
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेद्यान्
प्रागुक्तातिव्याप्तिः इत्थं च व्यापकतापि तेन सम्यन्धेन बोध्या
अतो बहिमान् धूमादित्यादौ संयोगादिघटितसाध्यव्यापकतावच्छेद-
कप्रतियोगिताकस्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव-
ह्याद्यभासस्य हेत्वाधिकरणे समवायादिना प्रतियोगिसामानाधिकर-
ण्यविरहेऽपि न क्षतिः तादृशाभावानां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघ-
टितसाध्यानिष्ठव्याप्यतानिरूपितस्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघ-
टितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन निरुक्तयापदभावा-
नन्तः पार्तिव्यादिति न चैवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य स-
म्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावेन तादृशाभावस्य ल-
क्षणघटकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं संयोगेन घटत्वेन पदो नास्ती-
त्यनुभवबलात्तादृशाभावप्रतियोगितायामपि सम्यन्धस्यावच्छे-
दकत्वात् अनुभवानादरे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-
योगितायामपि सम्यन्धस्यावच्छेदकत्वासिद्धेः । अथ बाधबुद्धिप्र-
तिबन्धकतायाः सम्यन्धविशेषनियन्त्रितत्वानुरोधेन समानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वमावश्यकम् अन्यथा एकैकविधघटाद्यभावज्ञानस्य सं-
योगसमवायादिरूपनिखिलसंसर्गावगाहिज्ञानप्रतियन्धकत्वप्रसङ्गात्
न च संयोगसम्यन्धावच्छिन्नघटादिप्रकारकबुद्धिं प्रति वस्तुग-
त्या संयोगादिसम्यन्धेन घटादिमत्ताविरोधो योऽभावस्त-
ज्ज्ञानत्वेन प्रातयन्धकत्वाग्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् वा-
स्तवतादृशाभावत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे घटाभावत्वेन पदार्था-
न्तरावगाहिज्ञानस्य घटादिमत्ताज्ञानाविरोधित्वप्रसङ्गात् तस्मा-
त्तत्संसर्गकविशिष्टबुद्धौ तत्तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वत्वावगाहिज्ञानत्वेन प्रतियन्धकताया वक्तव्यतया समानाधिकर-
णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितायां सम्यन्धस्यावच्छेदकतासिद्धिरिति
चेत्तर्हि घटत्वविशिष्टपदाद्यवगाहिभ्रमघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-

कपटाद्यभावज्ञानयोरपि प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावसत्त्वात् तादृ-
शप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्य सम्बन्धविशेषनियन्त्रतत्त्वानुरोधे-
न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि सम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रत्यावश्यकत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावज्ञानस्याप्र-
तिबन्धकत्वे बाधग्रन्थे लाघवोपनीतकाञ्चनमयत्वादिना बहुधा-
द्यनुमितिचिरोधितया काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकव-
हृदाद्यभावस्य हेत्वाभासतोक्तेरसङ्गत्यापत्तेरित्यलमप्रकृतविचार-
णेति वदन्ति । तदपि न सार्थायः निखिलाभावस्य काञ्चद्विशिष्ट-
स्याभावेनैषप्रतियोगितावच्छेदकीभूतदेशि कविशेषणतासम्बन्धेन
तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः ।
यावत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन क्वचिदपि हेत्वधिकरणे संयोग-
विषयतादिरूपसफलसम्बन्धेन प्रतियोगिनो ऽवृत्तेरसम्भवापत्तेः
प्रकारान्तरानुसरणे च गौरवात् ॥

अथ यावत्त्वमनुशादाय साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगि-
ताकस्य तदुपादाय साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य
याऽभायस्य निवेशो उभयस्यावच्छिन्नसाध्यकं व्यभिचा-
रिण्यतिव्याप्तिरुक्ता न तु रूपसामान्याभावसाध्यके प्राची-
नमते विरुद्धं पृथिवीत्वाद्विहेतावित्यत्र किं योजं तथा स-
ति तत्रापि रूपसामान्याभावाभावस्य रूपस्य स्वद्वसप्रागभा-
वादेरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिव्याप्तिसम्भवादित्या-
शङ्कापरिहाराय तस्य स्वमते लक्ष्यत्वमेवोपपादयति रूपादीति ॥

(दी०) रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिकं स-
देतुरेव प्रलये परमाणुवुत्पत्तिकाले चावयविनि तत्सत्त्वात् ॥

(मा०) यथोक्तलक्षणे प्रतिव्याप्तिशङ्कया तु नैतदग्रन्थावतारः तत्र
पृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापि यावदन्तर्गततथा तस्य पृथिवीभेदरूपप्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवेनातिव्याप्तेरनवकाशात् । यस्तु उ-
त्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य पृथिव्यामपि सत्त्वेन
पृथिव्यन्यत्वाभायस्य न रूपसामान्याभावव्यापकतावच्छेदकप्र-
तियोगिताकत्वमित्यभिसन्धिपूर्विकां प्राचीनप्रवादमाश्रेणासत्तेतुत्वा-
भिमानिनां यथोक्तलक्षणे ऽतिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति रूपादीति ।

सद्धेतुरेवेति यादृशरीत्या पृथिव्यन्यत्वाभावस्य लक्षणाघटक-
त्वोपपत्तिः तादृशरीत्या साध्यवति हेतुमत्ताया अप्यावश्यकत-
या सद्धेतुरेवेत्यर्थ इति व्याख्यानं तदनुपादेयमेव तादृशाश-
ङ्कितुः पृथिव्यां रूपसामान्याभावसत्त्वेऽविप्रतिपत्तावेवातिव्याप्ति-
शङ्कासम्भवेनाग्रे पृथिव्यां रूपसामान्याभावव्यवस्थापनौपयि-
काकाङ्क्षानुत्पत्त्या तदसङ्गत्यापत्तेः । प्रलये महाप्रलये परमाणू-
नां नित्यतया तत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावासम्भ-
व इति भावः । यद्यपि पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिकाले पूर्वरूपात्मकप्र-
तियन्धकसत्त्वेन रूपान्तरानुत्पादेन तदानीमपि परमाणौ रूपसा-
मान्याभावसम्भवः तथाप्यविनश्यद्गन्धस्थरूपस्य प्रतिबन्धकत्वे पूर्व-
रूपनाशोत्पत्तिक्षणे एव पाकजरूपोत्पत्तिसम्भव इत्यभिप्रायेण
प्रलयपर्यन्तानुधावनम् । उत्पत्तिकाल इति अवयविद्रव्यस्य जन्य-
तया प्रलयेऽसत्त्वात्तदवच्छेदेन तत्राभावासम्भव इति भावः
तत्सत्त्वात् रूपादिसामान्याभावसत्त्वात् ॥

ननु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यात्यन्ताभावा-
त्मकतया रूपप्रागभाववत्पुत्पत्तिकालीनावयविनि रूपध्वंसवति प्र-
लयावच्छिन्नपरमाणौ कथं रूपसामान्याभावसम्भवः ध्वंसप्रागभा-
वयोरत्यन्ताभावविरोधित्वादित्याशङ्कं निरस्यति न च प्रतियो-
गिवदिति ॥

(दी०) न च प्रतियोगिवत्तद्धंसप्रागभावयोरत्यन्ताभाव-
विरोधित्वं मानाभावात् । अत एवान्तराश्यामे रक्तं रूपं ना-
स्तीतिप्रत्ययः । न चैष रक्तिमध्वंसाधवगाही पूर्वापररक्तिम-
ध्वंसप्रागभाववतीदानीं रक्तेऽपि तथा प्रत्ययाप्रसङ्गात् ॥

(गा०) यथा प्रतियोगिन एककालावच्छिन्नैकदेशावृत्तित्वरूपस्वात्य-
न्ताभावविरोधिता तथा स्वध्वंसप्रागभावयोरप्यत्यन्ताभावविरोधि-
तेति नेत्यर्थः । मानाभावादिति । ननु रूपध्वंसप्रागभावावच्छिन्नाधि-
करणे तदत्यन्ताभावस्य वृत्तौ प्रमाणाभावः घटाद्युत्पात्तिक्षणे तद-
द्वितीयक्षणे च तत्प्रत्यक्षासम्भवेन तद्वृत्तित्वेन रूपात्यन्ताभावप्र-
त्यक्षस्य सुतरामसम्भवात् द्वितीयादिक्षणावच्छेदेन रूपस्यैव त-

त्रोत्पत्त्या तदभावीयविशेषणताया असत्त्वेन तृतीयक्षणादावपि तादृशप्रत्यक्षासम्भवात् अनुमत्वे विप्रतिपन्नस्य प्रत्यक्षप्रमाणमनुद्भाव्य निरसितुमशक्यत्वाच्च अनुमानं चाप्रयोजकमिति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमर्थायातमित्यत आह अत एवेति । ध्वंसप्रागभावयोः अत्यन्ताभावाविरोधित्वादेव अन्तराश्यामे पूर्वापरदशायां रक्ते मध्यदशायां इयाम इत्यर्थः । रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्यय इति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे तत्र पूर्वैरक्तध्वंसमाधिरक्तप्रागभावयोः सत्त्वेनात्यन्ताभावावगाहिन्याः प्रमात्मकतादृशप्रतीतेरनुपपत्तिरिति भावः । एष रक्तं रूपं नास्तीति प्रत्ययः ध्वंसादीत्यादिना प्रागभावपरिग्रहः । पूर्वापरेति । यत्र घटादी पाकावेकरक्तनाशानन्तरं रूपान्तरमुत्पन्नं तन्नाशानन्तरञ्च रक्तान्तरं तन्नाशानन्तररोत्पन्नरूपान्तरनाशानन्तरं रक्तान्तरमुत्पद्यते तत्र मध्यरक्तदशायां रक्तं रूपं नास्तीति प्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः । तत्रापि ध्वंसरूपप्रागभावयोः सत्त्वादिति भावः । एवेन भवन्मते रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावश्चादृशध्वंसप्रागभावौ तादृशप्रतीतिविषयौ अन्तररक्तसमानकालीनौ पूर्वापररक्तध्वंसप्रागभावौ च न तथाविधाविति नातिप्रसङ्ग इति निरस्तं तादृशध्वंसप्रागभावयोरेव रूपान्तरदशायां तादृशप्रतीतिनियामकतया तयोऽपि तथात्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तत्र मध्यरक्तध्वंसप्रागभावयोरतथात्वस्वीकारे तु पूर्वापररक्ततादशायां तादृशप्रत्ययापत्तेः । ननु रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावौ तादृशप्रतीतिविषयौ इत्थं च रक्तरूपतादशायां लौकिकप्रत्यक्षात्मकतादृशप्रत्यय आपाद्यते अनुमित्यात्मको वा भावे रक्तरूपलौकिकप्रत्यक्षसामान्या रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तदभावप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वाभावात्तः अन्यथा भवन्मतेऽपि रूपान्तरकालावच्छेदेन तद्वृत्तेरक्तत्वावच्छिन्नत्वात्यन्ताभावस्यैव तदानीं धर्म्यन्तरघटितसन्निकर्षाच्चट्टृत्तितया प्रत्यक्षापत्तेः विशेष्यघटितसन्निकर्षत्वेन सन्निकर्षस्थाहेतुत्वात् रक्तरूपग्रहप्रतिबन्धकरोपादिसत्त्वे च तादृशप्रत्ययस्येष्टत्वात् । नान्यः तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यवत्तानादिसत्त्वे आनुमानिकतयाविधप्रत्ययस्येष्टत्वात् न च तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वापत्तिः भवन्मतेऽपि तथाविधात्यन्ताभावस्य तत्र

सत्त्वात्तादृशप्रत्ययस्य प्रमात्वेन इष्टापत्तेः यदा च तत्र रक्तं रूपं तत्कालावगाहिन इदानीमत्र रक्तं रूपं नास्तीतिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनरशक्यापादनं तादृशप्रत्ययेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहनात् यदा च न तत्र रक्तं रूपं तत्कालावच्छेदेनैव ध्वंसप्रागभावयो रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वीकारेण तादृशविषयबाधात् तद्धर्मोपलक्षिताभावांशे तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहिप्रत्ययस्य प्रमात्वं पुनरिष्टमेव न च तद्धर्मिनिष्ठध्वंसादौ तत्कालावच्छेदेन रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यते किं वा तत्कालावच्छेदेन तद्धर्मिण्येव रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावः कल्प्यत इत्यत्र विनिगमनाविरहात् ध्वंसाद्यधिकरणेऽत्यन्ताभावसिद्धिर्निष्पत्यहैवेति वाच्यं ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावकल्पने ध्वंसादेरतिरिक्तात्यन्ताभावकल्पनेन लाघवात् रक्तरूपात्यन्ताभावस्यैव तन्मते रक्तरूपध्वंसात्यन्ताभावसमानियततया तस्यैव ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् । मैवं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वोपगमे विशेषाभावात्तन्मात्राधिकरणविशेषावच्छेदेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवादतिरिक्तसामान्याभावासिद्धिप्रसङ्गः एवमेकस्यैवाभावस्याधिकरणविशेषकालविशेषवृत्तित्वावच्छेदेन घटत्वपटत्वादिरूपनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्भवेनाभावभेदाविलोपप्रसङ्गः एवं रक्तानधिकरणकालावच्छेदेन रक्तध्वंसादेरक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमे तत्समानाधिकरणतदसमनियतध्वंसाद्यन्तरस्य तत्समानाधिकरणैकत्वादेरेव वा तादृशकालावच्छेदेन तत्कल्पनमादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्गश्चेति ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावकल्पनमेव न्याय्यम् । अथैतादृशयुक्त्या रक्तध्वंसादिमति तदत्यन्ताभावसिद्धावपि रूपध्वंसादिमत्यां पृथिव्यां रूपत्वावच्छिन्नाभावो निर्युक्तिक एवेति चेन्न रूपोत्पत्तिद्वितीयक्षणे पुनस्तदधिकरणे सामान्यसामग्रीधलात् रूपान्तरापात्तिवारणाय रूपं प्रति रूपत्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वं कल्पनीयम् । एवं चोत्पत्तिकाले पाकाद्रूपनाशोत्पत्तिक्षणे च रूपत्वावच्छिन्नाभावस्वीकारे तदनन्तरं रूपानुत्पादप्रसङ्गः रूपोत्पादानन्तरं रूपसामान्यस्य पुनरुत्पादश्च प्रागभावहेतुतया दुर्वारः रूपवत्यपि पाकजभाविप्रसङ्गप्रागभावस-

स्यात् न चैवमपि पृथिव्या रूपात्यन्ताभावो नियुक्तिकः यत्काला-
वच्छेदेन तत्र रूपात्यन्ताभावो भयता स्वीक्रियते तत्कालावच्छेदेन
रूपप्रागभावं रूपव्याधिच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्योकारेणैवोपपत्तिरिति
वाच्यं दत्तोत्तरत्वात् । इदं त्वयधेयम् उक्तयुक्ता उत्पत्तिकालावच्छेदे-
न घटादौ रूपाव्याधिच्छिन्नाभावसिद्धावपि प्रत्ययकालावच्छेदेन पर-
माणो तत्सत्ये मानाभावः । एवं रूपं प्रति रूपत्वावच्छिन्नानावहे-
तुत्यमेव न कल्प्यते स्पर्शोत्पत्त्यनुरोधेनावश्यकल्पनोपपत्तिसामा-
न्याभावस्य तच्चेतुतयैव रूपयति रूपान्तरापत्तेः शम्भवारणत्वात्
धार्था स्पर्शोत्पत्त्यनन्तरं स्पर्शोत्पत्तिवारणाय स्पर्शं प्रति रूपाभाव-
हेतुताया यस्तुमशक्यत्वात् तत्र स्पर्शाभावहेतुताया आवश्य-
कत्वात् न च रूपं प्रति स्पर्शाभावहेतुत्वे यत्र पाकाद्रूपसत्त्वे स्पर्श-
नाशस्तत्र स्पर्शान्तरोत्पत्तिकाले रूपान्तरोत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
एकजातीयस्येवाग्निसंयोगस्य रूपरसगन्धस्पर्शनाशकतया स्पर्श-
नाशकाले रूपनाशस्याप्यावश्यकत्वात् एवं ध्वंसप्रागभावाधिकरणे
सामयिकान्तराभावाभ्युपगमन्तुमते तादृशात्यन्ताभावो न तदन्-
धिकरणेषु कल्प्यते अनन्ताधिकरणेषु तादृशाभावकल्पनामपेक्ष्य
लाघवावैक्येषु तत्तद्व्याधिच्छिन्नतज्ज्ञेयेषु तद्व्याधिच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्यकल्पनैवैवोपपत्तिरिति ॥

(दी०) तत्सामानाधिकरण्यं च स्वविशिष्टहेतुधिकरणा-
वच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना ग-
वादेरभावस्थ गवाद्यनधिकरणधर्मावच्छेदेन तद्वृत्ति काले महाका-
ले वा वृत्तावपि यद्वा गोत्वं तदा गौर्यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्यं
प्रलयावृत्तिरित्यादौ नातिप्रसङ्गः । स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कृपि-
संयोगाभावान्न मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्या-
भावस्य सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाप्याप्तिः ॥

(गा०) तत्सामानाधिकरण्यं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं स्व-
विशिष्टेति । स्व यत्राभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं ग्राह्यं स
एव हेत्वधिकरणावच्छेदेनेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरण यत्तत्सामान्यान्तर्भावेनेत्यर्थः । तेन

बहुवचनस्य धूमावयवावच्छेदेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ
 द्रव्यत्वाद्यभावस्य कचिदपि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्योपपाद-
 यितुमशक्यतया धूमवान् बह्वेरित्यादौ अतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्द-
 शितविवक्षायाः स्थलान्तरे प्रयोजनमाह तेन गोत्वेति । तद्वति गवा-
 दिमति कालिकसम्बन्धेन गोत्वादिना गवादा साध्ये प्रलया-
 न्तर्भावेन व्यभिचारिणि गोत्वादिहेतौ लक्षणघटकानां गोत्वाद्यव-
 च्छिन्नाभावानां गवादिमति एतत्काले गवाद्यनाधिकरणदेशावच्छे-
 देन महाकाले च प्रलयावच्छेदेन वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधि-
 करण्यमक्षतमेव । एवं दैशिकविशेषणताविशेषेण गवादिव्यापकप्रल-
 यान्यत्वादेरभावोऽपि तेन सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादिमति महाकाले
 वर्तमानतया प्रतियोगिसामानाधिकरण एव प्रतियोगिसामानाधि-
 करण्यघटकीभूताभाववृत्तौ सम्बन्धविशेषानिवेशादित्यतिव्याप्तिः
 स्यात् । निरुक्ताविवक्षणे च स्वविशिष्ट्यावदेत्वधिकरणान्तर्गतप्रल-
 यान्तर्भावेन तादृशाभावानां न प्रतियोगिसामानाधिकरण्य प्रलये
 तत्प्रतियोगिनोऽवृत्तेरिति समुदायार्थः । गवादिव्यापकस्य च-
 रमध्वंसादेरभावस्य योऽभावश्चरमध्वसादिस्तस्य गवादिमति
 खण्डकाले न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्र तस्यावृत्तेरतो
 महाकाले वेत्युक्तं महाकाले च कालिकसम्बन्धेन वृत्तेस्त-
 थात्वमक्षतमेव गोसाध्यकस्थले व्यापकतावच्छेदकजन्यद्रव्यत्व-
 प्रलयावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावमाद्यातिव्याप्तिवारणं न सम्भव-
 तीति स्फुटीकरणाय तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽप्यतिव्याप्तिमाह
 यत्र कालत्वमित्यादिना । अथैतादृशविवक्षापेक्षया लाघवात्प्रतियो-
 गिसामानाधिकरण्यघटकाभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणताविशेषा-
 वच्छिन्नत्वमेव निवेश्यतां तथा सति दैशिकविशेषणताविशेष-
 सम्बन्धेन प्रलयान्यत्वादेरभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 विरहेणातिव्याप्त्युद्धारस्य शक्यत्वात् । न चैवं बह्विमान् धूमा-
 दित्यादौ कालिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्ते-
 र्द्रव्यत्वत्वादिना द्रव्यत्वादेरभावस्य दैशिकविशेषणतया द्रव्यवृ-
 त्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यं हेतुसामानाधिकरण्यश-
 रीरेऽपि अभावीयवृत्तौ दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नत्व-
 स्य निवेशनीयत्वात् । तावतापि लाघवानपायात् न

च दैशिकविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनि-
 पेक्षेऽपि उक्तस्थले इतिव्याप्तिस्तद्वदर्थेव प्रलयान्यत्वाभावात्
 प्रलयमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणकतया प्रलयात्मकाधिकरणस्वरू-
 पत्वात्तस्य च प्रलयान्यत्वरूपप्रतियोग्याधिकरणे परमाण्वादौ
 दैशिकविशेषणतया वृत्तेरितिवाच्यम् । एवमपि प्रलयान्यकालत्वा-
 देरभावस्य प्रलयातिरिक्ते गगनादावपि वर्तमानस्य प्रलयाना-
 त्मकतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य दुरुपपादतयातिव्याप्त्य-
 नवकाशात् । मैवं दैशिकविशेषणतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 प्रवेशेऽपि दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन प्रलयावृत्तिसाध्यके काल-
 त्वाद्विहेतावातिव्याप्तिर्दुर्गारैव तत्र प्रलयमात्रस्य व्यभिचारनिरू-
 पकाधिकरणतया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यं प्रति व्याप-
 कतावच्छेदिका यदभावप्रतियोगिता व्यापकताघटकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य प्रलयमात्रवृत्तितया प्रलयात्मक-
 त्वाविरुक्तरीत्येव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् इतरसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य प्रलयानात्मकत्वेऽपि प्रलयान्यवृत्तितया सुतरामेव प्र-
 तियोगिसामानाधिकरणत्वादिति निरुक्तविवक्षणाभावश्यकम् । एतद-
 भिप्रेत्यैव प्रलयावृत्तिसाध्यकानुसरणं ग्रन्थकृत इति । वस्तुतस्तु प्र-
 लयादिमात्रवृत्तेरभावस्य प्रलयाद्यनात्मकत्वेऽपि दर्शितस्थलेषु उ-
 क्तविवक्षामन्तरेणातिव्याप्तिवारणमशक्यं प्रलयान्यत्वादेरभाव-
 स्वापि स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकताघटकस्वरूपसम्बन्धेन प्रलया-
 त्मकनानाभ्वंसान्तर्गतयत्किञ्चिद्वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रति-
 योगिना हेत्वधिकरणे भ्वंसान्तरे स्वस्य समानाधिकरणत्वात् य-
 त्किञ्चिद्वृत्तित्वान्यत्वाभावस्य तद्वृत्तिसमावृत्तेस्तद्वृत्तिसमावृत्तित्ववि-
 शिष्टस्वाभावाधिकरणे भ्वंसान्तरे सत्त्वेऽपि कालिकस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभावस्य स्थानधिकरणभ्वंसा-
 वच्छेदेन स्वाधिकरणेऽपि सत्त्वेन तत्रैव प्रतियोगिसामाना-
 धिकरणत्वात् प्रलयान्यत्वविषयकत्वोपलक्षितप्रमायां विष-
 यतासम्बन्धेन केवलान्वयितया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृश-
 प्रमाभावाप्रसिद्धेः प्रलयान्यत्वविषयकत्वविशिष्टप्रमाभावस्य प्र-
 लये प्रसिद्धावपि प्रलये तदन्यविषयकनित्यप्रमारूपप्रतियोगिस-
 मानाधिकरणत्वात् प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य च जन्यप्रमाभा-

प्रतियोगिकतया कालिकाव्याप्यवृत्तितया प्रतियोगिमत्यपि
तच्छून्यकालावच्छेदेन वृत्तेस्तादृशमावमादायातिव्याप्तिवारणास-
म्भवात् उक्तविवक्षणे तु प्रलये प्रलयाविषयकप्रमाभावस्य विषयतया
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादतिव्याप्तिवारणसम्भवः एवमु-
क्तीत्या घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादौ व्यावृत्तिर्वाध्या । हेतुमति
प्रलय इति हेतुमत्सामान्यान्तर्गतप्रलयान्तर्भावेनेत्यर्थः । तत्सामा-
नाधिकरण्याभावात् गवादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्
अत्र गवादेरभावस्येत्यनुषज्यते । हेतुमति स्वविशिष्ट्यनिवेशफलमाह
स्वविशिष्टेतीति । साम्प्रदायिकैर्द्रव्ये संयोगसामान्याभावानभ्यु-
गमात्सदेतुत्वार्थं कपिसंयोगाभावरूपान्तानुधायनं सकलहेत्व-
धिकरणावृत्तिस्त्वेऽपीति नित्यगुणादौ केनापि सम्बन्धेन कपि-
संयोगासत्त्वादितिभावः । एतेन हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्भावेन
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचितं नाव्याप्तिरिति नि-
त्यगुणादेः स्वविशिष्टत्वाभावात्तदन्तर्भावेनातथात्वेऽपि स्वविशिष्ट-
हेत्वधिकरणान्तर्भावेन तथात्वस्याक्षतत्वात् । अत्र व्यापकताघट-
काभावे उक्तयुक्त्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयतया
साध्यवधत्किञ्चिद्व्यक्तसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकमिन्नत्यरूपव्याप-
कतावच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया वा कपिसंयोगाभावा-
दिनिष्ठप्रतियोगिताया अपि व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह इत्य-
भिप्रेत्य कपिसंयोगाद्यात्मकाभावमादायाव्याप्तिराशङ्किता अन्य-
था पुनः सत्तावान् जातेरित्यादौ काले कालिकसम्ब-
न्धेन हेतुसमानाधिकरणानां सत्तात्वावच्छिन्नसत्ताद्यभाधानां
हेत्वधिकरणसामान्यान्तर्गतगगनाद्यन्तर्भावेन प्रतियोगिसामाना-
धिकरण्यविरहात्प्रसक्ताव्याप्तिर्वारणाय स्वविशिष्टेति विशेषणमा-
धदयकमिति । आदिपदग्राह्यमपि तादृशस्थलमेवेत्यपि बोध्यम् । अत्र
च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका-
यावन्तो ऽभावाः प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणसामान्या-
न्तर्भावेन तत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तादृशा यावन्तो ऽभावाः
यद्रूपविशिष्टाधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाः तद्रू-
पधत्त्वमित्यादिकं तादृशाभावे हेतुसमानाधिकरण्यविशेषणाघटितं
हेत्वधिकरणे स्वविशिष्टत्वविशेषणाघटितञ्च व्यधिकरणध-

मपिच्छिन्नाभावावदितं जलवृत्तं सम्भवतीति पोष्यम् ॥

ननु धूमवान् यदेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमाभावादेरपि भयोगो-
लकादी गोत्यादाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् गोत्याद्य-
भावस्य तत्प्रतियोगित्वं च धूमाभावे जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्या-
भावो नास्तीति प्रतीतिनियामकाभावस्याभावाधिकरणकामावप्रति-
योगिकाभावात्तया अधिकरणीभूतधूमाभावस्वरूपत्वात् जलवृत्ति-
त्वापिशिष्टगोत्यादाभावस्य शुद्धविशेषानतिरिक्तत्वादित्याशङ्क्यं
जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्यादाभावाभावस्य धूमाभावातिरिक्तलभाभा-
वस्वरूपतां प्रदर्शयन् तत्स्वरूपतां प्रतिक्षिपति जलेत्यादिवा ।

(दी०) जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्यादाभावस्याभावस्तु ज-
लत्वाद्यभावो न तु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावप्रत्यय-
मसङ्गात् ॥

(गा०) न च धूमाभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकतापद-
कयापत्तिसम्बन्धान्तर्गतसंयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
विरहात्कथमतिव्याप्तिश्चेति याच्यं जलवृत्तित्वविशिष्टगोत्याभावद्र-
व्यान्यतराभावस्याप्युक्त्युपपत्त्या धूमाभावस्वरूपतासम्भवात् सं-
योगसम्बन्धेन द्रव्यात्मकप्रतियोगिनैव सामानाधिकरणत्वात् न
चैवं जलवृत्तिद्रव्यमेव तत्प्रतियोगि तस्यैव प्रतियोगितावच्छेद-
कजलवृत्तित्ववैशिष्ट्यापन्नान्तत्वात् तस्य च धूमाभावाविशिष्टक-
लवह्निमनि वृत्तौ मानाभावाभावातिव्याप्तिः प्रसज्यते यदि च
जलवृत्तित्ववैशिष्ट्यम् अन्यतरत्वपदसोभूतमेव प्रतियोगिनिष्ठ गोत्या-
भावात्वाद्यच्छिन्न एव विशेषणं न त्वन्यतरत्वापच्छिन्ने विशेष-
णतया प्रतियोगितावच्छेदकमिति जलावृत्तिद्रव्यस्यापि तत्प्र-
तियोगित्वमित्युच्यते तदा तादृशाभावस्य विशिष्टाभावानात्मकतया
अन्यतरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टगोत्यादाभावाधिकरणधूमा-
भावाधिकरणकत्वानुपपत्तिरिति याच्यं जलवृत्तिद्रव्यं धूमाभावाविशि-
ष्टतादृशहेतुवाधिकरणे नियमतो वर्तते तादृशस्याभिचारिहेतुकस्थल-
एव धूमाभावात्मकनिवृत्तविशिष्टाभावप्रतियोगिद्रव्यसामानाधिक-
रण्यमादायातिव्याप्तिमाशङ्क्यं जलवृत्तीत्यादिग्रन्थस्यावतारणीयत्वा-
त् । न चैवं तादृशान्यतराभावस्यैव धूमाभावस्वरूपताप्र-

तिक्षेप उचित इति विशिष्टगोत्वाभावस्याभाव इति प्र-
न्यासङ्गतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । एतादृशग्रन्थस्यापि गोत्वाभा-
वप्रतियोगिकाभावत्वेन रूपेण जलवृत्तित्वविशिष्टतादृशान्यत-
रत्वावच्छिन्नाभावपरत्वात् न चैवमपि अयोगोलकभेदाद्यभावस्या-
योगोलकत्वादिरूपभावात्मकस्य स्वनिष्ठजलवृत्तित्वविशिष्टगोत्वा-
भावाभावस्वरूपताविरहात्तस्थ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं न घटत
इत्यतिव्याप्त्यप्रसक्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकनायाः ल-
क्षणाघटकत्वं प्रमेयं दुषितम् अतो नायोगोलकान्वत्वाद्यभावस्य
लक्षणाघटकरूपसम्भय इति वाच्यम् । अयोगोलकभेदाभावादेरपि पू-
र्वक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात्
न चैव धूमाभावस्य गोत्वाभावाद्यप्रतियोगिकत्वेऽपि पूर्वक्षणावृत्तित्व-
विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिताद-
वस्थमिति वाच्यम् तादृशप्रतियोगिना स्वप्रतियोगिनिष्ठव्यापकता-
घटकयावत्सम्बन्धान्तर्गतसंयोगादिना सामानाधिकरण्यविरहात्
घटत्वाभाववान् मेयत्वादित्यादावपि घटत्वाभावादिप्रकाररुज्जन्यप्र-
माभावावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्यतासम्बन्धेन प्र-
तियोगिसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशात् । न चैवं ज-
लवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्रव्यान्यतराभावस्य धूमाद्यभावस्व-
रूपतया संयोगेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि धूमवत्त्वा-
दिप्रकारकप्रमाभावस्य यावद्व्यापकताघटकसम्बन्धान्तर्गतविशेष्य-
तासम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसम्भवात् धूमवान् बह्वे-
रित्यादावतिव्याप्त्यसम्भवात्तादृशभावस्य धूमाद्यभावस्वरूपताप्रति-
क्षेपो न युक्त इति वाच्यं तादृशभावस्य तत्स्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या
धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाभावनिष्ठस्य जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावद्र-
व्यत्वप्रकारकप्रमान्यतराभावस्य तत्स्वरूपतया द्रव्यत्वप्रकारकप्र-
माया अपि तत्प्रतियोगित्वेन तथैव समं विशेष्यतासम्बन्धेन ता-
दृशभावस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति । नन्वे-
वमपि धूमवान् बह्वेरित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारा उक्ताभावस्य जलत्वा-
द्यभावस्वरूपत्वे तुल्ययुक्त्या धूमवृत्तित्वविशिष्टतादृशभावस्य
धूमाद्यभावस्वरूपत्वेन द्रव्यसामान्यस्य तत्प्रतियोगित्वानप्यायात् एव
धूमाद्यभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावसमनियतत्वेन त-

दभिप्रत्त्वोपगमात् प्रमेयमात्रस्यैव तत्प्रतियोगित्वात् यदि च धूम-
त्वादिना प्रमेयं नास्तीतिप्रतीतौ धूममात्रस्यैव प्रतियोगित्वप्रहः न
तु प्रमेयान्तरस्य अथवा प्रतियोगिसामानाधिकरण्यशरीरे न्यु-
नवृत्तिसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता निवेशनीया एवं
च तादृशप्रतियोगिताको हेतुसमानाधिकरणाभावो ग्राह्यः याव-
त्प्रमेयनिष्ठप्रतियोगिता च तथाविधधूमत्वावच्छिन्नैव तादृशध-
र्मानवच्छिन्ना च धूमादिमात्रवृत्तिप्रतियोगितैव तदाध्यसामानाधि-
करण्यं च नायोगोलकाद्यन्तर्भावेनेति मन्यते तथापि धूमभावस्य
अतिधूमोन्मथाभावसमनियततया तदभिप्रत्त्वेन वहेरपि तदभावप्र-
तियोगितया अयोगोलकान्यस्याभावस्यायोगोलकाव्यवृत्तिव्यति-
ष्टाकाशाभावाभावसमनियततया तदभिप्रत्त्वेनाकाशाभावस्यापि त-
त्प्रतियोगितया धूमवत्त्वादिप्रकारकप्रमाभावस्य धूमवद्विशेष्यकत्व-
विशिष्टद्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाभावसमनियततया द्रव्यत्वप्रकारक-
प्रमाया अपि तत्प्रतियोगित्वेन धूममेवस्य धूमत्वसत्तुल्यत्वाय-
च्छिन्नाभावसमनियततया तदभिप्रत्त्वेन सन्मात्रस्यैव तत्प्रतियो-
गितया हेतुसमानाधिकरणतादृशभावाणां स्वविशिष्टयावदे-
त्यधिकरणान्तर्भावेन दर्शितप्रतियोगिभिः सामानाधिकरण्यमक्ष-
तमेवेत्यतिव्याप्तिः । अथ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दिका या या प्रतियोगिता तद्विरूपकाभावाणां स्वविशिष्टयाव-
देत्यधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताध्यसामानाधिकरण्यं वि-
चक्षणीयमिति नातिव्याप्तिरिति चेत्तर्हि तादृशी या या प्रतियो-
गिता तदाध्यसामानाधिकरण्यं यत्र क्वचिदावदधिकरणाभ-
र्भावेन तत्त्वप्रत्येतावनैव सामञ्जस्ये ऽभावे यावत्त्वस्य तत्तत्प्रतियो-
गितानिरूपकत्वस्य हेतुसमानाधिकरण्यविशेषणस्य हेत्वधिकर-
णे च स्वविशिष्टत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः एवं सर्वत्र हेतुस-
मानाधिकरणमुपगम्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकं साध्याभावमादाय
लक्षणसम्बन्धसम्भाव्याध्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रमाधिकत्वे-
ऽपि क्षतिविरहेण यतादृशव्याप्तिलक्षणाशङ्कायां प्रतियोग्यवृत्तिधे-
त्यनेन तादृशभावसम्बन्धनस्यासङ्ख्यापासिरित्यतो लक्षणान्तरमाह
यत्समानाधिकरणानामिति ॥

(दी०) यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छि-

नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरम्यं तत्त्वं वा तत् । ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभ एव शेषं दर्शितादिशावसेयमत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ॥

(गा०) अत्रापि यत्तत्पदयोः पूर्ववद्वत्तद्वर्मावच्छिन्नपरत्ता बोध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा वह्नित्वेन घटाद्यभावा एव तेषां च स्वविशेष्यावच्छेदव्यधिकरणान्तर्भावेन वह्नित्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणतया लक्षणसमन्वयः अत्रापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेशो उक्तक्रमेण धूमवान् वह्निरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशः तथा च धूमाद्यभावानां वह्निधूमोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयवह्न्यादिना सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशोभयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यभावात्तात्तव्याप्तिः द्रव्यत्वेन धूमो नास्तीतिप्रतीत्या च द्रव्यत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न भासते अपि तु धूमत्वादेरेव द्रव्यत्वादेस्तु तृतीयोद्दिष्टवैशिष्ट्यमात्रं धूमादौ भासत इत्युपेयते अतस्तादृशप्रतीतिविषयाभावस्य धूमाभावादिसमनियततया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमपि धूमाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविवक्षणेऽप्यतिव्याप्तेर्दुर्वारतेत्याशङ्काया नायकाशः । एतेन धूमकालाद्यावच्छिन्नधूमवद्वृत्तत्वविशिष्टस्य वह्नित्वरूपेण योऽभावस्तस्य धूमाभावसमनियततया वह्नित्वमपि धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपास्तं वह्नित्वेन तादृशधूमवद्वृत्तत्वविशिष्टं नास्तीतिप्रतीतौ तादृशधूमवद्वृत्तत्ववैशिष्ट्यस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वोपगमात् अन्यथा धूमवद्वृत्तत्वविशिष्टवह्निरिति धूमशून्ये वह्नित्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टवह्निरूपप्रतियोगिसत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् अस्तु वा तादृशवैशिष्ट्यसहितस्य वह्नित्वस्य तथात्वं तावतापि न क्षतिः प्रतियोगितावच्छेदकपदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरत्वात् । अथैवमपि घटाभिन्नत्वेन धूमघटान्यतरन्नास्तात्यत्र घटधूमान्य-

तत्त्वमात्रस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानं धूमशून्ये घटवति
तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः नापि घटमिश्रत्वसहितस्य तस्य गौरवात्
किन्तु घटमिश्रत्वमात्रस्यैव एवं च तादृशाभावस्य धूमाभावसम-
नियततया धूमाभावस्यापि घटमिश्रत्वं प्रतियोगितावच्छे-
दकम् एवं भेदत्वेनायोगोलकभेदघटात्यन्ताभावान्यतराभाव-
स्यायोगोलकभेदत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया भेदत्वमप्ययोगो-
लकभेदाभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । एवं द्रव्यत्वमिश्रत्वेन द्रव्य-
त्वधूमत्वान्यतराभावस्य धूमभेदसमनियततया द्रव्यत्वमिश्रत्वम-
पि धूमभेदप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशधर्मावच्छिन्नानां चायो-
गोलकादावपि सत्त्वादितिव्याप्तिरिद्वयस्यैवेति चेत् तर्हि प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेनेन प्रतियोगिताया न्यूनवृत्तिमिश्रं सद्यदवच्छेदकं
तदेव विवक्षणीयं न्यूनवृत्तित्वं च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वं, तद्विभक्तत्वं च व्यधिकर-
णधर्मसाधारणं घटधूमान्यतरादिनिष्ठप्रतियोगितायाश्च न्यूनवृत्त्येव
घटमिश्रत्वादिकं न च घटित्वेन प्रमेयं नास्तीत्यत्र प्रमेयसामान्य-
वृत्तित्वेन घटित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता या प्रतीयते घटिर्नास्तीत्य-
त्रापि घटिवृत्तितया सैव प्रतीयत इत्युपेयते एकधर्मावच्छिन्नावि-
भिन्नप्रतियोगिताकल्पने गौरवात् तथा च कालिकादिसम्बन्धेन
हेतुसमानाधिकरणघटित्वावच्छिन्नवद्वाद्यभावप्रतियोगिताया न्यून-
वृत्तिमिश्रावच्छेदकाप्रसिद्धाभ्यासिरिति याव्यं घटित्वेन प्रमे-
यं नास्तीतिप्रतीती प्रमेयत्वविशेषितस्य घटोरेव प्रतियोगित्वं भा-
सते नान्यस्येत्यभ्युपगम इति तादृशाभावप्रतियोगितायाः प्रमेय-
सामान्यवृत्तित्वस्यैवासिद्धेः । अथवा प्रतियोगितावच्छेदकपदं प्रति-
योगिताया अनतिरिक्तवृत्ति सद्यदवच्छेदकं तत्परम् अनतिरिक्त-
वृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कान्यत्वतस्तमानाधिकरण्योभयाभावव-
त्त्वं तथात्वं च व्यधिकरणधर्मसाधारणमपि घटधूमान्यतरा-
दिनिष्ठप्रतियोगितायाश्चातिरिक्तवृत्त्येव घटमिश्रत्वादिकं तादृ-
शप्रतियोगिताया वाचद्वयमिश्रादिसाधारण्याप्रसक्तेः घटि-
त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च प्रमेयसामान्यवृत्तित्वेऽपि त-
दनतिरिक्तवृत्त्यवच्छेदकं घटित्वादिकमेव स्वव्यापकतत्का-
न्यत्वस्यावृत्तो, प्रसिद्धत्वादेति नानुपपत्तिगन्धोऽपीति प्रति-

योगितायाः स्वन्यूनवृत्तिभिन्नं यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यं वा विवक्षितं न्यूनवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यघटि-
तमिति व्यधिकरणधर्मसंग्रहः तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणं
सद्यत्तत्प्रतियोगितानिरूपकाभाववद्वृत्तितावच्छेदकं तदन्यतत्प्रति-
योगितावच्छेदकं वा निवेद्यम् एतल्लक्षणे साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे वह्निमान् धूमा-
दित्यादौ वह्नित्वादिना घटाद्यभावसमनियतत्वेन घटत्वादिना
बहुधाद्यभावस्य हेत्याधिकरणावच्छेदेन वह्नित्वावच्छिन्नरूपप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि वह्निघटोभ-
यत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तथाविधतया तस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावेनासम्भव इत्यतो व्याप-
कतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुक्तम् अत एव व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे हेतुसमानाधिकरणस्य सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्याप्र-
सिद्ध्या ऽसम्भवः अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ केवलान्वयिसाध्यके
साध्यातिरिक्ता भवतीत्यभिप्रायकतया प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थ-
सङ्गतिः न चायमात्मा ज्ञानादित्यादौ पूर्वक्षणाविवृत्तित्वादिशि-
ष्टात्मत्वत्वादेरात्मत्वादिब्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभाव-
स्योत्तरक्षणावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणतया इदं वाच्यं ज्ञे-
यत्वात् गुणत्वादेत्यादावपि एतत्क्षणान्यक्षणवृत्तित्वादिशिष्टत्वा-
द्यत्वत्वादेर्विषयतासम्बन्धेन जन्यज्ञानत्वविश्वविषयकजन्यज्ञाननि-
ष्ठतद्व्यक्तित्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावस्य
चैतत्क्षणावच्छेदेन प्रलयान्तर्भावेन च हेतुसमानाधिकरणतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि न तादृशाभावाप्रति-
क्षिरिति वाच्यं प्रतियोगिवैयाधिकरण्याघटितव्यापकताया एव
निवेशनीयतया निष्कधर्मावच्छिन्नाभावानामपि साध्यवति स-
त्त्वेन तादृशधर्माणां व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवात् न च सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव किं न निवे-
द्यते प्रमेयसाध्यकस्थले संयोगसमवायादिरूपव्याधिकरणस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावादाय
लक्षणसमन्वयादिति वाच्यं तथा सति लघुरूपसमानियतगुरु-

धर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके तथाविधाभावाप्रसिद्धा व्याप्त्यापत्तेः । अत्र च ज्ञानवानात्ममहाकालान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं महाकालान्यत्वाविशिष्टघटादिसाध्यकस्थले कालत्वाद्देव्यभिचारित्वेऽपि तत्र हेतुसमानाधिकरणस्य महाकालान्यत्वाविशिष्टघटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्त्यभावात् तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यके तादृशसम्बन्धेन साध्यं प्रति तादृशसम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकौभूतो यः प्रमेयत्वादिरूपकेवलान्वायिधर्मस्तदवच्छिन्नस्य संयोगसमवायविधायितादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवात् अभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् तन्निवेशेऽपि व्यधिकरणसमवायित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकप्रमेयत्वादिमज्जेदमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवात् समवायितया वाच्यत्ववज्जेटोऽपि द्रष्टव्य इति मिथोकेस्तादृशभेदस्यापि सोऽन्वदसम्मतत्वादितिकेचित् तदसत् घटत्वाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ पूर्वोक्तदिशाऽतिव्याप्तेः स्वर्गातयोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकयावत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिवेशनमपि न सत् तथा सति इदं याच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ विषयतासंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि लक्षणसामञ्जस्यात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिप्रन्धावतारासङ्गतेः एतेन विषयतासम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं साध्यत्वप्रकारकप्रमात्याद्यवच्छिन्नाभावमादाय सर्वत्र लक्षणसङ्गमनमतिव्याप्तिवारणं चेति निरस्तं ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभाव इत्येतादृशप्रन्धासङ्गतेश्च ज्ञेयत्वस्य ज्ञानविषयतात्मकस्य विषयतासम्बन्धेनाव्यापकत्वात् किन्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयं व्यभिचारिणि साध्याद्यभावस्य किञ्चिद्विशिष्टस्याभाव-

निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणताविशेषेण तादृशाभावत्वरूपप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नभाव-
सामानाधिकरण्यासम्भवाद्भातिव्याप्तिः किञ्चिद्विशिष्टस्य स्वस्य
यो ऽभावः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टस्याभावश्च स्वस-
मनियतोऽपि स्वस्मादतिरिक्त एव अभावमात्रप्रतियोगिकाभावस्येव
तदभावप्रतियोगिरूपतायाः सिद्धत्वात् अतो धूमाद्यभावस्य सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन हृदादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाद्यभावाभाववि-
शिष्टत्वावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्येऽपि न क्षतिः । यावदभा-
वानामित्यत्राभावपदं भावभिन्नपरम् अतः कालिकादिसम्बन्धेन
हेतुसमानाधिकरणस्य बहुधादिव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नहृद-
त्वाद्यभावाभावस्य हृदत्वादेः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि न क्षतिः न च हृदत्वाभावाभा-
वस्य हृदत्वाभावप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावसमनियततया स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रमाविषयत्वत्वाद्यच्छिन्नभावसामानाधि-
करण्यमस्त्येवेति वाच्यं तस्य भावतया भिन्नत्वात् एवं सति क-
पिसंयोगाभाववान् भेद्यत्वादित्यादौ कपिसंयोगात्मकाभावस्य ल-
क्षणाघटकत्वेऽपि विवक्षणीयस्वविशिष्टेत्यस्य सार्थकता पूर्वदि-
शावसेया न च भावभिन्नाभावाविवक्षणेऽपि अयमात्माज्ञानादित्यादौ
वैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतकालिकसम्बन्धाद्यच्छिन्नप्रतियोगिता-
काकाशाभावाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याकाशाभावादेः स्व-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभावसामानाधिकरण्यासम्भवाच्च ल-
क्षणसमन्वयासम्भव इति वाच्यम् आकाशाभावीयतादृशाभावत्वस्य
वैशिकविशेषणतया साध्यवहृत्तेराकाशाभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात्
अस्तु वा व्यापकतावच्छेदकरूप एव भाववृत्तित्वविशेषणम् इदं वाच्यं
क्षेयत्वादित्यादौ च व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचा-
यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं न प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकमतस्तादृशाभावस्य न लक्षणाघट-
कतेति नोक्तप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरिति न च प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकताविवक्षणेऽपि इदं वाच्यं क्षेयत्वा-

दित्पादौ विपयितासम्बन्धेन वाच्यत्वत्वादिमतो हानादेर्यः स्वरूपसम्बन्धेनाभावस्तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धघटितवाच्यत्वनिष्ठव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्ववाच्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया हेतुसमानाधिकरणतया स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवाच्यत्वादिसमानाधिकरणतया च तत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि तमादायेन लक्षणसामञ्जस्यमिति तादृशप्रस्थासज्जातितादृशस्थामिति याच्यं धूमवान् पट्टेरित्यादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवस्तुधादिना समं संयोगेन समधायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यायोगोलकावृत्तिजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशजातित्वादिविशिष्टायोगोलकोपकरणादिना समं समवायेन स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टसंयोगादिवत्त्वेन अनुयागितासम्बन्धेन तादृशविषयत्वत्वादिविशिष्टतादृशविषयत्वत्वाद्यभावेन च समं स्वरूपसम्बन्धेन विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमवत्त्वप्रकारकप्रमाद्यभावस्य विपयितासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा तादृशप्रमात्वादिविशिष्ट यदयोगोलकादिविषयकं हानं तेन समं विषयतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्तेरप्येव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वैशिएषस्य विषयक्षणीयतया धृष्टिमान् धूमादित्यादौ विपयितासम्बन्धेन द्रव्यत्वत्वादिमतः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिघटितद्रव्यत्वादिनिष्ठव्यापकतायां स्वरूपसम्बन्धेनावच्छेदकीभूतो यो द्रव्यत्वत्वादिस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकविपयितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानादिना समं हेतुव्यधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकसमवायादिना सामानाधिकरण्यं न सम्भदतीति व्यापकतावच्छेदकतायामपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीत्वेन इदं वाच्यं हेतुत्वादित्पादौ दर्शिताभावानां लक्षणाघटतत्वादिति दिक् । न चात्र लक्षणं समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावोपसमयापित्वादिरूप-

प्रतियोगितावच्छेदकस्य वाच्यत्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वाद्वा-
च्यत्वादिसाध्यकस्थले न तादृशाभावानां लक्षणाघटकता तथा च
तादृशाभाव एव तुल्य इत्यत आह श्रेयत्वत्वादिनोते । वाच्यत्वादी-
नामित्यादिपदाद् घटादेरपि परिग्रहः । शेषमिति स्वविशिष्ट्यावच्छे-
त्वधिकरणान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर-
ण्यविनिवेशन हेतुसामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनं
तत्प्रयोजनं चेत्यर्थः । अत्र च निरुक्ताभावेषु स्वविशिष्टहेत्वधिक-
रणसामान्यान्तर्भावेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-
करण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोगिवृत्तित्वमेव निवेशयितुमुचितं स-
ञ्ज्ञेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तादृशाभावानां
केवलान्वयितया प्रतियोगिन्यपि वृत्तेर्लक्षणसमन्वयसम्बन्धाद्व-
हिमान् धूमादित्यादौ कालिकादिसम्बन्धेन हेतुसामानाधिकर-
णरूपान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य वैशिकविशेषणतया
हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशनेन बहुधादिभेदस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकतादात्म्यसम्बन्धघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्ष-
तिः । कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगादेरुक्तरीत्या
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण वैशिक-
विशेषणतया हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण भावमिद्वत्त्वविरहेण
च लक्षणाघटकतया प्रतियोग्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । धूमवान् बहु-
रित्यादौ धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिवृत्तित्वेऽपि अयोगोलकान्यत्वा-
दिप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्य भावप्रतियोगिकतया अयोगोलक-
त्वाद्यतिरिक्तस्य प्रतियोगिन्यवृत्तित्वान्नातिव्याप्तिरित्यवधेयम् (१) ॥

(१) नन्वयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यायोगोलकावृत्तित्वाच्छिन्नाभावसद-
नियततया तदभिपन्नेन तादृशाभावप्रतियोग्ययोगोलकावृत्तौ अवयवगोलके अवयवगोलकान्य-
त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावसत्त्वादिन्यासिरेति चेन्न । हेतुसामानाधिकरण्यसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नव्यापकतावच्छेदकायोगोलकत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्यावच्छिन्नप्रतिरोधिताकस्यायोगोलक-
त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्वरूपाभावस्याभावमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन स्वसमाविषयतादपि भावपु-
न्यतिप्रतियोगिताकत्वेनातिरिक्तायोगोलकावृत्तित्वाच्छिन्नाभावादतिरिक्तस्य यावदतर्गतस्य प्रति-
योगिवृत्तिविरहेणान्यत्वाविरहात् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वं प्रतियोगिवृत्तित्वं च तादृशाभावत्व-
रूपेण बोध्यं तेनाधिकरणस्वरूपाभावमादाय कुत्राप्यन्याप्यतेत्याप्योक्तं निरुद्धम् । एवमयोगोलकमे-

चक्रवर्तिलक्षणमाह केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्याधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्याभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्गच्छते । इतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वस्येव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात् ॥

(गा०) व्याप्यवृत्तेरिति सङ्केतो साध्यावृत्तिघटत्वादिना साध्याभाव एव लक्षणघटकः तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्यालक्षणसमन्वयः व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्यापि लक्षणघटकत्वात्प्रातिव्याप्तिः कपिसंयोगी एतद्वृत्त्वादित्यादौ अव्याप्तेर्वारणाय व्याप्यवृत्तेरिति । व्याप्यवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं न तु अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं कपिसंयोगी सत्यादित्यादौ कपिसंयोगस्यावच्छिन्नकपिसंयोगाभावादेर्द्रव्ये ऽवच्छिन्नवृत्तिकतया । तदन्यत्वाभावात् घटत्वादिना साध्याभावस्यैव लक्षणघटकतयातेव्याप्यापत्तेः निरवच्छिन्नव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं चोपपद्यते । अन्यथा कपिसंयोगी एतस्यादित्यादौ कपिसंयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये हेतुसमानाधिकरणतया गुणादौ च निरवच्छिन्नवृत्तिकतया तमादायाव्याप्तिवारणासम्भवात् हेत्वधिकरणानेकपितनिरवच्छिन्नप्राधेयतावत्त्वं हेत्वधिकरणनिष्ठनिरवच्छिन्नधिकरणताकत्वं वा इच्छापार्यवसितार्थः । केचित्तु व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्येति समुदायस्य हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वं साध्याभावस्तस्येत्यर्थः हेत्वधिकरणे व्याप्यवृत्तित्वं च हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः, सामानाधिकरण्येनानव-

इत्येव प्रत्यक्षमात्राभावीकनिवृत्तिरूपं यदि यावद्व्यप्यवृत्तित्वं विचार्य तदा प्रत्यक्षेण तावच्छेदकतानाधिकरणत्वमेव निश्चयी प्रत्यक्षपक्षेयम् इति १ पुस्तके भाषितः पाठः ।

च्छेदकं यदभावाविष्टं तद्व्यक्तित्वं तत्त्वं न च विशिष्टसत्तावान् जा-
तेरित्यादौ गुणादिनिष्ठसत्तादिरूपाभावप्रतियोगिताया विशिष्टस-
त्ताद्यभावाविष्टतद्व्यक्तित्वस्यावच्छेदकत्वात् विशिष्टसत्ताद्यभाव-
स्य व्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तिः यदभावाभावत्वावच्छिन्नानधि-
करणत्वं हेतुमतस्तत्त्वमिति विवक्षणे व्याधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावासङ्गद्वयप्रसङ्गस्तदभावाप्रसिद्धेरिति चाख्यं यत्किञ्चिद्वैत्व-
धिकरणवृत्तित्वावच्छेदकानुयोगितानिरूपकतानवच्छेदकं यदभा-
वत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वात् गुणे गुणान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावो
नास्तीत्यप्रत्ययेन विशिष्टसत्ताभावत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितानुयोगि-
ताविशिष्टायाः सत्ताया गुणादिवृत्तितानभ्युपगमेन विशिष्टस-
त्ताद्यभावस्य व्याप्यवृत्तितानिर्वाहादित्याहुः । ननु संयोगिभिन्नं
प्रमेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः संयोगिभेदाभावस्य तद्भेदप्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूतसंयोगात्मकस्याव्याप्यवृत्तित्वेन लक्षणघटकत्वाभावा-
द्व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसङ्गमनादिति चेन्न सं-
योगिभेदस्य व्याप्यवृत्तित्वे तस्य द्रव्यत्वसंयोगप्रकारकप्रमा-
विशेष्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदसमनियततया तदभिन्नत्वेन तद्भेदप्रतियो-
गितावच्छेदकद्रव्यत्वादिकमपि संयोगिभेदाभावः तस्य हेत्वधिक-
रणे व्याप्यवृत्तितया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च साध्यताव-
च्छेदके सत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् एवं द्रव्याम्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तेः सत्तारूपाभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिरित्यपि नाशङ्क-
नीयं सत्तादिसत्त्वेऽपि द्रव्यादौ द्रव्याम्यत्वविशिष्टसत्ताभावो नास्ती-
त्यादिप्रत्ययानुदयात् विशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्यैव वि-
विशिष्टाभावाभावत्वोपपत्त्यात् तावतापि ताभावाभावस्य प्रतियो-
गिरूपताक्षतिः विशिष्टाभावस्य विशिष्टाधिकरणत्वाभावसमनि-
यतत्वेन तदभिन्नतया विशिष्टसत्ताधिकरणताया अपि विशिष्टाभा-
वप्रतियोगित्वात् । परे तु संयोगत्वेन संयोगनिरूपिताधिकरणतायाः
किञ्चिद्व्यवच्छिन्नत्वेऽपि संयोगिभेदाभावत्वेन तन्निरूपिताधिकरणता
निरवच्छिन्नैव द्रव्ये संयोगिभेदस्याप्रत्ययात् अवच्छेदकमनन्त-
र्भाव्य तदभावत्वावच्छिन्नवत्ताप्रतीतेः एवं द्रव्यादौ सत्तात्वा-
वच्छिन्नसत्ताद्यधिकरणतासत्त्वेऽपि द्रव्याम्यत्वविशिष्टसत्ता-

त्वादिनैव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकामावाभावत्वेनापि न
 वृत्तिः तत्र विशिष्टाभावो नास्तीत्यप्रत्ययात्तथा च साध्य-
 निष्ठयादशप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नरूपितानवच्छिन्नाधिक-
 रणता हेत्वाधिकरणवृत्तिस्तादशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव
 साध्यतावच्छेदके निवेद्यमिति न काश्चिदपि इत्याहुः । अथात्र
 हेत्यधिकरणवृत्तिर्त्वं यदि येन केनचित्सम्बन्धेन तदा कालि-
 कसम्बन्धेन धूमाधिकरणवृत्तिवद्विधाद्यवच्छिन्नवस्तुभावाधिक-
 मादायात्पातिः यदि च कालिकसम्बन्धेन काले बहुवृत्तभावा-
 देवृत्तिर्गुणमधिकरणदेशावच्छिन्नमेवेति नास्तौ हेत्वधिकरणे नि-
 रवच्छिन्नवृत्तिरु इति मन्यते तदापि सत्तावाद् जातेरन्यादी विषयि-
 तासम्बन्धेन हेतुमति ज्ञानादौ वर्तमानसाध्याभावमादायात्पाति-
 दुर्बारेष वैशिकावेशेपणतासम्बन्धेन हेत्वाधिकरणवृत्तित्थनिवेशे
 च घटत्याभाससाध्यके व्यभिचारिण्यातिव्याप्तिः तत्र समाप्ताधि-
 करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भावरूपसाध्याभावस्य तेन स-
 म्बन्धेनावच्छिन्नधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात् एवं
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके आकाशाभावाभावे साध्ये
 आत्मत्वादिहेतावच्छिन्नाः वैशिकविशेषणतया हेतुसमानाधिकरण-
 स्याकाशाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदके
 सत्त्वात् कालिकसम्बन्धनाकाशाभावरूपप्रतियोगिताया एव
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावो नास्तीति-
 प्रत्ययनियामकत्वादाकाशाभावस्यैव तादशसाध्याभावरूपत्वे सा-
 धकविरुद्धादिति चेन्न स्वाध्यादशप्रतियोगिताध्यवत्ताज्ञानं प्रति
 यादशसम्बन्धेन स्वप्रकारकक्षानं विरोधि तादशसम्बन्धेन हेत्व-
 धिकरणवृत्तियोग्याभावस्तदीयतादशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव नि-
 देशनीयत्वात् आकाशाभावस्य वैशिकविशेषणतासम्बन्धो न
 दर्शिताकाशाभावाभाववत्ताज्ञानविरोधिज्ञानविषयः अपि तु
 कालिकसम्बन्ध एव न च तेन सम्बन्धेन स आत्मनि
 वर्तते अत आकाशाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगिताया न यादश-
 प्रतियोगितेत्यनेनोपादानसम्भवः अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नसाध्याभावीयप्रतियोगिताया एव तादशभावज्ञानस्य वैशि-
 कविशेषणतासंयोजकस्य व्यधिकरणधर्मप्रकारेण साध्यवत्साध्या-

हिनं भ्रमं प्रति विरोधित्वात् सामान्यतः प्रतियोगिप्रकारक-
ज्ञाननिवेशे आकाशप्रकारकज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतासम्ब-
न्धेन आकाशाभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतयोक्तदोषतादव-
स्थ्यमिति यादृशप्रतियोगिताश्रयेत्युक्तं प्रतियोगिताश्रयवत्ताज्ञानं
च तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारकं ग्राह्यं तेनाकाशत्वेन
तादृशसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतयाकाशाभावप्रकार-
कज्ञानस्य विरोधित्वेऽपि न क्षतिः एवं च प्रतियोगिताश्रया-
वगाहित्वनिवेशे प्रयोजनाभावात् यादृशप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं प्रतिबन्धकमित्येष वक्तव्यं साध्यव-
त्ताज्ञानविरोधित्वं वा एतल्लक्षणे निवेद्यं न चाकाशत्वादिना
साध्यवत्ताज्ञानविरोधितामादाय दर्शितदोषतादवस्थ्यं साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधित्वपर्यन्तनिवेशे व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य व्यधिकर-
णधर्मादिप्रकारकसाध्यवत्ताज्ञानं प्रत्येव विरोधित्वेन सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानाविरोधितया तादृशसा-
ध्याभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं घटत्वविशिष्टबहुमदित्यादिज्ञा-
नस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वस्याधिकं त्वित्या-
दिन्यायेनाक्षतत्वात् न च तन्मात्रावच्छिन्नप्रकारताकत्वमवश्यं निवे-
द्यमन्यथा आकाशत्वनिरुक्तसाध्यतावच्छेदकोभयरूपेण साध्य-
वत्ताज्ञानं प्रति दैशिकविशेषणतया आकाशाभाववत्ताज्ञानस्य
विरोधितया तदोपतादवस्थामिति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभावसङ्ग्रह इति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकमात्रावच्छि-
न्नप्रकारतानिवेशेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासङ्ग्रहात्तदवच्छि-
न्नप्रकारतामात्रनिवेशे उक्तस्थले आकाशाभावीयदैशिकविशेषणता-
या वारणासम्भवात् द्वितीयलक्षणे यादृशप्रतियोगितावच्छेदकयादृ-
शप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्न-
प्रकारताशालिज्ञानं प्रति येन सम्बन्धेन स्वप्रकारकं ज्ञानं विरोधीति
विवक्षणवदेतल्लक्षणेऽपि साध्यतावच्छेदकप्रकृतप्रतियोगितावच्छेद-
कातिरिक्तानवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधितानिवेशेन प्रतीकारस-
म्भवात् आकाशत्वादेस्तादृशाकाशाभावाभावव्यादिरूपसाध्यता-
वच्छेदकातिरिक्ततया तदवच्छिन्नप्रकारताकज्ञानविरोधितामादाय

दोषाभावात् । हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेर्वहित्वा-
 दिना घटाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वहित्वादेरूप-
 साध्यतावच्छेदकमतः साध्याभावस्येति । यद्यपि वहित्वेन
 घटाभावादेर्घटत्वेन वह्न्यभावाद्यभिन्नतया तादृशाभावोऽपि सा-
 ध्याभाव एव तथापि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभे-
 दमतेनेदं लक्षणं समनियताभावेक्यमताभिप्रायेण चाग्रिमं लक्षणं
 अथवा हेतुसमानाधिकरणाभावायसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेद-
 कत्वनिवेदनात् दोषः वहित्वादिना घटाद्यभावस्य घटत्वादिना वह्न्या-
 द्यभावाभिन्नत्वेऽपि तदीयघटादिनिष्ठप्रतियोगिताया एव व्यधिकर-
 णवहित्वाद्यवच्छिन्नत्वेन वह्न्यादेर्निष्ठप्रतियोगिताया वहित्वादेर-
 नवच्छेदकत्वात् प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन
 निवेदनीया तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव-
 मादाय नासम्भयः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि स-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वं व्यवस्थापितमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन गुणवान्
 द्रव्यत्वादित्यादी हेतुसमानाधिकरणस्य विपर्ययतया गुणत्वादि-
 मतः समयायेनाभावस्य हानादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि सा-
 ध्यतावच्छेदकस्य न क्षतिः सर्वत्र हित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकसाध्याभावमादायैव एतल्लक्षणसमन्वयसम्भवाद्यधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावखण्डनं मूलकृतोऽकिञ्चित्करमतो लक्षणान्तरमाह हेतु-
 समानाधिकरणस्येति । अत्र च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्या-
 प्रामाणिकत्वे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 मादापाव्याप्तेर्वारणायोपात्तस्य सामानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्या-
 तादृशाभावखण्डनं सङ्गच्छते । अत्रापि हेतु-
 समानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेरित्यस्य पूर्वोक्त एव पर्यवसितार्थः
 व्यावृत्त्यादिकमपि पूर्वोक्तमेव कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकाकाशाभावाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय पूर्वो-
 क्तीत्यनुसरणे गौरवाद्याप्यवृत्तित्वं परित्यज्य प्रतियोगिव्यधिक-
 रणत्वेनाभावं विशेषयति प्रतियोगिव्यधिकरणस्य चेति । पूर्वलक्षणे
 साध्याभावस्य विशिष्योपादानाच्चस्य च हेत्वधिकरणे साध्यरूपप्र-

तियोगिना सामानाधिकरण्यमावश्यकमेव एकव्यक्तिवृत्तिसाध्यके
 अतस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धा व्याप्तिरिति त-
 न्नोक्तं प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं सं-
 योगि सत्त्वादित्यादौ संयोगाद्यभावस्यातथात्वादभावान्तरमादाया-
 तिव्याप्तेः किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् । एवं च प्र-
 तियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्तेरितिदलद्वयपर्यवसितार्थः प्र-
 तियोग्यनधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
 योग्यधिकरणाभिप्लवमनः समवायेन ज्ञानादिसाध्यकद्रव्यत्वा-
 दिहेतौ नातिव्याप्तिः इत्यं च प्रतियोगिता न सम्बन्धवि-
 शेपावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया विशेषणताविशेषणाभावसाध्य-
 के सर्वस्यैवाभावस्य तेन सम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रति-
 योगिसामानाधिकरणतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरतो या-
 दृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितायाः सा-
 मानाधिकरण्येनानवच्छेदक यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना-
 धिकरण्यमिति सिद्धान्तलक्षणे वक्ष्यमाणरीत्या निष्कर्षणीयम् । अथ
 विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय यादृशप्रतियोगि-
 तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यस्यैव वाच्यतया च-
 ह्निमान् धूमादित्यादौ बहिर्वादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगिताया
 लक्षणघटकत्वासम्भवादवच्छेदकबहिर्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य हे-
 तुमतयसत्त्वात् तथा च सामानाधिकरण्येनेत्यनर्थकम् । अत्र केचित्
 यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयादृशप्रतियोगिताश्रयोभयानधिक-
 रणत्वं हेतुमत इत्येव तत्सार्थक्याय विवक्षणीयं दर्शिताभावीयप्रति-
 योगितावच्छेदकबहिर्वादिविशिष्टस्य हेतुमति सत्त्वेऽपि तादृशप्र-
 तियोगिताश्रयघटादेरसत्त्वादुभयानधिकरणत्वं हेतुमतोऽक्षतमेवेति
 तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादाय बोधवारणाय सामानाधि-
 करण्येनेत्यस्य सार्थकता न च बहिर्वत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियो-
 गिता बहिर्भिन्नयावृत्तिरेकैव स्वीक्रियते न तु घटादिरूपप्रतियोगि-
 भेदेन भिन्ना अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य चैक्यात् तथा
 च घटादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसाधनादेरेव साधनवति सत्त्वात्
 तादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणात्वं न तत्रेति न सामानाधि-
 क्येनेत्यस्य सार्थकतासम्भवः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताभेदे तु म-

हानसीयवद्व्यादिनिष्ठायाः वद्व्यादिसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः
 पर्यतायवद्व्याद्यवृत्तितया तादृशप्रतियोगिताश्रयानाधिकरणत्वस्य हे-
 तुमति पर्यतादौ सत्त्वात् वद्वित्वादेस्तद्वच्छेदकत्वमादायान्यासिदि-
 ति पाच्यं यतः प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताया न भेदः, यणि त्वव-
 च्छेदकभेदेनैव एवमपि वद्विभिन्नयान् घटादिस्थां दौ वद्विभिन्नत्वेन
 घटव्यभावीयप्रतियोगिताया वद्विभिन्ने ऽसम्भाविततया तदाश्रयान-
 धिकरणत्वस्य वद्विशून्ये हेतुमत्यक्षततया तादृशप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वमादायान्यासित्वेनैवैवैरकतया सामानाधिकरण्येनेत्यस्य
 सार्धकता महाकालो घटयान् कालपरिमाणादित्यादौ तु महा-
 कालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगिता तादृशी महाकालस्य
 महाकालान्यत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताशून्यत्वात् अ-
 यथा वक्ष्यमाणरीत्या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृश-
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वयादृशप्रतियोगिताश्रयप्र-
 तियोगिकत्ववैतव्यधिकरणीभूतयत्किञ्चित्त्वानुयोगिकत्वेतद्विशेष-
 च्छिन्नाभावास्तदनवच्छेदकत्वमेव वाच्यम् । एवं च तत्रावृत्तिगता-
 द्यभावाप्रतियोगितैव तादृशी एवं च बहिःपादिना घटाद्यभावा-
 प्रतियोगितावच्छेदकवद्वित्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदाश्रयवद्विभि-
 न्नप्रतियोगिकत्वयोरेकस्मिन् सम्बन्धे असत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताया
 अपि तथान्यासद्वारकतयापि सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सफलत्व-
 मवधेयमित्याहुः । परे तु अत्यन्ताभावास्त्येवान्योन्याभावास्यापि प्रति-
 योग्यवृत्तिभ्रमावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमात् पर्यतादौ बहि-
 त्वविशिष्टाद्यवच्छिन्नजलादिमद्वभेदोऽपि प्रामाणिकः एवञ्च स्वाव-
 च्छेदकविशिष्टाद्यवच्छिन्नस्वाश्रयवधिषुप्रतियोगिताकभेदकत्वेत्यधिकर-
 णकं यत् प्रतियोगित्वं तदनवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य
 निवेदनीयम् । एवञ्च बहिःपादिना जलाद्यभावीयप्रति-
 योगितापि तादृशं स्य कथितभेदस्य तद्वच्छेदकवद्वित्वादि-
 विशिष्टावच्छिन्नतदाश्रयजलादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वादतस्तद्व-
 च्छेदकत्वमादाय दोषवारणाय सामानाधिकरण्येनेति । संयो-
 गी द्रव्यत्वात् बहिमान् धूमादित्यादौ संयोगत्ववद्वित्वाद्यव-
 च्छिन्नसंयोगवद्व्याद्यभावाप्रतियोगितायाः गुणत्ववद्वित्वाद्यवच्छिन्न-
 संयोगिपर्वतभेदं संयोगवद्व्याद्यवच्छिन्नगुणवद्वित्वादिभेदं चादाय तः

यात्त्ववारणायवच्छिन्नान्तनिष्ठान्तरूपोपादानम् । अथवा यादृशप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताध्यवृत्तिप्रतियोगिताव-
च्छेदकताकभेदवत्त्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदकत्वं विवक्षणीयं
वाहित्वादेना घटाद्यभावप्रतियोगिताप्येतादृशी तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकवाहित्वाद्यवच्छिन्नतादृशप्रतियोगितासमानाधिकरण-
प्रतियोगितावच्छेदकताकस्य बहिर्वत्त्वेन घटवाञ्चेति प्रती-
तिविषयभेदस्य हेतुमति सत्त्वात् व्यधिकरणधर्मस्यात्यन्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वबदन्योन्याभावप्रतियोगितायामप्यवच्छे-
दकत्वात् अत एव समवायितया वाच्यत्वबद्भेदोऽपि द्रष्टव्य इति
मिश्रैरभिहितम् इत्थं च तादृशप्रतियोगितावारणाय सामानाधि-
करणेनेति । हेतुमतो बहिर्वत्त्वेन घटवद्भेदवत्त्वं घटत्वेन बहिर्मद्भे-
दवत्त्वं वादाय बहिर्निष्ठप्रतियोगितायास्तादृशत्ववारणाय प्रकृत-
प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वतदवच्छेदकावच्छिन्नत्वयोर्भेदप्रतियो-
गितावच्छेदकतायां निवेशनं । महाकालो घटवान् कालपरिम-
णादित्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावीयप्रतियोगितामा-
दायैव लक्षणसमन्वयः न तु गगनत्वपटत्वादिना घटाद्यभावीय-
प्रतियोगितां तस्याः गगनाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नकालभेदं गग-
नत्वपटत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यवच्छिन्नभेदं वादाय पूर्वप्रतीकाललाभ-
सम्भवेऽपि सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदकस्याप्रसिद्धेः । अथवा
तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टयद्धर्मा-
वच्छेद्यत्वाभावास्तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्येव वि-
वक्षणीयम् । एव च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितामादायापि
लक्षणसमन्वयस्तत्र सम्भवतीत्यवधेयम् । बहिर्वत्त्वेन बहिर्धूमोभय
नास्तीत्येतादृशप्रतीतिविषयाभावस्य बहिर्मान् बहिर्वत्त्वेन बहिर्धूमो-
भयवाञ्चेतिप्रतीतिसिद्धभेदमादाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेऽपि त-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न बहिर्वत्त्वमात्रे पर्याप्तं तथा सति
बहिर्वत्त्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टबहिरूपप्रतियोगिमति ता-
दृशाभावप्रत्ययप्रसङ्गात् किन्तु बहिर्वत्त्वतदुभयत्वयोरेव तत्पर्या-
प्तिरतस्तादृशप्रतियोगितायां सामानाधिकरणतयावच्छेदकत्वेऽपि व-
हित्वस्य न क्षतिः । यदि च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
बहिर्त्वादिरुमेव न तु प्रतियोगिविशेषणतापन्नमुभयत्वं प्रतियो-

तीति वाच्यम् अन्यूनवृत्तित्वस्य नानापदार्थघटितस्य संसर्गघटन-
या भाने मानान्तरविरहेण स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वमानोपगमस्यै-
योचितत्वात् इत्युच्यते तदा व्याप्यवृत्तितानिवेशपक्षे बहि-
त्पादेव्याप्यवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नवद्वाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तामादायासम्भवप्रसक्तिरित्यालोच्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यनि-
वेशनमनुमत्तार । तदर्थञ्च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टानधिकर-
णवृत्तित्वमेव तथा सत्यपि हेतुमत्ता घटत्वादिविशिष्टान-
धिकरणतया चक्षित्वादिना घटाद्यभावमादाय दोषप्रसक्तता सामा-
नाधिकरण्येनैतस्य सार्थक्यसम्भवात् न च प्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगितावच्छेदकताकमेवस्य तथा च संयोगन्यायवच्छिन्नघटा-
दिमङ्गदमादाय संयोगात्पन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यार्थात्
मेवप्रतियोगितावच्छेदकतायां प्रकृतप्रतियोगितासामानाधिकरण्य-
निवेशनेन सामञ्जस्यात् । न च (१) परे त्वित्यादिनाभिहितद्वितीय-
फलप 'एवं' पर्यवसानमिति घटत्वादिना बहुधाद्यभावस्यापि
प्रतियोगिवैयधिकरण्यपक्षया चक्षित्वादेस्तप्रतियोगितायां सामाना-
धिकरण्येनावच्छेदकतयाव्याप्तिरेति वाच्यं व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकमेवानभ्युपगमेनैकोक्तपत्यसम्भवात्
घटत्वेन घटवाञ्छेत्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्नपटात्पन्ताभावस्यैव वि-
पयव्योपगमात् प्रतियोगितावच्छेदकं सामानाधिकरण्येन
यथावच्छेदकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताक एव वा
भेदो निवेद्य (२) । अथैवमपि घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्य
घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिमङ्गदमादाय घटत्वाद्यवच्छिन्नघटादि-
व्यधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाव्याप्तिर्दुर्वारयेति

(१) न च घटत्वादिना बहुधाद्यभावस्यापि घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्य प्रतियोगि-
यधिकरण्य इति तत्पक्षे तदर्थवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभा-
वस्यैव निष्ठप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्र-
तियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्र-
तियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्र-
तियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्र-
तियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतायां घटत्वाद्यवच्छिन्नवहुधाद्यभावस्यैव निष्ठप्र-

(२) प्रतिनियोगितवच्छेदकतामात्राधिकरण्येन यावच्छेदकता तादृशवच्छेदकताकमतिशयी-
ताकमेव एव च निवेश इति २ पुस्तके पाठान्तरम् ।

चेन्न सामानाधिकरण्येन प्रतियोगितायामवच्छेदकं यद्य-
 त्त्वच्छिन्नतत्समानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्यैव नि-
 वेशनीयत्वात् * । अथ बह्वित्वादिना घटाभावस्य यदि घटत्वा-
 दिकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदा घटादिमति तादृशाभावासत्त्व-
 प्रसङ्ग इति बह्वित्वघटत्वाद्योरेवावच्छेदकतापर्याप्तिरुपगन्तव्या
 तथा चानवच्छेदकपदस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणपरतया
 व्याख्ययैवं तादृशाभावप्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेः सा-
 मानाधिकरण्येनेत्यस्य वैयर्थ्यमशक्यधारणमेवेति चेन्न प्रति-
 योगिविशेषणतापन्नतदनापन्नयोरवच्छेदकतावैलक्षण्येन प्रत्ये-
 कमेवावच्छेदकतापर्याप्तेः पर्याप्तिविषयमात्रेण प्रतीकारास-
 म्भवात् सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सार्थक्यं तदपि प्र-
 तियोगिविशेषणतापन्नस्य यादृशं विलक्षणमवच्छेदकत्वं तत्प-
 र्याप्त्यनधिकरणत्वलाभायैव यथा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाभावस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टविरोधित्थोपगमे-
 नोक्ताभावस्य घटादिमति वृत्तौ बाधकाभावात् । अस्तु वा विलक्ष-
 णावच्छेदकतात्वेन प्रत्येकं पर्याप्तयोरप्यवच्छेदकतयोस्तत्तत्प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वत्वेनानुगतयोः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्म-
 द्वये पर्याप्त्यन्तरं तादृशानुगतरूपावच्छिन्नपर्याप्त्यधिकरणधर्मा-
 वच्छिन्नस्यैव बाधाविरोधितेति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
 प्रतियोगिमति सत्त्वोपपत्तिः । एवं च इद्वत्त्ववह्नित्वोभयावच्छि-
 न्नबहुयभावमादाय पर्याप्तिनिवेशव्यावृत्तिप्रदर्शनं समानाधिकर-
 णधर्मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित-
 नवच्छेदकत्वपक्षीयव्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणाभिप्रायेणेति वदन्ति ।
 अव्यभिचारिसम्बन्धरूपता अवयवशक्त्या अव्यभिचारिसम्ब-
 न्धपदप्रतिपाद्यता तथा च पूर्ववन्न तत्पदस्य पारिभाषिक-
 तेतिभावः । ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्ति-
 त्वरूपस्य व्यभिचारपदार्थस्य तच्छरीरे ऽनिवेशात्कथमेवमि-
 त्यत आह हेताविति । यथा हेत्वन्वयिसाध्यतावच्छेदकाव-
 च्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वं व्यभिचारः तथा साध्यतावच्छेद-
 कान्वयिनो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायाः सामानाधि-
 करण्येनावच्छेदकत्वस्यापि तथात्वादित्यर्थः । बहिर्धूमस्य व्य .

'मिचारीत्यत्राभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारपदार्थः । तदेकदेशे चा-
 भावे पष्ठ्यर्थप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः, प्रति-
 योगितायां चाधेयतासम्बन्धेन धूमस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन धू-
 मविशेषणतापन्नधूमत्वस्यान्वय इति धूमत्वावच्छिन्नधूमाभावव-
 द्द्वृत्तित्वलाभः साध्यतावच्छेदकावाच्छिन्नसाध्यान्तर्भावेन न
 व्यभिचारपदार्थता शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गात् । साध्यवाचकपदवैप-
 र्यायात्ताच्च । एवं समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां 'सामाना-
 धिकरण्येनावच्छेदकत्वं व्यभिचारपदार्थः । सामानाधिकरण्ये च
 व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यापि वहेर्निरूपकत्वसम्ब-
 न्धेनान्वयः बहुधाद्यन्तर्भावेनैव वा शक्तिः धूमपदं लक्षणया
 धूमत्वपरम् । आधेयत्वं पष्ठ्यर्थः अन्वयश्चावच्छेदकत्वे निरूपक-
 त्वमिन् प्रत्ययार्थः । तथा च धूमत्वनिष्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्र-
 तियोगितावच्छेदकतानिरूपकं वह्निरित्यन्वयवोधः । यद्यपि
 लाघवरूपविनिगमकसत्त्वाद्भाववद्वृत्तित्वं एव व्यभिचारपदार्थ-
 किकल्पनमुचितं तथापि हेयत्वं वाच्यत्वस्याव्यभिचार्येति प्रा-
 माणिकव्यवहारानुरोधोपादुपदर्शितमुक्तरूपस्यापि व्यभिचारपदा-
 र्थत्वमावश्यकं तत्र वाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या तदभाववद्वृत्तित्वा-
 भावबोधासम्भवात् उक्तरूपस्य व्यभिचारपदार्थत्वे व्यभिचार-
 स्याभाषो ऽव्यभिचारमित्यव्ययीभावाध्वयपात् । हेयत्वसमानाधि-
 करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमव्यभिचारपदार्थः । इन् प्रत्य-
 यार्थो निरूपकत्वं वाच्यत्वपदं वाच्यत्वत्वपरं पष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वं
 तथा च वाच्यत्वत्वनिष्ठत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानव-
 च्छेदकतानिरूपकं हेयत्वमित्यन्वयवोधः । अर्थमप्यव्यभिचारि-
 सम्बन्धपदेनोक्तव्याप्तिः कथं लाभः न चाव्यभिचारिपदं ताद-
 शप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्प्रत्ययपरं सम्बन्धश्च तदाश्रयस्ता-
 मानाधिकरण्यमिति तल्लाभ इति वाच्यं वह्नित्वं धूमाव्यभि-
 चारीतिप्रयोगाभावात् उक्तधर्मबोधकाव्यभिचारपदसमभिव्याहृते-
 न्प्रत्ययस्याश्रयतावोधकत्वात् अव्यभिचारपदार्थान्वयितावच्छे-
 दकं यदपि तदवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छे-
 दकत्वबोधकताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् साध्यतावच्छेदकस्याव्य-
 'भिचारिपदार्थत्वे हेतुसमानाधिकरणत्वाद्ब्रह्मातवीधेस्याशक्यत्वा-

‘हेति चेन्न अव्यभिचारिसम्बन्ध इत्यस्य अव्यभिचारिहेतुनिष्ठं सा-
ध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । एवं च साध्यतावच्छेदकनिष्ठस्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतानिरूपकहेतुनिष्ठसाध्यसामा-
नाधिकरण्यमिति पर्यवसितम् उक्तलक्षणस्याप्यत्रेवार्थं तात्पर्यं न
तु यथाश्रुतविशेषणविशेष्यभावे तदापन्नस्याव्यभिचारिसम्बन्ध-
पदेन बोधयितुमशक्यतया पारिभाषिकताया दुर्वारत्वात् । न च
यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य व्याप्तिश्च तदन्यरूपेण तस्याव्यभिचा-
रिसम्बन्धपदार्थत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् एव सति साध्या-
भाववद्वृत्तित्वमात्रस्य व्यभिचारपदार्थत्वेऽपि व्यतिरेकिसाध्यको-
क्तव्याप्तरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतोपपत्तेरुक्तधर्मस्य व्यभिचारपदार्थ-
त्वव्यवस्थापनानुपपत्तकत्वात् । उक्तलक्षणेऽपि साध्यसामानाधिकर-
ण्यमन्तर्भाव्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपताया व्यवस्थापयितुं शक्य-
त्वात् । साध्यसामानाधिकरण्यानन्तर्भावेऽपि प्रतियोगिसामानाधि-
करणस्वसमानाधिकरणनिरुक्त्यावदभावकत्वरूपपर्यवसितपूर्वलक्ष-
णार्थस्याव्यभिचारिसम्बन्धरूपतासम्भवात् ॥

(दी०) अवच्छेदकत्वञ्चेद् तत्पयोप्यधिकरणत्वं तेन वि-
शिष्टवद्बोधभावस्य हृदत्ववद्विबोध्यावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेऽपि वद्वित्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति गुणादौ सं-
योगाद्यभावोऽपि व्याप्यवृत्तिः वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छे-
दकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यं भवति
च गुणत्वगुणावृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव
संयोगत्वमित्याहुः ॥

(गा०) अवच्छेदकत्वमिति अनवच्छेदकमित्यत्र यदवच्छेदक-
पदं तत्तात्पर्यविषयावच्छेदकत्वमित्यर्थः । तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं
पर्याप्तिसम्बन्धेनावच्छेदकतावस्व तथा च पर्याप्तिसम्बन्धेनाव-
च्छेदकत्वावच्छिन्नस्य भेदोऽनवच्छेदकपदेन विवक्षित इति
भावः । विशिष्टवद्बोधभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वद्वि-
त्वस्येत्यनर्थः । महानसीयत्वादिविशिष्टवद्बोधभावस्य प्रतियो-

गितायां महानसीयत्वसहितवह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि आश्र-
यतासम्बन्धेनावच्छेदकतावदन्यत्वस्य वह्नित्वे दुर्लभत्वादिति भावः । प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मान्तरसहितवह्नित्वावच्छिन्ना-
भावमादाय दोषं प्रदर्श्य प्रतियोगिविशेषणतापन्नधर्मस्यैव प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति नियमानभ्युपगन्तुर्व्याधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावयादिनः प्रतियोग्यवृत्तिधर्मसहितप्रतियोगिवृत्तिधर्म-
पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताको ऽभावो ऽस्तीति व्युत्पादनाय
तादृशभावमादायापि कूपणं दर्शयति ह्रस्वेति । उभयावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकोभयघटकप्रत्येकस्यावच्छेदकताया अव्याहत-
त्वादिति भावः । न क्षतिरिति अवच्छेद्याश्रयविशेषणभावापन्नेषु तद-
नापन्नेषु पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्बन्धेन तदवच्छिन्नभेदस्य
तत्पर्याप्त्यनवच्छेदकप्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन सत्त्वाद्बह्नित्वावे-
स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वाद्यवच्छिन्ने घटपटोभ-
यत्वाद्यवच्छिन्नभेदवन्निष्प्रत्यूहत्वादिति भावः । न च बाह्निनिष्ठहृदत्व-
वह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन यदवच्छेद-
कत्वं तद्बह्नित्वमात्रे पर्याप्तं ह्रदत्वस्य व्यधिकरणतयैवावच्छेदकत्वा-
दिति कथं वह्नित्वस्य तादृशवच्छेदकत्वावच्छिन्नान्यत्वनिर्वाह-
इति वाच्यं यतः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकमित्यस्य तत्तत्प्र-
तियोगितासमानाधिकरणवृत्तियुक्ततत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं त-
दवच्छिन्नभेदकूटवत्त्वमर्थः इत्थं च ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रति-
योगितायाः सामानाधिकरणवृत्त्यप्येकमेवावच्छेदकत्वम् उभयपर्याप्तं
तदवच्छिन्नभेदो वह्नित्वे ऽव्याहत एवेति । ननु संयोगादिसाध्यकस-
त्त्वावव्याप्तिवारणाय तदभावव्यावर्तकव्याप्यवृत्तित्वादिविशेष-
णोपादाने तत्साध्यकसत्त्वादिरूपव्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिप्रसङ्गः
अभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वादित्याशङ्क्य व्यभिचारिहेतुकस्थ-
ले संयोगाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वप्रदर्शनेन परिहरति सत्त्ववती-
ति । व्याप्यवृत्तिरित्युपलक्षणं प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यपि बोध्यम् ।
अयं भावः । व्याप्यवृत्तित्वमत्र नावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं न वा-
स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्याधिकरणावृत्तित्वं किं त्वनवच्छिन्नवृ-
त्तिकत्वं स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्वाकिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं वा

व्याप्यवृत्तित्वं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यं संयोगाद्यभावसाधारणं हेत्वाधिकरणे तथात्वस्य, विवक्षितत्वात्सद्धेतुस्थले न तादृशाभावस्य लक्षणघटकता तत्र गुणादेहेत्वेनधिकरणत्वात् सत्त्वादिहेतुकस्थले तस्य हेत्वधिकरणतया तत्र व्याप्यवृत्तिः प्रतियोगिव्याधिकरणश्च साध्याभावो लक्षणघटक एवेति वक्ष्यमाणमिति सिद्धान्तलक्षण इत्यादिः । तदवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् इहापि एतल्लक्षणेऽपि बोध्यं विवक्षणीयम् । अन्यथा लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरिति भावः तथा च संयोगादिरूपसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तिरत्वादिरूपविशेषणेन व्यावर्तनेऽपि न क्षतिः व्याप्यवृत्त्यभावात्तरप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादौ सत्त्वेन तदवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्यप्रसङ्गेरिति यथाश्रुताशयो ऽवगम्यते स च न सङ्गच्छते सत्त्वाद्यान् जातेरित्यादौ सत्तात्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितायाः सत्त्वात्तत्साधारणतयाव्याप्तेर्वारणाय स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणीयतया तद्वदकाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे प्रयोजनविरहेण संयोगादिसाध्यकसद्धेतौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगत्वादेर्निरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाधारण्यविरहेणाव्याप्यनवकाशेन हेतुसमानाधिकरणाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनवैयर्थ्यात् न च स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धिः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसकलधर्मावच्छिन्नानामेव संयोगेनाभावानां केवलान्वयित्वादिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वावशेषणस्यावश्यकतेति वाच्यं संयोगाद्यभावव्यावर्तकस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य ; निवेशने संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावो

गितायां महानसीयत्सहितवह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेषु भाष्य-
यतासम्बन्धेनावच्छेदकतावदन्यत्वस्य वह्नित्वे दुर्लभत्वादि-
ति भावः । प्रतियोगिविशेषणतापञ्चमन्तरसहितवह्नित्वावच्छिन्ना-
भावाभावाय दोषं प्रददयं प्रतियोगिविशेषणतापञ्चमन्तरस्यैव प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वं प्रतीयत इति नियमानभ्युपगन्तव्योधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावायावेति । प्रतियोग्यवृत्तिधर्मसहितप्रतियोगिवृत्तिधर्म-
पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताको भावो ऽस्तीति व्युत्पादनाय
तादृशाभावमदायापि दूषणं दर्शयति ह्रदत्वेति। उभयावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकोभयघटकप्रत्येकस्यावच्छेदकताया अव्याहत-
त्वादिति भावः । न क्षतिरिति अवच्छेदाध्यविशेषणभावापक्षेपु तद-
नापक्षेपु पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं पर्याप्तिसम्बन्धेन तदवच्छिन्नभेदस्य
तत्पर्याप्त्यनवच्छेदकप्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन सत्त्वावच्छिन्नादे-
स्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वावच्छिन्ने घटगदोभ-
यत्वावच्छिन्नभेदव्यभिच्युत्पत्तिरिति भावः । न च घटिनिष्ठह्रदत्व-
वह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येन यदवच्छेद-
कत्वं तद्वह्नित्वमात्रे पर्याप्तं ह्रदत्वस्य व्यधिकरणतयैवावच्छेदकत्वा-
दिति कथं वह्नित्वस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नान्यत्वनिराह
इति धार्यं यतः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकमित्यस्य तत्तत्प्र-
तियोगितासमानाधिकरणवृत्तियुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वं त-
दवच्छिन्नभेदकूटवत्त्वमर्थः इत्थं च ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नप्रति-
योगितायाः सामानाधिकरण्येकमेवावच्छेदकत्वम् उभयपर्याप्तं
तदवच्छिन्नभेदो वह्नित्वे ऽव्याहत एवेति । ननु संयोगाविसाप्यकस-
त्वेतावद्व्याप्तिवारणाय तदभावव्यावर्तकस्याप्यवृत्तिरव्याप्तिविशेष-
णोपादाने तत्साध्यकसत्त्वादिरूपव्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिप्रसङ्गः
अभावान्तरस्यैव लक्षणघटकत्वादित्याशङ्क्य व्यभिचारिहेतुकस्थ-
ले संयोगाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वप्रदर्शनेन परिहरति सत्त्ववती-
ति । व्याप्यवृत्तिरित्युपलक्षणं प्रतियोगिव्यधिकरण्येत्यपि बोध्यम् ।
अयं भावः । व्याप्यवृत्तित्वमत्र नावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं न वा-
स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं किं त्वनवच्छिन्नवृ-
त्तिकत्वं स्याधिकरणयत्किञ्चिद्व्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिविशेष-
णोपादाने तत्साध्यकसत्त्वादिरूपव्यभिचारिहेतावतिव्याप्तिप्रसङ्गः

व्याप्यवृत्तित्वं प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं च प्रतियोगिवैयधिकरण्यं संयोगाद्यभावसाधारणं हेत्वाधिकरणे तथात्वस्य विवक्षितत्वात्सद्देतुस्थले न तादृशाभावस्य लक्षणघटकता तत्र गुणादेहेत्वनधिकरणत्वात् सत्त्वादिहेतुकस्थले तस्य हेत्वधिकरणतया तत्र व्याप्यवृत्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणश्च साध्याभावो लक्षणघटक एवेति वक्ष्यमाणमिति सिद्धान्तलक्षण इत्यादिः । तदवच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् इहापि एतल्लक्षणेऽपि बोध्यं विवक्षणीयम् । अन्यथा लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरिति भावः तथा च संयोगादिरूपसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिरूपविशेषणेन व्यावर्तनेऽपि न क्षतिः व्याप्यवृत्त्यभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादौ सत्त्वेन तदवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्यप्रसङ्गेरिति यथाश्रुताशयो ऽवगम्यते स च न सङ्गच्छते सत्त्वात् जातेरित्यादौ सत्तात्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितायाः सत्त्वात्तत्साधारणतयाव्याप्तेर्वारणाय स्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यैव विवक्षणीयतया तद्वदकाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे प्रयोजनविरहेण संयोगादिसाध्यरूपसद्देतौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगत्वादेर्निरुक्तानतिरिक्तवृत्तित्वस्य संयोगत्वादिसाध्यविरहेणाव्याप्यनवकाशेन हेतुसमानाधिकरणाभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशनवैयर्थ्यात् न च स्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणादाने संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावाय साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तादृशधर्माप्रसिद्धिः तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसकलधर्मावच्छिन्नानामेव संयोगेनाभावानां केवलान्वयित्वादिति स्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावं व्याप्यवृत्तित्वावशेषणस्यावश्यकतेति वाच्यं संयोगाद्यभावव्यावर्तकस्यावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेशने संयोगेन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नाभावो

र्थस्य विप्रक्षणीयत्वात् दोषः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यति-
 व्याप्तिः साध्याभावस्य साध्यवत्यपि वृत्तेरिति तु नाशङ्कनीयं । व्य-
 भिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नभावस्यापि साध्या-
 भावतया तस्य च साध्यवत्यवृत्तेः । यत्समानाधिकरणेति यद्रूपवि-
 शिष्टसमानाधिकरणेत्यर्थः । तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
 त्यादौ सत्तासमानाधिकरणद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रमायाः
 साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः यद्धर्मावच्छिन्नसामा-
 नाधिकरण्यशरीरे च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्ना-
 धिकरणत्वं निन्नेशनीयं तत्प्रयोजनं च स्फुटमेव अधिकरणवृत्ति-
 त्वं च निरवच्छिन्नं ग्राह्यं तेन कपिसंयोगी एतदृक्षत्वादित्यादौ हे-
 तुसमानाधिकरणरूपसंयोगत्वावच्छिन्नरूपिसंयोगाभावादिविषयक-
 प्रमाया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकालीनायाः साध्यवत्ताज्ञानप्र-
 तिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः । प्रमायां प्रमासामान्ये तेन व्यभिचारि-
 णि जातिव्याप्तिः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नभावत्वेन व्यधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्यापि विरोधित्वात्सङ्केताव-
 पि लक्षणगमनासम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमासामान्य-
 निवेशनं प्रमापदं च यावद्ब्रह्मभिन्नपरमत उक्तब्रह्मात्मकज्ञानस्या-
 भावत्वांशे प्रमात्वेऽपि न क्षतिः साध्यवत्ताज्ञानपदं तत्सामान्यप-
 रम् अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य तद्धर्मव-
 त्त्वेन साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि न क्षतिः एवं च साध्यपदं
 साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं ज्ञानं च स्वसमानधर्मितावच्छेदकक-
 त्वेन स्वविपर्याभूताभावप्रातयोगितावच्छेदकसंसर्गकत्वेन च वि-
 शेषणीयं तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 कोक्तिरुक्तधूमत्वाद्यवच्छिन्नज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानसामान्यान्तर्ग-
 तद्रव्यत्वादिना धूमादिप्रकारकं भिन्नधर्मावच्छिन्नाविशेष्यकधूम-
 त्वावच्छिन्नप्रकारकं समवायादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकं
 च ज्ञानं प्रत्यप्रतिबन्धकत्वान् कामिनीविज्ञासादेरेव च तादृ-
 शाज्ञानसामान्यविरोधित्वादातिव्याप्तेर्नायकाशः । साध्याभावपरवैय-
 र्थ्यादिति । अत्र च साध्यतावच्छेदकविशिष्टसमानाधिकरण्याव-
 च्छेदकत्वं स्वव्यापकतादृशसमानाधिकरण्यकत्वं तथा च साध्यताव-
 च्छेदकविशिष्टसमानाधिकरण्यत्वं यत्समानाधिकरणसाध्याभावव-

व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं व्याप्तिरित्येतादृशार्थकत्वे प्रथमलक्षणे न सा-
ध्याभावपदवैयर्थ्यं यत्समानाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाभावरूपयत्समानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वात् यत्समाना-
धिकरणसाध्याभावनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपस्य य-
त्समानाधिकरणसाध्याभावंत्वव्यापकतावच्छेदकत्वस्यातिरिक्ततया
तद्व्यटितलक्षणे यत्समानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्यानिवे-
शात्तद्व्यटितलक्षणसम्भवेऽपि प्रकृतलक्षणे वैयर्थ्यानवकाशात् एवं
यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमात्वव्यापकः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिय-
न्धकत्वाभावस्तत्त्वमित्येतादृशार्थकत्वे द्वितीयलक्षणेऽपि न तद्वैयर्थ्यं
यत्समानाधिकरणप्रमात्वव्यापकताघटकाभावाद्यत्समानाधिकरणसा-
ध्याभावप्रमात्वव्यापकतायामभावान्तरस्यैव निवेशादित्यवधेयम् ।

(दी०) यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरो-
धित्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति । तन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञा-
नस्यानुमितिजनकत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यवि-
रोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ॥

(गा०) साध्याभाववतीति । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टनिरूपि-
तविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावास्त-
त्त्वमित्यर्थः बहिमान् धूमादिन्यादौ हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्ववि-
शिष्टनिरूपितविषयिता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वत्ववि-
शिविषयितैव सा च न बह्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तच्छा-
लिज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् व्यभिचारिणि साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितापि तादृशी तद्वत्ताज्ञानस्य च
व्यभिचारज्ञानविधया ऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तादृशविषयिताया
अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावातिव्याप्तिः यन्निष्ठत्वानुपादाने
धूमाद्यंशे बहिःत्वावच्छिन्नबह्वचभाववद्वृत्तित्वावगाहिभ्रमनिष्ठबह्वच-
भाववद्वृत्तित्वत्वविशिष्टनिरूपितविषयिताया अनुमितिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकत्वाद्वहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपादानं तथा
च भ्रमविषयबहिःत्वेन बह्वचभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुनिष्ठत्वाभा-
वान्न दोषः यन्निष्ठपदार्थानिरूपितविषयितासामान्ये यन्नि-
ष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्य इति वा यद्युच्यते

तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वमेव यत्र
 समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वत्वेन भातं ता-
 दृशज्ञानीपहेतुनिष्ठतथाविधसाध्याभाववद्बृत्तित्वविपर्यिताया अप्य-
 नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादसम्भवो ऽव्याप्तिर्वेति साध्याभा-
 ववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वं विपर्यिताविशेषणं तादृशमवि-
 यिता च न साध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपिता तादृशविपर्यि-
 तानिरूपकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वस्य वि-
 शेषणीभूतं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वत्वं
 तद्विशिष्टत्वाभावात् न च तद्विशिष्टनिरूपितत्वं यदि तदवच्छिन्ननि-
 रूपकताकत्वं तदा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्-
 बृत्तित्वस्य तद्वृत्तमविपर्यितावस्तत्वेऽपि तन्निष्ठविपर्यितानिरूपकत्वे
 व्यधिकरणीभूयावच्छेदकत्वात् नमविपर्यितायास्ताद्विशिष्टनिरूपि-
 तत्वमक्षतमेव यदि च वस्तुगत्या यत्र तद्विशिष्टं तन्निरूपितत्वमेव
 तद्विशिष्टनिरूपितत्वं तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृ-
 त्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वमेवोक्तप्रमाविपर्यिताया अक्षतमिति कथं
 तद्व्यावृत्तिरिति चाच्यं तदवच्छिन्नतदाश्रयनिष्ठनिरूपकताकथिय-
 ताया एव तथात्वात् तथाहि विशेषणीभूतधर्मान्तरविशिष्टेन व्या-
 घर्त्यमानस्य विशेष्यस्य भाने विशेषणांशे प्रकारीभवन्त्यां व्यक्तौ
 विशेष्यसम्बन्धितावच्छेदकताया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे भानात् सा-
 ध्याभाववद्बृत्तित्वरूपाविशेषणविशिष्टविपर्येण निरूपकीभूय विपर्यि-
 ताव्यावर्तने व्यावर्तकविपर्यस्याश्रयतया व्यावर्तकं यत्साध्याभाव-
 वद्बृत्तित्वं तस्यापि निरूपकतावच्छेदकीभूय विपर्यिताव्यावर्तक-
 त्वादुक्तप्रमाविपर्यिताव्यावृत्तिः तद्व्यावर्तकविपर्यव्यावर्तकस्य तन्निष्ठ-
 साध्याभाववद्बृत्तित्वस्य तादृशविपर्यितानिरूपकतानवच्छेदकत्वात्
 तादृशविपर्यिताया लक्षणाघटकत्वात् एवं चप्रमाविपर्यिताव्यावर्तक-
 तथैव साध्याभाववत्पदसार्थक्यं तादृशविपर्यिताया उक्तक्रमेण हेतु-
 निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वविशिष्टनिरूपितत्वेऽपि हेतुनिष्ठाश्रय-
 तात्वविशिष्टनिरूपितत्वानपायात् साध्याभावपदमनुपादायाधिक-
 रणवृत्तित्वविशिष्टनिरूपितविपर्यितानिवेशे वृत्तौ समानाधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीयत्वप्रमाविपर्यितावारणेऽपि वृत्तिवि-
 शेषणे तन्निरूपकेऽधिकरणे यत्र समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्र-

मस्तद्विषयतावारणासम्भवात्साध्याभावांशनिवेशस्यापि सार्धक्यात्
न च तावत्पर्यन्तनिवेशेऽपि वह्निवावच्छिन्नवद्ब्रह्मभावत्वेन व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववद्ब्रह्मभावमवगाह्य तादृशाभाववद्-
चित्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तदीयतादृशसाध्याभाववद्चित्त्वविषयितापि
साध्याभाववद्चित्त्वत्वविशिष्टनिरूपितैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताको यः साध्याभावस्तद्वद्चित्त्वत्वस्यैव तत्र विशेष-
णतया भानात्तद्विशिष्टत्वस्य च तादृशज्ञाननिष्ठविषयितानिरूप-
कसाध्याभाववद्चित्त्वे सत्वादिति तदोपतादवस्थामिति
वाच्यम् । अभावांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्बन्धेन साध्यप्रकारकव्यभिचारज्ञानमेवानुमितिर्विरोधि यत्र
च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यं प्रकारस्तादृशज्ञानविषय-
घटकस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन सा-
ध्यविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या तादृशज्ञान-
विषयिताया विशिष्टनिरूपितत्वासम्भवात् न चैवमपि समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव-
द्वयविशेषिताधिकरणवृत्तित्वावगाहिनः समानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावांशे भ्रमरूपज्ञानस्य विषयिताया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नाभाववद्चित्त्वावगाहि तत्त्वविशिष्टनिरूपितत्वात् समानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नसाध्याभावविषयितानिरूपिताधिकरणाविषयितानिरूपिताधे-
यत्वाविषयतात्वेन च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादव्याप्तिरिति
वाच्यम् । हेतुसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याभावत्वविशिष्टविष-
यितायां प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्, उक्त-
भ्रमे च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायास्तादृशवि-
शिष्टनिरूपितत्वाभावेन तस्या एव च प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे-
नाव्याप्त्यनवकाशात् । अथ यत्र ज्ञाने हेतुसामानाधिकरणतया
भासमाने व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयसम्बन्धेन साध्यस्यैका प्रकारता
तादृशज्ञानीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयितायां साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिर-
ूपितत्वस्य विषयोभयदभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गिताकत्वासम्भवेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्वन्धेन साध्यविशिष्टाभावनिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धविपयितानिरूपकविपयितात्वेनानुमि-
तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य चाक्षतत्वादव्याप्तिर्दुर्वारेवेति चेन्न,
तादृशप्रमस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वे च संसर्गीयविपयि-
ताद्वयानिरूपकत्वेनाभावाविपयिताया विशेषणीयतया सामञ्जस्या-
त् । अथ साध्यरूपविशेषणविशिष्टस्याभावस्य विपयितानिरूपकतया
लक्षणघटकत्वे साध्याभावयोः सम्बन्धस्य सम्बन्धविधया लक्षण-
घटकत्वमावश्यकं, स च सम्बन्धः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वरूपः, व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरू-
पश्चाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिवि साध्यविशेषि-
ताभावस्येवाप्राप्तिः, व्यतिरेकिसाध्यकसन्देही च तादृशहेतुस-
मानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवश्चरमस्य निवेशे च सर्वत्र
व्याभेचारण्यतित्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकधर्माणां चोपलक्षणा-
भूतेन केन चिद्रूपेणानुगमस्य तेन रूपेण तेषां निवेशा न सम्भ-
वति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धघटकतया भाना-
सम्भवात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया
एव सम्बन्धतया निवेशासानुगमनिबन्धनोक्तदोष इति वाच्य-
म् । अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताविपयकाभावज्ञान-
स्य प्रतियोगिमत्त्वज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः, प्रतियो-
गिविशेषिताभावज्ञानस्य, चानुभवविरुद्धतयावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाविशेषितप्रतियोगिताया, संसर्गतयामानात् । न च स्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवा-
भावो निवेद्यः, न तु साध्यविशेषितः, वह्निव्यादेना घटाद्यभाव
एव यद्व्यादेसाध्यकधूमादिहेतुकस्यले लक्षणघटक इति वा-
च्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके तादृशाभावाप्रसिद्धेः एवं
स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन, वह्निगादिविशेषितं वह्नि-
त्वादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगिताया
वाधितवह्ण्यादिनिष्ठत्वस्य भानं तादृशज्ञानीयाभावविपयिताया
उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावानिरूपिततयानुमि-
तिविरोधितया चानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्व

विशिष्टप्रतियोगितानिवेशे च सर्वत्र सद्धेतावप्रसिद्धेः, एवं प्रति-
योगिविशेष्यतापञ्च एवाभावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समानाधि-
करणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं
प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्यतानापञ्चे बहिर्नास्ति बहि-
त्वेन घटो नास्त्येव प्रतीतेः, न तु बह्वित्वेन नास्तीति तथा-
च विशिष्य प्रतियोग्यविशेषितस्योक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदक-
विशेषितस्याभावस्य विषयित्वानिरूपकतया निवेशो न सम्भ-
वत्येवेति । मैवं प्रतियोग्यादिविशेषिताभावीयत्वेन विशिष्टनि-
रूपिताविषयिता लक्षणे न निवेद्यते, अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमाना-
धिकरणाभावाभिप्रेतो यः सम्बन्धस्तत्प्रतियोगिसाध्यनिष्ठतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकतात्वेन, यत्र हेतुसमानाधिक-
रणघटत्वाद्यवच्छिन्नबहुपभावे बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्ब-
न्धेन बहुधादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञानविषयितानिरूपकाभाव-
निष्ठो न निरुक्ततन्निरूपकतावच्छेदकसम्बन्ध इति तद्विषयिता-
न्युदासः यत्र बह्वित्वावच्छिन्नघटाभावे तत्रिष्टुबह्वित्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वमेव घट्टे सम्बन्धतया भासते तत्र तत्सम्बन्ध-
प्रतियोगी न बहिरपि तु घट एवेति साध्ये वास्तवतस्तस्य-
न्धप्रतियोगित्वनिवेशात्तादृशज्ञानीयामावविषयितान्युदासः साध्य-
निवेशाद्यत्र बह्वित्वेन घट एव बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि बह्वित्वावच्छिन्नघटा-
भावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयामावविषयितायास्तत्सम्बन्धप्रतियोग्य-
वच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिधरोधित्वेऽपि च न दोषः,
यत्र घटत्वावच्छिन्नबहुपभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमे-
व बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन घट्टे संसर्गतया भा-
सते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमाना-
धिकरणाभावानुयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्ट-
सम्बन्धस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्बन्धावच्छि-
न्नसाध्यनिष्ठनिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति साध्याभाववद्-
वृत्तित्वरूपविषयस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोट्यप्रवेशादतिव्याप्ति-
रतो विषयितापर्यन्तनिवेशनं हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्दृत्तित्वात्वविशिष्टे
प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितापर्याप्त्यभावविषयक्षणे साध्यप्र-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपज्ञाननुगत इति प्रथमस्य निवेशे केवलान्वयिनि साध्यविशेषिताभावाप्रसिद्धिः व्यतिरेकिसाध्यकसङ्केतो च तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धिरित्यसम्भवः चरमस्य निवेशे च सर्वत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकधर्माणां चोपलक्षणीभूतेन केनचिदुपणानुगमस्य निवेशो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकोपलक्षणस्य सम्बन्धविधयाऽभावात् । न चावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिताया एव सम्बन्धतया निवेशान्नानुगमनियन्धनो दांप इति वाच्यम् अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगित्वविषयकाभावज्ञानस्य प्रतियोगिमत्तज्ञानाविरोधितया तज्ज्ञानाविरोधिनः प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानस्य चानुभवविरुद्धतया ऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितायाः संसर्गतया ऽभावात् न च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषित एवाभावो निवेद्यः न तु साध्यविशेषितः बहिष्वादिना घटाद्यभाव एव बह्व्यादिसाध्यकस्थले लक्षणघटक इति वाच्यम् । प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले तादृशाभावाप्रसिद्धेः एवं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन बहिष्वादिविशेषिते बहिष्वादिना घटादेरभावे भासमाने यत्र सम्बन्धघटकप्रतियोगितायां बाधितस्य बह्व्यादिनिष्ठावस्य भानं तादृशज्ञानीयाभावविषयिताया उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभावनिरूपिततया अनुमितिघोषिततया चानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् स्वावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितानिवेशे च सर्वत्र सन्देहावप्रसिद्धिः एव प्रतियोगिविशेष्यतातापन्न एवाभावे प्रतियोगिपारतन्त्र्येण समानाधिकरणधर्मस्य स्वातन्त्र्येण व्यधिकरणधर्मस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वं प्रामाणिकं न तु प्रतियोगिविशेष्यतानापन्ने बहिःस्थांस्ति बहिःत्वेन घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः न तु बहिःत्वेन नास्तीति तथा च विशिष्य प्रतियोग्यविशेषितस्य उक्तसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशेषितस्याभावस्य विषयित्वनिरूपकतया निवेशो न सम्भवत्येवेति चेन्नैवम् प्रतियोग्यादिविशेषिताभावीयत्वेन विशिष्टनिरूपितविषयिता न लक्षणे निवेद्यते अपि तु स्वनिरूपकहेतुसमानाधिकरणाभावनिरूपो यः सम्बन्धः तत्प्रतियोगिसा-

ध्यानिष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकताकत्वेन यत्र हेतु-
समानाधिकरणघटत्वावच्छिन्नवद्बुधभावे बह्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन बहुधादेः साध्यस्य प्रकारता तादृशज्ञान-
विषयितानिरूपकाभावनिष्ठो न निरूपकतन्निरूपकतावच्छेदकस-
म्बन्ध इति तद्विषयितान्युदासः यत्र बह्वित्वावच्छिन्नघटाद्यभावे त-
न्निष्ठवह्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव बह्वेः सम्बन्धतया भासते
तत्र तत्सम्बन्धप्रतियोगी न बह्विः अपि तु घट एवेति साध्ये
घास्तवतत्सम्बन्धप्रतियोगित्वानिवेशात्तादृशज्ञानीयाभावविषयिताव्यु-
दासः साध्यनिवेशायत्र बह्वित्वेन घट एव बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धानुयोगिनि बह्वित्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकघटाभावे प्रकारस्तादृशज्ञानीयाभावविषयितायास्तत्सम्ब-
न्धप्रतियोग्यवच्छिन्ननिरूपकताकत्वेऽप्यनुमितिविरोधित्वेऽपि च न
क्षतिः । यत्र घटत्वावच्छिन्नवद्बुधभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वमेव बह्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वेन बह्वेः संसर्गतया
भासते तादृशज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे साध्यप्रतियोगिको हेतुसमा-
नाधिकरणाभाधानुयोगिको यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्ववि-
शिष्टः सम्बन्धः तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वत्वविशिष्टसम्ब-
न्धावच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमिति दिक् । न च
व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकारणव्याप्तिज्ञानं प्रत्येव प्रतियन्धकत्व-
मिति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं तज्जनकज्ञानप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वाभावस्यैव विवक्षितत्वात् । अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य
अनुमितिप्रतियन्धकतावच्छेदकत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव । अनुमिति
हेतुत्व इति एतन्मते निरूपकविषयितानिष्ठतादृशावच्छेदकत्वाभा-
वस्यैवानुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वादिति भावः । अनुमि-
त्यविरोधितया अनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतया साध्याभाव-
वद्बुधचित्त्यज्ञानस्यानुमितिजनकत्वाभावादिति भावः । अतिप्रसङ्गा-
दिति हेतुनिष्ठसाध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्बु-
धचित्त्वविषयितासामान्ये अनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वाभावस्याक्षतत्वादिति भावः । न च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्बु-
धचित्त्वविषयिता अनुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका इत्येता-
दृशज्ञानीयहेतुनिष्ठसाध्याभापवद्बुधचित्त्वविषयिताया अपि तादृश-

विषयितासामान्यान्तर्गततया तत्र च प्रकृतव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वस्यापि सत्त्वेन नातिव्याप्यवकाश इति वाच्यम् एवं
सति सदेतावपि हेतुनिष्ठव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्बृत्ति-
त्वविषयितायामनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वमननिष्ठतादृशसाध्याभा-
ववद्बृत्तित्वविषयितायामनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वेन ल-
क्षणगमनासम्भवात् तद्वारणाय इतराविशेषणत्वेन तादृशविषयि-
ताया एव लक्षणे निघेयतया विषयिताविशेषणत्वेन साध्याभा-
ववद्बृत्तित्वविषयितामादायातिव्याप्तिवारणासम्भवादिति ध्येयम् ॥

मिश्ररित्या साजात्यघटनेन साध्याभाववद्बृत्तित्वरूपं व्याप्तिं
परिष्कृत्योपन्यस्यति केचित्तिविति ॥

(दी०) केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स-
जातीया ये तत्तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वं
साजात्यञ्च समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वान्यतररूपेण । साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यो
व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्याधिकर-
णो वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति
हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः ।

(गा०) धूमवान् घटेरित्यादौ व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस-
जातीयस्य घटत्वादित्यादिना तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्य हेतो स-
त्त्वादितिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा च यावदन्तर्गतसमानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्य
हेतावसत्त्वात्तद्व्याप्तिः तत्रैव समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नता-
भ्यामावाधिकरणवृत्तित्वस्य व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाया-
तिव्याप्तिवारणाय प्रत्येकं तत्तत्सजातीया इति । तथा च वक्ष्यमाण-
रूपेण व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्बृत्तित्वाभावस्य स-
मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयत्वाभावाच्च दोषः ।
यावत्साध्याभावत्वेन साध्याभाधानां निरूपकतया साजात्ये ऽन्व-
ये व्यतिरेकिसाध्यके बाहिमान् धूमादित्यादौ यावत्साध्या-
भावसाजात्याप्रसिद्धाव्याप्तिरस्तस्यैकचित्त्वेन तेषां साजात्ये

ऽन्वयनिवेशलाभाय तत्तदिति । तत्तत्सजातीयत्वेनोपस्थितानां समा-
 नानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयानामेक-
 स्मिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावे एकत्र द्वयमिति रीत्या ऽन्वये पुनर्ध्य-
 तिरेकिसाध्यके ऽव्याप्तिः एकत्रोभयसाजात्याभावात् अत एकै-
 काभावे एकैकाभावसजातीयाभेदान्वय उपगन्तव्यः एतदर्थता-
 त्पर्यग्राहकं प्रत्येकमिति प्रथमाबहुवचनान्तं तत्तदधिकरणवृत्ति-
 त्वाभावा इत्यस्य विशेषणम् यावत्साध्याभावत्वेन साध्याभावानाम-
 धिकरणे ऽन्वये घट्टिमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वृत्तिवृत्तित्वावच्छिन्न-
 साध्याभावघटितसमुदायाधिकरणतायाः क्वचिदप्यसत्त्वेनाव्याप्तिः
 स्यादतः तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्याभावानामधिकरणे ऽन्वयलाभाय
 चरमं तत्तदिति । तत्त्वमिति अव्यभिचरित्यमित्यर्थः । ननु तत्तत्स-
 जातीयत्वं तत्तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं तथा च समानाधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभाववृत्त्यभावत्वादिधर्मवत्त्वं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेऽपि
 वर्तत इति तस्यापि तत्सजातीयत्याद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत आह
 साजात्यं चेति । समानासमानाधिकरणेति समानाधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्य-
 तरूपेणेत्यर्थः । तृतीयार्थश्चाभेदस्तस्य च साजात्ये ऽन्वयः वि-
 षक्षणीयमिति शेषः । तथा च तत्तत्सजातीया इत्यस्य तत्तदभाव-
 वृत्तितादृशान्यतररूपवन्त इत्यर्थः । यद्यपि घट्टित्वावच्छिन्नाभा-
 यानिष्ठं स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घट्टित्वा-
 यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वाभावे
 ऽनम्भावेतमेव तथापि स्वासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना या या
 प्रतियोगिता तदनिरूपकत्वं स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वं स्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्ना या या प्रतियोगि-
 ता तदनिरूपकत्वमेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिह ।
 विवक्षितं तच्च साध्याभावतद्वृत्तित्वाभावोभयसाधारणमेव स-
 मनियताभाविक्यमते च स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्ना या प्र-
 तियोगिता तन्निरूपकत्वरूपो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कत्वेत्यस्य यथाश्रुतार्थ एवावर्णीयः तन्मते व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नसाध्याभावतथाविधतद्वृत्तित्वाभावयोरैक्यात्तादृशसाध्या-
 भावस्य यादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वं तादृशप्रतियोगितानिरूपक-

त्वस्य तथाविधतद्वृत्तित्वाभावे सत्त्वात् । एतेन समनियताभावा-
नामैक्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नगगनत्वावच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नतया तस्य समानाधि-
करणधर्मावच्छिन्नगगनादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकतया व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावस्य निरूपकत्वपदानुपपत्त्या स्वसमानाधिक-
रणधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अ-
निरूपकत्वपर्यन्तनिवृत्तनप्रयासो नोपादेयः समनियताभावैक्यमते
गगनाभावरत्नगगनाभावभिन्नत्वान्यतररूपेणापि साजात्यविवक्षणं
सम्भवतीति ध्येयम् । ननु यावत्साध्याभावान्तर्गतानां तत्तत्साध्य-
व्यक्त्यभावादीनामधिकरणे हेतोर्वृत्त्या वह्निमाद् धूमादित्यादाव-
व्याप्तिरत आह साध्याभावश्चेति । द्वितीयरीत्येति यत्समानाधिक-
रणानामित्यादिद्वितीयलक्षणरीत्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा एव साध्या-
भावपदेन विवक्षित इति भावः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप-
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे तथाविधबहिष्कटोभयां-
भावमादाय दोषतादवस्थ्यमतः प्रथमरीत्येति नोक्तं साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षणे वाच्यत्वादिसाध्य-
कस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन तादात्म्य-
सम्यन्धेन वा प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले तथाविधाभावाप्रतिज्ञाऽव्या-
प्तिरती व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तानुधावनं तथा च हेयत्वत्वा-
दिना वाच्यत्वाभाव एव तथेति न दोषः साध्यतावच्छेदक-
समनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशे च बह्व्यादिसाध्यके तार्णा-
तार्णोभयाभावादिकमादाय दोषस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य वारणेऽपि सत्ताविसाध्यकस्थले
विशिष्टसत्ताभावमादाय दोष इति तादृशाभावो न निवेशितः
व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता च न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्ना
अतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्ना वा या या प्रतियोगिता तदन्यत्वेन
विशेषणीया तेन बह्व्यादिसाध्यकस्थले बह्वित्वादिना महानसी-
यबहिष्कटान्यतराभावमादाय न दोषः न्यूनवृत्तित्वमतिरिक्तवृ-
त्तित्वं च विरुद्धव्यावृत्त वाच्यं नातो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
वासंग्रहः व्यापकता च साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्ना प्राज्ञा,

तेन संयोगादिना बहुधादिसाध्यके समवायादिना बहुधाद्यभावमादा-
यासम्भववारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रति-
योगिताया विशेषणीयतया समवायादिना द्रव्यत्वादिसाध्यके वि-
षयतादिसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः समवायादिना ऽभा-
वमादाय दोषस्य नावकाशः तादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयसाध्यक-
स्थले समवायित्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छे-
दकताकभेद एव लक्षणघटकः समनियताभावैक्यमते तादृशभे-
दस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावाभिन्नतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तत्साजात्यस्य प्रसिद्धि-
सम्भवात् । यत्तु संयोगेन प्रमेयत्ववाप्नोति प्रतीतिसाक्षिकः सं-
योगावच्छिन्नप्रमेयत्वानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताक एव भेदो ल-
क्षणघटकः अत्यन्ताभावस्येव तेन सम्बन्धेन तदवृत्तिर्यो धर्मः
तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदस्यापि उ-
क्तयुक्तियलालिसिद्धिरिति तत्र बहिमान् धूमात् गुणवान् द्रव्य-
त्वादित्यादौ विषयितादिसम्बन्धेन बहिष्यगुणत्यादिमतः साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वारणाय व्यापकताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकताया
अवश्यं निवेशनीयतया तादृशभावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि लक्षण-
घटकत्वासम्भवात् । ननु कपिसंयोगी एतद्दृष्टत्वादित्यादौ कपि-
संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकतया तदधिकरणं हे-
तोर्वृत्तेरव्याप्तिः न च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताशरी-
रे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशस्य निष्फलतया कपिसंयोगत्वा-
देः साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेन तादृशभावानां न लक्षण-
घटकेनेति पाच्यं संयोगेन बहुधादिसाध्यकस्थले बहिष्यत्वादीनां
संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकत्वसम्प-
त्तये व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनस्यावश्य-
कत्वात् अन्यथा साध्यवत्युत्पत्तिकालावच्छेदेन बहिष्यद्रव्यत्या-
द्यवच्छिन्नस्य संयोगसम्बन्धेनाभावसत्त्वात् साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धिप्रसङ्गात् तथा
च तत्तदधिकरणपदेन तत्तदभावाव्यव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधि-
करणमेव विवक्षणीयं व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वं च निरवच्छिन्ना-

धेयतानिरूपकत्वम् एवं च संयोगाद्यभावस्य तथाविधाधिकरणं
 गुणादिरेवेति न दोषः । इत्थं च कपिसंयोगाभाववान् कपिसंयोगा-
 धिकरणत्वाभाववान् वा मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगतदधिकरण-
 त्वाविरूपाणां यावत्साध्याभावान्तःपातिनामभावानां तथावि-
 धाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतः साध्याभावं व्याप्यवृत्तित्वेन
 विशिनष्टि व्याप्यवृत्तिश्चेति । तथा च तादृशभावस्य तथाविध-
 यावदनन्तर्गततया तथाविधाधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः व्या-
 प्यवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं न त्वयच्छिन्नवृत्तिकाभ्यां
 तथा सति संयोगेन धूमसाध्यकव्याप्तेवारिणि संयोगेन धूमत्वा-
 दयच्छिन्नधूमाद्यभावस्य महानसादावच्छिन्नवृत्तिकतया ऽयो-
 गौलकान्यत्वाद्यभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकताव-
 च्छेदकरूपायच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण व्याधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभासस्यैव लक्षणघटकतया ऽतव्याप्तिः एवं
 च बहुयभावसंयोगाद्यभावस्यापि क्वचिद्विरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेन
 लक्षणघटकतया तदीयव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तिरवाभा-
 वमादाय दोषवारणायाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधि-
 करणपरत्वमावश्यकमित्यवधेयम् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाकाशाभावाभावे साध्ये आत्मत्यादिहेतावव्याप्तिः व्या-
 प्यवृत्तेः साध्यभावस्याकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तितानिरूपका-
 धिकरणे आत्मादौ हेतोर्वृत्तेरतस्तद्भावोद्यप्रतियोगितावच्छेद-
 कायच्छिन्नवैयधिकरणनिरूपकाधिकरणमेव तत्तदधिकरणपदे-
 न विवक्षणीयं प्रतियोगितावच्छेदकावाच्छिन्नत्वनिवेशान् ए-
 तद्वृत्तान्यत्वाविशिष्टगुणत्वयान् गुणत्वादित्यादौ समवायक-
 पसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितविशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेदक-
 विशिष्टगुणत्वयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणनि-
 रूपकताया हेतुमत्पक्षेऽपि नातिज्याप्तिः तथा च का-
 लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशत्वाभावाभावादिसाध्य-
 कात्मत्वादायव्याप्तिः तत्र व्याप्यवृत्तिव्याप्यत्वाभावान्तःपाति-
 नः आकाशत्वाभावादेः प्रतियोगितावच्छेदकावाच्छिन्नवैयधिक-
 रणनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धेः कालेऽप्याकाशावच्छेदेन तादृश-
 साध्यरूपतद्भावीप्रतियोगिसत्त्वात् सर्वत्रैव तादृशभावस्य प्र-

तियोगिसमानाधिकरणत्वात् अतो व्याप्यवृत्तित्वमुपेक्ष्य तादृशा-
भावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव निवेशयति
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति । अत्र च समनित्ताभावेऽप्यमते
सर्वेषामेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया तत्प्रतियो-
ग्यनधिकरणाप्रसिद्धा तदसंग्रहः विशिष्टसाध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नयत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयवैयधिकरण्यनिवेशे 'च वा-
च्यत्वत्वाद्वा घटाद्यभावस्य घटादिव्याधिकरणत्वेन लक्षण-
घटकतानिर्वाहेऽपि प्रतियोगिमन्त्रेण प्रतियोगिताभेदमते जन्य-
ज्ञानविषयत्वादिसाध्यकस्थले यत्किञ्चित्कालावच्छेदेन परमाण्वा-
दौ प्राप्तेऽस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य यत्किञ्चित्प्र-
तियोग्यनधिकरणवृत्तेः प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकर-
णाप्रसिद्धा उच्यते तत्रापि यत्किञ्चित्प्रतियोगितान्तर्भावेन
तादृशाधिकरणत्वप्रसिद्धिसम्पादने यत्किञ्चित्प्रतियोगिताश्रयप्र-
तियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणे तत्र हेतुवृत्त्याप्यासितावव-
स्थान एव घटिमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य सं-
योगेन योऽभावस्तस्य द्रव्येऽप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमा-
नस्य गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
निरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृ-
त्तेऽप्रसिद्धा उच्यतेऽप्युत्पत्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन क-
स्यचिदधिकरणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे विशेषणं के-
यम् एवं चैतद्रूपान्यत्वाविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सम-
वापघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्तावाद्यवच्छिन्नाभाव-
स्य हेत्याधिकरणे सत्तादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया इति श्या-
तिरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । अथ केवल-
ान्वयिसाध्यकस्थले लक्षणघटकानां वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नघटा-
द्यभावानां सर्वेषामेव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वत्वावच्छिन्ना-
नधिकरणाप्रसिद्धिः न च यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणवृत्तित्वमेव निवेशनीयं तथा च समनियताभावा-
नामैक्योपगमेन व्यतिरेकित्वावच्छेदकधर्मस्यापि उक्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतया सदवच्छिन्नानधिकरणत्वस्य प्रसिद्धा तेषां

न व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीया इत्यत्रैव
प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादेस्तात्पर्यात् वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटादि-
निष्ठप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाप्रसिद्धा नि-
रुक्तप्रतियोगिताभिन्नत्वेन तन्निरूपकाभावमादाय लक्षणसमन्व-
यसम्भवात् । न च तथापि एतदभावभिन्नं मेयत्वादित्यादौ सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्यैतदभावमात्रवृत्तेरभावमात्राधिकरणतया ऽधिकरणस्वरूप-
त्वादेतदभावभेदादिरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणकतया निरुक्तप्र-
तियोगिताभिन्नस्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एवेत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं स्वाश-
च्छेदकविशिष्टस्वाश्रयाधिकरणे स्वनिरूपकाभायत्वेन वर्तते
योऽभावस्तदीयप्रतियोगिताभिन्नत्वेन व्यापकतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताया विशेषणीयतया एतदभावाधिकरणे एतदभा-
वभिन्ने एतदभावत्वेनैतदभाववरूपैतदभावभेदाभावस्य वृत्तावपि तादृ-
शाधिकरणे एतदभावभेदो नास्तीत्यप्रतीत्या एतदभावभेदत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकामघत्वेन तस्यावृत्तित्वादेतदभावभेदत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगितायां निरुक्तप्रतियोगिताभेदस्याक्षतत्वादित्याहुः । त-
च्चिन्त्यं व्यापकताघटकसम्वन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे व्यापकता-
शरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावाविशेषणत्वेऽपि संयोगा-
दिसाध्यकव्यभिचारिणि अयोगोलकान्यत्वाभावमादायातिव्याप्ति-
धारणसम्भवात् तत्र तन्निवेशे प्रयोजनाभावेनाव्याप्यवृत्तिसा-
ध्याभावमादायाव्याप्त्यनवकाशात् अभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेष-
णव्यावृत्त्यसङ्गतेः अस्तु या साध्यव्यापकतावच्छेदकस्यापि सा-
ध्यवृत्तिप्रव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया त-
दभावव्यावर्तनाय व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवे-
शस्तथाप्येतादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविवक्षणे तस्याव्या-
प्तिवारणप्रयोजनकत्वाभिधानासङ्गतिः अभावे तदनिवेशे व्याप्य-
वृत्तिसाध्यकेऽपि यावत्साध्यवृत्तिपयःकजन्यज्ञानव्यक्तिविशेषस्य प्र-
तियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकताश्रयत्वात् कालविशे-
षावच्छेदेन हेतुमति तदभाववृत्तेरसम्भवस्यैव प्रसङ्गात् । अत्र
यदन्ति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्व-

मेव तदर्थः न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धेः कवलान्वयिसाध्यकं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्याधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरेव्याप्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वं हि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवृत्तित्वं ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य तादृशभेदसमानाधिकरणतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं सुघटमेव व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वयज्ञेदस्यैव तथात्वात् कपिसंयोगाभावान्मेयत्वादितादी कपिसंयोगादिरूपसाध्याभावस्यापि ज्ञेयत्वत्वादिना कपिसंयोगाभावादिमद्भेदसमानाधिकरण्यसत्त्वात् । तस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धेरतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां विशेषणम् । तत्रैव कपिसंयोगात्मकाभावीप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नसमवेतसामान्याभाववद्भेदस्यापि निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वात् सत्सामानाधिकरण्यभावाप कपिसंयोगाद्यात्मकाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यवारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं विशेषणीयं समवेतसामान्याभावत्वादेः कपिसंयोगाभावादिव्यापकतावच्छेदकतया न दोषः न चात्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं विशेष्यते तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावादीनामीदृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यं न घटते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतस्वप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धेः तथा च साध्याभावश्चेत्यादिना साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाविवक्षणासङ्गतिरिति वाच्यं साध्याभावश्चेत्यादिप्रत्यस्य व्याप्यवृत्तितानिवेशकत्वेऽभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिविशेषणपरत्वात् द्वितीयकत्वे च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकस्य

तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वेन विशेषणात्तादृशरूपावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक एवाभावो ऽत्र लक्षणघटक इत्यर्थकत्वात् ए-
तत्कल्पे चाभावांशे तादृशप्रतियोगिताकत्वविशेषणविरहेऽपि क्ष-
तिविरहात् तत्रैव कपिसंयोगाभावत्वादिना घटादिमद्भेदसामा-
नाधिकरण्यमादाय तद्दोषवारणाय स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं भेदप्रति-
योगितावच्छेदकतायां विशेषणं संयोगसामान्याभावादेरपि सं-
योगाद्यात्मकाभावप्रतियोगितया कपिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य प्र-
तियोगितावच्छेदककपिसंयोगाभावत्वादिना संयोगसामान्याभाव-
घट्टेदसामानाधिकरण्यमादाय तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय या-
दृशप्रतियोगितावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नतादृशप्रतियोगि-
ताश्रयवृत्तित्वमेव भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशनीयं
कपिसंयोगाभावत्वम् च कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगितायामेवाव-
च्छेदकं संयोगसामान्याभावश्च न तादृशप्रतियोगिताश्रय इति
न तादृशभेदमादाय दोषः भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीयं तेन कपि-
संयोगाद्यात्मकाभावस्य कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्नकपिसंयोगाभा-
वादिनिष्ठविपयितासम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदसा-
मानाधिकरण्येऽपि न तद्दोषतादवस्थ्य एवं प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिवैषाधिकरण्यनिरूपकत्वे स्वनिष्ठं यत् स्वप्रतियो-
गितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकभेद-
मानाधिकरण्यं तन्निरूपकत्वम् अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि न ता-
दृशाधिकरणाप्रसिद्धिः कपिसंयोगि एतत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकर-
णेऽपि द्रव्यत्वादिना कपिसंयोगादिमतः कपिसंयोगत्वादिना च
द्रव्यत्वादिमतो भेदसत्त्वात् तस्यापि तादृशाधिकरणत्वाप-
त्तिरतो ऽवच्छिन्नान्तानिष्ठान्तयोरूपादानम् पूर्वक्षणादिवृत्तित्ववि-
शिष्टस्याभावत्वाविरूपप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण कपिसंयोगादि-
मद्भेदमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः तत्प्रतियोगिताश्रयनिष्ठप्रतियो-
गितावच्छेदकतायां तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं विवक्षणीयम् एवं वि-
शिष्टाभ्यव्यापकतावच्छेदकत्वनापि प्रतियोगितावच्छेदकं विशे-
षणीयं तेन संयोगो द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगाभावस्य द्रव्यवृत्ति-

त्यास्तप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावत्वा-
 च्छिन्नद्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावनिरुपप्रतियोगितावच्छेदक-
 ताकभेदवत्त्वस्य द्रव्ये सत्त्वेऽपि तस्य न प्रति वैष्यधिकरण्यनि-
 रूपकत्वापत्तिः एवं सम्बन्धविशेषनिवेशनमपि पूर्ववद्बोध्यं तथा
 च स्वाध्यायनिष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेद-
 कावच्छिन्नप्रत्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाः धावत्यः प्रतियोगिताः ।
 तद्वच्छेदकावच्छिन्नतदाश्रयनिरुपप्रतियोगितावच्छेदकताकभेदवद्-
 धिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकतत्प्रतियोगितानिरूपकमा-
 पसजातीयाभाययत्नमिति निष्कर्ष इति संक्षेपः । अभावे यथा-
 श्रुतसाध्यप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य स्वप्रतियोगितावच्छेदके सा-
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रत्यापकतावच्छेदकत्वविशेषणस्य व्याप्यवृ-
 त्तित्वाविविशेषणस्य च व्यावृत्तिमाह तेनेति । तत्तत्साध्यव्यक्तेरभा-
 ववति हेतोरुतावपि नाव्याप्तिरिति योजना । एतद्रूपवानेतद्रसा-
 धित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणसा-
 ध्याभाववन्निस्साध्यमेव तत्र हेतोरवृत्तेर्लक्षणगमनसम्भवात्तास-
 म्भवः अथ साध्यवति तत्र एतद्रूपतयाभद्रूयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन
 तत्रापि लक्षणगमनासम्भवादसम्भवः न च नासौ प्रतियोगिना-
 वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः । प्रतियोगितावच्छेदकी-
 भूतोभयत्वेन रूपेणोभयवद्भेदस्योभयवतोऽप्रसिद्धत्वेनाप्रसिद्धिरिति
 वाच्यमुभयत्वेनान्यतरवद्भेदस्य तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदका-
 वच्छिन्नतत्प्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकस्योभयत्वेनान्यत-
 राभाववति सत्त्वात् तस्यापि तादृशभेदमादाय तत्त्वादिति चेन्न
 व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वव्यापकसाध्यता-
 वच्छेदककप्रतियोगिताकस्य वा ऽभावस्य निवेशो तादृशोभयाभा-
 ववारणं सम्भवतीत्यभिप्रायेणान्यासिलिखनात् अव्याप्यवृत्तयेति ।
 यद्यप्येतद्रूपस्य स्वयमुक्तस्याभावे व्याप्यवृत्तित्वादिनिवेशनस्य
 प्रयोजनप्रदर्शनपरत्वे साध्यपदं कपिसंयोगाभावादिपरमेव वाच्यं
 न तु कपिसंयोगादिपरं कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले कपिसंयो-
 गाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि स्वाधिकरणपदस्य व्याप्यवृत्तित्वा-
 दिनिरूपकाधिकरणपरताया अभावे व्याप्यवृत्तित्वादिनिवेशनेऽप्या-
 वश्यकत्वात् तदीयत्वं व्याप्यवृत्तित्वानिरूपकाधिकरणे गुणादौ हेतो-

रवृत्तेरव्याप्यनवकाशात् कपिसंयोगाभावादेर्गुणादौ निरवच्छि-
न्नवृत्तिरुत्वादिरूपव्याप्यवृत्तित्वादिसत्त्वेन तादृशविशेषणेन व्या-
वर्तनासम्भवाच्च तथा च कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले क-
पिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य लक्षणघटकत्वेऽपि तदीयव्याप्यवृत्ति-
तानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्धिरेवाव्याप्तिप्रयोजिका न तु तादृ-
शाभावीयाव्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणे हेतोर्वृत्तिरिति वृत्ता-
वपि हेतोरिति न सङ्गच्छते तथाप्यभावे व्याप्यवृत्तित्वादिविशेष-
णानुपादाने यावदन्तर्गतकपिसंयोगादीनां व्याप्यवृत्तितानिरूपका-
धिकरणाप्रसिद्धिः स्यादिति तादृशाधिकरणपर्यन्तं न विवक्षणीयं
तथा सति अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभाववृत्तित्व-
निवन्धनाव्याप्तिः सा च व्याप्यवृत्तितानुपादानात् सम्भवतीत्य-
भिप्रायः । अथवा कपिसंयोगादिसाध्यकस्थले हेतोः साध्याभावीया-
व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वं तत्स्थलीयाव्याप्तिवारकव्या-
प्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वनिवेशौपयिकमतस्तदधीना या
कपिसंयोगाभावादिसाध्यकस्थले कपिसंयोगाद्यात्मकाभावीयता-
दृशाधिकरणाप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिस्तत्सम्पादकमपीति न ता-
दृशग्रन्थासङ्गतिः । एतेन व्याप्यवृत्तितानिरूपकाधिकरणानिवेशे-
व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले क्षणविशेषवृत्तित्वाविशिष्टसाध्याभावस्य
प्रतियोगिधैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्याव्याप्यवृत्तेरधिकरणे हेतोर्वृत्त्या लक्षणगमनासम्भवा-
दसम्भव एव सम्भवतीत्यव्याप्तिरिति लिखनं न युज्यते इत्यपि
निरस्तम् ॥

तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुवृत्तितानवच्छेदकाधिशेषध-
र्मव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
स्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावं निवेश्य चेद्धार्यते तदा
व्यापिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसंजातीयस्य तादृशस्य तद्वृ-
त्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्य प्रसिद्धिः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाङ्गीकार एव सम्भवति अन्यथा तादृशाभाववद्वृत्तित्वस्य वृ-
त्तित्वत्वरूपलघुधर्मसमनियततया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदव-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छिन्नत्वनिवेशे
इद्वृत्तित्वइदानीनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावादेर्निर्धूमवृत्तित्वत्वादिसम-

नियतधर्मायच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति म.

करूपायच्छिन्नाभावादिनिवेशे च निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना
वृत्तित्वघटान्यतराभावाभावाय
तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावापदेन विवक्षति तत्तदिति ।

(दी०) तत्तदाधिकरणवृत्तित्वाभावश्च

यद्वृत्तितात्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवाच्छिन्नप्रतियोगिताकः
तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यस्तेन
वृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः ।

(भा०) व्यापकान्तमनवच्छिन्नान्तं च प्रतियोगिताविशेषणं प्रथमं
विशेषणप्रयोजनमाह तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तिविशेषेति । यद्यर्कः
तुरपि न वर्तते तादृशवृत्तिरूपव्यक्तीत्यर्थः ।
रूपकहेत्वधिकरणमात्रवृत्तियोंऽयोगालकादिव्यक्तिविशेषावृत्तित्वा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभा-
वस्तद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वाभावस्य हेतावसम्भवात् किञ्चिद्विशिष्टस्य
तादृशाभावावद्वृत्तित्वस्याभावमादायातिप्रसङ्गं दर्शयति पार्थि-
वत्वादिविशेषितस्येति अग्रिमेण साध्याभाववद्वृत्तित्वस्येत्यने-
नान्वितम् । वह्वादी पार्थिवत्वादिविशेषणाभावात्तद्विशिष्टनिर्धूमवृ-
त्तित्वाभावस्यापि तत्र सत्यात्तमादायेत्यर्थः । द्वितीयवि-
शेषणप्रयोजनं दर्शयति द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येति । घटनिर्धूमवृत्ति-
त्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । इवादिवृत्ति-
त्वत्वपार्थिवत्वादिविशिष्टनिर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तायाः वह्वादिद्वृत्तिनिर्धूमवृत्तित्वाद्यवृत्तितया तत्तत्साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वव्यापकत्वात् द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः द्वि-
त्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिताविरहेण निर्धूमवृत्तित्वादिनिप्रभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वरूपनिर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यव्यापकत्वसत्त्वेऽपि व्यासज्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वात्तादृशाभावानां लक्षणाघटकत्वादिति भावः ।

व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वव्यापकत्वविरहात् तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-
व्यापकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे द्वित्वावच्छिन्नाभावमादायातिप्रस-
ङ्गस्य वारणसम्भवेऽपि प्रतियोगितायां व्यापकत्वविशेषणाप्रवेशे
निर्धूमवृत्तित्वत्वादिना ह्वादिवृत्तिव्यवधान्यतराभावमादायातिप्र-
सङ्गो न शक्यते धारयितुमिति तत्र तद्विशेषणप्रवेशस्यावश्यक-
त्वे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभाववारणाय तादृशधर्मान्वाच्छि-
न्नत्वमेव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वापेक्षया
लाघवाधिवेशयितुमुचितमिति तदेव निवेशितं व्यासज्यवृत्तित्वं
च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ॥

(दी०) अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावव-
द्वृत्तित्वं बोध्यं तेन बह्वयभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि
न दोषः । इत्थं च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
कस्य चिदाधिकरणे वर्तमानो ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादि-
त्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्राप्ति-
द्धावपि न क्षतिरिति ।

(गा०) साध्याभावनवद्वृत्तित्वमिति । साध्याभाववत्सम्यग्-
त्वमित्यर्थः । तेन तादात्म्यसम्बन्धेन वृत्तेरप्राप्तिद्धावपि न तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नहेतुकस्थलेऽप्याप्तिः सम्यन्धप्रतियोगित्वरूपसम्यग्-
त्वरुदेशे सम्यन्धे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनेति तृतीयार्थाभिदा-
न्ययः । वृत्तावपीति सम्यग्त्वत्वेऽपीत्यर्थः । न दोष इति । हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धानिवेशे गृहिमान् धूमादित्यत्र बह्वयभाववत्संयुक्तत्व-
त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया बह्वयभाववत्समयेतत्तावद्वृत्तितया
सामान्यतो बह्वयभाववद्वृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकत्वेन तादृशाभाव-
स्य लक्षणघटकत्वानुपपत्त्येव बह्वयभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकस्य तद्वद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य बह्वयभाववत्समयेतत्त्ववति
धूमेऽसत्त्वादप्याप्तिः प्रसज्यते हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च निर्य-
हिसंयुक्तत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया त-

मादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । इत्थं च हेतुतावच्छेदक-
 सम्वन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वविवक्षणे च सर्ताति शेषः । तद-
 चिपक्षणे च वक्ष्यमाणाप्रसिद्धिविरहादुपपत्त्यासङ्कतिः । हेतुतावच्छे-
 दकसम्वन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्तमान इति । अनुयोगितासम्वन्धेन
 हेतुतावच्छेदकसम्वन्धवद्वृत्तिरित्यर्थः । अथवा हेतुतावच्छेदक-
 सम्वन्धेन धर्मवद्वृत्तिरित्यर्थः । विशिष्य हेतुतावच्छेदकपुरस्का-
 रेण हेतुमत्त्वनिवेशनसम्भवेऽपि बहुपदार्थघटितहेतुतावच्छेदकस्थले
 धर्मत्वेन निवेशापेक्षया तेन रूपेण निवेशे गौरवमिति सामान्यतो
 निवेशलाभाय कस्यचिदित्यभिहितम् । अथ द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वं सति
 सत्त्वादित्यादी समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यापि
 साध्याभावस्य सत्तादिरूपहेतुसामानाधिकरण्यसम्भवेऽपि हेतुताव-
 च्छेदकविशिष्टहेतुसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावानां व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनियमात्तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वे-
 नाभावविशेषणे केवलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वक-
 पेणैव साक्षात्तविवक्षणं सम्भवतीति तन्निवेशनमेवोचितामिति
 चेन्ना तथा सति तादृशयावत्साध्याभावसजातीयवत्त्वस्यैव लक्षणत्वं
 सम्भवतीति व्यभिचारिणि समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि
 विशिष्टहेतुसमानाधिकरणत्वेन लक्षणघटकतया तद्व्यघटकयावद्-
 भावसजातीयाप्रसिद्धिर्वातिव्याप्तिविरहात् सङ्गतौ तादृशयावद्-
 भावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयात्किञ्चिदभाव-
 मादायैव लक्षणसमन्वयसम्भवादिति साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाव-
 घटव्यविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेनेति समवाया-
 दिसम्वन्धेनेत्यर्थः । साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य स्वसमानाधिकरणध-
 र्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य । न क्षतिरिति । तादृशसाध्या-
 भावस्य समवायसम्वन्धानुयोग्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वात्तद्वति च तादृशसम्वन्धेनापि वृत्तेः
 प्रसिद्धेरिति भावः । अथ च द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादाव-
 व्याप्तिर्विशेषणविशेष्यसम्वन्धस्य परम्परया हेतुत्वमभ्युपेयं चारणी-
 येत्यभिप्रेत्य हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेन किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वमभावे
 विवक्षितं यद्वि च सत्तादेरेव विशिष्टसत्तात्वादिना व्याप्यत्वं
 हेतुतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्वन्धावच्छिन्नाधि-

करणतासामान्ये तत्तत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणानुयोगिक-
त्वाभावं तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वासामान्ये तत्तत्साध्याभावस-
जातीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशिष्टहेतुतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभावं वा निवेश्य निवार्यते तदा ज्ञातिमान् सत्त्वादित्या-
दावुपदर्शिताप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेरुक्ताविवक्षामन्तरैरेव निवारणं
सम्भवतीत्यवधेयम् ।

मिथ्यास्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपव्याप्तेर्ज्ञातिमान् स-
त्त्वाद्व्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिमालोच्य सकलसाध्या-
भाववशिष्टाभावप्रतियोगित्वरूपां व्याप्तिं साजात्यादिघटनया परि-
ष्कृतवन्तस्तत्परिष्कृते च यथाश्रुते वक्ष्यमाणदोषमुद्धर्तुमभावप्र-
तियोगित्वस्थले स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतत्प्रतियोगिताव-
च्छेदककत्यरूपपारिभाषिकतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाध्यहेतुताव-
च्छेदकवत्त्वं निवेशयन् तादृशलक्षणमाह यद्वेति ।

(दी०) यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं
तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छि-
द्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम् ।

(ना०) तादृशा व्याप्यवृत्तयः साध्याभावाः साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः प्र-
त्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य
एकैकं तत्तदभावसजातीयस्य तत्तदभावव्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्ते-
रभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापक-
त्वमवच्छिद्यते तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं तेन रूपेण व्याप्य-
त्वं यद्विमान् धूमादित्यादां बह्वित्वाद्यवच्छिन्नबहुवचभावसजाती-
यस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नधूमाद्यभावः बह्वित्वाद्यवच्छिन्नघ-
टाभावसजातीयस्तद्व्यापकीभूतो धूमत्वाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावस्त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकमिति ल-
क्षणसमन्वयः । व्याभिचारिणि धूमत्वाद्यवच्छिन्नबहुव-

भावसजातीयतत्त्वभावव्यापकवद्वित्वावच्छिन्नघटाद्यभावतादृशव-
 हित्वावच्छिन्नवद्वयभावसजातीयतत्त्वभावव्यापकवद्वित्वावच्छिन्नघटा-
 द्यभाववद्वित्वावच्छिन्नवद्वयभावप्रतियोगितावच्छेदकवद्वित्वादेः वद्वि-
 त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि तादृशयावत्साध्याभावान्तर्ग-
 तधूमत्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयतत्त्वव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकस्य कस्यापि वद्वित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वाभा-
 दाश्रान्तिव्याप्तिः । प्रथमाभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणत्वात्कपिसंयोगी
 एतद्वृक्षत्वादित्यादौ कपिसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्यभावस्य
 केवलान्वयिनः सजातीयस्य व्यापकाभूतस्य व्याप्यवृत्त्यभावस्याप्र-
 सिद्धाशपि न क्षतिः व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टतदभावं प्रति एतद्वृक्ष-
 त्वाद्यभावस्य व्यापकत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सा-
 ध्यव्यापकताया विवक्षणीयतया संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते
 संयोगेन तत्साध्यके तादृशसम्बन्धेन व्यापकताप्रसिद्ध्यर्थं व्याप-
 कताघटकाभावे प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरणस्यावश्यं निवेशनीयतया
 साध्यवच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरण्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्या-
 पि कपिसंयोगत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमस्तमित-
 ध्येयम् । नानाव्यक्तिसाध्यके तत्तत्साध्यस्यभावस्य नानाधिकरण-
 कैकव्यक्तिसाध्यके यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभा-
 वस्य व्यापकीभूताभावो न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता-
 वच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति तादृशसाध्याभावव्या-
 घर्तनाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनं व्यापकता च साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धघटिता ग्राह्या तेन समवायेन द्रव्यत्वादिसाप्यकगुणादिहेतौ
 विपयतया साध्यव्यापकज्ञानादेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावं प्रति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्यभावस्या-
 व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तेन संयोगादिना यद्व्यादिसाध्य-
 कधूमादिहेतौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवद्वयभावं प्रति संयोगा-
 दिना धूमादेरभावस्याव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः । व्यभिचारिणि स-
 मानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाव्यापकव्यधिकरणहेतुतावच्छेदका-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायातिप्रसङ्गवारणाय सजातीयत्वो-

पादानं व्यतिरेकिसाध्यकस्थले यावत्साध्याभावसजातीयप्रसिद्ध्या
एकैकतत्सजातीयत्वनिवेशनं साजात्यघटकसमानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकमनुगतं निरुक्तभेदकूटरूपमेव ग्राह्यम् ।
अन्यथा यत्र भिन्नभिन्नसम्बन्धेन साध्यहेतुभावस्तत्र साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य यादृशप्रतियोगि-
तानिरूपकत्वं तस्यैव तद्वत्तया सजातीयत्वेन तत्सजातीयाभाव-
निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः स-
जातीयस्यापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य निवे-
शे हेतुव्यापकताया अपि तत्सम्बन्धघटिताया विवक्षणे उक्ता-
प्रसिद्धिनियन्धनदोषासम्भवेऽपि व्यापकीभूतस्येत्यादेर्वैयर्थ्यस्य
तुषारत्वात् तत्परित्यागे च चरमलक्षण एव पर्यवसानात् । अथ
सजातीयाभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
स्यानिवेशेऽपि स्वमात्रनिष्ठयथाश्रुतसाजात्यनिवेशपक्षे नातिप्रस-
ङ्गः । आत्मत्यादिसाध्यके विषयतादिसम्बन्धेन हेतौ ज्ञानादौ
समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्य साध्याभावव्यापकत्वे-
ऽपि यथाश्रुतसाजात्याभावेनातिव्याप्त्यप्रसक्तैः संयोगादिना बहुधादौ
साध्ये समवायादेना हेतुं रूपविशेषं प्रति हेतुतावच्छेदकसमवायेन
बहुधाद्यभावप्रतियोगिनोऽव्यापकत्वेऽपि च न दोषः । साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेनैव हेतुव्यापकताया विवक्षणीयत्वादिति चेत्तर्हि
सजातीयाभावे साध्याभावव्यापकत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यमापद्येत ।
स्वाव्यापकाभावस्य स्वसाजात्यविरहेणैव व्यावर्तनात् व्यभिचारिणि
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नहेत्वाद्यभावमादायातिप्रसङ्गवारणाय व्यापकीभूतस्येति। व्यभि-
चारिणोऽभावस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणसाधारणसाध्याभावा-
व्यापकत्वात्त दोषः व्यापकत्वं च न तत्समानाधिकरणाभावाप्रति-
योगित्वं सर्वस्यैव द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितयाऽसंभवात् न च
तदधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावश्यं वाच्यं तथा च
बहुधाद्यभावानि धूमाद्यभावस्य धूमाद्यनात्मकद्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावस्य संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्त्या न तमादाय
दोषावसर इति वाच्यम् एवमपि यत्र स्वरूपसम्बन्धेन हेतुता
तत्र तादृशाभावप्रतियोगितया हेत्वभावस्य व्यापकत्वानुपपत्तेर्दु-

पारत्वात् नापि तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपवत्त्वम् अभा-
 वत्वाद्यात्मकतादृशरूपमादायाभावमात्रस्यैव व्यापकतया व्यापक-
 त्वस्याव्यापकतापत्तेः एवं बहुपाद्यभाववति धूमाद्ययादौ स-
 मवायाविना यत्मानं धूमादिरूपमभावमादाय तदभावव्यापकता-
 भङ्गमिषा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य निवे-
 शनीयतया सत्तावान् जातरित्यादौ सत्त्वाद्यभाववति सामान्या-
 दौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्यसिद्ध्या ऽव्याप्तिश्चेति तद्व-
 क्षिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साध्याभावव्या-
 पकत्वं निर्धूमो यद्विशून्यत्वादित्यादौ हेत्वभावस्य बहुधावेः प्र-
 त्येकं धूमादिमधिप्रमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि अक्षण्डस्य नि-
 र्घट्टित्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावस्य तादृशव्यापकतासम्भवात्
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकतयैव लक्षणसम-
 न्वयः तद्विप्रवृत्तं देशिकविशेषणतया ग्राह्यम् अतो बहुपाद्यभाव-
 वति धूमाद्यभाववद्भेदस्य कालिरसम्बन्धेन वृत्तावपि न क्षतिः
 अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेऽप्यभाववद्भेदो ऽतिरिक्त एव अतो
 धूमाद्यभाववति अयोगोलकादौ देशिकविशेषणतया बहुपाद्यभा-
 ववद्भेदस्य वृत्तिरित्याहर्तयेति न बहुपाद्यभावस्य धूमाद्यभावव्या-
 पकतापत्तिः । अथवा यदीयदेशिकविशेषणतासम्बन्धसामान्ये तत्त-
 त्साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्यत्तनुयोगिकत्वाभावस्तदन्यत्वमेव तद-
 भावव्यापकत्वम् अभावस्येति भावमिप्रस्येत्यर्थकं तेन धूमवान् ज-
 लत्वाभावादित्यादौ जलत्वादिनिरूपितदेशिकविशेषणताया अम-
 सिद्धा तत्र निरुक्तमेदकूटात्मकव्यापकतासत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः
 अभावरूपसङ्केतो हेतुमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतामादायैव लक्षणसमन्वयः धूमवान्
 यद्वेरित्यादावयोगोलकादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानस्य बहुपाद्य-
 भावस्य निरुक्तव्यापकतासत्त्वात्तिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरपि तादृशाभावा
 अपि हृदादौ व्याप्यवृत्तयस्तथापि व्याप्यवृत्तित्ववि-
 शिष्टस्य व्यापकत्वं विवक्षणीयम् अनवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन
 व्यापकतानिवेशलाभायैव वा तदुक्तम् अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूप-
 व्याप्यवृत्तित्वं तु न शक्यते निवेशयितुं संयोगेन
 सङ्केतो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वभावस्यातथात्वात् ।

प्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र प्रतियोगिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अन्यथा व्याधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकस्य समनियताभावैक्यमते व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावरूपतया समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावासजातीयत्वेन तमादायातिव्याप्तिर्विरहेऽपि आत्मत्वादिसाध्यके विषयतया हेतौ ज्ञानादौ साध्याभावस्यापकृतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावमादायातिव्याप्तिः । अभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणं प्रवेक्ष्य च नातिप्रसङ्गवारणसम्भवः समनियताभावैक्यमते समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाद्यभावस्यापि स्वसमवायिविषयकत्वसम्बन्धेन ज्ञानादिविशिष्टज्ञानादेर्विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावसमनियतत्वेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् धूमाभावव्यापकमहानसीयवह्ण्यभावप्रतियोगिनो वह्नित्वादिना वह्निस्त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकत्वादतिप्रसङ्ग इति प्रतियोगिनो व्यापकतामुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकस्य तदवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्त्वात्वादेर्हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुव्यापकत्वासम्भवाद्यं प्रतीत्यनुसरा यद्ग्राह्यवच्छिन्नं प्रतीत्युक्तं व्यापकता च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अतो महाकालभिन्न कालत्वादित्यादौ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यतावच्छेदकादेः कालिकादिसम्बन्धेन हेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः व्यापकतावच्छेदकतायदृक्सम्बन्धभेदनिवेशनादिकं स्वयमूह्यं न च धूमवान् वह्निमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादायतिव्याप्तिः धूमाद्यभावव्यापकस्य धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकजलादिवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावाभावत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धघातेन हेतुव्यापकतायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यं भाववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकतावच्छेदकताया विवक्षणीयत्वात् ।

यथाश्रुतमिधलक्षणं दूषयति साधनस्योति ।

(दी०) साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वाच्यम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ

सत्त्वादेस्तादृशाभावव्यापकगुणकर्मन्यत्वाविशिष्टसत्त्वात्वाद्यवाचि
प्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः । द्वेयं प्रमे-
यादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्या-
प्तेश्च प्रमेयत्वव्याधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः ।

(गा०) तादृशेति ये ये साध्याभावाः प्रसिद्धाः तत्तत्सजातीय-
तत्त्व्यापकेत्यर्थः । तदवच्छेदकत्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् ।
भाषे द्वयं सत्त्वादित्यादाविति द्वितीये द्वेयं प्रमेयादित्यादाविति ।
ननु प्रमेयत्वादेः केवलान्वयितावच्छेदकत्वेऽपि वाच्यत्वत्वादेरिव
साध्याभावव्यापकव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमक्षतमेवेत्याशङ्कां निरस्यति प्रमेयत्वव्याधिकरणेति । प्रमेय-
त्वस्य केवलान्वयित्वादेति भावः । धूमाद्यभाव प्रति विषयितास-
म्बन्धेन बहिष्ठाद्यवच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादाय
समवायेनात्मन्ये साध्ये समवायेन द्रव्यत्वे हेतौ आत्मत्वाभाव
प्रति विषयितासम्बन्धेन द्रव्यत्ववज्ज्ञानस्य यः समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तस्य व्यापकत्वात्तमादायातिप्रसङ्गवार-
णाय प्रतियोगितावच्छेदकतायां हेतुतावच्छेदकतायदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया व्यधिकरणसमवायावि-
सम्बन्धेन प्रमेयत्वस्याभावप्रतियोगितायामसमानाधिकरणतया
ऽवच्छेदकत्वसम्बन्धेऽपि न निस्तार इत्यवधेयम् । अन्योन्या-
भाव एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकताको न त्वत्पन्ता-
भाव इत्याशयेनेदम् अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकार्यन्ताभावमादाय लक्षणगमनसम्बन्धात् । एतदुपलक्षण
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कस्युप्रांवादिमत्ताद्यवच्छि-
न्नहेतुकाव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । एतेन व्यापकीभूताभावप्रतियोगितायां
हेतुतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वव्याधिकरणधर्मानवच्छिन्नयोमयाभाषधि-
वक्षणे प्रमेयहेतुकस्थले वाच्यत्वत्वादिना घटाद्यभावप्रतियोगितायां
तादृशोभयाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयेऽपि न निस्तारः उक्तस्थले
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धाऽप्रतीकारात् ।

उक्तलक्षणे सजातीयादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह यद्वेति ।

(दी०) यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं भति व्यापकत्वमव-
च्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः ।

(गा०) व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावादिकमादायाति-
व्याप्तेर्वारणाय यावन्त इति । वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्नित्वा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वावच्छिन्नव्यापकतानव-
च्छेदकतयाऽव्याप्तिरिति तादृशा इति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिनाका इत्यर्थः । अत्र व्याप्य-
वृत्तित्वविशेषणं प्रयोजनाभावादनुपादेयं साध्याभावसजातीयत्वादि-
विशेषणावच्छिन्नस्याभावान्तरस्य प्रकान्तत्वाच्चादृशपदे तत्परत्वस-
मस्य झटिति निरासायाभावा इत्येतन्मात्रमनभिधाय साध्याभावा
इत्युक्तं यावत्साध्याभावानिरूपिता न काचिदपि प्रतियोगितेति प्रत्ये-
कपदम् । अत्र च व्यभिचारिणं प्रत्यपि क्वचित्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य व्यापकतया इतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकता निवेशनीया इत्थं च
समवायसम्बन्धायच्छिन्नबहुषभावप्रतियोगितावच्छेदकसमवायादि-
सम्बन्धेन वह्नित्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमाद्यव्यापकत्वादसम्भव इति
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकता विवक्षणीया तथा
च केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्या-
भावमादाय निर्वोहो न भवतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव-
स्योपयोगिता बोध्या । धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकजलाविवृत्तित्वविशिष्टधूमाभावाभावत्वेन बहुधादिव्यापक-
त्वेऽपि नातिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितस्यावच्छेद-
कसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना यावन्तः प्रतियोगिताः
प्रत्येकं तदवच्छेदकरूपेण तदवच्छेदकसम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति
व्यापकत्वमित्येतादृशार्थस्यैव विवक्षणीयत्वात् साध्यव्यापकता-
वच्छेदकं यद्यद्रूपं तेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यधिकरणधर्माव-
च्छिन्नाभावोपयोगिता न घटते इति साध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन व्यापकतावच्छेदकनिवेशः

यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यं प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपत्वे घटित्वाद्यच्छिन्नप्रतियोगितायाः यावत्साध्यव्यक्तिभेदेन मित्रायाः धूमत्वाद्यच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वं न सम्भवतीति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यापकतावच्छेदकत्वं न निषेधितम् ।

कूटघटितलक्षणे व्यभिचारिणे साध्याभाववद्बृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको न निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यच्छिन्नाभावः अपि तु जगद्बृत्तित्वसामान्याभावे एव स च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव बृत्तिमद्बृत्तिरित्यतिव्याप्तिवारणाय कूटपदमुपात्त तादृशातिव्याप्तिः समानाधिकरणव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासाधारणरूपेण साध्याभावस्य व्याप्यतावच्छेदककोटौ प्रवेशेन एव प्रसज्यते न तु विशिष्टसाध्याभावनिवेशे तथा सति निर्धूमवृत्तित्वत्वाद्यच्छिन्नाभावस्यापि लक्षणघटकता निर्वाहादिति कूटपदमनुपादाय विशिष्य साध्याभाव निवेद्यैव लक्षणमुचिततदुपादाने बहूनां दोषाणां वक्ष्यमाणत्वादिति कूटघटितलक्षणवादिनमाक्षेप्य कूटघटितं नलक्षणं दर्शयति परे त्वित्यादिना ।

(दी०) परे तु वृत्तिमद्बृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्बृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवद्वयभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । साध्याभावश्च पूर्वबद्धोध्यः, तद्वृत्तित्वाभावोऽपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्बृत्तित्वव्यापकरूपप्रतियोगिताकः

तिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववद्बृत्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो वह्निसामान्याभाववद्बृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यच्छिन्नवद्वयभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्व-

विरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वास्मिन्नसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्याहुः ॥

(गा०) साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
मादाय व्यभिचारिमात्रे ऽतिव्याप्तिरतो यावन्त इति । तथा च समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य समानाधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य यावत्तादृशाभावान्तर्गतस्य
व्यभिचारिण्यसत्त्वात्तादृश्याप्तिः । वृत्तिमद्वृत्तित्वानुपादाने समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
साध्याभाववत्संयुक्तत्वाद्यभावस्यासंयुक्तादौ प्रसिद्धस्य हेतावस-
त्त्वात् संयोगादिसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः न त्वसम्भवः । तादृशसम्ब-
न्धप्रतियोगित्वं वस्तुमात्र एव तादात्म्यविषयतादिरूपतादृशस-
म्बन्धेन हेतावेव परं लक्षणसमन्वयो भवति तादृशसम्बन्धेन
जगत्संयुक्तत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति
तदुपादानम् । ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वोपादानेऽपि जगत्संयुक्तत्वाव-
च्छिन्नाभावस्य जात्यादिरूपवृत्तिमति धर्तमानस्य वारणासम्भ-
वात् बहुमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्गारैव निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभा-
वस्य निर्धूमवृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगिताकतया वृत्तिमन्मात्रस्यैव
कालादिनिर्धूमवृत्तित्वेन च निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन धू-
मवान् बहुतेत्यादावतिव्याप्तेर्धारणाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य निवेशनीयतया यत्र संयोगादिना हेतुत्वं
तत्र जगत्संयुक्तत्वव्यावच्छिन्नाभावस्यापि हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेन ल-
क्षणघटकत्वात् वृत्तिमत्पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे कालिकसम्ब-
न्धेन गगनादेरवृत्तित्वमते तेन सम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्रैव
परमव्याप्तिवारकता तेन सम्बन्धेन जगद्वृत्तित्वाभावस्यावृत्ति-
मात्रे प्रसिद्धत्वादित्यत आह येन सम्बन्धेनेति । न क्षतिरिति
नाव्याप्तिरित्यर्थः । न तु नासम्भवः तादात्म्यकालिकादिसम्बन्धेन
हेतो लक्षणसमन्वयसम्भवादिति । ननु नानाव्यक्तिसाध्यके तत्त-
त्साध्यव्यक्त्यभाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिः कूटघ-
टितलक्षण इव साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावनि-

धेशे ताणोत्तार्णवहनोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय बह्वाविसाध्यके
 गुणाविशुत्तत्पविशिष्टसत्ताभाववद्वृत्तित्वाभावमादाय च स-
 चाविसाध्यके ऽव्याप्तिर्दुर्वारैव एवमव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिसा-
 ध्यके हेतुप्रधिकरणस्यैव जगत एव कपिसंयोगात्तादवच्छिन्ना-
 भाववत्तया तद्वद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्याधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेनाव्याप्तिविरहेऽपि तादृश-
 कपिसंयोगाभावादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ कपिसंयोगादिरूपसा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वाभावात्तत्वाव्याप्तिरित्यत आह साध्याभाव-
 येति । पूर्ववदिति । मिथलक्षणे यथा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
 व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिरभावो
 निवेश्यते तथा ऽत्रापि निवेशनीय इत्यर्थः । तत्तद्वृत्तिवक्तव्यतो-
 भयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् प्रथमविशेषणेन कपिसं-
 योगादिरूपाणां च त्रितयविशेषणेन व्यावृत्तिः । ननु साध्याभाव-
 वद्वृत्तित्वप्रतियोगिकाभावमात्रनिवेशे प्रकृतहेतुसाधारणस्य
 व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वविशेषस्य समानाधि-
 करणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि वृत्तिमद्वृत्तिः सम्भवतीति यावच्छा-
 द्वाभावान्तर्गततद्वृत्तस्य हेतावभावादसम्भयः एवं समानाधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिवत्त्वस्य प्रकृतहेतुवृत्तित्वावच्छेदकीभूतकि-
 श्विद्धर्मावच्छिन्नसाध्याभावोऽपि यावच्छादशभावान्वर्तते इति तद्वत्त्व-
 विरहादपि व्यतिरेकिसाध्यकहेतुतामव्याप्तिवारिष्ठानुपपत्तिः तच्च
 साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च विधाक्षि-
 तुमशक्यः केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन यदाय-
 भावस्य तादृशशुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते प्रसिद्धावपि
 तस्यातथात्वमते व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिव-
 स्वघटककेवलवृत्तित्वत्वसमनियततया प्रतियोगितानवच्छे-
 तदवच्छिन्नाभावप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् तच्चदभाववद्वृत्ति-
 त्वत्वघटकधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशे च वद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रवृत्तमा-
 धन्यकेतवत्तावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतया तस्य च धृ-
 भावावसत्त्वाव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तित्वात्तादृशधर्माव-
 च्छिन्नाभावनिवेशेनेऽपि घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नसाध्यके ता-
 दात्म्येन घटत्वव्यापकादिहेतौ तादृशसाध्याभाववान् यो घ-

दत्त्वाभावादिस्तद्वृत्तित्वनिष्ठतादृशसाध्याभाववत्स्वरूपतथाविधध-
 र्मावच्छिन्नाभावस्य घटादिमात्रवृत्तेर्हेतावत्सत्त्वादव्याप्तिर्दुर्वारैव सा-
 ध्याभावादिव्यावृत्तघटकतानिवेशे च प्रयासगौरवमिति त-
 त्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावं विवक्ष-
 ति तद्वदिति । स्वं प्रतियोगिता । अत्र साध्याभावस्य साध्याः
 भावत्वेन सामान्यतो निवेशे व्यभिचारिणि निर्धूमवृत्तित्वत्वा-
 यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभा-
 ववत्साध्याधिकरणवृत्तित्वसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्याप-
 कत्वेन तादृशभावस्य लक्षणाघटकतया वृत्तित्वसामान्याभावस्य
 तथाविधप्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया ऽतिव्याप्तिरिति तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावस्य
 व्याप्यतावच्छेदककोटिनिवेशलाभाय तत्तदिति । यद्यपि यत्कि-
 ञ्चित्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकवृत्तिमद्वृत्तिपा-
 वदभाववत्त्वं व्यभिचारिसाधारणं यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं
 तत्तदधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतैकप्रतियोगितायाः नानाविपक्ष-
 साधके ऽप्रसिद्धेः तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभाववत्तत्त-
 द्विपक्षवृत्तित्वत्वव्याप्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः तथापि यावता-
 मभावानां प्रत्येकाधिकरणवृत्तित्वत्वसामनैयत्यस्य प्रत्येकप्र-
 तियोगितान्वयेन एतदभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगि-
 ताको यो यो ऽभावस्तदभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियत-
 प्रतियोगिताकश्च यो योऽभावस्तद्वत्त्वमित्येवं रीत्या निवेशा-
 न्नानुपपत्तिः एतल्लक्षणे साध्याभावसमुदायो न समुदाय-
 त्वेन प्रविष्टः अपि तु प्रातिस्विकरूपेणेति कूटघटिताद्विशेषः ।
 अथात्र स्वपदं न तत्तदभावीयप्रतियोगितात्वरूपेण प्रतियोगि-
 तापरं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेऽपि तदभावीयप्रतियोगि-
 तान्तरसत्त्वादिति तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तिपरं तद्वाच्यं तथा च य-
 त्किञ्चित्प्रतियोगितानिरूपकाशेषाभावस्यातिव्यापकतया यावत्य-
 स्तादृशप्रतियोगिताः प्रत्येकं तन्निरूपकाभाववत्त्वं निवेशनीयं
 तथा च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगद्वृत्तित्वसामान्याभावप्र-
 तियोगितानिरूपकवृत्तिमद्वृत्त्यभावाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरिति वृत्तिम-
 द्वृत्त्यभावात्त्वेन यावत्प्रतियोगिता निवेशनीया तथा च तन्नि-

रूपकाभावे वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणं व्यर्थं यावत्त्ववि-
 शेषणमपि तथेति चेत् नोपादीयत एव तत्र तद्विशेषणं
 वृत्तिमद्वृत्त्यभावापयोगिताविशेष्यभूताभावे वृत्तिम-
 द्वृत्तित्वयावत्त्वाभिधानात् । अत्र च गुरुधर्मस्याभावप्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वे स्वव्यापकतदभाववद्वृत्तित्वत्ववाञ्छितमेद-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याध्याचर्तकव्यापकतान्तविशेषणघटितत्वे-
 नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नान्योन्याभावरू-
 पव्यापकत्वपुरस्कारेण न प्रतियोगितानिवेशः सम्भवतीति
 तादृशावच्छेदकभेदकूटात्मकव्यापकत्वपुरस्कारेणैव तन्निवेशः न च
 स्वव्यापकतत्तदभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वतत्तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्यो-
 न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नैकभेदोभयरूपेण प्रतियो-
 गितानिवेशसम्भवादवच्छेदकभेदकूटनिवेशनमफलमिति धाच्यं
 घटभेदादिसाध्यकस्थले तदभावव्यक्तित्वेन घटत्वविद्यदितस्य
 तदभाववद्वृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य स्व-
 रूपतो घटत्वादिघटितघटवृत्तित्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वमपेक्ष्य गुरुशरीरतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छि-
 न्नैकभेदनिवेशासम्भवात् । अत्र कल्पे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य पर्वतवृत्तित्वप-
 र्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतावृत्तिवृत्तिमद्वृत्तैर्धूमा-
 वावभावात् एकमात्रवृत्तिहेतावपि तादृशप्रतियोगिताकस्य पतत्-
 क्षणावच्छिन्नवृत्तित्वैतदन्यक्षणावच्छिन्नवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभा-
 वस्यैतत्क्षणावच्छिन्नावृत्तौ वृत्तिमति वर्तमानस्याभावादसम्भ-
 वः । तादृशाभावव्यावर्तनाय व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
 योगिताकत्वनिवेशे गौरवं पर्वतवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यावृ-
 त्त्यसम्भवश्चेत्यतः कल्पान्तरमनुसरति तत्तत्साध्याभावेति ।
 अतिरिक्तान्तानिवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य संप्र-
 हाद्यमिच्चारिमात्रे प्रतिव्याप्तिरिति तन्निवेशानं यद्यपि यथाश्रु-
 तेनानेन महानसवृत्तित्वत्वादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
 वद्वृत्तित्वाभाववारणं न सम्भवाति महानसादिनिरूपितत्वविशिष्ट-
 वृत्तित्वत्वस्य साध्याभाववन्निरूपितत्वविशिष्टवृत्तित्वत्वरूपसा-
 ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वान्यत्वविरहात् तथापि साध्याभाववद्वृत्ति-

त्तित्वत्वानिरूपितसमानाधिकरणधर्मनिरूपितावच्छेद्यत्वशून्यत्वस्या-
नवच्छिन्नान्तेन विवक्षणाच्च दोषः महानसंवृत्तित्वत्वादिनिरूपि-
तावच्छेद्यत्वस्य साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वरूपाविशिष्टपदार्थानिरूपि-
तत्वात् न चैवमपि साध्याभाववन्महानसंवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववारणमशक्यं तादृशधर्मनिरूपितावच्छेद्यतायां तद्घटक-
साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वानिरूपितत्वस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेनाव्या-
हृतत्वादिति वाच्यं गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
महानसादिवृत्तित्वत्वसमनियतोपदर्शितगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वात् । अथ गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
साध्याभावपदस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नाभावपरतया धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमत्वा-
द्यच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वत्वस्य स्वसम-
नियतधूमत्वावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेनाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वविरहेण तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः धूमत्वाद्य-
वच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च धूमत्वावच्छि-
न्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थान-
वच्छिन्नतया तन्निरूपकाभावस्य निरुक्ताभावविशेषणानाक्रान्त-
त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्बृत्तित्वा-
भावस्यैव लक्षणघटकत्वात् । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तेन रूपेण
न निवेशः अपि तु तदभावत्वेनैव एतदेव सूचयितुं तत्तत्पदमुपात्तम्
एवं च तत्तद्व्यक्तित्वेन धूमाभावघटिततदभाववद्बृत्तित्वत्वाद्यच्छि-
न्नाभावस्य लक्षणघटकतया न धूमादिसाध्यकेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते
तथापि एतद्व्यक्तिभिन्नं घटभिन्नं वा मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः तत्र
तद्व्यक्तित्वेन रूपेण घटभेदाभावघटिततद्व्यक्तिमद्बृत्तित्वत्वापेक्षया ल-
घोस्तत्समनियतस्य किञ्चिद्विशेषणानुवच्छिन्नघटत्वघटितस्य घ-
टवृत्तित्वत्वस्यैवाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्व्यक्तिमद्बृत्तित्व-
त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च
साध्याभाववद्बृत्तित्वत्वरूपविशिष्टपदार्थानवच्छिन्नतया तन्निरूपका-
भावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्या-
भाववद्बृत्तित्वाभावस्यैव तथात्वात् यदि चाभावधर्मा विशेषणविध-

या न निवेद्यते अपि तु अभावप्रभृतिरेव अभावे तु साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुपलक्ष-
णतया निवेद्यते एतद्भावादेव तत्तत्पदोपादानमपि न तु तत्तद्यक्ति-
त्वेनाभावनिवेशलाभार्थम् उपलक्षणीभूतप्रतियोगिताविशेषेणैवाभा-
वान्तरव्यावृत्तिसम्भवे तत्तद्यक्तित्वस्योपलक्षणतया निवेशे प्रयोजन-
विरहात् एवं च घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावोपि उक्तस्थले लक्षणघ-
टकः घटभेदाभावस्य घटत्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटकत्वात्
प्रतियोगिताविशेषोपलक्षिताभाववद्वृत्तित्वपर्याप्तनिरूपकताकान्यत्व-
पर्यन्तानिवेशात् धूमादिसाध्यकस्थले निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्ना-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकशरीरे ऽभावविशेषणस्याधिकस्य
निवेशेऽपि न क्षतिः न चाभावप्रतियोगिकोटौ उपलक्षणतया
भानस्यानुभवविरुद्धत्वात् विशिष्टनिरूपितत्वाभावस्य निरूपि-
तत्वसम्यग्भावच्छिन्नविशिष्टाभावरूपस्य वा विशिष्टानिरूपितत्वस्य
प्रतियोगिकोटौ प्रतियोगिताविशेषस्य कथमुपलक्षणाविधया नि-
वेश इति वाच्यम् अभावप्रतियोगिकारशरीरे प्रतियोगितावच्छे-
दकक्रोड्यप्रविष्टस्य न भानमित्यस्यार्थः । प्रकृते निरुक्तप्रतियो-
गिताकत्वस्य निरूप्यत्वप्रतियोगिविशिष्टाघटकत्वादेव निरूप्य-
त्वप्रतियोगिन्युपलक्षणत्वं न तु निरूप्यत्वाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकघटकतया अप्रवेशात् । तदभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रवि-
ष्टाभावस्याभावान्तरव्यावृत्तये तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य प्रति-
योगितावच्छेदकघटकतयैव निवेशात् यथा द्रव्यत्वस्य द्रव्य-
त्वोपलक्षितनिरूपितविषयित्वाभावप्रतियोगिनि नोपलक्षणत्वं किन्तु
विषयितानिरूपकांश एवेति । निर्धूमवृत्तित्वत्वस्य धूमव्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वात्वसमनियतत्वे ऽपि व्या-
पकतावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावघटितविशिष्टनिरूप्यत्वे धू-
मत्वावच्छिन्नधूमाभावघटितविशिष्टनिरूपितत्वरूपताविरहात् तत्त-
द्विशिष्टनिरूपितत्वयोर्न समनैयत्यम् इति न व्यापकतावच्छेदकरू-
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानिरूप्य-
त्वाभावाप्रसिद्धिः । प्रतियोगितासंसर्गकज्ञान एव तादृशभान-
स्य तथात्वात् जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इत्याकारक-
स्य स्वरूपतो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभानस्य सर्वस-

म्मतत्वात् प्रकृते च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको योऽभावस्तद्वृत्तित्वत्वनिरूपितत्वप्रति-
योगिकाभाववतः समानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वस्य योऽभावस्तद्व-
त्प्रतियोगिताका यावन्तोऽभावास्तद्वान् हेतुरित्याकारकव्या-
प्तिग्रहे प्रतियोगिताया विशेषणत्वेनानुपपत्त्यभावात् अत एव व्या-
पकतावच्छेदकत्वादेः उपलक्षणविधया भानोपपत्तिः न च तादृश-
निरूपितत्वप्रतियोगिकस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य चाऽभाव-
स्य निवेशे निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानिष्ठावच्छे-
द्यतायामपि किञ्चिद्विशिष्टतादृशनिरूपितत्वत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात्
तादृशाभावासंग्रह इति वाच्यं तत्तदभाववृत्तित्वत्वनिरूपितत्व-
पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्यैव निवेशनीयत्वात् इत्युच्यते
तदापि घटत्वभेदादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणमशक्यं
निर्विशेषणकघटत्वादिवृत्तित्वत्वस्यैव तत्र घटत्वादिवृत्तित्वाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकतया घटत्वत्वादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकशरीरे ऽनिवेशेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव
लक्षणघटकत्वात् न च जातेः समवायेनैव स्वरूपतोऽवच्छेदक-
त्वं न तु सम्यग्धान्तरेण अत एव गोत्वादिजातिनिष्ठव्याप्तौ पदविशे-
पप्रवृत्तिनिमित्तत्वगवैतरासमवेतत्वादेरवच्छेदकत्वं स्वीकुर्वन्ति न
तु तादात्म्यसम्यग्धेन लघोरपि गोत्वादिजातेरिति निर्विशेषणकघट-
त्वादिवदिततद्वृत्तित्वत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व न सम्भ-
वतीति वाच्यं तादृशनियमे मानाभावात् यदि चाभावादेशस्योप-
लक्षणत्वं स्वीक्रियते तदा महानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववारणम-
शक्यमेव यदि च साध्याभावातिरिक्ताविशेषणाविशेषिताधिकरणवृ-
त्तित्वत्वावच्छेद्यताभिन्नसमानाधिकरणधर्मावच्छेद्यत्वाभावं निवे-
क्ष्याविशेषितघटत्वादिवृत्तित्वाभावः संगृह्यते तदा तादृशाभावमा-
दाय जातिसाधारणसद्देतावव्याप्तिर्वज्रलेपायते । एवं साध्याभावव-
ृत्तित्वत्वशरीरेऽभावादेर्विशेषणतया प्रवेशे वृत्तिमहत्तिपदमनर्थक-
मापद्येत व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वत्वस्य यः समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः तत्प्रतियोगिताया लाघवेन वृत्तित्वत्वे-
नावच्छिन्नतया तदवच्छेद्यताया अभावाघटितविशिष्टपदार्थानिरूपि-
तत्वात् । अत्र वदन्ति । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेने-

दमभिहितं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्महानसद्वृत्तित्वा-
यच्छिन्नाभावधारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वपर्याप्तावच्छेदकता-
भिन्नसमानाधिकरणधर्मानिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वमेव प्रतियोगि-
तायां विशेषणं देयं न चैवं घटत्वादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाव-
सद्वृत्तफलकं समानाधिकरणपदोपादानं निषेधरूपनिवेशनं च वि-
फलं तादृशाभावस्यासङ्गहेऽपि केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावव-
द्वृत्तित्वत्वेन घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति वाच्यं
विषयितादिसम्यग्धेन यत्र हेतुता तत्र हेतुतावच्छेदकस-
म्यग्धेन साध्याभाववति वृत्तेः साध्याभाववद्विषयतारूपाया
विषयादिरूपत्वेन साध्याभाववद्विषयतात्वादिरूपसाध्याभाववद्वृत्ति-
त्वत्वस्य केवलान्वयितया तद्वच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः तादृशाभाव-
घटितलक्षणात्रुपपत्तेः न च साध्याभाववद्विषयतात्वादिकं धेन
सम्यग्धेनावृत्ति तेन सम्यग्धेन तद्वच्छिन्नाभावमादाय लक्षणस-
मन्वयः सम्भवतीति वाच्यं कालिकसम्यग्धेन साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्तस्य ध्वंसाद्यधिकरण-
हेत्वव्यापकतया स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकता-
काभावस्यावश्यं निवेशनीयतया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य लक्षणघटकत्वासम्भवात् वि-
षयताया जात्यादिरूपत्वेऽपि विषयतात्वविशिष्टस्य न समवा-
यादिना वृत्तिः तादृशस्य स्वस्मिन्नेव वृत्तेः जात्यादौ च सम-
वायाभावात् किं तु स्वरूपसम्यग्धेनैव एवं च समवायादिस-
म्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव विषयतात्वाद्यवच्छिन्नाभावो
चलक्षणस्तत्के भविष्यतीत्यपि न कालज्ञानादिरूपहेतौ कालिकवि-
षयतादिसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वन्याव-
च्छिन्नाभावस्यासत्त्वेन स्वरूपसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । न चैवं साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरि-
क्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नाभावस्यापि तत्राप्रसिद्धेः घट-
त्वादेः साध्याभाववद्विषयतानिष्ठप्रतियोगितावैयाधिकरण्यासम्भ-
वादिति वाच्यं घटत्वादिना पटाद्यभावस्यैव तथात्वात् । अ-
थैवमपि सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य साध्याभाववद्वृत्तित्वनिष्ठत्वेन
धर्मविशेषणताकल्पे घटत्वादेः घटादिस्वरूपसाध्याभाववद्विष-

यतानिष्टत्वेन गगनादेरापि स्वनिष्ठविषयतात्मकत्वेन साध्या-
भाववद्विषयतानिष्ठतया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्व-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नाभावाप्रोक्त्या उक्तस्थले ऽव्याप्तिदुर्वारैव येन
रूपेण यत्साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्ति तद्रूपविशिष्टतदनवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावविवक्षणे गगनाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकता-
निर्वाहेऽपि हेतुनिष्ठव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्व-
व्यक्तेः किञ्चिदविशेषिततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य
तथाविधस्य हेतावसत्त्वादसम्भव इति चेन्न । येन सम्यन्धेन
यद्वर्तते तेन सम्यन्धेन तच्चिष्टावच्छेदकताकान्यत्वस्य विव-
क्षणीयतया सयोगादेसम्यन्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावमादायैवोक्तस्थले लक्षणसमन्वयसम्भवात् उक्तार्थलाभायैव
च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तित्वोपादानं न तु तदपि लक्षण-
घटकं प्रयोजनाभावात् सर्वत्र दर्शिताभावमादाय लक्षणसमन्व-
यसम्भवेन समवायादेसम्यन्धेन घटत्वावच्छिन्नसाध्याभाववत्सं-
युक्तत्वाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि क्षतिविरहात् एतेन धूम-
त्वत्वाद्यवच्छिन्नधूमत्वाद्यभायस्य धूमत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाद्य-
भावस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियो-
गिताकस्य वारणाय साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविशे-
षणमप्यनादेयम् अत एव स्वसमानाधिकरणत्वस्य स्वप्रतियोगिता-
वच्छेदकविशेषणत्वकल्पापेक्षया लाघवमेव एतत्कल्पानुसरणबीज-
भूतं निष्प्रत्यूहमिति । यदि च गुरुधर्मो नाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
स्तदा महानसृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वत्वातिरिक्त्यनेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाघटकत्वमेव विव-
क्षणीयं तदर्थश्च स्वाविषयकप्रतीतिवृत्तिसाध्याभाववद्वृत्तित्व-
रूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वम् एवं च शुद्धवृत्तित्वत्वावच्छि-
न्नवृत्तेरभावोपि लक्षणघटक इति वृत्तिमद्वृत्तिपदसार्थक्यम् ।
स्वाविषयकत्वं च इतरविशेषणतानापन्नस्वाविषयिताशून्यत्वमतो
विशेषणाविधया साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वघटकसाध्याभावत्वादेस्त-
दघटकत्वनिर्वाह इति पूर्वोक्तदोषानवकाशः । चरमापि विषयिता
इतरविशेषणतानापन्ननिरूपितैव ग्राह्या तेन वृत्तित्वत्वादिविशे-
षणकक्षाने साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वादेर्विशेषणतया विषयत्वे

ऽपि घृत्तित्वत्वादेन साध्याभाववद्घृत्तित्वत्वाघटकत्वं न च साध्याभाववद्घृत्तित्वत्वघटकधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताको-
 ऽभावो निवेद्यतां घटकान्तार्थश्च स्वाविषयकप्रतीत्यघृत्तिसा-
 ध्याभाववद्घृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयिताकत्वं तेन सा-
 ध्याभाववद्घृत्तित्वात्वेकैवल्यघृत्तित्वात्वेयोरेव घटकतानिर्वाहः न तु
 स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतादशविशिष्टकत्वं तत्तदभाववद्घृत्तित्व-
 त्वाघटकप्रतीतौ केवलाधेयतात्वस्य विषयतया तदभाववद्घृत्ति-
 पितृत्वविशिष्टाधेयतात्वे तदविषयकप्रतीत्याविषयत्वस्य दुर्यत-
 या तदभाववद्घृत्तित्वत्वादेस्तदघटकत्वानिर्वाहात् केवलाधेय-
 तात्वस्यैव तदघटकतया घृत्तिमद्घृत्तिं तेन रूपेण घटा-
 दभावमादायातिव्याप्त्यापत्तेरिति वाच्यं तथा सति उक्-
 तीत्या ' विषयितासम्बन्धेन यत्र हेतुता तत्र तादृशाभावाप्र-
 सिद्धेः घटत्वभिन्नं मेयत्वादित्यादौ निर्विशेषणकघटत्वादिघृत्ति-
 तात्वस्य यथा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्घृत्तित्वात्त्वघट-
 कत्वं तथा वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावपि तादृशस्य स्वा-
 विषयकप्रतीत्याविषयव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावविशेषितघ-
 टत्वादिघटिततदभाववद्घृत्तित्वत्वरूपविशिष्टनिरूपितविषयताकत-
 या तदभाववद्घृत्तित्वत्वघटकतया घृत्तिमद्घृत्तितदवच्छि-
 न्नाभावस्य हेतावसत्त्वेनाव्याप्तेः तदभाववद्घृत्तित्वत्वाघट-
 कधर्मावच्छिन्नाभावनिवेशेनैव धारणसम्भवाच्च । तादृशधर्मे
 निरुक्तसाध्याभाववद्घृत्तित्वत्वघटकत्वसत्त्वेऽपि स्वाविषयकप्रती-
 तिघृत्तिसाध्याभाववद्घृत्तित्वत्वविषयिताकत्वेन साध्याभा-
 ववद्घृत्तित्वाघटकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवच्छिन्नाभावस्यापि
 यथानिरुक्ताभावानात्मकत्वात् न च स्वाविषयकप्रतीत्यघृ-
 त्तितदभाववद्घृत्तित्वत्वनिरूपितविषयितासामान्यकत्वरूपतत्तदभा-
 ववद्घृत्तित्वत्वघटकतानिवेशे निर्विशेषणकघटत्वादिघृत्तित्वत्व-
 स्य साध्याभाववद्घृत्तित्वत्वघटकत्वाप्रसक्त्या तदघटकधर्माव-
 च्छिन्नाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति वाच्यं तथा सति व्या-
 पकताघटितसामान्यपदार्थनिवेशने तदघटकधर्मानवच्छिन्नाभाव-
 निवेशापेक्षयाऽतिगौरवात् समानाधिकरणपदसार्थक्यं न उक्ती-
 त्वेवेति, ध्येयम् । केचित्तु व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव-

वृत्तित्वत्वेन पर्वतवृत्तिव्यवधान्यतराभावचारणाय एतन्मतेऽपि
 स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वकत्वं प्रतियोगिताविशेष-
 णभावश्यकं तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाभावस्य
 लक्षणघटकता न सम्भवतीति निषेधद्वयनिवेशनसामानाधिक-
 रण्यपदोपादानयोः सार्थकतेत्याहुः । प्रतियोगितायां साध्याभाव-
 वद्वृत्तित्वत्वव्याप्यत्वनिवेशनप्रयोजनमाह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति ।
 घट्टिसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य योऽभावस्तस्य धूमादावसत्त्वे-
 पीत्यन्वयः घट्टिसामान्याभावः वह्नित्वावच्छिन्नवहुषभावः ।
 साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकतानिवेशनप्रयोजनमाह यश्चेति ।
 इन्धनत्वाद्यवच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-
 करूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव लक्षणघटकतया घटाभा-
 वोपेक्षणं महानसवृत्तित्वादेरभाव इत्यत्र महानसवृत्तित्वत्वा-
 दिनैवेति बोध्यं तादृशाभावाधिकरणमहानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छि-
 न्नातादृशवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वं पठ्यन्तार्थ इति तु न सत्
 गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादृशाभावाविशेषितम-
 हानसवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावपर्यन्तानुसरणे सन्दर्भविरोधात्
 अधिकरणत्वान्तस्योपलक्षणतया शेषांशस्य विशेषणतया भान-
 स्य व्युत्पत्तिविरुद्धतया तथाविवक्षितुमशक्यत्वात् । अधिकरण-
 विशेषानुपरक्तवृत्तेरभावमादायापि दोषं दर्शयति स्वनिष्ठेति ।
 धूमादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्ये-
 त्यर्थः । हेत्वन्तरवृत्तेः आलोकादिवृत्तेः । एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वम-
 स्तीति सूचितम् । स्वस्मिन् धूमादौ । अत्र च लक्षणे सत्ताभाववान्
 द्रव्यत्वादित्यादौ सत्तावत्समेतत्वाभावस्य व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव समवेतवृत्तित्वेऽपि द्रव्यावृत्तित्वावच्छि-
 न्नाभावस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरू-
 पावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकस्यापि तद्वत्समेतत्वाभावस्य समवेतगुणत्वादिवृत्ति-
 तया द्रव्यत्वादेस्तद्वत्त्वाभावाग्रातिव्याप्तिः । एवमवृत्तिसाध्यकस्थ-
 लेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिः
 कूटघटितलक्षणे च तत्र तत्रातिव्याप्तिवारणाय साध्यसमाना-
 धिकरणत्वे सतीति विशेषणं देयम् । एतल्लक्षणे चावृत्तिहेतुके-

ऽतिव्याप्तिवारणाय वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयं कूटघटितलक्षणवद-
द्यापि महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या किं तु त-
दन्यदोपाणामेवात्रानवकाश इत्यवधेयम् ॥

(दी०) अन्ये तु वृत्तिमद्बुद्धयो यावन्तः साध्याभा-
वसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वच्चं तादृशवृत्तित्वाभावश्च
स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयो-
जनं चोक्तमायम् । साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रति-
योगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्बु-
त्तित्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति । साध्याभाव-
श्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन बह्वे-
साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे बह्वयवयवत्वे पर्वतव-
ह्वयवयवसंयोगे च पर्वतस्य बह्वयवयवस्य च सम्बन्धद्वयाव-
च्छिन्नबह्वयभावद्वयानाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ।

(गा०) अन्ये न्विति । घटत्वादिना निर्धूमवृत्तिवाद्यभावमादाय
व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय यावत्सोपादानम् एव च केवला-
न्वयिनः साध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवाभा-
वस्य प्रसिद्ध्या तत्समुदायाधिकरणजगद्बुत्तित्वस्यावृत्तौ प्रसिद्धः
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि यावदन्तर्गत इति तद्व-
त्स्थिरहात्तादृशसाध्यके विषयिताद्यतिरिक्तसम्बन्धेन हेतावव्या-
प्तिः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणपक्षे च
व्यतिरेकिसाध्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवा-
भावस्य सद्भेदौ लक्षणघटकतया जगत एव तत्कूटाधिकरण-
तया व्यतिरेकिसाध्यकेऽपि विषयिताद्यतिरिक्तसम्बन्धेन हेतावव्या-
प्तिरिति वृत्तिमद्बुत्तित्वमभावविशेषणं तादृशवृत्तित्वेति सा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वेत्यर्थः । प्रयोजनं चेति पूर्वद-
लप्रयोजनम् आलोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण निर्वाहिवृत्तित्वाभावमादाय
बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिवारणरूपं पूर्वलक्षणोक्तमेव चरमस्य
प्रयोजनं तु साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावाविशेष-

णत्वे केवलान्वयिसाध्यके ज्ञेयत्वादिहेतौ घटादिवृत्तित्वाभाव-
मादायाव्याप्तिवारणमेव न तु वह्निमान् धूमादित्यादौ महान-
सवृत्तित्वाभावव्यावर्तनं, तत्र महानसादेवह्नितावच्छिन्नवह्न्य-
भावानधिकरणत्वेन साध्याभावकूटानधिकरणत्वात् एतस्य च
प्रागनुक्तत्वादुक्तप्रायमिति । समुदायपदप्रयोजनमाह, साध्या-
भावाधिकरणेति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेति । नि-
र्धूमवृत्तित्वत्वाद्यवच्छिन्ननिर्धूमवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिता-
याः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणमहानसादिवृ-
त्तित्वाद्यवृत्तितया साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकत-
या जगद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तद्व्यापकप्रतियोगिताक-
तया तस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्यावृत्तावेव प्रसिद्धत्वादिति भावः । व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तिरिति । तादृशस्य जगद्वृत्तित्वाभावस्य सर्वत्रैव सत्त्वा-
दिति भावः । अत्र च स्वव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृ-
त्तित्वत्वकत्वे सति साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्या-
पकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं तत्र च शेषदले समुदायानिवेश-
पि निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि नाति-
व्याप्तिः सम्भवति व्यतिरेकिसाध्यके तादृशप्रतियोगिताया
अप्रसिद्धेः जगद्वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः साध्याभा-
वाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्याभावसमुदाया
धिकरणवृत्तित्वत्वकत्वरूपपूर्वदलविरहात् धूमाद्यभावसमुदाया-
धिकरणवृत्तित्वत्वशून्ये महानसादिवृत्तित्वे तादृशप्रतियोगितास-
त्त्वादिति पूर्वपक्षयित्वा शेषदले समुदायपदाप्रवेशे पूर्वदलमेव
नोपादेयं तदनुपादानेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ आलोकाद्यवृत्ति-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वस्य आलोकादिनिष्ठपर्यतादिवृत्ति-
त्वसाधारणसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वाव्यापकतया तादृशा-
भावमादाय दोषाप्रसक्तेः तदुपादाने व्यतिरेकिसाध्यकमात्र-
एवोक्तरीत्या तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा व्याप्तिप्रसङ्गाच्च तथा
च धूमवान् वह्नेरित्यादौ घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावमादायाति-
व्याप्तिरित्याशयेन दीधेति कृतं तदमभिहितम् । अतिव्याप्तिवारणाय
शेषदले समुदायप्रवेशेन च निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताक-

स्यालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य बहिमान् धूमादित्यत्र शेषद-
लाक्रान्ततया पूर्वदलोपादानमावश्यक तत्र समुदायाप्रवेशे व्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वन्याप्यप्रतियोगि-
तारुस्यालोकावृत्तिवृत्त्यर्मावस्य धूमे ऽसत्त्वादव्याप्तिरिति तत्रापि
तत्प्रवेशनमिति केचित्समाधत्ति । परे तु प्रतियोगित्वव्यापकता-
विशेष्यतापन्नमेव साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वं व्याप-
कत्वविशेषणविधया निवेद्यते न तु तद्वल्लस्योक्तीत्या द्विधा
निवेशः एव च पूर्वपक्ष एवाय नाधतरति न च गुरुधर्मस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते प्रतियोगित्वव्यापकत्वविशेषि-
तसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधिकरणनिष्ठान्योन्याभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं नाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति
प्रतियोगित्वे तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकता-
निवेशासम्भवात्तद्वल्लस्य द्विधाविनिवेशनमावश्यकमिति वाच्य
व्यापकत्वाशस्योपलक्षणतया साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्ति-
त्वर्थरूपव्याप्यांशे निवेशसम्भवात् व्यापकतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाभाववानित्यादिज्ञाने व्यापकतावच्छेदकत्वत्वं तत्संघोका-
वच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ व्यापकताया उ-
पलक्षणतया भाने ऽविरोधात् । यस्तुतस्तु गुरुधर्मस्याभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वाधि-
करणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वमपि नाभावप्रति-
योगितावच्छेदक बहित्वावच्छिन्नबहुधाभाववृत्तित्वत्वाधिकर-
णनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वादिरूपसमनियतधर्मा-
पेक्षया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेनाधिकेन घटितस्य
गुरुत्वादिति तादृशधर्मावच्छिन्नाभावो निवेशयितुमशक्यः किं
तु तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक यद्यत्तत्तद्वच्छेदकत्व-
त्वमेव निवेशनीयम् एव च प्रतियोगितान्यापकत्वघटितोक्तधर्म-
स्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमप्यकिञ्चित्करमेवेत्याहुः । तेनेति
समवायेन बद्धे साध्यत्वे पर्वतस्य सम्यन्धद्वयावच्छिन्नचतुर्भा-
वद्वयानधिकरणत्वेऽपि धूमे नातिन्यासि सयोगेन बद्धेस्तथा-
त्वे बहुधन्यवस्य तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेऽपि बहुधन्यव-
त्वे नातिन्यासि समवायेन बद्धे साध्यत्वे सयोगेन तस्य त-

थात्वे च पर्वतस्य बहुवचयवस्य च तादृशभावद्वयानधिकरण-
त्वेऽपि पर्वतबहुवचयवसयोगे नातिव्याप्तिरिति योजना सम्बन्ध-
द्वयावच्छिन्नबहुवभावद्वय सयोगसम्बन्धावच्छिन्नबहुवभावसम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नबहुवभावद्वय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशने तादृशभावद्वयानधिकरणस्य पर्व-
ताद साध्याभावकूटानाधिकरणतया तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा
यावन्तस्तद्वत् धूमादावव्याहतमेवेत्यतिव्याप्ति स्यादेवेति भाव । न
च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशेऽपि समवायेन बहो
साध्ये सयोगेन हेतौ धूमे नातिव्याप्तिर्वारयितुं शक्यते समवायस-
म्बन्धावच्छिन्नबहुवभावकूटाधिकरणसयुक्तत्वस्य व्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावस्यैव सयुक्तवृत्तित्वात् बहुवचयवमात्रसयुक्ताप्रसि-
द्धे सयुक्तमात्रस्येव तादृशभावकूटाधिकरणगगनसयुक्तत्वादिति
कथमत्र व्यावृत्तिप्रदर्शनेन समवायेन धूमहेतुकस्थलपरता तु
न युज्यते समवायेन धूमवत् साध्याभावकूटवत्त्वानिराकरणा-
दिति वाच्य सयुक्तमात्रस्येव गगनादिसयुक्तत्वेऽपि तादृश-
सयोगस्य वृत्त्यनियामकतया तथा यस्य द्रव्यस्य बहुव-
चयव एवाधिकरणत्वप्रत्यय प्रामाणिक न त्वन्यत्र तत्र सयो-
गेन गगनादिवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या सयोगेन बहुवचयवान्यवृत्तित्वा-
भावस्येव सयोगेन वृत्तिमहत्ते सुलभतया वृत्तिपदस्य यथा-
श्रुतपरतामते तादृशव्यावृत्तिदानसङ्गते वृत्त्यनियामकतादात्म्य-
सम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारे वृत्तिपदस्य सम्बन्धार्थकत्वमावश्यक-
मित्यभिप्रायेण एतदुपक्ष्य द्वितीयस्थलानुसरण साधनसामानाधि-
करणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे समवायादिसम्बन्धावच्छि-
न्नबहुवभावस्य बहुवचयवत्वरूपसाधनसामानाधिकरण्याभावेन न त-
त्रातिव्याप्तिसम्भव एव सत्ताभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्या-
प्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्ये सतीति विशेषणप्रवेशस्याव-
श्यकतया सयोगादिना वह्निमित्यवर्तमानबहुवचयवत्त्वादौ तेना-
प्यतिव्याप्तिर्वारयितुं अशक्यत इत्यतः पर्वतबहुवचयवसयोगहेतुका-
नुसरण सयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितामते पर्वतस्य सम्बन्ध
द्वयावच्छिन्नबहुवभावद्वयाधिकरणत्वेऽपि न तस्य व्याप्यवृत्तित्ववि-
शिष्टसाध्याभावकूटवत्त्वम् अन्यथा अव्याप्यवृत्तिसयोगादिसाध्यके

व्यभिचारिणि जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणत्वेनातिव्याप्तिरिति दशितहेतोः पूर्वतद्वृत्तित्वेऽपि तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावाः । इक्षत एवेत्यतिव्याप्तिप्रसङ्गः ।

पूर्ववदत्र साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावविवक्षणे नानाविषयकेः तथाविधतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणप्रसिद्ध्या । इत्यादि । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनियेशने च गौरवमिति साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकाभाव एव विवक्षितमुचितः तार्णातार्णदहनवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तथाविधसाध्याभावानामधिकरणे धूमादेर्वृत्तावपि वृद्धित्वाद्यवच्छिन्नवृद्धयभावघटिततादृशाभावकूटवत्यवृत्तेरव्याप्यनवकाशादित्याशयेन तथाविधमेवाभावं नियेशयति तथेति ।

(दी०) तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोऽपि बोध्यस्तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र सद्देतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरित्याहुः ॥

(गा०) एवं प्रतियोगिता समनियताभावैक्यमते साध्याभावप्रतियोगितायाः साध्याभावसमनियताभावप्रतियोगिपदार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकेन व्याधिकरणेन वा धर्मेणावच्छिन्नायाः साध्यभाववृत्तिप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमशतमेव । अथ घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिता घटत्वावच्छिन्नवृद्ध्यादिवृत्तियोगित्वान्न मिद्यते किं तु घटादिभिन्नयावदस्तुवृत्तिरेकेव स्वीक्रियते न तु वाच्यत्वादिमात्रवृत्तिस्तथा सति घटत्वेन प्रमेयत्वं नास्तीति प्रतीतिविषयप्रतियोगितान्तरकल्पने गौरवादिनि तादृशप्रतियोगिताया न वाच्यत्वत्वादिरूप-

साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यमिति चेत् का क्षतिः वाच्यत्वाभिन्न-
त्वेन वाच्यत्व नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयमभावमादायैव तत्र ल-
क्षणसमन्वयसम्भवात् स्वव्यधिकरणवाच्यत्वभिन्नत्वावच्छिन्नायाः
प्रतियोगितायाः वाच्यत्वभिन्नवृत्तित्वस्यासम्भावितत्वात् । वस्तुतस्तु
घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रतियोगितायाः व्यधिकरणघटत्वा-
देरिव समानाधिकरणवाच्यत्वत्वादेरपि अवच्छेदकत्वमावश्यकं
घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीतिप्रतीत्या वाच्यत्वत्वादेः प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वानवगाहने तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वत्वविशिष्टवेशिष्ट्यान-
वगाहित्वेन तत्र वाच्यत्वत्वाविप्रकारकज्ञानानपेक्षापत्तेः एवं च घट-
त्वेन प्रमेयत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयप्रतियोगितायाः अतिरि-
क्तत्वमावश्यकमवच्छेदकभेदादिति घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीतिप्र-
तियोगिता वाच्यत्वादावेव वर्तते न त्वन्यत्रापि मानाभावादिति
घटत्वादिना वाच्यत्वाभावोऽपि लक्षणघटकः । अथैव साध्यताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे बह्वित्वावच्छिन्नसाध्यक-
स्थले बह्वित्वादिना घटाद्यभावो लक्षणघटको न स्यात् व्यापकताव-
च्छेदकबह्वित्वादिपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वविरहात् महान-
सीयबह्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणायावच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणस्या-
वश्यकत्वादिति चेन्न व्यापकतावच्छेदकपर्याप्तत्व हि व्यापकतानव-
च्छेदकापर्याप्तत्वं व्यापकतानवच्छेदकावृत्तित्व तच्चेन्धनत्वाद्यवच्छि-
न्नबहुपभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामक्षतमिति तादृशभावमादा-
यैव लक्षणसमन्वयसम्भव इति अत एव यच्चेन्धनत्वाव-
च्छिन्नबहुपभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभाव इति दीधि-
तिग्रन्थः सङ्गच्छते अन्यथा इन्धनत्वादिना घटाद्यभावोपेक्षार्या
निर्वोजत्वमापद्येत एव च सार्वभौमाणामेतल्लक्षणाभिप्रायकतया
समवायितया वाच्यत्वाभावो घट एव प्रसिद्ध इति मूलग्र-
न्थोपवर्णनमपि सङ्गच्छते । अथ पर्याप्तिसम्यन्धेनोभयत्वादिकं
यत्र साध्यतावच्छेदकं तत्र प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वेन
तत्पर्याप्त्यधिकरणप्रत्येकज्यकौ पर्याप्तिसम्यन्धेनोभयत्वादेरत्यन्ताः
भावस्य तदवच्छिन्नभेदस्य च सत्त्वात्तस्य प्रतियोगिताव्याप-
कत्व न सम्भवाति न चाव्याप्यवृत्तिसयोगादेर्यत्र साध्यता-
वच्छेदकता तत्र प्रतियोगिताव्यापकत्वनिर्वाहाय प्रतियोग्यसा-

मानाधिकरण्यं व्यापकताघटकाभावे निवेशनीयं तावता उभय-
 त्वस्यापि व्यापकत्वं निर्वहति पर्याप्तिसम्यन्धेनोभयत्वपर्याप्त्य-
 धिकरणस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया प्रत्येकवृत्तेरुभयत्वाभावस्यापि
 प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इति वाच्यं पृथिवीत्ववद्वत्त्वोभय-
 त्वादेना यत्र साध्यता तत्र जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
 तासमाप्ताधिकरणस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकाभावस्य प्रतियो-
 ग्याधिकरणावृत्तित्वविरहेण तादृशप्रतियोगिताव्यापकतापत्त्या
 तादृशाभावमादाय तद्व्यवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषय-
 त्वादिहेतावतिव्याप्यापत्तः प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वस्यैवाभावे
 निवेशनीयतया उभयत्वाभावव्यावर्तनासम्भवात् तदभाववतः
 प्रत्येकं तदनधिकरणत्वात् तस्येव तदधिकरणताया अपि व्या-
 सज्यवृत्तित्वादिति चेन्न सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षे
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टाभाववत्ताघटितव्यापकताया
 एव निवेशसम्भवात् पृथिवीत्वादायुक्तोभयत्ववति पृथिवीत्वा-
 वच्छेदेन तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि जलत्वादे-
 स्तत्सामानाधिकरण्याभावविशिष्टतदभाववत्त्वेनातिप्रसङ्गाभावात्
 उभयत्वायभावस्य तदभाववत्येकैकस्मिन्नपि तत्सामानाधिकर-
 ण्याभावानभ्युपगमात् तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य प्रत्ये-
 कानतिरिक्तत्वात् । अथवा यधिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटक-
 सम्यन्धसामान्ये प्रतियोग्याधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वाभा-
 वस्तदभ्यवमेव प्रतियोगिताव्यापकत्वम् उभयत्वानिरूपितपर्याप्तौ
 तु न प्रत्येकानुयोगिकत्वाभावः तदनुयोगिनः प्रत्येकानतिरिक्त-
 त्वादिति । यत्तु प्राचीनमते रूपादिसामान्याभावस्य रूपतद्ग-
 सतत्प्रागभावैतद्विषयप्रतियोगिकतया रूपध्वसादिसाध्यकरूपा-
 दिहेतावतिव्याप्तिः रूपादिसामान्याभावीयरूपध्वंसत्वावच्छिन्नप्र-
 तियोगिताया साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वेन तद्वद्विनाभा-
 वकूटाधिकरणे रूपादेरवृत्तेः न च रूपस्यापि रूपध्व-
 साभावरूपतया तद्वद्वदितस्य रूपसामान्याभावाघटितकूटस्यापि
 यावतामैकाधिकरण्यमिति विवक्षया लक्षणघटकत्वादिति तत्र
 जलपरमाण्वादौ रूपध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नाभाववृद्धिनिर्वाहाय जन्य-
 त्वाद्यवच्छिन्नाभावे रूपध्वंसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावश्य-

कतया तत एव रूपादिसामान्याभाववत्यपि तत्प्रतीतिनिर्वाहात्
रूपादिसामान्याभावस्य रूपध्वंसादिप्रतियोगिकत्वानभ्युपगमात्
साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणतापक्षे तेनाप्युक्त-
स्थले रूपादिसामान्याभावव्यावर्तनात् स्वनिरूपकाभाववत्त्वसम्ब-
न्धेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकूटाधिकरणत्वमेव
निवेश्य लक्षणस्य परिष्करणायतया रूपादिसामान्याभावानधिक-
रणस्यापि जलपरमाण्वादेरुक्तस्थले तत्कूटाधिकरणत्वेनाति-
व्याप्तेरनवकाशाच्च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वमते ना-
नाव्यक्तिसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसमनैयत्यस्य प्रत्ये-
कप्रतियोगितायामसत्त्वेऽपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नतदभावीयप्र-
तियोगितात्वेन समनैयत्यस्य विवक्षणाच्च दोषः तत्तद्व-
हिततत्तदधूमादिस्वरूपप्रतियोगितानामपि स्वावच्छेदकवह्निवधू-
मत्त्वावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन वह्निवधूमत्त्वादिसमनैय-
त्यात् वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवह्नुयादिस्वरूपप्रतियोगितानां द्रव्यत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावीयवह्नुयादिस्वरूपप्रतियोगितात्मकतया तदवच्छेदक-
द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितात्मकतया घटादावपि सत्त्वात् न तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन वह्नित्वादिसमनैय-
त्यमिति तदभावीयत्व विशेषणं तथा सति वह्नित्वाद्यवच्छिन्ना-
भावीयप्रतियोगितायाः घटादावसत्त्वान्ननुपपत्तिः । यद्यप्येवमपि
वाच्यत्वादिदिसमनियतप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिर्दुर्धरैव व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावानामभिन्नतया वाच्यत्वादिस्वरूपवाच्यत्वभिन्न-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-
गितानां घटादावपि सत्त्वात् यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नतदभावी-
यप्रतियोगितात्वेन समनैयत्यप्रटकव्याप्यत्वविवक्षणे च पृथिवी-
त्वाद्यभावादिसाध्यकस्थले घटावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणमश-
क्यं तदभावीयपृथिवीत्वाभावादिसमनियतप्रतियोगितानां पृथिवीत्वाभा-
वत्त्वाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितात्मकतया पृथिवीत्वाभावत्वा-
दिरूपतदवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन पृथिवीत्वाभावत्वा-
दिसमनैयत्यात् । तथापि यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन य-
दभावनिरूपितत्व तादृशधर्मावच्छिन्नतदभावीयप्रतियोगितात्वेन
व्याप्यत्वनिवेशाच्च दोषः पृथिवीत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-

त्वेन पृथिवीत्वादिरूपाभावमात्रनिरूपितत्वं न तु घटावृत्तित्वा-
वच्छिन्नाभावनिरूपितत्वमिति । यद्यपि पूर्वदलाप्रवेशे 'बहुवादि-
साध्यके धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यता-
वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकृतत्तद्भेदावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटा-
धिकरणत्वस्य गुणादौ प्रसिद्धत्वेऽपि तत्र हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरसम्भवः तथापि साध्याभावकूट-
घटि तादृशवृत्तेरप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिस्तदनिवेशेऽपि सत्तावान् जा-
तेरित्यादौ घक्ष्यत इति स्थलान्तरे कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्या-
प्तिवारणरूपं तत्प्रयोजनमाह यत्र पृथित्वाभावादावेति । तत्तद्वि-
पक्षेति । घटपटादिरूपेत्यर्थः । तत्र सखेतावेति तत्र साध्यं यः
सखेतुर्जलत्वादिस्तप्रेत्यर्थः । नाव्याप्तिरित्यनेनान्वयः यावतामै-
काधिकरण्यं सम्भवति तावदभावसमुदायाधिकरणविवक्षायां
तद्वोपासम्बन्धेन स्थलान्तरे व्यावृत्तिमाह पृथिवीत्वादावेति ।
द्रव्यत्वादेः समवायेन हेतुत्वे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितकू-
टाधिकरणे समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तेरनवकाशात् स्व-
रूपसम्बन्धेन हेतुत्वानुसरणं साधनसमानाधिकरणत्वस्य सा-
ध्याभावविशेषणत्वापक्षे जातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साधनास-
मानाधिकरणतया वारणसम्भवेऽपि प्रत्येकं साधनसमानाधिकर-
णजलावृत्तित्वतेजोवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वकूटाधिकरणतायाः सामान्यादावेव सर्वदादतिव्याप्तिर्दुर्गारैवेति
ध्येयम् । द्वितीयदलप्रयोजनमाह नापीति । घटत्वादिना साध्य-
तार्या घटादावेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वप्रसिद्धिरत उक्तम-
भावत्वादिनेति । आदिपदात्ममेयत्वपरिग्रहः तत्तत्साध्येति घट-
त्वाभावादिरूपसाध्यस्य यः साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताको
घटत्वपदत्वादिरूपः । उभावस्तत्समुदयप्रसिद्ध्याप्रसिद्धेतित्यर्थः ।
यावतामैकाधिकरण्यं सम्भवतीति विवक्षायामपि तादृशाभावसमुदा-
यघटि घटादौ हेतोर्वृत्तेरव्याप्तिरेव न च यावतामभावानामै-
काधिकरण्यसम्भवस्तादृशाभावकूटाधिकरणं यद्यत्तावदन्यतमवृ-
त्तित्वत्वसमानियतप्रतियोगिताकोऽभावो विवक्षणीयः घटवृत्तित्व-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावध्वापदशितस्थले न तथा जगत एव तावद-
न्यतमान्तर्गतत्वात् अपि तु घटत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्या-

भाव एव वृत्तिमद्वृत्तिस्तथाविधाभावः तावदधिकरणान्यतमत्वं
 च तत्तदधिकरणावृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदधिकरणान्यान्यत्वमतो
 नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान् मेय-
 त्वादित्यादौ जातिमतामेव प्रत्येकघटत्वपटत्वघटिततादृशतादृ-
 शकूटाधिकरणतया जातिमद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि ता-
 दृशतया ऽन्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति । अत्र साध्याभाववत्तायां स-
 म्वन्धविशेषानिवेशे कालपरिमाणवान् मेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः
 कालस्यापि कालिकसम्वन्धेन कालपरिमाणाभावाधिकरणतया
 जगत एव साध्याभावकूटवत्त्वात् दैशिकविशेषणतासम्वन्धनिवेशे
 च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः घटत्वादेस्तेन स-
 म्वन्धेनावृत्तेः तेन सम्वन्धेन तद्वद्वटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः तेन
 सम्वन्धेन वृत्तिमत्त्वस्याभाधविशेषणत्वे च घटत्वाभावसाध्यके
 व्यभिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः का-
 लिकसम्वन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटत्वाभावाभावे , साध्ये
 आत्मत्वादिहेतावव्याप्तिश्च घटातिरिक्तवस्तुमात्रस्यैव दैशिकविशे-
 षणतया साध्याभावकूटवत्त्वात् साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्वन्धनिवेशोऽप्ययमेव , दोषः किञ्चिद्विशिष्टतादृशसाध्यस्य
 योऽभावस्तस्य दैशिकविशेषणतासम्वन्धावच्छिन्नाभावस्तद्रूप इति
 दैशिकविशेषणताया अपि निरुक्तसाध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेद-
 कसम्वन्धत्वात् स्यनिष्ठतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसम्वन्धेन स्वा-
 धिकरणत्वनिवेशे च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साध्याप्रति-
 योगिकतया तदसंग्रहप्रसङ्ग इति साध्यतावच्छेदकसम्वन्धेन प्रतियो-
 गितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानं प्रति यत्सम्वन्धावगाहियदभा-
 ववत्ताज्ञानं प्रतिबन्धकं तेन सम्वन्धेन तदभावाधिकरणत्वं विव-
 क्षणीयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिरपि व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारकबुद्धिं प्रतिवध्नातीति तादृशाभाव-
 स्य लक्षणघटकत्वनिर्वाहः यदि चाभाववत्ताज्ञानं प्रति दैशिकवि-
 शेषणतासंसर्गकमपि तदभावाभावत्वावच्छिन्नप्रकारकं ज्ञानं प्रति-
 बन्धकम् । अभावाभावस्यातिरिक्ततामते तादृशज्ञानप्रतिबन्धकताया
 आवश्यकत्वात् तस्य प्रतियोगिस्वरूपतामतेऽपि फलसाम्यानुरो-
 धेन तदावश्यकत्वात् अभावाभावस्यातिरिक्तताप्रहृदशायां तत्प्र-

(गा०) तदुभयेति द्रव्यत्वपृथिवीत्वन्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि तदुभयत्वसमानियततया तादृशाभाववतो गुणादेरेव निवृत्तसाध्याभावकूटाधिकरणत्वादिति भावः । प्रतियोगिधैयधिकरण्याघटितसमव्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वमुपगम्य तदुभयतरवति प्रत्येकमुभयत्वाभावसत्त्वेन तस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वधारणे तु तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकसद्देताव्याप्तिर्द्रव्या व्यासज्यवृत्तिवाच्यासज्यवृत्तिवान्यतररूपेण साध्यतावच्छेदकसजातीयो यो धर्मस्तदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वोपगमे नैतादृशातिव्याप्यवकाश इत्यतः स्थलान्तरे ऽतिव्याप्तिमाह अपि चेति । द्रव्यत्वस्याघवच्छिन्नेति शुद्धद्रव्यत्वस्याघवच्छिन्नेत्यर्थः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य समव्याप्यत्वादिति किञ्चिद्विशेषणावच्छिन्नस्य शुद्धविशेष्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वस्थाने प्रतियोगित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेदनेन वा विशिष्टद्रव्यत्वादिसाध्यकस्थले शुद्धद्रव्यत्वाभावस्य वारणसम्भवादुपपन्नान्तरमाह किञ्चेति । रूपाभावेति रूपत्वावच्छिन्नाभावेत्यर्थः । सद्देतावित्यव्याप्तिस्मृचनय । सकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेरिति तथा च तद्व्यतितासाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति भावः । यायतामिति तथा च प्रकृते सकलरूपघटितसमुदायस्य न लक्षणघटकता सकलरूपानामैकाधिकरण्यविरहात् । किं तु एकैकरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटानामेव प्रत्येक तदधिकरणता च रूपवत्त्वेव प्रसिद्धेति नात्राप्यवकाश इति भावः । इदमिति वायौ पृथिवीवृत्तिद्वित्वसयोगादिसत्त्वाद्यायुत्वावेकसाध्यव्याभिचारिता गुणसामान्याभावस्य साध्यत्वे वायवीयस्पर्शादिरपि साध्याभावः तद्व्यतिनिवृत्ताभावकूटवद्वृत्तिवाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुत्वादावभावाच्चातिव्याप्तिस्मभव इति पृथिवीवृत्तीति घटतद्वायुद्वित्वपदतद्वायुद्वित्वादिरूपपृथिवीवृत्तिगुणाभावाभावनं यावतामेकाधिकरण्यसम्भवेन तद्व्यतिनिरूपकस्यापि लक्षणघटकतया तद्वति वायो हेतोर्गुत्वा नातिव्याप्तिस्मभवः । न च द्वित्वादिरूपसाध्याभावस्य उत्पत्तिराले ऽसत्त्वेन कालिकान्याप्यवृत्तितया

व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेन तद्व्यावृत्तिः पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिरैष
लक्षणघटक इत्यतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं प्राचीनमते द्वि-
त्वादिमति तत्प्रागभावादिकालावच्छेदेन तदत्यन्ताभावासत्त्वात्
द्वित्वादेरपि व्याप्यवृत्तित्वादिति । पृथिवीपदमेतत्पृथिवीपरम
इदपदपृथिवीपदयोः कर्मधारयो धामिप्रेतः न च स्वस-
मानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमनवच्छिन्नवृत्तिकत्वं वा व्या-
प्यवृत्तित्वं न तु स्वसमानाधिकरणान्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं
तच्च न द्वित्वादिसाधारणमिति पृथिवीपदस्य पृथिवीसामा-
न्यपरत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एतदतिव्याप्तिधारणानुरोधे-
नात्यन्ताभावघटितव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निर्वशयितुमुचितत्वात् ए-
तद्रूपात्यन्ताभाववान् मेयत्वादित्यादावेतद्रूपात्मकाभावस्य लक्षणा-
घटकत्वेनातिव्याप्यापत्तेः प्राचीनमते ऽत्यन्ताभावघटितव्याप्य-
वृत्तित्वनिवेशस्यावश्यकत्वाच्च । अत एवाप्रेतनरूपादिघटितत्वेने-
त्यपि साधु सङ्गच्छते । पार्थिवरूपमात्रस्यैवानित्यतया ऽत्यन्ता-
भावघटितव्याप्यवृत्तित्वानिवेशे तस्य व्याप्यवृत्तित्वाभावेन तद-
सङ्गत्यापत्तेः पृथिवीवृत्तीत्यत्र वृत्तिः समवायेन बोध्या तेन धाय-
वीयस्पर्शादेः कालिकसम्यग्धेन पृथिवीवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः पृ-
थिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वे अप्रसिद्धः पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नत्वेनाभिमतार्था प्र-
तियोगितार्था केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन पृथिवी-
समवेतत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् न च पृथिवीस-
मवेतत्वावच्छिन्नाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगितायाः अतिप्रस-
क्ते समवेतत्वे नावच्छेदकत्वसम्भव इति वाच्यं समवेतत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगितातो ऽतिरिक्तायाः जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगि-
ताया अप्रसिद्धेः गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि पृ-
थिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावसाध्यके नातिव्याप्तिसम्भवः तादृ-
शाभावस्य समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभिन्न-
त्वेन समवेतमात्रस्यैव तदभावतया धायुत्वादेरपि तथात्वा-
त् न च पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावघटि जलादौ समवेत-
त्वावच्छिन्नाभावविरहाच्च तयोः समनैयत्यम् एवं च गुरुधर्मस्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि पृथिवीसमवेतत्वस्य तादृशवि-

शिष्टाभाषप्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं समवेतत्वविशिष्टवति
जलादौ तत्सत्त्वेन तन्मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवा-
दिति वाच्यं विशिष्टाभावस्य साध्यत्वे तस्य वायुसाधारणतया
सञ्ज्ञेतुत्वप्रसङ्गेन पृथिवीसमवेतत्वोपलक्षिताभावस्यैव साध्यताया
उपगन्तव्यत्वादिति गुणपदोपादानं पृथिवीसमवेतगुणत्वाव-
च्छिन्नाभावो गुणादिसाधारणत्वाच्च समवेतत्वावच्छिन्नाभावसम-
नियत इति नोक्तोपावसरः ध्वंसप्रागभावावच्छिन्ने सामान्या-
भाषमुपगच्छतां वाय्वादेरप्युत्पत्तिरालावच्छेदेन पृथिवीवृत्ति-
गुणसामान्याभाषवत्त्वात् उक्तसाध्यको वायुत्वादिः सञ्ज्ञेतुरेवेत्यतो
नातिव्याप्तिसम्भव इत्यतः साध्यान्तरमाह सत्तान्येति । सत्तान्यत्व-
निवेशप्रयोजनं पूर्ववत् वायुत्वादेरपि सत्तान्यसमवेताभावाभा-
वत्त्वात् पृथिवीति । अत्र पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव घटवा-
युद्वित्वादेः स्वसमानाधिकरणसत्ताभाषप्रतियोगित्वेन व्याप्यवृ-
त्तित्वविशेषणव्यावृत्तत्वात् रूपादिघटितत्वेनेत्यत्र रूपप-
दोपादानं प्राचीनमताभिप्रायेणोपन्यस्तम् । पूर्वसाध्यमभिप्रेत्य हे-
तौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन वायुत्वे नातिव्याप्तिरतो
द्वितीयहेत्वनुसरणम् । ननु समनियताभाषेऽप्यमते सत्तान्यपृथि-
वीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्तान्यद्रव्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभा-
वाभिन्नतया विभ्यसमवेतपृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य वि-
भ्यसमवेतस्पर्शवत्समवेतत्वावच्छिन्नाभावाभिन्नतया वायुत्वादेर-
पि तदभाव इति न तावशाभावसाध्यके ऽतिव्याप्तिः सम्भव-
तीति पूर्वोक्तरूपाभाववान् वायुत्वादित्यत्रान्यासेरेद्योक्तविवक्षायां
दुर्वारतामाह वस्तुत इति । अत्रायमाशयः । यावतामैकाधिकरण्यं
तावत्समुदायाधिकरणत्वमित्यस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसकलसा-
ध्याभाषाधिकरणत्वं यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापका-
धेयताकत्वपर्यवसितमर्थः साध्याभाषाधिकरणाधिकरणकसकल-
साध्याभाषाधिकरणत्वं साध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभाव-
त्वव्यापकाधेयताकत्वपर्यवसितं वा आद्ये व्यभिचारिमात्रे ऽति-
न्याप्तिः जगत एव साध्यवद्यत्किञ्चिदधिकरणावृत्तिसकलसा-
ध्याभाववत्त्वादिति समुदायोपादानस्याकिञ्चित्करतया तद्विषय-
णासम्भवः द्वितीये च साध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्व-

मुक्तस्थले निखिलरूपाणामेवाक्षतमिति तादृशसाध्याभावत्वव्यापिका न केनाप्यधिकरणेन निरूपिताधेयतेति तादृशाधिकरणाप्रसिद्धिस्तदवस्थैवेति । ननु स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकस्ववृत्तित्वाकाधिकरणमेवाधिकरणान्तार्थः धूमवान् वह्नेरित्यादौ महानसादिकं न तथा अयोगोलकवृत्तितायास्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात् अयोगोलकादिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसाधारणतया तद्वृत्तित्वाव्याप्यत्वादित्ययोगोलकाद्येव तादृशं स्वमिति नातिव्याप्तिः तादृशयत्किञ्चिदधिकरणहृदादिवृत्तित्वाभाषस्य बह्व्यादौ सत्त्वेऽपि न क्षतिः तादृशं यद्यत्स्व तावदन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभाषस्य निवेशात् अन्यतमत्वं च तत्तद्वृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तदन्यान्यत्वम् अतो न केवलान्वयिसाध्यके अप्रसिद्धिरिति तादृशं स्वं यद्यत्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावकूटवत्त्वनिवेशेऽपि केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तिः हेतुमतोपि तथात्वादिति तदुपेक्षितं रूपसामान्याभाषवान् धायुत्वादित्यादौ च सकलरूपवतामेव तथात्वं स्ववृत्तितायाः तत्तद्वृत्तादिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वादतो नाव्याप्तिः । अथवा स्ववृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन यदाधिकरणवृत्तित्वं तादृशाधिकरणवृत्तिसकलसाध्याभाववत्त्वमेव यावतामित्यादेरर्थः धूमवान् वह्नेरित्यादौ च यत्किञ्चिदधिकरणं न साध्यवत् तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य तद्वृत्तित्वात् । किन्तु अयोगोलकाद्येवेति जगतोऽ तथात्वाज्ञातिव्याप्तिः रूपाभाषवान् धायुत्वादित्यादौ च तादृशाधिकरणं तद्वृत्तादिरेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तद्वृत्तिसकलसाध्याभावसमानाधिकरणत्वात्तस्य च तद्वृत्तित्वनियमाव्याप्यवसरः शेषं पूर्वं षत् । अथवा व्यासज्यवृत्तिसाध्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वं जगत एव साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतया व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय व्यासज्यवृत्तित्वं धर्मविशेषणं तथा सत्यपि जगत एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तितथाविधधर्मावच्छिन्नाधिक-

रणत्वात् स एव दोष इति आधेयतावच्छेदकतादृशधर्मन्यूनवृत्ति
सहाप्यं यद्यत्तदन्यत्वेन धर्मो विशेषणीयः न्यूनवृत्तित्वञ्च
स्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमात्रम् उक्तस्थले तद्रूपव्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावोभयत्वादिरेव तादृशो धर्मस्त-
स्य रूपान्तरसाधारणवृत्तितादिन्यूनवृत्तित्वेऽपि तादृशवृत्तिताद्य-
वच्छिन्नस्य कचिद्व्यवृत्तेः । तस्याधेयतानवच्छेदकतया आधेय-
तावच्छेदकीभूततादृशधर्मन्यूनवृत्तिताविरहात् न च समनियताना-
द्येक्ये व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तिव्यासज्यवृत्ति-
धर्माप्रसिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिरिति वाच्यं तथा
सति व्यासज्यवृत्तित्वस्थले ऽव्यासज्यवृत्त्यनेकवृत्तिधर्मभिन्नत्व-
स्य निवेशनीयत्वात् केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावत्वस्यैव
तथात्वादित्यतो दोषान्तरदानाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं निवेश-
यति किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभा-
ववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मा-
त्रस्यैव वृत्तेर्गर्भविचारिण्यतिपसङ्गो वा तथा च सत्तादिसाध्यके
संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः साध्याभाववति तेन स-
म्बन्धेन वृत्तेरप्राप्तिः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा
विशेषणीया इति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्वमूर्तत्वाद्योरन्यतर-
त्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभाव-
समुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादि-
साध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावति-
व्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन
वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

(गा०) धूमादावव्याप्तिरिति वह्निमन्मात्रसमवेतघटा-
दौ वर्तमानस्य निर्वह्णिसमवेतत्वाभावस्य तत्रास्तत्वादिति भावः ॥

एतच्च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रति-
योगिताकाभावनिवेशाभिप्रायेण अन्यथा निर्वहिसंयुक्तत्वा-
दिसाधारणतादृशवृत्तित्वत्वं प्रति तथाविधाभावप्रति-
योगिताया अव्यापकत्वात् तस्य लक्षणाघटकतया
वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावाधिकरणकालादां वृत्ते-
निर्वहिवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वादव्याप्त्यसङ्कतेः अत एव सम्बन्धमनिवे-
द्य तादृशाधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवे-
शपक्षे दूषणान्तरमाह साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । एतच्च का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य कालादावस-
त्वेऽपितस्य यथाविवक्षितसाध्याभावसमुदायवत्त्वमक्षतमेवेति सूच-
नाय । कालादावित्यादिपदाद्विपर्ययतादिसम्बन्धेन वस्तुमात्रसम्ब-
न्धिन ईश्वरज्ञानादेः परिग्रहः । व्यभिचारिणीति यत्साध्यके वृत्ति-
मन्मात्राधिकरणस्य कालादां विवक्षितसाध्याभावकूटवत्त्वं ता-
दृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्वपृथिवीत्वा-
न्यतराभावशुद्धद्रव्यत्वाभावयोवायुत्वादिहेतुके रूपाद्यात्मकसा-
ध्याभावस्य सत्त्वादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा यत्र हेतुता तत्र
सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनवद्वृत्तित्वात् साधनसमानाधि-
करणत्वेन साध्याभावे विशेषिते न तादृशाभावानादायोक्तस्थलेष्व-
व्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते साधनेति । सङ्गतौ व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावानामेव साधनसमानाधिकरणतया तादृशाभाव-
कूटाधिकरणं जगदेव व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्याभावस्यापि तथात्यात्तादृशाभावकूटाधिकरणं निःसाध्यमेव
साधनसमानाधिकरण्योपलक्षिताभावाधिकरणत्वमेव निवेद्यं न तु
तद्विशिष्टाधिकरणत्वं तेन व्यतिरोकेणि हेतौ तद्विशिष्टाधिकरणवृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वसम्भवेऽपि नाव्याप्तिः
साधनसमानाधिकरणत्वं साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधन-
तावच्छेदकविशिष्टवद्वृत्तित्वं तेन द्रव्यत्वादेः कालिकसम्बन्धे-
नाधिकरणस्पन्दादौ सत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्वपृथिवी-
त्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयादि-
साध्यके द्रव्यवृत्तित्वाविशिष्टसत्त्वादौ नातिव्याप्तिः न च

रणत्वात् स एव दोष इति आधेयतावच्छेदकतादृशधर्मन्यूनवृत्ति-
सङ्घाप्यं यद्यत्तदन्यत्वेन धर्मो विशेषणीयः न्यूनवृत्तित्वञ्च
स्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमात्रम् उक्तस्थले तद्रूपव्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावोभयत्वाद्विरेव तादृशो धर्मस्त-
स्य रूपान्तरसाधारणत्रित्वादिन्यूनवृत्तित्वेऽपि तादृशत्रित्वाद्य-
वच्छिन्नस्य कचिदप्यवृत्तेः । तस्याधेयतानवच्छेदकतया आधेय-
तावच्छेदकीभूततादृशधर्मन्यूनवृत्तिताविरहात् न च समनियताभा-
वैक्ये व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तिव्यासज्यवृत्ति-
धर्माप्रसिद्ध्या केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिरिति घाच्यं तथा
सति व्यासज्यवृत्तित्वस्थले ऽव्यासज्यवृत्त्यनेकवृत्तिधर्माभिन्नत्व-
स्य निवेशनीयत्वात् केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावत्वस्यैव
तथात्वादित्यतो दोषान्तरदानाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धं निवेश-
यति किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभा-
ववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मा-
त्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा तथा च सत्तादिसाध्यके
संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः साध्याभाववति तेन स-
म्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा
विशेषणीया इति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्वमूर्तत्वाद्योरन्यतर-
त्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभाव-
समुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः । किञ्च महाकालान्यत्वादि-
साध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावति-
व्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धे
वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः ।

(गा०) धूमादावव्याप्तिरिति वह्निमन्मात्रसमवेतघटा-
दो वर्तमानस्य निर्बहिसमवेतत्वाभावस्य तत्रासत्त्वादिति भावः ॥

एतच्च यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रति-
योगिताकाभावनिवेशामिप्रायेण अन्यथा निर्वहिसंयुक्तत्वा-
दिसाधारणतादृशवृत्तित्वत्वं प्रति तथाविधाभावप्रति-
योगिताया अव्यापकत्वात् तस्य लक्षणाघटकतया
वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्याभावाधिकरणकालादौ वृत्ते-
निर्वहिवृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्यैव वृत्तिमवृत्तित्वादव्याप्यसङ्गतेः अत एव सम्बन्धमनिवे-
श्य तादृशाधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवे-
शपक्षे दूषणान्तरमाह साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । एतच्च का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य कालादावस-
त्वेऽपितस्य यथाविवक्षितसाध्याभावसमुदायवत्त्वमक्षतमेवेति सूच-
नाय । कालादावित्यादिपदाद्विपर्ययतादिसम्बन्धेन वस्तुमात्रसम्ब-
न्धिन ईश्वरज्ञानादेः परिग्रहः । व्यभिचारिणोति यत्साध्यके वृत्ति-
मन्मात्राधिकरणस्य कालादौ विवक्षितसाध्याभावकूटवत्त्वं ता-
दृशव्यभिचारिहेतावित्यर्थः द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्वपृथिवीत्वा-
न्यतराभावशुद्धद्रव्यत्वाभावयोवायुत्वादिहेतुके रूपाद्यात्मकसा-
ध्याभावस्य सत्त्वादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा यत्र हेतुता तत्र
सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनवद्वृत्तित्वात् साधनसमानाधि-
करणत्वेन साध्याभावे विशेषिते न तादृशाभावानादायोक्तस्थलेष्व-
व्याप्यतिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते साधनेति । सङ्गेतौ व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावानामेव साधनसमानाधिकरणतया तादृशाभाव-
कूटाधिकरणं जगदेव व्यभिचारिणि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्याभावस्यापि तथात्वाच्चादृशाभावकूटाधिकरणं निःसाध्यमेव
साधनसमानाधिकरण्येयलक्षिताभावाधिकरणत्वमेव निवेद्यं न तु
तद्विशिष्टाधिकरणत्वं तेन व्यतिरेकेणि हेतौ तद्विशिष्टाधिकरणवृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमवृत्तित्वसम्भवेऽपि नाव्याप्तिः
साधनसमानाधिकरणत्वं साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधन-
तावच्छेदकाविशिष्टवद्वृत्तित्वं तेन द्रव्यत्वादेः कालिकसम्बन्धे-
नाधिकरणस्पन्दादौ सत्ताधिकरणे गुणादौ च द्रव्यत्वपृथिवी-
त्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वेऽपि द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयादि-
साध्यके द्रव्यवृत्तित्वाविशिष्टसत्त्वादौ नातिव्याप्तिः न च

सत्तायां साध्याभावकूटवदगुणादिवृत्तित्वसत्त्वात् विशिष्टसत्त्वे त्व-
भाषस्य दुर्लभतया नोपदर्शितसाध्यके विशिष्टसत्त्वे इतिव्याप्ति-
प्रसक्तिरिति वाच्यं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वानिवेशे द्र-
व्यत्वादिसाध्यके विशिष्टसत्त्वेऽध्याप्तिवारणाय साधनतावच्छेदके
साध्याभावकूटवद्वृत्तितावच्छेदकत्वाभावपर्यन्तनिवेशस्यावश्यकत-
या उक्तस्थले इतिव्याप्तिप्रसक्तेः संयोगे साध्ये संयोगेन घटादिहेतौ
संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाभावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन साधनपति
वृत्तेर्याप्यवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणे गुणादौ संयोगेन वृत्तेरप्राप्ति-
न्याऽव्याप्तिः संयोगि सत्त्वादित्यादौ जगत एव संयोगाभाष-
वत्त्वेनातिव्याप्तेर्वाच्ये व्याप्यवृत्तित्वाविशिष्टाभाववत्त्वानिवेशन-
स्यावश्यकत्वादित्यतो ऽनवच्छिन्नैव वृत्तिरत्र प्रवेद्या । अथ सा-
धनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेऽपि सत्तावान्
जातेरित्यादायव्याप्तेवारणप्रसङ्गमेव प्रत्येकं साधनसमानाधिक-
रणाभ्यां द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यत्वव्यतिरिक्तविशिष्टसत्ताभावाभ्यां
यद्विजाभावसमुदायस्य सामान्यादावेव सत्तात्तमं च हेतुताव-
वच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । यत्तु द्रव्यत्वादिविशिष्टसत्ताभा-
वप्रतियोगितावच्छेदककोटौ सत्तात्वं न निवेद्यते द्रव्यत्वादि-
वैशिष्ट्यमात्रस्यैव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति द्र-
व्यत्वादिसाधारणद्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नतत्प्रतियोगितायाः स-
त्तात्वसमन्यतयाविरहाच्च तादृशाभावस्य लक्षणघटकतेति स-
माधानं तद्वति नुच्यते द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादायपि
ईदृशयुक्त्या साध्यतावच्छेदकतादृशाविशिष्टसत्तात्वस्याभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वात् द्रव्यत्वादिवैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्य
साध्यतावच्छेदकसमन्यतयाप्रतियोगिताकत्वाभावात् व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेर्दुर्वारतया यत्तुलक्षणवादि-
ना गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतस्यावलम्बनीयत्वात्
द्रव्यत्वविशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि समयेत-
वान् जातेरित्यादौ समवायेनैतद्रूपान्यत्वाविशिष्टभावतद्रूपान्यत्व-
विशिष्टाभावादीनां समवेतत्वसमन्यतयाप्रतियोगिताकतया प्रत्येकं
साधनसमानाधिकरणतया च तद्व्यतिरिक्तकूटाधिकरणे सामा-
न्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्यग्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाव्याप्तिवारणास-

म्भवात् । एवं विशिष्टस्यातिरिक्तामतावलम्बने दर्शितविशिष्टाभावानां साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वविरहोपपादनेन समाधानमपि हेयम् उक्तस्थल एव द्रव्यत्वतदन्यसमवेतोभयगुणत्वतदन्यसमवेतोभयकर्मत्वतदन्यसमवेतोभयाभावानां साध्यतावच्छेदकसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकानां प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणानां समुदायवति सामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्याऽप्याप्तेस्तावतापि वारणासम्भवात् न च यादृशाभावसमुदायाधिकरणं साधनाधिकरणं तादृशसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात् उक्ताभावसमुदायाधिकरणतायाः साधनवत्यसम्भवात् न तत्समुदायस्य लक्षणघटकतेति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् एवं सत्यपि तादृशविशिष्टाभावाद्येकतरघटितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्तोमस्य तादृशस्याधिकरणे केषाञ्चिद्वृत्तिमतामवृत्तेः साधनस्य च वृत्तेरव्याप्तितादवस्थात् एतादृशविवक्षानुसरणे भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावधान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र भूतत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावकूटवति हेतोरवृत्तितया वक्ष्यमाणातिव्याप्तेरसम्भवप्रसङ्गाच्च साधनवतो निःस्पर्शस्य कस्य चिदपि तादृशोभयघटितस्तोमाधिकरणत्वविरहेण तादृशस्तोमस्य लक्षणाघटकत्वात् प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमायिषयत्वादित्यादौ जलावृत्तित्वेजोऽवृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य क्वचिदपि साधनवत्यसत्त्वेन तादृशकूटस्य लक्षणाघटकत्वात् यादृशकूटवत्त्वं साधनवतः तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य साधने ऽसम्भावितत्वादेत्यातिव्याप्यनवकाशादिति चेत् । अत्राहुः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाभिन्नत्वेन साध्याभावाविशेषणादुपदर्शितविशिष्टाभावानेरासः गुणकमान्यत्वाविशेषसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तावावच्छिन्नाभावस्य संग्रहावावच्छिन्नान्तं वृत्तिनिरवच्छिन्ना ग्राह्या अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगाद्यभावस्य साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकतया ऽतिव्याप्त्यापत्तेः सद्देती साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवद्वृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धेः समाना-

धिकरणधर्मावच्छिन्नेति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
 ध्याभाव एव विशिष्टभेदप्रसिद्धिः न चैवं साध्यतावच्छेदकव्या-
 पकत्वं प्रतियोगिताविशेषणं व्यर्थम् अभाववान् भेयत्वादित्यादौ
 घटत्वादेरुपाभावस्य उक्तविशेषणेनैव चारणादिति वाच्यं प्रमे-
 यसाध्यकस्थले घटत्वपदत्वोभयावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य
 गगनत्वाद्यवच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्नस्य संप्रहाय साध्यतावच्छे-
 दकव्यापकत्वेन समानाधिकरणधर्मस्यावश्यं निवेशनीयतया
 घटत्वपदत्वादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावत्वादेश्या-
 भावत्वाव्यापकत्वेन घटत्वादौ विशिष्टभेदस्याश्रितत्वात् एतद्वि-
 शेषणेन तद्व्यापृतेः । न च वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले घटत्वा-
 वच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्य संयोगादिरूपव्याधिकरणसम्बन्धावच्छि-
 न्नवाच्यत्वाभावाभिन्नतया साध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकर-
 णधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमक्षतमिति तत्संप्रहाय समाना-
 धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
 वप्रतियोगित्वाविशेषणताया आवश्यकत्वात् प्रमेयसाध्यकस्थ-
 लीयोक्ताभावस्य व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्यभावाभिन्न-
 त्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्व-
 विशेषणमन्तरेणैव विशिष्टभिन्नत्वमव्याहतामिति वाच्यम् एवमपि
 गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावस्य समानाधिकरणतादृशसम्ब-
 न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतयोक्ताभावस्य तदभिन्नत्वेन तत्र वि-
 शिष्टभेदनिर्वाहाय तादृशविशेषणस्यावश्यकत्वात् समानाधिकरण-
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निवेश्य तत्कार्यस्य साध्यतावच्छेद-
 कव्यापकत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकविशेषणसार्थकत्वस्य चोपपाद-
 नसम्भवाच्च साध्यवद्बृत्तितादृशाभावश्चोभयत्वादिना साध्या-
 भाव एव प्रसिद्ध इति न काप्यनुपपत्तिः । एतेन नीलरूपघट-
 त्वोभयाभाववान् नीलघटान्यत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणं
 पटीयं नीलरूपं न घटे इति तादृशनीलरूपघटत्वात्मकसाध्या-
 भावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरित्यपि निरस्तं तादृश-
 भावे उक्तभेदासत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्ष-
 णघटकत्वात् । एवं घटवृत्तिवविशिष्टाकाशाभावाभावे साध्ये

मेयत्वादिहेतौ साध्याभावस्य विशिष्टाकाशाभावादेराकाशाभावान-
तिरिक्ततया जगत एव साध्याभावकूटाधिकरणतापत्त्या ऽतिव्याप्ति-
रिति साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्वमेव विवक्षणीयं तथा च पटे
घटवृत्तित्वविशिष्टाकाशाभावाभावो नास्तीतिप्रत्ययाभावात् पटा-
देर्न तादृशविशिष्टाभावाधिकरणत्वमिति न दोषः । एवं च साधना-
धिकरणेऽपि साध्याभावत्वेन वृत्तिर्विवक्षणीया अन्यथा जातिमदन्य-
त्वविशिष्टाकाशाभावस्याभावे साध्ये समवायेन हेतौ साधनस-
मानाधिकरणाकाशाभावस्य साध्याभावत्वविशिष्टस्याधिकरणे
सामान्यादो समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धत्वादव्याप्यापत्तेस्तादृशविवक्ष-
यापि उक्ताभयाभावसाध्यकस्थले ऽव्याप्तिवारणं सम्भवति प्रत्येका-
धिकरणे उभयाभावाभावत्वेनावृत्तेः । वस्तुतो घटवृत्तित्वविशिष्टा-
काशाभावाद्यभावो घटत्वाद्यभावसमनियततया तदभिन्न इति
घटत्वादिरपि तदभावस्तदुद्घटितकूटाधिकरणता च न जगत इति
दर्शितातिव्याप्यनवकाशात् साध्याभावत्वविशिष्टाधिकरणत्ववि-
वक्षणमफलं साध्याभावत्वेन साधनवृत्तित्वं तु साध्याभावत्वविशि-
ष्टाधिकरणत्वाविवक्षणेऽपि घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाववान्
घटत्वादित्यत्र साध्याभावस्य द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वत्वादिना साधन-
समानाधिकरणतया द्रव्यस्यैव तदुद्घटितकूटाधिकरणत्वेनाव्याप्तेर्वा-
रणाय निवेद्यमेव न चैवमपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ
साध्यतायच्छेदकविशिष्टवदवृत्त्योः प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणयोः
घटान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावघटेतरपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभाव-
योरधिकरणं गुणाद्येत्यतिव्याप्तिदुर्घारैवेति वाच्यं विशिष्टस्यातिरि-
क्ततामयलम्ब्यैव तादृशातिप्रसङ्गस्य समाधातुं शक्यत्वादिति । भू-
तत्वमूर्तत्वाद्योपिति उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे हेतोर्व्यभि-
चारित्वाभावादन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वानुसरणं पृथि-
व्यादाविति आकाशे भूतत्वस्य मनसि च मूर्तत्वस्य साधनसमा-
नाधिकरणतया आकाशस्य मनसस्तत्प्रत्येकं तदुभयानधिकरण-
त्वेन साध्याभावसमुदायानधिकरणत्वादिति भावः । आदिशब्दात्
भूतभेदमूर्तभेदान्यतराभाववान् भूतमूर्तान्यतरत्वादित्यादौ भूतभे-
दमूर्तभेदात्मकसाध्याभावघटितसमुदाययति कालदिगादौ हेतो-
रवृत्त्याऽतिव्याप्तेः परिग्रहः । ननु साधनाधिकरणे येषां परस्परमे-

काधिकरण्यं तत्समुदायस्य विवक्षितत्वाभावात् दोषः भूतत्वमूर्त-
 त्वाभावात् प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणत्वेऽपि साधनवति परस्पर-
 मैकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वात्तदे-
 कतरघटितकूटस्यैव तथात्वात् तद्वति च हेतोर्वृत्ते, प्रतियो-
 गितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणं त्याज्यमेव-एवं च
 विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववद्द्रव्यत्वादित्यादौ
 नोक्तरोत्याऽतिव्याप्तिः सम्भवति उक्तविशिष्टाभावात् साधनव-
 ति द्रव्यादावैकाधिकरण्याभावात् एवं तादृशकूटाधिकरणपृथिव्या-
 विवृत्तित्वस्य द्रव्यवृत्तित्वत्वादिना योऽभावस्तस्यापि ता-
 दृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकयावद्भावान्तर्गततया तद्वत्तद्वि-
 रहावप्युक्तहेतौ नातिव्याप्तिसम्भवः न च द्रव्यवृत्तित्वत्वावच्छि-
 न्नाभावप्रतियोगिताया आकाशादिवृत्तित्वसाधारण्यतया तादृश-
 वृत्तित्वव्याप्यत्वात् तादृशाभावो लक्षणघटक इति वाच्यं
 साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वपक्षे प्रतियोगिता-
 यां तादृशवृत्तित्वव्याप्यत्वाविशेषणव्यावृत्त्यभावेन तादृशविशेष-
 स्य परित्याज्यत्वात् बाह्येभ्यः धूमादित्वबालोकाद्यवृत्तित्वेन-
 रूपेण निर्वहिवृत्तित्वसाधनस्य प्रतियोगितायां आलोकादिनिष्ठपर्व-
 तादिवृत्तित्वसाधारणसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकर-
 णवृत्तित्वत्वं प्रत्यव्यापकतयैव तादृशाभावव्यावर्तनात् व्यासज्यवृ-
 त्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताविशेषणात्पर्वतसंयुक्तत्वपर्वतान्य-
 संयुक्तत्वोभयत्याद्यवच्छिन्नाभावस्य पर्वतसंयुक्तघटादौ वर्तमानस्य
 धूमादावस्त्येऽपि न क्षतिः प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्वव्याप्य-
 त्वविशेषणेऽपि तादृशाभावमादायाव्याप्तेरावश्यकतया एतस्य विशे-
 षणस्य तद्विशेषणसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वात् चरमाभावप्रतियोगितायां
 तादृशवृत्तित्वव्याप्यत्वविशेषणपरित्यागे यत्किञ्चित्साधनाधि-
 करणवृत्तिसाध्याभावसमुदायस्या विवक्षणेऽपि प्रथमाभावप्रतियो-
 गितायां साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशेषणं परित्याज्यमेव पृथिवी
 द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादेत्यादौ जलावसमवेतत्वाद्यव-
 च्छिन्नाभावकूटत्वस्य साधनवृत्तिसन्नेपि तादृशाभावकूटत्वसा-
 मान्यादिवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकयावद्भावान्तर्गतानां वृ-

धिव्यन्यवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावानामेव वृत्तिमहत्तीनां हेतावस-
त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् एवं सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्ट-
सत्तात्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणसमवेतत्वाप्रसिद्धिनिबन्ध-
नाव्याप्तिवारणायोपात्तसाध्यतावच्छेदकव्यापकसमानाधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वरूपसाध्याभावविशेषणस्थाने साध्याभा-
वप्रतियोगितायां साध्यवद्भूत्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताभिन्नत्वं निवेद्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावी-
यगगनादिकिञ्चिद्विशिष्टतद्भवनिष्ठप्रतियोगिताभिन्नव्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगितामाशयेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसद्बुद्धे
'समानाधिकरणधर्मे साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वस्यानिवेशनीयतया
ऽभावसाध्यकस्थल साध्यतावच्छेदकन्यूनवृत्तिघटत्वाद्यभावावत्त्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगितासु साध्यवद्भूत्यभावीयसमानाधिकरणधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताभिन्नत्वाभावेन घटत्वाद्यात्मकाभावव्यावर्तनात् सा-
ध्याभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वविशेषणमपि परि-
त्यजनीयम् उक्तरीत्यापि पृथिव्यन्यद्रव्यत्वाद्यभावस्य हेतुमत्यसत्त्वे
ऽपि घटान्यवृत्तित्वत्वादिना गुणादिवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिर्या-
रणीयेत्यतो दोषान्तरमाह किञ्चित् । केचित्तु ननु स्ववृत्तिसाधन-
समानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाणधिकरणं यद्यत्साधनाधि-
करणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायाधिकरणं यद्यत्स्य तदेव सा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणेत्यनेन विवक्षितं सद्देतौ तादृशं
स्य जगदेव बह्व्यधिकरणमहानसादिनिष्ठानां निर्वह्निह्वा-
दिनिष्ठानां च धूमादिसमानाधिकरणसाध्याभावानां व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां समुदायवत् यद्यत्साधनाधि-
करणं तद्वृत्तिसाध्याभावसमुदायवत्त्वस्य महाभसादौ साध्ययति
साध्यशून्यं च हृदादौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः भूतत्वमूर्तत्वान्यतरा-
भाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ तादृशं स्यं मनो गगनं च
गगनवृत्तिभूतत्वघटितसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगन-
रूपसाधनाधिकरणं एव मनोवृत्तिमूर्तत्वघटितसाध्याभावसमुदा-
याधिकरणत्वस्य मनस्येव सत्त्वेन निरुक्तसाधनाधिकरणवृत्तिसा-
ध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य तत्र तत्र सत्त्वात् । स्वनिष्ठसाध्या-
भावे साधनसमानाधिकरणत्वविशेषणानुपादाने बह्व्यादिशून्यह-

दादिनिष्ठसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसमुदायाधिकरण-
त्वस्य साधनाधिकरणे ऽसत्त्वात् साध्यवदेव तादृशं स्वं तद्वृ-
त्तित्वाभायस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्हेतावसत्त्वादव्याप्तिः अतस्तत्र तद्विशेष-
णप्रवेशः प्रथमसमुदायपदादाने भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्श-
वदन्यत्वादित्यादौ गगनं मनश्च न तादृशं स्वं तद्वृत्तिव्य-
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणमनोगगननिष्ठभूतत्वमूर्तत्वोभय-
दितिसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य गगनमनसोः प्रत्येकमस-
त्त्वात् किन्तु पृथिव्यादेचतुष्कमेव तथाविधं स्वं तद्वृत्तित्वाभाव-
स्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति तदुपादानं धूमवान् बहेरित्यादा-
वपि पर्वतादेः स्ववृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणमहानसादिरूपसाध-
करणवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणत्वाज्जगदेव तादृशस्वं स्यात्
अतो यद्यदिति तथा च पर्वतादिवृत्तिसाध्याभावकूटाधिकरणं
यद्यत्साधनयदयोगोलकादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिसमा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य पर्वतादावसत्त्वात्
तादृशं स्वं धूमादिशून्यमेवेति नातिव्याप्तिः यद्यत्साधनाधि-
करणमित्यनुक्तं यद्यदधिकरणमित्येतावदुक्ता भूतत्वमूर्तत्वा-
न्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ गगनादिवृत्तिसाध्याभा-
वकूटाधिकरणं यद्यत्पृथिव्यादेरपि तदन्तर्गततया तद्वृत्तिमूर्तत्वा-
दिघटितकूटस्य च गगनादावसत्त्वाच्चादृशं स्वं न गगनादिकं
भवेदपि तु पृथिव्यादिकमेवेत्यतिव्याप्तिरतः साधनाधिकरणनिवे-
शः पृथिव्यादेस्तत्र साधनानधिकरणत्वाच्च दोषः । धूमवान् बहेरि-
त्यादावयोगोलकादिनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिक-
रणत्वस्य पर्वतादेः सत्त्वाज्जगदेव तादृशं स्वमिति चरमस-
मुदायपदोपादानं पूर्ववच्चादृशं यद्यत्स्वं तावदन्यतमवृत्तित्वत्व-
व्यापकप्रतियोगिताको ऽभावो विवक्षणीयः अतो नातिव्याप्तिर-
सम्भवो वेत्यतो दोषान्तरमाह किञ्चेतीत्याहुः । महाकालेति काला-
न्यत्वसाध्यके कालिकविशेषणताविशेषणे हेतौ साध्यसामाना-
धिकरण्यविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवाग्नमहाकालभेदसाध्यकालु-
प्सरणम् । यद्यपि महाकालत्वसाध्यकं ऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवति वृत्ति-
न्मात्र एव महाकालातिरिक्तकालवृत्तित्वसत्त्वात् तथापि सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावघटितलक्षणे तत्कालमात्रवृत्तितत्त्व-

त्कालावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिः साधनाधिकरणे सम्भवदैकाधिकरण्यकसाध्याभावसमुदायाधिकरणत्वस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेन निवेशे तादृशाप्रसिद्धिविरहेऽपि साधनाधिकरणीभूतखण्डकालव्यक्तिविशेषावृत्तित्वावच्छिन्नाभावघटिततादृशकूटाधिकरणतत्तत्कालावृत्तित्वाभावस्य तत्तत्कालावृत्तो वृत्तिमति वर्तमानस्य साधने ऽभावात्तातिव्याप्तिरित्यप्रिमस्य एतेनेत्यादेरसङ्गतिरिति एकमात्रविपक्षकानुसरणम् । आदिपदान्महाकालत्वाभावादिपरिग्रहः अवृत्तिहेतौ साध्यसामानाधिकरण्याविशेषणेनातिव्याप्तिवारणसम्भवाद्वाभिचारिणीति । वृत्तिमत्वमात्रमत्र विवक्षितं तन्मात्रस्यैव व्यावर्तकत्वात् समवायादिना द्रव्यत्वहेतुके तादृशसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वृत्तिमति पट्टादौ घृतेर्हेताववृत्तेर्नातिव्याप्तिरिति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नहेत्वनुसरणम् । इदमुपलक्षणम् । ईश्वरज्ञानान्यत्वादिसाध्यके विपयितासम्बन्धेन हेतुमात्रे साध्याभावसमुदायवाति ईश्वरज्ञानादौ तेन सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव वृत्तेरतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । एतेन वृत्तिमवृत्तित्वविशेषणस्थले वृत्तिमदवृत्तित्वतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वोभयाभावस्य वृत्तिमदवृत्तित्वसाध्यववृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य वा निवेशे महाकालवृत्तित्वस्य सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे चरमदलाभावेनोभयाभावसत्त्वेऽपि न निस्तारः एवं यथाश्रुते घटत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगेन हेतौ साध्याभाववति संयुक्तमात्रस्यैव संयुक्तत्वात् एतद्रूपत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि समवायेन हेतौ समवेतमात्रस्यैव एतद्रूपाद्यतिरिक्तसमवेतत्वादतिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणस्य नानाविपक्षरूपस्थले ऽप्रसिद्धायपि साधनसामानाधिकरणतादृशाभावकूटाधिकरणस्य नाप्रसिद्धिरिति साधनसामानाधिकरणत्वविशेषणप्रक्षेपे तादृशाभावकूटाधिकरणत्वगर्भमेव लक्षणं सम्यक् साध्यतावच्छेदकव्यापकत्वापेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वस्य गुरुत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटितलक्षणे सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावाविचारकनिरुक्तविशेषणप्रवेशेन महागोर्याद्वैशि-

एस्यानतिरिक्तत्वे पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यत्व-
विशिष्टद्रव्यत्वाभावोदेषेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया उक्तदिशाऽतिव्याप्तिवा-
रणाय तादृशाभावघटितलक्षणेऽपि साधनयति सम्भवद्वै-
काधिकरण्यकतादृशाभावसमुदायाधिकरणस्यावश्यं विवक्षणी-
यतया पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ सम-
वायसम्बन्धावच्छिन्नजलासमेपतत्वावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकर-
णसामान्याविवृष्टित्वाभावसत्त्वेऽपि अतिव्याप्तेरनवकाशात् सा-
धनयति सम्भवद्वैकाधिकरण्यकत्वविवक्षामन्तरणैव पृथिव्यन्य-
द्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभा-
वमादायातिव्याप्तिवारणे उक्तस्थलेऽपि तादृशाभावमादायाति-
व्याप्तिवारणसम्भवात् श्रुतियोगितायां साध्यतावच्छेदकव्यापक-
त्वाविशेषणं नोपादेयं यद्यपि साधनयति सम्भवद्वैकाधिकरण्य-
ककूटनिवेशे द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभाव-
घटितकूटस्य सत्तावान् जातेरित्यादौ न लक्षणघटकताप्रसक्ति-
स्तथापि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावनिवेशे ता-
दृशाभावेकतरव्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावघटितकूटस्य तथात्वा-
द्व्याप्तिरिति तदुपेक्षेतिरीत्या सावर्भौमलक्षणपरिष्कारमपि हे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमथाद्यधिकरणमहाकालमाश्रयिष-
क्षकव्याभिचारिण्यातिव्याप्त्या निराकुरुते एतेनन्ति ॥

(दी०) एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छे-
दकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणया-
वदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं
व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो
न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वा-
धिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः
उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कचिदप्रसिद्धादिसम्पादकाः
गुणरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदायाधिकरण-

वृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

(गा०) अत्र प्रतियोगितायामवच्छिन्नान्ताविशेषणव्यावृत्तिरभावधान् मेयत्वादित्यत्रेव वह्निमान् धूमादित्यत्रापि बोध्या यादृशसाध्याभावकूटाधिकरणं साधनवत् तार्णातार्णदहनोभयाभावादिघटितकूटस्यापि तथाविधकूटतया तथाविधोभयादिमद्वृत्तिपदार्थं वर्तमानस्य तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभायस्य हेतावसत्तात् । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वेनापि प्रतियोगिता विशेषणीया अन्यथा वह्निमान् पर्वतवहुषवयवसंयोगादित्यादौ संयोगसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुषभावसमवायसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबहुषभावयोः साधनाधिकरणे सम्भवदेकाधिकरण्याभावेन तदुभयघटितकूटस्य लक्षणाघटकत्वादतिव्याप्तिविरहेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्यन्धातिरिक्तसम्यन्धावच्छिन्नाभावकूटस्याक्तक्रमेण लक्षणघटकतया तद्वति बहुषवयववाद्यतिरिक्ते हेतोर्वृत्तेरसम्भवापत्तेः व्यापकतापि साध्यतावच्छेदकसम्यन्धघटिता ग्राह्या भन्वथा समवायेन वह्निसंयोगे साध्ये संयोगेन साध्यव्यापकस्य घट्टेः समवायसम्यन्धावच्छिन्नाभावघटितकूटाधिकरणबहुषवयववातिरिक्तवृत्तो सद्देतावव्याप्यापत्तेः इत्थं च संयोगसम्यन्धेन साध्यतार्या तेन सम्यन्धेन व्यापकताप्रसिद्धपर्यं व्यापकताघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यावश्यकतया व्याप्यवृत्तिपदोपादानसार्थस्यमिति केचित् । यस्तुतस्तु येन सम्यन्धेन व्यापकता तेन सम्यन्धेनाभावो ग्राह्यः साध्यतावच्छेदकसम्यन्धस्य विशिष्य निवेशेऽवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वानिर्देशे संयोगेन धूमादिसाध्यके तत्सम्यन्धावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमवत्यवच्छिन्नवृत्तिकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य व्याप्यवृत्तित्वेनातिव्याप्यापत्याऽनवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्यैव निवेशनीयतया एवमित्यादिघट्यमाणपङ्क्त्यसङ्ख्यापत्तेः अन्योन्याभायघटितव्यापकतानिवेशाच्च व्याप्यवृत्तिपदसार्थक्यम् । संयोगाभावसाध्यकस्थले संयोगघटितकूटाधिकरणताया द्रव्यमात्रे

सत्त्वात्तद्वृत्तिहेतावव्याप्तिवारणरूपं तत्प्रयोजनमाह केवलान्व-
यिन इति । एतेन तत्साध्यके द्रव्यवृत्तेः सत्त्वतुल्यमक्षतमिति
सूचितं गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ गुणादावनवाच्छिन्नवृत्तिकगुणा-
द्यभावयति नित्यद्रव्यातिरिक्ते हेतोर्वृत्त्याव्याप्तिवारणरूपमनवाच्छि-
न्नवृत्तिरूपव्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाभावनिरूपिताधिकरणतानिवेश-
नफलमाह एवमिति । साध्याभावे उत्पत्तिकालावच्छेदेन द्रव्य-
वृत्तित्वकथनं द्रव्यत्वे तद्वृत्तित्वाभावासत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गसूच-
नाय न व्याप्यवृत्तिरित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणेऽपीत्यनुपपद्यते इति
व्याख्यानमसत् अनवाच्छिन्नवृत्तिकत्वकव्याप्यवृत्तित्वनिवेशे सं-
योगी घटादित्यनोक्तरीत्याव्याप्तेर्धारणाय साधनवति व्याप्यवृत्ति-
त्यस्यावश्यं निवेशनीयतया तत्राव्याप्यप्रसङ्गे साधनवति व्याप्यवृ-
त्तित्वपर्यन्तनिवेशनप्रयोजनप्रदर्शनपरतया एतत्पङ्क्तिव्याख्यापि
न साधीयसी व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणत्वानिवेशे संयोगी
सत्त्वादित्यत्र गुणादौ व्याप्यवृत्तेः संयोगाभावस्यैव द्रव्यत्वाभाव-
स्यापि लक्षणघटकतया जगतः साध्याभावकूटानधिकरणत्वात्
अतिव्याप्यनवकाशेऽपि धूमवान् बहोरित्यादौ साध्यतावच्छेदक-
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्या-
पकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणताया विश्वस्मिन्सत्त्वात्
अतिव्याप्तेर्बुद्धारतया तत्प्रवेशनस्यावश्यकतया तावताप्युक्ताव्या-
प्तिवारणसम्भवात् तस्माद्व्याप्यवृत्तित्वमवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमभि-
मंतमत्रोऽपि साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावोपेक्षा त-
न्निवेशे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव
निवेशनीयतया संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि व्यधिकर-
णसंयोगेन द्रव्यासावस्यावच्छि-
न्नवृत्तिकान्यतया ऽतिव्याप्तिः तन्निवेशनस्यैव वैशिककालिकव्याप्य-
वृत्तिसाध्यमेवेन स्थलद्वये व्यावृत्तिरिति हेति सारम् । स्वसमाना-
धिकरणत्वनिवेशनप्रयोजनमाह उक्तरूपेति । साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः । अप्रसिद्धादिति ।
सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधि-
करणे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धिसम्पादका
रूपाभावादिसाध्यके रूपाद्यात्मकाभावकूटाधिकरणप्रसिद्धि-
स-

म्पादकाः सम्भवदैकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावस्तोमाधिकरणत्व-
विवक्षणे सत्तान्यपृथिवीसमेतशून्यं वायुत्वादित्यादावादिपद-
ग्राह्याया अतिव्याप्तेः सम्पादका बोध्याः । पूर्वोक्तरीत्येति । समु-
दायाधिकरणवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तदभावास्तादृश-
वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताका हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ति-
मद्वृत्तित्वं लक्षणघटकं बोध्यमित्यर्थः । अपास्तमिति न च
सार्वभौममते सामानाधिकरणस्याव्याप्यवृत्तितया साध्याभाव-
कूटवन्महाकालवृत्तित्वस्य सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावोऽपि
सामानाधिकरण्यानिरूपकलण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादिरूपवृत्ति-
मति वर्तमान एवेति महाकालान्यत्वादिसाध्यके नातिव्याप्ति-
सम्भव इति वाच्यं तथा सति बहुधादायपि स्वावयवावच्छेदेन
निर्धूमसंयुक्तत्वाद्यभावसत्त्वेन धूमवान् यद्वेदित्यादावतिव्याप्तेरुक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिवारणस्य सुदूरपराहतत्वात् । यत्तु हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणसामान्यावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षि-
तत्वाज्ञातिव्याप्तिः व्यभिचारनिरूपकाधिकरणावच्छेदेन हेतौ त-
द्वत्त्वविरहादिति तन्न एवं सति स्वावयवावच्छेदेन घटादि-
वृत्तेः सामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य पर्व-
तावच्छेदेन धूमादायसत्त्वादसम्भवापत्तेः वृत्तिमद्वृत्तिपदेन हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन यस्य यदाधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृ-
त्तित्वाविवक्षायामपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे व्यधिकरण-
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभा-
वस्याधिकरणानवच्छिन्नतया ऽसम्भवस्य दुर्वारत्वात् यदि च
वृत्तिमत्पनयच्छिन्नवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वा-
भावा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वमित्युच्यते तदा सामानाधिकरण्यस्या-
व्याप्यवृत्तितापक्षेऽपि न दर्शितदोषनिपत्तः सम्भवति सामाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमत्पनयच्छि-
न्नवृत्तिकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वात् । हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन यस्य यदाधिकरणं तदवच्छेदेन तद्वृत्तित्वकिञ्चि-
दवच्छिन्नत्वोभयाभाववन्तो यावन्तस्तादृशाभावकूटवद्वृत्तित्वाभा-
वा अनवच्छिन्नतद्वत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ न काश्चिदोपः समा-
नाधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावे किञ्चिदवच्छिन्नत्व-

सत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटाद्यधिकरणखण्डकालावच्छेदेन घटाद्यवृत्तित्वासत्त्वेनोभयाभाववृत्त्याः सत्त्वेन महाकालान्यत्वसाध्यके व्यभिचारिणि तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वेनातिव्याप्तिरिहात् समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नजगत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य घटादौ कपालाद्यवच्छेदेन वृत्तेः संयोगादिना यद्व्यवृत्तधिकरणं तदवच्छेदेन घटाद्यवृत्तेर्निरुक्तोभयाभाववृत्तविरहात् यादृमान् धूमादित्यादौ न लक्षणघटकता अपि तु अवच्छिन्नत्वविरहेणोभयाभाववतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैवेत्यव्याप्यनयकाशादिति ध्येयम् । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्ये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चित्पदार्थाधिकरणवृत्तयो यावन्तस्तादृशाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वनिरूपकत्वाभावा यदधिकरणावच्छेदेन वर्तन्ते तत्त्वमिति वक्तव्यं महाकालवृत्तित्वनिरूपकत्वस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः खण्डकालवृत्तिः साधनाधिकरणमहाकाले नास्तीति नाकातिव्याप्यवकाशः सन्देही तादृशाभावकूटाधिकरणजगद्वृत्तित्वनिरूपकत्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चित्पदार्थाधिकरणवृत्तिः स च हेत्वधिकरणसामान्य एव वर्तते इति लक्षणसमन्वया । अथवा वृत्तिमवृत्तयो यावन्तस्तादृशाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्स्वाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयम् । वृत्तिमत्त्वादिकञ्च देशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव ग्राह्यम् । इत्थञ्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाधिकरणावृत्तेर्देशिकसम्बन्धावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादिति कृतं पल्लवितेन ॥

(चि०) प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः, गवि शशशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेरप्रसिद्धेः शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः ।

(दी०) तद्विशिष्टेति । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिवि-

शिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घट-
त्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न तु स्वातन्त्र्येण घटो ना-
स्तीत्येव प्रतीतेः । तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेणा-
वच्छिन्नं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहत एव तदा
तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रम
एव । न च ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः । यदि पुनरानु-
भविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादि-
प्रत्ययो न तदा तादृशभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्य-
मिति मन्तव्यम् ।

(गा०) मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावनिराकर्तृत्वादिनः प्रतिज्ञायाः तत्र
धर्मत्वमनुपादेयम् । अवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य निराकर्तृ-
व्यत्वात् तत्त्वे साधकाभाव एव हेतुरूपाः पक्षतावच्छेदकप्रतियो-
ग्यवृत्तित्वशरीरे साध्यतावच्छेदके च सामान्यतः प्रतियोगित-
योर्न प्रवेशः सर्वेषामेव किञ्चिद्भावप्रतियोगिनि सम्वन्धितया कि-
ञ्चिद्भावप्रतियोगितावच्छेदकतया च विशिष्टपक्षाप्रसिद्धेः । किन्तु
विशिष्यवाच्यत्वत्वादिना तथा च वाच्यत्वाद्यवृत्तित्वावच्छिन्ने
वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साधनीयं समूहालम्बना-
नुमितिरुद्देश्या तत्तदभावीप्रतियोग्यवृत्तित्वावच्छिन्ने तत्तदभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वसाधनं न सम्यक् समनियताभावेक्यमते
समवायित्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य घटत्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावा-
भिन्नतया समवायिपटार्दानामपि तथाविधवाच्यत्वाद्यभा-
वप्रतियोगितया तद्वृत्तिसमवायित्वादेर्वाच्यत्वाद्यभावीप्रतियो-
ग्यवृत्तिताया दुर्घटत्वात् प्रतियोगिताः विशिष्योपादाय
तत्तत्प्रतियोगितावद्वृत्तित्वावच्छिन्ने तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
भावसाधनमपि हेयं वाच्यत्वादिनिष्ठायाः प्रसिद्धसमानाधि-
करणद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया उपादाने सिद्धसाधनात्
सोन्वज्ञोपाध्यायेरपि व्यधिकरणसमवायित्वादिधर्मस्य समाना-

धिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् व्यधि-
 करणधर्मावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया उभयवाद्यसिद्धतया
 विशिष्योपादानासम्भवात् । केचित्तु विशिष्य समवायित्वत्वादिकं
 पक्षतावच्छेदकीकृत्य वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सा-
 धनीयं तादृशप्रतियोगितावदवृत्तित्वमेव हेतुः यो यदवृत्तिः स
 तन्निष्ठप्रतियोगितानवच्छेदक इति सामान्यतो व्याप्तिप्रदर्शकः
 प्रतियोग्यवृत्तिश्चेतिग्रन्थः वीप्साद्यभावेऽपि प्राथम्येन व्याप्तेर्लाभ-
 सम्भवात् वाच्यत्वाद्यवृत्तिधर्ममात्रस्यैव व्यधिकरणतया वाच्यत्वा-
 दिनिष्ठप्रतियोगितायां तन्मते ऽवच्छेदकतया यद्यपि अत्रान्वय-
 हृष्टान्तदुर्भिक्षं तथापि व्यतिरेकेण वाच्यत्वादिनिष्ठोभयत्वादिक-
 मेव हृष्टान्तः सम्भवतीत्यदोषः । अथवा यो यदवृत्तिः स न-
 तदवच्छेदकः इति सामान्यव्याप्ती कारणत्वादिव्याधिकरण-
 कारणत्वाद्यनवच्छेदक एवात्वयेन हृष्टान्तः प्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वविषयतावच्छेदकस्योभयसाधारण्यवच्छेदकतात्वस्यैक्ये
 भ्रमविषयताव्यधिकरणतदवच्छेदकरजतत्वाद् उक्तसामान्यव्या-
 प्तेर्मङ्गलवारणाय विषयतान्यत्वेन यत्पदार्थो विशेषणीय इत्याहुः । अथ
 कालिकादिसम्बन्धेन पटादिवृत्तिघटत्वादेः समवायादिना पटादि-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वखण्डनाय तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोग्यवृ-
 त्तित्वं तत्तत्सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधने पक्षता-
 वच्छेदकतया हेतुतया वा विवक्षणीयम् तथा च समवायसम्बन्धेन
 वाच्यत्वादिवृत्तित्वाप्रसिद्धीकरीत्या समवायादिसम्बन्धेन घट-
 त्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाभावखण्डनानुपपत्तिः न च प्रतियोग्यवृत्तित्व-
 मित्यनेन प्रतियोगिनिष्ठावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
 तियोगित्वमेव विवक्षणीयं तथा च घटत्वादेरेव वाच्यत्वादिनिष्ठस-
 मवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया आप्रसिद्धिरिति वा-
 च्यम् अद्याप्यवृत्तेः संयोग्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियो-
 गिनिष्ठाभावप्रतियोगितया उक्तधर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वे बाधस्य
 हेतुत्वे च व्याभिचारस्य दुर्बोत्त्वात् प्रतियोगिनिष्ठभेदप्रतियोगि-
 तायाप्रवच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकत्वस्य विवक्षणे व्य-
 धिकरणसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावनि-
 तेन सम्बन्धेन

कत्वस्य घादिनोप्यननुमतत्वात् एवं घटत्वादौ समवायसम्बन्धेन
 वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वस्याभाधः प्रतियोग्य-
 प्रसिद्धा साधयितुमशक्यः । मैवं स्वप्रतियोगिकत्वयदनुयोगिक-
 त्वोभयाभाववद्यादृशसम्बन्धसामान्यको यः स स्वनिष्ठत्वतस्तस्य-
 न्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्यकः
 इत्यर्थविवक्षायामेव सामञ्जस्यात् संयोगादिसम्बन्धसामान्ये
 घटत्वादिप्रतियोगिकत्ववाच्यत्वाद्यनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वात् प्र-
 थमस्वपदेन घटत्वाद्युपादानस्य मतद्वय एव सम्भवात् तत्र स्वनि-
 ष्टत्वसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्वाच्यत्वादिबुद्धिप्रति-
 योगितावच्छेदकतासामान्यकत्वसाधने नोद्देश्यासिद्धिः । प्रतियो-
 ग्यबुद्धिश्च धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति मूलग्रन्थस्य तथा-
 त्वे मानाभावादिति शेषः । ननु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्या-
 द्याकारकः समवायित्वादेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 दगाहिप्रत्यय एव मानमिति उक्तहेतोरसिद्ध्याशङ्कायामाह तद्वि-
 शिष्टज्ञानस्येति । अत्र च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञा-
 नस्य नभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नहेतुत्वादित्यर्थः । यद्यपि भ-
 न्यथा घटनिर्विकल्पकानन्तरं घटाभावप्रत्ययापचरिति मूलदर्शि-
 तयुक्ता वाच्यत्वं न समवायीति विशेषदर्शनप्रतिवक्ष्यवाच्यत्वत्वा-
 दच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञानपर्यन्तापेक्षा समवायित्वा-
 दच्छिन्नवाच्यत्वाभावप्रत्यक्षे नायाति तथापि स्वतन्त्रमहान-
 सीयत्ववद्वित्यादिप्रकारकज्ञानान्महानसीयवद्विर्नास्तीति पुञ्चनुदयात्
 महानसीयवद्विर्नास्तीत्यभावयुद्धौ महानसीयवद्वित्यादच्छिन्नत्वे-
 न बद्ध्यादिनिष्ठप्रतियोगितावगाहिन्यां यथा महानसीयत्वप्र-
 कारेण वद्वित्यावच्छिन्नविषयकज्ञानं हेतुः तथा सम-
 वायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादिवुद्धेर्वाच्यत्वादिनिष्ठप्रतियो-
 गितायां समवायित्वाद्यवच्छिन्नत्वावगाहित्वे समवायित्वादिना
 वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकज्ञानमपेक्षितं तथा च वाच्यत्वं न स-
 मवायीति विशेषदर्शनदशायामप्यनुभूयमाना तथाकारा प्रतीतिः
 कथमुपपद्येत तस्याः वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाभावापल-
 म्बनत्वोपगमे सर्वत्रैव तथात्वमुपेयतामिति गतं व्यधिकरणधर्मस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यभिप्राय इति मिथानुसारिभ्याख्याने न-

धेयमनुपपत्तिरवतरति । तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा-
 द्युद्धौ तद्धर्मप्रकारकतज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वासम्भवा यद्वत्त्वेन यत्किञ्चि-
 द्बुद्धज्ञानादपि यावद्बुद्धप्रतियोगिकसामान्याभावबुद्धशुत्पत्त्या
 व्यभिचारात् सम्भवेऽपि वा दर्शितविशेषदर्शनकालं निर्धर्मिताव-
 च्छेदकक्याच्यत्याविधर्मिकसमवायित्वादिभ्रमसम्भवेन व्याधिक-
 रणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिनिर्वाहात्तादृशकारणताया व्यकिञ्चित्क-
 रत्वात् न च बह्वित्वधर्मितावच्छेदककमहानसीयध्वप्रकारकबुद्धि-
 यिना विशुद्धत्वमहानसीयत्वबह्वित्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि महानसी-
 यबह्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रत्यक्षानुत्पत्त्या तद्धर्मसमानाधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावयुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकतद्धर्म-
 प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता चाच्येति वाच्यत्वावाच्यवच्छिन्नधर्मिकसम-
 वायित्वप्रकारकज्ञानं विना न समवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वत्वस-
 मानाधिकरणप्रतियोगिताकाभावभानसम्भव इति वाच्यं महा-
 नसीयबह्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां द्रव्यत्वादेरपि सामाना-
 धिकरणयात् उक्तकार्यकारणभावोपगमे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्न-
 धर्मिकमहानसीयबह्वित्वप्रकारकज्ञानस्यापि तादृशप्रतियोगिता-
 कामावबुद्धाद्यपेक्षणीयतापत्तेः । अथ तद्धर्मबहुचित्त्वेन भासमानप्र-
 तियोगित्वे तद्धर्मावच्छिन्नत्वापगहिभ्यामभयबुद्धौ तद्धर्माव-
 च्छिन्नधर्मिकतद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता महानसीयबह्विनास्ती-
 त्यत्र च बह्वित्वावच्छिन्ननिष्ठत्वेन संसर्गघटकतया भासमानप्रति-
 योगित्वे महानसीयत्वाद्यवच्छिन्नात् भासते स्वाद्यच्छिन्नवाद्बुद्धि-
 प्रतियोगिताकत्वस्य अमायाशे प्रतियोगिविशेषणतापन्नमहान-
 सीयत्वस्य सम्बन्धत्वाविति तत्र बह्वित्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकमहान-
 सीयत्वप्रकारकज्ञानस्यापेक्षा न तु धर्मान्तरावच्छिन्नधर्मिकस्य
 धर्मान्तरविशेषितयद्विबुद्धित्वेन तत्र प्रतियोगिताया अभावा-
 दिति चेत् तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि
 अभावप्रत्यक्षसामान्यापत्तिः प्रत्यक्षविशेष एव तद्धेतुतायाः स्वी-
 कृतत्वादेवमभ्यनतिप्रसङ्गेन प्रतियोगिविशेषिताभावयुद्धौ विशो-
 पणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानगुद्धा प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारक-
 ज्ञानस्य हेतुत्वादेव निर्वाहे स्वतन्त्रतद्धेतुताया निर्वाजत्वापाता-
 सस्तु वा यत्तादृशपरित्येव हेतुहेतुमज्ञावः तथापि समवायित-

या वाच्यत्वं नास्तीत्यत्र वाच्यत्वत्वसामानाधिकरण्याविशेषित-
 स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव समवायित्वसंसर्गघटकतया भा-
 नोपगमसम्भवेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वप्रकारकज्ञा-
 नस्यात्रानपेक्षणीयत्वमुपपद्यत इति । अत्रेदं समाधानं तदुभयधर्मा-
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तदुभयैकतरधर्मावच्छिन्नधर्मि-
 कतदन्यतरप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता समवायितया वाच्यत्वाभावस्य
 च व्यधिकरणसमानाधिकरणयोः समवायित्ववाच्यत्वत्वोभयोरैव
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिरवश्यमङ्गीकार्या समवायित्वभा-
 प्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे वाच्यत्वत्वप्रकारकज्ञानमन्तरेणापि
 तादृशाभावप्रतीत्यापत्तेः अत्र समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति-
 प्रतीत्या समवायित्ववाच्यत्वत्वोभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 नवगाहने तस्याः समवायिवाच्यत्ववदिदमिति भ्रमविरोधित्वानु-
 पपत्तेश्च तं प्रति समवायितया प्रमेयत्ववाच्यत्वोभयं नास्तीति-
 निश्चयव्यावृत्तेन तदुभयांशे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवगा-
 हिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् न च विलक्षणवाच्यत्वप्रका-
 रतानिवेशनादेव दर्शितनिश्चयव्यावृत्तिसम्भवे उभयांशे अवच्छे-
 दकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वमप्रयोजकमिति वाच्यं यतस्तद्धर्मं ऽभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तदवच्छिन्नस्याभावविरोधित्वप्रयो-
 जिका तदवगाहित्वमेवाभावबुद्धेस्तदवच्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिब-
 न्धकतायां तन्त्रं समवायितया वाच्यत्वप्रमेयत्वोभयं
 नास्तीतिप्रतीतेः समवायित्ववाच्यत्वत्वोभयाविशिष्टवत्तायुज्यप्र-
 तिबन्धकत्वेऽपि उभयांशे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्य-
 नवगाहित्वमेव योजं तस्य च समवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिधी-
 साधारण्ये तस्यास्तादृशविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वं न तु उक्तोभ-
 याभावबुद्धेरिति विशेष एव नोपपद्येत इति । यदि चैतस्याः प्रती-
 तेः प्रतिबन्धकत्वं नान्यस्या इत्यत्र विषयतावैचित्र्यमात्रं योजमा-
 स्थीयते तदा समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविषयिण्या घटो
 नास्तीत्यादिवुद्धेरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहित्वं विलोप-
 तां न हि तत्र घटत्वादिविशिष्टधीप्रतिबन्धकत्वानुरोधमन्तरेण
 युक्त्यन्तरं परिस्फुरति स च भवतामफिञ्चित्कर एव कपालसम-
 वेतद्रव्यं नास्ति नीलो घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिव्यावृत्तप्रकारता-

करात्या ऽभावलौकिकत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतियोगितावच्छेदक-
विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया तादृशकारणवाधेन व्यधिक-
रणधर्मावच्छिन्नाभावाप्रत्ययादिति मूलं व्याख्येयं तच्चानुचि-
तम् उक्तविशेषकारणताकल्पनोपजीव्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्य-
हेतुताश्रयविशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानाभावस्यैव दर्श-
यितुमुचितत्वात् अतो मूले हेतुत्वादित्यस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः
इत्याशयेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभाव-
धिया अपेक्षणे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकविशिष्ट-
विशेषणज्ञानकारणत्वमेव हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्याह । तथा
च जन्यतायामभावविषयकत्वावच्छिन्नत्वमविवक्ष्यं विशेषणता-
वच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छि-
न्नाभावाधीनिष्ठजन्यताप्रतियोगीभूतस्याभावेन समवायितया वा-
च्यत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावावगाहि-
त्वासम्भव इत्यर्थपरतया तद्याख्यानमवोचितं न तु विशि-
ष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतायामुपजीव्यकल्प्यहेतुत्वान्तरपरतयेत्याशयेनाह
दीधितौ विशेषणतावच्छेदकेति । अयं भावः वाच्य-
त्वं समवायौति ज्ञानमन्तरेण समवायिवाच्यत्ववानयमिति
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्त्या वाच्यत्वत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वेन भा-
समानवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्ननिरूपितत्वावगाहिज्ञाने वा-
च्यत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकसमवायित्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता-
कल्पनमावश्यकं समवायितया वाच्यत्वं नास्तीतिव्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेरपि वाच्यत्वत्वावच्छिन्नावत्वेन भासमाने
ऽनुयोगितारूपवैशिष्ट्ये समवायित्वावच्छिन्नीयत्वावगाहितया
तत्र तादृशज्ञानमवश्यमपेक्षणीयमिति । ननु वैशिष्ट्यांशे वाच्य-
त्वत्यानिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपकविशेषणतापक्षसमवायित्वाय-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिवुद्धावेव तदवच्छिन्नधर्मिकसमवा-
यित्वप्रकारकज्ञानं हेतुः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ
च वाच्यत्वत्वावच्छिन्ने समवायित्वस्य विशेषणत्वं नोपेयते
अपि तु तद्विशेषणतानापक्षस्यैव तस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेनाभावांशे विशेषणत्वमुपेयते वाच्यत्वसंसर्गता-
वच्छेदकतयेव वा तथाविधतदवच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितांशे

मानमुपेयते तथा च तत्र नोपदर्शितज्ञानापेक्षेत्याशङ्कं परि-
 जिह्वार्पुर्भावं व्याचष्टे अभावप्रत्ययो हीति । विशेषणस्य प्रति-
 योगिघटादिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वमवगाहते प्रतियोगितया भासमानघटादिनिरूपितविशे-
 षणत्वावच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्ना
 घटत्वादिनिष्ठप्रकारता तच्छाली भवतीति यावत् । न तु स्वा-
 तन्त्र्येण न प्रतियोग्यविशेषणत्वेन घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वमवगाहते इत्यनुपपन्नान्वयः तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वा-
 दिनिष्ठप्रकारता प्रतियोगिनिरूपितप्रकारतानवच्छिन्ना न भवती-
 त्यर्थः । घटो नास्तीत्येवेति अभावांशे स्वातन्त्र्येण घट-
 त्वादिवैशिष्ट्योहेत्तरहिताया एवेत्यर्थः । प्रतीतेरनुभवादिति
 शेषः । एतावता किमायातमित्यत आह तद्विहेति । अवच्छिन्नं
 विशेषितं तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तस्य प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वमपि तथा च मानाभावेन न व्यधिकरणधर्म-
 स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वातिव्यतिरिक्तिरिति भावः । अथ व्यधि-
 करणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावबुद्धौ मानमुपेयते न चैवं सति तादृशबुद्धेः समवा-
 यित्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकवाच्यत्वाविज्ञानजन्यताव-
 च्छेदकाकान्ततया तादृशज्ञानं विना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावबुद्ध्यनुपपत्तिरिति वाच्यं भ्रमात्मकतादृशज्ञानवशादयमेव
 तद्वबुद्ध्यनुपपन्नात् विशेषदर्शनदशायामपि आहार्यतत्प्रकारकज्ञान-
 सम्भवात् अनाहार्यस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
 स्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वे विशेषदर्शनकालाभायाः स-
 मवायितया वाच्यत्वं नास्तित्यादेर्वुद्धेरपत्त्या वाच्य-
 त्वावधिकरणकसमवायित्वाद्यभावावगाहित्वमुपेयते वाच्यत्वं
 समवायीत्यादिभ्रमानन्तरं समवायेवाच्यत्वं नास्तित्या-
 कारकप्रत्यय एव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेद-
 कत्वे मानमास्तां तत्र तदवगाहितायाः सर्वानुभवसिद्ध-
 तेनापह्नुतुमशक्यत्वात् तादृशप्रतीतेर्वाच्यत्वे समवायि-
 त्वाभावावगाहित्वोपगमे तत्पूर्वं वाच्यत्वं समवायीतिभ्रमापेक्षा-
 नुपपत्तिरित्याशयेनाशङ्कते अथावगाहते इति । समाधत्ते भ्रम एवेति

व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशेऽपि भ्रम एवेत्यर्थः
 वेशिष्टभान एवावच्छेदकतायाः मानादवच्छेदकताया वैशि-
 ष्ट्यानियततया तद्वाधे तस्या अपि बाधादिति भावः । न चैवं
 गधि शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतेरसिद्धेरिति मूलासङ्गतिः तादृश-
 प्रतीतेः शृङ्गांशे शशीयत्वावगाहित्वानभ्युपगमे शशीयत्वे शृङ्ग-
 निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनासम्भवात्तदवगाहित्वे भ्रमत्वा-
 दुभयथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासाधकत्वात्तादृशप्रती-
 तिनिराकरणस्यानुपयुक्तत्वादिति वाच्यम् । अभ्रान्तानामपि गधि
 शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारमूलप्रतीतिसत्त्वेनोक्तनियमस्यैवासिद्ध्या
 व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव तादृशप्रतीतेर्गो-
 शृङ्गाधिकरणकशशीयत्वाभावावगाहित्वोपगमे तस्या गवाधिकरण-
 काभावावगाहितायामनुभवविरोध इत्याशङ्कामुत्थाप्याभ्रान्तपुरुषीय-
 गवाधिकरणकाभावावगाहितादृशमावप्रतीतिनिराकरणपरतया त-
 द्बन्धस्यावतारणीयत्वात् । ननु अभ्रान्तानां गधि शशशृङ्गं नास्ती-
 ति प्रतीतिर्माभूत् शशशृङ्गं नास्तीतिप्रतीतिर्नापहोतुं शक्यते
 सर्वेषामेव तथाविधव्यवहारदर्शनादित्याशङ्कायां शशशृङ्गं नास्ती-
 त्यादिमूलावतारो बोध्यः यद्यपि शशशृङ्गं नास्तीति शब्देन श-
 शे शृङ्गाभाव इत्याकारकः शाब्दबोधो न शक्यते जनयितुम् । अनु-
 योगिवाचकपक्षोत्तरं सप्तमीधिरहेण निराकाङ्क्षत्वात् तथापि प-
 दार्थोपस्थित्यादिमूलकेदृशमानसबोधजनेनेच्छया व्युत्पन्नानां तथा
 प्रयोग इत्याशयः । ननु घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारकस्या-
 भावप्रत्ययस्यानुभविक्तया प्रतियोगिविशेषणतापक्षस्यैव प्रति-
 योगितावच्छेदकत्वमभावप्रत्ययो ऽवगाहत इति न नियमः ता-
 दृशप्रतीत्या स्यात्तज्ज्येण भासमाने घटत्वादौ प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वावगाहनात् अन्यथा घटत्वेनेत्याकारकतानुपपत्तेः तथा
 च घटत्वेन पटो नास्तीत्यादायपि घटत्वादौ पटादिनेष्ठप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वावगाहनं निरावाधमेवेति व्यधिकरणधर्मावच्छि-
 न्नाभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव न च तत्र व्यधिकरणधर्मस्यावच्छेदकत्वा-
 वगाहनसम्भवेऽपि अतिरिक्ताभावकल्पनागौरवभयेन तादृशप्रती-
 तेः पटाद्यधिकरणकघटत्वाभावावगाहित्वमेव स्वीक्रियत इति
 वाच्यम् भसति बाधकं तच्छब्दोद्देशेप्रतीतेस्तच्छब्दप्रति-

पादापेक्षितव्यकथापरिधानात् घटावधिपरणक्षपटावाचभा-
 वस्य च घटापेन घटो नास्तीत्यादिशब्दात्कथमप्यप्रतीतिः प्रती-
 तिष्वद्वयवशाभाञ्जरमिश्रो तावदायकदयनामीष्वस्य फलमुक्तत्वे-
 नावापकावाप्त्य न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञा-
 नरूपकारणवाधेन तादृशप्रतीतिरप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नानावायगा-
 हिता न सम्भवतीति युक्तं घटावाचवच्छिन्नधर्मिकघटावादिप्रकार-
 कप्रतियोगिज्ञानहेतुगणो मानानापात् तादृशज्ञानं पित्रे च घटावेन च
 टो नास्तीत्याकारकस्य घटावादिनिर्दिष्टपटादिपेक्षितज्ञानवगा-
 हितां उभापप्रत्यक्षस्य स्वीकारात् । पस्तुतस्तु कुत्राप्यभावे बुद्धी-
 स्वात्मन्वेष्टेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतां
 नास्ति न च तद्वत्त्वानं प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले नास्तीत्या-
 कारकप्रतियोग्यविषयकाभापप्रत्यक्षस्य घट्यावादिनिर्दिष्टकालान्त-
 रं विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या घटाभापप्रत्यक्षस्यापत्तिरिति-
 पादवं प्रतियोगिज्ञानहेतुतामतेऽप्यभावे प्रतियोगितया घटा-
 दिक्रमप्रतियोगिज्ञानविशेषधियाधादिप्रहसरणे प्रतियोग्यविषय-
 काभापप्रहापचतुर्वाच्यताय यदि च निर्धर्मितावच्छेदकप्र-
 तियोगिज्ञाने पापकाभापान् प्रतियोग्यविषयकाभापप्रत्ययो नावा-
 दयितुं शक्यते तथापि तादृशपापप्रहृदशायां प्रतियोगिधर्मि-
 तावच्छेदकज्ञानापन्नाभापप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण प्रहृदशायां
 प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकज्ञानापन्नाभापप्रकारकस्य स्वातन्त्र्येण
 प्रतियोगिविषयकस्य नास्तिघटोपधेत्वावाकारकसमूहालम्बनप्रत्य-
 क्षस्यापत्तिः एवं घटावावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभापस्य यदा भा-
 नं तदा निर्विकल्पकोपस्थितद्रव्यत्वादेर्विशेष्ये विशेषणमितिरी-
 त्या घटापेक्षे भानापत्तिः कारणवाधेन न शक्यते पारयितुं
 तादृशानापस्य द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वायेरहेन तद्भा-
 ने द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानस्यानपेक्षणात् यदि च याद-
 शप्रकारता पत्रे धर्मे स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्यग्धा-
 यच्छिन्नधर्म्यन्तरनिरूपितप्रकारतातदन्वयप्रकारतानिरूपितविशेषणवि-
 पयतानिरूपितसंसर्गतासम्यग्धेन भानं प्रति अभावीया-
 नुयेगितविशेषणस्य कारणतां कल्पयित्वा ईदृशोपपत्तिः
 प्रतियोगिप्रकारतानिरूपितधर्मितावच्छेदकतापचावृत्तिप्रकारतावि-

क्षेपसम्यग्धेन लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यभावत्वभेदस्य कार-
 रणतां कल्पयित्वा च पूर्वापत्तिर्वार्यते तदा तावतैव
 सकलापत्तिवारणादलं प्रतियोगिज्ञानहेतुतया । न चैवमपि
 प्रतियोग्यविषयकस्याभावत्वाप्रकारकप्रत्ययस्थापत्तिर्विना प्रतियो-
 गिज्ञानहेतुतां न शक्यते धारयेतुमिति वाच्यं प्रतियोगिज्ञानं
 विना प्रतियोग्यविषयकस्येदन्त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षस्येदन्त्वादिरू-
 पतादशविशेषणज्ञावाप्तये च तादृशाभावनिर्विकल्पकस्येष्टत्वात्
 अभावाविधिकल्पकानभ्युपगमे प्रतियोगिज्ञानहेतुतयापि तद्वारणा-
 सम्भवात् इदन्त्वादिना ऽभावप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणायभा-
 वत्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षं प्रत्येय प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुताया आ-
 वश्यकत्वात् विशेषणानवच्छिन्नविषयतासम्यग्धेन प्रत्यक्षं प्रति-
 धभावभेदस्य हेतुतां स्वीकृत्य तद्वारणे च मयापि तस्य तथैव
 धारणीयत्वात् । यस्तुतस्तु भाषाद्याप्रसिद्धैव तादृशफलापत्त्यनव-
 काशः प्रसिद्धाया घटो नास्तीत्यादिवुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्या-
 घगाहितया तत्र प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविषया हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्तादृ-
 शकारणाविरहादेव न तच्छून्यकाले तदापत्तिः । यत्तु अता-
 हार्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रकारकापलम्भविरहो विशेष्यी-
 भूतधर्मिप्रत्यासन्नो ऽभावप्रदे हेतुः तथा च यस्य पुंसः समवा-
 यित्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिप्रकारको ऽनाहार्यन्नमो ऽप्रसिद्धस्त-
 दीयः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्याकारकप्रत्ययो न व्य-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमवगाहितुमीष्टे तदीयतादृशप्रतियोग्यु-
 पलम्भविरहरूपतदीयाभावप्रत्यक्षकारणस्याप्रसिद्धेरिति तत्पुरुषी-
 यतादृशप्रत्ययस्य वाच्यत्वाद्यनुयोगिकसमवायित्वाद्यभावविषयक-
 त्वावश्यकत्वे सर्वत्रैव तादृशप्रकारत्वमुचितम् । एकाकारप्रतीतिः
 पुरुषभेदेन विषयतावैचित्र्यानुचितत्वादिति मिथोक्तव्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावनिराकरणपन्थाः सोऽपि न साधोयान् अनाद्युद्धौ
 स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिमत्त्वापलम्भत्वेन एकाकार-
 णातायाः स्वत्वाननुगमेन दुर्वचतया विशिष्य कल्पनस्यावश्यकत्वे
 यत्र तादृशोपलम्भप्रसिद्धिः तत्रैव तादृशोपलम्भानन्तरमभावप्रत्य-
 यवारणाय तदभावहेतुत्वोपगमात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमु-

यौ कश्चिदप्रसिद्धा तदभावहेतुत्वात्तन्मवेऽपि सन्निकर्षादिघटित-
 सामग्रीतस्तदुत्पत्तौ बाधकभावादित्यत आह यदि पुन-
 रिति । स्वरसंवाही विवादशून्यः घटत्वेन घटो नास्तीति पाठः
 घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधुः तादृशप्रतीतेः पटाद्यनुयो-
 गिकघटत्वाद्यभावावगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावानभ्युपगन्तुमिरुपगमात् प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वं भासत इति नियमस्य तदाकारप्रतीतिबले-
 नाशक्यचारणत्वात् आनुभविक इत्यस्य व्यधिकरणधर्मस्यावच्छे-
 दकत्वावगाहितया ऽनुभवसिद्ध इत्यर्थकतया वा कथंचित्स-
 क्तमनीयः गीर्वाणगुरुणामपि न शक्यमित्यनेन प्रतीतिकारणबाधेन
 तादृशाभावनिराकरणावन्तो मिथ्यादय आक्षिप्ताः यदि तदेत्यनेन
 तादृशप्रतीतेरानुभविकत्वे विवादं प्रदर्श्य तादृशभावस्यापारमा-
 र्थिकत्वं सूचितम् ॥

इति भीमदापरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावदीधितिचिबुधिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

पूर्यपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

(दी०) साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववच्चमिति यावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं सतिसप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवं च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तर्त्वमिति तु फलितार्थः ।

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वमितिलक्षणे दलयोः सामानाधिकरण्यं सतिसप्तम्यर्थः । तत्र विशेष्यदलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारणपरमिति यथाधुतव्याख्यानं न साधु अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वसत्त्वात् साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वाद्यर्थकतायामेव विशेषणदलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथा च सति केवलान्वयिन्यव्याप्तेः अथ साध्यासामानाधिकरण्यं नोक्तत्वं किं तु साध्याधिकरणानधिकरणत्वरूपं तदनधिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारणम् अधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणाप्रसिद्धेरवृत्तौ तदसत्त्वादिति चेदेवमपि केवलान्वयिनीत्यादिप्रभ्यवि-

यौ कचिदप्रसिद्धा तदभायहेतुत्वात्तस्मवेऽपि सन्निकर्षादिघटित-
 सामग्रीतस्तदुत्पत्तौ बाधकभावादित्यत आह यदि पुन-
 रिति । स्वरसवाही विवादशून्याः घटत्वेन घटो नास्तीति पाठः
 घटत्वेन पटो नास्तीति पाठो न साधुः तादृशप्रतीतेः पटाद्यनुयो-
 गिकघटत्वाद्यभावाद्यगाहिताया एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
 भावानभ्युपगन्तुमिरूपगमात् प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वं भासत इति नियमस्य तदाकारप्रतीतिवले-
 नाशङ्क्यधारणत्वात् आनुभविक इत्यस्य व्यधिकरणधर्मस्यावच्छे-
 दकत्वाद्यगाहितया ऽनुभवसिद्ध इत्यर्थकतया वा कथंचित्स-
 क्तमनीयः गीर्वाणगुरुणामपि न शङ्क्यमित्यनेन प्रतीतिकारणभावेन
 तादृशाभावनिराकरणावन्तो मित्रादय आक्षिप्ताः यदि तदेत्यनेन
 तादृशप्रतीतेरानुभविकत्वे विवाहं प्रवर्त्य तादृशाभावस्यापारमा-
 र्थिकत्वं सूचितम् ॥

इति भीमदाभरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता व्यधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावादीधितिबिबृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

पूर्वपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) अथ साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरण्यं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसिद्धमिति चेन्न ।

(दी०) साध्येति । साध्यस्यासामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमिति यावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं सतिसप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तच्चेहान्यूनवृत्तित्वम् एवं च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणताया अन्यूनवृत्ति तर्त्वमिति तु फलितार्थः ।

(गा०) साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वमितिलक्षणे ढलयोः सामानाधिकरण्यं सतिसप्तम्यर्थः । तत्र विशेष्यदलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारणपरमिति यथाश्रुतव्याख्यानं न साधु अवृत्तौ साध्याधिकरणावृत्तित्वसत्त्वात् साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वाद्यर्थकतायामेव विशेषणदलस्यावृत्तिसाधारण्यसम्भवात् तथा च सति केवलान्वयिन्यन्याप्तेः अथ साध्यासामानाधिकरण्यं नोक्त रूपं किं तु साध्याधिकरणानाधिकरणत्वरूपं तदनधिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारणम् अधिकरणाप्राप्तिश्चा तदनधिकरणाप्राप्तेरवृत्तौ तदसत्त्वादिति चेदेवमपि केवलान्वयिनोत्यादिप्रमथवि-

रोधः तेन ग्रन्थेन गगनादौ साध्यासामानाधिकरण्यप्रसि-
द्धिदर्शनात् साध्याधिकरणयात्किञ्चिद्व्यतिरेकानधिकरणके साध्यन्यून-
प्राप्तिहेतावध्यासित्वारणाय साध्याधिकरणसामान्यानधिकरणत्ववि-
वक्षणस्यावश्यकतया वृत्तिमत्तयि केवलान्वयिसामाधिकरण्य-
प्रसिद्धसम्भवात्तत्साध्यके ऽव्याप्तेः साध्यसमानाधिकरणे व्यभि-
चारिणि अतिव्याप्तेश्चेत्यालोच्य लक्षणमन्यथा व्याख्यातुमुपक्रमते
साध्यस्येति । साध्यपदासामानाधिकरण्यपदयोर्वहुर्मीहिवलात्सा-
ध्यासमानाधिकरणलाभः तदनाधिकरणत्वं यदि तदधिकरणत्वाभा-
वात् तदा केवलान्वयिनि अनुत्तरेण साध्यवद्वृत्तितया तदधि-
करणत्वाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरतो ऽनाधिकरणपदमभावयदर्थकतया
व्याचष्टे तदभाववत्त्वमिति । सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यार्थ-
कतया तदभाववत्त्वसमानाधिकरणसाधिकरणत्वस्य विपक्षितत्वे
धूमादिहेतौ बहुपाद्यसमानाधिकरणधूमत्वादिसत्त्वाद्वाव्याप्तिरत
आह तदवच्छिन्नेति । अवच्छेद्यावच्छेदकभाष कुता लभ्यत इत्या-
शङ्क्यामाह सतिसप्तम्येति । अनधिकरणत्वे सतीत्यत्र या सप्तमी-
तया इत्यर्थः । अवच्छेदकत्वलाभादिति । तदभाववत्त्वरूपप्रकृत्यर्थे
आधिकरणतानिरूपकावरूपसमभिव्याहृतसंसाधिकरणत्वपदार्थैकदे-
शाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वलाभादित्यर्थः । अवच्छेदकत्वं
चेद्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं विवक्ष्यते तदा विषमव्याप्ते धूमा-
दावव्याप्तिः बहुपाद्यसमानाधिकरणपदार्थाभावस्य हेतुशून्यसा-
ध्याधिकरणसाधारणस्य हेत्वतिरिक्तवृत्तित्वात् साध्यव्यापके
व्यभिचारिण्यातिव्याप्तिश्च तत्र साध्यसमान्यतस्य साध्यासमा-
धिकरणपदार्थाभाववत्त्वस्य हेत्वनतिरिक्तवृत्तित्वात् आह त-
च्छेहेति । अन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वं समुदितार्थमाह साध्यवद्वृत्ती-
ति । साध्यानाधिकरणाधिकरणकत्वरूप साध्याधिकरणानधिकरण-
कत्वरूप च साध्यासामानाधिकरण्यं केवलान्वयिसाध्यके न प्र-
सिद्धतीति साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्वृत्तित्वार्थ-
कता स्फुटीकृता धूमवद्वृत्तिहेतुत्वाद्यभावस्य बाह्यपक्षत्वाद्-
तिव्याप्तिरतः साध्यवद्वृत्तयो य ये पदार्थास्तदभावकूटलाभाय
सफलेति । इत्थं च साफल्यावच्छिन्नतापदार्थाभावस्य केवलान्व-
यित्वेऽपि न क्षतिः साध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकसा-

मान्याभावश्च निवेशयितुमशक्यः येन येन सम्बन्धेन यस्य साध्यवद्वृत्तित्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानुगमेनाभावैक्यासम्भवात् विशेषणताविशेषसम्बन्धनिवेशपक्षे तु तदननुगमविरहात् एक एव सामान्याभावो निवेशनीयः साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरम् अतो विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणत्वादेः शुद्धसाध्यवद्वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः तद्वत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन समवायेन घटौ साध्ये पर्येतत्वादेर्वहिसंयोगिवृत्तित्वेऽपि संयोगेन हेतौ घूमे नातिव्याप्तिः यत्पदं हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरम् अतो द्रव्यं विशिष्टस्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिः तदधिकरणता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्या तेन समवायादिना धूमाधिकरणताया निर्वहिसाधारण्येऽपि नाव्याप्तिः ॥

ननु हेतुव्यापकतानिवेशेनैवोपपत्तौ तदधिकरणत्वनिवेशवैयर्थ्यमत आह यथासन्निवेश इति ।

(दी०) यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत् । येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवद्वृत्तिस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः । एतेन साध्यवद्वृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिकत्वात् सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः । अथ तदभावोऽपि तादृशेनैव सम्बन्धेन वाच्यस्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वादत एव न संयोगेन समवायेन वा इदं न जातिमत् जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेः । नापि साधनतावच्छेदकेन इदमेतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । नापि विषयतया यदभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयकमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात् । घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् । नापि

सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः । वृत्तिमन्मात्र-
स्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकाले वृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्व-
यित्वादिति मत्तुक्तम् । विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं
पक्षव्यं सर्वत्रैव तत्तद्व्यक्तित्वे तत्तदन्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषय-
त्वे वा तत्सुलभम् । तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो
वाच्य इति ।

(गा०) यथोक्तविशेष्यविशेषणभावक्रमेण निवेद्य इत्यर्थः
न पैयर्थ्यामिति हेतुविशेषितव्यापकतायाः प्रकृतलक्षणाघटकतया
तद्व्यपटितस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि न वैयर्थ्यावस्य प्रकृतलक्षण-
घटकस्य तथात्वसम्भव एवाधिकांशवैयर्थ्यात् । ननु वैयर्थ्याभा-
वेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वं दुर्बारेमेवेत्यत आह हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धेनेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुं प्रति व्यापकताया
लक्षणघटकत्वसूचनायेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्येन हेतुं प्रति
व्यापकताया निवेशे बहुधादेरपि धूमाद्यव्यापकतापत्तेरिति भावः ।
यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तेर्वैतिकञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वनिवेशे धूमाद्यसमानाधिकरणयोगोलकत्वादेश्वधिकरणसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बहुधादिव्यापकत्वादतिव्याप्तिः
साध्यतावच्छेदकादिसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वादिविशेषणे व-
क्ष्यमाणदोषाणां दुर्वारितेत्यालोच्य साध्यवद्वृत्तितानिर्वाहक-
सम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धयोरेक्यं विवक्षति येन
येनेति । संयोगादिना ऽयोगालकत्वादेधूर्मादिमद्वृत्तित्वात्तत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतदभावस्य च बहुधादिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो
येन येनेति धीप्ता । तत्तदभाव इति संयोगादिसम्बन्धावच्छि-
न्नसाध्यवदसंयुक्तत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावा एव यथायथं लक्ष-
णघटकाः न तु तत्तत्पदार्थानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा
अनन्ताभावनिवेशप्रसङ्गादित्यवधेयम् । एतादृशविषयाप्रयोजनं द-
र्शयति एतेनेत्यादिना । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति अस्य
व्यापकप्रतियोगितया भासमानायां वृत्तावन्ययः । समवायेनेति स-
योगादीनामभ्युपलक्षकं साध्यवदसमयेतस्येति । मेयत्वादेरिति

शेषः । असमवेतपदमपि असंयुक्ताद्युपलक्षणं सकलतच्छून्येति साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः । एकसम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेरपि अपरसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेतुव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय साध्यवदवृत्तेः सम्बन्धसामान्येनाभावो ऽवश्यं निवेशनीयः संयोगसमवायस्वरूपादिनिष्ठसम्बन्धताविशेषाणां मिथो भिन्नत्वेऽपि सम्बन्धतात्वेनानुगतानां तावन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकत्वे मानाभावात् सामान्यविशेषभावेनावच्छेदकीभूतसम्बन्धतयोर्भेदेनात्माश्रयविरहात् प्रत्येकं सकलसम्बन्धावच्छिन्नाभावकूट एव वा निवेद्य इत्याभिप्रायेणेवम् अन्यथा भेदत्वादेरपि समवायादिना ऽभावप्रसिद्ध्या ऽसङ्गत्यापत्तेः । तादृशेनैवेति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः । एवकारेण सम्बन्धसामान्यव्यवच्छेदः तावत्तद्य धूमवान् घटोरित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवात् अयोगोलकोय-वहुधावेः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावस्य हेत्वन्यूनवृत्तताविरहादिति भावः । जातिमानिति समवायेन जातित्वावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिणीत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति व्याधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनेत्यादिः केवलान्वयित्वे सुतरामेव हेत्वन्यूनवृत्तित्वमिति तदभिधानम् । विशिष्य समवायादिसम्बन्धनिवेशनं निरस्यति अत एवेति एतादृशातिव्याप्तेरेवेत्यर्थः समवायेन संयोगेन वा साध्यवदवृत्तेस्तेन सम्बन्धेनाभावः शक्यनिवेश इति शेषः । जातिमदसंयुक्तस्य संयोगेनाभावस्यापि केवलान्वयित्वादिति भावः । एतत्पक्षद्वयेऽधिकामप्यव्याप्तिमाह इवमिति । समवेतादीत्यादिना संयुक्तपरिग्रहः । साधनतावच्छेदकत्वेनेति सम्बन्धेनेति शेषः । साध्यवदवृत्तिरित्यादिकमपि पुरणीयम् । एवमप्येऽपि जात्यादिसाध्यके व्यभिचारिणि स्वरूपसम्बन्धस्यैव साधनतावच्छेदकतया तेन सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तिजातित्वादेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हेत्वव्यापकत्वात्प्रैतत्कले ऽतिव्याप्तिशङ्कावतारः । इवमिति पक्षनिर्देशः एतदित्यस्य पक्षनिर्देशतान्नमपरिहाराय तथा सति रूपत्वावच्छिन्नमेवस्य साध्यतालाभेन तादृशसाध्यवदसमवेतरूपत्वादेः प्रसिद्ध्या ऽतिव्याप्त्यनवकाशात् । अतिव्याप्तेरिति एतद्रूपमात्रसमवेताप्रसिद्ध्या एतद्रूपभिन्ना-

समवेतस्य समवायरूपसाधनतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
 व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावतया केवलान्वयित्वादिति भावः ।
 तद्यद्यदादिमात्रसमवेतस्य रूपादेः प्रसिद्धा गुणरूपैकव्यक्तिवि-
 पक्षानुसरणं नापि विषयतयेति व्यभिचारिणि साध्यवद्वि-
 पयकस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणविषयकज्ञानादेर्विषयतास-
 म्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकरणासम्भवात् शङ्का-
 घटारः । घटाभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यपिना पूर्वोक्तस्थलपरि-
 ग्रहः घटभेदसाध्यकस्य नानाव्याकेविपक्षकत्वं द्रव्यविपक्षकत्वं
 च पूर्वकल्पापेक्षया एतत्पक्षस्याविदेयतासूचनार्थं तस्याधिकस्य
 प्रदर्शनमतिव्याप्तिर्वाजं विषयतया साध्यवद्वृत्तेस्तत्सम्बन्धाव-
 च्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं दर्शयति सविषयकेति । मात्रपदं
 कृत्स्नपदं घटाभिन्नाविषयकत्वादिति घट इत्याकारस्य घटादिविष-
 यकज्ञानादेरपि विशेषणीभूतघटत्वतत्सम्बन्धाविषयकत्वादिति भावः
 निर्विषयकस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य च व्यधिकर-
 णसम्बन्धावच्छिन्नाभावत्वादिति शेषः । ननु विशिष्टपुद्गलौ वि-
 शेषणादिविषयकत्वनियमेऽपि घटाभिन्नाविषयकं घटानिर्विक-
 लपकमेव सम्भवतीत्यत आह घटानिर्विकल्पकेऽपीति । घ-
 टत्वादीत्यादिना रूपादिपरिग्रहः तद्भासकसन्निकर्पादिघटितसा-
 मान्या अपि तदानीं सत्त्वात् इन्द्रियाणां स्वव्यवस्थापकगुण-
 पुरस्कारेणैव प्रवृत्तेऽप्युपादौ रूपादिभानस्यावश्यकत्वाद्येति
 भावः । सम्बन्धमात्रेण साध्यवद्वृत्तित्वं साध्यवत्सम्बन्धत्वसामा-
 न्यं साध्यवदाधेयत्वसामान्यं वा तादृशसम्बन्धेनाभावः स-
 म्बन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक एकोऽभावः
 प्रतियोगितावच्छेदकतया ये ये सम्बन्धास्तद्वच्छिन्नाभावकूटोपा-
 स्वकूपसम्बन्धेन कालिकविलक्षणसम्बन्धेन प्रत्युक्तमिति यत्र
 साध्यमिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनावर्तमानं तेन सम्बन्धेन
 कचिदपि न वर्तते तत्रापि विशेषणताविशेषेण साध्यवद्वृ-
 त्तेरनेन सम्बन्धेन व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तेर्यस्तुनः प्रसि-
 द्धा तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकर-
 णसम्भवादिति भावः । एवं सति विशेषणताविशेषस्यैव वि-
 शिष्टोपादानमुचितं सम्बन्धान्तरनिवेशने प्रयोजनाभावादित्या-

शयेनाह विशेषणताविशेषेणेति दैशिकविशेषणतयेत्यर्थः । एवं सति दर्शितातिव्याप्तीनां नावकाश इति सूचयितुं व्यभिचार-
निरूपकाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिमति तेन सम्बन्धेन सा-
ध्यवद्वृत्तित्वसौलभ्यमाह सर्वत्रैवेति व्यभिचारिहेतुक इति
शेषः । तत्तद्व्यक्तित्व इति यद्यकौ हेतौ साध्यव्यभिचार इत्यादिः
अयोगोलकादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वं तन्मात्रवृत्तिरूपाधात्मकमेव न तु
पदार्थान्तरं तस्य च न विशेषणताविशेषेण वृत्तिरिति केवला-
न्वायिनं तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्ग-
निराकरणसम्भव इति तत्र तत्सौलभ्यमनुपयुक्तमित्याशङ्क्याह
तत्तदन्यान्यत्वं इति तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदोऽवच्छिन्नभेदोऽपि स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वादनतिरिक्त एव तथा च घक्ष्यते
न हि घटभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते इत्याशङ्क्याह तत्प्र-
कारकेति तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारकेत्यर्थः । तत्प्रकारकभ्रमाविषय-
त्वस्य साध्यवत्यपि सम्भवात्प्रमेति । तत् तेन सम्बन्धेन सा-
ध्यवद्वृत्तित्वं विशिष्य सम्भवायादिसम्बन्धनिवेशे जात्यभावादि-
साध्यकस्थले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाप्रसिद्धिरुक्ता विशेष-
णताविशेषस्य विशिष्य निवेशे तु न तदोपावसर इति सूचयितुं
सर्वत्र सद्भेतौ साध्यवशिष्टतद्व्यक्तित्वादौ तेन सम्बन्धेन साध्य-
वद्वृत्तित्वप्रसिद्धिपरमिति तु न सम्भवति ज्ञेयत्ववाच्य-
त्वादिष्वेव तत्प्रसिद्धिसम्भवात् तत्तद्व्यक्तित्वाद्यनुधावनस्य दैय-
ध्यापातात् अभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकथानिवेशे
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिः सम्बन्धसामा-
न्येनाभावनिवेशे च तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तेः साध्यवत्स-
मवेतादेस्तादृशाभावस्य हेतुमत्यसत्त्वादसम्भव इति तन्निवेश-
यति तेनैवेति । इदानीं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाद्यनुगमेन
एक एवाभावो निवेशयितुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाह तद्वच्छि-
न्नसामान्याभाव इति । तादृशसाध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नसामान्या-
भाव इत्यर्थः ।

मिथव्याख्यानमुपन्यस्यति केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु नञ्पठ्यासेन असाध्यानि साध्यविरो-

धीनि साध्यासमानाधिकरणातीति यावत् तानि सामानाधि-
 करणानधिकरणानि यस्य तत्त्वं साध्यसामानाधिकरण्याभाव-
 व्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमिति क-
 लितार्थः । अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः
 परं च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति
 तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्य-
 भिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ घटादौ-द्रव्यत्वादेः सम-
 वायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादौ नातिप्र-
 सङ्गः । न वा संयोगेन बह्यादौ साध्ये समवायेन तद्व्या-
 प्यस्य रूपाविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे
 च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेन तदधिकरणे घटादेः
 संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः । सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वला-
 भाय साधिकरणत्वमित्याहुस्ताच्चिन्त्यम् ।

(शा०) नञ्ज्यल्लसेन साध्यपदानन्तरं श्रूयमाणस्य नञस्तत्पूर्वा-
 भिसन्धानेन तथा चासाध्यसामानाधिकरण्येति वक्तव्ये साध्या-
 सामानाधिकरण्येनेत्यभिधानं प्रमाणेनेति भावः । असाध्यपदस्य
 साध्यभिन्नार्थकत्वे यतद्वृत्तिर्धर्मवान् यतत्वादित्याद्यतिरिक्ते सर्वत्र
 साध्यभिन्नस्य हेतुसमानाधिकरणतया कविष्य साध्यभिन्नाप्रसिद्ध्या
 ऽव्याप्तिरतो नञ्पदस्य विरोध्यर्थकतामाह साध्यविरोधीनीति
 विरोधस्य तदभावव्याप्यतारूपत्वे केवलान्वयिनि साध्या-
 भावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतः साध्यासमानाधिकरणानीति । केच-
 लान्वयिन्यवृत्तावेव साध्यासमानाधिकरण्यप्रसिद्धिः व्यभि-
 चारिहेतुकेऽपि साध्यासमानाधिकरणस्यान्ततो ऽवृत्तेरेव हे-
 त्वसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तिरिति साध्यासमानाधिकरण्यरू-
 पोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन हेत्वसमानाधिकरण्यरूपविधेयान्वयो
 ऽत्र विवक्षित इत्याशयेन व्यापकत्वरूपमवच्छिन्नत्वमन्तर्भावयत्

सामानाधिकरण्याधिकरणत्वाभावे अधिकरणत्वांशमनतिप्रयोजन-
कतया परित्यजन् फलितार्थमाह साध्येति । साध्यपदं साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टार्थकं तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ
नातिव्याप्तिः व्यापकत्वं तद्विशिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं न तु तत्समानाधिकरण्यात्यन्ताभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकधर्मवत्त्वम् अभावत्वादिकमादायातिप्रसङ्गात् गौरवाच्च
साध्यादिनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यव्याक्तिविशेषाभावस्य साध्यसा-
मानाधिकरण्याभावव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणाय सामान्य-
पदं व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वविशिष्टसामानाधिकरण्य-
त्वकधर्मवत्त्वमिति तु निष्कर्षः तेन व्यभिचारिणि हेतुसामा-
नाधिकरण्यसामान्यगमनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामाना-
धिकरण्याभावव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरं
तद्विशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशात् द्रव्यं विशिष्टसत्तादित्यादौ
नातिव्याप्तिः पदं च सामानाधिकरण्यं हेतुसामानाधिकरण्यं सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनस्य व्यावृत्तिमाह समवायेन पृ-
थिवीत्वादेरिति । व्यभिचारिणि हेतौ घटादौ नातिप्रसङ्ग इत्य-
ग्रिमेण सम्बन्धः । वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन पृथिवी-
त्वाधिकरणे काले तादृशहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरवृ-
त्तिमात्रनिष्ठतवभावं प्रति हेतुसामानाधिकरण्याभावस्य व्याप-
कत्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्पृथि-
व्यादिनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्त्यभावस्य महाकालादौ
हेतुसामानाधिकरणे अन्यपृथिव्यसमानकालीने घटसम्बन्धादौ स-
त्त्वेन तं प्रत्यस्याव्यापकत्वादिति भावः । साध्यवद्वृत्तित्वे हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह द्रव्यत्वादेधेत्यादि । समवा-
येन साध्याधिकरणमहाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन
वृत्तिः साध्यवति सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावं प्रति हेतुमद-
वृत्तित्वाभावस्य व्यापकत्वेऽपि शुण्त्वादिसाधारणं हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन द्रव्यादिवृत्तित्वाभावं प्रति तस्याव्यापकत्वा-
दिति भावः । हेतुमत्त्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशप्रयोजनमाह
संयोगेन वृद्धादौ साध्य इति । वह्निमानेतद्रूपादित्यादावित्यर्थः ।
समवायेनेति व्याप्यतामग्रे कालपरिमाणस्यन्दत्वादेर्वृत्तावपि ना-

प्रसक्त इत्यन्यथः । काले कालपरिमाणवैकृतिकधनेन साध्यता-
 यच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतायच्छेदकसम्बन्धेन वृत्ते-
 रभाववति तत्र सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्समवेतत्वाभावासत्त्वान्न
 तस्य तादृशाभावाव्यापकत्वमित्यध्याप्तिप्रसक्तिर्विज्ञ दशितं म-
 द्वाकालनिष्ठो यो बह्वपादिसंयोगस्तत्साधारणरूपेण संयोगस्य सा-
 ध्यतायच्छेदकसम्बन्धात्वे महाकालपरिमाणे सामानाधिकरण्या-
 भावासम्भवात् स्पन्दत्वानुधायनम् । चतुर्थसम्बन्धनिवेशप्रयोजन-
 माह समवायेनेति । तदधिकरणं रूपविशेषाधिकरणे घटादः
 संयोगेन वृत्तायपीति । एतेन साध्यवत्समवेतत्वाभावावति घ-
 टादौ हेतुसमवायिनि सम्बन्धसामान्येन वृत्तेरभावसत्त्वान्नस्य
 तादृशाभावाव्यापकत्वं दर्शितं सत्यन्तस्थैवावृत्तिव्यावृत्तता
 साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह सम्बन्धविशेषेणेति । उ-
 पदर्शितसम्बन्धनिवेशलाभायेत्यर्थः । तथा च साधिकरणत्वं
 लक्षणे न निवेदयमिति भावः । तच्चिन्त्यमिति चिन्तावीजम्
 एतद्रूपमिन्न गुणत्वान्महाकालान्यो घटादित्वादायतिव्याप्तिः हेतुता-
 यच्छेदकसमवायकालिकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वस्य तेन
 सम्बन्धेनावृत्तायेव प्रसिद्धेः तादात्म्येन सर्वविषयकज्ञानसाधारण-
 साध्यके विषयितया च हेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेन साध्य-
 पदसम्बन्धित्वाप्रसिद्धेः यदि च सामानाधिकरण्यद्वयघटकवृ-
 त्तित्वद्वये हेतुतायच्छेदकसम्बन्धं परित्यज्य सम्बन्धैक्यं विशेष-
 णताविशेषसम्बन्धो वा निवेद्यते तदा नैतदोपावकाश
 इत्यवधेयम् ।

यथास्याव्यातलक्षणस्य निर्दोषतया मूलोक्तदूषणासङ्गतिमाश-
 ङ्क्याह यथाश्रुतमिति ।

(दी०) यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि ।

(नि०) साध्यासामानाधिकरण्यं हि न साध्यान्-
 धिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा
 केवलान्वयिनि यत्किञ्चित्साध्याधिकरणानधिकरणे
 धूमे, चाव्याप्तेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्पन्ताभा-

वाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वतीयवहे-
र्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वात् द्रव्यत्वादेरव्याप्यतापत्तेश्च । न च प्रति-
योगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा अभावविशेष-
णं देय संयोगादौ साध्ये सत्त्वादेरनैकान्तिकत्वा-
भावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेर-
परोऽत्यन्ताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदा-
भावात् । नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियो-
गिसाध्यवत्कत्वं व्याप्तिः शूले वृक्षः कपिसंयोगवान्ने-
त्यबाधितप्रतीतिः तदभ्योन्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् ।
न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपग-
मात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगि साध्य-
वद्व्यस्येति षष्ठ्यर्थव्याप्यव्यापकभावानिरूपणात्
साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् बाह्मिन्तत्पर्वतस्य
धूमवन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च वि-
शेषाभावकूटादेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्या-
भावे मानाभावात् । नापि साधनसमानाधिकरणया-
वद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणसाध्यसामाना-
धिकरण्यं साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्वैय-
धिकरण्याप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितया वह्नि-
वह्निमतोरत्यन्तान्योन्याभावयोः सत्त्वात् धूमादाव-
प्युक्तलक्षणाभावाच्च ।

(दी०) नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेद-
कावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति । प्रतियोगिविरो-

धित्वं प्रतियोगितदधिकरणावृत्तित्वं । व्याप्यवृत्तित्वं स्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । अधिकरणेति । त-
था सत्यभाव एव न सिध्येदिति भावः । संयोगाद्यभावस्य च
द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वं च प्रति-
योग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च, प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्यवृत्तित्वं च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वा-
धिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि न
च भेदकान्यविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिस-
मानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इति भावः । ननु सा-
ध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः स चाधिकरण-
त्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणा-
न्तरमाह साध्येति । साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वा-
नुयोगित्वे । यत्तद्व्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निम-
दिति । ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं यदूपावच्छिन्नं न भवति तदूपावच्छिन्नेन समं तस्य
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । न च धूमसमानाधिकरणा-
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्निर्वावच्छिन्नो वह्निः
धूमवान् वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरत आह-विशेषेति । य एव प्रत्येकं
वह्निमदुभेदा धूमसमानाधिकरणास्त एव चैकाधिकरणवृत्ति-
त्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिमुपपादयन्ति तत्प्रति-
योगितावच्छेदकश्च वह्निर्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः ।
साधनेति । वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वं तच्च केवला-
न्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धमतिप्रसङ्गकं च पृथिवी द्रव्यत्वादि-
त्यादौ अतः समानाधिकरणोपादानं धूमादेरपि वह्न्यादि-

समानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतो यावदिति ।
यद्यपि पृथिवीत्वादिममानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरण-
वृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं च निखिलघटप-
टादिरूपादीनां तथापि तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानव-
च्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यम् । न हि पृथिवीत्वसमाना-
धिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तिता-
वच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकं तु वह्न्यादिसमानाधिकरणा-
योगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं तदवच्छेदकत्वं
च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं तेन मेयत्व-
समानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरणगगना-
दिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वे नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) दूषयतीत्यनेन सम्यग्बन्धः । यथासम्भवमिति विकल्प-
क्रियाविशेषणं साधनसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्यघटित-
लक्षणे नानाव्यक्तिसाध्यस्य विशेषाभावमादाय दत्तं दोष-
मुद्धृत्य दूषणान्तरमवतारयति नन्विति । प्रतियोगितानवच्छेद-
केति । न चैव धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमादेस्तथाविधद्रव्यत्वा-
द्यवच्छिन्नत्वमादाय दोषः अनवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छि-
न्नसमानाधिकरण्यं तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरिति विवक्षणात्
प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वं
च यत्किञ्चित्स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तदा संयोगी
सत्त्वादित्यादौ वक्ष्यमाणातिव्याप्त्यसङ्गतिः हेत्वाधिकरणान्तर्भा-
वेन ताद्ववक्ष्णऽतेव्याप्तिपरिहारस्यापि सम्भवादित्यग्रिमग्रन्था-
नुरोधेन तदुभयं व्याचष्टे प्रतियोगिविरोधित्वमिति । तथास-
तीति । अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकार इत्यर्थः । अभाव एव
अधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभाव एव अभावाधिकरणस्याभावरू-
पत्वे घटादिशून्यानन्ताधिकरणव्यक्तीनां घटाद्यभावत्वं कल्प-
नीयमिति तदपेक्षया घटाद्यभावत्वस्य एकैकव्यक्तावेव कल्प-
नमुचित लाघवादिति युक्त्या तत्सिद्धिः । यदि चाभावा अपि

अधिकरणसमसंख्यकास्तदा किमपराद्धमधिकरणानामभावत्वक-
 ल्पनयेति भावः । ननु द्रव्यगुणादिनिष्ठासंयोगाद्यभावस्याभेदे
 संयोगाभावो द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणो गुणे न तथा
 गुणे व्याप्यवृत्तिः द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न ह्यातस्य
 मिथो विरुद्धधर्मद्वयविषयकत्वादित्याशङ्क्य तादृशाभावव्यव-
 हारविषयाणामविरोधं व्युत्पादयितुं तन्निर्वक्ति संयोगाद्यभाव-
 स्य चेति । द्रव्य इति अव्याप्यवृत्तित्वमित्यत्राप्यनुपपन्नं यथा-
 संख्यमुद्देश्यद्वये विधेयान्वयः पक्षमग्रेऽपि । गुण इति व्याप्यवृ-
 त्तित्वमित्यत्रापि सम्बध्यते । न भेदकानि संयोगाभावस्येत्यादिः
 आघेरोधादिति । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिवत्तद्वनधिकरणवृत्तित्वयो-
 र्भावाभावरूपताविरहेण एकत्रापि संभवात् द्रव्यनिष्ठाभावप्र-
 तियोगित्वगुणादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वयोरपि मोलघट्टयेतय-
 दाभावसमशीलतया तथात्वादिति भावः । उक्तव्यवहाराः पारि-
 भाषिका एव अवयवव्युत्पत्त्या तादृशार्थालाभादिति ध्येयम् । या-
 दृशयोर्विरोधस्तादृशयोर्न व्यवहारविषयतेत्याह सामान्यत इति
 तथात्वव्यतिरेक इत्यनेनास्य सम्बन्धः । अव्याप्यवृत्तो प्रतियो-
 गिसमानाधिकरणे चेति तथात्वेन च व्यवहियमाणे संयोगा-
 भाव इत्यर्थः । सामान्यतो न तथात्वव्यतिरेको न स्वाधिकरण-
 निष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्व-
 सामान्याभावः व्यपदिश्यत इति शेषः । स्वसमानाधिकरणान्यो-
 न्याभावप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वमित्यत्र साध्यसाधनयोः सम्बन्धो
 निविष्टः स च व्याप्यव्यापकभाव इत्यात्माश्रय इति दूषणं दूषणा-
 न्तराद्यतारायोज्जरति नन्विति । यत्स्येत्यनेन साध्यवति साधनस्य
 सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः विवक्षणीयः स चाधिकरणतये ननु व्याप्य-
 व्यापकभाव इति शेषः । तथा च नात्माश्रय इति भावः ।
 साध्यसाधनयोः सम्बन्धनिवेशोऽपि न क्षतिः तयोरपि सम्ब-
 धान्तरसंभवादित्याशयेनाह साध्यसाधनयोरपीति । सामानाधि-
 करण्यमेव सम्बन्धः संभवतीति शेषः । तथा च स एव वा वि-
 वक्षणीय इति भावः । मूले साध्यसाधनयोः साध्यत्वसाधन-
 त्वयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् व्याप्तिघटितत्वात् साध्यत्वसाधनत्वे
 यदि सिद्धिकर्मत्वतत्करणत्वरूपं तदा तयोर्व्याप्तिघटितत्वाभा-

धात् अस्मिन्नतिरतो दीधितिकारः तदन्यथा निर्वक्ति साध्य-
त्वसाधनत्वे इति । द्वन्द्वादिश्रूयमाणं व्याप्तिरित्युभयत्र सम्बध्यते ।
यत्तद्व्याप्तिरिति । यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगी यद्वात्
तत्त्वं तद्व्याप्तिरिति क्रमेण साध्यत्वसाधनत्वेऽनन्तर्भाव इत्यर्थः ।
तथा च न व्याप्तेर्घटकता यत्तत्पदयोर्धूमत्ववह्नित्वविशेषरूपेण
धूमवह्नादिपरत्वात् इत्थं च साधनतावच्छेदकादिभेदेन व्या-
प्तिभेदस्यागत्या स्वीकारादिति भावः । विशेषान्योन्याभावमादाय
उपन्यस्तं रूपं सामान्याभावखण्डनपरमूलमवतारयितुमुद्धरति
नन्विति । यदिति यादृशरूपावच्छेदेन यत्समानाधिकरणान्योन्याभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
तस्य तादृशरूपावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः पर्वतादौ महानसी-
यवह्नादिमदन्योन्याभावसत्त्वेऽपि शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छेदेन महानसी-
यवह्नादावेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः सुलभ इत्याह न चेति ।
न हीत्यर्थः । वह्नित्वावच्छिन्नः शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नः न चावच्छेदकत्व-
तद्भावयोर्विरोधेनैकभावस्थानं दुर्घटमिति वाच्यम् विभिन्नावच्छेदेन
भावाभावयोरेकत्र वृत्ताद्यविरोधेनावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणावच्छे-
दकत्वाभावसत्त्वे बाधकाभावात् न च विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे एक-
देशस्यावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेव न सम्भवतीति कथं त-
दवच्छेदेन वह्नादावेवावच्छेदकत्वाभाव इति वाच्यं यादृश-
स्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वं तादृशधर्मावच्छे-
देनावच्छेदकत्वाभावोपगमात् विशिष्टवह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि
केवलस्य तस्य तत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वेनानुपपत्त्यभावः । ननु सामा-
न्याभावनिराकरणमनुपयुक्तं तावतापि सामान्यधर्मस्य प्रति-
योगितानवच्छेदकतया उक्तव्याप्तिपरीहारात् एवं विशेषाभा-
वमात्रेण निर्वहोऽपि न सामान्याभावाधानभ्युपगमे यत्किञ्चिद्वि-
शेषाभाववति पर्वतादौ नायं वह्निमानित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोः
प्रसङ्गादित्याशङ्क्यातिरिक्तसामान्याभावासत्त्वपक्षे दर्शितातिप्रसङ्ग
परिहरन्नेव लक्षणाव्याप्तिं दृढयति य एवेति । वह्निमद्भेदाः
तत्तद्वह्निवच्छिन्नभेदाः एकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाः तादृशया-
वच्छेदाधिकरणैकव्यक्तिवृत्तित्वावच्छिन्नाः वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धि-
श्चो न वह्निमानित्याकारकबुद्धिम् उत्पादयन्ति विपर्याभूयां-

पादयन्ति तादृशाधिकरणवृत्तिव्यावच्छेदेन तादृशबुद्धिविषयता-
 वच्छेदकरूपयन्त इत्यर्थः । एतावता ऽतिप्रसङ्गो वारितः ।
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्चेति चकारो बहिर्वावच्छिन्न इत्यन-
 न्तरं योज्यः बहिर्वावच्छिन्नः शुद्धबहिर्वावच्छिन्नः तस्य त-
 त्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तेषां न बहिर्मानित्याकारकप्रतीतौ
 तादृशसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विषयतां स्वी-
 कृत्य उक्तातिप्रसङ्गधारणानुपपत्तेस्तद्व्योपतादयस्थ्यामिति भावः । न
 च विशेषाभावाद्दृश्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किञ्चिद्विशे-
 पाभाववति न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं तत्तद्वद्विषयेन सकलवह्नी-
 नां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्वद्व्याप्यवच्छिन्नमेवमुदा-
 यस्य भानासम्भवात् बहिर्मत्प्रतियोगिकभेदत्वेन तावज्ज्ञेय-
 भानोपगमे तेन रूपेण यत्किञ्चिद्वेदविषयकज्ञानस्यापि प्रकार-
 गतविशेषाभावेन तदाकारतासम्भवात्पर्वतो न बहिर्मानिति-
 प्रतीतेर्बुध्वात्वात् न हि प्रकारत्वाविशेषे विषयपन्थनाधि-
 क्येन विचित्राकारता बुद्धीनां घटत्त्वप्रकारेण शतसहस्रादिव्य-
 क्तिविषयकप्रतीतीनां घट इत्येवाकारदर्शनात् अधिकम-
 मे वक्ष्यामः । साधनसमानाधिकरणयावद्दर्शनिरूपितवैयधिक-
 रण्यधदितलक्षणे वैयधिकरण्यं यद्वि तदधिकरणावृत्तिर्ब-
 तदा प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्यस्यावृत्तौ प्रसिद्धा प्रमेयत्वादेर्वैय-
 धिकरण्याप्रसिद्धेति मूलविरोध इत्यतो ऽन्यथा व्याचष्टे
 वैयधिकरण्यमिति । ननु साधनवैयधिकरण्यानधिकरणत्व-
 मेव कुतो न निवेद्यते इत्यत आह तच्चेति तादृशवैयधिकरण्यं
 चेत्यर्थः । अप्रसिद्धमिति यद्यपि समानाधिकरणयावद्दर्शनापादा-
 नेऽपि केवलान्वयिसाधनके साधनस्यापि तादृशयावद्दर्शनान्त-
 रगततया ऽप्रसिद्धिरस्येव व्यतिरेकिसाधनकेऽपि तद्व्योपाधिक्यं
 तथापि समानाधिकरणयावद्दर्शनापादाने व्यतिरेकित्वं धर्म-
 विशेषणमङ्गीकृत्य घट्यमाणप्रकारान्तरेण परिष्कारः सम्भव-
 ति नान्यथेत्याशयेनेयं व्यावृत्तिर्दर्शिता व्यावृत्त्यन्तरमप्याह
 अतिप्रसङ्गकं चेति । पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादाविति पृथे-
 यीत्वादेर्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वादिति
 भावः । धूमवान् घटोऽतित्यादौ साधनस्य नानाव्यक्तितया ऽयो-

गोलकीयवह्निवैयधिकरण्यं धूमे सम्भवतीति तदुपेक्षितं धूमादे-
रपीति तथा च यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्वमहानसत्त्वादिरूपय-
त्किञ्चिद्धर्मवैयधिकरण्यानाधिकरणत्वमादाय व्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गः स्यादिति भावः । यावत्पदोपादानमिति । यावतां धर्माणां
प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं निवेद्यम् । अतो नाना-
धिकरणसाधनके तादृशयावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः
द्रव्यत्ववैयधिकरण्यमादायातिव्याप्तिश्च समवायेन साध्यतायां
न तु संयोगेन तथात्वे तेन सम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्याप्रसि-
द्धेरित्यवधेयम् । पृथिवीत्वादीति 'तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वा-
दित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वादौ पृथिवीत्वादिसमानाधिकरण्या-
घट्टमवैयधिकरण्यानधिकरणताविरहादिति भावः । व्यधि-
करणयोर्न व्याप्तिरिति मतावलम्बनेन वह्निमान् धूमादित्यादौ म-
हानसीयवह्णपादौ पर्वतत्वादिवैयधिकरण्यसत्त्वेऽपि न दोष-
इत्येकव्यक्तिसाध्यकानुधावनम् । ननु तदनधिकरणमात्रवृत्तित्व-
मत्र वैयधिकरण्यं घटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यं च सत्ता-
धिकरणेऽपि वर्तमानद्रव्यत्वादेरत आह तदनधिकरणमात्रवृत्ति-
त्वं चेति । घटत्वपदत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वं चेत्यर्थः निखि-
लघटपटादिरूपाणामिति यथासह्यमन्वयः तथा च रूप-
घान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिस्तावतापि दुर्वारैव कुत्रापि
रूपे तादृशयावद्धर्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वात्तत्वादिति भावः ।
तादृशव्याप्तिं परित्यज्यैवैयधिकरण्यपदस्य तदनवच्छेदका-
वच्छिन्नपरत्यमवलम्ब्यते तथापीति अव्याप्यभावं स्फुटयति
न हीति कश्चिदेको धर्मस्तादृश इत्यन्वयः पृथिवीत्वादिसमानाधि-
करणनिखिलधर्माणामेव तद्यापकरूपादिसमानाधिकरणतया रूप-
त्वाद्यवच्छेदेन तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वासम्भवादिति भा-
वः । अवच्छेदकाघटितलक्षणे धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावद्धर्मान्तर्ग-
तमहानसत्त्वादिकमादायातिव्याप्तेर्वारणं सम्भवति पर्वतीयधूमा-
वेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वात् इदानीं तु न तादृशधर्ममादाय
तद्वारणसम्भवः धूमत्वाद्यवच्छेदेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वा-
दिति व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिधर्ममादाय तत्राति-
व्याप्तिं वारयति धूमत्वादिकं त्वाति । नन्ववच्छेदकत्व-

मन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च धूमत्वादेर्जलादिसाधारणयोगो-
लकत्वादिवैयधिकरण्यमन्यूनवृत्तित्वादित्यत आह अथच्छेदकत्वं
चेति । तादृशवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं चेत्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रयोज-
नानुरोधेन तच्छून्यावृत्तित्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थं तच्छून्ये
धर्मत्वमधिकं निवेशयति तच्चेति । धर्मत्वं वृत्तिमत्त्वं नाति-
प्रसङ्ग इति गगनादेर्गगनत्वादेवैयधिकरण्यशून्यत्वेऽपि धर्मत्ववि-
हेन तादृशधर्मावृत्तित्वस्य द्रव्यत्वादावक्षतरयादिति भावः । अथ
तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यत्र साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन
धर्मवृत्तित्वं निवेशनीयमन्यथा धूमत्वादेरपि कालिकादिसम्बन्धे-
नायोगोलकत्वादिवैयधिकरण्यशून्यवद्गुणादिवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वा-
नुपपत्तेः तथा च द्रव्यवान्मेयत्वादित्यत्र गुणत्वादिवैयधि-
करण्यशून्ये गुणादिवृत्तिसत्त्वगुणत्यादौ साध्यतावच्छेदकताघट-
कसमवायसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वादेः गुणत्यादिवैयधि-
करण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिः न च समवायेन तस्य साध्यत्वे
साधनसमानाधिकरणघटत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं द्रव्य-
त्वस्य तुघटं तद्वैयधिकरण्यशून्ये घटरूपादौ समवायेन इत्ते-
प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अतिव्याप्तेर्वारणसम्भवेऽपि
धर्मपदानुपादाने गुणत्ववैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या इति-
व्याप्तिप्रदर्शनात् तत्पदोपादानेऽपि तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुप-
पत्त्या सन्दर्भविरोधस्य दुर्वारत्वात् द्रव्यवान् द्रव्यसमवायि-
गुणान्यतरत्वात् सत्तावद्यान्मेयत्वादित्यादायातेव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च
तत्र साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वसत्त्वादौ द्रव्यवृत्तिधर्मवैयधिकरण्या-
वच्छेदकत्वाप्रसक्तः । द्रव्यावृत्तेर्गुणत्वादिवैयधिकरण्यशून्ये सा-
ध्यतावच्छेदकताघटकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या तद्वैयधिकरण्या-
वच्छेदकमेवकूटस्याव्यावृत्तत्वादिति चेन्न तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमि-
त्यनेन स्वानधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य तदाध्यस्वाभ-
यधर्मसामान्यकत्वस्य वा विवक्षितत्वात् । पतेन तदनधिकरण-
मात्रवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यम् । अन्यथा धूमादे-
कालिकादिसम्बन्धेनायोगोलकवृत्तितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्थायोगो-
कत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानुपपत्तेः तथा च समवायेन प्रमेय-
त्वावच्छिन्नसाध्यकं वाच्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तत्र व्यभिचारि-

रूपकाधिकरणवृत्तिजातित्वाद्यनाधिकरणमात्रसमेवतत्त्वशून्ये ऽभा-
वाद्दौ मेयत्वादेर्वृत्त्याऽवच्छेदकत्वानुपपत्तेः साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन सम्बन्धत्वरूपधर्मत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थं जात्या-
दौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातित्वादिवैयधिकरण्यशून्यसम-
वेताप्रसिद्धेः जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्यताव-
च्छेदके दुरुपपादत्वादित्यपि निरस्तं मेयत्वाश्रयाभूतसमवेतसा-
मान्यस्य जातित्वाद्यनाधिकरणमात्रसमवेतत्वरूपजातित्वादिवैय-
धिकरण्याश्रयतया मेयत्वादेस्तदवच्छेदकत्वानिर्वाहात् । केचित्तु
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्सम्बद्धत्वं यश्च तादृशसम्बन्धेन त-
दनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावस्तदुभयाभाववधायित्वाश्रयकत्व-
विवक्षणाच्च दोषः सम्बद्धत्वं सम्बन्धप्रतियोगित्वं न तु सम्बन्ध-
प्राप्तौ यत्र संयोगः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि सम्बद्धत्वं
स्वरूपसम्बन्धेनैव वर्तते अतो वैयधिकरण्याभावानुरोधात् स्वरू-
पसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे संयोगस्य तेन सम्बन्धेनावृत्त्या
तदभावतादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बद्धत्वोभयस्य स्वरूपसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावः केवलान्वयोति तमादायावच्छेदकलक्षणातिव्याप्ति-
रिति निरस्तं न च सम्बद्धत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तावपि स्वरू-
पानुगमेनैकैकस्वरूपसम्बन्धेनोभयाभावस्य केवलान्वयितया
तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यं स्वरूपाणामनुगमेऽपि अनति-
प्रसक्तेन येन केनचिद्रूपेण तदनुगमसंभवात् अन्यथा विष-
यादिभेदेन विभिन्नस्य प्रमाविषयत्वादेः प्रमेयत्वत्वादिनापि
केवलान्वयित्वानुपपत्तिः तद्वद्वत्सम्बन्धानुगमादित्याहुः ।

अथ तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वे सति
तदनधिकरणवृत्तित्वं तत्र सत्यन्तनिवेशादेव सामञ्जस्ये विशेष्य-
दलवैयर्थ्यं तत्परित्यागे च सत्यन्तस्यावृत्तिसाधारणतया
तच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततया धर्मत्वोपादानविरोधः न
च तदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादिमूलास-
ङ्गतिरिति विशेष्यदलनिवेशनमावश्यकं तदधिकरणावृत्तित्व-
शून्यत्वादन्यस्यावृत्तिसाधारणस्य विशिष्टशून्यत्वस्याभावान्तर-
तया चावैयर्थ्यमिति वाच्यं वृत्त्यंशमात्रस्यैव विशेष्यवि-
भया निवेशनैवाभावान्तरस्य घटकत्वात् तदनाधिकरणत्वांशस्या-

भ्यावर्तकस्य निवेशे व्यर्थविशेषणताया दुर्वारत्वात् वैयर्थ्यमिवा
तद्वशस्यैव परित्यागे प्रमेयत्वाद्यधिकरणावृत्तिवृत्तिमनोऽप्रसिद्ध्या
प्रमेयत्वादेरिति मूलसङ्गतावपि महानसादाविति मूलस्य बाहुल्या-
दौ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नात्यन्ताभावादिघाटेतवहुधादिरूपसाधन-
समानाधिकरणधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपादनपरतया दी-
धितिकारव्याख्यानासङ्गतेर्दुर्वारत्वात् । एतेनावृत्तिऽव्यावृत्ततदधिक-
रणताव्यापकभवप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तद्वैयधिकरण्यमित्य-
पि निरस्तं तत्रापि साधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरण-
त्याप्रवेशे दीधितिकारीयतन्मूलव्याख्यानासङ्गतिरिति चेन्न
तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमित्यनेन स्वव्यापकतदनधिकरणता-
कत्वस्य विचक्षिततया तन्मूलसङ्गतेर्धर्मपदसार्थक्यस्य बो-
धपक्षेः न च तादृशमूलसङ्गमनस्य तदनधिकरणेतरावृत्तित्व-
निवेशेनेनापि सम्भवति निरुक्तवैयधिकरण्यं निवेश्य धर्मपदो-
पादानमयुक्तमिति वाच्यं तदनधिकरणेतरावृत्तित्वमित्यस्य तदनधि-
करणेतरवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावाप्यरुत्वे तादृशव्यक्तिविशेषाद्य-
भावस्य तत्समानाधिकरणसाधारणतया तच्छून्याप्रसिद्धेः तादृ-
शवृत्तित्वस्यावच्छिन्नाभावार्थकत्वे तादृशवृत्तित्वत्वस्य स्वसमाना-
धिकरणतदधिकरणवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुशरीरत्वेनाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकतया तादृशाभावप्रसिद्ध्या तस्य तदर्थकत्वा-
नुपपत्तेरिति तच्छून्यधर्मावृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशे एकत-
राव्यभिचारिण्युभयसाध्यके विशेष्याव्यभिचारिणि विशिष्टसा-
ध्यके च व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्याग्रे दर्शनीयतया कल्पान्तरमा-
ह वस्तुतस्त्विति ।

(दी०) वस्तुतस्तु तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्ना-
धिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान्
गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रस-
ङ्गः । सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्य-
वच्छिन्नाधिकरणताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् । प्रमेय-
त्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः वस्तुतस्तु

यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्र-
स्फोरणाय तथा च साधनसमानाधिकरणधर्मनिरूपितवैयधि-
करण्यावच्छेदकं यद्यत्तद्विन्नधर्मवता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशू-
न्यधर्मवता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्यवसितमतो दोषा-
न्तरमाह महानसादाविति । तथा च तदनधिकरणत्वं तदभा-
वाधिकरणत्वं तद्विन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तद-
धिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया
महानसवृत्तित्वं बहौ नास्तीतिप्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधि-
करण्याधिकरणत्वात् सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायां
तु नोक्त दोष इति ध्येयम् ।

(गा०) यद्यप्यत्रापि तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वं स्वव्यापकतदन-
धिकरणताकत्वमेव न तु तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिक-
करणवृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा तदभावप्रवेशेन उक्तीत्या विशेष्यसार्थ-
क्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् नापि तदधिकरणावृत्तित्वमात्रं त-
था सति गगनादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यसत्त्वेन गगनत्वा-
द्यवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या गगनत्वादौ निरुध्यमानवैयधिकर-
ण्यावच्छेदकत्वासम्भवेन प्रमेयत्वादेरिति मूलस्य वैयधिकर-
ण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्यर्थकतया सक्रमयितुं शक्यत्वेऽपि उक्तक्रमेण
दीधितिकारीयमूलव्याख्यानासङ्गतेदुर्वारत्वात् तदनधिकरण-
मात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वनिवेशेनैवोपपत्तेरधिकरणतानिवेशो व्यर्थः
तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्वस्य स्वविशिष्टव्यापक-
तदनधिकरणताकत्वरूपतया गुणत्वाद्यनधिकरणसत्ताद्रव्यत्वोभय-
त्वाविशिष्टसत्तात्वाश्रयसत्तायाः सत्त्वेऽपि गुणत्वाद्यनधिकरण-
त्वेऽपि तादृशोभयत्वादिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकताया अन-
पायेन तादृशोभयत्वादौ तदनधिकरणमात्रवृत्तिस्वावच्छिन्नकत्व-
रूपवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि निर्वाहात् । तथापि वि-
शिष्टाधिकरणतागर्मविशिष्टनिरूपितव्यापकतालाभायैवाधिकरणता-
पदं यस्तुतो मूलोक्तदोषाणामनिष्कृष्टलक्षणे यथाकर्थाश्चैव स-

इमनीयत्वेन निष्कृष्टलक्षणे तदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधिकर-
 णमेव भवेद्य न तु स्वव्यापकतदनधिकरणतात्वरूप-
 मित्याशयेन तत्राधिकरणतापदोपादानं तादृशवैयधिकरण्यांशे
 स्वविशिष्टाधिकरणत्वे तादृशवैयधिकरण्यमप्रवश्यं वि-
 शिष्टतद्विशेषणत्वोपगमे यस्यमाणातिव्याप्तिरेव दुर्बारा गुण-
 स्वायनाधिकरणे सत्ताया, वृत्तौ उभयत्वविशिष्टसत्तात्वाद्य-
 च्छिन्नायामपि तस्यां तदधिकरणावृत्तित्वरूपतदनधिकरणमावृ-
 त्तित्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात् वृत्तव्याप्यवृत्तितया भिन्नरूपे-
 णापि तद्वति तद्वभावात् एवमाधिकरणतापदानुपादाने स्वविशि-
 ष्टे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव तदधिकरणावृत्तित्वस्य निवेश-
 नीयतया जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाद्यधिकरणे स-
 मवायादिना वृत्तेरप्रसिद्धा जातित्वाद्यौ जातित्वादिवैयधिकर-
 ण्यावच्छेदकत्वं दुरुपपादम् अधिकरणतापदमधिकरणतासा-
 मान्यपरम् । अन्यथा द्रव्यगुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तादिनिरूपि-
 ताधिकरणताविशेषैरेव तत्र तत्र शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्न-
 घत्ताद्यवृत्त्युपपत्तेः शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नानिरूपिताखण्डाधिकर-
 णतान्तरानुपगमेन यत्किञ्चिद्विशिष्टाधिकरण्यताया गुणत्वा-
 धनधिकरणमावृत्तितामादाय शुद्धसत्तात्वादरपि गुणत्वादि-
 वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वापत्तिः एवं च धूमादेः कालिकसम्ब-
 न्धावच्छिन्नधिकरणताया अयोगोलकादिवृत्तितया धूमत्वादेरयो-
 गोलकत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति साध्यतावच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाधिकरणना विशेषणीया न च तादात्म्या-
 दियुक्त्यानिषामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः सम्बन्धिताया एव
 निवेश्यत्वात् न च सम्बन्धितायाः सम्बन्धरूपतया संयोगेन दण्डा-
 देः साध्यत्वं समवायेन दण्डसमवेतसंयोगादिहेतावतिव्याप्तिः
 स्वस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि स्वसमानाधिकरणस्वसंयोगाधिकर-
 णताया दण्डत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य साधनसमानाधिकरणतद्द-
 ण्डत्वाद्यधिकरणवृत्तिवेन तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तेः
 एवं समवायैक्यमतं समवायेन साध्यतायां सद्धेतौ साधनाधि-
 करणे सर्वत्र समवेतमात्रस्यैव समवायसत्त्वादवच्छेदकाप्रसिद्धा
 ऽप्याप्तिरिति वार्य्य सम्बन्धानुयोगिताया एव सम्बन्धित्यरूपत्वा-

तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितायास्तदनाधिकरणमात्रवृत्तित्वं तत्त्वमित्यर्थपर्यवसानेन सर्वसामञ्जस्यात् स्वप्रतियोगिकसयोगस्य स्वस्मिन् सत्त्वेऽपि तदनुयोगिताया असम्भवात् अन्यथा संयोगेन स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्धेः प्रमात्वापत्तेः एवं समवायैक्यमते समवायानुयोगिताभेदस्यातिप्रसङ्गमङ्गायावश्यकनया उक्तानुपपत्त्यनवकाशात् । अथैवमपि महाकालो घटवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ साधनसमानाधिकरणमहाकालवृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिः । अवृत्तिगगनत्वाद्यवच्छिन्नस्य कालिकसम्बन्धेन सम्यग्निधत्वाप्रसिद्ध्या गगनादेः कालवृत्तिनामते महाकालेऽपि तादृशसम्यग्निधत्तत्वात् गगनत्वादेरपि तथात्वायोगात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वतदनधिकरणमात्रवृत्तिवाभावोभयाभावस्तत्त्वं तदित्युक्तौ गगनादेः कालावृत्तिनामते गगनत्वादेरुक्तस्थले ऽवच्छेदकत्वोपपत्तावपि विषयितादिसम्बन्धेन घटादिसाध्यकनित्यज्ञानत्वादिहेतुके तदप्राप्तिर्दुर्बलैव वस्तुमात्रस्यैव नित्यज्ञानवृत्तिविषयिताप्रतियोगित्वात् विषयितासामान्ये उभयाभावाभ्य दुर्घटत्वात् न च यद्यद्वर्मावच्छिन्ननिरूपितयद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्वर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिः तद्वर्मावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताभिन्नत्वं साध्यसमानाधिकरण्यघटकप्रवृत्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायां निवेश्यं न तु साध्यतावच्छेदके ऽनवच्छेदकत्वम् उक्तस्थले च समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतानां तथाविधानां भेदस्य कालिकविषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । उक्तयुक्त्या महानसीयवद्वित्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताभ्यः शुद्धवद्वित्वशुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताया अनतिरेकिनया उक्तरूपावच्छिन्नसाध्यके ऽप्याप्तिः । मैवं साधनसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्वर्मानाधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तादृशरूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धा-

यच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणं साध्यता-
 यच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तद्रूपाव-
 च्छिन्नसमानाधिकरणं व्याप्तिरिति विवक्षया सर्वानुपपत्ति-
 परिहारसम्भवात् शुद्धवद्वित्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वे प्रत्येकं
 महानसीयत्वपर्वतीयत्वादिविशिष्टवद्वित्वावच्छिन्नानिरूपिताधिकर-
 णतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वात् व्यभिचारिणि सा-
 ध्यतायच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकर-
 णतात्वस्यापि व्यभिचारानिरूपकाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकतया
 तदवच्छिन्नभेदस्य निरुक्तमेव कुटान्तर्गतत्वात् तादृशाधिकरण-
 तात्वं च तद्वेदसमानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्यनवकाशादि-
 ति कृतं विस्तरेण । पूर्वकल्पपरित्यागं बीजमाह तेनेति । तद्वनाधिक-
 रणमात्रवृत्तितानवच्छिन्नत्वस्थले तादृशधर्मोपर्याप्तत्वनिवेशे
 सत्ताद्व्यवहोभयत्वादेस्तथाविधसत्तापर्याप्तत्वविरहेणावच्छेदकत्व-
 मुपपद्यत इत्याशयेन विशिष्टसाध्यकानुसरणं गुणत्वाभाववन्मा-
 त्रवृत्तित्वविरहेऽपीत्यनेन तद्वृत्तितया उभयत्वादेः पूर्वकल्पे ऽयच्छे-
 दकत्वासम्भवाच्चितः महानसादावित्यादिमूलं साधनाधिकर-
 णे यद्वितवद्वत्यन्ताभाषान्योन्यामात्रप्रदर्शकं सिंहगुहावलोकनव्या-
 येन पूर्वलक्षणद्वयदूषणपरतया साम्प्रदायिका व्याचक्षते स्वयं च
 तेषामसामर्थ्यसूचनाय प्रकृतलक्षणपरतया तत्सङ्गमपिष्यद् तदा-
 काङ्क्षांमुरथापयितुं प्रमेयत्वादेरिति दूषणमुद्धरति नन्विति । इत्य-
 तिरेकित्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन किञ्चिदधिकरणे वर्तमानो
 यो व्यतिरेकस्तत्रप्रतियोगित्वेन तेन समवायेन साध्यतायां
 साधनसमानाधिकरणस्य जात्यादिनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिनः स-
 त्तादेरनधिकरणमात्रे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाधिकरणत्वाप्र-
 सिद्धावपि नाव्याप्तिः एतेनाकाशादिरूपव्यतिरेकप्रतियोग्याका-
 शाभावाद्यनधिकरणाप्रसिद्धिभयेनान्योन्यामात्रप्रतियोगितावच्छेदक-
 परतया केषां चिद्व्यतिरेकिपदव्याख्यानमथक्षेपम् यद्यपि प्रमे-
 यत्वादेरापि किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वमक्षतमेव
 तथापि येन येन सम्बन्धेन यद्यत्साधनसमानाधिकरणं तेन तेन स-
 म्बन्धेन तदनधिकरणमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वे विवक्षणीये स्व-
 निष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य येन सम्बन्धेनेत्यत्र

सम्बन्धे विशेषणत्वोपगमाच्च दोषः । अत्र चरमनिरुक्तस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वगर्भतया तत्तद्व्यक्तिविधामात् व्यभिचारिण्येकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेन तत्तद्धर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकानामेकैकभेदनिवेशासम्भव इति यावन्तो वैयधिकरण्यावच्छेदकधर्माः प्रातिस्विकरूपेण तावद्भेदकूटवत्त्वनिवेशनस्यावश्यकत्वे साधनसमानाधिकरणधर्मे यावत्त्वविशेषणमनर्थकं व्यभिचारिणि एकधर्मवैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गविरहादिति व्यतिरेकित्वस्य धर्मविशेषणत्वमन्तरणैव सामञ्जस्यं प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धावपि येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं तदवच्छेदकभेदकूटमादाय सज्जेतौ लक्षणगमनसम्भवादित्याशये न धर्मे यावत्स्वेतकीर्तनं यावदवच्छेदकभेदकलाभार्थकतया व्याचष्टे वस्तुतास्तिवति । तादृशस्य साधनसमानाधिकरणस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति शेषः । एतावता लक्षणं कीदृशमित्याकाङ्क्षायामाह तथा चेति । साधनसमानाधिकरणेति तादृशव्यक्तिविशेषकधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकं यद्यदित्यर्थः तेन साधनसमानाधिकरणधर्मत्वावच्छिन्नानधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः विशिष्टवह्नित्वादिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मभेदस्य शुद्धवह्नित्वादावसत्त्वादव्याप्तिरतो ऽवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनात्यन्ताभायकूटं निवेशयति यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्येति । तादृशावच्छेदकत्वं यद्यत्तच्छून्येत्यर्थः विशेषणविशेष्यान्तर्भावेन षड्वह्नित्वादौ पर्याप्तं यदवच्छेदकत्वं तदभावः केवलविशेष्ये ऽक्षत एवेति भावः । न च यद्यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणता तादृशधर्मानाधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्वत्त्वरूपमवच्छेदकत्वं विशिष्टवह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वत्वादिरूपमेव यद्यत्पदेन तच्चाव्यासज्यवृत्त्येवेति कथं तदभावः शुद्धवह्नित्वादाविति वाच्यम् यद्रूपावच्छिन्नपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशधर्मवत्त्वरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशान्महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्वादि-

संमुद्राये व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्यापि तथा-
 त्थेनानुपपत्त्यभावान् । चेत्स्तुतस्तु यादृशावच्छेदकतानिरूप-
 काधिकरणतासामान्यं तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्ति तादृशाव-
 च्छेदकरूपमेव वैयधिकरणयावच्छेदकत्वं निवेदनीयं महान-
 सीयधृतिवावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं च महान-
 सीयत्यादौ व्यासज्यवृत्तिरिति न दोषः तत्तदवच्छेदकतात्यन्ताभा-
 वादेश्या तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य धर्मिनेयशाधिक्रयेन गुण-
 तया न तन्निवेशः तत्र विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यानवच्छेद-
 कत्वा अनुपपत्तिभयेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नात्यन्ताभावस्येव ता-
 दृशधर्मावच्छिन्नभेदस्यापि एको न द्वानित्यादिप्रतीतिवलेन त-
 द्भवेति स्वीकारात् विशिष्टपर्याप्तावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य
 शुद्धविशेष्येऽक्षतत्वात् महानसादौ बह्वितद्वतोरत्यन्ताभावान्योन्या-
 भावसत्त्वेन प्रकृतलक्षणक्षतिमाविष्करोति तथा चेति । तदनधिकर-
 णत्वं वैयधिकरण्यघटकं । द्वयमपि दुष्टमिति साधनसमानाधिकरण-
 स्य बह्विरिव तादृशोभयाविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरण्यावच्छे-
 दकत्वस्य बह्वित्यावच्छिन्ने सत्त्वादिति भावः । नचैवं सर्वस्यैव वस्तुनो
 बह्वनधिकरणतया मात्रपक्षव्यवच्छेदाप्रसिद्धा बह्वित्यावच्छिन्नस्य
 वैयधिकरण्यं दुरुपपादमिति शङ्क्यं स्वव्यापकतदनधिकरणता-
 कत्वरूपतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्य सूत्रपादत्वात् तदधिकरणा-
 वृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यप्रवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादेदूषणानवकाशात्
 स्मूलभूततामङ्गाय तत्पक्षेऽपि दूषणान्तरमाह एतेनेति । सम्यग्ध-
 र्भवेन बह्वयादिवैयधिकरण्यस्य बह्वी सत्त्वेनेत्यर्थः तदेव स्फुटीकरोति
 समवायितयेनेति । एतच्च वृत्तिविशेषणं तादृशेति यत्किञ्चित्सम्ब-
 न्धावच्छिन्नवह्वयधिकरणवृत्तित्वाभावरूपेत्यर्थः । तादृशधर्मपास-
 न्यद्वयत्वसामान्याभावानिवेशे च क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरव-
 च्छेदकाप्रसिद्धा क्वचित्सत्त्वेतावव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । सारबन्धविशे-
 पेणाति । साधनवति येन सम्यग्धेन यद्वर्तते तेन सम्यग्धेन
 तदधिकरणत्वगर्भस्य उभयत्र विशेषणताविशेषणगर्भस्य वा वैयधि-
 करण्यस्य विवक्षायामित्यर्थः नोक्तदोषः नोक्तोऽपि दोषः । केचित्तु
 उक्तेतिविशेषणान्महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादां भव-
 च्छेदकाप्रसिद्धिरूपदोषो दुर्घोर एवेति सूचितमित्याहुः । तत्र तादृ-

शदोपस्यापि पूर्वमुद्धृतत्वात् ।

(चि०) अथानौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वं तु तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रतियोगित्वं न विरोधित्वं सहानवस्थाननिघमलक्षणं गोत्वाइवत्वयोरतथात्वात् । अन्योन्याभावाप्रतियोगिन्यसत्त्वाच्च । किन्तु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपविशेषः सम्बन्धः तथा प्रतियोगित्वमनुयोगित्वमपि अभावाविरहात्मत्वं चेति चेत् यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मश्च सिद्ध्यसिद्धिभ्यां न निषेधुं शक्यः यावत्साध्यव्यापके, प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके च घटत्वादौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न व्यधिकरणत्वात् ।

(दी०) उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गादाह साध्यव्यापकेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिप्रस्तमत् आह तद्वन्निष्ठेति । यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्याप्यवृत्तिरखण्डश्चान्तस्तद्वद्भिन्नत्वप्रकारकप्रभाविष्यत्वाभावादिरेवास्ति यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा तत्राभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः । अनवस्थां निरसितुमाह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एकदेशकालावच्छेदेनेति

पूरणीयं तेन नाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च शतियोगि-
 तायामव्याप्तिः । अन्योन्येति । अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगादिना बह्व्यादे-
 वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्तिर्वक्तव्या इत्यश्च ते-
 न सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ नायं दोषः अन्योन्याभावस्य
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्ब-
 न्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परं तु समवायेन सत्ताया अ-
 भावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेर-
 प्रसिद्धेः तादृशस्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तितत्कत्वाभिधाने च व्य-
 धिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धा-
 न्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपी-
 ति ध्येयम् । अभावविरहात्मत्वमिति । न चान्योन्याभावप्रति-
 योगितत्त्वावच्छेदकयोरप्रसक्त्यतिप्रसक्ती प्रकृतोपयोगिप्रतियो-
 गितामात्रस्य लक्ष्यत्वे तु लक्षणेऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं सर्वत्र नित्यस्य
 नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधितासम्भवात् इतरथा
 तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया तस्य सार्थक-
 त्वादिति वाच्यम् । विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविष-
 यार्थकत्वात् । प्रतिषध्नाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानम-
 न्योन्याभावबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वं चात्रैककालावच्छेदेन एकत्रा-
 वर्तमानत्वम् अभावपदस्य च स्वाभावपरत्वात् । वस्तुतस्त्वे-
 कसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अ-
 नवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नायास्तस्या
 अवच्छेदकमतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः साध्यसमाना-
 धिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धावच्छि-
 न्नाया एव, साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अव-

च्छेदकं तद्वाच्यम् । तथा च संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव । वाशब्दोऽत्रास्वरससूचनाय । स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्वस्य प्रतियोगिनस्तादृशभ्रमे मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा लघोः सर्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ पृथगर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात् तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैव शरणीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वौचित्याच्च । अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिघटितत्वात् तथाविधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।

(गा०) आत्माश्रयेति साध्यसमव्याप्तत्वघटकसाध्यनिरूपितोपाधिनिष्ठव्याप्तेरप्यनौपाधिकरूपतयाऽनौपाधिकत्वशरीरेऽनौपाधिकत्वनिवेशादिति भावः । यद्यप्यनौपाधिकत्वरूपस्याप्तेः प्रकृतसाधनघटिततया साधनभेदेन भेद आवश्यकः तथा च साध्यसमव्याप्तोपाधिनिष्ठव्याप्तेः प्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वात् आत्माश्रयावकाशः तथापि सिद्ध्यसिद्ध्यव्याघातपरिहाराय साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावो विचक्षणीयः तत्र च प्रकृतसाधनाप्रवेशात्साधनभेदेन न व्याप्तेर्भेद इत्यभिप्रायेणेदम् आत्माश्रयादीति यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वे यावत्साध्यव्यापकान्तर्गतं साध्यमपीति व्याप्तिनिरूपकत्वं यदि व्यापकत्वं तदा स्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकप्रकृतसाध्यकत्वघटितं तादृशानौपाधिकत्वं प्रकृतव्याप्तिघटितमित्यात्माश्रयः । यदि च यावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं तदा प्रकृतसाध्यातिरिक्ते साधनव्यापकतां गृह्यत्वापि घटादौ तद्व्यापकत्वग्रहसम्भवेन प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहस्यानौपाधिकत्वग्रहे नापेक्षेति नात्माश्रयः अपि त्वनस्त्वैवेत्याभिप्रायेणादिपदमाननु साध्यघटित्यन्ताभावात्प्रतियोगित्वघटितोपाधिलक्षणस्य एतद्रूपवान् सत्त्वादित्यादिस्थलीयैतत्संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः तेषामव्याप्यवृत्तितया साध्यवति तदभावसत्त्वात् पदं नानाव्याक्तिकाद्रेन्धनाद्युपाधावपि तद्व्यक्त्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमाद्याव्याप्तिरित्याशङ्कं

व्याप्तिरक्षणघटकनिरुक्तोपाधित्वस्य सकलोपाधिसाधारणत्वविर-
हेऽपि सर्वत्र व्यभिचारिणि किञ्चिदुपाधिसाधारण्येनैव व्याप्ति-
लक्षणानतिप्रसङ्ग इति तदव्याप्तिर्न दोषावेति परिहरति
यत्रोपाधिरिति । तद्वद्भिन्नेति । अव्याप्यवृत्तिनानाव्याकिक-
तत्तदुपाधिमद्भिन्नेत्यर्थः तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषय-
भेदेन भिन्नतया नाज्ञान्दृश्यं संयोगाद्युपाध्यभावप्रकारकप्रमावि-
षयत्वं केवलान्वर्याति तदभावाप्रसिद्धिरतस्तदव्यन्ताभावमुपेक्ष्य
तद्वद्भेदानुरण तद्वद्भेदाभावस्य प्रतियोगितायच्छेदकात्मकतया स
एव दोष इति प्रमाविषयत्वानुधावन साध्यवत्पि तद्वद्भेदप्रमविषय-
तासम्भवज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमानुधावनम् । आदिपदाद्यभिचा-
रनिरूपकाधिकरणभेदादिपरिग्रहः अस्ति निरुक्तोपाधित्वाश्रय
इति शेषः । एतावन्तव तत्र नानोपाधिकत्वमिति भावः । ननु ता
दृशाप्यण्डोपाधेरपि किञ्चिद्देशकालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वाव-
च्छिन्नस्य चाभावाः साध्यवत्पि वस्तुतः इति तस्याप्युपाधित्व
न घटते यदि चाप्रतियोगिपदं प्रतियोगितातवच्छेदकाद्य-
च्छिन्नपरं तदा सद्धेतौ साधनाव्यापकस्य घटादेर्द्रव्यत्वमेव
त्यादिना साध्यव्यापकतामादायानौपाधिकत्वव्याघात इत्यत
आह यदि चेति । केचिन्तु विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणसम्बन्ध-
प्रतियोगिकत्वमेव स्वीकुर्यन्ति द्वित्वावच्छिन्नाभावं च नाङ्गीकु-
र्वन्ति अत एव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सि-
द्धान्तग्रन्थे वक्ष्यते इत्यतो यदि सम्भव इत्युक्तं दलद्वयार्थ इति
तथा च सद्धेतौ घटत्वादिना साधनाव्यापकस्य घटादेः प्रमेय-
त्वादेना साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकतायच्छेदकस्य साधन-
व्यापकतानयच्छेदकस्यासम्भवात् निरुक्तधर्मवत्वमिति ॥ सोपा-
धितापत्तिरिति भावः । अत्र सम्यग्धादिविवक्षा स्वयम्बुद्ध्या । स-
द्धानवस्थाननियमरूपधिरुपधितायाः प्रतियोगित्वस्यरूपत्वखण्डन-
स्य प्रकृतानुपयुक्तव्यशङ्काव्युदासाय तत्प्रयोजनं दर्शयति अन-
वस्थामिति । सद्धानवस्थाननियमस्य व्याप्तिरूपतया अनौपा-
धिकत्वघटकौपाधिताश्रयनिविष्टप्रतियोगितायामनौपाधिकत्वान्त-
रस्य निवेशे तद्वदकप्रतियोगित्वान्तरे चानौपाधिकत्वस्योपेक्ष-
क्रमेण व्याप्तिविषयानवस्थामित्यर्थः । यद्यपि सद्धानवस्थाननि-

नियमस्तदधिकरणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तदधिकरणवृत्तित्वत्वा-
वच्छिन्नाभावरूपं न व्याप्तिघटितमिति नानवस्थावसरः न च
तदभावव्याप्यत्वरूपसहानवस्थाननियमपदार्थाभिप्रायेणानवस्थाप्र-
दर्शनमितिवाच्यम् एवमप्यग्रे सत्ताभाववत्समवेताप्रसिद्धा सम-
वायेन सत्ताभावप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासङ्गत्वापत्तेः ।
तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं यथाश्रुतं यदि च सहानवस्था न
नियमपदार्थस्तदा विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासङ्गहः वि-
शिष्टस्यानतिरेकेण तत्र विशिष्टाभावाधिकरणावृत्तित्वस्य दुर्ल-
भत्वादितियदभाववच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्ननिरू-
पितत्वाभावस्तद्वत्त्वमेव विचक्षणोऽयं घटाभावादिमन्निष्ठान्यदीया-
धिकरणतायां पटादिनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादतिप्रसङ्गस्य धार-
णाय सामान्यपदोपादानं तदर्थञ्च व्याप्तिरित्याभिप्रायेणेदं ता-
दृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
शस्यावश्यकतया ऽग्रे ऽप्रसिद्धिप्रदर्शनसङ्गतिः कपिसंयोगादेस्त-
दभावाधिकरणे भिन्नदेशावच्छेदेन घटादेः स्वध्वंसप्रागभावा-
धिकरणे भिन्नकालावच्छेदेन वृत्त्याऽव्याप्तिमाशङ्क्य पूरयति
एकेति । तथा च एकदेशावच्छिन्नं सदेककालावच्छिन्नं यदेकाधि-
करणावस्थानं तदभाव इत्यर्थः देशकालावच्छेद्यत्वयोरनुगतै-
करूपेण निवेशस्तु न युक्तः कपिसंयोगादितदव्यन्ताभावयोरे-
ककालावच्छेदेन संयोगतत्प्रागभावाद्योश्चैकदेशावच्छेदेनैकाधि-
करणवृत्तितया तदोपतादवस्थात् । यद्यप्येकदेशकालावच्छिन्नमि-
त्यादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नं तदवच्छेदककालावच्छिन्नं यत्तद-
धिकरणनिष्ठाधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वं तत्सामान्ये यन्निरूपितत्वा-
भावस्तरयं वा ऽर्थो न सम्ममति वृक्षनिष्ठकपिसंयोगावच्छेदकशा-
स्त्रायामपि तादृशसंयोगानुत्पाददशायां तत्र तदभावावच्छेदक-
त्वात् तादृशसंयोगावच्छेदककालस्यापि मूलावच्छेदेन तद-
भाववृत्तौ तथात्वादव्याप्तेर्दुर्वास्त्वात् तथापि शास्त्रावच्छेदेन कपि-
संयोगसत्त्वदशायामपि इदानीं शास्त्रायां वृक्षो न कपिसंयोगोति
प्रतीत्यापत्तिवारणाय तादृशप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव दे-
शस्यावच्छेदकत्वमवगाह्यत इति स्वीकरणीयं तादृशदेशका-
व्योर्दृष्टे ऽभाववृत्तौ पृथगवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि तत्कालाव-

च्छिन्नतद्देशस्यानवच्छेदकत्वाभातिप्रसङ्गः तथा च यत्कालावच्छि-
 न्नयद्देशस्याभाववृत्तावच्छेदकत्वं 'तत्कालावच्छिन्नतद्देशावच्छि-
 न्नत्वमेकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यार्थः' इति न कोऽपि दोषः का-
 लपदं क्षणपरं तेन दिवसात्मकस्थूलकालावच्छिन्नशास्त्रादेः सं-
 योगतदभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः देशपदमवच्छेदकदेशा-
 न्तरानवच्छिन्नदेशपरमतो विभिन्नभागावच्छिन्नस्थूलावयवस्य प्र-
 तियोगितदभावोभयावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः । अथैवम-
 पि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमादघटत्वाभावप्रतियोगित्वासंग्रहः
 तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः न चैकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यानवच्छि-
 न्नत्वविशेषणे तात्पर्यान्न दोष इति धाच्यं संयोगाद्यभावस्यानव-
 च्छिन्नाधिकरणतावति गुणादौ संयोगादेरवृत्त्या संयोगाद्यभावस्य
 प्रतियोगित्वसंग्रहेऽपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या
 तत्प्रतियोगित्वासंग्रहात् न चाभावाधिकरणतायां न तद्विशेषण-
 मपि तु तद्वन्निष्ठाधिकरणतायामेवेति नायं दोष इति धाच्यमेवमपि
 कपिसंयोगादेः स्वसमानाधिकरणगगनाद्यभावप्रतियोगितापत्तेर्दुर्वा-
 रत्वात् । यत्तु व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमे यदधिकरणनिष्ठा-
 भावाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छेद्यत्वं तत्क्षणा-
 वच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वानिरूपकत्वे स-
 ति यदधिकरणनिष्ठस्वाधिकरणतायां यद्यत्क्षणावच्छिन्नयद्देशान-
 वच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकर-
 णत्वानिरूपकतदभावकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभावप्र-
 तियोगिन्यपि तस्याक्षतत्वात् तद्भावि पडादौ घटत्वाभा-
 वाधिकरणता यद्देशकालानवच्छिन्ना तदनवच्छिन्ना व्याप्यवृ-
 त्तिपटत्वाद्यधिकरणताप्रसिद्ध्या तदानिरूपकत्वात् अनवच्छिन्नस्वा-
 धिकरणतावद्घटादिनिष्ठतादृशपटत्वाभावाधिकरणत्वानिरूपकघट-
 त्वाद्यभावकत्वाच्च व्याप्यवृत्तिघटत्वादेः स्वाभावप्रतियोगित्वानिर्वाहः
 घटत्वादेरव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगितावार-
 णाय संत्यन्ते संयोगादेर्गगनाद्यभावप्रतियोगितावारणाय वि-
 शेष्यं विभिन्नक्षणावच्छिन्नस्य संयोगविशेषावच्छेदकमूलादेस्त-
 दभावावच्छेदकत्वादवृक्षादिनिष्ठतदभावाधिकरणतायां न मूला-
 नवच्छेद्यत्वं किं तु प्रतियोग्यनाधिकरणघटाद्यवयवानवच्छेद्यत्वं

मेव तदनवच्छिन्ना च वृक्षादिनिष्ठसंयोगविशेषाधिकरणतापीति
तत्राव्याप्तिरतः क्षणनिवेशः तन्निवेशे च यत्क्षणावच्छिन्नस्य मू-
लादेः प्रतियोग्यवच्छेदकत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतदनवच्छेद्यत्वम-
भावाधिकरणतायां तादृशतदनवच्छेद्यत्वं च न प्रतियोग्यधि-
करणतायामिति तथाविधाधिकरणत्वान्तरानिरूपकत्वं प्रतियो-
गिन्यक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति । तदपि न । मूलाव्याविरूपविभिन्ना-
वच्छेदेन मध्यभागरूपैकावच्छेदेन च वृक्षादौ वर्तमानयोः सं-
योगयोरेकस्यापराभावप्रतियोगित्वापत्तेः एकसंयोगाभावाधिकरण-
तायास्तादृशमध्यभागाद्यनवच्छिन्नत्वात् अपरसंयोगाधिकर-
णतायास्तदनवच्छिन्नत्वेनापरसंयोगस्यतदनवच्छिन्नाधिकरणतान्त-
राप्रतियोगित्वेन सत्यन्तदलसत्त्वात्तत्र संयोगावच्छेदका-
रादिभागस्यापरसंयोगाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वेन विशेष्यदल-
सत्त्वात् । मैवं यादृशयादृशावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभ-
याभाववधमिष्टं यद्भावाधिकरणत्वं तन्मिष्टं यत्तादृशावच्छे-
दकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावावधधिकरणत्वं तदनिरूपक-
त्वविषयक्षया सामञ्जस्यात् गणनादेः स्याभावाभावत्वं नोपेयत
इति स्याभावाविष्टप्रतियोगित्वासंग्रहो न दोषाय । अन्योन्याभाव-
प्रतियोगिनि मूलोपदर्शितामव्याप्तिमुद्धरति अत्रेति । बहुधादेर्वृत्ते-
रिति सम्यन्धविशेषमनन्तर्भाव्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्या-
भावाविशेषे ऽव्याप्तिरिति शेषः । येन सम्यन्धेनाभाव इति यः
सम्यन्धो यद्भावप्रतियोगितावच्छेदकतया ऽभिमत इत्यर्थः ए-
वमप्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतादात्म्यसम्यन्धेन वृत्त्यप्र-
सिद्ध्या तत्र तेन सम्यन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वं दुर्घटमत
आह तेन सम्यन्धेनासम्यङ्त्वोक्ताविति । स्वयं रूपणान्तरमाह
परं त्विति तद्वति सामान्यादाविति शेषः । समवायेन वृत्तेः प्र-
तियोगितावच्छेदकीभूतसमवायेन स्वसम्वद्धत्वस्य तादृश इति
प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन स्वसम्वद्धं यदधिकरणं तदवृत्ति-
तदभावाकत्वाभिधाने चेत्यर्थः तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य
तदभावे सत्त्वेन उक्ताव्याप्तिपरिहारासम्भवादिति भावः । व्याधि-
करणसम्यन्धेनेति संयोगादिना गुणाद्यभावप्रतियोगितायां तेन
सम्यन्धेन गुणाविसम्यङ्गाधिकरणाप्राप्तिश्चाव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुप-

लक्षणं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिमंत्यपि काले कालि-
कादिसम्बन्धेनाभावस्य वृत्त्या अनुयोगिताविशेषरूपाभावत्वावच्छे-
दकसम्बन्धेनावृत्तिरवश्यं वाच्या तथा च स्वरूपसम्बन्धेन सत्ताद्य-
भावस्य य-सत्ताविरूपो ऽभावस्तत्प्रतियोगित्वासंग्रहोऽपि द्रष्टव्यः
सत्ताद्यभावसम्बन्धाधिकरणे सामान्यादौ समवायादिरूपतादृश-
सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धः । वक्ष्यमाणरीत्येति यादृशसम्बन्धसामान्ये
एकदेशकालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगिकत्वस्य यद्रूपवि-
शिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तद्रूपयत्वं तादृशसम्बन्धे-
न तदभावाप्रतियोगित्वमिति रीत्येत्यर्थः न च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदक-
त्वानभ्युपगमे एकदेशकालावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तद-
घटितोभयाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । एकदेशकालावच्छिन्नयद-
भावाधिकरणानुयोगिकत्वस्थले यद्यधिकरणनिष्ठाभावाधिकर-
णतया यद्यदेशकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्तद-
शकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तत्तदधिकरणानुयोगिक-
त्वद्वयं निवेदय तदुभयप्रतियोगिकत्वे तन्निष्ठावच्छिन्नाभावनि-
वेशेन सामञ्जस्यात् न वैद्यमपि समवायैक्यमते सम-
वायेन द्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वासंग्रहः प्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणताधर्मिकोभयाभावाविवक्षया भाषि-
करणभेदेनाधिकरणताभेदं व्यवस्थाप्य तत्संग्रहे चान्योन्याभा-
वप्रतियोगिन्यव्याप्ति तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणताया अप्रसिद्धे ।
सम्बन्धिता च सम्बन्ध एवेति तदधर्मिकोभयाभावाविवक्षणे
पूर्वोक्त एव दोष इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धनिरूपि-
तानुयोगिताधर्मिकस्य यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धप्रतियोगि-
कत्वनिदकयदभावाधिकरणवृत्तित्वोभयाभावस्य विवक्षया सम-
वायैक्यमते प्रतिप्रसङ्गवारणाय द्रव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वादिप्रतियोगि-
कत्वविशिष्टसमवायप्रतियोगिकत्वविवक्षयानुयोगितातो गुणादिनि-
ष्ठतदनुयोगिताभेदस्याभ्युपेयत्वेन प्रतीकारसम्भवात् अधिकमत्र
वक्ष्यामः अवृत्तिगणनादेस्तदभावनिरुद्धं प्रतियोगित्वं नोपेत एव त-
त्स्वीकारे च यस्य येन सम्बन्धेनाधिकरणे यस्य येन सम्बन्धेनाव-
च्छिन्ना एकावच्छिन्ना वा वृत्तिस्तत्तदुभयावृत्तिः स्ववृत्तियो धर्म स्व-
भिन्नत्व सति तद्धर्मवत्त्वमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठानुयोगिता-

निरूपकं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमिति विवक्षणीयं तादृशधर्म-
 ष्व घटतद्भावादन्यतरत्वादिकमेव स्वभिन्नत्वनिवेशात् स्वस्य न स्वप्र-
 तियोगित्वम् । अवृत्तिद्वयस्य परस्परप्रतियोगित्वधारणाय वृत्तिमन्नि-
 ष्टत्वेन धर्मो विशेषणीयः एवमपि गोत्वादेरद्वयत्वादिप्रतियोगिता-
 प्रसङ्गवद्घटत्वादौ द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वप्रसङ्गात्तादृशस्थमेव
 स्वाभावविरोधित्वनिवेशे वक्ष्यमाणमत इव स्वाभावेत्यत्र पष्ठ्यर्थः
 प्रतियोगितानिवेशे नात्माश्रयः न च द्रव्यत्वाभावादेर्घटत्वादिप्र-
 तियोगिकत्वमिष्टमेव द्रव्यत्वाद्यभाववति घटत्वं नास्तीत्यादिप्र-
 त्ययस्य द्रव्यत्वाभावादिविषयकत्वे क्षतिविरहात् घटत्वं द्रव्य-
 त्वाभावप्रतियोगीतिव्यवहारश्च समनियताभावैक्यमते द्रव्यत्वाभा-
 वद्रव्यसमेवतत्त्वविशिष्टाभावादीनामभेदादिनामिवास्मन्मतेऽपीष्ट
 एव घटत्वात्वेन घटत्वं द्रव्यत्वाभावप्रतियोगीत्यादिव्यवहारोऽपि अ-
 धिकरणस्वरूपाभाववादिनां प्राभाकराणामिवास्माकमपीष्ट एव
 गोत्वादेरद्वयत्वप्रतियोगिकत्वोपगमेऽपि क्षतिविरहः अश्वादौ गो-
 त्वादिकं नास्तीतिप्रतीतेरद्वयत्वादिविषयताया इष्टत्वात् गोत्वमद्व-
 त्वप्रतियोगीति व्यवहारो घटत्वं पटत्वप्रतियोगीत्यादिव्यवहारश्चाधि-
 करणवृत्त्यसाधारणधर्मस्वरूपाभाववादिभिरिष्यत एवेति वाच्यम्
 एवं सति सर्वत्र विरुद्धधर्मेणैवाभावप्रत्ययोपपत्तावतिरिक्ताभावास्ते-
 द्विप्रसङ्गात् एवं विरोधिताघटकोभयाभावेऽपि प्रतियोगितान्तरनि-
 वेशादनवस्थेति ज्ञेयम् । तत्त्वावच्छेदकेति प्रतियोगितावच्छेदकेत्य-
 र्थः अप्रसक्तप्रतिप्रसक्ती इति घटाद्यन्योन्याभाववाद्यभावस्य तत्प्रति-
 योगितावच्छेदकघटत्वादिति भावः । ननु नेदं प्रतिवोगित्वपदमुक्त्या-
 र्थनिर्वचनं किं तु व्याप्तिलक्षणप्रधिष्ठोपाधित्वघटकव्यापकतानिधि-
 ष्टप्रतियोगितास्वरूपनिरूपणमेव तादृशप्रतियोगिताया भेदप्रतियो-
 गिन्साधारण्यविरहेऽपि न क्षतिः तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य निर्दोष-
 त्वादित्यत आह प्रकृतोपयोगीति । अत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति धूमवान्
 वहेरित्यादौ चायोगोलकान्यत्वादिरूपोपाधेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रति-
 योगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्वारणायैवात्यन्तपदोपादानं
 यदि चाभावाभावत्वरूपमन्योन्याभावप्रतियोगिव्यावृत्तं प्रतियो-
 गित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेश्यते तदा साध्यवन्नि-
 ष्टोपाधिभेदमादाय दोषस्यानकाशाच्चद्वैयर्थ्यमिति भावः । ननु सा-

ध्यवन्निष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनादेरुपाधितानिर्वाहाया-
 त्यन्तपदोपादानं तस्यापि तद्धंसाद्यभावरूपत्वादित्यत आह सर्वत्रेति
 शेषः नित्यस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदादेः द्वित्वाद्यवच्छि-
 न्नाभावप्रतियोगितामादायासम्भववारणार्थं प्रतियोगितानवच्छेद-
 करूपावच्छिन्नत्वाविवक्षाया आवश्यकत्वेनार्द्रेन्धनादेरपि ध्वंसादिप्र-
 तियोगितानवच्छेदकार्द्रेन्धनायोगोलकादिभेदान्यतरत्वादिनोपाधि-
 त्वसम्भव इत्याशयेनाह नित्यसाधारणेति । न च ध्वंसप्रागभावा-
 दीनां सामान्यधर्मो न प्रतियोगितावच्छेदक इति साध्यवन्निष्ठ-
 ध्वंसप्रागभावादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नार्द्रेन्धनत्वमिति
 नित्यसाधारणधर्मपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यं स्वसमाना-
 धिकरणाद्र्रेन्धनध्वंसासमानकालीनतत्प्रागभावानां तादृशतत्प्रा-
 गभावासमानकालीनतद्वध्वंसानामार्द्रेन्धनत्वस्येव प्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वात् अन्यथा ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभाववि-
 रुद्धत्वमते तादृशध्वंसप्रागभावाधिकरणे ऽत्रेदानीमार्द्रेन्धनं ना-
 स्तीत्यादिप्रत्ययानुपपत्तेः । यस्तु तस्तु एतद्धूमवान् बह्वेदित्यादिवेतदा-
 र्द्रेन्धनादिव्यक्तीनां नोपाधिता सम्भवति तत्तद्व्यक्तित्वादेः सा-
 ध्यवन्निष्ठध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशङ्क्या नित्यस्ये-
 त्यनेन तत्तद्व्यक्तीनां व्याप्तिरूपेणोपाधितया व्याप्तिरूपेण प्रवेश
 पयेति नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य चेत्यनेनाभिहितं नित्यसा-
 धारण्यं चात्र तद्देशनिष्ठध्वंसाद्यप्रतियोगिसाधारण्यात्मकं तं ना-
 र्द्रेन्धनत्वादेरपि संग्रहान्न न्यूनतेति ध्येयम् । उपाधित्वसम्भवादिति
 तथा चार्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकृतोपाधित्वानुपपत्तायपि न
 व्याप्तिरूपेणातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः । इतरथा भेदप्रतियोगि-
 तासाधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वे भेदप्रति-
 योगितेति अयोगोलकभेदादिभेदप्रतियोगितेत्यर्थः । अथायोगोलक-
 भेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया ऽनुपाधित्वेऽपि अयोगोल-
 कभेद्धूमवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधिता सम्भवाव्याप्तिरूपेणा-
 नतिप्रसक्तिर्निर्वहति न हि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्ने धूमवति
 तत्तद्व्यवच्छिन्नभेदो वर्तते येन भेदप्रतियोगितामादाय तद्व्यवच्छि-
 न्नस्योपाधित्वं व्याहन्येत न चेदं जन्यं पृथिवीत्वादित्यादौ पर-

माणुभेदादेर्जन्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकतया जन्य-
परमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुसाधारणत्वेन साधन-
व्यापकतया उपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौपाधिकत्ववार-
कतया इत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधनाव्यापकतायाम-
त्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वाव-
च्छिन्नस्य परमाणुभिन्नस्य साधनाधिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रति-
योगित्वेन साधनाव्यापकतयोपाधित्वं न सम्भवतीति तत्रानौ-
पाधिकत्ववारकतया इत्यन्तपदसार्थक्यमिति वाच्यं साधना-
व्यापकतायामत्यन्ताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृ-
शान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नत्वावच्छिन्नस्य च साधना-
धिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साधनाव्यापकतयोपाधि-
त्वसम्भवात् । यत्तु घटाभावभिन्नत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि साध्य-
वन्निष्ठघटाद्यभावस्वरूपघटाद्यभावादिनिष्ठस्वभेदप्रतियोगितया सा-
ध्यव्यापकत्वासम्भवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारकतया इत्यन्त-
पदसार्थक्यं तत्पददाने घटाभावभेदादेरेवोपाधित्वसम्भवादि-
ति तन्न । घटाभावभेदात्यन्ताभावस्यापि साध्यवन्निष्ठघटाभावमात्र-
वृत्तित्वेन तुल्ययुक्त्या घटाभावरूपतया इत्यन्तपदोपादानेऽपि त-
त्रोपाधेर्दौर्लभ्यात् न चात्यन्तपददानादत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियो-
गित्वलाभावुकस्थले घटाभावभिन्नस्य घटाभावात्मकभेदत्वनि-
रूपकप्रतियोगित्वेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वविरहादु-
पाधित्वं सम्भवत्येवेति वाच्यं घटाभावभिन्नं पटत्वादित्यादा-
वुक्तक्रमेण साध्यव्यापकस्य घटाभावभिन्नस्य साधनसमानाधि-
करणघटामाघरूपस्वभेदप्रतियोगितया उपाधितापत्त्या साधना-
व्यापकत्वदलेपि अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनिवेशस्याव-
श्यकत्वेन उक्तस्थले प्रमेयत्वादिरूपसाधनव्यापकतया तस्योपा-
धित्वासम्भवात् विवक्षान्तरेण घटाभावभेदस्योपाधित्वोपपा-
दने घटाभावभिन्नस्यापि तदुपपादनसम्भवेनात्यन्तपदवैयर्थ्य-
स्यावश्यकत्वादिति चेन्न . अल्लण्डानित्यायोगोलकभेदरूपोपा-
धेः साध्यवति कथंचिदपि नात्यन्ताभावः विशिष्टभाव-
स्य विशेष्यविशेषणसम्यन्धप्रतियोगिकत्वप्रतावलम्बनात् द्वौ न
स्त इत्यादिप्रतीतिः परम्परासम्यन्धेन द्वित्वाद्यभाव एव विषय

इति मताभ्यणाच्च व्यासस्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगितायां विशेषणं नैवं तथा चाप्रतियोगित्वगर्भमेव ध्यापकत्वं वाच्यं न तु प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वकल्पं ग्रन्थकृतापि यदि चेत्यनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे प्रागनिर्भरे दर्शितः एवं व्यायोगोलकभेदसाध्यवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधित्वं दुरुपपादमेव तादृशस्य साध्यवतः साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्ययोगोलकभेदादेच्च तादृशभेदप्रतियोगित्वादित्यत्यन्तपदसार्थक्यात् । नन्वेवमपि नित्यसंसर्गाभावत्वकपात्यन्ताभावत्वघटकध्वंसादिवारकनित्यत्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशङ्कार्था नित्यत्वांशो न निवेद्यत एव केवलं संसर्गाभावत्वलाभावैवात्यन्तपदमिति दर्शयितुं संसर्गाभावेति तस्य अत्यन्तपदस्य अन्योन्याभावप्रतियोग्यव्याप्तिं परिहर्तुमाह विरहपदस्येति तज्ज्ञानेति तदन्वितं अभावान्वितं यज्ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकज्ञानविपर्ययकत्वादित्यर्थः अभावान्वय उपलक्षणं ज्ञानप्रभृतीनामेव विरहपदार्थघटकत्वं शोध्यं तेन नाभावपदविपर्ययम् । एवं च तदभावप्रतिबन्धकग्रहविपर्ययमेव तदभावप्रतियोगित्वमिति कलितम् । एतच्चात्योन्याभावप्रतियोगिसाधारणमेवेत्याह प्रतिबध्नातीति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्प्रन्धेन प्रतियोगिप्रकारकानिश्चयस्याभायधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्वान्तर्भावेण तदनवस्थेत्यतस्तदन्यथा निश्चयकिं प्रतिबन्धकत्वं चेति । अत्र प्रतियोगितालक्षणे ऽभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्नकालावच्छेदेनैकत्रात्मनि एकक्षणावच्छेदेन च भिन्नात्मनि वर्तमानत्वावेककालावच्छेदेनेति एकत्रेति च । कालपदं क्षणपदं तेन ह्यूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः अत्रैकमेत्यनतिप्रयोजनकम् । अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेन तच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानासङ्गदेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिपक्षिच्छित्तातियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भवात् न च ज्ञानमात्रस्यैव परमेश्वरीयामावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तितया ऽभावज्ञानाधिकरणक्षणावृत्तिज्ञानप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदकक्षणावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वरूपस्य एककालावच्छेदेनावर्तमानत्वरूप निषेधे नित्यस्य भगवज्ज्ञानस्य काल-

विशेषानवच्छिन्नतया सर्वत्र प्रतियोगिज्ञाने तादृशवृत्तिकत्वानियमात्
घटाद्यभावज्ञानावच्छेदकक्षणानवच्छिन्नपटादिज्ञानव्यक्तिमादायाति-
प्रसङ्गस्तु एकक्षणावच्छेदेन घटाद्यभावज्ञानाधिकरणावृत्तिपटादिज्ञा-
नस्यापि सत्त्वेतात्प्रसङ्गवदभावपदस्य स्वाभावपरत्वयैव धारणीयः न
यैवं सति एकक्षणावच्छिन्नत्वं परित्यज्य एकाधिकरणावृत्तित्वस्य
निवेशेनापि निर्वाहसम्भवः एकपुरुषीयघटाद्यभावज्ञानव्यधिकरण-
पुरुषान्तरीयघटादिज्ञानमादाय घटादौ तदभावप्रतियोगित्वोपपत्ते-
रिति धार्यम् । अभावज्ञानस्य हि घटाद्यभावज्ञानत्वेनैव निवेशो न
तु तत्तद्व्यक्तित्वादिना तथा च घटाभावज्ञानाधिकरणावृत्तिघट-
ज्ञानमेव दुर्घटं । सर्वेषामेवात्मनां कदाचिद्वटाभावज्ञानवत्त्वादित्येक-
क्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् न च तदधिकरणावृत्तित्वश-
रीरे प्रतियोगितायां तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलं
तदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावनिवेशेनाप्युपपत्तेः घटाभाव-
ज्ञानवृत्तिपटादिज्ञाने तद्वृत्तित्वप्रतियोगिकतद्विशेषाभावसत्त्वेऽपि
स्वाभावस्य निवेशनीयतया ऽतिप्रसङ्गानवकाशात् तथा च घटा-
दिज्ञाने घटाभावज्ञानाधिकरणवृत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिताका-
भावसौलभ्यात् घटादेः स्वाभावप्रतियोगित्वमुपपद्यत एवेति
धार्यं तदधिकरणवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवे-
शने प्रतियोगित्वज्ञाने प्रतियोगित्वान्तरज्ञानापेक्षया दुर्भेद्यत्वाप-
त्या ऽभावे तादृशप्रतियोगितायाः सम्बन्धविधयैव निवेद्यतया
प्रतियोगितायाः यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया प्रवेशस्तत्र प्रतियो-
गिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नत्वभानस्यावश्यकतया तदधिकरणावृत्ति-
त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतिबन्धकरारूपतया एक-
क्षणावच्छिन्नत्वानिवेशो उक्तानुपपत्तेरनुसारादित्यवधेयम् । अन्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेति प्रसक्तिं निराकर्तुमाह अभावप-
दस्य चेति । स्वाभावपरत्वादिति । तथा च स्वीयां योऽभावः
स्वनिष्ठतद्विरहव्यमेव स्वस्य तदभावप्रतियोगित्वं घटान्योन्याभावो
न घटत्वाभाव इति घटत्वादिनिष्ठतद्विरहत्वं न तत्प्रतियोगित्वमिति
भावः । घट एतदभावप्रतियोगीत्यादौ अभावपदं लक्षणया घटा-
दिरूपसमाभिख्यादृतपदार्थविशेषिताभावपरं प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रति-
बन्धकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकं तदेकदेशज्ञाने चाभावविषयकत्वा-

नचय इति स्वत्वाननुगमेऽपि न प्रतियोगियदस्य शक्त्यान्त्यप्रसङ्गे
 न चाभावपक्षार्थानन्वयापत्तिरिति ध्येयम् । सम्बन्धविशेषावच्छि
 न्नत्वस्य व्यापकताघटकप्रतियोगितायामवश्यं निवेशनीयतया भे
 दप्रतियोगितामादाय दोषासंभवेन संसर्गाभावत्वनिवेशवैयर्थ्यामि
 त्यन्तपदं सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वलाभार्थकतयैव व्याख्येयं तथा
 च प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्ष्यत्वेऽपि न भूतिरि
 त्याह घस्तुतस्त्वत्वाविना । एकसम्बन्धावच्छिन्नाया इति तथा
 च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशे प्र
 तियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छि
 न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानव
 च्छेदकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमाप्रसिद्धिः न चा
 योगोलकभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिमति संयोगादिव्यधि
 करणसम्बन्धावच्छिन्नायोगोलकभेदाभावसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिता
 यां लाघवेन शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमादिति वाच्यं विषय
 तासम्बन्धेन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकभेदाद्यभावप्रतियो
 गितायामेवायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्नि
 ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकभेदाविष
 यकभेदान्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदस्वरूपसा
 मान्यधर्मावच्छिन्नाभावासम्बन्धेन तत्साधारणतादृशसम्बन्धाव
 च्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशप्र
 सिद्ध्या काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नाभावासम्भ
 वेनायोगोलकभेदाद्यनधिकरणायोगोलकाद्यवच्छेदेन कालवृत्तेः
 कालिकसम्बन्धेनायोगोलकभेदाद्यभावस्य च प्रतियोगितार्था
 शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वायोगात् । यदि च यत्किञ्चित्सम्बन्धाव
 च्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेद्यायोगोलकभेदत्वादेस्त
 थात्वमुपपाद्यते तत्रा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यादिमन्निष्ठ
 संयोगसमवायदीशकविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगिता
 नवच्छेदकधूमादिमन्निष्ठसमवायसंयोगकालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभा
 वप्रतियोगितावच्छेदकवह्निवद्रूपत्ववद्भेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपा
 धितापत्तिरिति भावः । यत्सम्बन्धावच्छिन्नाया इति । तथा च सं
 योगादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक

वदित्वादेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वासम्भवाद्धूमादिमन्निष्ठविशेषणताविशेषादिसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदत्वादेर्वह्नादिमन्निष्ठतादृशस-
म्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चिद्दोष
इति भावः । संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेवेति अयोगोलकभेदत्वादे-
र्धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशेषसम्ब-
न्धादिघटितनिरुक्तोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राक्षतत्वादिति भा-
वः । स च अस्वरसञ्च व्यधिकरणसम्बन्धेनेति तथा च
यादृशव्यधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना यस्य रूपादेः क्वचिदपि
कस्यचिद्भ्रमो न जातस्तस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानु-
पपत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिप्रकारकज्ञानस्या-
भावधीविरोधित्वात्तादृशाभावधोप्रतिबन्धकज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेः । य-
द्यपि समानधर्मिकयोरैवाभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकभाव
इति समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनोर-
भावप्रतियोगिज्ञानयोरेकतरस्य भ्रमत्वनियम इति यादृशाभावस्य
तत्प्रतियोगिनो वा भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धस्तदभावप्रति-
योगित्वाव्याप्तिसम्भवः तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासर्गा प्रति-
व्यप्रतिबन्धकभावोपगमे निम्नधर्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्वात्ततया तादृशप्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भ-
वतीति व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुपाधनम् । ननु प्रति-
बन्धकत्वं न कारणीभूताभावप्रतियोगित्वमपि त्वेककालावच्छे-
देनेकप्राधर्तमानत्वमिति प्रागेवोक्तमेवं च यादृशव्यधिकरण-
सम्बन्धेन यस्य प्रतियोगिनो भ्रमो ऽप्रसिद्धस्तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नतदभावज्ञानासमानकालीनतत्प्रतियोगिविषयकसम्बन्धा-
न्तरावगादिप्रमामावायैव लक्षणसङ्गतिः सम्भवतीत्यतो दूषणा-
न्तरमाह स्याभावेति । सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया गौरवा-
दाह स्वाभावज्ञानेति । लघोरित्यस्य स्याभावज्ञानप्रतिबन्धकज्ञा-
नविषयत्वापेक्षयेत्यादिः सर्वत्र सम्भवित्वादिति । सर्वत्र प्रति-
योगितारूपत्वसम्भवादित्यर्थः तदभावज्ञानविषयोदासीनेऽतिप्रस-
ङ्गस्य स्वांशनिवेशेनैवायोगादिति भावः । ननु तथैवा स्तित्य-
त आह स्याभावेत्यनेति । स्वाभावेत्यादाविति पाठे य-

याश्चतविरहत्वनिवेशपक्षे अभावविरहत्वस्यादिना परिग्रहः ।
 पृथगर्थप्रतियोगिताया इति स्वस्याभावः स्वाभाव इति
 पृथगर्थस्य प्रतियोगित्वातिरिक्तानतिप्रसक्तस्य दुर्बलत्वादिति
 भावः । तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवेति अन्यथा आत्माभयादिति भावः ।
 यद्यपि स्वाभावेत्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया निवेशे
 सम्बन्धज्ञानस्य विशिष्टबुद्धहेतुतया स्वाभावेत्यत्र स्वाभावा
 भावत्वरूपप्रतियोगितानिवेशेपि तज्ज्ञानात्पूर्वं न तज्ज्ञानापेक्षेति न
 दुर्लभ्यता तथापि विशिष्टसम्बन्धे सम्बन्धसम्बन्धस्यापि घटकतया
 सम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य शरीरे तस्य सम्बन्धविधया
 भानं तादृशरीत्या भानान्तर्गतमपि सम्बन्धविधया तज्ज्ञानमिति
 विषयतानवस्था बुद्धेरिव तथात्वौचित्यात् प्रतियोगितात्वौचित्या-
 त् न च स्वाभावे स्वस्य सम्बन्धो ऽनुयोगिता न तु प्रतियोगि-
 ता सा च स्वरूपसम्बन्धरूपैवास्तां प्रतियोगिता तु निरुक्तरूपे-
 त्याशङ्कम् । अनुयोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वेऽपि निरुक्तरूपे-
 क्षया लघोस्तत्परिरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वौचित्यात् प्रकारान्त-
 रेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह अभावत्वेति । अभावत्वं द्रव्यादिपदमति-
 योगिकभेदवत्त्वं प्रतिबन्धकत्वं एकत्र वर्तमानत्वादिप्रतियोगिकामात्रं
 इति भावः । नन्वभावाविषयव्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियो-
 गिताघटितं निरुक्तरूपमित्यत आह तथाविधेति । विना प्रतियोगि-
 तामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेत्यर्थः तथाविधव्यवहारगोचरत्वम्
 अभावादिशब्दप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि
 जन्यताघटितं प्रतिपाद्यत्वस्य तज्जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वाद्
 तत्पदशक्तेश्च तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवादिच्छारूपत्वाद्
 जन्यता च व्याप्तिघटिता तस्याश्च प्रतियोगिताघटितत्वादिति
 भावः । एवं च प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेष इति पूर्वमत-
 पय मणिकारस्य निर्भर इति सूचितम् । इदं त्ववधेयम् घटो ना-
 स्तीत्यभावबुद्ध्यावभावांशे प्रतियोगिन एव प्रकारतया भानान्म-
 ण्यभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनो ऽवच्छेदकत्वाच्च अभावादि-
 ष्टः प्रतियोगिनिरूपितो ऽनुयोगिताख्यः स्वरूपसम्बन्धः अव-
 श्यमङ्गीकार्यः प्रतियोगिन्यभावाविशिष्टबुद्ध्यात्मको अभावायो
 घट इत्यादिप्रत्ययस्तु नानुभवसिद्ध इत्यभावादिप्रतियोगि-

तात्पर्यस्वरूपसम्बन्धे मानाभावः प्रतियोगिव्यवहारेस्त्वनुयोगि-
तानिरूपकत्वमेवावलम्ब्यते ध्वंसस्य प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्त्या
प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनि सम्बन्धोपगम
आवश्यक इति चेदस्तु तथा तथापि अभावान्तरस्य तादृशसम्ब-
न्धो निष्प्रमाण एव न च जन्यत्वस्य यत्र कार्यतावच्छेदकता
तत्र प्रागभावादिनिष्ठानुयोगितानिरूपकत्वापेक्षया प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वस्य तथात्वे लाघवात् प्रागभावस्यापि ता-
दृशसम्बन्धः सिद्ध्यतीति वाच्यं तत्र निरूपकतासम्बन्धेनानुयोगि-
ताविशेषरूपप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात् अन्यथा प्रागभा-
वनिष्ठानुयन्ताभावादिभेदस्याधिकरणस्वरूपतामते जन्यत्वस्यात्य-
न्ताभावादिसाधारण्यापत्तेः गोरवाच्चेति ॥

यत्साध्यस्येत्यत्र कर्मधारयसमासे व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वालाभ इति पट्टी-
तत्पुरुषमवलम्ब्य व्याचष्टे यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावेत्यादिना ।

(चि०) यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्सा-
ध्यस्य यावत्साध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं
तदिति चेन्न । सोपाधेरपि तथात्वात् । तथाहि साध-
नस्य बह्वेव व्यापकं यावदार्द्रेन्धनं तत् प्रत्येकमव्यापकं
साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं
तद्व्यापकं महानसीग्रपहेः ।

(दी०) यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य तथा-
हीत्यादि । यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-
कं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकं साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति ध्येयम् । प्रतियोगितयो-
श्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा व-
क्तव्यम् । तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चि-

तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसा-
धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च
न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यत्राधिकरणे व्यभिचारो विशे-
षणताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्य-
वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः ।
वस्तुतस्तु हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं
यावद्यद्धर्मावच्छिन्नयत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं साध्यसमानाधिकर-
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत्स्वसमानाधिकर-
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकम् तत्त्वं वा व्याप्तिरिति
ध्येयम् ।

(गा०) अत्यन्तपदानि मूले तत्पदमस्तीत्युपास्यानि न तु
विषयक्षितार्थकानि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया
अग्रे विशेषणीयतया व्यावृत्त्यभावात् । नोक्तदोष इति आर्द्रः प्रधानयो-
गोलकान्यत्वादीनां धूमादिनां धूमादिसाध्यवन्निष्ठतत्त्वव्यक्तित्वो-
भयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदः तत्त्वस्य साध्यवन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तादृशधर्मस्य मदानसीयवद्व्यावृत्त्य-
व्यक्तिव्यतिरिक्तसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि साध-
नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाववत्त्वाभावादिति
भावः । एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमिति । साधनसमानाधिकरणाभा-
वविषयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यस्य तस्य सा-
ध्यवन्निष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्य-
वन्निष्ठाभावीययद्यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं यस्य
तस्य साधनवन्निष्ठासीवायतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदक-

त्वमित्येव विवक्षणीयमित्यर्थः । विशेषणताविशेषसम्बन्धमात्रनि-
वेशेनैव सामञ्जस्ये सम्यन्धान्तरनिवेशनमफलमित्याशयेनाह वि-
शेषणतेति । प्रथमलक्षणे सम्बन्धविवक्षायाः फलमाह प्रतियो-
गितावच्छेदकमात्रस्यैवेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तथा च सुतरां सा-
धनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्ये साध्यस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति सम्बन्धाविवक्ष-
णे इतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्य
साध्यवाग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्भर्ममात्रमुपेक्ष्य प्र-
तियोगितावच्छेदकधर्मानुसरणं । यद्यपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरपि
विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतद्विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
सम्भवति घटत्वादिविशिष्टविषयकेऽपि कम्बुग्रीवादिमत्त्वाप्रका-
रके कानादौ तद्विशिष्टस्य विषयितासम्बन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वे-
न लघुघटत्वादेस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तथापि
विषयिताया हृत्यानेयामकत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ना-
स्तीत्यभिप्रायेणेदम् । अयोगोलकभेदत्वावेस्तु धूमादिमज्जिष्ठकालि-
कादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वमिति बो-
ध्यम् । द्वितीयलक्षणे सम्बन्धविवक्षाफलं दर्शयति एकसम्बन्धे-
ति । तथा च यदि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमामाधि-
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यत्तत्र साधनसमानाधिक-
रणाभावीप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावो विवक्षित-
स्तदा ऽसम्भवः स्यादिति भावः । यदि साधनसमानाधिकरणा-
भावीययत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा-
वो निवेद्यते उभयवले प्रतियोगितासामान्यं वा तदा पुनरति-
व्याप्तिरेवेति हृदयम् । उभयलक्षण एव सम्बन्धविवक्षणे व्यभिचा-
रिण्यतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति व्यभिचारिणि त्विति । तन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकमिति । तथा च साधनवाग्निष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकेषु साध्यवाग्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु वा
यावत्सु साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वान्तर्भायात्तत्र च सा-
ध्यवाग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधनवाग्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वयोरभावात् लक्षणद्वयातिव्याप्तिरिति भावः । अ-
त्यन्ताभावघटितत्वेन गुरुतया तदघटितमन्योन्याभायगर्भलक्ष-

णह्यसाह वस्तुत इति । यद्यप्यन्योन्याभावगर्मलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशनमावश्यकम् । अन्यथायोगोलकान्यत्वादेरपि धूमाद्यात्मकसाध्यवन्निष्ठस्य विषयितादिसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गात् अत्यन्ताभावघटितलक्षणे च तादृशसम्बन्धेनायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रज्ञाभादेर्ऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतामादायातिप्रसङ्गो न सम्भवति विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां शुद्धभेदत्वादेरेवावच्छेदकत्वसम्बन्धेन गुरोरयोगोलकभेदत्वादेरनवच्छेदकत्वादिति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धप्रतिवेशो नास्ति तथा चान्योन्याभावगर्मव्याप्ती लाघवानवकाशः तथापि शुद्धधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते ऽत्यन्ताभावगर्मलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धानिवेश आवश्यक एव भेदत्वादेर्विषयितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽप्ययोगोलकभेदाभावेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिर्वाहः विशेष्ये पर्याप्तस्यापि विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमादिति तादृशधर्मस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वानिर्याहाय द्वितीये ऽत्यन्ताभावघटितलक्षणे तादृशेन नस्यावश्यकता सर्वथैवेत्यभिप्रायेणेदम् । वस्तुतस्त्वित्यादि भ्रान्तकल्पितः पाठ इत्यपि वदन्ति ।

यावदव्यभिचारितदव्यभिचारीत्युभयत्रैव बहुव्रीहिभ्रमनिरासाय व्याचष्टे यावतां तेषामिति ।

(चि०) नापि साध्यं यावदव्यभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वम् । साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्भवात् । तच्च दूषितम् । नापि कात्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । एकव्याक्तिके तदभावात् । नानाव्याक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवह्नावभावात् । अत एव न कात्स्न्येन साध्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । विषमदयात्ते तदभावाच्च । तच्च

यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः । साधना-
श्रयमहानसादौ सकले प्रत्येकं बह्वेराश्रितत्वाभा-
वात् नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मसमाना-
धिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम् । यावद्धर्मसामा-
नाधिकरण्यं हि यावत्तद्धर्माधिकरणाधिकरणत्वं त-
च्चाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानस-
त्वाद्यधिकरणाप्रतीतिः । नापि स्वाभाविकसम्ब-
न्धो व्याप्तिः । स्वभावजन्यत्वे तदाश्रितत्वादौ वा-
व्याप्त्यतिव्याप्तेः । नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्य-
भावात् ।

(दी०) साध्यमिति । यावतां तेषामित्यर्थः । दूषितं के-
वलान्वयिन्यव्याप्त्या । सा च यथोक्तलक्षणेऽपि । गौरवं पर-
मतिरिच्यते इति । कात्स्न्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रय-
स्य साध्यसमानाधिकरणस्य वा । आद्ये कृत्स्नसाधनसामा-
नाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकर-
ण्यं वार्थः । प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्तेर्वाहेतुवृत्तित्वं ।
पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अत एव
नेतरः । अर्थाभिधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति अत एवेति ।
अत एव एकव्यक्तिमाध्यकाव्याप्तेरेव विषयव्याप्ते समव्याप्तेऽपि
च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्या-
भावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ । तृतीये सा-
ध्याश्रययावद्दृष्टित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्सामा-
नाधिकरण्यमर्थः । तत्र च यथासम्भवमेकमात्रदृष्टिसाध्यके
बह्व्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्तादौ । अर्थ-
परिष्कारपूर्वकं पञ्चमं निरस्यति न चेति । एकमात्रदृष्टिसाधने

चाव्याप्तिश्च । तथैव पणं निरस्यति नापीति । तादृशानां सर्वेषां महानसत्त्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि बहौ । अथ यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्मावलीङ्गसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरितिसिद्धान्तयिष्यते । अविनेति साध्यं विना साध्याभाववति यो भावो वृत्तिस्ताद्विरहः । साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभावप्रतियोगित्वमिति वा ।

(गा०) दूयितमित्यत्र केन दोषेणेत्याकाङ्क्षायां हेतुं पूरयति केवलान्वयिन्यव्याप्त्येति । ननु साध्याव्यभिचारित्वमात्रोक्तौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिः प्रसज्यत इत्यत एव शेषसार्थक्यं भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह सा चेति केवलान्वयिन्यव्याप्तिश्चेत्यर्थः । यथोक्तलक्षणे यावता साध्यमव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वरूपे केवलान्वयिसाध्यं व्यतिरेकिणो व्यभिचार्येव केवलान्वयिनश्च व्यभिचार एवाप्रसिद्ध इति तदव्यभिचारित्वमपि तथेति साध्यं यस्याव्यभिचारितादृशवस्तुनोऽप्रसिद्धेरिति भावः । कात्स्न्येन सम्यन्ध इत्यत्र साध्यसाधनाश्रयसाधनसमानाधिकरणधर्मेण कात्स्न्यस्य विशेषणतापक्षा मूलकृता दूयिताः न तु साध्याश्रयतत्समानाधिकरणयोस्तद्विशेषणत्वपक्षौ अतो मूलन्यूनताभङ्गाय स्वयं तौ दूयितुं तावन्तर्भाव्य वितर्कयति कात्स्न्यमित्यादिना । साधनसमानाधिकरणस्य वा विवक्षितमिति शेषः । सकलधूमसम्यन्धस्य प्रत्येकं वदथादावभावादित्यभिधानेन साध्यानुयोगिककृत्स्नसाधनसम्यन्धस्य व्याप्तितापक्षदूषणे मूलस्य तात्पर्यं प्रतीयते तथा च कृत्स्नसाधनानुयोगिकसाध्यसम्यन्धस्यादूषणेन न्यूनतां परिहर्तुं तत्पक्षं दूपायिष्यन् साधनस्य कात्स्न्यमन्तर्भाव्य वितर्कयति आद्य इति । प्रथमपक्षे मूलोक्तं दूषणद्वयं सङ्गमय्याधिपं दोषद्वयमाह व्याप्तेश्चेति पृथिवीति पृथिवीवृत्तिघटत्वपदत्वसकलधर्मा-

धिकरणाप्रसिद्ध्या सकलतत्सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिरतः पृथि-
वीवृत्तित्वमुपेक्ष्य तत्त्वव्यापकत्वानुसरणं पृथिवीत्वव्यापकत्वं पृथि-
वीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमवृत्तिसाधारणमिति
तेन रूपेण हेतुत्वेऽवृत्तेरपि सकलसाधनान्तर्गततया तदधिकरणा-
प्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतो जातिपदं समवेतार्थकम् । अत एव एक-
व्यक्तिसाधनकाव्याप्तिसहितदर्शितातिव्याप्तेरेव इतरः कृत्स्नसा-
धने साध्यसम्यग्बन्धो व्याप्तिरिति पक्षः द्वितीयं साध्ये कात्स्न्य-
विशेषणपक्षम् । एकव्यक्तिके तदभावादित्यत्र एकव्यक्तिकप-
दं तादृशसाधनपरं तस्य साधने कात्स्न्यविशेषणपक्षदूषण
परत्वात् तथा चात एवेत्यस्य तादृशदूषणपरत्वासम्भवादेक-
व्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिपरतया व्याचष्टे अत एवेति न्यूनताभङ्गा-
य पूरयति समव्याप्तेऽपि चेति । संख्यापरिमाणादौ संख्याविस्वा-
ध्यकपरिमाणादौ शब्दवानिति रूपादेः साध्यत्वे सकलतद-
धिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरतः शब्दसाध्यकानुधावनं तत्र
गगनस्यैव सकलशब्दाधिकरणत्वात् । तृतीयचतुर्थयोरर्थाभिधा-
नपूर्वकं दूषणमाह तृतीये चेत्यादिना एकमात्रवृत्तिसाध्यके
यावत्साध्याश्रयाप्रसिद्धिदोषस्तृतीय एव न चतुर्थे बद्धिमान् सत्त्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिरपि तत्रैव न चतुर्थे यावत्साध्यसमानाधिकरण-
पर्यंतत्वमहानसत्त्वाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनवकाशादतो यथा-
सम्भवंमिति धूमादावव्याप्तिरिति सकले बद्धिमति प्रत्येक-
धूमस्यावृत्तेः बद्धिसमानाधिकरणयावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्धेर्ध्वेति
भावः । सत्त्वादावित्यत्र बहुधादौ साध्ये इत्यनुपज्यते पञ्चमे यथाश्रुते
यावत्साधनाश्रयसम्यग्बन्धः साध्ये लभ्यते तावता व्याप्तेः साधनान
पृत्वानिर्वाह इति तन्निर्वाहाय तादृशसाध्यसामानाधिकरण्य
स्याधिकस्य प्रवेशनमर्थपरिष्कारः । स्वयमधिकं दूषणमाह एक-
मात्रवृत्तिसाधन इति यावत्साधनाश्रयाप्रसिद्धेरिति भावः । त-
थैव अर्थपरिष्कारपूर्वकमेव अत्रापि यथाश्रुते कृत्स्नसाधनस-
मानाधिकरणसामानाधिकरण्यं साध्ये लभ्यते अतो व्याप्तेर्ह-
तुनिष्ठतासम्पादनाय सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य निवेशनमेव
परिष्कार इति बोध्यम् । ननु साधनसमानाधिकरणानां मिथो
विरुद्धानामेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषां प्रत्येकसामानाधिकर-

पयमेव साध्ये निवेद्यामिति न मूलोक्तदोषावसर इत्यत आह
 तादृशानामिति साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः । न कुत्रापि
 यद्वाविति साध्यतावच्छेदकं तत्तद्वर्गसमानाधिकरणवृत्तित्वं नि-
 वेद्येतद्दोषोद्धारोऽपि नानाधर्मावच्छिन्नसाध्यके दण्डिमान् दण्डि-
 संयोगादित्यादौ कुत्रापि दण्डादिव्यक्तौ साधनसमानाधिकर-
 णानां सर्वेषां प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तित्वासम्भवेनाव्याप्तिर्बोद्धा ।
 साधनसमानाधिकरणाः सर्वे यादृशसाध्यसमानाधिकरणाः त-
 त्सामानाधिकरण्यमित्यर्थे न कोऽपि दोष इत्याशङ्कते अ-
 थेति । तत्तद्व्यक्तित्वादिना साध्यं चेद्यापकतावच्छेदककोटौ नि-
 वेद्यते तदा नानाव्यक्तिसाध्यके व्याप्तिरतो यद्वर्गपदं प्रकृत-
 साध्यतावच्छेदकपरं विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्ति-
 धारणाय विशिष्टाधिकरणतागर्भसामानाधिकरण्यं प्रवेक्ष्यमित्ये-
 तद्भाषायाश्चपदमुपेक्ष्यावच्छिन्नपदं धूमाविसामानाधिकरण्य-
 स्यापि प्रमेयत्वादिना बहुधाविसामानाधिकरण्यव्यापकतया अ-
 तिप्रसङ्ग इति तादृशसामानाधिकरण्यत्वस्य व्यापकतावच्छेद-
 कत्वपर्यन्तानुधावनं साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं साध-
 नतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्याप-
 कत्वं तेन धूमसामानाधिकरण्यत्वेन तद्बहुधाविसामानाधिकर-
 ण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणाविशि-
 ष्टसत्तावाच्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिसा-
 मानाधिकरण्यत्वेनाव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः परिष्कारस्यावदया-
 पेक्षणीयत्वे एतदपेक्षया लघोः कृत्स्नसाधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्ब-
 न्धस्य व्यापकत्वरूपकृत्स्नरुदार्थमन्तर्भाव्य परिष्कार एवोचितः
 स च सिद्धान्तग्रन्थ एव कारिष्यत इत्याह इतोऽपीति तथा
 चेदानीं यथाश्रुतार्थदूषणपर एव मूलग्रन्थ इति नासङ्गातिरिति
 भावः । मूलोक्तसिद्धान्तलक्षणं तु अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितानये
 द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावोऽपि प्रतियोग्यनधिकरणोभूतहेत्वधिकरणवृत्ति-
 रिति संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्या दूषयित्वा साधनसमाना-
 धिकरणधर्मिकत्वास्त्वैविशेषणपक्ष एव दीधितिकारेणाग्रे ऽवलम्ब-
 नीयः । अभाववदर्थकं विनापदमत्र सप्तम्यन्तामेत्याशयेन व्यावर्धे
 साध्याभाववतीत्यादिना । साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति प्रथमल-

क्षणे साध्याभाववृत्तिभेदो विवक्षितोऽत्र तु तत्त्वात्यन्ताभाव इति भेद इति भावः । सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरतो ऽविनाभावमन्यथा व्याचष्टे साध्यं विना ऽभाव इति । तथा च न-
श्रयत्यासः कार्य इति भावः । तथा च विनाशशब्दार्थो ऽभाव एव न तु तद्वान् तस्य च निपातार्थतया प्रयुक्तत्वसम्बन्धेनाभावे साक्षादन्वय प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वमेवेत्याशयेनाह साध्याभावव्यापकेति ।

साध्यस्य संयोगादिसम्बन्धो न तदीयव्याप्तिरतो व्याचष्टे सामानाधिकरण्यमिति ।

(चि०) अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि केनचित् सह व्याप्तित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति । तन्न । लिङ्गपरामर्शविषयव्याप्तिस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा । तद्व्योधादनुमित्यनुत्पत्तेः । नापि व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदम् । सम्बन्धज्ञानेऽपि व्याप्तिपदाप्रयोगात् ।

केवलान्वयिनि केवलान्वयिधर्मसम्बन्धो व्यतिरेकिणि साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वम् अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका न चातिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वानियमादिति केचिन् । तदपि न । साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमेऽसत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमतां प्रत्येकं तथात्वात् । सर्वत्र लक्षणे साध्यवदन्यावृत्तित्वमिति तत्त्व-
साध्यवदन्यावृत्तित्वमिति तत्त्व-
साध्यवदन्यावृत्तित्वमिति तत्त्व-

नां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः । साध्यत्वं हि न सिद्धिकर्मत्वं सिपाधयिपाविषयत्वं वा । महानसी-
यवह्नौ तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्त्यवगमो-
ऽस्त्येव परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधये-
दिति चाक्षेपः । स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूप-
निरूपणं विना कथायामप्रवेशादिति ।

(दी०) अथेति । सम्बन्धः सामानाधिकरण्यम् । व्य-
भिचारिसम्बन्धस्येति केनचित् किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन । घूमा-
देरपि द्रव्यत्वादिनावहिव्यापकत्वात् । तद् बोधादिति । न च
व्यभिचाराग्रह सहकृतस्तद् बोधस्तथा । व्यभिचार तद् व्य-
तिरेकयोः अनुपस्थितावपि सामानाधिकरण धर्मवचाज्ञानमा-
त्रादनुमित्युत्पादस्य सर्वानुभव सिद्धत्वात् । हेत्वन्तरे तत्रैव
च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्यु-
त्पादाच्च । विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायाम् ।
व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधिकर-
ण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतावच्छेदकत्वमुचितम् ।
न च व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन
कारणत्वोक्तौ गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चयद-
शायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं
नान्यम् । अत्र व्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमि-
त्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्वमिति तत्रैव गौर-
वात् । नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्तित्वेन
क्लृप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाव्यभिचारज्ञा-
नस्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः । सामानाधिकरण्यविशिष्टप-
क्षधर्मत्वं तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रह मिति । केवलान्व-

यित्वस्याग्रहे सामानाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्ग्र-
होऽपि वाच्यः । तच्च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादि-
कमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा । तथा च स-
र्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्ते-
रन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्य-
म् । शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

(गा०)मूले व्यभिचारिसम्बन्धस्येति तद्व्यभिचारिनिष्ठतदीयसम्ब-
न्धस्येत्यर्थः केनचित्सह व्यासित्वादित्यग्रान्यदीयव्यासित्वं प्रतीयते
तच्च न सम्भवतीति व्याचष्टे किञ्चिद्भूतेति तथा च रूपान्तरावच्छि-
न्नतद्व्यासित्वादित्यर्थः तदेव दर्शयति धूमादेरपीति व्यापकत्वात् व्या-
सितिरूपकत्वात् तथा च बहुधादौ धूमादिव्याप्तिरिष्टैवेति भावः । मूले
तद्वोधेति केवलसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानादि-
त्यर्थः अनुमित्यनुदयादिति अनुमित्युदयोपगमासम्भवादित्यर्थः तथा
सति द्रव्यत्वादिहेतुना हृदादावप्यभ्रान्तानां बहुधाद्यनुमानापत्तेः
उदाहरणे वीप्सितयत्पदप्रयोगे वैयर्थ्यापत्तेः व्यभिचारस्य हेत्वा-
भासतानुपपत्तेः सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षतापत्तेःचेति भावः ।
ननु व्यभिचारज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिरेतुर्वाच्यस्तथा च
साध्याभावव्यभिचारिमेयत्वादेर्न सत्प्रतिपक्षाधायकत्वप्रसङ्गः न वा-
व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशङ्कानिवर्तनेनैव च उ-
दाहरणे वीप्सोपयोग इत्याशङ्कते दीधितौ न चेति । तद्वोधः साध्य-
सामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्तावोधः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति
तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः । एवमेतन्मते कोटिद्वयस-
हचरितधर्मद्वयदर्शनादुभयत्र व्यभिचाराग्रहे संज्ञयानुमितिसङ्को-
शेपि दुर्वारः विपरीतकोटिसमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्य विशि-
ष्टबुद्ध्यविरोधित्वात् अन्यथा साधारणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंश-
यस्याप्युच्छेदापत्तेः व्यभिचारज्ञानाभावहेतुत्वं सम्भवदुक्तिक-
मपि नेत्याह हेत्यन्तरेति । द्रव्यत्वादौ बहुधादिव्यभिचारग्रहदशा-
यां धूमादिलिङ्गबहुधानुमितेरुत्पादादित्यर्थः । तथा च त-
त्साध्यकानुमितेस्तत्साध्यनिरूपितव्यभिचाराग्रहव्यभिचारित्याप्त

तत्र तद्धेतुतासम्भव इति भावः । ननु तल्लिङ्गकतत्साध्य-
 कानुमितित्वस्य तल्लिङ्गधर्मिकतत्साध्यव्यभिचारज्ञानाभावजन्य-
 साध्यच्छेदकत्वोपगमे नायं व्यभिचार इत्यत आह त-
 प्रैव चेति हेताविति शेषः । रूपान्तरेण्येति द्रव्यत्वादिप्रकारेण
 व्यभिचारप्रदे धूमत्वाद्यवच्छिन्नतल्लिङ्गकानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु
 तद्धर्मावच्छिन्नतल्लिङ्गकानुमितित्वमेव तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्य-
 भिचारज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं चाच्यम् तथा च नोक्तदोष
 इत्यत आह हेतुतावच्छेदकाप्रदे इति धूमत्वादिप्रकारेण प-
 क्षधर्मताज्ञानं विनापि अयमालोको धूमो चेति सन्देहदृशायां
 वह्निव्याप्यवानयमिति व्याप्तिमात्रप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानादनुमि-
 त्युत्पत्तेरित्यर्थः तथा च तादृशानुमितौ व्यभिचारग्रहप्रतिबध्यताव-
 च्छेदकनिरूपकधर्मानाक्रान्तायामव्यभिचारग्रहस्य कारणताया आ-
 वश्यकत्वेन व्यभिचाराग्रहहेतुत्वं न कुत्रापि कल्पयितुमुचितं न
 चाव्यभिचारस्य केवलान्वयिस्थले ऽप्रसिध्या व्यतिरेकिस्थलेऽपि
 केवलान्वयित्वग्रहदृशायां दुर्ग्रहताया तत्र व्यभिचाराग्रहसह-
 कृतसामानाधिकरण्यज्ञानादेवानुमितिरूपगन्तव्येति चाच्यम् स्व-
 सामानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदककत्वक-
 पस्य सिद्धान्तग्रन्थे निर्वाच्यस्याव्यभिचारस्य सर्वत्रैव सुग्रह-
 त्वात् साध्यस्य केवलान्वयित्वग्रहदृशायामनुमितिमनङ्गीकुर्वाणः
 साध्याभाववद्बृत्तिस्वरूपाव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिसामान्यहेतुत्व-
 स्वीकारेऽपि पाथकाभावादिति भावः । ननु हेतुतावच्छेदका-
 ग्रहस्थले व्यभिचारग्रहाभावसहितसाध्यसामानाधिकरण्यप्रका-
 रकपक्षधर्मताज्ञानादेवानुमितिः सम्भवतीति तत्राव्यभिचारज्ञा-
 नहेतुत्वमसिद्धम् । एवं स्वसामानाधिकरण्यस्याविसिद्धान्तग्रन्थे
 निर्वाच्यव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतायां रासभादिध्यावर्तकतत्तद्धेतुता-
 वच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकविधया विषय-
 ताया अवश्यं निवेशनीयतया हेतुतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानं
 विना ऽनुमितिर्मवत्येव नेत्यत आह विचदन्ते चेति । के-
 वलान्वय्यनुमानानभ्युपगन्तारो नव्या इति शेषः । तथा च सा-
 मानाधिकरण्यज्ञानस्यापि हेतुता यनाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादि-
 निरूपगम्यते तन्मतापेक्षया अव्यभिचारज्ञानस्थले व्यभिचार-

ग्रहहेतुतां कल्पयतः सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तित्वं म-
न्यमानस्य मते गौरवभावेऽपि साध्यभाववदवृत्तित्वरूपाव्यभि-
चारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षया कारणताद्वयकल्पने गौरवं
दुर्वारमेवेति भावः । हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्ति-
ज्ञानहेतुतावादिनां सिद्धान्तिनां मतेऽपि तन्मतापेक्षया लाघ-
वमाह व्यभिचारज्ञानेति । सिद्धान्तिमते ऽव्यभिचारज्ञानंसामा-
नाधिकरण्यज्ञानयोः न कारणताद्वयम् अपि तु स्वसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारविषयतानिरू-
पितत्वं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतावच्छेदककोटिप्रविष्टसा-
ध्यतावच्छेदकविषयतायां निवेद्यते तथा च कारणतायां
पेक्षया लाघवमभ्युपगमेवेति भावः । इदमत्रावधेयम् पक्षभेदेन साध्य-
सामानाधिकरण्यहेतुमत्ताज्ञानहेतुतानामानन्त्यात्तत्राव्यभिचारविषय-
तानिवेशे ऽनन्तस्थले ऽवच्छेदकगौरवं निरुक्तसाध्यतावच्छेद-
कविषयतायां निरुक्ताव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं निरुक्ताव्यभि-
चारविषयतायां वा साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वं नि-
वेद्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तपक्षभेदेनानन्तकारणताधि-
क्यं चेति पक्षविशेषमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तल्लिङ्गकतःसाध्य-
कालुमितौ तल्लिङ्गधर्मिकतःसाध्यनिरूपितव्यभिचारज्ञानभावत्वेनै-
ककारणताकल्पनमेव सम्यक् । अत्र केचित् व्यभिचारग्रहस्य श-
रीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या वा प्रतिबन्धकत्वं न स-
म्भवति परपुरप्रवेशस्थले तच्छरीरे अभिभाव्यस्य व्यभि-
चारज्ञानसत्येऽपि अभिभावकभूतादेरनुमित्युदयात् कायव्यूहस्थले
एकशरीरावच्छिन्ने आत्मनि व्यभिचारग्रहसत्येऽपि शरीरान्तरा-
वच्छिन्ने तत्रानुमित्युदयादिति शरीराविशेषावच्छिन्नत्वं निवे-
द्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धकता वाच्या तथा
च चैत्रमैत्रादिशरीरभेदेन तदभावस्यानन्तहेतुतापेक्षया सामानाधि-
करण्यसमानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्या अवश्यकल्प्यसामाना-
धिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारविषयकत्वनिवेश एव लधीयान्
न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यव्यभि-
चाराग्रहस्य सामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्तिभ्यां
कारणताकल्पनेनैव सामञ्जस्याच्चेदुक्तमतेऽपि शरीरभेदनिवे-

शनं नास्तीति वाच्यं तथा सति तच्छरीरावच्छेदेन तदा-
 त्मनि व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि तदात्मनि तदभावस्यान्यावच्छेदेनान्या-
 त्मनि तदभावस्य तच्छरीरावच्छेदेनवृत्तेस्तच्छरीरावच्छेदेन तदा-
 त्मन्यनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उभयप्रत्यासत्त्यवाच्छिन्नैकहेतुतास्थले
 एककारणव्यक्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासत्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासन्नका-
 र्योत्पत्तिप्रयोजकतया ऽव्यभिचारविषयकसामानाधिकरण्यज्ञानं तत्र
 कायव्यूहस्थले तदात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेनैतच्छरीरावच्छेदे-
 न परपुरप्रवेशकर्तर्यात्मान्तरे तत्रैतच्छरीरावच्छेदेनैतदात्मनि
 अनुमित्यापत्त्यनवकाशः आत्मभेदेन ज्ञानव्यक्तिभेदादिति ज्ञान-
 हेतुतायां शरीरभेदनिवेशमन्तरणैवोपपत्तिरधिकरणभेदेऽप्यभाव-
 व्यक्तिभेदाभावेन व्यभिचारज्ञानाभावहेतुतामते शरीरभेदनिवे-
 शनं विना ऽतिप्रसङ्गवारणोपपत्तेरयोगात् न च यद्देशाव-
 च्छेदेन यदा यदधिकरणे कार्यं तदवच्छेदेन तदव्यवहितपूर्वक्ष-
 णे तदधिकरणे कारणमित्येतादृशावच्छेदकीभूतदेशघटितव्याप-
 ताघटितं कारणत्वं व्यभिचाराग्रहे स्वीक्रियते तादृशकारणताभ्रय-
 स्य तद्देशावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वं तद्देशावच्छिन्नतदधिकर-
 णनिष्ठकार्योत्पादे तन्त्रमिति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभि-
 चारग्रहवशायां तदवच्छेदेन तदात्मनि तदग्रहस्य दुर्लभतया
 नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र महाशरीरताशस्य ख-
 ण्डशरीरस्य चोत्पादवशायां व्यभिचारग्रहस्तत्र खण्डशरीरोत्पाद-
 द्वितीयक्षणे तदवच्छेदेनानुमित्यापत्तेर्व्यभिचाराग्रहेहेतुतावादिनां
 दुर्वारत्वात् तच्छरीरस्य व्यभिचारग्रहपूर्वकाले ऽसत्त्वेन व्यभि-
 चारग्रहानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन तदग्रहस्यात्मनि सत्त्वात्
 न च तदा व्यभिचारग्रह एव न सम्भवति शरीररूपकारणाविर-
 हादित्याशङ्क्यं यतः शरीरावयवसाधारणचेष्टावत्त्वस्यैव ज्ञानजन-
 नोपयिकतया शरीरासत्त्वेऽपि तदवयवावच्छेदेनैव ज्ञानोत्पत्तिस-
 म्भवादित्याहुः । व्यभिचाराग्रहस्यानुमितिहेतुतामते अनुमितिसा-
 मान्या अधिककारणताघटिततया भिन्नविषयरूपप्रत्यक्षादौ तत्प्रतिब-
 न्धकतायां गौरवमित्यन्ये । अव्यभिचारग्रहहेतुतामते तत्र संशया-
 न्यत्वप्रवेशप्रयुक्तगौरवमाशङ्कते अव्यभिचारनिश्चयत्वेनेति । व्य-
 भिचाराप्रकारकाव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः । गौरवमिति

व्यभिचारप्रहहेतुतामते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वेन तत्साधारणव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नाभावहेतुतया व्यभिचारग्रहे संशयभेदानिवेशेन लाघवादिति भावः । व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतामते व्यभिचारज्ञाने निश्चयत्वानिवेशेऽपि उत्तेजकीभूतभ्रमत्वज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति समाधत्ते व्यभिचारज्ञानस्येति भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवेत्येवकारेण तत्संशयदशायामनुमित्यविरोधित्वव्यवच्छेदः अप्रामाण्यशङ्कया निश्चितस्यापि विषयस्य संशयोत्पत्तेः तच्छङ्काकलङ्कितस्य निश्चयकार्यकारित्वमात्र नास्तीति तथाविधस्य व्यभिचारग्रहस्य तत्संशयान्तरवदनुमितिप्रतिबन्धकताभ्रौव्यादिति भावः । भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य भ्रमत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्य विरोधित्वं वाच्यं भयता वाच्यं भ्रमत्वशङ्कायामपीति तच्छङ्कास्कन्दितज्ञानस्य विरोध्यप्रकारकज्ञानस्यापि निश्चयकार्यासमर्थत्वादिति भावः । अपिकारात्तन्निश्चयदशात्तमुच्यते भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्येति भ्रमत्वज्ञानत्वापच्छिन्नाभावविशिष्टस्येत्यर्थः एवकारेण तन्निश्चयत्वावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्य कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तवैवेति 'व्यभिचारप्रहहेतुतावादिन एवेत्यर्थः । गौरवादिति' व्यभिचारव्यतिशेष्यकत्वावच्छिन्नाव्यभिचारप्रकारकत्वज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचारप्रकारकाव्यभिचारज्ञानत्वापेक्षया । व्यभिचारव्यतिशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारत्वाभावाप्रकारकाव्यभिचारव्यतिशेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकस्य शुद्धशरीरत्वादिति भावः । न च भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्वविषयकभ्रमत्वज्ञानदशायामव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिजनकतया तदवच्छेदकाभावप्रतियोगिनि भ्रमत्वज्ञाने भ्रमत्वान्तरग्रहाभावविशिष्टत्वं निपेक्ष्य तादृशभ्रमत्वग्रहस्य निश्चयत्वेनैवाभावो निवेदयः भ्रमत्वशङ्कास्कन्दितस्यापि परामर्शीयभ्रमत्वग्रहस्य भ्रमत्वसंशयान्तरवदनुमित्यनुपादयोजकत्वादित्यव्यभिचारग्रहहेतुतामते गौरवव्यभिचारग्रहोत्तेजकीभूतभ्रमत्वनिश्चये भ्रमत्वान्तरग्रहस्य संशयसाधारणतद्विज्ञानस्येनैवाभावनिवेशादिति वाच्यम् अप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यान्तरग्रहाभावनिवेशे तत्राप्यप्रामाण्यान्तरग्रहाभावेत्यनि-

वेशनीयतया तत्र भवतां निश्चयत्वनिवेशेन लाघवविरहात् न
 चावच्छेदककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यग्रहधाराया एकैकं परित्यज्य नि-
 श्चयत्वनिवेशनमुभयमते समानम् । अव्यभिचारग्रहहेतुतामते पुन-
 रव्याभिचारग्रहे निश्चयत्वनिवेशनमधिकमिति वाच्यम् । अव्यभि-
 चारविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव हेतुनाया वक्तव्यतया तत्संशये च
 तद्विशिष्टवैशिष्ट्यवगाहित्वानुपगमेनैवाव्यभिचारसंशयादनुमिति-
 वारणसम्भवे तदंशे निश्चयत्वस्यानिवेशात् अव्यभिचारवि-
 पयकाप्रामाण्यग्रहे ऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपगमेनाप्रामाण्य-
 ग्रहे ऽप्रामाण्यान्तरग्रहामावस्य, न विशेषणत्वमन्यथा विशे-
 पणानवस्थाप्रसङ्गादित्यपि वदन्ति । गौरवान्तरेण व्यभिचार-
 ग्रहप्रतिबन्धकतामत्तं, दूषयतामन्येषां, मतमाह नानावि-
 धेति । हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्यसाध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुस-
 मानाधिकरणाभाप्रतियोगितावच्छेदकत्वतादृशप्रतियोगितानिष्ठ-
 साध्यतावच्छेदकावाच्छिन्नत्वादिरूपवहुविधेत्यर्थः । यत्किञ्चिदेक-
 विधव्याभिचारग्रहदशायामेवानुमित्यनुत्पादस्यानुभविक्तया स
 र्वविधव्याभिचारज्ञानस्यैव पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यक-
 त्वादिति भावः । नियतपूर्ववर्तित्वेन फलसामान्यमपीति । अव्यभिचा-
 रज्ञानहेतुतामतेऽपि तद्वेतुभूतयावद्याभिचारज्ञानाभाधानामनुमितौ
 नियतपूर्ववर्तित्वादिति भावः । एतेन यदुपवनन्यथासिद्धिकल्पनमपे-
 क्ष्य एकधर्मावच्छिन्ने नियतपूर्ववर्तितासहिततत्कल्पने लाघवमिति
 ध्वनितम् । वक्ष्यमाणैकविधेति । केवलान्वयिस्रण्डनापसरे साध्या-
 भाववद्वृत्तित्वरूपलघुशरीराव्यभिचारेत्यर्थः तादृशाव्याभिचारज्ञान-
 स्यापि सर्वविधव्याभिचारग्रहप्रतिबन्धकतया तद्वेतुतयैव सकल-
 व्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणसम्भवात् । अव्यभिचारान्त-
 रग्रहेऽप्यत्र तद्वेतुतयैव निमित्तप्रकृत्या निमित्तप्रत्याहि-
 रहेण नानाविधाव्यभिचारधियामेव कारणत्वमित्यस्यापि व-
 ष्टुमशक्यत्वादिति भावः । आदुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजं तु
 असमानाकारतया व्यभिचारान्तरग्रहस्य साक्षादुक्ताव्यभिचा-
 रज्ञानप्रतिबन्धकतया व्यभिचारान्तरधीदशायामुक्ताव्यभिचा-
 रज्ञानसत्त्वे ऽनुमितिस्वीकारे गुरुशरीराव्यभिचारान्तरग्रहस्या-
 नुमितिविरोधितया तावत्तद्वेपोक्षितत्वादस्माकमपि लघुशरीर-

साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहमात्र एव हेतुरिति वक्तुं
 शक्यतया उक्तलाघवानवकाशात् व्यभिचारान्तरग्रहदशाया-
 मुक्तव्यभिचारग्रहसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति
 चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहसत्त्व एव तदनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति
 उक्तास्मदीययुक्तिरेव जागर्ति किमेतावता प्रयासेनेति । ननु के-
 धलसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्रव्यत्वादिना इदादौ बहुधाद्य-
 नुमानापात्तिरेव बाधिका तद्धारणाय साध्यसामानाधिकरण्यवि-
 शिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किमव्यभिचारज्ञान-
 हेतुतया इदादौ बह्विशून्ये बह्विसामानाधिकरण्यविशिष्टैवशि-
 ष्ट्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यपि साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
 स्य साध्यवत्त्वेव सत्त्वात् पक्षे विशिष्टैवशिष्ट्यग्रहे हेतौ व्यभि-
 चारग्रहेऽप्यनुमितिरीष्टैव सामानाधिकरण्यविशिष्टैवशिष्ट्यस्याव्य-
 भिचारविशिष्टैवशिष्ट्यनुत्पत्त्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति, सामा-
 नाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं त्विति । पक्षे साध्यसामानाधिकर-
 ण्यविशिष्टैवशिष्ट्यं त्वित्यर्थः पक्षे साध्यग्रहं विना साध्यनिश्चयं
 विना दुर्ग्रहं दुर्निश्चयं पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामानाधि-
 करण्यविशिष्टस्यापि सन्देह औत्सर्गिकः स साध्यनिश्चयं नैव व्या-
 वर्तकधर्मदर्शनविधया निवर्तनीय इति भावः । तथा चान्योन्याध-
 यात्तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टैवशिष्ट्यनिश्चयस्य तन्निश्चयहेतु-
 ता न सम्भवतीत्याशयः । पर्वते बह्विसन्देहदशायां निश्चितसाध्य-
 कमहानसादिवृत्तितया अगृह्यमाणायां पर्वतीयधूमव्यक्तौ बह्वि-
 सामानाधिकरण्यसन्देह औत्सर्गिक इति तदानीं तत्सामानाधि-
 करण्योपलक्षितधूमवत्तानिश्चयो दुर्घट इति कथमव्यभिचारितसा-
 मानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार इति
 चेन्महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतो बह्विसामानाधिकरण्ये निश्चीय-
 माने लाघवज्ञानाधीनात् धूमत्वावच्छेदेन बह्विजन्यत्वानिश्चयरूप-
 विशेपदर्शनतस्तदवच्छेदेनैव तन्निर्णयात् धूमत्वदर्शनविषय-
 पक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यसंशयायोगात् हेतुव्यापकसा-
 ध्यसामानाधिकरण्यवृत्तित्वोपलक्षितधूमत्वस्य व्याप्तित्वपक्षे तत्प्रका-
 रकहेतुमत्त्वस्य पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि निश्चयस्य निष्प्रत्यू-
 हतया ऽनुपपत्त्यनवकाशाच्च । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकालो-
 नायामनुमितौ केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानमन्याह-

गित्वे मद्दानसीयत्वादिविशेषवृत्तिवाचनवच्छेदत्वे
 यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिता
 भवायादिना यदादौ साध्ये संयोगादिना यदा
 संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां
 श्रिष्टाभावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् इदं वाच्यं
 व्याप्तिधारणाय हेतुमश्रिष्टाभावप्रतियोगितायां
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेदनीयतया
 सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेकावच्छिन्नप्रतियोगितायां
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नमेदोपादानं
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वं तायां निवेद्यातिव्याप्तिवारणे केवलान्वयिसाध्यके
 योगित्वाप्रसिद्धिरिति मिश्ररीत्या परिष्कारेऽपि गो-
 ध्यायोपदिष्टनञ्ज्यत्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे
 अधिकरणेति ।

(दौ०) प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । नानि
 नातिव्याप्तिः । नवच्छेदको यो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नेन येन केनापि
 मानाधिकरणं तद्रूपाविशिष्टस्य व्याप्तिरित्यर्थः ।

(गा०) नच नञ्ज्यत्यासेन साध्यतायां व्याप्तिरिति
 द्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयं तदपेक्षया
 साध्यच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे व्याप्तिरिति
 स्यनिवेशपक्षे न गौरवमिति वाच्यं प्रत्येकं यदादौ यदा
 स्वाद्यवच्छिन्नमेदवत् शुद्धवृत्तिवाच्यौ नञ्ज्यत्यासपक्ष-
 मर्थव्यतिरेकवृत्त्याद्यभावीयप्रतियोगितायां
 सुयदत्त्वात् अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमन्तरैव
 कारात् अवच्छेदकत्वस्य वृत्तित्वमद्दानसीयत्वादिनष्टस्य
 नभेदेन मिश्रत्वेऽपि व्याचष्टे
 व्यासज्यवृत्तिसायाश्चकयतिष्ठत्वे वृत्तिवादेरवच्छेदकत्वपर्याप्त

साध्यभाववृत्तिरूपव्यभिचारग्रहाभाव एव हेतुरिति वक्तुं
 शक्यतया उक्तलाघवानवकाशात् व्यभिचारान्तरग्रहदशाया-
 मुक्तव्यभिचारग्रहसत्त्वे ऽनुमित्यनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति
 चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहासत्त्वं एव तदनुत्पादो ऽनुभवसिद्ध इति
 उक्तास्मदीययुक्तिरेव आगतिं किमेतावता प्रयासेनेति । ननु के-
 वलसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे द्रव्यत्वादिना हृदादौ बहुधाद्य-
 नुमानापात्तिरेव याधिका तद्धारणाय साध्यसामानाधिकरण्यवि-
 शिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किमव्यभिचारज्ञान-
 हेतुतया हृदादौ वह्निशून्ये वह्निसामानाधिकरण्यविशिष्टैश्व-
 र्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यपि साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्ट-
 स्य साध्यवत्येव सत्त्वात् पक्षे विशिष्टैश्वर्याग्रहे हेतौ व्यभि-
 चारग्रहेऽप्यनुमितिरिष्टैव सामानाधिकरण्यविशिष्टैश्वर्याग्रहस्याव्य-
 भिचारविशिष्टैश्वर्याग्रहतुल्यत्वादित्याशङ्कां परिहरति. सामा-
 नाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्मत्वं त्विति । पक्षे साध्यसामानाधिकर-
 ण्यविशिष्टैश्वर्याग्रहं त्वित्यर्थः पक्षे साध्यग्रहं विना साध्यनिश्चयं
 विना दुर्ग्रहं दुर्निश्चयं पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामानाधि-
 करण्यविशिष्टस्यापि सन्देह औत्सर्गिकः स साध्यनिश्चयेनैव व्या-
 वर्तकधर्मदर्शनाविधया निवर्तनीय इति भावः । तथा चान्योन्याध-
 यात्तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टैश्वर्याग्रहनिश्चयस्य तन्निश्चयहेतु-
 ता न सम्भवतीत्याशयः । पर्वते वह्निसन्देहदशायां निश्चितसाध्य-
 कमहानसादिवृत्तितया अगृह्यमाणायां पर्यतीयधूमव्यक्तौ वह्नि-
 सामानाधिकरण्यसन्देह औत्सर्गिक इति तदानीं तत्सामानाधि-
 करण्योपलक्षितधूमवत्तानिश्चयो दुर्घट इति कथमव्यभिचारितसा-
 मानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार इति
 चेन्महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतो वह्निसामानाधिकरण्ये निश्चय-
 माने लाघवज्ञानार्थिनात् धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वानिश्चयरूप-
 विशेषदर्शनतस्तदवच्छेदेनैव तन्निर्णयात् धूमत्वदर्शनविषय-
 पक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यसंशयायोगात् हेतुव्यापकसा-
 ध्यसामानाधिकरण्यवृत्तिरूपलक्षितधूमत्वस्य व्याप्तित्वपक्षे तत्प्रका-
 रकहेतुमत्त्वस्य पक्षे साध्यसन्देहदशायामपि निश्चयस्य निश्चय-
 दतया ऽनुपपत्त्यनवकाशाच्च । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकालो-
 नायामनुमितौ केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानमन्याह-

स्यां च साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं हेतुरिति मते साध्यवय-
त्किञ्चिद्व्यक्तिभिन्नवृत्तौ नानाधिकरणकसाध्यके हेतावध्याति-
मूलोक्ता साध्यवदन्यत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नमेदरू-
पत्वे तस्या अनवकाशात् स्वयं सिद्धान्तमतापेक्षया गो-
रवेण तन्निराकरोति केवलान्वयित्वेति । साध्य इत्या-
दिः अनुमित्यनुत्पत्तेरिति । साध्यसामानाधिकरण्यमात्र-
ग्रहस्य व्यभिचारग्रहाविरोधित्वादिति भावः । तद्वग्रहोऽपि
साध्ये केवलान्वयित्वग्रहोऽपि हेतुर्वाच्यः अनुमितिहेतुर्वा-
च्यः यद्यपि स्वमते अवृत्तिगगनादेः स्वाभावाभावत्वविरहादत्य-
न्ताभावे वृत्तिमत्त्वमनिवेश्यैव तदभावसाधारणं केवलान्वयित्वं
शुब्रं तथापि सांप्रदायिकानुमततद्वद्विदितकेवलान्वयित्वशरीरे
वृत्तौ साधनवन्मात्रस्य विशेषणत्वोपगमेनैव व्यापकतापर्यव-
सानं भवति स्वमते पुनरत्यन्ताभावांशे साधनवृत्तित्वविशे-
षणप्रक्षेपेणैवेति सांप्रदायिकानुमतमेव केवलान्वयित्वं दर्शय-
ति तच्च वृत्तिमदत्यन्तेति । आदिपदाभिष्कृष्टस्य तादृशाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य परिग्रहः अन्योन्याभाववद्विदितव्या-
पकतापर्यवसानाय तद्वद्विदितमपि केवलान्वयित्वमाह अन्यो-
न्यामावेति । गगनादेः स्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानुरोधेन तदभा-
वत्वस्वीकारेऽपि तद्वदन्योन्याभावत्वमप्रामाणिकमित्यन्योन्याभा-
वे वृत्तिमत्त्वमव्यावर्तकतया नोपात्तं सर्वसाधारण्याय साध्ये
व्यतिरेकित्वग्रहकालीनानुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वनिर्वाहाय
लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञाने हेतुत्वान्तराकल्पनालाघवात् ।
साधनेति साधनवतोऽत्यन्ताभावविशेषणीभूताया वृत्तेः साध-
नवृत्तिताया अन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितं तथा च
उच्यत इत्यादिना यक्ष्यमाणसिद्धान्तमत एव पर्यवसानम् अन्य
था कार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवस्य प्रसङ्गादित्यर्थः शेषमिति
साध्ये केवलान्वयित्वग्रहदशायां पक्षे साध्यस्यानुमितावपि
न क्षतिः तदानीं केवलान्वयित्वेन हेतुना साध्यपक्षवृत्तित्वा-
नुमित्यैव पक्षे साध्यवत्त्वानिश्चयकार्यसम्भवात् तथा च साध्यवद-
न्यावृत्तित्वमेवानुमित्यौपयिकं लघुशरीरत्वादित्यादिकमित्यर्थः ॥

इति श्रीगदाधरमहाचार्यविरचिता शिरोमणिकृत-
पूर्वपक्षव्याख्याया विवृतिः समाप्ता ॥

अनुमानगादाधर्याम्

सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

(चिं०) अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-
यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नं यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकर-
ण्यं व्याप्तिः ।

(गा०) प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतमू-
लाद्यत्पदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्वत्वं प्रतीयते
ततश्च बहिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयध-
हित्याद्यवच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्वारः सर्वेषामेव बहुधादीनां
तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया तदन्यत्वासम्भवात्
यत्पदस्य यद्रूपावच्छिन्नपरतया यद्रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदका येये धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यर्थे साध्यता-
वच्छेदकस्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटन प्र-
त्येकं सामानाधिकरण्यपर्यवसिते बहुधादिसाध्यकहेतौ बह्वित्या-
देर्विभिन्नवहुधादिव्यक्त्यन्तर्भावेन महानसीयबह्वित्याद्यवच्छिन्नभेदैः
प्रत्येकं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्ता-
त्वाद्वा हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यसत्त्वादव्याप्तिः यद्रूपावच्छिन्नं प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषो-
च्चारोऽपि यद्रूपं प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदका-
विषयप्रतीतिविषयो वा इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे
निवेशनमनुचितम् एवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षया
यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानव-
च्छिन्नमित्यर्थे शुद्धबह्वित्यरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-

गित्वे महानसीयत्वादिविशिष्टवद्वित्वाद्यनवच्छेदत्वं सुलभमेव
 यद्रूपावच्छिन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्तौ स-
 मवायादिना घटादौ साध्ये संयोगादिना घटादिहेतावतिव्याप्तिः
 संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां हेतुम-
 त्रिष्टामावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् इदं चाच्यं श्रेयत्वादित्यादाव-
 भ्यासिदारणाय हेतुमत्रिष्टामावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
 सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिमात्रे एव स-
 म्वन्धान्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेकावच्छिन्नप्रतियोगितायां सा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नभेदोपादानं साध्यतावच्छेदकस-
 म्वन्धावच्छिन्नत्वं भेदानुपांगिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
 तायां निवेद्यातिव्याप्तिवारणे केवलान्वयिसाध्यके तादृशप्रति-
 योगित्वाप्रसिद्धिरिति मिथरीत्या परिष्कारेऽपि गौरवमित्युपा-
 ध्यायोपदिष्टनञ्ज्यत्यासपक्षमवलम्ब्य व्याचष्टे प्रतियोग्यसमाना-
 धिकरणेति ।

(दी०) प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमा-
 नाधिकरणयद्रूपाविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
 नवच्छेदको यो धर्मस्तद्दर्मावच्छिन्नेन येन केनापि सर्वं सा-
 मानाधिकरण्यं तद्रूपाविशिष्टस्य तद्दर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता
 व्याप्तिरित्यर्थः ।

(गा०) नच नञ्ज्यत्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छे-
 दकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयं तदपेक्षया साध्य-
 तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेद्य-
 त्वनिवेशपक्षे न गौरवमिति चाच्यं प्रत्येकं घटादौ घटपटोभय-
 त्वाद्यवच्छिन्नमेदवत् शुद्धवद्वित्वादौ महानसीयत्वाद्यन्तर्भावेन
 पर्वासाविशिष्टवद्वाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य
 सुवर्तत्वात् अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमन्तरैणैव प्रती-
 कारात् अवच्छेदकत्वस्य बहिर्वत्महानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्ब-
 न्धभेदेन भिन्नत्वेऽपि तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्ववाद्यनुगतत्वेण
 व्यासज्यवृत्तितायाश्चक्यवर्तिलक्षणे बहिर्वादेरवच्छेदकत्वपर्याप्तम् ।

नधिरूपत्वमुपपादितवतो दीधितिकारस्यानुमतत्वात् । सार्ध-
भोमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतानतिरिक्तसामान्यध-
र्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्यन्धस्य विशेषरूपेणाव्यासज्यवृत्तेरपि
सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्यन्धत्वेनानुगतेन व्यासज्यवृ-
त्तित्वमिति कण्ठरवेणोक्तम् एवं सति महानसीयवह्निभिन्नवह्नि-
मान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नि-
त्वाद्यौ प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तापर्याप्त्यनधिरूपत्वेऽपि प्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदक-
तायादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताक-
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिघटकत्वोपगमाच्चाति-
व्याप्तिः उक्तस्थलीयानुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छे-
दकदर्शितधर्मद्वयनिष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्नहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वपर्याप्तिमिति विरोधेन तद्वच्छिन्नभेदासत्त्वात् सा-
ध्यतावच्छेदकवृत्तिमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वोभयत्वाद्यनुपदि-
शितकाले तद्वच्छिन्नेऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहतयाऽनु-
मित्यनुत्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ट एव तेन तेन
रूपेणानवच्छेदकत्वप्रहासद्रूपावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमि-
त्यनुपपत्तिश्च केवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थकृतैव चक्ष्यते । यदुक्तत्वेन हे-
तुनिर्देशे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिर्भिद्येत सा च नानुमित्युपर्या-
गिनी पक्षीयधूमादिव्यापकतायाः पूर्वं बहुधादावगृहीतत्वादिति
यद्रूपोपदिशेत्पुक्त तथा च धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकधर्मानेय
विशिष्य निवेद्य तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकानुमित्यौपयिकव्या-
प्तिर्निर्वाच्या तथा च महानसादौ धूमवद्व्यादिव्यभिचाराग्रहाद्य-
द्वित्यादिना तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया इव पक्षीयधूमा-
दिसाधारणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया
ग्रहसम्भवात्तद्वद्वित्याप्तेः पक्षधर्मे धूमे प्रहादनुमितिनिर्याद इति
भावः । न च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिवपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्या-
प्तिभेदभाष्येऽपि पक्षेऽप्यनुगतरूपेण हेतुनिर्देशो व्यर्थ इति याच्यं
हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽपि अनुगतरूपेण हेतुनिर्देशो धूमव्यापकव-
ह्निप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरण्यत्वादिना सामानाधिकर-
ण्यव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि

प्रथममनुगतसामानाधिकरण्यत्वरूपव्याप्तिवत्त्वेन ग्रहसम्भवेना-
 मित्युपपत्तेः तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुनिवेशे ऽनुगमात् सामान्यप्रत्यय-
 स्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्तिवत्त्वेन दुर्ग्रहतया ऽनुमित्युपपत्तेः । हे-
 तुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्व-
 प्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्य-
 तावच्छेदकनिवेशे वद्वित्यस्यादिना वद्वित्वादिकमनवगाहमानात् प्रति-
 योगितानवच्छेदकवत्समानाधिकरणधूमवानिति ज्ञानाद्वद्विमानित्यनु-
 मितिः स्यात् न चेष्टापत्तिसम्भवः कदाचिद्वद्वित्येन कदाचिद्द्रव्यत्वादि-
 ना वद्वयनुमितिरित्यनियमानुपपत्तेः न चानवच्छेदकत्वेन तत्तद्वर्माव-
 गाहित्वमेव व्याप्तिग्रहस्यानुमितो विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्वर्मभा-
 ननियामकमिति वाच्यम् अनवच्छेदकत्वेन वद्वित्वादिमाने द्रव्य-
 त्वादिभानस्थापि प्रायशः सम्भवात् एव तत्तत्साध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुभानस्य हेतुसमानाधिकर-
 णाभाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्तत्साध्यतावच्छेदकाव-
 गाहिष्यातिज्ञानाविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगा-
 हिष्यासिद्धान्तस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्चेति
 विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिवृत्तकालाभाय प्रतियो-
 गितानवच्छेदकावच्छिन्नेत्यनुक्तत्वा प्रतियोगितानवच्छेदको यो
 धर्मेस्तदवच्छिन्नेत्युक्तं यत्र वद्वित्यत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य
 साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन रूपेणैव तत्तद्वर्माणां व्याप्ति-
 वृत्तता यत्र स्वरूपत एव वद्वित्वाद्यक्षपणधर्माणां साध्यताव-
 च्छेदकत्व तत्रापि विशेषणावच्छिन्नतत्तद्वर्मवद्वित्तत्तद्वर्मवदि-
 तरावृत्तित्वरूपवद्वित्यत्वादिना तन्निवेशो न तु स्वरूपत एव
 अनवच्छेदकवरूपविशेषणपुरस्कारेण भाने निविशेषणकमाना-
 त्मकस्य स्वरूपतो भानस्यासम्भवात् बहुधादीतरावृत्तित्वस्य बहुधा-
 दिमात्रवृत्तिधर्मात्तरसाधारण्येऽपि तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकता-
 वच्छेदकत्वग्रहस्यापि वद्वित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वमु-
 पेयते सकलबहुधादिवृत्तित्वविप्रयतानिवेशे गौरवाच्च सकलबहुधा-
 दिवृत्तित्वस्य बहुधादीतरवृत्तिसाधारणतया तन्मात्रपुरस्कारेण
 व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य न हेतुतासम्भवः तथा सति इन्धना-
 दिहेतुनापि वद्वित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गात् सकलबहुधादिवृत्ति-

द्रव्यत्वादौ इन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् बहिर्वादि-
निष्ठतद्यक्तित्वधूमजनकतावच्छेदकजातित्वादेर्बहिर्वादिमात्रवृत्तिवै-
ऽपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहाद्बहिर्मानित्याद्यनुमि-
तिरनुभवविरुद्धा येन रूपेणोपस्थिते बहिर्वादाौ बहुयादीतरसा-
धारण्यसशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्व-
ग्रहादेवोक्तानुमित्युत्पादानुभवात् अत एव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्या-
पकगुणत्वव्याप्यजातित्वयोरविशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वग्रहात् ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दी-
धितिकारवक्ष्यमाणदूषण प्रत्युक्तम् अधिकमग्रे वक्ष्यामः । तत्तद्यक्ति-
सामानाधिकरण्यं न तत्तद्यक्तिगमकताप्रयोजकं पर्वतीयधूमे म-
हानसीयबहिसामानाधिकरण्याग्रहेऽपि ततः पर्वतं लाघवज्ञानादिव-
शान्महानसीयबह्यनुमितिरिति दर्शयति येन केनापीति यावन्निरु-
पितेत्याभ्यासः । तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्या-
प्तिरिति तद्रूपावच्छिन्ननिष्ठा तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिताप्रयो-
जिका व्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्य-
स्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनासङ्गते ।

यैत्रैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छे-
दिका तन्नानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहे-
तुव्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्तीनामेव चालनी-
न्यायेन हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति दण्ड्यादाविति ॥

(दी०) दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमे-

व साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

(गा०) परम्परासम्बद्धमिति स्वसंमर्वायिसयोगादिसम्बन्धेन साध्य-
सम्बद्धमित्यर्थः । एतच्च साध्यावृत्तिवृत्त्या दण्डत्वादेर्न व्यापकताव-
च्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय साध्यतावच्छेदक दण्ड-
सयोगत्वादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकता-
वच्छेदकमित्यर्थः एवकारेण दण्डादिरूपसम्यग्दण्डधर्मव्यवच्छेदः तथा
च तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वेषु न क्षतिः

प्रथममनुगतसामानाधिकरण्यत्वरूपव्याप्तिर्वेन . प्रहसम्भवेनानु-
मित्युपपत्तेः तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुनिवेशे ऽननुगमात् सामान्यप्रत्यास-
स्यापि पक्षायहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्तिर्वेन दुर्ग्रहतया ऽनुमित्युपपत्तेः । हे-
तुतावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वमुपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्व-
प्रवेशप्रयोजनमग्रे वक्ष्यते । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्य-
तावच्छेदकनिवेशो बह्वित्वत्वादिना बह्वित्वादिकमन्वगाहमानात् प्रति-
योगितानवच्छेदकत्वसमानाधिकरणधूमवानिति तज्ज्ञानाद्विहिमानित्यनु-
मितिः स्यात् न चेष्टापत्तिसम्भवः कदाचिद्बह्वित्येन कदाचिद्द्रव्यत्वादि-
ना बह्वप्यनुमितिरितिनियमानुपपत्तेः न चानवच्छेदकत्वेन तत्तद्वर्माव-
गाहित्वमेव व्याप्तिप्रहस्यानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया तत्तद्वर्मभा-
ननियामकमिति वाच्यम् अनवच्छेदकत्वेन बह्वित्वादिमाने द्रव्य-
त्वादिमानस्यापि प्रापशः सम्भवात् एवं तत्तत्साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुमानस्य हेतुसमानाधिकर-
णाभाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्तत्साध्यतावच्छेदकाव-
गाहित्वव्याप्तिज्ञानाविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगा-
हित्वव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्चेति
विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिघटकतालाभाय प्रतियो-
गितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यनुक्त्या प्रतियोगितानवच्छेदको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नेनेत्युक्तं यत्र बह्वित्वत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य
साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन रूपेणैव तत्तद्वर्माणां व्याप्तिघ-
टकता यत्र स्वरूपत एव बह्वित्याद्यखण्डधर्माणां साध्यताव-
च्छेदकत्वं तत्रापि विशेषणावच्छिन्नतत्तद्वर्मधटिततत्तद्वर्मवदि-
तराश्रयित्वरूपबह्वित्यत्वादिना तन्निवेशो न तु स्वरूपत एव
अनवच्छेदकत्वरूपविशेषणपुरस्कारेण भाने निविशेषणकंभाना-
त्मकस्य स्वस्वरूपे अतस्तत्तत्प्रत्ययत्वं बह्वित्यादेस्तत्तत्प्रत्ययत्वं बह्वित्या-
दिमात्रवृत्तिधर्मात्तरसाधारण्येऽपि तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वप्रहस्यापि बह्वित्याद्यखण्डविधेयकानुमितिहेतुत्वमु-
पेयते सकलबह्वप्यदिवृत्तिव्यभिचयतानिवेशे गौरवात् सकलबह्वप्य-
दिवृत्तित्वस्य बह्वप्यदिवृत्तिसाधारण्यतया तन्मात्रपुरस्कारेण
व्यापकतावच्छेदकत्वप्रहस्य हेतुतासम्भवः तथा सति इन्धना-
विहेतुनापि बह्वित्याद्यखण्डानुमितिप्रसङ्गात् सकलबह्वप्यदिवृत्ति-

द्रव्यत्वादौ इन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् बहिर्वादि-
निष्ठतद्यक्तित्वधूमजनकतावच्छेदकजातित्वादेर्वह्नित्वादिमात्रवृत्तित्वे-
ऽपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहाद्वाहिमानित्याद्यनुमि-
तिरनुभवविरुद्धा येन रूपेणोपस्थिते बहिर्वादाौ बह्व्यादीतरसा-
धारण्यसंशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्व-
ग्रहादेवोक्तानुमित्युत्पादानुभवात् अत एव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्या-
पकगुणत्वव्याप्यजातित्वयोरविशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकता-
वच्छेदकत्वग्रहात् ज्ञानयानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दी-
धितिकारवक्ष्यमाणदूषणं प्रत्युक्तम् अधिकमग्रे वक्ष्यामः । तत्तद्यक्ति-
सामानाधिकरण्यं न तत्तद्यक्तिगमकताप्रयोजकं पर्वतीयधूमे म-
हानसीयवाहिसामानाधिकरण्याग्रहेऽपि ततः पर्वतं लाघवज्ञानादिव-
शान्महानसीयवह्वनुमितिरिति दर्शयति येन केनापीति यावन्निरु-
पितेत्याभ्यासः । तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्या-
प्तिरिति तद्रूपावच्छिन्ननिष्ठा तद्धर्मावच्छिन्नयावद्याक्तिगमकताप्रयो-
जिका व्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्य-
स्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनासङ्गतैः ।

यथैकैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छे-
दिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहे-
तुव्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्तीनामेव चालनी-
भ्यायेन हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति दण्ड्यादाविति ॥

(दी०) दण्ड्यादाौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमे-

व साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

(गा०) परम्परासम्बद्धमिति स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन साध्य-
सम्बद्धमित्यर्थः । एतच्च साध्यावृत्तिग्राह्यदण्डत्वादेर्न व्यापकताव-
च्छेदकत्वसम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय साध्यतावच्छेदकं दण्ड-
संयोगत्वादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकता-
वच्छेदकमित्यर्थः एवकारेण दण्डादिरूपसपण्डधर्मव्यवच्छेदः तथा
च तत्र प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरूपपादत्वेष्वपि न क्षतिः

दण्डत्वादिनैव प्रकारेण तद्धेतुकदण्ड्याद्यनुमितेरुपगन्तव्यत्वात् ।
 दण्डादौ व्यापकतावच्छेदकत्वप्रमादेव दण्डादिप्रकारकदण्ड्यनु-
 मितेरुपगमात् स्वाध्यायघाटतपरम्परासम्बन्धेन यद्धर्म व्यापक-
 तावच्छेदकत्वग्रहस्तद्विशिष्टधर्मिप्रकारेण सामानाधिकरण्यप्रतियो-
 गितया साध्यावगाहिव्याप्तिग्रहस्यैव वा तद्धर्मविशिष्टदण्डादि-
 रुपधर्मिणोऽनुमितिविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वापगमेन दण्ड-
 मानित्वाद्याकारानुमितेर्धर्मशून्यतादशाया निर्वाह्यत्वादिति भावः ।
 अथ महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेर्धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वेऽपि शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकत्व तादृशप्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्ववत्तत्तादिविशिष्टदण्डस्य तादृशप्रतियोगि-
 तावच्छेदकत्वेऽपि शुद्धदण्डत्वाद्यवच्छिन्नस्य तादृशप्रतियोगिना
 मवच्छेदकत्वस्य सुघटतया तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुपगमो न
 सङ्गच्छते न च तदण्डी नारतीति बुद्धौ तत्त्वापलक्षित एव दण्डे
 प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्भासत न तु तत्तामस्तर्भाप्य तत्त्वा-
 पलक्षितव्यक्तेरेवानतिप्रसक्ततया तत्तादस्यावच्छेदकान्तर्भाप्य गा-
 र्वात् अता विशेष्यस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतया दण्डत्वाय
 शिष्टस्यापि तस्यानवच्छेदकत्व दुर्घट महानसीयवह्न्यभावप्रतियो-
 गितायां वह्नित्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रेऽवच्छेदकतापर्याप्त्यस-
 भवेन महानसीयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आपद्यक इति शुद्धव-
 ह्नित्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व सुघटमिति धाम्य स्वरूपतो
 भासमानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकताया सिद्धान्तसिद्धतया सङ्-
 गच्छदार्थस्य दण्डादे स्वरूपतोऽवच्छेदकतासम्भवन
 दण्डत्वादिविशिष्टत्वातिप्रसक्ततया तत्तादिरूपविशेषजननन्तर्भा-
 प्य तत्रावच्छेदकत्वपर्याप्त्यस्यागात् अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया
 भासमाने उपलक्षणीभूतधर्मान्तरस्य अनोपगमे उपलक्षणतया दण्ड-
 त्वमात्रं तत्तदण्डधर्मिच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमान
 तत्तदण्डादे विपर्ययित्वा दण्डमिति दण्डी नास्तीति प्रत्ययस्य
 दुर्वारत्वाच्च । अत्र कश्चित् उक्तानुशयनैव दण्ड्य दावित्यादिप-
 दोपादानम् । आदिमदाश्च पृथिवीत्वादिव्याप्यजातित्वादिनाऽनुगती
 कृतघटत्वपदत्वमृच्छिन्नस्वपापण्यत्रादिमत समवायादिना पृथि-
 व्यादिदतुकसाध्यस्य परिग्रह- समवायादिना हेतुभूत

धिष्यादिमति तन्तुकपालादौ विशेषणानवच्छिन्नघटत्वपटत्वाद्यव-
च्छिन्नाभासस्य सत्त्वात् सर्वास्वेव साध्यतावच्छेदकतादृशजा-
तिषु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तासां व्याप-
कतावच्छेदकत्वासम्भवेन तदनुगमकार्थमस्यैव परम्परास-
म्बन्धेन तथात्वोपगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः । अन्ये तु तद्वृण्वा-
न्नास्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमानदण्डादिष्वेव प्रति-
योगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासते तद्विशेषणतत्त्वादौ तु तदवच्छे-
दकतावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य तदवच्छेदकत्वा-
सम्भवेन तदन्तर्भावेन तदवच्छेदकतापर्याप्त्यसम्भवात् न चानव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वमेव निवेदयामिति घाच्य सखण्डसाध्यतावच्छेद-
ककव्यभिचारिण्यतिव्याप्ते तथा च दण्डादेरनवच्छेदकत्व दुर्घटं
महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ च महानसीयत्वादेः प्रतियोगिन्येव
विशेषणतया भानात्तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्ति-
र्भासत इति विशेषः । अथ वह्निर्वाद्यश्च एव सामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेन विशेषणतया महानसीयत्वादिकमवगाहमाना महा-
नसीयत्वविशिष्टवह्निर्वाद्यान्नास्तीत्याकारिका या प्रतीतिस्तस्या उ-
क्त्युक्ता वह्निर्वादावेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकत-
या वह्निर्वादेरपि अनवच्छेदकत्व दुर्घटमेव स्यात् यदि च व-
ह्निर्वादेः समवायन प्रतियोगिताया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
च महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवात् महान-
सीयत्वादिसहितस्य वह्निर्वादेः प्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वमु-
क्तप्रतीतिस्तु कम्बुग्रीवादिघ्रास्तीतिप्रतीतिवदवच्छेदकत्वांशे भ्रमरु-
पेयेत्युच्यते तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीय-
त्वादिविशिष्टस्य वह्निर्वादेः साध्यतावच्छेदकता तत्स्थलांशे व्य-
भिचारिणि धूमादिहेतावतिव्याप्तिरिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनि-
ष्ठेत्यादिना निर्याप्यपारिभाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेदनीयं तच्च
तल्लक्षणे यादृशस्य रूपंदायस्य निवेदास्तादृशत्वम् एव च महान-
सीयत्वादिविशिष्टस्य वह्निर्वादेस्तत्र रूपदेनोपादानासम्भवात् वि-
शिष्टवह्निर्वादिरूपेण पारिभाषिकमवच्छेदकं तदवच्छिन्नमेदश्च
शुद्धवह्निर्वादायपि दुर्घटस्तथा चावच्छेदकं यादृशं स्व ताद-
राविषयकप्रतीतिविषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन निवक्षणीयं तथा

च सति सपण्डस्य दण्डादे, स्वरूपतोऽमानात्, तत्त्वादिविशे-
 षणविशिष्टस्यैवावच्छेदकलक्षणस्थस्वपदेनोपादेयतया तद्वि-
 शिष्टाविषयकप्रतीतिप्रियत्वस्य दण्डत्वादिविशिष्टस्य सुघट-
 त्वाद्यापकतावच्छेदकत्वमव्याहृतमेवेति चेन्न पारिभाषिकस्याव-
 च्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनानुगुणस्याभावकूटज्ञानासम्भवेन
 प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यागत्या शुद्धधर्म-
 साधारण्यमङ्गीकृत्य व्याप्तिरक्षणे तदेव निवेशनीयम् एव च सा-
 मानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य व-
 हित्वादे, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि महानसीयत्वा-
 दिविशिष्टनिरूपितसमवायादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-
 म्बन्धत्वं तनोपेयते शुद्धसमवायादेना घटित्योदरातिप्रसक्तत्वात्
 शुद्धसमवायादेस्तद्वच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धत्वे महानसी-
 यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्निवाद्यवच्छिन्नाभावात्तद्विशिष्ट-
 हित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च तथा च साध्यता-
 वच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादेनाऽखण्डवह्निवादेरनवच्छे-
 दकत्व, न दुर्लभं न च महानसीयत्वादिसामाना-
 धिकरण्यस्य यत्रोपलक्षणता तत्र तस्यावच्छेदकको-
 टो न प्रवेशः यत्र विशेषणत्व तत्र तत्प्रवेश इत्यत एव
 वैलक्षण्यमिति, वाच्यम् उपलक्षणाभयसत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गितावच्छेदकताकाभावबुद्धावपि तत्तद्वृत्त्यस्य प्रतियोगितावच्छे-
 दकांशे, प्रकारतया भानात् तत्रावच्छेदकत्वभानस्यावश्यकतया
 ऽवच्छेदकशरीराप्रवेशरूपोपलक्षणताया उपलक्षणाविधयाऽवच्छेदके
 तत्रासम्भवात् यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकताघटकस-
 म्बन्धत्वं तस्योपलक्षणाविधया अवच्छेदकत्वम्विशिष्टनिरूपित-
 तस्य विशेषणविधया
 ऽवच्छेदकत्वमित्यस्यैव विशेषणत्वात् एव च एकत्वप्रागभावविशिष्टघ-
 टादेः सयोगसम्बन्धेनाभावस्य, प्रतियोगितायामप्रसिद्धतया
 विशिष्टनिरूपितस्योपादेरवच्छेदकत्वासम्भवेनागत्या विशेषण-
 विधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यात्यर्थैव वैलक्षण्यस्योपपाद-
 नीयतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिता-
 वच्छेदकसम्बन्धतया तादृशाभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रति-

योगिसमानाधिकरणतया दीधितिकृतां प्रतियोगितावच्छेदकवि-
शिष्टासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशव्यावृत्तिसङ्गतिः । माभूद्वा वि-
शिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्यन्धु-
ता तथापि महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवह्नित्वादेस्त-
द्विशिष्टवह्नित्वादेश्च प्रतियोगितावच्छेदकतयोर्भेदेन वैलक्षण्यम् आद्या
तद्वर्मावच्छिन्ना विशेष्यमात्रपर्याप्ता अन्त्या च विशेष्यविशेषण-
भावापन्नयोर्धर्मधर्मिणोर्द्वयोः पर्याप्तेष्वं रीत्यैवोपपादनीयं तावता-
पि भवण्डस्य शुद्धवह्नित्वादेहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वमुपपद्यते धर्मान्तरोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादिमत्य-
वृत्तेर्विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च वि-
शेषणान्तर्भावेनैव पर्याप्तेः तत्त्वोपलक्षितदण्डावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकहेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता च तत्तावच्छिन्ना शु-
द्धविशेष्य एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसयोग-
सम्यन्धावच्छिन्ना चेति तादृशसम्यन्धेन दण्डादेस्तादृशा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व दुरुपपादमिति घटन्ति । घटन्तुतो
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकावच्छेदकत्वं निवे-
शनीयं तच्छरीरे यादृश स्वं निविष्ट तादृशधर्मभेदनिवेशे वह्नित्वा-
दौ विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं
निवेशनीयमिति नौरयमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूप-
स्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावाप्रतियोगितावच्छेदकतत्कत्वरूपं तत्त-
दतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयं तथा च सर्वासामेव
दण्डादिव्यक्तीनां हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितानवच्छेदकतया
कस्याश्चिदपि दण्डादिव्यक्तेर्न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्ति-
त्वस्य स्वस्वातिरिक्तवृत्तित्वविरहादिति भवण्डधर्मस्य व्यापकता-
वच्छेदकतानुसरणम् । एतच्च एकोक्त्यभिप्रायेण यथाभुतमूललक्षणमु-
पपादयन्तं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य एकोक्त्युदाहरेतु अनुगतरू-
पेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदकानुमित्योपायिकेत्यातिरिक्तपावच्छि-
न्नमनवच्छेदकं यदप्यं याऽवच्छेदकतानवच्छेदकं तद्रूपविशिष्टावच्छि-
न्नसामानाधिकरण्यं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्या-
दिरीत्या निर्वचनीया तथा सति दण्डिसंयोगादेहेतुकापि दण्डि-
मानयमित्याकारिकानुमितिर्विशेषप्रदर्शनामपि निर्वहति एवमेव

त्वा प्रतिपत्तिरपि तस्मात्प्रमाणभाष्यद्विताया अन्वयकारेण स्व-
यमुपपत्तिनायाया व्याप्तिरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्ननि-
रूपितत्वात्तद्विहः हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितायां द-
ण्डत्वात्प्राथम्यव्याप्यजातिव्याप्यत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वाभावस्याव्याहत-
त्वात् दण्डादिसामान्याभावप्रतियोगितासाम्ये तद्वैविध्यविशिष्ट-
निरूपितविलक्षणावच्छेद्यत्वसत्तादिति ध्येयम् ॥

(दी०) इत्थं च इदं द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि
द्रव्यत्वादिर्नोपपत्तिः । साधनस्य विशिष्टसत्तादेर्गुणादाववृत्तेः ।

(गण०) इत्थं चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसमानाधिकर-
ण्यसाधारणरूपमुपेक्ष्य विशिष्टसमानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिक-
रण्यनिर्देशे हेत्यर्थः नाव्याप्तिरिति न विशिष्टसत्तात्वरूपहेतुता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्याद्यनादिकानजन्यानुमित्योपपत्तिकव्याप्यनि-
र्वाह इत्यर्थः तेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुसमानाधिकरण्य-
नुमित्योपपत्तिकव्याप्तौ तदुपलक्षितहेतुसमानाधिकरण्यमेव निर्वि-
ष्टमिति लभ्यते अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतुसमानाधिक-
रण्यसत्तात्तादृशे हेतौ न द्रव्यत्वादेर्व्याप्तिरित्यन्तानां गुणा-
दौ विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुसमानाधिकरण्यसम्भवेऽपि न तत्र द्र-
व्यत्वाद्यनुमित्यापत्तिः यत्र घटपटवृत्तिसंयोगत्वादिना हेतुना
घटपटाद्यन्तरत्वं साध्य तत्रोभयवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणाप्राप्ति-
र्या हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसमानाधिकरण्यगमन्याप्यन्तर-
मवेदयं स्वीकरणीयमन्यथा तद्धेतुरुक्तत्वात्साध्यकानुमित्युच्छेदप्रस-
ङ्गात् ईदृशव्याप्यन्तरानुपपत्तेः सादृश्यहेतुकानुमितिरनुचित-
येत तुद्देशसमानाधिकरण्यसहिततद्वृत्तिधर्मत्वरूपसादृश्यत्व-
विशिष्टाधिकरणाप्राप्तिर्या विशिष्टाधिकरण्यगमन्याप्यसम्भ-
वात् । अथैव विशिष्टवैशिष्ट्याद्यनादिकान-
समवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्तिहेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन हेतुसम्बन्धस्यापि विचक्षणोपपत्त्यर्थ-
निर्वाहतीति कथम-
त्र विशिष्टपदोपादानं न च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपि-
तसमवायत्वादिना न च विशेषणसम्बन्धता अपि तु शुद्धे पद

परामर्शनिष्ठकारणताया उभयवाविसिद्धत्वाद्दिशिष्टहेतुकपराम-
 शान्तरकारणत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशिष्टस्य व्याप्ति-
 ग्रहस्थले ऽधिकरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वमानमुपगम्यविशेष-
 णेऽपि व्याप्तिमानं कल्पनीयमिति वाच्यं शब्दाधीनविशिष्टवत्त्व-
 गर्भव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिमानानियमा-
 त् तादृशव्याप्त्योपलक्षणशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वाभा-
 सकत्वात् । अथ तदुत्तरं विशेषणे मानसव्याप्तिग्रह एवानुमित्य-
 र्थं कल्प्यते तत्कारणतायाः कल्पसत्त्वादिति चेन्न । एवं सति दण्डा-
 द्युपलक्षितधर्मिहेतुकानुमितेर्विलयप्रसङ्गात् तद्धेतुकव्याप्तिग्रह-
 स्थले परम्परासम्यन्धेनोपस्थितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पन-
 सम्भवात् स्वान्तर्गतेन सकलपरम्परासम्यन्धघटितसकलविशेष-
 णावस्वग्रहस्याप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारण-
 तायाः कल्पसत्त्वानियमाच्च ।

ननु बहिसंयोगिसंयोगाद्यात्मकसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्या-
 प्तित्वे एकैव हि सा व्याप्तिरिति मूलग्रन्थविरोधः महान्तपर्व-
 तादिनिष्ठधूमादिगतबहिसंयोगिसंयोगादेरेक्यासम्भवादित्यत आह
 सामानाधिकरण्यव्यक्तीनामिति ।

(दी०) सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकता-
 वच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य वैक्याद्व्याप्तिरैक्यम् । वस्तु-
 तस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकबहिसामानाधिकरण्यस्य रास-
 भादिसाधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसायानाधिकरण्यं तद्व-
 ति धूमत्वादिकं वा व्याप्तिः ।

(गा०) भेदेऽपीति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः ।
 निरूपकतावच्छेदकं बहित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकं अधिकरणता-
 वच्छेदकं धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकं तदैक्यात् साध्यहेतु-
 भेदे ऽप्यभेदात् तदभेदः तात्पर्येण ऐक्यं भाक्त एकत्वव्य-
 वहारः । ननु लक्षण्या तद्व्यवहारसमर्थनमसङ्गतं सामान्यप्रत्यास-
 र्थभावापक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहार्थं व्याप्यैक्यकथनात् तन्निर्वा-
 हस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे धूमत्वादरेक्येऽपि प-

कहामविषयत्वरूपध्यासित्वनिर्वाहः द्वितीयपक्षे च धूमव्यापक-
 वाहिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं हेतुः
 न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं तादृशधूमत्ववत्त्वान् पक्ष इत्या-
 कारकं तादृशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारकधूमत्वत्वा-
 यप्रकारकासिद्धिज्ञानाप्रतिबध्यत्वात् एतन्मते च हेतुतावच्छेदक-
 वृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वमेव
 विरोधः न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासमानाधिकरण्य-
 मुपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य सा-
 मानाधिकरण्यानवगाहितया तथाविधविरोधज्ञानाप्रतिबध्यत्वा-
 त् यदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभा-
 सत्त्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तित्वांशे नि-
 र्जर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणवृत्तिमद्धूमवान् पर्वत इत्या-
 दृशमपि ज्ञानं हेतुरुपेयते अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयितायाः का-
 रणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशे गौरवात् सामानाधिकर-
 ण्यप्रकारकत्वापेक्षया समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वे-
 'पि सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वे विशिष्टपरामर्शनिघादानुरोधेन ते-
 न रूपेण हेतुताया अगत्योपगमात् । आद्या हेतुतावच्छेदक-
 धर्मसहितसाध्यसमानाधिकरण्यरूपा । भिन्नेति प्रतिधूमादिकमि-
 त्यादिः । द्वितीया साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा
 असिद्धा सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपावच्छिन्ना । नानाव्य-
 क्तिदण्डादिविशिष्टहेतुकस्थलेऽपि परम्परासम्बद्धदण्डाद्यखण्ड-
 धर्म एव हेतुतावच्छेदकतया उपगन्तव्य इति भावः । यद्यपि
 साध्यसमानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्यमिप्रायेणापि-
 पकेव हि सा व्याप्तिरित्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते तथापि स्वयं त-
 द्वा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य खण्डनायतया स्व-
 विशिष्टाधिकरणावृत्तिवाच्यसाध्यासमानाधिकरणकत्वरूपपारिभा-
 षिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणीयतया एतदपेक्षया तादृशी
 व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथं विदीदृशव्याप्तेरेक्योपपत्तिसंभवेन तज्ज्ञा-
 नमनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरेक्यमुपपादितम् ।

मित्रादिमतमवलम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमा-
 ह भयं कपिसयोमीति ।

(दी०) अयं कपिसंयोगेतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायास-
मानाधिकरणान्तम् । यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्ति-
वारणाय तत् संयोगस्य आस्ताद्यवच्छेदेन वृत्तेर्दृक्षत्वावच्छेदेन
तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् । तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य
सत्त्वात् परितः प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न संयोग इति
नाध्यक्षमिति तन्न । द्रव्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

(गा०) अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिकपिसंयोगादिव्याप्यतोपग-
मे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छे-
देनापि एतद्वृक्षादौ कपिसंयोगादेः सिद्धिप्रसङ्गः न चेष्टापत्तिः
सहिष्णुरूपमर्शस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमात् न च तदव-
च्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन साध्यानुमितिहेतुत्वादे-
तद्वृक्षत्वादिरूपव्याप्यवृत्तिहेतोश्च किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेर्नातिप्रसङ्ग
इति वाच्यं यदि स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमि-
तावपि तादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुस्यमुपेयते तदापि तुल्य-
युक्त्या एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादिविशेषस्यापि
कपिसंयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलाद्यवच्छेदेन कपिसं-
योगाद्यनुमितेर्निष्पत्त्युद्भवत्वादिति चेत् अत्रोपाध्यायाः । साध्यस्य
पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वम-
नुपपन्नमिति पक्षधर्मतायलात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव
साध्यं सिध्यति न तु तदवच्छेदेनापि प्रमाणाभावादिति तादृ-
शानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्शहेतुताकल्पनमेव नास्तीति
न तथापत्तिरिति समादधिरे । मिथ्यादयस्तु बाधानवतारे मू-
लाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादिसिद्धिरिष्टेवेति वदन्ति । एतत्तत्त्वं
ग्रन्थकृदेत्वाभासे वक्ष्यति । प्राचीनसिद्ध्यवृत्तिस्थलं दूषयितु-
मुपन्यस्यति यत्तिवति । तत् असमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये
संयोगत्वावच्छिन्नभावसत्त्वं पक्षावच्छेदकगमोक्तलक्षणाव्याप्तिः
प्रसज्यते तदेव न विरोधात् वृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकी-
भूतभागाप्रसिद्ध्या तत्सामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभः शा-
स्त्रामूलादीनां सर्वेषां तत्तत्संयोगावच्छेदकत्वादित्यत आह सं-

योगस्येति । वृक्षत्वावच्छेदेनेति वृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयो-
गातिप्रसक्तत्वात्तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् आकाशादि-
संयोगस्यापि यावद्वृत्तेरेकस्याभावाद्बृक्षत्वे तत्संयोगानतिप्रस-
ङ्गासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ संयोगसामा-
न्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्तिरित्यत आह
तत्र चेति । अतीन्द्रियस्येति अतीन्द्रियप्रतियोगिकतया संयोग-
सामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वमिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकयो-
ग्यत्वस्य तन्त्रत्वेत्याह परित इति । यद्वा ननु संयोगसामा-
न्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वाद्भूतरूपवन्मात्रसमवेतसंयोगसामा-
न्याभावोऽप्यावश्यकः तद्यापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तद्वर्मावच्छि-
न्नाभावनियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिकोऽयमभावः कथं
वृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह परित इति । प्रतियोग्युपल-
ब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रति-
बन्धकत्वं न सम्भवतीति तस्य दोषत्वकथनं दोषविधया
प्रतिबन्धकत्वलाभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमधोपनीतभाना-
द्यात्मकं वृक्षादिरूपाधिकरणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृ-
शसंयोगसामान्याभावग्रहप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात् एवं
वृक्षे न संयोग इत्यादिलौकिकप्रत्यक्षस्यालीकतया तत्र तादृ-
शप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवाशङ्क्यमिति चेन्न वृक्षादौ संयोगसा-
मान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्धा
ऽधिकरणीयविषयतासम्बन्धेन संयोगाभावलौकिकत्वावच्छिन्न
प्रति स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्धकत्वक-
ल्पनात्सर्वत्र द्रव्ये तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्ब-
न्धेन सत्त्वेनातिप्रसङ्गाविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरण-
विषयकसंयोगाभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन तादृश-
प्रत्यक्षसामान्या एवाकल्पनेनापादकाभावादेवातिप्रसङ्गवारणस-
म्भवेन तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनस्यायुक्तत्वात् कथाञ्चिदापत्ति-
सम्भवेऽपि लाघवाच्चादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव तादृशसम्ब-
न्धेन संयोगाभावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् ।
भानाभावादिति लौकिकप्रत्यक्षस्य योग्यानुपलब्धिबिरहेणास-
म्भवादुपनीतभानस्य संयोगाभावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकविष-

रीतविषयकस्याप्युपनयवशेन सम्भवाद्भिनिगमनाविरहेण एक-
तरस्य प्रामाण्यासिद्धेः शब्दस्याप्तोक्तत्वासिद्ध्या तदव्यवस्थाप-
कत्वात् अनुमानस्य च छिन्नाभावेनासम्भवादिति भावः ।

ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषाभावानामुभयसिद्धतया तत्
एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्पत्त्युद्दे-
तिशङ्कां निरस्यति न चेत्यादिना ।

(दी०) न च यो यदीयावद्विशेषाभाववान् स तत्सामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम् । यत्तदर्थ-
योरननुगमात् एकावच्छेदेन तदीयावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपा-
धित्वाच्च । एतेनायं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशे-
षाभाववत्त्वादिति परास्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वान्नि-
गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । न च प्रतियोग्यनवच्छेदकतयैव वृक्ष-
त्वादेरभाववच्छेदकत्वम् । गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तद-
भाववच्छेदकत्वमसङ्गात् । यथा च घटपूर्ववर्तित्वस्य प्रतिदण्डं
वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं
वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं
द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) यः संयोगीयावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामा-
न्याभाववानिति व्याप्तेरेवाग्रे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वाविदोपेण
निराकरणीयतया प्रथमतः सामान्यमुखीव्याप्तिमनुमानोपप्लव्य-
तया दर्शयति योयदीयेति । यद्धर्माश्रयस्य यावाद्विशेषाभाववान्
यः स तद्धर्मावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः संयोगत्वाश्रयस्य विशेष-
धर्मावच्छिन्नाभावकूटं वृक्षादौ वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्तेः संयो-
गत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः प्रतियोगिनोर्यत्त्वतत्त्वेन निवेशे संयो-
गनृत्तिकपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सि-
द्धसाधनं स्यादिति धर्मस्य यत्त्वतत्त्वेनोपादानं संयोगादिसम्ब-
न्धावच्छिन्नसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय
समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः अन्यसम्बन्धा-

यच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावस्य
 व्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि त-
 त्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तुल्यन्यायेन स-
 म्भावेतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतत्त्वेन
 व्याप्तावन्तर्भावः अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 कयावच्छिन्नविशेषाभावेन हेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्या-
 भावसिद्धिः यद्धर्माधयविशेषाभावश्च उभयावृत्तियद्धर्मसमाना-
 धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः उभयावृत्तित्वं च स्वप्रतियोगि-
 त्वस्य स्वसामानाधिकरणोभयसम्बन्धेन भेदवदन्यत्वम् । अतः सं-
 योगत्याद्यपेक्षया वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादेः विशेषधर्मत्वेऽपि संयो-
 गसामान्याभावां वृक्षादायनभ्युपगच्छतोऽवयवविशेषरूपावच्छेदक
 दुर्भिक्षेण वृक्षवृत्तिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षादायनभ्युपग-
 मेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः वृक्षवृत्तिसंयोगत्वादीना-
 मुभयवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नाभावाव्यावृत्तेः न च हेतावुभया-
 वृत्तित्वविशेषणस्यासिद्धिवारकत्वेपि व्यभिचारवारकतया वै-
 यर्थ्यं पावत्यविशेषस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिवायकमेव
 सादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तु हेतुप्रविष्टमिति तु
 न सत् तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुसाध्यशरीराप्रवेशेन
 सामान्यव्याप्तिवानुपपत्तेरिति वाच्यं यावत्पदस्य व्यापकत्वार्थ-
 कतया तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वनिरू-
 पिताया आधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया
 विशेषधर्मव्यापकत्वाघटकभावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापक-
 ताघटकतया धैर्यधर्मानवकाशात् न च सादृशाभावत्वव्याप-
 कत्वं सादृशाभावत्ववन्निष्ठमेवप्रतियोगितायामाधेयतासम्बन्धेना-
 वच्छिन्नव्यापकत्वमिति नानुपपत्तेरुक्तत्वरूपेत्वमिति
 द्विरिति वाच्यम् । आधेयतासम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतासम्बन्धेन
 प्रतियोगिताया अभावस्यैव प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने नि-
 वेशनीयत्वात् उक्तस्थले व्यधिकरणतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रसिद्धिसौलभ्यात् यद्धर्मसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिताव-
 च्छेदकत्वेन धर्मा विशेषणीयः तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिव्याप्यध-
 र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भाववतस्तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रसि-

आ तादृशाभाववत्त्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । न च भेदप्रति-
योगितायच्छेदकवाच्यत्वघटाद्यन्यतरत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसंयोगा-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभाववतस्तद्वर्मावच्छिन्नप्र-
योगिताकाभाववत्त्वासम्भवाद्व्यभिचारः वाच्यत्वादेः संयोगादि-
नावृत्तित्वात् तेन सम्बन्धेन घटादेरेव तादृशाभाववि-
रोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितायच्छेदकत्वसम्भवेन
गुरोरन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं
वाच्यत्वादिसाधारणान्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वा-
दिनानवच्छेदादगत्या गुरुणान्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । व-
स्तुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यहेतुघ-
टकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायच्छेदकत्वेनैव सामा-
न्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्तसामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगि-
तायच्छेदकत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानव-
च्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाद्यपि न व्यभि-
चारः अत एव भेदप्रतियोगितायच्छेदकजातित्वघटकनित्य-
त्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायच्छेदकगर्भे निवेश-
स्य गौरवेणासंभवेऽपि न जातित्यादिसामान्यव्याप्तिभङ्गः । व-
स्तुतस्तु यद्धर्मे प्रतियोगितायच्छेदकत्वाविशेषणमनुपादेयमेव क-
म्पुप्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयानुत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेद-
प्रतियोगित्वस्य घटत्वादिघटिततादृशधर्मापेक्षया गुरुतया
तद्वच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्धर्मे इत्यनेन कम्पुप्रीवा-
दिमत्त्वरूपगुरुधर्मेपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वपक्षे ऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादि-
विशेषणप्रवेशाद्यतिक्रिज्जात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसा-
मान्याभावासत्त्वेऽपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थ-
घटितसाध्यहेतूनामननुगमेन नेका व्याप्तिरिति संयोगसामान्या-
भावतदीयविशेषाभावहृदयोर्व्याप्ती यावत्त्वादिविशेषणत्रैयर्थ्यमे-
व तथापि एतद्दोषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथंचिच्छब्दा-
संगतिः । अथ वृक्षादौ यावत्संयोगाभाववत्त्वमुभयवाच्यसिद्धं तत्र
विभुसंयोगाभावावच्छेदकस्याप्यवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा
दुर्बलत्वात् ध्वंसप्रागभावयोरन्यन्ताभावविरोधादेव कालविशे-

पावच्छेदेनापि तत्र तदभावासंभवात् तयोस्तदविरोधितामते-
 द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्याप्युत्पात्तिकालावच्छेदेन वृत्तावविरो-
 धात् न च मूलाप्रायवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादप्रमू-
 लावच्छेदेनाभावः सुलभ इति वाच्यं तासां भेदस्याप्रामाणिक-
 त्वात् न च नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्तीनामभेदे तत्त-
 त्संयोगव्यक्ती तत्तदवयवव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन कारण-
 तायां व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यकः
 आयश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्ति-
 पु हेतुताभ्युपगमः अन्यथा मूलाविमात्रावच्छिन्नमूर्तान्तरसं-
 योगानामप्रायवच्छेदेनैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसंयोगानां च वृक्षान्त-
 रावयवावच्छेदेनानुत्पात्तिप्रयोजकस्य दुर्लभत्वापातादिति वाच्यं
 व्याप्यवृत्तेरवच्छिन्नकानभ्युपगमेन वृक्षादी विभुसंयोगस्य व्या-
 प्यवृत्तितया मूलावच्छिन्नकानभ्युपगमेन वृक्षादी विभुसंयोगस्य
 व्याप्यवृत्तितया मूलावच्छिन्नत्वविरहेण तत्र मूलादीनां हेतु-
 ताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तदवच्छेदकस्वरूपतत्त-
 त्निष्ठावच्छेदकतान्यक्तीनामभेदेपि व्यभिचारानवकाशात् अन्य-
 था मूलावच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्रा-
 वच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्संयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र
 व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् न च मूलावच्छिन्नसंयोगानामप्राव-
 च्छिन्नसंयोगादेरपि भेदः स्वीकर्तुं शक्यते मूले प्राच्यां शरी-
 रवृक्षसंयोग इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूलप्राच्या-
 वच्छिन्नत्ववगाहनात् न चाप्रमूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या
 इय तादृशप्रतीतेरपि संयोगद्वयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति
 वाच्यं यत्र मूलप्रतीचीमात्रावच्छिन्नः एकशरीरेण संयोगः अप्र-
 माचीमात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्तत्र मूले प्राच्यां शरी-
 रसंयोग इति प्रत्ययापत्तेः शरीरतरुसंयोगव्यक्तीनामकैकासामे-
 व शरीरावयवेन वृक्षावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि
 दर्शितसम्बन्धसंकोचमन्तरेण दुर्वारत्वाच्च न हि तत्र शरी-
 रावयवावच्छिन्नशरीरतरुसंयोगमूलावच्छिन्नतदुभयसंयोगयोर्भेदस-
 म्भवः तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसंयोगस्य शरीरे चर-
 णावच्छिन्नशरीरसंयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तदेभावास-

त्वप्रसङ्गात् तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नतानासंयोगसाधारणं तत्त-
दवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकं न तु
संयोगनिष्ठतत्तदवच्छिन्नत्वम् अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् तथा च
एकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्व-
विशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न व्यभिचारशङ्केत्यपि वदन्ति ।
यत्तु संयोगमात्रस्याप्यव्यवृत्तिसिद्धान्तानुयेनेन मूलाभावव-
च्छिन्नतरुपिभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति । तद-
पि न सम्पक् तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्बिंशोपरूपा-
वच्छेदकनियमेनैव तादृशसिद्धान्तसङ्गतेः । अत्र वदन्ति । द्रव्यमा-
त्र एव संयोगसामान्याभावस्याप्रामाणिकतायास्तत्तत्प्रादिनो-
क्तेर्न चेत्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमान-
माशङ्कितं विमुद्ध्यसंयोगानन्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्ती-
नामेव प्रतिनियतदिग्बिंशोपावच्छिन्नतया तत्तदवच्छिन्नत्वेन
तत्र तदभावसत्त्वे ऽविवादास्मासिद्ध्यवकाशः विभुमात्रे
संयोगसामान्याभावासिद्धावपि संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ व्यावृत्तिस-
ङ्गतेर्वृक्षादाद्येतद्व्याप्तिबलात्संयोगसामान्याभावासिद्धावपि न क्षतिः
प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभाववच्छेदकत्वनियमसत्त्वे वृक्ष-
त्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेः संभवेन त-
त्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां न च
प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभाववच्छेदकत्वमित्यादिना निराक-
रिष्यति पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोध-
मात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेदकस्याभाववच्छेदकत्वनियमेन वा
सेद्विमुद्ध्यतीत्याशयेनैव वृक्षादौ संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृत्तौ अ-
वच्छेदकभेद उपपादितः वृक्षे न संयोग इति प्रत्यक्षं च वारि-
तं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्द-
र्भविरोध इति । यत्र यात्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तरं
खण्डवृक्षोत्पत्तिस्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातो ऽवस्थितपाद-
तदवयवमगनादिसंयोगानां विनाशः द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्या-
परावयवनाशस्तृतीयक्षणे च तन्नाशस्तत्र वृक्षे विभुसंयोगानुत्प-
त्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यं न चैवं तादृशवृक्षे मूर्तान्तरेणा-
पि संयोगस्तदवयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भावति तदवय-

पगगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसंयोगानामपि त-
 दुत्पत्तिकाले विनाशादवयवावयविनोः संयोगानभ्युपगमेन त-
 दवयवेष्वेवारम्भकसंयोगसत्त्वे तेन तन्निष्ठसंयोगजननासं-
 भवात् उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति सं-
 योगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सज्जेतुतैव न निर्वहतीति चाच्य-ता-
 दृशखण्डद्रव्ये तदवयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च सं-
 योगस्यासम्भवेऽपि सर्वत्रैव सतां सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां
 कर्मभिस्तत्संयोगानुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वीनयमा-
 दित्यपि कश्चित् । यावत्संयोगाभावा एव मानमिति । ज्ञायमान-
 लिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमताभिप्रायेण । यत्तदर्थयोरिति साध्यहेतु-
 घटकयत्तच्छब्दार्थयोः संयोगघटत्वाद्योरित्यर्थः । अननुगमादिति ।
 एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थः एकव्याप्तेर्निर्वाहयितुमशक्यत्वा-
 दिति शेषः । तथा च घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटादिविशेषाभावकू-
 टयोर्व्याप्तेः संयोगसामान्याभावसिद्धावनुपयोगित्वाद्यावत्संयोग-
 विशेषाभावे संयोगसामान्याभावावयवविशेषव्याप्तेश्चाग्रे निराक-
 र्त्तव्यत्वाच्चोक्तानुमानसम्भव इति भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसा-
 ध्यव्याप्तेरग्रहेऽपि यथा यो यत्र प्रवर्तते स कार्यतया तज्ज्ञानाती-
 त्याकारात् स्तनपानादिप्रवृत्तिस्तद्विषयकार्यताज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहा-
 त् गवानयनादिप्रवृत्तिलिङ्गेन गवानयनादिकार्यताज्ञानस्य सिद्धि-
 र्ना तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषाभावे तत्सामान्याभावव्याप्ते-
 र्यथाविशेषणत्वादिना अग्रहेऽपि घटादिविशेषाभावकूटे तत्सा-
 मान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगीययावद्विशेषाभावे पक्षधर्मता-
 ज्ञानाद्गगनादौ संयोगसामान्याभावसिद्धिदुर्चारेव व्यातिरोक्तिहेतुका-
 नुमिताविव सामान्यव्याप्यधीनविशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
 धर्मज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् न च विशेषाभावान्तरे सामान्याभा-
 वान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषाभावेन तत्सामान्याभावसिद्ध्युपगमे
 यावत्त्वाद्यविशेषितकपिसंयोगादिप्रतियोगिकाभावे कपिसंयोगादिसा-
 मान्याभावव्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकाभावेन तत्सामान्या-
 भावसिद्धिसम्भवाद्यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकं प्रकृतहेतुतुल्यानिधि-
 लहेत्वन्तरेषु प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षायाः स्वी-
 कर्तुमशक्यत्वात् तादृशसकलहेतुसाध्यानां युगसहस्रेणासर्व-

ज्ञेयानुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । उपस्थितयावत्तादृश-
हेतुषु तादृशतत्तत्साध्यव्याप्तिप्रहापेक्षया सामञ्जस्यात् ता-
वन्मात्रापेक्षायाश्च तत्तत्साधनधर्मिकतत्तत्साध्यव्याप्तिप्रहाभाव-
विशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिबन्धकतया सुपपा-
दत्वात् एवं सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादिविशेष-
घटत्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां
संयोगादिसामान्याभावसाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थ-
क्यात् गगनाद्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणनिरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकयत्किञ्चिद्भावकं यद्यत्स्वं तदन्यो यो धर्मः स
तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति-
स्थलाभिप्रेक्षव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं साधनीयं तन्मानुमाने उपाधिमाह एकावच्छे-
देनेति । अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपा-
धित्वादित्यर्थः यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगाभावा-
धिकरणताया व्याप्यवृत्तितया ऽवच्छेदकविरहेण उपाधेः सा-
ध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठाया यावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वेपि गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वमा-
षदयकमन्यथा ऽधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गु-
णादौ तदभावप्रहासम्भवादितिवाच्यं द्रव्यनिष्ठयावत्संयोगा-
भावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छिन्नतयोपाधेः
साधनाव्यापकत्वानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्यं यदव्याप्यवृत्तित्व-
निर्वाहकं विलक्षणमवच्छेदकत्वं तस्यैव विवक्षणीयतया गु-
णादिनिष्ठसंयोगाद्यभावाधिकरणतायां तादृशवच्छेदाद्यविरहेण
साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् । अथैवं कपि-
संयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगा-
दिमद्वृक्षादौ अनवच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण सा-
ध्योपाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः । अत्र केचित् अवच्छि-
न्नत्वैकावच्छेदकानवच्छिन्नतयोभयाभाववत्ताद्यद्विशेषाभाववत्त्वमिदो-
पाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वमवच्छिन्नत्वाभा-
वेनोक्तोभयाभाववत् कपिसंयोगवति पृक्षे कपिसंयोगीययाव-
द्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति तदनवच्छि-

श्रत्वाभावादुभयामाववदिति नोक्तोपाधिसाध्ययोः सामान्यव्याप्ति-
 मद्गः । अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसंयोगविशेषाभावाधिकर-
 णतानां नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवति वृक्षाद्यवृत्तिकपिसंयो-
 गादिव्यक्तीनां ये ऽभावास्तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतद्-
 धिकरणतानामनवच्छिन्नत्वात् न च व्याप्यवृत्त्यधिकरणतानामनव-
 च्छिन्नतया अन्यासां नैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वास्वेव तासु
 उभयामावो ऽक्षत इति वाच्यम् । एवं सति पक्षनिष्ठसंयोगव्य-
 क्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नानां यावन्तोऽभावाः पक्षनिष्ठतद्-
 धिरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदकविरहेऽपि द्वित्रादीनाम-
 वच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्येव तादृशतादृशावच्छेदकमादा-
 येकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सम्भवतीत्युभयामावसरयादुक्ताया-
 धेयावत्संयोगाभावरूपसाधनव्यापकतापत्तेः स्वसमानाधिकरण-
 यावत्तद्भावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य एकावच्छेदका-
 वच्छिन्नत्वरूपत्वे च वृक्षादिनिष्ठमूलाद्यवच्छिन्नकपिसंयोगाद्य-
 भावाधिकरणतास्वपि न तथात्वसम्भवस्तत्समानाधिकरण-
 व्याप्यवृत्तिकपिसंयोगाभावाद्याधिकरणतानामपि तादृशयावद्-
 धिकरणतान्तर्गतत्वात्तद्वच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वादिति चेन्न
 एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य स्वसमानाधिकरणकिञ्चिद्वच्छिन्न-
 यावत्तद्भावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य विद्यमानत्वं
 नानवच्छिन्नाधिकरणताभिः सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकाव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेऽपि क्षतिविरहात् । अथवा याव-
 द्विशेषाभावावस्थमित्यनेन यावत्तदीयविशेषाभावत्वाद्यच्छिन्ननि-
 रूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितं न तु तत्समुदायः एका-
 वच्छेदकावच्छिन्नत्वं च एकमात्रवृत्तिधर्माद्यच्छिन्नावच्छेदकाव-
 च्छिन्नत्वं न त्वमिन्नावच्छेदकत्वं वृक्षाद्यवृत्तिसंयोगानां वृक्षनिष्ठभावा-
 यद्यपि व्याप्यवृत्त्यस्तथापि अव्याप्यवृत्तिसाधारणयावत्त्वे
 न तेषामव्याप्यवृत्तित्वात्तत्साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिक-
 रणता एकमात्रवृत्तितत्तन्मूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तन्मूलादिरूपाव-
 यवावच्छिन्नेति तत्रोभयामावो ऽक्षत इति न साध्योपाधयोः
 सामान्यव्याप्तिमद्गः पक्षनिष्ठसंयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधि-
 करणता च न प्रत्येकावच्छेदकावच्छिन्ना मूले वृक्षो यावत्संयोगा-

भावयान् इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि त्वनुगतरूपावच्छिन्नतदव-
च्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गगनमितिप्रत्ययात् एक-
रूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वविरोधात् ए-
कस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपाभ्यामुभयावच्छेदकत्वोपपत्तयाम् तथा
च वृक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकर-
णता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तोभयवत्त्वा-
दुपाधेः साधनाव्यापकत्वमिति वदन्ति । वस्तुनस्तु अनवच्छिन्नया-
वद्विशेषाभाववत्त्वमेवोपाधिः तादृशोपाधिना साध्यस्य सामान्य-
व्याप्तिविरहेऽपि संयोगसामान्याभावरूपपर्यवसितसाध्यव्यापकतया
तादृशोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमव्याहृतं तादात्म्येन सा-
ध्यतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्यभावेन संयोगसामा-
न्याभावरूपसाध्यवद्भेदोऽन्यत्राप्रसिद्धोऽपि साधयितुं शक्यत
एव अभावसाध्यक्यतिरोक्तीणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धरपेक्षितत्वात्
उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनं तु न सम्यक् संयोगरूपस्य
तस्य साधने सिद्धसाधनात् पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये
पक्षावृत्तित्वसाधनात्सत्प्रतिपक्षनिर्वाह इति केचित् । सिद्धसा-
धनादितः साध्याभावसाधनासम्भवेऽपि प्रतियोगिवैयधिकर-
णयधितसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छे-
दकावच्छिन्नाभाववत्तत्त्वानात्पक्षे साध्यानुमितिप्रतिरोध एवेति
सारम् । अथवा प्रतियोग्यधिकरणत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसामान्या-
भावरूपसाध्यव्यापकतया एकावच्छेदेनेत्यादिर्यथाश्रुतस्यैवोपाधि-
तानिर्वाहः यत्र प्रतियोगिमति यस्य सामान्याभावस्तत्रैका-
वच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्वनियमेन सुग्रहत्वात् गु-
णादावेकावच्छेदेन यावद्विशेषाभावासत्त्वेऽपि तत्र प्रतियोग्य-
सत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वास्तेश्च । द्रव्ये च प्रतियोगिम-
त्त्वविशिष्टयावत्संयोगविशेषाभावाधिकरणे एकावच्छेदेन तदी-
ययावद्विशेषाभावासत्त्वात् प्रतियोगिमत्त्वरूपावच्छेदकविशिष्टसा-
धनाव्यापकत्वं तस्य वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावा-
धिकरणताकूटान्तर्गतकृतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छिन्नत्वमपि
तत्कूटस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथ
एतादृशोपाधेर्यमिचारोपपत्त्यं न सम्भवति प्रकृतसाध्य-

व्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्व-
स्याप्रसिद्धेः । द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्नत्वेऽपि
एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात् गुणे च तस्यावच्छिन्नताया
एवाभावात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभावव्या-
पकस्य तदीयैकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्य प्रसि-
द्धत्वेऽपि तदभावेन प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं न सम्भवति प्र-
कृतसाध्याव्यापकत्वात् प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामा-
न्याभाववद्भेदश्च कपिसंयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्य-
मानो न कपिसंयोगादिसामान्याभाववद्भेदपर्यवसायी तत्र प्र-
तियोगिमद्भेदस्यावाधात् प्रतियोगिमति चेकावच्छेदकावच्छिन्न-
तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वसत्त्वेन तद्वत्त्वाभावादिहेतोरसिद्धिरि-
ति न व्यभिचारोक्तयननिर्वाह इति चेत् । मैवं कचिद्द्रव्ये ज-
लादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य सत्त्वे एकावच्छिन्नतदी-
ययावद्विशेषाभावसत्त्वात्तदीयप्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभा-
वव्यापकैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वं यत्र
च द्रव्ये सर्वावयवावच्छेदेन भिन्नभिन्नाः जला-
दिसंयोगा वर्तन्ते यावत्तद्विशेषाभावरूपहेतुमति तत्रैकावच्छेद-
कावच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वरूपोपाध्यभावे प्रतियोगिमत्त्व-
विशिष्टतत्सामान्याभाववद्भेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात् प्रतियो-
गिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचारसिद्ध्या सामा-
न्यव्याप्तिभङ्गात् संयोगात्वे गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वसाधकानुमानौपधिकदर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छे-
दस्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भा-
वाधिकरणताशून्यगगनादिकं यद्यस्तदन्यत्वस्योपाधित्वं योध्यम् ।
एतेनेति अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वेनेत्यर्थः ।
इति विशेषव्याप्युपपत्त्यनुमानं परास्तं दूषणान्तरमप्याह व्य-
र्थेति तन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया ऽभा-
ववत्त्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः
नन्वभावादित्येव हेतुरस्त्वित्यत आह अप्रयोजकत्वादिति
व्याप्तिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । विशेषव्याप्तौ उपाध्यन्तरमपि
सुलभमित्याह निर्गुणत्वादेरिति । आदिना निष्परिमाणत्वादे-

परिग्रहः 'यद्यद्धर्माश्रयानवच्छेदकं तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावावच्छे-
दकमिति व्याप्युपपृष्ठं वृक्षत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छे-
दकत्वसाधकमनुमानमाशङ्क्य निराकुरुते न चेति । गुणाद्यनवच्छे-
दकेति । गुणत्वाश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावेति गुणत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावेत्यर्थः तथा च गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्ति-
ताप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो
घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदनवच्छेदकत्व-
रूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति नाभिहितः । गुणत्वाद्याश्रय-
स्य संयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावाव-
च्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्धर्माश्रयानवच्छे-
दकमित्यत्र यत्पदेन अव्याप्यवृत्त्यवृत्तिधर्मो विवक्षितः गुणत्वादे-
श्च व्याप्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तद-
वच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकता इत्याशङ्क्य वृक्षत्वादौ सं-
योगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावाधसाधकहेतोरसि-
द्धिमाह यथा चेति । दण्डनिष्ठघटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्व-
कालसम्बन्धस्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीति दण्डत्वं तत्सा-
मान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेपीत्यनेन दण्डत्वं
प्रत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितमेवमग्रेपि । तत्सामान्येति घटपूर्वव-
र्तितात्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । प्रत्येकातिप्रसक्तत्वेपि अवच्छेद्यतावच्छे-
दकानुगतरूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वम् । अन्यथा
घटकारणतावच्छेदकत्वमेव तस्य भज्येतीति भावः । ननु दण्डत्वस्य
घटनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं न घटनियतपूर्ववर्तितायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमपि तु तदव्यवहितपूर्वकालानिष्ठामात्रप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपपारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तोऽपि निरावा-
धमेव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकताया एवावच्छेद्यानतिप्रस-
क्तत्वनियतत्वादिति प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्र-
सक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमा-
ह बहिसामानाधिकरण्यस्येति । प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं
तत्सामान्यावच्छेदकमित्यन्वयः । तत्पदेनात्र बहिसामानाधि-
करण्यपरामर्शः धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य बहिःश्लाघ्यताव-
च्छेदकत्वं नोपपद्येत न च व्याप्यतावच्छेदकत्वमपि स्वविशि-

दृष्ट्यागकसाध्यकत्वरूपं पारिभाषिकमेव तच्चातिप्रसक्तसाधार-
णमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरिति वाच्यं साध्यसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकरूपवत्त्वं व्याप्तिस्तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धवि-
शेषः अत एव यत्र व्यर्थविशेषणघटितनीलधूमत्वादिना हेतुता
तत्र, व्याप्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारेणैतदभिधानात्
अन्यथा पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपि-
तमनुगतधर्मनिष्ठस्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टान्तविध-
या बोध्यं संयोगसामान्यस्य संयोगत्वरूपावच्छेद्यतावच्छेदकरू-
पावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चेति प्रत्येकसंयोगादिव्यक्त्यतिप्रसक्त-
स्यापि द्रव्यत्वादेस्तद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्तत्वादिति भावः ।
यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादेः संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तासा-
मान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्तव्याप्तिवलात्तदवच्छेदेन संयो-
गसामान्याभावसिद्धिर्न शक्यते धारयितुं तथापि प्रतियोगित्व-
सम्बन्धदेशकालयोरेव प्रतियोग्यनवच्छेदकयोरभावावच्छेदकत्व-
नियमस्तयोरेव तदनुमत्वात् न तु प्रतियोग्यनवच्छेदकमात्रस्य
मानाभावादित्यत्र तात्पर्यं द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य काल-
भेदाद्यवच्छेदेन स्वयमनुपपन्नं व्यवस्थापनीयतया सम्प्रदाय-
विद इत्यनेनास्वरसो दर्शितः ।

(दी०) नवीनास्तूष्णत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य
प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावो वर्तते
तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्बे हुताशनी
न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । वृत्ते-
रव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तप्रसम्भावि-
तत्वाच्च । एवं प्रतियोगिमतोरपि कालदेशयोर्देशकालभेदावच्छे-
देन तदभावः । तथा च तत्तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत् ।
नोपादेयं च सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन
व्याप्तिभेदादित्यपि वदन्ति ।

(गा०) गुणस्य सामान्याभावो वर्तते इत्यन्वयः । ध्वंसप्रागभावयोर-

त्यन्ताभावविरोधिताया निराकृतत्वादिति भावः । एतेन तदवच्छे-
देन संयोगादिसामान्याभावोऽपि सुतरा वर्तने व्यापकधर्माव-
च्छिन्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वनियमादिति सूचितं
न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु
तत्सामान्यात्यन्ताभावोपि मानाभावादिति वाच्यं तदा तत्र जन्यक-
त्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसम्-
नियतगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपतया विवादायोगात् संयोगादिसा-
ध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुस्थले व्यावृत्तिदानायाह प्रलयेति । म-
हाप्रलयस्य जन्यभावानधिकरणतया तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादि-
तिभावः । तदानीं च गगनादौ नित्यैकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन गुण-
सामान्याभावस्यासत्त्वात्संयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाणं महाप्रल-
ये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यवहार एव तादृशव्य-
वहारस्य ध्वंसावगाहित्वे ऽतिप्रसङ्गाद्यवहापानादरे चातीन्द्रिय-
गगनादौ गात्वाद्यभावस्याप्रामाणिकतापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात्
अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् चाहिमान् धूमादित्यत्रापि व्यावृत्तिदा-
नायाह तथेति । दहनस्य दहनत्वावच्छिन्नस्य प्रतीतेरित्यन्तं द्रव्य-
स्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः प्रत्यक्षप्रमाणमुक्त्वा युक्तिमप्याह
वृत्तेरिति । संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्व-
स्य संयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः असम्भावितत्वा-
दिति । अयमाशयः सम्बन्धिसत्तायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यदवच्छेदे-
न सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाव-
सत्त्वमावश्यकं संयोगादेः सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्ति-
त्वेऽपि न संयोगादेर्व्याप्यवृत्तिता गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि स-
योगाद्यसत्त्ववत्संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्स-
मवायसत्त्वेऽपि तदभावोपपत्तेरिति । केचित्तु वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे
वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्ववत् वृत्तेर्व्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽपि
व्याप्यवृत्तित्वं युक्तितौल्यात् संयोगादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम-
वायोऽपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः । वह्निमान् धूमादित्यादौ काल-
विशेषावच्छेदेन हेतुमति वर्तमानं साध्याभावमादाय घट-
त्वचान् कालत्वादित्यादौ पदाद्यवच्छेदेन काले वर्तमानं फा-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय च व्यावृत्तिदानायाह

एवमिति । प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकाला-
वच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशाव-
च्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः । तत्तत्साध्यकेति गुणत्वाद्यवच्छिन्नसा-
ध्यकद्रव्यत्वाद्यव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । तत् असमानाधिकरणान्तम् ।
अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप्तेरप्रसि-
द्धा तदघटितैव व्याप्तिः व्याप्यवृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधिकरणानाद्यप्रति-
योगितावच्छेदकत्वसामान्याभावप्रहादनुमित्युत्पत्त्या प्रतियोगिवै-
यधिकरण्याघटितापि व्याप्तिरस्ति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यघ-
टितव्याप्तिवन्मयत्रैव प्रसिद्धानुमितिप्रयोजिका चेत्पाशयेन मूल-
छतस्तदुपादानमित्याह नोपादेयमिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सा-
र्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तं न त्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्वमुक्तं
व्याप्यवृत्तेरपि साध्यस्याव्याप्यवृत्तित्वप्रदशयां प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानादेवानुमित्युपपन्नात् व्याप्यवृत्तिसा-
ध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः तदघटिताया अपि
व्याप्तेः सर्वत्रानुमित्युपाधिकत्वात् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके तु स-
र्वत्र ननुपादाननियम एव तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति धार्यः
व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं च । स्वसमानाधिकरणभावाप्रतियोगिसा-
ध्यकत्वं सत्तावान् द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाका-
शाभावाभाववान् आत्मत्वादित्यादिकं च न तथा अतस्तत्र सा-
ध्ययति कालात्मादौ कालिकद्वैशिकविशेषणताभ्यां तदभाव-
सत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याविशेषितहेतुसमानाधिकरणभा-
वाप्रतियोगित्वस्य साध्ये ऽसत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिक-
रण्याघटितत्वनियमेष्वपि न दोषः । केचित्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वं
यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभावस्य न द्वैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विचक्ष-
णीया अतो हेतुमति कालादौ कालिकविशेषणतादिना साध्या-
भावसत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः भावस्यापि अभावत्वेन द्वैशिकविशेष-
णतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभावसाध्यकत्वमभिचारिण्य-
तिव्याप्तिः यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वाविशिष्टस्य द्वैशिकवि-
शेषणतया हेतुमति वृत्तिस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्ववि-

५। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावाभावान्

आत्मत्वादित्यादावव्याप्तेर्निरासः तत्राकाशाभावस्याकाशाभावत्वे-
नैव देशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तु उक्तसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन आत्मनि तादृशाभावाभावो नास्तीत्यप्रती-
तेः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगाभाववाक्षित्यगुणत्वादित्यादावनु-
त्पौपयिकद्विविधव्याप्तेः सम्भवेन सर्वथैवेत्युक्तं तावताप्यव्याप्यवृ-
त्तिसाध्यकेऽपि क्वचित्तदघटितव्याप्तेः सम्भव इति सूचितमि-
त्याहुः । यत्तु व्याप्यवृत्तिसाध्यके ऽव्याप्यवृत्तित्वप्रहाविषयसा-
ध्यके सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारादि-
ति व्याख्यानं तदसत् । तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यघटितव्याप्तेरेव यदा ग्रहस्तदा ऽनुमितेरुत्पादाय तादृ-
शव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात् अन्यथा यादृशव्यतिरे-
किसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमः तादृशसाध्यके लाघवेन सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तिरुपगमप्रसङ्गात् केवलान्व-
यिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वभ्रमविषयता तत्साध्यके
हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च । यत्तु
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रतियोगिपरम-
वश्यं वाच्यम् अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्व-
यितया प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याभावस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः तथा
च स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानम् अनुमितिकारणं वाच्यं ता-
दृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्य दुर्घटम् । अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृत-
साध्यार्थकतया साध्याभाधानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्याभाववि-
शिष्टः सन् हेतुमद्वृत्तिरभाव एवानुगतरूपेण निवेद्यः सद्देतौ
सर्वेषामेव हेतुसामानाधिकरण्याभाधानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे
साध्यसामानाधिकरणतया साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य
हेतुमद्वृत्तित्वं न प्रसिद्ध्यतीति साध्याभाधानिष्ठत्वं साध्यसा-
मानाधिकरण्ये विशेषणं सद्देतौ सर्वत्र साध्याभावभिन्नाभावे
तत्प्रसिद्धिसम्भवः व्यभिचारिणि च व्यभिचारनिरूपकाधि-
का एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टतया

हेतुमवृत्तित्वमिति साध्याभावस्यापि 'लक्षणघटकतया नाति-
 व्याप्तिः संयोगेन प्रमेयसाध्यकसङ्घेनौ साध्याभावातिरिक्ता-
 भावाप्रसिद्धा हेतुमति साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्या-
 भावविशिष्टाभावासिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभावनि-
 ष्टसाध्यसामानोधिकरण्यस्याभावो निवेशनीयः एवं च व्या-
 प्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसामा-
 नाधिकरण्याप्रसिद्धा ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्धतीति तत्साध्यके
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याघटितैव व्याप्तिरित्युक्तं नोपादेयं
 चेत्यादिनेति । तदपि न सामानाधिकरण्यविशेषणीभूतसाध्याभावे
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनाकृत्यनिवेशे प्रयोज-
 नाभावाद्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि सम्बन्धांतरावच्छिन्नसाध्याभाव एव
 साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्धा तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रसिद्धेः । परे तु
 ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे प्र-
 तियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशायां तदसमानाधिकर-
 ण्याविषयकादेव हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वज्ञानादनु-
 मितिरूपेयत इत्यनुपपन्नमत आह नोपादेयञ्चेति । व्याप्य-
 वृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाविषयसाध्यके स-
 र्वत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नोपादेयम् । अनुमितिप्रयोजकव्या-
 प्तिशरीरे न निवेशनीयं । तत्र तदघटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः ।
 सर्वथैवेत्यनेन यत्साध्यके कदाचिदनुमितिपूर्वं साध्ये हेतुमत्त्व-
 व्याप्यवृत्तित्वज्ञानं तत्र तदनुमितिनिर्वाहाय प्रतियोग्यसामाना-
 धिकरण्यमुपादायापि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयं यक्ष्यमाणरी-
 त्या व्याप्तेरनुगमात् व्यभिचार इति सूचितं । साध्यभेदेत्युपलक्षणं
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाभेदेनैकसाध्यकं ऽप्यनुमि-
 तिप्रयोजकव्याप्तिभेदोपगमोऽपि बोद्धव्य इतिव्याचक्रुः । व्याप्य-
 वृत्तिसाध्यकस्थले द्विविधा व्याप्तिर्न त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यके इति सा-
 ध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावो न सम्भवतीत्यत आह साध्यादिभेदेनेति
 साध्यतावच्छेदकादेर्विशिष्य व्याप्तिघटकतया तद्भेदे तद्भेदस्याव-
 श्यकत्वादित्यर्थः ॥

यद्यपि जात्यादौ गुणकर्मन्यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षित-
 स्य सत्त्वादेर्व्याप्तिरस्त्येव गुणादौ तदुपलक्षितसत्त्वाद्यनुमितेः

प्रमात्वादिति तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सल्लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रमः स्यादिति तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्ति-
गुणादेवृत्तिहेतोर्न स्वीकर्तुं शक्यते ऽतः साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगिता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यधिकरण्यपर्यन्तं निवेद्य तत्र तादृशानुमित्यौपयिक-
वारयति प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं चेति ॥

(दी०) प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यं तेनायं गुणकर्मन्यत्ववि-
शिष्टसत्तावान् जातेः भूतत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादौ
नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वं विशिष्टं च केवला-
दन्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण इति वाच्यम् उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न
वा तदवच्छिन्नाभावः तदवच्छिन्नाभावात् । वैशिष्ट्यविरहे-
ऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावश्च च प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणमूर्तत्वस्य
मनसि सत्त्वादिति वाच्यं तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वा-
न्नात्रोभयमिति प्रतीतेर्दुर्वारत्वात् ।

(गा०) न च तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः गुणो
गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ तादृशव्याप्तिसत्त्वेऽपि बाधेनैव
हेतोर्दुष्टत्वोपपत्तेः द्रव्यपक्षकतादृशसाध्यकजात्यादिहेतोश्च स-
मीचीनताया एवापगमे क्षतिविरहात् बाधानवतारदशार्या च
गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिर्भ्रमरूपा प्रमा-
त्मकसल्लिङ्गकपरामर्शादपि स्वीक्रियते अत एव गन्धप्रागभा-
वावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधानव-
तारदशार्या प्रमात्मकपरामर्शविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहि-
नी भ्रमानुमितिर्मणिकारेणोपगम्यत इति वाच्यं भ्रमानुमिति-
जनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्

गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ पराम-
 शस्य कथञ्चिदपि प्रमत्वासम्भवेनागत्या तत्र प्रमात्मकपरामशादुभ-
 मानुमितिसंस्कारादगुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादिति विशि-
 ष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाववा-
 न् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यविषयकानुमिति-
 स्थलमसिद्धिव्यभिचारासङ्कीर्णबाधोदाहरणत्वेनाभिहितवतो म-
 णिरुक्तोऽप्युक्तस्थले ऽव्याप्तिर्नास्तीत्याशय उच्यते । अथ विशि-
 ष्टनिरूपित एव समवायादिविशेष्याविरोधिनो विशिष्टाभावस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवायादेस्तथावे दण्डा-
 द्गुपलक्षितपुरुषादिमत्त्वविरोधितादृशपुरुषाद्यभावात्तद्विरोधितद्वि-
 शिष्टपुरुषाद्यभावाच्चैलक्षण्यानिर्वाहात् न च तदुपलक्षितपुरुषा-
 द्यभावस्य स धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः अपि तु
 प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव
 प्रतियोगिनि विशेषणत्वाद्तादृशस्यैव चोपलक्षणत्वादिति ता-
 दृशाभावयोर्विशेष इति धात्वम् उपलक्षणेन दण्डादिना व्यावृत्त-
 प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिशसक्तया तन्मात्रे
 तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि, तदवच्छे-
 दककोटावयवमन्तर्भावात् अत एव पुरुषादिमात्रेण द-
 ण्डाद्गुपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य न विरोधः तदवच्छिन्नाभा-
 वस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादि-
 त्यादौ ग्रन्थकृतां कूटघटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्येत
 पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य व्याख्यादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र
 साध्ये सदेतत्वात् तथा च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासा-
 मानाधिकरण्याविवक्षायामपि नातिव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदक-
 सम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्टसत्तानधिकरणत्वादिति चेन्न विशिष्ट-
 निरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र
 न सम्भवतीति प्रागुक्तत्वात् अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता
 विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डा-
 दिरुपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्त्युपगम्य तयोर्विशे-
 पस्योपपादनीयत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टसत्ताभावः
 सद्भवत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणम्

नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः व्याप्यवृत्तिः साध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहिपरामर्शस्यानुमितिहेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्तिर्न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्य तथा च विशिष्टसत्तातिरिक्ततामते विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेताविव उक्तोभयसाध्यकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याभिमानं न चेत्यादिना निराकरोति न चेति ।

सहजत एव प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्टपरतां विनैव उभयत्वम् उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं न विशिष्टत्वात् एकविशिष्टापरत्वात् अनातिरिक्तम् अभिन्नम् अतिरिक्तमित्यनुक्त्वा नानातिरिक्तमित्यभिधानम् । उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय नञ्पदस्यानुगोहितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबाधकत्वव्युत्पत्तेः तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्यवृत्तिधर्मश्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु न तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपपत्तेः प्रकृते च उभयत्वमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्काव्युदासः । अत्र हेतुः वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपदत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति घटत्वपदत्वयोः सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्रोभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः अन्यथा तत्रोभयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपदत्वोभयमितिप्रतीतौ कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि घटत्वघटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया अभ्युपगन्तव्यतया घटत्वपदत्वोभयं समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्याप्रसिद्ध्या व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः । तथा च तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तथाव्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न भूतत्वमूर्तत्वोभय-

धान् मूर्तत्वादित्यादायेकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्व-
 प्रसक्तिस्तथा सत्यनुमितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति नि-
 व्युद्धम् । ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि भूतत्वमूर्तत्वोभयं नास्तीति
 बुद्धेरेकविशिष्टपराभावावलम्बनेनैवोपपत्तिः मनसि प्रतियोगि-
 सत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावास्त्यादिति क्वचिदेकविशिष्टा-
 परत्वस्यापि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत
 आह नयेति । तद्व्याच्छिन्नाभावः प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरुभयव्यवहार-
 विषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः तद्व्याच्छिन्नाभावात् एकविशिष्टा-
 परत्वावच्छिन्नाभावात् नानतिरिक्त इति विपरिणतेन सम्यग्धः
 प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रतियोगिताऽभावस्य विरोधादे-
 कस्याधिकरणेपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे बाधका-
 भावात् इति भावः । एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयपक्षावच्छिन्न-
 व्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकश्च एकाधिकरणे व्या-
 सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभावः अन्यथा समवायघटितसामानाधि-
 करण्येन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाद्यप्रसिद्ध्या घटादौ समवायेन घटत्व-
 पटत्वोभयं नास्तीतिप्रतीतेरनुपपत्तेस्तत्र समवायिसमवतत्वरूपयोश्चि-
 ष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयतायाः स्वीकरणोपत्वात् । अन्यथा ए-
 ककालीनत्वादिरूपवर्गशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वादेः समवायेन घटादौ
 सत्त्वेन तादृशप्रतीत्यनिर्वाहादित्याह वैशिष्ट्यविरहेपि घटत्वपटत्वयो-
 रुभयत्वेनाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्यासज्य-
 वृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन साध्यत्वे न मूर्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति
 एकप्रतियोगिमत्त्वपि अभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्त-
 त्वाधिकरणे मनसि उभयाभावस्य प्रतियोगिव्याधिकरणत्वाभा-
 वात् हेतुमति प्रतियोगिव्याधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यभिचार-
 त्वात् व्यभिचारलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
 करणपर्यन्तस्यानिर्वशादित्याशङ्कां निरस्यति न च तत्रेत्यादिना
 व्याप्तिरेव व्याप्तिरिष्टैव तद्यात्वेपीति मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेपीत्य-
 र्थः । उभयत्वेनेति उभयत्वविशिष्टवृत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः ।
 तथा च तत्रोभयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितेर्भ्रमतया तत्रयो-
 जकहेतोर्न सद्धेतुत्वस्वीकारसम्भवः अत एव व्यभिचारलक्षणेपि
 प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणपर्यन्तमेव निवेदयामि-

ति भावः । एकाधिकरणे उभयत्वविशिष्टासत्त्वे मानमाह नात्रो-
भयमितीति । अत्रोभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः उभयत्वे-
नैकस्य सत्त्वोपगमेपि उभयत्राधिकरणवृत्तितायास्तादृशप्रतीति-
विषयतया एकस्मिन्नाधिकरणवृत्तित्वाभावेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्व-
स्यावश्यकत्वात्तादृशप्रमाविरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणे
ऽत्यन्तपदवैयर्थ्यं धूमाद्यधिकरणानिष्ठबहुधादिभेदस्य प्रतियोगिस-
मानाधिकरणत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकताया अकिञ्चित्करत्वात् इत्याशङ्कया साम्प्रदायिकोपदर्शि-
तमत्यन्तपदप्रयोजनमाह अत्यन्तपदं चेति ।

(दी०) अत्यन्तपदं चात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च लाभा-
य अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभि-
न्नत्वात्तद्भेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः । सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वात् अभावसाध्यका-
व्याप्तेश्चेति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्येति
लाभायेत्यग्रिमेणान्वयः स्वं यस्य प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्तादृ-
शप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः
अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छे-
दकेत्यत्र या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयो-
गितानिरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह
अन्यथेति सर्वस्यैवाभावस्येति । हेतुसमानाधिकरणाभावत्वे-
नोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः स्वसमानाधिकरणाभा-
वान्तरभिन्नत्वात् स्वं यस्य समानाधिकरणं तादृशवदत्वाभा-
वभेदवत्त्वादित्यर्थः । स्वरूपानतिरिक्तत्वात् गोत्वाद्यभावरूपाधि-
करणस्वरूपत्वादभावधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकर-

णीभूताभावस्वरूपतेति सिद्धान्तादिति भावः । प्रतियोग्यसमानाधिक-
 रणाभावात् दुर्लभत्वापत्तेरिति । गोत्वाद्यभावात्तत्त्वान्ताभाव-
 त्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्वनिष्ठभेद-
 त्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति
 भावः । न च भावस्वरूपस्यैवाभावात् तद्वशत् सुलभमिति वाच्यं
 तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिरन्येन तद्वशत्तादवस्थात्
 भेदभेदस्यानवस्थानयेनाधिकरणस्वरूपस्याङ्गीकारात् । प्रतियोगि-
 तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र
 न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यता-
 स्थले तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 त्वस्य निवेश्यत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशेऽपि
 तत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वेषामेवाभावानां किञ्चिद्विशिष्टत्वाभावादि-
 रूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनियमात् तद-
 समानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । यादृशप्रतियोगितेऽस्यादिना वक्ष्य-
 माणरीतेरेतुसरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेश-
 यर्थ्यमत्रास्वरसवीजमव । हेतुसमानाधिकरणेति । हेतुसमा-
 नाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तरूपप्रतियोगिसमानाधि-
 करणत्वेऽपि यिवक्षितात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधि-
 करण्यवान् गोत्वाभावादिर्घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वने-
 दाकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः । अभावसाध्यकंति घ-
 टत्वाभावादिसाध्यकघटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्व-
 निरूपकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव-
 प्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
 शादित्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
 ग्यसमानाधिकरण्यं निवेश्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावधारणेऽपि
 सर्वेष्वेवामाधेषु जलरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमाना-
 धिकरण्यस्यापि सत्त्वेन प्रकृतप्रतियोगितावदसमानाधिकरण्य-
 स्यैव निवेशनीयतया साध्यनिष्ठप्रतियोगिताश्रयासमानाधिकर-
 ण्यस्य सन्देहाधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टाभावे ऽसत्त्वेनाप्यप्यप्रस-
 क्तिरित्यस्वरसवीजम् ॥

सम्प्रदायानुमतात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशपक्षे
ऽतिव्याप्तिमाशङ्कते अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यत्रातिव्याप्तिः प्रलय-
स्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् । संसर्गा-
भावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दः तदा व्यनुकं यदादृष्टं तदा जन्यं
ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्या-
प्तिः । व्यणुकत्वादेर्द्व्यणुकादिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्राग-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । न हि तयोः सामान्याभावत्व-
वादिमतेऽपि एकविशेषभागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये
तत्सामान्यावच्छिन्नध्वंसप्रागभावयोः सम्भव इति चेन्न
प्रतियोगिमत् इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे-
ऽविरोधात् । अन्यथात्यन्ताभावस्य कालमात्रावृत्तित्वमसङ्गा-
त् । इयांस्तु विशेषो यदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वमपरस्य
तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्या-
वच्छेदकत्वात् । तच्छून्ये च काले तदभावस्य प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणत्वात् ।

(गा०) यदा गोत्वमिति कालिकसम्बन्धेन गोगोत्वयोर्हेतुसा-
ध्यत्वलाभाय गोप्राप्त्यर्थं गोत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू अनभिधाय
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधकदाप्रत्ययघटितोदाहरणानिधा-
नमेवमग्रेपि । प्रलयस्येति व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः
ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिति प्राचामनुमतं ध्वंस-
प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमादृत्य एतदेवाग्रे निराकृत्य
समाधेयम् । अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वंसादिमत्यपि काले
ऽत्यन्ताभाववृत्तावविरोधः महाकालादौ समवायादिसम्बन्धेन
रूपात्यन्ताभावस्य सर्वानुमतत्वात् न च कालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नगवात्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नगोध्वंसात्यन्ताभाव-
रूपताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वमङ्गीकुर्वणैः प्रा-

गौभावत्त्वनिवेशे महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकध्वंसोपगन्तुमते ध्वंसमादायोक्तस्यलातिव्याप्तिः शक्यते वा-
 रयितुमित्याशङ्क्याह संसर्गाभावेति । वैशिकविशेषणतयापि ध्वंस-
 स्य कालवृत्तित्वमित्याशयेनोक्तशङ्कासङ्घटितः अन्यथा ऽभावस्य
 तादृशसम्बन्धेन वृत्तिनिवेशे ऽत्यन्ताभावमिव ध्वंसमादायाति-
 व्याप्तेर्दुर्धारत्वात् न च प्रतियोग्यधिकरणमहाकाले गोध्वंसस्य
 वैशिकविशेषणतासर्वेपि प्रतियोग्यताधिकरणप्रलये तस्य तादृश-
 सम्बन्धो ऽप्रामाणिक इति वाच्यं यदुपाधिविशिष्टस्य प्रतियो-
 ग्यधिकरणत्वं तदन्योपाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य तदभावा-
 धिकरणतया महाकालस्य वैशिकविशेषणतया ध्वंसवत्त्वे प्रल-
 यात्मकोपाधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारताया आबन्धकत्वाद्
 अन्यथा प्रलये गौर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा निष्कर्ष-
 णीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पाभिप्रायेणैवं तत्कल्पे मयोजना-
 भावाद्भावे वृत्तिविशेषानिवेशात् । न चामावे वृत्तिविशेषानि-
 वेशे कालिकसम्बन्धेन गद्यात्यन्ताभावस्यापि प्रलयकृते । सं-
 सर्गाभावमात्रपरत्वोक्तिविरोध इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छे-
 दककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो ध्वंसस्य हेत्वधिकरणे
 ऽवाधात् गद्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् ध्वं-
 सस्य तत्प्रतियोगिनो ऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकवैशिक-
 विशेषणतासम्बन्धेन काले ऽसत्त्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्यमक्षतमे-
 व । यदा स्पन्द इति । अत्र स व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं सण्डप्रलयो
 जन्यद्रव्यानधिकरणे तस्मिन् द्रव्यकासत्वात् पुनर्द्रव्यकासस्त्युरोधे-
 न परमाणूनां स्पन्दस्वोक्तारस्यावश्यकत्वात् तथा च हेत्वाधिकरणे तत्र
 द्रव्यकाससामान्यध्वंसप्रागभावयोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । द्रव्य-
 कनाशानुगुणिकयाया उत्तरसंयोगनाश्याया अधिकरणे खरपर-
 माणुसंयोगनाशरूपमहाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्रव्यकाससामान्यध्वंस-
 सत्त्वादत्राप्यतिव्याप्तिर्न विचारसहेत्यतो यदादृष्टमिति । ज्ञानत्व-
 मात्रेण साध्यतायां प्रलये ईश्वरीयज्ञानसत्त्वादयं सहेतुरेवेत्यतो
 जन्यमिति । नित्यसुखाभिध्यकिमुंकिरिति मते सण्डप्रलयेपि मु-
 क्तात्मनि जन्यज्ञानसत्त्वात् सहेतुत्वं सम्भवतीति अतो दुष्-
 वेति । अन्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयाप्यवदितमाह-

णेऽपि तज्जनकीभूतादृष्टस्याऽऽवश्यकत्वमिति तदा, जन्यज्ञानत्व-
सुखदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नोपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिः स-
म्भवतीत्यतः स्थलान्तरमाह यदा तस्येति । यदात्मसमवेतादृष्टं न
प्रलयजनकं स तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चाऽत्र खण्डप्रलये सुपु-
ण्यादौ च बोध्यः । खण्डप्रलयनिष्ठद्व्यणुकादिध्वंसस्य द्व्यणुकत्वादिरू-
पसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवं व्युत्पादयति नही-
ति । तयोः ध्वंसप्रागभावयोः । सामान्याभावत्वमतेपि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतेपि ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरो-
धित्वमते न तयोस्तथात्वमित्येतत्सूचयितुं मतेपीति । एकविशेषेति ।
एकविशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वंसस्य विशेषान्तर-
ध्वंसवति न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावस्य संभव इत्यर्थः
अन्यनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वंसादि-
प्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणस्य तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः । यद्यप्येवं महाप्रलयवृत्त-
योपि गोध्वंसाः प्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिता-
का इति न कस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगितायाः समनियतं
गोत्वं तथापि चरमध्वंसस्य यावद्गोप्रतियोगिकत्वोपगमे त-
त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य संभवतीत्यभिप्रायेण संस-
र्गाभावत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलमुपेक्ष्य द्व्यणुकादिसाध्यकस्पन्दादि-
हेतुकस्थले ऽतिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतस्तु ध्वंसप्रागभा-
वयोर्ब्यधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्चरमगोध्वंसस्यापि यावद्गो-
प्रतियोगिकत्वं न संभवतीति ध्येयम् । विरोधिनः प्रतियोगि-
नो ऽधिकरणे काले एव चेदभावो वर्तते तदा सुतरां ध्वं-
सप्रागभाववति काले प्रलयादावसौ वर्तते इति सूचनाय
प्रतियोगिमत् इवेति दृष्टान्तः । विरोधाभावात् बाधकाभावात्
तथा च हेत्वधिकरणे प्रलयादौ गोत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वान्नोक्त-
स्थले ऽतिव्याप्तिरिति भावः । न च प्रलये गोत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वो ऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वादिति वा-
च्यं प्रलये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् न हि तादृ-
शवाक्यस्याप्रामाण्यं कश्चिदुपैति न च ध्वंसादिरेव तत्र न-
प्रर्थो नात्यन्ताभाव इति वाच्यम् अन्वयितावच्छेदकसमानाधिकर-

प्रतियोगिताकाभावाभावाभावस्य नञा प्रतिपादने प्रतिप्रसङ्गाच्चवच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावबोधकताया एव तस्य व्युत्पन्नतया इत्यन्ताभा-
वभावाभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमते ध्वंसादेर्नञा
प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यथा-प्रतियोगिमति तद्वत्समागमाववति
च काले कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याप्यन्ताभावस्या-
वृत्तौ अत्यन्ताभावस्य तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तित्वेति
देशिकविशेषणतयस्यादिः । ननु ध्वंसप्रागभाववति अत्यन्ताभाव-
वृत्तौ तस्य तद्विरोधितावत् प्रतियोगिमति तद्वत्स्या तस्य प्रतियो-
ग्यविरोधिताप्याप्येताविशेषादित्यत आह इयांस्तिथिः । एकस्य
प्रतियोगिमतः कालस्य । देशमेवावच्छिन्नम् प्रतियोग्यमनवच्छेदक-
देशावच्छिन्नम् तथात्वम् देशिकविशेषणतासम्यग्धेन कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नात्यन्ताभावधत्तत्वं तथा च प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन
एकभाववर्तमानत्वरूपविरोधित्वं तावताप्यक्षतमेवेति भावः । अपर-
स्य ध्वंसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम् ध्वंसाद्यधिकरणतावच्छेदक-
रूपावच्छिन्नम् तथात्वमित्यनुपपद्यते । तथा च एकावच्छेदेन
एकवत्तमानतया ध्वंसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति भावः । ननु
काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह देशे कालस्ये-
वेति यथा देशे देशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तौ कालस्याव-
च्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नस्तीत्यादिप्रतीतिबलात् तथा कालिकस-
म्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषस्यावच्छेदकत्वं तथा-
विधप्रतीतिबलादेव तादृशप्रतीतिः कालावच्छेदेन देशवृत्तिर्देशाव-
च्छेदेन कालवृत्तिर्या विषय इत्यत्र विविगमकामायात् भवच्छेदक-
त्वाधिकरणत्वयोरेव सप्तम्यर्थत्वादिति भावः । प्रतियोगिमत्यपि
काले गवात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यासमानाधिकरणात्तत एव
णात् कथं तमादायोक्तातिव्याप्तिर्यावत् इत्यत आह तच्छ्रुत्येति ।
प्रतियोगिशून्ये प्रलयावावित्यर्थः तद्वत्भावस्य-गयात्यन्ताभावस्य ।
प्रतियोगिव्यधिकरणात्वात् प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्प्राप्तः ।
सामानाधिकरण्यस्याभ्याप्यवृत्तितामत एव प्रतियोगिसामानाधिक-
रण्याभावस्याभावाविशेषणत्वात् अन्यथा संयोगी सत्त्वादिभ्यादाव-
तिव्याप्तिः तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्ये-
व निवेशनीयतया प्रलयादेववृत्तिगवात्यन्ताभावस्यान्यत्र प्रतियोगि-

समानाधिकरणत्वेऽपि लक्षणघटकत्वाव्याघातादिति भावः ।

• संसर्गाभावत्वतद्वद्विज्ञातान्ताभावत्वयोर्व्याप्तिघटितत्वेनानवस्था-
माशङ्कते न चेति ।

(दी०) न च संसर्गाभावविशेषोऽत्यन्ताभावः । संसर्गा-
भावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयाभावत्वरूपं जन्यताघट-
कनियमघटितमिति वाच्यम् । तद्वदन्यावृत्तित्वरूपनियमस्य तत्र
घटकत्वात् । एवं नियमान्तरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिः व-
क्ष्यते च नियमाघटितमपि संसर्गाभावादिलक्षणमनुपदमेव च
विवेचयिष्यते संसर्गाभावत्वप्रवेशे प्रयोजनाविरहोऽव्याप्तिश्च ।

(गा०) संसर्गाभावविशेषः सदातनसंसर्गाभावः । संसर्गारोपः
तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रतियोग्यारोपः । तद्वदन्यावृत्तित्वे-
ति । स्वाध्यघटितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्वतोऽन्यस्मिन् वर्तते य-
त्तदन्यत्वेत्यर्थः । तत्र जन्यत्वे । पञ्चम्यर्थे सप्तमी । नियमान्तर-
स्य विशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वरूपसम्बन्धत्वघटक-
नियमस्य । अत्र संसर्गाभावत्वशरीरे । न क्षतिरिति । तद्वदन्या-
वृत्तित्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादिति भावः । स्वमते नि-
यमानन्तर्भावस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् । नियमाघटि-
तमिति । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्तादात्म्याति-
रिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव संसर्गाभावत्वरूप-
त्वादिति भावः । प्रयोजनाविरह इति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन या-
दृशप्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य निवेशनीयतया अन्योन्याभावत्वादिनिरूपक-
प्रतियोगितामादाय दोषाप्रसक्तेरिति भावः । प्रतियोगितायच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशकल्पमभिप्रेत्याह अव्याप्ति-
श्चेति । तन्मते सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभावमादाय दोषवारणाय
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव निवेशनीयत-
या तादात्म्यसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नसंसर्गाभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा व्याप्तिरप्यापद्यत इत्यर्थः ।

('दी०) अथ ज्ञानवान् द्रव्यत्वात् विशेषगुणवान् मनो-
न्यद्रव्यत्वात् जातिमान् भावत्वादित्यादावतिव्याप्तिः साध्य-
शून्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषणत्वैकार्थसमवायैः साध्यव-
त्वादिति चेत् । नैवम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो
यदधिकरणं तत्सम्बन्धि वा तद्वृत्तिवाभावस्योक्तत्वात् । भवति
चैयमन्योन्याभावोपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य
च हेत्वधिकरणवृत्तित्वं चाख्यं तेन नाप्याप्यवृत्तिसाध्यकासं-
ग्रहः । तद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः भव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभि-
चारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) अनु विषयताया वृत्त्यनियामकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्ये
सम्बन्धित्यानिवेशपक्षे नातिव्याप्तिरित्यत्र आह विशेषेति । दि-
शुपार्थानां देशे वृत्तावच्छेदकत्वमेव न त्वधिकरणत्वमिति मते
मनसो भूतत्वेपि न देशिकविशेषणतया अधिकरणत्वमिति
द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे मनोरूपहेत्वधिकरण एव साध्याभावः प्र-
तियोगिव्यधिकरण इति नातिव्याप्तिसम्भव इत्येतां मनोभ्येति ।
दिफालौ नेश्वरादतिरेच्येते इति मते सज्जेतुरेवेत्यतः स्थलांतरे
तामाह जातीति । साध्यशून्यानामपीति । साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनेत्यादिः । एवं-अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशे । भव्यो-
न्याभावोपीति । तथा च न तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायामप्याप्ति-
रिति भावः । तद्विशिष्टस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य ।
तेनेति । कपिसंयोगवान् एतद्वृत्तत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावरू-
पसाध्याभावस्य शुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेपि
हेत्वधिकरणीभूतवृक्षादेर्न कपिसंयोगसामानाधिकरण्याभावविशि-
ष्टकपिसंयोगाभाववत्त्वं यत्र सामानाधिकरण्याविशिष्टवत्त्वं तत्र तद-
भावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययात् अतः साध्याभावो न लक्षण-
घटक इति नाप्याप्तिरिति भावः । हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रति-
योगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशेनानाव्याप्तिवारणस्य सुकर-
तरेपि भूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यान्निवेशवैयर्थ्याभिरा न

तथा विवक्षितम् । सार्वभौमेनादृतं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटकीभूताधिकरणावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यस्याऽभावविशेषणत्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमते प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यरूपविशेषणवैशिष्ट्यनिवेशन एव लाघवमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारेण प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेशितं यथाश्रुतमूललभ्यो ऽयमेवार्थः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकरण्ययोरुद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वादुद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावादेः सत्त्वादिव्याप्यत्वप्रसंगः सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिति सार्वभौमोक्तदूषणमेतन्मते निरवकाशं तादृशव्याप्तावनेन पारिभाषिकस्यैवावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वा दिव्याप्यताया दुर्घारत्वात् तादृशसम्बन्धेन ज्ञानत्वादिसामानाधिकरण्ये ज्ञानविषयतारूपे घटत्वादेरवच्छेदकत्वात् । नन्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिसामानाधिकरणभिन्नस्वरूपप्रतियोग्यसामानाधिकरणत्वमेव निवेद्यतां किमुक्तविषक्षया गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववतोऽपि कपिसंयोगाभावादेः प्रतियोगिसामानाधिकरणभिन्नत्वविरहात् भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमादित्यत आह तद्वद्वृत्तीति । प्रतियोगिमवृत्तीत्यर्थः नार्थः न प्रतियोग्यसामानाधिकरणपदेन विवक्षितः । अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादावित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । कपिसंयोगाभावरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ प्रतियोगिसमन्ताधिकरणतया तद्विभक्त्यविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः । अत्र च सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितायाः प्राक् स्वर्यं दूषितत्वात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशपक्षेप्यतिव्याप्तिवारणमशक्यमित्येतादृशानुपपत्तिमेव यद्वेत्यादिकल्पान्तरानुसरणबीजतया व्याचष्टे अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वं

प्रतीतेरन्यथैवोपपादितत्वादित्यस्वरसात् प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिविशेषणं वक्ष्यति तच्च हेत्वधिकरणे बोध्यं प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः ।

(गा०) असामानाधिकरण्यनिवेशकल्पे चेत्पर्यः । इत्यस्वरसादित्यनेनान्वयः । प्रतीतेः संयोगाभावे गुणे न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतेः । अन्यथा गुणादिनिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाद्यभावादिपक्षतया । कपिसंयोगी एतस्यादित्यादावपि कपिसंयोगाभावादिरूपसाध्याभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकगुणादिवृत्तित्वाद्यच्छिन्नतया लक्षणघटकतैवेत्यव्याप्तिरत आह तच्चेति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं चेत्पर्यः । हेत्वधिकरणे हेत्वधिकरणनिरूपितं एतत्कल्पे च पूयक् हेतुसामानाधिकरण्यं न निवेद्यमेवेति भावः । एवं च हेत्वधिकरणनिरूपितप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमेवाभावे विशेषणं हेतुं न तु तद्वच्छेदकावच्छिन्नत्वमनतिप्रयोजनकत्वात् घृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरणनिरूपितत्वहेत्वधिकरणनिरूपितत्वयोर्निवेशापेक्षया तच्च हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य निवेशे च लाघवमित्यालोच्य तथैव निष्कर्षयति प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणेत्यर्थः तेन न दर्शितातिव्याप्तिः ।

(दी०) ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्सामान्यस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदवच्छिन्नस्य वा अनधिकरणत्वमुक्तम् आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यकान्याप्तिः एकप्रतियोग्यधिकरणस्यापि तद्व्यत्यन्तरानधिकरणत्वात् द्वितीये संयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादि-त्वादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसंयोग-विशेषाभाववत्त्वात् नित्यत्वादेविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकत-त्प्रतियोगिनोऽधिकरणत्वाच्च स्वाभावाभावात्मकस्य विशिष्ट-

स्याऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वाऽनतिरेकात् तृतीये कपिसंयोगाभा-
ववानात्मत्वादित्यत्राऽव्याप्तिः साध्याभावानां कपिसयोगानां
गुणानामधिकरणस्यात्मनस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्या-
भावत्वावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वात् । मैवम् । यादृशप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नाऽनधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगिता-
ऽनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) यस्य कस्यचिदित्यादियष्टयन्तानामनधिकरणत्वमित्यनेना-
न्वयः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरण-
त्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभेदमा-
त्रम् तत्सामान्यस्यानधिकरणत्वम् स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदः । प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिदिति ।
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्तत्तत्किंत्वेन निवेश्य तद्वच्छिन्नाधिकरण-
त्वावच्छिन्नभेदो वा विवक्षित इत्यर्थः । नव्यमते संयोगसामान्या-
भावस्य केषलान्वयितया तत्र साध्ये सत्तादिः सहेतुरेवेत्यतो
द्रव्यत्वाभाववान् वेति । तत्प्रतियोगीति संयोगरूपसाध्याभावप्रति-
योगीत्यर्थः तत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्संयोगा-
देः संयोगसामान्यानतिरिक्तत्वादिति भावः । द्रव्यस्वरूपाभावस्य
एकव्यक्तिकतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं
न घटत इत्यतस्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यमाह नित्यत्वादीति । आदिना अन्यत्वादपरिग्रहः ।
ननु विशिष्टाभावो विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी न तु शुद्ध-
स्य तस्येति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुप-
पत्तिरित्यत आह स्वाभावेति । न च सर्वस्यैवाऽभावस्य पूर्व-
क्षणादिवृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्र-
तियोगिन्यधिकरणाभावाप्रसिद्धा नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशप-
क्षेऽ सम्भवस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्व्यधिकरण्य-
निवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन सर्वेषामेषाऽभावानां प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्या-

सिप्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान-
 धिकरणत्वं हेतुमतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्भावीयप्रतियोगिता-
 या साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मा-
 वच्छिन्नत्वोभयामाव एव विवक्षणीयः एवं चोक्तस्थले स्वरूप-
 सम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि संयोगादिसम्बन्धे-
 न घटाद्यभावीयप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेतुमधिष्ठघटाभावीयप्रति-
 योगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वाभावाद्याद्यवच्छिन्नत्वा-
 भयामावस्थाक्षनत्वाद्दिव्याप्तिरित्याभिप्रायात् । आत्मनि संयोग-
 सामान्याभावस्य सर्वमतसिद्धत्वविरहात्कपीति । अन्यद्रव्यवृत्ति-
 हेतुके हेत्वधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्यापि उत्पत्ति-
 कालावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्यं
 न घटते अत आत्मत्वहेत्वनुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वस्य कपि-
 संयोगस्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्फुटीकर्तुं कपिसंयोगा-
 नां गुणत्वकीर्तनम् । तत्प्रतियोगितावच्छेदकेति । तथा च तादृशा-
 भावा अपि यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्याधि-
 करणा एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगाभावात्त्वस्येत्य-
 व्याप्तिरिति भावः । यादृशेति । यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणत्वावच्छिन्नमेदवस्वमित्यर्थः । कपिसंयोग्यतत्त्वादित्यादौ क-
 पिसंयोगाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्यमेदव-
 स्वासम्भवात् स्वपदेन तादृशी प्रतियोगितोपादातुं न शक्यत इति ना-
 व्याप्तिः । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेः विशिष्ट-
 द्रव्यत्वाद्यभावरूपप्रतियोग्यधिकरणत्वेपि द्रव्यत्वाभावावच्छिन्ना-
 या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षण-
 घटकत्वेति नातिव्याप्तिः । कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादौ च कपि-
 संयोगाभावावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधि-
 करणमेव हेतुमत् किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदक-
 मिति नाव्याप्तिरिति भावः । न चैवं घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं धूमवत्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं च
 यद्विधिमित्याकारकस्याभावकुटाघमादिनः समूहालम्बनज्ञानस्यैवा-
 नुमितिहेतुतया विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमनुपपन्नभावक-

टघटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनावच्छेदिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे तात्पर्यान् । तादृशभेदप्रतियोगितायां स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनाऽनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । तथाविधसम्बन्धेन तादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति पुनरन्योन्याभावघटितलक्षणनिष्कृष्टार्थो बाध्यः ।

सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशे ऽव्याप्त्यर्थक्षयमाणात्वात् सम्बन्धविशेषेण हेतुमत्त्वम प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे चाऽसम्भवस्य वाच्यतया तत्र तच्च निवेशयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः तेनैव सम्बन्धेन यो हेतुमांस्तत्र वर्तमानत्वमभावस्य, साध्यस्य च यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वं बोध्यम् तेन धूमसमायानिष्ठाभावस्य संगोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य च समायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वेऽपि वदित्वस्य न क्षतिः ॥

यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं हेतुमतौ वक्तव्यम् । तथा च सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया । एवं स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्वं निवेशनीयं न त्वधिकरणत्वम् । तथाच धर्मिणो ऽपि व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति । तथाहि तादात्म्येन सम्बन्धेन धूमवतः सम्बन्धिनि महानसे वर्तमानो योऽन्योन्याभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकवद्विपत्त्वावच्छिन्नस्य वद्विमतस्तादात्म्येन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् । एवं धर्मिणो धर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्ये ।

(गा०) प्राह्यसामानाधिकरण्ये । अनुमितिकारणमित्यत्रानविषयहेतु-
निष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे । साध्यस्य चेति । अत्रापि प्राह्यसा-
मानाधिकरण्य इति प्रविष्ट इति चाऽनुपपन्नते । तथा च तत्सम्बन्धेन
हेतुमति वर्तते योऽभावस्तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
नवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेनाऽधिकरणे तेन हेतुनावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं तादृश-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः ।
व्यापकताघटकसाध्यीयसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनी-
यसम्बन्धेन साधनस्याऽवर्तमानत्वग्रहदजायामनुमितिवारणाप सा-
मानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषनिवेशनम् । वस्तुनस्तु वि-
रुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्साधनस्याऽनुमितावेव प्रतिबन्धताया
घक्ष्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशेऽपि
न क्षतिः । सामानाधिकरण्यावगाहितायाः प्रयोजकत्वं च
विशिष्टपरामर्शनिर्वाहायोपेयते । पर्वतीयधूमव्यापको वाङ्मारेति व्या-
पकतापरामर्शस्य हेतुताया दूषितव्यत्वात् । न च स्वव्यापकसाध्य-
कहेतुमानित्याकारकः सामानाधिकरण्यानयगाहिविशिष्टपरामर्श
एव हेतुरास्तामिति वाच्यम् । बहुमात्रार्थस्य सामानाधिकरण्यपर्य-
वसितत्वादिति ध्येयम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वेत्याधिकरण्यनिष्ठसम्बन्धान्तरा-
वच्छिन्नसाध्याभावमावाय दूषणस्याधि निराकरणसम्भवे प्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमिवाश-
येनाह । यद्वेत्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकतानिर्वाहाय प्रतियो-
ग्यधिकरणत्वमनुष्ठाया प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम् । ननु प्रति-
योगिवैयधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवेशेऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्न
निर्वहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसि-
द्ध्या तद्वदितसामानाधिकरण्यस्याऽप्रसिद्धेरित्यस आह । एवं स्थि-
त इति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे सम्बन्धित्वनिवेशे सती-
त्यर्थः । सम्बन्धित्वं निवेशनीयमिति । तथा च साध्यसामानाधिक-
रण्यं साध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्य-
मपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वमादिना ग्राह्यम् । धर्मिणः । धूम-

वददेवद्विमतदादेश्च । तदेव दर्शयति । तथाहीति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्विमतोर्व्याप्तिमुक्त्वा धर्मिणो धूमवदादेर्वह्नादिरूपधर्मव्याप्यत्वं बाह्यमदादिरूपधर्मिणश्च धूमादिधर्मव्यापकत्वं चाह—एवमिति ।

(दी०) अत एव जलादीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वं तत्र तत्रोक्तं संगच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षविशिष्टत्वज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशेनैव साध्यपक्षयोर्विशिष्टानुमितिः । तेन न धूमावयवे संयोगेन नवा समवायेन पर्वते वह्निधीः । तथैवाऽवगतव्यापकताघटकसम्बन्धेन व्यापकस्याऽभावग्रहे गृहीतव्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यस्याऽभावः सिद्ध्यतीति । कथमन्यथा समवायेन वह्निविरहिणि महानसे संयोगेन, संयोगेन वा वह्निविरहिणि स्वावयवे धूमः समवायेन न निवर्तते, निवर्तते च संयोगेन वह्निविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति नियम उपपद्यते । तथाच तादात्म्यसम्बन्धेनैव जलादीनां व्याप्यत्वग्रहाद्यापकनिवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिद्ध्यति, स एव चाऽन्योन्याभावः । इत्यमेव च तादात्म्याद्व्यतिरेकपक्षयोर्व्याप्तिनिश्चय इति संगच्छते ॥

(गा०) अत एव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव । तत्र तत्रोक्तमिति । पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादिः । सङ्गच्छते इति । अन्यथा जलादीनां संयोगादिना पृथिव्यादिवृत्तितया तेन सम्बन्धेन व्याप्तेर्जलादिभेदसाधनानुपयोगितया च तदुक्तसंगतेरिति भावः । पृथिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्वस्वरूपेण जलादिभेदः सिद्ध्यति न तु तस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनेत्यत्र, पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति न त्वत्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं नियामकमित्याशङ्कायां व्यतिरेकि-

णि नत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकादेवाऽभावाद्धेतोर्गेन सम्बन्धेन यस्य व्या-
प्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावः सि-
द्ध्यतीति समाधास्यन् अन्वयिनि व्याप्यताघटकसम्बन्धेन व्या-
प्ययत्ताज्ञानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापकं सिद्धयतीति नि-
यमं दृष्टान्तविधया दर्शयति । यथा चेति । तादृशेनैव विशिष्टज्ञाने ।
पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः । वैशिष्ट्यविषयकानुमितिः ।
व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्ययत्ताज्ञानं हेतुरिति नियमस्य व्याप-
कताघटकेनैव सम्बन्धेन व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयो-
जनमाह । तेनेति । अनवर्तार्णवाधस्याऽभ्रान्तस्येति शेषः । धूमावयवे
न बह्विधैरित्यन्वयः । तस्य समवायसम्बन्धेन बह्विव्याप्यधूमवत्त्वे-
ऽपि व्याप्यताघटकेन संयोगेन तद्वत्त्वाभावादिति भावः । नवा सं-
मवायेनेति पर्वतवृत्तिहेतुं प्रति समवायेन बह्विरव्यापकत्वादिति भा-
वः । प्रकृतोपयुक्तनियमद्वयमाह । तथैवेति । सम्बन्धेन । सम्बन्धेनैव ।
एतन्नियमद्वयस्य प्रयोजनान्तरानुरोधेनाव्यावश्यकत्वमिति दर्शयति ।
कथमन्यथेति । अन्यथा—एतादृशनियमानभ्युपगमे । इति नियमः कथ-
मुपपद्यत इत्यन्वयः । महानक्षे संयोगेन धूमो न नियतत इत्यन्वयः । महा-
नसधर्मिकसिद्धिविषयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ननिवृत्तिप्रतियोगी नैत्य-
र्थः । नियतं च । धूम इत्यनुपपद्यते । प्रकृतमाह । तथा चेति । व्याप्यत्वप्र-
ज्ञात् । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावनिष्ठव्यापकतानिरूपित-
व्याप्यतामहात् । व्यापकनिवृत्त्या । स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकेनैव पृथिवीत्वाभावाभावेन । तेषाम् । जलादीनाम् । न घटावताऽपि
अत्यन्ताभावसिद्धिः कथं निराकृतेत्यत आह । स एव चेति । स चान्यो-
न्याभाव एवेति योजनम् । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चाऽन्योन्या-
भाव एव न त्वत्यन्ताभाव इत्यर्थः । अतो नेतरात्यन्ताभावसिद्धि-
रिति भावः । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्ती प्राचां सम्प्रतिमाह । इधमे-
व चेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारेणैव । इति ग्रन्थः सङ्गच्छ-
ते इत्यन्वयः । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्यनभ्युपगमे का क्ष-
तिः । जलसदिभेदसिद्धेर्जलादिभेदाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वेन पृथिवीत्वज्ञानादेव सम्भवात् पृथियेकदेशे जलादिभेदप्रसि-
द्धा तादृशव्याप्तिग्रहसम्भवस्य व्यतिरेकिण चक्षमाप्त्यात् । ता-

दात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनुमितेरप्यनुभवसिद्धत्वे धर्मितादात्म्य-
निष्ठव्यापकताज्ञानस्यैव तद्धेतुतायाः स्वीकरणीयत्वात्, असति प्र-
तिबन्धके तत्तादात्म्यादिविधेयकानुमितौ तादात्म्यसम्बन्धेन तस्य
विधेयत्वोपगमे क्षतिविरहादित्यत आह—

(दी०) अत एव गोत्वत्वाद्यग्रहदशायां यत्र सास्त्रादिः
सा गौरिति तादात्म्येन गोव्यापकत्वग्रहे सास्त्रादिना
तादात्म्येन गौः, गोव्यतिरेकाच्च सास्त्रादिव्यतिरेकः सिद्ध्यति ।
एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वव्याप्यत्वम् ।
वृत्तिनियामकसंयोगमात्रस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्वाभिधाने, वा पृ-
थिवीत्वादिव्यापकत्वमपि । तदभाववतोऽपि पृथिव्यादेः
संयोगेन तत्सम्बन्धित्वात् । सिद्धिरपि तस्य तथैव न
तु वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । तेनाऽसम्बन्धित्वादव्याप-
कत्वाच्च । व्यक्तीभविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ॥

(गा०) अत एवेति । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिस्वीकारादेव ।
गोत्वत्वाग्रहदशायां गौः सिद्ध्यतीत्यन्वयः । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूप-
साध्यतावच्छेदकानुपस्थित्या गोत्वसाध्यकानुमित्यौपाधिकव्याप्ते-
र्बुद्ब्रह्मतया गोत्वसाध्यकानुमितेर्गोतादात्म्यस्यापि गोत्वरूपतया
तन्निष्ठव्यापकताया अपि गोत्वत्वोपस्थितिमन्तरेण बुद्ब्रह्मतया
तादात्म्यधर्मिकव्यापकताज्ञानाधीनतादात्म्यसंसर्गकगवानुमितेर्आ-
ऽसम्बन्धेनाऽयं गौरित्याकारकानुमितेरनुभवसिद्धाया अपलाप-
प्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि गोत्वांशे गोत्वत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य
व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिग्रह एव गोत्वेन गोसाध्यकानुमि-
तावपि हेतुर्वाच्यः निर्धर्मितावच्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्र-
हस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबध्यतयाऽनुमित्यजनकत्वादिति ता-
दात्म्येन गोत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिरपि गोत्वत्वानुपस्थिति-
दशायां न सम्भवति । तथापि वक्ष्यमाणप्रतियोगिताधर्मि-
कोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायेणेदमभिहितं तन्मते स्वरूप-

तः साध्यतावच्छेदकप्रकारिकायामनुमितौ स्वरूपतः साध्यतावच्छे-
दकप्रकारकस्य साधनवन्निष्ठाभाधप्रतियोगित्वत्वावच्छेदेन साध्यता-
वच्छेदकरूपवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभया-
भावावगाहिज्ञानस्य हेतुतया तत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षेणानुपपत्त्य-
भावात् । इदंशयुक्ता तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिवत् गोत्वत्वाग्रह-
दशायां या गौस्तत्र सास्नादिरिति व्याप्तिग्रहाधीनगवादिहेतुकसा-
स्नादिसिद्ध्यनुरोधात् तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।
केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेऽपि गवान्यावृत्तित्व-
रूपव्याप्तिज्ञानात् गोत्वादिविधेयकानुमितिर्निष्पत्तुर्हैव । तथा स-
ति अयं गौरित्याकारकताऽप्यनुमितेर्निर्वहति स्वरूपतो गोत्वाव-
गाहितो गवान्यावृत्तित्वज्ञानात्स्वरूपत एव गोत्वविषयिण्यास्तस्या-
स्तम्भवात् । न चानवच्छिन्नविधेयताया अस्मत्त्वज्ञानात्तादात्म्येन
गौरेव विधेयत्वमुचितम् । अयं गौरित्याकारक इदंस्वावच्छिन्नविशे-
ष्यकगोत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षे या गोत्वादिप्रकारता तस्या एव विधे-
यतात्वोपगमेऽनुमितौ तत्कल्पनेऽतिरिक्तविधेयताकल्पनाभावात् ।
अस्तु वा गवान्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गवानु-
मितिः किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्षयोक्तं गोत्व-
त्वाद्यग्रहदशायामिति । गवेतरावृत्तित्वस्य हेतुभूतसास्नादाद्यग्रह-
दशायामित्यर्थ इत्याहुस्तत्र । गवेतरावृत्तित्वमात्रस्य गोत्वत्वशब्दार्थ-
ताविरहेणोदक्षरताया दुर्वारत्वात् । गोत्वत्वपदं तद्वृत्तिधर्मपरमिति
तु न सम्यक् । गोत्वत्वस्य विशिष्टगोवृत्तित्वस्वरूपस्य स्वरूपतो भा-
नासम्भवेन तज्ज्ञानदशायां तद्वृत्तिधर्मभानस्याऽवश्यकत्वात् । अपरे
तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि गोः सिद्धतीत्यन्वयः । यदा गोत्व-
त्पन्ननुमितौ न भासते तदापि तत्र गौर्भासत इत्यर्थः स्वरूपतो
गोत्वस्यैव सास्नादिलिङ्गकानुमितौ भानस्योपपन्नत्वतया विधे-
यतायाश्चाऽवच्छिन्नत्वनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमितेरनु-
वसिद्धाया अनुपपत्तिरित्युपपन्नसंगतिरिति प्राहुः । यत्तु अनव-
च्छेदकांशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानादनवच्छेदकत्वांश आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्प्रकारक-
ज्ञानाग्रा स्वरूपतस्तत्प्रकारकानुमितिर्नित्युपगमेन गोत्वत्वाग्रहद-
शायामपि तादात्म्येन व्यापकताज्ञानादनुमितिर्निर्वहतीति नोक्तानु-

पपत्तिरिति तदसत् । अयंगौरित्यादिज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो गोत्वादिविशेषितप्रकारिताप्रकारेण ज्ञानभानात् समवायातिरिक्तेन निरूपितत्वसम्बन्धेन गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारताया आवश्यकत्वेऽपि समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपतः प्रकारताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलान्वयिग्रन्थे तज्ज्ञानस्याऽनुमितिहेतुताखण्डनं दीधितिदृतां विरुज्येत उक्तक्रमेणैव तन्निर्वाहात् । न च तथा सति प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणाभिप्रायकतयाऽपि नैतद्वन्धसंगतिरिति वाच्यम् । प्रकारित्वांश इवाऽवच्छेदकत्वांशेऽपि निरूपितत्वसम्बन्धेन जातेः स्वरूपतः प्रकारित्वाभिप्रायेणैतद्वन्धसंगमनात् । तस्याऽप्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाऽग्रिमव्यापकताज्ञानहेतुताखण्डनसंगतेः । अपरे तु गोत्वत्वाद्यग्रहदशायामपि स्वरूपतो भासमानगोत्वावच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठमेदप्रतियोगितानिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावरूपान्योन्याभावघटिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताज्ञानात्तादात्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारिकाऽनुमितिः सम्भवत्येव । एकरूपेणाऽवच्छेदकेऽपि अवच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छेदकत्वाभावं स्वीकृत्यैवान्योन्याभावघटितलक्षणस्य ग्रन्थहता यद्रूपावच्छिन्नमित्यादिना परिष्करणित्वात् तदभिप्रायेणैवैतत्संगतेः । केवलान्वयिग्रन्थे च प्रतियोगिनि प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण तत्त्वाभावस्यैवावच्छेदकतानवच्छेदकरूपेणाऽवच्छेदकत्वाभावस्याऽप्रामाणिकतया व्यापकताज्ञाने साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतो भानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण व्यापकताज्ञानहेतुतामते स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकानुमितेरनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया न पूर्वापरग्रन्थविरोध इति प्राहुः । तादात्म्येन गोव्यातिरेकाद्येति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्तादात्म्यसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकगोत्वावच्छिन्नस्य भेदरूपाभावादित्यर्थः । समवायसम्बन्धावच्छिन्नावभावस्य साधकत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकगोत्वत्याद्यग्रहदशायां तदभावस्य ज्ञानासम्भवेन ततः सास्नाभावसिद्धसम्भवादिति भावः । एवं च । अधिकरणत्वस्थाने सम्बन्धित्वनिवेशे च । गगनादेरपीति । तस्याऽधिकरणाप्रसिद्धावपि सयोगेन तत्सम्बन्धिवृत्तित्वस्याऽभावे तत्र च

साध्यवत्सम्बन्धित्वस्य प्रसिद्धा यथोक्तव्याप्तिसत्त्वादिति भावः । वृत्त्यनियामकसंयोगव्यावृत्तरूपेण संयोगस्याऽभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य गगनीयसंयोगस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशकत्वे तथाविधप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा संयोगेन गगनस्य व्यापकता न निर्वहतीत्यत उक्तं वृत्त्यनियामकसंयोगमात्रस्येति । तादृशसंयोगसाधारणसंयोगत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । यद्वैत्याद्युक्तकत्वे वृत्त्यनियामकसंयोगसाधारणरूपेण तादृशसम्बन्धत्वविच्छेपि न क्षतिः तन्मते प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशादित्याशयेनाह । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । पृथिवीत्वादिव्यापकत्वमपीत्यत्र संयोगेन गगनादेरित्यनुपपन्नं । ननु प्रतियांगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे पृथिव्यादिनिष्ठसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया गगनादेर्न पृथिवीत्वादिव्यापकतासम्भवा इत्यत आह—तदभाववतोऽपीति । समवायादिना गगनाद्यभाववतोऽपीत्यर्थः । तत्सम्बन्धित्वात् । गगनादिसम्बन्धित्वात् । तथा च तादृशगगनाद्यभावो न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमश्रिष्ठ इत्यनाद्यान्तरमादाय लक्षणसत्त्वं निष्प्रत्यूहमेवेति भावः । ननु संयोगेन गगनस्य व्यापकत्वे बाधानवतारदशायामन्तस्थ वृत्तिनियामकसंयोगेनैव कथं न गगनानुमितिरित्यत आह । सिद्धिरपीति । तथैव । पृथ्वीनियामकसंयोगेनैव तेनाऽसम्बन्धित्वादिति । तथा च तत्सम्बन्धावगाहनेऽनुमितेर्भ्रमतया तत्र भ्रमात्मकपरामर्शस्याऽपेक्षितत्वादिति भावः । यद्रूपावच्छिन्नयत्सम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वं तद्रूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धेनैवाऽनुमितिरिति नियमाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । अव्यापकत्वाच्चेति । वृत्त्यनियामकेन सम्बन्धेनैव गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया वृत्तिनियामकसंयोगेन प्रतियोगिव्यधिरूपाभावप्रतियोगितायाः गगने सत्त्वेन तत्सम्बन्धस्य व्यापकत्वाघटकत्वादित्यर्थः । तथा च व्यापकत्वाघटकसम्बन्धस्याऽनुमितावधानात् न तेनाऽनुमितिप्रसङ्ग इति भावः । ननु वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनादिसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धा कथं

तेन सम्बन्धेन गगनाद्यभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमित्यत आह । व्यक्तीभविष्यतीति । वक्ष्यमाणोभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यं तत्रापि सुलभमिति भावः ।

कालिकविशेषणतया घटादिसाध्यके महाकालत्वादिहेतौ अप्रसिद्धिनिवन्धनाव्याप्तिं शङ्कते नान्वित्यादिना ।

(दी०) नन्वष्ट्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मककालमात्रवृत्तिधर्मस्य विशेषणताविशेषणाऽव्याप्यवृत्ति किमपि व्यापकं न स्यात् । स्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बन्धानि काले वर्तमानस्याऽभावस्य प्रतियोगितायां तत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नत्वस्य तेन सम्बन्धेन यत् प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले ऽसम्भवात् ॥

(गा०) खण्डकालवृत्त्येतत्कालत्वादिहेतुकस्थले ऽतीतानागतव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्त्यावच्छिन्नतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति नाऽव्याप्तिरतो ऽष्ट्रव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकेति । जन्यमात्रस्य कालोपाधितामते द्रव्यात्मकस्याऽपि खण्डकालस्य सम्भवाच्च महाकालपर्यन्तलाभ इत्यतो ऽतिरिक्तान्तम् । यद्यपि गगनदिगात्ममनसां नित्यतया खण्डकालत्वासम्भवेन चतुर्द्रव्यातिरिक्तैत्युक्तावपि महाकाललाभस्तथापि यत्किञ्चिच्चतुर्द्रव्यातिरिक्तत्वस्य पृथिव्यादावपि सत्त्वात्पृथिव्यादिचतुष्टयातिरिक्तत्वस्य च विशिष्याऽभिधान एव तद्भाषः । तान्त्रिकैर्महाकालस्यैवाऽष्ट्रव्यातिरिक्तद्रव्यपदेनाऽभिधानात्तथाऽभिधाने विशिष्याऽनभिधानेऽपि नाऽन्यपरत्वशङ्केति तथैवा ऽभिहितम् । खण्डकालसाधारणमहाकालवृत्तं हेतुत्वे खण्डकालरूपहेत्वधिकरणे एव लक्षणघटकोक्ताभावप्रसिद्धिरिति कालमात्रवृत्तीत्यत्र मात्रपदम् । समवायादिना कस्यचित्साध्यत्वे समवायादिना घटाद्यभाव एव महाकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिध्यतीत्यतो विशेषणताविशेषणेति । कालिकविशेषणतयेत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादानेन केवलान्वयिवाच्यत्वादेर्व्यापकतासम्भव इत्यतोऽव्याप्यवृत्तीति । कालिकसम्बन्धे-

नास्याप्यवृत्तित्वं च व्यतिरेकिमात्रस्यैव, केवलान्वयिनोऽप्यनित्यस्य
 पिदपिपयकजन्यज्ञानविषयत्वादर्शोऽप्यम् । एतत्सर्वं वस्त्वभिप्राये-
 णाऽभिहितम् । महाकालान्यवृत्तिहेतुकेऽन्यसम्बन्धेन साध्यतायां
 च हेतुमति सर्वत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव-
 तेन सम्बन्धेन वृत्तित्वमवशायां अनुमितिजनकज्ञानानुपपत्तिरपि
 द्रष्टव्या । एवं कालिकसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि तेन सम्ब-
 न्धेन साध्यस्याऽव्याप्यवृत्तित्वमवशायां प्रतियोगिष्यधिकरणघ-
 टितायाः प्रतियोगिवैधायिकरण्याघटितायाश्च व्यापकताया दुर्ग्र-
 हत्वान्महाकालत्वादिहेतुकानुमित्यनुपपत्तिरपि । स्वावच्छेदकस-
 म्बन्धेन स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्त्यभावीयसा-
 ध्यतावच्छेदकसम्बन्धापीच्छन्नप्रतियोगितानिवेशकत्वे तादृशप्रति-
 योगित्वाप्रसिद्धमिधानेनाऽव्याप्तिं स्फुटीकरोति । स्वावच्छेदकेति ।
 स्वम् । प्रतियोगिता । काले । महाकाले । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य ।
 कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य, असम्भववदिति योजना । कालिकस-
 म्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव महाकाले वृत्तेः, अवृत्तेः च तेन सम्बन्धेन
 सम्बन्धिनोऽप्रसिद्धा कस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य
 प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमवृत्तित्वास्-
 म्भवेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नव्यवस्थाभावस्येव तथात्वात्तत्प्र-
 तियोगितायाश्च समवायादिसम्बन्धेनेवाऽवच्छिन्नत्वादिति भावः ।
 साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमवृत्त्यभावीयस-
 म्बन्धावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितानिवेशकत्वे तादृशसम्बन्धेन
 प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत एवाऽप्रसिद्धाऽव्याप्तिरित्याह । तेनेति ।
 तेन सम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । गगनाद्यभावप्रतियोगिनस्तेन
 सम्बन्धेन सम्बन्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धा तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्य
 सम्बन्धित्वासिद्धिं स्फुटीकर्तुं प्रतियोग्यसम्बन्धित्वस्येत्यनभिधाय
 यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदस्यत्वस्येत्यसमासेनाऽभिधानम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टस्य घट-
 स्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव महाकाले प्रतियोगितावच्छेद-
 कविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणः प्रसिद्धस्तमादायैव च लक्षणस-
 मन्यथात् कथमव्याप्त्यभिधानं न हि महाकालान्यवृत्तित्ववि-
 शिष्टव्यवस्थानिरूपितः कालिकसम्बन्धोऽपि महाकाले सम्भवति

दशविशिष्टनिरूपिताधिकरणताविशेषस्य महाकालेऽ सन्धेः घटादेः
यदव्याप्यच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतासत्त्वेनैव सर्वाध्यात्त्वोपपत्तेः ।

अत्र केचित् । कालिकसम्बन्धेनाधारता महाकालस्य न
तु सूर्यक्रियादेः, इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या क्रियादिरूपकालो-
पाधीनां महाकालनिष्ठाधारतावच्छेदकत्वस्यैवाऽवगाहनात् । अत
एव तेषां कालिकविशेषणनया कालोपाधित्वप्रवादः । तादृशप्रतीतेः
क्रियादायेव घटाद्याधारत्वावगाहित्वोपगमे तादृशप्रतीतीनामनु-
गताधारतावगाहित्वानुमयविरोधात् । कालत्वेनाखण्डोपाधिना
सर्वेषां क्रियादीनामनुगमेन तादृशानुमवापपादने महाकालस्यै-
वाध्यामणिकतापत्तेरिति, प्राचीनमताभिप्रायेणेयमव्याख्याशङ्का ।
तथा च स्मृतिः कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तिवत्स्यैवा-
ऽप्रसिद्धा तद्विशिष्टघटाद्यभावमावाय लक्षणगमनासम्भवात् ।
न च क्रियादेः कालत्वानभ्युपगमाभिप्रायेण चेदयं ग्रन्थस्तदा-
ऽप्यव्यातिरिक्तद्रव्यात्मकताया अस्यावर्तकतयाऽभिधानासङ्गति-
रिति घट्यम् । तादृशद्रव्यात्मक एव काल इति मत-
विशेषसूत्रार्थतया तत्सङ्गतेः । तन्मात्रवृत्तित्वं च हेतोर्लक्ष्यता-
संपादकत्वेनाभिहितम्, इतरवृत्तेर्गमिचारित्वात् । अथवा भवतु
कालोपाधिरपि कालिकसम्बन्धेनाधिकरणं तदधिकरणत्वसाधक-
मेदानीं घट इत्यादिप्रत्ययो व्यवहारश्च तस्य आनुगतोपाधिमाम-
विषयकत्वेऽनुगताधारत्वावगाहित्वानुपपत्त्या क्रियादिरूपोपाधि-
विशिष्टमहाकालस्य घटाद्याधारत्वावगाहित्वमावश्यकम्, विशिष्टे
घटाद्याधारत्वावगाहित्वे विशिष्टान्तर्गतविशेषणेऽपि तदवगाहित्व-
मावश्यकमिति खण्डकालस्य कालिकसम्बन्धेनाधारतासिद्धिः ।
एवं चेदानीं महाकालान्यत्वविशिष्टो घट इति प्रत्ययः खण्डकाले
विशिष्टाधारतायां मानं न त्यज्य इति तत्साधकप्रत्ययबलादेव
महाकालान्यवृत्तित्वानिरूपकस्यापि महाकालस्य विशिष्टाधारत्व-
सिद्धिर्दुर्धार्य । तथा च महाकाले विशिष्टघटाभावोऽपि विशिष्टप्र-
तियोगिसमाधिकरणः तादृशप्रतीत्यनभ्युपगमे खण्डकाले न वि-
शिष्टप्रतियोग्याधिकरणत्वशसिद्धिरित्युक्तस्थलेऽव्याप्तिवारणमशक्य-
मित्याहुः ।

अन्ये तु कालिकसम्बन्धः स्वरूपादन्तिरिक्तः तथा च खण्ड-

कालमहाकालानुयोगिकतादृशसम्बन्धानां तत्तत्स्वरूपाणामनुगम-
कतावच्छेदकाभावेन प्रत्येकमेव सम्बन्धता । तथा च महाका-
लस्वरूपसम्बन्धेनैव घटादेः महाकालत्वादिव्यापकता वाच्येति
दुरुद्धरैवाव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्याऽप्रसिद्धे-
रिति वदन्ति । तदसत् । स्वरूपाणां प्रातिस्वरूपरूपेण सम्बन्धत्वे
यत्किञ्चित्स्वल्पाकालनिरूपितस्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायां तादृशख-
ण्डकालमाश्रयित्वहेतुकेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिसम्भ-
वान्महाकालमाश्रयित्वहेतुकानुधाधनस्य निर्बीजत्वापातात् ।

परे तु साध्यतावच्छेदकाविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौ-
पयिकव्याप्तावेध प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्य-
प्रवेशो न तु साध्यतावच्छेदकोपलक्षितसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानु-
मित्यौपयिकव्याप्तौ, अन्यथा महाकाले पृथिव्यादिवृत्तित्वोपलक्षित-
जात्यनुमानानुपपत्तेः । तादृशसाध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छे-
दकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणत्वविशिष्टाभावाप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वसत्त्वात् । इत्थं च यत्र साध्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य सा-
ध्यता तत्रैवाभ्यासिशङ्कापरोऽयं ग्रन्थः, तत्र यथाश्रुतप्रतियोगि-
वैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन महाकालान्यवृत्तित्वविशिष्टघटाभावस्या-
ऽपि लक्षणाघटकत्वादित्याहुः । तदपि न । अग्रिमविशिष्टरदोपादा-
नतद्व्यावृत्तिप्रदर्शनविरोधात् ।

(दी०) न च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चि-
द्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिसामान्यकत्वमेव
वक्तव्यम् । तथा चाऽवृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकैव तत्सिद्धिः । स-
त्ताद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन ज्ञानसामान्यस्य संयोगसा-
मान्यस्य चाऽवृत्तेर्नाऽतिप्रसङ्गः । भूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाविशि-
ष्टगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्तादिकन्तु न मनोगु-
णादिवृत्तिः, संयोगसामान्यं तु न किञ्चिद्द्रव्याऽवृत्तीति वा-
च्यम् । विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वात् । समवायेन जातेः सा-
ध्यत्वे मेयत्वादावतिप्रसङ्गात् । जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-

या जातित्वेनाऽनवच्छेदात्, जातिशून्ये च तादृशसम्बन्धेन वृत्ते-
रप्रसिद्धेः । संयोगादिसाध्यकगुणकर्मान्यत्वाद्वा चाऽतिव्या-
प्तिः । अद्रव्ये हेतुमति तादृशसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेर्द्रव्ये च
संयोगादेरपि वृत्तेः । मैवम् ।

(गा०) तादृशसम्बन्धेन । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन वा । वक्तव्यम् । अभावविशेषणतया अभाव-
पूर्वप्रतीकेन विवक्षणीयम् । गगनाद्यभावव्यतिरेकेवेति । तत्प्रतियोगितः
कालिकसम्बन्धेनाऽधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनीधकरणत्वाप्रसिद्धावपि
वृत्तिमति प्रसिद्धायाः कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तताया
अभावस्य तत्र प्रसिद्धत्वादिति भावः ।

ज्ञानवान् सत्त्वात् संयोगी सत्त्वादित्यादौ कमेण सम्बन्धविशेष-
निवेशनपत्किञ्चित्पक्षोपादानयोर्व्यावृत्तिमाह । सत्ताधिकरणकर्मादा-
विति । सम्बन्धविशेषानुपादाने कर्मादौ समवायेन ज्ञानाभावप्रतियो-
गिनोऽवृत्तावपि विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य वृत्तेस्तादृशाभावो न
लक्षणघटकः स्यात्, कर्मादौ संयोगाभावप्रतियोगिनोऽसत्त्वेपि हेत्व-
धिकरणद्रव्यवृत्तितया हेत्वधिकरणवृत्तित्वसाधन्याभाववत्त्वासम्भ-
वात् सोऽपि न तथा स्यादित्यभावांतरमादायाऽतिव्याप्तिप्रसकि-
रिति भावः । यद्यपि यत्किञ्चित्पक्षस्य दशावृत्तिज्ञानसाध्यकेऽपि सम्भ-
वति ज्ञानस्य समवायसम्बन्धेनाऽव्याप्यवृत्तितया तत्साध्यकेऽपि
प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तथाप्येव प्रसिद्धा-
व्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिणि संयोगी सत्त्वादित्यादौ त-
दनुक्तौ तत्र व्यावृत्तिर्न सम्भवतीति शङ्का स्यात् तद्विषय-
साय तत्रप्रदर्शनम् । केचित्तु संयोगसाध्यके आविर्भावशून्यत्वा-
द्व्यविशिष्टसत्ताहेतुके साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्यैव दशावृत्ति-
प्रदर्शनपरं संयोगसामान्यस्य चेत्यपि । विषयताया वृत्तनित्याप्र-
कावे प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरण्ये सम्बन्धित्वानिवेशपक्षे पूर्वस्थली-
यव्यावृत्त्यसद्वृत्तिरित्यस्वरसादेनवनुपावनम् । संयोगाभावस्य का-
लिकसम्बन्धेनैव सर्वत्र कर्मणि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसत्त्वा-

दतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वदन्ति । तदसत् । उक्तास्वरसेन पूर्वमपि ज्ञानसाध्यकं परित्यज्य स्थलान्तरानुसरणादत्र निर्वीजतादृशस्थलपरित्यागे सन्दर्भविरोधात् । आदिपदेन हेतोः साध्यस्य च विशेषशब्देनोपादानस्याऽप्युक्तत्वाच्च ।

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादानस्य पूर्वोक्तस्थले एव व्यावृत्तिं स्मारयति । भूतत्वेति । यद्यपि पूर्वं विशिष्टसाध्यकेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनोत्तरं विशिष्टस्यातिरिक्तापक्षे तदसङ्घातिरित्यस्वरसादुभयसाध्यकातिव्याप्तिर्दिशिता तथाऽपि द्वन्द्वेऽल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातनियमसत्त्वे उभयत्वविशिष्टान्तस्य प्रागभिधानम् । अत्र पूर्वस्थले द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः व्यासज्यवृत्तित्वापगमेऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यस्वरसेनैव द्वितीयस्थलातिव्याप्यवतरणं पूर्वाभिप्रायविरोधादनुपादेयम् । न मनोगुणादिवृत्तीति । विशेष्ये शुद्धे तद्वृत्तित्वसत्त्वेऽपि विशिष्टे तत्र तद्वृत्तित्वाभावोऽश्वत एव । एकरूपावच्छिन्न एव तत्तदभावयोर्विरोधेनावृत्तेऽदित्यभिमानः । न चैवं विशिष्टान्तानुपादानेऽपि सत्तादौ विशिष्टसत्तात्वादिना गुणाद्यवृत्तित्वसत्त्वेन विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकतयाऽतिव्याप्यप्रसक्तेर्न विशिष्टान्तव्यावृत्तिसम्भव इति वाच्यम् । प्रतियोगिनि किञ्चिद्रूपावच्छिन्ने हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकत्वे सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वापत्त्याऽव्याप्त्यापत्तेः, हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य तद्वृत्तिभिन्नत्वरूपस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहेणाऽतिव्याप्तिप्रसक्तेः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादाने प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वावच्छेदेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वात्यन्ताभावस्यैव निवेशनीयतया विशिष्टसत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकतानिर्वाहेणाऽतिव्याप्तिवारणसम्भवाद्यावृत्तिसङ्गतेः । सामान्यपदप्रयोजनमाह । संयोगसामान्यं चेति । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिन्यां यत्किञ्चित्संयोगव्यक्तौ हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्द्रादिव्यक्त्यवृत्तित्वसम्भवेऽपि तत्प्रतियोगिसामान्ये तदसत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकतया नाऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकाभावोऽप्रामाणिक इत्याशये-
न दूषयति । विशिष्टस्याऽनतिरिक्तत्वादिति । तथा चोभयत्वादिवि-
शिष्टस्य मूर्तत्वादेः शुद्धमूर्तत्वानतिरिक्ततया मूर्तत्वादिवृत्तेर्मनो-
वृत्तित्वादेरभावस्योभयत्वादिविशिष्टेऽपि तस्मिन्सम्भवात् भूतत्व-
मूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिः विशिष्टान्तोपादानेऽपि
दुर्वारैवेतिभावः । न च मूर्तत्वमूर्तत्वोभयं न मनसि, गुणा-
न्यत्त्वविशिष्टसत्ता न गुणे इत्यादेः सर्वानुभवसिद्धप्रतीतिबलादुभ-
यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्ने मनोगुणादिवृत्तित्वाभावसिद्धेराव-
श्यकत्वाभातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या मनो-
गुणाद्यधिकरणकत्वेऽप्यवच्छिन्नविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्यैवा-
ऽप्रगाहनात् । जातौ न किञ्चित्समवैतीति निश्चयदशायाम्
जातौ न भूतत्वमूर्तत्वोभयं न वा विशिष्टसत्तेति प्रतीति-
यत् मनसि गुणे न किञ्चित्समवैतीति भ्रमदशायामपि तादृ-
शप्रतीतेरासुभक्तितया मनोगुणादिसमवेतत्वाभावस्य तद्विषयत्वा-
सम्भवेन मनोगुणाद्यधिकरणकाभावस्य तद्विषयतायाऽभावश्चकार-
त्तादृशान्नमाभावकालीनतथाकारकप्रतीतावपि तस्यैव विषयत्वौचि-
त्यात्, अन्यथा कल्पनागौरवापत्तेः । भूतत्वमूर्तत्वोभयं न मनोवृत्ति-
गुणान्यत्त्वविशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरित्यादिप्रत्ययश्च तादृशोभय-
विशिष्टसत्तात्वादौ मनोगुणादिवृत्तित्वावच्छेदकत्वाभावं तादृशवृ-
त्तित्वे तादृशोभयत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेदकत्वाभाववाऽप्रगाहते तादृ-
शाभावस्य क्लृप्तत्वात् । न च यत्किञ्चिदेत्वधिकरणवृत्तितानवच्छेद-
कत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव विवक्षणीयम्, उभयत्वाद्यवच्छि-
न्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकोभयत्वादेक्ष मनोगुणादिवृत्तितानव-
च्छेदकत्वात्तादृशाभावसंप्रहेण नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गुणा-
न्यत्त्वविशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यसहित-
सत्तात्वस्य गुणादिवृत्तितानवच्छेदकशुद्धसत्तात्वाद्यनतिरिक्ततया तद-
नवच्छेदकत्वासम्भवेनोक्तविषयत्वाऽपि तादृशाभावसंप्रहाससम्भवा-
त् । यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकनार्या यत्किञ्चिदेत्वधिकरणवृ-
त्तितानवच्छेदकत्वपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नप्रत्ययानताविहस्तादृशाभा-
वनिषेधे दर्शितातिव्याप्तिपरिहारः स्यात् इत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह ।
समवायेनेति । जातिमभिष्टतादृशाभावेति । जातिमभिष्टो यो घटत्वा-

यभावस्तस्यैव पटाद्यसमवेतप्रतियोगिकत्वेन तत्तत्प्रतियोगिनायां जातित्वस्याऽनवच्छेदकत्वादिति भावः । जातिमद्वृत्तेर्जातित्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशत्वं न सम्भवतीति स्फुटयति । जातिशून्ये चेति । तादृशसम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन । अप्रसिद्धेरिति । तथा च जातिमद्वृत्तिर्योऽभावस्तत्प्रतियोगिसामान्ये हेतुमयत्किञ्चित्पदेन जातिशून्यमेवोपादायाऽवृत्तित्वान्तं घटनीयं तच्च न सम्भवति प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदप्रसिद्धिरिति नाऽसौ लक्षणाघटक इति भावः । जातेर्वाप्यवृत्तितया तत्साध्यके प्रति-योगिधैयधिकरणस्य प्रयोजनविरहेणाऽप्रवेशेनोक्तदोषानवकाश इत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यके एवाऽतिव्याप्तिमाह । संयोगादीति । अतिव्याप्तिरिति । संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वत्त्वसमवेतप्रतियोगिसामान्यकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वादिति । तदसम्भवमेव स्फुटयति । अद्भ्य इति । हेतुमतीति-सामान्यादादित्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । तथाच यत्किञ्चिद्व्यक्तीत्यनेन न सामान्याद्युपादानसम्भव इति भावः । द्रव्ये च संयोगादेरपीति । तथा च द्रव्यमपि किञ्चित्पदेनोपादाय तादृशाभावस्यं तथात्वं न शक्योपपादनमिति भावः ॥

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रति-योगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाऽभावस्य विवक्षितत्वात् । धूमसंयोगे बह्वयधिकरणायोगोलकानुयोगिकत्वस्य, चैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डसंयोगे एतद्दण्डाधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य, गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तासमवाये च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहात्तातिप्रसङ्गः ॥

(गा०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये उभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति योजना । तथा च स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणाभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वमभावे, स्वप्रतियोगितावच्छेदकेत्यत्र स्वावच्छेदकत्वं प्रक्षिप्य तादृशोभयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वं प्रतियोगितायां वा विशेष-

पणं देयमिति भावः । जलादिसंयोगे बहुवादिप्रतियोगिकत्वधूम-
 धदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामा-
 न्यान्तर्गततत्त्वमाऽधिकरणानुयोगिकवह्निसंयोगे वह्निप्रतियोगिक-
 त्वतदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावात्तत्त्वात् बहुवभावस्य ल-
 क्षणघटकतेति घटाभावादायैव चन्दिमान्धूमादित्यादौ ल-
 क्षणसमन्वयः । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ पुनरवृत्तिगतादे-
 रभाव एव लक्षणघटकः, कालिकसम्बन्धसामान्यं तत्तत्प्रतियो-
 गिकत्वाभावेनोभयाभावात्सौलभ्यात् । यत्किञ्चित्त्वधिकरणानु-
 योगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यं निरुक्तप्रतियोगिप्रति-
 योगिकत्वाभावनिवेशे जातिमान्मेयत्वादित्यादावुक्तातिव्याप्तिवा-
 रणमशक्यम् । सामान्यानुयोगिकसमवायाऽप्रसिद्धा जात्याध्या-
 नुयोगिकसमवाये च जात्यादिप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन जातित्वाव-
 च्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुपपत्तेः । एवं निरुक्तप्र-
 तियोगिप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यं हेत्वधिक-
 रणयत्किञ्चित्त्वधुन्युयोगिकत्वाभावनिवेशे घटवान्महाकालत्वादि-
 त्यादावव्याप्तिवारणमशक्यम्, गगनत्वविशिष्टप्रतियोगिककालि-
 कसम्बन्धप्रसिद्धेर्गगनाभावस्याऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वानुप-
 पत्तेरित्युभयाभावानुसरणम् । यत्किञ्चित्त्वप्रयोजनमाह । धूमसंयोगे
 इति । अपोभोलकानुयोगिकत्वस्य विरहाभातिप्रसङ्ग इत्यनेनाऽन्व-
 यः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतधूमसंयोगे धूमप्रति-
 योगिकत्ववह्निमधुन्युयोगिकत्वोभयोरेव सत्त्वेन तत्सामान्ये उभ-
 याभावस्य दुर्घटत्वाद्यत्किञ्चित्त्वदानुपादाने धूमचाण्डोरित्यादा-
 वतिव्याप्तिः स्यात् । हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवेशः किन्तु त-
 त्त्वव्यक्तित्वेन यत्किञ्चित्त्वहेतुमत्त्वेति निवेश इत्येतद्व्याप्ताय तदुपा-
 ने पुनर्हेत्वधिकरणयोगोलकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगेऽभावादन्य-
 संयोगे च धूमप्रतियोगिकत्वस्याऽभावात् संयोगसामान्यस्यैवोभया-
 भाववत्त्वाद्धूमत्वावच्छिन्नाभावोऽपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग
 इत्यर्थः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदोपादानप्रयोजनं
 संयोगेन चैत्रान्यत्वाविशिष्टैतद्गण्डत्वेनैव चैत्रादिनिष्ठैतद्गण्डसा-
 ध्यके एतद्गण्डहेतौ, समवायेन विशिष्टसत्तासाध्यके जातिरूपहेतौ
 चाऽतिव्याप्तिवारणरूपं दर्शयति । चैत्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुपादाने

संयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठैतद्दण्डसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रा-
नुयोगिकत्वचैत्रान्यत्वविशिष्टैतद्दण्डाभावप्रतियोग्येतद्दण्डप्रतियोगि-
कत्वयोः, समवायसामान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासमवाये च
हेत्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रयोगिसत्ताप्रतियोगि-
कत्वयोर्द्वयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकता न स्यादिति
प्रसक्तातिप्रसक्तेस्तदुपादानाभावकाशः । चैत्रे गुणादौ च संयोगेन
समवायेन च विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्ययात्तदनुयो-
गिकसंयोगसमवाययोर्विशिष्टदण्डत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकत्वानभ्युपगमेनाऽन्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्रगुणाद्यनुयो-
गिकत्वाभावेनाभयाभावस्याऽक्षततया विशिष्टसाध्याभावस्याऽपि
लक्षणघटकत्वादित्यर्थः ।

अथाऽत्र संयोगेन घटादौ साध्ये घटत्वादिहेतावतिव्याप्तिः
संयोगसामान्यान्तर्गतघटादिसंयोगे घटाद्यनुयोगिकत्वघटादिप्रतियो-
गिकत्वोभयसत्त्वेन घटादिनिष्ठघटाद्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात् ।
न च स्वस्मिन् संयोगेन स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् अन्यत्र वि-
शिष्टबुद्धिनियामकघटसंयोगे घटप्रतियोगिकत्वमात्रम्, घटेऽन्य-
विशिष्टधीमात्रनियामकसंयोगे च तदनुयोगिकत्वमात्रमिति घटा-
नुयोगिकत्वतत्प्रतियोगिकत्वोभयं न कुशापे संयोगेऽस्ति,
न हि समवायेन संयोगाधिकरणत्वमेव संयोगानुयोगित्वं येन
घटसममवेतसंयोगमात्रस्यैव घटानुयोगिकत्वं स्यात् । तथा
सति तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयो-
जकत्वेन स्वस्मिन्नपि स्वविशिष्टबुद्ध्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, किन्तु
सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम् । येन सम्बन्धेन घटेऽन्यवि-
शिष्टधीस्तेन सम्बन्धेनाऽन्यत्र कदाचिद्दटविशिष्टबुद्धिजननादेक-
त्रैव संयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयोरुभयोरेवावश्य-
कत्वात् । यस्मिन्सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयोगिकत्वं
तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रमितेः । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टे
च संयोगे स्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वस्मिन् तेन सम्ब-
न्धेन स्वविशिष्टप्रमापत्त्यनवकाशात् इति चेन्न । संयोगेना-
धिकरणांशे आधेयस्यैव विशिष्टबुद्धिर्जन्यते नत्वाधेयांशे, आ-
धाराधेयभावानापन्नयोर्वृत्त्यनियामकसंयोगिनोश्च संयोगेन वि-

शिष्टबुद्धेरग्रामाणिकत्वात् । आधेयत्वानुपस्थितिकालीने भूतले घट इत्यादिप्रत्यये घटाद्यंशे भूतलादेः प्रकारत्वेऽपि आधेयताया एव संसर्गतोपगमात्, न तु संयोगस्य । एवं सति वृत्त्यनियामकस्य गगनादिसंयोगस्य सम्बन्धवानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धिनियामकस्यैव तथात्वादिति चेत् का क्षतिः । एवं च येन संयोगेनाऽन्यत्र घटादिविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्संयोगाध्यानाधारत्वेन घटे न तेन सम्बन्धेनाऽन्यविशिष्टबुद्धिर्जन्यते इति संयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुयोगिकत्वोभयाभावात्स्याऽक्षतत्वात् ।

अथ यस्य घटस्याऽधःस्थितपट्टे येन संयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च संयोगेन पट्टेन समं परिपृश्य स्थापितं तद्वदे पटविशिष्टबुद्धिरपि जन्यते तत्र संयोगे घटप्रतियोगिकत्वघटानुयोगिकत्वोभयस्यावश्यकतया संयोगेन घटसाध्यके तद्वदतत्पदान्तरत्वरूपेण हेतुतायामतिव्याप्तिर्व्यतिरेकेति चेत् । एवं सति साध्यतायच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्यं निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वाधिकरणीभूतपक्षिद्विषयकनिष्ठत्वोभयाभावात् एव विषयक्षणीयः । स्यस्मिन् स्यविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगनिरूपितत्वस्य स्यनिष्ठानुयोगितायामसत्त्वात् संयोगीयानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वतद्वदनिष्ठत्वोभयाभावात् ऽक्षतं पश्यति । एवं च यदेतत्कारणे समयार्थम्यमते ऽतिव्याप्तिमुद्गाढयिष्यति तदथाधुनाभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिकं प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्यापकत्वापत्तिः । हेतुमत एकेकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्विवापनधिकरणत्वेऽपि द्वित्वादिपर्याप्तौ हेत्वधिकरणतत्तद्वत्तदनुयोगिकत्वाभावासत्त्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादौ द्वित्वाद्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, एकविज्ञाप्यकपर्याप्तिसंसर्गरूप्यासज्यवृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धेर्जन्यतया सतिरुक्तपरामर्शाद्यदिशानुमित्युपगमासम्भवात् । न चैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिपर्याप्तेरेकैकस्मिन्नसत्त्वेऽपि उभयान्वित्ववृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसम्बन्धात्वेन सम्बन्धेन तद्वति नाप्रकारकत्वरूपप्रमान्यं नुपार-

मिति वाच्यम् । तद्व्यावृत्तप्रभालक्षणस्याऽपि कथाश्चिन्निर्वचनसम्भ-
वादिति चेन्नैवम् । उद्देश्यतावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषित-
पर्याप्तेः क्वचिदपि सम्बन्धत्वानभ्युपगमेन तादृशपर्याप्तिसंसर्गकानु-
मितेरापादनासम्भवात् । गगनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वविशेषितपर्या-
प्तेर्द्वित्वादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादिनिष्ठव्यापकत्वाघटकतया
तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमित्यापत्त्यनवकाशात् ।

यत्तु हेत्याधिकरणयत्किञ्चिद्व्यवृत्तनुयोगिकत्वस्थले हेतुमत्त्वप-
र्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेश्यम् । द्वि-
त्वादिपर्याप्तौ च द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वचिरहास्य तेन सम्बन्धेन द्वित्वादेर्द्रव्यत्वादि-
रूपप्रत्येकपर्याप्तधर्मव्यापकतापत्तिः । हेतुमद्वृत्तियत्किञ्चिद्धर्मा-
वच्छिन्नानुयोगिताकत्वनिवेशे इमे बहवस्त्रित्वादित्यादौ पर्या-
प्तिसम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽव्याप्तिः हेतुमदेकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नानुयोगिताकत्वस्य बहुत्वादिपर्याप्तावसरत्वेन तादृशसाध्या-
भावे निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य दुर्बलत्वात् अतो हेतुपर्या-
प्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मनिवेश इति । तच्च मनोरमम् । एता-
दृशरीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेऽपि प्रतियोगिमद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छे-
दकावच्छिन्नानुयोगिताकत्वस्याऽग्निमकल्पे विवक्षणे आकाश आ-
काशघटोभयत्वादित्यादौ अतिव्याप्तेर्दुर्बलत्वात् आकाशत्वाद्यवच्छि-
न्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिन्ने ऽस-
त्त्वात्, प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । न च
व्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशी रीतिरूपादेयां नाऽन्यत्रेति वाच्यम् ।
आकाशत्वादेराकाशघटादौ व्यासज्यवृत्तित्वसमदशायां तदवच्छिन्न-
भेदस्य प्रत्येकं हेत्यधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि आकाशघटोभयत्वादिहेतु-
ना आकाशत्वाद्यनुमित्युत्पत्त्या तन्निर्वाहाय तत्राऽपि साधनपर्या-
प्त्यवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकप्रतियोगिमद्भेदघटितव्याप्तिज्ञान-
हेतुताया वाच्यतया तत्राप्यनुमित्यौपयिकव्याप्तिप्रसिद्धापत्तेः
तस्माद्वित्वादिसाध्यकद्रव्यत्वाकाशत्वादिकं सन्देहोत्प्रेयम् । इमे बहव-
स्त्रित्वादित्यादायव्याप्तिवारणाय च पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन
प्रतियोग्याधिकरणत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति निवेशनीयो
न तु प्रतियोग्यावच्छिन्नभेदः प्रतियोगिमद्वृत्तिधर्मवत्त्वं वा तेन

प्रत्येकवृत्तिवृत्ताद्यवच्छिन्नमेदमादाय न तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणमित्येव सारम् ।

इदं तु बोध्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितत्वविशिष्टसाध्यवन्निष्ठाधिकरणताभिन्नहेतुमन्निष्ठाधिकरणताकत्वमेव प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणेति प्रतीकार्यम् । महाकालो घटवान् महाकालत्वादौ च नैतादृशविशेषणाक्रान्ताभावाप्रसिद्धिः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावस्यैव तथात्वम् । हेतुमन्निष्ठतदधिकरणतायाः साध्याभावाधिकरणताभिन्नत्वसत्त्वेन विशेषप्रभेदसत्त्वात् इत्युभयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरणानुपाधनं दीधितिकृतामफलमेव । एवं च प्रतियोगिवैयधिकरणस्य पादशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत इत्याविक्रमेण निर्वचने ऽननुगमात् तत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाकूटनिवेशने व्याप्तेरुद्धेत्येते द्वूपणान्तरमनवकाशमिति दिक् ॥

ननु गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वमावश्यकम्, अन्यथा तेषां परमार्थसत्त्वानुपपत्तिस्तस्य कालवृत्तित्वरूपत्वात् एवं कारणत्वानुपपत्तिश्च तस्य पूर्वकालवृत्तित्वघटितत्वात् अद्वैतित्वप्रवादश्च तत्र कालिकातिरिक्तसम्बन्धेना ऽवृत्तित्वपरः । इत्थं च कालिकसम्बन्धसामान्ये गगनादिप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयोगिकत्वोभयाभावोऽपि दुर्लभ इति तदभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्घटम् । एवं स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षेऽपि विपयितया घटादिसाध्यकं नित्यज्ञानत्वादिहेतावन्यासिः, विपयितासम्बन्धेन पदार्थमात्रस्यैव हेत्वाधिकरणनित्यज्ञानसम्बन्धत्वात् तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेरित्यालोच्य कल्पान्तरमाह-स्वरूपेत्यादिना ।

अत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरूपप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तानुयोगिकत्वसाध्यप्रतियोगिकत्वेतद्विज्ञानावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणाप्र विपयितासम्बन्धेन घटादिसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतावन्यासिः, पटाद्यभावस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । घटपटविपयित्वयोर्भिन्नत्वेन विपयितासम्बन्धसामान्ये तादृशादिवावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । न चैतद्विज्ञानावच्छिन्नाभावनिवेशे स्व-

रूपसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वेऽपि न घटादिसाध्यककालत्वादि-
 हेतावव्याप्तिः, प्रतियोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभे-
 दतया गगनाद्यभावस्यैव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरणत्वादिति वा-
 च्यम् । कालिकसम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यकस्थले ऽव्या-
 प्तेः, तत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिकसम्बन्धसामान्ये एव
 साध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेनोपदर्शितवित्त्वावच्छिन्नाभावस्याऽसत्त्वा-
 त् । प्रमेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्या ऽव्याप्यवृत्तित्व-
 भ्रमदशायामनुभिन्नुपपत्त्यर्थं तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटित-
 व्याप्युपपादनस्यावश्यकत्वात् । एतत्क्षणावृत्तित्वविशिष्टप्रमेय-
 सामान्यसाध्यकमहाकालत्वादिहेतोरव्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्रा-
 व्याप्तेः । न च तथाऽपि विपयितासम्बन्धेन प्रमेयसामान्यसाध्यके
 नित्यज्ञानादादिहेतावव्याप्तेः सम्भवात्कथं त्वदुक्तिसङ्गतिरिति
 वाच्यम् । साध्यप्रतियोगिकत्वेत्यनेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-
 प्रतियोगिकत्वस्य विवक्षणात् प्रमेयत्वविशिष्टघटविपयितातो घट-
 त्वविशिष्टघटविपयिताया भिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगि-
 व्यधिकरणत्वात् । न चेष्ट्वरज्ञानीयप्रमेयत्वविशिष्टघटविपयितायां
 तादृशवित्त्वावच्छिन्नस्य सत्त्वेन कथं तत्र घटाद्यभावस्य प्रति-
 योगिव्यधिकरण्यमिति वाच्यम् । निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे-
 त्यनेन यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
 ताकत्वस्य विवक्षणादीष्टवरज्ञानीयतादृशविपयितायां प्रमेयत्व-
 स्याऽपि निरूपकतावच्छेदकत्वेन घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छे-
 दकताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । इत्थं
 च स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वे कालिकसम्बन्धेन घटा-
 दिसाध्यकस्थले ऽप्यव्याप्तिः सम्भवति, प्रमेयत्वादिविशिष्टघटनिरू-
 पितकालिकविशेषणतातो घटत्वविशिष्टघटनिरूपितकालिकविशेष-
 णताया अभिन्नत्वेन कालिकसम्बन्धसामान्ये घटत्वपर्याप्तावच्छेद-
 कताकत्वाभावेन घटाद्यभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणतया त-
 त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वात् इदानीं प्रमेयघटः
 इदानीं घट इत्यादिप्रत्ययानामेकेनैव कालिकविशेषणत्वेनोपपत्तेर्निरू-
 पकतावच्छेदकभेदेन तादृशसम्बन्धभेदस्या ऽनभ्युपगमादतः क-
 ल्पान्तरमनुसरति-स्वरूपसम्बन्धेनेतीत्याहुः । तदसत् । तथा

सति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि विपर्यितासम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यके प्रमेयत्वविशिष्टघटादिमात्रविषयकज्ञानमात्रवृत्तिहेतावति-
व्याप्तेः । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि नित्यज्ञानीयप्रमेयावा-
दिशिष्टघटनिरूपिताविपर्यितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपित-
विपर्यिताया अभिन्नत्वेऽपि क्षतिविरहेण विपर्यितासम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यके ईश्वरज्ञानमात्रवृत्तिहेतावन्याप्तेर्दुर्वात्ताश्च ।

एतेन साध्यतायच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतायच्छेदकसम्ब-
न्धसामान्ये निष्कोभयाभावस्य विषयक्षणाघ्न घटवान्नित्यज्ञानत्वादि-
त्यादावप्यव्याप्तिः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविपर्यितासामान्ये
पटप्रतियोगिकत्वाभावेन पटाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वा-
त् । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिप्रस्ये तु घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादायुक्तकमेण पर्याप्तिनिवशस्यऽऽवश्यकतया घटाभावस्याऽपि-
प्रतियोगिव्यधिकरणतया ऽव्याप्तिरतः कल्पान्तरानुसरणमित्य-
पि परास्तम् । उक्तस्थले साध्यनिरूपितविपर्यितासम्बन्धसामान्या-
न्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटनिरूपितविपर्यितायां घटत्वपयाप्तयच्छेदक-
ताकत्वाभावेन शुद्धघटत्वविशिष्टनिरूपितविपर्यितायां च हेत्वधि-
करणानुयोगिकात्वाभावेन साध्यनिरूपितविपर्यितासामान्ये उभ-
याभावस्य सत्त्वादव्याप्तेः । तस्मात्प्रार्चीनमते वृत्त्यनियामकविप-
र्यितादिसम्बन्धेन व्याप्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽव्याप्यसम्भवात् ।
कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वे तु घटवान् महाकालत्वादि-
त्यादावव्याप्तिरतः कल्पान्तरमनुसरति ॥

(दी०) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिप्रस्ये तु निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्स-
म्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन
तद्दर्मावच्छिन्नस्य तद्वैतुष्यापकत्वं बोध्यम् । समवायसम्बन्धेन
प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

(गा०) स्वरूपसम्बन्धेन-कालिकविशेषणतासम्बन्धेन । निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितायच्छे-

दकावच्छिन्नानाधिकरणेत्यर्थः । एवं च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौ-
पयिकी व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटवान्महाकालत्वादित्यादौ सम-
वायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिवैयाधिकरण्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमक्षत-
मिति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वहेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्य-
भावप्रतियोगितायां समवायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च
धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव-
सत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन
तत्रोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः । धूमादिसामानाधिकरणस्य स-
मवायादिना घट्टाद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वयोरेकैकस्य सत्त्वेऽप्येकैकाभावेन द्वित्वावाच्छिन्नाभावसत्त्वाल्ल-
क्षणसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
सामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽभावनिवेशे-
ऽपि सामञ्जस्यम् । इदं वाच्यं श्रेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्न-
भेदादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विर-
हमादाय, प्रमेयसामान्यसाध्यके संयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नभेदस्य संयोगसमवायकालिकविशेषण-
तासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्त्वसम्भवेऽपि
धिपयितासम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य, ज्ञानमात्रप्राप्तिहेतौ
च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वतिप्रसिद्ध्या त-
दीयसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्बन्धावच्छिन्न-
त्वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । तथाऽपि हेतुमति सर्व-
देव सम्बन्धैः साध्यं घटते न तु कस्यामपि तादृशाभावप्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति त्रयदशायामप्यनुमि-
तेरानुभविकतया तदानीं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभा-

सति स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि विषयितासम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यके प्रमेयत्वविशिष्टघटादिमात्रविषयकज्ञानमात्रवृत्तिहेतावति-
व्याप्तेः । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वेऽपि नित्यज्ञानीयप्रमेयत्वा-
दिशिष्टघटनिरूपिताविषयितातो नित्यज्ञानीयघटत्वविशिष्टनिरूपित-
विषयिताया अभिप्राप्तेऽपि क्षतिविरहेण विषयितासम्बन्धेन घटा-
दिसाध्यके ईश्वरज्ञानमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेर्दुर्वारत्वान्तरम् ।

एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धसामान्ये निरुक्तोभयाभावस्य विषयक्षणात् घटवान्नित्यज्ञानत्वादि-
त्यादावप्यव्याप्तिः, तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये
पटप्रतियोगिकत्वाभावेन पटाभावस्यापि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वा-
त् । स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिमत्त्वे तु घटवान्महाकालत्वादि-
त्यादायुक्तक्रमेण पर्याप्तिनिवशस्याऽऽवश्यकतया घटाभावस्याऽपि-
प्रतियोगिव्यधिकरणतया ऽव्याप्तिरतः कल्पान्तरानुसरणमित्य-
पि परास्तम् । उक्तस्थले साध्यनिरूपितविषयितासम्बन्धसामान्या-
न्तर्गतप्रमेयत्वविशिष्टघटनिरूपितविषयितायां घटत्वपयांसावच्छेदक-
ताकत्वाभावेन शुद्धघटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितायां च हेत्वधि-
करणानुयोगिकत्वाभावेन साध्यनिरूपितविषयितासामान्ये उभ-
याभावस्य सत्त्वादव्याप्तेः । तस्मात्प्राचीनमते वृत्त्यनियामकविष-
यितादिसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमादुक्तस्थले ऽव्याप्त्यसम्भवात् ।
कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वे तु घटवान् महाकालत्वादि-
त्यादावव्याप्तिरतः कल्पान्तरमनुसरति ॥

(दी०) स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तिमत्त्वे तु निरुक्तप्र-
तियोग्यनधिकरणहेतुप्रतिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्स-
म्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन
तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं बोध्यम् । समयायसम्बन्धेन
प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्त्वान्मेयत्वादेरप्यभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं सुलभम् ।

(गा०) स्वरूपसम्बन्धेन-कालिकविशेषणतासम्बन्धेन । निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छे-

दकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः । एवं च स्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छे-
दकसम्यन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशप्रतियोगितासामान्यको यो
धर्मस्तदवाच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमित्यौ-
पयिकी व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । घटाद्यन्महाकालत्वादित्यादौ सम-
धायादिना घटाद्यभावीयप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धेन
प्रतियोगिधेयधिकरणनिरूपिका प्रसिद्धा, तादृशप्रतियोगितासामान्ये
कालिकसम्यन्धावच्छिन्नत्वाभावादेव निरुक्तोभयाभाववत्त्वमक्षत-
मिति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वहेरित्यादौ संयोगादिना घटाद्य-
भावप्रतियोगितायां समधायादिना धूमाद्यभावप्रतियोगितायां च
धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वोभयाभाव-
सत्त्वेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्यन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावप्रतियोगिताया अपि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन
तत्रोभयाभावासत्त्वात्तादिव्याप्तिः । धूमादिसमानाधिकरणस्य स-
मधायादिना घटाद्यभावस्य संयोगादिना घटाद्यभावस्य च प्रति-
योगितायां साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वतादृशसम्यन्धावच्छि-
न्नत्वयोरेकैकस्य सत्त्वेऽप्येकैकाभावेन द्वित्वावाच्छिन्नाभावसत्त्वाल्ल-
क्षणसमन्वयः ।

यद्यपि तादृशाभावीयसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
सामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वमात्रस्याऽभावनिवेशे-
ऽपि सामञ्जस्यम् । इदं वाच्यं श्रेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्न-
भेदादिप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वस्य विर-
हमादाय, प्रमेयसामान्यसाध्यके संयोगेन जन्यत्वविशिष्टघटादिहेतौ
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमेदस्य संयोगसमवायकालिकविशेषण-
तासम्यन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य च हेतुमत्त्वसम्भवेऽपि
विषयितासम्यन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य, ज्ञानमात्रवृत्तिहेतौ
च संयोगसम्यन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावस्य तद्वतिप्रसिद्ध्या त-
दायसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायामुक्तसम्यन्धावच्छिन्न-
त्वस्य विरहमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः । तथाऽपि हेतुमति सर्व-
रेव सम्यन्धैः साध्यं वर्तते न तु कस्यामपि तादृशाभावप्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति भ्रमदशायामप्यनुमि-
तेरानुभविकतया तदानीं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृशाभा-

वप्रतियोगित्वज्ञानासम्भवाच्चद्विशेषितप्रतियोगिताधर्मिकसम्बन्धवि-
शेषावच्छिन्नत्वाभावज्ञानस्याऽनुमितिहेतुता न सम्भवतीत्युभयाना-
धानुसरणम् ।

वस्तुतस्तु अभायज्ञानज्ञानत्वान्यतमबान्योगिज्ञानत्वादित्यादाव-
व्यासिर्बोध्या । तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावी-
यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । एवं निरुक्तप्रति-
योग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितासामान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नत्वाभावनिवेशे कालो घट-
वानित्यादावव्याप्तेरपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेयभावावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नाभावाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नत्वमप्यप्रसिद्धमिति शङ्कां पारिहरति ।
समवायेनेति । यद्यपि विषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वमप्रसिद्धिस-
म्भवस्तथाऽपि विषयतादिनिष्ठायास्तत्प्रकारकत्वादिरूपतदवच्छे-
द्यतायाः प्रतियोगितानिष्ठाया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तगुह्यमनिरूपित-
विलक्षणावच्छेद्यतायाश्च एकप्रातीयत्वस्याऽप्रामाणिकत्वेनाऽतिव्या-
प्तिभयेन प्रतियोगितायां यादृशमवच्छिन्नत्वं तस्यैव लक्षणे निवेशः
कार्य इत्यभिप्रायेण तादृशावच्छिन्नत्वस्यैव प्रसिद्धिर्वर्दिता । अन्य-
त्सर्वं स्वयमूहम् ।

पूर्वकल्पे दोषान्तरमपि दर्शयति । अत एवेति । पूर्वकल्पं
परित्यज्यैतत्कल्पावलम्बनादेवेत्यर्थः । समवायस्योभयपक्षे हेतु-
एकत्वेनेति । उभयवस्येपीत्यनेन द्रव्यत्वाभावे हेत्वधिकरणगुणादौ
उभयभावावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवः सूचितः । द्रव्यं
जातेरित्यादाविति । नाऽतिव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याऽन्वयः । यद्यपि प्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगि-
निरूपिततादृशसम्बन्धानुयोगित्वम् । अधिकरणतानिवेशे तादृ-
श्येन साध्यतायां समावेशारिण्यातिव्याप्तेः, तथा च समवायैक्ये गुणा-
देरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकसमवायानुयोगिता निष्प्रत्यूहेत्येतत्कल्पे-
ऽपि समवायेन द्रव्यत्वमावश्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहः तथा-
ऽपि स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशसम्बन्धानिरूपितवि-
लक्षणांनुयोगिताया एव निवेशनीयतया गुणादिनिष्ठसमवाया-
नुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोषः । वस्तुतः

स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन विशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्नभेदो हेतुमद्विशेषणम् । एवं च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व-विशिष्टसम्बन्धानुयोगिन्येव भेदाभ्युपगमात्समवायैक्यमतेऽपि समवायेन द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नभेदस्य गुणादावक्षतत्वाद् द्रव्यत्वाद्य-भावस्य गुणादौ समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमव्याहतमेवेति ।

इदमत्रावधेयम् । समवायकालिकविशेषणताद्युभयसम्बन्धेन यत्र द्रव्यत्वादेः साध्यता केवलसमवायादिना द्रव्यत्वादेर्हेतुता तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गतगगनानुयोगिकसमवायादा-द्युकोभयाभावासत्त्वेनाऽतिव्याप्तिः समवायभेदमतेऽपि दुर्वारा । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकरूपविशिष्टनिरूपितानुयोगिता-सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वहेत्वधिक-रणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयाभावविवक्षणेन तादृशदोषधारणे च निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धनिरूपितत्वस्थाने निरुक्त प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धनिरूपितत्वनिवेशेन द्रव्यं जा-तेरित्यादाद्यप्यतिव्याप्तिः शक्यते धारयितुमिति ।

इदं त्ववधेयम् । स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहि-त्यादेः साध्यता तत्र सद्देतावेतत्स्फटिकत्वादाद्युभयाभावघटित-प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुयोगिकजपादिसंयोगे लौहित्यादिनिरूपेणपरम्परासम्बन्धघटकसाक्षात्लौहित्यप्रतियोगिक-त्वाभावेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं दुर्वारम् । साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिकत्वं चानुगतं दुर्ध्वम् । तादृशस्य तस्य निवेशे ऽयोगोलकाद्यनुयोगिकवह्निसंयो-गादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्भवेन धूमादिप्रतियो-गिकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपत्तेः । न च तादृशसंयोगे संयोगत्वपुरस्कारेण साक्षात्लौहित्यप्रतियोगिकत्व-धिरहेऽपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयो-गत्वपुरस्कारेण तत्प्रतियोगिकत्वं स्वीक्रियते इति वाच्यम् । माना-भावात्, समवायस्य तत्प्रतियोगिकतयैव तद्घटितपरम्परायाः सम्बन्धतोपपत्तेः । किञ्चिद्रूपेणाऽपि संयोगादेर्लौहित्यादिप्रतियो-गिकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगा-दिना वा साक्षात्सम्बन्धात्मकेन स्फटिकादौ लौहित्यादिवुद्धेर्ध-

मत्वानुपपत्तेश्च । तादृशसम्बन्धे यत्प्रकारप्रतियोगिकत्वविशेष्याः
 ऽनुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशसम्बन्धेन तत्प्रकारकतद्विशेषकज्ञानं
 भ्रम इति तल्लक्षणात् । स्वसमवायिसंयोगे चोभयसत्त्वेनामयाभावा-
 सत्वात् । न च सम्बन्धभेदेन व्यापकताभेदात्स्वसमवायि-
 संयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र परम्पराघटक-
 विशेष्यांशे स्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वमुपेक्ष्य स्वप्रतियोगिप्रतियो-
 गिकपरम्पराघटकविशेषणसमवायादिमत्प्रतियोगिकत्वस्यैवाऽभावो
 निवेशनीयः । परम्परामिदृक्षापि ईदृशरीत्याहमिति ना-
 नुपपत्तिरिति वाच्यम् । यत्र कालिकसम्बन्धघटितसामानाधिक-
 रण्यसम्बन्धेन घटादिकं साध्यं महाकालवृत्तित्वादिकं हेतुस्तत्र
 कालिकसम्बन्धेन गगनावेरवृत्तित्वपक्षे प्रतियोगिव्यधिकरणाभावा-
 प्रसिद्धेर्दुर्गतरत्वात् । गगनादिनिरूपितस्य तादृशलामानाधिक-
 रण्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशस्य कालिकसम्बन्धस्याऽप्र-
 सिद्धेः । विशेषणीभूतसम्बन्धं विशिष्यानिवेद्य निरुक्तप्रतियोगि-
 प्रतियोगिकसम्बन्धत्वेन सम्बन्धं निवेद्य तद्वत्प्रतियोगिकत्वनिवेशे
 कालिकविशेषणतावत्समवेतस्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादि-
 साध्यके द्रव्यवृत्तित्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र साध्यतावच्छेदक-
 परम्परासम्बन्धघटकविशेषणीभूतसमवेतत्वांशे व्यभिचारनिरूपका-
 धिकरणशब्दज्ञानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्यत्वप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छि-
 न्नाद्रव्यत्वसमवायवत्प्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावासङ्गता-
 त् । हेतव्यधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्व-
 निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्य परम्परासम्बन्धघटक-
 विशेषणांशे निवेशे स्वसमवायिसमवेतस्यसम्बन्धेन जातिसाध्यक-
 मेयत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, तत्र तादृशसम्बन्धघटकविशेषणांशे ता-
 दृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणहेत्वधिकरणव्यक्त्यनुयोगिकविशेषणी-
 भूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वानिरुक्तप्रतियागिकत्वोभयसत्त्वात् ।
 व्यभिचारनिरूपकाधिकरणहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्ब-
 न्धाप्रसिद्धेः साध्याभासस्य लक्षणाघटकत्वेनाभावान्तरस्यैव ल-
 क्षणघटकत्वात् । न च परम्परासम्बन्धघटकविशेषणांशे हेतव्यधि-
 करणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वपरम्पराघटकविशेषणीभूतसम्बन्ध-
 निरूपितमनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकसम्बन्धवन्निरूपितत्वानां न

यत्र साध्यता तत्र परम्परपर्याप्तावच्छेदकताकत्वकूपं साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, उक्तस्थले चाधिकरण-
विशेषणीभूतसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदक-
ता प्रतियोगितायां तदन्तर्भावेण पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावा-
दिति दिक् ।

अथैतल्लक्षणे विपर्यितादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यताया-
मव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धत्वात् । न च तादृ-
शसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वंऽपि प्रतियोगितावच्छेदकता-
यामेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रसिद्धिः प्रतियोगितवच्छेदकत्व-
निष्ठावच्छेदकत्वयोर्भिन्नत्वेऽपि एकजातीयतया तादृशानुगतत्वेण
निवेशादिति वाच्यम् । तथा सति तादृशसम्बन्धेन सा-
ध्यायां व्याभिचारिण्यतिव्याप्तिः प्रतियोगितव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठा-
भावीयान्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
त्वाभावेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितव्यस्य चाऽप्रसिद्धत्वेन ता-
दृशप्रतियोगितासामान्ये तदुभयाभावस्याऽस्तवत्वात् । मैवम् ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकतास्वीकारे तादृशसम्बन्धस्या-
ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणकामात्रप्रतियोगितावच्छे-
दकतासामान्ये साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशरूपा-
वच्छिन्नत्वोभयाभावस्यैव विवक्षणीयतया सामञ्जस्यत् । तथा
हि विपर्यितासम्बन्धेन साध्यतायां सद्देतौ तत्सम्बन्धावच्छि-
न्नावच्छेदकताकसाध्यवद्भावो न प्रतियोगितावच्छेदकताघटक-
कसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकानधिकरणत्वेनाधिकरणकः, अतो-
ऽन्यसम्बन्धेन साध्यादिमवभावः तत्सम्बन्धेनान्यावच्छिन्नाभावो
वा तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावसत्ता-
ल्लक्षणसमन्वयः । तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यके व्याभिचारिण्यपि
तादृशसम्बन्धेन साध्यवद्भावोऽपि तादृश इति तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकतायामुभयसत्त्वेन जातिव्याप्तिः । वीहृमाद् धूमादिस्था-
द्यौ संयोगादिना घटादिमदभावः समवायादिना बहुधादिमदभा-
वश्च लक्षणघटकः । तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयाभावस-

स्वाल्लक्षणसम्बन्धः । धूमवान्वहेरित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवतोऽभाव एव तादृश इति तत्प्रतियोगितावच्छेदकतायामुभयस्यैव सत्त्वाभातिव्याप्तिरिति ।

(दी०) अत एव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वगुणाद्यनुयोगिकत्वोभयसत्त्वेऽपि द्रव्यं जातेरित्यादौ, वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि च नाऽतिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ॥

(गा०) संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना । अयं भावः । प्रत्येकं संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादौ धूमादित्यत्र संयोगसम्बन्धसामान्ये वह्निधूमोभयवावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वहेत्यधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाववत्त्वात्तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिः स्यादतः संयोगेनोभयसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व परित्यज्य प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयं तथा च वह्निधूमोभयवान्वहेरित्यादावपि वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकतया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिः स्यादिति ।

अथ साध्यतावच्छेदकभेदेन चेद्याप्तिपदार्थभेदस्तदैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्यागः स्थलविशेषे सम्भवति तथा च साध्यनभेदेनापि तुल्ययुक्त्या तद्गन्ताधूमरूपहेतुकवह्निधूमोभयात्मकसाध्यघटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धिनिर्वाहय तच्छरीरे प्रतियोगिताश्रयव्यधिकरण्यनिवेशनस्य वह्निहेतुके तदुभयसाध्यकस्थले कथमतिव्याप्तिप्रसङ्गकत्वमिति चेत् ? यथा संयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्चयदशायामपि धूमेन वह्निधूमोभयानुमितिर्भवेतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकज्ञानं धूमलिङ्गकतादृशोभयानुमितिजनकमङ्गीक्रियते, तथा तादृशनिश्चयदशयां सकलवह्निमतमेव धूमवत्त्वमिति भ्रान्तानां वह्निहेतुकतदुभयानुमितिरप्यनुभवसिद्धा । तत्राऽपि प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभावविषयकज्ञानमेवाऽनुमितिजनकं पा-

च्यम्, तथा च तद्धेतुकतत्साध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्र-
सङ्ग इत्येधातिव्याप्त्यर्थः । एवं यथा वह्निधूमोभयस्येन उभ-
यं धूमव्यापकमिति वाक्याद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधो जाय-
ते, तथा वह्निधूमोभयत्वेनांशयं वह्निव्यापकमित्यनाप्तोक्तवाक्यादपि
योग्यताभ्रमाच्छाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्ध इति प्रतियोगिताश्रयप्रति-
योगिकत्वमेव तत्र शाब्दधीविषयः स्वीकरणीयः । तथा च तद्वि-
षयधियः प्रमात्वेन तादृशवाक्यस्य प्रमाणतापत्तिरित्यपीति । व-
हेरित्यत्र धूमादिति नातिव्याप्तिरित्यनन्तरमव्याप्तिश्चेति पाठं के-
चित्कहपयन्ति, यथासङ्गत्वेन च स्थलद्वयेऽतिव्याप्त्यव्याप्ती यो-
जयन्ति ।

इदमत्रावधेयम् । घटद्वयवद्भूतलमित्यादौ द्वित्वोपलक्षितघटा-
दिवैशिष्ट्यं तद्विशिष्टवैशिष्ट्यं वा भासते । आद्ये एकघटादिमस्यपि
तत्प्रसङ्गः । न च द्वित्वोपलक्षितस्यापि व्यक्तित्वस्यैव वैशि-
ष्ट्यद्वयं तत्र भासते इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकस्मिन्नापि भे-
दभ्रमेण द्वित्वभ्रमात्तत्प्रकारकप्रतीतानुभयमानानियमात् । तादृश-
बुद्धेर्द्वित्वविशिष्टाभावज्ञानविरोधितानुपपत्तिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यद्वया-
नस्यैव विशिष्टाभावबुद्धिनिरोधित्वात् । द्वितीये संयोगसंसर्गक-
तादृशज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वापत्तिः, संयोगरूपवैशिष्ट्ये द्वित्वा-
दिविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य बाधात् । तस्माद्द्वित्वादिविशिष्टप्रतीतौ
संयोगमात्रं न सम्यग्योऽपि तु द्वित्वावच्छिन्ननिरूपिता संयोगाद्य-
च्छिन्नाधिकरणतैव । अधिकरणता च पदार्थान्तरं अधिकरणस्व-
रूपा वा उभययैव निरूपकभेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकद्वित्वस्यैकपा-
क्षदैक्यमिति संयोगप्रतियोगितावच्छेदकत्ववन्न तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकताया द्वित्वेऽनुपपत्तिरित्युपेयम् । एवं च वह्निधूमोभयत्वावच्छि-
न्नसाध्यके संयोगावच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतावच्छेदकत-
म्बन्धत्वात्तत्र चोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वाभातिव्याप्ति-
प्रसक्तिः । अन्यथा द्वितीयकल्पेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
निरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावयुर्वागित्यनिवेशादुभयत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकसंयोगाप्रसिद्धा संयोगोभयत्वावच्छिन्नसाध्यके
व्यभिचारिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
योगिताया लक्षणाघटकत्वेनाऽतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात् ।

वस्तुतस्तु पर्वतो वह्निमानित्यादावपि संयोगावच्छिन्नाधिकरणतैव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रम् । अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्रैव पर्वते वह्निरित्यत्रापि संयोगमात्रस्यैव तथात्वापत्त्या अविशेषप्रसङ्गात् । तादृशप्रतीत्योर्विशेषाय प्रथमायां संयोगो द्वितीयायां तदवच्छिन्नाधेयता संसर्ग इत्युपेयते, किंवा प्रथमायां संयोगावच्छिन्नाधिकरणता द्वितीयायां संयोगस्तथेत्यत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् । न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गशोऽविलक्षणत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावमेदाद्विलक्षण्योपपत्तिसम्भव इत्युभयस्यैव संयोगमात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम् । तावतापि पर्वतो वह्निमान् वह्नौ पर्वत इत्यनयोः, पर्वते वह्निः पर्वतवान्वह्निरित्यनयोश्च प्रतीत्योर्विशेषानिर्वाहात् । न चैवं रूपवानित्यादावपि समवायावच्छिन्नाधारतैव सम्बन्धः स्यान्न तु समवाय उक्तयुक्तेराविशेषादिति वाच्यम् । समवायातिरिक्तायाः समवायावच्छिन्नाधारताया अन्तर्भ्युपगमात् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारतायाः समवायरूपत्वे समवायावच्छिन्नाधेयताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकरणीया, अन्यथा रूपवान्घटो घटे रूपमिति प्रतीत्योः संसर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा च समवायावच्छिन्नाधेयता आधारता वाऽतिरिक्तस्यत्र विनिगमकं दुर्लभमिति समवायातिरिक्तसमवायावच्छिन्नाधारतासिद्धिर्निष्प्रत्यूहवति चेन्न । घटानुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगिकसम्बन्धः परस्परं विलक्षण एव, अन्यथा दक्षितस्थले संसर्गवैलक्षण्यानिर्वाहादिति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिकः सम्बन्ध एव समवाय इति परिभाषितो न त्वाधेयानुयोगिकः, स त्वाधेयतेत्येष परिभाष्यते तत्र को विनिगमकानुयोगः ? न चैवं संयोगिन्यपि संयोग एवाधारताऽस्तु स चाऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽऽधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति संयोगस्य द्विष्टत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वाच्यम् । संयोगीयसमवायातिरिक्ताया आधेयव्यावृत्तानुयोगितायाः स्वीकारे तस्या एव संयोगिनीरूपिताधारतात्वोपगमेनाऽतिरिक्ताधारताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चाधारतायां संयोगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गोरवम् । भवन्मतेऽपि संयोगे तत्समयेतत्वातिरिक्तस्य तत्प्रतियोगिकरूपस्य कल्पनीयतया

सम्बन्धेन साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । भावाभावसाधारण इति । भावेनापि घटे घटत्वाभावां नास्ति घटेन घटाभिन्न इति प्रती-
तेर्जननादिति भावः । तद्वच्छिन्ने चाभावपदस्य रूढिशक्तिः परि-
भापैव चा, अतो न भावोऽभाव इत्यवयवव्युत्पत्त्या तद्धर्माप्रत्ययेऽपि
न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति । अभावे तत्प्रतियोगिस्वरूप-
निरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । न चाऽभावत्व-
स्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽनुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तद-
नुगमकरूपान्तराभ्युपगमात् । पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकमेवेन
सम्बन्धान्तरवच्छेदस्याऽऽवश्यकतयाऽनुगमकरूपान्तरापेक्षणात् ।

यत् प्रतियोगिनिरूपितसम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतियोगिभू-
मितावच्छेदकस्य नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वाद्दो-
नाऽस्ति पटो नास्तीत्याद्यनुगतप्रभितिनिर्वाह इति । तन्न साधीयः ।
घटादौ घटाभावादेः कालिकादिसम्बन्धस्याऽपि स्वरूपतया तत्सं-
सर्गकप्रतीतितो घटाभावो नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतेर्ध-
लक्षणया संसर्गतायैलक्षण्यस्याऽऽवश्यकतया संसर्गतावच्छेदक-
धर्मविशेषस्वीकारस्य तद्विपर्ययस्याऽऽवश्यकत्वात्, तेनानुगता-
नुयोगिताया एव संसर्गतायद्धर्मितावच्छेदकताया अपि सम्भवेना-
ऽभावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानामावात् । नञ्पदप्रवृत्तिनिमित्तताया
अपि तस्यामेवोपगमात् ।

अथ नास्तीत्यादावनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेणाऽभावभा-
नोपगमे तदंशे एव स्वनिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिता प्रकारत्वस-
म्भवादभावांशे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भाने मानाभावादन्योगि-
तायाः सम्बन्धत्वमेव न सिद्ध्येदिति चेन्न । मण्याद्यभावस्य दा-
हादिहेतुतायां मण्यादिरूपप्रतियोग्यवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्याऽव-
च्छेदकत्वापेक्षयाऽनुयोगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे लाघवेन
तत्सम्बन्धतासिद्धेः । न चोभयामावादिवारणाय भणित्वाद्यवच्छिन्न-
निरूपितानुयोगिता मण्यादेः सम्बन्धो वाच्यः, तथा च तादृशा-
नुयोगितायाः स्वाध्यतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वेऽपि न गोरपमिति
वाच्यम् । उभयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताया भणित्वादिवि-
शिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव मणित्वादि-
विशिष्टस्य उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यापकतासम्भवेन तादृशानु-

योगितात्वेन सम्बन्धतानुपगमात् । न च तादृशस्य विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावव्यावर्तकता न सम्भवति, विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितायामप्यधिकं त्वित्यादिन्यायेन मणित्वादिविशिष्टनिरूपितत्वसत्त्वेन तस्या अपि तत्सम्बन्धत्वादिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपरिसमाप्तप्रतियोगिताकसम्बन्धिन एव कारणतया मणिनास्तीत्याकारकशुद्धमणित्वावच्छिन्नप्रकारकप्रतीत्यविषयविशेषणान्तरसहितमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिरुपतादृशमणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धे च शुद्धमणित्वादिविशिष्टपरिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वविरहेण तादृशाभावव्यावर्तनसम्भवात् ।

एतेन विशिष्टमणित्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन हेतुता वाच्या, शुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नत्वं च मणित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, नदपि यदि तादृशधर्मावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्तदा किञ्चिद्विशिष्टतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्ग इति शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीयः । शुद्धतादृशावच्छेद्यत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वमपि तदतिरिक्तानवच्छिन्नत्वमिति विशेषणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । इत्यलमप्रस्तुताधिकजल्पनया ।

तदपि । तादृशाभावत्वमपि । नोपादेयम् । हेतुसामानाधिकरण्यांशे विशेषणतया न निवेशनीयम् । प्रयोजनाभावादिति । स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेतुमक्षिप्तत्वमात्रपुरस्कारेणाभावं निवेदय तदीयत्वेन प्रतियोगितानिवेशादेव सर्वसामञ्जस्यादिति भावः ।

प्रसङ्गात्प्रतियोगित्वादीनामपि पदार्थान्तरत्वं व्यवस्थापयति । विषयतेति । तत्त्वम् विषयतात्वम् । प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अतिरिक्तपदार्थत्वोपगमाद् दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यथा विषयताया विषयरूपत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नघटविषयकज्ञानाददृष्ट्यावच्छिन्नतद्विषयकज्ञानस्य विषयतावैलक्षण्याविरहादवैलक्षण्यापत्तिः । न च द्रव्यत्वघटत्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वैलक्षण्यादेव वैलक्षण्यामिति वाच्यम् । तावताऽपि द्रव्यत्वेन घटविषयकाददृष्टत्वेन च पटविषयकाज्ज्ञानाददृष्टत्वेन घटं द्रव्यत्वेन पटमवगाहमानस्य ज्ञानस्य वैलक्षण्याद्युपपादनस्याशङ्क्यत्वात् । ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादिसमूहालम्बनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापत्त्या तादृशज्ञानस्य पट-

त्वाद्यवच्छिन्नघटादिनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिः । ज्ञानवि-
 पयोभयरूपत्वे च जातिमान् घट इत्यादिकारणियघटत्वादिविषय-
 ताया द्वैविध्यानुपपत्तिः । ज्ञानविषययोरविशेषादिति आतिमानि-
 त्याद्याकारकैकविधघटत्वादिविषयताशालिज्ञानान्तादशुद्धेर्विलक्षणा-
 कारता न स्यादित्यादियुक्त्वा विषयतायाः विषयादिभेदमिद्विध-
 ययतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्यातिरिक्ततासिद्धिः, तथा
 प्रतिपोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां घटत्वद्रव्य-
 त्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपविभिन्नसम्ब-
 न्धावच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यात्तऽभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः ।
 अभावस्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाकोञ्चि-
 द्विशिष्टघटाभावाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः ।
 घटत्वादेः प्रतियोगित्वमन्यूनगुणितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तिः, घटा-
 दभावस्य पटादिसाधारण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेश्चे-
 त्यादियुक्त्वा प्रतियोगित्वमप्यतिरिक्तं सिद्ध्यति । एवमधिकरणत्वं
 नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं चा, भूतले घटसंयोगदशाया-
 निव परस्परासंयुक्तघटभूतलसत्त्वदशायामपीदानीं भूतलं घटप-
 दिति प्रत्ययप्रसङ्गात् । संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त्वा
 तद्रूपतया आधारत्वाधेयत्वयोरभेदप्रसङ्गेन धैरीत्येनाधाराधेय-
 भावप्रत्ययप्रसङ्गादिति तदप्यतिरिक्तः पदार्थः । सम्बन्धत्वमपि क्लृ-
 पपदार्थान्तर्भावेण दुर्वचमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः । आदिपदा-
 दभावत्वादिपरिग्रहः ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वं प्रतियोगित्वाप्रातिरिच्यते तदभा-
 वत्वस्य तत्प्रतियोगित्वनियमात् । न चैवं घटादेर्घटभेदाभावा-
 त्वापत्त्या घटादिमति भूतले घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यापत्ति-
 रिति वाच्यम् । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताया एवाभावत्वरूपतोषण-
 मात् । घटादिभेदस्य घटत्वाद्यत्यन्ताभावसमनियतत्वेन तदभि-
 न्तया घटत्वादौ तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगितासत्त्वात्तेनैव त-
 दभावप्रत्यायनात् । न चैवमपि घटभेदादेर्घटाद्यभावत्वानुपपत्तिस्त-
 दप्रतियोगित्वादिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावत्वात्मकानुशोभिता-
 विशेषस्यैव प्रतियोगितातिरिक्तत्वोपगमादिवि ।

इति-अनुमाननादाध्यायं सिद्धान्तलक्षणम् ॥

अवच्छेदकत्वनिरुक्तिप्रकरणम् ।

प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र पारिमापिकावच्छेदकत्वं निवेशयितुमवच्छेदकपदस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपरत्तामाक्षिपति । नन्वित्यादिना ।

(दी०) नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । सम्भवति लघौ धर्मे गुरौ तदभावात्, प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्राणप्राज्ञगुणत्वादेरतथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिमसङ्गात् । नाऽप्यनतिरिक्तवृत्तित्वम् । प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तित्वात् ।

(गा०) इह । एतल्लक्षणे, घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च घटत्वेन घटोऽभाषप्रतियोगीत्यादिप्रतीतिसाक्षिको यो घटादिनिष्ठप्रतियोगितया सह घटत्वादेरवच्छेदकभावरूपः स्वरूपानतिरिक्तः पदार्थान्तरात्मको वा सम्बन्धविशेषः स इह लक्षणे न शक्यनिवेशन इत्यर्थः । स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकावच्छेदकत्वाभावघटितं निरुक्तरूपं न व्याप्तिरूपमिति यावत् । तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेरित्यप्रिममत्रैव हेतुः । प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिसाधारणत्वादिति तदर्थः । प्रमेयधूमत्वेत्यादिकमतथात्वेनेत्यन्तं तत्र हेतुः । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिरूपिततादृशावच्छेदकत्वाभाववत्तादृशसाध्यतावच्छेदकरूपेणेति तदर्थः । संभवत्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताकधर्मापेक्षया गुरुत्वं प्रमेयधूमत्वादेस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसाधकम् ।

तस्य तत्साधकत्वोपपृष्टमकव्याप्तिमाह-सम्भवतीति । तस्मिन्निति पूरणीयम् । तथा च लघुधर्मे तादृशावच्छेदकत्वस्य सम्भवे इत्यर्थः । गुरौ तदभावात्-तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमात्, तथा च सम्भवत्तदवच्छेदकताकधर्मापेक्षया यो गुरुः स न तदवच्छेदक

इति व्याप्तिरिति पर्यवसितार्थः । सम्भवच्चदवच्छेदकताकर्म्यं च तद-
वच्छेदकत्वयाधकशून्यत्वम् । बाधकं चावच्छेदप्रतियोगित्वासम-
नियतत्वम् । तथा च तत्प्रतियोगित्वादिसामनैयत्यमेव सम्भवत्-
दवच्छेदकताकर्म्यं पर्यवसितम् । सामनैयत्यघटकदलद्वयनिवेशादघट-
पटान्यतरत्वमहानसीयवद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया न्यून-
वृत्तिघटत्वादेरतिरिक्तवृत्तिशुद्धवद्वित्वादेरवच्छेदकत्वासम्भवेन ता-
दृशगुरुधर्मस्य नाऽवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । प्रतियोगितायाः सामनैय-
त्यं च प्रतियोगिताया अम्यूनवृत्तित्वे सति तन्निरूपकाभावविरोधि-
तावच्छेदकत्वरूपमवच्छेदकतानिर्वाहकम् । अतः सत्तात्वादेर्विशि-
ष्टसत्तायभावीयप्रतियोगित्वान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि तदभाव-
विरोधितानवच्छेदकत्वान्न तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः ।

यन्तु स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकधर्मापेक्षया गुरुत्वमेवा-
ऽवच्छेदकत्वाभावासाधकतयाऽभिमतम् । स्वसमनियतसत्तात्वाद्यपे-
क्षया गुरोर्विशिष्टसत्तात्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिर्वाहय स्व-
समनियतत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेश-
इति तन्न । घटप्रगमावत्त्वावच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकघटत्वाद्य-
पेक्षया गुरोर्घटप्रगमावत्त्वादेरत्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया,
जातित्वावाच्छिन्नसमव्यापकतावच्छेदकतद्व्यवहकसमवेततापेक्षया
गुरोर्जातिवादेर्मदप्रतियोगितावच्छेदकतया च व्यभिचारात् ।

ननु ममेयधूमत्वं स्वावच्छिन्नधर्मिविशेषणतापक्षमेव तदसदित-
धूमत्वम्, सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन मेयत्वविशिष्टधूमत्वं वा, उ-
भयधैव तदवाच्छिन्नसाध्यके नाऽतिव्याप्तिप्रसक्तिः, शुद्धधूमत्व-
स्यावच्छेदकत्वे तादृशानवच्छेदकताया विशिष्टधूमत्वे बुध्दत्वात् ।
एकदेशपर्याप्तवृत्तेर्ध्यासज्यवृत्तधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावरूप वि-
शेष्यपर्याप्तवृत्तेर्विशेषणान्तरैर्विशिष्टावाच्छिन्नानुयोगिताकाभावरूप वि-
द्यानभ्युपगमात् । शुद्धवद्वित्वादी धूमादिसमावाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वापर्याप्तैर्मयवद्वित्वादी तदनवच्छेदकत्वसौलभ्येन
मेयवद्विमान्धूमादित्यावाधव्याप्तिविरहादित्यखेः कम्बुश्रीवादिमत्त्वा-
नुधावनम् ।

तच्चैवं मेयधूमत्वावच्छिन्नसाध्यकेऽतिव्याप्त्याभिधानमत्यन्तास-
ह्यतमिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभा-

यानुपगमेन नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतानिर्वाहार्थं प्र-
तियोगितावच्छेदकापेक्षाविषयतापर्याप्तिरनवच्छेदकत्वान्तार्थ इ-
त्याशयेनैव तदभिधानात् । कम्बुग्रीवादिमत्त्वं च घटत्वव्यञ्जक-
संस्थानविशेषः । घटत्वापेक्षया तस्य गौरवं संस्थानस्य विजाती-
यावयवसंयोगरूपस्यानन्तत्वात्, अनुगमकजातिविशेषसापेक्षत्वा-
च्च । घटत्वस्य चैकस्य जातिरूपस्य निर्विशेषगकस्यावच्छे-
दकत्वे लाघवादिति ।

न च घटसामान्याभावप्रतियोगितायां संस्थानविशेषस्यानव-
च्छेदकत्वेऽपि तत्तत्संस्थानवद्वद्भावकूटप्रतियोगितासु प्रत्येकं तेषा-
मवच्छेदकत्वमावश्यकम्, तत्राऽतिप्रसक्तघटत्वस्याऽवच्छेदकत्वास-
म्भवादित्यनुगतरूपावच्छिन्नेऽपि तेष्वनवच्छेदकत्व दुर्घटमिति
तदवच्छिन्नसाध्यके नातिव्याप्त्यवकाश इति वाच्यम् ।
तत्तत्संस्थानवत्तद्वद्भावाभावप्रतियोगितायामपि घटनिष्ठतत्तद्व-
क्तित्वस्यैव साक्षात्सम्बन्धेनावच्छेदकत्वसम्भवात्परम्परासम्बन्धेन
सुसमवायिसमवेतत्वात्मकेन तत्तत्सयोगानां गौरवेणानवच्छेदकत-
या तादृशसम्बन्धेन संस्थानविशेषावच्छिन्नघटादिसाध्यके व्यभि-
चारिहेतावतिव्याप्तेर्दुर्धारात्वात् ।

ननु मृत्पाषाणादिघटसाधारणं घटत्वं नैकम्, मृत्पाषाणत्वा-
दिना सङ्करप्रसङ्गादिति तत्तज्जातिव्याप्यं नानैव, तथा च तथा-
धिधलकलघटानुगमकसंस्थानविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितायां न स्व-
रूपतो घटत्वस्यावच्छेदकतासम्भवः, न्यूनवृत्तित्वात् । नाप्यनुगत-
रूपान्तरावच्छिन्नस्य, तादृशरूपान्तरप्रवेशेन गौरवादित्यवच्छेदा-
णप्राह्यगुणत्वानुधावनम् । घ्राणप्राह्यं घ्राणग्रहणयोग्यता गुण-
त्यन्यूनवृत्तिघ्राणप्राह्यजातिरूपा, सा चातीन्द्रियेऽपि गन्धे इति न
गन्धत्वस्य दर्शितरूपवत्सामान्याभावप्रतियोगितासमनैयत्यानुप-
पत्तिः । तादृशयोग्यतामात्रस्योपादाने गन्धावसुरभित्वादिरूपाया-
स्तस्याः स्वरूपतो हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिनावच्छेद-
कतया तादृशजातित्वाद्यवच्छिन्नाया अप्यनवच्छेदकत्वं दु-
र्लभमिति तद्विशेष्यतया गुणत्वनिवेशनम् । द्रव्यत्वादिहेतुरु-
स्थले च गुणत्वस्य शुद्धस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वासम्भवाद्भिषिष्टगुणत्वस्य गन्धत्वसमनियतस्य

तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमक्षतमेवेत्यतिव्याप्तिसङ्कतिः । अथ-
वा घ्राणप्राह्यगुणत्वं साध्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वसम्बन्धेन
घ्राणजन्यसाक्षात्कारविषयतावत्त्वमेव, गुणत्वव्याप्यजातिघटितस-
म्बन्धलाभाय गुणपदम्, न तु गुणत्वमपि विशेष्यतया विवक्षितम् ।

एतेन गुणत्वस्य निरुक्तजातिचावच्छिन्नगन्धत्वादिविशेष्यतया
विवक्षितत्वे स्वरूपतो गन्धत्वादेर्गुणत्वविशेषणतायामप्यतिप्रस-
ङ्गात्तादृशजातित्वावच्छिन्नस्य विशेषणत्वमुधावनं निर्वाजमिति
दूषणमनवकाशम् । घ्राणप्राह्यगुणत्वं यथाश्रुतमेव प्राह्यगन्धाव-
रूपलघुधर्मसमनियततया न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यपि वदन्ति ।

यत्तु अनवच्छेदकत्वमवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूप-
म् । तथा चावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन विशेष्यादौऽवच्छे-
दकप्रकारकप्रतीतिभिन्ना साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन या-
दृशधर्मप्रकारिका प्रतीतिस्तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । एवं च प्रमेयधूमत्वादिप्रकारकप्रती-
तेर्धूमत्वादिप्रकारकतानियमात् प्रमेयधूमत्वाद्यवच्छिन्नतास्यकेऽवि-
व्याप्तिपरिहारः सम्भवति न तु निरुक्तघ्राणप्राह्यगुणत्वाद्यवच्छि-
न्नसाध्यके, गन्धत्वादिकमविषयीकृत्वापि सुरभित्वाधिकं सुर-
भित्वादिकमविषयीकृत्वापि च गन्धत्वादेकं विषयीकृत्य तादृ-
शसाध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रतीतिसम्भवादिति । तत्र । तथा
सत्पुत्तरीत्या दण्डिमान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । प्रत्येकं
सकलदण्डमविषयीकृत्यैव दण्डत्वाद्यवच्छिन्नदण्डात्मकसाध्यताव-
च्छेदकप्रकारकप्रतीतेः सम्भवात् ।

अथ प्रतियोगितावच्छेदकीभूता ये ये धर्मास्तत्प्रकारकप्रतीति-
भेदकूटस्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेद-
कप्रकारिकायामेकप्रतीतावसत्त्वात्तथैव च लक्षणे विवक्षितत्वाप्रेष-
मतिव्याप्तिरिति चेत् ? तर्हि तादृशरीत्या निरुक्तघ्राणप्राह्यगुणत्वाव-
च्छिन्नसाध्यकेऽपि नाप्रतिव्याप्यवकाश इति ।

अतथात्वेन । प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन । अनातिरिक्तवृत्तित्व-
मिति । स्वव्यापकतत्त्वमित्यर्थः । तच्छून्यावृत्तित्वविधिक्षणे समवा-
येन प्रमेयसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । प्रमेयसामान्याभावप्र-
तियोगिताशून्याप्राप्तिव्या प्रमेयत्वादेस्तादृशवच्छेदकत्वानिर्वाहात् ।

महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यके धूमादौ वह्नित्वादेर्महानसीय-
वह्न्याद्यभावप्रतियोगिताशून्यवह्न्यन्तरवृत्तितया विशिष्टेऽपि तत्र
तच्छून्यावृत्तित्वस्य दुर्घटतया प्रतिप्रसङ्गाच्च । स्वव्यापकतत्कत्वनिवे-
शने च विशिष्टस्याऽविशिष्टस्य वा यादृशस्यावच्छेदकत्वमभिप्रेतं
तादृशस्यैव स्वपदेनोपादेयतया विशिष्टवह्नित्वादिकं प्रति विशिष्टव-
ह्न्याद्यभावप्रतियोगिताया व्यापकत्वस्याऽक्षतत्वेन तादृशस्याव-
च्छेदकत्वोपपत्तेः । ईदृशं यद्यत्त्वं तत्त्वाभायकूटस्य च साध्यताव-
च्छेदकविशेषणता घोष्या, अतः स्वत्वानुगमेनैकसामान्याभावनि-
वेशासम्भवात् यत्किञ्चिदेकावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वमादायाति-
प्रसङ्गानघकाशः ।

न च स्वपदस्य तत्तद्व्यक्तिपरतयाऽवच्छेदकनिष्ठं तत्तद्व्यक्तित्वमेव
पर्यवसितमवच्छेदकत्वम्, तथा च विशेषणावच्छिन्ननिष्ठतत्तद्व्यक्ति-
त्वस्यापि विशेष्यपर्याप्ततया विशिष्टवह्नित्वादेरवच्छेदकत्वे शु-
द्धस्यापि अनवच्छेदकतादुर्भिक्षमिति वाच्यम् । शुद्धस्य विशेष-
णान्तरसहितस्य वा यादृशस्याधिकरणता अभावप्रतियोगितानि-
ष्ठव्यापकताशरीरे निविष्टा तादृशरूपपर्याप्तावच्छेदकतापर्याप्त्यनधि-
करणत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणत्वोपगमात् । मेयधूमत्वादिप-
र्याप्ताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकताया अप्रसिद्धावपि तथावि-
धाया विषयतावच्छेदकतायाः प्रसिद्धाऽतिव्याप्त्यनवकाशात् ।
महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादिपर्याप्तावच्छेदकतायाः शुद्धवह्नि-
त्वादावपर्याप्तावच्छिष्टवह्न्याद्यभावमादाय दोषानघकाशात् ।

अथ यदि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यानति-
रिक्तवृत्तित्वं निषेद्यते तदा निखिलवह्न्यादेरेव धूमादि-
समानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितया वह्नित्वादेरपि स्वव्या-
पकतावच्छेदकतादृशप्रतियोगितात्वकत्वरूपतादृशप्रतियोगितासा-
मान्यानतिरिक्तवृत्तित्वेन तथाविधप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वानुपपत्तिरिति तादृशयत्किञ्चिदेकप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-
त्वं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशप्रतियो-
गिताकत्वरूपं निवेशनीयम् । तथा सति धूमवान् चहोरेत्यादौ धू-
मत्वादेरपि तादृशावच्छेदकत्वं न स्यात्, धूमादिसामान्याभावप्र-
तियोगिताया अपि धूमादिस्वरूपतया प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेन प्र-

त्येकं धूमत्वादिसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति
तत्तद्धूमत्वादेरेव तथात्वादितिव्याप्तिरित्याह । प्रतियोगिताया इति ।
स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया इति । प्रतिव्यक्तिभेदप्रयोजकहेतुगर्भ-
विशेषणम् । अतिरिक्तपदार्थरूपप्रतियोगितायाः सिद्धान्तविद्वद्भा-
विति भावः । तादृशप्रतियोगितासामान्यान्ततिरिक्तवृत्तित्वनिवे-
शेऽपि हेतुसमानाधिकरणाभावात्वेन तादृशभावनिवेश एव पृ-
थोक्तदोषः, न तु तादृशभावस्य प्रातिस्विकरूपेण निवेशने, तत्तद्वि-
शेषाभावात्प्रतियोगितात्वस्य बहिःत्वादिव्यापकतानवच्छेदकत्वादि-
स्याशयेनाशङ्कते—

(दी०) न च तथाविधयत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामा-
न्यशून्यावृत्तित्वं तत् । अत एवातिरिक्तसामान्याभावस्याः
भावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु
सङ्गच्छते इति वाच्यम् । बहिःपटवृत्तिद्वित्वतार्णतार्णदहनवृत्ति-
द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिव-
हित्वादावतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) न चेति । तथाविधेति । प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमद्वृत्ती-
त्यर्थः । यत्किञ्चित्पदं तत्तद्व्यक्तिस्त्वेनाऽभावनिवेशलाभाय । प्रत्येकं
निविष्टस्याऽपि तथाविधाभावस्य सरुलस्य नैकत्रावच्छेदकता-
घटकता किन्तु एकस्यैवेति स्फोरणायैरुपपन्नम् । तादृशप्रतियोगि-
तासामान्यशून्यावृत्तित्वं स्वव्यापकतावच्छेदकतादृशप्रतियो-
गितात्वकत्वम्, अतो न पूर्वोक्तदोषः । अत एव । ईदृशावच्छे-
दकत्वस्य मूलाभिप्रेतत्वादेव । अतिरिक्तेति । सामान्याभाव-
स्य विशेषाभावकूटातिरिक्तत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः । धूमत्वादे-
रपीति । विशेषाभावकूटान्तर्गतमेकमभावमुपादाय धूमत्वादी
निरुक्तावच्छेदकत्वोपपादान्प्रसङ्गादिति भावः । तत्साधनमि-
ति । सामान्याभावस्याऽतिरिक्तत्वव्यवस्थापनमित्यर्थः । सङ्गच्छते
इति । अन्यथा स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे विशेषाभावकूटा-
तिरिक्तसामान्याभावानभ्युपगन्तुमतेऽपि विशेषाभावीयप्रतियोगि-
ताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतया धूमत्वादावपि बहिःपटवृत्ति-

मानाधिकरणधूमादिविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाऽनेव्या-
प्यप्रसक्त्या सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनस्य एतल्लक्षणप्रस्तावे-
ऽनुपयुक्त्यापत्तेरिति भावः ।

न चातिरिक्तसामान्याभावाभावे उक्तरीत्याऽतिव्याप्तिविरहेऽपि
ये एव घन्यभावा इदादौ बहिर्नास्तीति बुद्धिं जनयन्ति प्रत्येकं धूम-
समानाधिकरणानां तेषां प्रतियोगितावच्छेदकत्वं बहिर्व्यप्यस्तीत्य-
व्याप्तिर्दुर्वारैवेति तत्साधनसङ्गत्या उपलब्धसङ्गतिरिति वाच्यम् ।
हेत्वाधिरुणवृत्तित्वावच्छेदेन यादृशधर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियो-
गिताकत्वमतादृशत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतां स्वीकृत्य
तादृशाव्याप्तेर्वारणसम्भवात् । न हि धूमाधिकरणवृत्तित्वावच्छि-
न्नविशेषाभावे बहिर्व्याप्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, धूमवति बहि-
र्नास्तीत्यप्रत्ययात्, अपि तु यावद्विशेषाभावाधिकरणइदादिवृत्ति-
त्वावच्छिन्ने एवेति ।

इदमापाततः । तथाविधाभावीययत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वं निवेद्याऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपाव-
च्छेदकताविवक्षापक्षेऽपि धूमत्वादेरवच्छेदकत्वस्य सामान्याभावा-
नतिरिक्तत्वमते शक्योऽपादनात् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ने
यद्धर्मावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
तासामान्यानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षयाऽव्याप्तेरपि शक्यवारणत्वात् ।
बहिर्व्यस्य बहिर्घटोभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्ति-
त्वेऽपि तन्न्यूनवृत्तितया अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया तादृश-
प्रतियोगितामादाय दूषणस्योद्धारः सम्भवतीति तार्णातार्णद्व-
नोभयाभावप्रतियोगितानुसरणम् । अतिप्रसङ्गात् । धूमादिसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । तार्णातार्णद्वनो-
भयत्वावच्छिन्नाभावानुसरणप्रयोजनं स्वयमेव स्फुटयति-

(दी०) एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपि परास्तम् । अत
एव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकारेऽपि न निस्तारः ।
लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्देताव्याप्तिः, ता-
दृशतदवच्छिन्नत्वापसिद्धेरिति चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदका-
नतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) एनेनेति । तार्णातार्णदहनोभयामावप्रतियोगितामादा-
याऽतिप्रसङ्गादवस्थेनेत्यर्थः । अन्यूनवृत्तित्वविशेषितम्, अन-
तिरिक्तवृत्तित्वमपि । अत एव । दर्शितोभयामावमादाय बहि-
त्यादावतिप्रसङ्गादेव । नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगिताङ्गीकारे-
ऽपीति । तथा सति यत्किञ्चिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यपर्यन्ता-
निवशेऽपि धूमत्यादेर्धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वो-
पपादनसम्भवादिति भावः । उभयत्वादिकारण्यासङ्गवृत्तिवर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगितायाः प्रत्येकमपि प्रतीतेरव्यासङ्गवृत्तिरप्या-
स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वं प्रतियोगितायां निवेद्याऽपि बहि-
त्यादावतिप्रसङ्गवारणासम्भव इति ध्येयम् । प्रतियोगिताधर्मिकोभया-
भावघटितव्याप्तिपक्षे मेयधूमवान् बह्वेतित्यादावतिव्याप्तिर्न स-
म्भवति साध्यतावच्छेदकमेयधूमत्वादिरूपगुणधर्मावच्छेद्यत्वस्य
कुत्रापि प्रसिद्धिधिरूपेण तद्व्यतितोभयामावाप्रसिद्धेरिति तन्मते
मेयबहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिमाह । लघुरूपेण । तादृशतदवच्छे-
द्यत्वाप्रसिद्धेरिति । तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्याऽप्रसिद्धे-
रित्यर्थः । विषयितासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तत्प्र-
सिद्धिरित्यस्य यत्फलमशक्यत्वात् । अन्यथा मेयधूमवान् बह्वेतित्या-
दावतिव्याप्तेरेव तादवस्थ्यादिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकान-
तिरिक्तवृत्तित्वस्येति । तथा च धूमादिसामान्याभावप्रतियोगिता-
याः प्रतिधूमादिकं भिन्नत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वा-
देरैक्येन स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
तत्कत्वात्मकस्वव्यापकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वं धूमत्वादा-
वक्ष्यतमेवेति भावः ।

न च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपतायते सामान्याभाव-
प्रतियोगितायाः विशेषाभावप्रतियोगितातो न भेदः, प्रतियोगि-
नामभेदात्, तथा च बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वापा, धूम-
समानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगिताकूटे बहि-
त्यादेरवच्छे-
द्यत्वाच्चस्य च तदनतिरिक्तवृत्तिव्याप्तिरिति ध्यातव्यम् । सामा-
न्याभावविशेषाभाषयोः प्रतियोगित्वाभेदेऽपि सामान्याभावीयप्रति-
योगितात्वेनैव सामान्यधर्मावच्छेद्यत्वादेतुसमानाधिकरणाभावप्र-

तियोगितायावच्छिन्नावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणेनाऽव्याप्ति-
निरासात् ।

स्वव्यापकतत्त्वमित्यत्र स्वस्य व्याप्यता साध्यतावच्छेदक-
ताघटकसम्बन्धेन, प्रतियोगितावच्छेदकस्य व्यापकता प्रतियोगि-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन च बोध्या, तेन सम्यग्बन्धसामान्येन
धूमत्वादिकं प्रति समवायादिना धूमत्वादेरव्यापकत्वेऽपि समवाया-
दिना घटित्वादिकं प्रति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादेरव्यापकत्वे-
ऽपि च न क्षतिः । दण्डिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकदण्डादौ दण्डान्तरसमानाधिकरणभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तत्तद्वण्डादौ तत्तद्वण्डादिसमानाधि-
करणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याऽक्षततया सर्वत्रैव दण्डादि-
व्यक्तौ प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमक्षनमेवेति नाति-
व्याप्तिः । दण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकसङ्घेतावपीदृशरीत्याऽव्याप्तिरिति
तु नाशङ्कनीयम् । दण्ड्यादौ साध्ये परम्परासम्बन्धेनाऽखण्डस्य
दण्डत्वदेरेव साध्यतावच्छेदकतायाः स्वाकृतत्वात् ।

नन्वेवमपि हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकव-
ह्निद्यष्टोभयत्वानतिरिक्तवृत्तितया वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वं 'दुर्वारमे-
घ । न चोभयत्वादेरुभयादिपर्याप्ततया प्रत्येकं तदत्यन्ताभावास्तद-
वच्छिन्नभेदश्च घर्तते, अयमेको न द्वाविति सर्वजनसाधारणानु-
भवस्य दुरपह्वयत्वात् । तादृशप्रतीतेरेकत्वादौ द्वित्वाद्यवच्छेदक-
त्वाभावाद्यगाहित्वोपगमे मूलावच्छिन्नो वृक्षो न कपिसंयोगोत्पादिप्र-
तीतेरपि मूलादौ कपिसंयोगाद्यवच्छेदकत्वाभावाद्यगाहितास्याका-
रापत्तेः । यदि च तत्र याधकाभावाद्दृक्षायधिकरणककपिसंयोगाद्य-
भावो विषयस्तदा प्रकृत्येऽपि एकत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणकद्वित्वाभा-
वादिविषयकत्वं दुर्वारमेव । एकत्वाद्यवच्छिन्ने द्वित्यादिमत्त्वप्रत्ययानु-
द्वयेन याधकविरहस्य तुल्यत्वात् । प्रत्येकमुभयादौ द्वित्याभावादि-
सत्त्वेऽपि द्वित्याभावानुयोगितानवच्छेदकतया द्वौ न द्वाविति प्रतीते-
र्दुरूपपादत्वात् । द्वित्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण तदभावप्रत्ययस्ये-
ष्टत्वात् । नञ्पदेनाऽन्यायितावच्छेदकावच्छेदेनाभावबोधनात् द्वि-
त्यादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या अभावप्रतीतेर्द्वा न द्वावित्या-
कारकताविरहात् । तदाकारकप्रतीतेरेव चाऽनुभवविरुद्धत्वात् ।

तथा च द्वित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तिता कथं बह्वित्वादेरिति वाच्यम् ।
 एवं सति बह्विघटोभयवात् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकद्वि-
 त्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतादृश-
 द्वित्वादिकमुपादायेव तस्याऽवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य सम्पा-
 दत्वात्, तस्य चोक्तरीत्याऽसम्भवादिति स्वव्यापकतत्वरूप-
 तदनतिरिक्तवृत्तित्वघटकव्यापकनायां प्रतियोगिताव्याधिकरणत्वस्य
 भेदे निवेशनीयतया उभयत्वावावपि बह्वित्वनिरूपिततादृशव्याप-
 कनाया अक्षतत्वेन तदवच्छेदकताप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । न हि
 प्रत्येकवृत्तिरुभयत्वावच्छिन्नमेदः प्रतियोगिताव्याधिकरणः । उभ-
 यत्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तदवच्छिन्नप्रतियोगिताया अक्षतवृ-
 त्तितया प्रत्येकमुभयत्वाधनाधिकरणतावच्छिन्नमेदप्रतियो-
 गितानधिकरणत्वस्याऽसम्भवादित्याशङ्क्य प्रतियोगितावच्छेदका-
 नतिरिक्तवृत्तित्वघटकमवच्छेदकं स्वसमानवृत्तिरूपेण विशेषयति-

(दी०) स्वसमानवृत्तिकं चाऽवच्छेदकं ग्राह्यम् । तत्र च
 स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वम् । यावत्वादिकं तु न
 तथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट इषौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिका स्व-
 रूपसम्बन्धविशेष एव । त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमान-
 वृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः । घटकं
 चाऽवच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः । एवं च यद्धर्मावच्छिन्ने-
 त्यत्र यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यम्, तेनोक्ताव्या-
 प्तिनिरासः ।

(गा०) स्येति । तथा च बह्विघटोभयत्वादेर्वद्वित्वादिसमानवृत्ति-
 कताविरहाद्वद्वित्वादेस्तदनतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि न पारिभाषिकावच्छे-
 दकतापत्तिरिति भावः ।

अत्र व्यापकताशरीरे स्वसमानाधिकरणत्वस्य स्वाधिकरण-
 तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणताकत्वरूपस्याभावविशेषणत्वोपगमे
 न द्वित्वाद्यधिकरणस्य प्रत्येकं द्वित्वाद्यवच्छिन्नमेदाधिकरणत्वेऽपि
 द्वित्वादेर्द्वित्वविव्यापकत्वं भेदे प्रतियोगिताव्याधिकरण्यमनिवेश्येयो-

पपादयितुं शक्यमिति स्वसमानवृत्तिकत्वनिवेशनमयुक्तम् । न चा-
व्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याऽव्याप्यवृत्तितामते सं-
योगेन दण्डादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र व्यभिचारिणि हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं दण्डादिकमादाय दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वं व्यापकताशरीरे
प्रतियोगितावेयधिकरण्याप्रवेशे न स्यादिति वाच्यम् । अव्या-
प्यवृत्तिदण्डादिकमादाय पारिभाषिकावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि व्य-
भिचारनिरूपकाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तित्वरूपहेतुसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमुपादाय दण्डादेः साध्यतावच्छेद-
कस्य तथात्वोपपादनसम्भवात् । तदवृत्तौ साध्ये तदवृत्तित्वाव-
च्छिन्नभेदस्य कथमप्यसम्भवादिति तु चिन्तनीयम् ।

ननु किमिदं समानवृत्तिकत्वम् ? यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं
तदाऽनतिरिक्तवृत्तित्वान्तनिवेशवैफल्यम्, स्वान्यूनवृत्ति यत्तदन-
तिरिक्तवृत्तित्वस्य स्वस्मिन्नेत्यतत्वात् । ताणां ताणंदहनोभयत्वादिक-
मादाय दहनत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तेश्च दुर्वारता । यदि चैकजाती-
यवृत्तिकत्वमेव तत्, तच्च स्वनिष्ठव्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्ति-
त्वान्यतररूपवत्यम्, द्वित्वादौ च बह्वित्वादेर्न तादृशसमानवृत्तिक-
त्वं बह्वित्वादेरव्यासज्यवृत्तित्वादित्युच्यते तदाऽपि बह्विधमोभयवान्
धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकबह्विधम-
घटत्रित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितया साध्यतावच्छेदकस्य तथात्वापत्तेः ।
द्वित्वात्रित्वाद्योरुभयोरेव व्यासज्यवृत्तितया निरुक्तसमानवृत्तिकताया
दुरपवादत्वादित्यत आह । तत्त्वं चेति । स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः ।

बह्विनिष्ठपायस्वताणां ताणोभयत्वादिकमादाय बह्वित्वादाव-
तिप्रसङ्गाभावं स्फुटयति । यावत्त्वादिकमिति । आदिना दर्शि-
तद्वित्वादिपरिग्रहः । न तथा । न स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वरूप-
बह्वित्वादिनिरूपितसमानवृत्तिकत्ववत् । बह्वित्वादेः प्रत्येकव-
ह्वयादौ पर्याप्तत्वात्तस्य चाऽतथात्वादिति शेषः । तथा च यावत्त्वादेः
धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्वाद्यन्यू-
नानतिरिक्तवृत्तित्वेऽपि च न क्षतिरिति भावः ।

ननु पर्याप्तिराश्रयत्वमेव बह्वित्वादिसमानाधिकरणयावत्त्वादेर्ब-
ह्वित्वादिपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वमक्षतमेवेत्यत आह । पर्याप्तिश्चेति ।

अयमेको घट इत्यनेनाऽव्यासज्यवृत्तिघटत्ववृद्धित्वादीनां प्रत्येकमेव पर्याप्तिरिति दर्शितम् । इमौ द्वाविति प्रतीतिकथनेन व्यासज्यवृत्तिद्वित्वादीनां न प्रत्येकपर्याप्तिस्तथा सति अयमेको द्वावित्यादिप्रतीत्यापत्तेरिति दर्शितम् ।

यद्यपि समुदायपर्याप्तत्वेऽपि तदेकदेशप्रत्येकपर्याप्तत्वमनपवादम्, समुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वादिति यावत्त्वादेर्वाङ्मत्वादिपर्याप्त्याधिकरणप्रत्येकवृद्धिपर्याप्तत्वं दुर्धारम् । तथाऽपि ह्यपर्याप्त्यवच्छेदकापच्छिन्नपर्याप्तिकत्वमत्र विवक्षितमिति न दोषः । व्यासज्याव्यासज्यवृत्त्योः समानजातीयवृत्तिकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तयोरेकधर्मिणि पर्याप्तिसत्त्वेऽप्येकधर्मावच्छिन्नेऽपर्याप्तेः । अन्यथाऽयमेको वृद्धिरितिवदयमेको यावानिति प्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ घटावित्यादौ यदि घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्वित्वादिपर्याप्तिर्भासते तदा आकाशावित्याकारकप्रतीतेरपि प्रमात्वापत्तिः, आकाशत्वादिसामानाधिकरण्येनाऽऽत्माकाशोभयत्वादेः पर्याप्तत्वादतस्तत्र धर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नपर्याप्तेरेव विपर्ययमस्तीकार्यम् । तथा चाऽव्यासज्यवृत्तेरपि द्वित्वावच्छेदकत्वमायातमिति व्यासज्यवृत्तेरव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकत्वं दुर्वारमेव । न चानेकवृत्तेरव्यासज्यवृत्तेरपि व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमास्तां तादृशधर्मस्य च नाऽव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वं किं त्वैकमात्रवृत्तेरेवेति न व्यासज्यवृत्त्यव्यासज्यवृत्त्योरेकधर्मावच्छिन्नपर्याप्तत्वप्रसङ्ग इति बाध्यम् । घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीत्या तथाविधघटत्वाद्यवच्छेदेन द्रव्यत्वादिपर्याप्त्यवगाहनादेकमात्रवृत्तेरेवाव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वमित्युक्तप्रसङ्गमभावात् । तत्र घटत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण द्रव्यत्वादिपर्याप्तिर्भासते न तु तदवच्छेदेनेत्युक्तावयमेको घट इत्यादावपि इदन्त्यादौ घटत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताभावे विवादसम्भवेनाऽव्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्तेरवच्छिन्नत्वस्यैवाप्राप्त्यसिद्धिप्रसङ्गात् । धूमत्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तत्राऽवच्छेदकलक्षणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । न च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम्, अव्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रवृत्तिधर्मे व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताविरहात्

तस्या व्यासज्यवृत्तिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्यापकत्वमिति व्या-
सज्याव्यासज्यवृत्त्योर्न समानवृत्तिकताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एव
सति अनतिरिक्तवृत्तिवनिवेशवैफल्यापत्तेः । न्यूनवृत्तिमहानसीय-
वह्नित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकतायाः बह्नित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताव्या-
पकताविरहेणैव तादृशधर्ममुपादाय बह्नित्वादेरवच्छेदकतापर्यस-
म्भवादिनि चेन्न । अनेकवृत्तिघटत्वादेर्हि तत्तद्घटत्वादिरूपेकैकमात्र-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकूटम्य घटनिष्ठपर्याप्तित्वादिरूपानुगतधर्मा-
वच्छिन्नस्याऽवच्छेदकत्वमेवोपेयते न तु घटत्वावच्छिन्ने द्रव्यत्वा-
देर्यावद्घटादिषु पर्याप्त्यन्तरम्, मानाभावात् । एवं चैकमात्रवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नायाः पर्याप्तेरवच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतयानुगत-
रूपावच्छिन्नपर्याप्तिकूटावच्छेदकानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिमादाय
व्यासज्यवृत्तेर्नाव्यासज्यवृत्तिसमानवृत्तिकतापत्तिरिति ।

न च कालाकाशावित्यादिप्रतीत्या एकमात्रवृत्तिकालत्वादेर-
पि द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकत्वाद्यगाहनादेकमात्रवृत्तिधर्माणामपि
व्यासज्यवृत्तिधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकतया तस्याव्यासज्यवृत्तिधर्मस-
मानवृत्तिकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । तादृशप्रतीत्या तथाविधधर्म-
द्वयादौ व्यासज्यवृत्तेरेव द्वित्वादिपर्याप्त्यवच्छेदकताया अवगा-
हनात् । प्रकृते चाव्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकताया एव निवेशेनाति-
प्रसङ्गविरहात् ।

अत्राऽऽहुः । अव्यासज्यवृत्तिघटत्वादीनां पर्याप्त्याख्यसम्बन्धा-
न्तरे मानाभावः समवायादिसम्बन्धेनैवोपपत्तेः । न च समवायस्यै-
क्येन पटादावपि घटत्वादिविशिष्टबुद्धिप्रसङ्ग इति प्रतिनियत-
प्रतियोगिकपर्याप्तिसम्बन्धस्वीकार इति वाच्यम् । प्रतिनियत-
प्रतियोगिकैकविधसम्बन्धेनैवोपपत्तेर्द्विविधसम्बन्धसिद्धेः कथमप्य-
सम्भवात् । एवं द्वित्वादेरपि पर्याप्तिसमवायादिरूपसम्बन्धद्वयकल्प-
नमयुक्तम्, अनेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नैकविधसम्बन्धेनैव निर्वाहात् ।

न चायमेको द्वित्वसम्बन्धीति प्रतीतिरेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेना-
ऽपि द्वित्वादेः सम्बन्धान्तरस्वीकार आवश्यक इति वाच्यम् ।
तादृशप्रतीतावपि एकत्वसामानाधिकरण्येनानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
सम्बन्धस्यैव भानोपगमात् । द्वित्वादिप्रकारकतत्सम्बन्धसंसर्गक-
बुद्धावेव तत्सम्बन्धांशे धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभाननियमात् ।

सम्बन्धप्रकारकोकबुद्धौ धर्मितायच्छेदकसामानाधिकरणमात्रा-
यगाहितासम्भवादिति । तथा च समवायातिरिक्तस्य संसर्गको-
टावनन्तर्भावेऽप्यतिप्रसङ्गवारणमम्भवः । स्वाधिकरणतावच्छेदका-
वच्छिन्नाधिकरणताकत्वरूपस्य समानवृत्तिकत्वस्य लक्षणं निवेशनी-
यत्वात् ।

व्यासज्यव्यासज्यावृत्तित्वान्यतररूपेण सजातीयत्वरूपसमान-
वृत्तिकत्वमुपेत्य स्वपर्याय्यधिकरणपर्याप्तत्वनिवेशस्य प्रयोजनं सू-
चयति । श्रित्यादिकमिति । द्वित्वादिसमानवृत्तिकम् । द्वित्वादिपर्या-
य्यधिकरणपर्याप्तवृत्तिकम् । प्रयो ह्यावित्यादिप्रत्ययविरहादिति भावः
द्वित्यादिना । वह्निधूमोभयव्यादिना साध्यतापाम् । नाऽव्याप्तिः ।
न धूमादावव्याप्तिः । द्रव्ये द्रव्याणांस्यादिप्रतीत्या द्रव्यत्वाद्यैकैक-
धर्मस्य द्वित्वश्रित्यादिन्यूनानाधिकवृत्तिसंख्यापर्याय्यवच्छेदकत्वेऽपि
तादृशधर्मस्य प्रत्येकतत्पर्याय्यतिप्रसक्तत्वेनाऽनुगतमकयतिकश्चिद्रूपा-
वच्छिन्नपर्याप्तिकूटं प्रत्येकाऽवच्छेदकतया पूर्वविवक्षया सामञ्जस्य-
मिति ध्येयम् ।

आत्माधयशङ्कां निरस्यति । घटकं चेति । स्वरूपस-
म्बन्धविशेष इति । तादृशावच्छेदकताथयसमनियतलघुधर्मानतिरि-
क्तवृत्तिरवमाद्यैव कम्बुग्रीवादिमत्वादाववच्छेदकत्वोपपादनसम्भ-
वादिति भावः । प्रतियोगिताधर्मिकांभवाभावघटनापक्षे गुणधर्माव-
च्छिन्नसाध्यकसंज्ञेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिनिवन्ध-
नामव्याप्तिं परिहरति । एवमिति । यद्धर्मान्यूनवृत्तीति । तदन्यूनवृत्ति-
त्वं तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तत्र पूर्वो-
क्त्युक्त्या भेदे प्रतियोगिताधैयधिकरण्यनिवेशाद्वह्निघटोभयव्यादेर्व-
द्वित्वाद्यन्यूनवृत्तित्वमक्षतमेवेति यद्धर्मपर्याय्यधिकरणपर्याप्तत्वमपि
निवेश्यमतो धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशोभ-
यत्वाद्यवच्छिन्नप्रत्ययसत्त्वेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगितायाः प्रतियो-
गिभेदेन भेदे धूमादिसामान्याभावप्रतियोगितायाः प्रत्येकं धूमत्वा-
द्यन्यूनवृत्तिताधिरहेणातिव्याप्तिः । नानाप्रतियोगिवृत्तिप्रतियोगि-
ताया ऐक्ये बन्दिघटोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां प्रत्येकपर्या-
प्त्यायां वह्नित्वादिपर्याय्यधिकरणपर्याप्तत्वसहितवह्नित्वाद्यन्यूनवृ-
त्तित्वसत्त्वाद्यव्याप्तिरतस्तदन्यूनवृत्तित्वमात्रमुपेत्याऽन्यूनवृत्तिधर्माव-

च्छिन्नत्वपर्यन्तस्योभयाभावप्रतियोगितायां निवेशः ।

अथात्र दण्डादिनानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारि-
विशेषेऽतिव्याप्तिः, निखिलानामेव दण्डादिव्यक्तीनां दण्डा-
दिरूपसाध्यतावच्छेदकसमानाधिकरणभेदप्रतियोगेतावच्छेदकतया
हेतुसमानाधिकरणदण्डाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायां तादृ-
शभेदप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावसत्त्वात् । तादृशभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपविशिष्टावच्छेद्य-
त्वाभावनिवेशे दण्ड्यादिमिश्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेद-
कदण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वस्य दण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगि-
तायां सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिपरिहारेऽपि धूमवान् बह्नेरित्यादा-
वतिव्याप्तिः, धूमाद्यभावप्रतियोगितायां लाघवेन स्वरूपेण एव
धूमत्वादेरवच्छेदकतया विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वात् । न च विशेषणान्तरविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वा-
प्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घटावृत्तिजातिमत्सामान्या-
भावप्रतियोगितायामेव तत्प्रसिद्धेरिति चेन्न । दण्डाद्यात्मकसाध्य-
तावच्छेदकस्य साध्यनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवे-
ऽपि व्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तद्वृत्त्यन्यत्वस्याखण्डस्य तथा-
त्वात्तदवच्छेद्यत्वाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तासामान्येऽसत्त्वेन दण्ड्यादिसाध्यकेऽनतिप्रसङ्गात् ।

अथ वा साध्यतावच्छेदकवशिष्टभेदप्रतियोगितायां यादृशरूपा-
वच्छिन्नत्वं नास्ति तादृशरूपावच्छिन्नत्वाभावस्य विवक्षणीयत्वाद् द-
ण्डादिसाध्यतावच्छेदकके व्यभिचारिणि दण्ड्यादिनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तायां तत्ताविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्नायां दण्डत्वादिविशिष्टावच्छेद्यत्वा-
भावसत्त्वादण्ड्यादिसामान्याभावप्रतियोगितायां च तादृशाभावास-
त्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् । अवच्छेदकतयोरेकसम्यन्धावच्छिन्नत्वे
निवेश्य सम्यन्धभेदनिबन्धनो दोषो निरस्यः ।

सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वादेर्हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकाविशिष्टसत्तात्वाद्यनतिरिक्तवृत्तितयाऽव्याप्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकाव्यभिचारित्वरूपस्य स्वव्यापकतत्कत्व-
रूपस्य च तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्य निवेशो न सम्भवतीति यद्भ-
र्माविशिष्टस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाव्यभिचा-

रिता, प्रतियोगितावच्छेदकव्यक्तिसिद्धिर्मात्रच्छिन्नस्य वा यद्रूपवि-
शिष्टव्यापकता तत्स्वरूपं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिसंभवं
निवेशनीयम्, तावन्नैव च बहिष्प्रदोभयत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छे-
दकमादाय बहिःत्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिरासः सम्भवति,
बहिःत्वादिविशिष्टस्य तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारित्वात्, ता-
दृशोभयत्वादेर्बहिःत्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकत्वाच्चेति प्रतियो-
गितावच्छेदके स्वसमानवृत्तित्वविशेषणनिवेशं विनैव निर्वाहः
एवं यद्भ्रमान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रतियोगिताधर्मिकस्य
व्याप्तिघटकतापक्षेऽपि तद्व्यूनवृत्तित्वं यदि तस्यापकत्वं तदा सत्ता-
त्वव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितायां सत्त्वादुक्तस्थले एवाव्याप्तिरिति तद्विशिष्टव्यापकता-
वच्छेदकत्वरूपं तद्व्यूनवृत्तिधर्ममेव निवेश्यम्, तादृशैव बहिष्प्रदो-
भयत्वादेर्बहिःत्वादिविशिष्टव्यापकतानवच्छेदकतया धूमोदिसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितायां तादृशोभयत्वाद्यवच्छिन्नत्वसत्त्वेऽप्य-
व्याप्त्यनवकाशात् । यद्भ्रमान्यूनवृत्तिधर्मं यद्भ्रमसमानवृत्तित्ववि-
शेषणप्रक्षेपमन्तरेणैव सामञ्जस्यमित्याशयेनाह । वस्तुतस्त्वित्यादि ।

(दी०) वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदसम्ब-
द्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वम्, स्वाविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् ।

(शा०) तदवच्छिन्नंति । तत्पदमनतिरिक्तवृत्तित्वमतिपो-
गिभूतहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यायधि-
करणपरम् । स्वपदमनतिरिक्तवृत्तित्वेनाभिमतपरम् ।
धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति मेघधूमत्वादेर्विशिष्टस्थासम्बद्धतया मे-
घधूमत्वादेरवच्छेदकतान्निर्वाहः । धूमत्वाद्याध्यायमहानसीयधू-
माद्यभाववति धूमत्वादेर्विशिष्टस्य सम्बद्धतया धूमत्वादेरव-
च्छेदकत्वानुपपत्त्या तद्भ्रमत्वादिरूपावच्छेदकभेदमादायातिव्याप्ति-
रिति तदाश्रयप्रतियोगिकत्वं परित्यज्य तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वममायविशेषणमुपात्तम् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां
यस्य येन सम्बन्धेनावच्छेदकता तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं
निवेशनीयम्, तेन विषयितया धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य ज्ञानादेर-

भावयति धूमत्वादिविशिष्टधूमादेः सम्बद्धत्वेऽपि न धूमत्वादेरव-
च्छेदकत्वानुपपत्तिः । उत्पत्तिकालावच्छेदेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभा-
वयति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स-
म्बद्धतया तादृशं स्वं गुणत्वादिकमेवेति संयोगेन धूमादिसाध्यके
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गस्य वारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावे वि-
शेषणं देयम् । धूमाद्यभावस्यापि हृदादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया त-
दभाववारणासम्भवात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिम-
वृत्तियों यस्तद्भिन्नत्वनिघेने संयोगेनावृत्तेर्गुणादेरेवाभावस्य प्रसिद्ध्या
तद्वति धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगेन सम्बद्धतया धूमत्वादेरवच्छे-
दकत्वानुपपत्त्या पूर्ववद् गुणत्वादेरेवावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिताद-
वस्थ्यम् । स्वपदेनानुयोगिभूताभावोपादाने संयोगेन साध्यतायां स-
द्भेदौ तादृशसम्बन्धेन गुणाभावप्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्ध्या
तादृशाभावाप्रसिद्धेरव्याप्तिरतः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टाभा-
वाधिकरणासम्बद्धत्वं विधक्षणीयम् । द्रव्यं गुणादित्यादौ हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकपृथिव्यन्यत्वाविशिष्टद्रव्य-
त्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोग्यनधिकरणगुणादौ द्रव्यत्वत्वा-
दिविशिष्टस्यासम्बद्धतया द्रव्यत्वत्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरि-
ति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमेव प्रवेक्ष्यम् ।
तद्धर्मस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपादानं
शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुकरोतीति तद्धर्मावच्छिन्नवैयधि-
करण्यविशिष्टत्वमेव निवेशनीयम् । तद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणा-
सम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं तु फलितार्थः । तद्धर्मावच्छिन्नानधि-
करणत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदसम्बन्धित्वम् । तेन गुणवान्
द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकगुणादिविषयकज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य विषयतया द्र-
व्यादिसम्बद्धस्य सम्बन्धसामान्येनानधिकरणे नित्यगुणादौ गुण-
त्वादिविशिष्टस्यासमेवतत्वेऽपि न गुणत्वादेरवच्छेदकताप्रसङ्गः । एवं
च महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ उभयाभावघटित-
प्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगग-
नत्वादिविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धिनोऽप्र-
सिद्ध्याऽव्याप्तेर्वारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये तद-

वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयद्यधिकरणानुयोगिकरोभयाभावस्तत्तदधिक-
 रणासम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वं विवक्षणीयम् । ईदृशं च स्व
 तत्र गगनत्वादिकमेव प्रसिद्धमिति नाऽऽप्याप्तिः । तदसम्बद्धत्वं च
 तदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगित्वं तेन संयोगादिस-
 म्यन्धेन घटश्चाद्यवच्छिन्नाभाववति ज्ञानं कपालादौ विपर्ययस-
 मयायादिना घटत्वादेविशिष्टस्य सम्बद्धत्वेऽपि बद्धिमान् धूमादि-
 त्यादौ नावच्छेदकाप्रसिद्धिः । तादात्म्येन साध्यतायां साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽऽप्याप्तिः स्यादित्यवृत्तिवमुप-
 स्यासम्बद्धत्वानुभावनम् । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ हेतु-
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववति गु-
 णादौ विशिष्टसत्तावाद्याश्रयसत्तादेः सम्बद्धतया विशिष्टसत्ता-
 त्वादेरवच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति स्वाश्रयेऽसम्बद्धत्वमनिवेद्यं स्व-
 विशिष्टे तन्निवेशनम् ।

यद्यपि विशेष्यस्य तत्सम्बन्धिघटवे विशिष्टे तदसम्बन्धिघटत्वं तु
 घटम्, तथापि स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभाववत्तदवच्छिन्नाभाव-
 वदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य तदवच्छिन्ना-
 भाववदनुयोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकताप-
 र्याप्यधिकरणापर्याप्तविषयतापर्याप्यधिकरणरूपस्य वा विवक्षणीयत-
 या न दोषः । स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वानि च विशिष्ट्याणादाय तदभा-
 वकृदमेव निवेशनीयम् । तेन मेघधूमत्वादेविशिष्टप्रतियोगिकत्वत्वा-
 वच्छिन्नाभावस्य गुरुधर्मरूपाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतामतेऽप्र-
 सिद्धावपि न क्षतिः ।

वस्तुतो मेघधूमत्वादेविशिष्टप्रतियोगिकत्वाभावस्य शुद्धधूमत्वा-
 दिप्रकारकज्ञाननिष्ठविषयितासम्बन्धसाधारणत्वाद् धूमत्वादेविशि-
 ष्टप्रतियोगिकत्वदस्य लघुधर्मस्य न तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वसम्भ-
 य इति न मेघधूमत्वादेविशिष्टप्रतियोगिकत्वत्वावच्छिन्नाभावा-
 प्रसिद्धिरिति सामान्यत एकाभावनिवेशोऽपि सम्भवतीति ध्येयम् ।

येन रूपेण यस्य यद्धर्मसम्बन्धिता तदन्यरूपावच्छिन्ने त-
 त्र तत्सम्बद्धताभावसत्त्वमभ्युपेत्य वा एतल्लक्षणम् । द्वितीय-
 लक्षणं च तदनभ्युपगमेन । धूमादिसमानाधिकरणाभाप्रतियो-
 गितावच्छेदकमहानसौधयद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति बद्धित्वादेवि-

शिष्टमहानसीयवहुयादेरसम्बद्धतया वह्नित्वादावतिप्रसङ्गवारणाय
सामान्यपदम् ।

अथ साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववति कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिविशिष्टस्य पटादेः संयोगा-
दिसम्बन्धेन सम्बद्धत्वादवच्छेदकाप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकता-
घटकसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्वनिवेशेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटत्वा-
दिविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन साध्यतायां महाकालपरिमाणा-
दिहेतुके ऽवच्छेदकाप्रसिद्धिर्दुर्घारैव गगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति
काले कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टस्य स्पन्दादेः कालि-
कसम्बन्धेन सम्बद्धत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकस-
म्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे घटत्वादिसमनियतासमेतगुरुधर्मस्य यत्र
साध्यतावच्छेदकता तत्र तादृशधर्मस्य घटत्वादिकमादायावच्छे-
दकत्वानुपपत्तिः । घटत्वादेः समवायेन घटाद्यभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वात्तत्सम्बन्धेन च तद्धर्मविशिष्टाप्रसिद्धिरिति चेन्न । यत्कि-
ञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसामान्ये ऽसम्बद्धत्वनिवेशनेन सामञ्जस्यात् ।
न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति विषयितासम्बन्धेन वह्नि-
त्वविशिष्टस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगेनाऽसम्बद्धत्वाद्बह्नित्वादेर्गुण-
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
सविप्रयकत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति घटादौ विषयितया गुणत्वादि-
विशिष्टस्याऽसमेतत्वात् गुणत्वादेरवच्छेदकत्वापस्याऽव्याप्तिरिति
वाच्यम् । साध्यतावच्छेदके तादृशपारिभाषिकावच्छेदकताशून्य-
त्वमनिवेश्य साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणत्वांशे साध्यसामानाधिकरण्यघटके
पारिभाषिकावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तादृशावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितत्वस्य निवेशनीयतया विषयितया वह्नित्वादेरवच्छेदक-
त्वेऽपि समवायरूपसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वह्नित्वाद्य-
वच्छिन्ननिरूपितायामधिकरणतायां विषयितासम्बन्धेन वह्नित्वा-
द्यवच्छिन्ननिरूपितत्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयात् । गुरुधर्मस्यापि
प्रतीतिवलेनाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वोपगमात् गुरुधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वाप्र-
सिद्धिः ।

अथ चावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनावच्छेदकविशिष्टावृत्तिवि-
यिताकृत्यं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेद-
कविशेषविशेषणमङ्गीकार्यम् । सप्रवायसम्बन्धेन वह्निवादिवि-
शिष्टस्य या विषयता तस्याः सम्बन्धान्तरेण वह्निवादिविशिष्ट-
निष्ठविषयतान्यतया नाव्याप्त्यवकाशः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
ताप्रवेशमतेऽपि ईदृशी रीतिरेवादरणीया, अन्यथा वह्निवादधर्मि-
कानवच्छेदकत्वादिप्रदस्य वह्निवाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वे
धर्मितावच्छेदकतया वह्निवत्त्वादिविषयताया हेतुतावच्छेदककौ-
निधेशाद् गौरवस्य वह्निवत्त्वाद्यनुपस्थितेदशार्था वह्निमान्तिपाद्या-
कारकानुमित्यनुपपत्तेश्च दुर्वारत्वाद् ।

अत्र च यत्किञ्चिदेत्यधिकरणासम्बद्धस्वविशिष्टसामा-
न्यकत्वस्य लघोरवच्छेदकान्तार्थत्वसम्भवे हेतुसमानाधिकरणा-
भाधप्रतियोगितावच्छेदकपरिकृष्टसर्मावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्व-
विशिष्टसामान्यकत्वस्य गुरुतरस्य निवेशनं मूलोपात्तप्रतियो-
गितान्तस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधेन । अन्यथाऽवच्छेदकान्तस-
मुदायस्य पारिभाषिकैकगदतापत्तेः । यथा निरुक्तावच्छेदकता-
निधेशेऽवच्छेदकपदस्यैवावच्छेदकावच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्ववि-
शिष्टसामान्यकत्वे पारिभाषिकत्वं तद्वत् ।

अत्र च जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वानुपप-
त्तिः, हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्वर्मावच्छि-
न्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन सम्बद्धप्रसिद्धि-
स्तद्वर्मावच्छिन्नाभाववति जातित्वादिविशिष्टस्याऽपि समवेतत्वाद् ।
जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति च समवेतत्वस्यैवाप्रसिद्धा तदभाव-
वदसमवेतत्वस्य जातित्वादिविशिष्टादौ दुर्निरूप्यत्वाद् । एवं यथाश्रुते
विशिष्टसत्तायान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वादेरव्यवच्छेदकत्वा-
नुपपत्तिरतोऽन्यथान्तरिकवृत्तिवत् निर्वर्कि । स्वविशिष्टेति । हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकशुद्धभूमत्वादेर्येषूपात्तादि-
विशिष्टसम्बन्धिनिष्ठमानप्रतियोगितानवच्छेदकतया मेयधूमत्वादेर-
वच्छेदकत्वोपपत्तिः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ मेयत्वसमानाधिकर-
णाभाधप्रतियोगितानवच्छेदकजातित्वादेर्जातित्वविशिष्टसमवायेनि-
ष्ठाभाधप्रतियोगितानवच्छेदकतया तस्य तथात्वोपपत्तिः । विशिष्ट-

सत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्ताग-
 श्रयसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशिष्टस-
 त्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिद्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
 त्वाद्विशिष्टसत्तात्वादेरवच्छेदकतानिर्वाहः । सम्बन्धित्वं साध्यता-
 वच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं तेन घटत्वादेर्विषयितादिसम्बन्धेन घट-
 त्वादिविशिष्टसम्बन्धिज्ञानादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
 नावच्छेदकाप्रसिद्धिः ।

अथैवं महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादाववच्छेद-
 काप्रसिद्धिः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्ब-
 न्धिनोऽप्रसिद्ध्या स्वपदेन गगनत्वाद्युपादानासम्भवात् ।

न च सम्बन्धसामान्येन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठः सम्बन्ध-
 सामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावो निवेश्यः । विषयितया ग-
 गनत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि तद्विषयकज्ञानादौ सम्बन्धसामान्येन
 प्रतियोगिव्यधिकरणस्य तादृशज्ञानासमानकालिकतत्तद्घटाभावादेः
 प्रतियोगितायां गगनत्वादेरनवच्छेदकत्वादुक्तस्थले गगनत्वादिकमव-
 च्छेदकं प्रसिद्ध्यति, तादृशज्ञानादौ कालिकसम्बन्धेन गगनादेरभाव-
 सत्त्वेऽपि तस्य विषयितासम्बन्धेनैव प्रतियोगिसमानाधिकरणतया
 सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावादिति वाच्यम् ।
 बहिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकज्ञानत्वादेर्बहिःत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्येन
 प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया बहिःत्वा-
 देरवच्छेदकत्वापातात् । ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य विषयतासम्ब-
 न्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया लक्षणाघटकत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठभेदप्रतियो-
 गितानवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, कालो घटवान् कालपरिमाणा-
 दित्यादौ गगनत्वादिविशिष्टाभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
 त्वाद् गगनत्वादिकमवच्छेदकमिति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्यादौ
 तादात्म्येन सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्तादौ यो भेदस्तत्प्र-
 तियोगितानवच्छेदकत्वस्य विशिष्टसत्तात्वादौ सत्त्वेन सत्तात्वादे-
 रवच्छेदकत्वापातात् । तादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसम्बन्धेन
 स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणा-

भावस्य निवेदोऽपि घटत्वाभाववान् यद्वान्यत्वादित्यादौ हेतुस-
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वाभावन्यवृत्तित्वविशि-
ष्टघटत्वाभावत्वादेरन्यतरसम्बन्धेन घटत्वाभावप्रादिविशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठस्यान्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्यपक्षेः । घटत्वाभावत्वादिविशि-
ष्टसम्बन्धिनिष्ठ पटादौ घटत्वाभावन्यवृत्तित्वविशिष्टघटत्वाभाव-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य साध्यत्वावच्छेदकसम्बन्धेन सत्त्वात्, घटत्वाभा-
वे च तदवच्छिन्नस्य तादात्म्यसम्बन्धेन सत्त्वात्तन्निष्ठतद्भाव-
स्याऽन्यतरसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् ।

एतेन यत्किञ्चित्सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठो यस्तेन
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वविषयतापि निरस्ता । तादात्म्येन सत्तात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तत्स-
म्बन्धेन विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतयोकस्थले सत्ता-
त्वादेरवच्छेदकताया उर्वारत्वात् । कालिकसम्बन्धेन बह्वित्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यापकतया
बहिर्मान् धूमादित्यादौ बह्वित्वादेरवच्छेदकत्वापातात् ।

न च येन येन सम्बन्धेन यो यः स्वविशिष्टसम्बन्धी तेन तेन स-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो यस्तन्निष्ठोऽभावस्तत्प्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, संयोगसमवायादिना बह्वित्यसत्तात्वा-
द्यवच्छिन्नं प्रति तेन सम्बन्धेन घटत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्न-
स्याऽव्यापकतया च नोक्तदोषावकाश इति वाच्यम् । एवं सति वि-
पयितासम्बन्धेन कम्बुग्रीवादिमस्यादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेन रूपेण
घटाद्यवगादिनि घटत्वाद्यप्रकारकज्ञानादौ विपयितया घटत्वादिवि-
शिष्टस्यासत्त्वेन घटत्वादेस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाय-
च्छिन्नव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया घटत्वादिकमादाय
कम्बुग्रीवादिमस्यादेरवच्छेदकत्वनिर्वाहासम्भवात् ।

न च हेतुसमानाधिकरणाभावीयत्सम्बन्धावच्छिन्नपरिकिञ्चि-
त्प्रतियोगितायां यद्वच्छेदकं तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वं तस्य वाच्यम्, घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ तादात्म्यं वि-

धयितां च तादृशसम्बन्धमादाय गगनत्वादेरवच्छेदकत्वं सङ्गम-
नीयम् । विशिष्टसत्तात्वादेर्गुणादिनिष्ठमेदप्रतियोगितायां गौरवेण
नावच्छेदकत्वमपि तु शुद्धसत्तात्वादेरेवेति हेतुसमानाधिकरणता-
दृशमेदस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वे-
न तदुपादानासम्भवात् । सत्तावान् जातेरित्यादौ यत्सम्बन्धेत्यनेन
तादात्म्यसम्बन्धमुपादाय सत्तात्वादेर्नावच्छेदकताप्रसङ्गः । वह्नि-
मान् धूमादित्यादौ संयोगरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धधर्मिकोभया-
भावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिन उत्पत्तिकालावच्छेदेन
धूमाधिकरणवृत्तेः समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकं . रूपत्वादिकं वह्नित्वादिविशिष्टसमवायिनिष्ठस्य
समवायेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकम-
तो वह्नित्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिरिति प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
न्धं परित्यज्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिवैयधिकर-
ण्यशरीरे निवेशितः । तथा च सति संयोगसम्बन्धधर्मिकोभ-
याभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यशालिनो रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
स्य वह्नित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनि सत्त्वाप्राप्यं दोष इति वाच्यम् ।
वह्निद्व्यणुक्त्वादेर्यत्र संयोगेन साध्यतायामवच्छेदकता तत्र तदव-
च्छिन्नसमवायितेजःपरमाणौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वाद्य-
वच्छिन्नाभावासत्त्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानव-
च्छेदकत्वस्य कालविशेषावच्छेदेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकरूपत्वादौ सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्यावच्छेदकता-
प्रसङ्गात् ।

यत्तु स्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वतदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वो-
भयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वस्य विवक्षणीय-
तया न कश्चिदोषः । जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वाव-
च्छिन्नाभाववत्समयेतत्त्वाप्रसिद्धावपि जातित्वादिविशिष्टप्रतियो-
गिकत्वतादृशभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावस्य समवायसामान्ये
सत्त्वेन जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेः । कालो घटवान् कालपरिमा-
णादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्ध्यप्रसि-
द्धावपि तादृशसम्बन्धसामान्ये गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्व-
तदवच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वेन गगनत्वादेरवच्छे-

दकतानिर्वाहादिति तत्र । तावता प्रथमलक्षणस्यैव परिकारेण द्वितीयलक्षणानुसरणानुपपत्तेः ।

अत्र वदन्ति साध्यतावच्छेदकसम्वन्धेन यदवच्छेदकविशिष्ट-
सम्वन्धिनः प्राप्तिर्द्विष्यन्न तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्ट-
सामान्यकत्वमेव तत्र तदवच्छेदकत्वम्, तेन घटवान् कालपरिमाणा-
दित्यादौ गणनावादावच्छेदकत्वप्रसिद्धिः, यदवच्छेदकविशिष्टे
तदवच्छिन्नाभायवति साध्यतावच्छेदकसम्वन्धेन सम्बद्धत्वाप्र-
सिद्ध्या तदभावो दुर्निरूपः तत्रावच्छेदकत्वं स्वविशिष्टेत्यादिरूप-
तेन जातिमान् मेयत्वादित्यादौ जातित्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तिः ।
सर्वसाधारणस्यैकविधावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिर्वा-
कारो व्ययस्थिताविकल्पायं क इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते । इदंशावच्छेदकत्वयोरभावद्वयविषयकज्ञानमु-
मितिहेतुः, प्रत्येकाभावस्य वा वैकल्पिकी कारणता ! आद्ये, कालो
घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ भ्रमं विनानुमित्यनुपपत्तिः, द्वि-
तीयस्यावच्छेदकत्वस्याऽसिद्धेः । द्वितीये, जातिमान् मेयत्वादि-
त्यादौ प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावस्य जातित्वेऽव्याधितत्वात्तज्ज्ञा-
नाद्भ्रमं विनैवानुमित्यापत्तिः ।

न च साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्याऽऽवश्यकत्वात्
कालिकसम्वन्धेन घटादिसाध्यककालपरिमाणविहेतुकानुमितौ
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव, मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनु-
मितौ च चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुतास्वीकाराच्चा-
कदूषणद्वयावकाश इति वाच्यम् । साध्यसाधनभेदेनानुमितित्वापत्ति-
ज्ञानयोः कार्यकारणभावभेदेऽपि एकसाध्यसाधनस्थले यादृशज्ञाना-
दनुमितिस्तादृशज्ञानसत्त्वेऽन्यत्रानुमित्यनुत्पादस्यानुभवधिरूपतया
प्रथमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानात्कालो घटवान् कालपरिमाणादि-
त्यत्राऽनुमितिस्वीकारे तादृशज्ञानान्मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमि-
तेरवश्यस्यीकर्णीयतापातात् । अन्यथा सञ्ज्ञेतुकानुमितायतिव्या-
प्तिवारणायोपात्तप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रविषयकतज्ज्ञान-
स्यैव लाघवं न हेतुत्वापत्तिः । मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमितौ
चरमनिरुक्तावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्यैव हेतुत्वे समवेतमात्रमेव स-
कलहेतुमार्ति समवेतमिति भ्रमदशायामनुमित्युपपादनासम्भवाच्च ।

तदानीं समवेतवृत्तितया गृहीतघटत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदके हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादसमवेतवृत्तितया गृहीतगगनत्वादिविशिष्टस्य च समवायेन सम्बन्धिताया दुर्ग्रहत्वात् स्वविशिष्टेत्यादिरूपावच्छेदकत्वस्य क्वचिदपि गृहीतुमशक्यत्वात् । वृत्तिमन्मात्रमेव महाकाले कालिकसम्बन्धेन वर्तते इति निश्चयदशायां महाकालत्वादिहेतुकघटाद्यनुमितेरिव तदानीं मेयत्वादिलिङ्गकजात्याद्यनुमितेर्दुरपहयत्वादिति ।

इदं तु तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि वर्तमानस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिविषयतावान् यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टस्तद्वृत्तित्वं व्याप्तिः । धूमयान् बहेरित्यादौ हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वादिकं संयोगादिसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठस्य तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकीभूततादृशसम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयता च न तेन सम्बन्धेन धूमत्वाद्यात्मकतद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । महाकालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वादिकमेव तादात्म्यादिना तद्विशिष्टसम्बन्धिनि वर्तमानस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नविशिष्टावृत्तित्वं च कालिकसम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टनिष्ठविषयताया इति लक्षणसम्बन्धः । धूमादिसमानाधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं ज्ञानत्वादिकं बह्वित्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्य सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं ज्ञानाद्यभावस्य विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति बह्वित्वादेरवच्छेदकत्वप्रसङ्ग इत्यतस्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरण्यनिवेशनम् । संयोगादिना बह्व्यादिमग्निष्ठो ज्ञानाद्यभा-

यश्च संयोगादिसम्बन्धधर्मिकोभयामावघटितप्रतियोगिवैयधिकर-
णयाथय इति न दोषः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यनिवेशे कालः सर्ववान् मेयत्मादित्यादौ सर्वत्वस्यावच्छे-
दकत्वोपपत्तये उभयामावघटितस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य नि-
वेशनीयतया तादृशस्यादिनां गगतादिसम्बन्धिगमनादिनिष्ठगमना-
द्यमावस्थ कालिकसम्बन्धधर्मिकोभयामावघटितप्रतियोगिवैयधि-
करण्यशालितया कालो घटवान् महाकालतयादित्यादाववच्छेद-
कामसिद्धितादवस्थमिति तादृशसम्बन्धेन तन्निवेशितम् । सत्ता-
घान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवि-
शिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोगिवैयधि-
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्ति-
रतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यमेव नि-
वेशनीयम् ।

न च सर्वथावच्छिन्नस्य यत्र विपयितासम्बन्धेन साध्यता ज्ञा-
तत्वादिकं हेतुस्तत्र सर्वस्यैव पारिभाषिकावच्छेदकतया नुपपत्तिः
सर्वत्वविशिष्टस्य विपयितासम्बन्धेन सम्प्रतिबन्धि सर्वविषयक-
ज्ञाने तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमावाप्सिदेरिति वा-
च्यम् । घटत्वावच्छिन्नाविषयके सर्वत्वावच्छिन्नविषयकेऽस्म-
त्वादिज्ञाने घटत्वावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस-
म्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नवैयधिकरणतया सं-
घातस्य तादृशमावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सर्वत्वस्यावच्छे-
दकत्वोपपत्तेः ।

न चैवमपि यत्र नित्यत्वविशिष्टसर्वत्वं साध्यतावच्छेदकं तत्र
अन्यज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्वविशिष्टसम्बन्धितया प्रति-
ज्ञाने चाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यस्या-
ऽप्यसम्भवात्तादृशसाध्यतावच्छेदके पारिभाषिकावच्छेदकत्वा नुप-
पत्तिरिति वाच्यम् । नित्यत्वानधिकरणे नित्यत्वविशिष्टसर्वमेति
ज्ञाने विपयितया नित्यत्वविशिष्टसम्बन्धिताया जनपायात् तत्र
तदसत्त्वं तुल्यशुक्तया अन्यत्वविशिष्टस्य घटादेरपि ईद्वरज्ञाना-
सम्बन्धितया तादृशविशिष्टमावस्थैव ईद्वरज्ञाने विशिष्टप्रतियोगि-
व्यधिकरणस्य सुलभसत्त्वसम्भवात् । अन्यत् सर्व पूर्ववद्गोच्यम् ।

यद्रूपावच्छिन्नस्य येन सम्बन्धेन सम्बन्धिनि वर्तमानस्य तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्सम्बन्धिनिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमिच्छं यत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तद्वत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धिसम्बन्धा वा व्याप्तिः । प्रतियोगित्वाद्यन्तर्भावासहिष्णुतायां यद्रूपावच्छिन्नस्य यादृशसम्बन्धेनाऽसम्बन्धित्वं हेतुमतस्तादृशसम्बन्धनिष्ठतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिच्छत्वेमेव साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वे निवेशनीयमिति दिक् ।

यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वपदार्थपरित्यागप्रयोजनं स्वयमेव दर्शयति ।

(दी०) अत एव सत्तावान् जातेरित्पादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः । एवं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम् ।

(गा०) अत एवेति । ईदृशानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशादेवेत्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपीति । स्वव्यापकस्य पर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तविशिष्टसत्तात्वकत्वेऽपीत्यर्थः । न क्षतिः । न सत्तात्वादेरवच्छेदकत्वापत्तिः । प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिपक्षे विशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यन्यूनवृत्तितामादायाऽव्याप्तिवारणाय व्यापकत्वं परित्यज्याऽन्यादृशमन्यूनवृत्तित्वं निवेशयति । एवमिति । स्वविशिष्टेति । स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्, तथा च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यवृत्तितत्सम्बन्धावच्छेद्यत्वस्त्रविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वोभयाभावकत्वं तेन सम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वं बोध्यमित्यर्थः । विशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाध्यसम्बन्धिगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदनवच्छेदकसत्तात्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावस्य जात्यादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादायतिव्याप्तिरतः स्वविशिष्टेति । स्वविशिष्टं च साध्यतावच्छे-

दकताघटकसम्बन्धेन बोध्यम्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ
 कालिकादिसम्बन्धेन धूमत्वादिविशिष्टवह्नुवाविसंयोगिनिष्ठाभाव-
 प्रतियोगितायां धूमत्वादेरवच्छेदकतया तदनवच्छेदकद्रव्यत्वाद्य-
 वच्छेद्यत्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये
 सत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यापत्तेः । सम्बन्धित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाप्र-
 विचक्षणीयम्, अन्यथा कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमति संयोगादि-
 सम्बन्धेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् सम्बन्धसामान्येन धूमा-
 दिमग्निष्ठाभावीयसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं
 तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यानावच्छेदकघटाभाव-
 त्वादिकमेव, अभावत्वादेः केवलस्यैव संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभा-
 वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशगुरुधर्मस्याऽतथात्वात्, भेदप्रति-
 योगितायां प्रसिद्धस्य तदवच्छेद्यत्वस्योभयाभावमादाय उक्तस्थले
 एवान्वित्यासिः । संयोगेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्योत्पत्तिक्षणा-
 वच्छेदेन धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठतया तादृशाभावप्रति-
 योगितानवच्छेदकघटाभावत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावमादाय तत्रैवाति-
 व्याप्तिर्वारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाऽप्यभावो विशेषणीयः । त-
 न्न च प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरमेव, अ-
 न्यथा सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्तात्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रति-
 योगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छे-
 द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेनाप्य-
 प्यापत्तेः । वह्नुवादिमग्निष्ठस्य घटाद्यभावस्य कालिकादिसम्बन्धेन
 प्रतियोगिसमानाधिकरणतया सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगिव्य-
 धिकरणतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्वत्समानकालीनघटा-
 दिव्यक्तिनिष्ठतद्वक्तित्वादिकमेवेति तदनवच्छेदकघटाद्यवच्छे-
 द्यत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां सत्त्वाद्व्याप्तिर-
 तः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवे-
 द्यं न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, कालो घटवान् कालपरिमा-
 णादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिनि-
 क्षण्डकाले तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य सु-
 लभत्वंऽपि सर्वघान् कालपरिमाणादित्यादौ महाकालस्यैव कालि-
 कसम्बन्धेन सर्वत्वविशिष्टसम्बन्धितया तत्र तादृशसम्बन्धेन

प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धेन गगनादेवृत्तिमत्त्वपक्षे प्रतियोगिताधार्मिकोभयाभावघटित-
लक्षणकरणात्तन्मते उभयाभावघटनयाऽपि गगनाद्यभावे कालि-
कसम्बन्धेन वैयधिकरण्यस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वात् ।

न च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमयंऽभावप्रतियोगि-
तायां निवेशयिष्यति, एवं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगिवैयधिकरण्यनिवेशोऽपि सर्वत्वावच्छिन्नमाध्यके तद्वच्छिन्न-
सम्बन्धिमहाकालनिष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
व्यधिकरणस्याभावात्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्याप्रसिद्धिः । कालिकातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियो-
गितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् तत्प्रति-
योगितायां च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहादित्यव्या-
प्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरणो यः स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावस्तत्प्रतियो-
गितासामान्ये यद्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्यद्वर्मावच्छिन्नत्वोभया-
भावस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वतद्वर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तादृशहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यक यद्यत्स्वं तद्वर्मवत्स्व तेन
सम्बन्धेन व्यापकत्वमिति विवक्षया सर्वसामञ्जस्यात् । सर्वैवधि-
शिष्टसम्बन्धिनि महाकाले समवायादिना प्रतियोगिव्यधिकरणस्य
तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य प्रतियोगितायां कालिकसम्बन्धा-
वच्छिन्नत्वसर्वत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावस्य सत्त्वात् साधनसमानाधि-
करणतथाविधघटाद्यभावप्रतियोगितायामपि तथाविधोभयाभाव-
सत्त्वेन कालिकसम्बन्धेन सर्वत्वावच्छिन्नस्य कालपरिमाणादि-
व्यापकत्वोपपत्तेः ।

न चैवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगित्वा-
विशेषणतया प्रतियोगित्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमि-
त्यग्रिमग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तीदृशग्रन्थस्याप्युक्तोभयाभा-
वविशेषणतायामेव तात्पर्यात् ।

यस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषितप्रति-
योगितासामान्ये प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधि-
करणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयत्वयद्वर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाव-

स्तादशाधर्म एवानवच्छेदकान्तार्थ इति नाप्रिमप्रन्धविरोधो न श
महाकालः सर्ववान् महाकालपरिमाणोदित्यादावप्रसिद्धिः, प्रसि-
द्धायां कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावाप्रतियोगिताया सर्व-
त्यविशिष्टसम्बन्धिमहाकालनिष्ठो यः समवायसम्बन्धेन प्रतियो-
गित्वधिकरणस्तरसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्तदीयत्वसर्वत्वाद्यव-
च्छिन्नत्वोभयाभावस्य सुलभत्वात् ।

ननु स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं
तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः, यत्किञ्चिदप्रति-
योगिकभेदस्य तादृशावच्छेदकयत्किञ्चिदभिन्नादृशावच्छेदकसा-
धारणत्वात् । तथा च लघुरूपसमनियतं यद् गुरु रूपं तद्विशिष्ट-
सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृश लघुरूपविशिष्ट-
सम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्मकस्वसमानियतधर्मपे-
क्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशावच्छेदकत्वात्-
च्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या द्वितीयावच्छेदकलक्षणस्य प्रमेयधूमत्वादौ
प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितव्याप्तिलक्षणस्य प्रमेयवह्निमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिः, प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे
ऽनवच्छेदकान्तेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये
यद्रूपावच्छिन्नत्वसाध्यनावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्त-
द्रूपविवक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वावच्छिन्नभेदाप्रवेशेऽपि सामान्यगदार्थवदकृतया स्वविशिष्टस-
म्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छि-
न्नभेदरूपस्य तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वस्थोभयाभावविशेष-
णतया प्रवेशात् प्रमेयवह्निव्याप्तवच्छिन्नसाध्यके तद्रूपविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न-
भेदाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः । साध्यत्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गितासामान्ये स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावरूपत्वद्रूपावच्छिन्नत्वो-
भयाभावस्तद्रूपस्यानवच्छेदकान्तार्थत्वे प्रमेयवह्निव्यविशिष्टसम्ब-
न्धिनिष्ठाभावीयत्वघटितोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरि-
त्याशङ्क्याह ।

(दी०) तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः, नातो

गुरोरावच्छेदकत्वं विना दुर्वचत्वम् । प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम्, अतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः । कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनियतचक्षुःशक्तिरेव प्रसिद्धम् । अभावश्च प्रतियोगिव्याधिकरणो बोध्यः ।

(गा०) तादृशप्रतियोगिताश्चेति । स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितास्त्वित्यर्थः । विशिष्य । न तत्तद्व्यक्तित्वेनैवेत्यर्थः । तथा च घटस्तु गत्या या याः स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावाध्वानिरूपिताः प्रतियोगितास्तत्तदवच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवस्त्वमेवानवच्छेदकान्तार्थ इति गुरुयर्मविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि घटस्यावच्छिन्नाभावाया या प्रतियोगिता तदवच्छेदकत्वं घटस्यादिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वादिसमनियतामिति तदपेक्षया गुरुत्वेन न प्रतियोगितावच्छेदकमिति तादृशप्रतियोगिता विशिष्योपादायाऽनवच्छेदकत्वादिकं दुर्वचम् । तथाऽपि यत्र प्रतियोगितायां समशरीरनानाधर्मसमनैयत्यं तत्र नानाधर्माणामेकैकप्रतियोगिनायामवच्छेदकतयावच्छेदकनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वानां लघुत्वेऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तितया तत्प्रतियोगिनायवच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति तादृशप्रतियोगितानां विशिष्य निवेशाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः, अन्यादृशप्रतियोगितावच्छेदकानां च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदो निवेद्यः ।

न चावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदाश्रानाधर्मावच्छिन्नैकप्रतियोगित्वासम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकासमनैयत्यस्यैव प्रतियोगिताभेदकत्वात्, समनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितैकदेशाधकधिरहात् । एवं यप्रानुगतैकरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तानामेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्राऽप्यवच्छेदकनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वानां न्यूनवृत्तितया तत्राऽपि तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमक्षतम् ।

न च तत्राऽपि तत्प्रतियोगिनानिरूपितावच्छेदकवृत्त्यनुगत-

रूपावच्छिन्नैकावच्छेदकतायास्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगितयामव-
च्छेदकत्वसम्भवात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वविशिष्टावच्छिन्न-
भेदोऽप्रसिद्धा निवेशयितुमशक्य एवेति वाच्यम् । तादृशभेद-
निवेशासम्भवेऽपि अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्प्रतियोगितावच्छि-
न्नभेदनिवेशोऽविरोधेन प्रतियोगितानां विशिष्य निवेशेनोक्तसङ्-
गेः । न हि भावप्रतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नावच्छेदक-
ताया अवच्छेदकत्वापेक्षयाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तित्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वे गौरवं येनोक्तमदस्याप्र-
सिद्धिः स्यात् । एवं धूमत्वादेरपि धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितायां महानसायत्वादिसहितस्याऽवच्छेदकतया
धर्मान्तरसहितरूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वेन
भेदनिवेशो न सम्भवतीति धूमत्वादेर्धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धनिष्ठा-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्तिः । विशेषणवच्छिन्नधूमत्वा-
विनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्यापि विशेष्यभूतधूमत्वादिरप्यास्ततया तदव-
च्छिन्नभेदस्य विशेष्यभूतधूमत्वादायसम्भवादिति तत्तत्प्रतियो-
गितावच्छेदकस्य तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेद एव निवेद्यः ।
तथा सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तितया
धूमत्वाद्वा प्रत्येकं तदवच्छिन्नभेदसत्त्वेनोक्तानुपपत्त्यनवकाशात् ।
न च तत्रावच्छेदकताव्यक्तेस्तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं सम्भवतीति दर्शितरूपावच्छिन्नभेदाप्रसिद्धिरिति शङ्का-
स्पदमपि । महानसायत्वधूमत्वादिनिष्ठावच्छेदकतानामवच्छेदक-
सम्बन्धादिभेदेन भिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तासामव्यासज्यवृ-
त्तितया धूमत्वादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात्, त-
त्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतात्वेन च व्यासज्यवृत्तितया तेनैव
रूपेण तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । दुर्वच्यत्वमिति ।
पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावस्येति शेषः । प्रतियोगिता-
धर्मिकोमयाभावघटितलक्षणे स्वविशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभावप्रति-
योगितायां यदि सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वं न निवेद्य-
ते तदा प्रतियोगितावच्छेदकभावस्यैव वदित्वादिविशिष्टसम्बन्धि-
निष्ठकिञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ताद-
ृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धासम्भयः महानसादि-

निष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकसंयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि एतल्लक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यैव निवेशेन तादृशाभावाव्यावर्तनात् ।

न चाकाशाभावत्वादिकमेव तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकम्, संयोगसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावादिनिष्ठप्रतियोगिनायां शुद्धस्याभावत्वादेरेव लघोरवच्छेदकत्वात् । तादृशधर्मावच्छेद्यत्वञ्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावात्मकाकाशादिनिरूपितप्रतियोगितायां प्रसिद्धमिति वाच्यम् । आकाशाभावत्वादेरपि साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । आकाशाभाववह्निमदन्यतरत्वादेर्वह्णादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि विषयितादिसम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं दुर्वास्मेव तदुभयैकतरमात्रविषयकज्ञानादौ विषयितासम्बन्धेनान्यतरत्वावच्छिन्नाभायासत्वात्, अभावत्ववह्निमत्त्वावच्छिन्नाभावस्य च सत्त्वादभावत्ववह्निमत्त्वादेस्तादृशसम्बन्धावच्छिन्नान्यतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् । विषयित्वादेर्वृत्त्यनियामकतयाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वानुपगमे तु धूमवान् वह्नेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायामाकाशाभावधूमवदन्यतरत्वादिरूपधूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वस्योभयाभावमादायातिव्याप्तिरित्येतल्लक्षणे प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, दर्शितप्रयोजनानुरोधेन द्वितीयावच्छेदकलक्षणे च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धात्मकस्वशिष्टमन्वित्वञ्च निवेशयति । प्रतियोगित्वमित्यादिना । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यादौ घटत्वादिशिशिष्टसम्बन्धिनि महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणो योऽभावस्तदीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽपि यथाश्रुतस्य प्रतियोगिताधर्मकोभयाभावघटितलक्षणस्य न तत्राऽव्याप्तिप्रसक्तिः । खण्डकालस्यापि तादृशिष्टमन्वन्धितया तन्निष्ठस्यातीतानागतव्यक्तीनामेव तादृशाभावस्य तथाविधप्रतियोगिताप्रसिद्धेरित्याह । कालिकेति । कल्पप्रये एवाऽभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशयति । अभा-

पञ्चेति । घोष इति । अन्यथाऽप्याप्यवृत्तिसाध्यके व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तेरिति शेषः ।

अस्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिमवच्छेद-
कलक्षणघटकाभावे प्रतियोगिवैयधिकारण्यविशेषणप्रक्षेपमन्तरेणा-
ऽऽपुनरुक्तत्वाद्वाविशेषणस्य तदसत्त्वे हेतुसमानाधिकरणाभावे
तादृशविशेषणस्यापि दर्शितव्यावृत्त्यसङ्गनेस्तस्य चानुपादेयत्व-
माशङ्कने । न चेत्यादिना ।

(दी०) न च मौलमिदृशीं च प्रतियोगिवैयधिकारण्यमनु-
पादेयम्, संयोगत्वावच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादविशिष्टस्य
वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यस्वत्वद्रव्यमात्रसम-
वेतत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति चाऽवृत्तेरव्याप्यविशेषणपरित्यागा-
द्यादिति वाच्यम् ।

(गा०) मौलम् । मूलस्थं हेतुसमानाधिकरणाभावे तद्विशेषणम् ।
मौलस्यानुपादेयत्वे हेतुभूताव्याप्यनवकाशे हेतुमाह । संयोगत्वाद्य-
वच्छिन्नाभाववतीति । द्रव्यादाविति शेषः । संयोगत्वादिविशिष्टस्य
वृत्तेरिति । तथा च तदनुपादानेऽपि संयोगे द्रव्यत्वादि-
त्यादौ संयोगित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदके द्रवरूपसम्बन्धरूपोक्तप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तोभयविधपारिभाषिकवच्छे-
दकत्वस्याऽऽसत्त्वादुक्तप्रतियोगितायां तद्विशिष्टसम्बन्धनिष्ठाभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेदयत्वाभावात्तस्य च सत्त्वान्नाऽऽपत्ति-
रिति भावः । इदमीयस्य तद्विशेषणस्याऽनुपादेयत्वे हेतुभूताति-
व्याप्यनवकाशे हेतुमाह । गुणादीति । द्रव्यतरासमवेतत्वमायस्ये-
व द्रव्यत्वात्यन्ताभावाविरोधितावच्छेदकतया तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वसम्भवात् सकलद्रव्यसमेव तत्स्वरूपाधिकांशघटितद्रव्यत्वस्थं
नात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यपरितोषाद् द्रव्यमात्रसमवे-
तत्वेति । अवृत्तेरिति । संयोगत्वादिविशिष्टस्येत्यनुपपत्तेः । तथा
च तदनुपादानेऽपि संयोगे सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः । अवच्छे-
दकलक्षणस्य तत्पदेन संयोगत्वाद्यनुपादानासम्भवेऽपि द्रव्यत्वादा-
दिकमादायैव संयोगत्वादौ पारिभाषिकवच्छेदकत्वस्य सूत्राद्

त्वात् । संयोगत्वादौ संयोगत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वविरहेऽपि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्य-
त्वत्वावच्छिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां स-
त्त्वेन तत्र निरुक्तोभयाभावासत्त्वाच्चेति भावः । समवायादिनाऽव्या-
प्यवृत्तिसाध्यके तेन सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापक-
तावच्छेदकस्य व्याप्यवृत्तितावच्छेदकधर्मान्तरस्य साधननिष्ठ-
व्यभिचारनिरूपकतावच्छेदकस्य सम्भवेनातिव्याप्यपुद्गारेऽपि सं-
योगेनाव्याप्यवृत्तेः साध्यतायामतिव्याप्तिर्दुर्वारैव संयोगेन किञ्चि-
द्रूपावच्छिन्नस्य व्याप्यवृत्तिताविरहात् साधनवन्निष्ठसंयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य साध्यवन्निष्ठतत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनियमेन तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
तदवच्छिन्नाभाववदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकत्वस्यासंयुक्तमात्र-
वृत्तिगुणत्वादायेव प्रसिद्धेरिति इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यवि-
शेषणोपादानमावश्यकम्, तदावश्यकत्वे च हेतुसमानाधिकर-
णाभावे तद्विशेषणस्याप्यावश्यकताऽन्यथा संयोगि द्रव्यत्वादि-
त्यादावेवाऽव्याप्तेरिति समाधत्ते धूमवानेति ।

(दी०) धूमवान् बह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः । न ह्युत्पत्तिकाला-
वच्छेदेनाऽपि महानसादौ संयोगेन किञ्चिद्भर्तते, येन बह्निमदयो-
गोलकानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्य-
त्वाद्यवच्छिन्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वादिविशिष्टस्य सम्भाव्येत ।

(ना०) ननु धूमादिमत्त्यपि पर्वतादौ शिखरावच्छेदेन धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नाभावसत्त्वात्तेन रूपेण धूमादीनां व्याप्यवृत्तिताविरहेऽपि अयो-
गोलकावृत्तिद्रव्यत्वादिना तेषां तथात्वमव्याहतमेव, शिखराद्यवच्छे-
देनाऽपि तदवच्छिन्नद्रव्यान्तरसत्त्वादिति साधनाव्यापकतावच्छेद-
कतादृशधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वमयोगोलकादेरेव, धूमत्वादिविशिष्ट-
स्य तदसम्बद्धत्वाभातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोति । न हीति ।
उत्पत्तिकालेति । तथा च धूमवति किञ्चिद्देशावच्छेदेनायोगोलका-
वृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावासत्त्वेऽपि कालविशेषावच्छेदेन तद-
वच्छिन्नाभावस्य तत्र सत्त्वाद्धूमत्वादेरवच्छेदकत्वं दुर्घटमेवेति
भावः । द्वितीयकल्पेऽवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्तिधिरहेऽपि प्रथम-

कल्पे प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणे च धूमत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटाभावत्याद्यवच्छेदत्वसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावमहायाऽतिव्याप्तिर्वाच्या ।

यस्तुतो द्वितीयावच्छेदकलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रधेशे संयोगेन साध्यतायां सदेतौ तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः स्यादिति साध्यतावच्छेदके स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्देशस्थाने स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतादृशप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यकत्वं निवेक्ष्य तादृशाव्याप्तिर्धारणीयेति तथैवाऽतिव्याप्तिरसदेतौ स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ।

अथैवमपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यपर्यन्ताविशेषणमकिञ्चित्करमेव, हेतुसमानाधिकरणाभावे यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशनेऽपि गुणान्वत्यविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ हेतुसमानाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणासमर्थतायाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाऽतिव्याप्त्यनवकाशात् । हेतुसमानाधिकरणाभावविशेषणप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशने प्रज्यं गुणादित्यादौ पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिताध्यानधिकरणहेतव्यधिकरणकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया विशिष्टप्रज्यत्वत्वे द्रव्यत्वस्यविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि अव्याप्त्यनवकाशेन इदमीयप्रतियोगिवैयधिकरण्यशरीरेऽपि तन्निवेशनव्यावृत्त्यसम्भवात् ।

यन्नु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशने यत्प्रतियोगिताध्यानधिकरणत्वं हेतुमत इत्यादिकमेण व्याप्तिर्निर्वाच्या, तथा च प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे वद्व्यादिव्यक्तिभेदेन तन्निष्ठप्रतियोगितानां भेदाद्बहिःस्थाद्यवच्छिन्नमहानसीयवद्व्यादिनिष्ठप्रतियोगिताध्यानधिकरणत्वस्य हेतुमति पर्वतादौ सत्त्वाद्बहिःमान् पूमादित्यादावव्याप्तिरिति । त्वसन् । प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे महानसीयवद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया वद्वित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवद्वित्वादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभिन्नतया प्रतियोगितावच्छे-

दकावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽपि वह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणत्वमादाय तदोपतादवस्थात् । द्रव्यत्वादेरपि धूमादिस्वरूपधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वनिवेशेऽयोगोलकादावपि धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यावच्छिन्नानधिकरणत्वस्य दुर्लभतया तथा विवक्षणासम्भवात् ।

यदि च यादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया महानसीयवह्नित्वादेर्यह्नित्वाद्यवच्छेद्यतावच्छेदकवह्नित्वप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वाच्च दोष इत्युच्यते, तदा यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताध्यानधिकरणत्वं हेतुमतस्तद्रूपावच्छिन्नानवच्छेदकत्वविवक्षया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशेऽपि सामञ्जस्यात् ।

मैधम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वानुपादाने एतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । तत्र हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य एतद्रूपासमवेतत्वादेरेतद्रूपविजातीयरूपान्तरसाधारणमेतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतानवच्छेदकत्वात् ।

सम्यन्धभेदानिवन्धनदोषवारणाय हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वतदवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वघटकप्रतियोगितयोयंदि साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वं निवेद्यते तदैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयानुपादाने संयोगेन साध्यतायां व्यभिचारिणि दर्शितरीत्याऽतिव्याप्तिरापद्यते । यदि च तदोपचारणाय हेतुमन्निष्ठाभावीयतत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायां यदवच्छेदकं तत्सम्यन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभाववदसम्यङ्गस्थविशिष्टसामान्यकत्वं स्थविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं चा निवेद्यते, उभयत्र विशेष्य विशेषणताविशेषसम्बन्ध एव चा, तदा धूमवान् यद्वेदित्यादौ सम्यन्धान्तरेण विशेषणताविशेषेण चा प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतायामवच्छेदकस्य तत्सम्यन्धघटितहेत्वव्यापकतावच्छेदकायो-

गोलकभेदत्वादेः प्रसिद्ध्या धूमत्वादेरवच्छेदकत्वोपपत्तेरतिव्याप्य-
नयकाश इत्यालोच्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानिवेशपक्षे प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यद्वयस्याऽनुपादेयतामाह । प्रतियोगितयोरिति ।

(दी०) प्रतियोगितयोरेकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणता-
विशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणं पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगि-
वैयधिकरण्यद्वयम् ।

(मा०) यद्यपि बहुधूमादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकता
विशिष्य समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितपारि-
भाषिकावच्छेदकत्वमन्तर्भाव्याऽपि निर्वक्तुं शक्यते तथा सत्य-
प्यनीतप्रसङ्गात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणाभावीयसमवायसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकस्य यद्विशिष्टसंयोगिनिष्ठतत्त्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तदव्यत्यस्य तदेवव्या-
पकतावच्छेदकसाधारण्याभावात् । यत्राऽधिकरणे तदवच्छिन्नस्य
व्यभिचारस्तदसमवेतत्वस्य हेतुमग्निप्रसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकस्य संयोगेन तद्वैविध्यं प्रति समवायेन
व्यापकतायामवच्छेदकतया तादृशधर्माणो पारिभाषिकावच्छेदक-
ताभेदव्यात् । तथापि विशेषणतादिघटितव्यापकतायां समवाया-
दिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वनिवेशे महा-
नसभेदत्वादिविशिष्टस्य विशेषणताविशेषादिना यः सम्बन्धो
सामान्यादस्तन्निष्ठाभावीयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वस्य बहुधादिसमानाधिकरणाभावीयतत्त्वसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकेऽसम्भावितत्वान्महानसभेदत्वादेरपि ब-
हुधादिव्यापकतावच्छेदकताप्रसङ्गात् । तत्र विशेषणताविशे-
पसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताद्वयघटितावच्छेदकत्वाभावकृत्याप-
कतावच्छेदकत्वमेवाऽनुमित्यौपयिकं वाच्यम् । तथा च सर्वत्र
तादृशावच्छेदकत्वाभावज्ञानस्येवानुमितिहेतुत्वमुचितम्, एकजा-
तीयावच्छेदकत्वाभावसत्त्वानुरोधेदित्वाशयेनाह । विशेषणता-
विशेषेति । अनुपादेयमिति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
दिनिवेशमिमांशेण मूलकृता प्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपात्तमेति
भावः । अतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति ।

(दी०) यत्राधिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकार-
कप्रमाविषयत्वत्वमाध्यवच्चप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
द्धातिव्याप्तेरनवकाशात् । तथा च विशेषणताविशेषावच्छिन्नय-
द्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं
तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तासामान्ये नास्ति साधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः । यत्र सद्धेतौ साध्यतावच्छेदकं
न प्रतिपोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति ॥

(गा०) यत्राधिकरण इति । साध्यतावच्छेदकस्यापि कालिकसम्ब-
न्धेन साध्यवद्भूतेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया येन सम्बन्धेन
हेतुमद्वृत्तित्वमभावस्य तेन सम्बन्धेन स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठत्वं
वाच्यम्, उभयत्र विशेषणताविशेष एव धाभावस्य सम्बन्धः ।
एतत्कल्पे च घटभिन्नं मेयत्वादित्यादौ घटादिभेदाभावस्य घटत्वा-
द्विरूपस्य तद्व्यक्तिभेदाभावस्य तदीयासाधारण्यमरूपाद्यात्मकतद्व्य-
क्तित्वस्य च विशेषणताविशेषेणावृत्तेर्घटभेदत्वादेर्लक्षणघटकत्वा-
सम्भवः । एतद्घटतद्व्यतन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशा-
न्यतरत्वस्य भेदविशेषात्मकतया तादृशसम्बन्धेन वृत्ताद्यपि ता-
दृशभेदत्वानुसरणे प्रयासगौरवम् । गगनभिन्नं मेयत्वादित्यादौ
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणगगनभेदाभावस्य शब्दात्मकस्य गगन-
निष्ठान्त्यविशेषरूपस्य वा समवायेनैव गगनवृत्तेस्तद्भेदत्वस्य ल-
क्षणघटकत्वासम्भवाद्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणं यत्तदन्यत्वमादा-
याऽतिव्याप्तिनिराकरणायोगश्चेति तदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वा-
नुधावनम् ।

यत्तु अयं घटो घटतद्भेदान्यतरत्वादित्यादौ व्यभिचारनिरूप-
काधिकरणघटादिभेदस्य यो भेदस्तस्य भेदधारानवस्थामयेना-
धिकरणरूपस्य साध्यवन्नि घटादौ न विशेषणतया वृत्तिर्व्या-

विरूपाभावस्य विशेषणतानभ्युपगमादिति तदन्यत्वं न तत्सम्बन्धेन व्यापकतायामवच्छेदकमिति प्रमाधिपपक्षवानुधावनमिति । तदसत् । घटादिरूपभेदस्य घटादौ वृत्तिनियामकसम्बन्धान्तराभावेन भेदस्वरूपेण वृत्तिनियामकस्वरूपसम्बन्धस्यावश्यमेवायत्वात् ।

अयोगोलकान्यत्वप्रकारकप्रमाधिपपक्षत्वापेक्षया धूमादिप्रकारकप्रमाधिपपक्षत्वे धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमाशु ग्राह्यमित्याशयेन तदेवानुपपत्ति । साध्यत्वप्रकारकेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वार्थः । प्रतियोगितेति । अमाधीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितेत्यर्थः । अतिव्याप्तेरिति । अवच्छेदकताघटकाभावे प्रतियोगिदैयधिकरणानिवेशेऽपि धूमवान् बहोरित्यादावित्यादिः । हेतुसमानाधिकरणभाषप्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वविशिष्टसम्बन्धानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वोक्तेरर्थतः स्वविशिष्टसामान्ये तदवच्छिन्नाभाववदसम्बन्धिभ्यं लभ्यते इति कल्पद्वये एवाऽतिव्याप्तिनिरासो लभ्यते ।

अत्रानवच्छेदकत्वघाटेतव्याप्तिलक्षणे यथाश्रुतप्रथमनिरुक्तावच्छेदकताया निवेशे जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सामान्यादिसमवेतत्वासिद्ध्या जातित्वादेरवच्छेदकताया दुरुपपादत्वेनाऽतिव्याप्तिः । अवच्छेदकलक्षणे स्वविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धे तदवच्छिन्नाभाववदननुयोगिकत्वनिवेशने कालो घटवान् कालपरिमाणवादित्यादौ अवच्छेदकाप्रसिद्धिः, गगनत्वादिविशिष्टप्रतियोगिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेः । एव चरमनिरुक्तावच्छेदकतानिवेशपक्षेऽपि तत्रावच्छेदकाप्रसिद्धिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन गगनत्वादिविशिष्टसम्बन्धिनोऽप्रसिद्धिर्दृष्टितत्पनुसरणे च गौरवमिति कालिकसम्बन्धेन गगनादेरवृत्तित्वपक्षेऽपि प्रतियोगिताधर्मिकपारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघाटितव्याप्तिरेवाऽवलम्बनीया इत्याशयेन तत्पक्षमालम्ब्यैव निरूप्यार्थमाह । तथा चेति ।

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशपक्षे तस्यावच्छेद्यत्वाभावानुयोगिविशेषणतान सम्मर्बात्, स्वावच्छेद-

कसम्यन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावीयसाध्यतावच्छे-
दकसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनाया दर्शितस्थलेऽप्रसिद्धेरिति त-
त्पक्षे प्रतियोगिदिशि साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्नत्वं नि-
वेश्योभयाभावो निवेशितः । विशेषणताविशेषरूपसम्यन्धनिवे-
शे च हेतुसमानाधिकरणकालभेदाद्यभावस्यैव तत्सम्यन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्या तत्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताधर्मिकतादृ-
शावच्छेद्यत्वमात्राभावनिवेशोऽपि सम्भवतीत्युभयाभावोपेक्षा ।

यद्यपि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छे-
द्यत्वनिवेशेनैवापेक्षावभावद्वयानिवेशनमनतिप्रयोजनकम् । तथा-
पि तदनिवेशे प्रतियोगितायां पारिभाषिकसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छेद्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकतया लक्षणान्तरमेवेदं स्यान्न मूलोक्त-
लक्षणार्थ इति तदुपादानम् । यथासन्निवेशे चार्थयर्थ्यम् । अन्यथा
साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्ये साधनसमानाधि-
करणसामान्ये वा यद्धर्मविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावीयत्वं यद्धर्मविशि-
ष्टसम्यन्धिनिष्ठत्वं वा तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिव्य-
सम्भवेन भागान्तरस्याप्यनुपादानापत्तेः । वक्ष्यते च मूलमननु-
रुद्ध स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणा-
स्तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति व्याप्तिग्रहोपायशेष
दीधितिकृतव ।

केचित्तु सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतया हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टस-
म्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावत्वं, तादृश-
प्रतियोगितानिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदको वा यद्विशिष्टसम्यन्धि-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभाव इत्येव कलितार्-
थः । तत्र चाऽभावद्वयानुपादाने तादृशप्रतियोगितानिष्ठाभावप्र-
तियोगितानवच्छेदकं यद्विशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्यवसाने मेयधूमवान् वदोरेत्यादायति-
व्याप्तिः, मेयधूमत्वविशिष्टसम्यन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छेद्यतात्वस्य गुरुतयाऽयोगोलकभेदाभावप्रतियोगितानिष्ठ-
तादृशावच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकत्वा-

त । विशिष्य तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वयरूपेण च अभा-
 एकत्वमशक्यनिवेशनम्, बहुधादेसमानाधिकरणहृदत्वाद्यभावी-
 या या प्रतियोगिता तत्तद्वच्छेदकावच्छेद्यत्वरूपेण धूमादिसमा-
 नाधिकरणाभावांतरप्रतियोगितासाधारणनिरूपकप्रतियोगितात्वव्या-
 पकत्वाभावावसम्भवापत्तेः । अभावद्वयोपादाने च तत्तत्प्रतियोगि-
 तावच्छेदकमेदकूटकन्तो ये हृदमेदत्वादयो धर्मास्तद्वच्छेद्यत्वा-
 भावानां प्रत्येकं तथाविधसकलाभावप्रतियोगितासाधारणतया ता-
 दृशावच्छेद्यत्वाभावकूटस्थ प्रतिस्विकरूपेण व्यापकतानिवेशाद्-
 तिर्याप्यनवकाश इत्याहुः ।

अन्ये तु अभावद्वयानुपादाने प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूप-
 त्वमते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः बहिसमानाधिकरणयोगो-
 लकभेदाद्यभावप्रतियोगितामयांगोलकभेदादिरूपायां धूमत्वादिविशि-
 ष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसंवृत्तिरविशिष्टा यो-
 गोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वसत्वात् । विशिष्टमेदत्वाद्यवच्छिन्नविशि-
 ष्टमेदरूपप्रतियोगितातः शुद्धायोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगिताया अ-
 नतिरेकात् । अभावद्वयोपादाने चायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नप्रति-
 योगिताया धूमत्वादिविशिष्टवच्छिन्नो योऽभावस्तन्निरूपितप्रतियो-
 गितात्वावच्छिन्नानवच्छेदकशुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नत्वाभा-
 वासत्वात्प्रतिव्याप्तिः ।

न चैवं बहिमान् धूमादित्यादौ धूमादिसमानाधिकरणपर्वता-
 दिवृत्तित्वविशिष्टहृदमेदाद्यभावीयविशिष्टहृदमेदात्मकप्रतियोगितायां
 चन्दादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकशुद्धहृदमेदत्वाद्य-
 वच्छिन्नत्वमप्यक्षतम् । शुद्धहृदमेदादिरूपतद्भावप्रतियोगितातो वि-
 शिष्टहृदमेदादिरूपप्रतियोगिताया अनतिरेकादित्यव्याप्तिरसम्भवो
 वेति वाच्यम् हृदमेदाद्यात्मकप्रतियोगितायां शुद्धहृदत्वावच्छिन्नत्व-
 सत्त्वेऽपि विशेषणविशिष्टत्वावच्छेदेन तद्वच्छिन्नत्वाभावोपपमादिति ।

तदसत् । विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेनावच्छेद्यत्वाभावोपपमे धूम-
 वान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणस्याप्यशक्यत्वात् । अयोगोलकभे-
 दादिरूपायां शुद्धायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नायामपि प्रतियोगितायां
 किञ्चिद्विशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन तद्वच्छिन्नत्वाभावसम्भवात् ।

न च यादृशयादृशरूपेण प्रतियोगितानां हेतुसमानाधिकरणा-

भावीयत्वं तादृशतादृशरूपावच्छेदेन तथाविधावच्छेद्यत्वाभाववि-
चक्षणान्न दोष इति वाच्यम् । एवं सत्यभावद्वयानुपादानेऽपि सा-
मञ्जस्यात् शुद्धे विशिष्टायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छेद्यत्वासत्त्वात् । वि-
शिष्टे तत्सत्त्वेनैव शुद्धे तत्सत्त्वे विशिष्टेऽयोगोलकभेदत्वाद्यवच्छे-
द्यत्वाभावसत्त्वात् शुद्धेऽप्ययोगोलकभेदादिरूपप्रतियोगित्वे तादृ-
शाभावसत्ताया दुर्वारत्वादभावद्वयोपादानेऽप्यतिव्याप्तितादवस्था-
त् । प्रतियोगिनाधर्मिकावच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे प्रमेय-
बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकनिरूपितस्वरूपसम्यन्ध-
रूपावच्छेद्यत्वाप्रसिद्धा तत्र तदभावघटितलक्षणासम्भवात्, निरुक्त-
पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावघटितलक्षणस्याऽऽदरणीयत्वेऽपि बहि-
मान् धूमादित्यादौ लाघवात्स्वरूपसम्यन्धरूपावच्छेद्यत्वाभावघटित-
व्याप्तिरेवोचिता, साध्यतावच्छेदकभेदेन व्याप्तिभेदात् ।

न चैवमनवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिपक्षेऽपि धूमवति कचिद्व-
ह्यभावसत्त्वेऽपि प्रमेयबहिषत्वं गौरवाद्भूमसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकमिति भ्रमदशायामनुमितिवारणाय गुरुधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावस्यैव
निवेशेऽपि बहिषत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिशरीरे स्वरूपसम्यन्ध-
रूपावच्छेदकत्वाभाव एव लाघवाग्निवेशयितुमुचिन इति वाच्य-
म् । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वीयस्वरूपसम्यन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभावस्य धूमादिव्यापकतानवच्छेदककम्बुग्रीवादिमत्स्यादि-
साधारणतया व्यापकतावच्छेदकतानात्मकत्वेन बहिषत्वादिधर्मिकान-
वच्छेदकत्वज्ञानस्याऽप्यहेतुत्वादिति केपाञ्चिन्मतमाह । यत्रेति । य-
द्रूपावच्छिन्नसाध्यके इत्यर्थः । प्रमेयबहिषत्वाद् गौरवप्रयुक्तानवच्छे-
दकत्वग्रहदशायां भ्रान्तानां द्रव्यत्वादिव्यभिचारिलिङ्गेन तद्रूपाव-
च्छिन्नसाध्यकानुमितेरनुरोधेन सल्लिङ्गकलधुरूपसमनियतगुरुध-
र्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितावप्यवच्छेद्यत्वाभावघटितव्याप्तिपक्षे पा-
रिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानमेव यद्यपि हेतुस्तथाऽपि यास्तवि-
की व्याप्तिः सङ्केतावेवेत्यभिप्रायेण रुद्धेतावित्युक्तम् ।

वदन्तीत्यस्वरसः सूचितः । तद्वाजं च यदि गुरुधर्मावच्छिन्न-
साध्यकस्थले पारिभाषिकावच्छेद्यत्वाभावज्ञानादनुमितिस्तदा बहि-
षत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले तज्ज्ञानानुमिनिरित्युक्तेरनुभवविरोधे-

नाऽसम्भवात् । एकजातीयपरामर्शसत्त्वे विषयस्वभावात् क्वचि-
 देवानुमितिः क्वचिन्नेत्यननुभवात् । अन्यथा यत्र व्यतिरेकिणि के-
 चलान्वयित्यन्नमदशायां नानुमितिस्तादृशव्यतिरेकिसाध्यके सा-
 ध्यवदन्यावृत्तित्वमेव व्याप्तिर्न तु व्यापकसामानाधिकरण्यं गौ-
 रवादित्युक्तिसम्भवेन मूलरुचो व्यापकसामानाधिकरण्यमाल-
 म्ब्य सिद्धान्तप्रणयनविरोधापातात् । एवं समवायेन भेदप्रति-
 योगितावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितौ स्वरूपसम्बन्ध-
 रूपावच्छेद्यत्वाभावज्ञानस्य हेतुत्वे हेतुसामानाधिकरणात्यन्ताभा-
 वप्रतियोगितायां नित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन समवेतत्वादिकमेवाऽवच्छे-
 दकं न तु तद्वद्वितजातित्वादिकमिति ज्ञानदशायां हेतौ त-
 दवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यग्रहेऽपि
 व्यभिचारिहेतुनाऽभ्रातृनां जातित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमित्या-
 पत्तिः, भेदप्रतियोगितायां जातित्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्धा तदभाव-
 ज्ञानस्य प्रमात्वात् । एवमभावप्रतियोगितावच्छेदकमहानसीयवहि-
 त्वादेर्वहित्वादिसमनैयत्यभ्रमेण गौरवप्रयुक्तानवच्छेदकत्वभ्रमदशायां
 हेतौ तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसामानाधिकर-
 ण्यग्रहेऽपि महानसीयवहित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकानुमितिप्रसङ्ग इति
 तद्रूपावच्छिन्नसाध्यकानुमितावपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यत्वा-
 भावज्ञानस्य हेतुत्वासम्भयः । वस्तुनो भेदप्रतियोगितायां प्रसिद्ध-
 स्य स्वरूपसम्बन्धरूपमहानसावृत्तिप्रवृत्त्याद्यवच्छिन्नत्वस्य संयो-
 गसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेको धूमादिसमानाधिक-
 रणाभावप्रतियोगितासामान्ये वर्तते, संयोगादिसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगितायाः शुद्धमहानसावृत्तित्वादिर्नवाऽवच्छेदादिवि-
 स्वावच्छेद्यत्वघटितौभयाभाववद्धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रति-
 योगितासामान्यकत्वं धूमादिव्यापकतानवच्छेदकमहानसावृत्ति-
 द्रव्यत्वादि साधारणतया न व्यापकतावच्छेदकतास्वरूपमिति व-
 हित्वादावपि तज्ज्ञानं नानुमितिजनकम् । अवच्छेदकत्वाभावघ-
 टितव्याप्तिपक्षेऽपि वहित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले स्वरूपसम्ब-
 न्धरूपावच्छेदकत्वाभावग्रहस्य हेतुताया एतादृशयुक्तेरेवाऽनवका-
 शात्—इत्यादिकं बोध्यम् ।

काचित् पारिभाषिकावच्छेद्यावच्छेदकभावघटितव्याप्तायुक्तं

रीत्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेन लाघवात् सर्वत्रैव तद्-
घटितव्याख्यादर उचित इत्यस्वरसर्वाजमाचक्षते ।

गुरुधर्मस्याऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं व्यवस्थाप्य
तद्घटितव्याप्तिं परिष्कुर्वतो मतमाह ।

(दी०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्ना-
स्तीति प्रतीतिवलाद् गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः ।
न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनम्, तथाविधय-
स्किञ्चिद्व्यक्तिसत्त्वे एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् । अत एव एक-
घटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दो न प्रमाणम्, प्र-
माणं च घटमामान्यशून्ये ।

(गा०) गौरवप्रतिसन्धानदशायामिति । घटत्वाद्यपेक्षया कम्बु-
ग्रीवादिमत्त्वाद् गुरुत्वज्ञानदशायामित्यर्थः । इति प्रतीतिवलादिति ।
इत्याकारिकायाः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यात्मकप्रतियोगिविशेषणांशे
प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन्याः प्रतीतेर्वलादित्यर्थः । भवति
चेति शेषः । गौरवस्याऽवच्छेदकताव्याघर्तकत्वे गौरवज्ञानस्या-
ऽवच्छेदकताप्रद्विरोधिताप्रसङ्गेन तादृशायां तादृशप्रतीत्यनुपप-
त्तेरिति भावः । उक्तप्रतीतेरवच्छेदकतांशे प्रमात्वस्य सविवाद-
तया तादृशप्रतीतेरवच्छेदकतासाधकत्वमुपेक्ष्य गौरवज्ञानकाली-
नतादृशप्रतीत्यनुपपत्तिः साधकतयोन्यस्तेति ध्येयम् ।

न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीनाद्यवच्छेदकत्वं न प्रकारः,
अपि तु संसर्ग एवेति तदंशे सम्बन्धविशेषावगाहित्वतत्प्रकारकत्व-
घटितभ्रमत्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् । भ्रमत्ववत्प्रमात्वस्याऽपि प्रका-
रतादिघटितत्वेन प्रमात्वविवादानपायात् ।

यस्तुतस्तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे
प्रतियोगिसम्बन्धः । कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धिपक्षेऽपि
विशेष्यविशेषणभावापन्नानां प्रतियोगित्वावच्छिन्नत्वकम्बुग्रीवादि-
मत्त्वानां सम्बन्धघटकता, एवं च तेषां परस्परसम्बन्धभानमप्या-
वश्यकम्, तेन विना विशेष्यविशेषणभावानिर्वाहात् । संसर्गसं-
सर्गो न विशिष्टधीविषय इति प्रवादस्य च संसर्गघटकत्वस्य-

स्तराविशेषणत्वेन यस्य संसर्गता तत्संसर्गो न भासते इत्यर्थः
तथा चोक्तप्रतीतिर्यच्छिन्नप्रत्ये कम्बुग्रीवादिमत्त्वभ्रमत्वं गुरुधर्म
स्याऽनवच्छेदकत्ववादिनां निष्प्रत्यूहमेव, संसर्गताविशेषसाधार
णसंसर्गविशेषावच्छिन्नविषयतान्वरूपेणैव प्रकारताया भ्रमत्वघटक
त्वोपपत्त्यात् । प्रकारतात्वं पुनर्यत्र धर्मान्तरं संसर्गताव्यावृत्तमेव
तां न संसर्गविशेषमाने तज्ज्ञानापेक्षा, तादृशधर्मपुटस्कारेणैव विषय
ताविशेषस्य विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वात् । इत्थं च नोक्त
प्रतीतिः प्रतियोगितायां गुरुधर्मावच्छिन्नत्वसाधकतत्त्ववधेयम् ।

गौरवप्रतिसम्भानकालीनार्या कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्याकार
कायामपि प्रतीतां कम्बुग्रीवादिमस्यादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
न भासते, अपि तु तत्सामानाधिकरण्यमाश्रित्याशङ्कते । न चे
ति । तत्प्रतियोगिकेति । कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्याश्रयप्रतियोगिके
त्यर्थः । अवलम्ब्यन्म् । विषयः । तथापि धेति । कम्बुग्रीवादिम
स्याश्रय इत्यर्थः । तादृशप्रतीतिरनुद्धाति । तथा च तस्यास्तत्प्र
तियोगिकाभावमाश्रयलम्ब्यन्त्ये यत्किञ्चिद्वदतिमत्यपि तथाविध
घटाद्यभावस्यायाधेन तादृशप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । अत ए
वेति । यत एव कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीत्यादिप्रतीतौ कम्बुग्रीवा
दिमस्यादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नियमतो भासते, गुरुरपि
च धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकोऽत एवेत्यर्थः । एकघटवतीति ।
प्रतिपादकत्वं शब्दान्वयितया सप्तम्यर्थः । भूतले इति ज्ञाना
कारान्तर्गतम् । एवघटयति, भूतले, इत्यनयोर्मिथोऽन्वये तदुत्तर
मन्नेति ज्ञानाकारान्तर्गतं पूरणीयम् । न प्रमाणमिति । तादृशप्रती
तिर्यच्छेदकत्वावगाहित्वानियमे एतद्वशाच्च जन्यतादृशप्रतीतेः
प्रमात्वस्याऽपि सम्भवेन प्रमाणमपि स्यादित्युपपन्नमिति । प्रमाणं
चेति । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे बाधितावच्छेदकत्व
माहकतया तादृशशब्दोऽपि प्रमाणं न स्यादित्युपपन्नम् ।

एतेन गुरुधर्मस्यावच्छेदकतायां युक्तान्तरमपि दर्शितम् । न च
कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीतौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वविशिष्टसम्बन्धि
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव सं
सर्गतया भासते इत्युपेयम्, तथा च गुरोरनवच्छेदकत्वेऽपि नोक्त
दोषावसर इति वाच्यम् । तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेदानामनन्तानां

सम्बन्धघटकत्वे मानाभावात्, गौरवाच्च । गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे
द्रव्यं गुणाद् गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वत्वरूपसमनियतधर्मापेक्षया गुरोः प्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाऽव्याप्तिरपीत्याह । न चेदिति ।

(दी०) न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरुणामव्याप्यता-
पत्तिः, गुणादिगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगिताया लाघवेन
द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात् ।
तत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीनां च प्रातिस्विकरूपेणाभावानां युग-
सहस्रेणाऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

(गा०) एवम् । गुरोरवच्छेदकत्वम् । लघुरूपेति । विशेषणान-
वच्छिन्नद्रव्यत्वादीत्यर्थः । अधिकगौरवप्रदर्शनाय विशिष्टसत्तारूपहे-
त्वनुसरणम् । लाघवेनेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारेण हेतुमन्निवेशा-
पेक्षया निर्विशेषणकद्रव्यत्वादिपुरस्कारेण तादृशेषो लाघवादित्यर्थः ।

तनु हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वानां ता-
दृशावच्छेदकत्वत्वेन नाऽभावो व्याप्तौ निवेशनीयः किन्तु तत्तद्व्य-
क्तित्वेन सर्वेषामभावकूट एवेति तादृशावच्छेदकतात्वस्य गुरुतया
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह । तत्तदवच्छेदकत्वे-
ति । प्रातिस्विकेति । तत्तद्व्यक्तित्वेनेत्यर्थः । ज्ञातुमशक्यत्वादिति । अन-
न्तानां तादृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोगिनां प्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्व्यक्तित्वेन ज्ञानासम्भवादिति भावः । निर्विशेषणकस्वघटितधर्मापेक्षया
विशिष्टस्वघटितस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वनिबन्धनामप्यव्याप्तिमाह ।

(दी०) एवं द्रव्यत्वत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यतामसङ्गो
ऽनुसन्धेयः । उपदर्शितप्रकारस्यापि स्वत्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञे-
यत्वात् । अत एव घ्राणग्राह्यगुणत्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादे-
र्व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इत्यपि केचिदिति कृतं पल्लवितेन ॥

(गा०) एवमिति । रीत्येति शेषः । अव्याप्यत्वमसङ्गो ऽनुसन्धेय

इति । अतो गुरोरवच्छेदकत्वमावश्यकमेवेति शेषः । अथैव हेत्व-
न्तरमप्याह । उपदर्शितप्रकारस्याऽपीति । अपिदुर्बेयत्वादिप्रसक्तं
योज्यः । उपदर्शितप्रकारस्य । मेयधूमवान् बह्वेष्टिपादावति-
व्याप्तिवारणायानुसृतस्य पारिभाषिकहेतुसमानाधिरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वस्य । स्वत्वादीत्पादिना प्रातिस्विकरूपावाच्छेद-
तत्तत्प्रतियोगितापरिग्रहः । दुर्बेयत्वादिति । तथा च गुरुधर्मस्य प्र-
तियोगितानवच्छेदकत्वे गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यकव्यभिचारिण्यावृत्त-
शक्यज्ञानकव्याप्तिनिर्वचनमप्यशक्यं स्यादिति भावः । उक्तस्थले
हेतुसमानाधिकरणमात्रप्रतियोगितावच्छेदकतावस्य गुरुतया
स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि उक्तरीत्या
पारिभाषिकतदीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव व्याप्तौ निवेश-
नीयतया न तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिनियन्धनाव्याप्तिरित्याशङ्क्य
उपदर्शितत्वादिप्रन्धावतरणं तु न सम्भवति । तादृशावच्छेद-
कत्वत्वनिष्ठतयाविधायच्छेदकतायां स्वपदेन तन्मात्रस्योपादानात् ।
तादृशावच्छेदकत्वत्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवे-
शस्य पर्यवसितत्वात् । व्यभिचारित्वमपि सङ्गच्छते इति । व्यभि-
चारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वरूपाद् गुरुधर्म-
स्यानवच्छेदकत्वे प्राणप्राज्ञगुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्ध्या
तदनुपपत्तिरिति भावः ।

न च साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावसामानाधिकरण्यामेव व्यभिचार इत्युक्तस्थले गन्धत्वाद्यवच्छि-
न्नाभावमादाय व्यभिचार उपपादनीय इति वाच्यम् । व्यापक-
तावच्छेदकताशरीरे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसत्यन्धनिष्ठाभावप्र-
तियोगितानां विशिष्टोपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकभेद-
कूटस्यान्तर्भावनीयत्वेन व्यभिचारस्यानस्याशक्यतया ऽनुमितिवि-
रोधित्वासम्भवेन व्यभिचारस्य हेत्याभासतानुपपत्तेः ।

एतेन व्यभिचारस्याभावसद्वृत्तसामानाधिकरण्यज्ञानस्य
साक्षादनुमितिहेतुतामतावलम्बनासम्भवोऽपि दर्शितः । इवमुप-
लक्षणम् । जलं प्राणप्राज्ञगुणवत् उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटो
प्राणप्राज्ञगुणवानित्यादौ बाधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या ॥

इति अनुमाननादाध्यायमवच्छेदकत्वविरुक्तिप्रकरणम् ॥

अथ सामान्याभावप्रकरणम् ।

व्याप्तिलक्षणावसरे सामान्याभावपार्थक्यव्यवस्थापनमुक्तलक्षणा-
व्याप्त्यतिव्याप्तिशङ्कानिराकरणपरतया सङ्गमयति । नन्विति ।

(दी०) ननु ये एव मिलिता बह्व्यभावा जलहृदादौ ब-
ह्विर्नास्तीति बुद्धिं जनयन्ति, ते एव प्रत्येकं धूमवति महानसा-
दौ वर्तन्ते, तत्र च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्तद्बहिर्वावच्छिन्नधै-
यधिकरण्यनिरूपिका याः प्रतियोगितास्तदवच्छेदकमेव बह्वित्त्व-
मतोऽव्याप्तिः ।

(गा०) अनुगतधर्मस्य बहिर्वादेऽस्नदभावप्रतियोगितावच्छेदक-
ताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय तादृशभावानां बह्विर्नास्तीति धीवि-
षयत्वकथनम् । तादृशप्रतीत्या प्रतियोगिविशेषणबहिर्वांशे प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात् । अन्यथा प्रतियोगितायामव-
च्छिन्नत्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । विशेषाभावानां तादृशबुद्धिविष-
यत्वे एकविशेषयत्यपि महानसादौ विशेषान्तराभावमादाय तादृ-
शधीप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय मिलिता इति । समुदिता इत्यर्थ-
कम् । तथा च महानसादौ बहिर्प्रतियोगिकयावदभावधत्वविरहा-
घातिप्रसङ्ग इति भावः ।

अथ तथाविधयावदभावत्वेनाभावानां नोक्तप्रतीतिविषयतास-
म्भयः, यावत्त्वस्य बुद्धिविशेषविषयस्वरूपस्याऽनुपस्थितायपि ता-
दृशप्रतीत्युदयात् । नापि बह्व्यभावत्वमात्रेण यावतां बह्व्यभावाना-
म्, प्रकारावैलक्ष्येण पर्वनायबहिर्नास्तीति प्रत्ययाच्छ्रैलक्षण्यानु-
पपत्तेः । बह्व्यभावानवगाहिनस्तत्त्वेनाभावान्तरस्त्रयस्य बहिर्ना-
स्तीत्याकारकतानुपपत्तेश्चेति चेन्न । बह्वित्वायाच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वेन तादृशसम्यग्धेन बहिर्प्रकारेण वाऽभावानां तादृशप्रती-
तिविषयत्वोपगमात् । न चैवं महानसे बहिर्नास्तीत्याद्याकारि-
काऽपि प्रतीतिरयाधितयत्किञ्चिद्विशेषाभावमवलम्बमाना प्रमा

स्यादिति वाच्यम् । ईदृशानिप्रसङ्गस्य ग्रन्थकृतेश्च प्रमाणा-
स्यमानत्वात् । धूमवति महानसादाविति । यथाश्रुतमूलभ्यमभावे
हेतुसामानाधिकरण्यमुपपादयितुमुक्तम् ।

ननु सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे हेतु-
मतस्तदवच्छिन्नाधिकरणत्वनियमेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नानधि-
करणहेत्वधिकरणकाभावीयत्वरूपविशेषणाक्रान्तत्वं न विशेषाभाव-
प्रतियोगितानामिति कथं ता उपादायाव्याप्तिप्रसक्तिरिवाशङ्क्या-
माह । तत्र चेति । तत्र । धूमवति महानसादौ । वैयधिकरण्यान्वधि-
घटितत्वं सतस्यर्थः । तेषाम् । अभावानाम्, एतत् प्रतियोगिता
इत्यत्र सम्बध्यते । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्विवावच्छिन्नवैयधिकरण्य-
निरूपिकाः । स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्विवावच्छिन्नानधिकरणधूमा-
धिकराणिकाः । तथा च स्वस्वावच्छेदकतत्तद्वाह्विवावच्छिन्नानधि-
करणधूमाधिकरणवृत्तितत्तद्वाह्विवावच्छिन्नायाः प्रतियोगिता इति समु-
दितार्थः । स्वं प्रतियोगिता । सामान्याभावानतिरिक्तनामते तत्तद्वाह्वि-
त्वावच्छिन्नवज्ज्ञेदातिरिक्तस्य वह्वित्वादिसाधारणतत्तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नवज्ज्ञेदस्याभावात् प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
शरीरे तादृशभेदनिवेशोऽपि तत्तद्वाह्विवावच्छिन्नवज्ज्ञेदमादाय विशे-
षाभावेषु प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य शफ्योपपादनत्वादिति भावः ।

एतच्च सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटानतिरिक्तत्ववत् सा-
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया अपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकूटानतिरिक्तत्वमित्यभिप्रायेणामिहितम् । यदि पुनरभा-
व एव नातिरिच्यते प्रतियोगिता त्वनिरिच्यते इव, अन्यथा सा-
मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्यासम्पत्तिसामुपगम्याति-
प्रसङ्गवारणसम्भवादिति मतम्, तथाऽपि तत्तद्वाह्विवावच्छिन्नवज्ज्ञे-
दानभ्युपगमेन हेतुमधिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकाव-
च्छिन्नत्वरूपं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं सामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितायामक्षतभेदेत्यव्याप्तिर्द्रष्टव्या । एतदुपपादितद्रसाद्-
त्यादायेकवृत्तिसाध्यके लक्षणगमनाद्यासम्भवं उक्तः । नानाधिकरण-
वृत्त्येकवृत्तिसत्तादिसाध्यकेऽपि सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य तत्त-
दधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टतदभावकूटानतिरिक्ततयाऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।
अथ स्वावच्छेदकविशिष्टवज्ज्ञेदसमुदायवत्वरूपं स्वावच्छेदक-

त्वाविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकाकत्वाविशिष्टप्रतियोगिता-
कत्वाविशिष्टभेदवत्त्वं वाऽनधिकरणान्तार्थः प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
शरीरे निवेद्यः । धूमवति महानसादौ च तादृशसमुदायान्तर्गतमहा-
नसादिभेदस्यासत्त्वान्न तत्र बहुव्ययभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यमि-
त्याशङ्कते । न चेवमिति ।

(दी०) न चैवं बह्वित्वावच्छिन्नस्य तद्वृत्तित्वान्न तथात्वम् ।

तथा सति हृदवृत्तिधूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकहृदावृत्तित्वाव-
च्छिन्नस्य बह्विपदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्तेः ।

(गा०) एवम् । बह्वित्वादेर्विशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ।
तद्वृत्तित्वात् । महानसादिवृत्तित्वात् । न तथात्वम् । न विशेषाभाव-
प्रतियोगितानां महानसादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधि-
करण्यनिरूपकत्वम् । तथा च नोक्ताव्याप्तिरिति भावः । तथा
सतीति । तदधिकरणे स्वावच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न-
सरवे एष प्रतियोगितायास्तदधिकरणे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यानिरूपकत्वमित्यर्थः । हृदवृत्तीति धूमाभावान्वयि ।
तदुक्तिश्च हृदे हृदावृत्तिर्नास्तीति धर्माध्वयहृदनिष्ठहृदावृत्तितत्त्व-
वार्धविशेषाभाषकूटस्य धूमाभावघटितत्वलाभाय, तावता हृदा-
वृत्तिध्वस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वे कथन्तानिवृत्तिः । अतिव्या-
प्त्यापत्तेरिति । धूमवान् बह्वेतिव्यप्रेत्यादिः । इदमपि विशेषधर्माव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमित्यभिप्राये-
ण । अन्यथा हृदावृत्तित्वादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदक-
तया धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नवैय-
धिकरण्यनिरूपकत्वोपपत्तेः ।

न च धूमाभावस्येव घटजलाद्यभावस्यापि घटजलादिनिष्ठ-
दपर्यताद्यवृत्तित्वं प्रतियोगितावच्छेदकमित्ययोगोलके प्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धा अतिव्याप्त्यसङ्गतिरिति
वाच्यम् । संयोगेन गोत्वाभावादावेव उभयाभावघटितस्य साध्यता-
वच्छेदकसंयोगसम्यन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रसिद्धेः ।

न च गोत्वादेरपि हृदावृत्तितया हृदाद्यवृत्तिव्यवृत्तप्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नस्य बहुधादेः संयोगेनायोगोलकवृत्तित्वान्न

संयोगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यमिति वाच्यम् । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य योत्वाद्यभावस्य केवला-
न्ययितयाऽव्याघर्तकत्वेन तस्य हृदावृत्तिसामान्याभावप्रतीतिवि-
षयताया निर्युक्तिकत्वात् । धूमाद्यभावशून्ये महानसादौ तादृश-
सामान्याभावप्रतीतिः प्रमात्यवारणाय संयोगेन वृत्तिमतां धूमादी-
नामेव तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावानां तादृशसम्बन्धावच्छिन्न-
हृदावृत्तिसामान्याभावघटकत्वोपगमात् ।

केचिन्नु वहिमान् धूमादित्यादावप्युक्तक्रमेण प्रतियोगिव्यधिक-
रणाभावाप्रसिद्धिभयेन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताधर्मिक-
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न-
त्वोभयाभावघटितव्याप्तिरेयाऽऽदरणीया । तथा च येन सम्बन्धेन
हेत्यधिकरणे पर्यतादौ किमपि घस्तु न वर्तते तादृशेन विषयि-
तासम्बन्धेन, अन्यमात्रस्य कालोपाधित्वान्म्युपगमे कालिकसम्ब-
न्धेन च घटाद्यभाव एव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणः प्रसिद्ध इति तत्प्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभावेन वहिमान् धू-
मादित्यादाविव धूमवान् घटोत्तियादावपि लक्षणसङ्क्रमने सम्भवती-
त्याशयेन तदभिधानम् ।

न चैवमनुगत रूपस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे व-
स्याभावप्रतियोगितामात्रे एवानवच्छेदकतया तद्रूपावच्छिन्नसा-
ध्यके व्यभिचारिण्यग्रेऽतिव्याप्यभिधानविरोधः, तद्रूपस्य प्रतियो-
गितासामान्यानवच्छेदकत्वे, तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धा प्रतियो-
गिताधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणगमनासम्भवादिति वाच्यम् । अ-
नुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे तद्रूपावच्छिन्नत्वस्याप्र-
सिद्धा तदवच्छिन्नताध्यकेऽव्याप्तिरिति तन्मते साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाव-
घटितमेव लक्षणमादरणीयम्, तन्मते बहुपादेः कथंचिदपि घटा-
द्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेन घटाद्यभावस्यैव
तदवच्छिन्नव्यधिकरणस्य प्रसिद्धा अन्यान्वनवकाशादित्याश-
येनाग्रे तादृशातिव्याप्यभिधानादिति वदन्ति ।

(चि०) सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः
पृथगेव । अन्यथा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपव-
दन्यत्वे चाऽवगते वायौ रूपं न वा, वायू रूपवान्नवेति
संशयो न स्यात् । विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् ॥

(दी०) अथानुगतं रूपं तत्तदभावप्रतियोगितानां नावच्छे-
दकम् । अनवच्छेदकमेव तर्ह्यभावप्रतियोगितायाः, अभावान्तरे
मानाभावात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यति-
व्याप्तिरत आह । सामान्येति । संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणय-
ति । अन्यथेति ।

(गा०) अथ बह्वित्वादेरनुगतधर्मस्य प्रत्येकं तत्तद्वह्वधभावप्रतियो-
गिताकूटातिप्रसक्ततया तदवच्छेदकत्वं न सम्भवतीति नोक्तक्रमेण
बहिर्मान् धूमादित्यादावव्याप्तिरित्याशङ्कते-अथेति ।

अभावप्रतियोगितायाः । अभावप्रतियोगितासामान्यस्य ।
अभावान्तरे । तत्तद्विशेषाभावातिरिक्ताभावे । मानाभावादिति । बहि-
र्नास्तीति बुद्धेर्वह्विप्रतियोगिकयावदभावत्वेन तत्तद्वह्वधभावसमुदाय
एव विषय इत्यभिमानः । तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके । अनुगतरूपावच्छि-
न्नसाध्यके । उक्तसाध्ये प्रमाणमनुपपन्नस्य तर्कमात्रप्रदर्शने न्यूनता
स्यादिति कथमन्यथेत्यादिग्रन्थस्य सामान्याभावो यदि विशेषा-
भावेभ्यो नातिरिच्यते तदा विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां सा-
मान्यसंशयो न स्यादिति विषयपरिशोधकतर्कपरस्यापि प्रमाणसूच-
कतामाह । संशयान्यथानुपपत्तिमिति । संशयस्य । सामान्याभाव-
रूपपक्षनिष्ठविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसामान्यधर्मावच्छिन्नकोटि-
कसंशयकोटित्वस्य । अन्यथानुपपत्तिम् । विशेषाभावपार्थक्या-
भावयति असत्त्वरूपां पार्थक्यसाधकव्याप्तिमित्यर्थः । प्रमाणय-
ति । प्रमाणमाचष्टे । कृदन्तादाख्यानात् कृत्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः,
प्रकृतिवच्च कारकमित्यत्र कृदन्तपद भावकृदन्तपरमिति प्रकृते
प्रमाणपदस्य करणकृदन्ततया कृत्लुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिभ्यां
प्रमापयतीत्येवं स्यादिति शङ्कानवकाशः । विषयपरिशोधकतर्क-

प्रदर्शनात्तत्रयोजकव्याप्तिरिति । अन्यथानुपपत्तेर्यायमते । पृथक् प्रमाणताविरहेऽपि तज्ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानरूपानुमानविधया प्रमाणत्वाच्चासङ्गतिः । अनुपपत्तिपदस्य तज्ज्ञानपरत्वात् । अनुमानं च रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावो रूपत्वादिन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावेभ्यस्तदवच्छिन्नन्यूनवृत्तितायच्छेदकधर्मावच्छिन्नभावेभ्यो वा भिन्नः सादृश्यावयवभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणसंशयकोटित्वात्, घटाद्यभाववदित्येतादृशं बोध्यम् । व्याप्तिश्च यत्तज्ज्ञा रूपत्वादिकमुपादाय सामान्यतो विशेषत एव वा, तथा सत्यपि घटाभावाद्विदृष्टान्तसौलभ्यात् । अथ च सामान्याभावो विशेषाभावानतिरिक्तोऽपि तन्निश्चयकालीनसंशयकोटिः स्यादित्यप्रयोजकत्वशङ्काया नावकाशः । सामान्याभावबुद्धेर्विशेषाभावकूटविषयकत्ववादिना पूर्वपक्षिणा विशेषाभावेभ्येव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वीकरणीयतया सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावविषयकनिश्चयत्वरूपस्य तादृशावयवभावनिश्चयत्वरूपस्य वा सामान्यधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्य बाधो रूपं नास्तीति बुद्ध्यापि बाधो पार्थिवविरूपं नास्तीति बुद्ध्यापि तन्मते स्वप्नेन तादृशबुद्धेरिवेदशबुद्धेरपि बाधो रूपं न स्यादित्यसंशयविरोधिताया दुर्वात्तत्वात् । बाधो पार्थिवरूपं नास्तीति निश्चयकालीनसंशयकोटिजलीयरूपाद्यभावे व्यभिचारपारणाय हेतावभावे पायस्वविशेषणम् । सामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावकूटनिश्चयदशायां घटाभावात्वरूपसामान्याभाक्त्वादिना रूपविशेषाभावकोटिकसंशयोत्पत्त्या व्यभिचार इति व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रत्येन कोटित्वं विशेषणीयम् । अथवा तादृशनिश्चयकालीनसंशयः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नकोटित्वेन विशेषणीयः । विशेषाभावनिश्चयकालीनस्य सामान्याभावत्वेन तद्विशेषाभावसंशयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव प्रतियोगिकोटिकतया सामान्यधर्मस्य विशेषाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया विशेषाभावस्य स्वपदेनोपादानासम्भवाच्च व्यभिचारः । एतेन विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे सामान्याभावत्वेन विशेषाभावनिरुक्तोद्वेगतायाः अधिकरणधर्मानवच्छिन्नतया तादृशकोटिताभावाय व्यभिचारस्य पूर्वकत्वे

दुर्वारत्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयकल्पे स्वप्रतियोगितावच्छेदकेत्यनेन यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन स्वस्य स्वभिन्नवृत्तिता तद्रूपस्य विवक्षितत्वाद्वृत्त्वस्य विशेषाभावात्मकतन्निष्ठसामान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि निरुक्तरूपत्वाभावेन तत्कल्पे उक्तदोषाभावात् ।

न चाभावे स्वभिन्नाभावानुपगमे विशेषाभावाधिकरणकसामान्याभावानामपि पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया अंशतो बाध इति वाच्यम् । रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तेरभावस्य पक्षतया सामान्याभावपार्थक्यमते विशेषाभावानां सामान्याभावत्वेन स्वास्मिन्नेव वृत्तेरपक्षत्वात् । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे अंशतो बाधस्यादोषत्वाच्च । न चैवमपि सामान्याभावाधिकरणकविशेषाभावस्य तदात्मकतया सामान्याभावे विशेषाभावभेदो बाधित इति वाच्यम् । रूपवृत्तिविशेषाभावानां भेदस्य साधनीयत्वात् । सामान्याभावात्मकविशेषाभावस्य च रूपवद्वृत्तित्वात् । रूपवद्वृत्तित्वं रूपविशिष्टवृत्तित्वम्, अतो रूपसामान्याभावस्य सम्यग्भेदावच्छेदेन रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । न च स्वनिष्ठरूपसामान्याभावाभिन्नो द्रव्यत्वाद्यभावस्तच्चदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटातिरिक्तो रूपसामान्याभावत्वेन स्वभिन्नवृत्तिरभ्युपगम्यतां तस्य च तावता स्वनिष्ठरूपसामान्याभावात्मकतया पक्षतावच्छेदकाक्रान्ततया रूपवन्निष्ठाभावभिन्नतया च अंशतोऽर्थान्तरमिति वाच्यम् । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । वायुवृत्तित्वस्य रूपोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वस्य वा पक्षतावच्छेदकनिवेशेनापि तद्वारणसम्भवात् । घटाभावत्वादिना रूपविशेषाभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वमादाय विशेषाभावे व्यभिचारवारणाय भ्रमभिन्नत्वेन हेतुघटकनिश्चयो विशेषणोपः ।

वस्तुतोऽभावेऽनुयोगितासम्यग्त्वेन प्रतियोगिभ्रमोऽप्रामाणिक एवेत्याशयेनैदमनुमानम् । अन्यथा घटाभावत्वादिना रूपाभावनिश्चयदशायां रूपसंशयोपपादकरीत्यैव पार्थिवत्वादिना रूपाभावकूटनिश्चयदशायामपि रूपसामान्याभावसंशयोपपत्तेरप्रयोजकोऽयं हेतुः स्यात् । न च प्रमात्वेन प्रतिबन्धकत्वमादृत्य प्रमात्वघटितहेतोरप्रयोजकत्वं निरसनीयमिति वाच्यम् । तथा सति रूपाभावत्वेन घटाभावादिभ्रमस्य रूपसंशयाविरोधित्वप्रसङ्गात् । तथा च

निश्चये भ्रममिश्रत्वविशेषणमनुपादेयमेव । परं तु शुद्धाभावत्वादिना
अभावकूटनिश्चयकालीनसंशयकोटितामादाय व्यभिचारवारणाव
प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकतापशमाभावत्वप्रकारको निश्चयो निवेद्या ।
तादृशयावद्विशेषाभावनिश्चयत्वेन सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकर्ष-
शयविरोधितया नाप्रयोजकत्वशङ्कावसरः ।

अथैवं सिद्धान्तिमते पार्थिवं अर्थायै तैजसं च रूपं धात्री नास्ती-
त्याकारकोऽनुयोगितासम्बन्धेनाऽभावांशे प्रतियोगिप्रकारकनिष्पे-
न रूपवत्स्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावविषयकः, अभा-
वविशेषणे प्रतियोगिनि प्रकारतया भासमानधर्मे प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वभानस्याऽवश्यकतया तद्विषयस्य पार्थिवरूपत्वादिसामान्य-
धर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावानात्मकत्वात् ।
प्रतियोगिविशेषितसद्भाक्त्वाद्यनन्तधर्मावच्छिन्नाभावकूटविषयकस्य
प्रत्ययो नासर्वज्ञस्य सम्भवति, तावद्रूपेण प्रतियोगितानामनुपस्थितेः,
सर्वज्ञस्य च न संशय इति हेतुरप्यमसिद्धः ।

न चैकैकशस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटि-
त्वेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावमेव सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावे
साधनीयः । अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यस्य साधनीयतया
पूर्वपक्षिणां एकविशेषाभावात्मकसामान्याभावे अपरविशेषाभाव-
भेदसाधनेनाशतः सिद्धसाधनं न क्वाप्येति वाच्यम् ।
सिद्धान्तिमते सकलविशेषाभावनिश्चयकाले सामान्यसंशयस्या-
प्रामाणिकतया यादृशविशेषाभावव्यक्तिनिश्चयकाले न सामान्य-
संशयस्तद्भेदसाधकहेतोरप्रसिद्धा तद्भेदस्य सामान्याभावे
साधनासम्भवात् । पूर्वपक्षिणा सामान्यसंशये क्वादिप्रति-
योगिकायावदभावनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता स्वीकर्तव्या, न
तु रूपत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेनैव । तथा
च सामान्याभावस्यापार्थक्येऽपि एकैकविशेषाभावनिश्चयकाले
सामान्यसंशयोपपत्त्यैकैकाभावनिश्चयकालीनसंशयकोटित्वहेतोरप्र-
योजकताया दुर्वारत्वाच्च ।

एतेन विशेषाभावं पक्षीकृत्य सामान्यसंशयाज्यवहितपूर्ववर्तित-
त्समानधर्मितावच्छेदकसमानाधिकरणनिश्चयप्रकारत्वेन हेतुना
सामान्याभावेऽव साधनीयः, संशयानुपपत्तिमित्यनेनापि विशेषः

भावस्य तादृशानिश्चयप्रकारत्वानुपपत्तिरेव विवक्षितेत्यपि प्रत्युक्तम् ।
उक्तयुक्त्या सामान्याभावभेदस्य विशेषाभावे सत्त्वेऽपि एकैकाभावप्र-
कारकनिश्चयमादाय तत्रोक्तहेतोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वस्य दुर्वारत्वात् ।

यत्तु रूपत्वावच्छिन्नाभावं पक्षीकृत्य पार्थिवजलीयतैजसरूप-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषिताभावनिश्चयकालीनतत्समानधर्मिता-
वच्छेदककसमानाधिकरणसंशयकोटित्वेन हेतुना रूपवृत्त्युभया-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावभेदः साधनीयः । वायुः पार्थिवजलीयतैज-
सरूपाभावधानेत्यादिनिश्चयकालीनं नीलरूपवान्न वा वायुरित्या-
दिसंशयमादाय नीलत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारवारणाय उ-
भयावृत्तित्वमेव धर्मे निवेशितं न तु रूपत्वव्याप्यत्वमिति । तदपि
न । उक्तनिश्चयकालीनं तद्रूपवान्न वा वायुरित्यादिसंशयमादाय
तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

उच्यते । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाव्यवहितप्राक्कालीनतत्स-
मानधर्मितावच्छेदककसमानाधिकरणनिश्चयत्वावच्छेदेन धर्मिता-
वच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिविशेषितरूपत्वावच्छिन्नाभावाविषयकत्वं
साधनीयं हेतुश्च रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयाविरोधिनिश्चयत्वम् ।
तत्समानधर्मितावच्छेदककत्वं च तद्धर्मितावच्छेदकताव्याप्य-
धर्मितावच्छेदकताकत्वं तेन वायू रूपवान्न वेत्यादिसंशयपूर्वकालीने
वायौ पार्थिवरूपं नास्ति गगने च रूपं नास्तीति समूहालम्बननिश्चये
न बाधासिद्धी । व्याप्तिश्च यत्तद्व्याप्त्या सामान्यतो विशेषतश्च सुप्रहा ।
सामान्याभावपार्थक्यमन्तरेण उक्तपक्षतावच्छेदकाकान्तवायौ पार्थि-
वाविरूपं नास्तीत्यादिनिश्चये तद्रूपं नास्तीति निश्चये च रूपत्वावच्छि-
न्नाभावाविषयकत्वानिर्वाहादतिरिक्तसामान्याभावपर्यवसानम् । संश-
यान्यथानुपपत्तिमित्यस्य विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशया-
विरोधित्वानुपपत्तिमित्यर्थः । अभावेऽप्यतिरिक्ताभावः 'स्वीक्रियते इ-
त्यभिप्रायको मूलग्रन्थ इति विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभाव-
रूपतया बाधस्मानवकाशः । अन्यथा सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वावगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
त्वे सामान्याभावस्य पार्थक्येऽपि विशेषाभावस्यापि स्ववृत्तिसा-
मान्याभावात्मकतया तद्विषये सामान्यसंशयानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
तदवगाहितायाः सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं च सामा-

न्याभावापार्थक्येऽपि संशयोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

न च सामान्याभावपार्थक्ये तद्वगवहित्वमनिवेश्यापि रूप-
दवृत्तिरूपाभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमे स्वनिष्ठसामान्या-
भावात्मकविशेषाभावनिश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्वमुपपद्य-
ते इति, वाच्यम् । तादृशरूपेण प्रतिबन्धकत्वे विशेषाभावे ध-
र्मिणि सामान्याभावत्वेन तन्निश्चयस्य सामान्यसंशयविरोधित्व-
प्रसङ्गात् ।

अस्तु वा विशेषाभावस्य स्वनिष्ठसामान्याभावरूपता, तथापि
रूपसामान्याभावत्वेन वायुवृत्तिर्योऽभावस्तदविषयत्वस्य साध्य-
तया बाधधारणं सम्भवतीति । अस्तुतः पार्थिववृत्तिरूपाभाववान्
वायुरित्याकारकनिश्चयव्यक्तिं विशिष्योपादाय तदनन्तरोत्पन्नस-
ंशयकोटित्वेन तन्निश्चयविषयाभावभेदः सामान्याभाव साधनीय-
भावकोटिरेव सुलभो दृष्टान्तः । यन्निश्चयव्यक्त्यनन्तरक्षणोत्पन्नसंशये
विशेषाभावस्य न विषयता सैव व्यक्तिरुपादेया अतो न बाधः,
न वा व्यभिचारः । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसंशये यावद्विशे-
षाभावनिश्चयत्वादिना प्रतिबन्धकत्वे सामान्याभावस्य तन्निश्च-
यविषयत्वमन्तरेण कदावावच्छिन्नकोटिकवनिष्यततदवच्छिन्नाभा-
वकोटिकसंशयत्वानिर्वाहान्नाशप्रयोजकत्वशङ्कावकाश इति दिक् ।

(दी०) वायाविति । यद्यप्ययं संशयो न वायुविशेष्यकः,
तस्य विशेषणत्वेनोल्लेखात् । न वा रूपविशेष्यकः, तथा
सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितार्था मङ्गलानुपयोगव-
सङ्गात् । तथाऽपि वायु रूपवान् तदभावरवान् वेति रूपतदभाव-
कोटिकसंशये तात्पर्यम् । अन्त्यस्तु रूपवत्तदन्वयोन्याभावकोटिक
इति नाभेद इति सम्प्रदायविदः ।

(गा०) अयम् । संशयः । वायौ रूपं न घेत्पाकारकः प्रथमोक्त-
संशयः । वायुविशेष्यक इति । रूपतदभावात्मकविरोधिप्रकारत्वात् ।
च्छिन्नवायुनिष्ठविशेष्यताक इत्यर्थः । तस्य । वायोः । विशेषणत्वेनोक्त-
त्वादिति । रूपाद्यंशे परम्परया स्यविशेषणकबोधजनकैरेव शब्देना-
भिलाषादित्यर्थः । सप्तम्यन्तवायुपदेन रूपाद्याभिनसप्तम्यर्थे

वायोर्विशेषणतया प्रतिपादनादिति भावः । रूपविशेष्यक इति । वायुवृत्तित्वतदभावरूपप्रकारद्वयावच्छिन्नरूपविशेष्यताक इत्यर्थः । अकोटितायामिति । कोटितायाः प्रकारताविशेषरूपत्वादित्याशयः । प्रकृतानुपयोगः । अतिरिक्तसामान्याभावासाधकत्वम् । तत्साधकोक्तहेतौ रूपाभावनिश्चयप्रतिषेधस्य रूपकोटिकसंशयस्यैव प्रवेशादिति भावः । मूलांक्तसंशयद्वयस्यैव वायुविशेष्यकत्वेनाभेदमाशङ्क्य निराकुरुते । अन्त्यस्त्विति । रूपवत्तदन्योन्याभावेति । तादात्म्यविशेषणताभ्यामित्यादिः । अत एव मूले प्रसिद्धरूपवद्भेदनिश्चयोपदर्शनमपि सङ्गच्छते इति भावः ।

यथाश्रुतपरित्यागेनास्वरक्तः सम्प्रदायविद् इत्यनेन दर्शितः । वायौ रूपं रूपाभावो वेति धर्मिविशेषणककोटिद्वयविशेष्यकसंशय एवायम्, विधेयताया इव कोटिताया अपि प्रकारस्यानियतत्वात् । न चैवमस्य रूपविशिष्टबुद्ध्यनात्मकतया रूपाभावनिश्चयाप्रतिषेधतया पूर्ववत्प्रकृतानुपयोगप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धर्मिणि रूपविशिष्टबुद्धेरिव रूपांशे धर्मिविशिष्टबुद्धेरपि रूपाभावनिश्चयप्रतिषेधत्वात् । धर्मधर्मिसम्बन्धावगाहिताया एव विपरीतज्ञानप्रतिषेधतायां बीजतया विशेष्यविशेषणभावविपर्ययोऽपि तादृशबुद्धेरेकस्याः प्रतिषेधता नान्यस्या इत्यत्र विनिगमकाभावात् ।

न च वायू रूपवानित्यत्र समवायो रूपसम्बन्धः, तदपेक्षया च गुरुशरीरसमवायप्रतियोगित्वरूपं समवेतत्वं वायौ रूपमित्यत्र वायुसम्बन्ध इति विनिगमना सम्भवतीति वाच्यम् । अधिकविषयतया अप्रतिषेधत्वे तदभावनिश्चयापेक्षया अधिकविषयकस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयादेस्तद्वत्ताग्रहाप्रतियन्धकत्वापातात् । उभयत्रैव समवायस्य सम्बन्धतोपगमाच्च । एकत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्धः, अन्यत्र तु प्रतियोगितेत्यभ्युपगमेन रूपवान् वायुः वायौ रूपमिति प्रतीत्योर्विशेषात् ।

न च विशेषणे प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिताया विशेष्ये च तादृशसम्बन्धानुयोगिताया वास्तवसत्त्वं प्रतीतिः प्रमात्वप्रयोजकम् । तथा च घटे रूपमित्यादौ समवायस्य संसर्गत्ये प्रमात्वानुपपत्तिः । रूपे घटप्रतियोगिकसमवायानुयोगित्वासत्त्यादिति वाच्यम् । यत्रानुयोगिता सम्बन्धतावच्छेदकसम्बन्ध-

स्तत्रैवोक्तस्य प्रमात्यनियामकताया यत्र च प्रतियोगिता तादृशसम्बन्धस्तत्र विपरीतस्य तद्वियामकतायाः स्वीकरणीयत्वात्, न चैवं सम्बन्धसम्बन्धो न विशिष्टधीविषय इति सिद्धान्तमङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अनुयोगित्वप्रतियोगित्वयोरविषयत्वेऽपि सम्बन्धतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

वस्तुतो धर्मिणि धर्मस्येव धर्मे धर्मिणः सम्बन्धान्तरमेव न तु धर्म्यनुयोगिको यः सम्बन्धस्तत्प्रतियोगित्वम्, एवं सति विपरीतस्यापि घट्टं शक्यत्वात् । तथा चोभयत्र समशरीर एव सम्बन्ध, एवं सति विशिष्य सम्बन्धभेदनिवेशस्याऽऽवश्यकतया उपदर्शितोभयविधबुद्ध्योरेकरूपेण प्रतिबध्यत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयस्यैवोपगन्तव्यत्वात् । एवं धर्मिणि तदभावप्रकारकस्येव तदंशे धर्मिप्रकारकस्यापि निश्चयस्य उक्तज्ञानविरोधिता बोध्या । एवं च दर्शितकोटिद्वयविशेष्यकज्ञानस्य स्वनिष्ठैककोटिविषयिताप्रदितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टापरकोटिविषयितायत्वरूपसंशयलक्षणमिति निष्प्रत्यूहमिति नवीनमतमाह । विरुद्धयोरिति ।

(१०) विरुद्धयोरेकधर्मिसंसर्गावगादिज्ञानमेव संशयो न तु तदुभयप्रकारताऽपि नियता, तथा च रूपतदभावविशेष्यको वायुविशेषणकोऽसाविति तु नव्याः ।

(१०) विरुद्धोभयांशे एकधर्मिनिरूपितधर्मावगादित्वस्य, एकस्मिन् तादृशोभयनिरूपितधर्मितावगादित्वस्य च द्वयोरेकतरसत्त्वमेव संशयत्वप्रयोजकमित्यर्थः । तदुभयेति । विरुद्धोभयेत्यर्थः । नियता । संशयत्वव्यापिका । असौ । प्रथमोक्तसंशयः ।

न च कोटिद्वयविशेष्यकसंशये मानाभावः । प्रत्येककोटिद्वयविशेष्यकधर्मिविशेषणकज्ञानसामग्रिद्वयसमाज्जात्तादृशज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात् । विरोधिद्वयनिश्चयस्य चैकदाऽनभ्युपगमेन तस्य संशयताया निष्प्रत्यूहत्वात् । न चैकसामान्या अपरकार्यप्रतिबन्धकत्वाच्च तादृशज्ञानमिति वाच्यम् । तुल्यबलसामान्या अभावात्वात् ।

अथैवमेककोटौ धर्मिविशेषणको धर्मिणि चापरकोटिप्रकारको वायौ रूपं रूपाभाववान्वायुस्त्वित्याकारकोऽपि संशयः स्यादिति चेत् ? स्यादेव । न चैवं आधेयतासम्बन्धेन एकधर्मिसाध्यककोटिद्वयपक्ष-
कलिङ्गपरामर्शसंवलनदशायां कोटिद्वयविशेष्यकधर्मिविशेषणका-
नुमितेर्ग्राह्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतया धारणासम्भ-
वेनानुमितिरपि संशयाकारा स्यादिति वाच्यम् । आधेयतासंसर्ग-
कानुमित्यनभ्युपगमसम्भवेन तादृशपरामर्शघटितानुमितिसामान्या
एवासिद्धेः । धर्मिणि विपरीतकोटिसम्बन्धानिश्चयकत्वाविशेषेण
धर्मिणि विपरीतकोटिव्याप्यवत्तानिश्चयस्येव विपरीतकोटौ धर्मि-
व्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि धर्मधर्मिभावावगाहिप्रत्यक्षविशेषादिवि-
रोधितया क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैव तादृशानुमितिधारणसम्भवाच्च ।

धर्मधर्मिभावसंसर्गकस्येव धर्मधर्मिभावप्रकारकस्यापि ज्ञानस्या-
नुभवबलेन धर्मिणि धर्माभावनिश्चयप्रतिबन्धकता व्यवस्थाप्य
रूपधर्मिकवायुवृत्तित्वकोटिकसंशयस्य प्रकृतोपयोगित्वमुपपादय-
तामपरेषां मतमाह ।

(दी०) वायुवृत्तित्वतदभावकोटिको रूपधर्मिक एवायं सं-
शयः, अधिकरणे तत्तदभावान्यतरनिश्चयस्यापि तत्राधिकर-
णवृत्तित्वसंशयविरोधित्वात् । अन्यथा भूतले घटतदभावा-
न्यतरनिर्णयेऽपि घटो भूतलवृत्तिर्न वेति संशयप्रसङ्गादित्यपरे ।

(गा०) वायुवृत्तित्वेति । तत्तदभावान्यतरेति । तद्धर्मतद्धर्माभा-
वान्यतरेत्यर्थः । तत्राधिकरणवृत्तित्वविशिष्टबुद्धौ अधिकरणे तदभा-
वनिश्चयस्य विरोधित्वे तत्र अधिकरणवृत्तित्वाभावबुद्ध्यावध्य-
धिकरणे तद्वत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकता स्यादिति प्रतिबन्धिनिरा-
करणाय तत्र तत्प्रतिबन्धकतायामिष्टापत्तिं दर्शयितुमधिकरणे तद्व-
त्तानिश्चयस्य तत्राधिकरणवृत्तित्वसंशयविरोधित्वाभिधानमिति
न तस्य प्रकृतानुपयोगिना । अपिकारोऽधिकरणवृत्तित्वादिनिश्चय-
स्य समुच्चयपरः । तत्प्रतिबन्धकतायाः प्रकृतानुपयोगित्वेऽपि अ-
वधारणपरत्वशङ्कानिराकरणाय तच्छब्दोपादानम् । विरोधित्वात् ।
प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा । तत्र तदविरोधित्वे ।

अपरे इत्यस्वरसूचनाय । तद्वोजं च तत्सम्यन्धसम्यन्धादिप्रकारक इय तत्सम्यन्धादिप्रकारकज्ञानेऽपि तदभावनिश्चयस्य स्वतो विरोधित्वे मानाभावः । विरोधिज्ञानान्तरसम्पादनश्चैव तद्विरोधित्वोपगमादिति ।

(दी०) अथैतावन्त्येव रूपाणीत्यनिर्णयाद्यावद्रूपाभावा-
निर्णये संशयो न विरुध्यते इति चेत् ? यावद्रूपाभावा-
निर्णय इत्यस्य यावन्तो रूपाभावास्तेषाम्, यावत्त्वेन रूपेण तेषाम्,
यावन्ति रूपाणि तावद्भावानाम्, यावद्रूपत्वेन तद्भावानां वा
ऽनिर्णय इत्यर्थः ? न प्रथमतृतीयौ, तथा निर्णीतत्वात् । नैव-
रौ, प्रतियोगितद्भावयोर्यावत्त्वानुल्लेखेऽपि योग्यानुपलक्षणा
भूतले घटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतद्भावसंशयोच्छेद-
शनेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

(गा०) एतावन्त्येव रूपाणीति । सर्वाणि रूपाणि आप्यवैजस-
पाधिष्वरूपानतिरिक्तानीत्यर्थः । इत्यनिर्णयात् । संशयस्थलेऽतिरिक्त-
सम्भावनाविरोधिनस्तादृशनिश्चयस्यासत्त्वात् । यावद्रूपाभावा-
निर्णय इति । यावत्त्वेन रूपविषयके तद्भावविषयके वा रूपाभावा-
निश्चये चासतीत्यर्थः । रूपे तत्तद्रूपातिरिक्तत्वसम्भावनायां वायु-
निष्ठाभापप्रतियोगितायां रूपत्वव्यापकतायां, रूपाभावे तद्वि-
रूपाभावातिरिक्तत्वसम्भावनायां च वायुवृत्तित्वे रूपाभावत्वव्यापक-
तायां दुर्निश्चयत्वादिति भावः । संशयो न विरुध्यते इति । सा-
मान्यधर्मावाञ्छन्नवत्ताद्वाने प्रतियोगिन्यभावे वा यावत्त्वावगाहिन
एव विशेषाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

यावद्रूपाभावनिश्चय इत्यत्र यावत्त्वस्य उपलक्षणतायाः शङ्कितु-
नभिप्रेतत्वेऽपि तस्योपलक्षणविशेषणभावमेवेन यावन्तोऽर्थाः सम्भव-
न्ति तावत् एव विकल्प्य दूषयति । यावदिति । अभावे प्रतियोगिनि
च यावत्पदार्थान्धयसम्भवात् प्रत्येकमुभयत्रैवोपलक्षणत्वस्य वि-
शेषणत्वस्य च सम्भवात् विकल्पचतुष्टयम् । तेषां वायो केनापि
रूपेणानिर्णय इत्येकः पक्षः । यावत्त्वेन तेषां वायावनिर्णय

इति द्वितीयः । रूपाभावत्वावच्छेदेन वायुवृत्तित्वानिश्चयस्तदर्थः । यावन्ति रूपाणि येन केनापि रूपेण विशेषितानां तेषां वायावभावनानिश्चय इति तृतीयः । यावद्रूपत्वेन विशेषितानां तेषां वायावनानिश्चय इति चतुर्थः । रूपत्वावच्छेदेन वायुवृत्त्यभावप्रतियोगित्वानिश्चयस्तदर्थः । तथा निर्णीतत्वादेवेति । पार्थिवरूपत्वावच्छिन्नभावावच्छादिना केनापि रूपेण सर्वेषां रूपाभावानां पार्थिवरूपत्वादिना केनचिद्रूपेण भासमानसकलरूपाणामभावानां च निश्चितत्वादेवेत्यर्थः । प्रतियोगीति । प्रतियोगिनि घटे तदभावे च यावत्स्वाभावेऽपीत्यर्थः । घटत्वावच्छेदेनाभावप्रतियोगिताया घटाभावावच्छेदेन भूतलवृत्तितायाश्चानवगाहनेऽपीति यावत् । यावद्विशेषाभावलिङ्गकसामान्याभावानुमितिरूपेण यावत्स्वावगाहिविशेषाभावकूटनिश्चयस्याऽऽवश्यकत्वात् । योग्यानुपलब्ध्येति । तस्य । पार्थिवादिरूपाभाववान् वायुरिति निश्चयेऽभावाद्यंशे यावत्स्वानवगाहनस्य । अकिञ्चित्करत्वात् । रूपसामान्यसंशयानुपपादकत्वात् ।

विशेषाभावकूटनिश्चयस्य सामान्यसंशयप्रतिषेधकतायां अतिरिक्तसम्भावनाया उत्तेजकतया संशयोपपत्तिमाशङ्कते ।

(दी०) न चातिरिक्तसम्भावनाविरहसहकृत एव तद्बोधस्तथा । सम्भावना च रूपं पार्थिवादित्रितयभिन्नं न वेत्याकारा । निवर्तते चेयं रूपत्वावच्छेदेनैतद्वित्रितयभिन्नत्वाभावनानिश्चयादेवेति वाच्यम् । गौरवात् । विनाऽपि अतिरिक्तसम्भावनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च ।

(गा०) न चेति । सहकृतत्वं सामानाधिकरण्यसम्यग्धेन तद्विशिष्टत्वम् । तद्बोधः । यावद्रूपाभावनिश्चयः । तथा । रूपत्वावच्छिन्नकोटिकसंशयविरोधी । नन्वातिरिक्तरूपाप्रसिद्धा तद्विषयकसम्भावना न सम्भवतीति कथमतिरिक्तसम्भावनाया संशयोपपादनमत आह । सम्भावना चेति । संशयोपपादिकेति शेषः । रूपमिति । तथा च पार्थिवादित्रितयभिन्नरूपाप्रसिद्धावपि प्रसिद्धरूपे रूपत्वेन स्पर्शादी प्रसिद्धस्य पार्थिवादिभिन्नत्वस्य सम्भावना सम्भवत्येवेति भावः । ननु

प्रसिद्धरूपे पार्थिवायनतिरिक्तत्वनिश्चयेन तद्धर्मिकातिरिक्तत्वसंशये
न युज्यते इत्यत आह । निवर्तते इति । इयम् । रूपत्वसामाना-
धिकरण्येनातिरिक्तत्वावगाहिनी सम्भावना । निश्चयादेवेत्येव-
कारेण रूपत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहानतिरिक्तत्वनिश्चयव्यव-
च्छेदः । तथा च रूपत्वसामानाधिकरण्येन सकलप्रसिद्धरूपे-
ऽप्यनतिरिक्तत्वनिश्चयेऽपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या न-
तिरिक्तत्वसम्भावनायाः सम्भवात् प्रकृतसंशयोपपत्तिरिति भावः ।

गौरवादिति । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमते तन्निश्चयस्य
सामान्यसंशयप्रतिबन्धकतायामतिरिक्तसम्भावनाविरहानिवेशान्तर-
नभ्युपगमे च विशेषाभावकूटनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकतायां तादृ-
शाभावनिवेशाधिक्यादिति भावः । अतिरिक्तसम्भावनाया उच्छेज-
कत्वेऽपि न संशयनिर्वाह इत्याह । विनापीति । सामान्यसंशय-
शानात् । सामान्यसंशयस्याऽऽनुभविकत्वात् । इदमुपलक्षणम् । रूप-
सामान्यसंशयं प्रति तदभावनिश्चयप्रतिबन्धकतायां रूपे पार्थिवा-
दिनित्यभिन्नत्वसम्भावनाया उच्छेजकत्वे वायौ रूपं नास्तीत्याका-
रकनिश्चयदशायामपि तादृशसम्भावनाया वायौ रूपं न वेति संशया-
पत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

प्रकारान्तरेण संशयमुपपाद्य सामान्याभावपार्थक्यमाक्षिपति
अथेत्यादिना ।

(दी०) अयाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
निश्चय एव तादृशसंशयविरोधी । अन्यथा तदाप्यतिप्रसङ्गात् ।
स च न प्रकृते । अभावस्य च यावद्विशेषाभावाधिकरणत्वा-
त्वेन विशिष्टस्य तदवच्छेदेन वा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वम् । सम्भवति चेदम्, तादृशभावप्रतियोगिताया अतिरि-
क्तत्वात् । तेन नैकविशेषवतो विशेषान्तराभाववत्त्वेन सामा-
न्याभाववत्त्वप्रसङ्गः ।

(भा०) अभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय एवे-
ति । रूपं नास्तीत्याद्याकारको घर्मिणि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषिताभावावगाहिनिश्चय एवेत्यर्थः ।

एवकारेण विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयकानिश्चयव्य-
वच्छेदः । तादृशसंशयविरोधीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नकोटिकसं-
शयप्रतिबन्धक इत्यर्थः । तादृशनिश्चयत्वस्यैव तत्प्रतिबन्धकताव-
च्छेदकत्वादिति भावः । अन्यथा । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वीयविषयताविशेषस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककुक्षावनिवेशे ।
तवापि । अतिरिक्तसामान्याभाववादिनोऽपि । अतिप्रसङ्गात् । तद्रूपा-
भावत्वादिना रूपसामान्याभावावगाहिनो भ्रमाद्यात्मकनिश्चयस्य रू-
पसामान्यसंशयविरोधिताप्रसङ्गात् । तस्यापि वास्तवरूपत्वावच्छि-
न्नाभावविषयकत्वात् । स च । तादृशनिश्चयश्च । प्रकृते । प्रकृतसंशया-
व्यवहितपूर्वकाले । तादृशस्य रूपं नास्तीत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वे
रूपवन्न वेति संशयस्य केनाप्यनभ्युपगमात् । तथा च यावद्विशेषा-
भावानां तादृशनिश्चयविषयतामतेऽपि नोक्तसंशयानुपपत्तिरिति
किमतिरिक्तसामान्याभावेनेति भावः ।

ननु विशेषाभावानामेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे
पृथिव्यादावपि रूपविशेषाभावसत्त्वाद्वैतं नास्तीति प्रतीतिप्रसङ्गः ।
तादृशप्रतीतिरभावे यावत्त्वावगाहिताया निराकृतत्वात् पृथिव्यादौ
यावद्रूपाभावासत्त्वस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत आह । अभावस्य चेति ।
विशेषाभावस्य चेत्यर्थः । विशिष्टस्येति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वमित्यग्रिमेणान्वितम् । तथा च तादृशविशेषणान्तर्भावे-
णाभावे तादृशप्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिरित्यर्थः । एवं च वायो रूपं
नास्तीत्यादिप्रत्ययो वाय्वादिवृत्तित्वविशिष्टाभावे रूपत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वपर्याप्तिमवगाहते पृथिव्यादिवृत्तित्वविशिष्टं च तत्प-
र्याप्तिर्वाधानं पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययः ।

ननु विशेषणांशे भावरूपं सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
सत्त्वात्तदन्तर्भावेण तत्पर्याप्तिर्न सम्भवति । न चैवं वृण्डी नास्ती-
त्याद्यभावप्रतियोगिताव्यधिकरणदण्डत्वादेस्तदवच्छेदकत्वासम्भ-
वात्तादृशविशेषणविशिष्टेऽवच्छेदकत्वपर्याप्तिर्न स्यादिति वाच्य-
म् । इष्टत्वात् । तत्र दण्डत्वादिरूपविशेषणस्यावच्छेदकताया-
मेवावच्छेदकत्वोपगमात् । एवमन्यत्रापि कुत्रचिद्विशिष्टे पर्या-
प्तिर्नास्त्येवेत्याशयेनाह । तदवच्छेदेन वेति । तादृशाधिकरणवृत्ति-
त्वावच्छेदेनेत्यर्थः । एवं च वायौ रूपं नास्तीत्यादौ प्रत्यये वाय्वादि-

पृथित्वापच्छिन्नं रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भासते इति शूदे-
व्यादिपृथित्वस्य तदनवच्छेदकत्वात् पृथिव्यां रूपं नास्तीत्यादि-
प्रतीतिरिति भावः ।

विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगितानभ्युपगमे विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छे-
दकपृथिव्यादिवृत्तित्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा-
वच्छेदकत्वं न सम्मयतीत्याशयेन सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियो-
गितायास्तत्प्रतियोगिताकूटातिरिक्तत्वमभ्युपेत्यैतदुपपादयति ।
सम्मयतीति । इदम् । एकविशेषाभाववद्वृत्तित्वस्य सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छेदकत्वम् । अतिरिक्तत्वात् । विशेष-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताभ्यो भिन्नस्योपमत्वात् । सामान्याभावस्याति-
रिक्तत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्यथा सामान्याभावत्वस्य
विशेषाभावसाधारण्येनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति भावः । एक-
विशेषवतः । पृथिव्यादेः । सामान्याभाववत्त्वप्रसङ्गः । वस्तुगत्या
रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभावस्याश्रयत्वेऽपि न रूपत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववत्त्वप्रसङ्गः । अतो न पृथिव्यां
रूपं नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः ।

अयं चाभ्युपगमवाद् । वस्तुतः सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य
विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासु स्थोकारेऽपि सामान्यधर्मावच्छि-
न्नत्वविशिष्टतादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वे पृथिव्यादिवृत्तित्वस्या-
नवच्छेदकत्वसम्भवेनातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् ।

सामान्याभावविशेषाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यधर्मवि-
शेषधर्मयोर्भेदात्तादृशाभावयोर्भेद इति मिथ्याशुक्तिमाशङ्कते । न चेति ।

(दी०) न च प्रतियोगितानवच्छेदकभेदस्याभावभेदनिपा-
कतया भेदसिद्धिः । प्रतियोगिभेदस्य तत्त्वे एकघटप्रतियोगि-
कस्य प्रागभावादित्युक्तस्याभेदमसद्भावात् । अवच्छेदकं तु
भिद्यत एव तत्र, क्वचित् तादात्म्यस्य क्वचित् संसर्गस्य क्वचि-
त्पूर्वापरकालीनतद्भूतत्वादित्यत्र तथात्वादिति वाच्यम् । संसर्गप्रति-
योगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात्, पूर्वा

परकालीनत्वादेर्ध्वसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च ।

(गा०) विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकूटस्य सामान्य
धर्मावच्छिन्नत्वोपगमे प्रतियोगिताभेदस्याभावभेदनियामक-
त्वेऽपि न समीहितसिद्धिरिति प्रतियोगितावच्छेदकभेद-
पयेन्तानुधावनम् । न चैवं दण्डत्वाद्यनुगतरूपावच्छिन्नाना-
दण्डाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैक्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
अवच्छेदकताभेदस्यैव विवक्षितत्वात् तन्नानुगतरूपावच्छिन्नास्तु
नानाव्यक्तिषु अवच्छेदकताया एकस्या एवोपगमात् । अत एव
महानसीयवह्निन्वशुद्धवह्नित्वाद्योरभेदेऽपि न तदवच्छिन्नाभावभेदा-
प्रसिद्धिप्रसङ्गः ।

अथ वाऽवच्छेदकभेदोऽवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणवैलक्षण्य-
म् । तथा च यादृशधर्मे यदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता न
पर्याप्ता सोऽभावस्तादृशधर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाव-
भिन्न इति पर्यवसितम् । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणमवच्छे-
दकत्वमेकमेवातां नैकाभावस्य तदुभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्या-
नुपपत्तिरित्यभिमानः ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदो नाभावभेदकः, अपि तु प्रतियोगि-
भेद एव । विशेषाभावप्रतियोगिनामेव च सामान्याभावप्रतियोगि-
त्वाच्च तयोर्भेदः । न च प्रतियोगिभेदस्य तथात्वऽपि एतद्रूपभिन्नरूप-
प्रतियोगिकतया विशेषान्तराभावस्यैव सामान्याभावस्याप्येतद्रूप-
त्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । रूपान्तरविशेषाभाव-
स्यापि सामान्याभावतया सिद्धसाधनात् । रूपत्वावच्छिन्नाभाव-
त्वावच्छेदेन च नैतद्रूपत्वावच्छिन्नाभावभेदसिद्धिसम्भवः, एतद्रूप-
पत्वावच्छिन्नाभावस्यापि सामान्याभावत्वोपगमेन भागासिद्धिस-
न्देहादित्यत आह । प्रतियोगीति । अभेदप्रसङ्गादिति । भेदकविरेह-
ण भेदानुपपत्तेरित्यर्थः । तत्र भेदकान्तरानुमरणे च तदपेक्षया
सर्वत्रावच्छेदकभेदस्यैव भेदकत्वमुचितमिति भावः ।

प्रागभावादित्युक्तस्य प्रतियोगितावच्छेदकभेदं व्यवस्थापयन्
स्वमते तदभेदमुपपादयति । अवच्छेदकं त्विति । तत्रेत्यत्रैव
छेदः । क्वचित् । अन्यान्याभावप्रतियोगितायाम् । क्वचित् । अत्य-

न्ताभावादिप्रतियोगितायाम् । संसर्गस्य । संयोगादेः । क्वचित् । ध्वं-
सप्रागभावप्रतियोगितयोः । पूर्वापरेति । स्वपूर्वकालीनतद्वद-
त्वस्योत्तरकालीनतद्वद्वत्वाद्येतित्यर्थः । यथासङ्गमन्वयः । पूर्वा-
परकालीनघटादिसामान्यं न कस्यापि ध्वंसादेः प्रतियोगि अत-
स्तद्वद्वत्त्वानुधाचनम् । प्रतियोगिताभेदस्य नियामकत्वं तु न नि-
राकृतम् । अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदे तावताऽपि सामा-
न्याभावाध्यायपर्यवस्येति, अवच्छेदकभेदेन तदभेदेऽपि ध्वंसप्राग-
भावादिप्रतियोगिताया अप्यभेदसम्भवेन प्रतियोगिभेदपक्षोक्त-
दूषणप्राप्तात् । दुर्वचत्वादिति । संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगी
घटो नास्तीत्यादौ विलक्षणप्रत्यये च संयोगादिनिष्ठविलक्षणाव-
च्छेदकत्वयोरेव भानस्याऽऽनुमविकत्वादित्यर्थः । एवं च प्रकृतति-
यमे एकविधावच्छेदकत्वान्तर्भावेऽन्यविधावच्छेदकभेदाद् भेदानु-
पपत्तिः । कथंचिद्वच्छेदकताद्वयानुगमे एकाभावस्यापि संसर्गप्रति-
योगिविशेषणरूपावच्छेदकयोर्भेदाद् भेदापत्तिरिति भावः ।

अवच्छेदकतायां सजातीयावच्छेदकताभेदस्याभावभेदकत्वे
नोक्तदोषावसर इत्यतो दोषान्तरमाह । पूर्वेति । मानाभावादिति ।
अव्यावर्तकत्वादिति भावः ।

ननु ध्वंसप्रागभावयोर्भेदकमन्यदेवोभयसिद्धम्, सदातनाभा-
वभेदकः प्रतियोगितावच्छेदकभेद एवोपगन्तव्यः । प्रतियोगिभेद-
स्य च न तथात्वसम्भवा, एकप्रतियोगिकान्योन्यात्यन्ताभावयोः
संयोगसमवायादिनानासम्यन्धावच्छिन्नैकप्रतियोगिकात्यन्ताभावा-
नां चाभेदापत्तेरित्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्चावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं न
तज्जनकत्वम्, अत्यन्ताभावादिस्वरूपस्य तस्याजन्पत्वात् ।
नापि तद्व्याप्यत्वमपि, वैयधिकरण्यात् । अत एव न त-
व्यापकत्वमपि, अभेदेऽप्यविरोधाच्च ।

(गा०) तज्जनकत्वम् । अभावभेदजनकत्वम् । अत्यन्ताभावादी-
त्यादिना प्रागभावाद्योन्याभावयोः परिग्रहः । तस्य । अत्यन्ता-
भावादीनां परस्परभेदस्य । अजन्यत्वादिति । तथा च तज्जन-
कत्वमप्रसिद्धमिति भावः । वैयधिकरण्यादिति । अवच्छेदक-

निष्ठस्य मिथस्तद्भेदस्य व्यापकत्वाभिमतभावपरस्परभेदवैय-
धिकरण्यादित्यर्थः । यद्यपि अभावप्रतियोगितावच्छेदकयोरपि
मिथो भिन्नतया प्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठे अभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकभेदे नाभावाभिष्टामावभेदवैयधिकरण्यम् । तथापि
अभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठस्वप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य
स्वभेदानधिकरणे स्वस्मिन्नपि सत्त्वेन व्यभिचारात् । साध्या-
धिकरणवृत्तित्वरूपव्याभिचार एव चात्र वैयधिकरण्यपदेन विव-
क्षितः । प्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वविशिष्टस्य भेदस्य व्याप्यत्व-
विवक्षणे च तादृशस्याभावावृत्तित्वेन तत्राभावभेदासाधकत्वं
द्रष्टव्यम् । अत एव । वैयधिकरण्यादेव । अभावभेदस्य प्रतियो-
गितावच्छेदकभेदानधिकरणवृत्तित्वादेवेति यावत् ।

व्यापकतापक्षे दोषान्तरमाह । अभेदेऽपीति । सामान्याभावस्य
विशेषाभावाभेदेऽपीत्यर्थः । अविरोधात् । प्रतियोगितावच्छेदक-
भेदाविरोधात् । व्यापकव्याभिचारस्यादोषत्वादिति भावः । तथा
च तस्य व्यापकत्वानुरोधान्न सामान्याभावपार्थक्यमिति भावः ।
व्याप्यतापक्षमेव परिष्कृत्य शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न च तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तद-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वस्य व्याप्यम् । मानाभावात् ।
अत एव च समनियतसुखदुःखादितत्तत्संरूपापरिमाणव्यत्या-
दिनानाधर्मावच्छिन्नोऽप्यभिन्न एवाभावः । भेदसिद्धिस्तु भा-
ववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव ।

(गा०) तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तदवच्छेदकता-
भिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वम् । तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
न्यत्वं च तदवच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्यत्वम् । सामान्या-
भावत्वावच्छेदेन च उक्तहेतुना विशेषाभावभेदः साधनीयः । अतो
विशेषाभावान्तरे सामान्याभावत्वेनाभ्युपगते विशेषाभावभेदस-
त्त्वेऽपि न दोषः । मानाभावात् । विपक्षवाधकतर्काभावात् । अत
एवेति । प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदाव्याप्यत्वादेवेत्यर्थः ।
संख्यादिसामान्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न सम्भवति

तत्समनियतस्य लघोर्द्रव्यत्वस्यैव तथात्वादिति तत्तत्संख्ये-
त्युक्तम् । आत्मत्वजातेरौदवरसाधारण्येन न सुखादिसमनैयत्यमिति
सुखादिसामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवः । वस्तुतोऽव-
च्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्यवच्छिन्नाभावो विवक्षितः, शरीरनिष्ठ-
स्य च सुखादिसमनियतलघुधर्मान्तरस्यासम्भवात् तत्सामान्य-
स्य तथात्वमश्रुतमिति सुखादिसामान्यमेवोपात्तम् । अभिन्न एवा-
भावः । स्वीक्रियते इति शेषः । अतः प्रतियोगितावच्छेदकभेदे-
नाभावभेदमते तादृशाभावाणामपि भेदादुपपत्त्यासङ्गतिरिति दुप-
पन्नमवकाशम् ।

ननु प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदासाधकत्वे घटत्व-
पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावानामपि भेदो न सिद्धोदित्यत आह । भे-
दसिद्धिरिति । भाववदिति । भावस्य घटपटादेर्यथा घटत्वपट-
त्वादिविरुद्धधर्मसम्बन्धाद् भेदसिद्धिस्तथा घटपटाद्यभावानामपि
एकदेशकालाद्यवच्छिन्नघटपटाद्यधिकरणवृत्तिवत्तदभावाविरुद्धधर्मस-
म्बन्धान्मिथो भेदसिद्धिरित्यर्थः । घटाभावादेः घटाद्यधिकरणा-
वृत्तित्वं च घटवति पटो नास्त्येतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीति-
विरहात् सिध्यतीति भावः । सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावस्य विरो-
पधर्माध्ययत्किञ्चिद्व्यक्तचधिकरणवृत्तित्वेऽपि तत्र तादृशाभावप्रका-
रकप्रतीतिविरह इव पटादिमति पटाद्यभाववृत्तावपि पटाद्यभावप्र-
कारकप्रतीतिविरहस्तुल्यन्यायेन शङ्क्योपपादन इति प्रतियन्दिस्तु
सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव दर्शयिष्यते इति प्रतियोगितावच्छेदकभेदव-
त्तद्विरोधोऽप्यभावभेदाप्रयोजक इति दर्शयति । अत एव चेति ।

(दी०) अत एव गगनादीनामवृत्तीनां समनियतानां वा
धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः । युगपदुत्पन्नविनष्टानां समान-
देशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वेति । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदा
तस्यैकस्यैव प्रतियोगिताः सर्वैरेव व्यधिकरणैर्धर्मैः सर्वैश्च
समानासमानाधिकरणैः सम्बन्धैरवच्छिद्यन्ताम्, आकाशाभाव
एव वा तथाऽऽस्तामिति । मैवम् ।

(गा०) गगनादीनाम् । गगनत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । समनियतानाम् । परस्पराभावासमानाधिकरणानाम्, संख्यात्वपरिमाणत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । एक एवेति । समनियतानामभावानामभेदे बाधकविरहादिति भावः । प्रतियोगिनामवृत्तित्वे समनैयत्ये वा नान्योन्याभावस्य समनैयत्यसम्भव इत्यत आह । अत्यन्तेति । अग्रे इवात्राप्यसति बाधके इति बोध्यम् । अत्रेतनमेव वा योज्यम् । तेनैतद्रूपरसाद्यभावानां भिन्नेन्द्रियप्राज्ञाणामभेदे एतद्रूपं नास्तीत्यादिवदेतद्रूपो नास्तीति चाक्षुषाद्यापत्तेर्बाधकतया तेषां भेद एवेति लभ्यते ।

न चाभावानामभेदेऽपि रूपत्वरसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानां प्रतिनियतेन्द्रियग्रहणयोग्यत्वोपगमात्प्रोक्तातिप्रसङ्गः । समनियतरूपरसादीनामभेदस्तु नैवमापादयितुं शक्यते, शुक्लत्वमधुरत्वादिजातीनां सङ्करापत्तेः । नापि रसगुरुत्वादीनाम्, समनैयत्यप्रसङ्गेन रसत्वगुरुत्वत्वादिजातीनामभेदप्रसङ्गादिति बाध्यम् । रसाद्यभावस्य चाक्षुरादिग्रहणयोग्यत्वे तद्धर्मानुयोगिताविशेषादीनामपि तदयोग्यताया दुर्वारत्वात् । आश्रययोग्यताया एव तद्योग्यताप्रयोजकत्वात् । चाक्षुषादिविषयविशेषणताया इन्द्रियप्रत्यासत्तिघटकीभूतायाः सत्त्वे चाक्षुषादिसामग्रीसत्त्वेन चाक्षुराद्ययोग्यताया दुर्निर्वाह्यत्वाच्च ।

एतेनाभावानामिव तन्निष्ठानुयोगिताविशेषादीनामपि प्रतियोगितावच्छेदकयोग्यताधीनं योग्यत्वमिति निरस्तमिति केचित् ।

वस्तुतस्तूकाभावानामभेदेऽपि न क्षतिः । भेदेऽपि रसाभावादेश्चाक्षुसंयुक्तविशेषणताबलाच्चाक्षुषादिवारणायाभावचाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति चाक्षुषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपकत्वसम्बन्धेन हेतुताया आवश्यकत्वादन्योन्यायोगिताप्रत्यक्षेऽपि तद्धेतुतां स्वीकृत्यैव रसत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगितानामपि चाक्षुषादिविषयत्ववारणसम्भवात् । रसादिसामान्याभावानां चाक्षुरादियोग्याभावान्तरासमनियतत्वेन उभयमते चाक्षुराद्ययोग्यतया अभावचाक्षुषादावुकहेतुताया उभयानुमतत्वेऽपि नानुयोगिताचाक्षुषादौ कारणान्तरकल्पनाधिक्यम् । अभावतदीयानुयोगित्वयोश्च प्रतियोगितानिरूपकत्वेनानुगमसम्भवेनाभावप्रत्यक्षस्थलीयकारणतयैव निर्वाहात् ।

युगपदिति । युगपद्विनष्टानां समानदेशानामेको ध्वंसः, युग-

पदुत्पन्नानां समानदेशानामेकः प्रागभावा इति योजना । व्यधिकरणानामेकनाशाभ्युपगमे तदनधिकरणदेशान्तरेऽपि तन्नाशादिप्रत्ययमसङ्ग इत्यतः समानदेशत्वानुसरणम् । समानदेशत्वं च देशतः समनैयत्यम् । रूपादित्वादीनां समानाधिकरणानामपि एकनाशाभ्युपगमे तद्रूपाद्यनधिकरणतद्वित्वाद्यधिकरणव्यत्तत्वे तद्वृत्तताशब्दप्रत्ययप्रसङ्गात् । विभिन्नावच्छेदकानवच्छिन्नत्वंमपि समानदेशत्वघटकं बोध्यम् । तेन युगपद्विनष्टानामुत्पन्नानां च मूलप्रागवच्छिन्नघटीरमदीहृदादिसमवेतविभिन्नसंयोगविभागानां व्युदासाः । तद्व्यंसाप्रागभाधानामभेदे स्वानवच्छेदकावच्छेदेनापि स्वव्यंसादिप्रतीतिप्रसङ्गात् । तुल्यप्रागभावेतरसकलकारणानां पाकज्जरूपरसादीनां प्रागभावैक्ये सामप्रथमेदेन कार्यभेदानुपपत्तिरतस्तत्र प्रागभावभेदस्याऽऽवश्यकतया तद्व्यावर्तनायासति बाधके इति दर्शितबाधकभावपरं न तु बाधकसामान्याभावपरम् । कनविनष्टकमोत्पन्नानां समानदेशानामपि व्यंसाद्यैक्ये प्रत्ययातिप्रसङ्गरूपबाधकसत्त्वेन युगपद्विनष्टत्वादेरुपविशेषणवैयर्थ्यमसङ्गात् । एवं सति अवयवरूपरसाद्यात्मककारणभेदेनैव विभिन्नसामग्रीकानामपाकज्जरूपरसादीनां युगपदुत्पन्नानां प्रागभावैक्यमिति ध्येयम् ।

अभावसमनैयत्वे प्रतियोगितावच्छेदकभेदादेर्मेवाप्रयोजकत्वे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकपदत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नघटपदाभावादीनामपि न भेदः स्वीक्रियते इत्याह । व्यधिकरणेति । प्रतियोगिविशेषणतानापन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं नाभावबुद्धौ भासते इति नियमानुपगमे एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रामाणिकतेति मनसि कृत्य चेत् प्रामाणिक इत्युक्तम् । प्रतियोगिताः । घटपदादिनिष्ठा विभिन्नप्रतियोगिताः । व्यधिकरणैः । पदत्वघटत्वादिधर्मैः । अवच्छिन्नानामित्येतन्नेनान्वयः । धर्मैरिति तु येन सम्बन्धेन यस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वं तेन सम्बन्धेन तस्यावच्छेदकत्वलाभाय, न तु धर्मत्वं विवक्षितम्, गमनादीनामप्यवच्छेदकत्वोपगमात् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदेनापि न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभेद इत्याह । सर्वत्रेति । समानासमानाधिकरणैः । प्रतियोगिनिरूपितैस्तद्विनिरूपितैः । सम्बन्धैः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-

योगिता अवच्छिद्यन्ताम् । तथा च संयोगसमवायादिसम्बन्धाव-
च्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नपटगुणाद्यभावोऽभिन्न एवेति फलितम् ।
व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोरपि न
भेद इत्याह । आकाशाभाव इति । समवायादिना आकाशत्वाद्य-
वच्छिन्नाकाशाद्यभाव इत्यर्थः । तथा । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकः । एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनां
नाभावकल्पनाधिक्यम्, अपि तु प्रतियोगिताकल्पनाधिक्यमेवे-
ति ध्येयम् ।

पूर्वपक्षिमुखेनैव समाधानं प्रकाशयितुं प्रथमतः प्रतिबन्धि-
माह । एवं हीति ।

(दी०) एवं हि तत्तद्देशकालाद्यवच्छिन्नानवच्छिन्नतत्तद्-
धिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्तदवच्छेदेन वा एकस्यैवाभाव-
स्य घटपटगोत्वाश्वत्वादिप्रतियोगिकत्वसम्भवेन तत्तद्वेदोऽपि
विलुप्येत । तत्तत्प्रतियोगिकत्वं तत्तत्स्वभावो न च तत्राधिकर-
णविशेषवृत्तित्वस्यान्तर्भावोऽवच्छेदकत्वं चेति तु समानम् ।

(गा०) एवम् । सामान्याभावस्य विशेषाभावाभेदेऽपि । एकविशे-
षाभाववत्परविशेषाधिकरणे सामान्याभावत्वविशिष्टवसाप्रत्यय-
स्य कथितरीत्या चारणसम्भवेन तत्तद्वृत्तिः । यत्राधिकरणे यद्देशका-
लावच्छेदेन न घटादिसत्त्वं तद्देशकालावच्छिन्नं यत्तदधिकरणवृ-
त्तित्वं तद्विशिष्टे तदवच्छेदेन वा एकस्मिन्नेवाभावे देशतः कालत-
श्चाव्याप्यवृत्तिघटपटादिप्रतियोगिकत्वस्य कल्पनया यत्राधिकर-
णे न गोत्वाश्वत्वादिकं अवच्छेदकविशेषानवच्छिन्नतत्तद्वृत्तित्वविशि-
ष्टे तदवच्छेदेन वा तत्रैवाभावे व्याप्यवृत्तिगोत्वाश्वत्वादिप्रतियो-
गिकत्वस्य कल्पनया घटादिमति तदवच्छेदकदेशकालाव-
च्छिन्ने पटो नास्तीत्यादिप्रतीतिवद् घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेः,
गवादावद्वत्त्वं नास्तीतिवद्भोत्वं नास्तीत्यादिप्रतीतेश्च चारण-
सम्भवेन अभावमात्रमेव एवोच्छिद्येतेत्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छि-
न्नवृत्तिकत्वरूपाव्याप्यवृत्तित्वव्याप्यवृत्तित्वयोरेकस्मिन्पक्षभावे वि-
भिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छेदकविधया स्वीकारे विरोधचिरहादिति

भावः । घटपटाद्यभावभेदव्यवस्थापकयुक्तेः प्रकृते तुल्यतामाह । तदिति । तत्प्रतियोगिकत्वमिति । अभावनिष्ठ घटादिप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः । तत्तत्स्वभावः । तत्तदभावस्वरूपम् । अधिकरणविशेषवृत्तित्वस्य । तत्तद्देशकालावच्छिन्नानवच्छिन्नतद्देशवृत्तित्वस्य । अन्तर्भावः । स्वाधये विशेषणतया प्रवेशः । अवच्छेदकत्वं वा सम्भवतीति शेषः । अभावस्य विशेषणादिकमनन्तर्भागेव स्वस्मिन्पर्याप्तैव्याप्यवृत्तित्वाच्चेति भावः । प्रकृतेऽपीति । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपीत्यर्थः । समानमिति । तस्यापि अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वादिति भावः । धर्मविशेषानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य अभावस्वरूपानतिरिक्तत्वे सामान्याभावस्यानतिरिक्तत्वमते विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तताया अप्यनिर्वाहेन एकविशेषवृत्तिविशेषान्तराभावत्वेनेव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्यभाववत्ताप्रत्ययप्रसङ्गो बोध्यः ।

यदि चाभावविशेषणस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तत्त्वेनाधिकरणविशेषवृत्तित्वावच्छिन्नत्वं स्वीकृत्यातिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यते । तदा घटपटादिप्रतियोगिकत्वस्यापि तत्त्वेन तथात्वमुपगम्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवाद् घटपटाद्यभावानामपि भेदो न सिञ्जेत्तस्माद् घटपटाभावभेदवादिनां सामान्याभावविशेषाभावभेद आवश्यक एवेति ।

सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वादिकमुपगम्य सामान्याभावपार्श्वफ्यनिराकरणे उक्तप्रतिषन्धेर्बुद्धरतामालोक्ष्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयावद्विशेषाभावेण व्यासज्यवृत्तिर्ये मन्यन्ते तन्मतमपि निराकरोति ।

(दी०) अत एव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम् । अव्यासज्यवृत्तेस्तत्स्वभावस्य तत्त्वानुपपत्तेः, अतिरिक्तकल्पने च किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ।

(गा०) अत एवेति । सामान्याभावत्वस्य धर्मस्वरूपानतिरिक्तत्वादेवेत्यर्थः । व्यासज्यवृत्तीति । तथा च यत्किञ्चिद्विशेषवति या-

वदाश्रयसन्निकर्षविरहेण सामान्यधर्मावच्छिन्नाभावत्वग्राहकाभावान्न तेन रूपेणाभावग्रहप्रसङ्ग इति भावः । अव्यासज्यवृत्तेः प्रत्येकस्वरूपस्य प्रत्येकविश्रान्तत्वेनासम्भवद्व्यासज्यवृत्तिताकस्य तथानुपपत्तेर्व्यासज्यवृत्तित्वस्वीकारायोगात् ।

ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तमेवोपगन्तव्यमतो न तद्व्यासज्यवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत आह । अतिरिक्तेति । अतिरिक्ताभावेनेति । अभावस्यातिरिक्तत्वे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्स्वरूपमेव न त्वतिरिक्तमिति हृदयम् ।

ननु कयुक्त्या सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमतिरिक्तसामान्याभावधादिनाऽप्यतिरिक्तमेवोपेयम्, तथा चालमतिरिक्ताभावन, फलताविशेषाभावकूटे तादृशधर्मस्य व्यासज्यवृत्तितयैवोपपत्तेः । अभावविशेषणस्यापि गुणादिनिष्ठबुद्धिविशेषविषयतात्मकद्विधाविषत् कथञ्चिद् व्यासज्यवृत्तितासम्भवश्चेत्यत आह । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च व्यधिकरणयोर्घटपटवोर्द्वैवप्रतीतिवद् व्यधिकरणानामपि विशेषाभावानां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्ययोऽपि स्यात् ।

(गा०) व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे एकाधिकरणघटितयावदाश्रयसन्निकर्षो यदि हेतुरूपेयते तदा वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गानवकाशात्, तन्निराकरणाय व्यधिकरणयोरित्यादिदृष्टान्तप्रदर्शनम् । व्यधिकरणयोः । एकाश्रयघटितसन्निकर्षरहितयोः । व्यधिकरणानाम् । पृथिवीजलादिरूपतानाविशेषाधिकरणे सन्निकृष्टानाम् । सामान्यावच्छिन्नेति । रूपत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः ।

अथ रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाववृत्तानवगाहितप्रत्यक्षमलीकम्, पृथिव्यादौ च तद्विशिष्टवत्त्वविरहेण तद्व्यासहितप्रत्यक्षापादनासम्भव इति चेन्न । पृथिव्यादिघटितसन्निकर्षदेशायां सामग्रीयलाद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विषयतया प्रत्यक्षसामान्यस्थान्यत्र प्रसिद्धस्याऽऽपत्तेर्दुर्वारण्यात् । याद्यद्विशेषाभावानां सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टानां विशेषाधिकरणव्यावृत्तविलक्षणाधिकरणतोपगमे अतिरिक्ताभावादिमतेऽप्यगौरवात् ।

तन्वभाववृत्तिधर्मप्रदे प्रत्यासत्त्यन्तरामिन्द्रियसंयुक्तविशेषणवि-
शेषणनारूपं धाव्यम्, तत्र इन्द्रियसंयुक्तवृत्ततावच्छेदकत्वमेव
प्रत्यासत्तिरूपेयते । रूपत्वाद्यवच्छिन्नानरूपितानुयोगितायां च
न पृथिव्यादिवृत्ततावच्छेदकत्वमिति यावद्विशेषाभाधानामेकाध-
यघटितसन्निकर्षो व्यासज्यवृत्तितादृशधर्मप्रत्यक्षेऽप्यपेक्षित इत्य-
त आह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च रूपान्तरेण सम्बन्धविधया वा व्यास-
ज्यवृत्तिधर्मस्य ज्ञाने न यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षा, मानाभावात् ।
एवं कैकाभावसन्निकर्षेऽपि सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । यादृशे
च तस्य ज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षोऽपेक्ष्यते तत्र तेषां तदभे-
दस्य च ज्ञानमपि । तदज्ञाने तदभेदज्ञाने च तदग्रहात्, आ-
श्रयभेदभ्रमेण तद्वमदर्शनाच्च । न चात्र यावद्विशेषाभावानां
प्रथममुपस्थितिः सम्भवति, तत्प्रतियोगिनां विशेषतोऽनुपस्थि-
तेरिति दिक् ।

(गा०) रूपान्तरेण । मेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या । सम्बन्धवि-
धया चेति । अस्तन्निरुद्धस्यापि संयोगादेः संसर्गतया मानोपगमा-
दिति भावः । मानाभावादिति । सम्बन्धसामान्यप्रत्यासत्त्याद्युपनी-
तव्यावृत्तविलक्षणैव विषयता यावदाश्रयसन्निकर्षजन्यतावच्छेदि-
केति शेषः । सामान्याभावबुद्धिप्रसङ्गः । सामान्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वसंसर्गकाभावसाक्षात्कारप्रसङ्गः ।

तन्वनुयोगिताविशेषसंसर्गकाभावलौकिकत्वस्य तादृशसंसर्गा-
शो उक्तसन्निकर्षविशेषजन्यतावच्छेदकलोककत्वनिरूपकविषयता-
विशेषशालित्वनियतत्वोपगमाच्च तादृशसन्निकर्षं विना उक्तापत्तिरि-
त्यत आह । यादृशेति । तस्य । व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य । तेषाम् ।
यावदाश्रयाणाम् ।

यद्यपि तेषां परस्परं भेदज्ञानापेक्षयैव तज्ज्ञानापेक्षालाभः, तथा-
ऽप्याश्रयाणां लौकिकप्रत्यक्षापेक्षालाभाय स्वातन्त्र्येण स्वाश्रयज्ञाना-
पेक्षेलोकिः । ज्ञानमप्यपेक्ष्यते इत्यनुपपन्नेष्वप्यर्थः । तदपेक्षायां प्रमाणभू-

तावन्यव्यतिरेकावाह तदज्ञाने इत्यादिना । तदज्ञाने । यावदाश्रय-
सन्निकर्षसत्त्वेऽपि दोषादिवशात्तत्तत्साक्षात्कारविरहदशायाम् । त-
दभेदज्ञाने । दूरत्वादिवशादाश्रयाणामभेदभ्रमे । तदग्रहात् । द्वित्वा-
द्यग्रहात् । आश्रयभेदभ्रमेण । एरुस्मिन्नेव मध्यपिहितदीर्घदण्डादौ
भेदभ्रमेण । एतावता प्रकृते किमायातमित्यत आह । न चात्रेति ।
विशिष्य । तत्तद्रूपत्वादिरूपप्रतियोगितावच्छेदकधर्मेण । अनुप-
स्थितेरिति । यावद्रूपादीनां युगपदसन्निकर्षादिति भावः । प्रतियोगि-
तावच्छेदकावच्छिन्नानुपरागेणाभावसाक्षात्कारानुपगमादिति शेषः ।

यद्यप्यनेनेदन्त्वादिनाप्यभावप्रत्यक्षमङ्गीकरिष्यते । तथाप्यनुभ-
वानुरोधेन तमस एव तथा भानं नाभावान्तरस्य । अस्तु वा इद-
न्त्वेन यावद्रूपाद्यभावज्ञानं तथापि प्रतियोगितावच्छेदकपुर-
स्कारेणानुपस्थितानामभावानां न भेदग्रहः । अनुभवविरोधादि-
ति । तद्वत्तस्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहोऽशक्य एवेति भावः । अत्र च
द्वित्वादिप्रत्यक्षेऽनुभवानुरोधाद्यावदाश्रयप्रत्यक्षादेहेतुत्वेऽपि प्रकृते
तद्धेतुत्वमप्रामाणिकम् । एकधर्माश्रयप्रत्यक्षादितोऽन्यस्याग्रहात्
स्वाश्रयप्रत्यक्षादिहेतुत्वेऽनुगतकार्यकारणभावासम्भवात् । सम्भवे-
ऽप्यनेकसमवेतसङ्ख्याप्रत्यक्षत्वस्यैव तत्र जन्यतावच्छेदकत्वोपग-
मात् । एवमतीन्द्रियसामान्याभावस्य विशेषाभावभेदो निर्युक्तिक
एव, तत्रोपदर्शिताभेदे बाधकानवकाशादित्यालोच्य दिगित्युक्तम् ।

विगर्थस्तु यथाऽनन्ताधिकरणेऽभावो नाधिकरणस्वरूपः, तत्रा-
भावत्वकल्पनापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितम् ।
तथानन्तविशेषाभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिकल्प-
नापेक्षया लाघवात्तदाश्रयैकाभावकल्पनमुचितमिति । एवं रूपं
नास्तीति प्रतीतिविषयतया सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
यावद्विशेषाभावनिरूपितातिरिक्तैकाधिकरणताऽवश्यं कल्पनीया ।
अन्यथा रूपादिमति तादृशप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति किं लाघवम् ।

न च रूपवति तत्तद्रूपाभावरूपविषयबाधेनैव तादृशप्रती-
तेरप्रमात्वमिति वाच्यम् । घटवद्भूतलमित्यादौ घटत्वादिना या-
वद्घटादिभानानियमवदुक्तप्रत्ययेऽपि रूपाभावत्वादिना यावद्रूपा-
भावादिभानानियमात् । योग्यतादिवशाच्छब्दादिजन्यतादृशज्ञाने-
ऽप्याधिताभावमात्रमानसम्भवात् । न च शब्दविशेषादेर्यावदभावाद्य-

गाहित्वं कार्यतावच्छेदकं कल्पयितुं शक्यते, येन नियमः स्यात् ।
तथा सति गौरवात् । सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे व्या-
सज्यवृत्तित्वकल्पनव्ययर्थ्याश्च ।

अतिरिक्ताधिकरणतानभ्युपगमे प्रतिबन्धकसमवहितेऽपि प्रति-
बन्धकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदकावच्छि-
न्नाविशेषाभावसम्बन्धस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकस्याक्षतत्वाच्चदापत्ति-
रिति केचित् । तत्र । सामान्याभावपार्थक्येऽपि यावद्गूढाभावत्वाद्यव-
च्छिन्ननिरूपिताधिकरणताविशेषकल्पनमावश्यकम्, रूपवति याव-
त्तादृशाभावप्रतीतेरप्रमात्वात् । सैव चाधिकरणता सामान्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टनिरूपिता न स्वातिरेकेति सामान्या-
भावपार्थक्यवादिभिरभ्युपगमात् । घटपटाद्यभावानामभेदे घटा-
भावत्वपटाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतानामतिरिक्तानां कल्पनमा-
वश्यकम् । फलसाधिकरणतान्तर्भावेण निर्वाहासम्भवादिति द-
र्शितप्रतिबन्धनवकाशात् ।

यस्तुतः कारणतावच्छेदकोपलक्षितकारणसत्त्वं सर्वत्र का-
र्योत्पत्तौ तन्त्रं न तु विशिष्टसत्त्वं गौरवादिति परामर्शो स्वयं व-
क्ष्यते । एवं च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य विशेषा-
भावेऽप्यभ्युपगमे तद्विशिष्टाधिकरणताया विलक्षणत्वेऽपि प्रतिब-
न्धकविशेषाभावात् कार्योत्पत्तिप्रसङ्गो दुर्वार इत्यदियुक्तिरेव
दिगित्यनेन दर्शिता ।

सार्वभौममतमाह । केचिन्विति ।

(दी०) केचित्तु अनन्तविशेषाभावानां सामान्यावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनापेक्ष्य ला-
घवात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैक एवाभावः कल्प-
ते । कल्पनीयशरीरस्थोभयत्र तुल्यत्वेऽपि एतदपेक्ष्य तस्य गुरु-
त्वात् । विनिगमकाभावेऽपि च सामान्याभावसिद्धिरप्रत्यूहैव ।
धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वमयुक्तम् ।

(गा०) तनु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टाभाव-
स्यातिरिक्तस्य कल्पनापक्षेऽप्यतिरिक्तयोर्विशेष्यविशेषणयोः कल्पनी-

यतया कल्पनीयांशसाम्यमित्याशङ्क्याह । कल्पनीयेति । शरीरस्य । अंशस्य । एतदपेक्षया । अतिरिक्तसामान्याभाववादिमतपेक्षया । तस्या तदनतिरिक्ताभाववादिमतस्य । गुरुत्वादिति । सामान्याभावत्वकल्पनायां धर्मिणामानन्त्यादेति भावः । अभ्युपेत्याह । विनिगमकेति । अप्रत्यूहैवेति । सिद्धिविरोधिनो गौरवस्यानवकाशादिति भावः ।

ननु धर्मकल्पनातो धर्मिकल्पना गरीयसीति प्रधादादतिरिक्ताभावरूपधर्मिकल्पनक्षौरवपराहतमित्यत आह । धर्मेति । कल्पनीयानेकत्वेति । धर्मकल्पनापक्षे कचित्तन्मात्रकल्पना, धर्मिकल्पनापक्षे तु धर्मस्यापि कल्पनीयत्वात्तदुभयकल्पने कल्पनीयाधिक्यप्रयुक्तमेव, न तु धर्मिकल्पनामात्रप्रयुक्तमित्यर्थः । तथा च प्रकृते कल्पनीयाधिक्यविरहादतिरिक्तसामान्याभावपक्षे न गौरवमिति भावः ।

गौरवान्तरमाशङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चातिरिक्ताभावस्य तत्र च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यानन्तवाय्वाधधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानन्तवाय्वाधधिकरणवृत्तित्वानां यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तद्व्यासज्यवृत्तित्वस्य च कल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यभावमात्रासिद्ध्यप्रसङ्गादित्याहुः ॥

(गा०) लघीयसीति । न च सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे ऽप्यनन्ताभाववृत्तित्वकल्पनासाम्यमिति वाच्यम् । विशेषाभावानामपि सामान्याभावाधिकरणतया सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे यावद्धर्मिवृत्तित्वं कल्पनीयं तदपेक्षयाऽतिरिक्तसामान्याभावे यद्वृत्तित्वकल्पना तेषां भूयस्त्वेन साम्यानवकाशात् । एवं सतीति । एवम् । कल्पनीयेऽभावेऽनन्ताधिकरणवृत्तित्वकल्पनागौरवस्यातिरिक्ताभावसिद्धिविरोधित्वे । अभावमात्रेति । अधिकरणादावभावत्वकल्पनादेवोपपत्तेर्भावातिरिक्तः कोऽप्यभावो न सिद्ध्येदित्यर्थः । अतिरिक्ताभावस्य तत्रानन्ताधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य अभावत्वेऽनन्ताधिकरणादिवृत्तित्वकल्पनाया लघुत्वादिनि भावः ॥

इति अनुमानगादाधर्या सामान्याभावप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ।

(चि०) यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणत्वसमानाधिकरणात्पन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम् ।

(दी०) यद्वेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादावव्याप्तिः । न च तत्र रूपवत्त्वादिकमेव साध्यम्, तच्च परम्परसम्बन्धेन रूपत्वादिकमेव, तेन च सम्बन्धेन न तदभावः कापि पृथिव्यादाविति वाच्यम् । रूपादेरसाध्यतापत्तेः ।

(गा०) व्यधिकरणवह्निधूमयोर्ध्याप्यनभ्युपगमेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्नाद्यभावमादाय दोषासंस्पर्शाद्विशेषलक्षणेऽन्यथाऽव्याप्तिमाशङ्कते । अथात्रेति ।

नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैति । यद्यप्यवच्छेदकत्वाघटितप्रकृतलक्षणे यथा यावद्वेत्त्वधिकरणवृत्तिसाध्यैक्यविरहेण सकलसाध्यव्यक्तीनामेव हेतुसमानाधिकरणतत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितया हेतुसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यदुर्भिक्षम् । तथा साध्यैक्येऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणहेतुमग्निरुद्धित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिनायाः साध्येऽक्षततया ऽव्याप्तिर्दुर्धारेव । उभयाभावघटितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे च एतद्रूपवानेतद्रूपादित्यादावपि, एतद्रूपतद्रूपोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावेऽपि तस्य सत्त्वेन लक्षणगमनाभावादसम्भव एव । तथापि यथाश्रुतप्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशोपीत्यस्याऽऽदौ पूरणीयतया नासङ्गतिः ।

तन्निवेशाभिप्रायेणैवोपाध्यायस्यैतद्वोपोद्धरणप्रकारमाशङ्कते । न चेति । तत्र । पृथिवीत्वादिहेतुके । रूपवत्त्वादिकमेव साध्यमिति । तथा च रूपव्याप्तेस्तत्रानभ्युपगमाग्न्यामिरिति भावः । ननु रूपवत्त्वं रूपसमवायः तस्य च समवायक्यैमेतसाध्यतानिर्वाहेऽपि तन्मते द्रव्यत्वादिनापि शक्यसाधनस्य वात्वा-

दिसाधारणस्य तस्य सिद्धावपि रूपस्यासिद्ध्या तत्सिद्ध्यनुरोधेन पृथिवीत्वादौ रूपव्याप्तेरावश्यकतैवेत्यत आह । तच्चेति । तच्च । प्रकृतसाध्यं रूपवत्त्वादिकं च । परम्परासम्बन्धेन । साध्यमानमिति शेषः । परम्परासम्बन्धेन स्वसमवायिरूपाद्यात्मकेन रूपत्वादेः पक्षे सिद्धावपि रूपादेस्तत्र सिद्धिनिर्वाह इति भावः ।

ननु रूपत्वादेरपि समवायादिना हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वात् कथं व्यापकत्वनिर्वाह इत्यत आह । तेन चेति । तेन । स्वसमवायिरूपाद्यात्मकेन । न तदभाव इति । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिनायास्तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य वा निवेशान्नानुपपत्तिरिति भावः । असाध्यतापत्तेरिति । पृथिवीत्वादिलिङ्गकप्रमापरामर्शजन्यानुमितौ समवायादिना विधेयतानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा चानुभविकतदुपपत्त्यै रूपादिशब्देरावश्यकत्वादव्याप्तिर्धुवैवेति भावः ।

नन्ववच्छेदकत्वघटितलक्षणपक्षेऽपि नानाव्यक्तिदण्डाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्याप्यनिर्वाहेण प्रातिस्विकरूपावच्छिन्नसकलदण्डाद्यवच्छिन्नव्यभिचारिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वं यथाऽपलप्यते तथैतल्लक्षणपक्षेऽपि पृथिवीत्वादिलिङ्गकानुमितौ रूपादेर्विधेयताऽप्यपलपनीयेत्यतः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशावश्यकत्वाभिप्रायेण दोषान्तरमाह । द्रव्यान्यत्वादीति ।

(दी०) द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावस्य द्रव्यादिवृत्तित्वात् सत्तादिसाध्यकद्रव्यत्वादावव्याप्तेश्च । अन्यथा विशिष्टतया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसङ्गात् । व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वम् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्त्वाच्च ।

(गा०) सत्तादीत्यादिना गुणान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसाध्यकपरिग्रहः । विशिष्टप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशप्रयोजनं प्रकाशयति । अन्यथेति । विशिष्टतया । द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टतया । सत्त्वादेः साध्यत्वे । व्यभिचारिणि । भ्रमविययतयैव तत्साध्यके अतिप्रसङ्गात् । भ्रमं विनाऽपि गुणत्वादिना गुणादाविव विशिष्टवैशिष्ट्यसाधकताप्र-

सङ्गात् । न च द्रव्यादौ द्रव्यान्यत्वादिविशिष्टसत्तादिसिद्धिर्वाधादेव-
शक्यापादनेति वाच्यम् । बाधानवतारदशायामापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
अन्यथा सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तिरपत्तेः । बाधादेव
घात्यादौ द्रव्यत्वादेना रूपाद्यननुमानोपपत्तेः ।

ननु विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रतीतिर्विशेषणाभावं सर्वत्र वि-
शेषणविशेष्योभयसम्बन्धाभावं चाऽवगाहते, न तु विशेष्यप्रति-
योगिकाभावम्, प्रतियोगिमति विरोधेनाभावासत्त्वात्तत्कथं वि-
शिष्टाभावमादाय सत्तादिसाध्यकेऽव्याप्तिः । न चैव विशिष्टसत्ता-
दिसाध्यके जात्यादिहेनावतिव्याप्तिः, जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तायाः सत्तात्मकसाध्येऽसत्त्वादिति वाच्यम् । गुणान्यत्वाविशि-
ष्टत्वादिनाऽपि सत्तादेः साध्यत्वे जात्यादिहेतौ व्याप्यत्वोपगमात् ।
विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य साध्यतायामेव तादृशहेतोरलक्ष्यतो-
पगमादित्यत आह । व्युत्पादयिष्यते चेति । विशिष्टाभावोऽतिरि-
क्तो विशेषणाद्यभावस्वरूपो वा भवतु तस्य विशेषणावच्छिन्न-
विशेष्यप्रतियोगिकत्वमावश्यकम्, विशेषणावच्छिन्नविशेष्यज्ञानं
विनाऽसम्भवन्त्यास्तत्प्रतीतेस्तादृशविशेष्यांशे तत्प्रतियोगिताव-
गाहिताया दुरपह्वत्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टाभावमादाय न दूषणा
वसर इति एकव्यक्तिसाध्यकेऽपि द्वित्याद्यवच्छिन्नमाध्याभाव-
मादाय दूषणमाह । द्वित्वेति । तत्र । हेतुमति । न च विशिष्टस्याति-
रिक्तत्वे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोग्यसा-
मानाधिकरण्यमेव निवेशनीयमिति नोभयाभावादिकमादायाव्याप्ति-
प्रसक्तिरिति वाच्यम् । सत्तागुणत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावति-
व्याप्तिवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्ततामतेऽपि प्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

न च द्रव्यत्वादौ सत्तादिव्याप्तिरिष्टैव, गुणत्वादेश्च तत्समा-
नाधिकरणप्रतियोगिव्यधिकरणाभावान्तरप्रतियोगित्वाच्च तद्व्या-
पकतापत्तिरिति किं तद्विवक्षयेति वाच्यम् । गुणत्वस्य
तादृशभावप्रतियोगित्वेऽपि सत्तागुणत्वोभयत्वसामानाधिकरण्येन
तादृशभावप्रतियोगित्वाभावसत्त्वात् । अत्र विनैव द्रव्यत्वहेतुका-
या द्रव्यं सत्तागुणत्वोभयवदित्यनुमितेर्वारणायभावे प्रतियोगि-

तावच्छेदकावच्छिन्नवैषाधिकरणस्यापदं निषेदनीयत्वात् । वह्नि-
त्वाद्यवच्छेदेन किञ्चिद्भूमादिव्यक्तिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगि-
त्वासत्त्वेन विधेयतावच्छेदकसमानाधिकरण्येन तादृशाभावाप्र-
तियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतायाः प्रतियोगित्वाभाववद्वि-
क्षणवादिना स्वीकरणीयत्वात् ।

अत्र यथा अवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नपक्षकस्थलेऽपि शुद्धस-
मवायादिना व्यापकताप्रदानं तद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यानुमिति-
रुपाध्यायैरङ्गीक्रियते । तथा विक्षेपणान्तरवैशिष्ट्यावच्छिन्नस-
त्तादिसाध्यफेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकसमवायादिना व्यापकताप्रद-
मन्तरेण न विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिर्स्तरूपगन्तव्येति साध्यताव-
च्छेदकसम्यगेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषितप्रतियो-
गिवैयधिकरण्यनिषेधेऽपि नातिप्रसङ्ग इति न विशिष्टाभावाभा-
वाद्य द्विवाद्यवच्छिन्नाभावमादाय वा सङ्केतावव्याप्तिः । साध्यता-
वच्छेदकविशिष्टनिरूपितसमवायादेना प्रतियोग्यनाधिकरणहेत्व-
धिकरणस्य सङ्केताद्यप्रसिद्धाद्यपि न क्षतिः, उभयाभाववद्विप्रति-
योगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशनीयत्वात् । विशिष्टवैशिष्ट्यसाध्यक-
स्थले एव वा विशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिर्निरूप्यते ।

न च विशिष्टप्रतियोग्यसामानाधिकरण्याननिवेशे द्रव्यं सत्ता-
गुणत्वोभयपक्षं द्रव्यत्वादित्यादावतिप्रसङ्गो दुर्गार इति वाच्यम् ।
तत्रोभयत्वोपलक्षितवत्त्वानुमितेः प्रमाकृतया इष्टत्वात् । विशिष्ट-
वैशिष्ट्यानुमितेश्चोक्तरीत्या धारणसम्भवादिति यथाश्रुतलक्षणपरि-
ष्कारप्रकारो हेतुः । तथापि धूमादिना पर्वतादौ अपूर्ववद्व्याप्यनुमाना-
नुपपत्तेर्दुर्गारत्वात् । क्वचित्पि बह्वी धूमसमानाधिकरणाभावाप्रति-
योगित्वासत्त्वात् । पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्या-
न्यवच्छावसत्त्वात् । पर्वतीयवह्नेरसन्निकर्षेण तत्र दुर्गदत्त्वात् । महा-
नसीयधूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य तादृशबह्वी गृहीत-
त्वेऽपि तद्गदस्य तादृशधूमे पक्षधर्मताप्रहविरहेणाकिञ्चित्करत्वात् ।

न च व्याप्तिपदार्थनिर्वचनमिदं न त्वनुमित्यौपयिकव्याप्तिस्व-
रूपकथनामिति वाच्यम् । अर्थान्तरप्रसङ्गात् । धूमो वह्निव्याप्य
इत्यादौ तत्तद्धूमत्वादिप्रकारेण हेत्वनुपस्थिते, तत्तद्धूमादिसमा-
नाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वस्य शब्देन बोधयितुमशक्यत्वाच्च ।

यत्तु सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्यैतल्लक्षणम्,
तथा च साध्याभावनिष्ठं यत् साध्यसामानाधिकरण्यं हेतुमति
तच्छून्योऽभावोऽभावान्तार्थः । केवलान्ययिसाध्यके द्वित्वाद्यवच्छि-
न्नसम्यन्धान्तराद्येच्छिन्नप्रतियोगिताक एव साध्याभावः प्रसिद्धः ।
न च स्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थलेऽभावमात्रस्यैव सा-
ध्याभायतया साध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशून्याभावाप्र-
सिद्धिरिति धाव्यम् । अभावप्रतियोगिसाध्यस्य वृत्तिमत्त्वेन वि-
शेषणीयतया अवृत्तेरभावस्य तादृशस्य प्रसिद्धेः । तत्प्रतियोगि-
नोऽवृत्तेरननुमेयत्वाद्यापकताविरहे क्षतिविरहादिति । तदपि न ।
तादात्म्येन प्रमेयमात्रसाध्यकस्थले वस्तुमात्रे एव व्यापकताया
उपपादनीयतया उक्तप्रसिद्धिप्रकारासम्भवात् ।

प्रगल्भसमाधानमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथाप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः, स च येन रूपेण
तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वं हेतौ । अस्ति चायं रूपादौ, रूपत्वादि-
ना न पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययादिति चेन्न ।

(गा०) प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि प्रतियोगिनि तद्भेदस्य
दुर्घटतया नञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वमाह । अप्रतियोगित्वमिति ।
प्रतियोगिनि प्रतियोगित्वाभावस्वीकारे व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
माशङ्क्याह । स चेति । येन रूपेणेति । यद्रूपावच्छिन्नसाध्ये इत्यर्थः ।
तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वमिति । तथा च धूमत्वादिना वन्त्यादि-
मग्निष्ठाभावप्रतियोगिनो धूमादेर्द्रव्यत्वादिना तत्त्वाभाववत्त्वेऽपि न
बहुधादेर्धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यतापत्तिः । द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यत्वं
त्विष्टमेवेति भावः ।

ननु तत्तद्व्यक्तित्वादिना पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनि रूपादौ
प्रतियोगितानवेच्छेदकरूपत्वावच्छेदेन तदभाववत्त्वे मानाभाव
इत्यत आह । अस्ति चेति । अयम् । पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियो-
गित्वाभावः । इति प्रत्ययात् । इत्याकारकप्रतियोगित्वाभावावगा-
हिप्रत्ययस्याऽऽनुमविकत्वात् ।

(दी०) तादृशप्रतीत्या हि रूपत्वादौ प्रतियोगिताया अ-

वच्छेदकत्वाभावो गृह्यते, न तु तदभावावच्छेदकत्वम्, सर्वत्रैव
रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न तु कुत्रापि रूपे तदभाव
इत्यवाधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो यो धर्मो यस्य यस्य ना-
वच्छेदकस्तदवच्छेदेन तत्तदभावोऽप्युक्तीत्या सिद्ध्यत् । प्र-
मेयधूमत्वेन न, बहिषन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात्तद-
वच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्यापि सुवचत्वाच्च ।

(गा०) अप्रिमतत्पदस्य प्रतियोगितापरत्वं स्फुटयितुं प्रतियो-
गिताया इत्यसमासाभिधानम् । ननु शब्दव्युत्पत्तिवत्त्वमयं रूपत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावं परित्यज्य रूपत्वादिनिष्ठतदवच्छेदक-
त्वाभावापगाहित्वं कुतः स्वीक्रियते इत्यत आह । सर्वत्रै-
वेति । तद्धर्मं स्वरूपसम्बन्धात्मकतदवच्छेदकतासिद्धौ त-
ज्जर्मविरोधिसामानाधिकरण्याप्राप्त्यादिप्रतीतेरबाधकतया रूप-
त्वे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वरूपानुगतरूपावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वावगाहित्वसूचनाय, सर्वत्रैत्युक्तम् ।

ननूक्तप्रतीत्या रूपत्वेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपं तादृशप्रतियोगिता-
त्वावच्छिन्ननिरूपितावच्छेदकत्वमेवावगाह्यते, न तावतापि बा-
धकतानिर्वाहः । स्वरूपसम्बन्धरूपयोरेव विरोधिद्रव्यावच्छेदकत्व-
योर्विरोधादतो बाधकप्रत्ययान्तरमाह । न त्रियति । तादृशप्रतियो-
गित्वाभावो रूपसामान्यावृत्तिरित्यर्थः ।

ननु तादृशाभावे रूपावृत्तित्वप्रत्ययोऽस्तिद्धः, स्वयमेव संयोग्य-
स्येभ्यस्तमन्वे कृष्णपृष्ठित्वप्रत्ययस्यास्तिद्विसुद्रव्यान्त्योन्याभावस्या-
व्याप्यवृत्तिताया व्यवस्थापनीयत्वात्, तत्प्रत्ययात् प्रकृतप्रत्ययस्या-
विशेषात् । न च रूपत्वेन न रूपे प्रतियोगित्वमिति शब्दाद् रूपत्वाध-
च्छिन्नप्रतियोगित्वाभाव इव प्रतियोगिताजिष्ठो रूपत्वावच्छिन्नत्वाभा-
वोऽपि कृतव्युत्पत्तितः प्रतीयते, अर्वाच्छिन्नत्वान्तस्य तृतीयान्तनो-
पास्यतस्य नञर्थमावेन प्रथमान्तपदार्थान्वितेन प्रतियोगितया-
ऽन्वेयेऽविरोधात् । एवं च बाधकप्रत्ययस्य विवादप्रस्तत्येऽपि
प्रतियोगित्वे रूपत्वावच्छिन्नत्वाभावे एव उभयतिर्यक्त्यानुरोधा-
दुक्तप्रत्ययविषयः स्वीकार्यः, न तु रूपे प्रतियोगित्वाभावोऽवच्छेद-

त्वेन गौरवस्यैव बाधकत्वादिति वाच्यम् । एवं सति वृक्षे मूले न संयोग इति प्रत्ययस्यापि वृक्षवृत्तिसंयोगे सप्तम्यन्तार्थमूलावच्छिन्नत्वाभावाद्यगाहितापत्त्या संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः ।

न च संयोगवत् प्रतियोगित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे वृक्षे मूले न संयोग इतिवद्रूपे रूपत्वे न रूपाभावप्रतियोगित्वमिति अवच्छेदकपदोत्तरसप्तम्युल्लिखितप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वाविरहेऽपि रूपत्वादेस्तदवच्छेदकत्वेन रूपत्वे रूपाभावप्रतियोगित्वमिति प्रतीतिव्यवहारापत्तेर्देशकालादेर्विलक्षणमेवावच्छेदकत्वं सप्तम्यर्थो न त्ववच्छेदकत्वमात्रमिति समाधानस्यात्रापि तुल्यत्वात् । तादृशावच्छेदकतानिरूपकमेवाव्याप्यवृत्तीति नियमस्याप्रामाणिकत्वात् ।

युज्यते च साध्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्ये प्रतियोगित्वाभावाद्यगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वम्, न तु साध्यतावच्छेदकधर्मिकानवच्छेदकत्वग्रहस्य, धर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकनिष्ठवह्निवत्त्वादिविषयताया अवच्छेदककोटौ प्रवेशनीयतया गौरवात् । कदाचिद्वह्निवत्त्वादिना कदाचिच्च स्वरूपतो वह्निवत्त्वादेर्विधेयतावच्छेदकतया भानमिति नियमस्य कष्टनिर्वाहत्वात् । दण्डिसंयोगादिहेतुकानुमितौ दण्डादेर्विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । एतन्मते च तत्तद्दण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने विशेषाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अवच्छेदकतावच्छेदकभेदेन एकावच्छेदेनापि विरुद्धद्वयसंयोगमादण्डत्वादिविशिष्टावच्छिन्ने तदभावसत्त्वेऽविरोधेनैव तदुपपत्तेः सुकरत्वादित्याशङ्क्य प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण प्रतियोगित्वाभावोपगमे प्रतिबन्दिमाह । अन्यथेति । यस्य । कारणत्वकार्यत्वादेः । उक्तरीत्येति । दण्डे द्रव्यत्वेन न घटजनकत्वमिति प्रतीतिवलेनेत्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिसम्भवेन लक्षणे दूषणान्तरमाह । प्रमेयेति । इति प्रत्ययादिति । अतिप्रसक्ततया द्रव्यत्वादेरिव प्रमेयधूमत्वादेर्गुरुतया धूमाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽविशेषादिति भावः । सुवचत्वाच्चेति । तथा च प्रमेयधूमवान् घट्टेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः ।

एतदतिव्याप्त्युदात्ताशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ प्रमेयधूमत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्य-
प्रतियोगितानवच्छेदकम्, विवक्षितं चात्र तथेति चेत् ? असमा-
नाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया बन्धित्वमपि न तदवच्छेदक-
म्, कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना च घटादेरसाध्यतापत्तिरिति व-
हुव्याकोपश्च । अत एव प्रमेयधूमत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इ-
व तच्छून्यताया अपि नावच्छेदकमित्युक्तावपि न निस्तारः ।

(गा०) अत्र । लक्षणे । तथा । साध्यतावच्छेदकस्य हेतुनिष्ठसामा-
नाधिकरण्यप्रतियोगितायावच्छेदकत्वम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिवोपगमादिति भावः ।
चेदित्यनन्तरं तर्हीति पूरणीयम् । असमानाधिकरणधूमकेति ।
असमानाधिकरणो धूमो यस्येति व्युत्पत्त्या धूमनिष्ठसामानाधिकर-
ण्यप्रतियोगिताशून्येत्यर्थकम् । न तदवच्छेदकमिति । अनतिप्र-
सक्ते एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वोपगमादिति भावः । तथा
च यद्विमान् धूमादित्यादावेवाव्याप्तिरिति भावः ।

धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वावच्छिन्नातिप्रसक्तत्वेऽ-
पि यद्विद्वत्प्रतियोगितात्वावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया तादृशप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वं यद्वित्यावेर्दुर्बारमित्याहुषाद । कम्बुग्रीवेति । एवं तु
गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गवारणाय गुरुधर्मस्य
सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमभ्युपगतमिति तन्मतमनुसृत्यैवा-
व्याप्यभिधानम् । यस्तुतः सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वं गुरोरे-
पि, अत एव स्वविशिष्टसम्बन्धितादिपारिभाषिकावच्छेदकत्वनिवृ-
त्तिरपि सङ्गच्छते । अन्यथा स्वविशिष्टसम्बन्धस्य स्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकसम्बन्धरूपतया गुरुधर्मो तादृशावच्छेदकताया अप्यनिर्वाहा-
दित्यवधेयम् । अत एव । कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिना घटादेरसाध्यता-
पत्तेरेव । तच्छून्यताया अपीति । गौरवरूपवाचकासत्त्वे एव प्रति-
योगितानवच्छेदकस्य तदभावावच्छेदकत्वनियमादिति भावः । इ-
त्युक्तावपि । इत्युक्त्वा वृत्तातिव्याप्तिविरहेऽपि । न निस्तारः । न
लक्षणस्यादोषता ।

(दी०) अत्र वदन्ति । अप्रतियोगित्वं प्रतियोगितानव-

च्छेदकधर्मवत्त्वम् । न चैवं पूर्वस्मादभेदः, तत्र साध्यजातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य, अत्र च साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे तात्पर्यात् । घटकयोस्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्योन्यात्यन्ताभावयोर्भेदेन भेद इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साध्यजातीयेति । सजातीयत्वं साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकाभ्याम्, तेन अनवच्छेदकवह्निवाद्यवच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरित्यर्थः । अत एव व्यधिकरणयोरपि सामान्यतो व्याप्तिनिर्वाहात् सामान्यलक्षणानुपगमेऽप्यनुमानोपपत्तिः । साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य अनवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्वसामानाधिकरण्यसाधनतावच्छेदकोभयस्य युक्त्यन्तरेण सामान्यप्रत्यासत्तौ व्यवस्थापितायां साध्यसाधनव्यक्तिभेदेन भिन्नानामपि व्याप्तीनां तथा युगपज्ज्ञानसम्भवेन सर्वसाधारणैकव्याप्तावाग्रहविरहादिति भावः ।

कश्चिदित्यस्वरसवीजम् । व्यधिकरणयोर्न व्याप्तिरिति ग्रन्थकृतैवात्राभिधानादुक्तरीत्या भेदस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

(चि०) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगियद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा, स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगियद्वत्कत्वं वा ।

अन्यवृत्तिवह्निद्वतोरन्यवृत्तिधूमवभिष्टात्यन्ताभावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद् व्यधिकरणवह्निधूमयोर्न व्याप्तिः, किं तु तत्तद्धूमस्य समानाधिकरणतत्तद्वह्निना । न चैवं धूममात्रे न व्याप्तिरिति वाच्यम् । सर्वधूमव्यक्तेस्तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् । धूमसम्बन्धिवह्निस्तद्व्याप्य एव । युगपदुत्पन्नविनष्टयोश्च व्याप्तिरेव । कर्माणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः । यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यानन्तरेण कान्तित्वमन्यन्ताभावविशेषणम् । कर्मणि

च संयोगाभावस्य प्रतियोगिवैधाधिकरणवावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वम् । न चान्योन्याभावरूपव्याप्यवृत्तित्वम्,
अभेदस्यावाधितप्रत्याभिज्ञानात् ।

(दी०) अत्यन्ताभावगर्भवत्सामान्यविशेषभेदेनान्योन्याभा-
वगर्भमपि व्याप्तिद्वयमाह यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणद्वयेन ।

(मा०) अन्योन्याभावगर्भव्याप्तिद्वयभेदमाशङ्क्याऽऽह । अत्यन्तिति ।

अत्यन्ताभावगर्भव्यदिति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तिद्वयं यथा सा-
मान्यविशेषभेदेनोक्तमित्यर्थः । एतेन सामान्यविशेषभेदेन भेदगर्भ-
व्याप्तिद्वयानभिधाने न्यूनतेति सूचयित्वा उक्तरीत्यैव भेदे ग्रन्थकोटि-
स्वरस इति दर्शितम् ।

तन्वत्पन्ताभावगर्भलक्षणयोः प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्न-
त्वाप्रतियोगित्वमात्राभिधानेन सामान्यविशेषभाधः सूचित इत्यत्रा-
पि तथा भेदेऽभिप्रेते तथाभिप्रायेतेति शङ्क्या अन्यथा भेदमाह ।
प्रथमे इति ।

(दी०) प्रथमे एकस्य साध्याधिकरणां-शस्थाऽऽधिक्या-
द्वितीयलक्षणम् । अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले तच्च-
त्साध्यवत्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य च साधनसमानाधिकरणान्योन्या-
भावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चाप्याप्तिः । तथापि यद्रूपा-
वच्छिन्नं सादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेकं तद्रूपा-
वच्छिन्नसामानाधिकरणमित्यत्र तात्पर्यम् ।

(मा०) आधिक्यादिति । यद्व्यप्रतियोगित्वं तद्वृत्तित्वरूपे
प्रथमे साध्यवत्तत्तत्साध्यवत्त्वस्य सामानाधिकरण्यघटकतया च-
पृथङ्निवेशः । द्वितीये च अप्रतियोगिसाध्यवृत्तित्वरूपे अप्रतियो-
गित्वविशेष्यतापन्नस्यैव वृत्तिविशेषणत्वमित्येकपक्षे तन्निवेश इत्या-
शयः । इदमुपलक्षणम् । प्रथमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहोऽपि द्रष्टव्यः ।

अत्राप्यवच्छेदकत्वमन्तर्भावयितुं यथाश्रुतमाक्षिपति । अत्रेति ।
नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले इति । नानासाधनाधिकरणे यत्र विभिन्नं

साध्यं तत्रेत्यर्थः । प्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चेत्यस्य साध्यव-
त्साध्यवत्त्वयोर्थथासंख्यमन्वयः । साध्येऽवच्छेदकभेदनिवेशेऽपि
न निस्तार इति सूचनाय साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिधा-
नम् । अव्याप्तिरिति । यद्यपि एकाधिकरणसाध्यके एतद्रूपवा-
नेतद्रसादित्यादावपि उभयत्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगित्वमादायाप्रति-
योगित्वघटितलक्षणे यथाश्रुतेऽसम्भव एव सम्भवति । तथा-
पि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य भेदविशेषणत्वोपगमेन तत्र लक्षणसमन्व-
यः सम्भवतीत्याशयः । यद्रूपवच्छिन्नमिति । यत्पदं साध्यताव-
च्छेदकपरम् । अनवच्छेदकम् । अयच्छेदकत्वात्यन्ताभाववत् ।
तत्तद्वह्निवादिना विशेषान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यापि
घन्त्यादेरवच्छेदकनानवच्छेदकसामान्यरूपावच्छेदेनावच्छेदकत्वा-
त्यन्ताभाववत्त्वमित्याशयः ।

न चावच्छेद्यानवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽवच्छेद्याभावस्योपगमे य-
द्रूपविशिष्टावच्छिन्ने प्रतियोगित्वाभाव इति विवक्षया यथाश्रुत-
प्रतियोगित्वाभावघटितलक्षणमेव सुपरिष्कारमिति कथं तदुपेक्षेति
वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्य सिद्धान्तसिद्ध-
तया तस्याः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमव्याप्य-
वृत्तित्वमपि सिद्धान्तसिद्धम् । अवच्छेदकैकदेशे पर्याप्तिसम्यग्धेन
तदभावसत्त्वादित्यवच्छेदकतापर्याप्त्यनवच्छेदकरूपावच्छिन्नेऽप्य-
वच्छेदकत्वाभावः स्यादक्रियते इति । प्रतियोगिताया अव्याप्यवृत्तित्वं
त्वपसिद्धान्त इत्याशयात् ।

ननु वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादौ साध्यतावच्छेदकवह्न्याद्य-
वच्छिन्ने तत्तद्वह्निसंयोगादिमदन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सत्त्वादव्याप्तिः । न च तत्तद्वह्नित्वादिविशिष्टवह्न्याद्यवच्छिन्ने तत्स-
त्त्वेऽपि वह्नित्वविशिष्टवह्न्याद्यवच्छिन्ने तदभावः सुलभः । एकस्यापि
विभिन्नविशेषणावच्छिन्नस्य विरोधिव्यावच्छेदकत्वोपगमादिति
वाच्यम् । एवं सति तद्वह्निसंयोगवान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेः ।
तद्वारणायाविशेषितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभाव-
स्य विवक्षणे उक्ताव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । साध्यतावच्छेदकतावच्छे-
दकविशिष्टावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वविवक्षणे चानवच्छिन्नवह्नित्वा-
दिसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आह । वह्न्यादाविति ।

(दी०) बहुधादौ तत्संयोगादौ तद्वदादौ वा साध्ये सर्वत्र साक्षात् परम्परया वा अनुगमकं बहिःत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकम्, तदवच्छिन्नवत्त्वस्य च न तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति । यद् यद्रूपावच्छिन्नं यादृशरूपावच्छिन्नमनवच्छेदकमिति वा यथायथं वक्तव्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् ।

(गा०) बहुधादिसाध्यकस्थले बहिःत्वादेः साक्षादवच्छेदकत्वमिधानं दृष्टान्तविधया । बहिःसंयोगादौ साध्ये स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वरूपपरम्परासम्बन्धो बहिःत्वादेः साध्यतावच्छेदकताघटकः, बहिःसंयोगवत्त्वानित्यादौ च स्वाश्रयप्रतियोगिकसंयोगवत्त्वादिरूप इति नानाविधपरम्परायास्तथात्वसूचनाय तद्वदादौ बहिःसंयोगमिति । बहिःत्वादेरनुगमकत्वमिधानेन च तस्य विशेषान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं तदवच्छिन्ने तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोपपादकं दर्शितम् । तादृशेति । हेतुमन्निष्ठेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वमितीति । अविशेषिततदवच्छिन्ने एव अवच्छेदकत्वाभावसौलभ्यमिति शेषः । बहुधादेर्विधेयतावच्छेदकतया अनुमितौ भानमनुरुज्य कल्पान्तरमाह । यदिति । एकव्यक्तिबहिःत्वादिसाध्यकस्थले एकाधिकरणकहेतुकस्थले च यदनवच्छेदकमिति वक्तव्यम् ।

न च बहिर्द्रव्यत्वादित्यादौ जातित्वाद्यवच्छिन्नबहिःत्वादेरवच्छेदकत्वाभावमादाय यथाश्रुतेऽतिप्रसङ्गः । अविशेषितसाध्येऽनवच्छेदकत्वग्रहश्च निर्धर्मितावच्छेदककतया नानुमितिहेतुरितं धार्यम् । यतोऽविवक्षितस्यानवच्छेदकत्वमित्यस्यानवच्छिन्नोऽवच्छेदकत्वाभावोऽर्थः, तस्य च साध्यतावच्छेदकप्रकारेण भासमानेऽपि ग्रहसम्भवः । वस्तुतो यदनवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकमेतदस्यैव विवक्षणाच्चोक्तातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छिन्नयद्रूपावच्छिन्नम् । अनवच्छेदकमिति । अनुगतरूपेण नानाव्यक्तिसाध्यके बहिमान् धूमादित्यादौ वक्तव्यम् । साध्यतावच्छेदकेऽनवच्छिन्नत्वप्रवेशाज्जातित्वादीविशिष्टबहिःत्वाद्यवच्छिन्नस्यान-

घच्छेदकत्वमादाय वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । महानसीयत्वादिसहितवह्नित्वादेयत्रावच्छेदकतायामवच्छेदकता तत्रापि तात्पर्याप्यनधिकरणकेवलवह्नित्वाद्यवच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभाववृत्तावविरोध इति नाव्याप्तिः । यत्रानुगतैकरूपाविशिष्टानानाव्यक्त्यवच्छिन्नानां साध्यता तत्र यद्रूपविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यानवच्छेदकत्वं तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकम् । यत्र च साध्यतावच्छेदकविशेषणमप्यननुगतं तद्विशेषणं त्वनुगतं तत्र यद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावच्छिन्नस्यैवानवच्छेदकत्वं तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टावच्छिन्नं व्यापकमित्यादिक यादृशरूपेत्यादिना दर्शितम् । अत्रापि सर्वत्रानवाच्छिन्नत्वेन यद्रूपं विशेषणीयम् । तेन नोक्तदोषावकाशः । शब्दैक्यस्येति । साध्यसाधनभेदेन कार्यकारणभावभेदस्याऽऽवश्यकतयेत्यादिः । व्यधिकरणयोर्व्याप्यव्यापकभावविरहे प्रतियोगित्वादित्यन्तहेत्वसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति ।

(दी०) अन्येत्यादि । यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्याऽऽवश्यकत्वेनाकिञ्चित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्वम् । तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेर्व्यधिकरणासम्भावित्वमात्रे तात्पर्यम् व्याप्तिरेवेत्यस्य कालिकीत्यादिः ।

(गा०) उक्तरीत्येति । रूपादिनानाव्यक्तिसाध्यके पृथिवीत्वाद्येकव्यक्तिहेत्वव्याप्तिवारणानुरोधेनेत्यर्थः । सर्वत्र । लक्षणे । अकिञ्चित्करम् । व्यधिकरणयोर्व्याप्तिवदकसाध्यविशेषणदलविरहाप्रयोजकम् । विशिष्टेति । तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकरूपविशिष्टेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यरूपाया इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च यतो न व्याप्तिः साध्यसामानाधिकरण्यवृत्तिधूमत्वादिरूपा अपि तु साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव अतो व्यधिकरणपर्वतीयधूममहानसीयवह्निघोस्तदसम्भवः । सामानाधिकरण्यदलविरहादित्येतावन्मात्रे तात्पर्यम्, सामानाधिकरण्यविरहस्यैव प्रतियोगित्वादित्यन्तेन सूचनाश्च तु साध्यविशेषणदलविरहस्य तत्र व्याप्तिविरहप्रयोजकत्वमित्यर्थः ।

कपिसंयोगिभिन्नभेदज्ञानम् ।। कपिसंयोगिभेदवत्तद्वेदस्याप्य-
व्याप्यवृत्तित्वेनाविरोधात् । नापि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानम् । अ-
सिद्धेः । तद्वर्मावच्छिन्नभेदस्य तद्वर्मात्रपर्यवसिततया कपिसंयो-
गिभिन्नभेदात्वनः कपिसंयोगस्य मूलवृत्तित्वे विरोधाच्च । न हि
घटाभिन्नभेदो घटत्वादतिरिच्यते, अवश्यकलूषघटत्वेनैवोपपत्तौ
अतिरिक्तरूपनानाया मानाभावात् । अन्यथा सर्वत्राभावस्या-
भावो अतिरिक्त एव कल्प्येत ।

(गा०) अतएव । कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगावच्छे-
दकमात्रावच्छिन्नकपिसंयोगादिरूपत्वादेव । न तथा । न एका-
वच्छेदेन साधविषयकत्वेन साधकतया वस्तु शक्यम् । संयोग-
रूपत्वपक्षेऽसम्भवादिति । मूलावच्छेदेन कपिसंयोगस्यावृत्तेर्भवन्मते-
ऽपि तादृशज्ञानासम्भवादित्यर्थः । अतिरिक्ततामते आह । असिद्धे-
श्चाति । मयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । नापीति ।
असिद्धिं विवृणोति । तद्वृत्तित्वस्येति । प्रहात् । प्रहोपगमात् ।
तृतीयं दूषयति । नापीति । अव्याप्यवृत्तित्वेन । अव्याप्यवृत्तित्वो-
पगमेन । अव्याप्यवृत्तिर्मात्रावच्छिन्नभेदस्येवास्माकमव्याप्यवृत्ति-
त्वादिति भावः ।

तज्ज्ञानम् । भिन्नभेदज्ञानम् । असिद्धेरिति । कपिसंयोगावच्छेद-
कमात्रावच्छेदेन तदुपगमाविति भावः । तस्य कपिसंयोगरूपतया
भवतोऽपि मूलावच्छेदेन तज्ज्ञानासम्भव इत्याह । तद्वर्मेति । तद्वर्मा-
त्रपर्यवसिततया । तद्वर्मात्मकतानियमेन । एतच्च कपिसंयोगिभि-
न्नभेदकपिसंयोगास्तादात्म्ये हेतुः । मूलवृत्तित्वविरोधात् । मूलाव-
च्छिन्नत्वविरोधात् । उपदर्शितसामान्यनियममेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यमिति । न
हीति । एतदेवासिद्धमित्यत आह । आवश्यकेति । भावेन कथमभाव-
व्यवहारालुपपत्तिरित्याशङ्कामपनिनीपुराह । अन्यथेति । अत्यन्तान्यो-
न्याभावयोरभावाच्चपि प्रतियोगितत्वावच्छेदकाभ्यामतिरिच्येयाता-
मित्यर्थः । तथा चाभावाभावस्यानातेरिक्ततागदिनां सिद्धास्तानु-
रोधिनामभावात् न आवामिच्छन्व तद्विषयतया, किं तु भावसा-
धारणः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति भेदावच्छिन्नभेदस्य भेदप्रतियो-

गितावच्छेदकरूपत्वे न किञ्चिद्वाधकमिति भावः ।

भेदस्याध्याप्यवृत्तितां प्रकारान्तरण निराकुर्वाणस्य यस्य कस्य-
चिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति । अत एवेति ।

(दी०) अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगिनोरन्योन्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकयोः सामान्यत एव क्लृप्तो-विरोधः । तत्र
कपिसंयोगवत्यपि वृक्षे मूले न कपिसंयोग इति प्रतीतेरन्यथा-
नुपपत्त्या तावदाद्ययोः स सङ्कोच्यताम्, न ह्येषा प्रतीतिः
कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपादयितुं शक्या, नियमतः संया-
गवत्त्वेन प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः, प्रतियोगिकोटौ तदनुल्लेखाच्च ।
मूले न कपिसंयोगीति प्रतीतेस्तु शिखी विनष्ट इतिवद्भा-
समानविशेषणस्याभावमात्रविषयत्वेनोपपन्नत्वान्तिमयोरपीति
परास्तम् ।

(गा०) अत एव । वक्ष्यमाणदूषणादेव । सामान्यतः । सकला-
त्यन्ताभावान्योन्याभावसाधारणरूपेण । तत्र । तयोर्विरोधयोर्मध्ये ।
अन्यथानुपपत्त्या । अन्यविषयकतयोपपादनासम्भवेन । आद्ययोः ।
अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोः । सः । विरोधः । सङ्कोच्यताम् । संयो-
गाद्यभावस्यावर्त्तकविशेषमन्तर्भाष्येत्यादिः । एतेन संयोगात्यन्ता-
भावाध्याप्यवृत्तित्वप्रतिबन्दिनिरासः कृतः । अन्यथोपपत्तिमाशङ्कते ।
न ह्येति । नियमन इति । तादृशप्रतीतिपूर्वमिति शयः । संयोगव-
त्त्वेनेति । तथा चाभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारबुद्धेर्हेतु-
तया संयोगप्रकारकोपस्थितेः प्रागसत्त्वेन जायमानायास्तादृशप्र-
तीतेर्न तदवच्छिन्नभेदविषयकत्वसम्भव इति भावः । तस्योपस्थि-
तिविरहदृश्यां तादृशप्रतीतेरपलापः सम्भवतोत्याशङ्क्य दूषणा-
न्तरमाह । प्रतियोगिकोटाविति । तदनुल्लेखात् । संयोगवतोऽभा-
वात् । तथा च न तदंशे अभावप्रतियोगित्वावगाहन सम्भव-
तीति भावः । भासमानविशेषणस्येति । प्रतियोगिकोटौ भास-
मानस्य संयोगस्येत्यर्थः । भासमानेत्यनेन पूर्वतो विशेषो दर्शि-
तः । अन्तिमयोरपि । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोर-

पि । न सङ्कोच्यतामित्यनुपज्यते । तथा च बाधकप्रतीतिर्विरे-
ऽपि विरोधसङ्कोचे प्रथमावधारणस्य भ्रमत्वकल्पनप्रसङ्गरूपबाध-
कघलादेव दर्शितप्रतीतिर्विशेषणात्यन्ताभावविषयकत्वमिति न तद्व-
लादन्योन्याभावाव्याप्यवृत्तित्वमिति भावः ।

सामान्यतो विरोधस्य क्लृप्तत्वमेव निराकुरुते ।

(दी०) अन्योन्याभावान्तरस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तर-
समानाधिकरणतया स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधि-
करणपर्यवसायिनो विरोधस्य स्वत्वघटितत्वेन विशेषेणैव
विश्रामात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोरिवान्योन्याभावप्रतियो-
गितावच्छेदकयोरवाधितसामानाधिकरणानुभवेन प्रतिसद्वृत्तया
तथाविधविरोधकल्पनाया अनकाशाच्च ।

(गा०) अन्योन्याभावान्तरस्येति । एकस्यान्योन्याभावस्या-
न्यदीयप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणतया तत्तदन्योन्याभावे
तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यरूप एव विरोधः क्लृप्तः ।
तथा च तत्तदभावस्वरूपाननुगतभ्रमणामेव । विरोधितावच्छेद-
कत्वम्, न तु घटभेदसयोगिभेदादिसाधारणकधर्मस्येत्यर्थः ।
तथा च न प्राथमिकनियमावधारणस्य भ्रमत्वप्रसङ्ग इति भावः ।
नन्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
धर्मविशिष्टान्वयमेव भेदस्व- सामान्यत प्रतियोगितावच्छेदक-
विरोधः सुवचः । न च सामानाधिकरण्यघटकसम्बन्धव्यति-
वेशस्याऽऽवश्यकत्वाद्विषमपि न सर्वसाधारणमिति वाच्यम् ।
स्वनिरूपकत्वस्यावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नस्यावच्छेदका-
धिकरणतावच्छेदकावच्छिन्ना या स्यावच्छेदकवृत्ताग्रहविरोधिता-
वच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिस्तदवच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन प्रतियो-
गिताविशिष्टान्वयानुयोगितायत्नमेवानुगत अन्योन्याभावानिष्ठ विरो-
धित्वम् । द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितभेदनिष्ठानुयोगितायां,
द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टसर्वसाधारणानुपपत्तिप्रारणाय
स्वाधिकरणवृत्तिनावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छेदकाधिकरणताव-
च्छेदकत्वनिवेशः । गोत्याभावाधिकरणकगोत्याभावस्वरूपघटभेदस्य

घटवृत्तित्वाद्विरोधानुपपत्तिवारणायाभावे प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वमुपेक्ष्य अनुयोगितायां तदवच्छेदकत्वं निवेशितमित्यरुचेरविरोधानुभवप्रतिरोधेन सामान्यतो विरोधकल्पनैव न सम्भवतीत्याह । अन्यन्ताभावेति ।

बाधकसत्त्वमभ्युपेत्यापि दृष्टान्तवैषम्यं प्रदर्शयन्न संयोगीति प्रतीतिर्विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वं निराकरोति । किञ्चेति ।

(दी०) किञ्च शिखी विनष्ट इति प्रतीतिर्विशिष्टध्वंसोल्लेखिन्या विशेष्ये तद्वाधादास्तां विशेषणध्वंसविषयता, न संयोगीति प्रतीतिर्विशिष्टभेदमवगाहमानायाः कथं विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वेनोपपत्तिः । न खलु सहस्रेणापि बाधकैरिदं रजतमिति प्रतीतेरङ्गत्वावलम्बनं व्यवस्थापयितुं शक्यते । न च विशेषणभेद एव तस्या विषयः । अग्रेऽपि न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तेः ।

(गा०) तद्वार्धात् । ध्वंसप्रतियोगित्ववाधात् । आस्तां विशेषणध्वंसविषयतेति । तावतापि ध्वंसविषयकत्वमव्याहृतमेवेति भावः । ननु तावतापि ध्वंसे विशिष्टधर्मिप्रतियोगिकत्वस्य बाधितस्यावगाहनात्तादृशप्रतीतेर्न प्रमात्वोपपत्तिः, तदवगाहित्वानुभवपलापे च मूले न संयोगीति प्रतीतेर्भेदावगाहित्वानुभवापलापः किं पाणिपिहित इत्यत आह । न खल्विति । इति प्रतीतेः । इत्याकारिकाया रङ्गविषयकप्रतीतेः । शक्यते इति । अपि तु तस्यां भ्रमत्वमेव कल्प्यते इति शेषः ।

अयं भावः । तादृशप्रतीतेर्यादृशव्यवहारजनकत्वे तस्या एव तदाकारता रङ्गत्वविषयकप्रतीतितश्च न रजतमिदमिति व्यवहारः, अपि त्विदं रङ्गमित्येव, अतो रङ्गे इदं रजतमिति प्रतीते रजतत्वावगाहितामन्तरेण इदं रजतामिति व्यवहारजनकत्वासम्भवात् तस्यास्तदवगाहित्ववद् वृक्षो न कपिसंयोगीति व्यवहारजनकप्रतीतेस्तादृशवाक्यप्रतिपाद्यसंयोगिभेदविषयकत्वमावश्यकम् । तादृशवाक्यस्यानुयोगिवाचकपदोत्तरसप्तमोर्विरेहेण संयोगसंसर्गाभावबोधकत्वात्, संयोगिभेदावगाहनमन्तरेण प्रतीतेः संयोगिभेदबोधक-

वाक्यप्रयोजकत्वासम्भवात् । शिक्षा विनष्ट इत्यादिशब्दाश्च शिक्षायामपि नाशप्रतियोगित्वस्य भत्वर्थीयार्थविवक्षयान्वयोपपादतस्य शक्यतया तदाकारकप्रतीतेः शिक्षाप्रतियोगिकनाशविषयकत्वसम्भवः । विशेषणसंसर्गाभावविषयकत्वासम्भवेऽपि शिक्षा विनष्ट इत्यादिप्रतीतेर्विशेषणनाशविषयकत्ववत्, प्रकृतप्रतीतेर्विशेषणभेदविषयकत्वं सम्भवति बाधकवलादिति न विशिष्टभेदस्याव्याप्यवृत्तिसिद्धिस्तत्रेति शङ्कते । न चेति ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतेरपि तन्मूलकव्यवहारवलेन विषयव्यवस्थापकत्वात्सालोक्य व्यवहारवलेनैवान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितां साधयितुमुपक्रमते । युज्यते चेति ।

(दी०) युज्यते चान्योन्याभावोऽव्याप्यवृत्तिः, कथमन्यथा पक्तादशार्था घटादावयं न इयामो, दण्डादिविनाशममये चैत्रादौ नायं तदण्डवानित्यादयो व्यवहाराः । न च तत्र विशेषणसंसर्गाभाव एव प्रतीयते, अनुयोगिनि सप्तमीं विना तदनुपपत्तेः । न खलु भूतलं न घट इत्यादीनि वाक्यानि कदाचिदपि घटसंसर्गाभावं बाधयन्ति । तथात्वे वा घटो न घट इत्यादेरपि प्रसङ्गात् ।

(गा०) पक्तादशायामित्यादिसप्तमीद्वये व्यवहाराभ्यविधिपर्यवर्धकं न त्वधिकरणवार्धकम्, अन्यकालीनतथाविधव्यवहाराणामपि प्रकृतसाधकत्वात् । एव च व्यवहाराकार उभयप्राधच्छेदककालयोधकपदं पूर्णायम् । इत्यादय इत्यादिपदादेशिकाव्याप्यवृत्तित्वसाधकानां मूले नायं कपिसंयोगोत्पत्त्यादिव्यवहाराणां परिग्रहः । इदानीमयं न इयाम इत्यादौ इदानीं वा इयामस्तद्धेतुः प्रतीयते इत्युक्तिसम्भवात् स्थलान्तरानुधावनम् । तदण्डनाशसमये च तदण्डवतोऽर्थासभ्या तत्र नायं प्रकारः सम्भवतीति भावः । अत एव च तदण्डपरिस्थानमुपेक्ष्य तदाशानुधावनं तदण्डपर्यन्तानुसरणं च । अनुयोगिनाति । अनुयोगिधोषकपदे इत्यर्थः । तदनुपपत्तेः । संसर्गाभावप्रतीत्यनुपपत्तेः । ननुपदजन्यत-

दनुयोगिकसंसर्गाभावबोधे तेन समं संसर्गाभावस्याऽऽधाराधेय-
भावः प्रकारतयेव भासते इति नियमेन तदुपस्थापकविभक्तेरपे-
क्षितत्वादिति भावः ।

ननु नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयत्वस्य प्रकारतानियमस्या-
सिद्ध्या सप्तमीं विनापि प्रकृते इयामरूपादिसंसर्गाभावस्य घटा-
दौ सम्यग्ध संसर्गमर्यादया ऽवगाह्य प्रत्ययः स्यादेवेत्यत आह ।
न खल्विति । तथा च तादृशनियमानङ्गीकारे भूतल न घट इत्या-
दितोऽपि आधाराधेयभावसंसर्गाभावबोधः स्यादिति भावः । न
च तादृशनियमस्वीकार ऽपि न कथमियमापत्तिः, सामग्रीसङ्घे-
नियमभङ्गमयस्य कार्योत्पत्तिविरोधत्वासम्भवादिति वाच्यम् ।
तादृशनियमवादिनां फलाभावेन नञ्समभिव्याहारज्ञानघटिता-
यास्तादृशबोधसामान्या एवाकल्मषत्वात् । उक्तस्थले विशेषणस-
सर्गाभावप्रतीतिमङ्गीकुर्वन्तैश्च नञ्पदघटितसामान्यास्तादृशबोधोत्प-
त्तिप्रयोजकताया वाच्यत्वात् ।

ननु प्रामाणिकैर्भूतल न घट इत्यादिवाक्यं प्रयुज्यते एव, ततश्च
तात्पर्यसत्त्वे संसर्गाभावप्रतीतिरिष्टेत्यत आह । तथात्वे चेति ।
तथात्वे । तत्र संसर्गाभावबोधकत्वोपगमे । प्रसङ्गात् । प्रामाणिक-
प्रयोगप्रसङ्गात् । घटादौ घटादिसंसर्गाभावस्याबाधितत्वात्तस्य
च भवतामुक्तवाक्येन बोधसम्भवादिति भावः ।

ननु आधाराधेयभावसंसर्गकसंसर्गाभावबोधने इतरविशेषण-
तया स्वार्थान्वयपरपदजन्यप्रतियोग्युपस्थितरूपेक्ष्यते, भूतल न घट
इत्यादौ च तदभावाच्चापत्तिः । न चैवमपि नात्र तद्वण्डयानित्यादौ
धर्मिणोऽनन्वयन तद्विशेषणतया स्वार्थान्वयबोधपरत्व प्रतियोगि-
वाचकपदस्य न सम्भवतीति कथं प्रकृतोपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र
तद्वण्डयानयमिदानीं तद्वण्डाभाववानित्येव बोधोपगमेन धर्मिणोऽपि
प्रवेशात् । यत्र धर्मिणि तद्वण्डस्त्व न कदापि तत्र विशिष्टमद्वयो-
स्येव स्वीकारात् तावता अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वासिद्धि-
रित्याशङ्क्याह । अपि चेति ।

(दी०) अपि च विशिष्टाचकैर्दण्ड्यादिपदेभ्यो धर्म्युपम-
र्जनतयोपस्थितस्य दण्डादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेऽन्वयः ? इ-

तरविशेषणतयोपस्थापितस्य निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्र विशेषणत्वे-
नान्वयायोगात् ।

(गा०) विशिष्टेति । विशिष्टपरदण्ड्यादिपदान्तर्गतदण्ड्यादिपदे-
भ्यो धर्मिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरेश्व उपस्थितं स्येत्यर्थः ।
एतेन पदार्थोपस्थितौ पदार्थस्य प्राधान्येन भानेऽपि नासङ्कतिः ।
प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिविधया । अनुयोगितासम्बन्धेन विशेषण-
विधयेति यावत् । इतरविशेषणतयोपस्थापितस्य । एकपदार्थविशे-
षणतया स्वार्थान्वयपरपदभिन्नपदानुपस्थापितस्य । अन्यत्र । तत्पदा-
नुपस्थितांशे । विशेषणतयाऽन्यस्य निराकाङ्क्षतयाऽयोगादित्यर्थः ।

अथैतादृशव्युत्पत्तिकल्पनं निरर्थकम् । न च वृण्डिनो रूप-
मित्यादौ सम्बन्धविशेषणतया भासमानदण्ड्यादेर्धर्मिकत्वार्थविशे-
षणतया भानवारणाय उक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम् ।
प्रकृत्यर्थैकदेशेन प्रत्ययार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेन तादृशा-
तिप्रसङ्गस्याप्यनवकाशात् । वृण्डिनावित्यादौ वृण्ड्यादेर्द्वित्यादाव-
न्वयवारणाय तादृशव्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् । न च तदकल्पने बहि-
मात्रास्तीत्यादौ बहुधादेरभावविशेषणतयाऽन्यथापत्तिरिति वा-
च्यम् । प्रातयोगिपदादन्वयघटन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य
सम्बन्धस्तेन ज्ञेयते । इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधेनैव तादृशान्वय-
योधाप्रसक्तेः । समासस्येव तद्विदितान्तस्यापि वृत्तिशब्दत्वात् । पर्व-
तस्य बहिमानित्यादौ पर्वतसम्बन्धादेर्बहुधादावन्यवारणाय ता-
दृशव्युत्पत्त्यन्तरकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति चेत् ? राहः पुत्रधन-
मित्यादौ धनांशविशेषणपुत्रादिविशेषणतया विवक्षितस्य राजस-
म्बन्धादेर्धनादिविशेषणतयाऽन्यवारणायोक्तव्युत्पत्तिकल्पनमावश्य-
कम् । एव राजपुरुषादिपदानां यत्र द्वन्द्वस्तत्र समासघटकपूर्व-
पदार्थेऽपि प्रत्ययार्थान्वयात् प्रकृतित्वघटकमव्यवधानं प्रत्ययान्तर-
व्यवधानाभावरूपं वाच्यम् । तथा च तत्पुरुषस्थपूर्वपदोपस्थाप्ये-
ऽपि समुदायोत्तरपट्टयाद्यर्थस्यान्वयवारणाय तदावश्यकत्वम् । न
च प्रतियोगिपदादित्यादिव्युत्पत्तिविरोधेनैव न तदन्वयप्रसक्तिरिति
वाच्यम् । समासमानपदार्थान्वये एकदेशान्वयित्वविरहात् । अन्यथा
द्वन्द्वोपस्थापितसकलपदार्थानां विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेरिति भावः ।

विशेषण्याप्तिप्रकरणम् ।

408
LIBRARY

अथ घटपटावित्यादौ घटादिविशेषणतया स्वार्थान्वयपरद्वि-
वचनाद्युपस्थाप्यसख्यादेः, चैत्रस्य घटपटावित्यादौ तथाविधचैत्रस-
म्बन्धादेश्च पटादा विशेषणतयाऽन्वयो निर्विवाद इति कथमुक्त-
व्युत्पत्तिकल्पनम् ? न च स्वविशेषणविशेषणतयोपस्थापितस्य सा-
क्षात्स्वविशेषणतयाऽनन्वय इत्येव व्युत्पत्तिः । अत्राप्युपस्थापिता-
न्तार्थः पूर्ववन्निष्कर्षणीयः । इत्थं च चैत्रस्य घटपटौ पश्यती-
त्यादौ कर्मत्वादिविशेषणतया भासमानघटादिविशेषणस्य द्वित्व-
चैत्रसम्बन्धादः पटादिविशेषणत्वे न बाधक घटादेः पटाद्यविशे-
षणत्वात्प्राथमिकविशेषणद्वयं साक्षात्परम्परासाधारणमिति वा-
च्यम् । एवं सति नाथ तद्दण्डवानित्यादौ अभावांशे दण्डिनो वि-
शेषणत्वानुपगमे दण्डस्य तद्विशेषणतया अन्वये बाधकविरहाद्-
र्शितव्युत्पत्तेः प्रकृतानुपयागप्रसङ्ग इति चेत् । न । एकविशेषणतया
स्वार्थबोधकपदमन्यत्र पृथग् विशेषणतया न तद्वोधकमित्येव व्युत्प-
त्यङ्गीकारात् । घटपटावित्यादौ विभक्त्यर्थद्वित्वादेरेकधैवोभयादि-
विशेषणतया भानेनाविरोधात् । राज्ञ पुत्रधनमित्यादौ तत्पुरुषे
च पुत्रधनाद्योरेकधा राजसम्बन्धादेर्नान्वयबोधप्रसङ्गः । तादृशा-
न्वयबाधे तयोरेकांशे अपरविशेषणकबोधपरत्वग्रहस्य विरोधित्वा-
दिति । आकाङ्क्षा जिज्ञासारूपा ऽन्वयबोधाङ्गम्, तत्र च पदविशे-
षजन्योपस्थितिः कारणमिति मतानुसारेण निराकाङ्क्षनयेत्यभि-
हितम् । आनुपूर्वीविशेषणस्याऽऽकाङ्क्षात्वपक्षे तु निरुक्तपदभिन्नपद-
जन्योपस्थितिरूपकारणविरहो हेतुर्योध्यः ।

यत्तु न दण्ड इत्यानुपूर्वीविरह एव तत्र निराकाङ्क्षतेति । तद-
सत् । तथा सतीतरविशेषणतयोपस्थितिकथनस्यानुपयोगिताप-
त्तेः । तादृशानुपूर्व्या दण्डादिससर्गाभावबोधप्रयोजकत्वे दण्डा-
दिपदस्य मत्वर्थाविवक्षया दण्डादिपरत्वेऽपि दण्डादिससर्गाभाव-
बोधानिर्वाहेणाग्रिमशङ्कानुपस्थितेः ।

दण्ड्यादिपदस्य विशेषणमात्रपरत्वे आधाराधेयभावस्य प्रका-
रतानुरोधेन सप्तम्यपेक्षामनवधानः शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषणमात्रपरम् ।
तथा सति चैत्रो न दण्डो घटो न इयामं रूपमित्यादा अपि दण्डा-

दिसंसर्गाभावप्रतीत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन नञोऽभाववृत्ताक्ष-
णिकतया विनैव सप्तमीपन्थयवोधसमर्थनं प्रत्युक्तम् । एवं च
चैत्रो न पचतीत्यादावाख्याताञ्छक्त्वा लक्षणया बाधस्थितस्य
कर्तुरेव भेदा भासते इत्यस्तु ।

(गा०) विशेषणमात्रपरमिति । तथा च दण्डादेर्निरुक्तस्येतर-
विशेषणतयोपस्थितत्वस्याभावात् तत्र संसर्गाभावबोधे दर्शि-
तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । एव च सति सप्तम्यपेक्षां स्मारयति ।
तथा सतीति । तथा सति, अधिकरणसंसर्गाभावयोः संसर्गस्य
संसर्गतया भानोपगमे इत्यर्थः । संसर्गाभावबोधप्रसङ्गादिति । वि-
शेषणमात्रपरदण्डादिपदेभ्यां दण्डादिपदस्याविशेषादिति भावः ।
इदमुपलक्षणम् । मत्वर्थविचक्षायां मनुषोऽसाधुतापत्तिरित्यादि
दूषणमपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन । चैत्रो न दण्ड इत्यादौ दण्डादिसंसर्गाभावबोधप्रस-
ङ्गेन । विनैव सप्तमीमिति । नञर्थसंसर्गाभावेन सममनुयोगिन्याधा-
राधेयभावबोधे एव सप्तम्यपेक्षा नञर्थेन संसर्गाभावेन सममाधारा-
धेयभावस्य प्रकारतयैव माननियमात् । नञर्थसंसर्गाभावयतोऽभे-
दान्वयबोधे तु न इत्याशयेनेति भावः । प्रत्युक्तमिति । न दण्डोऽत्यादौ
मत्वर्थविचक्षायामितराविशेषणतयेत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेन दण्डादे-
रमात्रान्वयासम्भवात् । तद्विचक्षायां नञ्-संसर्गाभाववदर्थकत्वे-
ऽपि प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकानुयोगिवाचकपदेन नाभा-
धबोधोपयिकाकाङ्क्षाकल्पनं तत्र सम्भवति उक्तातिप्रसङ्गस्य दु-
र्वारत्वादिति भावः । यद्यपि न दण्डात्यत्र मत्वर्थीधिकरणानुपो-
गिकप्रकृत्यर्थदण्डादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावस्यापि नञ् बाधनं
सम्भवति, न कलत्रं भक्षयेदित्यादौ नानुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यादौ
च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्तरा नञर्थप्रवेशस्य दृष्टवरत्वात् । तथापि न
द्रव्याम इत्यादावगतिरेवेति ध्येयम् ।

ननु न पचति चैत्र इत्यादौ पाकठत्यादिसंसर्गाभावस्याऽऽध-
यतासम्बन्धेनान्वयान्नञर्थसंसर्गाभावे आधाराधेयभावः प्रकारतयैव
भासते इति नियमासिद्ध्या सप्तम्यपेक्षा कथं प्रकृते इत्यत आह ।
एव चेति । एवं च, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय संसर्गाभावबोधे सप्त-

धर्म्यं चेति । श्यामादिवैधर्म्यं चेत्यर्थः । रक्तत्वादिकमेवेति । रक्तत्वादेः श्यामरूपाद्युपलक्षितवृत्तित्वेऽपि तद्विशिष्टावृत्तित्वादिति भावः । न च श्यामरूपविशिष्टावृत्तित्वे श्यामरूपावच्छिन्नाधिकरणताकत्यामात्रवत्त्वं तल्लभश्च न न श्याम इत्यतः सम्भवति, एदा-
र्थैकदेशस्य धर्म्युपसर्जनतया च उपास्थितस्य श्यामरूपस्याधिकर-
णत्वे विशेषणतया सम्भवासम्भवदिति वाच्यम् । धर्मिणः श्या-
मरूपावच्छिन्नत्वसम्बन्धेनान्वययोगमादेव तल्लभसम्भवात् ।

स्वास्मिन् विशिष्टवैधर्म्यमाचार्याणामनुमतामत्याह । यदाहुरिति ।
एवं च मूले न कपिसयोगी वृक्ष इत्यादिप्रतीतेरपि सयोगाद्वि-
शिष्टवैधर्म्यमेव विषयः तच्च कपिसयोगाद्यभाव एव तस्य कपिसयो-
गाद्यवच्छिन्नावृत्तिरिति । विभिन्नकालावच्छेदेनैव विभिन्नदेशाव-
च्छेदेनापि वर्तमानयोरेकाधिकरणतायाः प्रत्यक्षतत्त्वदृष्ट्यापि
नोक्तप्रतीतिबलादधिकरणमव्याप्यत्वात्तत्र भेदस्यैववधेयम् ।

(चि०) व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपि वस्तुसत-
त्तथात्वेनाज्ञायमानस्य सम्बन्धत्वेनैव भानस्य प-
ष्ठपर्यत्वम् । न चैवमननुगमो दोषाप, कस्य का-
व्याप्तिरित्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् । अथ धूमवति
बहिर्हृदौ न स्तः, धूमवान् बहिर्मूढौ न भवतीति
प्रतीतेर्व्याप्त्यवृत्तिप्रतिपत्तिकौ बहिर्बहिर्मनोरत्य-
न्तान्यान्वाभावौ धूमवति विद्येते इति कथमेते ल-
क्षणे इति चेन्न । तादृशाभावानभ्युपगमात् । अभ्यु-
पगमे वा तत्र तदुभयं प्रतिपत्तिः न बहिर्बहिर्मन्तौ ।

(भा०) मूले व्याप्यव्यापकभावाज्ञानेऽपीति । निरुक्तव्याप्तिव-
्यापकत्ववाच्यां व्याप्तिव्यापकत्वयोरज्ञानेऽपीत्यर्थः । वस्तुसतः ।
वस्तुसत्त्वा यो व्याप्यव्यापकभावस्तस्य । तथात्वेन । व्याप्तिरित्यादिना ।
अज्ञायमानस्य । अपिशोषितस्य । पष्ठपर्यत्वम् । समासविपर्यय-
स्याप्युपपत्तिः । सम्भवतीति शेषः । व्याप्यव्यापकभावस्य
विशेषणानवच्छिन्नस्य शब्दात् प्रतिपत्तिः सम्भवत्यत आह ।

सम्बन्धत्वेनैवेति । भातस्य । अवच्छिन्नस्य । अतो निरुक्तव्याप्ति-
त्वादिना व्याप्त्यादिज्ञाने तेन रूपेण तज्ज्ञानापेक्षाविरहाभात्माश्रया-
दिरिति भावः ।

सम्बन्धत्वस्य नियमघटितत्वमाशङ्क्याऽऽह । निरूपितेति ।

(दी०) सम्बन्धत्वेनेति । निरूपिततत्त्वमेतत् । कस्येति ।
इत्थं चाननुगताया अपि व्याप्तेर्ज्ञानं यथाऽनुमितिहेतुस्तथा
वक्ष्यते । एते । अन्योन्याभावात्यन्ताभावगर्भे ।

(गा०) सम्बन्धत्व विशेष्यत्वादिभिन्नविषयतारूपं पदार्थान्तर्ग-
तञ्च नियमाघटितमेवेति भावः । तत्त्वमस्य निरूपितमित्यर्थः । मूले
न चैवमननुगम इति । एवम् । साध्यादिविशेषघटितनिरुक्तधर्मस्य
व्याप्तिलक्षणत्वे । अननुगमः । प्रत्येक सकलव्याप्तिसाधारण्यविरहः ।
दोषाय । अव्याप्यै । कस्य । साध्यादेः । का व्याप्तिरिति प्रश्ने । अननु-
गतस्यैव । तत्तत्साध्यादिनिरूपितव्याप्तिस्वरूपाननुगतलक्ष्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नस्यैव । लक्ष्यत्वात् । निरुक्ताननुगतलक्षणवत्त्वेन प्रतिपाद-
नीयत्वात् । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकैक्याभावाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु लक्ष्याननुगमान्माभूलक्षणाव्याप्तिर्दोषः, तथाप्यनुमितौ व्या-
प्तिज्ञानहेतुताया अननुगतव्याप्तिघटितरूपावच्छिन्नाया व्यभिचार-
ध्वारणासम्भवा इत्याशङ्कायां दीधितिकुराह । इत्थं चेति ।
इत्थम् । साध्यादिविशेषघटितत्वेन । अननुगतायाः । अनति-
प्रसक्तैकैकरूपेण कारणतावच्छेदककोटौ निवेशयितुमशक्या-
याः । तथा वक्ष्यते इति । सामान्यतोऽनुमितित्वावच्छिन्न प्रति व्या-
प्तिज्ञानत्वेन न हेतुता अपि तु अभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा
हेतुता विशेषसामान्यैवानतिप्रसङ्गात् । तत्तत्साध्यादिविषयकतत्त-
त्तल्लिङ्गकानुमितित्वमेवाननुगततत्तत्साध्यलिङ्गादिघटितव्याप्तिज्ञानज-
न्यतावच्छेदकमतो न व्यभिचार इत्याशयः । अधूयमाणावच्छेद-
कत्वांशे लक्षणत्रये एवाऽऽक्षेपसङ्गतेरते लक्षणे इत्यस्याव्यवहितान-
न्योन्याभावगर्भलक्षणद्वयपरताम्रं निराकुरुते । एते इति । अत्य-
न्तोऽन्योन्येति । अन्योन्याभावगर्भत्वेन लक्षणयोरैक्यमिति द्विवचन-
सङ्गतिरिति भावः ।

तादृशाभावानभ्युपगमादिति समाधानस्याभिप्रायवितर्केण वि-
चारासहत्वं प्रदर्श्याभ्युपगमे वेत्यादिसमाधानमवतारयति । नन्वि-
त्यादिना ।

(दी०) तादृशेति । ननु किं द्वित्वादिकं प्रतियोगितावच्छे-
दकमेव न भवति, किं वा भवत्येव, परं तु क्लृप्तानामेव स्वसमा-
नाधिकरणतत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावानां लाघवा-
दित्यभिप्रायः । नाद्यः, एकैकाभावप्रतीतितो द्वौ न स्त इति
प्रतीतिर्विलक्षणत्वात् । शब्दादिना द्वौ न स्त इति निश्चयेऽप्ये-
कैकाभावसंशयाच्च । विषयानुगमं विना अनुगताकारप्रत्यया-
योगात् ।

(गा०) क्लृप्तानामेवेति । घटो नास्ति पटो नास्तीत्याद्यन-
व्यधासिद्धप्रतीतिविषयाणामित्यर्थः । इत्यभिप्राय इति । समाधा-
तुरभिप्रायः । एकैकाभावप्रतीतितः । घटो नास्तीत्यादिप्रतीतितः ।
द्वौ न स्त इतीति । तत्र घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।
विलक्षणत्वादिति । तथा च तादृशप्रतीतिवैलक्षण्यानुरोधेन घटत्वा-
द्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न तद्विषयः, अपि तु घटपटोभयस्याद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवेति, स्वीकरणीयमिति भावः ।

ननु घटो नास्ति पटो नास्तीत्यत्रेव घटपटौ न स्त
इत्यत्रापि घटपटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावद्वय भासते ।
घटपटौ न स्त इति अधिकस्य द्वित्वस्योपलक्षणतया भानेनैव प्रतीतिवै-
लक्षण्यमित्यत आह । शब्दादिनेत्यादि । प्रत्यक्षे घटपटौ न स्त
इति निश्चयस्थले घटादिशून्ये प्रत्येकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि
निश्चयसम्भवात् प्रत्येकाभावे संशयो न भवत्येवेत्यन आह । शब्दादि-
नेति । एकैकाभावसंशयात् । अत्र घटो न वेत्यादिसंशयात् । उक्तप्रत्य-
यस्योक्तरूपेण प्रत्येकाभावविषयकत्वे तस्य एतादृशसंशयप्रतिबन्ध-
कत्वापत्तिरिति भावः । तत्र तादृशसंशयानुपादे कदाचिदिष्टाप-
त्तिः सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमप्याह । विषयानुगमं विनेति ।
अभावद्वयरूपविषयस्यानुगतरूपेण भानं विनेत्यर्थः ।

अभावद्वयमनुगतरूपेणैव भासते इति शङ्कते । न चेति ।

(दी०) न चाभावस्य द्वित्वाधिकरणप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा द्वयं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः । तादृशद्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषविरहिणि तथाविधोभयशालिनि तादृशौ द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात् । द्वित्वसमानाधिकरण्याभावेऽपि प्रतीतेरनुगताकारत्वाच्च ।

(गा०) प्रतियोगिकत्वमात्रमित्यनेन विशिष्य घटत्वादेः प्रतियोगिभावच्छेदकत्वविषयत्वव्यवच्छेदः । एतावतोक्तसशयानुपपत्तिरपि परिहृता । तदवच्छिन्नकोटिकसंशये तदंशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिन एवाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् । द्वित्वसमानाधिकरणेति । द्वित्वसमानाधिकरण्योपलक्षितेत्यर्थः । तेन प्रत्येकाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादौ द्वित्वसमानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वाविरहेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगिताप्रकारकज्ञाने च उपलक्षणस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकादौ प्रकारत्वोपगमात् ।

यद्यपि द्वित्वसमानाधिकरण्यं घटपटद्वित्वसमानाधिकरण्यं च तद्घटत्वादिसाधारणमिति तदवच्छिन्नाभावमादाय घटपटोभयवत्यपि घटपटौ न स्त इति प्रत्ययापत्तिरेतत्कल्पेऽपि यथाश्रुतेऽवतरति । तथापि घटपटद्वित्वसमानाधिकरण्यं तत्सामान्यनिष्ठसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वं वा विवक्षितम् । प्रथमपक्षे दोषमाह । तादृशेति । तादृशो घटपटादिरूपो यो द्वित्वाधिकरणव्यक्तिविशेषस्तद्विरहिणि तथाविधोभयशालिनि घटपटाद्युभयवति घटपटादिरूपी द्वौ न स्त इत्यप्रत्ययात्, तथा च तादृशप्रत्ययापत्तिरिति भावः । द्वितीये दोषमाह । द्वित्वसमानाधिकरण्येति । द्वित्वसमानाधिकरण्येन रूपेण घटत्वाग्रहदशायामपि घटपटौ न स्त इत्याद्याकारकानुगतप्रतीत्युदयादित्यर्थः ।

(दी०) अत एव न तादृशप्रतीतेर्घटत्वपटत्वाद्यन्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वम् । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि घटपटौ न स्त इत्यनुगतप्रत्ययाच्च । न च परम्परासम्बन्धेन तादृशद्वित्व-

सामान्याभाव एव द्वौ न स्त इति प्रतीतिर्विषयः । द्वित्वाधिक-
रणयोरेव प्रतियोगित्वोल्लेखात् । द्वित्वादेर्घटादिवृत्तित्वानुपस्थि-
तावपि अन्ततः शब्देनापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रत्ययाच्च ।

(गा०) अत एव । यक्ष्यमाणतादृशदोषादेव । अन्यतरावच्छि-
न्नेति । अन्यतरत्योपलक्षितावच्छिन्नत्वार्थः । अभावविषयकत्व-
मित्यन्तस्य तादृशभावस्यप्रकारकमित्यर्थः । अन्यतरत्वानुल्लेखेऽपि ।
अन्यतरत्वाग्रहदशायामपि । परम्परासम्यग्धेन । स्वावच्छिन्ना-
श्रयत्वसम्यग्धेन । द्वित्वसामान्याभावाः । घटपटवृत्तिद्वित्वत्वाव-
च्छिन्नाभावः । द्वौ न स्त इतीति । घटपटौ न स्त इतीत्यर्थः ।
द्वित्वाधिकरणयोः । घटपटयोः । प्रतियोगित्वोल्लेखात् । प्रतियो-
गित्वोपलक्षकशब्देन विषयाभिलाषात् ।

ननु घटपटौ न स्त इत्यादिवाक्यतो विशेषणीभूतद्वित्वस्या-
पि प्रतियोगित्वप्रत्ययः शिषी विनष्ट इत्यादौ शिक्षादेरेव कथं-
चित्सम्भवतीत्यत आह । द्वित्वादेरिति ।

(दी०) अत एवैकविशिष्टापराभावोऽपि न तदालम्ब-
नम् । विरुद्धयोरपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्यय इ-
त्युक्तत्वाच्च । नान्त्या, तथात्वेऽपि साध्यतद्गतोस्तादृशभाव-
प्रतियोगित्वानुपस्थात् ।

(गा०) अत एव । एकविशिष्टापरत्वेनानुपस्थितावपि तादृश-
प्रत्ययस्याऽऽनुभाविक्तत्वादेव । वैशिष्ट्याग्रहस्थले प्रतीत्यनुपपत्ति-
मुक्त्वा वैशिष्ट्याभावस्थले तामाह । विरुद्धयोरपीति । उक्तत्वा-
च्चेति । मयेत्यादिः ।

इवमत्रावधेयम् । घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्या घटत्वपट-
त्वयोस्तदवच्छिन्नधर्मविशेषणतापन्नद्वित्वे च प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वपर्याप्तिरवगाह्यते न तु द्वित्वमात्रे केवलघटत्वादी च, यात्कि-
ञ्चिदुभयवति प्रत्येकघटादिमति च तादृशप्रतीतिरेनुदयापातात् ।
नापि घटपटवृत्तित्वविशिष्टद्वित्वेऽपि, तादृशविशिष्टानुपस्थिता-
वपि तथाप्रत्ययात् । न च निरुक्तधर्मप्रत्ययैकत्र प्रतियोगित्वाधि-
करणे वृत्तः कथमवच्छेदकतापर्याप्तिरसम्भवः, अवच्छेद्याधिकरण-

वृत्तिर्यादृशसमुदायस्तत्रैव तन्नियमादिति वाच्यम् । प्रतीतिवलेन व्यधिकरणानामपि व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकान्तरधर्मितावच्छेदकतापन्नानामवच्छेदकत्वोपगमात् ।

न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायवतैवाभा-
वस्य विरोधात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिना विरुद्धधर्म-
रूपावच्छिन्नाभावस्यैव घटपटोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि, केवला-
न्वयित्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्या-
दृशे तादृशपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिकरणतया समभा-
वस्य विरोधाद् घटपटावचेति प्रतीतिसाक्षिकद्वित्वतद्धर्मितावच्छेद-
कतापन्नघटत्वपटत्वसमुदायपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाधिक-
णतावति अत्र घटपटौ न स्त इति प्रतीतिसिद्धतादृशसमुदायपर्या-
प्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावासत्त्वानुपपत्तिः । द्वित्वविशेष्य-
तावच्छेदकतापन्नघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकमधिक-
रणत्व न कुत्रापि प्रतीयते इति घटत्वपटत्वाभ्यां किमपि नास्ती-
ति प्रतीतिसिद्धतादृशघटत्वपटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताका-
भावस्य केवलान्वयित्वमव्याहतमेवेति भावः । तथात्वेऽपीति । द्वि-
त्वादेः कलूषप्रत्येकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः । तादृशा-
भावेति । बहिह्रदोभयत्वबहिह्रदोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकह्रदा-
त्यन्तान्योन्याभावेत्यर्थः । प्रतियोगित्वानपायादिति । पर्वते बहिह्रदौ
न स्त इत्याद्याकारकह्रदाद्यभावविषयकप्रतीत्या बहुधादिसाधारणप्र-
तियोगिताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येनावगाहनादिति भावः ।

अभ्युपेत्यातिरिक्तद्वित्वाद्यवच्छिन्नाभाव व्यवस्थापयति । अन्त-
रेण चेति ।

(दी०) अन्तरेण चाभावान्तरमेकैकघटवति जायमानाया
यत्किञ्चिद्वद्वयवति चानुत्पद्यमानाया घटौ न स्त इति प्रतीतिः
रूपादयितुमशक्यत्वादित्यत आह । अभ्युपगमे चेति । तदु-
भयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न तु साध्यतावच्छेदकं साध्य-
वत्त्वं वेत्यर्थः । अभ्युपगमावच्छेदकत्वांशेऽपि लक्षणे तथैव
विवक्षितमिति भावः ।

मिति स्वयम् । स्वपदार्थः । साधनत्वाभिमतमिति । यद्रूपावच्छिन्नस्य व्याप्यत्वमभिमतं तद्रूपावच्छिन्नमित्यर्थः । यथाश्रुतमूलार्थस्याप्रे-
दुपणीयतया प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस-
मानाधिकरणं यत् साध्यमिति यथाश्रुतमूललभ्यं विशेषणविशे-
ष्यभावं परित्यज्य तद्विपरीतमवलम्ब्य व्याचष्टे । तथा चेति । ई-
दृशमनौपाधिकत्वं पूर्वपक्षे स्वयमपि निर्दोषतया दर्शितम् ।

(दी०) एतेन सर्वत्र तादृशैर्पावद्भिरवच्छिन्नस्य, तादृशा-
वच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसञ्जकात् यावत्वाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकादतिरिक्तस्याभावस्य अप्रसिद्धिः । तादृशावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानामधिकरणस्य प्रायशस्तथा,
रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिश्च । कापि रूपादिव्यक्तौ
तादृशयावदभावसामानाधिकरण्यासम्भवादिति प्रत्युक्तम् ।

(गा०) सर्वत्रेति । अप्रसिद्धिरित्यनेन सम्यध्यते । अवच्छिन्नस्ये-
त्यन्तमपि । तादृशैः । साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकघटत्पटत्वादिभिः । अवच्छिन्नस्य । विशिष्टस्य । प्रत्येकं
तद्वच्छिन्नप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्ता-
रः । साध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टस्यापि द्वित्वार्दिना ऽभावेन
साध्यसामानाधिकरण्यसत्त्वादितिव्याप्यापत्तेः । अवच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि वक्ष्यमाणरूपादि-
साध्यकपृथिवीत्वादावव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

अवच्छिन्ने धर्मिणि यावत्त्वस्य विशेषणतामाक्षिपति । तादृशा-
वच्छिन्नेति । यावत्प्रतियोगिकस्याभावस्येत्यन्वयः । प्रमेयमात्र-
स्यैव तथात्वाद्यावत्प्रमेयप्रतियोगिकत्वस्य च क्वचिदप्यभावे ऽस-
त्त्वात्तथाविधाभावाप्रसिद्धिः । ननु तादृशो व्यासज्यवृत्तिधर्मानव-
च्छिन्नप्रतियोगिताक एव तत्तत्क्षणविरुद्धक्षणवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रति-
योगिताको यत्किञ्चित्सम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चाभावः प्र-
सिद्ध एवेत्यत आह । अतिप्रसञ्जकादिति । तादृशाभावसाधारण-
रूपेणाभावनिवेशे तादृशाभावसामानाधिकरण्यमादाय व्यभिचारि-
ण्यतिव्याप्तिरिति तादृशधर्मानवच्छिन्नसम्यन्धसामान्यावच्छि-

अप्रतियोगिताक एवाभावो विवक्षणीयः, तादृशस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ।

द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणतां मूलस्यसमासान्तर्गतयावत्पदाबलाभेऽप्युक्तिसम्भवमात्रेण प्रसक्तां तां निराकुर्वते । तादृशेति । अवच्छेदकविशिष्टत्वस्य न प्रतियोगिविशेषणत्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तित्वादिविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिनाभावस्यापि यावद्भाषान्तर्गततया तत्र ग्रह्यादिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिरिति प्रतियोगितायां तदवच्छिन्नत्वस्य तथात्वं निवेशितम् । प्रायशः । अनेकाधिकरणकहेतुके । तथा । अप्रसिद्धिः । घटिमत्पर्वतादीनां धूमवन्महानसादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकपक्षे तत्त्वमहानसावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावानधिकरणादिति भावः । एतद्वृत्तिहेतुके तद्वैयधिकरणस्यैव तादृशयावद्भाववत्प्रायश इत्युक्तम् ।

यावतामभावानां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यनिवेशेऽपि न निस्तार इत्याह । रूपादौति । अव्याप्तौ हेतुमाह । कापीति । असम्भवादिति । घटीयरूपादौ तादृशघटराद्यभावासामानाधिकरण्यादिति भावः । साध्यतावच्छेदके तत्तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वनिवेशे नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदककस्थलेऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या ।

ननु आग्नेन्धनाद्युपाधेस्तत्तदाग्नेन्धनत्वादिना धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेऽपि अपयोगोलकान्यत्वादेरुपाधेरतथात्वादवच्छेदकानुसरण व्यर्थमित्यत आह । सर्वत्रेति ।

(दी०) सर्वत्र सोपाधौ एकव्यक्तिकस्य सम्भवतोऽप्युपाधेर्धर्मान्तरविशिष्टत्वादिना अभावो भवत्येव साध्यसमानाधिकरण इत्यवच्छेदकानुसरणम् ।

(गा०) धर्मान्तरम् । वृद्धवृत्तित्वादिकम् । आदिना द्वित्रादिपरिग्रहः । अभावसमानाधिकरण यत् इत्यत्र अभावाः समानाधिकरणा यस्य साध्यस्येति बहुव्रीहिमवलम्ब्य द्वितीयाभावे यावत्त्वस्य विशेषणत्वमुपगम्य उक्तविशेषणविशेष्यभाववेपरीत्य विनैव मूलवर्णयतामन्येषां मतमाह साधनेति ।

(दी०) साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताव-

च्छेदेकावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यद्धर्मावच्छिन्न-
समानाधिकरणास्तद्धर्मावलीढसमानाधिकरण्यमित्यर्थः । अभाव-
श्चात्र भावभिन्नो ग्राह्यः । तेन इदं जलं स्नेहवत्त्वादित्यादौ स्ने-
हवत्त्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा-
न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां सकलरूपाणां जल-
त्वसमानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः ।

(गा०) उक्तयावदभावानां प्रावशोधिकरणाप्रसिद्धावपि तेषु
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यसौलभ्याद् घटत्वपट-
त्वाद्यभावसमुदाये रूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरण्यसौलभ्याच्च
मूलोक्तदूषणयारत्रानवकाशः । न च यावदभावानामेकाधिकरणाप्र-
सिद्धिर्वाच्यवदभावानुयोगिकस्य एकसाध्यसमानाधिकरण्यस्याप्र-
सिद्ध्या नोक्तदूषणोद्धारस्तस्मभवतीति वाच्यम् । यावत्पदस्य व्या-
पकत्वार्थकतया साध्यसमानाधिकरण्यव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण
तत्साध्यव्यक्तिसमानाधिकरण्यत्वादिना च तादृशाभावत्वव्यापक-
ताविरहेऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यत्वेन व्या-
पकत्वाविवक्षया प्रतीकारात् । तत्पुरुषपक्षे च तादृशाभावत्वव्या-
पकप्रतियोगिताकसमानाधिकरण्यपर्यवसितयावदभावसमानाधि-
करण्ये प्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वविवक्षणे व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।
साध्यनिष्ठसमानाधिकरण्यप्रतियोगितात्वेन व्यापकत्वं च तेन
रूपेण समभिध्याहृतपदानुपस्थित्या दुर्लभम् । साध्यसमाना-
धिकरण्यत्वेन व्यापकत्वापेक्षया गुरु चेत्यसाधुपेक्षितः ।

नाव्याप्तिरिति । रूपात्मकाभावानां भावत्वेन लक्षणाघटक-
त्वादिति भावः । प्रथमामावे अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशे धूमा-
दिसमानाधिकरणजन्यरूपात्मककालविशेषावच्छिन्नवृत्तिकाभावस्य
लक्षणाघटकत्वाद्व्यपत्त्वावच्छिन्नाभावरूपं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
नमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरनवकाशाज्जलत्वादि-
साध्यकस्नेहादिहेत्वनुसरणम् । स्नेहवति जलपरमाणौ नित्यस्य
रूपस्यानवच्छिन्नवृत्तिकत्वादुक्तविवक्षया तत्राप्रतीकारात् । सम-
घेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय च तत्राऽप्यव्याप्तेर्दुर्वारत्वं बोध्यम् ।

तस्य धूमादिमत्प्यनवाच्छिन्नवृत्तिकद्रव्यत्वादिरूपाभावप्रतियोगि-
त्वात् । पद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वविशिष्टवत्त्वं हेतुमतस्त-
द्रूपावच्छिन्नाभावे साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षया हेतुसमानाधि-
करणतेजस्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वाभावतेजस्त्वाभावो-
भयाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके जलत्वाभावे जलत्वसामानाधि-
करण्यविरहेऽपि न क्षतिः । तज्जलावृत्तिर्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावस्त-
ज्जलत्वाभाव एव न तु तज्जलावृत्तिर्जलत्वाभावादिरेपि, तज्जल-
त्वाभावेऽपि तयात्वस्यावश्यकतया तत् एवाजले तादृशा-
भावप्रत्ययोपपत्तेरिति हेतुसमानाधिकरणतज्जलावृत्तिस्वरूपाभाव-
मादाय नाव्याप्तिः । एवं तज्जलत्वाभावजलत्वाभावान्यतरा-
भावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि तज्जलत्वाद्यभाव एव । एवं भूत-
त्वाभावमूर्तत्वाभावान्यतराभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावोऽपि न भूतत्वा-
भावमूर्तत्वाभावौ किं त्वतिरिक्त एको भूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभाव
एव इति मूर्तं मनस्वादित्यादौ मनोनिष्ठभूतत्वाद्यभावमादाय शुद्ध-
मूर्तत्वाद्यभावो न लक्षणघटक इति ।

यद्यपि भावभिन्नत्वविशेषणेऽपि स्नेहसमानाधिकरणाभाधप्र-
तियोगितावच्छेदकरूपत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका-
नां निखिलरूपध्वंसप्रागभावानां जलत्वासमानाधिकरणतयाऽव्या-
तिर्दुर्वारैव । तथापि सदातनत्वेनाप्यभावस्य विशेषणीयतया
न दोषः ।

न च स्नेहसमानाधिकरणजलान्यत्वविशिष्टसत्ताभाधप्रतियोगि-
तावच्छेदकं यज्जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभाधतेजोन्यत्वादिविशिष्टस-
त्ताभावान्यतराभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताके तेजोन्यत्ववि-
शिष्टसत्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरेभावे भा-
वभिन्नत्वं निवेद्यापि न शक्यते धारयितुमिति प्रतियोगितायां भाव-
वृत्तित्वमेव निवेदयम् । अभावश्चेत्यादिफक्तिकाऽपि कथञ्चित्
तत्परतया व्याख्येया । एवं चाभावांशे सदातनत्वविशेषणमन-
र्थकमिति वाच्यम् । प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिशेऽपि स्नेह-
समानाधिकरणपार्थिववदित्तद्रूपात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्रूपप्रागभावध्वंसेषु जलत्वसा-
मानाधिकरण्यविरहेणाभावे सदातनत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् ।

जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावान्यतराभावोऽपि जलतेजोन्यतरान्यत्वविशिष्टसत्तैव तदभाव एव तादृशान्यतराभावाभावो न तु जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरिति प्रतियोगितायां भाववृत्तित्वनिवेशमन्तरेणापि उपपत्तेरवक्षरतयोक्तग्रन्थस्य तस्य तत्परत्वाभावाच्च । भावभिन्नत्वं च प्रथमाभावे न विशेषणम्, तत्र तस्य विशेषणत्वेऽपि द्वितीयाभावे तस्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणरूपप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामान्याभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिखिलरूपेषु साध्यसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्द्वितीयाभावे तद्विशेषणस्यावश्यकतया तत्र तद्विशेषणस्य निष्प्रयोजनकत्वात् ।

न च प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशे प्रागभावस्य चातथात्वाच्चेयमव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथमाभावे सदातनत्वनिवेशेऽपि द्वितीयस्यातथात्वे हेतुसमानाधिकरणतत्तद्रूपात्यन्ताभावमादाय दृशितदोषस्य दुर्वारतया द्वितीयेतद्विशेषणस्यावश्यकत्वे प्रथमे तद्विशेषणस्य प्रयोजनान्तरविरहेणानुपादानात् । द्वितीयाभावे सदातनत्वविशेषणेन जन्यरूपव्यावर्त्तनेऽपि तेजःपरमाणुरूपेषु जरत्वसामानाधिकरण्यविरहेण उक्ताव्याप्तेस्तत्र भावभिन्नत्वविशेषणेनैव धारणीयत्वादिति ।

केचित्तु हेतुसमानाधिकरणैतज्जलत्वरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकैतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकजलत्वाभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तेर्वारणाय प्रथमाभावे हेतुमधिष्ठतेजस्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकैतत्तेजस्वतेजस्वाभावान्यतराभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैतत्तेजस्वरूपाभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तेर्वारणाय द्वितीयाभावेऽपि भावभिन्नत्वविशेषणमित्याहुः । तत्र । एतज्जलत्वजलत्वाभावान्यतराभाव एतज्जलान्यजलत्वमेवेति तदवच्छिन्नाभावस्यैतज्जलान्यजलत्वाभावरूपत्वादेतज्जलत्वस्यातथात्वात् ।

वस्तुत उक्तदोषवारणार्थं द्वितीयाभावे इव प्रथमाभावेऽपि सदातनत्वविशेषणमावश्यकम् । अन्यथा जलनिष्ठरूपप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावे जलत्वसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिवारणासम्भवात् ।

न च प्रागभावस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविर-
हात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकतद्रूपत्वावच्छिन्नान्ताभावस्य च सा-
ध्यसामानाधिकरण्याच्चाप्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ध्वंसप्रागभाव-
योस्त्यन्ताभावविरोधितामते द्रव्योत्पत्तिकालं तत्र रूपं नास्तीति
सामान्याभावबुद्धेः प्रागभावविषयकतया तथापि सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावदमोपेतत्वात् । अन्तराश्यामे रक्तं
रूपं नास्तीति यत् पूर्वापररक्तिमत्त्वं सप्रागभाववति रक्तेऽपि तादृशप्र-
तीतेः कालविशेषावच्छिन्नत्वस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वे क्वचित् स्वीकारेण वारणसम्भवात् । एवं च समुपदर्शितदो-
षवारणाय द्वितीयेऽपि तद्विशेषणमावश्यकम् । एवं च हेतुसमा-
नाधिकरणजलपरमाणुरूपमात्मकाभायप्रतियोगितावच्छेदकरूपसामा-
न्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितार्क तेजःपरमाणुरूपमादायाप्याप्ति-
वारणाय भावभिन्नत्वं प्रथमे द्वितीये वाऽभावे विशेषणमिति ।

ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्याद्यातेव्याप्तिः हेतुसमानाधिक-
रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटध्वंसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
काभावानां गोत्वाद्यभावाधिकरणकानां अभावाधिकरणकाभायधर्म-
प्रतियोगिकतयाऽधिकरणीभूततत्तदभावात्मकानां साध्यसामाना-
धिकरण्याद् भावेषु तदभावत्वेन क्लृप्तगोत्वाभावादिभिरेव घटध्वं-
सत्वं नास्तीति बुद्ध्युपपत्तेस्तत्राप्यतिरिक्तदभावाकल्पनात्, पट-
ध्वंसादिनिष्ठतदभावस्य पटध्वंसादिरूपत्वेऽपि सदातनत्वाभावेन
पटध्वंसादेर्लक्षणाघटकत्वात् । भाववृत्तिघटध्वंसत्वाभावस्य गोत्वा-
भावाद्यतिरिक्तत्वेऽपि बहिमान् धूमादित्यादौ साध्यासमानाधिकरण-
द्रव्यत्वाभावरूपतदधिकरणध्वंसत्वाद्यभावे साध्यसामानाधिकरण्य-
विरहेणाप्याप्तेः । एवं जलान्यत्वविशिष्टसत्ताभावतेजोन्यत्वविशिष्ट-
सत्ताभावान्यतराभावाभावस्य तेजोन्यत्वविशिष्टसत्ताभावादिरूपत्वे
अभावे भावभिन्नत्वविशेषणत्वप्रक्षेपेऽप्यगतेस्तत् परित्यज्य हेतुम-
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदनुयोमि-
तास्वेव स्वाध्यघटितपरम्परासम्बन्धेन साध्यवद्भूतत्वस्य वि-
यक्षणीयतया प्रतियोगितावच्छेदकैक्ये अभावव्यक्तिभेदेनानुयो-
गिताभेदान्मुपगमेन भावादिवृत्त्यभावानां साध्यासमानाधिक-
रण्येऽपि घटध्वंसत्वत्याद्यवच्छिन्ननिरूपितानां यावदनुयोगिता-

नामुक्तसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यस्याक्षतत्वात् । षट्ध्वं-
सादन्यत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वाद्यभावश्च स्वाधिकरणषट्ध्वंसा-
दिरूपोऽसदातनतया लक्षणाघटकः ।

न च यावत्त्वस्यानुयोगिताविशेषणत्वे ऽनुयोगितायां सदातन-
वृत्तित्वविशेषणमफलम्, हेतुमञ्जिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्त-
द्रूपत्वावच्छिन्ननिरूपितध्वंसत्वरूपानुयोगितायां सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निष्प्रमाणकतया सम्बन्धविशेषाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनैव चारणात् । ध्वंसादिसाधार-
णसम्बन्धविशेषावच्छिन्नतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
भाववृत्तितया उक्ताव्याप्त्यनयकाशात् । तथा च षट्ध्वंसान्य-
त्वाभावमादायैवातिव्याप्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । अभाव-
प्रतियोगितामात्रस्यैव किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमवत्सम्बन्धावच्छि-
न्नत्वनियमः सिद्धान्तसिद्ध इति तद्रूपनिरूपितध्वंसादिरूपानुयोगि-
तामादायाव्याप्तेर्दुर्वारतया यावदनुयोगितानिवेशमतेऽपि सदातन-
वृत्तित्वस्य भवदयं निवेशनीयत्वात् इत्यत आह । घटध्वंस इति ।

(दी०) घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यादौ च घटध्वंसत्वादेस्तत्प्र-
कारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्वा भावाभाववृत्तिरतिरिक्तोऽभावस्तादृशो
न घटध्वंसत्वादिसमानाधिकरण इति नातिव्याप्तिरित्यपि वदन्ति ।

(गा०) भावाभाववृत्तिरित्यतिरिक्तत्वे हेतुभर्भविशेषणम् । तथा
चाभाववृत्तिप्रतियोगिकाभावाधिकरणकाभावत्वं नाधिकरणस्व-
रूपत्वे तन्त्रमपि तु अभावमात्राधिकरणकत्वमेवेति भावः । अ-
धिकरणीभूताभावान्तरादतिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य तदेव साध्यासामा-
नाधिकरण्यप्रयोजकतयोपदर्शयति । तादृश इति ।

यद्यपि घटध्वंसत्वाद्यभावस्य गोत्वाद्यभावरूपत्वेऽपि घटध्वं-
सान्यत्वविशिष्टाभावत्वाद्यभावस्य गोत्वाभावावृत्तितया गोत्वाभा-
वानात्मकस्य साध्यासमानाधिकरणतयैव नातिव्याप्त्यवकाशस्त-
थापि समाधिसौकर्येण साध्याभावस्यातिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्य
तमादायातिव्याप्तिर्वारिता ।

केचित्तु अभावाभावत्वं यन्मते प्रतियोगित्वं तन्मते तज्जलत्वा-
भावजलत्वाभावान्यतराद्यभावाभावो जलत्वाभावादिरपि, अन्य-

या तस्य सामान्यतस्तत्प्रतियोगित्वानुपपत्तेः । तथा चाभावे भावभिन्नत्वनिवेशेऽपि दर्शिताव्याप्तिर्दुर्वारैवेति अनुयोगिताया-
मुभयावृत्तित्वमेव तन्मतं विशेषणं प्रक्षिप्य तादृशानुयोगितावद्या-
वद्भावे साध्यसामानाधिकरण्यं निवेश्यमिति दर्शितविशिष्टाभावो
लक्षणाघटक इत्यभिप्रायकतया फक्किकामेतां सङ्गमयन्ति ।

परे तु नन्वयमभावो ध्वंसत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगिताघच्छेदकं ध्वंसान्यत्वाविशिष्टाभावत्वत्वं तद्व-
च्छिन्नप्रतियोगिताको ध्वंसवृत्तिरभावो ऽभावाधिरणकाभाववृत्ति-
धर्मप्रतियोगिकाभावतयाऽधिकरणाभूतध्वंसरूप इति भाववृत्ति-
रसावभावत्वाभाव एव । तत्र च निरुक्तयावद्भावान्तर्गते साध्य-
सामानाधिकरण्यविरहादव्याप्तिरिति सदातन्त्वमभावाविशेषणं प-
रित्यज्यानुयोगितायामेव कादाचित्कावृत्तित्वं निवेश्य तादृशानु-
योगितावद्यावद्भावे साध्यसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयम् । उक्त-
विशिष्टनिरूपिता च ध्वंससाधारणी एकैवानुयोगितेति नाव्याप्तिः ।

अस्तुतस्तु प्रथमाभावे स्वभिन्नहेतुमन्निष्ठत्वमेव प्रवेश्य दर्शि-
ताव्याप्तिर्वारणीया उक्तस्यानुयोगिताविशेषस्य निवेशेऽयमभा-
वोऽत्यन्ताभावत्वादित्यादौ घटात्यन्ताभावमेद्विशिष्टाभावत्वाभा-
वमादायोक्तरीत्या ऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । एवं च घटध्वंसो ध्वंस-
त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणस्याभाववृत्तिधर्माभा-
वस्य तदधिकरणस्वरूपत्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अभावावृत्तिध-
र्माभावस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वादित्याशङ्कायां घटध्वंस इ-
त्यादिफक्किकामवतारयन्ति ।

(चि०) एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि-
साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं गीयते ।

यद्वा यावच्चत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गिप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यं यस्य
तस्य तदेवानौपाधिकत्वम् । सौपाद्यौ तु साध्यवन्नि-
ष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिन उपाधेर्याऽत्यन्ताभावस्तेन

समं हेतोः सामानाधिकरण्यम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् ।

(दी०) यावदिति स्वं व्यभिचारि येषां तेषां यावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमिसर्थः ।

(गा०) यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिलक्षणे स्वस्य व्यभिचारीति तत्पुरुषे विषमव्याप्ते हेतुव्यभिचारिसाध्यादेः साध्याव्यभिचारित्वादव्याप्तिः, साध्यव्यापके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिश्च । व्यापकव्यभिचारिणां यावतां व्याप्यव्यभिचारित्वात् अतो बहुव्रीहिमवलम्बते । स्वमिति । यावन्तः स्वव्यभिचारिणो व्यभिचारिणो यस्येति बहुव्रीहौ धूमाद्यव्यापकमहानसत्त्वादीनां बहुधाद्यव्यभिचारितया बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति व्यभिचारिव्यभिचारीत्यत्र तत्पुरुषमाश्रयते । तेषामिति । यावत्स्वं स्वस्मिन् साध्ये वा न विशेषणमिति स्फुटयति । यावतामिति । एवं च निरुक्तयावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्यवस्यतीति भावः ।

यत्समानाधिकरणेत्यत्र यत्पदस्य साधनपरत्वे यस्येति यत्पदस्य च साध्यपरत्वे साध्यस्य यावत्साधनव्यापकव्याप्यत्वं लभ्यते तच्च विषमव्याप्तसङ्घेदादावव्याप्तिकवलितमिति प्रथमयत्पदस्य साध्यपरतामाह । यत्पदमिति ।

(दी०) यावदिति । यत्पदं साध्यत्वाभिमतपरम् । सोपाधिवारणाय यावदिति लुप्तसप्तमीकस्य द्वितीयात्यन्ताभावस्य विशेषणम् । तथा च साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावत्वव्यापकस्वसामानाधिकरण्यसामान्याभावकत्वमर्थः । केवलान्वयिस्थले त्वाकाशादिरेव तथाविधोऽभावः प्रसिद्ध इति सम्प्रदायः ।

(गा०) एतेनैवाग्रिमयत्पदस्य साधनपरतालाभाच्च सा वर्णिता । तदेवानौपाधिकत्वमिति मूले तदेवेत्यनन्तरं तत्साध्यानिरूपितमिति पूरणीयम् । प्रथमाभावादो यावत्त्वविशेषणे यावदभावप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यासम्भवः । यावतां प्रत्येकप्रतियोगित्वानिवेशने अपि

साध्यव्यापकयत्किञ्चिद्धर्मव्याप्यत्वमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
रतो द्वितीयाभावे तस्य विशेषणतामाह लुप्तति । अभावस्यासामा-
नाधिकरण्यनिवेशे केवलान्वयिनि साध्यव्यापकभावस्य गगनादेः
सामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरनोऽभावे यस्य सामानाधिक-
रण्यमित्यर्थं स्पष्टयितुं लुप्तसप्तमीकस्येति । अप्रतियोगिप्रतियोगिक-
स्य यथाश्रुतस्याप्रसिद्ध्यादियस्ततया तस्य प्रतियोगितानवच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकार्यकतां दर्शयन् यावत्पदार्थव्यापकताम-
न्तर्भाव्य व्याप्तेर्विशिष्टैकार्थरूपतामुपपादयति । तथा चेति । गगना-
देर्गगनाद्यभावाभावत्वं स्वयं निराकरिष्यति अतः सम्प्रदाय इति ।

(दी०) केचित्तु तादृशयावदभावशून्यत्वं यदधिकरण-
ताया व्यापकं तत्त्वमर्थः । न च तादृशप्रतियोगितानवच्छे-
दकवन्तमेव यावत्त्वेन विशिष्य यावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिक-
रणताया व्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामञ्जस्येऽभावद्वयो-
पादानमनतिप्रयोजनकमिति वाच्यम् । यावतां तादृशाना-
मिन्धनादीनामेकाधिकरण्यस्याप्रसिद्धेः । न चावच्छेदकांशमप-
हाय अप्रतियोग्येव यावत्त्वेन विशिष्यतान् । साध्यव्यापकस्यापि
रूपान्तरेण साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यो-
पदर्शितत्वादित्याहुः ।

(गा०) तादृशयावदभावशून्यत्वमिति । साध्यव्यापकतावच्छेद-
कावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रत्येकं तच्छून्यत्वमित्य-
र्थः । तेन धूमवान् बहेरित्यादौ सर्वत्र बहुधाद्यधिकरणे धूमादिव्याप-
कतावच्छेदकत्वहित्वाद्यवच्छिन्नाभावाभावेन यावत्त्वावच्छिन्नतावद्-
भावाभावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । यावत्तादृशाश्रयत्वमिति । यद्यत्सम्ब-
न्धघटितव्यापकतावच्छेदकं यद्यत् तेन सम्बन्धेन तदाश्रयत्वमि-
त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धघटितव्यापकतावच्छेदकाश्रयत्वां
यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाश्रयत्वमिति
वार्थः । यथा सन्निवेशेऽव्यर्थ्यादनतिप्रयोजनकमिति । तादृशानाम् ।
व्यापकतावच्छेदकरूपवताम् । एकाधिकरण्याप्रसिद्धेरिति । तथा

च न तावतामेकं प्रति व्यापकत्वप्रसिद्धिरिति । अप्रतियोग्येवेति ।
तथा च इन्धनादीनां न तथात्व अपि त्वखण्डजल-
त्वाभावादीनामेव विशेषणताविशेषसम्बन्धेनैव व्यापकत्वस्य वि-
षयक्षणात् तेन सम्बन्धेनैव चाश्रयत्वविवक्षया यावत्तादृशाश्रय-
त्वमेकस्यापीति नाप्रसिद्धिरिति भावः । रूपान्तरेण । द्वित्वादि-
ना । प्रतियोगिन्वेनैतद्व्ययः । साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावान् प्रातिस्त्रिकरूपेणोपादाय तदभावत्वेन हेतुव्यापकत्वनिवे-
शापेक्षया यावद्व्यापकतावच्छेदकधर्मान् विशिष्योपादाय तेन रूपेण
व्यापकतानिवेशनमवोचितमिति एतन्मते ऽस्वरसबीज बोध्यम् ।

(चि०) यद्वा यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं
यस्य तस्य सा व्याप्तिः । तथा हि धूमस्य वह्निस-
म्बन्धित्वे धूमत्वमवच्छेदकम्, धूममात्रस्य वह्नि-
सम्बन्धित्वात् । बहेस्तु धूमसम्बन्धे न वह्नित्वमव-
च्छेदकं धूमासम्बन्धिनि गतत्वात् । न ह्यतिप्रसक्तम-
वच्छेदकम्, संयोगादौ तथात्वाददर्शनात् । किं तु
बह्नाचार्येन्धनप्रभववह्नित्वं धूमसम्बन्धितावच्छेदकं
तादृशं च व्याप्यमेव ।

अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं
यस्य स्वरूपं तत्तस्य व्याप्यम् । वह्निसामानाधिकरण्यं
हि धूमे धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना ।

(दी०) अवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्याव-
च्छेदकरूपं वा व्याप्तिः । इत्थं च धूमत्वद्रव्यत्वत्वादेर्व्याप्यता-
वच्छेदकत्वं दण्डत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मस्मरुकारण-
तावच्छेदकत्ववदभेदे ऽपि उपहितानुपहितभेदाद्वा समर्थनीयम् ।
तत्र आद्यमभिप्रेत्याह । यत्सम्बन्धितेति ।

(गा०) यत्सम्बन्धितेत्यादिलक्षणयोर्भेदः स्फुटीचिकीर्षुः प्रागेव

निष्ठुष्टं तदुभयार्थं दर्शयति । अवच्छिन्नमित्यादिना । अवच्छिन्नम् ।
तत्तत्तुर्मावच्छिन्नम् । साध्यस्य सामानाधिकरण्यं साध्यसामाना-
धिकरण्यावच्छेदकतत्तत्तुर्मावत्त्वं वा तेन रूपेण व्याप्तिः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मस्य व्याप्तित्वे धूमत्व-
द्रव्यत्वत्वादेर्वह्निसत्तादिव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः, आत्माभय-
प्रसङ्गेन स्वस्य स्वानवच्छेदकत्वादित्यत आह । इत्थं चेति ।
इत्थम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य व्याप्तित्वे । नियतपूर्ववर्ति-
तावच्छेदकधर्मात्मकेति । स्वरूपयोग्यतारूपकारणतायाः पूर्ववर्ति-
ताशून्यदण्डादिव्यक्तिसाधारणतया पूर्ववर्तितानात्मकत्वादिति
भावः । अभेदेऽपीति । अन्यूनानतिप्रसक्तस्यैव तत्र तत्रावच्छेदक-
व्यवहारविषयत्वात् स्वरूपसम्बन्धरूपस्यावच्छेदकत्वस्यैव च स्व-
स्मिन्ननभ्युपगमादिति व्याप्याविधटकसामानाधिकरण्यादिभागा-
वच्छेदकतामादायैव तादृशव्यवहारसमर्थनादिति वा भावः ।
अभ्युपेत्य स्यात्मकयथोक्तव्याप्यादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वं स्वस्मिन् सम्भवतीत्याह । उपहितेति । साध्यसामाना-
धिकरण्यावच्छेदकत्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वतदनवच्छिन्नत्वरूपवैल-
क्षण्यत्वादेवावच्छेद्यावच्छेदकभाव उपपादनीय इत्यर्थः । एकरूपेणैव
स्वस्य स्वावच्छेदकत्वानभ्युपगमाद्विशेषणविशेषार्थाच्छेदे स्वस्मिन्
स्वरूपतः स्वस्यावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिति भावः । आद्यम् ।
सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षम् । सत्यनेनावच्छेदकरूपपरामर्शासम्भ-
वात्तत्र वैपरीत्यमिति ध्येयम् ।

सम्बन्धितापदस्य सम्बन्धसामान्यार्थकत्वे जनकतादिसम्ब-
न्धमादाय बहिःत्वाद्यवच्छिन्नस्य धूमादिव्याप्यतापत्तिरतो विशेष-
पक्षत्वाभिप्रायेण व्याचष्टे । सामानाधिकरण्येति ।

(दी०) सा । सम्बन्धिता । सामानाधिकरण्यरूपा, जनक-
त्वादिव्यावृत्ता । अत्र च विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नगुणादिसामा-
नाधिकरण्याधिकरणसत्त्वादेः कर्मादौ परामर्शाद् गुणानुमि-
त्यापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्तु प-
क्षे साध्यनिर्णयात् भागसम्भवीत्यनुशयेन द्वितीयम् । अयमा-

लोको धूमो वेत्यादौ विशिष्य सन्देहेऽपि सामान्यतोऽवच्छे-
दकरूपवचननिर्णयः सम्भवत्येवेति हृदयम् ।

(गा०) विशेषानुसरणस्य फलं स्वयमेवाह । जनकत्वादीति ।
व्यावृत्ता । भिन्ना । तथा च तदादाय नातिप्रसङ्ग इति भावः । प्रथमे-
ऽनुपपत्तेः सत्त्वात् तामेव पक्षान्तरानुसरणवीजतया दर्शयति । अत्र
चेति । परामर्शात् । गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नसामा-
नाधिकरण्यप्रकारेण प्रमारूपादेव ज्ञानात् । न चेष्टापत्तिः शङ्क्या ।
परामर्शभ्रमं विना भ्रमानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् । एतत्प्रदर्श-
नायैव परामर्शस्य प्रमात्वसम्पादकं सत्त्वादिवेतौ तादृशव्याप्ति-
सत्त्वमभिहितम् । सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य व्याप्तिपक्षे
च तद्विशिष्टस्य पक्षेऽसत्त्वात्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शो भ्रम
एवेति नातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु गुणादौ विशिष्टसत्तात्वादिविशिष्टस्यैव गुणादिसामाना-
धिकरण्यविशिष्टस्याप्यसत्त्वात् प्रथमपक्षेऽपि नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां
निरस्यति । साध्येति । असम्भवीति । तथा च सामानाधिकरण्य-
व्याप्तिपक्षे व्याप्युपलक्षितहेतुवैशिष्ट्यस्यैव ज्ञानं कारणं वाच्यम्,
गुणादिसामानाधिकरण्योपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यं च कर्मादावपी-
त्यतिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः । न च सामानाधिकरण्यव्याप्तिपक्षे
तद्धर्मितावच्छेदकतापन्नतद्वच्छेदकतद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य हे-
तुतयाऽतिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीति वाच्यम् । गौरवात् । एत-
त्कल्पे पक्षवृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नं सामाना-
धिकरण्यमिति ज्ञानस्यैव कारणत्वे तु न कोऽपि दोषः ।

ननु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधूमत्वादेर्व्याप्तिव्ये यत्र
पक्षवृत्तौ धूमत्वालोकत्वयोर्विशिष्य संशयो व्यर्थविशेषणतया सा-
ध्यसम्बन्धितानवच्छेदकस्य धूमालोकान्यतरत्वस्यैव चाऽवधा-
रणं तत्रानुभवसिद्धाया अनुमितेरनुपपत्तिः । तत्र विशेषणसन्दे-
हेन धूमत्वादिरूपव्याप्तिविशिष्टस्यापि पक्षे सन्दिग्धत्वात् । धर्मि-
वृत्तौ यस्य विशेषणस्थ निश्चयस्तद्विशेषणवत्स्ववृत्तिकत्वरूपतद्वि-
शिष्टाभावव्यावर्तकधर्मस्यापि धर्मिणि निश्चयसम्भवात् विशि-
ष्टसंशयो न सम्भवतीति धर्मिवृत्तौ विशेषणनिश्चयविघटकत-

या तत्र विशेषणसंशयस्य धर्मिणि विशिष्टसंशयनिर्वाहकत्वादि-
त्यत आह । अयमिति । अयम् । पक्षवृत्तिः । इत्यादौ । इत्यादिसं-
शयस्थले । विशिष्य । धूमत्वादिना । सन्वेहेऽपि । सामा-
न्यतः । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्का-
रेण । अवच्छेदकरूपधर्वादिनिर्णयः । अवच्छेदकप्रकारकः पक्षे
हेतुनिश्चयः । सम्भवत्येवेति । इदं च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छे-
दकत्वं प्रविष्टमित्यभिप्रायेण । वक्ष्यमाणानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकत्वस्य स्वत्वघटिततया धूमत्वालोक्तत्वादिसाधारणसामान्य-
धर्मत्वासम्भवात् तन्निवेशनासङ्गतेः । तन्मते च धूमालोका-
न्यतरत्वादेरेषावच्छेदकतया तत्प्रकारकनिश्चयादेवानुमित्युप-
पत्तिर्द्वष्टव्या ।

अवच्छिन्नसामानाधिकरण्यादेर्व्याप्तिरपि अतिप्रसङ्गवारणा-
य सामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकताप्रसामानाधिकरण्यावच्छे-
दकतत्तत्प्रकारकहेतुमत्तानिश्चयस्य हेतुतयाऽन्यतरत्वादिप्रकार-
कहेतुमत्तानिश्चयादेवोक्तस्थलेऽनुमितेरुपपाद्यत्वात् ।

न चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षे नीलधूमत्वा-
दिवारणाय स्वसामानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितत्वं यदि नि-
वेद्यते तदा धूमत्वादिघटितधूमालोकान्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वा-
सम्भवात् कथं तत्प्रकारकज्ञानादनुमितिरिति वाच्यम् । तन्मतेऽपि
धूमत्वालोक्तान्यतरत्वादिशरीरे ऽवच्छेदकताघटकसमवायेन
धूमत्वादेरप्रवेशात्स्यावच्छेदकत्वसम्भवेन तत्प्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानादेवानुमित्युपपत्तेः ।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वम्, अन्यूनान-
तिरिक्तवृत्तित्वं वा । बद्धादौ साध्ये मेयत्वादावतिमसङ्गात्,
धूमत्वादावमसङ्गाच्च । किं तु अनतिरिक्तवृत्तित्वम् । तच्च यद्यपि
न तदभाववदवृत्तित्वम् । गुणवान् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वेऽति-
प्रसङ्गात् । न च कर्मादिवृत्तित्वावच्छेदेन गुणसामानाधिकर-
ण्याभाववत्ता सत्तायां वर्तमानत्वान्न तथा । तथा सति विशि-
ष्टसत्तात्वे प्रागुक्तदिशा च धूमत्वादावप्याप्तिमसङ्गात् ।

(गा०) अन्यूनवृत्तित्वमित्यादिपक्षयोराद्ये दोषमाह । बहुधादा-
विति । उभयत्र तमाह । धूमत्वादाविति । अत्रापि बहुधादौ
साध्ये इत्यनुपपद्यते । अप्रसङ्गादिति । तस्य बहुधादिसामाना-
धिकरण्यन्यूनवृत्तित्वादिति भावः । सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गादिति ।
सत्तायां गुणसामानाधिकरण्याभावविरहादिति भावः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितापक्षमालम्ब्य शङ्कते । न चेति । न तथा ।
न उक्तस्थले सत्तात्वेऽतिप्रसङ्गः । तथा सति । सामानाधिकरण्य-
स्याव्याप्यवृत्तित्वे मतिः । प्रागुक्तदिशा । स्वाययवावच्छेदेन धूमा-
दावपि बहिसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन । अव्यासिप्रसङ्गात् ।
गुणादिवहुधादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

(दी०) तथापि अतिरिक्ते यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वं न वर्तते तत्त्वम् । साध्यासमानाधिकरणावृत्तिस्वविशि-
ष्टाधिकरणवृत्तित्वसामान्यकत्वम्, स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तिया-
वत्साध्यासमानाधिकरणकत्वमिति तु फलितार्थः । सत्तात्ववि-
शिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यासमानाधिकरणे क-
र्मत्वादौ सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयश्च
न कर्मादिरिति नाप्रसङ्गः । एवं च मेयत्वादेरपि केवलान्व-
यिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपत्तिः ।

(गा०) अतिरिक्ते । साध्यासमानाधिकरणे । न वर्तते इत्यने-
नान्वयः । तथा च यद्धर्मविशिष्टाधिकरणवृत्तित्वं साध्यासमाना-
धिकरणावृत्तित्वमर्थः । यद्धर्मवस्त्वमुपेक्ष्य यद्धर्मविशिष्टत्वस्य निवेशाद्
गुणवद् विशिष्टस्वत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यग्रेऽप्ययमेव वक्ष्यते ।
सम्बन्धविशेषलामाय हेतुपदम् । साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुसा-
मानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषे साध्यासमानाधिकरणावृत्तित्वमादाया-
तिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यसामान्यमन्तर्भाव्य एतल्लक्षणा-
र्थमेव समासघटितैकवाक्येनाह । साध्यासमानाधिकरणेति ।

अत्रैकवृत्तेरधिकाया निवेशादितो लघुलक्षणान्तरमाह । स्व-
विशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यत्र सत्तात्वे लक्षणत्रयस्यैवातिप्रस-

अमुञ्जरति । सत्तात्वेति । इदं चाच्यं मेयादित्यादौ व्याच्यत्वादिसा-
मानाधिकरण्यशून्ये हेतुतावच्छेदकसम्यन्धेनावृत्तौ मेयत्वादेर्वृत्त्या
अतिप्रसक्ततया तस्य सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति
रूपणस्यापि यथोक्तानतिरेकवृत्तित्वविवक्षया नावकाश इत्याह । एवं
चेति । केवलान्वयीति । हेतुतावच्छेदकसम्यन्धेन किञ्चित्स्तुनो
ऽधिकरणे वर्तमानस्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसम्यन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताशून्यत्वमेव केवलान्वयित्वं तेन समवायादिना द्रव्य-
त्वसत्त्वादिसाध्यकस्य संयोगादिना हेतोर्मेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्या-
प्यतोपपत्तेरपि, संग्रहः । उपपत्तिरिति । साध्यासमानाधिकरणमा-
त्रस्यैव मेयत्वादिविशिष्टासमानाधिकरणत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु वृत्तिमत्त्वादिकमेव तत्र व्याप्तिः, तद्ब्रह्म
मेयत्वादेनेति । तन्न । व्याप्तिविरद्वृत्तितया गृह्यमाणेन रूपे-
ण व्याप्तिग्रहासम्भवात् । अन्यथा अतिमसङ्गात् ।

(गा०) वृत्तिमत्त्वादिकमिति । वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकस-
म्यन्धेन बोध्यम्, केवलस्य हेतुतावच्छेदकसम्यन्धघटितसाध्य-
सामानाधिकरण्यातिप्रसक्तत्वात् । आदिपदात् संयोगेन मेयत्वा-
द्यवच्छिन्नहेतुकस्थले, द्रव्यत्वस्य परिग्रहः । तत्र व्याप्तिरिति । त-
था च मेयत्वादेरतिप्रसक्तत्वं न क्षतिमावहतीति भावः ।

ननु धूमवान्वेहरित्यादिप्रयोगविरहात् पञ्चम्याः प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकावच्छेदेन गमकताद्योभक्तत्वं व्युत्पन्नम् । गमकतावच्छेद-
कं च व्याप्यतावच्छेदकरूपम्, सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपस्य
व्याप्तिवमते तदेव रूपं तथा, अभेदेऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावसमर्थ-
नात् । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपक्षे व्यापकतानिरूपकताव-
च्छेदकम् । एवं चोक्तस्थले मेयत्वादेर्गमकतान्यच्छेदकतया मेया-
दिति हेतुप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह । तद्ग्रहश्चेति । तद्ग्रहः । ताद-
शावच्छेदकवृत्तिमत्त्वादिरूपव्याप्तिग्रहः । मेयत्वादिना । धर्मिताव-
च्छेदकमेयत्वादिप्रकारेण । अनुमितिहेतुरिति शेषः । अयमाशयः ।
व्याप्यता यदि गमकतात्मकः पञ्चम्यर्थः स्यात्तदा व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमेव गमकतावच्छेदकत्वम्, तदेव च न, तथा सति पञ्चम्यैव

हेतौ व्याप्यताबोधनादुदाहरणाकाङ्क्षानिवृत्तेः । अपि तु साध्यानु-
मित्यौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविषयता साध्यगमकता पञ्चम्यर्थः ।
तदवच्छेदकं च रूपं यदवच्छिन्ने धर्मिणि व्याप्यादिग्रहः तादृश च
रूपं व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिवे व्यापकत्वनिरूपकताव-
च्छेदकधर्म एव । धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञा-
नादनुमित्यनुत्पत्त्या तद्रूपावच्छिन्ने व्यापकसामानाधिकरण्यग्रह-
स्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्या-
प्तिपक्षे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वानित्याकारकनिर्धर्मिताव-
च्छेदककव्याप्तिज्ञानादनुमित्यनुत्पत्त्या मेयत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिक-
तादृशज्ञानस्याप्यनुमित्युत्पादकतया मेयत्वादेरपि वाच्यत्वादिग-
मकतावच्छेदकत्वमिति । तद्धर्मविशिष्टबोधकपदोत्तरपञ्चम्या च
तद्धर्मावच्छिन्ने निरुक्तं गमकत्व प्रत्याख्यताम्, तद्धर्मावच्छिन्नविष-
यकव्याप्यादिप्रमाधीनानुमितिधिषेयत्वरूपं गम्यत्वं वा साध्ये प्र-
त्याख्यतामित्यन्यदेतत् ।

धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण वा व्या-
प्तिधीरनुमितिहेतुः ? तत्र न प्रथमः, तथा सति मेयत्वादेर्वाच्यत्वादि-
गमकतावच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्याह । व्याप्तिविरहीति । गृह्यमाणेन
रूपेण । गृह्यमाणरूपावच्छेदेन । व्याप्तिग्रहासम्भवादिति । तादृशमे-
यत्वादिरूपधर्मावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्मकत्वग्रहासम्भवादित्य-
र्थः । तथा च विशेषदर्शिनस्तद्रूपेण गमकतावच्छेदकत्वग्रहासम्भवेन
प्रमेयादिति हेतुवाक्यादर्थबोधानुपपत्तिरिति भावः । न द्वितीयः ।
तथा सति वह्नित्वादेरपि धूमादिगमकतावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।
सामानाधिकरण्येन धूमादिसम्बन्धितावच्छेदकाद्रेन्धनप्रभव-
वह्नित्वादिसमासम्भवादित्याशयेनाह । अन्यथेति ।

अधिकरणे साध्यस्य सम्बन्धविशेषानिवेशने अयमात्मा आत्ममहा-
कालान्यतरत्वादित्यावतिव्याप्तिः । कालस्य कालिकसम्बन्धेन साध्य-
वत्त्वात् साधनसमानाधिकरणत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यनिय-
तत्वात् । एवं हेतोः सम्बन्धविशेषानिवेशो वह्निमान् धूमादित्यादी
साध्यासमानाधिकरणधूमावयवत्वादेः समवायादिना धूमादिमति
वृत्तेरव्याप्तिः । साध्यवति सम्बन्धसामान्येनावृत्तित्वनिवेशे द्रव्यं
सत्त्वादित्यादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव साध्यवति काले वृत्तेरवृत्तेश्च हे-

स्वसमानाधिकरणत्वानियमादित्यतः सम्बन्धविशेषं निवेशयति ।
साध्यतेति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणे येन
येन सम्बन्धेन अवर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वाधि-
करणेऽपि तेन तेन तथात्वं बोध्यम् ।

(गा०) नन्यनातिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षणे व्यर्थवि-
शेषणघटितनीलधूमत्वादावपि तस्याश्रुतस्यासद्वच्छिन्नस्यापि
व्याप्यतया व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासविरहेण नीलधूमादिति
वाक्यप्रयोक्ता न निगृह्यतेत्यत आह । नीलंति ।

(दी०) नीलधूमत्वादेर्वारणीयत्वे तु स्वसमानाधिकरण-
तादृशधर्मान्तराघटितत्वेन विशेषणीयम् । सामानाधिकरण्यो-
पादानाद् धूमभागभावत्वादिसङ्ग्रहः । तदघटितत्वं च तद-
विषयकप्रतीतिविषयत्वम् ।

(गा०) वारणीयत्वे त्वित्यनेन तद्वारणेऽपि न श्रुतिः । तत्र
हेत्वाभासविरहेऽपि आधिपत्येन निग्रहोपपत्तेरिति हेत्वाभासे
वक्ष्यमाणं सूचितम् । स्पेति । स्वम्, अवच्छेदकत्वेनाभिमतम् । यादृ-
शं रूपं विशिष्टमविशिष्टं वा स्वसमानाधिकरणं यत्तादृशं साध्यस-
म्बन्धितानतिरिक्तवृत्ति धर्मान्तरं तदघटितत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीयम् ।
सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वमिति शेषः । नीलधूमत्वादेर्व-
ह्यादिसामानाधिकरण्यानतिप्रसक्तत्वरूपविशेष्यदलघत्वेऽपि तस्य
तथाविधधूमत्वादिघटितत्वाविशेषणदलेन तन्निरास इति भावः ।

स्वस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपस्वाघटितत्वात्तत्वाद्धर्मा-
न्तरेति । तदर्थश्च न स्वमिश्रं धूमत्वादेर्नीलधूमत्वाद्यभिन्नत्वाद्,
किं तु स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्व स्वावृत्तिविषयताभयत्वपर्य-
वसितम् । शुद्धधूमत्वपर्याप्तविषयतायाः नीलादिसहितधूमत्वा-
विषयात्तविषयताभिन्नत्वेनादोषात् ।

सामानाधिकरण्यपदप्रयोजनमाह । सामानाधिकरण्येति । धूम-
भागभावत्वादेर्धूमत्वादिरूपसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मान्तरघ-
टितस्यापि सङ्ग्रह इत्यर्थः । तत्सङ्ग्राह्यत्वं च धर्मिभेदे न वैयर्थ्यमिति

प्रवादानुरोधेन । अवच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे तेन सम्बन्धेन वृत्तिः स्वसामानाधिकरण्यम्, तेन धूमत्वधूमप्रागभावत्वयोः स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वस्वाश्रयप्रतियोगित्वाभ्यां प्रागभावधूमयोर्वर्तमानत्वेऽपि च क्षतिः । येन सम्बन्धेन यस्य धर्मान्तरस्यावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धेन तदघटितत्वं तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वशून्यप्रतीतौ स्वीयावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रकारत्वपर्यवसितं विवक्षणीयम्, तेन संयोगादिना बहयादौ साध्ये न तत्सम्बन्धावच्छिन्नबहुभावावयवत्वप्रमाविषयत्वाभावावच्छिन्नस्य तादात्म्येन व्याप्यताऽनिर्वाहः । तादृशाभावादिप्रकारकप्रतीतौ बह्विमतस्तादात्म्येन व्याप्यतायां संयोगादिना अवच्छेदकस्य बहयादेः संयोगादिना प्रकारकत्वानियमात् ।

अथैतादृशविशेषणप्रवेशे बह्वित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकघटितबह्विमद्व्याप्यतावृत्तित्वावच्छिन्नस्य बह्व्यादिव्याप्यत्वानुपपत्तिः । तत्र चाधिकांशस्य प्रकाशकत्वादवैयर्थ्येन इष्टापत्तेरयोगात् । न च धर्मान्तरस्य विशेष्यविधया घटकत्वविवक्षा सम्भवति । धूमान्यान्यत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः । सामानाधिकरण्यस्थाने व्यापकत्वं निवेद्यमित्यपि न युज्यते । धूमालोकान्यतरत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वापातात्, तदघटकधूमत्वादेस्तदव्यापकत्वादिति । नैवम् । स्वघटकसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मान्तरत्वेन यादृशधर्मं प्रति व्यापकता अतादृशत्वस्य तादृशधर्मापर्याप्तविषयतापर्याप्तिपर्यवसितस्य विवक्षया प्रतीकारात् ।

घटितत्वं तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वरूपं तदभावस्य तादृशप्रतीतिविषयत्वरूपस्य तदभावत्वेन निवेशोऽनघटन्यायादनुचित इत्याशयेनाह । तदघटितत्वमिति ।

मिश्रादिमतमाह । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

(दी०) स्वरूपसम्बन्धविशेष एवावच्छेदकत्वम् । अत एव न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि सङ्गच्छते । अन्यथाऽतिप्रसक्तेऽनतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तन्निराकरणायोगात् । विरुद्धयोश्च भावाभावयोरधिकरणे एकस्मैकेन सम्बन्धेन वृत्तिर्विन्ध्यते, अतस्तत्रावच्छेदकमेदापेक्षा ।

(गा०) अन्यथा । अनतिप्रसक्तत्वस्य विवक्षणे । अनतिप्रसक्ते । अनतिप्रसक्तत्वेनोपस्थिते । अप्रसक्तत्वेन । शङ्कानास्पर्त्वेन । निराकरणायोगात् । निराकरणधैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निराकुर्यते । विरुद्धोऽप्येति । चस्त्वर्थः । भावाभावयोरिति स्वरूपकर्तृनम् । एकस्य । एकरूपावच्छिन्नस्य । वृत्तिर्विरुद्धते इति । तत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकं न तद्विरुद्धसामानाधिकरण्यावच्छेदकमिति नियम इति पर्यवसितसमुदायार्थः ।

यद्यपि धूमत्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे विरुद्धपर्यतत्वपर्वतत्वाभावादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमवर्जनायम्, पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्यस्य तदभावसामानाधिकरण्यस्य च बहुधादिसामानाधिकरण्यरूपत्वादिति दर्शितनियमो न सम्भवति । तथापि तत्सामानाधिकरण्यत्वतद्विरुद्धसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नयोर्नैकावच्छेद्यत्वमिति नियमोपगमात्तदोपः । बहुधादिसामानाधिकरण्यत्वरूपेणैव पर्यतत्वतदभावसामानाधिकरण्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वात्, लक्षणे ऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्ननिरूपितमवच्छेदकत्वं निविष्टम् । अन्यथा द्रव्यसामानाधिकरण्यत्वादिना धूमादिसामानाधिकरण्यस्य दहित्वाद्यवच्छिन्नतया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत उक्तनियमबलेन सत्तात्वादेर्गुणादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नानवच्छेदकत्वासिद्धेयं समीहितमिद्धिः । अत इति । तत्र । तत्तद्विरुद्धसामानाधिकरण्ययोः । अवच्छेदकभेदापेक्षा । विभिन्नधर्मावच्छिन्नत्वस्यावश्यकता । सामानाधिकरण्यस्यावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः ।

(द्दी०) अत एव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरण्ययोर्विरुद्धगोस्वपादभागेपातितदभावस्यवच्छेदकावनुमन्पन्ते न्यायाचार्याः । सत्तात्वं तु गुणाद्यभावस्यैव गुणस्यापि न सामानाधिकरण्यावच्छेदकम् । विरोधात् । अव्याप्यवृत्तेश्च कपिसंयोगादेराधिकरणे वृक्षादौ तदभावस्य संयोगेन च बह्वेराधिकरणे महानसादौ समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतदभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वात्, बह्वियति च संयोगेन वर्तमानस्य

धूमादेर्यद्वयभाववति स्वावयवे संयोगेनावर्तमानत्वाच्च तद्वृक्षत्व-
त्वधूपत्वादेर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोधः ।

(गा०) अत एव । विरुद्धसामानाधिकरण्ययोर्विभिन्नावच्छे-
द्यत्वस्यावश्यकत्वादेव । व्यभिचारिणि । सपक्षविपक्षवृत्तिहे-
तौ । विरुद्धयोः । असम्भवदेकावच्छेद्यताकयोः । उपपादनाय ।
अवच्छिन्नत्वनियमनिर्वाहाय । अवच्छेदको । यथा क्रमेणावच्छेद-
ककोटिप्रविष्टौ । अनुमन्यन्ते । स्वीकुर्वन्ति । एतावता किमाया-
तमित्यत आह । सत्तात्वं त्विति । विरोधात् । तत्सामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वस्येव तदभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्या-
पि प्रसङ्गात्, विनिगमकस्य दुर्लभत्वादित्याशयः । एवं च स-
त्तात्वं न गुणसामानाधिकरण्यावच्छेदकं तद्विरोधिसामानाधि-
करण्यानतिप्रसक्तत्वात् इत्यनुमानेनानवच्छेदकत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या, ता-
दृशानुमाने च दर्शितप्रतिबन्दिरेव विपक्षयाधिका । उक्तनिय-
मे भावत्वाभावत्वमेव विवक्ष्यतां किं विरुद्धत्वनिवेशेनेत्याकाङ्क्षायां
तत्प्रयोजनमाह । अव्याप्यवृत्तेऽप्येति । कपिसंयोगादेरधिकरणे त-
दभावस्य सत्त्वेनाविरुद्धत्वादेतद्वृक्षत्वत्वादेर्न साध्यसामानाधिक-
रण्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । विरुद्धत्वं तदनधिकरणवृत्तित्व-
विशिष्टत्वम् । तादृशश्च विरोधः कपिसंयोगाभावाद्वा कपिसंयोगादे-
र्गुणादौ, अतस्तादृशविरोधाविशिष्टतदभावाधिकरणगुणादिवृत्ति-
त्ववत्त्वां सत्तायां संयोगसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं न सत्तात्वं
विरोधादिति नातिप्रसङ्गः । अथ वा संयोगतदभावयोरविरोधेऽपि
द्रव्यत्वाद्यभावस्य संयोगविरुद्धतया सत्तात्वस्य संयोगसामानाधि-
करण्यावच्छेदकत्वे द्रव्यत्वाद्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
त्वस्यापि प्रसक्त्योक्तविरोधेन तदुभयसामानाधिकरण्यावच्छेदक-
त्वासम्भवात् कस्यापि सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकं तदिति
नातिप्रसङ्गः ।

द्रव्ये संयोगाद्यभावस्याव्याप्यवृत्तितया व्याप्यवृत्त्यभावमन्त-
र्भाव्याप्यव्याप्तिवारणसम्भवाद्विरोधानघेऽस्य प्रयोजनान्तरमाह ।
संयोगेन चेति । तदभावस्य । यद्वयभावस्य । सत्त्वेनाविरुद्धत्वाद्
धूमत्वोदनावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः । तत्सम्बन्धेन तद्वति वृत्ते-

स्तत्सम्यन्धेन तद्वत्त्वविरोध्याधिकरणवृत्तित्वेनैव समं विरोधि-
त्वाद्वद्वत्त्वसमवायिवृत्तिधूमनिष्ठवृत्तिसंयोगिवृत्तित्वस्य धूमत्वावच्छि-
न्नत्वाधिरोध इत्यर्थः ।

एकेन सम्यन्धेनेत्यस्य प्रयोजनमाह । वह्निमति च संयोगेनेति ।
संयोगेनावर्तमानत्वात् । विरुद्धस्य संयुक्तत्वस्यासत्त्वात् । तत्र स-
मेधतत्त्वस्य च विरुद्धत्वादिति शेषः । अप्रापि धूमत्वादेन वह्नि-
संयुक्तत्वावच्छेदकत्वविरोध इत्यन्वयः ।

नन्वेवं साध्यानाधिकरणवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारस्य हेत्वाभा-
सतानुपपत्तिर्माह्याभावाद्यनवमाहित्वेन तज्ज्ञानस्येददशव्याप्तिहाना-
विरोधित्वादित्यत आह । व्यभिचारधीरिति ।

(दी०) व्यभिचारधीरप्येतद्वृत्त्याप्तिबुद्धौ विरोधिन्येव ।
तद्वर्षविशिष्टस्य साध्यानाधिकरणवृत्तित्वग्रहे तदवच्छेदेन सा-
ध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात् । अस्तु वा एतन्मते हेतुवृत्ति-
धर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः ।
तद्धोरेव साक्षाद्विरोधिनी, व्यभिचारान्तरधीस्तु परम्परयेति ।

(गा०) व्यभिचारधीः । साध्यानाधिकरणवृत्तित्वधीः । प्रहा-
योगात् । प्रहानुत्पत्तेरानुभविकत्वात् । यद्धर्मविशिष्टस्य तदन्वि-
करणवृत्तित्वं तस्यस्य तद्वद्वृत्तित्वावच्छेदकत्वावच्छेदत्वेन विष-
यविरोधादिति भावः । वस्तुतो विरुद्धस्यापि विरुद्धत्वानवगादिपि-
यो ऽविरोधित्वादाह । अस्तु वेति । हेतुवृत्तिधर्मस्य । हेतुता-
वच्छेदकतया ऽभिमतस्य । व्यभिचारः । व्यभिचाररूपहेत्वाभासः ।
सधर्मितावच्छेदक एवावच्छेदकत्वग्रहो हेतुरित्याशयेनेदम् ।

ननु तथाप्यनुमितिजनकज्ञाने व्यभिचारान्तरधीयो ऽनुभवसि-
द्धं विरोधित्वं भज्येतैवेत्यत आह । तस्मीरेवेति । तद्धोः । हेतुवृत्ति-
धर्मे तादृशानवच्छेदकत्वरूपव्यभिचारधीः । परम्परया । उक्त-
व्यभिचारधीद्वारा ।

एतन्मते नीलधूमत्वादिवारणाय विशेषणान्तरमपि न प्रवे-
श्यमित्याह । नीलेति ।

(दी०) नीलधूमत्वादिकं तु गौरवान्नावच्छेदकम् । एवं च लघुघटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः, न तु तत्सहचारितकम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकम् । तेन च गुरुणा ऽपि रूपेण व्याप्तिग्रहे कथायां हेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामपि समानः

(गा०) गौरवात् । सम्भवद्वच्छेदकताकधूमत्वाद्यपेक्षया गुरुशरीरत्वात् । अवच्छेदकम् । बहुपादिसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेदकत्ववत् ।

तन्वेवं तादृशधर्मान्तराघटितघटत्वादिसमनियतकम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नस्यापि व्याप्यत्वानुपपत्तिरित्यत आह । एव चेति ।

तनु द्रव्यवान् कम्बुग्रीवादिमत इत्यादौ घटत्वादेर्व्याप्तित्वेऽपि सामानाधिकरण्ये इव तद्वच्छेदकघटत्वादिरूपव्याप्तावापि गौरवेण कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनवच्छेदकतया तद्वच्छेदेन व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः, तथा च साति तस्य गमकतानवच्छेदकतया तद्विशिष्टोपपत्तिरिति हेतूपन्यासानुपपत्तिश्च । न च तस्यानतिरिक्तवृत्तिरूपव्याप्त्यवच्छेदकतयैवोभयोपत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति नीलधूमत्वादेरपि अवच्छेदकधूमत्वादिरूपव्याप्यनतिरिक्तवृत्तितया नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिग्रहसम्भवात्नीलधूमदित्यपि प्रयुज्येतेत्यत आह । तेन चेति । अनुयोगः । कथन्ता । प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनाम् । धूमव्यापकवृत्तिसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तिवादिनाम् । समान इति । तन्मतेऽपि नीलधूमादित्यादिप्रयोगवारणाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वग्रहविषयताया एव गमकतावच्छेदकतानिर्वाहकत्वस्योपेतत्वादिति भावः । तथा प्रयोगोऽपि नेष्यते एव यदुपस्थितिनियता स्वस्योपस्थितिस्तदपेक्षया गौरवमेव व्याप्याद्यवच्छेदकत्वविरोधीति समाधानमपि तुल्यमेवेति द्रष्टव्यम् ।

व्याप्तिबाहुल्यकृतगौरवेण रूपत्वरसत्वादीनां द्रव्यत्वादिसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमेव न स्यादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह । पशामिति ।

(दी०) एषं द्रव्यं रूपात् रमादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यत्वादिसाधारणस्य गुणासम्भवेतत्वे सति द्रव्यसम्भवेतत्त्वस्य वैकल्यावच्छेदकत्वसम्भवे बहुनां रूपत्वादीनां न तत्त्वम् । विरुद्धधर्मद्वयाधिकरणयोश्च एकस्यैकेन सम्बन्धेन वृत्तौ कथं विरोधः ? कथं वा द्रव्यत्वाद्दौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्य रूपादेः प्रयोगः ? तथा परामर्शाद्वा अनुमितिरिति विभावनीयम् ।

(गा०) द्रव्यादीति । अन्यद्रव्यादीत्यर्थः । आदिपदात् कर्मद्रव्यत्वादिपरिग्रहः । द्रव्यसम्भवेत्यत्र कर्मत्वाविवारणाय द्रव्यपदम् । अत्र कल्पेऽस्वरस्य प्रकाशयति । विरुद्धधर्मद्वयेति । कथं विरोधः । किंप्रमाणको विरोधः । विशिष्य । रूपत्वादिविशिष्टोपपत्तेन । तथा परामर्शात् । विशिष्य रूपादिमत्तापरामर्शात् । अनुमितिरिति । कथमित्यनुपपद्यते ।

न च प्रकारान्तरव्याप्तिवादिनामप्ययमनुयोगः समान इति प्रागेवोक्तमिति ध्यातव्यम् । व्याप्यन्तरवादिना पक्षधर्मताप्रदप्रकारीभूतधर्मे तदवच्छेदकत्वमानस्यानपेक्षितत्वात्, नीलधूमादिति प्रया कतुरधिकेनैव निग्रहात् । एतन्मते तन्मायानुसरणे स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्य लघुत्वेऽपि सविवादतया निवशानामौचित्यात् ।

न च कारणत्वादेरिवाऽऽधेयत्वादिरपि स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं प्रतीतिसिद्धतया दुरपह्वमिति ध्यातव्यम् । बाह्विर्नात धूम इति प्रतीत्या धूमत्वे बाह्विसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाधगाहनवत् धूमवति बाह्विरिति प्रतीत्यातिप्रसक्तेऽपि बाह्विवे धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमानस्याविशेषेण सिद्धेरेत्यभिप्रायः ।

सार्वभौममतमाह । अपरेत्विति ।

(दी०) अपरे तु यद्धर्मविशिष्टहेत्वधिकरणत्वं साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं स धर्मो व्याप्तिः । ग्रन्थस्तु धूमस्य धूमवतः, धूमत्वम्, धूमवत्त्वं बहेस्तु बाह्विमत्स्वित्यादिप्रकारेण

व्याख्येयः । अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः । वि-
रुद्धिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य न्यूनदेशकालवृत्तिकादेशाधिकर-
णत्वायां तदसम्भवात्, तुल्यवृत्तिकधर्मद्वेयाधिकरणत्वयोर्मियो-
ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य च नियन्तुमशक्यत्वात् । नाप्यन्यून-
वृत्तिकत्वम् । न्यूनवृत्तिकधूमादेरव्याप्यतापत्तेः । किं त्वनति-
रिक्तवृत्तित्वम्, स्वान्यूनवृत्तितत्त्वमिति यावत् । अतो न
केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । अत्र च यदन्यूनवृत्ति साध्यं तत्त्वं स्व-
व्यापकसाध्यसम्बन्धित्वपर्यवसन्नमपेक्ष्य गौरवं परमवशिष्यते ।
तच्च ग्रन्थकार एवाग्रे विवेचयिष्यते इत्याहुः ।

(गार्ग) यद्वर्मविशिष्टेति । गुणवत् सत्त्वादित्यादौ सत्तात्वा-
दिविशिष्टसत्तायधिकरणत्वं गुणादावतिप्रसक्तत्वेन न साध्याधि-
करणतावच्छेदकमिति नातिप्रसङ्ग इति । एतत्कल्पे द्युतिरिति स्फूर्तिः-
कं धूमस्य वह्निसम्बन्ध इत्यादमूलविराधमवच्छेदकत्वमानव-
च्येयोरुच्यते । ग्रन्थस्त्विति । विरुद्धति । एकस्मिन्नेव गृहा-
दौ प्राचीप्रतीक्यवच्छेदेन घतमानस्य व्यापिद्वयस्य एकस्मिन्नेव
घटादौ स्थित्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नगन्धतत्प्रागभावादेश्च एकस्मिन्
साध्ये हेतुभूतस्यापरस्येत्यर्थः । न्यूनदशकालात् । यन्त्यादा सा-
ध्ये धूमादारत्यर्थः । तदनसम्भवात् । तादृशावच्छेदकत्वासम्भ-
वात् । तत्र तदप्रत्ययादिति भावः । तुल्यवृत्तिकेति । तद्रूपत-
द्रसादीत्यर्थः । नियन्तुमशक्यत्वादिति । तथा च विनिगमना-
विरहेण द्वयोरैव परस्परवच्छेदकत्वेन अन्यान्याभयादुभयोरैवान-
वच्छेदकत्वमिति भावः । एवं च लक्षणेऽसम्भवा इति द्रष्ट-
व्यम् । केवलान्वयिसाध्यक साध्याधिकरणताशून्यावृत्तित्वरूपत-
दनतिरिक्तवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तत्सङ्गहायाह । स्वान्यूनवृत्तीति । स्व-
व्यापकसाध्याधिकरणताकत्वमित्यर्थः । नन्वप्रानातप्रयोजनकाधि-
करणताद्वयप्रवेशेन गौरवम्, तत्परित्यागे च प्राथमिकासंज्ञान्तल-
क्षणाभेद इत्यन आह । अत्र चेति । अग्रे । उक्तव्याप्तीत्यादौ ।
अत्रोदक्षरत्वमस्वरसवीजम् ।

(दी०) उपाधिनेति । विशेषणतामापन्नेनोपाध्यनुप्रवेशे-
नेति यावत् । बह्वावार्द्धेन्धनप्रभववाहित्वेन रासभार्द्धेन्धनादौ च
तथाविवक्षितविशिष्टत्वेन धूमसम्बन्धेऽवच्छिद्यमाने तथाविध-
वहेरप्यनुप्रवेशात् । रासभत्वादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् ।

(गा०) ननु सोपाधिहेतावच्छ्रित्या उपाधिना तन्निष्ठसाध्यसम्बन्धि-
ताया अवच्छेदासम्भवादुपाधिनेत्यसङ्गममत् आह । विशेषणतेति ।
अवच्छेदकविशेषणतापन्नेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकविशेषणता-
मापन्नीभूयावच्छेदकत्वे एवावच्छेद्यसामानाधिकरण्यं तन्त्रमिति
उपाधिवैशिष्ट्यावच्छिद्यसाध्यतावच्छेदकादिना साध्यसम्बन्धे ऽव-
च्छिद्यमाने ऽवच्छेदकविशेषणकोटिप्रविष्टतया साधनावृत्तेरप्यु-
पाधेरवच्छेदकत्वं दुरपवादिमिति भावः ।

ननु धूमवान् बह्मेरित्यादावार्द्धेन्धनप्रभववाहित्वं सामानाधिकर-
ण्यावच्छेदकं तथार्द्धेन्धनप्रभवत्वाविशिष्टवाहित्वं तत्र च वैशिष्ट्य-
घटकतयवार्द्धेन्धनप्रभववहेः प्रयशो न तु विशेषणतयेत्यत आह । उ-
पाध्यनुप्रवेशेनेति । उपाधिघटितधर्मेणेत्यर्थः । विशेषणवत् सम्ब-
न्धस्यापि घटकत्वान्न दोष इति भावः । सम्बन्धविधया विशे-
षणविधया च घटकत्व स्थलभेदेन दर्शयति । यद्भाविमिति ।
ननु वङ्गिहेतुके यथा साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकघटकत्व न
तथा रासभार्द्धेन्धनहेतुके इत्यत आह । रासभत्वादीति । अन्यदेत-
दिति । तदनिवेशेऽप्युपाध्यनुप्रवेशस्याक्षतत्वाद् उपाध्यनुप्रवेशेन
साधनतावच्छेदकस्यावच्छेदकताया अविवक्षणादिति भावः ।

सोपाधौ तु उपाधिनेत्यत्रैवकारपूरणेन नियमपरतया केषां-
चिद्व्याख्यानं नियमासम्भवेन दूषयति । अत्र चेति ।

(दी०) अत्र चेदं स्नेहवत् निःस्नेहं वा स्पर्शादित्यत्र वि-
नाप्युपाधिप्रवेशं शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्यासमानाधिक-
रणतया साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशे-
षणीभूय वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वत एव स्पर्शे सा-
ध्यसम्बन्धो ऽवच्छिद्यते इत्युपाधिनैरेति नियमे न तात्पर्यम् ।

परं तु शुद्धस्य साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकतामात्रे ।

(गा०) नियमे न तात्पर्यमित्यग्रिमेणान्वयः । स्नेहवत् स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशनं साध्यासमानाधिकरणतया स्वयमनुपाधिना शीतत्वेन केवलेन स्पर्शं साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्येकोऽन्वयः । सर्वत्र शीतपदं शीतस्पर्शपरम् । केवलेन । किञ्चिदवच्छेदकविशेषणतानापन्नेन । एतेन उपाधिपदस्योपाधिघटितपरत्वलभ्ये सोपाधिनिष्ठसाध्यसम्बन्धितायां उपाधिघटितधर्म एव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे तस्य पदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वलभ्ये तादृशसाध्यसम्बन्धेऽनुपाधिरेव स्वतोऽवच्छेदक इति नियमे च व्यभिचारो दर्शितः । अवच्छिद्यते इत्यस्य विशेषणतयाऽवच्छेदकत्वपरतालभ्ये उपाधिभिन्नस्य तदघटितस्य च तादृशावच्छेदकत्वाभावनियमे व्यभिचारं दर्शयति । निःस्नेहमित्यादिना । निःस्नेहं स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिप्रवेशं साधनव्यापकतया स्वयमनुपाधिना शीतान्यत्वेन विशेषणीभूय स्पर्शं साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते इत्यन्वयः । विशेषणीभूय । अवच्छेदकीभूते स्पर्शत्वे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणीभूय । व्यभिचारवद्दीदृशनियमे प्रकृतानुपयोगोऽपि बोध्यः । विशेषणतापन्नेनैवेति पूरणलभ्ये उपाधेः स्वतोऽनवच्छेदकत्वनियमे व्यभिचारं दर्शयति । शीतान्यस्पर्शत्वेन चेति । अस्य च शुद्धनिःस्नेहत्वाव्यापकत्वेऽपि पक्षधर्मजलोष्णस्पर्शान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोपाधित्वम् । अत्रापि नियमे प्रकृतानुपयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु नियमस्यानभिप्रेतत्वे प्रकृतानुपयोगितेत्याशङ्कं परिहरति । परं त्विति । अनवच्छेदकतामात्रे इति । यद्व्यादिपदस्य साध्यादिसामान्यपरतया पूर्वोक्तस्य साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वस्य सोपाधी तुकारेण व्ययच्छेदादिति भावः ।

उपाधिपदस्य साधनतावच्छेदकातिरिक्तपरतया तुकारस्य चकारार्थतया उपाधिनैवेति नियमपरत्वमपि सम्भवतोऽपि केचित् ।

इति अनुमानगादाधर्या विशेषव्याप्तिप्रकरणम् ॥

अत एवचतुष्टयप्रकरणम् ।

(चि०) अत एव साधनतावच्छेदकाभिन्नेन येन साधनताभिमतं साध्यसम्बन्धोऽवच्छिद्यते स एव तत्र साधने विशेषणमुपाधिरिति वदन्ति ।

(दी०) यत एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं निमित्तमवच्छेदकं अत एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदन्तीत्याह । अत एवेत्यादि ।

(गा०) सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वात्केरधतः साधनतावच्छेदकातिरिक्तस्य नियमतोऽवच्छेदकत्वं लभ्यते इति तदुपपत्त्येनात एवेत्यादिकं व्याचष्टे । यत एवेति ।

तद्विशेषः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तविशेषणीभूतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्मः । उपाधिरित्यस्य नियमेनेत्यादिः । साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्य सोपाधावनियतत्वे यत्र न तत्सत्त्वं तत्रोपाधेः साधनतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकविशेषत्वनियमभङ्गेनोपपत्त्यसङ्गातिः । वदन्तीत्यस्य प्राभाकरा इत्यादिः ।

यद्यप्युपाधिलक्षणघटकं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वमन्यूनवृत्तित्वरूपं साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वपर्यवसितमनुपदं निर्वक्ष्यते, साधनतावच्छेदकस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं स्वरूपसम्बन्धात्मकं चाऽवच्छेदकत्वमेव च सोपाधौ तूपाधिनेति ग्रन्थलभ्यम्, तादृशावच्छेदकताया एवाकव्याप्तिघटकतया साधनतावच्छेदके प्रतिक्षेपात् । तथा च एतादृशव्याप्तिघटकावच्छेदकताध्वन्याधनतावच्छेदकातिरिक्तधर्मसत्त्वानियमेऽपि उक्तान्यूनवृत्तित्वरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वनियमस्योपाधेः सम्मयेनोपपत्त्यासङ्गातिः । तथापि यत एव सर्वत्र सोपाधौ साधनतावच्छेदकाति-

रिक्तं नियतमवच्छेदकं साधनतावच्छेदकं नावच्छेदकं साध्या-
भावविशिष्टसाधनवृत्तिरिति यावत्, अत एव तद्विशेषविशेषणी-
भूतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकधर्म एव उपाधिरिति प्राभाकरो-
क्तिः सङ्गच्छते । कचित्सोपाधौ साधनतावच्छेदकस्य साध्याभा-
वविशिष्टावृत्तित्वे उपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनवदवृत्तित्व-
रूपनिर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वनियममन्वेन तदसङ्गतप्रसङ्गादित्यभिप्रा-
यान्तासङ्गतिः ।

उपाधेः प्रायशः साधनावृत्तितया तत्रिष्टसाध्यसम्बन्धितायां
आश्रयतासम्बन्धेन नावच्छेदकत्वसम्भव इत्यत आह । अत्राव-
च्छेदकत्वमिति ।

(दी०) अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्येन, तत्त्वज्ञान्यु-
त्पत्तित्वम्, व्यापकत्वमिति यावत् । तच्चाधिकरणान्तर्भावेण ।
तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवत्त्वव्याप-
काधिकरणताकत्वं पर्यवस्यति । निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापक-
त्वमिति तु निष्कर्षः । इत्थं च सत्तायेकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्य-
त्वादिसामानाधिकरण्यव्यापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगिनि घ-
टत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यं जन्मत्वे सति सत्त्वादित्यादौ
द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसङ्गः ।

(शा०) अन्यूनवृत्तिव्यवहकसामानाधिकरण्याशं परित्यज्य निष्क-
ष्टमप्येमाह । व्यापकत्वमिति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य व्यापक-
ताव्यवहकत्वविरहे व्यापकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वमेव वि-
श्लेषणीयम् । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादावतिव्याप्तिवारणायाह ।
तच्चेति । अधिकरणान्तर्भावेणेति । यत्र यत्राधिकरणे हेतोः साध्यसा-
मानाधिकरण्यं तत्र यत्सामानाधिकरण्यं तत्स्वरूपमित्यर्थः । पूतावता-
सामानाधि करण्यनिरूपकाधिकरणत्वाव्याप्तिरेव पर्यवसितेत्याश्रयेना-
ह । तेनेति । साध्येति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । व्याप्यविशि-
साधनप्रवेशे व्यापकविशि वैयर्थ्येन न तस्य प्रवेशानम् । उभयविश-
नतिप्रयोजनकतया अधिकरणतांशमपि परित्यज्यति । निरुक्तेति ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । 'विशिष्टेति' साधनतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः । साधनतावच्छेदकविशिष्टत्वनिवेशप्रयोजनमाह । न वेति । गुणाद्यन्यत्वाविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ शुद्धसत्ताविशिष्टजात्यव्यापकद्रव्यत्वादेः सङ्ग्रहाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वनिवेशनम् ।

विशेषणत्वनिवेशप्रयोजनमाह । निःस्नेहमिति ।

(दी०) निःस्नेहं स्पर्शाद् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ शीतस्पर्शान्यस्वरूपान्यत्वादेर्वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र । साध्यविशिष्टे साधने । विशेषणम् । साध्याभावविशिष्टात् साधनात् सामानाधिकरण्येन व्यावर्तकम्, साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवद्वृत्तीति यावत् ।

(गा०) यत्किञ्चित्साधनवद्वृत्तित्व निवेद्यापि प्रथमे शीतस्पर्शादित्यवधारणसम्भवाद्विशेषणघटकसाधनवद्वृत्तौ साध्याभावविशिष्टत्वविशेषणस्य वक्ष्यमाणस्य व्यावृत्तिमाह । द्रव्यमिति । द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र रूपान्यत्व विराधामञ्जकत्वाच्च गुरुमते उपाधिरिति भावः । तत्रेत्यस्य व्याख्या साध्यविशिष्टे साधने इति । तादृशसाधनविशेषणत्वसमुदित निर्वक्ति । साध्याभावविशिष्टेत्यादि । व्यावर्तकत्व भेदानुमितियोग्यत्वम् । योग्यता च प्रकृते व्याप्तिरेव न तु पक्षधर्मताया अपि प्रवेशः, साध्यविशिष्टसाधननिष्ठसामानाधिकरण्याप्रतियोगिन साधनानिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वविरहेणैवानतिप्रसङ्गेन तादृशसाधनरूपपक्षस्येव समुदितार्थे निवेशात् । अत्र यथाश्रुते एकव्यक्तिसाधनके साध्याभावविशिष्टस्यापि साधनस्य साध्यवत्युपाधिसमानाधिकरणतया सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन नोपाधेः साध्याभावविशिष्टसाधनभेदव्याप्यत्वमिति वक्ष्यमाणानुपपत्तेर्निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनेति ।

न चायोगोल्लादावप्याद्रिन्धनप्रभववदुपादेः कालिकादिसम्बन्धेन वृत्तेरुपाधिताघटकसम्बन्धेनावृत्तित्वं विवेक्षणीयम् । तथा च जातिमान् मेयत्वादित्यादौ सत्तापुपाधावव्याप्तिः, सामान्यादौ समरायन वृत्तेरप्रसिद्धे । एव विशिष्टस्यानतिरिक्ततया

द्रव्यं जातेरित्यादौ गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तायुगाधी गुणादि-
वृत्तित्वाद्यव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधन-
व्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(दी०) एवं च द्रव्यं सत्तादित्यत्र सत्ताया अभेदेऽपि
गुणकर्मन्यत्वे नाव्याप्तिः । नापि द्रव्यं कर्मन्यत्वे सति सत्त्व-
दित्यत्र गुणान्यत्वादौ । इत्थं च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छे-
दकत्वद्योतनाय परं तद्विन्नत्वमुक्तम्, न तु विवक्षितमेव तत्,
वैयर्थ्यात् । इदं दधि जन्यं वा दध्न इत्यादौ दधित्वाद्यव्याप्तेश्च ।

(गा०) एवं च । ईदृशपर्यवसितार्थविवक्षणे च । साधनताव-
च्छेदकविशिष्टार्थकनिरुक्तपदव्यावृत्तिमाह । नापीति । इत्थं च ।
विशेषणपदार्थस्य साध्याभावविशिष्टसाधनघटितत्वे च । परम् ।
कोऽलम् । विवक्षितम्, उपाधिलक्षणं । वैयर्थ्यादिति । साध्य-
विशिष्टहेतुव्यापकस्य सद्धेतानुपाधित्वस्य तत्र साध्याभाववि-
शिष्टसाधनाप्रसिद्ध्या विशेषणत्वासम्भवेनैव वारणादिति भावः ।
विवक्षायां विरुद्धफलकत्वमपि दर्शयति । इदमिति । साध्यं च
नोपाधिरिति प्रवादेन दधिम्यसाध्यके तस्यानुपाधित्वापगमसं-
म्भवात् जन्यत्वसाध्यकानुसरणम्, तत्र च साधनावच्छिन्नस-
ाध्यव्यापकतया दधित्वस्योपाधित्वं दध्नो हेतुता सप्रवायेनेति
द्वयारम्भकपरमाणी व्यभिचारे बोध्यः ।

भिन्नान्तं सार्थकयितुं कल्पान्तरमाह । यद्वेति ।

(दी०) यद्वा प्रकृतसाधनतावच्छेदकानवच्छेदमकृतसा-
धनानिष्टसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वं पूर्वदलार्थः । अनवच्छेद-
कत्वं च तस्य साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्टसा-
धनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभाववत्तस्तद्विशिष्टसाध-
नवत्त्वेनेति यावत् ।

(गा०) स्वातन्त्र्येण साध्यसम्बन्धितावच्छेदकार्थकस्य भिन्ने-
त्यन्तस्यावधारणपरतया साध्यसम्बन्धितायां । २४ ।

कानवच्छेद्यत्वलाभः । तद्विवर्क्षणं च सद्देतौ साध्यसामान्यादेवो-
रणाय, निर्वक्ष्यमाणविशेषणत्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः ।
प्रमेयमात्रस्य साधनतावच्छेदकत्वे तदनवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्याऽव्या-
सर्वक्ष्यमाणत्वात् साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वदलप्रवि-
ष्टसाधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वस्यैव निवेशनी-
यतया तस्य च स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकत्वाभावरूपत्वे गुरु-
धर्मावच्छिन्नहेतुकस्थले अतिप्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वात् तच्छून्य-
वृत्तित्वरूपत्वे द्रव्य सत्त्वादित्याद्येकव्यक्तिहेतुकस्थलीयोपाध्यव्याप-
नादन्यादृशं तन्निर्वक्ति । अनवच्छेदकत्वं चेति । तस्य । साधनता-
वच्छेदकस्य । साधनवृत्तितयेत्यादौ तृतीया अभेदे ।

अत्र कल्पे गुणवद् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ स-
त्तादेरभेदेन विशिष्टसत्तात्वादेः साध्याभावविशिष्टसाधनवृत्तितया
द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिरतः कल्पान्तरमाह । तद्विशिष्टेति । सा-
धनतावच्छेदकविशिष्टसाधनस्येत्यर्थः । विशिष्टस्यानतिरेके विशे-
ष्यस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे विशिष्टस्य न तथात्वमिति न शक्यते
वक्तुमित्याशङ्क्या निष्कृष्टमर्थमाह । साध्याभाववत् इति । स्व-
विशिष्टसाधनाधिकरणसाध्याभाववत्कत्वेनेत्यर्थः । विशिष्टनिरु-
पितविलक्षणाधिकरणताया निवेशाग्नोक्तदोषः । साधनतावच्छेदक-
सम्बन्धनिवेशलुचनाय साधनपदम् ।

(दी०) एतेन धूमवान् मेयवत इत्यादौ मेयानवच्छेद्य-
साध्यसम्बन्धाप्रसिद्धिः । गुणवद् गुणकर्मान्यत्वे सति जाति-
मत्त्वादित्यादौ जातित्वघटकानित्यत्वादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानव-
च्छेदकतया गुणकर्मान्यत्वादेरुपाधितापचिधेति निरस्तम् ।
अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन । तथा च साध्य-
विशिष्टस्य साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छि-
न्नसाधनस्य व्यापकत्वमर्थः पर्यवस्यति ।

(गा०) जातित्वघटकेति । यद्यपि गुणकर्मान्यत्ववैशिष्ट्य-
मात्रस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवेन समुद्भूतस्य जातित्वस्यैव वैय-
र्थ्यम् । तथापि तद्वत्कृतसमवेतत्वस्य वैशिष्ट्यघटकतयैव निवे-

शब्दोपाद्विशिष्यं नित्यत्वादेर्वैयर्थ्याभिधानम् । अवच्छिद्यते इत्यत्रावच्छेदकत्वमेतत्कल्पेऽपि पूर्वनिरुक्तमेव ग्राह्यमित्याह । अवच्छेदकत्वं चेति । समुदितनिष्कृष्टार्थमाह । तथा चेति । साधनतावच्छेदकेऽनवच्छेदत्वनिवेशसार्धक्याय विशेषणत्वमन्यथा व्याख्यास्यन् तद्विशेषणस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमाह । उपदर्शितेति ।

(दी०) उपदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रेत्यादि । तत्र । साधनतावच्छेदकविशिष्टे साधने । विशेषणम् । साध्यशून्याद्यावृत्त्यौपीयकम् । यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वं साध्याभाववति न वर्तते इति यावत् । साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यात् साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यस्य व्यावर्तकमिति समुदायार्थनिष्कर्ष इत्याहुः ।

(गा०) द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वादि-सङ्गहाय साधनतावच्छेदकविशिष्टेति । साध्यशून्याद्यावृत्त्यौपीयकत्वम्, साध्यशून्यावृत्तित्वानुमापकसामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम् । एकव्यक्तिकव्यभिचारिहेतौ साध्यशून्यावृत्तित्वस्य याधेनानुमेयत्वासम्भवात् तत्रत्योपाधावव्याप्तिमाशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह । यदिति । प्रकृतसाधनवत्त्वम् । साधनत्वावच्छेदकविशिष्टसाधनाधिकरणत्वसामान्यम् । तेन शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्पर्शत्वाद्यवच्छिन्नशीतस्पर्शादिनिरूपितयत्किञ्चिदधिकरणात्तायाः निःस्नेहत्वशून्यजलाद्यवृत्तित्वेऽपि नोक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गः । लाघवाय बलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह । साध्याभावेति । साध्याभाववत्प्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यभेदव्याप्यत्वे सति साध्यवत्प्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यवृत्तित्वमित्यर्थः । तादृशाधिकरणभेदव्याप्यत्वं च तादृशाधिकरणावृत्तित्वं तद्व्यावृत्तिः स्फुटेव ।

विरोधमञ्जनाक्षमदर्शितशीतस्पर्शान्यत्वव्यावृत्तमेवावच्छेदकत्वमवच्छिद्यते इत्यनेन विवक्षितम् । विशेषणपदोपादानं तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ऽवच्छेदकपरतालानुमात्रफलकमिति सार्वभौममतमुपन्यस्यति । केचित्त्विति

(दी०) केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरण्यम् । तथा च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या येनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतिपोगीनि यावत् । अवच्छेदकत्वं चेदमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् । गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याक्षतमेव ।

(गा०) निर्वाच्यावच्छेदकत्वघटकमन्यूनवृत्तित्वं व्यापकत्वपर्यवसितम् । तत्र यदि सामानाधिकरण्यस्य वृत्त्यनियामकतया न व्यापकताघटकत्वं तदा तेन सम्बन्धेनावच्छेदकत्वमसम्भवीत्याशयेनाह । अवच्छेदकीभूतेति । शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्यापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यान्यूनवृत्तितया तत्रातिप्रसङ्गवारणायानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वेऽन्तर्भाषयति । अवच्छेदकत्वं चेदमिति । निःस्नेहत्वादिसामानाधिकरण्यशून्ये शीतस्पर्शादौ शीतस्पर्शान्यत्वादिसामानाधिकरण्यसत्त्वात् तस्यानतिरिक्तवृत्तित्वमिति भाषः । धूमवान्यहेरित्यादौ महानसत्त्वादेर्घारणायान्यूनवृत्तित्वनिवेशनम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वपरित्यागफलं दर्शयति । गुरोरपीति ।

(दी०) यद्यपि प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्र महान् अनित्यद्रव्यत्वादित्यत्र महत्त्वस्य अनित्यद्रव्यसमवेतत्वस्य च वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तस्योपाधेः सामानाधिकरण्यं साध्यसामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्तिः । तथापि हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यमन्यूनानतिरिक्तवृत्तिः तत्त्वं विवक्षितम् ।

(गा०) रूपमात्रस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षद्रव्यत्वमात्रविशिष्टरूपवृत्तिविशेषाच्चौ महत्त्वस्य वर्तमानत्वाद्वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न स्यादत उद्भूतपदम् । ननु प्रत्यक्ष उद्भूतरूपवत्त्वादित्यत्रापि महत्त्वं नोपाधिः सामग्रीधिरहेणाप्रत्यक्षघटादावुद्भूतरूपवति वर्तमानत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणानुक्रान्तत्वादतस्तदसद्गुहो न उपोपायेत्यत आह । महानित्यादि । यत्रापि द्रव्यत्वमात्रस्य हेतुत्वे साध्यविशिष्टसाधनान्यापकत्वादनित्यसमवेतत्वस्य वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तता न

स्यादित्यनित्यपदम् । मद्दत्त्वस्येत्यादिद्वयमुक्तस्थलपौर्यधासङ्गपम
न्येति । लक्ष्यतो द्रव्यितुं यक्ष्यमाणालक्षणक्रान्तस्येति । न्यूनाति-
रिक्तपृचीति । मद्दत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गुणत्वादायवृत्तेः प्रत्य-
क्षत्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं शब्दादौ, वृत्तेस्तदतिरिक्तवृत्ति-
त्वम् । अनित्यद्रव्यसमवेतत्वसामानाधिकरण्यस्य शब्दादाववृत्ते-
र्मद्दत्त्वसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्तित्वं गुणत्वादौ वृत्तेस्तदतिरिक्त-
वृत्तित्वं बोध्यम् ।

हेतुनिष्ठेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठत्वायंकम् । तेन
द्रव्यं जन्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शुद्धसत्तानिष्ठसाध्यसामानाधि-
करण्यावच्छेदकगगनावच्छिन्नवृत्तिकाभावाप्रतियोगित्वेऽपि स्प-
ष्टसामानाधिकरण्यस्य, द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र शुद्ध-
सत्तानिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यभावावच्छेदकगुणावच्छिन्नवृत्ति-
कत्वेऽपि कर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य नाश्यातिः । तादृशवि-
शेषणस्य चान्यूनवृत्तित्वानुपयोगितावच्छेदकतया ऽनतिरिक्तवृत्ति-
त्वप्रतियोगितावच्छेदकतया च न प्रवेशः व्यापकसङ्कोचे प्रयोज-
नाभावादित्यवधेयम् ।

तद्वृत्तिगुणान्योन्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपान्यूनवृत्तित्व-
स्य तद्वदन्यावृत्तित्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वस्य च द्रव्यं सत्त्वादि-
त्यादेकवृत्तिहेतुके कर्मान्यत्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्येऽक्षत-
त्वात्तयोरतिव्याप्तिमाशङ्क्याह । सत्यनिष्ठेति ।

(दी०) सत्त्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्य च त-
न्निष्ठकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यमतिरिक्तवृत्ति, गुणे तदभावा-
वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिरूपात् । पृथिवीत्वादिसामानाधि-
करण्यं तु न्यूनवृत्ति, जलादौ तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्त्य-
भावप्रतियोगित्वात् । साध्यव्यापकानां सद्धेतौ उपाधित्ववार-
णाय साधनतावच्छेदकभिन्नेनेति तदनवच्छेदार्थकमित्याहुः ।

(गा०) गुणे तदभावावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वादिति । तथा

नोक्तरूपमिति भावः । एतच्च सामानाधिकरण्यस्यान्याप्यवृत्तित्वा-

प्रायेण । तदभाववदवृत्तित्वमात्रनिवेशे गुणवत्त्वाद्युपाधेरप्यसङ्गहः ।
अन्यावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभाववति सत्त्वेऽन्यावच्छेदेन
तत्सामानाधिकरण्यसत्त्वादित्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानम् । ज-
लादादित्यादि । तथा च तदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकार्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वमेव तदन्यूनवृत्तित्वं न तत्करूपमिति भावः । गुण-
वत्त्वादिसामानाधिकरण्यस्यापि साध्यसामानाधिकरण्यवति सत्त्वे
ऽन्यावच्छेदेनाभावसत्त्वाच्चदवच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकत्वपर्यन्तमभावे
विशेषणम् । विशेषणपदस्य सामानाधिकरण्यत्वार्थकत्वे उद्भूतत्वा-
दिफमेवैतत्कल्पे ऽस्वरसंयोजम् ।

(चि०) अत एव च तत्र साधनाव्यापकत्वे सति
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं लक्षणं ध्रुवम् ।
व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरो-
धेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसम्बन्धाभावादवश्यं
साध्यसम्बन्धितावच्छेदकमस्ति । तदेव च साधनाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं तत्रोपाधिः ।

(दी०) ननु सर्वत्र सोपाधौ सर्वेणोपाधिना साध्य-
सम्बन्धोऽवच्छिद्यते इति न नियमः । अयं प्रत्यक्षो मूर्त्तत्वा-
दित्यादावुद्भूतरूपवत्त्वादेस्तदसम्भवादित्यत आह । अत एव
च तत्रेति । यत एव उद्भूतरूपवत्त्वादेर्न तथात्वसम्भवः,
अत एव तत्र तादृशनियमवादिमते इदं लक्षणमिति । साध-
नाव्यापकत्वमिह साध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वं तादृशसाधनासामानाधिकरण्यमिह पर्यवसितम् ।
तेनोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वव्युदासः ।

(गा०) एकव्यक्तिविपक्षके सर्वेषामेवोपाधीनां साध्यसम्बन्धि-
तावच्छेदकविशेषणत्वस्यासत्तयात् सर्वत्रेति । वक्ष्यमाणस्थले-
ऽपि महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपाद्युपाधेस्तथात्वात् सर्वेणेति । अय-
च्छिद्यते इत्यस्य विशेषणीभूयेत्यादिः । अतो नस्यमाणस्थले उद्भूत-

रूपसामानाधिकरण्यस्यान्यूनश्रुतित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याव-
च्छेदकताया अक्षतत्वेऽपि नासङ्गनिः, तथापि साध्यशून्यहेतुमति
परमाणौ तत्सत्त्वेन विशेषणत्वासम्भवात् । तदसम्भवात् । अ-
वच्छेदकत्वे सति विशेषणत्वासम्भवात् । अत एवेत्यत्रैतत्पदस्य
परामर्शनीयं व्याचष्टे । यत एवेति । एवकारः सम्पातायातः ।
अत इत्येतत्परामर्शनीयमध्ये स्वधारणानुपयोगात् । न तथात्व-
सम्भव इति । तथात्वासम्भवेन । तस्योपाधित्वानुपगमेन । उपाधि-
त्वस्य तथात्वनैयत्यमित्यर्थः । अतो नात इत्यस्य प्रक्रान्तवाचि-
त्वानुपपत्तिः शङ्कानुद्धारो वा । तत्रत्यस्य व्याख्या तादृशनिष्-
मवादिमते इति । लक्षणमित्यन्तस्यानुकरणम् इव लक्षणमिति ।

उक्तस्य उपाधित्वे लक्षणस्य तद्व्यावृत्ततया लक्षणं सवोपं स्यादि-
त्युपसम्भसङ्गमनाय लक्षणघटकसाधनाव्यापकत्वबलं तद्व्यावृत्तं नि-
र्वक्ति । साधनेति । असम्भववारणाय साध्याभावविशिष्टेति ।
तादृशसाधनवन्निष्ठत्वमुद्भूतरूपामावादेरपीति अभावे व्यापकत्व-
निवेशनम् । लाघवायाह । तादृशेति । साध्याभावविशिष्टार्थकम् ।

यद्यप्युपाधिताघटकसम्बन्धेनासामानाधिकरण्यनिवेशाद्वाव्या-
जातिमान्मेयत्यादित्यादौ तादृशसाधनाधिकरणजात्यादौ समवायेन
वृत्त्यप्रसिद्धा समवायेनोपाधेः सत्त्वादेन सङ्गदो यथाश्रुते । तथापि
तादृशसाधनस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावोऽत्र विव-
क्षित इति न दोषः । साध्यसाधनत्वभेदेनोपाधित्वभेदाद् यादृशसाध्य-
शून्ययादृशसाधनवति येन सम्बन्धेन वृत्तिरप्रसिद्धा तेन सम्बन्धेन
तत्साध्यकतत्साधनकोपाधित्वे एतदलनिवेश एव नास्तीति वाऽभि-
प्रायः । तेन । यथाश्रुतसाधनाव्यापकत्वप्राप्त्यागेन ।

विशेष्यबलस्य तदन्तर्गतसाधनावच्छिन्नत्वविशेषणबलस्य च
फलं दर्शयति । अथेत्यादिना ।

(दी०) अथ प्रत्यक्षो द्रव्यत्वादित्यादौ यदत्त्वादावतिव्या-
प्तिः । साध्यव्यापकत्वेन विशेषणे च स श्यामो मित्रातनय-
त्वादित्यादौ शकंपाकजत्वादावव्याप्तिरुक्तं साधना-
वच्छिन्नेत्यादि ।

(गा०) उपर्युक्तस्थले उद्भूतरूपादीनां व्यभिचारोपपन्नसमर्थ-

नामपि यतो ऽनुपाधित्वं तद्वीजप्रदर्शनपरतया व्यभिचारिणीत्यादिग्रन्थस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । साध्याभावेति ।

(दी०) साध्याभावसम्बन्धिनि विरुद्धस्य साध्यसम्बन्धस्यावच्छेदकभेदं विनाऽनुपपद्यमानस्यावच्छेदकीभूयोपपादनमुपाधिफलम्, तदसमर्थानां चोपदर्शितोद्भूतरूपवत्त्वादीनां नोपाधिभावः सम्भवतीत्याह । व्यभिचारिणीति । व्यभिचारः सपक्षविपक्षवृत्तित्वम् ।

(गा०) सम्यन्धः । सामानाधिकरण्यम् । विरुद्धस्य । साध्याभाससम्यन्धविरुद्धस्य । विरोधश्चैकावच्छेदेनैकत्राघर्तमानत्वम् । तदसमर्थानामिति । मूर्तत्वादौ साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकापवादवच्छेदेनोद्भूतरूपादिसामानाधिकरण्यसत्त्वेनातिप्रसक्ततया न तस्य साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमित्याशयः । विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारवति विरुद्धे साध्यसम्यन्धाभावेन साध्यसम्बन्धितावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वावश्यकत्वासम्भव इत्यतो व्यभिचारिणीत्यत्र व्यभिचारं व्याचष्टे । व्यभिचार इति ।

(चि०) अत एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति सङ्गच्छते । अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभिचारेण न तदनुमानम्, अप्रयोजकत्वात् ।

(दी०) अथ विपक्षगामित्वरूपव्यभिचारोन्नयनमेवोपाधिफलम् । तच्चोद्भूतरूपादीनामप्यस्तीत्यत आह । अत एवेति ।

(गा०) सपक्षगामित्वज्ञानस्यानुमानाधिरोधितया तद्व्यवहितव्यभिचारस्योपाधिनानुमानमफलमित्याशयेनाह । विपक्षगामित्वरूपेति । अस्तीति । तत्कुतस्तस्यानुपाधित्वमिति शेषः । आहेत्यस्य व्यभिचारोन्नयनस्योपाधिफलत्वे प्राचीनप्रवादासङ्गतिमित्यादिः । एवं चात एवेति मूलस्य विरोधमङ्गनमात्रस्योपाधिफलत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा । व्यभिचारोन्नयनस्य तत्फलत्वे । व्यभिचारादेव । उपाध्यनुमापकत्वेनाभिमतान्वयव्यभिचारज्ञानादेव । तत्र । व्यभिचारिणि हेतौ । अगमकत्वे । अतनुमापकत्वनिर्वाहे । व्यभिचारेण न तदनुमानम् ।

उपाध्यनुमानम् । उपयुज्यते इति शेषः । अप्रयोजकत्वात् । निष्क-
लत्वात् । तथा च उपाध्यनुमापकतानिर्वाहकस्य व्यभिचारे उपाधि-
नियमस्य प्रदर्शनपरोक्तप्रवादोऽसङ्गतः स्यादेवेति मूलाशय इति की-
धित्यनुसारेण मूलव्याख्या ।

शुरुमतोपष्टम्भेनातएवप्रयं व्याख्यायाचार्यमतोपष्टम्भेन चतुर्थ-
मतपवेत्यादि व्याचष्टे । यत एवेत्यादिना ।

(चि०) अत एव च तस्य साध्यसम्बन्धितावच्छे-
दकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनताभिमतं चकास्तीति
स्फटिके जपाकुसुमवदुपाधिरसावुच्यते । लक्षणं तु
साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-
त्वम् । विषमव्याप्तस्तु नोपाधिपदवाच्यः । प्रवृत्तिनि-
मित्ताभावात् । दूषकता च तस्य व्यभिचारोन्नायक-
तया । न च व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम् ।
अप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोऽप्युपाधित्वाप-
त्तेरिति ॥

(दी०) यत एव साध्यसम्बन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः,
सोपाधौ तु स्वाभाविकं हेतुतावच्छेदकं न साध्यसम्बन्धिताव-
च्छेदकम् । यत एव स्वसमीपवर्तिनि स्वसमानाधिकरणे
व्यभिचारिणि हेतौ स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूप-
लक्षणव्याप्तिसङ्क्रामकतया साध्यव्याप्यस्यैवोपाधित्वमाचार्यैर-
नुमन्यते इत्याह । अत एवेति ।

(गा०) स्वाभाविकम् । शुद्धम् । न साध्यसम्बन्धितावच्छेद-
कमिति । इति न तत्रोक्तव्याप्तिरिति शेषः । स्वसमी-
पवर्तिनित्याद्युपपदार्थविवरणम् । स्वनिष्ठेत्यादिकमाध्याती-
त्यर्थः । सङ्क्रामकतया । आरोपजनकतया । साध्य-
व्याप्यस्यैवेति । विषमव्यापकस्य स्वनिष्ठव्याप्यप्रसिद्ध्या उक्त-
योगिकप्रवृत्तिनिमित्तानाक्रान्तत्वादिति भावः । एवं च मूले अ-

सावित्यस्य समव्याप्त एवेत्यर्थः । सांपाधावपि साधनतावच्छेदकस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वे तत्रापि उक्तव्याप्तिप्रसक्त्या आरोपानुपपत्त्या उपाधिपदस्य यौगिकत्वानुपपत्तेरुपष्टम्भसङ्गतिः ।

यद्यपि शुद्धस्य साधनतावच्छेदकवह्नित्वादेः साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वेऽपि विशेषणान्तरावच्छिन्नस्यातथात्वाद्याभिचारिण्यपि साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपलक्षणाव्याप्तिरस्तीति तत्सङ्क्रामकत्वत्रोपाधेः । न च शुद्धसाधनतावच्छेदके स्वनिष्ठव्याप्यभेदसङ्क्रामकतासम्भवाभ्यानुपपत्तिः शुद्धवह्नित्वादौ विंशतिवह्नित्वाद्यवच्छिन्नभेदविरहेऽपि विशेषणान्तर्भावेण वह्नित्वादिपदार्थाः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य तादृशसाधनतावच्छेदके सत्त्वात्तत्र तादृशवच्छेदकत्वरूपव्याप्तित्वावच्छिन्नाभेदग्रहस्यारोपत्वादिति वाच्यम् । तादृशी व्याप्तिसङ्क्रामकतामादाय स्फटिके लोहिते जपाकुसुममुपाधिरिति वत् प्रकृते वह्नित्वे धूमव्याप्ताद्यमुपाधिरित्यस्यैव व्यवहारस्य सम्भवात्, न तु वह्नौ व्याप्येऽयमुपाधिरित्यादेः । एवं येन सम्यन्धेन यत्सम्यन्धिनस्तेन सम्यन्धेनान्यत्रारोपः स एव तत्रोपाधिरिति व्यग्रहियते । स्फटिकादौ जपाधारदेशादिसंयुक्तजपादिरूपलोहितपदार्थाभेदारोपमादाय तथाव्यवहारविरहात् । न च जपाधिकरणदेशे न तादृशारोपजनकत्वं अपि तु जपाया एवेति सम्यन्धैक्यानपेक्षायामपि नैव दोष इति वाच्यम् । एवमपि चक्षुःसंयुक्तजपारूपलोहितपदार्थाभेदारोपमादाय चक्षुषोऽप्युपाधिव्यवहारस्य दुर्धरतया सम्यन्धैक्यस्यापेक्षणीयत्वात् तत् कथमुपाधिभिन्ने तन्निष्ठव्याप्यभेदारोपमादायां पाधिव्यवहार इति । तथापि व्याप्तियोधकपदसमभिव्याहृतोपाधिपदस्य स्वनिष्ठसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तेर्या स्वभिन्नसमभिव्याहृतपदोऽस्याप्यतावच्छेदकवह्नित्वादिसम्यन्धेन सङ्क्रामकता तत्प्रत्यायकत्वमेव स्वीक्रियते तथाविधसम्यन्धेन च वह्नितादौ तथाविधव्याप्तेर्वाधानानुपपत्तिः । तेन सम्यन्धेन तस्या उपाधिनिष्ठत्वविरहेऽपि न क्षतिः । व्याप्तियोधकसमभिव्याहारस्थले सम्यन्धैक्यस्यानपेक्षितत्वादिति ।

अथ स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यादौ स्वसमीपवर्तिस्फटिकादौ स्वधर्मलौहित्यादिसङ्क्रामकत्वं जपाकुसुमादेः प्रती-

यते तत् कथं उपपाद्यताम् ? विशिष्य लौहित्यस्फटिकाद्यन्तर्भावेण
 साक्षिकत्वेन शक्यतानन्त्यात् । उपपदार्थे समीपवर्तिनि स्फटिकादेरा-
 घानघटकस्वधर्मे लौहित्यस्याप्यभेदान्वयवलात्तादृशप्रतीतिरित्यपि
 न । समानभिभक्तिरूपदोषस्याप्ये एव नामार्थस्याभेदान्वयव्युत्पत्तेः ।
 स्फटिकादेरितरविशेषणतयोपस्थितत्वेन समीपवर्तिनि विशेषणतया
 अन्यथासम्भवात् । समासघटकविशेषणपदस्य पदान्तरसापेक्षत्वे-
 ऽसामर्थ्येन समासानुपपत्तेश्च । यद्य स्वधर्मान्वयभेदो लौहित्यादि-
 पदोत्तरसप्तम्यर्थ इति तदपि न । भेदे सप्तम्या अननुशिष्टत्वात् ।
 एवं लौहित्यादौ स्फटिकादेरन्यथेऽयोग्यत्वम्, अनन्यथे चासामर्थ्येन
 समासानुपपत्तिः ।

अप्राहुः । स्फटिकस्य लौहित्यमिति पदसमासे स्वविशेष्यता-
 निरूपितप्रकारतारूपसम्बन्ध एव पटुधर्मः । ज्ञानसमन्विताद्वा-
 रस्थले ज्ञानविषयितासम्बन्धबोधकत्वस्य पटुषा न्युत्पन्नत्वात् ।
 लौहित्यादिपदोत्तरसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः । निरूपकस्याप्या-
 धारत्वात्, अन्यथा पृथिव्यां रूपगन्धयोः सामानाधिकरण्यमिमा-
 दौ सप्तम्यनुपपत्तेः । निरूपितत्वस्य चाधानघटकस्वधर्मप्रकारि-
 तापामन्वयः । निरूपकप्रकारभेदे च प्रकारिताभेदस्यावश्यकत्वात्,
 स्वधर्मनिरूपितप्रकारिताया लौहित्यादिनिरूपितत्वस्य स्वधर्मलौहि-
 त्याद्योरभेदनिर्वाह्यतया अर्थतस्तदभेदलाभः, न तु साक्षाच्छब्दतः ।
 सप्तम्यर्थः प्रकारिता तस्याः स्वधर्मप्रकारकत्वेऽन्वय इति न
 साधीय । स्वधर्मलौहित्ययोर्भेदेऽपि उभयप्रकारकसमूहालम्बन-
 प्रतीतिसम्भवात् । प्रतीत्यभेदस्य प्रकाराभेदानाक्षेपकत्वात् ।

न च स्वधर्मलौहित्ययोरभेदज्ञानं मानसमेव स्वीकार्यम्, तत्र
 चाऽनुपपत्तेर्नोपयोग इति वाच्यम् । मानसज्ञाने उपस्थितविपरी-
 तकांटेरपि मानसम्भवेन निर्णयनियमानुपपत्तेः । एवं स्वधर्मप्रतीतौ
 लौहित्यप्रकारकत्वोपगमे यत्र स्फटिकद्वये एकस्मिन्नेव वा अंशभेदेन
 जपापराजिताभ्यां लौहित्यनीलिमनोर्युगपत् सङ्कातिस्तत्र स्फटि-
 कलौहित्येऽपराजितोपाधिरिति प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च ।

न चैवमपि स्फटिकादिसमीपवर्तिनोरभेदाक्षेपकाभावेन तः
 ह्यभो दुर्घटः । एवं यत्र स्फटिकव्यक्तो सिन्दूरशुभाधिसमवधा-
 नादेव शुक्लत्वाभावाद्विभ्रमस्तत्तत्कावप्येतदशुक्लत्वे जपोपाधिरिति

व्यवहारापत्तिः । जपाया अपि तदंशे प्रकारताश्रयस्ववृत्तिशुक्लत्वा-
भावस्य अन्यत्र स्वसमीपवर्तिनि सङ्क्रामकत्वादिति वाच्यम् ।
समीपवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नायां स्वधर्मप्रकारितायां स्फटि-
कादिरूपविशेष्यनिरूपितप्रकारताविशिष्टलौहित्यादेर्निरूपकत्वेन अ-
न्वयोपगमाद् विशेषणीभवन्त्यां प्रकारतायामपि तादृशप्रका-
रितानिरूपकत्वलाभात्तद्विशेष्यांशे प्रकारताया एव च तद्विशेष्यक-
त्वावच्छिन्नप्रकारितानिरूपकत्वेन अर्थत एव समीपवर्तिनि स्फटि-
काद्यभेदलाभात् । लोहिने स्फटिके जपोपाधिरित्यादौ अभेदेन
लोहितसङ्क्रामकत्वं प्रतीयते स्फटिकादिपदं लक्षणया स्फटिकादि-
विशेष्यकप्रतीतिप्रकारपरम्, तस्य च अभेदेन लोहितादिपदार्थे-
ऽन्वय इति दिक् ।

उपाधिपदस्य केवलयोगिकत्वे साध्यन्यूनवृत्तावपि स्वनिष्ठ-
व्याप्तिसङ्क्रामकत्वसत्त्वादुपाधिव्यवहारापत्तिरिति शङ्कानिराकर-
णपरत्वेन लक्षणं त्वित्यादिमूलं प्रकृते सङ्गमयति । साध्येति ।

(दी०) साध्यन्यूनवृत्तावुपाधिव्यवहारं दूषणौपयिकरूप-
स्यावश्यं वाच्यतयोपाधिपदस्य योगरूढित्वव्यवस्थापनेन नि-
राकुरुते । लक्षणं त्विति । लक्षणम् । लक्षणौपयिकं रूपम् ।
साध्येति । अत्र साध्यव्यापकत्वमात्रं विवक्षितं तावतैव साधन-
वद्वृत्तित्वतिरेकेण साध्यव्यतिरेकानुमानसम्भवात् । साधनवति
व्यापकनिवृत्त्या साध्यसाधनसम्बन्धनिवृत्तिसिद्धावर्थात्साध्य-
निवृत्तिः सिद्ध्यति इति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय परं तथाविधो-
क्तिः । रूढ्या न्यूनवृत्तावुपाधित्वव्यवहारं निरस्य योगेनाधिक-
वृत्तौ तन्निरस्यति । विपमेति । प्रवृत्तिनिमित्तम् । यौगिकम् ।
व्यभिचारोन्नायकत्वमेवेत्येवकारेण योगार्थानादरं सूचयति ।
उपाधित्वम् । उपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । उपाधिता । उपाधि-
पदवाच्यता । योगादरे तु लाघवात्साध्यव्यापकतामात्रे रू-
ढिरिति भावः ॥

इति व्याप्तिनादः समाप्तः ॥

(गा०) घाच्यतया । रुढ्यर्थतावच्छेदकतया । विषमव्याप्तेऽति-
 प्रसक्त्या नास्य लक्षणत्वमिति लक्षणपदं व्याचष्टे । लक्षणमिति ।
 सम्यन्धव्यापकत्वपर्यन्तं साध्यव्यभिचारानुमापकतायामनुपयुक्त-
 मिति तस्याविवक्षितत्वमाह । अत्रेति । ननु तस्याविवक्षा-
 यां तदभिधानमयुक्तमत आह । साधनवतीति । प्रकारान्तर-
 प्रदर्शनाय । व्यभिचारानुमानसम्भवप्रदर्शनाय । योगेन । अथ-
 यवार्थान्वयेन । अधिकवृत्तावपि दूषणौपयिकरूपात्मकप्रवृत्तिनि-
 मित्तसत्त्वात् प्रवृत्तिनिमित्ताभावादित्यसङ्गतमत आह । प्रवृत्ति-
 निमित्तमिति । यौगिकम् । योगलभ्यतावच्छेदकम् । व्यभिचारो-
 न्नायकत्वमेवेत्येवकारस्योक्त्यर्थे रुढ्यर्थतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदमा-
 त्रपरत्वेऽप्रयोजकेत्याद्युपाधिव्यवहारापादनमसङ्गतं स्यात् तत्र यो-
 गलभ्यस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वाभावादित्यतश्च स्वनिष्ठव्याप्तिस-
 ङ्क्रामकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वव्यवच्छेदपरतापि तस्येत्याह । व्य-
 भिचारोन्नायकत्वमेवेतीति । उपाधित्वमित्यस्यार्थो यदि व्यभिचारो-
 न्नायकत्वं तदा अभेदेन व्यभिचारोन्नायकत्वे तदन्वयानुपपत्तिरतो
 व्याचष्टे । उपाधित्वमिति । उपाधितापत्तेरित्यत्र उपाधिता यदि
 व्यभिचारोन्नायकता तदेष्टापत्तिरतो व्याचष्टे । उपाधितेति ।

नन्वेतदतिप्रसङ्गवारणाय योगादरोऽप्यस्तु रुढिस्तु व्यभिचारो-
 न्नायकताविशिष्टे एवास्तामत आह । योगादरे इति । लाघवा-
 दित्यस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षयेत्यादिः । साध्यव्यापकतामा-
 त्रे इति । मात्रपदेन दूषणौपयिकरूपान्तर्गतसाधनाव्यापकत्वांशव्य-
 वच्छेदः । व्यभिचारिसाधनव्यापकस्य साध्याव्याप्यत्वनियमेन
 स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गावेति ।

इति अनुमानगादाधर्यामत एवचतुष्टयप्रकरणम् ॥

इति व्याप्तिवादः समाप्तः ॥

अथ व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणम् ॥

(चि०) सेयं व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात्, आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतेन तद्वहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभाकरमतमुपदर्शयति । सेयमित्यादिना । दर्शनानां प्रत्येकं वा हेतुत्वं मिलितानां वा ? मिलनमपि स्वरूपतो व्यापारतो वा ? आद्ये दर्शनानामिति । द्वितीये आश्विति । क्रमिकाणामपि स्थिराणामस्थिराणामपि सहोत्पन्नानां मिलनमस्तीत्युभयमुपात्तम् ।

(गा०) उपायाभावाद्याप्तिनिश्चयासम्भवेनानुमानप्रामाण्यं न सम्भवतीति चार्वाकपूर्वपक्षे भूयःसाध्यसाधनसहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकमिति जरनैयायिकसिद्धान्तः । व्याप्तिर्न भूयोदर्शनगम्या, अपि तु स्रष्टृदर्शनगम्येति तु प्राभाकरमतं तदेव मतमादाबुपन्यस्तं मूले सेयमित्यादिना । तत्र प्रथमं साध्यसाधनसम्यन्धग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपस्य स्रष्टृदर्शनगम्यत्वसाधकहेतोः सिद्ध्यर्थं भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकतानिराकरणम् ।

यद्यपि व्याप्तिस्वरूपस्य मेयत्वादिना ज्ञाने न भूयोदर्शनापेक्षा, अपि तु व्याप्तित्वेन तज्ज्ञाने एव । तथा च तेन रूपेण ज्ञाने तदपेक्षायामपि उपाध्यभावरूपव्याप्तेरधिकरणादिरूपतामुपगम्याधिकरणतावच्छेदकादिरूपेण स्रष्टृदर्शनग्राह्यत्वे व्यवस्थापनीये न किञ्चिद्वाधकमिति भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताखण्डनमनुपयुक्तम् ।

न च परमतनिराकरणायैव तत्खण्डनं न तु स्रष्टृदर्शनग्राह्यत्वसाधकहेतोः परिशेषस्य सिद्ध्यर्थमिति वाच्यम् । तथा सति भूयोदर्शनादीनां व्याप्तिग्राहकतां निराकृत्य तस्मात्परिशेषेणेत्याद्यु-

पसंहाराविरोधात् । तस्मादित्यनेन साध्यसाधनसम्बन्धग्राहका-
तिरिक्तानपेक्षग्रहकत्वरूपे परिशेषे भूयोदर्शनग्राह्यताया हेतुत्वा-
भिवानात् । तथापि व्याप्तिप्रत्यक्षमात्रे एव कदाचिद् भूयोदर्श-
नापेक्षां परिशेषासिद्धिनिवन्धनां नैयायिको मूयादतस्तत्र तदपेक्षा-
खण्डनम् ।

सहदर्शनग्राह्यत्वं च न भूयोदर्शनानपेक्षग्रहकत्वं भूयोदर्श-
नानुत्तरग्रहविषयत्वमेव ज्ञा, तद्व्यवस्थापनस्य व्याप्तिग्रहोपाय-
निरूपणानात्मकतया उपायजिज्ञासायां, तद्व्यवस्थापने उर्ध्वतर-
प्रसङ्गात् ।

एतेन साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वव्यापकविपर्यिताकत्वं तदित्यपि
हेयमेव । अपि तु साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकसामग्रीसामान्य-
ग्राह्यत्वमेव तत् ।

न च तथाविधयत्किञ्चित्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनैव चार्वाक-
पूर्वपक्षनिराससम्भवात्तादृशयावत्सामग्रीग्राह्यत्वव्यवस्थापनमार्क-
ञ्चित्करमिति वाच्यम् । तादृशकतिपयसामग्र्या अग्राहकत्वे यादृश-
कारणविरहेणाग्राहकत्व साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकातिरिक्तस्य तस्य
नियमानिर्वाहेण च तादृशकतिपयसामग्रीणामपि ग्राहकता नोपेये-
तेति सकलतादृशसामग्रीग्राह्यत्वस्यैव साधयितुमुचितत्वात् । चार्वा-
कमतवद् भूयोदर्शनानुत्तरसाध्यसाधनसम्बन्धग्रहाविषयत्वस्य जर-
द्वैयायिकमतस्यापि निराकरणस्योद्देश्यत्वाच्च ।

अत्र सेष व्याप्तिरित्यस्य दुर्निश्चयतया चार्वाकाभिमतानुमि-
त्यौपयिकव्याप्तिरित्यर्थः । पक्षधर्मताया अप्यनुमित्यौपयिकतया
तद्व्यावृत्त विलक्षणमनुमित्यौपयिकत्व पक्षतावच्छेदकमित्येतद्भा-
भाय व्याप्तिपदोपादानम्, न तु व्याप्तिश्च पक्षतावच्छेदककोटि-
प्रविष्टं किं तु मतभेदेनानुमित्यौपयिकीनां नानाव्याप्तीनामनुमि-
तिजनकतावच्छेदकप्रकारताविशेषवत्त्वेन, पक्षत्वं बोध्यम् ।
अता विशिष्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकाराभिमतव्याप्तेः
पक्षत्वे अग्रे उपाध्यभावरूपव्याप्तिग्रहे उपाधिज्ञानाद्यनपेक्षाव्यु-
त्पादनेन परिशेषसाधनविरोधः । उपाध्यभावरूपव्याप्तेर्द्विशिष्योपा-
दाने चानौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतया भूयोदर्शनापेक्षामत-
निराकरणविरोध इत्यादिकं समाहितम् ।

भूयोदर्शनगम्यत्वं च भूयःसहचारदर्शनापेक्षग्रहकत्वम् । एवं तर्काद्यपेक्षग्रहकत्वमप्यग्रे निराकरणीयमिति साध्यसाधनसम्बन्धेऽपि प्राहकातिरक्तयावद्विशेषापेक्षग्रहकत्वाभावकूटसिद्ध्या तदतिरिक्तापेक्षग्रहकत्वसामान्याभावरूपपरिशेषसिद्धिः । तदपेक्षग्रहकत्वं च तदभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वम् । विशिष्टयुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया गुरुणानङ्गीकारेऽपि सहचारविशिष्टवैशिष्ट्ययोधे सहचाररूपविशेषणनावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायास्तेनोपगमात् तादृशवैशिष्ट्ये एव तत्प्रसिद्धिः । तद्वग्रहे च भूयस्त्वविशिष्टसहचारदर्शनत्वेनहेतुत्वेऽपि तद्वग्रहजनकतावच्छेदकसहचारप्रकारकज्ञानत्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य भूयःसहचारदर्शनप्रतियोगिकाभावस्य तद्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वात् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य सहचारविशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया तत्र सहचारप्रकारकज्ञानहेतुत्वेऽपि तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानात्मकतद्वग्रहसाधारणग्रहत्वावच्छिन्नाभावो न सहचारज्ञानधिरहप्रयुक्त इति नाभावसाधने बाधः ।

यदि च विशेषसामग्न्यभावकूटस्य सामान्यकार्याभावप्रयोजकतया व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्न्यभावकूटस्यापि व्याप्तिग्रहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वं सम्भाव्यते तदा व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रयोजकत्वं निवेशनीयम् । हेतुमुख्यविशेष्यकव्याप्तिग्रहरूपविशेषसामग्न्यभावसंवलितस्यैव व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्न्यभावस्य व्याप्तिग्रहत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया नोक्तदोषः । व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्न्यभावस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया व्यापकताग्रहत्वस्य भूयोदर्शनजग्न्यतावच्छेदकत्ववादिनां भूयोदर्शनाभावस्य व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकत्वमक्षतमेवेति न सिद्धसाधनायकाशः । सहचारविषयकसमूहात्म्यनिरूपणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानमुद्रया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया वा व्यापकताप्राहकस्य यस्तादृशावच्छेदकत्वज्ञानत्वेन रूपेणाभावस्तस्य व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकतया बाधवारणाय सहचारज्ञानमात्रप्रतियोगिकोऽभावो निवेशनीयः ।

अथ यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतापि न गुरुसिद्धान्तस्तदा तन्मते निरुक्तभूयोदर्शनापेक्षप्रहकत्वाप्रसिद्धिः ।

न च सहचारविषयकत्वनियतव्याप्तिज्ञाननिष्ठकारणताकानुमितिविषयसाध्यवत्पक्षादौ तत्प्रसिद्धिसौलभ्यम् । व्याप्तिज्ञानभावस्य साध्यवत्पक्षविषयकानुमितित्वावच्छिन्नाभावं प्रत्येव प्रयोजकतया तस्य प्रत्यक्षसाधारणतद्विषयकग्रहत्वावच्छिन्नाभावेऽवश्यविवक्षणीये । तत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाभावे चाप्रयोजकत्वादिति चेत् । तर्हि भूयःसम्बन्धग्रहानपेक्षग्रहकत्वमेव तैः समर्थनीयं न तु तदपेक्षग्रहकत्वाभावः, तदनपेक्षग्रहकत्वं च तदभावाप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वम् । सहचारग्रहाभावप्रयोज्यत्वप्रसिद्धिरनुमित्यभावे एव सुलभा, परिशेषोऽपि साध्यसाधनसम्बन्धग्राहकानिरिकसानान्यानपेक्षग्रहकत्वरूप एवोक्तरीत्या निर्वाच्यः ।

एतेन सामानाधिकरण्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानहेतुतायाः उभयसिद्धत्वेऽपि प्रमेयत्वेन तद्विशिष्टवैशिष्ट्यग्रहे सहचारग्रहस्याहेतुतया सहचारविशिष्टवैशिष्ट्येऽपि सहचारग्रहाभावप्रयोज्यस्वग्रहत्वावच्छिन्नाभावकत्वाप्रसिद्धिरित्यनुपपत्तिरपि समाहिता ।

यद्यपि : व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमणिकाराभिमतव्याप्तेरपि केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वादिना ग्रहे भूयोदर्शनापेक्षा नास्तीति निरुक्तभूयोदर्शनाग्राह्यत्वं तत्र सिद्धमेव तथापि तन्मतेऽनोपाधिकत्वमेतन्मते व्यापकत्वं येनानतिप्रसक्तरूपेण सङ्गदीप्तुं शक्यते तादृशस्य पक्षतावच्छेदकत्वाच्च दोषः ।

न च व्यापकताया अप्यभावत्वादिमात्रेण ग्रहे सहचारदर्शनापेक्षाविरहेण सिद्धसाधनं दुर्वारमेवेति चाच्यम् । निरुक्तभूयोदर्शनाग्राह्यत्वे लौकिकग्रहस्यैव प्रवेशनीयत्वात् नेयायिकैर्व्यापकतारूपाभावस्य केनापि रूपेण लौकिकज्ञानस्य विना भूयोदर्शनमनभ्युपगमात् ।

न च तर्हि न्यायमते व्यापकताया योग्यानुपलब्ध्यभावेनातीन्द्रियतया लौकिकप्रत्यक्षगम्यत्वमात्रसाधनेनैव नेयायिकमतस्य चार्थाकमतस्य च निरुक्तरणात्सङ्गदर्शनगम्यत्वतत्साधकभूयोदर्श-

(दी०) तृतीयमाशङ्क्य निराकुरुते । न चेति । व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मिकायां व्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्याशस्य प्रथममेव गृहीतत्वादगृहीतव्यापकत्वांशग्रहे सहचारदर्शनजन्यसंस्काराणां हेतुत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति भिन्नविषयकत्वादित्याह । समानेति । भ्रमस्त्वगृहीतभेदं ज्ञानद्वयं न तु वैशिष्ट्यावगाहीति भावः ।

(गा०) तथा च भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्यापि हेतुत्वकथनं मूले संस्कारद्वारा भूयोदर्शनस्य हेतुनालाभायैव । एवं च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादस्याप्यभङ्ग इति भावः । व्याप्तिप्रत्यक्षे एव भूयोदर्शनं हेतुरिति लाभाय इन्द्रियसहकृता इति । प्रत्यक्षात्मकज्ञाने संस्कारो न हेतुरिति नियमखण्डनाय प्रत्यभिज्ञायामिति । समानविषयकमेव ज्ञानं संस्कारजन्यमिति नियमाद्विषयविषयकव्याप्तिज्ञानं प्रति सहचारविषयकसंस्कारस्य हेतुत्वं न सम्भवतीति समानविषयक इति मूलार्थः । तत्र च यदि संस्कारजन्यज्ञानमवश्यं स्वजनकसंस्काराविषयाविषयकमिति कथितनियमार्थस्तदा प्रत्यभिज्ञाजनकसंस्काराविषयेदन्त्वस्य प्रत्यभिज्ञाविषयतया व्यभिचारात् ।

न चोपनीतभानामङ्गीकर्तुर्गुरोस्तत्तास्मरणेदन्त्वविशिष्टानुभयरूपज्ञानद्वयमेव प्रत्यभिज्ञा, न तु विशिष्टविषयकं ज्ञानं तत्र चानुभवस्य संस्काराजन्यत्वात् स्मरणस्य च संस्कारविषयमात्रविषयकत्वात् व्यभिचारावकाश इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञायाः स्थैर्यसाधकत्वान्यथानुपपत्त्या विशिष्टज्ञानत्वमभ्युपेत्यैतल्लिप्पनात् । अन्यथा समानविषयके स्मरणे इत्यनेनैव गतार्थत्वात्प्रत्यभिज्ञायां संस्कारहेतुतायाः पृथक्कथनासङ्गतेः ।

यदि च संस्कारजन्यं ज्ञानं स्वजनकसंस्काराविषयाविषयकं तादृशसंस्कारविषयविशेष्यकं वा नियमार्थस्तदा हेतुधर्मिकसहचारप्रकाररूपसंस्काराद्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानं हेतुविशेष्यकं व्याप्तिविशेष्यकं वा भवतु उभयथापि तादृशसंस्कारविषयविशेष्यकमेवेति कथं तादृशनियमबलात्तथाविधसंस्कारस्य

व्याप्तिप्राहकताप्रतिक्षेपसङ्कतिरित्यतः संस्कारोपनीततत्ताविशिष्टस्य
प्रत्यभिज्ञाने मुख्यविशेष्यतैव न तु तद्विषयांशे क्वचित् प्रकारता-
पीति संस्कारजन्यं यज्ज्ञानं तत् स्वजनकमंस्कारविषयमुख्यविशेष्य-
कमेवेति नियमाभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयितुं व्याचष्टे । व्याप-
कोति । प्रथममेव गृहीतत्वात् । तादृशसंस्कारं विनैव गृहीत-
त्वात् । व्यापकत्वांशस्य ग्रहे इत्यवधारणार्थः । तथा च साध्यधर्मि-
कव्यापकताग्रहत्वमेव तादृशसंस्कारजन्यतावच्छेदकं न तु हेतुव-
र्मिकव्याप्तिग्रहत्वम्, तथा च सति तादृशसंस्कार विना व्यापकता-
ग्रहस्य दुर्धारात्वात्, तादृशसंस्कारं विना केवलव्यापकताग्रहो-
निष्ट एव तदानीं व्यापकता न गृह्यते इत्यस्यैव तद्वदिताया व्या-
प्तेरग्रहे धीजत्वात्, तद्वितरांशस्य, तदानीमपि ग्रहादिति भावः ।
तच्च । तद्रूपावच्छिन्नग्रहेतुत्वं च । मिश्रविषयकत्वात् । तद्रूपा-
क्रान्तस्य व्यापकताविशेष्यकप्रत्यक्षस्य मिश्रमाश्रयविषयकत्वात् ।
तादृशसंस्कारविषयाविशेष्यकत्वादिति यावत् ।

न च व्यापकताप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाद्यापक-
ताप्रकारकज्ञानस्य च तादृशसंस्कारविषयसाध्यविशेष्यकत्वात् तादृ-
शसंस्कारस्य व्यापकताप्राहकतामतेऽपि नियमानुपपत्तिः । संस्कार-
जन्यज्ञाने तादृशमुख्यविशेष्यविशेष्यकत्वनियमस्य घटवद्भूतलावि-
षयकसंस्कारेणापि भूतलाद्यनुदोषकदशायां घटादिमुख्यविशे-
ष्यरुद्धस्मरणजननेन कल्पयितुमशक्यत्वात् । साध्यमुख्यविशेष्य-
कसाध्यनसहचारज्ञानजन्यतादृशसंस्कारस्य व्यापकताप्राहकत्वोप-
गमेनापि तत्र तादृशनियमस्य सत्त्वाच्चेति वाच्यम् । साध्यव्या-
पकताविशेष्यकप्रत्यक्षस्य सकृदर्शनादितो धारणानुरोधात्तद्विशे-
ष्यकतत्प्रकारकप्रत्यक्षसाधारणधर्मस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वधो-
व्यमित्याशयात् ।

रजतादिगोचरसंस्कारजन्यस्य शुक्त्यादौ रजतादिभ्रमस्य ता-
दृशसंस्कारविषयविशेष्यकत्वाभावादुक्तनियमे व्यभिचार इत्या-
शङ्कां निराकरोति । भ्रमस्त्विति । भ्रमगृहीतभेदम् । भेदाग्रह-
सहितम् । ज्ञानद्वयम् । रजतादिस्मरणशुक्त्याद्यनुभवरूपम् । त-
दन्यथाख्यात्यनभ्युपगमादिति भावः । एव च तत्र शुक्त्याद्यनुभव-
स्य संस्काराजन्यतात्संस्कारजन्यरजतादिस्मरणे च संस्कारावि-

परजतादिविशेष्यकत्वसत्त्वाच्चोक्तानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ।

अथ संस्काराणां स्वाविषयपदार्थविषयताघटितधर्माविच्छिन्नज-
न्यत्वानिरूपकत्वनियमेऽपि व्याप्तिग्रहत्वस्यापि भूयोदर्शनजसंस्कार-
जन्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवति व्याप्तिविषयनानिवेशात्, तादृशसं-
स्काराविषयव्यापकत्वविषयताया अपि तज्जन्यतावच्छेदकगर्भे; नि-
वेशादतस्तादृशनियमपरतया यथाश्रुतस्य सङ्गतेर्भूयोदर्शनजन्य-
संस्कारस्य व्याप्तिग्राहकतावादिमते व्यापकताग्रहत्वस्य तज्जन्य-
तावच्छेदकताया आवश्यकत्वं व्यवस्थाप्य तदसम्भवापरतया मूल-
व्याख्यानमनुचितम् । एवं भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेऽपि रजता-
दिभ्रमनिरूपिनश्चुक्त्यादिविषयताया रजतादिगोचरसंस्कारजन्यतो-
षच्छेदकाघटकत्वादुक्तनियमस्याव्याहतत्वादन्यथाख्यातिप्रतिक्षेपोऽ-
प्यनुपयुक्त इति चेन्न । संस्कारस्य व्याप्तिग्राहकतामते व्याप-
कताग्रहत्वस्योक्तयुक्त्या तज्जन्यतावच्छेदकत्वं वास्तवम् । एवं भ्र-
मस्य ज्ञानद्वयात्मकत्वमपि गुरुमते तथेति तदभिप्रायेण यथाश्रुत-
नियमपरतयैवोपपत्तेरीदृशनियमपर्यन्तपरताया मूलस्यायुक्तत्वात् ।

केचित्तु संस्कारस्य तदंशे तद्धर्मवैशिष्ट्यावगाहिन एव तदंशे
तद्धर्मभासकत्वनियमो गुरुणामभिमतः । अत एव तेषां न पक्ष-
धर्मादौ व्याप्तिज्ञानसम्भव इति ज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुना । तादृशस्य
च नियमस्यान्यथाख्यातिगदिनां मते ऽसम्भवदुक्तिकतेत्यन्यथा-
ख्यात्यनभ्युपगमस्य स्फुटीकरणम् । सहचारदर्शनजन्यसंस्कारस्य
व्याप्तिघटकसहचारमात्रग्राहकत्वे तादृशनियमाविरोधाद् व्यापकतां-
शग्राहकत्वं तस्य प्रागुपदर्शितामित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संस्कारस्य
स्वाविषयभानाप्रयोजकत्वनियमेनैव प्रकृतोपपत्तेर्धर्मिघटिनोक्तनियमे
व्यभिचाराशङ्कया भ्रमस्तिवत्यादिनियमस्य कथनायुक्तत्वात् ।

(चि०) किं च सम्बन्धभूगोदर्शनं भूयःसु स्थाने-
षु दर्शनं भूयसां वा दर्शनं भूयांसि वा दर्शनानि
न तथा ? एकत्र रूपरसयोर्द्रव्यत्वघटत्वयोश्च व्या-
प्तिग्रहात् । एकत्रैव धारावाहिके तद्धीमसङ्गात्, भू-
यस्त्वस्य त्रिचतुरादित्वेनाननुगमाच्च । अपि च पार्थि-

षट्यलौहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात् ।
तर्कसहकृतं तथेति चेत् ? तर्हि सहचारदर्शनव्यभिचा-
रादर्शनसद्वृत्तः स एव व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यक-
त्वात्, किं भूयोदर्शनेन ? न च तेन विना तर्क एव
नावतरति । प्रथमदर्शने व्युत्पन्नस्य तर्कसम्भवात् ।

(दी०) न तथा । न व्याप्तिग्राहकम् । व्यभिचारादर्शनं
व्यापारतया सहकारीति व्यभिचारादर्शनसहचारदर्शनसद-
कृतस्तर्क एव व्याप्तिग्राहकः । भूयोदर्शनं तु क्वचित् तर्कमृच्छा-
द्युपयुज्यते इति निर्गलितम्

(गा०) न तथेत्यस्य न भूयोदर्शनपदार्थ इत्यर्थकत्वं न सम्भव-
तीति व्याप्तिग्राहकत्वाभावार्थकतया व्याचष्टे । न तथेति । तथ
च भूयोधिकरणनिरूपितसाध्यसाधनसहचारदर्शनरूपो भूय सा-
ध्यसाधनसहचारदर्शनरूपः साध्यसाधनसहचारविषयकभूयो-
दर्शनरूपो वा सम्बन्धभूयोदर्शनपदार्थो न व्याप्तिग्राहक इति
किं चेत्यादिमूलार्थः ।

ननु व्यभिचारादर्शनस्य हेतुत्वेनान्यथासिद्धतया व्यभिचा-
रज्ञानविरोधिनस्तर्कस्यान्यथासिद्धिरिति भूयोदर्शनसहकृतस्य त-
र्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वापादनासङ्गातिरित्यट्भाह । व्यभिचारादर्श-
नमिति । व्यापारतयेति । तत्प्रयोज्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वमेव
तद्व्यापारत्वम् । प्रयोज्यत्वं च प्रतिबन्धकसत्त्वात्कार्याभाव इति प्रती-
तिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषो नित्यस्यापि व्यभिचारज्ञानाभाव-
स्येति तस्य तर्कव्यापारतेति । तेन तर्को नान्यथासिद्धो व्या-
पारेण व्यापारिणस्तथात्वाभावादिति भावः ।

न च तर्कस्य हेतुत्वे साक्षादपि तस्य तथात्वसम्भवेन किं
व्यभिचारज्ञानाभावस्य तद्व्यापारतया ? न हि तर्कस्य हेतुत्वे व्याप्ति-
प्रत्यक्षे सशयसाधारणव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां किमपि प्रमा-
णमस्तीति घञ्यम् । तर्काद् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तौ सत्यां तर्कविना-
शेऽपि व्याप्तिग्रह इति उदाशयात् ।

ननु भूयोदर्शननिरपेक्षतर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादव्याघात इति कथं न चैवमेवास्त्वित्यादिने-
ष्टापत्याशङ्केत्यत आह । व्यभिचारादर्शनेति । क्वचित्तर्कप्रवृत्तावि-
ति । यत्र प्रथमद्वितीयदर्शनदशायां धूमे बहुयसमवहिताजन्यत्वं न
गृहीतं अपि तु भूयोदर्शनोत्तरमेव तत्र भूयोदर्शनात् कार्यकारणभा-
यनिश्चयेन व्याप्तिग्राहकतर्कप्रवृत्तेरिति भावः । तथा च भूयोदर्श-
नस्य व्याप्तिग्राहकताप्रवादः काचित्कव्याप्तिग्रहोपयोगितापर इति
तस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वाविरहेऽपि न नैयायिकानां स्वमतप-
रित्याग इति भावः ।

(चि०) न चैवमेवास्तु । तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूल-
कत्वेनानवस्थानात् । जातमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेत्व-
नुमितिजनकव्याप्तिज्ञानं तर्कं विनैवातो नानवस्थेति
चेत् ? तर्हि व्यभिचारात् सोऽपि न व्याप्तिग्रहे हेतुः । न
चैतद्बुद्धाववान्तरजातिरस्ति । सामान्यप्रत्यासत्त्या
सर्वोपसंहारादविनाभावग्रहः सामान्यरूपता च न स-
कृद्दर्शनगम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेन्न । सामान्यस्य
हि प्रत्यासत्तित्वं लाघवान्न तु सामान्यतया ज्ञातस्य,
तदनभ्युपगमाच्च । न च काकतालीयत्वादिशङ्काव्यु-
दासार्थं द्वितीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यम् । द्वितीया-
दिदर्शनेऽपि शङ्कातादवस्थानात् । न त्वनौपाधिकत्व-
ज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुः । तद्देशकालतन्त्रावस्थितघटा-
दीनामुपाधित्वशङ्कानिरासः कस्यचित् साधनव्याप-
कत्वज्ञानेन कस्यचित् साध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात्,
तच्च भूयोदर्शनं विना नावतरतीति चेन्न । अयोग्योपा-
धिव्यतिरेकस्यानुमानाधीनज्ञानत्वेनानवस्थापातात् ।

(दी०) नैयायिकमतमाशङ्का निराचष्टे । न चैवमिति ।

व्यभिचारग्रहदशायां व्याप्तिग्रहसामान्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तत्र व्यभि-
चारज्ञानाभावहेतुताया आवश्यकत्वे तर्कहेतुतायां युक्त्यभावादिति
भावः । सामान्यत्वेन ज्ञातं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्याभिमानेन
सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वमते ऽनुमित्यौपयिक्यावद्धुमधर्मि-
कव्याप्तिग्रहे असन्निहृष्टाया व्याप्तेर्भानननेकसामानाधिकरण्यवृत्ति-
त्वेन सामानाधिकरण्यत्वज्ञानादेव भविष्यतीत्यनेकसामानाधि-
करण्यज्ञानमपेक्षितं तदेव सम्यग्भूयोदर्शनमित्याशङ्कते मूलक-
त् । सामान्येति । सामान्यस्य हि प्रत्यासत्तित्वं इत्यतः स्वरू-
पसत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं लभ्यते । तथा च यदा सामा-
न्यस्य ज्ञानमेव नास्ति किं वा ज्ञानमस्ति न त्विन्द्रियसम्यग्बुद्ध्यक्तौ
तदापि नत्प्रत्यासत्त्या यावत्तदाश्रयप्रत्यक्षापत्तिरित्याशङ्कावतार-
इत्यतस्तन्निरासाय भावं पूरयति । यादे चेति । सामान्यत्वेन । अने-
कव्यक्तिवृत्तित्वेन । न तद्ग्रहो मृग्यतामित्यन्वयः । सामान्यत्व-
प्रकारकत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वापगमेऽपीन्द्रियसम्यग्बुद्ध्यविशेष्यकत्व-
निवेशस्यावश्यकत्वात्तादृशविशेषणोपादानानर्थक्यादिति भावः ।

मूले काकतालीयत्वशङ्केति । धूमवतो वह्निसम्यग्बुद्धे काकगम-
नकालस्य तालपतनसम्यग्बुद्धत्वशङ्केत्यर्थः, बुद्ध्यत्वं चानियत-
त्वेन । तथा च वह्निं धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरनिष्ठाभायप्रतियोगि-
त्यशङ्कापर्यवसायिन्यास्तादृशशङ्काया व्यभिचारशङ्काविधया वि-
रोधित्वात्तद्विधूननार्थं धूमाधिकरणव्यक्त्यन्तरे वह्निसम्यग्बुद्धदर्श-
नमपेक्षितमिति भावः । द्वितीयादिदर्शनेऽपीति । व्यक्त्यन्तरे व-
ह्निसम्यग्बुद्धदर्शनेऽपि अपरापरव्यक्त्यन्तर्भावेण तादृशशङ्कोत्पादे वा-
धकाभावादिति भावः ।

(चि०) अथ साध्यसाधनसहचरितधर्मान्तराणामनु-
पाधित्वसंशये न व्याप्तिग्रहोऽतस्तेषामनुपाधित्वज्ञा-
नं भूयोदर्शनाधीनसाध्याव्यापकत्वज्ञाने सतीत्येत-
दर्थं भूयोदर्शनापेक्षा । अत एव यावता दर्शनेन तन्नि-
श्चयस्तावद् भूयोदर्शनं हेतुरिति न चारसङ्ग्यानिग-
मो न वाऽननुगमः । यथापि चान्यस्य साध्यव्यापक-

त्वसाधनव्यापकत्वसंशयो नान्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक
स्तथापि तदाहितव्यभिचारसंशयः प्रतिबन्धक इति
तद्विधूननमावश्यकमिति चेन्न ।

(दी०) साध्याव्यापकत्वं साध्यसमानाधिकरणाभावात्
तियोगित्वं तद्ग्रहश्च साध्याधिकरणैरुच्यक्तिवृत्तितया गृह्यमाणस्य
तादृशव्यक्त्यन्तरग्रहं विना न सम्भवतीति भूयोदर्शनापेक्षा ।

(गा०) साध्यव्यापकत्वग्रहे भूयोदर्शनोपयोगितामुपपादयति
दीधितौ । साध्याव्यापकत्वमिति । तच्छ्रूयसाध्याधिकरण-
व्यक्त्यन्तरस्यैव तद्विधूनापकताघटकत्वादिति भावः । भूयोदर्-
शनापेक्षेति । तथा च भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वप्रवाशो-
दनेकसाध्याधिकरणदर्शनस्य तथात्वपर इति भावः ।

मूलस्थतद्व्यापारपदस्य बहिरिन्द्रियव्यापारार्थकत्वे बहिरिन्द्रि-
यस्य व्यभिचारेण व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवाद् भूयोदर्शनाहितसंस्का-
रस्य तत्सहकारिता न सम्भवतीति लभ्यते तच्च नोपपद्यते चाधु-
नत्वादेऽधुरादिजन्यतावच्छेदकतया मानसव्याप्तिग्रहे तद्व्यभि-
चारानवकाशात् । भूयोदर्शनव्यापारार्थकत्वे तादृशसंस्कार विना
भूयोदर्शनकारणतावादिना मानसस्यापि व्याप्तिग्रहस्यानुपगमे-
नासङ्गतिः । स्वतःसिद्धशब्दादिरहस्येले सरुदर्शनादपि व्याप्ति-
ग्रहोपगमे ईदृशव्यभिचारेण मनःसहकारिताया अप्यसम्भवे-
न तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरतापत्त्या मनःसहकारिताप्रति-
क्षेपपरस्य नापीत्यादेरनुपस्थितिरित्यन्यथा व्याख्यातुं पितकंयति ।
तदाहित इति ।

(चि०) अयोग्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसं-
शयस्य तथाप्यनुच्छेदात् । स च न भूयोदर्शनाज्ञाप्य-
नुमानादित्युक्तम् । अपि च भूयोदर्शनाहितसंस्कारो
न बहिरिन्द्रियसहकारी तद्व्यापारं विनापि च सहचा-
रादिज्ञानवतो व्याप्तिग्रहान् । नापि मनसः, इन्द्रिया-

दिद्यद् भ्रूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तज्जन्यस्मरणस्य वा प्रमाणान्तरत्वापत्तेः ।

(दी०) तदाहितः संस्कारो बहिरिन्द्रियमात्रस्य सहकारी मनसोऽपि वा ? आद्ये तद्व्यापारं विनेति । द्वितीये नापीति ।

(गा०) सकृलेन्द्रियसहकारित्वेऽपि वक्ष्यमाणप्रमाणान्तरता-
त्तिसत्त्वाद्विशिष्य मनोमात्रोपादानमयुक्तमित्याशयेनापिकार-
न्तर्भाव्य विनर्कयति । मनसोऽपीति । आद्य इति । बहिरिन्द्रिय-
व्यापारं विनापि व्याप्तिग्रहे तस्माद्व्यवहारवर्मस्येव तादृशसंस्का-
रजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयम्, अन्यथा तादृशसंस्कारं विनापि तत्स्थ-
तीयतामप्रीयलाव्याप्तिप्रत्यक्षापत्तेः । एव च बहिरिन्द्रियेतरस्य
मनसोऽपि सहकारित्वमव्याहतमेवेति तन्मात्रसहकारित्वानुपपत्ति-
रेति मूलाभिप्राय इति भावः ।

(चि०) तस्मात् परिशेषात् सकृद्दर्शनगम्या सा ।
तथा हि उपाध्यभावो व्याप्तिः । अभावश्च केवला-
धिकरणं तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञा-
नं वा ? तच्च प्रथमदर्शनेनावगतमेव चक्षुरादिना ।
न चाधिकस्तदभावोऽस्ति । न च प्रतियोगिज्ञानमधि-
करणादिज्ञानजनकं येनोपाधिज्ञानं विना तन्न स्यात् ।
एवमुपाध्यभावे ज्ञाते किञ्चिन्न ज्ञातुमवाशिष्यते ।
उपाध्यभावव्यवहारस्तु तद्विषयमपेक्षते, दीर्घत्वादि-
व्यवहार इवाधिज्ञानम् । न चैवं रासभमन्धन्धतुल्य-
बहिधूमसम्बन्धज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् ।
उपाधिस्मरणे सति उपाधितद्व्याप्येतरसकलतदुत्त-
लम्भकसमवधाने चोपाध्यनुलम्भसहितस्य केवला-
धिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वाच्च ।

(दी०) परिशेषात् । साध्यसाधनमन्धन्धग्राहकानिरिक्तान-

पेक्षग्रहकत्वात् । उपाध्यभावग्राहकस्यापेक्षणीयत्वादसिद्धिं निर-
स्यति । तथा हीति । उपाधिस्वरणे इत्यादि ।

(गाल) ननु स्वाग्राहकभूयोदर्शनकत्वे सति ग्राह्यत्वं परिशेषा-
तश्च घटादौ निर्धेयमाणसकृदर्शनग्राह्यत्वव्यभिचारीति कथं हेतुवे-
त्यत आह । परिशेषादिति । साध्यसाधनसम्बन्धेति । ननु साध्य-
साधनसामानाधिकरण्यग्राहकातिरिक्ताजन्यग्रहविषयत्वं घटादेरपि,
तादृशसामानाधिकरण्यविषयकघटादिविषयकसमूहालम्बनग्रहस्य
तत्सामानाधिकरण्यग्रहाजनकाजन्यत्वात् । साध्यसाधनस-
म्बन्धग्राहकातिरिक्तजन्यग्रहाविषयत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धा-
विषयकग्रहाविषयत्वपर्यवसितस्य तदर्थस्य च साधननिष्ठतत्त्वकपो-
पाध्यभावरूपाया व्याप्तावसिद्धिः । साधनस्वरूपस्य साध्य-
साधनसम्बन्धाविषयके शान्तेऽपि कदाचिन्नानाहुपाध्यभाष-
शिष्टसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिर्येऽपि साध्यादेरेव
दर्शिनभ्यासौ दृष्टान्ततया तद्वसिद्धितादवस्थमेव । एवं साध्य-
साधनसम्बन्धप्रदितपदार्थान्तरे व्यभिचारोऽपि दुर्वार इति ।
एतेन साध्यसाधनसम्बन्धाविषयित्वावच्छिन्नजन्यत्वानिरूपकहेतु-
त्वादिनिरूपितजन्यतानवच्छेदकविषयिताकत्वस्य साध्यसाधन-
सम्बन्धाविषयितानवच्छिन्नजन्यतानवच्छेदकविषयिताकत्वस्य वा
विवक्षितत्वेऽपि न निस्तारः । साधनादिविषयिताया अपि तादृश-
जन्यताविशेषावच्छेदकत्वादिति चेन्न ।

साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नभावाप्रयोजकाप्रयुक्तस्वग्रह-
त्वावच्छिन्नभावकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धाविषयित्वावच्छिन्न-
जन्यतासामान्यावच्छेदकविषयिताकत्वस्य वा विवक्षितत्वात् सा-
ध्यसाधनग्रहत्वावच्छिन्नभावाप्रयोजकस्तद्ग्राहकसामान्यभावश्च न
साध्यसाधनसम्बन्धग्रहत्वावच्छिन्नभावाप्रयोजकः, व्यापकधर्माव-
च्छिन्नभावप्रयोजकस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नसामान्यभावस्य व्या-
प्यधर्मावच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकत्वानियमादित्यतः प्रथमस्य, साध्य-
साधनसामानाधिकरण्यविषयितान्तःपातिन्याः साध्यादिविषयिता-
यास्तादृशसकलजन्यतावच्छेदकत्वाच्च द्वितीयस्य नासिद्धिः ।

परंतु तस्मात् प्रहपदस्य विषयितार्थकतया सध्यसाधनसम्ब-

अधिविषयित्वाप्रयोजकानधीनविषयिताकत्वमेव साध्यसाधनेत्यादिहेतुभागार्थः । एकदेशभानं विना विशिष्टभानानिर्वाहात् साध्यादिविषयिताप्रयोजकस्य साध्यसाधनसम्बन्धविषयिताप्रयोजकवर्तनियमात्र दृष्टान्ताद्यसिद्धिः । साध्यसाधनसम्बन्धावगाहिज्ञानजनकातिरिकाजन्ये समूहालम्बने घटादेर्विषयत्वेऽपि तद्विषयकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धभानाप्रयोजकघटेन्द्रियसन्निकर्षादिप्रयोज्यत्वात्प्रत्यभिचारः । प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति सर्वमनाकुलम् ।

साध्यसाधनसम्बन्धप्रादुर्भूतताव्यापकप्रादुर्भूतताकत्वं सकृद्दर्शनमित्यत्र बोध्यम् ।

अनुमितिजनकतावच्छेदकहेतुविषयतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वे । पक्षता भतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः पक्षत्वे यावत्तद्विषयिणी तथा हीत्यादिग्रन्थविरोधश्च, उपाध्यभावरूपव्याप्तेः पक्षत्वे यावदशब्दाव्याप्तेर्भूयोदर्शनप्राप्त्या नैयायिकानामभिमतता तस्याः सकृद्दर्शनप्राप्त्या साधनासम्भवेनार्थान्तरप्रसङ्ग इति दूषणमनवकाशम् । तादृशप्रकारताश्रयो भूयोदर्शनप्राप्त्या सकृद्दर्शनप्राप्त्यो वेति विभागेन तादृशरूपावच्छिन्नं सकृद्दर्शनप्राप्त्यवस्थाकाङ्क्षितत्वात् । तादृशरूपावच्छिन्नं च नैयायिकानां मते व्यापकसामानाधिकरण्यरूपमित्येव तु उपाध्यभाव इत्यन्यदेतत् ।

सकृद्दर्शनानन्तरमनुमित्यापत्तिवारणप्रस्तावे व्यवहारसामग्रीतन्मनस्यानाकाङ्क्षितत्वात्तद्व्यवहारहेतुत्वादिति मूलासङ्गतिशङ्कानिःशयोपाधियोग्यानुपलम्भस्यानुमितिहेतुत्वे अतीन्द्रियासन्निकृष्टहेतुकानुमित्यनुपपत्तेस्तत्रोपाध्यभावव्यवहारस्यानुपपत्त्या समं स्वानसमाधाननालाभाय तत्र तद्व्यवहारानुपपत्तिसूचकं व्यवहारे गेभ्यानुपलब्धहेतुताभिधानमिति सूत्रयितुं तद्व्यवहारवतारयति । नन्वेवमिति ।

(दी०) नन्वेवमसन्निकृष्टादिहेतुकानुमितिर्न स्यात्, उपाधियोग्यानुपलम्भविरहादत आह । तद्व्यवहारेति । तथा च तद्व्यवहारस्य हेतुरेवानुमितिहेतुः । तच्चोपाध्यभावत्वेन ज्ञानम् । उपाधिस्मरणे इत्यादि तु तत्कारणप्रदर्शनपरम् । अभा-

यत्त्वयेदमिह नास्तीति मनीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषो-
ऽतिरिक्तः पदार्थो वेत्यन्यदेतत् । ए। चोपाध्यभावत्वेन ज्ञा-
नेऽधिकारिणो न वारयाम इति भावः ।

(गा०) तादृशसमाधानस्फुटीकरणाय भावं व्याचष्टे । तथा-
चेत्यादिना भाव इत्यन्तेन । तथा च । व्यवहारस्याप्यनुपपत्तिसत्त्वेन
तत्रान्यस्य कारणत्वं च । हेतुः । कारणम् । स एवेत्येवकारेण उपा-
धियोग्यानुपलम्भस्य कारणत्वव्यवच्छेदः ।

नन्वेवमुपाधियोग्यानुपलम्भस्यानुमितावभावव्यवहारे च हेतु-
त्वाभिधानमसङ्गतमित्यत आह । उपाधिस्मरणे इत्यादि । तत्कार-
णेति । प्रत्यक्षात्मकोपाध्यभावप्रकाररूपानकारणेत्यर्थः । तथा च
तत्र हेतुपदं योग्यराशिषु हेतुकानुमित्यादिविशेषप्रयोजकपरमिति
नासङ्गतोतरिति भावः ।

अभावस्य भावभिन्नत्वातिरिक्तस्य दुर्निर्वचनत्वात् तेन प्रका-
रेणाधिकरणस्वरूपाभाववादिनामभावज्ञानहेतुता न सम्भवति भा-
वभिन्नस्य सन्मतेऽप्रतिखेदरतोऽभावत्वं निर्वचि । अभावस्य चेति ।
प्रतीतिसाक्षिक इति । तादृशप्रतीतो प्रतियोग्यतिरिक्तस्य तत्र
पदनिर्देश्यतावच्छेदकस्य वस्तुनो ऽभावांशे प्रकारताया अनुभवा-
दिति भावः । स्वरूपविशेषत्वे अनुगतप्रतीत्युपपादकत्वायोग इत्या-
शयेनाह । पदार्थान्तरं चेति । उपाध्यभावप्रकारकव्याप्तिज्ञाने
योग्यानुपलम्भहेतुत्वे साध्यसाधनसम्बन्धमाहकारतिरिक्तानपेक्षमह-
कत्वस्य व्याप्तावसिद्धिरित्याशङ्कापरिहाराय स्वयं व्याचष्टे । एवं चेति ।
न वारयाम इति । तावताप्यधिकरणतावच्छेदकधूमत्वादिप्रकारेण
तद्वृत्तेश्चधिकारिणो विरहेणासिद्धिशङ्कानवकाशविति भावः ।

(चि०) नन्वेवं प्रथमदर्शनेन व्याप्तिनिश्चयाद्विशो-
पदर्शने सति रासभादिसंशयवत् तत्संशयो न स्था-
दिति चेत् ? व्याप्तिज्ञानानन्तरं किं विद्यमान एवो-
पाधिर्मयोपाधित्वेन न ज्ञात इति शङ्कया गृहीतव्या-
सावपि संशयः । अतस्तत्र श्रुयोदर्शनेनोपाधिनि-
रासद्वारा व्याप्यभावशङ्काऽपनीयते ।

(दी०) व्याप्तिस्वरूपे संशयाभाव आपद्यते निरुपाधिसम्बन्धस्वरूपव्याप्तिवत्त्वेन वा ? आद्ये इष्टापत्तिः, द्वितीयमपि किमुपधिस्मरणादिकं विना तत्समवधाने सति वा सम्बन्धग्रहे ? आद्ये किं विद्यमान इति । तथा च तदग्रहमात्रं न तु तदभावत्वेनापि ग्रह इति समानप्रकारकनिश्चयाभावात्तत्संशयो नानुपपन्न इति भावः ।

(गा०) उपाध्यभावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेस्तत्स्वरूपवृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारेण संशयाभावापत्तौ समानाकारकनिश्चयाभावेन संशयो नानुपपन्न इति किं विद्यमान इत्यादिप्रस्थलभ्यसमाधानस्यासङ्गतिः, तत्प्रकारकनिश्चयस्य प्रथमतो वृत्तत्वात् अतस्तादृशानुपपत्तिं स्वयं समाधातुं अन्यादृशसंशयाभावापत्तौ च मूलोकसमाधानं योजयितुं वितर्कयति । व्याप्तिस्वरूप इति । तत्स्वरूपवृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्यत्वाद्यवच्छिन्ने इत्यर्थः । निरुपाधिसम्बन्धस्वरूपेति । उपाध्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्वरूपेत्यर्थः । उपाधिस्मरणानन्तरोत्पन्नप्रथमदर्शनोत्तरं संशयाभावापत्तौ मूलोकप्रथमसमाधानासङ्गतिः । तत्र योग्यानुपलम्भसत्त्वेन निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकस्यापि निश्चयस्य सम्भवात् तद्वसमवधानानन्तरोत्पन्नदर्शनोत्तरं तदापत्तौ च विरोधिनिश्चयकालीनार्थसंशये एव प्रामाण्यसंशयस्योपयोगितया तदानीं च निरुपाधिसम्बन्धत्वप्रकारकनिश्चयानुत्पत्त्या यद्वेत्यादिना प्रामाण्यसंशयं कल्पयित्वा तत्प्रकारकसंशयोपपादनमकिञ्चित्करमिति द्वितीयपक्षं पुनर्वितर्क्य समाधानद्वयं योजयति । द्वितीयमपीति । आपादनमिति शेषः । उपाधिस्मरणादिकं विना सम्बन्धग्रहे इत्यन्यथः । तादृशसम्बन्धग्रहपूर्वमुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकोपाधिस्मरणादिघटितो योग्यानुपलम्भो नासीत्तदुत्तरमित्यर्थः ।

तत्समवधाने इति । तादृशयोग्यानुपलम्भसमवधानोत्तरजातसम्बन्धदर्शनोत्तरं चेत्यर्थः । मयात्र हेतावुपाधित्वेनानुपलम्भमान उपाधिरत्र विद्यमानो न वेति संशयाव्याप्तिसंशय इति यथाश्रुतमूलार्थो न सङ्गच्छते, उपाधिनिष्ठस्य प्रकृतदेतुर्नमानत्वाभावस्याप्युपाधिरु-

पधर्मिस्वरूपतया निश्चितत्वेन संशयायोगात् । हेनावुगाध्यभाषनिश्च
यस्यापि तादृशसंशयविरोधित्वात् । अप्रामाण्यसंशयातिरिक्तसंश
यस्य विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वे मानाभावाच्च । स
मानाकारकनिश्चयाभावादेव संशयोपपत्तेस्तमनुक्त्वा प्रकारान्तरा
नुसरणे न्यूनतानुद्धाराच्चेति । विद्यमाने । ज्ञायमाने हेतौ । उपाधि
त्वेनोपाधिरेव न ज्ञात इति मूल योजनीयमित्यभिसन्निधना ता
दृशमूलस्य फलितार्थमाह । तथा चेति । तदग्रहमात्रम् । उपा
ध्यनुपलम्भमात्रम् । उपाध्यनुपलम्भयोग्यत्वमिह मात्रपदव्यवच्छे
द्यम् । तद्व्यवच्छेदकमभ्यमाह । न त्विति । तदभावात्त्वेन । उपाध्यभा
वात्त्वेन । ग्रह इति । तादृशग्रहप्रयोजकस्योपाधियोरुपाध्यानुपलम्भस्या
भावादिति भावः । तावतेव कथं संशय इत्यत आह । समानेति ।

(चि०) यत्रा ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्व्याप्तिसंशयः, यथा
घटज्ञानसामग्र्यां सत्यां 'घटज्ञाने सति तत्प्रामाण्य-
संशयाद्विस्तृतसंशयो न त्वग्रिमसंशयानुरोधेन तत्र
घटज्ञानमेव न घृत्तमिति कल्प्यते । तथेहाप्युपा
ध्यभावस्य व्याप्तित्वात्तस्य च केवलाधिकरणरूपस्य
प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वाद् व्याप्तिग्राहकान्तरस्याभा
वाच्च परिशेषेण सकृद्दर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्त-
न्निश्चये प्रामाण्यसंशयादेव तत्संशयः । न चैवं रासने-
ऽपि प्रथमं व्याप्तिपरिच्छेदः स्यादिति वाच्यम् ।
तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य हेतुत्वात्
काचिदसंसर्गाग्रहात् तथा व्यवहारो दोषमाहात्म्यात् ।
न चात्रापि तथा, आरोपे सति निमित्तानुसरणं न
तु निमित्तमस्तीत्यारोप इत्यभ्युपगमात् ।

(दी०) द्वितीये ज्ञानप्रामाण्येति । प्रथमेति । सत्युपाधिस्म-
रणादावित्यादिः । न चात्रापीति । सर्वत्र रासभादावित्यर्थः ।

(गा०) ननु प्रथमदर्शनेऽपि निश्चितत्वात्प्रामाण्यसंशयादेव

तत्संशय इति मूलमसङ्कनं प्रथमदर्शने उपाध्यभावत्वेन व्याप्तेरमानात्
प्रामाण्यसंशयस्य तदुत्तरसंशयेऽनुपयोगादित्यतः पूरयति । सत्यु-
पाधीति । तथा चेपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानजनकस्योपाधियो-
ग्यानुपलम्भस्य सत्त्वेन प्रथममुपाध्यभावत्वेन ज्ञानं सम्भवतीति
प्रामाण्यसंशयोपयोग इति भावः । एवं च निश्चितत्वादिति मूल-
स्य उपाध्यभावत्वेनेत्यादिः । ननु उपाध्यभावत्वेन ज्ञाने उपाधि-
योग्यानुपलम्भवत् प्रथमदर्शनदशायां दुर्घटमन्यदपि किञ्चित्कार-
णं कल्प्यतां तत एव तत्रोपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानाभावोपपत्तौ
किं ज्ञानप्रामाण्यसंशयकल्पनयेत्यत आह मूले । व्याप्तिग्राहकान्त-
रेति । भूयोदर्शनादेर्व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवादित्यर्थः । सकृद्दर्शनस्य ।
उपाधियोग्यानुपलम्भमात्रसहकृतस्याधिकरणस्वरूपस्य । ग्राहक-
त्वात् । उपाध्यभावत्वेन व्याप्तिनिश्चायकत्वात् । तन्निश्चये । तादृश-
निश्चयावश्यम्भावे । न चात्रापीत्यत्रात्रेत्यस्य रासभे इत्यर्थकत्वे
ऽसङ्कतिः । कचिद्रासभे व्याप्यव्यवहारस्येष्टत्वाद् अनो दीधिति-
कृष्याचष्टे । सर्वत्र रासभावादित्यर्थ इति ।

अधिकरणादिस्यरूपातिरिक्तत्वमभाषस्याभ्युपेत्यापि उपाधि-
सामान्याभावस्यातीन्द्रियत्वाशयेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूप-
व्याप्तिमवलम्ब्य तस्यास्तादृशव्याप्तित्वेन सहचारदर्शनसामग्री-
जन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपसकृद्दर्शनप्राप्तत्वं व्यपस्थापयतामे-
कदेशिनां मतमुपन्यस्यति मूले । केचित्त्विति ।

(चिं०) केचित्तु साधनवसिष्ठात्यन्ताभावाप्रति-
योगिसाध्यसामानाधिकरण्यम्, साधनवसिष्ठान्यो-
न्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिस्तदुभ-
यमपि योग्यं प्रत्यक्षेण वह्निधूमसम्बन्धानुभवेन प्रथम-
मवगतमेव । महानसे योऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावो
वाऽवगतस्तस्य प्रतियोगी न वह्निर्न वा वह्निमानि-
त्यनुभवात् । रासभे तथाऽवगमेऽप्यग्रे स घाध्यते इति
तत्र । एवं हि तद्वहितदूधूमगोरेव व्याप्तिः स्यात् तु

धूमत्वचिह्नित्वावच्छेदेन न च तदनुमानोपयोगिव-
हित्वं चिह्नित्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति
प्रथमतो ज्ञातुमशक्यमेवेति । मैवम् ।

(दी०) अवगत इति । स्वरूपकथनमात्रम् । महानसे
इत्यस्य । अस्मिन्नित्यादिः । महति वायौ योग्यायोग्योद्भूतरूप-
सामान्यतद्वतोरिव योग्ये वहाँ तादृशप्रतियोगित्वसामान्यतद्व-
तोरप्यत्यन्तान्योन्याभावयोर्योग्यत्वादिति भावः । न प्रति-
योगितावच्छेदकमिति । न धूमसामान्यसमानाधिकरणतादृश-
भावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः ।

(गा०) नन्ववगतत्वस्य व्यापकत्वाद्यद्वयत्वाद्यापकताज्ञानाकार-
मध्येऽवगत इति कीर्तनमकिञ्चित्करमित्यत आह दीक्षिनौ । अवगत
इतीति । धूमसामान्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाववन्महा-
नससामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावोऽपि न योग्यः । विप्रकृष्टमहा-
नसनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि अनुपलम्भसम्भवादित्यतः पूर-
यति । महानसे इत्यस्येति । अवगतत्वस्य विवक्षितत्वे महानसान्तरे
ऽभावात्तरस्यानवगतत्वदशार्था महानसावाधयगताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावस्य ग्रहसम्भवादस्मिन्निति पूरणमप्रयोजकमतो-
ऽवगतत्वांशपरित्यागात्पूर्वं नैतत्पूरितम् ।

ननु तादृशभावप्रतियोगित्वस्यापि पिशाचादिनिष्ठस्यायोग्य-
त्वात्तत्साधारणतादृशप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नत्वान्ताभावतद्वत्त्वेदयो-
कथं योग्यतेत्यत आह । महतीति । तथा च योग्य-
मात्रप्रतियोगिकत्वं नाभावेयोग्यतानियामकं अपि नु योग्या-
नुलम्भाः महति वायौ पक्षवृत्तिमहत्त्वविशेषणविशिष्टोद्भूत-
रूपवत्त्वं सापादकीकृत्य उद्भूतरूपोपलम्भस्यैव योग्ये वहो
योग्यताविशिष्टतादृशप्रतियोगिसत्त्वसापादकीकृत्य तदुपलम्भा-
पादनस्य सम्भवात्पक्षावृत्तिविशेषणविशेषितप्रतियोगिसत्त्वापा-
दकपापत्तेर्योग्यप्रतियोगित्वप्रतियोग्युपलम्भाभावरूपयोग्यानुपल-
म्भोऽक्षत एवेति तादृशप्रतियोगित्वतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावौ

जायोग्यादिति भावः । महत्त्वविशेषितस्यैवोद्भूतरूपस्य तदुपलम्भ-
व्याप्यतया वायवीयाणौ नोद्भूतरूपतद्वतारत्यन्तान्योन्याभावी,
योग्यौ महत्त्वरूपविशेषणस्य तादृशपक्षावृत्तित्वादतो महतीत्युक्तम् ।
अत्र वायव्यशेऽलौकिकं वायुविशेषणकमेवोद्भूतरूपाभावविशेष्यकं
प्रत्यक्षं न तु वायुविशेष्यकं तस्यायोग्यत्वादिन्यवधेयम् । चक्षुरादौ
व्याभिचारेण महत्त्वविशेषणविशिष्टरूपसत्त्वस्य रूपोपलम्भाव्याप्य-
त्वाद् रूपसामान्याभावो न प्रत्यक्ष इत्येतल्लाभाय उद्भूतेति ।

न च पक्षवृत्त्यनुद्भूतरूपसामान्याभावविशिष्टतादृशरूपोपलम्भा-
व्याप्यत्वाद् रूपसामान्याभावोऽपि प्रत्यक्षः स्यात् प्रातयोगिप्राहका-
तिरिक्तविशेषणाविशेषितत्वरूपं प्रतियोगिसत्त्वंविशेषणत्वेऽपि नैत-
द्दोषोद्धारो रूपसहिदानुद्भूतरूपसामान्याभावस्य प्रतियोगिप्राहक-
त्वादिति वाच्यम् । यतो रूपसहिदानुद्भूतरूपाभावो न प्रत्यक्षकारणं
अपि तु अनुद्भूतरूपभेदकुट्टविशिष्टमुद्भूतत्वरूपजातिविशेषविशिष्टं
वा रूपमिति मतावलम्बेनैव नदभिधानात् । वह्निव्यणुके भर्जनकपाल-
स्थघटौ च तादृशप्रतियोगित्वाभावतद्वद्भेदौ च न योग्यौ तद्वद्-
वृत्तियोग्यताविशिष्टस्यैव तादृशप्रतियोगित्वस्य स्वीपलम्भापाद-
कत्वादतो योग्ये घट्वावित्युक्तम् । इदं तु विशेषव्याप्तिरवच्छेद-
कत्वाभावाघटितेत्यभिमानेन तत्प्रतियागो न वह्निरिति मूल्य-
व्यापकताज्ञानाकारप्रदर्शनमनुरूप्य वदौ प्रतियोगित्वाभावस्य यो-
ग्यत्वोपपादनम् ।

वह्नित्वाद् प्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वस्य व्याप्यघटक-
त्वाद्वह्निवित्युक्तम् । वह्नित्वादिकं न प्रतियोगितावच्छेदकमित्याका-
रकज्ञानस्य प्रथमतोऽशक्यत्वं न सामान्यव्याप्तेः सरुदर्शनप्राह्य-
त्वाभावोपपादकं अतः प्रतियोगितापदं प्रतियोगिताविशेषपरत-
या व्याकुर्वते । न धूमेति । धूमव्यक्तिविशेषसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावस्य सुग्रहत्वाद्भूमसामान्ये-
ति । तादृशाभावप्रतियोगिताविशेषावच्छेदकत्वाभावस्य सुग्रह-
त्वात्प्रतियोगितासामान्येति । आशन्तयोः सामान्यपक्षोपादाना-
दभावपदस्यापि तत्सामान्यपरतालाभः, अतस्तादृशाभावविशेष-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य सुग्रहत्वेऽपि न क्षतिः ।

(चि०) प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापको वा साधनत्वाभिमतत्वेन समं प्रकृतसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकं विशेषणं धोपाधिः । उभयथापि तदभावो न व्याप्तिः । सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तौ । किं तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वम् । तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् । किं च न वस्तुगत्वा व्याप्तेर्ज्ञानं हेतुः किन्तु व्याप्तिरूपेण तद्योपाध्यभावत्वम् । न योपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानं सम्भवति, विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिशिष्टज्ञानस्य । न च नियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति । यद्योक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुर्नाभावज्ञाने इति । अस्तु तावदेवम् । तथापि तदभावो नाव्यवहारि । उपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेव उपाधिज्ञानं विनापि । न चैवम् । यस्तु तस्तु विशेषादर्शने सहचारदिसाधारणधर्मदर्शनाद्व्यभिचारसंशयात्प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः ।

(दी०) अथ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभावः साध्येऽधिकरणस्वरूपमेव, एवं साधननिष्ठसाध्यसम्बन्धे साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीत्यनुशयानो येन रूपेण ज्ञाता व्याप्तिरनुमित्यङ्गं तदूपाविशिष्टा न सकृदर्शनगम्या, सामानाधिकरण्यमात्रस्य च तथाभावं न वारयाम इत्याशयेनाह । किञ्चेति । विशेषणज्ञानसाध्यत्वात् तत्सामग्रीसाध्यत्वाद्वा । न चेति । उपलक्षणमेतत् । उपाधेरयोग्यस्यापि सम्भवाद्दूपाधिसामान्यतद्वतोर्मितत्वादिसामान्यतद्वतोऽरिवात्यन्तान्योन्याभावयोरयोग्यतया प्रत्यक्षेण गृहीतुमशक्यत्वात् । न च योग्यो-

पाधिव्यतिरेकग्रहं एवानुमानाद्गम्, अयोग्योपाधिग्रहेऽप्यनुमितिप्रसङ्गान् । यथाश्रुतं दूषयति । यच्चोक्तमित्यादिना ।

(गा०) तस्य च प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वादिति मूले यद्यपि यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वेऽपि साध्यसामानाधिकरण्यत्वेन सकृद्दर्शनप्राप्त्यत्वं तस्याः सुव्रतम् । व्याप्तित्वेन प्राप्तत्वासम्भवस्तु यथाश्रुतोपाध्यभावरूपव्याप्तित्वपक्षेऽपि किं चेत्यादिना वाच्य इति पारिभाषिकानौपाधिकृत्यस्य व्याप्तित्वं स्वीकार्यं सकृद्दर्शनप्राप्त्यतानिराकरणं न सङ्गच्छते । तथापि साध्यसाधनसामानाधिकरण्यभागस्य तथात्वे ऽविवादात्साध्यसाधनसामानाधिकरण्यविषयतान्तःपातिविषयतानिरूपितानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारताभ्यस्य येन केनापि रूपेण सकृद्दर्शनप्राप्त्यत्वं गुरोर्मतमित्याशयेन सङ्गतिर्दीधितौ साधनाव्यापकव्याप्यत्वाभाव इति ।

स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव इत्यर्थः । साध्ये साध्यतावच्छेदके । साधनव्यापकतानवच्छेदका याचन्तो धर्माः प्रत्येकं तत्तद्वच्छिन्नाभाववद्भूतितानवच्छेदकत्ववृत्त्यवच्छेदकयोभयाभावकूटवत्त्वं साध्यतावच्छेदके इत्यर्थ इत्यप्याहुः । अधिकरणस्वरूपमेवेति । तथा च तादृशाभाववत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यात्मकानौपाधिकत्वसम्बन्धरूपव्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यत्वमव्याहतमेवेति भावः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपोपाधिलक्षणांनुसारेणानौपाधिकृत्यं निरुच्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकविशेषणरूपोपाधिलक्षणानुसारेण तन्निर्वक्ति । एवमिति । साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोऽपीति । अधिकरणस्वरूप एवेत्यनुगम्यते ।

यद्यपि धूमादिनिष्ठवह्निसामानाधिकरण्येऽपि प्रकृतसाधनतावच्छेदकीभूतधूमत्याद्यतिरिक्ततत्त्वकित्वावच्छेद्यत्वमक्षतम् । तथापि साधनतावच्छेदकातिरिक्तमात्रावच्छेद्यत्वमत्र विवक्षितम् । यत्र प्रमेयसामान्यमेव साधनतावच्छेदकं तत्र तदतिरिक्ताप्रसिद्धावपि न क्षतिः । साधनतावच्छेदकानवच्छेद्यत्वविशिष्टावच्छेद्यत्वस्यैवावच्छेद्यत्वान्तार्थतया साधनतावच्छेदकातिरिक्तांशस्यानिवेशात् ।

प्रमेयसामान्यस्य साधनतावच्छेदकता पत्र तत्रावच्छेद्यमात्रस्य सा-
धनतावच्छेदकयत्किञ्चिन्मेयावच्छेद्यत्वनियमेऽपि साधनतावच्छेद-
कतापर्याय्यधिकरणमेयत्वविशिष्टानवच्छेद्यत्वसहितमवच्छेद्यत्वं
रूपान्तरेण स्वरूपतो वा मेयावच्छेद्ये वस्तुनि प्रसिद्धमेव । महान-
सीयवह्निवादिसामानाधिकरण्यस्य वह्न्यादिसामानाधिकरण्यत्वेन
धूमत्वावच्छेद्यत्वेऽपि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिः ।
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वे साधनतावच्छेद-
कयर्मावच्छेद्यतावच्छेदताविरहविशिष्टानवच्छेद्यतावच्छेदकत्वाभाव
स्यैव प्रियक्षितत्वात् । अभावस्य भावप्रतियोगिकतयाऽधिकरण-
स्वरूपतानिर्वाहाय प्रतियोगिकोऽपि विशेष्यदलम् ।

वस्तुतः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद्यावच्छेदकभावस्य कृपितत्वा-
त्पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं निषेध्यं तथा च साधनतावच्छेद-
कावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
स्वविशिष्टानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदकसाधनतावच्छेदकत्वं
वा साधनतावच्छेदकावच्छेद्यतानवच्छेदकत्वं तदभाव एव साध्य-
सामानाधिकरण्यत्वे निवेशनीय इति ।

व्याप्तित्वेन व्याप्तेः प्रथमदर्शनावेद्यत्वेऽपि साध्यसामानाधिकर-
ण्यत्वेन तदात्रानपायात् गुरुणामभिमतं सेत्स्यतीति शङ्कायाः किं
चेत्यादिदूषणोपरि सत्प्राप्ता निराकर्तुमाशयं पूरयति । येनेत्यादिना ।
सामानाधिकरण्यमात्रस्य । केवलसाध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छि-
न्नस्य । तथा भावम् । सकृदर्शनगम्यत्वम् । न वारयाम इति । अनुमिति-
जनकज्ञानोपायमाधिकृत्यैव विचारात्तद्विषयस्य रूपान्तरेण ग्रहोपाय-
स्याप्रकृतत्वादिति भावः । गुरुणां विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वा-
नभ्युपगमाद्विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति हेतुः स्वमते एव सङ्गच्छतेऽत-
स्तन्मते हेतु पूरयति । तत्सामग्रीसाध्यत्वात्वेति । उपलक्षणमेतादिति ।
उपाधिधीरित्यत्रापि उपाधिसामग्रीत्यपि बोध्यम् । अयोग्यस्यापि
सम्भवादिति । तथा च तत्सामान्यात्यन्ताभावत्वादिना तादृश-
भावादिप्रादुर्भावानुपलम्भो न सम्भवतीति भावः । उपाधि-
सामान्यतद्वतोरिति । अत्यन्तान्योन्याभावयोरित्यत्र यथासंख्यम-
न्वेति । इदं च साधनाव्यापकरूपस्योपाधिपदार्थस्य व्याप्यत्वसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकांस्त्यन्ताभावस्तत्सम्बन्धेन तद्वतोऽन्यो-

न्याभावो वा साध्यनिष्ठो व्याप्तिघटक इत्याशयेन । योग्योपाधि-
व्यतिरेकग्रह इति । तादृशव्यतिरेकस्य योग्यतया सुग्रहत्वादिति
भावः । अनुमानाङ्गम् । अनुमितिहेतुः । अनुमितिप्रसङ्गादिति ।
तदानीमपि योग्योपाधिव्यतिरेकस्य सुग्रहत्वादिति भावः ।

ननु यच्चोक्तमित्यादिना उपाध्यभावस्वरूपज्ञाने उपाधिज्ञाना-
नपेक्षामतमुद्भाव्य उपाधिज्ञानशून्यकाले अनुमित्यापादनेन तन्नि-
राकरणं मूलकृतो न सङ्गच्छते तादृशापत्तेरुपाधियोग्यानुपलम्भ-
हेतुत्वाभिधानेन प्रागेव निराकृतत्वात् । न चासन्निकृष्टहेतुकस्थले
व्यभिचाराद्योग्यानुपलम्भस्य हेतुता न सम्भवतीति तदसहकृत-
स्यैवोपाधिज्ञानानपेक्षव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं गुरुणा वक्तव्यमित्याशये-
नैतदुदूषणमिति धाव्यम् । व्यवहार इवानुमितावप्युपाध्यभावत्व-
प्रकारकज्ञानस्यैव कारणताया उपाधिस्मरण इत्यादिग्रन्थाभिप्रे-
तत्वेन स्वयं व्याख्यानादित्याशङ्कां निराचिकीर्तुर्योग्यानुपलम्भस-
हकृतमधिकरणतावच्छेदकप्रकारेणैवाधिकरणस्वरूपोपाध्यभावज्ञानं
हेतुरिति यथाश्रुतपूर्वग्रन्थार्थोपेयैकदेशेण योग्यानुपलम्भकार-
णत्वं न सम्भवतीत्याशयेन दूषणमिदमिति मूलं सङ्गमयति ।
यथाश्रुतमिति । उपाध्यभावत्वेन तज्ज्ञानं हेतुरिति निष्कृष्टमते
तु तेन रूपेण सकृदर्शनग्राह्यत्वासम्भवादुद्देश्यासिद्धिरित्युक्तदूषण-
स्यैव दुर्घातत्वादिति भावः ।

(चि०) अध व्यभिचारसंशयो नाव्यभिचार-
निश्चयप्रतियन्धकः, ग्राह्यसंशयस्य निश्चयाप्रातियन्ध-
कत्वात् । अन्यथा संशयोत्तरं कापि निश्चयो न स्या-
द् इति चेत् ? न व्यभिचारसंशयः प्रतियन्धक इति
भ्रूमः । किन्तु विशेषादर्शने सति सहचारोदिसाधा-
रणधर्मदर्शनात् संशयः स्यान्न तु संशयसामग्रीतो
निश्चयः । किं च यद्धीसामग्री यत्र प्रतियन्धिका वि-
शेषादर्शने तत्र तद्धीरपीति व्यभिचारसंशयोऽपि प्र-
तियन्धकः । एवं भूयोदर्शनमपि संशयकं तर्कस्त्वन-

वस्थाग्रस्त एवेति कथं व्याप्तिग्रहः ।

अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् । ज्ञानं निश्चयः शङ्का च । सा च कचिदुपाधिमन्देहात् कचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् । तद्विरहश्च कचिद्विपक्षबाधकतर्कात् कचित् स्वतः सिद्ध एव ॥

(दी०) व्यभिचारेत्यादि । अत्र प्रत्यक्षे ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वमाहृत्य व्यभिचारशङ्कायास्तथात्वाभिधानम् । अन्यथा पुनरसाधारणतत्तत्कारणमेलकरूपा सामग्री प्रतिबन्धिका बोध्या । विवेचित्तत्वेदं प्रत्यक्षमणिदीपितौ । वक्ष्यते चाभिरुह्यपरिष्ठात् ।

(ता०) ननु ग्राह्यसंशयस्यापिरोधिताया मूलकृतैवाभिधानात् ज्ञानं निश्चयः शङ्का चेत्यनेन व्यभिचारशङ्काया अव्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभिधानं तस्य विरुध्यते इत्यत आह । अत्रेति । अत्र । प्रत्यक्षे । प्रत्यक्षे । प्रत्यक्षनिश्चये । धारावाहिकसंशयोत्पत्त्या संशये संशयप्रतिबन्धकताया असम्भवाद् ग्राह्यसंशयस्येति । विशेषादर्शनसहकृतस्येत्यादिः । आहृत्येत्यनेनास्य विचारासहत्वं सूचितम् । तद्विज्ञं तु संशयोत्पत्तिकाले निश्चयापत्तिवारणाय संशयसामान्यास्तप्रतिबन्धकत्वम्पावड्यकत्वादिशेषादर्शनसहितसंशयकालेऽपि संशयसामग्रीसत्त्वेन तत्प्रतिबन्धादेव तदुत्तरमपि निश्चयासम्भवात्संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । कथञ्चित्संशयसामग्रीविगमे च संशयोत्तरमपीष्यत एव निश्चयः, भवतोऽपि क्षणव्याजेन तत्र तदुत्पत्तेः । यदीसामग्रीत्यादिनियमश्चाप्रयोजकः ।

न च संशयोत्पत्तिदशायां निश्चयवारणाय संशयाभाव एव कार्यसहचरौ हेतुरस्त्विति वाच्यम् । संशयोत्पत्तिकाले तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे निश्चयापत्तेः संशयप्रतिबन्धकतया धारितुमशक्यत्वादिति । एतन्मतमेवानुसृत्याह । अन्यथा पुनरिति ।

ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वे इत्यर्थः । कालादिसाधारणकारणान्तर्भावस्य निष्प्रयोजनकत्वादाह । असाधारणेति । तत्तत्कारणेति । विपरीतकोट्युपस्थितिनिघर्मिज्ञानविशेषादर्शनादिरूपेत्यर्थः । तेषां संशयकारणत्वेन प्रतिबन्धकनावच्छेदकमध्ये न निवेशो यावत्कारणव्यक्तीनां एकदाऽसम्भवात्, अपि तु संशयकारणतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्मपुरस्कारेणेति सूचयितुं तत्तदित्युक्तम् । प्रत्येककारणस्याप्रतिबन्धकत्वान्मेलकेति समुदायार्थकम् । सामग्री । व्यभिचारज्ञानसामग्री । विवेचितं चेदमिति । यत एव निश्चयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वमत एव तुल्यबलविरोधिज्ञानसामग्यास्तदवच्छिन्नं प्रति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं प्रतिबन्धकत्वम् । निश्चयत्वस्यार्थसमाजप्रस्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वमिति निष्कृष्टमते च तादृशसामग्या न तथाविधप्रतिबन्धकत्वमपि तु क्लृप्तानुत्पादप्रयोजकत्वमेव परं तु तद्विशिष्टशुद्धां बलवत्यास्तद्विपरीतकोटिभानसामग्या एव 'कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं बलवती च सामग्री दोषविशेषाद्युपगृहीतेति विवेचितमित्यर्थः । उपरिष्ठात् । सप्रतिपक्षग्रन्थे ।

(दी०) अत्र च यद्यपि साधनगोचरसाध्याभाववद्वास्तित्वग्रहाभावो हेतुरिति न युक्तम् । केवलान्वयिनि ग्राह्याप्रसिद्ध्या ग्रहाप्रसिद्धेः । खण्डशः प्रसिद्ध्या क्वचित्तादृशभ्रमसम्भवेऽपि सर्वत्र तथा भ्रमे मानाभावात्

(गा०) साधनगोचरेति । प्रकृतसाधनतावच्छेदकावाच्छिन्नधर्मिकस्य साध्याभाववद्वास्तित्वग्रहस्याभाव इत्यर्थः । केवलान्वयिनि । केवलान्वयिसाध्यके । ग्राह्याप्रसिद्धेति । साध्याभाषवद्वास्तित्वाप्रसिद्ध्या तद्ग्रहाप्रसिद्धेरित्यर्थः । एवं च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तादृशग्रहाभावस्याप्रसिद्धेस्तत्स्थलीयव्याप्तिज्ञाने व्यभिचाराग्रहस्य हेतुत्वासम्भव इति भावः, इत्यादिदूषणं च सर्वत्रैव व्यभिचाराग्रहस्य व्याप्तिग्राहकत्वं मूलाभिप्रेतमित्यभिमानेन । अभिमानश्च चस्तुतस्त्वित्यादिनाऽग्रे निराकरिष्यते ।

ननु व्यभिचारदानेत्यनेन व्यभिचारघटकपदार्थानां परस्परो-

पदलेपाद्यगाहिभ्रममेव विवक्षितं केवलान्वयिसाध्यस्याभावात्
सिद्धावपि अन्यदीयामावे साध्यतावन्नमसम्भवाद् भ्रमरूपस्तथा
विधो ग्रहः प्रसिध्यतीति तदभावं हेतुतासम्भव इत्यत आह । सङ्-
शः प्रसिध्येति । विशिष्टाप्रसिद्धावपि साध्यादिप्रत्येकपदार्थस्य प्र-
सिध्येत्यर्थः । तादृशभ्रमसम्भवेऽपीति । तावत्पदार्थानां परस्पर-
पदलेपाद्यगाहिभ्रमप्रसिद्धावपि । सर्वत्रेति । तथा च यत्र न तादृशो
भ्रमस्तादृशकेवलान्वयिसाध्यकव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहस्य हेतु-
त्वासम्भव इति भावः ।

ननु केवलान्वयिनि साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचाराप्रसि-
द्धावपि साध्यतावच्छेदकधर्मिकसाधनसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकधर्मरूपव्यभिचाराग्रहाभावः प्रसिद्ध एवेत्यत आह ।
अत एवेति ।

(दी०) अत एव साध्यतावच्छेदकगोचरसाधनवन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहोऽपि प्रत्युक्तः । सकलसाध्यता-
वच्छेदके तादृशग्रहे मानाभावात् । तथापि साध्यतावच्छे-
दके तत्पुरुषीयतादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य विषयतया ऽभावस्त-
द्विषयत्वाभावो वा तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहे हेतुः ।

(गा०) अत एव । सर्वत्र भ्रमे मानाभावादेव । तादृशग्रहे मा-
नाभावादिति । सङ्केतस्थले साध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वनियमाच्च तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्य भ्रमत्वनिष-
मादिति भावः । तथा च यादृशसाध्यतावच्छेदके न तदभ्रमस्तद्रूपा-
वच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहहेतुत्वासम्भव इति सेक-
लव्याप्तीनां व्यभिचाराग्रहप्राप्तात्वं नोपपद्यते इति ।
पक्षः । साध्यतावच्छेदके इति । अमाद्य इत्यनेन सम्यभ्यते । एवं
च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिद्धर्मधर्मिकस्य
वच्छेदकत्वग्रहस्य प्रसिद्ध्या सर्वत्रैव साध्यतावच्छेदकनिष्ठो
सम्यग्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशग्रहाभावः प्रसिद्ध एवेति नो-
क्तानुपपत्तिरिति भावः । अत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकतादृश

प्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहत्वमेव कार्यतावच्छेदकं न तु व्याप्ति-
ग्रहत्वं गौरवात् । तत्पुरुषीयत्वनिवेशादेकपुरुषीयतादृशावच्छेदक-
त्वग्रहदशायां नान्यस्य पुंसस्तत्समानधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वाभाव-
ग्रहस्यानुपपत्तिः । तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविषयतैव तद्धर्मप्रकारक-
त्वविशिष्टस्य सम्बन्धः, अतो वह्नित्वे प्रमेयत्वादिकं घटत्वादी च
तादृशावच्छेदकत्वमवगाहमानाया धियो वह्नित्वे तादृशावच्छेद-
कत्वप्रकारकत्वविशिष्टाया विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कोऽभावः सुलभ एवेति तादृशावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यतात्वेन सम्बन्धताविरहेऽपि न क्षतिः । विषयतासम्बन्धस्य वृत्त्य-
नियामकतया प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वे विवादात् कल्पाभ्यन्तर-
माह । तद्विषयत्वाभावो वेति । ज्ञानविशिष्टायास्तादृशावच्छेदकत्व-
प्रकारतानिरूपितविषयताया अभावो वेत्यर्थः । ज्ञानशून्यकाले ज्ञान-
विषयतायाः सत्त्वेऽपि ज्ञानविशिष्टतदभावो विशेषणाभावप्रयुक्तो-
ऽक्षत एव । उक्तसमूहालम्बनीयधर्मान्तरप्रकारतानिरूपितविषयता-
व्यावर्तनाय निरूपितान्तम् । उभयकल्पो एव साध्यतावच्छेदकनि-
ष्ठत्वमभावविशेषणं न तूपलक्षणम्, अतः साध्यतावच्छेदकधर्मिक-
तादृशावच्छेदकत्वग्रहदशायामपि कालान्तरे तत्र धर्मिणि वर्तमान-
स्य तादृशग्रहाभावस्य सत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । कालिकप्रत्यासर्त्यैव
कार्यकारणभावो न त्वात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या अतो वह्नित्वादिवृत्ति-
त्वविशिष्टस्यागावस्यात्मन्यसत्त्वेऽपि न क्षतिः ।

नन्वेवमपि येन पुंसा यादृशसाधनघनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं क्वचिदपि न गृहीतं तस्य तादृशावच्छेदकत्वग्रहाप्रसि-
द्ध्या तर्दीयतादृशसाधननिष्ठव्याप्तिग्रहे व्यभिचारज्ञानाभासस्य हे-
तुत्वासम्भयः । यथ यस्त्व पुंसो व्यभिचारधीः प्रसिध्यति तस्यैव
व्याप्तिग्रहे ऽतिप्रसङ्गनिराकरणाय तादृशतदभावस्य हेतुत्वमुपेयते
अन्यत्र तदहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहः, सम्भयस्थलाभिप्रायेणैव मूल-
सङ्गतेरिति चेत् ? तदा यत्साध्यक्यत्साधनकव्याप्तिग्रहाधिरोधिनी
व्यभिचारधीः प्रसिध्यति तत्साध्यकतत्साधनकव्याप्तिबुद्धायेव त-
दभावस्य हेतुता कल्प्यते नान्यत्रेति समाधानस्यैव सुलभतया व्य-
भिचारग्रहाप्रसिद्धिस्थले दर्शितरीत्या प्रसिद्धाया अन्यधर्मिकव्य-
भिचारधियो ऽभावस्य नियुक्तिककारणताकल्पनमनुचितम् । त-

प्रसिद्धिस्थलीयव्याप्तिप्रहेऽपि पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुः वक्तव्यः
मुचितं न तु विषयनिष्ठस्याभावस्य कालिकप्रत्यासत्त्या, तत्तात्पुण्या
व्यतिरिक्त्येन पुरुषभेदात् कार्यकारणभावभेदापत्तेरित्याशयेन ठ-
थेय समाधत्ते । वस्तुन इति ।

(दी०) वस्तुतो व्याप्तेः साध्यसाधनभेदभिन्नतया वि-
शिष्टैव कार्यकारणभावः । तथा च यत्र साधनं साध्याभा-
ववद्भूति साध्यतावच्छेदकं साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकमेकविधमनेकविधं वा व्यभिचारज्ञानं प्रसिद्धं तत्र यथा-
योगं तदभावः पुरुषनिष्ठो व्याप्तिप्रहेतुः । अत एवैकविधव्यभि-
चारज्ञानविरहेऽन्यविधव्यभिचारग्रहाभ्याप्तिधीविरोधः । एवं च
कचिद्व्यभिचारज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याहेतुत्वेऽपि न त-
तिः । प्रसिद्धायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादि-
बुद्धेः समानविषयतया तदभावबोधविरोधित्वानुरोधेन तु तथा-
भावं न वयं वारयापः, यदि तत्तत्प्रकारादिविशेषनिवेशेन
विशेषे न पर्यवस्येदिति दिक् ।

(गा०) विशिष्येति । तत्साध्यकतत्साधनकव्याप्तिप्रहेतवत्
साधनादिधर्मिकतत्साध्याभाववद्भूतित्यादिप्रहाराभावत्याविरूपवि-
शेषधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । सर्वसाधारणव्याप्तिप्रहेतव्यभिचारप्रद-
त्वयोर्दुर्बलत्वादेकत्र साधने एकस्य साध्यस्य व्यभिचारग्रहदृशी-
मानप्यपरदिग्गपरस्य व्याप्तिप्रहेतुत्वेः सर्वसाधारणेककार्यकारण-
भावासम्भवादिति भावः । यथायोगमिति । यत्र यावद्विधव्यभिचा-
रधीः प्रसिध्यति तत्र तावच्छेदभावः समवायसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताक आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुरित्यर्थः । अत एव ।

प्रसिद्धाशेषव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावहेतुत्वा-
देव । अत्र च यद्यत्साध्यतावच्छेदकधर्मिकसाधनवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वज्ञानं प्रसिद्धं तत्तत्तन्मिकतावशावच्छेदकत्वग्रहस्य
तत्तत्तन्मिकतत्तदभावग्रहप्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये विशेष्यविशेषान-
निवेश्य समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकताकल्पनमेवोचितम् ।

अन्यथा विशेष्याभूततत्त्वमिभेदेनानन्तप्रतिबन्धकताप्रसङ्गात् । एवं च यद्धर्मधर्मिकयादृशावच्छेदकत्वग्रहोऽप्रसिद्धस्तद्धर्मिकतदभाष-
प्रहेऽपि विषयनिष्ठस्य व्यभिचाराग्रहस्य हेतुत्वमायातमिति मि-
श्राणां सकलव्याप्तिग्रहे एवं तद्धेतुत्वोपपादनप्रकारमाक्षिपति । प्रसि-
द्धाया इति । तथाभाषम् । सकलव्याप्तिग्रहे व्यभिचाराग्रहहेतुभाव-
म् । प्रकारादिविशेषनिवेशेनेति । बहुत्वत्वादिरूपतादृशावच्छेदक-
त्वत्वादिरूपविशेष्यताप्रकारतावच्छेदकादिनिवेशेनेत्यर्थः । आदि-
पदात् सम्यन्धविशेषपरिग्रहः । विशेषे न पर्यवस्येदिति । तद्भवेन
कारणता न भिद्येतेत्यर्थः ।

वस्तुतोऽसमानप्रकारकस्य सम्यन्धान्तरावगाहिनश्चावच्छेद-
कत्वज्ञानस्यानयच्छेदकत्वज्ञानविरोधिताचारणाय विशिष्य तन्नि-
वेशनस्यावश्यकतया विशेष्यनिवेशस्य चात्मनिष्ठप्रत्यासत्तिक-
त्वेऽप्यभावात् । समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यादरस्तु तत्पुरुषीयत्व-
निवेशनप्रयुक्तगौरवायैव, न वा तावतापि व्यभिचाराग्रहहेतुतायाः
सर्वसाधारण्यनिर्वाहः, यद्धर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य यासाधन-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ताद्रूप्येण स्वरूप-
सम्यन्धाधगाहिज्ञानं यस्य पुंसो ऽप्रसिद्धं तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्य-
कतसाधनव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहितपुरुषीयग्रहे व्यभिचारा-
ग्रहहेतुत्वासिद्धेरिति भावः । समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या
प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावस्वीकारेऽपि यस्य पुंसो यत्साधनसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसधर्मितावच्छेदककथो-
धोऽप्रसिद्धस्तदीयतत्साधनव्यापकताग्रहे व्यभिचाराग्रहहेतुत्वम-
शक्योपपादनमेवेति ध्येयम् ।

व्याप्तिग्रहे सहचारग्रहस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया निर्युक्तिकतया
विशेषणविधयैव तस्य कारणत्वं व्यवस्थापनीयम्, सहचारस्य
च विशेषणविधया व्याप्तिघटकत्वे एव तदुपपद्यते अन्यथा व्या-
प्तिविशेष्यकप्रत्यक्षे हेतुत्वानिर्वाहात् अतस्तस्य तथा व्याप्तिघटकत्वं
स्फुटीकर्तुं व्याप्तिरूपमाह । व्याप्तिश्चेति ।

(दी०) व्याप्तिश्च धूमादिव्यापकवाहिसमानाधिकरणदृ-
चिधूपत्वादिकम् । तादृशसमानाधिकरणमात्रस्य रासभादि-

साधारणत्वात् । अत्र च व्यापकत्वांशग्रहे व्यभिचाराग्रहः सामानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे च तद्विशेषणतया सामानाधिकरणस्य ग्रहो हेतुरिति वक्तव्यम् । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकत्वपञ्चलक्षणव्याप्तिग्रहे विशेषणतया सम्बन्धस्य ग्रहो हेतुरिति अपि केचित् ।

(गा०) रासभादिसाधारण्यादिति । तथा च तावन्मात्रस्य व्याप्तित्वेऽन्तान्तस्यापि रासभादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितिप्रसङ्ग इति भावः । इदं च रूपं केवलव्याप्तिप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्य यद्यनुमितिहेतुता तदैव, यदि च तद्वर्मावच्छिन्नव्यापकसामानाधिकरण्यतद्वर्माभयावच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानस्य तथात्वमुपेयते तदा नैतद्व्योपावकाशः, तादृशसाध्यसामानाधिकरणवृत्तितत्त्ववर्मावच्छिन्नप्रकारकभानहेतुतापेक्षया लाघवं च, तथापि सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमपक्षे विशिष्टपरामर्शानुपपत्त्यां सामानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकस्य व्याप्तिवमावश्यकम् ।

अथ सामानाधिकरण्यव्याप्तितापक्षेऽपि स्वाश्रयनिष्ठधूमत्वादिमत्स्वरूपपरम्परासम्बन्धेन तत्प्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमावपक्षानिष्ठधूमादौ तादृशसम्बन्धे महानसीयवह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य सत्याद्विशिष्टपरामर्शनिर्वाह इति किं सामानाधिकरणवृत्तिधूमत्वस्य व्याप्तिवेनेति चेत् ? तर्हि स्वाश्रयसामानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिसम्बन्धेन व्यापकताज्ञानस्यैव हेतुता किं नोपेयते । तादृशपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभाव इति चेत् ? तुल्य प्रकृतेऽपि । व्याप्तेः सर्वोपशमाने सामानाधिकरण्यज्ञानस्योपयोगिताविरहो अप्रयोजकः, व्यभिचाराग्रहस्याप्यतथात्वाविति सूचयितुं व्यभिचाराग्रहस्य व्यापकतांशमात्रग्राहकतामाह । अत्रेति । इदं व्याप्ती चेत्पर्यः । अशान्वयि घटकत्वं सप्तम्यर्थः । व्यापकत्वांशग्रहे इति । साध्यतावच्छेदकधर्मिकव्यापकतावच्छेदकत्वावगादिप्रवृत्त्यावच्छिन्ने । इतरांशग्रहे व्यभिचारग्रहस्याविरोधित्वादिति भावः । व्यभिचाराग्रहः । साध्यतावच्छेदकधर्मिकहेतुमत्ताधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रहायभावः । विरोधिविषयकज्ञानाभावमुद्रयेत्वादिः ।

समानाधिकरणवृत्तित्वांशग्रहे इति । यद्यपि समानाधिकर-
णांशग्रहे एव सामानाधिकरण्यज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया
हेतुत्वं सम्भवति तथापि तदंशमात्रमाने हेतुधर्मिकसहचारप्र-
हपर्यन्तानेपक्षणात्तदुपयोगितानिर्वाह्य सामानाधिकरणवृत्तित्वां-
शानुधावनम् । तदंशग्रहस्य सामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुवैशिष्ट्या-
वगाहितया तत्र हेतौ साध्यसहचारप्रकारकज्ञानस्य विशेषणता-
वच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रयापेक्षितत्वाद् विशेष्ये विशेषणमिति
तस्या तदंशस्यापि ग्रहे तादृशसहचारप्रहापेक्षाविरहेऽपि न क्षतिः ।
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिग्रहस्यैवानुमित्युपयोगितयाऽन्यादृशव्याप्तिप्र-
हस्यानयात्वात्, अनुमित्युपयोगिव्याप्तिग्रहोपायस्यैव प्रकृतत्वा-
दिति । विशेषणतयेत्यपि सामानाधिकरण्यस्येत्यनेन सम्बध्यते ।

अन्येषां मतमाह । साध्यसम्बन्धितेति । अत्रास्वरसवीजं पा-
रिभाषिकावच्छेदकत्वघटिततादृशव्याप्तेर्गुरुशरीरतया ऽनुमित्य-
नुपयोगित्वम् । अत एव मणिकुताप्यन्योन्याभावगर्भव्याप्तिरेवानुमि-
तिहेतुरिति वक्ष्यते ।

मिश्रास्तु विशेषणज्ञानमुद्रया सहचारग्रहस्य व्याप्तिग्राहकत्वं
यदि मूलकृतोऽभिप्रेतं तदा व्यभिचारादेरपि विशेषणतया तज्ज्ञा-
नस्य तथात्वाफथनेन विरोध इत्यालोच्य सहचारज्ञानस्य स्वांत-
न्येणैव व्यापकताग्राहकत्वं व्यवस्थापितवन्तस्तन्मतं दूषयितुमु-
पन्यस्यति । यदिति ।

(दी०) यत्तु विरुद्धे सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमा-
त् सामान्यत एव सहचारज्ञानं हेतुरिति तन्न । असिद्धत्वा-
त् । विरुद्धेऽपि हि व्यापकत्वसामानाधिकरण्ययोग्याहकसाम-
ग्रीक्रमयौगपद्याधीनं ग्रहणक्रमयौगपद्यं न तु मिथः कार्यकार-
णभाव इति ।

(गा०) सहचारभ्रमेण व्यापकत्वभ्रमादिति । व्यापकताभ्रमस्य
सहचारभ्रमान्वयव्यतिरेकानुविधायिताया अनुभवसिद्धत्वादिति
भावः । सामान्यत एव । भ्रमप्रमासाधारणसहचारज्ञानत्वेनैव ।
हेतुः । भ्रमप्रमासाधारणव्यापकताज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुः । कार्य-

कारणभावायच्छेदककोटो नमत्यनिवेशे गौरवादिति भावः । न च कर्मवच्छिन्नधर्मिणि सहचारप्रदस्यान्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यक व्यापकताग्रहाजनकतया धर्मितावच्छेदकविशेषनियन्त्रितकार्य- कारणभापकत्वनाया आशयकत्वाद्वाङ्मितावच्छिन्नधर्मिकधूमादि- व्यापकताग्रहे सहचारप्रदहेतुता नोक्तयुक्ता सिद्धयतीति वा- च्यम् । धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्ययस्य साध्यधर्मिकहेतुसहच- रज्ञानस्य व्यापकताग्रहकत्वमित्यभिप्रायात् ।

यदि व्यापकताग्रममात्रं एव सहचारप्रमस्य हेतुत्वमविवा- द्यात्तदेवोक्तयुक्ता व्यापकताग्रहसामान्ये सहचारप्रदस्य हेतुता- स्यात्तदेव नेत्याह । असिद्धत्वादिति । नन्वनुभवसिद्धान्त्य- व्यतिरेकाऽपि व्यापकताग्रमे सहचारप्रमहेतुतासिद्धिरित्याशङ्क- मपनतुं नियतान्न्यव्यतिरेकानुविधायित्वमेवास्त्वमित्याह । वि- द्येऽपि हेति । क्रमयोगपद्याधीनमिति । क्रमयोगपद्य- मित्यत्र यथासख्यमन्वयो बोध्यः । कार्यकारणभाव इति । नियतपौर्वापर्यमित्यर्थः । न च सहचारस्य व्यापकत्वसहचरि- ततया तज्ज्ञानस्य दोषविधया व्यापकताग्रमं प्रति चाकचक्षा- दिज्ञानस्य रजतत्वादिप्रमं प्रतीव हेतुत्वं सर्वमतसिद्धमेवेति वा- च्यम् । क्वचिद्व्यापकताग्रमे दोषविधया तज्हेतुत्वादेव तज्ज्ञानसामा- न्ये तज्ज्ञानसामान्ये वा तज्हेतुतासिद्धौ सहचारप्रमं प्रत्यपि उ- क्तक्रमेण दोषविधया क्वचिद्व्यापकताग्रमहेतुतायाः सुवचतया वि- परीतस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ।

प्रसङ्गद्वयधूमसामान्यार्वा वह्निसामान्यव्योसरतीन्द्रियत्वं व्यव- स्थापयति । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरवधेयम् । यथा विद्यमानमपि वह्नित्वे- व्यत्रहितविप्रकृष्टरासभादिदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं न गृह्यते अपात्रदेशविप्रकर्षादिना ग्राहकाभावात् । तथा धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहसम्भ- वात् । नानुपलब्धेः प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वादिलक्षणा यो- ग्यतेति न तत्सामान्याभावो लौकिकप्रत्यक्षगम्यः परं तु क-

चिद् विरोधस्फुरणादिवशाद् धूमत्वादौ गृहीतो धूमवन्निष्ठा-
पन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावो वहित्वादावुपनयम-
ादया गृह्यते ।

(गा०) व्यवहितेति । मध्यवर्तिमित्यादिप्रयुक्तमिन्द्रियसन्निक-
शून्यत्वं व्यवहितत्वम् । विप्रकृतत्वं दूरत्वप्रयुक्तं तथात्वम् । रा-
भाविदेशेति । रासभावाधिकरणदेशेत्यर्थः । न गृह्यते इति ।
द्रव्येण नोपलभ्यते इत्यर्थः । एतेन वहित्वादिनिष्ठतादृशप्रतियोगि-
वच्छेदकत्वस्य स्वरूपानगिरिक्तत्वेऽपि नासङ्गतिः । अभावदेश-
ने । अभावाधिकरणदेशेत्यर्थः । विप्रकर्षादिनेति । आदिना व्यवधा-
परिग्रहः । ग्राहकाभावादिति । तादृशाभावाधिकरणतद्देशग्राहक-
ासमर्पणघटितायास्तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावच्छिन्नग्रा-
हकसामान्या अभावादित्यर्थः । तस्येऽप्यग्रहसम्भवादिति ।
न्द्रियसन्निकर्षादिमति घटत्वादौ तत्तस्येऽपि घटादिशून्यधूमा-
धिकरणविप्रकर्षादिनानुपलम्भसम्भवादित्यर्थः ।

अनुपलम्भेरिति । तादृशावच्छेदकत्वप्रतियोग्युपलम्भाभाव-
येत्यर्थः । प्रतियोगिसत्त्वधिराधिस्वलक्षणेति । प्रतियोगिसत्त्वप्रस-
ङ्गतप्रतियोगिकत्वकृत्यर्थः । पक्षावृत्तिविशेषणाविशेषितस्य ता-
दृशावच्छेदकत्वरूपप्रतियोगिनस्तदुपलम्भाभ्याप्यतया मूलशेधि-
येनानुपलब्धिप्रतियोग्यनापादकत्वादिति भावः । तत्सामान्या-
भाव इति । धूमाधिकरणसन्निकृतदेशनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावग्राहकयोग्यानुपलम्भसम्भवात्सामान्यपरम् । उपनीत-
शने योग्यानुपलब्ध्यनपेक्षणात् लौकिकेति ।

अथैवमीदृशी व्याप्तिर्न गृह्यते नैव लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन ज्ञाना-
तरसापेक्षस्योपनीतमानुमानादिरप्यसम्भवात् । न च तादृशा-
वच्छेदकत्वस्य लौकिकसन्निकर्षात्सामान्याभावस्य वा अभावत्वा-
देसामान्यप्रत्यासन्नितो भावे तादृशावच्छेदकत्वोपनयेन तत्सा-
मान्याभावस्योपनीतमानसम्भय इति वाच्यम् । एवमपि सामान्य-
त्वासत्तेः स्वयं निराकरणीयतया तदनभ्युपगमगते नङ्गानुपपत्तेर्गु-
णात्वादित्याशङ्कामर्णनिनीपुराह । परं त्विति । विरोधस्फुरणादि-
वशादिति । धूमत्याद्यवच्छिन्नाभावे धूमादिविरोधग्रहादिवशादित्य-

र्थः । गृहीतः । धूमविक्रद्धाभावप्रतियोगिनायच्छेदकत्वादिरूपयति
 रेकिहेतुनानुमितः । उक्तविरोधप्रहस्य चेतादृशहेतुमत्ताप्रहसना
 दकतयोपोपयोगिना बाध्या । साध्यप्रसिद्धिं विनाप्यभावसा
 ध्यकल्पतिरेकिप्रवृत्तेन साध्यप्रसिद्धयेक्षा, धूमाभावादौ धूमवद्गुण
 त्वसामान्याभावरूपस्य विरोधस्याप्युक्तदिशा लौकिकप्रत्यक्षात्
 सम्भवेन धूमत्वादिरूपयत्ये उक्तहेतुप्रहोऽपि दुर्घटः । एव ता
 दृशाभावस्याप्युक्तदिशा लौकिकप्रत्यक्षात्सम्भवेन व्यतिरेकसदृ
 चारप्रहोऽपि तथेत्यत उक्त कथञ्चिदिति । साध्यप्र
 सिद्धेरनपेक्षणादिकञ्चित्कल्पयतिरेकयनुमानादुपपन्नवृत्तित्वमभाव
 प्रतियोगि एतद्वदावृत्तित्वादित्याद्यनुमानेन पक्षतावच्छेदकावच्छे
 देनाभावप्रतियोगित्वात् सत्स्यति । पक्षार्थतावलन धूमवद्गुण
 त्वसामान्याभावरूपविरोधभावे तादृशोपनायकज्ञानबलाच्च धूमा
 भावादौ धूमविरोधप्रहस्यसम्भवेन तत्पक्षे उक्तहेतुमत्प्रहस्य सम्भव
 ति । एवमप्रसिद्धसाध्यकानुमानाद् धूमविक्रद्धाभावप्रतियोगिताव
 च्छेदकत्वमभावप्रतियोगि घटत्वावृत्तित्वादित्याद्यनुमानेनोक्तयो
 तादृशावच्छेदकत्वसामान्याभावमानोपनायकज्ञानबलादपि व्यति
 रेकदृष्टान्ते उक्तहेतुव्यतिरेकप्रहस्यसम्भव इति भावः ।

यद्यप्युक्तरीत्याऽभावप्रतियोगित्वसाध्यकानुमाने धर्मिणमन्तरे
 णोपस्थितस्यापि धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक
 त्वसामान्याभावस्य बहिःत्वादाद्युपनतमानसम्भवः । तथापि यत्कि
 ञ्चिद्धर्मिविशेष्यकमप्युपनायकज्ञानं भवतीति व्युत्पादनायाप्रसिद्ध
 साध्यकानुमानमभिहितम् । न च व्याप्तिप्रहोऽनुमानान्तरावेक्षाया
 मनवस्थितिरिति वाच्यम् । चिरानुमितव्यापकतावच्छेदकत्वस्म
 रणादिनापि प्रकृतानुमित्युपधायकतदुपनीतमानसम्भवेनानवस्थि
 ताविरलव्याप्तिज्ञानानुमितिधारानपेक्षणन दोषानयकाशात् । बहुव
 भावे धूमविरोधस्यामानदृशायां तदुभयसामानाधिकरण्यस्यापि
 मानसम्भवाद्गृहीतधूमवह्निव्याप्तिरस्य बहुवभावे धूमविरोधनि
 श्चयो दुर्घटः । स्वाभावे चोपस्थितिमात्रेणैव स्वविरोधः सुनिश्च
 यः । अव्याप्यवृत्तित्वप्रहं विना स्वस्मिन् स्वाभावसामानाधिकरण्या
 प्रहादिति बहिःत्वादावित्यनभिधाय धूमत्वादावित्युक्तम् ।

केचित्तु विरोधस्फुरणवशाद् धूमत्वादौ धूमवन्निष्ठाभावप्रति

योगितावच्छेदकत्वाभावरूपं यत् साध्यं तदभावव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपाविरोधस्फुरणवशाद् धूमत्वादौ गृह्यतो धूमत्वं धू-
मवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाववद् धूमत्वत्वादित्याद्य-
नुमितिविषयः । तथा च तादृशविरोधस्फुरणस्य एतदनुमितौ
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविधयोपयोगित्वं निरुक्तसाध्याभावविरोधस्य
साध्यव्यतिरेकव्याप्तित्वात् । कथंचिदित्यस्य प्रयोजनं निरुक्तप्रायम् ।
न चैवं बह्वित्वादायुक्तकमेण तदनुमितिसम्भवाद् धूमत्वपर्य-
न्तानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत एव प्रथमतस्तद्वद्ग्रहार्थं
तदनुसरणादिति वदन्ति ।

(दी०) अत एवानुमानादिना व्यभिचारग्रहे ऽपि न
व्याप्तिधीः । निर्णयात्मनि साधारणे वा दोषविशेषाजन्योप-
नीतभाने संशयादिसाधारणस्य निश्चयात्मनो वा विपरीतज्ञा-
नमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तत्तद्धूमादौ देशान्तरवृत्तित्वसम्भा-
वनाविरहादिवशाद् गृह्यमाणो बह्व्याद्यभाववद्भूतित्वाभावो धू-
मत्वाद्यवच्छेदेन गृह्यते लाघवादित्यपि वदन्ति ॥

(गा०) अत एवेति । व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षासम्भवादेव । व्याप्ते-
र्लौकिकप्रत्यक्षोपगमे आनुमानिकादिविपरीतज्ञानस्य लौकिकप्र-
त्यक्षाविरोधितया आनुमानिकव्यभिचारग्रहदशायामपि लौकिक-
व्याप्तिज्ञानमुपेयेत्युपपन्नमसङ्गतिः । उपनीतभाने पुनरानुमा-
निकादिव्यभिचारज्ञानमपि विरोधीति दर्शयति । निर्णयात्मनी-
ति । निर्णयात्मनि । दोषविशेषाजन्योपनीतभाने । संशयादि-
साधारणस्य विपरीतज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति योज-
ना । एतच्च ग्राह्यसंशयस्य प्रत्यक्षनिश्चयप्रतिबन्धकतामाश्रित्यो-
क्तम् । संशयस्य संशयाप्रतिषेधत्वनिर्वाहाय निर्णयात्मनीति ।
मण्डूकवसाज्जनादिरूपदोषविशेषजन्यस्योरगत्योपनीतभानस्यानुमा-
निकोरगत्वाभावज्ञानाप्रतिषेधत्वादजन्यानन्तम् । लौकिकसन्नि-
कर्षजन्यनिर्णयस्यानुमानिकादिविपरीतज्ञानाप्रतिषेधतया उपनीत-
भाने इति । लौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षे इत्यर्थः । प्रत्यक्षत्वं
निवेशादनुमितेः संशयाप्रतिषेधत्वनिर्वाहः । संशयादिसाधारण-

स्येत्यनेन प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ संशयान्यत्वरूपनिर्णयत्वा-
निवेशः सूचितः । एतन्मतं संशयेऽनुमिष्यादौ च विपरीतनिर्णयस्य
प्रतिबन्धकत्वान्तरं बाध्यम् । विवेचितं चेदमधस्तात् ।

ग्राह्यसंशयस्वाप्रतिबन्धकत्ववादिनां मतमाह । साधारणे चेति ।
साधारणे दोषविशेषाज्ज्योपनीतमाने निश्चयात्मनो विपरीतज्ञान-
मात्रस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्यन्वयः । साधारणे । संशयनिश्चय-
साधारणे । तथा च पूर्ववत् संशयान्यत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमि-
ति भावः । उपनीतमानत्वमत्र कल्पे लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्ण-
यान्यज्ञानत्वम्, अत आनुमानिकादेरपि विपरीतनिर्णयस्य लौकि-
कसन्निकर्षजन्यमपि संशयं प्रति विरोधिता । प्रत्यक्षत्वानिवेशाद्-
नुमिष्यादौ न प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनम् । संशयस्य संशयाप्रति-
बन्धकत्वमुपपादयितुं निर्णयारम्भ इति । ज्ञानमात्रस्येति । मात्र-
स्येति कृत्स्नार्थकम् ।

तदभावपदवृत्तित्वरूपव्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमुपपादयतां मतमाह ।
तत्तद्धूमादाविति । देशान्तरेति । व्यवहितविग्रहद्वन्द्वेति । ई-
दृशसम्भावनाविरहो देशान्तरावृत्तिरयं धूमो यदि बह्वपभावव-
द्वृत्तिः स्यात्तदा तत्त्वेनोपलभ्येतेति योग्यानुपलब्धिघटकापत्तिनि-
र्वाहकपक्षतावच्छेदकनिश्चये उपयुज्यते । पक्षतावच्छेदकातिरि-
क्तविशेषणाविशेषितप्रतियोगिसत्त्वापादककापत्तेरेव योग्यानुपल-
ब्धिघटकतया देशान्तरवृत्तौ व्यभिचारवारणाय देशान्तरवृत्ति-
त्वस्यापादकविशेषणतया भावश्यकत्वेन तस्य पक्षविशेषणत्व-
मप्यावश्यकमिति द्वयम् । धूमान्तरं व्यभिचारसंशयसत्त्वेन पक्षे
व्याप्यवृत्तानिश्चयोपयोगी व्याप्ति धूमत्वावच्छिन्नत्वनिश्चयो न स-
म्भवतीत्याशङ्कानिराकरणार्थमाह । लाघवादिति । व्यभिचारसंश-
यप्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वादिति भावः । प्रतियो-
गिग्राहकातिरिक्तविशेषणानवच्छिन्नत्वस्यापादकविशेषणताया आ-
वश्यकत्वादेशान्तरावृत्तित्वस्य च प्रतियोग्यग्राहकत्वेन तदवच्छि-
न्नापादककापत्तेर्न योग्यानुलम्भनिर्वाहकतेत्यादिरस्वरसो घटन्ती-
त्यनेन सूचितः ।

इति अनुमानगादाध्यायं व्याप्तिप्रदोपायप्रकरणम् ॥

अथ तर्कप्रकरणम् ।

(चि०) तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेना(१)नवस्थेति चेत् ? न । यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् । यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः ।

(गा०)तर्काद्यत्रानुमित्यौपयिकव्याप्तिनिश्चयविरोधिशङ्कानिवृत्तिरूपेयते तत्र तर्ककारणीभूतस्यापादकनिष्ठापाद्यव्याप्यापाद्यव्यतिरेकपक्षतावच्छेदकादीनां निश्चयस्य विरोधिनी या शङ्का तन्निवृत्त्यर्थमपि तर्कात् पूर्वं तर्कान्तरमुपेयं तत्पूर्वमपि तज्जनकनिश्चयविरोधिशङ्कान्तरनिवृत्त्यर्थं तर्कान्तरमित्यनवस्थिततर्कधारास्वीकारप्रसङ्ग इत्याङ्कते मूले । तर्कस्येति । व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन । व्याप्यादिनिश्चयजन्यत्वेन । यावदाशङ्कमिति । यत्र यत्राशङ्कायास्तर्कात्पतोऽनिवृत्तिस्तत्रैव शङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कस्वीकारादित्यर्थः । यत्र । यादृशतर्कं उत्पत्त्यमाने इति शेषः । यादृशतर्कात्पूर्वमित्यर्थः । व्याघातेन शङ्कैव नावतरतीति । प्रवृत्तिव्याघातेन शङ्कानवतारः कारणान्तराभावप्रयुक्तः सिध्यतीत्यर्थः । केचिन्तु व्याघातेनैव तद्विरोधिनी शङ्का नावतरति, तर्कान्यस्य विरोधितयैव तादृशशङ्काविरह इति यावदिति घर्णयन्ति । तर्कं विनैव । तर्कान्तरं विनैव । तर्ककारणव्याप्यादिनिश्चयसम्भयो यत इत्यर्थः । तथा च तत्रैव विच्छेदाज्ञानवस्थितिरिति भावः ।

कीदृशतर्कविरोधिनीनां कीदृशशङ्कानां तर्कान्यस्य कस्य प्रतिबन्धकतया निवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तर्कविशेषविरोधिशङ्काविशेषेषु अन्यप्रतिबन्धकताव्यवस्थापकं तेषां दुरपह्वयप्रवृत्तिविशेषानिर्वाहप्रसङ्गकत्वं दर्शयन्नुपादानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमभिधत्ते । तथाहीत्यादिना तस्मात्तदुपादानमेव शङ्काप्रतिबन्धकमित्यन्तेन ।

(चि०) तथा हि । धूमो यदि वह्नयसमवहिताजान्यत्वे सति वह्निमवहिताजान्यः स्यान्नोत्पन्नः

(१) व्याप्तिमूलकत्वेनेति पाठान्तरम् ।

स्यादित्यत्र किं धूमोऽवहेरेव भविष्यति ? क्वचिद् ब-
हिं विनापि भविष्यति ! अहेतुक एव वोत्पत्स्यते ?
इति शङ्का स्यात्, सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातः स्यात् ।
यदि हि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विनापि कार्योत्प-
त्तिं शङ्केत, तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृप्त्यर्थं भोज-
नस्य, परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं निगमतः
कथं कुर्यात् ? तेन विनापि तत्सम्भवात् । तस्मात्तत्त-
दुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकम् ।

(दी०) हुताशनरासभादिपदार्थमार्थस्यान्वयव्यतिरेकयो-
रन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभमानोऽवश्यमेतेषामन्यतमं कारणं
धूमस्येत्यवधार्य सन्दिग्धे क्रियेतानि सर्वाण्येव कारणानि ? किं
वा कानिचित्तथा कानिचिच्च नेति ? । तत्र च यस्य व्यतिरेके-
ऽपि इतरेभ्यस्तथाविधेभ्यो धूमोत्पत्तिमुपलभते तस्याहेतुत्व-
मेवावधारयति यथा रासभादेः । यस्य च व्यतिरेके तादृशापर-
सकलान्वयेऽपि धूमानुत्पत्तिं पश्यति तस्य कारणत्वमेव नि-
श्चिनुते यथा वह्नेः । तत्र चाकारणत्वसन्देहो विरोधितामामा-
दपन्निवर्तते येन तर्केण तमाह । धूम इत्यादि ।

(गा०) धूमो यदीत्यादितर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहानुपयोगि-
त्वे तत्पूर्वं तर्कान्तरानपेक्षाव्युत्पादनस्यानवस्थयानुमित्यौपयिक-
व्याप्तिग्रहासम्भवाक्षेपोद्धारानुपयोगितेत्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्दोधि-
तिकारो व्याप्तिग्रहोपयोगिनमन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावग्रहं
प्रत्युपयोगितया मूलोक्ततर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहोपयोगितां घटयि-
ष्यन् वह्नेर्धूमकारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकं(१) प्रदर्शयति । हुताशने-
त्यादिना । अन्वयव्यतिरेकग्रहविषयसमुदायमध्येऽकारणरासभा-
दिकमनन्तमाव्य कारणमात्रघटितसमुदायस्यान्वयव्यतिरेकग्रहस-
म्भवेऽपि तादृशसमुदायत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण प्रथम कारण-

(१) अन्वयव्यतिरेकग्रहमिति पुस्तकान्तरे ।

तत्सन्देहेऽपि तत्समुदायान्तर्गतस्य कस्यापि व्यभिचारज्ञानासम्भवेनैतत्समुदायव्याभिचारिधूमाकल्पने लाघवमिति प्रतिसन्धानेन च तद्वृत्तिसमुदायत्वावच्छेदेन कारणतानिश्चयात्तर्कवैयर्थ्यस्यादिति तदन्तर्भावस्यावश्यकत्वमाविष्कर्तुं रासभपदोपादानं बोध्यम् । यद्यप्यकारणघटितसमुदायत्वावच्छेदेनापि कदाचित्कारणत्वनिश्चयसम्भवात्तर्कवैफल्यं सम्भवति । तथापि विशेषदर्शितां न तर्कवैयर्थ्यमित्याविष्कर्तुं रासभपदोपादानं बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु तादृशान्वयव्यतिरेकग्रहदशायामकारणेऽपि कारणत्वग्रहसम्भवाद्ब्रह्मनमवधानकाले तादृशव्यतिक्रियस्यस्यदशायाम्ब्रह्मसमवधानकालीनवह्नित्समवधानंतरयावत्कारणकत्वनिश्चयासम्भवात्तर्क एवानुपपन्न इत्याशङ्कापरोऽयमवधार्य सन्दिग्धे इत्यन्तग्रन्थः । यस्य च व्यतिरेकेऽपीत्यादिग्रन्थनाकारणे कारणत्वाभावनिश्चयं सम्पाद्य तर्कसम्भवो दर्शितः । तथा च रासभादिरूपाकारणेऽकारणताग्रहसम्भवाय रासभादिघटितसमुदाये व्यतिरेकव्यभिचारो दर्शित इति ध्येयम् । अवश्यमेतेषामिति । धूमसामग्री एतत्समुदायान्तर्गतैवेत्यवधार्येत्यर्थः । एतद्वधारणं च धूमे ब्रह्मसमवधानकालीनवह्नित्समवधानंतरयावत्कारणकत्वस्यापार्थक्यव्यतिरेकरूपस्य निश्चये उपयुज्यते । तदनिश्चये वह्नित्समवधानेनरयावद्धूमकारणवति ब्रह्मसमवधानकाले तादृशयावद्धूमकारणवत्त्वस्य दुर्निश्चयत्वात्तत्समुदायान्तर्गतैष्वपि वस्तुषु धूमकारणत्वसंशयसम्भवात् ।

केचित्तु । अवश्यमेतेषामिति । धूमो हुताशनरासभाद्यन्यतमकारणक इति निश्चित्येत्यर्थः । सामान्यरूपेण कारणतायगाही एतादृशनिश्चय अहेतुक एवात्पत्स्यते इत्येतादृशशङ्कानिर्वर्तकतया धूमस्य वह्निकारणकत्वनिश्चयकतर्कसम्पादक इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कादाचित्कतया सकारणकत्वनिश्चयान्वाहेतुकत्वशङ्कानिवृत्तिसम्भवादुक्तसमुदायान्तर्गत कारणकत्वनिश्चयपर्यन्तानपेक्षणात् । सन्दिग्धे इति । अग्रिमेण इतीत्यनेनान्वयः । किमेतानीति । धूमकारणत्वरूपभावकोटेरुक्तसमुदायत्वावच्छेदेन भानलाभाय सर्वापीति । सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहने संशयत्वायोगात्,

ऐसंशयादित्याशङ्कानिराकरणायोकलाघवेनोक्तसमुदायत्वावच्छेदेन धूमकारणतानिश्चयासम्भवप्रदर्शनाय च व्यभिचारनिर्णयेन रास-
भत्वाद्यवच्छिन्नस्य कारणताविरहो निश्चीयते इत्याह । तत्र चेति ।

यद्यपि धूमान्तरे रासभादेर्व्यभिचारदर्शनेऽपि तद्धूमत्वाव-
च्छिन्नं प्रति रासभादेः कारणतासन्देहो नापैति । तथापि यत्सामा-
न्ये यत्सामान्यस्य कारणत्वमसति बाधके तद्विशेषस्यैवेत्यादिनिय-
मात् सामान्यकारणताविरहावधारणादेव विशेषकारणताविरहाव-
धारणमित्यवधेयम् । धूमत्वावच्छिन्नं प्रति महानसीयवह्नित्वेन का-
रणताग्राहकतर्कवितारसम्भवेऽपि व्यभिचारनिश्चयादेव न तद्ब्रह्म ।
यावद् व्यभिचारो न निश्चीयते वक्ष्यमाणतर्कश्चाऽतएव न तद्धूमत्वा-
पेक्षया धूमत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे लाघवं च प्रतिसन्धत्ते ताव-
द्धूमत्वावच्छिन्नं प्रति तद्व्यापकतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नस्यापि
कारणतां निश्चिनोत्येव, उत्तरकालं च व्यभिचारे प्रत्यक्षतो नि-
श्चिते तादृशकारणतानिश्चये भ्रमत्वं गृह्यते इति भावः ।

यस्य चेति । यद्यतिरेकविशिष्टतत्त्वज्ञापारमिन्नसकलधूम-
कारणसमवधानक्षणे तदधिकरणनिष्ठधूमोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वत्वा-
भावं पश्यतीत्यर्थः । तस्य कारणत्वमेवेति । धूमे स्वाधिकरणदे-
शावच्छिन्नतदभाववत्स्वाव्यवहितप्राक्क्षणकत्याभावरूपवद्वयसमव-
हितजन्यत्वविशिष्टतदसमवधानकालीनतत्त्वज्ञापारेतरयावत्स्वकार-
णकत्वरूपतत्कारणकत्वव्याप्यधर्मनिश्चयेन तत्कारणकत्वाभावमा-
पादकीकृत्य निश्चिनतादृशधर्माभावापादनसम्भवादिति भावः ।
ईदृशक्रमेण कार्यकारणभावग्रहे तर्कस्य हेतुत्वे मानाभावात् प्रति-
यन्धकशङ्काविघटनद्वारा तत्र तर्कोपयोगिता दर्शयति । तत्र चेति ।
धूमे वद्विकारणकत्वनिश्चये चेत्यर्थः । अकारणत्वसन्देहः । धूमे वह्नि-
कारणकत्वाभावसन्देहः । विरोधिताम् । एकत्रैककालावच्छेदेनानु-
त्पद्यमानताम् । निवर्तते इति । तथा च ग्राह्यसंशयस्य प्रत्यक्षनि-
श्चयप्रतिबन्धकत्वमतमवलम्ब्येनदभिहितम् । तदप्रतिबन्धकत्वमते
संशयसामग्रीविघटनेन तदभावज्ञानप्रातिबन्धकस्य तदभावापाद-
ककतर्कस्य तन्निश्चयोपयोगितेति भावः ।

अथ तर्कहेतुरापाद्यव्यतिरेकनिश्चय एवापादककोटिकशङ्कां नि-

वर्तयिष्यति, आपादकस्यापाद्यव्याप्यतया आपाद्यव्यतिरेकस्या-
 पादकव्यतिरेकव्याप्यतया तन्निश्चयस्य विशेषदर्शनत्वादिति किं
 तर्केण ? न चापाद्यव्यतिरेकस्यापादकव्यतिरेकव्याप्यत्वेऽपि तादृ-
 शव्याप्तिप्रतिसन्धानानियमेन तर्कस्योपयोग इति वाच्यम् ।
 आपाद्ये आपादकव्यापकतानिश्चयस्य तर्ककारणतया तादृशकार-
 णज्ञाननियमेनापाद्याभावे आपादकाभावव्याप्तिज्ञानाभावस्याकि-
 श्चित्करत्वात् । पुरुषत्वाभावे कराभावव्याप्यग्रहेऽपि करादि-
 व्यापकत्वेन पुरुषत्वादिग्रहसहितपुरुषत्वाद्यभावग्रहस्य करादि-
 संशयनिवर्तकत्वादिति चेन्न । तर्ककारणीभूतज्ञाननाशेऽपि तर्कसत्त्वं
 शङ्कानुत्पत्त्यनुत्पत्तेन तर्कस्योपयोगित्वात् ।

न च पूर्वजातस्यापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य नाशेऽपि तन्मूल-
 कान्मानसतादृशज्ञानादापादकव्यापकताज्ञानाद्योत्तरकालमपि श-
 ङ्कानुत्पादनिर्वाहान्तर्कस्याकिञ्चित्करतेति वाच्यम् । कुतश्चित्प्रति-
 यन्धकात्तादृशज्ञानानुत्पादेऽपि तर्केण शङ्काप्रतियन्धात् ।

आहार्यशङ्काया विशेषदर्शाननिवर्तनीयतया तादृशशङ्काया
 अप्रतियन्धकत्वेऽपि तत्सामग्रीसत्त्वे निश्चयोत्पत्त्यसम्भवात्तत्सामग्री-
 विघटनाय तर्कापेक्षेति मिथ्याः ।

ननु कार्यकारणभावग्रहस्यैव का प्रकृतोपयोगिता यदर्थं
 तद्वाहकतर्कविरोधिशङ्काया व्याघात उपदर्श्यते इत्यत आह ।

(दी०) अनुसन्धेयत्वावश्यं कार्यकारणभावग्रहः, तदधी-
 नत्वाभ्यासिबुद्धेः । सामानाधिकरणेनान्वयव्यतिरेकग्रहाज्जाय-
 मानस्य तथैव हेतुहेतुमद्भावं गृह्यतस्तस्यैव वा व्याप्तिपरिच्छेद-
 कत्वात् । विपर्यये तत्कोटिमात्रपर्यवसायेनश्च तर्कस्य तदभार-
 कोटिकशङ्कानिवर्तकत्वम् । अन्यथा धूमो यदि वह्निचछून्त्यज-
 न्यान्यतरो न स्यादित्यादेरपि तथात्वापत्तेः । तथा पर्य-
 वसायिता च क्वचिद् विशेषतो व्याप्त्या सामान्यतोऽपि क-
 चित्पक्षधर्मतावलात् न तस्मिन्पक्षे चात्र बह्व्यसम्बहिताजन्यत्वेन
 पक्षो विशेष्यः । विशेषण्यत्वेनोपस्थिते विशिष्टाभावबुद्धेर्विशे-

यद्वयसमवहितजन्मत्वविशिष्टवह्निमवहितजन्मत्वमापादकम्,
जन्मत्वाभावात् आपाद्यः । बहुवयसमवहितजन्मत्वविशिष्टधूमत्वं पक्ष-
तावच्छेदकम् । घटादौ व्यभिचारवारणाय वन्हासमवहितजन्मत्व-
रूपमापादकविशेषणमुपास्तम् । तादृशविशेषणाभावात् विपर्य-
यपर्यवसानवारणाय तस्य पक्षविशेषणतयोपादानम् । अतो ऽवहे-
रेद्येत्यादिशङ्काद्वयनिराकरणमप्युपपद्यते । तदुभयस्यापाद्यव्यति-
रेकनिश्चयाविरोधित्वेऽपि विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया तर्कविरोधि-
त्वादित्युपाध्यायप्रभृतयो व्याचक्षते । तत्र वन्हासमवहितजन्मत्व-
साधारणविशिष्टाभावाच्चप्रकारेण वह्निमवहितजन्मत्वरूपस्यापा-
दकाभावस्य जन्मत्वरूपेणापाद्याभावेन सिद्धावपि न क्षतिः ।
तादृशसिद्धेरसमानप्रकारकतया वह्निमवहितजन्मत्वत्वेन व-
ह्निमवहितजन्मत्वाभावात्कोटिकशङ्काविरोधित्वविरहेऽपि तद्व-
च्छिन्नापादकत्वापत्तेस्तद्वच्छिन्नप्रकारकज्ञानविरोधित्वेन वह्नि-
समवहितजन्मत्वाभावस्यावच्छिन्नापादककस्य प्रकृततर्कस्य ता-
दृशशङ्काविघटनकारा वह्निमवहितजन्मत्वस्यावच्छिन्ननिश्चा-
यकतासम्भवादिति दर्शितपक्षविशेषणमनर्थकम् । यदि च शुद्धत-
ज्जर्मावच्छिन्नापादककृतर्कस्यैव तद्रूपावच्छिन्नविशिष्टज्ञानप्रतिषेध-
कता, अन्यथा यदि रूप गुणान्यत्राविशिष्टसत्तायन् स्यात्तर्हि गुणो
न स्यादित्यादितर्कान्तरदशयां रूप सत्तावदिति ज्ञानानुदयप्रसङ्गा-
दिति नोक्तविशिष्टापादककृतर्कस्य वह्निमवहितजन्मत्वकोटिकश-
ङ्काविरोधित्वेति मन्यते, तदा तादृशपक्षविशेषणोपादानेऽपि न तस्य
तादृशशङ्काविरोधिता निर्वहतीत्यल तादृशपक्षविशेषणोपादानेनेत्या-
शङ्कान् निराकृत्य तादृशविशेषणोपादानं सार्थक्यमिति । विपर्यये त-
त्कोटिमात्रपर्यवसायिन इति । तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नसाध-
कविपर्ययप्रतिशेगितावच्छेदकावच्छिन्नापाद्यकस्येत्यर्थः ।

तदभावशङ्केति । तद्वच्छिन्नाभावशङ्केत्यर्थः । तेन धूमजनकतेज-
स्वी न स्यात्प्रधूमः स्यादित्याद्यापत्तेर्धूमजनकतेजस्त्वादेना वह्निमा-
त्रपर्यवसायित्वेऽपि न वह्निमात्र वेति शङ्काविरोधित्वम् । विपर्ययानु-
मानादनादायं तादृशशङ्का निवृत्तिस्तर्कादप्याहार्यसाधारण्यास्ता-
दृश्या एवेति तु पर्यवसितार्थः । न तु विशेषिताधिशेषितसाधार-
णतज्जर्मावच्छिन्नापादककृतर्कस्यैव तद्वच्छिन्नकोटिकशङ्काविरो-

न्तरोत्पत्त्यरूपवद्विषमवहितजन्यत्वस्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवद्भूष-
भाद्यवच्छिन्नानन्तरक्षणेत्पत्त्यरूपतदसमवहितजन्यत्वसाधारणस्यो-
त्पत्तित्वस्यानुगतस्याभावेन(१) न तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नतद-
त्यन्ताभावरूपापादकाप्रसिद्धिः ।

यद्विषच्छून्यान्यतरजन्यो न स्यादिति पाठे तु तच्छून्यपदं यद्वित्व-
शून्यपरम् । यद्विवद्विषच्छून्यान्यतरत्वं अ यद्गृह्यसि सद् वद्वित्वश-
न्यावृत्ति यत्तच्छून्यत्वं न तु तद्विषमिषत्वम्, यद्विषमिषत्वे सति यद्वि-
त्वशून्यमित्यस्याप्रसिद्धेः । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वोपगमात् तद्वन्यतरजन्यतात्वस्य जन्यतात्वसमनियतत्वेऽपि न
तद्वच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिः । आदिपदात् किञ्चिज्जन्यो न स्यादुत्पन्नो न
स्यादित्यादितर्कपरिग्रहः । तथात्वापत्तेः । यद्विजन्यत्वाभावशङ्कानिव-
र्तकत्वापत्तेः । यद्विषयस्य यद्विसमवहितपरत्वपक्षे यद्विसमवहितजन्य-
त्वाभावशङ्कानिवर्तकत्वापत्तोरस्यर्थः । अस्यापि तर्कस्य यद्गुणसमव-
हितजन्यत्वसाधारणरूपेण यद्विजन्यत्वपर्यवसायित्वादिति भावः ।

तथा पर्यवसायिता तु । निरुक्ततत्कोटिमात्रपर्यवसायिता तु ।
विशेषतो व्याप्या । आपाद्यामायनिष्ठया तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितया
तद्रूपरन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ननिरूपितया वा व्याप्येत्यर्थः । निर्वह-
तीति शेषः । सामान्यत इति । व्याप्येत्यनुपपद्यते इति । तथा च ता-
दृशया तद्धर्मव्यापकधर्मावच्छिन्ननिरूपितया व्याप्यापि कश्चिन्निर्वह-
तीत्यर्थः । पक्षधर्मतावलात् । प्रकृतपक्षे तद्रूपावच्छिन्नतरव्यापकताव-
च्छेदकरूपाक्रान्तस्य बाधवलात् । इतरवाधाविसहकृतपरामर्शस्य
व्यापकतानवच्छेदकेनापि विशेषरूपेण साध्यानुमितिजनकत्वादिति
भावः । तत्सम्पत्तये । जन्यत्वव्यापकतावच्छेदकीभूतविशिष्टा-
भावत्वाक्रान्तस्य यद्गुणसमवहितजन्यत्वरूपविशेषणाभावस्य धूम-
त्वावच्छिन्ने बाधनिश्चयसम्पत्तये । पक्षः । धूमत्वावच्छिन्नः । विशे-
षणीय इति । अन्यथा जन्यत्वस्य यद्विसमवहितजन्यत्वत्वावच्छि-
न्नासाधकत्वेन प्रकृततर्कस्य तद्धर्मावच्छिन्नाभावशङ्कानिवर्तकत्वा-
नुपपत्तिः । उपस्थिते । निश्चिते । विशिष्टाभावबुद्धेः । विशिष्टाभा-
वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितेः । विशेष्याभावमात्रावलम्बितत्वात् ।

विशेष्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वानियमात् । तादृशध-
र्माश्रयमात्रविधेयकत्वानियमाद्धा, विशेषणवृत्तानिश्चयस्यैव विशि-
ष्टाभावत्वाकान्तविशेषणाभावरूपैकविशेषयाधरूपत्वादिति भावः ।

न च तर्कस्य तादृशशङ्कानिवर्तकत्वे विपर्ययानुमितिकलोपधानम-
तन्त्रम्, यत्किञ्चित्कारणविरहेण तदनुपधानस्थलेऽपि तस्य तथात्वात्
अत आपाद्याभावस्य तद्रूपावच्छिन्नासिद्धियोग्यतैव तर्कस्य तद्रूपाव-
च्छिन्नाभावशङ्कानिघर्तकत्वोपयोगिनी वाच्यम् । तथा चैतादृशोत्तर-
याश्रयनिश्चयशून्यकालेऽपि योग्यताया अव्याहतत्वात् तर्कस्य पक्षे
तादृशनिश्चयसम्पादकविशेषणदानमप्रयोजकमिति वाच्यम् । पर्वतो
निर्बन्धिः स्यात्तिर्धूमः स्यादित्यादितर्कस्याभौमवद्विधाधानवत्तादृ-
शायां भौमवद्विधावच्छिन्नाभावशङ्कानपनायकत्वात् प्रकृततर्कौप-
यिकव्याप्यवगाहिप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकयद्रूपावच्छि-
न्नाभाववत्ताज्ञानाधीनापादकाभावानुमितेरसति प्रतिबन्धके यत्को-
टितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानियमस्तद्रूपावच्छिन्नापाद्यविषयक-
त्वस्यैव तर्के तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नाभावशङ्काविरोधित्वप्रयो-
जकत्वात् पक्षतावच्छेदकं वद्वपसमवदिताजन्यत्वप्रवेशनस्यावश्य-
कत्वात् ।

धूमादिलिङ्गकद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ बह्वित्यावच्छिन्न-
प्रकारताकत्वविरहादुक्तनियमान्भव इति प्रकृततर्कप्रयोजक-
व्याप्यवगाहित्वमाद्याभावज्ञानविशेषणम् । यत्र धूमस्तत्र
वद्विरित्युक्ततर्कप्रयोजकव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यायां वद्वपभावलि-
ङ्गकधूमाभावानुमितौ बह्वित्यावच्छिन्नप्रकारताविरहादुक्तनियमा-
सम्भव इति प्रकृतापाद्याभाववत्तावगाहित्वं व्याप्तिज्ञानविशे-
षणम् । शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकस्य पर्वतो निर्बन्धिः स्या-
दित्यादितर्कस्याप्यभौमवद्विशून्यः पर्वत इत्याद्याकारकस्य-
तन्त्रनिश्चयदशायां पर्वतो भौमवद्विमात्र वेत्यादिसंशयनिवर्त-
कत्वे पुनरसति प्रतिबन्धके तादृशनिश्चयसहकृतयद्रूपावच्छिन्नाभा-
वज्ञानजन्यापादकाभावानुमितेस्तत्कोटितावच्छेदकावच्छिन्नप्रका-
रतानियमतादृशनिश्चयविशिष्टत्वे सति तद्रूपावच्छिन्नापाद्यविषय-
कत्वमेव तादृशशङ्काविरोधित्वप्रयोजकं वाच्यम् । पक्षतावच्छेदके
वद्वपसमवदिताजन्यत्वविशेषणप्रवेशनं च तादृशनिश्चयवैशिष्ट्य-

बन्धसमवहिताजन्यं च सम्भवतीति बन्धिजन्यत्वपर्यवसितं ब-
द्धिममवहितजन्यत्वं वाच्यम् । तथा च घटादौ व्यभिचारवार-
णाय आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणार्थकं(१) मयन्तम् । अजन्मे
जन्ये च नान्तरीयकबद्धिके व्यभिचारवारणाय जन्य इति ।
तदर्थस्तु बन्धममवधानकालीनबन्धितत्समवधानेतरयावत्का-
रणजन्यत्वम्, तथाविधयान्त्कारणकत्वमिति यावत् । तथा च
बन्धसमवहिताजन्यत्वे सति बन्धसमवधानकालीनबन्धि-
तत्समवधानेतरयावत्कारणको न स्यादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

(गो०) नान्तरीयकबन्धिकं घटादौ स्वसमानाधिकरणव-
द्धिमक्षणावृत्तिसामग्रीजन्यत्वकृतस्य तादृशक्षणाव्यहितोत्तरक्षणे-
त्यन्तत्वपर्यवसितस्य बद्धिममवहितजन्यत्वगदार्थस्य बन्धममव-
हिताजन्यत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । बद्धिजन्यत्वपर्यवसितम् ।
बद्धिजन्यत्वस्वरूपम् । बद्धिममवहितजन्यत्वं वाच्यम् । बद्धिस-
मवहितजन्यपदार्थतायच्छेदकं वाच्यम् । अन्यथा यथाश्रुतबद्धि-
समवहितजन्यत्वस्य शुद्धस्य बन्धसमवहिताजन्यत्वविशेषितस्य
च बद्धिजन्यत्वाव्याप्यत्वेन प्रकृततर्काद्वद्बन्धसमवहिताजन्यत्ववि-
विशिष्टबद्धिसमवहितजन्यत्वनिश्चयेऽपि तादृशनिश्चयस्य तत्स-
म्पादकतर्कस्य च बद्धिजन्यत्वाभावशङ्कायामविरोधितया तादृश-
शङ्कायां बाधकविरहेण बद्धिभूमयोः कार्यकारणभावनिश्चयानुत्पत्तेः ।

न च बद्धिसमवहितजन्यत्वस्य बद्धिब्याप्यत्वनियततया तन्नि-
श्चयोदेव व्यप्तिनिश्चयनिर्वाहात् कार्यकारणभावनिश्चयोऽकिञ्चित्कर
इति वाच्यम् । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नबद्धिमति तादृशबद्धि-
शून्ये च यदुत्पत्तिस्तत्साधारण्येन बद्धिसमवहितजन्यत्वस्य बद्धि-
व्याप्यव्याप्यत्वात् ।

न च बन्धसमवहिताजन्यत्वविशिष्टबद्धिसमवहितजन्यत्वस्य च
बद्धिब्याप्यत्वनियततया तन्निश्चयोदेव व्याप्तिनिश्चय इति वाच्यम् ।

(१) आपाद्यकोटिप्रतियोगिविशेषणमित्यपि पाठान्तरमिति द्वापते
व्याख्यानुरोधात् ।

यकवद्भिके व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनप्रदर्शनेन न्यूनतापातात् ।

अजन्ये व्यभिचारस्य यथाश्रुतजन्यत्वनिवेशेनैव वारणात् पारिभाषिकतदर्थविवक्षायाः प्रयोजनमाह । जन्ये च नान्तरीयक-
वाहिके इति । नान्तरीयकः स्वात्पत्यर्थमनपेक्षितोऽपि देवात् स्वा-
व्यवहितप्राक्क्षणे स्वाश्रयवृत्तिर्वह्निर्वस्य स तथा । व्यभिचार-
वारणायेति । तत्र वह्निजन्यत्वाभावस्यापादकस्य बहुयसमव-
हिताजन्यत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । बहुयसमवधानकालीने-
ति । बहुयसमवधानकालीनानि स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नबहुयभा-
वचक्षणवृत्तीनि वह्नितत्समवधानेतराणि यावन्ति स्वकारणानि
तज्जन्यत्वमित्यर्थः । एतत्प्रसिद्धिश्च वह्निजन्ये धूमादौ द्रष्टव्या ।
अत्र यावत्स्वविशिष्टेषु वह्नितत्समवधानेतरस्वकारणेषु बहुयसमव-
धानकालीनत्वं विधेयम्, तेन नान्तरीयवह्निके घटादौ यावन्ति
बहुयसमवधानकालीनानि स्वकारणानि तज्जन्यत्वस्याक्षतत्वे-
ऽपि न क्षतिः । यावत्सु वह्नितत्समवधानेतरतादृशघटादिका-
रणेषु बहुयसमवधानकालीनत्वाभावाद् यद्विलम्बेन वह्निस-
मवधानोत्पत्तिक्षणे तत्पूर्वं वा तादृशघटादेरनुत्पादो वह्निसमव-
धानकालीनस्य तादृशकारणस्यापि यावत्तादृशकारणान्तर्ग-
तत्वात् । ईदृशाभिमतोद्देश्यविधेयभावं स्फुटयितुं व्युत्पत्ति-
सिद्धपूर्वपदार्थविधेयकाम्बयबोधजनकबहुमीहिणोक्तमेवार्थं विवृ-
णोति । तथाविधेति ।

कोचित्तु जन्यत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवमनुसृत्याह । तथाविधेती-
ति व्याचक्रुस्तत्र शोभनम् । एतन्मतेऽपि बहुमीहार्थस्य सम्ब-
न्धस्य जन्यत्वरूपत्वात् तादृशं यद्यत्स्वं तत्त्वाभावकृदस्य तत्तद्दे-
दकूटस्य वा विशिष्ट्यैवापादनीयतया भाषाचकोटौ तादृशयाव-
त्कारणजन्यत्वादेरनिवेशेन लाघवगौरवविचारानवकाशाच्च । ना-
न्तरीयवह्निकस्यापि घटादेर्यत्किञ्चित्कारणस्य तत्प्रागभावादेवैद्ध्य-
समवधानकालीनत्वात्तद्वैयतादवस्थमतो यावदिति ।

ननु यादृशघटस्य यत्कारणविलम्बेन पूर्वं नोत्पादस्तादृश-
चरमसंयोगाद्विरूपं कारणं वह्निसमवधाननाशकालपर्यन्तमासी-
त्तत्र व्यभिचार ईदृशविवक्षायामपि दुर्वार एव । न च
बहुयसमवधानकालीनत्वं वह्निसमवधानप्रागभावकालीनत्वम्, ता-

दृशचरमसंयोगादीनां चातद्यान्वात्र तद्वटादौ व्यभिचार इति
 वाच्यम् । तद्वह्निसमवधाननाशकालस्यापि भाविबहुवन्तरस-
 मवधानप्रागभायकालतया तेषामपि तथात्वादिति चेन्न । स्वी-
 ययावत्कारणत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निसमवधाना-
 भाववत्क्षणवृत्तित्वस्य विषक्षणोपत्वात् । उक्तस्थले यावत्कारणानां
 प्रत्येकं तथाविधक्षणवृत्तित्वेऽपि मिलितानां न तादृशक्षणवृत्तित्वं व-
 ह्निसमवधाननाशक्षणानां तथाविधघटादियावत्कारणान्तर्गततत्प्रा-
 गभावानाधिकरणत्वात् । याह्निसमवधानप्रागभावक्षणानां च तदन्तर्गतच-
 रमसंयोगाद्यनधिकरणत्वादिति तदीयकारणनिष्ठयावत्त्वस्य तादृशेन
 केनचिदपि क्षणेन निरूपितायां वृत्ताववच्छेदकत्वविरहेण तादृश-
 घटादौ विशेष्यदलाभावस्याक्षतत्वात् ।

तत्तद्वह्निसमवधानाजन्मव्यतिथिस्तथाविधस्य तत्तद्वह्निसमवधानप्राग-
 भायकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वस्याप्राभाव आपा-
 दनीय इत्यतो न व्यभिचार इत्यपि कश्चित् ।

अत्र धूमादिजननयोग्यसमुदायस्यासमानकालीनेन्धनादिव्यक्ति-
 घटितस्य यावत्त्वेन न कुत्रापि क्षणे वृत्तिरिति आपाद्याप्रसिद्धिरतः
 कारणपदं फलोपहितकारणपरं बाध्यम् । यावद्धूमकारणसमुदाया-
 न्तर्गतवह्नितत्समवधानयोर्वह्निसमवधानकालीनत्वाभावाद् धूमे-
 ऽपि नैतद्वत्प्रसिद्धिसम्भव इत्यतो वह्नितत्समवधानेतरत्वं कार-
 णविशेषणमुपात्तम् ।

अथ वह्निसमवधानाभाववत्स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वाद्वाह्निभेद-
 स्य कारणविशेषणत्वमनर्थकम् । न च वह्निसंयोगाभावो न वह्न्य-
 समवधानपदार्थः किं तु कालिकसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 वह्न्यभाव एव, वह्न्युत्पत्तिक्षणश्च न तादृशः, तस्य कालिक-
 सम्यग्धेन वह्निमत्त्वादिति यद्वेन वह्न्यसमवधानकालीनत्वं निर्व-
 हतीति वह्निभेदनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । वह्निततोऽपि व-
 ह्न्युत्पत्तिक्षणस्य देशविशेषावच्छिन्नतदभाववत्त्वात् ।

न च वह्निसमवधानतज्जन्मघटादिसामान्यधिकरणक्षणस्यापि दे-
 शान्तरावच्छिन्नवह्न्यभाववत्तया स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभा-
 ववत्त्वस्य विवक्षितत्वाद् वह्न्युत्पत्तिक्षणस्य च धूमाधिकरणा-
 वच्छेदेन वह्न्यभाववत्ताविरहाद्वह्नेर्न वह्न्यसमवधानकालान्तत्वमिति

यकवद्भिके व्यभिचारवारणरूपप्रयोजनप्रदर्शनेन न्यूनतापातात् ।

अजन्ये व्यभिचारस्य यथाश्रुतजन्यत्वनिवेशेनैव वारणात् पारिभाषिकतदर्थविवक्षायाः प्रयोजनमाह । जन्ये च नान्तरीयक-
वद्भिके इति । नान्तरीयकः स्योत्पत्त्यर्थमनपेक्षितोऽपि देवात् स्वा-
द्यवहितप्राक्क्षणे स्वाश्रयवृत्तिर्वद्भिर्न्यस्य स तथा । व्यभिचार-
वारणायेति । तत्र वद्भिर्जन्यत्वाभावस्यापादकस्य बहुयसमव-
हिताजन्यत्वस्य च सत्त्वादिति भावः । बहुयसमवधानकालीने-
ति । बहुयसमवधानकालीनानि स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नबहुयभा-
षवत्क्षणवृत्तीनि वद्भित्समवधानेतराणि यावन्ति स्वकारणानि
तज्जन्यत्वमित्यर्थः । एतत्प्रसिद्धिश्च वद्भिर्जन्ये धूमादौ द्रष्टव्या ।
अत्र यावत्त्वविशिष्टेषु वद्भित्समवधानेतरस्वकारणेषु बहुयसमव-
धानकालीनत्वं विधेयम्, तेन नान्तरीयवद्भिके घटादौ यावन्ति
बहुयसमवधानकालीनानि स्वकारणानि तज्जन्यत्वस्याक्षतत्वे-
ऽपि न क्षतिः । यावत्सु वद्भिर्नत्समवधानेतरतादृशघटादिका-
रणेषु बहुयसमवधानकालीनत्वाभावाद् यद्विलम्बेन वद्भिस-
मवधानोत्पत्तिक्षणे तत्पूर्वं वा तादृशघटादेरनुत्पादो बन्धिसमव-
धानकालीनस्य तादृशकारणस्यापि यावत्तादृशकारणान्तर्ग-
तत्वात् । ईदृशाभिमतोद्देश्यविधेयभावं स्फुटयितुं व्युत्पत्ति-
सिद्धपूर्वपदार्थविधेयकान्वयबोधजनकबहुव्रीहिभोक्तमेवार्थं विवृ-
णोति । तथाविधेति ।

केचित्तु जन्यत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवमनुसृत्याह । तथाविधेती-
ति व्याचक्षुस्तत्र शोभनम् । एतन्मतेऽपि बहुव्रीह्यर्थस्य सम्ब-
न्धस्य जन्यत्वरूपत्वात् तादृशं यद्यत्स्वं तत्त्वाभावफुटस्य तत्तद्दे-
वफुटस्य वा विशिष्यैवापादनीयतया आपाद्यकोटौ तादृशयाव-
त्कारणजन्यत्वादेरनिवेशेन लाघवगौरवविचारानवकाशाच्च । ना-
न्तरीयवद्भिकस्यापि घटादेर्यत्किञ्चित्कारणस्य तत्प्रागभावादेर्वद्भि-
समवधानकालीनत्वात्तदोपतादवस्थ्यमतो यावदिति ।

ननु यादृशघटस्य यत्कारणविलम्बेन पूर्वं नोत्पादस्तादृश-
चरमसंयोगादिरूपं कारणं वद्भिसमवधाननाशकालपर्यन्तमासी-
त्तत्र व्यभिचार ईदृशविवक्षायामपि दुर्वार एव । न च
बहुयसमवधानकालीनत्वं वद्भिसमवधानप्रागभावकालीनत्वम्, ता-

दशचरमसंयोगादीनां चातथास्यान्न तद्व्यादादौ -व्यभिचार इति
 वाच्यम् । तद्वह्निसमवधाननाशकालस्यापि भाविवह्न्यन्तरस-
 मवधानप्रागभायकालतया तेषामपि तथात्वादिति चेन्न । स्वी-
 ययावत्कारणत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्निसमवधाना-
 भाववत्क्षणवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् । उक्तस्थले यावत्कारणानां
 प्रत्येकं तथाविधक्षणवृत्तित्वेऽपि मिलितानां न तादृशक्षणवृत्तित्वं व-
 ह्निसमवधाननाशक्षणानां तथाविधघटादियावत्कारणान्तर्गततत्प्रा-
 गभाधानधिकरणत्वात् । वाह्निसमवधानप्रागभायक्षणानां च तदन्तर्गतच-
 रमसंयोगाद्यनधिकरणत्वाच्चिति तदीयकारणनिष्ठयावत्त्वस्य तादृशेन
 केनचिदपि क्षणेन निरूपितायां घृत्तावयवच्छेदकत्वाविरहेण तादृश-
 घटादौ विशेष्यदलाभायस्याक्षतत्वात् ।

तत्तद्वह्न्यसमवहितजान्यत्वविशिष्टस्य तत्तद्वह्निसमवधानप्राग-
 भायकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वस्याभावात् आपा-
 दनीय इत्यतो न व्यभिचार इत्यपि कश्चिन् ।

अत्र धूमादिजननयोग्यसमुदायस्यासमानकालीनेन्धनादिव्यक्ति-
 घटितस्य यावत्त्वेन न कुत्रापि क्षणे वृत्तिरिति आपाद्याप्रसिद्धिरतः ।
 कारणपदं फलोपहितकारणपरं बाध्यम् । यावद्धूमकारणसमुदाया-
 न्तर्गतवह्नितत्समवधानयोग्यवह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावाद् धूमे-
 ऽपि नैतद्वह्निसिद्धिसम्भव इत्यतो वह्नितत्समवधानेतरत्वं कार-
 णविशेषणमुपात्तम् ।

अथ वह्नेर्वह्निसमवधानाभाववत्स्वोत्पात्तिक्षणवृत्तित्वाद्वह्निमेव-
 स्य कारणविशेषणत्वमनर्थकम् । न च वह्निसंयोगाभावो न वह्न्य-
 समवधानपदार्थः किं तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 षण्यभाव एव, घट्टश्रुत्पात्तिक्षणश्च न तादृशः, तस्य कालिक-
 सम्बन्धेन वह्निरत्वादिति वह्नेर्न वह्न्यसमवधानकालीनत्वं तिर्ह-
 नतीति वह्निमेवनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । वह्निततोऽपि च-
 ह्न्युत्पात्तिक्षणस्य देशविशेषावाच्छिन्नतदभाववत्त्वात् ।

न च वह्निसमवहितजान्यघटादिसामान्यधिकरणक्षणस्यापि दे-
 शान्तरावच्छिन्नवह्न्यभाववत्तया स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभा-
 ववत्त्वस्य विवक्षितत्वाद् घट्टश्रुत्पात्तिक्षणस्य च धूमाधिकरणा-
 वच्छेदेन वह्न्यभाववत्ताविरहाद्वह्नेर्न वह्न्यसमवधानकालान्तत्वमिति

धातुयम् । यदा यत्र-यस्याधिकरणतानियामकः संयोगादिस्त-
दधिकरणमेव तदानीं तदुत्पादवच्छेदकमन्यथा देशान्तरवृत्तौ
दिनान्तरे चात्रानेभ्यमाणे घटादाविहाय स घट इत्यादिप्रतीति-
प्रसङ्गात् । एवं च बहुधादेः स्वोत्पत्तिक्षणवृत्तौ तत्कालीनसम्बन्ध-
यतः स्वावयवस्यैवावच्छेदकत्वं न तु स्वसंयोगिनोऽपि धूमवत-
स्तदा तत्र तत्संयोगाभावादिति, तत्र च धूमवदवच्छेदेन बहुवभाष-
वत्त्वस्याक्षतत्वाद् घटेरपि तदसमवधानकालीनत्वस्य दुर्वार-
त्वात् । मैत्रम् । यत्र वह्निसमवधानदशायां महाघटनाशस्तदुत्त-
रक्षणे च वह्निसमवधानप्राकालीनैरेवावयवसंयोगादिभिर्बहिमति
खण्डघटो जनितादृशस्य खण्डघटस्य यावतां द्रव्याभावसंयो-
गादिरूपकारणानां वह्निसमवधानप्राकालीनतया तत्र बहुवसमव-
धानकालीनयावत्कारणकत्वमेवेति व्यभिचारः ।

न च महाघटोत्पत्तिदशायामेव तादृशखण्डघटोत्पत्तिवारणाय
महाघटनाशव्यकेरपि तद्वद्वेतुताया भावश्यकत्वात् तद्वदित-
कारणसमुदायस्य च बहुवसमवधानकालीनत्वविरहाच्च व्यभिचार
इति वाच्यम् । यत्र महाघटसामग्रीसमवधानोत्तरं महाघटाधिकरण-
कपालसंयुक्तकपालान्तरमन्तर्भाष्य महाघटारम्भककपालेषु खण्ड-
घटोत्पत्तिस्तत्र पूर्वं तत्संयोगव्यक्तिरूपकारणविरहादेव तद्वद्वेतुता-
त्पत्तिवारणसम्भवेन महाघटनाशव्यक्तिहेतुतायां मानाभावात् ।

न च तत्संयोगतन्नाशव्यक्त्योः कस्य हेतुत्वमित्यत्र विनिगम-
नाविरह इति वाच्यम् । सामान्यरूपेण कृतसहेतुताकत्वस्यैव सं-
योगव्यक्तिहेतुत्वे विनिगमकत्वात् । एवं चैतादृशव्यभिचारवा-
रणाय स्वोत्पत्तिप्रयोजकप्रत्यासत्तिविशिष्टानां कारणानां बहुव-
समवधानक्षणवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा च सति तादृशघट-
जनकस्य समावयवसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यरूपप्रतिबन्ध-
काभावस्य तद्वद्वेतुतात्पत्तिप्रयोजकतत्कपालप्रत्यासत्तिविशिष्टस्य
महाघटाधिकरणकालेऽसत्त्वेन व्यभिचारवारणसम्भवात् । एवं च
स्वोत्पत्तिक्षणं धूमोत्पादप्रयोजकसंयोगरूपप्रत्यासत्तिविशिष्टस्य घटे-
रसत्त्वात्तस्य न बहुवसमवधानकालीनतेति वह्निभेदनिवेशनमर्थवत् ।

यदि चागन्तुककपालसम्बन्धस्यापि तादृशप्रत्यासत्तितया त-
द्विशिष्टद्रव्याभावस्य तादृशक्षणेऽनपाय इति मन्यते तदा स्वाधि-

करणदेशावच्छेदेन यद्व्यभाववान् यः क्षणस्तदवच्छिन्नस्वप्रयोजक-
वहितसमवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वमेव विवक्षणी-
यम् । तादृशसमुदायान्तर्गतायाः पूर्वघटारम्भककपालनिष्ठद्रव्या-
भावाधिकरणतायास्तथाविधक्षणानवच्छिन्नत्वेन न व्यभिचारः ।
एवं च धूमोत्पत्तिप्रयोजककारणाधिकरणतासमुदायान्तर्गत-
स्य संयोगसम्यन्ध्रावच्छिन्नवद्व्यधिकरणत्वस्य बहुश्रुत्पत्तिक्षणान-
वच्छिन्नतया तादृशक्षणमादाय स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवद्व्यमा-
वद्व्यक्षणावच्छिन्नतत्समवधानेतरकारणाधिकरणतासमुदायकत्वस्य
धूमे प्रसिद्धसम्भवेन घटिपदवैयर्थ्याभावात् ।

यद्वा यद्यत्कारणं यद्यदधिकरणप्रत्यासन्नं सत् स्वोत्पत्तिप्रयो-
जकं तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टतत्कारणसमुदायवद्व्यसमव-
धानक्षणकत्वाविवक्षणात् सामञ्जस्यम् ।

यत्तु बहुव्यसमवधानकालीनत्वं स्वसमानाधिकरणवद्व्यमदन्य-
क्षणवृत्तित्वमेव विवक्षितम् । तथा च बहुश्रुत्पत्तिक्षणस्यापि धूम-
समानाधिकरणवद्व्यमत्तया घटिपदसार्थक्यमिति केचिदाहुस्तद-
सत् । स्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टवद्व्यमदन्यत्वस्य बहुश्रुत्पत्तिक्षण-
साधारणतया तन्निवेशे वहीतरत्वनिवेशनं विनाप्युपपत्तेः स्वा-
धिकरणवृत्तित्वोपलक्षितवद्व्यमदन्यत्वं निवेश्य वहीतरत्वनिवेश-
नस्यायुक्तत्वात् । एवं स्वसमानाधिकरणवद्व्यमदन्यक्षणवृत्तित्वं
यदि वद्व्यसमवधानकालीनत्वं तदा स्वसमानाधिकरणवद्व्यमत्स्या-
व्यवहितप्राक्क्षणकृत्वरूपस्य वद्व्यसमवहितजन्यत्वस्य विशेषणतयैव
सामञ्जस्ये वद्व्यसमवहिताजन्यत्वरूपनिषेधद्वयघटितसत्यन्तानुसर-
णमनर्थकम् । स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवद्व्यसमवधानाभाववत्क्षण-
वृत्तित्वं यदि पुनर्वद्व्यसमवधानकालीनत्वं तदा एकस्या एव घट-
व्यक्तेर्यत्र स्वाव्यवहितप्राकालावच्छिन्नवद्व्यसमवधानवति तत्स-
मवधानाभाववति चोत्पत्तिस्तादृशघटव्यक्तेर्वद्व्यसमवहितजन्यतया
यादिकाञ्चिद्देशावच्छिन्नवद्व्यभाववत्क्षणवृत्तिसामग्रीजन्यतया च तत्र
व्यभिचारः स्यादिति सत्यन्तनिषेधद्वयोपादानसार्थक्यमिति ।

वद्व्यसमवहितजन्यपदस्य वद्व्यजन्यार्थकत्वे जन्यपदस्य यथा-
श्रुतार्थपरतामभ्युपेत्यापि नान्तरीयवद्व्यके प्रकारान्तरेण व्यभि-
चारं धारयतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति । यद्विचि ।

(दी०) यत्तु नान्तरीयवह्निके व्यभिचारवारणाय आपा-
दककोटावेव विशेषणं सत्यन्तार्थः । स च बह्व्यघटितसामान्य-
जन्यत्वमिति । तन्न । प्राक् तदसिद्धेः ।

(गा०) आपादककोटावेवेत्येवकारेणापाद्यप्रतियोगिविशेषण-
त्वव्यवच्छेदः । विपर्ययपर्यवसायितानिर्वाहाय पक्षांशेऽपि तस्य,
विशेषणत्वमावश्यकमेवेति ध्येयम् । बह्व्यघटितसामान्यजन्यत्वमि-
ति । वह्निसमवहितजन्यघटादौ च न तादृशसामान्यजन्यत्वं यद्वेस्त-
वकारणतया तदुत्पत्तिप्रयोजककारणसमूहात्मकतरसामान्यघट-
कत्वादिति न व्यभिचार इति भावः ।

प्रागिति । बह्वौ धूमजनकतानिश्चयात् पूर्वमित्यर्थः । तदसिद्धेः ।
धूमे बह्व्यघटितसामान्यजन्यत्वानिश्चयाद्बह्वौ धूमजनकत्वसन्देहे
धूमसामान्यां बह्व्यघटितत्वस्यापि संशयादिति भावः ।

ननु बह्व्यसमवहिताजन्यत्वस्यापाद्यप्रतियोगिकोटीविशेषणत्वे-
ऽघट्टेरेव भविष्यतीत्यादिशङ्काद्वयस्य कथं तर्कविरोधिता, एत-
न्मते तस्य पक्षाविशेषणतया तादृशशङ्कायाः पूर्वमते इयं विशि-
ष्टपक्षप्रहविरोधित्वासम्भवादित्यत आह ।

(दी०) अत्र आद्या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्यवसायिनी(१) । तृ-
तीया पुनरापादकाद्यप्रसिद्धिपर्यवसायिनी । अत्रहेः, वह्निश्च न्यात् ।

(गा०) अत्रेति । एतन्मते इत्यर्थः । इष्टापत्तिपर्यवसितेति ।
आपाद्यस्य विशिष्टाभावस्य इष्टतापर्यवसितेत्यर्थः । इष्टत्वं च प-
क्षेऽधाधितत्वम्, पक्षे सत्त्वमिति यावत् । तज्ज्ञानजनकत्वमत्र त-
त्पर्यवसानं बोध्यम्, धूमे बह्व्यसमवहितजन्यत्वस्य सन्देहे तद्या-
पकस्य तदभावविशिष्टजन्यत्वाभावस्यापि संशयादिति भावः ।
इष्टापत्तिशङ्कायाश्च कारणीभूतापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघटनतया
तर्कविघटकत्वं बोध्यम् ।

नन्वेवमप्यहेतुक एवोत्पत्त्यते इति तृतीयशङ्काया एतन्मते कथं
तर्कविरोधिता ? तथा हि सम्प्रदायमते उत्पन्नत्वरूपजन्यत्वाभा-
वस्यापाद्यतयोत्पन्नत्वरूपतदभाववति अहेतुकत्वशङ्का मूलशोधित्य-

(१) पर्यवसितेति पाठान्तरम् ।

शङ्कापर्ययसायिनी, यतस्तस्यां सत्यां तत्र वद्वयसमवहिताहेतुक-
त्वसहितयद्विसमवहिताहेतुकत्वरूपापादककोटिकशङ्का जायते ।
तद्विरोधिनी यद्यप्य वद्वयसमवहिताहेतुकत्वे सति यद्विसमवहि-
ताहेतुकः स्यात्तदा ऽहेतुकः स्याद्वद्वयसमवहितात्तत्समवहिता-
द्यातिरेकस्याप्रसिद्धेरित्येतादृशतर्कस्य इष्टापरया असम्भवात् सा
च मूलशैथिल्यशङ्कैव, व्यापकाभिमतताभाययति व्या-
प्याभिमतसत्ताया व्यभिचारत्वादिति । एतस्मिन्ने चोत्पन्नत्वं ना-
पाद्यव्यतिरेकः, अपि तु वद्वयसमवधानकालीनोक्तयावत्कारणकत्व-
म्, तद्विशिष्टे चाकारणकत्वशङ्का नायतरत्येवेति नोक्तविद्याऽहे-
तुकत्वशङ्कायां मूलशैथिल्यशङ्कापर्ययसानम् ।

न चापाद्यव्यतिरेकवत्तया निश्चिते धूमे ऽहेतुकत्वशङ्का व्या-
प्यसंशयविधया आपादकीभूतवद्वयहेतुकत्वशङ्कामादधती मूलशै-
थिल्यशङ्कायां पर्ययस्यति, एकस्मिन् धर्मिणि आपाद्याभावातिश्रय-
सहिताया आपादकशङ्काया आपादके आपाद्यव्यभिचारशङ्का-
रूपत्वात् । पक्षे आपाद्याभावातिश्रयस्य च तर्कपूर्वमवश्यमुपेयत्वा-
त् । यदि चाहेतुकत्वशङ्कायां सत्यां धूमे सकारणकत्वघटितापा-
द्याभावातिश्रय एव न सम्भवतीत्युच्यते तदा आपाद्यव्यतिरेकनि-
श्चयविघटकतया धूमेऽहेतुकत्वशङ्का इष्टापात्तिशङ्कैवेति वाच्यम् ।
यतो धूमत्वविशिष्टे ऽहेतुकत्वशङ्कातस्तद्विशिष्टे एव घट्यहेतु-
कत्वशङ्का भविष्यति तदानीं तद्विशिष्टे आपाद्यव्यतिरेकनिश्च-
यसत्त्वेऽपि तच्छङ्कातादृशापाद्यव्यतिरेकनिश्चयपोरापाद्याभावा-
पादकौ(१) परस्पररोपरागेणाविषया(२)विति न व्यभिचारप्रवरूप-
ता, तादृशाभाववत्त्वविशिष्टे तादृशापादकसंशये च तेन रूपेण व्या-
प्यसंशय एव हेतुर्न तु रूपान्तरेण, भिन्नधर्मितावच्छेदककत्वात्ता-
दृशनिश्चयो न सम्भवतीति प्रागेवोपपादितम् । एवं धूमत्वादिरूपेण
पक्षे वद्वयहेतुकत्वसंशयो विनैवाहेतुकत्वशङ्कां सुलभ एव तामेवोच्छेत्तुं
तर्कानुसरणात् सा चेत्तर्कमुच्छिन्नात्तर्हि अलमहेतुकत्वशङ्कानिरा-
करणायासेन ।

(१) आपाद्याभावापादकवत्त्वेनेति पाठान्तरम् ।

(२) विषयाविति पाठान्तरम् ।

यच्च शङ्कितं धूमेऽहेतुकत्वशङ्का आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयविघट-
कतया इष्टापत्तिशङ्कारूपेति तदपि न । यत् उत्पन्नतया निश्चितं
ऽपि धूमे यद्यहेतुकत्वशङ्का स्यात्तदा उत्पन्नमात्रे एव सा स्यादिति
सहेतुकत्वस्य न कुत्रापि प्रसिद्धिरिति तदभावशङ्काया एवास-
म्भवे इत्यत आह । तृतीया पुनरिति । पुनः शब्देनेष्टापत्तिपर्यवसा-
यित्वव्यवच्छेदः । आपाद्याप्रसिद्धिस्थले इष्टापत्तेरयोगात् सा च
व्यक्तीभविष्यत्यग्रे । आपादकेति । आपादकमिह बहुवचन्यत्वं वद्वि-
कारणकत्वाभावरूपम् । तदप्रसिद्धिपर्यवसानम् । तत्स्वरूपज्ञानवि-
रोधः । उत्पन्नमात्रेऽहेतुकत्वसंशये कचिदपि सहेतुकत्वघटित-
घट्टिहेतुकत्वरूपप्रतियोगिनोऽनिश्चयेन तदभावज्ञानासम्भवात् ।

न चाभावबुद्धौ प्रतियोगिनः कुत्रचिन्निर्णयो नापेक्ष्यते अपि तु
प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चय एवेति याच्यम् ।
सर्वत्राहेतुकत्वशङ्कादशायां हेतुतायां घट्टादियुक्तित्पनिश्चयासम्भ-
वेन प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यापि प्रकृते दुर्लभत्वात् ।
अहेतुकत्वसंशयश्च तदीयनियतपूर्ववर्तिसामान्ये तं प्रत्यनन्यथा-
सिद्धत्वसंशयः, त प्रति अनन्यथासिद्धसामान्यं च तदीयनियतपूर्व-
वर्तितासंशयः । अतः प्रतियोग्यप्रसिद्ध्याऽहेतुकत्वशङ्कानुपपत्तिर्ना-
शङ्कनीया । आदिपदादापाद्यपरिग्रहः । आपाद्यप्रतियोगिनश्च सहेतु-
कत्वघटितस्य बहुवचनमवधानकालीनोक्तवाचकारणकत्वस्य सहेतु-
कत्वाप्रसिद्ध्याऽप्रसिद्धिरिति भावः ।

अथ कार्यान्तरे सहेतुकत्वप्रसिद्धिदशायां धूमधर्मिकाहेतुकत्व-
शङ्काया व्याप्यसंशयविधया धूमे तादृशयावत्कारणकत्वाभाव-
रूपापाद्याभावकोटिक(१)संशयसम्पादकत्वाद्विष्टापत्तिशङ्कापर्यवसानं
सम्भवति, तत्कथमहेतुक एवेत्यतस्त्यते इति शङ्काया धूमपदानुपप्लेण
धूममात्रधर्मिकत्वमुपगम्येष्टापत्तिपर्यवसायिता न व्याख्यातेति चेन्न ।
उत्पत्तिमत्तयाऽऽधृतेऽपि धूमे यद्यहेतुकत्वसंशयस्तदा कार्यान्तरेऽपि
तत्सम्भवेन सहेतुकत्वप्रसिद्धेर्दुर्लभत्वात्, न इष्टापत्तिमत्त्वादन्य-
त्तादृशशङ्काविरोधिरूपं सम्भवतीति ।

अवद्वेरित्यत्र मूलेऽवद्विपदस्य घट्टिभिन्नार्थकत्वे घट्टिभिन्नजन्य-

त्वं तन्मात्रजन्यत्वं वा कोटिः स्यात् तत्कोटिकशङ्कायोध्य न प्रकृते विरोधिता सम्भवति प्रथमे पक्षसाधारणत्वाद् द्वितीये च बहुजन्यत्वशङ्कापर्यवसायिन्यास्तच्छङ्कायास्तर्कात् पूर्वं दुरुच्छेदत्वात् तदभावस्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ निवृत्तासम्भवादतस्तद्याचष्टे । अयहेरिति । यद्विशून्यात् । बहुयसमवहितात् । तथा च बहुयसमवहितजन्यत्वकोटिकत्वं शङ्कायां लब्धं तादृश्याद्यापाद्यप्रतियोगिकोटिप्रविष्टबहुयसमवहिताजन्यत्वविरोधिविषयकत्वाच्चर्कविरोधितोपपत्तिः ।

मूले । इत्यत्र । इत्यादितर्कः । उपस्थमाने इति शेषः । इति शङ्का स्यात् । इत्यादिशङ्का जायेत । सम्भावनायां लिङ् । सर्वत्र । शङ्कायाम् । स्वक्रियाव्याघातः । धूमादौ गृहीतबहुयाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य पुंसो धूमाद्यर्थितया बहुयादौ प्रवृत्तेर्विरोधः, तदभावापादकत्वमिति यावत् । आपादनाकारमेवाह । यदीति । गृहीतान्वयव्यतिरेको यो हेतुर्बहिस्तं विना । कार्योत्पत्तिम् । धूमे तदसमवहितजन्यत्वं कार्यसामान्ये ऽहेतुकत्वं चेति शेषः । उपादानं कथं कुर्यात् । बहुयादिसमवधाने न प्रवर्ततेति यावत् । तेन विनापि तत्सम्भवादिति । तदसमवहितत्वापि तत् सम्भवतीत्यादिज्ञानस्य प्रवर्तककारणताग्रहविरोधिनः सत्त्वादित्यर्थः । तस्मात् । तादृशप्रवृत्तिनिर्वाहानुरोधत् । तदुपादानम् । बहुपुपादानम् । शङ्काप्रतिबन्धकम् । आस्थीयते इति शेषः । अत्रोपादानपदस्य भाषव्युत्पत्त्या प्रवृत्त्यादिपरत्वं न सम्भवति प्रवृत्त्यादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वविरहादतो व्याचष्टे दीधितौ । तदुपादानमितीति ।

(दी०) तदुपादानमिति करणव्युत्पत्त्या तदीयकार्यप्रयोजकताज्ञानपरम्, तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरं वा । अग्रेतनमपि स्वक्रियापदं तत्परमेव । कृत्यादेः शङ्काप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्, कारणताग्रहोत्तरकालीनत्वाच्च ।

(गा०) करणव्युत्पत्त्येत्युपलक्षणम् । तस्य उपादानं यस्मादिति बहुव्रीहिसमासादराद्वैत्यपि बोध्यम् । तदीयकार्येति । बहुयादिकार्यधूमादीत्यर्थः । बहुयादौ धूमादिप्रयोजकताज्ञानस्य धूमादौ वक्ष्यादिप्रयोज्यत्वरूपवद्बहुयसमवहितजन्यत्वव्यावर्तकधर्मविषयकतया तच्छङ्काप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः । एवं कृत्यादिकार्यं प्रत्यनन्य-

धातिलिङ्गभोजनादौ तन्निमित्तपूर्ववर्तित्वाभावात्पूर्वकतत्प्रयोजकत्व-
ज्ञानस्य कार्यसामान्ये हेतुकत्वशङ्का निवर्तकत्वम् । प्रयोजकत्वं च
कारणत्वादप्यदेव सम्बन्धविशेषः कारणाकारणसाधारण इति पूर्वं
तन्निश्चयेऽपि न कारणताग्राहकतर्कवेयर्थम् ।

ननु, कारणत्वस्यैव प्रयोजकत्वस्यापि प्रथमं दुर्निश्चयतया कथं
तन्निश्चयाच्छङ्काप्रतिबन्ध इत्याशङ्कायां प्रकीर्णान्तरमनुसरति । तादृ-
शान्वयेति । धूमादिधर्मिरुक्त्वद्वयाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधाय्यन्वयव्य-
तिरेकवत्त्वनिश्चयपरं वेत्यर्थः । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वानिश्चयश्च
तर्कत्वं पूर्वमपि सम्भवति, प्रत्यक्षतो यत्र न घट्तिस्तत्र न धूम इति
निश्चये विरोधि शङ्कानवकाशात् तादृशानिश्चयो न वक्ष्यजन्यत्वशङ्का-
विरोधी । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य नान्तरीयकतदकारणक-
साधारणतया तदजन्यत्वाव्यावर्तकत्वादिति न तर्कवेयर्थमिति
भावः । अग्रेतनमपीत्यत्रापि कारः स्वक्रियापदमित्यनन्तरं योज्यः ।
उक्तरीत्या स्वक्रियाव्याघात इति प्राक्तनस्वक्रियापदस्य प्रवृत्तिपर-
ताया एव सम्भवादग्रेतनमिति ।

केचित्तु स्वक्रियाव्याघात इति ग्रन्थस्य प्रवृत्त्यभाषप्रसङ्ग-
परत्वे मिथ्यास्त्वित्यादिना वक्ष्यमाणमतामेदः स्यादिति ग्रन्थकार-
मते तादृशग्रन्थस्य सकलशङ्कानां स्वक्रियया प्रतिबन्ध इत्येवार्थः ।
स्वक्रियायाः शङ्काप्रतिबन्धकत्वे प्रमाणाकाङ्क्षा यदि हीत्यादिना
स्वक्रियायाः शङ्कायामप्रतिबन्धकत्वे प्रवृत्त्यनुपपत्तेरभिधानं तस्मा-
त्तदुपादानमिति ग्रन्थेन स्वक्रियायाः शङ्काप्रतिबन्धकत्वोपसंहारः
एवकारः प्रतिबन्धकमित्यनन्तरं योज्यः । इयं चाग्रेतनमपीत्यपि कार-
रो यथास्थानस्य एव प्राक्तनस्वक्रियापदसमुच्चायक इत्याहुः ।
तत्र । मिथ्यमते तादृशग्रन्थस्य परार्थानुमानस्थलाभिप्रायकतया
एतन्मते च स्वार्थानुमानस्थलपरतया विशेषात् स्वक्रियापदस्य य-
थाश्रुतार्थपरत्वरित्यागमौचित्यात् । तत्परमेवेति । तदुपादानपदं
यत्परं तत्परमेवेत्यर्थः । तदुपादानपदस्य प्रवृत्त्यादिपरत्वपरित्यागे-
र्वाजं स्वयमेवाह । कृत्यादेति । आदिपदाद्येष्टादिरूपव्यापारपरिग्रहः ।
मानाभावादिति । विरोधिनिश्चयस्यैव तथात्वादिति भावः ।

ननु तत्तत्फलसाधनेतांशनिर्जन्त्या अतिरिपि तत्तत्फलसाधनता-
विषयिकैव स्वीकर्ण्योऽपि तृस्ये भोजनं करोम्येत्याकारकतदनुभ-

वयलात् । अत एव एकफलेच्छासहकृतापरफलसाधनताशानात् प्रवृत्तिवारणाय विशिष्य तत्तत्फलगोचरेच्छात्वेन तत्तत्फलसाधनताज्ञानत्वेन च प्रवृत्तिहेतुतायाः औचक्ष्यकत्वात् एकफलच्छादिजन्यप्रवृत्तावन्यफलेच्छादेर्व्यभिचारस्य नावकाशः । तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककोटौ तत्तत्फलसाधनत्वावगाहित्वस्य निवेशनैव धारणसम्भवात् ।

न च तत्तत्फलेच्छादिजन्यतावच्छेदककोटौ तत्तत्फलेच्छादेः शक्यत्वं निवेशनैव व्यभिचारधारणसम्भवात्साधनतायाः कृतिविप्रत्यये मूलाभाव इति ध्यायम् । उच्छृङ्खलफलविषयताया अनुसंधविर्मुक्ततया तत्फलसाधनत्वेनोपायान्तरविषयकेण फलान्तरसाधनत्वेन चैतदुपायविषयकेण ज्ञानेन जनितायां फलद्वयोपायद्वयाविषयकप्रवृत्तौ तत्फलसाधनताधियो व्यभिचारधारकतया च उपायविषयतानरूपितफलविषयतापगमे उपायफलयोः सम्बन्धविधया कार्यकारणभावभाजस्यावश्योपेत्यात् । न हि ययोः सम्बन्धो न भासत तद्विषयतयोः निरूप्यनिरूपकभावो दृष्टचरः । एव च कृतेः कार्यकारणभावविषयकतया तद्विषयकज्ञानस्यैव तस्या अपि शङ्काविरोधित्वमक्षतमेव । ज्ञानत्वमनन्तभाव्य सशयान्यविरोधिविषयकत्वनैव प्रतियन्धकत्वात् । निविशत्तु धाः सस्कारव्यावृत्तगुणलाभिकमानसप्रयाजको जातिविशेष इत्यादिशङ्क्य कृतेः शङ्काच्छेदकस्य प्रकारान्तरणापि निराकरोति । कारणताप्रदति । तथा च प्रवृत्तितः शङ्कानिवृत्तौ तर्कावरोधे सति कार्यकारणभावग्रहः कार्यकारणभावग्रहे च सति प्रवृत्तिरिति अन्योन्याश्रय इति भावः ।

परीक्षाकारस्तु नास्य तर्कस्य कार्यकारणभावनिययोपयोगितामनुमन्यते किं तु प्रथम सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिमनन्तभाव्य कार्यकारणभावे निश्चिते लाघवाद्बहुधाधारवैरूपचद्विसमवधानाभावस्य धूमानुत्पत्तिप्रयोजकत्वे चावधृते बहुचधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वशङ्कयाऽव्याप्यत्वशङ्कासम्भवेन व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति बहुचधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वनिश्चयार्थमय तर्क इत्याह । (दीधितिहृतापि इदमेव वाचोभङ्गेत्यादिना मत्वमेतत्प्रदर्शयिष्यते । तथा च सति प्रवृत्तेः कार्यकारणभावग्रहस्योपेक्षत्वं नान्योन्याश्रयप्रयोजकमित्युपादानादिपदमसौ कृतिपरतयैव व्याप्त्रकारः । ज्ञानवासहितमेव च विरोधि-

विषयकत्वं शङ्काप्रतिबन्धकताप्रयोजकमेवञ्चकार ।

तत्रेदं त्रिन्तुर्नायम् । विरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
शरीरे ज्ञानत्वानन्तर्भावे विरोधिविषयकानुद्बुद्धसंस्कारस्यापि
शङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिः । संस्कारव्यावृत्तजातिविशेषानिवेशने तु
किमपराद्धं ज्ञानत्वेन ।

न च तादृशजातौ प्रमाणान्तरसत्त्वे विनिगमनाविरहात्तत्पुर-
स्कारेणापि प्रतिबन्धकत्वान्तरमावश्यकमित्यन्याहतमेव कृतेस्तथा-
त्वमिति धर्तव्यम् । ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चिनाव्यभिचारक-
त्वं कृत्याद्यनन्तरं शङ्कानुत्पादानिश्चयेन च तादृशजात्यवच्छिन्ना-
भावस्य तद्व्याप्त्यमित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति ।

ननु वह्निश्चैव तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पाददर्शनेऽपि धूमत्वावच्छे-
देन बहुधाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं न शक्यते निश्चेतुं धूमान्त-
रेत्येवमधिकरणे बहुधभावशङ्काया दुरुच्छेदत्वात् तथा च सा-
मान्यतो धूमत्ववह्नि-वाभ्यां कार्यकारणभावावधारणं तर्कादपि न
सम्भवति बहुपजन्यतया धूमत्वावच्छेदेनैव बहुयसमवहिताज-
न्यत्वे सति जन्यत्वाभावस्यापत्तिसम्भवात् तादृशपक्षेऽथ धूमत्व-
समानाधिकरण्येन बहुपजन्यत्वसंशयानिवर्तकत्वात् । तादृशसंश-
यदशायां च धूमत्वे तज्जन्यतावच्छेदकत्वनिश्चयासम्भवात् । न हि
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तिस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणापादकत्वा-
न निवर्तयितुमीष्टे । यतो यादृशापादकज्ञानं यादृशीमापत्तिं जनयति
सा तादृशज्ञानेऽनिष्टसाधनत्वमुपनयन्ती इच्छाविघटनद्वारा मणिम-
न्त्रादिवत् स्वत एव या तन्निवर्तयति । अवच्छेदकावच्छेदेनापत्तौ
तदवच्छेदेनापादकवत्ताज्ञानं हेतुः, तदेकदेशे अभ्युपगम्यतस्य तत्स-
मान्येऽनिष्टाप्रसञ्जकत्वात् । न चापक्षतावच्छेदकसामाधिकरण्यमा-
त्रेणापादकज्ञाननिवर्तनक्षमं स्तुत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाही तर्कः
प्रकृते सम्भवति धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिवद्भ्रमसमवहि-
तजन्यत्वशङ्काया यत्किञ्चिद्धूमेऽन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्च-
यानिवर्तनीयाया जागरूकतया तादृशतर्कहेतोर्धूमत्वावच्छेदेना-
पाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्यानुव्यात् ।

न चापत्तौ सामान्यधर्मितावच्छेदककापाद्यव्यतिरेकनिश्च-
यमात्रमपेक्षितं स चावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्य-

मात्रेण चाव्यतिरेकमवगाहनामिति वाच्यम् । विरोधिवि-
पयकस्यैव निश्चयस्य तर्कहेतुत्वापगमात् । तथा च तद्व्यतिरेकसां-
मानाधिकरण्यमात्रस्य तत्सामानाधिकरण्याविरोधित्वात् तद्व्यतिरे-
कावच्छेदकत्वस्यैव च तथात्वात् । अत एव तर्कस्याहारापेक्षरूपता ।
अत एव च प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन गुणवत्त्वादिव्यतिरेकनि-
श्चयेऽपि अव्यवस्थादिना तत्सामानाधिकरण्येन न गुणवत्त्वाद्याप-
त्तिरुदेति । तथा चांशत इष्टापत्तिशङ्कानुच्छेदाद् धूमत्वसामाना-
धिकरण्येन बहुधजन्यत्वशङ्कानिवर्तकतर्कानुदयेन सासान्यतः का-
र्यकारणभावानिश्चयेन बहिस्त्वे धूमत्वसामानाधिकरण्याभावाप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहाविरोधितादशावच्छेदकत्वरूपस्याभि-
चारशङ्कायाः कथं निवृत्तिः, धूमत्वसामानाधिकरणजन्यताप्रतियोगि-
कजनकतायाः सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वस्य वा तादृशप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वाविरोधित्वादित्याशङ्कते । यद्यपीति ।

(द्री०) यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नं प्रति बह्वर्ज-
नकत्वं नायाति । तृणारणिमणिन्यायेन वैकल्पिककारणताया-
मपि तत्रात्वसम्भवात् । तथापि विशेषाणां कार्यकारणभाव-
ग्रहस्तर्केण तद्विरोधिशङ्कायामपनीतायां जायमानः सामान्य-
व्यभिचारानिर्णयानुगतागुरुविशेषरूपान्तरानुपस्थितिलाघवप्रति-
सन्धानादिवशात् सामान्यत एव तं परिच्छिनत्ति । प्रामाणि-
कौ च तथैवान्वयव्यतिरेकौ । फलबलेन लाघवादिज्ञानशून्या-
या एव सामान्यव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते ।

(गा०) नायाति । न सिद्ध्यति । ननु धूमत्वसमाधिकरणजन्यतायां
धूमत्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वबाधसहकृतावच्छिन्नत्वग्राहकजन्यतात्वा-
विहेतोर्धूमत्वावच्छिन्नत्वं सेत्स्यतीत्यत आह । तृणारणीति । यथा
तृणादीनां बहिस्त्वसामानाधिकरणजन्यताकत्वेऽपि न तदवच्छिन्न-
जन्यताकत्वम्, अपि तु तदवान्तरधर्मावच्छिन्नजन्यताकत्वमेव तथा
प्रकृतेऽपि अवान्तरधर्मस्यावच्छेदकत्वेऽपि जन्यतायां धूमत्वसां-
मानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः । तथा चावान्तरधर्मस्यावच्छेदकत्व-

सम्भावनेया न अन्यतायां धूमत्वान्वधर्मावच्छिन्नत्वबाध इति भावः । विशेषाणां कार्यकारणभावग्रह इति । विशेष प्रमावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहाज्जायमानः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्यकारणत्वग्रह इत्यर्थः । सामान्यत एव । सामान्यधर्मावच्छेदेनैव । तम् । कार्यकारणभावम् । परिच्छिन्नति । विषयीकरोतीत्यग्रिमणान्वयः । एतदकारेण विशेषधर्माणामवच्छेदकत्वावगाहित्वव्यवच्छेदः ।

ननु विरोधिशङ्कासत्त्वे सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनापि कार्यकारणभावग्राहकसामग्री न सम्भवतीत्यत आह । तर्केणेति । उक्त-
तर्केणेत्यर्थः । तद्विरोधिशङ्कायाम् । तादृशकार्यकारणभावग्रहविरो-
धिन्यां सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावभावशङ्कायाम् । अप-
नीतायाम् । निवर्तितायाम् । सत्या जायमानः ।

नन्वेवं कस्यचित्सामान्यधर्मस्योपस्थितौ तदवान्तरधर्मावच्छेदेन
क्वचिदपि कार्यकारणभावग्रहो न स्यादपि तु सामान्यधर्मावच्छेदे-
नैवेत्यादिशङ्कामपनिनीषुः सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येन कार्य-
कारणभावग्राहकसामान्यास्तन्मात्रावच्छेदेन तद्व्यवहजननेऽपेक्षणी-
यान्तरमाह । सामान्यव्यभिचारानिर्णयेति । सामान्यधर्मावच्छिन्न-
विशेष्यताकप्रकृतकार्यत्वाभावानिश्चयेत्यर्थः ।

एतेन बह्वित्वाद्यवच्छेदेन तृणादेः सयोगविभागादिविशेषसाधार-
णगुणत्वाद्यवच्छेदेन च कर्मादेर्जन्यताग्रहप्रसङ्गो वारितः । तृणादिक-
विनापि बहुधा तुत्पत्तिदर्शनेन बह्वित्वादिसामानाधिकरण्येन तृणा-
द्यजन्यत्वं निश्चयात् प्रत्येक तृणाद्यन्यव्यतिरेकानुविधायिषु या-
वद्वह्निषु अनुगतागुह्यविशेषान्तरस्य जातिरूपस्य प्रागसिद्धेः । कि-
यान्वयव्यतिकरानुविधायिसयोगविभागादिषु सयोगत्वादिना सङ्क-
रप्रसङ्गेनानुगतजातेरसम्भवाच्च तत्र द्वितीयप्रयोजकसत्त्वमव्याहत-
मेवेति ध्येयम् । प्रकृते सामान्यधर्मधूमत्वसामानाधिकरण्येन
बह्व्यजन्यत्वस्य संशयसत्त्वाभिश्चयानुज्ञावनम् । तस्य च याव-
निश्चयाभावरूपस्य कारणत्वेनोपयोगितो बोध्या ।

न च गन्धप्रागभावसामानाधिकरण्येन गन्धघटानिश्चयेऽपि
तदवच्छेदेन गन्धात्यन्ताभावग्रहादमितावच्छेदकांशेऽनतिरिक्तवृ-
त्तित्वरूपोद्यच्छेदकत्वावगाहित्वमेव विशिष्टतुल्यं तत्सामानाधिक-
रण्यमात्रावगाहिवाधनिश्चयो विरोधी न तु स्वरूपसम्यग्धरूप-

तदवगाहिन्यामिति यद्वित्वादी स्वरूपसम्बन्धरूपतृगादिजन्यताव-
च्छेदकत्वग्रहे कथं तत्सामानाधिकरूप्यमात्रेण तृणाद्यजन्यत्वनि-
श्चयो विरोधीति वाच्यम् । अनुभवानुरोधेनान्यूनानतिप्रसक्तत्वं
नियतविलक्षणस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामपि बुद्धौ
सामानाधिकरणत्वावगाहिग्राह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमा-
त् । गन्धप्रागभावादेस्त्ववच्छेदकत्वमेत्यादृशमेव ।

कश्चित्तु व्यभिचारानिर्णयपदमवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहानि-
श्चयपरतया व्याकुरुते । तत्र । अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य ससर्ग-
विधया भावे तद्विरहनिश्चयस्याविरोधित्वात् ।

न च यद्वित्वादिधर्मिकावच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वा-
भावा निश्चयपुरमेव तदास्तामिति वाच्यम् । यद्वित्वाद्यवच्छेदेन ज-
न्यतावगाहिनः स्वरूपतो यद्वित्वाद्यात्मकधर्मितावच्छेदकावगा-
हिज्ञानस्य तादृशाभावग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेण यद्वित्वाद्यावधि-
पमकतया तत्प्रतिबन्धत्वासम्भवात् । अनुगतागुरुविशेषान्तरानुप-
स्थित्यति । यावत्सु भन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं गृहीतं ताव-
त्साधारणस्य सामान्यधर्मापेक्षया ऽगुरोस्तन्यूनवृत्तिधर्मस्यानुप-
स्थित्यतिर्यः ।

एतेन विशिष्टानुमयत्वाद्युपस्थितिदशायां तद्यापकविशिष्टज्ञान-
त्वावच्छेदेन विशेषणज्ञानादिजन्यताग्रहो निरस्तः । न हि तत्र स्म-
रणे व्यभिचारनिश्चयः सम्भवति, प्रत्यक्षस्येव स्मरणस्यापि नि-
र्विकल्पकरूपस्य सम्भवात् । प्रकृते धूमनिष्ठतत्ताया यावत्सु यद्वय-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रहस्तावद्मान्यतमत्वस्य द्रव्यत्वादेक्षो-
पस्थितिसम्भवात्तदुपस्थितिसत्त्वेऽपि तद्वहोपपत्तये विशे-
षणप्रयानुसरणम् । तादृशधर्मोपस्थितिसत्त्वे च न तदपेक्षया-
ऽधिकदेशवृत्तिधर्मस्यावच्छेदकत्वग्रहः सम्भवति, सामान्यधर्म-
स्यावच्छेदकत्वग्रहेऽवच्छेद्यजन्यप्रतीयास्तदधिकरणीभूनाधिकदेशवृ-
त्तित्पकत्वग्रहे गौरवं विशेषधर्मस्य तथात्वे तु तदकल्पनेन
लाघवमिति प्रतिसन्धानेन प्रतिबन्धादिति तादृशधर्मोपस्थिति-
विरहापेक्षा । एतादृशलाघवज्ञाने एव धर्मान्तरस्य न्यूनवृत्ति-
त्वमुपयुज्यते इति तदामिहितम् । एवं धर्मान्तरस्य शरीरगौर-
वे तददृकनानावस्तुषु अवच्छेदकतायाः कल्पनीयतया गृहीतान्व-

यस्यतिरेककार्यान्तरावृत्तिन्वे च कार्यान्तरे अन्यधर्मावच्छेदेन कार्य-
त्वान्तरस्य कल्पनीयतया नोक्तलाघवावकाश इत्यतोऽनुगतस्यागुरु-
शरीरत्वेऽपि तादृशलाघवज्ञाने उपयुज्येते इति ध्येयम् ।

लाघवप्रतिसन्धानेति । तत्तदधूमत्वतत्तद्वह्नित्वादीनां कार्यका-
रणभावावच्छेदकत्वे नानाकार्यकारणभावकल्पने गौरवं धूमत्ववह्नि-
त्वयोस्तदवच्छेदकत्वे पुनस्तदैक्येन लाघवमित्यादिप्रतिसन्धाने-
त्यर्थः । इदं च 'प्रतिसन्धान' एवकारलभ्यविशेषधर्मावच्छेदेन
कार्यकारणभावाग्रहे उपयुज्यते । आदिपदात् समनियतधर्मान्तरापे-
क्षया गौरवप्रतिसन्धानाभावपरिग्रहः, तत्र धूमत्वाद्यपेक्षया गुरु-
णा धूमत्वादिसमनियतधूमत्वादिप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादिरूपेण
बहुधाविजन्यत्वग्रहनिरासः ।

ननु सामान्यधर्मसामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयस्यतिरेकप्रसङ्गस्य
सामान्यव्यभिचारानिर्णयादिसहकारेण सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्य-
कारणभावप्राहकत्वमसिद्धमित्यत आह । प्रामाणिकौ चेति । अनु-
भवसिद्धावेत्यर्थः तथैव । सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्यकारणभाव-
प्राहकतयैव । अन्यस्यतिरेकाविति । विशेषणमिति शेषः । ननु कु-
जन्यत्वाभावशङ्कारूपप्रतिबन्धकस्वरूपोक्तसामग्रीतः सामान्यधर्मा-
वच्छेदेन कार्यकारणभावग्रहः सम्भवतीत्यत आह । फलवलेनेति ।
अनुभवसिद्धफलान्यथानुपरत्यर्थः । लाघवज्ञानादशून्याया इति ।
कस्यचिद् धूमस्य बाहुपजन्यत्वे धूमत्वापेक्षया गुरुशरीरः कश्चन धर्मो-
नानाविशेषधर्मा वा जन्यतावच्छेदकाः स्युरिति गौरयम् । धूमत्वा-
वच्छेदेन तज्जन्यत्वे च न तथेति लाघवमित्यादिलाघवज्ञानाद्यभाव-
विशिष्टाया इत्यर्थः । आदिपदाद्विशेषदर्शनपरिग्रहः । सामान्य-
व्यभिचारशङ्कायाः । धूमत्वादिसामानाधिकरण्येन बहुधाविजन्यत्व-
शङ्कायाः । प्रतिबन्धकत्वमित्यस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन बहुधाविजन्यत्व-
ग्रहे इत्यादिः ।

न चैवं लाघवज्ञानसत्त्वे प्राप्ताभावनिश्चयदशाप्येवमपि प्रत्य-
क्षनिश्चयापत्तिः, संशयविपरीतनिश्चयसाधारणविपरीतज्ञानत्वेनैव
प्रतिबन्धकतया तस्य प्रतिबन्धकत्वान्तराभावादिति वाच्यम् ।
विपरीतनिश्चयान्तरं संशयादिधारणाय संशयादिसाधारणज्ञा-
नत्वावच्छिन्नं प्रति विपरीतनिश्चयत्वेन स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताकल्प-

नस्यावश्यकतया तत्र च लाघवज्ञानाद्यभाववैशिष्ट्यानिवेशात्
तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनोकापर्यनवकाशात् ।
अमोत्तरं विशेषदर्शने जातेऽपि अमनाशानन्तरमेव प्रत्यक्षनिश्चयो-
पगमेन निश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदककांटी प्रत्यक्षनिश्चयभेदानिवेशा-
त् । इदं च प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकतामभ्यु-
पेत्याभिहितम् । स्वमते तु विशेषदर्शनवद्ग्राह्यज्ञानस्यापि विपरा-
तकोटिमाननिवर्तकत्वेन निश्चयोपयोगिता बाध्या ।

इदमत्रावधेयम् । यत्रोपदर्शिततर्कावतारपूर्वमेव धूमत्वसामा-
नाधिकारण्येन बहुप्रसमवहितजन्यत्वशङ्काजनकसाधारणधर्मदर्श-
नात्मकदोषाविसमवधानं दैव्यशास्त्रयति तत्र तादृशशङ्काविरह-
प्रयोजकस्य दुर्लभतया धूमत्वावच्छेदेनापाद्यत्यतिरेकनिश्चयात्
स्मर्यात् सामानाधिकरण्यमाशङ्क्याहितर्का नावतरितुमीष्टे इति
तादृशस्थलमिप्रायकोऽयं सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्यतामहोपा-
यप्रयासः । यत्र च तर्कात् पूर्वं दोषादिपिरुद्धात्तादृशशङ्कानुवयस्तत्र
धूमत्वावच्छेदेन बहुप्रसमवहिताजन्यत्वनिश्चयात्सामानाधिकर-
ण्यमात्रेणापादकवच्छादनसहितात्सामानाधिकरण्यमात्रेणापत्तिः सु-
लभेति तत्र पक्ष सामान्यकार्यकारणभावः सुप्रसूः । तदभिप्रायेणैव
कचिद्विद्भिर्दिनापि भविष्यतीत्याकारिकाया अंशत इष्टापत्तिशङ्का-
यास्तर्कपिरोधित्वाभिधानसङ्गतिः । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छे-
देनापत्तौ तादृशशङ्काया अविरोधित्वात्तदनङ्गतमापद्येत । न अयम-
न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्योपादानपदार्थस्य तादृशशङ्कावि-
रोधित्वाभिधानमसङ्गतमेव तादृशशङ्काविरोधिनीवच्छेदकावच्छे-
देनान्वयव्यतिरेकप्रवृत्त्याशङ्क्यत्वादिति वाच्यम् । उपादानपदे-
नान्वयव्यतिरेकप्रवृत्तौ शङ्काविरहप्रयोजककारणान्तराभावस्यापि
विवक्षितत्वादिति सच समञ्जसम् ।

यस्तुतस्तु कचिद्विद्भिर्दिनापि भविष्यतीति शङ्कापि धूमत्वा-
वच्छेदेन बहुप्रसमवहितजन्यत्वकोटिविपरिणयेव । पूर्वशङ्कायां स्वा-
द्यवहितप्राकालावच्छिन्नबहुधभाववन्मात्रोत्पत्तिकत्वं द्वितीयायां च
मात्रार्थानन्तर्भावेन तादृशाभाववदुत्पत्तिकत्वं कोटिरित्यत एव श-
ङ्क्योर्भेदसम्भवादिति ।

उपाध्यायास्तु सत्यप्यन्यव्यतिरेकदर्शनेऽतीतानागतधूमे प-

ह्यसमवहितजन्यत्वशङ्कासम्भवाच्च धूमत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्व-
निश्चयः सम्भवतीति न सामानाधिकरण्येनापादकशङ्काविरोधिनी
सामानाधिकरण्येनापत्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य धूमत्वावच्छेदेन
तन्निश्चयमुपपाद्य सामानाधिकरण्येनापत्तिमुपपादयितुं प्रकारान्त-
रेण तादृशशङ्काविरहमुपपादितवन्तः । तत्र च बहुयसमव-
हिताजन्यत्वस्यैव बहुविशेषणत्वे धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयेऽपि
नोक्तकर्तृच्छुद्धधूमत्वं सामानाधिकरण्येन बहुयजन्यत्वशङ्कानिरासः
सम्भवति शुद्धधूमत्वावच्छिन्नपक्षरुतकस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति
प्रयासवैयर्थ्यमतस्तदभ्युपगतमपि बहुयसमवहिताजन्यत्वस्यापाद-
कविशेषणत्वमुपेक्ष्यापाद्यप्रतियोगिकोटौ तद्विशेषणनिवेशेन बहुसम-
वहितजन्यादिपदस्य बहुजन्यादिपरतया च तदेव मत परिप्लव्य
दर्शयति । अपरे त्विति ।

(दी०) अपरे तु धूमत्वावच्छिन्नस्य बहुयजन्यत्वेन ज-
न्यत्वविशिष्टस्य यथाश्रुतबहुयसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरे-
क एव आपादनीयः । नचोक्तन्यायेन तादृशबहुयुक्तरूपक-
लापजन्यत्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासात् बहुविरहे-
ऽपि निरतिशयस्यैव तादृशमूढस्य धूमजनकत्वसन्देहस्य च
तथाविधात् धूमानुत्पाददर्शननैयायोगात् तादृशस्यैव क-
चिद्वह्निं कचिच्चैतरदासाथ जनकत्वसम्भावनायाश्च(१) कचिद्-
धूमानुत्पादप्रयोजकत्वेनावभृतस्य बहुविरहस्यैव तथाविधस-
मूढसत्त्वे धूमानुत्पत्तितामान्यं प्रति लाघवात् प्रयोजकत्वनिर्ण-
येनापनयान्मनसैव सुग्रहम् । वहे, वह्निस्मवहितस्त्रोपादानम् ।
अत्र च नियमव्यवच्छेदस्य च बहुयसमवहितानुपादानस्य प्र-
योजके तदजन्यत्वज्ञाने परम्परया बहुसमवहितोपादानस्य वा
प्रयोजके तत्र तात्पर्यम् ।

(गा०) धूमत्वावच्छिन्नस्य बहुयसमवहिताजन्यत्वस्येत्यन्वयः ।

(१) जनकत्वस्य सम्भावनायाश्चेत्यपि पाठो व्याख्यातुरोधात् ।

तथा च धूमत्वावच्छेदेन निश्चितस्य बहुव्यसमवहिताजन्यत्वस्य व्यतिरेको धूमत्वसामानाधिकरण्येनापादनीय इत्यर्थः । तथा चोक्त-
प्रयासमन्तरेणैव तादृशतर्काद् धूमत्वावच्छेदेन बहिज्जन्यत्वं सुनिश्चे-
यमिति भावः, न तु धूमत्वावच्छिन्नस्य बहुव्यजन्यत्वेनेत्यन्वयाद्
धूमत्वावच्छेदेन निश्चितं बहुव्यजन्यत्वेनापादनीय इति, धूमत्वाव-
च्छिन्नस्यापादनीय इति शङ्क्येन वा धूमत्वावच्छेदनापादनीय
इत्यर्थः, तज्जर्मावच्छेदेनापत्तेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रविषयकापा-
द्रकसंशयाविरोधितायाः प्राग् व्यवस्थापनेन तादृशापत्तेरकिञ्चि-
त्करत्वात् । जन्यत्वविशिष्टस्येति । तेनाजन्यं न व्यभिचार इति
भावः । नास्तरोपपत्तिके व्यभिचारवारणाय बहुव्यसमवहिताज-
न्यत्वस्य बहुव्यघटितसामान्यजन्यत्वार्थकता नाभ्युपेया, अपि तु
जन्यत्वमेव प्राग्वत्पारिभाषिकं निश्चनीयमित्येतत्सूचयितुं बहुव्य-
समवहिताजन्यत्वस्य यथाश्रुतत्वमभिहितम् । "अत्रेतनस्य तद्येत-
स्य बहुव्यसमवहिताजन्यत्वपरामर्शकतामाविष्कर्तुं तदत्र विशेष-
विधया प्रवेशितम्, विशेषणविशेष्यभावविपर्यय क्षतिविरहात् ।

विरोधिशङ्कानिराकरणप्रकारं प्रदर्शयन् धूमत्वावच्छेदेन बहुव्य-
समवहिताजन्यत्वनिश्चयस्य सुघटतामाह । तच्चेति । मनसैव
सुप्रवृत्तिरनेनान्वयः । मनसैवेत्यस्य उच्यते सङ्कनेनेत्यादिः । एता-
वता बहुव्यसमवहितजन्यत्वसामान्याभावस्यायोग्यपिशाच्चादिजन्य-
त्वप्रतियोगिकतया प्रत्यक्षासम्भव इति सार्वभौमाभिहितदूयणमुद्धृ-
तम् । उक्तन्यायेनेति । हुताशनरासभादीत्याशुकरणत्वेत्यर्थः । बहि-
युक्तकारणकलापजन्यत्वग्रहेण धूमोत्पादकसामान्या बहिसमवधान-
नियतत्वरूपबहिसमवहितत्वग्रहेण तद्यतिरेकजन्यत्वशङ्कानिरासा-
दिति । धूमसामग्रीत्वावच्छेदेन बहुव्यसमवहितत्वशङ्काया अनुत्पादा-
दित्यर्थः । तथा च तादृशङ्कीर्णताया धूमत्वावच्छेदेन बहुव्यसमवहि-
तसामग्रीकत्वशङ्काया अनवकाशात्तदवच्छेदेन तादृशसामग्रीकान्त्र-
त्यनिश्चयात् इवाधिकरणदेशावच्छिन्नवद्भवभाववत्स्वाव्यवहितप्राक्-
क्षणकत्वशङ्कानिवृत्तौ तादृशप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवद्भवसमवहिताज-
न्यत्वनिश्चयः सम्भवतीति भावः ।

ननु तथापि धूमसामग्रीत्वसामानाधिकरण्येन बहुव्यसमवहित-

त्वशङ्कासम्भवात्तदधीना धूनत्वसामानाधिकरण्येन बहुयसमवहित-
सामग्रीकत्वशङ्का स्यादेवेति कथं धूनत्वावच्छेदेन बहुयसमवहिता-
जन्यत्वानिश्चयः ? न चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नसमूहे धूमोत्पादकसामग्री-
त्वस्यान्वयव्यतिरेकेण निश्चयदशायां तादृशसमूहस्य बहुयसम-
वहितस्य धूमोत्पादकत्वसंशयात् धूमोत्पादकसामग्रीत्वरूपेण ब-
हुयसमवहितस्य भविष्यति स च बह्विविरहे तथाविधाद् धूमा-
नुत्पाददर्शनन वन्धसमवहिततादृशसमूहे धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनि-
श्चयादेव निरर्तते इत्युपाध्यायोक्तं सम्यगात् वाच्यम् । कचिद्विहि-
विना तथाविधसमूहाद् धूमानुत्पाददर्शनेऽपि बह्विसमवहितादिव
कचित्सहकार्यन्तरसमवहितात्तादृशसमूहाद् धूमो भविष्यतीति श-
ङ्कानपायेन तादृशसमूहस्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयो-
जकत्वानिश्चयस्य दुर्निश्चयत्वादित्याशङ्क्य बहुयसमवहिततादृशसमू-
हस्वरूपसामान्यधर्मावच्छेदेन धूमोत्पत्त्यप्रयोजकत्वनिश्चयस्य स-
म्भवादके इतरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वाभावस्य इतरापेक्षया तथा-
त्वाभावस्य च मिलित्वा धूमोत्पादकत्वसामान्याभावव्याप्यस्य
निश्चये विरोधिण्याः शङ्काया निवृत्तिप्रकारमाह । बह्विविरहे-
ऽपीति । तादृशसमूहस्यत्यनेनान्वितम् । बहुयसमवहिततादृश-
समूहस्येत्यर्थः । निरतिशयस्यैव धूमजनकत्वसन्देहस्यायोगादि-
त्यन्वयः । अतिशयः । सहकार्यन्तरसमवधानरूपो विशेषः । तथा
च सहकार्यन्तराघटिततादृशसमूहे धूमोत्पत्तिप्रयोजकतायाः सन्देह-
स्यानुदयादिति पर्यवसितार्थः । तथाविधान् । बहुयसमवहिततादृश-
समूहात् । धूमानुत्पाददर्शनेनेति । तथाविधसमूहे धूमानुत्पादाव्य-
वहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तदधिकरणसत्त्वस्य दर्शनेनेत्यर्थः । तस्ये-
तरानपेक्षया धूमोत्पादकत्वव्याप्यार्तकत्वादिति भावः । तादृशस्यैव ।
इन्धनादिसमूहस्यैव । आसाद्य । सहकारिकृतम् । जनकाद्यस्य ।
उत्पत्तिप्रयोजकत्वस्य । इतरघटिततादृशसमूहे धूमोत्पादकत्वस्येति
यावत् । कत्वार्थस्य जनतात्वयैऽन्यो न तु सम्भावनायामिति
स्फुटीकर्तुमसमाप्तेन लिखनम् । सम्भावनाया अपनयादित्यन्वयः ।
कचिदिदम् । यत्र बहि विना इन्धनादिसमूहाद् धूमानुत्पादो दृष्टस्तत्रे-
त्यर्थः । अवधूनस्य । निश्चिनस्य । एतेन बह्विविरहस्य तादृशसमूह-
कालेन धूमानुत्पादप्रयोजकत्वं क्लृप्तमितरविरहस्य च तथात्वम-

फलमिति तद्वत्कल्पनरूपं लाघववीजं स्फुटीकृतम् ।

वद्विविरहस्यैवेत्यादि । तादृशप्रत्ययधानानन्तर धूममा-
मान्यानुत्पादस्य वह्नित्वावच्छिन्नविरहमात्रप्रयोज्यत्वनिर्णयेनेत्य-
र्थः । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नानुत्पादे तदवच्छिन्नहेतुतावच्छेदकत-
त्वादिन्धनत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यापि प्रयोजकत्वात् सामान्यपदोपा-
दानम् । इत्थं चेतरेतद्विरहकारेण धूमोत्पादकताया व्यावर्तकस्येतरी-
प्रयोज्यत्वसमवधानकालीनधूमानुत्पादकत्वदर्शनात्त्रोक्तशङ्का शङ्का-
रूपदमपीति भावः ।

अत्र तदुपादानपदेन वह्निसमवहितमात्रोपादानं विवक्षणीयम्,
तद्य तदेव घाह्निसमवहितपरामर्शकत्वे एव सम्भवति तदर्थं वहेदवा-
दानमित्यत्र वह्निपदं वह्निसमवहितपरत्वा व्याचष्टे । वहेदिति ।
उपादानं नियमतः कथं कुर्यादिति मूल वह्निसमवहितनिरूपित-
नियमार्थकान्नियमशब्दादिशेषेण तृतीयार्थकर्तासत्त्वप्रत्ययेन वह्निस-
मवहितनियतकृतिमान् कथं भवेदित्यर्थरूपम् । नियतत्वं विषयतादि-
शेषसम्यग्भवेन व्याप्यत्वं वह्निसमवहितेतरविषयकत्वस्याभावरूपम् ।

ननु तदुपादानमेव शङ्काप्रतिग्रहकमित्यत्रोपादानपदमेतन्मतोऽपि
करणव्युत्पत्त्या प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं प्रवृत्तेः शङ्कायामविरोधि-त्वात्,
तथापि चासङ्गतिः, वह्निसमवहितोपादाने वह्निसमवहितजन्यत्व-
ज्ञानस्यैव वह्निसमवहितात्मकोपाये धूमरूपफलजनकत्वावगाहनेन
जनकत्वात्, तथा च बहुवचसमवहितजन्यत्वशङ्काविरोधित्वानुपपत्तिः ।
तत्समवहितजन्यत्वतदसमवहितजन्यत्वयोरविरोधादित्याशङ्कामप-
नेतुं तदुपादानपदं बहुवचसमवहिताजन्यत्वनिश्चयपरत्वा व्याचष्टे ।
अत्र चेति । नियमव्यवच्छेदस्येति । तस्यैव वह्निसमवहितस्यैव
उपादानं यस्मादिति लुप्तपदयुग्मीहेतुश्रवणीयतया एवकारलभ्यव्य-
वच्छेदरूपस्येत्यर्थः । वद्वत्समवहितानुपादानस्य । वद्वत्समवहित-
गोचरधूमार्थिप्रवृत्त्यभावस्य । प्रयोजक इति । तादृशप्रवृत्तिजनकबहुव-
चसमवहितधर्मिकधूमजनकताप्रद विषयस्य निर्वाहक इत्यर्थः । तद-
जन्यत्वप्रदे । धूमे बहुवचसमवहिताजन्यत्वज्ञाने । बहुवचसमवहितधर्मिक-
धूमानुत्पादकत्वनिश्चये इति यावत् । एतेन बहुवचसमवहितजन्यत्व-
शङ्कानिवृत्तिर्नकारणबहुवचसमवहिताजन्यत्वनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु
साक्षादेव तर्क, तादृशशङ्कानिवृत्तिश्च यदि तादृशनिश्चयमपेक्ष्यते तदा-

ऽन्योन्याश्रयः, एवं तद्योक्तन्यायेनेत्यादावन्यस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वाभिधानात्सन्दर्भविरोधश्चेति दूषणमनवकाशं वेदितव्यम् । तर्ककारणीभूते धूमधर्मिकवह्नयसमवहितसामग्रीकान्यत्वनिश्चये ऽपेक्षितायां शङ्कानिवृत्तां ततोऽन्यस्यैव वह्नयसमवहितधर्मिकधूमसामग्रीत्वविरहनिश्चयस्यापेक्षितत्वाभिधानात् । प्रागप्येतन्निश्चयस्यैव शङ्कानिवर्तकत्वमभिहितमिति सन्दर्भविरोधविरहाच्च ।

एवकारान्तर्भावमन्तरेणापि विवक्षितार्थलाभस्सम्भवतीत्याह । परम्परयेति । कारणतानिश्चायकतर्कसम्पादनद्वारेत्यर्थः । तत्र । निरुक्तवह्नयसमवहिताजन्यत्वज्ञाने ।

एतन्मतमालम्ब्य मिथ्याभ्युपगतमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्कानिवर्तकत्वमाक्षेप्तुमुपन्यस्यति । यद्वैरति ।

(दी०) यत्तु अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य ज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति । तन्न । यादृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्निवृत्तस्य च उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य । यत्क्षणे चङ्घ्रिस्तदग्निमक्षणे उत्पन्नत्वे सति उत्पन्नत्वे सत्येव वा पूर्वक्षणे चङ्घ्रियव्यतिरेक अनुत्पन्नमानत्वस्येत्यर्थः । सत्यन्तनिवेशादनुत्पन्नगगनादौ न व्यभिचारः । ज्ञानम् । धूमधर्मिकनिश्चयः । विशेषदर्शनतया । प्राह्याभाषव्याप्यदर्शनविधया । शङ्काप्रतिबन्धकम् । धूमधर्मिकवह्नयसमवहितजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकम् । वह्नयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य वह्नयसमवहितजन्यत्वाभाषव्याप्यत्वादिति भावः ।

मन्वेयं वह्नयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चय एव धूमे वह्नयजन्यत्वशङ्कामपि विशेषदर्शनतया निवर्तयिष्यति किं तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनेत्यत आह । तदेवेति । एवकारोऽप्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुविधानमपीत्यर्थः । तर्कघटकम् । तर्कप्रयोजकोभूतज्ञानविषयतया तर्कनिर्वाहकम् । तथा च तर्कात्मके मानसज्ञाने प्रागुपस्थितपदार्थान्तराणामुपनयमर्यादया भाने बाधकाभावात्तदप्यन्वयव्यतिरेकाद्य-

नुविधानज्ञानात्मकमिति तर्कस्य स्थानन्वयेण शङ्काप्रतिबन्धकत्वविर-
हेऽपि विशेषदर्शनविधयेन तयात्वस्याक्षततया तर्कस्य शङ्कानिवर्त-
कत्वाभिप्रायेण मूले तद्व्यवस्थास्य नासङ्कतिः । तत्र स्वातन्त्र्येण
शङ्कानिवर्तकत्वे तात्पर्यानुपगमादित्याशयः ।

एतच्च तर्कस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानत्वादित्यादिमिश्र-
समाधानमनुसृत्य तदन्वयाद्यनुविधानज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्का-
प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेनाभिहितम् । वस्तुनस्तु तदन्वयव्यतिरेका-
नुविधानस्य नान्तरंग्यकवद्भिरुत्साधारणस्य तदजन्यत्वाव्यावर्तक-
त्वात्तज्ज्ञानस्य तदजन्यत्वशङ्कानिवर्तकत्वमप्रसक्तमेति परमार्थः ।

केचित्तु दर्शितमिश्रग्रन्थे तर्कपदं तर्कमूलाभूतज्ञानपरतया
व्याख्याय तर्ककारणोभूतान्वयाद्यनुविधायित्वज्ञानसत्तात्तर्कोऽपि
दुरपवाद इति हरिदासभट्टाचार्याणां मिथ्याभिप्रायवर्णनमनुसृत्य
तदेव तर्कघटकमिति ग्रन्थे अन्वयाद्यनुविधानज्ञानमेव शङ्काविघटन-
द्वारा तर्कसम्पादकमित्यवपरतया व्याख्याय कीदृशितकृतामपि
तादृशमेवाभिप्राय वर्णयन्ति । तदसत् । तर्कवैयर्थ्याशङ्कायां तर्को-
त्पत्तो बाधकविरहाभिधानस्यानुपयुक्तत्वात् ।

न च तत्र सामग्रीवलात्तर्कोत्पत्तेरभिधाने सम्भेदे नान्यतरवै-
यर्थ्यमिति न्यायेन तर्कस्य सार्थकत्वं लभ्यते इति वाच्यम् । अन्व-
याद्यनुविधानग्रहस्थले तर्कस्याशङ्कानिवर्तकतायाः क्लृप्तत्वे एव
तादृशस्यावकाशात् । तादृशस्थले च तर्कानुत्पत्त्या तत्र तस्य त-
थात्वकल्पनानवकाशात् ।

न च तर्कपूर्वमन्वयव्यतिरेकानुविधानग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि तर्क-
वशायां तत्सत्त्वानियमात्तत्प्रतिबन्धकतया सर्वत्र तर्कानन्तरं शङ्का-
वारणासम्भवात् तर्कस्यापि प्रतिबन्धकत्वकल्पनामावश्यकमिति
वाच्यम् । एवं सति मूलस्यैव तादृशशङ्कास्थले शङ्कानिवृत्त्युपयोगि-
त्वोन्निप्रायकतासम्भवाच्चतुषोरितर्कवैयर्थ्याशङ्काया एवानवतारात् ।
यत्र च कारणान्तरविरहाच्छङ्कानुपतारस्तस्य सतस्सिद्धशङ्काविर-
हस्थलतया मूलस्य तदन्यस्थले एव तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वपरतया
उभयसम्भेदस्थले तर्कसार्थक्यप्रदर्शनस्यात्यन्तासङ्गतत्वाच्च । एवं च
मिश्रग्रन्थस्यापि दर्शितदिशा यथाश्रुतार्थपरत्वमेव सम्यगित्यवधेयम् ।
अन्वयव्यतिरेकानुविधानबोधस्य शङ्काविरोधित्वे मूलस्यापि

स्वरम इत्याह । तदुक्तमिति । यदि हीत्यादेस्तादृशबोधस्य शङ्का-
विरोधित्वपरत्वाभावे गृहीतान्वयव्यतिरेकत्वाभिधानवैयर्थ्यादिति
भावः । चद्विव्यतिरेकानुविधायित्वं तद्व्यतिरेकसमानाधि-
करणव्यतिरेकप्रतियोगित्वं तद्व्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं
या तत्र धूमत्वावच्छिन्नाभावे बहुव्यभावसामानाधिकरण्यस्य प्र-
त्यक्षसम्भवनार्थं धूमत्वावच्छेदेन सुप्रहमपि घटादिसाधारणतया
बहुव्यसमवहितजन्यत्वाव्यावर्तकमिति तन्निश्चयस्य न तच्छङ्का-
निवर्तकत्वमित्याह । यादृच्छकस्येति । नियमागमस्य यत्किञ्चि-
दधिकरणे तदन्यव्यतिरेकानुविधानस्येत्यर्थः । व्यभिचारित्वात् ।
बहुव्यसमवहिताजन्यत्वव्यभिचारित्वात् । द्वितीयं घटादिव्यावृत्तत्वेन
बहुव्यसमवहितजन्यत्वं विरोध्यपि धूमत्वावच्छेदेन सुप्रहम्, धूमत्व-
सामानाधिकरण्येन चद्विव्यभिचारसन्देहदशायां धूमत्वावच्छिन्ना-
भावे बहुव्यभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात् । लाघवज्ञानादिप्रशात् कथं-
श्चित्तिश्चये तु उक्तजन्यताग्राहककर्तव्यार्थम् । नियतान्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वस्यैव जन्यतात्मकतया प्रागेव निश्चय्यात् ।

न चान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वसहितमेव तज्जन्यतात्मकं तत्तु
प्रागनिश्चितमिति तन्निश्चायकतया तर्कसार्थक्यमिति वाच्यम् ।
अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वाविशेषितस्यापि नियतान्वयव्यतिरेका-
नुविधायित्वस्य व्यभिचारव्यावर्तकतया तन्निश्चयस्यैव व्याप्ति-
निश्चयसम्पादकत्वेन तादृशविशेषणघटितजन्यतापरार्थनिर्णयस्य
प्रकृतेऽकिञ्चित्करत्यादित्याशयवानाह । नियतस्थत्विति । निय-
मगमस्य त्वित्यर्थः । उक्ताभेदसम्पादकत्वादिति । प्रकृतोपयुक्त-
जन्यतांशभिन्नत्वादिन्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञान-
स्य शङ्काविघटनद्वारा धूमत्वावच्छेदेन बहुव्यसमवहिताजन्यत्व-
निश्चायकतावादिनाभिदे दूराणमित्यववेयम् । दीधितिकारमते तु
तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने बहुव्यसमवहिताजन्यत्वनिश्चयाविरोधिशङ्कानिव-
र्तकं तज्ज्ञानम्, तन्निवर्तकत्वं च धूमत्वावच्छेदेनान्वयव्यतिरेका-
नुविधायित्वानवगाहिनोऽपि तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकतज्ज्ञा-
नस्याक्षतम् । तत्तद्धूमत्वावच्छिन्नाभावे च बहुव्यभावव्यापकतायाः
सुप्रहत्वेन तत्तद्धूमत्वावच्छिन्ने नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायि-
त्यं सुप्रहमेव । तादृशप्रदेण जन्यताग्राहककर्तव्यार्थमित्यापि ना-

शङ्कनीयम् । तर्कं विना धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयसम्पा-
दकस्य धूमत्वावच्छेदेन जन्यतानिश्चयस्यानिर्वाहात् ।

न च तद्धूमत्वावच्छिन्नधर्मिकान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधमूल-
कतर्कस्य लाघवज्ञानसहकारादेव धूमत्वावच्छेदेन जन्यताप्राहक-
त्वम् । एवं च धूमत्वसामानाधिकरण्येन तदन्वयव्यतिरे-
कानुविधानरूपजन्यतांशनिश्चायकप्रमाणेनापि लाघवज्ञानसहका-
राद् धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चयजननसम्भवात्तत एव च धूमत्वाव-
च्छेदेन व्याप्तिनिश्चयोपपत्तस्तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् ।
यतस्तत्तद्धूमत्वावच्छेदेन वद्विजन्यत्वकदापिपेक्षया धूमत्वावच्छे-
देन तत्कल्पने लाघवमिति लाघवज्ञानमुक्ततर्केण धूमत्वावच्छिन्न-
स्य वद्विजन्यत्वग्रहे सहकारि तादृश च लाघवज्ञानं धूमत्व-
थासिद्धत्वघटितकार्यकारणभावरूपनायामेवोपपद्यते न तु नियत-
पौर्वापर्यमात्ररूपने, तत्तद्धूमत्वरूपाविशेषधर्माणां नियतान्वयव्य-
तिरेकानुविधायिनावच्छेदकत्वस्योनयमतसिद्धत्वादिति । तन्नि-
श्चयमिति । धूमत्वावच्छेदेनापाद्यव्यतिरेकनिश्चये लाघवज्ञाना-
पेक्षया आवश्यकत्वे धूमत्वसामानाधिकरण्येनापाद्यव्यतिरेकज्ञान-
मूलकादेव तर्कालाघवज्ञानवशेन सामान्यधर्मावच्छेदेन जन्यता-
ग्रहोऽस्तु किमुक्तप्रयासेनेति चिन्तावीजं बोध्यम् ।

केचित्तु उपादानपदं यथाश्रुतप्रवृत्तिपरमेव । न च प्रवृत्तेः का-
र्यकारणभावननिश्चयसापेक्षतया तदधीनशङ्कानिवृत्तेः कार्यकारण-
भावननिश्चयापेक्षणीयत्वेनान्योन्याश्रयः कार्यकारणभावननिश्चयस्य श-
ङ्कानिवृत्त्यधीनतर्कमूलत्वादित्याशङ्कनीयम् । अन्यव्यतिरेकदर्शनेन
विनापि तर्कं कार्यकारणभावननिश्चयसम्भवात् तद्विरोधिशङ्काया
अन्यप्रव्यतिरेकनिश्चयेनापि निवर्तनसम्भवात् ।

न चान्यथासिद्धत्वशङ्कां नान्वयव्यतिरेकधीनिवर्तयितुं प्रभ-
वतीति तन्निवृत्तिस्तर्कमपेक्षते एवेति वाच्यम् । तर्कं विनापि कार-
णान्तरधिरहेण कदाचिदन्यथासिद्धत्वशङ्काविरहसम्भवात् ।

एतेन धूमत्वावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधानस्य निश्चेतुमशक्यतया
तत्सामानाधिकरण्येन वद्विजन्यत्वशङ्का नियमत एव जायते तत्कथं
मत्तद्धूमत्वावच्छेदेन वद्विजन्यत्वनिश्चय इत्यपि परास्तम् । कोटशुपस्थि-
त्यादिधिरहेण लाघवज्ञानेन वा तादृशशङ्काया अपि निवृत्तिसम्भवात् ।

तर्कप्रकरणम् ।

७१३

अथ तर्कं विनैव कार्यकारणभावनिश्चयस्य तर्कविरोधिशङ्का निवृत्त्यर्थमुपगमे तर्कवैयर्थ्यं तन्निश्चयार्थमेव तर्कानुसरणादिति चेन्न । कार्यकारणभावे निश्चितेऽपि संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बहिर्जन्यत्वनिश्चयं विना यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन वह्निरिति व्याप्तिनिश्चयासम्भवः । सामान्यतो बहिर्जन्यत्वस्य बहिसमवेतरूपादिसाधारणस्य बह्वयभावघट्टात्तत्परूपव्याभिचाराव्यावर्तकत्वादिति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बहिर्जन्यत्वनिश्चयार्थं दर्शिततर्कस्यापेक्षितत्वात् । प्रत्यासत्तिविशेषां वाच्छिन्नत्वाविशेषितस्येव तादृशप्रत्यासत्त्यवाच्छिन्नत्वविशेषितस्यापि जन्यत्वस्य प्रकारान्तरेण निश्चयसम्भवेऽपि यत्र धूमत्वावच्छेदेन तन्निश्चये विरोधिशङ्काविहप्रयोजकान्तरसमवधानं नासीत्तत्रैवोक्ततर्कस्य सार्थक्यसम्भवात् । एवं च बहिसमवहितपदमप्यर्थवत् । यद्गुणसमवाहिताजन्यपरं च सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या यद्गुणजन्यपरम, जन्यो न स्यादित्यस्य च बहिर्जन्यो न स्यादित्यर्थः । अवन्हेरेवेत्यस्य च बहिर्भिन्नावेवेत्यर्थः । तथा च तादृशशङ्का द्वितीयशङ्का च बह्वयजन्यत्वकोटिकैव, तस्याः प्रकृततर्कं इष्टापत्तिशङ्काविधया विरोधित्वम् । शङ्कायांभेदः पूर्ववत् । तत्र च कार्यकारणभावनिश्चयस्य ग्राह्याभावनिश्चयमुद्रयैव विरोधिन्वात्तादृशनिश्चयार्थकार्यकारणभावाविषयकप्रवृत्तेरपि तद्विरोधित्वम् ।

न च कार्यकारणभावनिश्चयार्थीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवर्तकत्वकथनमसङ्गतं कार्यकारणभावनिश्चयार्थमेवान्वयव्यतिरेकदर्शनादितः शङ्कानिवृत्तेरावश्यकत्वादिति वाच्यम् । यत्रान्वयव्यतिरेकदर्शनाधीनशङ्कानिवृत्तिः सम्पाद्य कार्यकारणभावनिश्चयव्यक्त्या सहकार्यन्तरविरहान्न तर्को जनितस्तदधीनप्रवृत्त्युत्तरमेव सहकार्यन्तरसमवधानं तदव्यवहितप्राक्क्षणे चान्वयव्यतिरेकदर्शनादिकं नासीत्तत्र पूर्वोत्पन्नकार्यकारणभावनिश्चयार्थीनप्रवृत्तेः शङ्कानिवृत्तिमन्तरेण न पुनः(?) कार्यकारणभावनिश्चयः सम्भवतीति न तर्कानुपपत्तिरिति तादृशस्थलाभिप्रायेण कार्यकारणभावनिश्चयार्थीनप्रवृत्तेः

(१) शङ्कानिवृत्तिसम्भवेन पुनरिति पाठान्तरम् ।

शङ्काविरोधित्याभिधानसङ्गतेरिति सर्वसामञ्जस्यमित्याहुः तेषां म-
तमुपन्यस्यति । केचित्त्विति ।

(दी०) केचित्तु कार्यकारणभावाग्रहानन्तरं व्याप्तिग्रहाय
व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमयं तर्कः । तथा च धूमो
यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या बह्वजन्यत्वे सति सा-
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बह्विजन्यो न स्याद्बह्विजन्यो न स्यात् ।
अप्रत्यासन्नस्याजनकत्वात् । तादृशाजन्यत्वं च प्रत्यासत्त्यन्तर-
शालिबह्विसत्त्वेऽपि धूमानुत्पादादिना ग्राह्यमिति ।

(गा०) यत्प्रेतन्मतेऽप्युपादानपदं अन्वयव्यतिरेकानुविधान-
ज्ञानपरमेष्ठं, तदधीनशङ्कानिवृत्तिमूलकः, कार्यकारणभावाभिर्णय-
स्तु शङ्कानिवृत्त्यर्थरुतया नाभिहितः, अपि त्वापाद्यव्यतिरेकनि-
श्चयविधया साक्षात्तर्कोपयोगित्वेनैव, ईदृशश्च प्रयासः समबहित-
पदसार्थक्यायैव, आयाद्यदिशि जन्यपदस्य पूर्वोक्तार्थपरत्वापे-
क्षया बह्विजन्यत्वरपरत्वौचित्याद्येति । तदसत् । सार्वभौमेन उपा-
दानपदस्य प्रवृत्तिपरत्वे कार्यकारणभावाविशेषस्य तर्कपूर्वमवश्य-
मपेक्षणीयतया तर्कवैयर्थ्यमित्याक्षेपे एतन्मतस्य प्रवृत्तिपरत्वोप-
पादकतया उपन्यस्तत्वात् एतन्मतस्य तदुपपादकत्वविरहे कीदृशति-
कृतोऽपि तर्कव्याख्यानावसरे एतन्मतमनुपन्यस्य तदुपादानमेवेति
ग्रन्थव्याख्यावसरे एतदुपन्यासस्य निर्योज्यत्वात्तात्पर्यम् । व्याप्तिग्र-
हायेति । यत्र संयोगेन धूमस्तत्र संयोगेन बह्विरिति व्याप्तिनिश्चय-
र्थमित्यर्थः । व्यधिकरणस्य जनकत्वशङ्कानिरासार्थमिति । व्यधि-
करणोऽपि बह्विधूम जनयिष्यतीति शङ्काधीनाया धूमे सामानाधिकर-
ण्यप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नबह्विजन्यत्वाभावशङ्कायाः प्रतिबन्धार्थमित्यर्थः ।
स्तोत्रं पाक इतिवत् क्रियाविशेषणत्वाद्भिनीया ।

सामानाधिकरण्यातिरिक्तेति । संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नबह्वि-
निष्ठजनकत्वानिरूपकत्वे सति बह्विन्निरूपितसंयोगान्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नजन्यताशून्यत्वे च सति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नबह्वि-
निष्ठजनकताप्रतियोगिकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशून्यः स्याद्ब-
ह्विजन्यो न स्यादित्यर्थः । सत्यन्तं चापादककोटावापाद्यप्रतियोगि-

कोटावेव वा निवेशनीयम् । संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन धूमं प्रत्येव संयोगेन वह्निः कारणं संयोगेन धूमं प्रति संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन वा वह्निः कारणमित्येतादृशशङ्कादशायां संयोगेन धूमं प्रति संयोगेन वह्नेर्व्यापकत्वनिश्चयायोगाद्विशेष्यदले जन्यतायां जनकतायां च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तादृशजन्यताप्रसिद्धिर्वह्निजन्यालोफादौ । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगावच्छिन्नजन्यताशून्यस्यापि वह्निसमयेतरूपादेः पाकजपार्थिवरूपादेश्च वह्निजन्यत्वाद्यभिचार इति चरमसत्यन्तोपादानम् । वह्निनिष्ठादृशजनकतानिरूपिततादृशजन्यताशून्यस्यापि संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिरूपितजन्यताशून्यस्यापि च धूमस्यान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकतानिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निजन्यता निवर्ततेत्यप्रयोजकत्वशङ्कानिरासाय प्रथमसत्यन्तम् । ३०

न चैवमपि वास्तव्यभिचारासारकतया तस्य वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम् । तथात्वेऽपि व्याप्तिप्रहौपयिकतया तस्य सार्थक्यात् । अत एवासाधारण्यवारकस्य मिथ्यमते सार्थक्यम् ।

वस्तुतो व्यर्थविशेषणतास्थले व्याप्तिवत्त्वेन परार्थानुमानस्थले एव तस्याधिक्यरूपनिग्रहस्थानसम्पादकतया दोषत्वं न तु स्वार्थानुमाने इत्यकिञ्चित्करमेतत् । अस्तु वा संयोगान्यसम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठजनकत्वाप्रतियोगिकत्वसंयोगान्यसम्बन्धानवच्छिन्नत्वोभयाभाववह्निजन्यताशून्यत्वमेव सत्यन्तार्थः । अखण्डस्योभयाभावस्य निवेशाच्च वैयर्थ्यसम्भावना । वह्निजन्यो न स्यादित्यनन्तरं इति पर्यवसिततर्कावतार इति पूरणीयम् । सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यासत्त्या सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या च वह्निजन्यत्वाभावेऽपि वह्निजन्यत्वसामान्याभावो न घर्नते इत्यप्रयोजकत्वशङ्कासम्भवात्कथमयं तर्क इत्यन-आह । अप्रत्यासन्नस्येति । तथा च जन्यजनकभावस्य प्रत्यासत्यवच्छिन्नत्वनियमावधारणेन मिलितोक्तविशेषाभावद्वये सामान्याभावव्याप्तिनिश्चयः सुघट एवेति भावः ।

ननु धूमे सत्यन्तस्य दुर्निश्चयतया नायं तर्कः सम्भवतीत्यत आह । प्रत्यासत्यन्तरशालिवह्निसत्त्वे इति । तादात्म्यादिनावह्निसम्बन्धिनीत्यर्थः । धूमानुत्पादादिनेति । धूमानुत्पादादिद-

शनेनेत्यर्थः । आदिपदेन सम्यगन्तरघटितव्यतिरेकव्यभिचार-
परिग्रहः ।

सार्धमौमतमाक्षिपति ।

(दी०) इदमेव च वाचोभद्रया परे परिणुवन्ति । धूमो
यदि बहुधनधिकरणदेशानुत्पत्तिकृत्वे सति बहुव्यतिकरणदेशो-
त्पत्तिको न स्यात् जन्यो न स्यात् । तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्च
धूमानुत्पत्तिं प्रति बहुसम्बन्धाभावस्य प्रयोजकत्वे ग्राह्ये उ-
पस्थितत्वात्तावचाच्च तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तथात्वावधार-
णादिति । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) इदमेव चेति । अव्यवहितमतमेवेत्यर्थः । वाचोभङ्गोति ।
तथा च ईदृशदिशैव कार्यकारणभावस्य तर्कपूर्व निश्चितत्वेऽपि
तर्कस्यावेयर्थमुपशब्दितवन्तो न तु स्वातन्त्र्येणेत्याक्षेपः । एतन्मते-
ऽपि यथाश्रुतोपादानार्थः कार्यकारणभावनिश्चयाधीना प्रवृत्तिरेव
शङ्काविरोधिनी कार्यकारणभावनिश्चयः पूर्वमते इवान्वयव्यतिरेकनि-
श्चयाधीन एव न तु तर्कमपेक्षते अतो मान्योन्याश्रयः । अवहरेव भवि-
ष्यतीति शङ्काद्वयं बहुधनधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वकोटिकं बहुधनधि-
करणदेशानुत्पत्तिकृत्वरूपसत्त्वस्तद्वहानिश्चयविघटनेन तर्कविरोधि ।
तत्र च कार्यकारणभावविपरिणी प्रवृत्तिः धूमानुत्पत्तिरहणाधारता-
विरहयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चय सम्पाद्य विरोधिनी बहुधाधा-
रताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकृत्वस्य बन्धानाधारोत्पत्तिकृत्वव्यावर्तक-
तया तादृशस्य तत्संशयविरोधित्वात् । उत्कारणकृत्वस्य च तत्स-
मबधानविरहाप्रयोज्यानुत्पत्तिकृत्वस्यावर्तकतया संशयान्ततद्विपरि-
कस्य तच्छङ्काविघटनतया प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयकत्वात् । एवं
प्रयोज्यप्रयोजकभावनिश्चयविरोधितया किञ्चिदप्रयोज्याभावप्रतियो-
ग्युत्पत्तिकृत्वरूपाहेतुकत्वकोटिकतृतीयशङ्कापि तर्कस्य विरोधिनी ।

न च बहुधनधिकरणानुत्पत्तिकृत्वनिश्चयस्यैवोत्पत्त्याश्रयवृत्तित्व-
विशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे वा धूमे बहुव्यभिचारसंशय-
विघटनतया व्याप्तिनिश्चयकृत्वसम्भवेन तर्कवेयर्थमिति वाच्यम् ।
व्यभिचारशङ्कानिवृत्तावपि धूमेवद्व्यतिकरणदेशानुत्पत्तिकृत्वसन्दे-

हानिवृत्त्या उत्पत्त्याश्रयवृत्तित्वविशिष्टे उत्पत्तिविशेषसम्बन्धेन शुद्धे-
षा धूमसामान्ये वह्निसामानाधिकरण्यनिश्चयासम्भवेन तादृशवह्नि-
सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेर्दुर्निश्चयतया वह्न्यधिकरणदेशानुत्प-
त्तिकत्वसंशयनिवर्तकप्रकृततर्कस्य तादृशव्याप्तिनिश्चयोपयोगित्वात् ।
न ह्यक्ततर्कं विना धूमन्तरे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वसंशय-
स्यान्यतो निवृत्तिः सम्भवति, नित्यानित्यसाधारणस्य वह्न्यनु-
धिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वादेस्तदव्यावर्तकत्वात्तत्सहितस्योत्पन्नत्वस्य
तद्विरोधित्वेऽपि विशिष्टस्य धूमेऽग्रहदशायां तर्कसार्थक्यात् ।

न चापाद्यव्यतिरेकनिश्चयविधया धूमे विशिष्टोत्पत्तिमत्त्वग्रहस्य
तर्ककारणतया तदावश्यकतेति वाच्यम् । सत्यन्तदलस्यापादक-
विशेषणतापक्षे विशिष्टाभावस्यानापाद्यतया विशिष्टानिश्चयस्यानाव-
श्यकत्वात् । अपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य शङ्काविरोधितया तर्कवै-
यर्थ्यस्य विशिष्टाभावापाद्यतावादिनां वीधितिकृतां मते, एष दुर्-
द्धरत्वात् ।

न च सत्यन्तस्यापादकविशेषणतापक्षे विपर्ययपर्यवसायितानि-
र्वाहाय तस्य पक्षविशेषणताया आवश्यकतया पक्षे तत्सहितोत्पन्न-
त्वस्य निश्चय आवश्यक इति वाच्यम् । तावता पक्षे उभयनिश्चयभो-
व्येऽपि विरोधितावच्छेदकैकविशिष्टापरत्वेन निश्चयस्यातथात्वात् ।
एवमेतन्मते विशिष्टे वह्न्यधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वविरोधग्रहस्याना-
वश्यकतया तद्ग्रहदशायामपि तर्कसार्थक्यमवगन्तव्यम् । वह्न्यधि-
करणेति । उभयत्राधिकरणत्वमुत्पत्तिश्च संयोगेन । प्रयोजनं स्वय-
मूह्यम् ।

ननु वह्निकारणकत्वं सामान्यतो वह्निसमवधानविरहप्रयोज्या-
नुत्पत्तिकत्वस्य व्याप्यं न तु संयोगरूपतत्समवधानविरहप्रयोज्या-
नुत्पत्तिकत्वस्यापि वह्निसमवेतरूपादिसाधारणत्वादिति कथं तद्वि-
पयिणी प्रवृत्तिर्वह्निसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वं संयोगेन वह्न्य-
नधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वव्यावर्तकं निश्चाययिष्यति ?

न च संयोगघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वं
संयोगेन वह्न्यधिकरणताविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिकत्वनियतमिति । त-
द्विषयकमुपादानमेव तन्निश्चाययेदिति वाच्यम् । संयोगघटितसामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निकारणकत्वस्य प्राङ्निश्चये तस्यैव विशेष-

पदशततया, संयोगेन बहुधाधिकरणदेशोत्पत्तिकत्वनिश्चायकताम्-
 भवेन प्रकृततर्कवैयर्थ्यप्रसङ्गेन यत्र सम्बन्धविशेषमनन्तर्भाष्यं
 स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपकार्यकारणभावः प्रागग्रगतस्तत्रैव तर्को-
 पयोगितायाः स्वीकरणीयतया बहिसंयोगविरहप्रयोज्यानुत्पत्तिक-
 त्वस्य च तत्र दुर्निश्चयत्वेन प्रकृततर्कानुपपत्तेस्तत्राशङ्क्यसमाधा-
 नाभादित्यत आह । तादृशानुत्पत्तिकत्वेति । संयोगेन वस्तुन
 अधिकरणदेशानुत्पत्तिकत्वनिश्चयस्त्वित्यर्थः । बहिसम्बन्धाभावस्य ।
 बहिसम्बन्धप्रतियोगिकाभावस्य । आहो । बह्विधमयोर्हेतु-
 हेतुमद्भावनिश्चयवलाद् गृह्यमाणं । लाघवात् । परम्परासम्बन्धा-
 पेक्षया लघुशरीरत्वात् । तादृशसम्बन्धाभावस्य । संयोगरूपसम्ब-
 न्धाभावस्य । तथात्वावधारणात् । प्रयोजकत्वनिश्चयात् । अत्र
 च उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थपरतोपपत्त्यर्थमेवतायां प्रयासः, अ-
 न्यथा उक्तरीत्या धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयविरोधिभ्या धूम-
 त्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारशङ्काया विरोधिना धूमत्वाव-
 च्छेदेन बह्विजन्यतानिश्चयस्य जननेनैव उक्ततर्कसार्थक्यसम्भवे
 तदुपेक्षाया अनुचितत्वात्, सैव च न सङ्गच्छते प्रवृत्तेः श-
 ङ्कोधेरीधत्वस्याभिप्रेतत्वे यदि हीत्यादिना उपादान कथं कुर्यादि-
 त्यन्तेन शङ्कासम्भावनया तत्सत्त्वे प्रवृत्त्यनुत्पादप्रसङ्गनस्यासङ्गत्या-
 पत्तेः । न हि कार्यसत्त्वं प्रतिबन्धकानुत्पादप्रयोजकम् । कार्यकारण-
 भावनिश्चयघटितप्रवृत्तिसामग्रीसत्त्वे तदुत्पत्तो वाचकाभावात् ।
 न च कार्योत्पत्तिपूर्वं प्रतिबन्धकाभावस्यावश्यकतया शङ्को-
 त्पत्त्या तत्पूर्वमुपादानरूपतत्प्रतिबन्धकाभावस्य शङ्कापादनतया त-
 दापत्तिपरतया तद्वन्धसङ्गतिरिति वाच्यम् । एवमप्युपादानस्य
 शङ्काप्रतिबन्धकतासिद्धिमन्तरेण तादृशापत्ययोगात् । ईदृशापत्या
 शङ्काविरहं प्रसाध्य तन्निर्वाहकतयोपादानस्य शङ्काप्रतिबन्ध-
 कत्वव्यवस्थापनपरतया तस्मात्तदुपादानमेवेत्यस्य दुस्सङ्गम-
 त्वात् । एवं धूमत्वावच्छेदेन बह्विधमुत्पत्तिकत्वनिश्चयप्रयोजक-
 त्वित्करः, हेतुतावच्छेदकवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्या-
 नुमिताद्यनपेक्षितत्वात् । तदुपेक्षायां प्रवृत्तिसाधारणद्रव्यत्वावच्छि-
 न्नलिङ्गकानुमितिविलोपप्रसङ्गात् । धूमत्वसामानाधिकरण्येन बह्वि-
 धमुत्पत्तिकत्वं च प्रागेव निश्चितम् । अन्वयव्यातिरेकग्रहस्य तद्वि-

पयकत्यादिति तर्कवैयर्थ्यं दुर्वारमेव । एवं प्रवृत्तेः शङ्काविरोधित्व-
मपि प्राग् दूषितमित्यादि चिन्तावीजं बोध्यम् ।

(चि०) शङ्कायां न नियतोपादानं नियतोपा-
दाने च न शङ्का । तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते य-
स्मिन्नाशङ्क्यमानं स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति ।
न हि सम्भवति स्वयं बहुयादिकं धूमादिकार्यार्थं
नियमन उपादत्ते तत्कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति ।
एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम-
इति तत्राप्यनुवैत्येति निरस्तम् । स्वाक्रियाया एव
शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् ।

(गा०) मिश्रास्तु उपादानपदैस्य यथाश्रुतार्थकत्वोपपादनाय
एवं वर्णयन्ति । तर्कस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानवस्थेति शङ्का न स्वार्था-
नुमानस्थलाभिप्रायिका, क्वचित्कोट्युगस्थित्यादिरूपशङ्काकारणावि-
रहेणापि मूलशैथिल्यादिशङ्काविरहसम्भवेन सर्वत्र तर्कानपेक्षया
ऽनवस्थानिवृत्तेर्व्याघातोपदर्शनवैयर्थ्यादपि तु परार्थस्थले धूमा-
दिना कार्येण बहुयादिसाधनावसरे प्रतिवादिना ऽनुमानाप्रामा-
ण्यवादिना चार्वाकेण व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहो मम न जायते इत्यु-
क्ते तं प्रति व्याप्तिग्रहं स्वीकारयितुं वादिना शङ्कानिवर्तकस्योद्भावने
मम तर्कविरोधिमूलशैथिल्येष्टापत्यादिशङ्कासत्तात्तर्क एव नावतर-
तीति परेणोत्तरयितव्यम् । तच्छङ्काविरोधितर्कान्तरोपन्यासेऽपि त-
त्तर्कविरोधिग्रहान्तरं परेणोद्भावनीयमिति सर्वत्रैव शङ्कोद्भावने-
सम्भवात्तर्कोपन्यासानवस्थया परार्थानुमानोच्छेद इत्येवं तर्कस्थे-
त्यादिशङ्कार्थः ।

इत्थं च यावदाशङ्कमित्यादेरनवस्थासमाधानपरमूलस्य यावत्
परस्य तर्कादिविरोधिन्याः शङ्काया उद्भावनं निराबाधं तावदेव
तर्कोपन्यासेः, यत्र शङ्कासत्त्वे परस्यैव प्रवृत्तिव्याघातस्तत्र व्या-
घातोपदर्शनेनैव शङ्कोद्भावनाश्च तर्कोपन्यास इति न तदुपन्यासा-
नवस्थेत्यत्र तात्पर्यम् । एवं च तर्कानुसरणादित्यस्य तर्कोपन्यासा-
दित्यर्थः । व्याघातेनेति । प्रतिवादिनश्चार्वाकस्यैव प्रवृत्तेर्व्याघातो-

पण्यासेनेत्यर्थः । शङ्कैव नावतरतीति । परेण स्वशङ्कोद्भावनं न सम्भवतीत्यर्थकम् । तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इति तर्कान्तरमनुपपन्नस्यापि परं प्रति व्याप्तिस्वीकारणसम्भव इत्यर्थकम्, न तु व्याघातेनेत्यादेर्व्याप्तिग्रह इत्यन्तस्य यत्र प्रमाणासङ्गप्रवृत्त्यन्यथातुपपत्त्या प्रवृत्तिमतः कारणान्तरमावाधनिशङ्कानवतारोतिस्तिस्तत्र तर्कानुपयोगेन ते विनैव व्याप्तिग्रहसम्भवात् तर्कव्याप्तिग्रहधारानवस्थेत्यर्थः । व्याप्तिग्रहमूलकीदृशतर्कोपपत्त्यासानन्तरं तद्विरोधिकीदृशशङ्कायाः प्रवृत्तिव्याघातेनोद्भावनसम्भव इत्याशङ्कायां तथा हीत्यादिग्रन्थः । इत्यथ इति । शङ्का स्यादिति । तर्कं उत्पत्त्यमाने इति मम शङ्का भवतीति परेणोद्भावनमिति त्वर्थकम् । सर्वत्र शङ्कायां स्वक्रियाव्याघातः । स्वक्रियाव्याघातकत्वं स्वक्रियाविरहप्रयोजकत्वमिति यावत् । यदि हीत्यादिना तादृशस्वक्रियाव्याघातस्फुटीकरणम् । तेन विनापि तत्सम्भवादिति । उक्तशङ्काविरोधेन यहिधूमादीनां हेतुहेतुमद्भावनि-
 श्चायकतर्कानवतारेण यह्यादिकं विनापि धूमादिसम्भवादिति शङ्को-
 दयादित्यर्थः । धूमादी यह्यायजम्यत्वं शङ्कायाश्चानि रागरणादिति या-
 वत् । तस्मात् शङ्कायाः प्रवृत्तिविरोधित्वात् । तदुपादानमेव । धूमा-
 घाधेनः परस्य प्रवृत्तेरेव । शङ्काप्रतिबन्धकम् । मूलशोधित्यादिश-
 ङ्काया कथं तर्कोऽवतरेदिति परशङ्काविरोधि । प्रवर्तमानस्य स्व-
 प्रवृत्तिव्याघातकशङ्कासत्त्वाविशङ्कनस्य निग्रहप्रयोजकत्वादिति
 भावः । तदेव 'ह्याशङ्क्यते' इति । विचारदशायामित्यादिः । यस्मि-
 न्नाशङ्कमाने इति । आशङ्कमानस्य यस्य सत्त्वं इत्यर्थः । स्वक्रिया-
 व्याघातः । स्वप्रवृत्त्यनुपपादः । तदेव द्रवयति । न हि सम्भवतीति ।
 तत्कारणम् । तस्य धूमादेः कारणम् । तत् । यह्यादिकम् । इत्याश-
 ङ्क्यते चेति । तर्कविरोधिशङ्कासत्त्वेन कारणतानिश्चायकतर्कानवता-
 रादेतादृशी शङ्का जायते इति विचारदशायां शङ्क्यते इत्यर्थः । उ-
 क्तशङ्कायां शङ्काप्रवृत्त्योर्विरोधक्षाने प्रतिबन्धकमित्येव व्याघातेने-
 त्यादिनोक्तमित्याभिमानेनोक्तं नुपपन्नस्यति । एतेनेति । तत्राप्यन-
 वस्थेति । शङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कविरोधपेक्षायामन्यनवस्थेत्यर्थः । निय-
 मघटितविरोधमिच्छामि तर्कविरोधशङ्कानिवर्तकतर्कापेक्षणादिति
 भावः । स्वक्रियायां एवेति । प्रतिवादिप्रवृत्तेरेव शङ्काप्रतिबन्धक-
 त्वाप्रतिवादिनः शङ्कोद्भावनप्रतिबन्धकत्वेनाभिधानात्, न तु श-

द्वायां विरोधग्रहस्येत्यर्थः । एतदेव मतमुपन्यस्यति । मिश्रास्त्विति

(दी०) मिश्रास्तु परं प्रति व्याप्तिग्रहोपागे प्रदर्श्यमानं व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनोपदर्शिते तर्के मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावनं तं प्रति व्याघातोऽयमुपदर्श्यते, मैवं शङ्किष्ठाः, तथा सति तत्तत्कार्यार्थितया तत्र तत्र कारणे तत्रैव प्रवृत्तयो व्याह्नयेरन् । यदाह, न हि सम्भवति स्वयं बह्व्यादिकमितीति प्राहुः ।

(गा०) परं प्रतीति । व्यभिचारशङ्कया व्याप्तिग्रहोपायाभावेन मम व्याप्तिग्रहो न सम्भवतीति घादिनं प्रतीत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कानिरासहेतुत्वेनेति । परोद्भावितायास्तदीयव्यभिचारशङ्कया निवृत्तकत्वेनेत्यर्थः । तं प्रति । परं प्रति । परेण मूलशैथिल्यादिशङ्कोद्भावनस्य निवृत्तये इति यावत् । व्याघातोऽयमुपदर्श्यते इति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघात इत्यादिनेति शेषः । व्याघातोपदर्शनाकारमेवाह । मैवं शङ्किष्ठा इति । शङ्किष्ठाः । शङ्कामुद्भावायेथाः । व्याह्नयेरन् । नोत्पद्येरन् । शङ्कया तर्कानवतारेण तत्रापि कारणतानिश्चयासम्भवादिति भावः । न हि सम्भवतीत्यादिनापि शङ्कासत्त्वे चार्वाकप्रवृत्त्यसम्भव एव उक्त इत्याह । यदाहेति । यदिति व्याघातक्रियापरामर्शकम् । प्राहुरिति प्रशब्देनास्वरसाभावा दर्शितः ।

मूलं स्वक्रियाया एवेति । यद्यपि क्रियापदस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानयोधपरतया तस्य च विशेषदर्शनविधयेव विरोधित्वेन व्याप्तिग्रहापेक्षातादवस्थमेव तथापि कालान्तरगृहीतव्याप्यवच्छेदकधर्मप्रकारेण व्याप्यदर्शनस्यापि शङ्काविरोधितयाऽविच्छिन्नतर्कव्याप्तिग्रहधाराभ्युपगमस्य नावश्यकतेति ध्येयम् । एवकारेण व्याघातबोधव्यवच्छेदः ।

“शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तैराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिमतः” इति कारिकायां शङ्कायाः कचिद्व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिरुत्त्वमभिहितमाचार्यैरित्यादिमार्गेण तदुपरि खण्डनकृतां शङ्कानिष्ठप्रवृत्तिप्रतियोगिकविरोधरूपव्याघात आश्रयतासम्ब-

न्धेन शङ्काप्रत्यासन्नभूय तत्प्रतिबन्धक इत्यनुमतं तत्र सम्भावति व्याघातस्य शङ्काश्रितत्वेन शङ्कोत्पत्तावेव तत्र व्याघातरूपप्रतिबन्धकसम्भवेन तदुत्पत्तेरावश्यकतया व्याघातस्य तत्प्रतिबन्धकत्वव्याघातादित्याक्षेपमुपन्यस्य निराकरोति । अत एवेति ।

(चि०) अत एव “व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत” इति खण्डनकारमतमप्युपास्तम् । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः, किं तु स्वाक्रियैव शङ्काप्रतिषान्धिकेति । न वा विशेषदर्शनान् कचिच्छङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात् । न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनोति भूयोदर्शनादरः । न तु स स्वत एव प्रयोजकः । अत एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरम् । तर्कस्याप्रमात्वात् ।

(मा०) व्याघातो यदीति । शङ्काप्रत्यासन्नतया स्वीक्रियते इति शेषः । शङ्कास्तीति । तदा शङ्कोत्पादोऽवश्यमङ्गीकार्य इत्यर्थः । न चेदिति । शङ्काप्रत्यासन्नो व्याघातश्चेन्नास्ति तदा प्रतिबन्धकसमवधानाभावाच्छङ्का जायेतैवेत्यर्थः । अतो व्याघातावधिः व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिका ‘आशङ्का इति कुतः, तर्कः शङ्कावधिः शङ्कानुत्पादप्रयोजक इति वा कुतः, तर्कविरोधिशङ्काया व्याघातानि-वृत्त्यर्थेनानवस्थया तर्कस्यैवानवतारादित्यर्थः ।

अथ वा तर्कः शङ्कावधिः शङ्कावध्यवधिकः, यत्र व्याघाताच्छङ्काविच्छेदस्तत्र तर्कान्तरानुपयोगात्तर्कधाराया अपि विरह इति यावत्, एतावता नानवस्थावकाश इति कुत इत्यर्थः । न हि व्याघातः शङ्काश्रितः प्रतिबन्धकविषया शङ्कानुत्पादप्रयोजक इत्युच्यते इति शेषः । किं तु स्वक्रियैवेति । आचार्यकारिकायां व्याघातावधिराशङ्केत्यस्य यत्र शङ्कोत्पत्तौ प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपो व्याघातस्तदवधिका शङ्केत्यर्थः । तादृशस्थले स्वक्रियाप्रतिबन्धेनैव शङ्काया अनुत्पाद इति यावत्, न तूकार्थ इति भावः ।

केचित्तु व्याघातावधिराशङ्केत्यत्र व्याघातपदं न शङ्कानिष्ठप्र-
वृत्तिविरोधपरं अपितु स्वाक्रियानिष्ठशङ्काप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म-
वत्त्वपरं व्याघातस्य शङ्कावधित्वं शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वरूपमा-
चार्याभिप्रेतं तत्तद्व्यवहितपूर्वकाले प्रतिबन्धकस्येवाव्यवहितप्रा-
कालीनानेष्टप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यापि कार्यानुत्पादप्रयो-
जकत्वादिति नानवस्था शङ्कास्पदमिति भाव इत्याहुः ।

ननु स्वाक्रियाया अपि शङ्कानिवर्तकत्व विवारासहं तस्याः
शङ्काविरोधित्वे एव तन्निवर्तकतासम्भवात् तत्र च शङ्काप्रतियो-
गिविरोधसत्त्वे विरोधघटकशङ्कासत्त्वस्यावश्यकतया शङ्कानिवर्त-
कताया एव व्याघातादित्यत आह । न वेति । कचिदपि विरोधिज्ञा-
नात्(१) शङ्कानिवृत्तिरेव न स्यात् सर्वत्रैवेदशवितर्कसम्भवादित्यर्थः ।
तथा च सर्वानुभवसिद्धं करादिदर्शनस्य स्थाणुत्वादिशङ्कानिव-
र्तकत्वमपि भज्येत । यदि च विरोधप्रतियोगिनः कस्यचित्क-
चित्सत्त्वे एव तत्प्रतियोगिकविरोधस्तन्निवर्तकस्य निर्वहति न तु
यदा यत्र निवृत्तिरभिमतता तदा तत्र विरोधप्रतियोगिसत्त्वमपेक्ष्यते
इत्युच्यते तदा तुल्य प्रकृतेऽपीति भावः ।

ननु व्यभिचारादर्शनसहकृतस्य सहचारदर्शनमात्रस्य व्याप्ति-
प्राप्तकत्वोपगमे भूयोदर्शनस्य व्याप्तिप्राप्तकताप्रधादो भज्येनेत्यत
आह । न चेतादौति । तदादरः । भूयोदर्शनस्य तर्कसम्पादनद्वारा
व्याप्तिग्रहोपयोगितेत्यर्थः । यद्यप्यापाद्यव्याप्तिज्ञानादिसत्त्वे प्रथम-
दर्शनेऽप्येतादृशतर्कप्रवृत्तिः सम्भवतीति तर्केऽपि साध्यसाधनभूया-
सहचारदर्शनमकिञ्चित्कर तथापि यत्र महानसे प्रथमं सहचा-
रदर्शनेऽपि गोष्ठे वह्निं विनापि धूम उत्पत्स्यते इति शङ्का जाता गोष्ठे
वह्निधूमयोः सहचारदर्शने च तन्निवृत्त्या कोट्युपस्थित्यादिविरहेण
चान्याधिकरणान्तर्भावेण शङ्कानुदयेन तर्कावतारस्तत्र द्वितीयदर्श-
नस्यैव क्रमेण तृतीयादिदर्शनस्यापि कचिदपेक्षासम्भव इति
नासङ्गतिः ।

न चाधिकरणान्तरान्तर्भावेण तथा शङ्कायामपि महानसीयधू-
मे वह्नयसमवहिताजन्यत्वनिश्चयसम्भवेन धूमत्वावच्छेदेनापत्तिः

सम्भवत्येवेति द्वितीयादिदर्शनमकिञ्चित्करमेवेति वाच्यम् । ए-
वमपि कचिद् धूमत्वसामानाधिकरण्येनापत्तिनिर्वाहकतया लाघव-
ज्ञानासम्बन्धानस्थले धूमत्वावच्छेदेन बहुयसमवहिताजन्यत्वनि-
श्चये द्वितीयादिदर्शनस्योपयोगित्वात् ।

न तु स स्वत एव प्रयोजक इति । सः भूयःसहचारग्रहः । स्वत
एव । तर्कमद्वारीकृत्यैव । न व्याप्तिग्रहोपयोगीत्यर्थः । अत एव न तदा-
हितेति । तर्कमद्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे एव तज्ज-
न्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकताया आशयकत्वात् प्रमाणान्तरत्वं
स्यात् तर्कमद्वारीकृत्य तस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वस्वीकारे तु तज्ज-
न्यसंस्कारस्य व्याप्तिग्रहजनकताया मानाभावेन न तत्र प्रमाणान्तरता-
प्रसक्तिरुक्तापाक्षभावादित्यर्थः । तर्कस्यापि शङ्कानिवृत्तिद्वारैव
व्याप्तिग्रहोपयोगितया व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावाच्च मानान्तरताप्र-
सक्तिरिति भावः । भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य तर्ककारणतया तर्को-
पयोगितेत्यभिमानेन तादृशसंस्कारस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तिं ता-
दृशसंस्कारस्य तर्ककारणत्वमभ्युपेत्यैव निराकरोति । तर्कस्येति ।
यत्रापाद्यमप्यविन बाधघ्नमाद्यापत्तिस्तत्रापि जनकज्ञानविषयापाद्य-
व्यतिरेकावगाहित्वं स्वीकृत्याप्रमात्वमुपपादनीयमिति भावः ।

(चि०) तच्च प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने हेतुः, तदभा-
वेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात् । ननु सहचारदर्श-
नव्यभिचारादर्शनवद् व्यभिचारशङ्काविरहानुकू-
लतर्कप्रोज्ञानं व्यभिचारिसाधारणमिति न ततोऽपि
व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न । स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्ति-
ग्राहकत्वान् । सत्तर्काद् व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा
विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।

(दी०) तच्चेति । तत्र । व्यभिचारादर्शनम्, व्यभिचार-
ज्ञानसामान्याभावः । योग्यतादिसन्देहे, ऽपि शब्दादिना अ-
र्थनिश्चयात् । तत् तर्कस्वरूपमिति केचित् ।

तर्कप्रकरणम् ।

BHAR
७२५

(गा०) तच्चेत्यादिमूलग्रन्थे तत्पदं यदि सहचारदर्शनपरं तुदा-
ऽसङ्गतिः सहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानविधया प्रत्यक्षे इव
मानजन्येऽपि व्याप्तिज्ञाने हेतुत्वादतो व्यभिचारज्ञानविरहेत्यनेन पूवा-
कव्यभिचारादर्शनपरतया तद्व्याचष्टे दीधितौ । तदिति । व्यभिचारा-
दर्शनं यदि व्यभिचारानिश्चयस्तदाप्यसङ्गतिर्ग्राह्याभावनिश्चयाभावस्य
शब्दादिवुद्धावपि हेतुत्वादतो व्यभिचारादर्शनस्य संशयसाधारण-
व्यभिचारज्ञानाभावरूपतां ज्ञानं निश्चय इत्यादिना मूलकृतैव सूचितां
स्मारायितुं व्याचष्टे । व्यभिचारज्ञानसामान्याभाव इति । व्याप्तिग्रह-
विशेषोपादानधीजप्रदर्शनपरं व्यभिचारज्ञानाभावभावेऽपीत्यर्थक
तदभावेऽपीति मूलं यदि व्यभिचारनिश्चयस्थलपरं तदाऽसङ्गतिः ।
तत्र व्याप्तिज्ञानमात्रानुत्पादात् । अतः संशयदशापरतया अधुवैव
तद्व्याचष्टे । योग्यतादिति । आदिना साध्यपरिग्रहः । शब्दा-
दिनेति । आदिनाऽनुमानपरिग्रहः । यद्यपि संशयप्रतिषेधकतायां
व्याप्यदर्शनस्योत्तेजकतया व्याप्यदर्शनरूपानुमानेन तन्निश्चये न व्य-
भिचारावकाशः । तथापि सामान्यव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यायां लाघव-
ज्ञाभाविचशाद्विशेषप्रकारिकायां तादृशसंशयोच्चरानुमितौ व्यभिचारो
बोध्यः । तच्चेति तत्पदं तर्कपरतया वर्णयतस्तथा सत्यपि नपुंसक-
लिङ्गतां फथेचिदुपपादयतो मतमाह । तदिति । अप्राप्तारसो
व्याघाताच्छङ्काविरहस्थले व्यभिचारेण तर्कस्याहेतुत्वात् । हेतुपदस्य
शङ्काविरहद्वारापयोगितापरत्वे तदपेक्षया तत्पदस्य शङ्काविरह-
परताया एवोचितत्वाद् बोध्यः ।

परार्थस्थले व्यभिचारशङ्कानुकूलतर्कविरहयोरुद्भावनात्तज्ज्ञानं
विरोधीति तदभावयोजनमेव व्याप्तिग्राहकं व्यभिचारनिश्चया-
भावश्च स्वरूपसंस्तथा इत्यभिमानेनाशङ्कते मूले । नन्विति । व्यभि-
चारादर्शनवत् । व्यभिचारानिश्चयवत् । व्यभिचारिसाधारणम् (१) ।
व्यभिचारसन्देहकालीनसाधारणम् । न ततो व्याप्तिनिश्चयः सम्भव-
तीति शेषः । संशयनिवर्तकस्यैव निश्चायकत्वादिति भावः । स्वरूप-
सतीति । तथा च तथाविधयोः संशयविरोधितया संशयदशाव्या-

घर्तकतया व्याप्तिनिश्चापकत्वं सम्भवत्येवेति भावः । एवं च परार्थ-
स्थले प्रति रादिनः स्वव्यभिचारसन्देहोद्भावन ननु द्वावने व्यभिचारा-
व्यभिचारमहचरितव्यभिचारज्ञानविषयत्वज्ञानान्मध्यस्थस्य व्यभि-
चारसन्देहो भविष्यति न तु व्याप्तिनिश्चय इत्यभिसन्धायेव, न तु
व्यभिचारसन्देहज्ञाने तदभावज्ञानासम्भवन कारणाभावाद् व्याप्ति-
निश्चयो मा भूदित्याशयेन, अनुकूलतर्कविरहोद्भावनमपि स्वकी-
यव्यभिचारसशयज्ञापनायैव न त्वनुकूलतर्कज्ञानविघटनायेति न
व्यभिचारज्ञानाभावात्तुलतर्कयोर्ज्ञानहेतुता प्रामाणिकीत्याशयः ।

अथोक्तरीत्यानुकूलतर्कविरहोद्भावन - सङ्गच्छतां स्वरूपसत
एवानुकूलतर्कस्यापादकशङ्कानिवर्तकतया तदभावानिश्चायकत्वेन
साध्यतद्व्याप्यादिनिश्चयार्थं वादिनोऽनुकूलतर्कविताराजनकस्तद्भा-
नजनकस्तदुपन्यासः कथमुपपद्यतामिति चेदित्थम् । यद्यपि निर्वह्निः
स्यान्निर्धूमः स्यादित्याकारेण तर्कोपन्यासः क्रियते तत्र निर्वह्निनि-
र्धूमपदसमभिव्याहृतभवनार्थकास्त्वातुभ्यां निर्वह्निनिर्धूमयोरसा-
धारणधर्मरूपो भावः प्रत्याख्यने सम्भावनार्थकयदितदाभ्यां हेतु-
हेतुमद्भावापन्नतदारोपविषयताबोधः, आशयात्पदाभ्यां च तद-
न्वितमश्रितत्वरूप कर्तृत्व प्रथमान्तपदार्थे बोध्यते अव्ययार्थद्वारा-
पि क्रियान्वितस्य स्वार्थस्याप्यतेन बोधने व्युत्पत्तिविरोध-
विरहात् । अत एव गुरुमते न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्ज-
भक्षणाभावविषयकं कार्यमिति बोधः । न्यायमते तु कलञ्जभक्षणं
बलवदनिष्टानुबन्धित्वाविशिष्टेष्टसाधनत्वाभाववदिति । तत्र धा-
त्वर्थविषयतार्थयोरन्तरा नञर्थस्य भानात् । तथा च निर्वह्नित्या-
रोपविषयताश्रयोऽयं तदारोपविषयताप्रयोज्यनिर्धूमत्वारोपविष-
यताध्वय इति बोधः । निर्वह्नित्वारोपस्तर्ककारणमापादकज्ञानं ति-
र्धूमत्वारोपश्च तर्क एव तयोरारोपत्वेनैव भानमुपेतं न तु ज्ञानत्व-
नाता इदादावाहार्यवह्न्यभावप्रमया धूमममसहकारेण धूमाभावा-
पत्तिजननेऽपि तत्तात्पर्यकस्य हृदोऽयं निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्या-
दिति चाक्यस्याप्रामाण्य एतादृशस्य तर्कबोधकवाक्यस्य तज्जन्य-
शाब्दबोधस्य च साक्षात् परकीयतर्कात्मकज्ञानाजनकत्वेऽपि आ-
पादापादकयोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावप्रयोजकव्याप्त्याकाङ्क्षासम्पादनद्वारा
साक्षाच्चर्ककारणव्याप्तिबोधजनकोद्धारणप्रयोजकतया परकीयतर्क-

सम्पत्त्युपयोगः । अनुमानस्थले साध्यहेत्वोच्चाप्यज्ञापकभावबोधक-
हेत्वन्तभागस्यानुमित्युपयोगवत् ।

न चोदाहरणवाक्याद्याप्तिबोधेऽपि तर्ककारणाहार्यापादकव-
त्ताज्ञानस्य वाक्येन जननासम्भवात्परकीयतर्कसम्पादनासम्भवं
इति वाच्यम् । पर्वतो न वह्निमानित्यादिप्रतिवादिवाक्याद्वादिनः सा-
ध्यनिर्देशेन सहितात्संशयोत्पत्त्या तज्जन्यदुःखनिवृत्तीच्छया एकको-
टिनिर्देशेच्छातः स्वत एव मध्यस्थस्याहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्भवेन
व्याप्तिमुद्गाढ्यैव वादिना तस्य तर्कसम्पादनसम्भवात्

ननु तर्कस्य सत्यत्वं न प्रमात्वं तर्कस्याप्रमात्वानियमात् । ना-
पि प्रमात्मकापाराध्यतिरेकनिश्चयजन्यत्वं व्याप्तिप्रमाजन्यत्वं वा,
धूमस्याद्रव्यत्वभ्रमदशायामुत्पन्नाद् धूमो यदि वह्निव्याभिचारी स्या-
द्भ्रमं स्यादित्यादितर्काद्याप्तिप्रमाया उत्पादस्य व्याप्तिभ्रमानुत्पा-
दस्य चानिर्वाहादित्याशङ्कानिराकरणपरतया समाधिसाम्यसूच-
कं विशेषदर्शनेत्यादिमूलोक्तदृष्टान्तं सङ्गमयति । नन्विति

(दी०) ननु वस्तुतो व्याप्तिसत्त्वे तर्काभासात् प्रमाभ्रमयो-
रुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत आह । विशेषदर्श-
नेति । तथा च यथा तस्य बोध्यतदभावताद्विषयत्वे सत्य-
त्वासत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति । अत्र च सत्यत्वादिसम्पादके-
धर्मिणो बोध्यादिमत्त्वे बोध्यादिमद्धर्मिसन्निरूपे वा तात्पर्यम्,
लाघवात्, तर्कस्य व्यभिचारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च ।

(गा०) प्रमेति । प्रमाया उत्पादाद् भ्रमस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः । व्य-
भिचारः । व्याप्तिप्रमायां सत्तर्कस्य व्यतिरेकव्यभिचारः । तद्भ्रमे
तर्काभासस्य चान्वयव्यभिचार इत्यर्थः । यथायोगं हेत्वोरन्वयः ।
समाधानं स्फुटीकरोति । बोध्येति । बोध्यत्व प्रकृतनिश्चयविषय-
त्वम् । सत्यत्वासत्यत्वे इति । न तु प्रमात्वभ्रमत्वे इति शेषः । पुरुषे
पुरुषत्वव्याप्यतया शास्त्रादिभ्रमात्पुरुषत्वप्रमाया उत्पादाच्चद्भ्रमस्य
चानुत्पादादिति भावः । तर्कस्यापीति । सत्यत्वासत्यत्वे इत्यन्तम-
नुपज्यते, न तु व्याप्त्यादिप्रमाजन्यत्वतदभावरूपे इति शेषः । यथा-
श्रुतेऽस्वरसस्य वक्ष्यमाणत्वात्तात्पर्यार्थमाह । अत्र चेति । धर्मिणः ।

विशेष्यस्य । बोध्यादीत्यादिपदाद्बोधाभावस्य फलीभूतज्ञानाप्रमा-
त्वप्रयोजकस्य परिग्रहः । तथा च विशेष्यतासम्बन्धेन तत्संसर्गक-
तत्प्रकारकप्रमात्रमौ प्रति तत्संसर्गकविशेषणताविशेषाभ्यां तद्धर्म-
तत्संसर्गावच्छिन्नतदभावौ हेतु अतो न तदभाववति तत्प्रमायास्त-
द्वति च भ्रमस्य प्रसङ्ग इति भावः । विशेष्यविशेषणादिकमन्तर्भाव्य
कालिकादिप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो हेयः । विशेष्यतया अपुरु-
पादौ पुरुषत्वप्रमादेरनुत्पादस्य कारणमाद्यनिर्वाहत्वासम्भवात् ।

अथ अपुरुषे पुरुषत्वप्रकारकत्वविशिष्टप्रमादेर्विशेष्यतया आपा-
दन पुरुषत्वप्रकारतानिरूपितपुरुषादिनिष्ठविशेष्यतापादनपर्यवसितं
तच्च न सम्भवति, पुरुषान्तरे एतत्पुरुषनिष्ठयाः पुरुषत्वप्रकारता-
निरूपितविशेष्यताया अभावे एतद्व्यक्तित्वाभावस्यैव कारणताव-
च्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नकारणाभावानात्मकस्यापि समवायादिना
पुरुषत्वाद्यभावस्य प्रयोजकत्वादिति चेन्न । एव सत्युक्तकार्यकारण-
भावकल्पनाया अपि निष्फलत्वात् । तद्वारणीयातिप्रसङ्गान्तरा-
प्रसक्तस्तादृशकार्यकारणभावकल्पनमप्रामाणिकमिति ध्येयम् ।

नभ्वनित्यविशेषणस्य तत्सम्बन्धावगाहिप्रमायां विशेषणस्य
तत्सम्बन्धस्य वा हेतुता न सम्भवति तस्याविद्यमानतादशायामपि
प्रमारूपतदुपनीतभानोदयात् । यद्यनित्यप्रतियोगिकाभावस्य तत्सं-
सर्गकभ्रमे स्वाव्यवहितपूर्वकालावृत्तिप्रतियोगिरूपतत्संसर्गकबो-
धाभावस्य तत्संसर्गस्य वा न हेतुतासम्भवः ।

न चानित्यस्य घटादेर्भूतलादिवृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तत्र स-
श्वात्त भ्रमसम्भव इति वाच्यम् । स्वविषयघटाद्यनधिकरण-
कालमात्रस्थाविज्ञानादौ विषयितासम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्य
हेन सम्बन्धेन तद्वतो भेदस्य चासत्त्वात्तत्र तद्वन्नमसम्भवेन तादृ-
शन्नम एव बोधाभावादिहेतुत्वानुपपत्तेरिति तत्राप्यन्यत्कारणमाह ।
बोधादिमदिति । वाकारो व्यवस्थितविकल्पपरः । नित्यप्रमायां
लाघवेन विशेषणस्यैव हेतुत्वौचित्यात्, प्रमात्वस्य विशेषणभेदेन
भिन्नतया तद्भेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् । सन्निरूपस्य
तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेनैव हेतुता सामान्यतः, आश्रयत्व तदवच्छेदक-
सम्बन्धोऽतः सन्निकर्षत्वस्यानुगतस्य दुर्वचत्वेऽपि न क्षतिः ।
शालरूपप्रत्यासत्तेर्विषयानाश्रितत्वेऽपि न क्षतिः । नद्विषयत्वस्यै-

बोक्तरूपेण हेतुबोपगमात् । धर्मस्येव धर्मिणामप्युपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वे वृत्तिरेव विशेषणमतो नाविद्यमानधर्मिविशेष्यकप्रमानुपपत्तिर्न चातिप्रसङ्गः ।

ननु तद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन तर्कत्वेन हेतुत्वे न द्वितीयकत्वापेक्षया गौरवं तर्कत्वं च मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः । जातेरनाशिकत्वेऽपि साध्यरूपविषयमात्रोपरागेनानुमितित्वस्येव लौकिकसन्निकर्षयलभातविषयमात्रोपरागेण साक्षात्कारस्थस्येव चापाद्यमात्रोपरागेण तर्कस्थस्यापि ग्रहनिर्वाहादित्यत आह । स्वयमिति ।

उक्तव्यभिचारगौरवयोः परिहारमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे तन्निवर्तकत्वेन विशेषदर्शनस्य हेतुत्वं तच्च तर्कस्यापीति चेत् ? अस्तु तावदापाततस्तथा, तथाप्यन्यत्र क्लृप्तप्रामाण्यादिप्रयोजकादेव तत्र प्रामाण्याद्युपपत्तौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वं गौरवात् । उक्तं च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वमते सर्वत्र विशेष्यसम्बन्धासम्बन्धविशेषणज्ञानमेव प्रमाश्रयप्रयोजकमिति वदन्ति ।

(गा०) तन्निवर्तकत्वेन विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वेन । तच्च विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वं च । तर्कस्य । विपरीतापादकतर्कस्य । तथा च क्लृप्तकारणतयैव निर्वाह इति भावः । स्वयं विशेषदर्शनहेतुत्वानुपगमादाह । आपातत इति । तथा च विशेषदर्शनसाधारणरूपेण तर्कस्य प्रमासाधारणनिश्चयविशेषहेतुत्वम् । अन्यत्र विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षस्थले । तत्र विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे । तस्यापि । तर्कस्यापि । अपिकारो विशेषदर्शनसमुच्चायकः । विशेषतः । बोध्यादिमद्विशेष्यकत्वविशिष्टेन विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषधर्मेण । कारणत्वम् । विपरीतज्ञानोत्तरप्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वम् । गौरवादिति । प्रमाश्रयसामान्यप्रत्यक्षप्रयोजकसमाज्ञादेव प्रमादिरूपप्रत्यक्षनिश्चयनिर्वाहादिति भावः ।

ननु किं प्रमादिसामान्यप्रयोजकम् ? न तावद्धर्मिणि विशेषणान्दिमत्वम् । अनित्यप्रमादिसाधारण्याभावस्योक्तत्वात् । नापि बोध्यादिमद्धर्मिसन्निकर्षः, अनुमित्यादौ तदहेतुत्वात् । न च तादृशध-

मेववृत्तिवैनेय तद्धेतुताया उक्तत्वाद् अनुमित्यादिसाधारण्यसम्भव इति वाच्यम् । सर्वत्र कार्योत्पत्ती कारणतावच्छेदकोपलक्षितप्राक्-सत्तायाः प्रयोजकत्वमतेऽतिप्रसङ्गात् । न च वृत्तिमत्त्वेन तस्य हेतुता योष्यादिमहत्याश्रयत्वं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिमत्त्वस्यैतादृशसम्बन्धेन नियतपूर्ववर्तिताया अवच्छेदकं यद्भावत्वविषयत्वत्वादिरूपधर्मान्तरं तद्व्यापकत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपत्वादित्यत आह । उक्तं चेति । कारणत्वमते इति । कारणत्ववादिनां नैयायिकानां मते इत्यर्थः । तेन चक्ष्यमाणकारणताया निर्विकल्पकनित्यज्ञानानभ्युपगन्तृमीमांसकमतेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, तैः प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमादिति । ध्वनितम् । विशेष्यसम्बन्धेति । विशेष्यनिष्ठेन स्वविषयतत्तद्विशेषणवत्त्वतत्तद्विशेषणवदन्यत्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नमेवेत्यर्थः । प्रमात्रमेति । विशेष्यतासम्बन्धेन प्रमात्वमत्त्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यर्थः । तद्वृत्तितद्वदन्यवृत्तिविषयतासम्बन्धेनापि भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतासम्भव इति विशेष्यविषयकस्यापि भगवज्ज्ञानस्य नियमतः प्राक् सत्त्वादित्यवश्यम् । तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्यार्थसमाजप्रस्तत्येऽपि तद्वृत्तिविशेष्यतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतद्वत्त्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेन हेतुताकारणमावश्यकम्, अन्यथा दोषसम्बन्धानं विनापि तद्वत् इव तद्भाववत्तत्तत्प्रकारकज्ञानविषयतापक्षेर्दुर्वारत्वात् । प्रमास्थले विशेष्यसामान्यन्तराभावेन तद्वत्तत्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वे यत्प्रयोजकं सन्निकर्षादि तस्य प्रकृतसाधारण्यत् ।

न चैवमप्यनेकवृत्तिघटत्वादिप्रमायां । घटत्वादिज्ञानस्य उक्तप्रत्यासत्या कारणत्वकल्पनमफलम्, तत्तद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति तादृशसम्बन्धेन स्वविषयतत्तद्वृत्तित्वसम्बन्धेन वा ज्ञानत्वेनावश्यकल्पनीयहेतुतयैव पटादौ घटत्वादिप्रमातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति वाच्यम् । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामनन्ताभावानां पटादौ घटत्वादिप्रमाभावप्रयोजकत्वापेक्षया एकैक(१)घटादिवृत्तिविषयतासामान्यसम्बन्धावच्छिन्नज्ञा-

(१) एकैकेषामिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

नाद्यभाषानां स्वविषयघटत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभाषानां वा तथा-
स्वे लाघवेन तादृशसम्बन्धेन विशेषणज्ञानहेतुनासिद्धिरित्यल प
ल्लवितेन ।

(चि०) अपरे तु यत्र तर्कं व्याप्तयनुभवो मूलं त-
त्र तर्कान्तरापेक्षा, यत्र त व्याप्तिस्मरणं हेतुस्तत्र न
तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था । अस्ति च जातमात्राणा-
मिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं
व्याप्तयनुभावकाभावात् । तन्मूलानुभवमूला चा-
ग्रेऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति । यत्तु अनादिसिद्ध-
कार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति । तन्न ।
तत्र प्रमाणानुयोगेऽनुमाने एव पर्यवसानात् । न च
व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादासिद्धव्याप्ति-
कत्वज्ञानमिति वाच्यम् । अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् ।

(दी०) तत्र प्रमाणेति । इदमनादिसिद्धत्वज्ञानस्य प्र-
योजकत्वमभिप्रेत्य, परार्थाभिप्रायेण वा । अनुमानत्वात् ।
व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात् ।

(गा०) मूले न तर्कान्तरापेक्षेति । न तर्कमूलीभूतव्याप्त्यादिप्रहाय
तर्कान्तरापेक्षेत्यर्थः । पूर्वपक्षे दर्शित तर्कानपेक्षजातमात्रबालकीय-
व्याप्तिज्ञाने तर्कस्य व्यवसिचारमुद्धरति । अस्ति चेति । सम्भवती-
त्यर्थः । व्याप्तिस्मरणम् । तर्कं विनैवेति शेषः । तस्य तर्कजन्यता-
वच्छेदकतयोपेतप्रत्यक्षतद्व्युत्पत्त्यादिति भावः ।

ननु तदपि ज्ञान प्रत्यक्षमूलकमेवानुभव विना स्मरणायोगादि-
त्यत आह । तदानीमिति । अनुभावज्ञस्य सव्यचारदर्शनादेरभावात् ।
तथा चागत्या जन्मान्तरानुभयजनितसंस्कारोद्बोधकं कल्पयित्वा
स्मरणमुपपाद्यमिति भावः ।

ननु जातमाश्रीयव्याप्तिज्ञाने तर्कापेक्षाविरहेऽपि न निस्तारः,
तदुत्तरं सुषुप्त्यादिना प्रवाहविच्छेदे तर्कावतारासम्भवेन यद्व्यादि-

व्याप्तिप्रत्यक्षासम्भवादित्यत आह । तन्मूलेति । अनुभवमूला चेति ।
एतद्ववानुभवमूला (१)चेत्यर्थः । अग्रेऽपीति । तर्कं विनयेति । शेषः ।

अनादिसिद्धेति । अनादिप्रसिद्धिप्रचाहविषयेत्यर्थः । कार्यकारण-
भावो धूमवह्न्यादिव्याप्तिग्राहके तर्कमूलम्, विरोधश्च भेदाभेदयोस्ता-
दात्म्यादिना वृक्षाशिशपादिव्याप्तिग्राहके शिशपा यदि वृक्षान्यतादा-
त्म्या स्यात् वृक्षतादात्म्या न स्यात्, भेदाभेदयोर्विरोधादिव्याप्तिग्राहके-
ऽनादिसिद्धत्वस्य स्वरूपतः शङ्काविरोधित्वे तज्ज्ञापकप्रमाणानुयोगा-
सम्भव इत्यतो दीयिताविदमिति । अनादिसिद्धत्वज्ञानस्य । वह्न्या-
वाचनादिसिद्धकारणताकल्पनिश्चयस्य । प्रयोजकत्वम् । विशेषदर्शन-
तया बहुधाधिधर्मिकधूमकारणत्वादिदिविरहशङ्काविरहनिर्वाहकत्वम् ।

ननु ग्राह्याभावनिश्चयतया उक्तनिश्चयेन वह्न्यादौ कारणताप्र-
कारकानादिप्रसिद्धिविशेष्यत्यस्यैवावगाहनं न तु कारणतायाः परा-
र्थाभिप्रायकत्वे स्वरूपसद्विरोधित्वेऽपि नासङ्गतिः, अनादिसिद्धत्व-
साधकान्तराभावेऽनुमानप्रामाण्ये विवदमानं प्रति शङ्काविरोधितया
तस्य उपन्यासानर्हत्वादिस्थाशयेनाहुः । परेति । चाकारोऽनास्थाया-
म् । स्वरूपसद्विरोधिताया अप्रामाण्येऽन्वयव्यतिरेकमगृहीतततो
वह्न्यादौ धूमकारणत्वसन्देहस्य दुरपह्वतयासम्भवाच्च । वस्तुत-
स्तु स्वरूपसद्विरोधित्वं विचारसह भवतु या मा या मूलं तु परार्था-
भिप्रायकमेव, व्याघातेनानुमानप्रामाण्यस्य तदौपयिकव्याप्तेर्नि-
श्चयविषयताया आवश्यकत्वाच्च अन्यथानुपपत्त्यैव कार्यकारणभा-
वादेरनादिसिद्धत्वसिद्धिरित्यभिमतशङ्काया अन्यथाऽसङ्गतेरिति ध्ये-
यम् । मूले । तर्कस्येति । तर्कविषयस्य वह्न्यादेः । अनादिसिद्धव्या-
प्तिकत्वज्ञानम् । तादृशकारणताकल्पनिश्चयः । अर्थापत्तेः पार्थक्ये-
ऽपि व्याप्तिग्रहापेक्षयाऽनवस्थाया दुरुद्धरतयाऽनुमानान्तर्भावाव-
लम्बनमनुचितमित्याशयेन दीधितौ व्याचष्टे । अनुमानत्वादिति ।
प्रवृत्तिः । फलोपधानम् ।

(चि०) अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्व-
ग्रह इति तदधीनो व्याप्तिग्रह इति । तदपि न । तर्क-

स्याप्रमाणत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्र-
त्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न । अनवस्थाभयेन तर्क-
विना व्याघातात् । यत्र शङ्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे
तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु योग्यानामुपाधीनां यो-
ग्यानुपलब्ध्याऽभावग्रहः, अयोग्यानां तु साध्या-
व्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौ-
पाधिकत्वं मनसा सुग्रहमिति । तत्तुच्छम् । अनुमानेन
तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात् । -

(दी०) व्यभिचारशङ्केति । द्वारेण द्वारिणो नान्यथासि-
द्धिरिति भावः ।

(गा०) तर्कस्य प्रमाणविधया अनौपाधिकत्वग्राहकत्व इत्यतस्त-
त्सहकारितया (१) चा तत्राद्य दूयति मूले । तर्कस्येति । द्वितीयं शङ्क-
ते । व्यभिचारशङ्केति । व्यभिचारः सोपाधित्वम् । अग्रेतनमपि व्या-
प्तिपदमनौपाधिकत्वपरं शङ्काविरहेण तर्कस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्या-
द्य दीधितौ । द्वारेणेति । मूले । व्यभिचारादिति । तर्कस्य व्याप्ति-
ग्रहकारणत्वमन्येषामनुमतमित्याशयेन शङ्कानिवर्तकतया प्रयोजक-
त्वस्य तथात्वे व्याप्तिग्रह एव तथास्तामिति भावः । अनौपाधि-
कत्वं तर्कं विनैव गृह्यते अत एव तर्कानपेक्षो व्याप्तिग्रह इति सु-
त्तान्तरमाह । यस्मिन् । साधनात् । प्रमाणान्तरेण निश्चयात् ।
अभावग्रहः । उपाधित्वाभावग्रहः । इति । विरोधिशङ्कानिवृत्तौ ।
अनौपाधिकत्वं मनसा सुग्रहम् । प्रमाणान्तरस्य तत्राभावात् ।
अनुमानभिन्नस्य प्रमाणस्य तत्राभावादित्यर्थः ।

व्यभिचारनिश्चयाभाव एव व्याप्तिग्रहेऽपेक्षितो न तु तच्छङ्का-
विरहोऽपि तथा च तर्कस्थानपेक्षणाग्नानवस्थेति वादिनां मतमा-
क्षिपति । ये चेति ।

(चि०) ये चा नुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शन-

(१) व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयेति पुस्तकान्तरे पाठः ।

मात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति, तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्य-
व्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येन । अनुमानमात्रो-
च्छेदकत्वादेव पक्षेतरो नोपाधिरिति चेत् ? भ्रान्तो-
ऽसि, न हि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे, सा-
ध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यापकतया
व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य घञ्जलेपत्याच्च ।
अपि च करवह्निमयोगः 'शक्त्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-'
समवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकम् ।
तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम । तस्मा-
द्विपक्षबाधरुतकाभावात् तत्र व्याप्तिग्रह इति अप्रयो-
जकत्वमिति ॥

(दी०) अनुमानमात्रेति । अनिश्चितसाध्यपक्षे सर्वत्र
सम्भवित्वात् पक्षे साध्यनिर्णयेऽनुमानवैयर्थ्यात् उपाधित्वेन
स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकताज्ञान-
मेव साध्यव्यापकतायुद्धिं विरुन्ध्यादित्याशङ्काह । अपि चेति ।
करवह्नीति । परमतेनेदम् । समते तु वाय्वादौ स्पर्शादिना
रूपादिसाधने शक्त्यतिरिक्तविशेषणाप्रक्षेपेण वा तद्वु बोध्यम् ॥

(गा०) अनुमानमात्रोच्छेदे हेतु पूरयति दीधितौ । अनिश्चि-
तेति । पक्षे साध्यनिश्चये व्यभिचारनिश्चयेन तद्वितरत्वेन साध्यव्या-
पकताग्रहः सम्भवतीत्यतोऽनिश्चितसाध्यकानुसरणम् । सम्भावि-
तत्वादिति । पक्षेतरत्वे उपाधित्वग्रहस्येत्यादिः ।

नन्वेवमपि नानुमानमात्रोच्छेदः, निश्चितसाध्य एव सिपाध-
यिपया तत्सम्भवादित्यत आह । पक्षे इति । तथा च सकलानु-
मानप्रामाण्योच्छेद इति मूलार्थ इति भावः । सत्प्रतिपक्षोत्थापक-
त्वरूपोपाधित्वेन व्यपकतायाः किन्त्वित्यादिना स्वयमपि धक्ष्यमाण-
तया न हि वयमुपाधित्वेनेति ग्रन्थासङ्गतिरित्यतो व्याचष्टे । उ-

पाधित्वेनेति । स्वव्यभिचारेणेत्यादि । साध्यव्यभिचारानुमापक-
 व्यभिचारप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । एवं चे शङ्कास्थले नोपाधिरित्यत्राप्ये-
 तदेवोपाधित्वं बोध्यम् । मूले साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकादिति ।
 साध्यव्यापकत्वेन निश्चीयमानस्य तस्य पक्षे व्यतिरेकनिश्चयादित्य-
 र्थः । साध्यव्यावर्तकतया । साध्यबुद्ध्यनुत्पादप्रयोजकतया । तादृश-
 निश्चयस्य किञ्चिद्व्याधिरोधित्वमित्याशङ्कयामाह । व्यापकेति ।
 वज्रलेपत्वात् । आवश्यकत्वात् । तथा च व्यापकव्यतिरेकनिश्च-
 यस्य तदभावाप्यवसाजानमुद्गैव तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमिति
 भावः । अनुमानमात्रोच्छेदकताज्ञानं पक्षेतरत्वपक्षकसाध्यव्याप-
 कत्वापादककर्तृरूपम् । परमतेनेति । नैयायिकनये शक्तेरप्रसिद्ध्या
 तदतिरिक्तव्यघटितसाध्याप्रसिद्धेरिति भावः । तत् । अप्रयोजकत्वम् ॥

इति अनुमानगादाधर्या तर्कप्रकरणम् ॥

अथ व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ।

(चि०) उक्तव्याप्तिप्रकारेण न्यो न्याभावगर्भेन व्याप्तिरनुमितिहेतुर्लाघवात् । अतो नाननुगमः । अनौपाधिकत्वं तल्लक्षणम् । नन्वेवमुपाधिरसिद्ध्युपजीव्यत्वेन व्यभिचारवद्वेत्वाभासान्तरं स्यान्न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् ? तज्ज्ञानमुपजीव्यमपि न स्वतो दूषकम् । नान्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम्, अतिप्रसक्तेः । व्यभिचाराज्ञानस्य तद्वेतुत्वात्तद्धीस्तथा, न चानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम् । तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा स दूषकः । एवं च परमुखनिरीक्षकतया सिद्धसाधनवन्न पृथक् । न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । साध्याभाववद्भूतित्वं हि व्यभिचारस्तदभावश्च नाव्यभिचारः, केवलान्वयिन्यभावात् । किं तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यम् । न चानयोः परस्परविरहत्वमिति ॥

(दी०) उक्तव्याप्तीति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादिविशेषणविरहेण लाघवात् । अथ संयोगाभावस्येव संयोगवद्भेदस्यापि हेतुसामानाधिकरण्यग्रहे ऽप्यनुमितिदर्शनात्तत्रापि तदवश्यं निवेशनीयमिति क लाघवम् ?

(गा०) लाघवादित्यस्य हेतुं पूरयति । प्रतियोगीति । आदिपदात् प्र-

तियोगिवैयधिकरण्यपरिग्रहः । विशेषणविरहेणेति । अत्यन्ताभावगर्भ-
 व्याप्तिघटकीभूतात्यन्ताभावविशेषणस्यात्राप्रवेशेनत्यर्थः । भेदस्या-
 ध्याप्यवृत्तताभिराकरणेन । दृष्टितात्यन्ताभावविशेषणस्थलीयस्य
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्वैतनिवेशादिति भावः । हेतुसामाना-
 धिकरण्यग्रहः । किञ्चिदवाच्छेदहेतुमहत्त्वग्रहः । तादृशग्रहश्च
 अत्यन्ताभावे प्रमाकृषो भवेत्तु तत्रमहत्त्वग्रहः । तत्रापि भेद-
 इति । तत् । विशेषणान्तरम् । अवश्यं प्रवेशनीयमिति । अतथा
 साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वं हेतुमन्निष्ठमनुप्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वग्रहसत्वेन तदा तत्र तादृशावच्छेदकत्वसामान्या-
 भावाग्रहणानुमितेन स्याद्विशेषणान्तरप्रवेशे तु हेतुमन्निष्ठमद्वैत-
 यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहे तादृशावच्छेदकत्वग्रहस्यैव वि-
 शेषितयानुपपत्तिरिति भावः । कलाधयम् । अधिकविशेषणाप्र-
 वेशयुक्तमिति शेषः ।
 प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याविधितव्यासिद्धानहेतुतायां तद-
 स्यः शङ्कते । नन्विति ।

(१०) नन्वेव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ
 हेतुसामानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहेऽप्यनुमिति-
 न स्यात् । न च प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनाज्ञापमाना याव-
 न्ता हेतुसामानाधिकरणा अभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
 भावग्रहो हेतुमिति वाच्यम् ।

(मा०) अनुमितेन स्यादिति । प्रतियोग्यनुपस्थित्या नदा प्रति-
 योग्यसामानाधिकरण्यस्याभाव इत्येतया तद्वदितव्यामनुग्रहया
 दिति भावः ।

ध्वजोपाध्यायसमाधानमाशङ्कते । न चेति । प्र-
 योग्यसामानाधिकरण्येनाज्ञापमाना इति । तथा च
 प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितिकालिनस्य हेतुमन्नि-
 ष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्यापि सङ्गः । ता-
 दृशसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्येनाज्ञापमाना-
 यये हेतुमन्निष्ठाभावास्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतिप्रतियोगिकत्वा-

मभावाविशेषणं तु यद्वेत्यादिकल्पानुसारेणैव सङ्गच्छते । तथापि स्फुटत्वाच्चतुर्पेक्ष्यान्यदोषमाह । तादृशाभावेत्यादिना ।

(दी०) तादृशाभावग्रहो हि न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन रूपेण, प्रतियोगिसमानाधिकरणतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तदसम्भवात् । नापि प्रातिस्विकरूपेण, जन्मसहस्रेणाप्यसम्भवात् । नापि रूपान्तरेण, वद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसामानाधिकरण्यभ्रमेऽपि वद्वित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिवृत्त्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वद्वित्वमिति ज्ञानादप्यनुमितिमसद्भात् ।

(गा०) तादृशाभावग्रहः । तादृशहेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रहः । अवच्छेदकत्वत्वेन रूपेण । प्रतियोग्यवगाही अनुमितिहेतुरिति शेषः । तादृशावच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोग्यवगाहित्वं च तद्धर्मपर्याप्तं प्रतियोगितावच्छेदकतावगाहित्वम्, अतो न हेतुमभिष्टघटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमितिमसङ्गः । तदसम्भवात् । तादृशस्य ग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहित्वेनासम्भवात् । सामान्याभावग्रहे सामान्यघटितविशेषरूपावच्छिन्नघटानिश्चयस्य विरोधित्वादिति भावः । तथा चैतावान् प्रयासो विफल एवेति भावः ।

प्रातिस्विकरूपेण । तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन प्रतियोगिविषयकोऽभावकूटग्रह एव हेतुरिति शेषः । असम्भवादिति । तादृशग्रहस्यैवासम्भवादित्यर्थः । तत्तदभावत्वेन तावदभावानां युगपदनुपस्थितेरिति भावः । रूपान्तरेण । येन केनापि रूपेण तावदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावग्रहो हेतुरिति । शेषः । तथा च विशिष्य प्रतियोगितावच्छेदकं न निवेश्यमिति भावः ।

यद्यप्येवमपि साध्याभावे प्रतियोगिसमानाधिकरण्यग्रहकालीनानुमित्युत्पादकस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुमभिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावमात्रग्रहस्यासङ्गः । तादृशप्रतियोगिता-

वच्छेदकत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानो यो
यस्तु गत्या प्रतियोगिसमानाधिकरणो हेतुमन्निष्ठः कश्चिदन्योऽभावस्त-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वविरहात् तथापि प्रतियोगिसमाना-
धिकरणत्वेनाज्ञायमानप्रतियोगिसमानाधिकरणाभावान्तरप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वस्यापि साध्याभावाभ्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वत्वादिना ऽभावावगाहिनः प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वज्ञानादेव तदानुमितिर्वगन्त-
व्येत्यभिमतः ।

तादृशज्ञानस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यघटितव्यभिचारज्ञा-
नाधिरोधितया व्यभिचारधीदशायामतिप्रसङ्गं पुनः स्वयमाह
वद्वित्वेति । भ्रमेऽपीत्येतेनानुमिताविष्टापत्तिशङ्काव्युदासाय
व्यभिचारज्ञानसत्त्वं दर्शितम् । इति ज्ञानादिति । एतादृश-
ज्ञानस्य विशेषाभावावगाहित्वेन दर्शितव्यभिचारप्रहाचिरो-
धित्वेन, तदशायामुत्पत्तौ बाधकाभावादिति भावः । अनुमिति-
प्रसङ्गादिति । वद्वित्वावच्छिन्नाभावस्य हेत्वसमानाधिकरणतया
उक्तग्रहविषयस्याप्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणयावदभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(दी०) न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति
वाच्यम् । वद्वित्वे धूमसमानाधिकरणरासभाद्यभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वभ्रमेऽप्युक्तरूपेण तथा ग्रहसम्भवात् । धूमाधिकर-
णान्तरानुपस्थितौ वद्वित्वे रासभत्वादौ च तादृशमोत्पादेऽपि
रासभादेरिव वद्वेत्स्वननुमानाच्च । एवं वद्वित्वावच्छेदेन शुक्ल-
त्वाभावभ्रमदशायां शुरुप्रतियोगिका वद्वीतरप्रतियोगिकाश्च ये
धूमसमानाधिकरणाभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं, वद्वित्व-
मिति, ग्रहेऽपि ।

(गा०) हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति । तथा चोक्त-
व्यभिचारज्ञानदशायां हेतुसमानाधिकरणत्वशून्यस्यापि वद्वित्वा-
वच्छिन्नाभावस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वावद्वित्वस्य तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिन उक्त-

ज्ञानानुमित्यापत्तिरिति भावः । अत्ररूपेण । हेतुम-
प्रिष्टप्रोक्षितानवच्छेदनाभावप्रतियोगिनावच्छेदकत्वात्वेन । तथा
प्रदसम्भवात् । तादृशहेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानप्रतियोगित-
मानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानयावद्भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभाव-
प्रदसम्भवात् । व्यभिचारग्रहे वास्तव्यवहित्वावच्छेदनाभावाभावेन
हेतुमद्वृत्तित्वेन ज्ञायमानमकलाभावाभावे च हित्वावच्छेदनाभावत्वेन
भावाभावे भावः । तथा च तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

यास्तवहेतुसमानाधिकरण्यनिर्विशेषे यत्र नातिप्रसङ्गः तत्रापि
तेन रूपेण ज्ञायमानातिविशेषेऽतिप्रसङ्ग इत्याह । धूमाधि-
करणेति । तादृशप्रमोत्पादेऽपि । एतद्धूमाधिकरणवृत्त्यभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्वेन निरुक्तयावद्भावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वाभावप्रमोत्पादेऽपि । धूमाधिकरणान्तरानुपस्थित्या एत-
द्धूमसमानाधिकरणाभावाभावे हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमान-
त्वादिति भावः । प्रमात्वरूपेण रासभादेरनुमानं दृढीकृतम् ।
साधितार्थविषयकलाघवशानादिरूपदोष विना अत्रान्तस्य व्यभिचा-
रिलिङ्गानुमित्यनुदयात् । रासभादेरिवेति दृष्टान्तेन च तदा व-
क्ष्यनुमिताविष्टापत्तिशङ्का निरस्ता । अनुमितिप्रयोजकाविशेषे क-
स्यचिन्नानुमितिः कस्यचिन्नानुमितिरिति वक्तुमशक्यत्वात् ।

हेतुसमानाधिकरणाभावत्वमात्रेण रासभाद्यभावावगाहितप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रदेऽपि हेतुसमानाधिकरणवहित्वावच्छेदनाभा-
वत्वाविना तादृशभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदकप्रहादिव वा-
स्तव्यवहित्वावच्छेदनाभावत्वेन तादृशभावविषयकव्यभिचारज्ञानव-
शायामपि रूपान्तरेण तादृशभावविषयकतत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वप्रहादनुमित्यापत्तिः सम्भवतीति न्यूनताभङ्गाय तामपि दर्शयति ।
वहित्वावच्छेदेनेति । चहो शुक्लत्वग्रहे हत्वाधिकरणे वहित्वावच्छे-
दनाभावे गृह्यमाणे हेतुमप्रिष्टशुक्लाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि
वहित्वे प्रदसम्भवाद्वक्ष्यमाणग्रहासम्भव इति वहित्वावच्छेदेन शुक्ल-
त्वाभावप्रमदशानुसरणम् । सति च हेतुमति वहित्वावच्छेदनाभावप्रमे-
इति पूर्णायम् । प्रकृतग्रहस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमानयाव-
द्भावान्तर्गतवहित्वावच्छेदनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगा-
हितानिर्वाहय शुक्लप्रतियोगिका इति । अत्रावे हेतुसमानाधिकर-

प्याद्यगाहित्यविशेषणेनाप्यस्याव्यावर्त्यतोपपत्तये धूमसमानाधिकरणेति । तत्प्रतियोगितानवच्छेदकम् । तदन्यतरप्रतियोगितानवच्छेदकम् । ग्रहऽपि । अनुमानादित्यनुपपद्यते । तथा च तत्र तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः ।

नन्वित्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । मैवमिति ।

(दी०) मैवम् । प्रतियोगिसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तद्दुद्दीनां वानुगमात् ।

(गा०) तेषाम् । साध्यतावच्छेदकाविशेषणतयानुमितिजनकग्रहविषयणामभावात्तानाम् । विरोधिग्रहविषयत्व यद्रूपविशिष्टविषयकग्रहत्वावच्छेदेन विरोधिता तद्रूपविशिष्टत्वम् । अतस्तत्तादृशग्रहविषयत्वस्य यथाश्रुतस्य केवलान्वयित्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । अत्र यत्त्वतस्त्वनिवेशनाननुगमाद् विरोधिग्रहविषयविषयकज्ञानत्वेन विरोधिज्ञानहेतुत्वस्य च शिरोधेष्टनेत्यादिविन्यायेनायुक्तत्वाद्विरोधित्वेनैव जनकज्ञानमनुगमयति । तादृशेति । यद्यप्युक्तव्यभिचाराद्यगाहिसमूहालम्बनधीयराधित्वमतिप्रसक्तं तथापि तादृशग्रहसामान्यप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षितत्वाद्दोषः । तच्च तादृशालोकिकग्रहत्वव्यापकप्रतिबन्धकत्वम् । तादृशावच्छेदकत्वविषयितावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारणमनुपादयम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणबहुयभावेतराभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयकग्रहत्ववच्छिन्ननिरूपितां प्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्गारत्वात् । तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वनिवृत्तेर्गौरवात् । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वपर्याप्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकतान्निवेशेऽपि पर्याप्तिपदार्थविवेचनाया गौरवात् । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहस्य प्रतियोगिव्यधिकरण्यानवगाहिज्ञानेऽपि विरोधितया प्रतियोगिव्यधिकरणविषयिताघटितधर्मस्य तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वायोगात्तादृशज्ञानासङ्गहाद्य । प्रतिबन्धकत्व च प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या साध्य-

तावच्छेदकविषयतानिरूपिताभाधविषयतानिरूपितानुयोगित्वविष-
यता तद्वत्त्वमतो न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानसा-
धारण्यम् । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवद्बहुभाधान्याभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वाभावत्वादिप्रकारेण व्याप्यत्वज्ञानीयव्याप्तिधर्मि-
तावच्छेदकविषयितान्तर्गतानुयोगित्वविषयिताया व्यभिचारज्ञान-
प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटी-प्रयोजननिरहेणानिवंशात् ।

(१) [न च निरुक्तप्रतियोगित्वावच्छेदकभेदतस्याभावयोरिव तस्या-
प्यधर्मस्यापि साध्यतावच्छेदकविशेष्यकज्ञानादनुमितिस्वीकार-
सम्भवति व्यभिचारज्ञानविरोधिताया अविशेषादिति वाच्यम् ।
व्यभिचारज्ञानविरोधिना ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञाना-
दनुमित्यनुत्पादसम्भाधनाया यदि चेत्यादिना ग्रन्थकृताप्रदर्शनीय-
सद्वारणप्रकारस्यैवोक्तज्ञानादनुमित्यनुत्पादे एतद्वारणप्रकारस्याप्य-
नुसरणीयत्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रति-
बन्धनप्रतिबन्धकत्वोभयवशेन तज्ज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वेनापि वि-
शेषात् । व्यभिचारनिश्चयाप्रतिबन्धस्यानुमितिहेतुत्वे व्यभिचारनि-
श्चयद्वितीयक्षणे तादृशज्ञानोत्पत्त्या तन्मृतीयक्षणेऽनुमितिप्रसङ्गात् ।]

अथ व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध-
कतायां व्याप्तिधर्मितावच्छेदकधर्मविशेषविविधयितानिवेशनमावश्य-
कम् । व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकतया भासमानधर्मावच्छि-
न्नांशे एव तादृशसामानाधिकरण्यवगाहिताया प्रतिबन्धकतायां
तन्वत्त्वात् । एव च तादृशव्याप्यवगाहिनी दर्शितज्ञानादप्यनुमिति-
प्रसङ्गो दुर्वारः । एवमुक्तावच्छेदकत्वव्यापकाभाववत्ताज्ञानस्यापि
प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतकथितानुयोगित्वविषयतावत्त्वात् ततो
ऽप्यनुमितिप्रसङ्गः ।

न चानुयोगित्वविषयितायां अवच्छेदत्वत्वावच्छिन्नविषयिता-
निरूपितत्वनिवेशाच्च व्यापकाभाववत्ताज्ञानादनुमितिप्रसङ्गः । इति
वाच्यम् । तादृशावच्छेदकत्वव्यापकवद्बहुभावातिरिकाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभाववद्बहुत्वमिति ज्ञानीयानुयोगित्वविषयिता-
यामवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपितत्वस्याप्यक्षतत्वात् ।

यद्यपि तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मव-
त्स्वरूपव्यापकताविशिष्टधर्मान्तरावच्छिन्न(१)धर्म्यभाववत्ताग्रहो न
तद्वत्ताग्रहविरोधी धूमव्यापकतावच्छेदकधर्मवन्महानसीयवह्निर्ना
स्तीति बुद्धावपि धूमवत्ताग्रहानोदयात् । तथापि तद्वन्निष्ठभेदप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकताग्रहधर्मिणावच्छेदकर्योत्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकाभावग्रहस्येव तादृशव्यापकत्वसहिततद्धर्म-
तावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नाभावग्रहस्य तद्वत्ताग्रहविरोधित्वमनु-
भवसिद्धमेव ।

न च तादृशतद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ना-
भाववत्ताज्ञानप्रतियन्धकतयैवोपपत्तेर्यापकत्वविशिष्टतद्धर्मितावच्छे-
दकावच्छिन्नाभावज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकतया न कल्प्यते, व्या-
पकताविषयकज्ञानान्तरविशिष्टज्ञानप्रतियन्धकतामादाय च ना-
तिप्रसङ्गः, ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकताया एव विवक्षणीय-
त्वात् । एव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपतदभावव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानसाधार-
ण्येन ईदृशविशिष्टज्ञानस्य पृथक् प्रतिबन्धकताभावात् । ज्ञान-
तद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताया उक्तविशेषणनेव चारणादिति
वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्ने निरुक्तव्यापकत्व गृहीत विशयान्तर-
विशिष्टद्रूपावच्छिन्नाभावग्रहधारणाय तद्धर्मनिष्ठप्रतियोगिताय-
च्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहित्वस्य तद्धर्मपर्याप्तप्रकारताविशयावच्छेदक-
ताकत्वस्य वा निवेशनीयतया व्यापकताविशिष्टतद्धर्मितावच्छेदक-
विशेषावच्छिन्नाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् ।

अस्तु वा ज्ञानद्वयदर्शितविशिष्टज्ञानयोरनतिप्रसक्तेन येन केन
चिद्रूपेणेकमेव प्रतिबन्धकत्व तथापि कथितानुयोगित्वविषयि-
ताया अवच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नविषयितानिरूपित-अनिवेशे घक्ष्य-
माणावच्छेदकमेदासद्बुद्धः । एव शुद्धतदभावव्याप्तिविशिष्टज्ञानतद-

भावव्याप्तिविशिष्टावच्छेदकताविशेषाभावत्वादिना विशिष्टज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वादेः प्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणतत्त्वमपिशेषाननिवेश्य दुर्निर्वचतया तन्निवेश्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया । तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यावच्छेदकताविशेषाभावज्ञानीयसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितानुयोगित्वाविषयताया अपि निरुक्तज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशोऽक्षत एवेति तादृशज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्धार एव ।

अथाहुः । तादृशावच्छेदकत्वग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नत्वेन तादृशग्रहप्रतिबन्धकतायाः विशेषणीयतया न तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यवत्तादिज्ञानसाधारण्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानीयविषयितायास्तद्वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् । न चैव तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेनैव हेतुर्तास्तु किं प्रतिबन्धकतानिवेशनेति वाच्यम् । प्रतिबन्धकत्वानिवेशे सशयसम्भवात् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वग्रहादप्यनुमित्यापत्तेः । दर्शितोभयविधज्ञानसाधारणस्य निश्चयत्वस्य दुर्निर्वचतया तन्निवेश्य सशयवारणासम्भवात् ।

न च तादृशप्रतिबन्धकताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक वाहित्वमित्याकारकात् साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्पक्षानवगाहिनः स्वातन्त्र्येण तदवगाहिसमूहालम्पनाच्च ज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तद्वारणायैव पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितसाध्यविषयतानिरूपिता या तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसाध्यतावच्छेदकविषयता तच्छालिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्या । तथा च तादृशसशयवारणमशक्यमेव । सशयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताशालित्वादिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकतादृशसाध्यतावच्छेदकविषयितायस्त्वविशेषणताविशेषोभयसम्बन्धेनैव तथाविधप्रतिबन्धकतावत्त्वेनैव हेतुतायाः स्वीकरणीयतया संशयादितोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवात् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे व्याप्तेर्धर्मितावच्छेदकीयविषयतानिवेशविरहसम्भवे तु तादृशसाध्यतावच्छेदकनिष्ठविषयतानिरूपिताभावाविषयतानिरूपित-

स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वत्वातिरिक्तप्रकारत्वानिरूपितावच्छेदकः
 त्वविषयतावत्त्वघटितोभयसम्बन्धेनैव (१) तादृशग्रहप्रतिबन्धकतायाः
 कारणतावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं प्रतिबध्यता तु न निवेशनीया । अ-
 वच्छेदकभेदग्रहे चावच्छेदकत्वमपि पारतन्त्र्येण स्वावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकत्वसम्बन्धेन भेदांशे प्रकारतया भासते । तथा च तादृशभे-
 दात्मकाभावविषयतानिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वातिरिक्त-
 प्रकारत्वानिरूपिता या प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविष-
 यता तद्वत्त्वमक्षतमेव ।

अथ वा स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतायां तादृश-
 भावविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितत्वमेव निवेश्यं न तु ता-
 दृशभावविषयतानिरूपितत्वम्, अवच्छेदकत्वात्यन्ताभावग्रहे तादृ-
 शाभावविषयतानिरूपितानुयोगितात्मकसम्बन्धनिष्ठसांसारिगधि-
 पयतानिरूपितत्वमवच्छेदकत्वविषयतायामक्षतमेवेति न तादृशप्र-
 हासङ्गहः । ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकताविशेषाणां वारणं पूर्ववत् ।

(दी०) विरुणद्धि च सामान्याभावबोधो ऽपि सामान्य-
 घटितविशेषवत्ताबुद्धिम् । सत्यां हि घटो नास्तीति बुद्धौ जा-
 त्वपि नीलो घटो ऽस्तीति बोधानुदयात् । तत् कस्य हेतोः ?
 तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताबुद्धिं प्रति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
 बुद्धेर्विरोधित्वात् । अवगाहते च नीलघटवत्ताबुद्धिरपि घटत्व-
 विशिष्टतद्वत्ताम् । अत एव अवच्छेदकतत्त्वयोरन्योन्यात्यन्ताभा-
 वयोरुपसङ्गहः । हेत्वाभासे च वक्ष्यमाणरीतिरिहाप्यनुसन्धेया ।

(गा०) ननु प्रतियोगिग्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावमति-
 योगितानेवच्छेदकं बह्वित्वमित्याकारकज्ञानस्य प्रतियोगिग्यधिकर-
 ण्याधिपयकतादृशज्ञानस्य च प्रतियोग्यनधिकरणत्वप्रकारतामिश्रा
 या हेतुप्रकारताभिन्नप्रकारता तदनिरूपिता या हेतुप्रकारतानिरूपि-
 ताधिकरणविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता या अधिकरणप्र-

(१) स्वावच्छेदकीभूतावच्छेदकत्वविषयतावत्त्वघटितोभयस-
 म्बन्धेनैवेति, पाठान्तरम् ।

कारतानिरूपिता आधेयत्वविषयता तदतिरिक्तप्रकारत्वानिरूपिता
आधेयताप्रकारनानिरूपिता या अभावत्वावच्छिन्नविषयतेत्येवं क्रमेण
विषयताकूटं निवेशयानुगमः सम्भवति, उभयसाधारणनिश्चयत्वस्या-
पि कयंचिन्निर्वक्तुं शक्यत्वादिति । किं प्रतिबन्धकताघटितनिरु-
क्तेण हेतुतयेत्याशङ्क्य तादृशरूपेण हेतुनायाः प्रयोजनान्तरमाह ।
अत एवेति । अन्यथावच्छेदकत्वविषयतानिरूपितान्यन्ता-
भावविषयतायाः कारणतावच्छेदकत्वेऽवच्छेदकभेदग्रहस्यावच्छे-
दकत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितभेदविषयतायास्तथात्वेऽवच्छेदक-
त्वात्यन्ताभावग्रहस्यासद्ग्रहसङ्गात् ।

न चावच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपिता-
भावविषयताशालिप्तानत्वेन द्वयोरनुगमः सम्भवति, अवच्छेदकत्वा-
त्यन्ताभावग्रहस्याप्यवच्छेदकत्वविषयतानिरूपिता या सांसारिक-
विषयता तन्निरूपिताभावविषयताशालित्वादिति वाच्यम् । तथा स-
त्यवच्छेदकत्वभेदाद्यवगाहिज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकधर्मिकतादशप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रह-
विरोधित्वेनानुगमे हेतुसमानाधिकरणाभासप्रतियोगितानवच्छेद-
कवह्निव्यादिसाध्यतावच्छेदककस्थले तादृशसाध्यतावच्छेदकधर्मि-
कतादशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्य नियमत आहार्यरू-
पतया तत्प्रतिबन्धकताया अप्रसिद्धा कारणतावच्छेदकाप्रसिद्धिरत
आह । हेत्वाभासे चेति । तथा च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मिकता-
दशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वं प्रति यदूपावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारितात्वेन व्यापकता तद्रूपावच्छिन्नप्रति-
तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता या अभाव-
विषयतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयता तस्याः कारण-
तावच्छेदकत्वमुपगन्तव्यम्, प्रकृते च शुद्धवह्निवत्त्वावच्छिन्नविशेष-
यताकृतादशप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकोऽनाहार्यग्रहोऽपि ता-
दृशस्तत्प्रतिबन्धकश्च तादृशविशिष्टवह्निवविशेष्यकन्यापकतावच्छे-
दकत्वग्रह इति न दोषः । शुद्धवह्निवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यकन्यापकता-
वच्छेदकत्वग्रहस्य तादृशग्रहप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तादृशप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकीभूततादृशानवच्छेदकत्वविशिष्टवह्निवरूपसाध्यताव-
च्छेदकविषयताशालित्वमिति न तादृशानाद्विशिष्टवह्निवत्त्वावच्छि-

अविधेयताकानुमितिप्रसङ्गः ।

अथ च यादृशप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिनि-
श्रयाव्यवहितोत्तरोत्पन्नानाहार्यमानससामान्ये, प्रकृतसाध्यताव-
च्छेदके तादृशावच्छेदकत्ववेशिष्टयावगाहित्वाभावस्तादृशविषय-
ताशालिनिश्रयत्वेन हेतुनेति रीतिर्न सम्भवति । 'तथा सति ता-
दृशविशिष्टवह्निव्यावच्छिन्नसाध्यकस्थले साध्यभावच्छेदकधर्मिक-
मेयत्वादिनेश्वरस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । दर्शितरीतावपि यद्रूपा-
वच्छिन्नप्रकारितात्वेनैव व्यापकतत्त्वं परिचायकमात्रम्, विशिष्य
वह्निवत्त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वप्रकारकप्रवृत्तेन प्रतियोग्यभूतज्ञानस्य कारणतावच्छे-
दककोटौ निवेशः साध्यतावच्छेदकादिभेदेन कार्यकारणभावभेद-
स्यावश्यकतया शुद्धेयस्याकिञ्चित्करत्वादित्यवधेयम् ।

(१) [अथैवमप्यत्र हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैव वह्निव्यादेः
साध्यतावच्छेदकता न तु तद्विशिष्टवह्निवत्त्वादिना तत्र व्यापक-
तावच्छेदकत्वांशपरित्यागे निर्धर्मितावच्छेदकमेव व्यापक-
तानवच्छेदकत्वज्ञानं भवेत् तस्य च व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानाप्र-
तिषेधतया नोक्तरीत्या प्रतियोगिवैयधिकरणघटिततद्वद्वित्याप-
कताद्यानयोरनुगमसम्भवः । न च शुद्धेन हेतुव्यापकतावच्छेदक-
त्वेन विशिष्टस्य वह्निव्यादेर्यत्र साध्यतावच्छेदकता तत्र तदवच्छिन्ने
व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि शुद्धतदवच्छिन्नविशिष्ट-
समानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्थीकारेण नोक्तरीत्या व्या-
पकताद्वयज्ञानानुगमापेक्षेति वाच्यम् । वह्निवत्त्वाद्यसाहितेन व्या-
पकतावच्छेदकत्वेन साध्यतावच्छेदकावगाहिनो ज्ञानस्य व्याप-
कतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनोऽपि तेन रूपेण वह्निव्यादिप्रका-
रकानुमितिजनकत्वे वह्निवत्त्वादिसाहितेन तेन रूपेण वह्निव्यादि-
विषयकस्य व्यापकतावच्छेदकत्वान्तरानवगाहिनस्तेन रूपेण तद्वि-
षयकानुमित्यजनकताप्रयुक्तफलधैर्यस्याधिकं त्वित्यादिन्यायेना-
नुचितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितवह्निव्याद्यप्रकारकतत्त्वप्र-
कारकानुमितिघिलयप्रसङ्गादिति चेन्न । यत्र शुद्धव्यापकतावच्छे-

दकत्वेन साध्यतावच्छेदकता तत्रापि विशेष्यतया तत्प्रविष्टम् भावमवच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्यविशेषितं धर्मितावच्छेदकीकृत्यावच्छेदकावच्छेदेन व्यापकतानवच्छेदकत्वावगाहिनाऽनाहार्यज्ञानस्य सम्भवेन तद्विरोधित्वेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नधर्मिकद्विधिव्यापकताज्ञानस्यानुगमसम्भवात् ।]

ननूक्तरूपेणानुमितिहेतुत्वे बह्वित्वमभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वं प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिः, तादृशज्ञानानामपि सामान्याभावावगाहितया प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपविशेषधर्मप्रकारकग्रहविरोधित्वादित्यत आह । यदि चेति ।

(दी०) यदि च साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिग्रहानानुमितिस्तदा तादृशावच्छेदकत्वग्रहाविरोधित्वेन विशेषणीयम् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे तु सुतरां विशेषणदानमिति । सत्यम् । तथाप्यन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव विशेषणत्वम्, न वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभेदानुधावनमतो लाघवमिति, यथाश्रुतग्रन्थानुरोधिनः ।

(गा०) तादृशज्ञानानामपि व्यभिचारज्ञानविरोधितया तेभ्योऽनुमित्यभ्युपगमे क्षतिविरहात् यदि चेत्पुनरुक्तम् । अनवच्छेदकत्वावृत्त्यादिपदात्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावच्छेदकत्वसामान्याभावयोः समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावस्य च परिग्रहः ।

तादृशावच्छेदकत्वादीति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादीत्यर्थः । आदिपदात्केवलप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । तद्विरोधित्वं तादृशग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वम् । निवेशनीयमित्यस्य निरुक्तव्यमिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविपर्ययतायामित्यादिः । तादृशप्रतिबन्धकताशून्यत्वस्य॥ ज्ञानविशेषणत्वेऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं च बह्वित्वमित्यादिसमूहालम्पनासङ्गदप्रसङ्गात् तादृशप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वस्य विपर्य-

ताविशेषणत्वपर्यन्तानुसरणम् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकं षड्वित्त्व-
मित्यादिज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यता च लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यषड्वित्त्व-
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वत्वावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन, निवेशनीया-
न तु तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतात्वेन, भेदकूटनिवेशाप-
स्या गौरवात् । अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकतादृशग्रहत्व-
व्यापकप्रतिबध्यतात्वेन निवेशे तुल्ययुक्त्यानुमित्यनुपपत्त्यासमा-
नाधिकरण्यांशे साधनीयत्वानवगाहितस्समानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकं षड्वित्त्वमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिरतोऽभावांशे
समानाधिकरण्यावगाहिज्ञानपर्यन्तनिवेशनम् । प्रतियोग्यसमाना-
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतिबध्यतानामपि समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वप्रकारकतादृशग्रहे एव घर्तमानतया ऽप्रसिद्धिरतस्तादृशग्रह-
निष्ठत्वमपहाय तादृशग्रहत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशः ।

यस्तुतस्तु तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबध्यकता-
नवच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिब-
ध्यकतावच्छेदकविषयितायां निवेशापेक्षया लाघवात्तादृशप्रतिबध्य-
तायामेव तादृशग्रहत्वाव्यापकत्व निवेशनीयं तावतैवाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकं षड्वित्त्वमित्यादिज्ञानवारणसम्भवात् तदीयप्रतिबध्य-
तायास्तथाविधग्रहत्वव्यापकत्वादित्यवधेयम् ।

एतावत्पर्यन्तेनान्योन्याभावघटितव्याप्तिरत्यन्ताभावघटितव्याप्तिश्च
ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यविषयतानि-
वेशासाम्यव्यवस्थापेनान्योन्याभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायां ला-
घवं निराकृत्य यास्तवतादृशव्याप्तिशरीरलाघवमपि स्वमतमाश्रि-
त्य निराकरोति । अन्योन्याभावस्येति । सुतरां विशेषणदान-
मिति । व्याप्तिशरीरे ऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यविशेषणप्रवेशा-
वश्यकत्वमित्यर्थः ।

अप्रेदं तत्त्वम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावगाहितदनवगाहिज्ञानयोः
पृथगेव हेतुता । अन्यलिङ्गकाद्यनुमितौ व्यभिचारधारणाय कारण-
पैशिष्ट्यस्यावश्यं निवेशनीयतया परस्परं व्यभिचारानवकाशात् ।

न च पृथकारणताकल्पनापेक्षयोक्तानुगतरूपेण हेतुनाकल्पनमु-
चितमिति वाच्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेदकत्वाभावप्रकारकं हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववति तादृशावच्छेद-
कत्वाभावप्रकारकमित्याकारकयोरप्रामाण्यज्ञानयोः पृथगभावविशि-
ष्टनिवेशानुरोधेन कारणताद्वयकल्पनाया आवश्यकत्वात् ।

न चाप्रामाण्यग्रहास्कन्धितज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाप्रतिबन्धक-
तयैव ततोऽनुमित्यापत्तिवारणसम्भवाद्प्रामाण्यज्ञानास्कन्धित-
त्वस्य निवेश एव नास्तीति वाच्यम् । अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टस्यापि
ज्ञानस्य तदभावदशायां अप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टत्वेन व्य-
भिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य
प्रतिबन्धकत्वस्य किञ्चित्कालावच्छिन्नत्वविद्वहेण कारणताव-
च्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः फलोपधाने तत्प्रत्वोपगमेनाप्यनि-
स्तारात् । न च व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्या-
यधिकरणधर्माविशिष्टत्वेन हेतुत्वोपगमादेव नाप्रामाण्यग्रहवि-
शिष्टज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । अवच्छेदकताया व्यास-
ज्यवृत्तित्वस्य दूषितत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादे-
रपि तत्पर्यायधिकरणतयाऽप्रामाण्यादिग्रहकालेऽनुमित्यापत्तेर्ज-
लेपत्वात् । एवं प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितानवच्छेदकाभाववति साध्ये तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
प्रकारकं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकाभाववति
तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकप्रकारकमित्याकारकाप्रामाण्यग्रहकाली-
नज्ञानस्यापि उक्तव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतया ततोऽनुमित्यापत्ति-
वारणाय तादृशाप्रामाण्यग्रहाभावयोः पृथक् पृथगेव निवेशनो-
पतया कानुगम इति ।

अथ प्रतियोगिव्यधिकरण्यविषयकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्व
न विचारसहम् । तथा हि प्रतियोगिव्यधिकरण्यशरीरे प्रतियोग्य-
धिकरणत्वावच्छिन्नसामान्यभेदो निवेशयितुमशक्यः, सर्वेषामेव
यत्किञ्चिदभावीप्रतियोग्यधिकरणतया तादृशभेदाप्रसिद्धेः ।
संयोगसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदस्य गुणादौ प्रसिद्ध-
त्वेऽपि धूमादिरूपहेत्वधिकरणे तदसत्त्वात्प्रमात्मकतादृशज्ञानस्य

कचिदप्यसम्भवात् ।

न च तादृशज्ञानं भ्रमात्मकमेव सर्वत्रानुमितिहेतुरिति वाच्यम् ।
तथा सत्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमिति-
विलयप्रसङ्गात् । यत्किञ्चित्प्रतियोग्यनधिकरणत्वं चाव्यावर्तकम्,
स्वप्रतियोग्यधिकरणसामान्यभेदनिवेशे च स्वपदस्याभावसामान्य-
परत्वे दर्शिताप्रसिद्धिदावस्थं यत्किञ्चिदभावपरत्वे च व्यभिचा-
रिस्थलेऽपि यत्किञ्चिदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमग्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वात्तत्रापि पि-
शेषदर्शितामनुमित्यापत्तिरतस्तत्तदभावीयप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वः
धिकरणवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावग्रह एव हेतुर्वा-
च्यः । तत्र च तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानां येन केनापि
रूपेणाभावग्रहस्य हेतुत्वे धूमसमानाधिकरणवद्वित्वानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वद्वित्वमित्यादिशानादप्यनु-
मित्यापत्तिः, तत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन तदभावग्रहस्य
हेतुत्वे तत्तदभावत्वेन तादृशसकलाभावानां जन्मसहस्रेणापि ज्ञानं
न सम्भवतीति उपाध्यायमतदूषणप्रासः ।

एवं यादृशयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं
हेतुमतस्तादृशतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्येव सिद्धान्तलक्षणे
व्याप्तिशरीरघटकतया विवक्षितत्वात् तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-
नां येन केनापि रूपेण तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेन याऽभा-
वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि सुतरामुक्तदोषप्रसङ्ग इति । मैवम् । स्वाव-
च्छेदावच्छिन्नानधिकरणत्वसम्बन्धेन हेत्वधिकरणनिष्ठप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नसामान्याभाव एव व्याप्तिघटकस्तज्ज्ञान-
मेवानुमितिहेतुः स्वपदं परिचायकमात्रं न तु तदर्थस्यापि नि-
वेशः, अन्यदीयावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरणत्वस्यान्यदीयवृत्तिनि-
यामकसम्बन्धताविरहाच्च संयोगादिनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृश-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितामादायाव्याप्यवकाश इति न स्व-
पदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रतियोगितात्वेन वा निवेश इति
विकल्पावसरः ।

अथ वा हेतुमग्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वरूपमनुगतं प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिरूपकत्वं भेदस्याव्याप्य-

वृत्तित्वानभ्युपगन्तुमते प्रतियोगिताविशेषणं देयम्, स्वनिरूप-
कानुयोगिताविशिष्टनिरूपितत्वस्वावच्छेदकविशिष्टवदनुयोगिकत्वो-
भयसम्बन्धेन प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्व हेतुमन्निष्ठाभावाधिकरण-
ताविशेषण भेदस्याव्याप्यवृत्तिनामतेऽपि सम्यगिति दिक् ।

अथेत्यादिपूर्वपक्षे समाधत्ते । सत्यं तथापीति । प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वस्यैवेत्येवकारेण प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्व-
स्य विशेषणत्वव्यवच्छेदः । तथा चात्यन्ताभावघटितव्याप्तौ अव-
च्छेदकावच्छिन्नाशनिघेसाधिन्यादौ रक्षामिति भावः । अथ च
प्रतियोगिभिन्नत्वं हेत्वधिकरणे निवेशयितुं न शक्यते अन्यो-
न्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुमति
संयोगिभेदप्रतियोगिनः संयोगिनो भिन्नत्वस्याक्षततयाऽव्याप्तेरश-
क्यवारणत्वात्तस्य व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वमदशायां
संयोगिभेदप्रतियोगिभिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वस्य सयोगे प्रहादनुमित्यपलापपक्षेऽत्यभिप्रेत्य प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वस्य विशेषणत्वमुक्तम् ।

न चैव संयोगी सत्त्वादेत्यादावतिव्याप्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमेन गुणाद्यवच्छेदेन सं-
योगिभेदे प्रतियोगिवृत्तित्वाभायसत्त्वात् हेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्व-
त्तस्य विवक्षणीयतयाऽव्याप्तेरनवकाशात् ।

सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वं प्रागेव दूषितमित्यभिप्रायेण
चेदमत्रावधेयमित्यादिना प्रतियोग्यवृत्तित्वघटितव्याप्तिलक्षणस्य स्व-
यमेव दूषणीयत्वात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिरमेवाभावाविशेषणं
देयं न तु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिति नोक्तलाघवावकाश इत्य-
भिप्रेत्य लाघवान्तरमाह । न चेति । न केत्यर्थः । अत्यन्ताभावघटि-
तव्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकर-
ण्यस्य निवेशे सम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमा-
दायासम्भववारणायात्यन्ताभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य अवश्य निवेशनीयतया गौरवादिति भावः ।

यथाश्रुतप्रत्याजुरोधिना इत्यस्वरससूचनाय । स चात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितायामिवान्योन्याभाप्रतियोगितावच्छेदकतायामपि सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशेन लाघवविरहात्, अन्यथा

समवायादिना वह्न्यादिमतो भेदमादायासम्भवप्रसङ्गात् ।

न चान्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया तद्देशे साम्यम्, अन्यथा विषयितासम्बन्धेन वह्नित्ववज्ज्ञानात्प्यन्ताभावमादाय दोषादिति वाच्यम् । यतोऽन्योन्याभावघटितव्याप्तावपि साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वविवक्षणीयम्, तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वं च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तानवेशने नानाव्यक्तिसाध्यके हेतुमक्षिष्ठतत्तत्साध्यव्यक्तिसम्बन्धमादायाव्याप्तेः, अवच्छेदकरूपविशिष्टे (१)ऽवच्छेदके अनवच्छेदकत्वस्याप्रामाणिकत्वत् । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टे प्रतियोगिन्यपि अप्रतियोगित्वस्य सुवचतया ऽप्यन्ताभावघटितव्याप्तावपि प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशनानर्थक्यप्रसङ्गात् । अवच्छेदकतावच्छेदकतायां सम्बन्धभेदानिवेशे गुणवद् द्रव्यत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन गुणत्वविशिष्टावच्छिन्नभेदमादायाव्याप्तेः ।

न चैकव्यक्तिसाध्यकस्थलेऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदत्वानिवेशात्तत्साध्यकानुमितिकारणतायां लाघवमभ्युपगमेति वाच्यम् । नानाव्यक्तिसाध्यकस्थले एकावच्छेदकत्वांशानिवेशादप्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानहेतुतायामपि लाघवसम्भवेन तत्स्थलविशेषीयलाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

अथैवमपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशने लाघवमश्रुतमेव । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशभावाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं परित्यज्य निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य निवेशयितुमशक्यत्वाद् भवता प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् ।

न चाप्यन्ताभावघटितव्याप्तौ हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणत्वं निवेशनीयं न त्वभावे तदधिकरणावृत्तित्वं तथा चान्योन्याभावविशे-

पणप्रतियोग्यवृत्तित्वस्य न प्रतियोग्यनधिकरणत्वापेक्षया लघुशरी-
रंतेति वाच्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणत्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैव विवक्षणीयतया तदपेक्षया प्रति-
योग्यवृत्तित्वस्य लघुत्वात् । एतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वानिवेशात् । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे वक्ष्यमाणदोषेण प्र-
तियोग्यनधिकरणत्वनिवेशासम्भवात् । सामानाधिकरण्यस्याव्या-
प्यवृत्तित्वमभ्युपेत्य प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वस्यैवात्यन्ताभावे नि-
वेशनीयत्वादिति चेन्न । अत्यन्ताभावप्रतियोगिताघटितलक्षणे
स्यावच्छेदकविशिष्टवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्यधिकरणकत्वं प्र-
तियोगितायां विशेषणं देयम् । अन्योन्याभावीयप्रतियोगि-
ताघटितलक्षणे च स्वाधिकरणवृत्तित्वाभावावच्छेदकहेत्यधिकर-
णकत्वं प्रतियोगिताविशेषणमित्येव निरूप्यः । तत्र चावच्छेदक-
विशिष्टांशनिवेशाधिपयमस्वत्यन्ताभावीयप्रतियोगिताघटितव्याप्ती,
तथापि चरमव्याप्ती तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणं साध्यतावच्छेदकं,
प्रथमव्याप्ती च तादृशप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघट-
कसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाभावो विशेषणम्, तत्र चरमव्याप्ती
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वांशस्याधि-
कस्य निवशाद्विपरीतगौरवम् अवच्छेदकविशिष्टांशापेक्षया एतदंशस्य
शुक्तत्वात् ।

न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
शस्य भवतोप्यावश्यकत्वात् अवच्छेदकत्वानिरूपितत्वांशस्यैवैतन्मते
आधिपयमिति वाच्यम् । स्वावच्छेदकविशिष्टस्य सम्बन्धतया सा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशादेवोपपत्तौ प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य मयाऽनिवेशनीयत्वात् ।

न चैवमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेश उभयमते एवेति
वाच्यम् । तथाप्यवच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वस्य तन्मते निवे-
शाधिपयेन लाघवानवकाशादिति दिक् ।

(दी०) अपरे त्वन्योन्यासन्ताभावगर्भस्याप्योरेकतरा-

ग्रहे ऽन्यतरज्ञानादनुमितेरानुभविकतया तदुभयज्ञानमेव हेतुः ।
इन्द्रियसंयोगादिवच्च विशिष्यैव कार्यकारणभावान्न व्यभिचारः ।

(गा०) इन्द्रियसंयोगादिवच्चेति । यथा द्रव्यप्रत्यक्षत्वतस्तत्समवे-
तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियसंयोगत्वतस्तस्युक्तसमवायत्वा-
दिना सन्निकर्षहेतुतायां कारणतावच्छेदकाननुगमेऽपि कार्य-
तावच्छेदकाननुगमान्न व्यभिचारः । तथाच कारणतावच्छेदका-
ननुगमेऽपि तत्तद्व्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरेत्पन्नानुमितित्वरूपविशेष-
धर्माणामेव तत्तद्व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन कार्यतावच्छे-
दकाननुगमान्न व्यभिचार इत्यर्थः ।

केचित्तु अत्यन्ताभावान्योन्याभावगर्भव्यभिचारज्ञानेऽनुगमस्य
तद्विरोधित्वरूपानुगतधर्मेण उभयविधव्याप्तिज्ञानहेतुतां स्वीकुर्वन्ति
तेषां मतमुपन्यस्य परे दृष्यन्ति । यत्स्थितिः ।

(दी०) यत्तु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थितो
ऽभावो धर्मिणि गृह्यमाणः साध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि तद्रूपा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनो ग्रहस्य
विरोधित्वेन व्याप्तिबुद्धयो ऽनुगमनीयाः । प्रतिवर्तीतश्च सा-
ध्यतद्दत्त्यन्ताभावान्योन्याभावग्रहौ साध्यवत्ताबुद्धिम् । केवला-
न्वयिस्थले च भ्रमरूपस्यैव तद्वस्य कथञ्चित् प्रसिद्धिरिति ।
तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनोपस्थित इति । यद्रू-
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिष्ठाविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । ध-
र्मिणि गृह्यमाण इति । धर्मिविषयतानिरूपितविषयताश्रयः । सा-
ध्यवत्ताबुद्धिं विरुणद्धि । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
विषयताश्रयः । तथा च स्वावच्छिन्नप्रत्यक्षसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रत्यक्षधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या धर्मिविषयता-
निरूपिताभावविषयता साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवत्ताज्ञान-
प्रतिबन्धकतावच्छेदिका स्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्गर्मप्रकारतानिरूपिताभायप्रकारतानि-

रूपितसामानाधिकरण्यविषयताशालिप्रद्विरोधित्वेन ध्यातिद्रा-
नानुगम इति पर्यप्रतिपत्तिः । प्रतियोगितायां यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
त्यतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययोः प्रकारतायां यद्वाग्निष्टत्तद्रूपनिष्टत्व-
योर्निवेशाद्वह्नित्वावच्छिन्नभेदपक्षिमत्यर्थावच्छिन्नात्यन्ताभावसामाना-
धिकरण्यप्रदविरोधिनो हेतुममानाधिकरण्यभेदप्रतियोगितानवच्छे-
दक पक्षित्व हेतुममानाधिकरण्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं
पक्षिमत्यमित्यादिज्ञानात् पक्ष्यानुमित्यापत्तिः । पक्षिभेदादिधर्मिता-
वच्छेदकपक्षपक्ष्यादिमत्ताज्ञानं प्रति तद्भेदादिधर्मितावच्छेदकरूपसंयो-
गसम्बन्धावच्छिन्नपक्ष्यभावयत्ताज्ञानप्रतियन्धकतायां पक्ष्यादिभेद-
निष्ठविषयताया अपि निवेशादुक्तज्ञानात्पुनर्यद्वाग्निष्टत्तद्रूपनिष्टत्व-
मिविषयतानिरूपितेति । विधयस्य धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्या-
श्रयो यादृशो धर्मस्तद्विशिष्टविशेष्यतानिरूपितेत्यर्थकम्, धर्मिताप-
च्छेदकतानात्मिकेति तु फलितायेः । प्रतिबन्धरूपं च तदभावव्या-
प्यवत्ताज्ञानादिप्रतियन्धकताविलक्षणमुपादेयम्, अतो नातिप्रसङ्गः ।
पक्षधर्मत्वाद्यविषयकव्यापकताज्ञानवारणाय पूर्ववत्प्रतिबन्धकताव-
च्छेदिका या पक्षविशेषणतावच्छेदकसामानाधिकरण्यविशेषणीभव-
त्साध्यविषयतानिरूपिता साध्यतावच्छेदकविषयता तद्वत्त्वमेव वि-
रोधित्वपदेन विवक्षणीयम् । साध्याभाववदवृत्तित्वादिधीश्च नानु-
मितिहेतुरतस्तदसङ्गदो न दोषाय । तादृशी च साध्यतावच्छेदक-
विषयता अत्यन्ताभावघटितव्याप्यवगाहिनि परामर्शे प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वाभावस्य विशेष्यविधया अन्योन्याभावघटितव्याप्य-
वगाहिनि च परामर्शे विशेष्यतावच्छेदकविधया विषयतेव ।

यस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छे-
दकत्वमेव भेदघटितव्याप्तौ निविष्टमिति उभयप्रायवच्छेदकत्वा-
भावविशेष्यतया साध्यतावच्छेदकविषयतेव व्यभिचारधीप्रति-
बन्धकतावच्छेदिका अतः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतदर्शितसाध्य-
तावच्छेदकविषयतावत्त्वेन हेतुत्वे बह्वित्यत्वादिना पदार्थान्तरेऽत्य-
न्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावावगाहिभ्रमासङ्गदः । तादृश-
विषयताया साध्यतावच्छेदकीयत्वमनिवेश्य तत्सङ्गदेच भेदप्रति-
योगितानवच्छेदकबह्विमत्समानाधिकरण्यहेतुमानिति ज्ञानस्यापि
सामानाधिकरण्यविशेषणविषयतानिरूपितव्यभिचारधीप्रतिबन्धक-

तावच्छेदकसाध्यविषयताशालित्वोत्ततोऽनुमित्यापत्तिः, बहिर्वत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन भ्रमविषयतासाधारणेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिवेशे च स्वरूपतो बहिर्वत्त्वाद्यवगाहिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकबहिर्मानाधिकरणहेतुमानिति ज्ञानासङ्ग इति दूषणमनवकाशम् । साध्यतावच्छेदकांशेऽवच्छेदकतावच्छेदकत्वाभावावगाहिन एव भेदघटितच्छाप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तस्य च बहिर्वत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतावत्त्वनियमात्तादृशविषयतात्वेनैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिवेशात् ।

ननु केवलान्वयिनि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नात्यन्ताभावस्याप्रसिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यधीरप्रसिद्धेति कथं तद्विरोधित्वेनानुगम इत्यत आह । केवलान्वयीति । भ्रमरूपस्येवेति । तद्रूपाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिविषयतानिरूपिताभावाविषयताया एव निवेशितत्वाद्वास्तवसाध्याभावाप्रसिद्धावपि इतराभावांशे प्रतियोगितया साध्यप्रकारकस्य व्याप्तिधीप्रतिबन्धज्ञानस्य प्रसिद्धौवानुगमनिर्वाह इति भावः ।

तच्चिन्त्यमिति । अत्र यत्त्वतत्त्वनिवेशादननुगमो दुर्वारः । साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकाभावविषयतात्वेन च व्यभिचारज्ञानीयात्यन्ताभ्योन्वाभावविषयतयोर्नानुगमसम्भारः, व्यभिचारधियोऽभावांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तदीयाभावविषयतायाः साध्यधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । साध्याभावांशे सधर्मितावच्छेदकं साध्याभाववन्महानसवृत्तिहेतुरित्याकारकज्ञानं प्रति हेतुमन्महानसनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमित्यादिज्ञानस्यापि विरोधितया ऽभावांशे सधर्मितावच्छेदकरुज्ञानविरोधित्वेनानुगमं ततोऽप्यनुमितिप्रसङ्गात् ।

एवं दर्शितव्यभिचारज्ञानस्य प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नत्वाद्यगाहित्वेऽपि साध्यतावच्छेदकांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यगाहित्वानियमात्साध्यतावच्छेदकांशे ऽवच्छेदकत्वाभावग्रहस्य कथं तद्विरोधिता प्राप्ताभावानवगाहित्वात् । मणिमन्त्रादिन्यायेन प्राप्ताभावानवगाहिनोऽपि विरोधित्वोपगमे एकाभावघटितव्याप्तिग्रहस्याप्यभावान्तरघटितव्यभिचारधीप्रतिबन्धकत्वोपगमसम्भारार्थं व्यभिचारज्ञानानुगमेन ।

एवमुक्तानुगतरूपावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानसामान्यविरोधित्वं नियताभावघटितव्याप्तिधीविरोधितामते न कुत्रापि व्याप्तिबुद्धौ, यत्किञ्चिद्विरोधित्वं च समूहालम्बनव्यभिचारधियमादाय घटाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वमिति ग्रहे महानसंघृत्तित्वविशिष्ट-
चङ्गयभावादिसामानाधिकरण्यग्रहमादाय च हेतुसमानाधिकरण-
महानसंघृत्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बह्वित्वमिति ज्ञानेति-
प्रसक्तमित्यादि चिन्ताधीनमवसेयम् ।

व्यभिचारज्ञानानुगममन्तरेणापि प्रातिस्विकरूपेण व्यभिचार-
द्वयमुपादाय तद्विषयकज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानानुगमसम्भ-
वारिकं व्यभिचारज्ञानानुगमेनेति पूर्वमतमेवाक्षेप्तुं समूहालम्बनज्ञान-
विरोधित्वेन व्याप्तिज्ञानमनुगमयति । साध्यतावच्छेदके इति ।

(दी०) साध्यतावच्छेदके साधनसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाही साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसाध्यवत्त्वे च साधनसमानाधिकरणान्पोन्याभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वावगाही यो ग्रहस्ताद्विरोधित्वं साध्याभाववद्वात्ति-
त्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वोभयावगाहिग्रहविरोधित्वादिकं वानुग-
मकं वाच्यम् । प्रसिद्धिः पूर्ववत् । अधिकं हेत्वाभासे वक्ष्यमा-
णरीत्या बोध्यम् । ग्रन्थस्तूपलक्षणपरोऽनौपाधिकत्वमात्रव्यव-
च्छेदाय । यद्वक्ष्यति अनौपाधिकत्वं तु तल्लक्षणमितीति वदन्ति ।

(गा०) तद्विरोधित्वमिति । तादृशग्रहसामान्यविरोधित्वमित्य-
र्थः । तेन घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसमूहालम्बनव्य-
भिचारज्ञानविरोधितामादाय नातिप्रसङ्गः । अत्यन्ताभावादिघटि-
तव्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्वात्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञानविरो-
धित्वे साधनधर्मिकतादृशव्यभिचारद्वयग्रहविरोधित्वरूपलघुधर्मेणै-
वानुगम उचित इत्याशयेनाह । साध्याभावेति । पूर्ववदिति ।
असंभवादेरर्थः ।

ननु साध्याभाववद्वात्तिधूमत्वावच्छिन्नहेतुस्थले प्रकृतहेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नधर्मिकानाहार्यव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरि-
त्यत आह । अधिकमिति । तत्रेतात्रापि एकदेशविषयकज्ञानविरोधि-

ता निवेशनीयेति भावः ।

न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वेऽन्योन्याभावग-
र्भेवेति मूलविरोध इत्यत आह । ग्रन्थस्त्विति । उपलक्षणपरः ।
अजहत्स्यार्थलक्षणयाऽत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकताघटितव्याप्ति-
द्वयसाधारणरूपाद्यच्छिन्नपर इत्यर्थः ।

नन्वेवं व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिरत आह । अनीपाधिकत्वेने । मा-
त्रपदेनात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्यव्यवच्छेदलाभः । अत्राप्रिममूलस्वरस-
माह । यद्वक्ष्यतीति । अत्यन्ताभावगर्भव्याप्तेरनुमित्यहेतुत्वेऽनीपाधि-
कत्ववत्तस्यापि अनुमित्यौपाधिकव्याप्त्यनुमापकत्वमभिदध्यादिति
भावः ।

व्यभिचारस्योपाधेर्भासत्त्वानाभासत्वप्रयोजकविशेषदर्शन-
परमूलस्य समुदिततात्पर्यार्थमधृत्वैव व्याचष्टे । व्यभिचाराज्ञा-
नस्येत्यादिना ।

(दी०) व्यभिचाराज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वाद् व्याप्ति-
ग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम् । सोपा-
धित्वज्ञानं तु न साक्षाद्व्याप्तिधीविरोधि विरोध्यविषयकत्वाद्,
किं तु व्यभिचारधीद्वारा । वक्ष्यते चानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य
साक्षाद्विरोधिन एवाभासत्वम् । निरुपाधित्वस्य ज्ञानं तु न व्या-
प्तिधीहेतुः, मानाभावात् । तथात्वेऽप्युपाधेराभासत्वायोगाधेवि ।

(गा०) व्यभिचाराज्ञानस्य । व्यभिचारज्ञानधिरहस्य । व्याप्तिधी-
हेतुत्वादिति । विरोधिविषयकज्ञानाभावतयेत्यादिः । साध्यधर्मिक-
साधनाव्यापकव्याप्त्यव्यवच्छेदज्ञानस्य तद्धर्मिकसाधनव्यापकताज्ञानसमा-
नधर्मिकतया मूलोक्तमुपाधिज्ञानाप्रतिबन्धकत्ववीजं भिन्नधर्मिकत्वं
सुपरिहरमतो योजान्तरमाह । विरोध्यविषयकत्वादिति । प्राच्या-
भावत्यादिविशिष्टविषयकत्वादित्यर्थः । साक्षाद्विरोधित्वेऽपि विरो-
धितामात्रेणैव न कथमाभासतेत्यत आह । वक्ष्यते चेति । साक्षा-
द्विरोधिन एवेति । कारणभूताभावप्रतियोगिज्ञानाविषयस्यैवेत्यर्थः ।

अनुमितिप्रयोजकज्ञानविरोधित्वेन हेतुभासतेत्यभिमानमूला-

माशङ्कां निराकर्तुं मूलकृताऽनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानाहेतु-
त्वमयाक्त तदनुर्द्धस्त्वप्र' हेतुमाह । निरुपाध्यादिना । तद्धेतु उ-
पेक्ष्येत्यापि स्वयमभिमान निराकर्तुं समाधत्ते । तथात्वेषां ।
आभासत्वायोगादिति । प्रयोजकज्ञान साक्षाद्विरोधित्वेऽपि जनकज्ञा-
नेऽनयात्वात्, जनकज्ञान साक्षाद्विराजन् एवमाभासत्वादिति भावः ।

मूढे । परमुपनिरीक्षकनयेति । अनुमितो तद्धेतुज्ञाने वा सा-
क्षादधिरात्रितयत्वर्य । सिद्धसाधनमिति । सिद्धे सिद्धाध्यापि-
रूपपक्षताविषयनद्धारिणानुमितिरिच्छिता न तु स्वत इति मतमाल-
म्बेदमभिहित तस्य स्वतोऽनुमितिर्विरोधित्वे परमुपनिरीक्षकत्वा-
सम्भवेन दृष्टान्तताविरहाद्वाधप्रत्य तु स्फुटतरमपेक्षकमिधास्यति ।

अन्योन्याभावस्याध्याप्यवृत्तित्वे मणिकारोचन्यातिद्वय दूषयि-
तुमुपक्रमते । इदं पुनरिति ।

(दी०) इदं पुनरिहाप्येयम् । यदत्योन्याभावस्याध्या-
प्यवृत्तित्वे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्व्यतिरेकलक्षणस्य संयोगा-
दिसाध्यरूपमिचारिण्यतिव्याप्तिः । संयोग्य-न्योन्याभावस्य
केवलान्वयित्वात् ।

(गा०) प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषिततद्व्यतिरेकत्वमिति । प्रतियोग्यवृत्ति-
त्वविशेषिता-न्या-न्याभावघटितेत्यर्थः । केवलान्वयित्वादिति । प्रति-
योगि-पि वृत्तलक्षणघटरूपादिति शेषः । इदं च सध्यागिभेदप्रति-
योगिताया, व्याप्यवृत्तिव्याभिमानेन । वस्तुतस्तु प्रतियोगिताया,
प्रतियोगिस्वरूपत्वे ऽव्याप्यवृत्तिव्यासम्भवात् अतिरिक्तत्वेऽपि च
तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । मूले न संयोगीति प्रतीतिरुक्त्या संयो-
गिभेदप्रतियोगीति प्रतीतेरानुभाविकत्वविरहात् । प्रतियोगितावच्छे-
दकरूपत्वेऽपि संयोगादिरूपाया अपि तस्या प्रतियोगित्वेना(१)
व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् । एव च स्वप्रतियोगितात्वविशिष्टाव-
च्छिन्नसमिद्धेत्वधिकरणनिष्ठभेदघटितलक्षण सम्यगेव ।

न चैवमपि स्वत्वाननुगमो दुर्वार एवेति वाच्यम् । हेतुमात्रे

(१) प्रतियोगितात्वेनति साधु ।

विषयवस्तुन्येव स्वविषयकस्मरणाभावेदशावच्छेदनाभावे सत्त्वात्
कालिकमव्याप्यवृत्तित्वम् । ईश्वरज्ञानविषयत्वस्य व्याप्यवृत्तितया
ज्ञानविषयतात्वेन । ज्ञानविषयत्वाभावात् न कापीति । तदुपेक्ष्य स्मृति-
विषयत्वत्वेन साध्यत्वमनुसृतम् ।

ननु विद्येपां स्मृतिविषयत्वप्रामाणिकम्, सामान्यलक्षणप्रत्या-
सत्या विषयविषयकानुभवसम्भवेऽपि स्मृतेरुद्बोधकाधीनतयोद्बो-
धकस्य च फलोन्नेयतया यादृशवस्तुस्मृतौ प्रमाणान्तरविरहस्तत्रो-
द्बोधकस्याप्रामाणिकत्वेन स्मृतिविषयतायां अपि तथात्वात् । तथा
च स्मृतिविषयत्वस्य न केवलान्वयितेत्याशयेन संस्कारविषयत्वा-
नुधावनम् ।

ननु यत्र स्मृतेरप्रामाणिकता तत्र संस्कारोऽप्यप्रामाणिकस्तस्य
फलैकप्रमाणकत्वात् । न च तद्विषयकस्मृतेरप्रामाणिकत्वेऽपि तद्वि-
षयकानुभवधीदितसामग्री । तद्विषयकसंस्कारे प्रमाणमिति वाच्यम् ।
संस्कारे प्रमाणान्तरविरहे तादृशसामग्या एवाकल्पनादित्यनुश-
येन अन्यज्ञानविषयत्वेति ।

(दी०) अथ स्वाविकरणीभूतयात्किञ्चिद्वृत्तिधर्मान-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्य-
वत्त्वकत्वम्, यद्धर्मविशिष्टयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिधर्मानवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वक-
त्वे सति तद्धर्मविशिष्टत्वं वा सेति चेत् ? अत्र किं यथा कथञ्चि-
त्सम्बन्धेन तदधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन वा ? आद्ये गुणः स्पन्दत्वादित्यप्रातिव्याप्तिः, गुण-
त्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्पन्दवृत्तितया तद्वत्त्वस्य स्पन्दनिष्ठ-
तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । द्वितीये समवा-
येन जातेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तिः, जातिमन्मेयव्यक्तिनि-
ष्ठतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया जातिमत्त्वेनानवच्छेदाज्जा-
तिशून्यमेयव्यक्तौ समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात् ।

(गा०) स्याधिकरणेति । इदं संयोगि-द्रव्यत्वादित्यादौ हेतुम-
धिष्ठस्य संयोगाद्यवच्छिन्नान्योन्याभावस्य न हेत्वधिकरणयत्कि-
ञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यतः संयोगवत्त्वादि-
रूपतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य सकलहेत्वधिकरणे सत्त्वेन तादृशं
न किञ्चिदेत्वधिकरणं यद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्ना तदीयप्रतियोगिता स्या-
दिति लक्षणसमन्वयः । संयोगि सत्त्वादित्यादौ हेत्वधिकरणगुणा-
दिव्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नैव साध्यवत्त्वावच्छिन्नमेवप्रतियोगितेति
नातिप्रसङ्गः । तत्रैव साध्यवत्तावच्छिन्नमेवप्रतियोगितायां द्रव्यादि-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नायां न हेत्वधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसामान्या-
भाव इत्यतिव्याप्तेर्कारणाय यत्किञ्चिदिति । स्वपदं हेतुतावच्छे-
दकविशिष्टपरम्, अतो न द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौव्याप्तिः ।
यादृशधर्मस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं तादृशधर्मपर्याप्तावच्छेदकता-
कान्यत्वं प्रतियोगितायां विशेषणीयमतो विशिष्टसत्तावान् जाते-
रित्यादौ विशिष्टसत्तावच्छेदस्य प्रतियोगिताया गुणादिवृत्तिसत्ता-
वच्छिन्नाया अपि सत्तात्वविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताकान्यत्वा-
च्चातिव्याप्तिः ।

अत्र च तादृशधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्व-
कत्वमेव विवक्षितम्, अन्यथा प्रतियोगिताया द्विधा निवेशेनान्यो-
न्याभावस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवादित्यवधेयम् । तादृशप्रति-
योगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वकत्वं च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं
यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टं तत्सामानाधिकरण्यम् । एवं च विशिष्ट-
सत्तावद्द्रव्यनिष्ठधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकगुणत्वादिवि-
शिष्टसामानाधिकरण्यरूपव्याप्युपलक्षितसत्तावत्ताशानाद् कर्मादौ
गुणाद्यनुमित्यापत्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यसहितहेतुतावच्छे-
दकस्य व्याप्तिवत्माह । तद्धर्मेति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टैश्व-
रिष्ठज्ञानमनुमितिहेतुरिति सूचनाय तद्धर्मविशिष्टत्वमित्यत्र वि-
शिष्टपदोपादानम् । सामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वासम्भवश्च
प्रागेव दर्शितः । स्वरूपसम्बन्धेन । कालिकसम्बन्धेन । तद्ध-
त्वस्य । गुणत्ववत्त्वस्य । तादृशान्योन्याभावेति । यत्किञ्चि-
त्स्पन्दवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकघटादिमदन्योन्याभावेत्यर्थः ।
अत्र चातिव्याप्तेर्यापकतालक्षणस्य न तु सामानाधिकरण्यवद्वि-

तद्व्यामिश्रणस्य तस्यातिव्याप्तिश्च एतत्स्पन्दमिहः स्पन्दत्वा-
दित्यादौ धांध्या । जातिमन्मेयव्यक्तिनिष्ठत्यनेन तादृशव्यक्ति-
वृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकृपं तादृशत्वं घटाद्यन्योन्याभाव-
स्य सम्पादितम् ।

ननु जातिमद्भेद एव न कथं तादृश इत्यत आह । जातिशून्येति । अप्रसिद्धिरिति । तथा च हेत्वधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्ति-
पदेन जातिशून्यस्योपादानासम्भवाज्जातिमद्भेदो न हेत्वधिकरणी-
भूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः ।

(दी०) एतेन ग्रहो व्याख्यातः । एवं तथात्वे 'इत्यन्ता-
भावगर्भमपि दुर्बलम् । तथा हि; प्रतियोग्यनधिकरणीभूत-
हेत्वधिकरणनिष्ठात्पन्ताभावेत्यादिकमव्यापकमेव संयोगादि-
साध्यकद्रव्यत्वादौ, स्वाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियो-
गिकात्पन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववत् गुणः . स्पन्दत्वा-
ज्जातिमान् मेयत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठा-
धेयत्वानिरूपकहेत्वधिकरणवृत्त्येत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि उ-
त्पत्तिकालावच्छेदेन जन्मानाः द्रव्याणामजन्मानां च मलया-
वच्छेदेन वा संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वोपगमे संयोगसाध्यक-
द्रव्यत्वे कालपरिमाणे वा हेतावर्थाप्तिरिति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) एतेनेति । ग्राह्याव्याप्तेरप्रमङ्गातिप्रसङ्गकथनेनेत्यर्थः । ग्रहः ।
अनुमितिजेतकीभूतोऽग्रहः । व्याख्यातः । अप्रसज्जातिप्रसङ्गप्रस्तवया
व्याख्यातः । तथात्वे । भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे । अव्यापकमेवेति । द्रव्य-
स्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन संयोगाभावप्रतियोगिसंयोगवद्भेदवत्तया
संयोगाभावस्यापि । प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति
भावः । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्रतियोगिकेति । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्तिप्र-
तियोगिसामान्यकृत्यर्थः । यत्किञ्चिद्व्यक्त्यवृत्त्यप्रतियोगिकेति यावत् ।

मानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
व्यापकसाध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वकत्वं वा । स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्माव-
च्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण्यम् । सा-
ध्यसमानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकस्वसमानाधिकरण्य-
सामान्याभावत्वकर्तृ वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणं तद्वृत्तिद्वयं च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशे-
षणं वा बोध्यमिति ॥

(भा०) प्रथमं यावत्साध्यव्यापकतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदक-
कत्वरूपां व्याप्तिमुक्त्वा ऽवच्छेदकत्वाभावद्वयाप्रवेशेन लघीयसीं या-
वत्स्वव्यापकतानवच्छेदकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वरूपां तामुक्त-
वान् । न च समानाधिकरणेत्यादिना संबन्धमेकनिबन्धनदोषधारणाय
प्रथमे व्यापकताद्वयं द्वितीये चाव्यापकताद्वयं एकसम्बन्धेन निवे-
शितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तन्निवेश यत्र संयोगेन साध्यता
तत्र तेन सम्बन्धेन व्यापकताया, अप्रसिद्धापत्तेः । द्वितीये च तेन
सम्बन्धेन वस्तुमात्रस्यैव साध्यव्यापकतया तादृशव्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गादिना तादृशव्यभिचारः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वप्रविष्टसमानाधिकरण्यांशमात्रस्य व्याप्यव्यापकभावनिवेशेनै-
वोपपत्ती तावद्दूरपर्यन्तनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । स्वसमाना-
धिकरणा इति । स्वसमानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टसाध्यसमानाधिकरण्यत्वकत्वमित्यर्थः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमाच्च तस्य व्यापकतानुपपत्तिः ।
एतत्कल्पेऽपि साध्यसमानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वन्नमदृशायां तत्र
व्यापकताग्रहासम्भवात् अनुमित्यनुपपत्तिमालोच्य लक्ष्यान्तरमाह ।
साध्येति । अत्र साध्यसमानाधिकरण्याभाववति हेतुसमाना-
धिकरण्यभावस्याव्याप्यवृत्तित्वन्नमस्तादृशहेतुसमानाधिकरण्य-
न्नमपर्यवसितस्तत्सत्त्वं चानुमितिरनुभवविरुद्धैव हेतोः साध्याभाव-
समानाधिकरण्यग्रहवत्, साध्यविरोधिसमानाधिकरण्यग्रहस्यापि

अनुमितिचिरोधित्वादिति तादृशमन्त्रकाले हेतुसामानाधिकरण्या-
भावत्वे साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकताया दुर्ग्रह-
त्वेऽपि न क्षतिः । व्यापकतावच्छेदकत्वमप्रात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वगर्भं न तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वगर्भं
तथा सति धर्मिणि तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वरूपव्यापकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वप-
र्यन्तनिवेशचिरोधादिति दिङ् ॥

इति अनुमानगादाधर्या व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ॥

मानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व-
व्यापकसाध्यसमानाधिकरणतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वकत्वं वा । स्वसमानाधिकरणाः सर्वे यद्धर्माव-
च्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणम् । सा-
ध्यसमानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकस्वसमानाधिकरण-
सामान्याभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः । अत्र च साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
हेत्वधिकरणं तद्वृत्तिद्वयं च एकेन सम्बन्धेन विशेषणताविशे-
षणं वा बोध्यमिति ॥

(गा०) प्रथमं यावत्साध्यव्यापकतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदक-
कत्वरूपां व्याप्तिमुक्त्वा ऽयच्छेदकत्वाभावद्वयाप्रवेशेन लघीयसीं या-
वत्स्वव्यापकतानवच्छेदकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वरूपां तामुक्त-
वान् । न च समानाधिकरणेत्यादिना संबन्धभेदनिबन्धनदोषवारणात्
प्रथमे व्यापकताद्वयं द्वितीये चाव्यापकताद्वयं एकसम्बन्धेन निवे-
शितं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तन्निवेशं यत्र संयोगेन साध्यता
तत्र तेन सम्बन्धेन व्यापकताया, अप्रसिद्धापत्तेः । द्वितीये च तेन
सम्बन्धतः वस्तुमात्रस्यैव साध्यव्यापकतया तादृशव्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गादिना तादृशव्यभिचारः स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वप्रविष्टसमानाधिकरण्यांशमात्रस्य व्याप्यव्यापकभावनिवेशेनै-
वोपपत्तौ तावद्वदुत्पद्येत निवेशनमफलमित्याशयेनाह । स्वसमाना-
धिकरणा इति । स्वसमानाधिकरण्यव्यापकतावच्छेदकसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टसाध्यसमानाधिकरण्यत्वकत्वमित्यर्थः । सामाना-
धिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमात् तस्य व्यापकतानुपपत्तिः ।
एतत्कल्पेऽपि साध्यसमानाधिकरण्याव्याप्यवृत्तित्वमवस्थायां तत्र
व्यापकताग्रहासम्भवात् अनुमित्यनुपपत्तिमालोच्य लक्षणांतरमाह ।
साध्येति । अत्र साध्यसमानाधिकरण्याभाववति हेतुसमाना-
धिकरणशभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमस्तादृशहेतुसमानाधिकरण्य-
मपर्यवसितस्तत्सर्वं चानुमितिरनुभवविरुद्धैव हेतोः साध्याभाव-
समानाधिकरण्यग्रहवत्, साध्यमिराधिसमानाधिकरण्यग्रहस्यापि

अनुमितिविरोधित्वादिति तादृशमन्त्रकाले हेतुसामानाधिकरण्या-
भावत्वे साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतावच्छेदकताया दुर्ग्रह-
त्वेऽपि न क्षतिः । व्यापकतावच्छेदकत्वमप्रात्यन्ताभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वगर्भं न तु भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वगर्भं
तथा सति धर्मिणि तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वरूपव्यापकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये धर्मं व्यापकतावच्छेदकत्वप-
र्यन्तनिवेशविरोधादिति दिक् ॥

इति धनुमानगादाधर्या व्याप्त्यनुगमप्रकरणम् ॥

अथ सामान्यलक्षणोप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याः सकलधूमादिविषयकः । कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिः ? सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणता, अतिरिक्तैव वा । तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति । तदपरे न मन्यन्ते ।

(दी०) प्रसङ्गात् सामान्यलक्षणां व्यवस्थापयितुमाह । व्याप्तिग्रहश्चेति । केचित्तु समानाधिकरणयोरेव व्याप्तिरिति पक्षे पर्वतीयधूमे बह्विव्याप्तिविशिष्टधीर्न पर्वतीयवाह्व्याप्तिग्रहं विना, स च न सामान्यलक्षणां विनेति कथितव्याप्तिविशिष्टे सादिलक्षणोपोद्धातोऽपीत्याहुः ।

(गा०) व्याप्तिग्रहश्चेत्यादिमूलेन व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमविषयकतायाः पर्वतीयधूमज्ञानजन्यानुमित्यन्यथानुपपत्त्या व्यवस्थापनोपयोगितायाकाङ्क्षायां तस्य सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगितां सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिनिरूपणप्रयोजकसङ्गतिं च दर्शयति । प्रसङ्गादिति । सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वोपसंहारादित्यादिना ग्रन्थेनाशङ्किततया इदानीं स्मृतत्वादित्यर्थः । सामान्यलक्षणमिति । प्रत्यासत्तिमिति शेषः । व्यवस्थापयितुम् । प्रमाणवच्यानिरूपयितुम् । व्याप्तिग्रहश्चेत्याद्यभिधानं चाकाङ्क्षोत्थापनेन सामान्यप्रत्यासत्तिव्यवस्थापनोपयोगितां ध्येयम् ।

यद्यपि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिं विनानुपपद्यमानं व्याप्तिग्रहस्य सकलधूमादिविषयकत्वमेव तत्प्रत्यासत्तित्वे मानमिति व्याप्तिग्रहश्च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या सकलधूमविषयक इति

याक्यमेव तत्प्रत्यासत्तिव्यवस्थापकमिति व्यवस्थापयतीत्येव वस्तु-
युक्तं तथापि कथितमात्रे सकलधूमविषयकत्वं युक्तिमन्तरेण
प्रधारयितुं न शक्यते, कथमन्यथेत्यादिना वक्ष्यमाणा च युक्तिः
पूर्वपक्षेणा दूषयिष्यते, - उच्यते इत्यादिग्रन्थेन व्यभिचारसंश-
यान्यथानुपपत्तिकथनमेव तद्व्यवस्थापकमिति युक्त्या तस्मिन् सा-
धित एव तदन्यथानुपपत्त्या प्रत्यासत्तिव्यवस्थितिर्निर्वाहतीति व्यव-
स्थापयितुमित्युक्तम् ।

मूले, सकलधूमविषयक इत्यस्य धूमनिष्ठसकलव्याप्तिविषयक-
इत्यर्थः । पूर्वं पर्वतीयधूमग्रहेऽपि तन्निष्ठव्याप्यग्रहे तत्र व्याप्यवगा-
हिप्रमाया 'अवाधितव्याप्युपनायकविरहेणासम्भवात् ।' तन्निष्ठ-
व्याप्तिग्रहे पूर्वं तद्ग्रहेऽपि लोकिकसन्निकर्षादिवलात्तस्मिन् भास-
माने उपनायकसत्त्वेन तत्र व्याप्युपनीतभानसम्भवात् सकलधूम-
विषयकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् उपोद्धातसङ्गत्या सामान्यप्रत्यासत्ति-
व्यवस्थापनमिति वदतां मतमाह 'व्याधितौ । केचिद्व्यति । सकल-
धूमसाधारणैकव्याप्तिमते विनापि सामान्यप्रत्यासत्ति विशिष्टपरा-
मर्शनिर्वाहस्याग्रे वाच्यत्वात् समानाधिकरणयोरैवेति । पक्षे ।
मते । व्याप्तिविशिष्टधीः । व्याप्तिप्रमालक्षणापोद्धातः । लक्षणघटक-
स्यानुमितिकारणतायां व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानिश्चयत्वावच्छिन्नत्व-
स्योपपादकत्वं सामान्यप्रत्यासत्तेरिति 'शेषः । अनुमितिपूर्वं नि-
यमतो विशिष्टपरामर्शनिर्वाहे तत्त्वेनानुमितिहेतुताया व्यभिचारा-
दिनाऽसम्भवाद्, गृह्यमाणव्याप्यवच्छेदकताकथमप्रकाररूपक्षधर्म-
साक्षान्तत्वेनैवानुमितिहेतुताया अगत्या वाच्यत्वादिति भावः ।
अपिना प्रसङ्गसम्भवोऽपि दर्शितः । ।

। एकव्यक्तिहेतुकस्थले विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुताया नि-
श्चयपूर्वत्वात्तादृशकारणताघटितमेव जातिघटितलक्षणं निर्दोष-
मिति न कथितलक्षणोपोद्धाताघसर इत्यस्वरससूचनाय के-
चिद्व्यति । लक्षणानुपपादकत्वेऽपि सामान्यलक्षणानुपपत्ते-
विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वानुपपत्तौ व्याप्यतावच्छेदकानवगा-
हिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुपपत्त्या दर्शितज्ञानद्वयसाधारणरूपेण च
हेतुत्वासम्भवाद् धूमादिज्ञानस्य प्रामाण्यमेव नोपपद्यते इत्यनुमान-
प्रामाण्योपोद्धातो उच्यते एव ।

न च नानाव्यक्तिकहेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वासम्भवेऽपि एक-
व्यक्तिकहेतुज्ञानस्य तथात्वसम्भवाच्चैवानुमानप्रामाण्यं निरावाध-
मिति न तदुपपादकत्वमपि सामान्यप्रत्यासत्तेरिति धाव्यम् ।
धूमादिदर्शनानन्तरमनुमित्यसम्भवे तत्र यथा प्रवर्तकज्ञाननिर्वा-
हस्तथैव सर्वत्र तन्निर्वाहेणानुमितेरेव विलोपापत्त्या अनुमानप्रामा-
ण्यानिर्वाहात् । एवं व्यातिविशिष्टेत्यादिलक्षणवाक्यस्य घटि-
व्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वाद्यदितलक्षणपरत्वे तदु-
पोद्धातोऽपि दुर्वार एवेति ध्येयम् ।

विकल्पेन ग्रन्थासत्तितया स्वीकार्यस्य ज्ञायमानसामान्यस्य
सामान्यज्ञानस्य च सामान्यलक्षणापदार्थत्वं व्युत्पादयति । अत्र चेति ।

(दी०) . अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे
सामान्यमेव प्रत्यामत्तिः । सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या
इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम् । तत्राद्यमाह । सा चेन्द्रियेण । इन्द्रियेण
सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतो
धूमत्वादिरित्यर्थः । विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः ।
तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा । सम्बद्धपदस्यैव वा
परम्परासम्बद्धस्तत्सम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः । तथा च
सैव विशेषणतेत्यर्थः ।

(गा०) तज्ज्ञानमिति । सामान्यज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानस्य
विषयनिरूप्यत्वादिति भावः । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषण-
नेति ग्रन्थस्य सामान्यलक्षणाया इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतारूपा-
भावग्राहकप्रत्यामत्यन्तर्भावपरत्वं न सम्भवति इन्द्रियसम्बद्धानु-
योगिकविशेषणताया अभावग्राहकत्वात् प्रकृते चेन्द्रियसम्बद्धधूम-
त्वादिप्रतियोगिकविशेषणतायास्तद्वेशिष्यरूपाया यावद्धूमादिप्र-
त्यासन्ताया यावद्धूमादिनासकतायाः स्वीकरणीयत्वात्, शब्दसा-
म्यस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

न चेन्द्रियसम्बद्धानुयोगिकसामान्यनिरूपितविशेषणतय सा-
मान्याध्यानां प्रत्यासत्तिरिति प्रत्यासत्त्यारेकविधत्वमिति वा-
च्यम् । अभावे ग्राह्यप्रतियोगिकविशेषणताया अत्र च ग्राह्यनिष्ठधू-

मत्वादिप्रतियोगिकविशेषणताया ग्राहकत्वेन विशेषात् । सम्बन्ध-
मात्रस्य विशेषणतापदार्थत्वे इन्द्रियसम्बद्धानुयोगिककालिकसम्ब-
न्धस्याप्यभावग्राहकतोपपत्तेः । अभावीयविलक्षणसम्बन्धपरत्वे प्रकृ-
तासद्गहात् ।

एतेन इन्द्रियसम्बद्धसामान्ये धर्मिणो विशेषणतासामान्यलक्ष-
णेत्यपि परास्तम् । अत इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतापदं ज्ञायमानसा-
मान्यपरतया व्याचिकीर्षुराह । तत्राद्यमिति । विशेषणपदस्य वै-
शिष्ट्यप्रतियोग्यर्थकत्वे दोषस्य वाच्यतया तदर्थमाह । तद्विशे-
ष्यकेति । तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपेतज्ञानप्रकारताध्व इत्यर्थः । ते-
नेन्द्रियसम्बद्धांशेऽन्यप्रकारकात्तदसम्बद्धांशे धूमत्वप्रकारकाद् धूम-
कालीनोऽयमित्यादिज्ञानान्न यावद्धूमादिग्रहप्रसङ्गः ।

ननु विशेषणपदोत्तरभाष्यप्रत्ययलभ्यप्रकारताया एव प्रत्यासत्ति-
त्वमेतावता लभ्यते न तु धूमत्वादेरित्यत आह । विशेषणतेत्यनेति ।

ननु देवनेतिवत्स्यार्थे तत्प्रत्ययानुशासनाभावाद्वाधार्थावि-
चक्षायां तत्प्रत्ययस्यासाधुतापत्तिरित्यतः प्रकारान्तरमनुसरति ।
तत्रेति । तन्न इन्द्रियसम्बद्धे । विशेषणत्वं पूर्वनिरुक्तमेव । व्यधिकरण-
बहुव्रीहावसंहिष्णुतातः प्रकारान्तरमालभ्यते । सम्बद्धपदस्यैव चेति ।
परम्परासम्बद्धे विवृणोति । तत्सम्बद्धेति । एवं सति विशेषणादिप-
देन सप्तमीतत्पुरुषाद्यसम्भवाद् विशेषणतापदेन कर्मधारयमवलम्ब्य
व्याचष्टे । तथा चेति । विशेषणतेति । इन्द्रियसम्बन्धात्मिकेत्यर्थः ।

एतदभिधानं च सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वप्रवादरक्षणाय ।

यद्यपि धूमत्वादिसामान्यस्य इन्द्रियप्रतियोगिकत्वविरहान्
स्वतस्तत्प्रत्यासत्तित्वमनुपपन्न तथापि विशिष्टघटकसंयोगादेस्तत्प्र-
तियोगिकत्वाद्विशिष्टस्य तत्प्रत्यासत्तिता व्यापारस्तु संयोग एव
तस्य न तु सामान्यं तदजन्यत्वादित्यवधेयम् ।

(दी०) अत्र च वहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य
तदिन्द्रियजन्यत्वञ्च नियामकम् । एवं चाणुत्वेन यत्किञ्चिद-
णुपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति ।

(गा०) अत्रेति । सामान्यप्रत्यासत्तिहेतुतायामित्यर्थः । अ-
वच्छेदकमित्यर्थकेन नियामकमित्यनेनास्याभिसम्बन्धः । लो-

किकसम्बन्ध इति । साक्षात्करोमीतिप्रतीतिनियामकविषय-
तायाः प्रयोजकः संयोगादिसम्बन्ध इत्यर्थः । तदिन्द्रिय-
जन्यत्वं तदिन्द्रियजन्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषः, तथा च
धूमत्वादिप्रकारतानिरूपितलौकिकान्यमुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन चा-
धुपत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयोगादिमद्धर्मिणिष्ठविशेष्य-
तानिरूपितचाक्षुषादिप्रकारतावद्धूमत्वत्वादिना हेतुता द्रव्य-
त्वादिसामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणाय धूमत्वादिप्रका-
रतानिरूपितत्वं विशेष्यताविशेषणं द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणाज-
न्ययावद्ध्रव्यभावे स्मरणानुपनीतधूमत्वादेर्लौकिकसन्निकर्षशून्ये धू-
मत्वा न प्रकारतया भानमुपेयते अतो न तत्रोक्तप्रकारताविशिष्ट-
धूमत्वादेर्व्यभिचारः । ज्ञानलक्षणया धूमत्वाद्युपनीतमानजनने विशे-
ष्यभासकसामान्याः सहकारित्वे कल्पनीये विशेष्यलौकिकप्रत्यक्ष-
तदीयविशेष्यान्तरभासकलौकिकसन्निकर्षादिघटिततदुपनीतमान-
सामान्योरेव सहकारिता कल्प्यते न तु द्रव्यत्वादिसामान्यघटि-
ततद्भासकसामान्या अतो न तत्रोपनायकज्ञानवलाद् द्रव्यत्वादिना
मुख्यविशेष्यतया भासमानधूमाद्यंशे धूमत्वादिभानम् ।

केचित्तु तत्रानुपस्थितासन्निरूप्यधूमाद्यंशे धूमत्वाभावेऽपि न क्षतिः,
धूमत्वान्यसामान्यप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यताया एव, तादृश-
धूमत्वजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् ऊकस्थले च धूमत्वद्रव्यत्वोभय-
प्रकारकैकविषयताया एवोपगमात् । उभयसामान्यज्ञानं च समूहाल-
स्यनरूपमुपेयते । तत्र च प्रकारताभेदेन विषयताभेद इति द्रव्यत्वा-
द्यप्रकारिकैव धूमत्वप्रकारकविषयतेति न तदसङ्गद इत्याहुः ।

लौकिकविषयतान्यत्वस्य विशेष्यताविशेषणत्वात् प्राथमिकधू-
मत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः मुख्यविशेष्यतापर्यन्त-
निवेशाद् धूमत्वादिना धूमाद्युपनीतभावे न व्यभिचारः । यावद्धूम-
विषयकत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वानुपगमेऽपि यावत्सु धूमेषु कारण-
सत्त्वेन तत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानोत्पत्त्यैवार्थतो यावद्रूपविषयकत्व-
निर्वाहः । यद्विरिन्द्रियस्येत्यनेन मानसत्स्थले मनसो लौकिकसम्बन्ध-
स्य ज्ञानस्य मानसताया एवापेक्षणीयत्वं प्रदर्शितं तत्प्रयोजनमाह ।
एवं चेति । तद्व्यक्त्यादिना अणुपस्थिता सकलानुप्रत्यक्षानुदयः,
द्रव्यत्वादिना यत्किञ्चिदणुपस्थितस्थले च तेन रूपेण वाय-

दण्डानस्य यत्किञ्चिदद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीवशोत्पन्नयावद्द्र-
व्यप्रत्यक्षमूलकसंस्कारात् स्मरणरूपस्यैव सम्भावेन तत एव सकल-
कार्योपपत्तेश्चानु- सामान्यजयावदणुप्रत्यक्षासम्भवेऽपि क्षतिविर-
हाद्योपपत्तिसङ्गातिरित्यतोऽणुत्वेनेति । अणुत्वमात्रेणेत्यर्थः ।
एतच्च सकलाणुगोचर इत्यत्रापि सम्यध्यत । तदानीं च प्र-
त्यक्षादिप्रकारकज्ञानस्थाननुभवेन तेन रूपेण यावदणुस्मर-
णानुपगमासम्भवात् सामान्यजयावदणुज्ञानस्याप्यप्यकतेत्युपप-
त्तिसङ्गतिः । सकलाणुपस्थितिस्थले सकलाणुगोचरस्य मानसो-
पनीतमानस्यैव सम्भवादानुपपत्तिरतो यत्किञ्चिदिति । लौकिकस-
म्यन्धवद्वटादावणु-उन्नमदशायां यावदणुप्रत्यक्षानुपपत्तिविरहावणु-
पस्थितिर्नास्ति । इन्द्रियसम्बन्धादिनिवेशस्य स्वयं हेतुतया वदन्तीति ।
तदनुयोगिकप्रतीतिप्रतियोगित्वरूपतद्विशेषणत्वं परित्यज्य
तदंशे प्रकारतया भासमानत्वरूपविशेषणत्वपर्यन्तनिवेशस्य ज्ञाने
तदिन्द्रियजन्यत्वनिवेशस्य धर्मिणि लौकिकसन्निकर्षनिवेशस्य च
प्रयोजनाभ्याह । एतेनेत्यादिना । परास्तमित्यन्तेन ।

(द्वी०) एतेन धूलीपटले धूमधूमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे
तत्रासता धूमत्वेन सामान्येन धूमेण व्याप्यग्रहाद् धूमदर्शना-
द्वहणुमितिर्न स्यात्, हेतुभावेन परामर्शानुत्पादात् । किञ्च
धर्मिणि दोषवशान्नयनेनागृहमाणेन स्मरणप्रकारीभवता सामा-
न्येन गृहमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाधुपज्ञानापत्ति-
रिति परास्तम् ।

(गा०) तत्र चेति । धूमत्वेनेति शेषः । तत्रासनेति । धूलीपटलेऽद्यत-
मानेनेत्यर्थः । अग्रहे हेतुगर्भविशेषणमेतत् । धूमत्वेन सामान्येन धूमेण
व्याप्यग्रहादिति । धूमग्राहकप्रत्यासत्तिविरहेण तद्ग्रहासम्भवादिति
भावः । हेतुभावेनेति । धूमरूपविशेषणधर्मिकव्याप्तिरूपविशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेनेत्यर्थः । परामर्शानुत्पादादिति । व्याप्ति-
पिशिष्टधूमवैशिष्ट्यावगाहिनोऽनुमितिकारणचरमपरामर्शस्योपा-
दासम्भवादित्यर्थः ।

इदमापातत, स्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे धूमत्वदर्शनाग्रहे क्षणिकव्या-

जेन पक्षे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यग्रहसम्भवात् ।

न च पूर्वं यत्र धर्मिणि यद् गृहीतं तत्रैव तदुपनय इति मते धूलीपटलमात्रे गृहीताया अपि व्याप्तेरिन्द्रियसन्निरुद्धं धूमे उपनया-
सम्भवेन परामर्शासम्भव इति वाच्यम् । विशिष्टवाह्यमद्वृत्ति-
त्वरूपाया व्याप्तेः पर्वतरूपधर्मिवृत्तित्वांशस्य लौकिकसन्निरुक्तादेव
भानात् पर्वते बहिमत्त्वपर्यन्तस्यैवोपनयतया पूर्वं धूमाग्रहेऽपि बहि-
मत्त्वसामान्यलक्षणया बहिमत्त्वप्रकारेण पर्वतस्यापि ग्रहात्तदुपनय-
सम्भवेनानुपपत्त्यभावात् ।

यत्र धूमे लौकिकसन्निरुक्तौ नास्ति तत्र पूर्वं धूमाग्रहे पक्षे धूमो-
पनयासम्भवेन नेत्रिमितिनिर्वाह इत्येतत्परतापि न सम्भवति, एवं
सति धूमाग्रहस्यैव वस्तुमुचिततया व्याप्यग्रहाभिधानविरोधात् ।
धूलीपटले धूमत्वग्रहस्थले(१) धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमग्रहास-
म्भवेऽपि संयोगित्वादिसामान्यलक्षणया धूमग्रहस्य दुर्घातत्वाच्च ।

एतेन यत्र पर्वते धूमे च लौकिकसन्निरुक्तौ वर्तते न तु तदुभय-
संयोगग्राहकविलक्षणसन्निकर्षः, असन्निरुद्धस्यापि संयोगस्य संसर्ग-
विधया भानोपगमेन पक्षधर्मताज्ञाननिर्वाहः, तत्र पूर्वं धूमे व्याप्यग्रहे
उक्तनियमसत्त्वे लौकिकसन्निकर्षवत्त्यपि धूमबहिमत्त्वसंयोगात्मक-
व्याप्तिग्रहासम्भवाच्च तस्योपनीतभानस्यैव स्वीकरणीयत्वात् ।

न च धूलीपटले धूमत्वन्नमदशायां पक्षीयधूममानेऽपि तद्विशेष-
णतया व्याप्तिभानमुपनयाधीनमेव मुख्यविशेष्यताया एव सामान्य-
प्रत्यासत्तिप्रयोज्यत्वात् । तथा चोक्तनियमसत्त्वे प्रागपि पक्षीयधूमे
व्याप्यग्रहाज्ञानघटितविशेषणताया निवेशेऽपि नोक्तस्थले विशिष्ट-
परामर्शनिर्वाह इति वाच्यम् । संयोगित्वसामान्यलक्षणयैव उक्तसं-
योगरूपस्याप्तिप्रकारेण धूममानस्योक्तस्थले सम्भवेन उक्तनियम-
सत्त्वेऽपि ज्ञाननिवेशे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहादित्यपि निरस्तम् ।

संयोगित्वसामान्यलक्षणया दर्शितस्थले तेन रूपेण धूममानो-
पगमे धूलीपटले धूमत्वासत्त्वस्याकिञ्चित्करतया धूलीपटल इत्या-
दिकङ्किकाया दुःसङ्गतात् । तस्माद् धूमत्वग्रहप्रतियन्धकदोषादि-
समवधानदशायां धूमत्वेन धूमप्रत्यक्षापत्तिवारणेनैव ज्ञानघटित-

विशेषणतानिवेशकलामित्यवधेयम् ।

धर्मिणीति । नयनसन्निकृष्टधूमादाधित्यर्थः । अस्य चागृह्यमाणेनेत्यनेन स्मरणप्रकारोभयतेत्यनेन गृह्यमाणेनेत्यनेन च सम्बन्धः । धूमेन्द्रियसन्निकृष्टोत्पत्तिक्षणे पूर्वसन्निकृष्टविरहेण सामान्यस्य नयनागृह्यमाणतासम्भवेऽपि ननुत्तरसामान्यप्रकारकलौकिकचाक्षुषोत्पत्त्या तस्य यावत्सामान्याश्रयविषयकत्वे इष्टापत्तिसम्भवाद्दोषप्रशादित्युक्तम् । दोषसमवधानस्यले, च प्रत्यासत्त्यन्तरेण सामान्यप्रकारकज्ञानाजननात् प्रत्यासत्त्यन्तरावीनसामान्यप्रकारकज्ञाने जायमान एव सामान्येन यावत्सामान्याश्रयज्ञानोत्पत्तेरानुमधिकतया नेष्टापत्तिसम्भय इति ध्येयम् ।

इन्द्रियसम्बन्धे सामान्यस्य जायमानत्वरक्षायै स्मरणप्रकारोभयतेति । सामान्येन चाक्षुषज्ञानापत्तिरित्यन्यथः । यत्र सामान्यप्रकारकचाक्षुषोत्पत्तिकाले दोषसमवधानं तत्र तदुत्तरसामान्यजचाक्षुषापत्तिश्च सामान्याश्रयचाक्षुष(१)जनकालोरुसंयोगनाशोत्तरं वक्ष्यमाणसामान्यजन्यचाक्षुषापत्तिरिव दोष एवेत्यन्ते । गृह्यमाणेन घेत्यत्र नयनेनेत्यनुपज्यते । सामान्येनेति च लौकिकज्ञप्रियर्षविगमे सामान्यजप्रत्यक्षानुत्पत्तिर्योजं पूर्वार्कं बोध्यम् । चक्षुःसंयोगादेव विशेषणतया कारणतावच्छेदकत्वं नोपलक्षणतया भतः कारणतावच्छेदकविशिष्टस्याव्यवहितपूर्वकालसत्तायाः प्रकृते कार्योत्पत्तिप्रयोजकतया कालान्तरीयचक्षुःसंयोगादिकमादाय नातिप्रसङ्गः ।

नन्विन्द्रियसम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभयतः सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे बहुधादिक्रमसामान्यप्रत्यासत्त्या यावतां बहुधादिमतां प्रत्यक्षानुपपत्तिः, इन्द्रियसम्बन्धे गृह्यमाणबहुधादिव्यक्तेर्योषति बहुधादिमत्यसत्त्वादिति महानसीयधूमे व्याप्तिग्रहदशायां पर्वतीयधूमादी व्याप्तिग्रहानुपपत्तिः बहुधादिमत्त्वेन पर्वतादिग्रहासम्भवात् ।

यदि च तदानीं बहिमत्त्वेन पर्वताग्रहेण पर्वतीयधूमे व्याप्त्यग्रहऽपि बह्विधसामान्यलक्षणया पर्वतीयबहिमत्त्वेण पर्वतसन्निकृष्टदशायां स्मरणोपनीतपर्वतीयबहिमत्त्वेण पर्वतसंशे लौकिक एव पर्वतीयधूमे बहिमत्त्वरूपव्याप्तिग्रहः सम्भवतीति मन्यते तदापि यत्र बहुधादिमत् एव साध्यता तत्र बहुधादिमत्त्वसामान्यप्रत्यासत्त्या

(१) सामान्यचाक्षुषेति पाठान्तरम् ।

यावद्वह्निमतामभानेन असन्निहृष्टाया अपूर्वव्यक्तेरनुमानानुपपत्तिस्त-
द्यक्तिव्याप्तेरग्रहादित्यत आह । सामान्यं चेति ।

(दी०) सामान्यं च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेवा । सखण्डे
चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः । येन सम्बन्धेन
चेन्द्रियसम्बद्धे सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्र-
त्यासत्तिरिति ।

(गा०) सखण्डेति । यावतामाश्रयाणां भानमुपपाद्यं तावदवृत्ति-
त्ये सति तावदवृत्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव सखण्डत्वं यथा वह्नि-
त्वाद्यवच्छिन्नस्य, तावद्व्यक्तवृत्तित्वमखण्डत्वं यथा वह्नित्वादेः ।
सखण्डे । सखण्डसामान्याश्रये बहुधादिमति । अखण्डम् । वह्नित्वा-
दिकम् । परम्परासम्बद्धं प्रत्यासत्तिरिति । स्वाश्रयघटितपरम्परा-
सम्बन्धेन इन्द्रियसम्बद्धं भासमानं सत्तेन सम्बन्धेनाश्रयज्ञाने हेतु-
रित्यर्थः । बहुधादिप्रकारेणाश्रयविषयकयावद्वह्नितायाश्रयभासकज्ञाने
च फलानुरोधात् स्वाश्रयबहुधादिमत्त्वसम्बन्धेन बहुधाद्याश्रये वह्नि-
त्वादेरपि नियमतः प्रकारत्वमुपेयत इति भावः ।

यदि च परम्परासम्बन्धेन वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि ब-
हुधादिप्रकारेण यावतां बहुधादिमतां भानमानुभविकं तदा तारक्ष-
प्रत्यक्षे इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतावच्छेदकवह्नित्वादेः परम्परासम्ब-
न्धेन हेतुता वाच्या ।

न च तद्विशेषणतावच्छेदकवह्नित्वादिना बहुधादेरेव न
कथं साक्षात्सम्बन्धेन हेतुत्वमुपेयते इति वाच्यम् । तथा सत्यती-
तानागतबहुधादेश्रयस्य प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।

दीधितिकारस्तु परम्परासम्बन्धेन प्रकारीभवतो वह्नित्वादेः प्र-
त्यासत्तिताया आवदयकत्वात्तत एवोपपत्तेः साक्षात्सम्बन्धावच्छि-
न्नप्रकारतायामवच्छेदकीभवतो वह्नित्वादेः प्रत्यासत्तिरयकत्वनम-
युक्तमित्यालोच्य नैवमङ्गीचकार ।

न च परम्परासम्बन्धेन वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानेऽपि बहुधादेः
प्रकारत्वोपगमसम्भवात् प्रकारतावच्छेदकीभवतो वह्नित्वादेरपि
सर्वत्र प्रत्यासत्तितासम्बन्धेन विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । यत्र
वह्नित्वादिकमेवोपस्थितं न तु बहुधादिस्तत्र परम्परासम्बन्धेन

बहिर्वादिप्रकारकज्ञाने विशेषणज्ञानविरहेण बहिर्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रकारत्वासम्भवेन प्रकारतायच्छेदकबहिर्वादिप्रत्यासत्त्या यावद्वृत्त्यायाभ्यमानानिर्वाहात् ।

ननु यदि सामान्यं येन केनापि सम्यन्धेन स्वाश्रयमात्रभासकं तदा धूमत्वादिसामान्यलक्षणया धूमादिमात्रमानदशार्था जगदेव भासतां जगत एव स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वादिसम्यन्धेन धूमत्वादिसम्यन्धेन आह । येन चेति । तत्सम्यन्धावच्छिन्नार्था सामान्यहेतुतायां तत्सम्यन्धेनेन्द्रियसम्यग्दर्शं प्रकारत्यमवच्छेदकमुपेयमित्यर्थः । एवं च समवायेन तत्प्रकारीभवतो धूमत्वादेः समवायेनैव हेतुतया समवायेन धूमत्वादिप्रकारकज्ञानात् धूमत्वाद्यसमवायिनः प्रत्यक्षप्रसङ्ग इति भावः ।

अपण्डमपि यदनित्यं सामान्यं तस्यातीतत्वानागतत्वदशार्था स्वाश्रयभासकता न सम्भवतीत्याशङ्कते । नन्विति ।

(दी०) ननु यत्र नानाधिकरणप्रत्यासन्न एकव्यक्तिर्घटादिस्तत्तत्प्रागभावादिर्वा अनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशार्था तथा प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति चेन्न । तत्रापि तत्तद्व्यक्तिद्वारा प्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासत्तित्वात् । एतदस्वरसेनैव वा द्वितीयं पक्षमाह । अतिरिक्तैव वेति । अतिरिक्ता । इन्द्रियसम्बद्धतादृशसामान्यज्ञानात्मिका, अतीताद्यनुरोधात् सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः ।

(गा०) एकव्यक्तेर्नानाधिकरणाप्रत्यासन्नता 'यत्र तत्रानुगततद्वृत्तिधर्मस्य प्रत्यासत्तिताया उक्तत्वात् शङ्कानास्कन्द इत्यतो नानेति । नित्यस्य नाभावादशा सम्भवतीति तत्सम्भवाप्रयोजकविशेषणमाह । अनित्य इति । तद्व्यक्तिद्वारेति । तादृशघटतद्वृत्तिप्रागभावादिव्यक्तिघटितसम्यन्धेनेत्यर्थः । स च सम्यन्धः स्वाश्रयाश्रयत्वं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमत्त्वं च, ईदृशपरम्पराविशेषव्युत्पादनायैवाक्षेपे स्वातन्त्र्येण प्रागभावाद्युपादानं स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावादिमति स्वाश्रयाश्रयत्वसम्भवेऽपि घटादिमत्त्वेनाश्रयज्ञाने एव स्वाश्रयघटादिमत्त्वस्य घटत्वादिसम्यन्धतया

भाननियमो न तु घटप्रागभावादिसम्बन्धेनाश्रयज्ञाने तत्र प्रागभावा-
दिघटितस्यैव तत्सम्बन्धतानियमादित्याशयेन प्रागभावादिघटि-
तसम्बन्धेन घटत्वादेः प्रागभावाश्रयभासकत्वाभिधानम् ।

अत्र कल्पे परम्परासम्बन्धेन घटत्वादिना स्वाश्रयभानं विनापि
तद्वदादिमत्त्वज्ञानाद्यावत्तदाश्रयप्रत्यक्षस्यानुभविक्त्वेन निर्वाह इति
इमेव दोष द्वितीयकल्पानुसरणीजतया व्याचष्टे । एतदिति । अ-
तिरिक्तपदस्य फलसपदार्थातिरिक्तपरता न सम्भवतीति सामान्या-
तिरिक्तज्ञानपरतामाह । अतिरिक्तेति । इन्द्रियेति । तदिन्द्रियसम्ब-
न्धविशेष्यकतदिन्द्रियजन्यसामान्यप्रकारकज्ञानरूपेत्यर्थः । इन्द्रिय-
सम्बन्धाद्यनिवेशे ऽपीन्द्रियसम्बन्धादिशून्यकाले अतिप्रसङ्गवारणव-
र्त्मनो दर्शनीयतया स्वयं तादृशविशेषणानि परित्यज्य निष्कृष्टमत-
माह । अतीतेति । सामान्यज्ञानमेव । सामान्यज्ञानत्वावच्छिन्नमेव ।
प्रत्यासत्तिः । सामान्यविषयकज्ञानत्वमेव प्रत्यासत्तितावच्छेदकमिति
यावत् । एवकारेण इन्द्रियसम्बन्धविशेष्यकत्वतदिन्द्रियजन्यत्व-
सम्बन्धविशेषावगाहित्वानां कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । इन्द्रि-
यसम्बन्धादिशून्यकालोत्तरमिव सामान्यविषयरुज्ञानशून्यकालोत्तर-
मपि सामान्यप्रकारकज्ञानसामान्या अपेक्षयेव सामान्यजप्रत्यक्ष-
धारणसम्भवात् स्वरूपसत एव सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वं किं नो-
पेयते इत्याकाङ्क्षायामुक्तमतीताद्यनुरोधादिति । आदिपदादनागत-
परिग्रहः ।

यद्यपि सामान्यस्येन्द्रियकारणतावदकप्रत्यासत्तित्वे तस्य कार्य-
कालपूर्वसत्त्वमनपेक्षितं तथापि प्रत्यक्षस्य इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्व-
नियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तेः कारणत्वमावश्यकमित्यभिप्रा-
येणेदम् ।

न च सामान्यप्रत्यासत्तयर्थीनज्ञानस्य यत्किञ्चिद्विषयांशे लौ-
किकत्वनियमात् तन्निष्ठलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वमादायैव तन्निष्प्रमो-
पपत्तेः सामान्यप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वमत्किञ्चित्करं सर्वांशे ऽलौकिकसा-
मान्यज्ञमानसस्यापि किञ्चिद्विषयनिष्ठज्ञानसन्निकर्षजन्यतया तादृश-
नियमस्याव्याहतत्वात् इति वाच्यम् । प्रत्यक्षविषयतायां इन्द्रिय-
सन्निकर्षरूपकारणप्रयोज्यत्वनियमानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिहेतु-
तायां नावश्यकत्वात् स्थजन्यज्ञानविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धे-

नेन्द्रियत्वेन मनस्त्वेन वा कारणत्वमपेक्ष्य स्वविषयतत्तत्सामान्यव-
त्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां लाघवाच्च ।

मिथ्यास्तु संयोगादेरिव सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपीन्द्रियसा-
मान्यस्य मनस एव वा कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वमिति स्वी-
कुर्यन्ति । नथैव तस्या बहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तिता मनोमात्रप्रत्या-
सत्तिता वेति मतभेदेन चेदं लक्षणव्याख्याने लिख्यते तेषामुपपद्यते
इत्ययमर्थः ।

यद्यपि सामान्यभेदेन कार्यकारणभावभेद आवश्यक एत-
न्मतेऽपि, अन्यथा घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षसामग्रीसहकारेण
घटत्वादिसामान्यलक्षणमेव तत्सहकारेण द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रत्य-
क्षसामग्री विनैव द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया यावद्द्रव्यादिप्रत्य-
क्षजननप्रसङ्गात् । एवं च नित्यघटत्वादिसामान्यस्य स्वरूपसतो-
ऽपि हेतुतासम्भवस्तथापि घटत्वादिहेतुतायामतिगुरुशरीरं घट-
त्वत्वादिरूपमेवावच्छेदक वाच्यं तदपेक्षया निर्विशेषणकघटत्वादि-
घटिततज्ज्ञानत्वेन तद्धेतुतायां लाघवाच्चापि ज्ञानस्य प्रत्या-
सत्तितोपेयते ।

न च घटत्वादिज्ञानस्य विषयघटत्वादिकमेव कारणतावच्छेद-
कप्रत्यासत्तिर्वाच्या तत्र च घटत्वत्वादेः सम्बन्धतावच्छेदकतया
निवेशनमावश्यकम्, स्वविषयत्वस्यातिप्रसक्ततया तन्मात्रस्य तथा-
त्वासम्भवात् । तथा च क लाघवमिति वाच्यम् । ज्ञानस्यात्म-
निष्ठप्रत्यासत्त्येष हेतुताया उपेयत्वात् घटादिविषयकत्वस्य कार्य-
तावच्छेदकतयैवाविशेषेण सकलघटादिज्ञानस्य घटत्वादिसामान्य-
लक्षणातो निर्वाहात् ।

यदि च आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुतामते द्रव्यत्वादिसामा-
न्यजघटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिज्ञानस्य व्यभिचारवारणाय घट-
त्वादिप्रकारकत्वमप्यधिकः कार्यतावच्छेदकगर्भे प्रवेश्यम् । यथा
च यदविषयकत्वादिना तस्य विशेषणविशेष्यभावे विनिगमना-
विरहेण गौरवमिति विभाव्यते । तदास्तु घटत्वादिमहृत्तिविषय-
तासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति भगवज्ज्ञानसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुतायां
आधेयतासम्बन्धेन निर्विशेषणकघटत्वादिव्यावृत्तविषयतापुरस्का-
रेण घटत्वादेः प्रत्यासत्तिता तत्र न नोक्तगौरवावकाशः ।

घटेन्द्रियसन्निकर्षादिशून्यकाले घटत्वादिसामान्यजप्रत्यक्षं वारयितुमाह ।

(दी०) अपेक्षणीयं च तदिन्द्रियकरणकतद्धर्षवत्त्वबोध-
सामग्यन्तरम् । अत एवान्वयतमसे सौदामनीसम्पातजनिते-
ऽपि द्रव्यप्रत्यक्षे चरमे न चाक्षुषो निखिलद्रव्यसाक्षात्कार-
सन्तान इति तु नव्याः ।

(गा०) अपेक्षणीय चेति । घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या
समवायादिना घटत्वाद्याधयचाक्षुषे जननीये समवायादिसंसर्ग-
कघटत्वादिप्रकारकचाक्षुषादे प्रत्यासत्त्यन्तरघटितसामग्रीसहका-
रिणीत्यर्थः । घटचक्षुःसंयोगाद्यसत्त्वे तत्सत्त्वऽपि च घटादौ
घटत्वादिप्रहृतिप्रतिबन्धकदाप्यसमवधाने तादृशसहकारिधिरहादेव
नातिप्रसङ्ग इति भावः । एतन्मते तु घटत्वादिरूपविशे-
षणस्य स्मरणाद्यात्मक निर्विकल्पकरूप सम्यग्धान्तरावगाहिसवि-
कल्पकरूप वा यज्ज्ञान ततो जायमान प्राथमिक समवायादिना
घटत्वादिप्रकारकं किञ्चिद्वृत्तांशे लौकिकचाक्षुषादिकमेव निखिल-
घटादिविषयक न तु क्षणविलम्बादिरूपनेत्यपि सौष्ठवम् । स्वा-
र्शनादिसामग्रीसहकृतघटत्वादिज्ञानेन घटादिविषयरुचाक्षुषाद्यज-
ननाच्चदिन्द्रियकरणकेति बोधविशेषणम् । चाक्षुषत्वादिप्रयोजिका-
लौकिकत्वप्रयोजकचक्षुःसंयोगादिमात्ररूपा सामग्येव न तु तत्र
सामान्यप्रत्यासत्त्यन्तर्भावः सामान्यप्रत्यासत्तिघटितचक्षुःसंयोगा-
दिसमुदायश्च निखिलघटादिभानप्रयोजक इत्यवधेयम् ।

घटत्वादिप्रकारकस्य कालिकसम्यग्धेन घटत्वादिप्रकारकस्य च
लौकिकस्य चाक्षुषादेर्या पटादिसन्निकर्षघटितसामग्री तत्सहकारेण
घटत्वादिज्ञानस्य घटादिचाक्षुषजनकतावारणाय तत्सम्यग्धेन तत्प्र-
कारकत्वं बोधविशेषणं चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्याश्च लौकि-
कप्रत्यक्षे हेतुतायाः फलसत्त्वात् । सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यचाक्षुषादेश्च
तत्तत्स्थलीयकार्यतावच्छेदकाकान्ततया न तत्र तस्याः स्वातन्त्र्येण
हेतुता तद्रूपनेऽपि सहकारित्योपपत्तेः ।

केचित्तु सामान्यसामग्या यावद्विशेषसामग्यन्यतमानपेक्षणे
तदभाषदशायां सामान्यसत्ताया यावद्विशेषाभावविरोधित्वाद्यु-

रोधात् यत्किञ्चिद्विशेषधर्माक्रान्तस्यैव सामान्यकार्यस्य स्वी-
 करणीयतया तत्र विशेषसामान्या व्यभिचारः, विशेषसामान्या
 सामान्यसामान्यनपेक्षणे च तदसत्त्वे विशेषस्य सामान्याभावेन
 विरोधो व्याहन्तेत इति सामान्यात्मकस्यैव विशेषकार्यस्य स्वी-
 करणीयतया सामान्यसामान्या व्यभिचार इति सामान्य-
 विशेषसामान्याः परस्परापेक्षया फलोपवानम्, सामान्यलक्षणया
 लौकिकसामान्यनपेक्षणेऽपि च लौकिकत्वशून्यं तदनपेक्ष्य सामान्य-
 प्रत्यासत्तिजन्यकार्यं लौकिकत्वप्रयोजकसामान्या न व्यभिचार-
 प्रसक्तिरिति कथं तया सा अपेक्ष्यनामित्यनुयोगसमाधानाय तत्स-
 म्यन्धाद्यच्छिन्नसामान्यप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वे
 सति तत्सम्यन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिज-
 न्यतावच्छेदकं मानसस्थले च कार्यकारणभावान्तरमित्याहुः ।

अथ चक्षुःसंयोगादेर्घटचक्षुःसंयोगत्वादिना न घटत्वसामान्य-
 लक्षणासहकारितासम्भवः । तत्र रूपेण तस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्य-
 हेतुत्वात् । सामान्यतो द्रव्यचाक्षुषत्वाद्यच्छिन्नं प्रति विषयनिष्ठप्रत्या-
 सत्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुत्वात्तेन रूपेण सहकारित्वोपगमे च
 घटादौ घटत्वादिप्रत्यक्षधर्मकदोषासत्त्वेऽपि घटादिचक्षुःसंयोगस-
 हकारेणैव पटादौ घटत्वादिभ्रमजनकदोषासत्त्वे पटादिचक्षुःसंयोग-
 सहकारेणापि घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्या चाक्षुषजननप्रसङ्ग इति
 चेन्न । प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य तत्त्वव्यक्तित्वेनापि हेतुत्वात् एकाधिकरण-
 प्रत्यासन्नतत्त्वघटत्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमु-
 दायादिरूपायास्तत्त्वघटत्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छि-
 न्नसमुदायादिरूपायाश्च सामान्या घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिस-
 हकारिता कल्प्यते उक्तस्थले च तादृशी कापि न सामग्री पटचक्षुः-
 संयोगस्य घटरूपविषयाप्रत्यासन्नत्वात् दोषासमवहितत्वाच्च ।
 तादृशरीत्यैव घटत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नोत्पत्ति-
 नियमोऽपि निर्वाहणीय इति कृतमाधिकेन ।

तदिन्द्रियकरणकतत्त्वमप्रकारकज्ञानसामान्या अनपेक्षणे इन्द्रि-
 यसम्यन्धादिनिवेशेऽप्यतिप्रसङ्ग इति दर्शयति । अत एवेति । अ-
 नन्धतमस इत्यनेन इष्टापत्तिशङ्कानिरासाय चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि
 द्रव्यत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्रीविरहो दर्शितः । सौदाम-

नोत्यादिना प्राचीनमतसिद्धचाक्षुषज्ञानरूपकारणं सम्पादितम् । सौ-
दामनीति । चक्षुःसंयोगविगमपूर्वावगतलोकसंयोगमात्रोपलक्षकम् ।
चरमम् । तादृशचाक्षुषजनकसोदामन्यालोकविगमोत्तरम् । तादृशा-
लोकविगमश्चान्धतमसनिर्वाहकतया अभिहितः । तदानीमपि तमः-
प्रत्यक्षप्रयोजकचक्षुर्नोयोगादिविगमे मानसद्रव्यसाक्षात्कारस्ये-
ष्टत्वात् चाक्षुष इति । नत्तमोविशेष्यकतत्तद्देशावस्थितकिञ्चि-
द्ब्रूयोपनीतमानस्य तमश्चाक्षुषदशायामिष्टत्वाभिखिलेति । सौदाम-
नीसम्पातजचाक्षुषसन्निहितद्यौकसाक्षात्कारस्वीकारे ॥ अनुभववि-
रोधविरहात् सन्तान इति । चाक्षुषधारापत्तिश्च चक्षुःसयुक्तनि-
ष्ठलौकिकसाधारणविषयतामात्रनिवेशाभिप्रायेण बोध्या । लौकिक-
त्वनियामकविलक्षणाविषयतानिवेशे तु आलोकविगमोत्तरस्वीकृत-
प्रत्यक्षे तादृशविषयत्वासम्भवात् धारापन्नसाक्षात्कारापत्यव-
काश इति ध्येयम् ।

ननु सामान्यलक्षणाया अपि ज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तित्वे ज्ञान-
लक्षणप्रत्यासत्तितोऽस्याः को भेदः ? प्रत्यासत्तेः प्रत्यासत्तितावच्छे-
दकरूपस्य चाभेदादित्यत आह । इयं चेति ।

(दी०) इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्ति-
रितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य । अत एव सुरभि 'चन्दनपि-
त्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति ।

(गा०) इयम् । सामान्यलक्षणा । धर्मविषयकम् । घटत्यादि-
विषयकम् । धर्मिणाम् । घटादीनाम् । प्रत्यासत्तिः । भानप्रयोजकस-
म्बन्धः । इतरा । ज्ञानलक्षणा । तस्य । प्रत्यासत्तिरित्यनुपद्वेणान्वयः ।
एवं च घटादिज्ञानस्य घटादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सामान्य-
प्रत्यासत्तिविधया कारणत्वस्य घटत्वादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया यत्कारणत्व ततः कार्यतावच्छेदकभेदेन
भिन्नत्वात्तत्प्रत्यासत्तिभेदव्यवहार इति भावः ।

ननु ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे किं मानम् ? सुरभि चन्दन-
मित्यादिचाक्षुषे सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेण सौ-
रभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभानानिर्वाहेऽपि सौरभत्वसामान्य-

रोधात् यत्किञ्चिद्विशेषधर्माक्रान्तस्यैव सामान्यकार्यस्य स्वी-
करणीयतया तत्र विशेषसामान्या व्यभिचारः, विशेषसामान्या
सामान्यसामान्यनपेक्षणे च तदसत्त्वे विशेषस्य सामान्याभावेन
विरोधो व्याहन्येत इति सामान्यात्मकस्यैव विशेषकार्यस्य स्वी-
करणीयतया सामान्यसामान्या व्यभिचार इति सामान्य-
विशेषसामान्योः परस्परापेक्षया फलोपधानम्, सामान्यलक्षणया
लौकिकसामान्यनपेक्षणेऽपि च लौकिकत्वशून्ये तदनपेक्ष्य सामान्य-
प्रत्यासत्तिजन्यकार्ये लौकिकत्वप्रयोजकसामान्या न व्यभिचार-
प्रसक्तिरिति कथं तथा सा अपेक्ष्यतामित्यनुयोगसमाधानाय तत्स-
म्बन्धावच्छिन्नसामान्यप्रकारतानिरूपितलौकिकविषयताशालित्वे
सति तत्सम्बन्धेन सामान्याश्रयप्रत्यक्षत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिज-
न्यतावच्छेदकं मानसस्थले च कार्यकारणमावान्तरमित्याहुः ।

अथ चक्षुःसंयोगादेर्घटचक्षुःसंयोगत्वादिना न घटत्वसामान्य-
लक्षणासहकारितासम्भवः । तेन रूपेण तस्य लौकिकप्रत्यक्षं प्रत्य-
हेतुत्वात् । सामान्यतो द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति विषयनिष्ठप्रत्या-
सत्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुत्वाच्चेन रूपेण सहकारित्योपगमे च
घटादौ घटत्वादिप्रतिबन्धकदोषासत्त्वेऽपि घटादिचक्षुःसंयोगस-
हकारेणैव पटादौ घटत्वादिभ्रमजनकदोषासत्त्वे पटादिचक्षुःसंयोग-
सहकारेणापि घटत्वादिसामान्यप्रत्यासत्या चाक्षुषजननप्रसङ्ग इति
चेन्न । प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य तत्तद्व्यक्तित्वेनापि हेतुत्वात् एकाधिकरण-
प्रत्यासन्नतत्तद्वत्त्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छिन्नसमु-
दायादिरूपायास्तत्तद्वत्त्वचक्षुःसंयोगत्वदोषविशेषाभावत्वाद्यवच्छि-
न्नसमुदायादिरूपायाश्च सामान्या घटत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिस-
हकारिता कल्प्यते उक्तस्थले च तादृशी कापि न सामग्री पटचक्षुः-
संयोगस्य घटरूपविषयाप्रत्यासन्नत्वात् दोषासमवहितत्वाच्च ।
तादृशरीत्येव घटत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नोत्पत्ति-
नियमोऽपि निर्वाहणीय इति कृतमाधिकेन ।

तदिन्द्रियकरणकतत्त्वमप्रकारकज्ञानसामान्या अनपेक्षणे इन्द्रि-
यसम्बन्धादिनिवेशेऽप्यतिप्रसङ्ग इति दर्शयति । अत एवेति । अ-
न्धतमस इत्यनेन इष्टापत्तिशङ्कानिरासाय चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वेऽपि
द्रव्यत्वादिप्रकारकलौकिकचाक्षुषसामग्रीविरहो दर्शितः । सौदाम-

नीत्यादिना प्राचीनमतसिद्धचाक्षुषज्ञानरूपकारणं सम्पादितम् । सौ-
दामनीति । चक्षुःसंयोगविगमपूर्वावगतालोकसंयोगमात्रोपलक्षकम् ।
चरमम् । तादृशचाक्षुषजनकसौदामन्यालोकविगमोत्तरम् । तादृश-
लोकविगमश्चान्धतमसनिर्वाहकतया अभिहितः । तदानीमपि तमः-
प्रत्यक्षप्रयोजकचक्षुर्मनोयोगादिविगमे मानसद्रव्यसाक्षात्कारस्ये-
ष्टत्वात् चाक्षुष इति । नस्तमोविशेष्यकतत्त्वदेशवस्थितकिञ्चि-
द्ब्रह्मोपनीतमानस्य तमश्चाक्षुषदशायामिष्टत्वाभिखिलेति । सौदाम-
नीसम्पातजचाक्षुषसन्निहितश्लोकसाक्षात्कारस्वीकारे ॥ अनुभववि-
रोधविरहात् सन्तान इति । चाक्षुषधारापत्तिश्च चक्षुःसंयुक्तनि-
ष्ठलौकिकसाधारणविषयतामात्रनिवेदाभिप्रायेण बोध्या । लौकिक-
त्यनियामकविलक्षणविषयतानिवेशे तु आलोकविगमोत्तरस्वीकृत-
प्रत्यक्षे तादृशविषयत्वासम्भवाच्च धारापन्नसाक्षात्कारापत्यध-
काश इति ध्येयम् ।

ननु सामान्यलक्षणाया अपि ज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तित्वे ज्ञान-
लक्षणप्रत्यासत्तितोऽस्याः को भेदः ? प्रत्यासत्तेः प्रत्यासत्तित्वावच्छे-
दकरूपस्य चाभेदादित्यत आह । इयं चेति ।

(दी०) इयं च धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्ति-
रितरा तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्य । अत एव सुरभि चन्दनमि-
त्यादौ सौरभत्वादेरपि भानमिति ।

(गा०) इयम् । सामान्यलक्षणा । धर्मविषयकम् । घटत्वादि-
विषयकम् । धर्मिणाम् । घटादीनाम् । प्रत्यासत्तिः । भानप्रयोजकस-
म्बन्धः । इतरा । ज्ञानलक्षणा । तस्य । प्रत्यासत्तिरित्यनुपपत्तेरान्वयः ।
एवं च घटादिज्ञानस्य घटादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति सामान्य-
प्रत्यासत्तिविधया कारणत्वस्य घटत्वादिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
ज्ञानप्रत्यासत्तिविधया यत्कारणत्वं ततः कार्यतावच्छेदकभेदेन
भिन्नत्वात्तत्प्रत्यासत्तिभेदव्यवहार इति भावः ।

ननु ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे किं मानम् ? सुरभि चन्दन-
मित्यादिचाक्षुषे सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेण सौ-
रभत्वसामान्यलक्षणया सौरभभानानिर्वाहेऽपि सौरभत्वसामान्य-

लक्षणात् एव सौरभमानसम्मवात्, तत्कार्यतावच्छेदकशरीरे सौरभरूपसामान्यप्रकारतानिवेशात्, सौरभप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामान्याः सौरभसामान्यलक्षणासहकारिण्याश्च तत्र सत्त्वात् ।

अथ, सामान्यज्ञानस्येद्वरज्ञानसाधारणमानत्वेन स्वविषयतत्तत्सामान्यवत्त्वसम्बन्धेन हेतुत्वे, तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वं न तज्जन्यतावच्छेदकघटकमन्यप्रकारकतत्तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षे व्यभिचारानुपकाशात् तत्तत्सामान्यानाश्रयविषयकप्रत्यक्षे व्यभिचारस्य च तत्तत्सामान्याश्रयविषयकत्वस्य निवेशेनैव वारणात् । तदनिवेशं तत्तत्सामान्यप्रकारकत्वनिवेशेऽपि तत्तत्सामान्यप्रकारकभ्रमं व्यभिचारस्य दुर्वारतया तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । तथा च, सौरभादिसामान्यलक्षणया न दर्शितस्थले सौरभादिमाननिर्वाह इति चेत् ? अस्तु तर्हि सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षं मानसमेव न तु, चाक्षुषादिरूपं तत्र च सौरभत्वादिसामान्यलक्षणयापि सौरभादिज्ञानं निर्वहति मानसस्थले सामान्यप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेऽपि सामान्यलक्षणात् सामान्याश्रयमानात् । न हि सुरभित्येन चन्दनं पद्ममीत्यनुव्यवसायः प्रामाणिको यद्वलादुक्ताकारं चाक्षुषादिकं तत्र च सौरभादिमानार्थं ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिश्च सिध्येत् चन्दनचक्षुःसयोगदशायामपि त्रुष्टुर्मनोयोगादिविगमं कल्पयित्वा मानसज्ञानकल्पनं सम्भवति ।

यस्तुतः सौरभत्वसामान्यलक्षणात् एव सुरभि चन्दनमित्यादौ चाक्षुषादिप्रत्यक्षेऽपि सौरभादिज्ञानं निर्वहति सौरभत्वाविभूतारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वाद्यवच्छिन्नसौरभादिप्रकारकताशालिप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव सौरभत्वादिसामान्यलक्षणायाः । सौरभादिप्रत्यक्षोत्पादकत्वस्योपगन्तव्यत्वाद्वातः प्रकृते द्वितीयसामान्या, एव सहकारिण्याः सत्त्वात् ।

न चैवं सौरभत्वादिप्रकारकलौकिकविषयतोशालिप्रत्यक्षे इव उक्तस्थलेऽपि यावत्सौरभादिमानापत्तिः । यावत्स्वेव सौरभादिषु विषयतानियामिकायाः सामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । न, चेष्टापत्तिः, सुरभि चन्दनं सौरभमित्याकारकज्ञानसौरभमुख्यविशेष्यकज्ञानस्य तदा अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथान्धतमसे सौदामनीसम्पातजचाक्षुषानन्तरं अन्धकारविशेषणतया यत्किञ्चिद्व्योपनीतमानेऽपि यावद्दृश्यामानस्वीकारसम्भवेन निष्कलद्रव्य-

वर्णितस्थले सौरमादिमाने सामान्यलक्षणायाः प्रयोजकत्व-
सम्भवे तत्सहकारिसौरमादिज्ञानस्य प्रत्यासत्तिव्यवहारभाजन-
त्वमनुपपन्नमेवेत्यत आह । अत एवेति । अत एव । ज्ञानप्रत्यास-
त्तित एव । सौरमत्वादेरपीति । स्वरूपेणैव भासमानस्येत्यादिः ।
तथा च तज्ज्ञासकप्रत्यासत्त्यन्तराभावात् ज्ञानप्रत्यासत्तित एव
तज्ज्ञानमिति समुद्रायार्थः । न हि सौरमत्वाद्वा तल्लौकिकप्रत्यक्षयो-
ग्ये चक्षुरादेर्लौकिकप्रत्यासत्तिसम्भवः । न वा सामान्यप्रत्यासत्ते-
स्तज्ज्ञासकता सम्भवति । अन्यदीयजातित्वादिसामान्यज्ञानस्य
स्वविषयसामान्याश्रयत्वसम्बन्धेन तत्र स्वत्वेऽपि तादृशसामान्य-
ज्ञानस्या तत्तत्सामान्यप्रकारेण किञ्चिद्विषयकतन्पुरुषीयज्ञानजनक-
प्रत्यासत्त्यन्तरघटितसामग्रीसहकारेणैव तत्तत्सामान्याश्रयभासक-
त्वात् तत्पुरुषीयजातित्वादिविशेषणसामान्यज्ञानासत्त्वे च तादृश-
सामान्या अभावात् । नापि सौरमत्वादिसामान्यलक्षणात् एव तज्ज्ञा-
नम् । सौरमत्वादिज्ञानस्य विषयताप्रयोजकस्वविषयसौरमत्वादि-
मत्स्वरूपप्रत्यासत्तेः सौरमत्वादायसत्त्वात्, सौरमत्वादिविषयताया-
स्तत्कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च तदनिवेशेऽपि क्षतिविरहस्य प्रागुक्तत्वा-
त् । सौरमत्वादिसामान्यलक्षणायाः सौरमत्वादिभासकत्वानुरोधे-
नैव तज्ज्ञान्यतावच्छेदककोटौ तद्विषयताप्रवेशे गौरवात् ।

न च ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रहेतुत्वापेक्षया क्लृप्तसामान्यप्रत्या-
सत्तिजन्यतावच्छेदककोटौ सामान्यविषयतानिर्देशनमुचितमिति
वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तेर्यथोपपन्नविधया क्लृप्तहेतुत्वैवोपपत्तेः
अनुमित्यादौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वान्तरविरहेऽपि क्षतिवि-
रहात् । प्रत्यक्षत्वस्यैव तज्ज्ञान्यतावच्छेदकत्वोपगमेनासाधारणतया
तत्कारणतामादायापि ज्ञानस्य प्रत्यासत्तितानिर्वाहात् ।

केचित्तु सौरमत्वादिप्रकारतायाः सौरमत्वादिसामान्यलक्ष-
णाजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि सौरमत्वादिप्रकारकभ्रमे सौरमत्वादि-
भानार्थ ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता तत्र सौरभाभानात्तादृशज्ञान-
स्य सौरमत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यतावच्छेदकानाकान्तत्वात् । प्र-
कृतग्रन्थोऽपि सौरमार्थकसुरभिपदचन्दनपदयोः । समासादरेण
तादृशसमपेर एवेति तत्र । तथापि सौरमत्वसामान्यलक्षणया सौ-
रमभाने बाधकामावात् । तथापि सौरमभासकसौरमत्वसामान्य-

लक्षणप्रत्यासत्तिघटितसामग्रीसत्त्वेन सौरभविषयकत्वोपगमात् ॥

न च चाक्षुषज्ञाने सौरभभानासम्भवः, स्वयोग्यमुख्यविशेष्य-
कज्ञानस्य ग्रहिरिन्द्रियेणाजननादिति वाच्यम् । उपनीतं विशेष-
णतयैव भासते इति नियमानुरोधेन ज्ञानप्रत्यासत्तैव ग्रहिरिन्द्रि-
यस्य तादृशज्ञानाजनकत्वात्, सामान्यप्रत्यासत्त्या तु तस्य तज्जन-
कत्वोपगमात् । अत एव वेदार्थस्य प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणया
प्रत्यासन्नग्रहिरिन्द्रियरूपासाधारणकरणजन्यप्रमितिर्विषयतया वे-
दलक्षणासम्भवो विशेषणान्तरप्रवेशेन मिथैर्वारितः ।

यत्तु रजनत्वादिप्रकारकप्रमुष्टत्वाकशुक्त्वादिस्मरणजन्यतादृ-
शतन्मानसोपनीतभाने शुक्त्वादिभानार्थं ज्ञानप्रत्यासत्तेरावश्यकता
तत्र शुक्तिवृत्तिधर्माज्ञानेन सामान्यलक्षणातस्तद्भानानिर्वाहात् इति
तत्र । तत्र तादृशस्मरणमूलीभूतम्रमात्मकप्रत्यक्षे सामान्यलक्षणया
रजतस्यापि भानात्तस्यापि स्मरणसम्भवेन स्मरणाजन्यमानसेऽपि
तस्यैव भानोपगमेन शुक्तिभानस्याप्रामाणिकत्वात् शुक्तिवृत्तिधर्म-
स्मरणस्थले एव शुक्तिभानोपगमादिति ।

अथोक्तसामान्यप्रत्यासत्तिहेतुत्वे किं प्रमाणम् ? सामान्यधर्म-
ज्ञानस्यान्तत ईश्वरीयस्यैव उक्तप्रत्यासत्त्या सर्वदा सर्वत्र सत्त्वेना-
न्वयव्यतिरेकविरहात् ।

न च स्वविषयघटत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन पटादौ ज्ञानविरहात्
तत्र घटवृत्तिविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षव्यतिरेक इति तत्कारण-
त्वमावश्यकम्, अन्यथा तत्र तादृशव्यतिरेकप्रयोजकस्य दुर्बलत्वा-
दिति, वाच्यम् । घटवृत्तिविषयतात्वादिना विषयतायाः प्रतियोगि-
त्वावच्छेदकसम्बन्धताया अप्रामाणिकत्वात् तादृशसम्बन्धावच्छि-
न्नव्यतिरेकस्यैवाप्रसिद्धेः ।

न चैवमसंश्लिष्टघटादौ घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षादिविषयता-
याः किञ्चित्कारणजन्यतानवच्छेदकत्वात्तस्या न सामग्रीप्रयोज्य-
तानिर्वाह इति वाच्यम् । घटादिविषयकप्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्ट-
भिन्नविषयकानुमितिसामान्यभावस्यैव तादृशघटादिविषयकत्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नहेतुतया घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीस-
हकृततादृशस्यैव तादृशघटादिविषयताप्रयोजकत्वसम्भवात् । मैवम् ।

घटादिलौकिकप्रत्यक्षेच्छाबलात्तल्लौकिकसधिकर्षे धिनोपनीत-

प्रत्यक्षवारणाय उपनीतमानस्यर्थाप्रतिबन्धकतायां लौकिकत्वा-
प्रकारकेच्छाया एव उत्तेजकताया उपगन्तव्यत्वात् तल्लौकिकप्रत्यक्षे-
च्छाविरहादिशिष्टसामग्रीविशेषाभावस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रति हेतुत्वान्तरमावश्यकम् । उपनीतमानेच्छाधीनोपनीतमाने व्य-
भिचारवारणाय च तत्र लौकिकत्वनिवेशनम् । एवं च सामान्यज-
प्रत्यक्षस्य किञ्चिद्देशे लौकिकत्वनियमात्तस्यापि सामग्रीविशेष-
दशायामापत्तेरुक्तकारणतयेव वारणात् । 'सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयो-
ज्यविषयतासाधारणघटादिविषयतासामान्यजन्यतावच्छेदककौटो-
नियेश्य सामान्यभावहेतुताकरूपनस्य निष्प्रामाणिकतया सामान्यप्र-
त्यासत्तेरेवातीतादिमानप्रयोजकत्वात् ।

न च तथापि मनोयोगस्यैव घटादिप्रत्यक्षत्वजन्यतावच्छेदक-
मास्तां स एव घटत्वादिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसहकृतो याव-
द्धटादिमानप्रयोजको भवत्विति वाच्यम् । हेतुत्वान्तरकरूपनस्याव-
श्यकत्वेऽपि अन्ततो विनिगमनाविरहेणापि सामान्यहेतुताया निष्प्र-
त्यक्षत्वात् । वस्तुतो घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन ज्ञानं प्रति स्व-
विषयघटत्वादिसम्बन्धेन ज्ञानहेतुत्वमावश्यकमन्यथा दोष-
सत्त्वेऽपि घटादौ चक्षुःसंयोगादिघटितयादृशसामग्रीवलाद्धटत्वादि-
प्रकारकज्ञानं घटादिवृत्तिविषयतासम्बन्धेनोत्पद्यते तद्वलात् तादृश-
सम्बन्धेन पटादौ तदापत्तेर्दुर्वात्त्वापातात् तद्धटादिवृत्तिविषयतास-
म्बन्धेन प्रत्यक्षहेतुभूततद्धटादिरूपविषयभेदकूटस्य तादृशसम्बन्धेन
ज्ञानानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवात् । स्वविषयघटत्वादिमत्त्वस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य एकैकस्य ज्ञानाभासस्य तथात्वे
लाघवात् । अन्यथा तत्तत्कार्यव्यक्त्युत्पादप्रयोजकविशेषसामान्यैव
सर्वत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवे सामान्यकारणविलोपप्रसङ्गात् ।

न चैवमुक्तापत्तिवारणाय घटादिप्रत्यक्षे घटत्वादिनैव तादात्म्य-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वमास्तामिति वाच्यम् । तथा सति घटत्वादिप्रकार-
कप्रत्यक्ष अतीतानागतघटादिविषयभासककारणान्तरकरूपनाया गौ-
रवादित्यलमिति निबन्धेन ।

(चि०) तथा हि धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः सन्नि-
कृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते ततः स्मृता

सा तृतीयलिङ्गपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञायते,
ततोऽनुमितिः । तदनभ्युपगमेऽपि सन्निकृष्टधूमविषये
धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवस्तथैव व्याप्ति-
स्मरणं ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण,
धूमत्वेन पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः, व्याप्त्यनुभ-
वतस्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमिति-
हेतुत्वात् ।

(दी०) ततः स्मृता सेति । धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावा-
प्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वम्, वह्निमदन्यावृत्तित्वम्,
वह्निसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा व्याप्तिः । एकैव च सा सर्व-
धूमसाधारणीति भावः । व्याप्तिनानात्वे तु पर्वतीयबह्नेरसन्निकर्षे
तत्सामानाधिकरण्यग्रहायोगः, अन्यदीयवह्निसामानाधिकरण्य-
स्य तत्र भानाङ्गीकारे भ्रमत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(गा०) व्याप्ते सामानाधिकरण्यरूपत्वे हेतुभेदेन भेदात्
सामान्यप्रत्यासत्त्यनुपगमे विशिष्टपरामर्शानिर्वाहस्य दर्शयिष्य-
माणत्वात्, सर्वसाधारणी व्याप्तिं दर्शयति । धूमेति ।
धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वत्वेन व्याप्तिप्रकारकज्ञान-
हेतुत्वे गुरुशरीरधूमत्वत्वविषयतायाः कारणतावच्छेदकवदक-
तया गौरवमिति तादृशवह्निसामानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकर-
ण्यप्रकारकविशेषणान्तर्गवशोपेतधूमत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानहेतुत्वं
लाघवात् सैत्स्यति तथा च सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं
निरपवादमतो लघुशरीरसर्वसाधारणव्याप्त्यन्तरमाह । वह्निम-
दिति । मीमांसकेः केवलान्तर्यनुमानानभ्युपगमादोदृश्यव्याप्तिः
केवलान्तर्यिन्यव्याप्तिस्तेषां न दोषायेति भावः ।

यद्यपि गुरुमते अभावस्याधिकरणरूपत्वा वह्निमदन्यवृत्तित्वा-
भावस्यैकस्य न सर्वधूमसाधारण्यं तथापि नार्य ग्रन्थो गुरुमतनि-
र्वाहपरः, उपनीतभानमनभ्युपगन्त्या गुरुणा विशिष्टपरामर्शहेतुताया

पदानभ्युपगमात् । अत एव तन्मते अनुपपत्त्यनवकाशं भिन्न-
धर्मिकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानहेतुतां प्रदर्शयन्ने व्यक्तीकरिष्यति, कि-
न्त्वयं ग्रन्थो मिथ्यादिमताभिप्रायक इति नासङ्गतिः ।

केवलान्वयिसाध्यकसाधारणीमप्यभिधां व्याप्तिमाह । व-
हिसम्बन्धितेति । वण्डादेः सखण्डधर्मस्य यत्र हेतुतावच्छे-
दकता तत्रापि साध्यसामानाधिकरण्यस्य परम्परासम्बन्धेना-
वच्छेदकस्तेन सम्बन्धेन हेतुवृत्तिश्च वण्डत्वाद्यखण्डधर्म-
एव व्याप्तिरिति पूर्वगृहीतसाध्यसामानाधिकरणावृत्तिपक्ष-
वृत्तिवण्डादावपूर्वसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वप्रदानुरोधेन
सामान्यप्रत्यासत्तेर्नावश्यकतेति भावः । व्याप्यैक्याभिप्रायवर्ण-
नप्रयोजनं दर्शयितुं तन्नानान्वमाक्षिपति । व्याप्तीति । तत्सामाना-
धिकरण्यप्रहायोग इति । तद्वक्तव्युपरागेण पर्यतीयधूमे तत्सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यक्षसम्भवः, तद्वहेः पूर्वगृहीतत्वेन उपनीततन्ना-
स्याप्ययोगादित्यर्थः ।

ननु मा भूतत्र पर्यतीयवह्निसामानाधिकरण्यभानं पूर्वगृहीतमहा-
नसीयवह्निसामानाधिकरण्यविषयक एव विशिष्टपरामर्शः स्वमवि-
ष्यतीत्यत आह । अन्यदीयेति । तत्र । पर्यतीयधूमे । न्नमत्पापत्ति-
रिति । तथा चाक्षान्तस्यानुमितिषिलोपप्रसङ्ग इति भावः । न
त्वन्वधाव्याप्तिस्वीकारापत्तिरित्यर्थः । तद्वन्धस्पोपनीतभानाङ्गीक-
र्तुमिथ्यादिमताभिप्रायकत्वादप्यथाक्यातेऽपनीतभानानङ्गीकर्तुंगु-
रेवासंमतत्वात् ।

(चि०) गवादिपदेऽप्यपि शक्त्यनुभवतस्मरणया-
प्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमज्ञात् इत्य-
पूर्वं वक्ष्यते । तत्र योग्यतादिबलादपूर्वव्याक्तिलाभोऽनु-
माने तु पक्षधर्मनायलाद् धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो
न तु सर्वो धूमो वह्निव्याप्य इति येन सर्वभानार्थ-
तत्स्वीकारः ।

(मा०) ननु सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमे अपूर्वगवादेग्यादिपदा-
भ्याम्भयोधानुपपत्तिः, शक्तिधियः पदार्थस्मृतेश्च तद्विषयकानुप-

पक्षे । अन्यविषयकशक्तिग्रहपदार्थस्मरणयोरन्यविषयकशब्दबोध-
जनकत्वे सति अतिप्रसङ्गादित्यत आह मूले । गवादिपदेष्वपीति ।
तत्स्मरणेति । तत्पद पदार्थपरम् । न तु प्रक्रान्तशक्तिपरम् । पदार्थ-
स्मृतेः समानविषयकत्वेन हेतुताया अप्रतिक्षेपेण न्यूनताप्रसङ्गात् ।

न च शक्तिस्मृतेस्तदप्रतिक्षेपेणापि न्यूनत्वं 'समानमिति' धा-
व्यम् । शक्तिस्मृतिं विनापि गृहीतशक्तिकपदज्ञानरूपोद्बोधकाधी-
नपदार्थस्मृतितः शब्दबोधोत्पत्त्या शक्तिस्मृतः शब्दबोधानुप-
योगित्वात् ।

न च वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दबोधहेतुनया प्राचीन-
शक्त्यनुभवस्य च पदार्थस्मृत्यहेतुतया शक्तिस्मृतिजन्यैव 'पदा-
र्थोपस्थितिस्तद्वेतुर्वाच्या तथा च शक्तिस्मृतेरप्युपयोगित्वं । दुर्वार-
मिति धाव्यम् । स्वविषयगृहीतवृत्तिकपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेरेव
शब्दबोधहेतुत्वोपगमात् । विस्मृतशक्तिकपदज्ञानेन च पदार्थस्मृ-
तेरेवाजननेनानतिप्रसङ्गात् ।

यदि च गृहीतविस्मृतवृत्तिरुदात्तगृहीतसम्बन्धान्तरात् पदात् प-
दार्थोपस्थितिदशायामतिप्रसङ्ग इत्युच्यते तदा वृत्तिग्रहाधीनत्वमुप-
स्थितौ विशेषणं देयम् । अन्तरा शक्त्यस्मृतावपि प्राचीनशक्त्यनुभवा-
धीनतया पदार्थोपस्थितेः शब्दजनकत्वमव्याहतमेव । भूत एवापु-
न्येवावे पदार्थस्मृतिरेव स्फुटमभिहिता दधीतिरुक्तापि शक्त्यनुभव-
शक्यस्मरणे इत्यत्र पदार्थमेव शक्यपदेनोपादाय विवृत शब्दबोधे
शक्तिस्मरणापेक्षायामपि शक्त्यनुभवस्य तद्वारा अपेक्षितस्य समान-
विषयकत्वापेक्षाप्रतिक्षेपेणैवार्थतस्तस्य समानविषयतापेक्षाप्रतिक्षेप-
सिद्धेर्न्यूनतानवकाशात् ।

पदार्थस्मरणे शक्त्यनुभवस्य समानविषयताया मीमांसकमते
अनपेक्षितत्वेऽपि तत्प्रतिक्षेपः प्रकृते अनुपयुक्तः, तत्र तदपेक्षायामपि
समानप्रकारकान्यविषयकस्मरणात्पूर्वगयादियोषोपपत्तेः । शक्य-
नुभवतत्स्मरणयोर्हेतुहेतुमन्नायोऽपि न मूलतः प्रतीयते युगपत् पद-
त्रयस्य द्वन्द्वे समसङ्गयताधिरहेण यथाक्रमं हेतुत्वहेतुमत्त्वयोरन्वया-
सम्भवेन प्रत्येकत्रितय पदोभयान्वयापत्त्या परस्परहेतुहेतुमन्नावाला-
भात् । शक्यनुभवतत्स्मरणयोर्द्वन्द्वं कृत्वा तत्रमद्वन्द्वान्तरेण सम-
सङ्गयतोपपादने शक्यनुभवतत्स्मरणयोर्हेतुता याक्यार्थानुभवस्य

हेतुमत्तायाः एतन्मात्रलामात् यतो वाक्यार्थानुमयं शत्रुभयहेतुता-
मात्रपरत्वं दीधितिकारो विवृणोति । शक्त्यनुमयेति ।

(दी०) गवादिपदेष्वपीति । शक्त्यनुभवशक्यस्मरणे हेतु-
हेतुमानं वाक्यार्थबोधः । न चैवं जातिशक्तिवादविरोधः ।
जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परं तु जातिविषयत्वेनैव ज्ञात्वा श-
क्तिर्व्यक्तिं स्मारयति अनुभाषयति चेति । तदर्थादिति वक्ष्य-
माणत्वात् । अननुसंविज्ञानबहुव्रीहिणा पञ्चादिलिङादिप-
दाभिप्रायेण परीक्षा येष्वपि कश्चित् ।

(शां०) अत्र हेतुपद प्रयोजकत्वार्थकं तच्च कारणतापच्छेदके-
ऽप्यक्षतमिति शक्त्यनुमयस्य शाब्दधीकारणताविरहेऽपि नासङ्गातः ।
यद्यपि शाब्दबुद्धौ शक्तिज्ञानादीनां समानविषयकत्वेनापयोगि-
त्वेऽपि अनुमितौ समानप्रकारकतामात्रेण परामर्शस्य हेतुतया स्वयं-
हाराधीनशक्त्यनुमिता उपस्थितानामनुपस्थितानामपि सकलग्रा-
ह्यव्यक्तीनां भानसम्भवात् तत एव अपूर्वव्यक्तीनां पदार्थस्मर-
णेऽपि भानसम्भवात् किञ्चिदनुपपन्नम् । तथापि, यस्तुतिर्न
मनुरुज्येवम् ।

नेतु जातिशक्तिवादिनां परेषां गौर्गोपदशकेति शक्यंशे शाब्द-
धीप्रकारप्रकारकज्ञानं न शाब्दधीहेतुः, व्यक्तौ शक्तिविरहेण अन्य-
थाव्यापतिस्वीकारापत्तेः । किं तु गोत्वं गोपदशक्यमित्याकारकं शा-
ब्दबोधप्रकारविशेष्यकमेवेति शक्तिज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेन न
शाब्दधीहेतुताकथनविरोधः ।

न च गोत्वशकं गोपदमित्याकारकज्ञानमेव, तन्मते शाब्दहेतु-
तयोपेयं तच्च शक्त्यंशे एव शाब्दप्रकारगोत्वाविप्रकारकमिति, न,
विरोध इति वाच्यम् । अपूर्वत्वादे लिङ्पदशक्तिप्रदस्य, प्रकृत-
तया नादृशशक्तिप्रदस्य च कार्यत्वप्रकारेण यदादिरूपकार्यविष-
यकस्य शक्त्यंशं शाब्दधीप्रकारप्रकारकत्वविरहेण शक्यंशे, तत्प्रका-
रकतायाः एव समानप्रकारकतेत्यनेन विवक्षितत्वादप्राप्त्यादृशसं-
मानप्रकारकत्वविवक्षणे इत्यपूर्वं वक्ष्यते इत्यनेन विरोधादिति शङ्क-
ते । न चैवमिति । कुञ्जशक्तिमते व्यक्तावपि शक्तिसत्त्वेन न शक्तिः

विशेष्यकशक्तिधियोऽन्यथाख्यातित्वमिति समाधत्ते । जाताविति ।
 नन्वेवमपि विरोध एव, तथा हि कुञ्जशक्तिमते व्यक्तौ शक्तिर्विद्यते
 एव शक्यज्ञानविषयत्वात् । किं तु तदंशे शक्तिः स्वरूपसती हेतु-
 र्जातावेव, ज्ञातोपयुज्यते इति, व्यक्तौ शक्तिसत्त्वेऽपि न तस्या
 वाच्यता अपि तु जातेरेवेति मतम्, एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञातापे-
 क्षायां न्यायमते व्यक्तिरपि पदार्थो न तु तन्मते इति विशेषानुपपत्ते-
 रित्याशङ्क्यान्यथा विशेषमुपपादयति । परं त्विति । ज्ञाता व्यक्तं स्मा-
 रयतीत्यत्र ज्ञानस्य विशेषणतया विशेष्यशक्ताविव तत्रापि स्मरणाद्यु-
 पयोगित्वान्वयः । तथा च तदन्वयिन्यामुपयोगितायां जातिविषय-
 क्तत्वेनैवेत्यर्थस्य जातिमात्रविषयकत्वावच्छिन्नत्वस्यान्वयः । एवं च
 जातिमात्रविषयकत्वं व्यक्तिस्मरणाद्युपयोगितावच्छेदकं, न तु व्य-
 क्तिविषयकत्वमिति पक्षसितार्थः । तथा च व्यक्तौ शक्तिज्ञानापे-
 क्षायामपि फलीभूतबोधविषयव्यक्तौ तदनपेक्षया व्यक्त्यंशे शक्तेः
 कुञ्जता यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य बोधोपयोगिता, तदेव
 वाच्यम्, व्यक्तेर्ज्ञातधात्वान्न वाच्यता । समानविषयकत्वतन्मता-
 द्यादिनां, च गोत्वादिविशिष्टतद्गवादिविषयकशान्दबुद्धौ विशिष्य
 गोत्वादिविशिष्टतद्गवादिधर्मिकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वोद्विशिष्टस्य
 वाच्यतेति विशेष इति भावः ।

११ । यद्यपि गौर्गोपदशक्येत्याकारकस्य गोशकं गोपदमित्याकारक-
 स्य वा शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वं गोत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन व्यक्तिवि-
 षयकत्वमप्यवच्छेदकमावश्यकं तथापि व्यक्त्युपरागेण, तद्विषयता
 नावच्छेदिकेति न तस्याः पदार्थत्वम् ।

१२ । यद्यप्येतन्मतपेक्षया गोत्वशक्तिप्रकारकपदज्ञानहेतुत्वं युक्तं,
 इयं शक्तिज्ञानहेतुतामते व्यक्तिविषयताया व्यक्त्यनुयोगिकजाति-
 सम्बन्धविषयतायाश्च निवेशाधिक्येन गौरवात् । सम्बन्धविषय-
 स्थानिवेशे कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकशक्तिप्रदादपि स-
 मवायेन तत्प्रकारकशान्दयोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एवमर्थविशेष्यक-
 स्य पदविशेष्यकस्य च शक्तिज्ञानस्य विनिगमनाविरहेण हेतुतायाः
 कल्पनीयतयापि गौरवात् । जातिशक्तिप्रकारकज्ञानहेतुत्वे च जा-
 तिविशेष्यकपदशक्तिज्ञानहेतुताया न विनिगमनाविरहेण प्रसक्तिः,
 विपरीतज्ञानाप्रतिवध्यस्य निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिप्रदस्य हेतुत्वे

अनुभवविरोधात् । १. जातित्वादिनोपस्थितिदशायां जातोऽशक्ति-
 महात् शब्दबोधधारणाय च गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकत्वेनैव
 जातिविशेष्यकधियो हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया अनवच्छि-
 न्नगोत्वादिविशेषितशक्तिप्रकारकपदविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वे ला-
 घवाच्छक्तिज्ञानस्य जातिसम्बन्धाविषयकत्वेऽपि समवायरूपत-
 त्सम्बन्धस्य ततो भानः व्यक्तिभानवन्निष्प्रत्यूहमेव । जातिशक्ति-
 ज्ञानजन्यतायां समवायेन जातिप्रकारकव्यक्तिविषयताया अव-
 च्छेदकत्वात् सम्बन्धान्तरभानप्रसङ्गस्य च तद्विषयतायाः शक्ति-
 ज्ञानजन्यतायवच्छेदकत्वानभ्युपगमेन नावकाशः । शक्तिभ्रमेण ग-
 द्वादिपदादपि कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिप्रकारकधीरनुभूयते
 इति चेत् ? अस्तु तर्हि तेन सम्बन्धेन गोत्वादो व्यक्तिशक्यतावच्छे-
 दकताया भ्रमस्य तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्व कार्यतावच्छेदकं ता-
 दृशभ्रमरूपकारणमावादेव नाभ्रान्तस्य जातिशक्तिज्ञानात्तादृशबो-
 धापत्तिः । भ्रमस्तु विशिष्टज्ञान ज्ञानद्वय वेत्यन्यदेतत् ।
 २. अस्तुतो गुरुणा व्याप्त्यादिभ्रमस्थले यथा नानुमितिः किं त्व-
 संसर्गाग्रहमात्रं तथा शक्तिभ्रमस्थलेऽपि न शाब्दानुभवः अपि
 तूपदिष्टतपदार्थानामसंसर्गाग्रहमात्रम् । सम्बन्धाविषयकशक्तिज्ञानात्
 कालिकादिसम्बन्धस्य न भान तादृशादपि समवायस्य भानमि-
 त्यनुभवविरोधः । सम्बन्धानामविशेषेण तादृशविशेषयोजविरहा-
 दिति तु न शङ्काम्, समवायरूपसम्बन्धाशे कुञ्जा शक्तिर्न तु
 सम्बन्धान्तर इत्यत्रैव विशेषात् । शक्तिज्ञानाविषयत्वाविशेषे-
 ऽपि गापद्व्यादिर्न भासते अपि तु गौरित्यत्रापि स्वरूपस-
 च्छक्तितद्विरहकृत्वविशेषस्यैव योजत्वात् । कुञ्जशक्यतनुपगमे
 तु स्वसमवायिव्यक्तिं विना अभान जाते स्वभावो न तु
 सम्बन्धान्तरेण स्वाश्रयः स्वासमवायिनमन्तरेण न भानमिति
 विशेषाच्च व्यक्तिभाननियमस्तथा सम्बन्धभाननियमोऽपी-
 ति । तथापि समवायातिरिक्तसम्बन्धेन जाते स्वरूपतः प्रकार-
 त्वमप्रामाणिकमिति शक्यं गोत्वत्वेन गोत्वप्रकारकमेव ज्ञान व्य-
 क्तिशक्यनयगादिज्ञानकारणतायादिना कारण वाच्यम् । समानप्र-
 कारकज्ञानकारणतामते च स्वरूपतो गोत्वप्रकारकव्यक्तिशक्तिज्ञा-
 नमिति लाघवमित्याशयेनेदंशः कुञ्जशक्तिमतिर्निरूप्यः कृतः । अत

एव तेषां जातेर्व्यक्तिप्रहमात्रवेचनासिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते, अन्यथा व्यक्तिं विना शक्तिज्ञाने एव जातिभूतात्तादृशनियमस्यात्यन्तमुसम्भावितत्वात् ।

न च गां जानातीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ज्ञानार्थोऽपि स्वायच्छिन्नप्रतिपत्त्युक्तत्वं सम्बन्धेन गौत्यादेः स्वरूपतः पारतन्त्र्येण प्रकारत्वात् समवायेनैव जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वनियमोऽसम्भावित इति वाच्यम् । स्वातन्त्र्येण प्रकारतामात्रायेव तथा नियमात् । एवं एकसम्यन्धिज्ञानस्य सम्बन्धप्रहप्रकारीभूतधर्मप्रकारेणैवापरसम्यन्धिस्मारकत्वं क्लृप्तं न तु स्वरूपतः, तथा च गौत्वसम्यन्धिपदज्ञानात् स्वरूपतो गौत्वस्मरणानुरोधेन सम्बन्धिज्ञानस्याधिककारणत्वं कल्प्यामित्यादिकमपि यथाश्रुततन्मतोपेक्षार्थजमवधेयम् । अधिकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

प्रकारान्तरेणाविरोधमुपपादयतो मतमाह । अतद्वगुणेति । गौवादीत्यत्र गौगवं आदिर्यस्य पश्यादिपदस्येति अन्यपदार्थमात्रपर्यवृत्त्यादिनेत्यर्थः । पश्यादिपदेति । पशुत्य हि लोमादिमत्स्वरूपोपाधिर्न तु जातिः तैजसोच्चैश्च शरीरादिवृत्तित्वेन पृथिवीत्यादिना सङ्हरात्, अतः पश्यादिपदस्य धर्मिण्यपि शक्तिलोमादिरूपधर्मस्याध्यविविन्मोक्षेणापि भानात्तन्मात्रशक्तेस्तन्निष्ठकिञ्चित्पदलक्षणाया इव धर्मिभासकत्वासम्भवादतस्तत्र समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वमेविक्रमेवेति भावः । घटत्वादिवत् पशुत्वादेरपि नानात्वे जातिसङ्हरानवकाशेन जातिरूपता सम्भवतीत्याशयेनाह । लिङादीति । लिङादिपदस्य कार्यत्वेनोपाधिना अपूर्वरूपधर्मिवाचकतायास्तत्सिद्धान्तत्वादिति भावः । समाननिपयकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थस्मरणहेतुत्वात्मादाय गयादिपदमधिकृत्याप्याक्षेपाधत्वात् तद्वगुणसंश्लेषज्ञानगुणोद्दिष्टा समाधानग्रन्थस्य पदान्तरपरत्वे परिहारन्यूनतेति व्यक्तिशक्त्यभ्युपगमवादेन तादृशग्रन्थस्य पदसामान्यपरतमैवोपपादयति । पररीत्या घेति । परो नैयायिकः ।

(चि०) अथ बहिर्मानयमित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानसाध्या विशिष्टज्ञानत्वादिति पर्वतीयबहिर्मानार्थतत्कल्पने, धूमेऽपि तथा कचिद् धूमस्यापि व्यापक-

इवादिति चेन्न । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतां
 वच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्, तच्च
 घृत्तमेव न तु विशेषणज्ञानमपि तथा, गौरत्वात् ।
 गौरमिति विशिष्टज्ञाने युगपद्विशेष्ये विशेषणे स-
 त्तिकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात् ।
 विशिष्टज्ञानेस्त्वमेव मानमिति चेन्न । दृष्टान्ताभावात्,
 दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेषणधीजन्यत्वानुपगमात् ।
 विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात् । अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्ति-
 परिच्छिन्दन् सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञान-
 विषये घटत्वं न वेति संशयो न स्यात् प्रमेयत्वेन त-
 दन्यतरनिश्चयात् । प्रमेयत्वेन घटं जानात्येव घटत्वं
 तस्य न जानाति इति चेन्न । तत् किं घटत्वं न प्रमेय-
 येन तन्न जानीयात् । सकलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन
 तदज्ञानासम्भवात् ।

(दी०) विशेषणज्ञानसाध्येति । न च पक्षतावच्छेदक-
 ज्ञानजडपृतया सिद्धसाधनम्, यद्यद्विशिष्टज्ञानं तच्चक्षीसाध्यमिति
 सामान्यव्याप्त्यादरादभावत्वप्रतियोगित्वयोरप्यनुपस्थितयोरप्र-
 कारत्वात् ।

(गा०) विशेषणज्ञानसाध्येति मूले विशेषणपदस्य स्वप्रकारी-
 भूतधर्मसामान्यपरतामाश्रयति न चेत्परतिरिक्तं । यस्तुतावच्छे-
 दकेति । साध्यतावच्छेदकवह्नितावेरप्युपलक्षकम् । सिद्धसाधन-
 मिति । अनुमितं स्वप्रकारपर्वतत्वादिविषयकपरामर्शस्य हेतुताया-
 सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतापि, स्वीकारात् पर्वतीयवाहिना-
 नजन्यत्वपर्यन्तसिद्धेरुद्देश्याया उक्तानुमानेनासम्भव इत्यर्थः ।

यच्चक्षीयां सामान्यतो व्याप्त्या पक्षधर्मतायलादसिद्धविशेष-
 सिद्धिरिति प्राचीनमतमालम्ब्य समाधत्ते । अदिति । तथा च विशे-

यणपद पर्वतोपवेष्टिपर विशिष्टज्ञानपदमपि तद्विशिष्टज्ञानपदमिति न सिद्धसाधनमिति भावः ।

ननु अभावसन्निकर्षे प्रतियोगिज्ञानमात्रादय घटप्रतियोगिकाभावात्त्वादिना अभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अभावत्वाद्विज्ञानमपि तत्रापक्षितं तदुक्तमभावप्रतीतो प्रतियोगित्वाभावत्वाद्योरेवेति, तथा च अभावत्वादिप्रकारक तादृशप्रत्यक्षे अभावत्वाद्विज्ञानजन्यत्वाभावेन व्यभिचारात्साकसामान्यव्याप्तिसम्भव इत्यन । अभावत्वेति । अप्रकारत्वात् । प्रकारत्वनुपगमात् । घटा नास्तीत्यादिविशिष्टबुद्धिपूर्वमभावत्वास्यापि निविकल्पकापगमात् । प्रतियोगितायाः ससगतयैव तत्र भानादिति भावः ।

यत्तत्त्वानुगमादुक्तरीतर्तं विचारसहेति विशेषतो व्याप्तिमेवावलम्ब्यते । वद्दीति ।

(दी०) वद्विविशिष्टज्ञानत्वेन तद्वद्विविशिष्टज्ञानत्वेन वा तज्ज्ञानजन्यत्वमाधनाद्वा विशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्यभ्युपगमवादाः । वस्तुतो विशेषणतावच्छेदकादीनां युगपदिन्द्रियसन्निकर्षात्तादृशप्रत्यक्षम्, अनुमित्यादेस्तु तादृश्येण व्याख्यादिग्रहात् । अत एवानेकव्यक्तिकद्रव्यादिविशेषणतावच्छेदककानुमित्या तद्वा-
'नार्थ(१) न सामान्यलक्षणादरः ।

(गा०) वद्विज्ञानजन्यतात्वेन साध्यतायामपि प्रसिद्धिप्राप्तिज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनं दुर्गारमेव इत्यतस्तद्वद्विज्ञानेति । विशेषतो व्याख्यायैवेति पूरणीयम् । अथ च तद्वद्विविषयकज्ञानत्वाद्यच्छेदकारणताया उभयमते कुत्राप्यसद्वेषेऽपि साध्याप्रसिद्धिर्नाशङ्कनीया तद्विविषयकज्ञानसाध्यत्वमिदानीं साध्यमित्याशयात् । तादृशसाध्यत्वेव विशेषणतावच्छेदकभूतवद्विज्ञानप्रकारकज्ञानत्वादिना यत्र तद्वद्विज्ञानस्य हतुता तादृशविशिष्टवैशिष्ट्ययोधायायेव प्रसिद्धत्वात् । साध्यत्व चाव्यवहितोत्तरत्वं नात ईश्वरायज्ञानमात्रायाथान्तरपरिपर्यवर्धविशेषणत्व न बोधायति ध्येयम् ।

उक्तानुमानप्रयोजकाकर्तुं विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानत्वाय

(१) तज्ज्ञानार्थमिति पाठान्तरम् ।

चिच्छिन्नान्यतां कण्ठपितुमुपक्रमते मूले । विशिष्टवैशिष्ट्येत्यादिना ।
 ननु विशिष्टविशेषणकविशिष्टबुद्धिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञा-
 नरूपहेतुना निर्वाहऽपि तादृशज्ञानाहेतुकानिर्विकल्पाविशेषणधी-
 हेतुकगौरवमित्यादिनिर्विशेषणकविशेषणावगादिवुद्बुद्धिराधेन । वि-
 शिष्टबुद्धिर्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुताकल्पनमाव-
 श्यकमित्यत आह । गौरवमिति । मानाभावादिति । तादृशवि-
 शिष्टबुद्धरपि विशेषणधीत्यावच्छिन्नहेतुकत्वे मानाभावादित्यर्थः ।
 ह्यन्ताभावादिति । किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविशेषणधीहेतुकत्वसाधने
 गौरवमिति अनुमित्यादेः परामर्शत्वादिना विशेषणविषयकपरामर्शा-
 दिहेतुकस्य ह्यन्तत्त्वसम्भवऽपि विशेषणज्ञानावच्छिन्नहेतुकत्वं
 साधनं ह्यन्ताभावादित्यर्थः । तथा च साध्याप्रसिद्धया नानुमानस-
 म्भव इति भावः । एव चोक्तकार्यकारणभावाभावे तद्वन्नप्रसक्तानुका-
 शात् । पर्वतीयवद्विज्ञानं विनापि तत्प्रकारकानुमितिर्निष्पत्त्यैव तम-
 विषयीकृत्यापि महानसीयवद्व्यादिविषयकस्यैव परामर्शस्य सम्भवन
 परामर्शत्वावच्छिन्नकारणताया अप्रत्यक्षेति किं सामान्यलक्षणयेति
 समुचिततात्पर्यार्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रका-
 रकज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्यावश्यकताया वक्ष्यमाणत्वात्
 तत्रापि मूलकृताग्निर्भेदं दर्शयति दीधितौ । विशिष्टेति । अभ्युप-
 गमवाकः । आपाततः परमताभ्युपगमेनोक्तिः । तर्हि किं वास्तव-
 विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकारणमित्यत आह । वस्तुत इति । अत एव ।
 विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे हेतुत्वा-
 दैव । तज्ज्ञानार्थम् विशेषणतावच्छेदकोभूतापूर्वदण्डादिप्रकारकज्ञा-
 नार्थम् ।

ननु तज्ज्ञानादीनां इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वेऽपि तज्ज्ञानप्रकार-
 कज्ञानानन्तरमेव तद्विशिष्टवैशिष्ट्यप्रकारताशालिज्ञानं जायते न
 त्वन्यथा इत्यनुभवानुरोधाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेद-
 कप्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकम् । अत एवाससर्गाप्रवृत्तशायामपि
 कदाचिदण्डपुरुषावित्यादिसमूहालम्बनं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधार्थं
 तमकमनुभूयते । विशिष्टज्ञानसत्त्वे ज्ञाससर्गाप्रवृत्तशायामेव ता-
 दृशज्ञानमुपपद्यते ।

यदि च विशिष्टज्ञानाससर्गाप्रवृत्तशायामेव कदाचिद् तादृश

सामान्यलक्षणाप्रकरणम् ।

ज्ञानमानुभविकं तदा तज्ज्ञानस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं कदाचित् संयोगेनेव दण्डादिविशिष्टस्य प्रकारकत्वं कदाचित्सम्बन्धान्तरेणैव तद्विशिष्टस्येत्यत्रानुगतनियामककल्पनमपेक्ष्य तत्तत्सम्बन्धेन तत्तद्विशिष्टविषयकज्ञानस्य तादृशविशिष्टप्रकारकज्ञानहेतुत्वकल्पनमुचितम् । एवं च किञ्चिद्विशिष्टविषयकज्ञानादिकल्पनागौरवं फलमुख्यतया न दोषायेत्यत आह अस्तु चेति ।

(दी०) अस्तु वा दण्डीत्यादिमत्पक्षे दण्डत्वादिना दण्डसंयोगवानित्यादौ च दण्डसंयोगत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं कारणम् । इष्टान्ताभावादिति । विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्यज्ञानादेरपि कारणत्वापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वादिति ।

(गा०) दण्डीत्यादौ दण्डत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं कारणं न तु फलीभूतप्रहविशेषणव्यक्तिज्ञानपर्यन्तम् एतच्च इष्टान्तविधयोक्तम् । नानाव्यक्तिविशेषणतावच्छेदकदण्डसंयोगवानित्यादौ अपूर्वदण्डाद्विज्ञानानपेक्षाया एव प्रकृतत्वात् । दण्डसंयोगत्वादिनेति । दण्डत्वसंयोगत्वादिनेत्यर्थः । तेन दण्डत्वादिना फलीभूतप्रहविशेषणतावच्छेदकदण्डाद्व्यक्तिज्ञानानपेक्षालाभः । यथाश्रुते फलीभूतज्ञानविशेषणसंयोगाद्व्यक्तिज्ञानानपेक्षामात्रलाभेनासङ्गतिप्रसङ्गात् । संयोगत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानकारणत्वाभिधानं तु पूर्ववत् इष्टान्तविधया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां तद्विशेषणविषयकत्वनिर्देशे षष्ठिमानिष्टाद्यनुमितो अपूर्वगुणादिरूपविशेषणभानार्थमेव सामान्यप्रत्यासत्तेराद्यक्षयकतया तद्विनिवेशस्य प्रागेव व्यवस्थापितत्वाविधानो इष्टान्तता ।

मूलं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वादिति । विशिष्टप्रकारकज्ञानत्वादित्यर्थः । विशेषणान्तरविशेष्यतापञ्चप्रकारकज्ञानत्वादिति यावत् । अतो दण्डत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वानवच्छिन्नवैशिष्ट्यविषयताशालिनो दण्डी पुरुष इति ज्ञानस्यापि सङ्गदः । तदसङ्गदे तादृशज्ञानविशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगममान् हेतुत्वनिर्धाने न्यूनतापातात् । न च तत्र विशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमोऽपि न विवक्षित इति

वाच्यम् । तथा सति तादृशबुद्धेरुद्देशान्तस्याप्रतिक्षेपात् ।

यद्यपि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमे धीजं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य च विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्यामेव युक्तौ हेतुता न तु विशिष्टविशेषणकज्ञानमात्रे । मणिकृता भवान्तरवाक्यार्थज्ञान विनापि युगपत्, सकलपदार्थससर्गावगाहिरक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिशाब्दबोधस्योपगमात् । स्वप्रकाशग्रन्थे ज्ञानत्वानिर्विकल्पकानन्तर व्यवसायतृतीयक्षणे विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या ज्ञानामीत्याकारकविशिष्टज्ञानविशेषणकानुव्यवसायस्योपगतत्वञ्च । काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबहुप्रसिद्धिं विनापि काञ्चनमयबहुमानित्यादियुद्धेर्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन सम्भवस्य 'धीधिति' कृता हेतुभासे वक्तव्यत्वात् । विशिष्टव्याप्तिज्ञान विनापि विशिष्टपरामर्शोपादस्य मिश्रप्रभृतिभिः परामर्शग्रन्थे कथनात् । लाघवोपनीतयदर्थविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिं विनापि तद्विशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेरुपगमाच्च । तथापि प्राचीनैर्विशिष्टोपस्थितिं विना विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्याविषयकमपि विशिष्टविशेषणकज्ञानं नोपेयते मणिकृता विशिष्टाप्रसिद्धेः काञ्चनमयत्वविशिष्टबहुभ्यनुमित्यसम्भवस्य हेतुभासे कथनीयमिति नासङ्गतिः । अत एव साध्याप्रसिद्धिस्थले साध्यविशेष्यैक्यानुमितिरुपेयते न तु विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनापि साध्यप्रकारिकेति ।

ननु तद्विशिष्टज्ञानत्वेन तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वानुमाने मूलोक्तदृष्टान्ताभावो ज्ञानप्रत्यासत्तिर्याकर्तृमते न सङ्गच्छते उपनीतमानस्यैव दृष्टान्ततासम्भवात् अतः स्वयं तत्र रूपणान्तरमाह । विशेषणेति । हेतुत्वस्येति । निरस्तत्वादित्यग्रिमेणान्ययः । कारणत्वाप्येति । ताद्विशेषणकबुद्धित्वस्येव ताद्विशेष्यकबुद्धित्वादेरापि तद्विशेष्यकोपनीतमाने तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वसहचरितत्वाद्भौतिकविशिष्टबुद्धिपूर्वं विशेषणगोचरस्येव विशेष्यगोचरस्यापि निर्विकल्पकस्य नेयाधिकसमतया व्यभिचारनिर्णयाविषयत्वाच्च तज्ज्ञानत्वानच्छिन्नजनकत्वानुमापकत्वसम्भवादिति भावः ।

प्रतिषन्देरनुसरतया दोषान्तरमाह । मानाभावेन चेति । विशिष्टज्ञानत्वे विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमापकतौपायिकतर्काभावेन

धेत्यर्थः । मानाभावापयन्तानुसरणधीजं प्रतिबन्देरकिञ्चित्करत्वं
मिष्टापत्त्यादिना वक्ष्यति ।

(दी०) एतेनास्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणम्, अन्यतां नि-
र्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया सर्वज्ञत्वापत्त्या तस्यास्तदजन-
कत्वे तु तत एव बाधकात् तत् कारणमिति निरस्तम् ।

(गा०) एतेनेति । ननु विशेष्यज्ञानत्वेन हेतुत्वे सामान्यलक्षणानो-
ऽपि निर्विकल्पकस्वीकारप्रसङ्गः अज्ञातातीतानागतघटादिव्यक्तीनां
प्रथमतो विशेष्यतया भानासम्भवादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह । अन्य-
ता चेति । सामान्यलक्षणायाः सामान्यप्रकारकसामान्याभयविष-
यकप्रत्यक्षत्वं अन्यतावच्छेदकं न तु सामान्यप्रकारतानिरूपित-
सामान्याभयविषयताकप्रत्यक्षत्वमतो ज्ञातधर्म्यं सामान्यप्रकारक-
प्राथमिकसामान्यजज्ञानीयाज्ञातसामान्याभयानिष्ठप्रकारस्य विशेष्य-
तात्मकविषयताया अपि सामान्यप्रत्यासत्तिनियम्यतेति भावः ।
एतन्मते च संसर्गतानिरूपकतद्दीपविषयताशालिज्ञानत्वमेव तज्ज्ञा-
नस्य अन्यतावच्छेदकं न तु तद्विशेष्यकज्ञानत्वतत्प्रकारकज्ञानत्वे
कार्यकारणभावद्वयापत्तेः । संसर्गतानिरूपकत्वस्य प्रकारताविशे-
ष्यतासाधारणत्वेनोक्तधर्मेणोभयसङ्गः । सौरभाद्यप्रकारकतन्मान-
सानुरोधेनापि ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रकारणत्वमेतन्मते नास्ति ईदृ-
शकारणतयैवोपपत्तेः ।

न च विशेष्यज्ञानाहेतुतामतेऽपि तत्र सामान्यलक्षणया सौरभ-
भानसम्भवात्तदनुरोधेन न ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुतेति वाच्यम् । यत्र
नित्यत्वादिना सौरभत्वादिकमेवोपस्थितं न तु सौरभादिकमपि तत्र
किञ्चिद्विशेष्यमासकप्रत्यासत्यन्तराभावेन सामान्यप्रत्यासत्त्यापि
मानससौरभभानाजननात् सौरभत्वादिसामान्यलक्षणया मानस-
ज्ञाने जननीये धरिकञ्चित्सौरभादिज्ञानसहकारिताया भावश्यक-
त्वात् तदनुरोधेनैव ज्ञानप्रत्यासत्तेस्तन्मते हेतुत्वान्तरस्यापश्यक-
त्वादित्यवधेयम् ।

ननु सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकजननोपगमे जातित्वादिसा-
मान्यलक्षणया अज्ञातनिर्विकल्पकजातिनिर्विकल्पकं जनयित्वा स्वरूपत-

स्तत्तज्जातिप्रकारकज्ञानं जनयिष्यते स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धिहेतु-
भूतस्य स्वरूपतस्तज्ज्ञानस्य सत्त्वात् । तादृशं च ज्ञानमसंश-
यानुभवयिष्यन्मृत आह । सार्वज्ञापत्येति । यावत्प्रमेयभासकप्रम-
यत्यादिसामान्यज्ञानतृतीयक्षणजातसंशयधर्मितावच्छेदकतत्तादिवि-
शिष्टधर्मिज्ञानानन्तरं यत्र घटत्वादिरूपकोटशुपस्थितिस्तदुत्तरं स
घटो न वेत्यादिसंशयः तत्र धर्मिज्ञाने सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादि-
निर्विकल्पकात् घटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकात् स्वरूपतोऽपि धर्मिताव-
च्छेदकतत्तादिविशिष्टे घटत्वादिमानसम्भवेन समानप्रकारकनिश्च-
यसत्त्वेन स घटो न वेत्यादिसंशयानुपपत्त्येत्यर्थ इति सम्प्रदायः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकाजननेऽपि
यत्र धर्मिज्ञानात् पूर्वं स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिका उपस्थितिः
तत्तादिविशिष्टधर्मिधारेय या इवन्त्वादिविशिष्टे घटत्वाद्यंशे अन्या-
प्रकारकतत्प्रकारकसमूहालम्बनरूपा तत्रापि धर्मिज्ञानानन्तरं घ-
टमेवाशुपस्थित्या स घटो न वेत्यादिसंशयः कदाचिदनुभूयते त-
दनुपपत्तिर्दुर्पोरेव तत्तादिविशिष्टेऽपि तत्र घटत्वादेः स्वरूपतो भाने
बाधकाभावात् ।

यदि च दूरत्वादिरूपसंशयजनकदोषात्तत्र तत्तादिविशिष्टे स्वर-
ूपतो घटत्वादेर्न विशिष्टधर्मिरित्युच्यते तदा सामान्यलक्षणया
निर्विकल्पकजननेऽपि तत एव तत्तादिविशिष्टे घटत्वादेरभानात् स
घटो न वेति संशयानुपपत्तिः ।

यस्तु तत्तूपनीतमाने दूरत्वादिवोपो न प्रतिबन्धकः तथा
सति दूरस्थे धर्मिणि घटत्वादिसंशयस्याप्यनुपपत्तेः । न हि नि-
श्चयत्वं दोषप्रतिषेध्यतावच्छेकं तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तथा
च दर्शितस्थले तत्तादिविशिष्टे घटत्वादेरुपनीतमानात्मकनिश्चये
बाधकाभावः ।

॥ च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुनायाः संशयत्वस्य कार्यतावच्छे-
दकत्वात्तन्म्युपगन्तुमिरत्नम्युपगमावुक्तधर्मिज्ञानमेव संशयरूपं भ-
विष्यतीति न संशयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विपरीतकोटशुपस्थितेः
प्रागसत्त्वेन प्रथमं संशयासम्भवात् । तस्माद्धर्मिविशेषे स्वरूपतो
घटत्वाशुपनीतमाने अननुगततत्तदुपनायकज्ञानव्यक्तीनामेव हेतुत्वं
स्वीकरणीयमिति सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकजननेऽपि तस्य

स्वरूपतो । घटत्वाद्युपनायकतानभ्युपगमाश्लोकसंशयानुपपत्तिरिति तस्मात् सार्वज्ञापत्येत्यस्य प्रमेयत्वादिसामान्यज्ञानतृतीयक्षणे घट-
त्वादिरूपयावदखण्डधर्माणां स्वरूपतः प्रकारतया भानापत्येत्यर्थः ।
येन पुंसां लौकिकसन्निकर्षेण घटत्वादिकं कदापि न गृहीतं घट
इत्याद्याकारकतदीयज्ञानस्यानुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयोगात् ।

न च उपनायकज्ञानस्योक्तयुक्त्या अननुगत रूपेण हेतुत्वे भव्या
अप्यापत्तेर्नायकाशः । स्वरूपतो विशेषणविषयकधीसहकृतज्ञान-
प्रत्यासत्तिबलादेव तादृशज्ञानस्यापादनीयत्वात् । सामान्यलक्ष-
णाघटितायाः सामान्याः सामान्याभयप्रकारताप्रयोजकत्वानभ्यु-
पगमात् ज्ञातसामान्याभयप्रकारकज्ञानस्य ज्ञानप्रत्यासत्तिर एव
सर्वत्र निर्वाहात् कथञ्चिदुक्तार्थासम्भवे संशयानुपपत्तेरपि दुर्वार-
त्वादिति वाच्यम् । यतो धर्मिज्ञानात् पूर्वं यत्राविशोपेतघट-
त्वादिकमेवोपस्थितं तादृशोक्तस्थले संशयधर्मितावच्छेदकत-
त्वाविशिष्टे निर्विशेषणकघटत्वाद्युपनीतभानवारणाय सधर्मि-
तावच्छेदक एव तादृशोपनीतभाने उपनायकज्ञानस्याननु-
गत रूपेण हेतुता स्वीक्रियते न तु निर्धर्मितावच्छेदकं तत्रानुगत-
सामग्रीस्वीकारे संशयानुपपत्त्यादिरूपानिष्टप्रसङ्गविरहात् । तथा
च सामान्यलक्षणाया निर्विकल्पकजनकत्वमते निर्धर्मितावच्छेदक-
कोकज्ञानापत्तिर्दुर्वारैव ।

न च निर्धर्मितावच्छेदककोपनीतभानसामान्या अपि नानुगम-
सम्भवस्तथा सत्युपस्थितानां वस्तूनां सन्निकृष्टयावद्वस्तुत्वेधं उप-
नीतभानापस्या उपनीतभानमात्रस्यैव भ्रमत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।
एतादृशातिप्रसङ्गवारणाय यत्र यस्य बाधितत्वं तत्र तदुपनीतभान-
सामान्या अनुगमासम्भवेऽपि तदाभयधर्मिकतदुपनीतभानसामान्या
अनुगमोपगमे बाधकाभावात् ।

एतेन लौकिकप्रत्यक्षे स्वरूपतो घटत्वादिभासकं तद्व्यञ्जकस-
न्निकर्षविशेषादिकमेव केवलजातिमानेत्याकारकघटत्वादिलौकि-
कप्रत्यक्षानुपगमात् । अन्यथा जातिमत्त्वाद्युपस्थितिसत्त्वे प्रहराव-
धि निरीक्षमाणेऽपि घटे अयं घटो न वेति संशयविच्छेदानुपप-
त्तेः । उपनीतभानसामग्री चाननुगतैवेति घट इत्याकारकोपनीत-
भाने अनियम इति स्वरूपतस्तत्प्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तज्ज्ञान-

हेतुत्वं तदेकयुक्तिकं निर्विकल्पकं च विलीयेतेति निरस्तम् । बा-
धितस्थलेऽनुगतत्वेऽपि अबाधितस्थले तस्यानुगतत्वात् । एवं
च स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतभावे स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानहेतुत्वे
सिद्धे तत्रैव लाघवाद्भौतिकान्यत्त्वमनिवेद्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञान-
त्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूपतस्तीद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते प्रथ-
मतो जातित्वाद्युपस्थितिस्थले लौकिकसामग्रीतो जातित्वेन घट-
त्वप्रत्यक्षेऽपि निर्विकल्पकीयघटत्वविषययोग्यमेवाभावात्
तन्मूलिकत्वात् पट इति धीः स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं
प्रति स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे निर्विकल्पकस्वीकारे प्राथ-
मिकविशिष्टयुजौ व्यभिचारः, निर्विकल्पकस्वीकारे च तत्रैव व्य-
भिचार इति स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति ।

तस्याः । सामान्यलक्षणायाः । तदजनकत्वे । तन्निर्विकल्पकाजन-
कत्वे । तत्, एव बाधकात् । सामान्यप्रत्यासत्तिजप्राथमिकाज्ञातवि-
शेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । तत् । विशेषज्ञानम् । न कारणम् ।
न सम्भवकारणताकम् । तथा च तावदेव प्रतिबन्धयुद्धार इति वि-
शेषणज्ञानहेतुत्वं निःप्रत्यूहमिति भावः ।

निरस्तमिति । यद्यपि विशेषणज्ञानहेतुत्वे ज्ञानलक्षणायाः स्व-
तन्त्रकारणता नास्तीति लाघवं तन्मुख्यविशेष्यकमानसतदुपनीतभा-
नेऽपि नियमतः स्वांशे तादात्म्यसम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वोपगमात् ।
तदप्रकारकत्वे लौकिकविषयतान्यतद्विषयताया एव ज्ञानलक्षणाजन्य-
तावच्छेदकत्वावश्यकत्वात् । सामान्यस्य प्रत्यासत्तितामते सामान्य-
प्रत्यासत्तिज्ञातविशेष्यकमानसे व्यभिचारेण ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुता-
या एवासम्भवात् । तथापि विशिष्टप्रत्यक्षस्यैव विशेषणज्ञानजन्य-
तावच्छेदकत्वसम्भवेन विशिष्टबुद्धित्वस्यानुमित्यादिसाधारणस्य त-
ज्जन्यतावच्छेदकत्वमप्रामाणिकमित्यनुमित्यादावपूर्वभानानुरोधेन न
सामान्यप्रत्यासत्त्याद् इत्यवधेयम् । ननु प्रसिद्धधुमेऽव्यभिचारनि-
वृत्तसत्त्वेन तत्र व्यभिचारसंशयायोगात् धूमान्तरधमिक एव व्यभि-

चारो घात्यः । तादृशस्य च धर्मिणो भानं न सामान्यप्र-
मूलसिद्धान्तो धर्मिज्ञानस्य सशब्देहेतुतायामेवो-
च्यते । सैव मीमांसकानां नानुमता अतः, एव तेषां स्वतः प्रामा-
ण्यवादिनामप्यज्ञात एव ज्ञानरूपे धर्मिणि प्रामाण्यं सशयनिर्विहृतम् ।

न च तुरगादौ योगेन गच्छत इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनाम-
नन्तधर्मिणां कचिदेव धर्मिणि संशयो न सर्वत्रेति नियमानुरोधा-
त्तत्तद्धर्मिकसंशये तत्र धर्मिज्ञानहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् ।
इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्याचिदेव धर्मिणो ज्ञानमित्यत्र नि-
यामकस्य दुर्धनतया धर्मिज्ञानहेतुतयापि उक्तस्थले संशये धर्मिणि
नियमस्यापवादोपेतुमशक्यत्वात् ।

न च तत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां तत्तद्धर्मिज्ञाने विशिष्य हेतु-
ताकल्पनाद्धर्मिणां संशयजनकज्ञानविषयतानियम इति वाच्यम् ।
तथा सति संशयीयधर्मिविषयताया अपि तत्र एव नियमोपपत्ते-
र्धर्मिज्ञानहेतुत्वासिद्धेः ।

न च संशयात्मकधर्मिज्ञाने अननुगततत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां
हेतुतापेक्षया लाघवेन तत्रानुगतधर्मिज्ञानहेतुत्वे सिद्धे तद्वलाच्च
संशयपूर्वं तद्विषयधर्मिविषयकज्ञानान्तरासिद्धौ तत्र संशयाविषय-
धर्मिविषयताधारणाय तत्र तत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां हेतुताकल्पने
गौरवं फलमुख्यतया न दूषणमिति वाच्यम् । सन्निकृष्टेभ्यस्तद्धर्मिषु
यत्र न संशयः तादृशधर्मिणां कियतामपि भानस्यानुभक्तितया
अनुगतधर्मिज्ञानहेतुतया संशये धर्मिविषयतानियमानुपपत्तेः ।

अथ साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानं संशये धर्मिविषयतानिया-
मकं साधारणधर्मवत्त्वेन धर्मिज्ञाने च निषामकान्तरमुभयसिद्ध-
मेव भवत्येव ज्ञातेष्वपि धर्मिषु कचिदेव धर्मिणि कस्याचिदेव ध-
र्मस्य संशय इति नियमोऽप्युपपद्यते तत्तदभावसद्वृत्तिधर्मवत्ता-
ज्ञानविषयतायास्तत्संशयविषयताप्रयोजकत्वात् ।

एतेन न तत्तद्विशेष्यकत्वाविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नोत्पत्तौ तत्तद्वि-
शेष्यभासकलानुगताणां चाक्षुषस्पर्शनादिभेदेनाननुगतानां शुद्धश-
रीराणां च प्रयोजकत्वमपेक्ष्य तत्तद्विशेष्यविषयकज्ञानाव्यवहित-
प्राक्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुगतत्वरूपेण हेतुतां कल्पयित्वा प्रयो-
जकत्वकल्पनमेव तदन्तरेवेति न्यायात् लाघवादुचितमिति तत्र
एव संशयं विशेष्यभाननियम इति मिथ्यानुसारेण धर्मिज्ञानहेतुता-
क्षयजनमप्यवास्तम् । तावता साधारणधर्मदर्शनाद्यविषये ज्ञायमाने
धर्मिणि संशयाविषयत्वनिर्वाहात् ।

न च तद्धर्मिकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानसामग्रीत्वेनैव तद्धर्मिकसं-

शयहेतुत्वमाह्वयमिति वाच्यम् । तादृशज्ञानसामग्रीत्वापेक्षया तादृशज्ञानत्वस्यातिलघुत्वात् ।

न चैतादृशसामग्रीत्वस्य गुरुशरीरत्वेऽपि तदवच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्तितायाः क्लृप्तत्वात्तदन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्पनीयमिति लाघवं तादृशज्ञानस्य तु उभयमेव कल्पनीयमिति सामग्रीहेतुत्वमेवोचितमिति वाच्यम् । साधारणधर्मदर्शनादिविशिष्टसंशयत्वरूपतत्कार्यतावच्छेदकामिमतधर्मावच्छिन्नं प्रति तादृशज्ञाननियतपूर्ववर्तिताया अप्युभयवासिसिद्धत्वात् ।

न च संशये साधारणधर्मादिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि उक्तस्थले सन्निकर्षादिशालिसकलधर्मिषु प्रत्येकं तत्तत्कोटिविशिष्टयुद्धपापक्षिद्वारैवेति तत्तद्वर्त्मिकतत्तद्वर्त्मविशिष्टयुद्धो अननुगतनियामककल्पनमावश्यकं तत एव च तत्तद्वर्त्मिकसंशयस्यापि निपमनिर्वाहात् संशयसाधारणधर्मवत्ताज्ञानहेतुताकल्पनमयुक्तम् । अत एव संशयत्वस्य सामग्रीसमाजनियम्यतया न कार्यतावच्छेदकत्वमिति नयोनमतनिर्वाह इति वाच्यम् । संशयत्वावच्छिन्नं प्रति साधारणाधिधर्मवत्ताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि आरोपसाधारणतत्तद्वर्त्मिकतत्तत्कोटिविशिष्टयुद्धो तत्तत्कोटिसहचरितधर्मादिमतत्तद्वर्त्मिज्ञानस्य हेतुताया आरोपे धर्मिज्ञाननियमावश्यककल्पनीयतया तत एव संशये धर्मिज्ञानत्वापेक्षणीयत्वात् । नैवम् । संशये धर्मितावच्छेदकनामनियमाय तत्तद्वर्मावच्छिन्नधर्मिकसंशये तत्तद्वर्मावच्छिन्नधर्मिकसाधारणाधिधर्मज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् तादृशधर्मावच्छिन्ने क्वचिद्वर्त्मिणि साधारणाधिधर्मदर्शनं तत्तद्वर्माध्वेन्द्रियसन्निकर्षादिशालिसकलधर्मिणामेव तेन रूपेण संशयविपयतोपगमात्तत्तद्वर्मिविषयकत्वमन्तर्भाव्य साधारणाधिधर्मिज्ञानस्य हेतुताया अकल्पनात् ।

(चि०) वच्यते । यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदा अनुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्याभिचारसंशयो न स्यात् । प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् ।

सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषा-
दर्शनेन संशयो युज्यते ।

(दी०) प्रसिद्धधूम इत्यादि । धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वान-
ङ्गीकारेऽपि संशये एव धर्मिभानार्थं सा स्वीकार्या धर्मिताव-
च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमे त्वविवादात् ।
तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्माश्रयप्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमात् ।

(गा०) सामान्यधर्मिकसाधारणारिधर्मज्ञानाद्यनुरोधेन सामान्य-
प्रत्यासत्तिसिद्धेरयोगात् धूमत्वादिना प्रसिद्धधूमादिषु साधारणा-
विधर्मज्ञानादेवाप्रसिद्धधूमादौ धूमत्वादिना व्याभचारसंशयोपपत्ते-
रित्यालोच्य धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतामाह ।
धर्मिज्ञानस्येति । सा । सामान्यप्रत्यासत्तिः । स्वीकार्येति । संश-
यस्यापि प्रत्यक्षतया तत्राप्रत्यासन्नस्य भानात्सम्भवादिति भावः ।

ननु विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रका-
रकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तत्र च सधर्मितावच्छेदककबुद्धित्वमेव का-
र्यतावच्छेदकमुपेयते लाघवात् । एवं च सामान्यप्रत्यासत्त्यभ्यु-
पगमेऽपि न क्षतिः । धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेद-
कगर्भे एव तत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिधिपयतानियेशात्तज्ज्ञानस्यैव धर्मि-
भास्तकप्रत्यासत्तित्वसम्भवात्त आह । धर्मितावच्छेदकेति । अ-
विवादेमेव स्फुटयति । तद्धर्मेति ।

न चैवमपि संशयान्यव्याप्तिज्ञाने बाधधूमादिविषयकारकं न
स्तिष्यतीति पाच्यम् । धूमत्वप्रकारकज्ञानस्य धूमभालकृतायां वि-
परीतकोटिमानसामग्याः प्रयोजकत्वाकल्पनेन निश्चयेऽपि तद्वलात्
सकलधूममाने बाधकामायात् विपरीतनिश्चयस्य धर्मितावच्छेद-
कसामानाधिकरण्यमात्रायगादिविशिष्टधीप्रतिबन्धकतायां तत्तमा-
नविषयकारकमात्रं तद्धर्मितावच्छेदकघटितधर्मावच्छेदेन विरोधि-
विषयकत्वविशिष्टं तत्तमानविषयकत्वं वा न प्रयोजकं अपि तु
शुद्धधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यगादित्वमेवेति व्यपस्था-
पयन् संशयानुपपत्तिरूपमूलोक्तसामान्यप्रत्यासत्तियुक्तिं दूषयितुमुप-
क्रमते । अत्र घट्तीति ।

(दी०) अत्र वदन्ति । प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन व्याप्तिज्ञान-
मेतद्धूमत्वेन वा ? आद्ये संशयोऽसिद्धः । द्वितीये धूमत्वाव-
च्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधितया संशयो नानुपपन्नः । कथ-
मन्यथा पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेऽपि रूपं
वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेत्यादिसंशयः । न चातिरक्तसम्भाव-
नया तथा, विशेषतयोपस्थितानामातिरिक्तानां विशेषदर्श-
नाक्रान्ततया अतिरिक्तान्तरोपस्थितये अवश्यं सा स्वीकरणी-
येति वाच्यम् ।

(गा०) धूमत्वेन । शुद्धधूमत्वावच्छेदेन । एतद्धूमत्वेन । महा-
नक्षीयधूमत्वावच्छेदेन । व्याप्तिज्ञानमिति । प्रसिद्धधूमधर्मिकव्यभि-
चारसंशयविरोधितया अभिमतमिति शेषः । आद्य । प्रसिद्धधर्मि-
कव्याप्ति(१)निश्चयकाळे । संशयोऽसिद्ध इति । तादृशनिश्चयस्य या-
वद्धूमविषयकत्वे समानविषयकत्वमात्रेण विरोधितामतेऽपि अनी-
दृशधूमरूपधर्मिणो दुर्लभतया संशयाप्रसक्तेः । प्रसिद्धधूममात्र-
विषयकत्वेऽपि धूमत्वव्यापकताया विरोधिन्या अवगाहनन धूमत्व-
पुरस्कारेण स्वाविषयधूमधर्मिकमपि संशय प्रति तस्य विरोधित्वो-
चित्यात् । यथा एकधर्मिणि विरोधिद्वयसत्त्वे विरोधभङ्गप्रसङ्गस्तय
समानधर्मिकविरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायां योज्यम् । तथा तत्समा-
नाधिकरणधर्म प्रति तद्विरोधिनो व्यापकत्वेऽपि विरोधभङ्गप्रस-
ङ्गस्य उक्तज्ञानप्रतिबन्धकतायीज्यवादिति भावः ।

धूमत्वावच्छेदेन । शुद्धधूमत्वव्यापकत्वेन । पृथक्कारेण तादृश-
व्यापकतानवगाहिसमानविषयकज्ञानव्यवच्छेदः । तद्विरोधितया ।
धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण व्यभिचारविषयकसंशयविरोधितया ।
स नानुपपन्नः । संशयो नानुपपन्नः ।

ननु दर्शितबीजेनोक्तव्यापकतामवगाहिनोऽपि समानविषयकज्ञा-
नस्य विरोधित्वमावश्यकम्, प्रतिबन्धप्रतिबन्धकस्याभिमतधियो-
र्विषयविरोधभङ्गप्रसङ्गेऽपि प्रतिबन्धप्रतिबन्धकमावानुपगमे धर्मितो-

वच्छेदकव्यापकतावगाह्यापि भिन्नधर्मिकं ज्ञानमविरोधि तदन-
वगाह्यापि समानधर्मिकं ज्ञानं विरोधीति विपरीतमेव कुतो न
स्यात् । व्यापकतावगाहित्वेन विरोधित्वे अवच्छेदकावच्छेदेन
विशिष्टबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिनिश्चयस्य प्रति-
बन्धकत्वान्तरस्य कल्पनया गौरवं चेत्याशङ्क्याह । कथमन्यर्धेति ।
अन्यथा । समानविषयतामात्रेण निश्चयस्य संशयविरोधित्वे ।
पृथिव्यादिरूप इति । सर्वत्र पार्थिवरूपत्वादिनेति शेषः । कथं संश-
य इत्यन्वयः । प्रसिद्धरूपातिरिक्तस्य रूपस्याप्रसिद्ध्या प्रसिद्ध-
रूपाणां च विपरीतनिश्चयविषयतया संशयधर्मिणः सामान्यप्र-
त्यासत्तिमतेऽपि दुर्लभत्वादिति भावः । अतिरिक्तसम्भावनाया ।
प्रसिद्धरूपातिरिक्ते रूपत्वसम्भावनाया । तथा । विशेषरूपेण सर्व-
थाप्याप्तिनिश्चयेऽपि सामान्यरूपेण संशयः । विशेषधर्मपुरस्कारेण
निश्चयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेण संशयं प्रति प्रतिबन्धकतायां
तद्विशेषधर्मशून्ये सामान्यधर्मसम्भावनाया उत्तेजकत्वोपगमादिति
भावः । सम्भावनायाश्च निश्चयसाधारणेन ज्ञानत्वेनैवोत्तेजकत्वात्
पार्थिवप्रातिरिक्तमपि रूपमस्तीति स्मरेऽपि रूपं वायुत्वाभावाव्य-
भिचारि न वेति संशयस्योक्तनिश्चयवशायामुत्पत्तेः ।

नन्वेवं सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेऽपि व्याप्तिनिश्चयविषयप्रसि-
द्धधूम एव अतिरिक्तसम्भावनाया व्यभिचारसंशयोपपत्तेः प्रकृता-
सिद्धिरित्यत आह । विशेषतश्चेति । लौकिकसत्तिकर्पादितः ।
उपस्थितानाम् । प्रसिद्धधूमरूपातिरिक्तानाम् । घटगुणादिद्रव्यरसा-
दीनाम् । विशेषतः । विशेषधर्मघटत्वादिपुरस्कारेण । विशेषद-
र्शनाक्रान्ततया । धूमावरूपत्वाद्यभावनिश्चयविषयतया तेषु धूमत्वक-
त्वादिस्सम्भावनाया अस्तम्भनात् । प्रसिद्धधूमाद्यतिरिक्तत्वेन रूपेण
विशेषदर्शनाविषयतया अनुपस्थितवस्तुवन्तरेवातिरिक्तसम्भाव-
नाया धर्मितया विषयो वाच्यः । तादृशातिरिक्तोपस्थितिश्च सा-
मान्यलक्षणां विना नेति तदर्थमेव तस्याः प्रत्यासत्तित्वं स्वीका-
र्यमित्यर्थः ।

अतिरिक्तसम्भावनापदार्थं यथास्तम्भवं विकल्प्य कूपयति । यत् इति ।

:(दी००) यतो रूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भावना तेषु वि-

शेषदर्शनात् । नाप्यतिरिक्ते रूपत्वसम्भावना रूपान्गश्च रूपं
द्रव्यादयो रसाद्यश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं
रसादि वा तत् सर्वं न रूपं रूपत्वाभाववच्चेत्यादिविशेषदर्शनेन
तस्या अप्ययोगात् । तदानीञ्चोक्तसंशयस्य सर्वजनानुभवसिद्ध-
त्वात् अतिरिक्तसम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । तस्मा-
त्तत्रैव धूमे रूपे वा धूमत्वेन रूपत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तेरग्रहाद्
व्यभिचारसंशयो नायुक्तः ।

(गा ०) अतिरिक्तत्वसम्भावना । प्रसिद्धरूपातिरिक्तत्वकोटि-
कसम्भावना । प्रकृते उत्पत्तिरिति, भवितुमर्हतीति शेषः । तेषु ।
सर्वेषु रूपेषु । विशेषदर्शनात् । विशेषतोऽनतिरिक्तत्वनिश्चयात् ।
समानविषयकत्वमात्रेण विरोधितामते रूपधर्मिकसम्भावनाया
एवोत्पादासम्भवादिति शेषः । न रूपमित्यन्तप्रत्यय इत्यादीत्यत्रेति-
पदेन प्रत्येकं सम्यक्ष्यते । रूपान्यरूपमित्यादिविशेषदर्शनं सामा-
न्यप्रत्यासत्तिपक्षे तद्वलात् सर्वेषामेवातिरिक्तानां धर्मितया रूप-
त्वसम्भाषनाधर्मिणो दुर्लभतया तस्या अपयोगादित्यर्थः । रूपभिन्ने
रूपभिन्नत्वेन सामान्यता विशेषदर्शनमुक्ता विशेषतो द्रव्यात्वा-
दिनापि तद्वक्तुं द्रव्यादय इति । समानविशेष्यकत्वेन विरोधिताम-
तेऽपि समानप्रकारकत्वस्य तन्प्रत्यये प्रसिद्धरूपातिरिक्तत्वेन प्रकारे-
णातिरिक्तधर्मिकसम्भावनायां केवलरूपान्यत्वादिप्रकारेणातिरिक्त-
धर्मिकविशेषदर्शनस्याविरोधित्वसम्भवात् । सामान्यतो विशे-
पतश्च विशेषदर्शने प्रसिद्धरूपभिन्नत्वमपि धर्मितावच्छेदके अन्तर्भा-
षयति । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धरूपभिन्नं सर्वं न रूपमिति विशेष-
दर्शने प्रसिद्धरूपेषु सर्वत्र धातुत्वाभावात्प्राप्तिनिश्चये च सति
रूपे तद्व्यभिचारसंशयमावस्यानुभविकतया तदानीं तादृशसम्भा-
षनाविरह इष्ट एवेति रूपभिन्नत्वमपि सामान्यतो विशेषतश्च
विशेषदर्शनस्य धर्मितावच्छेदकेऽन्तर्भावितम् । सर्वमिति च सर्वेषां
विशेषदर्शनविषयत्वलाभाय न तु तस्य व्यापकतावगाहित्वलाभाय
एतन्मते तद्व्यवगाहिताया भक्तिश्चिन्तकरत्वात् । रूपभेदनिश्चयस्य यदि
तादात्म्येन रूपकोटिकमेव संशयं प्रति विरोधिता न तु समवा-

येन रूपत्वकोटिकं तदभिप्रायेण रूपत्वाभावनिश्चयोऽपि दर्शितः । तादृशविशेषदर्शनदशायाम् संशयोऽप्यपलपनीय इत्यत आह । तदानीं चेति । उक्तसंशयस्य । रूपं वायुत्वाभाषव्यभिचारि न वेति संशयस्य । रूपं वायुत्वाभाषव्यभिचारि न वेति संशयस्य अनुभवे विषयमानं गौरवेण निराकरोति । अतिरिक्तं । गौरवेण । प्रतिबन्धकतावच्छेदक-गौरवेण । तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेण निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया तत्तद्विशेषधर्मशून्ये सामान्यधर्मसम्भावनाया विशिष्य उक्तजकतया प्रतिबन्धकताधिक्येन वा । अप्रयोजकत्वात् । अनुत्तेजकत्वात् । तथा च तद्धर्मसामानाधिकरण्येन विशेषणावगाहिष्ठाने शुद्धतद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छेदेन विशेषणाग्रहे च तद्धर्मसामानाधिकरण्येन विपरीतनिश्चयो विरोधी न तु तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण विशेषणाग्रहे तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण विपरीतनिश्चय इति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । नायुक्त इति । तथा च नोक्तयुक्त्या सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिरिति भावः ।

सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तरं निराकर्तुमुपन्यस्यति । यदिति ।

(दी०) यत्तु सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्या तां विना सकलतत्प्रतियोगिज्ञानासम्भवादिति । तच्च । न हि अभावस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रतियोगिज्ञानं कारणं तव सामान्यलक्षणया इदन्त्वादिना च भाने व्यभिचारान्मानाभावाच्च ।

(गा०) सामान्याभावभानार्थम् । घटादिसामान्याभावभानार्थम् । घटादिसामान्याभावभासकसकलघटादिभानार्थम् । सा । सामान्यप्रत्यासत्तिः । सकलप्रतियोगीति । घटादिसामान्याभाषीयसकलप्रतियोगीत्यर्थः । एवं च सकलप्रतियोगिज्ञानत्वेनाभाषधीहेतुता तत्तद्व्य-टादिव्यक्तिप्रतियोगिकाभावबुद्धौ तत्तद्व्यटादिव्यक्तिज्ञानत्वेन वा हेतुतेत्यभिमानेन स चाग्रे निराकरणीयः । प्रथमतः प्रतियोगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणाभाषधीहेतुतामेव खण्डयति । न हीति । ज्ञानमात्र इति । लौकिकालौकिकसाधारणप्रत्यक्ष इत्यर्थः । अभावप्रत्यक्षस्य अभाव-लौकिकप्रत्यक्षस्य वा प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदकमित्युभयमपि

नेति फलितम् । स्वमते सामान्यप्रत्यासरूपभावेन तज्जन्याभाषप्रत्य-
क्षे व्यभिचारोऽसम्भवशुद्धिक इत्यतस्तद्वेति । सामान्यलक्षणयेति ।
अप्रिमेण भाने व्यभिचारादित्यनेन सम्यग्भवेत् ।

प्रित्तीयपक्षेऽभाषत्वादि सामान्यजप्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षाभाषप्र-
त्यक्षे लोफिकत्वरविरहेण व्यभिचारानवकाशात् पक्षत्रये दोषमा-
ह । इदन्त्वादिनेति । तेजोऽरूपप्रतियोगिज्ञानशून्यकालीने इदं नी-
लमिति तमःप्रत्यक्षे इत्यर्थः । प्रतियोगिचिशेषिताभाषावेदयकप्रत्य-
क्षत्वरूप कार्यतावच्छेदकत्वोपगमे उक्तव्यभिचारानवकाशात्तन्मते
दोषान्तरमाह । मानाभाषादिति । प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले प्रति-
योग्यचिशेषिताभाषविषयकस्य नेत्याकारकाभाषप्रत्यक्षस्य सर्वानु-
भवविशुद्धस्य धारणायैव प्रतियोगिज्ञानहेतुतामङ्गीकरोपि प्रतियोग्युप-
रागाधगादित्थस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे च प्रति-
योग्यनुपराकाभाषप्रत्यक्षापत्तौ प्रतियोगिज्ञानीधरइदस्याकिञ्चित्करत-
या प्रकारान्तरेणैव तस्य धारणीयतया प्रतियोगिज्ञानहेतुतायां माना-
भाषादित्यर्थः ।

ननूकप्रतीतिविषयस्तमोमिष्टमिदन्त्वं तेजोभाषत्वमेव तेन
रूपेण ज्ञानं च तेजोज्ञानं विना न कस्याप्यनुमतमिति प्रतियोगि-
प्रकारकत्वस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदकक्रोडावनिर्देशेऽपि न
व्यभिचार इत्यत आह ।

(दी०) अत एवेदन्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वा-
भाषत्वसंशयः तेजोभावत्वेनोपस्थिते तदयोगात् । प्रतियोगि-
चिशेषिततज्ज्ञानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यक्रोधमर्यादां नातिशेते, स-
कलप्रतियोगिविषयत्वं तु तस्यासिद्धम्, प्रतियोगिज्ञानस्य हे-
तुत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञाना-
देव तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन गौरवेणाहेतुत्वात् ।

(गा०) अत एवेति । तेजोज्ञानं विनापि तेजोभावत्वानात्म-
केन इदन्त्वेन तमःप्रत्यक्षोत्पत्तेरेवेत्यर्थः । इदन्त्वादिनोपस्थिते ।
इदन्त्वादिरूपधर्मितावच्छेदकप्रकारेण प्रत्यक्षतः प्रतीते । तेजोभा-
वत्वेनोपस्थिते । तेजोभावत्वरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टे । तदयो-

गात् । भावत्वसंशयायोगात् । तद्यावर्तकधर्मस्य तत्संशयधर्मेता-
वच्छेदकताया अनुभवविरुद्धत्वादिति भावः ।

ननु प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते तज्जन्यतावच्छेदके प्रतियोगिप्रका-
रतानिधेशे प्रतियोगिज्ञावशून्यकाले न प्रतियोग्यनुपरक्ताभावप्रत्यक्षा-
पत्तिः, तादृशाभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः प्रतियोगिज्ञानकारण-
त्थानुपगमे च प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले प्रतियोगिज्ञानदशाप्रसिद्धस्यै-
षाभावप्रत्यक्षस्यापत्तिरिति तत्कारणत्वमापश्यकमित्यत आह । प्र-
तियोगिविशेषितेति । तद्ज्ञानम् । गभावमानम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबो-
धमर्यादाम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताम् ।
नातिशेते । नातिक्लामिति । तच्छून्य न भवतीति यावत् । तथा
च तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयेय प्रतियोगिताव-
च्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानमपेक्षितं किं तत्र स्वतन्त्रप्रतियोगि-
ज्ञानहेतुतयेति भावः ।

ननु मा भूदभावबुद्धौ स्यात्तदपेण प्रतियोगिधीः कारण तथापि
सामान्याभावबुद्धौ प्रत्यासत्तपन्तराभावेन सकलप्रतियोगिमानम-
नुपपन्नमिति तदुपपत्तय सा स्वीकार्येत्यत आह । सकलमेति । तस्य ।
सामान्याभावप्रत्यक्षस्य । अनिश्चानेति । घटो नास्तीति सामान्या-
भावबुद्धौ घटत्वादिसामान्यधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमा-
नानीलिघटो नास्तीति बुद्धौ च तत्र तदभावादेव तयोर्वैलक्षण्यो-
पपत्तेरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य
स्वतन्त्रहेतुतामनुपेत्यापि पूर्वोपदिशितामिमानं निराकृत्य सामा-
न्यप्रत्यासत्तिं खण्डयति । प्रतियोगिज्ञानमेवेति ।

(दी०) न च तदभावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् पावत्प्रतियोगि-
ज्ञानस्य हेतुत्वमर्थायातव । मानाभावात्, ध्वंसमागभावात्तन्ता-
भावाच्च प्रतियोग्यादिश्रितयमप्रतियोगिकाः द्वायाग्रहेऽप्येकप्रदादेव
शृण्वन्ते इत्यभ्युपगमाच्च । अन्यकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावो
नाभावसमुदायः यावत्तदभावानापेक्षत्रासम्भवात् अननुगमाद्
गौरवात्तेजोविशेषत्वादिज्ञानस्य तेजःसामान्याय निरहेऽपि
तेजोविशेषात्तन्ताभावमागभावाना प्रत्यक्षानभ्युपगमाच्च माग-

भावप्रत्ययोऽपि च प्रतियोगिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञानसाध्यो
न प्रतियोगिज्ञानपक्षेते ।

(गा०) न चेत्थनन्तरं यावत्त्वस्य कारणतायच्छेदकोटावप्रवेशो-
ऽपीति पूरणीयम् । तदभाषयुद्धौ । तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभाषयुद्धौ ।
तज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तत्तदभाष-
प्रत्यक्षे तत्तदभाषीयप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुत्वे चाभाधानामेकप्र-
तियोगिकानामपि सम्बन्धाविभेदेन मानात्वेन प्रतियोग्यपेक्षया
बहुतरतया कार्यकारणभाषयाबुल्यमिति भावः । मानाभाषादिति ।
एकधर्मप्रकारकप्रतियोगिज्ञानादन्यधर्मावच्छिन्नभाषप्रत्यक्षपारणाय
तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाषयुद्धौ । तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन
हेतुताया आवश्यकत्वे उक्तकार्यकारणभावे मानाभाषादित्यर्थः ।

ननु ध्वंसप्रागभाषयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभा-
षाप घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्यक्षानुरोधेन तत्तद्व्यक्तिप्रतियो-
गिकाभाषप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकमित्यत आह ।
ध्वंसेति । घटध्वंसस्य घटात्यन्ताभाषविरोधितया स एव घटात्यन्ता-
भाषस्यात्यन्ताभावः प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगितद्वध्वंसस्वरूपतया
स घटप्रागभावस्य ध्वंसोऽपीति घटतत्त्वत्यन्ताभावतत्प्रागभावप्रत्य-
प्रतियोगिकः । एवं घटप्रागभावो घटात्यन्ताभाषस्यात्यन्ताभावः
घटध्वंसस्य प्रागभावश्च ध्वंसप्रागभावस्य प्रतियोगितप्रागभावात्म-
कत्वादिति सोऽपि घटादिप्रत्यप्रतियोगिकः । घटात्यन्ताभावोऽपि
तद्वध्वंसतत्प्रागभावात्यन्ताभावसमनियततया तदभिन्न इति घटादि-
प्रत्यप्रतियोगिकः । अथ चैकैकप्रतियोगिज्ञानादेव गृह्यते इत्यभ्युपग-
मेन तत्प्रत्यक्षे परापरप्रतियोगिज्ञानस्य व्यभिचारादित्यर्थः । स्वमते
समनियतसदृशपरिमाणाद्यभावस्याभिमततया संख्याविज्ञानजन्ये त-
दभावप्रत्यक्षे परिमाणाविज्ञानस्य व्यभिचारोऽपि योध्यः । तथा चा-
गत्या प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते तदभाषप्रत्यक्षे तत्तदभाषीयप्रतियो-
गिज्ञानत्वेनैव हेतुता याच्येति न सामान्याभाषप्रत्यक्षे यावत्प्र-
तियोगिज्ञानापक्षेति भावः ।

अथाभाषाभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकादिभेदेनानुयोगिताभे-
दात् तत्तद्व्यक्तिनिरूपितानुयोगिताप्रत्यक्षत्वस्य तत्तद्व्यक्तिज्ञानजन्यता-

दृशतेजस्विनि वेशे यत्किञ्चित्तेजोऽभावमाद्यातिप्रसङ्गः । किं वा
यावतीनां तादृशतेजोव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावानां तत्तद्व्यक्त्य-
भावत्वेन(१) तमःप्रतीतिविषयता प्रतियोगिनि यावत्प्रतिवेशात्
तेजोविशेषाधिकरणे तमःप्रत्ययः तत्तेजोव्यक्तेरेव तत्राभावासत्त्वात् ।
व्यासश्चयदृष्टिधर्मावच्छिन्नस्य किञ्चिद्विशेषणविशिष्टस्य च तेजस-
स्तेजास्त्वेन्यप्यभावस्याक्षतत्वावतिप्रसङ्ग इति तत्तद्व्यक्तित्वेनेति ।

ध्वंसप्रागभाषप्रतियोगितायां प्रतियोगितृप्तिधर्मविशेषावच्छिन्न-
स्थस्याप्रामाणिकत्वे तत्सङ्गदाय तत्तद्व्यक्तित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्व-
मेव प्रतियोगितायां निवेशनीयं सम्यन्धान्तरावच्छिन्नाभावमाद्या-
तिप्रसङ्गस्य घट्टणाय संयोगसम्यन्धावच्छिन्नत्वं संयोगान्य-
सम्यन्धानवच्छिन्नत्वं च प्रतियोगितायां निवेदयम्, अनयोः प्रथमं
पक्षं वृण्वति । यावत्तदभाधानामिति । एकत्रासम्भवादिति । ध्वंस-
प्रागभाषयोः प्रतियोगिवेशे एव सत्त्वेन व्यधिकरणतेजसोर्ध्वसङ्गस्य
प्रागभाषत्वस्य विकाधिकरण्यासम्भवादिति भावः ।

ननु स्ववृत्तिसमानकालीनयावत्भावस्य -व्याधिकरणकतमः-
प्रत्ययविषयत्वोपगमे नोक्तदोषः समानकालीनत्वनिवेशात्स्ववृ-
त्ततातानागतप्रागभाषध्वंसघटितसमुदायस्य स्वस्मिन्नेकदाऽसत्त्वे-
ऽपि न क्षतिरित्यत आह । अननुगमादिति । तथा च नानाधिकरणे
एकाकारतमःप्रत्ययानुपपत्तिविषयाननुगमादिति भावः । ध्वंसप्राग-
भाषाविघटिताभावसमुदायस्य एकत्रासम्भवेऽपि एकैकव्यक्तेरेकै-
काभावघटितसमुदायस्य सर्वत्र तमःप्रत्यक्षवशायामक्षतत्वाद्भ्रुती-
यपक्षे नोक्तदोष इत्यतः पक्षद्वये दोषमाह । गौरवादिति ।
अनन्तानामभावानां तमःप्रतीतिविषयताकल्पने इत्यादिः । दोषा-
न्तरमाह । तेजोविशेषोति । सामान्यप्रत्यासत्त्याप्यनुपपद्यमान स्व-
प्रतियोगितायच्छेदकतेजोनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वप्रकारकज्ञानमन्तरेण तत्त-
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नतेजोव्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसामग्रीव्यंग्यतया
तेजःसामग्रीविरहं तत्प्रागभाषस्य च प्रत्यक्षानभ्युपगमादित्यर्थः ।
तथा च तदानीमप्यनुभूयमानस्य तमःप्रत्यक्षस्य तेजोभाषकूट-
विषयकत्वासम्भव इति भावः ।

। ननु सामान्याभावप्रत्यक्षस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानात् सम्भवेन तदनुरोधात् सामान्यप्रत्यासत्तेरनावश्यकत्वेऽपि प्रागभावप्रत्यक्षजनकत्प्रतियोग्यनागतव्यक्तिज्ञानार्थं तदावश्यकतेति युक्तिप्रतियोगिज्ञानहेतुतामनङ्गीकुर्वन् दूषयति । प्रागभावप्रत्ययोऽपीति । प्रतियोगिधिशेषितप्रागभावप्रत्ययोऽपीत्यर्थः । घटत्वादेः सामान्यधर्मस्य प्रागभावादिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् प्रतियोगिवृत्तीत्युक्तम् । घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तद्विशिष्टघटाशुपरकप्रागभावप्रत्यक्षेऽपि विशिष्टविशेषणकधियो हेतुत्वेनापेक्षा तज्जन्यतावच्छेदककोटौ घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रकारताशालिबुद्धित्वस्य विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञानसाधारणस्य तद्व्यावृत्तस्य घटत्वावाच्छिन्नप्रकारताकत्वरूपघटत्वविशिष्टप्रकारताकत्वस्य घटत्वघटोभयपर्याप्तप्रकारताकत्वरूपघटत्वविशिष्टपर्याप्तप्रकारताकत्वस्य वा निवेद्यात् न तु तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसर्गकत्वरूपतद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य येन घटत्वादेरतिप्रसक्ततया ध्यसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्प्रतीतौ प्रतियोग्यशो उपलक्षणतयैव भावेन तस्या घटत्वविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यानवगाहित्वेनासङ्गः स्यादिति ध्येयम् ।

यद्यपि विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यानवगाहिविशेषणान्तरविशेष्यतापन्नप्रकारकेऽपि ज्ञाने न विशिष्टविशेषणज्ञानत्वेन हेतुतादीधितिकारसम्भवा एकत्वविशिष्टकर्त्रादिज्ञानं विनापि विशिष्टप्रकारककर्त्राद्यनुमितेस्तेनोपगमात्तथापि प्रत्यक्षे विशिष्टप्रकारके एव विशिष्टविशेषणज्ञानं पूर्वोक्तयुत्त्वा हेतुः विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यावगाहिता कचिद्विशिष्टप्रकारकज्ञानेन सर्वत्रेत्यत्र नियामक आधविशेषाभावादिक्रमेवेत्यभिप्रायेणैवम् ।

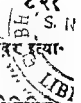
। केचित्तु विशेषणान्तरप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारता न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदिका अत एकत्वविशिष्टकर्त्रादिज्ञानं विनापि लाघवोपनीतैकत्वादिविशेष्यतापन्नकर्त्रादिप्रकारिकानुमितिर्ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकात्तद्विशेष्यतापन्नज्ञानादिप्रकारकानुव्यवसायश्चोत्पद्यते नापि विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यावगाहित्यं तथा घटत्वादिनिर्विकल्पकादुपलक्षणीभूतघट-

त्वादिविशेष्यतापन्नप्रतियोग्युपरागेण ध्वंसप्रागभाव(१)प्रत्यक्षाप-
त्तेः। किं तु विशिष्टप्रकारकत्वं तथा विशिष्टप्रकारकत्वं च विशेषण-
विशेष्योभयपर्याप्तप्रकारताकत्वं विशेषणनिरूपितावच्छेद्यताख्यस-
म्बन्धवत्प्रकारकत्वं वा घटत्वाद्युपलक्षितघटादिप्रतियोगिकानुयो-
गिताविशेषरूपवैशिष्ट्याद्यगाहिन्यपि प्रागभावादिप्रत्यक्षे तादृश्येष-
घटत्वादिप्रकारितोपेयते अतो न घटादिनिर्विकल्पकात्तादृश-
प्रागभावप्रत्यक्षमित्याहुः । 'तण्ठिन्यम् । तद्धर्मविशिष्टविशेषण-
ज्ञानपूर्वकतद्धर्मोपलक्षितवैशिष्ट्याद्यगाहिज्ञाने तद्धर्मनिर्विकल्प-
कानन्तरजातघटवद्भूतलमित्यादिज्ञाने ऽवर्तमानाया व्यासज्य-
वृत्त्यादिप्रकारताया आनुभविकत्वविरहेणाप्रामाणिकत्वात् । द्वा-
नैवैलक्षण्यानुभवविरहे कार्यतावच्छेदकत्वेनातिरिक्तविषयतास्वी-
कारेऽपसिद्धान्तात् ।

अत एव पदसाध्यकानुमानव्याख्यायसरे संवादिप्रवृत्ति-
त्वावच्छिन्ननिरूपितजनकनारूपहेतुग्रहः तादृशजनकतावच्छेद-
कप्रमात्वग्रहं विना न सम्भवतीत्याक्षिप्य द्वयी संवादित्वविशि-
ष्टप्रवृत्तिविशेषितजनकताग्रहसामग्री एका विशिष्टविशेषणज्ञान-
घटिता अपरा तदघटिता जनकत्वरूपविशेष्ये प्रवृत्तिं प्रवृत्तौ चोपल-
क्षणतया संवादित्वमवगाहमानाया धियः सामग्री तत्रोच्यसामग्रीज-
न्यज्ञाने जनकतायां संवादित्वविशिष्टप्रवृत्तिप्रतियोगिकनिरूपितत्य-
रूपवैशिष्ट्यविषयकत्वेन प्रमात्वावच्छिन्नजनकताया एव विषयतया
प्रमात्वाग्रहात्तदसम्भवेऽपि तद्ग्रहं विनापि संवादित्वोपलक्षितप्र-
वृत्तिनिरूपितसामान्यजनकताविषयको हेतुग्रहः, सम्भवतीति मि-
थ्याणां समाधानमपि सङ्गच्छते संवादित्वोपलक्षितप्रवृत्तिवै-
शिष्ट्याद्यगाहिग्रहेऽपि विशिष्टविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रका-
रतोपगमे तादृशज्ञानसामग्र्या अपि विशिष्टविशेषणज्ञानघटित-
तया विशिष्टज्ञानघटितसामग्र्याः प्रामाण्यरूपावच्छेदकाग्रहप्रयुक्ता-
सम्भवाभिधानासङ्गतेः ।

अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य स्यातन्त्र्येणाहेतुत्वेऽपि प्रति-
योगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्युपनायकतज्ज्ञानोपेक्षादुर्वा-

एव तथा चानागतप्रतियोगिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्त्यादिर इत्या-
शङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं प्रतियोगिविशिष्ट-
पितं प्रागभावप्रवगाहते, न च प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनस्त-
त्प्रतियोगित्वावगाहने च भ्रमत्वम्, न चानागते घटे प्रत्यासत्त्य-
न्तरमस्ति अतः सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं स्मृत-
ञ्च तं तदालम्ब्यते । न च चरमकारणरूपसामग्रीव्यंग्यः
प्रागभावो वाच्यः अन्यदा तदप्रत्ययात्तस्याः स्वरूपसत्त्याः
स्वरूपेण वा ज्ञातायास्तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् व्याप्यत्वेन गृही-
तायास्तथात्वं वाच्यम् तथा च तद्धेतुंका प्रागभावस्यानुमितिरेव
तावत्कालं प्रागभावस्यासत्त्वेन प्रत्यक्षायोगाच्चेति वाच्यम् ।

(गा०) घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षमिति । घटो भविष्यती-
ति व्यवहारप्रयोजकं प्रागभावप्रत्यक्षमित्यर्थः । तच्च इदानी-
मत्र घटो नास्ति इदानीमत्र घटप्रागभाव इत्याकारकं तावतै-
वोपनीतानागतघटस्य प्रकारतासम्भवात् तस्य तथाविधव्यवहार-
प्रयोजकता यथाकथञ्चिद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्व-
विषयकतया तथाविधप्रत्यक्षस्योक्तव्यवहारापेक्षणीयत्वाभिधानं
'चापलापनिराकरणायेत्यवधेयम् । प्राचीनाः । प्रत्यक्षपूर्वकालीनाः ।
तत्प्रतियोगिनः । तत्प्रत्यक्षविषयवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनः । येन
लौकिकसन्निकर्षेण तज्ज्ञानसम्भवात्तत्सामान्यप्रत्यासत्तिः स्यात् ।

ननु प्राचीनानामप्रतियोगित्वेऽपि प्रतियोगितया तेषामेव भान-
मङ्गीकार्यं न त्वनागतानामित्याशङ्क्यामाह । तत्प्रतियोगिकत्वेति ।
भ्रमत्वमिति । नियमेन प्रागभावप्रत्यक्षस्येत्यादिः । स्यादिति शेषः ।
प्रत्यासत्त्यन्तरादेवानागतप्रतियोगिज्ञानं भविष्यतीत्यत आह । न घेति ।
सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनेति । घटत्वरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्ये-
त्यर्थः । प्रागभावप्रत्यक्षे सामान्यप्रत्यासत्त्याप्यज्ञातप्रतियोगिनः प्रका-
रतया भानासम्भवावनुभूतमिति । अनुभवोपनीतमित्यर्थः । प्रत्या-
सत्त्येत्यस्यानुभवेनान्वयः । घटान्तरेणापि सन्निकर्षविरहे घटत्वसा-

मान्यलक्षणया अनागतघटज्ञानासम्भवात् सर्वत्र प्रागभावप्रत्यक्षे
अनुभयोपनीतानागतप्रतियोगिमानासम्भवात् । स्मृतं चेति । क-
चित्सामान्यप्रत्यासत्तिजप्राचीनानुभवमूलकस्मरणोपनीतमपीत्यर्थः
तम् । अनागतघटम् । तत् । प्रागभावप्रत्यक्षम् । झालम्यते ।
अवगाहते ।

प्रागभावप्रत्यक्षमेव न भवनीत्याशङ्कते । न चेति । चरमकारणरूपे-
ति । विलक्षणकपालसंयोगादिरूपेत्यर्थः । अन्यथा । तादृशसामान्यस-
मवधानदशायाम् । तदप्रत्ययात् । अत्र घटो भविष्यतीत्याद्यनिश्चयात् ।
स्वरूपसत्ताः । स्वज्ञानानपेक्षायाः । स्वरूपेण ज्ञातायाः । कारणताय-
च्छेदकविलक्षणसंयोगत्वादिप्रकारकज्ञानमात्रापेक्षायाः । तथात्वे ।
प्रागभावव्यञ्जकत्वे । अतिप्रसङ्गात् । तादृशसामान्या कार्योत्पत्तेः प्रा-
गभावस्य वा व्यभिचारस्य धर्म्यवृत्तित्वस्य वा प्रहृदशायामपि प्राग-
भावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । तत्र चेह घटो भविष्यति न वेत्यादिसंशयस्या-
नुभविकतया प्रागभावप्रत्यक्षे नेष्टापात्तिसम्भव इति भावः । व्याप्यत्वेन
प्रागभावव्याप्यत्वेन । धर्मिवृत्तित्वेन चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तद्धेतुका ।
सामग्रीहेतुका । अनुमितिरेव सम्भवति । व्याप्यवत्ताज्ञानघटितन-
त्सामग्रीसत्त्वादिति श्रेयः । तथा च किं तत्प्रत्यक्षोपगमनं अनुमितौ
चानागतमानं पक्षधर्मतामलावेधेति न सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धि-
रिति भावः ।

अनुमितिसम्भवेऽपि साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुरोधेन तत्प्र-
त्यक्षमवश्यमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह । ताद्यदिति । ताद्यत्कालम् ।
सामग्रीज्ञानपर्यन्तम् । प्रागभावस्यासत्त्वेनेति । प्रागभावस्य प्रतियो-
गिकाले असत्त्वनियमात् सामग्रीसमवधानोत्तरं तज्ज्ञानोत्पत्ति-
समये प्रतियोग्युत्पत्त्यावश्यकतया तत्प्रागभावावस्थानासम्भवे-
नेत्यर्थः । प्रत्यक्षायोगादिनि । विषयस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति भावः ।
प्रागभावव्याप्यत्वेन सामग्रीज्ञानं न व्यञ्जकं येन प्रागभावानुमिति-
सामग्री नियता स्यात् अपि तु कार्योत्पादव्याप्यत्वेनैव न हि का-
र्योत्पत्तिव्याप्यवत्तानिश्चये इह घटो भविष्यति न वेत्यादिसं-
शय आनुभविको येन तादृशनिश्चयदशायामपि प्रागभावव्याप्यव-
त्तानिश्चयं विनापि प्रागभावप्रत्यक्षस्वीकारो न सम्भवेत् ।

न च कार्योत्पादव्याप्यवत्तानिश्चये मिश्रविषयकानुमितिसामग्री-

सत्त्वाच्च प्रागभावप्रत्यक्षसम्भव इति वाच्यम् । येन रूपेण व्याप्तिर्गृ-
हीता तेन रूपेण धर्मिवृत्तिज्ञानस्यैव व्यञ्जकत्वोपगमात्तादृशव्यञ्जक-
समवधानस्य च ज्ञानद्वयदशायामपि सत्त्वेन तदानीमेव प्रागभाव-
प्रत्यक्षसम्भवात् व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैवानुमितिसामग्रीत्वात् ।

न चेव प्रागभावव्याप्यत्वेन गृहीताया एव सामग्र्याः प्रागभा-
वव्यञ्जकता किन्नेपेयते इति वाच्यम् । स्वतन्त्रप्रागभावव्याप्तिज्ञान-
धर्मिवृत्तिज्ञानापेक्षायामपि क्षणकव्याजेन विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या प्राग-
भाधानुमितिसम्भवेन तत्प्रत्यक्षापलापसम्भवात् सामान्या ज्ञान-
मात्रं हेतुर्न तु लौकिकप्रत्यक्षमेव अतः सामग्रीपूर्वं सामग्रीक्षणे च
उपनीतभानादिरूपतज्ज्ञानसम्भवात् न सामग्रीज्ञानपर्यन्तप्रागभावा-
नवस्थानरूपोक्तदोषावसरः सामग्रीपूर्वं सामग्रीक्षणऽपि उक्तव्य-
ञ्जकत्वात् प्रागभावप्रत्यक्षमिष्टमेव अन्यथा पुनः स्वरूपसत्या अपि
सामग्र्या उक्तव्यञ्जकसहकारिता वाच्येति समाधत्ते । यादृशेति ।

(दी०) यादृशकारणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्ट-
दुद्धरेव व्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् । अनुयोगिताविशेषरूपप्राग-
भावत्वादेः कचिदप्रतीती ताद्रूप्येणानुमानासम्भवाच्चेति चेत् ?

(ता०) यादृशकारणकलापानन्तरम् । यद्रूपावच्छिन्नकारणक-
लापानन्तरक्षणे । दृष्ट इत्यस्य नियमेनेत्यादिः । अनन्तरमित्यत्यन्त-
संयोगार्थकद्वितीयावलादेव या नियमलाभः । तद्वदुद्धेः । तद्रूपाव-
च्छिन्नदुद्धेः ।

ननु सामान्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्ववत्प्रागभावव्याप्यत्वम-
पि सुप्रहमिति प्रागभावप्रतीतिपूर्वं प्रागभावव्याप्तिज्ञानकल्पना
सम्भवतीति किं प्रागभावप्रत्यक्षोपगमेनेत्यत आह । अनुयोगिते-
ति । प्रागभावस्यातीन्द्रियत्वे प्रागभावत्वस्य कचिदप्रतीत्या
तेन रूपेण व्यापकताप्रहासम्भवेन तद्रूपावच्छिन्नस्यानुमानास-
म्भवादित्यर्थः । अत्यन्ताभावादावभावत्व घटादौ च विनाशित्वं
प्रतीत्यविनाश्यभावत्वरूपं प्रागभावत्वं सामान्यप्रत्यासत्या प्रती-
यमाने तदनभ्युपगमे, कचिदनुमानेनोपस्थिते प्रागभावे प्रत्येतुं
शक्यते इति अनुयोगिताविशेषरूपेणुक्तम् । विनाश्यभावत्वं न
प्रागभावत्वं घटादेर्घटात्यन्ताभावाद्यभावत्वात् विनाशित्वाच्च घटा-

त्यन्ताभावादिप्रागभावप्रत्ययपक्षेः, किं तु प्रागभावप्रत्ययमनुयोगिता-
विशेष एवेति भावः । प्रमेयत्वादिनामान्यलक्षणया प्रागभावत्वादेः
प्रतीतिसम्भवेऽपि प्रमेयत्वाद्यनयच्छिन्नतत्प्रकारकविलक्षणप्रतीति-
दुरुपपादेति ध्येयम् ।

घटो भविष्यतीत्यादिव्यवहारविषयकं प्रागभावप्रत्ययं न स-
म्भवति तादृशव्यवहारविषयस्यातीन्द्रियत्वात् किं त्वनुमित्यादिरूप-
मेव तज्ज्ञानम्, आनुमानिकादिज्ञाने चाज्ञातस्यापि पक्षधर्मतापला-
द्भानसम्भव इति न दर्शितव्यवहारमूलभूतज्ञानेऽनागतभानानुरो-
धेन सामान्यप्रत्यासत्तिरिति दूषयितुं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि-
त्यमाश्रय तद्व्यवहारविषयतां निराकरोति । भविष्यत्वं हीति ।

(दी०) भविष्यत्वं हि न वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं इवो
भाविष्यद्य भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गात्, किं तूत्पत्त्यते भ-
विष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वाद् वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिक-
त्वं वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा तत्त्वम्, न चेदम-
ध्यक्षम्, उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात् । इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ
च तादृशोत्पत्तेर्देशविशेषः कालविशेषाधिकरणत्वेन प्रतीयते
न तु प्रागभावस्योत्पत्तिमतो वा ।

(गा०) अद्य भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गादिति । एतन्मते च प्राग-
भाव एवाद्यादिकालान्वयस्योपगन्तव्यत्वात् इवोभाविनः प्रागभावे-
ऽप्यद्यतनत्वस्याबाधितत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम्, उपदर्शित-
भविष्यत्त्वस्याख्यातार्थस्य धात्वर्थे एवान्वयस्य व्युत्पन्नतया घटादौ
नामार्थे तदनन्वयप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः ।

न च कालसम्बन्धरूपसत्ता भूधातोरर्थः तत्रैव वर्तमानप्रा-
गभावप्रतियोगित्वरूपानागतत्वस्यान्वयः स्वीक्रियते तथा च वर्त-
मानप्रागभावप्रतियोगिसत्ताकत्वमेव भविष्यत्वं तादृशसत्तायामे-
वाद्यादिकालान्वयः । इवोभाविनः सत्तार्या चाद्यतनत्वस्य वा-
चाश्लोकातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सत्यपि इवोभाविनि परद्व-
स्यापिनि घटादौ परद्वो भविष्यतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्

परद्व.कालसम्बन्धस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनः परद्वस्तत्वात्
कालसम्बन्धत्वावच्छेदेन कालान्वयोपगमे च तादृशघटादौ द्वो
भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः । तदीयकालसम्बन्धसामान्ये परद्वः-
कालवृत्तित्वस्येव श्वस्तनत्वस्यापि बाधात् । समानार्थकत्वादिति ।
तथा च उत्पत्तस्यमानत्व भविष्यत्त्वं तच्चानागतोत्पत्तिकत्वं लक्ष्ययेन
धात्वर्थोत्पत्तायनागतत्वप्रत्यायनादिति भविष्यत्वमपि तथा, अनाग-
तत्वं च प्रागभावस्य प्रामाणिकत्वे वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं त-
द्व.प्रामाणिकत्वे वर्त्तमानकालध्वंसाधिकरणकालीनत्वमिति तदुत्पत्तिः
कत्वमेव भविष्यत्वमिति भावः । प्रागभावे वर्त्तमानत्वं तत्तच्छब्द-
प्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं काले वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगा-
धिकरणत्वमेव प्रागभावाघटितानागतत्वे उत्तरकालः क्षणरूपो
ग्राह्यस्तेनातीताद्युत्पत्तेरपि वर्त्तमानकालध्वंसाधिकरणमहाकालादि-
वृत्तितया अतिप्रसङ्गस्य नावकाशः, श्वंसस्यापि कालोपाधितया
वर्त्तमानकालध्वंसवृत्तित्वमेव वा विवक्षणीयम् ।

उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वादिति । तद्वद्वृत्तस्वाधिकरणकालध्वंसाधि-
करणत्वसामान्याभावस्यातीन्द्रियस्यापि स्वाधिकरणकालस्य स-
म्भवेनातीन्द्रियतदुत्पत्तिप्रतियोगिकत्वेनायोग्यत्वादिति भावः ।)

अथातीन्द्रियतया भविष्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेऽपि
घटो भविष्यतीति व्यवहारप्रयोजकमानसादिज्ञानानागतघटादि-
भानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकता । न चोत्पत्तिशरीरे उत्पत्ति-
मतः स्वपदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रविष्टतया अनागतव्यक्तीनां च
विशिष्य तेन रूपेण ज्ञानस्य सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसम्भवा-
दुत्पत्तिघटितभविष्यत्वस्य मानसादिज्ञानमपि न सम्भवतीति
वाच्यम् । सामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिप्रकारेण यावद्वस्तुज्ञानज-
न्यसंस्कारात्प्रमेयत्वादिमोपपदशायां स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वादिना अ-
नागतस्यापि । मानमङ्गीकृत्य, तन्मूलकमानसादिज्ञानस्यावश्यमुप-
पादनीयत्वात् अन्यथा व्यवहारविलोपप्रसङ्गादिति चेन्न । विशिष्ट-
प्रकारकसंस्काराद्विशेषणमोपपदशेन स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणस्योप-
नीतमानस्य चोपगमे सामान्यलक्षणानुपगमेऽपि प्रमेयत्वादिनाऽना-
गतयावद्वस्तुप्रकारकानुमित्यादिजन्यसंस्कारात्, स्वरूपतस्तद्व्यक्ति-
त्वादिप्रकारकस्मरणसम्भवेनानागतघटादिज्ञानस्य च सम्भवेन व्य-

घटारजनकविशिष्टगोचरमानसाविज्ञानोपपत्तेः । भविष्यत्त्वस्योत्पत्तिघटितत्वे पूर्णोक्तं श्वोभाविन्यथ भविष्यतीति प्रयोगातिप्रसङ्गं धारयति । इहाद्य इति । तादृशोत्पत्तेरिति । देशविशेषः कालविशेषश्च तादृशोत्पत्तेरधिकरणत्वेन प्रतीयते इत्यन्वयः देशविशेषोपादानं दृष्टान्तार्थं उत्पत्तौ तदन्ययस्योक्तातिप्रसङ्गवारणानुपयुक्तत्वात् । न तु प्रागभाषस्येति । येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यादिति शेषः । घटादौ देशकालान्वयेऽपि उक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवाद्दुत्पत्तिघटना-नर्थक्यमित्याशङ्क्य तदपि निराकरोति । उत्पत्तिमतो घेति ।

दृष्टान्तदाख्याय भागभावे देशान्वये अतिप्रसङ्गं प्रथमतो दर्शयति । कपालनाशेति ।

(दी०) अत एव कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाववत्यपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः, न वा भवने इवः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति धीः ।

(गा०) तत्कपालसत्त्वे घटनाशे तत्र कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगस्येष्टत्वात् कपालनाशजन्येति । प्रागभाषप्रतियोगिनि घटादौ देशकालान्वये अतिप्रसङ्गं दर्शयति । न घेति । प्राङ्गण इति । तादृशमेव प्राङ्गणवृत्तित्वस्य परश्वः कालवृत्तित्वस्य चाद्याघात् अतिप्रसङ्गः, उत्पत्तौ देशकालान्वयोपगमे तत्र तत्तद्देशकालान्वयवाधात्तातिप्रसङ्गः ।

न च प्रागभावे तत्प्रतियागेनि शोभयत्र कालाद्यन्वयस्योक्ता-
राज कोऽप्यातिप्रसङ्गः अद्यतनत्वस्य श्वोभाविनि विनष्टकपालवृत्ति-
त्वस्य तज्जाशजन्यध्वंसो परश्वस्तनत्वप्राङ्गणवृत्तित्वयोर्दशितमैत्र-
प्रागभावेऽसत्त्वादिति किमुत्पत्त्यन्तर्भावेनाति वाच्यम् । कालस्योभय-
त्रान्वयोपगमे दर्शाद्येक्षणे भविष्यतो मैत्रस्य प्रागभावे दर्शवृत्तित्ववा-
धेन दर्शो मैत्रो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्त्या उत्पत्त्यन्तर्भावस्यावश्य-
कत्वात् उभयत्र देशान्वयापेक्षया लाघवेनोत्पत्तिमार्गे दशान्वयस्या-
प्युचितत्वात् निरुक्तभविष्यत्वस्य भविष्यदर्थकलद्प्रत्ययाद्यर्थत्वे
धातुवैयर्थ्यं उत्पत्तेः प्रत्ययार्थं यद्यन्तर्भावाच्चदुत्पत्ताद्युत्पत्तिभानो-

पगमे चानुभवविरोध इत्युत्पत्तिघटितमविश्रयतायाः प्रकृतिप्रत्ययो-
भयलभ्यतामाह । अत्र चेति

(दी०) अत्र च धातुनोत्पत्तिः प्रत्याप्यते प्रत्ययेन च धा-
त्वर्थनिष्ठं तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा नङ्गयति न-
श्यति नष्ट इत्यादौ च प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्तमानातीता
चोत्पत्तिः तस्यामेव च कालविशेषादिविशेषणत्वेनान्वेति ।

(गा०) अत्र । निरुक्तमविश्रयत्वे । घटकत्व सप्तम्यर्थः । तादृशप्र-
तियोगित्वम् । वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । तादृशकालीनत्वम् ।
वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वम् । उत्पत्तिघटितमपि मविश्रयत्व कञ्चित्
प्रत्ययार्थ इति दर्शयति । नङ्गयतीति । कालान्तरविहितलडादेरुत्प-
त्तिघटितार्थकत्वं च दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । अतीता । वर्तमानध्वंसप्र-
तियोगिनी । तस्यामेवत्येवकारेण नाशादिक्रियाव्ययच्छेदः । तस्य-
वच्छेदप्रयोजनं दर्शयति । एतेनेत्यादिना परास्तमित्यन्तेन ।

(दी०) एतेन श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्गयतीति नष्टे च
नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमानत्वा-
त् नष्ट इत्यादिव्यवहारः । न च तत्रातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त-
मानत्वं वा निष्ठादेरर्थः, चिरविनष्टेऽपि पूर्वेषुर्नष्टोऽधुना वेति
व्यवहारप्रसङ्गादिति परास्तम् ।

(गा०) व्यवहारः स्यादिति । श्वोभाविनोऽपि नाशस्य परदध-
स्तनत्वात् अतीतोत्पत्तिकनाशस्यापि वर्तमानत्वादिति भावः । न
स्यादित्यत्रापि नष्ट इत्यनुपपद्यते । तथा च नष्टेऽपि नष्ट इति
व्यवहारो न स्यात् नाशोऽतीतत्वस्य बाधादित्यर्थः । एतदनुपपत्ते-
रुत्तरमाशङ्कते । न च तत्रेति । तत्र । नष्ट इत्यादौ । अतीतकाल-
सम्बन्धित्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । लाघवादाह ।
वर्तमानत्वं वेति । नाशोत्पत्तिक्षणेऽपि नष्ट इति व्यवहारस्ये-
ष्टत्वात् इति ह्यवयवम् ।

व्यवहारप्रसङ्गादिति । उत्पत्त्यनन्तर्भावे उक्तनिष्ठार्थस्येव काल-

रूपाधिकरणस्यापि नाश एवान्वयस्योपगन्तव्यत्वात् । चिरातीतोत्पत्तिकेऽपि च विनाशे पूर्वदिनवृत्तित्यस्य अद्यतनत्वादेव्याभाधिविति भावः । देशस्य नाशान्वये गृहोत्पन्नप्रागभावनाशात्मकघटादिप्रति प्राङ्गणे घटप्रागभावो न ह्युपतीति प्रयोगापत्तिर्येध्या । परास्तमिति । उत्पत्तौ कालान्वयोपगमे द्रवस्ततोत्पत्तिकनाशादौ परद्रवस्तनोत्पत्तिकत्वादेशाधेन नाशस्य विद्यमानत्वेऽपि तदुत्पत्तेरतीतस्येनोक्तातिप्रसङ्गाप्रसङ्गयोरनञ्काशादिति भावः ।

यद्यपि कारकविभक्त्यर्थस्याभ्यप्र क्रियायामेवान्वयो दृष्टस्तथापि भगत्या व्युत्पत्तिपैचिद्वयेनात्र क्रियान्वितप्रत्ययार्थेऽपि तद्वन्वय उपेयते इदं च नाशत्वमनुयोगिताविशेषरूपं नशधातुवाच्यमित्याशयेनाभिहितम् । नशधातोरुत्पत्तिमदभावत्वरूपनाशत्वावाच्छिन्नवाचकत्वे तु अनागतत्वादिकमेव न ह्युत्पत्त्यादावपि प्रत्ययार्थः, तस्य कालविशेषदेशविशेषयोऽव्युत्पत्तिरूपधात्वर्थैकदेशान्वयेनैव सामञ्जस्यात्, किं तु दर्शान्वक्षणाद्युत्पन्नप्रतिपदादिपर्यन्तस्यापि स्पन्ददिकमादाय प्रतिपदि नमिष्यतीत्यादिव्यवहारस्याप्रामाणिकत्वे तदतिप्रसङ्गवारणाय तत्रोत्पत्तिघटित भविष्यत्वादिकं लब्धादिप्रत्ययार्थो वाच्य इत्यवधेयम् ।

ननु भविष्यति न ह्युत्पत्त्यादौ प्रत्ययार्थस्यानागतत्वादेरनागताद्युत्पत्तेर्वा धात्वर्थविशेषणत्वेनान्वये धात्वर्थस्योत्पत्तेराश्रयतासम्बन्धेन नाशस्य च प्रतियोगितासम्बन्धेन साक्षादेव नामार्थे द्वाभ्रये प्रतियोगिनि चान्वयो वाच्यः स चायुक्तः नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रतियोगितासम्बन्धस्याभाधप्रतियोगितानवच्छेदकतया न नष्टमिति इत्यादावगीतश्चेत्यत आह । कर्त्तरि विहितेन चेति ।

(दी०) कर्त्तरि विहितेनारूपातेन कृता वा यथायथमाश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षणं कर्तृत्वं आश्रयप्रतियोगिरूपश्च कर्त्ताऽभिधीयते । कार्यानुत्पाददशाया चाभावधीः सामयिकान्त्यन्ताभावमगाहते । न च प्रतियोगिसमवायिनि समवायच्छेदेनात्यन्ताभाववृत्तौ मानाभावः, भावेनि नष्टे वा घटे इह कपाले

घटो नास्तीति प्रत्ययात् । न ह्ययं घटप्रतियोगिरूपभावमात्रम-
वगाहते, यत्किञ्चिद्वदत्यपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् । परं तु
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकम्, न च ध्वंसप्रागभावौ तथा
सम्भवतो न च तत्र कपाले ततः पूर्वं परतश्च बहूनां घटानां
नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्च ।

(गा०) आख्यातेन भविष्यतीत्यादावाश्रयस्वरूपं नङ्गतीत्यादौ
प्रतियोगित्वरूपभाक्तकर्तृत्वकर्तरिरुक्ता भविष्यन्नित्यादौ आश्रयरूपः
कर्त्ता नङ्ग्यन्नित्यादौ प्रातयोगिरूपकर्त्ता ऽभिधीयते इत्यर्थः ।
तथा च धात्वर्थविशेषिततादृशप्रत्ययार्थयोरेव साक्षाद्भेदाभ्यां
नामार्थं ऽन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविराध इति भावः ।

ननु माभूद्भविष्यतीत्यादिव्यवहारप्रयोजकलौकिकप्रत्यक्षतथा-
पि कार्यानुत्पाददशायां कपालादौ घटो नास्तीदानीमित्यादिलौ-
किकप्रत्यक्षे प्रागभावविषयके भवसप्रागभाववत्यत्यन्ताभावासत्त्व-
नियमेनासम्भवदूघटत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावविषयताकानागत-
प्रतियोगिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेत्याशङ्कां भवसप्राग-
भावयोरत्यन्ताभावाविरोधिता व्यवस्थापयन्निराकुर्वते । कार्यानुत्पा-
देत्यादिना । सामयिकेति । समयविशेषावच्छेदेन प्रतियोगिमवृत्ती-
त्यर्थकम् । अत्यन्ताभावमवगाहते इति । प्रतियोगिमत्यत्यन्ताभावस्य
विरोधनोऽपि भवसादिमत्समयविशेषावच्छिन्नवृत्तौ बाधकाभा-
वादिति भावः । तथा च प्राचीनघटादिरेष तत्र प्रतियोगितया
भासते तेषामपि घटादिसामान्याभावप्रतियोगित्वादिति, नानागत-
मानानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिरित्याशयः

साधकविरह एव बाधक इति शङ्का निराकुर्वते । न चेति । अभाव-
म् । भवसादिरूपम् । तादृशप्रत्ययप्रसङ्गादिति । भवसादिकमादाय घटो
नास्तीति प्रत्ययप्रसङ्गात् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं अभावम-
वगाहते इत्यनुपक्षेणान्वयः । न च । न हि । तथा च घटत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकौ भवसप्रागभावप्रतियोगितायामतिप्रसक्तस्य सामान्य-
धर्मस्यानवच्छेदकत्वात् । प्रत्येकं भवसादिप्रतियोगितायां अतिप्रस-
क्तस्यापि घटत्वादेरनुगतकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया अव-

च्छेदकत्वसम्भवात् प्रतीतिश्लेनातिप्रसक्तेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वकल्पना सम्भवत्येवेत्यत आह । सम्भवतो चेति । तत्र
कपाले इति । तथा ध्वसप्रागभावायित्यनुपपन्नोऽयम् । कुत इत्याका-
ङ्क्षायामाह तत इति । अत्रापि तत्रेत्यनुपपन्नोऽयम् ।

न घटत्वादुत्पत्त्यमानन्ताश्चेति । ध्वसप्रागभावयोः सामान्याभा-
वत्ववादिनापि समानाधिकरणसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रसमानकाली-
ने ध्वसादौ सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व नाभ्युपगम्यते
तथा सति तमादाय घटादिसत्त्वदशाग्रामपि घटो नास्तीति
प्रत्ययापत्तेरिति भावः ।

न न्यस्मन्मते प्रतियोग्यत्यन्ताभावस्य ध्वसादिविरोधित्वेन व्यप्ता-
त्यन्ताभावेत्वात् तस्यैव ध्वसो नास्तीत्यादिबुद्धिविषयत्वं भवन्मते
तस्य तद्विरोधित्वात् कपालादौ पटध्वसो नास्तीत्यादिबुद्धेः को
विषयः ? न हि तद्विरोधि-यपि तद्व्यत्यन्ताभावत्व मधीकर्तुं शक्यते
अतिप्रसङ्गात् ध्वसप्रतियोगिकाभावस्वीकारे चाभावप्रतियोगिका-
ऽतिरिक्ताभावो नाङ्गीक्रियते इति सिद्धान्तमङ्गप्रसङ्ग इत्याशङ्क-
ते । अथेति ।

“(दी०) अथैवं कपालादौ कथं घटध्वंसादिशून्यताबुद्धिः,
अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादिति चेत् ? तत्तदधिकरण-
स्वरूपादतिरिक्तादेवानुगतादभावाद्वा इहेदानीं घटप्रागभाव
इति च प्रत्ययो न लोकानाम् ।

(गा०) एवम् । ध्वसादिविशिष्टेऽप्यत्यन्ताभावोपगमे । ध्वंसाद्यविरो-
धित्वात् । भवन्मते ध्वंसाद्यविरोधित्वेन तदभावप्रत्ययविषयत्वास-
म्भवात् । अनवस्थाप्रसङ्गेनाभावाभावो (१) नातिरिक्त इति सिद्धान्त-
मनुबध्य समाधत्ते । तत्तदधिकरणस्वरूपादिति । लाघवमनुबध्याह ।
अतिरिक्तादेवेति । अनुगतादित्यनेन पूर्वमते ऽननुगतभूयोधिकर-
णे ऽभावत्वकल्पनाया गौरवमिति सूचितम् ।

~ न न्यत्यन्ताभावप्रतीतिविलक्षणे इहेदानीं घटप्रागभाव इति प्र-
त्यये प्रतियोगिमानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकता तादृशप्रत्यये

“(१) ध्वसात्यन्ताभाव इति-२ पु० पा० ।

प्रसिद्धस्य प्रतियोगितया भानासम्भवादित्यत आह । इहेदानीमिति ।
प्रत्ययः । अत्यन्ताभावप्रतीतिविलक्षण । एतावता प्रागभावस्य कथ-
ञ्चिदपि न लौकिकप्रत्यक्षमिति पर्यवासेन प्रागभावे युक्तिप्रदर्शनास-
मर्थः प्रागभावस्य प्रत्यक्षतामेव स्वीकरिष्यतोत्यभिसन्धिना प्राग-
भावस्याप्रत्यक्षत्वे तस्याप्रामाणिकत्वं प्रसज्यति । अथेति ।

(दी०) अथैव जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इ-
त्यादिविलक्षणप्रत्ययबलेन नाशोऽतिरिच्यतां न तु प्रागभावः,
पूर्वत्वतत्पूर्वत्वादिव्यवहारश्चातीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीन-
ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयक एवास्तु दुःखात्पन्ता-
भावस्य 'स्वस्मिन्नुत्तरकालानुवृत्तिं दुःखसाधनध्वंसं वा समु-
द्दिश्य क्रियाविशेषे प्रवृत्तिरस्तु मानान्तरसिद्धं हि प्रयोजनमुद्दिश्य
पुमांसः प्रवर्तन्ते न तु प्रवृत्त्यैव तत्सिद्धिः, उत्पन्नस्य पुनरुत्पा-
दप्रसङ्गश्च लाघवात् कार्यादेः प्रतिबन्धकत्वेनापि निरसनीयः ।

(गा०) प्रागभावो नातिरिच्यतामित्यनेनान्यथः प्रमाणान्तरस्याप्रे-
क्षण्डनीयत्वादिति भावः । ननु कार्यानुत्पादवशायांमिव कार्यो-
त्तरमपि तदधिकरणेऽभावप्रत्ययस्य सामयिकात्यन्ताभावविप्रत्यकत्व-
सम्भवादतिरिक्तससर्गाभावखण्डनमेव सम्भवति किं तु ध्वंसः
प्रागभावान्यतर विना उत्तरत्वपूर्वत्वादिक न शक्यते, विध्वंसमिति
अन्यतरस्वीकार आवश्यकस्तथा च विनिगमनाविरहादुभयमेव से-
त्स्यतीति शङ्काव्युदासाय ध्वंसस्यातिरिक्तत्वमन्तरा व्यवस्थापयति ।
जात इति । उत्पत्त्यशे उपनीतभानात्मकादपि प्रत्ययाद्यथा उत्पात्ति-
विशिष्टो घटादिः सिद्ध्यति तथा तादृशप्रत्ययानुत्पत्तिविशिष्टोऽभावः
सेत्स्यति एतावतैवातिरिक्तध्वंसः सिद्धः अत्यन्ताभावस्यानुत्पन्नत्वात्
न च सामयिकात्यन्ताभाव एवोत्पादविनाशशील इति मतमधल-
म्बनीयम्, प्रतियोग्युत्तरकालीनस्याभावस्याविनाशित्वे बाधकाभा-
वात्तस्य विनाशकल्पनायां गौरवादविनाशिजन्याभावसिद्धावेव स-
मीहितनिर्वाहात्तस्यात्यन्ताभावत्वे नास्त्येव विवाद इत्यर्थः प्रागभावो
नष्ट इत्यादिप्रत्ययव्यासिद्ध इत्याशयः । पूर्वत्वतत्पूर्वत्वतदुत्तरत्वव्य-

घटारस्य प्रागभावकालीनत्वतत्प्रागभावकालीनत्वतत्कालीनप्राग-
भावप्रतियोगित्वविषयकत्वेन शब्द एवातिरिक्तप्रागभावं मानमिति
शङ्कया ध्वंसमन्तभाव्यं तद्विचिन्तयिष्येति । पूर्वत्वेति । अयं पूर्व इति सामा-
न्यतोऽयमधिनिर्मुक्तव्यवहारस्य ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं च-
रमध्वंसव्यावृत्तं विषयः, तद्वृत्तित्वं तदनुयोगिकसम्बन्धप्रतियो-
गित्वं स च सम्बन्धः कालिको प्राज्ञः, अन्यथा ध्वंसप्रतियो-
गित्वविषयकज्ञानरूपकालनिष्ठविषयितासम्बन्धप्रतियोगिनि चर-
मध्वसे इति प्रसङ्गः एतद्वाभायव कालपदम् । प्रतियोगित्वं ध्वंस-
स्वनिरूपकं प्राज्ञम् । अन्यथा स्वस्वरूपकालस्यापि प्रागभावध्वंसा-
त्मकप्रतियोगिरूपप्रागभावप्रतियोगितया अतिप्रसङ्गात् प्रागभावा-
स्थीकारेऽपि ध्वंसस्य स्वभेदात्मकघटादिध्वंसप्रतियोगित्वेनातिप्रस-
ङ्गात् घटात् पूर्वं इत्यादिव्यवहारस्य च घटाद्युत्पत्तिकालीनध्वंसप्र-
तियोगिकालवृत्तित्वं विषयः स्वस्य स्वोत्पत्तिप्रसङ्गापि कस्यचि-
त्स्वसमानकालीनध्वंसप्रतियोगित्वोत्पत्तिक्षणादिवृत्तित्वादतिप्रसङ्ग-
इत्युत्पत्तिनिवेदनम् । स्वोत्पत्तिक्षणादेरपि स्वोत्पत्त्यधिकरणमहा-
कालादिवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वादुत्पत्तिकालपदेन उत्पत्त्यधिकरणक्ष-
णो विधक्षणीयः ।

यस्तु तस्तु महाप्रलयानङ्गीकारे तदधिकरणकालध्वंसानधिक-
रणकालः तदङ्गीकारे तद्वृत्तिस्वनिष्ठध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिवाभा-
साधकः । कालस्तदुत्पत्तिकालस्तदुत्पत्तिद्वितीयक्षणपर्यन्तस्यापि-
स्थूलकालादिस्तु न तथा तथाविधकाले तदधिकरणाद्यक्षणध्वंस-
स्य सत्त्वात्तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्याद्यक्षणादिवृत्तितत्त्वदावौ
तद्वदादिपूर्वत्वव्यवहारप्रसङ्ग इति क्षणत्वमनुपादेयमेव ।

(१)[तदधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वं तद्वृत्तिस्वनिष्ठध्वंसप्र-
तियोगिवृत्तिस्वाभावकत्वमेव वा, कालशतसमुदायार्धध्वंसस्य का-
लतया तदीयाद्यक्षणादिध्वसेऽपि तदधिकरणकालध्वंसस्य वृत्ते-
स्तादृशध्वसे न तथाविधतदुत्पत्तिकालीनताप्रसङ्गः ।]

अत्र चोत्पत्तिकालीनत्वस्य पृथगेव पूर्वपदार्थत्वमतो-
ऽयमधिनिर्मुक्तव्यवहारस्य न तद्विषयकत्वं, उत्पत्तिप्रतियोगिनो

घटादेः स्वशब्दादेव लाभ इति तद्विनिर्मुक्तैव शक्तिः कल्प्या
पञ्चम्यर्थप्रतियोगित्वस्य घटादिविशेषितस्य निरुक्तोत्पत्तिकाल-
घटकवृत्तावन्ययः । अथ घातस्य प्रतियोगिकालवृत्तित्वमेव पूर्व-
पदार्थः, उत्पत्तिकालोन्तत्वं पूर्वपदयोगानुशिष्टपञ्चम्या, प्रवार्थ-
इति बोध्यम् । आदिपदाभ्यां तदुत्तरत्वव्यवहारस्य । अथ सा-
धिकरणकालवृत्तित्वतदधिकरणकालवसाधिकरणकालोत्पत्तिक-
त्वविषयकत्वस्य च परिग्रहः ।

ननु प्रागभाधानङ्गोकारे प्रायश्चित्तफलत्वप्रसङ्गः । तथा च
तत्प्रवृत्त्यनुपपत्त्या दुःखप्रागभावसिद्धिः । पापध्वंसस्य सुखदुःखा-
भावाभ्यन्तेन । स्वतःप्रयोजनतायास्तदसाधनतया । गौणप्रयो-
जनतायाश्चासम्भवात् अतो दुःखानुत्पादस्य तत्प्रागभावरूपस्यैव
प्रायश्चित्तफलत्वमावश्यकं (१) अत एव दुःख मे मा भूत् इति
कामनयैव तदाचरण न तु पाप नश्यत्विति कामनया ।

न च दुःखात्यन्ताभाव एव दुःखानुत्पादः स च सिद्धोऽप्य-
प्रिमकालसम्यन्धरूपासिद्धविशेषणविशिष्टः प्रागभाववत् प्रयोजनी-
भवितुमीष्टे अत एवासिद्धस्त्वाद्युपरागण सिद्धप्रामादाविच्छे-
ति वाच्यम् । तदात्मनि दुःखस्यातीततया प्रायश्चित्तानन्तरं पुन-
र्निषिद्धाचरणस्थले दुःखस्योत्पत्त्यमानतया च तदत्यन्ताभावास-
म्भवादिति अत्र प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितावादिता प्राज्ञा
प्रागभावयुक्ति प्रतियोग्याधिकरणेऽपि समयभेदेनात्यन्ताभाववृत्ताय-
विरोधः, अन्यथा प्रतियोग्युत्पादपूर्वकाले तद्व्यवहारप्रत्ययबलेनैव
प्रागभावसिद्ध्या युक्त्यन्तरानुसरणवैयर्थ्यात् इत्याशयेन तदविरो-
धितामत्तममलम्ब्य दूषयति । दुःखात्यन्ताभावस्येति । स्वस्मिन्नुत्प-
त्तिकालानुवृत्तिम् । स्वाभावच्छेदेनात्तरकालसम्बन्धम् । इदं च दुःखा-
भाववत्तत्सम्यन्धस्यापि स्वतःप्रयोजनत्वमित्यभिप्रायेण, स्वस्मिन्
उत्तरकालानुवर्त्तमानदुःखाभावमित्येव वार्थः, दुःखाभावस्य तत्स्य
रूपतत्सम्यन्धस्य चा नित्यत्वेऽपि प्रायश्चित्ते क्षणसाधारणतत्त्वा-
धनत्वमव्याहतमेवेति भावः । आत्मतत्त्वविवेकदीक्षायां स्वयं क्षे-
मसाधारणफलसाधनतायास्तस्य प्रवर्तकतां निराकृत्य दुःखसाध-
नगोचरद्वेषान्निष्फलेऽपि तदभावे इच्छा सम्भवति शत्रुयन्त्रादौ । का-

मनाया दुरपह्वयत्वात् इति युक्त्या पापध्वंसस्यापि प्रयोजनताया
 स्थयस्थापितत्वात् तन्मतमनुवर्त्तमान आह । दुःखसाधनेति । प्र-
 यत्तनक्रियया समानकर्तृकतया उद्दिश्येति क्त्वाप्रत्ययः प्रायश्चित्त-
 फलत्वे तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रागभावसिद्धिरन्याभ्याश्रयादसम्भवदुक्ति-
 कैवेत्याह । मानान्तरेति । प्रवृत्तौ सत्यामेव तदनुपपत्तिर्ग्राह्या प्रवृत्ति-
 श्च प्रयोजनसिद्धाधीना प्रमाणान्तरात् प्रयोजनसिद्धावेव सम्भव-
 तीति प्रयोजनमन्तरेणानुपपद्यमानापि सा न प्रयोजनकल्पनायामु-
 पयुज्यते अन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

न चान्यदीयप्रवृत्तिमवगत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनं परि-
 कल्प्याम्यः प्रवर्त्तते इति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथाप्यनव-
 स्थाया दुर्वारत्वात् अन्यस्य प्रायश्चित्तप्रवृत्तिमजानतोऽपि तत्प्रवृत्ते-
 श्च । इदन्वापाततः, प्रयोजनासिद्ध्या प्रवृत्त्युद्देशेऽपि विधितः प्राय-
 श्चित्ते प्रवृत्तिसाध्यतामवगत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनकल्पनाया
 निरावाधत्वात् अन्यथा पापस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः निषिद्धकर्मणः
 स्थलसद्वारापि दुःखसाधनत्वसम्भवेन प्रायश्चित्तफलध्वंसप्रतियो-
 गितयैव तत्सिद्धेः किं तु दुःखात्यन्ताभावादेः फलत्वसम्भवेन
 प्रागभावकूपफलापर्यवसाने एव निर्भरा ।

न चैवमपि पापध्वंसस्य फलत्वपक्षे पापे युक्त्यन्तराभावेन पापं क-
 ल्पयित्वा तदध्वंसस्य फलत्वमुपेयते दुःखप्रागभावं कल्पयित्वा तस्य
 नेत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रागभावसिद्धिरिति वाच्यम् । यतो
 दुःखप्रागभायानुवृत्तेः फलत्वेऽपि पापध्वंसस्य तन्निर्वाहकस्य फ-
 लत्वमापश्यकं पापसत्त्वे दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया तदनिर्वाहादिति
 पापध्वंसफलत्वध्नोऽपि किं प्रागभावेन पापध्वंसस्येष्टान्तरासाधन-
 त्वेऽर्पाष्टोपपत्तेर्दर्शितत्वात् । एवं प्रायश्चित्तोत्तरं निषिद्धानाचरण-
 स्थले प्रागभावोऽपि न सम्भवति प्रतियोगिनो दुःखस्यानुत्पत्त्य-
 मानत्वात् । न चान्यत्रोत्पत्त्यमानं दुःखं प्रतियोगि, प्रागभावस्य
 प्रतियोगिसमानदेशवृत्तित्वादिस्त्यादि तत्त्वम् ।

ननु प्रागभावानङ्गीकारे जातेऽपि घटज्ञानशब्दादिरूपकार्ये
 तदुत्पत्त्याविप्रयोजकतत्सामान्या अक्षतत्वात् पुनस्तत्कार्योत्पत्तेस्त-
 त्कार्यस्यैव वा आपत्तिरिति तदानीं सामान्यभावननिर्वाहकव्यतिरे-
 कप्रतियोगिनः प्रागभावरूपकारणस्य कल्पनमावश्यकमिति युक्तिं

दूषयति । उत्पन्नपुनरुत्पादेति । तत्र कार्यं तदुत्पत्त्यनन्तरोत्पादापत्तिरित्यर्थः । आपाद्यप्रसिद्धिश्च कार्यान्तरे । प्रसङ्गाकारस्तु अथ घटा यदि तदुत्पत्तिक्षणवृत्तिसामग्रीकः स्यात् तदा तत्क्षणानन्तरमुत्पद्येतेति ।

न चोत्पत्तेः स्वत्यघटितत्वेनानुगततया आपादकानुगमे मूलशैथिल्य आपादकस्य स्वसामग्रीघटिततया अननुगमे च घटान्तासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एतत्क्षणावृत्तिस्वसामग्रीकं यद्यत्तद्देवकूटेनानुगतेन एतत्क्षणानुत्तरस्थोत्पत्तिकं यद्यत्तद्देवकूटस्यापादनोपत्वात् ।

केचित्तु उत्पन्नस्य कार्यस्य द्वितीयादिक्षणे उत्पादप्रसङ्ग उत्पन्नपुनरुत्पादप्रसङ्गः । आपादनाकारश्च एतद्घटाद्युत्पत्तिद्वितीयादिक्षणो यद्येतदुत्पत्तिप्रयोजकसामान्युत्तरः स्यात् एतदुत्पादाधिकरणं स्यात् प्रथमक्षण एव आपाद्यप्रसिद्धिरित्याहुः । कार्यदेः प्रतिबन्धकत्वेन कार्याभावादेहेतुत्वोपगमेन घटादिरूपकार्यस्य सामान्यतः कार्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वमसम्भवि तत्पूर्वं तदधिकरणे संयोगादिरूपकार्यस्यावश्यकत्वात् अपि तु समवायेन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना ज्ञानादिरूपकार्यं प्रति च ज्ञानत्वादिना अनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवाद्गत्या तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकता वाच्या घटादिनाशोत्तरं तदधिकरणे खण्डबटाद्युत्पादशयां तदुत्पादापत्तेः कार्यप्रतिबन्धकताया दुर्धारत्वात् तत्तद्घटादिव्यक्तिनाशस्यापि प्रतिबन्धकत्वं वक्तव्यमिति कार्यभ्वंसपरिग्रहादेरित्युक्तम् ।

न च परसंयोगादिव्यक्तिनाशात् महाघटादिव्यक्तिनाशस्तद्व्यक्तेरपि तद्घटव्यक्तिहेतुतया तदभावादेव न पुनस्तदुत्पादप्रसङ्ग इति किं तत्र नाशप्रतिबन्धकतयेति वाच्यम् । तत्संयोगादिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वस्य सर्वत्रासिद्धेस्तस्य प्रामाणिकत्वेऽपि धारावहनस्थले प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थादिवक्षणे आपत्तिवारणाय तत्र कार्यभ्वंसस्य प्रतिबन्धकताया आघट्यकत्वाच्चेति ।

न चैवमनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनापेक्षया प्रागभावाहेतुत्वे लाघवात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तत्कार्यं उत्पन्नेऽपि कार्यान्तरप्रागभावात् तत्कार्योत्पादवारणाय तत्कार्यं प्रति तत्कार्यप्रागभा-

पत्तेन, प्रागभावस्वीकृतापि । अतस्तत्कारणतानामनुज्ञप्रागभाषानां च कल्पनीयत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन कार्यसामान्य प्रति प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावत्वेन एकहेतुतयैव सर्वत्रात्पन्नपुनरुत्पादवारण, सम्भवति उत्पन्नप्रतियोगिकप्रागभावस्य विनाशादुत्पन्नकार्ये प्रति-योगितया प्रागभावस्यासत्त्वादिति वाच्यम् । उत्पन्न-यत्नौ प्रतियोगि-तया प्रागभावात्सन्धेऽपि तस्याः, समवायिदेशे, पुनरनुत्पादप्रयो-जकस्य, दुर्वारत्वात्तदुत्पादप्रयोजकसामान्यास्तत्प्रागभावाविनाशेऽप्यक्षतत्वात् ।

न च समवायेन कार्योत्पत्तौ सम्बन्धान्तरेण कार्योत्पादक-सामग्रीन्मज्जधानमप्यपेक्षितमिति तादात्म्येन, कार्योत्पादकसाम-ग्र्यभावाप्रानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसामग्र्यसमन्धानस्या-व्यवहितप्राकृक्षणे एवापेक्षितत्वात् तदा च, कार्यान्तरप्रागभाव-स्यैव सत्त्वात् इति ।

ननुत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्ध. आद्यत्वं च स्वाधिकरणक्षणवृत्तेः स्ववृत्तेर्ना प्रागभावस्य प्रतियोगित्वमिति, प्रागभावघाटतोत्पत्ति-प्रत्यय एव तत्साधक इत्याशङ्क्य प्रागभावमन्तरेणोत्पत्तिं निर्देक्षि । तदुत्पत्तिश्चेति ।

(दी०) तदुत्पत्तिश्च महाप्रलयमनङ्गीकुर्वतां मते स्वाधि-करणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः, तदुक्तम्, 'अध्वस्तक्ष-णयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मेतेति' । क्षणः समयः ।

(गा०) महाप्रलयाङ्गीकारे चरमध्वसरूपतदुत्पत्तायव्याप्तिस्त-दधिकरणसमयस्य, महाकालस्य अस्य च अस्यप्रसिद्धेरिति तद-मङ्गीकारपक्षावलम्बनम् । स्वाधिकरणेति । स्वमुत्पत्तिमरवेनाभि-मतम् । द्वितीयादिक्षणस्य स्वाधिकरणाद्यक्षणध्वसाधिकरणतया न तत्सम्बन्ध उत्पत्तिः तदधिकरणसमयस्य तत्प्रकारेणैव निवेशो न तु तदीयाधिकरणताप्रकारेण गौरवात् । एव । च स्ववि-प्यकातीतज्ञानस्य, स्वानधिकरणत्वेऽपि, विपर्ययतासम्बन्धेन स्वा-वच्छिन्नतया, तदुत्पत्तिसमादायासम्भवस्य, सयोगादिना, घटादिमतो यो भूतस्तदवच्छिन्नभेदस्य द्वितीयक्षणादापि, सत्येतात्तिव्याप्ते-

प्रारणाय, कालिकसम्बन्धः स्वसम्यन्धतया, प्रवेशनीयः तद्धाभायैव प्रथम, समयपदम् ध्वंसानधिकरणत्वं च, कालिकसम्बन्धेन, ध्वंसावच्छिन्नभिन्नत्व, कालिकसम्बन्धाप्रवेशे, द्वितीयादिक्षणस्यापि विपर्यितासम्बन्धेन स्वाधिकरणसमयध्वंसावच्छिन्नज्ञानादिभिन्नतया अतिप्रसङ्गादिनिवृत्तिर्विशेषलाभाय द्वितीयं समयपदम् । स्वपूर्वोत्पन्नस्वविषयकक्षानादिनिष्ठस्वीयविपर्यितादिसम्बन्धस्यानुत्पत्तितया तादृशसमयसम्बन्धोऽपि कालिको ग्राह्यः तद्धाभोऽपि द्वितीयसमयपदादेशे ।

एतादृशोत्पत्तिपदार्थे आचार्याणामप्यनुमत इत्याह । तदुक्तमिति । अध्वस्त्येति । अध्वस्तः यत्क्षणेऽविनष्टः क्षणयोगः क्षणनिष्ठतरस्यरूपसम्यन्धो यस्य यदीयक्षणयोगध्वंसानधिकरणं यत्क्षण इति यावत् तस्य तादृशतरसम्यन्धो जनिरुत्पत्तिरित्यर्थः । यदायक्षणयोगे यत्क्षणनिष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वं तस्य तत्क्षणयोग इति यथाश्रुतार्थो जादरणीयः । तदीयाद्वितीयादिक्षणयोगस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगितया द्वितीयादिक्षणसम्बन्धेऽतिव्याप्तेः, यदीयक्षणयोगस्यावच्छेदेन यत्क्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वविषयत्वाऽतिप्रसङ्गधारणे गौरवात् महाप्रलयानङ्गीकारे स्वीयक्षणयोगध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यैव लाघवेन लक्षणे निवेशोचित्यात् तदङ्गीकारे तदुत्पत्तावप्रसिद्धिनिबन्धनादव्याप्तेर्वारणाय यथाश्रुतार्थविषयैव कचिदपीत्यादिलक्षणं वक्ष्यते । आद्यक्षणे स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वस्यैव स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि सत्त्वात् द्वितीयादिक्षणे स्वीयाद्यक्षणसम्यन्धध्वंसवति, स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यासत्त्वात्प्रथमक्षणस्य द्वितीयक्षणपर्यन्तावस्थायिस्थूलकालस्य स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वात् प्रथमक्षणपर्यन्तावस्थायिस्थूलकालस्य चान्त्यक्षणावच्छिन्न एव सम्यन्धत्वेन तत्सम्यन्धस्योत्पत्तिव्यवहारस्येष्टत्वात् द्वितीयस्यापि क्षणस्य क्षणत्वप्रवेशो वृत्तेः शर्त्येनाह । क्षणः समय इति ।

एतत्तादृशस्थूलकालसम्बन्धस्योत्पत्तित्वे तस्य तादृशकालस्वरूपस्य स्वपूर्वक्षणेऽपि सत्त्वात्स्वस्मिन्स्वपूर्वक्षणोत्पत्तव्यवहारप्रसङ्गः यदावेऽकालसम्बन्धस्य यदादिस्वरूपत्वे च द्वितीयादि-

क्षणेऽपि तात्पर्यरूपाद्यक्षणसम्बन्धसत्त्वेन तत्र तद्वितीयक्षणागुत्प-
न्नत्वव्यवहारप्रसङ्गः । द्वितीयक्षणादेस्तदीयकालसम्बन्धस्य अधिक-
रणत्वानुपपत्त्या अथ्वस्तक्षणयोगस्येत्यनेन द्वितीयक्षणसम्बन्धस्या-
यत्तेनायोगाद्येति पाठ्यम् । तदीयकालसम्बन्धस्य तत्तदधिकरणका-
लाभयरूपत्वात् अन्यथा स्वानधिकरणकाल इत्याधिकरणकालात्म-
कस्वीयसम्बन्धसत्त्वेन स्वस्मिन्स्वानधिकरणकालवृत्तित्वप्रसङ्गस्य
भवतोऽपि दुर्धारत्वात् ।

अथोत्पत्त्यर्थकपदस्योत्पत्तिमत्तत्तत्पदार्थान्तर्भावेण शक्त्यु-
पगमे शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गः अपूर्वपदार्थीयोत्पत्तौ प्राक्शक्त्यप्रवेण
तत्प्रतीत्यनुपपत्तिश्च । न च तत्पदार्थान्तर्भावेणैव शक्तिः तत्तत्प-
दार्थाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वलाभश्च तत्तत्पदसमभिव्याहा-
रादिति पाठ्यम् । घट उत्पद्यते इत्यादौ धात्वर्थकदेशलमयविशेषण-
तया नामार्थघटादीनामन्वये आकाङ्क्षावैचित्र्येण तदन्वयोपगमेऽपि
घटस्वादिनैव तस्यान्वयो वाच्यो न तु तत्तद्व्यक्तित्वेन तेन तेन रूपेण
घटादिपदादनुपस्थिते तथा च तत्र सामान्यतो घटादिमत्समय-
ध्वंसानधिकरणत्व समये प्रत्येतव्य तथा च बाधः समयमात्रस्येव
पूर्वपूर्वघटादिमत्समयध्वंसवत्त्वात् ।

एतेन समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकतयोलक्षितधर्मवदधिकर-
णसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धत्वेन सर्वनामवदेकशक्तिस्वी-
कारेऽपि न निस्तार इति चत् ? सत्यम् । स्वप्रतियोगिवृत्तिरसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभ्रसाभावविशिष्टस्वप्रतियोगिकसमयस-
म्बन्धोऽनुगत एवोत्पत्तिपदार्थः द्वितीयादिक्षणोत्पत्तिक्रमसप्रतियो-
गिनि काले स्वस्ववृत्तेः द्वितीयादिक्षणे न स्वस्य तादृशसम्बन्धाव-
च्छिन्नध्वंससामान्याभावाविशिष्टत्वमिति तादृशाभावाविशिष्टस्वप्रति-
योगिकसम्बन्ध आद्यक्षण एवेति नातिप्रसङ्गः प्रतियोगी च उपल-
क्षणविधया सम्बन्धघटक इति ध्वंसकाले तत्प्रतियोग्यसत्त्वेऽपि न
तद्वदितसम्बन्धावच्छिन्नध्वंसभावो द्वितीयक्षणे । । ।

न च ध्वंसकाले तत्प्रतियोगिसमयवृत्तित्वस्याप्यसत्त्वात् कथं
तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावदौर्लभ्यं तत्सम्बन्धासत्त्वे सम्बन्धावच्छि-
न्नाभावाप्यावश्यकत्वात् कालान्तरीणसम्बन्धाभवेऽप्यवर्तमान-
स्योपलक्षणीभूतसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रामाणिकत्वादिति वा-

क्यम् । स्वप्रतियोगिवृत्तिनादात्म्यस्य सम्बन्धतास्वीकारेणानुप-
पत्त्यनवकाशात् स्वतादात्म्यस्य स्वस्मिन्सर्वदैव सत्त्वात् ।

(दी०) 'तदङ्गीकारे तु कचिदपि यदीयसमयसम्बन्धे
यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्ध-
तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमय-
वृत्तित्वं वा । क्षणत्वं च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं स्व-
वृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिरूपावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्व-
वृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमय-
त्वं स्वस्वपूर्ववर्तिपावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा ।

(या०) तदङ्गीकारे तु । महाप्रलयाङ्गीकारे तु । क-
चिदपीति । यदीयसमयसम्बन्धसामान्ये यत्समयवृत्तिध्वंसप्रति-
योगित्वाभाव इत्यर्थः । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगितदीयसमयस-
म्बन्धसामान्यकसमयानुयोगिकस्तत्सम्बन्ध उत्पत्तिरिति समु-
दायार्थः । तदीयसमयसम्बन्धस्य कस्याप्याद्यक्षणे भवसात्त्वात्
तत्सम्बन्धसामान्यस्याद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितया आद्यक्षण एवे-
दृश इति तत्सम्बन्ध उत्पत्तिः । चरमभवसीयसमयसम्बन्ध-
स्याप्रतिष्ठावपि तदीयसम्बन्धसामान्ये प्रलयवृत्तिध्वंसप्रतियो-
गित्वसत्त्वात्प्रलयसम्बन्ध एव तदुत्पत्तिं द्वितीयाद्विक्षणसम्बन्ध-
स्य द्वितीयाद्विक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितया तत्सम्बन्धातिप्रस-
ङ्गवारणाय सामान्यपदं तदुपादाने च सामान्यान्तर्गतप्रथमक्ष-
णसम्बन्धस्य द्वितीयाद्विक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वविरहात् द्विती-
याक्षणादि तादृश स्वमिति नातिप्रसङ्गः । तदीयसमयसम्बन्धा-
प्रतियोगिकस्ववृत्तिध्वंससामान्यकसमयानुयोगिकस्तत्सम्बन्ध उ-
त्पत्तिरित्यपि , लक्षणं सम्भवति सामान्यपदमनन्तर्भा-
व्यं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिसम्बन्धाप्रतियोगितत्कसमयानुयोगि-
कस्तत्सम्बन्धस्तथैव शक्यते वक्तुं उत्पत्तिनिर्वचनोपयो-
गितयैव क्षणलक्षणमवतारयितुं गुरुशरीरामपि क्षणघटितानु-
त्पत्तिं निर्वक्ति । आधिकरणाति । व्याप्यत्वं स्वव्यापकतत्कत्व-
तथा च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताव्यापकतदधिकरणक्षणावृत्तित्वा-

मायकसमये तत्सम्यन्ध उत्पत्तिरिति धर्मः । तदीयाद्यक्षणवृत्तिर्ध्व-
सप्रतियोगिमात्रस्यैव तदधिकरणक्षणे, अवृत्तस्तत्सम्यन्धसङ्ग्रहः ।
द्वितीयादिक्षणोत्पत्तिकर्तृत्वसप्रतियोगिनस्तदधिकरणाद्यक्षणादा, वृत्ते
नोतिप्रसङ्गः द्वितीयादिक्षणवृत्तिकर्तृत्वसप्रतियोगिनश्चिरयिनस्यैव तद-
धिकरणक्षणावृत्तितया अतिप्रसङ्गकारणाय ध्वसप्रतियोगिवृत्तिवत्त्वमु-
पेक्ष्य, ध्वसप्रतियोगिताव्यापकत्वमभावविशेषणमुवाच प्रतियोगि-
तायां तदधिकरणक्षणावृत्त्यवृत्तिरुक्ततादृशक्षणावृत्तित्वन्यासिनि-
वेदो चिरयिनस्यैव द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वसप्रतियोगितायां तत्स-
म्येनातिप्रसङ्ग तादृशप्रतियोगितासामान्ये तथाविधव्याप्तिनिवेदो
सामान्यपदार्थस्य व्यापकताघटिततया गोरवमिति स्वव्यापकत-
त्वात्वरूपव्याप्तेरेव निवेशः ।

न च यादृशक्षणद्वयाद्यात्मककालमध्ये न कस्यापि घिनाशो जात-
स्तथातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतिक्षण कस्याचिदुत्पत्तिः कस्याचि-
द्विनाश इति नियमात् यादृशक्षणवृत्तिध्वसप्रतियोगिताऽपि तदधिकर-
णस्थूलकालवृत्तितया असम्भवादित्यतः क्षणनिवेशनम् । तदधिकरण-
क्षणावृत्तित्वस्थल कालिकसम्यन्धेन तदवृत्तित्वनिवेशेनाप्युपपत्तौ
उक्त्युक्त्या क्षणघटनानुरोधेन गुरुतरोरम्भः ।

न च क्षणत्व स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वं स्ववृत्ति-
प्रतियोगिकप्रागभावानाधारत्वं वा प्रागभावघटितमेतत्तत्र आह । क्ष-
णत्वमिति । स्ववृत्तीति । ध्वसतत्प्रतियोगिनोरेकक्षणावृत्त्योराधिकरण-
स्थूल एव कालो न तु क्षण इति स्ववृत्तिध्वसप्रतियोग्यनधिकरणत्व-
तस्य सुघटम् । न च क्षणिकपदार्थानङ्गीकारे कर्मादेरेव यादृशविशेष-
णाविशिष्टस्य क्षणमात्रस्थापिता तादृशविशेषणाविशिष्टस्य क्षणतयो-
क्तलक्षणासम्भवः कालमानस्येव स्ववृत्तिध्वसप्रतियोग्याधारत्वा-
दिति वाच्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणत्वं हि न प्रतियोग्या-
धारमिदं किं तु प्रतियोग्याधारताविरहः प्रतियोगिविरह एव वा
उपान्त्यादिक्षणावच्छेदन स्ववृत्तिध्वसप्रतियोग्यधिकरणस्यापि कर्मा-
देरन्यक्षणावच्छिन्नस्य तादृशाभावविशिष्टत्वात्तदौ तदधिकरणो-
क्षणावृत्तित्वेत्यादिलक्षणे च तदधिकरणतावच्छेदकस्ववृत्तिध्वसप्र-
तियोग्याधारताविरहवैशिष्ट्यरूपक्षणत्वावच्छिन्नावृत्तिध्वस-
क्षित तेन घटाद्यधिकरणस्थलकाले उक्तविशेषणावाच्छिन्नतया क्षणा-

रूपे तदीयाद्यक्षणवृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगिनां वृत्ताधिपि नासम्भवः स्वः
प्रतियोगिकध्वंसवत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोग्यभावविशिष्ट-
त्वमनुगतं क्षणत्वं सम्यन्धमभ्ये स्वपदार्थनिवेशे क्षतिविरहादित्य-
वधेयम् । अत्र यथाश्रुतं स्ववृत्तिर्ध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं यदि तादृश-
धारताप्रतियोगिकविरहो विवक्षितस्तदा स्ववृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगिपूर्व-
विनष्टपदार्थाधारताविशेषविरहविशिष्टत्वं कर्मादीनां सर्वदैवेत्यति-
प्रसङ्गात्तादृशधारतात्वापाच्छिन्नाभावस्तादृशप्रतियोगित्वावच्छि-
न्नाभावो वा विवक्षणीयः तथा च महाप्रलयात्मकक्षणेऽप्याप्तिः तद्वृ-
त्तिर्ध्वंसप्रतियोग्याधारतात्वादेः स्वसमनियतध्वंसप्रतियोग्याधार-
तात्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । न च महाप्रल-
यस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यम् । तथा सति चरमध्वंसा-
धिकरणक्षणाप्रसिद्धेस्तदुत्पत्तायुक्कलक्षणाव्याप्तिरिति स्ववृत्तिर्ध्वंस-
प्रतियोगिताद्यवच्छिन्नाभावमुपेक्ष्य तादृशप्रतियोगिकाभावाकूटं नि-
वेद्य लक्षणान्तरमाह । स्ववृत्तीति । अभावाकूटान्तर्गतध्वंस-
मिन्नाभावनिवेशे प्रयोजनाभावः प्रागभाषस्य प्रामाणिकत्वमते-
प्रागभाषादिघटितकूटनिवेशेऽसम्भवात् सर्वमतसाधारण्यानुसंधा-
च्च यावन्तो ध्वंसा एव निवेशिताः स्ववृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगि-
पूर्वविनष्टप्रतियोगिकध्वंसवैशिष्ट्यस्य कर्मादौ सर्वदा सत्या-
यावरं ध्वंसविशेषणम् । यावद्ध्वंसवैशिष्ट्यं प्रलयान्यक्षण-
माश्रयात्समतः स्ववृत्तिर्ध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व यावत्स्ववि-
शेष्यतावच्छेदकतया निवेशित यावद्ध्वंसविषयकज्ञानादेर्विष-
यितालक्षणवैशिष्ट्यं द्विक्षणावच्छिन्नस्येति कालिकसम्यन्धात्मक-
वैशिष्ट्यनिवेशलाभाय समयपदम् । वस्तुतः स्ववृत्तिर्ध्वंसप्रति-
योगिशब्दावेप्रतियोगिकया ध्वंसविशिष्टत्वं गगनादेरापि महाप्रलये
न च तस्य क्षणत्वं कालत्वविरहादिति उद्धारणाय समयपदम् ।
न च कालिकसम्यन्धेन स्ववृत्तित्वनिवेशादेव न गगनादा-
द्यतिप्रसङ्गप्रसङ्गः तत्र कालिकसम्यन्धानिवेशात् तद्विवेशलाभस्यैव
वा समयपदप्रयोजनत्वात् ।

एतेन पापध्वंसविषयकत्वस्य ज्ञानादौ द्विक्षणावच्छिन्ने सत्त्वेऽपि
अन्यक्षणात्पद्मध्वंसस्य प्राक्क्षणेऽसत्त्वेनोपलक्षणतया यावद्ध्वंस-
रूपविशेषणावच्छिन्नस्य क्षणिकत्वमेवेति पूर्वोक्तव्यापृत्यसङ्गतापि

न क्षतिः । स्ववृत्तियावद्धं पदैर्गिच्छ्यस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि गुरुण्य-
 व्युक्तलक्षणे यथासन्निवेशे वेयध्यावरहः पूर्वलेक्षणानुसारेण गुरुल-
 क्षणमभिधाय पर्यवसितस्योक्तस्यैव लक्षणरूपतामाह । स्ववृत्तीति ।
 ध्वंसत्वं यदि जन्याभावत्व तदा प्रागभाधानङ्गीकारे अन्यत्वांशवै-
 यर्थ्ये अत्यन्तान्योन्याभावयोः सर्वदेव सत्त्वेन तद्वानुत्तेर्विकलत्वात्
 अन्यक्षणावच्छिन्नस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिस्ववृत्तिभाष्यैशिष्ट्यस्या-
 न्यक्षणावच्छिन्नोप्यसत्त्वेनाभावत्यस्य भावभिन्नत्वरूपस्यैव सफल-
 त्वादिति यावदभावघटितमेव लक्षणमाह । स्ववृत्तीति । अन्यक्षणाव-
 च्छिन्नस्य कर्मादेः क्षणत्वमते लक्षणान्युक्त्वा आद्यक्षणावच्छिन्नानां
 तेषां क्षणत्वमतेनान्यल्लक्षणमाह । स्वस्वपूर्वेति । स्वस्मिन् स्वपूर्वकाले
 च घटते ये सादृश्यावच्छिष्टित्वमर्थः पदार्थत्व न निविष्ट अद्वयावर्त्त-
 कत्वात् कर्मादीनां द्वितीयादिक्षणेऽपि स्वस्वपूर्ववर्त्तियत्किञ्चित्स्तु-
 विशिष्टयाद्यावदिति । तथा च द्वितीयक्षणे विनष्टे तथाविधपदार्थ-
 वैशिष्ट्यस्यावक्षणे एव सस्याप्रातिप्रसङ्गः स्वपूर्ववर्त्तिनां स्वोत्पत्ति-
 कालीननाशप्रतियोगिनां वैशिष्ट्यस्य काव्यसत्त्वादसम्भय इति
 स्ववृत्तित्वं पदार्थविशेषणम् । स्ववृत्तीनां द्वितीयादिक्षणात्पक्षानामा-
 वक्षणावच्छिन्नेऽपि स्वस्मिन्वैशिष्ट्याभावादसम्भय इति स्वपूर्वव-
 र्त्तित्वं विशेषणम् ।

अत्र प्राङ्निष्ठकस्य स्वोत्पत्तिकालानिध्वंसप्रतियोगित्वरूपकाल-
 निष्ठपूर्वत्वस्य निवेशे उत्पत्तिघटकक्षणात्वे उत्पत्तिनिवेशादन्यो-
 न्याधय इत्याशङ्क्य उत्पत्त्यघटितपूर्वत्व निषेधः । स्वपूर्वत्वं चेति ।

(दी०) स्वपूर्वत्वं च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्र-
 तियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः । यो यत्काल-
 वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि के-
 चित् इति चेत् ? नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनो
 वणयन्ति ।

(गा०) स्वद्वितीयादिक्षणात्पक्षानामपि यस्तूनां स्वाधिकरण-
 यत्तीयादिक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिद्वितीयादिक्षणादिपर्यन्तकालवृत्तित्वा-
 त्क्षणलक्षणेऽसम्भय इति यावत्वं कालविशेषणम् द्वितीयादिक्षण-

पर्यन्तस्थायिकालध्वंसश्च तृतीयक्षणादावेव वर्तन इति न स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगीति न दोषः । स्वानधिकरणत्वे सति स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं स्वपूर्वत्वमिति तु ज्यायः । स्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वंसाधारत्याभायविशिष्टत्वं, स्वप्रतियोगिमत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नध्वंसाभायविशिष्टत्वात्मकं प्रलयसाधारणमप्याद्यक्षणावच्छिन्नकर्मादिसाधारणं क्षणत्वमित्यवधेयम् ।

ननु क्रियाचरमध्वंसैतदुभयमात्रस्य कालोपाधित्वे यस्य द्वितीयक्षणे क्रियाध्वंसो न जातस्तस्य द्वितीयक्षणसम्बन्धोऽन्युत्पत्तिः स्यान् द्वितीयक्षणस्यापि तदधिकरणकालध्वंसानधिकरणात् अन्त्यक्षणावच्छिन्नवस्तुनः क्षणत्वमते यदुत्तरक्षणे क्रियाध्वंसो न जातस्तदा क्षणव्यवहारानुपपत्तिः एवमाद्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणत्वमते यदा क्रियोत्पत्तिर्न जाता तदाद्यक्षणव्यवहारानुपपत्तिः न हि प्रतिक्षणे क्रियोत्पत्तिः क्रियाधिनाश इति नियमः किं तु प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इत्येवंत्यत आह । जन्यमात्रस्येति । केषाञ्चिद्व्यवहारघटितं चरमध्वंसोत्पत्तिसाधारणमुत्पत्तिलक्षणान्तरमुपन्यस्यात । यो यदिति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तिनिष्ठं स्ववृत्तित्वमुत्पत्तिरित्युत्पत्तिलक्षणसम्बन्धेऽपि क्षणव्यवहारानुरोधेनैव प्रागभावाघटितक्षणनिर्वचनमावश्यकमित्यनादरसूचनाय केचिदिति । प्रागभावोऽपि न स्वाकार्य इत्याशयेन सिद्धान्तिमुपेनैव तत्प्रयोजनमन्यथोपपाद्य तमाद्यं स्फुटयति । नैवमिति ।

सामान्यप्रत्यासत्तिः प्रमाणपदवीमारोहन्तीमनुयान्तं प्रागभावमालोक्यातिव्याकुलं सिद्धान्तितामुपेक्ष्य प्रागभावेमेव साधयितुं तत्र प्रमाणमाशङ्कते । अपेति ।

(दी०) अथ पटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुपूतपत्तिवारणाय सहस्रादीनां तत्तत्तन्तुत्वेन तत्तत्पटजनकत्वं वाच्यम्, तथा च लाघवादेक एव प्रागभावः कल्प्यते स च स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति नातिप्रसङ्गः । इत्थं चानेकत्र प्रागभावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनकत्वाद्वितन्तुकेऽपि तत्तत्तिद्धिरिति चेत् ?

(गा०) पटस्य । सहस्रादितन्तुवारम्यस्य । स्वानधिकरणेषु ।

तदानीं मिवः संयुक्तेषु । उत्पादवारणायेति । तत्तन्तुत्वेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वं प्रागभावासत्त्वे सामान्यसामग्री-
शालिनि तन्त्यन्तरे तत्प्रत्यहेतुत्वात्प्रयोजकस्य दुर्बलत्वात् कार्या-
नुत्पत्तौ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव प्रयोजकत्वादिति
भावः । तत्पटजनकत्वम् । तादात्म्यसम्बन्धेन तत्पटत्वाव-
च्छिन्नजनकत्वं

। न च तत्पटत्वावच्छिन्नस्य तत्तत्तन्तुत्वावच्छिन्नव्यभिचारिणः
तज्जन्यतेति वाच्यम् । तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टस्य तत्तन्तुत्वव्यभि-
चारितया तादृशविशेषणावच्छिन्नस्य तज्जन्यत्वे बाधकाभावात् ।
तत्तन्तुत्वविशिष्टसमवायः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः तेन च सम्य-
न्धेन तत्पटस्य तत्तन्तुत्वव्यभिचारित्वेत्यप्याहुः ।

। तच्च विशेषरूपेण समवायादेः सम्बन्धतायाः प्रामाणिकत्वं एवो-
पपद्यते । न च तत्तन्तुत्वेन तत्पटहेतुत्वे स्वाधिकरणतन्त्यन्तरे एव
तत्पटानुत्पादापत्तिः, तत्प्रयोजककारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस-
त्त्वात् न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वमेव कार्यानुत्प-
त्तिप्रयोजकं दण्डादिमति श्रद्धादिविरहिणं घटाद्यनुत्पादानुपपत्तेः किं
तु किञ्चित्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव एवेति वाच्यम् । यतस्त-
त्सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्नानुत्पादे तत्सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्ननिरू-
पितकिञ्चित्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव एव प्रयोजकः स्वा-
धिकरणतन्त्यन्तरे तत्तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टतत्पटत्वावच्छिन्नस्य
तत्तन्तुवृत्तिविविशिष्टसमवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नस्य वा ऽनुत्पाद-
इष्ट एव । एवं सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्यव्यतिरेके सामान्य-
सम्बन्धावच्छिन्नतद्व्यतिरेके च विशेषधर्मावच्छिन्नकार्यतानि-
रूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नतत्तन्तुवृत्तिव्यतिरेकनि-
करो विशिष्टसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकस-
कलधर्मावच्छिन्नव्यतिरेकनिकरश्च, प्रयोजकः स्वाधिकरणतन्त्य-
न्तरे चेतत्तन्तुभेदसत्त्वेऽपि तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टतत्पटत्वावच्छिन्न-
जनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य तत्तन्तुवृत्तिसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य वा व्यतिरेकासत्त्वात्
तत्र सामान्यतः समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नानुत्पादः विशिष्टतत्पट-
त्वतत्पटत्वयोरभेदोऽपि कथञ्चित्सामान्यविशेषमात्रः समर्थनीयः ।

अथ तद्धर्मावच्छिन्नोत्पत्तौ तद्धर्मावच्छिन्नसामग्री तद्व्यतिरेके
 च तद्धर्मावच्छिन्नसामग्रीव्यतिरेकः प्रयोजकः यत्किञ्चित्कारण-
 तावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य च सामग्रीविरहनिर्वाहकर्तृयैव का-
 र्यानुत्पादप्रयोजकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामग्री च तद्धर्मश्रययत्कि-
 ञ्चिद्व्यक्तिनिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नसमुदायः त-
 त्समुदायविरहश्च प्रकृते केवलान्वयीति स्फुटतरो ऽनिर्वाहः यत्कि-
 ञ्चिदेकधर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नस-
 मुदायश्च न सामग्री सामान्यविशेषसामान्योः परस्परापेक्षानुपपत्ते-
 रिति चेत् ? तत्तन्तुवृत्तित्वविशिष्टसमवायस्य तत्तन्तुजन्यतावच्छे-
 दकसम्यन्धत्वमते समवायस्यानुयोगिभेदेन भेदोपगमे च न काप्य-
 नुपपत्तिः । तद्धर्मवद्यत्किञ्चिदेकव्यक्तिनिष्ठयत्किञ्चिदेकतादृशसम्य-
 न्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव
 तादृशतद्गुणावच्छिन्नसम्यन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीत्वात्
 तादृश्याः समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्र्याः
 मत्येकं तत्समवायिसकलतन्तुष्वेव सत्त्वात् समवायेन तदनुत्पत्तौ
 प्रयोजकस्य तादृशसामग्रीविरहकूटस्यान्यत्रैव सत्त्वात् । विशि-
 ष्टतत्पटत्वस्य तत्तन्तुजन्यतावच्छेदकत्वमते च समवायस्यानु-
 योगिभेदेन भेदेऽपि समवायत्वैकतन्तुनिष्ठसमवायस्याप्यपर-
 तन्तुनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्यन्धत्वादकसमवायसम्यन्धावच्छि-
 न्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकयावद्धर्मेषु तत्पटारम्भकसक-
 लतन्तुनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वानां चान्तर्भावात् तद्व्यच्छिन्नसमुदायव्य-
 तिरेकः सर्वत्रैवेति दर्शितदोषस्य दुर्धारतया तद्धर्मवद्यत्किञ्चि-
 देकव्यक्तिनिरूपिततत्सम्यन्धावच्छिन्नयत्किञ्चिदेकाधिकरणताघटि-
 ता यावत्तयः कारणतास्तत्र तद्व्यच्छेदकावच्छिन्नसमुदायस्यैव तेन
 सम्यन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीत्वमुपेय तत्तत्तन्तुत्वाव-
 च्छिन्नजनकताघटकोत्पत्तिशरीरे तत्तद्व्यक्तिसमधेतत्वविशिष्टनिरूपि-
 ता कार्याधिकरणतैव नियेद्यते अन्यथा व्यभिचारेण तादृशव्यापक-
 त्वानिर्वाहात् समवायिभेदभिधानां तादृशाधिकरणतानां च एकैका-
 धिकरणतामुपादाय निरुक्तसामग्रीसमवधानं तत्पटारम्भकतत्तत्त-
 न्तुषु सुघटमेव । विजातीयसयोगादिरूपसामान्यकारणनिरूपितका-
 र्यताशरीरेऽपि जन्यद्रव्यत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणता-

त्वेन दर्शिनविशिष्टाधिकरणतानामस्त्येव निवेशः । विशेषधर्माव-
च्छिन्नाधिकरणताभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणताया अ-
तिरिक्ताया भनभ्युपगमात् फलताधिकरणताकूट एव सा-
मान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वापगमादिति तत्तत्तन्तुरूपविशेषसा-
मस्या पटजनने उक्तसामान्यसामान्यपेक्षा तत्तत्कारणताया
अपि तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टाधिकरणताघटितवाधत्कारणतान्तर्ग-
तत्वादित्यल विस्तरेण ।

यत्किञ्चिदधिकरणतामन्तर्भाष्य दर्शितरीत्या सामग्रीनिर्घचने
च शुद्ध तत्पटत्वमेव कार्यतावच्छेदक शुद्ध एव समवायः कार्य-
तावच्छेदकसम्बन्धः ।

न चोक्तव्यभिचारात् तत्सम्बन्धेन तद्रूपेण कार्यत्वस्मिन्वाह
इति वाच्यम् । यत्र कार्यतावच्छेदक तत्र स्वावच्छिन्नाव्यवहि-
तपूर्वप्रतिभः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यमिति
नियमस्यैव कार्यकारणभावघटकतोपगमन तादृशनियममप्यण्डयत
उक्तव्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वादित्यप्याहुः । लाघवात्सदृशादिका-
रणत्वकल्पनमपेक्ष्य तत्पटकारणत्वेन एकतत्प्रागभावकल्पने लाघवा-
त् । कल्पयत इति । कारणत्वेनेत्यादिः । तथापि कुतो नातिप्रसङ्ग
इत्यत आह । स चेति । स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति । सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्तयैव तस्य प्रतियोगिहेतुत्वादिति भावः ।

न नूक्तयुक्ता द्वितन्तुकपटादेः प्रागभावो न सिञ्चति भवतिरि-
क्तैकप्रागभावस्य तत्रानभ्यधासिद्धत्वनियतपूर्वघटित्वयोश्च कल्पना-
मपेक्ष्य फलतस्य फलतनियतपूर्वघातित्वकस्य तन्तुद्वयादेरनभ्यधा-
सिद्धत्वमात्रकल्पने लाघवात् तत्र एकस्याः संयोगव्यवच्छेदस्य वा देश-
नियमाय हेतुताकल्पनावित्यत आह । इत्थं चेति । प्रतियोगिजन-
कत्वात् । अन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिजनकत्वात् । येषां विशेषरूपेण
कार्यकारणभावस्तेषां सामान्यरूपेणापीति नियमानुरोधादिति भावः ।

न चोक्तयुक्ता सिद्धस्य पदार्थस्य विनाशित्वे सप्रतियो-
गिकत्वे च मानभाव इति वाच्यम् । तत्तत्पटादिनाशानन्तरं तदा-
श्रयतत्तन्तुषु पटान्तरोत्पत्तिसमये पूर्वपटव्यक्तेरापत्तिवारणानु-
रोधेन तस्य विनाशिताया आवश्यकत्वात् अन्यथा तादृशकारणस्य
सामान्यसामग्रीसहितस्य सत्त्वेन तदापत्तेः तत्पटादिव्यक्तिध्वंसस्य

प्रतिबन्धकतामन्तरेण दुर्वारत्वात्, एवं च सप्रतियोगिकत्वमेव्या-
चश्यकं अन्यथा अनुगनप्रागभावाशक्तस्य दुर्वचत्वात् स-
प्रतियोगिकत्वे च स्ववृत्तिप्रतियागकत्वसम्बन्धेन कालत्वेनेव सा-
मान्यतः प्रागभावाशक्ततासम्भवात् ।

न चेन्न प्रतियोगिपूर्वमेव कथं प्रागाभावो न नश्येत् प्रतियोग्य-
धिकरणस्थूलकालस्य सर्वदैव सम्भवादिति वाच्यम् । स्वप्रति-
योग्यधिकरणस्य स्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वसवत्त्वोभयसम्बन्धेन
सर्ववन्त्यत्वस्य, कालविशेषणत्वोपगमात् द्विक्षणमात्रावस्थायिन
एव कालस्य तथात्वात् क्षणप्रयायस्थायेनस्तादृशोभयसम्बन्धेन
द्वितीयाद्विक्षणोत्पन्नध्वसयत्वात् ।

प्रागभावहेतुत्वेऽपि तावत्तन्तूनां कारणत्वमावश्यकं अन्यथा-
ऽतिप्रसङ्गादिति प्रागभावकल्पनमनर्थकमित्याह । त्रिचतुरेष्वेवेति ।

(दी०) त्रिचतुरेष्वेव तन्तुपू-पन्नेषु संयुक्तेषु च तत्पटो-
त्पात्तिप्रसङ्गः । तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पात्ति-
रिति चेन्न । कार्यानुत्पादस्य विनाकारणविरहमनभ्युपगमात्,
सामग्रीसत्त्वेऽग्रिमक्षणे कार्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च ।

(गा०) असमवायिकारणसमवधानाय संयुक्तेष्विति ।

न च चरमतन्तुकारणतयैवायमतिप्रसङ्गो वायंतां किं सक-
लतन्तुहेतुतया ? एरुप्रागभावहेतुतयैव च देशनियम उपप-
त्तामिति वाच्यम् । प्रथमोत्पन्नतन्तुद्वयसंयोगोत्तर यत्रापरस-
कलतन्तूनां चरमात्मकतत्संयोगानां वा एकदा उत्पादस्तत्र वि-
निगमनाविरहेण तावतां तन्तूनां तत्संयोगानां वा कारणताया
आवश्यकत्वात् प्रागभावादिकल्पनामपेक्ष्य प्राथमिकस्य तन्तुद्वयस्य
तत्संयोगस्य वा देशनियमाय हेतुताया एवोचितत्वात् ।

यद्यप्येवमपि यत्र क्रमेणैव सहस्रादितन्तूनां तत्संयोगानां
वोत्पात्तिस्तत्र चरमव्याकृतेहेतुतया पूर्वं पटोत्पादवारणसम्भवे सर्व-
व्यक्तीनां हेतुत्वमनावश्यकमिति प्रागभावस्यैकहेतुताकल्पनमेव दे-
शिकातिप्रसङ्गवारणावोचितम् । एवं यत्र युगपदेव सकलतन्तूनां
संयोगानां वोत्पत्त्या पटोत्पादस्तत्रापि तावतां तन्तूनां संयोगानां

धा विशिष्य कारणत्वं नायद्वयमिति तत्रापि प्रागभाधकारणत्वं
प्रसङ्गवारणं सम्भवतीति किं प्रागभाधनेति पश्चाद्यक्तोभविष्यति ।

अथ यत्र क्रमेण तन्तूनां संयोगोत्पत्त्या सहस्रादितन्तुकपटो-
त्पत्तिस्तत्र कतिपयसंयोगानन्तरमेव तत्पटोत्पत्तिवारणाय तत्पटं
प्रति तावतां संयोगानां हेतुत्वेऽपि तदानीं पटसामान्यात्पत्तिदुर्वा-
रैव सामान्यसामान्या अक्षतत्वात् ।

न च तदानीं द्वितन्तुकादिपटोत्पाद इष्ट एवेति वाच्यम् । तथा
सति द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या सहस्रतन्तुकपटोत्पादानुपप-
त्तेः सहस्रतन्तुकपटपूर्वं द्वितन्तुकादिपटनाशकसामग्रीसमवधाना-
नियमात् ।

न च तत्तत्पटव्यक्त्यतिरिक्तपटसामान्यासिद्धेस्तत्र च प्रसिद्ध-
पटव्यक्त्यानां सामग्रीविरहेण न पटसामान्यात्पत्तिस्तद्वत्तन्तुकपट-
नाशे सत्युत्पत्त्यमानद्वितन्तुकादिग्रहपटस्य समवायिकारणा-
समवायिकारणयोः सर्वेऽपि सहस्रतन्तुकपटनाशकपतन्निमित्तकार-
णासत्त्वेन तत्सामान्या महापटपूर्वमसत्त्वात् महापटनाशस्य प्रति-
बन्धकसंसर्गाभावमुद्रया सामान्यहेतुतावत् अण्डपटादिव्यक्तिं प्रति
विशिष्य तावटनाशत्वेनापि हेतुताया अपि पूर्वं तदापत्तिवार-
णानुरोधेन कल्पनीयत्वादिति वाच्यम् । तत्तद्वक्तिसामग्रीबाधेन
सामान्यकार्यवारणसम्भवेन सामान्यकार्यकारणतोच्छेदापत्तेरिति
चेत् ? यत्र सामान्यकार्यकारणभावकल्पनया अतिप्रसङ्गवारणस-
म्भवस्तत्र तत्तद्वक्तिसामग्रीविरहकूटस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्र-
योजकता नोपेयते गत्यन्तरविरहे च तादृशविशेषसामग्रीविरहकूट-
स्यापि तथात्वकल्पनं निराबाधमेव । अत एव स्मृताबुद्धोपकविशेषा-
णामनुगमासम्भवेन तत्तद्वक्तित्वेनैव हेतुत्वेऽपि तदभावात् स्मृति-
सामान्यानुत्पादः । एवं चागत्योक्तस्थले तत्तत्पटसामग्रीविरहकूट-
स्यैव सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नातिप्रसङ्गः ।

अस्तु वा तत्तन्महापटसामग्रीपूर्वकालावच्छिन्नतत्त्वदारम्भक-
संयोगरूपप्रतियन्धकाभाव एव पटसामान्यसामग्री पूर्वत्वं च
प्रागभावाघटितमेव निरुक्तरूपं ग्राह्यमिति दिक् ।

तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य तावत्तन्तुविरहदशायामुत्पत्तौ तस्य तावत्त-

न्तुवृत्तित्वांनुपपत्तिरित्यत एव न तदापत्तिरिति शङ्कते । तावदिति ।
 आपत्तां याधोऽनुगुण एवेत्याशयेनाह । कार्यानुत्पादस्येति ।
 विरहम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावम् । अनभ्युपगमे
 तदभ्युपगमे कार्यानुत्पादे कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाधीनत्व-
 नियमभङ्गापत्तिरिति भावः । उक्तापत्तिमूलीभूताव्याप्तिमाह । साम-
 प्रीति ।

आपत्तिवारणं पुनः शङ्कते । तत्पट्टेति ।
 (दी०) तत्पट्टप्रागभावाश्रययावच्चन्तुत्वेन तत्पट्टजनक-
 त्वमिति चेत् ? अवच्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवे-
 शयोः कारणत्वे प्रमाणाभावः । परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु
 तत्पट्टो जायेत । न च तत्पट्टप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगाना-
 मपि जनकत्वं कतिपयतन्तुसंयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा
 तत्पट्टानुत्पत्तिमसङ्गात् । तत्पट्टप्रागभावमपेक्ष्य ॥ एव पट्टो लघी-
 यान्, यावत्त्वानिरुक्तेश्च । एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति ।

(गा०) तावच्चन्तूनामनेन रूपेण हेतुत्वे तावत्तैव देशि-
 कातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन प्रागभावहेतुताया अप्रामाणि-
 क्त्येऽपि, तादृशकारणतावच्छेदकतयैव प्रागभावः । संस्थे-
 र्तात्पर्यमिमानः । अवच्छेदकतया सिद्धस्य प्रतियोग्यजनकत्वे
 प्रतियोग्यजनकाभावलक्षणः प्रागभावोऽसिद्ध एवेत्याशयेनाह ।
 प्रवेशाप्रवेशयोरिति । यावत्त्वविशेषस्य तादृष्येणावच्छेदकत्वे प्राग-
 भावाप्रवेशोऽपि सम्भवतीत्याशयेन प्रागभावप्रवेशोऽनास्था । सू-
 चिता । उक्तहेतुतयापि न कालिकातिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीत्याह ।
 परस्परेति । तावच्चन्तुषु उत्पन्नेष्वपीत्यादिः । तत्पट्टो जायेतेति । उक्त-
 यावच्चन्तुरूपकारणसत्त्वादिति भावः ।
 न चेति । विनष्टानामनागतानां च तन्त्यन्तरसंयोगानामुदासीन-
 तन्तुसंयोगानां च तत्पट्टपूर्वमसत्त्वेन तत्साधारणयावत्त्वस्य कार-
 णतावच्छेदकता न सम्भवतीति व्याप्यान्तम् । व्याप्यत्वनिवेशेऽपि
 तत्पट्टारम्भकतन्तुमात्रसमवेतानामपि तत्पट्टानारम्भकसंयोगानां

घा विशिष्य कारणत्वं नावश्यकमिति तत्रापि प्रागभाधकारणत्वं
प्रसङ्गवारण सम्भवतीति किं प्रागभाधेनेति पश्चाद्वर्त्तामविष्यति ।

अथ यत्र क्रमेण तन्तूनां संयोगोत्पत्त्या सहस्रादितन्तुकपटो-
त्पत्तिस्तत्र कतिपयसंयोगानन्तरमेव तत्पटोत्पत्तिधारणाय तत्पटं
प्रति तावतां संयोगानां हेतुत्वेऽपि तदानीं पटसामान्यात्पत्तिर्दुर्वा-
रैव सामान्यसामग्र्या अक्षतत्वात् ।

न च तदानीं द्वितन्तुकादिपटोत्पाद् इष्ट एवेति वाच्यम् । तथा
सति द्रव्यधत्ते द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या सहस्रतन्तुकपटोत्पादानुपप-
त्तेः सहस्रतन्तुकपटपूर्वं द्वितन्तुकादिपटनाशकसामग्रीसमवधाना-
नियमात् ।

न च तत्तत्पटव्यक्ततिरिक्तपटसामान्यासिद्धेस्तत्र च प्रसिद्ध-
पटव्यक्तानां सामग्रीविरहेण न पटसामान्यापत्तिस्तद्वत्तन्तुकपट-
नाशे सत्युत्पाद्यमानद्वितन्तुकादिखण्डपटस्य समवायिकारणा-
समवायिकारणयोः सत्त्वेऽपि सहस्रतन्तुकपटनाशरूपतन्मित्रकार-
णासत्त्वेन तत्सामग्र्या महापटपूर्वमस्तत्त्वात् महापटनाशस्य प्रति-
बन्धकसंसर्गाभावमुद्रया सामान्यहेतुतावत् खण्डपटादिव्यक्तिं प्रति
विशिष्य तत्पटनाशत्वेनापि हेतुताया अपि पूर्वं तदापत्तिवार-
णानुपेधेन कल्पनीयत्वादिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तिसामग्रीयाधेन
सामान्यकार्यवारणसम्भवेन सामान्यकार्यकारणतोच्छेदापत्तेरिति
चेत् ? यत्र सामान्यकार्यकारणभावकल्पनया अतिप्रसङ्गवारणस-
म्भवस्तत्र तत्तद्व्यक्तिसामग्रीविरहकूटस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्र-
योजकता नोपेयते गत्यन्तरविरहे च तादृशविशेषसामग्रीविरहकूट-
स्यापि तथात्यक्तत्वं निरावाधमेव । अत एव स्मृताबुद्धोधकविशेषा-
णामनुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वेऽपि तदभावात् स्मृति-
सामान्यानुत्पादः । एवं चागत्योक्तस्थले तत्तत्पटसामग्रीविरहकूट-
स्यैव सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नातिप्रसङ्गः ।

अस्तु वा तत्तन्महापटसामग्रीपूर्वकालावच्छिन्नतत्तत्पटारम्भरू-
संयोगरूपप्रतिबन्धकाभाव एव पटसामान्यसामग्री पूर्वत्वं च
प्रागभाधाघटितमेव निवृत्तरूपं प्राह्यमिति दिक् ।

तावच्चतुर्वृत्तः पटस्य तावच्चतुर्विरहदशायामुत्पत्तौ तस्य तावच्च-

न्तुवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत एव न तदापत्तिरिति शङ्कते । तद्वदिति ।
 आपत्तां बाधोऽनुगुण एवेत्याशयेनाह । कार्यानुत्पादस्योत्पत्तिरिति ।
 चिरहम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावम् । अनभ्युपगमेऽपि ।
 तदभ्युपगमे कार्यानुत्पादे कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाधीनत्व-
 नियममङ्गलपत्तिरिति भावः । उक्तापत्तिमूलीभूताध्याप्तिमाह । साम-
 प्रीति ।

आपत्तिवारणं पुनः शङ्कते । तत्पटति ।

(दी०) तत्पटप्रागभावाश्रययावत्तन्तुत्वेन तत्पटजनक-
 त्वमिति चेत् ? अवच्छेदककांटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवे-
 शयोः कारणत्वे प्रमाणाभावः । परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु
 तत्पटो जायेत । न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगाना-
 मपि जनकत्वं कतिपयतन्तुसंयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा
 तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तत्पटप्रागभावपक्षेऽपि स एव पटो लघी-
 यान्, यावत्त्वानिरुक्तेश्च । एतेन त्रित्वाशुत्पत्तिर्व्याख्यातेति ।

(गा०) तावत्तन्तुनामनेन रूपेण हेतुत्वे तावत्तैव वैशि-
 कातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन प्रागभावहेतुताया अप्रामाणि-
 कत्वेऽपि तादृशकारणतावच्छेदकतयेव प्रागभावः । सस्य-
 तीत्यभिमानः । अवच्छेदकतया सिद्धस्य प्रतियोग्यजनकत्वे
 प्रतियोगिजनकाभावलक्षणः प्रागभावोऽसिद्ध एवेत्याशयेनाह ।
 प्रवेशाप्रवेशयोरिति । यावत्त्वविशेषस्य ताद्रूप्यणावच्छेदकत्वे प्राग-
 भावाप्रवेशोऽपि सम्भवतीत्याशयेन प्रागभावप्रवेशोऽनास्था सु-
 चिता । उक्तेहेतुतयापि न कालिकातिप्रसङ्गवारण सम्भवतीत्याह ।
 परस्परेति । तावत्तन्तुषु उत्पद्येष्वातीत्यादिः । तत्पटो जायेतेति । उक्त-
 यावत्तन्तुरूपकारणसत्त्वादिति भावः ।
 न चेति । विनष्टानामनागतानां च तन्त्यन्तरसंयोगानामुदासीन-
 तन्तुसंयोगानां च तत्पटपूर्वमसत्त्वेन तत्साधारणयावत्त्वस्य कार-
 णतावच्छेदकता न सम्भवतीति व्याप्यान्तम् । व्याप्यत्वनिर्देशोऽपि
 तत्पटारम्भकतन्तुमात्रसमवेतानामपि तत्पटानारम्भकसंयोगानां

क्तिविगमे'तत्पूर्वं चक्षुःसंयोगादिव्यक्त्यन्तरात्तन्निर्विकल्पकापत्तिवारणाय, कल्पनीयहेतुना कृतचक्षुःसंयोगादिव्यक्तिविरहादेव न, चतुर्थक्षणे तदुत्पादसम्भव इति प्राथमिकचक्षुःसंयोगादिव्यक्तीनां तावत्पर्यन्तस्थायितालाभाय, धाराग्रहणानुसरणं तत्तद्विशेषणज्ञानव्यक्तिविनाशेन तत्तद्विशिष्टबुद्धिद्वयक्तीनां चतुर्थक्षणे नापत्तिः सम्भव, इत्यतो निर्विकल्पकानुसरणम् । कार्यस्य प्रतिबन्धकतया तृतीयक्षणे उत्पादवारणसम्भवात् चतुर्थक्षणानुसरणम् ।

॥ प्रथमातिप्रसङ्गवारकमाह ॥ १. एकावच्छेदादितेति । तृतीयायां वैशिष्ट्यं तथा च तत्तत्कार्यावच्छेदकावच्छिन्नस्यादिविशिष्टतत्कार्याभावस्येत्यर्थः । आदिपदात्सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वपरिग्रहः । उत्पन्नस्य संयोगादेरन्यावच्छेदेनाभावसत्त्वेऽपि तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टतदभावसत्त्वादिति प्रसङ्गवारणासम्भयो बोध्यः । द्वितीयातिप्रसङ्गवारकमाह । उत्तरज्ञानाभावस्येति । अत्र तज्ज्ञानध्वंसाभाव एव ततोत्पत्त्यै तत्रैकज्ञाननाशेऽपि पञ्चमादिकक्षणे प्राथमिकनिर्विकल्पकाद्यापत्तिवारणाय उत्तरज्ञानस्य तज्ज्ञानध्वंसविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतायाः वक्तव्यत्वात् तदपेक्षया तज्ज्ञानध्वंसाभावस्य लघुत्वात् । चकारेण विशिष्टस्य कार्याभावस्यापि निर्विकल्पकरूपव्याप्यवृत्तिकार्यहेतुना समुच्चयः । तेन सामान्यान्तर्यस्य कार्याधिकरणत्वमाप्रतिपत्तयेऽपि न तृतीयक्षणे तदापत्तिः ।

लाघवादिति । कारणतावच्छेदकस्य तत्प्रागभावत्वस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टतदव्यन्ताभावत्वापेक्षया शरीरलाघवात् कारणताद्वयकल्पनापेक्षया एककारणताकल्पने च लाघवादित्यर्थः । प्रागभावस्य, प्रमाणान्तरासिद्धत्वे, च प्रागभावरूपातिरिक्तधर्मिणस्तत्प्रागन्ययासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तिव्योश्च कल्पनामपेक्ष्य संयोगादौ, गुरोरपि नियतपूर्ववृत्तिनेन कृतस्य तदीयावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिविशिष्टतदभावस्यान्ययासिद्धत्वमात्रकल्पने, निर्विकल्पकस्थले नियतपूर्ववृत्तितया, कृतस्योस्तादृशकार्याभावोत्तरज्ञानाभावयोरन्ययासिद्धत्वमात्रकल्पने च लाघवमिति प्रत्यक्षतः प्रागभावसिद्धिः प्रागभिहिता ।

ननु संयोगादेरवच्छेदकतानियमाय तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नसंयोगो प्रति तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टतदभावस्य हेतुत्वमा

वश्यकमित्यत आह । स्वभावाधीनत्वाच्चेति । इतरानधीनत्वरूपं स्वभावाधीनत्वं प्रागभावप्रादेशिकत्वविशेषणं प्रागभावस्य देशविशेषावच्छिन्नत्वं एव किं नियामकमित्यनुयोगसमाधानाय प्रदर्शितम् । अजन्यस्याधिकरणत्वमिवावच्छेदकत्वमपीतरानधीनमित्यभिप्रायः । प्रदेशनियमः । अवच्छेदकतानियमः । एकैकसंयोगावच्छेदकानां प्रदर्शनादिष्वेव उक्तरूपेणात्यन्ताभावहेतुतामपेक्ष्य समानावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रागभावस्य हेतुत्वमेवोचितमिति तदवच्छेदकत्वमव प्रतियोग्यवच्छेदकत्वनियामकमिति समुदायार्थः ।

न च कारणप्रादेशिकत्वस्य कार्यप्रादेशिकत्वनियामकत्वेऽसमवायिकारणकपालद्वयसंयोगस्य प्रादेशिकत्वादौ घटस्य प्रादेशिकत्वप्रसङ्ग इति ध्याय्यम् । यादृशकारणतावच्छेदकताप्रत्यासत्तिघटिता तत्कारणप्रादेशिकत्वस्यैव कार्यप्रादेशिकत्वनियामकत्वात् कपालद्वयसंयोगस्य समवायमात्रघटितेति न दोषः । अत्र अत्यन्ताभावप्रत्यय इव विलक्षणप्रागभावप्रत्यय एव सिद्ध इत्यस्वरसवीजम् । एव निर्धिरूपक प्रति तत्तद्व्यक्तिप्रागभावत्वेन नानाकारणताकल्पनमपेक्ष्य तत्र विशेषणज्ञानत्वेनैकप्रतियन्धकारककल्पनमेवोचितं प्रतियज्यतावच्छेदकं च निष्प्रकारकज्ञानत्वं संसर्गानवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानस्य चेत्यन्यदेतत् ।

न च संयोगादीनामवच्छेदकत्वनिश्चयाय प्रागभावस्य समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमेवोचितमिति प्रागभावसिद्धिः, एकैकसंयोगस्यैवानेकावयवावच्छिन्नतया एकैकव्यक्तिं प्रति अनेकेषामवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे महागौरवादिति ध्याय्यम् । तावदवच्छेदकवृत्तिसत्त्वाविशेषहेतुतयैवावच्छेदकनियमोपपत्तिरित्यादिकमपि बोध्यम् ।

आध्याय्याणां क्रमोत्पादस्थले कतिपयतन्तुपूषधेष्वेव पटादेर्वारणाय तावत्तन्वादिब्यक्तीनां तत्संयोगादिब्यक्तीनां वा विशिष्य कारणत्वकल्पनमात्रमवश्यमित्युक्त्वा पटाद्युत्पादनियामकतया प्रागभावसिद्धिः पूर्वं निराकृता तावता युगपदुत्पन्नानाध्वयसमवेतकार्योत्पादनियामकतया प्रागभावसिद्धिर्न निराकर्तुं शक्यते इत्याशयेन प्रागभाव व्यवस्थापयतां मतनुपन्यस्यति । अन्यं त्विति ।

(दी०) अन्ये तु सर्वत्र तत्तत्संख्याविशेषाणां विशिष्य हेतुत्वोपगमेनैव तत्तद्द्रव्योत्पादनियमसम्भवेऽपि युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु च त्रित्वाद्युत्पत्तिनियामकत्वेन प्रागभावः कल्प्यते इत्याहुः ।

(गा०) तत्र पटादिसंख्यलमुपेक्ष्य संख्यासंख्यलपर्यन्तानुधावनधीज प्रथमतो दर्शयति । सर्वत्रेति । सर्वत्र । युगपदुत्पन्नाश्चयकद्रव्यस्थले । संख्याविशेषाणाम् । स्वसमनियतसहस्राद्यादिसंख्यानाम् । हेतुत्वोपगमेनेति । कारणत्वस्य समवायिकारणतावच्छेदकत्वस्य वा उपगमेनेत्यर्थः ।

एतेन समनियतसंख्याव्यक्तीनां कारणत्व कल्प्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रागभावासिद्धिः गगनादौ भस्मरायिविलक्षणसंयोगाधिरहेण द्रव्यारम्भकतावच्छेदकस्पर्शवत्त्वादिजिरहेण च द्रव्योत्पादापात्तिधिरहेण तत्साधारणसंख्याहेतुतयापि घटादेर्देशनियम उपपद्यत इति निस्तम् । कारणतावच्छेदकत्वकल्पे व्यापकसंख्याया अन्यथासिद्धिनिरूपकत्वेन विनिगमनाविरहानवकाशात् ।

(१) क्रमिकनानावस्तुसमवेतकार्यसमवायिनामसमवायिनां वा तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायाः प्राग्यवस्थापिततया देशनियामकत्वेऽपि अतथाभूतवस्तुसमवेतकार्योत्पत्तेर्देशनियामकतया प्रागभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहेत्येवमेषां मतमुपन्यस्यति । अन्येति । क्रमोत्पन्नद्रव्यस्थल नैतद्युक्त्यवकाश इति विशेष प्रथमतो दर्शयति । सर्वत्रेति । तत्तत्संख्याविशेषाणामिति । तत्तत्पटारम्भरूपावस्तन्तुसमवेतसहस्रादिसंख्यानामित्यर्थः) ।

न चानेकाश्रितसंख्याया अपेक्षाबुद्धधीनतया यत्र द्रव्योत्पादपूर्व तदवयवेषु संख्या न जाता तत्र का गतिरिति वाच्यम् । न्यायमते ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यसंख्यायाः सर्वत्र सम्भवात् । मीमांसकमते चापेक्षाबुद्धे संख्याव्यक्ततया तामनपेक्ष्यैव संख्याोत्पत्तेर्द्रव्योत्पत्तिपूर्व तदाश्रयसंख्याविशेषविरहस्य दुर्घटत्वात् । न चारम्भस्वरूपयोग्यगगनादिसाधारणव्यापकसंख्यानामपि हेतुत्व विनिगमनाधिरहेणापद्येतेति प्रागभावकल्पनमेवाचितमिति वाच्यम् । संख्याविशेषाणां

(१) ( ) एतदन्तर्गतं पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

समवायिकारणतावच्छेदकताया एवोपगमात् । गगनादिसाधारण-
संख्यानां व्यापकधर्मत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपकतया विनिगमनावि-
रहानवकाशात् ।

न च व्यासज्यवृत्तिसरयाविशेषावच्छिन्नानां प्रत्येक न कश्चि-
दपि समवायिनि प्रत्यासन्नतेति कथं तदवच्छिन्नस्य कारणत्वं देश-
नियामकमिति वाच्यम् । तादृशधर्मस्योपलक्षणतया कारणतावच्छे-
दकत्वात् प्रत्येक तद्विशिष्टनिरूपिततादात्म्यस्य सत्त्वेऽपि तदुपल-
क्षिततादात्म्यस्याक्षततया तस्यैव देशनियामकत्वासम्भवात् ।

यत्तु एते देशादिप्रतीतेर्व्यवहारस्य चोपपत्तये शब्दादिपर्या-
याध्य प्रत्येकमपि तद्विशिष्टनिरूपिततादात्म्यमवश्यमेवोपगन्तव्य-
मिति सख्याविशेषस्य विशेषणतयाप्यवच्छेदकत्वसम्भवः । एव च
क्रमोत्पन्नवृत्तिकार्यस्थले कतिपयसमवाय्यनुत्पादसमये आपत्तिवार-
णमपोदृशकारणवलात्सम्भजनीति तत्र प्रत्येकस्मिन् सख्याविशेष-
विशिष्टभेदशालनि कार्यद्रव्यपर्याप्स्यनुपपत्तेः ।

(१) युगपदिति । युगपदुपपन्नं च समवेतं यद्वित्यादिकं तस्यो-
त्पाददेशनियमायेत्यर्थः । यस्या सख्याया एक द्वय वा समवायि-
द्रव्यमासीत् अनन्तरं च युगपदेव समवायिनामुत्पत्तिः तेषामनु-
त्पाददशायामेव तत्तत्संख्यात्वात्प्राकारणाय चरमोत्पन्नसमवायिनां
तत्र विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात् देशनियमायातिरिक्त-
प्रागभावनत्वेतत्त्वकल्पनोपेक्षया पूर्वावस्थितस्यैकस्याभावस्य वा स-
मवायिनो हेतुत्वे लाघवात् तत्प्रागभावासिद्धिरिति । तादृशसं-
ख्यातिरिक्तत्रित्यादिसंख्याया एवोपलक्षणमेतत् । तेन यत्र क्रमशः
एव सर्वसमवायिनामुत्पत्तिस्तत्समवेतचतुष्पादो कालनियमाय चर-
मसमवायिना देशनियमाय च पूर्वोत्पन्नाश्चतुरादिसमवायिनां हेतु-
तामपेक्ष्य प्रागभावस्य तत्तत्तुनाकल्पने गौरवाभावात् प्रागभाव-
सिद्धेर्निष्पत्त्युक्ततया यत्र वा युगपदेव चित्तुरादिसमवायिनां प्रागु-
त्पत्तिरनन्तरं चापरस्य तत्रापि प्रागुत्पन्नानां कारणतापेक्षया प्राग-
भावस्य तत्तत्तुनाकल्पने गौरवाभावात् तन्मिद्धेरावश्यकतया तस्य-
लेऽनुपदर्शनान्न्यूनताया जनककाशः । क्रमोत्पन्नेषु यद्वित्यादिकं तत्र
समवायिनामसमवायिकारणानां वा पूर्वोक्तयुक्त्या विशिष्य हेतुताया
आवश्यकत्वात्तत्र एव तेषां देशनियमोपपत्तिसम्भवात् युगपदु-

त्पक्षेऽप्युक्तम् । स्वपूर्ववृत्तिद्रव्यमन्तर्भाव्य युगपदुत्पन्नानि यानि
 इत्यादिद्रव्याणि स्वोत्तरोत्पन्नद्रव्यान्तरमन्तर्भाव्य प्रकृतसंख्यामु-
 त्पादयन्ति तदन्यस्याविद्रव्यान्यूनवृत्तिसख्याया नित्यत्रयसमवेतत्रि-
 त्वादेश्च उत्पाददेशनियमायेत्यर्थः ।

एतेन यत्र प्रथमत एकं द्वयं वा द्रव्यसासोदन्तरं च द्रव्यत्रयं
 युगपदुत्पन्नं तावत्सु प्रतुष्टं पञ्चत्वं वा जातं तत्र तेषां त्रयाणां विशि-
 ष्य कारणताया आश्रयकत्वाच्च प्रागभावासिद्धावपि न क्षतिः यत्र
 पूर्वावस्थितद्रव्यमिव स्वोत्तरोत्पन्नद्रव्यान्तरं चान्तर्भाव्य युगपदुत्प-
 न्नाणि त्रिचतुराणि सख्यामुत्पादयन्ति । तत्र चरमद्रव्यहेतुतयैव
 कालनियमेऽपि देशनियामकतया प्रागभावासिद्धेरश्रयकतया तादृ-
 शस्थलसङ्ग्रहाय स्वोत्तरद्रव्यान्तरान्तर्भावो भेदप्रतियोगिको वा
 युक्तः । द्वित्यस्थले फलननियतपूर्ववर्तिताकसमवायिद्रव्यानन्यथा-
 सिद्धत्वकल्पनेवातिरेकप्रागभावरूपधर्मितश्चयतपूर्ववर्तिताऽनन्य-
 थासिद्धत्वकल्पनापेक्षया लघीयसीति त्रित्वाद्यनुमरणम् ।

न च द्वित्यस्थले समवायिनांस्तदेकत्वयोश्च विशिष्य कारणत्वं
 विनिगमनाविरहात्कल्पनीयमिति तत्रापि प्रागभावरूपने लाघव-
 मिति वाच्यम् । द्वित्वादरसमवायिकारणानुपगमे एकत्वस्य सामा-
 न्यरूपेण द्वित्वादावहेतुतया समवायिनः फलतसामान्यरूपावच्छि-
 न्नेहेतुताकस्यैव विशिष्य हेतुतायां विनिगमकृत्वात् त्रित्यस्थले क-
 ल्पनीयसाम्येऽपि विनिगमनाविरहात् प्रागभावसिद्धिः चतुष्पादि-
 स्थले तु प्रागभावेहेतुतापक्ष एव लाघवो वाच्यम् ।

न च तत्तदपेक्षाबुद्धिव्यक्तेर्विषयतासम्यग्धेनेतद्वित्यादिव्यक्ति-
 हेतुतयैव तदुत्पादनियमसम्भवे किं प्रागभावरूपनयेति वाच्यम् ।
 द्रव्यान्तरमन्तर्भाव्य चतुष्पादिजनकबुद्धेरपि न्यूनवृत्तिप्रित्यादिसख्या-
 जनकतया अतिरिक्तायास्तद्वुद्धिविषयतायास्तज्जन्यप्रित्यादिव्यक्त्यु-
 त्पादनियामकत्वासम्भवाधानापुरोपीयापेक्षाबुद्धिभिरकदैव सख्याज-
 नने तत्रापेक्षाबुद्धिव्यक्तेस्तत्सख्याव्यक्तिहेतुत्व विनिगमनाविरहात्प्रा-
 नाव्यक्तीनामेव तत्तद्व्यक्तित्वं हेतुतायाः कल्पनीयतया तद्धेतुतया
 एकैकप्रागभावकल्पनाया एव उचितत्वाच्च ईदृशयुक्त्या सिद्ध-
 स्य यस्तुनोऽभावत्वे सप्रतियोगिकत्वे विनाशित्वे वा मानाभावा

इत्यस्वरसमुचनायाहुयिति । सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्तान्तरमुपन्यस्यति । यत्त्विति । ज्ञानेच्छेः
ति । इच्छां प्रति ज्ञानस्य कृतिं प्रति इच्छायाश्च कारणत्वग्रह
इत्यर्थः । तदुपस्थितिमिति । तत्कार्योपधायकज्ञानेच्छाव्यक्त्युप-
स्थितिमित्यर्थः । विनेति । सम्भवतीति शेषः । अन्वयसहचारानि-
रूपककारणव्यक्तिग्रहं विना तद्वटितान्वयव्यतिरेकग्रहस्य ज्ञान-
सत्त्वे तदधिकरणे तदग्रिमक्षणे इच्छा म तेन विनेत्याकारकस्या-
सम्भवादिति भावः । सामान्यप्रत्यासत्तिं विना च नेच्छाद्युपधा-
यकज्ञानादिव्यक्तिप्रत्यक्षमिति दर्शयितुमिच्छाद्युत्पत्तिकाले तल्लौ-
किकप्रत्यक्षं निराकुरुते । न चेच्छेति ।

यत्र त्रित्वाश्रयस्य क्रमेणोत्पादस्तत्र कतिपयाश्रयोत्पत्त्यनन्तर-
मेव तत्तत्त्रित्वादेरुत्पादवारणाय तदाश्रयव्यक्तीनां समवायि-
कारणानामसमवायिकारणानां तत्तदेकत्वव्यक्तीनां वा कारणता-
कल्पेनमावश्यकमिति तत्कारणतयैव देशनियमोपपत्तिरित्यत्र ता-
दृशकारणविरहादित्यतो युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु वेति । तत्रोक्ता-
तिप्रसङ्गविरहेणाश्रयादिव्यक्तीनां विशिष्य कारणताया अनावश्यक-
तया देशनियामकैकप्रागभावकैकतत्कारणताकल्पनस्य बोधित-
त्वादिति भावः ।

यद्यपि क्रमोत्पन्नेष्वपि इत्यादिव्यक्तीनां इत्यादिकारणता-
पेक्षया चरमोत्पन्नव्यक्तेः कालनियमाय एकैकप्रागभावव्यक्ते-
श्च देशनियमाय कारणताकल्पने न गौरवं तथापि यत्र एका
आश्रयव्यक्तिः प्रथममुत्पन्नाऽनन्तरं च युगपदपरसकलाश्रयो-
त्पत्तिरीदृशक्रमोत्पादस्थले चरमोत्पन्नसकलव्यक्तीनां विनिगमना-
विरहेण विशिष्य कारणताया आवश्यकत्वादतिरिक्तप्रागभाव-
हेतुतामपेक्ष्य प्रथमोत्पन्नव्यक्तेरेव विशिष्य हेतुतया देशनियमोपपा-
दन्मुचितमित्याशयेनेदृशक्रमोत्पादव्यावर्तनाय युगपादित्युक्तम् । द्वि-
त्वस्थले फलसप्ताश्रयद्वयस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पनामपेक्ष्याति-
रिक्तस्य प्रागभावस्य तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोश्च कल्प-
ने गौरवमिति द्वित्वोपेक्षा । त्रित्वस्थले व्यक्तित्रयस्यानन्यथासिद्ध-
त्वकल्पने एकस्य प्रागभावस्य तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्ति-
त्ययोश्च कल्पने यद्यपि तुल्यं तथापि विनिगमनाविरहेणापि प्राग-

भावसिद्धिदुर्धारैव चतुष्पादेस्थले च प्रागभाववादिमते लाघवमित्या-
शयः । उत्पादनियामकत्वेन । उत्पादस्य वैशिकनियमनिर्वाहकत्वे-
न । अन्ये त्वाहुतियस्वरससूचनाय, स चैतादृशयुक्त्या सिद्धस्य
पदार्थस्याभावत्वे सप्रतियोगिकत्वे विनाशित्वे च मानाभावे ज्ञेयः ।

मिथमत्तं दूषयितुमुपन्यस्याति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावग्रहो न
तदुपस्थितिं विनेति, न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारौ,
योग्यविशेषगुणयोगपक्षस्यात्मनि निषेधात् अतो ज्ञानाद्यन्तरसा-
क्षात्कार एव ज्ञानत्वादिनेच्छाजनकज्ञानादिकं गृह्णातीत्यभ्यु-
पेयमिति । तन्न ।

(गा०) तदुपस्थितिं विना । इच्छोपधायकज्ञानकृत्युपधायके-
च्छाव्यक्तीनामुपस्थितिं विना । ज्ञानसत्त्वे तदुत्तरक्षणे इच्छा ज्ञानं
विना नेत्यन्वयव्यतिरेकग्रहस्य कार्यकारणभावग्राहकतया तत्र च
फलोपधायकव्यक्तिमादायैवान्वयशस्य ग्राह्यतया तदुपस्थितेरपे-
क्षणीयत्वादिति भावः ।

न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्काराविति । इच्छोत्पादकाले
तज्जनकज्ञानस्य कृत्युत्पादकाले च तज्जनकेच्छायाः साक्षात्कारो न
सम्भवतीत्यर्थः । योग्यविशेषगुणेति । एकयोग्यविशेषगुणोत्पत्तिक्षणे
तद्वत्त्यात्मनि योग्यविशेषगुणान्तरानुत्पादनियमादित्यर्थः । अहृष्टसं-
स्कारोत्पादकाले ज्ञानादर्शानाद्युत्पादकाले च अहृष्टादेरुत्पादमादाय
व्यभिचारवारणायोभयत्र योग्यतानिवेशः । योग्यत्वं च न लौकिक-
साक्षात्कारविषयत्वं तथा सति निर्विकल्पकेन समं विशेषगुणा-
न्तरयोग्यपक्षनिराकरणासम्भवात् किं तु लौकिकसाक्षात्कारविषय-
संस्कारत्वन्यगुणत्वव्याप्यज्ञातिमत्त्वं तथा चात्मानि संयोगाद्वित्वा-
देयुगपदुत्पादाद्यभिचार इति विशेषगुणोपादानम् । चक्षुरादिना वेगे
गृह्यमाणायाः संस्कारत्वजातेर्भावनायां सत्त्वाच्चद्यावृत्तिर्न स्यादिति
संस्कारत्वन्यत्वनिघेशनम् ।

न च लौकिकमानसविषयज्ञातिमत्त्वमेव निवेक्ष्यतां संयोगत्वादे-
श्चाधुपादिषिष्यत्वेऽपि लौकिकमानसाविषयत्वाश्लोकव्यभिचार इति

किं विशेषगुणविशेषणेनेति वाच्यम् । मनोयोग्यजातिमत्त्वनिवेशे आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वमते संख्यात्वस्य मनोयोग्यतया तद्वतां द्वित्वादीनामात्मनि युगपदुत्पादेन विशेषगुणान्तर्भाष विना व्यभिचारानुद्धारात् ।

न च योग्यजातिमत्त्वनिवेशे जीवनयोनिष्ठतेरपि यत्नत्वादि-
रूपयोग्यजातिमत्त्वाज्ज्ञानादिना समं तस्य युगपदुत्पादानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गुणत्वव्याप्यत्वस्थाने जीवनयोनिष्ठत्ववृत्तित्वस्यैव जातिविशेषणतया निवेश्यत्वात् प्रवृत्तित्वादिजातिमादायैव तद्वि-
तरुतेर्योग्यतानिर्वाहात् । विशेषगुणत्वं चात्रानेकावृत्तिमैव आ-
त्मपरिमाणादेरुत्पादविरहेण तत्साधारण्यस्य व्यभिचाराप्रसङ्गक-
त्वात् । रूपरसादेः शब्दादेश्चैकत्र युगपदुत्पादादात्मनीति । योग्यत्व-
स्य मनोयोग्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वरूपत्वे तदनुपादेयमेव । अतः ।
उक्तकार्यकारणभावग्रहानुरोधात् । ज्ञानाद्यन्तरेणि । इच्छाद्यनुपधाय-
कज्ञानादीत्यर्थः । ज्ञानत्वादिनेति । सामान्यप्रत्यासत्त्येति शेषः ।
इच्छादिजनकम् । इच्छाद्यनुपधायकम् । गृह्णाति । अवगाहते ।

(दी०) पौर्वापर्यापरिचये धर्मिस्वरूपग्रहेऽपि कार-
णत्वग्रहासम्भवात् । इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः
साक्षात्कारात् ज्ञानेच्छासामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्य-
तिरेकग्रहे मनसा कार्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । कृ-
त्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः कृत्यनन्तरमिच्छाकृतयोः समू-
हालम्बने साक्षात्कारस्य स्मरणेन च ज्ञानानुमानस्य च स-
म्भवात्, विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेन युगपद्विशतिमयत्रोत्पादवदि-
च्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधाच्च ।

(गा०) पौर्वापर्यापरिचय इति । तत्तज्ज्ञानतत्तद्विच्छाव्य-
क्त्योरव्यवहितपूर्वापरीभावाग्रह इत्यर्थः । तदग्रहश्च न सामा-
न्यलक्षणयापि तत्तद्व्यक्तिनाशाधिकरणसमयसंसानधिकरणत्व-
रूपाव्यवधानशरीरे तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणव्यक्तीनां निवेशाच्चा-
द्यरूपेण व्यक्तीनां ग्रहस्य सामान्यलक्षणयाप्यनिर्वाहादिति भावः ।

कारणतयग्रहासम्भवादित्यस्यान्वयांशग्रहस्य कारणताग्राहकत्वो-
पगम इत्यादिः । इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्कारा-
दिति यथासंख्यमन्वयो बोध्यः । एतच्च ज्ञानत्वेच्छात्वावच्छिन्नाभा-
यग्रहे हेतुः । व्यतिरेके । व्यतिरेकग्रहस्थले । नियतेच्छाकृति-
व्यतिरेकग्रहे । । इच्छाकृत्यव्यतिरेकस्य नियमतो ग्रहे सति ।

एतेन व्यभिचारग्रहाभावः सम्पादितः । मनसेति । मन्वयांशग्र-
हणिरपेक्षेणैवेत्यादिः । कार्यकारणभावग्रहस्य । उपनीतभानरूपस्य ।
ज्ञानेच्छयोरेकदा । लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन तत्कार्यकारणभावस्या-
पि तदसम्भवात् । तथा चालं सामान्यप्रत्यासत्येति भावः ।

अभ्युपेत्य फलोपधायकज्ञानेच्छयोरपि, प्रत्यक्षमुपपादयति ।
कृत्यनुत्पादस्थले इति । ज्ञानेच्छयोः समूहालम्बनसाक्षात्कारस्येत्य-
नेनान्वयः । विनश्यद्व्यस्यस्यापि विषयस्य हेतुत्वोपगमादिच्छोत्पत्त्य-
नन्तरक्षणे ज्ञानस्य विज्ञाशेषे न क्षतिरित्याशयः । तादृशश्च साक्षा-
त्कारो जनकज्ञानस्य, ज्ञानत्वावगाहित्वे, ज्ञानत्वविशिष्टधीरूपः तस्य
तद्विषयकत्वे ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकरूपः, तदुत्तरमेव चापनीतभा-
नरूपो ज्ञानत्वविशिष्टतज्ज्ञानग्रह इति बोध्यम् । एवमग्रेऽपि । विषय-
स्य कार्यसहभावेन हेतुत्वेऽपि इच्छोपधायकज्ञानग्रहमुपपादयति ।
स्मरणेनेति । इच्छाकालोत्पन्नसंस्काराधीनकालान्तरीणस्मरणरूप-
कार्यलिङ्गेनेत्यर्थः । अनुमानं चाहं पूर्वकालीनैतद्विषयकानुभववान्
एतद्विषयकधर्तमानस्मृतिमस्वादित्याकारकं व्याप्तिः सामान्यतो
ग्राह्या । नानाव्ययेषु युगपश्चानाजातीयचेष्टास्थले तन्निर्णयकनाना-
जातीयनानाकृतीनां युगपदुत्पादस्य नानावैभववादे मणिकारादिभिः
स्वीकारात्तदुत्पत्तेन ज्ञानेच्छादियौगपद्यमभ्युपेत्य । इच्छाद्व्युत्पाद-
काले तज्जनकज्ञानेच्छासाक्षात्कारमुपपादयति । विशतीति ।

अथ विशत्यङ्गुल्यवच्छिन्नादेकस्मादपि प्रयत्नाद्विशत्यङ्गुलीषु
विंशतेष्टेष्टानामुत्पादसम्भवात्किमर्थं कृतिभेदोपगमः ?

न चैकजातीयचेष्टास्थले प्रयत्नैक्यसम्भवेऽपि यत्र विशत्यङ्गुलीषु
मिथो विलक्षणविंशतिचेष्टोत्पत्तिर्युगपदेव तत्र प्रयत्नवैजात्यस्याऽऽ-
वश्यकतया प्रयत्नभेदः आवश्यकः । एकस्य प्रयत्नस्य, नानाजाती-
यचेष्टोत्पादकत्वेन सर्वाङ्गुलीषु प्रत्येकं सर्वजातीयचेष्टोत्पादप्र-
सङ्गादिति वाच्यम् । प्रयत्ने वैजात्यस्वीकारेऽपि एकस्यां यज्जातीयः

प्रयत्नः, उत्पद्यते अन्याद्भुव्यां तदनुत्पादनियामकस्य दुर्वचतया सर्वत्र सर्वजातीयचेष्टोत्पादस्य दुर्वारत्वात् ।

न च चिकीर्षावेजात्यात् कृतिष्वेजात्यनियमः कृतिष्विचिकीर्षाणामपि योगपद्यस्वीकारादिति वाच्यम् । विजातीयनानाकृतिस्थले तज्जनकनानाचिकीर्षाणां परस्परविलक्षणानां स्वीकारेऽपि तासां प्रत्यासत्तः सर्वाद्भुलीषु तुल्यतया एकजातीयप्रयत्नावच्छेदकाद्भुलावन्यजातीयप्रयत्नस्यावच्छेदकतासम्बन्धेनानुत्पत्ती प्रयोजकामावात् ।

न च तत्तज्जातीयकृत्युत्पादनियामकं तत्तदद्भुलीनिष्ठविजातीयचिकीर्षावच्छेदकत्वं प्रतिनियतमेवोपेयम् इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशावच्छेदकतायां नियामकस्य दुर्वचत्वात् विजातीयकृत्याद्यवच्छेदकत्वेऽनुगततत्तच्चिकीर्षातत्तदद्भुलीनां नियामकत्वं तत्तज्जातीयचेष्टासमवाय एव तत्तत्कृतिसहिततत्तद्भुव्यां नियामत्वसम्भवेन कृतिभेदस्य निर्युक्तिकत्वापातात् ।

न च चेष्टागोचरकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छार्थानां कृतिः चेष्टाजननी कृतेष्टोपादाननिष्ठविलक्षणविषयतायां तत्तद्भुव्यां विजातीयचेष्टां कृत्या साधयामीत्याकारकचिकीर्षायास्तत्तद्भुव्यादिनिष्ठविलक्षणविषयता नियामिका । एव च पुरुषान्तरापावयवव्यापृतमवच्छेदकतासहितं तादृशेच्छाविषयत्वं विजातीयचेष्टाजनकविजातीयकृत्यवच्छेदकत्वनियामकं सम्भवति तत् एवानुगततत्तज्जातीयचेष्टानियमः सम्भवतीति वाच्यम् । एवं सति तत्तज्जातीयचेष्टानिष्ठसाध्यतानिरूपितोपदर्शितविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन एकस्या एव कृतेः समवायेन तत्तज्जातीयचेष्टां प्रति हेतुतया तत्तज्जातीयचेष्टोत्पादनियमसम्भवेन कृतिभेदं विनाप्युपपत्तेरिति । मैवम् । उपदर्शितोपादानताविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन एकस्या एव कृतेर्विजातीयचेष्टां प्रति हेतुत्वे सम्बन्धगारवाह्याघेन शुद्धावच्छेदकतासम्बन्धेन विजातीयकृतिहेतुतौचित्यात् कृतिष्वेजात्यस्य तद्भेदस्य च सिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् अवच्छेदकतासम्बन्धेन विजातीयकृतिं प्रति विजातीयचेष्टाविषयकचिकीर्षायां विजातीयचेष्टोत्पत्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुता वाच्या, परकीयाद्भुव्यादिसाधारणोपादानताविशेषसम्बन्धेन कृतित्यावच्छिन्नं प्रत्ययच्छेदक-

तामनन्तर्भाव्य हेतुताया, अतिरिक्तायाः कल्पनेनैतन्मते गौरवं तु फलमुपतया न दूषणावहमिति सद्देय ।

गोत्वादिहेतुकानुमाने गोत्वत्वादिकमेव हेतुतावच्छेदक तच्च गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूप तच्च सकलगवादिव्यक्त्यविषयकज्ञानाविषय इति सकलगवादिविज्ञानार्थ सामान्यलक्षणादर इति प्रगल्भयुक्तिं दूषयति । गोत्वे चेति ।

(दी०) गोत्वे च गोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गवेतरासमवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोवृत्तित्वविशेषितं सामान्यलक्षणायापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् न तु समानविषयकत्वेनापीति ।

(गा०) सास्नायत्वाद्गौ साध्ये गवेतरासमवेतत्वमविशेषितमेव व्याप्यतावच्छेदक गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे साध्ये तादात्म्येन गोत्वे हेतौ असमवेत व्यभिचारधारणाय समवेतत्वेन विशेषणीय गोनिष्ठरूपाद्गौ व्यभिचारधारणाय गोनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन च तद्विशेषणीयम् ।

३ । चैव सति समवेतत्वाश्वैयर्थ्य असमवेतस्य गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनैव धारणादिति वाच्यम् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नगोत्वाभावधारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावस्य विशेषणीयतया गगनाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धा प्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवेन गगनादेरपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियागितया तद्वारकतया समवेतत्वाशसार्थक्यादिति ।

न च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणो यो यस्तदन्यत्वेनाभाव विशेष्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नगोत्वाद्यभावधारणसम्भवात् गगनाभावस्य चासद्ब्रह्मासमवेतत्वविशेषणमनर्थकमिति वाच्यम् । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नस्याभावविशेषणत्वापेक्षया गवि प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य गवेतरासमवेते समवेतत्वस्य च निवेशे गौरवाभावात् ।

(दी०) स्यादेतत् समानप्रकारतामात्रस्य प्रयोजकत्वे कचिदेव रजतत्वप्रकारिकेच्छा कचिन्नेति नियमो न स्यात् तादृशप्रकाराश्रये एव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रका-

रिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः । वस्तु-
तोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयमस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामक-
त्वमुचितं सामान्यतश्च तादृच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य त-
द्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् ।

(गा०) कचिदेवेति । रजतत्वादिना रजतादिज्ञानाद्रजतत्वा-
दिना रजतादिविशेषविषयिण्येवेच्छा जायते न तु तेन रूपेण
प्रमेयमात्रविषयिणीति नियमो न स्यादित्यर्थः, ज्ञानस्य भवन्मते
प्रकारतामात्रनियामकत्वादिति भावः ।

ननु तत्तद्वर्गप्रकारकस्य ज्ञानस्य न तत्तद्वर्गाश्रयविषयकतत्तद्वर्ग-
प्रकारकेच्छात्वं कार्यतावच्छेदकमिति रजतत्वादिना रजतादि-
ज्ञानाद् घटादिविषयकेच्छाप्रसङ्ग इत्यत आह । तादृशेति । तादृश-
प्रकाराश्रये । जनकज्ञानप्रकारीभूतरजतत्वादिरूपधर्माश्रये । कथ-
मरजत इति । रजतत्वभ्रम इत्यादिः । भ्रमश्च विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं
घेत्यन्यदेतत् ।

ननु रजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहविषयव्यावृत्तस्तदग्रहविषयत्वाभावा-
त् एव रजतत्वादिप्रकारकेच्छाविषयत्वनियामकस्तस्यैव विशेषणता-
सम्बन्धेन तादृशेच्छां प्रति हेतुत्वोपगमात् रजतत्वादिज्ञानमपि त-
त्सहकारि कल्प्यते अतो नानुपस्थितरजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहात्
तत्प्रकारकेच्छाप्रसङ्ग इत्यत आह । अनुपस्थित चेति । अनुपस्थित-
विषयनिष्ठो रजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहो न तत्प्रकारकेच्छाविषयताप्रयोज-
कः सम्भवति किं तु उपस्थितिविषयतासहकृत एव स तथा वाच्यः
अन्यथा असंसर्गाग्रहस्यानुपस्थितया बह्वस्तुसाधारणतया तादृश-
याद्वस्तूनामेव रजतत्वादिप्रकारकेच्छाविषयतापत्तेरित्यनागतेच्छा-
विषयोपस्थित्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेति समुदिततात्पर्या-
र्थः । स्वसिद्धान्तसिद्धं विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वमपि व्यवस्थापयति ।
यस्तुत इति । लघीयसः । अतिलघुशरीरस्य । तद्विषयतामात्रस्य ।
रजतत्वादिप्रकारकज्ञानविषयतामात्रस्य । नियामकत्वम् । तत्प्रका-
रकेच्छाविषयताप्रयोजकत्वम् ।

ननु गौरवेऽपि फलसंनियतपूर्ववर्तिताकस्यासंसर्गाग्रहस्यैव त-

हेतुत्वमुचितं न तु समानविषयकविशिष्टज्ञानस्येत्याशङ्कां मिहा-
करोति । सामान्यतश्चेति । असर्गाग्रहाविषयानुपस्थितस्तुनीच्छा-
वारणायेत्यादिः । सामान्यतः । सामान्यरूपेण । तद्विषयकज्ञानत्वेने-
ति यावत् । तदिच्छायाम् । तद्विषयकेच्छायाम् । व्यवस्थितहेतुभा-
वस्य । असर्गाग्रहहेतुत्ववादिनापि कल्पनीयकारणताकस्य । तत्प्र-
कारकत्वम् । फलीभूतेच्छाप्रकाररजतत्वादिप्रकारकत्वम् । अचच्छे-
दकमित्यस्य कारणतायामित्यादिः । लाघवादिति । कारणत्वान्तरक-
ल्पनामपेक्ष्य कल्पितकारणतायामचच्छेदकाभिवृद्धौ लाघवादित्यर्थः ।

नन्वनुपस्थितस्याप्यसंसर्गाग्रहाविषयस्येच्छाविषयत्वमिष्टमेव,
नेत्येते परमसर्गाग्रहविषयस्यति तद्विषयविषयकेच्छायां तद्विषय-
कत्वेन ज्ञानस्य हेतुत्वोभयसिद्धे कुत्राचच्छेदकाभिवृद्धिरित्यत
आह । अस्तु वेति ।

(दी०) अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्य-
कारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समान-
विषयत्वमपि प्रत्यासत्तिः । असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य
समानविषयत्वस्यावच्छेदकरोटिनिवेशोऽपि लघीयान् कार-
णपर्यायार्थत्वाधीनस्तु कार्यस्य तथैवविधो विशेषः ।

(गा०) व्यवस्थिते । उभयवादिसिद्धे । अन्यथानुपस्थित
रजतत्वादेरपीच्छाप्रकारतापत्तेरिति भावः । अतिप्रसङ्गभङ्गायति ।
यथा एकस्य पुंसो रजतत्वादिप्रकारकज्ञानादन्यस्य तादृशेच्छावा-
रणाय एकार्थसमवायरूपसामानाधिकरण्य कार्यकारणभावघटक-
प्रत्यासत्तिरुपेयते तथा एकविषयानुपस्थितविषयताद्वयरूप समानविशे-
ष्यत्वमपि तादृशप्रत्यासत्तिरित्युपेयत इत्यर्थः । तावनेवासंसर्ग-
ग्रहविषय इच्छावारणसम्भवेनासंसर्गाग्रहस्य कारणत्वान्तरं न
कल्प्यते तदपेक्षया प्रत्यासत्तिवृद्धौ लाघवात् ।

• न च प्रत्यासत्तिभेदात्कारणताभेदः, आवश्यकताद्वयघटिताया
एककारणताया अपि सम्भवात् । अन्यत्र यथा सामानाधिकरण्यं
प्रत्यासत्तिस्तथा प्रकृते समानविशेष्यकत्वमेव प्रत्यासत्तिरिति तु
नार्थः, प्रकृते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यनादरे समवायेनोत्पत्तिनि-

यमाय तत्पुरुषीयत्वस्यावश्य निवेशनीयतया पुरुषभेदेनान्तकारणताप्रसङ्गात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव कारणतायाः फलत्वात्तादृशप्रत्यासत्तिपरित्यागासम्भवाच्च ।

न च प्रत्यासत्तिद्वयादेरपि विभिन्नपुरुषयोर्विभिन्नधर्मिकज्ञानदशाया धैपरीत्येन प्रत्येकमुभयधर्मिविषयकेच्छाप्रसङ्गः । उभयप्रत्यासत्तिघटितैककारणताश्रयस्य परस्य उभयकारणतायच्छेदकप्रत्यासत्त्या उभयदेशे प्रत्यासन्नोभूय कार्यतायच्छेदकसम्यग्धेन तदुभयदेशप्रत्यासन्नेककार्योत्पादकत्वस्वाभाव्यात् । तत्तदात्मसमवेतज्ञानाविषये तदात्मसमवेतेच्छाया विषयतया उत्पत्त्यसम्भवात् ।

न चास्तुभयप्रत्यासत्त्यैक कारणत्व तथापि विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यापकत्व ज्ञानस्य कल्पनीयम्, अससर्गाग्रहस्य तु तत् फलत्वमिति न लाघवमिति वाच्यम् । गुरुधर्मावच्छिन्ने अससर्गाग्रहे अनन्यधासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघुरूपावच्छिन्ने अनन्यधासिद्धज्ञान उक्तव्यापकताकल्पनं लाघवस्य दुर्वारत्वात् विषयप्रत्यासन्नाससर्गाग्रहप्रतियोगिनि तत्तत्पुरुषीयत्वस्यावश्य निवेशनीयतया अससर्गाग्रहनिष्ठावच्छेदकस्यानन्त्याच्च । समानाविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिनिषेधोऽपि समीहितसिद्धेः समानविशेष्यकत्वस्य प्रत्यासत्तिर्वेदतिनिर्बन्धाऽयुक्त इत्याशयेन समानाविषयकत्वेन हेतुतायामपि लाघव दर्शयति । अससर्गाग्रहादिति । आदिना रजतभेदाग्रहरजतत्वाससर्गादिव्याप्यतदवच्छेदकनानाधर्माग्रहपरिग्रहः । लघीयानिति ।

यद्यपि समानविशेष्यकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटी विशेषणतया प्रवेशे विशेष्यतत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणताभेदस्तथापि रजतत्वाद्विविशिष्टपुद्गिचिरोधिदर्शितनानाविधज्ञानाभावात् पुरुषभेदेन भिन्नकारणताकल्पनापेक्षया लाघवमश्रुण्णमेवति बोध्यम् ।

नन्विच्छायाः सत्त्वादेत्वविसर्गादित्वयोर्धर्मिण्यविद्यमानविद्यमानाससर्गाग्रहविरहोऽयस्य प्रयोजको वाच्य इत्यससर्गाग्रहकारणत्वमापश्यकमित्याशङ्कां निरस्यति । कारणेति । कारणभूतरजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य यथार्थत्वं फलीभूतेच्छाया याथार्थ्यं तस्यायाथार्थ्यं च तस्या भयाथार्थ्यं प्रयोजकं तनैव रूपेण ज्ञानेच्छयाविशेषकार्यकारणभावाग्नोक्ताससर्गाग्रहविशेषस्य तत्प्रयोजकत्वमिति भावः ।

(दी०) एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावमहितम्, विसंवादिन्यां तु पस्थितरजतगतभेदाग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् । त्वदिशापि च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात् ।

(ना०) एतेनेति । लघोयसोः समानविशेष्यकज्ञानयाथाथ्या-
याथाथ्ययोरिच्छासंवादाविसंवादाप्रयोजकत्वसम्भवेनेत्यर्थः । इति
परास्तमित्युपेतनेनान्वयः । तत्प्रकारक ज्ञानमिति । समान-
विषयकत्वविशेषणानवच्छिन्नमिति शेषः । हेतुरित्युपेतनेनान्वयः ।
दोषाभावसहितमिति । अरजते रजतत्वधर्मजनकदोषाभाव-
सहितमित्यर्थः । तथा च सवादीच्छायां तादृशदोषाभावो वि-
शेषसामग्रीति समानविषयकज्ञानाभावाच्च तादृशधर्मस्थले
संवादीच्छाधिरहोऽपि तु तादृशदोषाद्वेति सवादीच्छा-
यामनागतभानानुरोधेन नानागतज्ञानापेक्षा, यदा यत्र
रजते रजतभेदधर्मः तदापि रजतत्वेन रजतान्तरज्ञाने रजतत्वेन
तद्रजतेच्छा स्वीक्रियते रजतान्तरे रजतत्वग्रहाधिरोधिनो वि-
परीतज्ञानस्य तद्रजतेऽपि तदग्रहाधिरोधितया व्यवस्थापितत्वात्
तत्र समानविषयकत्वविशिष्टज्ञानस्यापि सम्भवेन भवतोऽपि तदा-
वश्यकत्वादिति भावः । उपस्थितारजतेति । उपस्थित यद्वरज-
त तन्निष्ठरजतभेदाग्रहसहितमित्यर्थः । अनुपस्थितवस्तुमात्रे रज-
तत्वप्रकारकेच्छाप्रसङ्गस्य पूर्वोपदर्शितस्यैव धारणापोपस्थितेति ।
न चैतावता सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः, विसंवादीच्छायां सिद्धस्यै-
वारजतस्य, विषयत्वोपगमादित्याशयः । रजते विसंवादिरजतैवप्र-
कारकेच्छाधारणायारजतेति । अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्यतां अरजते
रजतत्वविशिष्टज्ञानाप्रसिद्धेस्तत्कार्यकारिभेदाग्रहानुसरणम् । भेदाग्र-
हश्च दोषप्रयोज्यो विवक्षणीयः अतो रङ्गरजतेति(१) समूहालम्बन-
स्मरणादिकाले भेदाग्रहसत्त्वेऽपि नास्मान्तस्य विसंवादीच्छा, भेदाप्र-
पदेन, भेदग्रहविरोधिदोष एव वा विवक्षितः । उपस्थितरजतेति ।

उपस्थितरजतनिष्ठरजतभेदाग्रहस्येत्यर्थः । रजतभेदग्रहप्रतिबन्ध-
कानाम् । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकत्वेनानुगतानाम् । लघुत्वादिति ।
उक्तप्रतिबन्धकत्वापेक्षया भेदग्रहत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य ल-
घुशरीरत्वादिति भावः । लाघवमुपलक्षणम् । दोषाभावस्य हे-
तुत्वे प्रमादभेदभयरूपज्ञानात्संवादीच्छानुपपत्तस्तदनुरोधोऽपि द्र-
ष्टव्यः । तथा च संवादीच्छायामनागतविषयकत्वनिराहकतदु-
पस्थित्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेति भावः ।

न चाप्रोपस्थितिर्नापश्यत इति धाव्यम् । तथा सति संवादि-
भिन्नाया रच्छाया भेदाग्रहदशायामनुपपत्तेः संवादीच्छासामान्या
नियतत्वात् उपस्थित्यपेक्षायां रजतानुपस्थितिदशायामेव भ्रमात्ता-
दृशोच्छ्रोतृपत्तेः । एतच्चापाततः, संवादीच्छायां स्वप्रकारीभूतरज-
तत्ववत्त्वसम्बन्धेन रजतत्वज्ञानंत्वेन हेतुताया एवोपस्थितरजत-
निष्ठरजतभेदाग्रहहेतुतापेक्षया लाघवात्कल्पयितुमुचितत्वमिति । सि-
द्धरजतज्ञानादेवानागतरजतगोचरसंवादीच्छोपपत्तेः सामान्यप्र-
त्यासत्यसिद्धेः ।

किं तु इदमत्र तत्त्वम्, संवादीच्छात्वादिकं न कस्यचित्कार्यता-
वच्छेदकं प्रमात्वादिषदर्थसमाजप्रस्तत्वादतः संवादिषिसंवादि-
साधारणरजतत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेन सा-
मान्यतः एरुहेतुतैय कल्पयते अत्र च प्रमात्मकज्ञानादिसंवादी-
च्छाया रज्जादिविषयकज्ञानाच्छ्रुत्यादिगोचरेच्छायाश्च धा-
रणाय समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिरूपेयते अतो ऽनागतगोचरे-
च्छानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्त्यादरः । समानविषयकत्वं च न
विशेषणमुपेयते विषयभेदेन कारणतायाहुल्यप्रसङ्गादिति समा-
नविषयकत्वविशेषणस्य तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वपर्यवसानेन भ्रमप्रमा-
भेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् भ्रमस्यैव तत्तद्व्यक्तिवि-
षयकत्वात् भ्रमस्यैव तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वेन तद्व्यच्छिन्नेच्छाहेतु-
त्वमुपेयते प्रमायां तु सामान्यतो रजतत्वज्ञानंत्वेनैव रजत-
विषयकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुवेति न सामान्यप्रत्यासत्यवकाश
इति पूर्वपक्षानयकाशः ।

न च समानविशेष्यत्वं समानप्रकारकत्वं वा प्रत्यासत्तिरित्यत्र
विनिगमनापिरह इति धाव्यम् । विनिगमनापिरहेणोभयप्रत्यासत्त्या

ज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकत्वादित्याह्यां समानवि-
पयकज्ञानोपेक्षामङ्गीकृत्यैव सामान्यप्रत्यासत्तिं स्थय प्रकारान्तर-
खण्डयितुमुपक्रमते अप्राहुरिति ।

(दी०) अत्राहुः सिद्धे एव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छा-
लाघवात्तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव
हि विरोधि न च तत् प्रकृते, तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाऽध्य-
नङ्गीकारात् । कथमन्यथा चिरप्रोपितस्याज्ञातकान्तामरणस्य
तत्कान्तावलोकनादावेच्छा, जातावलोकनादीनां सिद्धत्व-
ज्ञानात् अतिरिक्तस्य चासत्त्वादिर्सादि बहुतरमूहनीयम् ।

(गा०) सिद्ध एवेत्येवकारेण अनागतव्यवच्छेदः अतो न
तद्ज्ञानानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिरिति भावः ।

ननु सिद्धत्वज्ञानरूपप्रतियन्धकसत्त्वेन सिद्धसुप्ते नैच्छासम्भव
इत्याशङ्क्याह । लाघवाविति । सिद्धत्वज्ञानमेवेत्येवकारेण सुखाद्यादि-
सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धत्वबुद्धेः सुखाद्यादिप्रकारकेच्छा
प्रतियन्धकत्वव्यवच्छेदः । तत्सुखाद्यादिप्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञान
प्रकृते सुखाद्यादिप्रकारकेच्छापूर्वकाले कुत इत्याकाङ्क्षायामाह । त-
दिति । तत्सत्त्वे । तादृशसिद्धत्वज्ञानसत्त्वे । अनङ्गीकारादिति । अनु-
भवविरोधेनेत्यादिः । समानविपयकसिद्धत्वज्ञानमात्रस्य विरोधित्वे
वाधकमाह । कथमन्यथेति । ज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकन-
त्वावच्छेदेनापि सिद्धत्वज्ञानसम्भवात् तत्कान्तावलोकने इच्छा क-
स्यचिदप्यनुमता इत्यज्ञातकान्तामरणस्येति । प्रोपितस्येति ।
कान्तामरणाज्ञाने हेतुः ।

न च कान्तामरणज्ञाने कान्तावलोकनेच्छानुत्पत्तौ विनष्टपुत्रशो-
कार्तस्य पुत्रदर्शनेच्छोत्पत्त्यभिधान मिथ्याणां विरुध्येतेति वाच्यम् ।
तदभिधानस्य पुत्रो दर्शनाधिपयो भवीत्वत्याकारकदर्शनत्वावच्छिन्न-
विपयकेच्छापरत्वात् तादृशेच्छायां च दर्शनत्वावच्छेदेनेव सिद्धत्व-
ज्ञानस्य विरोधितया तत्पुत्रदर्शनत्वावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानसत्त्वेऽपि
याधुद्वरिच्छायामविरोधित्वे तदुत्पादे वाधकमावात् । अतिरिक्त-
स्य । सिद्धत्वज्ञानाविपयतत्कान्तावलोकनादेः । असत्त्वात् । अप्रसि-

इत्वात् । तथा च सामान्यलक्षणोपगमेषु नेच्छानिर्वाह इति भावः ।
न च तत्कान्ताविषयकत्वेनान्यावलोकनेविषयिण्येवेच्छा भवि-
ष्यतीति वाच्यम् । तेन रूपेण तद्विषयकधर्मं विना तदनुपपत्तेः ।

(दी०) अथ सिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षया लाघवाद्-
सिद्धत्वज्ञानमेव हेतुः । न च सिद्धत्वेन ज्ञाते तत् सम्भवती-
त्यभिसिद्धत्वज्ञानार्थं सामान्यलक्षणेति चेन्न । विशेषरूपावच्छेदेन
सिद्धत्वेन ज्ञाते एव सामान्यरूपेणासिद्धत्वग्रहसम्भवात्, तदेकं
ज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्तव्यदेतत्, सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसिद्ध-
त्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च ।

(गा०) लाघवादिति । निश्चयत्यानिवेशात् वर्तमानप्रागभावा-
प्रतियोगित्वरूपाद् वर्तमानकालध्वंसानुत्पत्तिकवरूपाद्वा सिद्धत्वा-
त् तत्प्रतियोगिनोऽसिद्धत्वस्य लघुशरीरत्वाद्येति भावः । त्वसि-
द्धत्वज्ञानं सम्भवतीति । विपरीतज्ञानस्य विरोधिनः सत्त्वा-
विति भावः । असिद्धत्वज्ञानार्थम् । असिद्धत्वज्ञाने विशेष्यीभूता-
सिद्ध्यन्यकिमानार्थम् ।

यद्यप्यसिद्धत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्याव-
च्छेदकताया वाच्यत्वात् सिद्धत्वज्ञानप्रतियन्धकत्वे चाप्रामा-
ण्यज्ञानाभावस्यैव तथात्वात् तत्प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचित-
मिति तथाप्यसिद्धत्वज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमेनैव सामान्यप्रत्यासत्ति-
लक्षयति । विशेषेति । विशेषरूपम् । तत्तत्सुखत्वादिकम् ।
सामान्यरूपम् । सुखत्वादिकम् । असिद्धत्वग्रहसम्भवादि-
ति । तथा च सिद्धसुख एवासिद्धत्वभानादिच्छाप्रवृत्तिनिर्वा-
हात् सामान्यलक्षणादर इति भावः ।

नन्वन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां गुरुणां मते सिद्धेऽसिद्धत्वज्ञानं न
सम्भवतीत्यसिद्ध एव तत् ज्ञानमङ्गीकार्यमित्यत आह । तदेकमिति ।
एकज्ञानम् । अन्यथाख्यातिरूपम् । ज्ञानद्वयम् । ज्ञानान्तरविषयधर्मिसा-
काङ्क्षासिद्धत्वज्ञानं न तु ज्ञायमानधर्म्यगृहीतासंसर्गकासिद्धत्ववि-
षयकं ज्ञानान्तरं सिद्धत्वज्ञानाभावेहेतुतायामेव पर्यवसानप्रसङ्गात् ।
आकाङ्क्षा च धर्मधर्मिणोविशेष्याविशेषणभावः, स च

न्यायमते एकधोविषययोरेव, मुख्यमते च समस्थले धिभिन्नज्ञानवि-
षययोरपि धर्मधर्मिणोरित्येव विशेषः स पुनः स्वरूपसम्बन्धविशेषः
पदार्थान्तरं घेत्यन्यदेतत् । तस्य च ज्ञानेनापि समं निरूप्यनिरूप-
कभावः सम्यग्धो न्यायमतसाधारण एव अतो असंसर्गग्रह-
कालीनधर्मधर्मिष्वप्यकज्ञानयोरपि वस्तुगत्या विशेष्यविशेषण-
भाववद्ब्रह्मधर्मिवेषयकतया ततो ऽपीच्छाद्यापत्तिरिति परास्तम् ।
धर्मधर्मिणोः परस्पराकाङ्क्षानिरूपकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानकार्यकारि-
तोपममात् असंसर्गग्रहकालीनज्ञानयोर्धर्मधर्मिसाकाङ्क्षानिरूप-
कतयात् इत्यन्यद् विस्तरः ।

नन्येषमभ्रान्तस्येच्छानुपपत्तिरिति सामान्यप्रत्यासत्तेरायम्यक-
तेत्यत आह । सामान्येति । अशक्यत्वादिति । सामान्यलक्षणा-
याः सुखावाविसामान्यप्रकारेणैवासिद्धभावाप्रयोजकत्वाच्च 'त्य-
सिद्धत्वेनेति भावः ।

ननु सामान्यप्रत्यासत्त्या भासमानेऽसिद्धसुखे सामान्यलक्षणा-
जन्यज्ञानोपनीतानामसिद्धत्वघटकपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमि-
त्यादिरीत्या मानेनैवासिद्धत्वप्रकारकासिद्धज्ञाननिर्वाहः ।

न च इच्छालक्षणक्षणस्य तत्क्षणत्वेन वर्तमानत्ववदि-
तासिद्धत्वघटकत्वाद्विच्छापूर्वं च तेन रूपेण तस्य कथञ्चिदपि ज्ञान
सम्भवतीति वाच्यम् । तथा सतीच्छालक्षणापेक्षायां सिद्धत्वस्यापि
प्रागुदुर्ग्रहतया तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अप्यसम्भविष्यत्वापातात् ।
क्रियाविरूपतादृशक्षणस्य प्रागपि सत्त्वेन तत्तत्त्वक्तित्वेन तदंशे लौ-
किकस्य तद्वृत्तिप्रतियोगिकप्रागभावाधारत्वाभाववस्वरूपतदीयक्ष-
णत्ववैशिष्ट्यांशे प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमूलकोपनीतभानात्मकसिद्ध-
त्वज्ञानस्य कथञ्चित्सम्भवे त्वसिद्धत्वज्ञानस्यापि तथा सम्भवावि-
त्याशङ्क्य विनापि सामान्यलक्षणामनुमानेनासिद्धविषयकासिद्ध-
त्वज्ञानमुपपादयति । वस्तुतस्त्वित्यादि ।

(दी०) वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणां विनाऽप्ययं कालः
सुखभागभाववान् सुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी वा का-
लत्वादेतादृशकालत्वाद्देखनुमानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य

च ज्ञानं सुलभमेव, निपुणतरमुपपादयिष्यते चेदं शब्दमणि-
दीधिताविति कृतं पल्लवितेन ।

• (गा०) अय काल इति । अय क्षण इत्यर्थः । तेन
यत्तेमानस्थूलकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्य सिद्धसाधारण्ये-
ऽपि न क्षतिः । सुखप्रागभाववानिति । प्रागभावमभ्युपेत्य । ता-
वतापि सामान्यप्रत्यासत्यसिद्धेर्न्यक्कीकरणीयत्वात् ।

न चानागतस्येतादृशानुमानादेष सिद्धावीदृशानुमानपूर्व सा-
ध्याप्रसिद्धिरेव दुर्लभा, प्रतियागिभासकाभावन सुखप्रागभा-
वस्य प्रत्यक्षासम्भवादिति वाच्यम् । अभावत्व विनाशिवृत्ति पदा-
र्थविभाजकोपाधित्वाद्भास्यत्वमित्यनुमानद्विनाशित्वसमानाधिकर-
णानावत्वरूपप्रागभावत्वसिद्धौ सुख प्रागभावप्रतियोगि उत्पत्तिमत्त्वा-
दित्यनुमानेन सुखप्रागभावरूपसाध्यप्रसिद्धे ।

न चानुमाने तुल्यवित्तिवेद्यतया मानस्य निर्युक्तिकत्वावुक्तप्र-
यासेनापि न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रासिद्धिनिर्वाह इति वा-
च्यम् । उक्तानुमानाद्विपरीतविशेष्यविशेषणभावापन्नप्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नघटकपदार्थानां सिद्धौ विपरीतशङ्कातेतस्यसम्भवे
ज्ञानप्रत्यासत्तिसहितमनसैव प्रकृतज्ञानजननसम्भवात् तादृशरी-
त्यैव प्रकृतनुमाननाप्यासिद्धत्वधीनिर्वाहो योध्यः । प्रागभाषानङ्गीका-
रपक्षे स्वीकार्यप्रागभावाघटितमासिद्धत्व सा गयति । सुखोत्पादति ।
महाप्रलयोपगमे तत्र व्यभिचार इत्यन्ता हत्वन्तरमाह । एता-
दृशेति । असिद्धत्वस्य । वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि-यादिरूपस्य । श-
ब्दमणिदीधिताविति । पाकानुमानव्याख्यायामिति शय । सिद्ध प्रव-
र्त्तकदानान्तनकृतिसाध्यत्वव्याप्यवत्ताया वाधितत्वेन अ-वधाप्याति-
मनङ्गीकुर्वतां असिद्ध एव पाके परामर्शस्य स्वीकरणीयत्वाद्नाग-
तमानासम्भवे प्रवर्त्तकानुमानस्य दुर्घटतदिति भावः ।

(चि०) यत्तु पाकादौ चिकुरिपां सुखादौ इच्छा
न स्यात् सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात्
तस्मात्सुखत्वादिना ज्ञानेषु सर्वेषु सिद्ध विहायासिद्धे
इच्छा भवतीत्यभ्युपेयम् । तत्र । असिद्धस्याज्ञा-

नेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेव इच्छाप्रवृत्तिस्थाभाव्याद-
सिद्धे तयोरुत्पत्तेः । न चातिप्रसङ्गः, समानप्रका-
रकत्वेन जानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावात् न तु
समानविषयकत्वेनापि कचिदप्यकल्पनात्, समानवि-
षयकत्वे - सत्यपि समानप्रकारकज्ञानाभावेनेच्छा-
कृत्पोरभावात् तस्यावश्यकत्वेन गौरवाच्चेति पर-
सिद्धान्तात् । न च सर्वज्ञत्वे सशयो न स्यादिति
दोषः, घटः स इति घटत्वप्रकारकं हि ज्ञान सशय-
विरोधि तच्च न वृत्तं स्वसामग्रीविरहात् अतो घटत्वा-
दिसकलविशेषज्ञानेऽपि स घटो न वेति सशय इति ॥

(दी०) घटः स इत्यादिसंशयसमानाकारां हि निश्चय-
स्तद्विरोधी घटा न वेति संशयः कोटितावच्छेदके घटत्वांशे
निष्प्रकारकश्च, न च प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा । अत एव जाति-
मानिति निश्चयेऽपि घटो न वेति संशयः घटत्ववन्निश्चयस्तु घटत-
राश्रितित्वविशिष्टमवगाहमानो घटान्यतासन्देहं विरुणाद्धि, पुरुषा-
वृत्तिवक्रकोटरादिनिश्चय इव पुरुषत्वसंशयम् । स्वसामग्रीविरहा-
दिति । घट इति निश्चयं प्रति घटत्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञान कार-
ण जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्ष-
णायाश्च सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वानियमात् विशिष्टज्ञान-
सामग्रीसत्त्वात् ॥

(गा०) घटत्वप्रकारकस्य घटः स इति ज्ञानस्यैव स घटो न
वेति सशयविरोधिता न तु तादृशस्यापि प्रमेयवान् स इत्यस्येति
मूलाकारविशेषस्य धीजि स्फुटयति । सशयेति ।

समानाकार इति । निश्चयः । अभेदेन घटत्वावच्छिन्न
प्रकारक समवायेन घटत्वप्रकारको वा समानधर्मितावच्छेदक
कनिश्चयः । तद्विरोधी । घटभेदसंशयविरोधी एकजातीयविषय

ताक इत्यर्थः । कोटितावच्छेदके । ग्राह्यघटभेदप्रतियोगिनिष्ठप्रकारता-
वच्छेदकांशे तत्प्रतियोगितावच्छेदकांशे वा । घटत्वाद्यंशे निष्प्रकारक
इति । प्रकारानवच्छिन्नघटत्वादिर्विषयताक इत्यर्थः । तथा । निष्प्रकारक-
घटत्वादिविषयताकः । तथा च नासौ स घटो न वेति संशयविरोधीति
भावः । अत एव । असमानाकारकानिश्चयस्य संशयाविरोधित्वादेव ।

न चेव घटो न वेति संशये घटत्ववानयमिति निश्चयस्याप्य-
विरोधितया तदुत्तर तादृशसंशयस्यापत्तिस्तस्य कोटितावच्छेदकां-
शे घटत्वत्वप्रकारकतया तदंशे निष्प्रकारकत्वविरहादित्यत आह ।
घटत्ववानिति । अवगाहमान इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च घटा-
न्यावृत्तिर्यद्विशिष्टवत्तावगाहितया ग्राह्यविरोधविशिष्टवत्तानिश्चय-
मुद्रया घटान्योन्याभावकाटकमुक्तसंशय विरुणद्धि न तु प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयेत्यर्थः । तथा च तस्य धर्मविशे-
षणतापक्षे कोटीभूतघटभेदप्रतियोगितायाः स्वरूपतो ऽवच्छेदके घ-
टत्वे इतरप्रकारकत्वेऽपि विरोधप्रतियोगितया भासमानग्राह्यघटभे-
दांशे संशयीयतद्विषयतातोऽविलक्षणविषयताकतया विरोधित्व-
मक्षतमेवेति भावः । विरोधप्रकारकज्ञानविरोधिता इष्टान्तेन द्र-
व्ययति । पुरुषेति ।

ननु प्रमेयवानित्यादिनिश्चयस्थले विशेषणधीतस्तन्निकर्पादि-
सत्त्वात्कथं स घट इत्यादिनिश्चयसामग्रीविरह इत्याकाङ्क्षायामाह ।
घट इतीति । निश्चयमित्यत्र निश्चयस्थस्य जन्यतावच्छेदकत्वम-
विवाक्षितम् । विशेषणान्तरानवच्छिन्नघटत्वप्रकारताशालिखान-
त्वस्यैव । तादृशघटत्वविषयिताशालिखानजन्यतावच्छेदकत्वा-
त् निर्बिकल्पकं प्रकारानवच्छिन्नविषयनाकमतो घट इत्यादि-
बुद्धेरपि तादृशबुद्ध्यन्तरजनकत्वोपपात्तिः । एतादृशविशिष्टबुद्धि-
विशेषणज्ञानविशेषयोः कार्यकारणभावे मानमाह । जातित्वेति । तदनु-
दयात् । घट इत्याकारकाविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् ।

न च घटत्वांशे सप्रकारकत्वप्रयोजकसामान्यभावस्तदंशे निष्प्र-
कारकत्वप्रयोजक तत्प्रयोजकाभावस्य तदभावप्रयोजकत्वादिति
जातित्वाद्युपस्थितिदशायां घटत्वांशे तत्प्रकारकत्वप्रयोजक-
सामग्रीसत्त्वान्न तदंशे निष्प्रकारकस्य घट-इति ज्ञानस्यापत्तिरिति
वाच्यम् । जातित्वादिरूपेण घटत्वोपस्थितिघटितसामग्रोदशायाम-

पि कदाचिज्जातिमान् घट इति ज्ञानोत्पत्त्या घटत्वांशे सप्रकारकत्वप्रयोजकसामान्यभावस्यानपेक्षितघटत्वविषयत्वाप्रयोजकतया प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणयापि प्रमेयः स घट इत्याकारकान्ध्वसम्भवस्य दुर्घात्त्वात् तादृशकार्यकारणभाधानभ्युपगमे जातित्वादुपस्थितिकालीनतदवच्छिन्नघटत्वादिविशिष्टज्ञाने । विशेषणानवच्छिन्नघटत्वादिविप्रकारताविरहप्रयोजकस्य दुर्लभतया जातिमानित्याकारकाधियो नियमतो जातिमान्घट इत्याकारकत्वापेक्षेऽप्येव ।

न च घटत्वादेः स्वरूपतः प्रकारता काचेज्ज्ञाने समवायेनैव केचिच्च कालिकादिनैघेत्यत्र न स्वरूपतस्तज्ज्ञान नियामक तादृशप्रयोजकस्य साधारण्यात् अतो अननुगतमेव तन्नियामकं वाच्यं तथा च तावतैव तादृशप्रकारतासामान्यनियमोऽप्युपपद्यते विशेषः प्रयोजकसामान्याः सामान्यप्रयोजकत्वात् तादृशसामान्यभावकूटस्यैव सामान्यविरहप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । यत्र सामान्यकृत्यैऽनतिप्रसक्तसामान्यकारणविरहस्तत्रैवागत्या विशेषसामर्थ्यविरहकूटस्य सामान्यकार्याद्यभाषप्रयोजकत्वात् । एवं च विशेषणज्ञानस्य सामान्यकारणस्य सम्भवेनानन्तानामननुगतविशेषप्रयोजकभाधानां निरुक्तप्रकारतादिविरहप्रयोजकताया गौरवेणानभ्युपगमात् ।

। न चोक्तकार्यकारणभायोपगमे जातित्वादुपस्थितिकालीनलौकिकसाक्षिकत्वात् जातित्वादिनैव घटत्वादिज्ञानस्य प्रथम जन्ने निर्विकल्पकासम्भवाविरनिरीक्ष्यमाणस्यापि घट इति प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि फलानुरोधेन निर्विकल्पकोपगमात् जातित्वादिविशिष्टज्ञानेऽपि क्वचिन्निर्विकल्पकविषयताभ्युपगमे बाधकविरहात् ।

एतेन विशेषणान्तरविशिष्टविशेषणकबुद्धिसामान्यं प्रति विशेषणज्ञानसामान्यहेतुतायाः पूर्वं निराकृतत्वेन निर्विकल्पकबुद्धौ मानाभाव इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । एतादृशकार्यकारणभावानुरोधेनैव निर्विकल्पकोपगमस्यावश्यकत्वात् ।

न च घटत्वादिव्यञ्जकविलक्षणसन्निकर्षाद्यधीनघटत्वादिविशिष्टबुद्धौ नियमत एव घटत्वादेः स्वरूपतः प्रकारत्वनानुभविकमित्युपनीतमान एव स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानस्य प्रत्यासत्तिः

तथा हेतुत्वमुपेयते न तु लौकिकप्रत्यक्षेऽपीति न निर्विकल्पकसिद्धिरिति वाच्यम् । लाघवनं लौकिकालौकिकसाधारणस्य विशेषणानवच्छिन्नत्वादिशिशुबुद्धित्वस्य विशेषणानवच्छिन्नविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदक-प्रोपगमात् गोत्यादिनिर्बंधकदाकदशायां च जातित्वादिविशिष्टगोत्यानुपनीतमान गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारत्यमिष्टमेव निर्विकल्पकोपनायकतावादिनां भवेन तद्वारणाय स्वरूपतो गोत्यानुपनीतमाने स्वरूपतस्तत्प्रकारकधियो हेतुत्वान्तरस्यापेक्षकत्वे किं लौकिकालौकिकसाधारणविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुत्वेति पूर्वपक्षानवकाश इत्यलमाधिकेन ।

ननु लौकिकसन्निकर्षादेव सामान्यलक्षणातोऽपि निर्विकल्पकसम्भवेन दुष्परिहरमेव सार्वभौमितीत्याह । सामान्येति । सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् । सामान्यधर्मावच्छिन्नविषयतामात्रप्रयोजकत्वात् । तादृशविषयताया एव तज्जन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

ननु सामान्याधये धर्मिणि सामान्यधर्मविशिष्टज्ञानसामान्यसत्त्वे सामान्यधर्मानवच्छिन्नविषयताशालिप्रत्यक्षमपि सामान्यप्रत्यासत्तितोऽगत्या स्वीकरणीयं तत्कुतस्तादृश्येव विषयता तज्जन्यतावच्छेदिकेत्यत आह । विशिष्टेति । सामान्यज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तितया सामान्यजप्रत्यक्षपूर्वं धर्मिणि विशेषणज्ञानादिघटितसामान्यविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः ।

यद्यपि प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्युपस्थापितघटत्वादेः स्वरूपतो विशिष्टबुद्ध्यनुपगमेऽपि यदा तस्य परकोपज्ञानविषयत्वादिरूपतरादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते ॥ तदैव घटान्यत्वादेरपि तत्र भानं सम्भवति निश्चयस्य प्रागसत्त्वात् तुल्यबलविरोधिभासकसामान्याश्चाप्रतिबन्धकत्वादिति संशयोपपत्त्या उक्तप्रयासो निष्फलः । तथापि यत्र पूर्वं घटान्यत्वमनुपस्थितं प्रमेयत्वमिति ज्ञानानन्तरमेव तदुपस्थितिस्तत्र स्वरूपतस्तादृशिशिष्टबुद्धौ स्वरूपतस्तज्ज्ञानानपेक्षायां स घट इति निश्चयस्य प्राक् सम्भवेन तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कामन्तरेणाप्यानुभविकस्य स घटो न वेति सशयस्यानुपपत्त्या सामान्यलक्षणातः सर्वज्ञादीनामिवास्मदादीनां स्वरूपतो निश्चिज्जातिप्रकारिकाया आनुभविकधियोऽप्यापत्त्या

अथ उपाधिप्रकरणम् ॥

(चि०) उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्युपाधिर्निरूप्यते । तत्रोपाधि-माध्य-
त्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमता-
व्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानं च न व्याप्तिज्ञाने हेतुः,
अतो व्यापकत्वादिज्ञाने नान्योन्याश्रयः । यद्वा व्याप-
कत्वं तद्विशिष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, तत्प्रतियो-
गित्वश्चाव्यापकत्वम् । प्रतियोगित्वं च तदधिकर-
णानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न, साधनपक्षधर्मा-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यासेः । न च तयो-
रनुपाधित्वम्, दूषकतावीजसाम्यात् ।

(दी०) प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति । सोपाधौ
साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवतोऽत अभिमतेति । यो यद्व्या-
पकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः ।
व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते ।

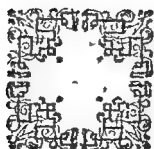
(गा०) उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्च-
य इत्यत्र मूले व्यभिचारज्ञाने सत्युपाधिज्ञानादिति योजना-
यां व्यभिचारज्ञानस्य हेतुज्ञानविधया उपाधिज्ञापकत्वलाभादुपा-
धेर्व्यभिचारव्यापकताऽर्थतो लभ्यते, तद्व्यापकतां विना तज्ज्ञान-
ज्ञाप्यत्वानुपपत्तेः, तथासत्युपाध्यभावस्य व्यापकाभावविधयो, व्य-
भिचाराभावाज्ञापकत्वलाभात् उपाधेः प्रतियोगितया तदभावज्ञा-
नजनकज्ञानविषयतायाः स्वरसत एव लाभेन प्रकृतस्य व्यभिचा-
रभावरूपव्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकज्ञानविषयस्वरूपोपपादकत्वमुपा-

तत्र तदपेक्षा तदवस्थेत्यवधेयम् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमत्सुरवरावतंसोमघ-
 त्पदाम्बुजरजःकृपाकलिततीक्ष्णध्वासम्पदाम् ।
 गदाधरविनिर्मिता विपमतर्कदुर्गादवी '
 नवीनपदवीमुद वितनुनां सतां धीमताम् ॥

इति श्रीयुतगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिरिचिता सामान्यलक्ष-
 णादीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

अथ उपाधिप्रकरणम् ॥

(चि०) उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्युपाधिर्निरूप्यते । तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमता व्यापकः । अनौपाधिकत्वज्ञानं च न व्याप्तिज्ञाने हेतुः, अतो व्यापकत्वादिज्ञाने नान्योन्याश्रयः । यदा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वम् । प्रतियोगित्वं च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न, साधनपक्षधर्माच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यासेः । न च तयोऽनुपाधित्वम्, दूषकताबीजसाम्यात् ।

(दी०) प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति । सोपाधौ साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवतोऽत अभिमतेति । यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः । व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते ।

(गा०) उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्यत्र भूले व्यभिचारज्ञाने सत्युपाधिज्ञानादिति योजनायां व्यभिचारज्ञानस्य हेतुज्ञानविधया उपाधिज्ञापकत्वलाभादुपाधेर्यव्यभिचारव्यापकताऽर्थतो लभ्यते, तद्व्यापकतां विना तज्ज्ञानात्प्राप्त्यानुपपत्तेः, तथासत्युपाध्यभावस्य व्यापकभावविधयो व्यभिचाराभावज्ञापकत्वलाभात् । उपाधेः प्रतियोगितया तदभावज्ञानजनकज्ञानविषयतायाः स्वरसत एव लाभेन प्रकृतस्य व्यभिचाराभावकल्पस्यासिद्धान्तस्य प्रयोजकज्ञानविषयत्वरूपोपपादकत्वमुपा-

धेलभ्यत इति उपोद्घातसङ्गतिप्रदर्शनपरं तादृशमूलमिति मिथ्याः । तत्र न व्याप्तिनिश्चय इत्यनेनोपाधिज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकत्वकथनमनुपयुक्तमिति यथाश्रुतयोजनायां उपाधेर्व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकस्यभिचारज्ञानजनकक्षान्विषयत्वरूपव्याप्तिनिश्चयसम्बन्धलाभेन व्याप्तिग्रहोपाये सा च कचिदुपाधिसन्वेद्वादित्यादिग्रन्थेन स्मृतत्वलाभात् स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गतिप्रदर्शनपरतैव तादृशमूलस्येत्याशयेन दीधितिरुदाह । प्रसङ्गादिति ।

कंचिन्नु व्यभिचारज्ञाने न सतीति योजनया उपाधिरूपप्रतियोगिज्ञानादुपाध्यभावज्ञानेन तादृशव्यावर्तकधर्मदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशाद्व्यभिचारज्ञानाभावे सति व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थलाभात्प्रकृतव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वरूपप्रकृतोपपादकत्वलाभेनोपाद्घातप्रदर्शनपरता मूलस्येत्याहुः ।

वस्तुतश्चिद्व्यस्योपाधिज्ञाने तदुद्भावेन मध्यस्थस्य व्यभिचारज्ञाने सम्पाद्य चादिसिपाधायैवितसाध्यानुमितयोपाधिकव्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धात् वादिविजयो भवतीत्युपाधिनिरूपणस्य प्रयोजनवत्तेति मूलाभिप्रायः । सोपाधो साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवत इति । साध्यत्वं सिद्धिविषयव्याप्यत्वं सिद्धिविषयताप्रयोजकधर्मधररूपम्, तादृशो धर्मो व्यापकत्वमेव, साधनत्वमपि सिद्धिजननयोग्यत्वं तज्जननोपाधिकव्याप्तिपक्षधर्मत्वे इति

॥४॥ यद्यपि परस्परनिरूपितसाध्यसाधनभेदाविषक्षणे नासम्भवः, तथापि सामान्यतस्साध्यत्वसाधनत्वयोरव्याप्यकतया नदीयसाध्यव्यापकत्वे सति तदव्यापकत्वं तद्वेतुकोपाधित्वम्, तदीयसाधनाव्यापकत्वे सति तदव्यापकत्वं तत्साध्यकोपाधित्वमिति यदि विवक्ष्यते तदभिप्रायेणासम्भवप्रदर्शनम् ।

ननु धूमादिसाध्यताभिमानविषयघटादिव्यापकतामादाय तदुपापकधूमाद्यव्यापके चह्न्यादिसाधनत्वाभिमानविषयद्रव्यत्वाद्यव्यापकतामादाय तदव्यापकत्वह्न्यादिव्यापके चह्न्यादिसाध्यकधूमादिवेतुकोपाधित्वं दुर्वारम्, उपाधित्वस्य साध्यसाधनविशेषद्वयनियन्त्रित्वानुपपत्तिश्च, विशिष्य साध्यसाधनयोर्निवेशे च अभिमानपर्यन्तनिवेशो वृथैवेत्याशयेनाभिमतत्यनिवेशोऽपि वि-

शिष्य साध्यसाधननिवेशाभिप्रायक इत्याशयेनाह । यो यदिति ।
यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरम् , तत्पदमपि तद्धर्मावच्छिन्नपरम् । -

अनौपाधिकत्व यदि साध्यव्यापकानां यावतामव्याप्य-
त्वसम्यन्वावच्छिन्नाभावः यद्धर्मापकं व्यापकं तद्विन्नप्रकृत-
साध्यकत्वं वा तदा धूमादिनिष्ठाद्र्धेन्धनादिनिरूपितव्याप्तिप्राह-
कार्धेन्धनादिनिरूपितानौपाधिकत्वशरीरे धूमादिनिष्ठाद्र्धेन्धनादि-
व्याप्तिर्न निविशते किन्तु आर्धेन्धनादिनिष्ठा द्रव्यत्वादिव्याप्तिरे-
वेत्यन्योन्याश्रयानवकाशात् अनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिप्राहक-
त्वामनुपगम्य मूलकतो अन्योन्याश्रयनिराकरणासङ्कतिरित्यतो
अन्यादृशानौपाधिकत्वाभिप्रायेण अन्योन्याश्रयाशङ्कया मूलमव-
तारयति नन्वित्यादिना ।

(दी०) ननूपाधिः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्ति-
निरूपकत्वम्, सा च यावदुपाधिव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधि-
कत्वज्ञानादेव ग्राह्या, उपाधिव्यापकयावदर्धान्तर्गतस्य चोपाधे-
रसाध्यव्यापकत्वग्रहश्च साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहात् इत्यन्योन्याश्राय
इत्यत आह । अनौपाधिकत्वेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वम्,
सा चानौपाधिकत्वग्रहाद् गृहीतव्या, तत्प्रविष्टव्याप्तिज्ञानमपि
अनौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यत आह । अनौपाधि-
कत्वेति । अन्योन्याश्रयपदमनवस्थापरमिति सम्प्रदायः ।

(ग०) तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकता-
ग्रहे नानौपाधिकत्वधर्मो हेतुः किन्तु व्याप्तिज्ञान एव,
अत एव अनौपाधिकत्वधियो व्याप्तिप्राहकत्वाम्बुपगमेन य-
द्वेत्यादिमूलेन तादृशव्यापकता निरुक्ता, अतो व्याप्तिघटि-
तव्यापकत्वमुपाधिताघटकमिति दर्शयति । साध्यव्यापकत्वं सा-
ध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमिति । सा च । साध्यनिष्ठोपा-
धिव्याप्तिश्च । यावदुपाधिव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञाना-
दिति । सिद्धसिद्धिव्याघातधारणाय तन्निरूपितव्याप्तिप्राहकतया
यावत्तव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वस्यैवावतत्वादिति भावः ।

उपाधीति । आर्द्रेन्धनादिरूपप्रकृतोपाधीत्यर्थः । उपाधेरिति । तदुपाधेरित्यर्थः । साध्यव्यापकत्वग्रहः । धूमादिनिष्ठार्द्रेन्धनादिनिरूपितव्याप्तिप्रदार्थमनौपाधिकत्वज्ञानरूपतया अपेक्षित इति पूरणीयम् । साध्यनिष्ठव्याप्तिप्रदादिति । प्रकृतसाध्यनिष्ठप्रकृतोपाधिनिरूपितव्याप्तिप्रदादित्यर्थः । तादृशव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिनिरूपकत्वरूपप्रकृतसाध्यव्यापकत्वघटकतया विशेषणज्ञानादिविधया तज्ज्ञानस्य तादृशव्यापकत्वप्राप्तत्वादिति भावः । अन्योन्याभ्येति । धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानाधीनस्य यावदार्द्रेन्धनव्यापकधर्मिकधूमव्यापकताज्ञानस्य धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञाने अपेक्षितत्वादिति भावः ।

न चार्द्रेन्धननिष्ठधूमव्यापकताप्रदे विशेषणज्ञानादिविधया अपेक्षित यद् धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानं तत्र नानौपाधिकत्वज्ञानं हेतुः प्रतियोग्युपरक्तव्याप्तिज्ञाने यच्च तज्ज्ञेत्तयात्, प्रतियोग्यनुपरक्तव्याप्तिज्ञानस्यापि विशेषणज्ञानादिमुद्रया व्याप्तिनिरूपकत्वप्राप्ततासम्भवादिति चाख्यम् ॥ व्याप्तेस्ताध्यमगन्तर्भास्य निर्धनमुपशयस्य प्रतियोग्युपरानेनेष तज्ज्ञानात् ।

व्यापकत्वमित्यादि सम्प्रदाय इत्यन्तमन्यमतम् । व्यापकत्वमित्यादिना ऽनुवस्थाकृतया व्याप्तिप्रदितव्यापकताप्रदर्शितम् । अनौपाधिकत्वेति । अव्याप्यत्वसम्यग्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावरूपेत्यादिः । सम्प्रदाय इत्यनेनोदहरतया अस्वरसस्सूचितः ।

(दी०) अव्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह । प्रतियोगित्वं चेति । तदधिकरणानधिकरणत्वं तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधि यत् प्रतियोगित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदिह वृद्धीतव्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीय इति फलितोऽर्थः । साधनेति । अनयोरसङ्गोऽप्येव प्रदर्शयिष्यते ।

(गा०) अव्याप्यवृत्तीनामिति । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसयोगाद्युपाधनामिति शेषः । व्यापकत्वमुपपादयितुमिति । साध्यव्यभिष्टाभावाप्रतियोगित्वमुपपादयितुमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, अव्यगुणादित्यादौ सयोगादीनां गुणोऽभिधेयादित्यादौ सयो-

गाभावादीनाञ्च साधनाव्यापकत्वमपि निराकर्तुमित्यापि द्रष्टव्यम् ।

ननु संयोगाभावाधिकरणगुणाद्यनधिकरणकत्वस्य संयोगे सत्त्वात्तदधिकरणानाधिकरणकत्वरूपप्रतियोगित्वनिवेशेऽपि संयोगस्य द्रव्यत्वादिव्यापकत्वानुपपत्तिः, गुणादिरूपसाधनाव्यापकतापत्तिश्च । तदधिकरणयावदनाधिकरणकत्वस्य विवक्षणे च संयोगादेस्सत्तादिव्यापकतापत्तिः, सत्तादिसमानाधिकरणसंयोगाभावाधिकरणयावदन्तर्गतस्य द्रव्यस्य संयोगाधिकरणत्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वात् ।

अथ सत्तादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यभावीरयावदधिकरणानधिकरणकत्वस्य सत्त्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वं दुर्घटमिति चेत् ? एवमपि यावत्स्वरूपव्यापकत्वान्तरघटिततयाऽतिगौरवम्, तदधिकरणावृत्तित्वरूपसामान्याभावविवक्षणे च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ पृथिव्यन्यत्त्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना उपाधिताप्रसङ्गः विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावयनि विशिष्टद्रव्यत्वादेर्द्रव्यत्वत्वादिना वृत्तेस्साध्यसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वाक्षतेः । सत्तादिसमानाधिकरणशुद्धद्रव्यत्वाद्यभाववदवृत्तित्वेन साधनाव्यापकत्वस्यापि सत्त्वात् ।

न च तस्य पक्ष्यमाणसिद्धान्तलक्षणाकान्तनया लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यम् । तत्समशाले धूमादिस्ताभ्यकवद्वजादिहेतुकमहानसत्त्वादयुपाधौ एतल्लक्षणागमनेन इदानीं तादृशमहानसत्त्वादयुपाधेरिवोक्तस्थलीयाविशिष्टद्रव्यत्वादेरपि लक्ष्यतानौचित्यात् । एवं जातिमान्मेयत्वादित्यादौ समवायेन सत्तादयुपाधावव्याप्तिः, उपाधिताद्यट्टकसम्बन्धेन वृत्तेरवश्यं विवक्षणीयतया सत्ताद्यभावाधिकरणसामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धा साधनाव्यापकत्वस्य दुर्घटत्वात्, इत्यतः प्रतियोगित्वं चेत्पादे मूलं न प्रतियोगित्वनिर्घचनपरम् अपि तु स्वरूपसम्बन्धरूप एव प्रतियोगित्वेऽव्याप्यवृत्त्यभावीप्रतियोगित्वव्याप्यकविशेषणदानपरमित्याह । तदधिकरणेति । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणं यत्किञ्चिद्विशिष्टानधिकरणं तदन्यधर्मचर्यं साध्यव्यापकत्वम्, साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणं यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नानधिकरणं तद्रूपवत् साधनाव्यापकत्वमित्याभिप्रायकतया

यथाश्रुतमूलस्यापि सङ्गतिर्घोष्या । तदाधिकरणधिकरणत्वविरो-
धाति । अधिकरणत्वाविरोधित्वं स्वावच्छेदकविशिष्टाधिकरण-
त्वग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वम् । स्वं प्रतियोगिता, विरोधित्व-
प्रविष्टज्ञाने विशेष्यताधिकसत्तन्मन्तनदाधिकरणपदार्थान्वयः, तत्प-
दभावापरम्, तथा च तदभावाधिकरणविशेष्यकस्यावच्छेदक-
विशिष्टवृत्ताग्रहप्रतिबन्धकप्रभाविषयीभूततदभावीयप्रतियोगित्वं इह
गृहीतव्यमित्यर्थः । अनवच्छिन्नविशेषणतासंसर्गविषयका-
भावज्ञानस्यैव प्रतियोगिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया तादृशसम्बन्धा-
घगाहिन्या द्रव्ये संयोगाभावप्रमाया अप्रसिद्धा तत्प्रतियोगित्व-
मादाय न संयोगस्य द्रव्यत्वाद्यव्यापकतापत्तिः । साध्यसामा-
नाधिकरण्योपलक्षितसंयोगाभावस्याधिकरणे अनवच्छिन्नविशे-
षणतासंसर्गकसंयोगाभावप्रमाद्विषयत्वं तद्विषयप्रतियोगिताया-
मक्षतमेवेति साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणत्वमेव
साध्यव्यापकतायां निवेदयम् । एवं साधनाव्यापकत्वशरीरिऽपि सा-
धनसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणत्वं निवेदयम्, अन्ययो-
क्तरीत्या साध्यव्यापकसंयोगादावतिव्याप्तेः ।

लाघवाय फलितार्थमाह । प्रतियोगीति । अत्र च
साध्याधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमवश्यमेव निवेदयम्
अन्यथा द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणसंयोगाभावस्यापि गुणादौ
प्रतियोगिव्यधिकरणतया उक्ताव्याप्तिवारणासम्भवात् । तथा च ता-
दृशभावीयत्वस्य अधिकस्य प्रतियोगित्वविशेषणत्वोपगमे मूलस्या-
भावान्नव्यर्थत्वमित्याशङ्क्या निराकरोति । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेने-
ति । अभाव इति । साध्यादिसमानाधिकरणाभाव इत्यर्थः । विशेष-
णीय इति । न तु तादृशभावाविशेषितं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिव्य-
धिकरणाभावीयत्वेनेति शेषः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वेन साध्या-
धिकरणं विशेषणीयमिति तु परमार्थः । उपाधिताघटकसम्बन्धसा-
मान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यवृत्त-
नुयोगिकत्वाभयामावः तादृशप्रतियोगित्वमेव प्रतियोगितान्तार्थनि-
ष्कर्षः, तेन कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन
घटाद्युपाधेर्नालङ्घ्यः, यथाश्रुते कालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यन-
धिकरणस्य साध्यवतोऽप्रसिद्धा तदसङ्ख्यदापत्तेः ।

ननु मित्रातनयपक्षकस्यामत्यसाध्यकमित्रातनयत्यहेतुके सा-
धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकशाकपाकजत्वोपाधिः पक्षधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकोऽपि साधनस्यापि पक्षधर्मत्वात् । एवं वायुः
प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र पक्षधर्मवहिर्द्रव्यत्वावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमपी-
ति मूले उभयोर्भेदेनोपादानमनुपपन्नमत आह । अनयोप्यिति ।
अनयोः । साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्योः । अस-
ङ्गुरः । भेदः । अग्रे प्रदर्शयिष्यत इति । यत्र साधनशून्यस्य सा-
ध्यवतः काकादेः पक्षता तत्र शाकपाकजत्वादेः साधनावच्छिन्न-
साध्यं प्रति व्यापकता न पक्षधर्मावच्छिन्नं प्रति, यत्र पक्षधर्मशू-
न्ये साध्यवत्यपि साधनं द्रव्यत्वादिरूपं तत्र पक्षधर्मावच्छिन्नमे-
व साध्यं प्रत्युद्भूतरूपादेर्व्यापकता न तु साधनावच्छिन्नं प्रतीति
उभयोपादानसङ्गतिरिति भावः ।

(चि०) मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाक-
पाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे
साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनो-
पाधित्वस्थीकाराद्येति पक्षे तरेऽतिव्याप्तिश्च । न च व्य-
तिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धि-
धारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थवि-
शेषणत्वाच्च स उपाधिः, बाधोन्नतिस्याप्यनुपा-
धितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या
विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण तत्सार्थक्यात् ।

(दी०) पक्षेतरेति । पक्ष इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः ।
भावप्रधानश्च निर्देशः । पक्षमितरयति व्यावर्तयतीति व्युत्प-
त्त्या तदवृत्तिधर्मवचन इत्यपि कथितम् । तादात्म्येन धर्मेण एव
व्यापकत्वमिति तु परमार्थः । अत एवाग्रे पर्वतेतरान्यत्वादि-

ति साधु सङ्गच्छते । इतरथा तु व्यापकाभावस्येव व्यापकवद-
न्योन्याभावरथापि गमकत्वमाश्रित्य सङ्गमनीयम् । व्यतिरेक
इति । यद्यपि व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथा वैयर्थ्यं न
दोषाय तथापि वास्तववैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषण देय-
मिति भावः ।

(गा०) ननु दूषकताचीजाकान्तत्वेऽपि शुद्धसाध्यव्यापकस्य
तान्त्रिकव्यवहारादिपयतया न लक्ष्यतेत्यत आह मूलं मित्रेति । प्रत्य-
क्षस्पर्शाश्रयत्वेनेति ।

न च प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वहेतुकस्योद्भूतरूपोपाधेस्साधनाय-
च्छिन्नसाध्यं प्रत्यपि व्यापकतया द्रव्यत्वादिहेतुकतादृशोपाधे-
रेव पक्षधर्माच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिपरतावत् वीधितिकृतस्मृतम्
अतस्तस्मिन्ने तस्य लक्ष्यतासम्पादनं विरुध्यत इति वाच्यम् । अद्या-
प्यभिधानस्य प्रत्यक्षाच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिपरतावत् उभया-
च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिपरताव्यावश्यकौ । तत्राद्याप्यप्रदर्शने
न्यूनतापत्तेः, अतस्तस्यापि लक्ष्यतासम्पादनौचित्यात् । उभयाय-
च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेस्साध्यप्रयोजकतया उपाधित्वव्यवस्थापने
प्रत्येकायच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तथात्वेनापाधिताया व्यवस्था-
पितमायतया तदव्यवस्थापनाधीनन्यूनताया अयोगाच्च ।

मिथैस्तु ज्ञानगर्भमादाय उभयोपादानमुपपादितम्, तस्मिन्ने सा-
धनायच्छिन्नमेव पक्षधर्माच्छिन्नमेव वा साध्यं प्रति गृहीतव्याप-
कत्वकस्य शाकपाकजयोद्भूतरूपाद्युपाधे शुद्धसाध्यव्यापकता-
घटितनिरुक्तोपाधित्वज्ञानादिपयत्वादिति साधनपक्षधर्माच्छिन्न-
साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेरिति मूलार्थः । तयोरेनुपाधित्वमि-
ति च तादृशतादृशसाध्यं प्रत्येव व्यापकत्वेन ज्ञातयारनुमित्य-
विरोधित्व उपाधिव्यवहारानिपयत्य चेत्यर्थकम् । तयोरिति द्विष-
त्तन नीलघटयोरभेद इत्यत्रेव प्रकृत्यर्थतावच्छेकभेदात् । तथा च तत्र
निरुक्तोपाधित्वाग्रहेऽपि न क्षतिरिति भावः । तादृशसाध्यव्यापक-
ताग्रहदशायामपि व्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्य च शास्त्रहोपाधिव्य-
वहारस्य सत्त्वादिति दूषकतेत्यादरर्थः । पक्षेतर इति मूलं अतिव्या-

सिपदं अनुमानमात्रोच्छेदकज्ञानातिव्याप्तिपरम्, इदानीं चायमाशयो
न स्फुट इत्यग्रे शङ्कोत्तराभ्यां स्फुटयिष्यते ।

पक्षेतर इत्यत्र सर्वनामकार्यस्मिन्नादेशाभावमुपपादयति दीधि-
तो पक्ष इतर इति । बहुव्रीहिरिति । तथाच न बहुव्रीहावित्यने-
न सर्वनामत्वनिषेध इति भावः । पक्षेतरस्य पर्वतत्वादेः पक्षे स-
त्तया साधनव्यापकत्वेन नातिव्याप्तिरिति शङ्कां निराकरोति । भाव-
प्रधानश्चेति । प्राधान्येन पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगित्वरूपबहुव्रीहिल-
भ्यतायच्छेदकधर्मपर इत्यर्थः ।

मिश्रास्तु पक्षभेदरूपभावपरतयैव प्रकृते सर्वनामकार्याभावः
अर्थविशेषपरस्यैव सर्वादेः सर्वनामत्वात्, अन्यथार्थान्तरसङ्केतित-
सर्वादिपक्षेऽपि तत्कार्यापत्तिरित्याहुः । तत्र शोभनम् । संज्ञायां
सर्वनामत्वनिषेधानुशासनेन तत्कार्याभावात्, लक्षणया भाव-
प्रधानत्वे सर्वनामकार्यस्य दुर्योक्तत्वात् । संज्ञायां निषेधादाधुनिक-
सङ्केतसहकारेण अर्थबोधस्थले तादृशसङ्केतमूललक्षणास्थलेऽपि
सङ्केतस्य लक्षणाघटकस्य सहकारितास्त्ययेति तत्कार्याभावः ।

यद्यपि दीधितिकारव्याख्यायामपि इतरपदस्य लक्षणया भेदार्थ-
कत्वे भेदप्रतियोगित्वार्थकत्वे च उक्तबहुव्रीह्यर्थपरित्यागाद्बहुव्रीह्या-
नुपपत्त्या असङ्गतिः । तथापि अनेनैवाशयेन भावप्रधाननिर्देशशुभेक्ष्य
तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिण उपाधित्यमङ्गोक्तस्य साधनाव्यापक-
त्वस्योपपादनीयत्वाद्वोचः ।

व्युत्पत्त्यन्तरेण सर्वनामकार्याभार्य साधनाव्यापकत्वं च साध-
यतो मतमुपगम्यस्यति । पक्षमिति । व्यावर्तयतीति । स्वाश्रयरूपपक्षे
भासमानभेदप्रतियोगितया ज्ञापयतीत्यर्थः । तद्वृत्तीति । पक्षा-
वृत्तित्यर्थः । कश्चिदित्यस्वरससूचनाय । तद्वीजं तु पर्वतेतरान्यत्वा-
दित्यभिप्रायप्रसङ्गे पर्वतेतरपदस्योक्तव्युत्पत्त्या पर्वतावृत्तिधर्माधिक-
त्येऽपि तदन्यत्वस्याश्रयत्यरूपोपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नो-
पाध्यभावात्तात्मकतया तेन सम्बन्धेन तदन्यत्वानात्मकतया च
तद्व्युत्पत्त्यासङ्गतिः । धर्मिण पवेति । पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगिन एव-
त्यर्थः । व्यापकत्वम् । साध्यव्यापकत्वम् । तथा च येन सम्बन्धेन
साध्यव्यापकता तेनैव सम्बन्धेन साधनाव्यापकत्वमपि तस्याक्षत-
मिति भावः । अत एव । तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिण उपाधित्यस्य

अभिप्रेतत्वादेय । साधु सङ्गच्छत इति । पर्वनेतरान्यत्वस्य
उपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नोपाधिव्यतिरेकरूपतया साध्याभा-
वानुमाने तस्य हेतुनाप्रदर्शनौचित्यादिति भावः । भावप्रधान-
निर्देशपक्षेऽपि तादृशहेतुप्रदर्शनं कथञ्चित्सङ्गमयति । इतरथा
त्विति । गमकत्वमाश्रित्येति । गमकतायां विशेषणवैयर्थ्यस्या-
नुपाधिताधीजत्वपरतामाश्रिन्येत्यर्थः । व्यतिरेके व्यर्थविशेष-
णत्वादिति मूलम्, पक्षेतरान्यत्वस्य साध्याभावव्याप्यतानवच्छे-
दकपक्षरूपविशेषणघटितत्वादित्यर्थः । अप्रसिद्धिवारकस्यापि इय-
मिचारावारकतया व्याप्यतावच्छेदकाघटकत्वमित्यभिमानः ।
अप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्य इतरान्यत्वत्वस्य तद्व्याप्यतावच्छेदक-
त्वासम्भवात् व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वेन पक्षेतरान्य-
त्वत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यग्रे वक्ष्यते ।

पक्षेतरव्यतिरेकस्य व्यर्थविशेषणघटिततया साध्याभावासा-
धकत्वात् तत्र साध्यव्यापकताघटितोपाधित्वग्रहे नानुमानमात्रो-
च्छेद इति मूलाशयमाक्षिपति दाधितौ । यद्यपीति । व्यापकाभाव-
मुद्रयेति । व्यापकतया गृह्यमाणस्याभावमुद्रयेत्यर्थः । गमकत्वे ।
साध्याभावानुमापकत्वे । तथा । वैयर्थ्यम् । स्वघटितस्य व्याप्यताम-
वच्छेदकत्वप्रयोजकत्वरूपविशेषणस्य वैयर्थ्यम् । न दोषाय । न सा-
ध्याभावानुमापकताव्याघाताय । उपाध्यभावे मन्वयव्याप्तिप्रवृत्त्या-
नपेक्षितत्वादिति भावः ।

आशयान्तरवर्णनेन मूलं सङ्गमयति । तथापीति । वास्त-
वेति । साध्याभावानुमापकताविरोधिविशेषणानवच्छिन्नेत्यर्थः । वै-
यर्थ्यशून्यत्वम् । साध्याभावानिरूपितत्वाभावनिरुप्यतावच्छे-
दकाघटकविशेषणाघटितत्वम् । विशेषणमिति । उपाधिता-
वच्छेदकस्येत्यादिः । साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वावच्छिन्ना-
भावत्वकं यत्साध्यव्यापकतावच्छेदकं तदन्यत्वेन धर्मो विशेष-
णीय इति फलितार्थः । भेदप्रतियोगिनि विशेष्यदलप्रवेशात् न
साध्यव्यापकत्वे सतीत्यस्य वैयर्थ्यम् । विशेषणान्तरमपेक्षेयैव
पक्षेतरे, ज्ञानातिव्याप्तिं धारयतः प्रगल्भस्य मतमुपन्यस्यति ।
यस्मिन्ति ।

(दी०) यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वयव्याप्तिरिति नियमः । इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेके व्याप्त्यभावादन्वयेऽपि न तथा अतः साध्याव्यापकत्वाच्चायमुपाधिरिति भाव इति तन्न । अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयोर्व्यभिचारात्, एवमपि संयोगादौ केवलान्वयिनि च साध्ये पक्षेतरातिव्याप्तितादवस्थास्य ।

(गा०) ययोर्व्यतिरेके व्याप्तिरिति । यद्यतिरेके यद्यतिरेकनिरूपितव्याप्तिरित्यर्थः । तयोरेवेति । तस्यैव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणो व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वापकत्वमिति नियम इत्यर्थः । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थैककारयलाद्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिनिष्ठतादशधर्मनिरूपितव्यापकत्वस्य तयोर्व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्यत्वलाभः, घट्टिमान् यस्त एव धूमघानित्यादौ धूमादेर्वह्निधादिनिरूपितव्याप्यत्वलाभवत् । यद्योगप्राथम्यसत्त्वेऽपि यत्पदस्य द्विरुक्तिं विना कचित्सामानाधिकरण्यमात्रबोधात् ययोर्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वये व्याप्तिस्तयोर्व्यतिरेकव्याप्तिरित्यभिधानेऽन्वयव्याप्तौ व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्यताया श्रुतिरिति लाभो न सम्भवतीति एवकारमन्तर्भाव्य वैपरीत्येन लेखनं ययोर्व्यतिरेकव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरित्याद्यनभिधानयीजम् । अशोकयनिकान्यायेन भवद्वयं व्यतिरेकव्याप्तिरभावेनान्वयव्याप्तिरभावसाधनस्य चक्ष्यमाणतया व्यतिरेकव्याप्तिव्यतिरेके अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकावश्यम्भावप्रदर्शनेन तत्साधने श्रुतिरिति कथन्तानिवृत्तिरित्याशयेन एवकारघटितोक्तवाक्येन तत्प्रदर्शनम् । यद्योगेन प्रथमतो व्याप्यभूतान्वयव्याप्त्यभिधाने तन्निरूपकविशेषणव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वाविशिष्टयोर्व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपकयोस्तत्पदेन लाभस्स्यात्, तत्र च तादृशविशेषणमविवक्षितम्, वैयर्थ्यादिति वैपरीत्येन लेखनम् । यत्पदोत्तरतत्पदस्य यत्पदार्थमात्रपरामर्शकत्वादुक्तविशेषणस्य च यत्पदानुपस्थाप्यतया तद्विशिष्टस्य तत्परामर्शनीयत्वासम्भवेऽपि प्रथमं अन्यव्याप्यभिधाने तयोरेत्यत्र व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकीत्यस्य अनुपपत्त्याभिमानेन तत्पदार्थे उक्तविशेषणप्रवेशः शक्येतेति प्रथमं तदनभिधान-

धीजमिति केचित् ।

यद्यपि व्यतिरेकनिष्ठव्याप्तेः धैर्यधिकरण्येनान्वयव्याप्तिश्चापकृत्यं न सम्भवति तथापि तद्व्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य तद्व्यापकता बाध्या, तयोरेवंत्यनेन तत्पक्षोपस्थाप्यव्याप्तिनिरूपकव्यतिरेकप्रतियोगिभिन्ने अन्यव्याप्यव्यतिरेकप्रत्यायनात्, उक्तशब्देन व्यतिरेकप्रतियोगिताया एव नियमबोधमात् ।

यद्यपि पर्वतादिभेदाभासस्य तत्त्वेनैव व्याप्यता न सम्भवति पर्वताविरूपाप्रसिद्धिमात्रधारकविशेषणघटितत्वात्, पर्वतत्वादि-रूपेण व्याप्यत्वं चाव्याहृतमेवेति व्यतिरेकव्याप्यभावेन पक्षे-त्स्वसाध्ययोरन्यव्याप्यविरुद्धसाधनं न सम्भवति स्वरूपा-सिद्धेः, मेयत्याभासत्वादिना पर्वतभेदादेरपि बह्व्यादिव्यापक-ताया निर्दिष्टादतया तदभावसाधने बाधश्च । तथाप्युपाधि-तावच्छेदकत्वाभिमतपर्वतभेदत्वादौ बह्व्याद्यभावव्याप्यतावच्छे-दकस्वावच्छिन्नाभावव्यक्तत्वविरहेण बह्व्यादिव्यापकतावच्छेद-कत्वाभावसाधनौपयिको यो धर्मः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियो-गितावच्छेदकत्वे सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकयज्जर्मावच्छि-न्नव्यापकतावच्छेदकस्सो ऽयस्यं तज्जर्मावच्छिन्नाभावव्याप्यता-वच्छेदकस्यावच्छिन्नाभावत्वक इत्येव पर्यवसितां नियमः । द्र-व्यवादिव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वत्वादौ स्वावाच्छिन्नाभावाप्र-सिद्ध्या द्रव्यावाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वा-सम्भवात् व्यभिचार इति व्यापकतावच्छेदक व्यतिरेकप्र-तियोगितावच्छेदकत्वं विशेषणम् । प्रतियोगिता व्यापकता-घटकसम्यन्धावच्छिन्ना प्राज्ञा अन्यथा, वाच्यत्वत्वादेरपि भेदा-दिप्रतियोगितावच्छेदकतया व्याप्ययोगात् । अव्याप्यवृत्तिव्य-तिरेकप्रतियोगितावच्छेदके द्रव्यत्वादिव्यापकतावच्छेदकसंयो-गत्वादौ द्रव्यत्याद्यभावव्यभिचारितावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्व-के व्यभिचारप्रारणाय व्यतिरेके व्याप्यवृत्तित्वं विशेषणम् । व्याप्यवृत्तित्वं च अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वे सति वृत्तिमत्त्वं न त्वनवच्छिन्नवृत्तिकत्वम्, संयोगाभावादेरपि गुणादाद्यनवच्छिन्नवृ-त्तिकतया तदव्यवच्छेदात् वृत्तिमत्प्रविशेषणान् प्रतियोगिकता-भावप्रतियोगितावच्छेदके द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकगगताभावत्वा

दौ द्रव्यत्वाद्यभावाप्यतानवच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्थके न व्यभिचारः । द्रव्य विशिष्टसत्तावद् गुणादेत्यादौ द्रव्यादिभेदे विशिष्टसत्तात्वोपलक्षितसत्ताव्यापकताविरहसाधनमनुपयुक्तम्, साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितव्यापकताया एव उपाधिताघटकत्वादिति विशिष्टसाध्यव्यापकताविरहसाधनाय व्याप्यदिशि यस्माद्वच्छिन्नेति । तादृशधर्मे व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विशेषणात् सयोगत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वाद्दौ अभावत्वस्यैव केवलान्वयिसंयोगाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन द्रव्यत्वाद्यभावत्वस्य तद्व्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न व्यभिचारः, सयागात्वादेः व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ।

न च व्याप्यवृत्तितावच्छेदकत्वमेव विशेषणमस्तु, तादृशैषोक्तव्यभिचारधारणसम्भवात्, व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वैयर्थ्यम्, केवलान्वयिनावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकस्य व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य अप्रसिद्ध्या वाच्यत्वादिरूपव्याप्यतावच्छेदकधर्ममादाय व्यभिचाराप्रसङ्गरिति वाच्यम् । व्याप्यवृत्तिव्यस्य व्याप्यभावच्छेदकप्रविष्टव्यतिरेक एव विशेषणतया व्याप्यवृत्तितावच्छेदकत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकविशेषणतया यथासन्निवेशे अवयव्यात् । व्यर्थविशेषणाद्यद्विषयप्रतीतिमत्तत्वरूपधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकघटत्वादौ तद्वच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या असम्भवत्तद्वच्छिन्नाभावव्याप्यतावच्छेदकत्वाद्यच्छिन्नाभावत्वकत्वे व्यभिचारधारकत्वाच्च ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरित्यत्र द्वन्द्वाश्रयणात् व्याप्ये व्याप्यवृत्तित्वमात्रस्य व्यापके च व्यतिरेकित्वमात्रस्य विशेषणत्वम् । न च व्यापके व्याप्यवृत्तित्वावेशेऽपि पूर्वोपदेशितव्यभिचारो दुर्वारः । प्रतियोगिवैयधिकरणपदादितव्यापकताया एव व्याप्यत्वोपगमात्, सयागादौ च द्रव्यत्वादिनिरूपितायास्तादृशव्यापकताया असत्त्वात्, व्यतिरेकिनिष्ठायाः केवलान्वयिव्यापकताया अप्रसिद्ध्या व्यापके व्यतिरेकित्वविशेषणादेव व्यतिरेकनिरूपितव्यापकताया व्याप्यत्वपर्यवसानात्, केवलान्वयिनिरूपितव्यापकताया व्यतिरेकव्याप्यव्याप्यत्वासम्भवेऽपि अनिरोधात् । यश्चमाणस्य केवलान्वयिसा-

तुक्रमहेतुकत्वादित्यनुमाननिर्वाहायाहेतुकत्वत्वावच्छिन्नशरीराहेतुकत्वव्याप्तेरवश्योपेयत्वान् ।

न चैवमिदं पर्वतभिन्नं द्रव्यभेदादित्यनुमानानुरोधेन द्रव्यभेदत्वाद्यवच्छिन्नंऽपि पर्वतभेदादिव्याप्युपगम आवश्यक इति वाच्यम् । यः पर्वतस्तद्द्रव्यमित्यादिव्यतिरेकव्याप्तिर एव तादृशानुमानसम्पत्तेः । इदं शरीराहेतुक्रमहेतुकत्वादित्यनुमानस्य च यच्छरीराहेतुक तत्सहेतुकमिति व्यतिरेकव्याप्तेरपि शरीरविशेषणधेयर्थेन असम्भवेनानिर्वाहात् । धूमादिव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादेः द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावसाधारणधूमत्वाद्याश्रयप्रतियोगिकाभावव्याप्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवति शुद्धस्याभावावस्थैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवादिति व्यभिचारः स्यात्, अतस्तदाश्रयप्रतियोगिकाभावमुपेक्ष्य तद्वच्छिन्नाभावप्रवेशनम् । व्याप्यताघटकसम्यन्धावच्छिन्नत्वेनापि तद्वच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीया, अन्यथा अन्यसम्यन्धावच्छिन्नाभावसाधारणतया धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वस्य केयलाभ्येतावच्छेदकतया तद्वच्छिन्ननिरुक्तवहुधाद्यभावानिष्ठव्याप्तेरभावत्वेनैवावच्छेदेन व्यभिचारात् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावसाधारणवह्नित्वाद्याश्रयप्रतियोगिकाभावत्वस्य धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावव्याप्यतानवच्छेदकतया व्यभिचारवारणाय स्वाश्रयप्रतियोगिताकत्वमुपेक्ष्य स्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनम् । तादृशप्रतियोगिता व्यापकताघटकसम्यन्धावच्छिन्नत्वेनापि विशेषणीया, तेन समवायादिसम्यन्धावच्छिन्नवहुधाद्यभावस्य संयोगादिसम्यन्धावच्छिन्नधूमाद्यभावव्यभिचारित्वेऽपि न व्यभिचारः ।

अथोक्तव्यभिचारवारणाय द्रव्यभेदत्वादेः पर्वतभेदादिव्याप्यतानवच्छेदकत्वे गुणो द्रव्यभिन्नो घटान्पत्वादित्यादौ पर्वतभेदादेरनुपाधितापत्तिरिति चेन्न । बाधोघातपक्षेतरत्ववत्तादृशोपाधेरप्यसद्ब्रह्मोपस्य तन्मते सत्त्वेन तद्वारणासम्भवात्, उक्तविशेषणपक्षेऽपि तदावश्यकत्वात् ।

इदमत्र चिन्त्यते । उक्तव्याप्तिस्वीकारे यत्र आर्द्रेन्धनाभावस्तत्र धूमाद्यभाव इति व्याप्तिर्न सम्भवति, व्यर्थविशेषणतया यत्र धूमाद्यभावाभावस्तत्रार्द्रेन्धनाभावाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तेरसम्भवात् तथा च यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनमिति व्याप्यापि प्रस्थितम्, तद्व्य-

तिरेकयोर्व्याप्तिविरहादिति उपाधिमात्रोच्छेदस्स्यात् । यदि च व्यापकतावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नाभावत्वेन व्याप्यता न नियमे विधेयते अपि तु तदवच्छिन्नविरोधितावच्छेदकरूपेणैव उक्तस्थले आर्द्रेन्धनाभावव्यापकतावच्छेदकधूमाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन अप्रसिद्धिवारकधूमादिविशेषणघटितेन व्याप्यताविरहेऽपि धूमाभावत्वाद्यवच्छिन्नविरोधितावच्छेदकधूमत्वादिना । आर्द्रेन्धनाद्यभावाभावादिव्याप्यतासत्त्वेनाक्तनियममङ्ग इत्युच्यते तदा तादृशानियमस्य प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गः पक्षतमेदत्वाद्यवच्छिन्नविरोधितावच्छेदकपक्षतत्वादिनिष्ठन्याक्तिरिति साध्याभावव्याप्यताग्रहसम्भवेन पक्षतमेदत्वाद्वा व्यापकतानवच्छेदकत्वसाधकहेत्वसिद्धेः पूर्वोक्ताया दुर्वारत्वादिति ।

व्यतिरेके व्याप्यभावात् । पक्षेतरत्वव्यतिरेकत्वाद्यच्छिन्ने साध्याभावव्याप्यभावग्रहात् । अन्येऽपि न तथा । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षेतरत्वव्याप्यभावग्रहः । पक्षेतरत्वाभावत्वे साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वग्रहेण पक्षेतरत्वत्वे साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वग्रहेण पक्षेतरत्वत्वे साध्याभावव्याप्यतावच्छेदकत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वकान्त्यत्वेन हेतुना साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकतानवच्छेदकत्वसाधनमिति फलिताऽर्थः । साध्याव्यापकत्वात् । पक्षेतरत्वत्वे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाग्रहात् । नायमुपाधिः । नोक्तरूपावच्छिन्न उपाधिताग्रहाविषयः । उक्तनियमानवधारणस्थले चोपाधिताग्रह इष्ट एवेत्याशयः । अहेतुकत्वेति । व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेकव्याप्यसत्त्वेऽपि अहेतुकत्वे शरीराहेतुकत्वव्याप्तिसत्त्वेन उक्तनियमे व्यभिचारादित्यर्थः । अभ्युपेत्याह । एवमपीति । उक्तनियमसत्त्वेऽपीत्यर्थः । सयोगादाविति । अव्याप्यवृत्तावित्यर्थः । अतिव्याप्तितादवस्थादिति । साध्यव्यापकत्वाभावसाधनासम्भवेनेत्यादिः । अव्याप्यवृत्तिनिरूपितायाः केवलान्वयिनिरूपितायाश्च व्यापकतायास्तदभावव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वाव्याप्यत्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या च तादृशप्रतियोगित्वाभावेन तदभावसाधनस्य व्याप्तिविरहेण साधनाप्रसिद्ध्या चासम्भवादिति भावः ।

। यद्यपि वाच्यत्वाद्वा केवलान्वयित्वमिति श्रयदशायां व्यतिरेकत्व-

घटितसाधनव्यापकतया गृह्यमाणे पक्षेतरत्वे न वाच्यत्वादिव्यापकताग्रहसम्भवः केवलान्वयित्वेन लिङ्गेन तत्र व्यतिरेकिणो व्यभिचारनिश्चयात्, तथापि तत्र साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयदशायां तत्रातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति यो यः किञ्चिद्भवावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकः स यत्किञ्चिद्भावव्याप्यतावच्छेदकस्यावच्छिन्नाभावत्वक इति व्याप्तिरूपेयते तदा नायं दोषः, संयोगादिव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वस्याद्यवच्छिन्नाभावत्वस्य व्यर्थविशेषणतया संयोगाद्यभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि घटत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकतया व्याप्यदिशि व्याप्यवृत्तित्वानिवेशे क्षतिविरहात्, अव्याप्यवृत्तिव्यापकत्वाभावस्यापि व्यतिरेकव्याप्यभावेन साधनसम्भवात्, पक्षेतरत्वाभावत्वस्य व्यर्थविशेषणतया केनचिदपि निरूपिते व्याप्यत्वे ऽवच्छेदकत्वाभावात्, वाच्यत्वाद्यभावघटितसाधनाप्रसिद्धावपि सामान्यतो व्याप्यतावच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वविरहेण वाच्यत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनासम्भवादिति ध्येयम् ।

याधोनीतपक्षेतरस्योपाधित्वानभ्युपगमेऽपि न प्रतीकारः, तथा सत्यपि व्यभिचारवारकस्यैव व्याप्तिग्रहोपयिकतया ऽप्रसिद्धिवारकस्यापि विशेषणस्य व्याप्यतावच्छेदके ऽवश्यं प्रवेशादुक्तरीत्या याधोनीतपक्षेतरे ऽतिव्याप्तेदुर्गारत्वादित्याह मूलं न चेष्टापत्तिरित्यादिना ।

(चि०) वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् ? अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वम्, तच्च तत्राप्यस्ति, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत । विपक्षाव्याचर्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणम्, तेन याधोनीतपक्षेतरस्य परिग्रहः, तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात्, न तु पक्षेतरत्वादेरिति चेन्न । न हि वस्तु विपक्षव्या-

यत्तत्कविशेषणशून्यम्, सर्वत्र प्रमेयत्वादेरसत्त्वात् ।
तत्रोपास्तेति विशेषणे सिद्धयसिद्धिवाधातः ।

(दी०) वस्तुगत्येति । तथा च पक्षे साध्यवति तदितरत्वं साध्या-
व्यापकं तद्रहिते च बाधोन्नीतत्वादुपाधिरेवेति भावः । यद्विषयत-
या ज्ञानस्यानुमितिगतिबन्धकत्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं वाच्यं
नान्यदनुपयुक्तत्वात्, तच्चेदुक्तं रूपं तदा तद्वच्चया पक्षेतरस्यापि
ग्रहादनुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायवानाह । अस्त्विति । उपा-
धिमात्रमिति । सत्प्रतिपक्षोच्चायकतया दूषकत्वमिति मते । इतरथा
तु पक्षावृत्तेरुच्छेदो बोध्यः । विपक्षेति । विपक्षव्यावर्तकधर्मा-
न्तरावच्छिन्नपक्षेतरत्ववारणाय निषेधद्वयमर्थता ।

(गा०) पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिरिति ग्रन्थस्य ज्ञानातिव्याप्तिपरत्वेऽपि व-
स्तुतिव्याप्तिपरत्वाभिमानेन मूल वस्तुगत्यर्थविशङ्का । तत्र पर्वतो
घटिमान् धूमादित्यादौ पक्षेतरस्यालक्ष्यतया नाव्याप्तिरित्यभिप्रा-
यप्रकाशमन्तरेण दोषोच्चारो न स्फुटीभवतानि शब्दतो लक्ष्ये या-
धोन्नीतपक्षेतरत्वे चास्तवसाध्यव्यापकत्वघटितलक्षणसत्त्वमात्र-
लाभेऽपि एकविशेषे तादृशलक्षणसत्ताकधनादपरे तद्व्यवच्छेद-
लाभो व्युत्पात्तसिद्ध इत्यर्थत औत्सर्गिक तादृशाभिप्राय प्रकाश-
यति वीधितिरुत् । तथा चेति ।

अत्र स्वाभिप्राय प्रकाशयन् उक्तातिव्याप्तिं सङ्गमयति मूले व-
स्तु तथेति । तथा । अलक्ष्ये पक्षेतरत्वे वस्तुतस्साध्यव्यापकताघटित
लक्षणासत्त्वम् । पक्षातिरिक्ते । साध्यवत्तया निश्चिते । उपाधिष्यति
रेकामहमात्रेणेति शेषः । साध्यव्यापकताग्रहादिति । साध्यसंश-
यविषये उपाधिष्यतिरेकग्रहस्य व्यभिचारसशयरूपतया तस्य च
व्यापकताग्रहाविरोधित्वोपगमेन तद्गृहसम्भवादित्यर्थः । उपाधेः ।
व्यभिचारहेतुकवास्तवोपाधेः । अनुमितिविरोधित्वम् । तत्रापि ।
पक्षेतरत्वेऽपि ।

ननु पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकतासम्भवात् कृपकत्वापत्ताव-
पि ज्ञानागर्भस्योक्तविशेषवर्मस्य यस्त्वतिव्याप्तिचिरद्वेनेतरभेदा

नुमोपकृत्वरूपलक्षणत्वं दुरपवादमेवेत्याशङ्कं निराचिकीर्षुः अ-
स्तिवत्यादेर्भाषमाविष्कुरते दीधिनौ । यद्विषयतयेति । यद्विषयतया ।
यद्धर्मविशिष्टविषयकत्वेन । ज्ञानस्य । उपाधिनाज्ञानस्य । अनुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वम् । तत्प्रतियन्धकज्ञानसम्पादकत्वम् । तदेवोपा-
धित्वम् । तान्त्रिकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदक तद्रूपमेव । प्रकृ-
ते वाच्यम् । प्रकृतानिर्मुक्तिविषयः । अन्यत् । इतरभेदानुमायकम् ।
अनुपयुक्तत्वात् । अजिज्ञासितत्वात् । तच्चेदुक्त रूपमिति । उक्तम् ।
साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिक यदि तदनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकमित्यर्थः । प्रहात् । प्रायशो ग्रहसम्भवात् । अनु-
मितिमात्रोच्छेदः । स्वार्थस्थले प्रायशः परार्थस्थले सर्वत्रैवानु-
मितेवच्छेदप्रसङ्गः ।

मूले साध्यसन्वेहात् । साध्यसंशयरूपव्यभिचारज्ञानात् । अनु-
पाधित्वे । पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगितया गृह्यमाणे उपाधित्वघट-
कसाध्यव्यापकत्वाग्रहे ।

ननु उपाधिमात्रमुच्छिद्येत इति मूलप्रसङ्गनम्, पर्वतो धूमवा-
न्यहेरित्यादौ व्यभिचारोन्नायकार्द्रेन्धनाद्युपाधौ सन्वेहविषयपर्व-
तादिरूपपक्षानिश्चितव्यतिरेके साध्यव्यापकताग्रहसम्भवेनोपाधि-
त्वग्रहानुच्छेदादित्यत आह दीधिनौ । उपाधिमात्रमितीति ।
सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयेति । तथा चोपाधिमात्रस्य दूरकताच्छेद
इति मूलार्थः । उपाधिव्यवहारयीजकृतार्थाजस्य पक्षावृत्तित्व-
नियतस्य तन्मते उक्तोपाधावसत्त्वेन तत्र साध्यव्यापकताग्रहस-
म्भवेऽपि तत्सङ्गतिः, व्यभिचारोन्नायकतयोपाधेरूपकत्वेऽप्युपाधि-
पदस्य तद्विशेषपरतया तत्सङ्गतिरित्याह । इतरथा त्विति ।
पक्षावृत्तेः । पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितया गृह्यमाणमात्रस्य ।

विपक्षाध्यायचर्चकविशेषणशून्यत्वं विशेषणमिति मूलम् ।
विपक्षात् । साध्याभाववतः । स्वविशेष्यतायच्छेदकार्याच्छब्दध्याय-
र्चक यत्तदन्यविशेषणशून्यत्वमुपाधिलक्षणे निवेदनीयमित्यर्थः ।
तथा च पर्वतभेदपर्वतनिष्ठभेदप्रतियोगित्वादौ नातिप्रसङ्गः, तत्र
प्रतिपक्षस्य भेदप्रतियोगित्वादिरूपविशेष्ये पर्वतनिष्ठभेदादिरूप-
विशेषणस्य हृदादिरूपविपक्षात् स्वविशेष्यतावच्छेदकमेतत्त्वप्रति-
योगित्यव्यायवच्छिन्नाव्यावर्तकत्वात्, तद्विशेषणानवाच्छेदस्येव त-

विशेषणावच्छिन्नस्यापि भेदावाद्यवच्छिन्नस्य हृदादिरूपविपक्षवृत्तिः
स्यादिति भावः । विपक्षात्स्वयिनेभ्यनावच्छेदकावच्छिन्नप्रव्यापत्तकत्व
च स्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्विपक्षकत्वम्,
पर्यतादिरूपविशेषणविशिष्टमेदावाद्यवच्छिन्नाभाववत्तया विपक्षे
समाश्रित्य पर्यतादिरूपविशेषणस्य न विपक्षव्यावर्तकता ।

। अथैवमपि पर्यतावृत्तित्वपर्यतान्यवृत्तित्वादिविशेषणविशिष्टव-
त्तयादेः पर्यतपक्षकवद्व्यादिसाध्यक्रोपाधिनापत्तिर्दुर्वारं, तादृशवि-
शेषणस्य घटित्वाद्यवच्छिन्ने विपक्षव्यावर्तकत्वात् ।

न च स्वप्रतियोगिनावच्छेदकस्य यादृशविशेषणघटितत्वप्रयुक्तं
विशिष्टाभायस्य विपक्षवृत्तिः तादृशत्वमेव विशेषणस्य विपक्षव्या-
वर्तकत्वम्, पर्यतावृत्तित्वादिविशेषणविशिष्टवत्तयाभायस्य विपक्ष-
वृत्तित्वं च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटित्वादिव्यतिरेक-
मेव प्रयोजकं न तु पर्यतावृत्तित्वादिविशेषणम्, घटित्वादिव्यतिरेकेन
तद्विशिष्टस्य विपक्षे सत्त्वादिति धार्यम् । प्रयुक्तत्वस्य दुर्वचत्वात् ।

। न च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाभूतीविपक्षवृत्ति-
स्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकत्वमेव स्वस्य विपक्ष-
व्यावर्तकत्वम्, पर्यतावृत्तित्वादिविशेष्यतावच्छेदकवद्विवाद्यवच्छि-
न्नाधिकरणत्वस्य विपक्षेऽसत्त्वात्तादृशविशेषणाविशिष्टवद्विवाद्यव-
च्छिन्नाभायस्य विपक्षवृत्तित्वेऽपि न तस्य विपक्षव्यावर्तकतेति
वाच्यम् । घटाद्यन्तरघटि विपक्षे पर्यतीयघटाव्यवताभावसत्त्वेन
पर्यतमेदादायतिव्यामेवोरयितुमशक्यत्वात् । प्रकृतोपाधिप्रविष्टस्य
विशेष्यतावच्छेदकस्य विपक्षणे च यादृशोपाधिप्रविष्टविशेष्यता-
वच्छेदकं न किञ्चिद्विपक्षवृत्तित्वावच्छेदकं तद्विशिष्टाधिकरणवि-
पक्षाप्रसिद्धा तादृशोपाध्याव्याप्तिरिति चेन्न । स्वविशेष्यतावच्छे-
दकतद्वर्मावच्छिन्नाधिकरणविपक्षवृत्तिस्वाविशिष्टतद्वर्मावच्छिन्नाभा-
वकं यद्यस्तं तदन्यविशेषणविशेष्यतावच्छेदकतापन्नतद्वर्माघटित-
त्वेनोपाधितावच्छेदकविशिष्टस्य विशेषणायतया सामञ्जस्यात् ।
उक्तरीत्या पर्यतादिविशेषणस्य घटत्वावच्छिन्ने विपक्षव्यावर्तकत्वे-
ऽपि भेदत्वाद्यवच्छिन्ने इत्याद्यात् भेदरूपविशेष्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नस्य व्यावर्तकं हृदाद्येव, तदन्यपर्यतरूपाविशेषणविशेष्यता-
वच्छेदकतापन्नमेदत्वादिव्यतिरेके पर्यतमेदादी नातिव्याप्तिः । बह्व्यादि-

विशिष्टपर्वतभेदाद्यभावस्य विपक्षवृत्तितया भेदत्वाद्यवच्छिन्ने पर्व-
तादेर्विशेषणस्य विपक्षव्यावर्तकत्वं नाशङ्कनीयम्, स्वाविशिष्टत-
त्त्वमावच्छिन्नाभाव इत्यनेन, स्वाविशिष्टनिरूपयतिश्रितियोगिताव-
च्छेदकताकाभावस्य विपक्षणीयत्वात् । आर्द्रत्वादिविशेषणस्य इ-
न्धनत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने विपक्षव्यावर्तकत्वा-
भावात् नादशविशेषणविशेष्यतावच्छेदकेन्धनत्वादिवदिते आर्द्र-
न्धनाद्युपाधौ लक्षणसमन्वयः ।

न च धूमवान्वहेरित्यादौ धूमवद्भेदाभावस्य अनुपाधिताप्र-
सङ्गः, भेदत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणतया तद्व्यवहृत्य, धूमवदादिविशेष-
णस्य भेदत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने विपक्षव्यावर्तक-
त्वादिति वाच्यम् । विपक्षव्यावर्तकविशेषणविशेष्यतावच्छेदकता-
पक्षधर्मस्य इतरविशेषणतानवच्छेदकतया तद्व्यवहृत्यस्य विप-
क्षणीयत्वात्, उक्तोपाधिशरीरे च धूमवद्विशेष्यतावच्छेदकताप-
क्षभेदत्वादेः तदभावादिविशेषणतावच्छेदकतयैव प्रवेशात् । एवं
पर्वतभेदादेस्तद्व्यवहृत्यादिना उपाधितावारणाय विपक्षनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्युपाधितावच्छेदकं विशेषणीयम् । तद-
दशविशेषणेन पर्वतभेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितावारणसम्भवेऽपि प-
र्वतभेदविशिष्टद्वन्द्वभेदादिवारणाय निरुक्तविपक्षव्यावर्तकविशेषण-
शून्यत्वनिवेशनमिति ध्येयम् । एवं सति पक्षभेदस्य विपक्षद्वन्द्वभे-
दविशिष्टतद्व्यवहृत्येन विपक्षद्वन्द्वभेदविशिष्टभेदत्वेन योपाधिताप्र-
सङ्गः, एतद्विशेषणेऽपि अणवः सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादौ अननु-
त्यादेस्तत्प्रसङ्गवत्, तथापि लक्षणमतिव्यापकमेवेत्यादिमूलतत्प-
र्यविषयतया न क्षतिमावहति ।

विपक्षव्यावर्तकविशेषणवत्त्वस्य विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वपर्यवसितस्योपाधितावच्छेदकविशेषणत्वं किमुपोक्षित-
मित्याशङ्कां निराकुरुते दीधितौ विपक्षव्यावर्तकत्वमनिरावच्छिन्ने
ति । विपक्षवृत्तिसाध्यादिविशिष्टेत्यर्थः ।

उक्तविशेषणस्य पूर्वविशेषणवत्त्वं बाधोन्नीतपक्षेतरव्यावर्तकता
तत्रापि तत्सत्त्वादित्याह मूले तेनेति । तेन । उक्तविशेषणेन । बाधो-
न्नीतपक्षेतरस्येत्यनन्तरमपि पूरणीयः । परिग्रहः । आक्रमणम्, स्वाध-
र्माकरणमिति यावत् । तदेतत्स्फुटयति । तत्रेति । तत्र । बाधस्थले ।

पक्षस्येति । विशेषणतया स्वरूपात्स्वभेदव्यावर्तकस्येत्यादिः ।
 पर्यन्तेतरत्वादिति । बहुपादिसाध्यकस्थले इत्यादिः । परिग्रह इत्य-
 नुपज्यते । तत्र पक्षस्य साध्यवृत्त्या विपक्षत्वाभावादिति भावः ।
 तादृशविशेषणाभाववत्त्वमुपाधौ विशेषणतयाऽभिमतमित्यभिमा-
 नेन दूषयति । न हीति । यस्तु किमपीति शपः । तत्रोपाचेति ।
 प्रकृतोपाधितायच्छेदकनिविष्टेत्यर्थः ।

(चि०) तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्याप-
 कत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्या-
 वृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव, व्यभिचारे चाव-
 द्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात् ।
 तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् ।
 अत एवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतर
 उपाधिरित्यपास्तम् । दूषणसमर्थत्वेन जातित्वा-
 भावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि
 निरस्तम्, उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वान् ।

(दी०) विपक्षाव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नसाध्यव्याप-
 कत्वसाधनाव्यापकत्वशालित्वं तद्विवक्षितमित्याशङ्क्य पक्षेतरत्व-
 स्योपाधित्वमनङ्गीकुर्वतस्तत्र मते नातिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतो
 दूषकताप्रयोजकरूपवतस्तस्यानुपाधित्वाभ्युपगमः तद्धारणाय च
 विशेषणोपादानं द्वयमपि न युक्तमित्यभिप्रायवानाह । तथा-
 पीति । तावन्मात्रस्य । साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमसाध्यव्याप-
 कतामात्रस्य । दूषकत्वात् । दोषोन्नयनोपयोगित्वात् । जाति-
 त्वादिति । त्वदुत्तरस्येत्यादिः । उपाधित्वाभावेऽपीति । उपा-
 धित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ।

(गा०) अभिमाननिराकरणेनोक्तदूषणमुद्धृत्य तथापीत्यादिदोषम-

पक्षसम्पादके पक्षे साध्यव्यतिरेकोऽन्यनयोग्यत्वे साधनाद्यापकत्वा-
 शानुपयोगात् प्रकान्तमाप तदंशं विशिष्यानुपादाय साध्यव्यापक-
 तामाश्रयेत्युक्तम् । "मात्रपदेनोक्तविशेषणस्यैव व्यभिचाराद्युपयनो-
 पयोगिताव्यवच्छेदः । व्यभिचारोऽन्येन साधनाव्यापकतायाः सत्प्र-
 'तिपक्षोऽन्येन च पक्षावृत्तिताया उपयोगात्तद्व्यवच्छेदायोगात्साध्य-
 व्यापकत्वेत्यनेनान्यतरसहितव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् । दूषक-
 त्वावित्यनेन स्वतो दूषकत्वविशेषासम्भवात् । तदर्थमाह । दोषाश्रय-
 नेति । व्यभिचारसत्प्रतिपक्षान्यतरोऽन्यनेत्यर्थः । व्यभिचारस्योऽन्यन
 तदनुमितिः, सत्प्रतिपक्षोऽन्यन च साध्यानुमितिप्रतिरोधप्रयोजक-
 साध्यव्यापकभावाच्चक्षानसम्पादनम् ।

मूले अनुमानमात्रोच्छेदकृतयेति । सर्वत्रेवानुमाने पक्षेतरस्यो-
 पाधितयोद्भावनसम्भवात् पक्षेतरत्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारा-
 नुमानमपि न सम्भवतीति दूषणसमर्थत्वेनेत्यर्थः । अनुमानपदं
 परार्थानुमानपरम्, स्वार्थानुमाने सर्वत्र पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकता-
 प्राद्वक्तव्या नियतत्वाभावेन अनुमानमात्रोच्छेदासम्भवात् ।
 दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरिति जातिलक्षणादुत्तरस्यैव जातिः
 न तु पक्षेतरोपाधेरिति मूलासङ्गतेर्धारणाय पूरयति दीधितौ ।
 त्वदुत्तरस्येति ।

मूले न पक्षेतर उपाधिरिति । जात्युत्तरकत्वस्यालक्ष्यताप्रयो-
 जकत्वादिति शेषः । तथा च तद्यावर्चनाय विशेषणदानमुचितमे-
 वेति भावः । अत एवेत्यनेनोक्तमुपाधिताहेतुं विवृणोति । दूषणसम-
 र्थत्वेनेति । उक्तयुक्त्या व्यभिचाराद्यननुमापकत्वेऽपि पक्षे साध्यव्या-
 पकभावापन्नानसम्पादनेन साध्यानुमितिप्रतिरोधसमर्थत्वेनेत्यर्थः ।
 प्रकारान्तरम् । विशेषणान्तरनिवेदनम् । तच्च याधोऽधीतपक्षेतर-
 भिन्नत्वम् ।

पक्षेतरस्य लक्ष्यताव्यवस्थापनदशायां उपाधित्वाभावेऽपीति
 कथनासङ्गतेस्तदर्थमाह दीधितौ । उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीति । भवत-
 त्यादिः ।

(चि०) अथोपाधिस्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षो-
 द्धापकतया दूषणम् ? पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च न सा-

ध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात्, न तु व्यभिचारादे-
न्नायकतया दूषणम् । यथा हि साध्यव्यापकोपाधि-
व्याप्यतया हेतोस्साध्यव्याप्यत्वं तथा साध्यव्या-
प्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सि-
द्ध्येत्, व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगम-
काविरहात् । तस्माद्यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं
साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्या-
भावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रहतौल्यादिति दूषकता-
धीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति । मैवम् । एवं हि
सत्प्रतिपक्ष उपाध्युद्भायनं न स्यात्, सत्प्रतिपक्षान्त-
रवत् । किञ्च एवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरौ नोपाधि-
स्स्यात्, व्यतिरेके ऽसाधारणत्वात् ।

(दी०) दूषकताधीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकताधीजं च न व्य-
भिचारादेन्नायकत्वमपि तु सत्प्रतिपक्षस्य तच्च तत्र नास्तीत्यतो
न स उपाधिरिति शङ्कते अथेति । व्यभिचारोन्नायकतया । व्यभि-
चाराशुन्नायकतया । अव्याप्यतया । अव्याप्यत्वादिना । अव्या-
प्यत्वम् । अव्याप्यत्वादि । सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति । व्याप्तिपक्षधर्म-
तारूपबलसम्बन्धेनैकेनापि बहूनां प्रतिरोधसम्भवात्, बहुत्वस्या-
बलत्वात् । यत्तु प्रमाणतत्त्वगोधादां बहुत्वमपि बलमुक्तम्,
तन्न सत्प्रतिपक्षतायां किन्त्वेकत्राद्भद्रप्रसङ्गे । बहुषु तत्त-
त्पनागौरवं एकत्र च लायवमिति तर्कोत्थापकतयेति नोपाधे-
स्तत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषणत्वमम्भव इति भावः । एवम् ।
सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे ।

(गा०) व्यभिचाराशुन्नायकत्वस्य दूषकताधोज्ञत्यनिराकरणेन
सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य तथा च व्ययस्थाप्य तस्य पक्षेतरत्वे ऽस-

रूपकथने विशेषणान्तरौचित्यप्रयोजकतदलक्ष्यतानिर्वाहकतया प्रकृते
 उपयोजयितुं अथेत्यादिमूलनात्पर्य सङ्क्षेपेण प्रदर्शयति । दूषकता-
 योजसत्त्वे इति । न व्यभिचारादेरुपपन्नकत्वमिति । येन पक्षेतर-
 व्यभिचारादिना साधने असाधारण्यादिदोषविरहेण सोऽपि लक्ष्य-
 स्यादिति शेषः । आदिना अव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिक-
 रण्यरूपव्याप्यभावपरिग्रहः । तदुपपन्नकताया दूषकतावीजत्वेऽपि
 पक्षेतरालक्ष्यत्वानिर्वाहात् । उपायकत्वम् । अनुमापकव्यभिचारादि-
 प्रतियोगित्वम् । सत्प्रतिपक्षस्येति । साध्यानुमितिप्रतिरोधस्येत्यर्थः ।
 अप्रानुपज्यमानस्य उपायकत्वमित्यस्य प्रयोजकव्यतिरेकप्रतियो-
 गित्वमर्थः । स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति मूलस्यापि
 प्रतिरोधप्रयोजकस्वव्यतिरेकतयेत्येवार्थः । तच्च । सत्प्रतिपक्षोत्था-
 पकत्वं च । तत्र । पक्षेतर । न सं उपाधिरित्युपलक्षणम्, व्यतिरेके
 ऽसाधारण्याभाधनिर्वाहकाविपक्षाव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वविनिर्मु-
 कसाध्यव्यापकत्वस्य न दोषाशयनोपयोगित्वमित्यपि बोध्यम्, तेन
 तावन्मात्रस्येत्यादिदूषणोद्धारः । अव्याप्यत्वोपपन्नकताया अप्रतिपक्षे
 न्यूनता स्यादिति तत्सङ्गाहकादिपदमन्तर्भाव्य व्याचष्टे । व्यभिचा-
 रेति । व्यभिचारोपपन्नकतया अप्रतिपक्षत्वस्यापि प्रकृतत्वात्तदव्यव-
 स्थापनेन न्यूनतां परिहर्तुं साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतयेत्यादौ
 व्यभिचारपरिग्राहकमादिपदमन्तर्भावयति अव्याप्यतयेत्यादिना ।

साध्याव्याप्यत्वमिति मूले सेधुमर्हतीति शेषः । व्याप्तिग्राहक-
 । व्यभिचारनिश्चयविरहसहकृतसहचारदर्शनस्य । उभयत्र । सा-
 ध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोश्च । विनिगमकविरहादिति । तथा च हेतौ
 साध्यस्य व्यभिचारादिसाधनाय परोद्गावितोपाधौ चादिनोक्तहेतुना
 साध्यव्यापकत्वे साधयितुमारब्धे व्यभिचाराद्यनुमापकव्याप्तेरनि-
 श्चयात् न व्यभिचारानुमाननिर्वाह इति भावः । व्याप्तिग्रहविरोधिव्य-
 भिचारज्ञानस्य गृहीतायां व्याप्तौ अनुयोगाद्याप्तावगृहीतायां यत्रो-
 पाधौ साध्यव्यापकताप्रदस्तत्रैव व्यभिचारोपपन्नकतयोपाधेर्दूषक-
 त्वाङ्गीकारात् स्वार्थस्थले व्यभिचारोपपन्नकत्व सम्भवतीति परा-
 र्थानुमानाभिप्रायकतया दर्शितम् । अत एवाग्रे साधनीयमित्याहु-
 क्तिः साधु सङ्गच्छते । साधनीयम् । चादिना साधनीयम् । व्याप्ति-
 ग्रहेति । व्याप्तिग्रहसामग्रीत्यर्थः । सोऽयम् प्रकारः । सत्प्रतिपक्ष एव ।

प्रतिरोधसम्पादनरूप एव । तथा च पक्षेतरव्यतिरेको ऽसाधारण्य-
दोषदुष्टतया निग्रहभयेन परणोद्भावायितु न शक्यत इति तेन न प्र-
तिरोधसम्भव इति नासाधुपाधिरिति भावः । एव हीति । सत्प्रति-
पक्षोद्भायकत्वस्यैव दूषकतायीजत्वे इत्यर्थः । उपाध्युद्भावनम् न
स्यात् । नोपयुज्येत । तत्साधनीयस्य साध्याभावाभावरूपसाध्यस्य
साधनाय प्रयुक्तात् प्रथमहेतोरेव प्रतिहेतोर्विरुद्धत्वादिति भावः ।
सत्प्रतिपक्षान्तरघादिति । प्रतिहेतुदूषणाय प्रकृतसाध्यसाधकहे-
त्वन्तरस्य यथा घाविना मोद्भावनं पूर्वोपन्यस्तहेतुनेव तत्कार्यप्रति-
रोधादित्यर्थः ।

ननु पूर्वोपन्यस्तहेतोर्हेत्वन्तरसाहित्यरूपाधिकबलनानिर्वाहाय
उपाधेः सत्प्रतिपक्षान्तरस्य च उद्भावनं युज्यत एवेत्यत आह दी-
धितौ । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपयलेति । एकेनापि हेतुना यद्गुणां हेतूनां
कार्यस्य प्रतिरोधसम्भवात् प्राचीनग्रन्थे हेतुबहुत्वस्य बलत्वोक्तिवि-
रोधं परिहरति । यत्त्विति । बहुत्वमपि बलमिति यदुक्तमित्यन्वयः ।
उक्तमिति । उपायकदुक्तमित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षतायामिति । विरो-
धितयेति शेषः । एकनाङ्गभङ्गप्रसङ्ग इति । एकसाध्यसाधकहेतु-
विषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाप्राप्ताप्यस्य अनयोरेकतरं वाध्य-
मित्याद्यनुमानेन सामान्यतस्साधन इत्यर्थः । इति तर्कोत्थापकतये-
ति । विशेषपर्यवसानसम्पादकतादशप्रतिसन्धानसम्पादकतयेत्य-
र्थः । यदुत्थं बलमुक्तमित्यनुपज्यते ।

न चैवं तादृशतर्कावतारार्थमेव सत्प्रतिपक्षे उपाधेः प्रतिपक्षा-
न्तरस्य चोद्भावनमुपयुज्यतामिति वाच्यम् । तावतापि अनयोः
कस्य वाध्यता कल्प्यतामित्याकाङ्क्षामन्तरेणाप्युपाधेः प्रतिहेतौ ता-
न्त्रिकैरुद्भावनस्यानुपपत्तेः । किञ्चेत्यनन्तरमेवमिति मूलं गृह्यन्
व्याचष्टे । एवमिति ।

(चि०) ननु वाधे नोपाधिनिषेधः, धूमेन हुदे वह्नि-
साधने तदभावात्, न तु हेतुमति पक्षे वाधे पक्षेतरोपा-
धिनिषेधः, प्रत्यक्षे वद्गौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साधवेऽने-
जस्त्यादेरुपाधित्वसम्भवदिति चेन्न । तेजोमात्रपक्षत्वे
ऽनेजस्त्यं विना ऽन्यस्पोपाधेरभावात् ।

(दी०) बाधस्यानिश्चये ऽसाधारण्यानिश्चये च वैयर्थ्या-
न्माभूत्सोऽप्युपाधिरित्यभिप्रायेण शङ्कते । नन्विति ।

हेतुपतीति । न चासङ्कीर्णबाधस्यले व्यभिचारः, प्र-
तियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते बाधत्वात् तदन-
भ्युपगमाद्वा । अनेजस्त्व विनेति । तत्समशीलं विना शुद्धसा-
ध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः । तेन भास्वरूपशून्यत्वा-
दे रूपवस्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः ।

(गा०) ननु नोपाधिः स्यादित्यत्र हेतुतया उक्त व्यतिरेके ऽसा-
धारण्यादित्यसङ्गतम्, बह्वावनुष्णत्वबाधावतारे तस्य विपक्षतया
वह्नीतरत्वव्यतिरेकस्य विपक्षस्यावृत्तत्वाभावादित्यतो बाधानव-
तारदशाभिप्रायकतया नरसङ्गमयितुं पूरयति । बाधस्येति ।
न्यूनतामङ्गाय बाधावतारस्थले बहुपादीतरत्वस्योपाधितया दूष-
कत्वं पूरणन निराकुरुते । निश्चये चेति । बाधस्येत्यनुपपद्यते । वैय-
र्थ्यादिति । साध्याभावस्यानिश्चिततया तत्साधकोपाधेर्निष्फल-
त्वादित्यर्थः ।

नन्वित्यादिमूले बाधे उपाधिनिर्णयमक्षण्डनस्य बाधोन्नीतपक्षे
तरस्यानुपाधितापाक्षरूपदूषणसमाधानतामुपपादयति । मा भू-
त्सोऽप्युपाधिरिति । तस्यानुपाधित्वमिष्टमेवेति । तदापाक्षित-
स्मय इत्यर्थः । एवं च नापाधानयम इति मूलस्य येन तात्पर्यम-
रक्षायै वह्नीतरत्वादेरुपाधित्वमावश्यक स्यादिति शेषः ।

मूले हतुमति पक्षे बाध इति । बाधितसाध्यकपक्षवृत्तिहेता-
वित्यर्थः । पक्षेतर इति नियमे नान्तर्भावनीयम् । पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नमेवानात्मकातेजस्त्वादिरूपोपाधिमादाय नियमस्य अत्र
निर्वाह्यत्वात् ।

बाधहेत्याभासशालिनि पक्षवृत्तिहेतौ सोपाधित्वनियम इति
मूलाभिप्रायेण शङ्कते दोषितौ । न चेति । व्यभिचारेणासिद्ध्या चा-
सङ्कीर्णो यत्र बाधहेत्याभासः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासि-
द्धिविरोधी तदवच्छेदेन साध्याभाववत्स्वरूपः तादृशे गन्धप्रागभा-
वादिषिष्टिष्यटाविपक्षकगन्धादिसाध्यकपृथिवीत्वाविद्धेतावित्यर्थः ।

व्यभिचार इति । तादृशहेतोस्साध्यव्याप्यतया । उपाधेर्व्यभिचारेण
 प्रापकतया दूषकतामभ्युपगच्छत उक्तनियमवादिनो मते । साधनो-
 व्यापकत्वस्योपाधिलक्षणे । स्वद्वयं प्रवशात्तादृशलक्षणाक्रान्तस्य
 उपाधेस्तत्रासम्भवादिर्निर्भावः । प्रकृते बाधत्वादिति । बाधपदेन
 प्रकृते विवक्षणादित्यर्थः । तथा च तादृशसाध्याभाववत्पक्षवृत्ति-
 हेतोस्सोपाधित्वनियम इति मूलार्थः । उक्तस्थले च पक्षे न ताद-
 शसाध्याभाव इति न व्यभिचार इति भावः । सर्वत्र पक्षतावच्छे-
 दकसामानाधिकरण्येनैवानुमितिस्साध्यमपगाहते इतरथाधला-
 धनज्ञानबलादपि न व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यभांनमिति
 प्राचीनमते ऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णबाधस्थलमेव नास्ति,
 तथा च तन्मते हेत्वाभासग्रन्थे निर्वक्ष्यमाणबाधहेत्वाभासविभाज-
 कधर्मपुरस्कारेण बाधोपपादनेऽपि न व्यभिचारः, गन्धादिमन्त्रि-
 ष्टगन्धप्रागभावादिरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नगन्धाद्यभावस्यानुमि-
 त्यविरोधितया बाधत्वविरहादित्याशयेनाह । तदनभ्युपगमाद्वेति ।
 असङ्कीर्णबाधस्यैवोक्तनियमवादिनाऽनभ्युपगमाद्वेत्यर्थः ।

। ननु तेजस्त्वावच्छिन्नपक्षकानुष्णत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले ऽते-
 जस्वरूपपक्षेतरत्वं विना अन्योपाधेरभावादुक्तनियमानुरोधेन त-
 स्योपाधित्वमावश्यकम्, 'सत्प्रतिपक्षोपप्रायकत्वस्य' दूषकतायाजि-
 त्वमते च तद्व्यतिरेकस्यासाधारणतया तस्य दूषकत्वासम्भय इति
 मूलोक्तं न सङ्गच्छते अतेजस्त्वभिन्नस्यापि शुद्धसाध्यव्यापकभा-
 स्वरूपशून्यत्वादेरवच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेशोपाधेस्तसम्भवा-
 दित्यन्ताः ऽतेजस्त्वं विनेत्यादि व्याचष्टे । अतेजस्त्वमिति । त-
 त्समशलिमिति । असाधारणव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन तत्तुल्यमि-
 त्यर्थः । तथा चासाधारण्यव्यतिरेकप्रतियोगिनः उपाध्यन्तरस्य
 सत्त्वऽपि पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्येव तद्व्यतिरेकस्य असाधारणत्वेन
 सत्प्रतिपक्षानुपप्रायकत्वात् 'सत्प्रतिपक्षोपप्रायकत्वस्योपाधिदूषकता-
 योजित्यमते उक्तनियमस्य पक्षेतरत्वेनेव तादृशोपाधिनापि न निर्वा-
 हः पक्षेतरस्येव तस्यापि तन्मते उपाधित्वासम्भवादिति मूला-
 मिप्रायः । शुद्धसाध्यव्यापकस्येति । तथा चावच्छिन्नसाध्य-
 व्यापकोपाधिसत्त्वेऽपि उक्तलक्षणस्य शुद्धसाध्यव्यापकताघटितत्वे-
 न तल्लक्षणकर्तृमते तस्याप्यनुपाधित्वेन तमादायापि नोक्तनियम-

निर्याण इति मूलाशयः । अत्रापि इति । अतस्तत्त्वं विनान्यस्योपा-
धेयत्वादित्युक्तेर्नासङ्गतिः ।

(दी०) न चैतद्व्यतिरेको नासाधारणः, पक्षे साध्यस्यासिद्धौ
सपक्षाभावात्, सिद्धौ च तत्रैव सपक्षे वर्तमानत्वादिति वाच्य-
म् । पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इत्यभिप्रायात् । जलादावुष्णत्वभ्र-
मदशायां तथात्वमित्यपरं । ग्रीष्मांष्मणि तेजस्त्वाग्रहदशायाम-
प्रतीतसाध्यतदभावसहचाररूपत्वमसाधारणमित्यन्ये ।

(गा०) एतद्व्यतिरेक इति । तेजस्त्वावच्छिन्नपक्षे, अनु-
ष्णत्वाभावस्य उष्णत्वस्य साधने पक्षमात्रवृत्तिरप्यतेजस्त्व-
व्यतिरेक इत्यर्थः । पक्षे साध्यस्यासिद्धाविति । तजसि अनुष्ण-
त्वानिर्णयदशायामित्यर्थः । सपक्षाभावादिति । स्वधर्मिकतदानीं,
स्तनर्ताभिन्नयधिपयसाध्यघतोऽप्रसिद्धया असाधारणघटकतद्व्यापू-
त्तत्वदलासत्त्वादित्यर्थः । सिद्धौ च । पक्षे साध्यस्य सिद्धिदशा-
यां च । तत्रैव । पक्ष एव । सपक्षे । स्वस्थिभिन्नोपमानसाध्यवति ।
वर्तमानत्वात् । वर्तमानत्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावात् । पक्षमात्रवृत्तिरिति ।
पक्षतयं सन्निवृत्तसाध्यकत्वम्, तथा च क्वचिच्चेजसि तदानीं उष्ण-
त्वानिश्चयेऽपि कालान्तरीणोष्णत्वग्रहजन्यसंस्कारमूलककोटिस्मृ-
त्या यदा तेजोमात्रं तत्संशयः तदा तेजस्त्वव्यतिरेकस्य साध्य-
संशयविषयमात्रवृत्तिस्त्वात् साध्यसहचारमात्रग्रहविरोधितादृशा-
साधारण्यरूपदोषेण तादृशव्यतिरेकस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वास-
म्भव इति भावः ।

अथ वा अनुमितिविशेष्य एव पक्षः, पक्षे साध्यनिश्चयदशायां
तन्मात्रवृत्तित्वस्य सहचारग्रहाविरोधित्वेऽपि तदा वाचादेव पक्षे
विपरीतसाध्यसिद्धेः सत्प्रतिपक्षस्याकिञ्चिद्विपरिवर्तय नोपाधेरूपकत्व-
मिति भावः । जलादावुष्णत्वभ्रमदशायामिति । तथात्वम् । अस्य
व्यतिरेकस्य हेतोरसाधारण्यम् । तच्छरीरे धर्मिणि चास्तवसाध्य-
वत्त्वानिवेशादिति शेषः । तथा च तदानीमेव सत्प्रतिपक्षाननुमाप-
कत्वेन तत्प्रतियोगिनो नोपाधित्वसम्भव इति मूलाशयः । ग्रीष्मां-
ष्मणीति । उष्णतया निश्चोपमान इति शेषः । तेजस्त्वव्यवृत्तकमास्व-

रूपप्रहान्नावलम्बाभावांनुद्भूतरूपवत्तेजोनुसरणम् । तत्र तेजस्त्वाग्रह-
दशायामपि वास्तवतयावृत्तत्वघटितासाधारण्यायोगादाह । अप्रती-
तेति । उष्णत्वाग्रहेऽपि साध्यतद्भावसहचरिततयाऽप्रतीयमान-
त्वरूपासाधारण्यं यद्यपि निर्वहति, तथापि तदानीं साध्याप्रसिद्धौय
सत्प्रतिपक्षासम्भवाद्साधारण्यमकिञ्चित्करं स्यादित्युष्णत्वग्रहानु-
सरणम् ।

अथ वा अप्रतीतसाध्यतद्भावसहचारत्वमित्यस्य साध्यादि-
मत्तया निश्चीयमाने धर्मिणि अप्रतीयमानत्वमित्येवार्थः, तथा
चासाधारण्यसम्पादक एवोष्णत्वनिश्चयः, अपरेषामन्येषां च मते
दशाविशेषेऽसाधारण्येऽपि अन्यदा सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन भतेज-
स्त्वादेरुपाधिरसम्भवेन तदानीन्तनोपाधित्वमादायैव च उक्त-
नियमनिर्वाहोद्साधारण्यदशायां तस्यादोषत्वं न क्षतिरित्यस्वर-
सर्वाजमाहुः ।

न च पक्षमाप्रवृत्तिरस्यासाधारण्येऽपि पक्षत्वं यदि सन्दिग्ध-
साध्यकत्वं तदाप्यनित्यमिति तुल्योऽनुयोगः यदि चानुमितिविशे-
ष्यत्वमात्रं तत्तदा विपक्षैकदेशे साध्यनिश्चयदशायां साध्यसहचार-
ग्रहसम्भवेन व्याप्तिग्रहसम्भवात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनातेजस्त्वा-
दिज्ञानादुक्तसाध्यव्यतिरेक्याप्रतिपक्ष्याया एकदेशे साध्यानुमितेः
प्रतिरोधादुपाधेर्दोषत्वमक्षतमेवेति व्यतिरेकेऽसाधारण्यमकिञ्चि-
त्करमेवेति याच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन यत्रानुष्णत्वसिद्धि-
हेतुः सत्रानुमितिविशेष्यपक्षमाप्रवृत्तेरुपाधिव्यतिरेकहेतोः पक्षैक-
देशे उष्णत्वनिश्चयदशायां उष्णत्वव्याप्तिग्रहसम्भवेऽपि याधनिश्चय-
बलादेव उद्देश्यानुमितेरसम्भवेन तद्विपरीतस्यप्रयोज्ययादशानुमि-
तिविरोधियाधरूपदोषवान् यः पक्षधर्मो हेतुः स उपाधिज्ञानानधी-
नोपज्ञानाप्रयोज्यतादशानुमित्यनुत्पादप्रयोजकोपाधिमानित्येतादृश-
नियमनिर्वाहान्मूलसङ्गतैः ।

(चि०) किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वं पर्वतेतरद्रव्य-
त्वं हृदपर्वतसंयोगानाधारत्वं हृदपर्वतान्यत्वादिकमु-
पाधिः स्यादेव, व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात्, व्यति-
रेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यम्,
तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वान्, तस्मा-

दुभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्ति-
निश्चयः, किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशयः । तथा च
व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वम्, तत्र पक्षे-
तरेऽप्यस्ति । तदुक्तं उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति ।

(दी०) असाधारणे हि साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्र-
हप्रतिबन्धः, व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्यतदभावयोरपि तद-
विशेषात्सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीजम् । न चेहाद्यः, व्यतिरेकित्वा-
त्, न द्वितीयः सप्रतिपक्षे तदनपकाशात्, अतः पक्षेतरेऽपि
सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधिरेवेत्याह । व्यतिरेकिणेत्यादिना ।
नन्वं प्रागुक्तरीत्या व्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्य सत्प्रतिपक्षे-
ऽनुद्धावनीयतापश्या च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकताया-
मबीजत्वे उपाधिर्दूषणमेव न स्यात् बीजाभावादत आह ।
तस्मादिति । तदुक्तमुपाधेर्न व्यभिचारशङ्केवेति ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षोत्थापकताया दूषकताबीजत्व स्वीकृत्यापि पक्षे-
तरत्वं समशीलानामन्येषामुपाधित्वमुपपादयति मूले किञ्चेति । व्य-
तिरेके असाधारण्याभावादिति । पर्यतावयवरूपादो गुणायौ इवे च
सपक्षे उक्तधर्माणां व्यतिरेकरूपस्य साध्याभावसाधकहेतौर्त्तमा-
नत्वादिति भावः । पर्यतेतरत्वंस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमुपपा-
दयति । व्यतिरेकिणेति । व्यतिरेकिहेतुरूपेण पर्यतेतरत्वाभावेन
साध्याभायसाधनसम्प्रदायित्यर्थः ।

११ व्यतिरेकितया सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्रोक्तौ व्यतिरेकित्वस्या-
साधारण्यदूषकतानिवारकत्वलाभात्तच्छङ्कानुदयेन न चासाधार-
ण्यमित्यग्रिमग्रन्थानुत्थितिरतोऽसाधारण्यस्य दूषकताबीजद्वय
व्यतिरेकितया तदेकतरोद्गारेऽप्यपरतच्छङ्कया न चेत्यादिग्रन्थो-
त्थितिरिति वक्ष्यति दीधितौ असाधारणे हीति । शब्दादी । नित्य-
त्वादिसाध्यकशब्दत्यादिहेतावित्यर्थः । साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धे-
नेति । सपक्षव्यावृत्तेरित्यादि । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः । अन्यव्याप्ति-

ग्रहप्रतिबन्धः । दूषकतायीजमित्यग्निमेणान्वयः । व्यतिरेकव्याप्या-
दरे त्विति । तादृशदूषणोद्धारयेत्यादिः । साध्यतवभावयोरपि तद्वि-
शेषादिति । हेतुव्यतिरेके साध्याभावस्येव साध्यस्यापि व्यापक-
ताप्राहकतत्सहचारज्ञानघाटतसामप्रथास्सत्त्वादित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षः ।
स्वेनैव स्वसाध्यानुमितिप्रतिरोधः । 'इह प्रतिरोधायापन्यस्तस्यो-
पाधेर्यतिरेके हेतौ अन्यव्याप्यग्रहरूप' आद्यो दोषो नेत्यर्थः ।
सत्प्रतिपक्षे तदनवकाशादिति । प्रतिरोधे प्रतिरोधरूपदोषानवका-
शादित्यर्थः । परेण प्रतिरुद्धकार्यस्यापि परकार्यप्रतिरोधकत्वात्
अन्यथा वाशुपन्वस्तंहतुना प्रतिरुद्धत्वादेव प्रतिराधकत्वानुपपात्ति-
रिति भावः । व्यतिरेकिणेत्यादिनेति । दोषत्वादित्यन्तेनेति शेषः ।
एवं च व्यतिरेकित्वादेरं अन्यव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धरूपयीजासम्भवेऽ-
पि अन्यदेव, किमपि दूषकतायीजं स्यात्स्यतीति नाशङ्क्यम् उक्तयी-
जशून्यस्य अलाभारण्यस्यापि सत्प्रतिपक्षोन्नापकतामात्रेण दोष-
त्वात् तादृशदोषस्य च सत्प्रतिपक्षे जनकाशादिति न चेत्यादिमू-
लार्थ इति भावः । पक्षेतरस्य सत्प्रतिपक्षानुन्नायकताव्यवस्थापनेन
तस्य दूषकतायीजत्वमुपगम्य पक्षेतरस्य अलक्ष्यत्वमुपपादयतः सि-
द्धान्तिनो निराकृतघनस्तस्मादित्यादिना व्यभिचारसंशयाधायक-
तया तस्य लक्ष्यताव्यवस्थापनमाकाङ्क्षाविरहेण नावतरितुमर्हतीति
तद्व्यस्योपाधेरदूषणत्वशङ्कायां व्यभिचारसंशयकतया तद्दोषत्व-
व्यवस्थापनमवगत्य तादृशदूषकतायीजस्य पक्षेतरे सत्त्वकथनं सङ्ग-
मयति । नन्वेवमिति । प्रागुक्तरीत्येति । न तु व्यभिचारोन्नायकतये-
त्यादिसिद्धान्तिप्रदर्शितदोषेणेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षे ऽनुद्वाचनीयताप-
त्त्या । पूर्वपक्षिर्दर्शितया । मूले उभयोरपि व्याप्तिप्राहकसाम्य इति ।
साध्यसाधनयोः उपाधिसाध्यनिर्गुणितव्याप्तिप्राहकसामप्रथाविशेषेण-
ेत्यर्थः । विरोधादिति । बहुपादौ प्राह्यया धूमादिव्याप्या आर्द्रेन्धनादौ
च बहुपाद्यव्यापकत्वप्राहकसामग्रीसहितया आर्द्रेन्धनादौ धूमादि-
व्यापकताप्राहकसामग्रीप्राह्यस्य धूमादिव्यापकाव्याप्यत्वस्य विरो-
धादित्यर्थः । न व्याप्तिनिश्चय इति । एकयापि सामप्रयेति बोध्यम् ।
उभयत्र व्यभिचारसंशयः । साध्ये उपाधेः साधने च साध्यस्य व्य-
भिचारसंशय एव । व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनेति । स्वधर्मिकोपा-
धित्वप्राहकसामग्रीसबलनाधीनसाधनधर्मिकव्यभिचारसंशयप्रयो-

अकतयेत्यर्थः ।

ननु उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति मूलमसङ्गतम्, सहचारादिरु-
पसाधारणधर्मदर्शनादितोऽपि व्यभिचारसंशयनोपाधिभिन्ने तद्व्य-
च्छेदकत्वयाभात्, अत एवकार व्यत्यस्यति दीधितौ उपाधेरिति ।
ईदृशैवकारेण चानुमितिषिरोधिकार्यान्तरे व्यभिचारनिश्चयादौ
उपाध्यधीनत्वव्यवच्छेदः ।

(चि०) भवतु योक्तव्यायेन सकलानुमानभङ्ग-
मियापक्षेनरोऽनुपाधिः, तथापि लक्षणमतिव्यापकम् ।
नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमु-
पाधित्वम्, दूषकतापीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्र-
तिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् ।
तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च ।

(दी०) भवतु वा पक्षतरो नोपाधिः, उपादीयताञ्च तद्व्यावृत्तये
विपक्षाव्यावर्तकेत्यादिकं विशेषणम्, तथापि लक्षणमतिव्याप-
कमेव । अणवो जन्याणवो वा सकर्तृकाः कार्यन्वादित्यादाव-
नणुत्वादौ* । ननु व्यभिचाराद्युन्नायकतामात्रेणोपाधित्वे व्या-
पकव्यभिचारित्वादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह । तथेति । तथा ।
तेन रूपेण । सव्यभिचारेण स्वव्यतिरेकेण वा । दूषकतायाम् ।
व्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य बोधायकतायाम्, अतिप्रसङ्गभञ्जि-
कार्या साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् ।

(गा०) भवतु येत्यादिना पक्षेतरस्यालक्ष्यत्वमभ्युपेत्य तत्रा-
तिव्याप्तिप्रसङ्गमसङ्गतम्, अलक्ष्यत्वे उक्तविपक्षाव्यावर्तकविशे-
षणस्यत्वेनातिव्याप्तेर्वारित्त्यात्, अत उक्तविशेषणेऽपि पक्षे-
तरविशेषे ऽतिव्याप्तिरित्यर्थकतां पूरणेन प्रकाशयति भवतु येत्या-
दिना । अणवस्सकर्तृकाः कार्यन्वादित्यादौ अनणुत्वादिरूपपक्षेतर-
विशेषणस्याणोः परमाणुरूपविपक्षव्यावर्तकत्वेऽपि पक्षतावच्छेदका-
नाक्रान्तविपक्षाव्यावर्तकतानिर्घेयनातिव्याप्तिरतो जन्याणवो धेति ।
अनणुत्वादाविति ।

न च अणुत्वेन भेदविशेषणयोः परमाणुद्वयणुकयोः परमाणुरूपविशेषणस्य परमाणुरूपविपक्षव्यावर्तकत्वेऽपि द्वाणुरूपविशेषणस्य न तथेति नानिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अणुत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन द्वाणुरूपविशेषितस्यापि भेदस्य भेदाधिकरणपरमाण्ववृत्तितया द्वाणुरूपस्यापि परमाणुरूपविपक्षव्यावर्तकत्वात् ।

यद्यपि पर्वतो घूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यादावपि पर्वततरत्वादी अतिव्याप्तिरसम्भवति, पर्वतादिरूपविशेषणस्य निर्वह्निपर्वतादिरूपविपक्षव्यावर्तकत्वात्, तथापि पर्वतादिविशेषे बहुधाद्यभावनिश्चये पर्वतादिविशेषणस्य विपक्षव्यावर्तकत्वं दुर्ग्रहम्, तत्र च बहुधाद्यभावनिश्चयो न सार्वत्रिकः, उक्तस्थले च भजन्याणौ कर्तृजन्यत्वरूपसकर्तृकत्वशङ्काया असम्बन्धेन तत्र तदभायानिश्चयस्य परार्थस्थले प्रतिष्ठादिना सम्पादनसम्बन्धेन अनणुत्वस्यापाधित्वनिश्चयः सर्वत्र सम्बधतीतीश्वरसाधकतादृशानुमानस्यैवोच्छेद इति विशेषात् उक्तस्थलानुधायनम् । व्यभिचाराद्युन्नायकताविशेषेणोक्तविषयव्याप्यस्योपाधित्वे तथा दूषकतायामित्यादिना व्यभिचाराद्युन्नायकत्वे साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकताया हेतुत्वेनाभिधानेऽप्रयोजकत्वाच्चेति चकारासङ्गतिः, अतस्तादृशप्रन्धावतारव्योजशङ्कां दर्शयति । नन्विति । व्यभिचारादीत्यादिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः । व्यापकव्यभिचारादीत्यादिना व्यापकाभावपरिग्रहः । अतिप्रसङ्ग इति । साध्यव्यापकस्योपाधेरुन्नायकव्यभिचारादिप्रतियोगित्वमिव तद्व्यभिचारादेरपि स्वतो व्यभिचाराद्युन्नायकत्वादिति भावः । इत्यतः । उन्नायकतायां विशेषानभिधानाद्व्यतीर्णतादृशाशङ्कातः । आह । उन्नायकताविशेषस्योपाधित्वप्रयोजकत्वप्रदर्शनेनातिप्रसङ्गं वारयन् उपाधित्वे साध्यव्याप्यत्वस्यानुपयोगितां दर्शयति । तथेत्यस्य व्याख्या तेन रूपेणेति । एतस्यैव विवरणं स्वव्यभिचारण स्वव्यतिरेकेण चेति । उन्नायकस्य स्वव्यभिचारस्य स्वव्यतिरेकस्य वा ज्ञानसम्पादनेनेत्यर्थः । दूषकतायामित्यस्य व्याख्या व्यभिचारस्येत्यादि । तादृशोन्नायकतायाः पाधित्वप्रयोजकत्वेनातिप्रसङ्गलाभाय पूरयति । अतिप्रसङ्गभाजिकायामिति । सत्यामिति शेषः ।

(चि०) अथ साध्यप्रयोजको धर्म उपा-

धिः, प्रयोजकत्वं च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः, तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात्, अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्गादिति चेन्न । दूषणोपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितम्, तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकम्, न त्वाधिकं व्यर्थत्वात् ।

(दी०) साधनाव्यापकधर्मस्योपाधित्वे साध्यान्वयव्यतिरेकोन्नायकान्वयव्यतिरेकशालित्वरूपं साध्यप्रयोजकत्वं नियामकम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्कते । अथेति । अभवतः । असतः । भवतः । सतः । व्यर्थत्वादिति । न चैवं पक्षेतराऽतिप्रसङ्गः, तथापि पक्षेतरसाध्यवत्त्वादौ अतिप्रसङ्गात् ।

(गा०) नापीत्यादिलक्षणे साध्यविषमव्याप्तपक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यव्याप्यत्वोपादाने दूषणान्तोपयिकत्वेनानुचितम्, दूषकतया आद्यस्यकोपाधिभावे आर्द्रेन्धनादावव्याप्तिकरं चेत्युक्तविषमव्यापकस्य अलक्ष्यतामव्यवस्थाप्य तादृशपक्षेतरादिव्यावर्तकविशेषणान्तरघटितलक्षणाभिधानमयुक्तमित्यतः । अयं साध्येत्यादिग्रन्थस्य न लक्षणप्रता, किन्तु विषमव्यापकस्य अलक्ष्यत्वव्यवस्थापनपरतैवेति स्फुटयितुं तत्सात्पर्यार्थं प्रकाशयति । साधनाव्यापकेति । सङ्केतव्यापकसाध्यसमव्याप्तधर्मसाधारण्येन साध्यप्रयोजकत्वस्योपाधित्वनियामकत्वासम्भवात् साधनाव्यापकधर्मस्येति पूरणम् । प्रयोजकत्वं च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेरित्यत्र कथंस्तानिदृश्ये प्रयोजकत्वस्वरूपं निर्वाक्यं । साध्यान्वयेति । अन्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकोन्नयनयोग्यत्वस्य यथासङ्गधर्मन्वयः । तस्मिन् सत्यभवत इति मूले त्वाधिकरणे अभवत इत्यर्थः । तथा चार्द्रेन्धनादेर्विषमव्यापकस्य यत्किञ्चिदाधिकरणे धूमादिसाध्यस्यासत्त्वेन आर्द्रेन्धनादेर्धूमान्वयानुनापकान्वयप्रतियोगित्वघटितधूमविप्रयोजकत्वाभावाच्चापाधित्वमिति भावः । तत्र च भूमांतोरुपत्यर्थकत्वे तदीययात्किञ्चिदाधिकरणोत्पत्तिकान्यस्येति तदीययात्किञ्चिद-

धिकरणे यस्य नोत्पत्तिस्तस्येति वाऽभवत् इत्यस्यार्थः स्यात्, प्रथमैरु
नित्यसाध्यस्योपाध्यधिकरणात्पत्तिकान्यस्य उपाध्यप्रयोज्यतापत्तिः,
द्वितीये नित्यसाध्यस्योत्पत्त्यप्रसिद्धेरनुत्पत्तेरप्रसिद्ध्या यत्पदेनोपादा
नासम्भवान् तत्र विषमव्यापकाप्रयोज्यत्वालाभाच्चदुपाधित्वनिराक
रणायोग इति तस्य वृत्त्यर्थकतामाश्रित्य व्याचष्टे दीधितौ भवतः
असत्त इति । तेन विनापि भवत इति मूलस्य तदनधिकरणे भवत
इत्यर्थः, तेन धूमादिन्यूनवृत्तिमहानसत्त्वावर्धूमादिव्यतिरेकोप्रायक
व्यतिरेकप्रतियोगित्वघटितप्रयोजकत्वाभावात्तस्यानुपाधितेति लब्ध
म्, तत्रापि भवतेकपत्त्यर्थकत्वे नित्यसाध्यस्य न्यूनवृत्तिधर्माप्रयोज्य
त्वालाभात् न तत्र तस्योपाधित्वनिराकरणम्, अतस्तत्रापि तदर्थक
तामाह दीधितौ भवतः सत्त इति ।

मूले इह विवक्षितम् । उपाधित्वे नियामकम् । तच्च । वृषणौप
यिकश्च । तदेव । तावदेव । प्रयोजकम् । उपाधित्वे प्रयोजकम् ।
अधिकम् । साध्यव्यापकत्वपर्यवसिताधिकधर्मसहितम् । व्यर्थ
स्यात् । तादृशस्य व्यर्थत्वात् ।

दीधितौ न चैवमिति । एषम् । साध्यव्यापकत्वे सति साधना
व्यापकत्वप्रहमाप्रस्य उपाधितानियामकत्वे । अतिप्रसङ्ग इति । तथा
च तद्वारणाय उपाधित्वप्रयोजकशरीरे अधिकनिवेशनमावश्यक
मिति भावः ।

तत्रापि । पक्षेतरत्वव्यावृत्तौकधर्मस्य उपाधितानियामकत्व
मङ्गीकृतवतोऽपि । पक्षेतरसाध्यपश्वादाविति । पक्षेतरत्वविशिष्टसा
ध्यवत्त्वादावित्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् । साध्यसमव्याप्त्यगर्भनिरुक्तरूप
ज्ञानस्यातिप्रसक्तत्वात् । तथा चानुमानमाश्रोच्छेदनादवस्थे आर्द्रै
न्धनादिरूपविषमव्यापकधर्मस्य उपाधितानभ्युपगमो निरर्थक इति
भावः ।

(चि०) अधोपाधित्स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रति
विम्बते, यथा जपाकुत्तुमं स्फटिकलौहित्ये उपाधिः ।
तथा चोपाधिवृत्तिव्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमतं चकास्ति
तेनासावुपाधिः, न च व्याप्यत्वमात्रेण ऽदृष्टव-

मिति साध्यव्यापकतापीड्यते । तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् ? तर्हि विषमव्याप्तस्य दूषक-
ताधीजाभावाद्गोपाधिवाक्यत्वम्, तदाहोऽप्यु-
पाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा? नाहः, तस्यापि व्य-
भिचारानुसारात्, नापरः, नहि लोके समव्याप्त
एवान्यत्र स्वधर्मप्रतिबिम्बजनके एवोपाधिपदप्रयो-
गः । लाभाद्युपाधिना कृतमित्योदौ लाभादाद्युपाधि-
पदप्रयोगात् । किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमु-
पाधिव्युत्पादनम्, किन्त्यनुमानदूषणार्थं तच्च सा-
ध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति
शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगः ।

(दी०) विषमव्याप्तस्यानुपाधित्वे योगाभावं नियामकमा-
शङ्कते । अथेति । उप । समीपवर्तिनि, आदधाति स्वीयं धर्ममित्यु-
पाधिः । यद्धर्मबोधकपदसमभिख्याहारेण चोपाधिपदं प्रयुज्यते
तद्धर्मसङ्क्रामकत्वं तद् बोधयति । यथा स्फटिकलौहिसे जपा-
कुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसङ्क्रामकत्वम् । प्रयुज्यते च
शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकपदसमभिख्याहारेण तद्, यथा अत्र सा-
धने असाद्युपाधिरिति, अतो व्याप्तिसङ्क्रामकत्वलाभः ।

(गा०) अथोपाधिः से उच्यते इत्यादिना उपाधिपदव्युत्पादन वि-
षमव्यापकस्यालक्ष्यतासम्पादकतया पूर्व्याकलक्षणे साध्यव्याप्यत्व-
विशेषणसार्थक्योपापवाक्यमिति प्रदर्शयन् तत्सङ्गमयति (विषमव्याप्त
स्यति । योगाभावम् । अवयवार्थान्वयलभ्यस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रा-
मकत्वरूपोपाधिव्यवहारविषयताप्रयोजकधर्माभावम् । नियामकम् ।
प्रयोजकम् ।

यश्चर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यस्य धर्मः समीपवर्तिनि स्वभिन्ने भा-
सत इति मूलार्थः । कथं तादृशस्य उपाधिपदालाभ इत्याकाङ्क्षाया
माह दीधितौ उपेति । उपेत्यस्य सतस्यन्तोपपदस्य व्याख्या समीप-

यस्तिनीति । आदधातेरारोपजननात्मकाधानार्थकस्य स्वधर्माधान-
रूपविशेषपरत्वाशयेनाह । आदधानि स्वीयं धर्ममिति । उक्तञ्च्युत्पत्त्या
सामान्यतः स्वधर्मसङ्क्रामकत्वलाभेऽपि कुतः स्रग्निष्ठव्याप्तिसङ्क्रा-
मकत्वलाभ इत्यत आह । यद्धर्मेति । उपाधिपदमित्यस्य यद्विन्यादिः ।
तदिति । तदुपाधिपदमित्यर्थः । एतत् दृष्टान्तेन द्रवयति । यथेति ।
लोहित्यसङ्क्रामकत्वम् । स्फटिके लौहित्यन्नमजनकरम्, यथा चैत-
त्प्रकारोऽधस्तात्प्रदर्शितः । शान्ते । शास्त्रीयकथायाम् । व्याप्यत्वबो-
धकपदम् । साधनादिपदम्, सिद्धिस्वरूपयोग्यताया व्याप्तिपर्यव-
सितत्वादिति भावः ।

(चि०) अन्ये तु यदभावो व्यभिचारविरोधी स
उपाधिः न च विषमव्याप्त्याभावो व्यभिचारं वि-
रुणाद्धि, तस्याभावेऽपि व्यभिचारात्, अस्ति ह्य-
नित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वम्, तद्व्याप्यं च गुणत्वम्,
न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति । समव्याप्ति-
कस्य च व्यतिरेकस्तथा । न हि साध्यव्यापक-
व्याप्यभूतस्य व्याप्यं यत्तत्साध्यं व्यभिचरति ।
व्यभिचारे चान्ततस्तसाध्यमेवोपाधिः, अभेदेऽपि व्या-
प्यव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुः ।

तन्न । तथापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं
तन्त्रम्, आवश्यकत्वात् लाघवाच्च । न तु साध्यव्या-
पकव्याप्यत्वमपि, भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वा-
त् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वम्,
साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव पाच्य-
म्, तथा चानवस्थेति ।

(दी०) यदभाव इति । अस्ति तावदिह हेतावुपाधिर्न ह हेतावु-
पाधिरिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च, तावालम्ब्य चेदं लक्षणमाक्यम् । तत्र

यदि साधने उपाधिव्यभिचारव्यभिचारौ तदव्याप्यत्वव्याप्य-
त्वे वा, यदि वा तेन सम्बन्धेन तद्वृत्त्यवृत्तौ एव तदालम्बनम्
उभयापि नेह सतिः, यदभावशब्देनापि तथैव वक्तुं शक्यत्वा-
त् । तदभावस्य च व्यभिचारविरोधित्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभि-
चारविरहस्ताद्विरहिणि धर्मे चावश्यं व्यभिचारसम्बन्धम्, तत्सत्त्वे-
ऽवश्यं व्यभिचारविरोधः, व्यभिचारविरहिणि धर्मे चावश्यं तत्स-
म्बन्धमिति वा । ईदृशश्च विरोधो न विषमव्यापकाभावास्य, तत्स-
त्त्वेऽपि व्यापक एव व्यभिचारसत्त्वात्, नापि विषमव्याप्या-
भावस्य, साध्य एव तद्विरहेऽपि व्यभिचाराभावात्, तादृशध-
र्मस्य चोक्तसम्बन्धेन उक्ततत्सम्बन्धस्य वा यत्र वृत्तिस्तत्रायमु-
पाधिः, स एव च सोपाधिः ।

(गा०) विषमव्याप्तस्य दूषकतार्थजाकान्तत्वेऽपि नोपाधिता,
उपाध्यभावरूपव्याप्ती यस्य प्रतियोगितया प्रवेशस्तस्यैव दूषकस्य
लक्ष्यत्वात्, साध्यसमव्याप्ताभावस्यैव साधननिष्ठस्य व्याप्तित्वात्,
विषमव्यापकाभावस्य व्यभिचारिसाधारणतया ऽतथात्वात् तस्य
तत्राप्रवेशादिति सौन्दर्योपाध्याया वदन्ति । तन्मतसिद्धलक्ष्यता-
वच्छेदकं दर्शयति मूले । अन्ये त्वित्यादि । यदभावः । यद्धर्मावच्छि-
न्नाभावः । व्यभिचारविरोधी । साध्यव्यभिचारविरोधी । सः । तद्धर्मा-
वच्छिन्नः । उपाधिरिति । व्यभिचारिसाधारणस्य व्याप्तित्यासम्भ-
वेन व्यभिचारिव्यावृत्तस्यैवाभावस्य व्याप्तिरूपतया तत्प्रतियोगिन
परासौपाधिकत्वरूपव्याप्तिघटकत्वादिति भावः ।

तत्रोपाध्यभावरूपव्याप्ती प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धविशेषा-
निवेशे धूमादिरूपसाध्यसमव्याप्ताद्रन्धनप्रभवचक्षुषादिरूपोपाधेरपि
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य साध्यव्यभिचारिवहुधादिसाधा-
रणतया अतिव्याप्तिः, उपाधितावच्छेदकसाधनतावच्छेदकसम्बन्ध-
द्वयघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे साधनव्या-
पकसाध्यसमव्याप्तस्य सद्देतुघटितस्याप्रसिद्धा साधनाव्यापकत्वं
प्रतियोगिविशेषणं परित्यज्य साध्यसमव्याप्ताभावस्यैव नियेशनीयतः,

या सदेतावपि साध्यसमव्याप्तसाध्यादिसामानाधिकरण्येनासम्भवात्
पारिभाषिकानौपाधिकत्वस्य व्याप्तिरूपममे उपाधेर्व्याप्तिघटकत्वा-
नुपयोगः ।

अथ साधनाव्यापकसाध्यसमव्याप्तोपाधेरप्रसिद्धावपि व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावरूपः साधनाव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यसम-
व्याप्ताभावः - प्रसिद्धः एव शशीयत्वावच्छिन्नविषाणाभाववत्,
सौन्दर्यमते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि सत्त्वात्, व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयितया व्यभिचारिसाधा-
रणवैशिष्यं स्वाव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य स्व-
निष्ठत्वाविशेषितस्य व्यभिचारिव्यावृत्तनया व्याप्तिरूपता, नि-
राधार्यत्व, धूमादिव्यभिचारिवहुधाद्यव्यापकत्वस्य धूमादिसम-
व्याप्तौपाधेनिष्ठतया तेन रूपेण सामानाधिकरण्यसम्यग्धा-
वच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-
नात्मकतया यद्व्यादायसत्त्वेनातिव्याप्तिविरहात् । एवञ्च यद्-
भावा इत्यादावाप यद्रूपवत्सामानाधिकरण्यसम्यग्धावच्छिन्नस्य-
व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्त्वनिष्ठत्वाविशेषितः साध्य-
व्यभिचारिव्यावृत्तः तद्रूपावच्छिन्न उपाधिरित्येवार्थः, प्रकृतसाध-
नाव्यापकत्वस्यापि निवेशनीयतया सदेती साध्यसमव्याप्तस्य नोपा-
धितामसङ्ग इति चेन्न । असदेतावपि साध्यसमव्याप्तस्योभयत्वादि-
ना साधनाव्यापकतया तेन रूपेण तदभावस्य सामानाधिकरण्यस-
म्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यामस्यावसम्भवापत्तेः ।

न च साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वरूपेण साध्यसमव्यापकताव-
च्छेदकरूपाभावाच्चतद्रूपाभयस्य व्याप्तिरित्येव वक्तव्यम् अतो नोक्त-
व्येति वाच्यम् । तथा सति व्याप्तेरुपाध्यभावरूपत्वाभावेन पारि-
भाषिकानौपाधिकत्वरूपतापत्तेः ।

न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः स्व-
व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नसाध्यसमव्यापकतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावः स्वस्य व्याप्तिरित्यस्यिति वाच्यम् । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वेऽपि तदवच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकताकसंसर्गाभावस्याग्रामाणिकत्वात् । केनापि ग्रन्थ-
कारेण तस्यानभ्युपगमत्वात् । तत्सत्त्वे केवलान्वयिस्थले साध्यताव-

न्याभावात्तस्य सोपाधिताग्रमङ्गविरहात्साधनाव्यापकत्वानन्तर्भावेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

यद्यपि धनावता केवलान्वयिसमव्याप्तस्य केवलान्वयिनः क्वचिदप्युपाधित्वाभावात् तत्रोपाधिव्यवहारावृत्तिर्विशेषणान्तरमप्रवेक्ष्य दुर्धारय, तथापि व्यतिरेकित्वावशोरणेन तद्वारणसम्भवात् साधनाव्यापकत्वनिवेशः, उपाधिपदार्थे व्यतिरेकित्वनिवेशेऽपि तत्र पृथक् शक्तेरुपगमादभावप्रतियोगितया यत्रोपाधिभानं तत्रैव तदन्वयोपगमेन केवलान्वयिसाध्यके अनौपाधिकत्वप्रतियोग्यप्रसिद्धिः ।

(दी०) अत एव तदभावलक्षणमनौपाधिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते । विरोधघटकदलद्वये च एकैकस्य व्याप्तिशरीरघटकता दूषकता वा न स्यादित्युभयोपादानमिति सर्वं सुस्थम् । यदि च समव्याप्ताकाशोभयमाश्रयतिर्धर्मणाकाशस्योपाधित्वं वारणीयं तदा यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम् । अत्र च व्यभिचारस्य घटकत्वेऽग्रे प्रमेयत्वपदं व्यतिरेकिधर्मोपलक्षकम् । अथैतादृशोपाध्यभावस्य व्याप्तिक्षणत्वे यत्र व्यभिचारिणि नैतत्सम्भवस्तत्रातिव्याप्तिः, तस्यात्यन्तमसत्त्वेनाभावानिरूपणे तु तत्रससद्धेतावव्याप्तिरत आह । व्यभिचारे चेति । यस्य यद्व्यभिचारस्य यदव्याप्यत्वस्य वा अभावः साध्यव्यापके साध्यव्यभिचारविरोधी स साधनाव्यापक उपाधिरित्यपि वेदन्ति । यद्व्यभिचाराभावस्ताधने साध्यव्यभिचाराभावापादकस्त साध्यव्यापक उपाधिरित्यपि केचित् ।

(गा०) अत एवेति । सोपाधिनिरुपाधिव्यवहारविषयोपाधिपदार्थे साध्यसमव्याप्तमाश्रयनिवेशादेव । तदभावलक्षणम् । उपाध्यभावस्वरूपम् । अनौपाधिकत्वम् । यौगिकानौपाधिकत्वपदप्रतिपाद्यम् । व्याप्तिरिति गीयत इति । साधनाव्यापकत्वस्य व्यतिरेकित्वस्य चाऽधिकस्योपाधिपदार्थे घटकत्वे सर्वत्रैव सद्धेतौ केवलान्वयिसाध्यके वा प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अनौपाधिकत्वानुपपत्तिरिति भावः । इत्युक्तम् ।

क्षणतावच्छेदकघटकं साध्यव्याप्यताप्रापकं साध्याव्यापकताप्रापकं च दलं सार्थकयति । विरोधघटकेति । एकैकस्येति । व्यापकताप्रापकदलमात्रस्य व्याप्यताप्रापकदलमात्रस्य वेत्यर्थः । तद्वच्छिन्नाभावस्य व्यभिचारिसाधारणतया व्याप्तिघटकता तत्प्रकारकज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया दूषकता न स्यादिति यथासङ्गधेनान्वयः । ननु साध्यसमव्यापकतावच्छेदकार्त्तन्धनप्रभववह्याकांशान्यतरस्याद्यच्छिन्नाभावस्य साध्यव्यभिचाराभावसमनियततया तेन रूपेणावृत्तेरुपाधितापत्तिरित्यत आह । यदि चेति । तेन रूपेण तस्योपाधित्वे क्षतिविरह इत्यभिसन्धाय यदि चेत्युक्तम् । यत्पदं वृत्तिमत्परमिति । यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिमद्यदभावो व्यभिचारविरोधी स तेन रूपेणोपाधिरिति विवक्षणीयमित्यर्थः ।

ननु यदभावपदेन यद्यभिव्यक्तिरभावविषयक्षणापक्षे अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वमित्यग्रिममूलेन सह विरोधः, तादृशमूलस्य हि तत्पक्षेऽनित्यत्वविषयव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यं तद्व्यभिचाराभाववद् गुणत्वम्, न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति गुणत्वेनानित्यत्वव्यभिचाराभाव इत्यर्थः, स च प्रमेयत्वव्यभिचाराप्रसिद्ध्या सङ्गत इत्यत आह । अत्र चेति । व्यभिचारस्य घटकत्वे इति । अभावप्रतियोगितया प्राप्यत्वे इत्यर्थः । व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नयदभाघस्य यद्व्याप्यत्वाद्यभावस्य वा घटकत्वे तु प्रमेयत्वव्यभिचाराप्रसिद्धापि व्यभिचाररूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाय अवृत्तौ प्रसिद्धस्य तद्व्याप्यत्वस्य चाभावः प्रसिद्ध एवेति तद्व्यघटकत्वपक्षे नासङ्गतिरिति । व्यतिरेकिधर्मोपलक्षकमिति । अनित्यगुणान्यतरस्य तत्प्रकारकप्रमाधिपयत्वादिरूपव्यतिरेकिधर्मपरमित्यर्थः । व्याप्तिलक्षणत्वे । व्याप्तिस्वरूपत्वे । यत्र व्यभिचारिणीति । अपमेतद्वृत्तियाद्यधर्मवान् प्रमेयत्वादित्याद्यावित्यर्थः । नैतत्सम्भव इति । न समव्याप्तोपाधिसम्भव इत्यर्थः । तत्र साध्यसमव्याप्तत्वेनाभिमतधर्ममात्रस्यैव साध्यान्तर्गततया तद्भेदघटितसमव्याप्तत्वासम्भवादिति भावः । अतिव्याप्तिरिति ।

न च प्रतियोग्यप्रसिद्धा अभावाप्रसिद्धिरित्यतिव्याप्तिर्न सन्भवति, यद्यपीयमनुपपत्तिः स्वयमेव तस्यात्यन्तमसत्त्वेनेत्यादिना प्रदर्शयिष्यते, तथाप्यसम्भवशुक्तिरुक्तया इदानीमातिव्याप्तिप्रसञ्जनमनु-

चितमेवेति याच्यम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाश्लोकारे साध्य-
समव्याप्तपघटकसाध्यभेदायच्छिन्नघटकद्वलान्तरविशिष्टाभावकता-
नौपाधिकत्वस्य घक्ष्यमाणाव्याप्तिवारणाय विवक्षणे इयमतिव्याप्ति-
रित्याद्यात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाध्यानुपगमेन तत्सत्त्वऽपि
समव्याप्तपघटकभवद्वलान्तरयोक्तृभयोरेव प्रतियोगिविशेषणतापञ्च-
योः प्रतियोगितावच्छेदकविधया निवेदेन या अतिव्याप्तिवारणे
ऽव्याप्तिरभिधायते इति सामञ्जस्यात् ।

न चोपाधिपदस्य साध्यभेदस्वभ्यापकसाध्यव्यापकत्वोभयवि-
शिष्टार्थकतया प्रतियोगिविशेषणतानापञ्चमेदस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकतया अनौपाधिकत्वशब्दार्थे प्रवेशो न सम्भवति, येन व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावघटकतया अतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति याच्यम् ।
भेदे स्वतन्त्रपुत्तिस्वीकारेण उपाधिरस्तीत्यादौ द्वलान्तरविशिष्टध-
र्मिणि भेदान्वयोपगमेन उभयद्वलविशिष्टधर्मिलामेऽपि उपाधिर्ना-
स्तीत्यादौ नञर्थभावे स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकतया भेद-
स्यान्वयसम्भवात् । वृत्तिस्तु शक्तिस्तान्त्रिकसङ्केतो धेत्यन्यदेतत् ।
ईदृशरीत्येव साधनाव्यापकत्वस्य उपाधिपदार्थघटकत्वे व्यधिकर-
णतादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य उपाध्यभावरूपतानि-
र्वाहः ।

केचिन्नूकस्थले भेदघटितसाध्यसमव्याप्तेरप्रसिद्धावपि यस्य
समव्याप्तेः प्रकृतसाधनाव्यापकं तदन्यप्रकृतसाध्यकत्वं प्रकृतसाधने
प्रकृतसाध्यनिरूपिताऽनौपाधिकत्वलक्षणा व्याप्तिरिति चेदप्रमाव्या-
प्तिवारणाय विवक्ष्यते तदेयमतिव्याप्तिरिति भावं वर्णयन्ति । तथा
सत्यनौपाधिकत्वस्य पारिभाषिकतापत्त्या साध्यव्याप्यत्वनिवेशवैय-
र्थ्येन विषमव्यापकस्योपाधिताया दुर्धारत्वात् तदनुपादेयम् ।

भावेति । समव्याप्ताया अभेदसाधारणतया साध्यभिन्नतत्सम-
व्याप्यप्रसिद्धिस्थलेऽपि साध्यसमव्याप्यप्रसिद्धिमित्यादिः । व्य-
भिचारविरोधित्वं यथाश्रुतसदभावव्याप्यत्वमेव, विरोधिन्यभावे
साध्यव्यापकनिष्ठत्वनिवेशाच्च साध्यान्यूनवृत्तावतिप्रसङ्गः, साधना-
व्यापकत्वस्यापि प्रवेशनीयतया न साधनव्यापकस्योपाधित्वमिति
वर्णयतां मतमुपन्यस्यति । यस्येति । साध्यव्यापके साध्यव्यभिचा-
रविरोधी साध्यव्यापकनिष्ठस्तन् साध्यव्यभिचाराभावाव्याप्यः । सा-

न्यूनवृत्तिव्याभिचारस्य साध्यव्यापकेऽवश्यं सत्त्वात्तद्व्युदासः ।
यद्यभिचाराद्यभावे साध्यनिष्ठत्वनिवेशेनैव न्यूनवृत्तिवारणसम्भवात्
साध्यव्यापकनिष्ठत्वनिवेशोऽनतिप्रयोजनक इति नाशङ्क्यम्, उपा-
ध्यभाचयति सम्बन्धान्तरेण वृत्तिस्वरूपव्याभिचारस्य साध्येऽपि स-
त्त्वादुपाधिव्यभिचाराभावस्य साध्यानिष्ठत्वं दुर्लभमिति साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेर्व्यभिचारशरीरे निवेशनीयतया जातिमान्
मेयत्वादित्यादौ सत्तागुपाधायव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसमवाया-
दिसम्बन्धेन सत्ताद्यभाचयति वृत्तेरप्रसिद्धेः । साध्यव्यापकनिष्ठत्व
निवेशे च व्यापकतायां व्यभिचारे च विशेषणताविशेषसम्बन्धस्यैव
निवेशनीयतया अप्रसिद्धिविरहेण तत्राव्याप्त्यनवकाशात् ।

केचित्तु साध्यव्यापके साध्यव्यभिचारविरोधीत्यस्य साध्यव्या-
पकवृत्तिरुक्तं साध्यव्यभिचारविरोधीति नार्थः, तथा सति साध्य-
व्यापक इत्यत्र साध्ये साध्याधिकरणत्वे वा इत्युक्तायेव निर्वाहात्,
अपि तु साध्यव्यापकान्तनिवेशात्साध्यव्यभिचारस्य विरोधीत्येवा-
र्थः, व्यापकान्तर्भावेण तद्विराधित्वं च स्वाधिकरणीभूतसाध्यव्याप-
कनिष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यव्यभिचाराभावकत्वम्, तत्र च व्यापकां-
शमनुपादायोक्तदिशा साध्यान्तर्भावेणाविरोधित्वनिवेशे विषमव्या-
पकार्द्र्वेन्धनादिवारणासम्भवः, धूमादिव्यभिचाराभावस्य भार्द्र्वेन्धना-
दिव्यभिचाराभाववत्साध्यनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादित्यतो व्यापक-
निवेशः । तथा चार्द्र्वेन्धनादेरपि साध्यव्यापकतया धूमादिव्यभिचा-
राभावस्य भार्द्र्वेन्धनादिव्यभिचाराभाववदार्द्र्वेन्धनादिनेष्ठाभावाप्रति-
योगित्वाभ्यार्द्र्वेन्धनादिव्यभिचाराभावस्य साध्यव्यापकान्तर्भावेण
व्यभिचारविरोधित्वमित्यनतिप्रसङ्गादित्याहुः ।

अत्र चास्वरसयीजं साधनाव्यापकत्वस्योपाधिपदार्थं प्र-
वेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमं विशिष्टप्रतियोग्य-
प्रसिद्ध्या द्यासेरुपाध्यभावरूपत्वासम्भवः । एतत्प्रकाशनायैव व्य-
भिचारस्यादिफक्लिंशायतरणोत्तरमेतद्व्याख्यानमुपन्यस्तम् । तादृ-
शायतरणमध्ये प्रतियोगिनोऽत्यन्तासत्त्वेऽभाववद्धानासम्भवो-
क्तविशेषणान्तरपूरणञ्च तद्वीजम् ।

विरोधिपदार्थविवरणेन साधनाव्यापकत्वं साध्यव्यापकपदपूर-
णेन च साध्यव्यापकत्वविशेषणं घर्णयतां मतमाह । यद्व्यभिचारा-

भाव इति । साधने साध्यव्यभिचाराभावापादक इति । साधनपक्षकसाध्यव्यभिचाराभावापत्तियोग्य इत्यर्थः । आपत्तियोग्यता च पक्षे आरोपितत्वे सत्यापाद्यव्याप्यत्वम्, तत्रारोपितत्वं तद्वृत्तित्वपर्यवसितम्, आरोपितत्वस्य विषयवाचाधीनत्वात् । उपाधिष्यभिचाराद्यभावस्य साधनावृत्तित्वादिलामे साधने उपाधिष्यभिचारादिलाभात्फलत उपाधेस्साधनाव्यापकत्वलाभः । अत्रापि दर्शितमेवास्वरसर्वाजम् ।

साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचाराद्यभावस्साध्यसमव्याप्यव्याप्यत्वपर्यवसितानौपाधिकत्वरूपा व्याप्तिरुपाधेस्साध्यव्याप्यत्वव्यापकत्वे तादृशव्याप्तिघटकतायामुपयुज्यते, अतस्तदुभयपर्यवसितविशेषणद्वयं लक्ष्यतानियामकमित्युक्तलक्ष्यतावच्छेदकनिर्वक्तुराशयं मन्वानो व्यापकताया व्याप्तिघटकतया उपयोगितां खण्डयति मूले तथापीत्यादिना । साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमव्यभिचारे तन्त्रमित्यन्यथा । अव्यभिचारे । साध्यव्यभिचाराभावे । तन्त्रम् । प्रयोजकम् । आवश्यकत्वादिति । तदव्यभिचारिणि तद्व्याप्यव्याप्यत्वस्यावश्यं सत्त्वादित्यर्थः । लाघवात् । व्यापकताघटितसमव्याप्यत्वापेक्षया लघुशरीरत्वात् ।

(चि०) अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिरक्षणे यावदिति पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव । किञ्च यस्मिन् सत्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणम्, न तु यद्व्यतिरेके भवत्येवेत्येतद्गर्भम्, विरुद्धत्वादेरप्यदोषत्वापत्तेः । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् ।

(दी०) न तु यद्व्यतिरेक इति । यद्व्यतिरेकेऽनुमितिप्रयोजकं रूपं व्याप्त्याद्यन्यतमं भवत्येव, यथाऽसिद्धिव्यतिरेके सिद्धिरित्यर्थः । विरुद्धत्वादेरिति । विपक्षमात्रगमित्वसपक्षविपक्षगमित्वलक्षणविरोधव्यभिचारयोरेकैकविरुद्धेऽपि व्याप्तेरनियमादित्यर्थः ।

(गा०) ननु व्याप्यत्वाघटितं साध्यव्यापकव्याप्यत्वमेव किं ना-
व्यभिचारप्रयोजकमुच्यते, इत्याकाङ्क्षायामाह । न त्विति । एवञ्चा-
व्यभिचारप्रयोजकतया साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेव अनौपाधिकत्वरूपा
व्याप्तिः, न तु साध्यव्याप्ये तद्व्यापकत्वमपि निविष्टम्, तथा च
अनौपाधिकत्वघटकस्य साध्यविषमव्याप्यस्यानुपाधितावत् तद-
घटकस्यापि विषमव्यापकस्योपाधिता स्यादिति भावः । मा भूद्व्या-
पकत्वांशस्य व्याप्तिघटनोपयोगितया लक्ष्यतानियामकत्वम्, दूत्रक-
तोपयोगितया तु स्यादेवेत्याशङ्कते । न चेति । अनौपाधिकत्वमिति ।
व्यापकत्व तु दूषणोपधिकमिति शेषः । इत्यत्रापि । प्रविष्टं साध्य-
व्याप्यत्वरूपमनौपाधिकत्वम् । तदेव । साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेव ।
तथा चेति । स्वनिष्ठानौपाधिकत्वरूपव्याप्यत्वशरीरे स्वव्यापकनि-
ष्ठानौपाधिकत्वस्य, तच्छरीरे च तद्व्यापकनिष्ठानौपाधिकत्वान्तर-
स्य प्रवेश इति रीत्या अन्यन्यानौपाधिकत्वप्रवेशेनेत्यर्थः । अनव-
स्थेति । तथा च साध्यव्याप्यत्वाघटितमव्याप्यत्वसम्यन्धावच्छिन्न-
साध्यव्यापकभावरूपमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्यापकव्यापकत्वपर्य-
वसितं वक्तव्यम्, तत्र च विषमव्यापकमपि प्रविष्टमिति कथं तस्याः
लक्ष्यतेति भावः ।

ननु साध्यव्यापकव्यापकत्वमव्याप्यत्वसम्यन्धावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकभावरत्वं च यत्किञ्चिद्व्यापकमादाय व्यभिचारिसाधारणमि-
ति न तस्य व्याप्तिरूपतेत्यत्र आह । अनौपाधिकत्वे चेति । विशेषणं
वृत्तमेवेति । तथा च स्वव्यापकतावच्छेदकयाघटसाध्यव्यापकताव-
च्छेदककत्वपर्यवसितम्, साध्यव्यापकतावच्छेदका यावन्तो घर्मा
अव्याप्यावसम्यन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावरत्वंमनौपाधिकत्वव्य-
भिचारिस्वापृत्तमेवेति भावः ।

ननु स्वव्यापकसाध्यव्यापकभावो ऽनौपाधिकत्वम्, तत्र च
नानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिप्रवेश इति नानवस्था, यद्भवेन व्यापके
यावत्त्वं निवेद्य विषमव्यापकसाधारणस्य व्यापकमात्रस्याभाव
एवानौपाधिकत्वमुच्यते । भवतु वा विषमव्यापकसाधारणसाध्य-
व्यापकभाव एवानौपाधिकत्वम्, वार्यतां च व्यापके यावत्स्याविशेष-
णेनातिप्रसङ्गः, तथापि न विषमव्यापक उपाधिः यद्यतिरेके ऽनुमि-
तिप्रयोजकरूपनियमस्तस्यैव दूषणत्वात् यदभावो व्यभिचारविरोधी

तदभावेऽनुमितिप्रयोजकव्याप्तिनियमेन तस्यैवोपाधित्वात् समव्या-
प्तस्यैव च तथात्वादित्यत आह । किञ्चित् । यस्मिन् सति । यज्ज्ञाने
सति । अनुमितिर्न भवति । यज्ज्ञानमनुमित्यनुत्पादप्रयोजकमिति
समुद्दितार्थः । तदेव दूषणमिति । दूषणत्वं तस्यैव व्याप्यमित्यर्थः ।
एवकारलभ्यमुक्तव्युच्छेद्य स्पष्टयति । न स्थितिः ।

१) यस्य यज्ज्ञानस्य वा व्यतिरेकेऽनुमितिर्भवत्येवेत्येतद्रूपं दूषणं
तत्त्वनियतं दूषणत्वमिति यथाभूतं न सङ्गच्छते, असिद्धादेस्तज्ज्ञा-
नस्य वा व्यतिरेकेऽपि कारणान्तराभावेनानुमित्यनुत्पत्त्युक्तनिष-
मस्यासम्भवदुक्तित्वात् । विषमव्यापकाभावस्यानुमितिप्रयोजक-
व्याप्त्यनियतत्वेनादूषणत्ववादिनानुमितिप्रयोजकव्याप्त्यादिनियतव्य-
तिरेकप्रतियोगित्वस्य दूषणतानियामकताया एव शङ्कितत्वात्, य-
थाभूतनियमस्य तदनाशङ्कितत्वेन तत्प्रतिक्षेपायोगाच्चेत्यतो वाधि-
कृत्तादृशमूलं विवृणोति । यद्व्यतिरेक इति । अनुपज्यमानानुमिति-
एवं तत्प्रयोजकं लाक्षणिकमित्याशयेनोक्तमनुमितिप्रयोजकमिति ।
अत्र प्रयोजकत्वं यदि जनकज्ञानविषयत्वं तदा अबाधितत्वादिज्ञान-
स्यानुमित्यजनकतया बाधादौ व्यभिचारः, अबाधितत्वादिरूपस्य
सङ्गप्रदसम्भवे विरुद्धत्वादेरित्यादिपदेन बाधादिपरिग्रहानौचित्या-
त्, भावसाधारणव्याप्तिघटकाभावत्वे तथाविधानुमितिप्रयोजकत्व-
सत्त्वाद्बिरोधव्यतिरकिण्यपि तस्यावश्यकतया विरुद्धत्वादेरित्यादि-
मूलविरोधः प्रकृतानुपयोगश्च, अन्यादृशं चानुगतं दुर्बलमित्य-
तोऽनुमितिपदस्य न तत्प्रयोजकत्वावच्छिन्नपरता अपि तु व्याप्या-
द्यनुगतधर्मान्तरावच्छिन्नपरतैव, अनुमितिप्रयोजकमिति तु शक्यस-
म्बन्धकथनमिति प्रदर्शयति । व्याप्याद्यन्यतमेति । आदिपदात् प-
क्षधर्मत्वासत्प्रतिपक्षितत्वाबाधितत्वपरिग्रहः । ईदृशव्याप्तेरापात-
वक्तिसम्भवमाविष्कर्तुं स्वयं दृष्टान्तमाह । यथेति । असिद्धिः । अप-
क्षधर्मता व्याप्त्यभावश्च । सिद्धिः । पक्षधर्मत्वं व्याप्तिश्च ।

२) मूले विरुद्धत्वादेरित्यादिपदेन न बाधसत्प्रतिपक्षपरिग्रहः, त-
द्व्यतिरेकेऽनुमितिप्रयोजकाबाधितत्वादिरूपसत्त्वनिपमात्, अतो
व्यभिचारस्यैव परिग्रह इति प्रदर्शयन् बिरोधव्यभिचारयोस्स्वरूप-
प्रदर्शनेन तदभाषयोः व्याप्त्यनियतत्वं स्फुटयति । विपक्षेति । विरो-
धस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपत्वे व्यभिचारस्य च विपक्षगामि-

त्वमात्ररूपत्वे व्याप्तिपदेन विशकलितयो विपक्षासत्त्वसपक्षमन्त्रयो-
रुपादाने न तयोरुक्तनियमभेदप्रसङ्गः, तयारकैकस्य व्यतिरेके सप-
क्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयारकैकसत्त्वनियमात्, अतोऽन्यादृशयोस्तयोर्नि-
र्घचनम् । तथा सति सपक्षावृत्तित्वसहितवृत्तिमन्त्ररूपविपक्षमात्र-
गामित्वव्यतिरेकिणि अवृत्तौ सपक्षसत्त्वस्य, व्याभिचारिणि च विप-
क्षासत्त्वस्याभावाद्बिरोधव्यतिरेकेण तदेकतरनियमस्य पक्षविपक्षा-
भयगामित्वविरहिणि च विरुद्धे सपक्षसत्त्वस्य विपक्षासत्त्वस्य वाऽ
भावात् व्यभिचारव्यतिरेके न तदेकतरनियम इति मूलसङ्गतिः ।
उक्तविरोधस्यापि व्यतिरेकं प्रति सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरन्यतर-
त्वेन व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः, अन्यतरत्वघटकभेदप्रतियोगितावच्छे-
दकरूपेण व्यापकताया नियमाप्रविष्टत्वेनाभिमतरादेति ।

(दी०) यत्र पक्षे हेतुमति च साध्यम्, हेतुश्च पक्षवृत्तिः तत्रैकः
पक्षावृत्तिहेतुसमानाधिकरणः, अपरश्च पक्षानिष्ठः साध्यवति हेत्व-
समानाधिकरणः, हेत्वसमानाधिकरण एव वा उपाधिः, तत्र
साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्गो बाध्यः । यथा
घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वात् विभुत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसा-
ध्यव्यापकमात्मत्वं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं
प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिः ।

(ना०) पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपविशेषणद्वयघ-
टितलक्षणयोः साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभाभ्योरव्यासत्वा-
मूलकता दूषण तादृशविशेषणयोरसङ्करस्थलसत्त्वं एव सङ्गच्छते, तदे-
कतरस्य विशेषणस्यापरविशेषणव्यापकत्वे व्यापकविशेषणघटित-
लक्षणस्याव्यासघनवकाशाद्वस्तयोरसङ्करं एकपक्षसाध्यसाधनक-
स्थले सामान्यतो दर्शयति । यत्रति । काकः इयामो मित्रातनपत्न्यादि-
त्यादौ शाकपाकजत्वाद्युपाधौ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः,
घायुः प्रत्यक्ष- प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपाद्युपाधौ साधनावच्छिन्न-
साध्यव्यापकताया असत्त्वेन लक्षणद्वयस्याव्याप्तिसङ्गतायपि पक्षादि-
भेदेन लक्षणभेदात्प्रथमस्थलीयोपाधिलक्षणे साधनावच्छिन्नत्वस्य,

द्वितीयस्थानोपाधिप्रक्षणे च पक्षधर्मावच्छिन्नस्य नियमो नास्ति ।
 तिस्रस्तत्र इत्यन एवस्थले परस्परसङ्कीर्णोपाधिद्वयानुपावनम् ।
 वायुः प्रत्यक्षो नात्यद्रव्यत्वादिवादी पक्षावृत्तिसाध्यके साध-
 नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवादेः पक्षधर्मात्मवायुत्वान्यतरत्वाव-
 च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसत्त्वात्पक्षधर्मावच्छिन्नत्वघटितलक्षणे नास्ति-
 तिरताः पक्षस्य साध्यवत्त्वानुसरणम् । यत्र हेतुमति न साध्यं
 वायुः प्रत्यक्ष आकाशत्वादिवादी तत्र साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसि-
 द्ध्या न तद्व्यापकोपाधिसम्भव इत्यतो हेतुमतस्साध्यवत्त्वानुसरणम् ।
 यत्र हेतोः पक्षे सत्त्वं घटोऽप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यार्थो
 तत्र साधनस्यापि पक्षधर्मतया साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि
 पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वनियम इत्यतो हेतुश्च पक्षावृत्तिरि-
 ति । तत्रैकः पक्षावृत्तिहेतुसमानाधिकरण उपाधिरित्यन्वयः । स
 एव साधनमात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षवृत्तित्वे पक्षनिष्ठवर्ति-
 त्विदमप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् पक्षावृत्तिरित्युक्तम् । हेतु-
 मतवृत्तित्वे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्ववृत्तर्त्तावच्छिन्नसाध्यव्याप-
 कतासम्भव इत्यतो हेतुसमानाधिकरण इत्युक्तम् । हेतुसमानाधि-
 करण्य साध्यवत्सकलहेत्वधिकरणवृत्तित्वम् । अपरश्च पक्षनिष्ठ
 इति । अयमेव पक्षधर्ममात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षावृत्तित्वे त-
 त्वासम्भवात् पक्षनिष्ठेत्युक्तम् । साध्यवदेत्याधिकरणवृत्तित्वे साध-
 नावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमपि सम्भवत्येवेति साध्यवति हेत्वसमा-
 नाधिकरण इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणे घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वादित्यर्था-
 वृत्तमूर्तरूपोपाधौ साध्यद्रव्यहेतुसमाध्यायिवादिपरमाणुवृत्तित्वात्तत्स-
 ङ्गत्वाय साध्यवतीत्युक्तम् । अन्यस्यापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्या-
 पकासङ्कीर्णोपाधेः सम्भवान्नोपाधेरसङ्गहेदपि क्षतिरित्याशयेनाह ।
 हेत्वसमानाधिकरण एव वेति । असङ्करः । मिथो भेदः । तदेव स्थलं
 विशिष्य वक्ष्यति । यथेति । शुद्धद्रव्यत्वस्य नित्यत्वस्य वा हेतुत्वे
 आत्मत्वापाधेरघटादौ जन्यद्रव्ये नित्ये च जात्यादौ साध्यवत्त्ववर्तमा-
 नतया साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासम्भवात्तत्त्वविशिष्टद्रव्य-
 त्वहेत्वनुसरणम् । उद्भूतरूपोपाधेः साधनवत्समान्यावृत्तित्वमप्यु-
 पपादायितुं हेत्वन्तरमाह । विभुत्वाद्धेति । उद्भूतरूपवत्त्वमसङ्कीर्ण-
 सुपाधिरिति योजना । अत्रासङ्कीर्णत्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्या-

पक्षत्वम् । आत्मत्वे चासद्दीर्घत्वं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
त्वम् । उद्भूतत्वाविशेषितरूपस्यापि यथोक्तोपाधित्वसम्भवेऽपि
तान्त्रिकेस्तद्विशिष्टरूपस्य साध्यप्रयोजकतयोपाधित्वोपगमात्तदु-
पादानम् । नित्यद्रव्यत्वहेतुकस्थलेऽपि हेत्वसमानाधिकरणमुपाध्य-
न्तरमाह । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्व वेति । स्पर्शं प्रत्यक्षत्वविशेषण तदवि-
शेषितस्य हेतुमत्परमाणुवृत्तित्वाद्धेतव्यसामानाधिकरण्यायोपात्तम् ।
एतच्च प्रमाया अप्रत्यक्षतामते बहिर्द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नस्या-
पि साध्यस्य व्यापकम्, तत्प्रत्यक्षतामते तु पृथिवीत्वादिधर्मा-
वच्छिन्नस्येति बोध्यम् ।

(चि०) शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावण-
त्वस्योपाधित्वापत्तेश्च, शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधे-
यत्वं यत्र रूपादौ तत्राश्रावणत्वं व्यापकं, पक्षे प्रमेय-
त्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तन् । आर्द्रेन्धनवत्त्वादा-
युपाधौ पक्षनियततादृशधर्माभावाच्च ।

(दी०) अश्रावणत्वेति । घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ ग-
न्धवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्द्रव्या ।
न वानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह । आर्द्रेन्धनेति ।

(गा०) शब्दोऽभिधेय इत्यादावश्रावणत्वं मूलकृता ज्ञाना-
तिव्याप्तिर्दशिता, वस्त्वतिव्याप्तिमपि स्वयमाह । घट इति । आदि-
पदाभ्यां पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादौ महानसान्यत्वापवच्छिन्न-
साध्यव्यापकव्यञ्जनवदन्यत्वादिपरिग्रहः ।

मूले आर्द्रेन्धनवत्त्वाद्युपाधाधिति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वं प्राह्यमिति शेषः । पक्षनियतेति । पक्षनियतेत्यर्थः ।

नान्ययोगोलकं धूमपद्मद्वरित्यादावप्ययोगोलकमहानसान्यतर-
त्वादिरूपतादृशपक्षधर्मसम्भव इति मूलासङ्गतिमाशङ्क्याह । न
येति । अनेन । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैव । ज्ञातस्य
दूषकत्वमिति । शुद्धसाध्यव्यापकतया ज्ञातस्यापि दूषकत्वात्तादृ-
शव्यापकताप्रवृत्तशायामयोगोलकमहानसान्यतरत्वादिरूपपक्षधर्मो-
पस्थित्यनैयत्येन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताप्रदानैयत्यादिति

भाषः । इत्याहेति । तादृशधर्माभावादित्यस्य तादृशधर्मोप-
स्थित्यनियमादित्यर्थकत्वादिति भाषः । केचित्तु गुणत्वाद्यवच्छिन्न-
साध्यव्यापकतया उक्तातिप्रसङ्गकारणाय पक्षधर्मपदेन पक्षधर्मेति-
यतधर्मश्चेद्विषयते तदा दूयणान्तरमाह । आर्द्रन्धनेति । अयो-
गोलकं धूमवद्वहेरित्यादावित्यादिः । तादृशधर्माभावादिति । अयो-
गोलकमहानसान्यतरत्वादेः पक्षमाश्रयवृत्तित्वादिरूपपक्षनियतरत्वा-
भावादित्यर्थ इति मूलं व्याकुर्वते ।

(चि०) अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे-
सति साधनाव्यापक उपाधिः, तेन ध्वंसस्य जन्य-
त्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसा-
ध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः, ययामत्वे शाकपाकजत्व-
मुपाधिरिति । तत्र । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपा-
ध्यव्यापनात्, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसव-
त्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गा-
त्, सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे वा साधनावच्छिन्नेत्य-
स्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च ।

(दी०) पक्षधर्मेति । विरुद्धस्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपि, द्र-
ष्टव्या । साधनावच्छिन्नेति । स्वावच्छिन्नेत्यर्थात्साधनवतीति
विशेषणाद्वा न व्यभिचारः ।

(गा०) अथच्छेदकांशप्रयोजनमाह मूले । तेनेति । विरुद्धस्थले
साधनावच्छिन्नसाध्याप्राप्त्या तत्स्थलीयोपाधिमात्र एवाव्याप्तेरपि
सत्त्वात् स्वयं तदोपमाह दीधितो । विरुद्धात् ।

मूले जल प्रमेयमित्यादिज्ञानातिव्याप्तिर्दर्शिता, अत्र च पूर्वल-
क्षणवन्न कापि सङ्केतो वस्त्वतिव्याप्तिसम्भवः, हेतोः साध्यव्याप्यत्वे
तद्विशिष्टसाध्यव्यापकस्य तदव्यापकत्वाप्रसङ्गेरिति ध्येयम् । येन
रूपेणोपाधेरसाधकत्वसाधकता तदेष रूपमुपाधित्वमित्यभिमानेन

अवच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितमुपाधित्वं निराकरोति मूले । सोपाधित्वादिति । व्यभिचारित्वे । व्यभिचारित्परूपसोपाधित्वहेतौ ।

ननु मित्रातनयत्वं इयामत्वासाधकम्, मित्रातनयत्वावच्छिन्न-
इयामत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्याद्यनुमानमसम्भवदुक्तिकमेव, ता-
दृशहेतुमति काकत्वादी इयामत्वसाधकत्वसत्त्वेन व्याभेचारा-
दित्यत आह दीधितौ । स्वावच्छिन्नेति । न व्यभिचार इति । हेतु-
स्थस्वपदेन हेतुमत एवोपादेयतया काकत्वादी काकत्वाद्यवच्छिन्न-
इयामत्वव्यापकव्यभिचाराद्यसम्भवादिति भाषः ।

स्वपदार्थाननुगमेन मित्रातनयत्वादिपक्षकानुमाने विशिष्य मि-
त्रातनयत्वादिकमेवोपादेयम्, तथा च दर्शितव्यभिचारस्तद्वस्थ
एव, मित्रातनयत्वरूपस्ववृत्तित्वविशिष्टस्य व्यभिचारस्य हेतुत्वे च
विशिष्य विशेष्यतावच्छेदकस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य समा-
धानान्तरमाह । साधनघतोति । विशेषणाद्वेति । मित्रातनयत्वादिम-
ञ्जिरूपितत्वस्य व्यभिचारविशेषणाद्वेत्यर्थः । मित्रातनयत्वादिनिरु-
पितवृत्तिमात्रस्य हेतुत्वे इयामत्वादायैव व्यभिचारस्स्यात् तद्वारफ-
तया वृत्तिविशेषणोपाध्यभावाधिकरणपर्यन्तसार्थक्यम् ।

(चि०) किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभि-
चारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात्के-
वलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा सा-
धनीयः, तथा चार्थान्तरम्, केवलसाध्ये हि विवादो
न तु विशिष्टे ।

(दी०) ननु शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवासिद्धिशङ्कानि-
रासायावच्छेदकांशोऽपि निवेशनीयः । अखण्डाभावस्य घटक-
तया च न वैयर्थ्यम्, येन रूपेणोपाधिता विशेषणवति तद्रू-
पावच्छिन्नव्यभिचारस्यैव वा हेतुत्वम्, शुद्धसाध्यव्यापक-
स्थले तु साध्यव्यापकव्यभिचारो व्यापकतावच्छेदकार्देन्धन-
त्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हेतुरूपन्यसनीयः, प्रायशस्तद्-
भवति तद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतुत्वेऽपि

न वैयर्थ्यम्, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात् । वस्तुतस्तु उपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः, उद्भाषितयावदोपैवे तत्साधनीयमिति नियमाभावात्, तदुन्नीतव्यभिचारेण तत्साधनसम्भवात् सन्दिग्धोपाधिसमशीलस्सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यत आह । किञ्चेति । केवलंति । तथा च केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासितो विरोधित्वात्, न तु विशिष्टस्य, अविरोधित्वादिति भावः ।

(गा०) किञ्चेत्यादिदूरणमवनारयितुं पूर्वदुषणोद्धारायासाध्यकं तासाध्यकव्यभिचारप्रातयोगेन एव उपाधित्वनियमेऽपि तत्साध्यकशरीरप्रविष्टरूपमेव उपाधित्वमिति नियमो नास्तीत्याशयेन यत्र साधनावच्छिन्नत्वप्रदेशे व्यापकतायां नाभावान्तरस्य घटकता तत्र तत्प्रवेश एव नास्ति, यत्र तत्प्रवेशस्तत्राभावात्तरस्य घटकतया तद्वैयर्थ्यमित्याह नन्वित्यादिना । शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवेति । शाकपाकजत्वाद्युपाधिस्थल एवेत्यर्थः । असिद्धिशङ्कातिरासायेति । मित्रातनयत्वाद्धौ शुद्धस्यामत्वादिब्यापकव्यभिचारहेतोरित्यादिः । व्यभिचारिणि मित्रातनयत्वादिहेतौ शुद्धस्यामत्वादिब्यापकस्यान्तर्दृश्यामत्वादेरेव व्यभिचारस्य सत्त्वेनासिद्धिरह इति शङ्कोपादानं साध्यव्यभिचारस्य सिद्धिदशायां तेनैवासाध्यकतापादनसम्भवादुपाधेरनुपयोगेन तत्सन्वेदवशायांमिव उपाधिव्यभिचारेणासाध्यकत्वस्य साधनीयतया साधनावच्छिन्नत्वानिवेशे निश्चितव्यभिचारप्रतियोगिनश्शाकपाकजत्वादेरनन्तर्भावेनासिद्धिशङ्का, तदन्तर्भावे च तद्व्यभिचारनिश्चयसत्त्वेन हेतुसंशयनिरास इति भावः ।

अखण्डाभावस्येति । अतिरिक्तस्येति शेषः । शाकपाकजत्वादिब्यावृत्ताच्छुद्धस्यामत्वादिब्यापकतावच्छेदकत्वात्तत्साधारणसाधनविशिष्टस्यामत्वादिब्यापकतावच्छेदकत्वात्मकामाद्यस्य भिन्नतया तद्व्यतिरेकहेतोः शुद्धस्यामत्वव्यापकताव्यतिरेकत्वव्यतिरेकतया न वैयर्थ्यमित्यर्थः । उक्तनियमाभ्युपगमे ऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेऽपि अवच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकशाकपाकजत्वादिकं विशिष्टोपादाय शाकपाकजत्वावच्छिन्नाभावावहृत्तित्वादित्येष हेतुर्वक्तव्यं

न तु विशिष्टस्यामत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वेन तन्निवेश इति न
वैयर्थ्यशङ्कापीत्याह । येन रूपेणेति । विशेषणवतीति । विशेषणम् ।
साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतावच्छेदक साधन पक्षधर्मो वा तद्वन्निरूपित-
स्येत्यर्थः ।

शुद्धसाध्यव्यापकस्थले एवेत्यनेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थ-
लीयं विशेष प्रदर्श्य विशिष्टोपाधितावच्छेदकनिवेशे उभयस्थला-
विशेषं दर्शयति । शुद्धसाध्येति । शुद्धसाध्यव्यापकार्द्र्धनादिव्यभि-
चारेण घट्टयादेर्धूमाद्यसाधकत्वसाधने घट्टयादिविशिष्टधूमादिव्या-
पकत्वेनार्द्र्धनादिरूपादाने घट्टयादिविशिष्टत्ववैयर्थ्यं दुर्वारम्, धूमा-
द्यधिकरणस्य घट्टयादिविशिष्टनृधिकरणत्वनियमेन शुद्धधूमादि-
व्यापकताघटकतद्विष्टाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाद्व्यव्यादि-
विशिष्टतदधिकरणानिष्टाभायप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यानतिरि-
क्तत्वात् अतस्तत्रावच्छेदकांशो नोपादीयते, तद्वानिवेशोऽपि निश्चित-
व्यभिचारप्रतियोगिन आर्द्र्धनाद्युपाधहेतुघटकतया तदसिद्धिश-
ङ्काया असम्भवात्, व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तमेव वा ऽनिघेय्य वस्तु-
तो व्यापकतावच्छेदकमार्द्र्धनत्वादिक विशिष्य निवेद्य तदव-
च्छिन्नव्यभिचारो हेतुरव्यभिचारः, व्यापकतावच्छेदकत्वस्य च
यत्किरूपपक्षवृत्तिव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदक आर्द्र्धनत्व यदि
धूमासाधकत्वसाधकव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदक न स्यात् धूम-
व्यापकतावच्छेदक न स्यात् व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचा-
रनियमादिति तर्कसम्पादनोपयोग इत्यर्थः । शुद्धसाध्यव्यापकार्द्र्ध-
नत्वादेरपि पक्षधर्मयोगोलकमहानसाम्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्य-
व्यापकत्वेनासाधकतासाधकशरीरे निवेशस्सम्भवति, तद्विशिष्ट-
साध्यव्यापकताघटकस्याभावस्य शुद्धसाध्यव्यापकताघटकाभावा-
भिन्नतयाऽवैयर्थ्यादित्याह । प्रायश इति । एकमात्रवृत्तितद्भावेसा-
ध्यके विशिष्टसाध्यव्यापकताघटकस्याभावस्यातिरिक्तत्वात्सम्भवात्
प्रायश इत्युक्तम् । साध्यादौ व्यभिचारपारणाय तद्वर्तमानेति व्य-
भिचारविशेषणम् । असाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगिन एव
उपाधित्वमिति नियमस्याप्रामाणिकतया व्यर्थविशेषणतया उपाधि-
व्यभिचारस्य तदसाधकत्वेऽपि न क्षतिरित्याह । वस्तुतस्तिथिः ।

ननूद्भाविताहेतुदोषेणासाधकत्वं साध्यते इति नियमानुरोधादु-

याधो दोषनयोद्भाविते तेनासाधकत्वसाधनमावश्यकम्, तथा चाव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकौपाधिर्नोद्भावयितुं शक्यः व्यर्थविशेषणतया
तेनासाधकत्वसाधनासम्भवादिति नासी दाप इत्यत आह । उद्भा-
वितेति । उक्तनियमसत्त्वेऽपि यावद्दोषान्तर्भावेन तथा नियमामावे-
नोक्तौपाधिनाऽसाधकत्वासाधनेऽपि क्षतिरिरहादित्यर्थः । तर्हि त-
त्साधकत्वस्तत्र का दाप इत्याकाङ्क्षायामाह । तदुन्नीतेति । व्यभिचार-
स्योपाधुभ्रातृत्वकथनं व्यभिचारे पक्षधर्मताज्ञानसम्पत्तिमुपाधु-
भ्रातृत्वस्य सार्थक्यं च सूचयितुम् । अचच्छिन्नसाध्यव्यापकौपाधिना
व्यभिचारसाधने व्यर्थविशेषणतापरिहारकोक्तरीतेरादरे यद्यप्यसा-
धकत्वसाधनमपि तेन सम्भवति तथापि तदनावश्यकतया मूल-
कृतां तद्दूषणमेवायुक्तम्, किं तत्र दूषणोद्धारणेत्याशयेनेवम् ।

तनु सन्दिग्धव्यभिचारेणासाधकत्वसाधनं न सम्भवति, यत्रो-
पाधिर्व्यभिचारसंशयमेवादधानि ननु उपाधिर्नैवासाधकत्वं साध-
नीयमित्यत आह । सन्दिग्धोपाधीति । सन्दिग्धोपाधेरेव व्यभिचा-
रसंशयाप्रायकत्वम् निश्चितेन तेन व्यभिचारानुमानस्यैव सम्भवा-
त्, तथा च व्यभिचारसंशयस्थले उपाधेरपि सन्दिग्धत्वनासाध-
कत्वसाधकत्वसम्भव इत्युपाधिसंशयविषयत्वमेव तत्साधकत्वेनोपे-
यम्, तथा च तस्यैव व्यभिचारसंशयविषयत्वस्यापि तत्रासाधकत्व-
साधकत्वसम्भव इति तस्य निश्चितत्वाद्व्यभिचारादेरेव दोषतया
तत्संशयस्यादोषत्वेऽपि न क्षतिः, उपाधिसंशयस्याप्यदोषतया दोषे-
णैवासाधकतासाधनमिति नियमस्यानभ्युपगमादित्यर्थः ।

मूले पक्षद्वयेऽपीति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वा-
पक्षे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वपक्षे चेत्यर्थः । प्रसा-
ध्येति । विशिष्टसाध्यव्यापकस्य उपाधेर्व्यभिचारेण व्यतिरेकेण वा
साधने पक्षे चेत्यादिः । पक्षादिति । तादृशोपाधिव्यभिचारादित्य-
प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचारादिसाधनासम्भवादिति भावः । साध-
नीय इति । विशेषणाव्यभिचारविशिष्टविशिष्टव्यभिचारेण विशेषण-
विशिष्टव्यतिरेकेण चेत्यादिः । अर्थान्तरमिति । विशिष्टसाध्यव्य-
भिचारादिसाधने इत्यादिः ।

विशिष्टसाध्यस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वाभावरस्य विशिष्टव्यभिचा-
रादिसाधने ऽर्थान्तरताहेतुत्वं, मूलोक्तमुपपादयति दीधितौ । तथा

चेति । केवलसाध्यस्यैव विधाद्विषयत्व इत्यर्थः । विरोधित्वादिति । तादृशसाध्यसिद्धिविरोधित्वादित्यर्थः । यादृशसाध्य विप्रतिपात्ति-
विषयस्तत्साधनायोपन्यस्तहेतौ तद्रूपकताविरोधित्वोपतदभावयो-
स्तन्विग्रहतया तादृशसंशयविरोधितदेकतरकोटिनिर्णये निश्चयादया-
दिति भावः । न तु विशिष्टस्येति । व्यभिचार इत्यादिरनुपज्जनीयः ।

(चि०) अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशि-
ष्टसाध्यव्यभिचारः साध्य इति चेन्न । अप्राप्तकालत्वात् ।
प्रथमं साध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यः, तत्रासिद्धावुपाधि-
रिति चेत् ? तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिदूषणं स्यात् ।
किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकव्यभिचार एवोपन्यसनीयो नोपाधिः ।

(दी०) उद्भाव्यः । विशेषणव्यभिचारित्वे सति विशिष्ट-
साध्यव्यभिचारेण साधनीयः । तत्र । विशिष्टव्यभिचारे असि-
द्धौ उद्भावितायां तत्सिद्धये उपाधिरुद्भाव्य इति । तर्हि-
ति । प्रकृतानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वादिति
भावः । अथ वक्ष्यमाणरीत्याऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेनाप्युपाधिना
आहत्यैव साध्यव्यभिचारस्ताधनीय इत्यत आह । किञ्चेति ।
पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यादिकमुपाधिमात्रव्यभिचारोपलक्षकम् । न
प्राधान्येनोपाधिर्वाप्त्यादिविरहेणाहेतुत्वात् ।

(गा०) ननु प्रथमं साध्यव्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वेऽपि तत्साध-
कतया विशिष्टव्यभिचारादेरव्याकाङ्क्षितत्वादुपाधिना तत्साधने
नार्थान्तरमित्याशयेन शङ्कते मूल । अथेति । विशिष्टसाध्यव्यभिचार
इति । साधनीय इति शेषः । अप्राप्तकालत्वात् । शुद्धसाध्यव्यभि-
चारमनुद्भाव्य उपाधिना विशिष्टव्यभिचारसाधने तदानीमनाका-
ङ्क्षितत्वरूपाप्राप्तकालत्वस्य तावताऽपि दुर्यारत्वादित्यर्थः ।

उद्भावितव्यभिचायसिद्धिर्न दोषः, हेत्वसिद्धेरव दोषत्वादत-
स्तत्रासिद्धाविति तत्पदेन साध्यव्यभिचारस्य प्रकृतस्य परामर्श-

ऽसङ्गतिरतः तत्परामर्शनीयलाभार्थं पूरयन् उद्गायेति व्याचष्टे
 वीधितौ । उद्गाय्य शत । विशेषणीभूतामिमांशतयत्वाद्यप्यभिचा-
 रित्वरूपहेतुविशेषण हेतौ सिद्धमेवेति विशेष्यमात्रपरामर्शकतां त-
 त्पदस्याह । तत्र विशिष्टव्यभिचार इति । नसिद्धौ उपाधिरित्यत्र
 सतिसप्तम्याऽऽकाङ्क्षितस्य स्यामिति क्रियान्तरस्य पूरणं ऽस-
 ङ्गतिः, उक्तहेतौ वास्तविकासिद्धेरसत्त्वादतः क्रियान्तरं पूरयति ।
 उद्गाधितायामिति । उपाधुद्गायनस्य फलमाह । तत्सिद्धये इति ।
 पक्षीभूतप्रकृतहेतौ तद्विधयायेत्यर्थः । उपाधिरिति मूले क्रिया-
 शतराकाङ्क्षापूरणाय पूर्वोक्तक्रियापदमनुपज्जयति । उद्गाय्य इति ।
 उपाधेः प्रकृतानुमाने ऽदूषणत्वापत्तौ मूलाभिप्रेतमाकाङ्क्षितहेतुमाह ।
 प्रकृतेति । विरोधीति । साक्षाद्विरोधीत्यर्थः । व्यभिचारस्यापि शुद्ध-
 साध्यव्यभिचारोपपन्नद्वारा विरोधित्वाद्यथाश्रुतासङ्गतं, परम्परया
 विरोधिनस्साध्यकस्य दापत्वे उपाधिसाध्यतरसाध्यकपरम्पराया अपि
 दोषतापत्तेरिति भावः । वक्ष्यमाणेति । सिद्धान्ते वक्ष्यमाणेत्यर्थः ।
 सा च रीतिः विशिष्टव्यभिचारसाध्यके विशिष्ट-यापकव्यभिचार-
 रूपहेतौ विशेषणव्यभिचारयाधरादित्यम्, व्यभिचारचारणाय-विश-
 पणव्यभिचारित्वेन तादृशहेतु विशस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारस्यैव
 साध्यस्यादरो वा । शुद्धसाध्यसाधनाश्रितित्वासाध्यव्यापकदोष-
 पाध्योस्त्वव्यभिचारेणैव साध्यव्यभिचारसाध्यकतया तत्र तद्व्यभिचा-
 रमात्रस्य उद्गाधयितुमुचिततया सङ्कोचेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-
 व्यापकोपाधिमात्रस्याप-यसनीयताव्यवच्छेदो न युज्यते, ऽनस्ता-
 दशापाधिसामान्योपलक्षणतामाह । पक्षेति । उपाधिव्यभिचारे हे-
 तावुपाधिविशेषणत्वेनावस्थापादेयतया तदुद्गायनव्यवच्छेदासङ्गति-
 माशङ्क्य पूरयति । माध्यायेनेति । अत्रापमुपाधिरित्याकारेण इतरा
 विशेषणतयेत्यर्थः । हेतु पूरयति । व्याख्यात्रीति । साध्यव्यभि-
 चारव्यापकादीत्यर्थः । आदिपदात्साधनरूपपक्षधर्मतापरिग्रहः ।
 व्यभिचारस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः ।

(चि०) स्यादेतत्, पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति
 साधनान्व्यापक उपाधि, पर्यवसितं साध्य पक्षधर्म-
 तावललभ्यम्, यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मा-

तिरिक्तधर्मवान् भवेत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यम-
नित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः ।

(दी०) पर्यवसितेति । अत्र लक्ष्यतानियामकं दूषका-
वीजं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम्, व्यभिचारोन्नायकत्वस्य तत्त्वे
साध्यवत्पक्षावृत्तौ व्यभिचारोन्नायकेऽव्याप्तेः, वक्ष्यमाणकृतक-
त्वोपाधेरदूषकतापत्तेश्च । न हि तद्व्यभिचारेण हेतौ शुद्धसाध्य-
व्यभिचारश्शक्योन्नयनः, बाधानवतारदशायां तादृशव्यभि-
चारोपासिद्धेः । न च पर्यवसितसाध्यव्यभिचारस्साध्यव्याप्य-
तावोधाविरोधीति । न चैवमपि कथं तत्र सद्धेतावुपाधिसम्भ-
वः ? मीमांसकमतेन तदभिधानात् । शब्दशब्दयोर्भावप्रधानत्वा-
द्वा । पक्षतावच्छेदकादेरुपाधितावारणाय पक्षावृत्तित्वे 'सतीति'
विशेषणीयम् ।

(ता०) तत्त्वे । लक्ष्यतानियामकत्वे । साध्यवत्पक्षावृत्तौ । साध्य-
वत्पक्षावृत्तितया पक्षधर्मतावलम्ब्यपक्षीयसाध्यव्यापके काकादिपक्ष-
कस्यामरवादि साध्यकमिश्रातनयत्वादिहेतुकशाकपाकजत्वाद्युपाधौ
उपदर्शितरीत्या व्यभिचारोन्नायके । अव्याप्तिरिति । सत्प्रतिपक्षो-
न्नायकस्य लक्ष्यत्वे च पक्षस्य साध्यवत्तया तत्र साध्याभावसाध-
कत्वेनालक्ष्यत्वान्नव्याप्तिरिति भावः ।

दोषान्तरमाह । वक्ष्यमाणेति । अनुपदं सङ्गमनीये तत्त्वज्ञेन
इत्यर्थः । भद्व्यपकतापत्तेरिति । व्यभिचारोन्नायकतया लक्ष्यतानुपप-
त्तेरित्यर्थः । तथा चाग्रिममूलविरोधस्यादिति भावः । तादृशो-
पाधेरसत्प्रतिपक्षोत्थापनमधिकलम्, पक्षधर्मतावच्छेदेन तत्रानित्य-
त्वभावे तद्व्यापककृतकत्वाभावज्ञानस्य प्रतियन्धकत्वात्, इतरया-
धाद्व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव विशेषभानमते समानाधिपयकत्व-
मात्रस्य विरोधिताधीजत्येन विशेषरूपेण व्यापकाभावज्ञाने सामान्य-
रूपेणापि विशेषाद्यानात् । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकाभावज्ञानस्यापि ।
विशेषणवत्तानिश्चयसहकृतस्य शुद्धसाध्याभावानुमितिसामप्रतीतेन
शुद्धसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकतया यायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षरूपशोभय-

त्वादित्यादौ उद्भूतरूपादेस्तथास्वमधिकलमित्यवधेयम् ।

अनु शब्दस्य नित्यतापक्षे प्रमेयत्वमानित्यस्याभिज्ञो या शब्द-
धर्मस्तद्विग्रहधर्मव्याभिचारि शब्दत्वध्वनि कृतकत्वव्याभिचारित्वादिति
रित्या पक्ष्यमाणसाध्यव्याभिचारोन्नायकत्वं 'कृतकत्वस्य' सम्भव-
त्येवं व्याभिचारादिविरहादित्यत आह । बाधेति । व्याभिचाराप्र-
सिद्धेरिति । उक्तसाध्योभावस्य पक्षे पक्षसत्त्वेन तत्प्रसिद्धिः विना
शब्दत्वादेः तद्वद्वृत्तित्वरूपव्याभिचारसाध्यस्य प्रसिद्धसम्भवादि-
त्यर्थः । भावसाध्यके साध्यप्रसिद्धि विना व्याप्यप्रहेण अनुमानायो-
गादिति शेषः । बाधावतारदशायां च तंत एयागमकत्वसम्भवा-
त्तस्योपाधित्वाव्यवस्थितेरिति भावः ।

अनूपदर्शितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य पक्षेतिरिक्तेऽप्र-
सिद्धाव्ययनित्यतारूपपर्यवसितसाध्यस्य तत्त्वेनाभाव आकाशादौ
प्रसिद्ध इति तदभाववद्वाचित्वरूपव्याभिचारस्य आकाशादिवृत्तौ
बाधावतारदशायामपि प्रसिद्धिरस्तीत्यत आह । न चेन्मि न ही-
त्यर्थः । साध्यव्याप्यतेति । उपदर्शितसामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्याप्यतेत्यर्थः । बाधविरोधीति । तथा च तादृशव्याप्तिवोधाधीना-
यां पक्षधर्मतायलान्नित्यत्वासिद्धौ विशेषव्याभिचारस्यावोपतया त-
दुन्नयेन नोपाधेर्दूषकावमिति भावः । न्यायमते शब्दस्यानित्यतया
उक्तानुमानं सवन्नुमानमेवेति तत्र कृतकत्वे उपाधिलक्षणसङ्गमन-
विरुद्धमिति शङ्कते । न चैत्रमपीति । मीमांसकमतनेति । शब्दनि-
त्यतावृद्धिर्ना तेषां मते तदनुमानस्य दुष्टत्वादिति भावः । स्वम-
तेऽपि तन्मूलं सङ्गमयति । शब्दशब्दयोरिति । पक्षस्थसाध्यस्थ-
शब्दपदयोरित्यर्थः । भावप्रधानत्वात् । शब्दत्वपरत्वात् । तथा च
न्यायमते शब्दत्वस्य नित्यतया तत्रोक्तरीत्या अनित्यत्वसाधकमनु-
मानमसदेवेति भावः । सत्प्रतिपक्षनिर्वाहायानित्यत्वशून्यशब्दत्वस्य
पक्षत्वे साध्ये शब्दत्वानन्तर्भावे शब्दत्वे पक्षे शब्दधर्मातिरिक्तस्या-
बाधेनानित्यत्वपर्यवसानमिति तत्रापि भावप्रधानत्वादरः । तद्व-
र्मविशिष्टे तद्वर्मवद्वृत्तित्वादिविशिष्टस्य संशयाभावाच्छब्दत्वा-
दिविशिष्टे शब्दावृत्तिधर्माभावस्य सुनिश्चेयतया तत्रानित्यत्वस्य
यस्तुतो बाधितस्यापि संशयसम्भावेन तत्र पर्यवसानसम्भव इ-
त्यवप्रपम् । पक्षतावच्छेदकादेरिति । पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्य-

वस्तुनपर्यवस्यत्युपाधिरूपसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकपर्यवसितत्वादावि-
त्यर्थः । विशयणायमिति । इदं च एतन्मतेऽपि । साधनव्यापकस्य
नापाधितेत्यामेमानेन विशेष्यदलस्यावश्यकतया स्वतन्त्रविशेषण इ-
त्यम् । वस्तुतो विशेष्यदलस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतायामनुपयो-
गितयाऽव्याप्तिरुत्वेन च तेनैव पक्षावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ।

(चि०) यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्य-
ते तदा अनित्यत्वमुपाधिः, तदुक्तम् वायुक्तसाध्य-
नियमव्युत्तोऽपि कथं कुरुपाधिरुद्भाष्यः पर्यवसितं नि-
यमवन्दूपकतापीजसाम्राज्यादिति । अनेन पक्षधर्मसा-
धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकापाधिस्सङ्गृह्यते, तादृश-
साध्यस्य पर्यवसितत्वादिति तन्न । एवं हि व्यणुकस्य
सावयवत्वे सिद्धे व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्य-
महत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र निस्स्पर्शद्रव्यसमवे-
तत्वमुपाधिस्स्यात् । भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं
पर्यवसित साध्यम्, तस्य व्यापकं साधनाव्यापकं च ।

(दी०) यदि चेति । एतच्च स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनदशायां
बोध्यम् । अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने द्वयो-
रपि सन्दिग्धत्वेनैकतरव्यतिरेकस्यान्यतरव्यतिरेकासाधकत्वा-
त् । एव हीत्यादि । असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा, अर्थो-
न्तरवारणाय सावयवत्व इति । साध्ये द्रव्यपदं नित्यद्रव्यवृत्ति-
तापास्फुटतरसिद्ध्यर्थम्, द्रव्यसमवेते । अनित्यद्रव्यासमवे-
तत्वस्य निसद्रव्यसमवेतत्वमादाय पर्यवसानात् । हेतौ च
जन्यपदं परमाणुनित्यत्वासिद्धिदशायावाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय ।
विशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्यात्र वैयर्थ्यम् । नित्यमहत्त्वव्यावृत्त्या-
नित्यपावन्महत्त्ववृत्तिजातिपरिचयाय तदिति तु न । तादृशजा-

तौ मानाभावात् । वैभवापेक्षिकापकृष्यवहारस्याननुगतजातिभि-
रेव सम्भवात् । तुल्यन्यायतया त्रसरणुमहत्वापेक्षिकोत्कर्षेणैक-
जात्या सङ्कल्पसङ्गाच्च । निस्सर्ज्येति । साध्योपाध्योर्व्याप्तिदा-
र्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदम्, गमकता तु तेन विनापि । पर्यवसि-
तसाध्यसमस्यास एवोपाधिरिति मतेनेदमित्यपि कथितम् ।

(गा०) मूले तथैवेति । यत्सिद्धिरुद्देश्या पक्षावृत्तिसामान्य
साधारणतद्भुत्तिनोक्तसमशीलरूपेणैवेत्यर्थः ।

वोधितौ स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनेति । कृतकत्वस्यानित्यत्वसा-
धनाप्रयोजनकसाधनेत्यर्थः । अनित्यत्वासाधने उद्भाषितस्य कृत-
कत्वोपाधेः सप्रतिपक्षोत्थापकतानिराकरणाय तत्साधने नित्य-
त्वस्योपाधित्वासम्भवमाह । अनित्यत्वेति । द्रव्यसमवेतत्वरूपसा-
धयत्त्वसिद्धिद्वशानुसरणप्रयोजनमाह । असमवेतत्वेन द्रव्यासमवे-
तत्वेन वेति । उभयथैव अनित्यद्रव्यासमवेतत्वोपपत्तेरिति भावः ।
समवेतत्वमात्रसिद्धावपि असमवेतत्वेनार्थान्तरानवकाशात् द्रव्या-
समवेतत्वानुधापनम् । अर्थान्तरवारणायेति । अर्थान्तरेणानित्यद्रव्य-
समवेतत्वरूपसाध्यपर्यवसानासम्भवस्य वारणायेत्यर्थः ।

मूले इत्यत्रेति । इति रीत्या व्युत्क्रमसमाधेयानि नित्यद्रव्यस्य
साधने इत्यर्थः ।

अनु पक्षधर्मतायलाभ्यापकतावच्छेदकाक्रान्तस्यैव सामान्यरूपे-
ण विशेषरूपेणापि वा सिद्धे कथमभावसाध्यकानुमानान्नित्यद्र-
व्यसमवेतत्वसिद्धिः ? अत्र केचित् द्रव्यसमवेतत्वसिद्धौ तदपि
पक्षतावच्छेदकेऽन्तर्भाव्यम्, तच्च द्विविधम् नित्यद्रव्यसमवेतत्व-
रूपमनित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपं च, तत्रानित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपैकवि-
शेषाभावरूपसाध्यव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयरूपतादृशविशेषभानाविरो-
धिसङ्कृतात्सामान्यरूपेणोक्तपक्षतावच्छेदकस्य साध्यधर्मिताव-
च्छेदकतया भासकात्तदशव्याप्यवत्तापरामर्शाच्चित्यद्रव्यसमवेत-
त्वात्मकविशेषरूपेण तदुद्भावनमविरुद्धमिति तत्र । मूलकृता सावय-
वत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वानुपादानात्स्वतन्त्रतत्सिद्धरेवोक्तत्वात् ।
भवतु वा सावयवत्वस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशो मूलाभिप्रेतः, तथापि

पक्षतावच्छेदकतया भागेऽपर्यवसिनसाध्यताविरोध एव । LIBRARY

वस्तुतस्तु यथा सामान्यानुमितिसामग्री एकविशेषवाधसह-
कृता ऽपरविशेषरूपेण सामान्य बोधयति, तथा विशेषवाधसाम-
ग्र्यपि सामान्यनिश्चयसहकृताऽपरविशेषरूपेण सामान्यबोधिका,
सामान्यनिश्चयावशेषान्तरवाधयारेकतरसामग्र्या सह परसवलनस्य
द्विरूपस्य एकविधानुमितिजनकत्वानुभवात् । अतो नित्यद्रव्यास-
मवेतत्वनिश्चयसाहित द्रव्यसमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानमिव द्रव्य-
समवेतत्वनिश्चयसाहितमनित्यद्रव्यासमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानमपि
नित्यद्रव्यसमवेतत्वेन सामान्य गमयति द्रव्यसमवेतत्वेनानि-
त्यद्रव्यासमवेतत्वेन च निश्चये नित्यद्रव्यसमवेतत्वसशयानुदयात्
ईदृशानुभवानादरे इतरवाधबलाद्व्यापकस्यापि विशेषरूपेण भा-
नाविलयप्रसङ्गादिति मूलकृतामाशयः । अत एव भ्रमत्वाभाधसाध्य-
कानुमानाद्वाधरूपप्रामाण्यसिद्धिर्निरङ्गाकृता । न च नित्यद्रव्यसमवे-
तत्वेनानुपस्थितौ तेन रूपेण भावासम्भवा, विशेष्ये विशेषणमिति,
न्यायेन अनुमितौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानानपेक्षणात् ।

न च यद्रूपाधिच्छिन्नं याध्यते तद्रूपविरोधिरूपेणैव विंशयान्त-
रभानमानुभविकम्, न तु तत्समनियतरूपान्तरेणापि, उक्तस्थले
समवेतत्वद्रव्यसमवेतत्वादिना नित्यद्रव्यसमवेतत्वभानस्य त्व-
याप्यनभ्युपगमात्, तथा च प्रकृतस्थले ऽनित्यद्रव्यसमवेतत्वा-
भ्यत्वविशेषितन द्रव्यसमवेतत्वेन नित्यद्रव्यसमवेतत्वं भासताम्,
न तु अनित्यद्रव्यसमवेतत्वप्रहाविरोधिप्रहाविषयनित्यद्रव्यसमवेत-
त्वेनेति वाच्यम् । विशेष्यघटितसामान्यश्रुत्या निश्चितं यादृशवि-
शेषणावच्छिन्नयादृशविशेष्यघटितस्य विशेषरूपावच्छिन्नस्य पत्र
वाधः तत्रापरविशेषसिद्धौ तत्र तादृशविशेषणाभावविशेषिततादृ-
शविशेष्यघटितविशेषधर्मप्रकारकत्वानुभवात्, प्रकृते ऽनित्यत्व-
विशेषणावच्छिन्नद्रव्यसमवेतत्वंवाधनिश्चयमद्विज्ञाऽनित्यत्वाभाव-
रूपनित्यत्वविशेषितद्रव्यघटितविशेषप्रकारकताया निष्प्रत्यूहत्वा-
त् । अत एव घटित्वाभाववति घटित्वप्रकारकत्वस्याभावे
सिद्ध्यति घटित्वघटति घटित्वप्रकारकत्वत्वेन भावरूपप्रामाण्यसि-
द्धिर्मूलकृतोक्ता सङ्गच्छते । यत्र च विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य ता-
दृशविशेष्यविशिष्टस्य वा ऽभावे भासमाने तद्रूपपादकस्य विशेष्ये

विशेषणाभावस्य भानं तत्र दर्शितविशिष्टाभावादिप्रतियोगिकोटि-
 प्रविष्टतया भासमानतद्विशेषणधर्मितावच्छेदकत्वमेव पर्यवसित-
 साध्यसिद्धौ विशेषणाभावधर्मितावच्छेदकतानियामकम्, दण्डवान्
 पुरुषो रक्तदण्डाभाववानित्यादौ पुरुषादिरूपधर्मिणि पर्यवसिता-
 रक्तत्वादिविशेषितदण्डादिभाने च दण्डत्वादेरेवारक्तत्वादिवधर्मिता-
 वच्छेदकतया भानात् । अत एव पुरोवर्त्तिनि वह्नि वप्रकारकं ज्ञानं
 वह्नित्वाभाववति वह्नित्वाप्रकारकमित्याद्यनुमितौ वह्नित्ववति वह्नि-
 त्वाप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्यज्ञानं बाह्यत्वाद्यशे निर्धर्मितावच्छेद-
 कमेव, ध्रुमत्वाभावघटकतया भासमानवह्नित्वाभावादेर्धर्मिताव-
 च्छेदकाभानादिति ह्यणुके ऽनित्यासमवेतत्वसाधने तद्वदकतया
 भासमानान्नित्यत्वाशे द्रव्यत्वस्य धर्मितानवच्छेदकतया पर्यवसि-
 तनित्यद्रव्यसमवेतत्वभानमपि नित्यत्वाशे निर्धर्मितावच्छेदकमेव
 स्यात्, नित्यद्रव्यसमवेतं ह्यणुकमित्याकारिका, उद्देदयभू-
 ता सिद्धिर्न स्यादिति द्रव्यपदोपादानमित्याहं दीधितौ । सा-
 ध्येति । स्फुटतरसिद्धिः । नित्यद्रव्यसमवेतत्वत्वेन सिद्धिः । तदर्थ-
 म् । एतदेव स्पष्टयति । द्रव्यसमवेत इति । द्रव्यसमवेतत्वेन निश्चित
 इत्यर्थः । अनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य अनित्यत्वाविशेषितद्रव्यत्वाद्यव-
 च्छिन्नसमवेतत्वाभावभानस्य । नित्यद्रव्यसमवेतत्वम् । नित्यत्ववि-
 शेषितद्रव्यत्वावच्छिन्नसमवेतत्वम् । आदाय । अथगात्र । व्यभि-
 चारावारकस्यापि महत्त्वाविशेषणस्य जन्यत्वस्य च हेतावुपादान-
 मुपपादयितुं तत्प्रयोजनमाह । हेताविति । परमाणुनित्यत्वासिद्धि-
 वशायामिति । महत्त्वानधिकरणद्रव्यमात्रस्य नित्यतादृशायामित्य-
 र्थः । आकाशादाविति । तदा महत्त्वसामान्यानाधिकरणस्यापि भूत-
 परमाणोर्मनस्तस्य अनित्यद्रव्यासमवेतत्वरूपसाध्यनिश्चयाविवक्षेन
 दृष्टान्तत्वाभावात् परममहतां आकाशादीनामेव दृष्टान्ततायाः
 स्वीकार्यतया महत्त्वे जन्यत्वविशेषणं विना तेषामपि साधनधेकत्वे-
 न तत्त्वानुपपत्तेरिति भावः । तथापि व्यभिचारावारकतया तद्वैयर्थ्यं
 दुष्परिहरमेवेत्याशङ्कां निराकरोति । विशिष्टाभावंत्येति । प्रकृत-
 हेतुघटकस्य जन्यत्वविशेषितमहत्त्वाभावस्येत्यर्थः । भेतिरिक्तत्वात् ।
 शुद्धमहत्त्वाभावमिश्रत्वात् । असाधान्तरप्रवेशेऽपि वेयर्थ्याभिमानिनां
 प्रकारान्तरेण व्यर्थविशेषणतासमाधानमुपन्यस्य कूपयति । नि-

त्येति । जातिपरिचयायेति तादृशजातिपुरस्कारेण महत्त्वस्य हेतु-
प्रवेशलाभायेत्यर्थः । तन् । जन्यपदम् । तथा च जन्यत्वस्याप्रवेशान्न,
वैयर्थ्यशङ्का, तादृशजातेः नित्यगगनादिमहत्त्वावृत्तितया गगनादौ
न साधनवैकल्यम् । अनित्ययावत्महत्त्ववृत्तितया सर्वत्रैवानित्य-
द्रव्यसमवेतद्रव्ये तदवच्छिन्नसत्त्वेन साध्यशून्ये तदवच्छिन्नाभाव-
विशिष्टद्रव्यत्वासत्त्वाच्च व्यभिचार इति भावः । मानाभावादिति । -

न च द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्न प्रति महत्त्वत्वेन हेतुत्वे नित्यस्य
स्वरूपयोः स्य फलावश्यम्भावाद्गगनादीनामपि चाक्षुषापत्तेरिति,
तज्जन्यतावच्छेदकतया नित्यमहत्त्वव्यावृत्तजातेरावश्यकतेति वा-
क्यम् । तादृशानियमस्याप्रामाणिकत्वात् महत्त्वत्वेन तद्धेतुत्वेऽपि
सहकारिधिरहेणापर्यभावात् । अवयविमहत्त्व इवयवमहत्त्वस्य सा-
मान्यता हेतुतायाः प्रामाणिकत्वेऽपि तज्जन्यतावच्छेदिका जातिः
श्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तैव, तादृशजात्यवच्छिन्नाभावस्य च न हेतुतास-
म्भव श्रुतौ व्यभिचारात् ।

ननु त्रसरेण्वादिमहत्त्वे गगनादिमहत्त्वापेक्षया अनुगतापकर्ष-
व्यवहारनियामकतया तत्सिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्याह । वैभवेति ।
अननुगतजातिभिरेवेति । आवश्यकश्रुटित्वत्वादिजातिभिरेवेत्यर्थः ।
सम्भवादिति । विषयाननुगमेऽपि नानार्थशब्दमादायानुगतव्यव-
हारे बाधकाभावान्, अन्यथा उक्तजात्याऽप्यणुपरिमाणसाधारणस्य
वैभवापेक्षयाऽनुगतापकर्षव्यवहारस्यानुपपत्तिरिति भावः । तादृश-
व्यवहारेण जातिसिद्धौ बाधकमन्याह । तुल्येति । तुल्यन्यायतया ।
तुल्ययुक्तत्वात् । सिद्धेति शेषः । उत्कर्षेण । उत्कर्षरूपया जात्या ।

मूले निस्पर्शद्रव्यसमवेततन्मुपाधिस्त्विति । गगनादौ वा-
क्षुपन्यस्तसाध्यव्यापकतारहितमपि निस्पर्शद्रव्यसमवेतत्व पक्षे
पर्यवसितसाध्यस्यासिद्धतादशायां सर्वदोषाधिप्त्वेन शक्योद्भावन-
स्यादित्यर्थः । पर्यवसितसाध्यव्यापकतायास्तुप्रवृत्त्यादिति भावः ।
तदेवोपपादयति भवति हीति । तस्य व्यापकम् । द्रव्यप्रहव्यापक-
ताकम् । साधनाभ्यापक चेति । गगनादादिनि शेषः ।

निस्पर्शद्रव्यसमवेततस्य पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे निस्पर्श-
समवेतत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽप्यवश्यकतया द्रव्यत्वनिवेशयैयर्थ्यासित्या-
शङ्क्याह दोधितौ । साध्योपाध्योरिति । व्याप्तिदाक्यप्रदर्शनायेति ।
व्याप्तेर्निश्चयलाभायेत्यर्थः । निस्पर्शद्रव्येत्युक्तौ साध्यघटकनि-

रिति विवक्षणीयम्, तन्मते इतरथाधादिवलात् महानसीयव-
ह्तिवाद्यवाच्छिन्नसिद्धौ महानसत्वाद्यभावाग्रहस्य विरोधितया महा-
नसत्वादेर्दूषकतेति ।

। न चैव धार्यादौ सामान्यतः प्रत्यक्षविषयत्वादिविवाददशायां
सामान्यतस्तत्साधन उद्भूतरूपाद्युपाध्युद्भावनानुपपत्तिः, तदभा-
वाग्रहस्य सामान्यतः स्पर्शनप्रत्यक्षविषयत्वादिसिद्धावविरोधि-
त्वात्, समानविषयकत्वमात्रेण विरोधित्वेऽपि सामान्यतो मान-
सप्रत्यक्षविषयत्वादिसिद्धावतथात्वादित्वाच्च । समानविषयक-
त्वमात्रेण विरोधितामते धार्यादौ प्रमाणान्तरेण मानसप्रत्यक्षा-
दिविषयत्वादिव्याघ्रग्रहदशायां तादृशोपाध्युद्भावनोपपत्तेः, समान-
प्रकारकत्वेन विरोधित्वेऽपि बहिर्द्रव्यत्वादिविशेषताद्भूतरूपाद्य-
भावेन शुद्धसाध्याभावसाधनसम्भवात्तदर्थमेव तादृशोपाध्युद्भा-
वादिति परिष्कारो द्रष्टव्यः ।

(दी०) ननु लभ्यत्वं लाभयोग्यता पक्षे यादृश साध्यं
सैद्धुमर्हति तस्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वम्, पक्षे साध्यसिद्धिवि-
रोधिव्यापकताशालित्वमिति यावत् । स्वव्यतिरेकेण पक्षे सा-
ध्यसिद्धिविरोधुन्नायकत्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः । भवति च
शब्दधर्मातिरिक्तधर्मरहिते शब्दे ऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्त-
साध्यसिद्धिविरोधिनी, तथा साधनादिमति साधनाद्यवच्छि-
न्नसाध्याभावसिद्धिरपि । वस्तुतस्तु पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वम् । सिद्ध्यति च विशेषणवति
विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकः । तादृशश्च
साधनव्यापकस्सद्भावाः, व्यभिचारोन्नायक इव पक्षवृत्तिरितरे-
षाम् । अपरेषां सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य साधनव्यापकस्येवास्मा-
कमपि व्यभिचारोन्नायकस्य 'पक्षवृत्तेरसद्भावा न दोषाय' ।
परेषां साधनभेदादिवास्माकमपि पक्षभेदादुपाधिभेद इति चेत् ?
अत्र वक्ष्यते ग्रन्थकृतैव ।

(गौ०) दीधितिरुदन्यथैतल्लक्षणपरिष्कारमाशङ्कते । नन्विति ।
लाभयोग्यतेति । तथा च सांपाधितया निश्चिते पक्षधर्मताबलात् सा-
ध्यस्यालाभेऽपि न क्षतिरिति भावः । योग्यतामन्तर्भाव्य साधनाव्या-
पकत्वस्थले पक्षावृत्तत्वं प्रवेश्य समुदितलक्षणार्थमाह । पक्ष इति ।
यादृशम् । यद्रूपाक्रान्तम् । तद्व्यापकत्वे । तदवच्छिन्नव्यापकत्वे ।
अर्हत्यर्थस्य दुर्वचत्वात् सत्यन्तस्य फलितार्थमाह । पक्षे साध्य-
सिद्धीति । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्ताबुद्धिः विरोधिनी या व्यापकता
तद्वत्त्वमित्यर्थः । तादृशव्यापकतावच्छेदकपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्वयार्थः । विरोधित्वं च प्रतिबन्धकताव-
च्छेदकप्रकारताश्रयत्वम्, तथा च यद्धर्मप्रकारकनिश्चयविशिष्ट-
यदवच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेन उपदर्शितसाध्यवत्ताबुद्धि-
रंधिता तादृशधर्मावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकान्तार्थः ।

एतेन व्याप्यव्यापकताया विशेषघटिततया तद्विशेषमन्तर्भाव्य
ताद्रूप्येण निवेशासम्भवेऽपि न क्षतिः, तदनन्तर्भावेणाप्युक्तरूपेण
व्यापकतानिवेशसम्भवात् । शब्दधर्मातिरिक्तधर्मरहितत्वेन निश्चिते
शब्दे अनित्यस्यातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवत्ताबुद्धौ अनित्यत्व-
व्यापकं कृतकत्वमिति निश्चयसाहितस्य कृतकत्वाभावनिश्चयस्य
प्रतिबन्धकतया अनित्यत्वव्यापकताया उक्तरूपतया कृतकत्वे
लक्षणसमन्वयः । शुद्धबह्विव्यापकतात्वेन महानसत्त्वाभावच्छिन्नमहा-
नसीयबह्विव्यापकताप्रदसहितमहानसत्त्वाभावज्ञानस्य पर्वते बह्वि-
मत्ताज्ञानविरोधितया महानसत्त्वादावतिव्याप्तेर्वारणाय प्रतिबन्ध-
कतायां भ्रमत्वनियतधर्मविशिष्टज्ञानानवच्छिन्नत्वमपि निवेद्यम्,
तेन च पर्वते महानसीयेतरवह्वपभाववत्तासमदशायां महानसीय-
बह्विव्यापकताप्रकारेण महानसत्त्वज्ञानविशिष्टस्य पर्वते महानस-
त्त्वाभावज्ञानस्य सत्त्वे पर्वते बह्विविशिष्टबुद्धेरनुदयेऽपि न पर्वतो य-
द्विमानित्यत्र महानसत्त्वेऽतिव्याप्तः, तत्र तादृशव्यापकताज्ञानसह-
कृततदवच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबन्धकताया महानसीयेत-
रवह्वपभाववान् पर्वत इति ज्ञानेन भ्रमत्वनियतधर्मविशिष्टेनाव-
च्छिन्नत्वात् ।

अथ भ्रमवैशिष्ट्यानवच्छिन्नस्यापि महानसीयबह्विव्यापकता-
प्रकारेण महानसत्वग्रहविशिष्टस्य पर्वते महानसत्त्वाभावप्रदस्य

पर्वते महानसीयघट्टिरूपसाध्यवत्ताग्रहविरोधितया उक्तस्थले, महा-
नसत्वातिव्याप्तिर्विवारेव ।

न च पक्षे साध्यवत्ताग्रहसामान्याविरोधितानियेशाग्र दोष इति
वाच्यम् । उक्तकृतकत्वोपाधेरध्यामद्वात्, अनित्यत्वव्यापककृतक-
त्वाभावज्ञानस्य शब्दावृत्तिधर्मवत्ताज्ञानाविरोधित्वात् ।

न च शब्दावृत्तिधर्माभाववत्तानिश्चयसहितस्य साध्यसामा-
न्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया तदुपाधिसङ्गद्वय इति वाच्यम् । तत्त-
द्विशिष्टाविरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतयैवोपपत्ती । समानविषयकत्वेन
विरोधितामते सामान्यज्ञाने एकविशेषविरोधिनिश्चयविशिष्टापर-
विशेषविरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतायां मानाभावात् । मैयम्, प्रति-
बन्धकत्वमत्र फलानुत्पत्तिप्रयोजकत्वम्, तथा च भ्रमाविशिष्टस्य
यत्प्रकारकनिश्चयविशिष्टस्य, यद्वच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्य
पक्षे साध्यानुमितिसामान्यानुपावप्रयोजकत्वम् तादृशधर्मशालि-
त्वमित्यर्थविचक्षया सामञ्जस्यात् । पर्वतो वह्निमानित्यादौ घट्टिना-
मप्रयादिनिष्ठबहुधादिव्यापकताज्ञानविशिष्टा वह्निसामग्रीत्यादावच्छि-
न्नाभावस्य पर्वतादौ या धीस्तस्याः पर्वतादौ बहुधादिज्ञानप्रतिबन्ध-
कतया तादृशव्यापकतामादाय वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तिवारणाय
पक्षावृत्तित्वनिर्देशः, उक्ताभावज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकताया
भ्रमानवच्छिन्नत्वात् । पक्षावृत्तित्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशे, उपाधि-
ताघटकसम्बन्धेन तत्र वृत्तेर्विधक्षणीयतया, जात्यादिविपक्षकजा-
त्यादिसाध्यके समवायादिना सत्ताशुपाधौ समवायादिना पक्ष-
वृत्तित्वाप्रसिद्धा अव्याप्तिरतः पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वपरतया त-
दुपवर्णितम् ।

पर्वतत्वादिरूपपक्षतावच्छेदकसमानधिकरणाभावप्रतियोगिब-
हुधादिसामग्र्यादावतिव्याप्तिभियां पक्षतावच्छेदकव्यापकाभावप्र-
तियोगित्वनिर्देशे च द्रव्यत्वावच्छेदेन बहुधादिसाधनेऽपि वह्निसा-
मग्न्यादेरनुपाधितापत्तिरतः समुदितपर्यवसितार्थमाह । स्वव्यतिरे-
केणेति । पक्षे साध्यविरोध्युन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगित्वमित्यर्थः ।
पक्षतावच्छेदकसाध्ययोर्धादृशसम्बन्धावगाहिज्ञानविरोधिनो या
अनुमितस्तत्प्रनकतावच्छेदकसामान्यपरामर्शविषयतावद्व्यतिरेकप्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नः पक्षतावच्छेदकसाध्योस्तादृशसम्ब-

अधसाधने उपाधिरिति निष्कर्षः । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितौ तदवच्छेदेन साध्याभावानुमितिरव विरोधिनीतिरिति तज्जनकश्चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यव्यापकाभावपरामर्श एवेति द्रव्यत्वादपक्षतावच्छेदकवह्वादि साध्यसामानाधिकरण्यसाधने वह्निसामप्रधादिर्नोपाधिः, द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन भ्रमान्यवह्निसामान्याद्यभावविषयपरामर्शप्रसिद्धः । अवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ च अवच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभार्यानुमितिरपि विरोधिनीतिरिति द्रव्यत्वादो वह्न्यादिसाध्यस्यावच्छेदकत्वसाधने वह्निसामप्रधादिरुपाधिः, तादृशसाध्यकानुमितिजनकभ्रमान्यद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रविषयपरामर्शविषयव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् । उपाध्यभावसमानाधिकरणाभावान्तरस्यापि व्याप्तिघटकतया विरोध्यनुमापकपरामर्शविषयत्वात् तत्प्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणाय विरोध्यनुमापकज्ञानीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपविषयतैव व्यतिरेकविशेषणतया निवेद्या ।

उक्तकृतकत्वोपाधौ गौरमिश्रातनयादिपक्षकभ्यामत्वादिसाध्यफलाकपाकजत्वाद्युपाधौ च लक्षणसङ्गमनाय तादृशोपाधीनां यादृशसाध्यविशेषव्यापकत्व तादृशसाध्यविशेषाभावानुमितेः पक्षे सामान्यरूपेण साध्यसिद्धिविराधितां दर्शयति । भवति चेति । रहिते । रहितनया निश्चिते । यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनीति । अनित्यत्वातिरेकेत्यादिसाध्यसिद्धिविरोधिनीत्यर्थः । समानप्रकारकत्वस्यातन्त्रत्वादिति भावः । अप्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यासाद्धसामान्यप्रतिबन्धकत्वमवश्यं विवक्षणीयम्, अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसत्त्वादेरुपाधितापत्तिः, महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधिमहानसीयवह्न्याद्यभावानुमापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् । तथा चानित्यत्वाभावसिद्धेरुक्तसाध्यतावच्छेदकाक्रान्तानित्यत्वसिद्धिप्रतिबन्धकत्वेऽपि शब्दावृत्तिधर्मसिद्धिविरोधित्वाभावादनित्यत्वाभावोप्रायकव्यतिरेकप्रतियोगिनोऽपि कृतकत्वस्य नोपाधितासम्भव इति पूर्ववत्पक्षः, साध्यसिद्धिसामान्यविरोधित्वं तत्सिद्धिसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपं वाच्यम्, एवं चैकविशेषः, सामग्रोविरहसहकृतापरविशेषसामग्र्यभावस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकतया एकविशेषाभावनिश्चयसहितापरविशेषाभावनिश्चयः

स्य यथोक्तसाध्यवशाग्रहसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वमक्षतमेवेति नो-
क्तदोषावसरः । एवं पर्वतं महानसीयेतरवह्णभावनिश्रयसहितमहा-
नसीयवह्णभावनिश्रयस्यापि बहिर्मान्ताग्रहसामान्यानुत्पादप्रयोजक-
तया पर्वतं बहिर्मानित्यादौ महानसत्त्वादावतिव्याप्तिः पूर्ववदेव
पारणीया । साधनादिमतीति । मित्रातनयत्वादिमत्तया निश्चिते
इत्यर्थः । आदिपक्षतत्पक्षधर्मविशेषपरिग्रहः । साधनाद्यवच्छिन्न-
साध्याभाषसिद्धिरपीति । मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नश्यामावादेरभाष-
सिद्धिरपीत्यर्थः । यथोक्तेत्यादिकमनुष्यते, इयामत्वादिसिद्धि-
सामान्यविरोधिनीति तदर्थः ।

अत्र कल्पे समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वे न निर्वाहः, एवं सक-
लसाध्यस्य तदनधिकरणे सर्वत्र भ्रमे मानाभावाद्यत्र पक्षे साध्यस्य
विशिष्टज्ञानमप्रसिद्धं तत्पक्षकतत्साध्यकोपाधावव्याप्तिः, एवं स-
कलसाध्याभाषानुमितेरप्रामाणिकतया यदुपाध्यभाषलिङ्गकयत्सा-
ध्याभाषानुमितिर्यत्र पक्षे न प्रसिध्यति तत्पक्षकतत्साध्यकतदुपा-
धावप्यव्याप्तिरिति दूषणमाशङ्क्याह । वस्तुतस्त्यति । पक्षधर्माध-
च्छिन्नंति । यत्किञ्चित्पक्षधर्मविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टं सामानाधि-
करण्यसम्बन्धेन । एतदुपादानाच्छुद्धसाध्याव्यापकोपाधिसङ्ग्रहः ।
साध्याधिकरणमात्र एव पक्षधर्ममेयत्वाविशिष्टसाध्यसत्त्वाच्छुद्धसा-
ध्यव्यापकस्यासङ्ग्रह इति यत्किञ्चिदित्युक्तम् । पक्षधर्मविशिष्टव-
त्त्वन्तरस्य यत्र पक्षे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः सप्रत्योपा-
धावव्याप्तिवारणाय साध्येति, साध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, तेन
गुणो द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधिसङ्ग्रहः ।

व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वम् । व्यापकतावच्छेदकपक्षनिष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वम्, तेन न विभिन्नरूपेण तादृशसा-
ध्यव्यापकत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे आदाय पक्षतावच्छेदका-
दावतिप्रसङ्गः । पक्षनिष्ठत्वं पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव यत्र पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साधनम्, अन्यत्र यथाश्रुतमेव,
लक्ष्याननुगमेन लक्षणाननुगमस्यादोषत्वाच्छब्दैक्यस्यानुपादेय-
त्वात्, अतो न पूर्वोक्तदोषावसरः । उक्तकृतकत्वोपाधौ शब्दघटा-
न्यतरत्वादिरूपपक्षधर्मावच्छिन्नयथोक्तसाध्यव्यापकतामादायैव ल-
क्षणसम्बन्धः ।

नन्ववच्छिन्नसाध्याभावव्यतिरेकप्रतियोगिनोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेः सत्प्रतिपक्षोऽप्यपकता न सम्भवति, विशिष्टव्यापकाभावज्ञानस्य शुद्धविशेष्यज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्क्याह । सिध्यति चेति । विशेषणवतीति । विशेषणवत्त्वे सति विशिष्टव्यापकव्यतिरेकेणेत्यर्थः । शुद्धसाध्यव्यतिरेक इति । मित्रातनयत्वादिविशिष्टस्य 'शाकपाकजत्वादिव्यतिरेकस्य ' शुद्धस्यामत्वाद्यभावव्याप्यतया तद्वत्त्वज्ञानस्य शुद्धस्यामत्वादिसिद्धिविरोधित्वात्पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्युपाधेः सत्प्रतिपक्षोऽप्यपकत्वमविकलामति भावः ।

इदमुपलक्षणम्, शुद्धसाध्याभावव्याप्यनया विशेषणविशिष्टोपाध्यभावज्ञानं विनापि विशेषणवत्तया निश्चिते पक्षे विशेषणविशिष्टसाध्यव्यापकतया गृहीतस्योपाधेरभावज्ञानात्, पक्षधर्मतायत्नेन शुद्धसाध्याभावसिद्धिसम्भवात् तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेः शुद्धसाध्यानुमितिविरोधितादृशसामग्रीसम्पादकतयापि सत्प्रतिपक्षोऽप्यपकत्व द्रष्टव्यम् ।

नन्वेवं हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनव्यापकवह्निसामग्र्यादिरप्युपाधिस्स्यादित्यभेदापत्तिमाह । तादृशश्चेति । उक्तलक्षणाक्रान्तश्चेत्यर्थः । सङ्गाह इति । लक्ष्यतानियामकसत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाक्रान्तत्वादिति भावः । तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वं ज्ञेयतन्मते लक्ष्यताप्रयोजकम्, व्यभिचारोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनां मते सत्प्रतिपक्षोन्नायकतावदिति दृष्टान्तेन दर्शयति । व्यभिचारोन्नायक इति । पक्षवृत्तिरिति । धूमवान् वह्नेरित्यादावाद्बन्धनादिरित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षानुन्नायकोऽपीति शेषः । इतरेषाम् । व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकतावादिनाम् । सङ्गाह इत्यनुपपद्यते । एतन्मते उक्तस्थले, व्यभिचारोन्नायकाद्बन्धनाद्व्याप्तमेतन्मते सिद्धस्य 'कस्यचिदुपाधेरन्यमतालक्ष्यतादृष्टान्तेनालक्ष्यतां प्रदर्शयन् परिहरति । अपरेषामिति । साधनव्यापकस्येवेति । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्यादेरित्यर्थः । उपाधिलक्षणस्य पक्षघटितत्वं एकसाध्यकैकसाधनस्थले एव एकस्य पक्षभेदेनोपाधित्वमनुपाधित्वं च स्यादित्यत्र एकसाध्यकैकपक्षकस्थले एकैकस्य साधनभेदे परमते, उपाधित्वानुपाधित्वदृष्टान्तेन दृष्टापत्तिमाह । परेषामिति । वक्ष्यते इति । केचित्तु

साधनव्यापकोऽपीत्यादिना ।

(चि०) अत्रोच्यते यद्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः ।

(दी०) लक्ष्यतावच्छेदकमाह यद्यभिचारित्वेनेत्यादि उ-
न्नीयत इति शेषः । उन्नायकत्वं तद्यागता, सा च व्याप्तिपक्ष-
धर्मेते इति । तथा च यद्यभिचारो यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकर-
णीभूतयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्या-
प्यं साधनवृत्तिं च तद्धर्मावच्छिन्न तत्रोपाधिरित्यर्थः । तेनाद्र्धेन्य-
नाभाववद्बृत्तित्वेन बहौ धूमव्यभिचारसाधनेऽप्याद्र्धेन्येन द्रव्य-
त्वादिना न तत्रोपाधिः । तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वस्य बह्व्य-
वृत्तित्वात् । शुद्धमाध्यव्यापके तदभाववन्मात्रवृत्तित्वं साध्य-
व्यभिचारव्याप्यम्, अवच्छिन्नसाध्यव्यापके त्ववच्छेदकाधि-
करणीभूततदभावाधिकरणवृत्तित्वमित्युभयत्रापि सद्भातिः । द्रव्य-
त्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ताद्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यिका या
धीस्तद्विशेष्यत्वे जलसमवेतानित्यत्वे वा सति पृथिवीत्ववद्बृत्ति-
त्वादित्यादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नयनसमर्थोऽपि पृथिवीत्वा-
भावादिर्नोपाधिः ।

(गा०) यद्यभिचारित्वेनेत्यादेर्लक्षणत्वे लक्षण त्वित्यभिप्राय-
विरोध इत्यत आह ।

। लक्ष्यतेति । उपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारोन्नायक-
तालाभाय पूरयति । उन्नीयते इति । एव च मूले साधनस्येति
सप्तम्यर्थं पठ्वा, तथा च साधने पक्षे साध्यव्यभिचारानुमापकव्य-
भिचारप्रतियोग्युपाधिरिति मूलार्थ इति भावः ।

यद्यपि अनकत्ववज्ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वमपि तृतीयापञ्चम्योरर्थ-
इत्युक्तपूरणमन्तरेणापि व्यभिचारोन्नायकत्व व्यभिचारस्य लभ्यते ।

न च धूमाद्वह्निमानयमिति वत् धूमेन वह्निरित्यप्रयोगाद्धर्मवि-
शेषणतापन्नसाध्य एष तृतीयार्थज्ञापकत्वान्वय इति । व्युत्पत्तिः,
प्रकृते मुख्यविशेष्यतया भासमाने साध्यव्यभिचारे न तृतीयया
ज्ञापकत्वबोधनसम्भव इति वाच्यम् । तथा व्युत्पत्तौ अस्यैव
अत्राकाशमात्मन इत्यादिलिखनविरोधात् सम्प्रदायविरोधेन वह्नि-
धूमादित्यादिप्रतिज्ञानिराकरणविरोधाच्च ।

न बोधनीयते इत्यस्यापूरणे तृतीयया साधनविषयोन्नयनप्रयो-
जकत्वं न बोधयितुं शक्यते, तथा च सति साधनस्येत्यस्य व्यभि-
चारित्वमित्यनेनैव सम्यग्धात् साधनसम्बन्धिसाध्यव्यभिचारस्यैव
उन्नायकतालाभात् । तथा च साधनव्यापकस्यापि व्यभिचारस्या-
न्यत्र साधनसम्बन्धिसाध्यव्यभिचारोन्नायकतया तत्रातिव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । यद्धर्म्युपरागेण भासमानसाध्य तृतीयार्थान्वयस्त-
द्धर्मिणि साध्यज्ञापकताया ज्ञापकत्वार्थकविभक्त्या बोध इति व्यु-
त्पत्तेः, अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादी पर्वताद्यंशे ज्ञापक-
ताया भलाभे तदुपपादकपवतवृत्तित्वाद्याकाङ्क्षानुदयेन तत्प्रदर्श-
कोपनयानुत्थानप्रसङ्गात्, पर्वतो वह्निमान् महानसत्त्वादित्याद्या-
पि योग्यताप्रसङ्गाच्च, तथापि तृतीयादिना व्याप्तिपक्षधर्मतानि-
र्धाह्य हेतुविधया ज्ञापकज्ञानविषयकत्वमेव बोध्यते न तु ज्ञापक-
ज्ञानविषयतामात्रम्, पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्तेरित्याद्यप्रयोगात्,
तथा च तद्व्यभिचारस्य पक्षतावच्छेदकहेतुसामानाधिकरण्याविधया
साधनरूपपक्षतावच्छेदके साध्याभावरूपसाध्यसामानाधिकरण्य-
रूपव्यभिचारोन्नायकत्वमिति यद्व्यभिचारित्वेनेत्यस्य यदभावेन सा-
धनवति साध्याभाव उन्नीयत इत्यर्थपर्यवसानस्याग्रे कर्तव्यस्य
विरोधः, उक्तविधया ज्ञापकतायास्तृतीययाऽबोधनादित्युन्नीयत
इत्येतत्पूरितम् । तथा सति पर्वतस्य धूमसामानाधिकरण्येन वह्नि-
सामानाधिकरण्यमनुमीयत इति प्रयोगाद्धात्वर्थानुमितौ उक्तविधया
प्रयोज्यत्वस्यापि तृतीयया बोधनाच्च विरोधः ।

नन्वनुपाधिव्यभिचारस्यापि साध्यव्यभिचारव्याप्तेः पक्षधर्मताया
वा भ्रमेण साधने साध्यव्यभिचारानुमापकत्वादतिप्रसङ्गः, एष स-
कलोपाधिव्यभिचारस्य सकलसाधने व्यभिचारानुमित्युपधायक-
ताया अप्रामाणिकतया ऽव्याप्तिश्चेत्यत आह । उन्नायकत्वमिति । ननु

भ्रमेण फलोपधायके स्वरूपयोग्यता वर्तत एवेत्युक्तातिप्रसङ्गे दुर्वार
इत्यत आह । सा चेति । व्याप्तिपक्षधर्मेते इति । साध्यव्यभिचारव्याप्ति-
साधनवृत्तित्वोभयरूपे इत्यर्थः ।

ननु शुद्धेन यद्यभिचारित्वेन व्याप्यता विवक्षिता, विशेषिता-
विशेषितसाधारणव्यभिचारित्वेन वा, येन केनापि रूपेण वा ? आद्ये
अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्, इयामत्वादिव्यभिचारशून्य-
काकत्वाद्दौ शाकपाकजत्यावच्छिन्नव्यभिचारत्वावच्छिन्नसत्त्वेन शुद्ध-
तद्यभिचारत्वस्य इयामत्वादिव्यभिचारव्याप्यतानवच्छेदकत्वात्,
अन्त्ययोः रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादापतिव्याप्तिः,
पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्यापि रूपधन्मात्रवृत्तिधर्मव्यावर्तककिञ्चि-
द्विशेषणाविशिष्टतद्यभिचारत्वेन रूपव्यभिचारव्याप्यत्वात् । समाना-
धिकरणमात्रस्यैव किञ्चिद्विशिष्टत्वेन भवइयमेव व्याप्यतया व्याप्य-
न्तपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्याच्च ।

न च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारत्वस्य पृथिवीत्वाभावाभावावयवद्व-
त्तित्वरूपस्य गौरवेण न व्याप्यतावच्छेदकघटकता, उक्तस्वले पृथि-
वीवृत्तित्वात्त्वस्यैव निवेशेन व्यभिचारवारणसम्भवादिति न मध्यम-
पक्षे अतिप्रसङ्ग इति ध्यातव्यम् । एवं सतीदं जल गुरुत्वादित्यादावपि
पृथिवीत्वाभावादेरनुपाधितापत्तेः, लघुगुरुसाधारणव्याप्यतावच्छे-
दकताया एव विवक्षणीयत्वादित्याशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह । तथा चेति ।
यद्यभिचार इत्यस्य व्याख्या यद्धर्मावच्छिन्नेत्यादि सामान्यमित्य-
न्तम् । यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यम् । यत्किञ्चिदधिकरण-
वृत्तित्वत्वावच्छिन्नम्, तथा च तादृशयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वात्वं
साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वे सति साधनवृत्तिवृत्तित्वर्थः ।
सामान्यपदशून्य, एव कचित्पाठः, तत्रापि भन्वयितावच्छेदकावच्छे-
देन व्याप्यत्वान्वये यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वमित्यस्य यत्किञ्चिद-
धिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नमित्यर्थकतया उक्त एवार्थः, अतो ऽयोगो-
लकादिव्यक्तिवृत्तित्वसामान्यान्तर्गतान्यनिष्ठतद्वृत्तित्वस्य तन्निष्ठ-
पद्व्याप्तावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । उपाधेरपि कचित् केनचित्पक्षेणैव
उपाधितेति उपाधितावच्छेदकरूपनिवेशस्य आचर्यकतया यद्य-
भिचारशरीरे यत्प्रतियोगिकाभावत्वेन, अभावयनिवेश्य, यद्धर्मा-
वच्छिन्नाभावत्वेन तन्निवेशः । यद्धर्माश्रयप्रतियोगिकाभावत्वेन तन्नि-

वेगे अतिप्रसङ्गमाह । तेनेति । आर्द्रेन्धनेत्यादि । द्रव्यत्वाद्याश्रये-
त्यादिः । तादृशार्द्रेन्धनाद्यभाववद्वृत्तित्वस्य बहिर्धूमव्यभिचारसि-
द्धियोग्यत्वेऽपीत्यर्थः । तद्रूपेति । द्रव्यत्वादीत्यर्थः । बह्वध्वृत्तित्वात् ।
बह्वध्वृत्तित्वेन यत्पदेन द्रव्यत्वादयुपादानासम्भवादित्यर्थः । यत्कि-
ञ्चिदधिकरणवृत्तित्वस्य व्याप्यताविवक्षणात् शुद्धसाध्यव्यापक इव
अवाच्छन्नसाध्यव्यापकेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भव इत्याह । शुद्धेति ।
तदभावधर्माप्रवृत्तित्वम् । तदभाववत्सकलाधिकरणवृत्तित्वम् । तथा
च यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वस्य सुतरा व्याप्यतेति भावः । अवच्छे-
दकेति । व्याप्यतावच्छेदकमित्रातनयत्वाद्यधिकरणीभूता या शाक-
पाकजत्वाद्यभावाधिकरणव्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वमित्यर्थः । सामाना-
धिकरण्यमुपेक्ष्य व्याप्यतापर्यन्तनिवशस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्ति-
तात्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वपर्यन्तानवशस्य च प्रयोजनमाह । द्रव्यत्वे-
नेति । रूपवस्वे 'साध्य पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिरित्यन्वयः ।
समर्थोऽपीत्यन्तेन यथाश्रुतव्याभिचारोन्नायकत्वं प्रदर्शितम् । पृथिवी-
त्वाद्यौ रूपव्याप्यधर्मे व्यभिचारवारणाय पृथिवीवृत्तित्वे सत्तावि-
श्रयमात्रविशेष्यकधीविशेष्यत्वजलसमेतनिरयत्वयोर्वैकल्पिकविशेष-
णयोरुपादानम् । सत्ताया धीविशेष्यतयोपादानं तस्या दृष्टान्त-
त्वनिर्वाहाय, अन्यथा हेतोर्द्रव्यत्वरूपपक्षमात्रवृत्तितया व्यभिचारो-
न्नायकनानुपपत्तेः ।

यद्यपि पक्षमात्रवृत्तित्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतारूपोन्नायनयोग्यत्व-
मविकलमेव, तथाप्युन्नायनीपयिकसपक्षवृत्तित्वनिवेशेऽप्यतिप्रसङ्गस्य
दुर्वारत्वमित्येतत्प्रदर्शनाय तदुपादानम् । विशेष्यस्य विशेष्यतावच्छे-
दकपृथिवीवृत्तित्वात्वेन वा सार्थक्याय जलत्वोपादानम्, तथा सति
जलत्वे व्यभिचारवारकतया तत्सार्थक्यमाह ।

न च धीविशेष्यविशेष्यत्वविशिष्टत्वेन पृथिवीत्वाभावाव्याभिचा-
रस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकतयापि तत्रोपाधित्वप्रसक्त्या पृथिवी-
त्वांशसार्थक्यप्रयासो विफल इति वाच्यम् । तद्व्यभिचारमात्रवृत्ति-
धर्मपुरस्कारेण उन्नायकतेति विवक्षणे, अतिप्रसङ्गवारणसम्भवे उक्त-
विवक्षाया निष्प्रयाजनतापातात् पृथिवीवृत्तित्वांशसार्थक्यस्यावश्य-
कत्वात् ।

न च व्यर्थविशेषणघटितधर्मपुरस्कारेणोन्नायकस्य, व्याप्तिपक्ष-

भ्रमेण फलोपधायके स्वरूपयोग्यता वर्तत एवेत्युक्तातिप्रसङ्गो दुर्वार इत्यत आह । सा चेति । व्याप्तिपक्षधर्मते इति । साध्यव्यभिचारव्याप्तिसाधनवृत्तित्त्वोभयरूपे इत्यर्थः ।

तनु शुद्धेन यद्यभिचारित्वेन व्याप्यता विवक्षिता, विशेषिता विशेषितसाधारणव्यभिचारित्वेन वा, येन केनापि रूपेण वा ? आद्ये अयच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्, इयामत्वादिव्यभिचारशून्यकाकत्वादौ शाकपाकजत्वावच्छिन्नव्यभिचारश्चावच्छिन्नसत्त्वेन शुद्धतद्यभिचारस्य इयामत्वादिव्यभिचारव्याप्यतानवच्छेदकतात्, अन्त्ययोः रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादायतिव्याप्तिः, पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्यापि रूपवन्मात्रवृत्तिधर्मव्यावर्तककिञ्चिद्विशेषणाधिशिष्टतद्यभिचारत्वेन रूपव्यभिचारव्याप्यत्वात् । समानाधिकरणमात्रस्यैव किञ्चिद्विशिष्टत्वेन अद्ययमेव व्याप्यतया व्याप्यान्तपर्यन्तनिवेशयैव शर्थाच्च ।

न च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्य पृथिवीत्वाभावाभायवद्वृत्तिस्वरूपस्य गौरवेण न व्याप्यतावच्छेदकघटकता, उक्तस्यैव पृथिवीवृत्तित्वात्त्वस्यैव निवेशेन व्यभिचारवारणसम्भवाविति न मध्यमपक्षे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सतीदं जल गुरुत्वादित्यादायपि पृथिवीत्वाभावादेरनुपाधित्यपत्तेः, लघुगुरुसाधारणव्याप्यतावच्छेदकताया एव विवक्षणीयत्वादित्याशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह । तथा चेति । यद्यभिचार इत्यस्य व्याख्या यद्धर्मावच्छिन्नेत्यादि सामान्यमित्यन्तम् । यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यम् । यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नम्, तथा च तादृशयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वत्वासाध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वे सति साधनवृत्तिवृत्तित्वस्यार्थः । सामान्यपदशून्य एव कचित्पाठः, तत्रापि भन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यत्वान्वये यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वमित्यस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नमित्यर्थकतया उक्तं प्रथमं, अतो ऽयोगोलकादिव्यक्तिवृत्तित्वसामान्यान्तर्गतान्यनिष्ठतद्वृत्तित्वस्य तन्निष्ठपद्व्याप्तावसत्त्वेऽपि न क्षतिः । उपाधेरपि कचित् केनचित्पक्षेण उपाधितेति उपाधितावच्छेदकरूपनिवेशस्य आवश्यकतया यद्यभिचारद्वारेण यत्प्रतियोगिकाभावत्वेन अभावमनिवेश्य यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तन्नवेशः । यद्धर्माश्रयप्रतियोगिकाभावत्वेन तन्नि-

येने भतिप्रसङ्गमाह । तेनेति । आर्द्रेन्धनेत्यादि । द्रव्यत्वाद्याधये-
 त्यादिः । तादृशार्द्रेन्धनाद्यभाववद्वृत्तित्वस्य चाह्वधूमव्यभिचारसि-
 द्धियोग्यत्वेऽपीत्यर्थः । तद्रूपेति । द्रव्यत्वादीत्यर्थः । बह्व्यवृत्तित्वात् ।
 बह्व्यवृत्तित्वेन यत्पदेन द्रव्यत्वादयुपादानासम्भवादित्यर्थः । यत्कि-
 ञ्चिदधिकरणवृत्तित्वस्य व्याप्यताधिवक्षणात् शुद्धसाध्यव्यापक इव
 अवाच्छन्नसाध्यव्यापकेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भव इत्याह । शुद्धेति ।
 तदभाषचन्मात्रवृत्तित्वम् । तदभाषयत्सकलाधिकरणवृत्तित्वम् ; तथा
 च यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वस्य सुतरा व्याप्यतेति भावः । अवच्छे-
 दकेति । व्याप्यतावच्छेदकमित्रातनयत्वाद्यधिकरणीभूता या शाक-
 पाकजत्वाद्यभाषाधिकरणव्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वमित्यर्थः । सामाना-
 धिकरण्यमुपेक्ष्य व्याप्यतापर्यन्तनिवेशस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्ति-
 तात्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वपर्यन्तानवेशस्य च प्रयोजनमाह । द्रव्यत्वे-
 नेति । रूपवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्याभाषादिर्नापाधिरित्यन्वयः ।
 समर्थोऽपीत्यन्तेन यथाश्रुतव्याभिचारोन्नायकत्वं प्रदर्शितम् । पृथिवी-
 त्पादौ रूपव्याप्यधर्मे व्यभिचारधारणाय पृथिवीवृत्तित्वे सत्तादि-
 प्रथमात्रविशेष्यकधोविशेष्यत्वजलसमवेतनिरास्ययोर्वैकल्पिकविशेष-
 णयोरुपादानम् । सत्ताया र्धाविशेष्यतयोपादानं तस्या दृष्टान्त-
 त्वनिर्वाहाय, अन्यथा हेतोर्द्रव्यत्वरूपपक्षमात्रवृत्तितया व्यभिचारो-
 न्नायकतानुपपत्तेः ।

धर्मतारूपोऽयनयोग्यत्वमधिकलम्, परार्थस्थले एव आधिपत्येन
निग्रहप्रयोजकविशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणशून्यत्व-
गर्भव्याप्यतावच्छेदकताया यद्यपि चारमाप्रवृत्तिधर्मस्य विवक्ष-
णेऽपि न प्रतीकार इत्याशयेन विशेषणसार्थक्यंगपादनम् । सत्ता
द्रव्यव्यभिचाविशेष्यकत्वात् त्रितयभिन्नाविशेष्यकत्वरूप त्रितयमा-
त्रविशेष्यकत्वघटक अभाषान्तरमिति जलत्वाशार्थव्यर्थम् । पक्षवृ-
त्तित्वसम्पत्तये द्रव्यत्वोपादानम् । घटत्वादिविशेष्यकत्रितयविशे-
ष्यकसमूहालम्बनविशेष्ये घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय माश्रयम् ।
त्रितयमाश्रयिषयकधारप्रसिद्धा, तत्रितयनिर्विकल्पकेऽपि व्यक्ति-
माननियमादतः त्रितयमाश्रयविशेष्यकत्वोपादानम् । विशेष्यपदेन
मुख्यविशेष्यता विवक्षणीया, अतस्सत्ताद्रव्यत्वजलत्वानीति बुद्ध्या
घपि सद्दितरावृत्तित्वादिरूपसत्तात्वादिघटकसदितराव, सदितर-
त्वादिविशेष्यतया न त्रितयमाश्रयविशेष्यकत्वानुपपत्तिः । तादृशत्रि-
पदधनिवेशे उक्तधीषिषये सत्तात्वादिघटकस्यात्मकसदादौ व्य-
भिचार इति धीविशेष्यतानिवेशः । इयमपि विशेष्यता मुख्यविशेष्य-
तारूपा, अन्यथा तद्दोषतावस्थ्यात् । लाघवमनुसृत्य द्वितीयविशेष-
णानुसरणम् । तत्र नित्यपृथिवीत्वादौ व्यभिचारवारणाय जलसमवे-
तत्वोपादानम् । जलसमवेतजलपृथिवीसयोगादौ व्यभिचारवारणाय
निरयत्वोपादानम् । एतद्वघटितहेतावपि सत्ता दृष्टान्तः । जलत्वा-
दौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यद्वलम् । नोपाधिः । नोक्तलक्ष्यताव-
च्छेदकाक्रान्तः । साध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणधाम्यादौ द्रव्य-
स्यस्य पृथिवीत्वाभावव्यभिचारविरहात् अस्यासङ्गाह्यता, तदुक्तम्—
“सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरूपाधयः । हेतोरेकाभये येषां स्व-
साध्यव्यभिचारिते” ति ।

(दी०) न हि पृथिवीत्वात्मकतदभाषाधिकरणं, तादृशं
किञ्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्याप्यम्,
पृथिवीत्वादेव व्यभिचारात् । न च व्यभिचारोच्चापकतामात्रेण
प्रकृतोपाधिर्तानिर्वाहः, अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणां, च त-
थाविधव्यवहारविषयत्वेन, तदवच्छेदकश्रोक्तरूपम् । व्याप्यत्वा-

मिदध्वुन्नायकत्वादिकं-सम्भवदपि न तथा, गौरवात् । अत एवेदं जलपाकाशादित्यत्र स्वाव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वोन्ना-
यकस्यापि द्रव्यत्वादेरसङ्गदो न दोषाय ।

(गा०) यथानिरुक्तस्य तत्रासत्त्वं स्फुटयति । न हीति ।
तदभावेति । पृथिवीत्वाभावाभावेत्यर्थः । यद्वृत्तित्वसामान्यम् ।
यद्वृत्तित्वस्यावच्छिन्नम् । पृथिवीत्वादावेवेति । रूपव्यभिचारवि-
रहणेत्यादिः । व्यभिचारात् । पृथिवीत्वाधिकरणव्यक्तिवृत्तित्वस्या-
वच्छिन्नस्य तादृशव्यभिचाररूपसाध्यव्यभिचारित्वात् । तादृश-
व्यक्तिवृत्तिरूपवृत्तिनात्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वं
च स्यावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकसाध्यव्यभिचारत्वकत्वम्, न तु
साध्यव्यभिचारशून्यवृत्तितानवच्छेदकत्वम्, अयोगोलकवृत्तिनात्वा-
दौ विशेष्यभूनाध्ययतात्वस्य साध्यव्यभिचारशून्यवृत्ततावच्छेदक-
तया विशिष्टाध्ययतात्वरूपे तस्मिन् साध्यव्यभिचारशून्यवृत्तितानव-
च्छेदकत्वस्य दुर्घटत्वादिति ध्येयम् ।

उक्तान्या व्यभिचारोन्नायकस्य पृथिवीत्वाभावादेः कथमनुपा-
धित्वम् ? यतः तद्वारणायायं प्रयास इत्यत आह । न चेति । प्रकृ-
पाधिता । एतच्छास्त्रनिर्वाच्योपाधिता । कथकानाम् । वादजलपादि-
कथानिपुणानाम् । तथाविधव्यवहारः । उपाधिव्यवहारः । तथा च
कथकादीनामुपाधिव्यवहारविषयताविरहाच्च पृथिवीत्वाभावादेरुक्त-
स्थल उपाधितेति भावः । तद्व्यवहारविषयतावच्छेदकं यदि व्यभि-
चारोन्नायकत्वमेव तदा तदाक्रान्तस्य पृथिवीत्वाभावादेरनुपाधि-
त्वमावश्यकं स्यादित्यत आह । तदवच्छेदकं चेति । उक्तरूपमिति ।
पृथिवीत्वाभावादिव्यावृत्तिनिरुक्तधर्म इत्यर्थः । तत्रोपाधिव्यवहार-
विरहस्य निर्येवात्वादिति भावः ।

नन्ववृत्तिहेतुके साध्यव्यापकस्यासद्ग्राहकतया न निरुक्तरूपस्य
उपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वसम्भव इत्यव्याप्यत्वोन्नायकत्व-
मेव तथास्तु, तथा यद्वर्मावच्छिन्नभावाधिकरणव्यक्तिवृत्तिरूपस्य-
वृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वाभावः, साध्याभावाद्दृष्टित्वविशिष्टवृत्ति-
मत्त्वाभावाप्याप्यः साधनवृत्तिश्च तद्वर्मावच्छिन्नत्वम्, अवृत्तिहेतौ

व्यभिचारासत्त्वेऽपि वृत्तिमन्त्रानावेन निरुक्तसाध्योपाध्याय्यामिधि-
रहाऽश्रुत एवेति तद्धेतुकोपाधेऽन्मद्ग्रह इत्यत आह । व्याप्यत्वेति ।
व्याप्यत्वासिद्धिः । व्याप्यत्वाभावात् । सम्भवतीति । पृथिवीत्वा-
भावादिव्यावृत्तमित्यादि । न तथा । नोपाधिव्यवहारविषयतावच्छे-
दकम् । गारवात् । निरुक्तव्यभिचारोप्रायकत्वगोपक्षया गुरुशरीर-
त्वात् । अपि तु लघुशरीरं निरुक्तव्यभिचारोप्रायकत्वमेवेति शेषः ।
अत एव । अव्याप्यत्वोप्रायकत्वस्य गौरवेण तदनवच्छेदकत्वादयम् ।
असद्ग्रहः । निरुक्तरूपेण । न दोषायेति । तत्रापाधिव्यवहारस्य
स्वारसिकस्य सविधादतया तदनभ्युपगमसम्भव इति भावः ।

(दी०) अथैव स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव
तथास्तु, लाघवात्, तच्चोक्तोपाधावप्यस्तीति चेत् ? एवं तर्हि
साध्याभावसाधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव । तथा-
स्तु, अतिलाघवात्, अस्तु च सहाय्यतृतीयाश्रयणेनास्यापि स एव
फलितोऽर्थः । एतद्रूपमात्रज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहार इति चेत् ?
तुल्यं त्वदुक्तेऽपि । अत एव शुद्धसाध्याव्यापकस्थले साध्ये
व्याप्यतावच्छेदक नियमतस्तादृश धर्ममनुसरन्ति ते यद्वाते साध्यो
व्यभिचारनियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य । वस्तुतस्तु यदभा-
वावेन यद्दन्त्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उ-
पाधिर्लाघवात् । अत एव जलत्वतेजस्वरूपेण तदुभयत्वेन क-
चिदप्युपाधित्वम् ।

(गा०) ननु यत्र व्यवहारविषयतावच्छेदकलाघवानुरोधादवृत्तिहे-
तुकोपाधौ स्वारसिकव्यवहारो न स्वीक्रियते तदा उक्तस्थलीयपृथि-
वीत्वाभावादिसाधारणस्य यथाकथञ्चित्साध्यव्यभिचाराप्रायकव्य-
भिचारप्रतियोगित्वस्य लघीयसो व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वानुरो-
धात्तदाक्रान्तोक्तस्थलीयपृथिवीत्वाभावादौ उपाधिव्यवहारस्वीक्रि-
यताम्, तत्र तदव्यवहारस्यासिद्धत्वादित्याशङ्कते । अथेति । एवम् ।

लाघवादरे । स्वयमिचारेणेति । साध्यव्यभिचारसहितयद्यभिचारा-
धिकरण साधन तत्त्वमित्यर्थः । उक्तोपाधौ । उक्तस्थलीयपृथिवीत्वा-
भावाद्युपाधौ । तादृशधर्म उपाधिव्यवहारविरहस्य सविवादत्वेऽपि
तत्साधारणोक्तरूपादपि लघुतरं तद्व्यावृत्त तद्विषयतावच्छेदकरूपा-
न्तरं सम्भवतीति तस्यानुपाधित्वमेवत्याह । एवमिति । यदीति
ज्ञेयः । यदि लाघवानुरोधेन पृथिवीत्वाभावादाद्युपाधिव्यवहाराभावे
धिप्रतिपद्यामहे इत्यर्थः । तर्हि । तदानीम् । साध्याभावसाधनोभया-
धिकरणेति । साध्याभावस्तसाधनाधिकरणेत्यर्थः । तेन सर्वत्र सा-
ध्याभावसाधनयोरेकसम्यन्धासम्भवेन तदुभयत्वावाच्छन्ननिरूपितै-
काधिकरणतानिपेशासम्भवेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगित्वम् । प्रति-
योगितावच्छेदक यद्रूप तदवच्छिन्नत्वम्, पृथिवीत्वाभावादेष्व न
तथात्वम्, नीरूपसाधनाधिकरणवात्पादौ पृथिवीत्वाभावाग्रभावा-
विरहादिति भावः । यद्यभिचारित्वेनेति मूलस्यापीदृशाशङ्कत्व-
सम्भवात् तदुपेक्षानिवन्धनो मूलविरोध इत्याह । अस्तु चेति ।
सहाधेति । एकाधिकरणनिरूपितस्वरूपसाहित्यार्थकेत्यर्थः । स एव
फलितार्थः । तादृश एवार्थं पर्यवसानम् । साधने साध्योपाध्योरेका-
धिकरणान्तर्भावेन व्यभिचारस्य साध्याभाववति साधनाधिकरणे
उपाधेरभाववृत्तैव निर्वाहादिति भावः । शङ्कते । एतद्रूपेति । मात्र-
पदेन व्यभिचारोन्नायकत्वज्ञानव्यवच्छेदः । तेषाम् । कथकादीनाम् ।
नोपाधिव्यवहार इति । तथा च लघ्वीयस्त्वेऽपि नोक्तरूपस्य तद्व्यावृ-
त्तिविषयतावच्छेदकत्वसम्भव इति भावः । इदम् । नोपाधिव्यवहार
इतीदम् । तदुक्तेऽपि । पृथिवीत्वाभावादिसाधारणयथाकथञ्चित्त्व्यभि-
चारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वमात्रज्ञानेऽपि पृथिवीत्वाभावादौ
कथकादीनामुपाधिः, व्यवहाराभावात्, तत्र विवादे मदुपनिर्णितरूप-
ज्ञानेनोपाधिव्यवहार इत्यत्रापि त्रिवादसौकर्यादिति भावः । यथा-
कथञ्चित्त्व्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वोपाधित्वेऽवच्छिन्न-
साध्यव्यापकशाकपाकजत्वाद्युपाधिस्थले सर्वत्र धीविशेषविषय-
त्वेनोपाधिव्यभिचारं विशेष्यैव साध्यव्यभिचारानुमानसम्भवे धर्म-
विशेषावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया तेषामुपाधित्वसमर्थनप्रयासो अन-
र्थक एवाप्येत, तादृशसाध्यव्यापकतामप्रतिसन्ध्यायापि साधना-
व्यापकतामात्र प्रतिसन्धाय साध्यव्यभिचारसंशयनिपयहेतौ उपा-

धिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारानुमापकनायास्तुप्रवृत्त्यात्
 यत्किञ्चिदधिकरणान्तर्भावेणोपाधिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्य-
 भिचाराद्यनयोग्यताया उपाधितानियामकत्वे तु यदवच्छिन्नसा-
 धनाव्यापकत्वमुपाधेस्तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वप्रतिसन्धाने ता-
 दशावच्छेदकधर्माधिकरणसाधनवत्पुपाधिव्यभिचारसामान्यस्या-
 साध्यव्याप्यता पक्षधर्मता च गृहीतुं शक्यते तदवच्छिन्नसाध्य-
 व्यापकाभाववति तद्धर्माधिकरणे साध्याभावस्यावश्यकतंति प्रहण
 तदधिकरणवृत्तिसामान्येऽवश्यं साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति प्रहात्,
 अतस्साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकताप्रहस्य निरुक्तोपाधिताप्रयोजक-
 रूपप्रदोपयोगिनया उपाधितासमर्थनाय व्याप्यतावच्छेदकधर्मवि-
 शेषानुसरणमित्याह । अत एवेति । निरुक्तव्यभिचारान्नायकताया
 उपाधितानियामकत्वादेवेत्यर्थः । शुद्धसाध्य व्यापकाद्रन्ध्रनाद्युपाधेः
 व्याप्यतावच्छेदकधर्माननुसरणात् शुद्धसाध्याव्यापकस्थले इत्युक्तम् ।
 साध्यं व्याप्यतावच्छेदकम् । साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतायां सामाना-
 धिकरण्येनावच्छेदकम् । ते । कथकतान्त्रिकाः । यद्वतीति । यद्धर्मा-
 वच्छिन्नाधिकरणे इत्यर्थः । साध्यव्यभिचारनियम इति । उपाधि-
 व्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतेत्यर्थः ।

ननु द्रव्यं गुणरुमान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वादेरुपा-
 धिताप्रसङ्गः, गुणवत्त्वाद्यभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वसामान्यस्य
 साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् साधनवृत्तिष्वपि, साधनस्य विशिष्ट-
 सत्तादेः शुद्धसत्त्वाद्यनतिरिक्तत्वात् । साध्यव्यभिचारव्याप्यताव-
 च्छेदकीभूततादृशकिञ्चिदधिकरणवृत्तित्वाभ्यस्य, साधनताव-
 च्छेदकावच्छिन्नत्वविवेक्षयैतदुद्धारेऽपि । महाकालान्तर्वादिसाध्यक-
 कालिकसम्यग्धेन वदादिहेतुक खण्डकालभेदादेरुपाधितापत्तिः, ख-
 ण्डकालभेदाभावाधिकरणखण्डकालवृत्तित्वसामान्यस्य महाकाल-
 भेदाभावाधिकरणमहाकालवृत्तित्वव्याप्यत्वात् साधनवृत्तित्वाच्च,
 साधने खण्डकालभेदव्यभिचारस्य खण्डकालान्तर्भावेणैव महाका-
 लभेदव्यभिचारस्य च महाकालान्तर्भावेणैव तत्त्वात्, एकाधिकरणे
 उभयव्यभिचारविरहेण रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथियोत्पाभाव-
 वत्त्वस्यानुपाधित्वात् ।

न च महाकालवृत्तित्वरूपमहाकालभेदव्यभिचारव्याप्यताव-

च्छेदकं लाघवाद् वृत्तित्वत्वमेव न तु यत्किञ्चिदाधिकरणवृत्तित्व-
त्वम्, अतो नोक्तातिप्रसङ्गः, उपाध्यभावोपलक्षितस्याधिकरणस्य
व्याप्यतावच्छेदकप्रवेशविशेषादिति वाच्यम् । तथा सत्युक्त-
स्थलीषोपाधौ महाकालपरिमाणाभावव्याप्तिप्रसङ्गात्, उक्तन्यायन
तदभावोपलक्षिताधिकरणस्यापि साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेद-
कानन्तभावात् ।

न चोपाधिव्यभिचारस्य तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यव्यभिचार-
व्याप्यत्वविचक्षया नेष दोषः, आधेयताया निरूपकाधिकरणभेदेन
भेदात् खण्डकालमहाकालनिरूपितयोराधेयतयोस्तादात्म्याभावेन
तादृशसम्बन्धन व्याप्तिविरहात्, एतेनैतद्रूपभिन्न गुणत्वादित्यादौ
एतद्रूपजातीयरूपान्तरव्यक्तिभेदादेरुपाधितापत्तिरपि निरस्तेति
वाच्यम् । एष सति साधनानुपपत्तिरुपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचार-
तादात्म्यनिवेशेनेषोपपत्तौ व्याप्यतानिवेशदैवध्यात्, पृथिवीवृत्ति-
त्वरूपे पृथिवीत्वाभावव्यभिचारे धास्याद्विवृत्तित्वरूपसाध्यव्यभि-
चारतादात्म्यविरहेणैव पृथिवीत्वाभावातिप्रसङ्गानवकाशात्, उपा-
धिव्यभिचारस्य तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षावृत्तितया तेन सम्बन्धेन
तस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतायास्त्वाधने साध्यस्य व्यभिचारोन्नय-
नयोग्यतानात्मकत्वाच्च । एतेन निरूपकतासम्बन्धेन व्याप्यत्वविच-
क्षया उक्तातिप्रसङ्गकारणमपि हेयमेवेत्यत आह । यस्तुतस्त्विति ।
यदभावो यद्वद्भेदो वा विशिष्टोऽवशेषितो वा हेतुमति पक्षे सा-
ध्याभावोऽशयक इत्यर्थः । अत्राप्युन्नायकत्वमुन्नयनयोग्यता, तथा च
साध्याभावव्याप्यतावच्छेदकरूपेण यद्रूपावच्छिन्नभावो यद्रूपाव-
च्छिन्नवद्भेदो वा साधनतावच्छेदकविशिष्टवृत्तिः तद्रूपावच्छिन्न
उपाधिरित्यर्थः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र विशिष्टसत्त्वाधिकरणी-
भूतद्रव्ये द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यावर्तमानत्वाच्च
गुणवत्त्वादावतिप्रसङ्गः । एव महाकालभेदादिसाध्यके खण्डकाल-
भेदाद्यभावस्य साध्याभावव्याप्यताविरहात्खण्डकालभेदादौ रूप-
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाद्यभावस्य पृथिवीत्वादेरुपा-
द्यभावाद्यव्याप्यतया च पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः । साध्या-
भावासामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपेण यद्रूपावच्छिन्नभावः साधन-
वृत्तिरित्युक्तौ यद्विमान् धूमादित्यादौ महानसत्त्वादेरुपाधितापत्तिः,

यद्व्यभाषसामानाधिकरण्यावच्छेदकमहानसत्त्वाभावत्वेन तदभा-
षस्य धूमादिमत्पर्वतादिवृत्तित्वात्, अतः साध्याभावव्याप्यतापर्य-
न्तनिवेशः । दृष्टादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन यद्व्याघभावव्याप्यस्य महा-
नसत्त्वाद्यभावस्य तदभावत्वेन साधनवद्वृत्तित्वाद्यद्रूपाद्यच्छिन्नाभा-
वः साध्याभावव्याप्यः साधनवद्वृत्तिरित्येतावन्मात्रोक्तौ तत्रैवाति-
व्याप्तिरस्यादिति व्याप्यतावच्छेदकरूपेण साधनवद्वृत्तिर्त्वं वि-
वक्षितम् ।

अथ यदभावेन साध्याभाव उन्नीयते इत्येतत्कल्पे धूमधान् यद्वैः
पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ साधनव्यापकसंयोगादेरभावस्य उत्पत्ति-
कालावच्छेदेन अयोगोलकादिवृत्तितया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन
साध्याभावव्याप्यत्वात् साधनवद्वृत्तित्वाच्च तत्रातिव्याप्तेर्वारणाय य-
दभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ना साध्याभावव्याप्यतेति विवक्षणीयम्,
तथा चायोगोलकादिघटित्वविशिष्टत्वस्य च संयोगाद्यभावमिश्रेऽपि
पृत्तेर्न तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतामादायातिप्रसङ्गः, अयोगोलकादिव-
र्त्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वस्य च संयोगाद्यभावमात्रवृत्तित्वेऽपि
विशेष्यवैयर्थ्यान्न व्याप्यतावच्छेदकतेति तेन रूपेण व्याप्यतामा-
दायातिप्रसङ्गस्यापि नावकाशः, द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिवृत्ति-
त्वविशिष्टत्वेन संयोगादौ लक्षणसमन्वयस्य उक्तन्यायेनासम्भवेऽपि
व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वरूपतदभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नसाध्याभावव्याप्यतामादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् ।

यस्तुतो लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नोपाधौ तद्व्यच्छिन्ना-
भावाप्रसिद्ध्या, अव्याप्तेर्वारणाय तद्रूपविशिष्टव्यापकतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाभावस्यैव उन्नायकताया विवक्षणात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ
द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन साध्याभावोन्नायकतया
संयोगत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितानिर्वाहः, अत एव सत्तावान् प्रमेय-
त्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तिरतिविशिष्टसंयोगाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
स्य गुणादिवृत्तितया सत्ताद्यभावानुन्नायकत्वेऽपि न संयोगाद्युपा-
प्यसङ्गः, संयोगत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छि-
न्नाभावस्य सत्ताद्यभावोन्नायकत्वेन सङ्गहात् । तथा च व्याप्यताव-
च्छेदकरूपेण साधनवद्वृत्तिव्याप्यनिवेशेऽपि बह्विमान् धूमादित्यादौ म-
हानसत्त्वाद्यभावस्येतरसाधारणदृष्टादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन व्याप्यता-

मादाय नातिव्याप्तिसम्भव इति किं तन्निविशनेति चेन्न । एवमपि तदनिवेशे यद्विमान् धूमादित्यादौ संयोगाभावादेः व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वेन बहुधाद्यभावव्याप्यतया केवलसंयोगाभावत्वादिना च हेतुमद्वृत्तितया संयोगादेरुपाधिताप्रसङ्गात् । कथञ्चिदुद्धारेऽपि द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यान्यविशिष्टसत्ताभावादौ अतिप्रसङ्गस्य दुर्घात्त्वात्, तदभावस्य सत्त्वादेस्तन्मात्रवृत्तिविशिष्टसत्तात्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यत्वात्, सत्तात्वादिना च साधनवद्वृत्तित्वादिति तद्विषयाया भावश्यकत्वात् ।

यदभावेनेति कल्पे व्यभिचारिणि साध्यव्यापकसंयोगादेरुपाधिताधारणाय यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण व्याप्यताप्रवेशे गौरवम्, अतो लाघवाय यद्वदन्यत्वेन वेत्युक्तम् ।

न च धूमवान् घहेरित्यादौ साध्यविरुद्धस्य हवत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेर्धारणाय यद्वदन्यत्वेन घेति कल्पेऽपि यद्वर्मावच्छिन्नवज्जेदमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण साध्याभावव्याप्यतेति विवक्षणीयम्, अन्यथा तादृशविशिष्टद्रव्यत्वादिमज्जेदस्यायोगोलकादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वसाधनवद्वृत्तित्ववत्तया विशिष्टस्य अनतिरिक्तत्वेन विशिष्टद्रव्यत्वत्वादावपि साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वरूपवक्ष्यमाणविशेषणवत्तया च तदवच्छिन्नवारणासम्भवादिति घान्वयम् । साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वापेक्षया गुरोर्विशेषणतया विशिष्टद्रव्यत्वादेर्धारणासम्भवेन यद्वदन्यत्वेन घेति कल्पे तन्मात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण उन्नायकत्वाविवक्षणेऽपि प्रतीकारत् ।

अथ यदभावेनेति कल्पेऽपि यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणोन्नायकत्वमिति न विवक्षणीयम्, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे यद्वर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवोन्नायकताया विवक्षणीयतया तद्वर्माविशिष्टनिरूपितव्यापकतायां विशेषणताविशेषसम्यन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिधेशे प्रतियोगिवैयधिकरण्यान्यनिधेशे क्षतिविरहेण संयोगत्वादेः संयोगादिव्यापकतानवच्छिन्नत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्यायोगोलकादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन बहुधादिमति धूमाद्यभावोन्नायकत्वेऽपि साधनव्यापकसंयोगादावतिव्याप्यप्रसङ्गः ।

एतेन यदभावेनेति कल्पे द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ सं-

योगाद्यभावेऽतिव्याप्तिः तदभापस्य संयोगादेः संयोगत्वादिना द्रव्य-
त्वादिव्याप्यत्वान् अतो द्वितीयकल्पानुसरणमित्यपि निरस्तम् ।
संयोगाभावत्वाद्दौ प्रतियोगिवैयर्थ्यधिकरणयाघटिततदभापकतावच्छे-
दकत्वाभावेन तदवच्छिन्नाभावस्य संयोगस्याप्रवेशादिति चेत् ॥
सत्यम् । एवमपि गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमते उपा-
धितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव यथाश्रुतस्य निवेदोऽपि गुरुधर्मा-
वच्छिन्नोपाधाघट्यासधनवकाशाद् धूमवान् चहेरित्यादौ संयोगाद्य-
तिव्याप्तिवारणायैव यदभावनेति कल्पे व्यापकतावच्छेकावच्छिन्ना-
भावस्य निवेदनीयतया गौरवेण यद्वदन्यत्वेन वेति कल्पाश्रयण-
सङ्गतेरिति ।

अत एवेत्यादिपाठः प्रामादिकः, धूमादिसाध्यको हृदयविशिष्ट-
द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिवारणाय सकलकल्प एव साध्यसामानाधिकर-
ण्यावच्छेदकत्वेन धर्मस्य विशेषणीयतया द्रव्य सत्त्वादित्यादौ जलत्व-
तेजस्त्वोभयावच्छिन्नाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वसामान्यस्य द्रव्य-
त्वादिव्यभिचारव्याप्यस्य सत्त्वादी सत्त्वेऽपि गुणादिवृत्तिन्वविशि-
ष्टत्वेन द्रव्यत्वाभावव्याप्यस्य तदभावस्य सत्त्वादिमति सत्त्वेऽपि
च कचिदपि कल्पे तादृशोभयत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाभावादुपपत्त्या-
सङ्गतेः ।

न च धूमवान् हृदयवृत्तिस्थविशिष्टद्रव्यत्ववान् द्रव्यं जलत्वतेज-
स्त्वोभयवदित्येव न प्रतीयते, विशिष्टद्रव्यत्वं धूमवद्वृत्ति जलत्व-
तेजस्त्वोभयं द्रव्यवृत्तीति प्रतीयत एव, तथा च विशिष्टद्रव्यत्ववत्ता-
दृशोभयत्वादिकं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकमेव, धूमाधिक-
रणस्य विशिष्टद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वमेव पर नास्तीति पाठ्यम् ।
विशिष्टद्रव्यत्वत्वादेर्धूमाद्यधिकरणवृत्तितया मवच्छेदकत्वे तदधि-
करणवृत्तित्तासमशीलतन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वेऽप्यवच्छेदकत्व-
भौव्यात् तदवच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताया एव च तद्विशिष्टा-
धिकरणतारूपतया धूमाद्यधिकरणस्य विशिष्टद्रव्यत्वाद्यधिकरण-
ताया अपि दुर्पारत्तापत्तेः । साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकताव-
च्छेदकत्वत्रिवक्ष्याप्युक्तोभयत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गवारणासम्भवाच्च ।

। यथ साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य धर्मविशेषणत्वे
धादेर्न्यतत्वादिनापि धूमादिसाध्यकोपाधितानुपपत्तिः, सामाना-

धिकरण्यातिप्रसक्तस्य तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

न च प्रतियोगित्वकारणत्वादेरवच्छेदकतायामेव, अवच्छेद्यान-
तिप्रसक्तत्वं तन्त्रम, न त्वाधेयत्वादेरवच्छेदकत्वेऽपीति वाच्यम् ।
मणिकृतैव व्याप्तिवादे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपान्मकव्याप्ति-
लक्षणे ॥ ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्युक्त्वा बहिर्वत्वाद् धूमसामाना-
धिकरण्यावच्छेदकत्वं निरस्य अतिव्याप्तेर्वारितत्वात् । अत एव
दीधितिभूता विरुद्धातप्रसङ्गवारणाय लक्षणव्याख्याने साध्यसा-
मानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य साध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चि-
द्धर्मव्यापकतावच्छेदकत्वं धर्मविशेषणं वक्ष्यते । एवं च समानाधि-
करणवृत्तित्वं धर्मविशेषणं तेजो द्रव्यत्वादित्यादौ स्पर्शाभावादिव्या-
पकम् । हृदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादेर्वारणं च यदभावादिमात्रवृत्ति-
धर्मपुरस्कारेणाग्रायकत्वाविवक्षया । वस्तुतस्त्यत्यधिकल्पे पूर्वकल्पे
च जलत्वतेजस्त्वोभयत्वादिना व्यभिचारमात्रे हृदवृत्तित्वविशिष्ट-
द्रव्यादिना च धूमादिसाध्यके उपाधिता धर्मस्य साध्यसमाना-
धिकरणवृत्तित्वविशेषणेन दुर्वारेति कल्पद्रव्याभिप्रायेणैव अत एव-
त्यादेग्रन्थः सङ्गच्छते । अत्र च जलत्वतेजस्त्वयोरित्यादिकमुपलक्ष-
णम्, विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना नोपाधित्वमित्यपि बोध्यम् । अथ वा
साध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकत्वमेव साध्य-
समानाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणम्, तच्च साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्या-
क्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, अत्यन्ताभावागर्भव्यापकता-
यामपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेन भेदगर्भव्यापकतायामेव
पर्यवसानात्, तथा च यदभावेनेति कल्पेऽपि एतादृशविशेषणेन
विशिष्टद्रव्यत्वादिधारणसम्भवेऽपि जलत्वतेजस्त्वोभयत्वावच्छिन्नधा-
रणमशक्यम्, तादृशोभयवद्भेदाप्रसिद्ध्या तादृशोभयत्वस्य भेदप्र-
तियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वादिति यद्वदन्यत्वेनेति । कल्पा-
भिप्रायेणैव अत एवेति ।

न च यदभावेनेति कल्पे धूमवान् यद्वेरित्यादौ संयोगादावति-
व्याप्तेर्वारणाय यदभावमात्रवृत्तिधर्मेण व्याप्यताया विवक्षणीयत्वात्
उक्तोभयत्वेनोपाधिताया अपि ततो धारणसम्भवान्नोपपन्नसङ्ग-
तिरिति वाच्यम् । उक्तसंयोगादयुपाध्यतिय्याप्तिवारणायैव तद्वि-
तीयकत्वानुसरणेन प्रथमकल्पे यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणो-

श्रायकताया अविवक्षणीयत्वात् । तद्विधक्षणेऽपि घस्तुतोऽनवच्छिन्ना-
या भावेयता तद्विशिष्टत्वेनोपाध्यभावस्य साध्याभावोश्रायकता-
विषयता उक्तसंयोगाद्युपाधिवारणसम्भवाच्च, अयंगोलकवृत्ति-
स्वविशिष्टत्वेन संयोगाभावस्य धूमाभावोश्रायकतायामुत्पत्तिकाला-
वच्छिन्नाया एव संयोगाभावनिष्ठाभावेयताया अवच्छेदकप्रवेशात् ।

न च महाकालपरिमाणधानद्रव्यत्वादित्यादीं कालिकसम्यन्धेन
साध्यवृत्तिप्रभेदप्रतियोगितायामवच्छेदकाप्रसिद्धा तेन सम्यन्धेन
घटादेरुपाधितानुपपत्तिरित्युपाधिताघटकसम्यन्धसामान्यं यद्धर्म-
विशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यवृत्तिसामान्यानुयोगिकत्वोभयाभावास्तद-
स्यस्वरूपस्यापकतावच्छेदकताया एव निवेशनीयतया उक्तोभयत्व-
तादृशस्यापकतावच्छेदकताविरहेण पूर्वकल्पे यद्भावेनेति कल्पे च
तदवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गानवकाश इति वाच्यम् । कालिकसम्यन्धेन
गगनादेरपि वृत्तिप्रत्वस्यावश्यकतया कालिकसम्यन्धेन महाकाल-
वृत्तित्वकिञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावाप्रसिद्धा उक्तस्थले
कालिकसम्यन्धेनापोधककरोत्यापि दुस्सङ्ग्रहतया साध्यवृत्ति-
किञ्चित्प्रभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये उपाधिताघटकस-
म्यन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावः तत्स्वरूपस्यापकताव-
च्छेदकताया एव निवेशनीयतया यद्धन्यत्वेनेत्येतदन्यकल्पे उक्तो-
भयत्वस्य तादृशविशेषणेनापि दुर्यारत्वात्, समवायेनोभयत्वाव-
च्छिन्नस्य भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन भेदप्रतियोगितावच्छेदता-
सामान्ये समवायावच्छिन्नत्वतादृशोभयत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसं-
स्थादिति चेन्न । आर्द्रन्धनत्वादेस्साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेद-
कत्वे उक्तयुक्त्वा साध्यवतस्तद्विशिष्टत्वासम्भवेन तत्र तद्विशिष्टा-
भावप्रत्ययापत्तेरतिप्रसक्तस्यापि सामानाधिकरण्यावच्छेदकताया-
स्वरूपसम्यन्धरूपाया अवश्योपेतत्वात्, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपा-
वच्छेदकताभिप्रायेण मणिकृतो न ह्यतिप्रसक्तमित्युक्तेः शिरोमणि-
सम्मतत्वात्, तत्र स्वरूपसम्यन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्य तदस-
म्मतत्वात् ।

(दी०) यद्यभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः, तथा हि
यद्यभिचारित्वेन हेतुपट्टित्वविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकी-

भूतस्य साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वं सिद्ध्यतीति ।
अत्र च साध्यसमानाधिकरणत्वेनावच्छिन्नो धर्मा साध्यसमाना-
धिकरणार्द्रेन्धनादिव्यक्तेराद्रन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदको
धर्म एव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन ज-
लहृदत्वाभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्या-
प्यस्य बह्विवृत्तित्वेऽपि जलहृदत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्य-
त्वेन तेजस्त्वसाधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकस्वाभावेन तद्वृ-
त्तित्वेन वा द्रव्ये द्रव्यत्वे वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा
साधके स्पर्शाभावजात्यभावादौ । द्रव्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवा-
दिमत्त्वादौ साध्ये स्वव्यभिचारेण स्वाभावेन वा हेतौ तद्वति
वा व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधकं घटत्वादिव्यभि-
चारित्वमुपाधिरेव । घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेऽपि धूम-
प्रागभाववदवैयर्थ्यम् ।

(ना०) साधनवति साध्याभावोन्नायकाभावप्रतियोगित्वस्य
तत्र तदुन्नायकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च स्वोक्तस्य मूल-
लभ्यत्वमुपपादयति । तथा हीति । यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि ।

यद्व्यभिचारित्वं यदभाववद्वृत्तिर्न यद्व्यवृत्तित्वं वा । साध-
नवान् साध्यव्यापकाभाववान् साध्यव्यापकवज्ज्ञेदवान्चेति ज्ञाने
तुल्यवित्तिवेद्यतया भासमानयदभावादिरूपहेतुसामानाधिकरण्य-
विधया साधनरूपपक्षतावच्छेदके साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्ति-
त्वरूपसाध्यसमानाधिकरण्यावगाहिनी साधनवान् साध्याभाववान्
साध्यवच्छिन्नो वेति या सिद्धिः तत्प्रयोजकमित्यर्थः । इतीति । तन्मू-
लार्थे इति शेषः । साध्यविरुद्धधर्मस्योपाधितां वारयितुमाह । अत्र
चेति । यद्व्यभिचारव्यभिचारः साधने साध्यव्यभिचारसाधक
इत्यत्र प्रविष्ट इत्यर्थः । अवच्छिन्नो धर्मात्यनेन अवच्छेदको धर्म इत्य-
नेन चास्य सम्यन्धः । धर्मात्यस्य विशेषणीय इत्यभिप्रेतान्धयः ।
अत्र कल्पे साध्यसमानाधिकरणार्द्रेन्धनव्यक्तेरलक्ष्यतैव । तदुक्त्या-

पक्षे धर्मिण्युक्तविशेषणदानासम्भवाद्वाह । साध्येति । तद्व्यक्तित्वेन तादृशव्यक्तेरनुपाधित्वं सर्वथैवेत्यत आर्द्रन्धनत्वादिनेति । पूर्वकल्पे एतद्विशेषणप्रयोजनं दर्शयति । जलहृदत्विति । वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पे यद्भावमात्रवृत्तिधर्मस्योप्रायकतावच्छेदकत्वाविवक्षणे अयोगोलक-
वृत्तित्वविशिष्टत्वेन जलहृदत्वाभावादेः साध्याभावाभावायकत्वेऽप्यति-
व्यासधनवकाशादन्यथातिव्याप्तिवारकतामाह । न घेति । द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने स्पर्शाभावजात्यभावादावतिप्रसङ्ग इति योजना । भतिप्रसक्तिं दर्शयति । शीतरूपोति । शीतरूपशात्मकेन स्पर्शाभावा-
भावेन जलत्वात्मकेन जात्यभावाभावेनेत्यर्थः ।

द्रव्ये साध्याभावस्य साधक इति योजना । पूर्वकल्पेऽप्यतिव्या-
प्तिप्रसक्तसत्त्वात्तत्कल्पेऽपि तामाह । तद्वद्वृत्तित्वेन द्रव्यत्वे व्य-
भिचारस्य वा साधक इति । तद्वद्वृत्तित्वम् । शीतरूपशादिमद्वृ-
त्तित्वम् । उत्पात्तिकाले जन्यतेजस्यपि स्वमते स्पर्शाभावसत्त्वात्सा-
ध्यसमानाधिकरणतया जलतेजःपरमाणुषु च साधनाव्यापकतया
सं उपाधिरेवेति जात्यभावपर्यन्तानुसरणम् ।

ननु कम्बुग्रीवादिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगेन समवायेन वा
घटत्वादिव्यभिचारस्योपाधेः सर्वेष्वेव कम्बुग्रीवादिमस्तु घटेषु
घटत्वाभावधति भूतलादौ घटोपर्युत्पन्नविनष्टघटव्यक्तेरधस्तनघटा-
वयवे संयोगनव्यन्धेन तादृशे च कपाले समवायेन वृत्तिमत्त्वेन सा-
ध्यव्यापकत्वेऽपि तद्व्यभिचारस्य व्यर्थविशेषणतया व्यभिचारानुज्ञा-
यकत्वादव्याप्तिः, तथा हि साधनपक्षकव्यभिचारानुमाने घटत्वव्यभि-
चारित्वव्यभिचाररूपहेतुघटत्वस्यैव कम्बुग्रीवादिमत्त्वव्यभिचारव्या-
प्यतया स्वरूपासिद्धिवारकेतरांशस्य व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यम्
साधनवत्पक्षकमाध्याभावसाध्यकानुमानेऽपि घटत्वव्यभिचारामा-
यादिरूपहेतुघटकघटत्वाभावस्यैव तादृशसाध्यव्याप्यतया इतरांश-
वैयर्थ्यमित्याशङ्कां निराकरोति । द्रव्यत्वादिनेति । उपाधिरेवेत्येव-
कारः साधकमित्यनन्तरं योज्यः । व्यभिचारावारकविशेषणवत-
स्तादृशोपाधिव्यभिचारादेः कथं साधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाह ।
घटत्वादेरिति । यत इत्यादिः । धूमप्रागभाववादिति । यथा धूमत्वा-
वच्छिन्नस्य वह्निगमकत्वेऽपि धूमप्रागभावहेतौ यन्निष्ठा यन्निरूपिते-
त्यादिन्यायेन नेतरांशत्रैयर्थ्यं तथा धर्मिभेदाद् घटत्वव्यभिचारित्व-

व्यभिचारादिहेतावितरांशवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

न च साधनपक्षकव्यभिचारानुमाने हेतौ घटत्वव्यभिचारित्वाभाववद्वृत्तित्वे वृत्तिघटीयरूपादिवृत्तित्वात्मके घटत्वव्यभिचारित्वभेदाभावात् तद्वद्वृत्तित्वव्यभिचारस्य कम्बुप्रांवादिमृत्यव्यभिचारगमकतया इतरांशवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । संयोगेन घटत्वव्यभिचारस्य उपाधिताया हेतुतावच्छेदकसमवायसम्यन्धेन तादृशोपाधिव्यभिचारस्य स्वघटकसयोगावच्छिन्नघटत्वव्यभिचारित्वाभेदाप्रसक्तेः समवायघटितघटत्वव्यभिचारस्य तादृशव्यभिचारे स्वघटकाभूततादृशघटत्वव्यभिचारभेदाद् वैयर्थ्येन घटत्वव्यभिचारित्वव्यभिचारित्वेन अगमकत्वेऽपि घटत्वव्यभिचारित्वेनैवोपाधिव्यभिचारस्य गमकतया उपाधिव्यभिचारित्वेन गमकतायाश्चाविचक्षणनाव्याप्यनवकाशात् ।

अथ पूर्वकल्पेऽपि उपाध्यभावाधिकरणयतिरुद्धिद्वयवृत्तित्वविशिष्टव्यापकत्वमेव साध्यव्यभिचारावशेषणम्, न तूपाधिव्यभिचारत्वे साध्यव्यभिचारसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्यन्धरूपावच्छेदकतात्मकतद्व्याप्यतावच्छेदकता, अथच्छिन्नज्ञातव्यापकोपाध्यमृद्वात्, तथा चोपाधिव्यभिचारित्वघटकाविशेषणवैयर्थ्येऽप्यव्याप्तिशङ्कानवकाशः । अस्तु वा तादृशभावाधिकरणत्वोपलक्षितकिञ्चिदधिकरणवृत्तित्वे तादृशव्याप्यतावच्छेदकत्वविशेषणम्, तथापि तच्छरारे दर्शितघटत्वादेरनिवेशात् तदवच्छिन्नस्य गमकत्वेऽपि तादृशवृत्तित्वात्यस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वाप्रसङ्गः । एवं वस्तुतस्त्यत्यादिकल्पेऽपि उपाध्यभावत्वे न व्याप्यतावच्छेदकत्वं विशेषणम् उक्तदोषात्, किन्तु उपाध्यभावमात्रवृत्तिधर्मस्यैव तथात्वम्, तथा च सति दर्शितस्थले उपाध्यभावत्वस्य विशेषणवैयर्थ्येन साध्यभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि उपाध्यभावमात्रवृत्तित्वव्यक्तित्वस्य तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वे बाधकविरहात् नाव्याप्तिशङ्कावकाश इति तच्छङ्कया घटत्वादित्यादिग्रन्थमवतार्य धर्मिभेदेन लक्ष्यतावच्छेदकसमन्वयपरतया तद्व्याख्यानमयुक्तमिति चेन्न । उपाधिव्यभिचारित्वे तदभावत्वे च व्यर्थविशेषणघटितरूपव्यावृत्त्यव्याप्यतावच्छेदकत्वनिवेशाभिमानेनाव्याप्तिशङ्कया प्रस्थानस्य तन्निवेशस्य स्थानभिमतत्वेऽपि तमभ्युपगमसम्भवाभिप्रायेण धर्मिभेदेन समाधानस्य

च सङ्गतेः । अत एवोपाधिव्यभिचारत्वादिना गमकत्वनिवेशाभ्यु-
पगमे ऽभावस्यानुपाधित्वापत्तिरभावाभावरूपधर्मिणः प्रतियोगि-
भेदाभावेन दुर्वारेति तदनिवेशप्रकाशनेनाग्रे तां निराकरिष्यति ।

यस्तुतस्तु विशेषिताविशेषितसाधारण्यव्यभिचारत्वाद्यवच्छि-
न्नेन हेतौ साध्यव्यभिचारस्य तादृशयदभावत्वावच्छिन्नेन हेतुमति वा
साध्याभासस्य साधने न निग्रहः तस्यैवोपाधित्वनियमात् द्रव्यत्वादि-
ना कम्बुग्रीवादिमर्यादिसाधने घटत्वादिव्यभिचारो व्याख्यातलक्ष्य-
तावच्छेदकाक्रान्तोऽपि नोपाधिः, न व्यभिचारादिना साध्यव्यभिचारा-
दिसाधने व्यर्थविशेषणतया निग्रहात्, तादृशमियमेऽप्यवच्छिन्नसा-
ध्यव्यापकस्योपाधिता निर्वहति, विशेषणव्यभिचारादिविशेषिततद्य-
भिचारत्वाद्यवच्छिन्नेन साध्यव्यभिचारसाधने निग्रहाभावात्, तथा
च यथाव्याख्यातलक्ष्यतावच्छेदकस्य घटत्वादिव्यभिचारित्वेऽति-
प्रसङ्ग इत्याशङ्कां तादृशोपाधिव्यभिचारादौ विशेषणवैयर्थ्यमुद्धृत्य
निराचकार । एव च साधकं घटत्वादिव्यभिचारित्वमुपाधिरेवेत्य-
स्य यथाव्याख्यातसाधकतावद् घटत्वादिव्यभिचारित्वं लक्ष्यमेवे-
त्यर्थः । तथा च यथास्थानस्य एवैवकारः, घटत्वादेरित्यादौ पूर्व-
धद्यत इति पूरणीयम् । अवैयर्थ्यम् । अवैयर्थ्येन घटत्वव्यभिचारि-
त्येत्यादिप्रयोक्तुर्न निग्रह इत्यर्थः ।

(दी०) न चाभावस्यानुपाधितापत्तिः, प्रतियोगिनस्त-
द्बद्धवृत्तित्वस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम् । तदप्रवेशेऽपि
वस्तुतो यस्तदभावस्तस्य तद्बद्धवृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात् ।
तदभावाभाववद्बद्धवृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्बद्धवृत्तित्वेनानुपस्थितेर्व्य-
भिचारसाधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति ।

(गा०) न चेति । तथापीति शेषः । अभावस्य । धूमवान् यत्हेरित्या-
दौ अयोगोलकत्वाभासस्य । अनुपाधितापत्तिः । उपाधित्वानुपप-
त्तिः । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्रातिप्रसङ्गा दुर्वार एवेति भावः ।
प्रतियोगिनः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य । साध्याभावे साध्ये ।
तद्बद्धवृत्तित्वस्य । तद्बद्धवृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य । हेतुत्वात् । साध्यव्य-
भिचारसाधने हेतुत्वात् । एतत्कारस्य प्रतियोगिन इत्यत्रापि स्वस्व-

धेन, साध्याभावसाधने ऽभावाभावत्वावच्छिन्नस्य व्यभिचार-
साधने ऽभावव्यभिचारत्वावच्छिन्नस्य वैयर्थ्येन हेतुताव्यवच्छेदात्
तद्रूपेण हेतूपन्यासानुपपत्तिः । उपाध्यभावादेर्हेतोरुपाध्यभावत्वा-
दिना उपन्यासासम्भवेऽपि येन केनापि रूपेण उपन्याससम्भवादेव
उपाधित्वमित्याशयेनाह । तदप्रवेशेऽपीति । हेतुतावच्छेदके उपाधे-
रप्रवेशेऽपीत्यर्थः । व्यभिचारसाधने वैयर्थ्यं प्रकारान्तरेण परिहरतां
मतमाह । तदभावेति । अनुपस्थितेः । उपस्थित्यनियमात् । न वैय-
र्थ्यमिति । यद्रूपावच्छिन्नोपस्थितिकाले लघुव्याप्यतावच्छेदका-
न्तरोपस्थितिनियमः तद्रूपघटकविशेषणस्यैव वैयर्थ्यमिति भावः ।
उक्तनियमस्याप्रामाणिकत्वात् घदन्तीति ।

(चि०) लक्षणं तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वम् । यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं
तदवाच्छिन्नं पर्यवसितं साध्यम् ।

(दी०) लक्षणमाह । पर्यवसितेति । पर्यवसितपदार्थमाह ।
यद्धर्मेति । यद्धर्मवतीत्यर्थः ।

(गा०) मिश्रैः लक्षणं त्विति लक्षणपदं व्यभिचारोन्नायकता-
प्रयोजकपरतया व्याख्यातम्, अतः स्वमते तद्यथाश्रुतार्थकमेवेति
सूचनायाह । लक्षणमाहेति । यद्धर्मावच्छेदेनेत्यत्र धर्मस्या-
नतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वविषक्षणे मित्रातनयत्वादेः इयाम-
त्वादिसाध्यातिरिक्तवृत्तितया तस्य तादृशधर्मपरत्वाभिमानवि-
रोधः, सामानाधिकरण्यमात्रविषक्षयैवोपपत्तौ अनतिरिक्तवृत्तित्व-
पर्यन्तविषक्षाया वैफल्यं चेत्पतो व्याचष्टे । यद्धर्मवतीति ।
सम्बन्धमात्रस्यैवावच्छेदकत्वपदार्थतया विशेषणे तृतीयया धर्मिणीति
पूरणेन यद्धर्मसम्बन्धिनीत्यर्थलाभ इति भावः । इत्थं च यद्धर्म-
वति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्मस्यैव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्य-
निष्ठव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् यद्धर्मावच्छेदेनेत्यादि न लक्षण-
घटकम्, परन्तु धर्मविशेषपरिचायकमात्रम्, किञ्चिद्धर्मविशिष्ट-
साध्यव्यापकत्वमेव लक्षघटकमिति ध्येयम् ।

(दी०) नन्वेवं सद्देतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेऽतिप्रसङ्गः । अयं यद्धर्मावच्छेदेन साधनवति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम्, साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति यावत् । विरुद्धमात्रे चोपाधिविरहेऽपि न क्षतिः । लक्ष्यतावच्छेदके च साध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनं तादृशवृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदकं विशेषणीयम् । साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा विवक्षितम् । विरुद्धेऽपि साधनव्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादिनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमस्त्येवोपाधीनाम् । प्रमेयत्वादिना च वादवादौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधिः, लक्ष्यतावच्छेदकवाक्यस्यप्रयोजकत्ववाचितृतीयावलाघ्यामिचारस्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारनियम इत्यर्थे पर्यवसानात् । मैवम्, जनकत्वेन बहौ कार्यानुकूलेत्याद्यात्मकशक्तिसाधने बहिरिन्द्रियामत्यक्षत्वस्योपाधेर्ग्रन्थकृतैवोद्भावयिष्यमाणत्वात्, तस्य च गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादाववृत्तेरुक्तरूपाभावादेवंविधबहुलग्रन्थविरोधात् । दूषकताबीजस्य तत्रापि सम्भवाच्च ।

(गा०) सद्देतौ । बह्यादिसाध्यकधूमादी । सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मे । महानसत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यञ्जनवत्त्वावौ । सद्देतौ यावत्साध्याधिकरणवृत्तेः साधनव्यापकत्वासम्भवादेकदेशोत्पुक्तम् । यद्धर्मावच्छेदेन साधनवति साध्यमिति । साधनवन्निष्ठसाध्यवत्त्वे यो धर्मोऽवच्छेदक इत्यर्थः । अयच्छेदकत्वं चान्यूनवृत्तित्वम्, व्यापकत्वमिति यावत् । महानसत्त्वादिश्च साधनविशिष्टसाध्याधिकरणपर्वतादायवर्त्तमानतया न तादृशसाध्यवत्त्वव्यापक इति न तदवच्छिन्नसाध्यव्यापके ऽतिप्रसङ्गः । तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वसमनियतत्वाह्लाद्यवेन तन्निवेशनमेवोचितमित्याशयेनाह । साध्येति ।

नन्वेव विरुद्धस्थलीयोपाधिमात्र एव अव्याप्तिः, साध्यसानस-

म्यन्वाप्रसिद्धेरित्यत आह । विरुद्धमात्रे चेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थ-
कम् । न क्षातेरिति । दुष्टहेतुमात्रस्य सोपाधित्वनियमानभ्युपग-
मादिति शेषः । तथा चायं गारश्वत्वादित्यादौ विरुद्धे सास्नादिम-
त्वादिरलक्ष्य एवेति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । तस्यालक्ष्यत्वे नि-
दकलक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्यं दोषायेति । लक्ष्यतावच्छेदके
तद्व्यापत्तनाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति । लक्ष्यतावच्छेदक इति ।
साध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनं विशेषणीयमित्याप्रमेणाश्वयः ।
धूमवान् घट्टेऽप्यादौ साध्यसमानाधिकरणमहानसर्गिष्वङ्ग्यादौ
साध्योपाध्योर्व्यभिचारास्तत्वात् साध्यसमानाधिकरणसाधनं नो-
पाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारोच्चायकत्वसम्भव इत्याशङ्क्याह ।
तादृशेति । साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः । स्वधिशिष्टाधि-
करणसाध्याधिकरणकत्वेनेति यावत् । तेन गुणवद् द्रव्यान्यत्वे
सति सत्त्वादित्यादौ विरुद्धे द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादेः सा-
ध्यसमानाधिकरणशुद्धसत्तादिवृत्तित्वेऽपि न द्रव्यत्वादायतिव्या-
प्तिः । विरुद्धस्थलीयापाधिसङ्ख्यायान्यधोपाधिलक्षणमाह । सा-
धनव्यापकीभूतेति । महानसत्त्वादेर्धूमाद्यव्यापकतया न व्यञ्जनव-
त्त्वादायतिप्रसङ्गः । विरुद्धस्थलीयोपाधावेव नद् घटयति । विरुद्धे
ऽपीति । अन्यतरत्वादिनेति । साधनाधिकरणसामान्यसाध्याधि-
करणाभ्यतरत्वादिनेत्यर्थः । आदिना तदुभयविशेषकधीविशेष-
विशेष्यत्वपरिग्रहः ।

नन्वेवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपादायव्याप्तिः ;
साध्यसाधनसम्बन्धस्य साधनव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यस्यैवा-
धिकरणे आत्मादाववसमानत्वेन तदव्यापकत्वादिति शङ्कां तस्यै-
लक्ष्यत्वोपगमेन परिहृति । प्रमेयत्वादिनेति । लक्ष्यतावच्छेदकस्य
तत्साधारण्यं धारयति । लक्ष्यतावच्छेदकेति । प्रयोजकत्ववाचीति ।
नियतस्वरूपवैशिष्ट्यवाचीत्यर्थः । यद्यभिचारस्थले साधनस्य साध्य-
नतिष्ठयद्यभिचारनिरूपकाधिकरण इत्यर्थः । साध्यव्यभिचारनिय-
यमः । साध्यव्यभिचारनिरूपकत्वनियमः । तथा च प्रमेयत्वादिनि-
ष्ठोद्भूतरूपादिव्यभिचारनिरूपकाधिकरणात्मगुणोदो साध्यसत्त्वेन
तद्यभिचारनिरूपकत्वाभावादुक्तस्थलीयोद्भूतरूपादेर्न तादृशत्व-
मिति भावः । जनकत्वेन । जनकत्वहेतुना । यदौ । पक्षे । कार्यानु-

कुलेत्याद्यात्मकेति । स्वकार्यानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मात्मकशक्तेः
 तादृशधर्मत्वेन साधन इत्यर्थः । शक्तिरूपपदार्थान्तरस्येव तस्य
 घट्ट्यादिकार्यदादायनुकूलतमसिद्धेरप्युद्देश्यतया स्वकार्यानुकूलत्वं
 धर्मस्य विशेषणम् । स्थितिस्थापकस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वमत इदं
 मनुमानम् । अतो न क्रियारूपकार्यानुकूलतद्धर्मवत्त्वेन सिद्धसाधनम् ।
 । केचित्तु दाहजनकत्वेन हेतुना दाहानुकूल र्गसमवायित्वं सा-
 ध्यम्, अतो न क्रियानुकूलस्थितिस्थापकेन सिद्धसाधनम्, यो
 यत्कार्यजनकः स तदनुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसमवायीति सामा-
 न्यमुखी व्याप्तिः, आत्मनो दाहजनकत्वेऽपि सुखादिजनकतया त-
 दनुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मवत्तया च दृष्टान्ततानिर्वाहः । उ-
 भयेमत एवानुकूलत्वस्य जनकजनकतावच्छेदकसाधारणतया भव-
 एव जनकत्वेन सुखाद्यनुकूलतया दृष्टान्ते शक्ये च ह्निनिष्ठदाह-
 जनकतायामवच्छेदकत्वेन दाहानुकूलतया पक्षे साध्यवत्तानिर्वाह-
 इत्याहुस्तथा । सामान्यमुख्यासत्वादेर्यत्त्वतस्ताननुगमेन व्याप्ति-
 कूटस्यैव प्रकृतानुमानोपयोगितया बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य पतन-
 जनके पतनानुकूलगुणव्यवृत्तिरिति वा सत्त्वेऽपि सुखाद्यनुकूलातीन्द्रिय-
 धर्मरूपसाध्यव्यापकतया शरीरादौ सुखादिजनकत्वरूपसाधनाव्या-
 पकतया च सुखादिघटितसाध्यव्याप्तिविघटकताया दुर्धारतया
 प्रत्यापिरोधनिर्वाहात् एतद्ग्राह्यमस्तीति । अन्यथा बहु स्थि-
 तिस्थापकोपगमपक्षे वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणपरिष्कारेऽप्यगुणव-
 रूपपक्षधर्मावच्छिन्नप्रसाध्यव्यापकत्वेन बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य
 उपाधित्वसमर्थनं नोपपद्यते, तेजस्यगुणत्वावच्छिन्नक्रियानुकूल
 स्थितिस्थापकरूपसाध्यसत्त्वेन तादृशसाध्यव्यापकत्वात् । घट्टि-
 कार्यदाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियधर्मसंयोगेन सिद्धसाधनचारणायाद्विष्टत्व
 विशेषणम् । दाहानुकूलोपलक्षणत्वेन सिद्धसाधनचारणायातीन्द्रि-
 येति । उक्तरूपमायात् । साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वाभावात् ।

ननु पक्षावृत्तित्वे सति पक्षधर्मावच्छिन्नप्रसाध्यव्यापकत्वमिति
 सत्प्रतिपक्षोपपत्त्येन दूषकतायादिनामुपाधिलक्षणाभिप्रायेण त-
 द्दूषणसङ्गतिः, व्यभिचारोपपत्त्येन दूषकतायादिना चैतद्विशेषणम्
 तन्मते च दर्शितोपाधीनामलक्ष्यतेत्येतत् आह । दूषकतेति । दूष-
 कताधीनस्य । व्यभिचारोपपत्त्येन । सत्त्वेन तन्मतेऽप्यलक्ष्य

त्वायोगात् ।

(दी०) अत्राहुः यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छि-
न्नसाधनाव्यापकत्वम्, अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन । न
चैतद्धटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवति तद्धटे,
ऽवर्तमानमपि तद्धटान्यत्वं तद्व्यापकम्, येन पृथिवीत्वेन रूपे साध्य
तद्धटोत्पत्तिकालावच्छिन्नरूपव्यापकतयोपाधिस्त्यात् । स्वानधि-
करणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा ।

(गा०) यद्धर्मावच्छिन्नेति । अवच्छिन्नत्व विशिष्टत्वम् । महान् सत्त्वादिविशिष्टबहुधादिव्यापकव्यञ्जनवत्त्वादेः तद्विशिष्टधूमादिकं प्रत्यपि व्यापकत्वाश्लोकातिप्रसङ्गः ।

नन्वेवं रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र तद्धटान्यत्वादिकमुपाधि-
स्यत्वात्, आधेयतासम्बन्धेन एतद्व्यटोत्पत्तिक्षणविशिष्टस्य आधेय-
तासम्बन्धेनैतद्व्यटोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य वा रूपस्य एतद्व्यटे
सत्त्वेन तद्विशिष्टरूपं प्रति एतद्व्यटान्यत्पत्त्यस्य व्यापकत्वाच्चादृशवि-
शेषणविशिष्टस्य पृथिवीत्वस्य तद्व्यटेऽपि सत्त्वेन तद्विशिष्टमपि
पृथिवीत्वं प्रति तस्याव्यापकत्वादिति प्रगल्भोक्तदूषणोद्धाराय मिथः
समाधानमुपन्यस्यति । अवच्छेदकत्वं चेति । अवच्छेदकत्वं विशेष-
णत्वम् । सामानाधिकरण्येनेति । तथा च सामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धेन यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्ट-
साधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । तावता न तद्व्यट इति स्फुटयति । न
चेति । न हीत्यर्थः । एतद्व्यटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यवि-
शिष्टरूपवतीति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एतद्व्यटोत्पत्तिक्षण-
वृत्तित्वविशिष्टरूपवतीत्यर्थः ।

न चोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटोत्पत्तिक्षण एव सत्त्वात्
रूपस्य, तदानीमसत्त्वात् सर्वथैव विशेषणविशेष्ययोरेकतरमाव-
सत्त्वात् विशिष्टाभावा इति नैतद्घटस्य विशिष्टरूपवत्त्वमिति वाच्य-
म् । एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एक-
विशिष्टापराधिकरणताया भिन्नकालावच्छेदेन विशेषणविशेष्योभय-
पक्ष्यपि स्वीकारात् । विधेचनीयमिदमग्रे ।

अथ वा सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वमित्यस्य सामानाधिक-
रण्यविशेषणतया धर्मस्यावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । एवं च
यद्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मसामानाधिक-
रण्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । इत्थं च सामानाधिकरण्य-
विशिष्टरूपधर्माति लिप्यनमपि यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । तथा च यद्ध-
र्मसामानाधिकरण्येत्यत्र यद्धर्मोपलक्षितधर्मवृत्तित्वमेव विवक्षितमि-
त्येतद्गुणदायकवृत्तिवृत्तित्वोपलक्षितधर्मवृत्तित्वविशिष्टरूपधर्ममेव
तद्व्यष्टेऽप्यक्षतमिति, न तद्विशिष्टरूपध्यापकत्वमेतद्व्यष्टान्यत्वस्येति
नातिव्याप्तिः । तद्व्यापकमिति । उक्तविशेषणाविशिष्टरूपध्यापकमित्य-
र्थः । धर्मस्याननुगततया यत्त्वतत्त्वाभ्यां प्रवेशे एकस्याप्युपाधेस्ता-
दृशानानाधर्मभेदेन उपाधित्वं गीयत इति स्वयमन्यत् सङ्गतुस्यर्ता-
यसाध्यसामानाधिकरणव्यावृत्तलक्षणमाह । स्वानधिकरणीभूतानि ।
स्वमुपाधित्वेनाभिमतधर्मः । सङ्गेनो व्यञ्जनवत्त्वाद्यनधिकरणसाधनाधि-
करणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य तदनधिकरणे अवश्यं सत्त्वाच्च नस्य
तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतासम्भव इति नातिव्याप्तिः । साध-
नाव्यापकत्वस्यात्र पृथक्प्रवेशो व्यर्थः, साधनाधिकरणस्य साधनव्या-
पकधर्मानधिकरणस्याप्रसिद्धौ च साधनव्यापकस्य उपाधित्ववा-
रणादतो न तन्निवेशितम् । साधनवतः स्वानधिकरणत्वलाभायैव
मूले साधनाव्यापकत्वोपादानमित्याशयः । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ
सत्त्वाद्यनधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धावपि सत्त्वादेर्विशिष्टसत्त्वा-
त्त्वादिना उपाधित्वनिर्वाहाय यद्धर्मावच्छिन्नस्योपाधित्वमभिमतं
तद्विशिष्टानधिकरणत्वं निवेद्यम् । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ
शुणेदेरुपाधितावारणाय साधनतावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं
विवक्षणीयम् । स्वानधिकरणवृत्तिधर्मव्यापकतायाः स्वस्मिन्नसम्भ-
वात् तादृशधर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वनिवेशः । तादृशधर्मो विशि-
ष्योपादाय तादृशधर्मत्वेन निवेशे साध्याधिकरणमात्रस्यैव तादृश-
मेयत्वादिविशिष्टसाध्याधिकरणतया शुद्धसाध्यव्यापकोपाध्यसङ्ग-
हात् । साध्यपदं विशिष्टसाध्यपरम्, तेन श्यामत्वविशिष्टसत्ताध-
न्मिमातनयत्वादित्यादौ गौरमिमातनयादेस्ताध्यवत्त्वेऽपि न तद-
वृत्तिशाकपाकजत्वादेरसङ्गः । बाहिमान् धूमादित्यादौ व्यञ्जनवत्त्वा-
द्यनधिकरणपर्वतादिशुद्धिद्रव्यत्वादिसामानाधिकरणवह्यपादेः समा-

नाधिकरणव्यञ्जनवत्त्वादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य व्यापकत्वनिवेशः । यद्धर्मविशिष्टानधिकरणत्व साधनतस्तत्र रूपेण व्यापकत्व बोध्यम्, तेन प्रमेयत्वादिना व्यापकत्वमादाय न व्यञ्जनवत्त्वाद्यतिव्याप्तिः ।

(दी०) यद्यपि शुद्धसाध्यव्यापकस्थलेऽवच्छिन्नसाध्यत्वेन न व्याप्यता, तथापि तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूप तद्व्यापकत्वमक्षतमेव । गुणत्वादिना प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत् द्वयशुक्लजन्यत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकं भवत्येवोपाधिः । एव च यत्रैव स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्याभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तदुभयमात्रवृत्तियो धर्मस्तद्वति व्यभिचारेण साधने साध्यव्याभिचारस्ताधनवति वा तद्धर्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन साध्याभावस्ताधनीयः । साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य वाऽधिकरणं यत्साधनवत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वमुपाधित्वम् ।

(गा०) ननु शुद्धसाध्यव्यापकार्धे-धनादो अयोगोलकमहानसाध्यतरत्वादिरूपतादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतामादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्, तच्च न सम्भवति, शुद्धधूमत्वादेरेव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन विशिष्टधूमत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकतया तत्र विशिष्टव्यापकत्वानुपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरति । यद्यपीति । अद्यच्छिन्नसाध्यत्वेन । विशिष्टधूमत्वादिना । तद्व्यापकत्वम् । तद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वम् । अक्षतमेवेति । तथा च तादृशमेव व्यापकत्व विवक्षितम्, न तु विशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु घटरूप प्रत्यक्ष गुणत्वादित्यादौ शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य पक्षधर्मावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापके उद्भूतरूपेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणव्यञ्जनरूपादिरुत्तिष्ठानुक-

जन्यत्वादिरूपपक्षधर्मविशिष्टप्रत्यक्षव्यति नियमतः सत्त्वेन तद्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वादित्याशङ्कां लक्ष्यतया परिहरति । गुणत्वादिनेति ।

केचित्तु उक्तस्थले उद्भूतरूपे कथमुक्तलक्षणसमन्वयः, तादृशोपाधिव्याप्यतावच्छेदकवहिर्द्रव्यत्वादेस्साधनाधिकरणवृत्तित्वात् स्वानधिकरणेत्यादिना तदुपादानासम्भवात्, अतो यादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया तत्र लक्षणसमन्वयस्तं दर्शयति । गुणत्वादिनेति । साध्यव्यापकमित्यनन्तरमत इति पूरणीयम् । उपाधिरिति । उक्तोपाधिलक्षणाक्रान्त इत्यर्थ इत्याहुः ।

साध्यसाधनयोरेककूपेणोपाधिष्यत्वाव्याप्यस्य उपाध्यनधिकरणसाधनवद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताया वा लक्षणघटकत्वे यादृशधर्मा लक्षणघटक अनुगतोक्तया तं दर्शयन् तादृशधर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमानस्य सत्रं सम्भवं दर्शयति । एवं चेति । यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचार इति । स्वाभावसाध्याभावोभयाधिकरण यत्साधनवदित्यर्थः । अत्राप्रेच स्वमुपाधिः । तादृशमधिकरण इयामो मित्रातनयत्वादित्यादौ गौरमित्रातनयः । यत्र च स्वाधिकरणे साध्यमिति । साध्योपाध्युभयाधिकरण यदित्यर्थः । तादृशमधिकरण इयाममित्रातनयः । तदुभयमात्रवृत्तिः । मित्रातनयत्वादित्येन तद्वति व्यभिचारेण । उपाध्यभावाधिकरणतद्धर्मवद्वृत्तित्वेन । साधने । पक्षे । साध्यव्यभिचारः, साधनीय इत्यभिप्रेणान्वयः । साधनवति । पक्षे । तद्धर्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन तद्धर्मविशिष्टोपाध्यभाववत्त्वेन । उक्ताधिकरणद्वयवृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि तद्वत्युपाधिव्यभिचारादिव्यभिचारेण न साध्यस्य व्यभिचारसाधकमिति मात्रपदोपादानम्, तेन च तदधिकरणमिन्न यदुपाधिशून्यसाध्यधिकरण तद्वृत्तित्वमेव व्यच्छेदम्, तद्वृत्तिधर्मः तद्वत्युपाधिव्यभिचारस्यान्ततः साध्य एव, साध्यव्यभिचारित्वात् तदधिकरणमिन्नाधिकरणस्य साध्यशून्यस्योपाधिमतः साध्योपाधिसाधनशून्यस्य च सम्भवेऽपि तद्वृत्तित्वस्य व्यवच्छेदोऽविवक्षितः, तत्साधारणधर्मस्याधिकरणे तत्रोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारित्वाप्रसक्तेः, उभयोरेव साध्यशून्यतया साध्यव्यभिचारनिरूपकत्वात्, प्रथमान्तर्भावेन उपाधिव्यभिचाराप्रसिद्धेश्च । एव च वायुः प्रत्यक्षः

प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वशून्योद्भूतरूपोपाधिमत पर-
माण्वादौ तृतीयशून्यगगनादौ वर्त्तमानस्य वहिर्द्रव्यत्वादेरपि
सद्भेदः, एव चापाधि-यसाध्यवृत्तित्वरूपविशेषणाक्रान्ते साध्या-
भावोपाध्यभावसाधनैतत्त्रितयाधिकरणवृत्तित्वविशेषणे साध्याभा-
वप्रवेशो ऽनर्थकः, उपाध्यभावाधिकरणस्य साध्याभावशून्यत्वे
तद्वृत्तेरुपाधि-यसाध्यवृत्तित्वासम्भवेन तादृशविशेषणाक्रान्त-
धर्माधिकरणे उपाध्यभावसत्त्वे साध्याभावसत्त्वनियमादिति ।

यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचार इत्यस्य उपा-
ध्यनधिकरण यत्साधनधदित्येवार्थः, तथा यत्र स्वाधिकरण साध्य-
मित्यत्रापि साध्याधिकरणमात्रं विवक्षितम्, उक्तविशेषणाक्रान्त-
धर्मस्याधिकरणे साध्याधिकरणत्वसत्त्वे उपाधेरवश्यकत्वात्,
अन्यथा वृत्तित्वान्तविशेषण-व्याघातात् । तथा च व्यवच्छेद्यविशे-
षणतयैव तदुपादानम् । उपाध्यनधिकरणसाध्यवृत्तित्वे सत्युपा-
ध्यनधिकरणसाधनाधिकरणसाध्याधिकरणोभयवृत्तिधर्म एव वि-
वक्षितः । सत्यन्तमध्य उपाध्यनधिकरणत्वस्य साध्यवदविशे-
षणत्वे साध्याधिकरणमादायोभयवृत्तौ साध्याधिकरणवृत्तित्वाप्र-
सिद्धिस्स्यादिति तदुपादानम् । उपाध्यनधिकरणवृत्तित्वमात्रविशे-
षणेऽप्यसिद्धिः, उपाध्यनधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तौ तदसम्भ-
वात्, अतो अवृत्तिवप्रतियोगिकोटौ साध्यवत्त्वनिवेशः । उद्-
भूतरूपाद्यनधिकरणप्रत्यक्षत्वाश्रयावृत्तिघटत्वादिमति, तादृशोपाधि-
व्यभिचाराप्रसिद्धा तद्धर्मव्यावृत्तये उपाध्यनधिकरणसाधनाधि-
करणवृत्तिवनिवेशः । साधनशून्योपाध्यनधिकरणसाध्याश्रय-
घटाव्युभयवृत्तिगगनघटान्यतरत्ववत्स्युपाधि-व्यभिचारस्य, प्रत्यक्ष-
स्पर्शादिरूपसाधने ऽसिद्धिः, अत उपाध्यनधिकरणे साधना-
धिकरणत्वविशेषणम् । उपाधिमतसाधनाधिकरणवृत्तित्वं न घट-
त्वादिव्यावर्तकम्, अत उपाध्यनधिकरणत्वनिवेशः । उद्भूतरूपा-
नधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिवायुत्वादिमत्युपाधि-व्यभिचारेण सा-
ध्यव्यभिचारसाधने वायुत्वादिमद्वृत्तित्वस्यैव हेतुतासम्भवेनो-
पाधि-व्यभिचारघटकोपाध्यभावांशवैयर्थ्यमिति तत्सार्धक्याय सा-
ध्याधिकरणवृत्तित्वोपादानम् ।

उक्तलक्षणे स्वत्वेनोपाध्युपादानात् तदननुगमेन साध्यसाध-

नभेदेनेष उपाधिभेदादप्युपाधित्वं मिथ्येति श्रुति तदसहिष्णुतया
 एकसाध्यसाधनकसकलोपाधिसाधारणमनुगतमुपाधित्वमाह । सा-
 ध्यासमानाधिकरणस्येति । धूमाद्यधिकरणावृत्त्ययोगोलकत्वादेः
 श्यामत्वाद्यधिकरणावृत्तिगौरमित्रातनयत्वादेश्च अधिकरणं साध-
 नाधिकरणायोगोलकगौरमित्रातनयादिः । तन्निष्ठस्य प्रतियोगिताव-
 च्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणस्यार्द्रेन्धनशाकपाकजटादेरभा-
 वस्य प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिकरणवृत्ति आर्द्रेन्धन-
 त्वशाकपाकजटादिकम्, तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । सदेतौ
 साध्यासमानाधिकरणाधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धा व्यञ्जनय-
 त्वादौ नानिप्रसङ्गः । तदर्थमेव साधनवति साध्यासमानाधिकर-
 णाधिकरणत्वं विशेषणम् । यद्याप साध्यानाधिकरणत्वं निवे-
 श्यापि तद्वारणं सम्भवति, तथापि तथा सति उपाधि-
 लक्षणज्ञानस्यैव हेतौ साध्यानाधिकरणवृत्तिस्वरूपव्यभिचारविषय-
 कतया उपाधिज्ञानानन्तरमुपाधिना व्यभिचारानुमानमनर्थकमा-
 पद्येतेति तदुपेक्ष्य गुर्वप्युक्तविशेषणमाहृतम् । अत्रोपाधित्वघटकेन
 साध्यासमानाधिकरणधर्मेणापि हेतुना साधनवति साध्याभावसिद्ध्या
 व्यभिचारः सिध्यतीति वक्ष्यते, तत्र तादृशधर्मेणापि साध्याभावसाधने
 तादृशधर्मे साध्याभावस्य व्याप्त्यन्तरज्ञानमपेक्षितमतो यादृशविशे-
 षणेन साध्याभावसाधने न व्याप्त्यन्तरज्ञानमपेक्षितं तादृशं वैकल्पिकं
 विशेषणान्तरमाह । साध्यव्यापकाभावस्येति । सदेतौ साधनवति
 साध्यव्यापकाभावस्यासत्वात् न व्यञ्जनवत्त्वादावतिप्रसङ्गः । साधन-
 पदं साधनतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, नातो द्रव्यं गुणकर्मन्याव-
 विशिष्टसत्त्वादित्यादौ घटत्वादावतिप्रसङ्गः न वा द्रव्यं गुणान्यत्वे
 सति सत्त्वादित्यादौ साधनव्यापकगुणान्यत्वादौ । धूमवान् बह्वः
 पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगादिवारणाय व्यधिकरणान्तम् ।
 द्रव्यं जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वादप्युपाधिसङ्गहाय प्रतियोगिताव-
 च्छेदकावच्छिद्येति ।

न च साधनवति स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानाधिकरण-
 त्वनिवेशे तत्तदुपाध्यभावस्य स्वपदेनोपादानात् तदननुगमेन सक-
 लोपाधिसाधारणमीदृशोपाधित्वमपि न सम्भवतीति वाच्यम् । सा-
 धनवन्निष्ठमेवप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन प्रतियो-

गितानामनुगमसम्भार-इत्याशयात् । साध्यविरुद्धजलत्वादेरुपाधि-
तावारणाय साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणम् । धर्मिणि
साध्यसमानाधिकरण्यनिवेशे साध्यासमानाधिकरणार्द्र-धनादिव्य-
क्तीनामसङ्गद्वयप्रसङ्गात् न तद्विवेशितम् ।

न चैवमपि जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गे दुर्वारः,
स्वविशिष्टाधिकरणसाध्याधिकरणकत्वेन धर्मविशेषणे स्वत्वाननुग-
मात् सकलोपाधिसाधारण्यानिर्वाह इति वाच्यम् । साध्यवन्निष्ठाधि-
करणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् ।

(दी०) एवं च साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यवदवृत्तिः
वारणसम्भवे पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वाभिधानं तु व्यापकाभावेन
व्याप्याभावस्यावश्यम्भावप्रदर्शनार्थम् । तत्साध्यकतत्साधनकस-
कलोपाधिसाधारणं चेदम् । साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वा-
वच्छेदकरूपानतिरिक्तवृत्तिमाध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्या-
पकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम् । अवच्छिन्नसाध्यव्यापको-
पाधौ चान्ततत्साध्योपाधिगुण्या साधनवती या व्यक्तिस्तद-
वृत्तित्वमेव तादृशं रूपमित्यपि वदन्ति । रूपादिसाध्यकद्रव्यत्वा-
दिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापक्षे तु स्वविशिष्टसाध्यानधि-
करणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकत्वम् । अत्र च पूर्वद्वयविष्टा या साधनव्यक्ति-
स्तदव्यापकत्वं बोध्यम्, तेन रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये पृ-
थिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् ।

(गा०) उक्तविशेषणेन लघ्यायसा विरुद्धवारणात् तन्मात्र-
वारणप्रयोजनकार्यवसितसाध्यव्यापकत्वाप्रवेशात् मूलविरोधमुद्ध-
रति । एवं चेति । व्यापकाभावेनेति । उपाधे पर्यव-
सितसाध्यव्यापकतया तदभावे तादृशसाध्याभावस्यावश्य-
म्भावेन तेन साधनवति साध्याभावो वक्ष्यमाणरीत्या साध-
यितुं शक्यते इत्युपाधेर्न्यायमिचारोन्नायकतां स्फुटोक्तुमित्यर्थः ।

तत्साध्यकेति । तत्संसर्गकेत्यपि बोध्यम् । उपाधिनाघटकसम्बन्धेन
 प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयतया विशिष्य तादृशस-
 म्बन्धनिवेशावश्यकत्वात् । मूलानुसारेण साध्यव्यापकत्वसाधना-
 व्यापकत्वघटितमपि लक्षणान्तरमाह । साध्येति । साध्यव्यापकत्व-
 साधनाव्यापकत्वयोरवच्छेदकं यद्रूपं तदनतिरिक्तवृत्तिः यत्साध्य-
 समानाधिकरण्यविरिक्तवृत्तिर्द्रव्यव्यापकतावच्छेदकं रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः ।
 सञ्ज्ञेतौ । साध्यव्यापकतावच्छेदकसाधनाव्यापकतावच्छेदकरूपाप्र-
 सिद्ध्या नातिप्रसङ्गः । आर्द्रेन्धनाद्युपाधौ तादृशार्द्रेन्धनत्वादेरेवा-
 नतिरिक्तवृत्त्यार्द्रेन्धनत्वादिकम्, शाकपाकजत्वादेः तु तादृशगौरमि-
 त्रातनयावृत्तिस्त्वाद्यनतिरिक्तवृत्तिः शाकपाकजत्वादिकमादाय लक्षण-
 समन्वयः । शाकपाकजत्वादेस्साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वात् तत्स-
 ङ्खदाय तादृशरूपानतिरिक्तवृत्तिस्त्वनिवेशः । तदनतिरिक्तवृत्तित्वं च
 न, तच्छून्यावृत्तित्वम्, तथा सति द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ, तादृशविशि-
 ष्टसत्तात्वादिरूपशून्यावृत्तिसत्तात्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधिनाप्रसङ्गात्,
 अपि तु स्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकतादृशधर्मकत्वम् । धूमादिसा-
 ध्यके व्यभिचारिणि साध्यविरुद्धजलवृत्तिस्त्वविशिष्टद्रव्यत्वादिधारं-
 णाय साध्यसमाप्ताधिकरण्येत्यादि । शाकपाकजत्वादेः साध्यसामाना-
 धिकरण्यविशिष्टधर्मसामान्यं प्रति व्यापकतानवच्छेदकत्वात् यत्कि-
 ञ्चिदिति । तथा च साध्यव्यतिरिक्तवृत्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
 कत्वमवच्छेदकान्तार्थः ।

यद्यपि साध्यव्यतिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वमेव तद-
 पेक्षया लघु, उक्तस्थले विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिव्यावृत्तः च, तथापि,
 विशिष्टद्रव्यत्वादिवारकप्रकारान्तरप्रदर्शनायैव तदुक्तम् । साध्यव-
 त्तिष्ठाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्व एव वा तात्पर्यम्, अवच्छिन्न-
 साध्यव्यापकोपाधौ साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकतावच्छेदकतया
 तादृशं रूपमादाय लक्षणं सहजमनीयं तादृशरूपमनुगतोक्त्या दर्श-
 यति । अवच्छिन्नेति । उपाधिश्च साध्यसाधनवती, या व्यक्तिः
 तदवृत्तित्वं न, साध्यव्यापकतावच्छेदकम्, साध्यशून्याप्युपाधिमतौ
 या व्यक्तिः तदवृत्तित्वानतिरिक्तवृत्तिः तोपाधितावच्छेदकम्, तादृशं
 साधनशून्या या व्यक्तिः तदवृत्तित्वं साधनव्यापकतावच्छेदकमेवेति
 साध्यशून्यत्वादिव्योपादानम् । तदवृत्तित्वमित्युपलक्षणम् । निरुक्ता-

रूपादीनि । स्वविशिष्टेति । वाद्यत्वादेः रूपात्मकसाध्यानाधिकरणत्वेन पृथिवीत्वाभावाधिकरणत्वेऽपि तद्विशिष्टसाध्यानाधिकरणतया तादृशसाधनाधिकरणवृत्तिर्वायुजलान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकतया उक्तस्थले पृथिवीत्वाभावादिसङ्ग्रहः । साधनाधिकरणे च स्वविशिष्टत्वाविशेषितसाध्यानाधिकरणत्वनिवेशोऽपार्थिकरीरे व्यभिचारप्रवेशात् तद्भानस्य व्यभिचारभाननियततया उपाधित्वज्ञानानन्तर व्यभिचारानुमानस्यानुपपत्तिः । कथञ्चिदुपपत्तावपि वैयर्थ्यमतः स्वविशिष्टत्वसाध्यविशेषणम् । अयमष्टाभावघटकतया न तद्वैयर्थ्यम् । स्वानधिकरणत्वस्थाने स्वविशिष्टसाध्यानाधिकरणत्वनिवेशे साधनव्यापकमपि तादृश सम्भवति, द्रव्यत्वादेः स्वविशिष्टधूमाद्यनधिकरणबहुधाधिकरणायोगोल्लादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नधूमादिव्यापकत्वादनोऽत्र साधनाव्यापकत्वस्यापि निवेशः ।

नन्वेवमिदं गुरु रूपादित्यादावपि पृथिवीत्वाभावादेरुपाधिनापत्तिः, पृथिवीत्वाभावविशिष्टगुरुत्वानधिकरणतेजोवृत्तिजलतेजोन्यतरत्वावच्छिन्नगुरुत्वव्यापकत्वात् पृथिव्यां रूपाव्यापकत्वाच्चत्यत आह । अत्र चेति । पूर्वदलप्रविष्टेति । साधनताच्छेदकविशिष्टयत्साधनव्यक्त्याधिकरण यत्स्वविशिष्टसाध्यानाधिकरणं तदधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनताच्छेदकविशिष्टद्रव्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । नानिप्रसङ्ग इति । तैजसरूपव्यक्तीना अधिकरणमेव पृथिवीत्वाभावविशिष्टगुणत्वानधिकरणत्वेनोपादाय तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः पृथिवीत्वाभावे सम्पादनीयत्वात् तद्व्यक्तिव्यापकतायाः पृथिवीत्वाभावस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । द्रव्य गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यनधिकरणसत्ताधिकरणगुणादिवृत्तिगुणघटान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वविशिष्टसत्ताव्यसत्त्व्यापके च पृथिवीत्वाभावविशिष्टव्याप्तिवारणाय प्रथमविशिष्टान्तम् । इदं गुरु रूपविशिष्टद्रव्यत्वादित्यादौ पूर्वदलप्रविष्टद्रव्यत्वादात्मकसाधनव्यक्तिरूपवेशिष्टानवच्छिन्न प्रति पृथिवीत्वाभावस्याव्यापकतया अव्याप्तिवारणाय द्वितीयं विशिष्टान्तम् ।

ननु रूपान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावाद सङ्गाहाये इदं गुरु रूपादित्यादौ तदसङ्गाहतायां किं योजमित्यत आह ।

विवेचयिष्यते इति । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतोरेकव्यक्तिकत-
या यत्र हेतावुपाधिव्यभिचारः तत्रैव साध्यव्यभिचार इत्युपदर्शि-
तविशेषणावच्छिन्नोपाधिव्यभिचारस्य हेतौ साध्यव्यभिचारानुमा-
पकत्वसम्भवः, इदं गुरु रूपादित्यादौ च विभिन्नयोस्तैजसपाथिव-
रूपादिव्यक्त्योरेव गुरुत्वादिसाध्यपृथिवीत्वाभावव्यभिचारयोः स-
त्त्वेन विशेषणाविशेषं निवेद्य व्यभिचारकारणसम्भवेऽपि बाधामि-
त्ययोरन्यतरस्य दुष्परिहरतया हेतौ पृथिवीत्वाभावस्य साध्यव्यभि-
चारानुमापकत्वासम्भव इति विशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

(दी०) साध्यासमानाधिकरणधर्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य
वा समानाधिकरणं यत्साधनं तद्वन्निष्ठप्रतियोगिनावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसा-
ध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वं वा । एवं चावगते साधनवति
साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्मादिना तत्समानाधिक-
रण्येन वा साध्याभावो व्यभिचारो वा शक्यते ज्ञातुमिति ध्ये-
यम् । उपाधिशरीरभानस्य साधनानिष्ठमाध्याव्यभिचारादिवि-
पयत्वसार्हिष्णुतायां तु साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन
वा साधनं विशेषणीयम् ।

(गा०) तत्साध्यकतत्सार्धतकसकलोपाधिसाधारण साध्या-
समानाधिकरणधर्मस्येत्यादिलक्षणमुक्तोपाधिसङ्गहाय परिष्करो-
ति । साध्येति । घात्वादौ रूपाद्यसमानाधिकरणवायुत्वादेरूपाधि-
व्यापकतावच्छेदकवायुभेदाद्यवच्छिन्नाभावस्य च समानाधिकरण-
यासाधनं द्रव्यत्वादिकं तादृशधर्मसमानाधिकरण्योपलक्षिततद-
धिकरणे पृथिव्यादौ पृथिवीत्वाभावस्यावच्छिन्नाभावसत्त्वात्
पृथिवीत्वाभावे लक्षणसमन्वयः । इदं गुरु रूपादित्यत्र साध्यास-
मानाधिकरणेतैजस्यसमानाधिकरणं यद्रूपं तद्वति तेजसि तदभा-
वासत्त्वात् तस्योपाधिता । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । एव चावगते इति ।
साध्यासमानाधिकरणधर्मेत्यादिना निरुक्तापाधित्वेनोपाधौ गृहीत
इत्यर्थः । उक्तरूपघटकतया साधनवति साध्यासमानाधिकरणधर्म-

यत्त्वस्य साधने च तादृशधर्मादिसामानाधिकरण्यस्यागृहीतत्वादि-
ति शेषः । साधनवति साध्यासमानाधिकरणधर्मादिना साध्यामा-
द्यस्साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्मादिसामानाधिकरण्येन
व्यभिचारः शक्यते ज्ञातुमिति योजना । तथा चोपाधिव्यभिचाररूप-
हेतुप्रतिसन्धानमन्तरेणैव व्यभिचारानुमानस्य सौकर्यमिति भावः ।

निरुक्तोपाधित्वशरीरे साधनस्य साध्यव्यभिचारनिवृत्तेश्च उक्तो-
पाधित्वाज्ञानदशायां व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकतत्त्वमावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्यां ज्ञातस्योपाधिव्यभिचारेण
साध्यव्यभिचारानुमानं सुकरमेव, येन रूपेण ज्ञातस्य व्यभिचारो-
न्नायकत्वं तदेवापाधिलक्षणमिति नियमानुभ्युपगमादित्याशयेनाह ।
उपाधीति । व्यभिचारार्थित्यादिना साध्याव्याप्यत्वपरिग्रहः । सा-
ध्यवदन्यवृत्तित्वरूपसाध्यव्यभिचारस्य साध्यासमानाधिकरणधर्म-
सामानाधिकरण्यापेक्षया लघुतया तद्विशेषस्यैव युक्तत्वादिति
भावः । साध्याव्याप्यत्वेन साधनज्ञानेऽपि साध्यव्यभिचारानुमान
सम्भवति सिद्धसाधनानवकाशादिति तदेव विशेषणमाह । सा-
ध्याव्याप्यत्वेनेति । साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वाभावे-
नेत्यर्थः ।

यद्यप्यस्य साध्यवदन्यवृत्तिमत्त्वत्वापेक्षया न लाघवम्, तथा-
प्येतद्व्यतिथोपाधित्वज्ञानं स्वतो व्याप्तिज्ञानविरोधीत्याशयेन एत-
द्विशेषणादरः ।

(दी०) मिश्रास्तु यद्यभिचारित्वेनेत्याद्येव लक्षणम्, पर्यवसि-
तेत्यादिकं तु व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकरूपप्रदर्शनम्, तत्र पूर्वं
प्रतीकं व्याप्तेर्द्वितीयं च पक्षधर्मतायाः प्रदर्शनार्थम्, एवं चाय-
मेतत्साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारमतियोगीत्यर्थ-
के अयमत्र हेतानुपाधिरित्युक्ते कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्व-
मित्याशङ्कायां व्यभिचारोन्नयनमपि साधु सद्गच्छते इत्याहुः ।

(गा०) लक्षणमिति । उपाधित्वस्वरूपमित्यर्थः, इतरमेवा-
नुमापकमित्यर्थे पर्यवसितसाध्येत्यादेरपि इतरमेवानुमापकत्वस्य
दुर्वारतया पथकारासङ्गतेः । उक्तस्योपाधिपदार्थतापच्छेदकत्ववि-

रहे च तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वावोधकतया कथमस्य व्यभिचारो-
न्नायकत्वमित्याकाङ्क्षानुत्थापकत्वेन एवं चेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः ।
एवं सति लक्षणं त्वित्यस्य विरोधमुद्धरति । पर्यवसितेत्यादिकं
त्विति । व्यभिचारोन्नायकतेति । लक्षणपदस्य तादृशरूपार्थकत्वादि-
ति भावः । उन्नायकताप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मनयोः कस्य कुतो लाभ
इत्याकाङ्क्षायामाह । तत्रेति । पूर्वप्रतीको व्यापकत्वान्तभागः, उपाधेः
साध्यव्यापकत्वे तद्व्यभिचारस्य तद्व्यभिचारव्याप्यताया अवश्यम्भा-
वाध्यासेः प्रदर्शकः, द्वितीयभागोऽव्यापकत्वान्तः, उपाधेरसाधना-
व्यापकत्वे साधनरूपपक्षे उपाधिव्यभिचाररूपहेतुसत्त्वावश्यम्भावात्
पक्षधर्मतायाः प्रदर्शक इत्यर्थः । लक्षणपदस्योदक्षरव्याख्यानं उपा-
धिपदस्य उक्तधर्मार्थकत्वावश्यकतया भावश्यकमित्याह । एवं चेति ।
इत्थमेवेत्यर्थः । अयमित्यारभ्य प्रतियोगित्यन्तमर्थकथनम् । इत्यु-
क्ते । इति वाक्ये प्रतिधादिना प्रयुक्ते सति । कथमस्य व्यभिचारो-
न्नायकत्वमिति । अस्य । उपाधिव्यभिचारस्य, व्यभिचारोन्नायक-
ताप्रयोजकाकाङ्क्षायामित्यर्थः । व्यभिचारोन्नयनम्, उदाहरणादिना
व्यभिचारव्याप्त्यादिप्रदर्शनम् । सङ्गच्छत इति । उपाधिरित्यस्य
पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक इत्यर्थकत्वे तस्यो-
क्ताकाङ्क्षानुत्थापकतया व्यभिचारानुमाने ऽर्थान्तरप्रसङ्गादिति
भावः । मित्रा आहुरित्यस्वरससूचनाय । अयमुपाधिरित्यस्यो-
क्तार्थकत्वे तत एवोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्यापकता-
लाभे हेत्वाकाङ्क्षाविरहात् अयं हेतुः साध्यव्यभिचारी एतदुपाधि-
व्यभिचारित्वादिति हेत्वन्तरप्रयोगे ऽर्थान्तरं दुर्वारम् । एवमुन्नाय-
कत्वमुन्नयनयोग्यतारूपमेव वाच्यम्, सा च व्याप्तिपक्षधर्मते इति
तल्लाभे तदुन्नायकताप्रयोजकरूपाकाङ्क्षापि दुर्घटा ।

न चोन्नायकताप्रयोजकत्वेन सामान्यरूपेण व्याप्तिपक्षधर्म-
तालाभेऽपि किं तत्प्रयोजकमिति विशेषजिज्ञासायां विशिष्य तत्प्रयो-
जकप्रदर्शनसङ्गतिरिति वाच्यम् । उन्नयनप्रयोजकत्वेन व्याप्तिपक्ष-
धर्मतयोरुपाधित्वघटकत्वे तदुपाधिव्यभिचारलिङ्गकयत्साध्यव्यभि-
चारानुमितिरप्रसिद्धा तत्राध्यासेदुर्वारतया विशिष्यैव व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोरुपाधिलक्षणे निवेशनीयत्वादित्यादिकं तर्हीजम् ।

('दी०) नव्यास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येव संयोगाभावस्याभावेन संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्य साधनसम्भवात्, एकशेषस्य दुष्करत्वात् तस्याप्युपाधित्वम्, लक्षणं तु साधनवति साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वम्, प्रतियोगित्वं च तदभावत्वम्, व्युत्पादितं च प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभावत्वम्, शेषं पूर्ववदिति ।

('गा०) क्वचित्साधनस्यापकस्यापि स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकतया उपाधित्वमभ्युपगम्य साधनान्वेषाण-
कत्वघटितोपाधिलक्षणं दूषयतां मतमुपन्यस्यति । नव्यास्तिथिति । संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येति । यथा द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यसाधारणतया संयोगाभावस्य गुणादो द्रव्यत्वाभावासाधकत्वेऽपि तद्वज्ज्ञेदेन तत्सम्भव इत्यर्थः । संयोगाभावस्याभावेनेति । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादावित्यादिः । एकशेषस्य दुष्करत्वादिति । यद्वदन्यत्वस्य साधनवति साध्याभावोन्नायकत्वं यदभावाभावस्य वा तथात्वं तयोरेकस्यैवोपाधित्वमिति नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तस्यापि । उक्तस्थले संयोगाभावस्यापि । उपाधित्वम् । उपाधित्वमेव । साधनवतीति । द्रव्ये साधनवति द्रव्यत्वोन्नायकसंयोगरूपव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगाभावत्वमादाय संयोगाभावे लक्षणसमन्वयः ।

नन्वेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगस्यासद्भूतः, साध्याभावोन्नायकसंयोगवदन्यत्वप्रतियोगितायां संयोगत्वस्यानवच्छेदकत्वादित्यत आह । प्रतियोगित्वं चेति । व्यतिरेकप्रतियोगित्वं चेत्यर्थः । तदभावत्वम् । व्यतिरेकाभावत्वम् । क्वचित्तदभावाभावत्वमिति पाठः, तत्र तत्पदाभावपदयोः कर्मधारयः । संयोगत्वस्य संयोगवज्ज्ञेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तदभावत्वावच्छेदकत्वाल्लक्षणसमन्वयः । तदेवोपपादयति । व्युत्पादितं चेति । शेषम् । उपनयनयोग्यतादिविवक्षणम् ।

(चि०) स च धर्मः कश्चित्साधनमेव; कश्चित् द्रव्य-
त्वादि, कश्चित् महानसत्त्वादि । तथा हि समव्याप्तस्य
विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साध-
नस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव, व्यापकव्यभिचा-
रिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारनियमात् । साधनावच्छिन्नप्र-
क्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साध-
नस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव, यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे
साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूत-
रूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने वि-
शिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् ।
अत एव नार्थान्तरम् ।

(गा०) अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण परं प्रति प्रथमं
विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यैव साधनत्वतया ऽर्थान्तरमिति पूर्वपक्षप्र-
त्योक्तदूषणं परिमार्ष्टुं प्रथममेव सर्वत्र शुद्धसाध्यव्यभिचारप्रसिद्धि-
प्रकारं दर्शयन् सर्वत्र निरुक्तव्यभिचारोन्नयनयोग्यतारूपलक्ष्यताव-
च्छेदकसत्त्वं सूचयति मूले । तथा हीत्यादि । प्रथमं विशिष्टसाध्य-
व्यभिचारसाधनस्य विशेषणव्यभिचारयाधेन शुद्धसाध्यव्यभिचा-
रसिद्धिपर्यवसानं वक्ष्यति, तथा सति च हेतोरेकाधिकरणे सा-
ध्योपाध्योर्व्यभिचार भावश्यकः, विशेषणाव्यभिचारिहेत्यधिकरणे
विशेषणसत्तानियमेन यत्र हेत्यधिकरणे उपाध्यभावस्तत्र साध्य-
सत्त्वे तत्र विशिष्टसाध्यस्योपाधिव्यभिचारिताप्रसङ्गेन उपाधेर्वि-
शिष्टसाध्यव्यापकत्वानुपपत्त्या शुद्धसाध्याभावस्याऽऽवश्यकत्वात्,
अतोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽप्युपाधौ यद्व्यभिचारेणेत्यादेयं व्या-
ख्यातार्यसत्त्वलाभः, धरमं च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्याप-
कोपाधिव्यभिचारेण हेतुना शुद्धसाध्यव्यभिचारत्वावच्छिन्नसाध्य-
सिद्धिं वक्ष्यति, तथा सत्यपि एकहेत्यधिकरणे उभयव्यभिचारस्या-
ऽऽवश्यकतया व्याख्यातोपाधितालाभः । साध्यव्यापकस्येति ।
शुद्धेत्यादिः । साधनस्य । साधने । साध्यव्यभिचारः । साक्षाच्छु-

(दी०) नव्यास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येव संयोगाभावस्याभावेन संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभासस्य द्रव्यत्वस्य साधनसम्भवात्, एकशेषस्य दुष्करत्वात् तस्याप्युपाधित्वम, लक्षणं तु साधनवति साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वम्, प्रतियोगित्वं च तदभावत्वम्, व्युत्पादितं च प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभावत्वम्, शेष पूर्ववदिति ।

(गा०) क्वचित्साधनव्यापकस्यापि स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकतया उपाधित्वमभ्युपगम्य साधनाव्यापकत्वघटितोपाधिलक्षणं दूषयतां मतमुपन्यस्यति । नव्यास्त्विति । संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येति । यथा द्रव्य सत्त्वादित्यत्र द्रव्यसाधारणतया संयोगाभावस्य गुणादौ द्रव्यत्वाभावासाधकत्वेऽपि तद्वज्ज्ञेन तत्सम्भव इत्यर्थः । संयोगाभावस्याभावेनेति । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादावित्यादिः । एकशेषस्य दुष्करत्वादिति । यद्वदन्यत्वस्य साधनवति साध्याभावाभासकत्वं यदभावाभावस्य वा तथात्वं नयोरेकस्यैवोपाधित्वमिति नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तस्यापि । उक्तस्थले संयोगाभावस्यापि । उपाधित्वम् । उपाधित्वमेव । साधनवतीति । द्रव्ये साधनवति द्रव्योन्नायकसंयोगरूपव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकस्याभावाभावमादाय संयोगाभावे लक्षणसमन्वयः ।

नन्वेव द्रव्य सत्त्वादित्यत्र संयोगस्यासङ्गद्वय, साध्याभावोन्नायकसंयोगवदन्यत्वप्रतियोगिताया संयोगत्वस्यानवच्छेदकत्वादित्यत्र आह । प्रतियोगित्वं चेति । व्यतिरेकप्रतियोगित्वं चेत्यर्थः । तदभावत्वम् । व्यतिरेकाभावत्वम् । क्वचित्तदभावाभावत्वमिति पाठः, तत्र तत्पदाभावपदयोः कर्मधारयः । संयोगत्वस्य संयोगवद्द्रव्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तदभावत्वापच्छेदकत्वाल्लक्षणसमन्वयः । तदेवोपपादयति । व्युत्पादितं चेति । शेषम् । उपनयनयोग्यतादिपिचक्षणम् ।

(चि०) स च धर्मः क्वचित्साधनमेव; क्वचित् द्रव्य-
त्वादि, क्वचित् महानसत्त्वादि । तथा हि समव्याप्तस्य
धिपमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साध-
नस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव, व्यापकव्यभिचा-
रिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारनियमात् । साधनावच्छिन्नप-
क्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साध-
नस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव, यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे
साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूत-
रूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने वि-
शिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् ।
अत एव नार्थान्तरम् ।

(गा०) अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण पर प्रति प्रथमं
विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यैव साधनोपपत्त्याऽर्थान्तरमिति पूर्वपक्षप्र-
त्योक्तदूषणं परिमार्ष्टुं प्रथममेव सर्वत्र शुद्धसाध्यव्यभिचारप्रसिद्धि-
प्रकारं दर्शयन् सर्वत्र निरुक्तव्यभिचारोन्नयनयोग्यतारूपलक्ष्यताय-
च्छेदकसत्त्वं सूचयति मूले । तथा हीत्यादि । प्रथमं विशिष्टसाध्य-
व्यभिचारसाधनस्य विशेषणव्यभिचारयाधेन शुद्धसाध्यव्यभिचा-
रसिद्धिपर्यवसानं वक्ष्यति, तथा सति च हेतोरेकाधिकरणे सा-
ध्योपाध्योर्व्यभिचार भावश्यकः, विशेषणाव्यभिचारिहेत्वधिकरणे
विशेषणसत्तानियमेन यत्र हेत्वधिकरणे उपाध्यभावस्तत्र साध्य-
सत्त्वे तत्र विशिष्टसाध्यस्योपाधिव्यभिचारिताप्रसङ्गेन उपाधेर्वि-
शिष्टसाध्यव्यापकत्वानुपपत्त्या शुद्धसाध्याभावस्याऽऽवश्यकत्वात्,
अतोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽप्युपाधौ यद्यभिचारेणेत्यादेर्यथाव्या-
ख्यातार्थसत्त्वलाभः, चरमं च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्याप-
कोपाधिव्यभिचारेण हेतुना शुद्धसाध्यव्यभिचारत्वावच्छिन्नसाध्य-
सिद्धिं वक्ष्यति, तथा सत्यपि एकहेत्वधिकरणे उभयव्यभिचारस्या-
ऽऽवश्यकतया व्याख्यातोपाधितालाभः । साध्यव्यापकस्येति ।
शुद्धेत्यादिः । साधनस्य । साधने । साध्यव्यभिचारः । साक्षाच्छु-

साध्यव्यभिचारप्रहः । व्यभिचारित्वेन । व्यभिचारित्वेनापि साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव । साक्षाच्छ्रुत्साध्यव्यभिचारित्वप्रह एव । तदेवोदाहरति । यथेति । विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । विशेष्यव्यभिचाररूपतानियमात् ।

(चि०) विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारसिद्धयन्विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिद्ध्यति, पक्षधर्मतावलात्, अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् । न च पक्षधर्मतावलात्प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम् ।

(वी०) 'विशेषणाव्यभिचारित्वेनेत्यादि । सामान्यतो ह-
ष्टमवैकविशेषवाधे भावयति विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिम्,
न चातिरिच्यते विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्याभावाभ्यामिति
मतेनेदम् ।

(गा०) ननूपाधिव्यभिचाररूपहेतुव्यापकतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यव्यभिचारित्वस्य विशेषणव्यभिचारसाधारणतया तमादायैव न
कथं पर्यवसानमित्याशङ्कां परिहरति । विशेषणाव्यभिचारित्वेनेति ।
ज्ञाते । निश्चिते । विशेष्यव्यभिचारमादायैवेत्येवकारो व्यभिचारमि-
त्यनन्तरं योज्यः, तेन च विशेषणव्यभिचारसिद्धिव्यवच्छेदः । तत्रैव
हेतुस्तदव्यभिचारितया निश्चितत्वं विशेषणतयोपासम् ।

ननु तथापि विशेष्यव्यभिचारित्वत्वावच्छिन्नस्य न व्याप्तिनि-
रूपकत्वम्, अपि तु विशिष्टव्यभिचारित्वस्यैवेति व्याप्तिज्ञानवला-
सेनैव रूपेण व्यभिचारसिद्धिर्भविष्यति, सा च न प्रकृतव्याप्तिप्रह-
विरोधिनी, असमानप्रकारकत्वादित्यत आह । पक्षधर्मतावलादि-
ति । इतरवाधनिश्चयविशिष्टधर्मवृत्तित्वव्यापकविषयकपरामर्श-
लादित्यर्थः । अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानादिनि । इतरवाधवलादपि
साध्यव्यभिचारित्वासिद्धौ तत्कालीनानुमानिकप्रत्ययस्य साध्य-
व्यभिचारी न वेति संशयानिवर्तकत्वेन तदेकतरकोटिजिज्ञासानि-
वर्तकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

एतदेवोपपादयति दीधितौ । सामान्यतो दृष्टमिति । सामान्यतः । सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिप्रकारेण । दृष्टम् । गृहीतं लिङ्गम् । एकविशेषवाधे । सामान्यव्याप्यैकधर्मावच्छिन्नविरोधिग्रहे । भावयति । जमयति । विशेषान्तरप्रकारिकाम् । बाधितविशेषानुत्तितादशधर्मावच्छिन्नप्रकारिकाम् । तथा च विशिष्टव्यभिचारित्वेन व्याप्तिग्रहादपि शुद्धसाध्यव्यभिचारित्वेन सिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति भावः ।

ननु साधनपक्षकोपाधिव्यभिचारलिङ्गकानुमानाद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारिसिद्धिः शुद्धसाध्यव्यभिचारत्वमवगाहनाम्, विशिष्टाभावस्य विशेषणविशेष्याभावाभ्यामतिरिक्तत्वेऽपि तस्य तादृशाभावद्वयव्यापकतया तद्वद्वृत्तित्वत्वरूपस्य व्यापकतावच्छेदकविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वत्त्वस्य विशेष्यविशेषणाभाववद्वृत्तित्वत्त्वव्यापकतया विशेषणाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नवाधे विशेष्याभाववद्वृत्तित्वत्वरूपविशेषधर्मप्रकारेणानुमितिसम्भवात्, तथाप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिना सत्प्रतिपक्षो न सम्भवति, तदतिरेकेण विशिष्टव्यतिरेकस्यैव साधनीयतया पक्षे विशेषणवत्तानिश्चयेऽपि तत्सिद्धेर्विशेष्याभावविषयकत्वानिवाहान्, विशिष्टाभावस्य विशेष्याद्यभावाद्यतिरिक्ततया उक्तरीत्यसम्भवादिति पश्चादेव शुद्धसाध्यव्यतिरेकस्य साधनीयतया मूलोपदर्शिताप्राप्तकालताया दुर्वारत्वादित्याशङ्क्य उक्तोपाधेरसत्प्रतिपक्षांप्रायकतां विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततामतमालम्ब्योक्तरीत्या शुद्धसाध्याभावसिद्धिं सूचयन्नुपपादयति । न चातिरिच्यते इति । नापि भिद्यत इत्यर्थः । इति मतेन इति प्राचीनमतेन ।

(चि०) यदा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् महत्त्ववत् । तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् । अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । तच्चाभेदेऽपि ।

(॥१०॥) स्वमतेनाह यदेति । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि प्रत्यक्षसङ्ख्यापरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण यथाश्रुतमेव साधु, आत्मैकत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वाद्गीकारात् । उद्भूतरूपादिपरत्वे च साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरम्, द्रव्यपदे वा वहिर्द्रव्यपरं, महत्त्वपदं च जन्यमहत्त्वपरमिति । व्यापकव्यभिचारित्वं च व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्भूतित्वम् । न च द्रव्यपदवैयर्थ्यम्, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात् । द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति उद्भूतरूपादिव्यभिचार एव हेतुः । व्यापकत्वापन्यासस्तु तर्कमदर्शनायेति तत्रम् । द्रव्यत्वाव्यभिचारः । द्रव्यत्वाभाववद्भूतित्वम् । मित्रातनयत्वमिति । अनुमानमिदमुपाधेः प्रमाणादन्तरेण साधनाव्यापकतानिर्णयदशायाम् ।

(गा०) पक्षधर्मनावलम्बनसिद्धिमवलम्ब्य उभयपक्षेऽर्थान्तरधारणम् । स्वमतेनेति । विशिष्टाभावातिरिक्ततावादिग्रन्थकारमतेनेत्यर्थः । आह्वेति । व्यभिचारोन्नयनपक्षे हेतौ सङ्कोचकविशेषणप्रक्षिप्य विशेषधर्मावच्छिन्नव्याप्तयेव शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिप्रकारं दर्शयन् तद्विशा सत्प्रतिपक्षोन्नयनपक्षेऽपि पक्षधर्मविशेषादिकपविशेषणविशिष्टेनोपाध्यभावहेतुना पक्षे विशेषव्याप्तयेव शुद्धसाध्यभावसिद्धिस्तम्भवतीति दर्शयतीत्यर्थः ।

केचित्तु यथाश्रुतासङ्गतिमालोच्य एवं वर्णयन्ति, इतरवाधवलाल्लुद्धसाध्यव्यभिचारत्वेन व्यापकस्य विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य सिद्धिरित्युक्तमुपपादयितुं विशिष्टव्यभिचारत्वस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधारण्यं दर्शयति । न चेति । विशेषणाभावविशेष्याभावाभ्याम् । विशेषणाभावविशेष्याभावाधिकरणीभ्यां विशिष्टाभावो न व्यावृत्तो भवतीत्यर्थः । तथा च विशेष्याद्यभाववतो विशिष्टाभाववत्त्वनियमेन विशेष्याद्यभाववद्भूतित्वं विशिष्टव्यभिचाररूपमेवेति भावः । इति मतेन । इतरवाधरालाद्यापकतानवच्छेदकरूपकारेणाप्यनु-

मितिरिति पक्षाश्रयणेन । स्वमतेनेति । व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणै-
थानुमितिरिति स्वमतेनेत्यर्थ इति । तदसत् । समानविषयकत्वेन
विरोधिताया विचारासङ्गत्वात् । पक्षधर्मतावलात्प्रसिद्धं बाधघ्न सि-
द्ध्यतीत्यादिना धर्मित्यन्तेन मणिकृता प्रदर्शितं बाधस्य दूषणा-
न्तरासङ्करं सङ्गमयितुं चैत्रो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वा-
दित्याद्यनुमानेन बहिस्सत्त्वसाधकहेतुघटकजीवित्वसिद्धिप्रकारस्य
मणिकारोक्तस्यान्यथानुपपत्त्या व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्या-
नुमितिस्तन्मतसिद्धेति दीधितिरुता प्रदर्शनीयत्वात् स्वमतेनेत्य-
स्यासङ्गतेः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते व्यापकतानवच्छेद-
कप्रकारेणानुमितेरावश्यकत्वाच्च । अन्यथा कर्तुरेकत्वे लाघवमिति
ज्ञानफालीनसकर्तृकत्थानुमित्या श्रितिरैककर्तृका न वेति सशयनि-
वर्तनायोगात् । समानविषयकत्वेन विरोधित्वे च विशिष्टव्यभिचा-
रित्वेन शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यापि प्रकृतव्याप्तिप्रवृत्तिवन्धस-
म्भवात् तादृष्येण सिद्ध्यर्थं यद्वेत्यादिकल्पानुसरणानुपपत्तेश्चेति ।

प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्याद्यनुमानमुद्भूतरूपाध्याय्यभिप्रायेण य-
थाश्रुतं न सङ्गच्छते, तस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकताया आत्मनि व्य-
भिचारेणासम्भवात् द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारत्वेन तद्व्यभिचा-
रोपादानासम्भवादित्युपाध्यन्तराभिप्रायेण यथाश्रुतं सङ्गमयति । प्र-
त्यक्षेति । यथाश्रुतमेव साधित्यनेन सम्बध्यते । प्रत्यक्षसङ्ख्यापरि-
माणयोः प्रत्येकमेवापाधिता । साधनाव्यापकत्वनिर्वाहाय उभयत्र
प्रत्यक्षत्वविशेषणम् । तच्च लौकिकप्रत्यक्षविषययोग्यतारूपम्,
तेनाऽऽवरणादिदोषेण प्रत्यक्षद्रव्यविशेषनिष्ठपरिमाणादेर्नियमतो
ऽप्रत्यक्षत्वेऽपि नाकोपाधेर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकता ।

तद्योग्यता च तत्प्रयोजकसन्निकर्षाश्रयत्वम् वायुपरिमाणादेर्वि-
षयत्वादिना प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यस्यापि लौकिकविषयताप्रयोजकलो-
किकविषयतावदाध्ययद्वितसन्निकर्षनाश्रयत्वात् निरुक्तयोग्यतेति
न सत् । यायोः प्रत्यक्षत्वमतेऽतदीयसङ्ख्यापरिमाणयोरपि उक्तस-
न्निकर्षाश्रयतया धार्या प्रत्यक्षयोग्यसङ्ख्यादिमत्त्रोपाधेः सत्त्वेन
साधनाव्यापकताया दुर्निश्चयत्वात्, आत्मैकत्वादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि ता-
दृशसन्निकर्षाश्रयत्वस्वरूपयोग्यतासत्त्वेन आत्मैकत्वादेरिति पक्ष-
प्रत्यनुत्थानाच्च ।

एतेनोद्भूतरूपशून्यमूर्तावृत्तित्वमेव योग्यतेत्यपि परास्तम् ।
आत्मैकत्वादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि एतादृशयोग्यतायास्तत्रानपायादिति ।

अपि त्वद्भूतरूपवदन्यवृत्तित्वाप्रत्यक्षत्वोभयाभाव एव तद्योग्य-
ता, आत्मैकत्वादावप्रत्यक्षत्वाभावेनोभयामावमुपपादायितुमात्मैक-
त्वादेरित्युक्तम् । आश्रयप्रत्यक्षदशायामर्थावरणदापेण परिमाणादि-
गतजातिभेद एव न गृह्यते, परिमाणादिकं गृह्यते एवेत्यभिप्रेतमिति
कोचित् ।

साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमेव तत्र यो-
ग्यताप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, आत्मैकत्वपरिमाणयोरप्रत्यक्षत्वे ईदृ-
शोपाधेरप्यात्मनि साध्याव्यापकत्वं स्यात्, अतस्तत्प्रत्यक्षतामतम-
फलस्य निरस्यति । आत्मैकत्वादेरिति । पूर्वं उद्भूतरूपोपाधेर्ब-
न्धुमिचारस्य पक्षधर्मतायलात् शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधकताकथनात्
इदानीं व्याप्तिवलेन तस्य तत्साधकत्वानुक्तौ सन्दर्भाविरोधः । एवं
वायोः प्रत्यक्षतामते तदीयसङ्ख्यादिकमपि प्रत्यक्षम्, अत एव वी-
धितिकृता फूत्कारादौ च स्फुटतरप्रत्यक्षास्तत्सङ्ख्यादय इत्युक्तमि-
त्याशयेनाह । उद्भूतरूपेति । साध्ये प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि इत्यत्र ।
हेतौ । द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यत्र । बहिरिन्द्रियप्रत्य-
क्षेति । बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयेत्यर्थः । बहिर्दृष्टं मनो-
भिन्नत्वम् । हेतौ प्रत्यक्षपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे व्यापकान्तेनोद्भूत-
रूपस्यैवासङ्ग्रहः, साध्यस्थतत्पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वं च प्रत्यक्ष-
त्वाव्यभिचारिणि सुखादावुद्भूतरूपव्यभिचारस्य व्यभिचारस्त्वा-
दिति उभयत्र यथाश्रुतार्थपरित्यागः । एवं च वायोः प्रत्यक्षत्वं साध्ये
इति पूर्वग्रन्थेऽपि प्रत्यक्षपदं दर्शितार्थकमेव, अन्यथा तद्वग्रन्थोपद-
र्शितानुमाने दर्शितोद्भूतरूपादेस्तदीयसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वा-
कथनेन सन्दर्भविरोधापरिहारात् । प्रत्यक्षे मनोभिन्नेन्द्रियजन्यत्व-
विषयपक्षेऽपि द्रव्ये आत्मभिन्नत्वविषयत्वमेव लाघवावुचितमित्याश-
येनाह । द्रव्यपदे वेति । हेतुस्थद्रव्यपदद्वयमित्यर्थः । विशेष्यदलस्थ-
द्रव्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे व्यापकान्तेन उद्भूतरूपस्यैवासङ्ग्रहः,
सत्यन्तस्थतत्पदस्य तथात्वे सुखादा व्यभिचारः स्यादित्युभयत्र ब-
हिर्दृष्टनिषेधनम् ।

नन्येवं महत्त्वमिति दृष्टान्तासङ्गतिः, महत्त्वस्य आत्मन्यपि

सत्त्वेन यहिर्द्रव्यत्वान्यभिचारासत्त्वात्, महत्त्वविशिष्टस्य दृष्टान्त-
त्वासम्भवादित्यत आह । महत्त्वपदं चेति ।

ननु महत्त्वत्वविशिष्टगगनादिमहत्त्वे एव साध्यसाधनोभयस-
त्वात्तादृशस्य च दृष्टान्तत्वं सम्भवत्येव, तत्सामान्यस्य, तथात्व-
मकिञ्चित्करम्, अन्यथा जन्यमहत्त्वसामान्यान्तर्गतघटादिमहत्त्वे उ-
द्भूतरूपादिव्यभिचाराभावेन तत्सामान्यस्यापि दृष्टान्तत्वासम्भवात् ।

न च बहिर्द्रव्यमाव्यभिचारीति व्यवहाराभावात् अव्यभिचारस्थ-
नार्थसामान्यस्यैवाव्ययितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयानियमान् महत्त्व-
त्वावच्छेदेन यहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारान्वयो बाधेन न सम्भवतीति ज-
न्यमहत्त्वपरतया महत्त्वपदवर्णनसङ्गतिः, जन्यमहत्त्वत्वावच्छेदेन त-
दन्वये बाधात् उद्भूतरूपादिव्यभिचारान्वयस्य च तत्सामानाधिकर-
ण्येनैवोपगमादिति धाव्यम् । द्रव्यत्वाद्यव्यभिचारित्वे सतीत्यादितो
यहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारसामानाधिकरण्यविशिष्टोद्भूतरूपव्यभिचार-
रूपहेतोरेव लाभात् स्यातन्वयेण यहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारस्य महत्त्वे
ऽनन्वयात्, विशिष्टहेतोश्चावच्छेदकावच्छेदनान्वयस्य महत्त्वपदस्य
जन्यमहत्त्वपरत्वेऽप्यसम्भवात्, घटादिमहत्त्वे विशेष्यासत्त्वात् । मै-
घम् । हेतुतावच्छेदकविशिष्टे साध्यव्यभिचार एव दोषो न तु त-
दुपलक्षितेऽपि, तथा सति द्रव्यत्वाद्गौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादेर्दुष्ट-
त्वापत्तेः, पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यसाधनं च यद्विशिष्टे हेतु-
स्तद्विशिष्टे साध्यमिति व्याप्तयेव, गन्धप्रागभावादिविशिष्टे गन्धा-
नुमानस्य सहस्रतानभ्युपगमात्, उक्तव्याप्तिश्च यद्विशिष्टस्य दृष्टा-
न्तता तद्विशिष्टस्य साध्यसाधनोभयवशादेव निर्बहति, एवं च
यहिर्द्रव्यत्वाभावावद्बुद्धित्वावच्छेदकस्य महत्त्वस्य तदभावा-
योगितानवच्छेदकतया तद्विशिष्टे न यहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचार इति
तदघटितसाधनविकलतया जन्यमहत्त्वस्य दृष्टान्तत्वानुसरणमि-
ति केचित् ।

ननु निरुक्तप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वं यदि तादृशप्रत्यक्ष-
त्वव्यापकत्वावच्छिन्नाभावावद्बुद्धित्वं तदा तद्व्यापकस्य प्रमेयत्वा-
देः केवलान्वयितया तादृशाभावाप्रसिद्धिः, उपाधितावटकसमवा-
यसम्यग्धावच्छिन्नाभावस्य सामान्यादौ प्रसिद्धावपि साधनयति
पायी तदभावासत्त्वेन प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वे हेत्वासिद्धिः, व्यापक-

प्रतियोगिकाभावनिवेशे चोद्भूतरूपादिविशेषाभाववद्वृत्तितया घटत्वादौ साध्यव्यभिचारशून्ये व्यभिचार इत्यतो व्याचष्टे । व्यापकव्यभिचारित्वं चेति । व्यापकतावच्छेदकरूपेति । व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितेत्यर्थः । तथा चोद्भूतरूपत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमादायैव हेतुसिद्धिरिति भावः । द्रव्यपदवैयर्थ्यमिति । शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारस्यापि प्रत्यक्षत्वव्यभिचारव्याप्यतया प्रत्यक्षत्वे द्रव्यवृत्तित्वविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वात्, तदनुपादाने उद्भूतरूपव्यभिचारस्याप्रवेशेन यदा तद्व्यभिचारस्यैव प्रकृतहेतौ निश्चयो न तु शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारस्य तदा सन्दिग्धासिद्धिः स्यादिति तन्मात्रवारकत्वात्तस्येति भावः । विशिष्टाभास्येति । द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकताघटकस्य द्रव्यवृत्तिस्वरूपविशेषणविशिष्टप्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकताघटकावच्छेदकत्वाभावादतिरिक्तत्वादित्यर्थः । उद्भूतरूपत्वरूपोपाधिनावच्छेदकस्योपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वेन । निवेशे प्रयोजनाभावाद्वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीत्याह । द्रव्यत्वाव्यभिचारित्व इति । तर्कप्रदर्शनायेति । उद्भूतरूपत्व यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदक न स्यात् साध्यव्यापकतावच्छेदक न स्यादित्येतादृशव्यातिप्राप्तकतर्ककारणापाद्यतिरेकनिश्चयसम्भवप्रदर्शनायेत्यर्थः । अव्यभिचारपदस्य तदभाववद्वृत्तिस्वरूपयथाश्रुतार्थे परित्यज्य अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणीभावाप्रतियोगित्वमिति मित्रातनयत्वमित्याद्यनुमाने ऽघटस्वरूपदृष्टान्तसङ्क्रमनाय व्याख्यास्यति, अत्रानुमाने द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत्राव्यभिचारपदस्य यथाश्रुताधिकृत्यैवोपपत्तिरिति तद्व्याख्यानमग्रिमाव्यभिचारपदस्यैवेत्यस्य यथाश्रुतार्थकतामाह । द्रव्यत्वेति ।

ननु शाकपाकजत्व साधनाव्यापकतासन्देहेन सन्दिग्धोपाधितया उदाहरिष्यत्यग्रे, तथा च तद्व्यभिचारस्य साधने सन्दिग्धतया तेनात्र साध्यव्यभिचारसाधनोपन्यासे विरोध इत्यतो दशाभेदेन उभयाविरोधमुपपादयति । अनुमानमिदमिति । प्रमाणान्तरेण । शब्दादिना ।

(दी०) ननु तदव्यभिचारित्वं तदसन्ताभाववद्वृत्तित्वम्,

तथा च साधनविकलोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इत्यत आह ।
अव्यभिचारश्चेति । नन्वेवं विशेष्यवैयर्थ्यम्, धूमप्रागभाववद्-
भिभेदादवैयर्थ्यामिति चेत् ? तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्ववि-
शेषितं वृत्तिमत्त्वमेव गमकमिति चेन्न । यत्किञ्चित्तदधिकरणनि-
ष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य फलतस्सामानाधिकरणपर्यव-
सितस्योक्तत्वात् । तथा चायमर्थः, मित्रातनयत्वाधिकरणयञ्ज-
क्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्र शाकपाकजत्वव्याभि-
चारित्वात्, मित्रातनये शाकपाकजत्वव्याभिचारित्वादिति या-
वत् । तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचारः । अव्यभि-
चारश्चेत्यादि । तथा च बहुव्रीहिः । यद्धर्माव्यभिचारित्वे सति
तद्धर्माच्छिन्नयत्साध्यव्यापकव्याभिचारि तत्तत्साध्यव्यभिचा-
रीति सामान्यव्याप्तेरघटत्वं दृष्टान्त इत्यप्याहुः ।

(गा०) मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत्राव्यभिचारप-
दाधिस्याव्यभिचारश्चेत्यादिना प्रसिद्धार्थपरित्यागेन वर्णनमघटत्व-
यदिति दृष्टान्ताविरोधोपपादकतया सङ्गमयितुमयतारयति । नन्वि-
ति । अयम् । अघटत्वरूपो दृष्टान्तः । साधनविकलः । अघटस्य प-
दादौ मित्रातनयत्वव्यभिचारित्वात्, तथा च दृष्टान्तासम्भव इति
भावः । व्यतिरेकदृष्टान्ततैवासि्यति शङ्को निराकरोति । साध्यवानि-
ति । अघटत्वस्य श्यामत्वव्यभिचारित्वादिति भावः । विशेष्यवैय-
र्थ्यामिति । मित्रातनयत्वव्यापकत्वरूपस्य सत्यन्तार्थस्यैव श्याम-
त्वव्यभिचारगमकत्वसम्भवादिति भावः । शङ्कते । धूमप्रागभा-
ववदिति । यथा धूमप्रागभासस्य धह्निगमकधूमघटितत्वेऽपि तद्धिन्न-
तया यन्निष्ठेत्यादिन्यायेन विशेष्यवैयर्थ्यं तथा मित्रातनयत्वव्या-
पकत्वाविशिष्टशाकपाकजत्वव्यभिचारस्य स्वघटकमित्रातनयत्व-
व्यापकताभिन्नत्वेन विशेष्यवैयर्थ्यामित्यर्थः । तथापि । विशेष्यवै-
यर्थ्येऽपि । व्यापकव्यतिरेकमित्यर्थः । व्यापकत्वमात्रविशिष्टम् । वृत्ति-
मत्त्वम् । वृत्तिमत्त्वरूपं उपाधिव्यभिचारित्वम् । गमकम् । गमकम-
स्तु, हेतुतया उपन्यस्तमस्त्विति यावत् । विशेष्यतावच्छेदकस्य

शाकपाकजत्वाभाषयवृत्तित्वस्य वैयर्थ्येन श्याममिश्रातनयत्वव्याप-
कव्यभिचारित्वादित्युपन्यासासङ्गतेरिति भावः । यत्किञ्चित्दधि-
करणेति । मिश्रातनयत्वाधिकरणयत्किञ्चित्दधिकृत्यार्थः । तथा सति
श्याममिश्रातनयमात्रवृत्तिवस्तुनोऽपि तादृशाभावाप्रतियोगित्वेन तत्र
व्यभिचारवारवारकतया विशेष्यसार्थक्यमिति भावः । तत्समाना-
धिकरणमात्रस्यैव यत्किञ्चित्दधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगितया
सामानाधिकरण्य एव पर्यवसानमाह । फलत इति । उक्तत्वात् ।
विधक्षितत्वात् । श्यामत्वाद् व्यभिचारं परिजिहीर्षुर्व्याचष्टे । तथा
चेति । मिश्रातनयत्वाधिकरणेति । श्यामत्वादेः श्याममिश्रातन-
यव्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेव, तत्र च शाकपाकजत्वनियमात्र
तदन्तर्भावेण शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वमिति श्यामत्वादेर्नोक्तहे-
तुत्वमिति भावः । उक्तपर्यवसितार्थस्य व्यभिचारवारणाय तस्य
निष्कर्षं दर्शयति । मिश्रातनय इति । शाकपाकजत्वाभाषयन्मिश्रात-
नयवृत्तित्वादिति भावः । मतान्तरमाह । अव्यभिचारश्चेत्यादीति ।
विशेष्यसार्थक्यायाऽऽह । तथा च यदुच्यते इति । तत्र मिश्रातनयत्वं
यत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगीति यदुच्यते आश्रयणेन स्वव्यापक-
मिश्रातनयत्वकत्वं विधक्षितमित्यर्थः । तथा च तन्मात्रस्य न गम-
कता, श्याममिश्रातनयमात्रवृत्तिधर्मे व्यभिचारादिति भावः ।

नन्वेवमघटत्ववदिति दृष्टान्तविरोधो दुरुद्धरः, मिश्रातनयत्व-
स्याघटत्वाव्यापकत्वादित्यत आह । यदिति । अघटत्वं दृष्टान्त इति ।
अघटत्वमघटत्वाव्यभिचारित्वे सति अघटत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिद्रव्या-
पककम्बुग्रीवादिमदन्यद्रव्यत्वादिव्यभिचारि, अथ च द्रव्यत्वादिद्रव्य-
भिचारीति क्रमेणेत्यर्थः । विशेषणीभूतधर्मे यत्त्वतत्त्वेन निवेद्य प्र-
कृतसाध्यं विशिष्य निवेद्य व्याप्तिस्वीकारेऽप्येतददृष्टान्तसङ्गति-
रिति ध्येयम् । आहुरित्यस्वरससूचनाय, स चैवं तदभाववदवृत्ति-
त्वरूपपथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजाभावादवसेयः ।

केचित्तु विशेषव्याप्तावेव मिश्रातनयत्वविशिष्टमघटत्वं दृष्टान्तः,
तत्र विशेष्यस्याघटत्वस्य मिश्रातनयत्वाभाषयवृत्तितया न विशिष्टे
तदेवृत्तित्वसम्भव इति स्वव्यापकतत्कत्वरूपान्व्यभिचारिनिवेशः, वि-
शिष्टाघटत्वव्यापकत्वं च मिश्रातनयत्वस्याक्षतमेवेति मूलं सङ्गम-
यति । तत्र स्वत्वानुगमेन हेतुविशेषस्य न दृष्टान्तपक्षसाधारण्यम् ।

एवं साध्यव्यभिचारोऽपि स्वाध्यापकसाध्यकत्वरूप एव साधनी-
य, साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारिविशेष्यघटितविशिष्ट-
रूपसङ्घेतुसाधारणतया ऽदोषत्वात्, तथा च मित्रातनयत्वरूपपक्षे
साध्यव्यभिचारसन्देहदशायां तद्विशिष्टाघटत्वेऽपि, साध्यव्यभिचा-
रस्योक्तरूपस्य 'दुर्निश्चयतया न दृष्टान्ततासम्भवः ।

न च हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य दोष-
तासम्भवात्तदेव प्रकृते अनुमेयमित्यघटत्वे तन्निर्णयादेव विशिष्टस्य
तस्य दृष्टान्ततासम्भव इति वाच्यम् । एवं सति याधानवतारदशायां
शुद्धसत्तादिकं दृष्टान्तीकृत्य विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेदेन गुणादि-
व्यभिचारेण द्रव्यत्वव्यभिचारसाधनेन द्रव्य विशिष्टसत्त्वादित्या-
दिप्रयोक्तुर्निग्रहापत्तेरित्यादिक चिन्त्यम् ।

केचित्तु मित्रातनयत्वं मित्राजन्यवृत्त्येककालीनोभयावृत्तिजाति-
रूपं समवायेन हेतुः, तत्सम्यग्घटितयोस्साध्योपाधिव्यभिचारयो-
र्व्यतिरेको ऽसमवेते ऽघटत्वे सुलभ इति व्यतिरेकदृष्टान्त एवा-
पमित्याहुः ।

(चि०) यद्वा परमाध्यव्यभिचारी साध्यव्यभि-
चारोन्नायकस्स उपाधिः । तत्त्वं च साक्षात्परम्पर-
या चेति नार्थान्तरम् ।

(दी०) मेगत्वादावपि विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापको-
पाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारस्साधनीयः । एवं वि-
शिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायक-
तयोपाधित्वं समर्थं साक्षात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामात्रेण
तथात्वं व्यवस्थाप्रयति । यद्वेत्यादिना । अत्रापि पूर्ववद्विरुद्धा-
रणाय साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । व्यभिचारोन्नायकत्वं
च यत्र क्वचित् । एवं च पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये दू-
र्व्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधन-
व्यभिचारीति यदुन्नीहिः । न चैवमपि गुरुत्वादिसाध्यके रस-

वत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्नं पृथिवी-
त्वादिव्यभिचारित्वात्ति व्यभिचारोन्नायकं पृथिवीत्वादावति-
प्रसङ्गः, साधननिष्ठं यद्यभिव्यक्तिं माध्यम्यभिचारोन्नायकं
तत्त्वस्योक्तत्वात् । उक्तिर्वचित्रायां पूर्वस्माद्भेदः ।

(गा०) ननु यथाश्रुताव्यभिचारनिवेशेऽपि गौरमित्रातनयमात्र-
वृत्तिधर्माणां दृष्टान्तानां सौलभ्यात्तदुपेक्षणं मूलकृतं ऽनुचितमि-
त्याशङ्कं निराकर्तुं यथाश्रुताव्यभिचारघाटतहेतोर्मित्रातनयमात्रवृत्ति-
हेतुकस्थले सम्भवेऽपि प्रमेयत्वादिहेतुके स्वरूपासिद्ध्या ऽसम्भ-
वात्तुक्तीतरावश्यकतेत्याह । मेयत्वादायपीति । विशेषणवतीति ।
मित्रातनयत्वादिमतीत्यर्थः । मित्रातनयत्वाध्यव्यभिचारित्वे सतीत्यत
एवोक्तीत्या तादृशार्थलाभादित्यर्थः ।

व्याप्यव्यापकभावस्य भेदघाटतत्त्वामिमानेन स्वरूपासिद्ध्याश-
ङ्काया अप्येवं नायकाश इत्याह मूले । तत्राभेदेऽपीति । तत्र च
साक्षात्परम्परया वेत्यग्रिमग्रन्थस्वरसेन मा भूदयच्छिन्नसाध्यव्या-
पकोपाधिव्यभिचारेण साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिः, तथा-
पि तस्यां पाधित्वमक्षतमेवेति परम्परया व्यभिचारोन्नायकस्य प्रथ-
ममुद्गाधनेऽसाप्तकालत्वेऽपि तस्य निरूप्यमाणोपाधित्वाव्याघातप-
त्वादित्यभिप्रायकतया यद्वेत्यादि मूलं सङ्गमयति । एवमिति ।
उक्तीत्येत्यर्थः । उपाधित्वं समर्थम् । निरुक्तापाधित्वनिर्वाहं सूच-
यित्वा । तदुन्नायकतामात्रेण तथात्वं व्यवस्थापयति । शुद्धसाध्य-
व्यभिचारोन्नायकतासामान्येनैवोपाधित्वं निर्वहतीति दर्शयतीत्य-
र्थः । शाफपाकजत्वादिव्यभिचारत्वेन तद्व्यभिचारमेव हेतूकृत्य वि-
शिष्टसाध्यव्यभिचारत्वायच्छिन्नसाधनसम्भवेऽपि शाफपाकजत्वा-
भाषयन्मित्रातनयत्वादिमद्वृत्तित्वरूपस्य तद्व्यभिचारस्य तत्रेव शु-
द्धसाध्यव्यभिचार-न्याप्यत्वरूपोन्नयनयोग्यताया आवश्यकत्वादिता
भावः । पूर्वं साक्षादुन्नायकबोधदितमुपाधित्वं निरुक्तम्, इदानीं सा-
क्षात्परम्परासाधारणोन्नायकतासामान्यघटितं निर्वहतीति तु नार्थः,
तदुन्नयनयोग्यताया अवश्य विवक्षणीयतया तस्या व्यासयादिरूपा-
या भविष्येति ।

न च साक्षादुपयनयोग्यत्व तद्व्याप्यत्वम्, परम्परया तथाप्य-
च तद्व्याप्यव्याप्यत्वमिति विशेष इति वाच्यम् । तथा सति त-
योरननुगमेनात्र साधारणोन्नायकताप्रवेशासम्भवात्, उक्तिवैचित्र्या-
द्य पूर्वस्माद्देह इत्युत्तरग्रन्थासङ्गनेश्च । इत्थं च तत्त्वं चेत्यादेरुपा-
धित्वघटकमुन्नायकत्वं च साक्षात्परम्परया घेति नार्थः, अपि तु
निरुक्तोपाधितानियतमुपयन साक्षात्परम्परया घेति नार्थान्तर क्ष-
तिकरमिति । विरुद्धवारणाय । साध्यविरुद्धजलत्वादिवारणाय ।
पूर्ववत्साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । धर्मिणि साध्यसमाना-
धिकरण्य धर्मे वा साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वविशेषण बोध्यम् ।
साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वविवक्षणे साधनव्यभिचारीत्य-
स्य वैयर्थ्यादाह । व्यभिचारोन्नायकत्व च यत्र क्वचिदिति । एवं
चेति । तत्सार्थक्यं दर्शयति । द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्येति ।
द्रव्यत्व गुरुत्वव्यभिचारि रूपव्यभिचारित्वादिति रीत्येत्यादिः ।

यद्यपि बह्विमान् धूमादित्यादायपि रासमादौ पृथिव्यभिचारो-
न्नायकव्यभिचारप्रतियोगिर्वाहिसामान्यादिवारकमपि तत्, तथाप्यमे
गुरुत्वसाध्यकपृथिवीत्वाद्यतिप्रसङ्गस्य शङ्कनीयतया गुरुत्वसाध्य-
कानुधावनम् । यदुर्माहिरिति । साधन व्यभिचारि यस्येतीत्यादिः ।
तत्पुरुषेण उक्तातिप्रसङ्गस्यैव दुर्वारत्वादिति भावः । पृथिवीत्वादा-
द्यतिप्रसङ्ग इति । भर्वाच्छन्नसाध्यव्यापकसङ्गहाय विशेषिताविशे-
पितसाधारणव्यभिचारोन्नायक इति धक्तव्यत्वादिति भावः । सा-
धननिष्ठमिति । उन्नायकत्व तर्थाग्यता, सा चात्र व्याप्तिरेव, पक्षध-
र्मताया अन्तर्भावस्य वैयर्थ्यात्, साधननिष्ठत्वनिवशेनैव साधनव्या-
पकधारणात् । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावव्यभि-
चारस्य वारणाय पूर्वोक्तैव रीतिरावर्णीया ।

नन्वेव यद्यभिचारेणेत्याद्यभेद इत्यत आह । उक्तिवैचित्र्याद्येति ।
पूर्वमुपयनस्य साधनपक्षकत्वोक्तैर्यद्व्यभिचारस्य साधनरूपपक्षधर्म-
तालाभः, यत्र तु साधनव्यभिचारीत्यत इति विशेषादित्यर्थः । तथा
च पूर्वनिरुक्तस्यैव उक्तिभङ्गाऽनुवादाऽयम्, न तु निरुक्तपन्तरम्,
पूर्वमुपाधेः साक्षात्साध्यव्यभिचारानुमापकत्वविवादे आप्रह, इदा-
नां तु न तथात्वाभ्युपगम इत्येतावतैव कल्पभेदादिति भावः ।

वत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवी-
त्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायकं पृथिवीत्वादावति-
प्रसङ्गः, साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्वं माध्यव्यभिचारोन्नायकं
तत्त्वस्योक्तत्वात् । उक्तिवैचित्र्याच्च पूर्वस्माद्वेदः ।

(गा०) ननु यथाश्रुताव्यभिचारनिवेशेऽपि गौरमिप्रातनयमात्र-
वृत्तिधर्माणां दृष्टान्तानां सौलभ्याच्चतुपेक्षेण मूलकृताऽनुचितमि-
त्याशङ्कां निराकर्तुं यथाश्रुताव्यभिचारघाटतद्देतोर्मिप्रातनयमात्रवृत्ति
हेतुकस्थले सम्भवेऽपि प्रमेयत्वादिहेतुके स्वरूपासिद्ध्याऽसम्भ-
वाद्भुक्तीतेरावश्यफलेत्याह । मेयत्वादावपीति । विशेषणवतीति ।
मिप्रातनयत्वादिमतीत्यर्थः । मिप्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत
पयोक्तरीत्या तादृशार्थलाभादित्यर्थः ।

व्याप्यव्यापकभावस्य मेदघाटतत्त्वामिमानेन स्वरूपासिद्ध्याश-
ङ्काया अप्येवं नापकाश इत्याह मूले । तद्व्याभेदेऽपीति । तत्त्व च
साक्षात्परस्परया घेत्यग्रिमग्रन्थस्वरसेन मा भूदवच्छिन्नसाध्यव्या-
पकोपाधिव्यभिचारेण साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिः, तथा-
पि तस्यां पाधित्वमक्षतमेवेति परस्परया व्यभिचारोन्नायकस्य प्रथ-
ममुद्गाधनेऽप्राप्तकालत्वेऽपि तस्य निरूप्यमाणोपाधित्वाव्याघातव-
त्त्वादित्यभिप्रायफतया यद्वेत्यादि मूलं सङ्गमयति । एवमिति ।
उक्तीत्येत्यर्थः । उपाधित्वं समर्थम् । निरुक्तापाधित्वनिर्वाहं सूच-
यित्वा । तदुप्रायकतामात्रेण तथात्वं व्यवस्थापयति । शुद्धसाध्य-
व्यभिचारोन्नायकतासामान्येनैवोपाधित्वं निर्बहतीति दर्शयतीत्य-
र्थः । शाफपाकजत्वादिव्यभिचारत्वेन तद्व्यभिचारमेव हेतूकृत्य वि-
शिष्टसाध्यव्यभिचारत्यावच्छिन्नसाधनसम्भवेऽपि शाफपाकजत्वा-
भावधन्मिप्रातनयत्वादिमद्वृत्तित्वरूपस्य तद्व्यभिचारस्य तत्त्वेन शु-
द्धसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्यरूपोद्गाधनयोग्यताया आवश्यकत्वादित
भावः । पूर्वं साक्ष्यद्वयैवोन्नायकज्ञातमुपाधित्वं निरुक्तम्, इदानीं सा-
क्षात्परस्परसाधारणाद्ययकतासामान्यघटितं निर्बहतीति तु नार्थः,
तदुद्गाधनयोग्यताया अवश्य विवक्षणीयतया तस्या व्याप्त्यादिरूपा-
या अविवेचनात् ।

न च साक्षादुत्तरयनयोग्यत्वं तद्याप्यत्वम्, परम्परया तथाप्य-
च तद्याप्यव्याप्यत्वमिति विशेष इति ध्यायम् । तथा सति त-
योरननुगमेनात्र साधारणोन्नायकताप्रवेशासम्भवात्, उक्तिवैचित्र्या-
द्य पूर्वस्माद्देद इत्युत्तरग्रन्थासङ्गनेश्च । इत्थं च तत्त्वं चेत्यादेरुपा-
धित्वघटकमुन्नायकत्वं च साक्षात्परम्परया वेति नार्थः, अपि तु
निरुक्तोपाधितानियतमुन्नायनं साक्षात्परम्परया वेति नार्थान्तरं क्ष-
तिकरमिति । धिरुद्धधारणाय । साध्यविरुद्धजलत्वादिवारणाय ।
पूर्वतसाध्यसमानाधिकरणेति योध्यम् । धर्मिणि साध्यसमाना-
धिकरण्यं धर्मं वा साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वविशेषणं बोध्यम् ।
साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वविवक्षणे साधनव्यभिचारित्य-
स्य वैयर्थ्यादाह । व्यभिचारोन्नायकत्व च यत्र कचिदिति । एवं
चेति । तत्साधैक्यं दर्शयति । द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्येति ।
द्रव्यत्व गुरुत्वव्यभिचारि रूपव्यभिचारित्वादिति रीत्येत्यादिः ।

यद्यपि बह्विमान् धूमादित्यादावपि रासमादौ षड्विध्यभिचारो-
न्नायकव्यभिचारप्रतियोगिवहिसामान्यादिवारकमपि तत्, तथाप्यग्रे
गुरुत्वसाध्यपृथिवीत्वाद्यतिप्रसङ्गस्य शङ्कनीयतया गुरुत्वसाध्य-
कानुधावनम् । यदुर्माहिरिति । साधन व्यभिचारि यस्येतीत्यादिः ।
तत्पुरुषेण उक्तातिप्रसङ्गस्यैव दुर्वारत्वादिति भावः । पृथिवीत्वादा-
द्यतिप्रसङ्ग इति । अर्वाच्छन्नसाध्यव्यापकसङ्गहाय विशेषिताविशे-
पितसाधारणव्यभिचारोन्नायक इति वक्तव्यत्वादिति भावः । सा-
धननिष्ठमिति । उन्नायकत्व तद्योग्यता, सा चात्र व्याप्तिरेव, पक्षध-
र्मताया अन्तर्भावस्य वैयर्थ्यात्, साधननिष्ठत्वनिवशेनैव साधनव्या-
पकधारणात् । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावव्यभि-
चारस्य वारणाय पूर्वोक्तैव रीतिरादरणीया ।

नन्येव यद्यभिचारेणेत्याद्यभेद इत्यत आह । उक्तिवैचित्र्याद्येति ।
पूर्वमुन्नायनस्य साधनपक्षकत्वोक्त्येवमभिचारस्य साधनरूपपक्षधर्म-
तालाभः, अत्र तु साधनव्यभिचारित्यत इति विशेषादित्यर्थः । तथा
च पूर्वनिरुक्तस्यैव उक्तिभङ्गाया अनुवादाऽयम्, न तु निरुक्तप्रन्तरम्,
पूर्वमुपाधेः साक्षात्साध्यव्यभिचारानुमापकत्वविवाहे व्याप्रदः, र्दं-
नी तु न तथात्याभ्युपगम इत्येतावतैव कल्पमेशादिति भावः ।

(दी०) केचित्तु व्यभिचारोन्नायकत्वमिदं तद्व्याप्यकोटि-
प्रविष्टतामात्रेण, इत्थं च जलत्वेन करकाले साध्ये जलत्वं क-
रकालव्यभिचारि स्नेहव्यापकत्वात्, घटेन वा घटत्वे साध्ये
घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारोन्नयनस-
मर्थस्य स्नेहस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारी-
ति । अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचा-
रि शब्दादिवृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वा-
णाय साध्यसमानाधिकरणेत्यपि वक्तव्यम्, एवं च रूपेण गुरु-
त्वादौ साध्ये रूपं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्ने पृथिवीत्वाभाव-
वद्वृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजस-
रूपनिष्ठव्यभिचाराप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय
यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं व-
क्तव्यम् । यथाकथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य
लक्ष्यत्वे यत्साधनव्यवस्थापकत्वं तद्वक्तौ व्यभिचारोन्नायकं
वाच्यमित्याहुः ।

(गा०) ये तु पूर्वकल्पभेदायाम्यथा व्याचक्षते तन्मतमाह । केचि-
त्स्थिति । तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेणेति । व्यभिचारव्याप्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नघटकत्वरूपमेव न तु पूर्ववद्व्यभिचारप्रतियोगित्वरूपमि-
त्यर्थः । स्नेहव्यापकत्वादिति । व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य
वारणायेत्यन्वयः व्यभिचारोन्नयनसमर्थत्वे स्नेहव्यभिचारोन्नयनयो-
ग्यो यो हेतुस्तद्वृत्तकालम् । घटेनेति । घटस्य हेतुता संयो-
गेन समवायेन वा, उभययौ व्यभिचारिता । जन्यद्रव्यत्वा-
दिति । व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य द्रव्यत्वस्य चेत्यन्वयः । अवृत्तौ
व्यभिचारशून्ये व्यभिचारधारणाय जन्येति । घटरूपादौ व्यभि-
चारधारणाय द्रव्येति । स्नेहव्यापकत्वे स्नेहस्य विशेषणतया जन्य-
द्रव्यत्वे च द्रव्यत्वस्य विशेष्यतया प्रवेशः, उभययौवातिप्रसङ्गः,
प्रवेशे पैलक्ष्यस्य अविवक्षणादित्येतत्सूचनाय स्थलान्तरकथ-

नम् । करका जलत्वादित्यादौ स्नेहादिवारणं साधनव्यभिचारीत्वप्र-
पत्तीसमासेनापि, घटत्वान् घटादित्यत्र द्रव्यत्वस्य घटाभाववद्वृ-
त्तितया बहुव्रीह्यानादरे न धारणसम्भव इति तदावरप्रयोजनप्रदर्श-
नाय वा द्वितीयस्थलानुधावनम् । धूमवान् घट्टेरित्यादौ साध्यवि-
रुद्धहृत्वाद्यभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वत्वादेना, धूमादिव्यभि-
चारोन्नायने हृत्त्वादेरप्रवेशेन तत्रातिव्याप्यप्रसक्त्या स्थलान्तरेऽति-
व्याप्तिधारणाय साध्यसामानाधिकरण्यं प्रवेशयति । अयमिति । श-
ब्दादीत्यादेना शान्तादिपरिग्रहः । मन्दतौ सपक्षकदेशवृत्तिधर्मधार-
कतया साध्यव्यभिचारोन्नायकप्रविष्टस्य सार्थक्यं बोध्यम् । इदं
गुरु रसवत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाद्गुरुत्वादिव्यभिचारोन्नायकजला-
भ्यपृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादघटकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिधारणाय
साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वं विवक्षणीयम् । इति व्यभिचारो-
न्नायके । इति रीत्या व्यभिचारोन्नायके, उक्तहंतौ प्रविष्टस्य पृथिवी-
त्वाभावस्येत्यनेनाभ्ययः । तस्यानुगतिनाप्रयोजकविशेषणमाह ।
गुरुत्वादीति । तथा च तद्व्यतिरेकेण कथञ्चिदपि रूपेण न साध्य-
व्यभिचारानुमानसम्भव इति भावः । यत्राधिकरणे इति । यत्र साध-
नाधिकरणं स्याभावः साध्याभाववत्तदधिकरणवृत्तित्वोन्नायकत्वमि-
त्यर्थः । उक्तस्थले च तादृशसाधनाधिकरणे पृथिव्यां साध्या-
भावात्तरात्पृथिवीत्वाभावस्य न तादृशत्वमिति नातिव्याप्ति-
रिति भावः ।

नन्वेवं रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावस्य सङ्ग्राह्यत्वे
तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह । यथाकथञ्चिदिति । यत्साधनेति । उक्तस्थले
पृथिवीवृत्तिसाधनव्यक्त्याधिकरणं याव्यादिकमपीति तद्वन्नभावेण
साध्यव्यभिचारस्य हेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति भावः । यत्र
चाभावरूपोपायेः प्रतियोगिमद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारोन्नायकतया
तत्प्रविष्टत्वादिसङ्ग्रहः, गुरुधर्मसाधारणस्योन्नायकतावच्छेदकत्व-
स्य प्रवेशेनैतद्व्यतिरेकस्य धारणेऽपि यत्र साधनाधिकरणे स्याभावः
साध्याभाववत्तदधिकरणकत्वस्य साध्याभाववत्तदीयाधिकरणकत्व-
स्य वा साधुतया शेषवैयर्थ्यम्, पूर्वनिरुक्तापाभित्यस्यैव परस्परया
व्यभिचारोन्नायकत्वेऽप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपपृथिसाधारण्येनाभ्या-
वशोपाधित्वनिर्वाहनीचित्यमित्यस्यरसबीजम् ।

(चि०) किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषतयाऽऽभासान्तरस्य तत्राभावाद्युपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः ।

(दी०) नन्वस्तु पारिभाषिकमुपाधित्वम्, तथापि साक्षाद् व्यभिचारानुन्नायकतया दोषस्याभावेन नदुद्भावनेऽर्थान्तरस्यादेवेत्यत आह । किञ्चेति । आभासान्तरस्य । तदानीं ज्ञापमानस्य, तथा च तस्यावश्याभ्युपेयदोषभावेन तदुद्भावेन नार्थान्तरमिति भावः ।

(गा०) अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साक्षाद्यभिचारानुन्नायकत्वान्युपगमपक्षे कथञ्चिदुपाधियसमर्थनेऽपि तादृशकानां परार्थस्थले तदुद्भावनमर्थान्तरादिदोषेणानुपपन्नमेवेति शङ्कानिवर्तकतया किञ्चेत्यादिमूलप्रयत्नारयति । नन्वस्यति । उपाधित्वम् । तादृशकानामुपाधिव्यवहारत्रियत्वम् । पारिभाषिकम् । स्वकल्पितपरिभाषानिर्वाच्यमित्यतोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साक्षात्साध्यव्यापकत्वऽपि अस्तु उपाधित्वनिर्वाह इत्यर्थः । साक्षादिति । परम्परया व्यभिचारोन्नायकस्य दोषत्वे उपाध्युन्नायकपरम्पराया अपि तथात्वापत्तेरिति गूढोऽभिसन्धिः । दोषस्याभावेनेति । प्रथममनाकाङ्क्षितत्वादिति शेषः । आहति । तस्य दोषत्वं व्यर्थस्याप्यतीत्यर्थः ।

मूले अर्थान्तरस्य । अर्थान्तरादेः । पुरुषदोषतया । यादिनां तदुद्भावनदशायां आकाङ्क्षाविरहार्थीनतया । आभासान्तरस्य । दोषान्तरज्ञानस्य । तत्र । तदानीम्, तदुपाध्युद्भावनदशायामिति यावत् ।

उपाधिस्थले व्यभिचारस्याऽऽवश्यकतया आभासान्तरस्य तत्राभावादिति यथाभुतासङ्गतिः, अत आभासवद् तदुद्भावनायकमकृत्वा पूरणेन उक्तासङ्गतिं दीधितिकृत् परिहरति । तदानीमिति ।

मूले उपाधिरेवेति । एवकारव्यत्यासेन उपाधिर्भावेत्यादिकं दोष एव दोषतया उद्भाव्यमेवेत्यर्थः ।

अर्थान्तरसत्त्वे उद्भाव्यत्वासम्भवादर्थान्तरप्रयोजकत्वेनाभिहितस्य आकाङ्क्षाविरहस्य प्रकृते ऽसत्त्वलाभायाभासान्तरज्ञानाभाषाभिधानस्य भावं प्रकाशयति दीधितो । तथा चेति । तस्याव-

इयेति । परम्परया व्यभिचारोन्नायकत्वेनापि तस्य अनुसितिविरो-
धिताया अवस्थाभ्युपेयत्वेन तेन रूपेणाकाङ्क्षितत्वं इत्यर्थः ।

(दी०) अत्र वदन्ति साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्यैव

साधनोपन्यासानन्तरं तदोपस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात्तम-
नुद्भाव्य साक्षात्तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावेन
एवाऽप्राप्तकालत्वम्, कैव कथा परम्परया तत्साधकस्याव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, अन्यथा तत्साधकपरम्पराया अपि प्रथ-
ममुपन्यासे तथात्वं न स्यात् । न च निग्रहस्थानत्वेन विशेषः,
प्रतिज्ञाहान्यादितो हेत्वाभासाच्च बहिर्भूतस्य तथात्वायोगात् ।

(शा०) परम्परया व्यभिचाराद्युन्नायकस्य प्रथममाकाङ्क्षितत्वे
‘उपाध्युन्नायकपरम्परोद्भावनप्रतिबन्धेननुद्धारात् स्वयमन्यानुद्भावन-
परिपार्ष्टी प्रदर्शयिष्यन् साम्प्रदायिकोद्भावनकर्म निराकरोति । अत्र
वदन्तीति । साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येवेति । पक्षे साध्य-
स्योद्भावेन कृते उद्भावयितुर्नास्त्यशङ्कया उद्भावितार्थेऽप्रमित-
त्वशङ्कया मध्यस्थस्य यथा तावद्वर्तकप्रमाणगोचरनिर्णयेच्छा स-
म्भवति तथा साधनोपन्यासे कृते तस्य दुष्टत्यादुष्टत्वकोटिकश-
ङ्कया तन्निवर्तकनन्वतरकोटिनिर्णयेच्छया व्यभिचारादिरूपदोष-
स्याकाङ्क्षितत्वाद्यभ्युन्नायकस्य प्रथममनाकाङ्क्षितस्य सा-
क्षाद्यभ्युन्नायकस्योद्भावनस्यापि शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावेन एव
नप्राप्तकालत्वमित्यर्थः । परम्परया । अवाच्छिन्नसाध्यव्याभि-
चारादिसाधनद्वारा । तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावेन
कस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, उद्भावेन अप्राप्तकालतायाः । का
कथा । को विपरीतकथामसृष्ट । अन्यथा । तदाकाङ्क्षा-
वसर एव तत्साधकाकाङ्क्षायाम् । तत्साधकति । तादृशोपाधिप्र-
भृतिसाधकेत्यर्थः । तथात्वम् । अप्राप्तकालत्वम् । निग्रहस्थानत्वे-
नेति । उपाधेरित्यादिः । विशेषः । अनयामूनतत्साधकपरम्परातः,
तथा च निग्रहप्रयोजकत्वेन हेत्वाभासादीनामित्युपाधेरपि प्रथम-
माकाङ्क्षितत्वमिति प्रथमं तदुद्भावेन नप्राप्तकालत्वम्, अपि तु त-

त्साधकोद्गायन एवेति भावः । प्रतिज्ञाहान्यादित इति । “प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तर”मित्यादिस्त्रुतपरिमाणेतादित्यादिः । प्रतिज्ञाहान्यादे उपाधेर्व्यभिर्भायस्स्फुटतर एव । अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तिरमते उपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धिरूपतया हेत्वाभासान्तर्भावप्रसङ्गमभ्ययात् हेत्वाभासाश्चेति परिगणितत्वेऽपि आदिपदार्थं तमनन्तर्भाव्य हेत्वाभासाच्चेति पृथगुपादानम् । अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तिरनिरासादित्यादिः । तथात्वायोगात् । निग्रहस्थानत्वायोगात् ।

(दी०) न च विभाजरुमूत्रस्थेन हेत्वाभासाश्चेति चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्परया वाऽनुमितिदोषोन्नायकस्य सङ्गः, तथा सति व्यभिचारस्येवाऽऽश्रयासिद्ध्यादेरप्युन्नायकस्य तदुभयोन्नायकपरम्परायाश्च तथात्वापातात् । न चाप्रसक्तालम्बाभासादयन्नपि प्रथममुपाध्युपन्यासः कथकमम्पदायानुरोधादेव कर्तव्यः, तादृशमम्पदायमननुबन्धानस्य तदुद्भावकं पराभवतश्चपयनिवारणीयतापत्तेः । तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यः, तत्र कयन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः, विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारः, अत्र च विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति । वक्ष्यते च व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकम्, तथा च साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचारवानयमिति बोद्भावनीयमिति ।

(गा०) तदुभयेति । व्यभिचाराश्रयासिद्ध्यानुभयेत्यर्थः । तथात्वापातात् । निग्रहस्थानत्वापातात् । तथा चाश्रयासिद्ध्यानुन्नायकस्य प्रथममुद्भावनेऽपि तथात्वं न स्यादिति भावः । चकारेणोपाधिरेव महर्षिणा सङ्गृहीत इति नाशङ्कनीयम्, दोषोन्नायकत्वाविशेषेणाश्रयासिद्ध्यानुन्नायकोपेक्षाया निर्वाजतात् । तदुद्भावकम् । उपाध्युद्भावकम् । पराभवतः । निगृह्यतः ।

नन्वेवमुपाधिः किमनुद्भाव्य एवेत्याकाङ्क्षायामाह । तस्मादिति ।
तत्र । शुद्धसाध्यव्यभिचारे । कथन्तायाम् । साधकाकङ्क्षायाम् ।
तद्वेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः, उद्भाव्य इत्यनुपपद्य-
ते । एवमुत्तरत्रापि । व्यभिचारादेस्तस्यन्धताविरहे प्राधान्येनोपा-
धिर्नोद्भाव्यते एवेति धनितम् । अवाच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्य-
भिचारस्य विशेषणान्तरानवच्छिन्नशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधक-
त्वेऽपि विशेषणान्तरविशिष्टतया तदुद्भावनमपि प्रथमतस्तन्भव-
तीत्याह । विशेषणेति । अविशिष्टेनापि विशिष्टसाध्यव्यापक-
व्यभिचारेण विशिष्टसाध्यव्यभिचारे सिद्ध्यति पक्षधर्मतायलात्
शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धसम्भवेऽपि विशेषणान्तरानवच्छिन्ने वि-
शिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारे शुद्धसाध्यव्यभिचारावच्छिन्न-
स्य साधकतयोपपद्यते तद्रूपावच्छिन्नसिद्धौपयिकतद्रूपावच्छिन्न-
निरूपितव्याप्तस्तादृशोपाधिव्यभिचारहेतावाकाङ्क्षायाम् । तस्याश्च
तादृशहेतौ वाधेनोद्भावनसम्भवात् सत्यन्तविशेषितस्वैधोद्भाध्य-
त्यमुक्तम् । तादृशविशेषणाविशेषितेन तादृशोपाधिव्यभिचारेणैव
तथाधिधेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारेणापि शुद्धसाध्यव्यभिचार-
साधनसम्भवात्तस्याप्युद्भावनीयतामाह । विशिष्टसाध्यस्य वेति ।
अत्रापि सत्यन्तमनुपपद्यते । वाकारो व्यवस्थितविकल्पार्थः । अत्र
च विशेष्य इति । उपन्यस्तस्य विशेषणाव्यभिचारविशिष्टसाध्य-
व्यभिचारस्य घटके विशिष्टसाध्यव्यभिचार इत्यर्थः । व्यभिचा-
रव्याप्यत्वविशिष्टस्य व्यभिचारान्तर्भाषात्तादृशस्योपाधिव्यभिचा-
रस्य प्रथममुद्भावेनेऽपि नाप्राप्तकालतेत्याह । दृश्यते चेति । व्या-
प्त्याविप्रहृप्रतियन्धकमिति । साक्षादित्यादिः । तथा च तद्याप्य-
वन्धमपि हेत्याभास इति भावः ।

(चि०) न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्य-
त्राश्रावणत्वम्, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवी-
त्वमुपाधिः स्यात्, केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र
साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च पक्षे-
तरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधायतिव्याप्तिः, तत्रानुकू-

लतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्,

(दी०) साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । उपाधित्वौपयिक-
तदनिश्चयात् । अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वानिश्चये तु
बाधोन्नीतप्रवृत्त्येव निश्चितोपाधिः । न च स्वव्यापकत्वा-
न्नायमुपाधिः, तद्धि न सर्वानुमानसाधारण्यम्, अनुकूलतर्का-
दिनिश्चितव्याप्तिके हेतौ तदभावात् । नापि तद्व्यभिचारेण
व्यभिचारानुमानेऽपि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः, अनुकू-
लतर्कादिना तस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि
व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन तदयोगात् । अतएव पक्षेतरस्यो-
पाधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रविलोपे व्यभि-
चारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्याव्याघात इति परास्तम् । कथ-
कसम्प्रदायानुरोधाद्वाधानुन्नीतः पक्षेतरो नोपाधित्वेन कथाया-
मुद्भाव्य इति तु वदन्ति ।

(गा०) ननु पक्षेतरत्वे व्यापकताग्राहकतर्काभावेन साध्यव्यापक-
त्वानिश्चयात् न तस्य दूषकत्वमिति मूलोक्तं न सङ्गच्छते, तत्र शुद्ध-
साध्यव्यापकत्वानिश्चयस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकापाधिसाधारणतया
अदूषकत्वाप्रयोजकत्वात्, किञ्चिद्विशिष्टसाध्यव्यापकतायाः पक्षे-
तरत्वेऽपि निश्चयसम्भवादित्याशङ्क्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयादिति
व्याचष्टे । उपाधित्वौपयिकति । उपाधित्वौपयिकस्य तस्यानिश्चया-
दित्यर्थः । उपाधित्वौपयिकं च साध्यव्यापकत्वं पूर्वनिरुक्तं यदव-
च्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपम् । सञ्ज्ञेतौ
च पक्षेतरत्वेन तन्निश्चयसम्भवः, तदसत्त्वादिति भावः ।

ननु तत्र तादृशव्यापकताया असत्त्वेऽपि तर्काभावात् स्वत-
स्सिद्धव्यभिचाराग्रहाद्वा तन्निश्चयः सम्भवत्येवेत्यत आह । अनुकू-
लतर्कादिनेति । तादृशेति । उपाधित्वौपयिकेत्यर्थः । बाधोन्नीतवत् ।
वह्निरनुष्ण इत्यादिस्थलीयवह्नौतरत्वादिवत् । निश्चितोपाधि । व्य-
भिचारनिश्चयाधायकतया अनुमानविरोधी । अयम् । बाधानुन्नीत

पक्षेतरः । नोपाधिः । न दूषकः । हि । यतः । तत् । अदूषकताप्रयो-
जकं स्वव्याघातकत्वम् । सर्वानुमानसाधारण्यम् । सर्वत्रैवानुमाने
पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकतानिश्चयसम्भवेन दूषकताप्रसक्तिः । स्व-
पदस्यानुमानसामान्यपरतया ईदृशसर्वानुमानसाधारण्यस्य स्वव्या-
घातकता । निश्चिनव्याप्तिके इति । प्रथमतो हेनौ व्याप्तिनिश्चये स-
तीत्यर्थः । तदभावात् । पक्षेतरत्वे साध्याव्यापकत्वज्ञानेन प्रतिवृ-
त्त्यात् साध्यव्यापकतानिश्चयासम्भवात् । स्वपदस्य स्वव्यभिचा-
रहेतुकव्यभिचारानुमानार्थकतया अन्यादृशं स्वव्याघातकत्वपदार्थ-
निराकृते । नापीति । तद्व्यभिचारेण । पक्षेतरव्यभिचारेण । उपा-
धित्वसम्भवः । दूषकताप्रसक्तिः । तस्य । पक्षेतरस्य । व्यापकव्यभि-
चारिणि । व्यापकतया गृहीतस्य व्यभिचारिणि । व्याप्येति । व्या-
प्यस्य । व्याप्यतया गृहीतस्य साध्यस्य व्यभिचारावश्यम्भाजन-
िश्चयेनेत्यर्थः । पक्षेतरौ यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यव्यभिचारप्रति-
योगी न स्यात् साध्यव्यापको न स्यात् पक्षेतरव्यभिचारौ यदि
साध्यव्यभिचारव्याप्यो न स्यात् तद्व्यापकव्यभिचारो न स्यात्
इति तर्केण पक्षेतरव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतया निश्च-
येनेति यावत् । तदयोगात् । व्यभिचारानुमाने साधनरूपपक्षेतरस्य
दूषकत्वायोगात् । एवं स्वस्योपाधित्वम् तद्व्याघातकत्वामत्यर्थः ।
दूषयति । अत एवेति । अत एव । पक्षेतरत्वस्य अनुकूलनर्कादिना
यत्र साध्यव्यापकताग्रहस्तत्रोक्तयुक्त्या तद्व्यभिचारेण साध्यव्यभि-
चारसिद्धरूपवादादेव । पक्षेतरत्वस्य कचिद् दूषकत्वसम्भवेऽपि
उपाधितया अनुद्गावनं व्यवस्थापयतां मतमाह । कथकोत । अत्र
कथकसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्गावनं दुर्निवारमेवेत्यस्वरसः ।

(चि०) सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशयकत्वा-
दित्युक्तम् । बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति । एवं
पर्यन्तावगवृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वम्, पक्षमात्र-
व्यावर्तकविशेषणवत्त्वात् । अत एव धूमे आर्द्रन्धन-
प्रभववाह्निमत्त्वम्, द्रव्यवाहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूत-
रूपवत्त्वम्, मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकजत्वम्,

जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः । *

(दी०) पक्षमात्रेति । यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकं तत्, तथापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितायामुपयुज्यते, अपि तु पक्षस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्त्तकत्वमुक्तम् । इदं चानुपाधितायां न बीजं परिभाषामात्रत्वात्, किन्त्वनुकूलतर्काभावेन तादृशसाध्यव्यापकत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम् । अत एव । व्यापकताग्राहकप्रमाणसम्भवादेव । आर्द्रेन्धनेति ।

(गा०) पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादौ वृत्त्यन्तस्य भेदविशेषणस्य पक्षभिन्नमपि व्यावर्त्यमस्तीति मूलोक्तस्य पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वादिति तदनुपाधित्वप्रयोजकहंनोरसङ्गातमाशङ्कते । यद्यपीति । नोपाधितायामुपयुज्यते इति । उपाधेस्सङ्कोचनं तल्लक्षणप्रविष्टसाधनाव्यापकत्वसम्पादकतयोपयुज्यते, तद्व्यापकत्वसम्पादकता च तदधिकरणानुपाधिव्यावृत्तिरेव, न तु तदनधिकरणपर्वतावयवरूपादिव्यावृत्तिरिति भावः । पक्षस्यैवेति । व्यावृत्तिरुपाधितायामुपयुज्यते इत्युपयुज्यते । पक्षस्य साधनवत्त्वादिति भावः । इति । इत्याशयेन । उक्तामिति । मात्रपदेन उपाधित्वौपयिकपक्षभिन्नव्यावृत्तिप्रयोजकताया विशेषणे व्ययच्छेदात् पर्वतभिन्नतदवयवरूपादिव्यावर्त्तकत्वेऽप्युक्तविशेषणे उक्तव्यावृत्तिविशेषणप्रयोजकत्वाभावात्पक्षतया मात्रार्थसङ्कतेरिति भावः । अनुपाधितायाम् । अव्यापकतायाम् । न बीजम् । न प्रयोजकम् । परिभाषेति । तादृशविशेषणवत्त्वेऽपि साध्यव्यापकत्वादिग्रहदूषकताया दुर्निघारत्वादिति भावः । द्रष्टव्यम् । अनुपाधित्वबीजतया ।

केचित्तु पक्षमात्रव्यावर्त्तकं विशेषणं यस्य पक्षेतरस्य तत्तथा, तद्वत्त्वात् तत्तुल्यत्वात् । विशेषणवत्त्वादिति । तादृशार्थकवातिप्रत्यययलान्मूलस्यार्थः । पक्षेतरतुल्यता च व्यापकताग्राहकानुकूलतर्कराहित्येन, तथा च दीधितिकारोक्तदूषकताबीज एव मूलस्य तात्पर्यमिति वदन्ति ।

अत एवेति मूलस्याव्यवहितोक्तपक्षेतरत्वानुपाधित्वोपपत्त्यसम्भवादननुपाधिताप्रयोजकमात्रप्रतियोगितया प्रक्रान्तानु-

कूलतर्कसम्भवोपपत्त्यपरतामाह । व्यापकताग्राहकेति । प्रमाणपदं प्रमाणसहकारितत्कारणपरम् ।

(दी०) अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामार्द्रेन्धनत्वेनैव कारणत्वम्, न पुनरार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेति चेत् ? किञ्चातः ? न हि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकम्, तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तथात्वात्, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चातिरिक्ततया तद्वद्वृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसाधने वैयर्थ्याभावात् ।

(गी०) कारणतावगमेनेत्यग्निमूलस्य उपाधितावच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणतानिश्चयेनेत्यर्थाभिमानेन आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन धूमकारणतया तेन रूपेण उपाधिस्थानुपपत्तिं शङ्कते । अर्थात् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । आर्द्रेन्धनस्य वह्नेश्च पृथगन्वयव्यतिरेकयोर्धूमान्वयव्यतिरेकप्रयाजकत्वदर्शनस्यर्थः । न पुनरिति ।

यद्यपि आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वेऽपि तादृशान्वयव्यतिरेकोपपत्तिः ।

न च तेन रूपेण कारणत्वे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्वे आर्द्रेन्धनविरहे धूमविरहो नोपपद्यत इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकाविशिष्टस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते कार्यात्पादप्रयोजकत्वोपगमेनाकारणस्याप्यार्द्रेन्धनस्य कारणतावच्छेदकतया तदभावेन धूमाभाषोपपत्तेः, तथापि आर्द्रेन्धनप्रभवत्ववह्नित्वयोरप्येकविशिष्टत्वेनापरस्य जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तथा च तयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति प्रत्येकमेव कारणत्वम्, अन्यथा घटादावपि चक्रविशिष्टदण्डत्वादिना हेतुताप्रसङ्गात् ।

न चैवमार्द्रेन्धनस्य शुष्केन्धनमात्रजन्यवह्नेश्च सत्त्वे धूमोत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्येकरूपेण स्वरूपयोग्यत्वेऽपि आर्द्रेन्धनवह्नयोर्जन्यजनकमाधरूपप्रत्यासत्तेः फलोपधाने तन्त्रतया आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्य धूमोपधायकतावच्छेदकत्वात् । अत एव दण्डत्वचक्रत्वादिना पृथग्घटादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि चक्रादिविशिष्टदण्डत्वं घटाधुपधायकतावच्छेदकम् ।

अथ कारणतावच्छेदकसम्बन्धेनैकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकर-
ण्यमेव कार्योपधाने प्रयोजकम्, न तु जन्यजनकभावादिरूपप्रत्यास-
त्तिः, अन्यथापक्षत्वात्, यत्तु कृतिसाध्यताज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोः
पृथक्पृथक्प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि तयोरभेदस्य कार्योपधानप्रयोजकतया
कृतिसाध्यताविषयकेष्टसाधनताज्ञानत्वं फलोपधानरूपकारणताया-
मवच्छेदकमिति विधिवादे मिथ्याणां मणिकारस्तात्पर्यवर्णनं. तदपि
इच्छातद्विषयफलसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताज्ञानानां प्रयाणां युगप-
दवस्थानासम्बन्धेनैकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यापेक्षायामेव स्था-
नयोरभेदापेक्षापर्यवसानमित्यभिप्रायेण सङ्गच्छते, अन्यथा कार-
णयोः क्वचिदभेदरूपायाः कच्चिज्जन्यजनकभावरूपायाः प्रत्यासत्तेः
फलोपधानप्रयोजकतामभ्युपेत्यातिप्रसङ्गवारणे कृतिसाध्यताविष-
यफनिश्चयत्वादिना प्रवृत्त्यादिहेतुत्वे तद्विषयकत्वसंशयान्यत्यक्षा-
नत्वादीनां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तेन रूपेण पृथ-
गेव कारणता, तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नानामभेदः कार्योप-
धाने प्रयोजक इत्यपि स्यात्. एवं च दण्डवक्रसंयोगादेः कारण-
प्रत्यासत्तिविधया न घटानुपधाने अपेक्षा, अपि तु स्थलान्त्रान्वय-
ध्यतिरेकेण तस्यापि घटादिकं प्रति कारणता, इति चेत् ?
सत्यम्, इन्धनारम्भकपरमाणुषु वह्नेर्नोदनाख्यसंयोगासंघां क्रि-
या, ततो विभागः, ततो ह्यणुकन्धरम्भकसंयोगनाशः, तनाशाद् ह्यणु-
कनाशः, ततः पाकजविलक्षणरूपवद्भिः परमाणुभिः धूमव्यणुका-
णुपत्त्या वसरेण्यादिक्रमेण महाधूम उत्पद्यते, साप्रानाधिकरण्य-
प्रत्यासत्त्या धूमहेतुरूपविशेषस्याग्निसंयोगेन जनने च परमाणूनां
जलसंयोगरूपमाद्र्त्वं सहकारि, अम्लद्रव्यसंयोगः इव. वह्निहेतुवृ-
त्तरसविशेषस्य दुग्धारम्भकपरमाणुषु तेजस्संयोगेन जनने, एवं
च वह्नित्वादिना कारणत्वे वह्ण्यार्द्धेन्धनयोरुभयोस्सत्त्वे आर्द्धेन्धनदाहं
विना धूमेत्पत्तेर्नावकाशः, द्रव्यान्तरारम्भरहितानां रूपविशेषवि-
शिष्टपरमाणूनामभावादिति किमार्द्धेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणतयेति ।
न चैवं वह्नित्वादिनापि कारणत्वमनर्थकम्, पूर्वद्रव्यविनाशरूप-
विशेषोपपादकस्य वह्नेस्तनैवान्यथासिद्धत्वात्, स्थलान्त्रेन इन्धन-
स्यापि तथात्वात्, अन्यथाऽन्यत्रापि स्वनाशद्वारा प्रतिबन्धकस्य हे-
तुताप्रसङ्गादिति वाच्यम्. वह्निना इन्धनं विनाश्य परमाणुषु रूप-

विशेषे जनिनेऽपि बह्विन्धनयोरसत्त्वे धूमानुत्पादेन तद्धेतुताया आवश्यकत्वात् ।

न च रूपविशेषमुत्पाद्य विनष्टे बहो परमाण्वादावारम्भकसंयोगानुकूलक्रियानुत्पादाच्च धूमात्पत्तिः, तादृशक्रियामुत्पाद्य बहो विनष्टे च तादृशक्रियारम्भकसंयोगजनने जायते एव त्रिचतुरादिकक्षणमध्ये धूमः, बह्वयववेषु संयुक्तेषु कारणान्तरविरहात् कार्यद्रव्यं नोत्पद्यते, अवयवसंयोगानां चरमकारणत्वादिनि वाच्यम् । एवं सत्यवयवसंयोगसम्पादकत्वात्तद्धेतुत्वस्याप्रत्याख्येयत्वात्, अन्यथा घटपटादायपि वण्डवेमादेरन्यथासिद्धा अहेतुतापत्तेः ।

न चैवं बह्वेहेतुत्वेऽपि इन्धनस्य हेतुत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । इन्धनासत्त्वे बह्वेहनवस्थानेन तदवस्थापनद्वारा तस्यापि हेतुताया आवश्यकत्वात् । जलसंयोगरूपमाद्र्द्वयं रूपविशेषद्वारा पृथगेव हेतुः । न हीन्धनकारणतायां तस्यावच्छेदकत्वम् । आद्र्द्वेन्धनत्वादिनैव कारणत्वमित्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ।

यत्तु आद्र्द्वेन्धनप्रभववह्वेजातिविशेषपुरस्कारेण हेतुता, न तु तादृशवह्वित्थेनेति नोक्तविनिगमनाविरह इति तदपि न सत् । प्रामाणिकर्वाह्वित्वजात्या कारणत्वेऽत्युक्तदिशाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवेनाद्यान्तरजातौ मानाभावादित्यलमाधिकेन ।

कारणतावगमेन इति मूलस्य आद्र्द्वेन्धनप्रभववह्वित्वादिरूपोपपाधितावच्छेदकाभिमतरूपेण कारणनानिश्चयेनेति नार्थः, परन्तु यादृशयादृशकार्यकारणभावादिना तत्तद्रूपावाच्छिन्नस्य फलोत्पत्तिप्रयोजकत्वं तादृशकार्यकारणभावपरमेध तदित्याशयेन समाधत्ते । किञ्चात इति ।

नन्वेवमाद्र्द्वेन्धनप्रभववह्वित्वं यदि धूमव्यापकतावच्छेदकं न स्यात् तदा तत्कारणतावच्छेदकं न स्यादिति व्यापकताग्राहकतर्कस्येष्टापरत्या नावतार इति कथं तदग्रहस्सम्भवतीत्यत आह । न हीति । यतः स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वमात्रं व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह्यमिति न, येन आद्र्द्वेन्धनप्रभववह्वित्वादेरन्यथासिद्धिनिरूपकत्वेन स्वरूपयोग्यतानवच्छेदकत्वस्येष्टतया नदापत्तेरसम्भवेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहो न स्यात्, अपि तु फलोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकत्वमपि तन्निर्वाह्यम्, तदभावापत्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वं

सुप्रसङ्गमित्यर्थः । यादृशान्यथाभिप्राया आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिकं न
स्वरूपयोग्यतावच्छेदक तादृशी यदि व्यापकतावच्छेदकत्वमपि
विद्यते चेत्तदा तद्वत्साधारण धूमानुत्पात्तिसामान्यप्रयोजकतावच्छे-
दकत्व व्यापकतावच्छेदकत्वानियतं न स्यादिति तदभासस्तद्भाष-
न प्रसज्येत्, तदेव न, कारणतावच्छेदकत्वे इव व्यापकतावच्छेद-
कत्वं ऽनन्यथानिश्चयप्रवेशस्याभावादित्याह । तादृशेति । तथा-
स्यात् । व्यापकतावच्छेदकत्वात् ।

ननु तथापि आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिना चतुर्धावेर्नोपाधिनास-
म्भवा, वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारस्यैव धूमादिव्यभिचारव्याप्य-
तया आर्द्रेन्धनप्रभवत्वादिविशेषणस्यासिद्धिमात्रघाटकतया वैय-
र्थ्येन तद्व्यवहितरूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारासाधक-
त्वादित्यत आह । तदवच्छिन्नाभावस्य चेति । विनिष्टवह्नित्वाद्यव-
च्छिन्नाभावस्येत्यर्थः । अतिरिक्ततया शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभाव-
भिन्नतया । तद्वद्बृत्तित्वेन । शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावाद्यदितेन
विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारेण ।

(दी०) सत्यपि चाऽऽर्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च बहौ दाहप्रतिबन्ध-
कतत्त्वे धूमानुत्पादात् पल्लवकारणभावस्य बह्विंशेपरूपेण कार-
णत्वकल्पनैवोपपत्तावपल्लवतत्कारणभावानां दाहप्रतिबन्धका-
भावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचियात् । एकस्यामार्द्रेन्धनव्यक्तौ
प्रतिबद्धायां तत्रैव व्यक्त्यन्तरादूपात्पादात् तत्तदिन्धनजन्यधूमं
मति तत्तद्भावानां कारणत्वस्य वाच्यत्वेऽतिगौरवाच्च । महति
चाऽऽर्द्रेन्धने तत्प्रभवे चाणीयसि बहौ महति बह्वन्यन्तरे विद्यमानेऽ-
प्योर्द्रेन्धनप्रभवमहावेहेरनुत्पाददशायां प्रकृष्टधूमानुत्पादादार्द्रे-
न्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमित्यपि वदन्ति ।

(गा०) आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनापि धूमस्वरूपयोग्यत्वं व्यवस्था-
पयतां मतमाह । सत्यपि चेत्यादिना वदन्तीत्यन्तेन । धूमानुत्पादा-
दित्यादिक आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणमित्यभिप्रेते हेतुः । आर्द्रेन्धने
वेहेरसंयोगस्थले पृथक्कारणतामतेऽपि धूमानुत्पादो निर्वहति, कार-

णानां कारणतावच्छेदकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यातिरिक्तप-
रस्परप्रत्यासत्तेः कार्योत्पत्तावनपेक्षितत्वेऽपि सयोगावशेषसम्बन्धेन
धूमं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनाऽऽर्द्रेन्धनस्य संयोगसम्बन्धन च बह्वः
कारणत्वे आर्द्रेन्धनतादात्म्यवति वह्निसंयोगस्य धूमोत्पत्तावपेक्षा-
सम्भवात्, अत उक्तं तत्संयुक्ते च बह्वाविनि । आर्द्रेन्धने चाहसं-
योगे सति तस्यापि दाहसम्भवेन धूमोत्पत्तिरिष्टेत्यत आह । दाह-
प्रतिबन्धकसत्त्वे इति । एतदुपलक्षणम्, दाहप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि
दाहोत्तरमेव धूमोत्पादात् तत्पूर्वं धूमोत्पत्त्यापत्तिरपि पृथक्कारणता-
मते द्रष्टव्या । दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे धूमोत्पत्तिस्तदभावस्य धूमका-
रणताकल्पनेनापि शक्यते वारयितुमित्याशङ्कां निराकरोति । कल्प्ते-
त्यादिना । कल्पकारणभावस्य । अवश्यकल्पनीयकारणताकस्येत्य-
र्थः । विशेषरूपेण । आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन । अकल्प्तेति । उभया-
सिद्धेत्यर्थः । दाहप्रतिबन्धकाभायानाम् । मणिमन्त्रादिविशेषाद्य-
भावादीनाम् । तत्कारणत्वेति । धूमकारणत्वेत्यर्थः । अनौचित्यं
कारणतायाबुल्येन । मणिविशेषादीनामपि धूमसामान्यं प्रति
नैकप्रतिबन्धकतया निर्वाह इति दर्शयति । एकस्यामिति ।
प्रतिरुद्धायाम् । दाहप्रतिबन्धकमण्याविसमवहितयां सत्याम् ।
तत्रैव । तदिन्धनव्यक्तावेव । व्यक्तवन्तरात् । सन्निहिता-
र्द्रेन्धनान्तरात् । तत्तदभायानाम् तत्तादिन्धनप्रत्यासन्नमण्याद्यभा-
यानाम् । कारणत्वस्येति । एतदुपलक्षणम्, यद्यक्तिजन्यधूमोऽ-
प्रसिद्धः तज्जन्ये धूमे प्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य दुष्कल्पतयाऽस-
ति प्रतिबन्धके वह्न्यादिघटितसामान्यसामग्रीयलात् तत्र धूमोत्प-
त्तिधारणाय तत्तादिन्धनानां विशेषसामग्रीत्वस्य कल्पनीयतयेत्यपि
द्रष्टव्यम् । आर्द्रेन्धनदाहस्य धूमकारणतयाऽप्युक्तापत्तिधारणसम्भ-
वः, एवमिन्धनस्यादाहे तदारम्भकाणुषु द्रव्यान्तरावष्टम्भरूपप्रति-
बन्धकसत्त्वेन धूमोत्पत्तिप्रयोजकरूपविशेषाभावेन च न धूमोत्पत्ति-
रित्यनुशयान प्रकृष्टापकृष्टधूमयोग्यप्रकृष्टापकृष्टार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यन्ध-
यव्यतिरेकानुविधायितया तादृशतादृशधूम प्रति तादृशतादृशवहे-
विशेषरूपेण हेतुताया आवश्यकतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन
धूमसामान्यं प्रत्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमावश्यकमित्याह ।
महति चेति । आर्द्रेन्धनस्य वह्निसामान्यस्य च प्रकर्षो न धूमप्रकर्ष-

प्रयोजक इत्याविष्कर्तुंमहर्द्रिन्धनमहावद्वन्तरयोस्तत्त्वानुधावनम् ।
 आर्द्रिन्धनवद्वयोः पृथकारणत्वेऽपि तयोर्जन्यजनकभावप्रत्ययसत्तेर्धू-
 मोत्पत्तावपाक्षनन्वेन आर्द्रिन्धनप्रभववद्वि विना धूमोत्पत्त्यापत्तेः कथं
 द्विद्वारणसम्भव इत्यतोऽणीयासि तद्व्यभवे घट्वाविस्त्युक्तम् ।

अदन्तीत्यस्वरसमुचनाय, तद्वीजं च धूमनिष्ठप्रकृषौ महत्त्ववि-
 शेषः, रूपविशेषवदारम्भकसंयोगवदवयवभूयस्त्ववच्छिन्नसंज्ञामप्री-
 यशादेव धूमस्य तद्वत्त्वनिर्वाहेण तस्य न धूमजनकतावच्छेदकत्वम्,
 अन्यथा नीलघटत्वादेरपि नीलकपालजन्यतावच्छेदकतापातात्,
 भूयसां परमाणूनां पैकजरूपाविशेषे, धूमरम्भानुगुणसंयोगविशेषे च
 व्यापकवहेरपेक्षया, तदन्वयव्यतिरेके महाधूमान्वयव्यतिरेक इति ।
 (चि०) तदुत्कर्षेण साधोत्कर्षात् । अनन्यथासि-
 द्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात्कारणतावगमेन घटोन्म-
 ज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् ।

(दी०) तदुत्कर्षेणेति । आर्द्रिन्धनप्रभववद्विस्तामान्यं
 विना धूमसामान्यस्य प्रकृष्टतादृशवद्वि विना प्रकृष्टधूमस्यानुत्पा-
 दनियमादर्द्रिन्धनप्रभववद्वेरेव धूमोपपादकत्वम्, तत्रार्द्रिन्धनप्र-
 भववद्वि कारणतावच्छेदकमर्थवशसम्पन्नं नान्तरीयकमेवास्तु,
 फलतो न कश्चिद्विशेष इति भावः । अनन्यथेति । तादृश-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्भूतरूपस्य तद्वतो द्रव्यस्यैव वा कारणत्व-
 म्, उभयथापि व्यापकत्वम्, उद्भूतरूपत्वेन तन्म्यं पुनरुपवर्णि-
 तमेव । घटोन्मज्जनेति । ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियो-
 ग्याधिकरणत्वानिश्चयात् । न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंस,
 इव तद्व्यंमोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इति वाच्यम् । अमामा-
 णिकध्वंससत्कारणधाराकल्पनातो ध्वंसानन्तत्वकल्पनाया एवो-
 चितत्वादिति भावः ।

(गा०) पूर्वोक्तमाशयं प्रकाशयन् तदुत्कर्षेणत्यादिमूलं धूमत्वाद्य-
 यच्छिन्नप्रत्यार्द्रिन्धनप्रभववद्वित्वादिना अकारणत्वेऽपि सङ्गमयति ।

तदुत्कर्षणेतीति । अर्थवशसम्पन्नं नान्तरीयकमिति । तेन रूपेणाहे-
तुत्वेऽपि प्रत्येककारणतानिर्वाह्यव्यापकतावच्छेदकताकमित्यर्थः । वा-
च्यदेः प्रत्यक्षवारणाय उद्भूतरूपस्यापि प्रत्यक्षे हेतुतां प्राप्नोति न
स्वीकुर्वन्ति अपि तु विषयनिष्ठनद्धेतुतायामवच्छेदकत्वमेव तस्ये-
ति तथाऽपि न प्रकृतक्षतिरित्याह । अनन्यथेतीति । अनन्यथासि-
द्धत्वं च कारणत्वं तदवच्छेदकत्वं च विनाऽनुपपद्यमानत्वम् । अन्व-
यव्यतिरेकाभ्याम् । उद्भूतरूपान्वयव्यतिरेकाधीनप्रत्यक्षावशेषा-
न्वयव्यतिरेकाभ्याम् । उद्भूतरूपस्य समवायेन तद्गतो द्रव्यस्यैव वा
तादात्म्येन कारणत्वम् । तत्त्वं पुनरिति । विषयस्य सामान्यतः प्र-
त्यक्षे विषयत्वेन तदाकिप्रत्यक्षे तद्व्यापकत्वेन हेतुता, वहिर्द्रव्यादिप्र-
त्यक्षे च वहिर्द्रव्यादिरूपविषयस्य कारणत्वान्तरं निष्प्रमाणमेव,
कुत उद्भूतरूपस्यावच्छेदकत्वम् ।

न च धात्वादेः प्रत्यक्षवारणान्वयानुपपत्तिरेव वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे
उद्भूतरूपवत्त्वेन विषयहेतुतायां प्रमाणमिति वाच्यम् । उद्भूत-
रूपत्वेन लघुना हेतुतयेव तद्वारणसम्भवेन अन्वयानुपपत्त्यन्व-
काशात् ।

वस्तुत उद्भूतरूपत्वेनापि न हेतुता, उद्भूतत्वस्य दुर्ध्वत्वात् ।

न च तद्रूपत्वव्याप्यजातिविशेषः, नीलत्वादिजात्या सङ्गरात् ।
न च नीलत्वादिव्याप्यं नानैशोद्भूतत्वम्, कारणतावच्छेदकानु-
गमेन व्यभिचारात् ।

न च नीलादिप्रत्यक्षत्वं नीलत्वादिव्याप्योद्भूतत्वाद्यवच्छिन्नज-
न्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः, नीलादिरूपस्य विषयोपलक्षणत्वे
न्यायमते पाकरक्तघटादिप्रत्यक्षे व्यभिचारात्, तद्विशेषणत्वे निर्धक्-
ल्पकासङ्गहात्, स्वविषयनीलादिमत्त्वविशिष्टविषयतासम्बन्धेन शु-
द्धप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य नीलादिजन्यतेत्युक्त्या निर्विकल्पकसङ्गहेऽपि
नीलाद्यभिभवकालीनतदाश्रयप्रत्यक्षस्य दुस्सङ्ग्रहत्वात्, नापि लौकि-
कप्रत्यक्षविषयत्वमुद्भूतत्वम्, गुणादेः लौकिकप्रत्यक्षविषयतायां
सन्निश्चयाश्रयनिष्ठलौकिकप्रत्यक्षविषयतायाः प्रयोजकत्वादन्योन्याश्र-
येणाश्रयप्रत्यक्षतायां तस्याः प्रयोजकत्वासम्भवात् ।

अनुद्भूतत्वं जातिः, नीलत्वादिव्याप्या नानैव, तदवच्छिन्नभेद-
कूट एवोद्भूतत्वमिति चेन् ? तर्हि तेन रूपेण रूपस्य हेतुत्वे ताव-

ज्ञेयानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणता-
या बाहुल्यस्य अयच्छेदकगौरवस्य च प्रसङ्गाद्रूपत्वेन तत्त्वादच्छिन्न-
स्य अनुद्भूतत्वाच्चक्षान्यन्ताभावात्त्वेन च पृथक्कारणत्वफलनमेवो-
चितम्, तावता उद्भूतरूपत्वाच्चक्षस्य बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नव्यापकत्वमव्याहृतमेव ।

यदि च अनुद्भूतत्वं शुक्लत्वव्याप्यं भास्वरत्वंविरुद्धमेव, र-
सेनेन्द्रियादिरूपस्य शुक्लतया घ्राणेन्द्रियादावपि शुक्लरूपस्यैव फ-
लनादित्युच्यते, तदा तद्वच्चिच्छिन्नाभासस्य पृथक्कारणत्वमेवोचितम् ।
अन्यथा तद्वच्चिच्छिन्नमेव रूपत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विशेष्यविशेष-
णतावच्छेदकभावे वा विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयस्याऽऽवश्यक-
त्वात्, अयच्छेदकगौरवाधिक्यादित्यादिकमुपवर्णितव्यावमित्यर्थः ।

उच्छिन्नलास्तु पृथिव्यादित्रयानिष्ठजातिविशेष एव यावेद्वैद्व्यप्र-
त्यक्षजनकतायच्छेदकतया स्वीक्रियते, तदभावादेव न वाद्यादीनां
प्रत्यक्षता ।

न च तादृशजातेः पृथिवीत्यादिना सङ्करभयेन घ्राणेन्द्रियावा-
वश्योपेयतया तत्प्रत्यक्षधारणायानुद्भूतरूपप्रतिबन्धकताया आव-
श्यकत्वेन रूपत्वेन हेतुतयैव नीरूपप्रत्यक्षधारणसम्भवे किमुक्त-
जात्येति वाच्यम् । रूपत्वेन हेतुत्वे नानाजातीयरूपपदार्थद्रव्ये
भातिरिक्तचिद्विरूपस्य नीलपीतादीनां वा कल्पनीयतया गौरवात् ।
एतन्मते तत्र विजातीयसबलनप्रतिबन्धने रूपानुत्पादस्यैवोपगमात् ।

अथ वा उद्भूतत्ववदेकत्वमेव प्रत्यक्षजनकम्, तद्वगतमुद्भू-
तत्वं चैकैव जातिः, सङ्करानवकाशात् । घ्राणेन्द्रियाद्येकत्वव्यावृत्तैव
सा जातिः, अतो न तत्प्रत्यक्षता । न च प्रभाषाश्चाक्षुषानुरोधेन त-
देकत्वे तादृशजातेरावश्यकतया तस्य स्पर्शनापात्तिरिति वाच्यम् ।
स्पर्शनप्रत्यक्षेऽनुद्भूतस्पर्शविशेषस्य प्रतिबन्धकतां स्वीकृत्य त-
स्य धारणीयत्वात् । अस्तु वा स्पर्शनप्रत्यक्षप्रयोजकमपि प्रभैक-
त्वव्यावृत्तं चाक्षुषप्रयोजकजातिरूपं जात्यन्तरम्, न्यायादि-
मते धावोरिदोष्मणोऽप्यतीन्द्रियतया तदेकत्वे स्पर्शनप्रयोजकजा-
तेरप्यनभ्युपगमनं तद्व्याप्यतानिर्वाहादित्याहुः ।

मूले षष्ठ्यादिति । षष्ठ्यकाश्रयः शाकाद्याहारपरिणामजन्य-
त्वस्य नरस्यामरूपप्रयोजकत्वावगमेनेत्यर्थः । जाठरानलेनाभ्यवह-

तशाकाद्यारम्भकेष्ववयवेषु शरीरगतश्यामरूपसजातीयं रूपमु-
त्पाद्यते, तैश्चावयवैरदृष्टावशेषप्रेरिताभ्यन्तरसमीरणसञ्चारितैर्गभा-
शयं प्रविश्य परस्परसंयुक्तैश्चशरीरमारभ्यत इति तत्रावयवश्याम-
रूपासजातीयं रूपमुत्पद्यते, तत्र शरीरगतशाकपाकजत्वस्य शा-
कपाकजत्वेन शरीरस्य वा हेतुताया निष्प्रमाणकत्वेऽपि जाठरान-
लपाकार्धनिरूपविशेषशाकाद्यवयवस्य वा तन्निष्ठविजातोयाग्निसंयो-
गस्य वा हेतुतयाऽपि शाकेतरभुक्तद्रव्ये तादृशरूपस्य जाठरानलेन
जनयितुमशक्यत्वाच्छाकाद्यवयवजन्यत्वस्य मित्रातनयशरीरे श्या-
मविशेषोत्पादप्रयोजकताया वैद्यक्योचिताया आवश्यकत्वेन तद्-
नुपपत्त्या तस्य मित्रातनयस्यामत्वव्यापकतानिश्चयो निर्वह्येवेति
बोध्यम् । घटोन्मज्जनेति । तद्वदोत्तरकाले तद्वदसत्त्वापत्त्येत्यर्थः ।
आपत्तिश्च जन्यत्वविशिष्टं विनाशित्वं यद्यत्यन्ताभावाद्यवृत्तित्वे सति
भावत्वव्यभिचारि स्यात् ध्वंसवृत्ति स्यात् ध्वंसत्वव्यवस्थित्याकारा भा-
वत्वोपाधौ विशिष्टसाध्यव्यापकतां प्राहयति, विशेषणवत्त्वेन निश्चि-
ते पक्षे विशिष्टापादकतर्कस्य विशेष्यशङ्कानिवर्त्तकत्वात् जन्यत्व-
विशिष्टे विनाशित्वे अत्यन्ताभावाद्यवृत्तित्वविशेषणस्य निश्चयादु-
क्ततर्के सति जन्यत्वविशिष्टे विनाशित्वे भावत्वव्यभिचारशङ्कानिवृ-
त्तेः, तादृशापत्तिपरिपन्थिन्या विनाशित्वे ध्वंसवृत्तित्वस्येष्टापत्तिश-
ङ्काया निवृत्त्यर्थमेव तर्कः घटादिध्वंसो यदि किञ्चित्कालवृत्तिध्वंसप्र-
तियोगी स्यात् स्वानधिकरणतत्कालेऽभ्यान्, तद्वदप्रागभावानधि-
करणतया निश्चितस्य कालस्य तद्वदध्वंसानधिकरणत्वे दृष्टापत्तिश-
ङ्कायां च स कालस्तद्वदप्रागभावानधिकरणत्वे सति यदि तद्वद-
ध्वंसानधिकरणकालः स्यात् तद्वदध्वंसानधिकरणं स्यादिति घटो-
न्मज्जनप्रसङ्गो विरोधिपरस्परया साध्यव्यापकताया प्राहकः ।

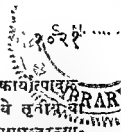
उक्ततर्के मूलशैथिल्यशङ्कानिरासाय सामान्यतो व्याप्तिं घटयति
दीधितौ । ध्वंसेति । तदीयकादाचित्काभावानधिकरणकालत्वस्य
तदधिकरणत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः । तदधिकरणत्वं कालिकसम्बन्धेन,
अतो विद्वद्विषयकज्ञानध्वंसस्य ध्वंसाधिकरणत्वेनोभ्युपगते काले
विषयतया तज्ज्ञानवति तज्ज्ञानोन्मज्जनप्रसङ्गे नेष्टापत्यवसरः । गग-
नादौ व्यभिचारवारणायाऽऽपादके कालत्वप्रवेशः । यत्र काले यद्वद-
ध्वंसादिध्वंसो येनाभ्युपेयते तेनापि तत्र काले तद्वदध्वं-

- सातधिकरणत्वं नोपगम्यते इति कथमुक्तापत्तिः, विपर्ययानुमाने, सिद्धसाधनादिति शङ्कते । न चेत्यादिना । प्रागभावस्य प्रतियोगिध्वंस इवेति । यथा प्रागभावप्रतियोगिनो घटादध्वंसोऽपि तत्प्रागभावप्रतियोगिकः स्वीक्रियते इत्यर्थः । अन्यथा प्रातियोगिध्वंसकाले प्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गात्, प्रागभावप्रागभावाप्रसिद्ध्या तत्प्रागभावानधिकरणत्वगर्भापादकाप्रसिद्ध्यावपि काश्चित्काभावत्वेनोभयसङ्गाद्वकापादकप्रसिद्धिसौलभ्यादिति भावः । तद्धूमोऽपि । प्रतियोगिध्वंसध्वंसोऽपि । प्रतियोगिनो ध्वंसः । प्रतियोगिप्रतियोगिकः । उपेयत इति शेषः । तथा च तेऽसुसध्वंसाधिकरणकालस्यापि तत्प्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वमेवेति भावः । एवं कल्पनया घटोन्मज्जनप्रसङ्गोद्धारेऽपि लाघवेन ध्वंसस्याविनाशित्वसिद्ध्या भावत्वस्य जन्यानिवृत्त्यव्यापकत्वं सुघटमेवेत्याह । अप्रामाणिकेति । ध्वंसतत्कारणधाराकल्पनात् इति । ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसपरम्परायास्तद्धूमे तत्तत्प्रतियोगिपरम्परायाः प्रतियोगितानियामककारणानां च कल्पनाभेदेत्यर्थः । अन्यत्थम् । अविनाशित्वम् । उन्नितत्वादिति । लाघवेनेत्यादि ।
- अथ विनाशं प्रति जन्यभावत्वेन एककारणत्वस्य जन्यत्वेन भावत्वेन कारणताद्वयस्य च कल्पनातो लाघवात् जन्यत्वमात्रेण प्रतियोगिनां कारणत्वकल्पनेन तदवच्छिन्नमात्रस्य च लाघवान् ध्वंसप्रतियोगितानियामकत्वसिद्धौ ध्वंसेऽपि तादृशसामान्याः प्रामाणिकत्वात् ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसधारायाः प्रामाणिकत्वमेवेत्यप्रामाणिकेत्यसङ्गमम् ।

अत्र वदन्ति प्रागभावप्रतियोगित्वरूपजन्यत्वापेक्षया लघीयसा जातिरूपसत्त्वेनैव प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता कल्प्यते, तदवच्छिन्नघटिता च सामग्री न ध्वंसे, कालिकसम्बन्धेन सत्त्वं कारणतावच्छेदकं समवायेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेऽपि समवायेन तदवच्छिन्नहेतुताया निष्पत्त्युद्भूतया ध्वंसे सामग्रीविरहस्य सूपपादत्वात् ।

न च समवायसम्बन्धेन सत्त्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वे नित्यानां द्रव्यगुणानां नाशः स्यादिति कालिकसम्बन्धेन सत्तावस्थेन जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वाभावे च प्रागभावप्रतियोगित्वेन हेतुता पाच्येति ध्वंसेऽपि तत्सत्त्वेन तस्यापि नाशो भवेदिति

वाच्यम् । प्रतियोगिमात्रस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन कार्योत्पादक-
सामग्रीत्वेन जन्यत्वेन प्रतियोगिनो हेतुत्वेऽपि द्वितीये तृतीये च
क्षणे घटादेर्नाशः स्यादिति द्रव्यादिनाशे विशेषसामग्र्यन्तरस्या-
ऽऽवश्यकतया तदभावादेव नित्यद्रव्यादीनां नाशवारणसम्भवे
समवायेन सत्ताया अपि प्रतियोगिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसम्भ-
वात् तथा हि आश्रयनाशानाशद्रव्यस्य नाशे प्रसमवायिकारणवि-
जातीयसंयोगनाशा विशेषसामग्री, आश्रयनाशजन्यद्रव्यनाशे व्य-
भिचारवारणाय आश्रयनाशानाशत्वं कार्यतावच्छेदके नाशप्र-
तियोगिविशेषणम्, आश्रयनाशानाशत्वं च स्वप्रतियोगिसमवेत-
त्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन नाशविशिष्टान्यत्वम्, शिरो-
मणिमते द्रव्यनाशत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्, तन्मते सर्वत्रासम-
वायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशात्, कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः
स्वप्रतियोगिजन्यत्वम्, तेन च सम्बन्धनासमवायिकारणनाशस्य
गगनादौ भभावाच्च तन्नाशापत्तिः, आश्रयनाशकालस्थायिगुणक-
र्मणोर्धिनाशे च आश्रयनाशो हेतुः, विभागसंयोगादिजन्ये संयोग-
विभागकर्मादिनाशे व्यभिचारवारणाय आश्रयनाशकालस्थायित्वं
कार्यतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिविशेषणम्, तदर्थश्च स्वप्रतियो-
गिसमवेतत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन नाशविशिष्टत्वम्,
आश्रयनाशस्य नाशत्वेनैव हेतुता, स्वप्रतियोगिसमवेतत्वं प्रत्या-
सत्तिः, तादृशसम्बन्धेन नाशश्च न नित्यगुणे, तदार्थ्यस्यापि नि-
त्यत्वेन नाशाप्रतियोगित्वात्, आश्रयनाशानाशरूपरसगन्धस्पर्श-
नाशे विजातीयतज्जसंसंयोगरूपः पाको हेतुः, कारणतावच्छेदकस-
म्बन्धः सामानाधिकरण्यम्, तेन समबन्धेन तस्य पार्थिवपरमाण्वे-
कत्वादिषु सत्त्वेऽपि रूपादिनाशे तादात्म्यसम्बन्धेन रूपत्वादिनापि
हेतुत्वात्तेन सम्बन्धेन तेषामेकत्वादिव्यसत्त्वाच्च पाकघटितसामग्री-
बलात्तद्विनाशापत्तिः रूपाद्यात्मकप्रतियोगिनां पाकसहकारित्वानु-
पगमे जन्यत्वेन प्रतियोगिनां हेतुत्वेऽपि पाकाद्रूपादिनाशसमये त-
त्समानाधिकरणावभागादेरूपजन्यगुणानां विनाशप्रसङ्गात्, आश्र-
यनाशानाम्यसंयोगादिनाशे स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य व्यापक-
त्वोभयसम्बन्धेन विभागो हेतुः, तादृशसम्बन्धेन विभागो
न नित्यगुणे न चा तत्र तत्सहकारिसंयोगरूपप्रतियोगी तादा-

सम्यक्सम्यन्धेन प्रत्यासन्नः, एवं विभागनाशो स्वजनकसंयोगनाशजनकत्वसम्यन्धेन सयोगो हेतुः, कर्मनाशोऽपि जनकत्वसम्यन्धेन संयोगो हेतुः पूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगजनकत्वस्येऽपरज्ञानादिसाधारण्यदत्त तदाश्रयजन्यद्रव्यसाधारण्यात् ननुत्तरसंयोगात्तन्नाशवारणाय तथापि विभागकर्मरूपप्रतियोगिनोऽसहकारिताया आवश्यकत्वात्तत्र पक्षेऽपरज्ञानानिर्व्यावृत्तिः । अपेक्षाबुद्धिजन्यगुणनाशो अपेक्षाबुद्धिनाशः स्वप्रतियोगिजन्यत्वसम्यन्धेन हेतुः, नित्ये नेन सम्यन्धेन नाशासत्ताप्रातिप्रसङ्गः, शब्दज्ञानादिरूपयोग्यप्रभुप्रिशोऽपगुणनाशो स्वपूर्वत्वस्यसामानाधिकरण्योभयसम्यन्धेन विशेषगुणत्वेन हेतुता, स्वपूर्वत्व च कालिकसम्यन्धेन स्वप्रागभावाधिकरणत्वम्, गगतैकत्वादौ शब्दादिरूपविशेषगुणस्य सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि कालिकसम्यन्धेन न तत्प्रागभावप्रत्वम्, महाकाले तत्सत्त्वेऽपि न सामानाधिकरण्यमिति न तद्वलात्तन्नाशापत्तिः ।

वस्तुतस्तु तत्रापि तादात्म्येन तादृशप्रतियोगिनां सहकारित्वमावश्यकम्, अन्यथा सयोगादृष्टादावपि तल्लन्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्तेः, तथा च नित्येतद्विलम्बादपि तद्व्यतिरेकसामग्र्यविलम्बः ।

एतेनापेक्षाबुद्धेराप तृतीयक्षणे विनाशस्य शिरोमणिना स्वीकृतत्वात् शब्दादिनाशो च तत्समानकालीनपदार्थनाश एव नाशत्वेन हेतुः, कालिकसम्यन्धेन प्रतियोगिमस्य प्रत्यासत्तिः, नाशत्वमेव जन्यतावच्छेदकम्, जन्यमात्रस्य कालोचितया सर्वत्रैव नाशप्रतियोगिनि तादृशकारणसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात्, तथा च तादृशकारणवलात्मद्राकालस्य नाशापत्तिरिति परास्तम् । घटादावपि समकालपदार्थनाशस्योक्तसम्यन्धेन तद्वितीयक्षणे सत्त्वात् तृतीयक्षणे तन्नाशापत्तिवारणाय शब्दादीनां तादात्म्यसम्यन्धेन तत्सहकारिताया आवश्यकत्वात् तत्र एवानतिप्रसङ्गनिर्वाहात् ।

न चेन्न सत्त्वेन हेतुत्वमप्यनर्थकम्, सत्तादृशानां जात्यादीनां नाशस्योक्तविशेषसामग्र्यभावादेव धारणसम्भवादेति वाच्यम् । तत्र स्वप्रतियोगिममवेतत्वमस्यन्धेन नाशहेतुभूताश्रयनाशस्य एकत्वपरिमाणादापि जातावपि सत्त्वेन तादृशविशेषसामग्र्यविलात् तस्या नाशवारणाय सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिनां कारणत्वस्याऽऽवश्यकत्वात् । एकत्वादिनाशो एकत्वादीनां विशिष्य कारणताया अ-

नाद्यक्षयकत्वात्, नाशप्रतियोगिनां सर्वेषां स्वनाशे विशिष्य हेतुत्वे-
ऽपि यद्विशेषयोरिति न्यायबलात् सत्त्वेन तेषां सामान्यहेतुनाया
आद्यक्षयकत्वाद्य अन्यथा नत्तादृशसामग्र्याधिरहकूटस्य जात्यादौ
प्रतियोगितया नाशसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वकल्पनायां गौरवात्,
अन्यथाऽतत्तत्प्रतिस्थलीयविशेषसामान्यभावेन सर्वत्र सामान्य-
कार्यातिप्रसङ्गराणसम्भवेन सामान्यकारणमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् ।

अथ नाशत्वावच्छिन्न प्रति स्वप्रतियोगिमत्त्वसम्बन्धेन नाशत्वेन
हेतुतामने तादृशसामान्यकारणाभावादेव न जात्यादावाभयनाश-
घटितसमप्रीतो नाशापत्तिः, यद्विशेषयोरित्यादिनियमध्याप्रयोजक
इति चेन्न । प्रागभावस्य कालोपाधित्वाभावेन तत्र कालिकसम्ब-
न्धेन प्रतियोगिमत्त्वाभावात्तन्नाशे व्यभिचारधारणाय समानकाली-
नपदार्थनाशस्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धेनैव नाशत्वावच्छिन्नं
प्रति हेतुताया घक्तव्यतया प्रागभावेऽपि तादृशसम्बन्धेन तस्य सत्त्वा-
द्य व्यभिचार इत जातापि तादृशसम्बन्धेन तस्य सत्त्वात् सत्त्वेन
हेतुतां धिना तन्नाशापत्तिवारणासम्भवात् । यदि चासमवायिका-
रणनाशस्यैव द्रव्यनाशकनामतेऽवयवनाशादसमवायिकारणसंयो-
गनाशोपपत्तिक्षण एव द्रव्यनाशस्य वारण य गुणकर्मणोर्द्रव्यान्यन्धेन
कारणताफलपयित्वा तद्व्यवच्छिन्नस्याऽऽश्रयनाशसहकारिता वाच्या,
तथा सति कारणतावच्छिदकगौरवाह्लाघवेन गुणकर्मणाद्रव्यावृ-
त्तिजातिविशेषमङ्गीकृत्य तेन रूपेण तयोराश्रयनाशसहकारित्व-
मुच्यतम्, तादृशसहकारिधिरहादेव न जातेर्नाशापत्तिरिति विभा-
व्यते, मा भूत् तदा सत्त्वेन हेतुत्वम्, ध्वसध्वसापादकसामग्रीदुर्भि-
क्ष बुर्वारमेय, चरमसयोगानां विनाशे ऽदृष्टविशेषनाशस्य कालिक-
सम्बन्धेन हेतुत्वात्, तस्य च ध्वसेऽपि सत्त्वात् तद्व्यवच्छिन्नं ध्वस-
ध्वसापत्तिरिति चेन्न । विजातीयसत्त्वावच्छिन्नस्यैव तत्सदकारितो
पगमेन तदापत्यभावात्, चरमध्वसानिरिकस्य ध्वंसस्य कालोपा-
धिताया निर्युक्तिकतया तत्र, कालिकसम्बन्धेनादृष्टविशेषनाशात्-
त्वाच्च, चरमध्वसे च चरमध्वसवृत्तिपदार्थनाशरूपकारणाभावेन
तन्नाशापत्तेरयोगादिति कृत पल्लवितेन ।

(चि०) तत् किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः, तथा च

यदुभा व्याकुली स्यादिति चेन्न । तदुभयोरन्येषामनु-
 कूलतर्केण व्यासिग्रहात् । यत्र साध्योपाधयोर्हे-
 तुसाध्ययोर्वा व्यासिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्यासिनि-
 श्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वम्, व्याभिचारसंशयोपधाय-
 कत्वात् । यदा च तादृशकत्रानुकूलतर्कवितारस्तदा
 हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितम् । पक्षेतरस्य स्वव्याघा-
 तकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशयकत्वम्, अतो न स-
 न्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्य-
 व्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि, ग्राहक-
 साम्यात्, तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभा-
 वाभ्यां पक्षे निवर्तितव्यम्, न चैवम्, तथा च पक्षेतर-
 ससाध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषये-
 दिति, तन्न । तथापि हि साध्यव्यापकतापक्षनालम्ब्य
 हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु
 यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावे-
 नैव, व्याप्तेरग्रहः, अथास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापक-
 त्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्युभय-
 थापि नोपाधिर्दूषणम् । न च व्याप्त्याभावव्याप्यनुभ-
 यमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्य-
 म् । उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन
 तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न ।

(दी०) कार्यकारणयोरेव । कार्यकारणभावग्राहकप्रमाण-
 क्रोडीकृतयोरेव ।

(गा०) ययोर्न मिथः कार्यकारणभावस्तयोरपि साध्योपाधयोः प्र-
 शितत्वात् कार्यकारणयोरेवेति मूलाशङ्काया असङ्गतिः । तथा हि श्या-

मरूपे शाकारम्भकावयवसमवेतत्वरूपशाकयाकजत्वं न कारणमपि
तु तादृशावयवरूपमेव प्रत्यक्षविषयत्वरूपं, प्रत्यक्षत्वमपि नोद्भूतरूप-
कार्यमपि तु मतविशेषे प्रत्यक्षमेव तत्कार्यम्, परन्तु प्रदर्शितेषु धूमा-
द्रैन्धनप्रभवद्यह्वादेरेव कार्यकारणभावः, तादृशवहेः तादृशवह्नित्वेन
चह्नित्वेन वा कारणत्वमित्यन्यदेतन्, इत्यतः कार्यकारणयोरिति
व्याचष्टे । कार्यकारणयोरेवेति । प्रमाणकोडीकृतत्वम् । प्रमाणविषय-
त्वम्, तथा च एककारणताप्रविष्टविषयान्तःपातिप्रमाविषयताश्रय-
योरुभयोरेवेत्यर्थः । तेन कार्यकारणभावविषयकसमूहालम्बनप्रमा-
विषयत्वस्य केवलान्वयित्वेऽपि न व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिः । तथात्वं च
कार्यकारणयोः कार्यत्वकारणनावच्छेदकत्वयोः कारणतावच्छेदक-
कार्यतावच्छेदकयोश्चेति दर्शितसकलोपाधिसङ्ग्रहः । बह्विधूमयोः
कारणकार्योभयरूपत्वात्, विनाशप्रतियोगित्वस्य भावत्वावच्छिन्नका-
रणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, सम्बन्धरूपावच्छे-
दकस्यापि कारणताघटकन्यापकनाप्रविष्टत्वेन निरुक्तप्रमाविषयता-
वत्त्वात्, शाकारम्भकावयवसमवेतत्वस्य चावयवस्यामरूपनिष्ठकार्य-
भूतस्यामरूपकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, प्रत्यक्षविषयत्वस्य च
रूपस्य रूपवतो वा कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति ध्येयम् ।

मूले बहुधा व्याकुली स्यात् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्योर्व्याप्तिनिश्चया-
नुपपत्तिस्स्यादित्यर्थः । तदुपजीव्येति । कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणप-
रम्पर्योपजीव्येत्यर्थः । भव्येणाम् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनाम् । अनु-
कूलतर्केति । पृथिवीत्वं यदि द्रव्यत्वशून्यवृत्तिः स्यात् जन्यगुणशून्यवृ-
त्तिः स्यादिति तर्कः पृथिवीत्वाद् द्रव्यत्वादिद्वयातिग्राहकः, तत्र द्र-
व्यत्वशून्याऽपि पृथिवी जन्यगुणशून्या न भविष्यतीत्यादिव्यभिचार-
शङ्का विरोधिनी, तां च जन्यगुणा यदि द्रव्यत्वव्याभिचारिणः स्युः
द्रव्यत्वावच्छिन्नसमवायिकारणजन्या, न स्युरित्यादितर्को विरुध-
द्धिः, तत्र चेष्टापत्तिशङ्काविरोधितया जन्यसत्त्वद्रव्यत्वादिना कार्य-
कारणभावग्राहकप्रमाणमुपयुज्यते, प्रथमतर्के च नेष्टापत्तिसम्भवः,
पृथिव्यादेस्संयोगादिरूपगुणशून्यत्वे मूर्तत्वानुपपत्तेः, मूर्तत्वादेः वि-
भुसंयोगादिव्याघ्रत्वादिति । एवमन्यत्रापि कार्यकारणभावस्योपयो-
गित्वमूह्यम् । कार्यकारणभावग्रहोपजीवनं प्रायिकं योध्यम् ।

(दी०) पक्षेतरस्येत्यादि । ननु सान्दिग्धोपाध्यन्तरव-

बहुधा व्याकुली स्यादिति चेन्न । तदुपजीव्यान्वेषण-
 प्यनुकूलतर्केण व्यासिग्रहात् । यत्र साध्योपाधयोर्दे-
 तुसाध्ययोर्वा व्यासिग्रहकसाम्यान्नैकत्र व्यासिनि-
 श्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वम्, व्याभिचारसंशयोपधा-
 यकत्वात् । यदा च तादृशकत्रानुकूलतर्कवितारस्तदा
 हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितम् । पक्षेतरस्य स्वव्याघा-
 तकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशयकत्वम्, अतो न स-
 न्दिग्धोपाधिरपि सः । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्य-
 व्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि, ग्राहक-
 साम्यात्, तथा बोधयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभा-
 वाभ्यां पक्षे निवर्तितव्यम्, न चैवम्, तथा च पक्षेतर-
 ससाध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषये-
 दिति, तन्न । तथापि हि साध्यव्यापकतापक्षपालस्य
 हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु
 यद्योपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावे-
 नैव व्यासिग्रहः, अथास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापक-
 त्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वनिश्चयान्नोपाधिरित्युभय-
 थापि तांसाधिर्दूषणम् । न च व्याप्त्याभावव्याप्यमुभ-
 यमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्य-
 म् । उपाधेरात्मना नार्थमनुकूलतर्काभासोपजीवकत्वेन
 तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न ।

(दी०) कार्यकारणयोरेव । कार्यकारणभावग्राहकमपान-
 क्रोडीकृतयोरेव ।

(गा०) ययोर्न मिथः कार्यकारणभावस्तयोरपि साध्योपाध्योः प्र-
 शंसितत्वात् कार्यकारणयोरेवेति मूलाशङ्कया असङ्कतिः । तथा हि श्या-

मरूपे शाकारम्भकावयवसमवेतत्वरूपशाकपाकजत्वं न कारणमपि तु तादृशावयवरूपमेव प्रत्यक्षविषयत्वरूपं, प्रत्यक्षत्वमपि नोद्भूतरूप-कार्यमपि तु मतविशेषे प्रत्यक्षमेव तत्कार्यम्, परन्तु प्रदर्शितेषु धूमा-द्रैन्धनप्रभववह्नादेरेव कार्यकारणभावः, तादृशवह्नेः तादृशवह्नित्वेन वह्नित्वेन वा कारणत्वमित्यन्यदेतन्, इत्यनः कार्यकारणयोरिति व्याचष्टे । कार्यकारणयोरेवेति । प्रमाणकोडीकृतत्वम् । प्रमाणविषय-त्वम्, तथा च एककारणताप्रविष्टविषयान्तःपातिप्रमाविषयताश्रय-योरुभयोरेवेत्यर्थः । तेन कार्यकारणभावविषयकसमूहालम्बनप्रमा-विषयत्वस्य केवलान्वयित्वेऽपि न व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिः । तथात्वं च कार्यकारणयोः कार्यत्वकारणतावच्छेदकत्वयोः कारणतावच्छेदक-कार्यतावच्छेदकयोश्चेति दर्शितसकलोपाधिसङ्गः । वह्निधूमयोः कारणकार्योभयरूपत्वात्, विनाशप्रतियोगित्वस्य भावत्वावच्छिन्नका-रणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, सम्बन्धरूपावच्छे-दकस्यापि कारणताघटकव्यापकनाप्रविष्टत्वेन निरुक्तप्रमाविषयता-वत्त्वात्, शाकारम्भकावयवसमवेतत्वस्य चावयवभ्यामरूपनिष्ठकार्य-भूतभ्यामरूपकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, प्रत्यक्षविषयत्वस्य च रूपस्य रूपवतो वा कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति ध्येयम् ।

मूले बहुधा व्याकुली स्यात् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्योर्व्याप्तिनिश्चया-नुपपत्तिस्स्यदित्यर्थः । तदुपजीव्येति । कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणप-रम्परयोपजीव्येत्यर्थः । अन्येषाम् । द्रव्यत्वपृथिवीत्यादीनाम् । अनु-कूलतर्केति । पृथिवीत्वं यदि द्रव्यत्वशून्यवृत्ति स्यात् जन्यगुणशून्यवृ-त्ति स्यादिति तर्कः पृथिवीत्वाद् द्रव्यत्वादिव्याप्तिग्राहकः, तत्र द्र-व्यत्वशून्याऽपि पृथिवी जन्यगुणशून्या न भविष्यतीत्यादिव्यभिचार-शङ्का विरोधिनी, तां च जन्यगुणा यदि द्रव्यत्वव्याभिचारिणः स्युः द्रव्यत्वावच्छिन्नसमवायिकारणजन्या न स्युरित्यादितर्को विरुण-द्धि, तत्र चेष्टापत्तिशङ्काविरोधितया जन्यसत्त्वद्रव्यत्वादिना कार्य-कारणभावग्राहकप्रमाणमुपयुज्यते, प्रथमतर्के च नेष्टापत्तिसम्भवः, पृथिव्यादेस्संयोगादिरूपगुणशून्यत्वे मूर्तत्वानुपपत्तेः, मूर्तत्वादेः वि-भुसंयोगादिव्याप्यत्वादिनि । एवमन्यत्रापि कार्यकारणभावस्योपयो-गित्वमूह्यम् । कार्यकारणभावग्रहोपजीवनं प्राथिकं बोध्यम् ।

(दी०) पक्षेतरस्येत्यादि । ननु सन्दिग्धोपाध्यन्तरव-

त्पक्षेतरोऽपि व्यभिचारशङ्कापादधानः केन वारणीयः, स्वव्या-
घातकत्वं च निराकृतमेव ।

(गा०) पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशयक-
त्वमिति न सन्दिग्धोपाधिरपि स इति मूलस्य यथाश्रुतार्थमाक्षिपातः ।
नन्वित्यादिना । सन्दिग्धोपाध्यन्तरवदिति । व्यभिचारशङ्काधायकत्वे
द्वयान्तः । साध्यव्यापकत्वेन सन्दिग्धं साधनाव्यापकधर्मान्तरमेवे-
त्यर्थः । व्यभिचारशङ्कामादधान इति । व्याप्यसंशयात्मकसाध्यध-
र्मिकसाधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयद्वारा साध्ये साधनाव्यापकत्व-
शङ्का साध्यव्यापकत्वसंशयाधीनसाधनधर्मिकसाध्यव्यापकताध-
च्छेदकावच्छिन्नाभाववद्बुद्धित्वसंशयरूपव्याप्यसंशयद्वारा साधन-
धर्मिकसाध्याभाववद्बुद्धित्वशङ्का या जनयन्नित्यर्थः । तादृशशङ्काया
जनने स्वव्याघातकत्वं मूलोक्तवाधकमुद्धरति । स्वव्याघातकत्वं चे-
ति । निराकृतमेवेति । तद्धि न सर्वानुमानसाधारण्यमित्या-
दिनेति शेषः ।

(दी०) अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापि-
शाचीत्वाद्यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका, तथा पक्षेतरस्योपा-
धित्वशङ्काऽपि, तदाहिताऽपि च व्यभिचारशङ्का पक्षे व्यभिचा-
रशङ्के न प्रतिबन्धिका, अन्यथा निरुपाधिकसदृचरभङ्गप्रसङ्गमा-
त्रबलप्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न । सन्दिग्धो-
पाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधीनप्रयोजकरूपवता पक्षेतरेण
तदाधाने प्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् । व्यभिचारज्ञा-
नत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वादिकं न निविश-
ते गौरवात् मानाभावाच्च । कथमन्यथा करवाहिसंयोगः सर्वः
संयोगो वा प्रत्यक्षसंयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवायी समवायित्वा-
दित्यादितो न शक्त्वादिसिद्धिः ? निरुपाधित्वेऽप्यप्रयोजकत्वा-
दिति चेन्न । निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तथात्वेऽपि चाप्र-
योजकत्वे निरुपाधित्वाभिमतानामितरेषामपि तथात्वात् ।

(गा०) अत्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्केति । विशेषत उपाधिता-
वच्छेदकमनुल्लिख्य एतत्साध्यव्यापक एतत्साधनाव्यापको न वा, एत-
त्साधनाव्यापक एतत्साध्यव्यापको न भवति शङ्केत्यर्थः । शङ्कापि शा-
चीत्वात् । दुरुच्छेदशङ्कात्वात् । पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्काऽपीति । श-
ङ्कापि शाचीत्वाच्च व्यभिचारशङ्काधायिकेत्यनुपपद्यते । अत्र व्यभिचार-
शङ्कासामान्याः स्थलान्तरे क्लृप्ताया अपि सन्धे तच्छङ्काया अनु-
त्पादोऽनुभवविरुद्ध इत्यनुशयानो न हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्व-
मित्यस्यानुमितिविरोधिव्यभिचारशङ्कानाधायकत्वाशयेन प्रकारान्त-
रेण पक्षेतरस्यादूषकत्वं शङ्केते । तदाहिताऽपि चेति । तस्योपाधि-
त्वशङ्काहिता चेत्यर्थः । पक्ष व्यभिचारशङ्केवेति । पक्षे साध्यसन्देहद-
शायामप्यनुमित्युत्पत्त्या पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारशङ्का यथा न प्रति-
बन्धिकेत्यर्थः । न प्रतिबन्धिका । नानुमितिप्रतिबन्धिका । एतच्चानुमि-
तिं प्रत्येव साक्षात्संशयसाधारणव्यभिचारग्रहः प्रतिबन्धक', व्याप्ति-
ज्ञाने तु व्यभिचारनिश्चय एवेति मनेन, व्याप्तिज्ञानाविघटनद्वारा
व्यभिचारसंशयस्यानुमातविरोधित्वमने व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धक-
तायाः पक्षविशेषनियन्त्रितत्वाभावेन तत्र पक्षीयव्यभिचारसंशय-
स्यानुमितिविरोधित्वव्यावर्तनायोगात्, सामान्यतः पक्षत्वस्य के-
वलान्वयित्वात् । अन्यथा । उक्तव्यभिचारशङ्काया अपि प्रतिबन्ध-
कत्वे । निरुपाधिकेति । पक्षेतरत्वतत्समशीलातिरिक्तोपाधिविरह-
विशिष्टसहचारभङ्गापत्तिमात्रबलेन प्रवृत्तानां गगनं परिमाणवत् द्र-
व्यत्वाद् घटादिवदित्यनुमानानामुच्छेदापत्तेरित्यर्थः । तत्र पक्षे सा-
ध्यसन्देहेन तदन्तर्भावेण व्यभिचारशङ्कायां पक्षेतरत्वोपाधित्वश-
ङ्काहितव्यभिचारशङ्कायाश्च सम्भवादित्यर्थः ।

न च तत्र व्यभिचारोपादकनिरुपाधित्वभङ्गप्रसङ्ग एव व्यभि-
चारशङ्कानिवर्त्तक इति नांकानुमानत्रिलयप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
अनौपाधिकत्वस्य दुर्निश्चयतया तद्भङ्गापत्तेरयोगात् । चलान्तेन च
उपाध्यन्तराग्रहसहितव्यभिचारग्रहमात्रसमाधानस्यैव विवक्षितत-
या तत्सङ्गनेश्च ।

प्रथमपक्षं दूषयति । सन्दिग्धेति । रूपयतेति । साध्यव्यापकता-
संशयविषयत्वधर्मवतेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति । न हि
प्रयोजनक्षतिमिया सामग्री कार्यं न जनयतीति न्यायादिति भावः ।

द्वितीयपक्षं दूषयति । व्यभिचारस्यान्तरेण चेति । कारणविशेषजन्यत्वाजन्यत्वादिकमिति । पक्षेतरत्वाभाधिव्यसंशयाघटितसामप्रोजन्यत्वादिकं तत्संशयाजन्यत्वादिकं चेत्यर्थः । आदिपदात्साध्याभावांशे संशयान्यत्वपक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वपरिग्रहः ।

ननु द्रव्यत्वादौ पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंशयेऽपि तस्य परिमाणाद्यनुमापकतया तदन्यथानुपपत्तिरत्र तादृशसंशयान्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशे मानमित्यत्र आह । कथमन्यथेति । अन्यथा । साध्याभावांशे संशयरूपस्य व्यभिचारसंशयस्य पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारेण संशयस्य वाऽप्रतिबन्धकत्वे । साध्याभावांशे संशयान्यत्वस्यैव निवेशे करणद्विसंयोगमात्रपक्षकानुमानादपि शक्तिसिद्ध्यापत्तिः, संयोगान्तरेऽपि कार्यान्तरानुकूलशक्तेः सन्दिग्धतया साध्याभावांशे निश्चयरूपव्यभिचारज्ञानासम्भवात्, पक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वनिवेशे च न तदापत्तिः, पक्षभिन्नसंयोगान्तरे व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवादित्याशयेनाऽऽह । सर्वः संयोगो वेति । संयोगे संयोगधर्मातिरिक्तधर्मस्य बाधात् प्रत्यक्षत्वमतिरिक्तत्वप्रतियोगिविशेषणम्, तथा सति शक्तेरतीन्द्रियतया तत्र विशिष्टभेदसत्त्वेन तत्समवायितायाः सन्दिग्धत्वान्न बाधः । पक्षातिरिक्तघटरूपादौ व्यभिचारस्य तत्संशयस्य धारणाय संयोगधर्मेति । कालिकादिसम्बन्धन प्रसिद्धातीन्द्रियधर्मवत्तया सिद्धसाधनधारणाय समवायीति । इत्यतः । अनुमानात् । न शक्त्यादिसिद्धिरिति । पक्षेतरत्वाद्यतिरिक्ते 'तत्रोपाधित्वाग्रहेण' त्वन्मतसिद्धप्रतिबन्धकताकव्यभिचारज्ञानाभावादिति भावः ।

शङ्कते । निरुपाधिभवेऽपीति । अप्रयोजकत्वात् । हेतोर्गमकतौषणिकरूपशून्यत्वात् । निरुपाधित्वस्येति । त्वदभिमतस्येत्यादि, स्वमते पक्षेतरत्वादेरेवोपाधितासम्भवाद्यथाश्रुतासङ्गतेः । तथात्वेऽपि । तादृशानिरुपाधित्वमत्त्वेऽपि । अप्रयोजकत्वे । अप्रयोजकत्वस्य त्वयाऽपि स्वीकारे । इतरेषाम् । द्रव्यत्वादिहेतुकपरिमाणादिसाध्यकानुमानानाम् । तथात्वात् । अप्रयोजकताया आयव्यक्तत्वात् । तथा च तादृशानुमानोपपत्तये व्यभिचारस्यानप्रतिबन्धकतायां विशेषणान्तरप्रवेशस्यापि सम्भव इति भावः ।

(दी०) अत्र च कुत्र पक्षातिरिक्ते व्यभिचारशङ्का कश्चायं

व्यामोहो यद्व्याप्तिग्राहकद्वयतरप्रमाणविरहिणां निरुपाधित्वमिति,
यतस्तत्र तत्रान्ततः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-
कानां सपक्षैकदेशवृत्तिधर्माणामुपाधित्वं सम्भाव्यते । इत्थं च
यथा नातिप्रसङ्गस्तथा तत्र तत्र वक्ष्याम इति । सत्यम्, कथक-
सम्प्रदायानुरोधोपाधित्वेन पक्षेतरो नोद्भा-
व्य इत्येवम्परोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

(गा०) उक्तशक्तिसाधकानुमाने सिद्धान्तिमनसिद्धप्रतिबन्धकना-
कव्यभिचारशङ्काविरहं स्पष्टयति । अत्र चेति । कुत्र पक्षातिरिक्ते इति ।
पक्षातिरिक्तकिधर्म्यन्तर्भावेणेत्यर्थः । संयोगातिरिक्तं सर्वप्रैव सम-
वायिनि संयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवाय्यतारूपसाध्यस्य निश्चितत्वा-
दिति भावः । पक्षेतरत्वादेरनुपाधित्वेऽपि सिद्धान्तिर्ना गगनं परि-
माणवत् द्रव्यत्वादित्याद्यनुमानस्य निरुपाधित्वाभिमानं निराक-
रोति । कश्चायमिति । कः । कुस्मितः । व्यामोहः । भ्रमः । इदतरेति ।
सत्तर्कैत्यर्थः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेति । गगनघटान्यतरत्वादी-
त्यर्थः । सपक्षैकदेशवृत्तिधर्माणाम् । घटत्वादीनाम् । उपाधित्वम् ।
सन्दिग्धोपाधित्वम् । पक्षे साध्यव्यापकत्वसंशयस्य दुर्वारत्वात् ।

ननूकव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वे पर्वतो वह्निमान् धूमा-
दित्यादावपि बहुपादिसिद्धभाषप्रसङ्ग इत्यत आह । इत्थं चेति ।
तत्र तत्र । व्यभिचारादिग्रन्थे । वक्ष्याम इति । प्रकृतहेतुसाध्ययोर्व्या-
प्तिग्राहकतर्कसत्त्वेन धूमादौ बहुपादिव्याप्तिनिश्चयात्तत्र तस्य व्यभि-
चारसंशयायोगः, तादृशतर्कस्य व्याप्तिनिश्चयस्य च तत्संशयप्रति-
बन्धकत्वादिति वक्ष्याम इत्यर्थः । आहुरित्यनेन सम्प्रदायानुरोधेन
तदुद्भावनं दुर्वारमित्यस्वरसः सूचितः ।

(चि०) सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य
विरुद्धत्वादवच्छेदकभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः,
तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूल-
तर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकः तथाऽनु-
कूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिग-

मर्काभावाद् दूषकत्वम् ।

(दी०) सोपाधावेकत्रेत्यादि । उपलक्षणमेतत् । व्यभिचारिण्युपाधेरवश्यम्भावमात्रे तात्पर्यम् । उपजीव्योपजीवकभावो हि न कार्यकारणभावः, असम्भवात्, व्याप्यव्यापकभावस्त्यक्किञ्चित्कर एव, विशेषतस्तु ज्ञायमानदूषकतायामेकमविज्ञायाऽप्यन्यतरज्ञानाच्च न ज्ञाप्यज्ञापकभावः, न चानुकूलतर्कविरहादेव व्याप्तेरग्रहे कृतमुपाधिज्ञानेन, विनाऽप्यनुकूलतर्कं व्यभिचाराग्रहे व्याप्तिग्रहसम्भवादिति भावः ।

(गा०) अनुकूलनर्काभाव उपाधिज्ञानोपजीवक इति तद्वद्व्यक्ततयैवोपपत्तौ उपाधेर्दूषकत्वं निर्युक्तिकमिति पूर्वपक्षे सोपाधावेकत्रेत्यादिना मूलकृत उपाधेर्दूषकताव्यवस्थापनं न सङ्गच्छते, व्यभिचारिणि साध्यतद्भावसहचारयोर्विरोधायोपाधेरवश्यसत्ताया दूषकत्वाव्यवस्थापकत्वादित्यत आह । उपलक्षणमेतदिति । युक्त्यन्तरस्यैव उपाधेर्दूषकत्वसाधकत्वपरमेतदित्यर्थः ।

ननु यथाश्रुते उपाधेरवश्यम्भावरूपं तद्वद्व्यक्ततासाधकत्वेऽस्य तात्पर्यमित्याह । व्यभिचारिणीति । अवश्यम्भावमात्रेति । मात्रपदेन तद्वद्व्यक्ततासाधकत्वव्यवच्छेदः । अनुकूलनर्काभावे उपजीव्यतायाः तद्वद्व्यक्ततायां विनिगमकत्वेनोक्तत्वात् तां निराकृत्य उपाधेर्दूषकतां व्यवस्थापयति । उपजीव्योपजीवकभावो हीति । प्रकृते इति शेषः । असम्भवात् अनुकूलनर्काभावस्याऽऽर्द्रैन्धनादिकारणत्वासम्भवात् । अकिञ्चित्करः । सम्भवन्नपि दूषकताया अविनिगमकः । उभयोरेव प्रत्येकमपरव्यापकत्वादिति भावः । विषयस्य व्याप्यव्यापकभावेऽपि व्यापकस्याज्ञानदशायां व्याप्यज्ञानसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाह्य व्याप्यज्ञानस्यापि दूषकताया आवश्यकत्वादुपाध्यनुकूलनर्काभावयोर्ज्ञायमानयोर्विरोधित्वे तयोर्व्याप्यव्यापकभावः सुतरामविनिगमक इत्याह । विशेषतस्त्विति । दूषकतायामित्यत्राकिञ्चित्कर इत्यनुपपज्यते । ज्ञानाच्चेति चस्यर्थः । अनुकूलनर्काभावः स्वरूपसमेव व्याप्यग्रहमयोजकः, उपाधिस्तु ज्ञायमानः, एवं चोपाधित्वज्ञानदशायामनुकूलनर्काभावस्य स्वरूपसतो नियततया तत

एव व्यासग्रहनिर्वाहे उपाधेर्न तत्प्रयोजकत्वमित्याशङ्कां निराकरोति । न चेत्यादिना । विनाऽप्यनुकूलतर्कमिति । तथा चानुकूलतर्काभावो न स्वतो व्यासग्रहप्रयोजकोऽपि तु व्यभिचारग्रहद्वारा, स च सोपाधित्वज्ञानमपेक्षत इति तद्द्वारोपाधेर्दूषकत्वं निरावाधमेवेति भावः ।

(चि०) अन्ये तु यद्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः, स च धर्मो यस्याभावात्पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः, यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वम् । व्यावर्तते हि तद्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । अत एव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोस्सम्बन्धो निवर्तमानः पक्षधर्मतायत्नादनित्यत्वाभावमादाय सिद्ध्यति, तथा वायाधुद्रूतरूपवत्त्व निवर्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्ध्यति, तथा चांभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावाऽस्तीति । अत एव बाधानुज्ञातिपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्तकत्वादिति ।

(दी०) यद्यावृत्त्येति । अत्र पक्ष इति पूरणात्पक्षानिष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः । सत्पातिपक्षोन्नायकत्वं चात्र दूषकनाशजम् । तत्र चाप्रयोजकत्वात्साधनाव्यापकत्वं नोक्तम् । साधनस्य सोपाधित्वव्युत्पादनायैव केवलं यस्य साधनस्येति । यद्वा साधनस्येत्यनन्तरमधिकरणे इति पूरणात् साधनवन्निष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः, तथा च यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेरुपदर्शितार्थनिष्कर्ष

एवायम् । शुद्धस्य साधनायच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकाना-
मुपाधीनां पक्षे फलितसाधनयनि या साध्याभावस्य अनुपपन्न-
कारमाह । स चेत्यादि । नानवत्त्वेन ज्ञायमाने पक्षे साध्य-
साधनसम्बन्धाभावस्तिस्र्यन्वक्ष्यमर्पनायन्तात्ताध्याभावमादायैव
पर्यवस्यति ।

(ता०) पर्यवतो वद्विमान् भूमादित्यादीं हृदादीं साध्यामायो-
प्रायकल्पनिरेकयनियोगिनि यांहुन्नामप्रत्याशयतिव्याप्तिवारणाया-
ऽऽह । अत्रेति । पक्षे यद्याहृत्वा साध्यं निवर्तते इत्यत्र निवृत्तिरूपयने
विषयोऽभावः, प्रतियोगित्वमाप्त्यन्तार्यः, नृनीयायाः स्वकल्पयोग्य-
त्वमर्थः, तथा च यदभायप्रयुक्तपक्षविशेषकोप्रयत्नविषयमायप्रति-
योगि साध्यम्, पक्षविशेषकसाध्यामायोपवनयोग्याभावप्रतिपादी-
य इत्यर्थः पर्यवतिनः, तादृशयोग्यता च पक्षवृत्तिरव्याप्तेनेत्याशयेन
व्याचष्टे । पक्षानिष्ठेति । पक्षानिष्ठस्यनुपायकव्यावृत्तिविशेषणम्, उ-
दायकत्वं च व्याप्यत्वमेव, तथा च पक्षवृत्तितावच्छेदकरूपेण सा-
ध्याभावस्याप्यो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वान्तर्यः, तेनायोगात्तरकं
धूमचट्टहेत्यादी पक्षनिष्ठसाध्याभावस्य हृदाशुभ्रायकल्पनिरेक-
नियोगिनि पक्षवर्दा नातिव्याप्तिः, न वा पर्यवतो यांहुमान् भूमादित्या-
दी हृदादिपृच्छित्वविशिष्टत्वेन यद्युपायमावव्याप्यत्यतिरेकस्य प्रति-
योगिनि महानसत्यादी । अत्र साधनाय्यापकत्वानुपादानान् साध्य-
साधनोभयव्यापकरूपश्रावृत्तावनिप्रसङ्ग इत्यादिद्वौ तस्य लक्षणेन प-
रिहरति । सप्रतिपक्षेति । यस्य साधनस्येति भागस्य लक्षणाप्रवे-
शेऽपि तदुक्तिं सार्थकयति । साधनस्येति । सोपाधिरत्रेति । सोपा-
धिष्यवधारविषयत्वप्रयोजकोपाधिसम्बन्धलाभापेत्यर्थः । साध्य-
साधनसम्बन्धकथनेन तदनाद्यसाध्यकल्पनिरेकप्रतियोगिन्नुपाधा-
यपि तस्य परम्परासम्बन्धलाभादिति भावः । तदंशस्य लक्षण-
प्रवेशनिर्वाहाय कल्पान्तरमनुसरति । यद्वेति । साधनवादिष्ट्यादि-
रुक्तीत्याऽर्थो निरूपणीयः । उपदर्शितंति । वस्तुनस्तु इत्यादि-
नाऽस्मदर्शितनिष्ठार्थ इत्यर्थः । तथा च न पौनरुक्त्यदोषः,
अस्य यथाश्रुतपरित्यागेन तद्वृत्तार्थविवरणरूपत्वादिति भावः ।

शुद्धसाध्यव्यापकाद्र्द्वन्द्वनोपाधेः साक्षात्साध्याभावोन्नायकतयैव लक्षणसमन्वये अत एवेत्यादिना शुद्धसाध्याभावसाधकतया साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वसम्पादनं व्यर्थमित्याशङ्कं निरस्यति । शुद्धस्येति । साधनावच्छिन्नस्येति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याभावात् साध्यसाधनसम्बन्धाभावमिद्वेदसम्भवेन वक्ष्यमाणप्रकारेण साध्याभावोन्नायकत्वं न तस्येति साधनावच्छिन्नस्येत्युक्तम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया उपाधितापक्षे पक्षाव्यापकधिपर्ययस्य उपाध्याभासतया पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावोन्नयनमेवोपाधिनानिर्वाहकमतः पक्ष इति सामान्यत उक्तम् । व्यभिचारोन्नायकतया उपाधेतापक्षे साधनवत्त्वावच्छेदेन साध्याभावोन्नयनमप्रयोजकम्, यत्किञ्चित्साधनवति साध्याभाववत्त्वस्यैव व्यभिचारत्वादतः क्वचित् साधनउनीत्युक्तम् । एकमुन्नयनप्रकारम् । साध्यसाधनसम्बन्धाभावे साध्यमाने पक्षधर्मतावलात् साध्याभावसाधकत्वरूपम् ।

मूले साध्यसाधनसम्बन्धाभावः साध्यसाधनयोरेकाधिशिष्टापराभावः । पक्ष इत्यस्य उत्तरकल्पे साधनवतीत्येवार्थः । एवमप्येऽपि ।

साध्यसाधनसम्बन्धाभावसाधकतयाऽपि कथं साध्याभावसाधकत्वमित्यत आह दीधितौ । साधनवत्त्वेनेति ।

(दी०) ननु शुद्धसाध्याभावोन्नायकत्वाद्र्द्वन्द्वनवत्त्वादेः कथं साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वमत आह । आर्द्वन्द्वनत्वमिति । अत एवेति । साध्याभावसत्त्वे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्याऽऽवश्यकत्वाच्चदुन्नायकत्वमक्षतमिति भावः । द्रव्यत्वे इति । द्रव्यत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेण । अयञ्च प्रायशस्सम्भवतीत्यभिहितः । वस्तुतः प्रकारभेदेऽपि न क्षतिः । तथा च शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थले शुद्धसाध्याभावः अवच्छिन्नतद्व्यापकस्थले त्ववच्छेदकस्यैवच्छिन्नसाध्याभावोऽवच्छेदकवत्त्वविशेषितेन चोपाधिविरहेण शुद्धसाध्याभावस्साधनीयः, अत एव मनगादौ स्पर्शः

वत्त्वेन प्रमेयत्वेन च प्रत्यक्षत्वे साध्ये बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकस्योद्भूतरूपस्य तादृशसाध्याभावोन्नयनहेतुत्वमिति । पक्षे
यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य सम्बन्धि यत्साधनविशिष्टं साध्यं
निवर्तते इत्यर्थस्तु यथाश्रुतग्रन्थस्वरससिद्धः, तत्र दूषकतावीजं
यदि संप्रतिक्षोन्नायकत्वं तदा साधनानुप्रवेशो व्यर्थः, जलं द्रव्यं,
गन्धधरादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिश्च ।

(गा०) शुद्धसाध्यव्यापकाभावस्य नावच्छिन्नसाध्याभावसाध-
कत्वमित्यभिमानविजृम्भितशङ्कावारकतया यथाऽऽर्द्रेन्धनवत्त्वमित्या-
दिप्रपञ्चमवतारयति । नन्विति । अत एवेत्यादिना साध्याभाव-
स्य साध्यसाधनसम्बन्धाभावप्रयोजकत्वमुक्तम्, तावता तत्स-
त्त्वे तत्सत्त्वावश्यकत्वलाभादुक्तशङ्कानिराकरणमिति स्फुटयति ।
अत एवेतीति । तदुन्नायकत्वमित्यस्य बाधव्यभिचारयोरप्रसक्त्ये-
त्यादिः । द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्व निवर्तयदित्यस्य साध्यसाधनोभ-
यसम्बन्धाभावसाधनपरत्वाभावे साध्याभावमिद्व्या साध्यसाधन-
सम्बन्धाभावोऽस्तीत्यग्रिममूलस्य यदभावात् पक्षे साध्यसाधन-
सम्बन्धाभाव इत्यस्य च विरोधः, प्रत्यक्षस्पर्शाभ्यत्वस्य हेतुत्व
च तत्परत्वासम्भव इत्यतो द्रव्यत्वस्येति ।

मूलकृता तथा चेत्यादिना तदुभयसम्बन्धाभावस्यावाधो व-
र्णितः । साध्याभावासिद्ध्या । साध्याभावस्य प्रमितत्वेन ।

मूलकृतोऽप्युन्नयनप्रकारैक्ये निर्वन्धमाह । अयं चेति । सत्प्रति-
पक्षोन्नायकस्य उपाधितामते पक्षे साधनस्यासत्त्वे तत्र साधनव-
धानिश्चयादुपाध्यभावेनोभयसम्बन्धाभावसाधने साध्याभावपर्य-
वसानासम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । प्रकारभेदं दर्शयति । तथा
चेति । उक्तप्रकारसम्भवस्यलं दर्शयति । अत एवेति । स्पर्शवत्त्वे-
न प्रमेयत्वेन चेति । प्रथमे उपाध्यभावेन साध्यसाधनसम्बन्धा-
भावसाधने शुद्धसाध्याभावापर्यवसानम्, स्पर्शरूपसाधनाभावा-
वाधेन पक्षधर्मतायलाभावात्, द्वितीये तद्व्याप्तिचिरहेण साध्य-
साधनसम्बन्धे प्रवेदय उक्तलक्षणव्याख्यानं दूषयितुमाह । पक्ष
इति । गौरत्वाभाववान् मिश्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वाद्यु-

पाधेः साधनसामानाधिकरण्योपलक्षितसाध्यव्यापकतया न स्व-
व्यतिरेकेण सादृशसाध्याभावसाध्यकत्वम्, अतो यत्साधनविशि-
ष्टमिति घणितम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् तदुन्नायकतामात्रम् ।
लक्ष्यतानियामकमिति शेषः । साधनानुप्रवेशो व्यर्थ इति । शुद्धसा-
ध्यव्यापकस्यापि पक्षे उक्तरीत्या शुद्धसाध्याभावोन्नायकतया तद-
नन्तर्भावेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः । अतिव्याप्तिरिति ।
पक्षे साध्यसत्त्वेन सत्प्रतिपक्षानुन्नायकत्वात् साधनावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकतया यथोक्तलक्षणसत्त्वाद्येति भावः ।

(दी०) अथासिद्ध्युन्नायकत्वं तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थ-
कः, जलं गन्धवत् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गश्च ।
अथ यथासम्भवमसिद्धेस्तत्प्रतिपक्षस्य चोन्नायकत्वं तदा वायुः
स्नेहवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्वपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिः,
साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः । साध्यसाधनवत्त्वप्रकारकबोधवि-
रोधिबुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः, विरुणद्धि चैकैकाभावबुद्धिरु-
भयवत्ताबोधम्, विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतथाविधबोधप्रसिद्ध्या
समन्वय इत्यपि वदन्ति ।

(गा०) असिद्धयुन्नायकत्वम् । असिद्ध्युन्नायकतामात्रम् । एवं
सति साधनानुप्रवेशसार्थक्यं भवति, उक्तस्थलीयपृथिवीत्वादेः
स्वरूपासिद्धयुन्नायकतया लक्ष्यस्य सद्भाहकत्वात् । साध्यानुप्रवेश
इति । आत्मा प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ शुद्धसाधनाव्यापक-
स्वोद्भूतरूपादेरभावेन पक्षधर्मविभुत्वादिविशिष्टेन साधनाभा-
वोन्नयनसम्भवेन तदनन्तर्भावेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवात्, पृथि-
वीत्वादौ पक्षे साधनसत्त्वेन स्वरूपासिद्धयनुन्नायकतया ऽलक्ष्ये
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया यथोक्तलक्षणसत्त्वेनातिप्रसङ्गः । प्र-
त्येकोन्नायकेऽपि यथोक्तलक्षणसत्त्वादुभयोन्नायकत्वस्य लक्ष्यतानि-
यामकत्वेऽतिव्याप्तिरिति यथासम्भवमित्युक्तम्, तथा चैकोन्नायक-
तयैव लक्ष्यतया नोक्तातिव्याप्तेरवकाशः, तदुपाधिसद्भाहकतया
चोभयानुप्रवेशसार्थक्यमिति भावः । जलत्वपृथिवीत्वादाविति ।
प्रथमस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया द्वितीयस्यासिद्ध्युन्नायकतया ल-

इत्यत्रात् इति भावः । साधनविशिष्टसाध्यस्याभावो न प्रविष्टः
अपि तु द्वयोरभावद्वयमनुगतत्वेनेति नोक्ताव्याप्तिरिति वदतां मत-
माह । साध्येति । साध्यसाधनोभयप्रकारकबोधविरोधिनी बुद्धिरस्य
तादृशाभावोन्नायकत्वमित्यर्थः । यत्किञ्चिदेकधर्मिकतादृशोभयप्रका-
रकलोकिरुसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकतद्व-
र्गमिधिशेष्यतानिरूपकप्रकारताश्रयाभावोन्नायकत्वं विधक्षितम् । प-
दार्थान्तरसहिततदुभयप्रकारकबोधविरोधितावच्छेदकत्वमन्याया-
वेऽपीति तदुन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यतयुक्तम् । नानाधर्मि-
कोभयप्रकारकज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विशेष्यमेवभि-
न्नाया न कस्यापि साध्याभावादिप्रकारताया इति प्रतिबन्धव्या-
ने यत्किञ्चिदेकधर्मिकत्वनिवेशः । विशिष्ट्यद्वयपर्यवस्य साध्यता सा-
धनता वा तत्र साध्यादौ तद्विशेषणाभावग्रहस्यापि विशिष्टसाध्या-
दिप्रकारकज्ञानविरोधितया प्रकृतपक्षे तदुन्नायकस्य धारणाय तद्व-
र्गमिधिशेष्यतानिरूपकत्वं प्रकारताविशेषणम् । प्रकृतपक्षे तादृशाभावो-
न्नायकत्वविधक्षयाऽन्यत्र तदुन्नायकेऽनुपाधौ नातिप्रसङ्गः ।

ननु उभययत्ताज्ञानप्रतिबन्धकमुभयाभावज्ञानम्, तथा सति च
यत्र एकसम्बन्धेनैव साध्यसाधनभावः तत्र तत्सम्बन्धेनोभयप्रका-
रकज्ञानविरोधितत्सम्बन्धावच्छिन्नोभयाभावोन्नायकतया सत्प्रति-
पक्षाद्युन्नायकसङ्गहेऽपि यत्र भिन्नसम्बन्धेन तथात्वं तत्र विभिन्नतत्स-
म्बन्धेन साध्यसाधनोभयप्रकारकज्ञान प्रति नैकसम्बन्धावच्छिन्नोभ-
याभावज्ञानं प्रतिबन्धकमिति कीदृशाभावोन्नायकतया लक्षणं सङ्ग-
मनीयमित्याशङ्कां निराचिकीर्तुः साध्यसाधनोभयस्य विभिन्नत-
त्सम्बन्धावगाहिज्ञानस्याधिकं त्विति न्यायेन प्रत्येकसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रत्येकाभावज्ञानप्रतिबन्धत्वमपीति तदुन्नायकत्वमेवोभयविरोध-
नुगमकम्, अत उभययत्ताप्रकारकोभयज्ञाने उभयाभावज्ञानस्याविरो-
धित्वेऽपि न क्षतिरिति समाधत्ते । विरुणद्धीति । विरुद्धसाध्यसा-
धनयोरेकधर्मिणि प्रमारूपज्ञानासम्भवेऽपि समरूपस्य संशयरूपस्य
वा उभयज्ञानस्य विरोधित्वेनैव तत्राभावद्वयानुगम इत्याह । विरु-
द्धस्थले चेति । अत्र च यादृशविरुद्धस्य न कुत्रापि धर्मिणि समः सं-
शयो वा प्रसिद्धस्तदेकतरसाध्यकापरहेतुकोपाधावप्येति, यत्किञ्चि-
देकधर्मिणि साध्यप्रकारकं यत्किञ्चिदेकधर्मिणि च साधनप्रकारकं

मिति रीत्या निवेदो भिन्नधर्मिकेतदुभयप्रमामादाय वृत्तिमत्साध्यसाधनकोपाधिसङ्गहेऽपि साध्यतावच्छेदकादिसम्बन्धेनावृत्तिसाध्यादिके तेन तेन सम्बन्धेनोभयप्रकारकस्य भिन्नधर्मिकस्यापि प्रमापक्षानस्याप्रसिद्धा तत्र सप्रमाप्रसिद्धाव्याप्तिः, एवं साध्याभावोन्नायकताया एव मूलरूपादानादिसिद्ध्युन्नायकस्य लक्ष्यत्वं न तदभिप्रेतमित्यादिकमस्वरसर्वाजम् ।

(दी०) यत्तु साध्यावृत्तित्वे सति साधनावृत्तिर्यस्तच्छून्यत्वेन साध्यसाधने अनुगमय्य तदभावोन्नायकत्वं वाच्यमिति तन्न । यत्र भिन्नाभिन्नसम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सदेतुके हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्पादकेन च हेतोरन्यत्रापि च यथा कथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावोन्नायकेऽतिव्याप्तेः । किञ्च तादृशधर्मशून्यत्वेन रूपान्तरेण वा तदभावस्योन्नायकत्वमभिमतम् ? नायः, साध्यसाधनान्यतरवति तदसम्भवात् । नान्त्यः, धूमेन पर्वते वह्नौ साध्ये महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावोन्नायकमहानसत्त्वादावतिव्याप्तेः ।

(गा०) साध्यसाधने अनुगमय्य तदभावत्वेनाभावद्वयानुगमनं दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति । यत्र प्रमेयमात्रस्य साध्यता साधनता या तत्र साध्यसाधनयोस्तदन्यान्यत्वेनानुगमो न सम्भवति, प्रमेयभिन्नाप्रसिद्धेरिति तत्तदवृत्तिशून्यत्वेनानुगमः । प्रमेयावृत्त्यावृत्त्येव प्रसिद्धम् । यत्रेति । पर्वतो वह्निमान् धूमसंयोगादित्यादावित्यर्थः । सदेतुक इति । अभावोन्नायक इत्यनेनाव्ययितम् । हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तादृशेन समवायादिना साध्यस्य घट्टपादेरभावस्योन्नायके यदुपपद्यवत्त्वादौ, साध्यतासम्पादकेन सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तादृशेन संयोगादिना हेतुर्धूमसंयोगादेरभावस्योन्नायके महानसत्त्वादौ, यत्किञ्चित्सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे च तत्तत्सम्बन्धेन तत्तदभावस्योन्नायके तत्र तत्रैवातिव्याप्तिरित्यर्थः । नभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं विकल्प्यापि दूषयति । किञ्चेति । तादृशधर्मेति । धर्मपदं स्वरूपार्थकम्, तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशान्यतरत्वाध्ययप्रतियोगिताक-

स्य चाऽभावस्योन्नायकत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अन्यतरवति । पक्षे । तवसम्भवात् । अन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य बाधेनोन्नायकत्वासम्भवात् । तथा च ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ वह्निसामग्र्यादेः पर्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादौ च व्यञ्जनवत्त्वादेः सत्प्रतिपक्षस्यासिद्धेश्च उन्नायकस्यासद्ग्रह इति भावः । ।

(दी०) यच्च पक्षावृत्तित्वे सति ये साधनवदवृत्तयस्तच्छून्यत्वेन पक्षसाधनवन्ताविति प्रमाविशेष्यत्वेन वा द्वावनुगतीकृत्य तत्र साध्यव्यावर्तकत्वपर्यमाहुः । तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरन्यतरमात्रोन्नायकत्वं दूकताबीजम् तदा द्वयोरनुगमनमफलम् । अथ यथासम्भवमुभयोन्नायकत्वम् तदाऽवृत्तिहेतुके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरुन्नायकसद्ग्रहाय उन्नयनपक्षभूतपक्षसाधनवतोरनुगतरूपेणान्तर्भावो दुष्यति । यद्येत्यादिना । प्रमेयत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता साधनता वा तत्राप्रसिद्धिमयेन तत्तद्वन्त्यान्यत्वोपेक्षा । पक्षसाधनवन्ताविति । इतरविशेष्यकसमूहालम्बनव्यावृत्ततद्व्यक्तित्वेन प्रमाया निवेशो बोध्यः, अतः पूर्वापेक्षया लाघवम्, तादृशसमूहालम्बनव्यावृत्तस्य पूर्वापेक्षया लघुरूपान्तरस्य दुर्वचत्वात् । साध्यव्यावर्तकत्वम् । साध्याभावोन्नायकत्वम् । अर्थम् । उक्तलक्षणस्यैवेति शेषः । सत्प्रतिपक्षेति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्रम् । व्यभिचारोन्नायकत्वमात्रमित्यर्थः । अवृत्तिहेतुके इति । ह्रदो वह्निमान् गगनादित्यादिस्थले वह्निसामग्र्यादावित्यर्थः । अव्याप्तिः, साधनवतोऽप्रसिद्ध्या ।

(दी०) यदपि च पक्षतावच्छेदके साधने च न वर्तते यत्तच्छून्यस्य पक्षतावच्छेदकसाधने इति प्रतीतिविशेष्यस्य वाऽऽश्रये साध्यव्यावर्तकत्वपर्यमाहुः । तत्रापि किं येन सम्बन्धेन हेतुता तेन, अथ येन पक्षतावच्छेदकं पक्षे वर्तते तेन, उत येन केनचित् तादृशधर्माश्रये साध्यव्यावर्तकत्वमाभिमतम् ? नायः, जलं वह्निमद्द्रव्यादित्यादौ जलपक्षकवह्निसाध्यके संयोगसम्बन्धेन

साधने धूमादौ वह्निसामग्र्यादावव्याप्तेः; पक्षतावच्छेदकस्य संयोगेनावृत्तेः, संयोगेन धूमवतश्च वह्निपञ्चनियमात् । न द्वितीयः, घटो जातिमान्मेयत्वादित्यादौ समवायित्वादावव्याप्तेः, वह्निपत्पर्वतपक्षके पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे वह्निव्यावर्तके वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तेश्च । अत एव नेतरोऽपि, इत्यादि स्वयमूहनीयमिति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) साधनपक्षतावच्छेदकान्यतराश्रयत्वेनोभयोर्निवेशे साधनवतोऽप्रसिद्धावपि नान्यतराश्रयाप्रसिद्धिरित्याशयेन तत्र साध्याभावोन्नायकत्वार्थकत्वेन लक्षणव्याख्यामुपन्यस्य वृण्वति । यदपीत्यादि । पक्षतावच्छेदक इति । प्रमेयमात्रस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता साधनता वा तत्सद्वद्धानुरोधेन तदन्यान्यत्वमुपेक्षितम् । पक्षतावच्छेदकसाधने इतिप्रथमाद्विवचनम् । तेनेति । द्वय तादृशधर्माभ्य इत्यन्वयि । येन पक्षतावच्छेदकमिति । येन सम्यग्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं साधनीयमित्यर्थः । वह्निसामग्र्यादौ । सत्प्रतिपक्षोन्नायके । संयोगेनावृत्तेरिति । तथा च जलरूपपक्षस्य साधनशून्यस्यान्यतराश्रयत्वेनोपादानासम्भवात् तत्र साध्याभावोन्नायकतया न लक्षणगमनसम्भव इति भावः । साधनतावच्छेदकसम्यग्धेन साधनवतः प्रसिद्धावपि साध्याभावस्य तत्र बाधेनोन्नायनं न सम्भवतीत्याह । संयोगेन धूमवतश्चेति । समवायित्वादौ । व्यभिचारोन्नायके । अव्याप्तेरिति । पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेन मेयत्वाभ्याप्रसिद्धेः, पक्षतावच्छेदकघटत्वाश्रयस्य च साध्यवत्वनियमादिति भावः । अतिव्याप्तिमप्याह । वह्निमादिति । पक्षस्य साध्यशून्यत्वे वह्निसामग्र्यादिः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया लक्ष्य एव स्यादिति वह्निपत्पर्वतपक्षक इत्युक्तम् । धूमावयवे । पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेनान्यतरान्तर्गतसाधनाश्रये । अत एव । यत्किञ्चित्सम्यग्धेन धूमावयवादेर्धूमाद्याश्रयतया तत्र साध्यव्यावर्तकवह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तेरेव ।

(चि०) यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वं पक्षेतरोऽपि कचिदुपाधिः, तत्तदुपाधेस्तु

तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापक-
त्वम् । न च वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्था-
दिति वाच्यम् । आपाद्याप्रसिद्धेरिति । तत्र । अनुमि-
तिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह नि-
रूप्यम् । तच्च न व्यतिरेकित्वम्, अतिप्रसङ्गात्, वि-
शेषलक्षणत्वे तु वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधि-
त्वप्रसङ्गाच्च ।।

(गा०) मूलव्यतिरेकिधर्मत्वाप्रति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नतामात्र-
तियोगितावच्छेदकत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नतामात्रमात्रमात्र-
यो धर्मस्तद्वत् तेन सम्बन्धेन तद्रूपेणापाधित्वमित्यर्थः, अतो वि-
त्वाद्यवच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्न-
तत्प्रतियोगित्वस्य वा व्यावर्तकत्वेऽपि न क्षतिः । सयोगादिसम्बन्धेन
गुणत्वगुणघटोभयस्याद्यवच्छिन्नस्यापाधितावारणाय विदोष्यत्वम् ।
तत्तदुपाधेस्तु । तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकोपाधेस्तु । लक्षणीमित्यनु-
ते । तत्तत्साध्येति । तत्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापक-
त्वावच्छेदकत्वरूपत्वमित्यर्थः । पक्षेतर-च वह्निधूमसम्बन्धोपाधि-
त्वादिति योजना । वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः । वह्निधूमवच्छिन्नसाध्य-
कधूमत्वावच्छिन्नहेतुकोपाधिः ।

(दी०) आपाद्याप्रसिद्धेः । आपाद्यस्य वह्निव्यापकत्वे सति
धूमाव्यापकत्वस्य अप्रसिद्धेः । अनुमितीति । अस्मदुक्त व्यभि-
चारोन्नापकत्वं तदुत्पन्नस्वरूपयोग्यत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मतारूपम्
पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वादिकं चानुमितिप्रबन्धरुत्तानविषयताव-
च्छेदकमेवेति भावः । ननु सामान्यलक्षणमित्यव्यावृत्त्यौपयिक-
म्, विशेषलक्षणं तु दूषकतायामुपयुज्यते इत्यत्राऽऽह । विशेषेति ।

(गा०) तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वस्य त-
त्तत्साध्यसाधनकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमुपगच्छता व-
ह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्य वह्निसाध्यकधूमसाधनकोपा-
धिव्यवहारविषयतावच्छेदकोपयोगमात्रं तस्य तद्व्याप्यतया वह्नि-

व्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वेन तथाविधोपाधिव्यवहारविषय-
तावच्छेदकवत्त्वापात्तिरभिमता, एकस्यैव; भिन्नरूपेणापाद्यापाद-
कभावाविरोधादित्याशयेनापाद्याप्रसिद्धिर्दीर्घातिरुद्धाचष्टे । आपाद्य-
स्येति । धूमाव्यापकत्वस्य । धूमाव्यापकत्वरूपतादृशव्यवहारविषय-
तावच्छेदकस्य । अप्रसिद्धेः । तादृशावच्छेदकत्वेनापि क्वचित्
प्रसिद्धिरिहात् ।

मूले आपाद्येत्युपलक्षणम्, उक्तधर्माप्रसिद्ध्या आपादकाप्रसि-
द्धिरपि द्रष्टव्या । तादृशव्यवहारविषयत्वापादनेऽपि उक्तस्यापादक-
त्वे आपादकाप्रसिद्धिः । भ्रान्तस्य तथा व्यवहारादिप्राप्तिः । य-
थार्थतादृशव्यवहारविषयत्वापादने आपाद्याप्रसिद्धिरपि । व्यवहा-
रस्य याथाार्थ्यापादने बहिर्व्यापकत्वसहितधूमाव्यापकत्वरूपव्यवहा-
रविषयतावच्छेदकप्रतिपक्षत्वस्यैवापादकत्वेनोपगन्तव्यतया आपाद-
काप्रसिद्धिर्दुर्धारावधेयम् । एतेन पक्षेतरत्वे बहिर्व्यापकत्वे सति
धूमाव्यापकत्वरूपस्याऽऽपादकस्यापि उक्तलक्षणकम्पाऽनुपगमात्तस्या-
ऽऽपस्यप्रसक्त्याऽऽपाद्याप्रसिद्ध्या तन्निराकरणासङ्गतिरिति परास्तम् ।

ननु व्यतिरेकिधर्मत्वस्यैव सिद्धान्तिनिरुक्तव्यभिचारोपपन्नक-
त्वादिज्ञानस्यापि स्वतो व्यभिचारज्ञानद्वारा याऽनुमित्यप्रतियन्ध-
कत्वेन सिद्धान्तिनिरुक्तरूपस्यापि न यथोक्तरूपेति तुल्यप्रानुयोग-
इत्यत आह । अस्मदुक्तमिति । तच्च व्याप्तिपक्षधर्मतारूपम् । साध्य-
व्यभिचारव्याप्यत्वे सति साधनरूपपक्षवृत्तितारूपम् । अनुमिति-
प्रतियन्धकेत्यादिनाऽभ्ययः । तस्य तथात्व च व्यभिचारानुमितिज-
गकज्ञानविषयत्वावच्छेदकतया पर्यवसितसाध्यव्यापकताघटितो-
त्तरूपस्यापि उपाधिव्यभिचारं पर्यवसितमाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादि-
प्राहकज्ञानविषयतावच्छेदकतया पर्यवसितसाध्यव्यभिचारसिद्धे-
रेव पक्षधर्मतावलेनानुमितिविरोधिमुद्गसाध्यव्यभिचारसिद्धिरूप-
त्वादित्यवधेयम् ।

न-चस्यापि यादिनो-विशेषलक्षणमनुमितिविरोधिज्ञानविषय-
तावच्छेदकमित्येतन्मतेऽप्येव न दोष इत्याशङ्कायां विशेषलक्षणे दो-
षमयतारयति । नन्वित्यादि । दुर्पकतायाम् । अनुमितिप्रतियन्धक-
व्यभिचारज्ञानजनने ।

मूले विशेषलक्षणत्वे इति । उक्तविशेषधर्मस्य लक्षणत्वे । अनु-

मितिप्रतियन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वे स्वीकृते रित्यर्थः । वह्नि-
धूमेति । पक्षेतरत्वे । वह्निमाध्यरुधूमहेतुकानुमितिप्रतियन्धकज्ञान-
विषयतावच्छेदकरूपत्ववत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।

(दी०) यथाश्रुते स्वच्छिन्नमाध्यव्यापकरोपाध्यव्याप्त्या य-
त्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव वक्तव्यम्, तथा च वह्निता-
धूमस्य धूमेन वहेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रति-
वन्धापत्तिरित्यर्थः । व्यवहारौपयिकत्वे च तत्रोपाधिव्यवहाराप-
त्तिः, पर्यवसितेत्याद्यभिधाने, चास्मन्नपमवेश इति भावः । व्यव-
हारौपयिकम् । स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वम् ।
लक्षणं तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्साधनाव्याप-
कत्वं साध्यसाधनभेदाद्विभक्तमेव । वस्तुतो व्यभिचारिणस्साधन-
स्यैवानुमवेशाच्च नातिप्रसङ्गः । न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथि-
वीत्याभावादरूपाधितापत्तिः, गुरुत्वव्यभिचारिरूपव्यक्तेस्तद्या-
प्यत्वात् तदव्याप्यरूपव्यक्तेश्च गुरुत्वाव्यभिचारादिति । दूषण-
तौपयिकं तु यथासम्भवमननुगतमेवेति मतमिदं परे परिष्कु-
रन्ति । तन्न । तथा हि साध्यसाधनव्यक्तिस्वरूपगर्भं नोपाधित्वम्,
अपि तु साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकधर्मगर्भम्, तत्तद्गुण-
त्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपाधेरपि द्वयत्वस्य गुणत्वेन सकल-
गुणेष्वेव निरुपाधित्वात्, गुणत्वेन गुणे साध्ये सत्तात्वेन रूपेण
सोपाधेरपि सत्ताया गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन निरुपाधि-
त्वात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्ने साध्ये तद्रूपावच्छिन्ने साधने च क-
उपाधिरित्यत्र तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्रू-
पावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमनुगतं लक्षणं वाच्यम्, न तु तद्रू-
पावच्छिन्नतत्तत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वम्, अननुगमात्, तथा च
गुरुत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नाव्यापकरूप

पृथिवीत्वाभावादेरुपाधित्वं दुर्वारम् । व्यभिचारित्वेन साधन-
विशेषणं तूपदर्शितमेवेति सङ्क्षेपः ।

(गा०) अत्रापि तादृशरूपाप्रसिद्ध्या पूर्ववदापन्यसम्भव इति
तत्सम्भवं दीधितिकुदुपपादयति । यथाश्रुते इति । शुद्धसाध्यव्या-
पकत्वान्तर्भाव इत्यर्थः । तद्रूपवत्ताज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरि-
ति । यद्यपि नेयमापत्तिर्यथाश्रुतमूलतो लभ्यते, तथापि पक्षेतर-
त्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवस्थापत्तौ पक्षे-
तरत्वनिष्ठयत्किञ्चित्साध्यव्यापकताघटितरूपेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञा-
नविषयतावच्छेदकत्वापत्तिः पर्यवस्यति, तस्याश्च पर्यवसानं तद्रूपा-
वच्छिन्नविषयकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्ताविति न विरोधः ।

उक्तरूपस्य व्यवहारमात्रौपयिकत्वेऽपि न निर्याह इत्याह । उपा-
धिष्वप्यवहारापत्तिरिति । बहिसाध्यरूपधूमहेतुकोपाधिष्वप्यवहारस्य य-
थार्थेनापत्तिरित्यर्थः । अतो न पूर्वोक्तव्यवहारापत्तिदूषणावसरः ।
अत्रापादकं पूर्वोक्तव्यवहारविषयतावच्छेदकबहिर्विषयकत्वमेव तत्र
रूपं नेदानीमप्रसिद्धमित्यवचेयम् ।

तनु निरुक्तपर्यवसितसाध्यव्यापकताघटितमेव लक्षणमेतन्म-
तेऽपि विवक्षणीयम्, अतो नावच्छिन्नसाध्यव्यापकासङ्ग्रहः, न वा
पक्षेतरातिव्याप्तिरित्यत आह । पर्यवसितेत्यादीति । एतन्मते परि-
ष्कुर्वतां मतमुपन्यस्यति । व्यवहाराविति । व्यवहारौपयिकम् । उ-
पाधिष्वप्यवहारौपयिकम् । लक्षणम् । इतरमेदानुमापकम् । तत्तत्सा-
ध्योति । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसङ्ग्रहाय लाघवाय च व्याप-
कत्वमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्यनिवेशः । साध्यविरुद्धधारणाय सा-
ध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकसाधनाव्यापकतावच्छेदकरूपवत्तावि-
वक्षया धूमवान् घहेरित्यादौ हृदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादिकं वारणी-
यम् । साध्यसाधनयोर्विशिष्य निवेशस्याऽऽश्रयकतया तद्देहादु-
पाधिमेव इष्ट एवेत्याह । साध्येति । सदेतौ सपक्षेदेशवृत्तिधर्मे
ऽतिव्याप्तिं वारयति । वस्तुन इत्यादि । वस्तुतः । वस्तुगत्या । व्य-
भिचारिण इति । साध्यसाधनयोर्विशिष्य प्रवेशाद्यत्साध्यस्य यत्सा-
धनं व्यभिचारि तदुभयघटितमेव लक्षणं कर्तव्यम्, तथा च यस्य
पक्षापकं तदुभयघटितं नोपाधित्वमिति क्वातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । गुरुत्व-

व्यभिचारीति । तैजसरूपव्यक्तीनां पृथिवीत्याभावाध्याप्यत्वादि-
र्थः । तथा च तत्तत्प्रवृत्तिर्वेनेनैव साध्यमाधनयोर्निवेशतोयतया तैजस-
रूपहेतुकगुरुत्वसाध्यकापाधिलक्षणप्रतिष्ठनद्रूपाध्यापकत्वस्य पृथि-
वीत्याभावे ऽसत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तद्व्यघटितलक्षणस्य तत्रा-
तिव्याप्तिविरहेऽपि पार्थिवरूपात्मकहेतुघटितलक्षणातिव्याप्तिरेवेति
शङ्कामुद्धरति । तदव्याप्येति । पृथिवीत्याभावो यदव्यापकस्तद्रूपे-
त्यर्थः । गुरुत्वाव्यभिचारादिति । तथा च गुरुत्वतद्रूपोभयघाटत-
लक्षणमेव नास्ति, क्वातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु उक्तरूपज्ञानं व्यभिचारानुमानानुपयोगि, व्यापकत्वाघटि-
तत्वात्, नापि साध्यव्यापकत्वघटितम्, अर्वाच्छिन्नसाध्यव्यापका-
सङ्गहात्, नापि साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितम्,
अननुगमादित्यस्मदुक्तरीतिरेयाऽऽदरणीय इत्यत आह । दूषणतेति ।
दूषणता । व्यभिचारोप्रायकता । अननुगतमेव । शुद्धसाध्यतत्त्व-
र्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितमेव, तदननुगमस्यादोषत्वादिति
भावः । स्वरूपगर्भम् । स्वरूपमात्रगर्भम् । मात्रपदेन साध्यतावच्छे-
दकगर्भताव्यवच्छेदः । धर्मगर्भमिति । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह । तच्च-
दिति । गुणव्यक्तिषु । साध्याभूतास्तु । घटत्वाद्युपाधिना, सोपाधेरपि ।
द्रव्यवस्य निरुपाधित्वादिति । तथा च साध्यस्य रूपभेदानिवेशे
रूपभेदेनैकसाध्यके सोपाधिनिरुपाधिभेदानुपपत्तिरिति भावः ।
साध्यस्य रूपभेदान्तर्भावफलमुक्त्वा साधनस्य रूपभेदान्तर्भाव-
फलमाह । गुणत्वेनेति । रूपभेदान्तर्भावेन यादृशं लक्षणं तद-
शयति तथा चेति । रूपभेदपक्षे हेतुभूतधर्मिणोऽपि विशिष्टान्तर्भावे
रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्याभावस्योपाधित्वावरण सम्भवतीति
तदन्तर्भाव निराकरोति । न त्विति । अनुगमादिति । हेतुव्यक्तिभे-
देनोपाधिताभेदस्य निष्प्रयोजनकत्वादित्यर्थः । धूमादो साध्ये वह्नि-
रप्यवच्छिन्नमहानसीयवह्न्यादिहेतावप्याग्नेन्धनादेरनुपाधित्वानुप-
गमादिति भावः । तावता लक्षणं को दोष इत्यपेक्षायामाह ।
तथा चेति । पृथिवीत्याभावादिति । रूपत्वावच्छिन्नतैजसरूप-
व्यक्तव्यापकताशून्यस्यापीति शेषः ।

ननु साध्यव्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वनिवेशे नाय दोषो धार-
णीय इत्यत आह । व्यभिचारित्वेनेति । तथा चास्मन्नय एव प्रवेश

इति भाव ।

(चि०) केचित्तु साधनाव्यापकोऽप्युपाधिः क-
चिद् यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः । यथा करका, पृथिवी कठि-
नसयोगादित्पत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् । न च
मत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोष, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तर-
सङ्करादित्याहुः ।

(दी०) उपाधिलक्षणे साधनाव्यापकत्वं न विशेषणम्,
दूषकतायमनुपयोगात्, अव्याप्तिरुत्वाच्चेति सत्प्रतिपक्षोन्नाये-
कत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनामभिप्रायं प्रकाशयति केचित्तिविति ।

(गा०) ननु साधनाव्यापकत्वाद्यटितस्यैवापाधिलक्षणस्योक्त-
त्वात् करका पृथिवी काठिनसयोगादि यत्र साधनाव्यापकस्य कथम्
उपाधित्वस्वीकार इत्याशङ्का निराकरोति । उपाधिलक्षण इति ।
दूषकतायाम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतायाम् । व्यभिचारिणि साधने
साध्यस्यापि निवृत्तौपाधिलक्षणाक्रान्ततयोपाधित्वे व्यभिचारसाधने
तद्व्यभिचाररूपसाधनस्य साध्याविशेषादिदोषस्याकिञ्चित्करतया
साध्य च नोपाधिरिति मूलासङ्गतिपरिजिहीषया पर प्रत्युद्गाह्य
इति पूरयिष्यन् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्योपाधितयान्नाश-
ने वक्ष्यमाणसाध्यविशेषादिदोषानवकाशात् तदूपाधवच्छिन्नोद्गाह-
नलक्षणायोगात् साध्यविशेषण पूरयति । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नमिति । साध्याविशिष्टत्वादिति मूल धारयन् साध्याविशिष्टताया
दूषकताधीन पूरयति । पक्षे इति । पक्षे साधनरूपे । साधनस्य । सा-
ध्यात्मकोपाधिव्यभिचारस्य । अनुमानस्य । सिपाधियपया सम्मू-
होऽपि वैयर्थ्यात् । इतुनश्चयेन व्याप्तिविज्ञानविघटनात् । अनिश्चये ।
पक्षे साधनस्येत्यनुपपद्यते । तस्य । अनुमानस्य । यद्यप्युपाध्यन्त-
व्यभिचारलिङ्गकव्यभिचारानुमापकपरामर्शस्यापि व्याप्तज्ञान प्रति
व्याचर्त्तफधर्मदर्शनत्वेन विराधितया सर्वत्रैव व्यभिचारानुमितिवै-
यर्थ्यम्, तथाप्युपाध्यन्तरोद्गाहने तादृशपरामर्शसम्पादकतयैवाप-
युज्यते, साध्यस्य च । साध्याव्यापकत्वाद्यटितोपाधितयोद्गाहन-

नुपयुक्तम्, उपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचारव्याप्तिनिश्चयस्यैवोपाधौ साध्यव्यापकतोपदर्शनफलत्वात्, साध्यव्यभिचारे तु साध्यव्यभिचारव्याप्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वात्, तद्वद्वन्तरेणापि हेतौ तद्वद्ग्रहस्य स्यतो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । हेतौ साध्यग्राहकतर्कसद्भावे सन्दिग्धोपाधेर्नानुमानोच्छेदकत्वम्, अतः साध्यस्य सन्दिग्धोपाधितया उद्भावनं स्वयं निराकरोति । हेतारिति । कृत सन्दिग्धोपाधिनेति । तत्कर्तव्यस्य व्यभिचारसशयान्तरस्यानपेक्षणात् साध्ये उपाधित्वसंशयस्यैव साध्ये साधनाव्यापकत्वसंशयरूपत्वादिति भावः । कथमिति । साध्ये, साध्यव्यापकत्वसंशयायोगेन साधने तद्व्यभिचारसंशयरूपेण तत्र साधनाव्यापकत्वसंशयेनैव सन्दिग्धोपाधित्वनिर्वाहादिति भावः ।

(वि०) साध्यं च नोपाधिः, व्यभिचारसाधने साध्यापिशिष्टत्वात्, अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । स, चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च । साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयाधायकतया निश्चितोपाधिः । यथा वह्निमन्वेन धूममन्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमन्वम् । यत्र च साधनाव्यापकत्वसन्देहस्तसाध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशयाधायकतया सन्दिग्धोपाधिः ।

(गा०) मूले स चेति । उपाधित्वग्रहेणानुमानदूषकत्वेत्यर्थः, ईश्वरसाधकसदनुमानेऽपि सन्दिग्धोपाधेरुदाहरणीयतया तस्य चानुपाधित्वेन एतद्वन्धस्य वास्तवोपाधिविभाजकत्वायोगात् । निश्चितः । उपाधित्वनिश्चयविषयः । सन्दिग्धः । तत्संशयविषयः । निश्चितोपाधिः । निश्चयविषयतयाऽनुमानदूषकः । तथा दूषकत्वे हेतुः व्यभिचारनिश्चयाधायकतयेति । यत्र चेति । यत्र धर्म इत्यर्थः । तत्र धर्मः । सन्दिग्धोपाधिरिति भावप्रधानम् । तथा च संशयविषयतया दूषकत्वमित्यर्थः । तथात्वे हेतुव्यभिचारसंशयाधायकतयेति । शाकपाकज्वादाद्युपाधित्वसंशयस्य साधने सोपाधित्वसंशयपर्यवसिततया

तत्र साध्यव्यभिचारसशयाधायकत्वमेव ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नम् साध्यं च नोपाधिः परं प्रत्युद्भावः, माध्याविशिष्टत्वात् पक्षे साधनस्य निश्चयेऽनुपानस्य वैयर्थ्यात् अनिश्चये च तस्यायोगात् । सन्दिग्धोपाधित्वेनापि न तदुद्भावनमित्याह । अनुमितीति । हेतौ साध्यव्यभिचारस्तन्दिग्धश्चेत्कृतं सन्दिग्धोपाधिना ? असन्दिग्धश्चेत्कथं तस्य सन्दिग्धोपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । हेतुव्यभिचारेति । व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वादिति भावः । न च तत्र मानाभावः, कोटिस्मरणादित एव तदुपपत्तेः, क्वचिदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तस्मरणे एवोपक्षीणत्वात् । तदग्रहे तु तत्संशयाद्व्यापकसंशयाभावादिति वाच्यम् । महानसे हुताशनो न जलहृदे इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यता धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्वतुत्वात् । अत एवोक्तकूटकोटिकाद्व्याप्यस्य संशयाद्व्यापकस्याप्युक्तकूटकोटिकः संशयः, कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् । समानेत्यादिमूत्रं तूपलक्षणपरम्, तत्रस्थश्चकारो वाऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति वदन्ति ।

(गा०) तत्संशयस्य व्यभिचारसशायकत्वमेव कथमित्यन आह दीधितौ । व्याप्यसंशयस्येति । तथा च व्याप्यसंशयविधया व्यभिचारव्याप्यसोपाधित्वसंशयस्य तत्संशयाधायकत्वमिति भावः । तत्र । व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्व । तस्य तदग्रहेतुत्वे तद्वशात् तदुत्पादः कुतः कारणादित्यपेक्षायामाह । कोटिस्मरणादित इति । अवश्यकल्प्यतुभावादित्यादिः । तदुपपत्तेः । व्यापकसंशयोपपत्तेः । व्याप्यसंशयासत्त्वे क्वचिदनुत्पन्नस्य व्यापकसंशयस्य तदनन्तरमुत्पत्तेस्तदेतुत्वसिद्धिः स्यादित्यत आह । क्वचिदिति । तदनुविधानस्य । अन्यथव्यतिरेकानुविधानस्य । तत्स्मरण एव । व्यापकतदभावरूपकोटिस्मरण एव । उपक्षीणत्वात् । उपयोगितया चरितार्थः ।

त्वात् । व्याप्यतदभावाद्योक्तदभावाद्वाच्यप्रदस्थले व्याप्य-
संशयस्य व्यापकतदभावास्मात्कतया न कोटिद्वयोपस्थापकत-
या उपयोगित्वमित्यत आह । तदिति । तदग्रहे । साहचर्याग्रहे ।
तत्संशयात् । व्याप्यसंशयान् । व्यापकसंशयाभावात् । तादृशका-
रणाभावेनानुत्पादान् । प्रकारान्तरेण कोटिद्वयोपस्थितिस्थले इतर-
सकलकारणसत्त्वे व्याप्यसंशयान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापकसंशया-
न्वयव्यतिरेकस्त्वत्र तद्धेतुत्वं दुरपग्रादमेव, अन्यथा साधारण-
धर्मदर्शनादेः कोटिस्मरणादिनाऽन्यथाभिद्धिः स्यादिति समाधत्ते ।
महानस इति । पर्यतादिकमपि पश्यतामिन्त्यनेन धर्मिज्ञानसत्त्वं दर्शि-
तम् । भाषाभावाभ्यां भाषाभावाददर्शनादिति यथासह्यमन्यथ । अत-
एव । तस्य तद्धेतुग्राहेय । उत्कटकाटिकात् । व्याप्यांश्च तदभावांश्च
वा उत्कटान् । उत्कटकोटिकः । , व्याप्यांश्च तदभावांश्च, वा
उत्कटः । औत्कट्यं चा-व्याप्यवृत्तिजातिविशेषा विपयताविशेषा वा ।
कारणोत्कर्षेणति । कारणोत्कर्षस्यैव कार्योक्तप्रयोजकत्वात्, त-
स्याकारणत्वे कोटिस्मरणादिरूपकारणस्याविशेषेण व्यापकसंश-
योक्तव्यस्याफस्मिकतापत्तेरित्यर्थः । व्याप्यसंशयस्य साधारणध-
र्मदर्शनादितुरीयत्वे समानानेकधर्मोपपत्तेरित्यादिसुप्रावरोधः, स-
ंशयहेतुसाधारणधर्मदर्शनादित्रयस्यैव परिगणनादित्यत आह ।
समानेत्यादीति ।

॥ तत्सूत्रं तु समानानेकधर्मोपपत्तेरितिप्रतिपत्तेरुपलब्धनुपलब्ध-
व्यवस्थातश्च तदभावापक्षो धर्मज्ञः संशय इति । अस्यार्थः समान
एको योऽनेकतां तत्कोटितदभावकोटिमतां धर्मः तत्तदभावसह-
चरितत्वेन । तत्तदभावसहचरितवृत्तिर्धर्मस्त्वेन वा गृहीतो गृह्य-
माणो वा । यो धर्मः इति । पावत्, तदुपपत्तेः । धर्मिणि-तद्वत्ता-
ज्ञानात्, तादृशज्ञानस्य कोट्युपस्थितिद्वारा साक्षादेव वा
हेतुत्वमिति । हत्वाभासे । व्यक्तीमात्रेण्यति । विप्रातर्पितः ।
एकधर्मिणिः विरुद्धकोटिद्वयप्रतिपत्तिजनकः । चाक्षयद्वयः शब्दो
नित्यो न वेत्यादिरूपम्, ततः तादृशवाक्ययोर्मिथो विराधेन
शब्दयोर्धानुपधायकयोर्धर्मिणि कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा मानससं-
शयजनकत्वम्, तादृशवाक्यज्ञानस्य तत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिसंशये, त-
त्तद्धर्मिणाधकपदसाक्षात्तत्तत्कोटिवाचकपदज्ञानत्वेन हेतुता, त-

द्रुपात्रच्छिन्नजन्यत्वेऽपि संशयस्य न शाब्दत्वापत्तिः, विरोधिकोटि-
गोचरशाब्दसामग्र्यभावादिघटितसामग्र्यजन्यत्वात्, तज्जन्यत्व-
स्यैव शाब्दत्वप्रयोजकत्वात् । तत्तत्कोटिप्रत्यक्षे तुल्यवलायास्तद्वि-
परितकोटिप्रत्यक्षसामग्र्या इव तच्छब्दबोधे विपरितकोटिशाब्द-
सामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्, तत्र संशयाकार एव
शाब्दबोध इत्येकदेशिनः । उपलब्धिः । तत्कोटिनिश्चयः । अनुपल-
ब्धिः । तत्कोट्युपलब्धिर्विरोधिनी तदभावापलाब्धः । तदव्यव-
स्था । धर्मिणि तद्विषयत्वव्यावृत्तधर्मवत्त्वधीः, ततश्च तत्कोटिम-
व्यावृत्तविशिष्टवृत्तादानस्य तत्कोटिविशिष्टवद्विरोधितया कोटि-
द्वयविशिष्टधोरूपसंशयजनकत्वासम्भवात्, तत्तत्कोटिमन्त्रमुपेक्ष्य
स्वरूपसत्तत्कोटिनिश्चयविषयवत्तत्र धर्मिणि विशपणतपोपात्तम् ।
अत्र च तत्तत्कालसहकृतस्य तत्तत्कालीनतत्तत्पुरुषयितसत्तत्कोटि-
निश्चयविषया ये ये तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वज्ञानस्य संशयजनकत्वे
तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वज्ञानाभावविशिष्टतत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिनिश्चयस्य
संशयप्रतियोगिकत्वे वा गौरवमित्यालोच्य तत्तत्कोटिसहचरिता-
भावप्रतियोगित्वमेव ज्ञानागर्भमसाधारण्य संशयप्रयोजकमिति दौ-
धितिकृता पश्यते । निरुक्तसाधारणधर्मदर्शनादित्रयस्य प्रत्येकमेव
संशयोपधायकता, तृणारणिमणीनां बह्व्युपधायकतावत्, चाक्षुष-
त्वादिभिः सङ्करणेह प्रकृते जनकतावच्छेदकजातिकल्पनासम्भवा-
द्यभिचारः प्रकारान्तरेण धारणीयः । साधारणधर्मदर्शनादीनां, सं-
शयहेतुत्वेऽपि तदसत्त्वे कोटिस्मरणादिघटिततुल्यवलकोटिभाम-
कसामग्रीणां विरोधग्रस्तत्वेऽपि स्वस्वकार्यजनने बाधकाभावा-
त्, संशयो दुर्धारः, तादृशोरपि प्रत्यक्षसामग्र्याः परस्परप्रतिरोधः
कत्वे साधारणधर्मदर्शनादिसत्त्वेऽपि संशयविलापप्रसङ्ग इति, संश-
यत्वस्य विषयताविशेषरूपतायामेव निर्याहः, तथा सति तादृशवि-
षयताभिन्नविषयताया एव विरोधिकोटिप्रवृत्तसामग्र्योपतिप्रत्यय-
च्छेदकत्वोपगमात्, तादृशविषयनाप्रयोजकसाधारणधर्मदर्शनादितः
संशयनिर्वाहः, विरोधग्रहेण तद्भाहकसामग्र्या वा सहिताया एव
विरोधिकोटिभासकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात्, कोटिद्वयसमुच्चया-
नुपपत्तिरित्यादि बोध्यम् ।

साधारणधर्मदर्शनादिकमन्तरेणापि तुल्यवृत्तसामग्रीणां संश-

यो जन्यते, साधारणधर्मदर्शनादेः कोटिद्वयोपस्थापकतयैवोपयोग इति संशयत्वादेः कार्यतायच्छब्दकल्पपिट्टेपिणो नव्या, तन्मतं मश-
यत्वं न विषयताविशेषः, परन्तु एकधर्मिकभासमानविरोधिकोटि-
द्वयज्ञानत्वं तत्तत्सामग्रीसमाजप्रयोज्यमेवेति । विशेषणेश्च इति वि-
शेष्यते व्याप्यते विशेषदर्शनविषयो ऽनेनेति विशेषो विशेषदर्शनम्,
तदपेक्षस्तज्जन्यः, तादृशविशेषणेश्चत्वं संशयसामान्यस्यैव । विम-
र्शः । एकधर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयज्ञानम्, तच्च संशयलक्षणमिति ।

साधारणधर्मदर्शन एव व्याप्यसंशयस्यान्तर्भाविनीयतया तस्य
स्वतन्त्रतायामस्वरमो वदन्तात्यनेन सूचितः ।

(दी०) कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्तया धर्मिज्ञानं हेतुः, धर्म-
स्यैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते गौरवात्, अवगाहते
च लिङ्गसन्देहो लैङ्गिकतदभावसहचरिती लिङ्गतदभावौ धर्मि-
णः, तथा च साधारणधर्म एव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः ।

(गा०) नव्यमतमाह । कोटिद्वयेति । तत्तत्कोटिसहचरितध-
र्मवत्तमिज्ञानत्वेन साधारणधर्मवत्ताज्ञान संशयहेतुरित्यर्थः । अत्र
तत्तत्कोटिसहचरितधर्मयोः पृथगन्तर्भावेन कारणताद्वयम्, न तु
कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नत्वद्वयं धर्मस्यैकविषयतायां निवेश्यैकका-
रणत्वं कल्प्यते, येनोभयसहचरितधर्मभेदादेरुस्यापि धर्मस्य विष-
यतायां साहचर्यावच्छिन्नत्वद्वयासत्त्वेन कोटिद्वयसहचरितव्याप्या-
भावोभयावगाहिसंशयो न सङ्गृहीतः स्यादित्याह । धर्मस्यैकत्व-
मिति । निश्चयत्वेन हेतुत्वे संशयासङ्गत्वात् तत्परित्यागमपि स्फुट-
यति । ज्ञानस्य च निश्चयत्वमिति ।

न च ज्ञानस्य निश्चयत्वाविषयक्षणे कारणताच्छेदकाभावप्रति-
योगिन्प्रामाण्यग्रहे निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति पा-
ठ्यम् । भवतामप्रामाण्यानिश्चयाभावविशिष्टत्वेन व्याप्यसंशयस्य
हेतुत्वान्तरकरूपनेन महगौरवात् ।

एतेन तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तत्तद्धर्म-
विषयता अवश्य विशिष्य निवेश्या, साहचर्यावच्छिन्नविषयता-
त्वेन सकलधर्मविषयतानामनुगमे सकलधर्म्यवदितभ्रमत्वप्रहाणाम-
भावकूटस्येकत्र निवेशनीयतया एकधर्मवदितभ्रमत्वग्रहविषयधर्मा-

न्तरग्रहस्य संशयाजनकत्वापत्तेः, तथा च तत्कोटिसहचरिततद्धर्म-
वत्ताज्ञानस्य तदभावसहचरिततद्धर्मवत्ताज्ञानसहकारेणैव फलोप-
धायकत्वमुपेयते, न तु तादृशधर्मान्तरज्ञानसहकारेण गौरवादिति
धर्मस्य एकत्वापेक्षेत्यादि परास्तम् । व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणत्वा-
दिकल्पनापेक्षया लाघवेन तत्कोटिसहचरितैकधर्मवत्ताज्ञानेन फल-
जनने तदभावसहचरितधर्मान्तरवत्ताज्ञानस्यापि फलतत्कारणताक-
स्य सहकारित्वोपगमात् ।

यत्तु तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्तानिश्चयजन्यसंशये तादृशध-
र्माणामपि धर्मितावच्छेदकतया भानमुपेयते, तथा च तत्र विशेष्य-
तावच्छेदकज्ञानविधयैव तादृशधर्मवत्तानिश्चयस्य हेतुत्वात् सं-
शये न तस्य स्वतन्त्रहेतुत्वमिति व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणत्वमा-
वश्यकमिति तदपि न । तत्कोटिसंशये तद्व्याप्यतद्व्याप्याभावोभयप्र-
कारज्ञानत्वरूपव्याप्यसंशयत्वेन हेतुत्वे व्याप्यतदभावप्रकारकत्व-
योर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्, सामानाधिकरण्यापे-
क्षया गुरुशरीरस्य व्याप्यत्वस्य निवेशे गौरवाच्च तत्तत्कोटिसहच-
रितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन पृथक् पृथक् कारण-धान्तरकल्पनाया एवोचि-
तत्वात् । व्याप्यसंशयस्य कोटिद्वयसहचरितधर्मावगाहिना स्फुट-
यति, अवगाहते चेति । लिङ्गम् । व्याप्यम् । लैङ्गिकम् । व्यापकम् ।
लिङ्गतदभावयोर्लैङ्गिकतदभावसहचरितत्वस्य यथासङ्गमन्यया ।
व्याप्यसंशयदशायां व्याप्यव्याप्तिघटकसहचरितत्वस्य ग्रहनियमेष्वपि
तदभावे व्यापकाभावसहचारग्रहो न नियत इति चेत् ? पयमेव,
परन्तु यदा व्यापकसंशयस्तदा तद्गोऽपि फलयलात् कल्प्यते,
यत्र च तदग्रहस्तत्र व्यापकसंशयस्यैवापलाप इति भावः ।

(दी०) लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि
मिलितयोरसाधारण्यम्, सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धयोरिव हेत्वो-
रिति तु टीकाकारानुमायिनः ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षस्थले- विरुद्धहेतुद्वयज्ञानस्यासाधारण्यप्रस-
वत्ताज्ञानविधया साध्यसंशयकत्वम्, तदभावव्याप्यवत्ताग्रहप्रति-
बन्धकतायां तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्योत्तेजकतया न हेतुरूपपरामर्शस्य
संशयप्रतिबन्धकत्वमिति टीकाकारमतमनुवृत्त्य व्याप्यसंशयस्या-

प्यसाधारणधर्मज्ञानान्तर्भावं वदतां मतमाह । लिङ्गेति । कोटिसा-
धारण्येऽपि । कोटिसहचरितत्वेऽपि । मिलितयोरिति । उभयत्वाव-
च्छिन्नयोरित्यर्थः । असाधारण्यम् । तत्तदभावव्यापकाभावप्रतियो-
गित्वम् । उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तत्कोटिद्वयापकत्वग्रहे च
व्यापकसंशयोऽपलपनीय एवेति भावः । हेत्वोरित्यत्र प्रत्येकमित्या-
दिकं सर्वमनुपपद्यते ।

अत्रेदमस्वरसवीजम्, शब्दत्वादेः शब्दत्वत्वादिना नित्यत्वादिम-
द्यावृत्तत्वस्य जातित्वादिना च धर्मिवृत्तित्वस्य ग्रहे संशयानुदयात्
येन रूपेणासाधारण्यग्रहस्तेनैव रूपेणासाधारणधर्मस्य धर्मिणि धीः
संशयहेतुरुपेया, धूमादिसंशयस्य च धूमधुमाभावाशुभयत्वेन उभ-
याधिपयकतया कथं संशयकता ? विरुद्धतया गृह्यमाणयोरेकवि-
शिष्टेऽपरप्रकारकमिधोभयत्वेनोभयप्रकारकमपि ज्ञानमनाहार्यमनुभ-
यविरुद्धमिति न संशयस्य तथात्वसम्भवः ।

यदि च तत्तद्वरूपावच्छिन्नोभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहिततत्त-
द्वरूपावच्छिन्नोभयवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तत्तद्वरूपावच्छिन्नप्रकार-
कत्वमेवावच्छेदकं न तूमयत्वसहिततत्तद्वरूपावच्छिन्नप्रकारता-
कत्वं गौरवादित्युच्यते, तथापि उभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहितस्य
भावाभावोभयवत्ताज्ञानस्यान्यत्र संशयहेतुतायां अकृतत्वत्वात्तमव-
लम्ब्य व्याप्यसंशयत्वेन पृथकारणताखण्डनानुपपत्तिः, उभयत्वेन
तत्तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानसाहित्यं निवेद्य भावाभावो-
भयप्रकारकज्ञानहेतुतापेक्षया धूमादौ बहुधादेव्याप्यत्वग्रहसहितधू-
मादितदभावप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन हेतुतायामेव लाघवात् ।

यदि चोभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहितभावाभावोभयप्रकारकज्ञा-
नहेतुता तदुभयसमुच्चयस्थले कलुप्सेत्युच्यते, तथाप्येतन्मते संशय-
मात्रीयकोटिद्वयमात्रस्यैव मिलितस्यासाधारणतया व्यभिचारिजल-
त्वादिसंशयाध्याप्यधूमादिसंशयस्याविशेषः ।

न च साधारणधर्मदर्शनान्तर्भावमतेऽपि जलत्वादेर्वहुधादावभा-
वस्य जलत्वाद्यभावस्य च बहुधादेः सहचरिततया तत्संशयविशेष-
रतिं वाच्यम् । व्याप्यत्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यनियततया
व्याप्याभावत्वस्य च व्यापकाभावसामानाधिकरण्यनियततया तत्त-
त्कोटिसाधारण्यग्रहेकत्वेन संशयोपयोगितया तन्मते व्याप्यसंशय-

स्य संशयान्तरो विशेषात्, असाधारण्यग्रहे च । व्याप्त्यादिग्रहस्था-
नुपयोगात्, एवमेकसम्बन्धेन तत्तत्कोटिमव्यावृत्तस्य सम्बन्धान्त-
रेण धर्मिणि ग्रहः संशयानुत्पत्त्या सम्बन्धैक्यमवश्यमपेक्षणीयम्,
धूमतद्भावयोश्च मिलितयोः संयोगेन विशेषणताविशेषण वा, व्या-
वृत्तत्वग्रहोऽपि धूमादिसंशये तादृशेन केनापि सम्बन्धेन धर्मिण्युभय-
प्रकारकताधिरहेण कथं संशयकता ?

यत्तु अन्यतरसम्बन्धेन भावामावोभयस्य व्यावृत्ततया, तेन स-
म्बन्धेन च संशयस्योभयप्रकारकतया संशयकत्वमिति । तदसत् ।
यद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धेन उभयस्यावच्छिन्नस्यासाधारण्यग्रहः अन्य-
तरत्वरूपतद्रूपावच्छिन्नस्य संसर्गतया संशये भानात् । यद्रूपा-
वच्छिन्नसम्बन्धघटितासाधारण्यग्रहस्तद्रूपाश्रयसम्बन्धेन, धर्मि-
ण्यसाधारण्यधर्मग्रहमाश्रयस्य संशयकत्वं शब्दत्वं नित्यसम्बन्धेनो-
भयव्यावृत्तमिति ग्रहवशायां समवायस्यानित्यत्वमप्यपि अण-
ण्डोपाधिकूपसमवायत्वावच्छिन्नसम्बन्धेन शब्दत्वज्ञानस्य नित्य-
त्वादिसंशयकतापातादित्याद्युहनीयम् ।

(दी०) इत्थं च साधनाव्यापकत्वसंशये साध्यव्यापक-
व्यभिचारसंशयात्साध्यव्यभिचारसन्देहो हेतौ स्फुट एव । सा-
ध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वमंशयात्साध्ये
साधनाव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः । उपाधेस्साध्यव्यापकत्वसन्दे-
हेनाऽऽदितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारमन्देहात् साध्यव्य-
भिचारसन्देह इत्यमेव च दलद्वये संशयस्थले व्यभिचारसंशय-
स्योक्तिसम्भव इत्यपि वदन्ति ।

(गा०) उपाधित्यघटकसाधनाव्यापकत्वादिसंशयस्य साध्यव्य-
भिचारव्याप्यसंशयपर्यवसानं दर्शयति । इत्थं चेति । साधनाव्याप-
कत्वसंशय इति । साध्यव्यापकतावच्छेदकतया निश्चित, शाकपाक-
जल्यत्रादौ साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वसंशये सतीत्यर्थः । सा-
ध्यव्यापकव्यभिचारसंशयात् । स्वस्मिन् । तदव्यापकत्वस्य तस्मि-
न् स्वाभाव्यद्वृत्तित्वेन तुल्यव्यतिथिवेद्यतया, साधने साध्यव्याप-
कतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयपर्यवसानात् । स्फुट एव-

ति । व्यापकव्यभिचारस्य व्याप्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः । साध्यव्यापकत्वसन्देहे न्विति । साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वनिश्चयविषयधर्मे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वसंशये त्वत्यर्थः । साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयादिति । व्यापकत्वव्याप्यत्वयोस्तुल्यवित्ति-
 घेतया साध्यतावच्छेदके साधनाव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न-
 व्याप्यतावच्छेदकत्वरूपसाधनाव्यापकतावच्छेदकत्वव्याप्यधर्मसं-
 शयादित्यर्थः । साध्ये । साध्यतावच्छेदके । साधनाव्यापकत्वस-
 न्देहः । साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारसंशयः । अत्र
 साधने उपाधिव्यभिचारस्य निश्चितत्वेन संशयायोगात् तत्र त-
 त्संशयार्थानसाध्याभाववद्बृत्तित्वसंशयानवकाश इत्याशयः । तत्रा-
 पि हेतुधर्मिकसाध्याभाववद्बृत्तित्वरूपव्यभिचारसंशयमुपपादयतां
 मत आह । उपाधेरिति । उपाधेः । उपाधितावच्छेदकस्य । साध्य-
 व्यापकत्वसन्देहेन । विशेषणीभवत्साध्यव्यापकत्वसंशयेन । आहि-
 तात् । साधने साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितोपाधितावच्छे-
 दकत्वावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वसंशयादित्यर्थः । अत्र च संशये, सा-
 ध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य उपलक्षणतयैवाभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकतया भासमानोपाधितावच्छेदके भानम्, उपाधितावच्छेदक-
 तया भानासम्भवात्, तादृशमाने तन्निश्चयस्यापेक्षितत्वात् ।

न च व्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणोपाधितावच्छेदकभानं, न
 तु तद्वृत्तासाधारणरूपेणापीति तादृशसंशयस्य व्यापकतावच्छे-
 दकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकतयाऽवच्छेदकतया भानेऽपि न तन्नि-
 श्चयोऽपेक्षित इति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकमेतत्वादिविशिष्टस्य
 केवलान्वयितया व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नाभापस्या-
 प्रसिद्ध्या संशयेनास्पृशात् ।

न च व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्त्वमवच्छिन्नाभाववद्बृ-
 त्तित्वसंशयोऽपि दुर्घटः, तद्वर्मावच्छिन्नाभाववद्बृत्तित्वनिश्चयस्य
 तद्विरोधित्वादिति वाच्यम् । उपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वमा-
 त्रपुरस्कारेणोपाधितावच्छेदकभानोपगमात् तत्तद्वर्मावच्छिन्नाभा-
 ववद्बृत्तित्वनिश्चयस्य च विशेषतस्तद्वर्मावगाहिततद्वर्मावच्छिन्ना-
 भाववद्बृत्तित्वसंशयं प्रत्येव विरोधितया व्यापकतावच्छेदकत्वमात्र-
 ण तदवगाहिसंशयस्याप्रत्यूहत्वात् ।

शाकपाकजत्वपरिणतिजत्वम् । न च तेनैव हेतुना
शाकपाकजत्वमपि साध्यम्, तत्र श्यामत्वस्योपाधि-
त्वादुभयस्यापि साधने ऽर्थान्तरम् । श्यामत्वमात्रे वि-
वादो न तूभयत्र । न चैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसा-
मन्युपाधिस्स्यात् । तत्र वह्निरेव तत्सामग्रयाऽपि समं
धूमस्यानौपाधिकत्वमिच्छयात्, अत्र तु मित्रातनयत्व-
व्याप्यश्यामसामग्रया स्थातव्यमित्यत्र कार्यकारण-
भावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् । अत एव
साध्यसामग्रया सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकम-
स्ति तत्र सामग्री नोपाधिः, यत्र तु तन्नास्ति तत्र
साऽप्युपाधिरित्यनिसन्धाय सामग्री च क्वचिन्नापा-
धिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तम् । यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपा-
धेर्व्यापकतामन्देह ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वा-
दिः, यथैव च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकता-
सन्देहे मित्रातनयत्वे ।

(दी०) उभयेति । एकांशेऽपरस्यैकविंशतिपरताव्य-
तायान्तु एकैकस्यापाधित्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति । वस्तुतः
सन्देहावपि तत्त्वाग्रहदशायामुपाधिसन्देहन व्यभिचारसन्देह
इति भावः ।

(गा०) परार्थस्थल सन्दिग्धोपाधितया उद्गाधितस्य शाक-
पाकजत्वस्य साधनान्यापकत्वसशयनिरासाय श्यामत्वसशयवि-
षयमित्रातनय शाकपाकजत्वसा ग्रन श्यामत्वस्योपाधित्व मणिकार-
णोक्तम्, युगपदुभयसाधन साध्यतया न कस्याप्युपाधित्वसम्भ-
व इत्यभिमानेन युगपदुभयसाधनमाशङ्क्य धार्थान्तरेण तद् दूषि-
तम् । तत्र च श्यामत्वे एव शाकपाकजत्वेऽपि विवादसम्भवाद्धार्या-
न्तरमित्यालोच्य एकदा उभयानुमानमुपाधिनेऽ स्वयं दूषयति ।

एकांशेऽपरस्येति । उपाधित्वमित्याग्रिमेणान्वयः । साध्यं च नापो-
धिरिति प्रवादस्य तद्रूपावच्छिन्नसाधने तद्रूपावच्छिन्नस्य नो-
पाधितयोद्भावनमित्यर्थकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु विभिन्नरूपेणोभयसाधने एकांशे ऽपरस्योपाधित्वम्,
उभयत्वेनैकविशिष्टापरत्वेन बोभयं साधनीयमित्यत आह । एकवि-
शिष्टापरेति । उभयत्वावच्छिन्नस्याप्युपलक्षणमेतत् । एकैकस्येति ।
प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य उभयस्यैवेत्यर्थः । साध्यस्य भिन्नरूपेणो-
पाधितायामविवादादिति भावः ।

मूले न चैवमिति । एवम् । साध्योत्पादप्रयोजकशाकपाकजत्वस्य
साधनाव्यापकत्वसंशयेन सन्दिग्धोपाधित्वे । वह्निसामग्री । वह्न्यु-
त्पादप्रयोजिका सामग्री । उपाधिः । सन्दिग्धोपाधिः । स्यात् । अनौ-
पाधिकत्वनिश्चयात् । व्याप्तिग्राहकतर्कसम्भवेन तन्निश्चयात् । तथा च
साधनाव्यापकत्वसंशयायोगेन न तत्सामग्र्याः सन्दिग्धोपाधित्वम-
पीति भावः । व्याप्तिसामग्र्या । शाकपाकजत्वेन । व्याप्य स्थातव्यम् ।
व्यापनीयम् । इत्यत्र । इति निश्चयविषयतयाऽभिमतयोऽभिप्रातनय-
त्वशाकपाकजत्वयोः । कार्यकारणभावादीनामभावात् । अभावेन ता-
दृशनिश्चयासम्भवात् । अत्र हेतुगर्भविशेषण व्याप्तिग्राहकाणामिति ।
साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धोपाधिमुदाहरति । यथा तुल्य-
योगक्षेमयोरिति । सतोरिति शेषः । योगक्षेमयोस्तुल्यत्वे सतो-
त्यर्थः । साध्ये साधनस्य उपाधौ च साध्यस्य व्यापकताग्राहकता-
मग्रीसाम्य इति यावत् ।

नन्वीश्वरसाधकमदनुमाने कथं शरीरजन्यत्वादेरुपाधित्वमु-
क्तमित्यत आह । दीधितौ वस्तुत इति । वस्तुगत्येत्यर्थः । तत्त्वाग्रह-
दशायाम् । अनुकूलतर्कानवतारेण सन्देहतत्वाग्रहदशायाम् । उपा-
धिसन्देहेन शरीरजन्यत्वादावुपाधित्वसंशयेन, । व्यभिचारसन्देह-
इति । अतोऽनुपाधेरपि तस्य उपाधित्वमशयाविषयतया दूषक-
त्वमिति शेषः ।

उभयसंशयस्थलमुदाहरति मूले । यथा चेति । सन्दिग्धानैका-
न्तिकवदिति दूषकत्वमात्रांशे दृष्टान्तः । तथा च व्यभिचारसन्दे-
हस्येव उपाधिसन्देहस्याप्युद्भावनं युज्यत एवेति भावः ।

(चि०) यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वा-
भासान्तरमिति तदुद्भावेन निरनुयोज्यानुयोग इति ।
तन्न, सन्दिग्धानैकान्तिकवद्ध्यभिचारसंशयाधायकत्वे-
न दूषकत्वात् ।

(दी०) सन्दिग्धेति । न चानैकान्तिकत्वसन्देहः प्रति-
बन्धको न तु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम् ।
अनैकान्तिकत्वसंशयान्मम व्याप्तिग्रहो मा भूदित्यभिप्रायेण प्रा-
चा हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परम्पर-
या सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदायिकत्वात् ।
उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमानं यज्ज्ञानमनुमिति वि-
रुणाद्धि " तदेवास्य दूषकतावर्जमित्यभिप्रायेणाह । सन्दिग्धेति ।
तद्व्यतिरेकस्य कचिद्व्यापकत्वेन कचिच्च पक्षधर्मत्वेन सन्दिग्धत्वा-
द् बाधोन्नीतेति ।

(गा०) व्यभिचारसंशयोद्भावनमेव न घटत इत्याशङ्कते दी-
धितौ । न चेति । न तु तज्ज्ञानमिति । न व्यभिचारसंशयस्य विष-
यो हेतुरिति संशयज्ञान प्रतिबन्धकमित्यर्थः । तदर्थम् । सन्देहज्ञा-
नफलकम् । अफलम् । अनुपयुक्तफलम् । तथा च सन्दिग्योपाधे-
र्व्यभिचारसंशयाधायकतया दूषकत्वेष्वपि तत्सन्देहोद्भावन सुतरा-
मफलमिति भावः । मा भूत् । न भवति । इत्यभिप्रायेण । एतदर्थ-
योधनेच्छया । तवात्र व्याप्तिरनुमता नवेति प्रतिवादिन प्रति मध्य-
स्थानुयोग उक्ताभिप्रायेण व्यभिचारसंशयोद्भावनसङ्गततावपि, ता-
दृशानुयोगं विना तदुद्भावनमसङ्गतम्, अतस्तदपि प्रकारान्तरेण
सङ्गमयति । प्राचामिति । दोषेणैवासाधकत्वसाधन साम्प्रदायिक-
मते उक्तं प्राचा हेतुदोषत्वेनेति । ज्ञायमान सद्यदनुमिति विरोधाति
तस्यैव स्वमते हेतुदोषतया व्यभिचारसन्देहस्य च स्वरूपसत्त एव
तथात्वेन न तथात्वसम्भव इत्यत उक्तं प्राचामिति । एतदनुशयेनै-
व प्रकारान्तरमाह । जिज्ञासादिद्वारेति । प्रतिवादिना स्वसंशयो-

द्वावने संशयप्रयोजकजिज्ञासोदयेन तत्प्रयोजकरूपप्रतिसन्धाने स-
नि सामग्रोवशान्मध्यस्थस्थापि संशयो भवतीति संशयोद्भावनस्य
संशयोपयोगित्वेन तस्य सम्प्रदायसिद्धत्वादित्यर्थः । परम्परया
यदुद्भावने संशयोपयोगि तस्याप्युद्भावने अन्येषामपि तथाविधाना;
मुद्भावनप्रसङ्ग इत्याशङ्काधारणाय । साम्प्रदायिकत्वादित्युक्तम् ।
तथा चान्येषां तथाविधानामुद्भावनमसाम्प्रदायिकत्वान्न क्रियत
इति भावः ।

(चि०) उपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया
इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते । नाप्यस्य व्यति-
रेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वम्, तदा हि सत्प्र-
तिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् । न
च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलार्थमुद्भावनम्, शतमप्ये-
न्धानां न पश्यतीति न्यायात्, एकेनापि बहूनां प्रति-
पन्धाच्च । व्याप्तिपक्षधर्मते हि बलम्, तच्च तुल्यमेव,
न तु भूयस्त्वमपि, एकस्मादप्यनुमितिदर्शनात् । स-
न्दिग्धोपाधेरदूषकतागत्तेश्च, तद्व्यतिरेकस्य पक्षे स-
न्दिग्धत्वात् । अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं
न स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारणत्वात् ।

(गा०) मूढे प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलार्थमिति । प्रतिपक्षः । प्रति-
साध्यसिद्धेर्विरोधी प्रकृतसाध्यसाधको हेतुः, तस्य बाहुल्यमते कृता,
तदभिन्न यदधिकरूपं तदर्थमित्यर्थः । उद्भावनमित्यत्र न चेत्यस्य
सम्यन्धः । अत्र हेतुः व्याप्तिपक्षधर्मतेर्होत्यादि । हि । यस्मात् । व्या-
प्तिपक्षधर्मते । तयोर्ज्ञानम् । बलम् । शतमपीति । व्याप्तिपक्षधर्मता-
ज्ञानास्य इत्यादिः । कार्यप्रयोजकस्य कस्याचिद्विहे, एकजातीया-
नेककारणान्तरसस्येऽपि फलानुत्पत्तिरिति न्यायेन भूयोभिरपि प्र-
तिहेतुभिरनुमितिप्रतिबन्धरूपफलानिर्वाहादित्यर्थः । एकेनापीति ।
व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां शायमानेनेत्यादिः । प्रतिबन्धात् । कार्यस्य ।
व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां एकमात्रहेतुज्ञानस्यापराधानुमितियन्धकताप्रयो-

जकं विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वं दर्शयति । एकस्मादर्पति ।

ननु सन्दिग्धोपाधेरद्वयकतापत्तेरिति मूलमसङ्गतम्, तस्य संप्रतिपक्षोन्नायकत्वासम्भवेऽपि व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन द्वयकत्वसम्भवादित्याशङ्क्याद् दीधितौ । उपाधित्वस्येति । उपाधित्वस्य संशयो निश्चयश्चानुमितिर्विरोधिव्यभिचारज्ञानजनकस्तद्विषयकज्ञानजनकत्वमेवास्य सन्दिग्धोपाधेरद्वयकताधीजमिति नियमाभिप्रायेणेत्यर्थः । तथा च संप्रतिपक्षोन्नायकत्वेन निश्चितोपाधेरद्वयकत्वमते, उपाधित्वनिश्चयस्य नानुमितिर्विरोधिव्यभिचारज्ञानजनकत्वमिति न तत्संशयकतया सन्दिग्धोपाधेरद्वयकतासम्भवः । अस्येत्यत्रेदंशब्दस्य नोपाधिसामान्यपरत्वम्, तथा सत्तु उपाधित्वसंशयस्य साध्यव्यापकाभावज्ञानजनकतया द्वयकत्वाभिहितोपाधेरपि तद्वद्वारा द्वयकत्वानुपपत्त्या उपाधिमात्रस्यैवाद्वयकतापत्त्या सन्दिग्धेत्यभिधानासङ्गतेः । सन्दिग्धोपाधेः संप्रतिपक्षानुत्थापकत्वे तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति मूलोक्तहेतुर्न साधकः, साधनाव्यापकत्वेन निश्चितस्य साध्यव्यापकत्वेन च सन्दिग्धस्योपाधेरित्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति पूरयन् व्याचष्टे तद्व्यतिरेकस्येति । कचिदिति । साध्यव्यापकतासंशयस्थल इत्यर्थः । कचिद्येति । साधनाव्यापकत्वसंशयस्थले चेत्यर्थः ।

(चि०) पक्षवृत्तिश्चोपाधिर्न स्यात्, यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वम्, अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वम्, तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात्, न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात्, अन्यथाऽपि द्वयकत्वसम्भवाच्च, किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेस्साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं संप्रतिपक्षः ? न ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविरहरूपतया, असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तिवन्निरासात् । नाप्यनौपाधिकत्वज्ञानस्य, व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन

व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्त-
र्भावः । न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्या-
पकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमि-
त्युक्तम् ।

(दी०) ननु बाधे स्वतीर्णे तत एव हेतोरसाधकत्वात्कृ-
तमुपाधिना, न वाऽसाधारण्यम्, पक्षस्यैव सपक्षत्वात्, अवतीर्णे
तु नोपाधित्वम्, पक्षेतरान्तरवत्साध्यव्यापकताया एवाग्रहात्
अनुकूलतर्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासाधारण्यम् व्यतिरेकि-
तयाऽन्वयव्याप्यग्रहस्य सत्प्रतिपक्षतया च सत्प्रतिपक्षान्तरस्या-
किञ्चित्करत्वात्, इत्युच्यते । पक्षे तदग्रदृश्यायां
तदभावग्रहासम्भवादिति भावः । व्याप्तिविरहरूपतां निरस्य
व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतां निरस्यति । नोपाधित्वम् । अनौपाधिक-
त्वज्ञानस्य । औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य । कारणविघटकतया ।
कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया । अनौपाधिकत्वज्ञानस्य का-
रणत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धम्, परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनी-
यम्, सैव त्वसिद्धेति दूषणतात्पर्यायथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि
वदन्ति । व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वज्ञाने । अन्तर्भावः तद्व-
द्वारा दूषकत्वम् ।

(ता०) बाधोपपत्तिरित्यादि दूषणमुद्भूतस्य दूषणान्तरमवतारयति न
न्यित्यादिना । बाधे च दूषणादावुपपत्त्यादौ । निश्चित इत्यर्थः । तत एव ।
बाधायतारादेष । हेतोः । कृतकत्वादेः । असाधकत्वात् । अनुपपत्त्यादेर-
साधकत्वात् । कृतमुपाधिनेति । तथा च तदा पक्षेतरस्यादूषकत्वेऽ-
पि क्षतिविरहादिति भावः । सपक्षत्वात् । साध्याभावरूपसाध्य-
घटनेन निश्चितत्वात् । हेतोश्च तदव्यावृत्तत्वादिति शेषः । अनव-
तीर्णे इति । बाध इत्यनुपपद्यते । नोपाधित्वम् । नैव दूषकत्वम् ।

पक्षेतरान्तरवदिति । पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयपक्षेतरत्वं इवे-
त्यर्थः । साध्यव्यापकताया एवाग्रहादिति । पक्षे साध्यसन्देहस्य
व्यभिचारसंशयतया साध्यव्यापकतानिश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भा-
वः । व्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसत्त्वे व्यभिचारसंशयो ऽकिञ्चि-
त्कर इत्यत आह । अनुकूलंति । आदिपदात् स्वतस्सिद्धव्यभिचा-
राग्रहपरिहः । नासाधारण्यम् । तदभावस्य दोष इति शेषः । व्य-
तिरेकितया । साध्याभावगमकनौपयिकसाध्यव्यापकतानिश्चय-
विषयप्रतियोगिरूपव्यतिरेकप्रतियोगितया । अन्यव्याप्तग्रहस्य ।
असाधारण्यप्रयुक्तस्य । अकिञ्चित्करत्वादित्यग्रिमेणान्वयः । स-
त्प्रतिपक्षतया । प्रतिरोधमात्रफलकतया । सत्प्रतिपक्षान्तरस्य ।
असाधारणतया विरोधिसाध्यसिद्धौपयिकव्यापकतान्तरग्रहविष-
यप्रतियोगित्वकस्य । पक्षवृत्तिश्चेति मूल पक्षवृत्तितया गृह्यमाणपर-
मित्याशयेन तस्य दूषकत्वानुपपत्तिर्वाजमाह । पक्ष इति ।

मूले तल्लक्षणसत्त्वादिति । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या-
पकत्वरूपलक्षणसत्त्वादित्यर्थः । साधनाव्यापकत्वस्थले पक्षावृत्ति-
त्वप्रवेशे उक्तधर्मेषु लक्षणासत्त्वनिराहमालोक्य अन्यथाऽपीति । व्य-
भिचाराद्युन्नायकतया ऽपीत्यर्थः । दूषकत्वसम्भवादिति । तथा च
नोपाधित्वानभ्युपगमसम्भव इति भावः । साध्याव्यापकत्वे । साध्या-
व्यापकत्वग्रहे । अव्यापकेति । अव्यापकत्वेन गृहीतेत्यर्थः । अ-
व्याप्येति । अव्याप्यतया गृहीतेत्यर्थः ।

नापि व्याप्तिविरहरूपतयेत्यादिना व्याप्यत्वासिद्धतर्भावशङ्काया
निराकृतत्वात् । नाप्यनौपाधिकत्वेत्यादिना पुनस्तदन्तर्भावशङ्का-
निराकरणस्यासङ्गतिरित्याशङ्कां निराकरोति दीधितौ । व्याप्तिविर-
हेति । अत्रानौपाधिकत्वज्ञानरूपव्याप्तिज्ञानकारणाविघटकतयापाधि-
त्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकस्य यथाश्रुतार्थः, तदर्थपरत्वे भि-
न्नधर्मकतया उपाधित्वप्रकारकज्ञानस्य स्वतो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध-
कतापण्डनमनाशङ्कितनिराकरणमित्याशङ्क्य तद्वन्धः व्याप्तेरनौपा-
धिकत्वरूपताविरहेऽपि व्याप्तिग्रहे स्वतः उपाधिज्ञानं प्रतिबन्धकमि-
त्यर्थकतया व्याचष्टे । अनौपाधिकत्वेति । ओपाधिकत्वज्ञान साध्य-
व्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्यां कस्यचिद्धर्मिणो ज्ञानम्, न तु सा-
धनधर्मिक स्वाव्यापकसाध्यव्यापकत्वज्ञानम्, असमानधर्मिकतया

प्रतिबन्धकताखण्डनपराग्रिममूलग्रन्थासङ्गतेः । अभावरूपकारणप्र-
तिबन्धकासम्भवादिघट्टरूपदस्य प्रतिबन्धप्रयोजकार्थकता न स-
म्भवतीत्यन्यथा व्याचष्टे । कारणेति । तादृशज्ञानेति । ओपाधिकत्व-
ज्ञानेत्यर्थः । असिद्धचन्तर्भावनायोपाधिनिष्ठतासम्पत्तये ज्ञानविषय-
तापर्यन्तानिवेशनम् । यथाश्रुतेऽप्याग्रिमदूषणग्रन्थ सङ्गमयतां मतमा-
ह । अनौपाधिकत्वज्ञानस्येति । विनाकारणीभूतज्ञानविघट्टनं सोपा-
धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया असम्भवित्वेनेति योजना । सोपा-
धित्वज्ञानस्येति । मिश्रधर्मितासम्पत्तये पूर्ववद्वाख्येयम् । असम्भ-
वित्वेनेति । जनकज्ञान विघट्टयत एवेत्यादिनियमादिति भावः । से-
ध । तस्य प्रतिबन्धकतैव । असिद्धा । मिश्रधर्मिकत्वात् । सोपाधि-
त्वज्ञानप्रतिबन्धकताया अनौपाधिकत्वज्ञानहनुत्वसाधकतया श-
ङ्कितुरभिप्रेतत्वे उपाधिज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकस्य कारणाधि-
घट्टकत्वकथनासङ्गतिरिति तत्प्रतिबन्धकतायाः शङ्कितुरभिप्रेत-
तया तन्निराकरणानौचिन्यमग्रास्वरसर्वाजम् । व्याप्त्याद्यभावाना-
त्मकत्वे व्याप्यत्वासिद्धहेत्वामासेऽन्तर्भावासम्भवात् व्याप्यत्वासि-
द्ध इत्यादिकं कथितव्याप्तिज्ञानाभावद्वारकरार्थकतया व्याचष्टे ।
व्याप्यत्वासिद्ध इति ।

(चि०) न च साध्यव्यापकाव्याप्यत्वज्ञाने वि-
द्यमाने साधनस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्ह-
तीति वाच्यम् । न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं
व्याप्तिज्ञानकारणम्, येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात्, कि-
न्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारि-
त्वज्ञानद्वारा । नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेनै, यथा हि
साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभि-
चारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन
साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयम्, - व्याप्तिग्राह-
कसाम्यात् । नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्ति-
धिरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाये-

रेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् । तस्मादुपाधिर्हेत्या-
भासान्तरमिति ।

(दी०) भिन्नधर्मिकत्वं परिहरन्नाह । न चेति । न हीति ।
विरोधविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भा-
वः । साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमित्युभ-
यत्रैव बहुव्रीहिः । तस्मादित्यादेरद्वयं वेति शेषः ।

(गा०) भिन्नधर्मिकत्वापरिहारेण न चेत्यादिना उपाधिज्ञानद-
शायां व्याप्तिज्ञानोत्पन्नसम्भवकथनेन तस्य प्रतिबन्धकत्वव्यव-
स्थापनं न सङ्गच्छते, तदशायामन्यत्र व्याप्तिज्ञानानुत्पादस्य परा-
सिद्धत्वादिति भिन्नधर्मिकत्वपरिहारेण सोपाधित्वग्रहस्य व्याप्ति-
ग्रहानुत्पादप्रयोजकत्वप्रदर्शनपरता तदग्रन्थस्याह । भिन्नेति ।
वाधादिवृद्धिर्विशिष्टवृद्धावेव जनकज्ञानाविरोधित्वेऽपि सोपाधित्व-
ज्ञानस्य समानधर्मिकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति कथं
न हीत्यादिना जनकज्ञानाविरोधित्वेन तत्प्रतिबन्धकतात्पण्डनमि-
त्याशङ्कानिराकरणाय प्रकृते वाधादिवृद्धिवेधर्म्यं दर्शयति । विरो-
धीति । ग्राह्याभावादीत्यर्थः । असम्भवादिति । ग्राह्याभावाद्यविषय-
कज्ञानस्य साक्षादप्रतिबन्धकत्वनियमादिति भावः ।

मूले येनेत्यस्य कारणविघटनद्वारेति शेषः । तर्हि किम्विधारेत्या-
काङ्क्षायामाह । किञ्चित् ।

तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमिति मू-
लस्य यदाश्रुतासङ्गतिः, उपाधौ साध्यव्यभिचारज्ञानस्य उपाधि-
त्वघटकसाध्यव्यापकताज्ञानाविरोधितया ऽप्रसक्तत्वात् साध्यव्या-
प्याव्यभिचारस्य साध्य एव साध्यव्यभिचारव्यभिचारितया तदन-
नुमापकत्वात्, इत्यतो व्याचष्ट । उभयत्रैव बहुव्रीहिरिति । साध्य-
व्याप्यव्यभिचारि यस्येति बहुव्रीहिणा तृतीयान्तस्य व्याप्याव्या-
पकत्वेनेत्यर्थः, साध्य व्यभिचारि यस्येति बहुव्रीहिणा चरमपदस्य
साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः । इति नोक्तद्वयपण्यवकाश इति भावः ।
फलतदोपानन्तर्भावे उपाधेरद्वयत्वमपि सम्भवतीति उपाधिर्हेत्या-

भासान्तरमिति निर्भरो नोपपद्यत इत्यतः पूरयति । अदूषण वेति(१) ।

(चि०) उच्यते । आर्द्रैर्न्यवनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे, निश्चिते दूषकतावीजचिन्तनम्, यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शने-नोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति, तदोपाधित्वनिश्चयाभावाद् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भाषान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयो वाच्यः, तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात्तत्संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा । साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्बृत्तितर्कासाध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयम् । न च साधनाभाववद्बृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् । अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च ।

(दी०) दूषकतावीजचिन्तनमिति निश्चयदशमधिकृत्य । यद्विश्चयद्वारापाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्वं तत्संशयद्वारा तत्संशयस्यापि तथात्वमिति भावः । व्यभिचारज्ञानद्वारेति । मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शनरूपत्वेनोपयुज्यते, व्यभिचारानुमानं पुनग्रे वक्ष्यति ।

(१) इतः पर समाप्तिपर्यन्त पुस्तकान्तरे पाठा न दृश्यन्ते ।

(गा०) साध्यव्यापकतायास्माधनाव्यापकताया वा निश्चयविर-
हेऽपि सन्दिग्धोपाधेर्दूषकतया तन्निश्चयस्थले एव दूषकतावीजवि-
चार इति मूलोक्तासङ्गतिमाशङ्क्याह । दूषकनेति । निश्चयदशामिति ।
उपाधिना दूषकत्वदशाभिप्रायेणेत्यर्थः । उपाधित्वसंशयदशायां कथं
दूषकत्वमित्याकाङ्क्षापूरणाय भावं व्याचष्टे । यन्निश्चयेति । तत्संशय-
स्यापीति । उपाधित्वसंशयस्यापीत्यर्थः । इदानीं व्यभिचार-
संशयद्वारकत्वमुपाधिसंशयस्य सामान्यतोऽभिप्रेतम्, तत्संशयान्तु
तत्संशय इत्यग्रिमग्रन्थेन च विशेषतस्तदभिधायक इति न पौन-
रुक्त्यम् । व्यभिचारज्ञानद्वारेति मूले ज्ञानपदस्यानुमितिसंशयो-
भयपरत्वे यद्वेत्यादिना वक्ष्यमाणस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षस्या-
नेन सह पौनरुक्त्यमित्यत आह । मानस इति । उपयुज्यत इत्यश्रो-
कम्, न तु तदनुमापकत्वमिति शेषः । व्यभिचारानुमानम् । उपा-
धिव्यभिचारानुमापकम् ।

(दी०) व्याप्तीति । साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपविरहः
साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वपर्यवसन्नः सा-
ध्यवदन्पाट्टित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहो बोद्धव्यः, न तु
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतिषेधिसाध्यकत्वम्, स्वत्वस्या-
नुगतस्याभावेन तत्तत्साधनपर्यवसाने साध्यप्राप्तिरितिमात्रेणैव कृ-
तार्थत्वात् । साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन हेतोः साध्यव्य-
भिचारित्वं साधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधनाव्याप-
कत्वमनुमेयमिति तु नव्याः । व्यतिरेकिणि साधने व्याप्तिविरहस्य
व्यभिचारस्य चोन्नयने उपाधिः साधनाभाववद्वृत्तित्वम् । व्य-
भिचारास्फुटतादशायामुपाध्यनुसरणायत्राधिकरणे हेतोः सा-
ध्यव्यभिचारित्वं तदीयधर्मे नास्य साध्याव्यापकत्वग्रहः । उ-
पाधिमात्रेति । तेनापि व्यभिचारानुमाने तत्रापि तथाविधोपा-
धिसम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचारिणो व्या-
प्याव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या हेतोः सा-

ध्वव्याप्यत्वेन साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साध्याव्यापकत्वान्नो-
पाधित्वमिति तत्त्वम् । अवृत्तीति व्याप्यत्वाभावसाधनाभिप्रा-
येण । साधनाव्याप्यस्योपाधित्वे च नैव दोषः ।

(गा०) व्याप्तिविरहोन्नायकतया येत्यत्र स्वव्यापकसामानाधि-
करण्यरूपव्याप्तेर्विवक्षितत्वेऽसङ्गतिः, तादृशव्याप्तेः सोपाधिसाधनघ-
टिताया अप्रसिद्धा तदभावाप्रसिद्धेः, साधनान्तरघटिततादृशव्याप्ति-
विरहग्रहस्य च प्रकृतव्याप्तिग्रहाविरोधित्वात्, तद्वदन्यावृत्तित्वरूप-
व्याप्तेर्विवक्षितत्वे तदभावो व्यभिचार एवेति कल्पभेदानुपपत्तिः,
अतो व्याप्यन्तरपरतामाह । साध्येत्यादि । तथा च धूमादावेव धू-
मादिरूपसाध्यसम्यग्निधतावच्छेदकरूपव्याप्तेः प्रसिद्धा आर्द्रेन्धना-
दिव्यभिचारेण वह्न्यादौ तदभावसाधने न दोष इति भावः । अव-
च्छेदकत्वं च स्वरूपसम्यग्निधविशेषः, स्वतःघटिततया ऽननुगमने
विशिष्य साधनतावच्छेदकानां निवेशनीयतया व्यभिचारेण प्र-
तियोग्यप्रसिद्धा साध्याप्रसिद्धेर्दुर्धारत्वात् ।

ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्तादिहेतोः साध्यसम्यग्निधतावच्छे-
दकविशिष्टसत्तात्वादिमत्त्वादुपाधिव्यभिचारेण तत्रापि तदभावसाध-
ने बाध इत्यत आह । साधनेति । साध्यसम्यग्निधतानवच्छेदकत्वेति ।
तथा च शुद्धसत्तात्वादिरूपसाधनतावच्छेदके उपाध्यभाववद्वृत्ति-
तावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वं साध-
नीयम्, तत्र च न बाधावसरः, तत्तत्साधनतावच्छेदकं तदवच्छेद-
कत्वाद्यगाहिनो ऽनुमितिजनकज्ञानस्य विरोधितयोपपत्तेरिति भावः ।
स्वरूपसम्यग्निधरूपावच्छेदकत्वघटितोक्तव्याप्तेर्न्यासियादे स्वयं द्रवि-
त्याद्व्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्यभावस्योन्नायकतामाह ।
साध्यवदिति । विरहो वेति । एतादृशव्याप्तिविरहो न व्यभिचाररूपः,
आप तु तदतिरिक्तोऽवृत्तिवृत्तिः साधनाभावरूपव्याप्यप्रसिद्धमति-
योगिरुध्यति सामञ्जस्यम् ।

यदि च लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टवृत्तित्वमेव व्या-
प्तिरुच्यते, तदा तदभाव एवात्र विवक्षितः । ननु स्वव्यापकसाध्य-
सामानाधिकरण्याभावस्याप्रसिद्धा साधनासम्भवेऽपि स्वाव्यापक-
साध्यकत्वस्य प्रसिद्धस्य साधनं कथमुपेक्षितम्, तज्ज्ञानस्यापि

स्वहेतुकानुमितिजनकज्ञाने साध्यांशे स्वाव्यापकत्वभावनविरोधित-
 योपयुक्तत्वादित्यत आह । न त्विति । स्वसमानेति । स्वसमानाधि-
 करणाभावाप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वमित्यर्थः । उ-
 भेयमिति विपरिणतेन सम्बन्धः । तत्तत्साधनपर्यवसाने । विशिष्य
 तत्तत्साधनानां साध्यविशेषणायव्यापकत्वघटकतया निवेशने ।
 कृतार्थत्वादिति । उक्तसाध्यप्रसिद्धायेव प्रकृतसाध्यविशेषणतया
 प्रकृतसाधनाव्यापकत्वभावेन तस्या एव प्रकृतसाध्यसाधनव्याप्ति-
 ग्रहप्रतिबन्धकतया समीहिते सिद्धे साधने उपाधिष्यभिचारेण स्वा-
 व्यापकसाध्यकस्यानुमानवैयर्थ्यात् । साध्यवदन्यावृत्तिरप्यविशिष्ट-
 साध्यसामानाधिकरण्याभावाभावेऽपि साधने विशेष्यविशेषण-
 भावानापक्षायभिचारसाध्यसामानाधिकरण्योभयप्रकारकानुमिति-
 जनकज्ञानस्य विशिष्टाभावप्रकारकज्ञानाप्रतिबन्धस्य सम्भवाद्य-
 भिचारिमात्रसाधनेनैव चानुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकमन्ववादि-
 शिष्टाभावानुमानमफलमित्यालोच्यव्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहविघट-
 नाय व्यभिचारः साधने साधनीयः व्यापकसामानाधिकरण्यरूप-
 व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धाय परसाध्ये साधनाव्यापकत्वमेव साधनीयम्,
 न तु साधने स्वाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं स्वाव्यापकसाध्य-
 कत्वं वा, येन साध्याप्रसिद्धादिरिति निष्कृष्टमतमाह । साध्येति ।
 केवलान्वयिनि साधने व्यभिचाराद्यनुमानेऽप्रसिद्धा साधनाभाव-
 यद्वृत्तित्वाभाविशङ्कानवकाशाद्यातिरेकिभावनपक्षकव्यभिचाराद्य-
 नुमानपरतां शङ्काग्रन्थस्याह । व्यतिरेकिणीति । व्यभिचारानुमाने
 तादृशोपाधेः साध्यशून्ये ऽवृत्तौ वक्ष्यमाणसाध्याव्यापकत्वासङ्गतेर्ग-
 भिचारानुमान एव च तस्य सम्भवदुक्तिकोपाधिताकतया च श-
 ङ्काया उभयानुमानपरतामाह । व्याप्नोति । ननु व्यभिचारनिरूपका-
 धिकरणमात्रवृत्तिवर्मे साध्यव्यभिचारिणि साधनाभावयद्वृत्तित्वा-
 सत्त्वात्कथं तस्य साध्यव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वघटितोपाधि-
 त्वं प्राह्यमित्यत आह । व्यभिचारास्फुटतादशायामिति । साधना-
 धिकरणे साध्याभावानिश्चयदशायामित्यर्थः । उपाध्यनुसरणात् ।
 उपाधिन्वेन व्यभिचारानुमानात् । तन्निश्चयदशायां तदनुमानवै-
 यर्थ्यादिति भावः । अस्य । साधनाभावयद्वृत्तित्वस्य । साध्याव्या-
 पकत्वग्रहः । साध्याव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वनिश्चयः । तादृश-

धर्मे साध्यव्यभिचाररूपसाध्यानिश्चयादिति भावः ।

मूले उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति । उपाधिमात्रस्येव व्यभिचारानुमापकत्वे च्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

साधनाभाववद्बृत्तित्वरूपोपाधिव्यभिचारहेतुकव्यभिचारानुमानमेवास्ति कथमुपाधिमात्रोच्छेद इत्याशङ्कापरिहारायात्र हेतुमाह दाधितौ । तेनापीति । साधनाभाववद्बृत्तित्वोपाधिनापीत्यर्थः । साधनाभाववद्बृत्तित्वरूपोपाधिव्यभिचारेणति यावन् । व्यभिचारानुमाने । स्वव्यभिचारद्वारा कर्त्तव्ये । तत्रापि । तादृशव्यभिचारानुमानेऽपि । तथाविधेति । उपाधिव्यभिचाररूपसाधनाभाववद्बृत्तित्वरूपेत्यर्थः ।

व्यभिचारानुमानासम्भवेऽपि तत्संशयकतया उक्तोपाधिदूषणस्यादेवेत्यतस्तदनुपाधित्वनिश्चयं स्वयमुपपादयति । वस्तुनस्त्विति । व्यापकव्यभिचारिण इति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितस्य व्यभिचारान्नायकोपाधेर्व्यभिचारितया निश्चितस्य प्रकृतहेतोः । व्याप्यव्यभिचारित्वे । प्रकृतसाध्याव्यभिचारित्वे । व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या । साध्योपाध्योर्ग्राप्यव्यापकभावमङ्गापत्त्या । उपाधिव्यभिचारि साधनं यदि साध्यव्यभिचारशून्यं स्यात्, उपाधिव्यभिचारशून्यवृत्तिः स्यात् इति यावत्, तदा साध्यव्यापकव्यभिचारो न स्यादित्याकारा उपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचारव्यभिचारशङ्कानिघत्तकार्पात्तर्थाध्या । हेतोः । उपाधिव्यभिचारस्य । साध्यव्याप्यत्वेन । साध्यव्यभिचाररूपसाध्यव्याप्यतया निश्चयेन । साधनाभाववद्बृत्तित्वस्येति । उपाधिव्यभिचाररूपहेत्वव्यापकतया निश्चितस्येत्यादिः । साध्याव्यापकत्वात् । साध्यव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वनिश्चयात् । नोपाधित्वम् । नोपाधित्वग्रहः । नैप दोषः । नावृत्तो साध्यव्याप्यत्वरूपसाध्याव्यापकत्वम्, उपाधेरपि तत्र सत्त्वादिति शेषः ।

(दी०) साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण, प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाभाववद्बृत्तित्वस्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य, चात्तौ तथात्वासम्भवात् । एवञ्च सत्प्रतिपक्षे निश्चितोपाधिवत्सन्दिग्धोपाधिरुद्भाव्यः । न च तत्कर्त्तव्यस्य व्यभिचारसन्देहस्य प्रति-

हेतुममाज्ञादेव सिद्धेः किं तेनेति वाच्यम् । परस्परसंवलनेनैवानु-
मित्यनुत्पादे तत्र व्यभिचारमन्देहस्यावश्यमुत्पत्तौ मानाभावात्
उपाधिसन्देहाद्विशिष्टैकत्र व्यभिचारसन्देहेन तुल्यबलत्वाभावा-
त् । न चातुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो व्यभिचारादिशङ्काधानं वा,
स्वरसतः सन्दिग्धव्यभिचारादिनापि तथात्वप्रसङ्गादिति । अत्र
च कचिदुपाधेस्तुल्यबलत्वे सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया तर्कादिसा-
चिष्पादधिकबलत्वे च बाधोन्नायकतयापि दूषकत्वम्, व्या-
प्त्यादिप्राप्तेसन्धाने तदुन्नयनस्य ततोऽनुमितिप्रतिरोधस्य च दु-
र्वारत्वात् । परन्तु सार्वत्रिकत्वं न तस्येति ध्येयम् ।

(गा०) संयोगादिहेतुरुच्यव्यभिचारानुमानेऽप्युपाधेः साधनाव्या-
पकत्वमुपपादायिष्यन्नाह । यथाश्रुतेति । उक्तो उपाधितयोक्तौ । तथा-
त्वम् । साधनाव्यापकत्वम् । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकतापक्षे
सन्दिग्धोपाध्युद्धाननप्रसङ्गस्य पूर्वपक्षे उक्तत्वात् प्रसङ्गमुद्धरति ।
एवं चेति । व्यभिचारज्ञानद्वारोपाधेर्दूषकत्वे चेत्यर्थः । तत्कर्तव्यस्य ।
सन्दिग्धोपाधिफलस्य । प्रतिहेतुसमाज्ञादेव सिद्धेरिति । एकध-
र्मिणते विरुद्धभावाभावसाध्यकतयोपन्यस्तहेतुद्वये तत्तत्साध्यसा-
धनौपयिकव्याप्तिद्वयसत्त्वं साध्यतदभावव्याप्ययोरविरोधप्रसङ्गना-
सम्भवोति प्रतिसन्धानेन सत्प्रतिपक्षसंवलनादुभयत्र हेतौ स्वसा-
ध्यव्यभिचारसंशयस्य सिद्धेरित्यर्थः । किं तेनेति । किमुपाधिस-
न्देहेनेत्यर्थः । तथा च सत्प्रतिपक्षे सन्दिग्धोपाध्युद्धाननप्रसङ्ग-
मिति भावः । परस्परसंवलनेनेति । विरोध्यनुमितिसामग्र्योर्मिथो
मेलनेनैवेत्यर्थः । अनुमित्यनुत्पादे । साध्यतदभावयोरनुमित्यनुत्पा-
दोपपत्तौ । तस्य व्यभिचारसंशयाकल्पकत्वेनेति शेषः । तत्र । स-
त्प्रतिपक्षसंवलनस्थले । अवश्यमुत्पत्तौ । उक्तप्रतिसन्धानात्तदुत्प-
त्तेरावश्यकत्वे । मानाभावादिति । तथा च प्रतिहेतौ व्यभिचारसं-
शयार्थं सन्दिग्धोपाध्युद्धाननमुपयुक्तमेवेति भावः ।

ननु तथापि सन्दिग्धोपाधिरकिञ्चित्करः, प्रतिहेतोरनुमित्यनु-
त्पादकतायाः सत्प्रतिपक्षसंवलनादेव सिद्धेरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं प्र-

तिहेतोर्बुलत्वे प्रकृते साध्यसिद्धिनिर्वाह इति तस्य हीनबलतार्थं सन्दिग्धोपाध्युद्गावनमित्याह उपाधिसन्देहादिति । एकत्रेति । उपाध्युद्गावनविषयहेतावित्यर्थः । तुल्यबलत्वाभावादिति । तस्य हेतोर्हेत्वन्तरापेक्षया हीनबलत्वादित्यर्थः । तदर्थं सन्दिग्धोपाध्युद्गावनैचित्यादिति शेषः ।

प्रतिहेतौ हीनबलत्वेन किमुपक्रियत इत्याकाङ्क्षायामाह । न चेति । न हीत्यर्थः । अतुल्यबलेन । हीनबलेन । प्रतिहेतुना । सत्प्रतिपक्षः । अनुमितिप्रतिबन्धः । तुल्यबलविरोध्यनुमितिसामग्र्या एवानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तथा च स्वाभिमतसाध्यसिद्ध्यर्थमेव प्रतिहेतौ सन्दिग्धोपाध्युद्गावनादिति भावः । हीनबलप्रतिहेतुज्ञानस्य स्वतोऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रकृतहेतौ व्यभिचारशङ्कासम्पादनेनानुमितिविरोधित्वमेवेत्याशङ्कां परिहरति । व्यभिचारशङ्काधानं वेति । विनिगमकबलेन हीनबले व्याप्तिभङ्गावधारणे अधिकबले व्याप्तिनिश्चयादिति भावः । स्वरसत इति । उपाधिसन्देहाद्यघटितसामग्रीतोऽप्यित्यर्थः । तथात्वप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षादिप्रसङ्गात् । व्यभिचारोन्नायकतया व्याप्यत्वोन्नायकतया च दूषकत्वमुपाधर्मूलकतोक्तम्, न तु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया, क्वचिच्च तदुन्नायकतयाऽपि दूषकत्वसम्भवांमूले न्यूनतेति स्वयं तदाह । अत्र चेति । ध्वेयमित्यग्रिमेण सम्यभ्यते । तुल्यबलत्वे इति । साध्यधर्मिकप्रकृतहेतुव्यापकताप्राहकसामग्रीतुल्यबलस्वधर्मिकसाध्यव्यापकताप्राहकतायामित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेति । दूषकत्वमित्यग्रिमेण सम्यभ्यते । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् । साध्यानुमितिसामग्रीतुल्यबलसाध्याभावानुमितिसामग्रीसम्पादकत्वम् । अधिकबलत्वे इति । निश्चितप्रामाण्यकसाध्यव्यापकताग्रहविषयत्वं इत्यर्थः । तथा सति प्रकृतहेतौ साध्यव्याप्तिग्रहे प्रामाण्यग्रहेण साध्यानुमितिसामग्र्याः साध्याभावानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेन साध्याभावानुमायकतया । दूषकत्वम् । साध्यानुमितिविरोधित्वम् । साध्यानुमितिसामग्र्या अपूर्णतयाऽपि तदनुमित्यनुत्पादसम्भवात् सम्भेदे नान्यतरत्वेऽप्यनुमिति न्यायेन बाधानश्चस्याप्यनुमितिविरोधिन्यं दुर्वारम् । व्याप्यादिप्रतिसन्धान इति । उपाधौ निश्चितप्रामाण्यकसाध्यव्यापकत्वज्ञानं तदभापस्य च पक्षधर्मतानिश्चये । तदुन्नयनस्य । पाधोन्नयन-

स्य । तत इति । तुल्यव्यापकत्वादिग्रहविपर्ययोपाधित इत्यर्थः । अनु-
मितिप्रतिरोधस्य । प्रतिरोधरूपसत्प्रतिपक्षोत्थापनस्य । सार्वत्रिक-
त्वं न तस्येति । यथा साधनाव्यापकत्वघटितोक्तलक्षणाक्रान्तस्यो-
पाधेर्व्यभिचारस्याव्याप्यत्वस्य चाप्रायकत्वं सार्वत्रिकं तथा न वा-
धादुपप्रायकत्वम्, पक्षे साध्यवति तदसम्भवादिति भावः ।

(चि०) अयोपाध्याभासाः । असार्धारणविपर्य-
यो यथा अन्वयव्यतिरेकिणि साधने बाधान्नीतान्वयप-
क्षेतरत्वम् । अपसिद्धमाध्यविपर्ययो यथा केवलान्व-
यिनि साधने पक्षेतरत्वादिः । बाधितसाध्यविपर्ययो
यथा बाह्यरूपणस्तेजस्वादित्यन्नाकृतकत्वम् । पक्षा-
व्यापकविपर्ययो(१) यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य-
त्वादित्यन्नाणव्यतिरिक्तत्वम् । अन्नाणव्यतिरेकस्य क्षि-
त्यादेरकदेशवृत्त्या भागामिद्धे । पूर्वसाधनव्यतिरेको
यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात्, रसो नि-
त्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविपर्ययात् रसत्व-
वदित्यादौ, पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोचित्वेनाव्यव-
स्थितत्वात् कदाचित्चित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधि-
त्वं कदाचिदानित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्यस्येति वस्तु-
व्यवस्था न स्यात्, उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि य-
त्वेन सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्यसम्बद्धं सम्भ-
वति, न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्या-
नुपाधित्वे बीजम् । स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्व-
साधनव्यतिरेकस्य साध्यव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् ।
न च पूर्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्ये

तत्रेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षाविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलहृदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथा अत्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वम् । न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणम्, तत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यश्च यथा अत्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं बहिसामग्रयादिकमूह्यम् ॥

इति तत्त्वचिन्तामणायुपाधिप्रकरणम् ॥

(दी०) असाधारणविपर्यय इति । इदं च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य । यद्यपि व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षत्वे सत्प्रतिपक्षान्तरस्यादोषत्वान्नासाधारण्यं दोषाय, तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नयनौपयिकसाध्यव्यापकत्वग्राहकप्रमाणाभावे तात्पर्यम् ।

(गा०) ननुपाधेरसाधारणविपर्ययत्वं कथमाभासताप्रयोजकम्, तद्व्यतिरेकस्यासाधारण्येन पक्षे साध्याभावासाधकत्वेऽपि तद्व्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारसाधने असाधारण्यानवकाशेन तत्साधकतया दूषकत्वसम्भवात्, दूषकत्वे सदुपाधिताया वुरारत्वादित्यत आह । इदं चेति । असाधारणविपर्ययस्याऽऽभासताधानं चेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्येति । यत्र सत्प्रतिपक्षोन्नयनार्थमुपाध्युद्गाहनं तादृशस्थलाभिप्रायेणेत्यर्थः । व्यतिरेकेणेति । उपाधिव्यतिरेकहेतुनेति शेषः । सत्प्रतिपक्षत्वे । साध्याभावसाधने । असाधारण्यम्, न दोषायेत्यनेन सम्यध्यते ।

ननु व्यतिरेकिणि असाधारणफलस्यान्वयव्याप्तप्रवृत्त्याकिञ्चित्करत्वेऽपि सत्प्रतिपक्षप्रयोजकनया असाधारण्यं दाप्येत्यत आह ।

सत्प्रतिपक्षे इति । पक्षोन्नायकतयेत्यर्थः । अदोषत्वात् । अदोषनाया
व्यवस्थापितत्वात् । प्रमाणाभावे तात्पर्यमिति । असाधारणविपर्यय-
स्य प्रसिद्धानुमानीयपर्वतेतरत्वादेस्तादृशप्रमाणाभावेनादुपकत्वादु-
पाध्याभासत्वे तात्पर्यम् । यद्यप्येवं व्यभिचारोन्नायकत्वे व्याप्तपनव-
काशः, तत्रातिव्यापकतानिश्चयस्यापेक्षितत्वात्, तथापि असाधा-
रणविपर्ययतथैवोपाध्याभासतेति यथाश्रुताभिप्रायेण सत्प्रतिपक्षोन्ना-
यकत्वाभिप्रायेणेति प्रथममुक्तम् ।

(दी०) तदयं निष्कर्षः, यत्र यदोषोन्नायकतया दूषण-
त्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नयनौपयिकरूपवैकल्यमेवाभासत्वे, प्रयोजक-
म्, एवं च यत्र स्थापनायां पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र पक्षाव्यापकविपर्ययस्याभासत्वम्, तद्वि-
रहेण पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽप्येकदेशान्तरे साध्यसिद्धेरप्रत्यूह-
त्वात्, यत्र तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन नथा तत्र तादृशस्योपा-
धित्वमेव, एकदेशे प्रतिपक्षस्यापि तादृशसिद्धिविरोधित्वात् सा-
ध्यविपर्ययस्यासत्त्वमनुपाधित्वे प्रयोजकम्, न त्वज्ञातम्, अज्ञा-
तस्यापि तस्य व्यापकव्यतिरेकेण सिद्धिसम्भवात् ।

(गा०) उपाधेराभासतात्रीजं सर्वसाधारणं निर्धक्ति । तद-
यमित्यादिना । दूषणत्वमुपाधेरिति । उपाधिमुद्गाययतोऽभिमत-
मिति शेषः । एवं सति पक्षाव्यापकविपर्ययस्य यत् उपाध्या-
भासत्वमुक्तं तदपि न सार्वत्रिकमित्याह । एवं चेति । सामाना-
धिकरण्येन । सामानाधिकरण्यमात्रेण । आभासत्वमिति । अदुपक-
त्वादिति शेषः । अदुपकत्वमेव विवृणोति । पक्षैकदेशे इति । सत्प्रति-
पक्षेऽपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावव्याप्य-
वत्ताज्ञानसम्पादनेऽपि । तादृशोपाधिव्यतिरेकस्य पक्षतावच्छेदकाव-
च्छेदेनावर्तमानतया तदवच्छेदेन साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानसम्पा-
दकत्वादिति भावः । एकदेशान्तरे इति । पक्षतावच्छेदकसामानाधि-
करण्यमात्रेणेत्यर्थः । उपाधित्वमेव । न तु तदाभासत्वम् । दूषक-

त्वादिति शेषः । तदेव दर्शयति । एकदेश इति । तादृशसिद्धिविरोधित्वात् । अवदच्छेकावच्छेदेनानुमितौ विरोधित्वात् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्यय इत्यत्राप्रसिद्धपदस्य तदानीमज्ञायमानत्वार्थकताभ्रमनिराकरणाय साध्यविपर्ययस्याज्ञातत्वरूपमप्रसिद्धत्वं नोपाधेरभासताप्रयोजकम्, पीजाभावात्, किन्तु अत्यन्तासत्त्वरूपम्, केवलान्वयिसाध्यके एव उपाधेरसत्साध्यविपर्ययकत्वेनाभासत्यात्, तत्र विपर्ययस्यात्यन्तासत्त्वेन साधयितुमशक्यत्वादित्याह साध्यविपर्ययस्येति । साध्यविपर्ययस्यासत्त्वम् । विपर्ययत्वावच्छेदेन साध्यप्रतियोगिकत्वम्, साध्यतावच्छेदकविपर्ययप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति यावत् । तस्य । साध्यविपर्ययस्य । व्यापकव्यतिरेकेणेति । साध्यव्यापकतया गृहीतस्योपाधेर्यतिरेकेणेत्यर्थः । सिद्धिसम्भवादिति । पृथ्वीत्वादिना पृथिवीतरभेदादेरिवेत्यादिः ।

(दी०) अथ सिद्धसाध्यविपर्ययत्वेन चाभासत्वम्, व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वपक्षे विनापि साध्यप्रसिद्धिं प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैव घटो नाभिधेय इत्यादिप्रतिज्ञापत्तेः, व्युत्पादायेष्यते च तत्र प्रतिज्ञाविरहः, व्यापकाभावेनाप्रसिद्ध्यैव व्याप्याभावस्य सिद्ध्यभ्युपगमात्, पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वन्तु नोपाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियतम्, वह्निना धूमस्य स्थापनायां प्रतिहेतावार्देन्धनाभावे बह्व्यभावस्योपधिताया धूमाभावस्य चार्देन्धनाभावेन स्थापनायां प्रतिहेती बह्वावार्देन्धनस्यानुपाधितायाश्च प्रसङ्गात् । परन्तु पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य प्रतिहेतावुपाधित्वेनोद्भावने सत्प्रतिपक्षमात्रमुच्छिद्येत, सर्वत्रैव तत्सम्भवात् । आभासत्वेऽपि स्थापनया विशेषाग्रहदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात्, वस्तुतः साध्याव्यापकस्यापि पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य तदानीं तत्त्वेनाग्रहादुपन्याससम्भवात् । अतो बलवत्तरानुकूलतर्कं विना पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भावव्य इति कथकसमयवशादेवासावुपाधित्वेन नोपन्यस्यत इति । यथा अकर्तृकत्वेन ।

कादाचित्कत्वेन सकर्तृकत्वस्थापनायामजन्यत्वे प्रतिहेताविसर्गः ।

इति तच्चचिन्तामणिर्दीधितावुपाधिप्रकरणम् ॥

(गा०) पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वं नोपाध्याभासताप्रयोजकम्, क-
चित्तस्यापि सदुपाधित्वात्, परं तु सत्प्रतिपक्षस्थले कथकसम्प्रदा-
यवशात्तस्योपाधित्वेन नोद्भावनमित्यत्रैव मूलतात्पर्यमित्याह । पूर्व-
ति । नोपाधित्वेन नियतामिति उष्टान्तविधयेऽक्तम् । एतन्निवमेति प्रस-
ङ्गमाह । चङ्चिनोति । हेतुनेति शेषः । स्थापनायाम् । चादिना प्रथमसा-
धने । प्रतिहेतौ । धूमाभावसाध्यके । बहुधमावस्येति । धूमाभावरू-
पसाध्याव्यापकतया अनुपाधेरित्यादिः । पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येति
शेषः । उपाधितायाः प्रसङ्गादित्यन्वयः । द्वितीयनियमेऽतिप्रसङ्गमाह ।
धूमाभावस्येति । प्रतिहेतौ । धूमस्य साधके । आर्द्रेन्धनस्येति । प्रसि-
द्धोपाधेरिति शेषः । परन्त्यति । अस्य नोपाधित्वेनोद्भाव्य इत्यप्रि-
मेणान्वयः । असौ । पूर्वसाधनव्यतिरेकः । उपाधित्वेनानुद्भावेन हेतुं
यक्ष्यति कथकसमयवशादिति । तत्समयवीजमाह पूर्वसाधनव्यति-
रेकस्येत्यादिना । सर्वत्रैव । प्रतिहेतुमात्र एव । तत्सम्भवात् । पूर्वसा-
धनव्यतिरेकस्योपाधितयोद्भावनसम्भवात् ।

तन्वयोगोलक धूमवद्वहं, तत्र धूमवदार्द्रेन्धनाभावादित्यादौ स-
त्प्रतिपक्षे बहुधमावस्य पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य नोत्तरसाधने उपाधि-
तयोद्भावनसम्भवः, बह्वेधूमाव्याप्यत्वेन तदभासत्वस्य धूमाभावा-
व्यापकत्वग्रहादित्यत आह । आभासत्वेऽपि स्थापनाया इति । पूर्वसा-
धनस्य वस्तुगत्या तत्साध्याव्याप्यत्वेऽपीत्यर्थः । विशेषाग्रहदशायामेव । तस्य तदव्याप्यत्वाग्रहदशायामेव । सत्प्रतिपक्षोपन्यासात् । सा-
ध्याभावसाधकहेतूपन्यासात् । तद्ग्रहदशायाम् तत एव हेतोरसाध-
कतया प्रतिहेतुपन्यासवैयर्थ्यादिति भावः । वस्तुतः । वस्तुगत्या । त-
दानीम् । विशेषाग्रहदशायाम् । तत्त्वेन । साध्याव्यापकत्वेन । उपन्या-
ससम्भवादिति । उपाधितया पूर्वसाधनव्यतिरेकोद्भावनसम्भवादिति-
त्यर्थः । अतः । उक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गात् । बलवत्तरेत्या-
दिर्नोद्घोष इत्यन्तः कथकसमयाकारः । इति कथकसमयेति । इ-

त्याकारकसमयेत्यर्थः । वशादेवेति । न त्वाभासत्वादित्येवकारार्थः । असौ । पूर्वसाधनव्यतिरेकः ।

ननु क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र स्थापनायां अनित्यत्वस्य प्रागभाचवृत्तेः कार्यत्वाव्याप्यत्वेन नित्यत्वं पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेकं न भवति, एवं क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् व्योमघदित्यादौ क्षित्यादिव्योमान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाधनाव्यापकं नित्यत्वञ्चोपाधिरेवेति कथमाभास इत्यत आह । कादाचित्कत्वेनेति । तथा च क्षित्यादिकं सकर्तृकं कादाचित्कत्वादित्यत्रानित्यत्वं कादाचित्कत्वव्याप्यम्, तद्व्यतिरेकश्च नित्यत्वमिति न पूर्वोक्तो दोषः, क्षित्यादिकमकर्तृकमजन्यत्वादिति प्रतिहेतौ क्षित्यादिव्योमान्यतरत्वावच्छिन्नाकर्तृकत्वव्यापकं यथा नित्यत्वम्, तथा तदवच्छिन्नाजन्यत्वरूपसाधनाव्यापकमपीति न स उपाधिरिति न द्वितीयोऽपि दोष इति विज्ञ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिकृतौ
तत्त्वचिन्तामणिर्दीधितिध्याख्याने

उपाधिप्रकरणम् ॥

अनुमानगादाध्यायम्

पक्षताप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते । तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् । सन्देहो हि न विशेषणं, परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तस्य नाशात् । नोपलक्षणम्, अव्यावर्त्तकतापत्तिः ।

(दी०) अनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलतासङ्गत्या पक्षधर्मतां निरूपयितुमाह । व्याप्तीति । सन्दिग्धेति । यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्यो यः संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षतेत्यर्थः । तेन न पक्षसाध्याविशेष्यकसंशयाननुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम्, न वा तमःप्रभृतिषु समवायेन आकाशादि-साधने तद्वैकल्यम् ।

(गा०) मूले व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सङ्गत्यप्रदर्शनेन न्यूनतां परिजिहीर्षुस्तयोरेककार्यकारित्वरूपसङ्गतिं दर्शयन् व्याप्त्यनन्तरमित्यादिमूलमवतारयति । अनुमितीति । अनुमितिलक्षणं अनुमितिस्वरूपं यदेककार्यं तदनुकूलत्वसङ्गत्या तत्प्रयोजकत्वरूपसङ्गत्या, प्रयोजकत्वञ्च कारणतावच्छेदकस्यापीति व्याप्तिपक्षधर्मतयोः परामर्शनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वेन अनुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि पक्षताया न कारणतावच्छेदकघटकत्वं तामनन्तर्भाव्यपर्वतादिपृच्छित्वप्राप्तत्वेनैवानुमितिजनकत्वात् तथाऽपि पक्षताया अनुमितौ स्यातन्त्र्येण कारणतया तदुपलक्षितधर्मवृत्तितायाश्च कारणतावच्छेदकतया तदुपलक्षितविशिष्टस्यैककार्यानुकूलत्वमक्षतमेवेति ध्येयम् ।

निरूपयितुमिति । निरूपणं प्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारः । एवञ्च पक्षधर्मताघटकपक्षतानिरूपणस्यापि पक्षधर्मताप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन तन्निरूपणत्वमक्षतमिति मूल पक्षतानिरूपणेऽपि पक्षधर्मतानिरूपयितुमित्यस्य नासङ्गतिः । पक्षे धर्मत्वं यस्या इति व्युत्पत्त्या पक्षधर्मतापदं पक्षीयधर्मविशेषरूपपक्षतापरमिति कोचित् । तच्चिन्त्यम् । तथात्वे लिङ्गनसङ्ख्येयनिर्गन्धिनो दीधितिकारस्य पक्षतां निरूपयितुमित्यस्य उपेक्षाया बीजाभावात् ।

व्याप्तितीति । व्याप्तिनिरूपणानन्तरमिति मूलपाठाभिप्रायेण । व्याप्यनन्तरमिति पाठे च तत्रकाराभावात् प्रत्यक्षेत्यादीत्युपेक्ष्य प्रत्यक्षवित्यादि इति रीत्या प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थधारकस्य तथाविधलिङ्गनासङ्गतेः ।

तत्रेति मूले तत्पदं पक्षधर्मतापरं सप्तम्यर्थश्च घटकत्व अन्यथास्य पक्षत्वमित्यत्रेत्यवधेयम् । सन्दिग्धेत्यादिमूलग्रन्थस्य सन्दिग्धः साध्यरूपो धर्मो यत्रेति व्युत्पत्त्या विषयतया साध्यभूतधर्मसन्देहयत्नः, तादृशसन्देहपर्यवसित पक्षतत्पर्यः । तत्र साध्य धर्मत्वनिवेशनमफलं धर्मपदसार्थकशाय, स्वस्मिन् सन्दिग्धं साध्यधर्मत्व साध्य धर्मो यस्य इति यदुर्वादिबलात् साध्यनिरूपतधर्मित्वपर्यवसितं पक्षत्वमित्युक्तौ, साध्ये सन्दिग्ध स्वधर्मत्व पक्षत्वमित्युक्तौ च साध्यनिरूपितधर्मित्वस्य पक्षनिरूपितधर्मत्वस्य चाप्रसिद्धिस्थले वक्ष्यमाणानुपपत्तिप्रयोजकं तत् । एवं साध्यकोटिकसंशयस्य निवेशे साध्य पक्षवृत्ति न वा, साध्य पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयासंग्रहः । तादृशसंशयोपादाने च पक्षः साध्यवान्न वेति संशयादनुमित्यनुपपत्तिरतो धर्मत्वाश परित्यज्य कजलास्थयिग्रन्थे मण्डितैव वक्ष्यमाणतथाविधसकलसंशयानुगमप्रकारं दर्शयति । यत्रेति । यत्र इति यद्धर्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थश्च निणयान्वयि विशेष्यत्वम्, साध्यस्य । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य । पष्ठ्यर्थः प्रकारत्वं, तस्यापि निर्णयेऽन्यथः । तत्र । तद्धर्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वयि विशेष्यत्वम् । तादृशसम्यन्धेन साध्यानुमितौ । तादृशसम्यन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ जनकीभूतेत्यर्थः । पक्षविशेष्यरूपासाध्याभावविशिष्टयुद्धाविव साध्य धर्मिकपक्षावृत्तित्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टयुद्धावपि पक्षः

साध्यवानिति निश्चयस्य प्राचीनमते प्रतिबन्धकत्वात् साध्यं पक्षवृत्ति
न वेत्यादिसंशयसंग्रहः । एवञ्च शुद्धपर्यंतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरू-
पितशुद्धसंयोगावच्छिन्नशुद्धबहिर्त्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वा-
वच्छिन्नं प्रति पर्यंतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गाव-
च्छिन्नबहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
ताकसंशयो हेतुरिति पर्यवसितम् । तादृशनिश्चयप्रतिबन्धत्वस्य
यथाश्रुतस्य घटादिविषयकसमूहालम्बनात्मकबहिर्मत्वादिनिश्चय-
प्रतिबन्धघटादिसंशयसाधारणत्वात् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकताप्रवेशः ।

अवच्छिन्नत्वज्ञान्यूनवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तेन
पहिसामान्याभावविशिष्टबुद्धौ महानसीयत्वादिविषयतामनन्तर्भा-
व्य बहिर्मान् महानसीयबहिर्मानित्यादिसकलज्ञानसाधारणबहि-
र्त्वावच्छिन्नवृत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताकल्पनान्महानसीयबहि-
मान् बहिसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयं प्रति महान-
सीयबहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तथा-
विधसंशयस्य महानसीयबहिर्त्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वा-
नुपपत्तिः । न वा महानसीयबहुयभावादिविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकता-
वच्छेदककोटो बहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वादर्निविष्टत्वेऽपि बहि-
मानित्याद्यनुमितौ महानसीयबहिर्मान् वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्ष-
तात्वापत्तिः । इत्थञ्चाहार्यस्य भ्रमत्वज्ञानात्कन्दितस्य च निश्चयस्या-
प्रतिबन्धकतया अनाहार्यत्वं भ्रमत्वज्ञानानात्कन्दितत्वञ्च निश्चय-
विशेषणं देयमतो न तथाविचनिश्चयत्वाभ्यूनवृत्तिप्रतिबन्धक-
त्वाप्रसिद्धिः । पर्यंतो बहिर्मान वेत्यादेः कस्यापि सशय-
स्य धर्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकान्यसंसर्गकान्यधर्मावच्छिन्नप्रका-
रकनिश्चयसाधारणसंयोगसंसर्गकबहिर्त्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चय-
त्वाद्यन्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकताकत्वं न सम्भवतीति प्रकृतपक्षताय-
वच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपेतत्वादेः प्रकारताविशेषणत्वम् । उ-
पनीतमानात्मकबाधनिश्चयस्यापि साध्यवृत्तानिश्चयसामान्यनिवृत्त-
नीयतया भ्रमत्वज्ञानात्कन्दितस्य च तस्यानुमित्यविरोधितया त-
थाविधबाधदशायामनुमित्यापत्तिरतः संशयत्वनिवेशनम् ।

न च पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयसाधारणस्यानतिप्रसक्तस्य सं-

शयत्वस्य दुर्बलतया पुनरननुगमतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । बाधनि-
श्चयनिवर्तनयिस्थैवात्र संशयपदेन विवक्षितत्वात् केवलान्वयिनि
च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चय एव सुलभो बाधः, एक-
विधबाधोपादानेनैव विविधसंशयानुगमसम्भवात्तदननुगमो न दो-
षाय, अनुगमस्यापि कथञ्चित् सम्भवात् ।

यत्तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिन्यमेव संशयपदेन विवक्षित-
मिति नाननुगमः । साध्यं पक्षवृत्ति न वेति साध्यविशेष्यकसंश-
यस्यापि तथात्वादिति, तदसत् । तथा नति साध्यपक्षवैशिष्ट्या-
वगाहिनः साध्य पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासंप्र-
दात् ।

न च केवलान्वयिस्थले साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्येतादृशसंशया-
देवानुमित्युपपत्त्या तथोविधसंशयासंप्रहो न दोषाय इति वाच्यम् ।
प्रमेयत्वं यदनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य केवलान्वयिग्रन्थे
मणिकृतैव संगृहीततया तद्विरोधात् ।

यस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेन वाच्यसाध्यकप्रमेयपक्षकस्थले च
तादृशसंशयाप्रसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धत्वाभावरूप-
कोट्यप्रसिद्धेः । न च साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्य पक्ष-
तात्वेऽपि उक्तस्थले पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमि-
तेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानभेदप्रतियोगित्वकोटि-
कसंशयस्यैव सामानाधिकरण्येन साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया प-
क्षतात्वमङ्गीकर्तव्यं तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्तमान-
भेदाप्रसिद्ध्या काट्यप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्-
त्तमानस्य द्वित्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने
तादृशभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव तत्र पक्षतात्वसम्भवात् ।
तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकारणावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकन्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयत्वा-
वच्छिन्नतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वोपगमसम्भवाच्च । एवम-
प्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थले पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिसं-
शयानुपपत्तेस्तत्र साध्यात्मकाभावप्रतियोगिनि पक्षसम्बन्धित्वसं-
शयस्य पृथिवीतरत् पक्षसम्बन्धि न वेत्यारकस्यैव पक्षतात्वेनो-
पगन्तव्यतया पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशासम्भवात् ।

अथ बहिःप्राप्यसाध्यकस्थले महानसीयबहिःप्राप्यबहिःप्राप्यसाध्यकस्थले च बहिःप्राप्य वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वप्रसङ्गः साध्यवृत्तानिश्चयनिवर्तनीयत्वात् । न च सिद्धिकाले अनुमितिवाच्यमेव पक्षताहेतुत्वकल्पनफलं एवञ्च उक्तसंशयस्यानुमितिहेतुत्वोपगमेऽपि सिद्धिदशायमनुमित्यापत्त्यसम्भवात् तस्य पक्षतात्वमिष्टमेव इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षसम्बन्धावगाहिसन्देहस्यैव प्राचीनैः पक्षतात्वोपगमात् अन्यथा बाधसाधारणरूपेण पक्षतात्वोपगमेऽपि सिद्धिकाले अनुमितिवारणसम्भवात् बाधवारकसंशयत्वनिवेशनस्यापि निष्प्रयोजनकतापत्तेः ।

न च तादृशसंशयस्य बहिःप्राप्यबाधभाववृत्तानिश्चयरूपबाधाप्रतिषेधतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । बहिःप्राप्यभावाभावाभावान् पर्वतः पर्वतो बहिःप्राप्य वा इति संशयस्य तादृशबाधनिश्चयप्रतिषेधतया तावताऽपि तद्वारणासम्भवात् ।

यत्तु प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिषेधतानिवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, बहुवभाषाविशिष्टज्ञानत्यावच्छिन्नाया बहिःप्राप्यवृत्तानिश्चयप्रतिषेधताया भवच्छेदककोटौ बहिःप्राप्यत्वावच्छिन्नविषयताया अनन्तभावादिति तत्र । बहुवभाषादिसाध्यकस्थले बहिःप्राप्यसंशयासंप्रदप्रसङ्गात्, बहिःप्राप्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नाया बहुवभाषादिनिश्चयप्रतिषेधताया भवच्छेदकगर्भे बहुवभाषाव्यावच्छिन्नविषयताया अनिवेशात् यत्र च बहिःप्राप्यत्वावच्छिन्नस्यैव पक्षत्वं साध्यत्वञ्च तत्र बहिःप्राप्यो बहिःप्राप्येति संशयवारणस्याप्यशक्यत्वात् ।

यत्तु साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिषेधकतावच्छेदकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वेन प्रतिषेधताया निवेशनीयतया बहिःप्राप्यवृत्तानिश्चयप्रतिषेधताया निश्चयत्वेनाप्रतिषेधकतया तद्विषयतायाः साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिषेधकतावच्छेदकत्वविरहेण नानिप्रसङ्गः । तदपि न । तावताऽपि महानसीयबहिःप्राप्यबहिःप्राप्यसाध्यकस्थले महानसीयबहुवभाषाभावाभावान् पर्वतः स बहिःप्राप्येति संशयवारणासम्भवात् ।

अत्रोच्यते, संशयत्वं स्वनिष्ठाविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिषेधकतानिरूपितप्रतिषेधताशालित्वं ज्ञानभेदेन विषयताभेदानभ्युप-

शयत्वस्य दुर्बलतया पुनरननुगमतादयस्यमिति वाच्यम् । बाधनि-
श्चयनिवर्तनयस्यैवात्र संशयपदेन विवक्षितत्वात् केवलान्वयिनि
च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चय एव सुलभो बाधः, एक-
विधबाधोपादानेनैव विविधसंशयानुगमसम्भवात्तदननुगमो न दो-
षोऽय, अनुगमस्यापि कथञ्चित् सम्भवात् ।

यत्तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिन्वमेव संशयपदेन विवक्षित-
मिति नातनुगमः । साध्यं पक्षवृत्ति न वेति साध्यविशेष्यकसंश-
यस्यापि तथात्वादिति, तदसत् । तथा सति साध्यपक्षवैशिष्ट्या-
वगाहितः साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासं-
प्र-
दात् ।

न च केवलान्वयिस्थले साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्येतादृशसंशया-
देवानुमित्युपपत्त्या तथाविधसंशयासंप्रहो न दोषाय इति वाच्यम् ।
प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य केवलान्वयिप्रत्य-
यमणिकृतैव संगृहीततया तद्विरोधात् ।

यस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेन वाच्यसाध्यकप्रमेयपक्षकस्थले च
तादृशसंशयाप्रसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धत्वाभावरूप-
कोट्यप्रसिद्धेः । न च साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्य पक्ष-
तात्वेऽपि उक्तस्थले पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमि-
तेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानभेदप्रतियोगित्वकोटि-
कसंशयस्यैव सामानाधिकरण्येन साध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया प-
क्षतात्वमङ्गीकर्तव्यं तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्तमान-
भेदाप्रसिद्ध्या कांठ्यप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन व-
र्तमानस्य द्विधावच्छिन्नभेदस्यैव प्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने
तादृशभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव तत्र पक्षतात्वसम्भवात् ।
तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयत्वा-
वच्छिन्नतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वोपगमसम्भवाच्च । एवम-
प्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थले पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिसं-
शयानुपपत्तेस्तत्र साध्यात्मकाभावप्रतियोगिनि पक्षसम्बन्धित्वसं-
शयस्य पृथिवीतरत् पक्षसम्बन्धि न वेत्यारकस्यैव पक्षतात्वेनो-
पगन्तव्यतया पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशासम्भवात् ।

अथ बहिःप्राप्यसाध्यकस्थले महानसीयबहिःप्राप्यबहिःप्राप्यसाध्यकस्थले च बहिःप्राप्य वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वप्रसङ्गः साध्यवत्तानिश्चयनिवर्तनीयत्वात् । न च सिद्धिकाले अनुमितिवारणमेव पक्षताहेतुत्वकल्पनफलं एवञ्च उक्तसंशयस्यानुमितिहेतुत्वोपगमेऽपि सिद्धिदशायमनुमित्यापन्नसम्भवात् तस्य पक्षतात्वमिष्टमेव इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षसम्बन्धावगाहिसन्देहस्यैव प्राचीनैः पक्षतात्वोपगमात् अन्यथा बाधसाधारणरूपेण पक्षतात्वोपगमेऽपि सिद्धिकाले अनुमितिवारणसम्भवात् बाधवारकसंशयत्वनिवेशनस्यापि निष्प्रयोजनकतापत्तेः ।

न च तादृशसंशयस्य बहिःप्राप्यसाध्यवत्तानिश्चयरूपबाधप्रतिबध्यतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । बहिःप्राप्यसाध्यताभावाभावात् पर्वतः पर्वतो बहिःप्राप्य वा इति संशयस्य तादृशबाधनिश्चयप्रतिबध्यतया तावताऽपि तद्वारणासम्भवात् ।

यत्तु प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, बहुपभावविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नाया बहिःप्राप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदककोटौ बहिःप्राप्यत्वावच्छिन्नविषयताया अनन्तर्भावादिति तत्र । बहुपभावादिसाध्यकस्थले बहिःप्राप्य वत्यादिसंशयसंप्रसङ्गात्, बहिःप्राप्यविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नाया बहुपभावादिनिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदकगर्भे बहुपभावत्वावच्छिन्नविषयताया अनिवेशात् यत्र च बहिःप्राप्यत्वावच्छिन्नस्यैव पक्षत्वं साध्यवत् तत्र बहिःप्राप्यो बहिःप्राप्येति संशयवारणस्याप्यशक्यत्वात् ।

यत्तु साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यकतावच्छेदकविषयताघटितधर्मावच्छिन्नत्वेन प्रतिबध्यताया निवेशनीयतया बहिःप्राप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबध्यकतावच्छेदकत्वविरहेण नातिप्रसङ्गः । तदपि न । तावताऽपि महानसीयबहिःप्राप्यबहिःप्राप्यसाध्यकस्थले महानसीयबहुपभावाभावात् पर्वतः स बहिःप्राप्येति संशयवारणासम्भवात् ।

अत्रोच्यते, संशयत्वं स्वनिष्ठाविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं ज्ञानभेदेन विषयताभेदानभ्युप-

गमात् संशयनिष्ठबहुमत्पर्वणादिविषयताया अपि प्रत्येकं निश्चयवृत्ति-
त्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वोपपत्तिः बहुधभाववान् पर्वतो
घटवान्न वेत्याकारकसंशयस्य नादशधर्माक्रान्तस्य साध्यवत्त्वनिश्च-
यप्रतिबन्धस्य च चारणाय साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धक-
तानिरूपितप्रतिबन्धनावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन निरुक्तसंशयत्वघटक-
प्रतिबन्धता विशेषणीया, घटादिमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धताया-
अतथात्वात् नातिप्रसङ्गः । तत्र पक्षे बहुधभाववान्न वेति संशयस्य
पक्षतात्वमिष्टमेव तस्य बहिः पक्षानिष्ठाभावप्रतियोगी न वेति संशय-
समर्शालत्वात् । स्वनिष्ठविषयतायाश्च बाधप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वं
निवेशनीयन्तेन बहिःश्रव्याप्यसाध्यकस्थले बहुमात्र वा पक्ष इत्येतादृ-
शसंशयस्य व्युदास तत्र बहिःश्रव्याप्याभावाभावत्वेन श्रव्याप्यस्य पृथ-
ग्भावेऽपि संशयत्वघटकीभूतस्वनिष्ठबहुमत्पक्षविषयिताया बहिःश्र-
व्याभावावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वविरहात् । एवञ्च शुद्धबहुत्वा-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले बहुधभाववान् पक्ष इत्येतादृशबाधनिश्चयप्रति-
बन्धस्य महानसीयबहिमात्र वा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य पक्षतात्व-
वारणाय साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशन-
मित्यवधेयम् ।

एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिक-
रण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहिना निश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन सा-
ध्यादिमत्तानिश्चयप्रतिबन्धत्वेऽपि निरुक्तसंशयत्वाभावेन न पक्षता-
त्वमिति संक्षेपः ।

अथावच्छेदकावच्छेदेन कोटिमवगाहमानस्य कोटिद्वयावगाहि-
नः समुच्चयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्याप्युक्तरूपाक्रान्तत्वात् ।

न च विरोधावगाहित्यनिवेशात्तद्धारणसम्भवः । कुत्रचित् कि-
ञ्चित्प्रतियोगिकविरोधमानस्य समुच्चयेऽप्यक्षतत्वात् साध्यतदभा-
वादिविरोधावगाहित्यस्य प्रत्येकं सकलसंशयसाधारण्यासम्भवा-
दिति चेन्न । संयोगादेः व्याप्यवृत्तित्वज्ञानवशायान्तद्वत्त्वग्रहविषयी-
भूतधर्मिणि तदभावादिग्रहोत्पत्त्या तद्वत्ताग्रहस्य तदभावग्रहप्रतिब-
न्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतामपेक्ष्य व्याप्यवृत्तिताव-
गाहित्येनैव प्रतिबन्धकतोपेयते । व्याप्यवृत्तित्वज्ञानावच्छिन्नाधार-
ताकत्वं सर्वत्र प्रतिबन्धकज्ञाने तादृशाधारताया अन्ततः संसर्गतयै-

य भानमुपेयते एवञ्च समुच्चयनिष्ठकोटिविषयिता न विपरीतधी-
प्रतिबन्धकतावच्छेदिका, व्याप्यवृत्तित्वाविषयित्वानिरूपितत्वात्
अत उक्तसंशयत्वनिरुक्तौ स्वपदेन समुच्चयोपादानासम्भवेन तस्य
पक्षतात्वापत्तिरिहात् ।

अथवा स्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
तावच्छेदकीभूता या स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधवि-
षयितानिरूपता प्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्ट-
प्रकारितैव संशयत्वं तच्च समुच्चयव्यावृत्तं समुच्चये विरोधाभा-
नेन कोटिद्वयविषयितं योर्विरोधविषयित्वानिरूपितत्वात् संशये चा-
न्ततः कोट्योः संसर्गतयापि परस्परविरोधमानोपगमेन सकलसं-
शयसंग्रहः । यदंशे संशयत्वं तत्कोटिविरोधस्यैव उक्तरूपेण उपा-
दानसम्भवात् न वस्त्यन्तरविरोधमानमादायातिप्रसङ्गः ।

केचित्तु साध्यनिश्चयसाध्याभावनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकवि-
शेष्यताशालित्वं समुदितार्थः संशये च धर्मिणि उभयप्रकारतानि-
रूपितैकविलक्षणविषयता समुच्चयविलक्षणयायोपगम्यते इति ता-
दृशविषयताया विभिन्नरूपेण उभयनिश्चयप्रतिबन्धतावच्छेदकतया
नासम्भव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यरुसाध्यतदभावकोटि-
कक्षानत्वादिफमुपेक्ष्य निरुक्तरूपेण संशयानिवेशस्य प्रयोजनं
दर्शयति । तेनेति । न पक्षेति । पक्षविशेष्यकस्य । पक्षः साध्यवाञ्छ
येत्यस्य । साध्यविशेष्यकस्य । साध्यं पक्षवृत्ति न येत्याकारकस्य
संशयस्य, गाननुगमः तथा सति फलस्याविलक्षणतया व्यभिचारे-
ण कारणता भज्येतेति भावः ।

इदमुपलक्षणम्, साध्यवच्छेदकोटिकसंशयाननुगमोऽपि यो-
ध्यः । विशिष्य सम्बन्धानिवेशनप्रयोजनं दर्शयति । न वेति । सम्ब-
न्धान्तरण । तत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन । सन्देहे । सन्देहदशाया-
म् । निर्णीतसम्बन्धेन । पक्षांशे साध्यीयसम्बन्धविधया तत्कालीन-
निर्णयविषयीभूततत्सम्बन्धेन । एतदनन्तरमनुमितायिति पूर्णोऽयम् ।
तत्सम्बन्धेन संशयासत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धेन सिद्धिशून्यकाले इष्टाप-
त्तिसम्भवाग्निर्णीतेत्युक्तं, सम्बन्धमनिवेश्य साध्यनिर्णयसामान्यनि-
यत्पक्षनिवेशेऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात् यत्किञ्चिन्निश्चयनिवर्त्यत्वं यत्किञ्चि-

तत्संसर्गकनिर्णयसामान्यनिवर्त्यत्यं वा यदि निवेद्यते तदाऽयमति-
 प्रसङ्गो बोध्यः । धर्मत्वांशपरित्यागप्रयोजनमह । न वा तमःप्रभृति-
 प्विति । स्वधर्मत्वसंशयविषयसाध्यकत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ धर्मत्वनि-
 वेशेऽप्यवृत्तिसाध्यकघटादिपक्षकस्थले न पक्षतावैकल्यम्, यद्वादि-
 समयेतत्त्वस्य प्रसिद्धा गगनादौ तत्संशयसम्भवादिति तमःप्रभृति-
 पर्यन्तस्य पक्षत्वानुसरणम्, तथा च साध्ये सम्वन्धान्तरेण पक्ष-
 वृत्तित्वसन्देहदशायां निर्णीतसम्वन्धेनानुमितिवारणाय प्रकृतसा-
 ध्यतावच्छेदकसम्वन्धेन स्ववृत्तित्वसंशयस्यावश्यं निवेशनीयतया
 तमःप्रभृतिसमयेतत्त्वस्याप्रसिद्धा साध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयमादाया-
 पि न तत्र पक्षतोपपत्तिरिति भावः । स्वरूपसम्वन्धेन तमोवृत्ति-
 त्वस्य प्रसिद्धा तेन सम्वन्धेनानुमितौ नानुपपत्तिरतः समवायेने-
 ति । पक्षे साधीयसाध्यतावच्छेदकसम्वन्धावच्छिन्नधर्मितासंश-
 यस्य पक्षतात्वे तमःप्रभृतिषु वृत्तिमत्साध्यसाधने नानुपपत्तिरत
 आकाशादीति । तद्वैकल्यम् । पक्षतावैकल्यम् ।

सन्देहोऽनुमितौ हेतुः । विशेषणतया । पक्षधर्मताज्ञाननिष्ठानुमि-
 तिजनकतायामवच्छेदको वा । अथ वा उपलक्षणतया तादृशजनक-
 तायामवच्छेदकस्तत्रायं पक्षद्वयं दूषयति मूलं सन्देह इति । विशेष-
 णम् । अपेक्षणीयानुमित्यव्यवहितप्राक्सत्तां सत् अनुमितिकारणं
 विशेषणविधया कारणतावच्छेदकं वेति यावत् । परामर्शपूर्वं
 तस्य संशयस्य नाशादित्यन्वयः । यत्रादौ लिङ्गदर्शनं ततो व्या-
 सिस्मरणं तदभिप्रायेण लिङ्गदर्शनस्य, यत्र तयोर्विपरीतक्रम-
 स्तदभिप्रायेण व्याप्तिस्मरणस्य नाशकत्वमभिहितं, अत एकत्र
 उभयोर्नाशकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । आविपदेन यत्र संशया-
 नन्तरक्षणे व्याप्तिस्मरणाद्यनुगुणज्ञानोत्पादस्तदनन्तरमेव व्याप्ति-
 स्मरणादिः तत्रत्यतादृशज्ञानसंग्रहः । द्वितीयं दूषयति । नोपल-
 क्षणमिति । अव्यावर्तकतापत्तेः । सिद्धिस्थलेऽनुमित्यचारकतापत्तेः ।
 तत्कालीनपरामर्शस्यापि कालान्तरीयसंशयावपयधर्मिवृत्तित्वाव-
 गाहितया सामग्र्या अक्षतत्वादिति भावः ।

अथ साध्यसन्देहोऽनुमितौ हेतुरेव लिङ्गदर्शनादेः पूर्वोत्पन्नस्य
 संशयस्य तेन विनाशोऽपि तदनन्तरं परामर्शाव्यवहितप्राक्क्षण-
 जातसंशयान्तरादेवानुमितिरिति कल्प्यते ।

न चानुत्पन्न एव संशये यत्र स्वसामग्रीवलात् परामर्शोत्पत्ति-
स्तत्रानुमित्यनुदयप्रसङ्गः परामर्शकाले तदुत्तरश्च विशेषदर्शनरूप-
प्रतिबन्धकवशेन संशयोत्पादासम्भवादिति वाच्यम् । फलानुरोधेन
सर्वत्रैवानुमित्युपधायकपरामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणे संशयोत्पादक-
त्वेनात् । यत्र संशयोत्पादद्वितीयक्षणे एव परामर्शसामग्री प्रमाणसि-
द्धा यत्र वा परामर्शसामग्रीपूर्वक्षणे संशयजनकधर्मिज्ञानाद्यभावः
प्रामाणिकस्तत्र परामर्शानन्तरं साध्यस्य प्रत्यक्षनिश्चय एव उपग-
म्यते तत एव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्याप्य-
गत्या भ्रमस्यमेव कल्प्यते अनुगताननुगतसिवाधयिषामाद्यकूटवि-
शिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वापेक्षया संशयहेतुतायां लाघवात् ।
संशयहेतुत्वोपगमे बाधनिश्चयदशायां संशयाभावादेवानुमितित्रा-
रणसम्भवात् नानाविधबाधाभावास्यानुमितिहेतुत्वाकल्पनेनानुमिति-
सामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदनिवेशेन च लाघवात् । जनकज्ञानविरो-
धितयैव च बाधादीनां हेत्वाभासतोपपत्तेः । संशयस्य च कार्यता-
यच्छेदककौटौ कारणवैशिष्ट्य निवेद्य तादृशसंशयत्वनेव हेतुता
वाच्या, अतो दीधितिकारोकप्रकारस्य स्यत्वघटिततया स्वत्वा-
ननुगमेन प्रतिबन्धितादीनां स्वस्थायच्छेदकभेदेन भिन्नानामननुगमे-
न च शब्दानुगममात्रपर्यवसानेऽपि न क्षतिः । संशयस्य बाधसा-
धारणतदभावावच्छानत्वेन कारणत्वं न तु पक्षधर्मिकसाध्यतद-
भावोभयज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन गौरवात् । बाधनिश्चयदशायाञ्च
नानुमित्यापत्तिसम्भवः । प्रत्यक्षादिसाधारणालौकिकविशिष्टशुद्धि-
त्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया भावव्यक्त्यादि-
ति तु न श्रद्धेयम् । बाधान्धयेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः, अ-
प्रामाण्यग्रहाभावस्य संशयजनकतायां प्रयोजनविरहेणानिवेशात्,
साध्यसन्देहेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्युपगमे क्षतिविरहात्, सं-
शयेऽप्रामाण्यनिश्चयेऽनुमित्युत्पादेऽपि संशये विषयसंशयस्याकिञ्चि-
त्करत्वात्, तत्राप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीय-
तयाऽप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितबाधनिश्चयादनुमित्यापत्तेर्द्वारतापत्ते-
रिति चेन्न । प्रत्यक्षादिना निर्णीतस्यापि साध्यस्यानुमित्यप्य-
नुमितेरानुमायिकत्वात् संशयस्य पक्षतात्वे तदनुपपत्तेरनु-
भवापलापे विरोधदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेव संपन्न प्रवृत्त्यादिसम्भवे

अनुमानप्रामाण्यस्यैव विलयापत्तेः संशयानन्तरजातसिद्ध्यात्मकप-
रामर्शादनुमित्यापत्तेश्च इति संक्षेपः ।

(चि०) नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः, उभ-
याभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् । नापि अभाव-
द्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात्, हृदादेः
पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेन अनुमित्य-
नुत्पादात् । नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो म-
न्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मनन-
बाधनात् । प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् । एकलिङ्गा-
वगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोप-
पत्तिमिरिति स्मरणात् ।

(दी०) संशययोग्यतां निरस्यति । नापीति । साधक-
बाधकमाने सिद्धिर्वाधौ । केवलान्वायिनि च पक्षानिष्ठाभावप्रति-
योगित्वधीरेव मूलभो बाधः ।

(गा०) संशयनाशेऽपि यावच्च निर्णयस्तावत्पर्यन्तं संशययोग्यता-
या अनपायात् तस्या एव पक्षतात्त्व सम्भवतीति तदतिराकरणे मूल-
स्य न्यूनता, अतो नापीति मूलमेव संशययोग्यतानिराकरणपरतया
व्याचष्टे । संशययोग्यतामिति । साधकबाधकमानपदस्य सिद्धि-
बाधहेतुरूपयथाश्रुतार्थपरत्वे सर्वदैवाल्लमित्यनुपपत्तिः अनुमितिपूर्व
सिद्धिबाधहेतुचक्षुरादेः सिद्धिहेतुपरामर्शस्य च सर्वत्रैव सत्त्वाद्दत्तः
तत्पदं सिद्धिबाधपरतया व्याचष्टे । साधकेति । यद्यपि बाधकमा-
नपदस्य बाधजनकतत्सामग्रीपरत्वेऽपि न क्षतिः बाधसामग्र्यनन्त-
रक्षणे कदाप्यनुमितेरनुत्पादात् । तथाऽपि बाधजनकत्वमात्रेण त-
त्सामग्रीपरत्वं तदवच्छिन्नभावस्य हेतुता लभ्येत तत्र चोक्तैवानुप-
पत्तिः बाधसामग्रीत्येन तत्परत्वञ्च विना लक्षणां न निर्वहति ल-
क्षणाया आवश्यकत्वे बाध एव लक्षणाचिता इत्यभिप्रायेण इदम् ।

ननु पक्षे साध्याभाषनिश्चयस्य बाधतया केवलान्वायिनि सा-

ध्याभावाप्रसिद्धा बाधाप्रसिद्धिरतस्तदभावघटितपक्षतावैकल्यम्
अत आह । केवलान्वयिनि चेति । पक्षानिष्ठेति । साध्य इत्यादिः । धीः ।
निर्णयः । सुलभो बाध इति । तथा च तादृशबाधाभावस्यैव पक्ष-
ताघटकत्वानुपपत्तिरिति भावः । सुलभ इत्यनेन तत्राभावांशे
साध्यीयत्वभ्रमात्मकबाधस्यापि कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्र-
सिद्ध्या तदभावघटितत्वमपि पक्षतायाः सम्भवतीति सूचितम् ।

(चि०) अथे सिपाधयिपितसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः ।
तथा हि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मो-
क्षोपायत्वेन सिद्धिविशेषानुमितीच्छया आत्मानुमा-
नम् । अत एव 'प्रत्यक्षपरिकलितमपि अर्थमनुमानेन
बुभुत्सन्ते तर्करसिद्धाः । न हि करिणि दृष्टे चीत्कारे-
ण तमनुमिमतेऽनुमातारः' इति वाचस्पतिवचनयोर-
विरोधः अनुमित्सामद्विरहाभ्यां तदुपपत्तेरिति चेत् ।
सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिपाधयिपाया अपि अभावात्
योग्यतायाश्च अनिरूपणात्, सिपाधयिपाविरहेऽपि घ-
नगर्जितेन मेघानुमानात् स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गप-
रामर्शयत्नेन अनपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति ।

(दी०) ननु तत्रापि पुनरनुमित्सा, ततः परामर्शान्तरं,
स्मरणात्मकाद्वा परामर्शादनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा,
ततोऽनुमितिरिति फलवलात् फलवनीयमित्यत आह । सिपाध-
यिपेति । न च अनुमितिजनिकेच्छैर पक्षता । सा च कचिद्
स्वनिष्ठेन सर्वत्र ईश्वरनिष्ठेन सुलभेति वाच्यम् । तस्या नित्य-
त्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षताप्रसङ्गात् । न च तस्यास्तदानीं न
तज्जनकत्वम् । तद्धि न तद्योग्यता, जनपायात् । न च तदुपधा-
नम् । अनुमितेः पूर्वं तदभावात् । न च तत्सामग्रीसमवधानम् ।

कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपसद्वाच्छेपवैयर्थ्यात् । त-
दानीं सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकपतियोगिनः कारणस्य
वक्तव्यत्वापाताच्च ।

(गा०) व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्तमानाशस्थलेऽनुमिति-
मुपपाद्य सिपाधयिपाविरहेत्यादिग्रन्थमवतारयति । नन्विति । त-
त्रापि । परामर्शपूर्वमनुमित्तमानाशस्थलेऽपि । पुनरनुमित्ता । परा-
मर्शान्तरमनुमित्तान्तरम् ।

ननु परामर्शान्तरोत्पन्नेन इच्छाजनकज्ञानेन इच्छाजननसमका-
लं परामर्शस्य विनाशाच्चादृशोच्छातः कथमनुमितिर्दिपत आह ।
ततः परामर्शान्तरमिति । विनश्यद्वस्थानुमित्तस्याऽनुमितिमुप-
पाद्याविनश्यद्वस्थयाप्युपपादयति । स्मरणोत्पत्त्याहति । चाक्षुषादि-
परामर्शस्यानुमित्यंशे इष्टसाधनताप्रकारकसमूहालम्बनत्वं नोप-
पद्यते रथायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञाने बहिरिन्द्रियस्यासामर्थ्यादतस्त-
स्य तथात्यमुपेक्ष्य तन्मूलकव्याप्यनत्वक्षगोचरसंस्कारात् पूर्वानु-
मित्तसाधनकेष्टसाधनताज्ञानाहितसंस्कारसङ्कतात्समूहालम्बनस्म-
रणात्मकपरामर्शान्तरस्यानुसरणम् । स्मरणेत्युपलक्षणम्, तथावि-
धमानसपरामर्शोऽपि बोध्यः ।

ननु कल्पकाभावाद्देतादृशकल्पनासम्भव इत्याशङ्कं परिहरति ।
फलवलादिति । सिपाधयिपाकृपकारणं विना अनुमित्यात्मककार्यानु-
पपत्तिबलादिव्यर्थः । सिपाधयिपाविरहेऽपीति मूलस्यानुमानुरि-
त्यादिः, तेन ईदृशस्य सिपाधयिपायास्त्वप्राक्षनत्वेऽपि न क्षतिः ।
इच्छारूपपक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तैव हेतुता इत्यभिप्रायेणेदम् ।

न च तत्रापि पूर्ववत् फलवलादनुमित्तां कल्पयित्वा अनुमितिः
शक्योपपत्तिः । तत्र तदभावस्थानुभवसिद्धतया कल्पनासम्भवात्,
पूर्वं कदापि यस्य मेघानुमितिर्नासीत् तेन तत्रेष्टसाधनताया अगृ-
हीतत्वेन तद्गोचरस्मरणस्य तदनुभावकस्य तदानिमित्वाद्येन त-
द्गोचरानुसङ्गस्य चासम्भवेन तदनुमित्तसामग्र्या एव दुर्घटत्वा-
च्च विषयनिष्ठप्रत्यासत्तैवानुमित्तस्या हेतुता वाच्या इत्यभिप्रायेण
उक्तस्थले पक्षतोपपत्तिं दीधितिर्दृष्टाशङ्कते । त् चानुमितीति । इ-
च्छेव । समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणमिच्छामात्रमेव । स्थ-

निष्ठेय । अनुमातृमममेतेव । तस्याः । ईद्वरेच्छायाः । पक्षनाप्रसङ्गा-
दिति । तथा च मिञ्जनन्तरमनुमित्यापत्तिरित्यर्थः । तदानीम् । मि-
ञ्चिदशायाम् । न तज्जनकत्वमिति । तथा चानुमितिजनकत्वविशि-
ष्टेच्छात्वेनैव हेतुता, कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्त्वमेव फ-
लोपधाने तन्त्रमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । जनकत्वेन जनकत्वे
प्रात्माश्रयसत्त्वेऽपि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह । तद्धी-
ति । योग्यता । स्वल्पयोग्यता । अनपायादिति । कार-
णतावच्छेदकधर्मरूपयोग्यतायाः सर्वदैव सत्त्वादित्यर्थः । तदु-
पधानम् । तद्वेशिष्टम् । तदभावात् । अनुमितिर्वेशिष्टभावात् ।
तथा चानुमित्युत्पादनियामिकाया अनुमितिर्विशिष्टेच्छायाः प्राग-
सत्त्वादननुमितेरैव नुपपत्तिः । इदमुपलक्षणम्, अनुमित्यनन्तरमनुमि-
त्यापत्तिरपि द्रष्टव्या ।

नन्वनुमितिजनकतावच्छेदका यायन्तो धर्माः प्रत्येकं तदव-
च्छिन्नकूटाविशिष्टरूपतत्सामग्रीसमवधानमेव इच्छाविशेषणं हेतुं
तच्च कार्यव्यवहितप्राप्तिश्च एव इति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कां परिह-
रति । न तत्सामग्रीति । कारणमात्रस्येति । तथा च परामर्शाद्यस-
त्त्वदशायामीदृशपक्षनाधिरहादेवानुमितियारणसम्भवात् पराम-
र्शादीनां हेतुताविलयप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु सामग्रीसमवहितेच्छात्वेन न पक्षनाया हेतुत्वमुपेयते साम-
ग्रीयदृक्हेतूनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् तेषां स्व-
तन्त्रकारणतयैवातिप्रसङ्गस्य वारित्त्यान् किन्तु ईद्वरेच्छामादाय
सिद्धिकाले पक्षताव्यवहारवारणाय पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव ता-
दृश्येण उपेयते अतो नायं दोष इति दूषणान्तरमाह । शेषेति । अनु-
मितिसामग्न्या एव पक्षतात्वसम्भवेन इच्छारूपविशेष्यभागेनिवेश-
स्य निष्प्रयोजनकत्वादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तां दूषणान्तरमाह । तदा-
नीमिति । तदानीम् । परामर्शादिसमवहितसिद्धिदेष्टायाम्, अव्य-
यध्यास्य सामग्रीविरहेत्यनेन । यत्कृत्यापातात् । सामग्रीव्यतिरे-
शापातात् । तथा च तादृशकारणं सियाद्यपिवाविरहविशिष्टमि-
ज्जभाव एव । एवञ्च तस्यैव पक्षतात्वमस्तु अलङ्कारणान्तरस्य प-
क्षताकुक्षिनिवेदनेनेति सिद्धान्तलक्षण एव पर्यवसानमिति भावः ।

(चि०) उच्यते-सिपाधयिपाविरहमहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति सं पक्षः । तेन सिपाधयिपाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः । यत्र साधकप्रमाणे सति असति वा सिपाधयिपा, यत्र वा उभयाभावतस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम् । यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

इति चिन्तामणौ पक्षताप्रकरणम् ।

(दी०) सिपाधयिपेति । यत्र अनुमित्तानन्तरं साध्यतयाप्यवयवविशिष्टपक्षस्मरणम्, अनुमितीष्टमाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुत्तिता, अनुमित्तापूर्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणाद्वा अनुमित्ताकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितात् साध्यतयाप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरं च अनुमितेस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणम् ।

(गा०) सिद्धान्तलक्षणे निवृध्युत्तरक्षणे सिपाधयिपाधीनानुमितेरुपपादनाय सहकृतान्तविशेषणमुपात्तम्, तच्च तद्वैधोपपद्यते यदि सिद्धिसिपाधयिपापरामर्शानां त्रयाणां अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽवस्थितिः सम्भवति, न चैवमुपपद्यते, आत्मसमवेतयोग्यविशेषगुणानां द्विक्षणस्थायितया त्रयाणां युगपदनवस्थानात् ।

न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य साध्यनिश्चयस्य वा प्रथममुत्पावस्तत्रैव तृतीयक्षणे त्रयाणामेवावस्थानं सम्भवति इति, वाच्यम् । अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वमङ्गीकुर्वाणैस्तदव्यवहितोत्तरक्षणे तदाधिकरणे, विशेषगुणोत्पादानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वसमानाधिकरणस्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणात्मकनाशकबलात् तस्या अपि तृतीयक्षणे विनाशोपत्तेरित्याशङ्कापरिजिहीर्षया सिद्ध्यात्मकसमूहात्म्यनपरामर्शस्थले तादृशविशेषणप्रयोजनं दर्शयति । यत्रेत्यादिना । अनुमित्ताव्यवहितोत्तरक्षणे विशिष्टपक्षप्रत्यक्षं, न सम्भवति,

इच्छोत्पत्तिकाले ज्ञानानुत्पत्त्या विशेषणज्ञानघटितसामग्रीविरहात्, इच्छापूर्वक्षणे तादृशसामग्रीसमवधाने, इच्छासामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्ष-
सामग्र्या बलवत्त्वेन तस्या एवोत्पादासम्भव इत्यतो विशिष्टस्मर-
णानुधावनम् । न्यूनताभङ्गाय परामर्शपूर्वोत्पन्नेच्छास्थले प्रयोजन-
मुक्त्या तदनन्तरोत्पन्नेच्छास्थले तद्दर्शयति । अनुमितीति । यत्रेत्यनु-
पज्यते । इच्छासामग्रीसम्पत्तयेऽनुमितीष्टसाधनताविषयकेति । ता-
दृशस्मरणात् । साध्यतद्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणात् । पूर्वोक्तयुक्त्या
आक्षुपादिपरामर्शस्यानुमिताविष्टसाधनतावगादित्वासम्भवात्, यत्र
परामर्शाव्यवहितपूर्वक्षणे इष्टसाधनताज्ञानं तत्र तत्पूर्वक्षणे एव
फलेच्छासम्भवेन तस्याः परामर्शोत्पत्तिसमये नाशात् तदुत्तरम-
नुमित्साया असम्भवेनेष्टसाधनताविषयकपरामर्शस्याऽऽवश्यकत्वात्
स्मरणानुधावनम् । न्यूनतापरीहाराय प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्थले
प्रयोजनमाह । अनुमित्सापूर्वेति । अत्रापि यत्रेत्यनुपज्यते । प्रत्यक्षा-
त्मकधूमत्वादिविशेषणज्ञानस्थले तज्जनकसन्निकर्षादितरतदुत्तरक्ष-
णे विशिष्टप्रत्यक्षमेव भविष्यति न स्थिच्छा । विनश्यदवस्थसन्निक-
र्षाद्विशेषणप्रत्यक्षानुधावने च प्रयासगौरवमतो विशेषणस्मरणप-
र्यन्तानुधावनम् । अनुमित्सापूर्वकाले परामर्शजनकसन्निकर्षसत्त्वे
तस्या एव अनुपपत्तिस्तोऽनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहिता-
दिति । सहकृतान्तम् । सहकृतान्तभागोपस्थाप्यसिपाधयिपाविर-
ह्यैशिष्ट्यम् । तस्य अभावविशेषणत्वे सिपाधयिपावशायां तदभा-
वविशिष्टस्य सिद्धभावास्यासम्भवात् सिद्धौ सत्यामसत्याज्ञानुमि-
त्यनुपपत्तिरतः साधकमानविशेषणमिति ।

(दी०) सिपाधयिपा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्व-
प्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा । यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं
जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यनुत्पादात् अनुमि-
तित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं पर्वते वृद्धिज्ञानं जाय-
तामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादाच्च ।

(गा०) सिपाधयिपापदस्य सिद्धोच्छासामान्यपरत्वे प्रत्यक्ष-
त्वादिप्रकारकेच्छाबलादसत्यां प्रत्यक्षादिसामग्र्यां सिद्धिदशाया-

मनुमित्यापत्तिः, अनुमितिगोचरेच्छापरत्वे यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छावलात् सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिः । न चानुमित्युत्पत्त्यापि तादृशेच्छाविषयसिद्धेस्तत्रानुमितिरिष्टेति वाच्यम् । प्रकृतानुमित्युत्पत्त्यैव यादृशेच्छाया विषयसिद्धिस्तादृशेच्छासत्त्वे एतं सिद्धिकालेऽनुमिनेरानुभविकत्वात् उक्तेच्छायाध्वान्तत उपस्थितपदार्थगोचरमानसज्ञानेनापि विषयसिद्ध्या अकिञ्चित्करत्वादित्यतः सिद्धाद्यपि पापदार्थं व्याचष्टे । सिद्धाद्यपि चेति ।

घटविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे बह्वनुमित्यनुत्पादात्तत्साध्यविशिष्टेति । तत्सम्बन्धेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । तेन कालिकसंस्पर्शेन बह्विधिविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतां द्रव्यत्वावच्छिन्नविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिकाले सयोगादिना न बह्विध्यावच्छिन्नस्यानुमितिः । बह्विधिविशिष्टमहानसविषयकानुमितिर्जायतां बह्विधिविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छावलात् सिद्धिसत्त्वं पर्वतो बहिर्मानित्यनुमित्यनुत्पादात् तत्पक्षेति । तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः ।

न च यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छावलादिव आलोकयान् पर्वत इत्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां बहिर्मत्पर्वतविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छावलादपि सिद्धिसत्त्वे बह्विधिविषयकानुमितिर्न जायते तत्कालीनसिद्धप्रतिषेधालोकाद्यनुमित्युत्पत्त्येव तादृशेच्छाविषयवास्तवबहिर्मत्पर्वतविषयकानुमितिसिद्धेरित्युक्तरूपेणापि इच्छाया उत्तेजकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितविलक्षणविषयिताप्रकारंरूपेणैवेच्छाया उत्तेजकत्वोपगमात् । आलोकयान् पर्वत इत्याद्यनुमितेर्बह्विधिविशिष्टपक्षनिरूपितविलक्षणविषयिताशून्यत्वेन तदुत्पत्त्या तादृशविषयिताप्रकारकेच्छाविषयसिद्धसम्भवात् । साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितत्वञ्च साध्यावच्छिन्नपक्षनिष्ठनिरूपकताकत्वमतो हृदो बहिर्मानित्यादौ साध्यविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न तादृशविषयितायास्तत्प्रकारकानुमित्साध्याप्रसिद्धिः । हृदादिनिष्ठस्य तादृशभ्रमवृत्तिविषयितानिरूपकत्वस्यापि हृदाद्यंशे प्रकारोभूतबहुयाद्यवच्छिन्नत्वात् ।

यस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वेत्यनेन तत्साध्यता-

यच्छेदकावच्छिन्नतत्संसर्गावच्छिन्नविधेयतानिरूपितनत्पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं विवक्षितं अतो वहिमान् पर्यतो घट्टवा-
नित्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां पूर्वोक्तयुक्त्या वहिमत्पर्यताविषय-
कानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छावलात् पर्यतादिपक्षकवन्त्यादिवि-
धेयकानुमित्यनुत्पादेषां न क्षतिः । तादृशोद्देश्यतात्वेन च ता-
दृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयं तेन केवलपर्यतत्वाद्यव-
च्छिन्नोद्देश्यतात्वेन तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकानुमितिसादशायां प-
र्वते अभ्यानुमितिसामग्रीसन्ध्ये बह्वेः सिद्धिसत्त्वे न चानुमित्याप-
त्तिः (१) । साध्यविशिष्टपक्षावप्यकत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनं दर्श-
यति । यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वं निवेश्यापि य-
त्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणं सम्भवतीति यत्किञ्चि-
द्गोचरत्वप्रकारकेच्छानुधावनम् ।

न चेच्छापूर्वं यत्किञ्चिद्गोचरज्ञानस्याप्युद्देश्यं सिद्धत्वात् तादृश-
च्छेद न सम्भवति ज्ञानगोचरेच्छायां स्वरूपसत्याः स्वविषयसिद्धे-
रेव विरोधित्वात् । तदुक्तं न हि ज्ञाने जाते ज्ञानेच्छा भवतीति वा-
च्यम् । एतदुत्तरवर्ति यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्याद्याकार-
केच्छाया विवक्षितत्वात् ।

ननुमितित्वप्रकारकत्वं निवेश्येव तथाविधेच्छावारणसम्भवे
किं गुरुतरसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनेनेत्यत आ-
ह । अनुमितित्वाप्रकारिकायामपीति । प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धिदशा-
यां पर्यते वहिज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छा न सम्भवतीति तद्वि-
पर्याभूतप्रत्यक्षादिरूपसिद्धेरेव सत्त्वात्, अतः प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमि-
ति । शाब्दादिरूपसिद्धौ सत्यां प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं ज्ञानं जायतां इत्या-

(१) एवं पञ्चतावच्छेदकादिनिष्ठानवच्छिन्नत्वावगाहित्वमपि
निवेशनीयं अन्यथा जातिमान् वहित्याप्ययानिति परामर्शकाले प-
र्यतो वहिमानिति सिद्धिसत्त्वेऽनवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छाकाले प-
र्यते वहिमानित्यनुमित्यापत्तिः, पर्यतो वहित्याप्ययानिति परामर्श-
कालीनजातिमान् वहित्याप्ययानिति परामर्शानुत्पत्तिकालीनानव-
च्छिन्नत्वानवगाहीच्छानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं इति दोष्यमि-
ति पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते ।

दीच्छाया उत्पादासम्भवात् । प्रत्यक्षाद्यनन्तरमिति । प्रत्यक्षादिरूप-
सिद्धयनन्तरमित्यर्थः । अनुमित्युत्पादाद्येति । तथा चानुमितित्व-
प्रकारकत्वं निवेशयितुमशक्यमेव तादृशेच्छातामसंप्रदप्रसङ्गा-
दिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । अनुमितित्वप्रकारकत्वनिवेशेऽपि घटाद्यनुमि-
तिर्जायतामित्यादीच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे बहुवाद्यनुमितिवारणाय
प्रकृतसाध्यादिविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमावश्यकम् ।

न च प्रकृतसाध्यादिविषयिणी या अनुमितस्तद्विषयकत्वनिवे-
शेनापि दर्शितेच्छाचारणसम्भव इति वाच्यम् । दर्शितेच्छाया अपि
घटाद्यनुमितित्वेन बहुवादिगोचरसमूहालम्बनानुमितिविषयकत्वात् ।

न चानुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेऽपि अनुमितिरेव यत्र प्रत्यक्ष-
स्थादिना इच्छाविषयस्तत्रानुमित्यापत्तिरिष्टत्वात् । अनुमितौ प्रत्य-
क्षत्वभ्रमदशापामेव तादृशेच्छाया उत्पादात् तस्या अनुमितित्वप्र-
कारकेच्छासमशीलत्वादिति हृदयम् ।

न चानुमितित्वप्रकारकत्वस्यानिवेशे पर्वते बहेः प्रत्यक्षतः सि-
द्धौ शाब्दसामान्याञ्च सत्यां पर्वते प्रत्यक्षाद्यतिरिक्त बहिर्ज्ञानं जा-
यतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र पक्षतासरूपेऽप्य-
नुमितित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसमानविषयकशाब्दसामग्र्याः प्र-
तिबन्धकत्वादेवानुमितिवारणसम्भवात् ।

अथ सिद्धिदशयां पर्वते बहेरन्वञ्च ज्ञानं जायतामितीच्छास-
त्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तस्या अप्यनुमितिविषयकत्वात् । न चेष्टापत्तिः,
तदुत्तर पर्वतो बहिर्मान् इत्यादिमानसाशुत्पत्त्याऽप्येच्छाविषयसिद्धे-
स्तादृशेच्छाया यादृक्चिद्गोचर ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छा-
तुल्यत्वात् ।

न च प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्योरुपप्रतिबन्धकसंज्ञाया-
पत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टाया एव मा-
नसादिसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सिद्धिशून्य-
कालेऽपि तादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुपादप्रसङ्गात् ।

न चोक्तयुक्ता बहिर्विधेयकत्वावगाहित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्
बहिर्प्रकारकत्वावगाहिदर्शितेच्छाबलात् नानुमितिप्रसङ्गः, तद्विधेय-
कत्वावगाहीच्छादशयाञ्च जायत एवानुमितिः विधेयतायाः प्रत्य-

क्षेऽप्रामाणिकतया तत्प्रकारकेच्छाया अनुमित्युत्पत्तयैव विषयसिद्धेरिति वाच्यम् । विधेयतायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तये तत्प्रकारिकायाः प्रत्यक्षान्यत्वाप्रकारिकाया अपीच्छायाः प्रत्यक्षसिद्धिकाले सम्भवात् प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छापर्यन्तानुसरणस्य निर्वाजत्वात् ।

न च विधेयता प्रत्यक्षव्यावृत्तैव तदवगाहित्वसूचनायैवोपदर्शितेच्छाकारे प्रत्यक्षान्यत्वोत्पत्तिश्च इति वाच्यम् । एवमपि वक्ष्यमाणस्य शाब्दसिद्धिकालेऽशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छावलेनानुमितिर्जायते न तु प्रत्यक्षसामग्रीकाले इत्यस्य सङ्गमयितुमशक्यत्वात् । तादृशेच्छायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तविधेयताद्यवगाहित्वे प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि तद्वलादनुमित्युत्पत्तयौचित्यात् । तदनवगाहित्वे सिद्धायप्यनुत्तेजकत्वात् ।

अत्रोच्यते । अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुमितिषिपयकेच्छात्वेनैवानुगमः । पर्यते घटेरन्यज् ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले सत्यां सिद्धौ तथाविधोपनीतमानसामप्रयाजानुमितेर्वारणाय तथाविधेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति न दोषः ।

न च तासां तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तप्रतियन्धरुताकल्पनामपेक्ष्यानुमितित्वादिरूपप्रकारविशेषमन्तर्भाव्यवानुमित्तानामुत्तेजकत्वमुचितमिति वाच्यम् । तथा सति पर्यते घटेरन्यज् ज्ञानं जायतामितीच्छाकाले तथाविधोपनीतमानविरोधिघटाद्यनुमितीच्छाविशिष्टतत्सामग्रीसत्त्वे सिद्धौ सत्यां घटशायनुमित्युपपत्तये तादृशतादृशेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धायुत्तेजकत्वापत्त्या तदभावसद्वृत्तस्य मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण सिद्धिप्रतिबन्धकतानन्त्यप्रसङ्गात् ।

(दी०) यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेषणत्वाद्विच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः ।

(गा०) ननु साध्यविधेयकावाचच्छिन्नपक्षोद्देश्यकत्वप्रकारकेच्छाया उपादाने पक्षोद्देश्यकत्वावच्छिन्नमाध्यविधेयकत्वप्रकारकेच्छाया असद्बुद्धः । एवं विषयानुपरकानुमितिषिपयिष्या अनु-

दीच्छाया उत्पादासम्भवात् । प्रत्यक्षाद्यनन्तरमिति । प्रत्यक्षादिरूप-
सिद्धयनन्तरमित्यर्थः । अनुमित्युत्पादाच्चेति । तथा चानुमितित्व-
प्रकारकत्वं निवेशयितुमशक्यमेव तादृशेच्छानामसंग्रहप्रसङ्गा-
दिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । अनुमितित्वप्रकारकत्वनिवेशेऽपि घटाद्यनुमि-
तिर्जायतामित्यादीच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे बह्व्याद्यनुमितिवारणाय
प्रकृतसाध्यादिविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमावश्यकम् ।

न च प्रकृतसाध्यादिविषयिणी या अनुमितिस्तद्विषयकत्वनिवे-
शेनापि दर्शितेच्छावारणसम्भव इति वाच्यम् । दर्शितेच्छाया अपि
घटाद्यनुमितित्वेन बह्व्यादिगोचरसमूहालम्बनानुमितिविषयकत्वात् ।

न चानुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेऽपि अनुमितिरेव यत्र प्रत्यक्ष-
त्वादिना इच्छाविषयस्तत्रानुमित्यापत्तिरिष्टत्वात् । अनुमितौ प्रत्य-
क्षत्वभ्रमदशायामेव तादृशेच्छाया उत्पादात् तस्या अनुमितित्वप्र-
कारकेच्छासमशीलत्वादिति हृदयम् ।

न चानुमितित्वप्रकारकत्वस्यानिवेशे पर्वते बह्वेः प्रत्यक्षतः सि-
द्धौ शाब्दसामान्याश्च सत्यां पर्वते प्रत्यक्षाद्यतिरिक्त बह्विज्ञानं जा-
यतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र पक्षतासत्त्वेऽप्य-
नुमितित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसमानविषयकशाब्दसामग्र्याः प्र-
तिबन्धकत्वाद्देवानुमितिवारणसम्भवात् ।

अथ सिद्धिदशायां पर्वते बह्वेरन्यज्ज्ञानं जायतामितीच्छास-
त्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तस्या अप्यनुमितिविषयकत्वात् । न चेष्टापत्तिः,
तदुत्तर पर्वतो बह्विमान् इत्यादिमानसाद्युत्पत्त्याऽप्येच्छाविषयासिद्धे-
स्तादृशेच्छाया यात्कश्चिद्गोचर ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छा-
तुल्यत्वात् ।

न च प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसंज्ञा-
पत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टाया एव मा-
नसादिसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सिद्धिशून्य-
कालेऽपि तादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् ।

न चोक्तयुक्त्या बह्विविधेयकत्वावगाहित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्
पक्षप्रकारकत्वावगाहिदर्शितेच्छाबलात् नानुमितिप्रसङ्गः, तद्विधेय-
कत्वावगाहीच्छादशायाश्च जायत एवानुमितिः विधेयतायाः प्रत्य-

वेशनीयतया तत्तदभावत्येन तत्तदभाववैशिष्ट्यनिवेशोपेक्षया
महागौरवात् । तादृश्या यत्किञ्चिद्विद्यस्तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे
तथाविषयीसहस्रस्य विनिगमनाविरहेण निवेशप्रसङ्गात् ।

यदि च मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु नानाविशेषणेषु
व्यासज्यवृत्तिकमवच्छेदकत्वं सिद्धान्तविरुद्धमिति मन्यते तदा
एकाभावविशेषितापराभावस्यावच्छेदकत्वमुपेयम् । तत्र च, विशेष-
्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः गत्यन्तराभावात् ।
तत्तदभावनाप्रविषयकधीविषयत्वेन निवेशेऽपि ज्ञाने तत्तदभाव-
विषयित्वानां एकविशिष्टापरत्वेनैव निवेशनीयतया विशेष्यविशेषण-
भावे विनिगमनाविरहस्याऽऽवश्यकत्वादिति । इच्छाया अननुगमेऽपि ।
एकरूपेण सर्वासामिच्छानामुपादानासम्भवेऽपि । न क्षतिः । न सिधा-
यिष्याविरहोविशिष्टसिद्धभावस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिः । तावद-
भावविशिष्टसिद्धभावस्यानुगतत्वादिति भावः ।

इदं पुनरश्वलोकोक्तोपम् । बाह्यविशिष्टपर्वतमहानसोभयानुमि-
तिर्जायतामित्याकारकेच्छानामपि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षावगाहि-
त्यप्रकारकतया पर्वते बहेः सिद्धिकाले महानसपक्षकानुमित्यादि-
सामान्यामसत्यां तादृशेच्छाबलात् पर्वते बह्यनुमित्यापत्तिः, अनु-
मित्यंशे तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वान्याकिञ्चिद्विषयकत्वाप्र-
कारकत्वविशेषणस्य इच्छायां निवेशे बाह्यविशिष्टं पर्वतं महानस-
ञ्चानुमिनुयामित्यादिसमूहालन्यनेच्छाया असंप्रदप्रसङ्गः । बाह्यवि-
शिष्टपर्वतविषयिणी 'महानसाविषयकानुमितिभिन्नानुमितिर्जायता-
मित्याकारकेच्छाबलात् उपदर्शितस्थलेऽतिप्रसङ्गस्याशक्यवारणता
चेतीच्छाविषयतावच्छेदकतायाः पर्याप्तितेनेशनभावदयकम् । तथा
च बाह्यविशिष्टपर्वतानुमितिर्भवत्वित्यादीच्छायास्तत्साध्यविशिष्टत-
त्पक्षविषयकानुमितित्वपर्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैव उत्ते-
जकत्वं पर्ववसितम्, अनुमितित्वानन्तर्भावे तादृशेच्छायास्तत्सा-
ध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वपरिसमाप्तविषयतावच्छेदकत्वाभावेना-
शक्यसङ्गत्वात् । एवञ्चानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारके-
च्छानामनुमितिविषयकत्वरूपेण सङ्ग्रहमिधानमसङ्गतम् ।

न च तत्कल्पं परित्यज्यैव यादृश्यादृश इत्याद्यभिधानम्, इदा-
नीमनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथक् पृथग्भा-

मितिर्जायतामितिच्छाया अपि निरुक्तरूपेणासद्ब्रह्मः । न च सा असद्ब्रह्मण्य, असिद्धसाध्यान्तरानुमितिसामग्र्यामसत्यां तद्वलादपि सिद्धस्य प्रकृतसाध्यस्यानुमितेः । तद्विच्छाविषयसिद्ध्यनुरोधेनावश्यकत्वादित्यत आह । यादृशयादृशेति । असत्यां सिद्धौ यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छासत्त्वेऽनुमित्युत्पादात् तासाञ्चानुत्तेजकत्वात् सिद्धौ सत्यामिति । तत्तद्विच्छाभावसमुदायस्येति । साध्यविशेषविशिष्टपक्षविशेषाद्यवगाहित्वप्रकारकेच्छानां तत्तदवगाहित्वप्रकारकानुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगमस्य एकैकाभावा निवेदयन्ते, अतथाविधानाम् अनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षान्यज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छानान्तु यद्यप्यक्तिसत्त्वे सिद्धिदशयां अनुमितिस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा एव निवेशनीया अन्यथा अतिप्रसङ्गात् सिद्धौ तत्कालीनसिद्धिभेदा एव धा ।

एतेन तत्कालीनसंयोगविभागाद्व्यक्तिविशेषाभावनिवेशमादाय विनिगमनाविरहोऽपि निरस्तः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्व्यन्ताभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया तत्तत्सिद्धिभेदानां विशेषणताविशेषसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च लाघवम् । सिद्ध्युत्तरं तथाविधेच्छात्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिस्तु इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधित्वादेव न सम्भवतीति ध्येयम् ।

इदमवधेयम् । तादृशेच्छाभावसमुदायस्य न तत्समुदायत्वेन सिद्धौ विशेषणत्वं (१) किन्तु तत्तदभावत्वेनैव युगपत्तावदभावानां तथात्वं तावदभावमात्रविषयकधीविषयस्वरूपस्य तावदभावसमुदायत्वस्य ताद्रूप्येण निवेशे तावदभावानां तत्तदभावत्वेन नि-

(१) तादृशेच्छाभावसमुदायत्वस्य दुर्वचत्वात्, न च तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वं तत्, तावत्त्वस्य दुर्वचत्वात्, तावदभावविषयकबुद्धेस्तत्तदभावविषयकत्वेन निवेशे तु तत्तदभावविशिष्टसिद्धेरेव निवेशयितुमुचितत्वात् तत्तदभावानां मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नानां निवेशे च प्रत्येकाभाववैशिष्ट्यस्यातिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वायोगादिनि चेदेकविशिष्टापराभावत्वेनाभावानां निवेशनीयत्वात् । इति काचित्कः पाठः ।

वेशनीयतया तत्तदभावत्वेन तत्तदभाववैशिष्ट्यनिवेशोपेक्षया
महागौरवान् । तादृश्या यत्किञ्चिद्विद्यस्मत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे
तथाधिधधीसदृशस्य विनिगमनाविरहेण निवेशप्रसङ्गात् ।

यदि च मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु नानाविशेषणेषु
व्यासज्ज्यवृत्तिकमवच्छेदकत्वं सिद्धान्तविरुद्धमिति मन्यते तदा
एकाभावविशेषितापराभावस्यावच्छेदकत्वमुपेयम् । तत्र च, विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः गत्यन्तराभावात् ।
तत्तदभावमात्रविषयकधीविषयत्वेन निवेशेऽपि क्षान्ते तत्तदभाव-
विषयितानां एकविशिष्टापरत्वेनैव निवेशनीयतया विशेष्यविशेषण-
भावे विनिगमनाविरहस्याऽऽवश्यकत्वादिनि । इच्छाया अननुगमेऽपि ।
एकरूपेण सर्वासामिच्छानामुपादानासम्भवेऽपि । न क्षतिः । न सिपा-
धियेपाविरहविशिष्टसिद्धभावस्यानुमितिहेतुत्वा अनुपपत्तिः । तावद्-
भावविशिष्टसिद्धभावस्यानुगतत्वादिति भावः ।

इदं पुनरशयलोकनीयम् । बाह्यविशिष्टपर्वतमहानसोभयानुमि-
तिर्जायतामित्याकारकेच्छानामपि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षावगाहि-
त्वप्रकारकतया पर्वते बहेः सिद्धिकाले महानसपक्षकानुमित्यादि-
सामान्यामसत्त्वा तादृशेच्छावलात् पर्वते बन्धनानुमित्यापत्तिः, अनु-
मित्यशे तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षत्रिपयकत्वान्याकञ्चिद्विषयकत्वाप्र-
कारकत्वविशेषणस्य इच्छायां निवेशे बाह्यविशिष्ट पर्वतं महानस-
ञ्चानुमिन्यामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाया असप्रदप्रसङ्गः । बाह्यवि-
शिष्टपर्वतविषयिणी 'महानसाविषयकानुमितिभिन्नानुमितिर्जायता-
मित्याकारकेच्छावलात् उपदर्शितस्थलेऽतिप्रसङ्गस्याशक्यधारणता
चेतीच्छाविषयतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशनमावश्यकम् । तथा
च बाह्यविशिष्टपर्वतानुमितिर्भयत्विद्यादीच्छायास्तत्साध्यविशिष्टत-
त्पक्षविषयकानुमितित्पर्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैव उल्ले-
जकत्वं पर्यवसितम्, अनुमितित्वानन्तर्भावे तादृशेच्छायास्तत्सा-
ध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वपरिसमाप्तविषयतावच्छेदकत्वाभावेना-
शक्यसङ्ग इत्यात् । एवञ्चानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारके-
च्छानामनुमितिविषयकत्वरूपेण सद्गुहाभिधानमसङ्गतम् ।

न च तत्फलं परित्यज्यैव यादृशयादृश इत्याद्यभिधानम्, इदा-
नीमनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाना पृथक् पृथग्भा-

यनिवेशनमेवाभिप्रेतामिति वाच्यम् । पक्षान्तरसूचकवाक्य-
राद्यभावात् ।

अथ अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुगम एव
सम्भवति, तथा हि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्व-
पर्यायावच्छेदकताकत्वं तादृशधर्मघटक्रूपरिसमाप्तावच्छेदकताक-
त्वं तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभि-
न्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकत्वमेव पर्यवसितम्, एवञ्च त-
त्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकता-
भिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकेच्छात्वादिना प्रत्यक्षान्यज्ञान-
त्वादिप्रकारकेच्छानां पृथगुत्तेजकत्वापेक्षया निरुक्तधर्मघटक्रानुमि-
तित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतायामेव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वा-
दिनिष्ठावच्छेदकताभिन्ननिवेशनमुचितं लाघवात्, इत्थञ्च
तादृशरूपेणैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामपि सङ्ग्रहः
सम्भवति ।

न च घट्टिविशिष्टपर्यंतविषयकं जायत्यमित्याकारकेच्छायाः सि-
द्धधीनसंस्कारोत्पत्त्येव चरितार्थतया धारणाय विषयतायामनुमि-
तित्वावच्छिन्ननिवेशनस्याऽऽवश्यकतया न तत्सङ्ग्रह इति वाच्यम् ।
समवायेन किञ्चिदवच्छिन्नत्व निवेश्यैव तादृशेच्छाधारणसम्भवा-
दिति चेत् ? तर्हि पक्षांशे साध्यावगाहित्वेनानुमितिविषय-
केच्छानामुक्तरूपसमशीलरूपान्तरेण उत्तेजकत्वापेक्षया तादृश-
वच्छेदकतायामेव पक्षांशे साध्यावगाहित्वावच्छेदकताभिन्नत्वम-
पि निवेश्यता तावदेव तत्सङ्ग्रहस्यापि सम्भवात् इच्छाया अननुग-
माभिधानासङ्गतिः ।

न च विषयतायां साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वाद्यवच्छिन्ननिवे-
शनमावश्यकम्, अन्यथा अन्यानुमितिसामग्रीसमवहितानामनुमि-
तिर्जायतामित्याकारकविषयविशेषानुपरकानुमितिच्छानां धारणा-
सम्भवादिति, अन्यानुमितिसामग्र्यसमवहिततादृशेच्छानां तत्त-
द्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यतया उत्तेजकानामनुगमाभिधा-
नसङ्गतिरिति वाच्यम् । तादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत-
यैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तासां धारणानौचित्यात् । साध्यविशि-
ष्टपक्षावगाहित्वावच्छिन्नत्वमधिकमनुमितिनिष्ठविषयतायां निवेश्य

दर्शितसामग्रयसमग्रहिततथाविधच्छाना तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजके-
ताकल्पने तत्तादच्छानाभावात्ता विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविर-
हेण गौरवप्रसङ्गात् । अन्यानुमिति वामग्रीकलीनतादृशच्छाना प्र-
तियन्धकत्वे तत्कालीनवायुसयागादिव्यक्तीना विनिगमनाविरहेण
प्रतियन्धकताप्रसङ्गात् तादृशसामग्रयभाषकालानुधाविधच्छाना
उत्तजकतामतेऽपि विनिगमनाविरहेऽपि तत्तद्व्यक्ताकालानसयाग
विशेषाणामुत्तेजकताप्रसङ्गस्य दुरितत्वात् । अथ घोक्तानुगतत्वेणो-
त्तेजकीभूतायामिच्छायामनुमितिर्जायतामित्याकारकान्यानुमितिसा
मग्रीसमवाहितेच्छान्यक्तीना मेदा एव निवेशनीया न तु तासा
मनुमितिप्रतियन्धकत्वमिति, तत्तादृशभेदनिवेशस्थले तत्काली
नवायुसयागादिभेदनिवेशनेन नोपपत्ति, इच्छायां तत्तद्वैदस्या-या-
वर्त्तकत्वात्तत्तत्सयोगाभावात्ता घेशिष्यनिवेशे च तादृशैविशिष्ट
स्य सामानाधिकरण्यरूपतया साक्षात्सम्यग्धेन इच्छाभदनिवेश
लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् ।

अत्राहु । उक्तसकलच्छाना निरुक्तरूपेणानुगमेऽपि एतत्तद्व्यक्ता-
नन्तरक्षणेऽनुमितिर्भवति । त्याकारकेच्छानामेव निरुक्तरूपेणातद्वा-
त्तद्व्यक्तित्वेन पृथग्भावा निवेशनीया तादृशक्षणवृत्तिराद्यवच्छे-
दकताभद् उक्तावच्छेदकतायां निवेश्य सद्बुद् कालान्तरऽपि तथा
विधेच्छानलात् अनुमित्यापत्त, कालान्तर अनुमत्युत्पत्त्या च ता
दृशानुमितिसाध्यासिद्धिरिष्टापत्ययोगादित्यननुगमाभिधानसङ्गति ।

न च कालान्तरिणतादृशेच्छाना तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतियन्धकत-
या तादृशेच्छावलादनुमित्यापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । उप-
दर्शितैकैरुधर्मप्रकारकैरानुमितिसाध्यक्तीना तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजक-
त्वापेक्षया तत्समागप्रकारककालान्तरिणवदुत्तरच्छाना तत्तद्व्य-
क्तित्वेन प्रतियन्धकत्वं गौरवात् ।

न चेवमपि प्राथमिकस्य सम्प्रविशिष्टप्रत्ययित्वप्रकारक-
विशेषणस्याभिधानसङ्गतिर्दुरारेणेति वाच्यम् । अनुमितिनिष्ठविष-
यताया साध्यविशिष्टप्रत्ययित्वप्रकारकत्वानवच्छिन्नत्वनि-
वेश एव तच्चात्पर्यात् ।

यस्तुत माध्यविशिष्टप्रत्ययित्वप्रकारकत्वनिवेशनमप्याय-
म्यकम्, अन्यथा किञ्चिज्ज्ञान जायता यात्किञ्चिद्गोचर भान जा

यतामितीच्छाचारणासम्भवात् तत्सद्भूदे तादृशीनां सर्वासामि-
च्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । अनुमितिर्जाय-
तामित्यादांच्छानाञ्च पृथगनुमितित्वादिपर्यामविषयतावच्छेदकता-
केच्छात्वेनैवोत्तेजकता अन्यानुमितिस्वामग्रीसमवहिततादृशेच्छाना-
ञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवति सर्वे समञ्जसम् ।

(दी०) धूमेन अनुमिनुयामितीच्छायामालोकपरामर्शाद-
सत्तापि सिद्धौ यदि नानुमितिस्तदा अन्यमात्रलिङ्गकानुमिती-
च्छा कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका । यदि च तत्र
अनुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्र अनुमितेर्वारणाय तल्लिङ्ग-
कानुमितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमिती-
च्छा वा वाच्या ।

(गा०) ननु धूमेन पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकेच्छावलाद्
धूमादिलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तत्साधारणरूपेणैव सिधाधियेषाणां
सिद्धिबुत्तेजकताया आवश्यकत्वात् तत्तत्सिद्धिकालेऽसत्पि धू-
मपरामर्शे आलोकादिपरामर्शादनुमित्यापत्तिः पक्षताया अक्षतत्वा-
दिष्यत आह । धूमेनेति । भिन्नलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिदशायाः
मेव यदि नानुमितिस्तदा तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वं न सम्भ-
वतीत्यतोऽसत्यामपि सिद्धाविति, तत्रानुमितेः सन्दिग्धतया
यदीति । तदेति । तल्लिङ्गकानुमिताविति शेषः ।

अन्यमात्रेति । तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकसिद्धीत्यर्थः । धूम-
लिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकसमू-
हालम्बनेच्छाकाले आलोकादिपरामर्शादनुमित्युपपत्तये मात्रेति ।
तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति कि-
ञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वम् । अतः प्रमेयसामान्यलिङ्गकस्थले तदन्या-
प्रसिद्धावपि न दोषः । तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वप्रका-
रतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठ-
विशेष्यताकान्यत्वम् । अत आलोकेनेन्धनं धूमेन तु वह्निमनुमिनुया-
मित्यादीच्छादशायामालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितेर्नापात्तः । आ-

लोकलिङ्गकत्वप्रकारताशरीरे च वास्तवालोकादिप्रकारता न नि-
वेशनीया किन्तु आलोकत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतैव, अन्वया आलोक-
त्वादिना धूमत्वादिना च धूमादिकमालोकादिकर्मवगाहमानयोरि-
च्छयोरालोकलिङ्गकानुमित्यादौ प्रतिबन्धकत्वतद्भावयोरपत्तेः ।
द्रव्येणानुमिन्यामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्यविरो-
धित्वोपपत्तये चालोकत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्थले आलोकाद्यवृत्तित्वेनाज्ञा-
यमानधर्मावच्छिन्नत्वमेव निवेद्य द्रव्यत्वादेरालोकत्वादिविरुद्ध-
त्वममदशायां तादृशेच्छाया विरोधित्वोपपादनायालोकत्वादेरालो-
कादिवृत्तित्वज्ञानशून्यकालीनाया आलोकेनानुमिन्यामित्यादीच्छा-
या अविरोधित्वोपपत्तये च वास्तवालोकादिवृत्तित्वस्य तेन रूपेण
ज्ञायमानत्वस्य चोपेक्षणम् । धूमत्वादेरालोकादिवृत्तित्वग्रहदशायां
धूमेनानुमिन्यामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्यविरोधि-
त्वमिष्टमेव । विरोधित्वञ्च तादृशेच्छाया धूमत्वादेरालोकत्वादिवि-
रुद्धत्वग्रहदशायामेव ।

.. वस्तुतस्तु द्रव्यं नालोक इत्यादिज्ञानशून्यकालीनानां आलोको
द्रव्यमित्यादिज्ञानकालीनानां वा इच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूट
एव स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतावच्छेदकऽनुप्रवेशनीयः तेन उक्तकल्पे
कालान्तरीणपुरुषान्तरीयज्ञानधारणाय स्वसमानकालीनत्वस्थस-
मानाधिकरणत्वयोर्ज्ञानविशेषणतया ध्रुव्यं स्वपदेन फलीभूतानु-
मित्युपादाने यादृशानुमितिदशायां क्वचिदपि धर्मे नालोकादिवृत्ति-
त्वज्ञानं प्रसिद्ध्यति तत्र स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनालोक-
त्वादिविरुद्धत्वज्ञानविषयधर्मवल्लिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्स्ताभिन्नानुमि-
त्ताभावरूपकारणाप्रसिद्धिः स्वस्थाननुगमेन कार्यकारणभावस्य
तत्तदनुमितिद्वयविकिविश्रामश्च । भेदप्रतियोग्यनुमित्तोपादाने चालो-
केन द्रव्येण वाऽनुमिन्यामित्याद्याकारकयादृशेच्छासमानाधिकरण-
समानकालीनतादृशज्ञानाप्रसिद्धिस्तादृशेच्छायास्तथाविधस्वभिन्न-
त्वेनालोकादिलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति परास्तम् ।

यद्वा आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानविशिष्टत्वेनालोको न द्रव्यमि-
त्यादिज्ञानविरुद्धविशिष्टत्वेन वा द्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्वप्रकार-
केच्छा अनुगमस्य तद्भेदा एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश-
नीयाः । भेदेस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वोपगमात्तादृशज्ञानशून्यकाली-

नानां द्रव्येणानुमिनुयामित्यादीच्छानां विशिष्टमिश्रतया प्रतिबन्धक-
 त्वोपपत्तिः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशः च पुरुषा-
 न्तरीणानादिकमादाय दोषः । द्रव्यत्वावाच्छिन्नानुमिनुयामित्या-
 द्याकारिकाणां द्रव्यत्वांशे लिङ्गनावच्छिन्दकत्वावगाहिनीनामिच्छाता-
 न्तु न द्रव्यत्वादिमद्विषयकपरामर्शजन्यत्वरूपद्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्व-
 प्रकारकत्वं विपर्ययतायामेव तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वाभावात् लिङ्गांशे
 द्रव्यत्वाद्यनवगाहनादतस्तथाविधेच्छानामालोक्यवच्छिन्नप्रलिङ्ग-
 कानुमितिपिरोधिष्यमक्षतमेव । आलोक्यत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामि-
 त्यादीच्छानां तादृशानुमित्यधिरोधित्वोपपत्तये चालोकलिङ्गकत्वा-
 यप्रकारकत्ववदालोक्यवच्छिन्नप्रलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्वमप्यालो-
 क्यवच्छिन्नप्रलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम् । पर्य-
 ते बहिमनुमिनुयामित्याद्याकारकलिङ्गविशेषजन्यत्वानवगाहिनीना-
 मिच्छानामधिरोधित्वोपपत्तये किञ्चिल्लिङ्गकत्वनिवेशः । तदर्थश्च
 किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वा-
 वच्छिन्नविशेष्यताकत्वम् । अतो धूमेन इन्धनमनुमिनुयाम् इत्या-
 द्याकारकेच्छानां नालोकादिलिङ्गकवह्वयाद्यनुमितिधिरोधित्वम् ।

इदमत्रावधेयम् । आलोकलिङ्गकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्या-
 द्याकारकेच्छाकाले केवलालोकलिङ्गकपरामर्शादनुमितिर्न जायते
 तथाविधानुमितेस्तादृशेच्छाया अविषयत्वात्, उभयादिलिङ्गका-
 नुमितेरेव तद्विषयत्वात् । एवं धूमलिङ्गकवह्वयानुमितिरालोकलिङ्गक-
 वह्विघटोभयानुमितिश्च जायतोमित्याद्याकारकेच्छाकाले घटाद्यनु-
 मितिसामान्यामसत्यां आलोकपरामर्शादह्वयानुमितिर्न जायते घटाद्य-
 विषयकानुमितेरुत्पत्त्या तादृशेच्छाविषयासिद्धेरतस्तथाविधेच्छा-
 नां तत्र तत्र प्रतिबन्धकतानिर्वाहाय तत्तल्लिङ्गकत्वतत्तत्साध्यविशि-
 ष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादिप्रकारतामिश्रप्रकारतानिरूपितवि-
 शेष्यताशून्यत्वमेव तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वेत्यनेन विवक्षणीयम् । उ-
 क्तस्थले चालोकलिङ्गकवह्वयानुमितित्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
 ता तादृशप्रकारतातिरिक्तधूमलिङ्गकत्वादिप्रकारतानिरूपितैव, समू-
 हालम्बन एव प्रकारताभेदेन विशेष्यतामेदात् । अन्यथा समूहाल-
 म्बनेच्छातस्तादृशेच्छावैलक्षण्यानुपपत्तेः, तथा च तादृशेच्छानां त-
 थाविधप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताशून्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वनिर्वा-

०

हः, आलोकेनानुमितिर्जायतां धूमेन च पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकसमूहालम्बनेच्छानां तादृशविशेष्यताशून्यत्वाविरहऽपि आलोकलिङ्गकान्यानुमतिसामग्रीकालीनतथावधेच्छानां तत्तद्वाक्तृत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वोपगमेन न तदानीमालोकलिङ्गकानुमित्यापत्तिः । पर्वने वह्निमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छायाः प्रामाणिकत्वे तत्रालोकपरामर्शादनुमितिर्भवत्येव एवञ्च लिङ्गविशेषजन्यत्वाद्यविषयकेच्छाया विशेषणदलेनैव प्रतियन्धकत्वधारणे धूमेन घटमनुमिनुयामित्यादीच्छाधारणमेव विशेष्यदलप्रयोजनम्, तदर्थञ्च न किञ्चिल्लिङ्गरूपप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं तथा सति धूमेनानुमिनुयामित्याद्याकारकविषयविशेषानुमितीच्छानामसंग्रहापत्तेः, किन्तु किञ्चिल्लिङ्गरूपतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादिप्रकारताभिन्नप्रकारन्यानिरूपितविशेष्यताकत्वमेव विशेष्यदलेन विवक्षणीयम् । धूमेन घटमनुमिनुयामितीच्छावन् धूमेन वह्निघटोभयमनुमिनुयामित्यादीच्छाया अपि आलोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्याविरोधत्वमिष्टमेव, सिद्धौ तादृशेच्छाया अनुत्प्रेक्षकतया सिद्धिकाले तादृशेच्छाबलादसत्यामालोकलिङ्गकानुमितीच्छायां तादृशानुमितिरिति दिक् ।

एकलिङ्गकेच्छाकालीनोभयलिङ्गरूपपरामर्शजन्यानुमितौ व्याभिचारवारणप्रकारः पुनरपि प्रदर्शयिष्यते ।

ननु स्वविषयसजातीयज्ञाने इच्छाया विरोधिन्धमदृष्ट्यमित्यत आह । कामिनीजिज्ञासादिवदिति । यथा कामिनीदिदृक्षा घटादिविषयकचाक्षुर्यादिप्रतिबन्धिका तथेत्यर्थः । पृथक् प्रतिबन्धकेति । पक्षतासमबन्धानदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजिकेत्यर्थः, तथा चाकस्थले पक्षतासत्त्वे क्षतिविरहात्तदिष्टमेवेति भावः ।

ननु कामिनीजिज्ञासास्थले कामिनीभिन्नविषयकज्ञानानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धतया तत्र तस्याः प्रतियन्धकत्वमस्तु, सिद्धसत्त्वे धूमादिलिङ्गकानुमित्सादशायां आलोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यनुत्पादस्तु नानुभविकः । तथा सति तुल्ययुक्त्या घटाद्यनुमित्साध्यक्षादिगोचरेच्छादशायामपि तदनुत्पादस्य तथात्वप्रसङ्गः । न ह्येकमपि विशेष्यमीक्षामहे इत्यभिसन्धाय उक्तापत्तिवारककल्पान्तरमनुसर-

नि । यदि चेति । तथा चान्यलिङ्गकानुमितिसायाः प्रतिबन्धकत्व-
मसम्भाधितमेवेति भावः । तत्रेति । अन्यलिङ्गकानुमितिसास्थले
इत्यर्थः । तल्लिङ्गकानुमितीच्छा । तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्सा-
ध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्याद्यवच्छिन्नविशेष्यताकेच्छा सि-
पाधयिषापदेन विवक्षणीयेत्यर्थः ।

नन्वयं लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितिसाकाले सिद्धौ सत्यामनुमि-
मित्यनुपपत्तिरत आह । तदन्यमात्रलिङ्गकेति । धूमेनालोकेन चा-
नुमिनुयामित्यादिममूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिलिङ्गकानुमि-
त्युपपत्तये मात्रेति । तथा च तल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषय-
कानुमितित्याप्रकारिका सती या किञ्चिल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्प-
क्षविषयकानुमितित्वप्रकारिकेच्छा तदन्यतत्साध्यविशिष्टतत्पक्ष-
विषयकानुमितित्वादिप्रकारिकेत्यर्थः ।

लिङ्गविशेषोपरक्तानुमितीच्छासंप्रदाय सत्यन्तम् । आलोकेने-
न्धनमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छादला-
दालोकलिङ्गकवह्निषानुमित्यापत्तिवारणाय तत्र साध्यादिनिवेशः ।
लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छाकाले पर्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेने-
न्धनमनुमिनुयामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले चालोकलि-
ङ्गकानुमित्युपपत्तये तद्विशेष्यदलम् । यत्किञ्चिद्रोचरं ज्ञानं जायता-
मित्यादीच्छावारणाय चरमदलम् ।

यद्यपि आलोकधूमोभयलिङ्गरुवह्निविशिष्टपर्वतविषयकानुमिति-
र्जायनामालोकेन वह्निघटोभयविशिष्टपक्षविषयकानुमितिर्धूमेन व-
ह्निविशिष्टपर्वतमहानसोभयविषयकानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छा-
वारणाय तल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्यादिप्र-
कारतामिन्नप्रकारत्वनिरूपितविशेष्यताकान्यन्वमेव सत्यन्तदलेन
विवक्षणीयम् । तथा च लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानां तादृश-
विशेष्यताकान्यत्वविरहात्किञ्चिल्लिङ्गकत्वादिप्रकारतानिवेशनमफल-
मेवेति तथाविधविशेष्यताशालित्वनैवेच्छाया उत्तेजकत्वमुचितं,
तथापि तादृशविशेष्यताशालीच्छायामेव तदन्यमात्रेत्यादिप्रन्थता-
त्पर्यमिति । शेषं पूर्वोक्तादिशाऽवसेयम् ।

(दी०) लिङ्गविशेषेणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वम् । तल्लि-

ङ्कानुमितीच्छाविरहविशिष्टान्पलङ्गकानुमितीच्छा एव वा
प्रतिबन्धिका ।

(गा०) नन्वेवं धूमालोकादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वा-
सम्भव इत्यत्र इष्टापात्तमाह । लिङ्गविश्लेषेणापीति । लिङ्गभेदेनापि
पक्षत्वं भिन्नमेवेत्यर्थः । अपिः साध्यादिभेदसमुच्चायकः । तत्प्रदर्श-
नञ्च दृष्टान्तार्थम् । तथा च साध्यादिभेदेनैव लिङ्गभेदेनापि पक्षता-
भेदा न क्षतिकर इति भावः ।

नन्वेवं लिङ्गभेदेन पक्षताया अननुगमात् तस्या व्यभिचारेणा-
नुमितिरूपानुगतकार्यं हेतुत्वासम्भवः । न च तत्तत्साध्यकत्वादि-
यत्तत्तल्लिङ्गकत्वस्यापि कार्यतावच्छेदके निवेशाच्च व्यभिचार इति
वाच्यम् । तावताप्यालोकादिलिङ्गकानुमितीच्छाधीनधूमालोकोभया-
दिविषयकसमूहालम्बनपरामर्शजन्यानुमिता धूमादिलिङ्गकानुमिती-
च्छाविरहविशिष्टसिद्धिभावव्यभिचारस्य दुर्घात्त्वात्तादृशानुमिता-
यपि धूमादिलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वरूपधूमलिङ्गकत्वस्याक्षतत्वात् ।

न च यत्र धूमलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्तेजकता तत्रालोकलिङ्ग-
कानुमितीच्छानामपि तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टानामुत्तेजकत्वोपग-
माद्योक्तस्थले व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति तत्र धूमलिङ्ग-
केच्छाया अपि धूमलिङ्गकपरामर्शविशिष्टाया एवोत्तेजकत्वौचि-
त्वात्, सर्वसाधारणैकपक्षताया एव मुख्यतया लिङ्गविश्लेषेणापीति
ग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न । धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टा-
न्यानुमितित्वमेव तादृशसिद्धिभावजन्यतावच्छेदकम् । तादृशसि-
द्धिपिशिष्टत्वञ्च, स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्याव्ययदिनोत्तरोत्प-
त्तिकत्वसम्यग्त्वेन, उक्तसमूहालम्बनस्थलीयानुमितित्वाविधिसि-
द्धिविशिष्टैवेति तत्र न व्यभिचारः । सिद्धिर्नाल्लेऽस्तत्त्वं तल्लिङ्गक-
सिपाधिययायामुक्तस्थल इव न धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, धू-
मादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिभावादिघटितस्यैव धूमादिपरा-
मर्शघटितकारणस्तोमस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमात् । समूहा-
लम्बनस्थले आलोकपरामर्शादिघटितसामग्रीत एव कार्योत्पत्ति-
निर्वाहात् ।

अथात्रत्यवहितोत्तरत्वमपश्यं 'तृतीयक्षणसाधारणं, स्वध्वंसा-

धिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधि-
करणत्वरूपं वाच्यम् । अन्यथा यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमालोक-
भयलिङ्गकपरामशालोकलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रानुमित्युत्पत्त्यधिक-
रणक्षणस्य धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरणक्षणध्वंसाधि-
करणक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन तदुत्पत्तिकानुमितेदक्तसम्बन्धेन ता-
दृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वात् तादृशसिद्ध्याभावस्य व्यभिचारतादृश-
स्यात् । एवञ्च यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामशेधूमलिङ्ग-
केच्छानुमितयस्तत्रत्यानुमितेधूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिवि-
शिष्टत्वेन पक्षताकार्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । तादृशसिद्धिविशिष्ट-
त्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणात्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वा-
च्यम् । उक्तसमूहात्म्यनस्थले अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणस्यापि धूम-
लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरणत्वात्तादृशक्षणध्वंसोत्पत्त्यधि-
करणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः । एवं सिद्ध्यात्मकधूम-
मात्रपरामर्शजन्यानुमितेधूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरण-
प्रथमक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणात्पत्तिकत्वाभावात् पक्षताकार्यत्व-
निर्वाहः ।

अथ वा स्वाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नतलिङ्गकेच्छाविरहवि-
शिष्टसिद्ध्याभावाधिकरणताविशिष्टसमवाय एव तादृशसिद्ध्याभावका-
र्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति न कोऽपि दोषः ।

अथ वा स्ववृत्तिवृत्तिमत्त्वस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगिवस्त्व-
सामानाधिकरण्यैतादृशप्रतयसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वं
तादृशसिद्ध्याभावजन्यतावच्छेदकमिति न कोऽपि दोषः ।

अथ वा तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं तादृशस्वाधिकरणक्षणत्वाव-
च्छिन्नध्वंसाधिकरणध्वंसानधिकरणं यस्तादृशस्वाधिकरणक्षणध्वं-
साधिकरणक्षणस्तदुत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम् । उक्तसमूहाल्-
म्यनस्थले च तादृशसिद्ध्याधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधि-
करणमनुमित्युत्पत्तिक्षण एवेति तदध्वसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वम-
नुमितेरिति न व्यभिचारः । सिद्ध्यात्मकधूममात्रपरामर्शजन्यानुमिते-
धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्याधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधि-
करणद्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणक्षणात्पत्तिकत्वविरहात्, विशिष्ट-
सिद्धिविशिष्टान्यत्वमव्याहृतमिति । एवं यत्र धूमपरामर्शस्तदुत्तरं त-

दप्रामाण्यावगाही आलोकपरामर्शस्तदुत्तरमनुमितिस्तत्रानुमितेरप्रा-
माण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपाप्रामाण्यज्ञानाभाव-
विशिष्टधूमपरामर्शजन्यतावच्छेदकाकान्तन्यात्, अव्यवहितपूर्वक्ष-
णे चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शसत्त्वेन प्रसक्तस्य व्यभि-
चारस्य एतादृशैर्बहुभिः प्रकारैरेव वारणमवसेयम् । लिङ्गोपधानमते
च न काचिदनुपपत्तिः । तन्मते धूमविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशे-
ष्यताकथं बहुपनुमितिश्चादेरेव धूमालिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टासिद्धिमा-
घादिजन्यतावच्छेदकत्वादुक्तसमूहालम्बनस्थले चालोकवान् पर्व-
तो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरवोपगमेन व्यभिचारानयकाशादि-
ति । धूमेनानुमिनुयामालोकेनानुमिनुयामित्यादिसकलं च्छासाधार-
णरूपेणैव सिन्ध्याधियिषाणां सिद्धावुत्तजकत्वम् । तथा च धूमालोका-
दिलिङ्गकानिखिलानुमितिसाधारणी एकैव पक्षता । उक्तस्थलं प्रतिप्र-
सङ्गभङ्गाय च प्रतिबन्धकान्तरमेव कल्प्यत इत्याशयेनाह । तल्लिङ्ग-
केति । असत्यां सिद्धावन्पलिङ्गकानुमितीच्छासत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये,
सिद्धिकालीनेति । सामानाधिकरण्यासम्यग्धेन सिद्धिर्विशिष्टेत्यर्थः ।
समूहालम्बनेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमत्युपपत्तये तल्लिङ्गकानुमि-
तीच्छाविरहविशिष्टेति । धूमलिङ्गकत्वादिप्रकारतान्यप्रकारत्वानिरू-
पिताविशेष्यताकेच्छाविरहविशिष्टेत्यर्थकम् । तेन न धूमालोकोभय-
लिङ्गकवहुपनुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छायलात् सिद्धिकाले केव-
लालोकलिङ्गकानुमितिप्रसङ्गः । न वाऽऽलोकेन वह्निघटोभयानुमि-
तिर्धूमेन बहुपनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे केव-
लालाकादिपरामर्शात् केवलबहुपाद्यनुमित्यापत्तिः ।

यद्यपि तादृशप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वस्य इच्छा-
विशेषणत्वोपगम एव समूहालम्बनेच्छास्थलेऽनुमितिरुपपादयितुं
शक्यते, तथापि घानेच्छयोर्युगपदुत्पादमङ्गीकुर्वतां नवीनानां
मते यत्र सिद्ध्युत्पत्तिकाले धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छायास्तद्धि-
तीयक्षणे चालोकलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्पादस्तत्रालोकलिङ्गका-
नुमित्युपपत्तये तादृशविशेष्यताशालीच्छाविरहवैशिष्ट्यपर्यन्तानु-
सरणम् । लिङ्गविशेषानुपरकानुमितीच्छानामपि निरुक्तोत्तजक-
तावच्छेदकाकान्ततया तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेरन्यलि-
ङ्गकेति सम्पातायातम् । सिद्धिर्विशिष्टेच्छामात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे सि-

द्विविशिष्टघटतदनुमित्यादिगोचरेच्छाकालीनाननुगतेच्छाव्यक्तीनां
तत्तद्व्यक्तित्वनाभावानां निवेशनीयतया महागौरवमिति तत्साध्य-
विशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकानुमितीच्छात्वेनैव विशेष्यीभूते-
च्छानिवेशो बोध्यः ।

यस्तु तस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकत्वमप्यन्य-
लिङ्गकानुमित्सायां न निवेद्यं घटादीच्छाकालीनाननुगतेच्छानां
भयन्मतेऽपि सिद्धावुत्तेजकताया घकव्यतया तन्मते तत्र घटादीच्छा-
साधारणरूपेणैवानुमित्साया उत्तेजकत्वोपगमादुक्तस्थले पक्षता-
निर्वाहेण तादृशाननुगतेच्छानामन्यलिङ्गकेच्छायांमेवोत्तेजकत्वात् ।

अत्र चैतादृशगुरुधर्मावच्छिन्नाभावस्य लिङ्गभेदेनानन्तकार-
णतानां पक्षताकारणतान्तरस्य च कल्पनामपेक्ष लिङ्गभेदेन तत्त-
ल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वरूपलघुधर्मावच्छिन्नाभा-
वहेतुनाकल्पनस्यैव साधुत्वेन पूर्वमतस्यैव सम्पत्तया वाकारो-
ऽनिर्भरसूचनायेति वदन्ति ।

परे तु अन्यालिङ्गकत्वप्रकारकानुगतानुमित्सासमवहित-
सिद्धिदशायामनुगतानुमित्सायलात्तल्लिङ्गकानुमित्युपपत्तये सिद्धौ
तादृशेच्छाभावकूटवैशिष्ट्यनिवेशेन पूर्वमते गौरवमेतन्मते चान्य-
लिङ्गकानुगतानुमित्सारूपोत्तेजकबलादव तत्रानुमित्युपपत्तेः सिद्धौ
तासामभावानिवेशात् ।

न चैतन्मतेऽप्यन्यलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकतायामेव तासामु-
त्तेजकत्वस्यापश्यकतया साम्यमिति वाच्यम् । यतो यथाननुग-
तसाध्यानुमित्सात्मकसमूहालम्बनरूपा एवान्यलिङ्गकानुमितीच्छा-
स्तत्रान्यलिङ्गकानुमितीच्छायां तादृशेच्छाव्यक्तिभेदा एव निवेश-
नीयाः । सिद्धौ तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तद्व्यक्तीनांभावास्तत्र
च तत्कालीनसंयोगाद्यभावानां निवेशमादाय विनिगमनाविर-
हेण गौरवम् । न च पूर्वमतेऽपि तत्तत्सिद्धिव्यक्तिभेदा एव सिद्धौ नि-
वेशनीया न तु तत्तदिच्छाभावा इति न विनिगमनाविरहावकाश
इति वाच्यम् । सिद्धेरनन्तरं यत्र तादृशसमूहालम्बनेच्छाव्यक्तीना-
मुत्पत्तिस्तत्र तादृशसिद्धिभेदानां सिद्धौ निवेशे इच्छोत्पत्तिकाले
ऽनुमित्यापत्तेः । ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते इच्छासामान्या ज्ञाना-
विरोधित्वात् । यादृशस्थले च सिद्धिजननकाले प्रतिबन्धकोत्तेज-

केच्छयारेकस्या अपरव्यक्तेश्च तत्पूर्वमुत्पत्तिः तत्र द्वितीयक्षणेऽनुमित्युपपत्तये एतन्मतेऽपि तत्तत्सिद्धिभेदा अन्यालङ्ककच्छाविशेषणीभूतसिद्ध्यंशे निवेदया न त्वन्यालङ्ककच्छायां तद्विशेषणीभूतमित्यो वा तादृच्छात्यन्ताभावा अतो न तत्कालीनसयोगादिव्यक्त्यभावनिवेशमादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्याहुः ।

(दी०) साधकमानं, साध्यवत्त्वनिश्चयः । पापाणमयत्वादिना पर्वते तेजस्त्वादिना च बह्वेः सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र बह्वित्वेन च तस्य अनुमितेर्धर्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकावनुप्रवेशनीयौ ।

(गा०) साधकमानपदस्य सिद्धिकारणपरत्वे पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् तद्याचष्टे । साधकेति । साध्यवत्त्वानश्चयः । प्रकृतमाध्यपक्षवेशिष्टावगाहिनिश्चयः । पापाणमया बहिमान् पर्वतस्तजस्वीत्याद्याकारकासमानप्रकारकनिश्चयदशायां पर्वतो बहिमानित्याद्याकारकानुमितेरानुभधिकतया यथाश्रुते तदनूपत्तेः प्रकारविशेषं निवेशयति । पापाणमयत्वादिनेति । तत्र । पर्वते । तस्य । बह्वेः । धर्मित्वसाध्यत्वयोः । उद्देश्यत्वाविधेयत्वयोः । अनुप्रवेशनीयावित्यस्य पक्षताशरीर इत्यादिः । तथा च पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसयोगादिसंज्ञावच्छिन्नबह्वित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्त्वार्थावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य सिद्धावपिनाविरहनिशिष्टस्याभावो हेतुरिति पर्यवर्तितम् ।

पर्वतो बहिमानित्यादिसिद्धिदशायां बहिमान् पर्वतो घटवानित्याद्यनुमत्युदयात् तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटो प्रकारतामुपेक्ष्य विधेयतानिवेशनम् । विधेयता च बहिमनुमितोमीत्यनुव्यवसायनियामकः पक्षतावच्छेदकव्यावृत्तो विषयताविशेषः । स्वरूपतः पर्यतत्वबह्वित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां जातिमान् बहिमान् पर्वतो जातिमत्त्वानित्याद्यनुमित्युत्पत्तेः शुद्धपर्यतत्वबह्वित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां अधिकविषयिण्याः सुन्दरः पर्वतः सुन्दरबहिमानित्याद्यनुमितेरुत्पत्त्या च प्रतिषेधदिशि पर्यतत्वावच्छिन्नेत्यादिना

किञ्चिद्विशेषितपर्वतत्वादिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम् । तदर्थश्च पर्वतत्वादिनिष्ठा निरवच्छिन्नवच्छेदकताभिप्राय-
च्छेदकत्वानिरूपकत्वम् । पर्वतो बह्विमानित्याद्यनुमितो जातिमान्
पर्वतो जातिमत्त्वानित्यादिभिस्त्वेरप्रतिबन्धकनया , प्रतिबन्धकदि-
दपि पर्वतत्वावच्छिन्नत्वादिना किञ्चिद्विशेषिततदवच्छिन्नत्वमे-
व विवक्षणीयम् । तदर्थश्च निरवच्छिन्नतद्वत्त्ववच्छेदकताकत्व-
मिति ध्येयम् ।

(दी०) यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-
सिद्धावपि विनाप्यनुमितसामान्यत्र तादृशानुमितिरानुभविकी
तदा धर्मविशेषोऽपि निवेद्यो नान्यथा ।

(गा०) ननु पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ पर्वतत्वाव-
च्छिन्नविशेष्यताकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्वतत्वेनैकपर्वतविशेष्यक-
सिद्धिदशायां तेन रूपेणान्यपर्वतऽपि साध्यानुमित्यनुदयापात्तरत्
आह । यदि चेति । पर्वतत्वांशेऽवच्छेदकत्वावगाहयत्किञ्चिद्व्यक्तिवि-
शेष्यकसिद्धिदशायां तेन रूपेण धर्म्यन्तरेऽनुमित्यनुत्पादस्य निधि-
वाद्यतया सामानाधिकरण्येनति । एकत्र । एकधर्मिणि, अनुमितसा-
सत्त्वे विशेषणाभावादेव विशिष्टाभावनिर्वाहात् धर्मिविशेषनिवेश-
नमफलं अतो विनाप्यनुमितसामिति । अन्यत्र । अन्यधर्मिणि, ध-
र्मिविशेषानन्तर्भावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन सिद्धि-
दशायां अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ बाधकाभावात् तादृशेति । सा-
मानाधिकरण्यमात्रावगाहीत्यर्थः । धर्मिविशेषोऽपीति । तथा च
पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्वतादिनिष्ठादेः पर्वतत्वाद्यव-
च्छिन्नतत्पर्वतादिविशेष्यकमाध्यवृत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं क-
ल्प्यमिति भावः । अन्यथा । तदानीं तादृशानुमितिरानुभविकत्वधिरहे ।
न धर्मिविशेषो निविध्य इत्यनुपपद्यते । अनुमितिर्द्विविधा पक्षतावच्छे-
दकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी, तयोरवच्छेद्यावच्छे-
दकमात्रावगाहिनी च, अवच्छेद्यावच्छेदकमात्रावच्छेदकसाध्ययोः
रूपसम्बन्धविशेषः, यथा मूलावच्छिन्नो वृक्षः संयोगात्पादौ
मूलादिसंयोगाद्योः । अथ अन्यादृशस्य तस्य दुर्वचत्वान् ।

(१) क्वचिच्च व्याप्यव्यापकभावः यथा पृथिवी रूपवतीत्यादौ पृथिवी-
रूपवत्तत्त्वाद्योः । तत्र साध्यांशे पक्षावशेषणतापन्नस्य पक्षतावच्छे-
दकस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेन प्रकारत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन
तद्विशिष्टसाध्येन वा विशेषितस्य संयोगादेः पक्षांशे साध्यसंसर्गत्व-
मित्यन्यदेतत् । तादृशो चानुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहिसिद्धिदशायां जायते, न्यूनविषयकसिद्धिदशायां अनु-
मितेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अत एव यत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
तिरुद्देश्या तत्र नाशतः सिद्धसाधनं दाप इत्यतस्तदेवोपपादयति ।

(दी०) पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येनैकत्र साध्य-
सिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिर्दर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदे-
नानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणा-
नुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् ।

(गा०) पक्षतावच्छेदकस्येति । सामानाधिकरण्येन । सामाना-
धिकरण्यमात्रेण । तदवच्छेदेन । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । सिद्धेः ।
सिद्धेरेव । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेः । प्रतिबन्धकत्वमेवका-
रण्यवच्छेद्यम् ।

अयम्भावः । पर्वतो वाहुमानित्यादिसिद्धिदशायां पर्वतः सु-
न्दरवाहुमानित्याकारकानुमितेरुत्पत्त्या विधेयतावच्छेदकतायाः
पर्याप्तिः प्रतिबन्धनावच्छेदककोटौ निवेशनीया । एवं संयोगादि-
ना साध्यस्य दण्डोपलक्षितपुरुषादेः सिद्धावपि विशिष्टानुरूपित-
संयोगादिना दण्डपुरुषाद्यनुमित्युत्पत्त्या संसर्गतावच्छेदकताया अ-
पि पर्याप्तिर्निवेशनीया । एवञ्चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ शुद्ध-
घटित्यादौ शुद्धसंयोगत्वादौ वा विधेयतावच्छेदकतायाः संसर्ग-
तावच्छेदकताया वा अपर्याप्ततया तादृशानुमितेर्न सामानाधिक-
रण्यमात्रावगाहिसिद्धिप्रतिबन्धित्यमिति ।

प्राञ्चस्तु व्यापकतायाः संसर्गतया भाने मानाभावात् पक्षता-

(१) तदवगाहिन्यामेव चानुमितौ पक्षतावच्छेदकदेशकालाव-
च्छेदेन बाधग्रहस्य विरोधितया बाधस्यासिद्धिव्यभिचारासद्भरं म-
ण्डित्यवस्थापयिष्यति इति काचित्कोऽयं पाठः ।

घच्छेदकाक्रान्तयावद्यत्तिविषयकानुमितिरेव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरिति । (१)तत्र सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याः सिद्धरविरोधितया पक्षतावच्छेदकस्यापक्रोद्देश्यताकान्यत्वमेव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदकक्रोटी निवेशनीयम् ।

न च विषयभेदेन विषयताभेदात्पक्षतानवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्विषयतानामपि नानाव्यक्तिपक्षकस्यले प्रत्येकं पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वमेवेति तत्र पक्षतावच्छेदकस्यापक्रोद्देश्यताया अप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । उद्देश्यतासम्यग्धेन पक्षतावच्छेदकस्यापक्रान्यत्वस्यैवानुमितिर्विशेषणत्वोपगमेन निर्वाहादिति वदन्ति ।

दीधितिकारस्य तु अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य स्वरूपसम्यग्धात्मकस्येव व्याप्यव्यापकभावरूपस्यापि तस्य भानमनुमतम्भागानिच्छेदोपत्यनिर्वाहार्थं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकारणताया आद्यदयकत्वात् । शिखरविशिष्टः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ शिखरे हेतोस्तत्सम्यग्व्यस्य चावच्छेदकताविरहेण ह्यव्यसिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्य पक्षतावच्छेदके अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुताया भागानिच्छेदोपत्यार्थमुपगमेऽपि स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानापेक्षानोपेयत इति समाधानस्य स्वयं अवच्छेदकन्वयोचित्तुनेर्भेदादित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एवं व्यापकत्वभानस्य तदननुमतत्वे पर्यतत्वं सामानाधिकरण्येनैकत्रत्यत्र एकत्र साध्यसिद्धावित्यननैवावच्छेदकावच्छेदेन या सिद्धिस्तदभावलाभे तद्वाभप्रयोजनकस्य सामानाधिकरण्येनेत्युपादानस्यासार्थक्याच्च ।

युज्यते चैतदेव मतम् । प्राचीनमतेऽपि उक्तयुक्त्या विधेयतावच्छेदकत्वादिपर्यासिनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वात्, तादृशोद्देश्यताकान्यत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवात् । एवं सिद्धिसामान्यशून्यतादशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावुत्पद्यमानायां सिद्धिभा-

(१) तन्मते मणिकारोक्तन्यायेनांशतः सिद्धसाधनस्यानुगत-
रूपावच्छिन्नानान्व्यक्तिपक्षकानुमितावदोपत्ये इति तु पाठान्तरम् ।

यवलात् तत्तत्कार्यतावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकव्यापकान्यानुमितिर्वावच्छिन्नस्यापत्तेः ।

अस्मन्मते च सिद्धिसामान्याभावकालीनायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ विशिष्टवह्नित्वे विशिष्टसंयोगे वा पर्याप्तविषयताविशेषे इव शुद्धवह्नित्वे शुद्धसंयोगे वा पर्याप्तो विषयताविशेषः स्वीक्रियते । एकज्ञानस्यैकत्र विषये विषयताद्वयोपगमे क्षतिविरहादिति सिद्धिसामान्याभावकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिरित्येव ।

न चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकतायाः संसर्गतया भानोपगमे तादृशानुमितौ अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य पृथक्कारणताकल्पने गौरवम् । एतन्मते तत्तत्पर्वतोद्देश्यकानुमितौ तत्तत्पर्वतविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतयाऽर्थवशादेव यावत्पर्वतविशेष्यकपरामर्शात्तथाविधानुमितेरुत्पादात्, तादृशानुमितौ परामर्शस्य स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पनात्, व्यापकतायाश्च संसर्गविधया भानस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमादिति वाच्यम् । यत्रैकः परामर्शः कतिपयपर्वतविषयकः, अन्यश्च तदितरयावत्पर्वतविषयकस्तत्रापि अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुत्पादापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं विनाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादस्य सर्वसम्भवात् । तत्र च कस्यापि परामर्शस्य भवन्मतसिद्ध्याया अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिताया असम्भवः । एवं यत्र पक्षतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकमवृत्तिः तत्र तेन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकाक्रान्ताप्रसिद्ध्या अनुमितिर्द्वैविध्यानुपपत्तिश्च । तन्मतेऽपि चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेद्यावच्छेदकभावरूपाधिकविषयानवगाहने सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धिदशायां तादृशानुमित्युत्पत्तौ बीजाभावः । सिद्धविषयीभूतधर्मिविषयकत्वस्य तद्बीजित्वे तथाविधसिद्धिदशायां सिद्धविषयीभूतकतिपयपर्वतादिविषयकानुमितेरप्युत्पादौचित्यात् ।

अथ मणिरुता पक्षतावेच्छेदकेष्वेऽंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वोपगमेऽपि तदितरप्राचीनैरनुमितिमात्र एवांशतः सिद्धसाधनस्यापि दोषत्वमुपेयते, अत एव चैतेषां मतमालम्ब्य मणिरुताऽपि शब्दानित्यत्वाद्यनुमाने ध्वन्यादाव्यंशतः सिद्धसाधनवारणाय वर्णात्मकत्वादिविशेषणं पक्षे निवेशितम् । अत एव गन्धादिपक्षताव-

च्छेदकस्य पृथिवीतरभेदादौ साध्ये हेतुता नाचार्यैरनुमन्यते । व्याप्तिग्रह एव हेतुरूपपक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामाधिकरण्यभा-
नेन सिद्धसाधनात् । सकलपृथिवीविषयकानुमितेरप्ययोगात् । न
चांशे साध्यसिद्धावपि अधिकधर्मिविषयतया यावत्पर्वतादिविषय-
कानुमित्युत्पाद उचितः । अधिकधर्मिविषयकानुमितेः सिद्धिदशा-
यां उत्पादे वाचोऽनित्या इत्यादिसिद्धिदशायां अनित्ये वाङ्मनसी-
त्यादिसमूहालम्बनानुमित्युत्पादस्याप्यौचित्यात् । न हि तत्र कस्या-
प्यनुमितिः, न धीनैराप पक्षतावच्छेदकैक्य एवांशतः सिद्धसाधन-
स्यादोषत्वस्योपगमात् । एवञ्च नधीनमत एव अवच्छेदकावच्छिन्न-
त्वावगाहितदनवगाहानुमितिभेदेन पक्षताभेदस्य स्वीकरणीयत-
या गौरवम् ।

न च विशिष्टयुद्धौ धर्मितावच्छेदकव्यापकत्वभानानुपगमे प-
क्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहियाधदशायां तत्सामा-
नाधिकरण्येन तादृशवाधविषयधर्मिविषयिण्याः कतिपयधर्मिवि-
शेष्यकानुमितेरिव सकलधर्मिविशेष्यकानुमितेरप्युत्पादौचित्याद-
वच्छेदकावच्छेदेनानुमितानुद्देश्यायामप्यंशतो वाधस्यादोषतापत्ति-
रिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यां विशिष्टयुद्धौ स-
मानविषयकतथाविधविपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतयाः । प्राचामनुम-
ततयांऽशतो वाधस्य दोषतोपपत्तेः । एवञ्च यावत्पक्षविषयकानुमि-
तौ यावत्पक्षविषयकहेतुमत्ताज्ञानोपेक्षया तद्विरोधितया भागासि-
द्धेरपि दोषतानिर्वाहः । यत्र सकलपर्वतानां नैकपरामर्शविषयता
अपि तु परामर्शद्वयविषयता तत्र यावत्पर्वतविषयकानुमितिरूपाव-
च्छेदकावच्छेदेनानुमितिः प्राचीनमते इष्टैव । नधीनमतेऽपि तत्र ता-
दृशानुमितेरावश्यकत्वादित्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तादृशपरा-
मर्शस्य हेतुत्वाकल्पनेनापि तन्मते लाघवम् । मेवम् । अवच्छेदकाव-
च्छेदेन विशिष्टयुद्धौ व्यापकत्वभानानुपगमे व्यापकत्वभानस्य वि-
परीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्प्रयोजकत्वस्य दु-
र्निर्वचतापत्तः ।

न चैकरूपेण समानधर्मिविषयकत्वमेव विपरीतज्ञानविरोधित्वे
यीजम् । तथा सति पार्थिवगन्धत्वावच्छेदेन जलावृत्तित्वादिनिश्चय-
स्योपि शुद्धगन्धत्वावच्छेदेन तन्निश्चयस्यैव गन्धो जलावृत्तिर्न वे-

त्यादौ गन्धत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण जलवृत्तित्यादिसंशये विरोधिताप्रसङ्गात् । उभयोरेव निश्चययोगं गन्धत्वाश्रययावद्धिमात्रेण प्राच्याभावावगाहितयाऽविशेषात् । विरोधिविषयकत्वाविशेषे धर्मितावच्छेदककोटावधिकभानस्याविरोधितावीजत्वाभावात् ।

नव्यमते उभयनिश्चयविषयव्यापकतयोर्भेदाद्विशेषतस्मिन्भावात् । एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकत्वभानापेक्षया लाघवाद्यावद्धर्मिवृत्त्यखण्डैकविषयत्वाभ्युपगम एवाचितः । तदन्यविषयतैव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदिका, सिद्धिसामान्याभावाकालीनानुमितावेतादृश्यैकैकधर्मिविषयता अपीष्यन् इति परास्तम् ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धिदशायां सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यनुमितिर्न जायते, उभयोरेव सिद्धोः पक्षतावच्छेदकवति साध्यसम्यन्धरूपतदुभयसामानाधिकरण्यावगाहितया तादृशानुमितेस्तदतिरिक्तानवगाहित्यात्, अतस्तथाविधानुमितौ उभयविधसिद्धोरेव प्रतिबन्धकत्वं दर्शयति । तत्सामानाधिकरण्येनेति । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यावर्तनायावच्छेद्यावच्छेदकमात्रावगाहित्वव्यवच्छेदार्थं मात्रपदम् । अवच्छेद्यावच्छेदकमात्रावगाहित्यञ्च न सिद्धभावाजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् । उक्तदिशा आपत्तिसम्भवात्, पर्याप्तिनिवेशादेवोपपत्तेर्द्वयर्थ्याच्चेत्यवधेयम् ।

सिद्धिमात्रस्येति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथा च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धेरित्यर्थः । प्रतिबन्धकता चोभयविधसिद्धोः संसर्गादीनां पर्याप्तिमतिदेश्येकरूपेणैव यद्युभयसाधारणं निश्चयत्वं शक्यते निर्वक्तुं, अन्यथा पुनः पृथक् पृथगेवेति ध्येयम् ।

यत्तु सामानाधिकरण्येनानुमितौ तथाविधसिद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिव्यापृत्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्रावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिर्न प्रतिबन्धकताधिन्यं अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीये अवच्छिन्नसंयोगादिपर्याप्तसंसर्गताकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकेऽवश्यं निवेशनीयतया अवच्छिन्नत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसंसर्गताकत्वस्यैव च तदर्थतया तस्य

शुद्धसंयोगादिसंसर्गकानुमितिसाधारण्येन तादृशप्रतिबन्धकतयैवो-
पपत्तेरिति । तदसत्, सामानाधिकरण्येनानुमिन्यामवच्छेदकावच्छे-
देनानुमिन्यामित्याद्याकारकेच्छानां पृथक् पृथक्प्रतिबन्धकताया वक्ष्य-
माणतया पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वात् ॥

(दी०) इत्थञ्च लिङ्गभेदन्यायो ऽनुसरणीयः । साध्य-
विशेष्यकसिद्धयनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां
प्रति पक्षविशेष्यकैव सिद्धिर्विरोधिनी ।

(गा०) ननु तादृशसिद्धिदशायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
न्यामित्याकारकसिपाधयिपासत्वेऽसति चावच्छेदकावच्छेदेन हे-
तुमत्तापरामर्शे सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिपरामर्शात्तादृशानुमि-
तेरापत्तिः, तथाविधसिपाधयिपासत्वेन पक्षताया अक्षतत्वादित्यत
आह । इत्थञ्चेति । इत्थञ्च । तुल्ययुक्त्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहानुमित्योः सिद्धेः पृथक् पृथक् प्रति-
बन्धकत्वे च । लिङ्गभेदन्याय इति । यथा तत्तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धः
प्रतिबन्धकतायां तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छैवोत्तेजिका, न त्वन्यलिङ्गका-
नुमितीच्छापि, तथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाह-
नीमनुमितिं प्रति सिद्धः प्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितीच्छैवोत्ते-
जिका न त्वन्यविधानुमितीच्छेति स्वीकरणीयमिति नातिप्रसङ्ग
इत्यर्थः । यदि पर्वते वह्निरित्याद्याकारकसाध्यनिश्चयानन्तरं पर्वतो
वह्निमानित्याद्याकारकानुमितिर्जायते तदा साध्यविशेष्यकानुमितौ
साध्यविशेष्यकसिद्धरेव प्रतिबन्धकत्वेन सामान्यतः साध्यपक्षवैशि-
ष्ट्यावगाहानुमितौ तादृशसिद्धित्वेन नैकं प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्
अपि तु विशिष्यैव प्रतिबन्धकताद्वयम्, अगत्या गौरवस्यादोषत्वा-
दित्याशयवानाह । साध्यविशेष्यकेति । द्वयोः समानाद्यप्यकत्वं वि-
शेष्यविशेषणभाववपरीत्यमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायेणानिर्भरसूचनाय
प्रामाणिकत्वे इत्युक्तम् । पक्षविशेष्यकेवेति । तथा च प्रकारताविशे-
ष्यते निवेद्यैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति भावः । त-
त्र तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वे तु उभयविधज्ञानसाधारण-
पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वस्यानतिप्रसक्तस्य सुवचत्वे उ-

भयविधसिद्धोरनुगतरूपेणैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धनावच्छेदक-
न्तु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितित्वादिकमेव न त्वनुगतम् ।
पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिर्जायतां साध्यविशेष्यकपक्षप्र-
कारकानुमितिर्जायतामित्याकारिकयोरिच्छयोः पृथक् पृथगुत्तेजक-
त्वानुरोधात् ।

(दी०) एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यवि-
शेष्यकानुमितिर्जायते तुल्यन्यायात्, समानाकारायाः सिद्धेः
प्रतिबन्धकत्वे पर्यवसानात् । तादृशानुमितिं प्रति सिद्धिमात्रं
विरोधि साध्यप्रसिद्धिरेव वा । अत एव प्रसिद्धसाध्यकस्थले
पक्षविशेष्यकैवानुमितिरनुभूयते इति ।

(गा०) एवञ्च । साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानु-
मित्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे च । तुल्यन्यायादिति । पर्यवसानादित्य-
न्तस्य हेतुः । समानाकारायाः सिद्धेरिति । अन्यूनाकारसिद्धेरित्य-
र्थः । पर्यतः सुन्दरबहिमानित्यादिद्विदशायामपि न्यूनविषयेभ्यः
पर्यतो बहिमानित्याद्यनुमितेरनुत्पादात् । अधिकविषयकसिद्धेर-
विरोधित्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरूप्येनानुमितौ
प्रतिबन्धकतालिप्पनस्यासङ्गतेः । एवं जातिशक्तिवादे गोत्वत्वेन
गोवृत्तित्वानुमानं सिद्धसाधनाद्य सम्भवतीति अविशिष्टहेतुना वि-
शिष्टसाध्यसाधन एव सिद्धसाधनानवकाशो न तु विशिष्टेर्नाधि-
शिष्टसाधनेऽपीति जात्या व्यक्त्यनुमानपक्षमाक्षिप्य मिथ्या अर्थाप-
त्त्या वा तत्सिद्धिरिति मूलमवतारयामासुः ।

तनु साध्यविशेष्यकानुमितिस्तावन्न सर्वानुभवसिद्धा पर्यतो
बहिमानित्याद्याकारिकाया एवानुमितेरनुभवात् किन्त्वप्रसिद्ध-
साध्यकस्थले विशेषणत्रानादिविरहेण साध्यविशेष्यकानुमितेर-
नुपपत्त्या साध्यविशेष्यकानुमितिरूपेयते एवञ्च पक्षविशेष्यकसि-
द्धिदशायामपि तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तदनभ्युपगमे ऽपि
क्षतिविरहात् । तां प्रति साध्यपक्षवशिष्टाद्यगाहिज्ञानत्वेनोभयवि-
धसिद्धिसाधारणेनापि प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य मतान्तर-
माह । तादृशानुमितिमिति । साध्यविशेष्यकानुमितिमित्यर्थः ।

सिद्धिमात्रम् । पक्षोपशेषिका साध्यविशेषिका च सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु च लक्षणासाध्यज्ञानदशायामपि साध्यविशेषिकाऽनुमितिर-
प्रामाणिकी, तत्र साध्यविशेषणकानुमितेरेव सम्प्रवादिति, तादृ-
शानुमितिप्रतिबन्धकतायां पक्षादिविषयतायाः सिद्ध्यविषयविर-
हस्य निश्चयत्वस्य च निवेदनं गौरवायेत्यभिसम्बन्धायाऽऽह । साध्य-
प्रसिद्धिरिति । साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमित्यर्थः । तेनेतरस्या-
पक्षीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्वेद-
त्वादिना साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिव्यामितरभेद इत्याद्याकारकानु-
मितेर्नानुपपत्तिः । न च तत्र पृथिवी इतरभिन्ना इत्येतादृशानुमि-
ते सम्भवः, विशेषणतावच्छेदकीभूतेतरभेदत्वादप्रकारकज्ञान-
विरहात् ।

अथेतरभेदत्वादिप्रकारकज्ञानस्य यदातरभेदत्वाद्यवच्छिन्नमु-
द्यविशेष्यकज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं तदा तथाविधज्ञानदशा-
यां इतरभेदादिपक्षकप्रमेयत्वाद्यनुमितेरनुपपत्तिः । तद्धर्मावच्छिन्न-
विधेयकत्वस्याधिकस्य निवेदनेऽपि इतरभेदः प्रमेयः पृथिवी इतर-
भिन्नेत्यादिसमूहालम्बनानुमितेर्गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्याद्य-
नुमितेश्चानुपपत्तिः ।

अत्र केचिन् । पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसाध्यविशेषणकानुमितौ
तथाविधप्रत्यक्षादिसाधारणी विशेष्यत्वाद्यवच्छेदकताभिन्ना प्रका-
रतैव विधेयता, साध्यविशेष्यकानुमितौ च ततो ऽन्या, तथा च प्र-
कारताभिन्नविधेयतैव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदिकेति ना-
नुपपत्तिरित्याहुः । तत्र । प्रकारताविशेषस्य विधेयतात्वोपगमे ज-
लभेदे तेजोभेदः इत्याद्याकारकतेजोभेदादिसाध्यविशेष्यकानुमि-
तेर्जलभेदादिविधेयकत्वापातात् । न चाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्र-
कारताव्यावृत्तं तदिति वाच्यम् । तथा सत्त्वाधेयतासम्बन्धेन जल-
भेदादिसाध्यकतादृशानुमितेरपि तद्विधेयकत्वानुपपत्तेः । यदि च
यत्राधेयत्व साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्र विधेयत्वमतिरिक्कमि-
त्युच्यते, तदा तत्सम्बन्धेन जलभेदसाध्यकानुमितां प्रकारता-
भिन्नविधेयताशालिन्यां साध्यप्रसिद्धिभावव्यभिचारो दुर्धरः ।

यन्तुतस्तु तद्धर्मावच्छिन्नाप्रकारकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नवि-
शेषकानुमितित्वमेव तद्धर्मप्रकारकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदक, साध्य-

प्रसिद्धिस्थले च साध्यप्रकारिका एवानुमितिर्जायते; न तु तद-
प्रकारिकेति न तत्र व्यभिचारः । अत्र एव । साध्यविशेष्यकानु-
मितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादेव । प्रसिद्धसाध्यकस्थले । अ-
भावरूपसाध्यप्रसिद्धिस्थले न तु भावसाध्यकस्थले - इत्यर्थः - ।
तत्र परामर्शस्य नियमतः साध्यघटितव्याप्तिविषयकतया साध्य-
विशेष्यकानुमितेरप्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायाः - कल्प-
यितुमशक्यत्वात् उपपृम्भकत्वासङ्गते; स्वनिरूपितप्रकारतानव-
च्छेदकत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयस्थसम्बन्धेनानु-
मितिं प्रति विषयतावच्छेदकरूपविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या हानस्य
सर्वसाधारण्येन प्रतिबन्धकताया अपातत उक्तिसम्भवेऽपि सा-
ध्यघटितव्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शघटितसामान्या एव साध्य-
विशेष्यकानुमित्युत्पादप्रयाजकतायाः फलत्वान्नायसाध्यकस्थले
साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसत्त्या अनुमितेः साध्यविशेष्यकस्य ता-
दृशप्रतिबन्धकताया अप्रयोजकत्वात् उपपृम्भासङ्गतितादयस्थ्यात् ।
यत्तु यत्र महानसीयवह्निमात्रविषयकः परामर्शः तत्र पक्षधर्म-
तावलात् पर्वते पर्वतीयवह्निर्मात्रमानः विशेषणहानधिरहेण विशेष्य-
तयैव भासत इति भावसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमिति-
सम्भव इति तत्तुच्छम् । सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमते महा-
नसीयवह्निविषयकपरामर्शं पर्वतीयवह्न्यभानप्रयोजकस्य दुर्लभ-
त्वात् । न च स्मरणात्मकपरामर्शं कदाचिदुद्बोधकधिरहात्तदभान-
सम्भव इति वाच्यम् । उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वाद्विशिष्टविशे-
षणकबुद्धौ विशेषणहानहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्, विशेष्यतावच्छे-
दकप्रकारकहानस्य चाक्षतत्वात्, पर्वतीयवह्न्यविषयकपरामर्शादपि
वह्निर्वेन तद्वह्निविशेषणकानुमितिसम्भवाच्च ।

इदमत्रावधेयम्, साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामपि साध्यवि-
शेष्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया उल्लेखकत्वमावश्यकम्, अन्यथा
पक्षाविशेष्यकसिद्धिदशायां तादृशेच्छासत्त्वे साध्यविशेष्यकानुमित्य-
पलापपत्तेः । सिद्धसमवहितसाध्यप्रसिद्धिदशायां साध्यविशेषण-
कानुमितेः सम्भवेन तत एव उद्देश्यसंशयनिवृत्त्यादिसम्भवे सा-
ध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमोऽपि न क्षतिकर इत्यभिप्रेत्यैव
साध्यप्रसिद्धेस्तद्विरोधित्वमुररीकृतं ग्रन्थकृता । प्रकृते च साध्य-

विशेषणकानुमित्यगलापानोचित्यात् । तथा च यत्र सिद्धसम-
हिता साध्यप्रसिद्धिरथ चानुमित्ता तत्र व्यतिरेकिपरा-
मर्शात् साध्यविशेषिका तद्विशेषणिका चानुमिनिरापयेन । न ह्येकविधादेव
परामर्शादेकदा द्विविधाऽनुमिनिरानुभविकी तस्माद्व्यतिरेकिपराम-
र्शात् साध्यप्रसिद्धिदशायामपि साध्यविशेषिकाया एवानुमितेः
स्वीकारः समुचितः । सिद्धिप्रतिबन्धकतापेक्षया साध्यप्रसिद्धिप्रति-
बन्धकतायामवच्छेदकलाघवमप्यकिञ्चित्करमेव, व्यतिरेकिपरामर्शा-
त् कचित्साध्यविशेषणकानुमितिस्वीकारे तादृशानुमितिं प्रति व्य-
तिरेकिलिङ्गकत्वान्धयिलिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्तां पृथगुत्तेजकीकृत्य
सिद्धेः प्रतिबन्धकताद्वयनैव गौरवात् ।

परे तु अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेषणिकेवानुमिति-
र्जायते इतरभेदादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेऽपि
विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैव पृथिवीतर-
भिन्नेत्याद्यनुमितिसम्भवात् ।

न च लाघवानवकाशः तादृशानुमितिं प्रत्येव साध्यप्रसिद्धि-
प्रतिबन्धकतायाः अथव्यकल्पनायन्वाहिति वाच्यम् । तथाविधा-
नुमितौ यादृशी विषयता तस्याः साध्यप्रसिद्धिकालीनविशिष्टवै-
शिष्ट्यावगाहानुमितिसाधारण्योपगमात्, साध्यविशेष्यकानुमित्य-
नुपगमेन साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया एव कल्पनात् ।

न च सिद्धिकाले तथाविधानुमितेर्धारणाय तत्र सिद्धेः प्रति-
बन्धकताकल्पनाधिक्यमावश्यकमिति वाच्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्या-
वगाहानुमितिरण्यसिद्धिप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः ॥ इतरभेदत्वा-
दिना इतरभेदादिविधेयकानुमितित्वस्य तत्स्थलीयप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकस्योभयसाधारणत्वादिति ।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहानुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनी
सिद्धिरेव विरोधिनी न तु केवलं विशेष्ये विशेषणम् तत्र च विशेष-
णान्तरमिति रीत्या जायमानापि सा तथा तस्याः संसर्गोऽपि विशि-
ष्टनिरूपितत्वानवगाहितया न्यूनविषयकत्वात् । एवञ्च केवलं विशेष्ये
विशेषणमिति न्यायेनानुमितेरुपगमे तादृशसिद्धिदशायां तस्या वा-
रणाय तत्र तादृशसिद्धिविरोधित्वकल्पनाधिक्यमावश्यकमिति कि-
मपराद्ध-साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण । विशिष्टवैशिष्ट्यान-

यगाहिसाध्यविशेषणकानुमितेरभ्युपगमेन । प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभा-
वसाध्यादिति । तदपि तुच्छम् । विशिष्टवैशिष्ट्यमानमात्रविरोधि-
वाधादिकाले केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनानुमितेः स-
र्वसंमततया तत्र तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन
साध्यविशेष्यकानुमितिसूक्तुराधिकप्रतिबन्धकताकल्पनस्य दुर्वा-
रत्वादिति । यदि च विशिष्टप्रतियानिकविलक्षणवैशिष्ट्यात्तव
गोहिन्यपि विशिष्टविशेषणज्ञानमपेक्षितं तदा तुल्यगुत्त्या विशिष्ट-
विशेष्यकज्ञानेऽपि विशिष्टविशेष्यज्ञानहेतुतया साध्यतावच्छेदक
विशिष्टविशेष्यकानुमितिरप्रसिद्धसाध्यकस्थले न सम्भवति ।

न च विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुतया तद्विशेषस्यापि न
तद्विशेषहेतुतेति वाच्यम् । सामान्यप्रत्यासत्तिजम्बुज्ञाने विशेष्य-
ज्ञानस्य व्यभिचारेण सामान्यहेतुत्वासम्भवेऽपि तुल्यरूपोभयवि-
शेषणावगाहिकज्ञानस्याप्येकविशिष्टापरविशेषणकत्ववारणाय विशे-
षहेतुताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा विशेषणज्ञानस्यापि विशे-
षहेतुताया उच्छेदान् । अत एव विशिष्टवाक्यार्थविशेष्यकशाब्दयोधे
अवान्तरघाफयार्थज्ञानापेक्षा । न च साध्यविशेष्यकानुमितौ तुल्य-
रूपयोरेव पक्षविधेयतावच्छेदकयोः साध्यांशेऽप्रकारता न त्वेकवि-
शिष्टांशेऽपरस्येति न विशिष्टसाध्यज्ञानापेक्षेति वाच्यम् । निर्विशे-
ष्यतावच्छेदकानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रत्यक्षस्य च निर्धर्मिताव-
च्छेदककस्याभ्युपगमात् प्राथमिकाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणयो-
रभाषविशेषणतया नानोपपत्तिः । तथा च साध्यविशेष्यकानुमिति-
नियुक्तिकैवेति वदन्ति ।

अथ जलव्यापकीभूताभाषप्रतियोगिपृथिवीप्रतिबन्धनी पृथिवीत्या-
दिपरामर्शाद्वैदित्यरूपविशेषणज्ञानं विना स्वरूपतस्तत्प्रकारिका पृ-
थिव्यां जलमेद इत्याद्याकारिका अनुमितिरिव कथमुत्पद्यते इति
चेन्न । कथञ्चित्तत्र जलीयत्वादिमात्रपुरस्कारेणैवाभाषानुमित्युपगमा-
दिति कृतं पल्लवितेन ।

(दी०) अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्तानांशे प-
रामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्तान्तरोत्पत्त्यैव अनुमितिस्तथैव
कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तेरित्युपाध्यायाः ।

(गा०) ननु सिपाधयिवाविरहविशिष्टसिद्धिभावस्य पक्षतावेऽपि सन्देहवत्परामर्शपूर्वमित्यादिग्रन्थेन सिपाधयिवापक्षतापक्षोक्तस्य व्यभिचारस्य सिद्धिकालानुमितिस्यलं तादृचस्थम् । सिपाधयि-
पानाशे विशिष्टप्रतिबन्धकस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्कालेऽक्षतत्वादि-
त्याक्षेपे यदपत्तिसमाधानमाह । अत्र चेति । व्याप्तिस्मरणादीत्या-
दिनाऽनुमित्साद्वितीयक्षणे यत्र पक्षधर्मताज्ञानं तत्स्थलीयतादृश-
ज्ञानपरिग्रहः । पूर्वेति । व्याप्तिस्मरणादिपूर्वकालीनैत्यर्थः । परामर्श-
दशायामसत्यां सिद्धौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावनिर्वाहेण ना-
नुमित्यनुपपत्तिरतः परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे इति । अनुमित्सा-
न्तरेति । परामर्शद्वितीयक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे चेत्यादिः, तदु-
त्पत्तिप्रकारस्याधस्ताद्वर्णितः । एवञ्च सिपाधयिवापक्षतापक्षः सि-
पाधयिवाविरहेऽपीत्यादिशेषादेव हेय इति भावः ।

ननु सर्वत्र पुनरनुमित्सोत्पत्तौ मानाभाव इत्यत आह । तथैवेति ।
अनुमित्सान्तरोत्पत्त्येवेत्यर्थः । कारणाभूतस्येति । तथा च तादृशवि-
शिष्टाभावात्मककारणं विनानुपपत्तिरेव सिद्धिस्थलीयविशिष्टाभा-
वनिर्वाहकानुमित्सान्तरोत्पत्तौ मानमिति भावः । एतन्मते एव दो-
षितितृतोऽपि निर्भरः मिथ्यादिमतस्य गौरवकवलितत्वादिति ध्येयम् ।

(दी०) अन्ये तु द्वित्रिक्षणान्तरितायामपि अनुमित्साया-
मनुमितिदर्शनात् अनुमित्सायोग्यता वाच्या । सा च न स्वो-
त्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः । अनुमित्सानन्तरमन्तराऽ-
नुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये
लिङ्गपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गात् । किन्तु अनुमित्सानन्तरं लिङ्ग-
दर्शनादिक्रमेण यावता कालेन उत्सर्गतः परामर्शो जायते तावा-
नेव कालः, फलवलेन तथा कल्पनात् ।

(गा०) मिश्रमतमाह । अन्ये त्विति । द्वित्रिक्षणान्तरितायाम-
पीति । द्विक्षणव्यवहितायां क्षणत्रयव्यवहितायाञ्चेत्यर्थः । अनुमि-
त्सायाम् । अनुमित्सोत्पत्तौ । तेन एकक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायां
यप्रानुमितिस्तत्राप्यनुपपत्तिसत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता । एवं प्रथ-
मकक्षणे सिपाधयिपोत्पत्तिक्षणमारभ्य क्षणचतुष्टयात्मककालस्यैव

विवक्षणीयतया त्रिक्षणान्तरानुमित्सास्थलेऽनुमित्यनिर्वाहश्चेति दु-
पणद्वयानवकाशः । एवञ्चानुमितिदर्शनादित्यस्यानुमित्सोत्पत्तेश्चतु-
र्थक्षणे पञ्चमक्षणे वा अनुमितिदर्शनादित्यर्थः । वाच्या । सिपाधयि-
पापदेन विवक्षणीया । सा च । योग्यता च । स्वोत्पत्त्यनन्तरमिति ।
स्वप्रागभावोत्तरमित्यर्थः । स्वस्योत्पत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वो-
त्पत्तिपदस्य प्रागभावपरत्वात्, अन्यथा सिपाधयिषोत्पत्तिकाले
योग्यतानुपपत्त्या तद्विनीयक्षणे अनुमितेरनिर्वाहात् । सिद्ध्यनुत्पादः ।
सिद्धिप्रागभावः । तथा च स्वप्रागभावध्वंसविशिष्टस्वविषयसिद्धि-
प्रागभाव एवानुमित्सायोग्यतेति पर्यवासितम् । अनुमित्सापूर्वं तद्वि-
षयीभूतसिद्ध्यनन्तरञ्चानुमितिचारणाय दलद्वयोपादानम् ।

न चानागतानां यावदनुमितीनामेवानुमित्साविषयत्वसम्भ-
वात् स्वविषयीभूतैकानुमितावुत्पन्नयामपि भाविग्यत्त्वन्तरप्रा-
गभावमादाय योग्यताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वविषयसिद्धित्वा-
वच्छिन्नप्रागभावस्य विवक्षितत्वात् । अत एव स्वविषयेत्युक्तम्,
यत्किञ्चिद्विशेषध्वंसवति काले सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावास-
म्भवेन सिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य कदाऽप्यसत्त्वात् । सामा-
न्यधर्मस्य प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे पुनः स्व-
विषयसिद्ध्यसमानकालीनत्वमेव प्रागभावे विशेषण देयम् । बहुय-
नुमितिर्घटानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छानन्तरं घटानुमित्या-
दिरूपविषयसिद्धावपि बहुधाद्यनुमित्युत्पत्त्या सिद्धीति, प्रकृतसा-
ध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयार्थकम् । अनुमित्सोत्तरं दिवसादिवि-
लम्बेनाप्यनुमितिप्रसङ्गादित्यन्वयः । अन्तराऽनुमित्युत्पादे स्ववि-
षयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावासत्त्वेन योग्यताक्षतेर्नापत्तिसम्भव
इत्यतोऽन्तराऽनुमित्यनुत्पाद इति । द्वित्रिक्षणादिविलम्बेनानुमिते-
रिष्टत्वात्, दिवसादिविलम्बेनेति । सिद्ध्यसत्त्वे अनुमितेरिष्टत्वा-
दिन्द्रियादिना निर्णीत इति । लिङ्गेन निर्णीते साध्येऽन्तराऽनुमित्य-
नुत्पाद एव न सम्भवतीत्यत इन्द्रियादिनेति । आदिना शब्दादि-
परिग्रहः । अनुमित्सेति । अनुमित्साधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्ष-
णे क्रमेण पक्षविषयकलिङ्गज्ञानव्याप्तिस्मरणयोरुत्पत्तौ सत्यामुत्स-
र्गता यावता कालेन परामर्शोत्पत्तिः अनुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्य
तत्क्षणपर्यन्तं यावन्तः क्षणा यो वा तावदधिकक्षणानवस्थायी

स्थूलकालः तत्समुदाय एव सेत्यर्थः । एवञ्च क्षणचतुष्टयं तदधि-
 कक्षणानवस्थायिनः स्थूलसमयाश्च योग्यतति पर्यवसितम् । तद-
 नुगमश्च स्वप्रागभावाधिकाकरणत्वस्वनाशाधिकारणसमयध्वंसान-
 धिकरणत्वोभयसम्यन्धेन सिद्धाध्यायिपात्रकालत्वेन न तु अननु-
 गतेन तत्तत्कालत्वेन गौरवात्, तत्तत्कालोत्तेजकत्वापेक्षया तत्त-
 त्सिद्धिव्यक्तिभेदानामेव निवेशनोचित्यात् । याग्यताया उत्तेज-
 कत्वकल्पनेऽपि वक्ष्यमाणायाः पूर्वानुमित्तावलादनुमित्युत्तरमनुमि-
 त्यापत्तेरसङ्गत्यापाताच्च तत्रानुमितिक्षणस्योत्तेजकताकल्पका-
 भावादिति विभावनीयम् । अनुमित्सोत्तर यत्र विलम्बेन लिङ्गदर्श-
 नादिकं ततश्च परामर्शः तत्रानुमित्सोत्पत्तिक्षणमात्रस्य परामर्शो-
 त्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायी दण्डादिरपीति तद्वारणाय लिङ्गदर्शनादेर-
 नुमित्साक्षणाव्यवाहितोत्तरक्षणोत्पत्तिरुत्थमनुसृतम् । यत्रानुमित्सो-
 त्पत्तिद्वितीयक्षणे पक्षलिङ्गव्याप्तिविषयकमेकं स्मरणम्, तदनन्तर-
 क्षणे परामर्शोत्पत्तिस्तत्र क्षणत्रयमध्ये एव परामर्शोत्पत्त्या तदन-
 तिरिक्तकालमात्रस्य तथात्वमन्वयवारणाय क्रमेणेति । अनुमित्सोत्प-
 त्तिद्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणयोः क्रमेणात्पत्ता-
 घपि कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् यत्र विलम्बेन परामर्शोत्पत्तिस्तत्राधि-
 कक्षणानामपि तथाविधतया तद्वारणाय उत्तरमेव इति । तादृश-
 व्याप्तिस्मरणानन्तरक्षण परामर्शोत्पत्तावसति विरोधिनीत्यर्थः ।
 अनुमित्यननुगुणक्षणव्यवधानविरहेण पञ्चमक्षणेऽनुमितिरुत्पद्यते
 न तु तदग्रेऽपि तथाविधक्षणव्यवधानादित्येतत्सूचनाय भङ्ग्या ता-
 दृशकालविशेषोपादानमित्यवधेयम् । ननु तथाविधकालस्योत्तेज-
 कत्वे गौरवमित्यत आह । फलयलेनेति । अनुमित्सानादो अनुमि-
 त्यात्मककार्योत्पत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः । तथा कल्पात् । तादृशकालस्यो-
 त्तेजकत्वकल्पनात् ।

(दी०) अथ वा अनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमित्सानादो-
 ऽपि सिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्ये ऽनुमितिर्जायते तावाने-
 व कालोऽनुमित्तया उपलक्षितः । यदि च सिद्ध्यनन्तरं त-
 द्वाग्रेऽपि द्वित्रिषणमध्ये विना अनुमित्सापनुमित्यनुत्पादोऽनु-
 भवसिद्धस्तदा सिद्ध्याऽपि तावानेव समय उपलक्षणीयः ।

विशिष्य क्षणनियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति ।

(गा०) यत्र तथाविधपरामर्शोत्पत्तिक्षणे अनुमितिप्रतिबन्ध-
कवाधादिसमवधानमासीत्, तदपगमश्च तद्वितीयक्षणं तत्र सिद्धौ
सत्यां तदनन्तरञ्चेदनुमितिः प्रामाणिकी । एवं यत्रानुमित्साद्विती-
यक्षणे लिङ्गदर्शनसामग्रीसमवधानं, तदनन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण
परामर्शोत्पत्तिस्तत्र सिद्धौ सत्यामनन्तरक्षणे अनुमितिर्वा, तदा
उक्तापेक्षया अधिकस्य कालस्योत्तेजकत्वमाश्रयकमित्याशयना-
ह । अनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमिति । अनुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्य तदुत्त-
रमित्यर्थः । यावत्कालमध्ये अनुमितिर्जायते इत्यग्रेतनेनान्वयः ।
अनुमित्सोत्तरमनुमित्सान्तरोत्पत्त्या दिवसादिविलम्बेनापि सिद्ध-
नन्तरमनुमित्युत्पत्त्या तावत्कालस्य चानुत्तेजकत्वादनुमित्सानाशे-
ऽपीति । प्रागनुमित्सायामसत्यामपीत्यर्थः । असत्यां सिद्धौ अनुमि-
त्सोत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमित्युदयात्, सिद्धौ सत्यामिति ।
प्रागित्यादिः । यावत्कालमध्ये । यावत्क्षणानन्तरक्षणे । तावानेव का-
लः । तावत्क्षणाधिकक्षणानवस्थायी स्थूलकालः । अनुमित्तया ।
अनुमित्तार्थकसिपाधयिषापदेन । उपलक्षितः । विधाक्षितः ।

अनुमित्सायोग्यताया उत्तेजकत्ववत् तुल्ययुक्त्या सिद्धियो-
ग्यताया अपि प्रतिबन्धकत्वमुच्यतेमित्याशयनाह । यदि चेति ।
सिद्ध्यनन्तरमिवेति शेषः । तेन नास्य वैयर्थ्यम् । द्वित्रिक्षणमध्ये इति ।
द्विक्षणमध्ये त्रिक्षणमध्ये वेत्यर्थः । सिद्धेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे चेति
फालतम् । सिद्ध्याऽपि । सिद्धिपदेन । तावान् । तत्राशानन्तरमपि
द्विक्षणस्थायी त्रिक्षणस्थायी वा । उपलक्षणीयः । विवक्षणीयः ।

ननु सिद्ध्युत्तरं कियत्क्षणमध्य अनुमितिर्न जायते कियत्क्षणा-
नन्तरं वा जायत इत्यस्य विशिष्य निर्णेतुमशक्यतया कालस्य प्र-
तिबन्धकत्वकल्पनमसम्भवि । एवमुत्तेजककालस्यापि विशिष्य
निर्णेतुमशक्यतया तदुत्तेजकत्वमपि तथेत्यत आह । विशिष्येति ।
अवहितैः । सावधानैः । नियमः । निर्णयः । तथा च येषां विशिष्य
तावत्कालनिर्णयो भवति तेषामेव तत्र विशिष्य प्रतिबन्धकत्वाव-
गमो भविष्यति अन्येषां तु सामान्यत एवेति भावः ।

केचित्तु ननु कालविशेषाणां सिद्धिसिपाधयिषाधिकरण-

कालत्वेन चेत्प्रतिबन्धकोत्तेजकभावः तदा अधिकाधिककालस्यापि
तथात्वप्रसङ्गः, अनतिप्रसक्तानुगतधर्मान्तरञ्च दुर्बलमेवेत्यत आह ।
विशिष्येति । अनतिप्रसक्तानुगतविशेषणविशेषं निवेद्येत्यर्थः । क्षण-
नियमः । कतिपयक्षणानामेव तथात्वं न त्वधिकाधिकक्षणानामिति
नियमनिर्वाहः । अवहितैः । निरुक्तिकुशलैः । सिद्धाद्युत्पत्तिक्षण-
सारभ्य क्षणचतुष्टयादेः स्वप्रागभाधानाधिकरणत्वस्वनाशाधिकरण-
समयनाशाधिकरणसमयनाशानधिकरणत्वोभयसम्यग्धेन सिद्धादि-
मत्त्वमेवानुगमकमनतिप्रसक्तञ्चेति भावः । इति व्याचक्षते ।

यदन्तीत्यस्वरसूचनाय । स च उक्तपरम्परायाः सम्यग्धत्वे
मानाभावात् तत्तद्व्यक्तित्वेन उक्तेजकत्वाभ्युपगमे च उक्तदोषापा-
तादिति ।

(दी०) अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्वोक्त-
न्यायेन साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा । यत्र
वा साध्यतद्व्याप्यधर्मतादृशव्याप्यधर्मान्तराविशिष्टपक्षस्य त-
त्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं,
ततस्तथोरनुमितिः, ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तद-
नन्तरमनुमितिप्रसङ्गः । योग्यताविवक्षणे तु सुतरामेवेति त-
दिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणम् ।

(गा०) इच्छाया विषयसिद्धौ सत्यां चरितार्थतया नोत्तरका-
लमनुमितिर्जन्यत इति तद्वारणाय स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेन-
च्छा विज्ञेयणीया । तत्र तद्विषयसिद्धिदशायाम् परामर्शो-
नुमित्तासम्प्रधानसम्भव एव तद्विशेषणमर्थवद्भवति, तच्च
आपाततो न घटते इच्छापरामर्शयोर्युगपदुत्पादासम्भवे-
नानुमितिकाले एकतरविनाशावश्यकत्वादित्यतस्तद्वद्वदिति । अत्र
चेति । सिद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ चेत्यर्थः । तदिच्छा-
विषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणमित्यग्रिमेणान्वयः । निर्णयच्छा ।
निर्णयत्वप्रकारकेच्छा । अनुमितित्वप्रकारकेच्छायाः प्रत्यक्षाद्यात्म-
कसिद्ध्या अचरितार्थतया तद्वलात्तादृशसिद्ध्युत्तरमप्यनुमित्युत्प-
त्तेः सा नोपात्ता । अनुमित्योत्पत्तिकाले विशेषणज्ञानोत्पत्त्यसम्भ-

वेन तत्पूर्वमेव तद्वर्तितविशिष्टपक्षप्रत्यक्षसामग्रीसमवधानस्य चा-
 न्यतया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेनेच्छोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्य-
 तः पूर्वोक्तन्यायेनेति । अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नेत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ।
 स्मरणे विशेषणज्ञानापेक्षाविरहादुक्तप्रयासं विनैवेच्छाद्वितीयक्षणे
 विशिष्टपक्षस्य स्मरणं निर्वहतीत्यभिमतन्यायाऽऽह । स्मरणं वेति ।
 अनुमितित्वप्रकारकेच्छायामपि तद्विशेषणदानस्य सप्रयोजनकत्वा-
 दाह । यत्र वेति । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षस्य स्मरणानन्तरमनुमि-
 तिरेव भविष्यति न त्विच्छेत्यनोऽनुमितिसामग्रीविघटनाय तथा-
 विधस्मरणस्य साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वानुसरणम् । तृतीयक्षणे
 साध्यस्य तद्व्याप्यस्य च अनुमितेर्द्वितीयक्षणे साध्यतद्व्याप्ययोरनुमि-
 त्सायाश्च निर्वाहाय साध्यतद्व्याप्यतदुभयानुमितिनिरूपणसाधनता-
 विषयकत्वानुसरणम् । साध्यानुमितेस्तदनन्तरं पुनस्तदनुमित्या-
 पत्तेश्च सम्पादनाय साध्यानुमित्सायाः, साध्यव्याप्यस्यापि निश्चित-
 तया तदनुमितेः सम्पादनाय च साध्यव्याप्यानुमित्सायास्ततस्तयो-
 रित्यादिनाऽनुसरणम् । अनुमित्साद्वितीयक्षणे साध्यस्याननुमितौ
 तदनन्तरं तदनुमितिरिष्टेवेति, साध्यव्याप्यस्याननुमितौ च परा-
 मर्शाभावाच्चापत्तिसम्भव इत्यतस्तदनन्तरमुभयानुमित्यनुसरणम् ।

अनुमितोत्पत्तिक्षणावधिकक्षणचतुष्टयादिरूपयोग्यताया उच्चे-
 जकत्वमते यत्र पर्वते बहिमनुमिनुयामितीच्छा ततो बहिष्याप्यवान्
 पर्वत इति परामर्शस्तदनन्तरं पर्वतो बहिमानित्यनुमितिरन्यापि
 तादृशानुमित्यापत्तिः सम्भवतीत्याह । योग्यतेति । तदिच्छाविष-
 यसिञ्चनुपहितत्वं तदिच्छायां विशेषणं देयमिति शेषः । प्रत्यक्षा-
 चात्मकसिद्धिसमग्रहितानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानादिप्रकारकेच्छा-
 बलादेवानुमित्युत्पत्त्या तदिच्छाविषयेति सिद्धिविशेषणम्, विशेष्य-
 तयाऽभिमतता या इच्छा तद्विषयेत्यर्थः ।

अथ तादृशेच्छाया उच्चेजकीभूतसकलेच्छासाधारणेनानुमिति-
 गोचरेच्छात्वेन निवेशे प्रत्यक्षाचात्मकसिद्धेरपि निर्णयत्यादिप्रकार-
 कानुमित्साविषयतया विषयान्तस्याध्यावर्तकतापत्तिः । तत्तद्व्यक्ति-
 त्वेन विवेशे च उच्चेजकीभूतेच्छाव्यक्तिसमसंख्याकाभाधानां सिद्धौ
 विशेषणतया गौरवम् । तत्तदिच्छाविषयसिञ्चनुपहिततत्तदिच्छा-
 त्वेनोच्चेजकतामपेक्ष्य लाघवात् तत्तद्व्यक्त्यावच्छिन्नेच्छात्वेन तथात्व-

कल्पनाप्रसङ्गश्चेति चेन्न । प्रागुक्तयुक्त्या इच्छाविषयतावच्छेदकता-
याः प्रकृतसाध्याविशिष्टप्रकृतपक्षविषयकानुमितित्वादिपर्याप्तिनिवेश-
नस्याऽऽवश्यकतया इच्छाविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूप-
भेदेनेच्छायाः पृथक् पृथगुत्तेजकताया आवश्यकत्वात् । तच्चद्धर्मा-
वच्छिन्नानुपहितत्वं तच्चद्धर्मप्रकारकेच्छायां निवेशनीयमित्यत्रैव
तात्पर्यात् । अत एव चानुमितिद्वयं जायतामित्येतादृशेच्छावलात्
क्रमिकानुमितिद्वयमुत्पद्यते, एकानुमित्युपधानदशायामपि द्वित्वा-
वच्छिन्नानुपहितत्वं स्यादक्षतत्वात् ।

अथ वा स्वविषयकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्यग्धेन प्रकृ-
तपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यनिश्चयविशिष्टान्यत्वमेवानुपहितत्वान्तार्थः ।
भेदस्याव्याप्यवृत्तितया अनुमितिदशायामिच्छायाः सिद्धिविशि-
ष्टत्वेऽपि तत्पूर्वं विशिष्टान्यत्वमप्यव्याहतं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्य-
कानुमितिविषयकसमूहात्म्यनेच्छायां यत्रान्यपक्षकानुमितेरन्यसा-
ध्यकानुमितेर्धा विषयता तत्र तद्वलादन्यानुमित्यनन्तरं प्रकृतानुमि-
तिनिर्वाहाय प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहित्वं निश्चयविशेषणम् ।
एतद्विशेषणमनन्तर्भाव्य द्वित्यादिप्रकारकेच्छायाः पृथगुत्तेजकत्वा-
ङ्गीकारात् तद्वलादन्यानुमित्यनन्तरमनुमित्यनुपपत्तिः । द्वित्वप्र-
कारकेच्छावलाच्च नानुमितिद्वयानन्तरमनुमित्यन्तरं तावत्पर्यन्त-
मिच्छाया एवानवस्थानात् । योग्यताया उत्तेजकतामते च द्वित्वा-
दिप्रकारकेच्छायोग्यताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नानुपहितत्वेन एव पृथ-
गुत्तेजकता वाच्या इति कृतं विस्तरेण ।

(दी०) पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात् पृथक् पृथगे-
व कार्यकारणभावः । तथा च यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाऽप्यनु-
मितिर्न जाता तत्र सिद्ध्यभावमात्रं कारणं न तु तत्र इच्छानि-
वेशोऽपि गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च । तेन यत्पक्षयत्साध्यका-
नुमितौ कस्यापि इच्छा न जाता तत्र उक्तिसाधारण्यमात्रस-
म्पादनाय ईश्वरेच्छानिवेशनायासो नोपादेयः ।

(गा०) नन्विच्छाया इच्छाघटितनिरुक्तयोग्यताया वा अभावे-
न विशिष्टायाः सिद्धरभासस्य पक्षतात्वे यत्साध्यकयत्पक्षकस्थले
कदाचिदपि कस्यचिदिच्छा न जाता तत्र पक्षस्थाप्रसिद्धिरित्याश-

द्वायां विश्वविपयिणीं भगवदिच्छामादाय केषाञ्चित् समाधानमा-
 क्षेप्तुं तादृशस्थले इच्छाविरहाविशेषितः सिद्ध्यभाव एव पक्षतेति
 समाश्रिते । पक्षसाध्येति । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकाविभेदेने-
 त्यर्थः । पक्षताभेदादिति । सिद्धपदार्थस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदका-
 दिघटितत्वादिति भावः । यत्रेति । यादृशपक्षकयादृशसाध्यकस्थले
 इत्यर्थः । सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जातेति । सिद्धिकाले परा-
 मर्शादिसत्त्वेऽनुमित्साया असमवधानादिति भावः । सिद्ध्यभावमा-
 श्रमिति । इच्छाभावाविशेषिताया एव सिद्धेरभाव इत्यर्थः । सिद्धि-
 कालीनानुमित्यनुरोधेनैव विशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वोपगमा-
 दिति भावः । तेनेति । यत्रानुमित्तोत्पत्तिरप्रसिद्धा प्रसिद्धा-
 ऽपि वा नानुमित्युत्पादोपयोगिनी तत्र विशिष्टाभावस्य पक्षता-
 त्वस्वीकारप्रयोजनविरहेणेत्यर्थः । उक्तिसाधारण्येति । सर्वत्रैव
 पक्षतायाः सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावपदार्थत्वसम्पादनाये-
 त्यर्थः । नोपादेय इति । शब्दैक्यस्यानुपादेयतया कारणतावच्छे-
 दकगौरवसाहिष्णुताया अन्यायत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु सिपाधयिपाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्त-
 रक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिपाधयिपाविरह-
 विशिष्टावास्तस्या अभावः पक्षता ।

(गा०) परामर्शपूर्वकालोत्पन्नानुमित्तानांशेऽनुमित्तान्तरमक-
 लायित्वा योग्यतायाश्चोत्तेजकत्वमनादृत्यानुमितिमुपपादयतः सा-
 ध्यंभीमस्य मतमाह । यत्त्विति । सिपाधयिपानांशे सति यादृशसि-
 द्ध्यनन्तरमनुमितिस्तस्याः सिपाधयिपाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहि-
 तोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया भिन्नान्तनिवेशात्तदप्रतियन्धक-
 त्वोपपत्तिः । सिपाधयिपाविरहविशिष्टत्वं स्वक्षणस्य स्वाधिकरण-
 देशावच्छेदेन बोध्यम् । तेन सिपाधयिपावतोऽपि कालस्य सिपा-
 धयिपानधिकरणदेशावच्छेदेन सिपाधयिपाविरहविशिष्टनया यत्र
 क्रमेण सिपाधयिपासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिपाधयिपाविर-
 हविशिष्टत्वविशेषणेनोपपादयस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणाव्यवधानस्यैवानु-
 पपत्तितादवस्थं निरस्तम् । स्वपदेनापि भेदप्रतियोगिनी सिद्धिरे-
 योपादेया । प्रतियोगिव्यधिकरण्यस्याभावाविशेषणतामादृत्य सिपा-

यः । घटेच्छोत्पत्तिर्यत्र क्षणे दर्शिता तत्पूर्वमनुमितिसामग्रीसत्त्वे त-
दानीमनुमित्यनुत्पादव्यवस्थस्य दुर्घटत्वात् । न चानुमितिसापूर्वकालो-
त्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकव्याधादिवशात्तदानीमनुमित्यनुत्पादसम्भवः ।
अपेक्षाबुद्ध्यनन्तरक्षणे विशेषगुणानुत्पत्तावेव तस्याः क्षणत्रयावस्था-
नसम्भवात् ।

यत्तु यत्रानुमित्सानन्तरं घटेच्छा तदनन्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्श-
स्तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्रानुमित्युत्पादक्षणां नेच्छाविरहविशिष्टसि-
द्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तर इति तादृशसिद्धेस्तदनुमित्यप्रतिब-
न्धकत्वाय सिपाधयिपापर्यन्तानुसरणमिति । तदप्यसत् । इच्छा-
विरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वशरीरेऽव्यवधानप्रतियोगिस्व-
क्षण एवेच्छाविरहविशिष्टत्वनिवेशस्य प्रयोजनवत्तया तदुत्त-
रत्वप्रतिपादिनि स्वक्षणे तद्विशिष्टत्वस्यानिवेशनीयतया उक्तानु-
मित्युत्पत्तिक्षणस्य इच्छाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहि-
ततया तादृशसिद्ध्युत्पादक्षणोत्तरतया च तादृशसिद्धेरिच्छाविरह-
विशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकतया अनुमित्य-
निर्वाहविरहात् ।

प्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्तिस्थले सिपाधयिपापूर्वस्थायिनः क-
स्यचित् स्थूलकालस्य परामर्शोत्पत्तिकाल विनाशे पूर्वकालाव-
च्छेदेन सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणतादृशकालध्वं-
साधिकरणपरामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य
सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणकालाव्यवहितोत्तरस्यानुप-
त्तिरतः कालपदमुपेक्ष्य क्षणपदोपादानम् ।

न च सिपाधयिपाविरहविशिष्टस्यनिरूपिताधिकरणत्वनिवेशे-
ऽपि उक्तस्थूलकालस्य विभिन्नक्षणावच्छेदेन सिपाधयिपाविरह-
सिद्ध्युभयोधिकरणत्वेऽपि सर्वदैव विशेष्यमावविशेषणमावा-
न्यतरप्रयुक्तविशिष्टभावावत्तया विशिष्टाधिकरणत्वासम्भवात् क्षण-
त्वनिवेशमन्तरेणैव व्यावृत्ति सम्भवतीति वाच्यम् । सिपाधयिपा-
पूर्वक्षणादेः सिद्धिक्षणादेश्च प्रत्येकं विशिष्टाभावावच्छेदकत्वेऽपि
तदुभयानुगमकान्यतरत्वावच्छिन्नस्य एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषि-
तसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिपाधयिपाविरहविशिष्टायाः सिद्धे-
रधिकरणतावच्छेदकत्वे बाधकभावात् । एकरूपावच्छिन्नस्यैव

विरुद्धत्वावच्छेदकत्वविहात् ।

न च सिद्ध्यनधिकरणस्य स्थूलकाले सिद्धिवृत्तौ नावच्छेदकता-
सम्भवः । देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्ताववान्तरकालस्याप्यधिक-
रणीभूतस्यैवावच्छेदकत्वात् । तथा च विशिष्टाभूतसिद्ध्यनवच्छेद-
कस्य विशिष्टसिद्ध्यनवच्छेदकतया तत्साधारणरूपावच्छिन्नावच्छे-
देन स्थूलकालस्य विशिष्टाधिकरणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् ।
एवं सति विभिन्नावच्छेदेन उभयवति काले उभयत्वविशिष्टवत्ता-
या अपि दुर्घटत्वापत्तेः । प्रत्येकाधिकरणक्षणस्य उभयत्वविशिष्टा-
नधिकरणत्वेन उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वासम्भवात्, प्रत्येकाधि-
करणक्षणयोरनुगतरूपेणाप्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न हि एकरूपा-
वच्छिन्नस्य तस्याधिकरण रूपान्तरावच्छिन्नस्य तस्यानधिकरण-
मप्यवच्छेदकं भवितुमर्हति, दण्डाद्यनधिकरणपुरुषाद्यधिकरण-
दिघसाद्यवच्छेदेन मासादौ दण्डविशिष्टपुरुषत्वाद्यवच्छिन्नस्यावृ-
त्तित्वात् । यदि, चागत्या उभयत्वविशिष्टानधिकरणयोरपि प्रत्ये-
काधिकरणयोरनुगतरूपेण उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वमुपेयते त-
दा उक्तस्थले सिपाधयिपाविरहक्षणसिद्धक्षणाभयान्यतरावच्छे-
देन सिपाधयिपाविरहसिद्ध्युभयाधिकरणतावतः स्थूलकालस्य त-
दवच्छेदेन सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणत्वमनपवादमेव,
उभयाधिकरणत्वस्यैव लाघवेन एकाविशिष्टापराधिकरणतारूपत्वोप-
गमात् । अत्र विभिन्नकालावच्छेदेन उभयाधिकरणे विशेष्यमात्रस-
त्त्व एव न केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभा-
वोऽपि तु एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन, एकवि-
शिष्टापराभावः, अत एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वं सिपाधयिपा-
भावस्य सिद्धौ विशिष्टमित्यग्रिमदीधितिकारोक्तिरपि सङ्गच्छते ।
एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सिपाधयिपाकाले सिद्धिरिव सिपाध-
यिपाभावविशिष्टसिद्ध्यभावनिर्वादान् ।

न चेवं विशिष्टाभावस्यानतिरिक्तामते केवलसामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावस्य विशेषणभावसत्त्वेऽप्यसत्त्वा-
दसौ विशेष्याभावरूप एव वाच्यः । तथा च तादृशसम्बन्धेन रूपा-
दिविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावः, पवनादौ मा वृत्तिष्ट विशेष्याभावासत्त्वा-
दिति वाच्यम् । तादृशद्रव्यत्वाभावस्यानतिरिक्तत्वमतेऽपि तस्य ६-

पादिमन्निष्ठद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वाभावरूपताया एवोपगमेन नीरूप-
द्रव्यादौ तत्सन्धनिर्वाहात् । एवञ्च उक्तस्थूलकाले केवलसामाना-
धिकरण्यसम्बन्धेन सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धभावासत्वात्,
विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमेव । एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेन विशिष्टस्याधिकरणत्वनिवेशापेक्षया च सिपाधयिपा-
विरहविशिष्टे सिद्धधिकरणकाले क्षणत्वनिवेशनमेव सम्यगित्यपि
प्रतिभाति ।

यद्यपि सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वनि-
वेशेऽपि तादृशकाले कालान्तरीणसिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यस्य त-
न्निष्ठसिद्ध्याधिकरणतानवच्छेदकत्वादितादृशकालमादाय उक्तदूषण-
स्यानवकाशस्तथाऽपि सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्योपलक्षिते सिद्ध-
धिकरणत्वनिवेशाभिप्रायेण क्षणत्वोपादानम् ।

यद्यपि क्रियादिरूपतादृशस्थूलकालस्याप्यन्यक्षणावच्छिन्नस्य
क्षणतया क्षणत्वनिवेशेऽपि तद्वापनादयस्थम् । तथाऽपि स्ववृत्ति-
यावच्छिन्नविशिष्टत्वरूपक्षणत्वावच्छेदेन सिपाधयिपाविरहविशि-
ष्टत्वनिवेशतोन्न दोषः । सिपाधयिपाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरण-
त्वमवश्यं सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यावच्छिन्नम्, स्थूलकाले स्वा-
धिकरणत्वस्य च न तदवच्छिन्नत्वनियम इति सिपाविरहवैशिष्ट्या-
वच्छेदेन स्वाधिकरणत्वलाभायेव क्षणपदोपादानं न तु क्षणत्व-
मात्रं निविष्टमिति तु तत्त्वम् ।

अव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिः स्वाधिकरणावच्छेदेन बोध्या । अ-
नुमितिपदं वा स्वसमानाधिकरणानुमितिपरम् । तेन महाप्रलयान-
भ्युपगमे सकलसिद्धीनामुत्तरमेवासंयथानामात्मनां कस्मिंश्चिद-
वश्यमनुमित्युत्पत्त्या सिपाधयिपाविरहविशिष्टतादृशक्षणानन्तर-
क्षणात्पन्नानुमितिकभिन्ना सिपाधयिपाद्वयोत्पत्तिमध्यमक्षणात्पन्ना
ईद्वरीया च सिद्धिरेव, सिपाधयिपाविरहविशिष्टतदधिकरणक्ष-
णाप्रसिद्धा स्वपदेन तस्या एवोपादानुमशक्यत्वात्तस्याश्च सिपा-
धयिपाविरहविशिष्टत्वाभावात्, सिपाधयिपाविरहविशिष्टानिदक-
सिद्धिभिन्नसिद्धेर्प्रसिद्धेः महाप्रलयस्य प्रामाणिकत्वे तु यदुत्तरम-
नुमितिः क्वचिदपि नोत्पत्स्यते । तादृश्याश्चरमसिद्धेरेव प्रतिबन्धक-
त्वं न त्वन्यस्या इत्यनुपपत्तेर्नावकाशः ।

अथयथागतानिवेशात् प्रतिबन्धकमिद्विनाशोत्तरं तदधि-
करणे अनुमित्युत्पात्तापि न तस्याः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः स्व-
पूर्वसकलक्षणानामेव स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसान-
धिकरणत्वरूपस्यक्षणाव्यवहितोत्तरत्वाकान्ततया अनादीं संसारे स-
र्वाणामेव सिद्धिनां पूर्वं कदाचित् स्वाधिकरणे अनुमित्युत्पात्त्या
सिपाधयिषयोस्तरोत्पन्नसिद्धिर्य सिपाधयिषाविरहविशिष्टस्व-
क्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना, तस्याश्च सिपाधयिषा-
विरहविशिष्टाभावाद्प्रसिद्धिरत उत्तरति, स्वाधिकरणक्षणध्वं-
साधिकरणाधिकम् ।

सकलसिद्धीनामेव स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वाकान्तस्यतृतीयक्ष-
णधिनष्टानुमित्युत्पात्तिक्षणपर्यन्तस्यपूर्वस्याप्येवमूलकालोत्पन्नानुमि-
तिकतया पूर्वपदप्रसिद्धिरिति द्वितीयक्षणपदम् । अनुमित्यात्मक-
सिद्धीनां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया अप्रति-
बन्धकत्वापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः ।

यद्यपि स्वान्पावस्यानुमितिविशेषणस्योपेतदोषवारणसम्भवः ।
तथाऽप्येवंपक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वस्य तदुत्तरं समानाधिकरण-
विशेषगुणान्तरोत्पादस्य चोपगमे यथागताबुद्ध्यात्मकानुमितिवि-
तीयक्षणे तादृशी प्रत्यक्षादिरूपसिद्धिस्तस्याश्चतुर्थक्षणेऽनुमित्यु-
त्पादधारकं तत्प्रतिबन्धकत्वं नोपपद्येतेति गुरुशरीराया अप्युत्प-
त्तिनिवेशनम् ।

अथानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वं निरुक्तक्षणात्प-
त्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नत्वापेक्षया लघीयः कथमुपेक्षितमिति चे-
त् ? तथा सति यत्र क्रमेण सिद्धिसिपाधयिषानुमितयस्तत्र इच्छा-
जनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेनैव इच्छोत्पत्तिक्षणेऽनुमि-
तिवारणसम्भवादव्यवहितपूर्वत्वघटकानुमित्युत्पात्तिक्षणे तदव्यव-
हितप्राक्क्षणे वा सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वस्य तद्वारणानुरोधेन
निवेशवैयर्थ्यात् । तादृशस्थलीयसिद्धेस्तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्य-
विरोधितायाः सिद्धौ सिपाधयिषाविरहवैशिष्ट्यानिवेशनमन्तरेण
नोपपत्तेः मूलोपात्तं सिद्धिविशेषणं सहकृतान्तं निष्प्रयोजनकं
स्यादिति मूलविरोधः । तथा चेच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रति-
बन्धकत्वमतेऽपि मूलाविरोधोपपादनायोक्तगुरोतेरादरः । अत्र क-

ल्ले वक्ष्यमाणानुपपत्तिं तृतीयक्षणासाधारणाव्यवहितोत्तरत्वं विनि-
वेद्योद्धर्तुं कामस्त्वगत्या इच्छासामग्र्या अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वम-
तमाश्रित्येव मूलेपात्तं सद्वृत्तान्तं सार्थकविध्यनीत्यवधेयम् ।

अनुमितेर्व्यावृत्तपूर्वोपपन्नस्याव्यवहितपूर्वस्थायिनो घटज्ञानादे-
राविरोधित्वापपत्तये सिद्धिपदम् ।

(दी०) अथ तृतीयक्षणाव्यवधायकाद्वितीयक्षणे एव अव्यव-
हितत्वपर्यवसानाद् यत्र आविरलक्रमेण सिद्धिपेपाधयिषानुमि-
तयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिपाधयिषाविरहो
विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् ?
यत्र क्रमेण सिपाधयिषायास्त्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र
तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । तन्न । यत्र अनुमित्सानाश-
काले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षतावि-
रहप्रमङ्गात् ।

(गा०) अवगतद्वितीयसिपाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं तत्र
सप्रतिपत्तिं प्रदर्शयन् प्रथमसिपाधयिषाविरहावशेषणप्रयोजनं पृ-
च्छति । अथेति । तृतीयक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणका-
लध्वंसाधिकरणत्वमाप्त्याभावरूपाव्यवधानाभावस्फुटीकरणात्
तृतीयक्षणाव्यवधायकत्वं द्वितीयक्षणाभिहितम् । तृतीयक्षणा-
व्यवधायकत्वम् । तृतीयक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे सति स्वा-
धिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणत्वम् । सिद्धिनाशक्षणे सिपाधयिषो प-
त्तौ सिद्ध्युत्तरसिपाधयिषानाशक्षणेऽनुमित्युत्पत्तौ वा विशेष्या-
भावादेवानुमितेः पूर्वं पक्षता निर्वहति अतोऽविरलेति । पक्षतास-
म्पत्तये इति । सिद्धौ सिपाधयिषाविरहस्याविशेषणत्वे उक्तस्थले
सिद्धेऽद्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या नस्याः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्ष-
णोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेन सिपाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽपि च तादृश-
सिद्धिभवेन तदभावरूपपक्षताया अनिवार्यादिति भावः । प्राथ-
मिकसिध्यति । सिपाधयिषाविरह इत्यनुपपत्तये । स्वक्षणाव्येति ।
विशेषणमित्यनुपपत्तये । उत्तरयति । यथेति । शानेच्छयोर्युगपदुत्पा-

दमते सिपाधयिषोत्पत्तिकाले सिद्ध्युत्पादे सिद्धेर्वा परामर्शरूप-
 त्वे परामर्शोत्पत्तिकाले सिपाधयिषासत्त्वादेव विशिष्टाभावो नि-
 र्वहतीति क्रमेणेति । अविरलक्रमेणेत्यर्थः । सिपाधयिषासिद्धोरन्तरा
 क्षणैकाधिलभ्ये सिपाधयिषाविरहेण क्षणं विशिष्यापि पक्षतानिर्वा-
 हस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सिद्धिपरामर्शयोः परामर्शानुमित्योर्वा का-
 लव्यवधानेनोत्पत्तौ विशिष्याभावादेव विशिष्टाभावसम्पत्तेश्च । सि-
 पाधयिषा । अनुमितित्वप्रकारिकच्छा । अनुमित्यात्मकसिद्धावि-
 रुद्धायाः स्वविषयसिद्ध्युपहितत्वात् तदुत्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्ति-
 रेव न सम्भवतीति प्रात्यक्षिकेति । पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । सिपा-
 धयिषाविरहस्य क्षणविशेषणस्यानुपादाने तत्रानुमित्युत्पादक्षण-
 स्य सिद्धिक्षणध्वंसाधिकरणपरामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन
 सिद्धिक्षणाव्यवहितत्वविरहात्तादृशसिद्धेरपि प्रतियन्धकतापस्या
 पक्षतानुपपत्तिः । तद्विशेषणोपादाने च सिद्ध्युत्पत्तिक्षणस्य सिपा-
 धयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षण एव, तद्धंसाधिकर-
 णकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमव्यवधानमनुमित्युत्पादक्षणस्याक्षतमे-
 वेति पक्षतोपपत्तिरिति भावः । यत्र परामर्शात्मकसिद्ध्यन्तरं
 घटच्छा तत्रानुमितिवारणाय इच्छासामान्यमुपेक्ष्य द्वितीयसिपा-
 धयिषाया उपादानम् । पक्षताविरहेति । सिद्ध्युत्पादक्षणस्यापि
 सिपाधयिषाविरहविशिष्टतयाऽनुमित्युत्पादक्षणस्य तादृशक्षणध्वं-
 साधिकरणकालध्वंसाधिकरणतया तत्सामान्याभावात्मकतादृश-
 क्षणाव्यवधानविरहादिति भावः ।

यद्यपि सिपाधयिषाविरहविशिष्टानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्ति-
 सिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्धिभावस्य पक्षतात्वमङ्गीकृत्याभ्युक्तानुपप-
 त्तिः शक्यते वारयितुं तथाऽपि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिघटितपक्षा-
 तापक्षस्याक्षिप्तत्वाच्चत्रैव दोषोद्धारः ।

(दी०) अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्येव द्वितीयमपेक्ष्य
 तृतीयस्यापि अव्यवहितोत्तरत्वम् । स्वध्वंसाधिकरणकालध्वं-
 सानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा
 त्तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तथा च यत्र क्रमेण सिद्धिसि-

पात्रयिपानुमितयस्तत्र प्रथममक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्ष-
णस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं । द्वितीयन्तु सिद्धेस्तत्रैव द्वि-
तीयक्षणं पक्षतासम्पत्तये । यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री
प्रतिवध्नानुमितिं तदाऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्तिसिद्धिभिन्नासि-
द्ध्यभावमात्रं पक्षतेति चेत् ? ।

(गा०) तृतीयक्षणसाधारणमव्यवधानं निवेद्य शङ्कते । अथे-
ति । तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति क्षणद्वयानुगमक-
स्वक्षणत्वेन स्वक्षणमनन्तर्भाव्य प्रातिस्थिकरूपेण स्वक्षणस्याव्य-
वधानशरीरे निवेशनीयत्वात् । तृतीयक्षणे च स्वोन्पत्तिक्षणध्वंसा-
धिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वेऽपि स्वाधिकरणद्वितीयक्ष-
णध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वेन स्वक्षणाव्यवधानस्या-
क्षतत्वमेति भावः । द्वितीयतृतीयक्षणसाधारणस्वक्षणध्वंसाधिक-
रणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपानुगताव्यवधान-
निवेशनं न सम्भवति । अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिचतुर्थक्षणसिपाध-
यिपापञ्चमक्षणोत्पन्नानुमितौ (१)व्यभिचारतादवस्थात् । चतुर्थक्ष-
णसाधारणानुगताव्यवहितोत्तरत्वस्य कथाशिश्रिवेशे चतुर्थक्षणोत्प-
न्नानुमितिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावधिकक्षणत्रयतदितरबुद्धिद्वितीयतृतीय-
क्षणसाधारणमनुगताव्यवहितोत्तरत्वं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति । स्वध्वं-
सेति । उभयत्र कालपदं कालिकसम्बन्धेन स्वध्वंसवत्त्वलाभाय । तेन
सर्वस्यैव क्षणस्य स्वनाशविषयकपूर्वपूर्वज्ञाननाशवत्त्वेऽपि न सत्य-
न्ताप्रसिद्धिः । न वा स्वपूर्वकालस्य तत्पूर्वकालो न स्वविषयकज्ञान-
नाशवत्त्वेऽप्युत्तरत्वस्य तत्साधारण्यप्रसङ्गः । एवं सति यत्र सिपा-
धयिपासिद्धिपरामर्शानुमितानां क्रमेणोत्पादस्तत्रत्यसिद्धेस्तत्क्षणे
सिपाधयिपाविरहविशेषणमन्तरेणापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्ना-
नुमितिकत्वनिर्वाहादुक्तप्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्त्यसङ्गतेः स्थलान्तरे
तदावृत्तिमाह । तथा चेति । प्रथमक्षणे पक्षतावारणायेति । ता-

(१) तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितात्तरत्वकल्पे सिपाधयिपा-
विरह उत्तरक्षणस्यैव विशेषणमिति ध्येयम् ।

दशसिद्धेस्तृतीयक्षणेत्पन्नानुमितिकृतया निरुक्तसिद्धिभिन्नत्ववि-
रुद्धेण पक्षताप्रसक्तेरिति भावः । प्रथमक्षण पूर्ववत् सिपाधयिपावि-
रुद्धिशेषणसत्त्वेऽपि स्वनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्ववदि-
ताव्यवहितोत्तरत्वनिवेशरूपे नोक्तातिप्रसङ्गकारणसम्भवः । अ-
नुमित्युत्पत्तिक्षणे तात्सद्धिनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्य
सिपाधयिपाविरुद्धिशिष्टतत्सिद्धाधिकरणप्रथमक्षणध्वसाधिकरण-
त्वस्य च सत्त्वादतोऽव्यवहितोत्तरक्षणे तस्य विशेषणतामाह । उत्तरे-
ति । तथा च उक्तस्थले सिद्ध्यव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽपि सिपाध-
यिपासत्तात् सिपाधायपाविरुद्धिशिष्टतादशक्षणेत्पत्तिकृतत्वं नातु-
मितेरिति तादृशसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वनिर्वाहः ।

द्वितीयविशिष्टान्तस्य यद्विशेषणत्व यत्प्रयोजनकत्वं वा प्राग-
भिहितम् इदानीमपि तस्य तद्विशेषणत्व तत्प्रयोजनकत्वं न तु प्रथ-
मविशिष्टान्तवदन्यादशमिति दर्शयितुं पूर्वोक्तमप्यनुवदति । द्विती-
यन्त्विति । सिद्धेर्विशेषणमित्यनुपपद्यते । तत्रैवेति । यत्र क्रमेण सि-
द्धिसिपाधयिपानुमितयः तत्रैवेत्यर्थः । द्वितीयक्षण इति । तृतीयक्ष-
णेऽनुमितिनिर्वाहार्थमित्यादिः । पक्षतासम्पत्तय इति । विशेषणा-
भावेन विशिष्टाभावरूपपक्षतानिर्वाहायेत्यर्थः । अन्यथा उक्तक्रमेण
तादृशसिद्धेर्निरुक्तसिद्धिभिन्नतया विशेष्यसत्त्वेन पक्षतानुपप-
त्तेरिति भावः ।

ननु दर्शितस्थले प्रथमक्षणे पक्षतासत्त्वेऽपि न क्षतिः । सिपा-
धयिपाकालेऽनुमित्युत्पादस्य इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धेनाप्यसम्भ-
वात् । इत्थञ्च निष्प्रयोजनकतया प्रथमविशिष्टान्तानुपादाने द्विती-
यमपि निष्प्रयोजनक, तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेत्प-
न्नानुमितिकृत्यैवाप्रतिबन्धकत्वेन तृतीयक्षणेत्पन्नानुमितिनिर्वाहा-
दित्याशयेन इच्छासामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमते तदुभयं
परित्यजति । यदि चेति । इच्छासामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्या
हीनवत्त्वेऽपि अनुमितिसाविशिष्टाया अनुमितिसामग्र्या इच्छां प्र-
ति प्रतिबन्धकताकल्पनस्याऽऽवश्यकतया तस्याः एव वलवत्त्वकल्पन-
मुचितम् , अन्यथा इच्छासामग्र्यपेक्षया बाधादिरूपानेकप्रतिबन्ध-
कभावाद्यदिततया गुरुशरीराया अपि अनुमितिसामग्र्याः प्रतिब-
न्धकतायामिच्छानिवेशेन गौरवादिति युक्त्या ज्ञानेच्छयोर्योगि-

द्यस्वीकारममवेन च इच्छासामान्या अनुमितिविरोधिताव्यवस्था-
पनं न सम्भवतीत्याशयेन यदि चतुष्कम् । सर्वाधायिणाविरहवि-
शेषणसाधेयस्याशक्यत्वेऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वं परित्यज्या-
व्यग्रहितोत्तरक्षणोत्पात्तकानुमतिरूपगुरुविशेषणोपादानमनुचि-
तमित्याशयेनाह । अनुमित्यव्यवहितति । अनुमतिपदं स्वसमाना-
धिरंकणानुमितिपरमतो व्याधकरणानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसि-
द्धेराश्रयऽनुमित्यनुत्पादोपपादकतानिर्वाहः । यन्नाशानन्तरमनु-
मितिरूपस्यते तादृशसिद्धेरप्रतिबन्धकतावारणाय अव्यवहित-
त्वोपादानम् । तच्चानुमितिपूर्वकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वरूप पूर्वक्ष-
णे सिद्धाद्येव वा विशेषणम् । पूर्वकालीनत्वञ्च कालिकसम्बन्धन
प्रागभाववत्त्वमेव । ध्वंसस्य कालोपाधितया तदुपपत्तिः । सर्वा-
सामेव सिद्धीनां पूर्वजातकिञ्चिदनुमितिनिरूपितनिरुक्ताध्यवधान-
वत्तयाऽनुमित्यव्यवहितसिद्धिभिन्नसिद्धिप्रसिद्धिरतः पूर्वक्षणवृत्तित्वं
विशेषणम् । पूर्वत्वं प्रागभाववत्त्वम् । अनुमित्यादिपर्यन्ताद्यस्यावि-
स्थूलकालमहाकालसाधारणामत्युक्तदोषताद्वयस्थ्यमतः क्षणव्यप-
न्तनिवेशः । प्रागभावानच्छिन्नप्रवृत्तित्वनिवेश च क्षणवमनुपादेय-
मेव । जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे तु कालिकसम्बन्धन प्रागभाव-
वत्त्वं निद्धेरेव विशेषणं देयम् । प्रागभावानभ्युपगमे वक्ष्यमाणं त-
दुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकर्ष्यसंप्रतियोगित्वरूपमव्यवहितपूर्वत्वमेव, क्षण-
विशेषणम्, तद्वत्कदलानां व्यावृत्तिरग्रे व्यक्तीभविष्यति । अनुमि-
त्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वं मनोयोगादेस्तादृशसिद्धिभिन्नतया प्रसक्त-
प्रतिबन्धकतावारकत्विनायसिद्धिपदसार्धकथाय प्रथमसिद्धिपदम् ।

न च प्रक्षालनाद्वोत्यादिन्यायेन उभयपरित्याग उचित इति
वाच्यम् । तथा सति बाधबुद्ध्यादेरपि निरुक्तरूपेणैव प्रतिबन्धक-
तया स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताव्याघातात् ।

न च व्याहन्यता प्रातबन्धकत्वान्तरं न हि तत् क्षतिमावहति,
किन्तु त्रायता लाघवमेवेति वैयर्थ्यदोषो दुर्वार एवेति वाच्यम् ।
एतद्वापस्य वैयर्थ्याच्च सिद्धेरन्यनेन स्वयं दर्शनीयत्वात् ।

यद्यप्येव प्रथमसिद्धानुपादानेऽपि बाधादेश्च स्वतन्त्रप्रतिबन्ध-
कतायिलोपभीकृतां द्वितीयसिद्धिदोषादानं न विदुः, अत्रगुडा-
भावसम्पादकत्वेन लक्षणदोषासंस्पर्शादिति प्रथमतदुपादानमनु-

चितम् । तथाऽपि अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिनां स्वव्यवहितत्वेन निरुक्तरूपेणानुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूटस्य निवेशनीय-
तया सिद्धौ सिद्धातिरिक्ततादृशपदार्थभेदानामव्यावर्तकानां निवे-
शो गौरवात् । सिद्धिव्यक्तीनामेव भेदा निवेशनीया इत्येतत्सूचनाय
प्रथमसिद्धिपदोपादानम् । अत एव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धिव्यक्तीनां
भेदनिवेशे च भेदानां विशेष्यविशेषणभावं विनिगमनाविरहेण म-
हागौरवात् फलानुत्पादनियतसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्र-
तिबन्धकतापक्ष एव साधीयान्, सिपाधयिपाविरहविशेषणपरि-
त्यागश्चानुचितः । सिपाधयिपाकालीनसिद्धिव्यक्तीनां अनन्तानां
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशापेक्षया तद्विशेषणदानस्यैव यु-
क्तत्वादिति कर्थाश्चानुगमप्रकारः परिचिन्तनीय इति ।

(दी०) तादृशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावः कारणम्,
निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा ? नायः, अनन्तकार्यकारणभावप्रस-
ङ्गात् । तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्ताविरहविशेषणदानस्य वैय-
र्थ्यात् । तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्त-
न्मनोयोगादीनां वा प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्च ।

(गा०) सिद्धेर्वैयर्थ्यामित्याशयेन वैयर्थ्याच्च सिद्धेरिति घक्ष्यति ।
तादृशसिद्धीनाम् । भिन्नान्तपरिचेयसिद्धिव्यक्तीनाम् । निरुक्तरूपे-
ति । निरुक्तसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्धित्वेनेत्यर्थः । अगत्या कार्य-
कारणभावादनन्त्यमदोपायेत्यत आह । तादृशेति । तत्तद्व्यक्तित्वेन क-
ल्प्यमानप्रतिबन्धकताकेत्यर्थः । यादृशसिद्धभ्युत्तरं सिपाधयिपोत्प-
त्तावनुमितिः सिपाधयिपोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणाय कल्पनीयप्रति-
बन्धकताकतादृशव्यक्तौ सिपाधयिपाविरहवैशिष्ट्यानिवेशस्याऽऽव-
श्यकतया सकलेति ।

ननु क्वचित् सिपाधयिपाविरहविशेषणस्याऽऽवश्यकतया तदभि-
प्रायेणैव मूलोक्तदुपादानसङ्गतिरतोदूषणान्तरमाह । तत्तत्समयेति ।
तत्तदात्मनिष्ठायाः सिद्धिभावातिरिक्तसकलकारणसमवधानाधिक-
रणीभूतक्षणसम्बन्धव्यक्तयः तासां विनिगमनाविरहेण क्रमिकसि-
द्धिसिपाधयिपानुमित्युत्पत्तिस्थले सिपाधयिपोत्पत्तिक्षणेऽनुमिति-

वारणाय सिद्धेः सिपाधयिपाविरहविशिष्टतद्वाक्यत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वापेक्षया लाघवेन च प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यर्थः । तथा च मूलोक्तस्य
सिपाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धभाष्यस्य पक्षतात्वव्याघात इति भावः ।

ननु तत्तत्समयैः समं तत्तदात्मनां सम्बन्धाः स्वरूपानतिरिक्ताः
तथा च तत्तदात्मस्वरूपस्य तत्तत्समयस्वरूपस्य वा सम्बन्धस्य
प्रतिबन्धकत्वे तत्तदात्मन्यन्यदा तत्तत्समये चान्यत्रात्मनि अनुमि-
त्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्य प्रतिबन्धकतां प्रसज्यति । तत्तत्समयेति ।
सिद्धनन्तरं सिपाधयिपाद्वितीयक्षणेऽनुमितिस्यले इत्यादिः । सि-
पाधयिपाविरहविशिष्टसिद्धभाषेतरसकलकारणाधिकरणतत्तत्क्षणा-
वच्छिन्नानां तत्तदात्मनिष्ठतत्तन्मनोयोगादिव्यक्तीनामित्यर्थः । सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिपाधयिपाविरहावच्छिन्नायास्तत्तत्सि-
द्धिव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवादिति भावः ।

(दी०) नान्त्यः, सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेर-
नन्तरमनुमितिः कस्याश्चित्तेत्यत्र नियामकाभावात् । न वा
कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्योत्पादादिकं कारण-
तावच्छेदककोटौ निविशते । तथा सति उत्पत्तिकाळावच्छि-
न्नत्वविशेषितेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणात्पत्तिकस्वसमाना-
धिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमितिव्य-
वहितपूर्वक्षणात्पन्नसविषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणांनु-
त्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नसविषयकत्वेन वा । किं
वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञा-
नत्वादिना कारणत्वं स्यात् । अव्यवहितोत्तरश्च तृतीयक्षण
एवेति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) नियामकाभावात् । नियामकाभावप्रसङ्गात् । सिपाध-
यिपाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वे द्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्तिनिर्वाह्याया
निरुक्तसिद्धिभिन्नासिद्धभावरूपपक्षताया अनुमित्यनुत्पादननिर्वाह-
तदभावस्य चान्योन्याश्रयभियाऽनुमित्युत्पादानुत्पादप्रयोजकत्वा-
सम्भवादिति भावः । इदृशान्योन्याश्रयस्यादोषतावादिनं प्रतिय-

न्या निरस्यति । न वेत्यादिना । एवार्थे वा । कार्योत्पत्तेः कारण-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रसमवधानावन्तित्वकथनेन तस्याः कारणताव-
च्छेदककुक्षिर्नियशोऽन्योन्याश्रयः सूचितः । तथा सति प्रायशः का-
रणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रसमवधानस्याप्यग्रे न कार्योत्पत्त्यधीनत्वापा-
तात् । निविशते । निविशमानमदृष्टणावहम् ।

अथ वा उक्तपक्षतायाः कार्योत्पत्तिनियामकत्वमेव न वेत्यादिना
निराकृतम् । कारणतावच्छेदककोटादित्यादेः कार्योत्पत्तिनियामक-
तावच्छेदकघटकमित्यर्थः ।

यद्यपि स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकर्त्तृ स्वत्वघटितत्वेन
तत्तद्व्यक्तिविधान्तामति भेदप्रतियोगितावच्छेदकगर्भं तद्विवेशान-
र्थक्यात्, तत्प्रारब्धव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदाः सिद्धौ निवे-
शनीयाः । तथा च कारणतावच्छेदकस्य नोत्पत्तिघटितत्वम् । त-
थाऽपि भेदकूटनिर्देशे विशिष्टविशेषणभावे, विनिर्गमनाविरहेण का-
रणतानन्त्यं दुष्परिहरमेवेति भावः । कार्योत्पादादिकमित्यादिप-
देन ईदृशगोरवप्रयोजकभेदकूटस्यापि सङ्गदः । तस्य कारणताव-
च्छेदकत्व एव तृतीयप्रतिबन्धं सङ्गतेः । अत्रान्योन्याश्रयदोषं प्र-
तिबन्ध्या स्वीकारयति । तथा सतीति । अनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्प-
न्नपरामर्शादितोऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर्वारणाय उत्पत्तिकाला-
वच्छिन्नत्वप्रतिशेषितेनेति । स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकालसम्ब-
न्धविशेषितेनेत्यर्थः । तादृशध्वंसवत्त्वं कालिकसम्बन्धेन । तेन
उत्पत्तिक्षणस्यापि प्रतियोगित्वादिस्वम्बन्धेन स्वाधिकरणकालध्वं-
सावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । एवञ्च कालिकसम्बन्धेन तादृश-
ध्वंसवदन्यात्मसम्बन्धाविशिष्टस्य घानावेष्टितीयादिक्षणे सत्यावु-
क्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतः कालपदम् । ईदृशकालसम्बन्धस्य उ-
पलक्षणविधयाऽवच्छेदकत्वे स एव दोष इत्यतो विशेषणविधया
तथात्वलाभाय उत्तरत्रानुपपन्नाय चावच्छिन्नान्तस्य कर्मधारयमध्ये
प्रक्षेपमुपेक्ष्यावच्छिन्नत्वविशेषितेनत्युक्तम् । विशेषणत्वञ्चास्य सा-
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् । धर्मिणा विशेष्यत्वात् । काला-
न्तरीणानुमितिसमानाधिकरणघटशानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय
स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वमनुमितिविशेषणम् । तदर्थं च स्वा-
धिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकणत्वे सति स्वाधि-

करणकालध्वंसाधिकरणं थ. क्षणस्तदुत्पन्नत्वम् । सत्यन्तनिवे-
शात् स्वोत्तरादिवसाद्यन्तरितक्षणोत्पन्नानुमितिकक्षानादितस्ताद्वि-
तीयक्षणे नातिप्रसङ्गः । तादृशानुमितिकसंस्कारद्वितीयक्षणेऽनुमिति-
वारणाय स्वाधकरणत्वे सतोत्पुपेक्षितं तृतीयाद्विक्षणस्य क्षानाद्य-
नधिकरणत्वेऽपि संस्काराद्यधिकरणत्वाक्षतेः । तादृशापेक्षाबुद्धि-
द्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणानुरोधस्तु न तदुपेक्षाबोजम् । तदानीं स-
मानाधिकरणविशेषगुणान्तरस्याप्यनुत्पत्त्या तत्प्रयोजकादेशानुमि-
त्यनुत्पादोपपत्तेः । अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरणविशेष-
गुणोत्पादोपगमे त्वपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणावस्थायिताया एवानुपपत्तेः ।
वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावस्थायितामत एवैतत्प्रतिबन्धि-
प्रदर्शनम् । अन्यथा सिद्ध्याद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकपराम-
र्शतृतीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तेः । तस्यास्तृतीयक्षणपर्यन्तावस्थानम-
ते न द्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पत्त्या तदानीमुत्पत्तिकालावच्छिन्नस-
विषयकत्वस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम् ।

अनुमितेः स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्तरोत्पन्नज्ञानान्तराद्वाऽनु-
मितिप्रसङ्गवारणायधिकरणान्तं क्षणविशेषणम् । स्वपुण्यकालोत्प-
न्नानुमितेरपि स्वाव्यवहितोत्तरस्याक्रान्तस्वद्वितीयक्षणपर्यन्तस्था-
यिस्थूलकालोत्पन्नतया तदोपतादवस्थ्यमतः क्षणत्वनिवेदाः । अनु-
मितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणस्यात्मकानु-
मितिकृतया तद्वारणायोत्पत्तिनिवेशः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पादेन अनुमितौ
स्यान्यत्थस्य निवेशादपि उत्पत्तिनिवेशप्रयोजननिर्वाहो बोध्यः ।
तथा सति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरोत्पन्नज्ञानादनुमित्यापत्ते-
रसम्भवात् । पुरुषान्तरोयानुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नज्ञानात्तद्वतः पुं-
सोऽनुमितेर्वारणाय स्वसमानाधिकरणमनुमितिविशेषणम्, परु-
पुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नाद्विवादितस्तद्वतः पुरुषान्तरस्यानु-
मितेर्वारणाय सविषयकत्वनिवेशनम् । अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे
ज्ञानोत्पत्त्यनियमाशङ्कया ज्ञानत्वमुपेक्षितम् । व्यक्तीभविष्यति चेद-
मुपरिष्ठात् ।

यद्युच्यते प्रतिपाद्यसम्बन्धांशस्याधिकृतस्यात्र निवेशाद्बुद्धौ हि प-
रित्यज्य लघुरूपान्तरमाह । स्वसमानाधिकरणेति । अत्राप्युत्पत्ति-

कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुपज्यते । अन्यथाऽनुमित्यव्यवहित-
पूर्वोत्पन्नज्ञानादेरनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणेऽपि सत्त्वात् तदनन्तर-
मप्यनुमित्यन्तरापत्तेः ।

न चानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणतयैव सामञ्जस्ये उ-
त्पात्तिकालावच्छिन्नत्वस्य पृथग्विशेषणत्वमनुपयुक्तमिति वाच्यम् ।
अव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणत्वे तदघटकवृत्त्यंशस्य विशेषणत-
यैव सामञ्जस्ये लक्षणे स्थाधिकरणकालध्वसानधिकरणरूपस्य उत्प-
त्तिघटकांशस्य वैयर्थ्यापातात्प्रक्षालनाद्धीति न्यायेन तदंशमपि परि-
त्यज्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वाविशिष्टज्ञा-
नत्वेन कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव । तदनुमितौ सामाना-
धिकरण्यविशेषणप्रयोजन पूर्ववत् । अनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं प्राग-
भावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति त-
त्प्रागभाववत्त्वम् । अनुमितपूर्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञा-
नादेर्धारणाय बलद्वयम् । अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वाधिकरणकाल-
ध्वंसाधिकरणकालध्वसानधिकरणत्वरूपसत्यन्तावेतदीयसत्यन्तस्य
लघुत्वादप्येतत्कल्पे लाघवं योध्यम् ।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणाव्यवहितपूर्वत्वमेव निवे-
ष्यम्, अनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नतदुत्तरस्थापिस्थूलकाले अनुमित्यु-
त्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् । अनुमिति-
प्रागभावाविशिष्टात्पत्तिकत्वविवक्षणे क्षणपदं कालपरमेव । अनुमित्य-
व्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्वजातघटज्ञानादितोऽनुमिति-
पूर्वमनुमितेर्धारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम् । पूर्ववद् द्वित्वादिवारणाय-
सविषयकत्वनिवेशनम् । ज्ञानत्वोपेक्षाबीजमपि पूर्ववद्भाष्यम् ।

अत्रोभयत्र स्वत्वघटितत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामादननुगम इति प्र-
तियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्यानुगतभेदकूटघटितधर्मेण कारणतां प्रस-
ज्यति । स्पक्षणेति । स्पक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पात्तिकस्वसमा-
नाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्र्यसमवधानक्षणोत्पन्न घटा-
दिज्ञानादिकमेव तदन्यसाविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नतत्समा-
नाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युत्पत्तिः । तादृशादेव परामर्शो-
दनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणायात्राप्युत्पात्तिकालावच्छिन्नत्ववि-
शेषितेनेत्यनुपज्यते ।

तत्र चैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्यानुयोगिनि निवेशेनानुगम-
स्याऽऽवश्यकतया प्रयासोऽयमफल इति वाच्यम् । तत्तद्वस्तुनिष्ठत-
त्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्व-
स्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वार्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात् ।
स्वसमानाधिकरणानुमितित्वावच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणा-
नुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतोऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाद्यधिकरणक्ष-
णानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्शसमानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ
सत्त्वेऽपि न अन्यसविषयके भेदकूटाप्रसिद्धिः । स्वक्षणाव्यवहितो-
त्तरत्वं पूर्वनिरुक्तं ग्राह्यम् । तत्पुरुषीययादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीया-
नुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य पुंसा मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधि-
करणसमयोत्तरक्षणानुत्पत्तिरुस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यक-
मिति परामर्शाद्यसमवहितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य
स्वपदेनोपादानासम्भवादतोऽव्यवधाननिवशः । निरुक्ताव्यवधान
स्यानुमित्यनुत्पादकघटज्ञानादेः पूर्वं कदाचित्पन्नाया अप्यनुमितेरु-
त्पत्त्यधिकरणक्षणे अव्यवहितात्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमिति
तादृशघटज्ञानाद्वितीयक्षणपर्यन्तस्यायिस्थूलकाले सत्त्वात् तादृ-
शं स्वमप्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम् । अनुमितेः
स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया स्वपदेन उपादा-
नासम्भवात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः । व्यधिक-
रणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणात्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधिक-
रण्यमनुमितिर्विशेषणम् । द्वितीयकल्पेऽनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणात्-
त्पत्तिमुपलक्षणीकृत्य पृथगुत्पत्तिकालस्य विशेषणतया निवेशापेक्ष-
या तादृशक्षणात्पत्तिघटरुतादृशक्षणवृत्तित्वस्य विशेषणतया निवेश-
नमेवाचितम्, तावतेवातिप्रसङ्गमङ्गादित्याशयेनाह । किं वेति । पद-
व्यावृत्तिः स्फुटेव । यादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे किमपि ज्ञानं नोत्पन्नं
तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिर्जाता तत्र परामर्शरूपज्ञानस्यैवानुमित्यव्य-
वहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे सत्त्वात्
ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यतो ज्ञानत्वमेवात्र
निवेशितम् । तत्रानुयोगिनि स्वत्वान्तर्भावेनानुगमस्तु नाशङ्कनीयः ।
पूर्वकल्पद्वयेऽपि तत्सत्त्वात् गौरवस्य चाधिष्यात् । अननुगमास-
हिष्णुतायाञ्च तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तद्वस्तुसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहि-

तपूर्वत्वनधिकरणक्षणसम्बन्धानामभायकूटयिशिष्टज्ञानत्वेन का-
णत्वप्रसक्तियोंञ्चा ।

न चापदर्शितसकलरूपापेक्षया लिङ्गपरामर्शत्वस्य लघुतया ते-
नैव रूपेण परामर्शहेतुत्वमुचितमिति न प्रतिबन्धवकाश इति वा-
च्यम् । उक्तरूपेण हेतुत्वं कारणान्तरविरहदशायाम् उक्तरूपावच्छि-
न्नत्वविरहेणानुमितिवारणसम्भवात् कारणान्तरस्याकल्पनीयतया
लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तत्तच्छरीरगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

ननु यत्र घटज्ञानाद्वितीयक्षणे लिङ्गपरामर्शस्तदुत्तरमनु-
मितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । प्रथमक्षणमपेक्ष्य
द्वितीयस्येव द्वितीयक्षणमपेक्ष्य तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तर-
त्वेन तादृशघटज्ञानादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिक-
त्वादित्यत आह । अव्यवहितोत्तरश्चेति । द्वितीयक्षण एवेति । अ-
व्यवहितोत्तरत्वमध्ये स्वक्षणस्य न प्रातिस्विकरूपेण निवेशः
किन्तु स्वाधिकरणकालत्वेन, तथा च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिक-
रणावसामान्याभावस्य स्वतृतीयक्षणेऽसत्त्वान्न तस्याव्यवहितोत्तर-
त्वमिति भावः ।

(दी०) न च आदिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र विरो-
धिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्र उत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्श-
स्य अतथात्वादिति वाच्यम् । अनुमितिसामग्र्या विरोधिन्वा
विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्यवसायादेरन्ततः संस्काराद्वा त-
त्सम्भवात् । संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वस्य द्रागेव निरासात् ।

(गा०) पूर्वकल्पत्रये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनप्रयो-
जनं स्फुटयितुमाशङ्कते । न चादिमेष्विति । शेषकल्पे चिनश्यदध-
स्थपरामर्शजन्यानुमितिस्थलेऽप्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपरा-
मर्शस्यैवानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यन आदि-
मेष्वित्युक्तम् । अतथात्वादिति । द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्त्या तत्का-
रणतावच्छेदकानाम्प्रान्तत्वादुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्यानुमित्यव्यवहि-
तप्राप्तक्षणेऽसत्त्वाच्चेत्यर्थः । अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दर्शितस्थलेऽनु-
मितिपूर्वमपि परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादिनोत्पत्तुमर्हतीति ।

शङ्कागिरासायानुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेणेति । परामर्श-
मात्रं न प्रतिबन्धकम् अपि त्वनुमितिसामग्र्येव, तदानीन्तु न त-
त्सामग्री तस्याः फलाव्यवहितप्राप्तिश्च एव सत्त्वादिति । तदानीम् ।
तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे । अनुव्यवसायादित्यादिना सन्निकृष्टव-
स्त्वन्तरङ्गानपरिग्रहः ।

२. ननु यत्र परामर्शोत्पत्तिकाले समानविषये लौकिकचाक्षुषादिप्र-
त्यक्षस्य भिन्नविषये च शाब्दबोधस्य सामग्र्यासीत्तत्र द्वितीयक्षणे
विनिगमनाविरहेण किमपि ज्ञानं न जायते एकलज्ञानमामग्रीषु
प्रतिबन्धकसमवधानस्य तुल्यत्वादतस्तद्वितीयक्षणे प्रत्यक्षादिसाम-
ग्रीविगमेऽपि तृतीयक्षणे नानुमितिः स्यात् । उक्तकारणतायच्छेद-
काक्रान्तज्ञानाभावादित्यत आह । अन्तत इति । कथञ्चिज् ज्ञाना-
नुत्पादेऽपीत्यर्थः । संस्कारादिति । तस्यापि सविषयकत्वघटिततत्त-
त्कारणतायच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ।

न च यत्र परामर्शादिरूपेक्षात्मकस्तत्र का गतिरिति वाच्यम् ।
फलानुरोधेन तत्र संस्कारकल्पनाया आवश्यकत्वेन परामर्शादेरुपे-
क्षात्वस्यैवासिद्धेः ।

नन्वनुमितेः संस्कारजन्यत्वोपगमे तस्याः स्मृतित्वापत्तिः, सं-
स्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वाद्न आह । संस्कारजन्य-
त्वेनेति । निरासादिति । संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्व-
प्रयोजकत्वात्, अन्यथा कालौपाधिविधया ज्ञानान्तरेऽपि, ज्ञायमा-
नलिङ्गकरणतामते संस्कारलिङ्गकानुमितौ च संस्कारस्य जनकत्वे-
नातिप्रसङ्गादिति भावः ।

(ढी०) स्याद्वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-
क्षणवृत्तिभिन्नत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वा-
नधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमानाधिकरणानुमि-
त्युत्पत्त्यनधिकरणसमयव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा
प्रतिबन्धकत्वम् । तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पात्तिक्रम-
समप्रतियोगित्वम् ।

(गा०) प्रकृतसाम्याय - कार्यानुत्पत्तिनिर्वाहतायच्छेदकरूपे-

ण प्रतिबन्धकत्वमेव प्रसज्यति । स्वसमानाधिकरणेति । पदव्या-
घृत्तिरनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धिभिन्नसिद्धमावपक्षनावद्वाध्या ।

सिद्धात्मकपरामर्शानन्तरसिपाधयिषोत्पात्तिकाले सर्वत्र तत्त-
दात्मसमवेतधर्मनाशस्याप्रामाणिकत्वं यत्र न तन्नाशस्तत्र प्रथम-
क्षणेऽप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासत्त्वेनातिप्रसङ्गसम्भ-
वात् कल्पान्तरमाह । स्वसमानाधिकरणेति । उक्तस्थले परामर्श-
देरनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वेऽपि तदुत्पादक्षणस्यानुमित्यव्य-
वहितपूर्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन परामर्शादेरेव
प्रतिबन्धकत्वान्नात्र कल्पे तादृशस्थले सिपाधयिषोत्पादकालेऽनु-
मितिप्रसङ्ग इति भावः ।

अत्रानुमितेरव्यवहितपूर्वत्वं वक्ष्यमाणनवुत्पात्तिक्षणोत्पत्तिकर्ध्व-
सप्रतियोगित्वम् । तत्र-क्षणत्वानिवेशेऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाका-
लाद्युत्पत्तिकर्ध्वसमादायातिप्रसक्तमिति क्षणत्वनिवेशनमावश्यकम् ।
एवञ्च एतदपेक्षया तादृशानुमित्युत्पत्त्यधिकरणसमयोत्पत्तिकर्ध्व-
सप्रतियोगिक्षणवृत्तिविविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवोचितम्, अनु-
मित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयस्य क्षणत्वेनानिवेशेऽपि क्षतिधिरहात् ।
अनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्यानुमि-
त्यव्यवहितपूर्वक्षणभिन्नक्षण एव सत्त्वात् । चरमक्षणत्वनिवेशनञ्च
उभयवैवाच्यकम् ।

अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तदुत्पात्तिक्षणोत्पत्तिकर्ध्वसप्रति-
योगित्वानधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेनानुमित्युत्पत्त्यन-
धिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालविशेषवृत्तित्वविशिष्टस-
त्त्वेन चानुमितिमात्रानुत्पत्तेरित्याशयेनाह । स्वसमानाधिकरणेति ।
यदि च पूर्वकल्पे क्षणत्वानिवेशेऽनुमित्युत्पत्त्युपलक्षणकालोत्पत्ति-
कत्वनिवेशन एवान्यकालावच्छेदेनानुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकाला-
द्युत्पत्तिकर्ध्वसमादायातिप्रसङ्गः, न, तु तदुत्पत्तिविशिष्टसमयोत्प-
त्तिकत्वनिवेशे, तथा च क्षणत्वमुत्पत्त्यधिकरणकाले न निवेद्यमेवे-
त्युच्यते तथाऽपि उल्लिखितोत्पत्तिकत्वापेक्षया तदुत्पत्तिकत्ववि-
शिष्टोत्पत्तिकत्वस्य गुरुशरीरतयैव कल्पान्तरानुसरणसङ्गतिः ।

न चैतन्कल्पेऽप्यनुमित्युत्पत्त्यभावविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वमेव ध्वं-
से निवेद्यम्, अनुमित्युत्पत्त्यधिकरणभिन्नोत्पत्तिकत्वनिवेशे यत्रानु-

मित्यात्मकपरामर्शानन्तरजानानुमित्यन्तरेच्छावलात्, पुनरनुमितिः
तत्रानुमित्सोत्पादकालस्य तत्पूर्वं परतो वाऽवस्थानावश्यकतयाऽनु-
मित्युत्पत्त्याधिकरणत्वनियमेन प्रथमानुमित्युत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्प-
त्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिताया दुर्घटतयाऽनुमित्सोत्प-
त्तिकालेऽनुमित्यापत्तेः । अनुमित्युत्पत्त्यभाषोपलक्षितसमयोत्पत्तिक-
त्वनिवेशेऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि तदुत्पत्त्यभावाधिकरण-
स्थूलकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिनया तद्वृत्तिपरामर्शादेरनुमिति-
विरोधितापत्तेः, तथा च साम्यमिति वाच्यम् । क्षणिकक्षणाभ्यु-
पगमेऽनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणत्वोपलक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशेऽपि
दर्शितस्थलेऽनुमित्सोत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पादानधिकरणतयोक्तदो-
षानवकाशेन तत्कल्पे लाघवसम्भवात् । अनुमित्यनधिकरणत्वस्य
समयविशेषणत्वेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्यधिकरणसमयवि-
शेषं प्रत्येवाव्यवहितपूर्वतया तदुत्तरमनुमित्यापत्तिरतस्तदुत्पत्त्यन-
धिकरणत्वपर्यन्तनिवेशः ।

समयाव्यवहितपूर्वत्व समयोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव न तु
वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम्, तदुत्पत्तिक्षण-
निवेशे प्रयोजनाभावात् । प्रागभाषानभ्युपगन्तुनये तदुत्पत्तिकाली-
नध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्वत्वम् । तथा च तदुत्पत्तिकालीनध्वं-
सप्रतियोगिकालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपव्यवहितत्वस्य स्वात-
न्त्र्येण निवेशनमफलम्, तदुत्पत्तिकालीनत्वस्थले तदुत्पत्तिकालो-
त्पत्तिरूपनिवेशन एव व्यवहितपूर्वकालवारणसम्भवादित्याशये-
नानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगि-
त्वरूपमेव वाच्यमित्याह । तद्व्यवहितेति । अनुमितिस्थिति-
कालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणसाधारणमतस्तद्वृ-
त्तित्वविशिष्टस्य विरोधित्वोपपत्तये प्रथमोत्पत्तिनिवेशः । उत्पत्ति-
विशिष्टोत्पत्तिकत्वनिवेशे तल्लाभायैव क्षणपदम् ।

(दी०) न चात्र प्रथमे यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं
सिपायाविपाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न
विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः, तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा
स्यात्, तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृशपूर्ववर्तित्वेन आविरोधि-

त्वादिति वाच्यम् । अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादि-
परमाणुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात्,
फलानुत्पादवलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात्, कारणान्तरक-
ल्पने गौरवाच्च अन्यव्यभिचारसन्देहस्य च कारणत्वग्रहा-
विरोधित्वात् ।

(गा०) द्वितीयकल्पानुसरणयाजीमूतप्रथमकल्पदोषं कथञ्चि-
दुद्धर्तुमाशङ्कते । न चात्रात । सिपाधयिपाद्वृत्तिकाले कस्यचित्त-
दात्मधर्मस्य नाशे तस्यैवानुमितिपूर्वमितिभिन्नत्वेन विरोधितया
न सिपाधयिपोत्पादकालेऽनुमित्यापात्तसम्भव इति तद्विनाश-
स्थलानुधावनम् । अन्यदीयधर्मनाशेऽपि तेन धर्मेणाप्रत्यासन्नतया
अन्यदीयानुमितिप्रतिषन्धासम्भवात्तत्पुरुषोयस्येत्युक्तम् ।

यद्यपि परामर्शानन्तरं सिपाधयिपोत्पादस्थले परामर्शाव्यवहि-
तक्षणे फलेच्छा अवश्यमेव स्वीकार्या, तथा च तस्या एव सिपाध-
यिपोत्पत्तिकाले अवश्य विनाशस्तथाप्यपेक्षानुज्जात्मकफलज्ञानात्
यदि परामर्शोत्पत्तिकाले फलेच्छा स्वीक्रियते, तदा परामर्शोत्प-
त्तिद्वितीयक्षणे न आत्मधर्मविनाश सम्भवतीत्यभिप्रायेणैवम् ।
अनुमितौ सुखचग्रमदशायां फलान्तरेच्छामन्तरेणैव सुखावप्रका-
रेणानुमिस्ता सम्भवतीत्यभिप्रायेण वा ।

सिपाधयिपानन्तरमनुमित्यनुत्पादे तत्पूर्वोत्पन्नपरामर्शद्विरेवा-
नुमित्यव्यवहितपूर्वमितिभिन्नतया विरोधित्वेनापस्यसम्भव इत्यतो
ऽनन्तरमनुमितिस्त्युक्तम् । अनवरतेति । अनवरतपरिस्पन्दमाना-
नामपरिमितपवनादिपरमाणुनां चेतनेनात्मना सह यः संयोगस-
न्तानः संयोगधारा, तदन्तर्गतव्यक्तीनां प्रतिक्षणमेव नाशादित्यर्थः ।
अपरिमितानामपि घटादीनामिव स्थिरत्वे, सदागतिस्वभावानाम-
पि एकस्यादिरूपत्वे प्रतिक्षणं न संयोगोत्पादविनाशसम्भव इत्यपरि-
मितान्तम् । प्रतिक्षणमात्मसमवेतसंयोगादिनाशस्य सम्भवेऽपि न
प्रामाणिकतेत्याशङ्क्याह । फलानुत्पादेति । कल्पनासम्भवादिति ।
अनुमित्युत्पत्त्येवकारणसत्त्वस्यावश्यकतया तदनुत्पादस्य तादृश-
संयोगादिनाशमन्तरेणानुपपद्यमानत्वादिति भावः ।

ननु तत्रानुमित्यनुत्पादनिर्वाहाय सिद्धभावादिरूपकारणान्तर-
मेव कल्प्यतां तद्विरहेणापि तत्र तदुपपत्तोरित्यत आह । कारण-
न्तरेति ।

ननु अनुमितिपूर्ववर्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणतासिद्धौ
उक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाहाय तादृशकारणाभावोपपादकसं-
योगादिविनाशः कल्पनीयः । प्रथमञ्च तादृशग्रह एव न सम्भवति
उक्तस्थले तदानीं तादृशाभावरूपकारणसत्त्वस्य सन्दिग्धतया अ-
न्वयव्यभिचारसन्देहादित्यत आह । अन्वयव्यभिचारेति । कारणत्व-
ग्रहाविरोधित्वादिति । कारणतायाः कार्यव्यापकतागर्भाया ग्रहे
प्राह्याभावावगाहितया व्यातिरेक्यभिचारग्रहस्यैव विरोधित्वात्,
सामग्रीनिष्ठकार्यव्याप्तेश्च कार्यकारणभावाघटकतया तादृशव्याप्ति-
विरोध्यन्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्यकारणभावग्रहविरोधित्वे माना-
भावादिति भावः ।

(दी०) उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा-
एव तादृशपूर्ववर्तिभिन्नाः । भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति
तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्तित्ववि-
शिष्टत्वादिना वा कारणत्वम् । तथा च उपमानादेः प्रमाणान्तर-
त्वं भज्येत सर्वत्र अनुमितिसामग्रीमम्भवात् । विलीयेत च
परादर्शत्वादिना कारणत्वम् बाधत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् ।
अनयैव रीत्या कार्यान्तरेणपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्ध-
कानाञ्च अतथात्वमक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रमज्येत । अत एव न
न द्वितीयोऽपि प्रकारः वैयर्थ्याच्च सिद्धेः ।

(गा०) ननु प्रतिक्षणमात्मनि संयोगादिविनाशेऽपि यत्र दार्श-
न्यस्थले सिद्धिरनुमितिरूपा तत्र तद्विनीयक्षणविनष्टसंयोगादेरनुमि-
तिपूर्वमपि सत्त्वेनाविरोधितया उक्तापत्तिस्तदवस्थेयेत्यत आह ।
उपादीयन्तामिति । प्रतिबन्धकतया स्वीक्रियन्तामित्यर्थः । समयवि-
शेषः । यदा तत्रात्मनि अनुमितिर्नाल्पघने तत्क्षणव्यवहितपूर्वक्षण-
रूपः । तत्सम्बन्धस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वमभावात् । एवं सति प्र-

तिवन्धकता स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्या । सर्वत्र क्षणविशेषसम्बन्ध-
स्यैव प्रतिबन्धकतासम्भवेन सिद्ध्यादिसाधारण्यविरहेऽपि क्षतिविर-
हात् । क्षणसम्बन्धस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येदम् । अनतिरिक्तत्वा-
भिप्रायेणानुगतेन भेदकूटाघटितलघुरूपान्तरेण कारणतां प्रसञ्जय-
ति । भवेद्वेति । एकपुरुषीयानुमित्युत्पादक्षणे सर्वात्मन्यनुमित्यापत्ते-
र्यरणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशः । क्षणस्य कारणता च यदा ता-
दृशक्षणः तदुत्तरं कार्यमिति कालिकप्रत्यासत्त्या बोध्या । परामर्श-
साधारण्यानुरोधेनाह । तादृशेति । तदीयानुमित्वध्यवहितपूर्वव-
र्त्तित्वर्थः ।

यद्यप्यत्र पूर्वोपदर्शितस्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविशेषण-
तयाप्यतिप्रसङ्गः शक्यधारणस्तथापि तत्र स्वत्वान्तर्भावेनानुग-
ममाशङ्क्य तत्पुरुषीयत्वघटितैतत्कल्पानुसरणं बोध्यम् ।

न चैवं पुरुषभेदेन कारणताभेदात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
लिङ्गपरामर्शत्वासिद्धभावात्वादिना कारणताकल्पनमेवोचितमिति वा-
च्यम् । लिङ्गपरामर्शादेरपि लिङ्गादिभेदेन कारणताभेदस्याऽऽवश्य-
कत्वात् पुरुषापेक्षया लिङ्गादीनामेव भूयस्त्वात् ।

उक्तरूपेण कारणतास्वीकारे अनिष्टं प्रदर्शयति । तथा चेति । उ-
पमानादेरित्यादिना शब्दपरिग्रहः । प्रमाणान्तरत्वम् । अनुमितिव-
हिर्भूतप्रमाणत्वम् । सर्वत्रैवेति । उपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादि-
घटितानुमितिसामग्रयनियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपेत्येते अत उपमा-
नादेः प्रमाणान्तरता अनुमित्युत्पत्तिमात्रनिर्वाहस्य उक्तकारणस्या-
नुमितिसामग्र्यत्वे तु तस्याः सर्वत्रैव सम्भवेनोपमित्यादिरूपविलक्ष-
णप्रमितेरेवासिद्ध्यापत्तेरिति भावः ।

ननु सर्वत्रैकजातीयप्रमितिसामग्र्यसम्भवेऽपि उपमिनोमि शा-
ब्दयामि अनुमिनोम्यनुभवसाक्षिकं प्रमितिवैलक्षण्यं दुरपह्वमेवे-
ति नोपमानादेः प्रमाणान्तरताभङ्ग इत्यतोऽन्यथापमाह । विलीयेते-
ति । उक्तरूपेण परामर्शादेरपि कारणत्वात् परामर्शत्वादिनेति । अ-
नुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वविधत्वादिना बाधादेरपि प्रतिबन्धकत्वात्
बाधत्वादिनेति । कार्यान्तरेषु । प्रत्यक्षादिषु । कारणानाम् । सर्ववादि-
सिद्धकारणतावच्छेदकेन्द्रियसाक्षिकर्पत्वाद्यवाच्छिन्नानाम् । प्रतिबन्ध-
कानाम् । सर्वसम्मतप्रतिबन्धकतावच्छेदकदोषविशेषत्वाद्यवच्छि-

ज्ञानाम् । अतथात्वम् । अकारणत्वमप्रतिबन्धकत्वञ्च । अन्तस्तानाम् ।
अकारणत्वादिना सर्वानुमतानां कार्याव्यवहितपूर्ववर्तितद्विज्ञाना-
मुदासीनवस्तूनाम् । तथात्वम् । कारणत्वादिकम् । प्रसज्येत । ते-
षामप्युक्तकारणनावच्छेदकादिरूपाक्रान्तत्वादिति भावः ।

अत एवेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धिभिन्नसिद्धीनां
तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वेऽनन्तकारणताप्रसङ्गात्, तादृश-
सिद्धिभिन्नसिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे तस्यानुमित्युत्पत्त्यधीनतया
अन्योन्याश्रयात्, तत्तत्सिद्धिभेदकूटवत्सिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतु-
त्वे भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादेवेत्यर्थः । एत-
न्मते अधिकदूषणमाह । वैयर्थ्याच्चेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिभि-
न्नाभावच्छिन्नाभावस्यैव कारणत्वसम्भवात्, बाधनुद्धादेरभावस्य
परामर्शादेश्च कारणतान्तरताविलयप्रसङ्गस्येष्टत्वादिति भावः । एत-
न्मते इव दर्शितवृत्तीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वघटितस्वक्षणा-
व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्धभावरूपपक्षतापक्षेऽपि
पूर्वोक्तसिद्धिपदव्यावृत्त्यसङ्गतस्तद्वैयर्थ्यं योध्यम् ।

न च ज्ञानेच्छयोर्योगपक्षे सिपाधयिषाकालोत्पन्नानुमितिपूर्वव-
र्तिपरामर्शादेः सिपाधयिषाविरहविशिष्टाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्ना-
नुमितिकभिन्नतया पूर्वं सिपाधयिषाविरहविशिष्टतया चानुमिति-
विरोधिता स्यादिति तत्सार्थकता इति धाव्यम् । ज्ञानेच्छयोर्योगपक्षे
सिद्ध्युपादानेऽपि यत्र पूर्वोत्पन्नसिपाधयिषाचतुर्थक्षणे सिद्ध्यनन्तरं
पुनः सिपाधयिषा अनुमितिश्च युगपत्तत्र सिद्धिविरोधितापेक्ष-
र्थास्त्वात् ।

न च तत्र सिद्ध्यनुपादाने सिपाधयिषाविरहविशेषणस्यापि वै-
यर्थ्यमापतितं यत्र क्रमेण सिद्धिसिपाधयिषानुमितयस्तत्र सिद्धेर-
नुमित्यविरोधित्वेऽपि सिपाधयिषोत्पत्तिकालचिनष्टफलेच्छादीनां
विरोधितयैव सिपाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादिति धा-
व्यम् । सिद्धेरनुमितिरूपत्वे इच्छाकालावेनष्टफलेच्छादेरनुमित्यव्य-
वहितपूर्ववर्तितया विरोधित्वासम्भवादिति ।

(दी०) सिपाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्ध्यनुमानानि

रिक्तसाधकमानयोरेक्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचित्तत्र ।

साधकं हि मानं सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा ? नायः, चक्षुरादिसत्त्वे विनाऽनुमित्सामनुमित्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः, अनुमानातिरिक्त्यस्य वैयर्थ्याच्च । न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारणत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कथितम् ।

(गा०) समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले पक्षताविरहेणानुमितिं धारयतो मूलस्थसाधकमानपदं सिद्धिसाधकमानविशेषान्यतरपरतया वर्णयत उपाध्यायस्य मतमाह । सिषाधयिपेति ।

सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उत्तेजकत्वात् प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवमित्यन्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतालाभाय समास उपेक्षितः । अनुमितिपूर्वमनुमानरूपस्यैव साधकमानस्य नियमेन सत्त्वात् सिषाधयिषा विना कदाऽप्यनुमितिर्न स्यादित्यनुमानातिरिक्तत्वं साधकमानविशेषणम्, साधकमानपदार्थघटकसिद्धावनुमित्यन्यत्वविशेषणं पर्यवसितम्, इदञ्च लाघवमाशङ्क्याप्रे निराकार्यम् । साधकमानपदार्थं वितर्क्य दूषयति । साधकं हीनि । तदुपहितम् । स्वजन्यसिद्धिविशिष्टम् । तत्सामग्री । सिद्धेः कारणसमुदायः । अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानाभावस्याक्षतत्वाद्विनाऽनुमित्सामिति । अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति । कालिकप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण । समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्वदैव चक्षुरादिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गो बोध्यः । प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अनुत्पन्ने प्रत्यक्ष इति शेषः ।

ननु तत्रानुमितिवारणायान्यदेव प्रतिबन्धकमास्थेयं सिध्यभाषणक्षतामतेऽपि तदावश्यकत्वावित्यत आह । अनुमानातिरिक्त्येति । तथा सति पक्षताशरीरेऽनुमानातिरिक्तसाधकमानान्तभावंस्य निष्फल-

त्यादित्यर्थः । सिद्धसमवहितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायां अनुमिति-
धारणस्यैव तत्फलत्वात्, साधकमानपदेन सिद्धयुपाहितविवक्षणे
च तदनिर्वाहादिति भावः ।

केचित्तु यथाश्रुतानुरोधेनानुमानातिरिक्तेति तन्मात्रपरमेव ।

न च सामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वे साधकमानपदार्थस्य
सिद्धयुपाहितस्यापि निवेशनमफलमेवात वाच्यम् । यत्र विषये प्र-
त्यक्षादयुपाहितसन्निकर्षादिघटितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामेव परा-
मशोदिसमवधानं तत्रानुमितिधारणाय तादृशसाधकमानस्यैव पक्ष-
तायां निवेशयितुमुचितत्वात् ।

न च तत्रापि सिद्धिप्रतिबन्धकतयैव उपपत्तौ सिद्धयुपाहितनि-
वेशनमफलमिति वाच्यम् । शाब्दसिद्धिकाले अशाब्दं ज्ञानं जायता-
मितीच्छायादानुमित्युत्पत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाया अवश्यमुत्तेज-
कत्वापगमात् । तथाविधेच्छायादुपदर्शितप्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरम-
नुमितेर्धारणाय साधकमानान्तर्भावसार्थक्यात् ।

न च सिद्धयुपाहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकसमवधा-
नासत्त्वे तादृशेच्छायात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेऽपि ता-
दृशेच्छाया उत्तेजकताया आवश्यकत्वात् पक्षतायां तदन्तर्भावे-
ऽपि उक्तापत्तिवारणासम्भव इति वाच्यम् । यत्र प्रत्यक्षोपाहितच-
क्षुःसंयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्वे एवाशाब्दं ज्ञानं जाय-
तमितीच्छा न तु इतरकारणाभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे तत्र
तादृशेच्छाभावस्य प्रत्यक्षोपाहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमानवि-
शेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तथाविधसा-
धकमानान्तर्भावस्य सार्थकत्वादित्याहुः ।

अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमिति । अन्यथा अ-
नुमितिसाधीनानुमित्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः । प्रत्यक्षसा-
मग्र्यभावत्वेन । सिद्धेप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावत्वेन । अन्योन्याध-
यादिति । अनुमितिसामग्र्यभावं प्रत्यक्षकारणकलापान्तर्गतमस्मा-
त्वा प्रत्यक्षसामग्र्या अज्ञानात् तदज्ञाने च तदभावघटितानुमिति-
सामग्र्या अज्ञानात् तदभावादिज्ञानाभावादिति भावः ।

अथ वा कारणसमुदायत्वेन सामग्र्या निवेशे समुदायमेदस्य
प्रत्येकं सकलकारणेभ्यः सत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्माच्चिद्वानुयां-

गिताकाभावानुपगमे सामग्र्यां(१) सामग्रीभिर्नाभिन्नत्वं दुर्घटमिति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनैव सा निवेदया, अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्य अन्यदा कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नभेदवत्त्वं, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे च नादृशभेदावच्छिन्नभेदवत्त्वं फटोप ग्रायकस्योपपादनीयम् । तथा च परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमित्यनुत्पादः प्रत्यक्षात्पादनिर्वाहः उक्तानुमितिप्रतियन्धकत्वस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिमन्तरेणानिर्वाहात् प्रत्यक्षोत्पत्तिरपि अनुमित्यनुत्पादमपेक्षते, तदुत्पादे अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षप्रतियन्धकस्यावश्यं सत्त्वादित्यन्योन्याश्रय इति भावः ।

अत्रैव कथमे अन्यथा दूषणमुपन्यस्यति स्थानुत्वाभावेति ।

स्वोक्तदोषस्याप्येतदनुमततया चकारमङ्गतिः (२) यत्र विशेषदर्शनानन्तरक्षणजातप्रतियोग्यारोपात् स्थानुत्वाभावप्रत्यक्षतत्रेत्यादिः । तदभावानुमित्यापत्तेः । स्थानुत्वाभावानुमित्यापत्तेः । तथा चानुमित्यन्यासिद्धिसामग्र्यभावस्य कार्यकालवृत्तितया पृथगेव कारणत्वमावश्यकमिति भावः ।

न च प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षकारणतामते यत्र विशेषदर्शनकाले तत्पूर्व वा प्रतियोग्यारोपस्तत्रैव विशेषदर्शनार्थानुमत्तावप्रत्यक्षं न तु विशेषदर्शनोत्तरप्रतियोग्यारोपानन्तरमिति वाच्यम् । प्रतियोग्यारोपस्याहेतुतामते विशेषदर्शनपर्यन्तं प्रतियोग्यारोपानुत्पादस्थले विशेषदर्शनोत्तरमभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या फलसाम्पाप तच्चेतुतामतेऽपि क्षणैकव्याजेनाभावप्रत्यक्षस्वीकारस्याऽऽवश्यकतेत्याशयात् ।

न च विशेषदर्शनानन्तरमाहार्य एव प्रतियोग्यारोपो भविष्यति तत्सामग्र्याश्चेच्छाघटिताया बलवत्त्वात्प्रोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशेषदर्शनोत्तरमिच्छां विनैव प्रतियोग्यारोपसम्भवात्(३) । प्रतियो-

(१) "सामग्र्या" मिति पाठोऽन्यस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

(२) दीधितौ "इत्यपि" इत्यत्र "इति च" इति पाठः क्वचित् पुस्तके स्यादिति भाति ।

(३) "न च प्रतियोग्यारोपस्ये" इत्यादिः "प्रतियोग्यारोपसम्भवा" दित्यन्तः पाठस्तु सर्वस्मिन् पुस्तके न दृश्यते ।

ग्यारोपकारणतायाः स्वासम्मततया “केचिदिति” (१) ।

(दी०) वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वान्निगमे-
न प्रथमोपस्थितत्वाद्वाच्यत्वाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा वाधा-
देरपि अत्रैवान्तर्भावपसङ्गात्, न चानुमित्साविरहस्य प्रत्येक-
विशेषणत्वे गौरवं शब्दासिद्धौ मत्स्यापशब्दं ज्ञानं जायतामि-
तीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिर्विषयकेच्छाविरहस्य,
प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृशेच्छायामप्यनुमित्यनुत्पादात् सा-
धकमाने अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य पृथगेव विशेषण-
तायास्त्वयाऽपि वाच्यत्वान् ।

(गा०) ननु पक्षनाघटकप्रत्यक्षसामग्री नानुमितिसामग्र्यभा-
वघट्टिनकारणसमुदायरूपा, अपि तु तदतिरिक्ता प्रत्यक्षासाधारण-
कारणसमुदायरूपेव वाच्या, अनुमित्साविशिष्टसमानविषयकानु-
मितिसामग्र्योद्देशायां सिषाधयिष्यारूपात्तत्रकथलादेवानुमित्युपपत्तः ।
एवं प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्र्यप्रतिबन्धकतायामपि निदकपक्षता
न निवेद्यते, अपि तु लाघवादानुमित्सावैशिष्ट्यमेव, असत्यामनुमि-
त्सायां समानविषये प्रत्यक्षोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्सत्त्वे च पक्षनाया
अपि आवश्यकत्वात् । तथा च न प्रथमोक्तान्योन्याभयाद्यकाशः,
एवं सामग्र्याः कार्यव्यवहितप्रारूक्षणावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धक-
त्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामनुमित्सावै-
शिष्ट्यं निवेद्यते । तथा चोक्तस्थले प्रत्यक्षोत्पत्तिर्नानुमित्यनुत्पाद-
मुपजीवति अनुमित्युत्पादेऽप्यनुमित्साविरहेण प्रत्यक्षप्रतिबन्ध-
कासत्वात् अपि तु अनुमित्साविरहमेवेति नापरोऽप्यन्योन्याश्र-
यः । अन्यथा सामग्र्याः पक्षतायामनन्तर्भावेऽपि पृथक् प्रतिबन्ध-
कताया आवश्यकत्वेनानिस्तारादित्यत आह । वस्तुतस्त्विति ।

एतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वं सिद्धित्वादिरूपप्रत्येकवृत्तिधर्मा-
वच्छेदेन कार्यानुत्पाद प्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् ।

ननु अन्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्निवृत्तिसिद्धित्वाद्यवच्छि-
न्न-

(१) दीधितो “कश्चित्,” इत्यस्य स्थाने केचिदित्येव पाठो भ-
ट्टाचार्यसम्मत इत्यतः केचिदितीत्युक्तम् ।

अस्य कार्यानुत्पादान्वयनियतत्वं तद्वच्छिन्नव्यतिरेकस्य च
 नान्तरपरामर्शादिसिद्धितस्य कार्योत्पादनियतत्वं व्यस्पष्टं
 तावता सिद्धित्वादिना प्रतिबन्धकतामिदिरित्यतो
 नियमेनेति । प्रथमोपस्थितत्वात् । प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य
 चिह्नान्यतरत्वापेक्षया प्रथममुपस्थितत्वात् ।
 कृत्वा शरीरलाघवमाह । लाघवादिति । उक्तरूपद्वयमपश्यन् ननु
 दिनस्याधिकभेदादिघटिततया शुद्धत्वादिति भावः ।
 सिद्धित्वादिना । तथाप्यम् । प्रतिबन्धकतयम् । अन्यथा । प्रतिबन्धक-
 त्वेक्यानुरोधेन नानाधर्मावच्छिन्नानां तत्तद्वच्छिन्नप्रतिबन्धक-
 त्वेन प्रतिबन्धकत्वे । बाधादेरित्यादिना सप्रतिपक्षादेप्रसङ्ग-
 इति । (१) अत्रैव । पक्षतायामेव । अन्तर्भाषप्रसङ्गात् । घटकताप्रसङ्गा-
 त् । सिद्धिबाधसामग्रीविशेषादन्यतमबाधच्छिन्नाभावात्
 त्वप्रसङ्गादिति समुदायार्थः । अन्यथा बाधबुद्ध्याद्यभावस्य कारण-
 तान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः ।

न च बहुधादिनिश्चयाप्राप्त्यध्यायामपि बहिर्मान् पर्वतो बह-
 धानित्याद्यनुमितो बहुधभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया बहुधादि-
 प्रकारताघटिनरूपावच्छिन्न प्रति बहुधभावादिनिश्चयस्य प्रतिब-
 न्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति कथं साध्यतदभावादिनिश्चय-
 नामेकरूपेण प्रतिबन्धकताप्रसक्तिरिति वाच्यम् । बहुधादिप्रकार-
 कानुमितौ बहुधभावादिनिश्चयस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वेऽपि बहि-
 र्मान् पर्वतो घटयान् इत्याद्यनुमितिहेतुपक्षतायामाश्रयादिसिद्धादिनि-
 श्चयान्तर्भावेणेव तादृशनिश्चयदशायां तथाविधानुमितिवारण-
 म्भवात्, अवच्छेदकगौरवस्य तावदेवाप्रयोजकीकृतत्वात् ।

न च तथाऽपि बाधकाले प्रत्यक्षादेरप्यनुत्पत्त्या विशिष्टबुद्धि-
 सामान्य प्रति बाधबुद्धे प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति
 पक्षताया तदन्तर्भावो निरर्थक इति वाच्यम् । तत्रापि भिन्नविषय-
 कानुमितिसामग्र्यादीनामवश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकताया बाधसा-
 धारणान्यतरत्वादेरवच्छेदकतयैवोपपत्तेर्बाधबुद्धे सामान्यप्रतिब-
 न्धकत्वासिद्धेः, प्रत्यक्षस्थले इच्छानामुत्तेजकतयापि तदसिद्धेः

(१) स प्रतिपक्षादिपरिग्रह इत्यापि काचित्क पाठः ।

केचित्तु । अत्रेव । ईदृशप्रतिबन्धकतायामेव । प्रतिबन्धकान्तरसाधारणान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवेति यावत् । अन्तर्भावप्रसङ्गात् । अवच्छेदकघटकताप्रसङ्गात् । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिसाधारणान्यतरत्वेनैव बाधादेः प्रतिबन्धकताप्रसङ्गादिति समुदायार्थः । तथा च पक्षतायां बाधान्तर्भावपरत्वाभावाशोकासङ्गतिरिति व्याचक्षुः ।

केचित्तु तदभावाविशेषदशायां यादृशाङ्कुरविशेषधर्मितावच्छेदककाद्यनुमितः कारणान्तराविरहादेव नियमतोऽनुत्पादस्तत्साध्यकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

ननु सिद्धिसामग्रीविशेषयोरुभयोरेवानुमित्वाया उत्तेजकतया तयोरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्सादिहस्यान्यतरत्वावच्छिन्नं सकृद्विशेषणतया लाघवम्, अनुमिन्साविरहविशिष्टसिद्धिसामग्र्यन्यतरत्वापेक्षया तद्विशिष्टसिद्धित्वतद्विशिष्टसामग्र्यत्वयोरेकस्यापि विशेषणस्य द्विधा निवेशन गौरवात्, अन्यतरत्वघटकांशापेक्षया सिषाधयिषाविरहांशस्य गुरुतायाः स्फुटत्वात् । अत एव याथाद्यन्तर्भावप्रतिबन्धेरपि नावकाशः । बाधसिद्धितद्विशेषसामग्र्यन्यतमत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अनुगतरूपावच्छिन्नांशे सिषाधयिषाविरहविशेषणतायां सिद्धादिकाल इव बाधकालेऽपि अनुमित्सावलादनुमित्यापत्तेः, सिद्धित्वाद्यवच्छिन्न एव पृथक् तद्विशेषणतया उक्तलाघवानवकाशात् । विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे उक्तदिशा लाघवासम्भवेनावच्छेदकगौरवस्य दुष्परिहरत्वात् ।

न च प्रत्यक्षस्थले बाधबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ च इच्छाया उत्तेजकतया तत्रानुगतरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वे इच्छाविरहस्य सकृद्विशेषणतया लाघवमक्षेपणमेवेति वाच्यम् । बाधादौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वे नानाप्रतिबन्धकताप्रसङ्गेन तदनभ्युपगमात्, अनाहार्यत्वस्य प्रतिबध्यतायच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव बाधादिसमये आहार्यप्रत्यक्षस्योपपादनीयत्वादित्याशङ्कं निरस्यति । न चेत्यादिना । गौरवमित्यन्तेनाशङ्का । अनुमितेरुत्पादादिति । प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वेऽनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेरिति भावः । अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य । अनुमितित्वाप्रकारकतादृशेच्छा-

साधारणानुगतरूपावच्छिन्नप्रचिरहस्य । तादृशञ्च रूपं प्रागेवावेदितम् । अनुमित्यनुत्पादादिति । प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशेच्छाधिपयसिद्धेरिति भावः । अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य । अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यप्राप्तत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य । पृथगेव । यथायोगं सिद्धित्वप्रत्यक्षसामग्रोत्पाद्यवच्छिन्ने एव ।

(दी०) स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम्, अन्यतरत्वघटकयोरन्योन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावश्च । आत्मनिष्ठश्च समवायेन सिद्धेरभावः कारणम्, भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारणरूपायास्तत्तामग्रयाः, मणिविशिष्टस्य श्वेदरिव इतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात् । तथा च कथमनुगतत्वेन तयोरभावः कारणम् ।

(गा०) ननु अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छातत्प्रकारकेच्छानामनुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवान्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणं वाच्यम्, प्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामुक्तेच्छाबलादनुमितेर्वारणाय चानुमितिभिन्नालौकिकप्रत्यक्षान्यस्थविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसामग्रोत्पत्तिरहितान्यत्वेनेच्छा विशेषणीया । अनुमितिसामग्र्या, उपनीतभानसामग्र्या च समवहिताया इच्छायाः सहस्राय भेदद्वयमवच्छिन्नान्तविशेषणम् । अनुमितित्वादिप्रकारिकायाः प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितेच्छायाः सग्रदायावच्छिन्नान्तम्, एवञ्चोक्ताद्यवमभ्युपगमेत्यत आह । स्वनिवर्त्तकेति ।

निवर्त्तकत्वं विषयतया बोध्यम् । अतीव गौरवमिति । अतिशुद्धशरीरतादृशेच्छाविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः ।

नन्वेवमपि प्रतिबन्धकतैक्यनिबन्धनं लाघवं तुयोरमेव, प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने एकत्रावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अनेकत्र पक्षनाहेतुतायाम् एकैकविषयद्वयभावादिनेन्द्रियानामन्तर्भावेऽनन्तस्थले अवच्छेदकगौरवात् स्वातन्त्र्येण एकैकप्रतिबन्धकताकल्पनस्योचिततया याद्यादेः पक्षतान्तर्भावप्रतिबन्धनयकाशात् । प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वाद्येत्याशयेनान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनेऽपि

विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धताद्वयमापादयति । अन्यतरत्वेति । अन्योन्याभावयोः । सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः । तथा च सिद्धिभेद-विशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदः सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदश्च विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेद आवश्यकः ।

न च तादृशभेदयोः समनियतयोरभेदान्नावच्छेदकभेद इति वाच्यम् । तादृशभेदाभेदेऽपि तस्य सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदत्वेन च विनिगमनाविरहेणावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयतया विशिष्टस्यावच्छेदकस्यावश्यं भेदात् ।

न चाखण्डस्य तस्य स्वरूपत एवावच्छेदकतासम्भवादुक्तविशेषणपुरस्कारेण नावच्छेदकत्वमिति कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । अभावस्याखण्डत्वेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, यस्य स्वरूपतो भानं तस्यैव तथाऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात्, विशेषणपुरस्कारेणोपस्थितेऽवच्छेदकत्वग्रहस्य विशेषणावच्छिन्ने अवच्छेदकताशगाहित्वनियमात् स्वरूपतो (१)ऽभासमाने स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य प्रमाणेनास्पर्शात् ।

न च तद्व्यक्तित्वेनैव भेदस्यावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं न तु स्वरूपतः, तथा च नोपदर्शितविनिगमनाविरहाद्यकाश इति वाच्यम् । भेदविनिगमनाविरहस्य भेदस्वरूपातिरिक्तस्य दुर्बलत्वात्, भेदरूपस्य च तस्य स्वरूपतो विशेषणत्वासम्भवात् ।

एतन्नाखण्डस्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वमित्यपि परास्तम् ।

यत्तु सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः सामानाधिकरण्येन मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्न भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं येन विनिगमनाविरहः स्यात्, अपि तु धर्मविशेषणतापन्नयोरैव व्यासङ्गवृत्त्यवच्छेदकत्वं तथाविधयोरप्यवच्छेदकतापर्याप्तमहानर्सायवह्निर्नास्तीति प्रतीत्याऽवगाहनादिति, तदपि न । महानर्सायवह्निर्नास्तीत्यादिवुद्धो वह्नित्वाद्येकधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न एव महानर्सायत्वाद्यपराविशेषणभाननियम इत्येकत्रानेके गमवच्छेदकत्वे ग्राह्ये ध-

(१) किञ्चिद्रूपेण भासमान इत्यपि पुस्तकांतरे पाठः ।

मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यैवावच्छेदकत्वग्रहो न तु धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतानापन्नस्यावच्छेदकताग्रह इति नियमेन प्रकृते कस्य धर्मितावच्छेदकतापन्नस्य कस्य वा तदवच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणावच्छेदकताभेदस्याऽऽवश्यकत्वादवच्छेदकविषयतावैलक्षण्यस्यावच्छेदकतावैलक्षण्यनियतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अन्यतरत्वेन उभयोरनुगमेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुगमात् तयोरेकाभावस्य कारणतासम्भव इत्याह । आत्मनिष्ठश्चेति । समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकःसिद्धभावात् आत्मप्रत्यासन्नतया कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणकारणचक्षुःसंयोगादिरूपसामान्यास्तु स्याद्व्यसंयुक्तमनःसंयोगादिरूपपरम्परात्मकभिन्नभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणं वाच्यमित्यर्थः । विषयचक्षुःसंयोगादेः समवायेनाभावस्य सर्वदैवात्मनि सत्त्वात् । तादृशाभावकारणताया अतिप्रसङ्गावारकत्वादिति (१) भावः ।

ननु विषयचक्षुःसंयोगादेन प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते येन सम्बन्धाननुगमः स्यात्, किन्तु चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य मनोयोगस्यैव समवायेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यत आह । मणीति । बहुरित्यनन्तरं प्रकृते इति, पूरणीयम् । प्रतिबन्धकत्वायोगादिति । मनोयोगस्यानुमितावपि हेतुत्वात् कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः ।

यद्यपि कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वे क्षतिविरहः, दाहप्रतिबन्धकत्वे बह्वः प्रयोजनाधिरहादेवानिवेशः, प्रकृते तु सम्बन्धस्यानुरोधादेव मनायोगादेरनुप्रवेश इत्यकिञ्चित्करमेतत्, तथाऽपि मनोयोगस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमेव बाधकं बोध्यम् ।

न च सामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतामतेऽप्यात्मनिष्ठतासम्बन्धे चक्षुःसंयोगादेः सम्बन्धतया मनोयोगादिप्रवेशस्याऽऽवश्यकत्वाद्वाधिकाधिक्यमेतेन्मतेऽपि, कालनिष्ठतया सामान्यभावहेतुत्वे तत्तदपुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवादिति वाच्यम् । तथाऽपि मनोयोगादिसम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्वारत्वात्, विषयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदाधिरहानुरोधेन विषयप्रत्या-

(१) अतिप्रसङ्गयोधकत्वादित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

सन्नतया चक्षुःसंयोगादिप्रतिबन्धकतापक्षस्यैव स्वतन्त्रसामग्रीप्रति-
बन्धकतावादिभिराश्रयणीयतया तत्र मनोयोगादेर्निवेशाभावाच्च ।
तथा चेति । एवं रीत्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्याऽऽव-
श्यकत्वे च इत्यर्थः ।

(दी०) एवं सिद्धेः सिपाधयिपाविरहेण वैशिष्ट्यमेक-
कालावच्छेदेनैकात्म्यचित्त्वं प्रत्यक्षादिकारणचक्षुःसंयोगादेस्त्व-
न्यादृशमिति सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सि-
द्ध्यभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम् , एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्ति-
निमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति ।

(गा०) पूर्वं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सिद्धिसामग्रीविशेष-
णयोः सिपाधयिपाविरहपदाथयोर्भेदात्तद्विशेषणप्रवेशपार्थक्यं व्य-
वस्थापितं इदानीं सम्बन्धभेदेन तद्विशेषणताभेदं व्यवस्थापयति ।
एककालेति । एकक्षणावच्छिन्नमेकात्मसमवेतत्वमित्यर्थः ।

यद्यपि सम्बन्धमध्ये एकक्षणावच्छिन्नत्वानन्तर्भावेऽपि सिपा-
धयिपाकाले तद्विरहरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव ।

न च तत्र कालानन्तर्भावे सिपाधयिपाकालेऽपि सिद्धौ काला-
न्तरावच्छिन्नतद्विरहवत्यात्मनि वृत्तित्वरूपवेशिष्टं वर्तते, अन्या-
त्मनि घटादौ च तादृशविशेषणञ्चति विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहत-
मिति कथं विशिष्टाभावेन वर्तितव्यं कालान्तर्भावे तु तादृशकाला-
भावान्न तदानीं तद्वदितवेशिष्टमिति विशिष्टाभावोऽक्षत इति या-
च्यम् । सिपाधयिपाकालस्य तदधिकरणनिष्ठतदभावाधिकरणतान-
वच्छेदकतया तादृशाधिकरणताघटितसामानाधिकरण्यरूपतदि-
च्छात्मानाधिकरणसिद्धिनिष्ठवैशिष्ट्येऽप्यनवच्छेदकत्वात् तत्तत्का-
लावच्छेदेन सिद्धिमत्यपि तदिच्छाधिकरणे इच्छाविरहविशिष्टसि-
द्धिसत्त्वानुपपत्तेः । अन्यथा स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य स्वा-
धिकरणवृत्तिताविशेषणत्वेऽपि तत्कालस्याप्यन्याधिकरणावच्छि-
न्नस्वाधिकरणतया कालविरहप्रयुक्तवैशिष्ट्यविरहस्यानिर्वाहात् ।
विशेष्यभूततत्सिद्ध्यधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणकालत्वेन काल-
स्य सम्बन्धघटकत्वे चाननुगमादिति । तथापि विभिन्नकाले विशे-

पणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि एकक्षणावच्छेदेन
नाधिकरण्यस्यैव विशिष्टसत्यनिर्वाहकत्वमित्येतस्मृचनार्थैव एक-
कालावच्छिन्नप्रत्ययकथनम् ।

केचित्तु कालस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे घटकस-
म्बन्धाघटकत्वे तदुपलक्षिताभावात्तद्विशिष्टाभाववैलक्षण्यानिर्वाहः
प्रतियोगितावच्छेदादधैलक्षण्यात् सर्वदा दण्डरहिणपुरुषाधिकर-
णक्षणे दण्डोपलक्षितपुरुषाभावस्य सत्त्वेन पुरुषत्वादिमात्रस्य तत्प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तादृशपुरुषान्तरद्वयाघर्षकानुगत-
धर्मान्तरविरहेण, सत्ये वा प्रतियोगिकोट्या तस्याभावेन, प्रतियो-
गितावच्छेदके तदन्तर्भावासम्भवादित्याहुः । तांशन्त्यम् ।

अत्यादृशमिति । स्यान्नर्थाभूतात्मन्युक्तपरम्परासम्बन्धेन सम्ब-
द्धस्वरूपमित्यर्थः ।

ननु पक्षताशरीरे प्रत्यक्षादिसामान्यतन्त्रभावे तदभावस्यानु-
मितौ स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमावश्यकं, तथा च तस्यैव पक्षपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तता स्वीक्रियतां न तु सिद्ध्यभावस्य, तथा च पक्षपदप्र-
वृत्तिनिमित्तमिदमिति मूलविरोध इत्यत आह । सामग्रीति । हेतु-
त्वेऽपि । अनुमित्यसाधारणकारणत्वेऽपि । लाघवात् । लघुशरी-
रत्वात् ।

(दी०) फलानुपहितसिद्धीन्लाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावा-
पेक्षया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहा-
रविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्याऽऽवश्यकत्वे बाधाभावो न नि-
विशते गौरवात् । विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चाऽऽत्मनिष्ठस्वैवानु-
मितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्वतादौ पक्षव्यवहा-
र इति ध्येयम् ।

(गा०) ननु लाघवस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपपद्यमानत्वे बाधा-
भावस्यैव तथात्वमुच्यते तत्र सिपाघायेपाचिरहाप्रवेशात्, यदि च
सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारो नास्तीति सिद्ध्यभावस्य तथात्वमु-
च्यते, तदा बाधदशायामपि तद्विरहात् कोऽपि निविशतामित्यत
आह । फलानुपहितेति । स्वावपणसिद्ध्यनुपहितेत्यर्थः । एतच्चाति-

गौरवसूचनाय । सिद्धसाधनस्यल । साध्यनिश्चयदशायाम् । पक्ष-
व्यवहारविरहण । पक्षव्यवहारविरहस्य सर्ववासिसिद्धत्वेन(१) ।
गौरवादिति । यावस्थले पक्षव्यवहारस्य सविवादतया गौरवस-
हिष्णुताया अन्यायत्वादिति भावः ।

ननु समवायसम्बन्धावाच्छिन्नासिद्धभावस्यात्मप्रत्यासन्नतयैवा-
नुमितिहेतुतया तस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आत्मन्येव पक्षव्यव-
हारप्रसङ्ग इत्यत आह । विशिष्टति । सिद्धाद्यपि वाविरहविशिष्टेत्य-
र्थः । एतदभिधानञ्च सिद्धे. पक्षनिष्ठाया उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमि-
तिं प्रात प्रतिबन्धकत्वासम्भवप्रदर्शनाय, एवत बहिमनुमिनुर्या म-
हानसे बहिमनुमिनुर्यामित्याकारिकाणामनुमित्तानामेकत्रोत्तेजक-
त्वेऽतिप्रसङ्गेन पृथग्वोत्तजकतया यामेदेन कारणनाभेदस्यऽऽव-
श्यकतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेरेवाचितत्वात् । अन्यथा पुरुषार्थो-
पाणामन्तर्भावनीयतापक्षे गौरवात् समानप्रकारिकाया असमान-
विशेष्यकसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकतयाऽपि पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्यस-
म्भयो बोध्यः (२) । परम्परासम्बन्धादिति । स्वप्रतियोगितावच्छे-
दककोटिप्रतिष्ठविशेष्यतावच्छेदकवत्स्वरूपादित्यादेः ।

न च सिद्धकालेऽपि एतादृशसम्बन्धेन पक्ष सिद्धभावो वसं-
तेऽत्यन्ताभावस्य निश्चयत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तच्चदात्म-
वृत्तित्वविशिष्टस्यैव सिद्धाभावस्य तादृशसम्बन्धेन तत्पुरुषं प्रति
पक्षव्यवहारनियामकत्वात् ।

(दी०) एकस्य पुंसोऽनुमित्तासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्वि-
रहिणः प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्पुरुषीयानु-
मितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्ताविरहकालीनतत्पुरुषीयसिद्धिसा-
मग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति ।

(गा०) ननु विषयचक्षुःसंयोगादिरूपायाः प्रत्यक्षसामग्र्या
आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या न प्रतिबन्धकतासम्भव उक्तपरम्पराया अति-

(१) पक्षव्यवहारस्य सर्ववायसिद्धत्वेनेत्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) सामानाधिकरण्येनानुमितो धर्म्यन्तरविशेष्यकसिद्धेरपि
प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

प्रसक्त्यात् सम्यग्धत्वे मानाभावात्, तथा च यदा तादृशसाम-
ग्री तदुत्तरक्षणं नानुमितिरिति कालिकप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्व
कल्पनीयम्, तथा च पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्याऽपि पुरुषान्तरी-
यानुमितिप्रतिबन्धः स्यात्, एवं कालिकसम्यग्धावच्छिन्नानुमि-
त्साविरहस्यैव देशिकसम्यग्धर्तृतसामानाधिकरण्यसम्वन्धन
सामग्र्यां विशेषणत्वं स्वोक्त्यर्थम्, तथा च पुरुषान्तरीयानुमित्सा-
कालीनाया अपि पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदीयानुमित्यप्रति-
बन्धकत्वापत्तिरित्याशङ्कां चक्षुःसंयोगादीं तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य
निराकरोति । एकस्येति ।

अनुमित्यनुत्पादादित्यन्तमुपलक्षणम्, अन्यस्य प्रत्यक्षसामग्री-
सत्त्वेऽन्यस्य तद्विरहिणोऽनुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (१) । त-
त्पुरुषीयानुमित्सायाः कालिकसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामा-
वस्य देशिकसम्यग्धेनाधिकरणं यः कालस्तत्र कालिकसम्यग्धेन व-
र्त्तमानत्वं कालीनान्तार्थः सामग्रीविशेषणम् ।

अथ वा समवायसम्यग्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदात्मवृत्ति-
त्वविशिष्टाभावावच्छेदकक्षणे कालिकसम्यग्धेन वृत्तित्वमेव तद-
र्थः । तेन तत्पुरुषीयानुमित्साक्षणस्यापि अन्यदेशावच्छेदेन देशि-
कसम्यग्धेन कालिकसम्यग्धावच्छिन्नतदिच्छाभाषवस्येऽपि न क्ष-
तिः । तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहेति । कालिकसम्यग्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकः पक्षनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टसा-
ध्यनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविरह इत्यर्थः । वैशिष्ट्यमेककाली-
नत्वमेव । विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहान्नाकारणताक-
ल्पनमगत्या न दोषाय । यावत्त्वेन तदसाधारणकारणसमुदायस्य
प्रतिबन्धकत्वं पुनरनुपादेयमेव यावत्त्वस्य दुर्यचत्वात् । पर्वतो वह्नि-
मानित्याद्यनुमितिममानविषयचाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकता-
यां रूपादिकं नान्तर्भावनीयं तत्र साध्यपक्षयो रूपादिमत्तानियमे-
न तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्, किन्तु पर्वतो द्रव्यवान्, द्रव्यं वह्नि-
मत्, द्रव्यं द्रव्यवादित्याद्यनुमितौ वाय्वादीन्द्रियसन्निकर्षस्यावि-

(१) "अन्यथा प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अन्यस्य तद्विरहणानुमित्यु-
त्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्य"मिति पुस्तकान्तरं पाठः ।

रोधितोपपत्तये यथायोग्यं साध्यगक्षादौ रूपादिसत्त्व निवेशनीयम् ।

अथ प्रतिबन्धकसामग्रीमन्त्यपि काले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन तदभावस्य सौलभ्यादनुमित्यापत्तिः ? न च प्रतिबन्धकसत्तायाः कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वात् तत्सत्त्वे कथं कार्यापत्तिः (१) इति वाच्यम् । सामग्र्याः कार्योत्पत्तिप्रयोजिकायाः प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वेनाक्षतत्वे कार्योत्पत्तदुर्वारत्वादिति चेन्न । यादृशकारणताघटकनियमे देशान्तरावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणकारणाभावव्यावर्तकं देशभेदानवाच्छिन्नत्वमन्यद्वा विशेषणमभावे निविशते यथा समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नसयोगज्ञानादिनिष्ठकारणताघटकनियमे तदन्यकारणताघच्छेदकावच्छिन्नस्य देशभेदानवाच्छिन्नवृत्तिरेवाधिकरणे कार्योत्पत्तिप्रयोजिका उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता न तादृशी, किञ्चिद्वच्छेदेन तत्प्रतिबन्धकसत्त्वं एव तत्र कार्यानुत्पत्त्या तादृशाभावे विशेषणप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, तथा च देशभेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावयलान्नानुमित्यापत्तिः ।

एतेनात्मनि शरीरविशेषावच्छेदेन सिद्धादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे घटाद्यवच्छिन्नतदभावयलादनुमित्यापत्तिरापि निरस्ता ।

न च सिद्ध्यादिमस्यात्मनि तत्काले घटाद्यवच्छिन्ना या तदभाववृत्तिस्तदन्यदेशभेदानवाच्छिन्नतद्वृत्तेरप्रामाणिकतया सिद्ध्यागसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशवृत्त्यनभ्युपगमे सिद्ध्याद्यसत्त्वदशायां तदभावस्यात्मनि वैशिकव्याप्यवृत्तितायाः सर्वाणुभवसिद्ध्याया अनुपपत्तेः ।

यदि च कायव्यूहस्थले एकत्रात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन सिद्धभावाद्यभावस्य सिद्धादेः सत्त्वऽपि अन्यशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्युत्पत्तिः प्रामाणिकी नद्वा सिद्ध्याद्यभावनिष्ठकारणताघटकनियमशरीरेऽभावांशे उक्तविशेषणप्रवेशस्याऽऽवश्यकत्वात् घटाद्यवच्छिन्नसिद्धभावयलात् सिद्ध्यादिदशायामनुमित्यापत्तेर्धारणाय गत्यन्तरमेवानुसरणीयमिति दिक् ।

(दी०) अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिपाधयिषा हेतुरस्तु ? न चैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रति उत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्ते-

(१) कार्योत्पत्तिरित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

जकानामनुगतत्वात्, तावदभावविशिष्टमप्याद्यभावस्य चानु-
गतत्वादिति चेत् ? इहापि दर्शितोऽनुगमः सिपाधयिपायाः ।

(गा०) उत्तेजकत्वा(१) भिमतसिपाधयिपाकारणतां स्वीकृत्य
सिद्धभाष्यस्य कारणतामाक्षिपति अथेत्यादिना, चेदित्यन्तेन ।

एतावतैव विना सिपाधयिपां सिद्ध्यनन्तरमनुमितिवारणस-
म्भवादिति भावः । प्रतिबन्धिमाशङ्कते । न चैवमिति । उत्तेजकस्य ।
मन्त्रौषधिविशेषादेः । प्रतिबन्धिमुद्धरति । उत्तेजकानामिति । म-
प्यादिस्थलीयोत्तेजकमन्त्रोषधिविशेषादीनामित्यर्थः । अननुगत-
त्वादिति । तथा चानुगतकार्यं प्रति व्यभिचारेण कारणत्वासम्भ-
वादिति भावः । इहापि । सिद्धिस्थलेऽपि । दर्शित इति । यादृश-
यादृशेच्छासत्त्व इत्यादिनेत्यादिः । सिपाधयिपाया इति । उत्तेजकी-
भूताया इत्यादिः । तथा च तुल्ययुक्त्या उत्तेजकाभाषकूटविशिष्टा-
याः सिद्धेरभाव एव दाहादौ मप्याद्यभाववद्धेतुर्भविष्यतीति भावः ।

(दी०) सिद्ध्युत्तरानुमितित्वश्च अनुगतानतिप्रसक्तं दु-
र्ज्ञेयम्, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वाऽनुमितिं
प्रति हेतुत्वकल्पने च विनाऽपि सिपाधयिपां सिद्धिनाशकालेऽनु-
मित्युत्पादो दुर्वारः, एकस्य च पुंसः सिद्धिसत्त्वेऽन्यस्य सिपा-
धयिपाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयतादृशानु-
मितिं प्रति तत्तत्पुरुषीयसिपाधयिपाया हेतुत्वेऽनन्तकार्यकारण-
भावप्रसङ्गः । अपि च सिद्धौ सत्यां विनाऽपि सिपाधयिपां सा-
मान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

(गा०) ननु तावदभावकूटविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावत्वापेक्ष-
या लघीयसा अन्ततस्तावदन्यतमत्वेनैवा(२)नुगमः सम्भवति, सि-
पाधयिपाणामित्यत आह । सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्चेति ।

अनुगतस्य तस्य सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूप-

(१) प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् उत्तेज-
कत्वम् ।

(२) तावदन्यत्वेनैवेत्यपि क्वचित् पाठः ।

स्यानतिप्रसक्तस्य च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव सम्भवादनुगतानतिप्रसक्तैरुभयमुपात्तम् । तथा च प्रथमधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे सिपाधयिषामन्तरेण सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमानायामनुमितौ सिपाधयिषाव्यभिचारः, उत्तरस्य तथात्वे चानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग इति भावः । सिद्धिस्थितिकालीनामिति । स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नमित्यर्थः । लाघवादाह । स्वेतरेति । स्वभिन्नत्वस्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नमित्यर्थः । दलद्वयव्यावृत्तिस्तु स्फुटैव । सम्यन्धविधया स्वक्षणवृत्तित्वादीनां निवेशाच्च स्वाननुगमनियन्धनो दोषः, सम्यन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशोऽप्यन्याधिकरणवृत्तित्वादेरन्यसम्यन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात्(१) । यदि च उत्पत्तिमध्ये स्वपदार्थविशेषणान्तर्भावस्याप्रसिद्धिवारणायावश्यकतया अननुगमः शङ्क्यते, तदा स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिर्निशिष्टत्वम् अनुमितौ प्रवेक्ष्यम्(२) । नाशकालं । नाशोत्पत्तिक्षणे । अनुमित्युत्पादो दुर्वार इति । सिद्धिनाशसमयोत्पन्नाया अनुमितेः उक्तसिपाधयिषाकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः ।

ननु स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्यानाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नानुमितित्वमेव सिपाधयिषाजन्यतावच्छेदकं धाव्यम् ? एतच्च सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितिसाधारणमेवेति नातिप्रसङ्गः ।

न च सामान्यतो नाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं अन्यमाप्रस्यैव न सम्भवतीति यदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं तदाकिनाश एव विशिष्य निवेक्ष्य इत्यननुगमतादयस्यमिति धाव्यम् । सम्यन्धाननुगमस्यादोषत्वात्, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियागि-

(१) अन्यसम्यन्धत्वाभावातिप्रसङ्गविरहादित्यापि पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) यदि चेत्यादिः प्रवेक्ष्यमित्यन्तः पाठस्तु सर्वेषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

त्वस्यवृत्तिकृतिमत्त्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वेन कथञ्चिदनु-
गमस्यापि सम्भवाच्चेत्यतो दोषान्तरमाह । एकस्येति । सिद्धिस-
त्वं इति । अव्यवहितपूर्वकाले इत्यादिः । अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग
इति । पुरुषान्तरीयसिद्ध्यव्यवहितोचरोत्पन्नपुरुषान्तरीयानुमितेर-
प्युक्तसिपाधयिपाजन्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वादिति भावः । सा-
मानाधिकरण्यस्याधिकस्य दर्शितकार्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धमध्ये निवेशेन पुरुषान्तरीयसिद्ध्यन्तरोत्पन्नानुमितौ सिपाधयि-
पाया व्यभिचारवारणसम्भवात् दोषान्तरमाह । अपि चेति । सामा-
न्यसामग्रीतः । अनुमितिसामान्यहेतुभूतपरामर्शादितः ।

(दी०) न हि ईदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसाम-
ग्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि विशेषसामग्य-
न्तरमस्ति तत्कल्पने चातिगौरवम् । इह जायमाना सा मि-
थ्युत्तरैव स्यात्, सा च न जायते कारणाभावादिति चेत् ?
सा मा जनिष्ट अनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्यानुत्पादस्य
विना कारणाविरहसम्भवात् ।

(गा०) ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः
कार्यानुत्पादकत्वाप्राप्तिसम्भव इत्याशङ्क्यामाह । न हीति । ईद-
ृशेति । सिपाधयिपारूपेत्यर्थः । जनकत्वम् । उपधायकत्वम् । नास्ती-
ति । न हीत्यन्वयः । सिद्ध्यसत्त्वे सिपाधयिपां विनापि परामर्शादे-
रनुमित्युत्पादकत्वादिति भावः । तथा च तत्रैव सिद्धिदशायामपि
परामर्शादिसत्त्वे सिपाधयिपाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयोजको
भवेदिति पर्यवसितम् ।

ननु विशेषसामग्रीविरहकूट एव सामान्यसामग्रीदशायां सा-
मान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकः, सिद्ध्यसत्त्वस्थलीयविशेषसामग्रीविर-
हघटितस्य कूटस्य च सिपाधयिपाविरहसद्वृत्तसिद्धिस्यल एव
सत्त्वं न तु सिद्ध्यसत्त्वस्थले इति न दोष इत्यत आह । न चेति ।
अन्यत्रापि । सिद्ध्यसत्त्वस्थलेऽपि । विशेषसामग्र्यन्तरमिति । सि-
द्ध्यभावस्यैतन्मतेऽहेतुत्वादिति भावः । तत्तदनुमितिव्यत्त्युत्पादक-
तत्परामर्शव्यक्तीनां विशेषसामग्रीत्वेऽपि अनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि

सत्त्वेन तदनन्तरमनुमित्यनुत्पादे प्रयोजकविरहः, तत्तद्यक्तिविरहाणामनन्तानां सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवञ्च, अन्यथा बहुनरसामान्यकारणताया उच्छेदप्रसङ्ग इत्याशयः ।

अत्राहुः, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनयैव ईदृशातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टसिद्ध्यभावहेतुत्वमयुक्तम्, सिद्धिसिपाधयिषाविरहयोर्विशेषणविशेष्यभाव विनिगमनाविरहेण प्रतियन्धकताद्वयस्य तन्मतेऽप्यावश्यकत्वात्, प्रतियन्धकतावच्छेदकगौरवस्याऽऽधिक्यत्वात् ।

न च सिपाधयिषाहेतुतापक्षेऽपि कार्यतावच्छेदककोटो अव्यवहितोत्तरत्वादिनिषेधाधिक्येन गौरवमित्याशङ्क्यम् । तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पूर्वोपदर्शितसमूहालम्बनजन्यानुमितौ व्यवभिचारवारणायव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशसिद्ध्यनवच्छिन्नानुमितिं प्रत्येष हेतुताया भवताऽपि वाच्यत्वादिति सिद्धिरप्यलेखिनापि सिपाधयिषां सामान्यकार्योत्पत्तावपि तद्वशकार्यस्योक्तविशेषसामग्रीकार्यतावच्छेदकाक्रान्ता स्यात् तथा च विशेषसामग्रीविना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणतैव व्याहन्यत इति न तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति शङ्कते । इहेति । कार्योत्पादप्रयोजकसामग्रीसस्ये प्रयोजनक्षतिर्न कार्योत्पत्तिं चिरुणाद्धि, तथा च प्रकृते सिपाधयिषाऽऽदृष्टितायाः सामान्यकार्यप्रयोजकसामग्याः सिद्धिकालेऽपि सत्त्वं विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह । सा मा जनिष्टेति । सा । सिद्ध्यनुत्तरानुमितिः । कार्यानुत्पादस्य । तद्धर्मावच्छिन्नानुत्पादस्य । विना कारणविरहम् । तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्रीविरहं विना ।

(दी०) करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः, प्रतियन्धकान्तराभाववदन्यव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् । अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वमसङ्गात् ।

(गा०) अनुमितिं प्रति पक्षतासाहितपरामर्शत्वेन हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणनाद्वयं गौरवात् ।

न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः । परामर्शस्याहेतुत्वे तस्य व्याप्तिज्ञानरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकतागमत्वात् इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति केषांश्चिन्मतं दूषयात् । करणेत्यादिना ।

परामर्शस्येति पठ्यर्थो वृत्तिस्तस्याः कारणतायामन्यथाः । निमित्तकारणस्य दण्डादेः । समवायिकारणत्वात् । कथालादिनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणनेत्यर्थः । समवायिनियमाय तत्कारणताया आवश्यकत्वादिति भावः । जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितायाश्च समवायिकारणतायां दण्डादेर्व्यभिचारेण प्रवेशासम्भावयथानुसम्भवमित्युक्तम् । कारणतातदवच्छेदकत्वयारुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्धभावसाहित्यपरामर्शत्वाद्योरेकविशिष्टस्यैव, एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्व वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्वार इति तु तत्त्वम् ।

(दी०) अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात् सा नोत्पद्येतेति चेत् ? न, यस्य मण्याद्यभावादेः कार्यसमकालतया अन्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं न तु सर्वस्य गौरवात् । अन्यथा समवायिकारणस्य कार्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणतामात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति ।

(गा०) ननु सिद्धभावस्थानुमितिहेतुत्वेऽनुमितिसां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालसत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्धभावासत्त्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कने । अथेति ।

कार्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेनापि कार्योधिकरणे नियतसत्त्व यत्कारणतावच्छेदकं तत्कारणताध्वयस्यैव कार्योत्पत्तिक्षणसत्त्वं कार्योत्पत्ति-

प्रयोजकं यथा मण्यभावादेः सिद्धिभावस्य च प्रतिबन्धकाभावरूपत्वेऽपि नियतप्राप्तिस्त्वमेव कारणताघटकं न तूक्तमपीति तस्य स्वप्राक्सत्त्वमात्रं फलोत्पत्तौ तन्त्रमिति नानुपपत्तिरिति समाधत्ते । यस्येति । अन्यथेति । सहचारदर्शनमात्रेणैव प्रतिबन्धकाभावे कार्यं सहभावेन हेतुतासिद्धौ इत्यर्थः । प्रामाकरा इति । सहवर्तिन एव कारणतायादिन इत्यादि ।

यस्तु अनुमितौ प्रत्यक्षसामान्याः प्रतिबन्धकान्तरकल्पनं गौरवात् तत्सामग्रीदशायाम् अनुमित्यापत्तिवारणायानुमित्यन्यसिद्धिभावस्य कार्यकालवृत्तितया हेतुत्वमेव युक्तम् अनुमित्यभावस्य प्राक्सत्त्वमात्रेण हेतुत्वान्तरं कल्प्यताम् इति, तदसत्, सिपाघयिषानन्तरजातसिद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, कार्यकालेऽनुमित्सानाशेन तदभावविशिष्टासिद्धिमत्त्वात् । प्रत्यक्षादिसिद्धिसत्त्वेऽसत्याश्च तत्सामान्यां घट्टिज्ञानान्तर जायतामितीच्छावलादनुमित्युत्पत्त्या अनुमित्यन्यसिद्धौ तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वात् तादृशेच्छावलात् प्रत्यक्षसामान्यनन्तर प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽप्यनुमित्यापत्तिः, सिद्धावप्रामाण्यग्रहसत्त्वे प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽनुमित्यापत्तेश्च इति ।

(दी०) प्रामाकारास्तु त्रिनाप्यनुमित्सां कचित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्याऽऽनुभविकत्वात् कालभेदकल्पनायाश्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता नानुमितिहेतुः । परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषणमित्याहुः ॥

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितौ पक्षतानिरूपणं समाप्तम् ॥

(गा०) पक्षताया अनुमितिहेतुतामनङ्गीकुर्वतां गुरुणां मतमाह । प्रामाकरास्त्विति । •

अनुमित्सायोग्यताया उत्तेजकत्वे द्वित्वत्रित्वादिप्रकारकेच्छावलात् अनुमितिद्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादस्य पक्षतामतेऽप्युपपत्तेर्यिनाऽनुमित्सामिति । कचित् । प्रतिबन्धकान्तरासत्त्वस्थले । परामर्शानुमितिप्रवाहस्य । क्रमोत्पन्नपरामर्शानुमितिप्रवाहस्य । अपलापनिराकरणाय समूहपर्यन्तानुसर-

णम् । पूर्वपूर्वानुमितिनाशे द्वितोयादिपरामर्शादनुमित्यन्तरेत्पक्षा
बाधकाभावादाह । अधिरञ्जलग्नस्येति ।

ननु तत्रागत्या एकैकक्षणचिलम्बेनैवानुमितिः स्वीकार्या इत्यत
आह । कालभेदेति । मानाभावात् । पक्षताया हेतुत्वस्यासिद्ध्या
गत्यन्तरविरहस्यैवासिद्धेरिति भावः ।

नन्वेव सिद्धसाधनस्यादूषणतया परार्थस्थले तदुद्भावनानुप-
पत्तिरित्यत आह । परार्थेति । अर्थाभ्तरेति० । सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षा-
विरहादिति भावः ।

न च पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरं जातव्यकिरेव
कथं नोत्पद्यते ? तद्वारणाय तत्तद्व्यक्तां तत्तन्प्रागभावव्यक्तीनां वि-
शिष्टानन्तहेतुताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । तत्तदनुमितिव्यक्तेः
पूर्वं तन्नाशार्थं परतो वा कदाचित् तत्समानविषयकानुमित्यन्तरे-
त्पादसमये तद्व्यक्तापत्तिवारणाय तत्र परामर्शव्यक्तीनां विशिष्ट
हेतुताया आवश्यकत्वात्, तत एव तद्व्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणस-
म्भवात् ।

न च परामर्शानां तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तदनुमितिव्यक्तिहेतुत्वेऽपि
विनिश्चयवस्थात्तदनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नपरामर्शात् पुनस्तदनु-
मितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एतन्मते कार्यसद्वर्तिनः फलजनक-
त्वात् अनुमितित्वावच्छिन्नाभावहेतुतयाऽपि तादृशापत्तिवारणस-
म्भवात् तदनुरोधेन गुरुणा प्रत्यक्षादिसाधारणनिश्चयत्वेन प्रति-
यन्धकत्वासिद्धेः ।

अत्र केचित् पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते बिनापि बहुधादि
लिङ्गकथहत्याद्यनुमिंसां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तादृ-
शानुमितिसाविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामान्यभावस्य कारणताधि-
क्यात् गौरव पक्षताहेतुत्वमते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रे-
च्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः पक्षतपि तत्रेच्छेदेत्याहुः ॥

इति श्रीमदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायाम-
नुमानचिन्तामणिदीधितिगादाधर्या पक्षता-

निरूपण समाप्तम् ॥

परामर्शप्रकरणम् ।

(चि०) पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमिति-
हेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं
पक्षधर्मताज्ञानं तथा, लाघवात्, परामर्शहेतुत्वेना-
वश्यकत्वाच्च ।

(टी०) लक्षणोपोद्धातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्य-
वस्थापयति । पक्षेत्यादि । व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविव-
क्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात् । प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् ।
कल्पनालाघवमाह । परामर्शेति । परामर्शहेतुत्ववादिनाऽप्यनुमितेः
पूर्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम् । तथा चातिरिक्तधर्मिणस्तत्रा-
नन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसी-
ति भावः ।

(गा०) पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतां ज्ञानद्वयका-
रणतावादिमीमांसकप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारेण व्यवस्थापि-
ता तत्र सङ्गतिं दर्शयति । लक्षणोपोद्धातेनेति । विशिष्टपरामर्श-
त्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । वि-
शिष्टज्ञानस्य । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्था-
पयति । अनुमितिकारणत्वं युक्तिमभिधातुं प्रतिजानति । तादृशयु-
क्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसा-
धकतया लक्षणोपपादकत्व दोष्यम् । इदानीमपि विशिष्टपरामर्श-
त्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकप्रतिपत्त्यतारणना-
प्राप्ताणिकत्वशङ्कया (१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपा-

(१) अयतारवशेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया इति पाठोऽप्यत्रास्ति ।

दकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् ।

मूले । पक्षधर्मस्येति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षविशेषण-
तापन्नस्येत्यर्थः । व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य सद्भावात्वे विशेषण-
तेत्यत्र विशेष्यतोऽप्यन्तर्भाव्या । व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकार-
कज्ञानम् । तथा च पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्या-
प्तिप्रकारकत्ववञ्छानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यताव-
च्छेदकविधेयभावमहिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्व-
योरवच्छेदद्यावच्छेदकभावलाभात् । पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वांशे
कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्यु-
द्दिष्टा, अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मज्ञानत्वादिना विशि-
ष्टपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुताया मीमांसकसमतत्वेऽपि न सिद्धसा-
तावकाशः ।

व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं नि-
राकरोति । स्मरणत्वमिति । अविवक्षितमिति । हेतुतावच्छेदकत्वे-
नेत्यादिः । अविवक्षाधीजमाह । अव्यापकत्वादिति । हेतुत्वाव्यापक-
त्वादित्यर्थः । व्याप्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः । अवच्छेद-
कलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्याग्रे वा-
क्यत्वाल्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तन्मन्यथा व्याचष्टे । ला-
घवादिति । प्रथमोपस्थितत्वेति । ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया
प्रथममुत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिनां शुक्लां ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयो-
पस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भावः ।

ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्याऽऽवश्यकत्वमनुमितिहेतुताक-
ल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कं निराचिकीर्तुराह । कल्पनालाघवमिति । प-
रामर्शहेतुत्वेनाऽऽवश्यकत्वाच्चेति मूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तवा-
पीति पुरर्णायमित्याशयेन तदर्थमाह । परामर्शहेतुत्वेति । तादृश-
ज्ञानम् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्यादिज्ञानम् । मन्तव्यमि-
ति । अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुदयापत्तेरिति शेषः ।

यद्यपि धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति
ज्ञानेन पर्वतत्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत
इति विशिष्टवेशिष्टबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्मता-
ज्ञानस्य नाऽऽवश्यकता, तथाऽपि पर्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्

धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमस्यौत्सर्गिकतया
इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्वत्रेत्यभिमानेन ज्ञानद्वयस्य
परामर्शहेतुताया आवश्यकत्व मूलकृताभिहितम्, एतदभिमानेनैवा-
नुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः । परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोपगमे
अनुमितिसामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्तिसम्भवादित्यभिधायाम्रे प-
रामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवमप्रयोजकीरुिरिष्यते । एतादृशा-
भिमानश्च नैयायिकमतमालम्ब्य । अथ वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना
निराकृत्यानुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धिरुपपादनीया, तावता
च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वनिराकरणेऽपि वह्निव्या-
प्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शस्येव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-
व्याप्तिज्ञानत्वतन्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्याक्रान्ततया तत्तद्रूपाव-
च्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्तिताया उभयसिद्धत्वेन कल्पनालाघवमभ्यु-
पगमेव । अत एव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपराम-
र्शादनुमित्युत्पादाभिधानमैव दीधितिकृता एतादृशकल्पनाला-
घवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते ।

केचित्तु परामर्शहेतुतयेति मूलस्य परामर्शस्यानुमितिहेतुतया-
ऽपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्यावच्छिन्नस्य व्याप्यम-
तसिद्धनियतपूर्ववर्तितावत्त्वादित्यर्थः । परामर्शेन स्वार्थं व्याप्यता-
वच्छेदकप्रकारकव्याप्यादिविषयकज्ञानान्तरमेवक्ष्यतां मा वा प-
रामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोऽपि परामर्शस्य नियतपूर्ववर्ति-
तायादिनाऽपि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्तित्वमनुमतमेवेति
भाव इत्यप्याहुः ।

तदस्तत् । यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यवगाहिचिशि-
ष्टपरामर्शस्तत्र व्याप्यवारेण मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदक-
द्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामाना-
धिकरण्यमात्रेण बहुषादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादे-
र्हदवृत्तिज्ञानादन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्ति-
प्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुतादिति ।

न चैतत्समशीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दप-
रामर्शस्थले मणिकृतेव दास्यमानत्याग्न दोष इति वाच्यम् । एवं स-
त्येतद्याख्यापक्षेऽपि मीमांसकमतमिन्द्रकारणतावच्छेदकद्वयस्य वि-

शिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीयतया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलकत्वमेव सम्यक् ।

केचित्तु निश्चयत्वानिर्देशप्रयुक्तलाघवानुरोधेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्यंतघास्त्रित्यादिविशिष्टैशिष्ट्यावगाहिकज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणम्, तत्र च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य विशेषणत्वं क्लृप्तकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम् । पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्यंताभिन्नः पर्वत इत्याकारज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं घर्णयन्ति ।

परे तु मानसत्त्वव्याप्यपरामर्शत्वमते उपनीतमानात्मकपरामर्श एवानुमितिहेतुः, यो यत्र पूर्वमवगत इति नियमोऽप्यस्ति तादृशनियमबलात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्यंत इति ज्ञाने धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं घर्णयन्ति ।

तदसत्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्कालेऽनपेक्षणात् ।

न च तादृशनियमनिर्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य तत्प्रकारद्वारा हेतुत्वं तादृशतत्प्रकारस्य वा हेतुत्वं कल्पनीय, तत्प्रकारकोपनीतमाने तद्विषयकज्ञानस्य साक्षाद्हेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवम्, तथा च लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतमाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षादेव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम् । तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानसत्तयैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतमाननिर्वाह इत्यनुभवमपलभ्य लाघवानुसरणे गत तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतमाने तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्योचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्वधर्मिकसशयान्वयानुपपत्त्या दीधितिकृता दूषितत्वाच्चेति । कारणतायाः स्वरूपसम्बन्धादिरूपत्वे कल्पनालाघवासम्भवादनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्व कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनालाघ्यमुपपादयितुं भावमाह । तथा चेति । अतिरिक्तधर्मिणः ज्ञानद्वयानन्तरमुभयवाद्यसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्यनेनान्वयः । तत्र । विशिष्टपरामर्शत्वाच्छिष्टे ।

(चि०) एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यम् । तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् ।

(दी०) ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोक्त्येन च पक्षधर्मताया ग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह । एवमिति । यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः । ज्ञानद्वयादिति । द्वित्वमविशक्षितम् । लाघवात् । अवच्छेदकलाघवात् । आवश्यकत्वात् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । कचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः । उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यासम्भवात् । एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु करणान्तरं गौरवादिति भावः । सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्मताविषयकत्वमित्याशयेनाह । तस्येति ।

(गा०) व्याप्यतावच्छेदकप्रकाररुद्धान्त्येन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानुद्धारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्थापयति । नन्विति । अनुमितिः स्यादिति । तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वादिति भावः । एवञ्चेवमित्यादिमूलस्य धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजकसामग्री, न तूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः । सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्क्य विशेषरूपेण हेतुतामाह । यद्धर्मावच्छेदेनेति । व्याप्तिज्ञानं यत्रानुमितो हेतुस्तत्रेति, विद्यत इति चा, पूरणीयम् । द्रव्यत्वाविसामानाधिकरण्येन

घट्ट्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादहर्हृदादिघृतिताज्ञाना-
 दन्यथाव्याप्त्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्मप्रकारेणेत्युपेक्ष्य
 धर्मावच्छेदेनेत्यभिहितम् । अन्यथाव्याप्तिमनङ्गीकुर्वतां
 घच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्ध्या नोक्तापत्तिसम्भवः । द्वित्वस्य फलो-
 पधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषयकैकज्ञानादनुमित्यनिर्वाहः, स-
 र्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्योत्पत्तिप्रयोजकं
 तु भेदनियतं तद्वद्वित्वमपि क्वचित्तथेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भ-
 वदुक्तिकञ्च, (१) इत्यभिसन्धाय ज्ञानद्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिप्र-
 धर्मताज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्रसूचकतया व्याचष्टे । ज्ञानद्वयादिमीति ।
 कल्पनालाघवस्याऽऽवश्यकत्वादित्यनेन वाच्यतया पीनरुक्त्व निरा-
 चिकीर्षुर्वाचष्टे । लाघवादिति । अवच्छेदकलाघवादिति । व्याप्यता
 वच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूप-
 वच्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति भावः । व्याप्तिज्ञानस्येति धर्मपरम् ।
 हेतुत्वे । कारणतावच्छेदकत्वे । व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः । व्याप्तिज्ञानत्व-
 स्य कारणतावच्छेदकतायाः । आधश्यकत्वादिति । उभयसिद्धत्वा-
 दित्यर्थः । तस्य तदन्तर्गतत्वादिति भावः । व्याप्यतावच्छेदकप्रका-
 रकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्तिप्रकारकज्ञानानुपजीयकत्वात् ।

काचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपद-
 विशिष्टसत्तानिर्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्वाहकत्वमुपपा-
 दयति । उपजीव्यत्वञ्चेति । असम्भवात् । सत्तानुपपत्तेः । विशिष्टस-
 त्ताया विशेपणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियतत्वादिति भावः । एतावतापि
 कल्पनालाघवमित्यवधेयम् ।

ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारक-
 पक्षधर्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्ध्या नैया-
 यिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पुरयति । एवञ्चेति । व्याप्ति-
 ज्ञाने । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने । अतिप्रसङ्गमद्वय । पक्षधर्मताधीश्वर्य-
 काले अनुमितिधारणाय । व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्मतावि-
 षयकत्वमवच्छेदकम् अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते ।

यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्मताविषयकत्व

(१) व्यासज्जघृत्तिधर्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

स्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रस्थितमवच्छेदकाद्यवादिना, तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेदकत्वासिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकामिवृद्धिश्च निष्प्रत्यूहैवेति भावः ।

ननु पक्षधर्मताधीत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनयाप्यतिप्रसङ्गमङ्गनान्यथानुपपत्त्या अवच्छेदकामिवृद्धिकल्पनं कथमित्यत आह । लाघवादिति । कारणत्वान्तरकल्पनपेक्षया लाघवादित्यर्थः । अनतिप्रसङ्गोपपादकत्वाविशेषेऽपि गौरवादेव न कारणत्वान्तरसिद्धिरित्याह । न त्विति । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितेः पूर्वमुभयवासिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धादित्यभिप्रमूलासङ्गतिरतस्तदाशयं व्याचष्टे । सिद्धस्येति । न पक्षधर्मताविषयकत्वमिति । तथा च क्लृप्तहंतुनायां तदवृत्तेः पक्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमग्रेऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः ।

(दी०) यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तपावशपकत्वादित्यत आह । उपजीव्यत्वादिति । विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसंवेदनासिद्धमेव ज्ञानद्वयम् आवश्यकत्वश्च तस्योभयवासिद्धत्वमित्याशयेनाह । तस्येति ।

(गा०) आशयमपूरयित्वाऽपि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्याकरोति । यद्वेति । एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः । धूमत्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाद्यगाहिताया मीमांसकैः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मतेऽवच्छेदकगौरवादिति भावः ।

अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघयमभ्युपगममिति शङ्कायामुपजीव्यत्वादिति मूलमवतारयति । नन्यति । विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति । तथा च ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः पूर्वं मीमांसकमतसिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पनागौरवमिति भावः ।

ननु मूलकृता अनुमितिपूर्वे विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुद्भाव्यं यद-
पच्छेदकलाघवमप्रयोजकीकृतं तत्र सङ्गच्छते विशिष्टं ।
कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादतस्तदाशय प्रकाशयति ।
स्येति । स्वात्मकं यत् संवेदनं प्रत्यक्ष (१) तत्सिद्धमित्यर्थः, तथा
च न तत्कल्पकया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः ।
नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभिधानविरोधः ।
विशिष्टज्ञानान्यधानुपपत्त्या अवश्यकत्वापनीयत्वस्यैवावश्यकत्वादाय-
त्वादित्यत आह । आयश्यकत्वञ्चेति । उभयवादिसिद्धत्वमिति । त-
था च नोक्तकृपावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः ।

(चि०) अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सती-
न्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथे-
न्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वसाधा-
रणधर्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यान् सा-
मस्या वृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न । प्र-
त्यक्षसामग्रीतो ऽनुमितिसामग्रया बलवत्त्वादनुमिति-
रेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (२) अन्यथा त-
वापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्न
त्वनुमितिरेव ।

(दी०) असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते अपेति । अयम् ।
पक्षवृत्तिः । हेतुरिति । लाघवादिनि शेषः । अनुमितिसामग्रया
इति । स्मृतिहेतुतावादिनां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकार-
णतावादिनां प्राचामिति ।

(गा०) अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्र-
दर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति । असिद्धिमिति । मीमांसकोद्भा-
वितां विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिमित्यर्थः । व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्यय-

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः कचिन्न इत्यने ।

(२) व्याप्याभेदप्रत्ययमिति मथुरानाथसम्मतपाठोऽप्यत्रास्ति ।

स्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिकीर्षुरयमित्यस्यार्थं व्याचक्षाणः पक्षवृत्तितावगाहितां स्पष्टयति । अयमिति । स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पूरयति । लाघवादितीति । संस्कारसाधारणेन साविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्युपनये तत्स्मरणपर्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्वमनुमितिसामग्रीनियत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादिति ज्ञानत्वेनोपनायकत्ववादिनयेऽनुमितिसामग्रीनिबन्धनपरामर्शासम्भवरूपदूषणं सङ्गमयति । स्मृतीति । स्मृतिहेतुतावादिनाम् । संस्कारस्यानुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम्(१) ।

(चि०) अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र, यत्र वाऽऽप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यधानमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेन्न । इन्द्रियासन्निकृष्टेऽनीन्द्रिये च लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात् । न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनवस्थानात् ।

(दी०) अथेत्यादि । अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रेहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरश्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रथमत इति । विशिष्टज्ञानात् पूर्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय । एवञ्च सिद्धे पूर्ववर्तिनि विशिष्टज्ञाने तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनामपे-

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यपि काचित्कः पाठः । उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः ।

क्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव
न्याय्यत्वात्, गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्माविच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन वा
एकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात्, विनिगमकाभावाच्च । तथा-
पि च नियतपूर्ववर्तित्वं कल्प्यमित्याह । यत्र वेति । तेन वि-
भेति । तथा च व्यभिचारात् कारणत्वं बाधितमिति भावः ।
स्वतो व्यभिचारं निरस्यति । अस्मदुक्तेति । अनवस्थानादिति ।
न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं बह्विव्याप्तिव्या-
प्यमिति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शाव्याप्त्यनुमितिसम्भवः, धूममा-
त्रासन्निकर्षेऽपि तत्र बह्व्यनुमानात् तद्व्यक्तिवृत्तित्वधूमत्वत्ववै-
शिष्ट्यग्राहकविरहाच्च ।

(गा०) यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्धोषकान्तराव्याप्ति-
स्मरणं तत्र तदुत्तर पक्षधर्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूल-
कतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनो-
द्धोषितव्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति । अत्रेति ।
तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः । प्रथम पक्षग्रहे पक्षधर्मताग्रहोत्पत्त्या
विशिष्टपरामर्शपूर्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्रह इत्युक्तम् ।
सामान्यलक्षणानुपगम व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयकतया
विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणतावच्छे-
दकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञान पक्षे न सम्भवतीति अन्तरास्मृतव्या-
प्ते पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः । पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे प-
क्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणविषयतया विशिष्टविशेष्य
कज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा उपयो-
गात् गृहीते पक्ष इत्युक्तम् । तादृशविशिष्टधीरिति । तादृशस्य व्या-
प्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः । मूले प्रथमत इत्यनन्तरं प-
क्षधर्मतया भासमान इति पूरणियम् ।

ननु उक्तीत्या जायमानस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरण-
पक्षधर्मताज्ञानोपेक्षया प्राथम्याभावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतम्-

त आह । प्रथमत इतीति । विशिष्टज्ञानात् पूर्वमिति । तथा च प्रथमत एवेत्यस्यानुमितिसामग्र्यामसम्पन्नायामेवेत्यर्थ इति भावः ।

नन्वेवं क्वचिद्विशिष्टपरामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शत्वरूपावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य नियमकल्पनाया आधिक्येन गौरवं दुर्वारमेवेत्यत आह । एवञ्चेति । गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनेति ।

यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवेदिष्टज्ञानत्वापेक्षया धूमत्प्राद्यंशे अवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि धूमत्प्रादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्यानथात्वाद्धर्मद्वयस्य गौरवाभिधानमनङ्गतम्, तथापि गुरुधर्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वात्तदोपः ।

न्यायत्वादिति । न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पनाधर्मिणोर्द्विधमिति कल्पनासाम्येऽपि न्यायमतेऽवच्छेदकलाघवादिति भावः । परमते एकमेव ज्ञान कारणमन्यदवच्छेदकमिति न धर्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्कां निराकरोति । गृह्यमाणेति । गृह्यमाणस्याप्यवच्छेदकताकत्वञ्च वर्तमानव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहविषयत्वम् । पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवदिति विद्यमानपक्षधर्मताग्रहप्रकारार्थकम् । अतिगौरवादिति । तत्तत्कालाविद्यमानत्वप्रवेशेन कालभेदनानन्तर्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेश विनाप्यतिप्रसङ्गः शक्यधारणः ।

न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालानपक्षधर्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजनकतायां तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन कारणताभेदो दुर्वार एवेति वाच्यम् । स्वसामानाधिकरण्यस्वविषयधर्मप्रकारकत्वाभयसम्यन्धेन व्याप्यवच्छेदकताग्रद्विविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्यस्यप्रकारधर्मविषयकत्वोभयसम्यन्धेन पक्षधर्मताग्रद्विविशिष्टव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा हेतुत्वोपगमे व्यधिकरणज्ञानद्वयादनुमितिवारणस्य तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशमन्तरणैव सम्भवादित्यत आह । विनिगमकामावाद्येति । वृशितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः । तथा च वि-

निगमनाविरहाद्यमैतद्व्यावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकमे-
वेति भावः । वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यता-
वच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतादिग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादाभा-
नुमितिपूर्वे विशिष्टपरामर्शस्योभयवादिसिद्धतास्थलामिति व्या-
प्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्ववर्ति-
तायाः कथितोभयसिद्धत्वासम्भवप्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादि-
मूलं सङ्गमयति । तत्रापि चेति । तच्च । मीमांसकस्य । मूले तेन
विनेति । विशिष्टपरामर्शभावेनेत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शशून्यकाल-
ऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां किंविधया बाधिके-
त्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ । तथा चेति । अनुमित्यनुत्पादापत्तौ चे-
त्यर्थः । व्यभिचारादिति । अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनाद्धर्तौ ऽनु-
मित्युत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्यभिचारलाभः । स्वमतसि-
द्धानुमितिसामग्रीसन्नकथनप्रयोजनं स्फुटयति । स्वत इति । स्वत-
स्वमते । यदा चातीन्द्रियादिवेतुके द्वाद्वादिविज्ञानद्वयघटितसाम-
ग्र्यपि नास्ति तदाऽनुमितिर्न केनाप्यनुमन्यते इति न मीमांसक-
मते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम् ।

मूले अनवस्थानादिति । अनुमित्यात्मकपरामर्शार्थमपि प्रत्यक्षसा-
मग्रीविरहेणानुमानादेव परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः ।

पक्षतद्वृत्तिहेतोरसन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्ति-
साध्यकानुमित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शादुपपाद्य
अनवस्थापरीहारशङ्कां निरस्यति दीधितौ । न चेति । विशेष्यसन्न-
िकर्षविरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्श-
सम्भवाद्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम् । धूममात्रासन्निकर्षेऽपी-
ति । तथा च तदानीं धूमत्वासान्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्श-
स्याप्यसम्भव इति भावः । विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि
विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्वती-
यधूमरूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तिस्थावगादिदर्शित-
परामर्शसम्भवमाह । तद्व्यकीर्ति ।

यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिस-
न्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरा-
मर्शसम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्ति-

सत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपरामर्शसम्भवस्तथापि चाधुनादिज्ञाने
उपनीतस्य भानोपगमे मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वघटितापादक-
कवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तेः । प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहे कालीनप्र-
मोत्पादकत्वापादकप्रत्यक्षविजातीयप्रमोपधायकतापत्तेश्चानवका-
शात् । यत्र मानसान्योपनीतमानासम्भवस्तादृशस्थलानुधावनमि-
त्यवधेयम् ।

(चि०) अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा पर-
माणुर्गुरुत्वाधिकरणं(१) न वेति संशयो बहिरस्वा-
तन्त्र्येणापि मनसा कोटिस्मरणाविशेषादर्शनादिसह-
कारिवशाज्जन्यते, यथा वा निद्रासहकारेण बाह्यस्व-
प्नानुभवस्तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्म-
रणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमि-
तिदर्शनादिति चेन्न । व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरता-
पत्तेः । तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्या-
साद्य मनोबहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि ।

(दी०) असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय । आलो-
कादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम् । तदपि प्रमा-
णान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभागान्न तद्व्याघात
इत्यपि काश्चित् । यद्वा असाधारणमसमवहितं, तथा च यज्जा-
तीयप्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्वहिविषयकप्रमो-
त्पादकं, यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्वि-
जातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षणप्रमायां
विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् बाधकाभावा-
द्य तस्यैव तथात्वं पर्यवस्यतीति ।

(गा०) मूले यदसाधारणमिति । मनसा बहिर्गोचरप्रमाजनने

(१) परमाणू रूपाधिकरणमिति पाठोऽप्यत्रास्ति ।

यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः । तेन बहिर्गोच
धारणकारणत्वमापदकमिति फलितम् । सुखादिगोचरप्रमाजनक
सुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय बहिर्गोचरेति ।
हिष्ठञ्च लौकिकमानसाविषयत्वम् । स्मृतिजनकसंस्कारादौ
चारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम् । असाधारणपदप्रयोजनमाह
धीधिताद्यसाधारणमितीति ।

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः ।
हिर्गोचरप्रमाजनकत्वेऽपि अन्यज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां
तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविरहादिति भावः । अत्र तादृश-
प्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्ततादृशप्रमावृत्तिकार्यता
निरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादिधारकप्रमात्वनिवेशधैक्यम्
विशिष्टैवशिष्टयानुभवत्वावच्छिन्नहेतुभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकार-
कज्ञानादौ व्यभिचारश्च । अत एव
मावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम् ।

यदि चानुभवत्वव्यापकजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यत्वानिरु-
पकत्वे सति तादृशप्रमाजनकत्व तत्, अनुभवत्व
व्यापकतया तदवच्छिन्नजनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्य-
भिचारवारणसम्भवेऽपि अन्यसस्यावच्छिन्न प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ
चक्षुरावावापादकासत्त्वेन इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तालङ्घति । रूपा-
वृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा तादृशजातिं विशिष्येतहापोद्धारेऽपि
व्याप्तविशिष्टैवशिष्टयानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेद-
कप्रकारकज्ञानमुद्रया व्याप्तिस्मरणादेर्हेतुतायाः सर्वमतसिद्धतया
तत्रापादकासाद्धैर्दुर्वारवेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छि-
न्ना या तादृशप्रमावृत्तिकार्यता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधा-
रणकारणत्व वाच्यम् । अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यावृत्तम-
तो न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारः । एवं तादृशप्र-
मस्य स्मृतिव्येऽप्यक्षततया तदवच्छिन्नहेतुभूतसंस्कारादौ व्यभिचा-
रवारणाय प्रमात्वनिवेशस्याप्यावश्यकता । व्याप्तिस्मरणादेर्विशिष्ट-
वैशिष्टयानुभवत्वावच्छिन्नजनकत्वेऽपि नैयायिकेः सन्निकर्षविधाय-
अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमात् तत्रा-

पादकासिद्धिः, तन्निरूपिनाया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावाच्छिन्नकार्यता-
या एवानुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावाच्छिन्नत्वात्तामादायैवापा-
दकसत्तायास्तत्रोपपादनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधित-
या तदवच्छिन्नजन्यताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादपादकासिद्धिः
स्यादतो जातिघटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्याप्त्य-
निवेशस्फोरकमेवात्र घटितपदं न तु विवाक्षितार्थकमित्यवधेयम् ।

आलोकादेरपि अनुभवत्वव्याप्यचाक्षुषत्वादिजातिघटिनध-
र्मावच्छिन्नजनकतया निर्वाच्यप्रमाणान्तरत्वरूपापाधविरहेण च व्य-
भिचार इति तद्वारणायापादककोटौ विशेषणान्तरं पुरयति । आलो-
कादीति । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । प्रमाणान्तरासहकारित्व-
मिति । मनोभिन्नप्रमाणसहकारित्वमित्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्यजनक-
त्वमव तत्सहकारितापदार्थ इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाणजन्यज-
नकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः ।

न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदक-
चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नजनकत्वसत्त्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेऽप्य-
निस्तार इति वाच्यम् । स्वभिन्न-वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमा-
णजन्यतायां स्वानिरूपितत्वस्य विशेषणनर्थव तद्दोषानवकाशात् ।
उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो
मनोभिन्नेति ।

अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथा सति चक्षुरादेर-
पि त्वगादिजन्यचक्षुष्मगाद्युभयवृत्तिद्वित्वादिजनकतया दृष्टान्तासि-
द्धेः । नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वम्, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादि-
जन्यप्रत्यक्षादिव्यरूपयोग्यतया तद्दोषनादवस्थ्यात् । फलोपहितज-
नकत्वादीनां तद्दर्भनिवेशनेनैतद्दोषोद्धारोऽपि शरीरादेरपि निरुक्त-
प्रमाणान्तरसहकारित्वसत्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्य-
मतस्तज्जन्यतावच्छेदकजातिघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्व-
मेव तत्सहकारित्वं वाच्यम् । तथा च मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशे-
षणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमान-
सत्वघटितधर्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्यद्विचिन्द्रियजन्योपनीत-
मानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहे-
तुत्वोपगमात् ।

न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिकाः प्रत्यक्षत्वाच्चिह्नं प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशसामान्यकार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१) मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतदोपप्रसङ्ग इति निरुक्तसहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षत्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकतया मनोभिन्नत्वनिवेशेऽप्युक्तदोषाभावात् ।

न च न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतर्येव सार्थकत्वादिति वाच्यम् । मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारित्त्वादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसङ्गेः मूलस्थवहिःपदवैयर्थ्यापत्तेरिति ।

मैवम्, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्त्वमेव यद्विदिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधैवोपनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात्, तथा च निरुक्तमनःसहकारित्वमुपनायकज्ञानस्याक्षतमेवेति मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमाध्यकम् ।

अथ वा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वाच्चिह्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेक्ष्यम्, तावतैव यहिःपदसार्थक्यादिति । आलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरतः प्रमाणेति । प्रमाणत्वञ्चात्रानुभववृत्तिजातिपर्याप्तकार्यतावच्छेदकताकत्वम् । चक्षुरादेश्चक्षुष्मादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतो हेतुतासत्त्वात्तत्रैवमक्षतमेवेति । आलोकस्य च भावचाक्षुषत्व 'द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकम्, चक्षुःसंयोगादिरूपविषयोन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादावसिद्धिः । न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदकोदौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेत्यैव एवञ्च तेषामपि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । संयोगा-

(१) प्रमाणकत्वे इत्यपि कश्चित् पाठः ।

न्यत्वंस्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात् ।

न चोक्तप्रमाणान्तरासहकारित्वनिवेशेऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचार-
रस्तेस्य मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नजन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम् ।
मामांसकैर्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्त्तचाक्षुषत्वस्यैव
तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारिताया अक्षतत्वात् ।
एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्य-
क्षत्वमतो न व्यभिचारः । शुद्धरस्पाशित्वोपपत्तये द्रव्यस्पाशित्वं प्रति
शुद्धिमहत्त्वव्यावृत्तिविजातीयमहत्त्वत्वेन हेतुत्वान्तरस्याऽऽवश्यकतया
चाक्षुषत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुद्वयकस्पाशिता-
पत्तिः, विषयस्य च हेतुत्वमप्राणिकमेवेति न तत्र व्यभिचारः ।

अथ व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शब्दप्रमाणसह-
कारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न । सहकारिताशरीरे चरम-
जन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शाब्दफला-
पधायकव्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात् ।

इदन्तवधेयम् । प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य निरुक्तस्य स्यात्-
न्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपि त्वनुभक्तव्याप्य-
जातिघटितधर्मावच्छिन्नबहिर्गोचिरप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपकत्वात्मक-
तादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजातावेव प्रमाणान्तरजन्यतान-
वच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च
या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्पनधिकरणत्वम् । पर्याप्ति-
निवेशात् चाक्षुषत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न
दृष्टान्तासिद्धिः । मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्मावच्छि-
न्नानिरूपितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छि-
न्नजन्यतामादायोक्तदोषस्यानवकाशः । एवञ्च स्वानिरूपिता मन-
स्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकता-
पर्याप्पनधिकरणं या अनुभवानिष्ठभेदश्रुतियोगितावच्छेदकजाति-
स्तदघटितधर्मावच्छिन्ना या बहिर्विषयकानुभवानिष्ठकार्यता तन्निरूप-
कत्वमापादकदलसमुदायार्थः । आपाद्यं प्रमाणत्व प्रमाया असाधा-
रणकरणत्वम् । असाधारणकरणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलो-
पहितकारणत्वम् । व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने

आपाद्यचिरहनिर्वाहः । असाधारण्यप्रवेशादापादके. शरीरादि-
वारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यम् । फलोपधाननिवेशाद्यातिश-
नस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नष्टापत्तिः अनुमित्य-
नुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात् ।

यस्तुतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रेत-
म्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्तापाद्यसत्त्वेन आलोकादिवारणायेत्यादि-
तदुपस्थासङ्गतिः । प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तरा-
सहकारित्वगर्भम्, आलोकादौ व्यापारयत्यपि प्रमाणव्यवहारवि-
हात्, अतो व्यवहारापादनपक्षे आलोकस्य चारणीयत्वाभिधान-
सङ्गतिः । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टपरामर्शात्मक-
द्विविषयकप्रमायां व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्पञ्चममेव प्रमाणं स्या-
त्, तादृशप्रमायां साक्षात्त्वाग्रहेण तदसिद्ध्या तत्करणस्य प्रत्यक्ष-
प्रमाणान्तर्भावाद् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्त-
पदं न तु तदर्थस्यापाद्यकोटिप्रवेशः ।

एतेन प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदा आ-
पाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादे-
र्हेष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च मानसान्यप्रमाकरणत्वं तदा-
पि मानसान्यत्वस्य धैर्यार्थम् इति परास्तम् । प्रमाणव्यवहारवि-
यत्वस्यैवानिष्टतया तन्मात्रापादनैवोद्देश्यसिद्धेः ।

न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमाकरणत्वं तत्कर-
णव्यवहारश्चेष्ट इति इष्टापत्तिवारकतया तत्सार्थक्यम्, करणत्व-
स्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात् ।

न चास्तु करणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते समनन्तर्मा-
मानसान्यप्रमाऽसाधारण्यफलोपाहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन त-
देव मूलाभिप्रेतमस्त्विति वाच्यम् । तथा सति सिद्धान्ते व्यापा-
राभावेन प्रमाया करणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलक्षकतापत्तेः ।
आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषण-
मन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं धारयतः कस्यचिन्मतमाह । तदपीति ।

अनु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रे
ऽपरिगणनाच्चिरोध इत्यत आह । प्रत्यक्षेति । विभागात् । आलोका-
दीनामपि विभक्तत्वात् । तद्याघातः । विभाजकसुवचिरोधः ।

अत्रेदमरुचिवीजम्, आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोप-
गमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्सयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उ-
क्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपग-
मसम्भवेनासाधारण्यविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः । तान्त्रिका-
णां प्रमाणव्यवहारश्च तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वाविशेष-
णपूरणं विनैव निर्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे । यद्वेत्या-
दि । यज्जातीयेति । यज्जात्यवच्छिद्येत्यर्थः । तद्विजातीयेति । तज्जा-
तिमदवृत्तिजातिमदित्यर्थः । ईदृशव्याप्तिउल्लाञ्चानुमित्याद्यनुपधा-
यकव्याप्तज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वाधिरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम् ।
यत्प्रमाया मनोन्यकरणेनासमवाहित सत् यद्विहिंपयप्रमोत्पादकं
तत्तदवृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुरित्युक्ता मानसप्रमाया मनोन्यकरणाप्र-
सिद्धा यत्पदेन चाक्षुषादिप्रमाया एवोपादेयतया मानसप्रमाहेता-
द्युपनय तदवृत्तिजातिमत्हेतुत्वमेवापाद्यम्, मानसप्रमायाः तदवृत्ति-
जातिमत्त्वात्तत्रेष्टापत्तिरिति यत्त्वत्त्वेन जातरूपादानम्, तथा च
सति यत्पदेन प्रत्यक्षत्वंजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वापा-
दनेन नेष्टापत्त्यवसरः । प्रकृते प्रमानिष्ठजातिमादायैवापादनमित्ये-
तत्सूचनाय प्रमाया इति । तज्जातीयप्रमाविजातीयप्रमाहेतुत्वमेवा-
पाद्य, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्तत्प्रमाया अ-
सिद्धा सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः प्रमाया इति इति केचित् ।

प्रत्यक्षकरणमनःसहकारेणोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोपगमा-
दापादकासिद्धिवारणाय मनोन्येति । मनोभिन्नप्रत्यक्षकारणमनो-
योगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति करणेनेति । तदसम-
वाहितं सत्प्रमोत्पादकम्, । तदजन्यप्रमोत्पादकम् । बहिर्विषयक-
त्वनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत्, मनोन्यकरणेनासमवाहितस्याप्युपन-
यस्य मनःसहकारेण बाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावाद्-
प्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्क्या कल्पान्तरमाह । यज्जातीयेति ।
तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमायां जन्यमा-
नायां विजातीयैव सा जनयितुं शक्येति नात्रप्रयोजकत्वशङ्का ।

न च नैयायिकेरुपनीतमानस्थले उपनयघटितायाः प्रत्यक्षसा-
मग्रया उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यम् । उपनीतविषयोपरा-

नेण (१) साक्षात्त्वस्याग्रहात्तदभावग्रहात् तादृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षत्वेतुभूतेन्द्रियसयोगादिविरहाद्योपनयजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात् ।

अथ च बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (२) लौकिकसन्निकर्षवृत्तिपयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव न तु प्रत्यक्षत्वजातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतायच्छेदकः, एवञ्चापनीतमानस्य प्रत्यक्षत्वे न किञ्चिद्वाधकं बाधकविरहेऽपि साधकविरहान्न सर्वाशोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरिति नाशङ्कनीयम् । लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतायच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात् ।

न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथाऽस्त्विति चाव्ययम् । आशिकोपनीतमानासङ्ग्रहात्, तत्र तादृशजातिस्वीकारे तस्याः प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावस्यावश्यकत्वात्, आशिकोपनीतमाने च चाश्रुपत्वमानसत्त्वादीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः ।

नन्वायातुकव्याप्तिबलात् विजातीयप्रमा, तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरत्वेत्यत आह । तत् इति । तत् । उक्तव्याप्त्यनुरोधतः । सिद्धायाम् । स्वीकृतायाम् । आवश्यकत्वात् । अवश्योपेयकारणताकत्वात् । बाधकाभावादिति । अकरणत्व इत्यादिः । तस्यैव । व्याप्तिस्मरणादेरेव । तथात्वम् । तादृशप्रमाणत्वम् ।

(चि०) संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् । न च कथं तत्रापि स धूमो वह्नि-

(१) उपनीतविषयोपधानेन- इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति ।

(२) सोऽय चैत्र इति बाह्यप्रत्यभिज्ञा, आभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा तु सुधी सोऽहमधुना दुःखीत्याकारिका ।

व्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावका-
भावादिति वाच्यम् । तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्नि-
व्याप्यत्वानुमानात् । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्य-
त्वानुभवः सम्भवति । अत एव यो वह्निव्याप्यवान्
सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्ना-
न्यथा ।

(दी०) संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ येनोपन-
यादिवशाद्बहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशा-
दप्रमेय तदभावादिवशात् प्रमाऽपि जनयितव्येत्याशङ्कोत, कि-
न्तु धर्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ, धर्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं,
यथासम्भवमक्षयादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह
संशयेति । व्याप्यत्वानुमानादिति । धूमत्वादौ वह्निव्या-
प्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वृत्तानिश्चयदशायां अ-
न्यदा त्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकार-
कज्ञानस्य सम्भवेऽप्यनुमितेः सर्वानुभवासिद्धतया तस्य कारण-
त्वे बाधिते परिशेषाद् गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-
स्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्तावोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कार-
णं विना कार्योत्पत्तेरसम्भवात् । तेन विना तत्रानुमितेरमासिद्ध-
त्वात् न तस्यापि हेतुताबाधः । तवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्वानुभ-
वसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलापः, मम क्वचित् कालाविल-
म्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह । अत एवेति ।

(गा०) ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम् ? तयो-
रप्यबाधितविषये प्रमात्वात् । अथ सर्वांशे प्रमात्वमत्र चिदाक्षितम्,
स्वप्नस्य किञ्चिदंशे ज्ञानत्व नियमतः स्वीक्रियत इति चेत् ? मा
भूत् सर्वांशे तयोः प्रमात्वं, तथाऽपि तत्र इन्द्रियसयोगादिरूपप्रत्या-

(दी०) तुल्यमित्यभ्युपगमवाद् । यत्र । यदवच्छिन्ने ।
 यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टे
 न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तद्विशि-
 ष्टेऽपि अनुभववलात् । व्यावर्त्तकश्च तदभावो यदवच्छेदेन वा
 तदभावोऽवगतः, यो वा तदभावव्याप्यत्वेन गृहीतः । यथा
 स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वा-
 भावव्याप्यत्वेन गृहीतस्य करादेर्वा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे पुरु-
 षोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशयः । तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्या-
 भावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्योन्याभावादिरपि
 द्रष्टव्यः । एवं तद्भ्रमोऽपि न, विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानमात्र-
 विरोधित्वादिसग्रे स्फुटीभविष्यति ।

(गा०) तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्मे व्याप्तिप्रसङ्गस्य प्रतिबन्ध-
 कत्वमुक्तं (१), तत्र युक्तं, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तरं संशयानु-
 त्पादेन तत्प्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह । तुल्य-
 मिति ।

अभ्युपगमवाद् । ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः ।
 तथा च सशयस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायां न निर्भरः किन्तु विशेष-
 दर्शनात् संशयानुत्पत्तावेध । अत एवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि न
 क्लृप्त इति भावः ।

मूले सामान्यनिश्चयस्येति । सामान्यधर्मपुरस्कारेण विरोधि-
 निश्चयस्येत्यर्थः । धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरस्कारेण व्या-
 प्यत्वसंशयः । ना भूदिति । तत्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति
 भावः । विशेषसंशयः । विशेषधर्मावच्छेदेन तद्वत्तात्संशयः ।
 विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः । विशेषधर्मपुरस्कारेण विरोधिनि-
 श्चयमात्रनिवर्त्तनीयः । धूमविशेषे संशयनिरासार्थम्, एव-
 तौ धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनुमितिनिरासार्थम् ।

पृथग् व्याप्तिनिश्चयः । पर्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयः ।
वाच्यः । अनुमितिहेतुतया स्वीकार्यः ।

यद्यपि पूर्वं धूमत्वदर्शनस्यैव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया संशयः,
विरोधित्वमुक्तं न तु व्याप्तिनिश्चयस्येति धूमसामान्ये व्याप्तिनिश्च-
यात्तत्सामान्ये संशयानुत्पादोपगमनेन विशेषसंशयोपपादनं न युज्यते,
तथाऽपि पर्वतवृत्तित्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनात्तदवच्छे-
देन व्याप्त्यभावसंशयनिवृत्तावपि पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेन व्याप्त्य-
भावसंशयो दुर्धारः पर्वतीयत्वावच्छेदेन धूमत्वनिश्चयासम्भवा-
दिति शङ्काया धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेनेत्यादिसिद्धान्तोपरि-
सम्भवाद् धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छे-
देन तदभावसंशयनिवर्त्तकत्वमपि तादृशग्रन्थतात्पर्यविषयस्त-
त्रैवेयं शङ्का ।

अथ पर्वतवृत्तित्वावच्छेदेन तत्सहितधूमत्वावच्छेदेन वा व्या-
प्तिविरहशङ्का नैयायिकसिद्धानुमितिहेतुताकस्य व्याप्तिविशिष्टे धूमे
पक्षधर्मतावैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्याप्यनिवर्त्या, असमानधर्मता-
वच्छेदकत्वात्पक्षधर्मताविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयश्च तच्छङ्कानिवर्त्त-
कोऽपि नानुमितिहेतुः, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवानुमितिहे-
तुतया वक्ष्यमाणत्वात् । उभयविधपरामर्शस्य तथात्वेऽपि व्याप्ति-
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधघटितानुमितिसामग्रीदशायां तादृशशङ्काया दु-
रच्छेदतया तत्सत्त्वे नैयायिकैरनुमितिस्वीकारे मीमांसकानामपि ज्ञा-
नद्वयसत्त्वे तच्छङ्कासरसंऽप्यनुमिनाविष्टापत्तिसम्भवेन तादृशशङ्को-
च्छेदोपायानुसरणप्रयासवैयर्थ्यात् ।

यत्तु व्याप्तिविशिष्टधूमे पर्वतवृत्तित्वशङ्कादशायां मीमांसकमते-
ऽनुमित्यापत्तिपरतया मूलशङ्कावर्णनेनोपात्तिसमाधनं 'पृथग्व्या-
प्तिनिश्चयां वाच्य' इत्यस्यापि व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्मतानिश्च-
यस्यानुमितिहेतुत्वस्वीकारपरतया वर्णनम्, तदशुद्धम्, मीमांस-
कमते धूमत्वावच्छेदेन पक्षधर्मत्वासत्त्वेनान्यथाव्याप्तिस्वीकारप्रस-
ङ्गभयेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षधर्मतानिश्चयहेतुताया वा-
च्यतया विशिष्टधूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वशङ्कायाः शुद्धधूमत्व-
सामानाधिकरण्येन पक्षधर्मतानिश्चयाप्रतिश्रुत्यतया मीमांसकाना-
मनुमितिजनकपक्षधर्मतानिश्चयस्य तादृशशङ्कोच्छेदकत्वाभिधाने-

न समाधानासङ्गतिरिति चेन्न । पक्षवृत्तिधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिज्ञान-
मात्रस्यानुमितेहेतुत्वेऽपि नेयायिकानामुद्देश्यसिद्धेस्तदभ्युपगमे
नैव तादृशपराभूतिप्रतिवध्यायाः पक्षवृत्तित्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वश-
ङ्काया ज्ञानद्वयसम्भवशङ्कनसङ्गतेः ।

यस्तुतः पक्षवृत्तिधूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिविरहशङ्कायां व्याप्ति-
विशिष्टे पक्षधर्मतानिश्चयो विरोधी, यज् ज्ञानं यदुभयधर्मसामाना-
धिकरण्यमवगाहते तस्य तदेकतरावच्छेदेनापरधर्माभावशङ्कानिब-
र्त्तकताया अनुभवसिद्धत्वात्, पक्षवृत्तिधूमत्वस्य उक्तपरामर्शधर्मि-
तानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छेदेनाव्याप्यत्वशङ्कायाः पक्षवृत्तिधूम-
त्वव्याप्यत्वसामानाधिकरण्यावगाहिकथितपरामर्शसत्त्वे उत्पत्त्य-
सम्भवादित्यभिप्रायकतया यथाश्रुतप्रकृतमूलसङ्गतिः । सामान्यव-
द्विधिविशेषधर्मपुरस्कारेण संशये सामान्यधर्मसामानाधिकरण्य-
मात्रावगाहिनिश्चयस्यापिराधिष्ठित्येऽपि सामान्यधर्मावच्छेदेन द्वि-
धिनियमस्य विरोधित्वमावश्यकमवच्छेदकावच्छेदेन, विपरीतज्ञा-
नप्रतियोग्यतावच्छेदकफोटी तद्धर्मितावच्छेदकपर्याप्तधर्मितावच्छे-
दकावपर्यन्तानिवेशादित्यभिप्रायेण समोदत्ते । यत्र हीति । व्याप-
कधर्मवर्तमानस्य धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितां स्फुटवि-
स्तृत्याचष्टे दीधिता । यत्र यदवच्छिन्ने इति ।

परे तु धूमसामान्य सशयो मा भूदिति । व्यावर्त्तकधूमत्वेन नि-
श्चिते पर्यतीयसामान्यधर्मविशिष्टे तदवच्छेदेनाव्याप्यावसशयो
मा भूदित्यर्थः । विशेषसशयस्मिन्नवादेः पूर्वं एवार्थः । समानविष-
यकत्वमेव विरोधितार्था तस्य न तु समानप्रकारकत्वमपीत्याशयनं
समाधत्ते । यत्र हीति । यथाश्रुतापेक्षमेवेति । तच्च । सामान्यधर्मिक-
व्यापकधर्मवर्तमानस्य । सामान्य । सामान्यधर्मविशिष्टविशेषक-
म् । विज्ञाने वा । विशेषधर्मविशिष्टविशेषक वा । तथा च पर्यतीय-
धूमे पर्यतीयत्वमात्रेण धूमावनिश्चयेऽपि पर्यतीयधूमत्वपुरस्कारेण
न सशयसम्भव इति भावः ।

यद्यपि धूमत्व व्याप्यवच्छेदकत्वावगाहिनिश्चयस्य धूमत्वप्रति-
नभर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसशयमनुबन्धकतया तादृशनिश्चयादपि
प्रकृत सशयनिश्चयः सम्भवति तथाप्यश्रुतपर्यतीयत्वावच्छेदेना-
व्याप्यवच्छेदकानिरासार्थम् धूमत्वनिश्चयस्यावर्णनीयतया तत् एव

पर्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकसंशयनिवृत्तिरूपपादिता, समानविषयकत्वेन विरोधितावादिनां धर्मितावच्छेदकेऽवच्छेदकत्वावगाहि-
नोऽपि भिन्नधर्मिकृद्ज्ञानस्याविरोधित्वामिप्रायेण वेति स्वातन्त्र्येण
मूलं वर्णयन्ति ।

सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमा-
विषयकतया धूमत्वे व्याप्यवच्छेदकत्वावगाहित्वेऽपि धूमत्वघटि-
तधर्मावच्छिन्नपर्वतीयधूमधर्मिकृदसंशयविरोधित्वे विवादः सम्भवतीति
दृष्टान्तेनानुभवं द्रढयन्ते निराकुरुते । यथा ह्येति । तदभावेन विशि-
ष्टे न तत्संशय इति योजना । धर्मिविशेषणत्वञ्च तदभावादीनां ध-
र्मितावच्छेदकताण्यं विषयत्वम् । स्थाणुत्वाभावव्याप्य करादीति
स्वतन्त्रज्ञानदशायामपि शुद्धकरत्वाद्यवच्छिन्नं धर्मितावच्छेदकी-
कृत्य स्थाणुत्वादिसंशयानुदयाद् व्याप्तिविशिष्टेनेत्युपेक्ष्य 'व्याप्यत-
या गृहीतेन' इत्युक्तम् । तद्व्यवहितप्राक्क्षणे तत्क्षणे वा तस्य पुं-
सो व्याप्यतया निश्चयविषयनेत्यर्थः । तदभावेन तदभावव्याप्ति-
विशिष्टेन च विशिष्टे तद्व्यवहितमाहार्यमेव प्रसिद्धमिति तादृशज्ञा-
न इच्छाया एव हेतुत्वात्तदभावादेव नाहार्यतादृशसंशयप्रसङ्गः ।
करादिमान् स्थाणुर्न वेति संशयश्च करत्वाद्यवच्छिन्ने स्थाणुत्वाद्य-
भावव्याप्तिनिश्चयशून्यकाले इच्छां विनापि प्रसिद्ध इत्यनाहार्यता-
दृशज्ञाने तथाविधव्याप्तिनिश्चयत्वेन प्रतियन्धकतां कल्पयित्वा
तादृशनिश्चयदशायामसौ निरसनीयः । तथेत्यादि । तद्विशिष्टे-
ऽपि न तत्संशय इत्यनुपपन्नान्वयः । यदवच्छेदं तदभावादिनिश्चय-
स्तस्यापि तदभावादितुल्यत्वादिति भावः । अनुभवयलादित्यग्रिम-
हेत्वन्वयानुरोधेन 'इत्यविवाद' इति पूरणीयम् ।

ननु धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्यभावव्यावर्त्तरूपधर्मः प्रकृते न गृ-
हीतः अपि तु तदभावो व्याप्तिरेवेति व्यावर्त्तरूपदस्य तदभावाव-
च्छेदकमात्रपरत्वाभिमानिनामाशङ्कां निराकरोति । "व्यावर्त्तरूपे-
ति" । स्थाणुत्वाभावव्याप्यः करः करवांश्चायमिति ज्ञानद्वयस्यापि
अयं स्थाणुर्न वेति संशयविरोधितया व्याप्तिविशिष्ट इत्युपेक्ष्य व्या-
प्यतया गृहीत इत्युक्तम् ।

अथ यदवच्छेदेन तदभावाऽऽगत इत्यस्य यस्तदभावावच्छेद-
कत्वेनागत इत्यर्थः अवच्छेदकत्वज्ञानतिरिक्तगुचित्यमेव न तु

स्वरूपसम्यग्धविशेषः, पुरुषत्वाद्वा स्थाणुत्वाभावादेस्तादृशावच्छे-
दकताया अप्रामाणिकत्वात् मीमांसकानामपि धूमत्वाद्वा व्याप्य-
नतिरेकवृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुत्वेनोपगम्यमित्याभिप्रायेण मूलं
सङ्गमनायम्, एवञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्याप्तिरूपतया व्याप्यत-
या गृहीत इत्यनेन पौनरुक्त्यम् ।

न च यद्वच्छेदेनेत्यादेर्यत्र यदभासस्य व्याप्तिः संसर्गतयाप्र-
गतेति व्याप्यतयेत्यस्य व्याप्तिप्रकारेणेत्यर्थ इति भेदः । पुरुषो न
स्थाणुरित्याकारके पुरुषत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावग्रहे च पुरु-
षत्वांशे व्याप्तिः संसर्गतयैव भासते न तु प्रकारतया तद्विशिष्टा-
वकपदानुल्लेखात् संसर्गतया प्रकारतया च भासस्य पृथक्पृथक् प्र-
तिबन्धकताया भेदसूचनाय तत्प्रकारकज्ञानस्य तदीयसंसर्गविशे-
षावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकताया अनतिप्रसङ्गाय कल्पनीयतया क-
त्संसर्गकज्ञानस्य च तदीयसंसर्गानवगाहितया तेन रूपेणासङ्गहा-
दिति वाच्यम् । संसर्गतासंसर्गविशेषायच्छिन्नप्रकारतयोः संसर्ग-
विशेषानवच्छिन्नप्रकारतान्यविषयतात्वेनानुगमेनातिप्रसङ्गविरहा-
दिति चेत् ।

अवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञाने अवच्छेदकांशे व्या-
प्तिः संसर्गतयाऽपि न भासते, पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य पुरु-
षत्वाद्यंशे निष्प्रकारकतया अनुभवसिद्धत्वात्, किन्तु धर्मितावच्छे-
दकपुरुषत्वादिव्यापकताविशिष्टविशेषणतैव स्थाणुत्वाभावादेः पुरु-
षादौ संसर्गतया भासते, एवञ्च व्यापकताविशेषणतासंसर्गेण त-
दभावो धर्मिण्यवगत इत्येव यदित्यादेरर्थ इति न पौनरुक्त्यम् ।

यदि च विशेषणतात्वादिना व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वे प्रमे-
यत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञानमपि प्रमा स्यादिति स्थाणु-
त्वाभावीयविशेषणतात्वेन व्यापकत्वमेव तथा वाच्यम् तथा च
स्थाणुत्वाद्यभावस्यापि संसर्गान्तःपातित्वे तदंश एव व्यापकत्व-
मानमुचितम् । तथा सति स्थाणुत्वाभावः पुरुषनिष्ठाभावाप्रतियो-
गी अयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य स्थाणुत्वाभावादिधर्मिकपुरुषत्व-
व्यापकताग्रहसहितपुरुषत्वादिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया
अयं स्थाणुर्न वेति सशयं प्रति फलसत्त्वात् पुरुषो न स्थाणुरेवञ्च
पुरुष इत्यदिज्ञानस्य तद्रूपाक्रान्ततया न पृथक् प्रतिबन्धकत्व, उक्तं

ज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वोपसर्गविशेषावगाहित्वनिर्देशोऽपि
न क्षतिः, व्यापकताविशिष्टघटतत्सर्गकज्ञानेऽपि त्वांशघटकस्य
वैशिष्ट्यस्यावश्यं भानादिति मन्यते तदा यदित्यादेरपि यद्या-
पकतया तदभावाऽवगत इत्येवार्थः ।

न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यांशभानस्याप्रयोजकतया यो
वेत्यादेरपि उक्त एवार्थ इति पौनरुक्त्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् ।
व्याप्तिपदेन तद्वदन्यावृत्तित्वस्यैवाभिहितत्वात्, व्यापकसामाना-
धिकरण्यज्ञानस्य यदवच्छेदेनेत्याद्यन्तभावेऽपि क्षतिविरहात् ।

वस्तुतस्तु ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकतायाः संसर्गघटकवि-
शेषणविधया भानमात्रं न विरोधितायां प्रयोजकम्, तथा सति
यत्र पुरुषो न स्थानुरित्यादिज्ञाने करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणु-
त्वाद्यभावीयविशेषणताद्रेः संसर्गतया भानम्, तादृशज्ञानसहि-
तस्य करादिमानयमित्यादिज्ञानस्याप्ययं स्थानुर्न वेत्यादिज्ञानवि-
रोधिताप्रसङ्गात् । अतस्तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वसहित-
मेव तद्धर्मव्यापकतायास्तथा भान विरोधिताप्रयोजकमित्युपेयम्,
तथा च ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्य तद्धर्मविशिष्टे
ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तद्धर्मयत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदक-
विशिष्टविशेष्यकज्ञानविरोधितया न तदभावव्याप्यतदभावाव-
च्छेदकधर्मदर्शनयोरेकरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भवः ।

न च ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्येव संसर्गघट-
कतया ताद्विषयकस्यापि तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वो विरो-
धित्वमिष्टमेव संसर्गघटकविशेषणविषयतायाः प्रकारतातुल्यत्वा-
दिति वाच्यम् । तथा सति पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थानुत्वाद्यभा-
वाद्यगाहिनः पुरुषः स्थानुर्न वेत्यादिसंशयस्यापि स्थानुत्वाद्यभा-
वांशे पुरुषत्वादिव्यापकत्वविषयकतया तत्सहितपुरुषत्वादिप्रका-
रकज्ञानस्य स्वसमानधर्मितावच्छेदककस्याणुत्वादिविशिष्टज्ञाना-
विरोधिताया निर्वर्जितापातात् । न हि त्वन्मते तादृशसंशयस्य
संशयत्वमेवाविरोधितार्थाजमिति सम्भवति, पुरुषत्वादिविशिष्टे
स्थानुत्वाभावावगाहिताया विरोधितायामप्रयोजकत्वेन स्थानु-
त्वाभावांशे संशयत्वस्य घटादिरूपोदासीनाविषयांशे संशयत्वतु-
ल्यत्वात् ।

एतेन पुरुषत्वादिसामानाधिकरण्येन स्थाणुत्वादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन तद्विरोधितानिश्चयस्य विरोधितायामभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकतावगाहित्वमेव धीजं न तु पुरुषत्वादिविशिष्टे अभ्यावगाहित्वमपि, तत्र तदन्वगाहिनाऽपि स्थाणुत्वात् पुरुषत्वं पुरुषत्वव्यापकः स्थाणुत्वोभाव इत्यादिव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य पुरुषः स्थाणुरित्यादिधीविरोधित्वात् । तथा च तादृशव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तादृशव्यापकनाधिपयकत्वेनैव प्रतिबन्धकतासम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन बाधबुद्धेः पृथक् प्रतिबन्धकतायां मानाभावः तस्या अपि उक्तरूपाक्रान्तत्वात् । एवं धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाभावविशिष्टबुद्धेर्धर्मितावच्छेदके प्रतियोगिव्यभिचारधीरूपतया अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगिविशिष्टज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकत्वे प्रतियोगिन्यवच्छेदकव्यापकतावगाहित्वमेव धीजम्, तथा च व्यापकताप्रकारकतत्संसर्गकज्ञानसाधारणानुगतरूपेणैव तत्प्रतिबन्धकताकल्पनसम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्ध्यावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिबाधबुद्धेरपि पृथक् प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः । न च तादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधित्वमेव नास्तीति वाच्यम् । लाघवेनैव तद्विरोधितास्वीकारौचित्यान् प्राचीनसिद्धान्तसिद्धत्वाच्च इति परास्तम् ।

संसर्गतया व्यापकतामात्रावगाहित्वस्य विरोधिताधीजत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनाभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयस्य पुरुषः स्थाणुर्न वेति ज्ञानाविरोधिताया निर्बीजत्वापातात् । तादृशव्यापकतावगाहित्वस्य व्यापकतानिरूपकधर्मविशिष्टे प्राज्ञाभावावगाहित्वस्यैव विरोधिताधीजनया करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावं ससर्गघटकतयाऽवगाहमानस्य पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य करादिमान् स्थाणुरित्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वनिर्वाहाय तद्वर्मावच्छिन्नविशिष्यकप्राज्ञाभावावगाहिज्ञानत्वेन बाधबुद्धेर्प्राज्ञाभावांशे व्यापकताप्रकारकबुद्धेश्च व्याप्यधर्मधामेतावच्छेदकबुद्धौ तादृशव्यापकताप्रकारकत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात् व्यभिचारिधियो व्यापकताग्रहविरोधित्ववादिनां प्राचां तत्संशयस्यापि तद्विरोधिताया अनुमतनया संसर्गविषया

व्यापकतावगाहित्वस्य तत्प्रतिवन्ध्यतावीजत्वे पुरुषः स्थाणुर्न वे-
त्यादिसंशयेऽवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभाववगाहिताया
एवानुपपत्तेश्चेति ।

यदि चावच्छेदकसामाधिकरणप्रमात्रेण नदवच्छेदेन विशेष-
णमवगाहमानयोर्बुद्धौर्बलक्षणनिर्वाहायावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ
व्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमुपेयते पुरुषत्वादिधर्मिता-
वच्छेदकबुद्धौ च करादिव्यापकतायाः संसर्गघटकतया भानमप्रा-
माणिकं तदा पुरुषो न स्थाणुरित्यादिधीसहितस्य करादिमत्ता-
ज्ञानस्य स्थाणुत्वादिविशिष्टधीविरोधित्वाप्रसक्तोऽनुगतरूपेणैव
ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्मावच्छे-
देन ग्राह्याभावज्ञानस्य च तद्धर्मदर्शनप्रतिवन्धकतायां निवेशः
पुरुषः स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयकालीनपुरुषत्वादिग्रहस्य चाविरो-
धितोपपत्तये व्यापकताज्ञाने पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्थाणु-
त्वादिसंशयभेदो निवेशनीयः । स्थाणुत्वाद्यभावांशे व्यापकताप्र-
कारकनिश्चयश्च तादृशस्थाणुत्वादिसंशयरूपो नास्त्येव तादृशनि-
श्चयस्य स्वकालेऽपि तादृशसंशयविरोधित्वादतो न तादृशसंशय-
रूपव्यापकताप्रकारकनिश्चयासद्भूतभयेन तादृशसंशयभेदस्य प्रतिव-
न्धकत्वाद्यवच्छेदकत्वासम्भवस्यावकाशः । एवं तादृशसंशयभेदे नि-
वेश्य पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावनिश्चयसाधारणेन रूपे-
ण स्थाणुत्वाद्यभावः पुरुषत्वादिव्यापक इति बुद्धेः पुरुषः स्था-
णुरित्यादिधीप्रतिवन्धकतासम्भव इति ध्येयम् ।

अत्रापि शानजन्तमुपेक्ष्य अवगतो गृहीत इति कान्तप्रयोगौ
यदा संशयानुत्पादो निर्वाह्यः तदव्यवहितप्राक्क्षणे तज्ज्ञानस-
त्त्वमपेक्षितं न तु तदेव इति लाभाय ।

एतेन चिरयिनष्टज्ञानजोद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि संशयानुत्पाद-
लाभाय तथाऽभिधानमिति हेयम् । उद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोरनुग-
मासम्भवेन पृथक् पृथक् प्रतिवन्धकताया वाच्यतया गौरवात्,
उद्बुद्धसंस्कारात् स्मरणस्याऽऽवश्यकतया तेनैव कार्यकालवार्ति-
ना संशयप्रतिवन्धसम्भवाच्च ।

यदवच्छेदेन व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तद्धर्मविशिष्टे न संशय इत्यु-
क्तेऽपि विशेष्य दर्शयति । यथेति । स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वाद्य-

च्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्येकोऽन्वयः ।
 स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन पुरुषत्वस्य
 ग्रहे अयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्यपरः । चरमः स्फुट एव ।
 दन्योन्याभावादिरित्यस्य व्याचर्त्तकतया योऽन्वयः
 मेण द्रष्टव्य इत्यनेन सम्बन्धः । सर्वत्रादिना तदवच्छेदकतया
 चर्त्तकयोः परिग्रहः । तत्पदं सर्वत्र ग्राह्यम् । संशयत्वस्य व्याचर्त्त-
 कदर्शनप्रतिषेधतावच्छेदकत्वमनिराकरोति । एवमिति । तद-
 न्नमोऽपीत्यस्य व्याचर्त्तकधर्मदर्शनदशायामित्यादिः । तथा च स-
 शयानिश्चयसाधारणज्ञानत्वमेव तत्प्रतिषेधतावच्छेदकमिति भा-
 वः । विशेषदर्शनस्य । तद्व्याचर्त्तकदर्शनस्य । विपरितज्ञानमात्रेति ।
 तज्ज्ञानसामान्येत्यर्थः । अग्रे । धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादौ ।

(चि०) ननु भावोऽभावो वा उभयथाऽपि प्र-
 मेयम् इत्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदक-
 योरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतर-
 त्वस्य लिङ्गत्वाभावादिति चेन्न । भावत्वाभावत्वा-
 न्यान्यधर्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात् । एवं धूमालोकान्यतर-
 त्वमपि लिङ्गम् ।

(दी०) नन्विहादि । इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो
 वा । भावत्वाभावत्वयोः । तत्त्वयोरित्यर्थः । लिङ्गत्वाभावात् ।
 अप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात् । भावत्वाभावत्वेत्यादिकं केव-
 लान्वय्यनुमानमतिरिक्तञ्चाभावमभ्युपेत्य । केवलान्वयिनः सा-
 ध्यस्य धर्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु मन्तव्यम् । एवमिति । छि-
 ञ् व्याप्यत्वे, लिङ्गतावच्छेदकं वा वदौ ।

(गा०) प्रमेयमित्यस्य समानलिङ्ग पक्षरूपविशेष्यधाचकपदं
 पुरयति । इदमिति । इदन्त्वस्य तेजोऽभावत्वात्मकत्वे तदवच्छिन्ने
 नायत्तसंशयायागाच्चद्विवृणोति । नीलत्वेनेति । मूलेऽनुमानम् । अ-
 नुमिति । उभयथाऽपीत्यनेनेदं प्रमेयमिति ज्ञानस्याधारणत्वला-

भात्तादृशज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वावश्यकत्वं लभ्यते, तथा च इदं
भाधोऽभाधो वेति संशयस्थले जायमानमिदमुभयथाऽपि
प्रमेयमित्यनुमितिस्तव नये न स्यादित्यर्थः । अनुमित्यनुपपत्तौ
हेतुप्रहादित्यन्तम् । अग्रहादित्यस्य पक्षधर्मतानिश्चयप्रकारत-
येत्यादिः । अग्रे तादात्म्यसम्बन्धेनान्यतरत्वतो लिङ्गत्व-
मुपेक्ष्यान्यतरस्य धर्मस्य लिङ्गतायां सिद्धान्तयिष्यमाणतया
अत्रापि भावत्वादिधर्मवृत्तरेव लिङ्गतावच्छेदकस्याग्रहे मूल-
तात्पर्यसंगम्यते इत्यभिसन्धाय भावत्वादिपदं भावत्वादिप-
रतया व्याचष्टे दीधितौ । भावत्वेति । अग्रसिद्धानुयोगिकाभावस्य
वृत्तिरूपतया लिङ्गत्वाभावादित्यसम्भवपरतया हेतुं पूरयन् व्याचष्टे ।
अग्रसिद्ध्यत्वेनेति । भावभेदवैशिष्ट्यस्याभावभेदावृत्तितया तद्विशे-
षणतया लिङ्गतावच्छेदकबाधकत्वासम्भवादिति पर्यवसितोऽर्थः ।

ननु मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानङ्गीकाराद्भावमिद्वपदा-
र्यान्ङ्गीकाराच्च भावमिद्वत्वरूपाभावत्वघटितान्यतरत्वावच्छिन्न-
लिङ्गरूपमेयत्वानुमानोपपादनं विरुद्धमिन्यत आह । भावत्वाभावत्वे-
त्यादिकमिति । अतिरिक्तञ्चेति ।

यद्यप्यभावस्याधिकरणरूपत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धादिरूपाभा-
वत्वघटितान्यतरस्य हेतुत्वसम्भवस्तथापि दर्शितसंशये भाव-
भेदस्य कोटितया तदघटितान्यतरस्य हेतुत्वं मूलाभिप्रेतमित्या-
शयेनेदम् । साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकाले यत्किञ्चिद्रूपावच्छि-
न्नस्यैव वृत्तिमतो लिङ्गता सम्भवतीति मूले तदकथनात् न्यूनता-
भङ्गायाह । केवलान्वयिन इति । अयमालोको धूमो वेति सन्देहं
धूमालोकान्यतरत्वस्यानुमापकत्वरूपं लिङ्गत्वमुक्तं बहो साध्ये व्याधि-
करणतया न सम्भवतीति साध्यं पूरयति । व्याप्यत्व इति । षडुपा-
दिव्याप्यत्वे साध्य इत्यर्थः । लिङ्गपदस्यात्रैव लिङ्गतावच्छेदकपरत्वे
षडुपादिसाध्यपरतया मूलसङ्गतिरितिह । लिङ्गतावच्छेदकं वेति ।

(चि०) अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं षडुत्पत्तिप्रतिय-
न्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यम्, तथा च पक्षधर्मस्य
व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतियन्धकम्, अतो व्याप्या-
भेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्यतीति चेन्न । धूमत्वपुरस्कारेण

व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताज्ञाने सति विशेषदर्शनान्न
व्याप्यभेदज्ञानम्, किन्त्वनुमितेरेव तत्रात्पत्तिः
त्सामग्रीसत्त्वात् । अतो न व्याप्यभेदज्ञानम् अनुमि-
तिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात् ।
न च धूमत्वपुरस्कारेण

इयं धूमव्यक्तिर्ध्वनिव्याप्या नेति आम्बतोऽनुमित्याप-
त्तिरतो विशिष्टज्ञानं तद्धेतुरिति वाच्यम् । धूमत्वस्य
विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः तत्रानुमिति-
सद्भावादेव । अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमान-
न्तरं परामर्श एव कुतो न भवति ।

(दी०) यद्व्यतिरेकेति । यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयाविश-
त्र व्याख्याततत्त्वमेतत् । यद्वा यद्व्यतिरेकनिश्चये कार्यानुत्प-
त्तौ तद्व्यतिरेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव
कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायकमिदम् । अत एव
फलसूत्रनियतपूर्वभावतया भेदग्रहाभाव एवानुमितिहेतुरित्यभिप्रे-
त्य अस्तु वेत्यादि वक्ष्यति । सामान्यतो विशेषदर्शनात्
सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु स्यादेवेत्यभिप्रायि-
कीमाशङ्कां निरस्यति । न चेति ।

(गा०) ननु यद्धर्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिषेधं तद्धर्मिकतावि-
ध्यत्वाद्यच्छिन्नजन्यमित्येतादृश्यां पक्षीयधूमधर्मिकसाध्यव्याप्ति-
निश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वसाधिकायां मूलोक्तव्याप्तौ ग्राह्यव्यति-
रेकनिश्चयप्रतिषेधे घटज्ञानादौ व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिषेधेऽ-
व्यभिचारज्ञाने च व्यभिचार इत्याशङ्क्याह । यत्संशयेति ।

व्याख्याततत्त्वमिति । तस्य तत्त्वं संशयसाधारणव्यतिरेकज्ञा-
नत्वेन प्रतिबन्धकत्वं व्याप्तिघटकम्, ग्राह्यसंशयस्य सर्वत्रेवाप्रति-
बन्धकत्वोपगमात् । अद्यभिचारग्रहेऽपि व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव
प्रतिबन्धकत्वमिति । अथेत्यादिशङ्काया व्याप्तिपरत्वे स्वयमनुप-

पक्षेर्वक्ष्यमाणतया फलानुत्पत्तिनियनस्वरूपप्रतिबन्धकत्वनिवे-
शनेन मूले वक्ष्यमाणस्वरूपासिद्धेः परिहारसम्भवेन समाधाना-
सङ्गतेः लाघवेन विशिष्टपरामर्शकारणताव्यवस्थापनपरतया
तां व्याचष्टे । यद्वेति । व्यतिरेकसंशये कार्यानुत्पत्त्यनुरोधेन निश्च-
यत्वेन हेतुनायाः पूर्वमाशङ्कितत्वात् पौनरुक्त्याशङ्कायाः परिहा-
राय मूलस्थव्याप्यभेदज्ञानपदस्य निश्चयपरतां स्फुटयितुं व्य-
तिरेकज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य तन्निश्चयकथनम् । कार्यानुत्पत्तौ । का-
र्यानुत्पत्तिनियमे । इत्थञ्च मूले यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम् इत्यत्र
प्रतिबन्धकत्वं गुरुधर्मावच्छिन्नभेदाग्रहकारणताप्रसङ्गकं का-
र्यानुत्पत्तिनियतस्वरूपमेवेति बोध्यम् । लाघवात् । भवच्छेदकला-
घवात् । संशयसाधारणज्ञानत्वादावच्छिन्नाभावहेतुत्वेऽप्यप्रामा-
ण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य विशेषणत्वाद्गौरवं बोध्यम् । अत एव ।
उक्तग्रन्थस्य लाघवप्रदर्शनपरत्वादेव । अनुमितिहेतुः । कल्पनाला-
घवादिति शेषः । वक्ष्यतीति । उक्तग्रन्थस्य व्याप्तिपरत्वे भेद-
ग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि व्याप्त्यलाघविशिष्टपरामर्शकारणतासिद्धे-
रावश्यकत्वात् तामनिराकृत्य भेदाग्रहकारणत्वोपगमस्यासङ्गत्याप-
त्तेरिति भावः । एवञ्च समाधाने अनुमितिप्रतिबन्धकमित्यस्य
मयोच्यत इति शेषः । येन । यदपेक्षया लाघवेनेत्यर्थः । विशेष-
दर्शनाद् भ्रमात्पक्षभावस्य प्रागुक्तत्वान्न चेत्याद्याशङ्कानुत्थितेस्तदा-
शयं प्रकाशयति । सामान्यत इति ।

धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेनेति मूलस्य उक्तग्रमे ग्राह्याभा-
वावच्छेदकतया भातस्य धूमत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया स्फुर-
णेनेत्यर्थो दीर्घित्यनुसारेण बोध्यः ।

(चि०) अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्मतया चाव-
गतस्य भेदाग्रह एवानुमितिहेतुः, परामर्शहेतुतया त-
स्याऽऽवश्यकत्वात् । अत एवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनु-
मितिः । न चैवं गौरवम्, नदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः ।
न च जनकज्ञानाविरोधिना ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्
भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । अभेदज्ञान-

स्याजनकत्वात् त्वयाऽपि लिङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रति-
बन्धकत्वस्वीकाराच्च । अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजा-
तिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्वन्धर्मन्तरस्याभावात्, अत-
एव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न । व्यक्तेरेव तत्र प्रका-
रत्वात्, न हि गौर्गोत्वमिति ज्ञानयोरविशेषः, अन्य-
था गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्य-
त्वग्रहे परामर्शे चानुपयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति
सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवाच्च । न वैवमन-
वस्था, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेना-
पलापासम्भवात् ।

इति परामर्शपूर्वपक्षाचिन्तामणिः ।

(दी०) अस्तु वेत्यभ्युपगमवादः । न चेत्यादि । अभेदज्ञान-
स्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धको भवितुमर्हतीत्यर्थः । अभे-
देति । तथा चातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्य-
मिति भावः । अतथाभूतत्वस्य सान्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह । त्व-
यापीति । विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः । गोत्वे
गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतः
मधुरत्वेति । मधुरत्वाव्याप्यो धर्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेति फलतो
न विशेषः । गौरिति ज्ञाने गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमाशङ्क्याह ।
अन्यथेति । व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भ-
वादाह । गवेतरेति । गोत्वत्वस्यात्राप्रवेशान्नात्माश्रयः, अत्र च
यथासाध्यं गवेतरसमवेतत्वादिकमेवोपादेयं कालादौ व्य-
भिचारवाणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वे-
नाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात्, व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्ब-

परामर्शप्रकरणम् ।

म्यान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासम्-
वेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

इति परामर्शपूर्वपक्षदीधितिः ।

(गा०) विशेषदर्शने संशयवद् भ्रमस्यापि न सम्भव
इति भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानासङ्गतिरत आह । अस्तु
वेति । ननु व्याप्यपक्षधर्मयोर्भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे तेषां
कारणवाधेनानुमित्यात्मकान्यथाख्यातिनिराकरणं विरुध्यते हृदवृत्ति-
बाष्पादौ बह्विव्याप्यधूमादेर्भेदाग्रहेण हृदादौ बहुधाद्यनुमितेर्दुर्वार-
त्वात् । न च फलासिद्ध्या ह्वादिपक्षं बहुधादिरूपसाध्यञ्चान्तर्भाव्य
कारणत्वाकरूपनान्नापत्तिरिति वाच्यम् । पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्र-
त्यासत्त्या कारणत्वकरूपनेनापत्तिसम्भवादिति चेन्न । एतन्मतातिर्भेदे-
णैतद्व्यपस्याकिञ्चित्करत्वात् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकस्यैव पक्षध-
र्मताज्ञानस्य भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकत्वोपगमेनान्यथाख्यातिवार-
णसम्भवाच्च[१] इतरसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे कार्यानुत्पादस्त-
स्यैव प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । न च जनकज्ञा-
नेत्यादिमूलशङ्काया भेदाग्रहे नैयायिकानामनुमित्यप्रतिबन्धकत्व-
साधनपरत्वंऽसङ्गतिः जनकज्ञानाप्रतिबन्धकस्यैव हेतुतायाः
स्वीकरणीयत्वात् तस्य च स्वमतेऽसिद्धत्वात् इत्यतस्तस्या आ-
पत्तिपरत्वं स्फुटीकरोति । अभेदज्ञानस्येति । मूले 'अभेदज्ञानस्या-
जनकत्वात्' अतीन्द्रियहेतुकानुमिताद्युक्तक्रमेण व्यभिचारेण जनक-
त्वासम्भवात् तथा च विपर्ययानुमाने याध इति भावः । नन्वेधम-
प्युक्तव्याप्तिविरोधाद्भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत
आह दीधितौ । तथा चेति । अतथाभूतस्यापि । जनकज्ञानाविरोधि-
नोऽपि । भेदाग्रहस्येति शेषः । अनायत्या वक्तव्यमिति । अन्यथा भेद-
ग्रहदशायां अनुमित्यापत्तेरिति शेषः । तथा च तादृशव्याप्तिरेव

[१] पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वरूपनेना-
पत्तिसम्भवादित्यभिसन्धायास्तु वेत्यादिकल्पे अनिर्भरमाह अस्तु
वेत्यादि—इति पु० पा० ।

वाधितेति भावः । सन्दिग्धत्व इति । स्थले मानसविशिष्टज्ञानोपगमेन व्यभिचारानिर्णयादिति भावः ।

ननु लिङ्गपरामर्शो भेदग्रहस्य जनकज्ञानाविरोधिनः प्रतिकृतेऽपि न व्यभिचारः ग्राह्याभावानवगाहित्वविशिष्टस्य जननाविरोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वव्याप्यत्वोपगमादित्यत आह । शेषणान्तरदाने चेति ।

ननु गोपदधाच्यत्वे साध्ये गोपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य तावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि सास्नादिसाध्यकस्थले न वः गोपदस्य नानार्थतया अन्यत्रापि तस्य इत्यत आह । विशेषित चेति । सास्नादिमद्वृत्तित्वादिविशेषितं तर्थाः । वाकारो व्यवस्थितविकल्पे ।

ननु गुणगतजातिमनङ्गीकुर्वतां भाषाचल्लिङ्गतानुपपत्तिरित्यत आह । मधुरत्वेति । फलत इति । दशधर्मस्य क्षीररसत्वाद्यनुमापकतायाः सर्वसंस्मृतत्वादिति वः । गोत्वप्रकारकस्य विशेषमिति । गोत्वमिति ज्ञाने तद् भाषाः । मूले अभ्यधेति । गोत्वमिति ज्ञाने व्यक्तेरप्रकारत्वे अनुपयोगात् । उपयोगानुपपत्तेः । अवच्छेदकप्रकारकज्ञानविधये च तस्यावच्छेद्यत्वातिप्रदे सम्यग्भितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया कृतेनैव च तस्य परामर्शो उपयोगादिति भावः । दीधितो लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादित्यस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यकेतादात्म्ये न गोत्वादिहेतावित्यादि । आधयतया गोविशिष्टस्य गवाधेयत्वविशिष्टस्य च द्रव्यत्वादेरपि गोमात्रवृत्तितया सास्नादिसाध्यकस्थले व्यक्तेर्लिङ्गतावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव इत्यवगन्तव्यम् ।

ननु उक्तगोत्वत्वशरीरेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकमुद्रया गोत्वस्यानतिप्रसक्तगोत्वत्वेनैव निवेशनीयतया आत्माश्रय इत्यत आह । गोत्वत्वस्येति । अप्रयेयादिति । स्वरूपत एव इति भावः । मूले न चैवमिति । स्वतो व्यावृत्ते गोत्वादाधपि धर्मान्तरस्याकारे । अनवस्था । अविधान्तधर्माधारप्रसङ्गः । अनवरूपा न दोषायेति समाधत्ते । तदिदमेति । सास्नादो साध्ये त्वघटकसकलगोसमयतत्वांशस्य विपर्ययात् तत्र त

दीधितौ । अभावेति । अत्र एतद्वृत्तं यथासाध्यमिति । साक्षादौ साध्ये गवेतरासमवेतत्व विशेषणीभूतं गोसमवेतत्वञ्च, साक्षाद्व्यापकजातित्वादौ साध्ये तादात्म्येन हेतुतायां सकलगोसमवेतत्वं केवलं व्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु विशिष्टं, विशिष्टन्तु(१) गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वे हेतावित्यर्थः ।

ननु गवेतरासमवेतत्वस्याभावमेयत्वादावपि सत्त्वात् साक्षाद्व्याप्यभिचारितया साक्षादिसाध्यक एव कथं तद्व्याप्यतावच्छेदकं इत्यत आह । कालादाविति । सम्वन्धसामान्येन हेतुत्वे सकलगोसमवेतत्वांशनिवेशऽपि गोत्ववति साक्षादिशून्ये कालादौ व्याप्यारस्याऽऽवश्यकतया समवायेन हेतुत्वस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात् गवेतरासमवेतत्वस्याभावादिसाधारणस्यापि समवायेन व्याप्यारितायामनवच्छेदकत्वादित्यर्थः(१) । एतच्च साध्याभाववद्वृत्तिरित्येव व्याप्तिरित्यभिप्रायेण । यदि च हेतुतावच्छेदकसम्वन्धेनावृत्तिव्यावृत्तं तेन सम्वन्धेन वृत्तिमत्त्वमपि तत्र निवेश्यते तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वमानस्य समवायसम्वन्धेन वृत्तिमत्त्वमात्रयद्भिन्नव्याप्तिरतिप्रसक्ततयाऽनवच्छेदकत्वात् समवेतत्वांशोऽपि तद्विशेष्यविधया हेतुतावच्छेदककौटौ निवेद्य इति ध्येयम् । साक्षाभावसाध्यकगोत्वाभावादिहेतुकस्थलेऽपि समवायसम्वन्धावच्छिन्नगवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोसमवेतत्वमपि हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदके निवेद्यं ध्येयत्वात् (२) ।

न च गवेतरासमवेतत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेशे तद्वैयर्थ्येऽपि प्रतियोगित्वसमानाधिकरणतया निवेशे न तथात्वं गवेतरासमवेततद्रूपाद्यभावस्य गोसाधारणत्वेन व्याप्यारित्वादिति शङ्क्यम् । सकलगोसमवेतगोत्वस्यापि द्वित्वादिना अभावस्य गोसाधारणत्वात् सकलगोसमवेतत्वनिवेशोऽपि तादृशरूपावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुताया वाच्यतया तदंशवैयर्थ्यस्य दुर्यारत्वात् । विशिष्टस्य गौरवेणाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकतया तदव-

(१) गवेतरावृत्तित्वविशिष्टं सकलगोवृत्तिरित्यमित्यर्थः ।

(२) समवायेनाव्याप्यारितायामवच्छेदकत्वादित्यर्थ इति पु० पा० ।

च्छिन्नाभावाप्रसिद्धेऽप्येतत् याह । व्यतिरेकऽप्येति ।

गोत्वाभाघस्य व्यभिचारितया समवायेति दृष्टान्तविधयोक्तम् ।

यत्तु गवेतरासमवेतस्य मेयत्वादेः केवलान्वयितया सामान्येन तत्त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरतः समवेतत्वमेत्याशङ्कानिराकरणाय तदिति तत्तुच्छम् । सम्बन्धसामान्येन तरासमवेतसमवेताभावस्याव्यभिचारितयाक्तप्रत्यक्षस्य स्यन्धावच्छिन्नाभावेऽनुतायामेव व्यभिचारप्रदर्शनपरतया तायाञ्चाप्रसिद्धिरिदरेण तामादाय तारेण तत्र व्यभिचारप्रदर्शनस्यानौचित्येनासङ्गतेः सम्बन्धसामान्येन गोत्वाभाघस्यापि व्यभिचारितया पक्षत्वे स्वरूपासिद्धयेति व्याख्यायामुदक्षरत्वात् ।

इति परामर्शपूर्वपक्षविधृतिः समाप्ता ।

(चि०) अत्रोच्यते, अगमालोको धूमो वां भयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेनाऽऽलोकत्वेन वा तत्र निश्चयः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गम् । न च तदज्ञानदशायाः मनुमितिदर्शनात् न तथोति वाच्यम् । धूमालोका न्यान्यत्वज्ञानं विना तवापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न । न हि धूमालोका न्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारकाविशेषणवत्त्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तच्च तत्र सान्दिग्धमेव । ननु तदन्यान्य-

(१) तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वानियमेन गवेतरासमवेतत्वे सति समवेतत्वमेव सास्त्रादिव्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वाभावे सास्त्राभावादिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिविशेषणतया गवेतरासमवेतत्वस्यैव निवेशो न तु सकलगोसमयेतत्त्वस्यापि वैयर्थ्यं त इति पु०ग० ।

बहिर्व्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसा-
धनस्य बाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूमवत्त्वादि-
त्पन्नेवाधिकेन निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्ध्यति-
चेन्न । तदन्यान्यद् धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति
सत्यम्, न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः
अतिप्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञा-
नात् । न च तदन्यान्यत्वं बहिर्व्याप्यतावच्छेदक-
मित्युक्तम् ।

(दी०) लिङ्गम् । लिङ्गतावच्छेदकम्, तथा च न व्यभिचारः ।
न तथा । न तेन व्यभिचारवारणम् । न हीति । धूमान्यान्यत्व-
मिति दृष्टान्तार्थम् । न चैकधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्व-
यस्य तत्त्वं एव गौरवमिति वाच्यम् । तादृशैकधर्मघटका-
नेकभेदादिघटकतया धर्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चाव-
च्छेदकत्वौचित्यात् । अन्यथा बह्व्यादीनामपि व्याप्यतया
तावदन्यतमत्वेत्यत्रावच्छेदकत्वं स्यात् ।

(गा०) मूले अयमिति । पर्वतवृत्तिरित्यर्थः । आलोको धूमो
वेति । स्वरूपतो धूमत्वालोकात्त्वयोरत्र कोटिता न तु धूमत्वालो-
कत्वत्वावच्छिन्नयोः, तथा सत्युक्तसंशयस्य स्वरूपतो धूमत्वा-
दिप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयाविरोधितया असङ्गतेः । न च संशय-
स्य भावद्वयमात्रकोटिकस्यानभ्युपगमे धूमत्वाभावालोकात्त्राभावा-
योरत्र कोटितायाः स्वीकरणीयत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूम-
त्वत्वादेरपि भानमावश्यकं इति वाच्यम् । धूमत्वाद्यभावस्यैव
धूमादिभेदस्यापि कोटितया धूमत्वादिसंशयनिर्वाहात् धूमादिभे-
दज्ञाने च धूमत्वत्वादिभानानावश्यकत्वात् । न च धूमत्वादी धूमा-
दिभेदविरोधभाने तद्धर्मितावच्छेदकतया धूमत्वत्वादिभानमाव-
श्यकमिति धूमत्वधूमादिभेदकोटिकसंशयेऽपि धूमत्वत्वादिनेव धू-
मत्वार्थः कोटित्वमावश्यकं संशये कोटिविषयताया विरोधप्रदम-

कारावच्छिन्नत्वनियमादिति वाच्यम् । संशयस्थले कोट्योः
स्परविरोधमानानियमात् धूमभेदादौ
विरोधमानेन स्वरूपतो धूमत्वादिकोटिकसंशयनिर्वाहात्, स्वरूपतो भासमानधूमत्वाद्यवच्छेदेन धूमादिभेदाभावज्ञानस्यापि धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधज्ञानतया तादृशविरोधज्ञानेऽपि धूमत्वादिमानानियमात् ।

अथैवमपि पक्षवृत्तित्वविशिष्टे धूमत्वादिसन्देहेः

तद्विशिष्टे धूमत्वादिनिश्चयस्यैव विरोधी न त्वनुमितिजनकतया अभिमतस्य धूमत्वादिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चयस्यासमानधर्मितावच्छेदकत्वात् ग्राह्याभावाद्यन्यादित्याद्येति न तादृशसंशयदशायामनुमित्यनुपपत्तिः, एवं न्यायमतसिद्धपरामर्शनिर्वाहाय 'अभयथापि वैहि व्याप्यं' इति इवम्पदार्थे व्याप्तिनिश्चयाभिधानसंज्ञकं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानरूपकरणव्यापारस्य उपसंहारप्रत्ययेऽनुमितिहेतुत्वाभिधानविरोधादिति चेन्न । पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने धूमत्वादिरूपविशेषणसन्देहे पक्षे धूमत्वादिविशिष्टकोटिकसंशयस्यैवाचित्यावर्जिततया पक्षे व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकनिश्चयो ॥ सम्भवति पक्षविशेष्यकनिश्चय एव पक्षविशेष्यकायामनुमितौ हेतुरित्याशयेन धूमत्वादिसंशयाभिधानस्य पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाभावाद्यन्यादिविशेषणसन्देहे च पक्षे व्याप्तिविशिष्टकोटिकसंशयस्यैवाचित्यावर्जिततया पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टप्रकारकानुमितिहेतुनिश्चयासम्भवेन तादृशविशेषणसंशयविरोधिपक्षवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकव्याप्तिनिश्चयाभिधानस्य च सङ्गतेः ।

अस्तुतः पक्षवृत्तिर्धूमो न वेति संशयस्य पक्षवृत्तिर्धूम इति निश्चय इव धूमत्वविशिष्टधर्मिकपक्षवृत्तितानिश्चयेऽपि विरोधित्वदुरपह्वं धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वस्य पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन धूमभेदनिर्वाह्यतया तदवच्छेदेन धूमभेदसंशयाद् धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वसंशयस्यैवाचित्यावर्जितत्वात् । एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्यत्वनिश्चयो व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चये व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वसंशयकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्यभावसंशय—

विरोधितयोपयुज्यते इति पक्षवृत्तिधर्मिकधूमत्वादिसंशये व्याप्ति-
निश्चयामिधानसङ्गतिः ।

केचित्तु व्याप्तिसम्बन्धेन - बन्धिसाध्यकपुरोवर्त्तिधूमादिपक्षक-
स्थले तादात्म्यसम्बन्धेन धूमादेर्हेतुत्वे तादात्म्यसम्बन्धेन धूमत्वा-
दिरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र पक्षे संशयस्तत्र व्याप्य-
त्वेन धूमादेः पक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन निश्चयादनुमित्युत्पत्त्या व्याप्य-
तावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरतया ए-
तन्मूलमुक्तानुपपत्तिशङ्काव्याकुलचेतसो वर्णयन्ति ते पुनः प्रसि-
द्धस्थले पर्वत धूमत्वाद्यवच्छिन्नवृत्तासंशयस्थलीयव्याप्तिविशि-
ष्टवृत्तानिश्चयजन्मानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मता-
निश्चयव्यभिचारोपेक्षावर्जं सम्यगपश्यन्तः कथं निर्वृत्तिभाजो भ-
'वन्तीति चिन्तयन् ।

मूले 'उभयधापि बहिर्व्याप्य' इति निश्चयकथनं स्वमते हेतु-
रक्षणाय । अत्र बह्वेः माध्यस्योपादानाद् धूमालोकाः पतरत्वं लिङ्ग-
मित्यत्र लिङ्गपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुपपत्तेस्तद्व्याचष्टे । लिङ्गमि-
ति । व्यभिचारवारणस्याप्रकान्तत्वे 'न तथे' त्यत्र तथापदस्य व-
क्ष्यमाणतदर्थकत्वानुपपत्तेः पूरयति । तथा च न व्यभिचार इति ।
'न तथेत्यस्य न लिङ्गतावच्छेदकमिति नार्थो युज्यते धूमत्वादे-
रक्षाने आलोक्याद्यवच्छिन्नेनानुमितावपि - तस्य लिङ्गतावच्छेद-
कताया इव तदन्यान्यत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेन हेतुस-
ङ्गतेः अतो व्याचष्टे । न तेनेति । तेन । तस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वेन ।
प्रकृते धूमतरस्येव धूमान्यान्यत्वस्यापि सन्दिग्धतया तस्य व्या-
प्यतावच्छेदकत्वप्रण्डनमनुपयुक्तमित्यत आह । धूमान्यान्यत्व-
मितीति । एकधर्मस्य । अन्यतरत्वरूपस्य । धर्मद्वयस्य । धूमत्वालो-
काद्यरूपस्य । तस्य । व्याप्यतावच्छेदकत्वे । तथा च गौरवस्य व्या-
प्यतावच्छेदकतावाधकत्वे वैपरीत्यमेव स्यादिति भावः । एक-
स्यातिशुद्धशरीरत्वेन लघुशरीरावच्छेदकयोर्वैतन्मयाधकमित्या-
शयेनाह । तादृशकेति । धर्मद्वयस्येवावच्छेदकतोचित्यादित्यन्वयः ।
शरीरलाघवमुक्ता उपस्थितिलाघवमप्याह । प्रथमोपस्थितत्वेन चे-
ति । तावदन्यतमत्वस्य । बहिर्धूमालोकान्यतमत्वस्य । अवच्छेदकत्वं
स्यात् । न तु धूमालोकान्यतरत्वस्य, तथा च कुतो वैपरीत्या-

पादनमिति भावः ।

अन्यतरत्वाश्रये व्याप्तिरेव नास्ति अत एव तेन रूपेण हेतुप्रयोगे व्याप्यसिद्ध्यादिना वादिनो निग्रह इत्येवान्यतरत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वार्थाजं तदाश्रयस्य व्याप्यत्वे तस्यावच्छेदकताया आशय्यकत्वादित्यभिप्रायोऽन्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकतानिराकलुरिति भ्रमेण शङ्कते मूले । न त्विति । भ्रमं निराकरोति । तदन्यान्यदिति । न च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकं इत्युक्तमिति, अन्यतरनिष्ठयोर्विभिन्नव्याप्योर्धूमत्वालोकत्वाम्यामेवावच्छेदात् प्रत्येकानवच्छेद्यान्यतरत्वावच्छेद्यतया साधारणातिरिक्तव्याप्तेरज्ञानभ्युपगमात् इति भावः ।

(चि०) न चैवं तदन्यान्यत्वाद्बह्विव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति, विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसम्वयविशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदसंसर्गाग्रहविशेषदर्शनानां सत्त्वेन बह्विव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् । नचैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमितिहेतुरिति ।

(दी०) अन्वयेति । विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तत्त्वज्ञान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्तकधर्मदर्शनत्वेनाक्षतम्, अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादिस्तद्व्याप्यत्वात् धूमत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरभवेच्छ्रित्तत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे

तवाप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः ।

(गा०) व्यर्थविशेषणघटितधर्मस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे धूमा-
लोकाभिन्नमेदघत् तत्त्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं तथा च व्याप्ति-
रवच्छिन्नत्वनियमात् तादृशभेदे बहिर्व्याप्तिनिरूपिता व्याप्तिरेव
न सम्भवतीति तेन बहिर्व्याप्यत्वमपि नानुमातुं शक्यते बहिर्व्या-
प्तिव्याप्यत्वेन पक्षधर्मतानिश्चयस्याप्ययोगात् इति भवन्मते
बहिर्व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्घट इत्याशङ्कने ।
न चैवमिति ।

ननु विशेषदर्शनसहकृतं प्रत्यक्षं तत्र व्याप्तिनिश्चायकं इत्य-
युक्तं तदन्यान्यत्वस्याप्यव्याप्यतया तज्ज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वा-
सम्भवादिति पुनः शङ्कते । न चैवमिति । विशेषदर्शनत्वेन प्रत्य-
क्षसहकारित्वादिति समाधौ विशेषदर्शनत्वेनेत्यस्य व्याप्यदर्श-
नत्वेनेत्यर्थकतोक्तक्रमेण न सम्भवतीति व्याप्यदर्शनसाधारणवि-
परीतज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थकतां तस्याह दीधितौ । विशेषदर्शन-
मिति । व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनेति । ग्राह्यविरोधिधर्मदर्शनत्वेने-
त्यर्थः । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितमेव न
व्याप्यतावच्छेदकमित्याशयेनान्यतरत्वत्वस्य व्याप्तिव्याप्यतावच्छे-
दकत्वं स्वयं व्यवस्थापयति । अत्र चेति । अन्यतरत्वस्य धूमत्वा-
दिरूपत्वे तत्त्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वत्वादिना व्याप्यतया
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताधीहेतुतावादिनां व्याप्यनुमानं निरायाध-
मित्यपि बोध्यम् । अन्यतरत्वस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वेऽपि तदव-
च्छेदेन तदनुमादनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकुरुते । एवञ्चेति ।

ननु गौरवमात्रं न व्याप्यवच्छेदकत्वे बाधकं तथा सति साम्नादि-
ना गवादेहेतुताविलयप्रसङ्गः किन्तु व्यर्थविशेषणघटितत्वमेव धूम-
त्वावेश्च प्रत्येकमुभयासंग्राहकत्वात् उभयसंग्रहप्रयोजकस्य धर्म-
स्य न वैयर्थ्यम् । वस्तुतस्तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वा-
वगाहिज्ञानमेव कारणं अत एवानुमितिजनकतया तन्मतसिद्धिश्चा-
नल्पकाले धूमत्वदर्शनस्यावच्छेदकदर्शनतया अयं धूमो बहिर्व्या-
प्यो न वेति शङ्काविरोधित्वमप्युपपद्यते गुरोरपि च तादृशावच्छे-
दकत्वमक्षतमेवेति ।

(चि०) किञ्च बह्विव्याप्यत्वानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कारणमित्यन्यथापि तथा । अथ बह्विव्याप्यत्वमपि बह्विव्याप्यतावच्छेदकं तथा हि बह्विनीरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिव्याप्तित्वेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न । सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् यत्र बह्विव्याप्यस्तत्र बह्विरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्याश्रयत्वस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तद्व्योधाभावात् ।

(दी०) अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह । किञ्चेति । बह्वीत्यादि । व्याप्तेर्गोप्यनवच्छेदकत्वादिति भावः । मानाभावादिति । वस्तुतो विशेषव्याप्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यतां किं तेन ? न हि वस्तुतो व्याप्यवच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम् । न च तदानीं व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते । न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कल्पयत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

(गा०) अयमालोको धूमो वेत्यादिसन्देहवशायां नानुमित्यनुपपत्तिरित्याशङ्कायाः प्रथमकल्पे सत्त्वात् तदेव 'किञ्चेत्यादिदूषणान्तरानुसरणे धोञ्जमिति सूचयितुं प्रथमशेषमावाभ्युपगमप्रकाशयन् 'किञ्चेत्यादेर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वात्सम्बन्धपरतां स्फुटयति । अस्तु वेत्यादिना । एवञ्च मूले 'व्याप्यत्वज्ञानमित्यस्याप्यशरणपरतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमवेत्यर्थः । कारणम् । फलोदायकम्, तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्य-

वच्छेदात् तद्वेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थो लभ्यते व्याप्तेर्व्याप्यव-
च्छेदकत्वोपगमेनैतद्वोपस्य प्राक् समाहितत्वात् तस्यास्तथात्व-
मनिराकृत्य प्रथमत एव तद्वोपदानमयुक्त इत्यत आशयं पूर्य-
ति । व्याप्तेरिति । आत्माभ्येणेत्यादिः, एतच्च स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभिप्रायेण, तदभिप्रायेणैव सामान्यविशेषव्याप्योर्भेदं
व्यवस्थाप्य अथेत्यादिमूले तयोरेवच्छेदावच्छेदकभावशङ्का । मूले
सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावादिति । विशेषव्याप्तीनां धूम-
व्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादीनां अनुगमकस्य व्याप्ति-
त्वस्य दुर्निर्घटतया तासां व्याप्यन्तरावच्छेदकत्वासम्भवादिति
भावः ।

ननु व्यभिचारधीविरोधित्वमेव सकलविशेषव्याप्तीनामनुग-
मकं व्याप्तिव्यवहृत्प्राप्यवानयमित्यादिशब्देनापि तादृशव्याप्ति-
त्वेन व्याप्तयः पक्षधर्माशे प्रकारतया प्रत्याप्यन्ते, एवं साध्या-
भाववदवृत्तित्वमपि स्वविशिष्टव्यापकताघटितव्याप्तेरवच्छेदकमि-
ति तेन रूपेण यत्र शब्दाद्व्याप्यवगतिस्तत्राप्यनुमितिरूपपद्यत
एव । एवं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य स्वसाधारणतया
तदनुसरणे न काचिदप्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याप्तेर्व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमभ्युपेत्यापि शब्दपरामर्शजानुमितौ व्यभिचारमुपपादयति ।
वस्तुत इति । अतिरिच्यतामित्यस्य स्वसाधारणमनतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपमवच्छेदकत्वमाभीयतामिति शेषः । अतिप्रसङ्गात् । धूम-
त्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानराहितस्यापि धूमवानयमिति ज्ञानादनुमि-
तिप्रसङ्गात् । गृह्यते । तत्कालीनग्रहविषयः । न च तदानीमिति ।
यदा वह्निव्याप्यवानयमिति शब्दः श्रूयते इत्यर्थः, गृह्यत इत्यस्य
पक्षधर्मताग्रहकाले व्याप्तौ व्याप्यतावच्छेदकत्वग्राहकशब्दाभा-
वादिति शेषः । अनुमितिरपलपनीयेति । अनुमित्यभावः कल्पनीय
इत्यर्थः । मानाभावात् । तत्कल्पकाभावात्, उक्तरूपेण कारणनाया
अप्रसिद्धया कारणमावासिद्धेरिति ।

ननु तत्रापि स्मरणादिरूपतादृशव्याप्तिज्ञानसम्भवात् न व्य-
भिचारनिश्चय इत्यत आह । कल्पयत्वेति । 'लघुरूप' व्याप्तिप्रका-
रकपक्षधर्मताज्ञानत्वं, अयञ्च अपि चेत्यादिमूलस्यैवार्थः, इति
तत्कल्प एव निर्भरो दर्शितः ।

(चि०) किञ्च वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कारणमित्यन्यत्रापि तथा । अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकं तथा हि वह्निरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिव्याप्तिवत्त्वेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न । सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्याश्रयत्वस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तद्वर्षाधाभावात् ।

(दी०) अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह । किञ्चेति । बद्धीत्यादि । व्याप्तेर्व्याप्तिग्रहवच्छेदकत्वादिति भावः । मानाभावादिति । वस्तुतो विशेषव्याप्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यतां किं तेन ? न हि वस्तुतो व्याप्यवच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम् । न च तदानीं व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते । न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कलवद्यत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

(गा०) अथमालोको धूमो पेत्यादिसन्वेदवृत्तायां नानुमित्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्यायां प्रथमकल्पे सत्त्वात् तदेव 'किञ्चेत्यादिदृष्टान्तानुसरणं योजामिति सूचयितुं प्रथमदोषाभावाभ्युपगमप्रकाशयन् 'किञ्चेत्यादेर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वासम्भ-
वपरतां स्फुटयति । अस्तु पेत्यादिना । एषऽत्र मूले 'व्याप्यत्वज्ञान-
मिवस्यावधारणपरतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमवैयर्थ्यः ।
कारणम् । कलोपायकम्, तथा च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य-

वच्छेदात् तद्धेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थो लभ्यते व्याप्तेर्व्याप्यव-
च्छेदकत्वोपगमेनैतद्वोपस्य प्राक् समाहितत्वात् तस्यास्तथात्व-
मतिराकृत्य प्रथमत एव तद्वोपदानुमयुक्त इत्यत आशयं पूर्य-
ति । व्याप्तेरिति । आत्माश्रयेणेत्यादि, एतच्च स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकत्वाभिप्रायेण, तदभिप्रायेणैव सामान्यविशेषव्याप्त्योर्भेदं
व्यवस्थाप्य अध्येत्यादिमूले तयोरेवच्छेद्यावच्छेदकभावशङ्का । मूले
सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावादिति । विशेषव्याप्तीनां धूम-
व्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादीना अनुगमकस्य व्याप्ति-
त्वस्य दुर्निर्वचतया तासां व्याप्यन्तरावच्छेदकत्वासम्भवादिति
भावः ।

ननु व्यभिचारधीविरोधित्वमेव सकलविशेषव्याप्तीनामनुग-
मक व्याप्तिव बह्विव्याप्यवानयमित्यादिशब्देनापि तादृशव्याप्ति-
त्वेन व्याप्तयः पक्षधर्मांशे प्रकारतया प्रत्याख्यन्ते, एव साध्या-
भाववदवृत्तित्वमपि स्वविशिष्टव्यापकताघटितव्याप्तेरवच्छेदकमि-
ति तेन रूपेण यत्र शब्दाद्व्याप्यवगतिस्तत्राप्यनुमितिरुपपद्यत
एव । एव अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य स्वसाधारणतया
तदनुसरणे न काचिदप्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याप्तेर्व्याप्यतावच्छे-
दकत्वमभ्युपेत्यापि शब्दपरामर्शजानुमितौ व्यभिचारमुपपादयति ।
वस्तुत इति । अतिरिच्यतामित्यस्य स्वसाधारणमनतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपमवच्छेदकत्वमाश्रीयतामिति शेषः । अतिप्रसङ्गात् । धूम-
त्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानराहितस्त्रापि धूमवानयमिति ज्ञानादनुमि-
तिप्रसङ्गात् । गृह्यते । तत्कालीनग्रहविषयः । न च तदानीमिति ।
यदा बह्विव्याप्यवानयमिति शब्द श्रूयते इत्यर्थः, गृह्यत इत्यस्य
पक्षधर्मताग्रहकाले व्याप्तौ व्याप्यतावच्छेदकत्वग्राहकशब्दाभा-
वादिति शेषः । अनुमितिरपलपनीयेति । अनुमित्यभावः कल्पनीय
इत्यर्थः । मानाभावात् । तत्कल्पकाभावात्, उक्तरूपेण कारणनाया
अप्रसिद्ध्या कारणभावासिद्धेरिति ।

ननु तत्रापि स्मरणादिरूपतादृशव्याप्तिज्ञानसम्भवात् न व्य-
भिचारनिश्चय इत्यत आह । कल्पयत्वेति । 'लघुरूप' व्याप्तिप्रका-
रकपक्षधर्मताज्ञानत्व, अयञ्च अपि चेत्यादिमूलस्यैवार्थः, इति
तत्कल्प एव निर्मरो दर्शितः ।

(दी०) एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम् । सामान्यलक्षणानङ्गीकारे धूमत्वादिरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च । व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन तादृशधर्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितादुक्तज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वह्निव्याप्यत्वानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः ।

(गा०) एतेन । कारणीभूतसकलपक्षधर्मताज्ञानासंग्राहकत्वेनातिप्रसक्तत्वेन च । व्याप्तिग्रहेति । एतादृशश्च धर्मो व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादिरेव व्याप्तिरपीति न शाब्दपरामर्शासंग्रह इति भावः । धूमो वह्निव्याप्य इति निश्चयसहितान् द्रव्यत्वानिति ज्ञानादनुमितिधारणाय मात्रेति । प्रमेयसामान्यहेतुक्रवाच्यत्वाद्यनुमितिस्वीकारे स्वव्यापकतद्ग्रहविषयताकत्वमेव तद्विषयमात्रवृत्तित्वं, केवलान्वयानुमानानभ्युपगमे तु तद्विषयान्यावृत्तित्वमेव, यादृशरूपेण व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं तादृशनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं प्रकारतायां निवेद्य अतो न धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां जातित्वादिना धूमत्वादप्रकारकज्ञानाभातिप्रसङ्गः । स्वरूपतो धूमत्वादिप्रकारकज्ञानसंग्रहाय तादृशरूपायच्छिन्नत्वमुपेक्षितम् । तथात्वायोगात् । वह्नादिव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, सामान्यप्रत्यासत्तिं विना सकलधूमादीनां व्याप्तिग्रहे भानासम्भवादिति भावः । आदिपदेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेरपि एरिग्रहः, एतावता धूमत्वादिप्रकारकस्य व्याप्तिप्रकारकस्य च पक्षधर्मताग्रहस्यासंग्रहो दर्शितः ।

अतिप्रसङ्गं दर्शयति । वह्निव्याप्यमिति । धूमत्वे व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वनिर्वाहकस्य व्याप्तिग्रहे सकलवह्निव्याप्यविषयकत्वस्य लाभाय सर्वमिति । एतच्च ज्ञानमनुमित्यादिरूपं, सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां तेषां प्रत्यक्षे सकलवह्निव्याप्यभानासम्भवात् ।

सामान्यप्रत्यासत्यभ्युपगमपक्षे वा दूषणमिदं, अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां सर्वस्मिन् वह्निव्याप्तिविषयकज्ञानासम्भवात् ।

अन्यथाख्यातिस्वीकारे च तादृशान्यथाख्यातिकाले धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् । वह्निव्याप्यत्वस्य स्वसमनियत- सर्वत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं प्रमेयमिति विधेयवाचकपदान्तरनिर्देशः, धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानदशायां तज्ज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् धूमत्वांशे व्याप्तेः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनां सूचयितुं धूम इत्यनभिधाय सा धूमव्यक्तिरिति । शाब्दज्ञानासंग्रह इति । वह्निव्याप्यवानित्यादिशब्दस्य व्याप्तौ व्याप्तेरवच्छेदकताया इव सामानाधिकरण्यस्याप्यवोधकत्वादिति भावः ।

(दी०) अत एव व्याप्तिभानांशे प्रकारतया यस्तादृशो धर्मो भासते तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुः वह्निव्याप्यवानित्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा, धूमवानित्यादौ च धूमत्वादिकं धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञाने तस्यापि प्रकारत्वादिति परास्तम् । धूमसमानाधिकरणवह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमभिधेयं समानाधिकरणवांश्चायमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । न च धूमत्वादिरतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकस्तदग्रहे त्वनुमिताविष्टापत्तिरिति वाच्यम् । एवंविधेष्टापत्यैव सर्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचाराग्रहपक्षधर्मताज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात् ।

(ना०) अत एव । अतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादेव । व्याप्तिभानांशे इत्यादेर्व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतप्रकारताश्रयो यो व्याप्तिग्रहविषयतानियतो धर्म इत्यर्थः । वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इत्युक्तज्ञानधारणाय निरुक्तप्रकारताश्रयत्वं धर्मविशेषणम्, धूमो वह्निव्याप्यः अभाववानयमित्यादिज्ञानवारणाय च व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं उपात्तम् । तथा । तादृशो धर्मः, व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतत्वस्य भेदाभेदसाधारणत्वादिति भावः । 'धूमत्वादिकं' 'तथेत्यनुपक्षेपान्वयः । धूमसमानाधिकरणेत्यादीति । साध्याभाववदवृत्तिवैकल्यादिव्याप्तिग्रह-

स्थले च ज्ञानद्वयादनुमितिर्मयापि न स्वीक्रियते इति भावः । वह्नि-
व्यप्यं सर्वमित्यत्र तदभाषवदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेव विवक्षितं
धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादेरूपव्याप्तिज्ञाने धूमत्वा-
दिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्, तथा च वह्नित्वमात्र-
स्य साध्यतावच्छेदकत्वे धूमत्वादेर्न व्याप्तिप्रकारतान्तःपातिप्रका-
रतादयस्त्वमतो धूमसमानाधिकरणवह्नित्वापच्छिन्नस्य साध्यत्वा-
नुपाधनम् ।

साध्यतावच्छेदकप्रकारतान्तःपातित्वेन व्याप्तिप्रकारताविशे-
षणे उक्तस्थले दोषाभावादाह । प्रमेयत्वव्याप्यमिति । अत्र चाभिधेय-
त्वाद्यच्छिन्नव्यापकप्रमेयत्वसमानाधिकरणानभिधेयत्वरूपव्याप्तिर-
भिप्रेता न तु साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्य-
रूपा साध्याभावस्याप्रसिद्धेर्भीमांसकैरन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात् न-
मात्मकतादृशव्याप्तिज्ञानमादाय तन्मतेऽतिप्रसङ्गाभावात् न वा स-
मानाधिकरणत्वाद्यच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा तादृ-
शव्यापकताग्रहदशायां (१) समानाधिकरणत्वप्रकारकज्ञानादनुमि-
तेस्तेषामिष्टत्वात् । अतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे । व्याप्तिशून्यवृत्तित्वग्रहे । अनु-
मिताविति । वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादित्या-
दिः । एवंविधेष्टापत्यैवेति । व्याप्तिग्रहविषयधर्मिष्टातिधर्मप्रकारक-
पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुता वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यवान् पर्वत
इत्यादौ द्रव्यत्वादावतिरिक्तवृत्तित्वग्रह स एव प्रतियन्धकः तदग्र-
हेऽनुमिताविष्टापत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यतया व्याप्तिग्रहविषयधर्मि-
मात्रवृत्तिधर्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापातादित्यर्थः ।

अत्रेष्टापत्तौ प्रतिबन्धनन्तरमाह । व्यभिचाराग्रहेति । एवकारेण
व्याप्तिज्ञानहेतुताव्यवच्छेदः । व्याप्तिज्ञानशून्यतादशायां व्यभिचा-
राग्रहे तद्देशानुमिताविष्टापत्तिसम्भवात् । यदि च व्यभिचाराव्य-
भिचारयोर्द्वयोरैव यत्राग्रहस्तत्रानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् तत्रेष्टा-
पत्तिः सम्भवतीत्युच्यते तदा प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमित्यादिज्ञाना-
वप्यनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रकृते ऽपीष्टापत्तिर्न सम्भवती-
ति भावः ।

(दी०) - किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमाने व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्वस्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसायित्वे मियो व्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकरूपैयर्थश्च ।

(गा०) ननु व्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या संसर्गता तन्निरूपिता या विश्लेष्यवृत्तिविषयता तन्निरूपिता या विषयता तन्निरूपकीभूतो यो व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिधर्मस्तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या तादृशधर्मो व्याप्तिः धूमव्यापकवह्निस्समानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिश्च न तु तद्वद्वकसामानाधिकरण्यादिकम्, साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्याप्तिघटकाभायमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वोपादानमिति नोक्तापत्तीनामवकाश इत्यतो दुपणान्तरमाह । किञ्चेति । कालान्तर इति । कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टलिङ्गादीनां अतीतत्वदशायामपि अनुमितेरूपस्या प्रकृते कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः कार्यजनने नियामकत्वासम्भवादतिप्रसङ्गो बोध्यः । स्वसमानकालीनेति । स्वक्षणवृत्तीत्यर्थः । स्वपदफलोपधायकत्वेनाभिमततत्तत्पक्षधर्मताज्ञानव्यक्तिपरम् । वाच्यमिति । हेतुतया स्वीकार्यमित्यर्थः । तादृशपक्षधर्मताज्ञानत्वेनेत्यादिः व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नपक्षधर्मताज्ञानात् व्याप्तिज्ञानज्ञातोऽपि अनुमितिरेतन्मते स्वीक्रियते इति बोध्यम् । तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वसम्भव इति । फलोपधायकीभूतपक्षधर्मताज्ञाननिष्ठानां तत्तद्व्यक्तित्वानां किञ्चिद्विशेषितानामेव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भव इत्यर्थः । यथाश्रुते तत्तद्व्यक्तित्वनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वे पक्षधर्मताज्ञानत्वनिवेशे प्रयोजनविरहादसङ्गतः । अधिकरूपैयर्थश्चेति । तादृशधर्मप्रकारकत्वादिविशेषणवेयर्थश्चेत्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, तादृशरूपेण हेतुत्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गेन महागौरवमपि बोध्यम् ।

(दी०) एतेन गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकेत्याद्युपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । एवं यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम् । तच्चद्धर्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननुगतत्वाच्च ।

(गा०) एतेन । उक्तरीत्या कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसायितापातेन । एवमिति । स्वसमानकालीनत्वस्वसमानाधिकरणत्वयोरन्यतरप्रवेशस्यावश्यकतया अननुगमेनेत्यर्थः । यद्धर्मावच्छेदेनेति । तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानसहिततद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः । परास्तमिति । साहित्यस्य समानकालीनत्वात्मकत्वे स्वसमानाधिकरणत्वस्य सामानाधिकरण्यरूपत्वे स्वसमानकालीनत्वस्य व्याप्तिज्ञानेऽवश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः । एकक्षणावच्छिन्नैकात्मदृष्टित्वसम्बन्धेन तद्वत्त्वं यदि तत्साहित्यं तदा नैतादृशाननुगम इत्यतः प्रकारान्तरेणाननुगममाह । तच्चद्धर्मेति । विशिष्य तच्चद्धर्मघटितत्वेनेत्यर्थः । अननुगतत्वादिति । तथा च धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यालोक्त्याद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः तच्चद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताबाहुल्यमिति भावः ।

यद्यपि हेतुतावच्छेदकघटितव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुतायाः केषलान्वयिसाधारण्यानुरोधेन वक्तव्यतया तस्य च हेतुतावच्छेदकमनन्तर्भाव्य कारणताया दुष्कल्पयतया नैयायिकमतेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद आवश्यकः व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुत्पादश्च समानः, तथाऽपि निरुक्तधर्मापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वस्य लघुतया तेन रूपेण कारणताकल्पनमवाचितमित्यत्र तात्पर्यम् ।

(चि०) अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्मं भासते तत्र लाघ-

वात् व्याप्यत्वज्ञानत्वेमेव कारणतावच्छेदकम् । न चै-
वमतिरिक्तविशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरव दोषाद्य, सप्र-
माणकृत्वात्, कारणताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य
सिद्ध्यसिद्धिभ्यामदोषत्वात् ।

(दी०) यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समा-
नमिति चेत्? सत्यम्, प्रतिवक्ष्यते हि तत्र लघुगुरुरूपाभ्यां युगप-
दुपस्थितौ लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नि-
यमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्यमलृप्तत्वात् इत्याशयवानाह । अपि
वेति । ननु स्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिष्यामौ स्वपदार्थस्यै-
कस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमा-
नाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशव-
ह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्मता
ज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्मविशिष्टसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृ-
ह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् अयं बह्विव्याप्य-
वान् धूमो बह्विव्याप्योऽयं धूमवान्, बह्विधूमव्यापकोऽयं धूम-
वानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकार-
कज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात् ।

(गा०) ननु यत्त्वतत्ताननुगमस्य दोषत्वे इष्टत्वेन फलसाध-
नताज्ञानस्य उपायेच्छाद्यहेतुत्वेन यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञान हेतुरि-
तीष्टसाधनताज्ञानहेतुतापरिष्कारो मणिकृता विरुद्धेन इत्याशङ्कते ।
यत्रेच्छेति । प्रतिवक्ष्यत इति । तत्र गत्यन्तरविरहेण सुखदुःखाभाव-
त्वादिप्रकारकफलगोचरेच्छायास्तद्वच्छिन्नसाधनताज्ञानस्य चा-
ननुगमेनापि तादृशेच्छात्वेन तादृशज्ञानत्वेन च हेतुता स्वीक्रियते
कार्यतावच्छेदककोटौ चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तत्कारण-

तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिशेषं निवेद्य व्यभिचारो धारणीयः, इच्छा-
गता जातिविशेषा एष वा तत्तत्फलच्छाजन्यतावच्छेदकतया
स्वीक्रियन्ते नानाफलगोचरेच्छास्थले च नानवेच्छान्यक्तयः स्वी-
क्रियन्ते प्रयत्नादिच्छायौगपद्यस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् इति भावः ।

ननु पक्षे तद्वृत्तिधूमत्वावच्छिन्न्याप्योर्वीशेष यत्र युगपदेव पक्ष-
धर्म भासते तत्र विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्यतावच्छेद-
कप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्याप्युपस्थितिरस्ति तथा च
तेन रूपेणैव किञ्च हेतुत्वमुपेतं, एतन्मतेऽवच्छेदकलाघववत् त-
न्मतेऽपि नियमांशकल्पनेन लाघवसत्त्वात् इत्याशङ्कां परिजिही-
षुः अपिचेत्यादिमूलाशयमाह । लघ्विति । नियमादेरिति । आदिना
अनन्यथासिद्धत्वपरिग्रहः । एकतररूपेति । उक्तशाब्दपरामर्शस्थले
यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य नैया-
यिकमतासिद्धत्वादिति भावः । हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदं
नैयायिकमतेऽप्याशङ्क्य भीमांसकमते लाघवमाशङ्कते । नञित्यादि-
ना । विशिष्य । धूमत्वादिना ।

ननु धूमत्वादीनां विशिष्य व्याप्तिघटकत्वेऽपि किञ्चिद्धर्माव-
च्छिन्नविषयतात्वेनैव सामान्यतस्तद्विषयता कारणतावच्छेदकको-
टी निवेदनीयेति न कारणतावच्छेदकानुगम इत्यत आह । तत्र
चेति । धूमादिविषयतानां विशिष्य कारणतावच्छेदकेऽनिवृत्तौ चेति
शेषः । धूमादिविषयतानां विशिष्य निवेदनेऽपि व्याप्तिद्वारे सामा-
नाधिकरण्यानुयोगितावच्छेदकतया धूमत्वादीनामनिवेशे उक्त-
ज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार पवेति सत्र धूमत्वादिक तथा निवेदय
विशिष्य तत्रकारकत्वेन हेतुतां दर्शयति । तादृशेति । यद्धर्मविशिष्टे-
त्यादि । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मविशिष्ट-यापकताव-
च्छेदकताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिग्रहविशिष्टतद्धर्म-
प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवत्वर्थः । सकलवित्तिव्यापकत्वादिति ।
तथा च तद्धर्मावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमुभयमतसिद्धमेवेति
एतन्मते कल्पनालाघवमधुष्णमेव, व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशा-
ब्दज्ञानादनुमितिश्च नैयायिकानामप्यसिद्धैवानुमितिप्रयोजिकाया
उक्तव्याप्तेर्याप्यतावच्छेदकघटितत्वादित्यभिप्रायः ।

(दी०) किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणत्वात्प्रतीतिरयोगिगमनसमानाधिकरणधूमादिमान्पमिति ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्डव्याप्तेश्चाप्रसिद्धतया प्रकारत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकरणादौ च साध्यायत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तन्वेन कारणत्वं वाच्यम् तथा च लाघवात्तादृशव्यापकत्वपक्षधर्मत्वावगाहितयोरेव कारणतावच्छेदकत्वमवृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमतिरिच्यते, यथा च सामानाधिकरण्याज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते इति चेत् । गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकेत्यादिप्रकारद्वयोक्तदूषणग्रस्तत्वात् बह्व्यत्यन्ताभाववदष्टातिधर्मवानपमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचारज्ञानाविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तीनामनुगमात् ।

(गा०) अत्र च कारणतावच्छेदकावच्छिन्नान्यवहितोत्तरत्ववदितधर्मस्यैव अन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तदवच्छिन्ननियतपूर्ववर्त्तिताविशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनाप्युभयवासिसिद्धैव ज्ञानद्वयस्थलेऽतिरिक्तविशिष्टपरामर्शकव्यवहारवस्य फलमुखत्वेनादोपस्थं मूलरूपैव वाच्यमित्याशङ्क्य मीमांसकमते कारणतावच्छेदकलाघवप्रणालीमाह किञ्चेति । अखण्डव्याप्तेरिति । उक्तविशिष्टपदार्थरूपाया व्याप्तेरित्यर्थः । प्रकारत्वासम्भवादिता तथा च विशिष्टव्याप्तिप्रकारकत्वेन कारणतापि न सम्भवतीति भावः । साध्ये । साध्यतावच्छेदके । व्यापकत्वग्राहकम् । व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहि । तादृशव्यापकत्वपक्षधर्मत्वावगाहितयोरेवेति । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकरूपव्यापकत्वावगाहित्वहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षावगाहित्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारणाधिकरणाद्यंशे साध्याद्यवगाहित्वव्यवच्छेदः, कारणतावच्छेदकत्वम् । उच्यतेमिति शेषः ।

यद्यपि यद्व्याप्तिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थलेऽप्यण्डव्याप्तिः प्रसिद्धा
 व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तान्त्रावेन कारणत्वं सुवचमेव साध्यमाधन
 भेदेन कारणभेदस्यावश्यकत्वात् । न चैवमापि साध्यसामानाधिकर
 ण्यांशस्य व्याप्तिघटकतया कारणतावच्छेदककोटौ निवेशाधिक्ये
 गौरवं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम् । भवन्ततेऽपि एकक्षणावच्छिन्नप्रसा
 मानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकज्ञानयैशिष्ट्यस्यापरज्ञानांशे निवेशा
 धिक्त्वात् अन्यथा अखण्डव्याप्तिप्रकारकत्वेन हेतुत्वेऽपि गौरवात्
 तत्प्रतिक्षेपस्य अनुचितत्वात् । तथैव अन्यथाख्यातिवादिनां बहुधा
 यधिकरणत्वादिना तदनधिकरणादिमात्रविषयकज्ञानादप्यनुमित्यु
 त्पत्त्या अखण्डव्याप्तिविषयकत्वेन बहुधादिसाध्यकानुमितावपि ।
 हेतुतासम्भयतीत्यभिप्रायः । व्यापकत्वस्यापीति । व्यापकतावच्छेद
 कत्वावगाहितव्याप्यत्वार्थः । अण्डशो निश्चितिरिति । अधिकरणा
 शो साधनावगाहि आधेयत्वांशे ऽधिकरणीयत्वावगाहीत्यादिकमेव
 कारणतावच्छेदकगर्भे निवेशनमित्यर्थः । अखण्डव्यापकत्वाप्रसि
 द्ध्या तद्वगाहितस्य यथाश्रुतस्य निवेशासम्भवादिति भावः
 तेषाम् । अन्यथाख्यातिवादिनां नैयायिकानामित्यर्थः । मीमांसकान
 तत्र व्यापकताज्ञानासम्भवेनानुमितेरसिद्धेरिति भावः ।

न च केवलाभावत्वादिना साधनसमानाधिकरणाभायप्रतियो
 गितानवच्छेकत्वादिज्ञानादनुमितिवारणायाधिकरणांशे धूमादिप्रका
 रकमाधेयत्वांशेऽधिकरणप्रकारकमित्यादिकमेव व्यापकताज्ञान
 निवेशनं मीमांसकानामप्यावश्यकमिति वाच्यम् । हेतुसमानाधिक
 रणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपदार्थस्य
 विषयतासम्बन्धेन कारणतावच्छेदकत्वोपगमात् विशेष्यविशेषण
 भावापन्नतावत्पदार्थानवगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितविषयताविरहेण
 विषयतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टपदार्थाभावादुक्तानिप्रसङ्गासङ्गतेः,
 यादृशविशिष्टपदार्थस्य कारणतावच्छेदकत्वं तादृशविशिष्टाधिकरण
 स्यैव कार्योत्पादकत्वात् ।

नन्वत्र तन्मते साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया
 विरोधस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः अनुमितजनकज्ञानाविरोधित्वा
 दित्यत आह । यथा चेति । नश्यत इति । व्यापकतापरामर्शविचार
 इति शेषः । गृह्यमाणेति । व्यापकताज्ञानविशिष्टप्रसङ्गधर्मताज्ञानत्वेन

पक्षधर्मताज्ञानविशिष्टव्यापकताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वम् इत्यत्र विनिग-
मनाविरहरूपदूषणप्रस्तत्वादित्यर्थः ।

नन्वनुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानत्वेन त-
द्धर्मावच्छिन्नहेतुमत्पक्षज्ञानत्वेन च कारणता स्वीक्रियत दण्डचक्रा-
दिषु परस्परसहकारेण फलजननाधातिप्रसङ्गः । न च विशिष्टप-
रामर्शत्वेनैककारणत्वकल्पनापेक्षया कारणत्वद्वयकल्पने गौरवमिति
वाच्यम् । विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते कारणतावच्छेदककोटिप्र-
विष्टस्याधिकरणार्थं साध्याद्यवगाहित्वतदंशीयाप्रामाण्यज्ञानविशे-
षानास्कन्दितत्वरूपाधिकविशेषणस्य तथाविधविशेषणान्तरैः समं
मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताबाहुल्य-
स्य दुर्वारत्वादित्यतो दूषणान्तरमाह । चहयत्यन्ताभाषवद्वृत्तीति ।
अनुमित्युदयादिति । तथा च तदसंग्राहकतया नोकरूपेण हेतुतास-
म्भवं इति भावः ।

ननु तादृशज्ञानान्न जायत एवानुमितिर्नैयायिकमतेऽपि केवला-
न्वपिसाधारण्यानुरोधेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यै-
व हेतुताया वक्तव्यत्वात् तत्रानुमित्यनुत्पादस्य तुल्यत्वादित्याशङ्कां
परिहरति । व्यभिचारेति । अन्वयव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वेन नानाविधव्याप्तिप्रकारता अनुगमस्य कारणतावच्छेदकगर्भं
प्रवेशनीया इत्यर्थः । तथा चोस्माकं तत्रानुमितिर्भवत्येव इति भावः ।
इदन्त्वापाततः, तन्मतेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञान-
प्रतिबन्धकत्वेन व्यापकताज्ञानस्य हेतुताया वक्तुं शक्यतया सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य संग्रहसम्भवात् तादृशव्याप्यंशे
निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानान्तु नैयायिकानामपि दुःसंग्रहं तादृशज्ञानी-
यव्याप्तिप्रकारतायां व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकनाविरहात्
तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकप्रकारितानिरूपकवर्मप्रकारतात्वेन व्या-
प्तिप्रकारितायाः कारणतावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वादिना व्याप्तिप्रकार-
ताकज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गः । एवं व्यापकताज्ञानस्य साध्याभाष-
वद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानं प्रति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य सा-
धनव्यापकताज्ञानं प्रति विरोधित्वे मानाभावादनुगम एवासम्भवः ।
साध्यसामानाधिकरण्यविपत्ताया व्यापकताग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकता-
वच्छेदककोटावनिवेशेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिप्रकारि-

ताया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च दुर्घटम् । अनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि च धूमव्यापकत्वहितमानाधिकरणेन्धनकालानधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानानुमित्यापत्तेः ।

यस्तु व्यापकत्वज्ञानं व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानं प्रत्येक प्रतिबन्धकं तत्प्रतिबन्धकतया च धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तिज्ञानधर्मितावच्छेदकधर्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचारज्ञानस्य तादृशव्याप्तिज्ञानवशायां दुर्घातरतया समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासृत्या व्यभिचारधियं प्रति तादृशव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति तादृशव्याप्तिप्रकारतायाः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिप्रकारतायाश्च व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमव्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वं सम्भवति एवञ्च व्याप्यशे निर्धर्मितावच्छेदकताकज्ञानीयप्रकारताया अपि तादृशरूपेण सङ्ग्रहः सम्भवति, धर्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तिरिव धर्मितावच्छेदकतानिरूपकत्वस्य व्याप्तिप्रकारतायामनिवेशादिति । तदपि न सम्यक् । धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिज्ञानवशायां तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववद्वृत्तिरवज्ञानोपगमे क्षतिविरहादिति ।

यस्तु तस्तु यदि ज्ञानद्वयहेतुतावादिना व्यापकताधीर्हेतुरूपेयते तदा व्यापकत्वमपेक्षयापि लघुशरीरा साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपा व्याप्तिरेवानुमितिप्रयोजिका न्यायमते स्वीकार्या तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतावच्छेदकधर्माननिवेशेऽप्येव हेतुतोपगन्तव्या तथा च हेतुतावच्छेदकमेवेन तेषां न कारणतामेदं, ज्ञानद्वयहेतुतावादिना तादृशव्याप्तिरनुमितप्रयोजकत्वोपगमेऽपि साध्यव्याप्यो धूमः आलोकवान् पर्वत इत्यादिज्ञानद्वयादनुमितिप्रसङ्गवारणाय हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेशनीयतया तद्वेदेन कारणतायादुत्थमिति विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमेव सम्यक् ।

यदि च केवलान्वय्यनुमान नैयायिकानामनुपेक्षणीयमिति व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानमव्यनुमितिकारणं त्रास्यमित्युच्यते तदा केवलान्वय्यनुमानपदार्पणभीरुमिर्मोमांसकैः कथं तादृशव्या-

सिमुपेक्ष्य व्यापकताया लाघवेन तज्ज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः पृथकारणत्वं व्यवस्थापयिष्यते इत्यादिरित्या परमतं निराकार्यम् । अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ।

(दी०) नन्वत्र कारणे कार्यमेव प्रमाणं तच्च कार्यकारणभावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरवज्ञानेन प्रतिबन्धादिसत आह । कारणताग्रहेति । कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्मान्तरानिर्णयस्याभावेन तद्वद्विगतगौरवस्यानिर्णयादित्यर्थः । सम्भाव्यते तावदिदं धर्मान्तरकलानं विना कारणत्वस्यैवाशक्यनिर्वाहत्वादिति चेत् ? सम्भाव्यतां न तु तत् प्रतिबन्धकम्, सामान्यतः कार्यकारणभावग्रहस्य प्रायशो विलयप्रसङ्गात् । तत्र तत्र क्लृप्तानियतपूर्ववर्तितावच्छेदककृपान्तराविरहेणागत्या गौरवमप्यास्थीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्यासकृदावेदितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति ।

(गा०) विशिष्टपरामर्शरूपधर्मिणः सप्रमाणकत्वात् न तत्कल्पनं गौरवायेति यदुक्त सप्रमाणकत्वादिति मूले तत्राशङ्क्य युक्त्यन्तरमवतारयति । नन्विति । तच्च । कार्यस्य प्रमाणत्वञ्च । कार्यकारणभावग्रहे सतीति । अन्यथानुकूलतर्कानवतारेण व्याभिचारशङ्कया स क्षणो विशिष्टपरामर्शवान् अव्यवहितपूर्वत्वसम्वन्धेनानुमितिमत्त्वादिति रीत्या अनुमित्या ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टपरामर्शानुमानासम्भवादिति भावः । तत्फलस्य । कारणतानिर्णयाधीनस्य । तद्वद्वदितेति । धर्मान्तरवदितेत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कारणताग्रहे विशिष्टपरामर्शत्वधर्मिकगौरवज्ञानं विरोधि तच्च गौरवप्रमाणान्तराप्रसिद्धतत्तदनुमित्यव्यवहितपूर्वकालीनस्वाश्रयकत्वादन्यत् दुर्वचमेवेति गौरवस्य तादृशधर्मिघटितत्वमित्यभिप्रायः (१) । गौरवनिर्णयासम्भवेऽपि गौरवसन्वेहेन प्रतिबन्धात् न कारणताग्रहः सम्भवतीति आशङ्कते । सम्भाव्यत इति । सन्दिह्यत इत्यर्थः । इदम् ।

(१) तादृशधर्मान्तरघटितत्वमित्यभिप्राय इति पु० पा० ।

गौरवम् । संशयप्रयोजकमाह । धर्म्यन्तरेति । अशक्यनिर्वाहत्वादिनि ।
 तथा च कारणतासंशयात्तदुपपादकधर्मिणोऽपि संशयो भविष्यति,
 तत्संशयादितगौरवसंशयेन प्रतियन्धाच्च न कारणतानिर्णयः सम्भ-
 वतीति भावः । तत् । सम्भावनम् । सामान्यतः । घटवदण्डत्वादि-
 सामान्यरूपेण । कार्यकारणभावग्रहस्येति । तन्निर्णयस्येत्यर्थः । प्रा-
 यशो विलयप्रसङ्गादिति । यत्र दण्डादिरूपकारणं कार्योन्नयं तत्-
 स्थलीयधर्मिघटितगौरवसंशयेन प्रतियन्धसम्भवादिति भावः ।
 यत्र च कार्यव्यवहितपूर्वकाले कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वं प्र-
 मानान्तरसिद्धं तत्र तादृशगौरवाभावात् प्रायश इत्युक्तम् । तत्र
 तत्रेति । घटवदण्डत्वादिना कार्यकारणभावस्थल इत्यर्थः ।
 गौरवमप्यास्थीयते । गौरवसन्देहोऽविरोधितया स्वीक्रियते ।

(चि०) न चासन्निकृष्टे धूमे तदभावः, भवन्म-
 तानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणधूमत्वज्ञानसहितेन मनसा
 तदुत्पादात्, यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपस्ति-
 माणवत्त्वात् आकाशवदित्पादौ प्रत्येकानुमानोपनी-
 तातीन्द्रियसाध्यसाधनयोराकाशवृत्तितया स्मरणे
 व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः, अनुमानयोः
 प्रत्येकतदुभयसहचाराविषयत्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वा-
 त् । न चातीन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयम् ।
 तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात् । न च तदुपनयसहि-
 तस्य मनसो बहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्त-
 रत्वम्, इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियतव्यापा-
 राभावेन प्रमायामकरणत्वात् सहकारिता च तद-
 भावेऽपि भवति बहिरिन्द्रियलिङ्गसादृश्यादिव्यापारं
 विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मन-
 सा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वात् कथमन्यथा
 कविकाव्यादिकमिति ।

(दी०) व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवादनिर-
स्यति । न चेति । अनुमानयोरिति । अनुमितैकसाध्याविशिष्टे
साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोपगमेऽपि नियमांशग्रहासम्भ-
वादिति भावः । नियतव्यापारेति । एकसम्बन्धिज्ञानाधीनस-
म्बन्धन्तरस्मरणादितः क्वचिद्विशिष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन
न तस्य व्यापारत्वं, यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव
तत्र तद्व्यापारत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्र-
माव्यक्तिं प्रति कारणत्वेऽपि न क्षतिः प्रमावैजात्यस्यैवात्र प्र-
माणान्तरनिमित्तत्वात् ।

(गा०) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वसिद्धये न चेत्यादिना अस-
ंशकृष्टधूमादौ विशिष्टपरामर्शासम्भवशङ्कानिराकरणस्य (१) त-
त्सिद्धयुपयोगितामाचिच्छेदोति । (२) व्यभिचारनिर्णयेनेति । सति
लाघवे व्यभिचारसंशयस्याकिञ्चित्करत्वाच्चिर्णयोपादानम् ।

ननु निरवयवद्रव्यत्वानित्यपरिमाणयोरैकतरं दृष्टान्ते प्रसाध्य
तद्विशिष्टेऽपरानुमित्या तदुभयसामानाधिकरण्यावगाहनं, सुघट-
मेघ, अनुमितेः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहित्वस्य नि-
यमादित्यनुमानयोरित्यादिमूलासङ्कतिरित्यत आह । अनुमितैकेति ।
उपगमेऽपीत्यनेन व्याप्तिप्रकारकधियोऽनुमितिहेतुतया संसर्गमर्या-
दया तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिग्रहस्यानुमित्यनुपयोगित्वं
सूचितम् ।

एतेन पक्षतावच्छेदकसाध्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुमि-
तौ संसर्गतया भानोपगमेऽपि न निर्वाहः, व्यापाराभावेन उपना-

(१) विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया निराकरणस्येति पु० पा० ।

(२) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते लाघवेन व्यवस्थापिता-
या मूलोपदृशिताया असांशकृष्टधूमादौ विशिष्टपरामर्शाभावशङ्का-
या अकिञ्चित्करत्वं परिजिहीर्षुरादेति पु० पा० ।

यकज्ञाने प्रमाणत्वतश्च गृह्ययोगोर्विरहेऽपि उक्तापादकसत्त्वाद्यविरो-
धाद्यभिचारेण व्याप्त्यसिद्धिरित्याशयेन पूर्वप्र-थोपदर्शितापत्तिमु-
द्धरति मूले नचैवमित्यादिना । नियतव्यापाराभावेनेति मूलमसङ्गत-
नियतव्यापारत्वपर्यन्तस्य करणलक्षणेऽप्रवेशादतो व्यापाराभाव-
एवात्र विवक्षितः । व्यापारस्तन्तु नियतत्वनिर्वाहमित्यान्तरालि-
कस्य कुत्रचित्सम्भवेऽपि न तस्योपनीतप्रमात्वावच्छिन्ने उपनयेन
जननीये व्यापारतेत्येतत्सूचनाय मूले नियतपदमिति सूचयितुं
व्याचष्टे । एकसम्बन्धीति । हस्त्यादिज्ञानतज्जन्यहस्तिपकस्मरणा-
भ्यां हस्तिपकादिविशिष्टहस्त्यादिविषयकोपनीतज्ञानजननेऽपीत्यर्थः ।
तस्य मध्यवर्तिनः स्मरणस्य अनियतत्वेऽपि कथं न व्यापारतेत्यत-
आह । यमिति । य यद्रूपावच्छिन्नम् । यस्य । यद्रूपावच्छिन्नस्य । यजन-
कत्वम् । यद्रूपावच्छिन्नजनकत्वम् । तस्यैव । तद्रूपावच्छिन्नस्यैव । तद्रू-
पावच्छिन्नात् । तद्रूपावच्छिन्नजनने तद्रूपावच्छिन्नव्यापारत्वात् । ए-
तावतापि तत्तदुपनयव्यक्तेस्तत्तदुपनीतमानव्यक्तिरूपावच्छिन्नजनने
तन्नियततत्तत्स्मरणादिव्याक्तव्यापारकत्वं दुर्वारमेवेत्यालाक्ष्यो-
पनयस्य प्रमाकरणाद्यप्रभुपेक्ष प्रमाणान्तरत्वं निराकरोति । चस्तु
तस्तिष्ठति । न क्षतिरिति । प्रत्यक्षप्रमाण एव तदन्तर्भावेण प्रमाणत्वा-
दुर्विध्याव्याघातादिति भावः ।

नन्विन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणे तदनन्तर्भावात् प्रमाणान्तरत्वं
तस्य दुर्वारमेवेत्यत आह । प्रमावैजात्यस्यैवेति । एवकारेण प्रमाक-
रणतावच्छेदकभेदव्यवच्छेदः । प्रमाणान्तरत्वनिमित्तत्वात् । विभिन्न-
प्रमाणव्यवहारप्रयोजकत्वात् ।

(दी०) न चात्र (१) प्रमावैजात्यम्, अनुपलम्भवाधितत्वात्
मानाभावाच्च, उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्य-
क्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात् । अत-
एव बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञासादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तचाप्र-
तियोग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात्, ज्ञानद्वयेकल्पने

[१] न चात्रापीति पाठान्तरं तच्च न भटाचार्यसम्मतमिति
अत्र प्रमावैजात्यमितीति पाठधारणेनानुमितम् ।

च स्थैर्यमात्रमुच्छेद्येत, व्यवस्थापितञ्च विशिष्टज्ञानस्य व्यव-
हारहेतुत्वम् । न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यतावच्छेद-
कतया वैजात्यसिद्धिः, इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धे-
श्च, उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजननस्यैवो-
पगमात् ।

(गा०) ननु उपनयहेतुनाद्यादिनां तज्जन्यज्ञाने तज्जन्यतावच्छे-
दकधर्मस्थीकार आवश्यकः स च लाघवाज्जातिविशेषरूप एवेति
प्रमावैजात्यं दुर्वारमित्यन आह । न चेति । अत्र प्रमावैजात्यमिति ।
उपनीतज्ञाने प्रत्यक्षव्यावृत्ता जातिरित्यर्थः । सम्भवतीति शेषः ।
युक्तिसत्त्वे प्रोक्त्यायामपि व्यक्तौ व्यञ्जकविरहेण उपपद्यमानो जात्य-
नुपलम्भो न जातिबाधकः, अन्यथा सयोगादौ क्रियादिजन्यताव-
च्छेदकजातेरपि विलयप्रसङ्गादित्याशङ्क्य उपनयस्य जात्यन्तरा-
व्यवस्थापकत्वं व्यवस्थापयन् युक्त्यभावमेव बाधकं दर्शयति । मा-
नाभावादित्यादिना । विशेषणज्ञानत्वेति । उपयोगितयेत्यग्रिमेणा-
वय । तथा च विशिष्टज्ञानत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं न तु जात्यन्त-
रमिति भावः । उपनेयविशेष्यकमानसानुरोधेन कल्प्यकारणत्वा-
न्तरनिरूपितकार्यतावच्छेदकतया जात्यन्तरसिद्धेरावश्यकतेत्या-
शङ्क्याह । सन्निकर्षविधयेति । तथा च प्रत्यक्षत्वमेतज्जन्यतावच्छेद-
कमिति भावः ।

ननु संयोगज्ञानादिसाधारण सन्निकर्षत्वमनुगतानातिप्रसक्तं
दुर्वचमिति विशिष्येव हेतुता वाच्या तथा च ज्ञानजन्यतावच्छेद-
क यदि प्रत्यक्षत्वमात्रमुच्यते तदा लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति
संयोगाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव तथा वाच्यम् एवञ्च संयोगाद्यजन्य-
त्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन वैजात्यसिद्धिर्दुर्वारैवेत्यत आह । अत एवे-
ति । उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नाजनकत्वादेवेत्यर्थः । बाह्य-
प्रत्यभिज्ञा । स एवाय चैत्र इत्यादिका । आभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा । स
एवाहमित्यादिरूपा । आदिपदाभ्यां ज्ञानादिविषयादिपरिग्रहः,
यथायोगमन्वयः । अन्यथा । उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नजनकत्वे ।
जातिसङ्करेति । किञ्चिद्विषये चक्षुःसंयोगादिजन्यतया तत्र चाक्षु-
प्त्यादेरेवावश्यकत्वात्तेन च समं उपनयजन्यतावच्छेदकजातेर्व्या-

व्यापकभावासम्भवादिति भावः । जातेरनांशिकतया विशेष-
 यीभूततत्तद्विषयकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञादौ व्यभिचारप्रसङ्गाच्चेत्यपि
 बोध्यम् । तत्तेदन्त्यादिविशिष्टविषयकं तत्र ज्ञानद्वयमेव भेदाग्रह-
 सहकृतं विशिष्टव्यवहारादिनिमित्तं न त्वेकं ज्ञानं अतो न जातिस-
 द्वारादिप्रसङ्ग इत्यत आह । ज्ञानद्वयंति । स्थैर्यमात्रमिति । तस्य पूर्व-
 गृहीतानुभूयमानयोरभेदप्रत्यभिज्ञाकप्रमाणक्यादिति भावः । अनु-
 मानादपि कुतश्चित् स्थैर्यसिद्धिसम्भवादाह । व्यवस्थापितश्चेति ।
 अन्यथाप्यताविति शेषः । प्रत्यक्षनामन्यसमग्रहितज्ञानजन्यताव-
 च्छेदकं वैजात्यन्तु न प्रत्यभिज्ञानावाविति न सङ्कर इत्याशङ्कते ।
 न चेति । अजनकत्वादिति । प्रत्यभिज्ञायां तत्तादिभानार्थं चक्षुं सं-
 योगादिजन्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यकत्वात् तत-
 एव सर्वशोपनीतभानस्योपपत्तेरुक्त्युपेण हेतुत्वे मानाभावादि-
 ति भावः ।

ननु तदानीमिन्द्रियसंयोगादिघटितप्रत्यक्षसामग्र्या अभावात्
 सर्वशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वं न सफलमतीति यज्जातीयप्रमासामग्रीवि-
 रहे इत्यादिव्याप्तिप्रकृतात् प्रमावैजात्यापत्तिर्दुर्वारैव । न च तादृशप्रमा-
 भाताभावः तादृशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वासम्भवात्सामानाधिकरान्य-
 स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यकत्वाज्जन्यतावच्छेदकधर्मं विना तदनुपपत्ते-
 रेवमानत्वात् ज्ञानस्य जनकतायामेव प्रत्यक्षादिसामग्र्यसमग्रहितत्व-
 मवच्छेदकं भवतु तत्सहकारि वेत्यन्यदेतदित्यत आह । असिद्धे-
 ति । उपनीतभानस्थले प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यैवेत्यादिः । असिद्धि-
 मेव विवृणोति । उपनयेति । लौकिकसामि रूपस्य विपर्ययाविशेषाव-
 च्छिन्नं प्रत्येव जनकतया उपनीतभाने तादृशविपर्ययाविशेषानुप-
 पन्नमेव न व्यभिचार इति भावः । न चांशिकोपनीतभाने उपनीत-
 स्य प्रकारतयैव मानोपगमाद्विशेषणज्ञानविधयेव तत्रोपनयज्ञानस्य
 हेतुत्वात् सर्वशोपनीतभाने जातिविशेषस्यैव तज्जन्यतावच्छेद-
 कतया कल्पनमुचितम् अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्य गुरुत्वात् तथा च प्र-
 त्यक्षत्वं तत्र निर्युक्तिरिति वाच्यम् । सुरभि चन्दनमित्यादौ मात-
 ससर्वशोपनीतभाने विशेष्यचन्दनादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन स्वांशे
 प्रकारताया अभ्युपगमेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतयैव नि-
 र्योदाहुपनीतभाने उपनायकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया अक-

रूपनात् । सिध्यतु वा सर्वशोपनीतमाने जातिविशेषः सोऽपि प्रत्यक्षत्वव्याप्य एव न तु तद्विरुद्ध इति नोपनयस्य प्रमाणान्तरता । न च तादृशज्ञाने प्रत्यक्षत्वमप्रामाणिकम् । प्रत्यक्षत्वाद्व्यस्या अनुभवत्वजातेरप्रामाणिकतया तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य स्मृतिसाधारण्येन व्यभिचारात् प्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र प्रत्यक्षत्वानुपगमे तस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वानुपपत्तेः । न चोपनयविधयैव तत्र विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाया विशेषणधीजन्यतायास्तत्तात्पर्येऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतमाने घटत्वादिविषयकज्ञानस्य उपनायकविधयाऽपेक्षायामपि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानपर्यन्तानपेक्षया जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानात् घट इत्येतादृशोपनीतमानापत्तेः स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानजन्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य (१) स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतमानसाधारणताया आवश्यकत्वात् ।

अथ स्वरूपतो घटत्वादिविषयकं यत्र निर्विकल्पकं जातित्वादिना घटत्वज्ञानञ्च तत्र स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतमानधारणाय तादृशोपनीतमाने स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तथा च तस्य प्रत्यक्षसाधारणविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न क्षतिः । न च तादृशस्थले तथाविधोपनीतमानमिष्टमेवेति वाच्यम् । येन रूपेण यस्य ज्ञानं तेन रूपेणैव तस्योपनयः न तु तदविशेषितस्येति नियमादिति चेत्तर्हि, स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनयस्यापि स्वरूपतस्तत्प्रकारकालौकिकप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु सर्वशोपनीतमानवृत्तिवैजात्यं तथास्त्युक्तस्थले घट इत्याद्याकारकचाक्षुषाद्युपनीतमानापत्तेः तथा च सर्वशोपनीतमानस्यापि तादृशोपनयजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वनिर्वाहायैव तत्र प्रत्यक्षत्वस्वीकार आवश्यकः । वस्तुनो येन रूपेणेत्यादिनियमो निर्विकल्पकस्य अनुपनायकतामते, निर्विकल्पकस्य उपनायकतामङ्गीकुर्वतान्तु न तादृशनियम इत्युक्तस्थले दर्शितोपनीतमानमिष्टमेवेति

(१) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-घट-इत्येतादृशोपनीतमानापत्तेरिति पु० पा० ।

कृतं पल्लयितेन ।

(चि०) स्यादेतत् पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेरसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्यायोग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्वोपनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् । एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमन्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमदभेदग्रहो वह्निमन्वसंसर्गग्रहो वाऽस्तु किमनुमानेन । पृथक् वह्निमन्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्त्यवच्छेदकतयेति चेन्न वह्निमात्रेति संशयात्तुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमन्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, गौरवात् ।

(दी०) पृथगिति । न चैवं धारावाहिकोच्छेदः, इतरमात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, कोटिस्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह । न चेति । गौरवादिति । न चैवमभावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिः, अभावग्राहकसामग्र्या बलवत्त्वा प्रतिबन्धात्, अभावाविशेषणत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमित्यपि कथितम् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वेऽनुमित्यर्थमेव त्वयाऽपि तत्स्वीकरणीयं, न हि विशिष्टप्रत्यक्षं प्रत्येव तथात्वम्, मानाभावात् ।

(गा०) किञ्चिदशे तदप्रकारकं विशेषणज्ञानमेव पृथग्विशेषणज्ञानमित्याशयेन शङ्कते । न चैवमिति । धारावाहिकोच्छेद इति । विशिष्टबुद्धिधारान्तर्पातितृतीयादिविशिष्टबुद्धयनुपपत्तिरित्यर्थः । तत्पू-

र्षे निर्विकल्पकात्मकस्य विशेषणज्ञानस्य विनाशाद्विशिष्टबुद्धिरूपस्य तस्य विशेषणप्रकारकनया स्वातन्त्र्यविरहादिति भावः । समाधत्ते । इतरमात्रेति । तत्तदितरोभयांशे तत्प्रकारकज्ञानात्तदंशे तद्विशिष्टज्ञानोपपत्तये मात्रपदम्, तेन यद्धर्मिणि विशिष्टज्ञानं फलं तद्धर्म्यं तद्व्यप्रकारकं यत् तत्प्रकारकं तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः ।

यत्तु तादितरविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरित्येवार्थः, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात् । तस्माद् घटौ पटावित्यादिसमूहालम्बनविलक्षणे घटपटौ द्वावित्यादिज्ञाने उभयांशे एकैव द्वित्वादिविशेषणमवगाहमाने विशेष्यभेदेऽपि द्वित्वादिप्रकारताया अभिन्नतया घटादीतरपटादिविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वेन तज्ज्ञानस्य घटपटौ द्वावित्यादिज्ञानान्तराजनकत्वप्रसङ्गात् (१) ।

स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वमभ्युपेत्य संशयार्थं स्वीकार्येण स्वतन्त्रबुद्धिस्मरणेन परामर्शोत्तर पक्षे तदुपनीतमाननिर्वाहे अपरितोषधीजं दर्शयन् विशेषणज्ञानहेतुतायां स्वातन्त्र्यप्रवेशे युक्तिविरहप्रदर्शकं न चेत्यादिमूलमवताप्यति । कोटीति । संशयेन नाशादित्यं प्रमेणान्वयः । स्मरणनाशेऽपि संशयात्मकतादृशविशेषणज्ञानादेव निश्चयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । तस्य चेति । व्याप्तिस्मरणादिना इत्यस्य परामर्शार्थमुपगन्तव्येनेत्यादिः व्याप्तिस्मरणानन्तरं पक्षधर्मताज्ञानकाले विशिष्टज्ञानकाले वा पुनः संशयो भविष्यति ततो निश्चय इत्याशङ्क्याह । विशेषदर्शनेति । विशेषदर्शनम् व्याप्यतया गृहीतस्य पक्षे निश्चयः । संशयायोगादिति । तदभावस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः ।

यद्यपि परामर्शानन्तरं बहिरित्याकारकस्मरणं कल्पयित्वा पक्षे उपनीतबुद्धिनिश्चयः शङ्क्योपपादनस्तथापि तादृशकारणतायाः प्रामाणिकत्वं एव तत्कल्पनमुचितं तदेव नेति वस्तुगतिम-

(१) 'तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः इति पाठादनन्तरं तदितरविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरिति वा, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात् इति पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्तते इति ।

छतं पल्लवितेन ।

(चि०) स्यादेतत् पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेरसान्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्याप्योग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्योपनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् । एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमन्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमदभेदग्रहो वह्निमन्त्यसंसर्गग्रहो वाऽस्तु किमनुमानेन । पृथक् वह्निमन्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्यवच्छेदकतयेति चेन्न वह्निमान्न वेति संशयात्तुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमन्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतत्वम्, गौरवात् ।

(दी०) पृथगिति । न चैवं धारावाहिकोच्छेदः, इतरमाग्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, कोटिस्मरणस्य संक्षेपेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह । न चेति । गौरवादिति । न चैवमभावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिः, अभावग्राहकसामग्र्या बलवत्त्वा प्रतिबन्धात्, अभावाविशेषणत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वेऽनुमित्यर्थमेव त्वयाऽपि तत्स्वीकरणीयं, न हि विशिष्टप्रत्यक्षं प्रत्येव तथात्वम्, मानाभावात् ।

(गा०) किञ्चिदशे तदप्रकारकं विशेषणज्ञानमेव पृथग्विशेषणज्ञानमित्याशयेन शङ्कते । न चैवमिति । धारावाहिकोच्छेद इति । विशिष्टबुद्धिधामान्तपातितृतीयादिविशिष्टबुद्धयनुपपत्तिरित्यर्थः । तत्पू-

र्धं निर्विकल्पकात्मकस्य विशेषणज्ञानस्य विनाशाद्विशिष्टबुद्धिरूपस्य तस्य विशेषणप्रकारकतया स्वातन्त्र्यविरहादिति भावः । समाधत्ते । इतरमात्रेति । तत्तदितरोभयांशे तत्प्रकारकज्ञानात्तदंशे तद्विशिष्टज्ञानोपपत्तये मात्रपदम्, तेन यद्धर्मिणि विशिष्टज्ञानं फलं तद्धर्मचशे तद्विप्रकारकं यत् तत्प्रकारकं तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः ।

यत्तु तदितरविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरित्येवार्थः, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात् । तथा घटौ पटादित्यादिसमूहालम्बनविलक्षणे घटपटौ द्वावित्यादिज्ञाने उभयांशे एकत्रैव द्वित्वादिविशेषणमवगाहमाने विशेष्यभेदेऽपि द्वित्वादिप्रकारताया अभिन्नतया घटादीतरपटादिविशेष्यतानिरूपितत्वसत्त्वेन तज्ज्ञानस्य घटपटौ द्वावित्यादिज्ञानान्तराजनकत्वप्रसङ्गात् (१) ।

स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टाहेतुत्वमभ्युपेत्य संशयार्थं स्वीकार्येण स्वतन्त्रबुद्धिस्मरणेन परामर्शोत्तर पक्षे तदुपनीतमाननिर्वाहे अपरितोषबीजं दर्शयन् विशेषणज्ञानहेतुतायां स्वातन्त्र्यप्रवेशे युक्तिविरहप्रदर्शकं न चेत्यादिमूलमवतारयति । कोटीति । संशयेन नाशादित्यभिप्रेतान्वयः । स्मरणनाशेऽपि संशयात्मकतादृशविशेषणज्ञानादेव निश्चयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । तस्य चेति । व्याप्तिस्मरणदिना इत्यस्य परामर्शार्थमुपगन्तव्येनेत्यादिः व्याप्तिस्मरणानन्तरं पक्षधर्मताज्ञानकाले विशिष्टज्ञानकाले वा पुनः संशयो भविष्यति ततो निश्चय इत्याशङ्क्याह । विशेषदर्शनेति । विशेषदर्शनम् व्याप्यतया गृहीतस्य पक्षे निश्चयः । संशयायोगादिति । तदभावस्य कार्यसद्वभावेन हेतुत्वादिति भावः ।

यद्यपि परामर्शानन्तरं बहिरित्याकारकस्मरणं कल्पयित्वा पक्षे उपनीतबुद्धिनिश्चयः शङ्क्योपपादनस्तथापि तादृशकारणतायाः प्रामाणिकत्वं एव तत्कल्पनमुचितं तदेव नेति वस्तुगतिम-

(१) 'तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः' इति पाठादनन्तरं तदितरविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरिति वा, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात् इति पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्तत इति ।

नुरुध्य तादृशकारणत्वं मूलकृता निराकृतमिति भावः । मूले न चेति । न धेत्यर्थः । युक्तिसत्त्वे उक्तकारणतायाः स्वातन्त्र्यस्याधिकस्यावच्छेदकत्वं गौरवेण दुरपवादमिति युक्ति दीधितौ शङ्कते । न चेयमिति । यच्च । विशेषणज्ञानहेतुतावच्छेदकतायां स्वातन्त्र्यानिवेशे । भावस्य । घटादेः । प्रहापत्तिः । भूतल घटाभाषवदित्यादिनिश्चयकाले भूतलादौ प्रहापत्तिः । तादृशापत्तिं परिहरति । अभावप्राप्त्येति । यत्तत्त्वेति । तुल्यचलसामग्रादिशार्थां सशयोत्पत्त्या इष्टापत्तिरेवेति भावः । न च तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमिति शङ्कम् । स्वतन्त्रविशेषणज्ञानसस्ये कदाचित् (१) तथाविधनिश्चयकाले घटादिप्रहापत्तेः ।

कस्यचित् समाधानमुपन्यस्यति । अभावेति । उक्तक्रमेणैव (२) उपपत्तावभाषविशेषणत्वप्रवेशे गौरवमन्याय्य तथा सति (३) बहुभाषप्रदवृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया बहुविधपयकज्ञानाद्वह्युपनीतमानानिर्वाहस्याप्राप्तिरसमीक्ष्यम् । विशिष्टबुद्धिसामान्यहेतुतायां स्वातन्त्र्यानिवेशान्न स्वतन्त्रविशेषणज्ञान विनाऽनुमितिमङ्गीकुर्वाणस्य शङ्कास्पदमपि नेति प्रत्यक्षे तन्निवेशेन कारणत्वान्तरञ्चातिनिर्मुक्तिकमित्याह । वस्तुतस्त्यति । मानाभावादिति ।

अथ ज्ञानत्वस्य स्मरणेश्वरज्ञानवृत्तितया अनुभवत्वस्य चेश्वरज्ञानवृत्तितया जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् तद्व्यावृत्त विशिष्टविषयकविजातीयप्रत्यक्षत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमिति कथं मानाभाव इति चेत् ? अनुभवत्वजातेरीश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावादनुमितिसाधारणविशिष्टानुभवत्वेनैव विशेषणधीजन्यत्वोपगमात् अन्यथा अनुमितौ कारणत्वान्तरकल्पनापत्तेः प्रत्यक्षत्वस्यापि ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावाच्च न सद्व्यपसङ्गः । न चेश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे तस्य जन्यमात्रं प्रति उपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । उपादानप्रत्यक्षहेतुतायां लौकिकविषयतायाः प्रत्यासत्तित्वाच्चदयकत्वेन

(१) विशेषादर्शनकाल इत्यर्थः ।

(२) सामग्रीप्रतिबन्धकत्ववैवेत्यर्थः ।

(३) गौरवस्य न्याय्यत्वे ।

ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवात् समवज्ज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् लोक्तिकाविषयतायाः प्रत्यक्षञ्चवन्मात्रनिरूपितत्वे मानाभावादिद्वयज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य लोक्तिकाविषयतावत्त्वनियन्धनधेनौपचारिकत्वादिति ।

(चि०) अथ यो यत्र विशिष्य पूर्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ता प्रत्यभिज्ञाने । न च पर्वते विशिष्य पुरा वह्निरवगतः । यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशाच्चक्षुष्या सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्तर्हि, पक्षधर्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतोति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिर्योऽयं प्रत्यक्षेण ।

(दी०) तर्हीत्यादि । वस्तुतो यत्र कचिदपि गृहीतस्य धर्मिणि साधारणधर्मदर्शनात् स्मृतस्य संशयादिसाधारणी विशिष्टधीः । इयांस्तु विशेषो यत्कोटिद्वयसहचरितधर्मदर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति । एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्मे व्याप्तिमनुमाय वह्न्याद्यनुमितिरिति परास्तम् । धूमत्वाद्यनुपस्थित्या धूमत्वादेर्वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहे वह्न्यनुमितिमसङ्गाच्च । एतेन यद्धर्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतमुपनयनशतं तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निमत्त्वग्रहाद्धूमवानेव वह्निमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्वतो वह्निमानित्यपि परास्तम् । मानाभावात्, चन्दनत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्यादिवुद्धौ व्यभिचाराच्च । यदि चावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यमपि तत्र भासत इति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धूमवानयं पर्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु, न हि लिङ्गोपधानभावे वाधक-

मन्यत्, साधकविरहात् ।

(गा०) ननु तर्हि व्यादिमूलमयुक्तं तथा हि यो यत्र विशिष्ये-
स्यादिनियमे विशिष्यत्यस्य तन्मात्रगृह्णितधर्मप्रकारेणेति नार्थः, प-
रन्तु फलीभूतग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेणेत्येव, एवञ्च पर्वतीयधूम-
त्वादिना व्याप्यग्रहेऽपि धूमत्वेन पर्वतीयधूमे सामान्यलक्षणया व्या-
प्तिग्रहात् वह्निव्याप्यधूमधान् पर्येत इति परामर्शो नानुपपन्न इत्याश-
ङ्क्य उक्तनियमे बाधकान्तरमाह । वस्तुन इति । यत्र कचिदपीति ।
फलीभूतज्ञानाविषये धर्ममात्रे इत्यर्थः । धर्मिणि । फलीभूतग्रहवि-
षयधर्मिणीत्यर्थः । संशयादीत्यादिना निश्चयपरिग्रहः ।

नन्वपूर्वं धर्मिणि संशय एव स्वीक्रियते न तूपनीतधर्मनिश्च-
यः, यश्च संशय इव तत्रैव सति व्याप्यदर्शने निश्चयोऽनुभूयते स तु
आनुमानिक एव व्याप्यदर्शनस्यास्माकमनुमितिहेतुत्वादिति निश्च-
यात्मकोपनीतभावे कथितनियमो निरायायं एवेति कदाचित् घूया-
दिति शङ्कया यादृशसामग्र्या कोट्यन्तरमासकसामग्रीकाले संश-
यात्मकतत्कोटिविशिष्टधीर्जन्यते तादृशसामग्रीतः असत्यां विपरीत
कोटिमानसामग्र्यां तत्कोटिनिश्चयोऽनुभवसिद्धतया दुरपह्वः विप-
रीतकोटिमानसामग्रीविगमश्च विशेषदर्शनादिव तत्कोट्यस्मरणादपी-
ति एककोटिमात्रस्मरणे व्याप्यदर्शनं, विनाप्येककोटिनिश्चयोत्पत्त्या
नोक्तनियमो निश्चयदशायां (१) सम्भवतीत्याह । इयां स्थितिः । तुर-
वधारणे । तथा चैतावानव संशयनिश्चययोरुत्पत्तौ विशेष इत्यर्थः ।
एतेन । अपूर्वधर्मविषयकसंशयादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन । व्या-
प्तिमनुमायेति । तथा च पर्वतीयधूमे विशिष्य प्रागगृहीताया व्याप्तेस्त-
त्रोपनीतमानानभ्युपगमादुक्तनियमो दुर्वार एवेति भावः । सर्वत्र
व्याप्यनुमितिरपि न सम्भवतीति मूलोक्तदूषणं दर्शितरीत्या तुरु-
द्धरमित्याह । धूमत्वात्वेति । व्याप्तिव्याप्यत्वाग्रह इति । व्याप्तिव्याप्य-
त्वेनानिश्चयस्थले इत्यर्थः व्याप्यतावच्छेदकनिर्णयं विना व्याप्तेर्दुर्नि-
श्चयत्वादिति भावः । वह्नयननुमितीति । व्याप्यनुमानासम्भवादिति
भावः । एतेन । दर्शितसंशयानुपपर्योक्तनियमस्वेव (२) तत्समशी-

(१) निश्चयमादायापीति पु० पा० ।

(२) दर्शितसंशयाद्यनुरोधेन उक्तनियमस्येवेति पु० पा० ।

लस्य नियमान्तरस्याप्यनभ्युपगमेन । यद्यद्धर्मावच्छेदेनेति पर्वतीय-
धूमे विशिष्य व्याप्त्यग्रहेऽपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेर्ग्रहान्न विशिष्टप-
रामर्शानुपपत्तिरिति भावः । अवच्छेदकधर्मदर्शनाधीनोपनीतभान-
मादाय नियमोपगमादर्शितसंशयादावपि व्यभिचारोऽपि शक्यते
धारयितुमित्याशङ्क्य अप्रयोजकतामप्याह । मानामावादिति । अवच्छे-
दकधर्मदर्शनाधीने अपूर्वधर्मितावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चये
व्यभिचाररूपं बाधकमप्याह । चन्दनत्वेति । सौरभादेः । बुद्धादित्य-
ग्रिमेणान्वयः । व्याप्तिप्रकारेण चन्दनत्वादेरग्रहान्न तत्र सौरभानु-
मितिसम्भव इति भावः ।

ननु तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते इत्यस्य तदन्यधर्मविशिष्टे न
भासते इति नार्थः, किन्तु तद्धर्माविशिष्टे न भासत इत्ये-
वार्थः, एवञ्चोक्तस्थले इदं चन्दनं सुरभीत्येवोपनीतभानमुपेयते
इत्युक्तो न व्यभिचार इत्यत आह । यदि चेति । इत्येव धीरस्त्व-
ति । उपनीतप्रत्यक्षरूपा एतादृशी धीरेवानुमितिकार्यकारिणी भ-
वित्वित्यर्थः ।

ननु लिङ्गोपधानमतस्य बाधकग्रासान्न तादृशोपनीतभान-
स्पर्शकारसम्भव इत्यत आह । न हीति । साधकविरहादिति । उप-
नीतभानोपगन्तृणां दर्शितनियम एव लिङ्गोपधाने साधक इति
भावः ।

(चि०) न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसहिते-
नेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूम-
वत् पर्वतीयधूमे व्याप्त्यवगमो बहेस्तु न प्रत्यक्षसाम-
ग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यम् । हेतुसाध्यसाक्षा-
त्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात् । न च पर्वते व-
ह्निसाक्षात्कारः । न च पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधिक-
रण्यविशेषो व्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम् ।

उच्यते । विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्यन्धस्त-
योरसंसर्गग्रहो विशेषदर्शने विशेषणाविशेष्येन्द्रिय-

मन्यत्, साधकविरहात् ।

(गा०) ननु तर्हि त्रयादिमूलमयुक्तं तथा हि यो यत्र विशिष्ये
त्यादिनियमे विशिष्यस्य तन्मात्रवृत्तिधर्मप्रकारेणेति नार्थः, प
रन्तु फलीभूतग्रहधर्मितावच्छेदकप्रकारेणेत्येव, एवञ्च पर्वतीयधूम
त्वादिना व्याप्यग्रहेऽपि धूमत्वेन पर्वतीयधूमे सामान्यलक्षणया व्या
प्तिप्रदात्त यद्विव्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शो नानुपपन्न इत्याश
ङ्क्य उक्तनियमे बाधकान्तरमाह । वस्तुत इति । यत्र कश्चिदपीति
फलीभूतज्ञानविषये धर्ममात्रे इत्यर्थः । धर्मिणि । फलीभूतग्रहवि
षयधर्मिणीत्यर्थः । संशयादीत्यादिना निश्चयपरिग्रहः ।

नन्वपूर्वं धर्मिणि संशय एव स्वीक्रियते न तूपनीतधर्मनिश्च
या, यश्च संशय इव तत्रैव सति व्याप्यदर्शने निश्चयोऽनुभूयते स
आनुमानिक एव व्याप्यदर्शनस्यास्माकमनुमितिहेतुत्वादिति निश्च
यात्मकोपनीतमाने कथितनियमो निराधार एवेति कदाचित् द्वेया
दिति शङ्कया यादृशसामग्र्या कोट्यन्तरमासकसामग्रीकाले संश
यात्मकतत्कोटिविशिष्टधीर्जन्यते तादृशसामग्रीतः असंख्यं विपरीत
कोटिमानसामग्र्यां तत्कोटिनिश्चयोऽनुभवसिद्धतया दुरपहवः विप
रीतकोटिमानसामग्रीविगमश्च विशेषदर्शनादिव तत्कोट्यस्मरणादपी
ति एककोटिमात्रस्मरणे व्याप्यदर्शनं विनायिककोटिनिश्चयोत्पत्त्य
नोक्तनियमो निश्चयदशार्था (१) सम्भवतीत्याह । इयांस्तिवति । तुर
वधारणे । तथा चैतावानव संशयनिश्चययोरुपपत्तौ विशेष इत्यर्थः ।
एतेन । अपूर्वधर्मविषयकसंशयादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन । व्या
प्तिमनुमायेति । तथा च पर्वतीयधूमे विशिष्य प्राग्वृद्धीताया व्याप्तेस्त-
त्रोपनीतमानानभ्युपगमादुक्तनियमो दुर्वार एवेति भावः । सर्वत्र
व्याप्यनुमितिरपि न सम्भवतीति मूलोक्तदूषणं दर्शितरीत्या दुर्-
खरमित्याह । धूमत्वेति । व्याप्तिव्याप्यत्वाग्रह इति । व्याप्तिव्याप्य-
त्वेनानिश्चयस्थले इत्यर्थः व्याप्यतावच्छेदकनिर्णयं विना व्याप्तेर्दुर्नि-
श्चयत्वादिति भावः । बहुष्वननुमितीति । व्याप्यनुमानासम्भवादिति
भावः । एतेन । दर्शितसंशयानुपपत्त्योक्तनियमस्वेव (२) तत्समशी-

(१) निश्चयमादायापीति पु० पा० ।

(२) दर्शितसंशयाद्यनुरोधेन उक्तनियमस्येवेति पु० पा० ।

लस्य नियमान्तरस्याप्यनभ्युपगमेन । यद्यद्धर्मावच्छेदेनेति पर्वतीय-
धूमे विशिष्य व्याप्त्यग्रहेऽपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेर्ग्रहान्न विशिष्टप-
रामर्शानुपपत्तिरिति भावः । अवच्छेदकधर्मदर्शनाधीनोपनीतभान-
मादाय नियमोपगमाद्दर्शितसंशयादात्रपि व्यभिचारोऽपि शक्यते
धारयितुमित्याशङ्क्य अप्रयोजकतामप्याह । मानामावादिति । अवच्छे-
दकधर्मदर्शनाधीने अपूर्वधर्मितावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चये
व्यभिचाररूपं बाधकमप्याह । चन्दनत्वेति । सौरमादेः । बुद्धावित्य-
ग्रिमेणान्वयः । व्याप्तिप्रकारेण चन्दनत्वादेरग्रहान्न तत्र सौरभानु-
मितिसम्भव इति भावः ।

ननु तद्धर्मविशिष्ट एव तद्भासते इत्यस्य तदन्यधर्मविशिष्टे न
भासते इति नार्थः, किन्तु तद्धर्माविशिष्टे न भासत इत्ये-
वार्थः, एवञ्चोक्तस्थले इदं चन्दनं सुरभीत्येवोपनीतभानमुपेयते
इत्यतो न व्यभिचार इत्यत आह । यदि चेति । इत्येव धीरस्त्व-
ति । उपनीतप्रत्यक्षरूपा एतादृशी धीरेवानुमितिकार्यकारिणी भ-
वित्तिवार्थः ।

ननु लिङ्गोपधानमतस्य बाधकग्रासान्न तादृशोपनीतभान-
स्वीकारसम्भव इत्यत आह । न हीति । साधकविरहादिति । उप-
नीतभानोपगन्तृणां दर्शितनियम एव लिङ्गोपधाने साधक इति
भावः ।

(चि०) न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसहिते-
नेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूम-
वत् पर्वतीयधूमे व्याप्त्यवगमो बहेस्तु न प्रत्यक्षसाम-
ग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यम् । हेतुसाध्यसाक्षा-
त्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात् । न च पर्वते व-
ह्निसाक्षात्कारः । न च पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधिक-
रण्यविशेषो व्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम् ।

उच्यते । विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्त-
योरसंसर्गाग्रहो विशेषदर्शने विशेषणाविशेष्येन्द्रिय-

सन्निकर्षो गौरवमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारण-
म्, अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्ष-
वृत्तिधूमे सत्त्वात् ।

(दी०) हेतुसाध्येति । सम्बन्धिद्वयानिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्र-
ति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुतायाः संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृ-
प्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्य-
प्रत्यक्षसामग्रीं विना असम्भवादिति भावः । विशेषणेत्यादि
विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्श-
नञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया क्वचित् क्वचित्सहचरितधर्मद-
र्शनत्वेन विशेषणस्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरि-
क्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते ।

(गा०) व्यभिचारादर्शनसद्वृत्तसहचारदर्शनरूपव्याप्तिप्राप्तक
सद्भावात्मज्ञानसीयधूम इव पक्षीयधूमेऽपि सन्निकृष्टे व्याप्तेर्लौकिक-
प्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तूपनीतभानमिति कथं यो यत्रेत्यादिनिय-
मे सत्येव विशिष्टपरामर्शानुपपात्तरित्याशङ्कां निरस्यति मूले, न चे-
त्यादिना । हेतुसाध्योभयसाक्षात्कारस्य व्याप्तिप्रत्यक्षापेक्षणीयतां
मूलोक्तामुपपादयति दीधिनौ सम्बन्धीति । मीमांसकमते संसम्बन्धि-
कवस्तुव्यवहार एव सम्बन्धिप्रत्यक्षस्य हेतुता न ॥ तत्प्रत्यक्षेऽतः
त्वयैवेति । नैयायिकेनैवेत्यर्थः । क्लृप्तत्वादित्यस्य यत्किञ्चिदेकसम्ब-
न्धिप्रहाविरोधोन्द्रियसन्निकर्षदोषसमवधानादिदृश्यां प्रत्यक्षवार-
णायेत्यादिः ।

ननु सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेऽपि यत्र सम्बन्धिप्रत्यक्षोत्प-
त्तिक्षणे तत्सामग्रीविरहस्तत्र तद्वितीयक्षणातृतीयक्षणयोः संयो-
गादिप्रत्यक्षापत्तिः सम्बन्ध्यशे लौकिकप्रत्यक्षानात्मकस्य संयोगादि-
लौकिकप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयोगादेति सम्बन्धि-
प्राप्तकसामग्रया हेतुताया आवश्यकत्वे सम्बन्धिसाक्षात्कारहेतुता-
या मानाभावे इत्यपरितोषात्सम्बन्धिप्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यैव प्रकृते
व्याप्तिप्रत्यक्षाविरोधित्वात्माह । तदनादरेऽपीति । साध्यघटितमूर्त्तिके-

त्यनेन ध्यातिप्रत्यक्षे साध्यमानानुरोधेनापि साध्यसन्निकर्षाद्यपेक्षे-
ति सूचितम् । अमात्मकविशिष्टज्ञाने विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्या-
नपेक्षणात् प्रमात्वोपयोगितया तत्परिगणनं सङ्गमयति । विशेषणेति ।
तदंशे । विशेषणविशेष्यसम्बन्धांशे, न तु विशेषणांशे, संयोगेन द्र-
व्यविशेषणकस्थले विशेष्ये विशेषणसंयोगस्य संयोगसम्बन्धेन
विशेषणप्रमात्वनिर्वाहकत्वेऽपि इन्द्रियासंयुक्तविशेषणसंयोगस्य
लौकिकसन्निकर्षानात्मकतया विशेषणांशे लौकिकत्वानुपयोगित्वेन
लौकिकत्वे वा इत्यत्रैतदन्वयानुपपत्तेः । सम्बन्धांशे प्रमात्वञ्च
सम्बन्धघटितं प्रमात्वम्, अत्र च विशेष्यविशेषणसम्बन्धस्य त-
दानीमविद्यमानत्वेऽपि दण्डययमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तेः प्रमात्वे
यदा कदाचित् सम्बन्धस्य उपयोगितापरमिदम् । विद्यमानसम्ब-
धस्य उपयोगितापरत्वमिप्रायेण कल्पान्तरमाह । [१] लौकिकत्वे
रेति । उपयुज्यते इत्यभिप्रेतान्वयः । लौकिकत्वमपि सम्बन्धांशे बो-
ध्यम् । विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य सम्बन्धे विशेष्यघटितलौ-
किकसन्निकर्षसम्पादकतया लौकिकत्वोपयोगिता । अथ वा तदंश
इत्यस्य विशेषणांश इत्येवार्थः । विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य
विशेषणांशे लौकिकत्वोपयोगिता तु समवायेन गुणादिविशिष्ट-
बुद्ध्यभिप्रायेण । द्वितीयकल्पे विशेष्यपदञ्च सन्निकृष्टधर्मिमात्रपरं,
अतो ननुभूयमानारांशे विशेष्यविशेषणसम्बन्धास्तरत्रेऽपि विशेष-
णांशे लौकिकत्वादसङ्गतेर्नावकाशः । लौकिकपदस्य प्रमात्वघट-
कलौकिकविषयतापरतया यथाश्रुतमेव वा समर्पणीयम् । वि-
शेष्यदर्शनस्य स्वमतं निश्चयविशेषस्यहेतुतया उपयोगिताप्रकार-
माह । विशेष्यदर्शनञ्चेति । कचिदिति । विपरीतकोटिभासकतदुपस्थि-
त्यादिकालीननिश्चय इत्यर्थः । अत्राप्युपयुज्यत इति सम्प्रप्यते ।
कचिदिति । प्रकारान्तरेण यत्र न विशेषणज्ञानं तत्रत्यविशिष्टज्ञा-
ने इत्यर्थः । दर्शनत्वेनैतन्तं स्मारकतायां हेतु-स्मारकतया उ-
पयुज्यते इति सम्बन्धः । एवञ्च विशिष्टप्रत्यक्षनिर्वाहकाणामेव
कीर्तनमिदं न तु तत्कारणमात्रस्यैवेति भावः विशेषणज्ञानस्यै-

(१) दण्डययमासीदित्यादिप्रमोत्पत्तिरित्यपरितोषात् कल्पा-
न्तरमाहेति पु० पा० ।

य विशेषणभासकसन्निकर्षत्वात् सन्निकर्षान्तरकथनं किमर्थमित्यत आह । विशेषणस्य चेति । तदंशे । विशेषणांशे । लौकिकतायामिति । इत्यञ्च मूले सन्निकर्षपदं लौकिकसन्निकर्षपरमित्यपि बोध्यम् । व्याप्तिप्रविष्टचरमाशस्य व्याप्येक्यमेतं धूमत्वकणस्य सन्निकर्षादेव भावात्प्रकृते व्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वमपि विशेषणलौकिकसन्निकर्षस्येत्यविरोधः ।

(चि०) एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहे धूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणम् । न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री, बह्नेरसन्निकर्षात् । कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्वं गृहीतं तथा च संस्कारोपनीतिं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वस्तित्वेन पूर्वमनुभवात् एवञ्च धूमत्वव्याप्यपक्षस्योद्भावानुमित्तिरिति प्राह ।

(दी०) एकैव हीति । वस्तुतो व्याप्तिपेदेऽपि न क्षतिः । सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् । बह्नेरसन्निकर्षादिति । ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुवाशनः, न हि वहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वस्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात्, कथमन्यथा पक्षधर्मे वह्निमन्त्रगर्भिता व्याप्तिरेव गृह्यते । न चाधेयतया मुख्यविशेष्यं साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिक्रमकारो दण्डाद्यात्मकतत्त्वावगादिप्रत्यभिज्ञायाश्च तच्चावदभेदो भासत इति दण्डादेः साक्षात्प्रकारतेति वाच्यम् । मानाभावात्, धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात् तच्चासंसर्गस्या-

पि प्रत्याभिज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वह्निमदभेदग्रहेणैव कृतार्थत्वाच्च । एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तम् । चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्ड्ययमासीदयं दण्डोऽद्यादिग्रहस्यानुभविक्त्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात् । अत एव तदिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतुरिति नरास्तम् । नयनादिना रजतादेरभावग्रहाभेदारोपादौ व्यभिचाराच्च ।

(गा०) एकैव हीत्यादिमूल परमतसिद्धसामान्यप्रत्यासत्त्यभाषमभ्युपेत्य, सामान्यलक्षणासत्त्वे व्याप्यैक्यस्यानुपयोगितां दीधितिकुदाह । वस्तुत इति । परमार्थत इत्यर्थः । एतेन यदि सामान्यप्रत्यासत्त्यभावोऽभ्युपगम्यते तदा क्षतिरेवेति सूचितम् । न च यो यत्रेत्यादिनियमोपगमेनैव पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टप्रात्यक्षसामग्री सम्भवति न तु पर्वते वह्निविशिष्टप्रात्यक्षसामग्रीति विशेषव्युत्पादनं मूलकत उपपद्यते नियमानभ्युपगमे ज्ञानसन्निकर्षघटितसामग्रया उभयत्राविशेषेण विशेषोक्तेरत्यन्तासम्भवात् तथा च व्याप्तेर्धूमत्वादिरूपत्व एव पक्षीयधूमे तदंशस्य लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् धूमत्वांशे वह्निसमानाधिकरणधूमवृत्तित्वस्यैव ज्ञानसन्निकर्षप्राप्तयया तत्र च तथाविधमहानसीयधूमवृत्तित्वस्य तन्मानवृत्तिधूमत्वत्वप्रकारेण पूर्वं गृहीतत्वादुक्तनियमो निर्वहति, न तु व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे तथा च व्याप्तेरैक्ये मूलकतो निर्भर एवेति दीधितिकुदां व्याप्तिभेदपक्षे क्षत्यभावाभिधानविरोध इति वाच्यम् । मूलकता स्मृतव्याप्तेः पक्षधर्मधूमसत्त्वहेतुतया व्याप्तेरैक्याभिधानात् न क्षतिरिति ग्रन्थे क्षान्पदस्य पक्षीयधूमे स्मृतव्याप्यत्वरूपक्षतिपरतया व्याप्तेर्नानात्वे उक्तनियमभङ्गरूपक्षतिसत्त्वेऽपि तदग्रन्यायिरोधान् ।

केचित्तु ननु व्याप्तिभेदेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्या सकलव्या-

पयनुमवात् स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वमुपपद्यत इति किमर्थ-
म एकैव हीत्युक्तमित्यनुशयस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादाह । व-
स्तुत इति । यस्तु गत्येत्यर्थः । भेदेऽपीत्यनेनान्वयः । सामान्यतः । सा-
मान्यप्रत्यासत्तिवत्त्वात् । तथैव । व्याप्तिर्वेनैव । तथा च धूमनिष्ठस्व-
व्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरिहाभिप्रेता, प्रतियोगि-
तावच्छेदकादीनामैक्याच्च उपचारादेकपदप्रयोग इति व्याप्तिवा-
दोक्तमेवानुसरणीयम् । न च प्रतियोगितावच्छेदकानामैक्यस्या-
किञ्चित्करतया तत्प्रतिपादनमात्रफलस्योपचारस्य वैयर्थ्यमिति
घाव्यम् । सखण्डे परम्परासम्बन्धेन अखण्डस्यैव प्रत्यासत्तित-
या तादृशवृद्धिमत्त्वाविरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या निखिलवृद्धिमत्त्वादि-
भावेन व्याप्तिर्वेन व्याप्तिप्रत्यक्षस्य सकलव्याप्तिविषयकत्वलाभाय
उपचारानुसरणात् अन्यथा जातिलिङ्गतावादिमतोकसामान्यल-
क्षणानुपयोगरूपदोषस्य स्वमतेऽपि सत्त्वात्सङ्गत्यापत्तेः । एवञ्च
सिद्धान्तलक्षणे एतन्मूलग्रन्थसङ्गतार्थतया वस्तुत इत्यादिफकि-
कावर्णनं भ्रमचिजृम्भितमेवेत्याहुः (१) ।

उक्तनियमसत्त्वे पक्षवृत्तिधूमासन्निकर्षदशया धूमत्वरूपव्याप्ते-
रपि तत्रोपनयेनैव ग्रहस्य स्वीकरणीयतया तत्स्थलीयमानस-
धिशिष्टपरामर्शानुरोधेन उक्तनियमोऽनुमानप्रामाण्यवादिनापि न
स्वीकरणीय एवेत्याशयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षमालम्ब्य, पूर्वप-
क्षयति । नन्विति । निरूप्यताम् । निश्चीयताम् ।

मिथमतं निराकरोति । न हीति । वह्निरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधे-
यतया ग्रहे । आधेयत्वविषयितावच्छिन्नद्रव्यविषयिताशालिवह्नि-
रिन्द्रियजन्यज्ञानसामान्ये । प्रतियोगितया उपनीतघटादिविषयके
घटो नास्तीति चाधुपादौ व्यभिचारवारणाय आधेयतयेति । मात्रसे
बाह्यइत्यप्येवाविषयकस्वग्रहाने व्यभिचारवारणाय वह्निरिन्द्रि-
येणेति । गुणादिगोचरचाधुपादौ तद्वारणाय द्रव्यस्येति । आ-
धारत्वाधेयत्वयोस्तुन्यविच्छिद्येयत्वाभावे पर्यतो वह्निमानित्यादि-
ज्ञानसंग्रहाय तद्वत्त्वस्य चेति । द्रव्याधारत्वस्येत्यर्थः । अप्रापि च-
ह्निरिन्द्रियेण इत्यनुपपद्यते । तथा चैतन्मते आधारत्वविषयिता-

(१) केचिदित्यादिराहु रित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

निरूपितद्रव्यविषयिताशालिवहिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वं कार्यतावच्छे-
दकम् । चस्तुतस्तु त्वगिन्द्रियादिसंयोगाद्याक्षुषाद्यनुत्पत्त्या चक्षुःसं-
योगत्वादिनैव हेतुता वाच्या, तथा च चाक्षुषत्वादिकमेव कार्य-
तावच्छेदके निवेशनीयं न तु चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वम् । इत्यादा-
विति । इत्याद्युपनीतदण्डादिमत्त्वाद्यगाहिनि तद्विशिष्टविशेषण-
काभावचाक्षुषादावित्यर्थः । फलापलापमाशङ्क्य निराकरोति ।
कथमिति । अन्यथा । असन्निकृष्टद्रव्यवत्त्वस्य विशेषणांशेऽप्यभा-
ने । मुख्यविशेष्ये वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साक्षात् द्रव्यप्रकारक-
त्वं कार्यतावच्छेदकं वक्तव्यमतो विशेषणांशे द्रव्यवत्त्वाद्यगाहि-
न्युक्तस्थले न व्यभिचार इत्याशङ्का निराकरोति । न चेति । पक्ष-
धर्मे व्याप्तेः प्रकारत्वे परम्परया व्याप्तिघटकवद्वेरपि प्रकारत्वात्
तत्र व्यभिचारवारणाय माक्षादिति । आधेयतयेत्यस्य व्यावृत्ति-
माह । अभेदारोप इति । स्मर्यमाणरजतस्याभेदेनारोप इत्यर्थः ।
आधेयतया । वृत्तिनियामकसम्बन्धेन । भूतले घटाभाव इत्याद्यभा-
वचाक्षुषेऽपि व्यावृत्तिर्योष्या ।

नन्वेवमपि इदन्वविशिष्टमुख्यविशेष्यकदण्डाद्यात्मकतत्ताप्र-
त्यभिज्ञाने व्यभिचार इत्यत आह । दण्डेति । तत्तावदभेदो भास-
ते न तु तत्तादिसंसर्ग इति शेषः । तावतापि सोऽयमित्याकार-
कतानिर्वाहादिति भावः । मानाभावादिति । तादृशकारणताया-
मित्यादिः । सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षे न व्यभिचार इत्यत आह । तच्चेति ।
भानसम्भवात् । भाने युक्तिसम्भवात् । तदनुपगमे तत्तासंसर्गा-
भावसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । यदि तत्तावदभेदग्रहोऽपि
तादृशसंशयादिविरोध्युपेयते तदाह । प्रकृते ऽपीति । अनुमितिस्थ-
लेऽपीत्यर्थः । अभेदग्रहेण । अभेदोपनीतमानेन । कृतार्थत्वात् । व-
हुषभावसंशयनिवृत्त्याद्युपपत्तेः । प्रकारान्तरेण प्रत्यभिज्ञायां व्य-
भिचारोद्धारं निरस्यति । एतेनेति । व्यभिचारस्य दुर्यारत्वेन । त-
त्ताकारानुपनीतत्वं तत्तात्वेनाभासमानत्वं, तच्छब्देनाव्यवहिय-
माणत्वं वा, आद्ये तत्तात्वाद्यनवच्छिन्नवृत्तिनियामकसम्बन्धाव-
च्छिन्नद्रव्यविषयिताविशिष्टं चाक्षुषत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं द्वि-
तीये तच्छब्दप्रयोगाजनकत्वसहिततादृशसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यवि-

पयिताविशिष्टमिति बोध्यम् । अयोग्यस्येवासन्निकृष्टस्याप्युपनी-
तस्य चाक्षुषादौ भानमविशेषेण दुरपह्वमिति सूचयितुं चैत्रपदे-
त्यादिरष्टान्ताभिधानम् । दण्डव्ययमासीदिति ज्ञाने व्यभिचार-
स्यातीतत्वानवगाहित्यविशेषणेन शक्यधारणतया तदनवगाहिनि व-
स्तुतोऽतीतदण्डादिज्ञाने व्यभिचारमाह । अयं दण्डीति । निरुक्त-
कार्यतावच्छेदकयोराद्यं दूषयति । तत्तात्पर्येति । अतिरिक्तस्येति ।
दण्डत्ववहित्वाद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । तथा च तदनवच्छिन्नद्रव्यप्र-
कारतैवासिद्धेति भावः । न च तत्पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वम-
न्यथा किञ्चिद्विशेषं बहुधादिनिष्ठतत्तात्पर्यं न तु बह्विधादिकमिति
याच्यम् । तदप्रहेऽपि बह्विधादिना बहुधादिमत्त्वग्रहे सोऽयमिति
व्यवहारात् ।

द्वितीयपक्षे ऽजनकत्वं फलानुपधायकत्वं स्वरूपायोग्यत्वं वा ?
तत्रार्थं दूषयति । तच्छब्देति । निमित्तान्तरविरहेति । प्रयोगेच्छा-
विरहेत्यर्थः । तथा च तादृशधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे यत्र
जातेऽपि प्रत्यभिज्ञाने निमित्तान्तरविरहाद्यं तच्छब्दप्रयोगः नत्र
व्यभिचार इति भावः । द्वितीयं दूषयति । तज्जननेति । प्रकृतेऽपि य-
द्विमानित्यादिज्ञानेऽपि इष्टत्वादित्यातच्छब्दस्य बह्विधाद्यवच्छिन्नव-
र्धकतया व्यवहृत्तं व्यञ्जानविधया तत्प्रयोगे बह्विधादिप्रकारकज्ञान-
मात्रस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादिति भावः । तथा च तदयोग्यप्रकारकज्ञानमे-
वाप्रसिद्धमिति भावः । अत एव । विद्यमानदण्डाद्यात्मकतत्ताव-
गाहिप्रत्यभिज्ञायाम् व्यभिचारादेव । चाक्षुषापुपनीतप्रमादिगोचरा-
दिस्पर्शनादौ भानसे बाह्याविषयकस्वमाद्यनुभवं च व्यभिचारवा-
रणाय तदिन्द्रियग्राह्येति । तदिन्द्रियासाधारणकारणकलौकिकप्र-
त्यक्षयोग्यार्थकम्, घटस्पर्शनादौ चक्षुरादिसंयोगस्थ व्यभिचार-
धारणाय तेनेति । त्वगादिसंयोगाद् घटादेश्चाक्षुषादेर्धारणाय त-
त्संयोग इति । एतन्मते आधेयतयेति कार्यदिश्यनिवेशादन्यत्रा-
पि व्यभिचारं दर्शयति । नयनादिनेति ।

(दी०) अथैवं व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं नायनो द-
ण्डीति निश्चय इति चेत् ? कचिच्चत्सहचरितधर्मादर्शनात् तद-
स्मरणात् कचिच्च साधारणधर्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात्

सति च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात् । युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा दण्डी न वेत्पादिकः संशयः । न हि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः, न ते-
न्निश्चय इति चेत्, किं तेन? उक्तं हि संशयत्व निश्चयत्वञ्च न-
जन्यतावच्छेदकमिति । अस्तु वा तथा, तथापि विशेषस्या-
दर्शनात् संशयस्यैव दर्शनात् निश्चयस्यापि सम्भवात् । मा भू-
द्वा नायनादिरयं हुताशनादिनिर्णयो मानसस्तु स्यात् तत्र ता-
दृशानियमस्यात्यन्त बाधितत्वादिति ।

(गा०) उक्तकार्यकारणभावाभ्युपगमेऽनिष्टमाशङ्कते । अयेति ।
मानसनिश्चयस्य दृष्टत्वात् अन्यथा उक्तकार्यकारणभावेनापि
तद्वारणासम्भवात् नायन इति । संशयस्यानुभवसिद्धतया नि-
श्चय इति । निश्चयानुत्पत्तिप्रयोजकामिधानेनोत्तरयति । कचिदित्या-
दि । तत्सहचरितेति । दण्डसहचरितेत्यर्थः, अदर्शनादित्यन्तं तद-
स्मरणे हेतु । तदस्मरणादिति । तथा च विशेषणज्ञानाभावादेव
तत्प्रकारकनिश्चयाभाव इत्यर्थः । साधारणधर्मदर्शनादिना । कोटि-
द्वयसहचरितधर्मदर्शनादिना । कोटिद्वयस्मरण इति शेषः । संश-
यस्यैव जननादिति । तथा च निश्चयप्रयोजकविपरीतकोटिभा-
नसामग्रीविरहस्यासत्वात् निश्चयापत्तिरिति भावः ।

ननु कोटिद्वयोपस्थिताद्यपि यत्र विशेषदर्शनवशात् विपरी-
तकोटिभानसामग्रीविरहः, यत्र च तत्कोटिमात्रसहचारितधर्मदर्श-
नात् तत्कोटेरेवोपस्थितिः तत्र तन्निश्चयः दुर्यार इत्यत आह । सति च
विशेषदर्शनादावेति । आदिना कोट्यन्तरोपस्थित्यभावस्य विक-
ल्पेन परिग्रहः, संशयनिश्चयसाधारणद्रव्यविशिष्टबुद्धिविशेषे इन्द्रिय-
संयोगहेतुतायाः संशयानुपपत्त्या उक्तिसम्भवाग्रपि नैत्याह । यु-
क्तञ्चैतदिति । एतत् । व्यवहितस्याऽपि दण्डादे सति विशेषदर्श-
नादावुपनयात् निश्चयजननम्, कथमन्यथेत्यनन्तरं विशेषादर्श-
न इति पूरणीयम् । असौ । संशयः । तद्विशिष्टबुद्धिः । यद्विरिन्द्रि-
यजन्यद्रव्यविशिष्टबुद्धिः । निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदके निवेदयामि-
त्याशयेन शङ्कते । न तन्निश्चय इति । निश्चयत्वस्यार्थसमाजप्राप्ते-
न जन्यतावच्छेदके प्रवेशासम्भय इति कथयिष्यन् निश्चय-
त्वाभावस्य व्यभिचारभावेऽकिञ्चित्करतामाह । किन्तेनेति ।

ननु व्यभिचारधारणान्यथानुपपत्त्या अर्थसमाजप्रस्तस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वमुपेतव्यमित्यन आह । अस्तु चेति । तथा च निश्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वस्वीकारः । दर्शनादित्यत्रासमस्ततया विशेषस्येत्यनुयज्यते । सम्भवात् । उत्पत्तेः । उक्तकार्यकारणभावस्य नियुक्तिकत्वादिति भावः । यद्यपि प्रागेव निश्चयत्वस्येष्टत्वमुक्तं तथापि तदा युत्तद्यनभिधानादनुभवकलहानिवृत्तेरिदानीयादशसामग्रीतो विशेषादर्शनवशायां संशयः तत एव विशेषदर्शनकाले निश्चय इत्यनुभवसिद्ध नियममवलम्ब्य निश्चयोत्पत्तिर्दृढीकृता । अभ्युपेत्याह । मा भूदिति । तत्र । मानसे । तादृशनिषमस्य बहुधादीन्द्रियसंयोगापेक्षानियमस्य ।

(दी०] उच्यते । अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्यपरामर्शः, मानसमस्यसविशेषाऽसाविति चेत् ? कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वम् ? अनुभवत्वादिति चेत् ? किमेवमनुभवत्वमन्यत्, प्रत्यक्षत्वात् ? स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति चेन्न । अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारित्वग्रहणसङ्गाच्च । तद्वज्रकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहान्न तथेति चेत् ? आत्मानुमितौ तस्यापि सम्भवात् बाह्यमनुमिनोमि न तु साक्षात्करोमीत्यवाधितसाक्षात्कारत्वाभावग्रहाच्च, अगत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनम्, सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तृनये चाप्रसिद्धबहुधादिव्यक्तिकानुमितौ न प्रत्यक्षत्वसम्भावनाऽपि, सन्निरुपासम्भवात् । एतेन शाब्दादिकं व्याख्यातम्, व्यवस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानुमितेः । न च साक्षात्कारिणी, तत्रोपनयस्यासम्भवात् । एवञ्च प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वम्, जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि केचित् । तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते जलादिप्रतियोगिकत्वग्रह इत्यपरे । मानाभावादिति । तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(गा०) ज्ञानविशेषः । प्रत्यक्षविज्ञातीयज्ञानम् । तथा च तत्करण-
तया अनुमानस्य प्रमाणतेति भावः । न च व्याप्यदर्शनानन्त-
रजातालौकिकप्रत्यक्षत्वं तादृशानुव्यवसायविषय इति वाच्यम् ।
साध्यनिश्चयाद्युत्तरकालं तादृशानुव्यवसायानुदयात् । न च सा-
ध्यनिश्चयाद्यनुत्तरत्वमपि निवेशनीयमिति वाच्यम् । तदनुपस्थि-
तावपि तथाविधानुव्यवसायोदयात् । अस्त्यनुव्यवसायबलादनु-
मितित्वं जातिः सा प्रत्यक्षावग्याप्यैवेति न तत्करणस्य प्रमा-
णान्तरतेति शङ्कते । मानसेति । अनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्याप्रामाणिक-
तया अनुमितिः प्रत्यक्षविज्ञातीयैवेति तत्करणं मानान्तरमिति
समाधितुं प्रत्यक्षत्वे मानं पृच्छति । कुत इति । पूर्वपक्षी शान्दो-
पमित्योरपि प्रत्यक्षत्वमङ्गीकुर्वाणो अनुभवत्वमेवं प्रत्यक्षत्वे साध-
कं इत्युत्तरयति । अनुभवत्वादिति । अनुभवत्वप्रत्यक्षत्वयोः समनि-
यतत्वे समनियतजातिद्वयानङ्गीकारेण अनुभवत्वं यदि जातिस्त-
दा प्रत्यक्षत्वमेव तदिति साध्याविशेष इति दूषयति । किमेवमि-
ति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वरूपोपाधिरेवानुभवत्वं प्रत्यक्षत्वसाधकमतो न
साध्याविशेषः इत्याशङ्कते । स्मृत्यन्येति ।

ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदिका अनुभवचतुष्टयसाधार-
णी, जातिरेव साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकं प्रत्यक्षत्वं न
तदनुमित्यादित्रयव्यापृता अन्यापि जातिश्च प्रामाणिकी तथा च प्र-
त्यक्षानुमानयोर्न पृथक् प्रमाणता । न च विशेषणज्ञानजन्यताव-
च्छेदकजातेरनुमित्यादिसाधारण्ये मानाभावः विशेषणज्ञानासत्त्वे
परामर्शादिविरहेणैवानुमित्याद्यापश्ययोगादिति वाच्यम् । पृथि-
व्यामितरमेद इत्याकारकाप्रसिद्धसाध्यकानुमित्युत्पादकाले सा-
ध्यविशेषणकानुमितिवारणाय विशेषणर्थाजन्यतावच्छेदकस्य त-
त्साधारणताया आवश्यकत्वात् ।

यदि च पृथिवीतरमिमेत्यनुमितिः विशिष्टे वैशिष्ट्याविषयि-
णीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविरहाच्च तस्याः साध्यविशे-
षकानुमित्युत्पत्तिदशायामापत्तिरित्युच्यते तदापि अनुमितोर्विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकाकान्ततयैव, 'प्रत्यक्षानु-
मित्योः स्मृतिव्यावृत्तकजातीयत्वमावश्यकं स्मृतिव्यावृत्तजातेरेव
तदजन्यतायामप्यवच्छेदकत्वात् यदि चान्वयिपरामर्शरूपकारणवि-

रहादेय नाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्य-
विषयकानुमितिः स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानदशायाम-
प्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिपरामर्शात् साध्यविशेष्यिकैवानुमिति-
रूपेण साध्यप्रसिद्धेस्तत्र प्रतियन्धकत्वानुपगमात् ।

यदि वा अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमित्य-
नुपगमे क्षतिविरहात् तादृशव्यतिरेकिपरामर्शात् सर्वत्र विशेष्ये
विशेषणमित्यादिरीत्या साध्यविशेषणिकैवानुमितिर्दपेयते, इत्युच्यते
तदापि समानविषयकशाब्दबोधचाक्षुषादिसामग्रीकाले अनुमिति-
धारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः पृथक् प्रतियन्ध-
कत्वं सिद्धान्तिना वाच्यम् अनुमितौ प्रत्यक्षविशेषत्वमेतत्(१)
मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः फलतः प्रतियन्धकतयैवो-
पपत्तौ न तत्कल्पनमिति लाघवादनुमितौ प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्निष्प-
त्युह्यते । न च कथितशाब्दादिसामग्रीकाले(२) भिन्नविषयकानु-
मित्युत्पत्त्या अनुमितेर्मानसत्वनये समानविषयकमानसत्वमेव ता-
दृशसामग्रीप्रतियन्धतावच्छेदकं वाच्यं तथा च भिन्नविषयका-
नुमित्यन्यमानसासंग्रह इति वाच्यम् । भिन्नविषयकमानसेऽङ्गानुत्ते-
जकीकृत्य भिन्नविषयकमानसस्थले पृथक् प्रतियन्धकताया भव-
तोऽप्यावश्यकतया समानविषयकमानससाधारणप्रतियन्धतया त-
दसंग्रहे क्षतिविरहात् ।

न चानुमित्यन्यमानसस्थलीयप्रतियन्धकतायामनुमितित्वप्रका-
रकेच्छाया अतिप्रसङ्गभयेनानुत्तेजकतया अनुमितित्वप्रकारकेच्छा-
मुत्तेजकीकृत्यानुमितिस्थले पृथक् प्रतियन्धकत्वमुभयोरावश्यक-
मिति नाकलाघवावकाश इति वाच्यम् । यद्विषयकशाब्दादिसाम-
ग्रीकाले अनुमितित्वप्रकारेच्छया न कदाप्यनुमितिर्जाता तत्रैव
वर्णितलाघवसम्भवात् ।

न च तत्र लाघवेऽपि यत्रानुमितित्वप्रकारकेच्छाबलादनुमि-
तिर्जाता तत्स्थलीयानुमित्यन्यमानसनिष्ठप्रतियन्धतायामनुमित्य-

(१) पृथक्प्रतियन्धकत्वकल्पने गौरवमनुमितौ मानसत्वस्वीका-
रे इति पु० पा० ।

(२) तत्र शाब्दादिसामग्रीकाल इति पु० पा० ।

न्यमानसत्वमेवावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा असत्यां मानसत्वप्र-
कारकेच्छायां सत्याञ्च कथितशब्दादिसामग्र्यां अनुमितित्वप्र-
कारकेच्छासत्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तेरिति गौरवमिति वाच्यम् । अ-
नुमित्यन्यमानसत्वे सर्वत्र लौकिकसन्निकर्षबलादात्मत्वभानोपगमेन
लौकिकविषयितासम्बन्धेनात्मत्वस्यैवानुमित्यन्यमानसस्थलीयस्य
(१) तादृशप्रतिषेध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुमितेरुपपादनादिति नो-
क्ताप्रयोजकत्वशङ्केत्यतोऽनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्य बाधकमाह । अनुमिता-
विति । साक्षात्कारित्वप्रसङ्गवारणप्रकारमाशङ्कते । तद्वपञ्जकेति । सुर-
भि चन्दनमित्यादिचाक्षुषादेः सौरभादिसाक्षात्कारित्वेनानुव्यवसा-
यवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्तद्विषयधर्मितावच्छेदकतापन्नसा-
क्षात्कारित्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन तत्तद्विषयनिष्ठलौ-
किकसन्निकर्षादिजन्यत्वस्य हेतुत्वाच्चद्विरहादनुमित्यनन्तरं न बहि-
साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापीप्सरित्यर्थः । लौकिकसन्निकर्षादीत्या-
दिना दोषविशेषपरिग्रहः ।

आत्मानुमिताविति । तस्य । आत्मनिष्ठमनःसंयोगरूपलौकिकस-
न्निकर्षजन्यत्वस्य । न चैवमात्मोपनीतभाने भवतामपि न कथं सा-
क्षात्कारित्वग्रहः अनुमितेरिव तस्यापि आत्ममनोयोगासमवायिका-
रणकत्वादिति वाच्यम् । मानसत्वावच्छिन्नाया एव मनोयोगजन्य-
तायास्तद्वपञ्जकत्वोपगमात् मानसज्ञाने आत्मनो लौकिकसन्निकर्षादे-
व भानात् चाक्षुषादावेव तस्योपनीतस्य भानात् तत्र च मानसत्वा-
वच्छिन्नजन्यताया अभावात् अनुमितौ मानसत्ववादिताञ्च आत्मानु-
मितौ तादृश्या अपि जन्याताया अनपायादिति भावः ।

ननूकलाघवेनानुमितेर्मानसत्वसिद्धौ उक्तातिप्रसङ्गवारणाय सा-
क्षात्कारित्वग्रहः प्रत्यनुमितिभेदस्य कारणत्वमेकं कल्पनीयमित्यतः
प्रत्यक्षप्रमाणेनानुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावं व्यवस्थापयति । बहिमिति ।

यद्यपि बहि न साक्षात्करोमीति प्रतीतेरात्मनिष्ठो वर्तमानका-
लावच्छिन्नो बहिसाक्षात्काराभाव एव विषयः न त्वात्मनिष्ठवर्तमा-
नबहिज्ञाने साक्षात्कारत्वाभावः स्वरूपतो भासमानसाक्षात्त्व-
जातेः पदार्थतावच्छेदिकाया अभवस्य तादृशशब्देनाप्रत्यायनात्,

तथाप्येकविशेषणविशिष्टाधिकरणे विशेषणद्वयविशिष्टाभावप्रतीतेः तद्विशेषणयति विशेषणान्तराभावपर्यवसन्नत्वमिति वह्निविषयकत्व-
यति ज्ञाने साक्षात्कारित्वरूपविशेषणाभावः प्रकृते पर्यवस्यतीत्याश-
येनोक्तं साक्षात्कारित्वाभावेति ।

मनु सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषदशायां जातस्य सौरभं न प-
श्यामीति प्रत्ययस्यैवोक्तप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह । अग-
त्येति । चन्दनं पश्यामीत्यादिप्रतीत्या सुरभि चन्दनमित्यादिज्ञाने
चाक्षुषत्वादेरावश्यकतया तत्र गत्यन्तरविरहणेव सौरभं न पश्यामी-
त्यादौ चाक्षुषत्वाद्यभावांशे भ्रमत्वकल्पनमित्यर्थः । अनुमितौ च स-
क्षात्त्वानभ्युपगमेन न साक्षात्करोमीति प्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात् न
तत्परित्यागः धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः ।

अत्र तस्या-सौरभं न पश्यामि न साक्षात्करोमीत्यादिप्रतीतेः प्र-
मात्वानुरोधेन लौकिकत्वाप्यो विषयताविशेषः कल्पयते, तद्विशिष्ट
चाक्षुषत्वाद्यभावो न पश्यामीत्यस्य, तदभाव एव न साक्षात्करोमी-
त्यस्य विषयः । न च तथापि सौरभनिरूपिततादृशविषयिताविशि-
ष्टचाक्षुषाप्रसिद्धा सौरभं न पश्यामीत्यप्रागतिरेवेति वाच्यम् । चा-
क्षुषनिष्ठविषयितायां सौरभनिरूपितत्वाभावस्यैव तादृशप्रत्ययविष-
यत्वोपगमात्, अन्ध आकाशं न पश्यतीत्यादावपि कथञ्चित्प्रमा-
त्वमुपपादनीयम् । न चातिरिक्तविषयिताऽपसिद्धान्ततया न स्वी-
करणीयेति वाच्यम् । प्रतीत्यनुरोधेन तत्कल्पनेऽपसिद्धान्तभयस्या-
विरोधित्वात् । अत एवाभावत्वप्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्वं
ग्रन्थकृतमनुमतम् । न चैव प्रत्यक्षत्वजातिरेव प्रामाणिकी स्यात्
तत्कार्यस्य लौकिकत्वेनैवोपपादनसम्भवादिति वाच्यम् । विशेष-
णज्ञानादिजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः, विषयिताविशेषापेक्षया
जातेस्तथात्वे लाघवात् सर्वोशोपनीतज्ञानस्य प्रामाणिकत्वं तदस-
प्रादकतयापि लौकिकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादि-
जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्च । एवञ्चानुमितेः प्रत्यक्षतामतेऽपि न
तत्र साक्षात्त्वाभावप्रहानुपपत्तिरिति तस्या प्रत्यक्षत्वाभावे युक्त्य-
न्तरमेवानुसन्धेयम् ।

सन्निकर्षविरहादित्यनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापिकां मूलयुक्तिं सा-
मान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे सङ्गमयति सामान्येति । अपसिद्धवद्वादी-

ति । पूर्वज्ञातपर्वनीयवह्मणादीत्यर्थः । व्याख्यातम् । प्रत्यक्षविजातीयतया व्यवस्थापितम् । अन्येषां युक्तिमुपपत्त्यस्यति । व्यवस्थापयिष्यत इति । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम्, तद्वीजन्तु असन्निकृष्टस्याभावस्य साध्यतया अनुमितौ भानेऽपि तस्याः प्रत्यक्षत्वं निरावाधमेव यत्किञ्चिद्विषयसन्निकर्षजन्यतयैव प्रत्यक्षत्वनिर्वाहात्, साध्यांशे प्रकारतया भासमानस्याभावत्वादेः सामान्यस्यापि सन्निकर्षतया अज्ञातत्वमात्रेणाप्यसन्निकृष्टत्वानिर्वाहाच्च । न चाज्ञातस्य साध्यस्यानुमितौ ज्ञाने तादृशाभावाविषयकोपनायकस्य तत्र व्यभिचारप्रसक्तिरेव तस्याः प्रत्यक्षत्ववाधिकेति वाच्यम् । प्रकारताया एव उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन व्यभिचारानवकाशात् । तन्मुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभानेऽपि तस्य स्वांशे अभेदसम्बन्धेन प्रकारतोपगमेन तत्सप्रहात् । अन्यथा सामान्यप्रत्यासत्तिजन्याज्ञातविशेष्यकबोधे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

यस्तुतः साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाज्ञानेऽपि अभावत्वादिना साध्यस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यैव ज्ञानं प्राक् सम्भवतीति नोपनयस्य व्यभिचार इत्यनुसरणीयम् (१)अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमन्युपगम्य तादृशयुक्तिं दूषयतां परेषां मतमाह । तत्रेति । भेदत्वादिना । पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना । आदिना ह्ये धूमात्यन्ताभाव इत्याद्यनुमितिप्रकारस्यात्यन्ताभावत्वस्य परिग्रहः । जलादिप्रतियोगिकत्वग्रहः । जलादिप्रतियोगिकत्वानुमितिः । जलादिप्रतियोगिकत्वं साध्यतया अनुमितेर्विषय इति यावत् । घृत्यनियामकसंसर्गस्य व्यापकताघटकत्वे तु जलादिकपसाध्यस्य संसर्गतयाऽपि तत्प्रतियोगिकत्वं विषयः सम्भवतीति द्रष्टव्यम् । एतावतैव जलादिभेदस्य तादृशेणाज्ञानदशायां पृथिव्यादिनिष्ठजलादिभेदसिद्ध्या कृन्मप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्वीकारेण इति भावः । जलादिप्रतियोगिकत्वानुमापकान्वयिनोऽनुपस्थितिदशायामपि व्यतिरोक्तेना तद्व्यक्तित्वादिनाऽपि तदनुमानसम्भवो बोध्यः ।

अत्राप्यपर इत्यस्वरसूचनाय, तद्वीजन्तु पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना भेदमात्रानुपस्थितावपि जलादिव्यापकभावप्रतियोगित्वादिना भावेन पृथिव्यादौ जलादिभेदसिद्धेरप्रसिद्धसाध्यकानुमिति-

मनभ्युगम्य दुरुपपादता, तदपलाये पक्षकदेशे जलादिभेदस्य प्र-
सिद्धयैव कदाचित् तत्तत्साध्यकानुमितेरभ्युगपादनसम्भवात् ता-
दृशानुमित्येवाप्रसिद्धसाध्यकानुमानग्रण्डनोचित्यादिति ।

अनुमितिकारणाविशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरूपपूर्वपक्षमध्यकथित-
साध्यकमुद्धृत्य यो यत्र विशिष्य पूर्वमित्यादिनियमं स्थापयित्वा
अनुमितिस्थले पक्षे साध्योपनीतज्ञानं सामान्यप्रत्यासत्तिमतेऽपि
निराकुर्वाणस्य कस्यचिन्मतं निरसितुमुपन्यस्यति मूले कश्चिदिति ।
परम्परासम्बन्धेन व्याप्यत्वम् । परम्परासम्बन्धघटितव्याप्यत्वम् ।

(चि०) भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्ग-
स्यात् न तु व्यक्तिः तथा च सर्वोपसंहारेण व्यक्तौ
व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्युत्पादनमफ-
लं (१) स्यात्, दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना
जातिव्याप्तिमविदुषोऽपि धूमादद्वयानुमानम्, न हि
व्याप्यतावच्छेदकत्वात् समानस्याप्रत्ययं व्याप्यता-
ग्रहः, मानाभावात्, तस्मात् पक्षधर्मव्याप्तिविशिष्टज्ञानं
तदनन्तरविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गप-
रामर्शः । अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रति-
योगित्त्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वं
तथा च लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः, साध्य-
स्य पक्षधर्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः, न तु साध्य-
व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्मताज्ञानं
वा गौरवात् ।

(दी०) उपसंहरति । तस्मादिति । वाशब्दोऽनास्थायां उभ-
यधापि प्रकृतासतेः । वस्तुतो व्याप्यपक्षयोर्विशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वे-
न हेतुत्वम्, विनिगमनाविरहेणान्यतरविशेषणविशेष्यभावस्यातन्त्र-

(१) सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युत्पादनमफलीमिति पु० पा० ।

त्वात् । लाघवादिति । अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभाव-
स्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनाधिकर-
णवृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगनादेर्धर्ममात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशव-
दत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणाप्रसिद्ध्या च तदभाव-
स्य स्वप्रतियोग्यनाधिकरणवृत्तित्वासम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये
व्यापके हेतुसामानाधिकरण्यं वाच्यम् । न चैवं हेतोर्व्यापकसामा-
नाधिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेत्? अस्तु तावदेवमापाततस्तथापि
वृत्तिमस्वमात्रमुपादेयम् । न चैवं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्य-
स्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
संशये इष्टत्वात्, व्यतिरेकनिश्चये च पक्षधर्मत्वाग्रहे परामर्शविर-
हात्, तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्मान्तरैर्ग्रहस्येव तस्यापि
विरोधित्वात् अन्यथा त्विष्टत्वात्, पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् पा-
पाणमयः पापाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेमं
पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निधूमवदवृत्तिश्चेति ज्ञानम् । न च सा-
ध्याप्रतियोगिकस्वसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभावकत्वं साध्या-
प्रतियोगिकत्वावच्छेदकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वकत्वं वा
व्याप्तिः साध्यप्रतियोगिकत्वञ्च केवलान्वयिनि साध्यस्यान्योन्या-
भावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वा प्रसिद्धमिति वाच्य-
म् । गौरवात्, व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेन यावत्तस्य दुर्वचत्वात्,
प्रमाणाभावेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वासम्भवेनावच्छेदकत्व-
स्यानतिरिक्तवृत्तित्वपर्यवसायित्वाच्च । व्यापकतायाञ्च प्रतियो-
गित्वादेः सामान्याभावस्योक्तत्वात् सम्बन्धादिनिष्ठसाध्यप्रति-
योगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधनसमानाधिकरणयावद-
त्यन्ताभाववृत्तितया त्वयापि तस्यावश्यं वाच्यत्वात् साधनसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवस्वरूपव्याप-

कतज्ञानपपेक्ष साध्यद्वयावृत्तित्वज्ञानस्य लघुत्वात् ।

(गा०) सामान्यप्रत्यासत्तिव्युत्पादनम् । सामान्यप्रत्यासत्तिश्च स्वीकारः । जातिमात्रस्य लिङ्गत्वोपगमेऽनुभवविरोधमप्याह । इत्येते चेति ।

ननु धूमत्वेन धूमे व्याप्तिग्रहदशायां धूमत्वोपस्थितेरावश्यकतया तत्रापि परम्परासम्बन्धघटिना व्याप्तिः शक्यग्रहा, अधिकरणे धूमत्वावच्छिन्नस्य घटितधूमव्यापकताग्रहे धूमघटितसम्बन्धेन धूमत्वरूपाधिकरणत्वोशे भानसम्भवेन धूमत्वव्यापकताया अपि वही भानसम्भवात् । धूमत्ववति संयोगेन वह्निमद्वृत्तित्वे भासमाने धूमत्वेऽपि वह्निमतः स्वसंयोगिसमवायरूपपरम्परासम्बन्धभानसम्भवाच्चेति व्यक्तिव्याप्तिज्ञानदशायां जातिव्याप्यग्रह एवाप्रसिद्ध इत्यत आह । न हीति । मानाभावादिति । धर्मिणः साक्षात् नम्यन्धमाने धर्मस्य परम्परासम्बन्धभानानियमासिद्धेरिति भावः ।

अनुमित्यन्यथानुपपत्तेर्मानसस्य सम्भवेनात्रापरिवापात् तादृशनियमे बाधकं पुरयति कीधितौ । तकिष्ठति । अवच्छेदकधूमत्वादिनिष्ठम् । अवच्छेदकान्तरम् । धूमत्वत्वादि । असम्भवात् । अवच्छेदकधूमत्वादी अनुमित्यप्यधिकव्याप्तिग्रहासम्भवात् । अभावे हेतुतावच्छेदकविशिष्ट-हेतुसामानाधिकरण्यस्य व्यापकताघटकतया हेतुतावच्छेदकस्यापि तथात्वात् प्रकृत अविशेषितधूमत्वादिविशेषिताधिकरणस्य व्यापकताघटकसोपगम अपि धूमत्वत्वादिप्रकारेण व्यापकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुर्वाच्य, सामानाधिकरण्यांशे निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् तथा सति परम्परासम्बन्धेन धूमत्वाविश्रुत्यतया निश्चीयमान इदांदावपि बहुपाद्यनुमानापत्तेः, बहिसामानाधिकरण्यसामान्याभावस्य तत्राग्रहे केषलेन वह्निसामानाधिकरणत्वेन धूमत्वादस्तदा तत्र ग्रहसम्भवात् धूमत्वत्वाद्यवच्छिन्ने सामानाधिकरण्यग्रहः कथं धूमत्वत्वाद्युपस्थितिं विना सम्भवति, साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपा व्याप्तिरपि पक्षश्रुतौ व्याप्यतावच्छेदकनिश्चय विना प्रायशो दुर्निश्चयतया उपनीतविपरीतकोटेरपि भानसम्भवेन संशयसम्भवात्, निर्धर्मितावच्छेदकरूपशयासम्भवेन (१) सा-

ध्यामाधवदवृत्तिमानिति निश्चयसम्भवेऽपि पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन
व्यभिचारसशये च पक्षः साध्यामाधवदवृत्तिमानिति निश्चयोऽपि
दुर्घट इति भावः । मानाभावादित्यस्य मानस्यावच्छेदके व्याप्तिप्र-
मितिजनकस्य तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहस्याभावात् नियमेनासत्त्वा-
दित्यर्थसम्भवेन पुरणं विनापि निर्वाह इति द्रष्टव्यम् । तस्मादित्यादे-
रव्यवधानव्यवस्थापितानुमानप्रामाण्योपनयप्रत्यासत्तित्वयोरुपसंहा-
रत्वासरमधात् प्रागव्यवस्थापितविशिष्टपरामर्शहेतुत्वोपसंहारत्वमा-
विष्कर्तुमाह । उपसंहरतीति । मूले पक्षधर्मै व्याप्तिविशिष्टज्ञानमिति ।
विशेष्यतायां विशेषणतायां वा अवच्छेदिकया व्याप्त्या प्रकारेण
विशेष्यस्य विशेषणस्य वा पक्षीयहेतुत्वान्न प्रथमत इत्यर्थः, एतज्-
ज्ञान सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तित्वमते स्मरणमेव अन्यथा तु महान-
स्तीयधूमादिविशेष्यकव्याप्तिस्मरणाधीनं प्रत्यक्षं तत्र च व्याप्तिपक्षध-
र्मतयोरेकत्र द्वयमित्यादिरीत्या भानेऽपि न तस्य व्याप्तिविशिष्टधूमे
पक्षधर्मतायाः पक्षः वा तादृशधूमस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वं सम्भवति
तादृशबुद्धौ व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानस्य विशेष्यतावच्छेदकविशिष्ट-
विशेष्यादिज्ञानविधया हेतुत्वात् । अत एव न तस्यानुमितिहेतु-
ताऽपि, तत्साधारणेन एकत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोभयावगादिज्ञानत्वे-
नानुमितिहेतुव्याप्यंशे संशयादनुमितिवारणाय तदन्यत्वस्य अनुमि-
तिजनकतावच्छेदके निवेशापातात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वे-
नैवानुमितिजनकत्वोपगमादिति । तदनन्तरमिति । तदनन्तरजात-
मित्यर्थः । विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानम् । व्याप्तिविशिष्टे पक्षवैशिष्ट्यावगा-
दिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । पक्षे व्याप्तिवि-
शिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्नं वा । अनुमितिहेतुरिति
शेषः । उभयोः पक्षयोस्तुल्यतया पूर्वत्रापरितोषाभावाद्वाकारः एक-
ग्रानिर्भरसूचकतया व्याचष्टे दीधितौ । वेति ।

ननु पूर्वमेकविधस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुतायाः प्रतिज्ञात-
त्वाद्वा विकल्पेनोभयविधस्य तद्धेतुत्वोपसंहारविरोध इत्यन आ-
ह । उभयथेति । प्रकृताक्षनेरिति । अनुमितिलक्षणनिर्वाहादित्यर्थः,
यादृशस्य हेतुता तादृशपरामर्शजन्यताया एवानुमितिलक्षणे निवे-
श्यतादिति भावः । एवञ्च पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानम् अ-
नुमितिहेतुरित्यस्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक व्याप्य-

प्रकारकं व्याप्यवच्छिन्नविशेष्यकं पक्षप्रकारकं वा ज्ञानप्रनुमिति-
हेतुरित्येवार्थ इति नोपक्रमविरोध इत्याशयः । उक्तपरामर्शयोरेक-
स्मादेवानुमितिर्नान्यस्मादित्यत्र युक्तिविरहेण प्रत्येकरूपावच्छि-
न्नस्य न जनकत्वम् उभयासम्प्राहकत्वादिति मूलोपर्यस्वरसं प्रका-
शयन् उभयानुगमकं कारणतावच्छेदकमाह । वस्तुत इति । अथ
या मूलस्थवाकारः समुच्चये, तथा च प्रत्येकरूपेण हेतुत्वं न विव-
क्षितम् अपि त्वभयोरनुगतत्वरूपैवेत्याह । वस्तुत इति । विनिगमना-
विरहेण । विनिगमनाभावात्, हेतुभूतयोरुभयोरसङ्ग्राहकत्वेन । अ-
सम्बन्धत्वात् । विशिष्य जनकतानवच्छेदकत्वात् ।

इदमत्र बोध्यम्, व्याप्यपक्षयोर्विशिष्टयावगाहित्वं न वास्तवं प-
क्षानुयोगिकं व्याप्यप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः
तदवगाहित्वं भ्रमस्थलासङ्गहात् व्याप्याद्यनवगाहित्वानसाधार-
ण्याच्च । नापि व्याप्यप्रतियोगिकत्वपक्षानुयोगिकत्वोभयोपरागेण
तादृशसंसर्गावगाहित्वं सम्बन्धसंसर्गकज्ञानासङ्गहात् ससर्गानुयो-
गित्वप्रतियोगित्वयोर्विशिष्टयुज्यविषयत्वात्, समूहालम्बनवैलक्ष-
ण्यस्य विषयतावैलक्ष्येनैवोपपत्तेः । नापि व्याप्यपक्षोभयोपरागे-
ण तादृशसंसर्गावगाहित्वं तत्, तच्च तदुभयनिरूपितहेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धसंसर्गताकृत्यं, भ्रमस्थले उभयांशे संसर्गाप्रसिद्धा-
द्यपि संसर्गताया विशेष्यविशेषेणोभयनिरूपितत्वान्नानुपपत्तिरि-
ति, एवं सति पर्यतयान् व्याप्य इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । न
च तत्र संयोगरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधारार्थं सम्बन्धः
न तु संयोगस्तस्य उभयनिष्ठत्वात् तादृशबुद्धेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात्,
यत्र संयोगो व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्र पक्षे संयोगावच्छिन्नाधार-
तया व्याप्यप्रकारकाद्याप्ये च संयोगावच्छिन्नाधेयतया पक्ष-
प्रकारकाज्ञानाधेयते एवानुमितिरपि तु संयोगमात्रेण तदेकत-
रांशोऽपरप्रकारकज्ञानादेवेति वाच्यम् । एवमपि यत्राधारत्वादिवै-
व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्रोक्तज्ञानादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रैव व्याप्यपक्षोभ-
यवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुता स्वीकियते न तु संयोगावच्छिन्नाधार-
तादिर्यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि तत्र तेन सम्बन्धेन हे-
तुप्रकारकपक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुतया तादृशपरा-

यस्तुतः सम्बन्धानुयोगिनि सम्बन्धप्रतियोगित्वेन सम्बन्धेन
विशिष्टयुद्धिः प्रमा धूमपर्वतसंयोगस्य धूमपर्वतयोः प्रतियोग्यनुयो-
गिभावो न विपरीतयोरिति पर्वतवान् धूम इति ज्ञानस्याधारतान-
यगाहित्वेऽपि न प्रमात्वप्रसङ्ग इति संयोगमात्रस्यैव सम्बन्धस्य न
त्वाधारत्वस्याधिकस्य, तस्यापि सम्बन्धत्वानुपपत्त्या द्विष्टतायाः
स्थीकरणीयतया विशेषणविशेष्ययोः तदीयप्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वयोः प्रमात्वनियामकतां पिना भवतोऽप्यनिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वा-
त् । सम्बन्धविशेषानुयोगित्वमेवाधारत्वमिति चेन्नवन्तु तथापि
स्वरूपसत एव तस्य प्रमात्वनियामकतया न तस्य सम्बन्धिस-
म्बन्धतेति ।

अत्र वदन्ति, संयोगमात्रस्य सम्बन्धत्वे पर्वतवान् धूमः पर्वते
धूम इत्यनयोः को विशेषः ? आद्ये धूमांशे पक्षस्य संयोगः सम्बन्धः
परत्र च पक्षसंयोगस्य प्रतियोगित्वं तथेति चेत् ? आद्ये संयोगा-
नुयोगित्वं सम्बन्धः परत्र च संयोग एव पक्षस्य तथेत्येव किं न
स्यात् ? अनुयोगित्वान्यसम्बन्धस्थले विशेष्ये प्रतियोगित्वस्यापि
प्रमात्वनियामकताया तत्कर्तुं शक्यत्वात् शब्दानुगमस्यानपेक्षणी-
यत्वात् तस्मात् यत्र संयोग एव सम्बन्धस्तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभा-
वो धर्मधर्मिणोस्तरसम्बन्धतया भासत इत्युपगम्यैव उक्तप्रत्यययो-
र्धैलक्ष्ण्यमुपेयम् आधाराधेयभावस्य तुल्यवित्तिवेद्यताप्रवादोऽप्ये-
वं सङ्गच्छते (१) । तथा च व्याप्याशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं प-
क्षांशे चानुयोगित्वमवगाहमानतैव व्याप्यपक्षवैशिष्ट्यायगाहित्वेति
न कश्चिदतिप्रसङ्गः ।

इदन्तु तत्त्वम्, तद्वानयमित्यत्र विशेष्ये विशेषणस्य
संयोग एव सम्बन्धः, तथेदम् इत्यत्र च संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमि-
त्येव विशेषः, प्रथमे संयोगावच्छिन्नाधारत्वं परत्र च संयोगमा-
त्र सम्बन्ध इति वैपरीत्यस्य न प्रसक्तिः । विशेष्ये सम्बन्धानुयोगि-
तायाः प्रमात्वनियामकतया धूमे पर्वत इत्यादियुद्धेः प्रमात्वापात्ता
त्, एवञ्च सम्बन्धविधया भासमानसंयोगादेः प्रतियोगित्वानुयो-

(१) अथेत्यादिः सङ्गच्छते इत्यन्तः पाठः. केपुचिदादर्शपुस्त-
केषु नास्ति ।

गित्वभानमप्रामाणिकम् । एवञ्च पक्षविशेष्यकपरामर्श एवानुमितिः
हेतुर्न पर इत्यत्र विनिगमकमपि सुलभं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य
संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैव हेतुनाया वाच्यतया तदपे-
क्षया पक्षविशेष्यकधियः संयोगसंसर्गकत्वेन (१) हेतुत्वे लाघवादि-
ति । हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याघटितत्वेन मूलाक्तव्याप्त्यपेक्षया
व्यापकत्वस्य लाघवं निराकर्तुं व्यापकत्वे तन्निवेशयितुमाशङ्कते ।
अथेति । तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमिति । स्वम् । वृत्तित्वा-
न्तविशेष्यतया विवक्षितोऽभावः । स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिर्यो यस्त-
दन्यत्तन्निवेशे संयोगि सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । धर्म-
मात्रस्य व्यापकत्वं येन येन सम्बन्धेन यद्यत् क्वचिदपि सम्यग्धं तेन
तेन सम्बन्धेन तत्तत् प्रति येन येन सम्यग्धेन स्वमवृत्ति तेन तेन
सम्बन्धेन व्यापकत्वम् । तादृशेति । प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तीत्यर्थः ।
गगनादेर्हेतुमात्रिष्ठस्याभावप्रतियोगित्वमकिञ्चित्करमित्याह । तदधि-
करणेति । तदधिकरणम् । गगनाद्यधिकरणम् । तदभावस्यागगनाभाव-
स्य । तद्व्यावृत्तये । उक्तागतिवारणाय । हेतुसामानाधिकरण्यं व्याप-
कताघटकं वाच्यम् । न चैवम् । एवञ्च न । समाधत्ते । अस्तु तावदिति ।
एवम् । गगनाद्यभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन व्या-
वृत्तिः, यस्तु गत्या उभयाभावघटितस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य
गगनाद्यभावसाधारणतया व्याप्तिवादे दर्शितत्वात् तद्व्यावृत्तिरित्य-
भिप्रेत्य उक्तम् । आपातत इति । वृत्तिमत्त्वम् । व्यापकताघटकसम्बन्धे-
न सम्बन्धित्वं, न तु तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यपर्यन्तमि-
ति शेषः । हेतुसाध्ययोरसामानाधिकरण्यज्ञानं जनकज्ञानाद्यघटकत्वे-
नैवानुमितिर्विरोधि तच्च तद्व्योपपद्यते यदि तयोः सामानाधिकर-
ण्यज्ञानम् अनुमितिजनकं भवतांति शङ्कते । न चैवमिति । एवम् ।
हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्याहेतुत्वे । पक्षधर्मत्वाप्रदे । तदप्र-
हृदशायाम् । परामर्शविरहात् । पक्षधर्मतया हेत्वधगादितद्व्याप-
कताज्ञानरूपानुमितिकारणविरहेण तदपत्ययोगात् । तदप्रहृ-
प्रहृदशायाम् । साध्यसामानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्येवेति । साध्या-
सामानाधिकरणतया निश्चितजलत्वादी पक्षधर्मताग्रहस्येवेत्यर्थः त-

स्यापि । प्रकृतहेतौ पक्षधर्मताग्रहस्यापि । विरोधित्वात् । तद्वदवृत्ति-
त्वस्य तदभावाव्याप्तिपर्यवसिततया साक्षादेवानुमितिविरोधित्वात् ।

साध्यवदवृत्तितया धर्मान्तरस्य ग्रहो न साध्याभावव्याप्तिरित्येत-
तद्व्याप्तिविषयक इति तद्विषयधर्मान्तरस्य पक्षे ग्रहेऽप्यनुमिति-
रिष्यत एवेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह । अन्यथेति । एतन्मने-
च विरोधः साध्याभावव्याप्यत्व, असाधारण्यञ्चावृत्तित्वं, गगनादे-
रेव अनुकूलतर्कविरोधेणासाधारण्यसन्देहादेव शब्दत्वादिक शब्दा-
दौ नित्यत्वाद्यसाधकमित्यवधेयम् ।

अस्तु हेतौ साध्यवदवृत्तित्वग्रहसहितः पक्षधर्मताग्रहो विरो-
धिधर्मवसाज्जानाविधया साक्षादनुमितिविरोधो तथापि साध्ये हे-
त्वसामानाधिकरण्याग्रहकाले अनुमित्यापत्तेर्दुर्घाततया साध्ये हेतु-
सामानाधिकरण्यधीरनुमितिहेतुरवश्यमेव वाच्येत्यत आह । एवंत-
इति । ज्ञानेन तुल्ययोगक्षेममिति । ज्ञानमिति । प्रथमज्ञानकाले अ-
नुमित्यनुत्पादे प्राज्ञविरोधितया गृह्यमाणधर्मग्रहस्यैव प्राज्ञ यद्वि-
रोधितया गृहीतं तद्धर्मग्रहस्याध्यनुमितौ साक्षाद्विरोधितया द्वयो-
रेव तथात्वं, नदा अनुमित्युपगमं च प्रकृतेऽप्यनुमिति-रिष्यत एवे-
त्यर्थः साध्यहेत्वोरसामानाधिकरण्यग्रहात् कदाचिदनुमित्यनुत्पा-
दानुभवश्चासामानाधिकरण्यस्याव्यापकत्वव्याप्यतया तदग्रहदशा-
यामसामानाधिकरण्यग्रहस्य व्यापकताधीविरोधित्वादिति भावः ।

व्याप्तिव्यापकतयोः साम्याय व्याप्तावपि न साध्यहेत्वोः सामा-
नाधिकरण्यान्तर्भाव इति शङ्कते । न चेत्यादिना । साध्येति । साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्य-
तावच्छेदकसम्यग्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्भावकधर्मवत्त्वमि-
त्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्यावच्छिन्नसमानाधिकरणाभा-
वीपसाध्यतावच्छेदकसम्यग्भावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिताकधर्मवत्त्व-
मिति तु परमार्थः (१) अतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुमग्निप्रस्य
संयोगेन गुणायभावस्य स्वरूपसम्यग्भावच्छिन्नवह्निवावच्छिन्ना-
भावसमनियततया तदभावाभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः, अभावैक्येऽपि
प्रतियोगिताभेदात् । यावदर्थस्य लघोर्दुर्बलत्वमाशङ्क्याह । साध्यप्र-
तियोगिकत्वेति । अप्रापि साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्यावच्छेदकत्व-

(१) इति तु फलितार्थ इति पु० पा० ।

विशिष्टसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगितात्वकत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः (१) अवच्छेदकत्वञ्च स्व-
रूपसम्बन्धात्मकमनेतिप्रसक्तवनियतम् इत्यभिमानः । बहुव्रीह्यर्थः सम्ब-
न्धः उभयत्रैव यः कश्चन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धविधया प्रविष्टः, प्रमेय-
सामान्यसाध्यकस्थले अन्योन्याभावेऽपि न साध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धिरतः सम्बन्धविशेषावाच्छिन्नात्यन्ता-
भावे वेति । सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभाव वेत्यर्थः । प्रथमे गौरवं
प्रकाशयति । व्यापकत्वाद्यनस्तर्भावेनेति । तथा च नदन्तर्भाव आवश्य-
क इति भावः । द्वितीये गौरवं प्रकाशयति । प्रमाणाभावेनेति । प्रतियो-
गित्वादिभिरेव समं अनातप्रसक्तधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छे-
द्यावच्छेदकभाषस्यानुभूतिकवादिति भावः । अनातिरिक्तवृत्तिवप-
र्यवसायित्वात् । अतिरिक्तवृत्तिस्वरूपत्वात् । ननु व्यापकतायामपि
स्वसमानाधिकरणाभावीययत्किञ्चित्प्रतियोगिकत्वाद्यभावमादाय अ-
तिप्रसङ्गवारणाय यावत्तदभाषकूटा निवेद्य इति यावत्त्वनिवेशस्तुल्य
इत्यत आह । व्यापकतायाञ्चेति । प्रतियोगित्वादेरित्यादिना निष्कृष्टल-
क्षणघटकतदवच्छेदकत्वपरिग्रहः । सामान्याभावस्य । तादृशप्रतियो-
गित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य । इदञ्चावच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वे सर्वमत-
एव स्वरूपसम्बन्धः न । व्यापकत्व, अन्यथा दर्शितव्याप्तिलक्षणप्रवि-
ष्टसाध्यप्रतियोगिकत्वसामान्याभावस्यापि व्यापकतान्तरघटिततया
महागौरवापत्तेरित्याह । सम्बन्धादिनिष्ठेति । आदिपदं सम्बन्धान्तरा-
वच्छिन्नाभाषपरिग्राहकम् । सम्बन्धप्रतियोगित्वाभाषप्रतियोगिन्वयो-
र्धैलक्षण्यऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारताव्यञ्जकम् । तस्य । सामान्याभावस्य ।
स्वसमानाधिकरणाभाषप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकक-
त्वाभिधानेऽपि तादृशसाध्यतावच्छेदकीयसम्बन्धस्याधिकस्य हेतो-
र्द्विधा विषयतायाश्च कारणतावच्छेदक निवेशनीयतया व्याप्यवत्ता-
परामर्शहेतुतागौरवं दुष्परिहरमेवेति भावः । व्यापकसामानाधिकर-
ण्यरूपव्याप्तिर्धाहेतुतामतेऽपि व्यापकताप्रदर्शकोदाहरणप्रयोगसङ्के-
रत एवेत्याद्युपपत्तिसङ्गतिरत आह । साधनेति ।

(चि०) अत एव यो यो धूमवान् स सोऽग्निमान्ति-

(१) इति फलितार्थ इति पु० पा० ।

त्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापक-
ता यद्देरूपदर्शयते, अन्यथा बाह्यमानेन धूमवानित्यन्य-
योगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् दोषोऽपि व्याभि-
चारादिर्न पक्षवर्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाष्यः ।

(दी०) तद्धेतुतावादिनं निरस्यति । अत एवेत्यादिना ।
वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्यधर्मवद्भूतेरत्यन्ताभावस्यान्यो-
न्याभावस्य वा भवियोगित्वाभावो विधेयधर्मं तद्वति वा भासते,
न तु विधेयधर्मतद्गतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमुद्देश्य-
धर्मवति, यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः ।
साध्येति । अपयोगः । अभावप्रतियोगित्वम्, तथा च साध्ये साधन-
वन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः । स्यादिति । न स्याच्च
केवलान्वयगुणुमानमित्यपि द्रष्टव्यम् । न शस्येति । एतच्च विरोध-
स्यातिस्फुटत्वमभिमन्धाय, साध्याभाववद्भूतित्वमुद्धरपि व्यापक-
ताधीविराधित्वादिति वदन्ति ।

(गा०) ननु वीप्सावशात् उद्देश्यधर्मधूमादौ विधेयधर्तिमव-
न्यावृत्तित्वमेव प्रतीयते, न तु विधेयधर्मे उद्देश्यगतधर्मव्यापकत्वं
इत्युपेयमतो न साध्यदवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽप्युक्तोदाहरणस-
ङ्गतिरित्यत आह । कीदृशेति । वीप्सासमभिव्याहारः । वीप्सितपदसम-
भिव्याहार उद्देश्यधर्मः । उद्देश्यमेतधर्मः, स च वीप्सितयत्पदेतरोद्देश्य-
वाचकपदवाच्ये वाक्ये प्रामो प्रामो रमणीय इत्यादौ तत्पदोपस्थाप्यो
प्रामत्यादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्म एव यत्पदवीप्सास्थले यो यो धूम-

वानित्यादौ तु यत्पदार्थाविधेयतया विवक्षितो धूमादिः तस्यापि य-
त्तदघटितवाग्यद्वयोद्देश्यधर्मिसम्बद्धतया विवक्षितत्वात् । अन्यो-
न्याभावघाटिनव्यापकताया लघुत्वादन्योन्याभावस्य चरममुपादान-
म् । प्रतियोगित्वाभावः । प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वम् । विधे-
यधर्मे । विधेयकोटिनिविष्टधर्मे । स च धर्मो ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्या-
दौ यथायोगं द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपदसमामिव्याहृतपदोपस्थाप्यो वि-
धेयतावच्छेदकरमणीयत्वादिः विधेयो रमणीयाभेदादिश्च, यो यो
धूमवान् स वह्निमान् स न इद इत्यादौ च वीप्सितपदघटितवाग्या-
न्तरस्थपक्षोपस्थाप्यो वह्न्यादिरूपविधेयतावच्छेदको हृदभेदादिरू-
पो विधेयश्च विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वा-
भ्यां यथासंख्यमन्वयः । उद्देश्यविधेयधर्मा वीप्सितपदघाटिन-
वाग्योपस्थाप्योद्देश्यतावच्छेदकविधेयावित्यपश्यायानम्, यो यो
धूमवान् स वह्निमानित्यादौ धूमवह्न्याद्योर्विभिन्नवाग्योपस्थाप्य-
यार्थत्तत्पदार्थांशे विधेयत्वात्, धूमादेर्वह्न्याद्युद्देश्यतावच्छेदकत्व-
विरहात् ।

यत्तु यत्तत्पदयोस्तात्पर्यप्राहकत्वमेव, धूमवान् वह्निमानित्य-
नयोरेवोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति, तदनुद्धम्, यो य इच्छति स
जानाति इत्याद्याख्यातार्थस्य व्युत्पत्तिविरोधेन धर्मानुपस्थित्या
च उद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् । यत्पदाभ्यां धिरूपेणोपस्थित-
योरपि तत्पदेन परामर्शादिति मणिफारलिप्तनधिराधाश्च ।

एतेन पूर्ववाक्यमेव निरर्थकं उत्तरवाक्यस्थतत्पदं धूमाद्य-
च्छिन्नपरमित्यपि निरस्तम् । अग्रक्रान्तस्य तत्पदेन परामर्शायोगा-
च्च । विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावाभ्यां यथासंख्यमन्वयः ।
उद्देश्यधर्मवतीति । न तु भासते इत्यननान्वयः । धूमवति वह्नि-
तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमनन अर्थाद् धूमे वह्निमदन्या-
धिकरणत्वाभावरूपव्याप्तिलाभः सम्भवतीति न परानभिमतप्र-
तिक्षेपशङ्का । अत एव वह्निमानेव धूमवानित्यादिमूलस्यापि सङ्ग-
तिः, वह्निमुदन्यतादात्म्यव्यवच्छेदेवत्येन धूमवत एव तादृशवा-
क्यात् प्रतीतिः । असम्भवादिति । विधेयधर्माद्यभावाप्रसिद्धेति-
त्यर्थः । इदमप्राग्वेयम्, ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ ग्रामत्वव्या-
पकत्वविशिष्टभेदादेरुद्देश्ये रमणीयादिसम्बन्धतोगमाद्यापकता-

बोधनिर्वाहः, व्यापकत्वस्यापदार्थत्वेन प्रकारत्वायोगात् ।

न च द्विरुक्तग्रामपदं ग्रामत्वव्यापकतायिनिग्राहकं तस्य ग्रामे-
दसम्बन्धेन विधेयान्वयः शक्तिप्रादुर्भूतु द्विरुक्तानुशासनमेवेति वा-
च्यम् । तथा सति उद्देश्यतया ग्रामादीनामन्वयानुपपत्तेः स्वातन्त्र्ये-
णानुपस्थितत्वात् ।

न चैकग्रामपदं उद्देश्यवाचकमपरञ्चोक्तार्थक्रमिति वाच्यम् । ए-
कपदस्थाने उभयार्थमपदद्वयादेशात् (१)पदद्वयस्यैवाभावात्, द्वि-
तीयाद्यर्थकर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्याधेयतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नतया
ग्राम ग्राम वृत्तातीत्यादौ वीक्षितपदस्य व्यापकतार्थकत्वे व्यापकावि-
कर्मकदानादेः प्रत्ययापत्तेः । न. चांद्देश्यविधेयभावस्थले वीक्ष्य-
यिनापि उद्देश्यतावच्छेदकापच्छेदेन विधेयमानाद्यापकताबोधार्थं
द्विरुक्तप्रयोगो व्यर्थ एव यदि व्यापकताया न प्रकारेति वाच्यम् ।
उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्याभावेनापि कश्चिद्विधेयबोधाद्याप-
कतापत्तयस्फुटीकरणाय द्विरुक्तादरात् ।

अस्तु ए-
नभायादिपदस्यै-
निरुद्धलक्षणा निरुद्धलक्षणाया द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपदसमभिव्या-
हारनियतत्वात् तन्निर्वचनवैयर्थ्यम्, ग्रामं ग्राम दक्ष्यतीत्यादौ क-
र्मत्वाविरूपविधेयवाचकविभक्तस्तु न लक्षणा सम्भवति सुविम-
क्तिवादादस्तत्र व्यापकत्व सम्बन्ध एव, दानकर्मतात्यादिना क-
र्मत्वादेरनुपस्थितायपि तद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं कर्मत्वादौ ग्रा-
मादेः सम्बन्धः न तु शुद्धकर्मतात्यावच्छिन्नमतिप्रसङ्गात् । यो
यो धूमयान् स वह्निमान् इत्यादौ तु द्विरुक्त्यत्पदस्य व्यापकत्वम-
र्थः, तत्र प्रतियोगित्वेन धूमस्यानुयोगित्वेन वह्नेरन्वय इति प्रल-
पितमपि तुच्छम्, नामार्थयोर्भेदान्वयायोगात् यत्पदस्य धूमवत्पदसा-
मानाधिकरण्यमात्रेण सामान्यतया नपुंसकतापत्तेः, यत्र यत्र धूम
इत्यादौ आधारस्वरूपार्थानन्वयेन सप्तम्यनुपपत्तेः । यो यो धूम-
यान्तित्यादौ तु वह्निवादिपदस्य धूमव्यापकवह्नित्वादिना निरुद्धल-
क्षणेन उद्देश्यतावच्छेदकस्य व्यापकताया एव विधेयसंसर्गघट-
कतया भागस्य ग्रामाणिकतया पूर्वोक्तयुक्त्या च तत्र धूमादेरुद्देश्य-

तावच्छेदकतायिरूपेण सव्यापकतायाः संसर्गघटकत्वासम्भवात् ।

प्राञ्चस्तु धीप्तास्थले व्यापकताया न शाब्दबोधः किन्तु द्विरुक्तग्रामादिपदाद् ग्रामत्वादिनोपस्थितेषु सकलग्रामादिषु द्विरुक्त्यपदाच्च महानसत्त्वमहानसान्यत्वादिना उपस्थितेषु, तत्पदेन च तेन तेन रूपेण परामृष्टेषु सकलधूमादिमत्सु विधेयसम्बन्धः शब्दात् प्रतीयते, तावता कचिदपि व्याप्यधिकरणे व्यापकामावशङ्काया अभावात् (१) व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारदर्शनसत्त्वात्, तदुत्तरकालं मानस एव व्यापकताबोधः । सकलद्वन्द्वविनियमस्य ग्रामाणिकत्वेऽगत्या तस्य सङ्कोचः ।

अथ तादृशविनियमासत्त्वे द्विरुक्तवैयर्थ्यमिति चेन्न । सकलव्यक्तिपरत्वप्राहकतया तदुपयोगात् यो य इत्यस्य पदद्वयभ्रमेण महानसत्त्वरादिरूपधर्मिद्वयमात्रपरत्वभ्रमसम्भवादातिस्फुटत्वाय न्यायातिरिक्तस्थले तत्पदेऽपि धीप्ता दृश्यते एकतत्पदेनापि धर्मिद्वयपरामर्शसम्भवात्तन्मात्रपरत्वे तत्पदान्तरवैयर्थ्यमिति प्रतिसन्धानेन तादृशभ्रमनिवृत्तिसम्भवात्, एकदा यावद्यक्तिप्रत्यायनेच्छेष धीप्तापदाधेः, युगपद्याप्तुमिच्छा धाप्ता इत्यभियुक्तेर्वारणात्, न तु व्यापकत्वप्रत्यायनेच्छा युगपदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यो यो धूमवानित्यादौ यत्पदार्थव्यापकत्वबोधात् यत्पदे द्विवचनानुपपत्तेश्चेत्याहुः । अत्र व्यापकतायाः शाब्दबोधानुपगमे यत्पदेन महानसत्त्वादिना सकलव्यक्तिषु घट्टपादिमत्ताबोधेऽपि धूमादिमत्त्वेन तेष्वेव घट्टपाद्यभाववत्त्वशङ्कासम्भवात् मनसा व्यापकतानिश्चयसम्भवतीत्यनुपपत्तिः समानविषयकत्वमात्रेण विरोधिताव्यवस्थापनमन्तरेण दुर्घादैवेति चिन्त्यम् ।

साध्ययोगव्यवच्छेदपदेन व्यापकतालाभार्थं व्याचष्टे । अयोग इति । अभावप्रतियोगित्वम् । हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, विरोध्यर्थकनञ्चा तदधिकरणयोगविरोधिनोऽयोगपदार्थत्वं बोध्यत इत्यभिप्रायः । साध्यस्यायोगान्यये तद्विपुल्यापकत्यालाभाच्चच्छेदान्वयितया व्याचष्टे । तथा चेति । व्यवच्छेदेनेति । व्यापकतान्वयी अमेदस्त्वतीपार्थः, न्यूनताभङ्गाय साध्यपदन्यावृत्तित्वधीहेतुतायां (२) केवलान्वय्यनुमा-

(१) असम्भवात् इति पु० पा० ।

(२) साध्यपदन्यावृत्तित्वधीहेतुतामत् इति पु० पा० ।

नानुपपत्तिदोषमपि दर्शयति । न स्याद्येति । हेतौ साध्यप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यरूपव्याभिचारधियः साध्ये हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाविषयकतया समानविषयकत्वेन विरोधितामते व्यापकताधीविरोधित्वमावश्यकमिति हेतुः साध्यव्याभिचारित्युद्भावनेस्यापि युक्तत्वाद्दोषोऽपीत्यादिमूलासङ्गतितरत् आह । एतद्येति । विरोधस्य । व्यापकताधीप्रतिबन्धकत्वस्य । (१) अतिस्फुटत्वम् । सर्वथादिसिद्धत्व, अमिसन्धाय न तु हेतुधर्मिकः व्याभिचारधियोऽविरोधित्वम् । अत्रैव हेतुमाह । साध्याभावेति । समानविषयत्वेन विरोधितामतमवलम्ब्येति भावः । स्वयं समानप्रकारकधिय एव विरोधित्वोपगमाद् वदन्तीति ।

(चि०) अथ पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरिति परामर्शो यदि तदा पर्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्वतवह्निः परामर्शविषय एवेति किमनुमेयमिति चेत् ? तर्हि पर्वतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतामिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम् । यदि च स्मृता व्याप्तिधूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानम् । वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधिकरण्यं, व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेष इति तत्रैवानुमितिरफला स्यात् । न चैवं परामर्शस्य चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम् । इष्टत्वात्, असन्निकृष्टधूमादाविच मानस एव हि सर्वत्र परामर्शः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधूमोपनयोपक्षेपणम् ।

(१) 'विराधस्य' अव्यापकताधियो व्यापकताधीप्रतिरोधस्य इति पु० पा० ।

(दी०) मानस एवेति । प्रायिकत्वाभिप्रायेण, तेन कचिच्छब्दादिना कचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शेऽपि न क्षतिः, पक्षे साध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमित्तया अनुमितिसम्भवात् ।

(गा०) मूले किमनुमेयमिति सर्वत्र वास्तवपक्षीयसाध्यभानमेवानुमानफलमित्यभिमानेन, स्मृता व्याप्तिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यसम्बन्धमगृहीत्वैव धूमेऽवगम्यते पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नेऽपि पक्षे साध्यसम्बन्धग्रहादनुमानवैफल्ये वैपरीत्यमेव इत्याह । यस्तुतस्त्विति । न तु धूमसामानाधिकरण्यमिति । येन पर्वतीयधूमसामानाधिकरण्यस्य बहौ भाने तादृशधूमाधिकरणपक्षसम्बन्धस्य तत्र भानमावश्यकमिति शङ्क्यतेति शेषः । मानस एव परामर्श इति योजना, सर्वत्र हेतुरिति शेषः । अत्र सर्वपदस्यानुमितिसामान्यार्थकत्वेऽसङ्गतिः साध्यविशेष्यकस्यापि परोक्षरूपस्य कदाचिच्चानुपादिरूपस्य च परामर्शस्यानुमितिजनकत्वसम्भवादत्त आह दीधितौ । प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति । इन्द्रियासन्निकृष्टसाध्यकप्रत्यक्षपरामर्शजन्यानुमितिसामान्याभिप्रायेण इत्यर्थः, साध्येन्द्रियसन्निकर्षस्तथे प्रत्यक्षतः साध्यसिद्धेः कथं परामर्शेनानुमितिर्जननीयेत्याकाङ्क्षायां तदुपपादक हेतुमाह । पक्ष इति ।

(चि०) अथ जनकज्ञाने उपसर्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात्, न हि जनकज्ञाने उपसर्जनतयाऽवगतं जन्यज्ञाने प्राधान्येन भासते, तथा दर्शनात् । न चानुमितेस्तथात्वमसिद्धम्, पर्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेन्न । पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष इति ज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तवापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः, न हि कारणीभूतज्ञाने यद् विशेष्यतया भासते तत्कार्याभूतेऽपि तथा, इह भृतले घ-

दो नार्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद् भूतलमिति ज्ञाने
तत्र च व्याभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्श-
स्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशेषिकामनुमितिं ज-
नयति नातथाभूतामेवं ममापि तुल्यमिति ।

(दी०) व्याभिचारादिति । नच यत्र यदुभयवैशिष्ट्या-
वगाहि ज्ञानं कारणं तत्र तेदकतरोपसर्जनस्यान्यतरस्य
जन्यज्ञाने प्राधान्येन न भानमिति वाच्यम् । मानाभावात् ।
अत्र चेदमस्वरसबीजम्, पक्षधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गित्वत्वेनाभावज्ञानं बहुधादावभ्रान्तपसम्भवि तादृशप्रतियो-
गित्वप्रतियोगिताकाभावावगाहि चातिप्रसक्तं पक्षधर्मधूमसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेन च तज्ज्ञानं न व्यापकं येन
रूपेण पक्षधर्मताग्रहः तद्रूपावाच्छिन्ने व्यापकताज्ञानं च मीमांस-
कमतनिरासेनैव निरस्तमिति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्ययो-
धं शब्दमणिदीधितौ विवेचयिष्यामः ।

(गा०) जनकज्ञान इत्यादिनियमे विशेषणपूरणेन व्याभिचा-
रोद्धारमाशङ्कते । यदुभयेति । यदुभयनिरूपितवैशिष्ट्यविषयताव-
च्छिन्नस्य जनकताश्रयज्ञाने तयोरेकतरांशे उपसर्जनतया भातस्य
तदुभयान्यतरस्य न प्राधान्येन स्थविष्यतेत्यर्थः । दण्डी पुरुष
इत ज्ञाननिरूपितायां पुरुषे दण्ड इति ज्ञाननिरूपजनकतायां च द-
ण्डपुरुषोभयवैशिष्ट्यविषयिता नावच्छेदिका अपि दण्डदण्ड-
त्वंवैशिष्ट्यविषयतैवेति पुरुषे दण्ड इति ज्ञाने दण्डोपसर्जनतया भा-
तस्यापि पुरुषस्य फलीभूत दण्डी पुरुष इति ज्ञाने प्राधान्येन भा-
नेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

चैत्रानुयोगिकदण्डवैशिष्ट्यज्ञानत्वेन दण्डविशिष्टचैत्रानुयोगि-
ककुण्डलवैशिष्ट्यज्ञानजनके दण्डिचैत्रे कुण्डलमिति ज्ञाने कुण्ड-
लांशे उपसर्जनतया भातस्य चैत्रस्य फलीभूतज्ञाने प्राधान्येन
ज्ञानात् तयोरेकतरांशे इति दण्डानुयोगिकरक्त्यवैशिष्ट्यज्ञानत्वे-

न रक्तदण्डवान् पुरुष इति विशिष्टवैशिष्ट्यधीजनके पुरुषे रक्तदण्ड इति ज्ञाने दण्डोपसर्जनतया भातस्य पुरुषस्य फलीभूतज्ञाने प्राधान्येन भानात्तदुभयाग्यतरस्येति ।

अथैवमपि व्याप्यविशेष्यकपक्षविशेषणकपरामर्शात्पक्षविशेष्यकानुमितेरुपस्था व्यभिचारः ।

यदि चानुभवे विवदमानस्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितिमेव स्वीकरोति तथाऽपि व्याप्यंशे उपसर्जनतया जनकज्ञाने भातसाध्यस्यानुमितौ प्राधान्येन भानाद्यभिचारो दुर्वार एव यदि चानुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमानुभवस्य उक्तनियमस्य चानुरोधात्पक्षविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितिहेतुरुच्यते तदाऽपि यत्र पक्षस्यैव हेतुता तत्र पक्षांशे उपसर्जनतया भातस्य हेतुरूपपक्षस्यानुमितौ प्राधान्येन भानाद्यभिचारः । अभावादिपक्षकानुमितौ प्राधान्येन भातमानस्याप्यभावादेर्जनकीभूतव्याप्तिज्ञाने प्रतियोगितांशे उपसर्जनतया भानाच्च व्यभिचारः । एवं च दण्डिचैत्रे दण्ड इति ज्ञाने दण्डांशे प्रकारीभूतस्य चैत्रस्य तज्जन्ये दण्डी चैत्रः कुण्डलीति ज्ञाने प्राधान्येन भानादपि व्यभिचार इति चेत् ? मैघम् । उपसर्जनतयेति सावधारणं तथा च तदेकतरांश उपसर्जनतया भातस्येत्यस्य तदेकतरविशेष्यतया भातस्येत्यर्थः । विशेष्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधारणमतोऽभावादिपक्षकानुमितिजनकपरामर्शोऽभावादिरूपपक्षस्य व्याप्यन्तर्गतप्रतियोगिताद्यंशे प्रकारतयेव परंपरया विशेष्यतयाऽपि ज्ञानाच्च तद्विशेष्यतयाऽभातत्वरूपहेतुसत्त्वमिति न व्यभिचारः ।

न च परामर्शो तादृशपक्षस्य परम्परया विशेष्यत्वेऽपि कारणीभूतव्याप्तिज्ञाने उपसर्जनतयैव भानात् व्यभिचारस्य दुर्वारता, जनकज्ञानसामान्ये तद्विशेष्यत्वनिवेशे च व्यापकतापरामर्शहेतुतामतेऽपि क्वचित्समूहालम्बनरूपज्ञाने पक्षस्य विशेष्यतया तत्र हेतुसत्त्वदुर्भिक्षमिति घाच्यम् । फलोपधायकज्ञानसामान्ये साक्षाज्जनकयत्किञ्चिज्ज्ञाने वाऽविशेष्यकत्वस्य विवक्षणात् व्याप्यविशेष्यकपरामर्शश्च नानुमितौ हेतुरित्याशयः । पक्षस्य व्यापकतापरामर्शे पक्षतावच्छेदकांशे विशेष्यत्वेऽपि तदुभयेत्यनेन पक्षहेतुभयमुपादाय तदेकतरविशेष्यतया तस्य हेतुमत्त्वमुच्यते ।

न चैवमपि रक्तो दण्ड इति ज्ञाने विशेषणतयैव मातस्य रक्तवस्य तज्जन्ये रक्तदण्डवान् पुरुषः रक्तस्य प्रमेयमित्यादौ प्राधान्येन भानाद्यभिचार इति वाच्यम् । न प्राधान्येन भानमित्यस्य न तज्ज्ञानीयप्रकारतापच्छिन्नत्वे सति तद्विषयत्वार्थमर्थकत्वात् ।

यस्तु यदुभयवैशिष्ट्यवति धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन यजनकतायामवच्छेदिका या स्वनिरूपितविशेष्यताव्यधिकरणप्रकारता तदाश्रयस्तजनकताप्रतियोगिकजनतावच्छेदकीभूता या विशेष्यता तदनाश्रय इत्यर्थः । तास्नाभावव्याप्यगोत्याभाववान् गोत्याभाव इति ज्ञानजन्ये गोत्याभावः सास्नाभाप्रचानेति ज्ञाने विशेष्यतया भासमानं गोत्याभावे गोत्याभावप्रावृत्तिविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रये व्यभिचारवारणाय स्वनिरूपितविशेष्यताव्यधिकरणत्वे हेतुघटकप्रकारताया निवेशिनम् । षष्ठिव्याप्यं परंते इत्याकारकज्ञानजन्यानुमितिविशेष्ये व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयतात्वेन जनकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रये व्यभिचारवारणाय प्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वविचक्षणम् । व्याप्यपक्षविशेष्यकपरामर्शयोरनुगमरक्षार्थं उक्तपरामर्शीयपक्षविषयतायाः प्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदकत्वानुपगमात् तथा विचक्षणे तादृशव्यभिचारानवकाशात् गोत्याभाप्रव्याप्यसास्नाभाववान् गोत्याभाव इति पक्षविशेष्यकतादृशज्ञानजन्यानुमितिविशेष्ये गोत्याभावे व्याप्तिविशिष्टसामानाधिकरण्यान्तर्गताधिकरणांशे प्रकारतायाः स्वाधिकरणाविषयतानिरूपितप्रकारतात्वेन जनकतावच्छेदिकाया आश्रये व्यभिचारवारणाय धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वेनावच्छेकसाध्यमानस्यानुमित्यनुपयोगितया धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनाधिकरणविषयताया अनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वात् तत्र व्यभिचारः । साध्ये जन्यज्ञानीयविशेष्यतामुपेक्ष्य जन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतानिवेशात् दण्डी पुरुष इति ज्ञानप्रकारताश्रये दण्डपुरुषे दण्ड इति तज्जन्यज्ञानविशेष्यताश्रये दण्डे न व्यभिचारः । तादृशविशेष्यतायाः दण्डी पुरुष इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकताभावादिति । तच्चिन्त्यम् । पर्यंतविशेष्य-

कपरामर्शजन्यपक्षीयधूमत्वावच्छिन्नलिङ्गहर्षतपक्षकानुमितिविशेष-
पवर्तते स्थनिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणाविशेष्यतावच्छेदकी-
भूतधूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारनाश्रये व्यभिचारादिति ।

अत्र । व्यापकतापरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे । पक्षधर्मैति । प-
क्षधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नभावस्य ज्ञानं
पक्षधर्मरासभादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्ववति बहुधादौ
प्रमात्मकं न सम्भवतीत्यर्थः । तथा च तस्यानुमितिहेतुत्वेऽभ्रान्त-
स्याऽनुमितिः स्यादिति भावः । तादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिकत्वे-
न धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नभावज्ञानस्य
हेतुतायामुक्तदोषाभावात्तत्र द्वापान्तरमाह । तादृशेति । अवगाहिते-
त्यत्र ज्ञानमित्यनुपपन्ननीयम् । अतिप्रसक्तमिति । व्यभिचारात् साधा-
रणमित्यर्थः । पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वावगाह्यभावज्ञानहेतुतां व्युपयति । पक्षधर्मैति । त-
ज्ज्ञानम् । अभावावगाहित्वम् । अव्यापकम् । विशुद्धधूमत्वादिरूपहे-
तुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकताज्ञानासङ्गादकम् । पक्षधर्मधूमत्वा-
वच्छिन्नव्यापकतात्मकादभावाद् धूमत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापक-
तात्मकस्य सामान्याभावस्यान्यत्वादिति भावः ।

न च तादृशज्ञानासङ्गदो न दोषाय सर्वत्र पक्षीयधूमादि-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नभावज्ञानादेवानुमिति-
रूपेणान्तव्येति वाच्यम् । ईदृशव्यापकताया ग्रहे यत्र पर्व-
तीयधूमस्तत्र वह्निरिति सहचारग्रहस्यापेक्षिततया महानसादौ
सहचारदर्शनेनास्यागृहीतत्वेन पक्षीयधूमदर्शनदशायामुपनयासम्भ-
वात् । कथञ्चित् उपनयसम्भवेऽपि पूर्वगृहीतव्यापकताया अनु-
योगितापत्त्या तज्ज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधात् ।

न च पक्षीयधूमत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानान्द्वयतामपि कचिदनु-
मित्युत्पत्त्या तद्धेतुत्वे कथमनुभवविरोध इति वाच्यम् । पक्षीयधूम-
त्वेन पक्षधर्मतावगादिन एतादृशव्यापकताघटितव्याप्तिविषयकप-
रामर्शस्य मयाऽनुमितिहेतुत्वोपगमात् । तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं
विना तादृशव्यापकताज्ञानादनुमितेरनुभवविरोधादत्वात् ।

यत्तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वसम्बन्धेन पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेन

तादृशासाधप्रतियोगित्वप्रकारकममाधश्चानमनुमितिहेतुरिति । तद-
सत् । यादृशधर्मप्रकारेण प्रतियोगिनांऽभावांशे प्रकारता तादृश-
स्यैव प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वमान न न्यूनोऽधिके चेत्यनुभवेन प-
क्षायत्वघटिनधर्मप्रकारेण प्रतियोगिनि भासमाने पक्षायत्वांशं प-
रित्यज्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विरुद्धत्वात् । न हि नानो,
घटो नास्तीत्याधाकारिका कदाचिदपि घटादिसामान्याभाववृद्धिः ।
माघा तादृशं प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानमनुभवोऽधिरौत्सीत् ।
तथाप्युक्तज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वरूपेणानुमितिहेतुत्वे धूमसमानाधि-
करणाभावाद्यस्य सम्यन्धविधया विषयतायाः प्रकारत्वेन वि-
षयतायाश्चावच्छेदकतयाऽनुप्रवेशाद्वीर्यम् । व्याप्यवसादीहेतुनामते
च प्रतियोगितासम्बन्धेन धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व-
त्वावच्छिन्नप्रकारकस्यैव लघोरवच्छेदकत्वात् ।

न चोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व सम्बन्धविधया धूम-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्य च प्रतियोगित्वांशे प्रकारत-
याऽवगाहमानां पुष्टिं धारयितुं व्याप्यपरामर्शहेतुतायादिनाऽपि धू-
मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गक-
त्वपर्यन्त निषेद्यमिति क लाघवमिति चाक्षयम् । प्रतियोगिप्रका-
रतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभावोपरागेणैव प्रतियोगितायाः संसर्गत्वो-
पगमेनोक्तज्ञानस्यैवासिद्धेः ।

अथ व्यापकताधीहेतुतामतेऽपि प्रतियोगितासंसर्गकत्वमात्रं नि-
षेद्यम्, शुद्धप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गकज्ञा-
नादनुमितिरिष्यत एव, उभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्बन्धेन पक्षायधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्र-
कारक ज्ञान तेनापि नेष्यते प्रतियोगिनि प्रकारीभूतो यादृशो धर्म-
स्तदवच्छिन्नतत्त्वदृष्टकधर्मावच्छिन्नत्वान्यतररूपेणैव प्रतियोगितायाः
संसर्गतापगमात् इति चेत् ? माभूदेव गौरवम्, तथाऽपि किञ्चिदं-
शपरित्यागेन प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वप-
र्याप्त्यवगाहनोपगमे बाधादिवुद्धेः प्रतिबन्धकतायां गौरवेण त-
स्य हेतुतया उक्तपरामर्शहेतुत्वासम्भवस्तथा हि घटत्वाद्यवच्छि-
न्नविशिष्टवृद्धिं प्रति घटादिसामान्याभावज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वेन
न प्रतिबन्धकता घटादिसामान्याभावत्वेनाभावांतरावगादि-

प्रमासंप्रहात् । नाऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे शुद्धघट-
त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसंसर्गकनीलघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकमवन्मतसिद्धज्ञानासङ्गहा-
द्यापि शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गेण प्रतियोगिप्रका-
रकाभावज्ञानत्वेन, शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नतया तदनवच्छिन्नप्रति-
योगित्वावगाहिभ्रमासङ्गहात् । किन्तु संसर्गघटकतया घटत्वाद्यंशे
प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानत्वेनैव अस्मन्मते च
प्रतियोगितासंसर्गकघटत्वादिपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकज्ञानत्वेन
स्वरूपसत्पर्याप्तिनिवेशापेक्षया च पर्याप्त्यवगाहितानिवेशमते ऽने-
कपियताधनिवेशाधिक्याद्वीरवमिति सर्वत्र पक्षीयत्वविशिष्टतत्त-
त्वेतुनिरूपितव्यापकतापरामर्शादेवानुमितिः, तादृशव्यापकतायाः
प्रागग्रहेऽपि तद्व्यवहारप्रत्येकपदार्थज्ञानाद्विशिष्टावैयक्योपनीतभा-
नात्मकस्तद्विषयकपरामर्शः सुघटः । धूमादिसामान्यव्यापकताग्रहः
पक्षीयधूमाद्यव्यापकत्वशङ्कानिरासद्वारा उक्तपरामर्श उपयुज्यत
इति तु समीचीनतया प्रतिभाति ।

ननुक्तव्यापकताज्ञानवत् स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यज-
न्यस्वर्गजनकताघटकव्यापकतायोधोऽपि वितर्कग्रस्त इति भवता-
मपि का गतिस्तथा हि तत्र स्वर्गव्यापकत्वं स्वर्गसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगित्वाद्यवच्छिन्नभावः तदा यागत्वाद्यच्छिन्ने तद्वाधो
गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गस्य यागव्यभिचारात् । नापि स्वर्गसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगित्वप्रतियोगिकोऽभावः अतिप्रसक्तस्य द्वित्वा-
द्यवच्छिन्नतद्भावस्यापि तथान्वात् । नापि विजातीयस्वर्गसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाऽभावः । कार्यकारणभावे
गृहीत एव तदन्यथाऽनुपपत्त्या कार्यतावच्छेदकजातिकल्पनात् प्र-
थमं मानाभावेन तादृशजात्यनुपस्थित्या तद्व्यवहाररूपावच्छिन्ना-
भावस्य विधिना बोधयितुमशक्यत्वादित्यत आह । स्वर्गेति । अय-
म्भावः, स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नत्वस्वानुयोग्य-
नुयोगिकत्योभयसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावाधिकरणताविशि-
ष्टस्वक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकतद्रूपावच्छिन्ननि-
ष्ठाऽन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकधर्मवत्तत्कत्वमेव तद्रूपावच्छि-
न्नस्य तज्जमकत्वं ईदृशं तु यागत्वाद्यवच्छिन्नं स्वर्गादिजनकत्वं

तादृशमाद्यप्रतियोगित्वप्रकारकमभावज्ञानमनुमितिहेतुरिति । तद-
सत् । यादृशधर्मप्रकारेण प्रतियोगिनोऽभावांशे प्रकारता तादृश-
स्यैव प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वमान न न्यूनोऽधिके चेत्यनुभवेन प-
क्षायत्वघटिनधर्मप्रकारेण प्रतियोगिनि भासमाने पक्षायत्तांशं प-
रित्यज्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विरुद्धत्वात् । न हि नालो-
घटो नास्तोत्याधाकारिका कदाचिदपि घटादिसामान्याभावबुद्धिः ।
माघा तादृशं प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानमनुभवोऽधिरासीत् ।
तथाप्युक्तज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वरूपेणानुमितिहेतुत्वे धूमसमानाधि-
करणाभावाद्यशस्य सम्बन्धविधया विषयतायाः प्रकारत्वेन वि-
षयतायाश्चावच्छेदकनयाऽनुप्रवेशाद्गौरवम् । व्याप्यवत्ताद्गौरवहेतुनामते
च प्रतियोगितासम्बन्धेन धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्व-
त्वावच्छिन्नप्रकारकस्यैव लघोरवच्छेदकत्वात् ।

न चोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व सम्बन्धविधया धूम-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वं च प्रतियोगित्वांशे प्रकारत-
याऽवगाहमानां बुद्धिं धारयितुं व्याप्यपरामर्शहेतुतायादिनाऽपि धू-
मसमानाधिकरणाभाद्यप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गक-
त्वपर्यन्त निवेद्यमिति कलाघवमिति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रका-
रतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोपरागेणैव प्रतियोगितायाः ससर्गत्यो-
पगमेनोक्तज्ञानस्येवासिद्धेः ।

अथ व्यापकताधीहेतुनामतेऽपि प्रतियोगितासंसर्गकत्वमात्रं नि-
वेद्यम्, शुद्धप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गकज्ञा-
नादनुमितिरिष्यत एव, उभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस-
म्बन्धेन पक्षायधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्र-
कारकज्ञानतेनापि नेष्यते प्रतियोगिनि प्रकारीभूतो यादृशो धर्म-
स्तदवच्छिन्नप्रकारकधर्मावच्छिन्नत्वान्यतररूपेणैव प्रतियोगितायाः
ससर्गतोपगमात् इति चत् ? माभूदेव गौरवम्, तथाऽपि किञ्चिद-
शपरित्योगेन प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वप-
र्याप्यवगाहोपगमे बाधादिवुद्धेः प्रतिबन्धकतायां गौरवेण त-
स्य हेतुतया उक्तपरामर्शहेतुत्वासम्भवस्तथा हि घटत्वाद्यवच्छि-
न्नावच्छिष्टबुद्धिं प्रति घटादिसामान्याभावज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वेन
न प्रतिबन्धकता घटादिसामान्याभावत्वेनाऽमाधान्तरावगाहि-

प्रमासंप्रहात् । नाऽपि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावांशे शुद्धघट-
त्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसंसर्गकनीलघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकभवन्मतसिद्धज्ञानासद्ब्रह्म-
णापि शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गेण प्रतियोगिप्रका-
रकाभावज्ञानत्वेन, शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नतया तदनवच्छिन्नप्रति-
योगित्वावगाहिभ्रमासद्ब्रह्मात् । किन्तु संसर्गघटकतया घटत्वाद्यंशे
प्रतियोगित्वाद्यच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिज्ञानत्वेनैव अस्मन्मते च
प्रतियोगितासंसर्गकघटत्वादिपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकज्ञानत्वेन
स्वरूपसत्पर्याप्तिनिवेशापेक्षया च पर्याप्त्यवगाहितानिवेशमते ऽने-
कपियतावनिवेशाधिक्यादौरेवमिति सर्वत्र पक्षीयत्वविशिष्टतत्त्व-
हेतुनिरूपितव्यापकतापरामर्शादेवानुमितिः, तादृशव्यापकतायाः
प्रागप्रदेऽपि तद्वदकप्रत्येकपदार्थज्ञानाद्विशिष्टाविषयकोपनीतभा-
नात्मकस्तद्विषयरूपपरामर्शः सुघटः । धूमादिसामान्यव्यापकताग्रहः
पक्षीयधूमाद्यव्यापकत्वशङ्कानिरासद्वारा उक्तपरामर्श उपयुज्यत
इति तु समीचीनतया प्रतिभाति ।

ननूक्तव्यापकताज्ञानवत् स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिवाक्यज-
न्यस्वर्गजनकताघटकव्यापकतायोधोऽपि वितर्कप्रस्त इति भवता-
मपि का गतिस्तथा हि तत्र स्वर्गव्यापकत्वं स्वर्गसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावः तदा यागत्वावच्छिन्ने तद्वाधो
गङ्गास्तानादिजन्यस्वर्गस्य यागव्यभिचारात् । नापि स्वर्गसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगित्वप्रतियोगिकोऽभावः अतिप्रसक्तस्य द्वित्वा-
द्यवच्छिन्नतदभावस्यापि तथात्वात् । नापि विजातीयस्वर्गसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाऽभावः । कार्यकारणभावे
गृहीत एव तदन्यथाऽनुपपत्त्या कार्यतावच्छेदकजातिकल्पनात् प्र-
थमं मानाभावेन तादृशजात्यनुपस्थित्या तद्वदितरूपावच्छिन्ना-
भावस्य विधिना बोधयितुमशक्यत्वादित्यत आह । स्वर्गेति । अय-
म्भावः, स्वावच्छेदकक्षणाव्यवाहितोत्तरक्षणावच्छिन्नत्वस्वानुयोग्य-
नुयोगिकत्वोभयसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावाधिकरणताविशि-
ष्टस्वक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकतद्रूपावच्छिन्ननि-
ष्ठाऽन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकधर्मवत्तत्त्वमेव तद्रूपावच्छि-
न्नस्य तज्जनकत्वं ईदृशं तु यागत्वाद्यवच्छिन्नं स्वर्गादिजनकत्वं

जन्यतावच्छेदकजातेविशिष्टापरिचयेऽपि सुप्रहम्, केयलान्वयि-
नीश्वरशानादावेनादृशकारणत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । प्रवृत्तु-
योगिकारणताया एव निरुक्तरूपत्वात् ।

अथ वा स्वरूपसम्बन्धविशेष एव कारणत्वं न त्वनन्यथासिद्ध-
नियतपूर्ववर्तित्वम्, बन्धन्यासिद्धभावेकद्वयस्य दुर्ज्ञेयत्वात् । एवं
च प्रमाणान्तरावेद्यजातिविशेषस्य यागादिनिष्ठजनकतावच्छेदक-
घटितस्य निरुक्तरूपस्य दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् ।

(चि०) एवं लिङ्गपरामर्शः कारणं न तु परामृ-
श्यमाणं लिङ्गम् । अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लि-
ङ्गपरामर्शः । तथा च लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारण-
ताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्व-
प्रहात् । न च लिङ्गं परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथा-
सिद्धम्, परिचये पिशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव वि-
शेषकं तथा चान्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः अन्य-
था परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि
कारणं न स्यात् । अपि च धूमवान् बह्निमानिति धू-
मसमानकालबह्निविषया धूमाविशेषणिकाऽनुमितिः
ज्ञायमानविशेषणजन्या विशेषणसमानकालतया
विशेष्यविषयेऽशाब्दविशिष्टभानत्वात् दण्डी पुरुष
इति विशिष्टप्रत्ययवत् । अत एव ज्ञायमानविशेष-
णजन्यत्वेन विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननै-
यत्वं यथा दण्डी पुरुष इति प्रत्यक्षे तेन धूमसमानका-
लान्वहिसिद्धिः । अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्तिबह्वधु-
मानं न स्यात् सम्यगविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्यग्रहा-
त् । किं च लिङ्गकरणात्वपक्षे परामर्श एव तद्व्यापारः
परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमास्ति चरमकारणत्वा-

दिति न तत् करणम् ।

(दी०) परिचायकत्वं परिचेयव्यावर्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह । परिचेय इति । विशेषणतया तत्त्वे पुनराह । तथा चेति । अवच्छेदकतामात्रेण चान्यथासिद्धावाह । अन्यथासिद्धावाह । अन्यथेति । अपि चेत्यादि । या यद्विशेषणसमानकालीनत्वेन तादृशी बुद्धिः सा ज्ञायमानतद्विशेषणजन्येति सामान्यव्याप्तौ पक्षधर्मतासम्पत्तये धूमविशेषणिकेत्यादि । ताद्रूपस्यानुभविकत्वप्रदर्शनाय धूमवानित्यादि । ज्ञायमानेति च तज्ज्ञानस्यापि जनकत्वलाभाय । साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यत्वान्न विशेषणसमानकालतयेति । धूमकालीनबहिर्मानधूमध्वंसादित्यनुमितेर्धूमाजन्यत्वाद्विशेष्येति । विशेष्ये विशेषणभावापन्नं यत्समानकालीनत्वेन धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः ।

(गा०) उपलक्षणस्येव परिचायकत्वेन प्रसिद्धतया परिचायकत्वाप्रतिक्षेपण लिङ्गमेव विशेषणमिति विशेषणत्वोपगमो मूलेऽसङ्गतः ।

न च परिचायकत्वप्रतिक्षेपक एवायं ग्रन्थः । अग्रिमस्येन्द्रियसंयोगपरिचायकत्वामिधानस्याऽसङ्गतेः, अत एवोपलक्षणविशेषणसाधारणपरिचायकत्वपरतां प्रकृते दर्शयति । परिचायकत्वमिति । परिचायकत्वमन्यथासिद्धिप्रयोजकत्वेनाभिहितमिति तन्निराकरणमाकाङ्क्षितमिति परिचय इत्यादेरुपलक्षणतया परिचायकत्वानिराकरणपरतामाह । तथेति ।

विशेषणमपि परिचायकत्वेनान्यथासिद्धमेवेत्याशङ्कायां अन्यथासिद्धिप्रयोजकं उपलक्षणतया परिचायकत्वमेवेति भावं स्फुटीकर्तुं तथा चेति मूलमवतारयति । विशेषणतयेति । तत्त्वे । परिचायकत्वे । अवच्छेदकतयाऽन्यथासिद्धिरुपलक्षणतयेव विशेषणतयाऽपि परिचायकस्याविशिष्टेत्याशङ्कायामन्यथेत्यादिप्रतीकमवतारयति । अवच्छेदकतेति । माप्रपदेन विशेषणत्वस्याप्रयोजकत्व-

मुक्तम् । ज्ञायमानलिङ्गजन्यत्वसाध्यकानुमाने विशेषणजन्यत्वेन सामान्यतः साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकादिजन्यतयाऽर्शान्तरम् । अनुमितौ च व्यभिचारवारकान्यहेतुविशेषणानां च वैधर्म्यं सर्वत्रैषानुमिती किञ्चिद्विशेषणजन्यत्वेन साध्यसत्त्वात् धूमजन्यत्वत्वेन साध्यत्वे दृष्टान्तविधानविरोध इत्यतः सामान्यव्याप्त्या पक्षधर्मतायलात् धूमजन्यत्वसिद्धिरिति प्रदर्शयन् पदप्रयोजनाभ्याह । या यदिति । समानकालीनतयेति । विषयताकपवैशिष्ट्यं तृतीयार्थः, तस्य च बुद्धाद्यन्वयः । तादृशी । अशाब्दी । पक्षधर्मतासम्पत्तये । धूमजन्यत्वसिद्धौपयिकविशेषणार्थमत्र धूमकालीनत्वाद्यगाहित्वघटितहेतोः पक्षवृत्तित्वलाभाय । अनुमिती धूमस्याविशेषणत्वे तत्कालीनताया वङ्गभादाद्यमाने च तत्र तादृशहेतुसत्त्वानिर्वाहादिति भावः । धूमविशेषणिकेत्यादीति । आदिपदाद् धूमसमानकालवह्निविषयेत्यस्य परिग्रहः । एवञ्च धूमविशेषणिकेत्यस्य यथाहेतुव्याख्यान विशेष्ये धूमविशेषणिकेत्यर्थकत्वमयसेयम् । तादृश्यस्य । यथाव्याख्येयधूमविशेषणकत्वस्य । आनुभविकत्वप्रदर्शनायेति । अन्यथा तत्र प्रमाणानुयोगानिबृत्तेरिति भावः ।

धूमवानित्यादीति । धूमवान् वह्निमान् इत्याकारकज्ञानमित्यर्थः ।

ननु साध्ये विशेषणस्य ज्ञायमानत्वकथनम् न तेन रूपेण जनकतासिद्धये प्रत्यक्षविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकस्य विषयविधेय्य हेतुत्वस्य सर्वमतसिद्धतया ज्ञायमानत्वेन हेतुताया असिद्ध्या दृष्टान्तविरोधेन तद्रूपावच्छिन्नजन्यत्वस्य साध्यत्वासम्भवादिति तद्वैधर्म्यमित्यत आह । ज्ञायमानेतीति । तज्ज्ञानस्य । लिङ्गज्ञानस्य । जनकत्वलाभाय । जनकत्वे एतदनुमतत्वलाभाय, न तु तद्विशिष्टसम्पत्त्वस्य सिद्धौ तस्य जनकत्वसिद्धौ इत्यर्थस्तत्राविपादात् । साध्यविशिष्टानुमितेरिति ।

यद्यपि यद्विशेषणकत्वमात्रस्थाशान्दबुद्धिविशेषणत्वे पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टविषयकानुमितिः पक्षतावच्छेदकाद्यजन्यतयाऽपि व्यभिचारः प्रसज्यते तथाऽप्युद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टे यद्विशेष्यकोयुक्तौ न तथा व्यभिचार इति साध्यमात्रोपादानम् । धूमेति । धूमस्यातीततयाऽनुमित्यजनकत्वं सूचयितुं धूमध्यस्य हेतुत्वानुसरणम् ।

विशेष्यविषयकत्वस्य बुद्धिविशेषणत्वेऽपि दर्शितव्यभिचार-
स्य दुर्वारतया विशेष्यविषये यद्विशेषणं तत्समानकालतयेति
योजनामाहृत्य व्याचष्टे । विशेष्य इति । मुख्यविशेष्यतानिरूपितवि-
शेषणतयाऽवच्छिन्ना या विशेषणान्तरांशे भासमानसमानकालीनत्व-
विषयतानिरूपिता यद्विशेषणता तत्प्रतियोगीत्यर्थः । धूमवा-
न् पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ चन्द्रांशे भासमानसमानका-
लीनत्वसम्बन्धेन विधेयांशे विलक्षणप्रकारत्वमेवासिद्धमिति कथं
तस्य प्रतियोगितया हेतुभानं धर्मिपारतन्व्येणैव न तु स्वातन्त्र्येण
धूमसमानकालीनवह्निमानित्याकारकतापत्तेः । तत्पारतन्व्येण भानं
च तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छिन्नं विशेषणत्वमिति ।
तादृशानुमितेर्यत्पदोपादेयधूमघटितहेतुमत्त्वमव्याहतम् ।

अतु एकधर्मिपारतन्व्येणाऽभ्यांशे विशेषणत्वं तद्धर्मिनिरूपि-
तविशेषणत्वाभिन्नविशेषणत्वमेव, तथा चावच्छिन्नत्वस्थलेऽभेद-
एव निवेशनीय इति, तदसत् ।

तथा सति तुल्ययुक्त्या विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यबुद्ध्यावपि
विशेषणपारतन्व्येण विशेष्यांशे परंपरासम्बन्धेन विशेषणतावच्छेदक-
भानस्य विशेषणनिरूपिताविशेषणत्वाभिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेष-
णत्वात्मकतया पर्वतो धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसादित्यादिस्थली-
यधूमाजन्यानुमितेः पर्वतनिरूपितप्रकारत्वाभिन्नसमानकालीनत्व-
विषयतानिरूपितधूमनिष्ठप्रकारताप्रतियोगित्वेन व्यभिचारस्य दुर्वा-
रत्वापत्तेः । अस्मन्मते च तत्र मुख्यविशेष्यांशे या धूमीयप्रकारता
सा विशेषणांशे धूमीयप्रकारतयाऽवच्छिन्ना न वैपरीत्यमिति व्य-
भिचारानवकाशः ।

(दी०) तदानीं धूमवान् धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसा-
दिसादौ च विशेषणे विशेषणतापन्नस्य धूमस्य समानकालत्वं
वह्नौ भासते न तु विशेष्ये तथात्वापन्नस्य, अनुभवसिद्धो ह्ययं
विशिष्टबुद्धीनां विशेषणताविशेषः, विशेषणं धर्मितावच्छेदकं
विशेष्यं च विधेयम् । तथा च विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं यद्-
मविशिष्टे तत्समानकालीनत्वेनावगाहते या अशाब्दी बुद्धिः

सा तद्धर्मजन्येति पर्यवसितोऽर्थः । धूमकालीनवह्निमानित्यादौ च विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नं न धूमकालीनत्वेन भासते परं तु वह्नित्वावच्छिन्नम् । धूमवानगं धूमकालीनवह्निमान् पर्यतो वह्निमानालोकादिसादौ च न धूमवस्त्वविशिष्टे धूमकालीनवह्निमत्त्वं भासते किं तु तादृशविशिष्टपक्षतावच्छेदकवति वह्निमत्त्वं सम्बन्धमर्पादया यत्समानकालीनत्वमवगाहते इत्यपि वदन्ति ।

(गा०) मुख्यविशेष्यांशे या विशेषणता तत्सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य तदवच्छिन्नस्य निवेशनस्य मुख्यविशेष्यतानिवेशनस्य च प्रयोजनमाह । तदानीमिति । धूमस्य मुख्यविशेष्यांशे विशेषणतामाधिष्कृतुं धूमघानित्यंतं पक्षविशेषणम् । वर्तमानवैशिष्ट्यस्य मतुपा प्रायशो बोधनात्तदानीमित्यनुक्ती धूमस्यानुमितिसमये विद्यमानतालाभसंभयात्तस्य तत्र जनकत्वमपि संभाव्येतोर्तं तदुक्तिः । विशेषण इति । वह्निविषयतानिरूपितसमानकालीनत्वसंसर्गावच्छिन्ना धूमविशेषणता विशेषणीभूतकालीनरूपितविशेषणतावच्छिन्नैव न तु मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणतावच्छिन्नैत्यर्थः । इदं च विशेषणविशेषणधीटतपरंपरासम्यग्धेन तद्विशेष्यांशे विशेषणत्वमित्याशयेनोक्तम् । ननु पर्यवतिशेषणतापक्षस्य धूमस्य कालीनत्वसम्यग्धेन विधेयांशे विलक्षणप्रकारत्वमेवासिद्धमिति कथं तस्य हेतुघटकत्वमित्यत आह । अनुभवेति ।

अयमाशयः एकत्र द्वयमितिरीत्या दण्डकुंडलचौशिष्ट्याद्यगाहिज्ञानविलक्षणे तयोरेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकधर्माधिकरणतावच्छिन्नतदवच्छेदककालावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं विधेये भासते । अत एवासमानकालीनयोरेकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यज्ञानस्य भ्रमत्वम् निरुक्तरूपमेव च समानकालीनत्वमित्युच्यते यथाश्रुतस्य धर्म्यतर एव समानकाले वर्तमानयोरतिप्रसक्ततया तादृशयोस्तथाविधज्ञाने भ्रमत्वानिर्वाहकत्वात् निरुक्तसमानकालीनत्वभानोपगमे च तद्रूपविशिष्टविधेयवैशिष्ट्यस्य च धर्म्यन्तरे एव स-

त्वेनान्यधर्मिकज्ञानस्य तदवगाहित्वेन भ्रमत्वोपपत्तेः । समानकालीनत्वस्य नियतोपस्थितिविरहेण संसर्गतयैव भानमुपेयम् । अनुपस्थितस्य विशेषणत्वायोगात् एवं च दण्डी कुण्डलीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य दण्डकालीनकुण्डलीत्याकारकनावारणाय प्रकारतावैलक्षण्यमावश्यकम् । यदि च लाघवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकाधिकरणकालावच्छिन्नाधिकरणतैव विधेयस्य सम्यग्बोध इत्युच्यते तदा तदनुसारणान्यथैव हेतुनिर्वाच्य इति पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रमनुमितिर्विषयः न त्वेकविशिष्टपर्यायशब्दमिति प्राचीनमतानुसारेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वमेतद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यभासते न तु निरुक्तरूपामत्यभिप्रायणैवेदमनुमानं नातः पक्षतावच्छेदकमात्राय कापि व्यभिचार इत्यग्रे व्यक्तामन्विष्यति ।

विशेष्याविषय इत्यस्य व्यत्यासमसहमानः प्रकारान्तरेण हेतुमुपक्रमते । विशेषणमिति । धर्मितावच्छेदकम् । स्वधर्मितावच्छेदकम् । विधेयम् । विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नम् । विशेष्याविषय इति सप्तम्याश्च बुद्ध्यन्वायिविषयित्वार्थकतया विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं स्वधर्मितावच्छेदकयद्धर्मसमानकालीनतयाऽवगाहने या बुद्धिरित्यर्थो लभ्यते तत्र च धूमकालीनबहिमान् पर्वतो बालमान् धूमध्वसादित्यादौ व्यभिचारवारणायोपात्त स्वधर्मितावच्छेदकत्वं धर्मविशेषणमव्यावर्तकं धूमादेर्ज्ञानान्तर एव तस्य बहिष्त्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकत्वात् स्वनिरूपितस्तज्ज्ञानीयधर्मितावच्छेदकतानिधेशेऽपि तत्रैव धूमस्याधिकस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशेन व्यभिचारो दर्शयिष्यत इति स्वसमानकालीनतया विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नभानांशे धर्मितावच्छेदकत्वं निवेशयति । तथा चेति । यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मधर्मितावच्छेदकीकृत्य तत्समानकालीनत्वेन विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नमवगाहते विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणं यदूपं यत्समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नत्वपर्यतानवेशप्रयोजनमाह । धूमकालीनेति । धूम धर्मितावच्छेदकीकृत्य साध्यतावच्छेदकधूमकालीनत्वेन विधेयमवगाहमानायामपि धूमवानय धूमकालीनबहिमान्त्यन्य-

लिङ्गकानुमितौ विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधूमकालानुमितौ
सहितं बहिःत्वं न धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतया भासते अपि
तु शुद्धबहिःत्वमेवेति न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः ।

यद्यपि शुद्धबहिःत्वमप्यनुमित्यन्तरस्य समूहालम्बनरूपधूमवि-
शिष्टपक्षरुशुद्धबहिःत्वावच्छिन्नधूमकालीनबहिःत्वावच्छिन्नोभयसाध्य-
कप्रकृतानुमितेश्च विधेयताया अवच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणं भवती-
ति व्यभिचारो दुर्धारः ।

अथ तत्कालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्याप्तविधेयतावच्छेद-
कताकात्थनिवेशात् नायं व्यभिचारः समूहालम्बनानुमितौ धूमका-
लीनत्वधर्मितावच्छेदकत्वेन विधेयान्तरावच्छेदकत्वेन च शुद्धब-
हिःत्वस्य भाने ऽपि धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतानापन्नस्यैव तस्य
विधेयस्यान्तरावच्छेदकत्वादिति चेत्? एवं सति यद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य
वैयर्थ्यं वक्ष्यमाणधूमकालीनबहुव्यवच्छिन्नपक्षकानुमितौ उद्देश्यताव-
च्छेदकमध्य एव धूमकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतया बहिःत्वभानात्
विधेयतावच्छेदकतया तस्मिन् भासमाने तद्व्यच्छिन्ने समानका-
लीनत्वाभानेन तादृशविषयत्वस्येतरधर्मितावच्छेदकतानवच्छिन्न
एव तत्र पर्याप्तेर्व्यभिचारः प्रसक्तः ।

यत्तु विधेयत्वसमानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नतद्व्यच्छे-
दकावच्छिन्नविषयतयोरेकविषयतानिरूपितत्वनिवेशोक्तसमूहा-
लम्बनानुमितौ व्यभिचारः । तत्र शुद्धबहिःत्वावच्छिन्नविधेयत्वधूमस-
मानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नबहिःत्वावच्छिन्नविधेयत्वानिरूप-
कधर्मिविषयत्वयोः परस्परपरिहारेण प्रत्यकसाध्यकानुमीतिसम्ब-
द्धयोर्भेदादिति । तदपि न साधु । धूमवान् धूमकालीनबहिःत्वान्पर्वतो
बहिःत्वानिति वक्ष्यमाणानुमितावपि धूमसमानकालीनत्वधर्मितावच्छे-
दकतापन्नबहिःत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकशुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नधर्मि-
विषयतातो विशेषणद्वयविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नाया विधेयतानिरूप-
कधर्मिविषयताया भेदेन यद्विशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यापरिहारात्तथापि
स्वानिरूपकज्ञानानिरूपितविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणं य-
द्द्रूपं समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नतद्व्यच्छिन्नाविषयतानि-
वेशोक्तो व्यभिचारो न वा यद्विशिष्ट इत्यस्य वैयर्थ्यं समू-
हालम्बनरूपोक्तानुमितौ समानकालीनत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नं

यद्विहितं यादृशविषयतायामवच्छेदकतादृशविषयत्वानिरूपकशुद्ध-
वाहित्वावाच्छिन्नमात्रसाध्यकानुमितिनिरूपितविधेयताया एवावच्छे-
दकत्वपर्याप्तिस्तत्र न तु स्वनिरूपकज्ञानमात्रयविधेयताया इति निरु-
क्तहेत्वसत्त्वात् धूमतत्समानकालीनप्रतिधर्मितावच्छेदकतापन्नपर्वत-
त्वावच्छिन्नपक्षकशुद्धवाहित्वावाच्छिन्नविधेयताकानुमितौ च शुद्धव-
हित्वावच्छिन्नाविधेयताया, स्वनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकतारूपधूम-
कालीनप्राप्ताच्छिन्नवाहित्वविषयतानिरूपकमात्रनिरूपितत्वेन हेतुसत्त्वात् ।

यद्विशिष्ट इत्यस्य प्रयोजनमाह । धूमवानयमिति । अत्र च धूम-
धूमकालीनबहुधाः परस्परविशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्न-
योर्विधेयधर्मितावच्छेदकत्वमिति सूचयितु मध्येऽप्ययमिति विशेष्य-
वाचकपदनिर्देशः । विशिष्टपक्षतावच्छेदकवतीति । तदुभयधर्मिता-
वच्छेदकतापन्नपर्वतत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । बहिमतत्वमिति । भासत
इत्यनुपपद्यते । एकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नयोर्विधेयधर्मितावच्छे-
दकयोरेव तथात्वं न तु कापि विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावाप-
न्नयोरिति हृदयम् ।

अथ स्नेहगन्धविशिष्टस्य द्रव्यत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता
तत्राध्यासिद्धेर्दोषत्वानुरोधेनान्यतरविशिष्टद्रव्यत्वंस्यान्यतरधर्मिता-
वच्छेदकत्वमावश्यकम्, अन्यथा शुद्धद्रव्यत्वावच्छेदेनान्यतराभाव-
स्याप्रसिद्ध्या तत्सामानाधिकरण्येनान्यतराभावस्याविरोधितया तत्र
दोष एव दुर्लभः स्यादिति एकधर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्य वि-
धेयधर्मितावच्छेदकत्वे एव विशेषणधर्मितावच्छेदकभाव इति
नियमासम्भव इति चेत् ? तादृशनियमाभावेऽपि तादृशधर्मद्वये ध-
र्मितावच्छेदकविशेषणभावस्याप्यनियमात् यत्रातयाभूतयोरेव ग-
न्धस्नेहयोः द्रव्यत्वावच्छिन्नविशेषणविशेषणतया पक्षतावच्छेदके
प्रवेशस्तत्रासिद्धेर्दुष्टतयाऽनुभवानुरोधेन उभयत्वाप्रकारकनृपि
द्रव्यत्व धर्मितावच्छेदकीकृत्य एकत्र द्वयमिति न्यायन गन्धस्नेहप्र-
कारक ज्ञान प्रीति उभयाभावप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वनुपपन्न-
द्रव्यत्वावच्छेदेन तदुभयाभावप्रत्ययैव तत्र दोषत्वमुपपाद्यमानमुक्त-
नियमऽपि सामञ्जस्यात् ।

न चैवमपि यत्र पर्वतत्वस्यैव धूमस्यैव धूमनमानच्छेदक-
विधिमितावच्छेदकतापन्नस्य शुद्धवाहित्वावच्छिन्नतापन्नस्यैव

कानुमितौ पक्षतावच्छेदकता धूमाज्ज्यायां तत्र निरुक्तहेतुसत्त्वेन
व्यभिचारो दुर्वार एवेति वाच्यम् । यद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य किञ्चि-
द्धर्मावच्छिन्नविशेषणतापन्नयद्धर्मविशिष्ट इत्यर्थकतापगमात् ।

विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयकत्वं समानकालीनत्व-
सम्बन्धेन यद्विशेषणविशिष्टविषयकत्वरूपं विवक्षितं धूमकालीन-
वह्निधावच्छिन्नस्य यत्र साध्यता पक्षतावच्छेदकतायत् तत्र समा-
नकालीनत्वं प्रकारो न तु संसर्गः धगत्या तद्विगकानुमितावेव त-
त्समानकालीनत्वस्य साध्यांशे ससर्गतोपगमात् अथवा तत्सम-
र्गतायाः अप्रामाणिकत्वादिति केचिदाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति । संस-
र्गति । अन्यत्र समानकालीनत्वस्य न संसर्गतेत्यत्र विवादादस्वरसः
उक्तकल्पे पर्वतावावच्छिन्नविशेषणतापन्नधूमस्य धूमसमानकालीनत्व-
वह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नस्य यत्र पक्षतावच्छेदकधट्टकता तत्र व्यभि-
चारो दुर्वारः । सुन्दरनीलपर्वतां वह्निमानित्यादौ नीलादेः सौंदर्यादि-
धर्मितावच्छेदकताया आनुभाविकत्वेन उक्तनियमासिद्धेः । भवतु या
तथाविधज्ञानान्तरे नीलसौंदर्यादेर्विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावा-
नापन्नस्यैव पर्वतत्वावच्छिन्ने प्रकारेण तादृशवाक्यजन्यशाब्दवाधे
तु प्रथमकर्मधारयलभ्यनीलपदार्थविशिष्टपर्वतादौ सुन्दरपदार्थस्य
कर्मधारयांतरबलादत्रैव नीलादेः सुन्दरादिपदार्थधर्मितावच्छेदक-
तापन्नस्यैव विधेयधर्मितावच्छेदकतया भानाच्च तादृशनियमः ।

न चानुमितावैव किञ्चिद्विशिष्टविशेषणतापन्नैकोद्देश्यतावच्छे-
दकस्यापराहस्यतावच्छिन्नकर्ममितानवच्छेदकत्वनिषम इति वाच्यम् ।
व्याप्यवत्तापरामर्शो हेतुधर्मितावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकस्य यादृ-
शं भानमनुमितावपि तस्य साध्यधर्मितावच्छेदकतया च तादृश-
भानमित्यनुभवस्य दुरपहवतया यत्र परामर्शो धूमकालीनवह्निधर्मि-
तावच्छेदकतापन्नधूमस्य पर्वतत्वविशिष्टविशेषणतापन्नस्यालोकादि-
रूपहेतुधर्मितावच्छेदकता तत्रानुमितावपि धूमस्य तादृशस्यैव सा-
ध्यधर्मितावच्छेदकताया अवर्जनीयस्यात् ।

न चोक्तनियमाभावेऽपि न व्यभिचारः इतरधर्मितावच्छेदकता-
नापन्न यद्धर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्येति विवक्षणीयत्वात् । धूमस्यैव
धूमकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमावच्छिन्नपक्षकस्थले विधे-
यधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमस्यैव धूमकालीनत्वेन भासमानवह्नि-

धर्मितावच्छेदकतया विवक्षणीयहेतोस्तत्रासत्त्वादिति वाच्यम् । एवं सति धूमवान् पर्वता धूमकालीनवह्निमानालोकादित्यादौ पक्षतावच्छेदकधूमस्य हेतुधर्मिणवच्छेदकतापन्नस्यैव साध्यधर्मितावच्छेदकतया व्यभिचारभावेन विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशस्य कथितव्यावृत्त्यसंगतः ।

न चोक्तव्याख्यायामपि धूमकालीनवह्निधर्मितावच्छेदकतापन्नधूमघटपर्वतादिवृत्तित्वादिना बहुधादेर्यत्र साध्यता तादृशानुमित्तावितरधर्मितावच्छेदकत्वेन धूमामानात् तत्र व्यभिचारधारणाय विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकमिति वाच्यम् । एवमपि यत्समानकालीनतयेत्यश्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । धूमघटितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नावगाहिन्यामन्यलिङ्गकानुमितौ धूमस्य हेतुधर्मितावच्छेदकतापन्नस्यैव विधेयधर्मितावच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकघटकधूमस्यान्यधर्मितानवच्छेदकत्वंसपि तस्य विधेयतावच्छेदकार्याच्छिन्नधर्मितावच्छेदकत्वासम्भवेन व्यभिचारानवकाशादित्यनुशयेन प्रकारान्तरेण हेतुं व्याख्यातुमुपक्रमते । अथ वाते ।

(दी०) अथ वा विशिष्टत्वं व्यावृत्तत्वं तच्च तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वं विशेषणविशेष्यपदे च धर्मद्वयमात्रोपदर्शके । तथा चैकस्मिन् धर्मे यद्धर्मसमानकालत्वग्रहाजन्या या अशाब्दी तद्धर्मसमानकालीनत्वबुद्धिः सा ज्ञापमानतद्धर्मजन्येस्पर्य । एवं न कापि व्यभिचारशङ्का । साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वं न काप्यनुमितिविषयो मानाभावात् । नवीननये तु कालादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासत इत्यन्यदेतत् । दण्डी पुरुषो गच्छतीत्यादिशाब्दध्वारणाय अशाब्देति । तुल्यन्यायतयोपनीतभानवारणाय तदन्यत्वमपि वाच्यमित्यपि वदन्ति । एतन्नये चातीतत्वाग्रहेऽप्यतीतादिलिङ्गज्ञानान्नानुमितिरिति नातीतलिङ्गकालीनत्वावगाहानुमितौ व्यभिचारः । कालोऽत्र वर्तमानो विवक्षितः तद्वैशिष्ट्यांशे च म-

मात्वं वाच्यं वर्तमानत्वं वा तादृशं र्मविशेषणमित्यपि कश्चित् ।
 केचित्तु विशेषणं विशेष्यतावच्छेदकं तथा च वर्तमानविशेष्य-
 तावच्छेदकसमानकालीनतया धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहशान्दज्ञान-
 त्वादित्यर्थः । सतश्च पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिष्टमेव । समा-
 नकालीनत्वानुमरणं तु तादृश्याविषयत्वे प्रतिज्ञायमानविशेष्य-
 तावच्छेदकजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वसूचनायेत्याहुः । परामर्श एवे-
 ति । न च कारणतावच्छेदकस्य तस्य न व्यापारता परामृष्य-
 माणत्वेन परामर्शजननादिति वाच्यम् । व्यापारं प्रति रूपा-
 न्तरेण हेतुत्वेऽपि फलं प्रति तादृश्यावगाहेन विरोधाभावात् ।
 लिङ्गत्वेनैवानुमितिहेतुता परामर्शस्तु व्यापारमात्रमिसापि केचित् ।

(गा०) व्यावृत्तत्वं विलक्षणत्वं धूमकालीनवह्निव्यावृत्तिप्र-
 साध्यकान्यालङ्कारानुमितेरपि केनचिद्रूपेण कुतश्चिद्विलक्षणतया
 न व्यावृत्तिसम्भव इति समानकालीनत्वग्रहाजन्यानुमितिव्यावृ-
 त्तधर्मवस्वरूपतया तद्व्याकुलते । तद्येति । समानकालीनत्वेति ।
 किञ्चिद्धर्मविशिष्टे किञ्चिद्धर्मसमानकालीनत्वग्रहाजन्यत्वमित्यर्थः ।
 विशेषणत्वविशेष्यत्वयोर्वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । विशेषणेति । धर्मद्वयोप-
 दीक इति । विशिष्टपदार्थघटकधर्मयास्तद्धर्मत्वेन बोधक इत्यर्थः ।

समुद्दितायमाह । तथा चेति । एकस्मिन् धर्मे इति । यद्धर्मस-
 मानकालीनत्वग्रहाजन्या या अशाब्दी तद्धर्मे तद्धर्मसमानकालीन-
 त्वबुद्धिरित्यर्थः । आलोककालीनवह्निमानय वह्निमान् धूमाद् धूमका-
 लीनालोकमानय वह्निमान् धूमादित्यादेः सग्रहाय समानकाली-
 नत्वप्रतियोग्यनुयोगिधर्मयोर्विशिष्टयोपादानम् । रूपान्तरण धूमव-
 द्योर्वाप्य समानकालीनत्वानिरूपकतया पक्षतावच्छेदकप्रवशः धूम-
 त्वावच्छिन्नलङ्कारवह्निव्यावृत्तिप्रसाध्यकतादृशानुमितिसग्रहाय य-
 द्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नसमानकालीनताग्रहाजन्येत्यादि वि-
 यक्षणीयम् । एव चायं धूमकालीनवह्निमान् धूमादित्यादेरपि सग्रहः
 धूमकालीनवह्निव्यावृत्तिप्रसाध्यकतादृशानुमिते-
 रतादृशवह्निव्यावृत्तिप्रसाध्यकतादृशानुमितेः । धूमकाली-

न वह्निमानयं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्याद्यनुमितिस्त्वगत्या पश्चाद्वह्नि-
र्भावनीया । समानकालीनत्वविषयत्वाप्रयोज्यसमानकालीनत्ववि-
षयतां निवेद्य तादृशानुमितिमग्रे एकस्मिन्धर्म इत्यदेवैयर्थ्यात् ।

•वस्तुतस्तु समानकालीनत्वविषयत्वाप्रयोज्यत्वं न समानका-
लीनत्वविषयकज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वं धूमकालीनवह्निमान् धू-
मादित्यादौ धूमकालीनवह्नित्वावच्छिन्नान्शे धूमकालीनविषय-
ताया अपि धूमकालीनत्वविषयकपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात्तदसं-
प्रहापत्तेः । नापि समानकालीनत्वविषयताघटिनधर्मावच्छिन्नका-
रणतानिरूपिताधीष्टानुभवत्वावाच्छिन्नकार्यतानवच्छेदकत्वं काली-
नत्वसम्बन्धेन धूमविशिष्टवह्निसाध्यकान्यलिङ्गकानुमितौ संसर्ग-
विधया समानकालीनत्वविषयतायाः विशेषणज्ञानजन्यतानवच्छे-
दिकायास्तादृशत्वाच्चत्र व्यभिचारपत्तेः ।

न च तादृशविषयताया अपि वह्निविशेष्यकसमानकालीनत्व-
संसर्गकधूमरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वा-
च्च तादृशानुमितौ व्यभिचार इति वाच्यम् । विशेष्ये विशेषण-
मिति रीत्या तथाविधज्ञाने तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियो
हेतुत्वाव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।

न च प्रयोज्यत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः धूमकालीनवह्नित्वाव-
च्छिन्ने हेतुभूतधूमकालीनत्वविषयतायास्तद्विषयकपरामर्शजन्यता-
वच्छेदकत्वेऽपि न परामर्शीयसमानकालीनत्वविषयतायाः स्वरूप-
सम्बन्धरूपं प्रयोजकत्वं परामर्शस्य व्यापकतावच्छेदकतया धूम-
कालीनत्वविषयकत्वेऽपि लिङ्गतया धूमानवगाहने साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्ने धूमकालीनत्वाभावाल्लिङ्गतया धूमविषयताया एव
तादृशभानप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्ननिरूपितव्याप्त्यादिमत्स्वरूपलिङ्गत्वविशिष्टविषयतायाः प्रयोज-
कत्वे तदन्तःपानिसाध्यतावच्छेदकघटकसमानकालीनत्वविषयताया
अपि प्रयोजकताया दुर्वारत्वात् ।

न च वह्नादिपक्षकधूमादिकालीनत्वसाध्यकान्यलिङ्गकानुमितौ
वह्नाद्यंशे धूमादिसमानकालीनत्वप्रहाजन्यायां तदंशे धूमसमान-
कालत्वावगादिन्यां धूमजन्यायां व्यभिचार इति वाच्यम् । इतरविशे-
षणतापक्षधर्मांशे समानकालतावगादिनाया विवक्षणेन सामंजस्यत्वात् ।

ननु गन्धप्रागभावादिपक्षतावच्छेदकविशिष्टे पृथिवीत्वादिहेतुक-
गन्धाद्यनुमितिः कदाचित्तद्विशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी
कदाचित्तदुपलक्षितानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनी जायते तयो-
र्थलक्षण्यायाद्यायां विधये पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानोपगम
आवश्यकः तथा च साध्यांशे पक्षतावच्छेदककालीनत्वावगाहिकाना-
जन्त्यायां तदंशे तत्कालीनत्वावगाहिन्यां तज्जन्यत्वाभावेन व्यभिचारः ।

अथ पक्षतावच्छेदकविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्यामनु-
मितौ विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यं साध्यस्य/सम्बन्धतया भासते त-
द्विशिष्टानुयोगिकत्वं च तदवच्छिन्नानुयोगिताकत्वं एकक्षणावच्छे-
देन एकदेशवृत्तिकयोरेव परस्परावच्छिन्नाधिकरणताकत्वमिति गन्ध-
प्रागभावादिगन्धाधिकरणतानवच्छेदकतया गन्धादिसम्बन्धानुयोगि-
तायां गन्धप्रागभावाद्यवच्छिन्नत्ववाधेन तत्र तदवगाहिन्याः स-
ल्लिङ्गजाया अभ्यनुमितेर्भ्रमत्वनिर्वाहः तथा च तस्याः साध्यांशे तत्स-
म्बन्धांशे वा पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वानवगाहितया हेतुस-
त्वाच्च व्यभिचारः ।

यदि वैकथमस्य तदधिकरणत्वस्य वा उपरिनिरूपिताधिकरणात्वे
स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं न कुत्रापि भवत्येव हेतव्यधिकरणत्वस्य
स्याधिकरणतावच्छेदकतापरतया साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं
व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणं व्याकुर्वता मते न्यूनाधिकवृत्तिधर्मद्वयाधि-
करणतयोन्यूनाधिकवृत्तिधर्मं तुल्यवृत्तिधर्मद्वयाधिकरणतयोप्रावच्छे-
द्यावच्छेदकभावे विनिगमनाविरहेण स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकभा-
वासम्भव ईधितिर्नृणाहेति मन्यते तदा पक्षतावच्छेदकविशिष्टानुयो-
गिकवैशिष्ट्यविषयकानुमितौ स्वसमानानुयोगिकपक्षतावच्छेदक-
धर्माधिकरणतावच्छेदकक्षणावच्छिन्नाधिकरणत्वेव साध्यसम्बन्ध-
तया भासत इत्युपगतव्यम । तादृशाधिकरणत्वेव विशिष्टानुयोगिकवै-
शिष्ट्यमिति चेत्? एवं सति लिङ्गोपधानमतेऽपि धूमाद्यवच्छिन्नं स्व-
समानाधिकरणधूमाधिकरणतावच्छेदकक्षणावच्छिन्नं वाऽधिकरणत्व
वह्न्यादेः सम्बन्धः । दण्डी चैत्रो गच्छतीति प्रत्यक्षेऽपि तादृश दण्डा-
दिविशिष्टानुयोगिक वैशिष्ट्यं विधेयसम्बन्ध इत्येव स्यात् तद-
नुसारेणैव प्रकृते हेतुव्याख्येयः युक्तं चैतत् विधेयं अनुयोगिताव-
च्छेदकसमानकालीनत्वभानेनैकैव द्वयमिति रीत्या-योधात् वि-

शिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधवैलक्षण्यनिर्वाहोपगमे यस्मिन्धर्मिणि
दण्डकुण्डलयोर्विभिन्नकालावच्छेदेनैव सत्त्वमन्यत्र वा एककालाव-
च्छेदेन सत्त्वं तदेकतरविशिष्टतद्धर्म्यनुयोगिकापरवैशिष्ट्यबोधस्य
प्रमात्वापत्तेः । तयोरेव दण्डकुण्डलयोरेककालीनताया एकावच्छे-
देनैकदेशवृत्तितायाश्चावाधितत्वात् । तथा च तद्धर्मावच्छिन्नपक्षका-
नुमितौ तद्धर्मघटितहेतोर्व्यभिचारो दुर्वार इत्याशङ्क्य धूमगंध-
प्रागभावादिविशिष्टे घटिगंधादिसाध्यकानुमितौ पक्षतावच्छेदकस-
मानकालीनत्वं साध्यांशे पक्षतावच्छेदकाधिकरणत्वावच्छेदकका-
लावच्छिन्नत्वं वा साध्यसंबंधांशे कदाचिदपि न भासते अतो ना-
नुमितौ पक्षधर्मघटितहेतुसत्त्वम्

न चानुमितौ साध्यपक्षतावच्छेदकयोरेकत्र द्वयमिति रीत्यैव
माने तादृशानुमितेः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावाज्ञानाप्रति-
षेधतया गंधप्रागभावादिविशिष्टे गंधादिसाधनेऽसिद्धिव्यभिचारा-
भ्यां याधस्यासंकरो मूलदर्शितो विरुद्ध इति वाक्यम् । गंधप्रागभाव-
कालरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे गंधादिसाधने तादृशकालावच्छिन्न-
त्वस्य गंधाद्यंशे तत्संबंधांशे वा भानोपगमेन तत्र तदवच्छेदेन साध्या-
भावबुद्धेर्विरोधितया तत्रैव याधासंकरस्य निष्पत्त्युहत्वात् । माणि-
कृतापि गंधप्रागभावादिपक्षतावच्छेदकस्थले एकधर्मस्य तदधि-
करणतायाश्चापरधर्माधिकरणतावच्छेदकत्वेऽविवादेन एकधर्म-
विशिष्टेऽपरसाधने तद्धर्मस्य तदधिकरणतायाश्चावच्छेदकत्वभाना-
निर्वाहमाकलय्य कालावच्छिन्नपक्षकस्थले एव याधासकरे निर्भरः
कृतः तथा च न व्यभिचारप्रसक्तिरित्याशयेन समाधत्ते । साध्यस्येति ।

नन्येषमपि धूमकालावच्छिन्नपर्वतपक्षकान्यलिंगकानुमितौ धूम-
कालावच्छिन्नत्वमानेन व्यभिचारो दुर्वार एवेत्यत आह । नवीननये
इति । अन्यदेतादिति । हेतुसमानकालवृत्तित्वस्यानुमित्या ऽनवगाहने
तदवगाहितव्यघटितहेतोः न तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहिन्यामनुमितौ
व्यभिचारः बाधेयत्वाद्यच्छेद्यत्वयोराधारत्वावच्छेदकत्ववद्भेदात् य-
दि विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधमात्र एव कालावच्छिन्नत्वं भासते
तदा तल्लिङ्गकानुमितौ तल्लिङ्गकालावच्छिन्नत्वमानेऽवच्छिन्नत्वांशे त-
द्विशेषणफालस्य संरंधांतरं भासते धूमादिकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वे
चावच्छिन्नत्वस्य कालसंबंधतया भानात् तत्र कालसंरंधाभानेन

वेलक्षण्यात्र व्यभिचारः ।

यदि च धूमादिलिङ्गकानुमितौ धूमाधिकरणतावच्छेदककालावच्छि-
न्नाधिकरणता विधेयस्य संवधस्तदापि तत्रोचराधिकरणतायां प्रथ-
माधिकरणतासमानदेशस्याप्यधिकस्य मानाद् धूमाधिकरणतावच्छे-
दककालावच्छिन्नपक्षकस्थले तादृशकालावच्छिन्नाधिकरणतायाः
साध्यसंवधरूपत्वे स्थाधिकरणतायां समानदेशत्वाभावेन वेलक्षण्यात्
सामंजस्यमिति भावः ।

ननु धूमरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यामन्य-
लिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः पक्षतावच्छेदकौपलक्षिते साध्यवैशिष्ट्या-
वगाहानुमितितौ वेलक्षण्याय तस्यास्ताभ्यांशे पक्षतावच्छेदकसमा-
नकालीनत्वमानस्यावश्योपेतत्वात् । तज्जनकज्ञाने च तदभानादित्यत
आह । साध्यस्येति । मानाभावादिति । पक्षतावच्छेदकसाध्यपरेकत्र
द्वयमिति रीत्येव भानं न तु कापे विशिष्टं वैशिष्ट्यमिति रीत्या तत्र
भातेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्र भासते न तु तत्समान-
कालीनत्वम् । अयच्छिन्नत्वमनुमानकालीनत्वादिनिर्णयं स्वरूपसव-
धविशेषः अतो विभिन्नकालीनपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशि-
ष्ट्यावगाहानुमितेर्न प्रमात्वप्रसंगोऽनुभवयत्नेन चानुमितेः साध्यांशे
लिङ्गसमानकालीनत्वावगाहितासिद्धिरिति भावः ।

ननु धूमकालस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता तत्रत्यायामवच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यवत्त्वावगाहान्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः साध्यांशे
धूमकालावच्छिन्नत्वात्मकतत्कालीनत्वावगाहिन्यास्तादृशानुमितेस्त-
द्वशे तद्ग्राहजन्यत्वादित्यत आह । नवीननये इति । अन्यदेतदिति ।
पतरकालावच्छिन्नत्वमान तत्कालीनत्वमानादन्यादित्यर्थः । तत्काली-
नत्वघटकाधेयतातोऽयच्छिन्नत्वस्य भेदादिति भावः ।

शान्दधीवारणायेति । अन्यथा दण्डादिसमानकालीनत्वावगाहि-
न्या अपि तादृशशान्दबुद्धेस्तदजन्यतया व्यभिचारापत्तेरिति भावः ।

यद्यपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमिताविष-
तादृशशान्दबुद्धावपि ससर्गतया विशेष्यतावच्छेदकसमानकाली-
नत्वमाने मानाभावः । मनुष्या गमनादिरूपविधेयसमानकालीनत्वस्य
दण्डादौ बाधनेऽपि तादृशबुद्धेस्तद्वशे समानकालीनत्वावगाहियो-
ग्यताजन्यतया न निरुक्तहेतुमत्त्व तथाऽपि एकपदार्थोऽपराप-

त्वमेव धूमादिजन्यतावच्छेदकमिति । तद्वच्चिह्नविशेष्यकतत्कालीनत्वावच्छिन्नसाध्यकान्यालिङ्गकानुमित्ताद्यपि तदजन्यत्वस्याप्याह । ततया तत्र व्यभिचारवारणाय विशेषणान्तरप्रवेशो व्यर्थ इति चेदतां मिथानां मतमाह । केचित्त्विति विशेषणपदस्य यथाश्रुतपरत्वे धूमानवच्छिन्नविशेष्यकान्यालिङ्गकधूमकालीनवह्न्यनुमितधूमजन्यतावच्छेदकोक्तरूपानाकांततया व्यभिचार इति तद्व्याचष्टे । विशेषणमिति । अतीताविधूमावच्छिन्नविशेष्यकतत्कालीनत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यतावच्छेदके स्वाध्यायहितप्राक्क्षणसत्त्वमधिकं प्रवेदय समुदितार्थमाह । तथा चेति । सतः । स्वाध्यायहितप्राक्काले सतः ।

नन्वेवं वर्तमानतद्विशेष्यतावच्छेदकावगाहित्वमेव हेतुरस्तु धूमकालीनत्वानवगाहिन्या अपि वर्तमानधूमावच्छिन्नविशेष्यकानुमितेः दर्शितधूमजन्यतावच्छेदकरूपानाकांततया व्यभिचारानवकाशात् किं समानकालीनत्वावगाहित्वानुसरणेनेत्यत आह । समानेति । ताद्रूप्यविषयकत्वे । तत्समानकालीनत्वप्रहाजन्यानुमितेस्तदवगाहित्वे । विशेष्यतावच्छेदकेति । विशेष्यतावच्छेदकतद्वर्मेत्यर्थः । प्रयोजकत्वसूचनायेति । तथा च तल्लिङ्गकानुमितेस्तदजन्यत्वे तत्कालीनत्वावगाहितानियामकाभावेन तदवगाहितानियमो न स्यादिति विषयपदिशोधकतर्कस्फोरणायेव तदुक्तिर्न तु हेतौ तत्प्रवेश इति भावः ।

न च समानकालीनत्वविषयताया लिङ्गजन्यतानवच्छेदकत्वे तदजन्यताया न तत्प्रयोजकत्वसम्भव इति तस्यास्तथात्वमावश्यकं तथा प्रतिबधकवशेन विद्यमानविशेष्यतावच्छेदककालीनत्वमनवगाहमानाया अनुमितेस्तदजन्यतावच्छेदकानाकांततया व्यभिचारवारणाय समानकालीनत्वावगाहिताया हेतुघटकत्वमावश्यकमिति पाच्यम् । समानकालीनत्वविषयताया लिङ्गजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तद्वद्विहितसामग्रीघटकविरोधिज्ञानाद्यभावजन्यतावच्छेदिकायां तस्यास्तद्वद्विहितसामग्रीघटकविरोधिज्ञानाद्यभावजन्यतावच्छेदकसामग्र्याः प्रयोजकत्वसम्भवात् । एतन्मते चासति विरोधिनि अविद्यमानपक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वमपि नियमेनानुमितिर्विषयः । प्रयोजकत्वात्प्रमात्मकादपि परामर्शात्कचिद् भ्रान्तानुमितिरिष्टैव ।

अत्र चैव विशेषणपदस्य विद्यमानविशेषणमात्रपरत्वेनाप्युपपत्ते-

विशेष्यतावच्छेदकपरंतयोपवर्णनमकिञ्चित्कर विद्यमानधूमादिवि-
षयकानुमितित्वस्यैव धूमादिजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् विद्यमान-
धूमादिसाध्यकानुमितेरपि धूमादिजन्यत्वसम्भवेन व्यभिचारान-
यकाभावात् ।

न चैवं तत्साध्यकानुमितेरपि तत्कालीनत्वावगाहिता स्या-
त्तत्प्रयोजकतज्जन्यत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । तदवच्छिन्नविशेष्यकत्वप्र-
योजकतल्लिङ्गरूपरामर्शतदवच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शान्यतरघटितसा-
मग्रीजन्यत्वसहितस्यैव तज्जन्यत्वस्य तत्कालीनत्वभानप्रयोजकतया-
ऽतिप्रसङ्गप्रारणसम्भवात् । एवं पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्या-
नुमितिविषयत्वे धूमादेः पक्षतावच्छेदकत्वेनैव धूमकालीनत्वान्वित-
स्तिनिर्वाहात् लिङ्गोपहितभानस्य नियुक्तिकृतापत्तिरित्यद्वयसंयोजम् ।

करणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नजन्यस्यैव व्यापारतेति नियमाभि-
प्रायेण शङ्कते । न चेति । परामृद्यमानत्वेनेति । विषयानिष्ठयावज्जर्म-
स्य क्षानकरणतावच्छेदकत्वे मानामावादिमि भावः । नियमं निरा-
कुर्वन् समाधत्ते । व्यापारमिति । रूपान्तरेण । विषयत्वादिना । तादृ-
प्येण । परामृध्यमाणत्वेन । विरोधाभावात् । याधकाभावात् ।

मतान्तरमाह । लिङ्गत्वेनैवेति । एवकारेण परामर्शस्यावच्छेदक-
त्वव्यवच्छेदः । तर्ह्यपरामृद्यमानात्कुतो नानुमितिरित्यत आह । पर-
रामर्शस्त्विति । तथा च व्यापाराभावात्प्रातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र
उक्तनियमसत्त्वे लिङ्गत्वेनापि न कारणतासम्भवात् तेन रूपेणापि पराम-
र्शहेतुताया अप्रामाणिकत्वादित्यस्वरसः ।

(चि०) अत्रोच्यते अतीतानागतधूमादिज्ञाने-
ऽप्यनुमितिदर्शनान्न लिङ्गं तद्धेतुः व्यापारपूर्ववर्तित-
योरभावात् । न च विद्यमानं लिङ्गान्तरमेव तद्धेतुः ।
तदा तस्यापरामर्शात् । परामर्शाविषयस्य कारण-
ज्ञायाहकाभावात् । भाविनि पक्षे व्यक्त्यैक्यमेव वा
यत्र लिङ्गं तत्र लिङ्गान्तराभावाच्च । यदि च वर्तमा-
नमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्तमानबहुधनुमानोपपत्तिः ।
अथ भावि भूत्वा धूमादि न लिङ्गं किन्तु तत्प्राग-

भावस्तद्धसश्च वर्त्तमान एव तयोरेपि वह्निसमानदेश-
त्वादीति चेन्न । अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चिताः
वर्त्तमानतया सन्दिग्धाद् धूमादनुमितौ हि न प्राग-
भावध्वंसौ लिङ्गे, तयोः सन्दिग्धत्वात् । नापि धूम-
स्तस्यावर्त्तमानत्वात् । किञ्च भूतभाविवर्त्तमानत्वा-
विपयात् पर्वते धूम इति ज्ञानाद्यननुमानं तत्र का-
गतिः ? सर्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमवत्त्वं धूमाद्यत्यन्ता-
भावाभाववत्त्वं वा लिङ्गमिति चेन्न । व्यर्थविशेषणत्वेन
तेषामलिङ्गत्वात् । अन्यतमत्वाज्ञानेऽपि धूमज्ञानाद-
नुमितिसत्त्वाच्च ।

(दी०) परामर्शविषयस्येति । विनिगमनाविरहो विशेष-
णत्वं वा तस्य हेतुत्वे बीजं न चेदप्रज्ञायमानेऽस्तीति भावः ।
न च विशिष्टस्य कारणत्वं गृह्यत् प्रमाणं विशेषणतावच्छेदका-
वच्छेदेनापि तत्परिच्छिनत्ति तथा चापरामृष्यमाणस्यापि लि-
ङ्गत्वेन हेतुत्वमविरुद्धमिति वाच्यम् । यतो हि लिङ्गत्वं न सा-
ध्यव्याप्यत्वादिकं तदप्रसिद्धावपि गगनाद्यनुमानात् । ना-
पि परामर्शविषयतावच्छेदकत्वमात्रं तथा सति वस्तुमात्रस्यै-
वानुमितिहेतुतापत्तेः । न चेदं प्रामाणिकम्, तथाऽन्वयव्य-
तिरेकादिविरहात् । अन्यथेच्छाशाब्दबोधादिकं प्रतीकसाधनत्वा-
काङ्क्षादिकुक्षिनिक्षिप्तस्य जगत एव हेतुतापत्तेः । न वा वास्तवो-
विनिगमनाविरहोऽपि, प्रमेयत्वादिना ज्ञातादपि लिङ्गादनुमित्याप-
त्तेः । व्याप्तिप्रसङ्गमत्वेन ज्ञायमानत्वोक्तौ च लाघवात्तादृशज्ञा-
नत्वेनैव हेतुत्वात् ।

(गा०) मूले न लिङ्गं तद्धेतुरिति । व्यभिचारेण नानुमितिहेतुरि-
त्यर्थः । व्यापारेति । व्यापारपदं स्वव्यापारपूर्ववर्तितापरं पूर्ववर्ति-

ता च स्वस्य पूर्वकालवर्तिता तथा च स्वस्य स्वव्यापारस्य च निय-
ताव्यवहितपूर्ववर्तिताविरहादित्यर्थः । तद्धेतुरिति । अतीतादिलिङ्ग-
ज्ञानजनानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थः । तदा । उक्तानुमित्यव्यवहि-
तपूर्वकाले । तस्य । विद्यमानलिङ्गान्तरस्य । कारणताग्राहकाभावा-
दिति । अनुमितेरज्ञायमानलिङ्गान्तरसमानकालीनतानवगाहित्वेन
हेत्वसिद्ध्या उक्तानुमानस्य तत्कारणताग्राहकत्वादिति भावः ।

ननु दर्शितानुमानात्परामृश्यमानलिङ्गस्य हेतुतासिद्धौ अपरामृ-
श्यमानसाधारणलिङ्गत्वस्येव तत्कारणतावच्छेदकत्वोपगमादपरामृ-
श्यमानस्यापि लिङ्गस्य कारणत्वं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य दौधितिकृत्त-
स्याकारणत्वं व्यवस्थापयति । विनिगमनाविरह इति । लिङ्गतत्पराम-
र्शयोः कस्य वा कारणत्वं कस्य वा तदवच्छेदकत्वमित्यत्रेत्यादिः ।
विशेषणत्वम् । परामर्शकारणताग्रहे विषयितया विशेषणत्वेन भास-
मानत्वम् । अस्य । लिङ्गस्य । इदम् । एतद्विज्ञेयम् । अज्ञायमान इति ।
तस्य विषयतया परामर्शरूपहेतुतावच्छेदकानाकान्ततया विशेषणत्व-
स्यासम्भवादिति भावः ।

यद्यपि तदा तस्यापरामर्शोऽपि विनिगमनाविरहेण परामर्शस्य
हेतुतावच्छेदकत्वे कालान्तरीणपरामर्शव्यवयवैव कारणत्वसम्भ-
वः विशिष्टकारणप्राक्सत्तयाः फलोपधानप्रयोजकत्वेनातिप्रसङ्गा-
रणसंभवात् तत्कालीनपरामृश्यमानत्वेनाहेतुत्वात् । एवं त-
त्कालीनानुमित्युपधायकपरामर्शं विद्यमानताग्राहकप्रमाणाविषय-
कालान्तरीणपरामर्शं विद्यमानलिङ्गस्याविशेषणत्वेऽपि लिङ्गपरामर्श-
सामान्येऽनुमितिसामान्यकारणताग्राहकप्रमाणविषयकालान्तरीणप-
रामर्शं विद्यमानलिङ्गस्य विशेषणतया द्वितीययुक्त्यापि तस्य कार-
णत्वमावश्यकमिति तदा तस्यापरामर्शादित्यादिमूलमसङ्गतं तथापि
विशिष्टस्य नियतप्राक्सत्त्वं कारणताघटकं तत्रैव विशिष्टसत्त्वं फलो-
त्पात्तिप्रयोजकं अथ च न तावदस्य प्राक्सत्त्वनियम इति न विशि-
ष्टापेक्षणीयताप्रयोजककारणतासम्भो लिङ्गस्येति तत्कालपरामृश्य-
मानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । एवं विशिष्टकारणताग्राहकप्रमाणेन वि-
शेष्यविशिष्टस्येव विशेषणस्य नियतपूर्ववर्तिताघटिनं कारणत्वं
प्रत्याप्यते तथा च कालान्तरीणपरामर्शविषयनामादाय न वि-
द्यमानलिङ्गस्य तावदकारणतानिर्वाह इत्यत्र मूलतात्पर्यम् ।

न चैवं सति परामर्शाविषयमात्रस्य कारणताप्रादहकाभावकथन-
विरोधः, लिङ्गमात्रकारणताबाधकव्याभिचारस्यैव सत्त्वादिति वाच्य-
म् । कारणताप्रादहकपदेनाव्याभचारनिर्वाहकस्य तत्कारणतावच्छेद-
कवैशिष्ट्यस्यैव विवक्षितत्वात् । विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापीति ।
विशेष्यवैशिष्ट्यमनन्तर्भाव्य केवलविशेषणतावच्छेदकतावच्छेदेना-
पीत्यर्थः । साध्यव्याप्यत्वादिकमिति । साध्यव्याप्यत्वविशिष्टपक्ष-
धर्मतावर्यमित्यर्थः । तदप्रसिद्धाविति । साध्यव्याप्यत्वाप्रसिद्धा-
पित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । व्याप्यादिसमविषयादप्यनुमित्युत्पत्त्या
व्याप्यादिविशिष्टव्यवशेषितस्य कारणत्वासम्भवेन व्याप्तेर्विषयनि-
ष्ठविशेषणतायामवच्छेदकत्वासम्भवोऽपि द्रष्टव्यः ।

यस्मिन्वति । यस्तुमात्रस्यैव परामर्शविषयतावच्छेदकाधिकरणत्वा-
भावाद्यादिमर्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । परामर्शविषयता-
वच्छेदकव्यवधानस्येनाहेतुव्याप्यत्ववच्छेदकत्वस्यापि विशेषणतावच्छे-
दकत्वमाधो बोध्यम् । इवम् । उकलिङ्गत्वेन हेतुत्वम् । तथा । तेन
रूपेण । अन्यथा । तेन रूपेणाभ्यप्यतेरेकपरिहेऽपि जनकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकत्वेन हेतुत्वे । अतीताविलिङ्गज्ञानानुमित्यपलापे परा-
मुद्दयमानत्वेन हेतुता सम्भवतीत्यत आह । न चेति । परामुद्दयमानत्वं
ज्ञापमानत्वमात्रव्याप्तिरक्षधर्मतायां ज्ञापमानत्व या । आद्यं दूषयति ।
व्याप्तीति । लाघवात् । अवच्छेदकलाघरात् । व्याप्तिरक्षधर्मताज्ञान-
स्य हेतुतावच्छेदकत्वे धर्मिणोऽधिकस्य निवेशेन गौरवादिति भावः ।

(दी०) किं च कालान्तरीयतादशज्ञानविषयादपि लि-
ङ्गादनुमितिमसद्गः । कारणतावच्छेदकारलीढकारणसत्त्वस्यै-
व कार्पोर्यचिनियामकत्वाच्च तु तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव गौर-
वात् । इतोऽपि च यनिवन्धकाभावादीनां न कारणतावच्छेद-
कत्वं परामर्शविशिष्टमन्त्रस्य चात्र प्रयोजकतामिधाने लाघवा-
दारभ्यकत्वाच्च परामर्शस्यैव तगात्वं तत्र च नातिमसद्गशङ्का-
ऽपि । अर्थेवं संपुक्तेन्द्रियादीन्द्रियसंयोगाद्योः कारणतायामपी-
दमेव विनियमकं स्यादिति चेत् ? स्यादेव यदि न स्याता-

मिन्द्रियादेः स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकौ । स्याच्च व्यापारेण व्यापारिणोऽव्यवधानम् । न चानुपितिमात्रे तौ लिङ्गस्य, न चातीन्द्रियस्यापि तस्य परामर्शो व्यापार इति । अपि च चैत्रेण परामृश्यमानाल्लिङ्गादपरामृशतोऽपि मैत्रस्यानुमितिप्रसङ्गः । तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषपरामृश्यमाणाल्लिङ्गत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गः । इच्छाकृतिसुखदुःखस्मरणविशिष्टज्ञानशब्दबोधादिषु ज्ञानेच्छाधर्माधर्मनिर्णयविशेषणभानपदार्थज्ञानादीनामिवानुमितौ परामर्शस्याप्येकार्थप्रत्यासत्त्या हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गशङ्कापीति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) ननु व्याप्तिपक्षधर्मत्वविषयतानिरूपितविषयताविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति तादृशविषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमेवोचितमित्याशङ्कायां लिङ्गकरणतापक्षे दोषान्तरमाह । किञ्चेति । गौरवादिति । विशिष्टसत्त्वस्य विशेषणविशेष्योभयसत्त्वगर्भत्वादिति हृदयम् । इतोऽपि । कालान्तरे प्रतिबन्धकाभावविशिष्टात्प्रतिबन्धकसमवहितात्कार्यापत्तितोऽपि । न कारणतावच्छेदकत्वम् । अपि तु सहकारित्वमत्र । अपिकारेण विनिगमनाविरहोऽपि सूचितः । अत्रापत्तिवारणाय विशिष्टसत्त्वमेव प्रयोजकमन्यथानुपपत्त्या वाच्यं तथाह । परामर्शेति । तत्र च । परामर्शसत्त्वस्य प्रयोजकत्वं च । नातिप्रसङ्गशङ्कापीति । परामर्शशून्यकाले नानुमितिप्रसङ्गशङ्कापीत्यर्थः ।

एवं सति विषयेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वकल्पे विषयसंयुक्तेन्द्रियस्यापि विनिगमनाविरहाद्हेतुत्वमित्यपि न स्यात्तत्रापि संयोगस्य कारणतावच्छेदकत्वे कालान्तरे संयुक्तादिन्द्रियात्संयोगविरहदृश्यायां प्रत्यक्षापत्तिः । संयोगविशिष्टसत्त्वस्य प्रयोजकत्वाभिधाने च लाघवादावश्यकत्वाच्च संयोगसत्त्वस्यैव तथात्वमुचितमिति विनिगमरूपसम्भवादिन्द्रिय हेतुरेव न स्यादित्याशङ्कते । अथेति । यदि न स्यातामिति । तथा चेन्द्रियनाशे संयोगसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षानुत्पादानुरोधेन तस्य हेतुत्वमिति भावः । इन्द्रियनाशे ततो द्विती-

यक्षणे तत्संयोगोऽपि नश्यति अधिकैकक्षणे प्रत्यक्षोत्पाद इत्यत
 एवेत्याशङ्क्याह । स्याद्येति । व्यवधानम् । अन्यथासिद्धिः । तदर्थो
 हेतुताव्यवस्थापकयुक्तिं प्रकृते निराकरोति । न चेति । लिङ्गशून्ये
 धर्मिणि भ्रमात्मकपरामर्शसत्त्वेऽपि लिङ्गव्यतिरेकाद् भ्रमानुमिति-
 व्यतिरेक इत्यनुमितिविशेषे लिङ्गस्यान्वयव्यतिरेको सम्भवत
 इति अनुमितिमात्र इत्यत्र मायपदोपादानम् । नौ । अन्वयव्यतिरे-
 को । अतीन्द्रियस्येति । तत्परामर्शजनकन्द्रियसंयोगरहितस्येत्यर्थः ।
 तेनातीतादिपरिग्रहः । परामर्शो व्यापार इति । तादृशस्य परामर्श-
 विषयोभूतस्यापि तदजनकत्वात् परामर्शस्य तदंशे लौकिकत्वा-
 भावादिति भावः ।

ननु विशिष्टसत्त्वं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यनिरूपित विलक्षणा-
 धिकरणत्वं न विशेषणसत्त्वभ्रममपि तु विशेषणसत्त्वनियतमेव तथा
 च विशिष्टसत्त्वस्य प्रयोजकत्वे क्वचिद्विशेषणसत्त्वस्य तदावश्यकत्वं
 तथा च पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानस्य जनकतावच्छेदकत्वमेवाचितमित्या-
 शङ्क्य दोषांतरमाह । चैत्रेणेति । परामर्शहेतुतामते तत्पुरुषीयत्वानिवे-
 शेऽपि भतिप्रसङ्गमुद्धरति । इच्छेति । इच्छादिकार्यसप्तके यथासत्त्वं
 ज्ञानादिकारणसत्तकस्यान्वयो बोध्यः । एकार्थप्रत्यासत्त्या । सामाना-
 धिकरण्यप्रत्यासत्त्या । नानिप्रसङ्गशङ्कापीति । कारणतावच्छेदकसम्बन्ध-
 न्धेन स्वाधिकरण एव कारणस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन का-
 र्योत्पत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः । मूले व्यक्तौ स्यामिति । विद्यमा-
 नान्यव्यक्तिरित्यर्थः । तथा च विद्यमानपक्षे तन्मात्रवृत्तिरूपादि-
 व्यक्तेरेव लिङ्गत्वावच्छिन्नस्य विद्यमानतासम्भवात् पक्षस्य विद्य-
 मानतालाभेनातीतपक्षपरिग्रहः ।

(टी०) 'एकान्योन्याभावाविशिष्टपरान्योन्याभावादिर्वर्ज-
 मान एव सर्वत्र हेतुः सम्भवतीत्यत आह । यदि चेति । किं तु
 तत्प्रागभाव इति । तस्य च विरोधिकालावच्छेदेन व्याप्यत्व-
 प्रहास्य तत्कालीनसाध्यसिद्धिरिति भावः ।

(गा०) भाविनीत्यादिना यत्र पक्षस्य भावित्यमतीतत्वं वा तत्र
 तत्पक्षवृत्तिवधदितलिङ्गत्वावच्छिन्नस्य विद्यमानत्वासम्भयोक्तेस्तत्र

विद्यमानस्य लिङ्गत्वाप्रसक्त्येदि चेत्यसङ्गतमतः लिङ्गत्वशरीरे न पक्षवृत्तित्वं विशेषणविधया निविष्टं किं तूपलक्षणतयैत्याशयेन उक्तविद्यमानलिङ्गासम्भवं दूषयन् यदि चेत्यादिकमवतारयति दी-
धितौ । एकेति । इदादिभेदविशिष्टइदान्यनिर्वह्निभेदादिरित्यर्थः ।
निर्वन्हादिसामान्यभेदस्य वन्हाद्यनतिरिक्ततया विशिष्टविशेषभेदा-
नुधावनं मूले वर्तमानवह्न्यनुमित्यापत्तिरिति अपरामृश्यमानस्या-
हेतुत्वेन विद्यमानलिङ्गस्यापरामर्शदशायामनुमितिमपलप्य तत्प-
रामर्शदशायामेवानुमितेः स्वीकरणीयतया तद्विशिष्टपक्षानुयो-
गिकसाध्यवैशिष्ट्यस्यानुमितौ भानेन तत्समानकालीनो विद्यमानो
घट्तिरनुमितौ भासेतेत्यर्थः । यस्तुगत्याऽतीतानागतहेतुकानुमितौ
अतीतानागतलिङ्गज्ञानस्यैव जनकत्वादतीतानागतघट्टिरेव सिद्धयति
तत्र यदि व्यभिचारवारणार्थमुक्तस्य वर्तमानलिङ्गस्य हेतुत्वमाहृतं
तदा ज्ञायमानस्यैव तस्य हेतुत्वं स्वीकरणीयमिति तत्कालीनो
वर्तमानोऽपि घट्टिर्भासतामिति भावः । वर्तमानस्य प्रागभावादेर्लि-
ङ्गत्वेऽपि कथितवर्तमानवन्हाद्यनुमानापत्तितादृशस्यादधेत्यादिशं-
काया असङ्गतिरतस्तादृशापत्तिमुद्धरति दीधितौ । तस्य चेति । वि-
रोधिकालावच्छेदेनेति । यदा यत्र धूमप्रागभावस्तदुत्तरं तत्र घट्टि-
रिति विभिन्नकालमन्तर्भाव्य व्याप्तिग्रहादित्यर्थः । न तत्कालीनसा-
ध्यसिद्धिः । न वर्तमानप्रागभावादिकालीनसाध्यस्यानुमितिरित्य-
र्थः । विभिन्नकालावच्छिन्नव्याप्तिविषयकपरामर्शस्यैव हेतुसमानकाल-
तया साध्यभासकत्वादिति भावः ।

(चि०) अपि च न धूमप्रागभावादि लिङ्गं न वा
तद्धीरनुमितिकारणम्, प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात् आ-
वश्यकधूमादिज्ञानादेवानुमितिसम्भवाच्च । किञ्च
लिङ्गं नानुमितिमात्रे हेतुः, लिङ्गं विनाऽपि धूलीपट-
लाल्लिङ्गभ्रमेणानुमित्युत्पत्तेः । नापि लिङ्गं प्रमानुमितौ,
परामर्शोऽनुमितिमात्रे हेतुः, तद्विशेषप्रमात्वाप्रमा-
त्वाभ्यामेवानुमितितथात्वात् । यत्सामान्ये यत्सा-
मान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वा-

त् । अथ परामर्शस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषय-
त्वं तथा चायातं लिङ्गस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति
चेन्न । भाविना भूतेन वा यदा कदाचिद्विद्यमानेनापि
लिङ्गेन परामर्शप्रमात्वसम्भवान्नानुमितिपूर्वसमये
तत्प्रमात्वानुरोधेन लिङ्गस्य सत्त्वं कारणत्वं वा ।
धूमकालीनवह्नयनुमानं च यदा यत्र धूमस्तदा तत्र
वह्निरिति व्याप्तिज्ञानादेव । अथ वा धूमकालः पक्षता-
वच्छेदकः पक्षतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणं च पक्ष-
धर्मवत्त्वात् साध्यं सिध्यतीति धूमकालीनवह्निसिद्धिः ॥

(दी०) अपि चेत्याद्यभ्युपगमवादः । नियतसामानाधि-
करण्यरूपाया व्याप्तेः प्रागभावादौ दुरपवादत्वात् । धूमप्राग-
भावत्वादिकं नावच्छेदकमिति चेत् ? किं चातः ? न चैतदपि,
व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात् परिशेषेण तस्यैव तथात्वात् अन्यथा
धूमादिवृत्तिव्याप्तीनामपि धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् । अ-
थ स्वव्यापकसमानाधिकरणं व्याप्यं व्यापकत्वं च तद्धर्मविशिष्ट-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
वत्त्वादिकं स च विशेषणं धर्मो व्याप्यवच्छेदकः ।

(गा०) धूमनिश्चयं विनाऽनुमितेरसिद्धिरतो मूलेऽतीतभाविदिनवृ-
त्तितया निश्चितादिति । अतीतदिनावच्छेदेन भाविदिनावच्छेदेन वा
पक्षवृत्तितया निश्चितादित्यर्थः । धूमस्य वर्तमानतया निश्चये प्राग-
भावध्वंसयोर्निश्चयसम्भवेन लिङ्गत्वसंभवाद्धर्तमानतया संदिग्धा-
दिति । पक्षवृत्तितयाऽनिश्चितत्वेन प्रागभावादेरलिङ्गत्वमुक्त्वा पक्षवृत्ति-
तयाऽज्ञातत्वेनालिङ्गत्वस्थलमाह । किं चेति । भूतभाविवर्तमानत्वा-
पिपयात् । पर्वते धर्तमानध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वाविषयकात् त-
त्कालावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वविषयकाश्चेत्यर्थः । धूमस्यावर्तमानत्व-
लाभाय वर्तमानत्वाविषयकत्वाभिधानम् । तस्य वर्तमानत्वे वर्त-

मानत्वाभानस्य अनुमित्यविरोधित्वात् ।

धूमप्रागभावादेरलिंगत्वस्य विचारासहत्वात् अपि चेत्यादि-
दूषणे मूलकृतोऽनिर्भरं दर्शयति । अपि चेत्यादीति । अभ्युपगम-
वादः । धर्मिभेदेऽपि वैयर्थ्याभ्युपगमेनोक्तिः । साध्यसामानाधिक-
रण्यावच्छेदकरूपायाः व्याप्तेः धूमप्रागभावत्वादेः सामानाधिकर-
ण्यानवच्छेदकत्वे धूमप्रागभावादावसत्त्वसम्भवेनाह । नियतसामा-
नाधिकरण्यरूपाया इति । शङ्कते । धूमप्रागभावत्वादिकमिति ।
नावच्छेदकमिति । गौरवेण व्याप्यतानवच्छेदकमित्यर्थः । तथा च
न तदवच्छिन्नं लिंगमिति भावः । किं चेति । धूमप्रागभाव-
त्वादेर्लिङ्गतानवच्छेदकत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वरूपालिंगत्वेन प्रा-
गभावादेरनुमितिहेतुताया दुर्वारत्वादिति भावः । प्रौढ्या तस्व-
स्यापि लिंगतावच्छेदकत्वं ध्यवस्थापयति । न चैतदपीति । परिशे-
पेण । धूमप्रागभावाद्यवृत्तिधूमत्वावच्छिन्नत्वयाधसहितवच्छिन्नत्वहे-
तुना प्रागभावादिनिष्ठव्याप्तौ धूमप्रागभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वसिद्ध्या ।
तस्यैव । धूमप्रागभावत्वादेरेव । तथात्वात् । तथात्वसिद्धेर्व्याप्यता-
वच्छेदकत्वसिद्धेरिति यावत् । अन्यथा । व्याप्तेरवच्छिन्नत्वानियमे ।

व्याप्तिर्नाव्यभिचारितसामानाधिकरण्यं किं तु स्वव्यापकसाध्य-
सामानाधिकरण्यं तथा च धूमप्रागभावादिनिरूपिता व्यापकता न
प्रसिद्धतीति न तस्य व्याप्यतेति शङ्कते । अथेति । अभावत्वादि-
कमित्यादिना स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वत्वावच्छिन्नाभावपरिग्रहः । विशेषणमिति । व्यापकताघटकसा-
मानाधिकरण्यप्रतियोगिनि विशेषणमित्यर्थः । व्याप्यवच्छेदक
इति । व्यवहियत इति शेषः । एवं च व्याप्तेः स्वरूपसंबन्धात्मककि-
ञ्चिदवच्छिन्नताया अप्रामाणिकत्वेऽपि न धूमत्वादीनां व्याप्यतावच्छे-
दकत्वानुपपत्तिः ।

(दी०) न च धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तात्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकं, गौरवादपि तु धूमसमानाधि-
करणाभावप्रतियोगितात्वादिकमेव लाघवात् । एवं च न धूमप्रा-
गभावो व्याप्यो न वा तत्त्वं व्याप्यतावच्छेदकम् । अत एव प्र-
मेयधूमत्वादिकमपि नावच्छेदकमिति चेदङ्गितं तर्हि जातिसमनि-

यतोपाधिगुणादीनां व्याप्यत्वेन, लाघवेन गोजलादिनिष्ठाभावप्र-
तियोगितात्वादेरवच्छेदकत्वात् न तु सास्नास्नेहादिप्रतिष्ठा-
भावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवात् । प्रस्थितं च गोत्वादिद्विधधर्मा-
णामवच्छेदकत्वेन, आपतितं च ते नीलधूमत्वादेर्व्याप्यव-
च्छेदकत्वेन नीलधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यभाव-
स्यातिरिक्तत्वात् प्रमेयधूमत्वादिना बहुधाद्यव्यापकत्वार्थमिव
स्नेहत्वादिना व्याप्यत्वार्थमपि लघुगुरुसाधारणस्यावच्छेदकत्व-
स्योपादाने कुतस्तद्व्युदास इति । तथा चेति । तत्रैव कल्पसं-
मान्यकारणस्य विशेषरूपेण हेतुत्वं यत्र कल्पकारणतावच्छेदक-
मपेक्ष्य न गौरवम् अन्यथा विशेषकारणरूपाविलयप्रसङ्गादि-
ति भावः । धूमकालीनेत्यादि । सामानाधिकरण्ये कालविशे-
पस्यापि सम्बन्धघटकतया प्रविष्टत्वादित्यर्थः । यदा यत्रेति ।
कालिकदैशिकव्याप्तिद्वयज्ञानात्कालदेशयोः साध्यं सिध्यदसति
वाधेक लाघवादेकमेव सिध्यतीत्यपि वदन्ति । पक्षतावच्छेदके-
ति । पक्षतावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नमित्यर्थः ।

(गा०) न चेति । धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितात्वादिकं च न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यन्वयः । तथा च ता-
दृशप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वस्याप्रसिद्धिरिति भा-
वः । गौरवावधिं दर्शयति । अपि त्विति । अत एव । प्रमेयत्वविशिष्ट-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवेण प्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वादेव । तर्ह्येति । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्य
गुरुतयाऽनवच्छेदकत्वेन स्वस्थनिष्ठधर्मोर्व्याप्यत्वतदवच्छेदकत्वा-
भाव इत्यर्थः । जातिसमनियतोपाधिगुणानाम् । गोत्वजलत्वादिसम-
नियतानां साम्राज्ञेहादीनाम् । व्याप्यत्वेन । गोत्वजलत्वादिव्याप्यत्वेन
गतमित्यनेनान्यथः । गोत्वादिवृत्तिधर्माणाम् गोत्वत्वादीनाम् । अ-
वच्छेदकत्वेन । व्याप्यत्वावच्छेदकत्वेन । स्वरूपत एव गोत्वादीनां प्रति-
योगितावच्छेदकशरीरनिवेशसम्भवेन गोत्वत्वादीनामनिवेशात् आ-

पतितं चेति । नीलधूमत्वाद्यवच्छिन्नेऽपि स्वयं व्याप्त्युपगमादाधि-
क्येनैव नीलधूमादिति प्रयोक्तुर्निग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेत्युक्तम् ।
अस्य च वैयर्थ्यस्थल व्याप्तिमनगीकर्तुरित्यादिः । अतिरिक्तत्वात् ।
धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावान्यत्वात् ।
तस्य न्यूनवृत्तित्वादिति भावः ।

ननु तादृशप्रतियोगितात्वादौ पारिभाषिकमभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्च गुरुधर्मसाधारणं तथा च तादृशप्र-
तियोगिताव्यतिथिप्रसंग्यधिनष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छि-
न्नाभावतादिर्ये पर्यवसित व्यापकत्वमिति साक्षात्तेहादीनां व्या-
प्यतोपपत्तिरित्यत आह । प्रमेयति । यथा प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नस्य
बहुपाद्यव्यापकतार्थं प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमत्र पारिभाषिकमवच्छे-
दकत्वं निवेशितं तथा प्रतियोगितात्वे तदवच्छेदकत्वे वा उक्तपारि-
भाषिकावच्छेदकत्वप्रतिषेधे इत्यर्थः । तद्व्युदासः । धूमप्रागभावा-
देरव्याप्यत्वव्युदासः ।

मूले लिंगं विनापि पक्षे बहिर्व्याप्यमात्रासत्त्वेऽपि । लिंगभ्रमेण ।
व्याप्तिभ्रमेण । परामर्शस्य प्रमात्वे विद्यमानलिङ्गविषयत्वमिति पा-
करक्ते इयामेऽयमिति धियः इयामत्वांशे भ्रमत्वमित्यभिमानेन
भायातं लिंगस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति लिङ्गप्रमाया नियतपूर्व-
वर्तित्वे लिङ्गस्यापि तथात्वादिति भावः ।

ननु लिङ्गस्य नियतपूर्ववर्तित्वेऽपि यत्सामान्य इत्याद्युक्तनि-
यमात्प्रमापरामर्श एव प्रमानुमिती हेतुरावश्यक इति कथमेवा श-
ङ्केति शङ्कां निरसितुं भाव पूरयति दीधिति । तत्रैवेति ।

न च यत्सामान्ये इत्याद्युक्तनियमात्प्रमानुमिती परामर्शस्य
हेतुतासत्त्वेऽपि तस्य कारणतावच्छेदक विद्यमानलिङ्गविषयक-
त्वमेवेति विशिष्टकारणताप्राप्तकमानेन लिङ्गस्यापि कारणत्वं प्र-
हीतव्यं तथा चायातं लिङ्गस्य हेतुत्वमिति मूलस्य नासङ्गतिरिति
पाच्यम् । यतो विद्यमानालिङ्गविषयकपरामर्शत्वेन न हेतुत्व गौर-
वात् अपि न लिङ्गपरामर्शत्वेन लाघवादेति मूलाभिप्रायेण
दीधिनिवृत्ता भावो वर्णित इति । अन्यथा विशेषलघुकारणवच्छिन्ने
कारणान्तरसम्भवेऽपि, गुरुविशेषरूपेण सामान्यकारणस्यैव हेतु-
त्वे विशेषकारणविलयप्रसङ्गात् घानादिविशेषप्रत्यक्षानुमित्यार्हा स-

श्रिकर्षपरामर्शादिविशिष्टमनोयोगत्वादिनैव हेतुत्वापत्त्या सन्निकर्षपरामर्शादीनामहेतुत्वप्रसङ्गात् । तथा च लिङ्गत्वापेक्षया विद्यमानलिङ्गज्ञानत्वेनैव कारणतोचितेति भावः ।

मूले पक्षीयधूमकालीनत्वपर्यन्तस्य साध्यांशे भाननिर्वाहाय यदा यत्रेत्यादिसामान्यव्याप्तिरादृता तत्र यत्तत्पदार्थस्याननुगततया पर्वते यदा धूमस्तदा तत्कालावच्छिन्नो वह्निरिति सहचारस्यागृहीतत्वेन तादृशवह्निसिद्धिर्न सम्भवतीत्यालोच्यते । सामानाधिकरण्य इति । कालविशेषस्य स्वसमानाधिकरणधूमकालस्य । सम्यन्धघटकतया । साध्यसम्यन्धघटकतया । तादृशकालावच्छिन्नसंयोगः । साध्यतावच्छेदकसम्यन्ध इति भावः ।

एतादृशसम्यन्धेन पर्वते वह्निसिद्धायेव फलतः पर्वतीयधूमकालीनवह्निसिद्धिः । एतावताऽपि अतीतानागतपक्षीयधूमकालीनत्वभानमादायार्थोत्तरनिरासासम्भवात् तत्तद्धूमकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वं मूलकारोऽङ्गीकरिष्यति ।

मतान्तरमाह । यदा यत्रेति । व्याप्तिद्वयज्ञानादिति । एवं च यदा धूमस्तदा वह्निर्वात्र धूमस्तत्र वह्निरिति मूलस्य योजना । कालदेशयोः पक्षीकृतयोरेतद्धूमकालपर्वतयोः कालिकदेशिकसंबन्धव्याप्तिमिति शेषः । एकमेव । एकत्वविशिष्टमेव । अत्र कल्पे एतत्काले वह्निसिद्धेः पूर्वं एतत्कालीनवह्निर्वायच्छिन्नस्यासिद्ध्या तदभेदरूपमेकत्वं लाघवज्ञानादप्यनुमितिः कथं विषयीकरिष्यतीत्यस्वरससूचनाय घटतीत्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणसाध्यसिद्ध्या नोद्देश्यासिद्धेः तदसमानकालीनस्यापि तत्समानकालसंबन्धिपक्षसंबन्धितया तत्कालसामानाधिकरण्यसिद्धाद्यपि साध्ये तत्कालीनव्याप्तिरित्येतत् । समानाधिकरणपदमवच्छिन्नार्थकतया व्याचष्टे । पक्षतावच्छेदकेति । कालादीत्यादिना नितयादिरूपदेशपरिमहः ।

(चि०) यत्तु व्यापाराभावात् परामर्शः करणमिति तथैव किं तु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । न च परामर्शस्य संस्कारो व्यापारः, परामर्शस्य चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादनसमये

ऽनुमित्युत्पादनात् । नापि तर्कः, व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति ॥

इति परामर्शचिन्तामणिः ।

(दी०) किं तु व्याप्तीति । न च स्मरणात्मकपरामर्शस्य ले तदसम्भवः । तत्र व्याप्तिविशिष्टानुभवस्य संस्कारद्वारा परामर्शहेतुत्वात्, फलजनकव्यापारस्य फलजनकव्यापारजनकत्वे विरोधाभावात् । न च विशिष्टपरामर्शत्वेन न कारणत्वं व्याप्तिज्ञानत्वेन च न तद्विशिष्टस्मृतिहेतुत्वं न वा विशिष्टस्मृतित्वेनानुमितिहेतुत्वमिति वाच्यम् । व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां विशिष्टविषयकतत्त्वाभ्यां वा हेतुहेतुमद्भावेऽपि व्यापारव्यापारिभावाविरोधात् । न हि द्वारद्वारिणोः फलजनकत्वं येन रूपेण तेन रूपेण तयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावेऽपि नियमो मानाभावात् । इन्द्रियतत्संयोगपदज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिषु प्रत्यक्षशाब्दादिकरणव्यापारेषु व्यभिचाराच्च । न चैवं धारावहनस्थले पूर्वपूर्वेषां विशेषणज्ञानानामुत्तरोत्तरद्वारा विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति करणत्वापत्तिः । यं जनयित्वैव यस्य यजनकत्वं तस्यैव तत्र व्यापारत्वात् ।

(गा०) तदसंभवः । व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वासंभवः । अनुभवात्मकपरामर्श प्रत्येव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । स्मरणे विशेषणतावच्छेदकविधया व्याप्तिधियोऽहेतुत्वेऽपि स्मरणस्य समानविषयकानुभवजन्यत्वात् प्राचीनानुभवात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमक्षतमेवेति समाधत्ते । तत्रेति ।

ननु तत्फलजनकव्यापारे तत्फलकरणव्यापारविधया तत्फलजनकस्य न हेतुतेति नियमः । आचार्यमतेऽपि लिंगव्यापारतयाऽनुमितिजनके परामर्शेऽनुमित्यजनकस्यैन्द्रियादेव्यापारस्य हेतुतया व्यभिचार इति तत्फलकरणव्यापारविधयेति । एवं चानुमित्यजनकस्य संस्कारस्यानुमितिजनकपरामर्शे कथमनुमितिकरणस्य व्या-

परितया हेतुतत्त्वाशङ्कानियमं प्रतिक्षिपन्निरस्यति । फलाजनकेति ।

ननु स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा प्राचीनपरामर्शस्य कारणत्वं तत्रा-
संभवति यदि तयोर्मिथः कार्यकारणभावावच्छेदकाभ्यां विशिष्य व्या-
प्तिविशिष्टपक्षशान्तिवतस्मृतित्वाभ्यां कारणव्यापारभावः स्यात् । स्या-
द्वा कारणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवाच्छिन्ननिरूपितजन्यतायामनु-
मितिजनकतायां च विशिष्टस्मृतित्वमवच्छेदकं यद्वारा यस्य यत्कारणं
तद्विष्टतत्फलजनकतावच्छेदकावच्छिन्नतत्फलकारणताकमिति निय-
मस्य तावत्तैव निर्वाहात् तदेव नैत्याशङ्कतं । न चेति । न कारणत्वमि-
ति । अपि तु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवेति शेषः । विशिष्टस्मृतिहेतुत्वम् । विशि-
ष्टस्मृतित्वावच्छिन्नहेतुत्वम् अपि तु व्याप्तिस्मृतित्वाद्यवाच्छिन्नहेतुत्वमेवेति
शेषः । नानुमितिहेतुत्वमिति । व्यभिचारादेति शेषः । व्याप्तिविषयक-
स्मृतिज्ञानत्वाभ्याम् । व्याप्तिविषयकस्मृतित्वव्याप्तिविषयकज्ञानत्वा-
भ्याम् । विशिष्टविषयकतत्त्वाभ्याम् । विशिष्टविषयकज्ञानत्वविशिष्ट-
विषयकस्मृतित्वाभ्याम् । शाब्दोऽनास्थापाम् ।

उक्तनियमस्य प्रामाणिकत्वे विरोधोऽस्त्येवेति न प्रतिक्षिपति । न
हीति । साधकाभावाभिरुद्धा नियमे बाधकमप्याह । इन्द्रियेति । इन्द्रियं
इन्द्रियत्वेन चक्षुष्मादिना वा प्रत्यक्षे कारण व्यापारीभूततत्संयोगः तत्त-
त्संयोगत्वेन तद्धेतुत्वेन तेन च रूपेण न तयोर्मिथः कार्यकारणभावः
अपि तु संयोगत्वेन द्रव्यत्वेनैव । एवं शाब्दबोधे पदज्ञानं तत्त्वेन करुणं
व्यापारभूता पदार्थोपस्थितिः पदज्ञानजन्यार्थोपस्थितित्वेन हेतुः
तयोस्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वेन तत्तत्स्मृतित्वेन परस्परं हेतुहेतुमद्भाव-
इति व्यभिचारादित्यर्थः ।

न चैवमिति । एवम् । यद्यद्वारेण मिथो न हेतुहेतुमद्भावः तत्त-
द्वारेणापि कारणव्यापारभावे । धारावहनस्थले । विशिष्टबुद्ध्यन्तरे
विशिष्टबुद्ध्यन्तरोत्पादस्थले । पूर्वपूर्वेषाम् । प्रथमविशिष्टज्ञानजनका-
नाम् । उत्तरोत्तरतद्वारा । स्वस्वजन्यविशिष्टबुद्ध्यन्तरेण विशेषण-
ज्ञानान्तरद्वारा । विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति । विशिष्टबुद्धित्वेन तदुत्तरविशि-
ष्टप्रत्यक्षं प्रति । करणत्वापत्तिः । विशेषणज्ञानत्वेन करणत्वापत्तिः ।

समाधत्ते । यमिति । यम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । यस्य । यद्रूपा-
वच्छिन्नस्य । यजनकत्वम् । यद्रूपावच्छिन्नजनकत्वम् । तस्यैव ।
तद्रूपावच्छिन्नस्यैव । तत्र । तद्रूपावच्छिन्ने । व्यापारत्वादिति । त-

था च विशिष्टज्ञानजनकतावच्छेदकविशेषणज्ञानत्वस्य कारणत्वा-
भिमततद्रूपावच्छिन्नविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वाभावो न तद्रूपे-
ण व्यापारतादिरहप्रयोजकः अपि तु तद्रूपावच्छिन्नमजनायेत्वाऽपि त-
द्रूपावच्छिन्नस्य विशिष्टधीजनकत्वमेव उत्तरोत्तरविशिष्टबुद्धिव्यक्तिं
प्रति पूर्वपूर्वविशिष्टबुद्ध्यात्मकविशेषणज्ञानव्यक्तिद्वारा तज्जनक-
विशेषणज्ञानव्यक्त्यानां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वस्य च नापत्तिः व्यव-
हितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा
उक्तनिषेधोपगमेऽप्यप्रतीकारादिति भावः ।

(दी०) यत्तु तथा नियमेऽपि न सतिः विशिष्टस्मृतेरपि व्या-
प्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्का-
रेण वा जननाद्याप्तिविषयकत्वेनैव करणत्वादिति । तन्न । जन्य-
त्वविशेषितेन संशयसाधारणेन व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन तज्ज-
न्यत्वात् नित्यसाधारणेन च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्ष-
निश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । यदि च विशिष्टव्याप्तेः प्रथममनुपस्थि-
तावपि विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमिति रीत्या परामर्शाद-
नुमितिस्तदा नियतपूर्वोपस्थितिरूपदार्थोपस्थितेरेव कारणत्वं वा-
च्यम् । यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां कारणत्वमिति
तन्न । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रेहेणान्यथासिद्ध-
त्वात् । न च तत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति वाच्यम्, गौरवा-
त् । नचैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं दृढत्वमपि दण्डे घटजनकताव-
च्छेदकं न स्यादिष्टत्वात् । दण्डत्वेनैव तथात्वात् । क्वचिद्वटानुत्पादो
भ्रमिरूपद्वारविरहात् । सुद्रुचक्रभ्रमिजननसमर्थान्महाचक्रसमव-
हितादण्डाद्वटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् । भ्रमि-
विशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कारणत्वं न स्यात् ।
न स्याच्च घटार्थतया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः, प्रथमं भ्रमेरुपवा-
नानिर्णयात् ।

परितया हेतुतन्त्याशङ्कानियमं प्रतिक्षिपन्निरस्यति । फलाजनकेति ।

ननु स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा प्राचीनपरामर्शस्य कारणत्वं तन्मा
संभवति यदि तयोर्मिथः कार्यकारणभावावच्छेदकाभ्यां विशिष्य व्या-
प्तिविशिष्टपक्षज्ञानत्वतस्मृतित्वाभ्यां करणव्यापारभावः स्यात् । स्या-
द्वा कारणतावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितजन्यतायामनु-
मितिजनकतायां च विशिष्टस्मृतित्वमवच्छेदकं यद्वारा यस्य चत्कारणं
तन्निष्ठतत्फलजनकतावच्छेदकावच्छिन्नतत्फलकारणताकमिति निय-
मस्य ताद्यत्वे निर्वाहान् तदेव नैत्याशङ्कतं । न चेति । न कारणत्वमि-
ति । अपि तु व्याप्तिज्ञानत्वेनैवेति शेषः । विशिष्टस्मृतिहेतुत्वम् । विशि-
ष्टस्मृतित्वावच्छिन्नेहेतुत्वम् अपि तु व्याप्तिस्मृतित्वावच्छिन्नहेतुत्वमेवेति
शेषः । नानुमितिहेतुत्वमिति । व्यभिचारादिति शेषः । व्याप्तिविषयक-
स्मृतिज्ञानत्वाभ्याम् । व्याप्तिविषयकस्मृतित्वव्याप्तिविषयकज्ञानत्वा-
भ्याम् । विशिष्टविषयकतयाभ्याम् । विशिष्टविषयकज्ञानत्वविशिष्ट-
विषयकस्मृतित्वाभ्याम् । वाशब्दोऽनास्थापाम् ।

उक्तनियमस्य प्रामाणिकत्वे विरोधोऽस्स्येवेति तं प्रतिक्षिपति । न
हीति । साधकाभावनुक्त्वा नियमे साधकमप्याह । इन्द्रियेति । इन्द्रियं
इन्द्रियत्वेन चक्षुष्मादिना वा प्रत्यक्षे कारण व्यापारीभूततत्संयोगः तत्त-
त्संयोगत्वेन तज्जैतुः तेन तेन च रूपेण न तयोर्मिथः कार्यकारणभावः
अपि तु संयोगत्वेन द्रव्यत्वेनैव । एवं शाब्दबोधे पदज्ञानं तत्त्वेन करणं
व्यापारभूता पदार्थोपस्थितिः पदज्ञानजन्यार्थोपस्थितित्वेन हेतुः
तयोस्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वेन तत्तस्मृतित्वेन परस्परं हेतुहेतुमज्ञाव
इति व्यभिचारादित्यर्थः ।

न चैवमिति । एवम् । यद्यद्वारेण मिथो न हेतुहेतुमज्ञावः तत्त-
द्वारेणापि करणव्यापारभावे । धारावहनस्थले । विशिष्टबुद्ध्यनन्तरं
विशिष्टबुद्ध्यन्तरोत्पादस्थले । पूर्वपूर्वेषाम् । प्रथमविशिष्टज्ञानजनका-
नाम् । उत्तरोत्तरतद्वारा । स्वस्वजन्यविशिष्टबुद्ध्यन्तरोत्पादव्यापारविशेषण-
प्रानान्तरद्वारा । विशिष्टप्रत्यक्षं प्रति । विशिष्टबुद्धित्वेन तदुत्तराविशि-
ष्टप्रत्यक्षं प्रति । करणत्वापत्तिः । विशेषणज्ञानत्वेन करणत्वापत्तिः ।

समाधत्ते । यामिति । यम् । यद्रूपावच्छिन्नम् । यस्य । यद्रूपा-
वच्छिन्नस्य । यज्जनकत्वम् । यद्रूपावच्छिन्नजनकत्वम् । तस्यैव ।
तद्रूपावच्छिन्नस्यैव । तत्र । तद्रूपावच्छिन्ने । व्यापारत्वादिति । त-

था च विशिष्टज्ञानजनकतावच्छेदकविशेषणज्ञानत्वस्य कारणत्वा-
भिमततद्रूपावच्छिन्नविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वाभावो न तद्रूपे-
ण व्यापारताविरहप्रयोजकः अपि तु तद्रूपावच्छिन्नमजनार्थित्वाऽपि त-
द्रूपावच्छिन्नस्य विशिष्टधीजनकत्वमेव उत्तरोत्तरविशिष्टबुद्धिव्यक्तिं
प्रति पूर्वपूर्वविशिष्टबुद्ध्यात्मकविशेषणज्ञानव्यक्तिद्वारा तज्जनक-
विशेषणज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वस्य च नापत्तिः व्यव-
हितव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणताया अप्रामाणिकत्वात् अन्यथा
उक्तनियमोपगमेऽप्यप्रतीकारादिति भावः ।

(दी०) यत्तु तथा नियमेऽपि न सतिः विशिष्टस्मृतेरपि व्या-
प्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्का-
रेण वा जननाद्व्याप्तिविषयकत्वेनैव करणत्वादिति । तन्न । जन्य-
त्वविशेषितेन संग्रहसाधारणेन व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन तज्ज-
न्यत्वात् नित्यसाधारणेन च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्ष-
निश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । यदि च विशिष्टव्याप्तेः प्रथममनुपस्थि-
तावपि विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमिति रीत्या परामर्शाद-
नुमितिस्तदा नियतपूर्वोपस्थितिकपदार्थोपस्थितेरेव कारणत्वं वा-
च्यम् । यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां कारणत्वमिति
तन्न । अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रहेणान्यथासिद्ध-
त्वात् । न च तत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति वाच्यम्, गौरवा-
त् । नचैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं दृढत्वमपि दण्डे घटजनकताव-
च्छेदकं न स्यादिष्टत्वात् । दण्डत्वेनैव तथात्वात् । कचिद्धटानुत्पादो
भ्रमिरूपद्वारविरहात् । क्षुद्रचक्रभ्रमिजननसमर्थान्महाचक्रसम-
हितादण्डाद्धटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकताया आवश्यकत्वात् । भ्रमि-
विशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कारणत्वं न स्यात् ।
न स्याच्च घटार्थतया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः, प्रथमं भ्रमेरुप-
नानिर्णयात् ।

(गा०) तथा नियमाभ्युपगमेऽपि व्याप्तिज्ञानपरामर्शयोः करणव्यापारभावमुपपादयतां परामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन व्यापारतामिमानिनां मतमुपन्यस्यति । यत्त्विति । न क्षतिः । न प्रकृते क्षतिः । व्याप्तिविशिष्टज्ञानतयाऽनुभवेन संस्कारेण वा जननादित्यन्वयः । विशिष्टज्ञानतयेति । तृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वम् । अनुभवेनेत्यादौ तृतीयार्थो निरूपितत्वं जननं जन्यता तथा चानुमणादिनिरूपितविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यताश्रयत्वादित्यर्थः । स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं प्रति साक्षाद्विशेषणधियः पूर्ववर्त्तितया स्मृतिसाधारणविशिष्टपुष्टित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणज्ञानहेतुत्वामिति मते पूर्वानुभवेनेति । तद्रूपावच्छिन्नं प्रति विशेषणविषयकत्वेन संस्कारादिसाधारणेन हेतुतेति मतमनुसृत्य संस्कारेण चेति । विशिष्टपुष्टिं प्रति विशेषणविषयकत्वेन हेतुत्वे प्रकृते व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वमुक्तनियमसत्त्वे न निर्घहेतुत्वात्मुक्ततन्मते करणतावच्छेदके ज्ञानत्वं परित्यजति । व्याप्तिविषयकत्वेनेत्येति । व्यापारनिष्ठकरणजन्यतावच्छेदकेऽधिकनिवेशं दर्शयति । जन्यत्वविशेषितेनेति । जन्यनित्यसाधारणधर्मस्य जन्यतानवच्छेदकत्वादिति भावः ।

तत्र न्यूनतां दर्शयति । संशयसाधारणेनेति । तथा च निश्चयत्वा-निवेशान्न्यूनता । व्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेनेत्यतोऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यावच्छेदान्न्यूनता लभ्यते । तन्निष्ठानुमितिजनकतावच्छेदके न्यूनताधिक्ये दर्शयति । नित्यसाधारणेनेति नित्यसाधारणेनन्त्यनेन जन्यत्वाप्रवेशो दर्शितः । नित्यस्यापि स्वरूपयोग्यस्य सहकारिविरहात्फलानुपधायि-कत्वमिति भावः । व्याप्तिप्रकारकत्वेन करणत्वोपगमे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः परामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदककोटिनिवेश-नेनाधिक्यं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितायाः विशेषणतावच्छेदकप्रका-रकत्वावच्छिन्ननिरूपितजन्यतावच्छेदकत्वादिति संशयान्यत्वनि-वेशादेवाधिक्यम् । समवायघाटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हे-तुहेतुमद्भावे पक्षविषयकत्वनिवेशाधिक्यं चेत्यवघातव्यम् ।

प्रथमम् । परामर्शपूर्वम् । विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासंभवादाह । विशेष्ये विशेषणमिति । ताद-शयोधे विशेषणज्ञानाधिक्या प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरेव हेतुतया विश-

कलितानां व्याप्तिघटकपदार्थानामुपस्थित्या परामर्शसंभवादिति भा-
यः । व्याप्तिघटकपदार्थो निश्चयत्वपर्यन्तानिवेशेन लाघवाद्
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वेनैवानुमितिहेतुता व्याप्यार्थं संश-
याकारबुद्धेः न तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता तत्पूर्वं तद्विशिष्टवै-
शिष्ट्यबोधजनकतन्निश्चयासत्त्वनियमात् । यत्र च विशेष्ये विशेष-
णमित्यादिरीत्या परामर्शस्तत्र तदनंतरोत्पन्नविशिष्टवैशिष्ट्यावगा-
हिपरामर्शादेवानुमितिरित्युक्तिसंभवाद्यदि तदेत्युक्तम् ।

इदमापाततः । विशिष्टवैशिष्ट्यविषयितायाः कारणतावच्छेदके
निवेशेऽपि व्याप्यभावप्रकारकं ज्ञानं जायतामितीच्छार्थिनव्याप्य-
शेऽनाहार्यसंशयात्मकाविशिष्टवैशिष्ट्यावगादिवोधस्य दुर्वारत्वात्
तद्वशे निश्चयत्वं निवेश आवश्यकः ।

न च तादृशेच्छासत्त्वे तद्वद्विस्तृतसामान्या बलवत्त्वाद् व्याप्तेरेव
भानासंभवात्कथं संशयः, व्याप्तिव्याप्यभावोभयप्रकारकं भानं जाय-
तामितीच्छायां व्याप्तेरपि भानसंभवादिति ।

नियतपूर्वोपस्थितिकेति । तादृशपदार्थाः । व्याप्तिघटकाभावत्वा-
दयः । करणत्वम् । तत्तत्पदार्थज्ञानत्वेन घाच्यम् । परामर्शजनकत्वे-
नेति । अभावत्वज्ञानत्वादिना हेतुत्वे नानाकारणताप्रसंगात् विनि-
गमनाविरहेण एकमात्ररूपेण हेतुत्वासंभवात् । परामर्शजनकत्वस्य
सर्वसंप्राप्तकतया विनिगमनाविरहानवकाशादिति भावः ।

अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैवेति । परामर्शजनकत्वरूपावच्छेद-
कप्रदस्य परामर्शपूर्ववर्तित्वप्रदहात्मकतया तं विना तेन रूपेणानुमि-
तिपूर्ववर्तित्वप्रदासंभवादिति भावः । फलाननुगुणमिति । तथा च
परामर्शस्यानुमित्यनुगुणतया तत्पूर्ववर्तित्वप्रदं विना परामर्शजन-
कत्वेनानुमितिपूर्ववर्तित्वप्रदहेऽपि न तेन रूपेणान्यथासिद्धिरिति
भावः । एवम् । अन्यथासिद्धिशरीरे सामान्यत एवान्यं प्रतीत्युक्तौ ।
न स्यादिति । उक्तान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति भावः । इष्टापत्या
समाधत्ते । इष्टत्वादिति । तदा केन रूपेण घटजनकतेत्याकांक्षायामा-
ह । दण्डत्वेनेति ।

नन्वेवं भ्रमिजननायोग्यात्कोमलादपि वंडाद्वट उत्पद्येतात आ-
ह । कचिदिति । कोमलवंडे घटार्थिनोऽप्रवृत्तिश्च फलानुपधाननि-
श्चयादिति भावः । भ्रमियोग्यत्वेन हेतुत्वेऽपि भ्रमिपिरदस्य घटानु-

त्पादप्रयोजकतां दर्शयति । क्षुद्रेति । दंडात् । क्षुद्रदंडात् । तत्प्रयोज-
कतायाः । भ्रमिविरहस्य घटानुत्पादप्रयोजकतायाः । आवश्यकत्वा-
त् । भवतापि स्वीकारात् ।

ननु भ्रम्युपहितत्वेन हेतुतोच्यते तथा च भ्रमिविरहस्य न घटा-
नुत्पत्तिप्रयोजकत्वमुपेयते उक्तस्थले भ्रम्युपहितदण्डव्यतिरेकेणैव
घटानुत्पादसंभवादित्यत आह । भ्रमिविशिष्टत्वेनेति । पृथक् । स्रक्त्वा-
दिना । भ्रम्युपधानसंदेहेन सकंप्रवृत्तिसंभवादाह । निष्कंपेति ।
तादृशप्रवृत्तौ स्वरूपयोग्यतानिश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः । प्रथमम् ।
प्रवृत्तिपूर्वम् ।

(दी०) अस्तु वा भ्रमिप्रयोजकोऽवयवविशेषादिरेव तथा,
प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाच्च । अन्यथा घटजनकत्वेनैव भ्र-
मिजनकतां किमिति न रोचयेः । अत एव सौवर्णवैणवादिद-
ण्डेष्वनुगतदण्डत्वविरहेऽपि न क्षतिः । किं चैवं प्रवृत्तिं प्रति इ-
ष्टसाधनताज्ञानजनकत्वेन शब्दादीनां शब्दबोधं प्रति च तज्जन-
काकाङ्क्षादिज्ञानजनकत्वेनानुमानसंस्कारतत्तद्विशेषणज्ञानादीनां
कार्यान्तरं प्रति च तज्जनकतत्तत्पदार्थकारणानां तत्तत्पदा-
र्थकारणत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गः । तज्जनकत्वेन हेतुत्वे तत्त्वेनैव
हेतुत्वं प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाच्छाघवाचेति चेत् ? कि-
मिदं प्रकृते पाणिपिहितम् ? इदं पुनरिहावधेयम्—विशिष्ट-
विषयकत्वेन कारणत्वे केवलविशेषणादिविषयकत्वेन न हे-
तुत्वं तदवच्छिन्नकार्यजनकतावच्छेदकान्तराव्यापकरूपेणैव त-
दवच्छिन्नं प्रति जनकत्वात् । दर्शयिष्यते हि तथाऽन्यथासिद्ध-
त्वम्, अन्यथा घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालतरसंयोगादीनां ज-
न्यत्वविशेषितेन शुद्धेन वा द्रव्यत्वगुणत्वादिना विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधं प्रति, च विशेषणतावच्छेदकविषयत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गात् । अनु-
मितिशब्दबोधचिकीर्षादिकं प्रति च परामर्शकाङ्क्षाकृतिसाध्य-
त्वाद्विज्ञानविषयविशिष्टाविशिष्टतत्तत्पदार्थविषयत्वेन हेतुत्वेऽन-

न्तकार्यकारणभाषप्रसङ्गाच्च ।

(गा०) ननु सौवर्णादिदंडसाधारणं दंडत्वंऽन जातिः जातिसंकरादिति भ्रमिजनकत्वमेव तदित्यत आह । अस्तु वेति । भ्रमिप्रयोजकः । भ्रमिजनकतावच्छेदकः । अवयवसंयोगविशेषादिरिति । दार्ढ्याख्यविजातीयावयवसंयोगादिरित्यर्थः । तथा । घटजनकतावच्छेदकः । तस्य त्ववच्छेदकत्वमुभयत्रैव स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन समवायेनैव वा दंडावयवानामेव तेन रूपेण हेतुत्वोपगमात् । दंडावयविनोऽहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहात् । यत्र च परस्परसंबन्धैर्बहुभिः कोमलदंडैर्बहुभिः चक्रं भ्राम्यति तत्र तेषामेव संयोगे तादृशी जातिरिति । तत्र तेषां तेन रूपेण हेतुता तत्र तदवयवानामपि तादृशसंयोगस्याऽऽवश्यकत्वात् । परंपरासंबन्धेन तेषां दंडादावपि सत्त्वेन तेन संबन्धेन हेतुतावच्छेदकत्वपक्षेऽप्यदोषः ।

अथेवं तादृशजातेर्द्रव्यानारंभकसंयोगसाधारणतया तदारंभकतावच्छेदकजात्या संकरप्रसङ्गः । तत्र तावद्वदे दंडांतरारंभोपगमेऽनुभवाविरोधात् । दारुवेषवाचारम्भस्य दारुवेषवादित्वनियमेन दारुवेषेणुत्यादिजातीनां संकरमिया कोमलदारुवेषवादिसंबलनस्थलेऽवयव्यंतरोत्पादोपगमासमवाच्च । अत एव गृहादीनां नैकावयवत्वमिति सिद्धांतः ।

एतेन कोमलदंडैकत्वव्यावृत्तैकत्वगतजातिभेद एव भ्रम्यादिप्रयोजक इत्यपि निरस्तम् । न चानारंभकसंयोगेष्वेव भ्रमिजनकघटप्रयोजिका जातिरुपपत्ते एकैकदण्डात्तदुत्पादस्थले च तदेकावयवापरावयवयोः संयोगस्य द्रव्यानारंभकतया तस्यैव घटाद्युत्पादप्रयोजकत्वोपगमादिति नारंभकतावच्छेदकजात्या संकरप्रसंग इति वाच्यम् । एवमपि यत्र यादृशकोमलदंडत्रयसंघटनादेव घटाद्युत्पत्तिर्न तु तदुभयमात्रसंघटनात्तत्र तदुभयसंघटनादपि तदुत्पादप्रसंगो दुर्यारः । व्यक्त्यंतरसंयोगसहकारेण तदुभयसंयोगात्तदुत्पादनिर्वाहाय तादृशसंयोगे जातिभेदोपगमस्यावश्यकत्वात् ।

एतेन दंडचक्रसंयोग एव तादृशी जातिस्तद्वत्त्वेन घटादिजनकतेति निरस्तम् । दंडांतरसंयोगसापेक्षयादृशचक्रदंडसंयोगाच्चक्रं भ्राम्यति तन्निरेक्षनसंयोगव्यक्तितो घटाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । प्रथम-

तद्व्यक्तसंयोगादिमत्त्वानिश्चयाभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति चेत् ? तर्हि
 कोमलदंडादिसाधारणेन पृथिवीत्वेनैव भ्रम्यादिजनकता स्वीक्रियते
 मतिप्रसंगमंजकः सहकारिविरह एव प्रवृत्त्यतिप्रसंगमपि फलानुप-
 धाननिश्चय एव निराकरोति । यदि च बलवता मारुतेनाभिहतमपि
 चक्रं घात्वा घटं जनयति तदा स्पर्शवत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा तथात्वं मूर्ते-
 र्व्यजातिपक्षे तु तथैव, तत्पारिग्रहायैवादिपदमुपात्तमिति बोध्यम् । एव
 कारणेन भ्रमिजनकत्वं व्यवच्छिद्यते । प्रथमोपस्थितत्वादिति । जनक-
 ताग्रहे तद्वच्छेदकप्रहस्यापेक्षणीयतया भ्रमिजनकतामपेक्ष्य तद्व-
 छेदकस्य प्रथममुपस्थितत्वादित्यर्थः । आवश्यकरत्वादिति । नियत-
 पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मस्यैव जनकतात्मकतया भ्रमिजनकतया घट-
 जनकतावच्छेदकत्वे भ्रमिजनकतावच्छेदकस्य तथात्वावश्यकत्वा-
 दित्यर्थः । तथा च जनकतात्वेन तादृशधर्मस्य तथात्वापेक्षया
 विशिष्य तथात्वे लाघवमिति भावः ।

अथागत्या भ्रमिं प्रति अत्यंताजनकसाधारणेन स्पर्शवत्त्वादि-
 ना हेतुत्वेऽपि घटं प्रति न तेन रूपेण हेतुत्वमुपेयते अत्यंताजनक-
 व्यावृत्तेन भ्रम्युपचायकत्वेनैव हेतुतासंभवात् कथंचिद्भ्रम्युपचायक-
 निश्चयदशायामेव घटार्थिनां निष्कपाया अन्यदा तदर्थिनां सकंपाया
 प्रवृत्तेरुपगंतव्यत्वादित्यत आह । अन्यथेति । अन्यथा । अत्यंताजन-
 कव्यावृत्तये एकजनकत्वेनापरजनकत्वोपगमे । घटजनकत्वेनैवेति ।
 विनिगमनाविरहादिति भावः । अन्योन्याधयेण च परस्परजनकत्वेन
 उभयजनकता न संभवतीति बोध्यम् ।

दण्डत्वेन कथितहेतुतामतेऽनिर्मेरवीजं स्वयमेवाह । अत एव-
 ति । अनुगतदंडत्वविरहेऽपि सुवर्णत्ववेणुत्वादिजातिसंकीर्णतया
 साधारणदंडत्वजातिविरहेऽपीत्यर्थः । ननु अन्यं प्रतीत्याद्यन्यथासि-
 शिकवलिततया घटजनकत्वेन भ्रमिजनकता न संभवति तत्र चान्य-
 स्मिन्फलाननुगुणत्वविशेषणादट्ट प्रति भ्रमिजनकत्वेन हेतुत्वमवि-
 रुद्धमित्याशंक्य फलाननुगुणत्वविशेषणप्रतिक्षेपाय प्रतिबंधं दर्शय-
 ति । किं चेति । एवम् । फलाननुगुणकार्यजनकत्वेनानन्यथासिद्धत्वे ।
 कार्यतरम् । घटादिकम् । तत्तत्पदार्थकारणानाम् । दंडचक्रकुलाद्यादि
 कारणानाम् । तज्जनकत्वेन । एष्टाधनताश्चानादिजनकत्वेन । हेतुत्वे ।

प्रसक्ते । तत्त्वेनैव । इष्टसाधनताज्ञानत्वादिनैव । लाघवाच्चेति । न तु तज्जनकत्वेन गुरुतया अन्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति शेषः । प्रकृते । दण्डघटयोर्हेतुहेतुमद्भावावस्थल ।

मनसोऽनुमितिकरणतां व्यवस्थापायिष्यन्मूलोकव्याप्तेस्तद्ध-
टकपदार्थानां च धियोऽनुमितिकरणत्वं निराकरोति । इदं पुनरित्या-
दिना । तत्तद्व्यक्त्यादिजनकतावच्छेदकतत्त्वव्यक्त्यादिव्यापकसामा-
न्यधर्मेण सामान्यधर्मावच्छिन्नतत्त्वव्यक्त्यादिहेतुत्वात्तदवच्छिन्नत्व-
द्वयं फलतः कार्यताविशेषणम् । स्वस्यापि स्वव्यापकत्वादवच्छेद-
कान्तरेति ।

न च व्याप्तिज्ञानकारणतायां विभिन्नपक्षसाधारणधूमनिष्ठताद-
शव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरवह्नपनुमितित्वं परामर्शकारणतायां तु
तत्पक्षकतत्साध्यकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वं कार्यतावच्छे-
दकमिति कथमेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रति द्वयोर्जनकत्व-
मिति वाच्यम् । धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानस्य पर्यतपक्षकानुमितिं प्रत्येव
नियतव्यापाराभावेनाकरणत्वात् ।

(१) न च धूमव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरं तत्पक्षकतदनुमितित्वं तथा-
ऽस्तु तथाऽपि नैकमुभयजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । वह्निव्याप्यो
धूमो वह्निव्याप्यालोकवान् पर्वत इति समूहालंघनपरामर्शजन्यानु-
मितौ धूमव्याप्तिज्ञानकरणिकायां व्यभिचारात् व्यापारसंबन्धेन तद-
भावात् तस्माद् धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्यतपक्षकवह्नपनुमितित्वं
परामर्शस्येव तस्यापि जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा सतीदमिति भावः ।

ननु जनकतावच्छेदकान्तरव्यापकस्यापि नियतपूर्वधर्तेतावच्छे-
दकत्वात् कथं तस्य जनकतावच्छेदकत्वमित्यत आह । दर्शयिष्यते
हीति । तथा । व्यापकरूपेण । अन्यथासिद्धत्वमिति । तथा चान्य-
थासिद्धिनिरूपकत्वात् तस्य तथात्वमिति भावः । व्यापकरूपेणा-
न्यथासिद्धत्वे युक्तिमाह । अन्यथेति । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य
फलाद्यदयंभावनिषमपक्षमवलम्ब्याह । जन्यत्वविशेषितेनेति । तादृश-
नियमानभ्युपगमपक्षमवलम्ब्याह । शुद्धेन चेति । हेतुत्वप्रसंगादिति ।
नियतपूर्ववर्तिताया अन्यथासिद्ध्यन्तरविहस्य च तद्रूपावच्छिन्ने-
त्यपि सत्त्वादिति भावः ।

(१) 'न चेत्यादिर्भाव' इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

तद्व्यक्रसंयोगादिमत्स्यानिश्चयाभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति चेत् ? तर्हि
 कोमलदंडादिसाधारणेन पृथिवीत्वेनैव स्रम्यादिजनकता स्विक्रियते
 अतिप्रसंगभञ्जकः सद्कारिविरह एव प्रवृत्तिप्रसंगमपि फलानुप-
 धाननिश्चय एव निराकरोति । यदि च यत्नवता मादतेनाभिहतमपि
 चक्र भ्रांत्वा घटं जनयति तदा स्पर्शवत्त्वेन द्रव्यत्वेन वा तथात्वं मूर्त-
 त्वजातिपक्षे तु तथैव, तत्पारिग्रहायैवादियदमुपात्तमिति बोध्यम् । एव
 कारणेन भूमिजनकत्वं व्यवच्छिद्यते । प्रथमोपस्थितत्वादिति । जनक-
 ताग्रहे तद्वच्छेदकग्रहस्थापेक्षणीयतया भूमिजनकतामपेक्ष्य तद्व-
 छेदकस्य प्रथममुपस्थितत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वादिति । नियत-
 पूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मस्यैव जनकतात्मकतया भूमिजनकताया घट-
 जनकतावच्छेदकत्वे भूमिजनकतावच्छेदकस्य तथात्वावश्यकत्वा-
 दित्यर्थः । तथा च जनकतात्वेन तादृशधर्मस्य तथात्वापेक्षया
 विशिष्य तथात्वे लाघवमिति भावः ।

अथागत्या भूमिं प्रति अत्यन्ताजनकसाधारणेन स्पर्शवत्त्वादि-
 ना हेतुत्वेऽपि घटं प्रति न तेन रूपेण हेतुत्वमुपेयते अत्यन्ताजनक-
 व्यावृत्तेन स्रम्युपघायकत्वेनैव हेतुतासंभवात् कथंचिन्नम्युपघायक-
 निश्चयवशायामेव घटार्थिना निष्कपाया अन्यथा तदर्थिना संकपाया
 प्रवृत्तेरुपगंतव्यत्वादित्यत आह । अन्यथेति । अन्यथा । अत्यन्ताजन-
 कव्यावृत्तये एकजनकावेनापरजनकत्वोपगमे । घटजनकत्वेनैवेति ।
 विनिगमनाविरहादिति भावः । अन्योन्याभयेन च परस्परजनकत्वेन
 उभयजनकता न संभवतीति बोध्यम् ।

दण्डत्वेन कथितहेतुताग्रतेऽनिर्भरबीजं स्वयमेवाह । अत एवे-
 ति । अनुगतदंडत्वविरहेऽपि सुवर्णत्वघेणुत्वादिजातिसंकीर्णतया
 साधारणदंडत्वजातिविरहेऽपीत्यर्थः । ननु अन्यं प्रतीत्याद्यन्यथासि-
 द्धिकवलिततया घटजनकत्वेन भूमिजनकता न संभवति तत्र चान्य-
 स्मिन्फलाननुगुणत्वविशेषणाद्धटं प्रति भूमिजनकत्वेन हेतुत्वमपि
 रुद्धामित्याशङ्क्य फलाननुगुणत्वविशेषणप्रतिक्षेपाय प्रतिबन्धिं दर्शय-
 ति । किं चेति । एवम् । फलाननुगुणकार्यजनकत्वेनानन्यथासिद्धत्वे
 कार्यातरम् । घटादिकम् । तत्तत्पदार्थकारणानाम् । दंडचक्रकुलालादि
 कारणानाम् । तज्जनकत्वेन । इष्टसाधनताज्ञानादिजनकत्वेन । हेतुत्वे

प्रसक्ते । तत्त्वेनैव । इष्टसाधनताज्ञानत्वादिनैव । लाघवाच्चेति । न तु तज्जनकत्वेन गुरुतया अन्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति शेषः । प्रकृते । दण्डघटयोर्हेतुहेतुमद्भावस्थले ।

मनसोऽनुमितिकरणता व्यवस्थापयिष्यन्मूलोकन्याप्तेस्तद्व्य-
दकपदार्थानां च धियोऽनुमितिकरणत्वं निराकरोति । इदं पुनरित्या-
दिना । तत्तद्व्यक्त्वादिजनकतायच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वादिव्यापकसामा-
न्यधर्मेण सामान्यधर्मावच्छिन्नतत्तद्व्यक्त्वादिहेतुत्वात्तदवच्छिन्नत्व-
द्वयं फलतः कार्यताविशेषणम् । स्वस्यापि स्वव्यापकत्वादयच्छेद-
कान्तरोति ।

न च व्याप्तिज्ञानकारणतायां विभिन्नपक्षसाधारणधूमनिष्ठताद-
शव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरबहुपनुमितित्वं परामर्शकारणतायां तु
तत्पक्षकतत्साध्यकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वं कार्यतावच्छे-
दकमिति कथमेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति द्वयोजनकरव-
मिति वाच्यम् । धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानस्य पर्यंतपक्षकानुमितिं प्रत्येव
नियतव्यापाराभावेनाकरणत्वात् ।

(१) न च धूमव्याप्तिज्ञानाव्यवहितोत्तरं तत्पक्षकतदनुमितित्वं तथा-
ऽस्तु तथाऽपि नैकमुभयजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । बहिर्व्याप्यो
धूमो बहिर्व्याप्यालोकवान् पर्यंत इति समूहालंबनपरामर्शजन्यानु-
मितौ धूमव्याप्तिज्ञानकरणिकायां व्याभिवारात् व्यापारसंबन्धेन तद्व-
भावात् तस्माद् धूमपरामर्शाव्यवहितोत्तरपर्यंतपक्षकबहुपनुमितित्वं
परामर्शस्यैव तस्यापि जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा सतीदमिति भावः ।

ननु जनकतावच्छेदकांतरव्यापकस्यापि नियतपूर्ववर्तितावच्छे-
दकत्वान्न कथं तस्य जनकतावच्छेदकत्वमित्यत आह । दर्शयिष्यते
हीति । तथा । व्यापकरूपेण । अन्यथासिद्धत्वमिति । तथा चान्य-
थासिद्धिनिरूपकत्वात् तस्य तथात्वमिति भावः । व्यापकरूपेणा-
न्यथासिद्धत्वे युक्तिमाह । अन्यथेति । नित्यस्य स्वरूपस्यैव
फलाघट्यभावनियमपक्षमवलम्ब्याह । जन्यत्वविशेषितेनेति । तादृश-
नियमानभ्युपगमपक्षमवलम्ब्याह । शुद्धेन वेति । हेतुत्वसंज्ञादिति ।
नियतपूर्ववर्तिताया अन्यथासिद्ध्यन्तराहस्य च तद्व्यावच्छिन्ने-
ष्वपि सत्त्वादिति भावः ।

(१) 'त चेत्यादिर्भाष' इत्यन्तः पाठः शुद्धचन्तरे नास्ति ।

विशिष्टविशिष्टेति । विशिष्टपदार्थोऽभावादिः अविशिष्टप-
दार्थोऽभावात्वादिः ।

(दी०) न चात्र करणान्तरासम्भवादगत्या परामर्शज-
नकज्ञानस्य तथात्वं कल्प्यते । चिकीर्षा प्रत्यपि कृतेसाध्यता-
ज्ञानजनकज्ञानस्य तथात्वापत्तेः । तत्र मन एव करणमिति चेत् ?
इहापि तदेवास्तु । मनोऽसाधारणकरणकज्ञानत्वेन मानसत्वाप-
त्तिरिति चेत् ? चिकीर्षादिसाधारणतत्करणकत्वस्यैव ज्ञानत्व-
विशेषितस्यापि तस्याप्रयोजकत्वात् । किं तर्हि मानसत्वे प्रयो-
जकमिति चेत् ? किं नाम प्रयोजकम् ? कारणं चेत् ? न कि-
ञ्चित्, कार्यं चेत् ? तत्प्रत्यक्षम् । व्यापकं चेत् ? प्रयेयत्वादि ।
व्याप्यं चेत् ? तत्सामग्रीजन्यत्वादि । तदवाच्छिन्नोत्पत्तिनियाम-
कं चेत् ? तत्सामग्री । करणाभेदे कथं कार्यवैजात्यमिति चेत् ?
सामग्रीवैलक्षण्यात् । यथा मनःकरणकानामेव चिकीर्षासुखादी-
नाम्, यथा वा अमिच्छाकरणकानां पाकजानाम् । कथं तर्हि प्रमा-
णविभाग इति चेत् ? करणे विशेषकक्रियावैजात्यविशेषादिति
विभाष्यताम् ।

(गा०) परामर्शजनकज्ञानस्य । व्याप्यादिज्ञानस्य । तथात्वम् ।
करणत्वम् । चिकीर्षा प्रत्ययीति । तत्रापि करणान्तरासम्भवादित्या-
शयः । चिकीर्षायां करणान्तरासम्भवाशङ्कते । तत्रेति । इहापि । अनु-
मितावपि । तदेवास्तु । मन एव करणमस्तु । शङ्कते मनोऽसाधारणेति ।
चाक्षुषादेरपि इन्द्रियत्वेन मतःकरणकत्वान्त्यहारणायासाधारणपदम् ।
मनोऽसाधारणकरणकत्वं च मनस्यवाच्यच्छिन्नकरणताकत्वं ज्ञानत्व-
नियेशाच्चिकीर्षासुखादिव्यावृत्तिः । अप्रयोजकत्वात् । निष्प्रमाणक-
मानसत्वस्याप्रकृतात् । न किञ्चिदिति । मानसत्वस्य जातिवै-
नाजन्यत्वादिति भावः । करणभेद एव कार्यवैचित्र्यमिति नियमा-
भिमानेन शङ्कते । करणाभेद इति । कार्यवैचित्र्यम् । अनुमितिमा-
नसचिकीर्षादिवैजात्यम् । सामग्रीभेद एव कार्यवैजात्यप्रयोजको
न तु करणभेदमात्रमिति समाचक्षते । सामग्रीति । एतदेव दृष्टान्तेन

द्रढयति । यथेति । पाकजानां रूपरसादीनां करणभेदेऽपि साम-
प्रवैजात्यात् कार्यवैजात्यमित्यनुपगोणान्वयः । तर्हि । मनसोऽनुमिति-
करणत्वे । कथं प्रमाणविभागः । प्रत्यक्षप्रमाणतः पार्थक्येनानुमान-
प्रमाणस्य परिगणनं मनस इन्द्रियत्वेन प्रत्यक्ष पक्षांतर्भावादिति
भावः । विशेषकेति करणताभेदकेत्यर्थः । एतच्च क्रियावैजात्यवि-
शेषणम् । क्रियावैजात्यात् । प्रत्यक्षप्रमितितोऽनुमितिर्वैजात्यात् । क-
रणताभेदस्येव प्रमाणपार्थक्यप्रयोजकत्वादिति भावः ।

अथ वा करणविशेषकेति । करणविशेषणीभूतायाः क्रियायाः पा-
र्थक्यादित्यर्थः । तथा च क्रियारूपविशेषणभेदेनैव विशिष्टभेदव्यप-
देश इति भावः ।

(दी०) अपरे तु व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन वा
नानुमितिमात्रं प्रति हेतुता साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात् किं तु
पक्षज्ञानत्वेनाभात्रज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा । पक्षोऽपि धर्मिमात्रं प-
क्षताया अप्यननुगमात् । तत्तत्पक्षतावच्छेदकविशिष्टे बह्व्यनुमितिं
प्रति तत्तद्विशिष्टे बह्विव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुताया आवश्य-
कत्वे बह्व्यनुमितिमात्रं प्रत्यपि न तादृशपरामर्शत्वेन हेतुता गौ-
रवात्, किं तु बह्विव्याप्तिज्ञानत्वेन लाघवात् । वस्तुतो बह्विज्ञा-
नत्वेनैव तथा अतिलाघवात् । एवं बह्व्यभावानुमितिं प्रत्यपि ।
एतेनानुमित्यन्तरं व्याख्यातमिति वदन्ति । कृतं पञ्चवितेनेति ॥

इति परामर्शदीपितिः ।

(गा०) अनुमितिमात्रं प्रति । अनुमितिन्यावच्छिन्नं प्रति । व्या-
प्तेर्भेदादिति । करणाननुगमेन व्यभिचारादिति शेषः । अभावज्ञान-
त्वेनेति । अभावत्वज्ञानत्वेनेत्यर्थः । तेन व्याप्तिशरीरे सर्वत्राभाव-
त्वेन पदार्थान्तरमानस्थलेऽपि नानुपपत्तिः । न वा धर्मिनिवेशाधि-
क्याद्वीर्यं विशेषसामग्र्या अतिप्रसंगवारणस्यावश्यकत्वे विषयनि-
वेशो विफल इत्याशयेनाह । ज्ञानत्वेन चेति ।

ननु पक्षज्ञानत्वस्य पक्षताघटितत्वात्तच्छरीरे च साध्यादिविशे-
षांतर्भावात्कथमनुगम इत्यत आह । पक्षोऽपीति । पक्षपदार्थोऽपीत्यर्थः ।

धर्मिमात्रमिति । तथा च पक्षतानन्तर्भाषाद्याननुगम इति भावः । न
चैवं धर्मित्वस्य केवलान्वयितया धर्मिविषयकत्वमव्यावर्तकं तथा च
कारणतावच्छेदककोटौ निवेशानर्हमिति वाच्यम् । एतदालोक्यैव
कल्पांतरानुसरणात् । ज्ञानत्वादेरनुमितिकारणतावच्छेदकपरामर्श-
त्वव्यापकत्वेऽपि न तेन रूपेणान्यथासिद्धिः परामर्शत्वस्याननुगततया
विशेषरूपावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतावच्छेदकतया ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्न-
जन्यतावच्छेदकत्वाभिमतशुद्धानुमितित्वावच्छिन्नजनकतानवच्छेद-
कत्वात् एतदभिप्रायेणैव परामर्शत्वादेरनुमितिसामान्यजनकताव-
च्छेदकत्वनिराकरणात् ।

अथ ज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वे संयोगत्वाविभागत्वादिनैव कथं न
हेतुता विशेषसामग्रीतोऽतिप्रसङ्गवारणस्याऽऽवश्यकतया विनिगम-
कस्य दुर्लभत्वादिति चेदगत्या विनिगमनाविरहेण नानाकारणता-
या उपगमात् ।

यत्तु विनिगमनाविरहेण नानाकारणत्वकल्पनापेक्षया परामर्श-
त्वाख्यजातिविशेषं कल्पयित्वा तेनैव रूपेणानुमितिहेतुत्वकल्पनमु-
चितम् । तेन रूपेण हेतुत्वे च न विनिगमनाविरहावकाशः कारणता-
वच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । न च तादृशजातेष्वाक्षुपत्वादिना सङ्करप्र-
सङ्गः । मानसज्ञान एव तदभ्युपगमात् । चाक्षुषादिपरामर्शस्थलेऽपि
तदुपनीततत्तत्पदार्थविषयकमानसपरामर्शकल्पनया क्षणेकव्याजेना-
नुमित्युपपादनसम्भवात् । पक्षादिना समं चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वे
ऽपि चक्षुर्मनोयोगाद्यभावस्य फल्यलेन कल्पनात् चाक्षुषादिसामग्री-
विरहोपपत्तेः । चाक्षुषादिपरामर्शानन्तरं तज्जन्यसंस्काराधीनस्मरणा-
त्मकमपरामर्शकल्पनेनानुमित्युत्पादनासम्भवेन स्मृतिरव्याप्यैव
कथं न सा जातिरिति तु न वाच्यम् । लाघवाऽभावेऽधिकैकक्षणवि-
लम्बस्याऽभ्याप्यत्वात्, अनुमितिपूर्वं स्मृतिकल्पने उभयप्राप्तिसिद्धत-
त्वात्फल्यस्मृतिसामग्र्या उभयप्राप्तिसिद्धताया मानसं प्रति प्रति-
बन्धकत्वकल्पनाधिपेन गौरवाच्च । उद्बोधकानामननुगमेन स्मृति-
सामान्यननुगमात् उभयसिद्धस्मृतिसामग्रीस्थलीयप्रतिबन्धकतया-
ऽनिर्वाहात् ।

न च परामर्शत्वस्य स्मृतित्वव्याप्यत्वे विशेषकारणतायामपि तज्जा-
तेरवच्छेदकघटकतया तत्र संशयान्वयत्वानिवेशेन लाघव संशयरूप-
स्मृतेरभावेन तदनिवेशोप्यतिप्रसङ्गाविरहादिति वाच्यम् । परामर्श-

त्वस्य मानसत्वस्याप्यतामतेऽपि संशये तदनभ्युपगमादेव ततोऽनु-
मितिप्रसङ्गविरहात् । तन्मतेऽपि विशेषकारणतावच्छेदकगर्भे संशय-
यान्यत्वानिवेशादिति । तदसत् ।

ज्ञान इव संयोगादावपि अनुमितिजनकतावच्छेदकतया जातिवि-
शेषकल्पनसम्भवेन विनिगमनाविरहाऽनुसारात् । परामर्शत्वावच्छि-
न्नस्य व्यापारविरहेण करणत्वासम्भवात् । ज्ञानत्वेन कारणताया आ-
वश्यकत्वाच्च । अत एव विभागात्वादिकमादाय विनिगमनाविरहस्यापि
नावकाशः । विभागादीनां परामर्शजनकतया कारणत्वासम्भवात् ।

एतेन विशेषकार्यकारणतावच्छेदकेऽनुमितित्वनिवेशस्यावश्य-
कत्वेन तत एव तदवच्छिन्नोत्पत्तेराकस्मिकतावारणादनुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यतो ज्ञानत्वेन हेतुत्वं निर्युक्तिकमित्य-
पि परास्तम् । विशेषकारणस्य परामर्शादेरनुमित्यकारणतया ज्ञान-
त्वेन तत्कारणताकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वादिति कृतं पलायितेन ।

विशिष्य पक्षतावच्छेदकमनिवेद्य बहुधाऽनुमितिं प्रति वन्दि-
व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वेन किञ्चिदुत्तमावच्छिन्नविशेष्यकतन्निश्चयत्वेन वा
सामान्यतो हेतुत्वं कस्याचिदभिमतं तद् दूषयति । तत्तत्पक्षतावच्छे-
दकेति । तर्हि केन रूपेण वन्द्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतेत्या-
कांक्षायामाह । किन्निवृत्ति । विशेषसामग्र्या अतिप्रसङ्गस्य वारण-
स्याऽऽवश्यकत्वे व्याप्तिविषयकत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह । व-
स्तुत इति । वन्दिज्ञानत्वेनैवेति ।

न चैवं ज्ञानत्वेनैव न कथं हेतुतोपेयत इति वाच्यम् । सामान्य-
विशेषयोरेकरूपावच्छिन्नजन्यतावच्छेदकत्वाभावनियमात् । बहुपमा-
वानुमितिं प्रत्यपि वन्दिज्ञानत्वेनैव हेतुतेत्यनुपपन्नान्वयः । तत्पूर्वं बहुय-
भावज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वे वन्दिज्ञानस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः । अयं
चाभ्युपगमपादः तत्तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकबहुधाऽनु-
मितित्वरूपविशेषकारणकार्यतावच्छेदकगर्भे बहुपनुमितित्वादिनिषे-
शादेवोपपत्तेस्तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वान्तरस्य निर्युक्तिकत्वात्, सुस्रा-
दिसाधारणजन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन कारणताक-
ल्पनात्तत एवानुमितेः सकरणकत्वनिर्वाहेणाऽनुमितित्वावच्छिन्नम्प्रति
ज्ञानत्वादिना हेतुत्वमपि निर्युक्तिकमित्याद्यस्यसमीक्षमत्र योभ्यमिति ।

इति गावाध्यायपरामर्शप्रकरणम् ॥

अथ केवलान्वयिग्रन्थः ।

(चि०) तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवल-
व्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षं
केवलान्वयि, तथा हि केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न
विपक्षः, अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात् ।

(दी०) केवलान्वयीत्यादि । केवलान्वयिसाध्यकादी-
त्यर्थः । तत्र । तेषु मध्ये । असद्विपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगि-
साध्यकं केवलान्वयि, एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवल-
व्यतिरेकि, गृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकमन्वयव्यतिरेकि ।

(गा०) अनुमानविभागपरमूलग्रन्थे केवलान्वयिपदस्य प्रसिद्धा-
र्थकत्वे ज्ञानकरणतापक्षे ज्ञानस्य केवलान्वयित्वाभावात्संगतिः ।
लिंगकरणतापक्षेऽपि केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतोरसंगतिः इति
तस्य नुरीयतापत्तेः ।

अथाऽन्वयव्यतिरेकिलक्षणे व्यतिरेकिपदस्य यथाश्रुतार्थकत-
या गृहीतसाध्यसहचारव्यतिरेकप्रतियोगित्वमेवाऽन्वयव्यतिरेकि-
त्वमस्तु तथा चोक्तहेतुरपि अन्वयव्यतिरेकिष्वेवाऽन्तर्भवतु ।
न चैवमसद्विपक्षं केवलान्वयीति मूलोक्तलक्षणविरोधः । वि-
पक्षपदस्य साध्याभाववर्धकतया प्रसिद्धत्वेन साध्ये केवलान्वयि-
त्वस्यैव ततो लामादिति वाच्यम् । तथा हि केवलान्वयिनो-
ऽभिधेयत्वस्य न विपक्ष इति लक्षणसंगमने विपक्षपदस्य साध्या-
भाववर्धकत्वेऽभिधेयत्वस्यानन्वयेन तस्याऽभाववन्मात्रार्थकताया
भाववर्धकत्वात् लक्षणस्य तत्पदस्याऽपि तदर्थकतौचित्यात् । न च
साध्यस्य केवलान्वयितायाः केवलान्वय्यनुमानानन्तर्भावे तत्र सा-
ध्यसर्वरूपपक्षतायाः साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽसंभवाद्नुमित्यनिर्वा-
हशङ्काया अभिमाया असंगतिरिति वाच्यम् । हेतोः केवलान्वयित्वे
साध्यस्याऽपि तथात्वभाववर्धकमन्यथा सञ्जेतुत्वानिर्वाहादिति तुदा-

शङ्कासङ्गतेरिति चेन्न । तादृशहेतोरन्वयव्यतिरेकित्वे तादृशहेतुकानु-
मानस्य मीमांसकैरभ्युपगमन्तव्यतया तेषां साध्याभाववद्बुद्धित्वस्य
व्याप्तिर्वाभ्युपगमे विरोधादतो व्याचष्टे । केवलान्वयीति । साध्य-
कादीत्यादिपदात्केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिसाध्ययोः संग्रहः ।
तत्र व्यतिरेकित्वविशेष्यतया साध्यानन्तर्भावे केवलान्वयिलक्षणे
साध्यानन्तर्भावेण केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकिहेतोः केवलान्वय-
नुमानतया तत्र साध्यसहचाराग्रहदशार्था केवलव्यतिरेकिलक्षणं
तद्ग्रहदशायाञ्चाऽन्यव्यतिरेकिलक्षणमतिव्याप्तं स्यादिति तदुभय-
लक्षणेऽपि साध्यनिवेशः ।

यद्यपि केवलान्वयिपदं केवलान्वयिसाध्यकार्यतया मूल-
कृतैव विचक्षणार्थं मूलस्याऽसन्निपक्षपदस्य तदर्थकताया असन्नि-
पक्षं अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकमित्यनेन स्वयं व्याख्येयत्वात् ।
अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वस्यैव केवलान्वयिसाध्यकत्वरूप-
त्वादित्येतद्व्याख्यानमनुपयुक्तम् । न च मूलकृतोऽव्याप्यवृत्त्यत्यन्ता-
भावादेरभावाप्रतियोगितया केवलान्वयित्वासम्भव इत्याक्षिप्य वृ-
त्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति साध्यनिष्ठके-
वलान्वयित्वनिरुक्त्या सिद्धान्तप्रणयनं केवलान्वयिपदेन साध्यवि-
शेषणप्रतिपादने एव सङ्गच्छते इति तदर्थमेव तादृशव्याख्यानमु-
चितमिति वाच्यम् । केवलान्वयिपदेन साध्याविशेषणप्रतिपादनस्य
मूलेऽभावादीधित्वस्थित्वपदार्थनिर्धचनस्य मूलकृतोऽसम्भवाच्चा-
दशासङ्गतेर्दुष्परिहारतया तादृशासंगतिपरिहाराय च पूर्वपक्षे न
केवलान्वयीत्यस्य न केवलान्वय्यनुमाने साध्यमित्यर्थकतया वृत्ति-
मदत्यन्ताभावाऽप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति सिद्धान्तप्रसङ्गस्य
च वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यविशेषणतया केवलान्वयि-
लक्षणघटकमित्यर्थपरतया व्याख्येयत्वादिति । तथापि केवलान्व-
यिपदत्र मुप्यार्थपरं किन्तु भाक्तमेवेति सूचयितुं केवलान्वयि-
साध्यकैतिशब्देन तदर्थो व्याख्यातः ।

सप्तम्या आधारार्थकत्वासम्भवाभिधारणार्थकत्वमाह । तेषु
साध्य इति । तत्रैतस्य सप्तम्येकवचनामन्तये एकानुमानपरामर्श-
कत्वमत्रमेव वर्णनीयनिधारणार्थकत्वानुपपत्तिशङ्का स्यादभिधारणस्य
समुदायगर्भत्वादित्यतो व्याचष्टे । तेष्विति ।

यद्यपि तथैतस्य तस्मिन्निर्दिष्टकवचनान्तरेण वर्णनमपि संगच्छते केवलान्वय्यादिशेषस्य तात्पर्यरामर्शनीयस्यैकवचनार्थकत्वविरहेऽपि तदविषक्षया सामंजस्यात् । अत एव घटादेरामद्रव्यस्य परमाणौ पाक इति भाष्ये पञ्चैकवचनस्य निर्धारणार्थकतया आचार्यव्याख्यानमपि संगच्छते । तच्चानुमानमिति प्रकृतमूलेऽपि एकवाचिवक्षया एकवचनसंगतिः । तथापि तस्याऽनुमानमित्यपेक्षया सन्निहितकेवलान्वय्यादिपदेन प्रत्येकमुपस्थापितस्याऽनुमानत्रयस्योपस्थापकं तात्पर्यमित्याशयेन बहुवचनादरः । उद्देश्यताघञ्छेदकशून्ये सामान्यधर्मात्मकमित्यतवावच्छिन्ने केवलान्वयित्वव्यवच्छेदबोधकतयैव निर्धारणत्वसम्भवात् । मित्वायंरूपबहुवचनं विना तादृशसामान्यधर्मानुपस्थितेः प्रत्येकपर्याप्तधर्मस्य सामान्यत्वाभावेन एकवचनासङ्गतेः । अत एव घटपटयोर्मध्ये घटो वृण्डजन्य इत्यादौ निर्धारणानुरोधेन नियमतो द्विवचनापेक्षेति ।

असद्विषयमित्यत्र विपक्षेऽसत्त्वस्याऽप्रसिद्धा दुर्ग्रहत्वमाशङ्क्याचष्टे । अत्यन्तेति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगितत्वात्साध्यैकानुमितिकरणं तत्तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानमित्यर्थः ।

यद्यपि विपक्षपदस्य साध्याभाववदर्थकतया तत्राऽभावाधिकरणत्वप्रवेशेन वृत्तिमदभावाप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयित्वमिति लभ्यते । तथाऽप्याकाशरूपाभावप्रतियोगितयाऽऽकाशाभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तेः पूर्वपक्षे शङ्कनीयतया तच्छेकाया विपक्षपदस्य साध्याभावात्प्रत्यक्षाभिमानमूलकतयैव संगमनीयतया तदाशयेनैव वृत्तिमत्त्वानन्तर्भावः । वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वमिति च सिद्धान्तप्रसङ्गे मूलकता तादृशाभिमानो निराकरिष्यते ।

असत्सपक्षं केवलव्यतिरेकीति व्यतिरेकिग्रन्थे वक्ष्यमाणकेवलव्यतिरेकिलक्षणस्याऽसत्सपक्षो निश्चितसाध्यवान् यस्येति यथाश्रुतार्थेऽपि अप्रसिद्धिमाशङ्क्य प्रसंगादभूत्वेव तद्विवृणोति । एवमगृहीतेति । अगृहीतस्तदाऽनिश्चितः, अन्वयो हेतुसहचारो यत्र एवंभूत व्यतिरेकप्रतियोगि प्रकृतं साध्यं यत्र तत्कालावच्छिन्नप्रकृतहेतुसहचारनिश्चयविषयत्वाभाववद्वाति-

रेकप्रतियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणमिति तु फलितार्थः । अयो-
गोलकमात्रे बह्विप्रसिद्धिदशायां धूमहेतुकतदनुमानस्य सम्प्रहा-
य निश्चये प्रकृतहेतुसहचारविषयकत्वनिवेशनम् । अन्वयसहचा-
रनिश्चयदशायामपि कालान्तरीणतन्निश्चयविषयत्वाभावमादाया-
ऽतिप्रसङ्गवारणायाम्भावे तत्कालावच्छिन्नत्वविशेषणम् । तत्काली-
नहेतुसहचारनिश्चयस्य यो विषयस्तदन्वयत्वस्य च न साध्यविशे-
षणत्वसम्भवः । यदा कुत्रापि प्रकृतहेतुसहचारनिश्चयो नास्ति त-
दाऽप्रसङ्गात् । निश्चये तत्पुरुषोक्तत्वमपि निवर्तनीयम् अतो व्यतिरे-
कितादशायामप्यन्ततो भगवतः सहचारनिश्चयस्य सत्त्वेऽपि ना-
ऽसम्भवः । कालविशेषसाध्यविशेषैरिव पुरुषविशेषैरपि नियत्रितं
व्यतिरेकित्वमिष्यत एव । न चेत् यस्य पुनः प्रकृतहेतुसहचारनि-
श्चयः कचिदपि कदाऽपि न प्रसिध्यति त प्रति तद्धेतुकं किमप्यनुमा-
नं व्यतिरेकि न स्यादिति वाच्यम् । एवं सति तत्कालावच्छिन्नत्ववि-
षयकतद्धेतुसहचारनिश्चयाभाववत्तत्पुरुषकतस्य साध्यविशेषणत्वो-
पगमात् । तादृशं च सदानुमाने साध्यमप्रसिद्धं यद्विषयकप्रकृतहेतु-
सहचारनिश्चयो न प्रसिध्यति, सर्वेषामेव साध्यानामन्ततो भगवतः
प्रकृतहेतुसहचारनिश्चयस्यावश्यकत्वात् । एतत्कल्पे तत्कालीनता-
दृशनिश्चयवदन्वयत्वेनापि पुरुषविशेषण सम्भवति तत्कालीनतादृश-
निश्चयस्याऽन्ततो भगवत्येव प्रसिद्धिः ।

साध्ये व्यतिरेकप्रतियोगित्वनिर्देशश्चाऽन्वयसहचारमहदशायाम-
पि फलान्वयिसाध्यकस्योक्तकेवलान्वयानुमानलक्षणाक्रान्ततयाऽ-
प्राऽलक्ष्यतात्तद्वारणाय । न च यत्र व्यतिरेकसहचारमात्रेण व्याप्तिप्र-
हस्तकेवलव्यतिरेक्यनुमानं तदुक्तमणिगता यत्र व्यतिरेकसहचारण
व्याप्तिप्रह इति । एषञ्च यदाऽन्वयव्यतिरेकसहचारयोर्द्वयोरेकाऽप्रहः
तदाऽपि हेतास्तत्ज्ञानस्य वा केवलव्यतिरेकितापत्तिरुक्तलक्षणसत्या-
दिति वाच्यम् । अगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकेत्यनेनाऽन्वयसहचा-
रग्रहानधीनव्यतिरेकिसाध्यकानुमितिकरणत्वस्य विषय-
णीयत्वात् । उक्तस्थले चाऽनुमित्यनुत्पत्त्या फलोपधायकताविरहेणा-
ऽनतिप्रसङ्गात् । अनुमितेस्तद्ग्रहानधीनत्व तद्ग्रहाधीनव्यापकताग्रहान-
धीनत्वम् । तेन केवलव्यतिरेकितादृशोत्पत्त्या अप्यनुमिते, प्रकृतसा-
ध्यसाधनसहचाररूपाऽन्वयसहचारगर्भव्याप्तिज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि न

क्षतिः । अन्यसहचारनिश्चयः सर्वत्र सर्वशस्यैव प्रसिद्धः । तदनर्था-
 नत्वं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवाच्छिन्नजन्यताशून्यत्वम् अतोऽनुमि-
 तिमात्रस्यैवरीयान्वयसहचारग्रहाधीनत्वेऽपि न क्षतिः । यत्साध्य-
 साधनसहचारो नास्मदादिज्ञानविषयस्तत्र परमेद्वरीयतासहचार-
 ज्ञाननिरूपितनिरुक्तजन्यत्वाप्रसिद्धावपि योगिज्ञानोपनिरुक्ततादृश-
 जन्यतायास्तदीयज्ञानांतरे प्रसिद्धा सामंजस्यात् । एवं च सहचा-
 रज्ञाने तत्कालीनत्वं न निवेशनीयं कालान्तरीयान्वयसहचारज्ञान-
 स्य केवलव्यतिरेकितादृशप्रभवानुमितावप्रयोजकत्वात् । तादृशा-
 नुमितिमादाय लक्षणसमन्वयस्य कालानिवेशेऽपि सम्भवात् । अ-
 न्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानयोरनुगत रूपेण व्याप्तिप्रवृत्तेतुत्वसम्भवे
 केवलव्यतिरेकसहचारज्ञानं यद्व्याप्तिप्रवृत्तेप्रायक तत्र कालान्तरी-
 णान्वयसहचारग्रहस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः, फलोपधानरूप-
 प्रयोजकताया निवेशनीयत्वम् । ज्ञायमानलिङ्गकरणतामते तत्पु-
 रुषीयत्वमप्यनुमितौ निषेध्यमन्यथा एकस्य पुंसोऽन्यसहचारा-
 दन्यस्य च व्यतिरेकसहचारमात्राद्यत्रैकलिङ्गकानुमितिमितिस्तत्र तल्लि-
 ङ्गस्य व्यतिरेकसहचारमात्राधीनानुमितिमादाय ज्ञावेच पुष्पौ प्रति
 केवलव्यतिरेकितापत्तेः । हेतुज्ञानस्यानुमानतामते तत्पुरुषीयत्वम-
 पि न निषेध्यते । तत्साध्यकत्वेन तद्वेतुकत्वेन चानुमितिर्विशेषणीया
 अतो बहिर्भूतसहचारज्ञानानधीनान्यसाध्यकान्यहेतुकानुमितिकरणे-
 ऽन्वय्यनुमाने नातिव्याप्तिः । फलोपधानस्य विशेषणत्वोपगमात्
 लिङ्गकरणतापक्षे कालान्तरीणानुमितिकलोपधानमादायोन्वयिनाद-
 शायां तस्य हेतोर्न व्यतिरेकितापत्तिः । एवं च साध्ये व्यतिरेकित्व-
 विशेषण यदा केवलान्वयिसाध्यकस्थलेऽभावांशे साध्योपत्वाव-
 वगादिभ्रमात्मकव्यतिरेकसहचारग्रहादनुमित्युपधानं तदाऽतिप्रस-
 ङ्गवारणायेति बोध्यम् ।

अन्वयव्यतिरेकिलक्षणस्य मूलानुक्तत्वात्स्वयं तदाह । गृहीतेति ।
 पूर्वबन्निमहेण तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतहेतुसहचारनिश्चयविषयव्य-
 तिरेकप्रतियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वमिति फलितार्थः ।
 प्रकृतहेतुसाध्यसहचारनिश्चयाधीनव्यापकताग्रहप्रयोज्यव्यतिरेकप्र-
 तियोगिप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वमिति तु निष्कर्षः । अत्रापि
 केवलान्वय्यनुमानेऽतिव्याप्तिवारणाय व्यतिरेकप्रतियोगित्वं साध्ये

विशेषणम् ।

ननु व्यतिरेकसहचारमात्रेण यत्र व्याप्तिग्रहस्तस्य केवलव्यति-
क्तित्वे तुल्ययुक्त्या यत्रान्वयसहचारमात्रेण व्याप्तिग्रहस्तस्यैव केवला-
न्वयिसाध्यकस्य व्यतिरेकिसाध्यकस्य च केवलान्वय्यनुमानत्वमु-
चितमिति मूलोपदर्शितकेवलान्वयिलक्षण त्रयाविधकेवलव्यतिरेकि-
साध्यकाव्यापकमेव । (१)[एव साध्ये व्यतिरेकित्वघटित केवलव्य-
किलक्षणमपि त्रमात्मकव्यतिरेकसहचारग्रहदशायां केवलान्वयिसा-
ध्यककवलव्यतिरेक्याभावव्यापकम्] एवमन्वयव्यतिरेकिलक्षणमपि
व्यतिरेकिसाध्यकेऽन्वयसहचारमात्रग्रहदशायां केवलान्वयिन्यति-
व्यापकमित्यन्यथैव केवलान्वयित्वादेक निर्वक्तुमुपक्रमते । व्या-
प्तिग्राहकेति ।

(दी०) व्याप्तिग्राहकसहचारभेदाज्ज्ञेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृ-
हीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वम् । तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञान-
विषयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्वव्या-
पकप्रकृतव्याप्तिघटकसहचारत्वकत्वं वा । गृहीतव्याप्तिभेदाज्ज्ञेदे तु
प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृ-
तसाध्यान्वयव्याप्तित्वकत्वं तत्त्वम् । जलं निर्गन्धं पृथिवीत्व-
व्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्ति-
र्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी, तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्या-
प्यन्तरबोधं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्याप्तिः ।

(गा०) सहचारभेदात् । सहचारस्यान्वयव्यतिरेकनिरूप्यत्वक-
पवैलक्षण्यात् । भेदे । अनुमानस्यान्वयव्यतिरेकित्वरूपवैलक्षण्ये ।
केवलान्वयितायां व्याप्तिग्राहकसहचारस्य व्याप्तेर्योऽन्वयनिरूपि-
तत्वाधीनत्व मणिकारानभिमत साध्यस्य केवलान्वयित्वनिर्धेयत-
विरोधादिति तस्य तथात्वाभिधान स्वातन्त्र्येऽत्यवधेयम् ।

अन्वयसहचारमात्रेति । लिङ्गकरणतापक्षेऽन्वयसहचारमात्रज्ञा-
नजन्यव्याप्तिग्रहाधीनतदातनतत्पुरुषीयानुमितिकरणत्व तदा त पु-

(१) कुण्डलित. पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

रूपे प्रति केवलान्वयित्वमित्यर्थः । अन्यव्यव्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणाय माध्वपदम् । यत्र च पदार्थान्तरीयसहचारविषयकसमूहालम्बनरूपप्रकृतसाध्यसाधनसहचारग्रहादन्यदीयव्याप्तिविषयकः प्रकृतव्याप्तिग्रहो व्यतिरेकसहचारग्रहं विनैव तत्राव्याप्तिर्नाशकनीया प्रकृतसाध्यसाधनसहचारमात्रविषयताधीनव्याप्यवगाहिताप्रयोज्यतात्साध्यविषयकत्वावच्छिन्नतत्पुरुषीयानुमितिकरणत्वं तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तत्साध्यतदितरसाध्यविषयकसमूहालम्बनानुमितिकरणत्वं यथा तत्साध्यककेवलान्वयिहेतोस्तथाऽन्यसाध्यकस्य व्यतिरेकिणः केवलान्वयिहेतोस्तथा हेतोरिति तस्य तत्साध्यककेवलान्वय्यनुमानतावारणाय तत्साध्यविषयकत्वस्य कारणत्वनिरूपकतावच्छेदकतया प्रवेशः ।

यस्तुतस्तु तत्साध्योपत्वमिदं तत्साधनीयत्वमपि सहचारे निषेद्यम्, तथा च तत्साधनघटिनलक्षणे कारणत्वविशेष्यतयाऽपि तत्साधनत्वप्रवेशादुक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तत्साध्यकानुमानलक्षणे तत्साध्यविषयतावदनुमितिकरणमेव निवेशनीयम् । कारणत्वविशेष्यतया सहचारनिरूपकतावच्छेदकतया च तत्साधनत्वनिवेशमाध्वपदकः । अन्यथाऽन्यव्यवसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकेन हेतुना व्यतिरेकसहचारगृहीतव्याप्तिकेन हेतुतरेण च यत्रेकसाध्यानुमितिर्जनिता तत्र तत्साध्यविषयकत्वावच्छिन्नतदनुमितिकरणत्वमादाय व्यतिरेकिहेतावतिव्याप्यापत्तेः । व्याप्यवगाहिताप्रयोज्यविषयतया तत्साधनीयत्वनिवेदाद्यप्रान्ययसहचारमात्रग्रहाधीनवह्निधूमव्याप्तिग्रहाद् धूमेन वह्निव्याप्तिविशिष्टधूमस्यानुमितिर्न तु वह्नेस्तदनुमितौ व्याप्तिविशिष्टधूमविषयतायाः साध्यतावच्छेदकवह्निव्याप्तिविषयताप्रयोज्यत्वेऽपि च न तत्करणतामादाय तदानीं धूमस्य वह्निसाध्यककेवलान्वय्यनुमानता ।

व्याप्तिज्ञानस्यानुमानतापक्षे तत्साध्यसाधनसहचारमात्रविषयताप्रयोज्या या व्याप्तिविषयता तद्वत्त्वे सति तत्साध्यानुमितिकरणत्वे तत्साध्यकतत्त्वेन केषलान्वय्यनुमानत्वमित्यर्थः । फलानुपहितव्याप्तिज्ञानधारणाय विशेष्यदलम् । धूमधर्मिकवह्निव्याप्तिविषयकं यज्जगत्सम्पदहेतुकान्यसाध्यकव्याप्तिविषयकसमूहालम्बनरूपं कारणभूतमात्रेण न वह्नुमितिमज्जीनदपि तु अन्यानुमितिमेव तत्र

तस्य वह्निसाध्यककेवलान्वय्यनुमानतावारणाय तत्साध्यकत्वमनु-
मितिविशेषणम् ।

न चैवं धूमालोकयोर्वह्निव्याप्तिविषयकेण यज्ज्ञानेन सहकारिवि-
शेषादिरहाद् धूमपरामर्शो न जनितोऽपि त्वालोकलिङ्गकपरामर्श एव
तस्यालोकलिङ्गकयह्न्यनुमितिकरणत्वमादाय धूमलिङ्गकानुमानत्वप्र-
सङ्गः । धूमलिङ्गकपरामर्शरूपव्यापारोपधायकस्यैव धूमलिङ्गकानुमान-
व्यवहारविषयतयेष्टापत्तेरयोगादिति वाच्यम् । स्वकरणकानुमितिनि-
ष्ठतत्साध्यविषयकत्वप्रयोजकप्रकृतहृतुनिष्ठतादृशव्याप्यवगाहिताया
एव निवेशनीयत्वात् । स्वमनुमानत्वेनाभिमतं ज्ञानम् । अनुमित्युप-
धानप्रयोजकव्याप्यवगाहिताकतृतीयलिङ्गकपरामर्शवारणाय स्वकर-
णकत्वमनुमितिविशेषणम् ।

ननु मात्रपदेन व्यतिरेकसहचारत्वावच्छिन्नो यदि व्यवच्छिद्यते
तदा केवलान्वयिवाच्यत्वादिसाध्यकानुमानासप्रहः व्यतिरेकाप्रसि-
द्धेः । साध्यसाधनसहचारातिरिक्तसहचारत्वावच्छिन्नस्य व्यवच्छे-
देऽपि प्रमेयवानभिधेयादित्याद्यनुमानाव्याप्तिर्दुर्वारैव । वस्तुमात्र-
सहचारस्यैव साध्यसाधनसहचारत्वात् ।

न च साध्यसाधनतावच्छेदकसम्बन्धघटितसाध्यसाधनसह-
चारातिरिक्तसहचारानधानव्याप्तिग्राहकत्वविवक्षया न दोषः स्व-
रूपादिसम्बन्धेन प्रमेयादेः साध्यसाधनभावस्थले समवायादिना
तत्सहचारस्यैव निरुक्तसहचारातिरिक्तस्य प्रसिद्धेरिति वाच्यम् ।
एवमपि सम्बन्धसामान्येन प्रमेयादेः साध्यतास्थलेऽतिरिक्तसह-
चाराप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ।

अथ यावत्सम्बन्धसाधारणं सम्बन्धतावच्छेदकं तुल्यभम्, अस्तु
घा तावदन्यान्यत्वादिकं तथा, तथाऽपि व्यतिरेकसहचारघटकताव-
त्पदार्थानां परस्परपरागेण या सहचारविषयता तदनधीनत्वस्य,
यत्र प्रमेयाभावस्तत्राभिधेयत्वाभाव इति अमासिद्धौ च साध्यता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नोपरागेण या सहचारविष-
यता तदन्यसहचारविषयतानधीनत्वस्यैव तदनुरोधेन विवक्षणी-
यतया नानुपपत्तिः । प्रमेयवानभिधेयादित्यादौ यत्र धूमस्तत्र वह्नि-
रित्यादिसहचारज्ञानीयसहचारविषयताया एव निरुक्तसहचारवि-
षयतातिरिक्तायाः प्रसिद्धेरिति चेत् ? एवमपि यत्र प्रथममन्वयस-

हचाराधीजन्यैका व्याप्तिधीस्तन्तरं च सहचारान्तरविषयकज्ञानाधी-
नाऽपरा व्याप्तिधीस्ततो ऽनुमितिस्तत्रान्वयसहचारमात्रज्ञानाधीन-
व्याप्तिधियमादायानुमानस्य केवलान्वयित्वप्रसंगः । स्वप्रयोजकं वा-
प्यधगाहितात्वव्यापकतादृशसहचारविषयतातिरिक्तसहचारविषय-
त्वाप्रयोज्यतायानुमितिकरणत्वं विवक्षणेन तत्स्थलीयानुमितिप्रयो-
जकद्वितीयज्ञाननिष्ठस्याप्यधगाहितायां व्यतिरेकसहचारविषयत्वा-
प्रयोज्यताविरहेण तस्याः स्वपदेनोपादानासम्भवादतिव्याप्तिवारणे
ऽपि गौरयमिति माश्रयपदस्य तदतिरिक्तानधीनतार्थकतां परित्यज्य
व्यापकत्वान्तर्भावेण समुदितमन्यथा व्याचष्टे । तद्येति ।

प्रकृतेति । स्थानिष्ठसाध्यविषेयकत्वप्रयोजक(१) प्रकृतव्याप्यधगा-
हिताप्रयोजकसहचारविषयतात्वव्यापकान्वयसहचारविषयतात्वका-
नुमितिकरणत्वमित्यर्थः, स्थमनुमितिः । प्रकृतसाध्यसाधनसहचा-
रत्वेनान्वयस्तुज्ञानस्यापि व्याप्तिप्रादुर्भावप्रमेयत्वादिना सहचार-
विषयकज्ञानस्य चातथात्यावन्वयसहचाराद्विषयस्य न व्याप्ति-
मानप्रयोजकतेति सहचारस्थले तद्विषयतानिवेशः । साऽपि
सहचारत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन प्रवेश्या अन्यथा सहचारत्वेन व-
स्त्वन्तरावगाहिन्नमाधीनव्याप्तिप्रहस्थले वास्तवसहचारविषयतायाः
व्याप्तिमानाप्रयोजकतयाऽऽव्याप्यपत्तेः । अन्वयसहचारविषयतात्व-
मपि साध्यसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिताविषयतात्व-
रूप बोध्यमन्यथा उक्तसमस्थलस्यैवास्तप्रहात् । यत्र च साध्यता-
वच्छेदकरूपेण साध्यविभिन्नेमेवावगाहमानात्सहचारप्रहाद्यातिथी-
स्तत्संप्रदानुरोधेन वास्तवसाध्यसाधनसहचारविषयतामुपेक्ष्य सा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतापर्यन्तनिवेशः । अत एव सह-
चारघटकसम्यग्निवेशानिवेशेऽपि समवायविषयित्वादिना प्रमे-
याभिधेययोः साध्यहेतुभावस्थले व्यतिरेकसहचारे साध्यसाधन-
सहचारत्वसत्त्वेऽपि व्यतिरेकिणि नातिप्रसङ्गसम्भवाः ।

परं तु भावभावसाधारणेनाभावत्वेन यत्र सयोगसमवायाभ्यां
हेतुसाध्यभावस्तत्र व्यतिरेकिणि व्यतिरेकसहचारविषयतायामु-
क्तान्वयसहचारविषयतात्वसन्वेनातिव्याप्तेर्वारणायैवसाध्यतावच्छे-

दकसम्बन्धसाधनतावच्छेदकसम्बन्धयोरन्यतरः प्रवेशनीयः ।

अत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नयोरेकतरोपरागेण सहचारविषयताया निवेशादेव व्यतिरेकसहचारविषयतायाः प्रायशो वारणसम्भवेऽपि अन्यज्ञानविषयत्ववान् अन्यज्ञानविषयत्वाभावादित्यत्र यत्र अन्यज्ञानविषयत्वाभावस्तत्र अन्यज्ञानविषयत्वाभावाभाव इति स्वाभावरूपहेत्वभावत्वेन सहचारप्रतियोगिसाध्यविषयकव्यतिरेकसहचारग्रहात् गृहीतव्याप्तिके कपिसंयोगाभावाच्च कपिसंयोगादित्यत्र यत्र कपिसंयोगाभावाभावस्तत्र कपिसंयोगाभाव इति स्वाभावरूपसाध्याभावत्वेन सहचारप्रतियोगिहेतुविषयकव्यतिरेकसहचारग्रहात् गृहीतव्याप्तिके व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिवारणायोभयोपरकसहचारविषयता निवेश्या । उक्तातिव्याप्तिवारणमपि विषयतापर्यन्तनिवेशनफलम् । सहचारस्य निरूपकतावच्छेदकभेदेऽपि अभेदाज्जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावाभावाद्यवच्छिन्ननिरूपितसहचारस्यापि अन्यज्ञानविषयतात्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिततया यथाश्रुते सहचारनिवेशेनोक्तातिव्याप्तेर्दुर्वारयात् ।

अथ प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयोरेव व्यतिरेकयोस्सहचारस्य व्यतिरेकव्याप्तेरिवान्वयव्याप्तेरपि ग्राहकत्वादुक्तस्थले च तादृशविशेषणावच्छिन्नव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्धर्न व्यतिरेकितासम्भवाः । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नव्यतिरेकयोरनुमित्यौपयिकव्यतिरेकव्याप्तिघटकतया तादृशयोस्सहचारस्तद्ग्राहकोऽस्तु व्यतिरेकसहचाराद्वन्वयव्याप्तिग्रहमते तु तादृशविशेषणावच्छिन्नयोरेव व्यतिरेकयोस्सहचारग्रहस्य तद्ग्राहकत्वं नियुक्तिकामिति वाच्यम् । व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतापक्षे यादृशसहचारग्रहस्यानुमिताद्यपेक्षणीयता व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतेऽपि फलसाम्यानुरोधेन तादृशसहचारज्ञानपेक्षाया आवश्यकत्वात् । अधिकरणविशेषे व्यभिचारज्ञानविरोधिने एव सहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतया प्रतियोग्यधिकरणे व्यतिरेकसहचारस्यातथाभूतस्य व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवाच्चेति चेन्न । प्रतियोगिव्यधिकरणव्यतिरेकाप्रसिद्धावपि भ्रमात्मकतादृशव्यतिरेकसहचारग्रहाधीनज्ञानविषयव्याप्तिकतया व्यतिरेकत्वसम्भवात् ।

अत्र च साधननिष्ठसाध्यसहचारसाध्यानिष्ठसाधनसहचारान्य-

तरत्वस्य तदन्यतरविषयतात्वस्य वा व्यापकत्वं विवक्षणीयमन्यथा
एकविधसहचारमात्रोपादाने अन्यविधसहचारगृहीतव्याप्तिकेऽव्याप्तेः।

यत्तु अन्यव्याप्तिघटकसाधननिष्ठसाध्यसहचारस्यैवान्वयव्याप्ति-
ग्राहकतोपेयते न तु साध्यनिष्ठसाधनसहचारस्येति साधननिष्ठ-
साध्यसहचारत्वस्यैव व्यापकता विवक्षणीया । न च सह-
चारग्रहस्य व्यापकताग्रहे स्वातन्त्र्येण हेतुतामसे एवेदं लक्षणम-
न्यथा व्यतिरेकसहचारस्यान्वयव्याप्यघटकतया तद्ग्रहस्य तद्ग्राहक-
त्वानुपपत्त्या उतिप्रसङ्गापातात् । तथा च साधने साध्यसह-
चारज्ञानमिष साध्ये साधनसहचारज्ञानमप्यविशेषण व्यापकतां
ग्राहयेदिति साध्यप्रतियोगिकसाधनप्रतियोगिकसहचारद्वयान्यतर-
त्वेनानुगमव्यैवाध्यायं निवेशनीयमिति ध्यायम् । उक्त-
सहचारयोरनुगमकरूपस्यागुरोर्दुर्ध्वतया लाघवात्साध्यप्रतियो-
गिकसहचारज्ञानत्वेनैव व्यापकतायुद्धेर्हेतुत्वोपगमात् । साध्यध-
र्मिकसहचारग्रहस्य व्यापकताग्राहकत्वात् अव्याप्यनवकाशात् ।
न च विनिगमनाविरहात्प्रत्येकमेव सहचारग्रहयोर्हेतुत्वं दुर्धार-
मिति ध्यायम् । व्याप्तिग्रहे तद्वद्वकसाध्यप्रतियोगिकसहचारग्रहस्या-
वश्यपेक्षणीयत्वेन साधनप्रतियोगिकसहचारयुद्धेर्व्यापकताग्राहक-
त्वेऽनुमितिपूर्वं नियमतो द्विविधसहचारज्ञानकल्पने गौरवाद्वा-
द्यस्यैव साध्यप्रतियोगिकसहचारयुद्धेर्व्यापकताग्राहकत्वे वि-
निगमकत्वादिति । तत्र । व्यापकताग्रहे साधनधर्मिकसाध्यसहचार-
ग्रहस्यैव हेतुत्वेऽपि यत्र साधनसामानाधिकरण्यादिशिष्टसाध्यस्य
कचिद्वैशिष्ट्यावगाही व्यापकताग्रहस्तत्र साधनधर्मिकसाध्यसह-
चारग्रहस्य कल्पनीयतया विनिगमनाविरहस्य दुर्धारत्वात् ।

नन्यव्यव्याप्तिघटकाभायनिष्ठहेतुसहचारग्रहस्य तद्विशिष्टवै-
शिष्ट्यावगाहिद्व्याप्तिबुद्धौ हेतुतया तादृशसहचारस्यापि व्याप्तिग्राह-
कतया तत्र च प्रकृतसाधनसहचारत्वासत्त्वेन न तस्य व्याप्तिग्राह-
कसहचारत्वव्यापकत्वम् । एवं यत्र साध्यतावच्छेदकं साधनताव-
च्छेदकं वा यदार्थान्तरसहचारघटितं तत्र पदार्थान्तरसहचारस्यापि
व्याप्तिग्राहकतया तत्साधारणव्याप्तिग्राहकसहचारत्वव्यापकत्वं
नान्यसहचारस्येत्यतो ऽभावनिष्ठसाधनसहचारसाधारणव्याप्ति-
घटकसहचारत्वेनान्यसहचारं निवेद्य लक्षणान्तरमाह । तादृशेति।

यद्यपि पदार्थान्तरीयव्यापकताविषयकप्रकृतव्यापकताज्ञान-
जनकप्रहाविषयपदार्थान्तरीयसहचारवारणाय प्रकृतव्यापकत्वमान-
प्रयोजकसहचारोऽवश्यं विवक्षणीयः। तत्त्वं च प्रकृतव्यापकताविष-
यकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकविषयताकत्वम्। एवं
चाभावादिनिष्ठहेतुसहचारमादायोककल्पेऽपि न दोषावकाशस्तादृ-
शसहचारविशिष्टैशिशिष्ट्यबुद्धित्वस्यैव तादृशसहचारज्ञानजन्य-
तावच्छेदकत्वात् प्रकृतव्यापकत्वावगाहिताया अतथात्वात् । प्रकृत-
व्यापकत्वविशिष्टसाध्यावशिष्ट्यावगाहिबोधादिनिष्ठप्रकृतव्यापकता-
विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायां प्रकृतव्याप-
कताविषयकत्वावच्छिन्नायां तद्वटकामावादिनिष्ठहेतुसहचारादिवि-
षयताया अवच्छेदकत्वेऽपि जन्यतायां प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नत्वं निवेद्य
विशिष्टैशिशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतावच्छेदकविषयता-
कोकसहचारधारणं सुकरमेव । तथाऽपि कालान्तरीणप्रकृतव्या-
प्तिप्रजनकज्ञानीयव्यतिरेकसहचारविषयताया अपि इदानींतना-
नुमितिप्रयोजकप्रकृतव्यापकत्वविषयताशालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ननि-
रूपितजनकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेव कालान्तरीणव्याप्तिज्ञानवि-
षयताया इदानींतनव्याप्तिज्ञानविषयतातो भेदविरहात् ।

न च तदनुमितिव्यक्त्युपधायकप्रहनिष्ठा या व्यापकत्वविषयता-
शालिप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यता तत्प्रतियोगिककारणतावच्छेदकत्व-
विवक्षया नायं दोषः। इदानींतनानुमित्युपधायकदानेतिनव्यापकता-
ग्रहेऽन्वयसहचारमात्रप्रहाधीने कालान्तरीणव्यतिरेकसहचारप्रहा-
र्यताया असत्वादिति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानयोः प्र-
त्येकमुक्ततत्सहचारज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदकोदौ नि-
वेद्य हेतुताकल्पन एव व्यतिरेकसहचारज्ञानकार्यताया अन्वयसहचा-
रमात्रप्रहाधीनव्याप्तिप्रहावृत्तित्वोपपत्तेः । अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे
च व्यभिचारावारकव्यापकत्वविषयकत्वादीनां कार्यतावच्छेदके नि-
वेशस्याप्रामाणिकतया व्यापकत्वविषयकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यता-
घटितलक्षणेऽसम्भवात् । कार्यतावच्छेदकेऽव्यवहितोत्तरत्वमनिवेशे
व्यभिचारवारणायान्वयव्यतिरेकसहचारविषयत्वान्यतरवत्त्वेन स-
हचारज्ञानस्य व्यापकताग्राहकत्वे व्यतिरेकसहचारविषयताया

अन्वयसहचारमात्रप्रहाचीनव्याप्तिप्रहनिष्टकार्यताप्रतियोगिककारण-
तावच्छेदकतायां दुरपह्वत्वात् अतः स्वापघामप्रयोजकस्य व्याप-
कत्वाविषयतासम्बन्धस्य प्रयोजकं यादृशसहचारविषयकत्वं तादृश-
सहचारविषयतात्वव्यापकाव्ययसहचारविषयतात्वकत्वमनुमितौ वि-
शेषणम्, प्रयोजकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः न तु पूर्वानिरुक्तमित्यु-
पगतव्ययम् । एव च कालान्तरोयज्ञाननिष्ठो व्यतिरेकसहचाराविषय-
ताप्रयोज्यो व्यापकत्वविषयतासम्बन्धो नैर्दानीतनानुमित्युपधानप्र-
योजक इति सकलकेवलान्वय्यनुमानेऽप्युक्तलक्षणनिर्वाहः, स च
न सम्भवति, व्यापकत्वविषयतातर्गतसाधनसहचाराविशिष्टाभावा-
दिशब्दविषयतासम्बन्धप्रयोजकभावादिनिष्ठसाधनसहचारादिविष-
यतायां अपि अनुमित्युपधानप्रयोजकव्यापकत्वविषयतासम्बन्ध-
प्रयोजकत्वादित्याशयेनान्वयसहचारत्वघटितलक्षणेऽनिर्भरः ।

तादृशसहचाराः । प्रकृतव्याप्तिप्राहकज्ञानविषयसहचाराः । यद्-
पावच्छिन्नप्रतियोग्यनुयोगिविषयतानिरूपितसहचारविषयता प्रकृ-
तव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतातःपातिनो तद्रूपा-
वच्छिन्नप्रतियोग्यनुयोगिविषयतानिरूपितविषयतात्वस्य प्रकृतव्या-
प्तिप्राहकसहचारत्वावच्छिन्नविषयतात्वव्यापकत्वं विवक्षणीयमतौ
न पूर्वलक्षणोक्तदोषः । केवलान्वयिन्यपि व्याप्तिप्राहकसहचारा-
द्विज्ञानीयसाध्यविषयतायां निरुक्ताविषयतात्वासत्त्वादसम्भव इति
व्याप्यदिशि सहचारत्वांशनिवेशः ।

यद्रूपावच्छिन्नसहचारविषयता व्याप्तिविषयतातःपातिनी त-
द्रूपावच्छिन्नविषयतात्वस्य व्यापकत्वोक्तौ व्याप्तिघटकतावच्छेदकस-
हचारत्वस्य व्यतिरेकसहचारज्ञानीयसहचाराविषयतावच्छेदकत्वा-
दतिप्रसङ्ग इति व्यापकत्वदिशि प्रतियोग्यनुयोगिनोर्विषयताविशेष-
निवेशः । प्रतियोग्यनुयोगिनोरेकतरमात्रनिवेशो जन्यज्ञानविषयत्व-
त्वात् जन्यज्ञानविषयत्वाभावादित्याद्युक्तव्यतिरेकेणि व्यतिरेकस-
हचारविषयतायाः साधनतावच्छेदकेकतररूपावच्छिन्नविषयता-
निरूपितत्वेनातिप्रसङ्गः स्यादिति उभयरूपावच्छिन्नविषयतानिवेशः ।

(१) हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसहचारविषय

(१) पुस्तकान्तरे नास्त्येव पाठः ।

सिद्धान्तकताप्रयोजकत्वोभयाभावधत्स्वनिष्ठावच्छेद्यतासामान्यकप्र-
तियोग्यनुयोगिविषयताया व्यापकदिशि निवेशेन सामंजस्यात् ।
प्रकृतयासिद्धान्तसामान्यनिष्ठप्रतिबंधकतावच्छेदकविषयतात्वस्य वा
विधक्षणीयत्वात् । तादृशप्रतिबन्धकता च प्रतियोग्यनुयोग्यनुप-
रागेण सहचारविषयकज्ञानावृत्तित्वेनापि विशेषणीया, तेन धूमा-
भाववान् बहुवभावादित्यादौ यत्र धूमाभावाभावस्तत्र बहुवभावा-
भाव इत्यादिसहचारज्ञानीयसहचारविषयताया आधेयत्व नाभा-
वाधिकरणीयमित्यादिज्ञाननिरूपितव्याप्तिज्ञानसामान्यनिष्ठप्रतिबंध-
कतावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अभावाधिकरणावृत्तिरभाव
इति ज्ञानस्य चाहार्यतया तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं व्यतिरेकस-
हचारविषयताया असम्भावितमेव ।

ननु व्यतिरेकेण व्यतिरेकसहचारादेवान्वयव्याप्तिर्गृह्यते तदेव च
व्यतिरेकत्वप्रयोजकमिति मतं तत्र युक्तम् । व्यतिरेकसहचारस्य स्वा-
तन्त्र्येण व्याप्तिग्राहकत्वे मानाभावादधिकरणविशेषे व्यभिचारशंका-
निवर्तनद्वारेण कश्चित्तदुपयोगादन्वयसहचारग्रहं धिना तद्वद्विज्ञाया
अन्वयव्याप्तिर्दुर्ग्रहतया केवलम्यतिरेकिविलोपापत्तेश्च ।

न च विशिष्टसहचारानुपस्थितायपि तद्वद्वद्विज्ञायां वि-
शुद्धलानामुपस्थित्याऽन्वयव्याप्तिर्भाविशेष्ये विशेषणमित्यादिन्या-
येन सम्भवत्येवेति वाच्यम् । एव सति व्यतिरेकसहचारान्वय-
यसहचारयोरेकमयोरप्यग्रहे उक्तव्या व्याप्तिग्रहसम्भवेन तदनुमा-
नस्य तुरीयतापत्तिः ।

अस्तु वाऽन्यतरसहचारस्य स्वातन्त्र्येणैव व्यापकताग्राहकत्वं
तथाऽपि तत्प्रत्यक्ष एव तद्वद्वद्विज्ञायां शब्दादेना व्याप्तिग्रहे तदपेक्षावि-
रहात् शब्दादिजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थातिमूलकग्रहाविषयव्याप्तिका-
नुमानस्य तुरीयतापत्तिर्दुर्वारैवेति व्यतिरेकेण व्यतिरेकव्याप्तेरेव गम-
कता व्याप्तेरन्वयादिनिरूप्यत्वमेवान्वयित्यादिप्रयोजकमिति मणिक्रा-
रयितमतमेव साधोयः तन्मतमेवावलम्ब्यमानः केवलान्वयित्वं निर्वर्ति ।
गृहीतव्याप्तिमेवाह । तत्कालीनवत्पुरुषायानुमित्यप्यिकव्याप्तेरन्व-
यादिनिरूप्यत्वरूपवैलक्षण्यात् । प्रकृतद्वन्द्वेति । प्रकृतसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नमाध्यविधेयकत्वघटितधर्मोपच्छिन्नतत्कालीनतत्पुरुषी-
यादशरूपावच्छिन्नप्र-

वच्छेदकत्वासंभवात् किं त्वनतिरिक्तवृत्तिन्वम् । एवं च निर्गन्ध-
त्वव्याप्यनघादिज्ञानसाधारणस्य दर्शितहेतुतावच्छेदकविशिष्ट-
वृत्तानिश्चयस्य निर्गन्धत्वानुमितिजनकतातिरिक्तवृत्तित्वात् तत्र
च न निरुक्तव्याप्तिरिति ।

यद्यपि धूमत्वावच्छिन्नवृत्तानिश्चयस्य स्वरूपसम्बन्धकत्वाव-
च्छेदकत्वावयवत्वमादाय धूमत्वावच्छिन्नहेतुकान्वयिर्न्यपि लक्ष-
णानुपपत्तेः व्यतिरेकव्याप्यवच्छिन्नहेतुकान्वयिपर्यन्तानुसरणमनु-
चितम् । तथाऽपि यत्किञ्चिद्व्यापकताघटितस्वरूपमन्वयव्यतिरेक-
व्याप्यन्यतरत्वरूपं वा व्याप्तित्वं यदि जनकज्ञानविषये निवेद्यते
तदा धूमत्वाद् तद्विरहेण न तदवच्छिन्नहेतुकेऽनुपपत्तिरिति व्य-
तिरेकव्याप्यवच्छिन्नहेतुकस्थले दर्शितरीत्याऽनुपपत्त्युद्धारः ।

इदमुपलक्षणम् । प्रकृतसाध्यव्यतिरेकव्याप्यवच्छिन्नहेतुके
तु केवलान्वयिन्यव्याप्तिवारणाय वक्ष्यमाणयाऽपि रीत्या एतदो-
पोद्धारो बोध्यः ।

ननुक्तरीत्या साध्यान्तरीयव्यतिरेकव्याप्तिहेतुतावच्छेदकके-
वलान्वयिन्यव्याप्तिपरिहारेऽपि बन्धभाववान् बहिर्व्यापकीभू-
ताभावप्रतियोगिन इत्यादौ केवलान्वयिन्यव्याप्तिर्बुद्धीरैव । तत्र
हेतुतावच्छेदकरूपाया व्यतिरेकव्याप्तेरपि प्रकृतसाध्यकानुमित्यौ-
पयिकत्वात् । तद्विशिष्टवृत्तान्नसत्त्वे व्याप्यन्तरबोधं विनाऽपि
प्रकृतसाध्यकानुमित्युत्पादादत आह । बन्धभाववानिति ।

(दी०) बन्धभाववान् बहिर्व्यापकीभूताभावप्रतियोगिम-
त्वादिसादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति
नाप्रसङ्गः । अत एवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियो-
गित्वेन वा यद्विज्ञानं न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुस्तत् केव-
लान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि नि-
र्वाच्यम् । अभिधेयत्वं शब्दशक्यत्वम् । विषयत्वव्याघातो
विषयत्वासिद्धिः ।

न च धूमव्यापकबह्विसमानाधिकरणसमभयानित्यादिज्ञानादनुमितिधारणाय हेतुतावच्छेदकसाहितस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यस्य हेतवंशे भानमनुमिताद्युपयुज्यतां साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य च केवलस्यैव भानमुपयुज्यतामिति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यत्वाभावव्यापकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिसत्तादिमत्ताद्वानाद् गुणादौ बाधानवतारदशायां द्रव्यत्वाद्यनुमानापत्तेः । हेतुतावच्छेदकस्य च व्याप्तिधर्मितावच्छेदकतया भानं यदि नोपयुज्यते तदा नोपयुज्यतामिति ।

एतेन केषांचिद्व्यतिरेकव्याप्तिरनुमित्यैवापयिकी । न तु सैव । अन्यव्याप्तिरेव । एवकारोऽप्यर्थः । एवं च तत्र केवलान्वयिता नाभ्युपेयते एवान्वयव्याप्तिभानस्याकिञ्चित्करत्वादि (१) (त्यत्रालस्यतया नाव्याप्तिरिति भावः) ति व्याकारोऽव्याकार एव । तन्मते उक्तानुमानस्य बह्विव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुककेवलान्वय्यनुमानत्ववत्तदवच्छिन्नहेतुकव्यतिरेक्यनुमानत्वमपि न सम्भवति तद्रूपावच्छिन्ने व्यतिरेकव्याप्तेरग्रहेण तस्य हेतुतानवच्छेदकत्वात् ।

न च तादृशानुमानस्य बह्विव्यापकाभावाप्रतियोगित्वावच्छिन्नलिङ्गकव्यतिरेकित्वासम्भवेऽपि तद्रूपशरीरे यद्रूपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नहेतुकव्यतिरेकित्वमव्याहृतमिति तदेवोपगम्यमिति वाच्यम् । तथा सति प्रत्यक्षतो बह्विव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिति हेतुनिर्देशासङ्गतेरिति चिन्तनीयम् ।

सांप्रदायिकास्तु, जलं निर्गन्धमित्यादिकं प्रकृतसाध्यकेत्यस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनपरम् घन्नाभाववानित्यादिकं तु प्रकृतहेतुकेत्यस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनपरमिति वदन्ति । तदसत् । जलं निर्गन्धमित्यादौ हेतुतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वाभावानुमित्यौपायिकव्याप्तेर्वह्यभावसाध्यके हेतुतावच्छेदकीभूतबह्विव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तेरिव प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकव्याप्तित्वाभावादेव धारणे तत्र प्रकृतसाध्यकत्वनिवेशव्यावृत्त्यसंगतेः ।

यदवच्छिन्नाभावत्वेन हेत्वभावाभिप्राया साध्याभावव्यापकत्वं तदभावावच्छिन्नहेतुका व्या-

तिः । एवं . जलत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटित-
व्याप्तेः पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुकत्वविरहेऽपि
पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप-
कताघटितव्याप्तेस्तादृशाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नहेतुकतया ता-
दृश्याः पृथिवीत्वव्यापकताघटितव्याप्तेरेव प्रकृते विवक्षणाञ्च प्रकृत-
हेतुकेत्यनेन तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति पृथिवीत्वव्या-
पकाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावस्वरूपपृथिवीत्वव्यापकतावच्छे-
दकस्य पृथिवीत्वव्यापकताघटितत्वेनात्माश्रयादवच्छेद्यावच्छेदक-
भावानुपपत्तेः ।

अवच्छेदकप्रविष्टा पृथिवीत्वव्यापकता जलत्वत्वावच्छिन्नाभा-
वत्वावच्छिन्ना अवच्छेद्याभूतपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वा-
वच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकतातो भिन्नेवेति नात्मा-
श्रय इति चेत्तर्हि हेतुतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियो-
गित्वात्तादृशाभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकता-
घटितात्तद्व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टजलत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वाव-
च्छिन्नव्यापकताघटितं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वमन्यदेवेति
कथं हेतुतावच्छेदकीभूतव्याप्तेः प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
हेतुकव्याप्तिव्यम् । तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकगर्भे तदवच्छिन्ना-
भावत्वावच्छिन्नव्यापकतायास्तद्रूपघटितत्वेन कथंचिदपि नि-
वृत्तासम्भवात् । प्रकृतहेतुतावच्छेदकरूपव्याप्तेः प्रकृतहेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नहेतुकव्याप्तिव्यं दुर्घटमेव ।

अन्ये तु बह्वपभाववान् बह्विव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वादि-
त्यादिका प्रकृतहेतुकत्वव्यावृत्तिप्रदर्शनपरा फक्किव प्राथमिकी त-
दुपरि जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादिकं
प्रकृतहेतुकेत्यस्य व्यावृत्तिस्थलं किमर्थमुपोक्षेतामित्याकांक्षायां चरमा,
जलं निर्गन्धमित्यादिफक्किज्जलं निर्गन्धमित्यादौ हेतुतावच्छेदक-
व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकत्वाभावादेव वारणे
प्रकृतहेतुतावच्छेदकेत्यस्य न तद्वारणप्रयोजनकत्वमिति तदर्थ इ-
त्याहुः । तदपि न सम्यक् । यद्विमान् धूमादित्यादेः केवलान्वय्यनुमा-
नस्यैव तद्व्याकृतिवादिना धूमादेर्व्यतिरेकितादशायां सद्गदाय प्रकृतहे-
तुकेत्यस्यावश्योपादेयतया तद्व्यावृत्तिस्थलान्तरानुसरणानीचित्यात् ।

गृहीतव्याप्तिमेवाङ्गदे प्राचीनसंवादमाह । अत एवेति । योहि-
गशानम् । यद्रूपावच्छिन्नलिङ्गविषयता । न प्रकृतसाध्यानुमितिहे-
तुः । न प्रकृतसाध्यानुमितिजनकतावच्छेदकीभूता तथा चेतरेव्या-
पकाभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नलिङ्गविषयता-
सामान्यमभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नलिङ्गवि-
तासामान्यं चा तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतसाध्यानुमितिजनक-
तावच्छेदकत्वशून्यं तादृशानुमितिकरणं तद्रूपावच्छिन्नतत्पुरुषी-
यतत्कालीनप्रकृतसाध्यककेवलान्वय्यनुमानमित्यर्थः ।

इतरत्त्वमुपलक्षणमतो घन्ध्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूप-
व्याप्तिग्रहेणेतरेत्यानवगाहनेऽपि न क्षतिः ।

यद्यपि यत्र साध्याभावातिरेक्यतिरिक्तापकाभावप्रतियोगित्व-
स्यान्वयव्याप्तेरपि विशेष्यविधया लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकधैव
समूहालंयनवैलक्षण्यात् न भानं तत्र केवलान्वयिन्यव्याप्तिस्तत्र तादृशा-
भावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितातिशेयताया एव अन्वयव्याप्ति-
प्रकारतानिरूपिततया प्रकृतानुमित्यपेक्षितत्वात् । केवलान्वयिसा-
ध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या प्रकृतसाध्याभावव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वपर्यन्तनिवेशासम्भवान् । तथाऽपि तादृशप्रतियोगित्वप्रका-
रतानिरूपितलिङ्गविषयतास्थले लिङ्गविषयतानिरूपिततादृशप्रति-
योगित्वप्रकारनाया विवक्षणाद्य दोषः । एवं चाभावप्रतियोगित्व-
प्रकारतामात्रनिवेशेनाप्युपपत्तेरभावविशेषणव्यापकताप्रवेशनमनर्थ-
कमित्याशयेनाभावप्रतियोगित्वेन वेत्तुम् । साध्यसामानाधिक-
रण्यरूपाया अन्वयव्याप्तेरपि साध्यसम्बन्धिनिष्ठसम्बन्धप्रतियोगि-
त्वरूपतयाऽसम्भय इत्यतोऽभावोपादानम् । केवलान्वयिमेयत्वादि-
हेतुकस्थले चाभावप्रतियोगित्वेन लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविषय-
तामत्र एव प्रसिद्ध इति नाव्याप्तिरिति सर्वत्र भ्रमस्याप्रामाणिकत-
या स्वयमन्यथा केवलान्वयित्वं निरुक्तमिति बोध्यम् ।

एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमिति । यथायथमन्वयसहचारान्व-
यव्याप्तिस्थले व्यतिरेकसहचारव्यतिरेकव्याप्ती निवेश्य केवलव्यति-
रेकित्वमुभयव्याप्ति निवेश्य चान्वयव्यतिरेकित्वं निर्वाच्यमित्यर्थः ।

केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्ष इत्यभिधेयत्वसाध्यक-
केवलान्वय्यनुमानलक्षणसंगमनपरे मूलग्रन्थेऽभिधेयत्वं यदि श-

व्योध्यत्वरूपं विवक्षितं तदा यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्व-
मनभिधेयमप्युपतिष्ठत इत्याग्रिमग्रंथविरोधः । प्राचीनमते शब्दा-
श्रयत्वस्याकाशपदाश्रयत्वेऽपि शब्दव्योध्यत्वरूपाभिधेयत्वेऽवि-
द्यादात् । अन्यथा शब्दादुपतिष्ठते इत्यस्यैव व्याघातादित्यतो
व्याचष्टे । अभिधेयत्वमिति । अनभिधाने । अभिधेयत्वशून्यत्वात्म-
केऽभिधेयत्वशून्यत्वरूपाभिधेयत्वविपक्षताधिरहप्रसंज्ञकत्वरूपं त-
द्याघातकत्वं न सम्भवतीति व्याघातपदमन्यथा व्याचष्टे । वि-
पक्षत्वासिद्धिरिति । विपक्षादिपदेन विपक्षतयाऽभिमतस्यानभिधाने
तत्र शब्दप्रमाणाप्रवृत्तेस्तदप्रवृत्तौ च न्यायसाध्यपरार्थानुमानस्या-
नवकाशात् परं प्रति तस्य विपक्षत्वसिद्धेरसम्भव इति भावः ।

(चि०) अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्व-
मनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाऽभिधेयत्वाविपक्षस्यान-
भिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात् । एवं चाभिधेय-
त्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न ।
व्यावृत्तत्वस्याव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि,
व्यावृत्तत्वे यत एव व्यावृत्तं व्यावृत्तत्वं तदेव केव-
लान्वयीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । एवमत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेऽत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि अत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि । न चात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वं च नानेति वाच्यम् ।
अनुगतप्रतीतिवलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः ।

(दी०) ननु व्यावृत्तत्वमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वं तच्च लघुगुरुसाधारणं गगनादिनिष्ठान्योन्याभावप्र-
तियोगितावच्छेदकं चेति न व्यभिचार इत्यत आह । एवमिति ।

(गा०) मूलेऽनभिधेयमिति । तच्छब्दानभिधेयमित्यर्थः । उपतिष्ठत

इति । संवन्धिस्मृतौ प्रकारांशे संवन्धग्रहस्यानपेक्षिततया शब्दा-
श्रयत्वस्याश्रयत्वेऽपि तत्प्रकारेण धर्मिणि शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण
धर्मिस्मरणस्य तद्वर्मांशे द्रव्यत्वादिव्यावर्तकानेतिप्रसक्त्यरूपश-
्रयतावच्छेदकत्वग्रहादेव तत्प्रकारकशब्दबोधस्य च सम्भवादिति
भावः ।-

एतद्योपलक्षणम्, लक्षणयाऽनभिधेयस्योपस्थितावपि दृष्टान्त-
त्वसम्भावात् शब्दादनभिधेयस्य विपक्षस्योपस्थितावपि तत्र विपक्षत्वे
मानाभावाः, शब्दस्य परं प्रति आलोक्तत्वासिद्धेः, अनुमानं च सा-
ध्याद्यप्रसिद्धा न सम्भवतीत्याशङ्क्याभिधेयत्वविपक्षसिद्धिपर्यव-
सायिसाध्याप्रसिद्धाचनास्कदितमभिधेयत्वपक्षकमनुमानमाह । एवं
चेति । अनभिधेयत्वेऽपि । शब्दादुपस्थितिसम्भवे चेत्यर्थः ।

एतेन विपक्षस्योक्तानुमानेऽपि सामान्यतः साध्यघटकतया
शब्दादनुपस्थितौ शब्देन साध्यादेः प्रतिपादनासम्भवात्परार्थानुमा-
नासम्भवो निराकृतः ।

प्रकृतानुमानेनैव विपक्षत्वधर्मिपर्यन्तस्य सिद्धये धर्मिणमन्त-
र्भावयति । कुतोऽपीति । इत्यनुमानात् । विपक्षसिद्धिरिति शेषः ।
अव्यावृत्तत्वे । सार्धभिकत्वे । केवलान्वयि । व्यावृत्तत्वरूपसाध्यवि-
रहि । एवमप्रेऽपि ।

ननु व्यावृत्तत्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपत्वे “एवमत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वस्ये”त्यादिना सह व्यावृत्तत्वस्येत्यादेः पौनरुक्त्यमतो
व्यावृत्तत्वमन्यथा व्याचक्षाण एव व्यावृत्तत्वस्येत्यादिना दर्शितं व्य-
भिचारमुद्धृत्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे व्यभिचारप्रदर्शनपरमेवमि-
त्यादिप्रथमवतारयति दीधितौ । नन्विति । अन्योन्याभावेति ।
अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं केवलान्वयित्वमित्याशयेन
निरुक्तव्यावृत्तत्वसाधनमित्याशयः ।

लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽन्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यावृत्तत्वसाध्यकानुमाने कंजु-
प्रीवादिमन्वादाधेय धर्मत्वहतोर्व्यभिचार इत्यतस्तन्निराकरणाय गु-
रोरप्यवच्छेदकत्वमंगीकरोति । लघ्विति ।

व्यावृत्तत्व यतो व्यावृत्तं तस्य केवलान्वयित्वनिबन्धनमुक्तव्य-
भिचारं निरस्यति । गगनेति । इति न व्यभिचार इत्यनेतिना अत-

इत्यर्थे केनोक्तो भयमेव परामृश्यते प्रथमे साध्यसत्त्वात् । गगनोदौ च धर्मत्वरूपहेतुविरहाद्यभिचारनिरासो बोध्यः ।

मूले केवलान्वयीति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनोऽन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यावृत्तत्वाप्रसक्तेरिति भावः ।

'नानेति । तथाचैकधर्मेनिष्ठं व्यावृत्तत्वादिकं तद्रूपवद्धर्मांतरा-द्यावृत्तं तस्य च न केवलान्वयित्वसम्भव इत्यतो न व्यभिचार इति भावः । तयोः । अनुगतयोः । सिद्धिः ।

(चि०) तत्र न तावदव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावः केवलान्वयी, तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नेऽप्यत्यन्ताभावात्, अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात्, नापि आश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावः तस्य नाशस्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यम् । यत्र हि प्रतियोगिप्रागभावो वर्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्तते, तथा च नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो वर्तताम् । नहि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न । पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयस्यैवाभावात् । नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी, तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । अभावात्यन्ताभावस्य भावत्वात् ।

(दि०) नन्वभावप्रतियोगित्वादिकमभावादिव्यक्तिभेदान्नानैव, अनुगतव्यवहारस्तु कथं चिद्विशेषणतावच्छेदकधर्मानुगमादेवं च लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इत्याशङ्कते । तत्रेत्यादि । यत्र हीत्पादिरभ्युपगमवादः । वस्तुवस्तु भूतलादिदेशे समये च तस्य वर्तमानत्वादाकाशाभावतुल्यत्वाच्च ।

(गा०) ननु अव्याप्यवृत्त्यभावादेः केवलान्वयित्वाकथनात्तन्निरा-

करणं मूलेऽयुक्तम् । यदि च लस्याप्रसिद्धा लक्षणासम्भवं दर्शयितुं यस्य यस्य केवलान्वयित्वं सम्भावितं तस्यैव तथात्वं निराकर्तुमयमुद्यमस्तथाऽपि अभाषप्रतियोगित्वादेस्तथात्वस्य प्रदर्शितत्वात्तदनिराकरणेन न्यूनतेत्यत आह दीधितौ । नन्विति । प्रति-योगित्वादेकमित्यादिनाऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपरिग्रहः । अभाषादीत्यादिनाऽवच्छेदकारिग्रहः । विशेषणतावच्छेदकेति । स च धर्मोऽभावत्यादिकः । एवं चोक्तरीत्या अभाषप्रतियोगित्वादेर्विद्युत्त्यन्ताभाषप्रतियोगित्वं तस्य च न केवलान्वयित्वमिति भावः । एवं चेति । अत्यन्ताभाषप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वासम्भवे चेत्पर्यः । अभ्युपगमवादः । खलुप्रागभावयोरत्यन्ताभाषविरोधित्वाभ्युपगमेनोक्तिः ।

तादृशविरोधस्य स्वयमवभ्युपगमात्प्रकारांतरेणाश्रयनाशज्य-गुणनाशात्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्वं निराकरोति । वस्तुत इति । तुल्यत्वाच्चेत्यनंतरं नोक्ताभाषः केवलान्वयीति पूरणीम् । देशः । स्वप्रतियोगिसमवायिषडाद्याभयो बोध्यः । स्वप्रतियोग्याश्रयसत्त्व-दशायामुत्पन्नस्य नाशस्य स्वप्रतियोगिसमवायिनो वाऽऽश्रयनाशाधीनगुणनाशस्य स्वप्रतियोगिसमवायिनोऽधिकरणे प्रत्ययस्यानुभ-विकतया तत्र वर्तमानतेति भावः ।

तादृशप्रत्यये विवादसंभवात्समये च कालिकविशेषणताया एव सम्यन्धतया वैशिकविशेषणतासंबन्धेन तादृशनाशाभाषस्य केवलान्वयित्वाक्षतेराह । आकाशाभावतुल्यत्वाच्चेति । यथा आकाशाभावस्यावृत्तिप्रतियोगिकत्वेऽपि प्रतियोगिस्वरूपाभाषप्रतियोगितया न केवलान्वयित्वं तथा तद्भाषस्यावृत्तित्वेऽपि तदभावस्य तदात्म-काभावप्रतियोगित्वाच्च केवलान्वयित्वमित्यर्थः ।

(१३०) अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथा सत्यन्योन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशोऽन्योन्याभावो न स्पष्ट इति चेन्न । अत्यन्ताभावात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव, अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति ।

(दी०) अभावाभावस्येति साधारणम् । भवत्वात्, यदाहुराचार्याः 'स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता'इति । प्रतियोग्येवेति । प्रागभावादेरत्यन्ताभावाभावरूपत्वनयेऽपि न क्षतिः, तन्मतेऽत्यन्ताभावस्यापि तदभावरूपतया तस्यापि प्रतियोगित्वात् । असाधारण इति । प्रतियोगितावच्छेदक इति तु तत्रम् ।

(गा०) प्रतियोगिनोऽभावाभावत्वनियममंतरेणाकाशस्य प्रतियोगितया स्वाभावाभावत्वव्यवस्थापनं न संभवतीति अभावाभावस्येति मूलमभावाभावस्येवेत्यर्थकतया वर्णयति । अभावेति । वाक्यत्वादेः किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावाभावत्वेऽपि भावत्वस्याभावाभावत्वव्याप्यत्वं निर्युक्तिकमतो भावपदं प्रतियोगिपरतया व्याचष्टे । भावत्वादिति । प्रतियोगित्वस्याभावाभावत्वनियतत्वं निष्प्रत्यूहमेवाभावाभावत्वस्यैव प्रतियोगिताकारत्वात् । अत्रैवाऽऽचार्यसंज्ञादमाह । यदाहरिति ।

ननु ध्वंसप्रागभावादेरत्यन्ताभावविरोधितामते प्रागभावदशायामपि तदधिकरणेऽत्यन्ताभावविरहसत्त्वात्तस्य च प्रतियोगिरूपत्वासंभवात्प्रागभावादेरेव तद्रूपता तथा चात्यन्ताभावाभावः प्रतियोग्येवेति मूलासंगतिरत आह । प्रागभावादेरिति । तदभावरूपतया । प्रागभावाद्यभावरूपतया । तस्यापि । प्रागभावादेरपि । प्रतियोगित्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । घटाद्यसाधारणधर्मरूपादिविशेषकंयुप्रीक्षिमत्त्वेदेमदाभावत्वविरहादसाधारणो धर्म इति मूलस्य यथाश्रुतार्थासंगतेराह । प्रतियोगितावच्छेदक इति ।

(दी०) अयान्धोऽन्याभावात्यन्ताभावसाधारणः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवाभावाभावः, स च क्वचित्तादात्म्यं क्वचित्च संयोगादिरिति चेत् ? यद्वत्त्वे हि ज्ञाते यद्वत्त्वं न प्रतीयते तदभाववत्त्वं च व्यवहियते तस्यैव तदभावात्मकत्वमुपेयते, प्रतियोगितदभाववत्त्वबुद्ध्योश्च मियस्तथात्वमानुभविकम् । न च तत्सम्बन्धवत्त्वं च तद्विषयः सम्बन्धसम्बन्धवत्त्वबुद्धिवत्

कचित् सम्बन्धवत्त्वबुद्धिर्विशेषदर्शनतपोपयुज्यते न च स्व-
तो गानाभावात् । अथ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति सम्ब-
न्धान्तरेण प्रतियोगिनो वृत्तेर्न तदभावविरोधित्वमिति चेत् ? प्र-
तियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्याभाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तेर्न
तथात्वम् सम्बन्धविशेषेण च विरोधित्वं तुल्यमेव । अनति-
प्रसक्तये च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेनाभावत्वकल्पने
कानुगमसम्भावनाऽपीति । व्यधिकरणसम्बन्धस्यापि प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वात् तद्वत्यभावविलयप्रसङ्गो भवतां तदभावविलोप-
प्रसङ्गो वेति ।

(गा०) प्रतियोगितावच्छेदकसंबंध एवात्यंताभावान्पोन्या-
भावसाधारणोऽभावभाव इति योजना । अन्योन्यात्यंताभावसाधा-
रणः । अन्योन्यात्यंताभावयोः साधारणः । स च संबंधविधयाऽवच्छे-
दकः । कचित् । भेदप्रतियोगितायाम् । कचित् । संसर्गाभावप्रतियो-
गितायाम् । प्रतियोगिसंबन्धवत्ताज्ञानस्याभाववत्ताज्ञानाप्रतिबंधकतया
न प्रतियोगिसंबन्धस्याभावाभावत्वमिति समाधत्ते । यद्वत्ये हीति ।
ज्ञात इत्यतं न प्रतीयत इति व्यवहृत्य इत्युभयान्वयि । तथा च यव-
भावस्याप्यत्यादिनाऽगुहीनयस्त्वमवत्ताज्ञानं यत्प्रतीयत्यनुत्पादे यवभाव-
वत्ताव्यवहारे वा प्रयोजकमित्यर्थः । यदधिकरणे कदापि कस्यापि
तदभावप्रसङ्गो न जातस्तदभावप्रतीतेः प्रतियोगिमत्ताप्रतीत्यनुत्पादे
अप्रयोजकत्वात्तस्यैव तदभावात्मकत्वमिति नियमासम्भवः अतो-
ऽभावव्यवहारस्यापि निवेशः । व्यवहारश्च सामान्यतः सर्वत्र संभव-
तीति न व्यवहारविषयत्वाभावे नियमभंग इति शंकापि ।

मिथस्तथात्वमिति । परस्परप्रतीत्यनुत्पादप्रयोजकत्वं परस्परा-
भाववत्ताव्यवहारप्रयोजकत्वं चेत्यर्थः । तथा च न प्रतियोग्यभावयोः
परस्पराभावत्वानुपपत्तिरिति भावः । तत्संबन्धवत्त्वम् । प्रतियोगिसंब-
न्धवत्त्वम् । तद्विषयः । अभावप्रतीत्यनुत्पादादिप्रयोजकधीचिपयः ।
ननु प्रतियोगिसंबन्धप्रकारकसिद्धिसत्त्वेऽपि अभावप्रत्ययानुत्पादस्या-
नुभाविक्ततयत आह । कचिचेति । विशेषदर्शनतया व्यावर्तकधर्म-
दर्शनतया । न स्वतः । न व्यावर्तकधर्मदर्शनमपुरस्कृत्य । न तस्याभा-

केवलान्वयिप्रकरणम् ।

धविरोधित्वम् । किं तु तत्सम्बन्धस्यैवेति शेषः । तत्सम्बन्ध एव तद-
भावाभायः विरोधिन एवाभावाभावत्वादिति भावः । प्रतियोगिताव-
च्छेदकसंबन्धस्य । घटसंयोगादेः । अभाववति । घटाद्यभाववति
कर्मादौ । संबन्धान्तरेण । कालिकादिना । न तथात्वम् । न संबन्धसा-
मान्येन विरोधित्वम् । तुल्यमेव । प्रतियोगिसाधारणमेव ।

क्वचित्प्रतियोगिनः क्वचित्स्वावच्छेदकस्याभावाभायत्वकल्पने
कल्पनाभेद इति कल्पनैक्यानुरोधात्संबन्धस्याभावाभावत्वमित्युक्तं
दूषयति । अनतिप्रसक्तये चेति । अनतिप्रसक्तये । घटसंयोगादेः पदा-
द्यभावाभायत्वधारणाय । अनुगमसंभावनाऽपि । अनुगमस्यैककल्पना-
पि । स्वान्तर्भावादिति शेषः । तद्वति । गुणाद्यभावप्रतियोगितावच्छेद-
कसंयोगादिसम्बन्धवति । अभावविलयप्रसङ्गः । स्वाभावसत्त्वेन तद-
भावासत्त्वप्रसङ्गः । प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्ध एवाभावाभाय
इति यदुच्यते तदाह । भवतामिति । भवताम् । प्रतियोगिरूपाभाय-
प्रतियोगितया व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वं
लण्डयताम् । तदभावेति । व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नगुणाद्यभावा-
भावेत्यर्थः । विलोपप्रसङ्ग इति । प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्धा-
प्रसिद्धेरिति भावः । तादृशगगनाद्यभावस्याभावाप्रतियोगित्वं
स्थगते इष्टमेवेति भवतामित्युक्तम् ।

(चि०) उच्यते-वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगि-
त्यं केवलान्वयित्वम्, आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि
प्रतिपांगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथाऽपि न स
वृत्तिमान् इत्याकाशात्यन्ताभाव एव केवलान्वयी
तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि वृत्तिमतो
ऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात् ।

(दी०) लक्षणं परिष्कुरुते । वृत्तिमदित्यादि । आकाशस्य तद-
भावाभावत्वमित्यभ्युपगमनात्रम्, भाववति तदभावासत्त्वप्रतीत्या
हि भावस्य स्वाभावाभावत्वं कल्पते न चेह तथा, अभावप्रति-
योगित्वं स्वरूपसम्बन्ध एवेत्युक्तमपस्नात् । अभावप्रतियोगित्वं

चाप्रयोजकम् । एवं च यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावाप्रतियोगित्वं यस्य तस्य तेन सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति
सूचयितुं दृष्टिपदिति । अत एव ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य च समवायेन
ज्ञानविषयत्वादेश्च व्यधिकरणसमवायादिना सम्बन्धेनाभाव-
प्रतियोगित्वेऽपि विषयतया परम्परासम्बन्धेन स्वरूपसम्ब-
न्धेन च केवलान्वयित्वम् । संयोगाद्यभावोपसङ्गहाय च प्रति-
योग्यसमानाधिकरणत्वेनाभावो विशेष्यः । आकाशाभावोऽपि
च यथा प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तथोक्तमथस्तात् । दृष्टिमत्-
स्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमिति वाऽर्थः । व्याप्यदृष्टित्वार्थकं
दृष्टिमत्त्वमभावविशेषणमित्यपि कश्चित् । तादात्म्येनाभिधे-
यस्य केवलान्वयित्वसम्पत्तये व्याप्तिवदखिलमा लोकनीयम् ।

(गा०) पूर्वपक्षिणा लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भवस्योक्तत्वात्
लक्ष्यप्रदर्शनमेवाचितं न तु लक्षणाभिधानं लक्षणस्य प्रागेवाक्त-
त्वादत्त आह । लक्षणमिति । गगनाभावादिसाध्यकानुमानानां ल-
क्ष्यतानिर्याहाय लक्षणे विशेषणांतरं प्रक्षिपतीत्यर्थः । आकाशा-
देः स्वाभावाभावत्वस्य निर्युक्तिकतया आकाशाभावादिसंप्रहा-
याभावे दृष्टिमत्त्वविशेषणदानमयुक्तमित्यालोच्य तत्र मूलरुतोऽनि-
र्भरमाह । आकाशस्येति । घटादेरिवाकाशस्यापि स्वाभावाभाव-
त्वमविशेषात्स्यादित्याशङ्क्य तद्विशेषं दर्शयति । भाववतीति । भावो
घटादिरूपः प्रतियोगी । तदभावात्त्वप्रतीत्या । तदभावाभावत्वप्र-
तीत्या । इह । अवृत्तिस्थले । न तथा । न प्रतियोगिमत्प्रत्ययान्ताभावा-
भावत्वप्रत्ययः सम्भवतीति शेषः । प्रतियोगिमत् एवाप्रसिद्धेरिति
भावः । अधिकरणविनिर्माणेन च नशुल्लेखी प्रत्ययो न सम्भवति
अभावादिपदोल्लेखी सम्भवन्नपि प्रकृतेऽसिद्ध इति नाधिकरणा-
नुपपत्तगगनाभावाभावप्रत्यययलाद्गगनस्य तथात्वमिति शंकावत्तरः ।

ननु गगनस्य स्वाभावाभावत्वानुपगमे तस्य स्वाभावप्रतियोगि-
त्वानुपपत्तिरित्याशंकायामाह । अभावप्रतियोगित्वं च स्वरूपसम्ब-
न्ध एव न तुकाभावाभावत्वम् । अप्रस्तात् । व्याप्तिवादे ।

ननु प्रतियोगित्वमभावाभावत्वानात्मकमपि तद्व्याप्यतया तत्सा-
ध्येदेवेत्यत आह । अभावप्रतियोगित्वं चेति । आकाशादेः स्वाभा-
वाभावत्वधिरहेऽपि प्राचां केवलान्वयिलक्षणे वृत्तिमत्पदोपादानं
सम्बन्धविशेषनिवेशसूचकतया सङ्गमयति । एवं चेति । सम्बन्धवि-
शेषनिवेशप्रयोजनमाह । अत एवेति । ज्ञानस्य । सर्वगोचरज्ञानस्य ।
समवायेनेति । सम्बन्धेनाभावप्रतियोगित्वेऽगित्यग्रिमेणान्वयः ।
अवच्छेदकत्वघटितलक्षणमनुसृत्याह । ज्ञानविषयत्वादेश्चेति । विष-
यतया ज्ञानस्य । परंपरासम्बन्धेन । स्वसमवायिविषयत्वरूपेण ज्ञान-
त्वस्य, स्वरूपसम्बन्धेन च ज्ञानविषयत्वाद् । केवलान्वयित्वम् । तेषां
केवलान्वयिताघटकतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वादिति
भावः । प्रतियोगितायां केवलान्वयिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवे-
दानं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकर-
ण्यस्य निवेशाभिप्रायेण । तत्र प्रकृतसम्बन्धनिवेशने च प्रतियो-
गितायां सम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेदयम् ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं यदि स्वप्रतियोगिसमाना-
धिकरणो यस्तद्व्याप्यं तदा संयोगादेरपि केवलान्वयित्वापत्तिः सं-
योगाभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तद्व्याप्यत्वाभा-
वात् । नापि तत्तदभावनिष्ठं यत्तत्तदभावप्रतियोगिसमानाधिकरण्यं
तद्व्याप्यत्वाभाववत्त्वम्, तत्सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमे
तद्व्याप्यत्वैव दुर्वारत्वात् । किं तु स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरप्येव
एवं च तद्विशेषणकस्याभावस्यैव स्वपदार्थतया गगनाद्यभावप्रति-
योग्यधिकरणाप्रसिद्धा । तदभावस्य तत्त्वमिति तथाविधाभावान्त-
राप्रतियोगित्वमादाय गगनादेः केवलान्वयित्वापत्तिरत आह ।
आकाशेति । अधस्तात् । व्याप्तिवादे । केवलान्वयितावच्छेदक-
सम्बन्धसामान्ये यदभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वव्याप्तिविधिक-
रणानुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्त्वम्, यात्किञ्चिदधिकरणवृत्तितान-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपप्रतियोगिव्याधिकरण्यं वा वि-
घक्षणार्थं तच्चाकाशाभावादिसाधारणमिति भावः ।

मूलोक्तविशेषणस्याप्रतियोगिविशेषणतयैव गगनादिवारणे उ-
भयाभावघटितप्रतियोगिव्याधिकरण्यप्रवेशो गौरवाद्भुक्त इत्याशये-
नाह । वृत्तिमत् इति । वृत्तिमत्त्वं प्रकृतसम्बन्धेन बोध्यं तेन संयो-

गादिना संयोगादेर्न केवलान्वयित्वम् । तादृशमावेति । प्रतियोग्यन-
धिकरणवृत्त्यभावेत्यर्थः । यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं किञ्चिद्
वृत्तिमत्त्वे सति तच्छून्यत्वमिति फलितार्थः । अतो जगत एव
किञ्चिद्देशकालादिवृत्तित्वविशिष्टतदभावात्मकप्रतियोगिमत्तया स्व-
रूपसम्बन्धस्य केवलान्वयिताघटकत्वस्थले प्रतियोगिवैयाधिकर-
ण्याप्रसिद्धिर्गिति दोषानवकाशः ।

प्रकारांतरेण संयोगाद्यभावस्य केवलान्वयित्वमुपपादयत आ-
काशादिकं च चारयतो वृत्तिमत्पदमपि सार्धकं कुर्वतोऽन्यस्य मत-
माह । व्याप्यवृत्तित्वार्थकमिति । अभावविशेषणम् । अभावविशेषण-
बोधकम् । व्याप्यवृत्तित्वं चेद यद्यच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं तदा संयोगा-
द्यभावस्यातथात्वात्संयोगादावतिप्रसंगः यद्यनवच्छिन्नवृत्तिकत्वं
तदा कालिकसंयथावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाद्यभावस्य तद्वति
कालेऽपि तदनधिकरणदेशावच्छेदेन वर्तमानतया केवलान्वयिनो-
ऽसंप्रद्वप्रसंगः । तदभावस्य घटत्वादेः समवायेन व्याप्यवृत्तित्वात् ।
येन सम्बन्धेनाभाववत्तान्नानं यत्प्रतियोगिमत्तान्नानविरोधि तेन
सम्बन्धेन व्याप्यवृत्त्यभावीयतत्प्रतियोग्यन्यत्वनिवेशे च गौरवमि-
त्यस्वरसः ।

ननु तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणतायाः वृत्तिमत्त्वस्य
चाप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेनाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नस्य केवलान्वयि-
त्वानुपपत्तिरत आह । तादात्म्येनेति । अभिधेयस्य अभिधेयत्वाव-
च्छिन्नस्य । व्याप्तिवदिति । यथा व्याप्तिशरीरेऽधिकरणत्वादस्थले
सम्बन्धित्वमात्र निवेशितं तथाऽत्रापि तन्निवेशनीयमित्यर्थः ।

(चि०) ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केव-
लान्वयि प्रमाया विषयत्वस्य चाननुगमादिति वा-
क्यम् । प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धाद्धटादौ प्रमे-
यत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्वं वा । तथापि केव-
लान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः ? प्रमेयत्व-
मत्र वर्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किं तु प्र-
मेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः । प्रमेयत्वपक्षके चास्ति-

त्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वम् । तथा च घटः प्रमेयो न वेति संशयो मृग्यते स च नास्त्येव ।

(दी०) प्रमाजातीयेति । तथा च तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः । इत्थं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमेवाभावविशेषणं तेन द्रव्यगुणभेदयोर्द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वम् । न चैवं विरुद्धयोर्धर्मयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः, तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धया तदवच्छिन्नाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । तादृशधर्मावच्छिन्नस्य यत्किञ्चिदाधिकरणवृत्तिताया विवक्षितत्वात् क्वचिदपि तादृशोभयवत्त्वाप्रतीतेस्तस्यातथात्वात् । सन्दिग्यसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमित्याशयेनाशङ्कते । तथाऽपीति । अस्तित्वसाध्यस्य । घटवृत्तित्वसाध्यस्य ।

(गा०) ननु प्रमाजातीयविषयत्वरूपत्वेऽपि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयितानुपपत्तिर्दुर्वारैव अनुगतधर्मस्याभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्तीनां विशेषरूपेणाभावप्रतियोगित्वापत्तेरतोऽनवच्छेदकत्वघटिततया लक्षणं परिष्कार्यमिति मूलाशयं प्रकाशयति । तथा चेति । अनवच्छेदकं यद्रूपं तेन रूपेण केवलान्वयीति विवेक्षणीयं तेन घटादेर्न घटत्वादिना केवलान्वयित्वं किं तु मेयत्वादिनैवेति नियमोपपत्तिः । इत्थं च । अप्रतियोगित्वस्थाने प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशने च । अप्रतियोगित्वघटितलक्षणे द्रव्यगुणभेदयोः प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यभेदत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिविरहान् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्यमित्युपपन्नमसंगतिः ।

द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वमिति । उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नासामानाधिकरण्येन लक्षणघटकत्वादिति भावः । अन्यतरत्वेन केवलान्वयित्वस्येष्टत्वाद्वित्वादिनैत्युक्तम् । आदिना धर्मांतरसाधारण्यित्वाद्विपरिग्रहः । इदमुपलक्षणम् । गगनाभावादेर्बटादिवृत्तित्वविशिष्टधे-

गादिना संयोगादेर्न केवलान्वयित्वम् । तादृशाभावेति । प्रतियोग्यन-
धिकरणवृत्त्यभावेत्यर्थः । यादृशप्रतियोगिताश्रयानधिकरणं किञ्चिद्
वृत्तिमत्त्वे सति तच्छून्यत्वमिति फलितार्थः । अतो जगत एव
किञ्चिद्देशकालादिवृत्तित्वविशिष्टतद्भावात्मकप्रतियोगिमत्तया स्व-
रूपसम्बन्धस्य केवलान्वयिताघटकत्वस्थले प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकर-
ण्यप्रसिद्धिर्गिति दोषानवकाशः ।

प्रकारान्तरेण संयोगाद्यभावात्स्य केवलान्वयित्वमुपपादयत आ-
काशादिकं च वारयतो वृत्तिमत्पदमपि सार्धकं कुर्वतोऽन्यस्य मत-
माह । व्याप्यवृत्तित्वार्थकमिति । अभावाविशेषणम् । अभावाविशेषण-
बोधकम् । व्याप्यवृत्तित्वं चेद् यद्यच्छिन्नप्रवृत्तिकान्यस्य तदा संयोगा-
द्यभावात्तथात्त्वान्संयोगादावतिप्रसंगः यद्यनवच्छिन्नप्रवृत्तिकस्य
तदा कालिकसंयथावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाद्यभावात्स्य तद्वति
कालेऽपि तदनधिकरणदेशावच्छेदेन वर्तमानतया केवलान्वयिनो
ऽसंग्रहप्रसंगः । तद्भावात्स्य घटत्वादेः समवायेन व्याप्यवृत्तित्वात् ।
येन सम्बन्धेनाभावावत्ताद्धानं यत्प्रतियोगिमत्ताद्धानधिराधि तेन
सम्बन्धेन व्याप्यवृत्त्यभावात्तत्प्रतियोग्यस्यत्वनिवेदो च गौरवमि-
त्यस्वरसः ।

ननु तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणतायाः वृत्तिमत्त्वस्य
चाप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेनाभिधेयत्वाद्यच्छिन्नस्य केवलान्वयि-
त्यानुपपत्तिरत आह । तादात्म्येनेति । अभिधेयस्य अभिधेयत्वाव-
च्छिन्नस्य । व्याप्तिवदिति । यथा व्याप्तिशरीरेऽधिकरणत्वादिस्थले
सम्बन्धित्वमात्रं निवेशितं तथाऽत्रापि तन्निवेशनीयमित्यर्थः ।

(वि०) ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केव-
लान्वयि प्रमाया विषयत्वस्य चाननुगमादिति वा-
च्यम् । प्रमात्वमेव हि परस्परसम्बन्धाद्धटादौ प्रमे-
यत्वमनुगतं प्रमाजातीयविषयत्व वा । तथापि केव-
लान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः ? प्रमेयत्व-
मत्र वर्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किं तु प्र-
मेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः । प्रमेयत्वपक्षके चास्ति-

त्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वम् । तथा च घटः प्रमेयो न चेति संशयो मृग्यते स च नास्त्येव ।

(दी०) प्रमाजातीयिति । तथा च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः । इत्थं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमेवाभावविशेषणं तेन द्रव्यगुणभेदयोर्द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वम् । न चैवं विरुद्धयोर्धर्मयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः, तदवच्छिन्नाधिकरणप्रसिद्धया तदवच्छिन्नाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् । तादृशधर्मावच्छिन्नस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिताया विवक्षितत्वात् कचिदपि तादृशोभयवत्त्वाप्रतीतेस्तस्यातथात्वात् । सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमित्याशयेनाशङ्कते । तथाऽपीति । अस्तित्वसाध्यस्य । घटवृत्तित्वसाध्यस्य ।

(गा०) ननु प्रमाजातीयविषयत्वरूपत्वेऽपि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयितानुपपत्तिर्बुद्धारैव अनुगतधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्तीनां विशेषरूपेणाभावप्रतियोगित्वापत्तेरतोऽनवच्छेदकत्वघटिततया लक्षण परिष्कार्यमिति मूलाशयं प्रकाशयति । तथा चेति । अनवच्छेदकं यद्वृत्तं तेन रूपेण केवलान्वयित्वं विवेक्षणीयं तेन घटादेर्न घटत्वादिना केवलान्वयित्वं किं तु प्रमेयत्वादिनैवेति नियमोपपत्तिः । इत्थं च । अप्रतियोगित्वस्थाने प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनिवेशने च । अप्रतियोगित्वघटितलक्षणे द्रव्यगुणभेदयोः प्रतियोगिव्यधिकरणद्रव्यभेदत्वाद्यच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिविरुद्धान् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्यमित्युपपन्नमिति ।

द्वित्वादिना न केवलान्वयित्वमिति । उभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि तदवच्छिन्नासामानाधिकरण्येन लक्षणघटकत्वादिति भावः । अन्यतरत्वेन केवलान्वयित्वस्येष्टत्वाद्वित्वादिनेत्युक्तम् । आदिना धर्मांतरसाधारण्यित्वादपि परिग्रहः । इदमुपलक्षणम् । गमनाभावादेर्घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वे-

न न केवलान्वयित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

तादृशधर्मावच्छिन्नस्य । प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्य । अधिकरणवृत्तितायाः । अधिकरणसम्बन्धितायाः । विवक्षितत्वादिति । तथा च तादृशभाष्यप्रतियोगितानवच्छेदक यत्किञ्चिदधिकरणनिष्ठकेवलान्वयिताघटकसम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकं तदूपापवत्त्वं तेन रूपेण केवलान्वयित्वमिति लक्षणं करणीयमिति भावः । तादृशोभयेति । विरुद्धोभयेत्यर्थः । तस्यात्तयात्वात् । विरुद्धयोः समस्यस्य सम्बन्धप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । सिद्धभावरूपपक्षतामते साध्यसंबन्धस्यानपेक्षणात् तथापीत्याक्षेपासंगतेराह । संदिग्धेति । मूले-न प्रमेयपक्षकः । न प्रमेयधर्मिकः । तर्हि किं धर्मिक इत्याशङ्कयामाह । किञ्चित्ति । भिन्नविषयकः । प्रकृतानुमितिविलक्षणविषयतावात् । तथा- स्वाविलक्षणाविषयताशास्त्रेसाध्यसंबन्धस्यैवानुमितिवेतुतया सोऽनुपयुक्त इत्यभिमानः । प्रमेयत्वसाध्यकानुमानासम्भवेऽपि प्रमेयत्वपक्षकास्तित्वसाध्यकानुमानमेव केवलान्वय्यनुमानं निष्प्रत्यूहमेवेति शर्का निरस्यति । प्रमेयत्वपक्षकेति । अस्तित्वस्य पदार्थसाध्यमरूपस्य केवलान्वयितया तत्साध्यकानुमानस्यान्वयव्यतिरेकित्वामिधानं न घटत इत्यत आह दीक्षितावस्तित्वेति । घटास्तित्वम् । घटवृत्तित्वम् । केवलान्वयिनोऽस्तित्वस्य यत्र साध्यता तत्र संशयानुपपत्त्याऽनुमित्यनिर्वाहतादयस्यादिति भावः ।

(वि०) अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुषो विधानादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात् । मैवम् । अ एव हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गभावइयकत्वात् लाघवाच्च, न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात् । प्रमेयत्वं घटनिष्ठान्नावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय इति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव । यदा संशययोग्यतैवानुमानाङ्गं सं-

शयस्य तदानीं विनाशात् । न च साऽपि साधकवा-
धकप्रमाणाभावाः, प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणा-
सिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यम् । पक्षनिष्ठात्य-
न्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन त-
दभावस्यैव योग्यतात्वात् । प्रमेयत्वमत्यन्ताभाव-
प्रतियोगीति भ्रान्त्यतः संशय इत्यन्ये । नन्वेकरूपवि-
कलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवद्रूपा-
न्तराविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न । अन्वयव्यतिरे-
कव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनुभवात् । युगपदु-
भयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमनाभावेनोभयोरपि प्र-
योजकत्वे व्यतिरेकोपासना । व्यतिरेकश्च विपक्षवृत्ति-
त्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते, अत्र
तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ।

इति केवलान्वायिचिन्तामणिः ।

(दि०) साध्यप्रसिद्धिविरोधी । साध्यप्रसिद्धिनिवर्त्यः । वि-
शेषणविशेष्यभावभेदेऽपि विरोधिविषयतामात्रेण प्रतिबन्धकत्व-
मनुभवबलादास्थीयते, न हीदं साध्यवदत्र वा साध्यमित्येकतर-
निश्चयेऽत्र साध्यं न वेदं साध्यवन्न वेति अन्यतरः सन्देह इति ।
पक्षनिष्ठेत्यादि । पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्य
साध्यसाधकत्वेन । कथंचित् साध्यसिद्धयनुगुणत्वेन पक्षनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्य वा साध्यस्य साधकत्वेन । तद-
भावस्य । तस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य साध्ये
पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावगाहिज्ञानत्वेन साध्यविशिष्टपक्षज्ञान-
विरोधित्वेन वा रूपेणाभावस्य योग्यतात्वात् । व्यतिरेकः । वि-

पक्षे हेतोरभावः । व्यतिरेकव्याप्तौ । साध्याभावहेत्वभावयोर्वा
व्यतिरेकौ साध्यहेतू तयोर्व्याप्तौ ।

(गा०) विषयावैलक्षण्ये विषयत्वावैलक्षण्यमित्याशयेनाश-
कते । मूलेऽपेति । समानविषयकावेवेति । तथा चैकस्यानुमित्यवि-
लक्षणविषयताकत्वेऽन्यस्यापि तथात्वमावश्यकमिति प्रमेयत्वध-
र्मिकसंशयादपि तत्साध्यकानुमितिर्निष्प्रत्युद्भवेति भावः । अर्थभेदा-
त् । विषयतावैलक्षण्यात् । ग्राह्यसंदेहस्याप्रतिबंधकतया विरोधि-
पदं प्रतिबध्यपरतया व्याचष्टे दीधितौ । साध्यसिद्धीति । साध्यं प-
क्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यसमानविशेषकः संशयः कथं सा-
ध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबध्य इति शङ्कायामाह । विशेष्येति । विरोधि-
विषयतामात्रेणेति । ग्राह्यविरोधिधर्मं प्रकृतधर्मिसम्बन्धविषयता-
मात्रपुरस्कारेणानुभवं द्रव्यति । न ह्येति । तदभावस्येत्यत्र तत्पदे-
न पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य परामर्शार्थमप्रतियोगित्वज्ञानान्तं
प्रतियोगित्वज्ञानान्तर्भावेण व्याचष्टे । पक्षेति । तज्ज्ञानप्रतिबध्य-
कत्वकूपं तद्विरोधित्वमेवात्राप्रतियोगित्वमित्यत्र नञर्थे इति भावः ।
अथ वा प्रतियोगित्वपदमेव प्रतियोगित्वज्ञानपरं प्रतिबन्धकत्वमेव
नञर्थे इत्याशयः । अतस्तत्पदस्य नञर्थविरोधिप्रविष्टज्ञानपरामर्श-
कत्वासम्भवेऽपि न दोषः ।

अवाधितत्वज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया साधकपदस्य सिद्धिका-
रणपरता न सम्भवतीत्यतस्तद्व्याचष्टे । साध्येति । कथंचित् । तादृश-
विरोधिनिश्चयाभावसंपादनेन । साधकपदस्य सिद्धिकारणपरत्वमु-
पपादयितुमन्यथा व्याचष्टे । पक्षनिष्ठेत्यादि । तत्पदस्य विशेष्यभू-
ताभावपरतया कर्मधारयोपगमेऽभावपदवैयर्थ्यमतः पष्ठात्तत्पु-
रुषाभिप्रायेण व्याचष्टे । तदभावस्येति ।

केचित्तु तस्येत्यग्रिमेऽभावस्येत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयि ।
तथा च स्वकल्पाभिप्रायेण कर्मधारय एवावलम्बनीयस्तच्छब्दस्य
विशेषणपरामर्शकताया अपि बहुशो दर्शनात्तच्छब्दानिरासायाभा-
वपदमित्याहुः ।

अभावप्रतियोगित्वप्रकारकज्ञानत्वेन तज्ज्ञानाभावस्य पक्षताघट-
कत्वे साध्याभावावपक्ष इति निश्चयदर्शनां पक्षताव्यवहारप्रसङ्ग

इत्यतस्तत्साधारणप्रतियोगितावच्छेदकं दर्शयति । साध्येति । साध्य-
विषयतानिरूपिततादृशप्रतियोगित्वाविषयताशालिनिश्चयत्वेनत्यर्थः ।

प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वानुगमे साध्या-
भावान्पक्ष इति ज्ञानस्य न साध्यांशे प्रतियोगितावगाहित्वं किं
त्वभावांश एव तदनुयोगितावगाहित्वमतो नोक्तरूपेण तत्सङ्ग्रहः ।
एवं साध्यांशे कालिकाविसम्बन्धेन प्रतियोगित्वप्रकारकधीवार-
णाय साध्यांशे प्रतियोगित्वप्रकारकधियः सम्बन्धविशेषावगाहित्वे-
नैव निवेशनीयतया प्रतियोगितासंसर्गकनुद्धौ च तदीयसंसर्गा-
भानादपि न तयोरुक्तरूपेणानुगमसम्भवः । एवमभावसाध्यके प्र-
तियोगित्वावगाह्याध्वुद्धेरसङ्ग्रहश्चेत्यतः प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृत-
साध्यविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेन तदुभयमनुगमयति । साध्यविशि-
ष्टेति । तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदक चागत्यान्ननुगतमेव वाच्य-
मिति ध्येयम् ।

सपक्षसत्त्वादिरूपगमकतौपयिकगणने व्यतिरेकपदेन विपक्षा-
सत्त्वस्यागणनाद्व्यतिरेकाधेकलघादित्यत्र व्यतिरेकोपासनेत्यत्र व्य-
तिरेकश्चेत्यत्र च व्यतिरेकपदस्य तद्रूपार्थकतां स्फुटयति । व्यतिरेक
इति । व्यतिरेकव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकतां व्यवस्थाप्य व्यतिरेकस्य
सहचारविधया तादृशव्याप्तिग्राहकत्वेनानुमित्युपयोगित्वं व्यतिरेको-
पासनेत्यतेनाभिहितमतः पुनर्विपक्षवृत्तित्वशंकानिरासमात्रद्वारा
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहोपयोगितामिधानं विरुध्यते व्यतिरेकव्याप्तेर्वि-
शिष्योपादानेनैवान्वयव्याप्तिग्रहे तदनपेक्षालाभात् केवलान्वायेन्यु-
क्तशंकानुव्येन तदनपेक्षामिधानमप्यसंगतमतो व्यतिरेकव्याप्ताधिति
मूलस्यान्वयव्याप्त्यर्थकतामाह । व्यतिरेकेति ।

(दी०) अत्र वदन्ति—साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्ते-
र्लाघवात् प्रायशः साधनभेदेऽप्यभेदाच्च । यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
साध्याभाववति हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन साध्यासिद्धिः
फलम् । साध्याभाववति येन सम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन
सम्बन्धेन पक्षधर्मताधीः कारणमिति नातिमसङ्गः । आकाशादेस्त-
थात्वेऽपि पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितः । निविशतां वा तत्र सा-

ध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा । अथ साध्याभाववदवृत्ति-
त्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं व्याभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेना-
नुगमनीयं तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यमाधारणमिति चेत् ? स्या-
देवं यदि व्यापकताज्ञानं व्याभिचारबुद्धिं विरुन्ध्यात् । न चैवम्,
वद्वयभाववद्वृत्तिर्भूम् इति ज्ञाने हि बहिर्त्वं स्वरूपेण प्रतियोगित्वं
तदवच्छेदकत्वं च सम्बन्धमर्थादया भासते । धूमसमानाधिकर-
णात्यन्ताभासप्रतियोगितानवच्छेदकं बहिर्वत्त्वमित्यत्र च बहिर्वत्त्व-
त्वेन बहिर्वत्त्वे प्रतियोगितात्वविशिष्टतदवच्छेदकत्वत्वविशिष्टाभाव
इति विषयविरोधविरहात् । विशिष्टस्य बहिर्वत्त्वस्यावच्छेदकत्वेन
प्रकारान्तरानुसरणे च सुतराम् । माणमन्त्रादिन्यायेन च प्रतिषन्ध-
कतायां मानाभावात् ।

(गा०) केवलान्वय्यनुमान स्वातंत्र्येण सञ्चयितुमुपक्रमते । अत्र वदं-
तीति । व्याप्तिः । अनुमित्यौपयिकीत्यर्थः । एवकारेण केयलाभ्युत्था-
न्यकसाधारणव्यापकसामानाधिकरण्यस्यानुमित्यौपयिकत्वव्यवच्छे-
दः । लाघवादिति । व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लघुशरीरत्वा-
दित्यर्थः । व्यापकतागर्भव्याप्तौ बहिर्वत्त्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकविशे-
षणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य हेतुपिशेषणसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबहुत्तित्वाभापतुल्यशरीर-
त्वेऽपि अनवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकबहिर्वत्त्वादेः साध्यसामाना-
धिकरण्यस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरवं बोध्यम् । एवं च तादृश-
व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताद्यानहेतुतामतेऽधिकविषयविषयतानां द्विधा
हेतुविषयतायाश्च निवेशात्कारणतावच्छेदकगौरवाच्च धितिगमना-
विरुद्धेणोभयन्यापयोरनुमितिप्रयोजकतंति भावः

एतन्मतेऽवच्छेदकलाघवमुक्त्या कल्पनालाघवमाह । प्रायश
इति । साधनभेदेऽपीति । साधनतावच्छेदकभेदादिनि भावः । तथा च
धूमत्यालोकांवाचच्छिन्नार्लगकवहुविधपरामर्शानां बह्वपमावधदृ-
ष्टित्वावच्छिन्नप्रकारकपक्षानिश्चयत्वेन एवमेव हेतुत्वं कल्प्यते व्या-
पकसामानाधिकरण्यरूपन्यासेहेतुतावच्छेदकविशेषघटिततया तद-

वच्छिन्नप्रकारकज्ञानहेतुतायाश्च हेतुतावच्छेदकधूमत्वादिभेदेन भेद-
शक्ति गौरवम् ।

न च व्यापकताया हेतुतावच्छेदकधूमत्वाद्यवच्छिन्नघटितत्वेऽपि
व्यापकताघटकपदार्थानां विषयताकूटे निवेश्यमाने हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नविषयतायाः सामान्यतः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव
कारणतावच्छेदककौटं निवेशनीयतया व्यापकताज्ञानहेतुतामतेऽपि
न धूमत्वालोकत्वादिभेदेन तद्भेद इति वाच्यम् । धूमव्यापकवह्नि-
समानाधिकरणद्रव्यवानित्यादिज्ञानवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नव्याप-
कसामानाधिकरण्येन तद्धर्मण चावच्छिन्ना या प्रकारता तद्वत्त्वेन
हेतुतायाः कल्प्यतया अनुगमासम्भवात् ।

स्वावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्वाव-
च्छिन्नत्वोभयसम्यन्धेन सामान्यतो धर्मविशिष्टत्वेन निविष्टपराम-
र्शप्रकारतानामनुगमः संभवतीति तु न सम्यक् । तादृशपरंपरायाः
सम्यन्धत्वे मानाभावात् जातिविशेषत्वादिना धूमत्वावगाहिनो जा-
तिविशेषवद्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानादनुमित्या-
पत्तिश्चेति भावः ।

वह्ण्यभाषयति धूमादेः समवायादिना वृत्तेः साध्याभाववदवृ-
त्तित्वरूपव्याप्तावपि हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगादिना वृत्तित्वस्य
प्रवेशनीयतया एकसम्यन्धेन साध्याभाववदवृत्तित्वमपरसम्यन्धेन
पक्षधर्मत्वमवगाहमानज्ञानादनुमित्यापत्तेर्वारणाय विशिष्य सम्य-
न्धौ निवेद्य एकसम्यन्धघटितव्याप्तिपक्षधर्मताविषयकज्ञानस्य हे-
तुतायाः कल्पनीयतया विभिन्नसम्यन्धेन व्याप्येषु धूमरूपविशे-
षादिषु व्याप्तेर्भेदस्ताद्विषयकपरामर्शकारणताभेदश्चावश्यक इति
प्रायश इत्युक्तम् ।

अथ हेतुतावच्छेदकमनिवेद्यं व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे
व्यभिचारज्ञानकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककल्प्यासिद्धान्तोत्पत्त्यानु-
मित्युत्पत्तेरावश्यकतया व्यभिचारस्य हेतुदोषतानुपपत्तिरिति चेन्न ।
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नहेतुप्रकारक (१) निश्चयत्वेन हेतुत्वात् । वस्तुतः
पक्षवृत्तित्वेन निश्चीयमानधूमत्वाद्यवच्छेदेनाव्यभिचारनिश्चयं विना

ध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा । अथ साध्याभाववदवृत्ति-
त्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं व्याभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेना-
नुगमनीयं तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यमाधारणमिति चेत् ? स्या-
देवं यदि व्यापकताज्ञानं व्याभिचारबुद्धिं विरुन्ध्यात् । न चैवम्,
बहुषभाववदवृत्तिर्धूम इति ज्ञाने हि बहिर्त्वं स्वरूपेण प्रतियोगित्वं
तदवच्छेदकत्वं च सम्बन्धपर्यादया भासते । धूमसामानाधिकर-
णासन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं बहिर्त्वमित्यत्र च बहिर्त्व-
त्वेन बहिर्त्वे प्रतियोगितात्वाविशिष्टतदवच्छेदकत्वत्वाविशिष्टाभाव
इति विषयविरोधविरहात् । विशिष्टस्य बहिर्त्वस्यावच्छेदकत्वेन
प्रकारान्तरानुसरणे च सुतराम् । माणमन्त्रादिन्यायेन च प्रतिबन्ध-
कतायां मानाभावात् ।

(गा०) केवलान्वय्यनुमानं स्वातंत्र्येण घट्टयितुमुपक्रमते । अत्र घट्ट-
तीति । व्याप्तिः । अनुमित्यौपयिकीत्यर्थः । एवकारेण केवलान्वयिसा-
ध्यकसाधारणव्यापकसामानाधिकरण्यस्यानुमित्यौपयिकत्वव्यवच्छे-
दः । लाघवादिति । व्यापकसामानाधिकरण्यपेक्षया लघुशरीरत्वा-
दित्यर्थः । व्यापकतागमस्यासौ बहिर्त्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकविशे-
षणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य हेतुविशेषणसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावृत्तित्वाभावात्तुल्यशरीर-
त्वेऽपि धनवच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकबहिर्त्वत्वादेः साध्यसामाना-
धिकरण्यस्य चाधिकस्य निवेशेन गौरव बोध्यम् । एवं च तादृश-
व्याप्तिविशिष्टहेतुमन्ताज्ञानहेतुतामतेऽधिकविषयविषयतानां द्विधा
हेतुविषयतायाश्च निवेशात्कारणतावच्छेदकगौरवाच्च विनिगमना-
विरहेणोभयन्याप्योरनुमितिप्रयोजकतेति भावः

एतन्मतेऽवच्छेदकलाघवमुक्त्वा कल्पनालाघवमाह । मायश
इति । साधनभेदेऽपीति । साधनतावच्छेदकभेदादिति भावः । तथा च
धूमस्थालोकं ध्यावाच्छिन्नलिंगकयद्बुविषयपरामर्शानां बहुषभाववदवृ-
त्तितावच्छिन्नप्रकारकपक्षनिश्चयत्वेन एकमेव हेतुत्वं कल्प्यते व्या-
पकसामानाधिकरण्यरूप-पांसेहेतुतावच्छेदकविशेषपथद्वितया तद-

घच्छिन्नप्रकारकज्ञानहेतुतायाश्च हेतुतावच्छेदकधूमत्वादिभेदेन भेद
शक्ति गौरवम् ।

न च व्यापकताया हेतुतावच्छेदकधूमत्वाद्यघच्छिन्नघटितत्वेऽपि
व्यापकताघटकपदार्थानां विषयताकूटे निवेश्यमाने हेतुतावच्छेदका-
घच्छिन्नविषयतायाः सामान्यतः किञ्चिद्धर्मघच्छिन्नविषयतात्वेनैव
कारणतावच्छेदककांटौ निवेशनीयतया व्यापकताज्ञानहेतुतामतेऽपि
न धूमत्वालोक्तत्वादिभेदेन तद्भेद इति वाच्यम् । धूमव्यापकवह्नि-
समानाधिकरणद्रव्यधानित्यादिज्ञानधारणाय तद्धर्मावच्छिन्नव्याप-
कसामानाधिकरण्येन तद्धर्मण चावच्छिन्ना या प्रकारता तद्वत्त्वेन
हेतुतायाः कल्प्यतया अनुगमासम्भवात् ।

स्वावच्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्वाव-
च्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन सामान्यतो धर्मविशिष्टत्वेन निविष्टपराम-
र्शप्रकारतानामनुगमः संभवतीति तु न सम्पक् । तादृशपरंपरायाः
सम्बन्धत्वे मानाभावात् जातिविशेषत्वादिना धूमत्वावगाहिनो जा-
तिविशेषवद्वापकवह्निसमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानादनुमित्या-
पत्तिश्चेति भावः ।

यद्वयभाववति धूमादेः समवायादिना वृत्तेः साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वरूपव्याप्तावपि हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगादिना वृत्तित्वस्य
प्रवेशनीयतया एकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वमपरसम्बन्धेन
पक्षधर्मत्वमवगाहमानज्ञानादनुमित्यापत्तेर्वारणाय विशिष्य सम्ब-
न्धौ निवेश्य एकसम्बन्धघटितव्याप्तिपक्षधर्मताविषयकज्ञानस्य हे-
तुतायाः कल्पनीयतया विभिन्नसम्बन्धेन व्याप्येषु धूमरूपविशे-
षादिषु व्याप्तेर्भेदस्ताद्विषयकपरामर्शकारणताभेदश्चावश्यक इति
प्रायश इत्युक्तम् ।

अथ हेतुतावच्छेदकमनिवेश्यं व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे
व्यभिचारज्ञानकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककव्याप्तिज्ञानोत्पत्त्याभ्यु-
मित्युत्पत्तेरावश्यकतया व्यभिचारस्य हेतुदोषतानुपपत्तिरिति चेन्न ।
किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नहेतुप्रकारक (१) निश्चयत्वेन हेतुत्वात् । वस्तुतः
पक्षवृत्तित्वेन निश्चीयमानधूमत्वाद्यवच्छेदेनाव्यभिचारानिश्चयं विना

पक्षवृत्तिभावच्छेदेन व्यभिचारसंशयस्यानिवृत्तेः पक्षेऽप्यव्यभिचारिसामान्याभावक्रांतिकसंशयस्यौचित्यायर्जितस्य सम्भवेनाव्यभिचारांशे निर्धर्मितावच्छेदककस्यापि पक्षेऽव्यभिचारिनिश्चयस्यासम्भवेन धूमत्वादिविशिष्टे व्यभिचारग्रहस्यानुमित्युत्पात्तिविरोधित्वात्

अथ धूमालोकादिपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वे धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धभावरूपपक्षता धूमलिङ्गकपरामर्शस्यैव सहकारिणी नालोफलिङ्गकपरामर्शस्येति नियमानुपपत्तिः । तथा च सिद्धिकाले धूमलिङ्गकानुमितीच्छासत्वे धूमपरामर्शसत्त्वे च यद्यत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमात्मिका सामग्री फलं जनयति तस्यास्नदानीमसति धूमपरामर्शं सति चालोकपरामर्शेऽप्यावश्यकतया ऽनुमितेर्दुर्वात्वादिति चेन्न । एतन्मते हि पक्षता लिङ्गविशेषनिययिता नोपेयते अपि तु तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहकूटविशिष्टसिद्धभावरूपा एकैव पक्षता नानालिङ्गकपरामर्शसहकारिणी तत्र च नातिप्रसङ्गशंकापि । न चैवमेकत्रानंतानां परामर्शाविशिष्टेच्छाभाषानां निवेशे तेषां मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण यदुत्तरकारणताधिक्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सिद्धिकाले विनाऽपि धूमलिङ्गकेच्छामालोफलिङ्गकेच्छाबलाद् धूमालोकोभर्वाल्लिङ्गकसमूहालवनपरामर्शाद् धूमलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारेण तत्तल्लिङ्गकानुमितौ तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धभावस्येन हेतुत्वासम्भवात्तुक्करीतेः सर्वैरेवावरणीयत्वात् ।

तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टतल्लिङ्गकानुमितीच्छानां स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मत्वविषयतानिरूपितविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारकत्वसम्भवेन परामर्शविशिष्टानुमितीच्छात्वेनानुगमस्यैक एवाभावः सिद्धो विशेषणतया निवेष्टव्य इत्यप्याहुः ।

वस्तुतस्तु यत्पक्षकयत्साध्यकस्थले सिद्धिकाले कदाऽप्यनुमितेर्न जाता तत्रेच्छाविरहाविशेषतसिद्धयभावस्यैव पक्षतात्वम् । यत्र वा सिद्धिकाले एकलिङ्गकपरामर्शमात्रसत्त्वेऽन्यलिङ्गकानुमित्साधारणरूपेणैवच्छा जाता तत्र तत्त्वेनैवच्छाया उच्चेजकत्वसम्भवालिङ्गमेवेन न पक्षतोभेद इति तत्रैव परामर्शस्य साधनभेदेन कारणत्वाभेद इत्यभिप्रायेण भाष्ये इत्याद्यभिहितम् । अत एव लिङ्गविशेषेणा-

पीत्यादिपूर्वग्रन्थाविरोधः । (१)

ननु धूमालोकादिपरामर्शानामेकरूपेण हेतुत्वे तदवच्छेदकनिश्चयत्वशरीरे धूमत्वालोकाद्यवच्छिन्नकोटिकसकलसंशयानामनुगतेनाननुगतेनैव वा भेदस्य एकत्र निवेशनीयतया बह्विव्याप्यधूमवानयं बह्विव्याप्यालोकवान्न चेत्यांशिकसंशयादनुमित्यनुदयापत्तिः । न च संशयत्वघटकव्याप्यविषयताभिन्नत्वमनुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यविषयतायां निवेशनीयमित्युक्तहानीयधूमादिविषयतायाः संशयत्वाघटकतया तत्संग्रह इति वाच्यम् । प्रत्येककोटिनिश्चयीयविषयतातिरिक्तविषयतायाः संशयेऽप्रामाणिकतया निश्चयीयव्याप्तिविषयताया एव विपरीतकोटिविषयतासहितायाः संशयत्वघटकत्वात् । स्वनिष्ठसंशयत्वघटकीभूतविषयतान्यव्याप्यविषयताशून्यं यद्यस्तदन्यव्याप्यवस्त्वभानत्वेन हेतुत्वोपगमे तत्संशयव्यक्तीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदकूटपर्यवसानात्तावतां भेदानां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताया बाहुल्यप्रसङ्गादिति चेन्न । व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावकोटिकसंशयभेद एव निवेशनीयो न तु धूमत्वालोकाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकसंशयानां तत्तद्रूपेण भेदकूटं धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकव्याप्यान्तरनिश्चयानात्मकव्याप्यवत्तासंशये उपस्थितव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावविषयकत्वमपि कल्प्यते तादृशाभावभानविरोधिनो व्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्यव्याप्यवत्तानिश्चयस्य वा प्राक् सत्त्वे तदुत्तरं जायमानो धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावकोटिकोऽपि संशयो व्याप्यत्वपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकनिश्चयरूप एवेति तादृशनिश्चयसामग्र्यास्तप्राक्षतत्वादिति ततो जायत एवानुमितिरिति न काश्चिद्दोष इति ।

केचित्तु विरोधानुपस्थितिकालीनभावाभावसंशयस्य, तदुभयसमुच्चयवैलक्षण्यनिर्वाहो न विरोधिविषयकतया सम्भवति अनुपस्थितविरोधस्य प्रकारत्वासम्भवात् तत्संसर्गतायाश्चाप्रामाणिकत्वात् । एतदनुरोधेन तदुपगमे संशये कोटिविषयताया एव विलक्षणाया उपगंतुमुचितत्वात् । तथा च संशयत्वघटकविलक्षणकोटिविषयताभिन्नत्वमेवानुमितिजनकतावच्छेदकव्याप्यविषयतायां

(१) यस्तुतस्त्वित्यादिः पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते ।

निवेशनीयम् । चैलक्षण्यं च तस्याः पदार्थान्तररूपं क्लृप्तांतर्गतं वेत्य-
न्यदेतत् । न च विरोधानुपस्थितिविशेषायां न भावाभावयोः संश-
योऽपि तु तदुभयसमुच्चय एवेति विरोधस्य निष्प्रलसंशये प्रकारत-
यैव भानमिति वाच्यम् । भावाभावयोरविरोधज्ञानमन्तरेण तदुभ-
यसमुच्चयस्यानुभवविरुद्धत्वात् । न च तदानीं संशयसमुच्चयौ
द्वौघेन नाभ्युपगतव्याविति वाच्यम् । प्रत्येकं स्वकार्यजनने बाधका-
भावान् तुल्ययलसामान्योः परस्परफलाप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा
संशयोच्छेदात् इत्याहुः ।

अन्ये तु संशये भावाभावोभयप्रकारतानिरूपिता एका विशेष-
ण्यता समुच्चये तु प्रकारताभेदेन तद्वेद इत्युभयोर्वैलक्षण्यमेवं चा-
भावाभावावच्छिन्नप्रकारत्वानिरूपितस्याप्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-
कत्वमेव सर्वसाधारणव्याप्यवृत्तानिश्चयस्य । भावद्वयकोटिकः स-
ंशयो न प्रामाणिकः भूमवान् जलत्वबान्वा इयमित्यत्राभावद्वयस्या-
पि भानोपगमात् अभावभासकसामान्यसत्त्व विरोधाग्रहे समुच्च-
यस्यैवोपगमात् । विरोधप्रहृदशायां तस्यैव विरोधिप्रकारकनिश्च-
यसामग्रीसहितस्य तत्प्रकारकालौकिकविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्ध-
कतयोभयप्रकारकज्ञानस्यैवासम्भवात् । निश्चयसामग्री च तदभाव-
प्रकारकज्ञानसामान्यसमवाहिततत्प्रकारकज्ञानसामग्री न तु निश्चय-
त्वावच्छिन्नसामग्री निश्चयस्य अन्यतानवच्छेदकत्वात्तद्विज्ञेः
पीतत्वशङ्कवयोर्विरोधित्वेन ज्ञायमानयोर्दोषविशेषलौकिकसामग्री-
वशादेकधर्मिण्येकनिश्चयविषयतयाऽभावद्वयकोटिकज्ञाने संशयत्वा-
सम्भवात् । असति दोषविशेषे लौकिकसांभिकर्पादौ च उपनयव-
शात् एकधर्मिणि तादृशयोर्निश्चयासम्भवेन च तादृशप्रतिबन्ध-
प्रतिबन्धकभावस्य प्रामाणिकत्वादिति वदन्ति । तदसत् ।
अभावत्वघटितधर्मावच्छिन्नहेतुप्रत्यक्षमर्शस्य व्याप्यप्रकार-
तानिरूपितविशेष्यतायामभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वसत्त्वेन
तादृशपरामर्शस्य निश्चयत्वानुपपत्तेः । न च व्याप्यत्वावच्छिन्नप्र-
कारतामिन्नप्रकारतात्वेन विरोधिप्रकारतानिवेशाज्ञाय'दोष इति
वाच्यम् । यत्र विरोधिकोटेरपि साध्यव्याप्यतया भान तादृश-
संशयस्य दुर्वारत्वात् ।

एव शुद्धपर्यंतत्वावच्छेदेनाभावप्रकारकस्य नालपर्यंतत्वादिवि-

शिष्टे व्याप्यवत्तावगाहिनस्संशयस्य न्यूनाधिकप्रमावच्छिन्नयोर्भावा-
भावोभयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरैक्यासम्भवात् । नीलरू-
पवत्तावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयदशायामपि तादृशसंशयो-
त्पत्त्या तत्र नीलपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताया वह्निव्याप्याभावप्र-
कारतानिरूपितत्वाभ्युपगमासम्भवात् । न च तादृशसंशय एवा-
सिद्धः । एकधर्मपर्याप्तकोटिद्वयधर्मितावच्छेदकताकबुद्धेरेव संशय-
त्वादिति वाच्यम् । यदंशभानप्रयुक्तं संशयत्वं तद्भानेऽधिकस्य
एकतरकोटिधर्मितावच्छेदककोटौ भानेऽप्यधिकं त्विति न्यायेन
संशयत्वस्यावश्यकतया तुल्यबलसामग्रीभ्यां तादृशभानजनने
वाधकविरहेण तथाविधज्ञानमेव न जायत इत्युक्त्यसम्भवात् ।

संशये कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतयोरवच्छेद्यावच्छे-
दकभावः समुच्चये तु न तथा एवं चाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
तानवच्छिन्नतत्प्रकारकविशेष्यताकत्वं निश्चयत्वमित्यपि न युक्तम् ।
अविरुद्धतया ज्ञायमानद्वंद्वोपस्थितभावाभावोभयविशिष्टधर्मिविष-
यकज्ञाने विशृङ्खलधर्मिविषयताद्वयोपगमे ज्ञानस्य समूहालंघनतया
एकयाव्यताविरहेण समाप्तानुपपत्त्या धर्मिविषयताद्वयस्यावच्छेद्याव-
च्छेदकभावध्रोव्येण तादृशज्ञानस्य निश्चयत्वानुपपत्तेरिति दिक् ।

भावद्वयमात्रकोटिकोऽपि संशयोऽभावभानसामान्यसत्त्वेऽनुभव-
सिद्धः समानबलसामग्रीसंवलनसिद्धेश्च उक्तसामग्रीप्रतिषन्धकताया
अप्रामाणिकत्वात् । संशयत्वे च कोट्यंशे लौकिकविषयताविरहस्य
प्रयोजकतया कथितदोषविशेषजनितनिश्चये तदभाधानर्वाहात् ।
लौकिकविषयता च साक्षात्त्वजातिव्यंजकविषयता सा च दोषविशे-
षजन्यज्ञानेऽप्यस्ति, शङ्खः पीत इत्यादिभ्रमानन्तरं पीतिमानं साक्षा-
त्करोमीत्यनुव्यवसायोदयात् । एवं चाभावप्रकारत्वानिरूपितत्वादि-
ना व्याप्यप्रकारकविषयताया निश्चयत्वघटकत्वेऽतिप्रसंगो दुर्वार
एवेत्यपि वदन्ति ।

इदं तु बोध्यम् । संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्याय संशये कोटिद्वय-
प्रकारितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते एवं च किञ्चित्प्रकार-
कत्वानवच्छिन्नव्याप्यप्रकारकज्ञानत्वमेव व्याप्यवत्तनिश्चयत्वं धूर्मा-
लोकादिपरामर्शसाधारणमनुमितिजनकतावच्छेदकम् तत्र च न का-
चिदनुपपत्तिः । अमेदेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहात् तत्प्रकारक-

त्वस्य तदप्रकारित्वावच्छिन्नत्वशङ्काऽपि । संशयत्वे वा मानसत्वं व्याप्यजातिरव्याप्यवृत्तिः सर्वत्र संशयस्य मानसताया एवोपगमात् । अश्रुः सन्निकर्षादिमदार्मेकसंशयदशायां पर्वतं पश्यामीत्यनु-
व्यवसायश्च संशयस्य पूर्वं परतो वा जायमानतद्विषयकचाश्रुपादि-
घातस्य कल्पने तद्विषयकतयैवोपपादनीयः । संशयत्वस्य चापच्छे-
दकं तत्तद्विषयविषयकत्वावच्छिन्नतत्कोटिविषयकत्वमेव । एवं च
पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वावच्छेदेन (१)-
संशयस्याभाषयत्यमेव पक्षे व्याप्यवृत्तानिश्चयत्वं चाप्यम् ।
बहिःप्राप्यधूमवान् पर्वतो बहिःप्राप्यालोकवान् वा पर्वतो बहिःप्रा-
प्यधूमवान् भूतलं बहिःप्राप्यधूमवन्न वेत्यादिसंशये च पर्वतविशेष-
कत्वावच्छिन्नधूमप्रकारकत्वावच्छेदन संशयस्याभावोऽनुभवसिद्ध-
एव, पर्वते धूमं न सम्बेक्षीति प्रतीतेस्तत्र सर्वानुभवासिद्धत्वादिति
नानुपपत्तिः । चाश्रुपादिघातस्यापि संशये सङ्कटमयेन नानैव संश-
यत्वानि स्वीक्रियन्ते तदभावकूटवत्त्वमेव निश्चयत्ववदकमनंतहेतुता-
वच्छेदकमेवेत्यानंतकारणत्वकल्पनापेक्षया कतिपयसंशयत्वजात्यभा-
वघटितनिश्चयत्वेन सर्वसाधारणकारणताकल्पने लाघवात् ।
जातेरव्याप्यवृत्तिता च मिश्रादिभिरपि स्वीकृतेति नापिसिद्धांत-
मीतिः ।

भवतु वा संशयत्वजातिरव्याप्यवृत्तिरेव तद्विशिष्टनिरूपितत्वं
संशये कोटिविषयताया एवोपेयते । भवतु वा संशयनिश्चययोर्वि-
षयताभेदः तं विना संशयसमुच्चययोर्वैलक्षण्यानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।
एवं च संशयत्वविशिष्टानिरूपितत्वस्य पक्षविषयतानिरूपितव्या-
प्यविषयतायां निवेशात्सर्वसामञ्जस्यमित्यादिकमालोचनीयम् ।

धूमतालोकत्वावच्छिन्नाभाषघटितभ्रमत्ववानामाधादीनां पृ-
थक् पृथक् परामर्शविशेषणतायाः सहकारिताया वा अतुरोधात्
साधनतावच्छेदकमेवेन परामर्शकारणताभेद आवश्यक इति केचि-
द्दीधितिकारानाक्षिपन्ति । तत्र विषयतासम्बन्धेन तत्तदप्रामाण्य-
प्रदविशिष्टधूमादिप्रकारताभेदकूटविशिष्टत्वेन व्याप्यविषयतानां
कारणतावच्छेदकत्वम् । आलोकादिविषयताया धूमाभावादिघटि-

(१) पक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नताप्रकारकत्वावच्छेदेन—इति
कविरपाठः ।

तन्मत्त्वग्रहे स्वातन्त्र्येण भानेऽपि तादृशं भ्रमत्वग्रहविशिष्टधूमादिवि-
पयताभेदसत्त्वात्तदानीमालोकादिपरामर्शादनुमितिः । अप्रामाण्यग्र-
हासत्त्वे च कालान्तरीणतद्ग्रहविषये तद्विशिष्टभेदोपगमानुपपत्तिः ।

यस्तु तस्तु कारणतावच्छेदकव्याप्यप्रकारतायां किञ्चिद्धर्मविशिष्ट-
विषयताविशिष्टान्यत्वं निवेशनीयम् । विषयतायां धर्मवैशिष्ट्यं च
स्वावच्छिन्नत्वप्रकारतानिरूपितत्वस्थावच्छिन्नाभावघटितशेष्यतानि-
रूपितत्वप्रकारतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन । विषयतावैशिष्ट्यं
च स्वनिरूपकज्ञानसमानाधिकरणज्ञाननिरूपितत्व-स्वनिरूपकज्ञान-
विशेषपीभूतज्ञाननिरूपितत्व-स्वाश्रयप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे-
तन्नितयसम्बन्धेन वाच्यम् । तादृशी च विषयता धूमाद्यप्रामाण्य-
ज्ञानीयधूमादिप्रकारतानिष्ठेति ज्ञानभेदेन विषयताभेदमते न कश्चि-
द्विषय इति केचित्समादधति ।

परे तु जनकतावच्छेदकप्रकारतायां यद्धर्मावाच्छिन्नत्वं फलोत्पा-
दाप्रयोजकं तद्वच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानमकिञ्चित्करम्, एवं च
हेतुतावच्छेदकानवगाहिज्ञानहेतुतावादिनां व्याप्यप्रकारतायामवच्छे-
दकतया धूमत्वाद्यभानेऽपि व्याप्यवानयमिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्त्या
बहिर्व्याप्यधूमवानयमित्यादिज्ञानाद्धूमाभाववति धूमप्रकारकमिदं
ज्ञानमित्यप्रामाण्यग्रहदशयां बहिर्व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्र-
मत्वाग्रहे जायत एवानुमितिः, यत्र नानुमितिस्तत्र तादृशभ्रमत्वग्रह
एव कल्प्यते व्याप्यधर्मान्तरानिश्चयस्थले व्याप्यधूमादिनिश्चयेऽप्रामा-
ण्यग्रहसत्त्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्य धर्मिणि संशयसंभवेन
तद्धर्मिविशेष्यकज्ञाने तादृशाभावघटितभ्रमत्वसंशयस्यौचित्याद्य-
र्जिततया प्रायशः संभवात् । एवं च व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटित-
भ्रमत्वज्ञानाभाव इति परामर्शस्य विशेषणं सहकारी वा न तूदा-
सीनधूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वज्ञानाभाव इति न किञ्चि-
दनुपपन्नम् । यत्साध्यपक्षकस्थले व्याप्यतावच्छेदकधर्मविशेषाव-
च्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वग्रहदशायामितरानुमितिकारणसमुदायस-
त्त्वे व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावघटितभ्रमत्वग्रहनियमस्तत्साध्यपक्षक-
स्थलाभिप्रायकमेवैतल्लाघवाभिधानमिति वदन्ति ।

ननु सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिपक्षे सामानाधिकरण्यप्रवि-
ष्टसाध्यसम्बन्धमेवानुमितौ विधेयतावच्छेदकसम्बन्धताप्रयोजकं

तदघटितोक्तव्याप्तेरनुमितिहेतुत्वे च सम्बन्धभाननियामकस्य दुर्वच-
तेत्याशंकां निरस्यति यत्सम्बन्धेति । उक्तव्याप्तिघटकसाध्याभावप्र-
तियोगितायामवच्छेदकतया भानमेव विधेयतावच्छेदकतया सम्ब-
न्धभाननियामकमित्यर्थः ।

ननु व्याप्तेः साध्यसाधनसामानाधिकरण्यघटितत्वे पक्षे कदा-
चित्संयोगेन हेतुमत्ताज्ञानावेद्यानुमितिः कदाचित्समवायादिनेत्यत्र
किं नियामकम् ? व्याप्तेस्तद्वृत्तित्वे च तादृशसामानाधिकरण्यघटक
साधनीयसम्बन्धेन पक्षे साधनवत्ताज्ञानस्यानुमितिहेतुतया तन्निवृत्त्य-
वयव आह साध्याभाववति येन सम्बन्धेनावृत्तिरिति । यत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नवृत्तेरभाव इत्यर्थः । नातिप्रसङ्गः-नाभ्रान्तस्य समवायेन
धूमादिमति घट्याद्यनुमितिप्रसङ्गः ।

ननूक्तव्याप्तेरवृत्तिसाधारणतया तद्वेतुकाऽप्यनुमितिरेवान्त-
स्य स्यादित्यत आह आकाशादेरिति । तथाप्येपि-साध्याभावघटवृ-
त्तित्वेपि । अभ्रान्तस्य तत्र पक्षधर्मताज्ञानविरहाभ्रानुमितिः ।

तन्वेद्यमपि व्याप्तिभ्रमं विना नावृत्तिहेतुकानुमितिरित्यनुभवो
व्याहृत्यैवेत्यत आह निविशतां वेति । पाशब्दोऽनास्थायाम्, उक्ता-
नुभवस्य सविषादत्वात् । तत्र-तादृशव्याप्तावपि । साध्यसामानाधि-
करण्यमिति । तथापि दर्शितलाघवाक्षतेरिति भावः ।

वृत्तिमन्वनिवेशेनैवोक्तानुमितिवारणसंभवे साध्याधिकरणांश-
निवेशो निरर्थकः, हेतोः साध्यासामानाधिकरण्यनिश्चयदशायामनु-
मित्यापत्तेर्भाष्यकतापशमशहेतुताविचारोपदर्शितरीत्या निराससंभ-
वादित्याशयेनाह वृत्तिमन्वेति । वृत्तिमन्वे-व्याप्यताघटकसम्ब-
न्धेन संबंधित्वम्, अतस्तादात्म्यसंबन्धेनाकाशादेरपि द्रव्यत्वादिव्या-
प्यतोपपत्तिः ।

साध्याभावघटवृत्तिव्याप्यताभावसाध्याभावघटवृत्तिभेदरूप-सा-
ध्याभावघटवृत्तिव्यतिरिक्तस्य प्रत्येकं हेतुत्वेऽनुगमः । एकतरस्यैव हेतुत्वं
विनिगमनाविरहात् दुर्वचम् । साध्याभावघटवृत्तिभिन्नप्रशरोरेऽधिक-
स्वाधिकरणस्य निवृत्तेन योरप्यपि तद्वेतुत्वेऽनुभवविरोधः, अनु-
मितिहेतुनाप्रयोजकस्य व्यभिचारस्यानविरोधित्वस्याविशयादिति,
तादृशव्याप्योक्ताद्विषयधियोर्वाऽनुगमे व्यापकसामानाधिकरण्य-
स्य तद्विषयो वाऽनुगतत्वरूपाकान्ततया व्यापकसामानाधिकरण्यधीर-

नुमितिहेतुः स्यादित्याशंकते अथेति । व्यभिचारधीरिति । साध्या-
भाववद्वृत्तित्वधीरित्यर्थः । विरोधिधीविषयत्वेनेति । उक्तरूपेण व्याप्ति-
द्वयमनुगमस्य तद्विषयकत्वेन ज्ञानानुगमः शिरोवैष्टनेन नासिकास्पर्श-
तुल्य इति व्यभिचारज्ञानचिरोधित्वेन ज्ञानानुगमकरूपेण हेतुताया-
मेव तात्पर्यम् । व्यभिचारबुद्धिम्-साध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धिम् । नचै-
यमिति । व्यापकताधियः साध्याभाववद्वृत्तित्वधीप्रतिबन्धकत्वमेव
नेत्यर्थः, मानाभावादिति भावः ।

ननु बन्धभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने तुल्यधित्वेद्यतया बहिर्व्ये-
धूमवद्वृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभानाद्विहित्वधर्मिकतादृशाध-
च्छेदकत्वाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिनो ज्ञानस्य ग्राह्याभा-
वावगाहितया विरोधित्वमविधादमेवेत्याशङ्क्य ग्राह्याभावावगाहि-
नोऽपि ज्ञानस्य विशेष्याद्यंशे समानप्रकारकस्यैव विरोधिता,
जातित्वादिना भासमानबहिर्व्याधौ अवच्छेदकत्वावगाहियुद्धि प्रति
बहिर्व्यत्वाद्यवच्छिन्नं तत्रानवच्छेदकत्वधियोऽप्रतिबन्धकत्वात्, एवं
प्रतियोगितावच्छेदकसम्यन्धावगाहिप्रतियोगिज्ञानं, प्रत्येकाभावज्ञानं
विरोधि अन्यथाऽतिप्रसंगादित्याशयेन प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावादिम-
तज्ञानयोरसमानप्रकारकत्वं व्यभिचारज्ञाने ग्राह्यस्यावच्छेदकत्वस्य
सम्यन्धताप्रदर्शनेन तत्संबन्धानवगाहित्वं च दर्शयति बह्व्यभाववद्वृ-
त्तिरिति । बहिर्व्यत्वं स्वरूपेणेति । भासते इत्यग्निमेणान्वयः । स्वरूपेण
भानं निष्प्रकारकभानं न तु सप्रकारकभानं बहिर्व्यवदभाववृत्तिर्धूम
इति बहिर्व्यत्वावच्छिन्नविषयकधीविरोधित्वेनानुगमे च स्वरूपतो
बहिर्व्यत्वावगाहिनो बह्व्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञानस्यासंग्रहो बोध्यः ।
सम्यन्धमर्यादयेत्यनेन तदंशे निष्प्रकारकत्वमपि दर्शितम् ।

विषयविरोधिबिरहादिति । विरोधिताप्रयोजकविषयताबिरहादि-
त्यर्थः । अवच्छेदकत्वतदभावरूपविषययोर्विरोधस्य निर्विवादतया य-
थाश्रुतासंगतेः । विशिष्टस्य-महानसीयत्वादिरूपाविशेषणान्तरधर्मिता
पच्छेदकतापन्नस्य । अवच्छेदकत्वेन-धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वेन, तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुपपत्त्या । प्रका-
रान्तरानुसरणे-अवच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकानवच्छिन्नाकिञ्चिद्धर्म-
पर्याप्तिमत्त्वविवक्षणे । महानसीयत्वादिसहितबहिर्व्यत्वादिपर्याप्तावच्छे-
दकतायाः पर्याप्त्यवच्छेदको न शुद्धबहिर्व्यत्वादिमात्रवृत्तिधर्मः न्यूनवृ-

तित्वात् । तथा च तादृशधर्मानवच्छिन्नबुद्धिधिशेषविषयत्वावच्छेदक-
त्वादिधर्ममादाय बह्वित्वादेर्धूमादिव्यापकतावच्छेदकत्वमिति भा-
वः । बह्वित्यादिरूपसाध्यतावच्छेदकदितरानवच्छिन्नप्रतियोगिता-
निवेशे वा ।

न च विशिष्टपर्याय्यवच्छेदकतायाः बह्वित्ये प्रत्येकं द्वित्वादिव-
दभावसौलभ्येन यथाश्रुतमेव साध्विति वाच्यम् । एवं सति महान-
सीयबहिभिन्नबहिमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तः ।

साध्यतावच्छेदकघटक्रयोर्महानसीयबहिभिन्नत्वबह्वित्ययोः प्रत्ये-
कमवच्छेदकत्वपर्यायमिविरहेण तदनातिरिक्तस्य विशिष्टस्याप्यनव-
च्छेदकताया दुर्वारत्वात् । सुतरामिति । विषयविरोधविरहादि-
त्यनुपपद्यते । उक्तव्यभिचारज्ञाने दर्शितरीत्या परिष्करणेऽपि व्या-
पकताप्रविष्टाभावस्य धर्मितप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नवस्था-
भानादिति भावः ।

ननु व्यभिचारव्यापकताज्ञानयोर्मणिमन्त्रादिन्यायेन परस्परविरो-
धिता न तु ग्राह्याभावावगाहित्वेनेति समानप्रकारकत्वमनपेक्षि-
तमत आह मणीति । इदमुपलक्षणम्—व्यापकताज्ञानस्य व्यभिचार-
धीविरोधित्वेऽपि सामानाधिकरण्यविषयतायास्तन्निरूपितहेतुविषय-
तायाश्च प्रतिबंधकतानवच्छेदकतया पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषय-
तायाः तादृशधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन परामर्शकारणतावच्छे-
दके निषेधासमवायबह्वित्याप्यो धूमो धूमवान् पर्वत इत्यादिसमू-
हालम्बनरूपाद्व्यभिचारधीविरोधिज्ञानादनुमित्यापत्तिर्दुर्वादेऽपि
योध्यम् ।

(दी०) व्यापकताज्ञानादेवानुमितिरिति च नानुभाविकं न
वा यौक्तिकम् । ज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदक-
त्वग्रहे ज्ञानादिमानित्यनुमितेरयोगात् । अन्यथा जातित्वेनाऽनु-
भवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातित्वादिना—वा तथात्वग्रहेऽपि
तत्प्रसङ्गात् । एतेन केवलान्वयिसाध्यकत्वज्ञानमेवानुमितिहेतु-
रित्यपि परास्तम् । सर्वजनानुभवसिद्धानुमितिभावे धूमादिदर्श-
नानन्तरं जायमाने गृहमाणव्यतिरेकबद्ध्यादिज्ञानेऽसम्भवाच्च ।

प्रमेयत्वादेश्च घटादिवृत्तित्वं केवलान्वयित्वेन कथञ्चित्तद्बुद्धि-
धर्मव्यापकत्वेन वाऽऽनुमेयम्, न तु ज्ञेयत्वादिहेतुका तदनुमिति-
रानुभविकी ।

(गा०) ननु केवलान्वयिसाध्यकानुमितेर्भ्रमं विनोपपादनाय
गुरुशरीरापि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिरेवानुमितिप्रयो-
जिका वाच्येत्यत आह व्यापकतेति । ज्ञानादिमानित्यनुमितेरिति ।
स्वरूपतो ज्ञानत्वाविधिधेयतावच्छेदकायगाह्यनुमितेरित्यर्थः । अयो-
गादिति । यद्धर्मावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदक-
त्वग्रहस्तेन रूपेण साध्यतावच्छेदकमनुमितिर्विषय इति नियमस्य
भवताऽभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । व्यतिरेकिसाध्यकस्थले सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानम् केवलान्वयिसाध्यकस्थले तु व्यापकसामा-
नाधिकरण्यज्ञानं हेतुरित्युक्तौ बहव्यभाववद्वृत्तित्वाज्ञानात्स्वरूपतो
बहुित्वादिविषयिण्या बहिमानयमित्याद्यनुमितेर्निर्वाहात् विषयतया
केवलान्वयिनो ज्ञानस्य साध्यतानुसरणम् । वाच्यत्वत्वादेरखण्डधर्म-
त्वाभावेन स्वरूपतोऽभानात्तदवच्छिन्नसाध्यकोपेक्षा । निर्धर्मिताव-
च्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य व्यभिचारग्रहाप्रतिषेधतया
सधर्मितावच्छेदकस्य स्वरूपतो ज्ञानस्यानयगाहितया च न तस्य
ज्ञानवानित्यनुमितिहेतुतासंभव इति ध्येयम् ।

रूपान्तरेण व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शस्य स्वरूपतो
विधेयतावच्छेदकभासकत्वोपगमे बाधकमाह अन्यथेति । तन्मात्र-
वृत्तिधर्मपुरस्कारेण तत्र व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य स्वरूपतस्तद्ध-
र्मभासकत्वोपगमे । जातिस्त्वेन-जात्यन्तरसाधारणेन, व्यापकताव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वग्रहाप्रतिप्रसंग इत्याशयेनाह अनुभवत्वव्याप-
केति । प्रत्यक्षत्वानुभवत्वसाधारण्यवारणायानुभवत्वव्यापकेति
अनुभवतदव्यवृत्तित्वर्थकम् । स्मृतित्वव्यावर्तनायानुभववृत्तित्वनि-
षेधः । सत्तागुणत्वव्यावर्तनाय गुणत्वव्याप्येति किञ्चिद्गुणावृत्त्यर्थ-
कम् । तथात्वग्रहेऽपि-व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहेऽपि । तत्प्रसंगात्-
स्वरूपतो ज्ञानत्वविषयकानुमितिप्रसंगात् । न चोक्तरूपेण व्यापक-
तावच्छेदकत्वग्रहस्य स्वरूपतो ज्ञानत्वप्रकारकज्ञानानुमित्यजनकत्वे-
ऽपि ज्ञानत्वत्वेन तद्ग्रहस्य तादृशानुमितिजनकत्वमविरुद्धमिति

धाच्यम्, तथासत्यसति सिद्धिविशेषादिरूपतादृशानुमितिप्रतिबन्धके ज्ञानत्वधस्वानयमित्येतावन्मात्राकारिकाया अनुमितेर्विलोपप्रसंगात् ।

यन्तु-स्वरूपतो यत्र ज्ञानत्वादेकं सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतया भासते तादृशाव्यापकतावच्छेदकत्वमज्ञानसमानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिपरामर्शज्ज्ञानवानयमित्याद्यनुमितिः, यत्र च ज्ञानत्वत्वादिनैव तत्तथा भासते तादृशाव्यापकतावच्छेदकज्ञानत्ववत्समानाधिकरणहेतुमानयमिति परामर्शज्ज्ञानत्ववद्ज्ञानयमित्याकारानुमितिरिति-कैश्चिदुच्यते । तदसत्—व्यापकतावच्छेदकजातिविशेषज्ज्ञानसमानाधिकरणहेतुमानयमित्यत इव तादृशज्ञानत्ववच्छानत्ववच्छानवानयमित्यनुमितेरयोगात् । तादृशपरामर्शयोरविशेषणैकस्मादेव तादृशानुमितिर्नान्यस्मादिति फलवैषम्यस्यानुभवविरुद्धत्वात्, अन्यथा वैपरीत्यस्यापि सुघटत्वात् । ज्ञानत्ववच्छानवानयमित्याकारानुमितिद्विधा-ज्ञानत्वविषयिणी कदाचित् कदाचिज्ज्ञानवानयमित्यनुमितिरिति नियमस्य तावताभ्यनिर्वाहाय ।

तद्वर्मापच्छिन्नैतरावृत्तित्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानात्तद्वर्मेप्रकारेण साध्यानुमितिस्तत्रैतरस्यप्रतियोगितावच्छेदकतया तद्वर्मेस्य घटश्च भानमनुमितावपि तस्य तादृशं भावमिति नियमः । अतो व्यापकतावच्छेदकज्ञानत्ववदितरावृत्तिधर्मवत्समानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिज्ञानात् ज्ञानत्ववानयमित्यनुमितिः, व्यापकतावच्छेदकज्ञानेतरावृत्तिधर्मवत्समानाधिकरणहेतुमानयमित्यादिपरामर्शज्ज्ञानवानयमित्याद्यनुमितिरिति तु सूक्ष्मदर्शिनः ।

प्रतियोगिताधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वघटितोभयाभायमानमनुमितिहेतुः, तत्र साध्यतावच्छेदकस्य स्वरूपतोऽपि भानसंभवात्तत्रैवसाध्यतावच्छेदकतुल्यानुमिती तद्विषयतेति नियमात्र किञ्चिदनुपपन्नमित्यपि वदन्ति ।

तच्चद्वैतत्वरूपेण प्रतियोगित्वेऽपि बह्वित्वरूपेण प्रतियोगित्वाभायमनुपपन्नकृतः प्रत्यक्षस्य मते साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुः तत्र स्वरूपतोऽपि साध्यतावच्छेदकभावनसंभवात्तत्रैवसामञ्जस्यमिति ध्येयम् ।

ननु साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानमात्रस्यानुमितिहेतुत्वे भ्रमं विना केवलान्वयिसाध्यरुमनुमानं नोपेयम्, तथा च केवलान्वयिसाध्य-
कहेतुमत्तापरामर्श एवानुमितिहेतुरास्ताम् व्यतिरेकिसाध्यकं केव-
लान्वयित्वन्नमादेवानुमितिरेति विपरीतं कुतो न स्यादित्यत आह-
अत एवेति । ज्ञानत्वत्वावच्छिन्ने केवलान्वयित्वावच्छेदकत्वज्ञानात्-
स्वरूपतो ज्ञानत्वादिप्रकारकज्ञानाद्यनुमितेरनुपपद्यमानत्वादवेत्यर्थः ।
उक्तरीत्या तदुपपत्तिमाशङ्क्य दूषणान्तरमाह-सर्वेति । गृह्यमाणव्य-
रेकबहुयादीनां न मानसमेवेति शङ्कानिरासाय सर्वजनानुभव-
सिद्धानुमितित्वकथनम् । केवलान्वयित्वन्नमासंभवाय गृह्यमाण-
व्यतिरेकेति ।

नन्वेवं केवलान्वयितया गृह्यमाणवाच्यत्वादेरनुमितिनिर्वाह्याय
व्यापकज्ञानहेतुताकल्पनमपि दुर्चारमेव । न च वाच्यत्वव्यपनभावप्रति-
योगितानवच्छेदकमिति ज्ञानकालेऽपि सम्वन्धविधयाऽभावे वाच्य-
त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि असमानप्रकारकं व्याप्तिज्ञानं
संभवत्येवेति न व्यापकतार्थाहेतुतेति वाच्यम् । अभावत्वावच्छेदेना-
नुयोगितात्वावच्छेदेन वा स्वरूपसम्वन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकभावज्ञानदशायां
साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहस्य दुरुपपादत्वात् समानप्र-
कारविरोधिज्ञानसत्त्वात् । स्वरूपसंयन्धावच्छिन्नवाच्यत्वत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्धावपि भ्रमात्मकयाध्वानसंभवात् । अ-
भावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसं-
यन्धेन प्रकारत्वे तादृशव्यधिकरणसंयन्धावच्छिन्नवाच्यत्वाभावविद-
यकप्रमात्मकविरोधिज्ञानस्यापि सुलभत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वरूपसंबन्धेन वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानादि-
निष्ठवाच्यत्वविषयतायामेव तादृशप्रतियोगिताकत्वं प्रसिद्ध्यति न च
विषयतानिष्ठं सप्रतियोगिकत्वमभावादिनिष्ठन्ततोऽन्यजातीयमेव न
त्वेरुजातीयमिति वाच्यम्, मिथो वैलक्षण्यस्याप्रामाणिकतया एक-
जातीयताया आवश्यकत्वात् । अत एव संयोगसाधारण्यात्सप्रतियोगि-
कत्वमेवाभावत्वमित्यस्यासंभवं वक्ष्यति विरोधग्रन्थे ।

यत्तु-अभावत्वाविषयकं साध्यरूपप्रकारांशे निर्धर्मिन्नावच्छेदकं
दर्शितविपरीतज्ञानाप्रतिषेध्यं साध्योपवदवृत्तिमानित्याकारकं व्याप्ति-

ज्ञानं तदापि संभवतीति-कस्यचिन्मतम् । तदशुद्धम्-तावताप्यभ्रान्त-
स्य केवलान्वयिसाध्यकानुमितिर्दुरुपपादैव व्यापकताधीहेतुत्वमन्त-
रेण । एवं तद्वत्ताज्ञानं प्रति तदीयत्वसहिताभावेत्वेनाभावविषयकमन-
तिप्रसक्तेन तदीयत्वसहितानुयोगिताविशेषत्वेनानुयोगिताविशेषरूपा-
भावरूपविषयकं वा तन्नास्तीत्याकारकज्ञानमेव यथा विरोधि न तु वि-
पयितादिसाधारणतयाऽतिप्रसक्तेन तद्वित्त्वादिनाऽभावमनुयोगिता-
विशेषं चावगाहमानं तथा हेतुमति साध्यं नास्तीत्याकारकं सा-
ध्यीयत्वाभावात्वाभ्यामभावविषयकं तदीयत्वानुयोगिताविशेष-
त्वाभ्यामनुयोगिताविषयकं वा व्यभिचारज्ञानमेवानुमितिजनकज्ञा-
नविरोधि न त्वतिप्रसक्ततदीयत्वमात्रेणाभावादिविषयकम् । एवं चा-
भावरूपानवच्छिन्नेऽनुयोगिताविशेषत्वानवच्छिन्नानुयोगितायां वा त-
दीयत्वावगाहि-अभावावच्छिन्नेऽनुयोगिताविशेषत्वरूपेणानुयोगिता-
यां वाऽतदीयत्वज्ञानाप्रतिषेधं ज्ञानं नानुमितिहेतुः संभवति तदी-
यत्वमात्रेणाभाविषयकसाध्याभावधर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यज्ञान-
दशायामनुमित्यनुपपत्तेरिति उपदर्शितकेवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमिति-
र्दुरुपपादैवेत्याशङ्क्य तत्र केवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमिति-
मित्यसंभवेऽपि तत्र पक्षवृत्तित्वानुमित्यैव तत्कार्यस्य पक्षे साध्यसं-
शयनिवृत्त्यादेः संभव इत्याशयेनाह प्रमेयत्वादेरिति ।

ननु केवलान्वयित्वस्य प्रमेयत्वादायग्रहदशायामनुमिति-
यनिवृत्तिकाऽनुमितिः कथमभ्रान्तस्योपपाद्यतामित्यत आह कथाञ्चि-
त्तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वेनेति । लिङ्गनेति शेषः । व्यापकताक्षानादौ
मेयत्वादिसाध्यकानुमितियादिमते प्रमेयत्वादौ घटादिवृत्तित्वानुमा-
पकोक्तलिङ्गज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

ननु यत्र स्थले यत्र घटवृत्तिश्चेत्यत्वादिहेतुस्तत्र प्रमेयत्वमित्यादि-
सद्व्यवहारज्ञानाभावात्घटवृत्तित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतामेयत्वादी न पू-
र्वे गृहीताऽपि तु यत्र श्रेयत्वादिहेतुस्तत्र प्रमेयत्वमित्यादिसद्व्यवहारज्ञा-
नात् श्रेयत्वमेयत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितव्यापकतामात्रं तत्र सिद्धान्ति-
मते घटादौ प्रमेयत्वानुमितिः संभवति न तु प्रमेयत्वादौ घटादिवृत्तिः
त्वानुमितिर्दुरुपपादादित्यत उक्तं कथाञ्चिदिति । व्यापकत्वनिरूप-
कतया भासमाने श्रेयत्वत्वाद्यवच्छिन्ने उपलक्षणविधया घटादिवृत्ति-
त्यग्रह इति रीत्याऽभाप्रप्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भानस्याप्रामा-

णिकत्वे तु विशिष्टव्यापकताघटकप्रत्येकयावत्पदार्थोपस्थितौ विशिष्टव्यापकताव्यावर्तकविशेष्यव्यापकत्वे निश्चीयमाने विशिष्टस्य सहचारग्रहमनपेक्षेयव विशिष्टव्यापकतानिश्चयस्य संभवेन तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वरूपालिङ्गस्य प्रमेयत्वादो निश्चयोपपत्तेरित्यर्थः ।

(१) व्यापकताज्ञानाद्धटादौ प्रमेयत्वसाध्यकानुमितिवादिमते मेयत्वाद्दो घटादिवृत्तित्वानुमापकोकलिङ्गज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु प्रमेयत्वादावुकलिङ्गसम्भवेऽपि तादृचलिङ्गे घटादिवृत्तित्वसहचारग्रहासत्त्वे तद्यात्तेर्बुद्ध्यहसदनुमित्यसम्भवेन केवलान्वयिसाध्यकानुमितेरावश्यकतेत्यतः कथंचिदिति । उक्तलिङ्गे विशिष्य घटवृत्तित्वादिव्याप्तिग्रहासम्भवेऽपि यद्यवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकं तत्तद्वृत्तीति सामान्यमुखव्याप्तिग्रहः सुलभ एव । घटवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकमपि घटावृत्ति स्यादित्यप्रयोजकत्वशङ्कया च नोक्तलिङ्गे घटवृत्तित्वव्याप्तिग्रह इति तु न शङ्क्यम् । घटवृत्त्यधिकरणघटानिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेन निरुक्तलिङ्गस्यैव व्याघातादिति भावः ।

इदमत्रावधेयम् । केवलान्वयिसाधारणव्याप्तेः साध्यसामानाधिकरण्यरूपाधिकांशघटिततया गौरवेण तत्साध्यकानुमानाभ्युपगमोऽनुचितः । पक्षवृत्तिहेतुव्यापकं साध्यमिति ज्ञानादेवानुमितेः स्वीकुरणीयत्वात् । यदि च व्यापकताज्ञाने प्रतियोगित्वादिकं प्रकारः साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञाने तु संसर्ग इत्यतः किमपि लाघवं स्यादिति मन्यते, तदा पक्षीयहेतुमत्तावच्छेदेन साध्ययत्तावगाहिनः साध्यांशे व्यापकतारूपससर्गावगाहित्वेन हेतुता किं नोपेयते ? व्यापकताज्ञाने घटित्वत्वादिविषयतानिवेशेन गौरवाद्येद्विमेपि, तदा प्रमादिरूपसाध्यतावच्छेदकांशे प्रमात्वादि-रूपविशेषणावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानस्य प्रमेयत्वादिसाध्यकानुमितिहेतुतां किमुपेक्षसे प्रमात्वाविषयतानिवेशस्योभयमते तुल्यत्वात् । एकरूपेणावच्छेदकत्वेऽप्यन्यरूपावच्छिन्नेऽवच्छेदकत्वाभासस्य सुवचत्वात् । असर्वविषयकप्रमाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि प्रमा-

(१) इत आरभ्य भाव इत्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

स्याद्यवच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकतायाः सुघटत्वात् । केवलान्वयि-
हेतुकस्थलेऽपि सर्वविषयकेश्वरीयप्रमायाः, व्यतिरेके हेतुकस्थले तु
हेतुमध्यावच्छिन्नविषयकान्यतमप्रमायाश्च केनाऽपि रूपेण हेतुमन्निष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवाच्च प्रमात्वसामानाधिकरण्येन
व्यापकतावच्छेदकत्वस्याक्षतेः । विशिष्य हेतुविषयतामनन्तर्भाष्य
कारणताकल्पनं व्यापकतापरामर्शहेतुतावादिनाऽपि शक्यमिति
केवलान्वयिव्याप्तिरुक्त्याप्तेः साधनभेदेऽप्यभेदेऽकिञ्चित्करः । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य प्रामाणिकत्वे
साध्याभाववददृष्टित्वज्ञानहेतुत्वमतेऽपि केवलान्वय्यनुमान निरा-
पाधमेव । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावस्याप्रामाणिकत्वेऽपि
[१] व्यधिकरणसमवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वादिमद्भेदयन् व्यधि-
करणवाच्यत्वत्वविशिष्टावच्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकता-
काभावरूपव्याप्तेः प्रसिद्धिसम्भवात् । न च व्यधिकरण-
साध्यावच्छिन्नाभाववददृष्टित्वाभावस्य व्याप्तित्वे व्यभिचारिहेता-
वपि साध्यावच्छिन्नाभ्यवदीयाभाववददृष्टित्वाभावाभावाय सल्लिङ्ग-
परामर्शसम्भवे इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसहिता-
भावत्वमात्रावच्छिन्नाभावनिष्ठावच्छेदकताया एव व्याप्तिघटकायात्,
धूमीयादिना घटाभावादिमदृष्टित्वाभावीयप्रतियोगितायां अभा-
वनिष्ठावच्छेदकताया व्यधिकरणतया धूमादेरिव समानाधिकर-
णतया घटादेरप्यवच्छेदकत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रति-
योगितावच्छेदकतावदतदभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताया
व्यधिकरण इव समानाधिकरणेऽपि स्वीकारादिति नवीनः पन्थाः ।

अथ समवायित्वेन वाच्यत्ववाच्यामिति प्रतीतिवत्त्वान्नेद एव
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताको न स्वत्यन्ताभा-
वोऽपि तथा, अतएव दीधितिहता प्रमेयत्वादिकेवलान्वयिधर्माव-
च्छिन्नहेतुकस्थले तद्रूपस्य व्यधिकरणतया प्रतियोगिताया अव-
च्छेदकत्वासम्भवेन साध्याभावसजातीयतद्वापकाभावप्रतियोगि-

[१] व्यधिकरणसमवायित्वाद्यवच्छिन्नवाच्यत्वाद्यविशिष्टाव-
च्छिन्नाभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावरूपव्याप्तेः-इति पुस्त-
कांतरे पाठः ।

स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्बुद्धिर्न्यं तद्देदनिवेशनेन सामंजस्यात् । य-
दा यत्र हेतुव्यक्तौ लक्षणं संगमनीयं तदा स्वपदेन तस्यैवोपादेय-
तया तत्प्रमेयव्यक्तौ साध्यवद्विरूपितवत्तद्विष्टवृत्तिमिश्रप्रमेयान्तर-
निष्ठवृत्तिशून्यत्वमादाय लक्षणसमन्वयात् । अवच्छेदकभेदेनाधेयता-
भेदे हेतुनिष्ठत्वस्थाने हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवं
लोकस्थले रूपान्तरावच्छिन्नसाध्यवद्बुद्धिस्तथा विशिष्टान्यत्वप्र-
सिद्धिः । हेतौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्बुद्धित्वान्यरूपान्त-
रावच्छिन्नसाध्यवद्विष्टवृत्तिवत्तत्त्वेऽपि न क्षतिः तादृशसाध्यवद्बु-
द्धित्वान्या या वृत्तिस्तदनवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वस्य विषय-
णीयात् । अवच्छेदकभेदेऽप्याधेयताया अभेदे हेतुतावच्छेदक-
निष्ठं यत्साध्यवद्बुद्धितावच्छेदकत्वं तदस्य वृत्तितावच्छेदकताशून्यत्वं
हेतुतावच्छेदके निवेशनीयमित्याहुः ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकत्वशून्यत्वं हेतौ निवेश्यम् । स्वा-
वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्यग्भाववच्छिन्नप्रतियोगिताकामाद्यसामा-
नाधिकरणसम्यग्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकामा-
द्यवत्त्वमेव स्वावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिः । वाच्यत्वस्यैव तादृ-
शसम्यग्वाप्यच्छिन्नाभावस्तु व्यधिकरणसम्यग्भाववच्छिन्नाभाव इति
यद्वन्ति ।

(दी०) एवं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमपि नानु-
मित्यौपयिकं गौरवात्, व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाच्च । ब-
ह्वभावसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगी धूमाभाव इति ज्ञानं
धूमाभावाभावत्वेन तत्र बह्वभावसमानाधिकरण्यबुद्धिं कदा-
चिद्विरुद्धात्, न तु धूमत्वेन भिन्नप्रकारकत्वात् । व्यतिरेक-
व्याप्तिग्रहापीना च धीर्नानुमितिस्तत्त्वेनानुभवात्, कलुप्तका-
रणाभावात्, सामग्रीभेदकल्पनापाथानुभवैकाधीनत्वात्, किन्तु
विजातीयम् । तत्करणमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरेव । कलुप्तप्रपा-
णद्वयसमाहारसमशीलं च युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयमति-
सम्मानम् ।

(भा०) अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयिष्यन् व्यतिरेकव्याप-

कताया अप्यनुमित्युपयोगितां खण्डयति एवमिति । गौरवा-
दिति । अस्य साध्याभाववृत्तित्वापेक्षयेत्यादिः । तादृशप्रतियोगित्व-
ज्ञानस्य विजातीयप्रमितिहेतुताया भवतोऽप्यावश्यकत्वाच्छरीर-
गौरवमकिञ्चित्करमत आह व्यभिचारज्ञानेति । व्यभिचारज्ञानघ-
टितसामग्र्या अनुमितिप्रयोजकत्वे आकांक्षादिज्ञानघटितसामग्र्या
अपि तथात्वापातेन शब्दादीनामपि स्वतन्त्रप्रमाणतामङ्गप्रसङ्ग इति
भाषः ।

ननु हेत्वाभावभावे हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहरूप-
व्यभिचारज्ञाने हेत्वभावे साध्याभावव्यापकताद्योर्विरोधिष्वेव व्याप-
काभिमतस्याभावे व्याप्याभिमतसामानाधिकरण्यग्रहे व्यापकता-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यत आह वन्त्यभावेति । तत्र-धूमे । कदा-
चिद्विरुद्ध्यादिति । धूमाभावाभावत्वेन वन्त्यभावसामानाधिकरण्यग्रहे
तुल्यवित्तिवेद्यतया वन्त्यभावसामानाधिकरणाभाघप्रतियोगिताया धू-
माभावे भानात्तत्र तादृशाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य ग्राह्याभावावगा-
हित्वादिति भावः । प्रतियोगित्वस्य संसर्गविधया ज्ञाने प्रतियोगि-
त्वाभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न वास्तवमित्याशयेन कदाचिदित्यु-
क्तम् । न तु धूमत्वेनेति । तत्र बहुयभावसामानाधिकरण्यबुद्धिं विरु-
णद्धीति विपरिणतमनुपज्यते । भिन्नप्रकारकत्वादिति । धूमाभावा-
भावत्वप्रकारकत्वेन तुल्यवित्तिवेद्यतयाऽपि धूमाभावे प्रतियोगि-
त्यानवगाहनादित्यर्थः ।

ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादपि पक्षे साध्यनिर्णयो भवति, तस्य
च प्रत्यक्षादिरूपत्वासम्भवेनानुमितित्वमाघश्यकमित्यत आह व्य-
तिरेकेति । तत्त्वेन—अनुमितित्वेन । अननुभवादिति । अर्थापया-
मीत्यनुपपत्त्यस्यैव तत्रोत्पत्तेरिति भावः ।

ननु तत्रानुमितित्वानुभवस्य सविधादत्वेऽपि अनुमितिसाम-
ग्रीजन्यतयाऽनुमितित्वमाघश्यकमित्यत आह फलमेति । साध्याभा-
ववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैव लाघवेनानुमितिहेतुतायाः फलमत्वादिति भा-
वः । ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटितसामग्रीजन्यत्वमपि पृथगनुमि-
तित्वप्रयोजकं वाच्यमित्यत आह सामग्रीभेदेति । एतस्या अपि अ-
नुमितिसामप्रपन्तरत्वरूपनायाच्चेत्यर्थः । अनुभवेति । अनुमिति-
त्वानुभवेत्यर्थः । न तु तद्वद्वृत्तित्वज्ञानाजन्यस्यानुमितित्वमित्येवा-

स्वनिष्ठं यत्साध्यवृत्तिर्न तद्वेदनिवेशनेन सामंजस्यात् । य-
दा यत्र हेतुव्यक्तौ लक्षणं सगमनीयं तदा स्वपदेन तस्यैवोपादेय-
तया तत्प्रमेयव्यक्तौ साध्यवन्निरूपिततत्तन्निष्ठवृत्तिभिन्नप्रमेयान्तर-
निष्ठवृत्तिशून्यत्वमादाय लक्षणसमन्वयात् । अवच्छेदकभेदेनाधेयता-
भेदे हेतुनिष्ठत्वस्थाने हेतुतावच्छेदकार्वाचिच्छन्नत्व निवेशनीयम्, एवं
चोक्तस्थले रूपान्तरावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्व एव विशिष्टान्यत्वप्र-
सिद्धिः । हेतौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवृत्तित्वान्यरूपान्त-
रावच्छिन्नसाध्यवृत्तिवृत्तिपसत्त्वेऽपि न क्षतिः तादृशसाध्यवृ-
त्तित्वान्या वा वृत्तिस्तदनवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वस्य धिक्क्ष-
णीयत्वात् । अवच्छेदकभेदेऽप्याधेयताया अमेदे हेतुतावच्छेदक-
निष्ठं यत्साध्यवृत्तित्वावच्छेदकत्वं तदन्यवृत्तित्वावच्छेदकताशून्यत्व
हेतुतावच्छेदके निवेशनीयमित्याहुः ।

केचित्तु साध्यतावच्छेदकत्वशून्यत्वं हेतौ निवेक्ष्यम् । स्वा-
वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्यन्ध्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामा-
नाधिकरण्यसम्यन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकाभा-
ववत्यमेव स्यावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिः । वाच्यत्वस्यैव तादृ-
शसम्यन्ध्यावच्छिन्नाभावस्तु व्यधिकरणसम्यन्ध्यावच्छिन्नाभाव इति
यदन्ति ।

(दी०) एवं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमपि नानु-
मित्यौपयिकं गौरवात्, व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाच्च । व-
ह्नयभावसमानाधिकरणामावाप्रतियोगी धूमाभाव इति ज्ञानं
धूमाभावाभावत्वेन तत्र वह्नयभावसमानाधिकरण्यबुद्धिं कदा-
चिद्विरुद्धात्, न तु धूपत्वेन भिन्नप्रकारकत्वात् । व्यतिरेक-
व्याप्तिप्रहाधीना च धीर्नानुमितिस्तत्त्वेनाननुभवात्, क्लृप्तका-
रणाभावात्, सामग्रीभेदकल्पनायाश्चानुभवेकाशीनत्वात्, किन्तु
विजातीया । तत्करणमपि प्रमाणान्तरपर्यापत्तिरेव । क्लृप्तप्रमा-
णद्वयसमाहारसमशीलं च युगपदन्वयव्यतिरेकिधमद्वयप्रतिस-
न्धानम् ।

(पा०) अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापयिष्यन् व्यतिरेकस्याप-

कताया अप्यनुमित्युपयोगितां खण्डयति एवमिति । गोरवा-
दिति । अस्य साध्याभाववृत्तित्वापेक्षयेत्यादिः । तादृशप्रतियोगित्व-
ज्ञानस्य विजातीयप्रमितिहेतुताया भवतोऽप्यावश्यकत्वाच्छरीर-
गौरवमकिञ्चित्करमत आह व्यभिचारज्ञानेति । व्यभिचारज्ञानघ-
टितसामग्या अनुमितिप्रयोजकत्वे आकांक्षादिज्ञानघटितसामग्या-
अपि तथात्वापातेन शब्दादीनामपि स्वतन्त्रप्रमाणतामङ्गप्रसङ्ग इति
भावः ।

ननु हेत्वाभावाभावे हेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहरूप-
व्यभिचारज्ञाने हेत्वभावे साध्याभावव्यापकतार्थोर्विरोधिन्येव व्याप-
काभिमतस्याभावे व्याप्याभिमतसामानाधिकरण्यग्रहे व्यापकता-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यत आह वन्ध्यभावेति । तत्र-धूमे । कदा-
चिद्विरुद्ध्यादिति । धूमाभावाभावत्वेन वन्ध्यभावसामानाधिकरण्यग्रहे
तुल्यवित्तिवेद्यतया वन्ध्यभावसामानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया धू-
माभावे भानात्तत्र तादृशाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्य प्राज्ञाभावावगा-
हित्वादिति भावः । प्रतियोगित्वस्य संसर्गविधया ज्ञाने प्रतियोगि-
त्वाभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं न वास्तवमित्याशयेन कदाचिदित्यु-
क्तम् । न तु धूमत्वेनेति । तत्र बहुव्ययभावसामानाधिकरण्यबुद्धिं विरु-
णद्धीति विपरिणतमनुपज्यते । भिन्नप्रकारकत्वादिति । धूमाभावा-
भावत्वप्रकारकत्वेन तुल्यवित्तिवेद्यतयाऽपि धूमाभावे प्रतियोगि-
त्वानवगाहनादित्यर्थः ।

ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादपि पक्षे साध्यनिर्णयो भवति, तस्य
च प्रत्यक्षादिरूपत्वासम्भवेनानुमितित्वमावश्यकमित्यत आह व्य-
तिरेकेति । तत्त्वेन—अनुमितित्वेन । अननुभवादिति । अर्थापया-
मीत्यनुव्यवसायस्यैव तत्रोत्पत्तेरिति भावः ।

ननु तत्रानुमितित्वानुभवस्य सविधादत्वेऽपि अनुमितिसाम-
ग्रीजन्यतयाऽनुमितित्वमावश्यकमित्यत आह फलस्येति । साध्याभा-
ववदवृत्तित्वज्ञानस्यैव लाघवेनानुमितिहेतुतायाः फलसत्त्वादिति भा-
वः । ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटितसामग्रीजन्यत्वमपि पृथगनुमि-
तित्वप्रयोजकं पाच्यमित्यत आह सामग्रीमेदेति । एतस्या अपि अ-
नुमितिसामग्र्यन्तरत्यक्त्वनायाधेत्यर्थः । अनुभवेति । अनुमिति-
त्वानुभवेत्यर्थः । न तु तद्वदवृत्तित्वज्ञानाजन्यस्यानुमितित्वमित्येवा-

ए किन्वित्यादिना । विजातीयेति । अनुमितित्वचिरद्वजातिमती-
त्यर्थः । अनुमिनोर्मात्स्यनुव्यवसायात्प्रत्यक्षविजातीयाऽनुमितिप्रमा-
वत् शाब्दयामात्मादिप्रतीतिवलात् शान्दाख्यप्रमित्यन्तरवच्चार्थापया-
मात्स्यनुव्यवसायबलादपि विजातीयप्रमासिद्धिर्बुर्वारत्वात् । तस्या
अनुमितित्वाननुभवेऽपि अनुमितित्वे शाब्दादिवुद्धेरपि तथात्वप्र-
सङ्गाद्यतिरेकव्याप्तिज्ञानघटिताया इवाकांक्षाविज्ञानादिघटिताया अ-
पि सामप्रया अनुमितिप्रयोजकतासम्भवाद्वृत्ति भावः ।

नन्वेवं तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्ग इत्यपेक्षापत्तिमाह त-
त्करणमपीति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमेवेति योजना । अर्थाप-
त्तिः-अनुपपद्यमानो योऽर्थस्तज्ज्ञानम् ।

नन्वेवमन्वयव्याप्तिप्रकारेण साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगि-
त्वप्रकारेण च पक्षे हेतुमत्ताज्ञाने ज्ञानयोगपद्यानुगमे उभयजातीय-
मेकज्ञानमेव स्वीकरणीयमिति जातिसंकरप्रसङ्ग इत्यत आह फल-
सेति । फलप्रमाणद्वयसमाहारः-शाब्दानुमानादिरूपप्रमाणद्वयसम्बल-
नम् तत्समशीलं, युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसम्बन्धानम्-अर्था-
पत्त्यनुमानयोः संवलनम् तथा च यथा तत्रैकसामान्या बलवत्त्वा-
न्नैकदा मिथो विजातीयद्वयसामग्रीसमावेश इति न फलतानुमिति-
त्वशाब्दत्वादीनां सङ्करस्तथा प्रकृतेऽपि सामान्या बलवत्त्वकल्पने
चानुभवानुरोध एव विनिगमकः । फलसन्देहे च या सामग्री गुरु-
शरीरा तस्या एव बलवत्त्वं कल्प्यते, तस्या दुर्बलत्वे स्वीयफले-
च्छाविशिष्टत्वेन तत्प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया इच्छया समं
तत्प्रविष्टकारणानां विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुसामान्याः
प्रतिबन्धकतायाहुल्येन गौरवात् । न चोभयेच्छासत्त्वे स्वभावतो
बलवत्सामान्यैव फलजननात्तदानीमुत्तेजकबलेन स्वभावदुर्बलसा-
मग्रीफलवारणाय स्वफलेच्छाविरहविशिष्टाया दुर्बलसामग्रीफले-
च्छाया एव बलवत्सामान्यामुत्तेजकत्वं वाच्यं, दुर्बलसामान्यां च
बलवत्सामग्रीफलेच्छाविरहविशिष्टा स्वफलेच्छाविशेषण वाच्यम्,
तथाच दुर्बलसामान्यां नाधिकप्रवेश इति किं तस्या गौरवेणेति
वाच्यम् । इच्छाविरहविशिष्टाया इच्छाया यत्र विशेषणत्वं तत्रेच्छा-
तद्विरहयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिब-
न्धकताभिष्यम्, यत्र चेच्छाविशेषाविरहविशिष्टेच्छाया उत्तेजकत्वं

न तु विशेषणत्वं तत्र तयोरेव मिथस्तथात्वे विनिगमनाविरह इ-
ति प्रतिबन्धकत्वस्याल्पतात्वमिति गुरुसामान्या एव बलवत्त्वौचि-
स्यात् ।

वस्तुतो बलवत्याः सामान्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छाविरह-
विशिष्टाया इच्छाया नोत्तेजकत्वं किन्तु विनिगमनाविरहमयेनेच्छा-
मुत्तेजक्रीकृत्य एकप्रतिबन्धकत्वं स्वफलेच्छावैशिष्ट्यं निवेश्य चा-
न्यप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते तावैतव उभयदिशीच्छादशायां दुर्बल-
सामग्रीफलप्रतिबन्धोपपत्तिरिति दुर्बलसामान्यामिच्छातद्विरहयो-
रेकत्र निवेशेन प्रतिबन्धकताबाहुल्यमतिस्फुटमेव । प्रकृते च व्यति-
रेकव्याप्तिज्ञानघटिना सामग्री गुरुशरीरा एतादृशव्याप्तेराधिकपदार्थ-
घटितत्वात् अधिकपदार्थोऽप्यत्र मत्त्वज्ञानाभावादिनिवेशाद्येति दिक् ।

(दी०) अथ निर्णीते विना सिद्धीच्छामधार्पितेरनु-
त्पादात् पक्षताजन्यत्वात् साऽप्यनुमितिर्लाघवेन पक्षताजन्यत्व-
स्यैवानुमितित्वे प्रयोजकत्वात् । न चैवं पक्षताप्रत्यक्षस्यापि तथा-
त्वापत्तिः । इच्छासत्त्वेऽपि कालान्तरं वा तद्विरहसत्त्वेनैककाली-
नत्वाद्यतीन्द्रियघाटनप्रतियोगित्वेन तस्या अतीन्द्रियत्वादाते चे-
न्न । अनुमितावेव पक्षताया हेतुत्वस्य निरस्तत्वात् साध्यादिभे-
देनाननुगतत्वात् तज्जन्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । प्रयोजकत्वं च न
जनकत्वमसम्भवात्, न व्याप्यत्वं मानाभावादित्यादेरसकृदावे-
दितत्वाच्च । एतेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वमनुमितित्वे प्रयोजक-
मित्यापि परास्तम् ।

साध्याभावव्यापकाभावपातियोगिधर्मत्वेन व्याप्यत्वानुमानात्
प्रतिद्वसाध्यकैवानुमितारसपि केचिन् ।

(गा०) साऽपि-अन्यथानुपपत्तिज्ञानजन्यधारिणि । अनुमितिरिति ।
तथाच न तत्करणं प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

नन्वन्वयव्याप्तिज्ञानाजन्यतया पक्षताजन्याऽपि सा न प्रकृतानु-
मितिसामग्रीजन्येति न तत्रानुमितित्वप्रयोजकरूपरत्त्वमित्यत आह
लाघवेनेति । सामग्रीजन्यत्वापेक्षयेत्यादिः । परामर्शजन्यत्वस्य व्या-

ह किन्त्वित्यादिना । विजातीयेति । अनुमितित्वविरुद्धजातिमतीत्यर्थः । अनुमिनोमीन्यनुव्यवसायात्प्रत्यक्षविजातीयाऽनुमितिप्रमा-
यत् शाब्दयामीत्यादिप्रतीतिबलात् शाब्दाख्यप्रामित्यन्तरव्यवधार्यापया-
मीत्यनुव्यवसायबलादपि विजातीयप्रमासिद्धिर्दुर्वारत्वात् । तस्या
अनुमितित्त्वाद्यनुभवेऽपि अनुमितित्वे शाब्दादिवुद्धेरपि तथात्वप्र-
सङ्गाच्चतिरेकव्याप्तिज्ञानघटिताया इवाकांक्षादिज्ञानादिघटिताया अ-
पि सामग्र्या अनुमितिप्रयोजकतासम्भवादिति भावः ।

नन्वेवं तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्ग इत्यत्रेष्टापत्तिमाह त-
त्करणमपीति । अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमेवेति योजना । अर्थाप-
त्तिः-अनुपपद्यमानो योऽर्थस्तज्ज्ञानम् ।

नन्वेवमन्यव्याप्तिप्रकारेण साध्याभावव्यापकामावप्रतियोगि-
त्वप्रकारेण च पक्षे हेतुमत्ताज्ञाने ज्ञानयोगपद्यानुगमे उभयजातीय-
मेकज्ञानमेव स्वीकरणीयमिति जातिसंकरप्रसङ्ग इत्यत आह फल-
मेति । फलप्रमाणद्वयसमाहारः-शब्दानुमानादिरूपप्रमाणद्वयसम्बल-
नम् तत्समशलिं, युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसन्धानम्-अर्था-
पत्यनुमानयोः संबलनम् तथा च यथा तत्रैकसामग्र्या बलवत्त्वा-
न्नैकदा मिथो विजातीयद्वयसामग्रीसमावेश इति न फलतानुमिति-
त्वशाब्दत्वादीनां सङ्करस्तथा प्रकृतेऽपि सामग्र्या बलवत्त्वकल्पने
चानुभवानुरोध एव विनिगमकः । फलसन्देहे च या सामग्री गुरु-
शरीरा तस्या एव बलवत्त्वं कल्प्यते, तस्या दुर्बलत्वे स्वीयफले-
च्छाविशिष्टत्वेन तत्प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया इच्छया समं
तत्प्रविष्टकारणानां विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण गुरुसामग्र्याः
प्रतिबन्धकतायाहुल्येन गौरवात् । न चोभयेच्छासत्त्वे स्वभायतो
बलवत्सामग्र्यैव फलजननात्तदानीमुत्तेजकबलेन स्वभावदुर्बलसा-
मग्रीफलधारणाय स्वफलेच्छाविरहविशिष्टाया दुर्बलसामग्रीफले-
च्छाया एव बलवत्सामग्र्यामुत्तेजकत्वं वाच्यं, दुर्बलसामग्र्यां च
बलवत्सामग्रीफलेच्छाविरहविशिष्टा स्वफलेच्छाविशेषण वाच्यम्,
तथाच दुर्बलसामग्र्यां नाधिकप्रवेश इति किं तस्या गौरवेणेति
वाच्यम् । इच्छाविरहविशिष्टाया इच्छाया यत्र विशेषणत्वं तत्रेच्छा-
तद्विरहयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिब-
न्धकताधिक्यम्, यत्र चेच्छाविशेषविरहविशिष्टेच्छाया उत्तेजकत्वं

न तु विशेषणत्वं तत्र तयोरेव मिथस्तथात्वे विनिगमनाविरह इ-
ति प्रतिबन्धकत्वस्याल्पतात्वमिति गुरुसामान्या एव बलवत्त्वौचि-
स्यात् ।

वस्तुतो बलवत्याः सामान्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छाविरह-
विशिष्टाया इच्छाया नोत्तेजकत्वं किन्तु विनिगमनाविरहभयेनेच्छा-
मुत्तेजकीकृत्य एकप्रतिबन्धकत्वं स्वकलेच्छावैशिष्ट्यं निवेद्य चा-
न्यप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते तावैतव उभयदिशीच्छादशायां दुर्बल-
सामग्रीफलप्रतिबन्धापपत्तिरिति दुर्बलसामान्यामिच्छातद्विरहयो-
रेकत्र निवेशेन प्रतिबन्धकतायादुल्लयमतिस्फुटमेव । प्रकृते च इयति-
रेकस्यापिज्ञानघटिता सामग्री गुरुशरीरा एतादृशव्याप्तेरधिकपदार्थ-
घटितत्वात् अधिकपदार्थोऽपि भ्रमत्वज्ञानाभावादिनिवेशाच्चेति शिक् ।

(दी०) अथ निर्णीते विना सिद्धीच्छापथार्पितेरनु-
त्पादात् पक्षताजन्यत्वात् साऽप्यनुमितिर्लाघवेन पक्षताजन्यत्व-
स्यैवानुमितित्वे प्रयोजकत्वात् । न चैवं पक्षताप्रत्यक्षस्यापि तथा-
त्वापत्तिः । इच्छासत्त्वेऽपि कालान्तरे वा ताद्विरहमन्वेनैककालो-
नत्वाद्यतीन्द्रियघाटनप्रतियोगित्वेन तस्या अतीन्द्रियत्वादात्रे चे-
न्न । अनुमितौ चैव पक्षताया हेतुत्वस्य निरस्तत्वात् साध्यादिभे-
देनाननुगतत्वात् तज्जन्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । प्रयोजकत्वं च न
जनकत्वमसम्भवात्, न व्याप्यत्वं मानामावादित्यादेरमकृदावे-
दितत्वाच्च । एतेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वपुनरुमितित्वे प्रयोजक-
मित्यापि परास्तम् ।

साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिधर्मत्वेन व्याप्यत्वानुमानात्
प्रसिद्धसाध्यकैवानुमितारस्यापि केचिन् ।

(गा०) साऽपि-अन्यथानुपपत्तिज्ञानजन्यधीरापि अनुमितिरिति ।
तथाच न तत्करणं प्रमाणान्तरमित्यर्थः ।

नन्वन्यव्यभिज्ञानाजन्यतया पक्षताजन्यापि सा न प्रकृतानु-
मितिसामग्रोजन्येति न तथानुमितित्वप्रयोजकरूपवत्त्वमित्यत्र आह
तापवेनेति । सामग्रीजन्यत्वापेक्षयेत्यादिः । परामर्शजन्यत्वस्य व्या-

प्रत्यक्षपक्षे शिष्यप्रत्यक्षादिसाधारणतयाऽनुमितित्वप्रयोजकत्वात्-
 सम्भवात् पक्षताजन्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः । एवम्-पक्ष-
 ताजन्यत्वमात्रस्य तथात्वे । तथात्वापत्तिरनुमितित्वापत्तिः ।
 तथापि विपर्ययतया पक्षताया हेतुत्वादिति भावः ।

पक्षताया प्रत्यक्षमेव न सम्भवतीत्याह इच्छेति । एककालीन-
 त्वादिति । एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपार्तान्द्रियानुमि-
 त्साविरहसम्यग्धटितप्रतियोगितायच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । तस्याः-
 पक्षतायाः । अनुमितिहेतुत्वमभ्युपेत्यापि संनियतस्येव प्रयोजकत्व-
 मित्याद्यनु इत्यति साध्यातीति । व्याप्यत्वमेव प्रयोजकत्वे त-
 त्रम्, अन्यथा सामान्या अप्यननुगमेन तज्जगत्पक्षस्यापि प्रयोजकत्वा-
 सम्भवादित्याद्यप्यप्रयोजकत्वस्य दुर्वचतां परामर्शमन्योक्तौ स्मा-
 रयति प्रयोजकत्वं चेति ।

एतेन-प्रयोजकताया दुर्वचत्वेन । व्याप्तिज्ञानजन्यत्वम् अनुभव-
 त्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नव्यापकताज्ञानजन्यत्वम् । अनुभवत्वान्यूनवृ-
 त्तिधर्मावच्छिन्नत्वविशेषणद्विशिष्टवेशिष्ठभावगाहिप्रत्यक्षादिभ्युदा-
 सः । अन्यदप्यतिरेकव्यापकतयोरनुगमात्सम्भवादाह-भातीति । ते-
 नाभावज्ञानजन्यतालामः । न वैवमप्यभावादिज्ञानानुव्यवसाये तद्वि-
 पर्ययकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताविवक्षणेप्यभा-
 वादिघटिताकाक्षादिज्ञानजन्यशब्दयोधेऽतिप्रसङ्गे दुर्वार इति पा-
 रयम् । तज्जन्यत्वपदेन तत्करणकत्वाविवक्षणात् । शब्दयोधे च पद-
 ज्ञानत्येनैव कारणतयाऽतिप्रसङ्गविरहात् ।

व्यतिरेकिस्थलेऽपि अन्वयव्याप्तिज्ञानादेव साध्यनिश्चयो न तु
 व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात्, अन्वयसहचाराभावेनान्वयव्याप्तिप्राप्त्यानु-
 पपत्तावपि व्यतिरेकव्याप्त्या तदनुमानसम्भवात् इति, क्लृप्तानुमिति-
 रेवेति न प्रमाणाधिन्यामिति सिद्धान्तं समर्थयतां मतमुपन्यस्यति
 साध्याभावेति ।

ननु साध्याप्रसिद्धिर्यले हेतौ साध्यव्याप्यत्वानुमानसम्भवेऽपि
 अप्रसिद्धाभावसाध्यकस्थले साध्यव्याप्यत्वस्यापि प्रसिद्धभावेन
 नानुमिति सम्भवतीत्यत आह प्रसिद्धसाध्यकैवेति । साध्याप्रसि-
 द्धिर्यले तद्विशयस्यैवानभ्युपगमात्तद्विशयस्थले प्रतियोग्यादीनां
 अणुशः प्रसिद्धधीनसाध्यप्रसिद्धादेः कल्पनादिति भावः । न चा-

न्ययव्यतिरेकव्याप्तयोः व्याप्यव्यापकभावाज्ञानदशायामपि व्यतिरे-
किहेतुना साध्यनिश्चयस्यानुभविकत्वादनुपपत्तेः प्रमाणान्तरत्वमा-
वश्यकमिति वाच्यम् । तद्व्याप्यव्यापकभावघटकसकलपदार्थोपस्थि-
तिसत्त्वेन मानसतज्ज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिमा-
नसस्यापि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानदशायां सर्वत्र सम्भव इत्याशयात् ।
अनुमितिस्थले साध्यस्य मानसनिश्चयसंभवेऽप्यनुमिनोमीत्यनुव्य-
घसायबलादनुमानस्यैव साध्याभावव्यापकभावप्रतियोगित्वरू-
पान्यथानुपपत्तिज्ञानकालीननिश्चयेऽर्थापयामीत्यनुभवयलादर्थोपत्तेः
प्रमाणान्तरत्वं दुर्धारमित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ।

(दी०) अथ बह्व्यायभाववति धूमादेः समवायेन तन्तु-
त्वाद्यभाववति च पटादेः संयोगेन वर्तमानत्वात् साध्याभाव-
वति च संयोगेन समवायादिना वर्तमानस्य विशिष्यैवाभावो वा-
च्यः, तथा च जलं जातिमहुणवत्त्वात्, गुणवच्च घटादेरित्यादिकं
विलीयेत-जातिगुणाभाववतोः सम्बेतत्त्वसंयोगित्वयोरप्राप्ति-
द्धेरिति चेत् । उपदर्शयैनमपि केवलान्वयिनः सरणिम्, स्त्रीकुरु
चा स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावादिकत्वमेव व्याप्तिम्, स्वस्वानु-
गमस्य प्रागेव स्वहास्तितत्वादिति ।

(गा०) ननु साध्याभावबहुत्तित्वस्य व्याप्तित्वे व्यतिरेकिसाध्यक-
स्थलेऽपि यत्र हेतुतावच्छेदकसम्यन्धशून्य एवाधिकरणे साध्याव्य-
तिरेकप्रसिद्धिस्तत्र साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्यन्धेन वृत्तेर-
प्रसिद्धा भ्रमं विना तत्रानुमितिर्विलीयेतत्याशेषत्वं प्रथमतो हेतुताव-
च्छेदकसम्यन्धमुक्त्वा व्याप्तौ निवेशयति अथेति । विशिष्यमात्रा-
तत्त्वसम्यन्धावच्छिन्नप्रसाध्याभावबहुत्तित्वत्वेन रूपेणाभावाः । वाच्यः-
तत्त्वसम्यन्धावच्छिन्नप्रसाधिरूपतया स्वीकार्यः । इत्यादिकम्-समवाय-
संयोगादिना गुणघटादिहेतुकानुमानम् । अप्रसिद्धेरिति । न च सा-
ध्याभावरदनुयोगिकत्वाभावात्तत्त्वसम्यन्धप्रतियोगित्वविवक्षया नायं
दोष इति वाच्यम् । वाङ्मनश्चून्त्यसंयुक्तघटादीनामपि संयोगादिना
घटपादिव्याप्यतापत्तेः-घटपादिमदनुयोगिकतत्त्वसंयोगादी घटपाद्य-
भावघटदनुयोगिकत्वाभावसत्त्वात् । तादृशाभावघटदनुयोगिकत्वाभाव-

प्रत्यप्रतियोगिकसंयोगादिसामान्यकत्वनिर्देशे च सामान्यपदार्थस्य व्यापकताघटिततया व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षयाऽपि गौरवात् ।

सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्याभावभाव एव व्याप्तिः जात्याभावादेः समवायघटितसामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि तादृशव्याधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नतद्भावः सुलभ एवेति वृत्त्यनियामकतया सामानाधिकरण्यस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानुपपत्त्या हेतुमा

एतमपि—उक्तानुमानमपि । केवलान्वयिनः सरणिमिति । तथाच विशेषदर्शिनां तत्र जात्याद्यनुमितिनोपपद्यत एव किन्तु जात्यादौवद्य समवाय्यधृस्यभावकत्वादिना तत्र गुणादिसमवेतत्वानुमितिः, साध्याभाववत्समवेतप्रवृत्तिविरोचिनः साध्याभाववति समवायादिविरोहप्रवृत्त्यस्य सत्ये उक्तहेतोः सुप्रवृत्त्यादिति भावः ।

स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वमिति । तथाच साध्याभाववति समवायाद्यसत्त्वप्रवृत्ति साध्याभावे हेतुसमवाय्यवृत्तित्वप्रवृत्तत्वाभोक्तानुमानानुपपत्तिरिति भावः । न चात्रापि सत्ताभाववान् जातिवादित्यादौ हेतुमति विरोधिताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धिप्रवृत्तशायामनुपपत्तिर्दुर्गारवेति वाच्यम् । तत्र साध्याभाववद्वृत्तिसमवेतत्वादिद्वानादेवानुमित्युपगमात् । व्यापकताज्ञानहेतुतायाद्विनाऽपि भेदभावच्छेदेन हेतुमद्वृत्तित्वप्रवृत्तशायं तादृशव्याप्तिप्रानादेवानुमितेरुपगमस्तथात्वात् । प्रतियोग्यधिकरणाभिज्ञत्वविशेषितहेतुधिकरणघटितव्यापकतायास्तदा दुर्ग्रहत्वात् ।

न च संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावे साध्ये विषयितया घटाविहेतुकानुमाने का गतिः ? तत्र हेतुमति ज्ञानादौ साध्याभावाधप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धे, साध्याभाववति च संयोगमिति विषयितारूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसिद्धे, उपदर्शितव्याप्तिप्रत्यस्यासम्भवादित वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्तेः प्राचीनिरूपनश्रुपगमेन तत्र विषयिताविहेतुकानुमानस्यैवापगमात् ।

नन्वयं स्वन्वानुगमात्साधनतावच्छेदकमेवेन व्याप्तेर्भेदप्रसङ्ग इत्यत्रेष्टावृत्तिमाह स्वरेति । स्वहस्तिनत्वादिति । स्वव्यापकसाध्यासामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिवादिनापीत्यादिः । तथाऽप्येतन्मते प्रतियोगितावच्छेदकत्वाशस्य सम्बन्धतया निवेशेन लाघवस्यानपायादिति भावः ।

(दी०) एतेन नीलेतररूपवान् नीलासमवेतत्वे सति गोत्वादित्यादिकं विलीयेत-विशेष्यस्य व्यभिचारित्वात्, विशिष्टस्य चानतिरिक्तवृत्तित्वादित्यपि परास्तम् । साध्याभावस्य विशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वात् परम्परासम्बन्धेन विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव वा तत्र हेतुत्वादिति ॥

इति केवलान्वयिदीधितिः ॥

(गा०) साध्याभाववद्बृत्तिरूपव्याप्तिपक्षेऽप्यनुपपद्यमानायाः साध्यव्यभिचारिण्या विशेष्यव्यक्तेश्लेषणान्तरविशिष्टत्वेन व्याप्यताया निर्वाहरूपमेतत्कल्पावलम्बनप्रयोजनं दर्शयति एतेनेति । नीलरूपवान् व्यक्तिष्वव्यभिचारसत्त्वेन विपरीतविशेषणविशेष्यनीलरूपवासमवेतत्वे सति द्रव्यत्वादित्यादिकं नीलरूपाभावयति चित्ररूपयति व्यभिचारेणासदनुमानमतो नीलेतररूपसाध्यकनीलरूपवदसमवेतत्वविशिष्टगोत्वहेत्वनुधायनम् । गोत्वरूपाविशेष्यप्रवेशाद्गुणकर्मविशेषादौ गगनादौ च न व्यभिचारः । नीलान्यसमेतत्वविशिष्टगोत्वे शुद्धगोत्वानतिरिक्ताणि नीलेतररूपव्यभिचारविरहस्यादुर्घटत्वेऽपि समवेतत्वं समवेतमेदेन भिन्नत्वे गोत्वविशिष्टत्वेन गुणादिव्यावृत्तनीलान्यसमवेतत्वव्यक्तिष्वव्यभिचारसत्त्वेन विपरीतविशेषणविशेष्यभावापन्नहेतुकानुमानमेव सुघटं तद्विशिष्टगोत्वज्ञानदशायां गोत्वाविशिष्टतज्ज्ञानस्यापि सम्भवादिति विशिष्टगोत्वहेतुकानुमानविलोपे क्षतिविरह इत्यालोच्यालपङ्क्तिं नीलसमवेतत्वाभावं विशेषणतयापात्तवान् । न च साध्याभाववद्बृत्तितानवच्छेदकधर्म एव व्याप्तिर्वाच्या, नीलासमवेतत्वविशिष्टगोत्वत्वेन च गोत्वस्य न नीलगोत्ववृत्तिरन्तरे विशिष्टगोत्वस्य तदनवच्छेदकमेवेति वाच्यम् । विशिष्टस्यानतिरिक्तया साध्याभाववद्बृत्तितानवच्छेदकविशेष्यभूतगोत्वत्वे विशेषणान्तरविशिष्टेऽपि तदनवच्छेदकत्वासम्भवात् । एतदभिसंधायैव द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यप्राप्त्याप्तिर्नोपदर्शिता । तत्र स्वाध्यसमवेतत्वसम्बन्धेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टमात्रस्य साध्याभाववद्बृत्तितानवच्छेदकतया तदादायैव विशिष्टसत्त्वस्य व्याप्यतापपत्तेः । नीलासमवेतत्वस्य तादृशसम्बन्धेन विशिष्टं च द्रव्यत्वादिनिष्ठसाध्याभाववद्बृत्तितानवच्छेदकमि-

ति. न तन्मात्रमादायापि विशिष्टगोत्यादेर्व्याप्यत्वोपपत्तिः ।

अथैतत्कल्पेऽपि द्रव्यान्यत्त्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यत्वादि-
त्यादावव्याप्तिः साध्याभावस्य विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्त्वानतिरेकि-
तया हेत्वधिकरणवृत्तित्वादिति चेन्न । अनुयोगिताविशेषरूपसा-
ध्याभावत्वे स्वाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
अनुयोगितायाः प्रतियोगितावच्छेदकादिभेदेन मिश्रतया शुद्धसत्ता-
मावादिनिरूपिताभावत्वस्य द्रव्याविष्टवृत्तितानवच्छेदकत्वे विशिष्टाभा-
वनिरूपिताभापत्वे तदभायसौलभ्यात् ।

एतन्न जाल्यभाववान् गुणत्वादिस्त्यादौ साध्याभावस्य द्रव्यत्वा-
देर्हेत्वधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वेऽपि साध्याभावसामान्यमनिवेश्यापि
तदुपपत्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकाद्यैक्येऽभावव्यक्तिभेदेनानुयोगि-
ताभेदानभ्युपगमात्, गुणत्वादिसाधारणतया साध्यनिरूपिताभा-
वत्वे स्वाधिकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

अथैवमपि सत्ताभाववान् गुणकर्मान्यत्वे सति द्रव्यान्यत्वादि-
त्यादावगतिरेव विशेषहेतुमति साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकस-
मवायेन वृत्तरप्रसिद्धेः । साध्याभाववति गुणादौ हेतुघटकविशेष्य-
वृत्तेर्व्याप्तिद्वयस्यैवानिर्वाहादिति चेत् । एतदभिसन्ध्यायैव विशिष्टहे-
तुकस्थले विशेष्यविशेषणसम्बन्धस्य हेतुत्वमनुसृतं परंपरेत्यादना ।

कोचेत्तु अभावस्यैव भावाभावस्याप्यभावत्वेन वृत्तिविशेषणता-
विशेषणैव नास्तीति प्रत्यये सर्वत्रैकजातीयसम्बन्धावगाहिताया
आनुमधिकत्वादिति स्वाधिकरणे विशेषणताविशेषणैवावृत्तित्वम-
भावस्य विवक्षणीयम् । आकाशाभावादेरात्मादौ आकाशाभावत्वे-
नैव वैशिकविशेषणतया वृत्तिः न तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्था-
भावाभावेन काल एवाकाशाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नता-
मायो नास्तीति प्रत्ययात् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावस्या-
भावरूपाकाशाभाव आत्मनीत्याद्याध्याधेयभावे प्रत्यये तादृशाभा-
वाभावत्वस्योपलक्षणतयैव भानोपगमादित्याकाशाभावादेः कालि-
कसम्बन्धावच्छिन्नभावे साध्य आत्मत्वादिहेतौ नाव्याप्तिरिति तत्त-
द्विशिष्टहेतुकस्थले स्वाधिकरणेत्यादिन्याप्तिरेव निर्वदतीत्याहुः ॥

एतन्निगदाधरमद्वयार्थचक्रवर्त्तिविरचितानुमानगादाध्याय-
केवलान्वयिप्रकरणम् ॥

अनुमानगादाधर्मात् ।

केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।

(चि०) केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षः । यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः ।

(दी०) व्याप्तिग्रह इति साधारणोक्तिः । तत्र केवलान्वयिन्यभावाच्च । साध्यव्याप्यत्वं तद्वद्व्यावृत्तित्वादिरूपमन्ततः साध्य एव प्रसिद्धम् ।

(गा०) केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्ष इति मूलम् । यथाश्रुतं तल्लक्षण साध्यसाधनोभयवत्तया निश्चयिमानधर्मिरूपसपक्षपदार्थस्य सिद्धसिद्धिभ्यां पराहतमिति तदर्थमाह यत्र व्यतिरेकसहचारेणेति । व्यतिरेकसहचारेणेत्यर्थः । तथाचागृहीतव्याप्तिक केवलव्यतिरेक्यनुमानलक्षणमिति पर्यवसितम् ।

तत्र व्याप्तिपदस्यान्वयव्याप्तिपरत्वे गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदः व्यातिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तेरेव गमकतेति स्वमतसाधारण्यानुपपत्तिरत आह दीधितौ व्याप्तिग्रह इतीति । साधारणोक्तिरिति-मतभेदेनान्वयव्याप्तिव्यातिरेकव्याप्युभयपरमित्यर्थः । मतभेदेन लक्षणभेदात् अनुगतरूपेण व्याप्योक्तादानमनुचितमिति शब्दस्यैव साधारणत्वमुक्तम् । स्वमते व्यतिरेकव्याप्तेरेव व्यतिरेकसहचारप्राप्ततया व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रह इत्यस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रह एवानुमित्युक्तमित्यर्थं पर्यवसानात्प्रकृतानुमित्यौपायिकव्याप्तिग्रहव्यापकव्यतिरेकव्याप्तित्वकत्वमित्यत्र एव केवलव्याप्तिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यमित्यनेन सूचिते लक्षणे पर्यवसानमित्यत्र धेयम् । पूर्वगाक्षिणा प्रीमासकेन केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमात्तत्र केवलान्वयिन्यभावाच्चेत्यनेन केवलान्वय्यनुमानानुपपत्तप्रदर्शनमसङ्गतमतस्त्वयेत्यादि । पूरयति तथेति । नैयायिकस्येत्यर्थः । तथाच नैयायिकस्य स्वमतसिद्धकेवलान्वय्यनुमानानुपपत्त्या व्यतिरेकव्याप्तिधियोऽनुमितिहेतुत्वोपगमो न युक्त इति मूलाभिप्रायः । पृथिवीत्यादिदेताचितरमेदरूपसाध्यनिरु-

पितस्वव्यापकसाध्यकरूपान्वयव्याप्तेः स्वत्वघटितायाः पक्षतिरे-
केऽसत्त्वात् अप्रसिद्धा नानुमानसम्भव इति व्यतिरेकव्याप्त्यान्वय-
व्याप्त्यनुमानाशङ्कया असंगतिरतो व्याचष्टे साध्यव्याप्यत्वमिति ।
तद्वदन्यावृत्तित्वमिति । अस्यापि साध्यधर्मिकान्योन्याभावगर्भहेतु-
व्यापकताग्रहप्रतिषेधव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनान्वयव्याप्तिरूपता व्य-
तिरेकव्याप्तिबुद्धेय हेत्यभावे साध्यभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगिधनुः
स्यावेव विरोधितेत्याशयः ।

यस्तुतो यद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छे-
दकयद्वृत्तवान् यः स तद्व्यावाचित्वाव्यापकतावच्छेदकतद्धर्माव-
च्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तिरूपवानिति सामान्यतो व्याप्त्या प-
क्षधर्मतावलादप्रसिद्धाया अपि पृथिवीत्वत्वावच्छिन्नव्यापकताव-
च्छेदकेतरमेवत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणवृत्तिपृथिवीत्वत्वरूपान्वय-
व्याप्तेः पृथिवीत्वे ग्रहसम्भव इति मूलाशयः ।

ननु पृथिवीतरमिन्नावृत्तित्वरूपसाध्यस्य पृथिवीमात्रवृत्ति-
धर्मान्तरे प्रसिद्धिरूपगन्तव्या । तथापि चेद्व्यतिरेकव्याप्तिहे-
तुकानुमाना तत्प्रसिद्धिरित्युच्यते तदाऽनवस्था । मानान्तराद्यदि
तत्प्रसिद्धिस्तदा पृथिवीतिरपि सा समाना । मानान्तरं
च नानुमानान्तरं तत्रापि साध्यप्रसिद्धपेक्षणात् । न प्रत्यक्षं
तत्र विपरीतकोटेरप्युपनीतभानसम्भवेन तन्निश्चयासम्भवादित्यत
आह अंततः साध्य एवेति । साध्ये साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य विरोधेन
भानासम्भवादुपनयसहकृतं तेन न तत्र साध्यवदन्यमात्रवृत्तित्व-
निश्चयः सम्भवतीति भावः । उपस्थिताभावातामन्यत्रापि कदाचि-
न्मानसात्तन्निश्चयसम्भवेनातत इत्युक्तम् ।

(चि०) ननु व्यतिरेकि नानुमानं व्याप्तिपक्षध-
र्मताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात् । अत्र च व्यतिरेकिसहचारा-
त्तत्र व्याप्तिरन्वयस्य न पक्षधर्मता । न च व्याप्तिप-
क्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं द्रव्यम-
नुमेतिप्रयोजकमिति वाच्यम् । अननुगमात् । न
चान्यतरवत्त्वं तथा, एकरूपमाणपरिशेषापत्तेः । न

च तृणारणिमणिन्यायेनानुमितिविशेषे तत्कारण-
त्वमिति वाच्यम् । व्यातिरेकिसाध्येऽनुमितित्वा-
सिद्धेः—उभयसिद्धकलस्रतत्कारणस्याभावात् । न
च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमिति-
प्रयोजकमिति वाच्यम् । गौरवात्, केवलान्वयिन्य-
भावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगि-
त्वेन साध्यव्याप्यत्वमेवानुमीयते, एवं व्यतिरेकव्या-
प्याऽन्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः स एव व्यति-
रेकीत्युच्यते इति । तत्रान्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरे-
कव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः । अन्वयव्याप्त्य-
नुकूलतया च तदुपन्यासेऽन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य त-
दुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वादिति ।

उच्यते निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्या-
प्तिरेव गृह्यते प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामक-
त्वात् । न चैवं व्याप्तिग्रह एव पृथिवीतरभिन्नेति भा-
सितं, नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्वाप्तेरिति चेत् ।
सत्यम् । गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् ।
अत एवाचार्यः पक्षतावच्छेदके न हेतुत्वमनुमेने । पृ-
थिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतिरपि सर्वा पृथि-
वी इतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकबुद्धेर्व्यातिरेकिसा-
ध्यत्वाच्च ।

(दी०) निरुपाधीति । उपाधिज्ञानाहितव्यभिचारज्ञाननिरा-
साय पृथिवीत्वमिति । पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यत्र हि पृथि-
वीत्वविशिष्टे पृथिवीत्वे इतरभेदसामानाधिकरण्यं भासते ।
पृथिवीतरभिन्ने-पत्र बुद्धपृथिवीत्वविशिष्टे तदवच्छेदेनेतरभेद

इति न सिद्धमाधनमित्यर्थः । सर्वेति च पृथिवीत्वस्यावच्छेदक-
त्वस्फोरणाय । अत्र च पृथिवीत्वत्वं पृथिवीतरासमवतेत्वमात्रं
न तु पृथिवीवृत्तित्वघटितमित्यतोपि नोपनयवैयर्थ्यम् ।

(गा०) निरुपाधीति मूलं उपाधिज्ञानाभावात्सहितेत्यर्थकं तदभा-
वस्य व्याप्तिज्ञानकरणतया तत्सर्वप्रदर्शनस्य व्यभिचारज्ञानाभाव-
रूपकारणसमवधानप्रदर्शनपरतया सङ्गमयति निरुपाधीति । व्यभि-
चारज्ञाननिरासाय—व्यभिचारज्ञानाभावमादित्यलामात्रं पृथिवीत्वक-
पक्षतावच्छेदके साध्यसामानाधिकरण्यविषयकस्य तद्धेतुकव्याप्ति-
ग्रहस्यानुमित्यप्रतियन्धकत्वं—तदुभयविषयतावैलक्षण्याप्रयुक्तमिति
पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यादिमूलाभिप्रेतम् । तत्रानुमितेः पृथिवी-
विशेष्यकत्वकथनात् व्याप्तिग्रहं पृथिवीत्वस्य विशेष्यता अनुमितौ त-
द्विशिष्टस्येतेतावदेव तदभिप्रेतमिति भ्रमनिरासाय दर्शिताकारसूचि-
तमन्यदपि वैलक्षण्य स्पष्टयति शुद्धेति । स्वरूपतो भासमानेत्यर्थः ।
हेतुभिन्नसर्वत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे हेतुपक्षतावच्छेदकभेदेन सिद्ध-
साधनपरीहारकथाज्ञास्य कल्पान्तरतासम्भवं इति सूचनाय सर्व-
त्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वाभिप्रायेण न सर्वपदोलेख इत्याह सर्वेति
चेति । अवच्छेदकत्वस्फोरणायेति । अवच्छेदकत्वेन विषयतासूचना-
येत्यर्थः ।

ननु पृथिवीत्वावच्छिन्नपक्षकस्थले पृथिवीत्वत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वे
पृथिवीवृत्तित्वरूपपक्षधर्मताया हेतौ लाभात्परार्थस्थले उपनयवैय-
र्थ्यम् । न च हेतुतावच्छेदकपृथिवीवृत्तित्वघटितधर्मविशिष्टे पृथिवीवृ-
त्तित्वस्योपनयादेव भागान्न तद्वैयर्थ्यमिति पाच्यम्, तथाप्युद्देश्यता-
वच्छेदकविधेययोरैक्येनोपनयाधीनशाब्दबुद्धेरसम्भवादित्यत आह
अत्र चेति । नोपनयवैयर्थ्यं—पृथिवीवृत्तित्वघटितधर्मविशिष्टे पृथिवी-
वृत्तित्वस्य निराकांक्षतयाऽन्वयासम्भवेन उपनयस्वार्थाबोधकत्वेने-
त्यर्थः । पृथिवीत्वत्वं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
रूपसकलपृथिवीवृत्तित्वघटितमेवेत्यतोपि नोपनयवैयर्थ्यमिति सूच-
यितुमतोऽपीयुक्तम् ।

यस्तुतो व्यभिचारावारकतया हेतुतावच्छेदकगर्भसकलपृथि-
वीवृत्ति-पांशस्य वैयर्थ्येन तदनिवेश एव निर्भरः ।

(चि०) यद्वा व्यतिरेकव्याप्तेरेवान्वयेन गम्यग-
मकभावः । साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेन
साधनेन पक्षे साध्याभावाभावस्य साध्यस्य साधना-
त् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावावश्यभावात् ।

(दी०) अथान्वयव्याप्तिवदकतावत्पदार्थोपस्थित्यादिकं
विना न तद्ग्रहसम्भवः, तत्सत्त्वे च तत् एव व्याप्तिग्रहसम्भवे ,
व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः । न च व्यभिचार-
शङ्कानिवर्तकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहयोरुपयोगित्वं, त-
द्ग्रहेऽपि शङ्कातादवस्थात् । अधिकरणविशेषे च तन्निवृत्ती
साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरन्यतरग्रहस्यैव तन्मत्वात्, व्यति-
रेकव्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरादितादवस्थाच्च । यत्तु सहचारमां-
त्रलाभायैव सर्वत्रोदाहरणोपन्यासं इति । तन्न । अर्थान्तराद्या-
पत्तेर्दुर्नारत्वात्, यच्छब्दादिवैयर्थ्याच्च । व्युत्पादयिष्यते च त-
स्य व्याप्तिबोधकत्वम् । न चान्वयिन इव व्यतिरेकिणोप्युदाह-
रणात् स्वरससिद्धान्वयव्याप्तिधरितानुभविकी येन तदर्थमपि ।
मकारान्तरमास्थयमत आह यद्वेति ।

साध्याभावेति । नन्विच्छादिसाध्ये आत्मत्वादेर्व्यतिरेकित्वं न
स्यात्, स्याच्च संयोगादेरात्मत्वे तथात्वमिति चेन्न । साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्नमाध्यासमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य साधनता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाधनाममानाधिकरणत्वेन च साधनाभावस्य
विशेषितत्वात् । संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयी ।
प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्ने च तत्र स तादृशो व्यतिरेकपि ।
व्याप्त्यव्यापकभावश्च साध्याभावत्वसाधनाभावताभ्यां बोध्यः,
तेन न व्यभिचारिष्यतिप्रसङ्गः । साध्याभावत्वादिकं च वैश-

निकं न तु वास्तवं तेन पेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमानम् ।

व्यापकीयत्वेनाभावस्य ज्ञानाद्याप्यीयत्वेनाभावस्य सिद्धिं पुनरप्राप्तिरसाध्यकसाधारणीमाह व्यापकाभावेनेत्यादि ।
अभावो-अभाववत्त्वनिश्चयो, अवश्यंभावश्चासति प्रतिबन्धके ।
अत्र च यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभावविद्धिः फलम् । येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन व्यापकत्वाविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन चाभाववत्ताज्ञानं हेतुरिति मन्तव्यम् ।

(गा०) पक्षेत्यादिकल्पमवतारयितुं पूर्वकल्पेऽस्वरसंयोजं दर्शयति अथेत्यादिना । न तद्ब्रह्मसम्भवः-नान्वयव्याप्तिप्रहसम्भवः, विशेषणज्ञानाभावादिति भावः । तत्सत्त्वे-तादृशार्थोपस्थित्यादिसत्त्वे । तत् पथेति । व्यतिरेकसहचारज्ञानसहकृतत्वव्यवच्छेदक एवकारः । मानाभावा इति । अन्वयव्यतिरेकानुविधानासिद्धेरिति भावः । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेवेत्यत्र व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य प्रयोजकत्वमेव विवक्षितं न तु कारणत्वमित्यभिप्रायिकामाशंकां निरस्यति न चेत्यादिना । अन्वयव्यतिरेकसहचारप्रहयोरिति । हेतुमत्त्वेन गृह्यमाणधर्मिणि साध्यवत्त्वप्रदोऽन्वयसहचारप्रहः तत्सत्त्वे तादृशे धर्मिणि साध्याभावप्रदासम्भवात् तदान्मकस्यभिचारप्रहो भवति । एवं साध्याभाववत्त्वेन गृह्यमाणे धर्मिणि साधनाभावावगाहिनो व्यतिरेकप्रहस्य सत्त्वे तादृशधर्मिणि साधनवस्थावगाहिनो व्यभिचारज्ञानस्यैव न सम्भव इत्युभयोरेव व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वम् । अत्रान्वयसहचारप्रहस्य तन्निवर्त्तकत्वं दृष्टान्तविधया दर्शितम् । अन्वयसहचारज्ञानस्यापि न स्वातन्त्र्येण व्याप्तिप्रादुर्भूता न वा विशेषणज्ञानविधया-तदुपपत्त्यपवादार्थानां विशुद्धोपस्थितितोऽपि विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या तद्ब्रह्मसम्भवादिति, यथा तस्यापि व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकतयेव व्यापकताप्रदोपपत्तिस्तथा व्यतिरेकसहचारप्रहस्यापि इति पर्यवसितार्थः । उपयोजित्वमित्यत्रैव न चेत्तस्य सम्बन्धः । तद्ब्रह्मेति-किञ्चिदधिकरणान्तर्भावे-

ण सहचारग्रहेपि, शङ्कातादवस्थात्—अन्याधिकरणान्तर्भावेण व्यभिचारशङ्कासम्भवात् ।

नन्वेकाधिकरणे सहचारग्रहस्याधिकरणान्तरे व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वाभावेपि तदधिकरणान्तर्भावेन व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकता तिष्ठत्येव तावतापि व्याप्तिग्रहोपयोगित्वमक्षतं तादृशशङ्काया अपि तद्ग्रहपरपन्थित्वादित्यत आह अधिकरणविशेष इति । साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरिति । अन्वयसहचारघटकसाध्यवत्त्वांशभानस्येव व्यतिरेकसहचारघटकसाधनाभाववत्त्वांशभानस्येव व्यभिचारशङ्कानिवृत्त्युपयोगित्वादित्यर्थः । तथा चांशान्तरघटिततत्सहचारग्रहपर्यन्तस्य नोपयोगित्वसिद्धिरिति भावः ।

न च साधनवदिदं साध्याभाववदिति व्यभिचारग्रहप्रतियन्धकतायां साध्यवत्त्वांशस्येव तदधर्मितावच्छेदकतया साधनवत्त्वांशस्यापि भानमुपयुज्यते, निर्धर्मितावच्छेदकमानस्य विपरीतज्ञानाविरोधित्वादेव साधनवदिति व्यभिचारग्रहप्रतियन्धकतायां साधनाभावांशस्येव तदधर्मितावच्छेदकतया साध्याभाववत्त्वांशग्रहोप्युपयुज्यत इति वाच्यम् । समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते धर्मितावच्छेदकमानस्यानुपयोगित्वात्, समानधर्मितावच्छेदकत्वेन विरोधितामते साधनादिमत्त्वसमानाधिकरणत्वमात्रेण साध्यादिमत्त्वग्रहस्य तत्समानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावादिभानाविरोधितया सहचारदर्शनस्यैकाधिकरणान्तर्भावेनापि व्यभिचारग्रहविरोधित्वायोगात् । अयमेव वाऽनुशयो दूषणान्तरानुसरणार्थजम् ।

एवं व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेन सहचारज्ञानस्य व्यापकताग्रहोपयोगित्वेऽपि कदाचित्स्वतःसिद्धव्यभिचाराग्रहाप्यपकताग्रहेण व्याप्तिग्राहकसहचारभेदादनुमानभेदो नोपपद्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यजनकत्वे पूर्वपक्षोक्ता व्यतिरेकव्याप्तिर्वाचकोदाहरणप्रयोगानुपपादिरपि त्रुर्वारंवेत्यत आह व्यतिरेकेति । अर्थान्तरादीत्यादिना उक्ताप्राप्तकालत्वादिपदिग्रहः ।

यत्र न साध्यं तत्र न साधनमित्युदाहरणं न व्याप्तिप्रदर्शनपरं अपि तु सहचारमात्रप्रदर्शनायैव तावता व्यभिचारशङ्कानिवृत्तीत्यत एव मानसो व्याप्तिग्रह इति नानाकाङ्क्षितव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनेनार्थान्तरापत्त्यवकाश इति कस्यचित्समाधानमुपन्यस्यति य-

त्विति । अर्थान्तराद्यापत्तेरिति । हेतुप्रयोगानन्तरं गमकतौपदिकव्या-
प्तेरेवाकांक्षितत्वादिति भावः । यच्छब्दादीति । आदिना व्याप्तादिप्र-
हः । वैयर्थ्यादिति । तदसत्त्वेऽपि साध्याभाववति न साधनमित्या-
दित एव सहचारलाभसंभवादिति भावः । उदाहरणस्य व्याप्तिप्रद-
र्शनपरत्वे तद्वैधार्थमेव तदुपयोग इत्याहुः । व्युत्पादयिष्यत इति ।
तस्य-यच्छब्दादेः, व्याप्तिबोधकत्वं-व्याप्तिबोधोपयोगित्वं, यत्पदार्थ-
ज्ञेयद्विधेयं तद्व्यापकतायास्तत्पदोपस्थापितार्थे यद्विधेयं तत्र भावस्य
व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः ।

नन्वेतादृशव्याप्तिज्ञानस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेऽपि तस्यापदार्थ-
त्वे ग्राह्यबुद्धौ भावासम्भवात् साध्यवाचकपदस्य समन्वितापक-
ताविशिष्टस्यार्थलक्षणयैव व्याप्तिबोध उपपादनीयः, तथाच व्य-
तिरेक्युदाहरणादपि लक्षणया कथंचिदन्वयव्याप्तिलाभो भाविष्य-
तीत्याशङ्क्याह न चेति । तदन्वयव्याप्तिबोधार्थं प्रकारान्तरं-तद्वत्-
र्गतघट्टादिपदे हेतुव्यापकत्वादिविशिष्टे स्वार्थे निरुद्धलक्षणा ।

व्यतिरेकव्याप्तिप्रविष्टसाध्याभावसाधनाभावयोः प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यं निवेशयितुं शङ्कते नन्वेति । आत्मत्वादेहेतोर्व्यतिरेकित्वं न
स्यादित्यर्थः । अन्येच्छादेरव्याप्यवृत्तितया आत्मादायपि तदभा-
वसत्त्वेन तं प्रति व्याप्यवृत्त्यात्मत्वादिहेत्वभावस्याव्यापकत्वेन व्य-
तिरेकव्याप्तिप्रमाया अयोगादिति भावः । संयोगादेः-व्यभिचारिहेतोः,
आत्मत्वे-साध्ये, तथात्वं-व्यतिरेकित्वं, अव्याप्यवृत्तेः संयोगादेरभा-
वस्यात्मत्वाभावव्यापकत्वादिति भावः ।

यद्यप्यात्मत्वाभाववति बुद्ध्यादौ संयोगाद्यभावस्याप्यभावसत्त्वा-
त् तस्यात्मत्वाद्यभावव्यापकत्वं व्यापकताव्याप्तिलक्षणप्रविष्टतद्वि-
ष्टामाये प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशेषणस्यात्र प्रयोजनविरहेणानि-
वेशात् । न च तत्र तद्विनिवेशे द्रव्यमिदं संयोगिभेदादित्यत्राव्याप्ति-
संयोगिभेदाभावस्य संयोगस्य साध्याभाववति द्रव्येऽभावसत्त्वेन
साध्याभावव्यापकत्वासम्भवादिति वाच्यम् । संयोगादेर्भेदाभाव-
स्य संयोगरूपत्वेऽपि संयोगिभेदाभावत्वेन व्याप्यवृत्तितया भा-
वपदकत्वात्, अन्यद्योत्पत्तिकाले घटादौ संयोगो नास्तीतिवत् संयो-
गिभेदाभावो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरिति, हेत्वभावत्वेन साध्याभा-

व्यापकतायाः आवश्यकत्वात् । तथापि तद्विनिष्ठाभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदकहेत्वभावत्वरूपव्यापकतानिवेशे घटाभावादिरूपे व्य-
भिचारिण्यतिप्रसङ्गः घटाभावाद्यभावत्वस्य समनियतघटत्वाद्यपेक्ष-
या गुरुत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् , अतस्तद्व्यतिक्रि-
द्यक्तवृत्तिस्वविशिष्टसामान्यकं यद्यत्तदन्यप्रकृतहेत्वभावत्वमेव त-
द्व्यापकत्वं प्रकृते विवक्षणीयम् तथाच संयोगाभावादेः साध्याभावव-
्यतिक्रिद्यक्तवृत्तिस्थविशिष्टसामान्यकत्वासम्भवात्तेन रूपेण
व्यापकत्वमक्षुण्णमेवेति अतिव्याप्तिसङ्गतिः ।

साध्यतासाधनतावच्छेदकयोः साध्यतासाधनतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन निःशः शिरोवेष्टनेनेत्यादि-
न्यायेतानुचित इत्याशयेन ताद्रूप्येणैव तन्निःशयन् तदवच्छिन्नव्य-
धिकरण्यमभावद्वये निवेशयति साध्यतेति । तदवच्छिन्ना-
सामानाधिकरण्यं-तदवच्छिन्नानधिकरणवृत्तिविशिष्टत्वम् , एवञ्च
साध्याभावत्वादिनिवेशवैयर्थ्यात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानाधि-
करणवृत्तिव्यविशिष्टव्यापकतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नान-
धिकरणवृत्तिव्यविशिष्टव्यापकप्रतियोगित्वमिति पर्यवसितार्थः । वि-
शिष्टसत्तायान् जातेद्रव्यं विशिष्टसत्तादित्यत्रातिव्याप्यव्याप्यो-
र्वारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नयो-
र्निवेशः ।

नन्वेवं संयोगाभावाच्च विभागाभावात् एतत्संयोगाभावाच्च
एतद्विभागाभावादित्यादौ प्रतियोगिरूपसाध्यहेतुव्यतिरेकयोः सति प्र-
हादन्नान्तस्यानुमितिर्न स्यात्-साध्याद्यसामानाधिकरण्यरूपविशे-
षणावच्छिन्नव्यतिरेकाप्रसिद्धेरित्याशङ्कामिष्टवत्या निराकुरते सं-
योगाभाव इति । अत्र संयोगाद्यन्याप्यवृत्तिमात्रप्रतियोगिकामावो
विवक्षितः, न तु संयोगाद्यव्यच्छिन्नाभावः-तत्संयोगाद्यभावस्य
साध्यत्वे व्यतिरेकित्वानुपपत्तेर्न्यूनताप्रसङ्गात् , विभज्यमानस्यापि-
द्रव्यस्य सत्त्वे संयोगवति तत्र विभागस्य संयोगार्थिनस्यासत्त्वेन
प्रतियोगिपैयधिकरण्यानवच्छिन्नयोरपि व्यतिरेकयोः व्याप्यव्यापक-
भावासत्त्वेन व्यतिरेकिताया अप्राप्तसम्भवाऽव्यातिशङ्काया एवानु-
दयाच्च । केवलान्वयोति । अन्नान्तपुरुषं प्रति मन्यमव्याप्त्या गम-
क इत्यर्थः । विशेषणान्तरानवच्छिन्नयोरपि संयोगविभागभावयोः

साध्यहेतुभावो व्यतिरेकव्याप्त्यसम्भवनियतः न तु विशेषणान्तर-
विशिष्टयोरपि तथाभाव इत्याह प्रतियोगीति । तत्र-संयोगाभावे
साध्ये, सः-विभागाभावः, तादृशः-प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नः ।
व्यतिरेक्यपीति । व्यतिरेकव्याप्त्यापि गमक इत्यर्थः । तत्र साध्या-
भावहेतुभावयोः साध्याद्यसामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नाद्यसामानाधिकरण्यस्य द्रव्ये सम्भवात्, तत्र
साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयोस्तयोरसत्त्वात्,
द्विक्षणमात्रस्यापिद्रव्यस्य प्रामाणिकत्वे अत्रापि संयोगविशेषाभा-
वस्य साध्यता बोध्या ।

यद्यपि यत्रैककपालक्रियया कपालयोरारम्भकसंयोगकाले
कपालान्तरे क्रिया तदनन्तरं कपालयोर्विभागस्तदनन्तरं कपा-
लद्वयसंयोगनाशस्तत्र घटोत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे घटो द्विक्षणावस्था-
यी स्यात्, सैवाप्रामाणिकी उत्पत्तिक्षणे इन्द्रियसंयोगासम्भवेन द्वि-
तीयक्षणे घटप्रत्यक्षासम्भवात् । तृतीयक्षणे तत्सवैषासत्त्वात् विव-
यनाशकाले प्रत्यक्षस्य सविवादत्वात् । फलसन्देहे सामान्या अप्य-
प्रामाणिकत्वेन तद्विद्वत्कानुमानस्याप्यसम्भवात् । न च कपालत-
त्संयोगादिघटितसामान्या अप्रत्यक्षेणापि ग्रहाण फलैकप्रमाणकत्व-
मिति धास्य, विजातीयसंयोगस्यैव द्रव्यजनकतया तादृशैजा-
त्यस्य फलाभावेनानभ्युपगमसम्भवेन फलानिश्चये सामान्यासि-
द्धैरिति । तथापि यत्र महाघटनाशकाले तदारम्भककतिपयसंयोगा-
वसन्ते तत्र द्रव्यारम्भकतावच्छेदकजातेरावश्यकता, अन्यथा त-
द्वस्तु कपालेषु महाघट एव नोत्पद्येत, एवञ्च तत्र घटोत्पत्तिः साम-
ग्रीयलसिद्धा । तत्र खण्डघटोत्पत्तिपूर्वकालनैककपालीक्रियया तदु-
त्पत्तिकाले कपालद्वयविभागो द्वितीयक्षणे च तत्संयोगनाशे तद्व्यघट-
स्य तृतीयक्षणे नाश आवश्यक इति द्विक्षणमात्रस्यापिद्रव्यं प्रामा-
णिकं भवति । साध्याभावत्वसाधनभावत्वाभ्यामिति । साध्यानधि-
करणवृत्तित्वविशिष्टसाधनानाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभ्यां इत्यर्थः ।
ध्यमिचारिण्यतिप्रसन्न इति । धूमाद्यभावस्यापि इन्द्रियवृत्तिव्यादिविशि-
ष्टत्वेन बहुधाद्यभावस्याप्यत्वाद्वह्व्याद्यभावत्वादिना धूमाद्यभावत्वा-
वच्छिन्नप्रमाणकत्वादिति भावः ।

नन्वभावे प्रमेयत्वादिप्रतियोगिकत्वमदशायां प्रमेयत्वाभावो-

ऽभिधेयत्वाभावव्यापक इत्यादि भ्रमात्प्रमेयत्वादिनाऽभिधेयत्वाद्य-
नुमितेरनुपपत्तिः साध्याभावहेत्वभावयोरप्रसिद्ध्या तत्त्वेन व्याप्य-
व्यापकभावग्रहरूपकारणासम्भवादित्यत आह साध्याभावत्वादिकं
चेति । धैर्यानिर्णयमिति । साध्यीयत्वाभावत्वादिना भासमानत्वरूपतया
ज्ञानघटितामित्यर्थः । तथाच साधनीयत्वधर्मितावच्छेदकतया भा-
समानेऽभावत्वे साध्यधर्मितावच्छेदकतया भासमानाभावत्वाव-
च्छिन्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानं हेतुर्न तु वास्तवसाध्या-
भावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानमित्यर्थः ।

मूले साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेनेति । साध्याभावव्या-
पकतया भासमानो यः साधनाभावस्तदभावतया तत्प्रतियोगितया
वा पक्षे ज्ञायमानेनेत्यर्थः । साध्यभावाभावस्य—साध्याभावविरोधि-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य, साध्यस्य साधनात्—सिद्धेरानुभवि-
त्वात् । व्यापकाभावेन व्याप्याभावावश्यंभावादिति नोक्तार्थे हेतुः—य-
द्द्रूपावच्छिन्नसत्त्वे यद्द्रूपावच्छिन्नसत्त्वावश्यंभावस्तद्द्रूपावच्छिन्नज्ञाना-
त्तद्द्रूपावच्छिन्नसिद्धेरनियमात् । केवलधूमत्वावच्छिन्नज्ञानाद्वद्वित्वाव-
च्छिन्नासिद्धेः । व्यापकाभावत्वेन निश्चितात् व्याप्याभावनिश्चयावश्यं-
भावादित्यस्य तदध्यायेपि तत्सिद्धी तत्सिद्धयवश्यंभावस्य हेतुत्वात्स-
म्भवादुक्तहेतुत्वेन तदभिधानासङ्गतिः । अन्वयेन व्यतिरेकव्याप्तिर्गम्य-
गमकभावेपि नास्य हेत्यन्तरता अस्यैवार्थस्य साधनादित्यन्तेनोक्त-
त्वादित्यतः पूर्वं साध्याभावत्वसाधनाभावत्वाभ्यां व्याप्यव्याप-
काभावज्ञानाद्धेतुमत्त्वेन ज्ञातपक्षे साध्यसिद्धेरनुभविकत्वम् व्य-
तिरेकव्याप्तिर्गमकताहेतुत्वेनोक्तम् ।

इदानीमप्रसिद्धस्याप्यभावरूपसाध्यस्य प्रतियोगितावच्छेदको-
यो धर्मस्तदवच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नोपत्येनाभावरूप-
नाभावरूपहेतुमत्ताज्ञानात्तद्वर्मावच्छिन्नीयत्वेनाभाससिद्धेस्तथात्व-
मित्याह व्यापकीयत्वेनेति । अप्रसिद्धसाध्यकसाधारणीमिति ।
तेन पृथिवीतरमेदादिरूपसाध्यस्य पक्षमात्रगुचितया प्रसिध्यसम्भ-
वात् साध्याभावत्वेन हेत्वभावव्याप्यनाग्रहो न सम्भवतीति सा-
मन्यन्तरकल्पनमावश्यकमिति सूचितम् ।

यद्यप्येकदेश्यनुमताप्रसिद्धसाध्यज्ञानुमितिप्रकारस्याप्येव मूल-
कारणभिन्नतये—ननु पृथिवीतरेभ्यो निघते पृथिवीपा-

दिति व्यातिरेकेणि साध्यमप्रसिद्धमित्यादि-पूर्वपक्षानयताम् ।
पक्षेकदेशे साध्यमप्रसिद्धिमाख्येय्य समाधानासंगतिश्च । तथापि सा-
ध्याभावर्येण्यभाषत्याभ्यां व्याप्तिग्रहरूपा प्रथमोक्तसामग्री तत्र न
सम्भवति प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणासम्भ-
वात् । द्वितीयसामप्रतीतिं न तत्रानुमितिसम्भवः साध्यमन्वेष्ट-
रूपपक्षतादिरदात् । अप्रसिद्धस्य विशेषणस्य ज्ञानविरहेण प्रकारतया
भावासम्भवेनानुमितेः साध्याविशेषणकत्वानुभवाविरोधश्चेति पूर्व-
पक्षाशयेन सन्दर्भशुद्धिनिर्वाहः ।

साध्यमन्वेष्टो न पक्षता मपि तु सिध्यभावः अनुमितेः साध्यवि-
शेषकत्वं नानुभवाविच्छेदम् । यदि चास्यव्याप्तियोधमन्वेष्टेणापि
पृथिवीतरमिष्टेयाद्यनुमितिरानुभाषिकी, तदाऽभावविशेषकानुमि-
त्यनन्तरमेव तादृशानुमितिरूपमन्वेष्ट्या पूर्वानुमितेरेव विशेषण-
ज्ञानावात् । यद्यः प्रतियोग्यधिकरणज्ञानसत्त्वेऽज्ञातोऽभावः प्रत्यक्षे
विशेष्यतयेव भासते अनन्तरं च विशेषणतया विशेषणज्ञानस्य
वृत्तत्वादित्येकदेशिमतरस्याप्यन्ये त्रित्यादिना उपन्यासः सङ्गच्छत
इति व्यापकभावनेत्यादिमूले व्यापकभावनिश्रयाद्याप्याभाव-
सिद्धिर्लाभायाभावपदद्वयमभावनिश्चयाधेयतया व्याचष्टे अभिप्राय-
ति । व्यापकभावनिश्रयेऽपि प्रतिबन्धकवाधवृत्त्यादिसत्त्वे व्याप्याभा-
वानिश्रयासन्निश्रयावश्यभावकथनासङ्गतिरत प्ररपति अवश्यभाव-
श्चेति । व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो व्यापकभावनिश्र-
यात्सिध्यतीति मूलाशयमनिरासायाह यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीति । यद्रू-
पावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविपर्ययोत्यर्थः । फलमिति व्यापकभावनि-
श्चयफलमित्यर्थः । प्रतियोगितायां व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्व-
माननिपमश्च व्याप्तिरादे सिद्धान्तलक्षणव्याख्यायसरे प्रपञ्चिन्न इति ता-
त्र तत्कथनम् । व्यापकस्य द्वित्वावच्छिन्नभावनिश्रयात् व्याप्याभावा-
सिद्धेराह येन रूपेणेति । यद्रूपे व्यापकत्वावच्छेदकत्वं गृह्यत इत्यर्थः ।
तद्रूपावच्छिन्नोपलब्धनाभाववत्ताज्ञानमिति योजनम् । सम्बन्धविधेया
तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहसाध्यावच्छिन्नमित्यर्थः । एवं
सति तद्रूपावच्छिन्नप्रतीतिधर्मिकवृत्त्याम् तदज्ञानं पृथक् तद्रूपाव-
च्छिन्नभाववत्ताज्ञानमप्यनुमितिजनकम् । त्रिंशद्विपर्ययोत्यर्थः ।
मितिहेतुत्वमिति नैयायिकाभिमतानियमस्यान्यथैवस्थले इत्याशयः ।

सर्वत्रैव तादृशानियममुपपादयितुं प्रकृतेऽपि विशिष्टपरामर्श इत्युच्यते । व्यापकत्वाविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन वेति । व्यापकतावच्छेदक-
त्वाविशिष्टवाहित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसम्बन्धेन प्रतियोगिवि-
शेषिताभाववत्ताद्वाने हेत्यर्थः । व्यापकत्वसहितवहित्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताज्ञानं हेतुरिति यथाश्रुतार्थो न, साधु-वहित्वव्यापकता-
नवच्छेदकत्वग्रहदशायामपि द्रव्यत्वादिना वह्न्यादेर्धूमादिव्यापक-
ताग्रहादधूमव्यापकवह्न्यभाववानिति ज्ञातसम्बन्धेन धूमाद्यभा-
वासिद्धिप्रसङ्गात्, महानसीयवह्नित्वादो धूमादिव्यापकतानव-
च्छेदकत्वग्रहे धूमादिव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्ववन्महानसीयव-
ह्न्यभावाच्च पर्येत इत्यादिज्ञानादिव तत्र धूमाभावानुमितेरनु-
भवविरोधेनेष्टापत्तेरयोगात् । परामर्शोपपादनप्रकारश्च-गुरुधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमेन प्रदर्शितः, अन्यथा स्वरूपतो मृद्धिः
त्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकत्वाविशि-
ष्टत्वादिना वह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न च
व्यापकतावच्छेदकत्वादिमुपलक्षणतया प्रतियोगितावच्छेदकव-
ह्नित्वांशेऽग्राहमानमेव ज्ञानमनुमितिहेतुः सम्भवतीति गुरुधर्मस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावेपि निस्तार इति घाच्यम् । प्रतियोगिनि-
तद्विशेषणे चोपलक्षणतया प्रकारभावानुगममान् । एतन्मते च का-
रणतावच्छेदके वह्नित्वादेर्विषयिता न विशिष्य निरेक्ष्यते किन्तु
व्यापकतावच्छेदकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयितात्वे-
नैव, अतो धूमव्यापकतावच्छेदकेऽन्धनत्ववदभावप्रानित्यादिज्ञानघार-
णाय व्यापकतावच्छेदकत्वसहिततद्धर्मितावच्छेदकतापन्नधर्माव-
च्छिन्ने प्रतियोगिविषयतावच्छेदकतापर्याप्तिर्निरेक्ष्या । यत्र
व्यापकतावच्छेदकत्वधर्मितावच्छेदकतया वह्नित्वांशे पूर्वज्ञानवृत्ति-
त्वादिष्विशिष्ट भासते तत्रानुमितिरिष्यत एव, तत्र विशिष्टवह्नि-
त्वादेरेव व्यापकतावच्छेदकतया भासते वह्नित्वाद्यविशेषात् ।

(द्वी०) व्यापकप्रतियोगिकस्याभावस्यातिप्रसक्तत्वात् । व्या-
पकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतस्य च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य
सम्भवतोऽप्यमार्भत्रिकत्वात् । कारणानुगमः परं परित्रित्व-
नीयः । एतच्च वार्त्तिपूर्वव्यापको वह्न्यभाववाश्यापमिनि ज्ञानो-

दधूमव्यापकवन्हाभाववानयमिति ज्ञानाद्वा निर्धूमोऽयमिति
धीरिति । धूमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
ववानयमिति ज्ञानादित्यपि कथित् ॥

(गा०) यथाश्रुतव्यापकाभाववत्ताज्ञानहेतुतां दूषयति व्याप-
कप्रतियोगिकस्येति । व्यापकत्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिविशे-
पितस्येत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वात्—अजनकविशिष्टव्यापकाभावादि-
ज्ञानविषयत्वात् ।

ननु व्यापकत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानहेतुत-
या विशिष्टव्यापकाभावज्ञानावगुमितिचोर्णयित्वत आह व्यापक-
त्वावच्छिन्नेति । धूमादिव्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्ये-
त्यर्थः । असार्थत्रिकत्वादिति । धूमादिसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणे इदादावसत्त्वादित्यर्थः ।
तथाचान्नान्तानां इवादी वन्हाभावेन धूमाभावाद्यसिद्ध्या तादृशा-
भापज्ञानस्य न हेतुतासम्भव इति भावः । ननु सर्वत्र व्यापकताव-
च्छेदकप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसत्त्वेन व्यापकत्वावच्छिन्नाभावः प्रसि-
ध्यत्येव न कथं तस्यासार्थत्रिकत्वाभिधानमित्यत आह सम्बन्धवि-
शेषेति । व्यापकतावच्छेदकीभूतसयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकस्येत्यर्थः । सम्भवतोपि-गुणादौ प्रसिद्धतोऽपि ।

ननु प्रथमकल्पे व्यापकतावच्छेदकधर्माणां यत्तत्तत्त्वेन निवेशा-
त्तदननुगमेन द्वितीयकल्पेऽपि व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धानां विशिष्य
निवेशनीयतया तदननुगमेन कारणाननुगमाद्यभिचार इत्यत आह
कारणाननुगम इति । कारणाननुगमप्रयुक्तदोषोद्धार इत्यर्थः । वि-
स्तनीयः—प्रयासेन कर्त्तव्यः । तथाच कारणस्यानुगमासम्भवे वि-
शेषधर्माणां कार्यतावच्छेदकतामुपगम्य व्यवभिचारो वारणीयः ।
विशेषधर्मश्च जातिविशेषरूपः तत्तत्कारणानन्तर्यरूपो वेति भावः ।
प्रथमकल्पानुसारेण जनकज्ञानाकारं दर्शयति वहिर्धूमव्यापक इति ।
इति ज्ञानात्—इत्याकारकात् समूहालम्बनात् ज्ञानद्वयाच्चेत्यर्थः ।
द्वितीयकल्पानुसारेणाह धूमव्यापकेति । धूमव्यापकतावच्छेदक-
पहिव्यवदभावानित्याविज्ञानादित्यर्थः । निर्धूमोऽयमिति । यद्यपि नि-
र्धूमोऽयमिति युद्धेः धूमाभावविशिष्टवृद्धितयाऽप्रसिद्धताव्यक-

परामर्शान्न तादृशानुमितिः प्रथमं सम्भवति । तथापि अत्र धूमाभा-
 य इति साध्यविशेष्यकानुमित्यनन्तरोत्पन्नानुमितेरेवाकारप्रदर्शनप-
 रमिदम्, आनुभविकसाध्यविशेषणकानुमित्यनुरोधेनैव साध्यवि-
 शेष्यकानुमितिरूपेयते न त्वनुभवसिद्धा सेति न तदाकारप्रदर्शनम् ।
 अथवा विशिष्टविशेषणकेऽपि विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवै-
 शिष्ट्यानवमाहिष्ठाने न विशिष्टविशेषणज्ञानापेक्षा ज्ञानत्वादिनिर्वि-
 कल्पकानन्तरं जानामीत्याकारकज्ञानत्वादिविशिष्टप्रकारकानुव्यव-
 सायं स्वीकृतवतो मणिकारस्याप्यनुमतमिदम् । काञ्चनमयत्वादि-
 विशिष्टगृहेः प्रागप्रतीत्या उपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवाहिकप्रकारका-
 नुमित्यसम्भवकथनं च तस्य विशिष्टविशेषणकज्ञानमात्र एव विशि-
 ष्टविशेषणज्ञानं हेतुरिति प्राचीनमतानुसारेण । अत एव तत्र दीधि-
 तिकृता विशिष्टप्रसिद्धिमन्तरेणापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन
 विशिष्टप्रकारकानुमितेः सम्भवो दर्शितः । तथाच धूमव्यापकय-
 हपभावयानित्यादिज्ञानाद्धूमाभावविशिष्टविषयकज्ञानमन्तरेणापि
 धूमाभावधानयमिति ज्ञानं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या सम्भवति
 अभावत्वादिसामान्यलक्षणया अभावत्वादिना कदाचिद्धूमाभाव-
 स्य ज्ञानात्तन्मूलकतत्स्मरणेन विशेषणज्ञानघटिततत्सामग्रीसम्भ-
 वात्, अनुमितिसाधारण्यात्स्वरूपतस्तद्विशेषणकतद्विशिष्टबुद्धौ
 तज्ज्ञानहेतुताया अप्रामाणिकत्वाच्च । तथाच तन्मतानुसारेणैव नि-
 र्धूमोयमित्याकारप्रदर्शनम् ।

यद्विद्येन्धनत्वद्रव्यत्वादिनामाधर्मावच्छिन्नाभाधानानुपलक्षणीभू-
 तव्यापकतावच्छेदकत्वेन भासमानं यद्विद्येन्धनत्वादि तत्पर्याप्तप्र-
 तियोगितावच्छेदकताकत्वरूपानुगतवर्मप्रकारेण ज्ञानं व्याप्याभाधा-
 नुमितौ हेतुः, प्रतियोगितासंसर्गक एव ज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदका-
 दावुपलक्षणधर्मभावानुपगमात्, अतो जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिता-
 काभावो भूतल इति वाक्यं प्रमाणं अप्रमाण तु जातिमात्रास्तीत्या-
 येयेत्युपपद्यत इति युक्तं मतमाह धूमव्यापकेति ।

अत्रेदमस्वरसर्वाजम्-गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया द्य-
 स्थापितत्वाधिकरूपेण धूमव्यापकतावच्छेदकयद्विद्येन्धनभावजा-
 नित्यादिप्रतियोगितासंसर्गकज्ञानकारणत्वमेवाचितं, न तूक्तप्रतियोगि-
 ताप्रकारकज्ञानहेतुत्वं तज्ज्ञानावच्छेदकगर्भे प्रतियोगितावच्छेदकता-

पर्याप्त्ययमिति निवेशेन सौरवात्, अन्यथा महानसीयवद्विवाच-
च्छिन्नाभावस्यापि धूमव्यापकतावच्छेदकवद्विवाचछिन्नप्रमावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतया व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन ता-
दृशाभावविषयकज्ञानावसानत्वस्य पक्षेतादौ निर्धूमत्वसिद्धिप्रसङ्गात् ।
प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानहेतुतामते व्यापकतावच्छेदकत्वतद्वर्जिता-
वच्छेदकतापप्रधर्मोभयावच्छिन्ने प्रतियोगिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकता-
याः स्वरूपतः पर्याप्तिनिवेशेनैव प्रतियोगितावच्छेदकगर्भे प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रविष्टस्य वैशिष्ट्यादेरधिकस्य विशिष्टाभावाविबुद्धौ
भानेन प्रतियोगिविषयतावच्छेदकतायाः उक्तमवधर्मविशिष्टं पर्या-
प्त्यादनतिप्रसङ्गेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्ययमादिष्टानि-
वेशात् ।

यत्तु महानसीयवद्विवाचच्छिन्नाभावस्यापि धूमादिव्यापकता-
वच्छेदकपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं दुरुपह्वं-तत्प्रतियोगि-
तावच्छेदकप्रविष्टयोर्वद्विवाचमहानसीयवद्विभिन्नत्वयोरेव धूमव्यापक-
तावच्छेदकत्वात्, तथा चोक्तद्वारेण महानसादौ तादृशाभावज्ञाना-
भिर्धूमत्वसिद्धिप्रसङ्गः तत्तारणाय धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणप्रकारकज्ञानमिश्रं यत्प्रकारकज्ञानं
तत्त्वमेव व्यापकतावच्छेदकत्वं तदाध्यपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
ताकत्वप्रकारेणाभावज्ञानमेव हेतुरूपेते । तादृशव्यापकतावच्छेदक-
त्वं च यत्तत्त्वगर्भतया न विशिष्टैकार्थरूपमिति न विशिष्टपरामर्श-
सम्भव इत्यस्वरस्योक्तम् ।

तदसत्-मयं सति व्यापकत्वविशिष्टवद्विवाचवच्छिन्नविषयक-
ज्ञानस्यापि विशिष्टपरामर्शत्वासम्भवात्, एवमन्वयिरूपले विशिष्ट-
परामर्शनिर्वाहो न स्यात्-तत्रापि धूमादिवेतुना महानसीयवद्विभिन्न-
वद्विवाचवच्छिन्नस्य महानसादौ सिद्धिद्वाराण्य निरुक्तयत्त्वघटित-
व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारकसाध्यतावच्छेदकज्ञानस्यैवानुमितिहेतु-
ताया उपपन्नत्वात् । यदि च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तधर्मपर्याप्त्यधिकरणत्वमेव व्या-
पकतावच्छेदकत्वं मिश्रितयोर्महानसीयवद्विभिन्नत्ववद्विवाचयोस्तादृ-
शप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकरणयोरपर्याप्तौ यो धर्मस्तत्पे-
र्याप्त्यधिकरणतायास्तादृशयोरसत्त्वात् तादृशयोस्तदवगादिज्ञानधूम

केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ।

एवेत्यभ्रान्तस्य महानसादौ तादृशसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसिद्धि-
प्रसङ्गो यत्त्वत्त्वाघटितोक्तव्यापकत्वाद्यगादिविशिष्टपरामर्शहेतु-
यापि शक्यधारण इत्युच्यते । तदा व्याप्याभावानुमिती निरुक्तव्या-
पकतावच्छेदकताथयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकृतेनाभावाव-
गाहिनो विशिष्टपरामर्शस्य हेतुतोपगमेन 'महानसीयवृद्धिभिन्नवृद्धि-
त्वाद्यवच्छिन्नाभावेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावसिद्धिर्वारयितुं शक्य-
त इति ।

(चि०) अथैवं न साऽनुमितिः कल्मषतद्धेतुलिङ्ग-
परामर्शाभावात्, अन्यथाऽननुगम इति चेन्न । अनु-
मितिमात्रे व्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवम-
तिप्रसङ्गः, अनुमितिसामान्यसामग्र्यां सत्यामप्य-
नुमितिविरहादनुमित्यनुत्पत्तेः, विशेषसामग्रीसापे-
क्षाया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् ।

(दी०) व्याप्तिज्ञानस्येति । अत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्यतिरे-
कव्यापकताग्रहणियतविषयताकोऽर्थोऽभिमतः । पक्षस्य पक्षताव-
च्छेदकस्य वा ज्ञानप्रनुमितिमात्रे हेतुरित्यपि, वदन्ति ।

(गा०) नान्वयव्यतिरेकव्यापकतासाधारणव्यापकताकृत्यस्या-
नुगतस्य दुर्वचतयाऽनुमितिसामान्ये व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्याभिधानं
न सङ्गच्छते इत्याशङ्क्याह अत्रेति । अन्वयेति । अन्ययव्यापकत्वे व्य-
तिरेकव्यापकत्वे च भासमानेऽप्यदयं भासते योऽर्थोऽभावत्वादिः स
यिवक्षित इत्यर्थः । अन्ययव्याप्तिज्ञानेऽप्यभ्यभासमानस्य साध्यताय-
च्छेदकस्याप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकपरामर्शसद्भादकृतया व्यतिरे-
कव्यापकत्वोपादानम्, साध्याभावव्यापकतात्मकप्रतियोगित्वाभाव-
स्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेऽप्यदयं भासतेऽपि तद्विषयक्यस्यान्ययव्याप्ति-
ज्ञानासंप्राप्तकृतयाऽन्ययव्याप्तिरुपादानम् ।

यस्तुतस्तु यत्रावत्यादिविषयकत्वं उभयव्याप्तिज्ञानानुगमकमि-
त्येतत्स्फोरणाय उभयव्यापकताघटकत्वेन तादृशपरार्थोपादानम् ।

मतान्तर्ग्राह पक्षस्येति । स्वयिदोष्यस्यात्यर्थः । स्यं फलोभूता-

नुमितिः । समानविशेषकत्वस्यातन्त्रत्वेऽनुमितिपूर्वं तद्विशेष्यज्ञाना-
नियमात् पक्षतावच्छेदकस्येति । स्वविशेष्यतावच्छेदकधर्मस्येत्य-
र्थः । अनवच्छिन्नप्रकारताश्रयस्येति परमार्थः ।

अत्र चास्वरसः स्वपदार्थान्तर्भावे तदनुगमात् । तदनुगताभावे
च पक्षादिविषयकत्वस्याव्यावर्तकत्वात् वस्तुमात्रस्यैव पक्षत्वात् ।

(चि०) अन्वयिव्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च
नास्त्येव ।

(दी०) अन्वयिनि ताद्रूप्येण वह्निर्वादिना,
व्यतिरेकिणि तु इतरप्रतियोगिकत्वेन वह्नयभावादिनिषेधतया
सिद्धिरित्यनुभावसिद्धः कार्यगतो विशेषः कारणाविशेषजन्यताव-
च्छेदकम् । अत एव तत्र तत्र सर्वत्र व्यतिरेकिणि तस्माच्च तथे-
त्येव निगमनशरीरम् ।

अन्वयिना वह्नयभावेन धूमाभावसिद्धौ धूमाभावत्वं प्रकारः
व्यतिरेकिणि तु तात्सिद्धौ प्रत्यक्ष इव प्रतियोगितया धूमः प्रकारः
इति वदन्ति ।

इत्थं च हृदो धूमाभाववाच्य वा पर्वतो वह्निमात्र वेसादिनि-
ज्ञासायां विप्रतिपत्तावुद्देश्यायाः साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्य-
वृत्तप्रतीतिरनुपयोगिनो व्यतिरेक्युदाहरणादेः कथमवतार इति
विभावनीयम् ॥

केचित्तु अन्वयव्याप्तिज्ञानानन्तरत्वादिकमेवानुपगतिकत्व-
याः अन्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

अन्यतरत्वेन तादृशपरामर्शयोः कारणत्वमित्यपि काश्चित् ।
इति केवलव्याप्तिरोक्तीर्दीधितिः ॥

(गा०) पक्षतावच्छेदकत्वाच्च विशेषसामग्र्यरूपयोरन्वयव्य-
तिरेकव्याप्तिज्ञानयोः परस्परव्यभिचारः कार्यव्यभिचारादेव निरसनी-
यः । अनुमित्योर्व्यभिचार्यं च जातिविशेषाभ्यामन्वयव्यतिरेकपरामर्श-
क-

यजन्यानुमितौ संकरेण तेत्तत्परामर्शजन्यतावच्छेदकतया जातिद्वय-
कल्पनासम्भवात्, अतस्तादृशानुमित्योर्विधेयाविषयतावैलक्षण्येन वै-
चित्र्यमुपपादयति अन्वयिनीत्यादिना । ताद्रूप्येण बाह्यत्वादिना सिद्धि-
रित्यभिमेणान्धयः । व्यतिरेकिणि त्वितरप्रतियोगिकत्वेनेति । इतरभेद-
साध्यकेऽनुयोगितासम्बन्धेनेतरप्रकारेणेत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेनेत-
रावच्छिन्नस्य हेतुव्यापकताज्ञानादपि तादृशरूपेणानुमित्युत्पत्त्या तत्र
व्यतिरेकव्यासिद्धान्त्यभिचार इति याच्यम् । तादृशहेतुव्यापकता-
ज्ञानादनुयोगितयेतरविशिष्टस्य वैशिष्ट्यमानाद्यतिरेकिपरामर्शात्सा-
ध्यप्रसिद्ध्यनन्तरं केवल विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्यैवेतरविशेषि-
तभेदानुमितेः, साध्याप्रसिद्धिदशायां चेतस्प्रकारेण भेदविशेष्यकप-
क्षप्रकारकानुमितेरुपगमेन वैलक्षण्यात् । न चेतद्व्यापकीभूताभाध-
प्रतियोगिमत्ताज्ञानजन्येतरभेदानुमितेरन्वयिहेतुकानुमितित उक्ती-
त्या वैलक्षण्योपपादनेऽपि इतरभेदाभावव्यापकीभूताभाधप्रतियोगि-
मान्पक्ष इति ज्ञानजन्येतरभेदत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्या अनुमि-
तेरितरभेदत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानजन्यानुमितितो वैलक्षण्यं दुर्ध-
चमिति वाच्यम् । तत्रानुपदवश्यमाणरीत्या व्याप्यतावच्छेदकतया
गृहीतेतरभेदाभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैवानुमित्युपगमात् । बहुपा-
दिभावसाध्यकव्यतिरेकिलिङ्गकानुमितेर्वैलक्षण्यमाह बहुपभावादी-
त्यादिना । बहुपभावादिनिषेधतया-बहुपभावाद्यभावत्वेनेत्यर्थः । ते-
न रूपेण व्यापकताज्ञानजन्यानुमितेस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपतया
व्यतिरेकिणि च तद्रूपेणानुमितेस्ताद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया
विशेषो बोध्यः ।

इति श्रीमद्भट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितानुमानभाष्यार्थो
केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ॥

(चि०) ननु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादिति व्यतिरेकिणि साध्यमसिद्धं, तथाच न व्यतिरेकिनिरूपणं न वा पक्षत्वं न वा लिङ्गजन्यसाध्यविशिष्टतज्ज्ञानं-तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात् । अथ साध्यं प्रसिद्धं, तदा यत्र प्रसिद्धं तत्र हंतोरवगमेऽन्वयित्वं, अनवगमे असाधारण्यम् । किञ्च इतरभेदो न स्वरूपं अधिकरणप्रतियोगितोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः । नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिमत्त्वं, तादृि पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव । न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति धार्यम् । जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् । अन्योन्याभावस्तु भेदो यद्यपि साध्यं सम्भवति-वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वादन्योन्याभावग्रहस्य, तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य प्रसिद्धिः । न च जलादिप्रत्येकान्योन्याभावः साध्यः, असाधारण्यप्रसङ्गात् ।

वटुकनाथशास्त्रिकृतं व्यतिरेकिविवेचनम् ।

यत्कृपालशतो मूको जायते वाग्विद्वांश्च ।

त नत्वा श्रीगुरु कुर्वे व्यतिरेकिविवेचनम् ॥

नन्विति । यद्यपीतराप्रतियोगिकमेवाभावे साध्ये विशेष्टवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावपर्यवसायित्वेनेतराप्रतियोगिकमेवावु-
मिति विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनापि विशिष्टवैशिष्ट्यनिर्वाहेण
साध्यविशिष्टज्ञानस्य पक्षताघटकसदेहस्य च सम्भवात् व्यतिरेकिनि-
रूपणस्य च यादेतराप्रतियोगिकमेवाभावाच्छिन्नं तत्र पृथिवीत्वामिच्छि-

अमित्याकारकस्य सम्भवात् इतराप्रतियोगिकभेदावच्छिन्नयोर्जला-
दिघटयोः पृथिवीत्वानवच्छिन्नत्वात् एकत्र तस्यावृत्तेरन्यत्र वृत्ता-
वप्यसमाप्तेः तादृशावच्छिन्नत्वस्य च हेतुत्वात् । तथापि विशिष्टा-
भावप्रकारिकैव धीः स्यात् न त्वितरभेदप्रकारिका । विशिष्टाभाव-
स्य विशेषणाद्यभावरूपत्वेऽपि विशिष्टाभावत्वप्रकारिका धीः
स्यात् । भावे वा इतराप्रतियोगिकाभावत्वं प्रकारः स्यात्, न त्वित-
रप्रतियोगिकत्वमेतश्चेदशप्रतीतिरीदृशसाध्यप्रसिद्धावेवेति अवसे-
यम् । अन्वयित्वमिति । तथाच अन्वयसहचारज्ञानदेव तत्र निर्वा-
हे गुरुतरस्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्यक्त्वने किं प्रयोज-
नमिति भावः । नन्वनवगमे कथमसाधारण्यं ? किन्तु तदग्रह एवे-
त्याशंकायामाह किञ्चेति । नन्वन्योन्याभावरूपो भेदः साध्य इत्यत-
आह अन्योन्याभावसिचति । असाधारण्येति । जलभेदवत्तया नि-
श्चिते घाटादौ पृथिवीत्वस्यासत्त्वादिति भावः ।

(चि०)अथ पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन ते-
जोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जला-
दिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति
जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम्, एक-
विशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरयुद्धेरेव विशिष्टवैशि-
ष्ट्यज्ञानात्, एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्य-
तिरेकादिनिरूपणम् । यद्वा पृथिवी जलादिभिन्ना न वे-
ति प्रत्येकं त्रयोदशसंशयनिपण्याणां त्रयोदशान्यो-
न्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेका-
दिनिरूपकः । न चैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यति-
रेकैवैपर्थ्यम्, साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः । न धा-
साधारण्यम्, समुदितान्योन्याभावानां साध्यत्वे
सपक्षाभावादिति चेन्न ।

साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकनिश्चयो भवत्येव

साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य यञ्जलेपत्वात्, तथा
 च संशयरूपा साध्यसिद्धिरिति सिद्धयन्वयम् । ए-
 तेन पृथिवी जलादिभ्यां भिद्येति विप्रतिपत्तिरूपवा-
 दिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिषेधकत्वात् सा-
 ध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम् । वाक्यादेव पृथिव्यां सा-
 ध्यसिद्धेरप्यतिरेकवैयर्थ्यात् । न च तद्वद्वौ वादिवा-
 क्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् निश्चयेऽपि संशय इ-
 ति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीनि वाच्यम् । तर्हि संशयप्र-
 सिद्धे साध्य, तस्य च न व्यतिरेकनिश्चयकत्वमित्युक्तं
 त्वात्, स्वार्थानुमाने तदभावात् ।

"(वि०) मनु तेजोमदमिशिष्टं जलादिभिन्नत्वमुक्तसंशये न कथं प्रसि-
 द्धं तेजोभिन्नत्वस्य जलादिद्वयमिन्नत्वस्य च पृथग्भूतयोक्तसंशये-
 नावगाहनेपि विशिष्टस्य पूर्वप्रसिद्धेरत आह एकेति ।

यद्वैति । पूर्वमेकसंशयपिपथे संशयात्तरोत्पत्तिरित्युक्तम्, अनुनामसू-
 चालंघनवदेकदेव संशये तावज्ज्ञेदाः क्षोद्य इति भेदः । साध्यनिश्चयार्थ-
 मिति । उक्तसाध्यप्रसिद्धेः संशयकत्वादिति भावः । असाधारण्यमि-
 ति । अनुमितिपिपथतावच्छेदनावच्छिन्नसाध्यवतः सयक्षत्वेन वि-
 वक्षितवाङ्मायमसाधारण इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्य-
 निश्चय इति । यद्यपि यत्र सन्देहः तत्र व्यतिरेकसन्देह उपपद्यते, न
 ह्यन्यत्र सन्देहान्यत्र तत्सन्देहः अनुच्छेद्यतापत्तेः, तथाच पक्षे संश-
 येऽप्यप्यत्रास्तु व्यतिरेकनिरूपणम्, तथापि निश्चायकभावेन सं-
 शयस्त्र यञ्जलेपत्वमुक्तम् । न च तदभावात्, क्वचिदपि निश्चयभावेन
 निश्चायकप्रसिद्ध्या तदगर्भयोऽपानुपलभ्यमाणात् । न च यावदुप-
 लब्धमङ्गमा मास्तु प्रतियोगिसत्ताविरोधित्वगर्भास्त्विति वाच्यम् ।
 तत्रापि प्रतियोगिसत्तानुसृतिपलभ्यप्रतियोगिकत्वमित्यग्रे वक्ष्य-
 माणात् । न च निश्चयार्थसिद्ध्या निश्चयापादनं भवतीति । योग्या-
 नुपलब्धमङ्गमास्त्यादर एव स्फुटत्वात् । न च जल जलादिनयोवशा-
 न्नोन्याभावसमुत्पादाविवेकं तदेकेशमात्रवत्त्वादिति सामान्यतो
 दृष्टानुमानाविविध इति वाच्यम् । यच्च दूष्यामनुगतधर्मस्य व्या-

प्यनाच्छेदकस्याभावे तादृशसामान्यतोदृष्टस्य दृष्टत्वात् । अन्य-
था यद्वेधस्य उत्तत्तद्विनामिति सामान्यतो दृष्टादर्थसिद्धेः सर्वत्र व्य-
तिरेकिविलयाप्रत्येकसमर्थनस्याप्यनौचित्यात्, प्राक् नास्तितानुमा-
नमपि तद्वत्तयाऽस्मर्थमाणात्वे सति स्मर्थमाप्यत्वहेतोरन्वयाप्रतीतो
व्यतिरेक्येव तदुभयानुवतारे प्राक्नास्तीतिबुद्धेः सिद्धेः । किञ्चाक्त-
सशयप्रसिद्धस्यासदर्थस्यापि सिद्धिप्रसङ्गः । न च व्यतिरेकेऽनिष्ट-
प्रसङ्गः सशयोपस्थितस्यापि तस्येव हतौ व्याप्तिप्रदः, सशयोपस्थित-
तस्य व्याप्त्यप्रदेण तन्मूलकानिष्टप्रसजनाभवान् । यत्तु अनुव्यव-
सायोपनयेन निश्चयरूपाप्रसिद्धिरिति । तत्र । यादृशो निश्चयो व्या-
प्तिप्रादको अनुव्यवसायस्य तथात्वाभावादिति अल धिस्तरेण ॥

(केवलव्यतिरेकिसिद्धान्तः)

(चि०) उच्यते घटादावेवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षतः
प्रसिद्धिः घटो न जलादिरिति प्रतीतिः । नन्वयमन्यो-
न्योभावो न प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभाव-
त्वात् परमाणुससर्गाभावयत् योग्यानुपलब्धेरभाव-
ग्राहकत्वात् नयनोन्मीलनानन्तर स्तम्भः पिशाचो
न भवतीति-प्रतीतिर्वायकचलेन वायुर्गतीतिरल्लिङ्ग-
ग्रहोपक्षेपत्वादिति चेत् । न । यो ह्यनुपलम्भोऽधिकरणे
प्रतियोगिप्रत्ययविरोधी सोऽभाव ग्राह्यति न तु यो-
ग्यानुपलब्धिमात्रम्, अन्यथा बाधो रूपाभावप्रतीति-
यत् जलपरमाणो पृथिवीत्वानामग्रदप्रसङ्गात् । अदि-
करणे प्रतियोगिसत्त्व-तर्कितं-यदि हि स्तम्भः पि-
शाचः स्यात् स्तम्भयदुपलभ्येत न पिशाच्यानुपलम्भः
स्यात् । न च पृथिवीजलाद्विगत जलावृत्तिर्यमवत्त्वा-
त्तेजोयत्, परमन्येभ्योपि भेदसिद्धौ यादृशभित्ते-
ति विशेषणं दत्त्वा समग्रापनेदमाधनादन्वयिनः न

पृथिव्यां त्रयोदशभेदसिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणेति
वाच्यम् । जलादिभिन्ना सती समवायिभिन्नेति
बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेति बुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्य-
त्वात् । न च घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्ध-
साधनम्, सर्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यमतीतेरभा-
वान्, पक्षतावच्छेदकनानात्वे हितम्, अत एवा-
नित्ये बाह्यनसे इत्यत्रानित्या यागिति बुद्धेरुद्देश्यायाः
सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम्, अन्यथानुमानमात्रोच्छे-
दात् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात् । न च घटः कथं
पक्षः साध्यनिश्चयेन संशयसिपाधयिषयोरभाषादि-
ति वाच्यम् । सर्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति सं-
शयस्य तत्प्रकारकसिपाधयिषयाश्च सामान्यतो
घटविषयत्वात् घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा, अ-
तस्तेन रूपेण संशयसिपाधयिषे न स्तः, पृथिवीत्वेन
ते भवत एव धूमवान् वह्निमानिति धूमवत्त्वेन वह्नि-
निश्चयेषु पर्वते वह्निसंशयवत् ।

(वि०) अयोग्यधर्मानवच्छिन्नयोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वमभाष
प्रत्यक्षे तन्ममित्याशयनाशङ्कते नन्विति । योग्यानुपलब्धेरिति । प्रतियो-
गिनो योग्यस्यानुपलब्धेऽप्यर्थः । तथाचाधिकरणेषु मध्ये निवृत्तिश्च
यामावविशिष्टो यो दश प्रतियोगिमत्वविरोधी-प्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धसंसर्गाधिकरणत्वसम्बन्धन प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिमत्तया आपादितसाक्षात्कारकः स देशोऽमाध प्रा-
ह्यति अतीन्द्रियप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात्
इत्यर्थः । नन्विति । तुल्यत्वं तत् इत्यर्थः । नातो निवृत्तयोग्यतास-
हितैव नियक्तानुपलब्धिरभावलौकिकप्रत्यक्षे कारण व्यतिरेक
व्यभिचारादित्यर्थः । अन्यथा-योग्यप्रतियोग्यानुपलब्धिरूपयोग्य-
तायाः अभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वे । प्रसङ्गादिति । उक्तयोग्यताया

स्तत्र सत्त्वादिति भावः ।

ननु अत्यन्ताभावादिग्रहे अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वमप्रसिद्धम्, तथाच कथं तद्विरुद्धगमानुपलब्धिः प्रसिद्धेत्यत आह अधिकरण इति । तर्कितं-प्रसञ्जकीकृतम् । तथाचाधिकरणे यत्र प्रतियोगिसत्त्वेनापादकेन प्रतियोग्यालम्भः आपाद्यते तत्र तदभावः प्रत्यक्षः, तेन योग्यप्रतियोगिको योग्याधिकरणको चाऽन्योन्याभावः संसर्गाभावो वा यत्रैव यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वेनापादितेन तद्योपलम्भः आपाद्यते तत्र तथाऽनुपलम्भस्तदवच्छिन्नाभावं गमयति चायौ रूपाभाववत् रूपवदन्योन्याभावस्य घटे मनोन्योन्याभाववत् मनस्त्वात्यन्ताभावस्यापि तुल्यवदाभासमानत्वात् प्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगिकोपलम्भाभावविषयत्वेनैवाभावस्य योग्यत्वात् । न तु योग्यप्रतियोगिकत्वेन संसर्गाभावे योग्याधिकरणत्वेनान्योन्याभावे योग्यता गौरवात् उक्ततुल्यानुभवव्याघाताच्चेति तात्पर्यम् । यदि हीति । स्वम्भः पिशाचः स्यात्-चक्षुःसंयुक्तः कश्चित् पिशाचः स्वम्भः स्यात् । उपलभ्येतेति । सोऽपि पिशाचः पिशाचस्तम्भान्तरवच्चक्षुषः स्यादित्यर्थः । स्वम्भत्वस्य महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वनियतत्वादिति भावः । न पिशाचानुपलम्भः स्यात्-न सर्वः पिशाचो लौकिकसाक्षात्काराविषयः स्यादिति यावत् । तथाच स्वम्भत्वं न पिशाचवृत्तीति नियमोऽनिर्वाच्य एवेति भावः ॥ जलादिभिन्ना सतीति । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धौ सामानाधिकरण्यसम्यग्त्वेन विशेष्यतावच्छेदकस्य विधेयं प्रकारत्वादित्याशयः । व्यतिरेकिसाध्यत्वादिति । यद्यपि जलावृत्तिधर्मवत्त्वादिभ्यो युगपत्समूहालम्बनरीत्या अन्यविभ्यो तथाऽनुमितिः सम्भवत्येव, तथापि एकहेतुक्यावद्भेदसाध्यकानुमितिर्न व्यतिरेकिणं विनेति द्रष्टव्यम् ॥ घटस्यापीति । प्रयोगे दोषोऽयम्-यत्सिद्धांशस्यापि पक्षत्वेनोपादानादंशतः सिद्धसाधनमर्थान्तरमिति यावदनाकाङ्क्षिताभिधानात् अन्यथाऽसङ्गतः । स्वार्थानुमिती हि घटस्यापि पक्षत्वमित्येवाऽसङ्गतं निमित्तस्यापि पक्षत्वेऽनुमित्युत्पत्तेः, अपक्षत्वे उदासीन इव सिद्धसाधनानवकाशात्-इति ॥ इतरेति । साध्यनिश्चयस्य न साक्षादनुमितिचिरोधित्वं किन्तु पक्षताविघटनद्वारा । सा चेदस्ति किमनेन । न च सा नास्ति सिद्धसाधयेपाविरहसह्यता यादृशी सिद्धस्तदभावस्तत्सिद्धौ पक्ष-

तेति सामान्यतात्मिद्धौ तत्त्वत्वादिनि भावः । अन्यथेति । यद्यनुमि-
तिविषयैकदेशसिद्ध्या सिद्धसाधनन्तर्देत्यर्थः । मिदस्यैव-सहचार
घटकतया निश्चितस्यैव, साध्यत्वात्-तादृशानुमितो विधेयत्वात् ।
न च घट इति । एतच्च यथाश्रुतस्य, सदिग्धसाध्यवत्त्वस्य सिद्धा-
धयिपितसाध्यवत्त्वस्य च पक्षत्वमभिप्रेत्य बोध्यम् ।

ननु घटे विशेषदर्शनासिद्धिसरजेन कथं संशयसिद्धाधयिपयो-
स्तद्विषयस्य ज्ञानादेः स्वरूपसत एव स्वविषयकैकठाविरोधित्वावि-
स्यत आह घटत्वेनेति । धूमवान् वह्निमानिति । यद्यप्येवं सामान्यतो
निश्चिते विशेषतः संशय उपपादितः इह तु विशेषतो निश्चये सामा-
न्यतः संशयः, स च दुरुपपादः इदपर्यंतत्वेन वह्निनिश्चये पर्यंतत्वेन
तत्संशयादर्शनात्, तथापि मिश्रप्रकारकनिश्चयस्यापि यत्संशयप्र-
तिबन्धकत्वं वाच्यम्, तत्र किमयच्छेदक ? न तावत्समानविषयत्वं
तत्रातिमेलनं प्रतिपादयति-धूमवानित्यादि । न तु दृष्टान्तार्थं येनो-
क्तवैषम्यमाद्रियेत । अन्यच्च समानप्रकारकत्वमपह्लास्यम् । अत एव
द्वपर्यंतत्वेनापि वह्निनिश्चयेऽग्निसंशयः पर्यते भवत्येव । यदि च ना-
स्ति तदा तदर्थं समानप्रकारकनिश्चयस्य विशेषप्रकारकनिश्चयत्व-
बोध्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं कल्प्यमिति गौरवम्, समानप्रकार-
कतामात्रं च लब्ध्विति तदेष कल्प्यते नान्यदिति भावः ॥

(चि०) यद्वा सर्वत्वेन रूपेण न पक्षनासर्वत्राविप्रति-
पत्तेः-घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथा-
चैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतरभेदसाधने अर्था-
न्तरम्, किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन यावदेव विप्रति-
तिविषयस्तावतामेव पक्षता विशेष्याननुगमान् । तर्हि
पृथिवी इतरातिज्ञा पृथिवीन्वाद्धटवदित्यन्वयिनैवैतर-
भेदस्य सिद्धत्वात् किं, अपतिरेकिणा, घटसाधारणप-
क्षत्वेऽप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधा-
त्, पक्षान्यत्वं हि तत्रातन्त्रं किन्तु साध्यवत्तया नि-
श्चितत्वं प्रयोजकम् । न च पृथिवीत्वमात्रे पूर्वगृहीतं यत्र

साध्य पश्चात् स्मर्यते तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकर-
ण्याग्रहाद्व्यतिरेक्यवतार इति वाच्यम् । हेतोरंश पक्षता-
वच्छेदकत्वेन घटे पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदसामा-
नाधिकरण्यग्रहावश्यम्भावादिति चेत् । सत्यम्, अन्य-
मितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्यादन्वयाप्रति-
सन्धानदशायां व्यतिरेक्युपन्यासस्यापदर्पणुपादेय-
त्वात्, तदुक्तम्—‘आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः केवल-
व्यतिरेकिलक्षणे तावन्निर्व्यूढम् ।

(वि०) ननु यदपच्छेदेन यत्र यत्कोटिनिश्चयस्तदवच्छिन्नत्वज्ञानं त-
त्कोटिकसशयविरोधि, ननु तत्प्रकारकतत्कोटिकसशयविरोधि-गोर-
घात् । अत एव धूमत्वेन व्याप्तनिश्चये धूमत्वेनापस्थितायां
धूमव्यक्तौ विशयनोपि न व्याप्तिसशय, अन्यथा विशेषप्रकार-
कसशयागुत्ते । धूमवत्त्वेन बहिर्निश्चयेऽपि पर्वते तावदेव बहि-
सशयो यावत् धूमवत्त्वेनापस्थितिः । तदिह घटत्वेनेतरभेदनिश्च-
यदशायां पृथिवीत्वनापि नेतरभेदसशय इत्यस्वरसादाह यद्वे-
ति । पृथिवीत्वेन—घटादिभिन्नपृथिवीत्वेन । शङ्कते तर्हीत्या-
दिना चेत् इत्यन्तेन । अभेदानुमानयत्—अयं घटः तद्व्यतिभिन्नः
तद्व्यतिवृत्तिविलक्षणसंस्थानवत्त्वादित्यादस्येयं सा प्रकाभेदानुमान-
यत् । साध्यवत्तया निश्चितत्व—साध्यवत्त्वनिश्चयावच्छेदेकध-
र्मवत्त्वम् । अन्यथा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि दृष्टान्तत्रापा-
तान् अभेदानुमानेति भिन्नभिन्नावच्छेदेन पक्षदृष्टान्तत्वव्यवस्थिते-
रिति भावः । न चेति । यत्र स्थले पूर्वं गृहीत साध्यमुद्गरोधकरशात्
पृथिवीत्वाग्रहे पश्चात् स्मर्यते इत्यर्थः । अन्यथेति । ननु व्यभिचा-
राज्ञान साध्यसाधनोभयसहचारग्रहेऽवयवव्याप्तिग्रहावश्यकत्वेन
कथमन्यथाप्रतिसन्धानमिति चेन्न, तत्समानाद्यकरणान्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वादिपदार्थानुपस्थित्याऽन्यथाप्रातसन्धानसम्भवात् । अ-
पार्थन्युपादेयत्वादिति । अन्यथापन्यासदशायां अधिकेन निप्रदात् प-
र्यनुयोनः स्यादिति भावः ॥ निर्व्यूढमिति । अवयवाप्रतिसन्धानकाले

व्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानादनुमितेरनुमवासिद्धतया तस्यापि हेतुत्व नि-
र्वाधमेवेति भावः ॥

(चि०) अथ वा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः
त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते, अत एवाकाशे
व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिकान्योन्याभा-
वाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्या इति
नान्वयित्वासाधारण्ये ।

यथा जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिका-
न्योन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानात्त्रयोदश-
भिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्या त्रयोदशभिन्नत्वं
साध्यम् । न चान्वयित्वमसाधारण्यं वा, पक्षादन्यत्र
साध्याप्रसिद्धेः । वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेः
किं व्यतिरेकिणोति चेत् । न । पृथिवी त्रयोदशभिन्नेति
व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतेः । नन्वेवं पृथिवी जलादि-
त्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववती द्रव्यत्वा-
दिति पृथिवीभिन्नतद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेत् । न
अप्रयोजकत्वात्, प्रकृते चानुभूयमानजलादिवधर्मस्य
पृथिवीत्वाश्रयशब्दाश्रयत्वादेरतिरिक्तं विनानुपपत्तौ ।
नन्वेतरभेदो यद्यन्योन्याभावस्तदा भावाद्भेदो न ।
सिद्ध्यत अभावस्याभावान्तराभावात् । यदि च तेन
समं स्वरूपभेद एव साध्यः, तदाऽननुगमादनुमाना-
प्रवृत्तिः । भावोऽभावो न भवतीत्यथाधितप्रतीतिवला-
दभावस्यापि अन्योन्याभावोऽस्तीति केचित् । तत्र,
अप्रसिद्धान्तात् । अनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणै-
वाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधिकाभावे मानाभावाच्च

इति चेत् । न । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्य-
त्वात् । न चैवमभावादविवेकतादवस्थयम्, तेन सम-
स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात् ।

(वि०) अप्राप्यथवेति न पूर्वास्वरसात् किन्तूपस्थित्यनियमेन कदा
चिदयमपि कल्प इति व्यवस्थितविकल्पः । तथा चान्यत्र कल्पद्वयेऽपि
यथोपस्थितिः, आकाशादौ त्वेष एवेति व्यवस्थितविकल्पार्थो बोध्यः ॥
जलादिभिल्लेति । आकाशेतरत्वाच्चिद्व्यतिरेकप्रतियोगिताकान्योन्याभा-
वानुमित्यसम्भवादित्यर्थः । आकाशास्यैकव्यक्तित्वेन तत्रकदेशे सा-
ध्यप्रसिद्धसम्भवादिति भावः ॥

त्रयोदशभेदानां त्रयोदशप्रत्येकं प्रसिद्धिमुक्त्वा एकैव तत्र-
सिद्धिमाह यद्वेति । अत्र तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियो-
गीति साध्यार्थो विवक्षितः, यथाश्रुते पृथिव्यां साधनीयस्य
त्रयोदशभेदस्यास्मादसिद्धेः जलभेदस्यैवासिद्धत्वात् । शङ्कते
पुस्तुगत्येति । त्रयोदशभिन्नेति । जलादित्रयोदशभिन्नेत्यर्थः ।
प्रकृते-पद्मा जलमित्यत्र । अनुभूयमानेति । तेजःप्रभृतिद्वादश-
भिन्नपृथिव्याः अनुभूयमानस्येत्यर्थः । पृथिवीत्वेति-तेजः-
प्रभृतिद्वादशभिन्नपृथिवीवृत्त्यन्योन्याभावानुमानाभिप्रायेण, शब्दा-
ध्यत्वेति, च आकाशेतरभेदानुमानस्थले तेजःप्रभृतिद्वादश-
भिन्नगगनवृत्त्यन्योन्याभावानुमानाभिप्रायेण बोध्यम् । अतिरिक्त-
विना-पृथिव्यादेर्जलाद्यतिरिक्तत्वं विना । अथवेति द्वितीयकल्पः
शङ्कते नन्यति । अभावान्तरेति । अधिकरणातिरिक्तभेदेत्यर्थः । स्व-
रूपभेद इति । अधिकरणस्वरूपभेद इत्यर्थः । अननुगमादिति । अ-
धिकरणानामनन्तत्वेन चतुर्दशस्वरूपेण साध्यस्यासम्भवादिति भा-
वः । कस्यचिदत्र समाधानं पूर्वपक्षयति भावो न भवतीत्यादि । उ-
च्यतेति तत्रेति । नाप्यत्रकदेशिनं प्रत्यपसिद्धान्त इत्यत्र आह अनति-
प्रसक्तं । समाधत्ते इतरभावेति । पूर्वोक्तयुक्त्येतरत्वेन भावस्यै-
व भेदसाधनादित्यर्थः । अन्वयिना व्यतिरेकिणा वेति । ननुभयमप्य-
सम्बद्धम्-अभावस्वरूपभेदस्य पृथिवीजलस्वरूपत्यनानुगमताद-
वस्थ्यादन्वयासम्भवात् । न चानात्रभेदत्वमनुगतो धर्म इति बा-
ध्यम् । तस्य तद्वर्तिनान्यस्य दुर्बलत्वात् । पृथिव्यामभावभेद-

स्य पृथिवीस्वरूपत्वेन यत्र, नाभावभेदः तत्र पृथिवीत्वाभाव इति
 व्यतिरेकस्याभावेन व्यतिरेकिणोऽप्यसंभवात्, अभावभेदाभावस्य
 पृथिवीविरहपर्यवसानेऽन्त्यावयव्यादौ व्यभिचारादिति चेन्न । उभ-
 यत्राप्यदोषात्-अभावभिन्नत्वबुद्धिजननयोग्यत्वस्यानुगतस्य भावात्
 भावत्वादेश्च योग्यतावच्छेदकस्य सत्त्वेन तद्योग्यतावच्छेदकधर्म-
 स्यस्यानुगतत्वादन्यथिनः सम्यक्त्वात् । व्यतिरेकिण्यपि व्यभिचा-
 राभावात्, तथाहि—पृथिव्यभावभिन्नेति भेदधीर्न पृथिव्यन्तरव-
 स्त्वेन त्वबुक्तान्त्यादौ व्यभिचारात् । स्थयमेव भेदत्वेन स्वस्मिन्
 वर्तते न तु स्वस्येनेति प्रतीतियैचिज्यादवश्य मन्तव्यम् । तथा
 चान्त्यावयव्यादेरपि स्वात्मना पृथिवीरूपाभावभेदेन तदभावाभा-
 वान्न व्यभिचार इति लक्षणस्य व्यतिरेकिणो न केवलमितरभेद-
 एव साध्यः किं नाम पृथिवीत्वव्यधिकरणधर्मात्यन्ताभावादिरपि
 अविशेषादिति तत्तम् ।
 (चि०) अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्मात्यन्ताभाव-
 एव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्य-
 न्ताभावा वा, तत्तदसाधारणतत्तद्धर्मात्यन्ताभावयो-
 गो वा, एते चाभावा जलत्वं न घटादौ घटादि जला-
 त्यन्ताभाववदिनि प्रत्यक्षादेः क्वचित्तत्तद्वैधर्म्यादेव
 प्रसिद्धा इति नाप्रसिद्धिः । तावतामभावानां वैशि-
 ष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत् । किमतावता, न हि ताव-
 द्द्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते, किन्तु जलत्वादीनां तावन्तोऽ-
 भावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धा एव, ताव-
 द्द्वैशिष्ट्यधीस्तु फलम्, अन्यथा सिद्धसाधनात् । मिलि-
 तानामपि साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्मावच्छेदो
 हि बलादिवन्मेलकार्थः, स च नासिद्धः । न च हेतो-
 रसाधारण्यम्, तावदभावयोगी ह्यत्र सपक्षो भवति,
 न तु तदेकदेशकृतिपयाभाववान्-साध्यतायास्ताव-
 त्पर्याप्तः ॥

यद्वा जलत्वात्यन्ताभावस्तेजस्त्वात्यन्ताभावाधि-
करणवृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात् घटत्वात्यन्ताभाववत्,
एवमत्यन्ताभावान्तरसामानाधिकरण्यमपि तत्र सा-
ध्यमिति काप्रसिद्धिः ॥

किञ्चेनरेतावत् प्रसिद्धा एव, ते च भेदप्रतियोगि-
नो मेयत्वात्, इतीतरभेदोऽपि सुग्रह एव । ननु पृथिवी
नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवादिनि प्रतिरोध इति
चेन्न । इतरभेदनिषेधो हीतराभेदः न तु तेजःप्रभृत्यभेदो
जल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् । चतुर्दशाभेदानां
चैकत्र विरांशेनासम्भवात् । चतुर्दशभेदानां चैकत्र
वृत्तौ न विरोधः । यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतरभिन्ना
तत्साध्याधिकरणपृथिव्यन्यतरत्वात्तदधिकरणवत् पृ-
थिव्यां तत् साध्यमन्वयिन एव सेत्स्यतीति । तन्न ।
अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात्, लिङ्गत्वे वा
जलादावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् । एवं तर्हि पृथिवी
जलं पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज
इति सत्प्रतिपक्षोऽस्तिवति चेत् । न । अजलस्य घटादेः
प्रत्यक्षत एव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य
न्यूनत्वात्, तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव ॥

(वि०) ये त्यत्यन्ताभाव एव व्यतिरेकिणः साध्य इति यद्वि-
तन्मतमाह अन्ये इति । पृथिवीत्वमिष्टेति । पृथिवीत्वव्यधिकरण-
त्यर्थः । आकाशादौ उक्तप्रकारमायादाह जलत्वादीति । तत्तदत्य-
न्ताभावयोगस्योद्देशमात्ररूपतत्तत्त्यन्ताभावमेलनमित्यर्थः । प्रत्ये-
कपक्षिण्या समुदायप्रसिद्धेस्साध्यप्रसिद्धिमाह एते इति । यद्वने ता-
पतामिति । प्रत्येकसाध्यतापन्तेऽकायन्तिग्रानां युगपत्तापव्याप्तिप्र-
हे तापाद्वयकैकानुमित्युत्पादे तापतामैकाधिकरण्यरूपमेलकस्यानु-

मितिष्येयतया मेलकधीः फलम्, न च मेलकेन व्याप्तिप्रद इति निर्गलितार्थः । अन्यथा—प्रत्येकमेवानुमिती । प्रायश्चादिना प्रत्येकसाध्यप्रसिद्धार्थमपि सिध्युपगमेन सिद्धसाधनं स्यादिति भावः । ननु संयत्कारुणं तत्तद्वेष्यावुद्धिविषयस्य वा मेलकत्वं तथाच प्रत्येकं प्रसिद्धानां तेषां एते त्रयोदशभेदा इति युद्धिसम्भवेन मिलिततत्प्राप्तिरपि सुलभंरिति सुनीयकल्पमाह मिलितानामिति । तावदभावयोगीति । तावदभाववत्तया निर्णीत इत्यर्थः । अपर्याप्तेरिति साध्यतावच्छेदकागच्छिन्नवत्तया निश्चितः सपक्ष इति भावः ॥

अत्यन्ताभावत्वात्—अभावागर्भप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वात् तेन तेजस्त्वव्यधिकरणधर्मोत्पन्ताभावाद्वा न । व्याभिचारः । तत्र-जलत्वात्यन्ताभावे । अप्रसिद्धिरिति । तेजस्वात्यन्ताभाव-वायुत्वात्यन्ताभावादिसमानाधिकरणजलत्वात्यन्ताभावस्य साध्य-त्वादिति भावः ।

अन्योन्याभावेऽप्यतयाभाववन्मेलकप्रसिद्ध्या कल्पान्तरमाह किञ्चेति । भेदप्रतियोगिन-एक्यधिकरणभेदप्रतियोगेनः । शङ्कते नन्विति । शुक्रवादीत्यादिना तत्र दृष्टान्तपक्षसाधारणधर्मक-धनं तेन तत्तदभेदसाधनाच्चतुर्दशभेदः समूहालम्बनविषयः । प्रति-रोधः-साप्रतिपक्षः ।

अत्र चतुर्दशभेदत्वेन साध्यता बोध्या । न चाग्रे सर्वत्र मेयत्वादिना सत्प्रतिपक्ष इत्यनेन पौनरुक्त्य, दोषान्तरदानाय व्यति-रेकिमात्रदोषाय च तत्राक्षेपादिति । साध्यवेक्यस्य दृष्टान्ते दत्त्वा बाधमप्याह चतुर्दशभेदानामिति । अभावमादाय चतुर्दश-च बो-ध्यम् । स्वमते बाधाभाव दर्शयति चतुर्दशभेदानामिति । तत्सिद्धि-प्रसङ्गात्-इतरभेदसिद्धिप्रसङ्गात्, जलादावापि तत्साध्याधिकरण-जलाद्यन्तरेणस्य लिङ्गस्य सत्त्वादिति भावः । एवं-व्यतिरेकव्या-प्तिज्ञानस्य कारणत्वे । व्यभिचारादिति । असाधारणपादित्यपि द्रष्ट-व्यम् । तदनवधारणे त्विति । पुंथिवीत्यस्यानवधारणे त्वित्यर्थः । इयं न प्रकृतमार्गे साधनं, प्रागुक्तसत्प्रतिपक्षवामात्रेणोद समाधानं द्रष्टव्यम् ॥

(चि०) ननु जीपच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमन्वात् हृच्छादिकार्षवशपाद्वेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ

कथं व्यतिरेकादिनिरूपणम् । नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्ष-
वेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात् । नानुमानगम्यं, नैरात्म्या-
प्रतीतावन्वयिनोऽभावात्, सात्मकत्वप्रतीतिं विना
व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः । अथेच्छा समवायिकारण-
जन्या कार्यत्वात्, तच्च समवायिकारण पृथिव्याद्यष्ट-
द्रव्यभिन्न पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वात् इति पृथिव्या-
दिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति
चेत् । यदि सात्मकत्वमात्मसंयोगवत्त्वं तदा घटादौ
तदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यम् । ज्ञानसमा-
नाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं सात्म-
कत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात्, आत्म-
मनसोस्तथात्वेऽपि अकार्यत्वात् इति चेत् । न । शरी-
रादन्यत्रासिद्धेः । तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् । इ-
च्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभा-
वो घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति
चेत् । न । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेद-
कत्वस्य शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्, अन्यथा
असिद्धिव्यतिरेकाद्यनिरूपणात् । अप्रसिद्धसाध्यसं-
गमिव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् ।
न । व्यतिरेकाद्यनिरूपणात् असाधारणधर्मेणाप्रतीतप-
दार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितडित्थाद्यनु-
मानप्रसङ्ग इति ॥

उच्यते इच्छाऽसमवायिकारणसिद्धाविच्छात्वं
संयोगासमवायिकारणरुद्धि नित्येन्द्रियग्राह्यविशे-
षगुणवृत्तिगुणत्वसाध्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत्,

स चासमवागिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः
संयोगत्वात्, आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वे सात्म-
कत्वं शरीरे साध्यते ॥

(वि०) साध्याप्रसिद्धाविति । सात्मकत्वस्य पक्षमात्रवृत्तिर्वा-
दित्यर्थः । तत्रेति । प्रत्यक्षविषयाभ्यां प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामभाप-
प्रहः प्रत्यक्षतो भवति । न च तदुभयग्राहीन्द्रियमस्ति मनसो घटा-
द्यग्राहकत्वात् इन्द्रियान्तरस्यात्माग्राहकत्वात् । न चाभाध्यामुभय-
ग्रहोऽभायग्रहो उभयेन्द्रियप्रवृत्तेरयौनपचात् इति भावः । कार्य-
त्वादिति । सावकार्यत्वादित्यर्थः । ज्ञानेत्यादिपूर्वपक्षः । तत्र ज्ञानका-
रणं चक्षुर्घटसंयोगोऽपीति ज्ञानसमानाधिकरणत्वेन संयोगो विव-
क्षितः । तादृशआत्मसंयोग एव सोऽपि घटादिसाधारण एवेति
ज्ञानकारणत्वं विशेषणम् । आत्ममाणसंयोगस्तु शरीरावकिञ्चि-
त्समाणसंयोगो वाक्यः अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यावश्यकतया शरी-
रमाणसंयोगेनान्यर्थासिद्धौ न हेतुरिति द्रष्टव्यम् । कार्यत्वपदस्य
व्यावृत्तिर्यस्यमेवाह आत्ममनसोरिति । नेत्यादि समाधानम् ।
शङ्कते इच्छाया इति । अमसिद्धेति । कुतोऽयं व्यतिरोक्तनियमः इति
चेत् । अन्वयिनि साध्यसाधनसहचारमृते व्याप्यहानात् । व्यति-
रोक्तिणि साध्यमात्रप्रसिद्धयैव साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिग्रहेण
साध्यससर्गस्यानुमित्येकैविषयत्वात् इति विद्धि ॥

इच्छात्वमिति । व्यक्तिपक्षे विभागजशब्दे व्यभिचारः
इवादिति जातेः पक्षत्वमुक्तम् । नित्येन्द्रियेति । नित्येन्द्रियग्राह्यं
च तन्मात्रग्राह्यत्वम्, अन्यथा स्नेहवत्तस्यापि मनोग्राह्यत्वेन तद्व्य-
भिचारव्यारणार्थोपादानविरोधात् । तदपि गुणविशेषणं न जाति-
विशेषणम्, तथास्तत्प्राप्तकत्वे तादृशजात्यभावेन व्यभिचारभावे-
न-विशेषगुणोपादानविरोधात् । साक्षात्पदं शब्दमात्रवृत्तिशब्दत्वा-
द्यन्तरजाती व्यभिचारनिरासाय । जातिपदं च रूपादिभिन्नगुण-
त्वाद्युपायो व्यभिचारवारणाय स हि मनोग्राह्यग्राह्ये ज्ञानादावस्ति
गुणत्वसाक्षात्प्राप्यश्च गुणत्वन्यूनवृत्तिजात्यन्यूनवृत्तित्वात् । न च
साध्यसत्त्वाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् । वृत्तिपदेन समवेतत्वस्यो-
क्तवादिति । स चेति । अत्र किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगोऽसमवाधि

कारणमिति उद्देश्यविधेयव्यत्यासेन व्याख्येयम्, तेन संयोगेऽपक्षे विशिष्टस्य जनकत्वं साध्यं लभ्यते अत एव तादृशं साध्याभावेऽनिष्टप्रसंजनमाह आत्मसंयोगमात्रस्येति । किञ्चिदवच्छिन्नसंयोगस्येत्यर्थः । अन्यथेच्छाजनकपर्यन्तस्य तर्के उपन्यासविरोधात् । न चैवं हेतुसङ्गतिः, असमवायिकारणसंयोगत्वादिति हेत्वर्थात् । स चेत्पनेनासमवायिकारणसंयोगस्यैव परामर्शं तन्निष्ठसंयोगस्यैव हेतुत्वात् । इति भावः ।

(चि०) यद्वा अ!त्मनीच्छाधारतां महत्संयोगावच्छेद्या जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाट्वादि-संयोगाद्यवच्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यतः सिद्धमिच्छाधारताघटकेच्छासमवायिकारणाद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वम् । अत एव ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वं वा सात्मकत्वम्, स्वशरीरे प्राणादिमत्त्वस्य इच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टावयवोपचयादिव्याप्यत्वग्रहात्, घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिमत्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानम्, इच्छादिविरहात् इच्छादिप्रयोजकेच्छायाधारताघटकेच्छाद्यसमवायिकारणसंयोगविरहानुमानं कार्यभावावति कारणाभावनियमात् । न च सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे पाथकाभावात् शरीरत्ववदिति अन्वयिनैव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यक्रयुद्धेर्व्यतिरेकिणं विनाऽनुपपत्तेः । उपायान्तरस्योपायान्तरादूपकत्वाच्च ॥२२॥

यद्वा चेष्टा संयोगासमवायिकारणिका संस्काराजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगसिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोग एव पर्यवस्यति प्र-

यत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । एवं चेष्टाया अ-
समवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मक-
त्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः । चेष्टा-
विरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः । चेष्टाविरहात्तदसमवा-
यिकारणसंयोगविरहेऽपि सुग्रहः ॥

यथा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्न-
त्वे सति आत्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणावृ-
त्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसं-
योगवत्त्वात् यत्नैवं तत्नैवं यथा घटाः, आत्मप्राणसंयोगः
प्राणमनःसंयोगो वा शरीरप्राणसंयोगेनैवान्वयसिद्धो
न कारणं, भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्त-
वृत्ति संकलभोगाधिकरणवृत्तिरत्वात् प्रेमयत्त्वादिवदि-
ति तार्किकी रीतिः ॥

(वि०) अत्राप्युपस्थितिनिवृत्तिमाभावात् व्यवस्थितो विकल्पा न
पूर्वास्वरसेनेति न विस्मर्तव्यम् । महविधि । मनोयोगाद्यवच्छेद्यत्वेनार्था-
न्तरनिवृत्त्यर्थं महत्त्वम् । ईश्वरज्ञानादव्याप्यवृत्तेराधारताया वारणाय
जन्येति, कृपायाधारतावारणाय हेतौ विधिप्रतिपद च बोध्यम् । आ-
त्मवृत्तिद्विस्वाद्याधारतावारणाय विशेपेति । इच्छाधारताघटकेति ।
इच्छाधारतावच्छेदकः य इच्छासमवायेद्रव्यनिरूपितसंयोगस्तद्व-
त्त्वमित्यर्थः । अत एव—अकानुमानयत्तात्तादृशमहत्संयोगाश्रयस्य मह-
तो द्रव्यस्य प्रसिद्धिसम्भवादेव । ननु कर्तव्या सात्मकत्वसाध्यस्य प्र-
सिद्धाद्यपि नेरात्म्यस्य साध्याभावस्य घटादावप्रसिद्ध्या कथं व्यति-
रेकव्यतिग्रह इत्यत आह स्वशरीर इति । शङ्कते नचेति । शरीरे
यावत् इति । शरीरवृत्तित्वाभावावच्छेद्या अग्रमितत्वादित्यर्थः । ननु सा-
त्म्यं शरीरवृत्तित्वानुमानानन्तरं शरीरसात्मकमित्यनुमानं सुकरमि-
त्येव चेदह उपपद्येति । अवधूतसामर्थ्यपौरुष्यन्यतरास्फुरणदशाया-
मन्यतरोपायानुसरणस्याप्यनुयोमादित्यर्थः ॥

(वि०) यद्वेति पूर्ववत् । वेगजाक्रियायां व्यभिचारनिरासाय अ-
जन्मान्तं हेतुविशेषणम् । न च गुह्यत्ववृत्तवृत्तजन्यक्रियायां व्यभि-
चारः, क्रियापदेन कर्मत्वव्याप्यपतनस्पन्दनव्यावृत्तगमनत्वरूपजा-
तिविशेषस्य विवाक्षितत्वात् । एवञ्चति । 'आत्मधारणाय शरीरत्वमि-
ति विशेष्यम् । अन्यत्स्पष्टम् ॥

आत्मभिन्नत्वे इति । सत्यन्तमिदमात्मनोऽपि सत्त्विव-
त्त्वेनासाधारण्यनिरासाय । आत्मविशेषगुणकारणपदं च मृतदेह-
स्यापि भोगाश्रयतया तत्राप्युक्तसंयोगसत्त्वेन सपक्षतया ततश्चेष्टा-
वत्त्वस्य व्यावृत्ततया सासाधारण्यधारणाय बोध्यम् । न च कदा-
चिन्नोगाश्रयत्ववत्कदाचिन्नेष्टावत्त्वमपि तत्रास्तीति वाच्यम् ॥ मृत-
शरीरव्यावृत्तस्यैव वर्तमानचेष्टावत्त्वस्य सात्मकत्वे लिङ्गत्वात् । न
चात्मगुणपदेनैव तन्निर्वाहादिशेषपदानर्थक्यं, मृतशरीरात्मसंयोग-
जनकतद्वयवात्मसंयोगमादाय मृतशरीराययमे साध्यसत्त्वेनासाधा-
रण्यप्रसङ्गवारकत्वात् । भेदीदण्डसंयोगवच्छब्दजनकं मृतशरीरे
शरीरान्तरसंयोगमादाय मृतशरीरे सात्मकत्वनिरासायात्मेति ।
मनसः सात्मकप्रधारणाय भोगानधिकरणावृत्तीति साध्यघटकपदा-
नां व्यावृत्तिः ॥ हेतौ प्राणे व्यभिचारधारणाय सत्यन्तम् । नाङ्ग्यादी-
तद्वधारणाय हानकारणीभूतेति । चक्षुरादिसंयोगमादाय तद्वपत्ताद-
वस्थादाह प्राणेति । नन्वात्ममनसोरपि हेतुत्वेन व्यभिचार इत्यत
आह आत्मेति । अतिप्रसङ्गेनानवच्छिन्नात्ममनसोः प्राणसंयोगस्य
हानाहेतुत्वे शरीरावच्छिन्नतदुभयप्राणसंयोगो वाच्य इत्यावश्यक-
त्वात् तत एवान्यथासिद्धौ न तदेतत् इत्यर्थः । नन्वनात्मतया शरी-
रस्यापि भोगानधिकरणतया तदवृत्तिसंयोगवत्त्वं तत्र याचितमतो-
ऽनात्मनोऽपि भोगाधिकरणत्वं साधयति भोगाधारत्वमिति । न च
व्यर्थविशेषणत्वम् । व्याप्यतावच्छेदकविकासकविशेषणे तदभावात्
सकौचकविशेषणे तथात्वादिति यद्व्ययमान्त्यात् । नन्वत्र भोगान-
धिकरणत्वमुपाधिः, अन्यथा रूपाधारत्वादीनामप्येव रूपसमयापि-
भिन्नत्वानुमानं स्यादत आह तार्किकेति । नया चात्र शरीरे सुखमि-
त्यादि-तदाधारत्वानुभवो न स्यात् इत्यानेष्टप्रसङ्गात्मकतर्केण व्या-
प्तिप्रसङ्गादुपाधेः साध्याव्यापकत्वम् रूपाधारत्वे तु न तादृश-
तर्क इति भावः ।

(चि०) अथेच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैव तन्नैव यथाऽनाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यतिरेकी ? अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतिर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणान् ।

स्वादतत्त्व इच्छाया द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ साधनवृत्तारदशायां विप्रतिपत्तिर्वाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्मदर्शनादा तद्वद्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । यद्वा इच्छाऽष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयात् इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयापस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः । अथवा द्रव्याश्रिता इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्न वेति पूर्ववत् संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं प्रसिद्धम् इच्छाया साध्यते, संशयप्रसिद्धमपि साध्यं व्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञानमात्रस्य कारणत्वात् । न चैवं संशयादेव पक्षे साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यम्, निश्चयार्थं तत्प्रवृत्तिरिति ॥

मैवम्, संशयेन साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकनिश्चयासम्भवात् साध्यव्यतिरेकतद्व्यासिनिश्चयस्य साध्यनिश्चयसाध्यत्वात् साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकादिसंशयावश्यम्भवात् । किञ्च संशयोपस्थितसाध्यस्य व्यतिरेकिनिरूपणं न योग्यानुपलम्भात्, साध्यनिश्चयं विना योग्यानुपलम्भात्

म्भवात् । नापि व्यापकाभावात्, साध्यनिश्चयं विना
तद्व्यापकत्वनिश्चयाभावात् । न च यदीच्छा अष्टद्र-
व्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न स्यादष्टानाश्रिता सती द्र-
व्याश्रिता न स्यात् ; रूपवदिति साध्यविपर्ययकोटौ
प्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चयकार्यं
करोति, अत एवेतादृशसंशयोपस्थितकल्पितडित्था-
दिसाधेनमप्यपास्तम्, तद्विपर्यये प्रतिकूलतर्काभावादि-
ति वाच्यम् । साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्च-
यतन्मूलतर्कानयतारात् ; अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्कोदयस्तर्कोदये च तत्सहकृ-
तसाध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति ।

(चि०) पूर्वपक्षी शङ्कतेऽप्येति । सिद्धान्त्याह स्यादेतदिति । अनुमिते
इति । गुणत्वेनेति शेषः । आश्रयत्वादीति । आश्रयत्वादीत्यर्थः । यदे-
ति । पूर्वमेकांशे निश्चयादपरांशे संशयोऽत्रिशेषस्यैकज्ञानविषयतया
साध्यप्रसिद्धिरत्र तु एकसंशयानन्तरमपरसंशयेनैव विशिष्टोपस्थि-
तिरिति बोध्यम् । तृतीयेऽप्येत्यादिकल्पे विशिष्टस्य प्रथमतः एक
संशयविषयत्वादेकसंशयरूपैव प्रसिद्धिः कोटिप्रसिद्धिश्च केवलाद्वा-
दित्वात्प्रादित्यवधेयम् । पूर्वपक्षाह मैवमिति । नन्वेकत्र सन्देहेऽप्य-
त्र सन्देहाभावात् इच्छायां साध्यसंशयेऽपि रूपादौ तद्व्यतिरेकनि-
श्चयः सम्भवति वायी पार्थिवादिरूपसन्देहोप तदभावनिश्चयस्यानुभ-
विकत्वात् इत्यत आह किञ्चेति । व्यापकाभावात्—साध्यव्यापका-
भावात् । साध्यव्यतिरेकनिरूपणमिति शेषः । शङ्कते न चेति ।
साध्यविपर्ययकोटौ—अष्टद्रव्यानाधित्वपक्षे । अत एव—साध्यसंशयेन
निश्चयोत्पादे तद्विपर्यये प्रतिकूलतर्कस्य सहकारित्वादयः । साध्यव्य-
तिरेकनिश्चयेति । आपादकनिर्णयस्य तर्ककारणत्वादिति भावः । अ-
न्यथेति । तथा च अन्योन्याधय इति पर्यवसितमिति पूर्वपक्षाशयः ।

(चि०) उच्यते—इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथि-
व्यादाविच्छाधारताऽभावे तद्द्रव्यं पृथिव्या अष्टद्रव्य-

भिन्नम् अपटद्रव्यावृत्तिधर्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाध-
कसत्त्वादेसपटद्रव्यातिरिक्तद्रव्यासिद्धाविरुद्धायामष्ट-
द्रव्यातिरिक्तद्रव्यवत्त्वमपटद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा
साध्यते, साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे, इच्छाविशेष्यकाष्टद्र-
व्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रतीतेर्व्यातिरेकि साध्यत्वात् ।
तथापीच्छाऽपटद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अपटद्रव्याना-
श्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् अपटद्रव्यातिरिक्तद्र-
व्यत्ववदिति साध्यप्रसिद्धैव दृष्टान्तप्रसिद्धेरन्वयी
हेतुः स्यादिति चेत् । न । अन्वयव्याप्यप्रतिसन्धाने
व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकिसम्भ-
वात् । न न द्रव्यत्वादेः सपक्षात्-व्यावृत्तावसाधार-
ण्यम्, तद्धि साध्यतदभावोभयसाधकत्वेन सत्प्रति-
पक्षोत्थापकतया दोषावहं प्रकृते च न हेतोः साध्या-
भावसाधकत्वं विपक्षे बाधकाभावात् साध्यसाधकत्वे
तत्सत्त्वाच्च । अत एव पावदेकत्रानुकूलतर्को नावत-
रति तावदेव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तम् ।
सुवर्णतैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽमित्यः श-
ब्दत्वादित्यादावपि तथा ॥

(वि०) सिद्धान्त्याह उच्यते इति । सिद्धाविति । इच्छा द्रव्याश्रिता
गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमिरयेति शेषः । प्रसिद्धिरिति । यतश्च सर्वमि-
च्छा द्रव्याश्रयाश्रितेति यदि सामान्यतोदृष्टानन्तर इच्छाधयो द्र-
व्यत्वाधयो न पृथिवीति बाधावनारस्तदेति द्रष्टव्यम् । द्रव्याश्रि-
तेच्छेत्यनुमाने तु द्रव्यत्वस्य प्रकारतया तदाश्रिततत्त्वस्य वैशिष्ट्यमा-
त्रेनाश्रितत्वस्वरूपसाध्यतावच्छेदकाधच्छिन्नसाध्यस्य द्रव्यत्वेऽप्र-
सिद्धतया तत्र सिद्ध्युपदर्शनेन विरोधात् । एवं चान्यायेत्यापादन-
मसाधारण्यापादनं चाप्येतन्न विरुध्येत तयोः सपक्षत्वाभावात् ।
यथा तु द्रव्याश्रितेत्येवानुमानं तदा प्रसिद्धौरिच्छायां द्रष्टव्या इति

रेकिण, इच्छाविशेष्यकानुमित्यर्थत्वमित्याकरेणैव स्फुटत्वात् । म-
थुरानाथस्तु-उक्तानुमानान्तरं मनसेव तादृशद्रव्यवृत्तित्वत्वेन सा-
ध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धिर्द्रव्यत्वे इत्यर्थः—इत्याह ।
ननु तथापीच्छायां द्रव्यवृत्तित्वात् साध्यप्रसिद्धिर्जातेति किं व्यति-
रेकिणा? तत्राह इच्छति । दृष्टान्तसिद्धेरिति । दृष्टान्ते द्रव्यत्वे सा-
ध्यप्रसिद्धेरन्वयः हेतुरित्यर्थः । तथापीत्यत्रोत्तरयति नेति । व्या-
वृत्ताविति । द्रव्यानाधितत्वे सति गुणत्वस्य हेतोर्व्यावृत्तावित्यर्थः ।
असाधारण्याभावे युक्तिमाहं तर्हीति । असाधारण्यं हीत्यर्थः । विप-
क्षे-साध्याभावसाधकत्वाभावे । तत्सत्त्वादिति । अष्टद्रव्यानाधित-
स्य द्रव्याधितत्वं तदतिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं विनाऽअनुपपन्नमिति सा-
ध्यसाधककर्तृकस्याप्रतिहतत्वाभ्युपगमसाधकत्वेन सत्प्रतिपक्षोत्थाप-
कतयाऽसाधारण्यमिति तात्पर्यम् । इत्युक्तमिति । आचार्येणेत्यर्थः ।
सुवर्णेति । सुवर्णं तैजसमसति प्रतियन्धकेऽत्यन्ताग्निसयोगेऽप्यनु-
च्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादिति व्यतिरेक्यनुमितावित्यर्थः ।
तथा-नासाधारण्यमित्यर्थः ॥

(चि०) अथाष्टद्रव्याधारत्वबाधानन्तरमिच्छादौ गु-
णत्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्ष-
धर्मतावलात् प्रसिद्धविशेषवाधे सामान्यज्ञानस्य त-
दितरविशेषविषयत्वनियमात्, अत एवाऽसर्वविषया-
नित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ कार्यत्वेन ज्ञानजन्य-
त्वं सिद्ध्यन्नित्यसर्वविषयत्वं ज्ञानस्यादायैव सिद्ध्य-
तीति चेन्न । बाधानन्तरमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषया-
प्यनुमितिर्द्रव्याधितत्वप्रकारिका स्यात्-अनुमितेर्व्या-
पकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वानियमात्, न त्वष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रकारिका-तस्य पूर्वमप्रतीतित्वेन
प्रकारत्वासम्भवादिति तत्प्रकारिकाऽनुमितिर्व्यतिरेकि-
णैव । अनाद्यनन्तद्व्यणुकादियावत्पक्षीकरणेऽनाद्यनन्त-
तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वमेव नित्यसर्ववि-

पयकत्वमेतदन्यनित्यसर्वविषयत्वं व्यतिरेकिण एव
सिद्ध्यति, पक्षधर्मतावलेनापि व्यापकतावच्छेदकप्र-
कारेण साध्यासिद्धिर्भवति न तु साध्यगतविशेषप्र-
कारिका अतिप्रसङ्गान् ।

तन्वष्टद्रव्यानाश्रितेच्छा द्रव्याश्रितेति यदि सा-
ध्यते, तदाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेण प्रति-
ज्ञार्थ एव नोपपद्यते ।

सत्यम्, एवमप्यष्टद्रव्यानाश्रितेच्छायां द्रव्या-
श्रितत्वं सिद्ध्यतु तस्याष्टद्रव्यातिरेक्यं कुतः सि-
द्ध्यतु ॥

(वि०) शङ्कते अथेति । गुणत्वादेवेति । तथा चेच्छादौ पृथिव्या-
ष्टद्रव्यवृत्तित्वयाधसहकारेण इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यवयिने-
षाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तयस्त्रयो किं व्यतिरेकिणेति शङ्कार्थः ।
तत्र दृष्टान्तमाह अत एवेति । क्षितिः कर्तृजन्या कार्यत्ववित्यनु-
मितौ जीवानां तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यसम्भवात्तद्वाधे नि-
त्यसर्वविषयज्ञानवर्तिश्वरस्यैव तत्कर्तृत्वसिद्धिरवयिनेव यथायमि-
प्राप्यो उत्तरयति नेति । बाधावन्तरमिति । बाधापत्तारोप्यं सो-
मान्मतोदृष्टपर्ययज्ञाने, व्यतिरेकिणं विना गत्यन्तरं नास्तीति दृ-
ष्टव्यम् । द्रव्याश्रितत्वप्रकारकत्वे हेतुमाह अनुमितेरिति । येन रूपेण
व्यापकत्वज्ञानं तेनैवानुमितौ भाननियमादित्यर्थः । पूर्वमप्रतीतत्वं
नेति । व्यापकतावच्छेदकतयेति शेषः । ननु तर्हि ईश्वरानुमाने नि-
त्यत्वं सर्वविषयकत्वं च ज्ञाने कथं सिद्ध्येदत आह अनोच्यन्तेति ।
एतदन्येति । ईश्वरज्ञानस्य आकाशादिनित्यसर्वविषयत्वान्त्वयद्व-
ष्टान्तभावान् व्यतिरेकिविषयाऽन्यथेद्वरस्य सर्वज्ञत्वज्ञानिरित्यभि-
प्रायः । अतिप्रसङ्गादिति । तथा चेच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तात्मवृत्ति-
त्वं न सिद्ध्येत् द्रव्याश्रितत्वमात्रं गुणत्वेन सिद्ध्येत्तदर्थं व्यतिरिक्तस्वी-
कार इति भावः ।

ईश्वरमेवासाङ्गोत्तरयति । नन्यति ।

(चि०) अथ सामान्याव्यभिचारमादाय मानान्तरो-
पनीतं तत्तदन्यत्वमुपजीव्याष्टद्रव्यान्यद्रव्यवृत्तितैवे-
च्छादेः परिच्छिद्यते, ज्ञानान्तरोपस्थापितविशेषणवि-
शिष्टज्ञानस्य सुरभिचन्दनेमित्यादौ दर्शनादिति चेत् ।
न । मानान्तराक्षिपमेनानुपस्थितेः ॥ १७ ॥

ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति
इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति, तेषा-
मप्यनुमानादित्यस्याहुः । अथ नानुमानं सर्वत्र
अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्वत्र व्यतिरेकीनां
सत्प्रतिपक्षमस्तत्वादिति चेत् । विपक्षवाचकं न व्यतिरे-
किणोऽवलवत्त्वात् ॥ १८ ॥

(चि०) पुनरन्येनैवेच्छानुमानवादी शङ्कते अथेति । सामान्याव्यभि-
चारो गुणत्वनिष्ठद्रव्याश्रितत्वसामान्यव्याप्तिज्ञानम् । मानान्तरोपनी-
तत्तदन्यत्वम्-इच्छा, न पृथिवीवृत्तिरित्यादिबाधकानुमानान्त-
रम् । उपजाद्वि-विशेषणत्वेन विभाष्य । तथा, चेच्छा द्रव्याधिता
गुणत्वात्, इत्यादिप्राथमिकसामान्यतोदष्टानुमानेनैवाष्टद्रव्यातिरि-
क्तात्मवृत्तित्वमिच्छायाग्रन्थेनैव स्यादिति शङ्काः । ज्ञानान्तरोप-
नीतविशेषणविशिष्टज्ञाने दृष्टान्तमाह सुरभि चन्दनमिति । समा-
धत्ते मानान्तरादिति । उक्तबाधकानुमाने उक्तसामान्यतोद-
ष्टानुमानपूर्वकत्वस्यानियतत्वादुपनीतभानस्यासम्भवात्तेन युक्तमि-
ति समाधानार्थः । मानान्तरादित्यापाततश्च वाच्यम् । यस्तुतो बा-
धकानुमानैस्तदुपस्थापननियमेनापि नानुमितो स विशेषणं व्या-
प्तिपक्षताभ्यामेवोपस्थितेस्तदङ्गत्वात् न तु प्रकारान्तरोपस्थितस्या-
ननुमितौ मानमिति बाधे वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथैव समाधानान्तरं केवाञ्चिदाह ये चेत्यादिना । इत्यपीत्यस्य-
रसोद्गाहनम् । तद्वोजं तु यदीच्छाध्वस्याष्टद्रव्यभिन्नद्रव्यत्वाज्ञानं त-
दा साध्याप्रतिषेधैव व्यतिरेक्यनवकाश इति तत्समर्थनपरतदु-
च्छेदनमेव प्राप्तमिति महत्काशैलामिनि द्रष्टव्यम् ।

। (चि०)अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः स
 र्थाप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति, यस्याभावस्य व्यापको
 हेत्वभावो गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावा-
 भावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति, व्यापकाभाववत्तया
 ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात् । तथा हि-
 पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र इतरस्य
 जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथि-
 वीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरा-
 न्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतिषेधि-
 ज्ञानस्य घृत्तत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभावव-
 त् । एवमन्यत्राप्यव्याप्यघृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सि-
 द्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि
 सर्व-तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात्, जीवच्छरीरन्तु न
 तथा-तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात्, तथाचे-
 च्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वस्वरूपस्य नैरात्म्यस्य
 घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यपको गृहीत इति जीव-
 च्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छे-
 दकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते । एवं प्रामाण्य-
 साधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरणप्रकारावाच्छिन्नत्वस्य
 व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोऽप्रमायां गृही-
 तोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनक-
 त्वेन व्यधिकरणप्रकारावाच्छिन्नत्वस्याभावः सिद्ध्यति,
 व्यधिकरणप्रकारानवाच्छिन्नत्वमेव-प्रमात्वम् । तनु
 साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञान विशेषणज्ञान-
 जन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् । न । पक्षे साध्यानुमि

(चि०)तिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यक-
एव प्रत्ययो जायते भूतले घटो नास्तीत्यभावविशेष्यक-
प्रत्ययवत् ।

तथापि साध्याभावव्यापकाभावाभावरूपहेतुम-
त्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकम्, न च
साध्यप्रसिद्धिं विनैतादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति ।
न च वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रति-
योगिमत्तया ज्ञानं मृग्यत इति वाच्यम्, व्यतिरेक्या
भासानुपपत्तेरिति चेत् । न । योऽभावो यस्य भाव-
स्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्या-
प्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य ग-
मकतौपयिकत्वात् । अयञ्च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थ-
एव-परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञायसम्भवादिति
सर्वं समञ्जसम् ॥

चिन्तामणेरर्थापत्तिप्रकरणम् ।

(वि०)साध्याभावत्वेनोपस्थितसाध्याभावप्रतियोगित्वापेक्षया वा-
स्तवसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य लघुत्वेन प्रयोजकत्वम-
ङ्गीकृवंतां मतान्तरमाहान्ये स्थिति । ननु अभावस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वभावे
तदभावव्यापकत्वप्रहासम्भवात्कथमनुमितिरत आह यस्येति । गृहीत
इति । तथाच तत्र हेत्वभावे प्रतियोगिव्यापकनाञ्चान हेतुस्तिर्यः ।
अत्र दृष्टान्तमाह तथाहोत्यादिना । एवमन्यत्रापीति । प्रकृते-
च्छानुमाने इत्यर्थः । तदेवाहाव्याप्यवृत्तौत्यादिना । स्वाश्रयत्वे सि-
द्धे-गुणत्वे द्रव्याधितत्वे सिद्धे । स्वाश्रये-द्रव्यत्वाश्रये घटादौ । यो-
ऽयन्ताभावः-इच्छात्यन्ताभावः । तदाश्रये-द्रव्यत्वाश्रये जीवच्छरी-
रे । साध्यत इति । तथाच व्यतिरेकिसिद्धिरिति भावः । प्रामाण्य-
साध्यकव्यतिरेकिणि-यियादास्पद् इदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजन-
कत्वात् यत्रैव तत्रैव यथाऽप्रमा इति व्यतिरेकिणि । सिध्यतीति ।

ततः किमत्र आह व्यधिकरणप्रकारेति । पक्षविशेष्यक इति । अत्र च परामर्शोऽपि पक्षविशेषणक एवेति ध्येयम् । अतएव च विद्वन्नाथेन मुक्तावस्थामपि द्विविधपरामर्शस्वीकारः प्रदर्शितः, अनुमितिश्च पक्षविशेषणकापि स्वीकृतेत्यवधेयम् ॥

अत्राख्यरसमाह चिन्तामणिकारः स्वयमेव तथापोत्यादिना । तद्वोजन्तु-अस्तु लाघवावुक्तप्रकारेण प्रयोजकता, तथापि यत्र यस्तुतः साध्यामायं जलतादात्म्येनोपस्थितं यत्र चेतरेमेदाभावत्वे नोपस्थितं प्रति साधनामायो व्यापको गृहीत उभयथापि उक्तप्रकारस्यात्र व्यापकत्वेन सर्वत्राभाव एव साध्य इत्यवधारणविरोधं धावता बहुधादेरपि व्यतिरेकिगम्यत्वात् । इयांस्तु विशेषः-तत्र साध्यप्रसिद्धिरङ्ग नाम्यत्र । न चोदाहृतव्यतिरेकिण्यभाव एव साध्य इत्यवधारणार्थे-सामकत्वादेर्भावरूपस्याप्युक्तक्रमेण सिध्यतिरोधादिति । अस्मिन्स्वरसे शङ्कते न च वस्तुगत्येति । व्यतिरेक्याभासानुपपत्तिरिति । आधेयत्वादेः अभावाप्रसिद्धीति शेषः । अप्रसिद्धसाध्यवादी आह योऽभाव इति । पुनरपि तत्र व्यतिरेकिण्यभाव एवेत्यवधारणेऽनास्थयोत्तरमाह अयं चेति । अयमपि क्वचित्, अतो भिन्नस्य प्रकारस्य भावाभावसाधारणस्य सार्वत्रिकस्य सत्यावधारणमनुपपन्नमेवेति भावः । प्रतिष्ठादीति । आदिपदेन निगमनप्रविग्रहो बोध्यः ॥

इति धीवदुक्ताथतर्कतार्थविरचिते तद्वचिन्तामणिविवचने
केवलव्यतिरेकिप्रकरणम् ॥

(चि०) व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्तिर्न माना-
न्तरं-तेनैव तदर्थसिद्धेः । ...

स्यादेतत्, ज्योतिःशास्त्रात्तत्कथितलिङ्गाद्वा देव-
दत्तस्य शतवर्षजीवित्वमवगतं चरम् शतवर्षजीवी
गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगने पश्चाद्योग्यानुपल-
ब्ध्या निश्चितो गृहाभावो जीवननियमग्राहकप्रमाण-
योर्धलाबलानिरूपणाद्वहिःसत्त्वकल्पनं, विना निय-
मद्वयविषयकं संशयं जनयित्वा जीवति न वेति संशय-
मापाद्य जीवनसंशयापनुत्ताये जीवनोपपादकं यहिः-
सत्त्वं कल्पयतीति-यथोक्तसामग्र्यनन्तरं बहिरस्तीति
प्रतीतिः, तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयद्वारा गृहाभावः
तदुत्पादितनियमद्वयविषयकसंशयो वा करणं जीवन-
संशय एव वा, करणे सव्यापारकत्वानियमेमात् । प्रमा-
णयोर्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति क-
श्चित् । तदा जीवित्वस्य लिङ्गविशेषणस्य सन्दिग्ध-
त्वेनानुमानासम्भवादवर्थापत्तिर्मानान्तरम् ।

ननु संशयस्य कल्पकत्वे स्थाणुपुरुषसंशयादपि
तदेककोटिनिर्वाहकल्पनापत्तिः । न च प्रमितसंश-
यः कल्पनाङ्गम्, जीवनस्य तदानीं प्रमितत्वे संशयाभा-
वप्रसङ्गान्, जीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव यहिःसत्त्व-
निश्चयाच्च । कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमितपुरुषत्व-
स्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात् । किञ्च जीवनसं-
शयस्य मृतेऽपि दृष्टत्वाच्च व्यभिचारेण यहिःसत्त्वग-
मकत्वमिति चेत् । न । यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य

कल्पनाद्गत्वात् । अत एव मृतजनिष्यमाणयोर्गृहामा-
 वनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न बहिःसत्त्व-
 कल्पकः । गृहाभावश्च योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशय-
 इति । अथ जीवननिर्यमग्राहकप्रमाणयोर्पदि च तुल्य-
 लक्ष्यमवगतम्, क तर्हि बहिःसत्त्वकल्पना ? विशेषदर्श-
 नविरहात्, कल्पने वा प्रमितजीवननिर्वाहकबहिःस-
 त्ववद्गृहनिर्ग्रामनिर्वाहकमरणस्याप्युचितत्वेन तत्-
 कल्पनापि स्यात्-जीवनमरणयोः संशयाविशेषात् ।
 अथ तयोरेकं बलीयोऽपरमबलम्, तदैकेनापरस्य बाध-
 एवेति न संशयः । तस्माद्यत्र शतवर्षजीवित्वमवधा-
 रितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र बहिःसत्त्वकल्पनं, न
 तु जीवनसंशये । एवञ्च देवदत्तो बहिः सन् जी-
 वित्वे सति गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति व्य-
 तिरेकिणा बहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापक्ष्या लिङ्गविशेषण-
 जीवित्वसंशये बहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव । कि-
 ञ्च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जनयि-
 त्वा जीवनसंशयमापाद्य बहिःसत्त्वं कल्पयतीति न
 युक्तम्, न हि यत एव यत्संशयः स एव तन्निश्चयाय
 प्रभवति-अतिप्रसङ्गात् ।

(वि०) अथार्थापत्तिविधेचनम् ।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वं प्रतिपाद्य तेनैव चारितार्थ्य-
 ऽर्थापत्तिर्मामांसकाभिमतानास्तीकार्येत्यभिप्रायेण प्रसङ्गसङ्गत्यार्थाप-
 त्तिनिराकरणमारभते व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावित्यादिना । व्यतिरेक्य-
 नुमानसिद्धौ-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वसिद्धौ । अर्था-
 पत्तिः-अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानम् । न मानान्तरम्-मानुमितिभि-
 शम् । तत्र हेतुमाह तेनैवेति । तथा चानुमितिसामग्रीभिन्नसामान्य-

अन्यत्वे सति अन्यत्वादिति हेतुरित्यर्थः । तथा चात्र-अर्थापत्तिशब्दाच्च ज्ञानमनुमितिमिश्रं न वेति विप्रतिपत्तिः । तत्र विधिकोटिर्मीमांसकानां निषेधकोटिर्नैयायिकानां बोध्या ॥

हेतौ स्वरूपासिद्धिमाशङ्कते मीमांसकमतेन स्यादेतदिति । ज्योतिः-शास्त्रस्य व्याप्तिप्राहकमात्रतया न देवदत्तीयशतवर्षजीवित्वनिश्चायकत्वमत आह तत्कथितेति । गृह एवेति । गृहान्पावृत्तिरित्यर्थः । निश्चितो गृहाभावो-गृहाभावनिश्चय इत्यर्थः । जीवितनियमप्राहकप्रमाणयोः-जीवित्वनिश्चयगृहान्पावृत्तिरिति निश्चययोः । बलाबलानिरूपणात्-प्रामाण्याप्रामाण्यान्यतरानिश्चयात् । बहिःसत्त्वकल्पनमिति । बहिःसत्त्वनिश्चयाभावेन चेत्त्वर्थः । नियमद्वयविषयकमिति । नियमद्वयविषयकनिश्चयद्वयविषयकं प्रामाण्यसंशयं जनयित्वेत्यर्थः । जीवनोपपादकं-शतवर्षमस्ये गृहे सतः शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकम् । कल्पयतीत्यत्र मानमाह यथोक्तेति । गृहाभावः-गृहवृत्तिदेवदत्ताभावनिश्चयः । ईदृशनिश्चयस्य प्रामाण्यसंशयेऽहेतुत्वेन द्वारस्यासंभवाद्वाह तदुत्पादितेति । तत्प्रयोज्यनिश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंशय इत्यर्थः । सोऽपि न जीवने हेतुः जीवनसंशयेनान्यथासिद्धत्वात्तस्य तद्यापारत्वे मानाभावात्त आह जीवनसंशय एवेति । ननु जीवनसंशयस्य व्यापाराभावात्कथं करणत्वमित्याशङ्क्याह करण इति । तथाच कलायोगव्यवच्छिन्नत्वमेवात्र करणत्वं न तु व्यापारवद्वाच्यकरणत्वमित्यर्थः । प्रमाणयोः-शतवर्षजीवित्वगृहान्पावृत्तिरिति निश्चययोः । तदाहितसंशयद्वारा-तादृशविरोधज्ञानाहितप्रामाण्यसंशयद्वारा । विरोधज्ञानं विना प्रामाण्यसंशयासंभवेनोपजाय्यत्वादिति भावः । मस्यवर्तिप्रामाण्यसंशये व्यापारस्य प्रामाणिकमिति कश्चिदित्यनेनास्वरससूचनम् । अर्थापत्तिवासुपसंहरति तदेति । जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्यैव नैयायिकैर्हेतुकरणीयत्वादिति भावः ॥

तत्र नैयायिक आक्षिपति ननु संशयस्येति । कदाचित् प्रमितत्वे-यदा कदाचित् निश्चितविषयकसंदेहस्यैव कल्पनाकृत्ये । कल्पना स्यात्-जीवनतदुपपादककल्पना स्यात् । व्यभिचारेण-अन्यथान्यभिचारेण । मीमांसकः समाधत्ते न यथोक्तेति । किञ्चेत्युक्तदोषमुद्धरति अत एवेति । यथोक्तसामग्रीअन्यसंशयस्य कल्पनाकृत्यादेवेत्यर्थः । यथा-

केति । यथोक्तरूपेण जीवित्वसंशयं न जनयतीति न मृतत्वेन जनि-
 स्यमाणत्वेन निश्चितयोः गृहासत्त्वनिश्चयः बहिःसत्त्वापादक इति
 भावः ॥ ननु योग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्चये प्रामाण्यसंश-
 यात् भविष्यति गृहाभावसंशय इत्यत आह गृहाभावश्चेति । तथाच
 योग्यानुपलब्धिजन्यज्ञानस्य विशेषदर्शनतया प्रामाण्यसंशयाभाव
 इति भावः ॥ तुल्यबलत्वमिति । सन्दिग्धाप्रामाण्यकत्वमित्यर्थः । वि-
 शेषदर्शनति । बहिःसत्त्वव्याप्यस्य शतवर्षेषु गृहासत्त्वे सति
 शतवर्षजीवित्वनिश्चयस्य विरहात् कथं बहिःसत्त्वनिश्चय इति
 भावः ॥ यदि च-संशयहेतुकार्यापत्तिस्थले व्याप्यनिश्चयो न हेतुः
 किन्तु व्याप्यसंशय एवेति मन्यते तदाप्याह कल्पने चेति । तर्क-
 रचनापीति । भयदमिमत्तसंशयरूपसामग्रीसत्त्वात् मरणकल्पनापि
 स्यादिति भावः । एकं-गृहाभ्यावृत्तित्वज्ञानम् । पक्षीयः-निश्चितप्रा-
 माण्यकम् । अपर-शतवर्षजीवित्वज्ञानम् । गयलं-गृहीताप्रामाण्य-
 कम् । तदेति । तदा न शतवर्षजीवित्वसंशय इत्यर्थः । तन्वेद्यमेवो-
 क्यतामत आह एषश्चेति । व्यतिरेकेत्युपलक्षणम् । विद्यमानत्वे वि-
 शेषणेऽन्वयपि द्रष्टव्यः ॥ तथा चोक्तव्यतिरेकिणेषु बहिःसत्त्वज्ञानं
 न तु लिङ्गविशेषणजीवनसंशयेऽर्थापत्त्या बहिःसत्त्वकल्पनमिति नैया-
 यिकाशयः । ह्युपान्तरमाह किञ्चेति । आतिप्रसङ्गादिति । सर्वत्रैव
 तात्संशयोच्चर तन्निश्चयापत्तेरिति भावः ॥

(चि०)नैवम् । यथोक्तसामग्रीजनितसंशयवानेवं
 तर्कयति योग्यानुपलब्धिगृहीतो गृहाभाव इति तन्निश्च-
 यः सुदृढ इति जीवननिषमग्राहकयोरेकं बाध्यं विरु-
 द्धयोरप्रमाणत्वात् । तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राह-
 कं बाध्यतां नो वा, बहिःसत्त्वं कल्पयित्वा गृहनिष-
 मग्राहकम्, तत्र बहिःसत्त्वकल्पने गृहनिषमग्राहकमा-
 चयाधा मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी गृह एवेति नि-
 यमद्वयस्यापि बाधा स्यात्, तदाह-जीवनबाधे तन्निष-
 मबाधस्यावश्यकत्वात्-इति । किञ्च अद्य जीवति इवो

जीविष्यतीत्यादिबहुतरक्षणलवमुद्धृत्तादिसमयोपाधि-
नियतं जीवनमुपलब्धमिति तद्वाधे बहुतरव्याप्तिबा-
धः, देवदत्ततदवयवगृहसत्त्वव्याप्तिश्चाल्पा, तथाऽभाव-
स्वरूपमरणापेक्षया बहिःसत्त्वस्य भावस्य लघुत्वम् ।
यदि च गृहाऽन्योन्याभावाश्रयबहिःपदार्थवृत्तिसंयो-
गाश्रयत्वं बहिःसत्त्वमिति तदपेक्षया मरणमेव लघु,
तथापि मरणापेक्षया जीवनमात्रं लघ्विति तदेव
कल्पयितुमर्हम् । ततोऽर्थापत्तिकाल्पितं जीवित्व-
मुपजीव्यानुमानादपि बहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्य-
तो व्यावर्त्तकसहकृतो यथोक्तसामग्रीप्रभवः संशयो
बहिःसत्त्वं कल्पयति । न च वाच्यं—तर्काणां विपर्यया-
पर्यवसायित्वे आभासत्वम्, तत्पर्यवसाने च तदेवा-
नुमानमेतत्तर्कसहायं बहिःसत्त्वमनुमापयिष्यति इति,
यतो लाघवगौरवतर्काणां विपर्ययापर्यवसायिनामेव
प्रमाणसहकारित्वमत एव प्रत्यक्षशब्दादावपि सह-
कारी सः । न च तस्यां दशायामेव प्रमाणान्तरम-
स्ति ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य ।

ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्तर्कानुगृहीत-
यथोक्तसंशयस्य यदि बहिःसत्त्वप्रमापकत्वं तदा
मृते गृहस्थिते वा तादृशसंशयाद्यत्र बहिःसत्त्व-
कल्पना सापि प्रमा स्यादिति चेत् । न । य-
थाहि प्रमाणकस्येन्द्रियस्य दोषेण प्रमाशक्ति-
रोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथोक्तमंशपस्यापि
दोषेण प्रमाशक्तिरोधानादग्रहरूपभ्रमसम्भवा-
त् । परोक्षज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्व-

नियम इति चेत् । सत्यम्, प्रकृतेऽपि जीवनगृहाभाव-
नियमग्राहकप्रमाणयोरन्यतराभासत्वेनाभासत्वसम्भ-
वात् । यद्वा दोषाभावसहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य ब-
हिःसत्त्वप्रमापकत्वमिति ॥

(वि०) उक्तमैयायिकाक्षेपे समाधत्ते मीमांसको मैवमित्यादिना । एवं
तर्कयति-एवं लाघवगौरवतर्कमवतारयतीत्यर्थः । विरुद्धयोः-शत-
वर्षजीवित्वगृहान्यायुचित्वयोः । एतेन किमत आह तदिहेति । वा-
ध्यतामिति । तथाच मरणसत्त्वेन जीवनज्ञानप्रमा स्यात् बहिः-
सत्त्वसत्त्वेन गृहान्यायुचित्वनिश्चयो वाऽप्रमा स्यादित्यर्थः । बाधा-
अप्रमात्वम् । नियमद्वयस्यापीति । जीवित्वगृहान्यायुचित्वद्वयनिश्चय-
यस्येत्यर्थः । अत्रोक्तार्थे घृष्टसंमतिं प्रदर्शयति तदाहेति । देवदत्तेति ।
देवदत्ततदवयवादि व्यक्तत्वावस्थस्य प्रभृतिनियमसंभवेन जी-
वनग्राहकस्य यद्वत्त्व गृहनियमग्राहकस्याल्पत्वं द्रष्टव्यम् । अभाव-
स्वरूपेति । तत्पुरुषीयशरीरसंयोगाधिकरणक्षणावुत्तितःपुद्गलीयश-
रीरप्राणसंयोगावसक्यतेत्यर्थः । गृहान्योन्याभावाभयेति । गृहतदभा-
वान्योन्याभावकूटघटितत्वेन च बहिःसत्त्व गुर्विति भावः । तथा-
पीति । मरणापेक्षया जीवनं लघु इति तर्ककल्पयित्वाऽर्थोपत्तिकल्पि-
तजीवित्वलिङ्गकानुमित्या बहिःसत्त्वं साध्यमित्यावश्यकतया
गुर्वपि तदेवार्थापत्त्या कल्प्यते न मरणमिति तर्कशरीरमेवेवं द्रष्ट-
व्यम् । तेन एतावत्तर्कसहकाराद्बहिःसत्त्वं कल्पयतीति नोपसंहारवि-
रोधोऽन्यथाऽस्य ग्रन्थस्यार्थापत्त्या जीवित्वं कल्प्यते इत्यर्थे उपसं-
संहारविरोधादिव्यवधेयम् ॥ बहिःसत्त्वं कल्पयतीति । मरणे च ला-
घवज्ञानाभावात् तन्निश्चयं जनयतीति भावः । 'एतेन किञ्चेत्याशुर्कं
प्रत्युक्तं तत्संशयकमात्रस्य तन्निश्चयकत्वे एवातिप्रसङ्गात् सहका-
रिविशेषेण तस्य तथात्वे चातिप्रसङ्गाभावादिति भावः । शङ्कते
न चेत्पारम्पर्य इतीत्यन्तेन । विपर्यय-गुर्वर्थविपर्ययो लाघवार्थः ।
तदपर्यवसायित्वे-तदनुमितिजनकसामग्र्यसहकृतत्वे । आभासत्वं-
लघ्वर्थनिश्चयाजनकत्वम् । ईश्वरानुमानादौ तद्दर्शनादिति भावः ।
ततः किमत आह तत्पर्यवसाने चेति । समाधत्ते यत इत्यनेन । ननु
लाघवज्ञानस्य प्रमाणाभ्युपगमसहकारित्वे तेनैव बहिःसत्त्वज्ञानं भवि-

प्यति किमर्थापत्त्येतत् आह न चेति । तस्यां दशायां-लाघववान-
दशायाम् ॥

नैयायिकः शङ्कते नन्विति ।

उत्तरयति न यथाहोति । ऐन्द्रियकक्षम इति । नेत्रे कामलादि-
रोगग्रस्ते पीतः शंस इति भ्रमदर्शनादित्यर्थः । अग्रहरूपेति । धर्म-
धर्मिणोर्भेदाग्रहरूपेत्यर्थः । सत्यमिति । जीवनगृहाभावानियमप्राह-
कप्रमाणयोः-शतवर्षजीवित्वनिश्चययोग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनि-
श्चययोः । मृतस्थले जीवननिश्चयस्याभावसत्त्वादिति भावः । प्रमा-
पकत्वमितीति । यथा दोषेण प्रमाशक्तिनाशस्तथा दोषाभावस्य
प्रमाजनकत्वमिति यद्वेत्यादिसमाधानतात्पर्यम् ॥

इति संशयकारणकार्यापत्तिपूर्वपक्षविषेचनम् ॥

(चि०) उच्यते । अनयोरेकं बाध्यं विरुद्धार्थप्राहक-
त्वादिति सामान्यतो दृष्टादेव तर्कसहकृताद्गृहनि-
यमप्राहकबाधे लिङ्गविशेषेण जीवित्वनिश्चयेऽनुमा-
नाद्वहिसत्त्वसिद्धिः । तथाहि-जीवनप्रमाणबाधे गृह-
नियमप्रमाणोत्थापितलिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमा-
णत्वाभिमतयोर्दयोरपि बाधा स्यात् । गृहनि-
यमप्राहकबाधे च निष्परिणन्धिजीवनप्रमाणाद्विङ्ग-
विशेषणजीवित्वनिश्चये सहिसत्त्वानुमानादेकप्रमा-
णबाधेवेत्यादितर्कसहकृतात् सामान्यतो दृष्टादेवात-
योरेकं बाध्यमिति जायमानानुमितिः परस्पराम-
रणज्ञापकं विप्रयीकरोति, न तु वहिःसत्त्वपरम्प-
रासाधकं जीवनप्रमाणम् । तथा च सामान्यतो दृष्टा-
देव गृहनियमप्राहकबाधे जीवनप्रमाणाद्विङ्गविशेष-
णजीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव वहिःसत्त्वज्ञानमिति
किमर्थापत्त्या ।

(चि०) अयं संशयकारणकार्यापत्तिरिद्धास्तद्विवेचनम् ॥

एकं बाध्यमिति । देवदत्ते शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चयव्याप्यतरत्वं उक्तप्रमद्वयान्यतरवृत्तिशतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वोभयधियोधनिरूपकाधिकरणविशेष्यकशतवर्षजीवित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तद्विशेष्यकगृहान्यावृत्तित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वादि-
त्यर्थः । गृहनियमग्राहकयोधे—गृहान्यावृत्तिरनिश्चयस्याप्रमात्व-
निश्चये । अनुमानप्रकारमेवाह तथाहीत्यादिना । गृहनियमप्रमाणो-
त्थापितेन लिङ्गेन—गृहान्यावृत्तित्वविशिष्टगृहासत्त्वेन हेतुना । बाधो-
त्थापिते । मरणस्योक्तरीत्याऽनुमानसिद्धत्वात् देवदत्ते शतवर्ष-
जीवित्वगृहसत्त्वनिश्चययोरप्रमात्व-स्यादित्यर्थः । निरपेक्षमपीति ।
प्रतिबन्धकभावविशिष्टेत्यर्थः । जीवनप्रमाणात्—न्यातिःशालग्रहणी-
तजीवित्वस्यासिनिश्चयात् । बहिःसत्त्वानुमानात्—बहिःसत्त्वानुमानप्र-
माणसिद्धत्वात् । एकप्रमाणबाधेति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्या-
प्रमात्वमित्यर्थः । मरणत्वापकमिति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयमित्य-
र्थः । एतावता—किमायातं प्रकृते शक्यं आह तथाचेति । बाधे—
अप्रमात्वे ।

(चि०) ननु बहिःसत्त्वज्ञानं चित्ता जीवी गृह एवेत्यस्य
प्रत्यक्षापि बाधितुमशक्यत्वात् प्रथमं बहिःसत्त्वज्ञानं
न न तु गृहनियमग्राहकबाधानस्तरं तत्, येन निरपे-
क्षपन्थिजीवनग्राहकाजीवित्वनिश्चयेऽनुमानं स्यात्, न
प्राथमिकबहिःसत्त्वज्ञानमर्थापत्तिं चित्ता । न च गृह-
नियमग्राहिणि तुल्यबले जागृत्स्के कथमर्थापत्त्यापि
बहिःसत्त्वज्ञानमिति बाध्यम् । तर्कसहकारेणार्थाप-
त्तेर्बलवत्त्वाद्बहिःसत्त्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहकः
मानवाधादिति चेत् ।

(ने०) । तर्कसहकारेण सामान्यतोदृष्टस्य बलव-
त्त्वेन । गृहनियमग्राहकबाधसम्भवात्, तस्माद्यथो-
क्तसंशयदशायां जीवनबाधे ताक्षिण्यमबाधेत्याव-

इयुक्तत्वादिति तर्कानन्तरमेव बहिःसत्त्वज्ञानमित्य-
विवादम् । तत्र कल्पनीयप्रमाणबाधे यथोक्तसंशये
तर्कस्य न सहकारित्वं गौरवात्, किन्तु नियमग्राह-
कबाधद्वारा बहिःसत्त्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे-
लाघवात् । न च सामान्यतो दृष्टावतार एवात्र
नास्तीति वाच्यम् । अनिर्द्धारितैकबाधप्राप्तौ ह्येकबा-
धानुकूलकल्पनायां विनिगमरुस्तर्को भवति, न
चैकबाधप्राप्तिः सामान्यतोदृष्टं विना । किञ्च
विरोधज्ञानानन्तरमेकप्रमाणमिति यदि धीर्नास्ति,
तदा प्राप्ताण्यसंशयो न स्यात्, न स्याच्च जीवनसं-
शयः द्वयोरपि जीवनमरणनिश्चायकत्वात् ।

(वि३) अत्र मीमांसकः शङ्कते नन्यति । नन्वेवञ्चे बहिःस-
त्त्वज्ञानम् । अत्र नैयायिकाक्षेपं प्रदर्श्य निरसितुमाह न चेत्यादिना ।
जीवित्यसंशयकालिकप्रामाण्यसंशयादितगृहान्यावृत्तित्वसंशयात्म-
ककोटिद्वयोपस्थितिसत्त्वात्कथमर्थापस्यापि बहिःसत्त्वज्ञानमिति आ-
क्षेपाशयः । अर्थापत्तेर्यत्नत्वादिति । अर्थापत्तिजनकजीवित्यसं-
शयस्य गृहान्यावृत्तित्वसंशयप्रतिरोधकत्वात् गृहनिघ्नप्राहकमान-
याधसंभवादिति भावः ।

नैयायिकः समाधत्ते नेति । जीयनबाधे-जीवित्यनिश्चयाप्रा-
प्ताये । तन्नियमेति । शतवर्षजीविनि देववृत्ते गृहमात्रवृत्तित्वनिश्च-
याप्रमात्यस्याऽदप्युक्तत्वादित्यर्थः । किन्त्यति । नियमग्राहकबाध-
द्वारा-गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयप्रामाण्यद्वारा । सामान्यतोदृष्ट इति ।
पूर्वोक्त इत्यर्थः । अनिर्द्धारितैकेति । सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्या-
प्रामाण्यनिर्णयेत्यर्थः । कल्पनायामिति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्या-
प्रामाण्योत्पादकबहिःसत्त्वकल्पनायामित्यर्थः । एकबाधप्राप्तिः—
सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयः । नन्विदमप्रमाणमिति
संशयः सामान्यतोऽन्यतरनिश्चय विनैवोक्ततर्कसहकारात् बहिः-
सत्त्वज्ञानमुत्पादयिष्यतीति किं सामान्यतोदृष्टेनात्रेत्याशङ्क्याह कि-

येति । ननु माभूत् प्रामाण्यसंशयो जीवनसंशयादेव बहिःसत्त्व-
कल्पना स्यात्त आह न स्यादिति । द्वयोः-जीवनमाहकप्रमाणगृहा-
न्यायुचित्वग्राहकप्रमाणयोः । जीवनमरणनिश्चायकत्वात्-जीवि-
त्यगृहान्यायुचित्वनिश्चयोपस्थितत्वात् । तथा चागृहीताप्रामाण्यक
जीवित्वनिश्चयस्य घट्टमानत्वात् कथं तत्संशय इति भावः ।

(वि०) अथैकमनयोरप्रमाणमिति ज्ञानं जनयि-
त्वा सामान्यतोद्दृष्टस्य पर्यवसितत्वात्तद्व्यतिरेकनियम-
द्वयसंशयाहितजीवनसंशयानन्तरं । तर्कावतारे बहि-
रस्तीति ज्ञानं जायमानं संशयस्य कारणत्वं व्यवस्था-
पयतीति चेत् ।

न । यदेव हि विरुद्धार्थग्राहकत्वं तर्कविनाकृतमनि-
र्द्धारितैकाग्रामाणानुमितिमजीजनत्तदेव । तर्कसहकृतं
पुनरनुसन्धीयमानं गृहनिघमग्राहकप्रमाणमित्यनुमितिं
बहिःसत्त्वज्ञानानुकूलां जनयति सहकारिवैचित्र्येणै-
कस्यापि विनिर्गमफलजनकत्वात् । न च जीवनसंश-
यानन्तरं तदनुसन्धानमसिद्धम्, गृहनिघमग्राहकस्य
जीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वानुसन्धानं विना बहिः-
सत्त्वकल्पनेऽप्यबाधप्रसङ्गात् ।

(वि०) आक्षिपति अथेति । पर्यवसितत्वात्-विनाशात् । व्यव-
स्थापयतीति । तथाचाप्रामाण्यसंशयात्पूर्वं सामान्यतोद्दृष्टाभावे-
ऽपि बहिःसत्त्वज्ञाने संशयकारणकत्वं निर्विवादमेवेत्याक्षेपार्थः ।

समाधत्ते नेति । अनिर्धारितेति । सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याः
प्रामाण्यानुमितिमित्यर्थः । पुनरिति । जीवनसंशयानन्तरमित्यादिः ।
एकस्य विलक्षणोभयजनकत्वे हेतुमाह सहकार्येति । अबाधप्रस-
ङ्गादिति । इदमत्राकूनम् । तर्कावतारकाले पूर्वोत्पन्नसंशयोपि
बुद्धेः तावत्पर्यन्तमत्रवस्थानात्, तथाच पुनः संशयासंजनमपि ।
एवञ्च तस्य कल्प्यप्रमाणभावेनया प्राप्तप्रमाणभावेन सामान्य-
तोद्दृष्ट्येवावतार्ये लाघवात्कल्प्यत इति ।

(चि०) अथ यदि पर्यवसन्नमपि प्रमाणं पुनरनुमन्धीयमानं सहकारिविशेषात् फलान्तरजनकम्, तदेच्छा-द्रव्याश्रिता कार्यत्वादिनि सामान्यतोदृष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितौ पश्चादृष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे व्यतिरेकिणात्मसिद्धिरिति भज्येत, अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे सहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेव पुनरनुमन्धीयमानान् तत्सिद्धिरिति चेत् ।

न । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनिषेधेन तत्प्रकारकवृद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात्, व्यतिरेकिणोऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्यादोषाच्च । अपि च देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मद्वदिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विपयीकरोति, तथा च लिङ्गविशेषणनिश्चयादनुमानादेव यहिःसत्त्वसिद्धिः ।

(वि०) आक्षिपति अथेति । अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे-अष्टद्रव्यवृत्तित्वमाधनिश्चये । व्यतिरेकिणेति । इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताऽष्टद्रव्यानाधितत्वाविशिष्टगुणत्वादित्युक्तव्यतिरेकिणेत्यर्थः ।

समाधत्ते नानुमितेरिति । तत्प्रकारकेति । अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य प्रकारकेत्यर्थः । नन्वीश्वरानुमानादौ लाघवबाधसहकारेण व्यापकतानवच्छेदकमपि प्रकारीभूतं दृश्यते इत्यतो हेत्यन्तरमाह व्यतिरेकिणोपीति । अदोषायेति । एतद्वैतुदयमुपलक्षणम् । सामान्यतो दृष्टस्य पुनरनवतारं व्यतिरेकिणं विना प्रकारान्तराभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । न चैतदसिद्धम्-इच्छाया गुणत्वेन द्रव्याधितत्वानुमिते प्रसिद्धबाधेऽष्टद्रव्यानाधितत्वं आधितत्वस्यापि तदनाधितत्वे सति गुणत्वादिति व्यतिरेकिलिङ्गत्वात् । न च गुणत्ववदाधितत्वंमपि सामान्यतोदृष्टं पूर्वमुपस्थितं येन पुनरवतारं व्यतिरेकिणोऽन्यथासिद्धिः स्यात् । तच्च सामान्यतोदृष्टस्य गुणत्वस्य साध्यं न साधनतयोपस्थितं प्रापित्यलम् ॥ तत्र विख्यातप्रादुर्भावप्रतिसन्धानं विना

यदिःसत्त्वनिश्चयस्यासत्त्वमसिद्धम् पुनरनुसन्धानाभावेऽपि यथो-
क्तसामग्रीजन्यसंशयातन्तर लाघवाद्बहिःसत्त्वनिश्चयस्यानुभवसिद्ध-
त्वादित्यस्यरसेनाहऽपि चेति ।

(चि०) अथ लाघवसाचिन्पात् सामान्यतो-
दृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियमग्राहकप्रमाणो-
त्थापितलिङ्गकमरणानुमानेन जीवनग्राहकस्येवास्यापि
सत्प्रतिपक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रतिपक्षस-
म्भवात् । न च तर्कात्सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वम्,
व्याप्तिपक्षधर्मते हि यलम्, तच्च तुल्यमेव ज्ञातं ला-
घवाद्यपतर्कस्य विशेषमात्रपर्यवसायकत्वेन व्याप्ति-
ग्राहकत्वस्य तुल्यत्वादिति चेत् ।

तर्हि पक्षतायलाक्षिशेषासीद्धिः कापि न स्यात्,
सर्वत्र सामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्यवसा-
नेऽन्यसाधर्म्येण सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । अप्रयोजकत्वा-
च्च विपरीतसाधनमिति तुल्यं नियमग्राहकस्याप्रयोज-
कत्वात् । जीवनग्राहकस्य तु सामान्यतोदृष्टस्य, उपो-
तिःश्लाघायाधार्पित्वमेव विपक्षबाधकं व्याप्तिग्राहक-
मस्ति । तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशो-
षाक्षिशेषपरत्पानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्र-
माणेन सत्प्रतिपक्षत्वम् । न च प्रमाणाविरोधेनास्य
तर्को न सहकाशेति वाच्यम् । तर्कानवतारे विशेष-
परत्वाभावेनाविरोधात्, तदवतारे तदधिकबलत्वादेव,
अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्रतिपक्षस्य तदवतारेऽपि त-
त्त्वं न निवर्त्तते । किञ्चैवमर्थापत्तावपि तद्विरोधेन न
सहकारी स्यात् । यदुक्तं-मरणकल्पने शतवर्षाव-
च्छिन्नमजीवी गृह. एवेत्यस्यापि बाध-इति, तत्र विशि-

ष्टबाधो न विशेष्यबाधात्-मरणेऽपि जीवी गृह एवे-
त्यस्य विशेष्यस्याबाधात् । किन्तु विशेषणबाधात् ।
स च शतवर्षजीवित्वबाध एव । विशेषणभावापत्तो,
विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति चेत् न । विशेष्यवति, विशि-
ष्टाभावस्य केवलविशेषणभावात्मकत्वात् विशिष्ट-
स्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् ।

(वि०) पुनराक्षिपति मयेति । विशेषविषयत्वात्-जीवनविष-
यत्वात् । अनुमानेनेति । देवदत्तो मरणधर्मी गृहान्यावृत्तित्वे सति,
गृहवृत्तित्वस्याप्रामाणिकत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । जीवनप्राहकस्य-
देवदत्तः शतवर्षजीवी ज्योतिःशास्त्रगृहीतव्याप्तिकत्वादित्यादेः । ननु
जीवनप्राहकस्य केवलप्राणित्वादिरूपतया भूयस्त्वेन यलवत्त्वान्न
सत्प्रतिपक्षिततममत् आहैकेनेति ।

विशेषपर्यवसाने-इति । लाघवादिसहकरेण विशेषप्रकारेणा-
नुमित्युपाद् इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षसम्भवादिति । पर्यतो बहिर्मानित्य-
त्रापि पर्यतो न पर्यतीयबहिर्मान् पर्यतीयबहिर्मदन्यत्वात् इति सत्प्र-
तिपक्षसम्भवादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वात्-अनुमितिप्रयोजककूपशून्य-
त्वात् । न विपरीतसाधन-न पक्षधर्मताबललभ्यविशेषयिरह-याप्य-
यत्तानिश्चयः । तुल्यमिति । गृहान्यावृत्तित्वस्य देवदत्ते सन्दिग्धत्वा-
दिति भावः । अप्रयोजकत्वादिति । पूर्वोत्पन्नगृहान्यावृत्तित्वनिश्च-
यस्य प्रामाण्यसन्देहादनुमित्यजनकत्वादित्यर्थः । ननु नैयायिकस्या-
पि जीवित्वसहकृतगृहासत्त्वेन यहि-सत्त्वानुमितिरप्यनुपपन्ना जीवि-
त्यविषयकानुमितेरपि गृहान्यावृत्तित्वनिश्चययत् प्रामाण्यसंशयेन
लिङ्गविशेषणजीवित्वसन्देहात् परामर्शसम्भवादित्याशङ्क्यामाह
जीवनप्राहकस्येति । जीवनप्राहकस्य सामान्यतोऽहस्य विपक्षबाध-
कज्योतिःशास्त्राद्यवार्थत्वमेव व्याप्तिप्राहकमित्यन्यथ । व्याप्तिप्राहक-
मस्तीति । जीवित्वलिङ्गकथहि-सत्त्वानुमाने परामर्शनिश्चायकमस्तीति
भावः । ननु गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयासत्तेऽपि मरणव्याप्यत्वेन धर्मान्त-
रनिश्चय एव प्रतिबन्धकः स्यादित्यभिप्रायेणाक्षिपति न चेति ।
प्रमाणान्तरयिरोधेन-मरणव्याप्यमेयत्वादिरूपधर्मान्तरनिश्चयेन । त-

यं चेतादृशधर्मांतरतिभ्यसस्त्रेऽर्थापत्तिरिति मीमांसकाशयः । अ-
 विरोधादिति । विशेषप्रकारकानुमितिजनकत्वाभावेन मरणव्याप्य-
 वृत्तानिभ्यस्याप्रतियन्धकत्वादित्यर्थः । तदधिकवलयत्वादेव-तद-
 पक्षेया सामान्यतोदृष्टस्याधिकवलयत्वात् । तद्विरोधिनेति । बहिःस्-
 र्वाभाषणव्याप्यत्वेन येति किञ्चिद्धर्मस्य प्रतियन्धकत्वेनेत्यर्थः । बाध-
 इति । अप्रामाण्यमित्यर्थः । न विशेष्यवाधादिति । न गृहान्यावृत्ति-
 स्वाभाषयति गृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वादिति भावः । अवाधात्-
 गृहान्यावृत्तित्वांशे बाधाभावात् । मितिविति । शतवर्षजीवित्वाभा-
 वयति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः । शतवर्षजीवित्वस्यापि य-
 वेति । तथाच निभ्यद्वयस्याप्रमात्वद्वयकल्पनानवकाश इति भावः ।
 विशेषणोभाषायत्त इति । तथाच विशिष्टाभावयति विशिष्टप्रकारक-
 त्वरूपाप्रमात्वद्वयकल्पनापत्तिरिति भावः । विशेष्ययतीति । एतच्च
 परमतेऽस्मन्मते विशिष्टाभावेत्यातिरिक्तत्वात् । यस्तुतो लाघवं
 विनिगमकमेव न किन्तु ज्योतिःशास्त्रस्य प्रामाण्यमिति हृदयम् ।

(चि०) अन्ये तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी
 गृह एव नास्तीति प्रमाणेषु द्वयोरविरोधेऽपि तृतीय-
 मादाय विरोधज्ञानमस्ति, तत्र जीवी गृह एवेत्यप्र-
 माणघटितप्रमाणद्वयविरोधज्ञानजनिताप्रामाण्यसंश-
 याहितजीवनसंशयोत् प्रमाणयोरविरोधोपपादकप्रमा-
 णविरोधि बहिःस्त्वं कल्प्यते । यथोक्तसंशयस्याप-
 नेव स्वभावो यदस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्प-
 यति विरोधघटकस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वमेव वि-
 निगमकत्वमिति ।

तच्चुच्छम् । अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात् ।
 तर्कादिभिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं ब-
 हिरस्तीति ज्ञानमसिद्धमतो न फलयलेन तथाऽर्थापत्ति-
 कल्पतम् । किञ्च मृते गृहस्थिते बहिःस्थिते तादृशस-

शयादेव बहिःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्पयेत्, कस्य-
चित् कचिद्वस्तुगत्या अप्रमाणत्वात्, अर्थार्थपत्त्यभा-
सश्चैव न स्यात् । (वि०) ॥ मीमांसकमतान्तरमुत्थाप्य दूषयितुमाहऽन्ये त्वित्या-
दिना । प्रमाणेषु-निश्चयत्रयेषु मध्य- । द्वयोः-शतवर्षजीवित्वशतवर्ष-
मध्यगृहासत्त्वादिनिश्चययोः । तत्र-तस्मिन् (गृहे-नास्तीति-) तृतीय-
प्राप्ते सति । अप्रामाण्यसंशयेति । देवदत्तवृत्तिशतवर्षजीविष्वगृहा-
न्यावृत्तिरन्यनिश्चयद्वयनिष्ठाप्रामाण्यसंशयैत्यर्थः ।
१ । एतन्मतं दूषयति तत्तुच्छमिति । कलबलेनेति । तर्क- विनापि
बहिःसत्त्वं ज्ञानोपपत्तिर्लेनैत्यर्थः । किञ्चेत्याद्यर्थपरिवाभासश्चैवं न
स्यादित्येको प्रत्ययः । अप्रामाण्यत्वादित्यस्यानन्तरं-इति- पूर्णीयः
तेन हेतुत्वं लभ्यते । यदा कल्पयेतति पूर्वापादने यदीष्टापात्तिः कुर्या-
त्तदा दोषान्तरमाहाड्येति ॥
२ । इति-संशयकरणेकार्थार्थपत्तिसिद्धान्तविवेचनेम् । (वि०)
(वि०) ॥ स्यादेतत्-माभूते संशयः-करणमर्थार्थ-
त्वावेनुपपत्तिस्तु-स्यात्, तथाहि-जीवी देवदत्तो गृहे
नास्तीति ज्ञाने सति बहिःसत्त्वं विना जीवितो गृहा-
सत्त्वमनुपपन्नमिति-ज्ञानानन्तरं-बहिरस्तीति-धीरस्ति
तत्रान्वयव्यतिरेकभ्यामनुपपत्तिज्ञाने-करणम्-न-च
देवदत्तो-बहिरस्ति-विद्यमानत्वे-सति-गृहासत्त्वात्
यदवदित्यनुमानादिष्यमानत्वे-सति-यत्र-यत्रास्ति
तदन्वदेशो-तदस्ति-यथा-गृह-एव-कोणोऽसन्नह-मध्ये
-तिष्ठासीतिव्यासिप्रभवानुमानाद्या- बहिःसत्त्वासिद्धेः
-किमर्थार्थपत्तेति-वाच्यम् । हेतुसाध्ययोः-सहचाराज्ञाने-
-दशार्थामनुपपत्तिज्ञानेऽपि-बहिःसत्त्वज्ञानात् । सामो-
-न्वतो-व्यासिश्चानुमाने-उपसंहर्तुमशक्येति-तदन्वदेश-
-सिद्धिरर्थार्थपत्त्यैव ।

१। अनुपपत्तिकारणकार्यावतिपूर्वपक्षविवेचनम् ।

(पि०) संशयहेतुकार्यापत्तिनिराकृत्यानुपपत्तिकरणकामर्थापत्ते-
माशङ्कते स्यादेतदिति । प्रमथेति । पूर्वानुमाने सत्त्वे सति यद्गृहासत्
तद्वहिःसदित्येव हेतुः, इह तु सामान्यतो व्याप्तिरिति भेदादि-
कल्प इति भावः । विशेषव्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति हेतुसाध्य-
योरिति । सामान्यतो व्याप्तिमूलकानुमानं दूषयति सामान्यत इति ।
अशङ्कतेति । सामान्यमुष्णी व्याप्तिर्नानुमितिकरणमित्यर्थः ॥

१-३ (चि०) ननु जीविना गृह्यसत्त्वमनुपपन्नं किं
 देवदत्तबहिःसत्त्वं विना तत्तद्बहिःसत्त्वमात्रं विना
 नायः-प्रथमं देवदत्तबहिःसत्त्वाप्रतीतौ तेन विनेदम-
 नुपपन्नमिति ज्ञानाभावात्, प्रतीतौ वा किमर्थपर्याया,
 अर्थार्पणसित एव तत्प्रतीतिर्वन्या न्याश्रयः, तदुक्तं-य-
 तोन्यसत्त्वं तत्तिसद्वेदमेतदसिद्धे-इति नान्त्या-अन्य-
 दीयबहिःसत्त्वज्ञानं, विनाऽनुपपत्त्यभावात्, बहिः-
 सत्त्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्त्वासिद्धेरिति
 चेत् । न ।

सामान्येन हि विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्य-
व्याकरणेण शेषज्ञानं फलम्, तथा हि जीवतो बहिःसत्त्वं
विना, गृहासत्त्वं अनुपपन्नमिति ज्ञानं, यस्य गृहासत्त्वं
अनुपपन्नं तत्र यदि सत्त्वं कल्पयति, तान्मन्त्र, देवदत्त-
श्च तथेति सिद्धे देवदत्ते बहिःसत्त्वं कल्पयत इति, दे-
वदत्तयदि सत्त्वं पर्यवस्यति, न तु तेन रूपेण कल्प-
ता, न वा तेन विनाऽनुपपत्तिज्ञानं कारणम्, यथा बहि-
मात्रव्यासाद् धूमात् पर्वते वह्निसिद्धिरेव पर्वतीयव-
ह्निसिद्धिर्न तु पर्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः-तेन रू-
पेण व्यापकत्वाग्रहात् ।

(वि०) नेयायिकः शङ्कते नन्विति । विनाभावादिति । प्रतियो-
गिज्ञानं विना व्यतिरेकज्ञानासंभवात् इति भावः । अन्योन्याश्रय
इति । अर्थापत्तिस्तत्प्रतीतिं तेन विना नानुपपत्तिज्ञानमनुपपत्ति-
ज्ञानेऽर्थापत्तिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । स्वीकृतेऽपि श्रीहर्षसमूहमाह
तदुक्तमिति । यतोऽन्यत्वमिति । अनुपपत्तिः अन्यथानुपपत्तिः
देवदत्तयहिःसत्त्वादन्येन प्रकारेण जीविगृहासत्त्वानुपपत्तिरिति या-
धत् । तथाच यतो देवदत्तयहिःसत्त्वादन्यत्वं तद्वद्वेद्ये देवदत्तयहिः-
सत्त्वसिद्धेः पूर्वं तदसिद्धेरुक्तानुपपत्तिज्ञानासिद्धेः । यहिःसत्त्वमात्र-
पदेन यावद्वह्निःसत्त्वं यहिःसत्त्वत्वावच्छिन्नत्वं यां ग्राह्यम् । नाद्य इ-
त्याह अन्यदीयेति । नान्ये इत्याह यहिःसत्त्वमात्रेति ।
मीमांसकः समाधत्ते निति । पर्यवस्यतीति । पक्षधर्मताबला-
दिति शेषः । तेन रूपेण देवदत्तयहिःसत्त्वत्वरूपेण कल्पना-
ज्ञानम् ॥

(वि०) अपोपपादकाभाववत्पुपपाद्याभावनियमो-
ऽनुपपत्तिर्न त्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् । एवञ्च व्यति-
रेकव्याप्तिमत उपपाद्याद्यतिरेक्यनुमानमुद्रपैव सा-
ध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या । तथाहि-देवदत्तो यहिः सन्
जीवित्वे सति गृहासत्त्वात् पक्षधर्मं तज्ज्ञेयं यथा मृतो
गृहस्थितो वा । न चान्यव्याप्त्याऽन्यस्य गमकत्वेऽति-
प्रसङ्गः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नि-
पातकत्वात् । न चार्थापत्तौ स्वरूपसत्ती व्याप्तिर्लिङ्गं
नानुमान इति वाच्यम् । अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पः
नानुदयात् अर्थापत्त्याभासानवकाशाच्च ।
मैवम्-अत्र हि व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयप्रसङ्गं पक्षध-
र्मत्वमिति व्याप्तिधीजन्यमपि यहिःसत्त्वज्ञानं ना-
नुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानजन्यतानियमा-
त् । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन प-

क्षधर्मस्यो ज्ञानमनुमितिप्रयोजकमिहाप्यस्तीति वा-
 च्यम् । केवलान्वयिनि तदसम्भवात्, तदपेक्षया सा-
 ध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च ।
 (वि०) नैयायिकः पुनराक्षिपति, अथेति । उपपादकाभाव-
 सेति । उपपादकाभावव्यापकभूताभावप्रतियोगित्वमापाद्यस्यैव
 यः । अभावमात्रम् उपपाद्याभावमात्रम् । अतिप्रसङ्गादिति । कवल-
 धूमाभावज्ञानादपि धूमस्याधोपस्थापितरिति भावः । अथापस्याभा-
 सति । कथं व्यभिचारिणाऽधोपात्तरिति भावः ।
 मीमांसकः समाधत्ते मैवमिति । व्याप्तेति । अन्यव्याप्तिप्रकार-
 कपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः । केवलान्वयिनि तदसम्भवादिति । साध्याभा-
 वस्यैवाप्रसिद्धेरिति भावः । साध्यव्याप्यत्वमिति । साध्यस्यान्वयव्या-
 प्तिज्ञानस्येत्यर्थः ॥

(वि०) अथ व्यतिरेकसहचाराद्धेतोरेव व्याप्ति-
 र्दृश्यते, एवंश्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य उभयस्य वा सह-
 चाराद्व्याप्तिग्रहप्रविध्येऽनुमानप्रविध्यम्, अत एव धू-
 मो दशाविशेषेऽन्वया व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी
 चेति ।
 अस्तु तावदेवं तथापि जीविदेवदत्ताभावा गृहे
 वर्त्तमानो न बहिःसर्वे लिङ्ग देवदत्तावृत्तित्वात्, ब-
 हिःसर्वगृहनिष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसा-
 मानाधिकरणरूपव्याप्त्यभावाच्च । उपरि सविता
 भूमेरालोकित्वादित्यत्र भूमेरुपरिसन्निहितसचितृक-
 त्वेनानुमानात् । नापि गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम्,
 तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्मतया तदसन्निकर्षं प्रत्य-
 क्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । अत एव विशेष्यासन्निकर्षा-
 नृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि न प्रत्यक्षेण । न च व्यतिरे-
 कव्याप्तिगृहनिष्ठाभावयोज्ञानं सहकार्यासाय मनसैव

स जन्यते इति वाच्यम् । सहकारिण एव भिन्नान्तर-
त्वप्रसङ्गात् ।

अथ व्याप्तिज्ञानान्तर-सम्यग्मात्रधृमात् पक्षधर्मधु-
मितिः ? उक्तप्रायेण तत्रापि लिङ्गपरामर्शभक्तादिति-
चेत् । न कथञ्चित् । कथं तर्हि विहिज्ञानम् ? पक्षधर्मधु-
मस्मृतिसहितात् धूमो बहिः विना नास्तीत्यनुपपत्ति-
ज्ञानादिति गृह्यम् । अत एव गृह्यमाना धूमो बहिः
विनाऽनुपपन्न इति यद-ज्ञायते तदाऽर्थापत्तिरेव, यदा

त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन प्रतिसन्धीयते त-
दाऽनुमानम्, त्वयापि त्रिविधानुमानस्वीकारात् । त-
स्माद्व्यतिरेकव्याप्तिरनुपपत्तिरपि जायते देवदत्तगृहमात्रा-
बहिःसर्वकल्पपति ।

(चि०) पुनराह नैयायिकः यथेति । भूमौ सक आहोऽस्तु तावदेव-
मिति । देवदत्तावृत्तित्वादिति । पक्षीभूतदेवदत्तस्य तदनधिकरण-
त्वादित्यर्थः । बहिःसत्त्वगृहनिष्ठाभावयोः बहिःसत्त्वगृहवृत्तित्वविशि-
ष्टाभावयोः । व्यधिकरणत्वेनेति । गृहाधिकरणदेशभेदस्यापि यद्वि-
पदाध्यतकथादिति भावः । नियतेति । अत एव गृहवृत्तिदेशदत्त-
भाषोपि न लिङ्ग गृहमात्रवृत्तिपदार्थे तस्य सत्त्वेनाव्याप्यत्वादिति
भावः । नेतु भूमिनिष्ठा लोकसंयोगस्योपरिदेशं संयोगसम्बन्धेन स-
विप्रनुमापकत्वे न संभवति पक्षावृत्तित्वात् आहोपरोति । तथाच
तत्र भूमेः पक्षत्वम् सवितृसंयुकोपरिदेशकत्वस्य साध्यत्वम् उपपन्नं
छेदेनालोकसंयोगस्य हेतुत्वमिति नोक्तशेषः । नैयायिकस्य हेत्व-
स्तरमाशङ्क्य निराकरोति । अपीति । श्रानुसशस्यत्वादिति । तथाच
लिङ्गज्ञानाभावात् न व्याप्तिप्रवृत्तिरिति भावः । अतः गृहनिष्ठायाश्च वि-
योगित्वं न हेतुः किन्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन गृहनिष्ठाभाव एव
स च देवदत्तस्यासंनिष्ठपृष्ठेऽपि गृहस्य संनिष्ठपृष्ठतया गृहीतुं शक्य-
प्येत्यतो व्याप्तिप्रवृत्तिरपि देवदत्तस्यासंनिष्ठपृष्ठतया न पक्षविशेष्य-
कपरामर्शसंभव इत्यादाऽत एवेति । भूमौ सकमते च व्यतिरेकव्या-

तिस्मरणं, जीविनो देवदत्तस्याभावनिश्चयश्चार्थापत्तिहेतुक इति बो-
ध्यम् ॥ जन्यत इति । पञ्चमश इति शेषः ।

स्मर्यमाणधूमात्-पक्षवृत्तिधूमस्मरणात् । उक्तव्याप्येति । विशेष्य-
स्यासंनिरूपत्वेनेत्यर्थः । धूमो वह्निर्विनेति । बहुवभाषव्यापकीभूता-
भावप्रतियोगी धूम इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादित्यर्थः । त्वयापीति ।
नैयायिकेनापत्त्यर्थः । तत्र-वह्निर्मान्धूमादित्यत्र । त्रिविधेति । व्याप्ति-
भेदेनेत्यर्थः । यद्व्यतिरेक्यनुमितित्वेन नैयायिकानामभिमतं तदेव
भूमिसंज्ञानामस्माकमर्थापत्तिरिति भावः । व्यतिरेकव्याप्तिमिति ।
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं सहकार्यसाधेत्यर्थः । कल्पयतीति । निश्चाय-
यतीत्यर्थः । न तु व्यतिरेकपरामर्शः-विशेष्यीभूतदेवदत्तासंनिकर्षेण
परामर्शसम्भवाविति भावः ॥

(चि०) उच्यते । देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृ-
हनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते । तथाहि-
गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षं देवदत्तं पश्यन्तश्चा-
भावसम्बन्धं प्रतियोगित्वलक्षणं गौचरयति-सम्बन्ध-
ज्ञानस्य सम्बन्धिद्वयविषयत्वात् । प्रतियोगिनाः सम-
भावस्य सम्बन्धान्तराभावात् । गृहनिष्ठाभावप्रतियो-
गित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यमपि प्र-
त्यक्षेण सुग्रहम् । न च देवदत्तविशेष्यकं वह्निःसत्त्वं
व्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वा-
च्यम् । पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमीतजनकत्वात्
अधिकस्य गौरवपराहतत्वात् ।

अनुपपत्तिकारणकार्यापत्तिसिद्धान्तविवेचनम् ॥

(वि०) गृहे देवदत्तस्याभाव इति । अत्र देवदत्तस्येति प्रतियोगित्वं
वष्टेयर्थः प्रकारो न तु नेह देवदत्त इतिवत् । संसर्गमर्यादया । प्रतियो-
गित्वज्ञानं तेन । प्रतियोगित्वत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकाधीन्यप्रति-
योगित्वरूपलिङ्गलाभावनुमानावतारोऽन्यथा-वैशिष्ट्यविधया प्रति-
योगित्वतामेपि व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गानुपस्थितौ । कथम-
नुमानं भवेत् । न चैव यवैव तेह देवदत्त इत्याकारकोऽनुभवस्तत्रै-

वानुमानावतारेऽर्थापत्तिः, सावकाशेति, धाव्यम् । अर्थापत्तावपि
बहिःसत्त्वं विना गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यैवानुपपन्नबुद्धिर्गमिकेति
प्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नोपस्थितिं विना तेनार्थापत्त्यनवतरानभ्यु-
पगमात् ॥ नन्वनुपपत्तिर्न व्यतिरेकव्याप्तिः किन्तुपपादकाभावे उप-
पाद्यभावोपपत्त्यभावः, स च व्यधिकरणयोरपि सुकरः । यद्वि देव-
दत्तस्य न. यद्विःसत्त्वं, तदा, गृहे सत्त्वावश्यभावः, यदा घा, गृहे
देवदत्ताभावस्तदा देवदत्तबहिःसत्त्वावश्यभावः इत्यनुपपत्तिज्ञानस्य
व्यधिकरण्येऽपि सम्भवादतो न प्रतियोगित्वेऽनुपपत्तिज्ञान कारणं
येन प्रतियोगित्वधीरपेक्षेति । मैवम् । अवश्यंभावेज्ञानस्य गमकत्वे
धूमादावपि तथाव्योपपत्तेः धूमे सत्यवश्यं बहिरिति ज्ञानात्, तथापि
नार्थापत्तिर्मानान्तरम् अवश्यभावेनैव गमकत्वेऽनुमानविलक्षणप्रका-
राभावात् । इयांस्तु विशेषः—यदेकत्र व्यधिकरणे ज्ञानुपपत्तिरपरत्र
सामानाधिकरण्येन यदधिकरणेन यदधिकरणान्तभावेनावश्यंभावं-
धीस्तदधिकरणे ततः साध्यसिद्धिरित्यनुगतस्यैव गमकत्वप्रयोज-
कत्वात्, तस्मादवश्यंभावज्ञानं न गमकं धूमाद्देहस्यैवभाव इत्यस्य
फलपर्यवसायितयाऽनुमितित्याजानुमानत्वमिति सामानाधिकरण्य-
धीरेवं गमिका वाच्या, सा च व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्येन सम्भतीति सुष्ठु कं त्वयापि तत्प्रकारिकैव धीरुपेया इति ॥
ननुक्तप्रत्यक्षस्य देवदत्तविषयकत्वे प्रमाणाभावः, देवदत्त साक्षात्क-
रोमीत्यनुव्ययसायाभावात् अभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्ययसायात्,
किन्तु तदव्ययहितपूर्वधर्तिस्मरणस्यैव देवदत्तो विषय इत्यत आह
सम्यग्ब्रह्मानस्येति । ननु संबन्धप्रत्यक्ष एव सम्यग्ब्रह्मं विषयः
प्रतियोगित्वं तु न प्रतियोग्यभाषयोः सम्यग्ब्रह्म इत्यत आह प्रति-
योगिनेति । तथा चान्यसम्यग्ब्रह्मेन इदमिह नास्तीति प्रतीत्यसम्भवात्
प्रतियोगित्वस्य सम्यग्ब्रह्ममायदपकमिति भावः । एककालीनत्वादि-
भ्यः न तद्विषयमिति विभाष्यम् । अधिकस्य—पक्षविशेष्यकत्वस्य ॥

(चि०) अधवा अनतिप्रसक्तसहकारिवशान्म-

नसैव स्मृतदेवदत्तविशेषकस्तृतीयलिङ्गपरामर्शः । य-
था च न सहकारि मानान्तरं तथोपपादितमवस्तान् ।

ननु मयूरः पर्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति चेति ज्ञा-

नानन्तरं पर्वते नृत्यतीति ज्ञानमस्ति, न च द्यति-
 रीकिणस्तत्सम्भवति-पर्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीति-
 र्यपितरकव्याप्त्यानिरूपणात् । न च पर्वतनृत्याप्रति-
 द्यौ तेन विनाऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नोति-कप्रमथा-
 पत्तिरपीति । चान्यथा अधिकरणं विनाऽनुपपद्यमानं
 नृत्यं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धतरमधिक-
 रणं कल्पयतीति चेत् । न । तत्र प्रसिद्धाधिकरणं नृत्य-
 मीमांस्यूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति । सामान्य-
 सोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धतरं पर्व-
 तसाधिकरणमादाय नृत्यज्ञानं जनयति ।
 (वि०) तनु र्वनिष्ठास्यन्वाभावेप्रतिरोधित्यस्यापि देवदत्तधर्मा-
 त्तयाऽसंनिहृष्टत्वात्तद्विरोधकोपि । स्वाधुमात्परासर्वाऽसंभवत्यस्य-
 रसादाह-अथवेति । (३) मीमांसका मीमांसकौ । (४) मीमांसकौ ।
 (५) मीमांसकौ । शकते अन्विति । अधिकरणं विनोति । अनुपाद्यमानं-
 अनुपपन्नत्वेन ज्ञापमानम् । नृत्यं-नृत्यनिरूपकम् । (६) मीमांसकौ ।
 (७) (वि०) यदा पर्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृ-
 त्याभाववाधानन्तरं मयूरा नृत्यतीतिशब्दाज्ज्ञापमानं
 ज्ञानं पर्वतनृत्यं गोचरमिति । प्रसिद्धविशेषबाधस-
 हकृतसामान्यज्ञानजनकप्रमाणस्य प्रसिद्धतरं पर्व-
 तमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात् । अ-
 त एव नित्यज्ञानवाधानन्तरं सित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं
 सिद्धनित्यत्वमादाय सिध्यतीत्याचार्याः । (८)
 यदा मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणकं पर्वतेतरात्
 अधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वततत्त्ववदित-
 त्वपदप्रतिरेकी । (९)

(वि०) यद्वेति । नृत्याभावबोधानुन्तरमिति । पर्वतेतरनृत्याभावबो-
धानन्तरमित्यर्थः । इतरबाधसहकारेण पदानुपस्थितमपि शब्दबोधे
प्रकटीभूय भासते इति गुरुमतेनेदम्, अन्यथा मयुरो नृत्यतीति श-
ब्देत् पर्वतेतराधिकरणकनृत्यबाधसहकारेण नृत्यविशेषसिद्धावपि
नृत्यस्य पर्वतवृत्तित्वं तदुपस्थापकपदाभावादनुपपन्नमेव स्यादि-
ति ध्येयम् ॥

स्वमतेत्याह यद्वेति । अन्वयव्यतिरेकी पर्वतनृत्यं गोचरयती-
त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(चि०) अथ बा. यः सम्भाविततत्तदितरावृत्तिः सन्
तदतिरिक्तवृत्तिर्न भवति न तद्वृत्तिर्भवतीति सांसा-
न्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याख्या नृत्यस्यापर्वतवृ-
त्तित्वं सिद्ध्यति । एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के
इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्येपीनत्वज्ञानं रा-
त्रिभोजनमादाय सिद्ध्यति ।

(वि०) अधवेति । ननु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के इति ज्ञानानन्तरं
पीनत्वं भोजनप्रत्ययिनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानात् दिवाभोजनबाधस-
हकृतात् देवदत्तो रात्रौ भुङ्के इति ज्ञानं जायते तत्रानुमानाद्यसंभवा-
दप्रापत्तिरप्यत इत्यत आह एवमिति । देवदत्त इति । अप्रसि-
द्धरात्रिभोजनदेवदत्त इत्यर्थः । रात्रिभोजनमिति । रात्रिभोजना-
नुमिति जनयतीत्यर्थः ॥

(चि०) अथ यथा अभोजी पीन इत्यत्रायोग्यता-
ज्ञानं तथा पीनो दिवा न भुङ्के इत्यत्रापि दिवाभोज-
नस्य बाधायोग्यताघटकरात्रिभोजनस्याप्रतीतिः, अतो
योग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं
वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्के इ-
ति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयेपोषं जनयति ।
न चैवं लाघवाद्वात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तम् । 'शा-
ब्दी व्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते' इति न्यायेन शब्दो-

पस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात् । एवं
 श्रूयमाणशब्दस्यान्वयबोधकत्वं योग्यताघटकोप-
 स्थापकेन शब्देन विनाऽनुपपन्नमानं तं कल्पयित्वा प-
 रान्वयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिः । द्वारमित्या-
 दौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव । शब्दश्च
 यद्यपि श्रूयमाणो वाचितस्तथाप्यभिप्रायस्थाः कल्पयते ।
 यथा गुरुमते 'स्वर्गकामो यजेते'त्यत्र साक्षात्साधनता-
 याधे परम्पराघटकस्यानुपस्थित्या परम्परासाधनताज्ञा-
 नविरहो योग्यताज्ञानाभावात् प्रसिद्धपदसामानाधि-
 करण्यानुपपत्तिरिति योग्यताज्ञानाय परम्परासाधन-
 ताघटकमपूर्वोलिङ्गाद्विवाच्यं कल्पयति, ततः स्वर्ग-
 साधनं याग इति ज्ञान जायते, अन्यथा अपूर्वमपि
 वाच्यं न स्यादिति ।

(वि०) मद्भाषिणो यथाशब्देन शब्दकल्पनाकार्षां श्रुतार्था-
 पत्तिमाशङ्कते अथेति । दिवामोजनस्य वाचादिति योग्यताघटके-
 त्यत्र हेतुः । योग्यताघटकोपस्थितिं विना-योग्यतात्मकरात्रिमोजि-
 त्वोपस्थितिं विना । इदं वाच्य-पीनो देवदत्तो दिवा न भुक्त इति
 वाक्यम् । उपपादक-उपस्थापकम् । तेन सह्येति । तदुपस्थापितं
 रात्रिमोजित्वेन सह्येति । अन्यवबोध-पीनो देवदत्तो दिवा न
 भुक्ते किन्तु रात्रौ भुक्त इत्यन्वयबोधम् । तन्मते योग्यतायाः शा-
 ब्दबोधे भानादिति भावः । आशङ्कते न चेति । शब्दकल्पनेऽपि
 अर्थापस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः । उत्तरयति शब्दीति । तथा
 च केवलार्थकल्पनया योग्यताज्ञाननिर्वाहेऽपि शब्दजन्योपस्थितिं
 विना रात्रिमोजित्वरूपयोग्यतायाः शब्दयाधे, भानासम्भवाच्छब्दः
 कल्पयते, तन्मते शब्दयोग्यताविशयकस्यैव शब्दबोधस्योत्पत्तिरि-
 यमादिति भावः । द्वारमित्यादाविति । एकमित्यादि । तथा चात्रा-
 दि विधानविशेषकद्वारकर्मकाद्यवबोधजनकत्वं पिधेहीतिशब्दा-
 ध्याहार विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानात् पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्ति

रित्यर्थः । ननु पिधेहीतिशब्दस्य बाधितत्वाद्धर्थापत्त्या द्वारमिति वाक्य पिधेहीतिशब्दवदिति ज्ञानं कथं स्यादत आह शब्दश्चेति । बाधितः—नास्ति । अभिप्रायस्थ इति । द्वारमिति वाक्य पिधेहीति शब्देन सहान्वयबोधं जनयत्विति एतादृशाभिप्रायविषयः कल्प्यत इत्यर्थः । तथा च तादृशाभिप्रायविषयत्वसम्बन्धेन, तद्वत्ताज्ञानमर्थापत्त्या जननीयमिति भावः । योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितिं विना शब्दान्वयबोध इत्यत्र प्राभाकरसमृतिमाह यथा शुरुमत इति । साक्षात्साधनतायाच इति । यागस्याशुतरविनाशित्यादिति भावः । परंपराघटकस्येति । अपूर्वस्येत्यर्थः । योग्यताज्ञानाभावादिति । यागे विषयस्येष्टसाधनत्वस्यान्वये योग्यताज्ञानाभावादित्यर्थः । साक्षादसाधने साधनस्यान्वये परंपरासाधनत्वस्य योग्यतात्वादिति भावः । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपदस्य विधेरर्थेन । इष्टसाधनत्वेनान्वयबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । योग्यताज्ञानाय—परंपरासाधनताज्ञानाय । अन्येति । योग्यताप्रकारकोपस्थितेरपि हेतुत्व इत्यर्थः ॥

(वि०) उच्यते । बाधकप्रमाणाभावोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता । अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वादिव न भुङ्क्ते इति शब्दाद्धीरुत्पद्यते न प्रतीत्यनुपपत्तिः, किन्तु प्रतीतानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अत एवापूर्वमपि न बाध्यमिति वक्ष्यते । तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यत इति ।

(वि०) यस्तुतो योग्यतावच्छेदकधर्मिणि योग्यताज्ञाने शब्दधीर्न तु तद्धर्मवत्त्वधीस्तत्र तन्धर्मित्यभिसंधाय सिद्धान्तयति बाधकेति । बाधकप्रमाणाभावः—प्राज्ञाभावनिश्रयाभाव इत्यर्थः । अन्यविरोधीति । प्राज्ञाभावव्याप्यधर्मैत्यर्थः । प्रतीतानुपपत्त्येति । प्रतीतस्य दिवाभोजित्वे सति पीनत्वस्य रात्रिभोजित्वं विनाऽनुपपत्त्या रात्रिभोजित्वमनुमीयते इत्यर्थः ॥

इति धीतकंतीर्थोपाधि समलङ्घूत बहुकनापशास्त्रिविरचितं
अर्थापत्तिधेवेचनम् ॥

एव समाहितवान् । तत्र च तद्विषयः ।

तत्रेदं चिन्त्यते । यदि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वमाकाङ्क्षितं, तदा व्याप्तिविशिष्टविषयक एव बोधस्तादृशकाङ्क्षां निवर्तयिष्यतीति तथाविधबोधे एवोपनयतात्पर्यमावश्यकम् । न चैवमप्याकाङ्क्षानिवृत्तये अवान्तरवाक्यार्थबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितव्येपगमेऽपि न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोधे उपनयाद्व्याप्तिमानं नोपेयते, उदाहरणादेव तद्भानादवातरेवाऽन्यार्थधियः परामर्शरूपत्वेऽपि निगमनजन्यावाचितत्वादिप्रतिपक्षेऽनुमितावपेक्षितत्वात्तावत्पर्यन्तः तदसत्त्वेन परामर्शान्तरस्यापेक्षेति वाच्यम् । अवान्तरवाक्यार्थबोधे व्याप्तिमानानुरोधेन तद्वैशिष्ट्यवत्तात्पर्यकवपनाया आवश्यकत्वे महावाक्यार्थबोधे तद्भानेऽपि बाधकभावादिति ।

न्यायजन्मज्ञानस्य बाधिकाजन्मत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकवालित-
तया अनुमितिजननायोग्यतया परामर्शान्तरस्वीकार इति मिथ्या ।

नदयास्तुः पक्षांशो व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहितानमेवानु-
मितिहेतुः । ननु व्याप्याभिप्रेतहेतुमदभिप्रेतत्वं तादृशवैशिष्ट्यावगा-
हिता च न न्यायजन्यशाब्दबुद्धेः नामार्थयोः भेदेनान्यमशोधस्याव्यु-
त्पन्नायात्, अतो व्याप्यावाचित्तन्मात्रावसमुदायत्वस्य तादृशय-
त्किञ्चिच्छब्दयोः प्रतियोगित्वमननिष्ठा, या या कारणता तत्तदय-
च्छेदककोटिप्रविष्टयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयताभयवर्णित्यव्यापकहेतुनि-
ष्ठप्रकारवाच्योपदेष्टुहेतुविशेष्यकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकार-
कमानसज्ञानात्मनश्च एव तादृशपरामर्शोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इत्यभि-
प्रायेण तेन चेत्प्राचाभिहितम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानान्तर-
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकं विशेषणतावच्छेदकीभूतस्यातिनकारकभू-
तत्वाद्यवच्छिन्नविशेषकज्ञानं, उत्प्राप्यते-जन्यते, तेन-तादृशविशे-
षणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेन परामर्शो जन्यते इत्यर्थः । न चैवं तेन
परामर्शस्य जननादिति प्रत्यासन्नतिः, अत्र परामर्शपदस्य व्याप्या-
भिप्रेतहेतुमदभेदबोधपरत्वादिप्रमाणः ।

शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षधर्मत्वाकाङ्क्षया तत्र पक्षधर्म-
त्वबोधमात्रतात्पर्यकं व्याप्यर्थपदाघटितमेवोपनयवाक्यं प्रयुज्यत
इति प्राचीनप्रतान्निप्रायकमिदम्, यत एव च दीधितिरुता तन्मता-
भिप्रायेणैवोदाहरणोपनययोरेव तत्पर्ययस्यतीत्यशोदाहरणान्तर्भावे-

नैव परामर्शप्रयोजकत्वपर्यवसानमुक्तं न तूपनयमात्रस्येत्यपि ।
 दन्ति । अत्र परामर्शप्रयोजकत्वेन शब्दज्ञानस्य लक्षणघटकत्वे स्व-
 मनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणतया शब्दज्ञानपदं प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतच्छब्दि-
 एवज्ञानपञ्चकपरम्, जनकवाक्यपदं च प्रत्येकं तत्तद्वोधजनकवाक्य-
 पञ्चकपरम्, अतः प्रतिज्ञादिवार्क्यपञ्चकलाभः प्रयोजकान्तं च बोधवि-
 शेषाणां परिचायकमाधत्तुम् । यद्यप्येवं प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकज्ञाना-
 ननेऽपि एतादृशलक्षणनिर्वाहः, तथापि प्रतिज्ञादिजन्यबोधानां एत-
 द्मर्शप्रयोजकतालाभायैव सम्भवाभिप्रायेण तावदर्थविपर्ययकमेकं ज्ञानं
 परामर्शप्रयोजकत्वेनाभिहितमित्याभेदस्य द्विधितित्वापर्यवसितस्या-
 यलक्षणमाह उचितेति । उचितानुपूर्विकानि प्रतिज्ञादीनि पञ्च । यम-
 सन्निवाये तत्त्वम् । तादृशपञ्चपर्याप्तसमुदायत्वमिति यावत् । पञ्चपरं
 निगमनान्तानां विशिष्ट निवेशलाभाय । न तु पञ्चत्वेनापि तेषां नि-
 वेशः प्रयोजनाभावात् । अतस्त्वमप्रतिज्ञादिपञ्चकैऽतिव्याप्तिवारणाय
 उचितानुपूर्विकेति । उचितानुपूर्वी-प्रतिज्ञोत्तरत्वेनूत्तरोदाहरणोत्तरो-
 पनयोत्तरनिगमनत्वकथा ।
 ननु किमिदमुचितानुपूर्विकत्वं । न तावत्तादृशानुपूर्वीघटकत्वं
 घटकतायां निर्दिष्टत्वात् । तद्धि न स्वाधिपत्यकप्रतीत्यविपर्ययता-
 दानुपूर्विकत्वम्, प्रतिष्ठाप्यविपर्ययकप्रतीत्यया शुद्धनिगमनत्वेस्य विशेषी-
 करणात्, विशिष्टनिगमनत्वे तादृशप्रतीत्यविपर्ययत्वानुपपत्तेः, विशेष-
 यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकाभावात्तन्मुपगमात् । नापि तादृशानुपूर्वीवि-
 धयिताभ्यापकविधयिताकत्वम्, शब्दव्यक्तिभेदेन प्रतिज्ञादेर्भिन्नतया
 कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञादिव्यक्त्येवविधयितायास्तादृशानुपूर्वीविधयितात्वा-
 माभ्याप्यकत्वासंभवात् । प्रतिज्ञादिव्यक्त्यन्तराद्यदितस्याप्यविपर्यय-
 कत्वेऽपि तादृशानुपूर्वीविधयितासत्त्वात् । यत्किञ्चित्तादृशानुपूर्वीवि-
 धयितान्यापकत्वस्य व्युत्क्रमयुक्तप्रतीक्षादिविधयितासाधारणाभावात्
 दृशप्रतीक्षाविपर्ययकन्यापक्षानीयतयाविधानुपूर्वीविशेषविधयिताया ए-
 व तादृशविधयिताव्याप्यत्वात् । न च ज्ञानभेदेन विधयिताभेदान-
 न्युपगमाद्वैयमिति याच्यते । तादृशप्रतीक्षादिव्यक्तिसमानाधिकरण-
 स्वादिनाः आनुपूर्वीविशेषावन्निष्ठतयाविपर्ययकज्ञानीयानुपूर्वीविशेष-
 विधयितायास्तादृशप्रतीक्षादिव्यक्तिविधयिताशून्यावृत्तिः शक्यता

द्याप्यत्वानुपायात् । अथ निगमनेपूर्वोपनयपूर्वोदाहरणपूर्वहेतुपूर्व-
त्वरूपानुपूर्व्याश्रयत्वेन प्रतिज्ञायास्तादृशोदाहरणपूर्वत्वे सति प्रतिज्ञो-
त्तरत्वादिरूपानुपूर्व्याश्रयत्वेन च हेत्ववयवादीनां विवेशान्नानुपपत्तिः ।
अथवा तादृशैकविधानुपूर्व्याविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वमेव तादृशानुपूर्व्याघटकत्वमिति चेत् । एवमप्येकैकन्यायघटकं
यत्प्रतिज्ञाद्येकैकवाक्यं तत्समुदायेऽतिप्रसङ्गो दुर्धार एवेति चेत् ।
- मैवम्-स्याश्रयोभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवाहितोत्तरत्वशून्यहेत्वादिवृत्तिश्च-
द्यात्समुदायत्वं तत्तदन्यत्वस्य समुदायत्वविशेषणत्वे तात्पर्यात् । व्यु-
त्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिपञ्चनिष्ठस्य
च समुदायत्वस्य तत्तदन्यत्वविरहाप्रातिप्रसङ्गः । एवञ्च घटमानये-
त्यादिवाक्यवृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञादिवृत्तित्वरूप समुदायत्व-
विशेषणमपि सार्धकमित्यवधेयम् ।

- प्रतिज्ञादिवृत्तित्वं च प्रतिज्ञादिपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मप-
ञ्चकन्यापकत्वमतः प्रतिज्ञादिपञ्चकेदेशसमुदाये नाऽतिप्रसङ्गः । प्र-
तिज्ञात्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वात्तदाश्रयैरुदेशमात्रवृत्तेस्तत्पर्याप्त्यनवच्छे-
दकत्वात् । समुदायत्व चानेकपर्याप्तधर्मस्तस्य च पर्याप्तिसम्बन्धेन
न्यायपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्भेददेशे न्यायपदप्रहारप्रसङ्ग इति तु विभा-
यनीयम् ॥

ननु प्रतिज्ञादिलक्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणस्य प्रवेशनीयत-
याऽन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इत्यत आह प्रतिज्ञात्यादिकं त्विति । उदासीनता-
प्यधारकेति । न्यायान्तर्गतवाक्यधारणमात्रप्रयोजनकेत्यर्थः । एतेन
न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिशरीरे तादृशविशेषणानुपादाने न क्षतिरिति सू-
चितम् । क्रमप्रयुक्तविभिन्नपक्षसाध्यहेतुकप्रतिज्ञादिपञ्चकेऽतिव्याप्तिश-
ङ्कां निराकरोति साध्यादीति । तत्तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायलक्षणे तत्सा-
ध्यपक्षकप्रतिज्ञातत्साधनकहतुतत्साध्यसाधनकोदाहरणतत्साध्यप-
क्षसाधनकोपनयतत्साध्यसाधनकनिगमनानि निवेदनीयानीत्यर्थः ।
नन्वेव न्यायपदार्थस्याननुगततया न्यायपदस्य नानार्थकतापत्तिरित्य-
त्रेष्टापत्तिमाह व्याप्त्यादेरिति । व्याप्त्यादिपदार्थस्येवेत्यर्थः । साध्या-
द्यननुगमात्स्वघटकसाध्यादीनां विभिन्नभिन्नरूपेण निवेदनीयत्वात् ।
अननुगमः-अनुगमप्रवृत्तिनिमित्तविरहः । न्यायादे-न्यायादिपदा-
ध्यस्य । आदिपदादयवपरिग्रहः । इत्यत एवेति । गत्यन्तराभावा-

दिति भावः। यथाश्रुतमूलस्वरसमिद्धवाक्यपञ्चकजन्यमहावाक्यार्थ-
योधमादाय लक्षणसमन्वयं निराचिकीर्षुः वाक्यपञ्चकस्यैकविशिष्टा-
र्थयोधकतां खण्डयति, प्रतिज्ञानिगमयोरिति । न सम्भूयैकार्थप्रतिपा-
दकत्वमित्यप्रेतनेनान्वयः । प्रतिज्ञार्थे वह्निमति पर्वते निगमनार्थस्य
विशिष्टज्ञानज्ञाप्यसाध्यवत्त्वस्यान्वयबोधोपगमे, साध्यवत्त्वांशमादाय
पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादाविव विधेयांशेऽ-
धिकावगाहितस्तादृशबोधस्य सम्भवेऽपि शुद्धपक्षतायच्छेदकविशि-
ष्टेऽवाधितत्वादिविशिष्टसाध्यवत्तावगाहिन्याः प्रतीतेरेवोपयोगित्वेन
साध्यविशिष्टपक्षे तादृशसाध्यवत्त्वान्वयबोधस्यानाकाङ्क्षिततया वा-
दितात्पर्याधिपयत्वाच्च ।

यत्तु वह्निविशिष्टपर्वतोद्देश्यकयोधे वह्निमत्पदोत्तरपर्वतपदोप-
स्थितिरपेक्षिता नीलो घटः सुन्दर इत्यादाविव घटो नीलः सुन्दर
इत्यादौ नीलान्वितघटाद्यंशे विधेयामानादुद्देश्यतावच्छेदकवाचक-
पदस्योद्देश्यवाचकपदपूर्ववर्तिताया अपेक्षणीयत्वात्तो नैतादृशान्व-
यबोधसम्भवं इति । न च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्न एव शुद्धवह्निमत्त्वनि-
गमनोपस्थाप्यविशिष्टवह्निमत्त्वयोर्युगपद्विधेयतयाऽन्वयोपगमे नैकवा-
च्यत्वं निर्वहतीति वाच्यम् । “गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः सम-
त्वात्स्यादिति” न्यायेन विधेयतया भासमानयोः शुद्धवह्निमत्त्ववि-
शिष्टवह्निमत्त्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविपर्ययताकत्वरूपसम्ब-
न्धाभावेनैकवाक्यस्यानिर्वाहात्, अतएव विधेयभेदेन सर्वत्र वाक्य-
भेदः केवलोपनयजन्यबोधे पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वविधेयत्वे-
प्युपनयननिगमनार्थानयोधे उद्देश्यपदपूर्वनिर्दिष्टस्य व्याप्यवत्पदार्थ-
स्योद्देश्यतावच्छेदकतयैव भावेन ताद्विपर्ययकत्वनिगमनार्थाधिपयक-
त्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावात्तदुभयैकवाक्यतेति ।

तत्र, तात्पर्यसत्त्वे योजनयापि तादृशबोधसम्भवात् । उद्देश्यवा-
चकपदस्य, विधेयवाचकपदपूर्वत्वेन प्रतिसन्धानस्यापेक्षणीयतया
योजनयैवोपनयेन पक्षेऽप्यपदार्थे साध्यव्याप्यवत्त्वबोधनात् तात्पर्य-
सत्त्वे यादवाक्ये योजनया दूषणानर्हत्वात्तात्पर्यविरहस्यैव तत्र धीज-
त्वात् । इदमुपलक्षणम् । उपनयेनापि समं प्रतिज्ञाया न विशिष्टैकार्थ-
प्रतिपादकत्वं वह्निमति पर्वते उपनयार्थस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्पक्षस्या-
प्राप्ततादृशहेतुमत्त्वांशघटिततया विधेयत्वसम्भवेऽप्यनुमित्युपयोगि-

नः पक्षतांघच्छेदकाविशिष्टे हेतुमत्त्वस्याकाङ्क्षयैवोपनयप्रतिपादनादना-
काङ्क्षितस्य पर्वते पर्वताभेदबोधस्य तात्पर्याविषयत्वात् । उदाहरणा-
वयवान्तरयोरिति । उदाहरणघटकयोर्यत्तत्पदघटितेभागयोरपि नै-
कविशिष्टार्थबोधकत्वं तत्र द्विरुक्त्यत्पदेन महानसत्त्वमहानसान्यत्या-
दिनोद्देश्योपस्थापनात् तत्पदेनापि तद्रूपावच्छिन्नपरामर्शान्महानस-
धूमवद्बहिमच्च महानसान्यदधूमवद्बहिमच्चेति वाक्यार्थचतुष्टयविषय-
कसमूहालम्बनबोधस्यैवोदयात् । न च वीप्सया व्यापकत्वबोधना-
दधूमव्यापकवह्निमानित्याकारक एकविष्टार्थबोध एव तत्रोत्पद्यत इति
वाच्यम् । यो य इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात् । न च द्विरुक्त्यत्पदेन
स्यैव व्यापकत्वमर्थः स च साध्यांशेऽन्वेतीति वाच्यम् । नामार्थ-
योर्भेदान्वयभेदस्याव्युत्पन्नत्वात् । व्यापकत्वावच्छिन्नस्य तदर्थस्या-
भेदेनान्वय इत्यपि न सम्भवति, सुन्दरो ङण्डीत्यादौ सुन्दराग्रभेदा-
नन्वयवत्समानविभक्तिकत्वाभावेन मत्वर्थीयप्रकृत्युपस्थाप्येऽर्थेऽस-
मस्तनामार्थाभेदान्वयस्यासंभवात्, अभेदान्वयप्रतियोगितापेक्षत-
याऽसामर्थ्येन साध्यवाचकपदोत्तरं तद्वितासम्भवाच्च, तत्पदस्य
तावतापि सार्थक्यासम्भवाच्च । तस्माद्यत्पदार्थे हेतोस्तत्पदार्थे च
तस्मिन्साध्यस्य विधेयतया भानमेव समूहालम्बनरूपं तत्र जायते
तदुत्तरं व्यापकताबोधो मानसः स एव वा शाब्दबोधः साध्यवाच-
कपदस्य प्रकृतसाधनव्यापकताविशिष्टसाध्ये लाक्षणिकतया तत्पदा-
र्थे व्यापकताविशिष्टसाध्यवत्तामवगाहत इत्युपेयम् । वीप्सासमर्भिव्या-
हारस्थले व्यापकत्वतात्पर्यस्यानादितया तादृशलक्षणाया निरुद्धल-
क्षणात्वेन यदिवाक्ये तत्स्वीकारे क्षतिविरहात् । न च व्यापकता-
बोधस्यावश्यकत्वे नानाहेत्वधिकरणे यद्वादिमत्त्वबोधनस्य प्रयोज-
कतया धूमादिकमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य समूहालम्बनानात्मकं एव
व्यापकताविशिष्टशाब्दबोध उपेयताम्, यत्तत्पदं तु तादृशलक्ष्यार्थता-
त्पर्यग्राहकमेवास्त्विति वाच्यम् । अर्थबोधकत्वसम्भवेन तत्परित्या-
गायोगात् यो यो न वह्निमानस न धूमवानित्यादौ व्यतिरेक्युदाहरणे
यह्निमज्जेदादिसाधनके तादृशान्वय्युदाहरणे वा यत्तत्पदार्थाविव-
क्षायां प्रतियोगिवाचकपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यस्यानुयोगि-
नोऽप्रवेशेन नञाऽन्योन्याभावबोधनासम्भवाच्च । एवं चैवो जाना-
ति कर्त्तृत्वादित्यादिन्यायान्तर्गते यो यः करोति स जानातीत्युदा-

हरणे यत्तापदायांविषयायां धर्मिणोऽद्यामेन साध्याधपविकलत-
योवाहरणामासतामप्रमत्तायेति । एवं चोदाहरणसमुदायस्याप्यथा-
न्तरेण सम विशिष्टाण्यप्रतिपादक्य सुतरामेव न सम्भवतीति
भावः । एतेन हेतुवाहरणयोर्धूमवान् धूमाद्वह्निमानित्येतादृशवि-
शिष्टार्थयोर्धजनकत्वसम्भवाद्गुदाहरणाप्ययान्तरयोरित्यनुपपत्तिरित्य-
पि मरास्तम् ॥

द्रागेय—सुतरामेव न सम्भूयेकार्थप्रतिपादकत्वमित्यनुपपत्त्येते ।
प्रतिज्ञाहेतोरित्यत्रावि नकार विहाय ताभ्यां पर्यतो धूमात्
हिमानित्येतादृशविशिष्टज्ञानजननादिति भावः । अथ प्रतिज्ञाजन्य-
योधानन्तरं कुत इति साध्यज्ञापकाकांक्षायां तत्रियसंज्ञा हेतुपाक्यं
प्रयुज्यते तत्रियसंज्ञता च पक्षविशेषणतानापक्षसाध्यांशे हेतुज्ञान-
ज्ञाप्यत्वधेधनेनापि निर्वहतीति पक्षांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसा-
ध्यविशिष्टावभाविबोधस्यानुपयोगिहया न तत्रार्थविषयत्वमिति
चेष्ट । पर्यते बहुविधोधानन्तरं पर्यते यद्वह्निज्ञापक तत्रैवाकांक्षा जायते
तत्रियुक्तिश्च साध्ये धूमादिज्ञानजन्यपर्यतविशेष्यकज्ञानविषयत्वप्रति-
पादनेनैव धूमाद्वह्निमान्महानसमित्यादिवाक्यस्य पर्यते यद्वह्निमत्त्वं कुत
इत्याकांक्षानिर्वचकारवामायात् पञ्चमोतस्तादृशपर्यतविशेष्यकज्ञानवि-
षयत्वमानं तु तद्विशेषणतापक्षसाध्यांशे एव उक्तवाक्यान्महानसा-
द्विशेषणतयोपस्थिते तदप्रतीतेः एकधर्मिविशेषणतापक्षेऽन्यविश-
यकहेतुविशेषणतार्थानुपपत्त्यविषयत्वबोधकतायाः पञ्चम्या अव्युत्प-
न्नत्वादिति धूमाद्वह्निमान् पर्यत इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यावश्य-
कत्वात् । कथंचिदिति । निगमनेऽप्यपदानुपपक्षे यद्वह्निवाप्यधूमध-
त्वर्थतादिकपोपनयार्थे निगमनार्थधूमज्ञानज्ञाप्यत्ववह्निमत्त्वाद्यन्यवत्सम्भ-
वादिति भावः । अनुपपक्षे ॥ तादृशगन्धादिमत्पक्षरूपनिगमनार्थ-
मात्रबोधनेवाकांक्षानिवृत्तेरुपनयार्थे विशिष्टपक्षे निगमनार्थोभूतवि-
शिष्टपक्षबोधस्यानुपपक्षस्य न तात्पर्यविषयतां कथंचिदित्युक्तम् ।
इदं त्वयधेयम् । अनुपपक्षेऽप्युपनयैकदेशायपदार्थपक्षमात्रे निगमना-
र्थान्वयमात्रेणैव वृत्तकृत्यतया तत्समुदायार्थविशिष्टपक्षे निगमना-
र्थविषयकयोधेऽपि तात्पर्यमप्रानाणिकमिति ॥

नन्वेव प्रतिज्ञादीनां पञ्चानां कथंनकवाक्यतान्यवहार इत्यत आ-
ह एकेति । विशिष्टैकार्थप्रतीतीच्छाप्रयोज्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । मात्रपदेन

तादृशप्रतीतिजनकत्वव्यवच्छेदः । तादृशी च प्रतिपत्तिर्निगमनरूप-
चरमवाक्यार्थबुद्धिरुदाह्यो वा मानसः परामर्शः तत्परता च ताम्
जनयतोऽपि उतरोत्तरवाक्यप्रयोजिकामाकांक्षामुत्थापयतः प्रति-
ज्ञादेरिह धूम इत्यादिवचसामानुमानिकबद्ध्यादिधोपरतावन्निर्वहत्येव
तत्प्रयोजकतयेव । ननु तावद्भिरवयवैः सम्भूयैकमहावाक्यार्थवाधा-
जननेऽपि परामर्शप्रयोजकीभूतस्वीयतत्ताद्विशिष्टार्थधीजनकतायाः
सर्वावयवेष्वेव सत्त्वेन निरुक्तलक्षणसमन्वयो नानुपपन्न इत्यत आह
परामर्शप्रयोजकत्वं चेति । परामर्शप्रयोजकज्ञानजनकत्वं चेत्यर्थः । त-
द्विष्येति । परामर्शविषयत्वार्थः । तत्तत्पदार्थकार्योपस्थापकतयेति अ-
भेदे तृतीया, तथाच तदुपस्थापकत्वरूपमित्यर्थः । विवक्षितमिति
शेषः । तथाच यादृशयोदृशवाक्ये परामर्शविषयसकलपदार्था
उपस्थाप्यन्ते तावत्समुदायस्य विवक्षितमिति पर्यवसितोऽर्थः । उदा-
हरणोपनययोरेवेति । उपनयस्य व्याप्त्यवधि कत्वमुताभिप्रायेणोदाह-
रणान्तर्भावः । तत्-समुदायत्वं । पर्यवस्यतीति । ताभ्यामेव पराम-
र्शविषयसकलपदार्थोपस्थापनादिति भावः । अथ यथाकथञ्चित्प-
रामर्शानुकूलत्वं यादृशयोदृशवाक्यानां तादृशवाक्यसमुदायत्वं
विवक्षितमतो नोदाहरणोपनयमात्रेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्कते-अपेति ।
तदानुकूल्यमात्रेणेति पूर्ववदभेदे तृतीया । परामर्शप्रयोजकत्वमित्यनु-
पप्यते । इत्यादेः-इत्यादिसमुदायस्य तथात्व-न्यायत्वं स्यादिति
शेषः । को बहिमानित्यादिवाक्यानामपि जिज्ञासाज्ञानद्वारा अवयवप्र-
योजकत्वेन यथाकथञ्चित्परामर्शानुकूलत्वसम्भवादिति भावः । इत्या-
दीत्यादिपदात् व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्तादेः परिग्रहः ॥ ५

(चि०) अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकशब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम् । अत्र एव
बहिर्व्याप्यध्वान्नयामेति वाक्ये तदवयवे च न न्यायः
तदवयवलक्षणातिव्याप्तिः-तेन परामर्शस्य तदवयवेन
परामर्शजनकस्य जननात् ।

यत्तु संचेषतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशे-
षाभावात् सोऽपि न्याय एवेति ।

तत्र, कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्य आकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते । अन्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आकाङ्क्षाविरहस्तुत्य एव ।

अन्ये तु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यत इति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम् । एवं प्रतिज्ञावयववादापि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकशब्दत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति ।

तत्र, ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तल्लक्षणजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ ध्वनिप्रसक्तमनुगतस्वरूपमन्तरेण ह्यनिरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात्, अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गः ।

(की०) अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञावयवत्वम्, प्रतिज्ञावयवकत्वे सति उभयवयवभागद्वयावदित्वं वा वक्तव्यम् । उभयश्च प्रतिज्ञाहेतुहेतूदाहरणे उदाहरणोपनयानुपनयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यमिति । प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्व तन्वमित्यपि केचित् ।

तस्यैवेति । तथाच तादृशजातौ साधकाभाव इति भावः । वाचकमप्याह अन्ययेति । न्यायजन्यज्ञाने पञ्चावयवजन्यत्वात् पञ्चद्विषयादिजन्ये द्विषयाया एकैकजन्यै चैकैका जातय इति सङ्गुर इत्यर्थः । तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने सुतरां मानाभावादिति भावः ।

केचित्तु यदि चानुगतं कारणमन्तरेणापि तादृशजातिमत्त्वसम्भवस्तदा कदाचित् प्रतिज्ञादिजन्येऽपि, हेत्वादिजन्यवृत्तिहे-

त्वादिजन्ये च प्रतिज्ञादिजन्यवृत्तिर्जातिः स्यादिति सङ्कर इत्यर्थः । एवं सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः ।

(गा०) मूलोक्तावयवलक्षणे शाब्दज्ञानस्यानुमितिचरमकारण-
लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वाभिधानं, पञ्चवाक्यानामेकम-
हावाक्यार्थधीजनकत्वाभिधानेन प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्ताद्विशिष्टार्थ-
गोचरशाब्दधीविशेषाणां परिचयायैव । तेषां निवेशस्तु विशिष्य त-
त्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वेन नतु तादृशशाब्दबोधजनकत्वेन, तथा-
सत्येकैकावयवजन्यशाब्दबुद्धेरपि परामर्शप्रयोजकतया तज्जनकाधा-
तरवाक्यार्थज्ञानजनकेऽवयवावयवेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । न
च साध्यविशिष्टपक्षादिविषयकशाब्दबुद्धित्वेन बोधपञ्चकनिवेशोऽ-
ननुगमः जनकान्तस्य तत्तद्वोधजनकान्यतस्तत्त्वादिरूपानुगतधर्माव-
च्छिन्नपरत्वात् । न चैवं सति न्यायान्तर्गतते पर्वतो वह्निमानित्यादि-
वाक्येऽतिव्याप्तिः—वाक्यपदस्य न्यायान्तर्गतार्थकत्वादित्याभेदस्य
पर्यवसितं तल्लक्षणार्थमाह न्यायेति ।

अथ किमिदं न्यायान्तर्गतत्वम् ? न तावत्स्वाविषयकप्रतीत्यवि-
षयन्यायकत्वम्—प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीत्यापि हेत्वादिरूपन्यायैकदेश-
स्य विपर्ययकारणात्तद्वदितसमुदायात्मकन्याये प्रतिज्ञाद्यविषयकप्र-
तीत्यविषयत्वस्य दुर्घटत्वात्, एकदेशवृत्तेर्न्यायस्यैकवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नानुयोगिताकाभावानङ्गीकारात् । नापि न्यायविपर्ययताव्यापकविष-
यिताकत्वम्—उच्चारणभेदेनैकानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यानामपि भेदात्क-
स्याश्चिदपि प्रतिज्ञादिव्यक्तेर्विपर्ययिताया एकविधमपि न्यायमव-
गाहमानेषु सर्वेषु ज्ञानेषु वृत्त्यसम्भवात् ।

मैवम् । स्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वमेव तत्, न्यायत्वसा-
मानाधिकरण्यमात्रेण तादृशप्रतीत्यविषयत्वं विवक्षणीयम् । एकैकप्र-
तिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्या व्यक्त्यन्तरघटितन्यायस्य तन्न्यायै-
कदेशहेत्वादेशावगाहनेऽपि न्यायत्वाधिकरणे तत्प्रतिज्ञाव्यक्तौ
तत्प्रतिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्यविषयत्वसत्त्वेन तासां तथात्व-
मव्याहृतमेव । अथवा न्यायत्वाश्रयत्वमेव तथा पर्याय्यविषयता
एकदेशस्यापि तथात्वोपपत्तेः । यस्तुतो न्यायत्वघटकस्य समु-

तत्र, कथागामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्य आकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते । अन्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आकाङ्क्षाविरहस्तुल्य एव ।

अन्ये तु पञ्चावयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यत इति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम् । एवं प्रतिज्ञावयववादपि प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकशब्दत्वमेव तत्सल्लक्षणमिति ।

तत्र, ज्ञानविशेषजनकत्वं-तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ खानतिप्रसक्तमनुगतस्वरूपमन्तरेण दुरुत्तरमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात्, अन्यथा जातिसङ्करमसङ्गः ।

(स्वी०) अवयवत्वन्तु, न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञावयवत्वमप्यस्य, प्रतिज्ञावयवकत्वे सति अवयवकभागद्वयाघटितत्वं वा वक्तव्यम् । 'अवयव' प्रतिज्ञादेहेतुदाहरणे उदाहरणेऽपेक्षया-वृत्तयनिगमने इति विशिष्य वक्तव्यमिति । प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्त्वद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वं तत्त्वमित्यपि कोचित् ।

तस्यैवेति । तयोच तादृशजातौ साधकाभाव इति भावः । बाधकमप्याह अन्यथेति । न्यायजन्यज्ञाने पञ्चावयवजन्यत्वात् पञ्चद्विज्यादिजन्ये द्विज्याया एकैकजन्यै चैकैका जातयः इति सङ्ग्रह इत्यर्थः । तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने सुतरां मानाभावादिति भावः ।

केचित्तु यदि चानुगतं कारणमन्तरेणापि तादृशजातिमत्त्वसम्भवस्तदा कदाचित् प्रतिज्ञादिजन्येऽपि हेत्वादिजन्यवृत्तिर्ह-

त्वाद्विजन्ये च प्रतिज्ञाद्विजन्यवृत्तिर्जातिः स्यादिति सङ्करः इत्यर्थः । एवं सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः ।

(गा०) मूलोक्तावयववलक्षणे शाब्दज्ञानस्यानुमितिचरमकारण-
लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकत्वाभिधानं पञ्चवाक्यानामेकम-
हावाक्यार्थधीजनकत्वाभिमानेन प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थ-
गोचरशाब्दधीविशेषाणां परिचयायैव । तेषां निवेशस्तु विशिष्य त-
त्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वेन नतु तादृशशाब्दबोधजनकत्वेन, तथा-
स्त्येकैकावयवजन्यशाब्दबुद्धेरपि परामर्शप्रयोजकतया तज्जनकावा-
न्तरवाक्यार्थज्ञानजनकोऽवयवावयवेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्धरत्वात् । न
च साध्यविशिष्टपक्षादिविषयकशाब्दबुद्धित्वेन बोधपञ्चकनिवेशेऽ-
ननुगमः जनकान्तस्य तत्तद्विधजनकान्यतमत्वादिरूपानुगतधर्माव-
च्छिन्नपरत्वात् । न चैवं सति न्यायान्तर्गतते पर्वतो वह्निमनित्यादि-
वाक्येऽतिव्याप्ति-वाक्यपदस्य न्यायान्तर्गतार्थकत्वादित्याभेदस्य
पर्यवसितं तल्लक्षणार्थमाह न्यायेति ।

अथ किमिदं न्यायान्तर्गतत्वम् ? न तावत्स्वाविषयकप्रतीत्यवि-
षयन्यायकत्वम्-प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीत्यापि हेत्वादिरूपन्यायैरुद्देश-
स्य विषयीकरणात्तद्वदितसमुदायात्मकन्याये प्रतिज्ञाद्यविषयकप्र-
तीत्यविषयत्वस्य दुर्घटत्वात्, एकदेशवृत्तेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि-
न्नानुयोगिताकाभावाद्वाकारात् । नापि न्यायविषयिताव्यापकविष-
यिताकत्वम्-उच्चारणभेदेनैकानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यानामपि भेदात्क-
स्याश्चिदपि प्रतिज्ञादिव्यक्तेर्विषयिताया एकविधमपि न्यायमव-
गाहमानेषु सर्वेषु ज्ञानेषु वृत्त्यसम्भवात् ।

मैधम् । स्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वमेव तत्, न्यायत्वसा-
मानाधिकरण्यमात्रेण तादृशप्रतीत्यविषयत्व विवक्षणीयम् । एकैकप्र-
तिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्या व्यक्त्यन्तरघटितन्यायस्य तन्न्यायै-
कदेशहेत्वादेश्चावगाहनेऽपि न्यायत्वाधिकरणे तत्प्रतिज्ञाव्यक्तौ
तत्प्रतिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्यविषयत्वसत्त्वेन तासां तथात्व-
मव्याहृतमेव । अथवा न्यायत्वाश्रयत्वमेव तथा पर्याप्त्यविवक्षया
एकदेशस्यापि तथात्वोपपत्तेः । वस्तुतो न्यायत्वघटकस्य समु-

दायत्वांशस्यात्र निष्पद्योजनकत्वेनानिवेशादुचितानुपूर्वीकत्वमा-
त्र विवक्षितम् । तदेव च न्यायान्तर्गतस्य एकदेशसाधारणम् । उ-
चितानुपूर्वीकत्वं च प्रतिज्ञोत्तरहेत्यादिघटितवर्कपञ्चकानुपूर्वीवि-
शेषावच्छिन्नमेवप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकतायास्तद्व्यवहकसमुदायपर्याप्ततया एकदेशस्यापि
तदाश्रयत्वात्प्रतिज्ञादेस्तथात्वमक्षनम् । उपनयविशेषोत्तरत्वाविशिष्ट-
निगमनत्वशरीरे च वैशिष्ट्यव्यवहकतया निगमनस्याप्यन्तर्भावात्तत्सा-
धारण्यमक्षतमेवोक्तधर्मस्य । विशिष्टस्यावच्छेदकतास्थले एकमव-
च्छेदकं अपरं च तद्विशेषण तद्विधिवच्छेदकत्वावच्छेदकं न तु समु-
दायेऽवच्छेदकत्वं पर्याप्तमित्युपपत्तेः च तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारक-
निश्चयत्वसमन्यतकारणतावच्छेदकविधायितारुत्व विवक्षणीयम् ।
तादृशी च तादृशानुपूर्वीविशिष्टव्यवहकव्यवहकत्वावच्छिन्नकार्य-
तानिरूपितकारणता तद्व्यवच्छेदकत्वं च हेत्यादिनिष्ठानन्तर्यप्रकार-
तापन्नप्रतिज्ञादिष्वप्युपयुक्तानामप्यव्याहृत विनिगमनाधिरहादितरावि-
यितानिरूपितत्वेन निश्चयत्वविशिष्टत्वेन च कारणीभूतज्ञानविष-
यसकलानिरूपितविधायितानां कारणतावच्छेदकत्वात् । प्रतिज्ञोत्तर-
हेत्यादिविशिष्टपक्षेविशिष्टावगाहियुस्त्रिस्थावच्छिन्नकार्यतानिरूपितप्रति-
ज्ञोत्तरो हेतुस्त्रिस्थादिज्ञानसाधारणकारणतां तादृशानुपूर्वीवच्छिन्न-
निश्चयत्वस्यावच्छिन्नवैशिष्ट्यवगाहियुस्त्रिस्थावच्छिन्नकार्यतानिरू-
पिततादृशव्यवहकत्वादिप्रकाररूपानकारणतां यादापोदासीनातिप्र-
सङ्गधारणाय कारणतायां तादृशधर्मव्याप्यत्वस्यापकृत्ययोर्निवेश-
नम् । न च तादृशानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नवैशिष्ट्यवगाहियुस्त्रिस्था-
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अपि न तादृशानुपूर्वीविशेष-
प्रकारकनिश्चयत्वसमन्यतत्वसम्भवः-प्रतिज्ञात्पादेना पदार्थान्तरव-
गाहितादृशानुपूर्वीप्रकाररूपानसमानाकारकज्ञानसाधारणत्वात्, ता-
दृशज्ञानस्य वास्तवप्रतिज्ञाविवक्ष्यकत्वेन तद्व्यवहकानुपूर्व्यप्रकार-
कत्वादिति घञ्यम् । प्रतिज्ञात्पादवाच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुत्वा-
वच्छिन्नप्रकारतेति क्रमेण निगमनत्वाद्युच्छिन्नविषयतापर्यन्तं नि-
षेधं तच्छालिनिश्चयत्वसमन्यतत्वस्यैव विवक्षितत्वात्, तादृशनि-
श्चयत्वस्योक्तप्रमसाधारण्येन क्षतिविरहात् । न च्यमुदासीनप्रति-
ज्ञाज्ञानत्ववैद्यावच्छेदवगाहते यो भ्रमस्तत्रिष्टतादृशप्रतिज्ञादिविष-

यताया अपि निरुक्तकारणतावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गो दुर्धार इति
वाच्यम् । अत्रावृत्तिविषयिताया एव निवेशनीयत्वादिति कृतं वि-
स्तरेण ।

अवयवैकदेशस्यावयवद्वयात्मकसमुदायस्य च वारणाय प्रति-
ज्ञाद्यन्यतमत्वमिति । अथ धूमादालोकवान्पर्वतो बहिमान्धू-
मादित्यादिन्यायास्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिभागेऽतिव्याप्तिः
तस्यापि हेतुप्रतिपाद्यो तादृशविशिष्टार्थस्तन्मात्रबोधकत्वेन हेतु-
लक्षणाक्रान्ततया प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वाक्रान्तत्वात् । न च तद्वटक-
पञ्चन्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावाच्च वक्ष्यमाणहेतुल-
क्षणाक्रान्तरस्य तस्येति वाच्यम् । एवमपि धूमाद्वह्निमतः सधर्मा
पर्वतो बहिमान्निस्थादिप्रतिज्ञाघटकतादृशभागेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्धा-
रत्वादिति चेन्न । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषणतापन्नप्रकृ-
तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाविधितस्वार्थबोधजनकवाक्यत्वरूपहेतु-
त्वस्यैव निवेशनीयतयाऽनतिप्रसङ्गात् । तिगमनघटकस्य तस्मादि-
तिभागस्य वारणाय विशेष्यदल तज्जन्यबोधे तादृशविशिष्टविषयि-
तावहिर्भूतव्याप्त्यादिविषयितासत्त्वेन तद्वारणात् ।

ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभिन्नमिन्नस्वरूप प्रतिज्ञाद्येक-
देशसाधारणम् भेदस्याव्यासज्यवृत्तितया समुदायवृत्तित्वे एक-
देशवृत्तिताया अपि दुर्धारत्वात् । अथ प्रतिज्ञादिभिन्नभेदानुयोगिताव-
च्छेदकरूपधरत्वं तत् तादृशं च रूप प्रतिज्ञात्वादिकमेव न तु तदेक-
देशपर्याप्तपर्वतपदत्वादिक तदवच्छिन्ने व्यासज्यवृत्तिप्रतिज्ञात्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसत्त्वादिति चेन्न । प्रतिज्ञाद्येकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छि-
न्नभेदसत्त्वे तादृशभेदावच्छिन्नभेदस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नेऽपि
सत्त्वासम्भवात् प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायस्यैकदेशानतिरि-
क्त्वात् । न हि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक एकदेशभेदः
प्रामाणिकः-घटपटौ न घट इत्यादिप्रतीतेरसिद्धेः । प्रतिज्ञादिभे-
दपञ्चकानुयोगितावच्छेदक यद्यद्रूप तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्र-
तियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वविवक्षणं च प्रतिज्ञादित्यादिसमुदाये-
ऽतिव्याप्तिः-तादृशसमुदायत्वाद्यवच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदा-
सत्त्वात्तादृशसमुदायत्वस्य निरुक्तरूपान्तर्गतत्वेन तादृशसकलध-
र्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । प्रतिज्ञात्वाद्य-

दायत्वाशस्याथ निष्प्रयोजनकत्वेनानिवेशादुचितानुपूर्वीकत्वमा-
त्रं विवक्षितम् । तदेव च न्यायान्तर्गतत्वं एकदेशसाधारणम् । उ-
चितानुपूर्वीकत्वं च प्रतिशोत्तरहेत्वादिघटितवर्षपर्यन्तकानुपूर्वीवि-
शेषावच्छिन्नमेवप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विशिष्टधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकतायास्तद्व्यवृत्तसमुदायपर्याप्ततया एकदेशस्यापि
तदाभ्युपगमप्रतिपादयस्तत्त्वमक्षतम् । उपनयविशेषोत्तरावशिष्ट-
निगमनत्वशरीरे च विशिष्टव्यवृत्तकतया निगमनस्याप्यन्तर्भावसत्ता-
धारण्यमक्षतमेवोक्तधर्मस्य । विशिष्टस्यावच्छेदकतास्थले एकमव-
च्छेदकं अपरं च तद्विशेषण तद्विपरीत्यवच्छेदकतावच्छेदकं न तु समु-
दायेऽवच्छेदकत्वं पर्याप्तमित्युपगमे च तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकार-
निश्चयपरसमन्यतयाकारणतावच्छेदकविषयितारुत्वं विवक्षणीयम् ।
तादृशी च तादृशानुपूर्वीविशिष्टवैशिष्ट्यवृत्तिवाचच्छिन्नकार्य-
तानिरूपितकारणता तद्व्यवच्छेदकत्वं च हेत्यादित्तिष्ठानन्तर्यप्रकार-
तापन्नप्रतिज्ञादिविषयितानामप्यव्याहृत विनिगमनाविरहादितराविष-
यितानिरूपितत्वेन निश्चयत्वविशिष्टत्वेन च कारणीभूतत्वानविष-
यसकलनिरूपितविषयितानां कारणतावच्छेदकत्वात् । प्रतिशोत्तर-
हेत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितप्रति-
शोत्तरो हेतुत्वादिज्ञानसाधारणकारणतां तादृशानुपूर्वीवच्छिन्न-
निश्चयपर्यन्तवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरू-
पिततादृशवाक्यवादिप्रकारकज्ञानकारणतां चादायोदासीनातिप्र-
सङ्गधारणाय कारणतायां तादृशधर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वयोर्निवेश-
नम् । न च तादृशानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धित्वा-
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अपि न तादृशानुपूर्वीविशेष-
प्रकारकनिश्चयपरसमन्यतयासम्भव-प्रतिज्ञात्वादेना पदार्थान्तर्ग-
मादितादृशानुपूर्वीप्रकारकज्ञानसमानाकारकज्ञानसाधारणत्वात्, ता-
दृशज्ञानस्य वास्तव्यप्रतिज्ञादिविषयकत्वेन तद्व्यवृत्तानुपूर्व्यप्रकार-
कत्वादिति वाच्यम् । प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुत्वा-
वच्छिन्नप्रकारतेति क्रमेण निगमनस्यावच्छिन्नविषयतापर्यन्तं नि-
वेद्य तच्छालिनिश्चयत्वसमन्यतयास्यैव विवक्षितत्वात्, तादृशनि-
श्चयत्वस्योक्तप्रसङ्गसाधारण्येन शक्तिविरहात् । न चैवमुदासीनप्रति-
ज्ञात्वात्तत्वे हेत्याद्यंशेऽव्याहृते योऽभ्रमस्तादृशप्रतिज्ञादिविष-

यताया अपि निरुक्तकारणतावच्छेदकतयोऽतिप्रसङ्गो 'दुर्वार' इति
वाच्यम् । अत्रावृत्तिविषयिताया एव निवेशनीयत्वादिति कृतं वि-
स्तरेण ।

अवयवैकदेशस्यावयवद्वयात्मकसमुदायस्य च वारणाय प्रति-
ज्ञाद्यन्यतमत्वमिति । अथ धूमादालोकवान्पर्वतो बह्निमान्धू-
मादित्यादिन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिभागेऽतिव्याप्तिः
तस्यापि हेतुप्रतिपाद्यो यादृशविशिष्टार्थस्तन्मात्रबोधकत्वेन हेतु-
लक्षणाक्रान्ततया प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वाक्रान्तत्वात् । न च तद्वटक-
पञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावात् । वक्ष्यमाणहेतुल-
क्षणाक्रान्तत्वमस्येति वाच्यम् । एवमपि धूमाद्वह्निमतः सधर्मा-
पर्वतो बह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकतादृशभागेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्वा-
रत्वादिनिषेधः । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषणतापन्नप्रकृ-
तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यवस्थितस्वार्थबोधजनकवाक्यस्वरूपहेतु-
त्वस्यैव निवेशनीयतयाऽनतिप्रसङ्गात् । निगमनघटकस्य तस्मादि-
तिभागस्य वारणाय विशेष्यदल तज्जन्यबोधे तादृशविशिष्टविषयि-
तावहिर्भूतव्याप्त्यादिविषयितासत्त्वेन तद्वारणात् ।

ननु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्वरूपं प्रतिज्ञाद्येक-
देशसाधारणम् भेदस्याव्यासज्यवृत्तितया समुदायवृत्तित्वे 'एक-
देशवृत्तिताया अपि दुर्वारत्वात् । अथ प्रतिज्ञादिभिन्नभेदानुयोगिताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं तत् तादृशं च रूपं प्रतिज्ञात्वादिकमेव न तु तदेक-
देशपर्याप्तपर्वतपदवादिनः तदवच्छिन्ने व्यासज्यवृत्तिप्रतिज्ञात्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसत्त्वादिति चेन्न । प्रतिज्ञाद्येकदेशे, प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छि-
न्नभेदसत्त्वे तादृशभेदावच्छिन्नभेदस्य । प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नेऽपि
सत्त्वासम्भवात् प्रतिज्ञात्पर्याप्त्यधिकरणसमुदायस्यैकदेशानतिरि-
कत्वात् । न हि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताक एकदेशभेद-
प्रामाणिकः-घटपटौ न घट इत्यादिप्रतीतेरसिद्धेः । प्रतिज्ञादिभे-
दपञ्चकानुयोगितावच्छेदकं यद्यद्रूपं तदवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्र-
तियोगितावच्छेदकधर्मवराविवक्ष्यते च प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये-
ऽतिव्याप्तिः-तादृशसमुदायत्वाद्यवच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदा-
सत्त्वात्तादृशसमुदायत्वस्य निरुक्तरूपान्तर्गतत्वेन तादृशसकलध-
र्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । प्रतिज्ञात्वाद्य-

धात् । न चैकदेशमात्रविषयिकाया अपि प्रतीतिः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रया-
विषयत्वासम्भवेन तदाश्रयसमुदायाविषयकत्वाविवक्षणे एकैकप्र-
तिज्ञादिविषयिकाया अपि प्रतीतिः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयापरव्यक्त्यविष-
यकत्वेन तदाश्रयसमुदायाविषयकतया एकैकप्रतिज्ञादिव्याक्तपर्या-
सप्रतिज्ञात्वादिक तादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकमेव तदनातिप्रसक्त-
स्यादिति धार्यम् । स्यादश्रयाविषयकप्रतीतिविषयतायादृशप्रति-
ज्ञात्वाद्याश्रये तादृशप्रतिज्ञात्वाद्याश्रयवर्णसमुदायाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वविवक्षया प्रतिज्ञादिविषयकसकलमाश्रयानामेव
तादृशसमुदायविषयकत्वेनादोषात् । अवच्छेदकत्वं चेद्वानातिरिक्त-
वृत्तित्वमेव तत्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन प्रतिज्ञात्वादिना तदे-
कदेशमात्रविषयकज्ञानविषयतायां प्रतिज्ञात्वादेस्तथाविधवच्छेद-
कत्वसंशयेऽपि न क्षतिः । तथाविधयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतात्वाद्य-
च्छिन्नानतिरिक्तवृत्तित्वमिह निवेशनीयम्, तेन प्रतिज्ञादिघटकेषु
सकलघटकेष्वेव प्रतिज्ञाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वसत्त्वेन तादृशविषय-
तासामान्यशून्याप्रासङ्गावपि स्वस्यापकतादृशविषयतात्वाद्यच्छिन्न-
कत्वस्य प्रतिज्ञात्वादिसाधारणत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति ।

तदसन् । एतद्वेक्षया उक्तप्रतिज्ञाद्यस्य तमस्त्वस्यैव लघुत्वा-
त्तन्नातिरिक्तस्यातिरिक्ततापतात् । एतेन प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेद-
कत्वं स्वसम्मानाधिकरणस्वानधिकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिकार्यमित्यपि
हेयम्-स्वात्वानुगमेन तादृश स्वं यद्याद्विशीष्य तावतामनन्तभेदानां
निवेशनीयतया महामौत्वात् ।

प्रातःसाहेत्यादिसमुदायधारणाय उभयेत्यादि उभयघटकभाग-
द्वयावृत्तिधर्मधर्माधिकम्, तथाच प्रतिज्ञादिघटकतानवच्छेदकत्वे स-
ति उभयघटकभागद्वयावृत्तिधर्मस्तद्वत्त्व बलद्वयार्थः । प्रतिज्ञाद्ये-
कैकाद्यवयवघटकभागव्यवस्थापि यत्किञ्चिदुभयघटकत्वादसम्भव इत्य-
तः प्रतिज्ञाहेत्याद्युभयवस्तुष्यस्य विशिष्योभयपदार्थतामाह उभयं
चेति । इति विशिष्य धकव्यमित्यभिप्रेतान्वयः । इति-इतिरीत्या, प्रति-
ज्ञाहेत्याद्योरपि प्रतिज्ञाहेतुमयत्वादिना न घटकत्वांशे विशेषणता
तादृशोभयघटकमागाप्रसिद्धे, किन्तु प्रत्येक प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादिना,
तथाच प्रतिज्ञाघटको यो भागः यच्च हेतुघटकस्तदुभयाघटितत्वमि-
ति क्रमेणाघटितत्ववस्तुष्य निवेशनीयम् । प्रतिज्ञाहेत्याद्येकदेशघटित-

समुदायवारणाय घटकभागनिवेशनम् । प्रतिज्ञादिघटकत्वं चैकदेश-
साधारण प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयत्वं नान्यत् गौरवात्, तथाच प्रतिज्ञात्वाद्या-
श्रयहेतुन्वाश्रयोभयावृत्तिन्वादिरूपविशेषणचतुष्टयं - धर्मविशेषणं
पर्यवसितम् । न चैवं धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो-वह्निमान् धूमा-
दित्यादिन्यायघटकप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तस्याः, हेतुलक्षणाकान्तभा-
गघटितत्वेनोभयघटकभागद्वयघटितत्वाच्छावृत्तस्य, पूर्वोपदर्शित-
हेतुत्वस्य निवेशोऽपि - निगमनेऽयंपदानुपङ्गपक्षे तत्रोपनये चा-
व्याप्तिर्दुर्वारैव तस्योपनयघटकेनायंपदेनेपनयस्य च - तद्व्य-
टकेन तेन घटितत्वादिति घाच्यम् । अनुपङ्गपक्षे उपनयघटकभाग-
निगमनघटकभागद्वयाघटितत्वशरीरे उपनयाघटकत्वेन निगमनघट-
कस्य निगमनाघटकत्वेन चोपनयघटकस्य भागस्य, विशेष्यवाचक-
पदातिरिक्तत्वेन वा भागद्वयस्य विशेषणीयत्वात् । अयं तस्मादि-
त्यादिभागस्य च सत्यन्तेनैव वारणात् । स्वानाश्रयान्तरितभागद्व-
यवृत्त्यन्यत्वेन च धर्मो विशेषणीयः, तेन हेत्वाद्यंशपरित्यागेन प्र-
तिज्ञोदाहरणादिसमुदाये नातिप्रसङ्गः ।

वस्तुतस्तु प्रतिज्ञा हेतुः इत्यादौ हेत्वादिपदं प्रतिज्ञायातिरिक्तपरम्
तथाचोदाहरणादेः प्रतिज्ञायातिरिक्तत्वात् दोषः । प्रतिज्ञायातिरिक्तः
त्वं च प्रतिज्ञायेकदेशव्यावृत्तं प्रतिज्ञात्वाद्यानाश्रयत्वमेव पर्यवसितं
योध्यमिति दिक् ।

मूलस्थं शाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानान्तमन्यतमत्वेनानुगतरूपेणाव-
यवप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबोधपरमतो नाननुगमः, तादृ-
शबोधजनकानां वाक्यानामन्यतमत्वेनानुगमे व्यासज्यवृत्तिधर्माव-
च्छेदेनैकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकान्योन्याभावाभ्युपगमे -
पूर्वाक्तानुपपत्तिप्रसङ्गात् शाब्दबोधानामेवान्यतमत्वेनोपात्तं युक्त्या-
दित्यामिप्रायेण मूलोकावयवलक्षणमन्यथा व्याचक्षाणानां केषांचिन्मतं
माह प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्येति । विशिष्य निवेश्यानां विशिष्टार्थविशेषाणां
साध्यविशिष्टपक्षादीनां परिचायकमात्रमेतत्, न तु प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्य-
त्वेन तेषां निवेशः विशिष्टार्थविशेषमनन्तर्भाव्य प्रतिज्ञात्वादीनां दु-
र्निर्वचतया तेषां विशिष्य निवेशनस्यावश्यकत्वे तत्तद्विशिष्टार्थविषय-
कबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन तत्तद्विशिष्टार्थनिवेशनस्य शिरोवे-
ष्टनेन नासिकास्पृशतुल्यत्वात् एतत्सूचनायैव तत्तदित्युक्तम् । न

चात्र नानावयवजन्यसमूहालम्बनबोधं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्याविशिष्टा-
र्थबोध चादाय तज्जनकसमुदायेऽतिव्याप्तिः तत्तद्विशिष्टार्थबोधनिष्ठ-
तत्तदेकदेशबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयावयवैकदे-
शे चातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वा-
वच्छिन्नजन्यता अन्यतमत्वेनोपादाय तत्तन्निरूपितजनकतावच्छेदक-
धर्मपर्याप्त्याधिकरणताया निवेशनीयत्वात्, तादृशो धर्मः पर्वतो
वह्निमानित्यादिवाक्यत्वमेव तादृशवाक्यत्वस्य व्यासज्यवृत्तितया
नैकदेशेऽतिव्याप्तिः । तादृशशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नत्वं च तादृशशाब्द-
बुद्धित्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वम्, अतः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेः सा-
ध्यविशिष्टपक्षाघगाहिशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकत्वेऽपि नातिप्र-
सङ्गः । वाक्यज्ञानस्य जनकतामते तु तादृशजनकताया विषयिता-
सम्बन्धेन यादृशधर्मावच्छिन्नं यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वं वा
अवच्छेदक तादृशधर्मपर्याप्त्याश्रयत्वं विवक्षणीयमिति नासम्भवा ।
तादृशोऽपि धर्मः पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यत्वमेव ।

अथाकांक्षादिमत्पदसमूहत्वरूपमेव वाक्यत्वं व्यासज्यवृत्तितद्-
वच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेन च न शाब्दबुद्धिजनकत्वं समूहत्वज्ञानस्या-
नुपयुक्तत्वात्, किन्त्वानुपूर्वविशेषात्मकाकांक्षावच्छिन्नविषयकज्ञा-
नत्वेनैव तथात्वम् । आनुपूर्वविशेषश्चैकवर्णनिष्ठापरवर्णानन्तर्यरूपो
न व्यासज्यवृत्तिरित्येकदेशाप्रतिप्रसङ्गो दुर्वारः । न च तादृशजनकता-
वच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव विवक्षणीयमतो
नाऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्तत्प्रतिज्ञादिव्याक्तिसिद्धप्रतिज्ञाविध-
टकवर्णानामपि तादृशसमुदायघटकतया क्वचिदप्यवयवव्यक्ती ता-
दृशसमुदायत्वापर्याप्तेः प्रत्येकमवयवव्यवहारानुपपत्तेः ।

मैवम् । तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतपत्किञ्चिज्ज्ञानीयविष-
यितानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य विवक्षणीयत्वात् । तादृश च ज्ञानं
तथाविधजनकताद्वयशून्यत्वेन विशेषणीयं, तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिसमु-
दाये नाऽतिव्याप्तिः । न येव हेत्वर्थप्रतिपादकभागघटितप्रतिज्ञावि-
शेषेऽव्याप्तिः तद्विषयकज्ञाने हेत्वर्थबोधकतानियमादिति वाच्यम् ।
व्याप्यव्यापकभाषानापन्नजनकताद्वयशून्यताया निवेशनीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतादृशजनकतानाश्र-
यत्वं ज्ञाने विशेषणं देयम् । स्वं-जनकता । प्रतिज्ञाहेतुभयादिविषयक-

ज्ञानं च प्रतिज्ञार्थबोधजनकतानवच्छेदकभूतहेत्वादिविषयितावि-
शिष्टतादृशजनकताश्रय एव, धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्या-
दिप्रतिज्ञामात्रविषयकज्ञानं, च, न, तादृशविशिष्टजनकताश्रयस्तन्नि-
ष्ठहेत्वर्थबोधजनकतावच्छेदकविषयिताया, अपि विशिष्टप्रतिज्ञार्थ-
बोधजनकतायामवच्छेदकत्वात् ।

। . एतेन व्याप्यव्यापकभाधानापक्षतथाविधजनकताद्वयशून्य-
त्वप्रवेशो धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिसमु-
दायेऽतिव्याप्तिः—तादृशसमुदायविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिज्ञार्थबोधजन-
कत्वेहेत्वर्थबोधजनकत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावसत्त्वात् व्याप्यव्याप-
कभाधानापक्षतथाविधजनकताद्वयशून्यत्वादिति . निरस्तम् ।
तादृशवाक्यविषयकज्ञानीयप्रतिज्ञाघटकहेतुसमानाकारकवाक्यविष-
यिताया विशिष्टप्रतिज्ञार्थबोधजनकतावच्छेदकत्वेऽपि प्रतिज्ञा-
वाक्यविषयितानन्तर्पातिन्या हेतुविषयितायास्तादृशजनकता-
नवच्छेदकत्वात् । यदि चोदासीनपदार्थविषयितानियतविष-
यिताकावयवव्यक्तिः प्रामाणिकी तदा स्वानवच्छेदकविषयिता त-
थाविधजनकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीया । तादृशावयवव्यक्तिवि-
षयकज्ञानेऽवयवान्तरविषयितानैयत्यस्य प्रामाणिकत्वे त्वगतरेवेति
ध्येयम् । समानाकारकप्रतिज्ञाद्वयाद्यात्मकसमुदायत्वस्यावयवत्वप-
र्याप्त्याश्रयत्वमिष्टमेव तस्यातथात्वे तद्वारणप्रकारोऽपि चिन्तनी-
यः । न्यायान्तर्गतत्वस्यापि निवेशनीयतया नोदासीनवाक्यसाधा-
रण्यमिति बोध्यम् ।

अन च यत्किञ्चित्त्वनिवेशादननुगमो दुर्वारः । एवं प्रति-
ज्ञाघटकहेत्वर्थप्रतिपादकभागेऽतिव्याप्तिः । एवमुदाहरणस्य वाक्य-
द्वयात्मकस्य सप्रहाय तत्प्रतिपाद्यसाध्यविशिष्टधार्मिकविषयकशाब्द-
त्वावच्छिन्नजन्यता तथाविधहेतुविशिष्टधार्मिकशाब्दत्वावच्छिन्नज-
न्यता च अन्यतमजन्यतागर्भे निवेशनीया, तथाच तद्वद्वयप्रत्येकवा-
क्येऽतिव्याप्तिः । तादृशार्थद्वयविषयकबुद्धित्वं च समुदायस्यापि जन्य-
तावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नेकजन्यतानिवेशासम्भवात् । न, च ज-
नकता एवान्यतमत्वेन निवेशनीयाः तच्छरीरे चोदाहरणप्रतिपाद्यत-
त्तद्विशिष्टार्थबुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताद्वय द्वित्वेन निवेशनीयं
अतः एकैकजनकताश्रयप्रत्येकभागाविषयकज्ञानमादाय न प्रत्येकभा-

नेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । उभयभिन्नत्वस्य प्रत्येकमुभयत्र सत्त्वात्
 उभयभिन्नभिन्नत्वस्योभयत्रासम्भवात् यन्मतस्त्वेनोभयोपादानास-
 म्भवात् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोजिताकमेदोपगमे तु तादृ-
 शान्यतमत्वाद्यप्रत्येकजनकतामादायातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् ।
 पूर्वकत्वे तु प्रतिज्ञाघटकत्वविशेषणेनैव नातिप्रसङ्गावकाशः यो यो
 धूमवानित्यादिप्रत्येकवाक्यस्य, वाक्यद्वयात्मकोदाहरणघटकत्वात् ।
 न च वाक्यद्वयपर्यातिमुदाहरणत्वं दुर्वचं स्वघटकयत्पक्षोपस्थाप्यध-
 र्मिणि हेतुमत्त्वबोधकं यद्वाक्यं यच्च तदनन्तरमयुक्तं स्वघटकत-
 त्वोपस्थाप्यतादृशधर्मिणि, साध्यघत्ताबोधकं वाक्यं तदुभयत्र-
 स्तैव तथात्वात् । अथात्रापि प्रतिज्ञाघटकत्वं निवेशनीयमिति चे-
 त्ताहिं गुरुशरीरस्य तादृशविषयतानिरूपकवर्णनमुदाहरणस्य निवे-
 शापेक्षया निरुक्तोभयघटकभागद्वयाघटितत्वनिवेशनमेवोचितमित्य-
 रुचिरीजमवसेयम् ।

ननु न्यायजन्यज्ञानस्याप्युपनयार्थसाध्यव्याप्यघटपक्षायगाहित-
 या परामर्शरूपत्वात्परामर्शजनकवाक्यत्वमेव न्यायत्व कुतो नोदय-
 ते, एवं तादृशवाक्यघटकवाक्यमेवावपद्यत्वमस्तु किमुक्तगुदतरन्या-
 यतद्वयवलक्षणानुसारेणेति प्रतिज्ञाविषयकस्य विशिष्टैकार्थप्रति-
 पादकत्वाभिमानिर्नाशकं मूलकृत्रिराकरोति अत एवेति । तादृशल-
 क्षणमुपेक्ष्य यद्योक्तलक्षणकरणादेवेत्यर्थः । परामर्शस्य-परामर्शमा-
 त्रस्य । परामर्शजनकस्य-परामर्शजनकमात्रस्य । मात्रपदात्पूर्वोप-
 णितन्यायतद्वयवलक्षणघटकशब्दबोधविशेषौ क्रमेणश्वच्छेदौ ।

वाक्यपञ्चकसमुदायस्येव प्रत्येकवाक्यस्यापि न्यायत्वमिष्टमेव प-
 रामर्शप्रयोजकवाक्य एव न्यायव्यवहारान्तरस्य समुदायवत्प्रत्येक-
 मात्रेऽपि सत्त्वात् । एवञ्च परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वमेव न्यायलक्षण-
 मिति केचित् । तन्मतमुपन्यस्यति यद्विचि । सङ्क्षेपतः-लाघवतः ।
 सोपि न्याय एवेत्यनेनान्वयः । परामर्शप्रयोजकेति । वह्निव्याप्यधूम-
 वानयमित्यादिव्याक्यस्यापीत्यादि । विशेषेति । वाक्यपञ्चकात्मक-
 समुदायादित्यादि ।

यादृशवाक्यप्रयोगो नार्थान्तरादिनिबन्धननिग्रहप्रयोजकस्त-
 देव न्यायव्यवहारविषय इति नियमानिग्रायेण दूषयति तत्रेति ।
 कथायां-विचारसमये । आकांक्षाक्रमेणैवामिधान निग्रहप्रयोजक-

मिति शेषः । इति-अतः, तदभिधाने निग्रहादित्यप्रमेणान्वयः ।
 विशिष्टैशिशिष्टै-पक्षस्य व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वे । आकांक्षा-जिज्ञासा,
 नास्तीति । विप्रतिपत्तिः साध्यतदभावसंशयवतस्तदेकतरकोटि-
 जिज्ञासा प्रथममुदेति ततः प्रतिज्ञावाक्याच्छिक्षये तद्धेतौ तत्प्रतीतौ
 च तद्वमकतौपयिकव्याप्तौ तदनन्तरमेव च पक्षस्य तादृशहेतुमत्त्व
 इति भावः । तदभिधाने-विशिष्टैशिशिष्टप्रतिपादकवाक्योच्चारणे ।
 अत्रापि प्रथममित्यनुपज्यते । अन्यथा-लाघवमात्रमाहृत्य तस्य लक्ष-
 णत्वोपगमे । परामर्शजनकत्वमेति । लाघवाद्वाक्यत्वमप्यनन्तर्भाव्य ए-
 परामर्शजनकत्वमात्रस्य लक्षणत्वौचित्यादिति भावः । ननु मध्यस्था-
 काक्षा यतो निवर्तते स एव न्यायः सा च शाब्दत्वप्रकारिका विष-
 यसिद्धिनिर्वाहकशब्दादेव निवर्तते न तु प्रमाणान्तरादिति न चभु-
 रावेत्यायत्वमत आह आकांक्षेति । आकांक्षानिष्ठोचितिरह इत्यर्थः ।
 तुल्य एवेति । व्याप्यवत्तावोधकवाक्यस्य प्रथमप्रयोगऽपि साध्यस-
 न्देहाद्यधीनानां मध्यस्थाकांक्षानामनिवृत्तेरिति भावः । दुर्निरूपं-
 असम्भवि । जनकताया अधच्छेदकनियतत्वात्तज्ज्ञानस्याधच्छेदक-
 ज्ञानाधीनत्वादिति भावः ॥ लक्षणान्तरसम्भवस्य लक्षणेऽदोषतया-
 तस्यैव लक्षणत्वादिति मूलमसङ्गतमतो दीधितिऋद्भावं व्याचष्टे तथा-
 चेति । तादृशानुगतरूपस्वीकारे चेत्यर्थः । साधकाभाव इति । तादृश-
 धर्मस्यैव न्यायादिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवेन तत्प्रवृत्तिनिमित्ततया
 ज्ञाननिष्ठजातिविशेषसिद्धिसम्भवाद्युत्पन्नतरस्य चासत्त्वादिति भा-
 वः । बाधकमित्यस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातावित्यादिः । तेन
 वक्ष्यमाणसंकरस्य न्यायजन्यतावच्छेदकजातावसम्भवेऽपि न
 क्षति । अन्यथेति मूलस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातिस्वीकारे
 सकीर्णजातिस्वीकारप्रसङ्ग इत्यर्थकत्वमभिप्रेत्य संकर विवृणोति न्या-
 येति । न्यायजन्यं च ज्ञान विशिष्टैकार्थविषयकं तावद्वाक्यार्थविषय-
 कसमूहालम्बनरूपं धेत्यन्यदेतत् । पञ्चेति । जातय इत्यप्रमेणान्वयः ।
 तथाच तत्रैव प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकपञ्चजातीनां समावेश इति
 भावः । अन्यत्रापि सामानाधिकरण्यमाह द्वित्रादीति । मिथो व्यभिचा-
 रितामाह एकैकति । नन्वेकैकजन्यनानावयवजन्यबोधगततत्तद्वयव-
 जन्यतावच्छेदकजातीनां नानात्वोपगमाच्च संकरावकाश इत्यत आह
 तत्र तत्रेति । सुतरां मानाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वादिनानावयवजन्य-

यौघनिष्ठप्रतिष्ठादिजन्यतापच्छेदकजातेहेत्यादिजन्यतापच्छेदकतया हेत्यादावपि प्रतिष्ठादिलक्षणातिव्याप्यापत्त्या तादृशजातिघटितलक्षणकरणसम्भवेन तादृशजाती लक्षणानुरोधरूपयुक्तेरनवकाशात् । एकैकाप्यवयवजन्यबोधवृत्तिजातीस्यांदाय स्वरूपयोग्यतघटितलक्षणस्य निर्वापत्वेऽपि तदुभयादिजन्यबोधे तत्तज्जात्यभावनिर्याहकप्रतिबध्य-
प्रतिबध्यकभावकल्पने महायोरुच्चात् । तत्तज्जात्यवच्छिन्नजनकतापच्छे-
दकत्वेनाभिमतानां गुरुशरीराणांमपि यथोक्तधर्माणां प्रतिष्ठादिपद्मवृ-
त्तिनिमित्तयोचित्येन तत्तज्जातिकल्पने प्रतिष्ठादिपद्मवृत्तिनिमित्तज्ञा-
नधरूपाया अपि युक्ते रनवकाशादिति भावः । अननुगमेन तत्तज्जा-
तिघटितलक्षणसम्भवाल्लक्षणानुपपात्तिरूपयुक्तेः सुदूरपराहतात्वादिति
भाववर्णनमनुपादेयम् । एकैकजन्यबोधवृत्तिजातिमादायेव स्वरूपयो-
ग्यताघटितलक्षणकरणसम्भवात् ।

अन्यथेत्यादिमूलमन्यथाध्याचक्षणाणां मतमाह केचित्त्विति । तदे-
त्यन्तमन्यथेत्यस्यार्थः । कदाचिदिति हेत्यादिजन्य इत्यत्रापि अनुप-
पद्यते, तेन व्यभिचारितादिरामः । स्यादिति । वस्तैतैत्यर्थः निया-
मकाभावादिति भावः । ननु नियमेन सवन्नेव प्रतिष्ठाजन्यबोधे हेत्यादि-
जन्यव्यक्तिवृत्तिजातिमत्तसम्भवेन परस्परव्यभिचारिताया दुर्घटत्वा-
त् न सकारावकाश इत्यतो बाधकान्तरं पुरयति सर्वेषामिति ।
सर्वत्र सर्वज्जातिसत्त्वेसर्वजातीनां समनैयत्वाद्देव एव बुद्धम इति सर्व-
जातीयत्वप्रसङ्गेऽसङ्गत इत्यत आह एकेति । इत्थं च विजाती-
यशाब्दबोधजनकत्वघटितप्रतिष्ठादिलक्षणसम्भवावदुक्तिकमेवेति
भावः । अथ चानुगतकारणाभावेऽप्यननुगतकारणघटितसामग्रीणां
जातिविशेषनियामकत्वं सम्भवतीति नोक्तीत्या जातिसकाराव-
काशः, अन्यथाऽनुमितित्वादिजातेरप्यनियमेन प्रत्यक्षादिसाधारण्यप-
त्तेः, तत्रापि वह्निव्याप्यवत्तत्परामर्शादीनामननुगतत्वादननुगतस्य कस्य
चित्कारणस्य सम्भवेऽपि तत्त्वातिप्रसक्तत्वात् तादृशस्य प्रकृतेः
सम्भवात् । न च व्यभिचारेण तादृशजात्यवच्छिन्नशान्दबोधं प्रत्य-
ननुगतस्य कारणत्वासम्भवात्तादृशजातीनां कारणनियतत्वं न सम्भ-
वतीत्येकस्यान्यजातीयताप्रसङ्गे दुर्वार इति धार्यम् । अनुमितौ परा-
मर्शस्येव प्रकृतेऽननुगतकारणस्य कार्यतापच्छेदकसकाचेन व्यभि-
चारवारणसम्भवादित्यस्वरसबीजमवसेयम् । न चानुगतनियाम

काभावस्थार्किचित्करत्वेऽनुगतानतिप्रसक्तरूप दुर्निरूपमिति मूला-
सङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वमतेऽनुगतनियामकाभावे न निर्भरः,
अपि तु न्यायजन्यवाधादौ सकरूपवाधक एवेति वक्तुं शक्यतया
तादृशवाधकस्य विचारासहृत्वेऽपि क्षतिविरहात् ।

इदं पुनरिहावधेयम् प्रतिज्ञाद्यवयवादिन्यादिमूल न जातिविशेष-
घटितप्रतिज्ञालक्षणाभिप्रायक तयासति तादृशप्रतिज्ञादिलक्षणस्या-
त्रैव निराकृतत्वेन प्रतिज्ञाग्रन्थे प्रतिज्ञाजन्यविज्ञानीयज्ञातमित्या-
दिना जातिघटित लक्षणमाशङ्क्यानेनैव दोषेण तन्निराकरणस्य
पौनरुक्त्यापत्तिः, किन्त्ववयवसामान्यलक्षणपर प्रत्येकमित्यस्यावय-
वान्तरासहकारणेत्यर्थः, तेन न्यायजन्यबोधतो वाक्यैकवाक्यत्वाधीन-
प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधतश्च वैलक्षण्यलाभेन तदात्मकसमुदायेऽति-
व्याप्तिशङ्कानिरासः । विज्ञातीयत्व च प्रतिज्ञाद्येकदेशजन्यबोधावृत्ति
जातिमत्त्व, तेनावयवैकदेशातिव्याप्तिशङ्कानिरासः । मूले तज्जनकशब्दत्वं
तल्लक्षणमित्येव पाठः । तल्लक्षणमित्यस्यावयवलक्षणमित्यर्थः । एवं चा-
न्यथेत्यादिमूलस्य प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यतावच्छेदकजातीनां परस्पर-
सकरपरत्व न घटत इति । यदि लक्षणनुरोधमात्रेण जातिस्वी-
कारस्तदा तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायादिलक्षणानुरोधनापि विभिन्नसा-
ध्यकन्यायजन्यशब्दबोधेषु विभिन्नानां प्रतिज्ञाद्येकदेशजन्यबोधा-
वृत्तिनाताजातीनां स्वीकरणीयतया तासां च तथाविधाद्विज्ञा-
दित्यायजन्यबोधे समावेशेन सकीर्णजातिस्वीकारप्रसङ्ग इति तादृ-
शमूलार्थः । यदि च सकरूपवाधकभावेन जातिकल्पनासम्भवाज्जाति-
घटितन्यायविशेषादिलक्षण न सम्यगीत्यन्यथैव तत्साध्यपक्षहेतुक-
न्यायादयो निर्वचनीया इत्युच्यते, तदा व्याख्यादिपदस्येव न्यायादिप-
दस्यापि नानार्थत्वे क्षतिविरहात्, सर्वसाधारणन्यायत्वादिनिर्देशनानु-
रोधेन जातिस्वीकारोप्यनुचित इति भावः । दीधोतकारस्तु तत्तर्ही-
जनकशब्दत्वं तत्तल्लक्षणमिति मूलपाठाभिप्रायेण प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्य
तावच्छेदकजातीनां न्यायजन्यबोधादौ सकरपरतया जातिसंकर
प्रसङ्ग इति मूल व्याख्यातवान् तादृशपाठे तदग्रन्थस्यावयवसामान्य-
लक्षणपरत्वानुपपत्तेः । एव च सत्यगत्या मिश्रप्रस्तावे जातिघटित-
प्रतिज्ञालक्षणदूषण विस्मृत्य प्रतिज्ञाग्रन्थे पुनस्तदाशङ्केति यथा-
कथञ्चिदग्रिमप्रथावतारो बोध्यः ।

(चि०) तत्र प्रतिज्ञा न साध्यनिर्देशः-साध्यप-
देऽतिव्याप्तेः, किन्तुद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनान-
तिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं चावयम् ।

(दी०) साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् । साध्यो-विधेय-
धर्मविशिष्टो धर्मी, तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिशिष्टे
साध्यतावच्छेदकबहिष्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्याया-
वयव इति पदार्थवसितोऽर्थः । उदाहरणाच्च साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयाच्च पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयो-
र्बुदासः ।

किन्त्वित्यादि । प्रकृतन्यायवद्भिर्भुतवाक्यवारणाय सत्य-
न्तं प्रकृतन्यायावयवत्वपदार्थवसितार्थकम् । उद्देशेति । प्रकृते-
त्यर्थः । बहिःसाध्यकन्यायोपनयस्य बहिःसाध्यधूमसाध्यकानु-
मित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृतद्वयम्,
तथाच । यादृशसाध्यपक्षकन्यायावयवत्वं तादृशसाध्यपक्षकानुमि-
त्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वं पदार्थवसितार्थः ।
धूमादालोकवान् पर्वतो बहिमान् धूमादित्पादावनतिरिक्तविष-
यकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणाय अन्यूनेति । निगमनवारणाय
अनतिरिक्तेति ।

यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकं पदं न श्रूयते, तथापि
न्यूनतामद्वापोपनयस्यावपादिपदस्यानुपज्ञाचया बोध्यम् ।
इत्थमेव च प्रसक्तमतिप्रसार्कं निगमनञ्चेत्यादिना निराकरि-
ष्यति । तदर्थश्च निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकं
सप्त परामर्शहेतुर्णेन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि

व्याप्नुयात् अवाधितत्वादेस्तद्व्योपपन्नविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य
वा बोधकतया तस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति ।

— (गा०) साध्यपदमनुमिति विधेयवाचकपरमित्यभिप्रायेण मणिकार-
दूषितं सूत्रकारीयप्रतिज्ञालक्षण साध्यपदस्य प्रकृतानुमिति विधेयवि-
शिष्टार्थपरतां स्वीकृत्य परिष्कर्तुमारभते साध्येति । सामान्यतो
विधेयत्वस्य धर्मित्वस्य च केवलान्वयितयाऽवयवान्तरे विधेयविशि-
ष्टधर्मिबोधकत्वमतिप्रसक्तम्, एवं च प्रतिज्ञासमानाकारे न्यायबहिर्भू-
तवाक्येऽपीत्यतः साध्यपदस्य तद्विशेषपरत्वं निर्देशपदस्य च बोध-
जनकन्यायावयवरूपवाक्यविशेषपरत्वमनुस्मृत्य पर्यवसितार्थमाह,
तथाचेति । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकयोर्न तत्त्वेन निवेशः,
अपि तु विशिष्टैवेति सूचनाय एवंनत्वादीति बन्धित्वादीति च ।
तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशान्दबोधत्वावच्छिन्नजनकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वमिह विवक्षणीयमतो हेत्वर्थादिविषयक-
प्रतिज्ञार्थबोधजनकताया हेत्ववयवादिमात्रविषयकबोधसाधारण्येऽ-
पि न हेत्ववयवादायतिव्याप्तिः । न्यायान्तर्गतत्वमुपेक्ष्य न्यायाव-
यवत्वनिधेशात्प्रतिज्ञार्थवाधजनकप्रतिज्ञाहेत्वाविषयकज्ञानमादाय
प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नातिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकविशिष्ट-
त्वादिनिवेशनप्रयोजनमाह उदाहरणाच्चेति । यद्यपि साध्यता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्यैव निवेशो उपनयनिग-
मनयोरप्यतिव्याप्तिः, तथापि यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टे शुद्धसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वनिवेशेन न तत्रातिप्रसङ्गः । उप-
नयजन्यबोधे उपनयार्थव्याप्तिशरीरघटकसाध्यस्य धर्मितावच्छेदका-
प्रवेशात्, निगमनजन्यबोधे च साध्यांशे हेतुज्ञानहाप्यत्वस्याधि-
कस्य भानात्, अन्यथा पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽपि अनुपपन्नपक्षेऽ-
प्यनिस्तारादिति उदाहरणमात्रानुसरणम् । तदप्युदाहरणजन्यबोधे
व्यापकत्वं न विधेयतावच्छेदकतया भासते अपि तु शुद्धबन्धित्वाद्य-
वच्छिन्नवत्त्वमेव सकलहेत्वाधकरणे भासत इति प्राचीनमतमनुसृत्य ।
निगमनेऽयंपदानुपपन्नपक्षे तु शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वं न निधि-
ष्टम् । विशेषणान्तरावच्छिन्नबहुधादिसाध्यकन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञाया शु-
द्धबद्धित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणानिप्रसक्तेः प्रकृतन्यायान्तर्गत-
त्वाभावेनैव धारणादित्यभिप्रायकमिदम् अतो व्यापकत्वस्याधिकस्यो-

दाहरणराधे मानेऽपि न द्यविरिति केचित् । तन्मते निगमनोपेक्षाधीन
चित्तनीयम् ॥ (१)

यत्तत्पदस्योदाहरणस्थस्य न पक्षतावच्छेदकायच्छिन्नपरम्परम्, अपि
तु पक्षान्यसाध्यवत्साधारणरूपावच्छिन्नपरम्परम् पक्षतावच्छेदकाव
च्छिन्ने हेतुमत्त्वस्य तथा लामेन उपनयानुरधानात्तदवच्छिन्ने साध्य
वत्त्वस्य च प्रतिज्ञात एव लामेनाऽनाकाक्षितत्वाच्चति पक्षतावच्छेद-
कप्रवेशे नोदाहरणातिप्रसङ्गः । अथ यत्किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यका-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यवागतिबुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्व-
मुदाहरणैकदेशे स बहिमानित्यादिवाक्य एव न तु तस्य न्यायावयव-
त्वं, तथा समुदाय एव । तत्र नादशजनकत्वमिति विशिष्य पक्षता-
वच्छेदकाधनतर्माधेऽपि नोदाहरणातिप्रसङ्ग इति चत्त । जनकत्वस्य
जनकयत्किञ्चिज्ज्ञातविषयवर्णसमुदायत्वरूपस्य विवक्षितत्वात्, उ-
दाहरणविषयकज्ञानविषयत्वमादाय समुदाय एवाऽतिप्रसक्तः । एवम्-
तल्लक्षणप्रविष्ट-पायाद्ययवत्वरारं प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायातिप्रस-
ङ्गधारणाद्योभयघटकमागच्छयाघटितत्वमेव निवेदनीयं न तु प्रतिज्ञा
यघटकत्वमपि प्रयोजना-तरविरहादुदाहरणैकदेशे तादृशवाक्येऽ-

(१) न च यत्नो भार्गवधनसद्वहिमान्धूमाद्या धूमवान् सवहि-
मानित्यादिवाक्यपञ्चकान्तर्गतप्रथमवाक्येतिव्याप्तिवारणाय यद्व्या-
वच्छिन्नसाध्यकोदाहरणादघटित-पायान्तर्गतत्वं पक्षे शुद्धतद्रूपवि-
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमवश्यं निवेदनीयमिति वाच्यम् । तज्ज्वाव
च्छिन्नसाध्यकोदाहरणादिघटितन्यायलक्षण शुद्धतद्रूपवच्छिन्नवै-
शिष्ट्यावगाहित्वोद्यजनकप्रकृतज्ञाप्यरूपप्रतिष्ठानिधयात् तादृश
न्यायान्तर्गतत्वाभावनैषोक्तप्रतिप्रसङ्गविरहात्, वृत्तान्तरे शुद्धवाङ्-
त्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रवक्ष्यं प्रयोजनविरहात् । तथा च व्याप-
कत्वमधिकस्योदाहरणजन्यबोधे मानेपि न सति । न चैव निगमनोपे-
क्षावृत्तिसम्भवेन तदुपस्थाया योजविरह इति वाच्यम् । पर्वतो ब-
हिमानित्यादिवाक्यस्य पर्वते बहिवैशिष्ट्यावगाहित्वोद्यजनकत्व
मनुप्रकृतितामार्गस्य नामार्थे भेदान्त्वम् एव मनुप्रत्ययो निरर्थक
एव भेदान्वयाकाक्षानिर्वाहक इत्यभ्युपगमे एव निर्वहतीति तथाभ्यु-
पगमे केवलनिगमनात्साध्यविशिष्टबोधानुवनेन तत्र व्याहरणसगति-
रिति ध्ययमिति पादान्तरम् ॥

तिप्रसङ्गस्य लघुतरपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशेनैव चारयेतुमु-
चितत्वात् । यद्यप्येवं नीलपर्वतो वह्निमानित्यादिभागेऽपि व्यावृत्तिः
सम्भवति, तथापि सकलप्रतिज्ञैकदेशे न तथेति विशिष्योपादाने प्रे-
योसाधिक्येनोदाहरणानुधावनमिति ध्येयम् ।

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वनिवेशनप्रयोजनमाह उप-
नयाच्चेति । साध्यवैशिष्ट्यमात्रनिवेशेऽपि पर्वतो द्रव्यवान् धूमादि-
त्यादिव्यायान्तर्गते उपनये तत्स्थलीयप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिरिति
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानवेश इत्यवधेयम् ।।

यथाश्रुतसत्यन्तार्थस्योदासीनवाक्यसाधारण्यमक्षतमेव न्याया-
न्तर्गनवाक्य(जन्य)स्येव तदनन्तर्गततादृशवाक्यजन्यस्यापि शाब्द-
बोधस्योपनायकज्ञानादिविधया परामर्शप्रयोजकत्वात्तस्तदर्थमाह
प्रकृतन्यायावयवत्वेति ।

वह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमितेरपि कदाचिदुद्देश्यतया वक्ष्यमा-
णातिप्रसङ्गधारणासम्भवादुद्देश्यपदं प्रकृतार्थकतया व्याचष्टे उद्दे-
श्येतीति । वह्निसाध्यकोपनयस्य—तत्साध्यकन्यायान्तर्गतोपनयस्य,
पदेन(अन्यसाध्यकन्यायमादाय)सत्यतदलसत्यमाविष्कृतमवह्निव्याप्य-
धूमसाध्यकत्वादिना(अन्यसाध्यकानुमितिमादाय)विशेष्यवलसत्त्वं स्फु-
टीकृतम् । धारणाय-प्रतिज्ञाव्यवहारविषयताधारणाय । प्रकृतद्वयं—प्रति-
ज्ञापदार्थप्रविष्टन्यायानुमित्योरेकसाध्यादिकत्वप्रापक प्रकृत(पदं)द्वयम्
प्रकृतन्यायावयवत्वपर्यन्तानिवशे वह्निव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञानुरोधेन ।
तत्साध्यकानुमितेरपि प्रकृतानुमितिपदेन विवक्षणीयतया तामादाय
दर्शितोपनये प्रकृतानुमितिपर्यन्तानिवेशे वह्निसाध्यकन्यायस्यापि प्र-
कृतन्यायत्पनेन विवक्षणीयतया तदवयवत्वमादाय तत्र प्रतिज्ञाव्यव-
हारस्य दुर्वारत्वादत उभयत्र प्रकृतत्वनिवेशः । तथाच सति तत्सा-
ध्यपक्षकन्यायान्तर्गतत्वघटितप्रतिज्ञापदार्थगर्भे तत्साध्यपक्षका-
नुमितेरेवान्तर्भावान्नातिप्रसङ्गस्तद्देवाह तथाचेति(१) । यत्तु तादृ-
शोपनये वह्निसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारधारणाय न्याये वह्निसाध्य-
कप्रतिज्ञाव्यवहारधारणायानुमितौ प्रकृतत्वनिवेशनमिति प्रकृतद्वय-
मित्यन्तार्थ इति । तच्चिन्त्यम् । तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञाव्यवहारविषय-

(१) तथा सत्यभिन्नसाध्यपक्षकानुमित्यन्तर्भावे यादृशो लक्षणा-
र्थस्तं स्फुटयति तथाचेति । इति पाठान्तरम् ।

चेत्यतः पूरयति तद्वैधौपयिकंति । अवाधितत्वादिषोभौपयिकैत्यर्थः ।
विशिष्टदेतुसम्बन्धस्य-ध्याग्नियक्षधर्मताविशिष्टदेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य ।
अस्य चावाधितत्वादिध्याग्न्यतया तद्वैधौपयिकत्वं बोध्यम् ।

(दी०) यत्तु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादी
यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते न तत् पृथिवीन्पुदाहरणवारणा-
य उदिति ।

तत्तु ज्ञान-वेन पृथिव्यामितरमेवस्याविवर्धीकरणात् तत्सर्व-
भ्रमेण तादृशवोधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । न च तावताप्यु-
दाहरणस्य तथात्वसम्भवो, यन्नेत्यादेरनन्वयात् । यदि च निग-
मनेनायमादिपदं निविशते वाक्यैकवाक्यत्वयैव विशिष्टलाभादि-
ति विभाष्यते, तदा हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यभावे सामान्य-
तः पक्षेऽपि साध्यवत्त्वमानात् पक्षे हेतुव्यापकसाध्यसामानाधि-
करण्यविशिष्टहेतुमत्तावधिकस्योपनयस्य यत्र च पक्ष-
साध्ययोस्तादृश्येण दृष्टान्तत्वे हेतुत्वाभ्यामुपन्यासस्तादृशसिपाध-
यिषया च न्यायप्रयोगस्तत्रोदाहरणोपनययोरेव वा पर्वतत्वा-
द्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायामेतत्पर्वतत्वादिना दृष्टान्तस्यो-
पन्यासस्तत्रोदाहरणस्य सत्यन्तस्य चारयराषट्कन्यायान्तर्गत-
त्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादिनिगमनान्तभागस्य वारणात् तत् ।

यद्यपि सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादावतिरिक्ताप्राप्तिरिति । न च
कोट्यप्रसिद्ध्या प्रमेयं न वेति विप्रतिपत्तेः संशयस्य चायोगात्
तादृशी प्रतिज्ञा प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकृत्व प्र-
कृतानुमितिप्रकारतासमव्याप्तप्रकारताकृत्वं वा व्यक्तव्यमिति
वाच्यम् । सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्यन्ता-
भावावतियोग्याकाशाभावनवदा इदं द्रव्यमित्यादौ निजिष्टप्रसङ्गो-

धके उपनयेऽतिव्याप्तेः-

तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याविषयत्वं तदन्यून-
विषयत्वम् ।

मिश्रमतमुपन्यस्यति यद्विचिती । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यस-
मस्तामितरपदं पृथिवीतरपरम् इतरादिससम्यन्धिकार्थबोधकपदानां
समभिव्याहृततत्त्वपदोपस्थाप्यतत्तदर्थेतरत्वादिना निरुद्धलक्षणा-
धर्तो वादिवाक्ये स्यारसिकलक्षणाविरहेऽपि न क्षतिः ।
प्रतिज्ञापदादौ सर्वत्रैकेनैव पदेन साध्यादिनिर्देश इति न नि-
यमः, तेन नाम्ने यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्युदाहरण-
प्रयोगविरोधः । विशेष्यवाचक पृथिवीतिपदान्तरपूरणीयम् । भुक्त-
पदं समस्तमित्येव वा । उदाहरणधारणायेति । तज्जन्यबोधेऽपि
पक्षसाध्याश्रयत्वात्मकतत्सम्यन्धरूपानुमितिविषयसकलपदार्थभाते-
नान्यूनविषयकत्वसत्त्वादित्यभिमानः । तत्-जनतिरिक्तेतिपदम् ।

अन्यूनविषयकत्वं हि न प्रकृतानुमितिविषयताव्यापकविषयता-
कत्वम्-सर्वस्मात्कालत्ववानय कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हे-
त्ववयवेऽतिव्याप्ते, नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वम्-
हेतुत्व प्रमेयत्वाढ्याव्यवहारप्रमेयत्वादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तेः ।
नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यविषयकत्वं तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वं वा-प्रमेयनिष्ठ हेतुत्व प्रमेय
प्रमेयादित्यत्र हेतावतिव्याप्ते-तज्जन्यबोधे प्रमेयत्वत्वरूपसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टस्य प्रमेयपदार्थतावच्छेदकस्य धर्मिणि वैशिष्ट्य-
भानादिति, पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वं तत् वाच्यम्, तथाच नोक्तोदाहरणातिव्याप्तिरित्या-
शयेन दूषयति तत्तुच्छमिति । ननु भ्रान्तः पृथिवीपदस्य वि-
शेष्यपरत्वमितरपदस्य पृथिवीतरपरत्वमवगम्य सादृशोदाहरणात्
पृथिवीत्वविशिष्टे साध्यवत्त्वं प्रत्येतीति तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यत
आह तात्पर्यभ्रमेणेति । तादृशेति । अन्यूनविषयकत्वार्थः । अतिप्रसक्त-
त्वात्-तथाचायामित्याद्याकारकसाध्यवत्त्वपरत्वभ्रमाविषयसर्वनामप-
दघटितोपनयेतिव्याप्तेराद्य । तात्पर्यभ्रमदशायामपि नातिव्याप्तिप्रस-
क्तिः ।

धके उपनयेऽतिव्याप्तेः-

तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्याविषयत्वं तदन्यून-
विषयत्वम् ।

मिश्रमतमुपन्यस्यति यद्वि-ति । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यस-
मस्तमितरपदं पृथिवीतरपरम् इतरादिसम्यन्धिकार्थबोधकपदानां
समभिव्याहृततत्तत्पदोपस्थाप्यतत्तदर्थतरत्वादिना निरुद्धलक्षणा-
धर्तो वाविवाक्ये स्वरसिकलक्षणाविरहेऽपि न क्षतिः ।
प्रतिज्ञापदादौ सर्वत्रैकेनैव पदेन साध्यादिनिर्देश इति न नि-
यमः, तेन नाग्रे यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्युदाहरण-
प्रयोगविरोधः । विशेष्यवाचकं पृथिवीतिपदान्तरपूरणीयम् । श्रुत-
पदं समस्तमित्येव वा । उदाहरणधारणायेति । तज्जन्यबोधेऽपि
पक्षसाध्याध्ययत्वात्मकतत्सम्यन्धरूपानुमितिविषयसकलपदार्थभाने-
नान्यूनविषयकत्वसत्त्वादित्यभिमानः । तत्-गनतिरिक्तेतिपदम् ।

अन्यूनविषयकत्वं हि न प्रकृतानुमितिविषयताव्यापकविषयता-
कायम्-सर्वस्मात्कालत्ववानय कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हे-
त्ववयवेऽतिव्याप्तेः, नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वम्-
हेतुत्व प्रमेयत्वाच्छाध्यत्ववाप्रमेयत्वादित्यादौ । हत्ववयवेऽतिव्याप्तेः ।
नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशि-
ष्टसाध्यविषयकत्वं तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वं वा-प्रमेयनिष्ठ हेतुत्व प्रमेय
प्रमेयादित्यत्र हेतावतिव्याप्तेः-तज्जन्यबोधे प्रमेयत्वत्वरूपसाध्यता-
वच्छेदकविशिष्टस्य प्रमेयपदार्थतावच्छेदकस्य धर्मिणि वैशिष्ट्य-
भानादिति, पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वं तत् वाच्यम्, तथाच नोक्तोदाहरणातिव्याप्तिरित्या-
शयेन दूषयति तत्तुच्छमिति । ननु भ्रान्तः पृथिवीपदस्य वि-
शेष्यपरत्वमितरपदस्य पृथिवीतरपरत्वमवगम्य तादृशोदाहरणात्
पृथिवीत्वविशिष्टे साध्यवत्त्वं प्रत्येतीति तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यत
आह तात्पर्यभ्रमेणेति । तादृशेति । अन्यूनविषयकत्वार्थः । अतिप्रसक्त-
त्वात्-तथाचायामित्याद्याकारकसाध्यवत्त्वपरत्वभ्रमाविषयसर्वनामप-
दघटितोपनयेतिव्याप्तेः । तात्पर्यभ्रमदशायामपि नातिव्याप्तिप्रसि-

साध्यवत्तानिश्चयस्यापि तादृशानुमितिविरोधित्वात्तः पर्वतत्वाच्च-
छेदेनेति । तत्रोदाहरणस्येति । यद्यपि पर्वतत्वावच्छेदेन बाह्यमत्ताद्य-
गाहिन्यामनुमितौ पर्वतत्वव्यापकत्वस्य बह्वचशे भानात्तादृशदृष्टान्त-
घटितोदाहरणजन्यबोधे च तदमानादुद्दृश्यानुमितिन्यूनविषयकत्वमे-
व, तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्या-
द्यगाहित्वरूपं निर्वाच्यमन्यूनविषयकत्वमक्षतमेवेति भावः । यद्यपि
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्या-
द्यगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतानिवेशे ।
उदाहरणैकदेशे एव तादृशविषयता न तु समुदाय इति न्यायावय-
वत्वनिवेशाभातिव्याप्तिप्रसङ्गः, तथापि प्रतिज्ञाभावाद्यटकत्वगर्भं न्या-
यावयवत्वं प्रकृतलक्षणे प्रविष्टम्, तद्य यथायं पर्वत इत्युदाहरणैकदे-
शेपीत्याशयः । अवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितिस्थलीयन्यायनिवि-
ष्टप्रतिज्ञालक्षणेऽवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवैशिष्ट्याद्यगाहित्वरूपान्यू-
नविषयकत्वनिवेशने नैतद्व्यावृत्तिसङ्कृतिरित्यपरितोषेण व्यावृत्त्यन्त-
रमाह सत्यन्तस्येति । अयमाशयः । एतल्लक्षणघटन्यायावयवत्वश-
रीरे उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम्-अनतिरिक्तविषय-
कत्वविशेषणेनैव तादृशभागद्वयघटितसमुदायेऽतिप्रसङ्गवारणात् । न
च शब्दज्ञानस्यैव शाब्दबोधजनकतया जनकत्वमत्र जनकज्ञानविषय-
त्वमेव वाच्यम्, एवञ्च तादृशसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रतिज्ञा-
विषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति समुदायेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्
तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयितानिरूपक-
वर्णसमुदायत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् । न च तादृशवर्णसमुदायत्वं
तादृशवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वम्, तादृशं च प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वम-
पीति तत्समुदायेऽतिप्रसङ्ग एवेति तादृशभागद्वयाघटितत्वमवश्यमेव
निवेद्यमिति वाच्यम् । अनतिरिक्तपदसार्थक्याव तादृशयत्किञ्चिज्ज्ञा-
नविषयताशालिवर्णत्वसमनैयत्यमेव निवेद्य प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाय-
त्वस्य वारणीयत्वात् । समानार्थकप्रतिज्ञाद्वयादिविषयकयत्किञ्चि-
ज्ज्ञानविषयताध्यवर्णत्वसमनैयत्यस्य तादृशप्रतिज्ञाद्वयादिपर्याप्तस-
मुदायत्वे सत्त्वेऽपि न क्षतिः-तदुभयादावपि- प्रतिज्ञाव्यवहारात् । अ-
पि तु प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधिनिष्ठबहिसम्बन्धिवृद्धित्वाद्यव-
च्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतयत्किञ्चिदेकज्ञानविषय-

साधयवर्णसमुदायत्वमादायैव प्रतिज्ञात्वप्रसङ्ग इति प्रतिज्ञाघटकत्वं
 प्रतिज्ञामात्राघटकत्वं वा निवेशनीयम् । अन्यूनानतिरिक्तविषयकशा-
 म्बुद्धित्वस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपितजन-
 कतानिवेशासम्भवात् । इत्थं चानुपपन्नपक्षेऽप्ययं तस्माद्बहिमान्
 इति भागे प्रतिज्ञादिहेत्यन्तभागे च व्यावृत्तिः सम्भवतीति अव-
 ययाघटकेति । न च तदुपादानेऽपि धूमादालोकवान् पर्व-
 तो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधनिष्ठधूमविशेषितहेतु-
 विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नकारणधूमादित्यादिहेतुविषयकज्ञानविषय-
 तामादायाधयवाघटके तादृशहेतावतिन्यासिवारणायानतिरिक्त-
 विषयकबोधनिष्ठपक्षतावच्छेदकीवच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेद-
 कविशिष्टवेशिष्ठयावगाहित्वरूपान्यूनविषयकस्यावच्छिन्नजनकतावच्छे-
 दकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयाविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वनिवेशस्यावश्य-
 कतयाऽवयवाद्यकत्वनिवेशननिष्प्रयोजनकमिति वाच्यम् । तादृशहे-
 तुवारणायवयवाघटक इत्यनेनावयवैकदेशमात्रविषयकज्ञाननिष्ठज-
 नकताव्यावृत्तावयवत्ववर्णपक्षवच्छेदकयत्किञ्चिद्वैदर्भ्यापकविषयता-
 कान्यज्ञानवृत्तित्वावच्छिन्नभेदस्यैवान्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजन-
 कतया विवक्षणीयत्वात् । अवयवत्वमेव न्यायान्तर्गतत्वविशेषण-
 शून्यम्, तेन प्रतिज्ञासमानाकारोदासीनवाक्यज्ञाने प्रतिज्ञाज्ञानीयका-
 रणतायाः सर्वत्रापि तत्सङ्ग्रहः तादृशोदासीनवाक्येऽपि तथाविधाव-
 यवत्वपर्याप्तैरिति ।

घस्तुतस्तु अवयवत्वघटकीविशेष्यपरित्यागमात्रेणैव व्यावृत्तिः
 सङ्गच्छत इति तादृशजनकतापर्यन्तनिवेशने प्रतिज्ञाघटकत्वद्वलप-
 रित्यागसम्भवेऽपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वमित्येतद्भाष्य-
 कावयवाघटकेत्यभिहितमिति ।

केचित्तु यत्र प्रतिषेकदेशस्यापि कथञ्चित्प्रतिज्ञासमानार्थकत्वं
 सम्भवति तत्रैकदेशेऽतिप्रसङ्गवारणायवयवाघटकत्वनिवेशनमात्रद्वय-
 कमित्याहुः । तदसत् । प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थप्रतिपादकताया ए-
 कदेशे सम्भवेऽपि तस्मात्प्रस्य तथाविधबोधपरत्वाभावात् तथात्वे
 समुदायप्रयोगानुपपत्तेः, कथंचित्प्रयोगऽपि समुदायमन्तर्भाव्य-
 न्यायवानर्त्तकारात् । अप्रकृतार्थपरवाक्यधारणाय च वास्तवतया-

विधतात्पर्यपरतायास्तल्लक्षणेऽवश्यं निवेशनीयतया एकदेशमात्रस्य तादृशार्थपरत्वाभावेनाऽतिप्रसङ्गानवकाशादिति ।

हृत्तन्तस्यात । काथतान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशने तत्तद्भागप्रातपाद्याविशष्टार्थबोधजनकत्वमादाय केवलहत्वादावातव्याप्तिर्न सम्भवति तादृशजनकताश्रययत्किञ्चिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वस्य तत्राप्यातिरतो हेतुमात्रनिगमनमात्रे उपेक्षिते ॥

अन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वस्य प्रकृतानुमितिविषयस्यान्यूनः सन्नतिरिक्तो विषयो यस्येति व्युत्पत्तेरनुमितिविषयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सत्यनुमितिविषयातिरिक्तावृत्तिरिति पक्षे तत्त्वमिति यथाश्रुतार्थमाक्षिपति यद्यपीति । यद्यपि प्रकृतपक्षतावच्छेदकाद्यच्छिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकयत्किञ्चिदनुमित्यविषयविषयकत्वं पर्वतो वह्निमानिभ्यादिप्रतिज्ञाजन्यनिखिलबोधानामेवेति तादृशानुमितिविषयत्वसामान्याभावो विवक्षणीयः तथाच केवलाभिधेयत्वाद्यच्छिन्नपक्षकस्थलेऽप्यतिरिक्ताप्रसिद्धिरस्येव, तथाप्यप्रसिद्धिस्फुटीकर्तुमाभिधेयत्वाद्यच्छिन्नपक्षकप्रमेयत्वत्वाद्यच्छिन्नसाध्यकस्थले विश्वमेवानुमितिविषय इत्येतद्भावात् सर्वमित्युक्तम् । 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासां'वित्यशेष प्रक्रान्तकतिपयपदार्थमात्रवृत्तिसर्वत्वावच्छिन्नतात्पर्येणापि विशेष्यवाचकपदान्तरात्ममिथ्याहृतसर्वपदप्रयोगसम्भवात् सर्व प्रमेयमित्युक्तावनुमितिविषयतायाः केवलान्वयित्वालाभादभिधेयमित्युक्तम् । एवञ्च किञ्चिज्ज्ञानावच्छिन्नांशेऽभेदेन स्वार्थविशेषणकबाधपरसर्वशब्दस्य तद्धर्मव्यापकविधेयव्याप्यसर्वत्वबोधकताव्युत्पत्तेरभिधेयत्वव्यापकसर्वत्वलाभाप्राप्त्यानुमितेः कतिपयवस्तुमात्रविषयकत्वशङ्केति भावः । अतिरिक्ताप्रसिद्धिः-प्रकृतानुमितिविषयतातिरिक्ताप्रसिद्धिः । प्रमेयत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयसम्भवेन तादृशप्रतिज्ञासम्भव इत्यतस्तत्सप्रहायान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वमन्यथानिर्वर्त्ति प्रकृतेति । स्वविषयताव्यापकप्रकृतानुमितिविषयताव्यापकविषयताकत्वमर्थः-स्वविषये अनुमितिविषयान्यूनत्वस्य स्वविषयत्वे तद्विषयताव्यापकत्वपर्यवसितत्वात् । स्वविषयेऽनुमितिविषयानतिरिक्तत्वस्य च तद्विषयत्वे स्वविषयताव्यापक-

स्वपर्थवासितत्वादेति भावः । यद्यपि समुदाहृत्यनुरूपपर्यवतपक्ष-
 कवद्विविधेयकानुमितिविषयितायाः विश्ववृत्तितया पर्यतो बहिर्मा-
 नितिप्रतिज्ञामात्रजन्यबोधो न तादृशानुमितिविषयतासमनियत-
 विषयताकः साध्यान्नरसहिततज्जन्यसमुदाहृत्यनुरूपजनकयत्कि-
 न्निष्ठानविषयवर्णसमुदायत्वं न तन्मात्रपर्याप्तम्, यत्किञ्चित्प्रकृता-
 नुमितिव्यक्तिविषयतासमनैयत्यस्य विवक्षणेऽपि च निगमनाद्यतिव्याप्ति-
 र्देवैरिव-तज्जन्यबोधस्यापि पर्यतो बहिर्मान् धूमज्ञानज्ञाप्यबहिर्मा-
 न्येत्याकारकसमुदाहृत्यनानुमितिसमनियतविषयताकत्वात्, तथा-
 पि प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यस्याप्यवसापरामर्शत्वावच्छिन्नजनकता-
 निरूपितजन्यतावच्छेदकविषयतात्वेन यद्विषयतासमनैयत्वं तत्त्व-
 दयं दिवक्षिततयाद्य बोधः । नन्वेवंसत्युक्तस्थलीयापनयेतिव्याप्तिः
 नञ्जन्यबोधस्यापि विषयविषयकत्वेन तथाविद्यानुमितिविषयतास-
 मनिपतविषयनाकत्वादित्यतो विषयपदस्य प्रकारत्वाभिप्रायेणा-
 भ्यधा तदर्थं निवर्त्तति प्रकृतेति । तादृशोपनयजन्यबोधे प्रकाराभिव-
 नोऽभावात्तादृशानुमितावप्रकार-वाच्य वत्प्रकारतायाः समने-
 यत्यमिति नातिव्याप्तिरिति भावः । सकलेति । सकलाभिधे-
 यवृत्तिधर्मेवैदिदं द्रव्यमिति योजनम् । तादृशानुमितत्वाच्च एतस्थली-
 योपनयजन्यबोधे विश्वस्यैवाभिधेयत्वेन प्रकारतया तत्प्रकारतायाः
 समनैयत्वमक्षतमेवेति भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः । ननु विशेष-
 ज्ञानवच्छिन्नप्रकारतानां समनैयत्वं विवक्षणीयमतो नातिव्याप्तिः उ-
 पनयजन्यबोधोऽभाववत्वात् तादृशप्रकारतासत्यादुक्तानुमतेस्तादृश-
 प्रकारताय अत्रासत्यादित्यतो अनुमितावपि तेषां तथाविधप्र-
 कारतावदनाय स्थलान्तेतिव्याप्तिमाह सकलाभिधेयेति । नञ्भा-
 वत्यप्रतिपक्षितत्वादिनां स्वरूपतः पक्षतावच्छेदकवृत्तत्वाद्भवति
 • तद्विषयमिति भवः । द्रव्यमिति विपरीतकोटिप्रसिध्यर्थः । विविष्टप-
 क्षबोधक इति । उपनयस्येदं पदेन विशेष्यमात्रपरामर्शोऽन्युक्तविषय-
 कत्वं न सम्भवतीति प्रमनिराकरणाय व्याप्तिशरीरे साध्यनसाध्य-
 प्रकारणैव तदधिकरणत्वान्तर्भावः, न त्वधिकरणत्वेनापीत्यनुमितौ
 तस्य तत्त्वस्य वा स्वरूपतः प्रकारत्वविरहेऽपि नासङ्गतिः । हेतु-
 र्ब्रह्मस्य समवायेन द्रव्यमेव वा बोध्यम् । गुणादस्तथाऽपि हेतुता-
 वच्छेदकगुणत्वादेः स्वरूपत उपनयजन्यबोधे भावे कथितप्रकारता-

समनैयत्यानुपपत्तेः । न चाभेदेन विषयतासमनैयत्योक्तौ अनुमिति-
विषयतात्यसमनियतस्वाविषयतात्वकत्वोक्तौ वा नायं दोष इति वाच्यम्
हेत्यर्थघटितार्थकप्रतिज्ञाघटिनन्यायास्तर्गतहेतुजन्यबोधविषयतायाः
अनुमितिनिरूपितविषयतात्वाभावात् अनुमितिविषयतात्वस्याप्य-
स्वविषयतात्वकत्वाभावादेव तादृशबाधवारणसम्भवेनान्यूनवि-
षयकत्वांशवैयर्थ्यापत्तेः, न हि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
साध्यविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतावहिर्भूतविषयता
अनुमितिनिरूपिता । समूहालम्बनानुमितिनिरूपि विषयत्वमादाय
तु नातिप्रसङ्गावकाशः—प्रकृतेपरामर्शजन्यतावच्छेदकविषयतात्व-
स्यैव निवेशनीयत्वात्, अन्यथा ऽसम्भवापातादिति । उपनय-
विशेषातिव्याप्याभिधानं चोपलक्षणपरम् । अन्यूनविषयकत्वस्य
निरुक्तार्थकत्वे सर्वस्मात्कालत्ववानय कालपरिमाणवान् सर्व-
स्मादित्यत्र हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिर्गोभ्या—तज्जन्यबोधविषयतायाः वि-
श्ववृत्तित्वेनानुमितिविषयताव्यापकत्वात् । एवं तादृशान्यूनविषय-
कत्वस्य किञ्चित्जन्यतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नजन्यताविषयज्ञा-
सम्भवेन प्रतिज्ञाहेतुजन्यसमूहालम्बनबोधमादाय तसिष्टहेत्वर्थविष-
यकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपनजनकताधये धूमादालोकवान् पर्वतो
चङ्घिमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवऽतिव्याप्तिर्दुर्वारा । तस्या अनवच्छि-
न्नप्रकारताव्यापकतादृशप्रकारताकत्वविवक्षयापि वारणासम्भवादि-
त्यपि बोध्यम् ।

एतद्दोषवारणाय प्रथमतोऽनुमित्यन्यूनविषयकत्वमन्यथा निर्दे-
क्षि तथापि प्रकृतेति । एतच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, तदनु-
पादाने प्रमेयाद्व्याप्यत्ववानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादौ हेत्ववयवे य-
त्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वोपादानेऽपि घटान्यत्ववद्रूपघटान्यतरस्मा-
दुघटान्यत्ववत्सधर्मा घटो घटान्यत्ववानित्याकारिका या सामा-
नाधिकरण्यसम्बन्धेन घटान्यत्वसाध्यकप्रतिज्ञा तदुघटितन्याया-
स्तर्गते रूपघटान्यतरत्वावच्छिन्नांशे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशे-
षणतापन्नघटान्यत्वघटिततादृशसम्बन्धावच्छिन्नहेतुके विशिष्टान्य-
तररूपहेतुप्रतिपादकहेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः । घटत्वादौ सामानाधिक-
रण्यसम्बन्धेन रूपवति व्यभिचारवारकतया घटान्यत्वात्मकविशेष-
णस्य धामभेदेन च विशेष्यस्य घटान्यत्वममानाधिकरणसत्तासमा-

नाधिकरणे घटरूपादौ व्यभिचारत्वारकतया तत्र विशेषतावच्छेद-
कस्य सार्थकत्वमित्यवधेयम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य वृत्त्य-
नियामकतया व्यापकत्वाघटकत्वेऽपि नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वा-
भिरवयवं गगनं नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात् बहिमत्पर्वतावृत्तिध-
र्मशून्यत्वाद्वालोक्तवान् पर्वतो बहिमान् बहिमत्पर्वतावृत्तिधर्मशून्य-
त्वादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिप्रारणाय प्रकृत्यावच्छेदकवैश-
ष्ट्यनियेशनमावश्यकम् अखण्डामावधकृत्या हेतुघटकद्रव्यत्वपूर्व-
तावादीनामवधेयत्वम् ॥

(दी०) प्रकृतपञ्चम्यर्थपक्षरूपमतिज्ञादिस्थले तु पक्षे प्रकृत्य-
र्थस्य वैशिष्ट्यबोधको हेतुर्न तु प्रकृतसाध्यस्य, वादशविषयता-
विलक्षणविषयताशून्यत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिक-
कव्याप्त्यभिपपकत्वं वा तदनतिरिक्तविषयत्वम् । बहिष्याप्यालो-
कवत्सधुर्मो पर्वतो बहिमान् धूमादिम्यनव्याप्यधूमवान् पर्वतो
बहिमान् धूमादित्यादौ तस्याः सङ्ग्रहाय प्रकृतहेतुसाध्ययोत्पा-
दानम् । बहिष्याप्यधूमवान् पर्वतो बहिमान् धूमात् मत्तादिव्या-
प्यद्रव्यत्ववदिदं सत्तादिमद्रव्यत्वादित्यादिस्तु न मयोगः-विशि-
ष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्याप्तिप्रतीतावाकाङ्क्षाविरहेणोदाहर-
णानुत्थानात्, अन्यथातिमसङ्गात् । अत एव नैकदोभयव्या-
प्त्युपपत्तौऽपि ।

सदि च मैत्रः पचति अयं गौरित्यादेरेव मतिज्ञाया यथोप-
वर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वं तादात्म्येन गोः साध्यत्वात् गोत्व-
त्वाद्यनुपस्थित्या गोत्वादेः साध्यत्वानुपपत्तेः पदार्थतावच्छेदक-
जातौ हेत्वर्थान्वयायोगाच्च, बहिमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे
साध्यस्य बहोः संयोगात्मकः सम्बन्धो मासते तर्पेव बहिष्या-
प्यधूमवानित्याद्युपनयसङ्गमात् शब्दभाने तु बहिमतोऽभेद-
पूर्वं भेदे साध्ये भिद्यते भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्म-

मर्क्ष्यते, तदा यादृशपक्षसाध्यिकाः पक्षे यादृशये, दशविशिष्टार्थ-
बोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायप्रासिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यत-
मेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्त्तको यस्तावद्बोधानामन्यतमो
बोधस्तज्जनकत्वं वक्तव्यम् । एवञ्च तादात्म्येन गवि, साध्ये पक्षे,
गवामेदस्य संयोगेन समवायेन वा वह्नौ वह्निदमेदस्य सगवा-
येन पाकस्य कृतौ पाककृतिप्रचस्य पाककर्त्रभेदस्य विशेषणतः
तयेतरेभ्यो भेदे इतरभेदवत्त्ववत्त्वस्येतरान्याभेदस्येतरभेदवत्त्वस्ये-
तरभिन्नभेदस्य च बोधा विशिष्य वक्तव्या इति दिक् ।

तावद्बोधानिवर्त्यसंशयानिवर्त्तकतावद्बोधनिवर्त्ययावत्संशय-
निवर्त्तकबोधजनकत्वं वाच्यमित्यपि कश्चिद् ॥

(ग १०) साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिधेशप्रयोजनमाह प-
ञ्चम्यर्थेति । हेतुत्वं प्रमेयाह्वयत्ववत्प्रमेयादित्यादौ हेतुजन्यबोधस्य
विभक्त्यर्थहेतुत्वे प्रमेयाद्यात्मकप्रकृत्यर्थवैशिष्ट्याद्यगाहित्वेऽपि
प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यानयगाहित्यान्नातिध्यासि-
त्यर्थः । पक्षतावच्छेदकाद्यच्छिन्नविशेष्यनानिरूपितसाध्यतावच्छे-
दकाद्यच्छिन्नप्रकारताकत्वमेव पर्यवसितार्थः । सम्यन्धविशेष-
र्थतद्वले न प्रवेक्ष्यः प्रयोजनविरहादतः पञ्चम्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य यादृ-
शसम्यन्धेनान्यस्तस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकताद्यदकत्वेऽपि
नैतद्व्यापृत्यसङ्गतिः । यदि च जन्यग्रहविषयत्वरूपपञ्चम्यर्थेकदेशज-
न्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य हेतुज्ञानस्यान्वयः नतु परम्परसम्यन्धेन तादृशवि-
षयत्वे, तदा जन्यवत्पक्षकोकसाध्यहेतुकस्थले व्यावृत्तिर्योध्या-पक्ष-
मुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्तानियेसात्, न तु तादृशविषयत्वत्वाद्यच्छि-
न्नपक्षकस्थले हेतुजन्यबोधस्य तादृशविशिष्टपक्षे इनरवैशिष्ट्यान-
यगाहित्यात् । तादृशविषयताविलक्षणेति । साध्यतावच्छेदकसम्य-
न्धाद्यच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकाद्यच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छे-
दकाद्यच्छिन्नविषयताविलक्षणत्वार्थकम् । तद्विलक्षणत्वं च न तद्वि-
शेष्यं प्रतिज्ञाजन्यबोधीयसाध्यादिविषयतायास्तद्विशेष्येनासम्भवापा-
तात् । तादृशविषयताभिन्नमुख्यविशेष्यताजन्यत्वनिधेशेनासम्भवा-

रणेऽपि निगमनातिव्याप्तिरादवस्थात् अन्यूनविषयकावदलवैयर्थ्या-
 द्वा । धूमादालोकवान् पर्यतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवजन्यबो-
 धीयहेतुत्वनिष्ठमुख्यविशस्यतायास्तादृशविषयताभिन्नत्वात् । एतेन
 तादृशविशिष्टविषयतानन्तःपातित्वं, प्रकृतपरामर्शजन्यतानवच्छे-
 दकत्वं वा तदित्यापि निरस्तम्-उक्तस्थले, आलोकाद्यंशे हेतुत्वप्रका-
 रतायाः पक्षे तादृशविषयतान्तःपातित्वात्प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छे-
 दकायाश्च हेतुजन्यबोधीयताद्विषयतायाः अतथात्वात् । न च तथा
 विधिविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्टप्रमाणविच्छिन्नविषयताजन्यत्वनिवे-
 द्यान् द्रष्टव्यं, इत्यपि न साधु-यत्र प्रमेयसामान्यस्य पक्षतावच्छेदकादि-
 यद्वक्तृता तत्र तादृशविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्टाप्रसिद्धेः । विलक्ष-
 णावच्छेदकतानिबोधेऽपि ब्रह्मण्याप्यधूमादालोकवान् पर्यतो वह्निमान्
 धूमादित्यादिन्यायादुत्तमर्तनिगमनादाप्रतिव्याप्तिस्तज्जन्यबोधाविषयता-
 वच्छेदकधूमस्वादेस्तादृशविषयतावच्छेदकादिप्रविष्टत्वानियमात् ।
 अपि तु तादृशविषयताशालिनिश्चयस्यावच्छिन्नानिवर्त्यसंशयानिवर्त-
 कतावच्छेदकत्वमेव तत् निगमनादिजन्यबोधीयज्ञानज्ञाप्यत्वादिवि-
 षयतायास्तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयनिव-
 र्तकतावच्छेदकतया तद्वारणम् । उक्तहेत्ववयवजन्यबोधनिवर्त्यस्य हे-
 तुत्वं धूमीयं न वेत्यादिसंशयस्य धूमादिज्ञानज्ञाप्यत्वादिव्यतिनपक्षता-
 वच्छेदकावच्छिन्नपक्षकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयनि-
 वर्त्यतया तादृशबोधविषयतायां न तथाविधविषयताविलक्षणतेत्यन्यु-
 नपक्षस्य दध्यावृत्तिसङ्गतिः । सर्वेषामेव संशयानां स्वविरोधिविषयकत्वा-
 द्याविधविषयताशालिसमूहालम्बननिश्चयनिवर्तनीयतया तादृशनि-
 श्चयानिवर्त्यसंशयामसिद्धिरतस्तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नेति । इ-
 धं च अधिकमयगाहमानेऽपि निगमनजन्यबोधे साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयकत्वस्या
 क्षरतया धूपज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयस्य तादृशविषयताशा-
 लिनिश्चयानिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्यपि समाहितम् । अत्राच्छिन्नत्वं
 चान्यूनवृत्तित्वा व्यापकत्वपर्यवसितम्, अतो ज्ञानज्ञाप्यत्वं, धूमीय-
 नयेति संशयानिरूपितप्रतिबन्धकतायां धूमज्ञानज्ञाप्यत्वातिरिक्तप्रति-
 ज्ञाप्रतिपाद्यमागविषयताघटितधर्मस्य स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेदक-
 त्वविरहेऽपि बान्यूनपदव्यावृत्त्यसङ्गतिः अप्रामाण्यज्ञानास्कन्धितस्य

निगमेनादिजन्यबोधस्य संशयाप्रतिबन्धकतया तज्जनकत्वमादाया-
तिप्रसङ्गस्य चारणाय तादृशसंशयानिवर्तकत्वमुपेक्ष्य तन्निवर्तकता-
घच्छेदकविषयताशून्यत्वेन बोधो विशेषितः । पक्षनावच्छेदकाद्य-
निवेशे तदनवच्छिन्नपक्षादिविषयताशालिनिश्चयसमुदायेस्य कमपि
संशयं प्रत्यप्रतिबन्धकतया तादृशनिवर्त्याप्रसिद्धिरतस्तान्निवेश इति ।
इत्थं चातिरिक्तविषयकत्वघटकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
विशिष्टपक्षनावच्छेदकावच्छिन्नविषयतायां स्वनिष्ठत्वनिवेशेनैव
न्यूनविषयकदर्शितहेतुजन्यबोधवारणसम्भवे पृथगन्यूनविषयकत्व-
विशेषणमनर्थकमित्यपि समाहितम्-तादृशविषयतायां स्वनिष्ठत्व-
विशेषणे निगमनादिजन्यबोधस्य ज्ञानद्रव्यत्वविशेषितसाध्यविशिष्ट-
पक्षविषयताशालित्वनियमात्स्वनिष्ठनिष्ठविषयताशालिनिश्चयत्व-
व्यापकप्रतिबन्धकताकज्ञानशाप्यत्वादिसंशयान्यसंशयाप्रतिबन्धकत-
याऽतिरिक्तविषयताकत्वापत्तेर्दुर्वात्वात् । सत्यन्तस्य न्यायावय-
वत्वमर्थः । निगमने च पक्षवाचकं पदमनुपपद्यत इति तद्वारणमनति-
रिक्तपदप्रयोजनमिति मतमनुवृत्त्य लघुशरीरमनतिरिक्तविषयकत्वं
'निर्वक्ति प्रकृतेति । प्रकृतहेतुका या प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकी व्या-
प्तिस्तद्विषयकत्वमित्यर्थः । पट्टपावच्छिन्नविशेषितप्रकृतहेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टप्रकृतपक्षनावच्छेदकावच्छिन्नविषयकनि-
श्चयत्वं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजनकता-
नतिरिक्तवृत्ति तद्विषयविशेषितविषयकत्वमिति तु पर्यवसितम् ।
तादृशं रूपं तद्वेतुतावच्छेदकावच्छिन्नतद्वेतुत्व्यापकप्रकृतसाध्यस-
मानाधिकरण्यत्वं तत्तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यभावप्राप-
काभावप्रतियोगितात्वं च । निगमनस्थतत्पदस्य च व्याप्तिपक्ष-
धर्मताविशिष्टहेतुपरतया तज्जन्यबोधस्य तादृशरूपावच्छिन्न-
विषयकताप्रातिपक्षितः । अन्यव्यतिरेकव्याप्योपिदार्थ्यकनर-
निवेशेऽन्यत्रानि व्यतिरेक्यापि या निगमनेऽतिव्याप्तिरिति नि-
रुकरूपावच्छिन्नत्वेन द्वयोरनुगमः । यदि च यत्तत्तत्त्वयो-
ग्यिशाश्रानुगमसम्मत इति विभाव्यते, तदाऽभावद्वयेन
बोधे निवेशनीयम् । एतद्व्याभास्यैव चौपयिकान्तमिति ध्येयम् । यद्य-
प्युदाहरणजन्यबोधस्य न निरुकरूपावच्छिन्नविषयकत्वं तथापि
सिपाधिपिपाधिनन्यावप्रयोगानुपगमेन तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे

साध्यतायच्छेदकविशिष्टवैजायवाहित्यकान्यूनविषयकत्वविर-
हादेव नास्तिप्रसङ्गः । हेत्वन्तभागे च सत्यतामावाप्तातिव्याप्तिरित्यव-
धेयम् । पाद्व्याप्तिविशिष्टस्यालोकस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेषणत्वे
तद्विशिष्टेऽपि पर्वते तद्वृत्तेर्यतो लाभेमार्थतस्तत्र प्रकृतसाध्यगमक-
तालाभाय हेत्ववयवमभिधानप्रयोजकाकांक्षावसर इत्यतः सधर्म-
ति । तस्याः-प्रतिज्ञायाः ।

नन्वेवमपि यत्र प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकव्याप्तिरेवास्तर्भवति प-
क्षगर्भे तत्रत्यप्रतिज्ञाया, असप्रह इत्याशङ्कां परिहरति बहूनि ।
विशिष्टपक्षेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षेऽर्थः । तादृशव्याप्तीति ।
प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकस्याप्तीत्यर्थः । उदाहरणेति ।
यद्यपि धर्मितस्थले । विशिष्टपक्षोपस्थापकपदात्मकतवेतौ । विशिष्ट-
पक्षवृत्तित्वस्याप्यर्थतः प्रतीत्योपनयान्निप्रयोजकाकांक्षाया अप्यनय-
काद्या, तथापि, धूमवत्त्वस्थाने धूमवत्साधर्म्यनिषेधे तस्याः सम्भव-
इति उदाहरणमाश्रोषादानम् । अन्यथा-ऽऽकांक्षाविरहेणानभिधाने ।
अतिप्रसङ्गात्-हेतुद्वयादेरप्यभिधानप्रसङ्गात् । अत एव अनाकांक्षिता-
नभिधानादिव । एकदा-एकन्यायप्रयोगदशायाम् । उभयव्याप्तीति ।
अन्वयातिव्यतिरेकव्याप्तिरित्यर्थः । व्याप्तिद्वयस्य क्रमेणैवानभिधानु-
शक्यतया प्रथमोपपत्तव्याप्तिप्रतीत्यैव समीहितनिर्वाहेण व्याप्य-
स्तराकांक्षानुव्यादिति भावः । एतेनान्वयस्यतिरेक्युदाहरणाकांक्षा-
घटितान्वयस्यतिरेकिहेतुलक्षणानन्तरमपरतल्लक्षणमभिधास्यतो म-
णिकारस्य प्रथमलक्षणानिर्मेखीजमाविष्कृतम् । अतएव तादृशति-
प्रसङ्गस्य पृथगभिधानम् ।

चङ्ख्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायाप्रव्याख्या यथोपघर्णितलक्षणमा-
क्षिपति यदि चेति । अत्र चासम्भवाभावमाविष्कर्तुं कतिपय-
प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य यथोपघर्णितानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकार्त्वं
व्यवस्थापयति मैत्र इत्यादिना । अथ गौरित्यत्र गोत्वस्य साध्यत्वे
पक्षे साध्यतावच्छेदकगोत्वव्यतिशिष्टप्रकारकज्ञानजनकत्वासम्भवा-
दाह तादात्म्येन गौरिति । ननु भवतु गोसाध्यकप्रतिज्ञा तादृशी
तथापि यदि सामवायेन गोत्वस्य साध्यत्वेऽपि तथाविधप्रतिज्ञा-
संप्रदायानुमता तदा तत्साध्यकतादृशप्रतिज्ञाया दर्शितबोधजनक-
त्वात्सम्भवात्सामान्यतस्तदाकारप्रतिज्ञायास्तथावामेधानमसङ्गमि

त्यांशङ्कायां तस्या गोत्वादिसाध्यकत्वं निराकरोति गोत्वत्वाद्यनुप-
स्थित्यति । तादृशप्रतिज्ञावाक्यादित्यादिः । अत्रेति शेषः । अनुपपत्ते-
रिति । प्रतिज्ञायाः साध्यतावच्छेदकोपस्थापकत्वनियमादन्यथा सुन्दर-
वह्निवाचच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि वह्निमानित्याकारकप्रतिज्ञाप्रसङ्गा-
दिति भावः । यद्यपि समवायेन रक्तत्वविशिष्टदण्डावच्छिन्नसाध्यकर-
कदण्डमानित्यादिप्रतिज्ञाया न समवायेन रक्तत्वविशिष्टसाध्यताव-
च्छेदकबोधकत्वसम्भवः, तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकघटकसकल-
पदार्थानामेव विशकन्तितानां तादृशप्रतिज्ञावाक्यादुपस्थितेस्तद-
धीनसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयकमानसयोधेनापि तत्र वि-
शिष्टसाध्यसंशयप्रयोज्यजिज्ञासाविषयसिद्धिसम्भवः, प्रकृते तु विश-
कालितानामपि गोत्वत्वादिघटकपदार्थानां नोपस्थितिरिति विशेषः ।
गोत्वादेः साध्यत्वे दोषान्तरमाह पदार्थेति । जातेः पदार्थतावच्छेद-
कत्वं पदार्थान्तरान्वापित्वासम्भवप्रयोजकत्वेनाभिहितम् । इदमु-
पलक्षणम् । अन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वमपि तथा बोध्यम् ।

ननु पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकप्रतिज्ञा न वह्निसाध्यका अपि
त्वभेदेन वह्निमतसाध्यकैव, तथाच तज्जन्यबोधविषयिताया अभे-
देन वह्निमत्साध्यकानुमितिर्विषयितातो न वैलक्षण्यमतो न तत्रा-
व्याप्त्यवकाश इत्यत आह तथैवेति । तादृशप्रतिज्ञाया वह्निसा-
ध्यकत्वेनैवेत्यर्थः । इत्युपनयसङ्गमात्-इत्याकारस्योपनयस्य ता-
दृशप्रतिज्ञाघटितन्यायान्तर्गतत्वापपत्तेः । वह्निमतः साध्यत्वे वह्निमद्या-
प्यवानित्याकारस्यैवोपनयस्य सम्भवादिति भावः । शाब्दभाने-वह्नि-
मानित्येतादृशवाक्यजन्यज्ञाने । अभेद इति । भासत इत्यनुपपद्यते ।
न तु बह्वः संयोग इति शेषः । नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति
हृदयम् । तथाच तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे निरुक्तमन्यूनविषयकत्वमन-
तिरिक्तविषयकत्वं च न सम्भवतीति भावः । भेदे-शुद्धे प्रतियोगिवि-
शेषिते धा साध्यं, इत्यादौ-इत्यादिप्रतिज्ञायाम्, आदिपदादितरेभ्यो
भिद्यते इतरभिप्रमित्यादिपरंपरः । वैलक्षण्यम्-अनुमितिविलक्षणयो-
धजनकत्वम् । भेदसाध्यकानुमिती भेदस्यानुयोगितया इतरावच्छि-
न्नभेदसाध्यकानुमितावनुयोगितया इतरावशेषितस्य तस्य विशेषेण
भिद्यते इति प्रतिज्ञाजन्ये च बोधे आप्यातान्तोपस्थाप्यस्य भेदाध-
त्यस्य इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिजन्ये बोधे च पञ्चम्यन्तार्थेतरप्र-

तियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन भिन्नमित्यादि-
जन्यं च निष्ठान्तोपस्थान्यस्य भेदाश्रयत्वावच्छिन्नस्य इतरभ्यो मि-
थमित्यादिजन्यं च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्न-
स्येतरभिन्नमित्यादिजन्यं चामेदेनेतरप्रतियोगिकविशेषितभेदाश्रय-
त्वावच्छिन्नस्येतरभ्योऽन्यदित्यादिजन्यं चेतरेप्रतियोगिकत्वविशेषि-
तभेदावच्छिन्नस्येतरान्यदित्यादिजन्यं चामेदेनेतरप्रतियोगिकविशे-
षितभेदावच्छिन्नस्य भेदेन पक्षांशो विशेषणत्वादिति अतुमितेस्तादृ-
शबोधवैलक्षण्यादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । ईदृशविशेषा प्रकृते
विधेयांशे मान इयोद्देश्यतावच्छेदकांशे भानेऽपि वैलक्षण्यमवसेयम् ।
गन्धाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमितौ गन्धादेः साक्षाद्विधेयधर्मिणावच्छेद-
कत्वात्, गन्धवती इतरेभ्यो मिथत्वात् इत्याकारकतादृशप्रतिज्ञाजन्य-
बोधे च गन्धादिसम्बन्धस्यैव तत्तात्प्रादिति ॥

उद्देश्यानुमितिपदस्य यादृशविशिष्टार्थबोधः प्रतिज्ञया ज्ञस्यते ता-
दृशविशेषार्थबोधपरतन्त्रमिमेत्य समाधत्ते यादृशेति । या-
दृशरूपावच्छिन्नपक्षकयादृशरूपावच्छिन्नसाध्यकसम्प्रदायसिद्धप्रति-
ज्ञा यादृशरूपावच्छिन्नपक्षे यादृशयादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकयोश्च-
जनिका तादृशरूपावच्छिन्ने तादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकयोश्चा-
निवर्त्यसंशयानिवर्तकतादृशयोर्धाम्यतमबोधजनकत्वे सति तादृशरू-
पावच्छिन्नपक्षकतादृशरूपावच्छिन्नसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वं प्रतिष्ठात्व-
मित्यर्थः । अथ च अविकल्पन्तं बोधविशेषपारेचायकमात्रं न तु तद-
र्थस्य लक्षणं निवेशः । योधाश्च विषयाविशेषाविशेष्य विशिष्यैवोपा-
देयाः न तु प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यत्वेन अतो नात्माभ्यशङ्कान्यकाशः । एवञ्च
प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थानामननुगमेनैकधर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यकानि-
खिलप्रतिज्ञासाधारणमपि प्रतिपाद्यं नैकं सम्भवतीति बोधानाम-
त्यतमायेनानुगमस्तंन रूपेण जनकतांश एव याधानां विशेषणता न
तु निवर्त्यत्वांशोऽप्यति बोधानामननुगमेपि तादृशतादृशबोधनिवर्त्य-
त्वाभावकूटप्रतिदधर्मस्यानुगतत्वात् तादृशबोधमेककूटपक्षिन्नवस्था-
न्यतमत्ववाग्निवर्त्यत्वसामान्यभावरूपत्वे तादृशतादृशबोधनिवर्त्यत्वात्मा
नकूटस्यैव लाघवेन नियेषयितुमुचितत्वात् । एवञ्च तादृशाभाव-
कूटनिवेशसूचनायेवान्यतमेनार्पित्युक्तम् । एतेन सामान्यामायनिवेश-
सूचनायापिकार इति व्याख्यातमनादेयम् । विशेष्यदलेऽ-

मत्वनिवेशनमपि यत्र प्रतिज्ञार्थानां नानाविधत्वं तत्रैव पर्वतादि-
पक्षकवहुयादिसाध्यकस्थले पर्वतादौ बहुयादिमदमेवरूपेणैकविधे-
बोधस्यैव । प्रतिज्ञया जननात् तत्र तन्निवेशः । एतेनैकमादाया-
न्यतमत्वस्यासम्भवेऽपि न क्षतिः-शब्दाभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् ।
बहुित्यावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञया घटवद्भूतलादिघटितधर्मावच्छिन्न-
निवेशेऽप्येकः पर्वतत्वावाच्छिन्नपक्षकप्रतिज्ञया च तादृशधर्मावच्छिन्न-
प्रकारकोऽपि बोधो जन्यते, तन्निवर्त्यश्च भूतलं घटवन्नवेत्या-
दिसंशयोऽपीति प्रतिज्ञायां प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-
कत्वस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकत्वस्य चा-
नुपादाने उक्तबोधानिवर्त्यसंशयाप्रसिद्धिरतस्तदुपादानम् ।
यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकप्रतिज्ञाप्रतिपाद्यतत्त्वविशिष्टार्थबो-
धानिवर्त्यसंशयानिवर्तकबोधजनकत्वस्य यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्न-
पक्षसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वस्य निवेशनेऽतिप्रसङ्गः प्रागुप-
दिष्ट एवेति यादृशरूपावच्छिन्नपक्षसाध्यकप्रतिज्ञाप्रतिपाद्य-
विशिष्टार्थबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकबोधजनकत्वं तादृशरूपाव-
च्छिन्नपक्षसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वं निवेशितम् । अधिकं त्वि-
त्यादिन्यायेन साध्यांशे हेतुज्ञानप्राप्त्यत्वमयगाहमानेऽपि निग-
मनादिजन्यबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याक्षततया
निगमनाद्यतिव्याप्तिवारणाय तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्न-
प्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपतादृशबोधानतिरिक्तविष-
यकत्वं बोधविशेषणम् । इत्थं च प्रतिज्ञाजन्यबोधानिवर्त्यस्य बहि-
र्धूमज्ञानज्ञाप्यो न वेत्यादिसंशयस्य निवर्तकतया तादृशबोधधारणम् ।
न च प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकबहिर्धूमत्वाद्य-
वच्छिन्नप्रकारकबोधार्थनयोपादेयतया निगमनादिजन्यबोधस्यापि
तथात्वात्तन्निवर्त्यत्वमुक्तसंशयस्याक्षतमेवेति धार्यम् । अप्रामाण्य-
ज्ञानानास्फन्दिततादृशविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्य-
त्वस्यैव निवेशनीयत्वादुक्तसंशयस्य धूमज्ञानप्राप्त्यत्वाविषयकव-
हिर्धूमत्पर्वतनिश्चयानिवर्त्यत्वेन तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्य-
त्वाक्षतेः । एतेन सर्वेषामेव संशयानां बहिर्धूमत्पर्वतादिविषयक-
समूहालम्बनात्मकस्वयिरोधिनिश्चयनिवर्तनीयतया तादृशबोधानि-
वर्त्यसंशयाप्रसिद्धिरित्यपि निरस्तम् । तादृशनिश्चयनिवर्त-
निवर्त-

कतावच्छेदकत्वं च न स्वरूपसम्बन्धविशेषः किन्त्वनतिरिक्तवृ-
त्तित्वम् । तेन सम्बन्धो बहिर्मान्ने वेत्याकारकैकदेशसंशयं प्रति
बहिसम्बन्धमिन्नपर्वतादिनश्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशसं-
शयनिवर्त्तकप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य नासङ्ग्रहः । अत एव धूमादालोक-
घान् पर्वतो बहिर्मान्धूमादित्यादौ हेतुजन्यबोधनिवर्त्य-हेतुत्व धूमीय
न वेति-संशयं प्रति प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविशेषविषयकनिश्चय-
त्वेनाप्रतिबन्धकत्वेपि न विशेष्यदलवैयर्थ्यम् । बन्दिमन्त्रप्रकारकनि-
श्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयावाव-
च्छिन्ननिवर्त्यस्य चाप्रसिद्धिरतो विशेष्य प्रकारोभयनिवशनम् ।

यद्यप्यत्र प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यस्य विधेयावशिष्टधर्मिण एव यादृशविशि-
ष्टार्थपक्षेनोपादानसम्भव इति यादृशावशिष्टार्थयोधिका इत्युपेक्ष्य वि-
शेष्यप्रकारयोः खण्डश उपादानसूचनाय पक्षे यादृशविशिष्टार्थ-
वत्त्वयोधिका इत्यभिधानमनुचितम्, तथापि धूमादालोकघान् पर्वतो
बन्दिमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञार्थहेत्वर्थविषयकसमूहालम्बनबोधज-
नके हेत्वन्ते हेतौ वा न्यायाप्यवत्त्वं परित्यज्य न्यायान्तर्गतत्वनि-
वेशपक्षे प्रतिज्ञाजन्यबोधनिष्ठएकदेशविषयकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्य-
तानिरूपितजनकतामादायैकदेशे चातिप्रसङ्गवारणाय विशिष्टार्थवि-
षयकबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकत्वनिवेशे पर्वतो ब-
हिर्मानित्यादिप्रतिज्ञाया असङ्ग्रहः, बहुयादिशून्यपर्वतादौ बहि-
मत्त्वाद्यवगाहिमत्प्रमात्मकशाब्दयोधसाधारण्यानुरोधेन तत्तत्पदार्थानां
परस्परमुपश्लेषावगाहित्वस्यैव तादृशप्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकत्वो-
पगमात् तर्त्तद्विशिष्टार्थविषयकत्वस्यातथात्वादिति अनतिरिक्तवि-
षयकबोधनिष्ठतादृशपरस्परमुपश्लेषावगाहित्वावच्छिन्नजन्यताप्रति-
योगिकजनकताया निवेशसूचनाय तथाभिधानम् । तादृशपरस्परमु-
पश्लेषावगाहिशाब्दत्वे जन्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशाज्ञानतिरि-
क्तविषयकत्वदलवैयर्थ्यमित्यवधेयम् । भेदादिसाध्यकस्थले पृथिवी
इतरैर्भ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञाप्रतिपाद्यभेदाश्रयत्वादिरूपयत्किञ्चि-
देकार्थनिश्चयाप्रतिषेधभेदादिकोटिकसंशयं प्रति पृथिवी नेतरा-
णीत्यादिप्रतिज्ञाजन्यभेदादिप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया न
कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञायास्तादृशसंशयानिवर्त्तकबोधजनकत्वमतस्त-
द्विशिष्टार्थविषयकनिश्चयनिवर्त्यत्वाभावाकूटनिवेशनम् । प्रतिज्ञाजन्य-

बोधस्य स्वसमानाकारानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात्तादृशा-
नुमितेश्च सिपाधयिषाकालीनतादृशबोधप्रतिबन्धयतया तादृशाप्र-
माण्यज्ञानानास्कन्दितप्रतिज्ञाप्रतिपाद्याविशिष्टार्थविषयकनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसम्भव इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य
संशयपर्यन्तानुधावनम् । न चानुमितेस्तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकताकान्यत्वेऽपि तदप्रतिबन्धकसिपाधयिषाकालीनबोधजनक-
त्वमादाय प्रतिज्ञायां लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति संशयपदमनर्थकं
स्वरूपयोग्यतारूपजनकताया एव निवेशनीनयाऽव्याप्तेरप्यनवकाश-
दिति वाच्यम् । अनिवर्त्तकत्वं हि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयि-
ताशन्यत्वं न तु प्रतिबन्धकत्वाभावः तथासत्यप्रामाण्यज्ञानास्क-
न्दिततादृशबोधमादाय निगमनातिव्याप्तिनादवस्थात्, तथाच सि-
पाधयिषाकालीनसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतविषयिताशालित्वेनानुमित्यनिवर्त्तकत्वासम्भवात् । न च सि-
द्धेः पूर्वं परतो वा सिपाधयिषाया उत्पादस्थले द्वितीयक्षणे प्रथ-
मक्षणे वा सिपाधयिषाविरहविशिष्टत्वमक्षतमेवेति सिपाधयिषा-
विशिष्टाया अपि सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकरवमक्षतमेवेति कथं
तस्या अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वमिति वाच्यम् । यादृशसिद्धेः पूर्वं परतश्च सि-
पाधयिषाया उत्पादस्तादृशसिद्धेरैवाप्रतिबन्धकत्वात् । प्रत्यक्षनिश्चये
विशेषदर्शनकालीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिबन्धकतामते तस्यापि प्र-
तिज्ञार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धयतयौक्तदिशाऽसम्भव इति प्रत्यक्ष-
सामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुधावनम् । अत्र च तत्तद्विशिष्टार्थवि-
षयकनिश्चयत्वावच्छिन्नसंशयप्रतिबन्धकत्वशून्यत्वस्य ज्ञानविशे-
षणत्वापगमेनैवातिरिक्तविषयकस्य हेत्वन्तादिभागजन्यबोधस्य तथा-
विधधूमज्ञानद्याप्यत्वादि संशयप्रतिबन्धकताश्रयस्य धारणसम्भवात्
तादृशप्रतिबन्धकतात्वेनैव तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता-
कान्यसंशयप्रतिबन्धकतानिवेशः न तु तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्न-
प्रतिबन्धकताकान्यसंशयप्रतिबन्धकतात्वेन गौरवादित्यवधेयम् ।
उक्तहेतुधारणाय तादृशबोधान्यतमेति । प्रकृतप्रतिज्ञाजन्यतावच्छे-
दकीभूतं यादृशयादृशबुद्धित्वं तादृशतादृशबुद्धित्वावच्छिन्नान्यतम-
जन्यतानिरूपितजनकतापर्यन्तस्य धियक्षणीयतयौक्तसमूहालम्बनयो-

धमादाय न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् ॥

गवाभेदस्येत्यादि सकलपष्ट्यन्तैः समं बोधा विशिष्य धर्त्त-
व्या इत्याभिप्रेत्यान्वयः । यद्यपि तादात्म्येन गोः साध्यकस्थलेऽनुमित्य-
न्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकत्व प्रतिज्ञायाः सम्प्रतीति प्रागभि-
हितं तावदेव च गवाभेदः प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य इत्यस्य लाभाच्च तदादशबो-
धमादाय लक्षणं कर्त्तव्यमिति स्फुटमेव, तथापि तत्र तादृश एव बोधो
लक्षणघटको न त्वन्यविधो बोध इति स्फुटीकर्त्तुं तदुपादानम् । तादा-
त्म्येन वद्वा साध्येऽयं बाहिरित्येव प्रतिज्ञा जायते तत्र च न बाह्यमन्त्रे-
दबोधो लक्षणघटक इत्यतः संयोगेन समवायेन वेति । तादात्म्यातिरि-
क्तसम्बन्धेनेत्यर्थः । वद्वा इत्यादि सप्तम्यस्तत्रय साध्य इति प्राकृतनेना-
न्वितम् । बाह्यमन्त्रेदस्येति अप्राप्येतादृशबोधस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्य-
तायाः प्रागुपदिशितत्वेऽन्यथाविधयोधासम्भवमाविष्कृतुं तदुपादानम् ।
पाककृतिमश्वस्येति । पाककृतिसमवायस्येत्यर्थः । पचतीति प्रतिज्ञा-
तस्तद्बोधादिति भावः । पाककर्त्रभेदस्येति । पाककृत्यवच्छिन्नाभेदस्य
पाककृतिमन्यावच्छिन्नाभेदस्य चेत्यर्थः । पक्वा पाककृतिमानिपादि-
प्रतिज्ञातस्तद्बोधादिति भावः । इतरभेदयत्वस्येति । इतरभेदाध्ययता-
सम्बन्धस्येत्यर्थः । इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादितस्तादृशबोधादिति भा-
वः । इतराभ्याभेदस्येति । इतरभेदावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतराभ्येति
प्रतिज्ञातस्तद्बोधादिति भावः । इतरभेदयत्वस्येति । इतरभेदसंसर्गस्ये-
त्यर्थः । इतराणां त्यतस्तद्बोधादिति भावः । इतरभिन्नाभेदस्येति । इतर-
भेदाभ्यपत्त्यावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतरभिन्नेति प्रतिज्ञातस्तद्बोधादि-
ति भावः ॥

अतिरिक्तविषयकत्वार्थः पूर्ववदेव । अन्यूनविषयकत्वं तु तावद्बो-
धनिवर्त्यपावत्संशयानिपत्तकत्वम्, दर्शितहेतुजन्यबोधस्य बान्धवाप्यत्वं
धूमिपं नवेत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधनिपत्तनीयसंशयप्रतिपक्षकत्वेऽपि
तादृशपावत्संशयान्तर्गतपक्षे तं बाह्यमात्रं वेत्यादिसंशयानिपत्तक-
त्वेन वारणसंभवादिति वदतो मतमाह तावदिति । तच्च द्विशिष्टार्थवि-
षयकत्वार्थः । तावद्बोधनिवर्त्यपावत्संशयेति । तच्च द्विशिष्टार्थबोधान्य-
तमपत्तिकञ्चिद्बोधनिवर्त्यपावत्संशयेत्यर्थः । तेन भेदादेसाध्यकस्थले
भेदतदाभ्यपत्त्यादिबोधादिनानाविधसंशयानामेव प्रकृतसाध्यपक्षक-
प्रतिज्ञायां बोधनिवर्त्यतया पावत्संशयान्तर्गततया तावत्संशयनिपत्त-

क(१)(तायाः पृथिवी नेतराणि पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञा-
जन्यबोधेऽसत्त्वेऽपि तादृशसकलवाक्यजन्यसमूहालम्बनबोधस्य
तावत्संशयनिवर्त्तकत्वात्तत्र च निरुक्तानतिरिक्त्वविषयकत्वसत्त्वात्
तज्जनकत्वमादायैव प्रत्येकप्रतिज्ञासु लक्षणसमन्वयो बोध्यः।) अत्र च
ह्यमतापेक्षया गौरवमेवास्त्वरसबीजं बोध्यम् ॥

(दी०) चैत्रः पचति घटो नेतराणोति प्रतिज्ञायां साध्ये
विषयित्वानुयोगित्वयोः सम्बन्धविधयैवानुपवेशाद्यथोपदेशितः
साध्यगमकतौपयिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमन्वस्य च पक्षे उपनेयत्वात्
तथा चायमित्याकारः सुवच एव प्राचामुपनयः । नव्यानां पुन-
रनन्यगतिफतया तद्व्याप्यहेतुमांस्तद्वान्वेत्याकारः, योग्यतावशाच्च
तदा साध्यस्य तद्व्याप्यस्य वा परामर्शः ।

केचित्तु वह्निमान्नवेति विप्रतिपत्तौ तदधीनसंशये च वह्नि-
मत्तदन्योन्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणत्वाभ्यां कोटित्वेन जिज्ञा-
सितत्वाच्चादात्म्येन वह्निमानेव साधयितुमुचितो न तु वह्निः-अजि-
ज्ञासितत्वात्, तथा च तथा चायमित्याकारो वह्निमद्व्याप्यो धूम-
वांश्चायमित्याकारो वा उपनयो, न तु वह्निव्याप्यधूमवांश्चायमि-
त्याकारोऽर्थान्तरत्वादिति प्राहुः ।

यत्र चान्तरा तादृशबोधो न जातस्तत्रापि तादृशकाङ्क्षायो-
ग्यतादिशालित्वरूपं तज्जननयोग्यत्वमक्षतम् । तल्लाभश्च जातिविशे-
षोपस्थापकशब्दवाक्यशब्दयोरुपसन्दानादेवेति ।

(गा०)ननु विषयितादिसम्बन्धेन पाकाद्यवच्छिन्नरुत्यादेः यत्र सा-
ध्यता तत्र कीदृश उपनयः ? न तावत्पाकरुतिव्याप्यवानित्याकारकः-तत्र
तत्पुरुषघटकपाकादिपदस्य पाकविषयकादिलाक्षणिकतया पाकविष-
यकाभिन्नरुतिव्याप्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तेरेव लाभात्, प्रकृतसाध्यता-
वच्छेदकाद्यच्छिन्ननिरूपिताया व्याप्तेरलाभेनार्थान्तरप्रसङ्गादित्यत

(१) त्वं न कस्यापि बोध्यस्येत्यतिव्याप्तिरिति निरस्तम्-अप्रचेति
पाठान्तरम् ।

आह चैव इति । साध्ये-विशिष्टसाध्यशरीरे । विपर्ययानुयोगित्वयो-
रिति । कृतिभेदांश इत्यादिः । सम्बन्धविधेयवैयर्थ्यकारण विशेषण-
त्वव्यवच्छेदः विपर्ययत्वाद्युपस्थापकपदाभावेन तयोर्विशेषणत्वासंभ-
ववादिति भावः । निपातार्थेन नामार्थस्य भेदान्वयाधियो व्युत्पत्त्य-
विरुद्धतया नेतराणीत्यादौ प्रथमाया अनुयोगितार्थकत्वमसिद्धमिति
हृदयम् । यथोपदाशितेति । प्रतिज्ञोपस्थापितेत्यर्थः । उपनेयत्वात्-उपन-
ययोधनीयत्वात् । तादृशव्यासरेवाकांक्षितत्वेन यः पाककृतिसामग्री-
मान् स पचतीत्युदाहरणेन प्रतिपादनात्तादृशव्याप्तिविशिष्टस्य पक्ष-
धमताकाङ्क्षेवोपनयप्रयोगादिति भावः । सुवच एवेति । तथाशब्देन
तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमत एवोपस्थापनादिति भावः ।

ननु मणिकृता धातुप्रत्ययार्थ वितर्क्य तस्माच्चयेति निगमनस्य निरा-
कर्णायतया तथाप्यद्वितीयोपनयेऽपि तद्वोपमास इत्यस्याननुमतस्ता-
दृशोपनय इत्येतन्मतमनुसृत्याह नव्यानामिति । तत्पदेन यथोपवर्शित-
साध्यस्येव तादृशसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतोरपि परमशंसम्भव इति व्या-
प्यदिपदप्रयोगवैयर्थ्यमित्याशयवानाह तद्वाप्येति । ननु पक्षादेरपि
प्रक्रान्तत्वाच्चर्येव कथं नोपनयस्थतच्छब्देन परामर्श इत्यत आह
योग्यतेति । तात्पर्यवशादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्स्यैवाकां-
क्षितत्वेन तत्परताया एव तत्र प्रहादिति भावः । तदा-चच्छब्देन ।
साध्यस्येति प्रथमकल्प तद्व्याप्यस्येति द्वितीयकल्पमभिप्रेत्य ।

पर्वतो वह्निमानित्यादिव्याप्यस्य वह्निसाध्यकत्वं निराकृत्य वह्नि-
व्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारकोपनय निराकुर्वतां मतमाह कोचिरिव-
ति । विप्रतिपत्तौ कोटित्य तज्जन्यस्मृतिविपर्ययत्व तज्जन्यप्रत्येकशाब्द-
बोधप्रकारस्य वा न तु तदधीनसशयप्रकारस्यमतो न सशये चेत्य-
स्य वैयर्थ्यम्, तत्प्रदर्शनं च सशयकोटितानिर्बाहकत्वेन तस्य स्यतो
जिज्ञासायामतन्त्रत्वादित्यवधेयम् । यद्यपि वह्निमत उपस्थितिदशायां
घट्टरप्युपस्थिततया तादृशविप्रतिपत्तिवाक्याद्वह्निकोटिकोऽपि सं-
शयो भवितुमर्हति तथापि स्वातन्त्र्येण कोट्युपस्थितिः सशयप्रयो-
जकेत्यभिप्रायेणेदमित्यवधेयम् । अथवा विप्रातवाक्याच्छान्द एव सं-
शय इति मतानुसारेणेदम् ।

यस्तुतो बह्व्यभावस्य कोटितायामेव वह्निकोटिकसशयतोपपद्यते
न तु वह्निमज्जदस्य स्वस्थाभावाप्रकारस्यैव स्वसशयत्वात्प्रकृते च

बहुवचनोपस्थितः, अपि तु तद्वद्देव एवेति बहुवचनस्य को-
टित्वासम्भवाद्वहिसशयो न सम्भवतीत्यभिप्रायः । एतत्सूचनायैव
च बह्विभद्भस्य कोटित्वमभिहितं तदभिधानस्य प्रयोजनान्तरा-
भावात् ।

यद्वा धर्मिणि तत्प्रकारबोधौपयिकाकाङ्क्षावत्पदजन्यतदुपस्थि-
तिरेव धर्मिणि तत्कोटिकसशयजनिकः पर्वतो बह्विभभाव इत्यादितो
वाक्याद्वह्याद्युपस्थितौ पर्वतादौ बह्विसशयानुदयात् । तथाच पर्व-
तो बह्विमानित्यादिवाक्यस्थबह्व्याद्विपदमपि न पर्वतादौ बह्यादे
भेदावयौपयिकाकाङ्क्षावदिति न तादृशविप्रतिपत्तिर्वाक्याद्वह्या-
दिकोटिकसशय इति परमार्थः ।

तवनिमनमनुसृत्याह बह्विभद्याप्येति । प्रादुरिति प्रशब्देनाप्रा-
स्वरसभाव सूचतः ।

फलोपधायकतारूपजनकतारूपनिवेशशङ्कया प्रसक्ता तादृश-
शब्दबोधानुपधायकप्रतिज्ञायामप्यव्याप्तिं योग्यताविषयया निराक-
रोति यत्र चेति । अन्तरेति । हेत्वर्थादिविषयकशब्दबोधसामान्य-
नुत्तरमित्यर्थः । एतेन फलोपधानविषयक्षणे अवयवान्तरार्थविषय-
कशब्दबोधमात्रोपधायकप्रतिज्ञायामप्यव्याप्तिः प्रसज्यते जनति-
रिक्त्वविषयशब्दबोधानुपधायकत्वादिति सूचितम् । तादृशेति । तादृ-
शशब्दबोधजनकज्ञानविषयत्वार्थः । आकाङ्क्षानिवेशात्पर्वतो बह्वि-
सम्यन्धीत्यादिनिराकाङ्क्षवाक्यव्युदासः । न च पर्वतो बह्विमानि-
त्यादिशब्दबोध प्रति निराकाङ्क्षतादृशवाक्यविषयकज्ञानत्वेनाजब-
कत्वात्तादृशशब्दबोधजनकतावच्छेदकविषयिताकत्यनिवशनेनैताप-
पत्तायाकाङ्क्षानिवशनमफलमिति वाच्यम् । पर्वतो बह्विमानित्यादिना
फयानुपूर्वाप्रकारकभ्रमात्मकतादृशनिराकाङ्क्षविषयकज्ञानस्यापि त-
थाविधशब्दबोधजनकतया तदीयविषयिताया अपि तज्जनकताव-
च्छेदकत्वेन तज्जनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयानुपूर्वोरुपाकाशशालि-
त्यनिवेशस्यावश्यकत्वात् । तच्छालित्वं च तद्वद्वृत्तसमुदायत्वम् ।
तज्जनकतावच्छेदकीमूतन्नमान्ययत्किञ्चिज्ज्ञानवृत्तिविषयानानि अपर-
वर्णसमुदायत्वमिति तु पर्यवसितोऽर्थः । द्वयो बह्विमानित्यादिभ्रमा-
नुमितिसमानविषयकतादृशबोधजनकवाक्यस्य चारणाय योग्यता नि-
वेशनम् । योग्यत्वं चासाधितार्थकत्वम् । प्रकृतसाध्यावाशिष्टप्रकृतपक्ष-

बोधकत्वमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च चास्तवन्तु वैज्ञानिकम् । यद्यपि स्वातन्त्र्येण योम्यतानिवेशो निरर्थकः—अन्यूनविषयकत्वावच्छिन्नप्रज-
गताप्रतियोगिकजनकतायाः अथद्वयं विवक्षणीयतया चास्तववैशि-
ष्ट्यघटितसाध्याविशिष्टपक्षाविषयकत्वरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशस-
म्भवेऽप्ययोम्यवाक्यप्रतिप्राद्यविशिष्टार्थाप्रसिद्ध्या सम्प्रदायसिद्धप्रति-
क्षाप्रतिपाद्याविशिष्टार्थबोधानिवर्त्यसंशयानिवृत्तकरूपानतिरिक्तवि-
षयकत्वघटितलक्षणस्य तथातिव्याप्यप्रसक्तोः, तथापि वास्तववैशि-
ष्ट्यघटितानतिरिक्तविषयकत्वसूचनाय योम्यतोपादानम् । आविपदा-
त्तात्पर्यविशेषपरिमृदः । तेन निस्तारपर्यंकस्य शुकाद्युच्चारितप्रति-
क्षासमानाकारवाक्यस्यार्थान्तरपरत्वादशवाक्यस्य च व्युदासः ।

नन्वाकांक्षादिनिवेशे 'शाब्दवाक्यपदयोर्वैयर्थ्यम्—आकांक्षादेर्ज्ञा-
नान्तरोपधिकत्वविरहाद्वाक्यतिरिक्तेऽस्तत्त्वाच्चानुमितिजनकपराम-
र्शादौ शाब्दधीजनकयोम्यताज्ञानादावतिप्रसङ्गानवकाशादित्यत आ-
कांक्षादिमन्त्रलाभार्थकतया तादृशपदोपादानं सार्थकयति तल्लाम-
भेति । तल्लामः—शाब्दबोधं प्रति आकांक्षादिमन्त्र एव वाक्यस्य ज-
नकतया आकांक्षादिमन्त्रलाभः । तादृशपदद्वयोपादानादित्यर्थः ।
शाब्दपदस्य योगेन शब्दजन्यायेकत्वेन तल्लामः आकांक्षादिरहित-
स्यापि शब्दस्य शब्दजन्यसमृतिहेतुत्वादतो जातिविशेषोपस्थाप-
कोत् । कल्पानुभवनिष्ठशाब्दस्वरूपजात्यवाच्छिन्नोपस्थापकार्थकम् ।
शाब्दबोधं प्रात आकांक्षादिरहितस्यापि योम्यताज्ञानादेहेतुतया वा-
क्यपदानुपादाने केवलशाब्दपदान्न तल्लाम इति वाक्यपदोपादा-
नापेक्षेति भावः ।

यस्तु—तल्लामभेति अन्यूनविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नोपाधिकआकां-
क्षादिमन्त्रलाभस्यार्थः । शाब्दपदस्यावयवशक्त्या शब्दजन्यशब्द-
त्वावच्छिन्नार्थकत्वे शब्दजन्यतावच्छिन्नकजातिविशेषानुपस्थाप-
तादृक्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकतालाभो न भवतीत्यत उक्तं
जातिविशेषोपस्थापकेति । तथाच कार्यदिशि शाब्दपदेन शब्द-
त्वजातेः कारणादिशि च वाक्यपदेनाकाङ्क्षादिमन्त्रस्य लाभोत्तादृश-
शाब्दत्वावच्छिन्नोपाधिकआकाङ्क्षादिमन्त्रलाभ इति—व्याख्यानम्, तद-
स्य—अवच्छिन्नकतापर्यायपानिधेशाधिरुक्तान्यूनविषयकत्वावच्छिन्न-

जन्यतानिवेशमात्रेणोपपत्त्या शाब्दत्वनिवेशने प्रेयाजनाभावात्तदु-
पस्थितेरप्रयोजकत्वात् ।

न च तदर्थविषयकत्वस्य शाब्दत्वनिष्ठजन्यतावच्छेदकतायामे-
वावच्छेदकतया जन्यतायां तदवच्छिन्नत्वविरहात् अन्यूनविषयक-
शाब्दस्यावच्छिन्नत्वेनैव जन्यता निवेशनीयेति वाच्यम् । विनिगम-
नाविरहेण शाब्दत्वविशिष्टतत्त्वदर्थविषयकत्वस्यापि जन्यतावच्छे-
दकत्वात् ॥

(चि०) अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयक-
त्वं वा ज्ञानविशेषणम्, तेनोदाहरणादिव्युदासः । निग-
मनञ्च न परामर्शहेतुः—अर्थाधितासत्प्रतिपक्षत्वज्ञानज-
नकत्वात् ।

(दी०) अन्यूनेत्यादि । तथा चोद्देश्यानुमितिसमानवि-
षयकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वमर्थः । व्यतिरेकिणि ह्रदो
निर्धूम इत्यादौ निर्वहित्वहेतुके यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्त-
वतो ह्रदादृष्टिधर्मशून्यत्वादिहेतुके षोडाहरणस्य वारणाय स-
मानविषयकान्तं पक्षविशेष्यकार्यकम् । उपनयवारणाय लिङ्गा-
विषयकेति ।

यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयत्वं पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवी-
त्वात् गन्धवती तथा गन्धादित्यादावव्यापकम् । न चात्रोपनया-
सम्भवः इदमा गन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धवत्त्वान्वयायोगा-
दिति वाच्यम् । साध्याभावव्यापकगन्धाभावाभावत्वेनान्व-
यात् । अत एव व्यतिरेकिणि न च नेयं पृथिवीत्यादिकः प्रा-
चां प्रयोगः । यदि च दण्डवान् रक्तदण्डवानि सस्यान्वयो नानु-
पपन्नस्तद्विशिष्टे शुद्धतद्विशिष्टान्वयस्यैवाव्युत्पन्नत्वादित्युच्यते,
तदा नानुपत्तिगन्धोऽपि । पक्षाविशेषणत्वेन तदविषयत्वञ्चायं
वहिसामग्रोमान् बहोरित्यादौ पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषण-

त्वचिवक्षणे पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यादिप्रतिज्ञाया नास्द्वहं न-
ज्जन्यबोधे स्वरूपत एव पृथिवीत्वादिलिङ्गमानादित्याशयेन स्थले
न्तरे दोषमाह गन्धवती तथेति । तथा-इतरेभ्यो भिद्यते ॥ न चात्र
उपनयासम्भव इति । तथाच तादृशप्रतिज्ञाघाटतन्याय एव न स-
म्भवतीति काव्यातिशङ्कति भावः । इदमा-इदमशब्दन । गन्धवत्त्वे-
नेति । उपनयस्थेदशब्दस्य प्रतिज्ञोपदर्शितपक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रत्ययादिति भावः । गन्धवत्त्वान्वयेति । गन्धवद्भेदाभ्यवस्येत्य-
र्थः । अयोगादिति । उद्दृष्ट्याविधेयन्वयोरवच्छेदकयोरैक्येऽभेदा-
भ्यवबोधप्रसङ्गादिति भावः । साध्याभावेति । साध्याभावव्याप-
को यो गन्धाभावस्तदभावत्वेनेत्यर्थः । तथाच भिन्नरूपेण गन्धा-
देरुद्देश्यत्वविधेयत्वावच्छेदकगर्भान्तर्भावाभ्यामव्यवधानुपपत्तिरिति ।
भावः ।

ननु हेत्वभावाभावत्वेन हेतूपस्थापकपदाभावात्कथमुपनयनो-
क्त्यात्तेन रूपेण पक्षे हेतुमानमन आह अत एवेति । साध्याभाव-
व्यापकतावच्छेदकहेत्वभावत्वावच्छिन्नभावत्वेन हेत्वन्वयानुरोधा-
देवेत्यर्थः । न च नय पृथिवीति । ननु द्वयेनाभावाभावत्वेन हेतुवाध-
नादिति भावः ।

यद्यपि पृथिवीत्वहेतुकस्थले तादृशोपनयप्रयोगो न युज्यते पृ-
थिवीपदार्थतावच्छेदकस्य नञर्थभावेऽन्यासम्भवेन हेत्वभावाभा-
वत्वेन हेत्वलाभात् । न च हेतुमद्भावाऽपि हेतुरेवान्योन्याभावा-
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात् । एव हेतुमद्भेद एव साध्या-
भावव्यापकता यत्र नेतरभेदस्तत्र पृथिवीत्युदाहरणं शोध्यत इति
पृथिवीभेदाभावात्वेन पृथिवीत्वबोधकस्तादृशोपनयो युज्यत इति
वाच्यम् । एवमपि पृथिवीत्वादिति हेतुवाक्यापस्थितपृथिवीत्वत्व-
विशिष्टहेतुकानुमित्यौपयिकतद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्ने साध्या-
भावव्यापकताया एवाकाङ्क्षिततया तस्या एव यत्रेतरभेदाभावस्त-
त्र पृथिवीत्ववदिति उदाहरणेनोपदर्शनीयतया तद्रूपविशिष्टवद्भे-
दत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुमत्ताया एव उपनेयत्वात्तादृशोपन-
यासङ्गतेः । अन्यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धसमवायिकारणताव-
च्छेदकरूपवत्त्वादित्यादावपि तथपिनयप्रयोगापत्तेरिति । तथापि
तादात्म्येन पृथिवीहेतुकस्थलाभिप्रायेणेदम् । आदिप्रदानं च नेयं ग-

शमन्धसङ्गमनम् । अन्वय्युपपत्तये तद्व्यवसोधे व्याप्तिषट्कतया लिङ्ग-
विषयकत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यभिमानेन केषांचिन्मतं-त-
देतेनाश्रद्धेयम् ।

पक्षविशेषणत्वेन साध्यविशेषणत्वेन चेति । पक्षतावच्छेदकप्र-
कारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिन्नत्वे सति । साध्य-
तावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितप्रकारताभिन्न य-
ल्लिङ्गविषयकत्वं तच्छून्यत्वमर्थः । साध्यविशेषणतयैवस्य । य-
थाश्रुतार्थकत्वे नियमने परम्परया साध्यविशेषणतयैव लिङ्गमाना-
दतिव्याप्यापत्तेः । न चैवमापि ज्ञानविषययान धूमादित्यादिव्या-
प्यान्तर्गतनियमनसिद्ध्यभिस्तदवस्थेय-ज्ञानविषयत्वरूपसाध्यताव-
च्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितत्वरूपसाध्यतावच्छेदक-
स्य । हेतुप्रकारतार्थासत्त्वादि(१)ति वाच्यम् । शुद्धसाध्यतावच्छे-
दकप्रकारतानिरूपकविशेष्यताया एव विवक्षणीयत्वात् ।

। ननु पक्षधर्मलिङ्गाविषयकत्वाविषयज्ञे दधि द्रव्यं दध्न इत्यादौ
नाड्यान्वयकाशाः दधि द्रव्यमित्याकारकयोधस्य दधिजाणुः कविप-
यकस्य दधिसमवेतदध्यविषयकत्वसम्भवात् । अतः स्थलान्तर-
माह प्रमेयत्वमिति । ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्व, तच्च विषयभेदा-
द्विभक्तम्, एवञ्च घटादिनिष्ठप्रमेयत्वाविषयकस्य प्रमेयत्वमभिधेयमिति
बोध्यस्य प्रमेयत्वरूपपक्षनिष्ठप्रमेयत्वाविषयकस्य सम्भवाद्वाच्यत्वा-
तिरतः स्थलान्तरमनुसरति गौत्वाभावा इति । ननु पक्षतावच्छेद-
कविशिष्टपक्षविषयतानन्त, पातिलिङ्गविषयताशून्यत्वविवेशेनोपदर्शित-
तद्हेतुपक्षकप्रतिष्ठाया असङ्गत् । तदन्तःपातित्वं च पक्षतावच्छे-
दकप्रकारतानिरूपितसम्यक्तानिरूपकत्वं पक्षतावच्छेदकप्रकारता-
पक्षविशेष्यतासाधारणमित्यालोच्यतातिव्याप्तिमाह भातिव्यापक चेति ॥

पक्षतावच्छेदकविष्टेति । पक्षतावच्छेदकावाच्छिन्नपक्षविशेष्यता-

(१) त-एव बहुसाध्यकनियमनजन्यवोधीयहेतुज्ञानशान्यत्ववि-
शिष्टवाहुत्वादिप्रकारघटकविषयतायाः साध्यतावच्छेदकावाच्छिन्ना-
दिनिरूपितप्रकारतात्वस्याधिक त्वित्यादिव्याप्येनाक्षततया तादृशप्र-
कारघटकविषयतायाः निरूपकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यत्ववि-
द-सत्त्वातिव्याप्तिनादवस्थमिति पाठोऽधिक, पुस्तकान्तरे ।

निरूपिता' या साध्यतावच्छेदकायच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितवै-
शिष्ट्यविषयता तद्वहिर्भूतलिङ्गविषयताशून्यत्वमित्यर्थः ।

अथ तद्वहिर्भूतत्वं न साक्षात्परंपरासाधारणतन्निरूपकत्वशून्य-
त्वं-पक्षतावच्छेदकप्रकारताया उक्तयुक्त्या तदनिरूपकत्वात् । कथं-
चित्तिन्निरूपकत्वोपपादनेऽपि यत्र संयोगेन बह्वः साध्यत्वं बह्विसंयोग-
त्वेन हेतुता तत्रत्यप्रतिज्ञायामव्याप्तिः-हेतुभूतवैशिष्ट्यविषयतायाः
हेतुनिरूपकत्वविरहात् । एवं साक्षात्परंपरासाधारणानुगतनिरूप्य-
निरूपकभावोऽपि दुर्बलः-परंपरया निरूपितत्वस्य तन्निरूपितनिरू-
पितत्वाद्यात्मकत्वात् । एतेन तादृशवैशिष्ट्यविषयतानिरूपकविष-
यत्वानिरूपितत्वं तादृशविषयतायद्विर्भूतत्वम्, तच्च 'वैशिष्ट्यवि-
षयतासाधारणं तन्निरूपकप्रकारताविशेष्यतानिरूपितत्वमादाय' त-
न्निरूपकप्रकारतासाधारणं चेत्पुनरापि न निस्तार इति चेत् । न ।

तथापिध्वैशिष्ट्यविषयताशालिनिश्चयत्वसमनियत(व्यापके)प्रति-
बन्धकतानवच्छेदकत्वमेव तद्वहिर्भूतत्वम् । निगमनजन्यबोधीपहेतु-
विषयता च तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटीनिवेश्यते न तादृशी का-
पि प्रतिबन्धकता तादृशनिश्चयत्वव्यापिका हेतुविषयकतादृशवैशिष्ट्य-
विषयताशालिज्ञानासाधारण्यात्, अतस्तथाविधहेतुविषयतायास्तद्व-
हिर्भूतत्वोपपत्तिरित्यनुपपक्षेऽपि न निगमनातिव्याप्तिः । तादृशनि-
श्चयत्वव्यापकत्वमात्रस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे धूमादालोक्यान्
पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र हेतुत्रयव्यतिव्याप्तिः तादृशहेतुनिष्ठाया
हेतुत्वं धूमीयं न वेति संशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतादृशबोध-
विषयताया निरूपकविषयतायद्विर्भूतत्वानुपपत्तेरतस्तादृशनिश्चय-
त्वव्याप्यत्वमपि प्रतिबन्धकताविशेषणम् । न च पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नमुष्णविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकतया नैतादृशातिव्याप्तिसं-
भावनेति व्यर्थं व्याप्यत्वनिवेशनमिति वाच्यम् । तथाप्यनुपप-
क्षे धूमाद्वह्निमस्तस्यधर्मा पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिस्थलीय-
निगमने हेतुत्वं प्रमेयाद्वाच्यत्ववत्प्रमेयादित्यादिस्थलीयहेतुवयवे
चातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति । न च धर्मिताय-
च्छेदकनिष्ठं प्रकारत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमपि न तन्निष्ठविशे-
ष्यतावच्छेदकत्वमेव तथाच गन्धघटीतरेभ्यो मिश्रत इत्यादिप्रति-
ज्ञाजन्यबोधीपहेतुप्रकारतायास्तद्वहिर्भूतत्वाव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

विशेष्यतावच्छेदकताया एव प्रकारतातोपगमेन तादृशबोधे तदन्य-
प्रकारतानभ्युपगमात् । एवं चातिप्रसक्तस्य भूतलं घटवदित्यादि-
ज्ञानस्य भूतलत्वादे तद्वर्गितावच्छेदकत्वस्य प्रकारान्तरेण धारण-
सम्भवात् । अस्तु या विशेष्यतावच्छेदकताययविषयता प्रकारतातोऽ-
न्येयतयापि न क्षतिः । तादृशविषयतायाहिर्भूतविषयताशून्यत्वं ज्ञान-
विशेषणमुपेक्ष्य तादृशविषयतायाहिर्भूतविषयतान्नाच्छिन्नजन्यतानि-
रूपितजनकताया वाक्यविशेषणतयोपगमेन विशेष्यतावच्छेदकताभि-
न्नगन्धादिविषयतायाः प्रतिज्ञाजन्ययोधे सत्त्वेऽपि तस्याः प्रतिज्ञाज-
न्यतावच्छेदककोटिनिवेशे प्रयोजनाभावेन तन्निष्ठवर्गितावच्छेदकता-
या परतन्त्र निवेशनीयतयाऽप्याप्यनवकाशात् । तादृशवहिर्भूतविष-
यतासामान्यशून्यत्वनिवेशेऽस्तुमितिसमानाविषयकत्वनिवेशनस्य सू-
त्रोपास्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति तादृशलङ्घ्यविषयतासामान्यशून्यत्व-
निवेशनमिति अखण्डाभावघटकतया न लिङ्गाश्वैयर्थ्यम् ॥

(दी०) वस्तुतो लिङ्गं-लिङ्गत्वं, तथाच प्रकृतहेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगणकतापयिकं च-
द्रव्याप्तिविषयत्वं तच्छून्यत्वमर्थः । तच्च हेतौ साध्यव्याप्यताव-
गाहित्वम् हेतुमृताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने साध्या-
भावव्यापकतावगाहित्वञ्च । द्रव्यत्वव्याप्यसयोगवद्वृत्तिधर्मवा-
नयं द्रव्यत्ववाद् गुणात् गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादि-
त्यादौ प्रतिज्ञासंग्रहायावच्छेदकद्वयोपादानम् ।

अन्यूनानतिरिक्तपदमिति च मूलमुद्देश्यानुमित्यन्यूनानति-
रिक्तविषयभागपरम् । हेतुत्वमभिधेयं मेयत्वादित्यादौ पञ्चम्यर्थ-
पक्षकहेतुवारणाय पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य हेत्वन्पत्वस्य वाऽवश्यं वा-
च्यत्वात् । संख्यातिरिक्तसुवर्षस्य प्रातिपदिकार्थे विशेष्यत्वेनैवान्व-
यात् । प्रातिपदिकार्थयोः क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षाद्-
न्वयस्याप्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । चैत्रस्येदं न मैत्रस्य मैत्रस्येदं न
चैत्रस्य द्वयोर्दं नैदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादिसम्बन्धाभावबोधस्य

विना विभक्त्यर्थविशेष्यतामनुपपत्तेः चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङ्-
र्थस्येव विनाप्यनुयोगिनि सप्तमीं सुवर्थस्याप्यभावान्वयात् ।

हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवावच्छेदकरूपशून्यत्वे
सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्वं तत्त्वम्, तादृशव्यवच्छेदकं हेतुत्वा-
दिकमिति केचित् ।

(गा०) उक्तरात्या वहिर्भूतत्वनिर्वचननायासविद्येयात्कल्पान्तरमा-
श्रयते वस्तुतस्त्विति । लिङ्गत्वमिति । व्याप्तिरित्यर्थः । नन्वत्राननु-
गमयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योस्तद्व्यष्टकव्यापकत्वयोर्वा एकतरमात्र-
विषयताया उपादानेऽन्यतरबोधकोपनयादावतिव्याप्तिरित्याशङ्क्या
तादृशव्याप्तिव्यष्टकव्यापकताद्वयीविषयतयोरनुगमरूपेणाभाव निवेशय-
ति तथाचेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति गमकत्वान्वितम् ।
व्याप्तिविषयकत्वमित्यत्र व्याप्तिपदं व्यापकत्वविषयतानिष्ठसाध्यताव-
च्छेदकादिविषयताव्यावृत्तविलक्षणौपयिकतानिवेशसूचनाय ॥

अथ किमिदं तादृशगमकतौपयिकत्वं ? न तावत्प्रकृतहेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नहेतुकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमि-
तिव्यावच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वम्-पक्षधर्मत्वाविषयकोदाहरणज-
न्यबोधीयव्यापकत्वादिविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदकको-
ट्यप्रविष्टतया तन्नातिव्याप्तेः । न च हेतुव्यापकत्वादिविषयतात्वेनैव
तद्विषयताया जनकतावच्छेदककोटौ निवेशादनुमित्यजनकस्यापि
तादृशज्ञानस्य विषयतानां तादृशरूपाक्रान्तानां तथात्वमक्षतमेवेति
वाच्यम् । तादृशविषयतात्वेन पक्षविशेषणतापन्नहेतुविशेषणतापन्न-
सामानाधिकरण्यविशेषणतापन्नसाध्यादिविषयतानिरूपितव्यापकत्व-
विषयताया एव कारणतावच्छेदकव्यष्टकत्वादतादृश्या तदवच्छेदक-
त्वाभावात् । यद्रूपावच्छिन्नविषयता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छि-
न्नविषयताशून्यत्वनिवेशे च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताया
अप्यनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया तादृशविषयताशून्य-
त्वस्य प्रतिष्ठाजन्यबोधेयसत्त्वादसम्भवः । यद्रूपावच्छिन्ननिरूपि-
तव्यापकत्वविषयता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नव्यापकतान-
यगाहित्वनिवेशे च किञ्चिद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं साध्यस्य पक्ष-

स्य वा घटकं यत्र तत्स्थलीयप्रतिष्ठाया असद्वृद्धः, यत्र तत्स्थानिवै-
 शादनुमानवकाशश्चेति चेन्न। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुपविशेष-
 सानिरूपितविषयतानिरूपिता या विषयता तन्निरूपितविषयतानिरू-
 पितविषयतायां विशेषणविधया प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदक-
 तावच्छेदकतायाः पर्याप्त्याधिकरणधर्मत्वेन हेतुव्यापकताविशि-
 ष्टताभ्यविषयत्वासाध्याभावव्यापकताविशिष्टहेत्वभावाविषयत्वे अनुमा-
 नस्य तादृशवर्मावच्छिद्यतदभावस्य निवेशननानुपपत्त्यभावात् । त-
 थाहि-प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदिकाया अभ्यविपरामर्शोयहेतुव्या-
 पकतावच्छिन्नसाध्यविषयताया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिशेष्यता-
 निरूपितहेतुविषयतानिरूपिताधेयत्वविषयतानिरूपिताधिकरणविष-
 यतानिरूपितत्वात्, व्यतिरेकिपरामर्शोयसाध्याभावव्यापकत्वावच्छि-
 न्नहेत्वभावविषयताया अपि तादृशविशेष्यतानिरूपितसामर्थायवि-
 षयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितप्रतिधोगित्वविषयतानिरूपितत्वेन
 साध्याभावव्यापकताविशिष्टहेत्वभावविषयतात्वरूप्यापि हेतुव्या-
 पकताविशिष्टसाध्यविषयतात्पवन्निवृत्ताविषयत्वविशेषणविधया अ-
 नुमितिजनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्याधिकरणत्वात् ।

यद्यपि यथा परंपरया पक्षविशेष्यतानिरूपितोदाहरण-
 साम्यबोधीयहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्यादिविषयता नानुमितिजन-
 कतावच्छेदिका तथा तन्निरूपितव्यापकत्वादिविषयतापि न तथेति
 तदीयसाध्यादिविषयताविशेषणतया व्यापकत्वादिविषयतानिरूपि-
 तव्यापकानुमितिजनकतावच्छेदकतावच्छेदके प्रयेशो न सम्भवति ज-
 नकतावच्छेदकविषयतावृत्तेरेव धर्मस्य तादृशविषयताविशेषणतया
 जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्भवादिति निदक्तपक्षविषयतापञ्च-
 मविषयतां विशेषणविधया वच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्याधिकर-
 ण यत्साधनादिव्यापकत्वविषयतानिरूपितत्वसहित साध्यादिविषय-
 तात् तन्नोदाहरणजन्यबोधीयसाध्यादिविषयतासाधारणं तथा-
 चोदाहरणेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, तथापि निरुक्तजनकतावच्छेदकता-
 वच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाविषयतावच्छिन्ना या प्र-
 तिग्रन्थकता तदवच्छेदकविषयतात्वेनोदाहरणबोधीयहेतुव्यापक-
 साध्यादिविषयतायाः सप्रहो बोध्यः । अनुमितिजनकतावच्छेदक-
 परामर्शोयसाध्यादिविषयताया हेतुव्यापकत्वादिविषयतानिरूपित-

साध्यादिविषयतात्वेन साध्यः हेतुव्यापकं न चेत्यादिसंशयप्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वात्, तादृशप्रतिबन्धकनायां तादृशरूपेणोदाहर-
णजन्ययोर्धीयसाध्यादिविषयतायाः अप्यवच्छेदकत्वात् । मुख्यवि-
शेष्यतानिवेशाद् गोत्वाभावः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्ववत्सास्नाभा-
ववान् गोत्वाभावादित्यत्र तादृशविशिष्टसाध्यप्रकृतानुमितिजन-
कपरामर्शीयत्वात्मकपक्षविशेषणतापन्नगोत्वाभावविषयतानिरूपिता-
धेयत्वविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितसास्नाभावविषय-
तानिरूपितवाच्यत्वविषयतांशे विशेषणाधिर्धयाऽवच्छेदकतावच्छेदक-
तायाः पर्याप्त्यधिकरणवर्मधत्प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वविषयतात्ववद्वि-
षयतायाः प्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेऽपि न क्षतिः । जनकता च साध्यव्या-
प्यत्वावच्छिन्नधर्मिताकाम्यपरामर्शीया ग्राह्या तेन तद्धर्मिकपरामर्श-
मादायापि नोक्तप्रतिज्ञायामव्याप्तिः । न च साध्याभावव्यापकहेत्वभा-
वप्रतियोगिहेतुमानितिपरामर्शीयपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयता-
निरूपितप्रतियोगिस्थविषयतानिरूपिताभावविषयतानिरूपितव्याप-
कत्वविषयताया अपि निरुक्तविषयतात्वात्तादृशविषयत्वविशेषणत-
याऽवच्छेदकीभूतं साध्याभावव्यापकताविषयतात्वमपीति बह्व्यभाष-
व्यापकमेयत्ववान् पर्वतो बह्विमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । किञ्चित्प्रापकत्वविशिष्टविषयतांशे विशेषणतया भवच्छेद-
कतावच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । व्यतिरेकिपरामर्शीयपक्षवि-
षयतापञ्चमव्यापकत्वविषयतायाश्चातयात्वात् ।

वस्तुतस्तु चतुर्थविषयतायामभावनिष्ठप्रकारताभिन्नत्वस्य निवे-
शनीयत्वान्न कोपि दोषः । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिघटकव्यापकताद्वय-
विषयताया विशिष्टाभावद्वयनिवेशपरोऽयं ग्रन्थः । तथासति हेतुताव-
च्छेदकेत्याद्यनुगतशब्देनोभयोत्कीर्तनवैयर्थ्यापातात् । विशिष्यापि
तदुभयोधगाहित्वस्य तच्चेत्यादिना दर्शनीयतया प्रथमत एव विशि-
ष्य तदुभयानवगाहित्वार्थकत्वोपवर्णनानौचित्यात् ।

तच्चेति । तादृशगमकवैयर्थ्यकत्वं चेत्यर्थः । हेताविति । हेतु-
व्यापकताविशिष्टसाध्यविषयकत्वमर्थः । अतो नोक्तानुगमविरोधः ।
हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेति । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं च
धूमादिभावहेतुकस्थले धूमाभावत्वादिकं बह्व्यभावादिहेतुकस्थले च
बहिर्त्वादिकम् । एतदसंग्रहमयेनैव हेत्वभावत्वावच्छिन्न इति नोक्तम्,

तथासति अयं निर्धूमो - निर्वह्निवादिपादौ यत्र धूमस्तत्र वह्निः धूम-
 ध्वापकवृद्धयमायवाध्यायमित्याद्याकारकयोरेवोदाहरणोपनययोः प्र-
 योगाद्वह्निःपाद्यवच्छिन्न एव साध्याभावव्यापकतायास्ततः - प्रती-
 तिर्न तु यद्वयभावाद्यसाध्यावच्छिन्न इति - तत्रातिव्याप्यभावाप्र-
 तिपादनेन न्यूनतापत्तेः । हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकनिवेशप्र-
 योजनमाह द्रव्यत्वेति । प्रतिष्ठासंप्रदायेति । प्रथमोपदेशितप्रतिष्ठा-
 विषयसंयोगत्वादाच्छिन्ननिरूपितव्यापकताया अपि संयोगत्वेन गुण-
 हेतुकद्रव्यत्वादायवच्छिन्नानुमितेः द्वितीयप्रतिष्ठाविषयगुणत्वादाय-
 च्छिन्नस्यापकतायाः गुणत्वेन रूपशोसाध्यकरूपत्वादायच्छिन्नहेतुकानु-
 मितेः प्रयोजकतायाश्चच्छेदकद्रव्यानुपादाने तत्रतत्रात्प्राप्तेरिति भावः ।
 नन्वेवं लिङ्गत्वाविषयकत्वविशेषणेनैवांदाहरणस्यापि धारणे
 पूर्वोक्तानुमितिसमानविषयकत्वविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छते
 इति सत्यन्तोत्तरविषयान्तभागपरित्यागस्यैवावश्यकत्वेनान्यूनान-
 तिरिक्तपदमात्रपरित्यागपरमूलविरोध इत्यालोच्य तादृशमूलस्य
 तथापिधसमुदायपरित्यागपरत्वमेवाह अन्युनेति । नन्वेतत्कल्पे
 हेतुधारणाद्यैव पक्षविशेष्यकत्वपर्यवसिततादृशविशेषणोपादानमाय-
 ह्यकम्-तज्जन्यबोधस्य व्यापकत्वाविषयकत्वेन लिङ्गत्वाविषयकत्व-
 वलेणाधारणादिति कथं समुदायपरित्याग इत्यत आह हेतुत्वमिति ।
 पञ्चम्यर्थपक्षक इति । तथाच पक्षमुख्यविशेष्यकत्वमपि तादृश-
 हेतुजन्यबोधेऽश्रुतमिति न तेन तद्वारणसम्भव इति भावः । पञ्च-
 म्यन्तान्यत्वस्य निवेशे घटो दण्डात्पटो न दण्डादित्यादिपञ्चम्य-
 त्वप्रतिष्ठानामसंप्रदहमालोच्य कल्पान्तरमाह हेत्वन्यत्वस्येति । अ-
 वश्यं वाच्यत्वादिति । तथाच तत एव सकलहेतुवारणे उक्तसमु-
 दायद्वलपरित्यागे न क्षतिमावहतीति भावः ।

ननु शापकत्वं पञ्चम्यर्थः, स च प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैव
 भासते न तु विशेष्यतया, तथाच कथं पञ्चम्यर्थपक्षकस्यापान्तर्गत-
 हेतोः पक्षमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वमत आह संशयेति । दि-
 भ्यत्यर्थस्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेषणतया बोध अनुमाविका-
 तस्य विशेष्यत्वादे घटमित्यादित एकत्वं कर्मत्वं च घटीयमित्या-
 कारकसर्वानुभवविच्छेदसमूहालम्बनबोधस्यापत्तेरतः संख्यातिरि-
 क्तेति सुवर्णविशेषणम् । लिङ्गस्येष्टसाधनत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेषण-

तया भावात्प्रत्ययार्थसामान्योपेक्षा । विशेष्यत्वेनैवेत्यत्र युक्तिमाह
प्रातिपदिकार्थयोरिति । समानविभक्तिकनामार्थयोः क्रियाविशेषणी-
भूतद्वितीयान्तनामार्थधात्वर्थयोश्चाभेदान्वयबोधोत्पत्त्या भेदेनेति ।
तयोरपि विभक्त्यर्थमन्तराकृत्य परंपरया भेदान्वयबोधात्साक्षादि-
ति । अयुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति । भूतलं घट इत्यादावाधाराधे-
यभावादिसम्बन्धेन घटभूतलयोः तण्डुलः पचतीत्यादौ च क्रियाक-
र्मादिभावसम्बन्धेन तण्डुलपाकाद्योन्वयबोधानुदयादिति भावः । त-
थाच सुयर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वे विभक्त्यर्थस्यान्तरा-
भावेन प्रातिपदिकार्थस्य भूतलतण्डुलादेः घटपाकादौ आधारा-
धेयत्वकर्मत्वादिसम्बन्धेन साक्षादेवान्वयबोधस्य भूतले घटः
तण्डुलं पचतीत्यादितः स्वीकरणीयतया तादृशव्युत्पत्तिविरोध
इत्याशयः । न च भूतले घट इत्यादौ घटाधिकरणं भूतलमित्या-
द्याकारक एवाम्वयबोध उपेयने नातो दर्शितव्युत्पत्तिविरोध इति
वाच्यम् । तथासति शाब्दबोधे अनुभवसिद्धस्य प्रथमान्तार्थमुक्त्य-
विशेष्यकत्वस्य भङ्गप्रसङ्गात् ।

ननु विभक्त्यर्थः संसर्गतयैव भासते न तु विशेष्यतया घटादा-
वाधेयत्वादिसम्बन्धेन भूतलादिप्रकारकबोधे च सतस्यादिविभ-
क्त्यन्तभूतलादिवाचकपदसमाभिध्याहारस्य नियामकत्वात्नोक्ताति-
प्रसङ्गः । न चैवं भूतले धूमादित्यादिभागमात्रस्याननुभावकत्वप्रस-
ङ्गः, इष्टान्नात् । अस्तु वा विभक्त्यर्थाधिकरणत्वज्ञापकत्वादिविशेषि-
तस्यैव प्रकृत्यर्थस्य तुल्यवित्तिवेद्याधेयत्वज्ञाप्यत्वादिसम्बन्धेनान्य
इत्यतो विभक्त्यर्थस्याविशेष्यत्वे नेद् मैत्रस्येत्यादौ मैत्रादिप्रशेषित-
स्वत्वादिरूपस्याभावप्रतियोगिनोऽवान्तरवाक्यादनुपस्थित्या नञ-
र्थान्वयबोधानुपपत्तिमाह चैत्रस्येदमिति । मैत्रादेरेवाभावो नञा बो-
ध्यते न तु स्वत्वस्येत्याशङ्कां निराचिकीर्षुणा तदुपगमे चैत्रीयधने-
ऽपि संयोगसमवायादिना चैत्राद्यभावसत्त्वेन यत्र चैत्रस्येदमिति व्य-
वहारः तत्र न चैत्रस्येदमित्यपि व्यवहारः स्यादिति सूचयितुं चैत्रस्ये-
त्युक्तम् । न च स्वत्वादिसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्याभावो दर्शितस्थले
नञा बोध्यते, तथा च नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकत-
या स्वत्वादेरभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावात् नामार्थ-
प्रतियोगिकाभावस्यानुयोगिनि सप्तमीं विना नञा बोधयितुमशक्य-

त्प्राच्य । पृथगनियामकसम्यग्धस्याभावाप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
 स्वस्यादिसम्यग्वाच्यचित्तव्याप्यस्य पृथगाद्यन्तर्वादिपदसमभि-
 व्याहृतनञा बोधनेऽनुयोगिनि सप्तम्या अनपेक्षणेऽपि च द्वयोरित्थं नेद-
 मेकस्येत्यादायगतिः । तथाहि-स्वत्वस्य विशेष्यत्वे स्वनिरूपकनिष्ठ-
 भेदाप्रतियोगिनिरूपितं यास्वत्वं तदभाषो धननिष्ठस्तत्र प्रतीयते ।
 क्षप्रतियोग्यन्तमेकपदार्थः सर्वत्र स्वसमभिव्याहृतपदार्थसप्तमिनिष्ठ-
 भेदाप्रतियोगित्वरूपस्य सजातीयद्वितीयरहितत्वस्य एकपदार्थ-
 त्वात् । स्वत्वं पृथगर्थः । तथाविधं च स्वमेकमात्रनिरूपितं स्वात्वं
 न तूमयानिरूपितं तन्निरूपकस्यैकपुरुषस्य तन्निरूपकपुरुषान्तरनिष्ठ-
 भेदप्रतियोगितया तथाविधभेदाप्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति तादृशस्व-
 रूपाभावा उभयधनेऽवाधितः । स्वत्वसंयन्धेन एकपदार्थस्याभावो
 यदि नञा बोध्यते तदा स्वस्यामिनिष्ठभेदाप्रतियोग्यैकपदार्थो वा-
 च्यः । तत्र यदि स्वमभावस्यानुयोगि धनं तदाऽप्रसिद्धिः प्रमेयमात्र-
 ईयवोभयस्याभिकं यद्धनं तत्स्वामिनिष्ठभेदप्रतियोगित्वात् । यदि ध-
 नान्तरमेकमात्रनिरूपितस्वत्ववत् तदा तस्य समभिव्याहृतपदार्थत्वा-
 भावादेकपदस्य तादृशार्थसम्यग्धनिष्ठभेदाप्रतियोगिबोधकत्वस्युत्प-
 स्तिभङ्गः । एकमात्रस्वत्ववद्धान्तरस्वामिचैत्रमैत्रोभयधने नेदमेकस्ये-
 ति व्यवहारानुपपत्तिश्च । एतदभिप्रायेणैव द्वयोरित्याद्यनुसृतम् ।

इदमत्रायधेयम् । नेदमेकस्येत्यतः स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगि-
 निरूपितपत्तिकश्चित्स्वस्याभावाबोधे एकमात्रधनेऽपि तथाविधधना-
 न्तरनिष्ठस्वस्याभावसत्वात्तादृशप्रयोगप्रसङ्गः । तादृशस्वत्वसामान्य-
 स्य चैकाभावो न सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वत्वघटित-
 त्वेनानुगमात् । अभावकूटस्य चासर्वज्ञपुरुषेयत्वमित्येकत्वसंख्याव-
 च्छिन्न एवैकपदार्थस्तदन्वितस्वत्वस्य उभयस्वस्यानिरूपितविशो-
 षणताविशेषेण स्वत्वस्य समवेतत्वे तादृशसमप्रायेण वाऽभावः प्रती-
 यत इत्युपगन्तव्यम् । तथाचोभयानिरूपितस्वत्वसम्यग्धेन प्रकृत्यर्थ-
 स्स्याभावबोधोऽपि सम्भवति । उभयानिरूपितत्वं च स्वनिरूपितत्व-
 स्वमिश्रनिरूपितत्वोभयसम्यग्धेन किञ्चिद्विशिष्टं यत्तद्व्यप्यमिति ।
 ननु स्वत्वस्य विशेष्यत्वेऽपि नेदं मैत्रस्येत्यादितः कथं स्वत्व-
 संसर्गाभावबोधः संसर्गाभावबोधमात्र एव नञा अनुयोगिनि स-
 म्यपेक्षणादित्यत आह चैत्रो न पचतीति । नामार्थप्रतियोगिकामा-

धबोधे एवानुयोगिसप्तम्यपेक्षणादिति भावः ।

यथाश्रुतलिङ्गाविषयकत्वानिवेशे गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यत इत्या-
दावव्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयतां मतमाह हेतुविषयकेति । क-
स्याश्चित् प्रतिज्ञाया हेतुविषयकज्ञानजनकत्वेऽपि प्रतिज्ञात्वस्य हेतु-
विषयकज्ञानजनकत्वानियतत्वात्ताम्रियतान्यधयवतावच्छेदकानि हेतु-
त्वोपनयत्वनिगमनत्वान्येव न तु प्रतिज्ञात्वमिति नाव्याप्तिः । हेतुबोध-
कप्रतिज्ञानिष्ठप्रतिज्ञात्वादेः तादृशज्ञानजनकत्वनियतत्वादव्याप्तितादृ-
श्यमतोऽवयवतावच्छेदकेति । अभावहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणस्य लि-
ङ्गाविषयकज्ञानजनकस्य सम्भवादुदाहरणत्वस्य तादृशज्ञानजनक-
त्वानियतत्वादुदाहरणेऽतिव्याप्तिरत उदाहरणान्येति । प्रतिज्ञात्वादेः
हेतुसाध्यपक्षभेदेन भिन्नत्वादगन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादा-
वव्याप्तिः तद्वत्स्यैव तादृशप्रतिज्ञानिष्ठस्य प्रतिज्ञात्वस्य हेतुविषयक-
ज्ञानजनकत्वनियतत्वात्, हेत्वादिभेदेऽपि प्रतिज्ञात्वाद्यभेदे तु प्रकृतहेतु-
विषयकज्ञानजनकत्वनियतावयवतावच्छेदकस्यैवाव्याप्तिः नानाहे-
तुहेत्ववयवाविसाधारणहेतुत्वादेरप्यतथात्वादित्यस्वरससूचनाय के-
चिदिति ॥

(चि०) हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवा-
क्यत्वं वा लिङ्गाविषयकालिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्या-
यावयववाक्यत्वं वा इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञान-
जनकत्वात् ॥

प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्ततान्त्रिकव्य-
वहारादिति केचित् । तन्न । देवदत्तप्रभवत्वादिना
जातिसङ्करप्रसङ्गान् । प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्य-
वहारादिति तज्जनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न, तज्जनक-
त्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्यु-
क्तस्पानुमरणीयत्वात् । एतेन शब्दोऽनित्य इति लि-
ङ्गिधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिकृतकत्वादित्यादिवाक्य-
जन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति

निरस्तम् ।

ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं विप्रतिपत्तेः पक्षपरि-
ग्रहे तत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां हेत्वभिधानस्य प्राथम्यादि-
ति चेन्न । विप्रतिपत्त्यग्रे समवयवन्धानन्तरं शब्दानि-
त्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनो त्राऽऽकाङ्क्षायां
शब्दानित्यत्वं साध्यम् । न च साध्यनिर्देशं विना
हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे । न च
वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया भवन्ति-अति-
प्रसङ्गात् । न च विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः तु-
स्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चा-
न्तरितत्वात्, परविप्रतिपत्तिं समवयवन्धश्च विना स्था-
पनाया अभावात्, विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षग्रहेण प-
र्यवसिततया निराकाङ्क्षत्वाच्च । आवृत्तौ तु सैव प्र-
तिज्ञा । न चावयवान्तराद्धेत्वन्वयप्रोक्त्या साध्योप-
स्थितिः । नावयववान्तरेणाक्षेपात् साध्यान्वये तद-
भिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योत्पाश्रयात् । तस्माद्
प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपाः ।

अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्य-
स्थस्यानुयोगः, तथापि प्रमाणत्वाग्रे नाकाङ्क्षा, किन्तु
विशिष्टे । विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न
वाक्याभिधानम् । न च वस्तुतो यत्साध्यम् तत्र प्र-
माणं वदेति मध्यस्थानियोगः चादिद्वयमध्ये तदस-
म्भवात् । तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतौरा-
काङ्क्षा न बान्धवबोधकत्वमिति प्रतिज्ञा साधन-
ज्ञमिति ॥

(दी०) हेत्वभिधानेति । जिज्ञासाजनकत्वं—तद्योग्येता, वा-
क्यत्वं—न्यायावयवत्वम् ।

लिङ्गसादि । लिङ्गाविषयकेति पूर्वोपदर्शितार्थकम् । अभाव-
हेतुकव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय लिङ्गीति । लिङ्गि—साध्यं, तद्विष-
यकं—तद्विशेष्यकम्, तेनेदं जलं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व-
शून्यत्वात् इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादि-
त्यादौ येन जलं तन्निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्याद्युदाहरणे
नातिप्रसङ्गः ।

लिङ्गाविषयेत्यस्य पूर्वोक्तव्याप्यत्वाविषयार्थकत्वे हेतुवार-
णाय लिङ्गीति । लिङ्गिषयत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नहेतुविशिष्टहेत्वविषयताबहिर्भावेन वाच्यम्, तेन बहिमान् ब-
हिमामग्रीमत्वात् अपि हेतुरिदं वा हेतुत्वं तच्चेन प्रतीयमानत्वा-
दित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः । लिङ्गाविषयकज्ञानजनकत्वानियत-
लिङ्गिषयकज्ञानजनकत्वानियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्व-
मित्यादिकं तादृशावच्छेदकरूपान्तरापरिचये दुर्ग्रहत्वादनु-
पादेयम् ।।

(गा०) जिज्ञासाफलोपधायकत्वस्याव्याप्तिमाशङ्क्याह जिज्ञासे-
ति । उदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायावयवत्वस्यावश्य निवेश-
नीयतया वाक्यभिन्नातिव्याप्यप्रसक्तेर्वाक्यपदोपादानमनर्थकमित्या-
शङ्क्या वाक्यपदस्यैव न्यायावयवत्वार्थकतामाह वाक्यत्वमिति ।

ग्रन्थादित्यादवग्याप्तिवारणाय लिङ्गाविषयकेतीति । पूर्वोप-
दर्शितार्थकमिति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयताबहिर्भूतलिङ्गाविषयताशून्यार्थकमित्यर्थः ।
अभावहेतुकेति । व-ह्यभावादिहेतुकेत्यर्थः । तत्र यो यो धूमवान् स स
बहिमानित्याकारकोदाहरणस्य लिङ्गाविषयकत्वादिति भावः । भाव-
हेतुकस्य व्यतिरेकिणोप्युदाहरणस्य हेत्वभावात्तत्रैव व्यतिरेकयोध-
कतया न लिङ्गाविषयकत्वसम्भवः, एवमभावहेतुकस्याप्यन्वय्युदा

हरणस्य न तथात्वसम्भव इत्यभावहेतुकव्यतिरेकित्वानुधावनम् ।

लिङ्गि साध्यमिति । लिङ्गमस्यास्तीति व्युत्पत्त्या लिङ्गिपदस्य लिङ्गतानिरूपकत्वार्थकत्वादिति भावः । वक्ष्यमार्णादाहरणे साध्यविषयकत्वसत्त्वादतिव्याप्तेराह तद्वद्विशेष्यकमिति । तद्वद्विशेष्यकं तद्वन्मुख्यविशेष्यकम् । निःस्नेहत्वं-स्नेहत्वशून्यत्वम्, स्नेह एव तद्वेतुत्वे उदाहरणस्य न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वाध्यायनम् । तच्च भावप्रतियोगिकतयाप्रतिरेकमिति हृदयम् । जलत्वस्यैवदशायां जलान्यत्वस्य सन्दिग्धतया तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वमपि सात्त्विकमिति तच्छून्यत्वस्य हेतुतयोपन्यासो न सम्भवतीति प्रथमसाध्ये तदुपेक्षितम् । उत्पत्तिकाले जलस्यापि निःस्नेहतया द्रव्यत्वसाध्यकजलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वहेतुकस्थलान्तरमनुसृतम् । अत्रोक्तयुक्त्या जलत्वसाध्योपेक्षा ।

यत्तु जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वमपि लाघवाज्जलत्वस्वरूपमेवेति जलत्वस्य साध्यत्वे उदाहरणजन्यबोधस्य साध्यविषयकस्य न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति द्रव्यत्वसाध्यकानुधावनमिति । तत्र । जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वस्य जलत्वस्वरूपत्वे यच्च द्रव्यं तज्जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्युदाहरणस्याप्यन्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकतया लिङ्गाविषयकत्वेनासङ्गतेः ।

पूर्ववद्व्याप्त्यविषयकस्य लिङ्गाविषयकत्वपदार्थत्वे उदाहरणस्य व्याप्तिबोधकतया तत्र लिङ्गिविषयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेन रूपलान्तरे व्यावृत्तिमाह लिङ्गेति । पूर्वोक्तेति । उक्तानुगतकपाधच्छिन्नेत्यर्थः । हेतुवारणायेति । इतरेषां त्रयाणां व्याप्तिविषयकत्वेनैव वारणादिति भावः । प्रकृतेति । हेतुतावच्छेदकहेतुहेतुत्वविषयतानां भेदनिवेशे साध्यस्य हेतुतावच्छेदकाविरूपत्वे हेतुतावच्छेदकादिविषयताभिन्नसाध्यविषयत्वाप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिरिति विशिष्टविषयताबहिर्भावनिवेशः । तादृशविषयताबहिर्भावः पूर्ववन्निर्वाच्यः । न च तादृशविषयताबहिर्भूतविषयतामात्रनिवेशेनैव हेतुवारणसम्भवे साध्यांशवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तादृशविषयतान्तर्भूतसाध्यविषयताभिन्नत्वस्यैवात्र बहिर्भावनेत्यन्तेन विवक्षिततया दर्शितवन्ती तादृशसाध्यविषयताभिन्नहेतुत्वादिविषयतामादायातिप्रसङ्गस्य चारकतया तत्सार्थक्याद् भेदप्रतियोगिकोदो निविष्टस्य साध्यांशस्य चाखण्डा-

भावघटतया ऽवैयर्थ्यात् । यत्र च प्रकृतहेतुतावच्छेदकाविशिष्टहेतु-
विशिष्टहेतुत्वविषयतान्तर्भूतसाध्यविषयतायां अप्रसिद्धिस्तत्र बहि-
र्भूतान्तमनुपादेयमेव शब्देभ्यस्यानपेक्षितत्वादिति नाव्याप्तिः । तादृ-
शविषयतान्तर्भूतत्वसाध्यीयत्वोभयाभाव एव वा यहिर्भावनेत्यन्ता-
र्थः । हेतुतावच्छेदकहेतुहेतुत्वानां निवेशस्य प्रयोजनं कमेण दर्शयति
तेनेति तत्त्वेनेति । हेतुत्वेन हेतुत्वत्वेन चेत्यर्थः । हेतुहेतुत्वयोस्तादा-
त्म्येन साध्यत्वं बोध्यम् । हेतुत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले हेतुत्वेन प्रमी-
यमाणत्वरूपप्रकृतहेतोरपि साध्यतावच्छेदकाक्रान्ततया हेतुजन्यबो-
धस्य साध्यविषयकत्वमक्षतमेव साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपित-
विषयतापर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति हेतुविशेष्यताबहिर्भावनिवेशव्या-
घृत्तिसङ्कतिः । न च हेतुविषयतायहिर्भावनिवेशोपेक्षया साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वनिवेशनमेव लाघवेनोचितमिति वा-
च्यम् । विशिष्टविषयतायहिर्भावे निवेशनीये हेतुविषयतायहिर्भावस्य
स्वातन्त्र्येण निवेशनीयतया गौरवानवकाशात् । हेत्वंशानिवेश एव
हेतुतावच्छेदकविषयित्वहेतुत्वविषयतयोर्बहिर्भावस्य पृथक् निवेशनी-
यतया गौरवात्, हेतुतावच्छेदकादिप्राविष्टसाध्यकप्रतिज्ञायामव्याप्तेः ।
हेत्वंशमनिवेश्य विशिष्टस्य दुर्निवेश्यतया विशिष्टनिवेशेनैव तन्नि-
वेशात् । एवं च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि हेत्वंशनिवेशप्र-
योजनसम्भवादयं हेतुरित्युपलक्षणपरं बोध्यम् ।

लिङ्गविषयकेत्यस्य पूर्ववत्साध्यवद्विशेष्यकार्यकत्वोपगमे बहिर्भावात्
बहिर्भावात्प्रतीतिरवात् अयं हेतुः तत्त्वेन प्रमीयमाणत्वादित्यनयोः अति-
प्रसङ्गवारणसंभवेऽपि इदं हेतुत्वमित्यादौ पञ्चम्यर्थस्य तादात्म्य-
सम्बन्धेन साध्यतायां साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतार्थ-
कत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन हेतुत्वत्वसाध्यकस्थले निरूपितत्वसम्ब-
न्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यकजनकतात्वावच्छिन्नपक्षकस्थले च हेता-
वतिव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति गुरुतरारम्भः । लिङ्गविषयतायां
पूर्वोपदर्शितविषयतायहिर्भावनिवेशनं लिङ्गपदस्य धर्मपरतां विनैव
लिङ्गबोधकप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिं लिङ्गपदविषयपदयोः साध्यवद्वि-
शेष्यपरतां विनैव दर्शितव्यातिरेक्युदाहरणाप्रतिव्याप्तिं प्रकारान्तरेण
धारयतां मतमुपन्यस्य दूषयति लिङ्गेति । निगमनस्योदाहरणस्य
च वारणाय नियतान्तद्वयमवयवतावच्छेदकविशेषणम्, प्रतिज्ञात्वोदाह-

रणत्वयोरपि लिङ्गलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वसमानाधिकरणतया असं-
 भवातिप्रसङ्गासम्भवात् सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्योनयनं नियतत्वं
 प्रवेशनम् । उदाहरणविशेषत्वमादायातिप्रसङ्गधारणायवच्छेदकत्वा-
 न्तम् । आदिषवात्पञ्चमीविभक्तिमत्त्वानियतलिङ्गविषयकज्ञानजनक-
 त्वनियतावच्छेदकरूपवत्त्वादिपरिग्रहः । रूपान्तरेति । यद्यपि निवृत्त-
 स्यापि रूपस्यापरिचयादन्तरपदमनर्थकम्, तथाप्यात्माश्रयमयेन त-
 थाविधिरूपान्तरपरिचयोऽपेक्षणीयः । तच्च । रूपमनुमित्यन्यूनानति-
 रिक्तविषयकशाब्दधीजनकवाक्यस्यादिकमेव, तथाच तस्यैव तद्वद-
 कस्य लक्षणस्यसम्भवाद्यर्थविशेषणता । न च तस्य विशेषपाद्यकत्वा-
 द्वा व्यर्थविशेषणतेति वाच्यम् । प्रतिज्ञात्वेनेतत्त्वसाधारणस्यावयवताव-
 च्छेदकत्वस्य दुर्बलतया विशिष्य तन्निवेशस्यावश्यकत्वादित्येतल्ला-
 भापान्तरपदम् । अत्र च साध्यादिभेदेनाभिन्नं प्रतिज्ञात्वं यद्यवच्छेद-
 कत्वेन निविश्यते तदा तस्य प्रकृतसाध्यविषयकत्वनियतत्वासम्भवा-
 द्वाप्राप्तिः । यदि च साध्यादिभेदेन भिन्नं तत्तदा यादृशसाध्यप-
 क्षकप्रतिज्ञायां प्रकृतलिङ्गबोधकत्वं नियतं तत्राव्याप्तिरित्यपि दूष-
 णं शक्यम् ॥

इति नादाध्यायमवयवग्रन्थे प्रतिज्ञालक्षणम् ।

साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इत्याकाङ्क्षायां साधनता-
व्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितम्, अन्यथाऽनाका-
ङ्क्षाभिधाने निग्रहापत्तेः लोके तथैवाकङ्क्षानिवृत्तिरि-
ति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः । हेतुत्व-
ञ्चानुमितिकरणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञान-
जनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छ-
ब्दत्वम् ।

(दी०) अनुमितीत्यादि । जनकान्तं न्यायावयवार्थकम् ।
निगमनवारणाय साध्याविषयकेत्यादि । साध्याविषयत्वञ्च प्रकृ-
तहेतुतावच्छेदकानच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेन पू-
र्वोपदर्शितसाक्षात्परम्परासाधारणप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन वा तेन
पूर्वोपदर्शितहेतौ नाव्याप्तिः । इदं न दण्डाज्जातं दण्डसंयोगा-
जन्यद्रव्यत्वात् अयं न घृणादालोकवान् आर्द्रस्थनशून्यत्वादि-
त्यादौ व्यतिरेकषुदाहरणस्य हेतुत्वपक्षकसाध्यान्वितस्वार्थबो-
धकेदम्पदशालिन उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति ।
तदर्थश्च प्रकृतसाध्यान्वयबोधनसमर्थोपास्थितिजनकहेतुविभक्ति-
मत्त्वम् । हेत्विति सम्पातायातम् ।

यदि च पर्वते पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया
अभावस्य साध्यत्व हेतुत्वञ्च सिषाधविषया च न्यायप्रयोग-
स्तत्र यथा तादृशज्ञानाभावादुत्पन्न ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि
व्यतिरेकेषुदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते, तदानयवान्तरोपास्थिता-
र्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्ववक्तव्यम् । उदाहरणान्यत्वेन
वा विशेषणीयम् ।

कोचित्तु साध्यविषयकधीजनकत्वानियतहेतुविभक्तिमत्त्वनिय-
तावयवतावच्छेदकूपत्वं समुदितलक्षणार्थ इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(पा०) निगमनवारणायेति । प्रतिज्ञोदाहरणोपनयनविशेषाणां विषयक्षणीयहेतुविभक्तिमत्त्वविशेषणेन चारणसम्भवाच्च तदुक्तम् । ननु साध्याविषयकबोधजनकत्वनिवेद्ये बहिमान्वाहिसामग्रीमत्त्वादित्या युक्तदेतायन्यासितरत आह साध्याविषयकत्वं चेति । बहिर्भावेनेति । विषयक्षणीयमिति शेषः । साध्यांशोपादानं हेतुविभक्तिमत्त्वदलसाधं कथाय । एतत्कल्पे तादृशसाध्याविषयकत्वप्रतियोगिकोद्री साध्यां शमुपादाय दलान्तरोपादानं प्रक्षालनाद्धीत्यादिभ्यामेव सन्दर्भवि रूढमतः कल्पान्तरमाश्रयते पूर्व्वेति । तस्माद्बहिमानित्यादिनिगमने मरवर्षांशे एव साध्यांशस्य विशेषणतयाऽतिव्याप्तिरतः साक्षात्परम्परासाधारणेति । तथाच तत्रापि परम्परया साध्यस्य पक्षविशेषणत्वाच्च दोषः ।

हेतुत्व प्रमेयं प्रमेयादिरयादौ प्रमेयत्वादिसाध्यके हेतुत्वव्यवेऽव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतसाध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणत्वाच्च पूर्व्वोपदर्शितमिति । प्रकृतपक्षसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधे यादृश पक्षांशे साध्यस्य विशेषणत्वं तादृशेत्यर्थः । तच्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाच्चवच्छिद्य साक्षात्पक्षनिरूपित पक्षांशेऽभेदादिसम्बन्धेन विशेषणतापक्षसम्बन्धादिनिरूपितं च, तादृशविशेषणतारमकसाध्यविषयतादून्यत्वं समुद्दितार्थः । अयं बहिमान् बहिर्मादवृत्तिधर्मशून्यत्वादि-त्पादौ हेतावस्थासिक्कारणाय प्रकृतेति पक्षतावच्छेदकावच्छिद्यार्थकमा न चैवमनुपपन्नपक्षे निगमनजन्यबोधे साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिद्यविशेषणतयाऽतिव्याप्तितादवस्थपमिति वाच्यम् । अननुपपन्नपक्षे पक्षमुपययिशेष्यतानिरूपितप्रकारतापक्षत्वरूप पक्षविशेषणतापक्षत्वं यदि निवेद्यते तदा पक्षतावच्छेदकावच्छिद्यत्वाविवक्षणेऽपि तस्मादि-तरेभ्यो भिद्यते इत्यादिनियमनादावतिव्याप्तेरशक्यपारिहारतया एतत्कल्पस्यानुपपन्नपक्षाभिप्रायकत्वात् ।

अयं धूमामाधवाच्चरूपमावादित्यादौ यो धूमवान्स्त्व बहिर्मा-नित्यादिव्यतिरेकयुदाहरणस्य यथाश्रुतहेतुविभक्तिमत्त्वविशेषेनापि चारणसम्भवाद्बिषयक्षणीयस्य प्रकृतसाध्यान्वयबोधनसामर्थ्योपस्थितिजनकहेतुविभक्तिमत्त्वस्य व्यावृत्तिरूपमाह इदमिति । ७५
णस्य साध्याविषयकत्वरक्षणायामाधसाध्यकानुधावनम् । हेतुविभक्ति-पदस्य व्यापकत्वरूपहेतुत्वबोधकविभक्त्यर्थकत्वे प्रथमोदाहरणे नाति

व्याप्तिः-तत्र 'जनिध्रात्वर्थोत्पत्त्यन्वितप्रयोज्यत्वस्यैव पञ्चम्यर्थत्वात् ।
अतः स्थलान्तरमाह अयमिति । व्यतिरेक्युदाहरणस्येति । यद्-
ण्डाज्जातं तद्दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वाभाववत् यो धूमादालोकवान्
आर्द्रेन्धनवानित्याकारकस्येति शेषः । साध्याविषयकत्वरक्षायै
व्यतिरेकिपर्यन्तानुधावनम् । यद्यप्यन्वय्युदाहरणस्य साध्यविषय-
कत्वेऽपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याविशेषणकत्वादतिव्याप्तिस्त-
द्वस्थैव द्वितीयकल्पे तथापि प्रथमकल्पेऽपि व्यावृत्तिघटनायाभावा-
त्साध्यकव्यतिरेक्यनुसरणम् । तत्र तादृशादाहरणस्य साध्यान्वित-
स्वार्थबोधकपदशालित्वानिवेशनेनैव चारणसम्भवात् । तादृश-
विभक्तिपर्यन्तस्य व्यावृत्तिस्थलमाह हेतुत्वपक्षकंति ॥ साध्या-
न्वितेति । निगमनोपस्थाप्यसाध्यान्वितेत्यर्थः । विशेषणतया
साध्यान्वितस्याविवक्षणादिति भावः । न चोपनये व्याप्तिघटक-
तया साध्यविषयकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिः प्रसज्यते, अनुपपन्नपक्षे
निगमनोपस्थाप्यसाध्येन सममिदं पदार्थस्य हेतुत्वस्यानन्वयाद्यावृ-
त्तिदानस्याननुपपन्नपक्षाभिप्रायकतयाऽननुपपन्नपक्ष च निरुक्तविषय-
तावहिर्भूतसाध्यविषयताशून्यत्वस्यैव साध्याविषयकत्वपदार्थतया
पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । उ-
पनयपदस्य इतरत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वेत्याकारकासाय-
साध्यकव्यतिरेक्युपनयपरत्वात् ।

१. प्रकृतसाध्येति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थभानप्रयोजकाकांक्षादि-
मज्जेतुावभक्तिमत्त्वमित्यर्थः । उपदर्शितस्थले धूमज्ञानशाप्यालोका-
भावादिरूपसाध्यांशे पञ्चम्यर्थान्ध्यान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

२. नन्वेवं हेतुपदमनर्थकं साध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिशालिनो हे-
त्वतिरिक्तावयवस्य साध्यविषयकतानियमेनातिप्रसङ्गानवकाशात् । न च
पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वविवेशपक्षे ज्ञानादिसाध्यके य इच्छ-
ति स जानातीत्युदाहरणे ज्ञानादिरूपसाध्यान्वितस्वार्थबोधकाख्यात-
विभक्तिशालिनि विशेषणविभक्तेरभेदार्थरूपत्वमते प्रमेयत्वादपक्षक-
प्रमेयत्वादिसाध्यकोपनये पक्षीभूतसाध्यान्विताभेदबोधकप्रथमावि-
भक्तिशालिनि चातिव्याप्तिवारणाय हेतुपदोपादानमावश्यकमिति
वाच्यम् । पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे हेतुपदोपादा-
नेऽपि (यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा धूमाद्वह्निमन्महानस-

(गा०) निगमनवारणायेति । प्रतिबोधादहरणोपनयनविशेषाणां
वियक्षणीयहेतुविभक्तिमत्त्वविशेषणेन धारणसम्भवात् तदुक्तम् । ननु
साध्याविषयकयोधजनकत्वनिवेशे वह्निमान्वहिसामग्रीप्रत्यादित्या-
पुक्तहेतावत्यातिरत आह साध्याविषयकत्वं चेति । वह्निभविणेति ।
विवक्षणीयमिति शेषः । साध्यांशोपादानं हेतुविभक्तिमत्त्वदलसाध-
क्याप । एतत्कल्पे तादृशसाध्याविषयकत्वप्रतियोगिकोटी साध्यां
समुपावाय बलान्नरोपादानं 'प्रकालनाडी'त्यादिन्यायेन सन्दर्भवि-
रुद्धमतः कल्पान्तरमाश्रयते पूर्व्वेति । तस्माद्वह्निमानित्यादिनिगमने
मत्स्यर्थांशे एव साध्यांशस्य विशेषणतयाऽतिव्याप्तिरता साक्षात्-
परम्परासाधारणेति । तथाच तथापि परम्परया साध्यस्य पक्षविशे-
षणत्वात् दोषः ।

हेतुत्व प्रमेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादिसाध्यके हेत्यवयवेऽव्या-
प्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतसाध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणत्वात्त-
पूर्व्वोपशंशेति । प्रकृतपक्षसाध्यकप्रतिज्ञाजन्यबोधे यादृशं पक्षांशे
साध्यस्य विशेषणत्वं तादृशोत्तरं । तच्च साध्यतावच्छेदकसम्-
भवाप्यच्छिन्नसाक्षात्पक्षनिरूपित पक्षांशेऽभेदादिसम्बन्धेन विशेष-
णतापक्षसम्बन्धादिनिरूपित च, तादृशविशेषणतामकसाध्यविषय-
ताशून्यत्वं समुदितार्थः । अयं वह्निमान् वह्निमदवृत्तिधर्मशून्यत्वावि-
त्यादौ हेताऽव्याप्तिवारणाय प्रकृतेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम् ।
न चैवमनुपङ्गपक्षे निगमनजन्यबोधे साध्यस्य पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेषणतादतिव्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । अननुपङ्गपक्षे
पक्षमुद्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापक्षस्वरूपं पक्षविशेषणतापक्ष-
यदि निवेश्यते तदा पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविवक्षणेऽपि तस्मादि-
तरेभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनादावतिव्याप्तेरसम्भवोऽस्ति । एत-
त्कल्पस्थानुपङ्गपक्षाभिप्रायकत्वात् ।

अयं धूमाभाववान् वह्नयमावादित्यादौ यो धूमवान्स वह्निमा-
नित्यादेर्न्यतिरेकयुदाहरणस्य यथाश्रुतहेतुविभक्तिमत्त्वनिवेशोनापि
धारणसम्भवादिवक्षणीयस्य प्रकृतसाध्यान्वयबोधनक्षमाद्योपदिष्ट-
तिजनकहेतुविभक्तिमत्त्वस्य न्यावृत्तिस्थलमाह इदमिति । -
णस्य साध्याविषयकत्वरक्षणायामावसाध्यकानुधावनम् । हेतुविभक्ति-
पदस्य क्वापक्षरूपहेतुबोधकविभक्त्यर्थकत्वे प्रथमोदाहरणे नाति

व्याप्तिः-तत्र जनिघात्वर्थोत्पत्त्यन्वितप्रयोज्यत्वस्यैव पञ्चम्यर्थत्वात् ।
अतः स्थलान्तरमाह अयमिति । व्यतिरेक्युदाहरणस्येति । यद्-
ण्डाज्जातं तदण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वाभाववत् यो धूमादालोकवान्
स आर्द्रेन्धनवानित्याकारकस्येति शेषः । साध्याविषयकत्वरक्षायै
व्यतिरेकिपर्यन्तानुधावनम् । यद्यप्यन्वय्युदाहरणस्य साध्यविषय-
कत्वेऽपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्याविशेषणकत्वादतिव्याप्तिस्त-
दवस्थैव द्वितीयकल्पे तथापि प्रथमकल्पेपि व्यावृत्तिघटनायाभावा-
त्साध्यकव्यतिरेक्यनुसरणम् । तत्र तादृशादाहरणस्य साध्यान्वित-
स्वार्थबोधकपदशालित्वनिवेशनेनैव चारणसम्भवात् । तादृश-
विभक्तिपर्यन्तस्य व्यावृत्तिस्थलमाह हेतुत्वपक्षकंति ॥ साध्या-
न्वितेति । निगमनोपस्थाप्यसाध्यान्वितेत्यर्थः । विशेषणतया
साध्यान्वितस्याविवक्षणादिति भावः । न चोपनये व्याप्तिघटक-
तया साध्यविषयकत्वसंस्थाप्राप्तिव्याप्तिः प्रसज्यते, अनुपपन्नपक्षे
निगमनोपस्थाप्यसाध्येन सममिदं पदार्थस्य हेतुत्वस्यानन्वयाव्यावृ-
त्तिदानस्याननुपपन्नपक्षाभिप्रायकतयाऽननुपपन्नपक्ष च निरुक्तविषय-
तावहिर्भूतसाध्यविषयताशून्यत्वस्यैव साध्याविषयकत्वपदार्थतया
पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । उ-
पनयपदस्य इतरत्त्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वेत्याकारकाभावा-
त्साध्यकव्यतिरेक्युपनयपरत्वात् ।

प्रकृतसाध्येति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थभानप्रयोजकाकांक्षादि-
मद्वेतुावभक्तिमत्त्वमित्यर्थः । उपदर्शितस्थले धूमज्ञानज्ञाप्यालोका-
भावादिरूपसाध्यांशे पञ्चम्यर्थानन्वयाप्राप्तिव्याप्तिरिति भावः ।
नन्वेवं हेतुपदमनर्थकं साध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिशालिनो हे-
त्वतिरिक्तावयवस्य साध्यविषयकतानियमेनातिप्रसङ्गानवकाशात् । न च
पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे ज्ञानादिसाध्यके य इच्छ-
ति स जानातीत्युदाहरणे ज्ञानादिरूपसाध्यान्वितस्वार्थबोधकाख्यात-
विभक्तिशालिनि विशेषणाविभक्तेरभेदार्थकत्वमते प्रमेयत्वादिपक्षक-
प्रमेयत्वादिसाध्यकोपनये पक्षीभूतसाध्यान्विताभेदबोधकप्रथमावि-
भक्तिशालिनि चातिव्याप्तिवारणाय हेतुपदोपादानमावश्यकमिति
वाच्यम् । पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे हेतुपदोपादा-
नेऽपि, (यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा धूमाद्वह्निमन्महानस-

मिति) दर्शितसदृष्टान्तोदाहरणातिव्याप्तेर्वारणायोपदर्शितसाक्षात्पर-
 म्यसाधारणप्रकृतपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वस्या-
 वश्यं नियेशनीयतया तादृशोदाहरणोपनययोस्तथाविधसा-
 ध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वविरहेणातिप्रसङ्गानवकाशादित्यत
 आह हेत्विति । इदमुपलक्षणम् । पक्षविशेषणतया सा-
 ध्याविषयकत्वनिवेशकल्पे विभक्तिमत्त्वमपि नोपादेयम्-तत्कल्पस्या-
 नुपपन्नपक्षपरतया तत्पक्षे उपनयस्य निगमनैकवाक्यताविरहेण
 साध्यान्वितस्वार्थबोधजनकपदशालित्वाभावादुपदर्शितविभक्तिपदव्या-
 पृत्तेरनुपपन्नपक्षेऽसङ्गतत्वेत्तत्कल्पे व्यावृत्त्यभावादिति केचित् ।

वस्तुतोऽनुपपन्नपक्षेऽपि उपनयस्थस्यैव पक्षबोधकेवंपदस्य निग-
 मनघटकीभूतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकतया तादृशबोधे च प्रयोजना-
 स्तरविरहेण स्वजन्यरथानिवेशावुपनये विभक्तिपदव्यावृत्तिः सम्भ-
 वतीत्यवधेयम् ।

ननु प्रथमसाध्याविषयकत्वनिर्वचनपक्षे पर्वतः पर्वताभिन्नत्वप्र-
 कारकज्ञानाभावाच्च तादृशज्ञानाभावात् यः पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते
 स पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते यथा पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाभावाद्दुःप-
 ञ्ञं ज्ञानमित्यादौ विशेष्यतासम्यग्भावच्छिद्यप्रतियोगिताकाभाव-
 साध्यकहेतुकम्यतिरेकपुदाहरणेऽतिन्यासिः । तत्र हेतुतावच्छेदकवि-
 शिष्टहेतुविशिष्टहेतुविषयतान्तर्भूताया एव साध्यविषयतायाः
 सत्त्वात् साध्याभूततादृशाभावान्वितस्वार्थबोधकपञ्चमीविभक्तिमत्त्वा-
 च्च, प्रथमकल्पे साध्ये पक्षविशेषणतापन्नत्वानिवेशात् दृष्टान्तो-
 पस्थाप्यस्य तादृशसाध्यस्य पक्षमन्वितस्याकिञ्चित्करत्वादित्यत
 आह यदि चेति । सियाधायिपया न्यायप्रयोगस्य सविवावृत्तया
 यदि चेत्पुक्तम्, तस्य च इत्युच्यते इत्यनेनान्यथ । समवायसम्बन्धा-
 वच्छिन्नभावायस्य साध्यत्वे ज्ञानस्य समवायेन ज्ञानरूपप्रतियोग्यनिधि-
 करणतया न व्यतिरेकदृष्टान्तस्यसम्भव इति विशेष्यतवेत्युक्तम् । अ-
 त एव महानसत्त्वप्रकारकज्ञानाभावा उपेक्षितः विशेष्यतयापि ज्ञान-
 स्य तादृशज्ञानवत्त्वाभावात् । साध्यस्य हेतुतायामेव हेतुत्वविशेष-
 णतापन्नताविधसाध्यविषयतायाः हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुवि-
 षयितान्तर्भावः सम्भवतीति तदाहरः । ज्ञानाभावात्पुनरिति । अ-
 ससर्गाग्रद्विषया तादृशज्ञानाभावायस्य पर्वतत्वप्रकारकज्ञानोत्पाद-

कत्वं बोध्यम् । व्यतिरेकिपर्वतानुधावनं विशिष्टविषयतावदिर्भूतसा-
ध्यविषयत्वाभावनिर्वाहाय । प्रकृतसाध्ये विशेषणतयाऽन्वितो यः
स्वार्थस्तद्वोधकत्वं च दर्शितहेतुत्वपक्षकोपनयस्येदपदस्य नास्ती-
ति तद्विवक्षणे विभक्तिपदवैयर्थ्यमिति विशेष्यविशेषणसाधारणमे-
वान्वितत्वं निवेशनीयमित्युक्तोदाहरणबोधे पञ्चम्यर्थस्य साध्य-
विशेष्यत्वेऽप्यतिप्रसङ्ग एवेत्यभिप्रायः ।

अवयवान्तरेति । स्वभिन्नावयवघटकपदजन्योपस्थितिसङ्कारेण
वा तत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वमित्यर्थः । तेन तादृशसा-
ध्यस्य प्रतिज्ञाद्यवयवघटकपदोपस्थापितत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । न चै-
वमनुपङ्गपक्षे साध्याविषयकत्वविशेषणमनर्थक निगमनस्य तत्पक्षे
उपनयेनैकधाक्यताविरहेण स्वाघटकपदोपस्थापितार्थान्वितार्थबोधक-
त्वविभक्तिमत्त्वाभावात् व्यावृत्त्यसङ्गतेरिति ध्याव्यम् । चैत्रः पञ्चति पा-
ककृतिसामग्रीमत्वादित्यादौ पाककृत्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायां हेत्वव-
यवस्थपञ्चमुपस्थाप्यहेतुत्वान्वितस्वार्थबोधकाख्यातविभक्तिमत्त्वाद्-
तिव्याप्तिवारणाय साध्याविषयकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात्, प्रथमरी-
त्या साध्याविषयकत्वनिर्वचनस्याननुपङ्गपक्ष इवानुपङ्गपक्षेऽपि सम्भ-
वात्, अननुपङ्गपक्षे एवेयं विवक्षा, अनुपङ्गपक्षे तूदाहरणान्यविशेषणे-
नानुपदमुक्तादाहरणं धारणीयमित्यपि वदन्ति ।

साध्यघटितार्थबोधकोक्तहेताव्याप्तिं हेतुविभक्तिमदुक्तोदाहर-
णेऽतिव्याप्तिं च प्रकारान्तरेण धारयतां मतमाह केचिद्विधिः । नि-
गमने हेतुविभक्तिनैयत्यात्तत्वातिव्याप्तिवारणायनियतान्तम् । हेतुत्व-
स्यापि साध्यबोधकोक्तहेतुवृत्तितयाऽसम्भय इति असामानाधिक-
रण्यमुपेक्ष्यानियतत्वानुधावनम् । उदाहरणोपनययोः साध्याविषयक-
बोधजनकयोरपि सम्भवादुदाहरणोपनयसामान्यवारणाय नियता-
न्तम् । हेतुविभक्तिमदर्शितोदाहरणवृत्त्युदाहरणत्वमादायातिप्रसङ्गवार-
णाय सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य नियतत्वनिवेशनम् । विभक्तिमत्त्वमनु-
पादेयं हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वनिवेशनेवानतिप्रसङ्गात् । हेतुत्वप्रति-
पादकपदवत्त्वनैयत्यार्थप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वनैयत्ययोर्वैकल्पिकमुपा-
दानम् वा । तत्र च द्वितीयकल्पे विशेषणविभक्तेर्निरर्थकत्वाभिप्रायेण
उदाहरणविशेषत्वमादाय उक्तोदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणायवयवताव-
च्छेदकेति । तच्चिन्त्यमिति । चिन्तावाञ्छं पूर्ववत् ।

(चि०) हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्त्यायावयवत्वं वा उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्राक्यत्वं वा ।

(दी०) हेतुत्वप्रतिपादकेति । विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति । तस्मादितरभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च । घटो दण्डाद्वह्निर्धूमादित्यादिका तु न प्रतिज्ञा तददृष्टेस्तदात्मनश्च तद्धर्मव्यापकत्वायोगात् सम्प्रदायविरोधाच्च तेन तत्रत्यानिगमने नातिव्याप्तिरिति भावः ।

उदाहरणेति । कचिज्जिज्ञासानुत्पादेऽपि तद्योग्यतासत्त्वाज्ञाव्याप्तिः । अनुक्तोदाहरणस्थलेऽपि तादृशयोग्यतासत्त्वान्न्यायावयवेति । उदाहरणत्वञ्चेह न न्यायगर्भं वैयर्थ्यात् ।

साध्याविषयेत्यादि । अयं न दण्डादण्डसंयोगान्न्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय साध्याविषयेत्यादिव्याख्यातार्थकम् । उपनयविशेषणवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति ।

हेत्विति हेतुत्वबोधकार्यकं हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादेयम् । उपनयस्य चान्तेऽनुसन्धीयमाना प्रथमैवान्तः । एवं दण्डादित्यादेः स्वपरस्यापि दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽन्वयायोगात् । कस्यचिद्वातिरेकिण उदाहरणस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणं पूर्ववत् । अत्र चार्थवद्भागस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्वं बोध्यम्, तेन निर-

र्थकतसिलन्तवद्विप्रमात इत्यादौ नाव्याप्तिः । पञ्चम्यादेस्तमिला-
द्यादेशवादिनां नये तु नानुपपत्तिगन्धोऽपि ।

केचित्तु हेतुपञ्चम्यन्तत्वं हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वम्, 'पू-
र्ववत्साध्याविषयकज्ञानजनकत्वञ्च इतरनैरपेक्ष्येण प्रकृतहेतुत्व-
विशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वम्, साध्यञ्चेह न विवक्षितं वैय-
र्थ्यादिसाहुः ।

(गा०) यथाश्रुतप्रकृतद्वितीयलक्षणार्थस्य निगमनसाधारणतया-
ऽन्यथा व्याचष्टे विभक्त्यर्थेति । विभक्तिजन्यहेतुत्वोपास्थितिद्वारा हेतु-
त्वमुख्यविशेष्यकशाब्दधीजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन हेतुत्वे
विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकत्वेऽपि न क्षतिः । निगमनव-
रणायेति । तत्र तिङ्गर्थस्य विशेष्यत्वादिति भावः । विशेष्यत्वेति ।
हेतुत्वविशेष्यकत्वस्य तत्रापि सत्त्वेन मुख्यविशेष्यतापर्यन्तानिवेशने
तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु घटो दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाघटितघटादिपक्षकनिरूपकतासंस-
र्गकदण्डादिनिष्ठहेतुतासाध्यकन्यायान्तर्गते तस्मादण्डादित्याकारक-
निगमनेऽननुपपन्नपक्षे विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यकबोधजनकेऽतिव्याप्तिरत-
आह घटो दण्डादिति । ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वस्यैव प्रकृते निवेशनीय-
तया जनकत्वरूपहेतुत्वसाध्यकप्रथमस्थले नातिव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यतो
वृद्धिपक्षकधूमनिष्ठज्ञापकतासाध्यकस्थलान्तरानुसरणम् । तदवृत्तेरि-
ति । तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगमा-
दिति भावः । तादात्म्येन स्वस्य स्वधर्मव्यापकत्वसत्त्वादाह अतदा-
त्मन इति । ज्ञाप्यताया एव नवीनमते पञ्चम्यर्थतया ज्ञाप्यत्वसाध्य-
कतादृशप्रतिज्ञा सम्भवत्येव, तथा चासम्भववारणाय लक्षणस्थहे-
तुत्वपदेनापि तादृशस्य हेतुत्वरूपार्थस्यैव विवक्षणीयतया तन्नत्य-
निगमनेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्याशक्याह सन्दर्भविरोधाच्चेति ।

न्यायानन्तर्गतस्य धूमादित्यादिभागस्य उदाहरणप्रयोजक-
जिज्ञासोपधायकत्वविरहेऽपि तत्स्वरूपयोग्यतामादायातिन्याप्ति-प्र-
सज्य न्यायावयवत्वदल सार्थकीचिकीर्णजनकतापदस्य स्वरूपयो-
ग्यतापरत्व स्फुटयति कचिदिति । अभ्युपेत्य फलोपधाननिवेशेऽपि

न्यायाययवत्यनिवेशनमावश्यकमित्याह उदाहरणत्वं चेति । वेयर्थ्या-
त्-प्रयोजनान्तराभावात् । तथाच यत्रोदाहरणान्तमेव प्रयुक्तं त
प्राप्युदाहरणप्रयोजकजिज्ञासाफलोपधानसम्भवेनातिव्याप्तिवारणाय
न्यायाययवत्यनिवेशनं जनकपदस्य फलोपधानपरत्वेप्यावश्यकमि-
ति भावः ।

चतुर्थलक्षणे प्रसिद्धप्रतिश्रानिगमनयोः साध्याविषयकत्वविशे-
षणव्यावृत्तिर्न घटते पञ्चम्यन्तत्वाभावादिति पञ्चम्यन्तनद्विशेषे वृ-
द्धावृत्तिमाह अयं न दण्डादिति । अयं दण्डादित्यादिप्रतिश्रयाः संप्र-
दायविषयकत्वं प्रागभिहितमित्यभावसाध्यकानुपाधनम् । वृद्धिमान्
षष्ठिसामग्रीमित्यादित्यादौ यथाश्रुताव्याप्तेराह व्याख्यातार्थकमिति
हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यादिनेत्यादिः । उपनयविशेषेति । साध्या-
विषयकबोधजनकाभावसाध्यकस्यतिरेक्युपनयेत्यर्थः । उदाहरणस्य
पञ्चम्यन्तस्यापि सम्भवात्तद्वारणाय उदाहरणन्यत्वस्य निवेशनीय-
तया तत् परोदाहरणसामान्यवाच्यसम्भवाद्दुपनयपर्यन्तानुपाधनम् ।
धूमादालोकाभावादिसाध्यके धूमादालोकस्यापकाभावप्रतियोगिमा-
नयमित्याद्युपनयेऽतिव्याप्तिवारकतया तत्पदसार्थक्यं बोध्यम् ।

उपनयस्य कस्याच्चिदपि पञ्चम्यन्तत्वासम्भवाद्धेतुपदवेपथ्वमा-
शङ्क्याह हेतुत्वबोधकार्यकमिति । तादृशार्थकहेतुपदस्य पञ्चमीपदस्य
च धेकृत्पिफनुपादानमित्यर्थः । तथाच हेतुत्वबोदकास्तस्य पञ्चम्यन्त-
त्वं पृथक् निवेद्य लक्षणद्वयं करणीयमित्यर्थः ।

अन्वेयं प्रथमलक्षणे हेतुत्वपक्षके तद्वोधकेदंपदान्तोपनयेतिव्या-
प्तिरित्यत आह उपनयस्य चेति । श्रूयमाणविभक्त्यन्तत्वाभावापनुस-
न्धीयमानेति । तथाच तस्या हेतुत्वबोधकत्वाभावादेव नातिव्या-
प्तिरिति भावः ।

ननु द्वितीयलक्षणे इदं द्रव्यसमवेतं गुणत्वादित्यादौ यथा दण्डा-
दित्यादिस्यपरपञ्चम्यन्तपदघटितदृष्टान्तशालिनि उदाहरणे द्वितीयरी-
त्या साध्याविषयकत्वनिर्वचनपक्षे गुणत्वाभावसाध्यके तादृशव्यतिरे-
कदृष्टान्तशालिनुदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्यत आह ययमिति । दृष्टान्तस्य
त्यत्रानुसन्धीयमाना प्रथमैवान्त इत्यनुपज्यते । अन्वयायोगादिति । प्र-
थमान्तत्वं विना समानविभक्तिकत्वाभावेन तादृशशब्दे प्रथमान्तप-
दोपस्थाप्यसाध्याभावसाधनाभाववद्भेदान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः ।

नन्वेवमपि अयं घटो न दण्डाजन्यत्वात् यो घटः स दण्डादि-
 त्यादाबुदाहरणे लक्षणद्वयातिव्याप्तिर्द्वारैव साध्याविषयकबोधजन-
 कत्वात्पञ्चम्यन्तत्वाच्चेत्यत आह कस्यचिदिति । पूर्ववदिति । अव-
 यवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वोदाहरणान्यत्वयोरन्यतर-
 विशेषणेत्यर्थः । ननु पञ्चम्यास्तसिलित्यत्र पञ्चम्या इत्यस्य पञ्चम्य-
 न्ततापक्षे पूर्वतो वह्निमान् वह्निप्रमात इत्यादिहेत्ववयवस्य तसिलन्तस्य
 हेतुपञ्चम्यन्तताविरहादव्याप्तिरित्यत आह अत्र चेति । हेतुपञ्च-
 म्यन्तत्वमिति । हेतुत्वबोधकान्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं चेत्यर्थः । अर्थवद्भाग-
 स्येति । स्वघटकार्थवद्भागपूर्वत्वाभावाच्चेतुत्वबोधकादिघटितत्वमेव
 तदन्तत्वमिह विवक्षितमिति भावः । अर्थवत्त्वं आकांक्षानिर्वाहकत्वम् ।
 तसिलं विज्ञापि तत्पूर्वपञ्चम्यैव प्रकृतान्वयबोधोपयिकाकांक्षानिर्वा-
 हान्न तसिलादेराकांक्षानिर्वाहकत्वं, न तु किञ्चिदर्थवाचकत्वं तत् त-
 सिलादेरवाचकत्वेऽपि तद्व्यघटकप्रत्येकवर्णानां वाचकत्वात् एकाक्ष-
 रकोशेन समस्तवर्णानां वाचकताबोधनात् । उक्तसूत्रे पञ्चमीपदस्य
 पष्ठ्यन्तत्वमपि सम्भवतीत्यभिप्रायेण यथाश्रुतस्यैव साधुतां समर्थः
 यति पञ्चम्यादेरिति । नानुपपत्तीति । तथासति तसिल एव हेतुत्व-
 प्रतिपादकत्वात् पञ्चमीत्वाच्चेति भावः ।

तसिलादेः पञ्चम्यनादेशतापक्षे उक्तहेतावव्याप्तिवारणाय पञ्च-
 म्या अन्तत्वमविवक्षतां मतमाह केचिन्विति । हेतुत्वप्रतिपादकपद-
 शालित्वमिति । तथाच पञ्चम्यन्तत्वानिवेशात्तसिलः पञ्चम्यनादेशता-
 पक्षेऽपि न तदन्तहेतावव्याप्तिरिति भावः । ननु हेतुत्वप्रतिपादकपद-
 स्यान्तत्वाविवक्षणे दर्शितव्यतिरेक्युपनयेऽतिव्याप्तितादघस्थमि-
 त्यत आह पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकतादशपदशा-
 लित्वरूपमित्यर्थः । एवञ्च प्रथमलक्षणे तादृशस्वार्थबोधकविभक्ति-
 शालित्वं साध्याविषयकधीजनकत्वं च निरुक्तविशिष्टविषयतावहि-
 र्भूतसाध्यविषयताशून्यधीजनकत्वरूपं निविष्टम् । अत्र च तादृशहेतु-
 त्वप्रतिपादकशालित्वं साध्याविषयकज्ञानजनकत्वं च निर्वक्ष्यमाण-
 मन्यविधं प्रविष्टमिति भेद इत्यवधेयम् । पूर्वतो वह्निमानित्यादिन्यायान्त-
 र्गतप्रतिज्ञादेः निर्वीच्यसाध्याविषयकज्ञानजनकताशालिनो वारणाय
 हेतुत्वप्रतिपादकपदोपादानम् । वह्नेर्द्रव्यत्ववान् वह्निमान् हेतुत्वं प्रमेयमि-
 त्यादिप्रतिज्ञादाघातिव्याप्तिवारणाय विशेषणतया साध्यान्वितत्व-

निवेशेनेऽपि सुन्दरवह्निमत्सधर्मा पर्वतो वह्निमानित्यादावितिव्याप्ति-
वारणाय तदावश्यकत्वम् । न चेवमप्यालोकावह्निमतः सधर्मा पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादावितिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्रापि विवक्षणीयप्रकृत-
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वनिशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजन-
नकत्वस्याक्षतत्वादिति वाच्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेत्यस्य प्रकृतहेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकार्यकत्वात् ।

यथाश्रुतं साध्याविषयकज्ञानजनकत्वम् अयं वह्निमान् वह्निसामग्री-
मत्त्वादित्यादिन्यायस्थले हेत्ववयवेऽप्यापकं पूर्वनिरुक्ततन्निवेशे च सा-
ध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्ये विशेषणे हेतुत्वप्रति-
पादकेत्यस्य वैयर्थ्यम् प्रतिपाद्यां निरुक्तसाध्याविषयकज्ञानजनकत्वामा-
वादेय वारणादतः साध्याविषयकज्ञानजनकत्वमन्यथा निर्दिष्टा सा-
ध्येति । एवञ्च पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायाः साध्यविषयकधीजन-
कत्वोऽपि इतरनैरेपेक्षेण हेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकतया सा-
ध्याविषयकेत्यादिनाऽवारणात् हेतुत्वप्रतिपादकत्वं पदविशेषणमर्थ-
घनमिति हेत्ववयवस्यापि प्रतिज्ञासहकारेण हेतुत्वविशिष्टसाध्यवि-
षयकज्ञानजनकतयाऽसम्भववारणाय इतरनैरेपेक्षेणेति । स्वाघट-
कपदासहकारेणार्थकम् अजनकत्वस्य प्रतियोगिनि विशेषणमात्रा-
च्च स्येतराऽयवाजन्यहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकं यत्तद-
न्यथमिति समुदितार्थः । अथ जनकपदस्य जनकतावच्छेदकधर्मप-
र्याप्त्याध्वपक्षेनेव हेत्ववयवस्य मात्रासहकारेण तादृश-
बोधजनकत्वेऽपि तादृशधर्मपर्याप्त्याध्वसमुदायमेवस्याक्षततया
इतरनैरेपेक्ष्याप्रपञ्चेऽपि लक्षणसमन्वय इति चेत्, तर्हि तादृशप-
र्याप्तिनिवशलाभायेव तदभिधानम् । अथ धूमाद्वह्निमान् धूमाद्वह्निम-
तोऽन्यथावर्तमानधर्मादित्यादिहेतौ धूर्मानेहेतुविशिष्टसाध्यवि-
षयकज्ञानजनकस्य मद्ब्रह्म प्रकृतेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशिष्टत्वार्थकम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वमित-
राविशेषणतयाऽयमाहिन एव ज्ञानस्य इतरनैरेपेक्षसदनुवाक्येन जन-
नासादृशहेतुत्वप्रकारकज्ञानसामान्याजनकत्वस्यैव सकलहेत्ववयव-
साधारण्यात् साध्यांशोपादानमनर्थकमिति तत्परित्यजति साध्यं वे-
ति । अत्र च साध्याजनस्वार्थबोधकत्वनिर्देशोऽपि हेतुत्वपक्षक्याति-
रेक्युपपत्तये साध्यातिवस्त्यार्थबोध स्वजनयतानिर्देशोऽनुपपन्नक्षे सा

ध्यान्वितपक्षबोधस्योपनयाजन्यतया तद्वारणेप्यननुपङ्गपक्षे निग-
मनोपस्थापितसाध्यान्वितहेतुत्वबोधकेदंपदशालिन्यतिव्याप्तिः । न
च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वनि-
वेशात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गोत्वाभावनिष्ठं हेतुत्वं सास्नाभा-
ववत् गोत्वाभावादित्यादिन्यायान्तर्गतोपनये तथाप्यतिव्याप्तिवारणा-
सम्भवादनुपङ्गपक्षेप्युक्तन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञायामतिव्याप्तेश्च । विशेषण-
तया साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेद्य तद्वारणे साध्यान्वितेत्यत्र
साध्यांशवैयर्थ्यम् । अनुपङ्गपक्षेप्युपनयस्थेदंपदार्थस्य कुत्रापि विशे-
षणताविरहात् (पदान्तरोपस्थापितन प्रकृतहेतुना साक्षाद्विशेषितहे-
तुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं निवेद्योक्तविशिष्टहेतुत्वपक्षप्रतिज्ञोपनय-
योर्वारणेऽपि) प्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध्याविषयकज्ञानजनकत्वनिवेशेने-
षोपपत्तो नञव्यत्यासस्य इतरनैरपेक्ष्येणेत्यभिधानस्य चाकिञ्चित्क-
रत्वमित्यस्वरसः ॥

(चि०) पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्य-
त्वं वा, हेतुपदेन ज्ञानलक्षणात् । अन्यथा लिङ्गस्याहे-
तुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात् तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः ।

अनुमितिहेतुज्ञानकारणधूमवत्त्वादिति शब्दजन्य-
ज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजन-
कवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये । जातिं विना केन रूपेण
ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि
जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहादित्यपरे । अन्व-
यव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञानजनकहे-
तुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमन्वयिहेतु-
त्वम् । एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपाद्-
व्यतिरेकिहेतुत्वम् । अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षा-
प्रयोजकतथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकिहेतुत्वम् ।

यदा पक्षसपक्षसतो विपक्षासतो हेतुवचनमन्व-

यद्यतिरेकि । अत्यन्ताभावाप्रतिपोगिसाध्यसमानाधिकरणपक्षसहेतुवचनं केवलान्वायि ।

यदा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् । एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणम् । कथायां धूमादिस्थेय प्रयोक्तव्यं न तु धूमवन्वादिति मनुष्यो व्यर्थत्वात् ।

(दी०) पञ्चम्यन्तेति । अनुमितिपरवाक्यत्वं-अवयवत्वम् । हेतुत्वादौ पञ्चमी लाक्षणिकी । वृक्षाद्विभजत इत्यादौ लाघवेनावाधित्वे अवाधिमत्त्वे वा शक्तत्वात् । दृग्गनिष्ठपक्षधित्वमिव विभागानिष्ठपक्षधिमत्वमपि सम्बन्धविशेषः । स चातिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेष्ट्यम्यदेतत् । तत्सम्बन्धाग्रहे च व्यवहारः शक्तिभ्रमात् ।

वृक्षादपैति पतति इत्यादौ लाघवाद्विभागे शक्तिस्तज्जनकत्वश्च क्रियायाः सम्बन्धमन्यदाभासत इत्यपि वदन्ति । अतो निगमनेऽतिव्याप्तिरतः पञ्चम्यन्तेति । तस्मादित्यत्र च तत्पदे न कस्यना शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिः सम्भवात् । पर्वतो वह्निपान् वह्निसामग्रीमान् वा तस्मादित्यादिकन्तु न न्यायमयोगः सम्बन्धापविरोधात् इति वदन्ति ।

(गा०) पञ्चम्या लाक्षणिकत्वं व्ययस्थाप्य तद्व्ययेन निगमनेऽतिव्याप्तिं प्रसज्यन् पञ्चम्यन्तपदं सार्धक्यमिति हेतुत्वादायिति । हेतुत्वं-जनकत्वम्, आदिना सापेक्षपरिमितम् । जनकत्वोपादानं दृष्टान्तविधया । गुरुशरीरं तत्क्रियानाभयत्वे सति तज्जन्यविभागाध्यायकूपमपादानत्वं वा दृष्टान्तविधया आदिपदमाह्वम् । हेतुत्व सापेक्षमेव । तर्हि कुत्र तज्जकारित्यपेक्षायामाह वृक्षादिति । इत्यादौ इत्यादिकावयस्थपञ्चमीमतिपाद्ये । विनिगमनाविरहं निराकरोति

लाघवेनेति । वृक्षादिनिष्ठावधित्वस्यै निरूपकतासम्बन्धेन विभागेऽन्वयसम्भवेऽपि न वृक्षादित्यादौ वृक्षादिनिष्ठाया अवधितायाः आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृक्षाद्यवधिरूपविभागेऽपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गाभियां बोधोपगमासम्भवात् वृत्त्यनियामकनिरूपकतासम्बन्धस्य वाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्विभागनिष्ठं वृक्षादिनिरूपितमवधिमस्त्वमेव पञ्चम्या प्रतिपाद्यत इति नव्यमतानुसारेणाह अवधिमस्त्वेवेति । नन्ववधिमस्त्वमवधितानिरूपकत्वमेव तत्र वृक्षादेरवधितायामेवान्वयस्योपगमस्तव्यतया एकदेशान्वयः, निरूपकत्वं च तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमिति ज्ञापकत्वापेक्षया गौरवं चेत्त्यत आह द्रव्यनिष्ठमिति । सम्बन्धविशेषः—अवधिमन्निष्ठो अवधिनिरूपितः सम्बन्धविशेषः - । अवधिमस्त्वमेव स्वरूपसम्बन्धविशेषः तन्निरूपकत्वमेवावधित्वमिति वैपरीत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमनाविरहादिति भावः । अन्यदेतदिति । अनतिरिक्तत्वेऽपि अवधितात्वादेरनुगमकधर्मस्यानुगतप्रतीत्यनुरोधेनावश्यकत्वात्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे लाघवादिति भावः । नन्ववधित्वादावेव पञ्चम्याः शक्तौ ज्ञापकत्वादाववधित्वादिसम्बन्धरूपवृत्त्यग्रहे पञ्चम्या ज्ञापकत्वग्रहासम्भवात्तत्प्रत्यायनेच्छया पञ्चमीप्रयोगो न स्यादित्यत आह तदिति । ज्ञापकत्वादाववधित्वादिसम्बन्धाग्रहे चेत्यर्थः । व्यवहारः—ज्ञापकत्वादिपरपञ्चमीप्रयोगः । शक्तिभ्रमात्-ज्ञापकत्वादौ शक्तिभ्रमात् । अपादानताघटकविभागत्वजात्यवच्छिन्ने शक्तिवादिनां मतमुपन्यस्यति वृक्षादिति । अपैतीति । अपैत्यर्थोऽपगमः स्पन्दमात्रं न तु विभागावच्छिन्नस्पन्दः, तर्हि त्यजितुव्यतया धात्वर्थतावच्छेदकविभागाश्रयतया वृक्षाद्यपादानस्य कर्मताप्रसङ्गात् । नाप्युत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दः वृक्षाद्भूमिं प्रयातीतिवद्वृक्षाद्भूमिमपैतीति प्रयोगप्रसङ्गात् । पततीत्यत्राधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दः स्पन्दत्वावान्तरजात्यवच्छिन्नो वा पतत्यर्थः । उभयत्र वृक्षादिनिष्ठविभागजनकत्व पञ्चमीलभ्यमेवेति प्रवृत्तिनिमित्तलाघवाद्विभागे एव तस्याः शक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं जनकत्वं कुतो लब्धव्यम् ? तदन्तर्भावेण शक्तौ च न ज्ञापकत्वाद्यपेक्षया लाघवमित्यत आह जनकत्वं चेति ।

अथ यत्तादेः स्यनिष्ठाविभागानुकूलक्रियाश्रयत्वाद्विभागमात्रस्य

पञ्चम्यर्थत्वे स्य स्वस्मात्पततीत्यादिप्रयोगः स्यादिति भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वसहित एव विभागः पञ्चम्यर्थो वाच्यः स्यनिष्ठक्रियायाः
स्थानिष्ठविभागजनकत्वेऽपि स्थानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमि-
रहाप्रोक्तातिप्रसङ्ग इति क लाघवमिति चेन्न । भेदप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वे लक्षणयैवोपपत्तिं तदन्तर्भावेण शक्यैकवचनात् तात्पर्यं
शाब्दिक्यलक्ष्ययोरपि युगपदन्वयोपगमात् । लक्ष्यार्थभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वविनिर्मुक्तौ पञ्चम्या विभागावोधकत्वव्युत्पत्तेर्न वि-
भागाभावात्तात्पर्येण स्य स्वस्मात्पततीति प्रयोगप्रसङ्गः । अथवा केवल-
विभागे पूर्वपूर्वप्रयोगाभावादेवाप्रयोगः ।

एतत्तु मेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य । पञ्चम्यर्थत्वेऽपि वृक्षा-
त्पत्रं पततीत्यत्र पत्रात्पत्रं पततीति प्रयोगो तुर्यात् पत्रान्तरानिष्ठभे-
दमादाय ततः प्रायेतत्त्वस्य पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति
पत्रनिष्ठविभागजनकत्वस्य पत्रक्रियायामवधारणः । न च भेद एव प-
ञ्चम्यर्थः तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभयनिष्ठविभागजनक-
त्वोभयसम्बन्धेन क्रियान्वयो वाच्य इति नोक्तातिप्रसङ्गः, तत्पत्रनि-
ष्ठक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभयपत्रान्तरानिष्ठविभागजनकता-
या । तत्पत्रक्रियायामसन्धेन तस्या उभयसम्बन्धेन पत्रान्तरान्वित-
भेदान्वयायोग्यादादिति वाच्यम् । पत्रान्तरानिष्ठैतत्क्रियावच्छिन्नभेद-
स्य वृक्षेऽपि सत्त्वेन तद्भेदाभयवृक्षनिष्ठविभागजनकतायाः तत्क्रि-
यायां सत्त्वेन पत्रान्तरानिष्ठभेदस्योक्तोभयसम्बन्धेन तत्क्रियान्वययो-
भ्यताया भक्षतयात् अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् ।

अथ पत्रादित्यप्रायेयतासम्बन्धेन पत्रविशिष्टो भेद उपतिष्ठते
विशिष्टस्यैव च स्वाभयनिष्ठविभागजनकत्ववर्धितोभयसम्बन्धेना-
न्वयः, विशिष्टस्याधिकरणमेव विशिष्टानिकापेतपरंपरासम्प्रभृत्तर्क-
प्रायेयत्वविशिष्टस्यैव प्रायेयतासम्बन्धेन पत्रविशिष्टस्याप्यधिकरण-
विशेषणीभूतं पत्रमेव न तु वृक्षः, अतो नोक्तोभयसम्बन्धेन पत्रविशि-
ष्टभेदस्य तत्क्रियान्वययोभ्यता भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वद्वारद्वारै-
क्यपदेन पत्रान्तरविशिष्टभेदस्यैवोपादेयत्वात्, तदुपादाने तदाभय-
पत्रान्तरनिष्ठविभागजनकत्वस्य तत्क्रियायां घटयितुमशक्यत्वादिति
चेत् । तर्हि विभाग एव शकिरन्तु, तस्यैवाप्रायेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टस्य स्वाभयानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहितजनकतास-

म्यन्धेन क्रियायामन्वय उपेयतां तावन्ताप्युक्तस्थले पत्रात्पत्रं पतती-
ति प्रयोगप्रसङ्गस्य वारणसम्भवात्, आधेयतया यत्पत्रविशिष्टविभा-
गजनकत्वं तत्क्रियायास्तादृशविशिष्टाश्रयतत्पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य तत्क्रियायामभावादित्यलमधिकेन ।

अत्र जनकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया पूर्ववदाकाशात्प-
तति न वृक्षादित्यत्रानुपपत्तिरिति विभागजनकत्वमेवार्थो वाच्य इति
क् लाघवमित्यस्वरसः ।

अत इति । निगमनस्थायंतस्मादिति पञ्चम्या लाक्षणिकत्वात् ।
निगमनवारणायैति शेषः । पञ्चम्यन्तेति । तथाच पञ्चमीपदस्य प-
ञ्चम्यन्तत्वाभावात्तात्पर्यातिरिक्तिरिति भावः । नन्वेवमपि पञ्चम्यन्तत-
त्पदस्य तादृशधूमादिपदवद्धूमादिज्ञाने लाक्षणिकत्वादुर्धारैव नि-
गमनातिव्याप्तिरत आह तस्मादित्यत्रेति । तत्पदे न लक्षणेति । न
धूमादिज्ञाने शक्तिरिह इत्यर्थः । तेन तत्पदशक्यधूमादिना तज्ज्ञा-
नस्य सम्बन्धसत्त्वाच्छक्तिज्ञानशून्यकाले शक्यसम्बन्धग्रहात् पदा-
न्तरस्येव तत्पदस्यापि तादृशार्थबोधकताया अशक्यापलापत्वाच्च
तत्पदे लक्षणायास्तथा बोधकत्वस्य च दुरपवादेऽपि न क्षतिः ।
लक्षणे च लाक्षणिकत्वं वाच्यार्थतात्पर्यराहित्यमतो निगमने तत्प-
दस्य तात्पर्यविषयीभूतधूमज्ञानलाक्षणिकत्वेऽपि नातिव्याप्तिरित्य-
वधेयम् । शक्त्यैवेति । तत्पदस्य वक्तृबुद्धिस्थवाचकत्वात् धूमादि-
ज्ञानतात्पर्येण च प्रकृते तत्पदप्रयोगेण ज्ञानस्य वक्तृबुद्धिस्थताया
आवश्यकत्वात् विशिष्टहेतुज्ञानस्याप्रकान्तत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

नन्वेवं तत्पदेन यत्र हेतुनिर्देशस्तत्र पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदा-
भावादव्याप्तिरित्यत आह पर्यत इति । वह्निमान् तस्मादित्यत्र हेतु-
भूतधूमादेरप्रकान्तत्वाद्देतोः प्रकान्ततारक्षायै बह्निसामग्रीमानिति ।
अत्र वह्निरूपहेतोः प्रकान्तत्वेन तत्पदेन स्फुटतरतत्परामर्शादिति भा-
वः । न च वह्निसामग्रीघटकर्तया हेतोर्वहेः प्रकान्तत्वेऽपि ज्ञानस्याप्रका-
न्तत्वात्तत्पदेन बोधनासम्भवः बह्नौ चायोग्यतया न हेत्वर्थान्वयसम्भ-
व इति वाच्यम् । प्रमितवह्निसामग्रीमत्त्वादेः साध्यत्वेन वह्निज्ञाना-
देरपि प्रकान्तत्वेन पञ्चम्यर्थहेतुत्वान्वयोपपत्तेः । सप्रदायाननुरो-
धिनां तथा प्रयोगो दुर्वार एवेत्यत्र लक्षणे घटन्तीत्यनेनास्वरसः
सूचितः ।

पञ्चम्यर्थे स्वं स्वस्मात्पततीत्यादिप्रयोगः स्यादिति भेदप्रतियोगि-
तायच्छेदकत्वसहित एव विभागः पञ्चम्यर्थो पाठ्यः स्वनिष्ठक्रियायाः
स्वनिष्ठविभागजनकत्वेऽपि स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्ववि-
रुद्धाप्रोक्तातिप्रसङ्ग इति क लाघवमिति चेन्न । भेदप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वे लक्षणयैवोपपत्तौ तदन्तर्भावेण शक्तेरकल्पनात् तात्पर्यं
शाच्छेदकत्वस्ययोरपि युगपदन्योपगमात् । लक्ष्यार्थभेदप्रतियोगि-
तायच्छेदकत्वविनिर्मुक्तौ पञ्चम्या विभागायोधकत्वव्युत्पत्तेर्न वि-
भागमात्रतात्पर्येण स्वं स्वस्मात्पततीति प्रयोगप्रसङ्गः । अथवा केवल
विभागे पूर्वं पूर्वंप्रयोगाभावादेवाप्रयोगः ।

यस्तुतो भेदप्रतियोगितायच्छेदकत्वस्य । पञ्चम्यर्थेऽपि वृक्षा-
त्पत्रं पततीत्यत्र पत्रात्पत्रं पततीति प्रयोगो दुर्गारः पत्रान्तरनिष्ठभे-
दमादाय ततः प्रत्येतव्यस्य पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितायच्छेदकत्वे सति
पत्रनिष्ठविभागजनकत्वस्य पत्रक्रियायामवधारणः । न च भेद एव प-
ञ्चम्यर्थः तस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याभ्यनिष्ठविभागजनक-
त्वोभयसम्बन्धेन क्रियान्वयो वाच्य इति नोक्तातिप्रसङ्गः, तत्पत्रनि-
ष्ठक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभ्यपन्नान्तरनिष्ठविभागजनकता-
याः तत्पत्रक्रियायामसत्त्वेन तस्या उभयसम्बन्धेन पत्रान्तरान्वित-
भेदान्वयायोग्यत्वादिति वाच्यम् । पत्रान्तरनिष्ठैव तत्क्रियायच्छिन्नभेद-
स्य, वृक्षेऽपि सत्त्वेन तद्भेदाभ्यवृक्षनिष्ठविभागजनकतायाः तत्क्रि-
यायां सत्त्वेन पत्रान्तरनिष्ठभेदस्योक्तोभयसम्बन्धेन तत्क्रियान्वययो-
ग्यताया अक्षतत्वात् अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् ।

अथ पत्रादित्यत्राधेयतासम्बन्धेन पत्रविशिष्टो भेद उपतिष्ठते
विशिष्टस्यैव च स्वाभ्यानिष्ठविभागजनकत्वघाटितोभयसम्बन्धेना-
न्वयः, विशिष्टस्याधिकरणमेव विशिष्टानिरूपितपरंपरासम्बन्धघटकं
पत्राधेयत्वविशिष्टस्यैव आधेयतासम्बन्धेन पत्रविशिष्टस्याप्यधिकरण-
विशेषणीभूतं पत्रमेव न तु वृक्षाः, अतो नोक्तोभयसम्बन्धेन पत्रविशि-
ष्टभेदस्य तत्क्रियान्वययोग्यता भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वदृष्टरक्षायै
स्यपदेन पत्रान्तरविशिष्टभेदस्यैवोपादेयत्वात्, तदुपादाने तदाभ्य-
पन्नान्तरनिष्ठविभागजनकत्वस्य, तत्क्रियायां घटयितुमशक्यत्वादिति
चेत् । तर्हि विभाग एव शक्तिरन्तु, तस्यैवाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थ-
विशिष्टस्य स्वाभ्यानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहितजनकतास-

म्यन्धेन क्रियायामन्वय उपेयतां तावताप्युक्तस्थले पत्रात्पत्रं पतती-
ति प्रयोगप्रसङ्गस्य वारणसम्भवात्, आधेयतया यत्पत्रविशिष्टविभा-
गजनकत्वं तत्क्रियायास्तादृशविशिष्टाश्रयतत्पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्य तत्क्रियायामभावादित्यलमधिकेन ।

अत्र जनकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया पूर्ववदाकाशात्प-
तति न वृक्षादित्यत्रानुपपत्तिरिति विभागजनकत्वमेवार्थो वाच्य इति
क्व लाघवमित्यस्वरसः ।

अत इति । निगमनस्थायंतस्मादिति पञ्चम्या लाक्षणिकत्वात् ।
निगमनवारणायेति शेषः । पञ्चम्यन्तेति । तथाच पञ्चमीपदस्य प-
ञ्चम्यन्तत्वाभावात्तातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवमपि पञ्चम्यन्तत-
त्पदस्य तादृशधूमादिपदषट्धूमादिज्ञाने लाक्षणिकत्वादुर्वारैव नि-
गमनातिव्याप्तिरत आह तस्मादित्यत्रेति । तत्पदे न लक्षणेति । न
धूमादिज्ञाने शक्तिविरह इत्यर्थः । तेन तत्पदशक्यधूमादिना तज्ज्ञा-
नस्य सम्बन्धसत्त्वाच्छक्तिज्ञानशून्यकाले शक्यसम्बन्धप्रहात् पदा-
न्तरस्यैव तत्पदस्यापि तादृशार्थबोधकताया अशक्यापलापत्वाच्च
तत्पदे लक्षणायास्तथा बोधकत्वस्य च दुरपवादत्वेऽपि न क्षतिः ।
लक्षणे च लाक्षणिकत्वं वाच्यार्थतात्पर्यराहित्यमतो निगमने तत्प-
दस्य तात्पर्यविषयीभूतधूमज्ञानलाक्षणिकत्वेऽपि नातिव्याप्तिरित्य-
वधेयम् । शक्त्यैवेति । तत्पदस्य वक्तृबुद्धिस्थवाचकत्वात् धूमादि-
ज्ञानतात्पर्येण च प्रकृते तत्पदप्रयोगेण ज्ञानस्य वक्तृबुद्धिस्थताया
आवदपकत्वात् विशिष्टहेतुज्ञानस्याप्रकान्तत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

नन्वेवं तत्पदेन यत्र हेतुनिर्देशस्तत्र पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदा-
भावादव्याप्तिरित्यत आह पर्यत इति । वह्निमान् तस्मादित्यत्र हेतु-
भूतधूमादेरप्रकान्तत्वाद्धेतोः प्रकान्ततारक्षायै बह्निसामग्रीमानिति ।
अत्र वह्निरूपहेतोः प्रकान्तत्वेन तत्पदेन स्फुटतरतत्परामर्शादिति भा-
वः । न च वह्निसामग्रीघटकतया हेतोर्वहेः प्रकान्तत्वेऽपि ज्ञानस्याप्रका-
न्तत्वात्तत्पदेन बोधनासम्भवः वह्नौ चायोग्यतया न हेत्वर्थान्वयसम्भ-
व इति वाच्यम् । प्रमितवह्निसामग्रीमत्त्वादेः साध्यत्वेन वह्निज्ञाना-
देरपि प्रकान्तत्वेन पञ्चम्यर्थहेतुत्वान्वयोपपत्तेः । संप्रदायाननुरो-
धिनां तथा प्रयोगो दुर्वार एवेत्यत्र लक्षणे वदन्तीत्यनेनास्वरसः
सूचितः ।

(टी०) यत्तु हेत्वन्वयानुरोधात् बहिमानित्यादावपि ज्ञातव्यं
 . णेति । तन्न-पञ्चम्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणयैवोपपत्तौ तत्र च
 लक्षणाया मानाभावात्, अतएवोक्तम्-‘आट्टौ सैव मतिज्ञेति’ ।
 अतएव व्याचक्षते-‘यतो द्रव्य गुणाः कर्मेत्यत्र हेतुर्गं पदासम्भ-
 वमुत्पादकत्वं ज्ञापकत्वञ्चे’ति । अतएव लोके किं बहिमदिति
 मन्त्रे तद्गृह बहिमदित्युत्तरिते कुत इति जिज्ञासा धूमवत्त्वा-
 दित्युत्तरञ्च । नहि तत्र ज्ञाने मन्त्रः येन लक्षणया ज्ञानेनोत्तर-
 येत् । न वा परकीयभाविमन्त्रानुरोधात् अजिज्ञासिताभिधानम् ।
 न वा कुत इति मन्त्रे ज्ञातमेतदित्यध्यादादर्थ-मानाभावात् ।
 दाहो दहनात् न जलात् जलं स्पर्शान् रूपात् न गन्धान्नापि
 शब्दादित्यादौ नञ् अन्ययानुरोधात् जन्यस्वरूपं हेतुमन्त्र
 जन्यज्ञानविषयस्वरूपञ्च ज्ञाप्यत्वमर्थः । एवञ्च हेतुमन्त्रे शक्ताव-
 पि ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव । न च धूमादालोकवान् पर्वतो बहिमान्
 धूमाद्बहिमतः सधर्मापर्वतो बहिमानित्यादौ मतिज्ञाया पर्वतो
 धूमाद्बहिमानित्यादौ च तत्रत्यनिगमने चातिव्याप्तिः, प्रकृतप-
 क्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधक-
 पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपठवदवयवत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

(गा०) प्रतिज्ञास्थसाध्यवाचकपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वात्प्रतिज्ञायाम-
 पि पञ्चम्यन्तपदव्यावृत्तिः सम्भवतीति मतमुपन्यस्य दूषयति यत्त्विति ।

अथ वा निगमनस्थबहयादिपदस्य बहुधादिज्ञाने लाक्षणिकतया ।
 तस्मादिति पञ्चम्या जनकत्वं जन्यत्वं वाऽर्थः, तथाच पञ्चमीमादाय
 न निगमने व्यावृत्तिसङ्गतिः-अवधित्वादेरपि जनकत्वादेरपि स्व-
 रूपसम्यन्धरूपतया विनिगमकाभावेन जन्यत्वस्यापि धाच्यत्वेन प-
 ञ्चम्या अलाक्षणिकत्वादिति धादिनो मतं दूषयति यत्त्विति । एवञ्चात्र
 जन्यत्वे शक्त्यापि ज्ञाप्यत्वे लक्षणेनैव युपसहारः सङ्गच्छते । हेत्वन्वया-
 नुरोधादिति । हेत्वर्थानुशिष्टपञ्चम्या जन्यजनकभाव एवार्थः न
 ज्ञाप्यज्ञापकभाव ‘हेतुर्ना कारणवीज’मिति कोशाद्धेतुकारणपदयोः प

र्यायतास्थितौ शोपकतार्थकताया-हेतुपदस्य कोशादावदर्शनात्, तथा प्रतिज्ञास्थवह्वादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वे मुख्यार्थस्य वह्वादे-धूम-जन्यत्वेन ज्ञाने लक्षणां विना पञ्चम्यन्तार्थान्वयानुपपत्तिः स्यादिति भावः । ज्ञानलक्षणा-वह्वादिज्ञानलक्षणा । एतत्पक्षे तस्य विषयता-सम्यन्ध एव मतुवर्थः । ज्ञानविषयेतापर्यन्तमेव वा वह्वादिपदार्थ इति भावः । ज्ञापकत्व इति प्रकृत्यर्थवृत्तिकर्मत्वादीनां सुवर्थताया-दिप्राचीनमतेन । ज्ञाप्यत्वे वेति नव्यमतेन । तत्र-वह्वादिपदे । लक्षणायां-लक्षणानिर्वाहकतात्पर्यं । मानाभावादिति । जन्यजनकभावस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि तल्लक्षणिकताया आवश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञानान्तर्भावेणोपपत्तौ उभयत्र लक्षणाया अयुक्तत्वादिति भावः । न च सुबिभक्तेरानुशासनिकातिरिक्ते न लक्षणानुशासनं विनापि तत्तल्लक्ष्यार्थं विभक्तेः साधुत्वे कर्मत्वादिरूपलक्ष्यार्थं पञ्चाद्यनुशासनवैयर्थ्यादिति कथमेतदिति वाच्यम् । हेताविति तृतीयाबोधकसूत्रस्थहेतुपदस्य कारणज्ञापकोभयपरतया तदनुवृत्तिमता 'विभाषागुणे-स्त्रिया'मिति सूत्रेण ज्ञापकत्वेऽपि पञ्चम्या अनुशिष्टत्वात् । यद्यपि तत्र गुणपदं न वैशेषिकसिद्धगुणपरं पुण्याभावात् सुरी इत्यादौ पञ्चम्यनुपपत्तेरिति पराश्रितपरंतत्, पराश्रितत्वं च साध्यवदधिकरणश्रितत्वं, तथासति उक्तस्थले पुण्याभावादेः स्वप्रयोज्यसुप्ताद्यभावाभयवृत्तितया तत्प्रयोजकत्वात् पञ्चम्युपपत्तेः, तथाच ज्ञानकारणतायादिमते धूमादिपदार्थज्ञानरूपहेतुः साध्यवति समवायादिना वर्तते । तथापि विषयतयैव तत्र वृत्तिरिति नानुपपत्तिः । एवं सति धूमज्ञानाद्वह्निमानिति प्रयोगः स्यादिति तु न देश्यम्-ज्ञापकताबोधकपञ्चम्यन्ततत्तदर्थवाचकपदस्य तत्तदर्थज्ञान एवानादितात्पर्यात् धूमज्ञानपदस्य धूमज्ञानज्ञान एव तथा तात्पर्यात् । ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थतामते च ज्ञानविषयधूमादिरूपहेतोः संयोगादिनैव साध्यवदाश्रितत्वान्नानुपपत्तिगन्धोऽपि । प्रतिज्ञास्थवह्वादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वे मणिहतापि स्वरसं दर्शयति अत एवोक्तमिति । आवृत्ताविति । तेन ग्रन्थेन पुनरनुसन्धीयमानस्य प्रतिवादिवाक्यसहकारेण मध्यस्थसंशयजनकस्य पूर्वोक्तसाध्यवद्धर्मिकबोधजनकवादिवाक्यस्य प्रतिज्ञात्वमभ्युपगतम् । तत्र च वह्वादिपदं न तज्ज्ञानादिपरं तथासति विषयसंशयकत्वासम्भवात्, विप्रतिपत्तियाभ्याभ्यां कोद्भू-

पस्थितिद्वारा मानसः संशयो जन्यत इति सिद्धान्तमिरपि बहिः
पर्वतो अमात्र इत्यादिना आकांक्षारहितान्छद्वात्संशयानुवयेन तत्र
मिणि तत्तदभावकोट्योः प्रत्येकं शब्दधीजनकसामग्रीभ्यामेव पर-
स्परचिरोधेन शब्दबोधमनुत्पाद्य मानसः संशयो जन्यत इत्यभ्युपग-
मात् । प्रतिवादिनिवृत्तये पर्वते बहिः साधनीय इत्यभिसन्धेः प्रथम-
तोऽनियमात् शब्दादेव पर्वते बहिर्निश्चयो, भविष्यतीत्यभिप्रायेणापि
प्रथमं पर्वतो बहिर्मानित्यादिप्रयोगात् पूर्वप्रयुक्तबहिपदस्य, सर्वत्र हा-
नपरत्वात्संभवाच्चेति भावः ।

धर्ममानोपाध्यायानामपि पञ्चम्या ज्ञापकत्वार्थकत्वे सम्वादमाह
अत एवेति । यथासम्भवमिति । समभिग्याहृतद्रव्याविपदार्थं जन्म-
नित्यरूपेऽन्वययोग्यतानुसारेणेत्यर्थः ।

तस्यावृत्तौ सैव प्रतिष्ठेति मणिकुतोऽभ्युपगमवादः न तु तत्र
निर्भरः मध्यस्थसंशयात् परतोऽपि हेतुपाक्ष्यसमभिग्याहृतसाध्य-
निर्देशस्य सांप्रदायिकत्वात् । हेतुत्वं यथासम्भवमित्युपाध्यायप्रसङ्गो-
पि पञ्चमीप्रतिपाद्यं हेतुत्वं क्वचित्समभिग्याहृतपदमुक्त्यार्थनिरूपितं
क्वचित्त्वत्त्वार्थतज्ज्ञाननिरूपितं कारणत्वमित्यर्थकतयोपपद्यते । यद्-
भ्युक्तम्-उभयपदे लक्षणा नौचित्यमिति-तदपि शिथिलम्-ज्ञापकताया
पञ्चम्यर्थत्वे तु यद्वहेतुपदस्य उभयपरतया । वाक्यभेदात्तत्तनुशा-
सनानुरोधेनोभयत्र लक्षणाया एव उचितत्वादित्यतो युक्तान्तरमाह
अत एवेति । जिज्ञासां-प्रश्नः धूमवत्त्वावित्युत्तरं चेति । प्रयुज्यत
इति शेषः । उपपत्त्यं विवृणोति नहीति । ज्ञाने प्रश्न इति । प्रश्नस्थ-
यद्विषयं बहिर्ज्ञानपरमित्यर्थः । बह्वेव जिज्ञासितत्वादिति शेषः । ल-
क्षणाया ज्ञानेनोत्तरयेदिति लक्ष्यार्थज्ञानपरमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । अ-
पि तु प्रश्नसमालाविषयकत्वा नुरोधेन मुख्यार्थबहिपरमेव तादृशो-
त्तरं प्रयुक्तमिति शेषः । तथाच तत्र बह्वी कुत इति धूमादिति च
प्रश्नोत्तरवाक्ययोर्पञ्चम्यो तदर्थान्वयानुरोधेन ज्ञापकत्वं ज्ञाप-
त्यं वा पञ्चम्यर्थो वाच्य इति भावः ।

ननु प्रथमप्रश्नानुरोधाद्विपदस्य बहिपरत्वम् कुत इति प्रश्न-
स्थपञ्चम्यर्थान्वयानुरोधात्तदुत्तरधूमादिति पञ्चम्यर्थान्वयानुरोधा-
च्च ज्ञानत्वरत्वमप्यविरोधात् एकदा शक्यत्वलक्ष्यार्थानन्वयेऽपि ब-
हिर्बोधयित्वा ज्ञानं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायेणैव एकपदप्रयोगे

काभावात् । अत एव तथाविधतात्पर्यानुरोधेन नानार्थस्थले व्या-
वृत्तिरित्यत आह न चेति । परकायमाविप्रश्नानुरोदिति । तादृशे
प्रश्नस्थीयतदुत्तरवाक्यस्थपञ्चम्यर्थान्वयानुरोधादित्यर्थः । अजिज्ञा-
सिताभिधानम् । प्रथमजिज्ञासाविषयज्ञानप्रत्यायनेच्छया बहिषद-
प्रयोगः । परकीयत्वेन भावित्वेन च प्रथमं कुत इति प्रश्नस्याज्ञानात्
परकीयबहिज्ञानहेतुजिज्ञासायाः अज्ञानेन 'बहिज्ञानप्रत्यायनेच्छयाः
प्रथममसम्भवादिति हेतुसूचनाय परकीयत्वभावित्वाभिधानम् ।

ननु तत्र ज्ञानमित्याभ्याहारात्कुत इति पञ्चम्यर्थस्य ज्ञानेन्यस्यो
न तु यद्भाषित्यत आह नचेति । 'प्रश्नस्थपदस्योत्तरवाक्येऽनुपपन्नस्य
व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्कुत इत्यत्र ज्ञानमित्याभ्याहारणैव धूमादित्यत्रापि
ज्ञानान्वयसम्भवात्तत्राभ्याहारास्तरविरहेऽपि न क्षतिरित्यतः कुत इत्य-
त्रेवाभ्याहारः । शङ्कितः । मानाभादिति । पदार्थास्तरान्वयस्य वक्तु-
रनभिप्रेतत्वनिश्चयेऽपि बोधस्यानुभाषिकत्वात् सर्वत्राश्रुतकल्पना-
सम्भवादित्यर्थः ।

इदं त्ववधेयम् । गृहं बहिमदिति प्रयोक्तुं बहिषदे ज्ञानतात्पर्यं
कुत इति वाक्यजन्ये ज्ञानहेतुजिज्ञासाबोधेऽनुपपुक्त स्याभिप्रायस्य
स्यबोधात्हेतुत्वात् कुत इति पृच्छकपुरुषतात्पर्यस्यैव तत्रोप-
योगात् । तथाच स्यजिज्ञासां बोधयितुकामस्य कुत इति प्रयोक्तुः
परप्रयुक्तबहिषदलक्षणया बहिषदोपस्थापितं ज्ञानमावाय कुत इति
'पञ्चम्यर्थान्वयो भविष्यतीतिभिप्राय ज्ञात्वेव प्रतिरक्ता प्रष्टुर्वहिज्ञानहेतु-
जिज्ञासां कुत इति शब्दादनुपपन्नमानस्वोक्तबहिषदसहितात् प्रास्येति ।
एवं गृहं बहिमदिति प्रयोक्तुं प्रथमं बहिषदे ज्ञानतात्पर्य-
विरहेऽपि कुत इति प्रश्नानन्तरं प्रष्टुर्वहिज्ञानहेतुजिज्ञासायाः ज्ञाने
किमर्थमन्यत् बहिषदं प्रयोक्तव्यं पूर्वबहिषदाक्षुण्णयापस्थितं ज्ञान-
नमावायेव धूमादिति वाक्य धूमज्ञाने बहिषापकतां बोधयत्वि-
त्यभिप्रायसम्भवात् तज्ज्ञानेन धूमादिति पञ्चम्यर्थस्य ज्ञानान्वयो
भविष्यतीति किमनुपपन्नम्, न हि प्रयोक्तुः पुरुषस्यैकार्यतात्पर्यं
पुरुषान्तरीयान्वार्यतात्पर्यविरोधि अन्येन्यतात्पर्येण प्रयुक्तान्यपि प-
दान्यादायान्यार्थपरश्लोकस्य मौनिना निरन्धनात् । न वा स्वीय
प्राथमिकमन्यतात्पर्यमुदीच्यापरतात्पर्यं विरुणद्धि योजाभावात् ।
गुण्यते च यद्व्यादिपदस्य यद्व्यादिप्रकारकज्ञानविषयत्वे लक्षणा

पञ्चम्या जनकत्वज्ञापकत्वार्थकत्वं नञर्थान्वयस्थलेऽनुपपत्तिप्रदर्शनेन
निराकुर्वन् जन्यत्वज्ञाप्यत्वार्थकता व्यवस्थापयति दाहो दहनादि-
त्यादिना । गन्धस्याज्ञापकत्वं पक्षधर्मताविरहेण शब्दस्यातथात्व
व्याप्तेरपि विरहेणेति प्रदर्शनार्थमुभयोपादनम् । नञर्थान्वयानुरोधो-
दिति । जनकत्वज्ञापकत्वयोः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि निरूपकतासम्बन्धावच्छि-
न्नाभावाप्रसिद्ध्या आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यय एव दाहस्पर्शा-
दौ स्वीकार्यः, तथाच तत्र जलगन्धादिनिष्ठजनकत्वज्ञापकत्वयोरिव
दहनरूपादिनिष्ठयोरपि तयोरभावसत्त्वेन दाहो न 'दहनात् जलं
स्पर्शवन्न रूपादित्यपि प्रयोगः स्यादिति भावः । न च दाहादिविशेषित
जनकत्वादेरेषाभावस्तत्र जलगन्धादिरूपप्रवृत्त्यर्थे प्रतीयत इति वाच्यम् ।
प्रथमान्तार्थस्य पञ्चम्यर्थविशेष्यतयैव शब्दात्प्रतीतेर्दाहादिविशेषितजन-
कत्वादिरूपप्रतियोगिनः शब्दादनुपस्थितस्य नञाऽभावरोधनासम्भ-
वात् । पञ्चम्यर्थस्य प्रकृत्यन्यपदार्थविशेषितस्यापि नञ्समभिव्या-
हारस्थले भानोपगमे व्युत्पत्तिभेदाद्गौरवम् । सर्वत्रैव प्रकृत्यर्थे विभ-
क्तयोः विशेषण तत्र च निरूपकतया समभिव्याहृतपदार्थान्तरमिति
चानुभवसिद्धप्रथमान्तपदार्थविशेष्यताभङ्गेनासम्भवदुक्तिकम् । इन्ध-
नस्य दाहो दहनादित्यादौ तु तुल्ययुक्ता दहनान्नेर्दाहजनकत्वादिविशे-
ष्यत्ववेदिन्धनादेरपि दाहसम्बन्धादिविशेष्यतया इन्धन दाहसम्बन्धि
वहनो दाहजनक इत्यादिसमूहालम्बनबोधस्य स्वीकारेण वाक्यभे-
दप्रसङ्गात् । यत्रान्यस्य दाहो दहनान्नेतदिन्धनस्य तत्रैतदिन्धनस्य
दाहो न दहनादिति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति ।

अत्र यदिति । जन्यतायाः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि दाहो दहनात् न पर-
माणुपरिमाणादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । परिमाण्डल्यस्य कार्यसामान्ये-
ऽजनकतया परमाणुपरिमाणादिजन्यत्वाप्रसिद्धेर्नञर्थः प्रतियोगितया-
ऽन्वयासम्भवात् । दाहाद्यन्येनि जन्यत्वे प्रवृत्त्यर्थस्य निरूपितत्वसम्ब-
न्धनाभावरोधोपगमे च वृत्त्यनियामरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावाभ्युपगमे,
लक्षणया प्रवृत्त्यर्थनिरूपितत्वस्याभावात्त्वयोपगमेऽपि गगन न परमा-
णुपरिमाणादित्यादौ गगनादौ जन्यत्वान्वयायोग्यत्वादनुपपत्तिः, पा-
रिमाण्डल्यानिरूपितत्वाभाववज्जन्यत्वाभाववद्गगनमित्याकारिकायाः
द्विधा नञर्थावगाहिन्याः प्रतीतेरुपगमे च घटो न घटजनकादित्यत्य-
रि स्यात्—घटजनकायनिरूपितजन्यत्वाभावस्य घटादाययापात्,

दण्डाद्यनिरूपितजन्यत्वत्वावच्छिन्नभावस्य पटांशे बाधने पटो न
 दण्डादित्यादेरन्यनुपपत्तेश्च । गगनादौ जन्यत्वममदशायां गगनं न
 पारिमाण्डव्यादित्यादिवाक्यस्याबाधकतापत्तेः । पञ्चम्यर्थे जन्यतासा-
 मान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यस्य पारिमाण्डव्यनिरूपितत्वगगनवृत्ति-
 त्वोभयत्वावच्छिन्नस्याभावबोधोपगमे च जनकतायाः पञ्चम्यर्थत्वे-
 ऽपि तत्सामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यस्य पारिमाण्डव्यवृत्तत्वग-
 निरूपितत्वोभयत्वावच्छिन्नस्याभावबोधोपगमेन सामञ्जस्यम् । न
 च तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेऽपि दाहो न जलादित्यादेर्लक्षणां
 विनैवोपपत्तये जन्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वमुचितमिति वाच्यम् । जलादेरपि
 कायोजनकत्वममदशायां दाहो न पारिमाण्डव्यादित्यादिविवा-
 द्यवबोधस्यानुगाधिकतया तदनुरोधेन तथापि जन्यतायां जलादि-
 निरूपितत्वाभावबोधस्यावस्थाप्यत्वादिति ।

अत्रेवं तत्त्वम् । दाशपिपाणं नास्तीति वाक्यवद्दाहो न पारिमा-
 ण्डव्यादित्यादिवाक्यममप्रमाणमेव । तदाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन ल-
 क्षणया पारिमाण्डव्यादिनिरूपितत्वाभावबोधस्य कश्चिदभ्युपगमेऽपि
 दाहो न जलादिवाक्यतो लक्षणाज्ञानशून्यकालेऽपि अन्यवबोधस्या-
 नुमधिकतया जन्यत्वाभावबोधकतापि तादृशवाक्यस्योपगन्तव्येति
 जन्यत्व पञ्चम्यर्थ इति ।

जन्यत्वानविषयत्वमिति । जन्यत्वान्वयि प्रकृत्यर्थज्ञानं भ्रम-
 मिन्नं प्राज्ञम् अतो व्याप्तिपक्षधर्मतावगादिभ्रमरूपहृत्त्वादिज्ञानस्य
 पर्वतादौ वदुषाद्यनुमापकत्वेऽपि पर्वतो, घट्टिमान् हृत्त्वादित्यादिप्र-
 योगस्य नापत्तिः, न वा पर्वतो घट्टिमान् धूमात् न हृत्त्वादित्यादिप्रयो-
 गानुपपत्तिः । यद्यपि यत्किञ्चिद्विषयज्ञानमन्यत्वं समसाधारणं भ्रमसा-
 मान्यान्यत्वं च; तद्भावयति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वस्य तत्प्रकार-
 यिशेषघटितत्वेनानुगततया जगतीगतवाचकस्तुभ्रमाणां तत्तद्वस्तुभ्र-
 मत्वावच्छिन्नमेदंकूटरूपामतिदुर्लभम्, तथापि प्रकृतसाध्यहेतुपक्षक-
 पचम्यर्थे प्रकाशमूला ये ये तत्प्रकारकभ्रममिन्नत्वमेव विशेषणं वेद्यम्
 यद्यपि धूमादिमत्त्वपि पर्वतादौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमा-
 यभावसत्त्वात् पर्वतादौ धूमादिप्रमायाः सङ्गहाय यत्सम्बन्धेन हेतु-
 प्रकारकं ज्ञानं यत्र हेतुवाचकत्वेन विवक्षितं तत्र तत्सम्बन्धावगादि-
 तत्प्रकारकभ्रमान्यत्वं प्रतीयत इत्युपेयम्, तथाच स्वरूपादिसम्बन्धेन

प्रमेयत्वादेर्यत्र हेतुत्वं तत्र तत्सम्बन्धेन तद्भूमाप्रसिद्ध्या तदन्यत्वं दुर्ग्रहम्, तथापि तत्र तादृशसमान्यत्वप्रतीतिरेव न स्वीक्रियते अतो न दोषः ।

वस्तुतस्तु स्वानुयोगिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्व-स्वप्रतियोगिनिष्ठत्व-स्वावच्छिन्नत्वेतन्नितयसम्बन्धेन सम्यन्वविशिष्टान्यप्रकारता-शालित्वमेधानुगत भ्रमत्वं सुवचम्, अतो भ्रमविषयतयैव प्रमेयत्ववाच्यत्वादिज्ञापकमिति भ्रमवशायां वाच्य प्रमेयत्वादित्यादिप्रयोगस्य सादृशप्रयोगाधीनयोधस्य च वारणाय प्रमेयत्वादिज्ञानस्यापि तद्भूमान्यत्वेनैव पञ्चमीप्रकृत्यर्थता वाच्या सा चाप्रसिद्ध्या न सम्भवतीति दूषणमनवकाशम् ।

निगमनस्थपञ्चम्या लाक्षणिकत्वमुपसंहरति एवञ्चेति । एवञ्च-पञ्चम्या जन्यज्ञाप्यभावार्थकत्वस्थितौ च । हेतुमत्त्वे-जन्यत्वे । ज्ञाप्यत्वे लक्षणैवेति । जन्यत्वापेक्षया तस्य शरीरगौरवादिति भावः । न चेति । धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटितन्याये आलोकादेर्हेतुत्वे प्रकृतहेत्यन्वितार्थकपञ्चमीनिवेशेनाप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात् धूमादिति हेत्वभिधानम् । अत्र पञ्चम्याः प्रकृतसाध्यान्वि-तस्वार्थयोधकत्वविशेषणमात्रेणातिव्याप्तिवारणसम्भवात्तादृशसाध्ये विवेक्षणीयोपस्थापितान्तविशेषणव्यावृत्तये स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति धूमाद्वह्निमत इति । अत्र वह्निमत्त्वेन पक्षस्यापि भानाद्विवेक्षणीयविशेषणे पक्षतावच्छेदकपर्यन्तनिवेशनस्याप्यात्रैव व्यावृत्तिः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वांशनिवेशनाय स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति पर्वतो धूमाद्वह्निमिति । तत्रत्यनिगमने-तस्मात् धूमाद्वह्निमानित्याकारके । अत्र पञ्चम्यन्तार्थविशिष्टवह्नित्वमेव साध्यतावच्छेदकमिति तदवच्छिन्ने साध्ये पञ्चम्यर्थानन्वयात्साध्यतावच्छेदकाविशिष्टान्वितस्वार्थयोधकत्वनिवेशने नातिव्याप्तिः । धूमाद्वह्निमतः सधर्मत्वादौ प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने यस्य साध्यस्य द्वितीयवह्निपदजन्योपस्थितिवशादन्वय प्रथमवह्निपदोपस्थापिते तत्रैव प्रतिष्ठाप्यतत्कपञ्चम्यर्थस्यान्यथापक्षान्वितस्वार्थयोधकत्वविशेषणेन तद्वारणासम्भवात्साध्ये प्रकृतपक्षान्वितत्वं विहाय प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थयोधरूपदोपस्थापितत्वं निवेशितम् । यद्यप्युभयत्र वह्निपदेन एकमेव साध्यमुपस्थाप्यते अतो नैव तावदाप्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः, तथापि प्र

कृतपक्षताच्छेदकवच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता या विशेष्यता त-
द्वच्छिन्नसाम्येतावच्छेदकविशिष्टसाध्याविशेष्यतानिरूपितस्वार्थ-
विषयताप्रयोजकसोध्यकान्तार्थः पञ्चमीत्वमनिवेश्य प्रयोजनाभावात् ।
उपनयोपस्थापितपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितार्थबोधकपञ्चम्यन्त-
त्पदमादायाननुपपन्नपक्षेऽपि निगमनेऽप्यतिव्याप्तेर्वारिण लाक्षणिकपद-
प्रयोजनम् ।

(दी०) यत्तु अयमात्मा ज्ञानादिसादावव्याप्तिः कर्तव्य-
ज्ञानोपस्थितिसम्भवेन लक्षणाविरहादिति ।

तत्र । यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वादिकमवसर्त तस्य व्या-
प्त्यादिजिज्ञासायामुदाहरणादिप्रयोगः, न वेद ज्ञानविषयत्वेनोप-
स्थितिर्विना लक्षणम्, अन्यथा सुखादेरपि व्याप्त्याद्युपदर्शन-
मसङ्गात् ।

केचित्तु पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वनियतावच्छेदकरूपवत्त्वं
तादृशपदवत्त्वमपि चादर्शय्यतावच्छेदकशून्यावयवत्वं वा विव-
क्षितमिच्छाहुः ।

नव्यास्तु पञ्चम्या ज्ञानज्ञान्यत्वलक्षणमेषोपपत्तौ, न प्रातिप-
दिकेऽपि लक्षणा । आकाङ्क्षावैचित्र्याच्च पदार्थैकदेशेऽपि ज्ञाने
प्रातिपदिकार्थो विषयत्वेनान्वेति कर्तृकृतीव कृतौ धात्वर्थः ।
यद्धर्मविशिष्टज्ञ हेतुः प्रयुज्यते, आकाङ्क्षात् तद्धर्मविशिष्ट-
स्यैव व्याप्यत्वमुपदर्शयते, अन्यथा यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्र-
योगेऽपि धूमादेर्न्याप्यत्वोपदर्शनमसङ्ग इति भाहुः ।

अयमात्मा ज्ञानादित्यादो ज्ञानपदं मुख्यार्थपरमेव पञ्चम्यर्थान्वय-
स्य तत्रैव सम्भवेन लक्षणार्थजभूतान्वयानुपपत्तिविरहादित्यभिप्रा-
जिनामुक्तलक्षणव्याप्तिज्ञानमुख्यमुप-यस्यति यत्त्विति । शुद्धज्ञा-
नत्वावच्छिन्नेन सम पञ्चम्यर्थान्वयसम्भवेऽपि अनुमितिजनकज्ञा-
विषयतया ज्ञानोपस्थितावेव ज्ञानरूपहेतौ ।
आकाङ्क्षया यो ज्ञानवान् स आत्मा इत्युदाहरणादिप्रयोगसम्भवः ।

ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नो तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाया आवश्यकत्व-
मेति समाधत्ते तन्नेत्यादिना । यद्विषयकज्ञानस्य यद्विषयकज्ञान वाव-
च्छिन्नस्य । हेतुत्वभनुमितिजनकत्वम् । तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायां
मुख्यविवेचतयाऽर्थतो वा तत्र प्रतीतानुमापकज्ञानविषयताया नि-
र्वाहकाकांक्षायामित्यर्थः । उदाहरणादिप्रयोगः—उदाहरणापनयाभ्यां
तन्निष्ठव्याप्तिपक्षाधर्मताप्रदर्शनम् । यद्यपि ज्ञानविषयकज्ञानत्वाव-
च्छिन्ने ज्ञानपदस्य तात्पर्येऽपि मुख्यार्थज्ञानत्वावच्छिन्नपरत्वमक्षतमे-
वेति पूर्वोपदेशितमुख्यार्थतात्पर्यराहित्यरूपे लाक्षणित्वे नोपपद्यते,
तथापि शक्यतावच्छेदकविलक्षणरूपावच्छिन्नतात्पर्यकत्वमेव 'लाक्ष-
णिकत्वमतो न दोषः । ननु शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेऽनुमापकतावोधेऽपि
तत्र तन्निर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वलाभाय वस्तुगत्या तादृश-
ज्ञानविषयीभूते ज्ञाने व्याप्त्यादिप्रदर्शनसङ्गतिरित्यत आह अन्यथेति ।
जनकज्ञानविषयतयाऽप्रतीते ज्ञाने वास्तवतादृशविषयतां पुरस्कृत्य
व्याप्त्युपदर्शने सुखादेरपि आत्मत्वानुमापकज्ञानविषयतया अयमा-
त्मा ज्ञानादित्यत्र यः सुखी स आत्मेत्युदाहरणादिप्रयोगप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । तथाच सुखादौ व्याप्त्यादिप्रदर्शनेऽपि ज्ञानेऽनुमापकत्वनि-
र्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वपर्यन्तालालाभादाकाङ्क्षाया अपूरणात् यथा
सुखादौ न तत्प्रदर्शनं तथा एतन्मते ज्ञानेऽपि तत्प्रदर्शनं नोप-
पद्यत इति भावः ।

उक्तप्रतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकरान्तरेण लक्षणं परिष्कु-
र्वतां मतमाह केचित्त्विति । पञ्चम्यन्तेति । कस्याश्चित् प्रतिज्ञायाः
पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदत्वेऽपि धूमज्ञानप्राप्त्यालोकवान् पर्वतो यद्वि-
मानित्यादिप्रतिज्ञायां व्यभिचारेणावयवतावच्छेदकं प्रतिज्ञात्व पक्षा-
दिभेदेन भिन्नमपि न तादृशावयवतापद-स्त्वनियतमिति नातिप्रसङ्ग इ-
ति भावः । तादृशवच्छेदक हेतुत्व दुर्वच सुवचत्वे तदेव लक्षणमित्यतो-
ऽन्यथा परिष्कुर्वते तादृशेति । तादृशपद-पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदम् ।
प्रतिज्ञात्वादिकं च तादृशपदावयवतस्यापि प्रतिज्ञादे-सत्त्वेन तादृश-
पदवत्वव्यभिचारीति तच्छून्यत्वाभावात् प्रतिज्ञादावतिव्याप्तिः । तादृश-
पदवत्वव्यभिचारिमेयत्वादिशून्यत्वाप्रतिज्ञाऽवयवतावच्छेदकेति ।
अत्र प्रतिज्ञात्वे हेतुत्वादिसाधारणस्यावयवतावच्छेदकत्वस्यैकस्याभा-
वात्प्रतिज्ञात्वादिकं विशिष्योपादाय तच्छून्यत्वं निषेद्यम् तथाच हेतु-

व्याप्यार्चनायोपाचं तादृशपदवत्त्वव्यभिचारित्वविशेषणमनर्थकम् ।
यदि च प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादिसाधारणं प्रतिज्ञात्वादिपञ्चान्यतमत्वम-
प्यवतामच्छेदकत्वम्, तदा तत्र हेतुरप्यप्रवेशे तस्यान्यादृशस्य दुर्बलत्वा-
त् । सुवचस्वे तदेवास्तु लक्षणमन्यतममध्ये हेतुत्वमन्तर्भाव्य तद्या-
प्यर्त्तये विशेषणान्तरदानं प्रक्षालनादिति न्यायेनायुक्तमित्यस्वरसः ।

पञ्चम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुं अनुमता धूमादित्यादिवाक्यस्थधूमा-
दिपदस्य ज्ञानलक्षणां स्वातन्त्र्येण वृण्वति न व्योसिषति । ज्ञान-
ज्ञाप्यत्वलक्षणेति । ज्ञाप्यत्वलक्षणाया आवश्यकत्वात् । तत्र च ज्ञाना-
शस्यापि अधिकस्य प्रवेशेनैव धूमादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वेऽपि धूमादि-
ज्ञानज्ञाप्यत्वलाभसम्भव इत्यर्थः । न प्रातिपदिकेति । न पञ्चमी-
प्रकृतिधूमादिपदे ।

नन्वेव ज्ञानस्य पञ्चम्यर्थकदेशतया तत्र धूमादिपदार्थस्यान्वया-
योगात् धूमादिज्ञानालाभः । न च ज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्येऽपि अन्य-
स्वरूपतदेकदेशे कथं धूमादिपदार्थतज्ज्ञानान्वय इति वाच्यम् । शेषस्य
पुनः घटादन्व इत्यादौ सप्तम्यन्धिकपदार्थकदेशे अन्यत्वादौ पदा-
र्थान्तरस्यान्वयदर्शनात् निम्नप्रतियोगिक एव पदार्थकदेशे इतरान्वय-
स्याप्युपपन्नात् । न च स्वतन्त्रोपस्थित एव पदार्थ इतरान्वय-
जिज्ञासा जायते न तु इतरविशेषणतयोपस्थिते अत एव गौर्नित्ये-
त्यादौ स्वतन्त्रोपस्थाप्यस्थितये लक्षणा इत्यत आकांक्षाविरह एव
पदार्थान्तरस्य पदार्थकदेशेनान्वये बीज स च सप्रतियोगिकनि-
प्रतियोगिकिकदेशसाधारण इति वाच्यम् । फलानुरोधेन सप्रतियो-
गिकपदार्थे विशेषणतयोपस्थितेऽपि प्रतियोगिजिज्ञासा जायते इति
कल्पनात् । न च ज्ञानादिसविषयकपदार्थेऽपि तथोपस्थिते विषय-
जिज्ञासा जायत इति युज्यते कल्पकाभावादित्याशङ्क्य सविषयक-
कृतिदृष्टान्तेन पदार्थकदेशे ज्ञानेऽपि विषयाकांक्षां न्यवस्थापयति
आकांक्षावैचित्र्यायेति । कुत्रचित्स्वतन्त्रोपस्थिते एव इतराकांक्ष-
कुत्रचित्प्रतिशेषणतयाप्युपस्थिते कस्यचिदाकांक्षेति विषयस्थभावं
धनतया आकांक्षावैचित्र्यादित्यर्थः । कर्तृकृती चेति । पक्षेऽपि
तृजाद्यर्थकदेशे कृतो यथा विषयत्वेन पाकादिक्रियान्वेषतीत्यर्थ-
इदं बोध्यम् । जिज्ञासारूपाकांक्षायाः शब्दार्थहेतुत्वमजिज्ञास-
रपि शब्दयोधोदयात्, मणिकृता निराकृतम् तथाचाकांक्षाविरहं

पदार्थैकदेशे पदार्थान्तरानन्वये धीजम्, गौर्नित्येत्यादौ गवादिपदार्थैकदेशे गोत्वे नित्यादिपदार्थभेदान्वयबोधप्रयोजिकायाः समा-
नविभक्तिकतत्त्वपदसमभिव्याहाररूपाया आकांक्षाया-अक्षतत्वात्,
अतः पदार्थानायाः स्वतन्त्रतदुपस्थितेः पदार्थान्तरस्य तत्रा-
न्वयबोधे हेतुता वाच्या । एवञ्च ज्ञानविशिष्टार्थकात्मादिपदध-
टिनात्मा न द्रव्यमित्यादि वाक्यात्पदार्थैकदेशे ज्ञाने इतरान्वय-
धारणाय दण्डजन्यो न दण्डजन्य इत्यादिवाक्यात् पदार्थैकदेशे
दण्डजन्यत्वादौ दण्डजन्यभेदान्वयबोधधारणाय कल्पनीये ज्ञाना-
द्यंशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्हेतुत्वे कार्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टेतरविषयतायां विषयित्वादिसम्यन्धावच्छिन्नप्रकारता-
न्यत्वं विंशपदं देयम् ।

वस्तुतो ज्ञानादिविषयकशाब्दबोधे स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्हेतु-
त्वेऽपि पञ्चम्यादिजन्यज्ञानज्ञाप्यत्वोपस्थितिप्रकृतिजन्यधूमाद्युपस्थि-
तियोग्यताज्ञानघटितशाब्दसामग्र्याः पदार्थैकदेशे ज्ञानादौ विष-
यितादिसम्यन्धेन धूमादिप्रकारकशाब्दबोधजनने बाधकाभावः-ता-
दृशसामग्र्यां स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेरनन्तभावात् तादृशोप-
स्थितेर्ज्ञानादौ द्रव्यभेदाद्यन्वयबोधप्रयोजकसामेग्यनरेष्वेव निवे-
शोत् । न चैवं स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्व्यभिचारेण हेतुत्वमेव न स-
म्भवतीति वाच्यम् । यतो यत्रैकरूपावच्छिन्ने पदे पदान्तराकांक्षा
गृहीता अन्यरूपेण च वृत्तिर्गृहीता तत्रातिप्रसङ्गवारणाय तत्तदनु-
पूर्वाविशेषरूपपदविशेषत्वप्रकारेण गृहीतवृत्तिकपदजन्यतत्तद्धोप-
स्थितित्वेनैव पदार्थोपस्थितेर्हेतुता वाच्या, तथासति तत्तद्धर्म-
प्रकारेणाकांक्षादिग्रहस्य तत्तद्धर्मप्रकारेण गृहीतवृत्तिकपदार्थोपस्थि-
तेः परस्परसहकारेणैव फलजनकत्वोपगमेनोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भ-
वात् । तथाच नानानुपूर्वाप्रकारकपदज्ञानजन्योपस्थितानामेकवि-
धशाब्दबोधे विभिन्नरूपेण हेतुतया व्यभिचार आवश्यक इति तद्वार-
णघर्त्मनैव दर्शितव्यभिचारस्यापि वारणमिति ।

एतेन अन्यत्वांशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रजन्यत्वोपस्थितेः
कार्यकारणभावे कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेतरविषयतायां निरू-
पित्वसम्यन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमुभयसिद्धम्, अन्यथा
भौपगव इत्यादौ तद्विद्यमानैकदेशे अन्यत्वे निरूपकत्वेन प्रकृत्य-

र्यान्मयानुपपत्तेः, ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वमते च स्वतन्त्रज्ञानोप-
स्थितिजन्यतावच्छेदकज्ञानविषयतानिरूपितेतरविषयतायां विष-
यितासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमाधिक्यमिति प्रायुक्तम् ।

तदनिवेशेऽपि दर्शितरीत्या सामंजस्यात् । विधाकरण इत्यादौ 'त-
दधीते तद्वेद' इत्यनेन विहिततद्वितार्थस्य, घञुरेकदेशे ज्ञाने विषयतया
प्रकृत्यर्थस्यान्यथोपपत्तये उक्तस्थले विषयितासम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रताभेदनिवेशस्य सर्वमत एवावश्यकताञ्चेति ।

प्रकृतेर्मुख्यार्थपरत्वे युक्त्यन्तरमाह यद्धर्मविशिष्टश्चेति । यद्धर्म-
विशिष्टः पञ्चमीप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः । तद्धर्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्व-
मुपदर्शयति ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थतामते तद्धर्मविशिष्टस्यैव
पञ्चम्या जनकज्ञानविषयत्वबोधनादिति भावः । अन्यथा-पञ्चम्या
ज्ञानजनकत्वेन बोधितप्रकृत्यर्थे ज्ञाने विषयत्वेन विशेषणतामवलम्ब्य
विषये व्याप्तेरुपदर्शनसंग्रामे । यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेपीति ।
तत्रापि शक्यमुपस्थितज्ञाने पञ्चम्यर्थज्ञापकत्वान्वयेन धूमादेर्ज्ञापक-
ज्ञानविषयत्वलाभेन धूमादेर्व्याप्यत्वप्रदर्शनं स्यात् । अस्मन्मते तु
ज्ञानज्ञाप्यत्वस्यैव पञ्चम्यर्थतया धूमज्ञानज्ञानस्यैव तत्र ज्ञापकत्वं प्रती-
यते न धूमज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति । न च पञ्चम्याः केवल-
ज्ञाप्यावार्थकत्वमतेऽपि उक्तस्थले ज्ञानपदस्य लक्ष्यार्थं ज्ञानवि-
षयकज्ञाने एव तात्पर्यात् धूमादिज्ञाने मुख्येऽप्यर्थं ज्ञापकत्वलाभ-
इति न धूमादौ व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति चाक्षयम् । मुख्यार्थ-
परत्वे बाधकविरहे तच्चात्पर्येणापि प्रयोगसम्भवात् । न हि यत्र
तद्वैधौपयिकाकारादिसत्वे सामग्रीवलेन तद्वैधस्य दुर्घातित्वात् ।

अथ तत्र शक्यार्थबोधस्यापि सम्भवेन तत्रापि कस्यचित्कदा-
चित्तात्पर्यसम्भवेपि तत्रानादितात्पर्यविरहाच्च तच्चात्पर्येण न्याया-
न्तर्गतपदप्रयोगसम्भव इति चेत् । माभून्मुख्यार्थतात्पर्यकज्ञानप-
दघटितपथार्थधूमज्ञानादित्यादिषाक्यसमुदायस्य न्यायत्वम्, तथापि
ज्ञाप्यत्वमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे न्यायानन्तर्यतमुख्यार्थपरज्ञानपदघ-
टितपथार्थधूमज्ञानादिति शाक्यस्य धूमादौ व्याप्याकाक्षाप्रयोज-
कधीजनकत्वं दुर्वारमेव तच्चानुभवविरुद्धम् । न च ज्ञानज्ञाप्यत्वे
पञ्चम्या लक्षणापक्षेऽपि केवलज्ञाप्यत्वे, स्वार्थसिक्कलक्षणयोपस्थिते

धूमज्ञाने ज्ञानजनकताबोधसम्भवति । उक्तातिप्रसङ्गो दुर्वारः, तत्र
प्रापत्तौ च प्रकृतेर्प्रापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । स्वारसिकल-
क्षणया पञ्चम्युपस्थापितविषयत्वादिरूपार्थान्तर इव तादृशज्ञाप्य-
वेऽपि प्रकृत्यर्थान्वये आकांक्षाया मयाप्यनभ्युपगमात् धूमज्ञाना-
दित्यतो धूमज्ञानस्य ज्ञापकत्वाबोधनादिति भावः ।

यत्तु धूमज्ञानादित्यतो लक्षणयोपस्थितधूमरूपविषयविशिष्ट-
ज्ञानज्ञाने ज्ञापकताभावे ज्ञापकज्ञानविषयत्वं धूमज्ञान इयं तद्विषये
धूमेऽपि भासते इति प्रकृतेर्लक्षणिकतामते तत्र धूमे व्याप्याकां-
क्षया तदुपदर्शनप्रसङ्गो दुर्वार इति आशयवर्णनम् ।

तदसत् । तथापि स्वमतेऽपि तद्विषयस्य दुर्वारत्वात्-पञ्चम्यर्थ-
फदेशे ज्ञाने मुख्यार्थधूमरूपविषयविशिष्टज्ञानान्वयेऽपि धूमे ज्ञापक-
ज्ञानविषयताबोधस्य दुर्वारत्वात् । न च तथापि पञ्चमोपकृत्यधी-
नोपस्थितिविशेष्यत्वं यस्य तस्यैव व्याप्यादिकं प्रदर्श्यत इति नि-
यमस्य स्वयमुपगमात् स्वमते दर्शितातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
तत्र धूमादौ ज्ञापकज्ञानविषयताबोधादाकांक्षासम्भवे तादृशनियम-
मननुरूप्य व्याप्याद्युपदर्शनस्यानपवादात् ।

यस्तुतो लिङ्गज्ञानं प्रकृत्यर्थे पञ्चम्यर्थेऽवाप्तमवस्तु, उभयथापि
धूमज्ञानादित्यत्र धूमज्ञान एव साध्यज्ञापकतावच्छेदकपक्षतावच्छेद-
क्षापच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारता लभ्यते सैव तस्य व्याप्तिप-
क्षधर्मतानिर्वाह्येति तदाकांक्षया तत्रैव व्याप्याद्युपदर्शनम् । ज्ञान-
विशेषणधूमे च तादृशविषयतावच्छेदकत्वरूपविषयेतैव सा च न
तद्वगतव्याप्यादिनिर्वाह्येत्यतो न तत्र तदाकांक्षेति धूमादित्यादि-
प्रयोगे धूमत्वादायिव धूमज्ञानादित्यत्र धूमादौ व्याप्यादेर्नोप-
दर्शनमिति ॥

(दी०) इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति स्वीयं पदन्त्य-
भिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति अन्त्य-
पदवत्त्वे सति स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकान्वयबोधाजनकान्त्य-
त्वे च सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वम् । प्रतिज्ञादेत्वरूपनय-
निगमनयोश्चार्थो परस्परमन्वितौ न तदाहरणस्य केनापि वि-

भक्त्यन्तं पदम् तेन निगमते नातिव्याप्तिः ।

प्रकृतपक्षान्विस्वार्थबोधकपक्षोऽप्यपि तावन्वितस्वार्थबोधकन्या-
यावयवत्वं हेतुत्वम् । निगमवारणाय उपस्थापितान्तम् । प्रमेयत्वम-
भिधेयं प्रमेयत्वात् इत्यादौ प्रकृत्यर्थपक्षान्वितस्वार्थबोधकपक्ष-
म्यर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थः अपि तु तदेकदेशार्थ इति । स्वार्थ-
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनक-
स्वार्थोपस्थितिजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टबोधजनकस्वार्थविशिष्टबो-
धजनकन्यायावयवत्वं वा तत्रम् । एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्ट-
साध्यस्य वैशिष्ट्यं भासते न पुनरुपपन्नतरार्थविशिष्टस्य कस्य-
चिदिति ॥

(११०) मूलोक्तलक्षणापेक्षया लघूनि प्रतिज्ञाधयवबलक्षणानि
स्थयमाह इतरान्वितेति । मध्यमसत्यस्तस्य हेतुपनयनिगमनसा-
धारणस्य उदाहरणन्यायत्वेन स्वयमेव दर्शयिष्यते प्रतिज्ञाहेत्वो-
रित्यादिना । इतरान्वितस्य स्वभिधायकवार्थान्वितत्वं स्वा-
घटकपक्षोपस्थापितार्थान्वितत्वं वा । एवं च स्वेतरावयवसहकारेण
स्वाघटकपक्षसहकारेण वा बोधकत्वमुदायार्थः । तेनोदाहरण-
बोध्यार्थप्रतिष्ठाप्यादेः प्रतिज्ञाजन्यबोधे इतरान्वितत्वेऽपि न क्षतिः ।
द्वितीयसत्यन्तानन्तरमग्रिमस्यायावयवत्वमिति सम्यग्भवेत् । द्वितीय-
सत्यन्तं च हेतुपनयनिगमनधारकम्, हेतुजन्येतरस्मादितरेभ्यो
भिद्यत इत्यादिनिगमनजन्ये च बोधे विभक्त्यर्थस्य विशेष्यतया
विषयक्षणीयविभक्त्यस्तपदार्थविशेष्यकत्वविरहात् । वह्निष्यात्पधूमवर्षा-
श्चाय तस्माद्वह्निमानित्याहुपनयनिगमनजन्यबोधे च विभक्त्यस्त-
पदमध्ये अन्त्यभूतेर्द्वपदमनुषाद्यन्तपदार्थयोरैव विशेष्यतया अन्त्य-
पदभिन्नस्वीयपदार्थविशेष्यकत्वविरहात् । अन्त्यत्वं च स्वघटक-
पदेषु चरमत्वम् उपनयादिस्थेदमादिपदानामपि न पदसामान्य-
मध्ये चरमत्वं तदुत्तरमप्यन्यथावयवघटकपदसत्त्वादित्यतः स्वघ-
टकत्वं पदविशेषणम् । एवं च निगमनघटकेषु यच्चरम तदन्त्यो-
पनयस्थेर्द्वपदार्थविशेष्यकबोधं प्रत्युपनयसहकारेण जनके निगमने
वावात्स्येन द्रव्यादिसाध्यके इव द्रव्यं गुणकर्मोत्पत्त्ये सति सत्त्वा-

दित्यादौ स्वघटकविभक्त्यन्तपदेषु यदन्त्यं सत्त्वादिपदं तदन्यत्रि-
भक्त्यन्तप्रतिज्ञास्थद्रव्यादिपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनके हेत्ववय-
वे चातिव्याप्तिवारणाय स्वीयत्वमभिन्नपदविशेषणम् । अत्र स्वत्व-
पुरस्कारेण लक्ष्यव्यक्तीनां निवेद्यादननुगम इति प्रतियोगिनि स्वत्वं
निवेदय लक्षणान्तरमाह अन्त्यपदवत्त्वे सतीति । अत्रोप्युदाहरण-
वारकं प्रथमसत्यन्तमनुपज्यते । द्वितीयसत्यन्तवैकल्पिकं सत्यन्त-
द्वयम् । धूमादित्यादिहेतौ विभक्त्यन्तान्त्यपदप्रसिद्ध्या एकपदमात्रे-
घटिततत्पदसाधारणस्यान्त्यत्वस्य निर्वचनेऽप्यन्त्यभिन्नविभक्त्यन्त-
स्वीयपदप्रसिद्ध्या स्वपदेनान्यस्यैवोपादेयतया स्वीयानन्त्यपदार्थ-
विशेष्यकशाब्दबोधजनकं यत्तदन्यत्यसत्त्वादतिव्याप्तिरतोऽन्त्यपद-
वत्त्वे सतीति । अन्त्यपदवत्त्वं च स्वघटकपदोत्तरपदाघटितं यत्स्वं
तदन्यत्वं न तु स्वघटकपदोत्तरपदवत्त्वम् । लक्ष्यभूतप्रतिज्ञाव्य-
क्तीनां स्वत्वेनोपादेयतयाऽननुगमतादवस्थात् । अन्त्यपदवतो हेतु-
विशेषस्य उपनयनिगमनयोस्तद्वतोः स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकयो-
धाजनकयोस्तदन्यत्वासत्त्वान्नप्रतिव्याप्तिः । न चोपनयघटकानन्त्य-
पदार्थहेतुमदादिविशेष्यकयोधजनकतत्वेकदेशमतुवन्तोर्देर्भेदस्य तद्व-
दितिसमुदायात्मात्मकोपनयादायसत्त्वात् तादृशयोधजनकं स्व-
नोपनयादिकमित्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशयोधजनकत्वं
योदृशसमुदायावृत्तितादृशसमुदायरूपस्वभिन्नत्वनिवेशेनानतिप्रस-
ङ्गात् । उपनयाद्येकदेशवृत्तितादृशयोधजनकताया इदमाद्यन्त-
पदघटितसमुदायात्मकोपनयावृत्तितया तदन्त्यपदसमुदायात्मको-
पनयादेस्तादृशसमुदायात्मकत्वेन तद्विभक्त्याभावात् । तादृश-
समुदायभिन्नत्वं च तन्नेदानुयोगितावच्छेदकावयवतावच्छेदक-
रूपवत्त्वम्, अतः समुदायघटकप्रत्येकसकलभागेषु समुदायभेदसत्त्वे-
ऽपि नातिप्रसङ्गः । ईदृशेव रीतिरवयवान्तरघटितलक्षणान्तरेऽपि
योध्या, तस्मात् इतरेभ्यो भिद्ये इत्यादिनिगमने स्वघटकविभक्त्यन्त-
पदमध्ये यदन्त्यं धातुपदं तदन्याख्यातार्थविशेष्यकयोधजनकतयाऽति-
व्याप्तिमन्त्यभिन्नपदस्य विभक्त्यन्तरूपताविक्षणने चारयति पद-
मिति । निगमन इति । निगमनपदं तस्मात्पृथिवीत्यादि निगमनवि-
शेषपरम् । अन्त्यपदशरीरे विभक्तिमत्त्वरूपपदवत्त्वनिवेशे पुनरुप-
नयनिगमनयोरेवातिव्याप्तिः स्यात् उपनयघटकायंपदनिगमनघटक-

मनुष्यद्वयोरन्ते तद्वटकविभक्तिसत्त्वेनान्यभिन्नत्वाद् तत्तत्र विभक्त्य-
न्तपदमेव निषेद्यमिति भाव इति केचिद्याचक्षते ।

तत्र मनोरमम् । तथाहि—स्वघटकविभक्त्यन्तपदमध्ये य-
दन्त्यमित्यस्य कोऽर्थः ? स्वघटकविभक्त्यन्तपदप्रागभावास-
मानकालीनविभक्त्यन्तपदमिति चेत् । उपनयादिस्थेदमादिप-
दस्य विभक्तिरूपपदप्रागभावसमानकालीनतया तरयान्त्यत्वं
निर्वाहाय प्रथमं विभक्त्यन्तत्वमस्तु चरमविभक्त्यन्तत्वविशेषण-
मनर्घकम् । तद्वैयमेवेति चेत् । तर्हि भगवत्यस्य स्वीयविभक्त्यन्तपद-
प्रागभावसमानकालीनत्वपर्यवसितं भिन्नभिन्नत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यात् ।
पवञ्च तस्मान्निघृत इत्यादिनिभमस्याख्यातपदस्यानन्त्यत्वमेव ना-
स्ति किमनन्त्यपदे विभक्त्यन्तत्वनिवेशेनेति ।

वस्तुतस्तु तस्मान्नेतराणीत्यादौ निगमने विभक्त्यन्तेतरादिपद-
प्रागभावसमानकालीननञ्पदार्थविशेष्यकशाब्दयोधजनकेऽतिव्या-
प्तिरेव लक्षणस्यपदपदस्य विभक्त्यन्तपरतया धारिता ।

अथ नञ्पदस्यापि प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्यन्ततया विभक्त्यन्त-
त्वविशेषणेन दुर्धारता । न च निपातस्य विभक्तिप्रकृतित्वं न स्वीक्रि-
यते तदर्थेन विभक्त्यर्थान्वयात्, स्वराद्यव्ययार्थे, चानुसन्धयिमात-
लुतविभक्त्यर्थान्वयेन तादृशान्नयोत्तरमेव, विभक्तिस्वीकारस्याव-
श्यकत्वात्, नञोऽसुबन्तत्वेऽपि नञितितत्पुरुषविधायकसूत्रसामर्थ्या-
द्देव तेन सह समासो भविष्यतीति, धाव्यम् । विभक्तेर्निपातार्था-
न्वितायाव्यवहकत्वेऽपि निर्विभक्तिकप्रातिपदिकस्यासाधुतया साधु-
त्वाप विभक्तेरावश्यकत्वात्, नञोऽसुबन्तत्वेऽपि नञितितत्पुरुषवि-
धायकसूत्रसामर्थ्येन तेन सह पदान्तरस्य तत्पुरुषसमर्थनेऽपि बहु-
व्रीह्याव्ययीभाषयोरनुपपत्तेश्च । सुबन्तत्वेऽपि समासामविष्टप्रतियो-
गिपदार्थानुपरागेण नञोऽभावाद्यवधकतया तत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्या-
द्देव तेन सह द्वन्द्व इति चेत् ।

सत्यम् । विभक्त्यन्तत्वमत्र शाब्दबोधोपयिकविभक्तिप्रकृतित्वम्,
पर्येतो घट्टिमानित्यादौ प्रतिष्ठास्थपर्वतादिपदोत्तरसुच्चिमकेर्यवि-
शेषपरताविरहेऽपि अभेदान्वययोधाद्युपयोग्याकाङ्क्षानिर्वाहकसमा-
नविभक्तिवासस्पदकत्वेन, शाब्दबोधोपयोगिता, न तु निपातोत्तर-
विभक्तेरिति नातिन्यासिः । अघटादिशब्देन यत्र प्रतिष्ठायां घट-

मिन्नादिरूपपक्षनिर्देशस्तत्र नञादेर्निरुक्तविभक्त्यन्तताधिरहेऽपि वि-
शेष्यभूतविशिष्टपक्षबोधकघटादिपदस्य तोदशविभक्त्यन्तत्वाल्लक्ष-
णसमन्वयः ।

यत्तु यादृशपदोत्तरं कदाचिद्विभक्तेः श्रवणं तदेव विभक्त्यन्त-
पदेन विवक्षितं दध्यादिपदोत्तरं प्रथमैकवचनाश्रुतावपि द्विवचना-
विभुतेर्दधि द्रव्यमित्यादिप्रतिष्ठासङ्ग्रह इति । तत्र पक्षवाचकस्यरो-
दिपदघटितप्रतिष्ठायामव्याप्तेः ।

निगमनवारणायेति । इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वमात्रनिवेशे
उपनयार्थान्वितस्वार्थबोधकतया निगमनातिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणा-
येत्यर्थः । यद्यपीतरान्वितस्वार्थबोधकत्वं निगमनवत्प्रतिष्ठापनयोरपि,
तथापि विशेषणतयाऽन्वितत्वनिवेशनेन तद्वारणसम्भवाग्निगमनमात्र-
कथनम् । यद्यपि निगमनसमुदायार्थः 'पक्ष एवान्वेतीति साध्यान्वि-
तस्वार्थबोधकत्वं निवेश्यापि प्रायशो निगमनवारणसम्भवाः, तद्यो-
पि यत्र साध्यस्य प्रमेयावगोस्वाभावादेरेव पक्षता तत्रत्यनिगमनेऽति-
व्याप्तिवारणाय पक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितत्वनि-
वेशनम् । पक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता-
निरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वम्, यथाश्रुते उपनयस्यपक्षवाचकेर्द-
पदस्य घेस्तुगत्याऽभेदेन पक्षसंसृष्टो यः पक्षस्तद्वोधकत्वेन पापाणमयः
पर्वत इत्यादिवाक्यात्पापाणमयत्वादिरूपेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
संसृष्टतया प्रतीयमानो यः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्तद्वोधकत्वेन च
तदुपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधके निगमनेऽतिव्याप्तेरवारणात् । ता-
दृशपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं च तादृशपदप्रयोज्यविष-
यतानिरूपितस्वप्रयोज्यास्वार्थविषयताकत्वम्, यथाश्रुते निगमनार्था-
न्वयिन् एव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पर्वतो नीलपर्वत इत्यादिवा-
क्यस्यपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकप-
द्वत्तपदोपस्थाप्यत्वेन निगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । पक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नविषयतानिरूपिता याः विषयता तन्निरूपितविषयताप्रयो-
जकत्वं फलितार्थः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वानिवेशे व्याप्य-
त्वावच्छिन्ना या पक्षविषयता तन्निरूपितोपनयस्येदम्पदप्रयोज्य-
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वमादौप- निगमन एवातिव्या-
प्तिः स्यादिति तन्निवेशः ।

अथ तादृशेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या उपनयस्थेदं-
 दप्रयोज्यविषयता तन्निरूपितनिगमनार्थविषयतानिरूपितोपनयार्थ-
 विषयसैवेत्युपनयेऽतिव्याप्तिः । न च चरमविषयताप्रकारत्वरूपा वि-
 यक्षणीया अतो नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवं सति
 प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र पक्षान्वितपञ्चम्यर्थे विशेष्यतयाऽ-
 न्वितसाध्यरूपार्थमादाय प्रतिज्ञातिप्रसङ्गाप्रसङ्गेः प्रमेयत्वमभिधेयमि-
 त्याद्यप्रिमप्रन्धानुत्थितेः । एवं प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादि-
 त्यत्र प्रतिज्ञातिव्याप्तेरेकदेशार्थविषयताव्यावृत्तस्वार्थविषयतानिवेशेन
 वारणेऽपि तत्रत्यानिगमनेऽभिधेयत्वव्याप्यप्रमेयत्ववाञ्छायमित्युपनया-
 र्थप्रमेयत्वपक्षरूपपक्षतावच्छेदकरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितता-
 दृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेऽवयवान्वयबोधजनकेऽतिप्रसङ्गो दुर्वादः ।
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र विशेषणतयान्वितत्वनिवेशे प्रमेयत्व-
 मित्याद्यप्रिमप्रन्धानुत्थितेः पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्य, विशेष्यत्रयेण प-
 क्षाद्वयित्वेन प्रतिज्ञातिव्याप्त्यप्रसङ्गेः, विशेषणतया किञ्चिदन्वि-
 तत्वनिवेशेनैवोपपत्तेः प्रकृतपक्षनिवेशवैयर्थ्यापाताच्च । निगमना-
 र्थस्य विशेषणतया किञ्चिदन्वितेऽनन्वयेन तत्रातिव्याप्तेस्तमनिवे-
 श्यापि वारणसंभवात् ।

मैवम् । शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितत्व निवेश्य दर्शिताति-
 प्रसङ्गद्वयवारणसंभवात्, उपनयार्थव्याप्तिविशिष्टपक्षान्वयिनो नि-
 गमनार्थस्य शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयित्वेन तदन्वितार्थ-
 केऽप्युपनये शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितार्थकपक्षोपस्थापिता-
 र्थकत्वविरहात् । प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र व्याप्तिविशि-
 ष्टप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न एव इदमर्थान्वयेन तदन्वितार्-
 थकेऽपि निगमने निरुक्तरूपविरहात् ।

एतेन पक्षसाध्ययोरभेदस्थले निगमनार्थघटकरसाध्यरूपपक्षा-
 न्वितेदम्पदार्थान्वितार्थकतया निगमनातिव्याप्तेरपि नावकाशः ।

यस्तु एकविशेषणतापन्नस्य यत्रापरविशेष्यता तत्र विशेष्यत्वविशे-
 षणत्वरूपविषयतयोर्भेदेन पक्षविषयतानिरूपितविषयतानिरूपितस्वा-
 र्थविषयतानिवेशे हेतुमात्र एव लक्षणानुपपत्तिः एवं चोक्तरीत्या उपन-
 यातिव्याप्तिर्नावकाशः पक्षविषयतानिरूपितनिगमनार्थनिष्ठप्रकारतरू-
 पविषयतया पक्षविषयतानिरूपकतानिष्ठविषयतया अभेदेनावच्छेद्या-

वच्छेदकभावविरहात् । एवंक्रमेण पक्षसाध्ययोरभेदस्थले निगमनातिव्याप्तेरनवकाशः । एवं हेतुपक्षयोरभेदस्थले निगमनातिव्याप्तिरपि समाहिता हेतुप्रकारतानिरूपिताया निगमनार्थप्रकारतानिरूपितायाश्चेदमर्थनिष्ठविशेष्यतारूपविषयतायाश्चाभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहादिति ।

। .

तत्र । एकविशेषणतापन्नस्य यत्रापरविशेष्यता तत्र विशेष्यताप्रकारतयोरभेदे बाधकविरहेण लाघवेन तस्यैवोपगमात् , नत्ववच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयताद्वयस्य । यदि चैकविशेषणतापन्नस्यापरविशेष्यतास्थले प्रकारताविशेष्यतयोरभेदे दण्डी पुरुषव्यतिरिक्त्यादिवुद्धे. पुरुषादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितदण्डादिविशेष्यताशालित्वं दुर्वारमिति तस्याः पुरुषो यो न वा दण्ड इत्यादिसशयविरोधिताप्रसङ्ग इति तद्भेदः समूहालम्बनवैलक्षण्याय तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव एव न स्वीक्रियते इति मन्यते, तदा हेतुपक्षयोरभेदस्थले निगमनार्थधर्मितावच्छेदकताकहेतुप्रकारतानिरूपिताया निगमनार्थप्रकारतानिरूपितायाश्च विशिष्टहेत्वधच्छिन्ना या इदंपदार्थपक्षविशेष्यताया प्रेक्ष्ये हेतोर्हेतुधर्मितावच्छेदकतापत्तिरिति अवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयताद्वयस्य स्वीकरणीयेतया तत्रत्यनिगमनातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । स्वार्थकदेशस्यापि स्वार्थत्वाभिमानमूलां प्रतिज्ञाविशेषातिव्याप्तिशङ्कां स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यत्वपर्याप्त्यधिकरणविशिष्टार्थपरतां स्फुटयन्निराकरोति प्रमेयत्वमिति । न प्रतिज्ञार्थः-साध्यविशिष्टपक्षरूपः । एकदेशार्थः-साध्यमात्रम् । यद्यपि प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादिन्यादिन्यायान्तर्गतनिगमने हेतुभूतपक्षान्वितस्वार्थबोधकदेशपदोपस्थापितपक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वमक्षतमिति विशेषणतया पक्षान्वितत्वं विवक्षणीयमिति कथितस्थले पञ्चम्यर्थः पक्षे न विशेषणमित्यतोऽपि नोक्तप्रतिज्ञायाः प्रतिव्याप्तिसम्भवः, तथापि निगमनार्थकदेशस्य ज्ञाप्यत्वान्तभागस्य तादृशार्थान्विततया निगमनेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यविशिष्टार्थपरताया आवश्यकत्वात् । कथितस्थले पञ्चम्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वामावेनापि अतिव्याप्तिवारणासम्भवात्तत्कथनम् । केवलेन हेतुवाक्येन पञ्चम्यर्थविशेष्यकावाप्तरवाक्यार्थबोधो जन्यते ततश्च प्रतिज्ञास्य बहुधादिपदसहकारेण

धूमज्ञानज्ञाप्यो वह्निरित्याकारकस्वार्थविशिष्टबोधो जन्यते, ततः समुदितप्रतिज्ञासहकारेण पक्षे स्वार्थविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधश्च प्रत्येकमेतादृशबोधत्रयजनकताघटितलक्षणत्रयमाह स्वार्थेति । प्रथमलक्षण-तृतीयाधघटितम् द्वितीयं प्रथमबोधघटितम् तृतीयं च द्वितीयबोधघटितं बोध्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्येति । स्वतात्पर्यविषयबोधीयविशेषणतावच्छेदकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थान्वितोपनयार्थबोधस्यापि निगमनार्थकदेशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया निगमनार्थबोधस्य तज्जनकत्वेन यथाश्रुतलक्षणस्य निगमनेऽतिव्याप्तिरिति दूषणं प्रत्युक्तम् । विशेषणतावच्छेदकताया अस्यावर्त्तकतात्स्वतात्पर्यविषयबोधीयत्वं तद्विशेषणम् । विशिष्टबोधेति । स्वतात्पर्यविषयबोधजनकतावच्छेदकस्वार्थप्रकारताशालिबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थविशिष्टोपनयार्थज्ञानस्य निगमनार्थविषयकत्वेन तादृशज्ञानस्वरूपयोग्यत्वेऽपि न निगमनेऽतिव्याप्तिः । लक्षणत्रयमेव हेतौ सङ्गमयप्रवयवान्तराद्यावर्त्तयति एकवाक्यतयेत्यादिना ॥

(दी०) इतरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम्, अन्वयव्याप्तिबोधकतत्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकतत्वं च विशेषलक्षणद्वयम् ।

इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं स्वार्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं बोधनयत्वम् ।

अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वम् । हेत्वर्थश्च प्रतिज्ञार्थे न विशेषणत्वेनान्वेति किन्तु तदेकदेशार्थ इत्युक्तमायम् ॥

इत्यवयवदीर्घितः ॥

—:०:—

(गा०) इतरोपस्थापितेति । स्वाद्यटकपदोपस्थापितेत्यर्थः । स्वार्थत्वस्य स्वजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यत्वम्, अतो निगमनजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यमनुपाद्यर्थं तदद्यटकपदोपस्थापितसाध्यविशेषणकबोधजनकस्य

निगमनस्य वारणाय उपस्थापितान्तम् । अत्र प्रथमलक्षणे इतरार्थ-
प्रकारकस्वार्थविषयताकत्वेन द्वितीये च स्वार्थशेतरप्रकारकत्वेन बो-
धस्य निवेशाद्भेदः ॥

अवयवार्थेति । अवयवजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यविशेष्यकस्वार्थ-
प्रकारकबोधजनकावयवत्वमर्थः । सर्वेषामेवावयवानां स्वार्थघट-
कविशेष्यांशे स्वार्थघटकबोधान्तरप्रकारकबोधजनकतयाऽतिव्याप्ति-
वारणाय स्वार्थप्रकारकेति । प्रतिशार्थघटकसाध्यरूपविशेषणे
हेत्वर्थस्यान्वयेऽपि विशेष्ये पक्षे तदनन्वयात् प्रतिशार्या नोपनय-
लक्षणातिव्याप्तिर्न वा हेतौ निगमनलक्षणातिव्याप्तिः उपनयनलक्षणे
स्वार्थपदस्य निगमनलक्षणे चावयवार्थपदस्य विशेष्यपरत्वादि-
त्याह । हेत्वर्थश्चेत्यादिना । उक्तप्रायमिति । पूर्वं हेत्वर्थैकदेश-
पञ्चम्यर्थ एव देशार्थमात्रान्वयित्वमुक्तम् अत्र च हेतुसमुदायार्थस्य
तथात्वमिति विशेषात्प्रायमिति ।

(चि०) केचित्तु सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरण-
प्रत्यक्षत्वादित्यपार्थक्यम् विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन
सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्वान्वयादि-
ति केचित् । तन्न । सतिसप्तमीबलात् सामान्यवत्त्वस्य
बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ
विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः न ह्ययमर्थो-
ऽस्मान्नावगम्यते ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्या-
प्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्र-
दर्शनायोदाहरणम् । तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शवा-
क्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनियतत्वा-
भिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वम् । सामा-
न्यलक्षणे साध्यसाधनसम्बन्धबोधकत्वं साध्यसाध-
नाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । न्या-

धूमश्चान्नाप्यो वह्निस्तियाकारकस्वार्थविशिष्टबोधो जन्यते, ततः
समुदितप्रतिज्ञासहकारेण, मक्षे स्वार्थविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधश्च
प्रत्येकमेतादृशबोधत्रयजनकताघटितलक्षणत्रयमाह स्वार्थेति ।
प्रथमलक्षणं तृतीयबोधघटितम् द्वितीयं प्रथमबोधघटितम् तृतीयं
च द्वितीयबोधघटितं बोध्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्येति । स्वतात्पर्य-
विषयबोधविशेषणतावच्छेदकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्व-
मित्यर्थः । तेन, निगमनार्थान्वितोपनयार्थबोधस्यापि निगमन-
ार्थकदेशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधतया निगमनार्थबोधस्य तज्जनकत्वेन
पथाश्रुतलक्षणस्य निगमनेऽतिव्याप्तिरिति कृपण प्रत्युक्तम् । विशेष-
णतावच्छेदकतया अस्यावर्तकतयात्स्वतात्पर्यविषयबोधपितृ त-
द्विशेषणम् । विशिष्टबोधेति । स्वतात्पर्यविषयबोधजनकतावच्छेद-
कस्वार्थप्रकारताशालिवोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निग-
मनार्थविशिष्टोपनयार्थज्ञानस्य निगमनार्थविषयकत्वेन तादृशज्ञान-
स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न निगमनेऽतिव्याप्तिः । लक्षणत्रयमेव हेतौ सङ्ग-
मयवयवान्तराद्यावर्तयति एकवाक्यतयेत्यादिना ॥

(दी०) इतरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमुदाहरण-
त्वम्, अन्वयव्याप्तिबोधकतत्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकतत्वं च
विशेषलक्षणद्वयम् ।

इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं स्वा-
र्थविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं बोधनपक्षम् ।

अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमन-
त्वम् । हेत्वर्थश्च प्रतिज्ञार्थे न विशेषणत्वेनान्वोति किन्तु तदेकदे-
शार्थ इत्युक्तमायम् ॥

इत्यवयवदीप्तिः ॥

—:०:—

(गा०) इतरोपस्थापितेति । स्वाद्यटकपदोपस्थापितेत्यर्थः । स्वा-
र्थस्य स्वस्वजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यत्वम्, अतो निगमनजन्यप्रतिपत्तिवि-
शेष्ये मनुष्याद्यर्थे तद्व्यटकपदोपस्थापितसाध्यविशेषणकबोधजनकस्य

निगमनस्य वारणाय उपस्थापितान्तम् । अत्र प्रथमलक्षणे इतरार्थ-
प्रकारकस्वार्थविषयताकत्वेन द्वितीये च स्वार्थान्तरप्रकारकत्वेन बो-
धस्य निवेशाद्भेदः ॥

अत्रयवार्थेति । अवयवजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यविशेष्यकस्वार्थ-
प्रकारकबोधजनकाव्यवयवत्वमर्थः । सर्वेषामेवावयवानां स्वार्थघट-
कविशेष्याशे स्वार्थघटकोऽर्थान्तरप्रकारकबोधजनकतयाऽतिव्याप्ति-
वारणाय स्वार्थप्रकारकेति । प्रतिश्वार्थघटकसाध्यरूपविशेषणे
हेत्वर्थस्यान्वयेऽपि विशेष्ये पक्षे तदनन्वयात् प्रतिश्वार्था मोपनय-
लक्षणातिव्याप्तिर्न वा हेतौ निगमनलक्षणातिव्याप्तिः उपनयनलक्षणे
स्वार्थपदस्य । निगमनलक्षणे चावयवार्थपदस्य विशेष्यपरत्वादि-
त्याह हेत्वर्थश्चेत्यादिना । उक्तप्रायमिति । पूर्व-हेत्वर्थकदेश-
पञ्चम्यर्थ एकदेशार्थमात्रान्वयित्वमुक्तम् अत्र च हेतुसमुदायार्थस्य
तथात्वमिति विशेषात्प्रायमिति ।

(चि०) केचित्तु सामान्यवत्त्वं सति बाह्यकरण-
प्रत्यक्षत्वादित्यपार्थक्यम् । विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन
सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्वयादि-
ति केचित् । तन्न । सतिसप्तमीयत्वात् सामान्यवत्त्वस्य
बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ
विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः न ह्ययमर्थो-
ऽस्मान्नावगम्यते ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्या-
प्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्र-
दर्शनायोदाहरणम् । तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शवा-
क्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनिपतत्वा-
भिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वम् । सामा-
न्यलक्षणे साध्यसाधनसम्बन्धबोधकत्वं साध्यसाध-
नाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणत्वम् । न्या-

यावद्यदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न-दृष्टान्तप्र-
योगस्य सामयिकत्वेनासाव्वन्निकत्वात्, यो यो धूम-
वान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतिः । नापि प्रकृता-
नुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्या-
प्युपनायकं वचनं तत्, -उपनयातिव्याप्तेः । अत उप-
नयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् ।
एतदेवान्वयव्यतिरेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशे-
लक्षणद्वयमित्यन्ये । अत्र च व्यभिचारवारणावचीप्सा-
माहुः । यत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न
चीप्सा, केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च चीप्सायामपि
व्यभिचारतादवस्थमिति तु वयम् । चीप्सा च तत्पदे
न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परा-
मर्शाव्युच्चिस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः, यथा
यद्यत् पापं प्रतिजहीत्यत्र । इदञ्च साध्यसाधनोभया-
श्रयाविकलानुपदर्शितान्वयं विपरीतोपदर्शितान्वया-
नुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादा-
भासरूपमिति ।

उदाहरणानन्तरम्भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं
पक्षे वर्तते न चेत्पाकाङ्गायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रद-
र्शनापोपनयः । तत्रानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपराम-
र्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणम् । सा-
ध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्या-
पकाभावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषल-
क्षणवयम् । उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यम् ।
तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तपक्षधर्मतावगाहिनोऽवय-

वान्तरादलाभात्, तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अलाभात् । न च हेतुवचनादेव तदवगमः तस्य को हेतु-
रित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्प-
रत्वात् । वादिवाक्यादेवाक्षेप इति चेन्न । तदर्थस्यासि-
द्धत्वेनानाक्षेपकत्वात्, अन्यथा प्रतिज्ञामात्रादेव सर्वा-
क्षेपेऽवयवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव तद-
वगम इति चेन्न । तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र
तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितु-
मुचितत्वाच्च, अन्यथावयवान्तरेऽप्येवंप्रसङ्गात् ।

उपनयानन्तरं निगमनम्, तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपं-
रामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्त-
साध्यधीजनकं वाक्यम् । न च व्याप्तिपक्षधर्मतायाश्च-
तुर्भिरेवावयवैः पर्याप्तेः किं तेनेति वाक्यम् । अवाधि-
तासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्यवसानान् ।

अथाभिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गप्र-
तिपादनादेव पर्यवसानेनावयवान्तराणां निराका-
ङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभात्, अ-
न्यथा निगमनेनापि तदवारणात् न हि तद्विशेषदर्श-
नमनाहत्यैव तन्निवर्त्तकम् । सिद्धनिर्देशतया वारयती-
ति चेत् । न स्वरूपमात्राभिधानात् । साध्यत्वानुपस्थितौ
तस्मादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । व्या-
प्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञा-
नानुत्पत्तिदर्शनात् तदभावाद्योधने समीहितानि-
र्वाहात् ।

अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं न तु तद्दोषस्य

मानाभावादसिद्धेश्च, इति किमर्थं वाधादिविरहो
बोधनीय इति चेन्न । यदवगमे सति यत्र भवति तत्त-
दभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः । न चानन्वयः, तस्मा-
दित्यन्वयबलादेव हेत्वनाकाङ्क्षितत्वलक्षणासिद्धत्वज्ञा-
नात् न त्वन्वयात् पूर्वम् ।

इह केचित्तथा, तस्मादिति सर्वनाम्ना हेतोः
परामर्शः पूर्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि
तथा इति सर्वनाम्ना सिद्धस्थल इव विरोधाद्विवारणा-
त् युक्त इत्याहुः । तन्न । तथेति स्वरूपे प्रकारे सादृश्ये
वा ? आद्ये तथा चायमिति प्रकान्तात् तथेति हेतुमानि-
त्यर्थः स्यात्, तथा चानन्वयः न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुम-
त्त्वमित्यन्वितम् । न द्वितीयः सामान्येन पक्षस्यापि अन्वय-
व्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वयस्तत्रैवेत्यनन्वयात् । अत-
एव न तृतीयोऽपि अभेदानुमाने चान्वयिनि तस्मात्तथेति
सादृश्याभावात्, यद्वा तत्र प्रकमे विशेष्यानन्वयात्,
वादिवाक्ये च योग्यतान्वयेऽतिप्रसङ्गात् तस्मादित्यत्र
विभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः । तस्मादनित्य इत्यभिधाने
विशिष्य सिद्धतावगम्यते पूर्वसाध्यतयोक्तस्य समर्थ-
हेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्तनात्, अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ।
संशयप्रयोजनादयस्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवाः,
किन्तु न्यायाद्गतयोपयुज्यन्त इति नाधिक्यम्, कण्टको-
द्धारस्य च न सार्वत्रिकत्वं समयविशेषोपयोगि-
त्वादिति ॥

इत्यवयवचिन्तामणिः ।

शब्दो अनित्यः सामान्यवत्त्वे सति । बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति हेतुप्रयोगे हेतुघटकदलयोः प्रत्येकं व्यभिचारितया भेदेन नाना-
मार्थयोस्तयोरेकांशेऽपरस्य विशेषणतयाऽनन्वयेन च विशिष्टहेतु-
त्वान्वयासम्भवेन विशेषणविशेष्यभावात्तापन्नयोर्मिलितयोर्हेतुत्वा-
न्वयो वाच्यः । सोऽपि न सम्भवेति सामान्यवत्त्वादेः । सप्तम्यन्तैः
पदोपस्थाप्यहेतुत्वार्थकपञ्चमीप्रकृत्यर्थत्वाभावादिति । केनांचित्पूर्व-
पक्षं समाधानमुपन्यस्यति मूले हेतुग्रन्थे सामान्यवत्त्व इति । सामा-
न्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणत्वासम्भवेऽपि सप्तम्यन्ता-
र्थस्य सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र विशेषणतया तादृशविशे-
षणावच्छिन्नबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे हेतुत्वान्वयसम्भवाच्चापार्थक्यतेत्या-
ह तत्रेति । सामान्यवत्त्वस्येति । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्य-
क्षत्वविशेषणीभवत्सामानाधिकरण्यप्रतियोगितयोपस्थितावित्यर्थः ।
अथ सामानाधिकरण्ये सप्तम्या अननुशासनात्कथमेतत् सतीत्यस्य
या कोऽर्थ इति चेन्न । यस्य च भावे न भावलक्षणमिति सूत्रानुशिष्ट-
सप्तम्या गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ यथा गोबोहनादिसमानक्री-
डीनत्वं गमनादौ बोध्यते तथा प्रकृतेऽपि समानदेशत्वप्रत्यायनात् ।
न च तादृशसप्तम्या क्रियासमानकालीनत्ववत् क्रियासमानदेशत्वस्य
कदाचित्क्रियायां प्रत्यायनसम्भवः यस्य क्रियाया अन्यस्य क्रिया
लक्ष्यते विशेष्यते तदाचकपदसमभिध्याद्वतकृदन्तापस्थापितक्रिया-
समानकालीनत्वादिसम्यग्धेन क्रियान्तरविशेषणमिति यावत् तदा-
चकपदात्सप्तमीत्यर्थकत्वाच्चादृशसूत्रस्य क्रियासमानकालीनत्वादौ
क्रियान्तरविशेषणतया विषक्षिते तादृशसूत्रेण सप्तमीपिधानात् । स-
प्तमीप्रकृत्यर्थनिरूपितसामानाधिकरण्यादेरपरनामार्थविशेषणतया वि-
वक्षणे सप्तम्यननुशासनात्सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य प्रत्यक्षत्वे
कुतो लाभ इति वाच्यम् । यथा गोषु दुह्यमानास्यागत इत्यादौ गोष-
दोत्तरसप्तम्याः समभिध्याद्वतक्रियागोबोहनरूपोर्थः तत्र समभिध्याद्व-
तकृदन्तार्थान्वितप्रकृत्यर्थस्य कर्मतानिरूपकत्वसम्यग्धेनान्वयः । त-
स्याथ सामानकालीनत्वसम्यग्धेन क्रियान्तरेऽन्वय इति तत्र दुह्य-
मानगोकर्मकबोहनसमानकालीनत्वलाभस्तथा प्रकृतेऽपि । अत्रापि
शत्वप्रकृतेः यमुपातोरापास्त्वमर्थः अत्रास्ति घट इत्यादौ एतदेश-
निष्ठाधारताप्रतियोगी घट इत्यादिप्रतीतेः तत्र च सप्तम्यर्थसमभि-

स्याद्वृत्ताधारत्वरूपाक्रियायां सामान्यवत्त्वस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रति-
 योगितासम्बन्धेनान्वयः, आधारतायाः प्रत्यक्षत्वे समानदेशत्व-
 सम्बन्धेनान्वय इति प्रत्यक्षत्वे सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यलाभ-
 सम्भवात् । भावलक्षणमिति भावश्चन्द्रस्य धर्ममात्रपरत्वात्
 प्रत्यक्षत्वस्य क्रियात्वविरहेऽपि क्षतिविरहात् । सत इत्यस्याख्या-
 हारेण वा प्रत्यक्षत्वसत्त्वे सामान्यवत्त्वसत्त्वस्य समानदेशतालाभेन
 सामञ्जस्यात् । कुत्रचित्समानकालीनत्वं क्रियायाः सम्बन्धः । कुत्रचित्स-
 मानदेशत्वमित्यत्र किं नियामकमिति चेत् । यत्रसमभिव्याहृतकृत्यप्र-
 त्ययस्य वर्त्तमानत्वे तात्पर्यं तत्र समानकालीनत्वं यत्र च न तद्विव-
 क्षणं तत्र समानदेशत्वं सम्बन्ध इति नियमात् । प्रकृते च वर्त्तमान-
 त्वविवक्षया समानदेशत्वलाभात् वर्त्तमानत्वाविवक्षायामपि विरो-
 धिकालाविवक्षया लटः साधुत्वात् । यत्र चातीतत्वमनागतत्वं वा कृता
 विवक्षितं दुग्धास्तु दोग्धस्यास्वित्यादौ तत्रोत्तरत्वं पूर्ववत्त्वम्, पूर्ववत्त्वं
 च सम्बन्ध इति दोहनोत्तरवादिक्मेव प्रतीयते न तु समानकाली-
 नत्वमित्यवधेयम् ।

तनु उदाहरणे यत्पदद्विक्रियप्रयोजिकायाः महानसमहानसान्व-
 रत्वादिना वक्तुर्वावस्थाधनाधिकरणप्रत्यायनेच्छारूपधीप्तायाः किं
 प्रयोजनम्, न हि साधनस्य यावदधिकरणे साध्यवत्त्वज्ञानमनुमितिहेतुः
 येन यत्पदे धीप्तां विना यावत्धूमाधिकरणानुपस्थापने तत्पदेन ता-
 वदधिकरणानां परामर्शासम्भवात्सकलसाधनाधिकरणे साध्य-
 वत्त्वाप्रतीतेरनुमित्यनिर्वाहः स्यादिति यत्तत्पदात्तावदधिकरणबोधो-
 दीप्ताप्रयोजनं भवेत् । न च व्याप्तिप्रत्यायनेच्छा धीप्ता तस्यान्वा-
 नुमित्यौपयिकबोध एव प्रयोजनमिति वाच्यम् । व्याप्तेश्च पदार्थ-
 त्ववाक्यवर्धत्वविरहेण तत्प्रत्यायनेच्छायामपि शाब्दतत्प्रत्ययस्यायो-
 गात् मानसबोधे च वक्त्रभिप्रायानुपयोगात् । यदि च यत्पदसम-
 भिव्याहृतवन्त्याविषयस्य धूमश्चापकताविशिष्टबन्ध्यादिलाक्षणिका
 तथा धूमादौ वन्दिष्यासिलाभ इत्युच्यते तदा यत्पदस्य द्विक्रियं वि-
 नापि तल्लाभसम्भवाद्द्विक्रियैवैवमित्याक्षेपे प्राचीनसमाधानमुप-
 न्यस्यति अत्र चेति । उदाहरणस्य यत्पदे चेत्पर्यः । व्यभिचारवार-
 णयेति । धीप्तामुद्दिश्य मानसव्याप्तिज्ञानविरोधिव्यभिचारधीवार-
 णप्रयोजनिकामाहुरित्यर्थः । यावदेत्वधिकरणे साध्यवत्त्वनिमित्ते ते-

न विपरीतनिश्चयात्मकेन साधनाधिकरणे साध्याभाववैश्वरूपव्य-
भिचारग्रहस्य प्रतिबन्ध इति भावः ।

नन्वेव वाच्यत्वादिसाध्यस्य यत्रोपायान्तरात्केवलान्वयित्वं गृ-
हीतमेवेतदभिधाय एतद्वृत्तियावद्धर्मवत्त्वादित्यत्र च हेतवेकमा-
त्रवृत्तित्वं गृहीतं तत्र हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहादेव । मानसी
व्याप्तिर्धोऽसम्भवति प्रथमेऽभावे साध्योपत्त्याग्रहेण द्वितीये साध्या-
भाववत्तया गृह्यमाणेऽधिकरणान्तरे हेतोरग्रहेण व्यभिचारग्रहासम्भ-
वाद्युभयसिद्धव्याप्तिकासाधकतानुमानं यथा उदाहरणं न प्र-
युज्यते तथाच सामानाधिकरण्यलाभायोदाहरणप्रयोगेऽपि द्विर्यत्पदं
न प्रयुज्यते तत्र प्रेषापत्तिमाह यत्र, चेति । सर्वत्रैव द्विरुक्तिरनपेक्षिते-
ति स्वमतमाह धीप्सायामपीति । अयमाशयः । द्विर्यत्प्रयोगेऽपि स-
कलसाधनाधिकरणपरत्वाग्रहे व्यभिचारत्वादवस्थं व्यभिचार-
धियोऽनिवृत्तिः तत्परत्वग्रहापेक्षाया च यद्योगप्राप्त्याभ्यां सा-
धननिष्ठव्याप्तितात्पर्यमेव गृह्यता तत् एव च लक्षणया व्याप्तिशा-
ब्दबोधसम्भवात् तत्र च व्यभिचारशङ्काया अविरोधित्वात् । याव-
त्साधनयति साध्यवत्त्वयोधाय द्विर्वचनमनर्थकमेव अत एव यस्मै च त-
न्नेयमिति प्राचामुदाहरणोपदर्शनमपि सङ्गच्छते । आवश्यकश्च व्या-
प्तेः शाब्दबोधोऽन्यथा समानप्रकारतामपुरस्कृत्य विपरीतधियो
विरोधितायाः दुःकल्प्यतया महानसत्त्वादिना सकलधूमाधिक-
रणे साध्यत्वबोधोऽपि धूमवद्ग्रकारणतत्रैव साध्याभावशङ्काया
अनुच्छेदेन मानसव्याप्तग्रहासम्भवात् । एवमद्विरुक्तेनापि यत्पदेन
एकरूपेण विभिन्नरूपेण वा सकलधूमाधिकरणोपस्थितिसम्भवा-
त्तदर्थकतया द्विरुक्तिसार्थक्यामित्यपि दुर्वचम् । न च सकृदुच्चरिते-
त्यादिव्युत्पत्तिविरोधादेकस्माद्यत्पदाधानकाधिकरणबोधः सम्भवती-
ति वाच्यम् । सकृदुच्चरितस्य नानाशक्या बोधकतायामेवाव्यु-
त्पत्तेः सर्वनाम्ना च बुद्धिस्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावाच्छे-
दयेन नानाधर्मिणामनुगमात् नानार्थेषु शक्यैरूपेण व्युत्पत्तेरविरो-
धात्, अन्यथा द्विरुक्तिस्वले एकस्यैव पदद्वयरूपादेशस्थानितया प-
दभेदविरहेण द्विरुक्तादपि नानार्थयोधानुपपत्तेः कथंचिदर्थद्वय-
योधकत्वनिर्वाहेऽपि भूयोऽर्थबोधस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्चेति ।

अथ द्विरुक्तस्थल एव व्याप्ति निरुद्धलक्षणा अत एव यत्पद-
 प्रयोगेऽपि वादिवाक्ये स्वारसिकलक्षणाविरहेण व्याप्तिबोधनिर्वा-
 हः । घस्तुतो व्याप्तिगोचरशब्दबोधानुरोधेन चेदुदाहरणप्रयोग-
 स्तदा उपनयचद्व्याप्यपदेनैवोदाहरणेऽपि व्याप्तिशोधनं युज्यते
 इति सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनाय यो धूमवानित्युदा-
 हरणम् । इत्थं च यत्पदस्य सकलधूमाधिकरणपरताया आवश्यकत-
 या अद्विरुक्तयत्पदस्य तत्पदस्थानियमेन तत्परत्यग्रहार्थं द्विरुक्तेरा-
 वश्यकत्वात् । एवं 'नित्यवीप्सयो'रिति सूत्रेण द्विरुक्तिविधानस्य नि-
 त्यतया सकलधूमाधिकरणपरत्वे यत्पदस्याद्विरुक्तस्य साधु-
 त्वमेव न स्यादित्यतो द्विरुक्तेरावश्यकतेत्याशयेन यत्पदे द्विरुक्तिम-
 भिमित्य तत्पदे द्विरुक्तिं खण्डयति वीप्सा चेति । द्विरुक्तिनियमोऽपि
 कदाचित्पदे एव न तु तत्पदेपीत्यर्थः । सर्वत्रैव तत्पदे न द्विरुक्तिरिति
 नार्थः । विवर्णभार्थं स स भूमिपाल इत्यादौ छन्दोबोधनादिना द्विरु-
 क्तिदर्शनात् । न्याये तु प्रयुज्यमाने आधिक्यस्य न्यायेऽभ्यास्यतया न तत्र
 द्विरुक्तिः । सकलधर्मिप्रत्यायनेच्छाकूपधीप्सासत्त्वेऽपि अद्विरुक्ततत्पद-
 स्य साधुतासम्भवः महाकविप्रयोगदर्शनादेतदपि स्पष्टयितुं भव-
 भूतिनां चास्तथा प्रयोगो दर्शयिष्यते । द्विरुक्तयत्पदयोधितनानाधर्मि-
 णामेकेन तत्पदेन परामर्शायाग इत्याशंकां निरस्यति विरुपेति । महा-
 नसमहानसाम्यत्वादिना विभिन्नप्रकारेणेत्यर्थः । तत्पदेन परामर्शात्
 तत्पदेन परामर्शसम्भवात् । तत्पदस्य परामर्शकतायां व्युत्पत्तिविरो-
 धे द्विरुक्तयत्पदेनापि तावद्धर्मिवोधासम्भवात् । व्युत्पत्तिविरोध-
 एव च कथमित्याकांक्षायामाह बुद्धिस्थवाचकत्वादिति । बुद्धिम-
 कारविशिष्टसर्वेषु एकशक्तेरित्यर्थः । व्युत्पत्त्यविरोधं दृष्टान्तेन दृढ-
 यति यथेति ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितगादाधर्या-
 मवयवप्रकरणम् ॥

श्रीगणेशाय नमः

अथानुमानग्रादाधर्याम्

सामान्यनिरुक्तिप्रकरणम् ।

(चि०) अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयो-
जकत्वान्निरूप्यन्ते ।

(दी०) एवावता प्रवन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य तत्प्रस-
ङ्गात् तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्यकारित्वाच्च तदाभासनिर्णयप्र-
तिजानीते अथेति ।

(गा०) हेत्वाभासनिरूपणे प्रसङ्गस्यापि सङ्गतिस्त्वं सम्भवति
व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्मताविरोधित-
द्विरवधतो दुष्टहेतोः स्मरणात्, अतस्तदप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता
परिजिहीर्षुः प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह एतावतेति ।
परिकरो-व्याप्तिपक्षधर्मते । निरूप्येत्यन्तमुक्तकमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्व-
स्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । तत्प्रसङ्गादिति । सपरिकरहेतुनि-
रूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः ।
अन्वयश्चास्य निरूपणमित्यनेन । तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वादिति
मूलं यद्यपि हेत्वाभासनिवृत्तत्त्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया
शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरम्, तथापि त-
न्मात्रपरत्वे सङ्गत्यप्रदर्शनेन न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्यकारि-
त्वादिरूपसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्तुमाह तत्त्व-
निर्णयादिति । आदिपदाद्विजयपरिग्रहः । तत्कार्यकारित्वात्-सपरि-
करहेतुप्रयोज्यकार्यप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वं च जनकतावच्छेदका-
दिसाधारणमतः स्वाविषयकज्ञानकार्यं प्रति स्वस्य तत्त्वमक्षतमेव ।
तत्त्वनिर्णयः-प्रमितिकांटीनेश्चयः । तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्ट-
प्रकृतहेतुज्ञानमिष तद्विपरीतकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानम-

प्युपयुज्यते प्रतिबन्धकीभूततद्विपरीतकोटि-व्याप्यवत्ताद्वानेऽप्रामा-
ण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वम् । अथवा तत्त्व-
निर्णयः—साध्यवत्ताद्वाने प्रमात्वंनिश्चयः । तत्रानुमापकहेतोर्व्या-
प्यादिविशिष्टत्वरूपसद्देतुत्वज्ञानमिव, विपरीतसाधकहेतोर्दुष्टत्व-
ज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यग्रहामाण्यग्राहकविपरीतसाधकहे-
त्वदुष्टत्वग्रहविषयकत्वात् । विज्ञयप्रयोजकत्वं च हेत्वाभासस्य
स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्घावनद्वारा व्याप्यादिविशिष्टहेतोः स्व-
ज्ञानाधीनसन्ध्यायप्रयोगद्वारा च बोध्यम् ।

(चि०) तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि-
धार्थज्ञानविषयत्वम् यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमि-
तिविरोधित्वं ज्ञायमानं सदानुमितिप्रतिबन्धकं यत्तद्वं
वा हेत्वाभासत्वम् ।

(दी०) अनुमितीति । यथाश्रुतिमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम्,
तद्वत्त्वं दुष्टहेतूनाम्, तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्य-
ति । तत्रानुमितिपदम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वे-
नानुमितितत्कारणज्ञानपरम् साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवा-
निष्ठाकारानुमितिपरं वा, तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽ-
प्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्यात्यादिज्ञानेना-
न्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि
न क्षतिरिति वदन्ति ।

(गा०) मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणात्वे दोषेऽतिव्याप्तिः, य-
थार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताध्वन्यपर्य-तस्य
समूहालम्बनज्ञानविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे
विषयक्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषयता-
या अनवच्छेदकत्वात् तत्रत्यहतावग्राप्तिश्च, यद्विषयकत्वेनेत्यादि-
लक्षणे तृतीयाया अवच्छेदकत्वायंकतया । सुतरा तथेत्यत आहः य-
थाश्रुतिमिति । इवमेतल्लक्षणत्रयम् । ननु हेतुवदयभासन्त इति व्युत्प-
त्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रति-

ज्ञातत्वात् तल्लक्षणमप्याकांक्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता, अन्य-
विधयुत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेऽपि 'ते' चे'त्या-
दिना - दुष्टहेतूनामेव । विमज्जनादुदुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञातत्वेन
तदसङ्गतेः, एव दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वं दुष्टहेतूनां विभागानर्हतेया
तेषां सङ्करेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् उपधेयसङ्करस्या-
दिग्रन्थस्योपाध्यसङ्करेण विभागोपपादनपरस्यासङ्गतिरित्यत आह
तद्वत्त्वं चेति । तादृशदोषवत्त्वं चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षणामि-
त्यनुपज्यते । स्फुटमेति शेषः । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वं
पि दोषलक्षणे कृते दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन नोक्तानुपप-
त्तिरिति भावः । तदभिप्रायेणेवेति । दुष्टहेतुलक्षणमभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे असम्भवः यत्किंचिदनुमि-
तिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकम्,
तथाच व्यभिचारादावव्याप्तिः बहिर्धूतव्यभिचारीत्यादिज्ञानाभावात्
पर्वतो धूमवानित्याद्यनुमित्यजनकत्वात्, लक्षणया तस्य तादृशानु-
मितिकारणज्ञानमात्रपरत्वे बाधादावव्याप्तिः-बाधादिज्ञानस्य पराम-
र्शाप्रतिबन्धकत्वात्, अतोऽनुमितिपदमजहत्स्यार्थलक्षणया तदुभय-
परतया व्याचष्टे तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः । लक्षणघट-
कतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगत रूपमाह अनुमितिनिष्ठकार्यता-
निरूपकसम्वन्धत्वेनेति । अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकवि-
शिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति अतो न वक्ष्य-
माणानिप्रसङ्गः । निरूपकत्वं च यदि प्रतियोगित्वं तदा कार्यस्य
कार्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसङ्गः । अतः सम्बन्धिपदं स-
म्बन्धद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मक-
त्वस्य लाभाय ।

अत्र पर्वतो वह्निमान्दृष्ट्य तथेत्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादिवि-
रोधिदृष्टानिष्ठबहुषभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना बह्णादि-
साधने दोषताप्रसङ्गः, प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्वन्धि-
प्रकृतत्वस्य कस्यपि प्रतिबन्धतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रति-
बन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशनासम्भवात्, तथाविधेप्रह-
त्वव्यापकप्रतिबन्धतानिवेशे चानुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादो प-

प्युपयुज्यते प्रतिबन्धकीभूततद्विपरीतकोटिऽन्याप्यवत्ताद्वानेऽप्रामा-
ण्यग्राहकत्वादि-युमयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वम् । अथवा तत्त्व-
निर्णयः—साध्यवत्ताद्वाने प्रमात्वेनिश्चयः । तत्रानुमापकहेतोर्व्या-
प्यादिविशिष्टस्वरूपसङ्केतुत्वज्ञानमिव विपरीतसाधकहेतोर्दुष्टत्व-
ज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यग्रहाप्रामाण्यग्राहकविपरीतसाधकहे-
त्वदुष्टत्वग्रहविषयकत्वात् । विजयप्रयोजकत्वं च हेत्वाभासस्य
स्वज्ञानार्थीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा व्याप्यादिविशिष्टहेतोः स्व-
ज्ञानार्थीनसन्ध्यायप्रयोगद्वारा च बोध्यम् ।

(चि०) तत्रानुमिति कारणीभूताभासप्रतियोगि-
धार्थज्ञानविषयत्वम् यद्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानहृणानुमि-
तिविरोधित्वं ज्ञायमानं सदानुमितिप्रतिबन्धकं पक्षत्वं
वा हेत्वाभासत्वम् ।

(दी०) अनुमितीति । यथाश्रुतिमिदं हेतुदोषाणां लक्षणम्,
तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनाम्, तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्य-
ति । तत्रानुमितिपक्षम् अनुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धित्वे-
नानुमितितत्कारणज्ञानपरम् साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवा-
नित्याकारानुमितिपरं वा, तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽ-
प्यन्यस्य परामर्शादनुमित्युत्पादेन व्यभिचाराद्यात्यादिज्ञानेना-
न्यथासिद्धत्वाच्च व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि
न क्षतिरिति वदन्ति ।

(गा०) मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेत्वतिव्याप्तिः । य-
थार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्य-तस्य
समूहालम्बनज्ञानविषयताध्यादासीनपदार्थवारण्याय प्रथमलक्षणे
विषयक्षणीयतया प्राधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायाः प्रायशो हेतुविषयता-
या अनवच्छेदकत्वात् तत्रत्यहेतावव्याप्तिश्च, यद्विषयकत्वेनेत्यादि-
लक्षणे तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया, सुतया तथेत्पत आह य-
याधुनमिति । इदमेतल्लक्षणत्रयम् । ननु हेतुचदवभासन्त इति ध्युत्य-
स्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वात् दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रति-

ज्ञातत्वात् तद्विषयमप्याकांक्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनतां, अन्य-
विधन्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेपि, चेत्प्रा-
दिना दुष्टहेतुतामेव, विमज्जनादुदुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञातत्वेन
तदसङ्गतेः, एव दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वं दुष्टहेतुतां विभागानर्हताया
तेषां सङ्करेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् उभयेष्वसङ्करस्या-
दिग्रन्थस्योपाध्यसङ्करेण विभागोपपादनपरस्यासङ्कृतिरित्यत आह
तद्वच्च चेति । तादृशदोषवत्त्वं, चेत्यर्थः । दुष्टहेतुतां लक्षणमि-
त्यनुपप्यते । स्फुटमिति शेषः । तथाच दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वे-
पि दोषलक्षणे कृते, दुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लामेन तात्काल्युप-
सृष्टिरिति भावः । तदभिप्रायेणेवेति । दुष्टहेतुलक्षणमभिप्रायेणैवेत्यर्थः ।

अनुमितिवदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे असम्भवं यत्किञ्चिदनुमि-
तिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितेपरत्वमावश्यकम्,
तथाच व्याभिचारोदपव्याप्तिः बाह्यधूमव्याभिचारोत्पादितानां भावस्य
पर्वतो धूमवानित्याद्यनुमित्यजनकत्वात्, लक्षणया तस्य तादृशानु-
मितिकारणहानमात्रपरत्वे बाधादावव्याप्ति-बाधादिवानस्य पराम-
र्शाप्रतिबन्धकत्वात्, अतोऽनुमितेपदमजहत्स्वायंलक्षणया तदुभय-
परतया व्याचष्टे तत्रेति । तादृशलक्षणवाक्य इत्यर्थः । लक्षणघट-
कतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतं रूपमाह । अनुमितिविनिष्ठकार्यता-
निरूपकसम्बन्धत्वेनेति । अनुमितिवदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकवि-
शिष्टप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकप्रकृतहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुकानुमितेपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति अतो न वक्ष्य-
माणानिप्रसङ्गः । निरूपकत्वं च यदि प्रतियोगित्वं, तदा कार्यस्य
कार्यताप्रतियोगित्वमात्रादनुमितेप्रसङ्गः । अतः सध्यधिपदं सं-
वन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतत्त्वक-
त्वस्य लामाय ।

अत्र पर्वतो घटिमाह्वय्य तथेत्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादिचि-
रोधिद्वेदनिष्ठवह्न्यभावादिरूपवाधादेः पर्वतादौ, धूमादिना चह्वादि-
साधने दोषताप्रसङ्गः, प्रकृतानुमितिविनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धि-
प्रवृत्तस्य कस्यापि प्रतिबन्धतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रति-
बन्धतानि कर्षितप्रतिबन्धकताविवेशनासम्भवात्, तथाविधं प्र-
वृत्त्यापकप्रतिबन्धतानिवेशं चानुमित्यविरोधेति व्याभिचारादौ प्र-

रामशांविरोधिनि याध्यादी चाप्यातिः-उभयविरोधिप्रसिद्धा-
 पापेय तादृशप्रतिषेधनानिरूपितप्रतिषेधकतादाहिकानविषयव-
 सन्नादतः कदाप्यन्तरमाह साध्यताप्येति । प्रकृतपक्षतापच्छेदक-
 विशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतापच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतातिविशिष्टप्रकृतहे-
 तुतापच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः । एव-
 म् तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्ज्याप्यादिविषयकतया स्वमिचाराका-
 नादिविषयकतया न व्यभिचाराद्यसद्बुद्धः । दर्शितसमूहालम्बनानु-
 मितिप्रतिषेधकतामादाय दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय सामान्यपदम् ।
 तथाच तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिषेधतानिरूपितप्रतिषेधकता-
 शालियथायं हानविषयस्य पर्यवसितोऽर्थः । साध्यतापच्छेदकावच्छि-
 न्नादिप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गतार्था पर्यन्ता यद्विमान्वाहिकव्याप्य-
 धूममांशोऽप्यनुमितौ ह्यो न यद्विमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिषेध-
 कायादातिव्याप्तिरिति भावः । याधसत्प्रतिपक्षस्थरूपासिद्ध्याभ्या-
 सिद्धिभ्यतिव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतापच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशे-
 षेकारणनिषेधः । इत्यस्यादिना दृष्टविशिष्टपक्षकानुमितौ तथापि च-
 निश्चयस्याप्रतिषेधकतात्तदोपतापवस्थमतः पक्षतापच्छेदकावच्छि-
 न्नत्वोपादानम् । अपच्छेदकत्वं च तत्पर्याप्यधिकरणत्वम्, तेनात्ते-
 जस्यो पर्यन्तो यद्विमानित्यादौ विशिष्टपर्यन्तत्वादिमति बहुधाभावरूप-
 याधस्य काञ्चनमयः पर्यन्तो यद्विमानित्यादौ पक्षाप्रसिद्धेः शुद्धप-
 र्यन्तत्वावच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेपि नासद्बुद्धः । एवमपि
 बोध्यम् । साध्यतापच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानियेदे परा-
 मशांविरोधितया याधसत्प्रतिपक्षबोद्धव्यातिः । तत्र प्रकृतसाध्यता-
 पच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेपि तदोपतापवस्थम्-वद्वित्वा-
 पच्छिन्नमायादिनिश्चयस्य धूमजनकतेजस्यो यद्विमान्यधूममांश-
 इद इत्याद्यनुमित्यविरोधित्वात् । साध्याप्रसिद्ध्यातिवारणप्रयो-
 जनकत्वं तदुपादानस्येति तु न सत्-वद्विने कांचनमय इत्यादिनि-
 र्णयस्य शुद्धवद्वित्वादिना बहुधाप्यनुमित्यविरोधित्वेपि द्वितीयदले प्र-
 कृतसाध्यतापच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्, तस्य कांचनमयव-
 द्विमान्यधूमजनकत्वं पर्यन्त इत्यनुमितिर्विरोधितया तत्र लक्षणगमनात् ।
 द्वितीयदलप्रवेशात् व्यभिचारविरोधमाधनाप्रसिद्धिरूपासिद्धिषु
 नाव्याप्तिः तत्रापि साध्यतापच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्ट-

त्वनिवेशाद्यभिचारविरोधयोर्नाव्याप्तिः । वह्निर्धूमव्याभिचारीत्यादि-
ज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भावनसम्भवात्त-
द्दोषतादवस्थमतो व्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नोक्त्यनिवे-
शः । अन्यव्याप्त्यतिरेकव्याप्तिं विशिष्योपादाय तदुभयवि-
शिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यम् । एकतरमात्रव्याप्त्युपादाने सा-
धारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासङ्ग्रहप्रसङ्गादित्यग्रे व्यक्तीमविप्य-
ति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायास्तत्साध्यकत-
त्वेतुकानुमितिजेनकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमस्य निवेशस्तु न
संभवति-साध्याभाववद्बृहत्तत्त्वज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्या-
दिप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारताशाब्द-
नुमितिसामान्याविरोधित्वाभावात् । तादृशव्याप्तिविशिष्टविषयकत्व-
मात्रस्य तुद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वमात्रस्य वा निवेशे
स्वरूपासिद्धावव्याप्तिः, अतः पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशः । पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टहेतुप्रकारकत्व-
मात्रस्य निवेशेपि तद्दोषतादवस्थम्, धूमाभाववान् इदं इत्यादि-
ज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतुमत्ताज्ञानाविरोधित्वात्साधारण्याद्यव्या-
प्तिश्च बह्विधावच्छिन्ने धूमाभाववद्बृहत्तत्त्वप्रदस्य धूमादिव्याप्ति-
विशिष्टतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधादतो हेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नत्वनिवेशः । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य सं-
स्कारादेराहार्यज्ञानस्य च याधादिज्ञानाप्रतिबन्धत्वात् असम्भव-
इत्यतस्तादृशानुमितित्वनिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्मितावच्छेदक-
कसाध्यवत्ताज्ञानस्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्षः साध्यवानित्याका-
रकतया तादृशकारालिखनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्टपक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्व-
व्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे तु
पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वहेः साध्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभा-
वादेरदोषत्वप्रसङ्गः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिवाधादिज्ञानस्य
शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वन्द्यादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया धूमवि-
शिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकवद्व्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति त-
दुपेक्षितम् । न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकस्य भानेपि
शुद्धपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादेर्यत्र संसर्गता तत्र पर्वतत्वसामा-

धिकरण्येन वह्न्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम् तादृशा-
नुमितेरपि शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्याद्यवगाहित्वादिति वा-
च्यम् । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदतापर्या-
प्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव ससर्गाशं भासते न तु तदेकदेशाव-
च्छिन्नत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिशेष्यतानिरूपिततदेकदेशव्यापकत्वा-
वच्छिन्नससर्गाताया अप्रामाणिकत्वात् ॥ ४

अथ लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया भाता-
त्तादृशससर्गाभ्युपगम आवश्यकः, अन्यथा शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन
हेतुमत्ताज्ञानस्थलेपि विशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिससर्गाकानु-
मितेरेव मानत्वाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामाधिकरण्यमात्रावगाहिवा-
द्यादिप्रवृत्तकालेपि तथाविधसाध्यनिश्चयवतो अनुमिष्यापत्तेः, न हि
सामानाधिकरण्येन याथासिद्धोरनुमितिं कश्चिदुपैति तादृशवाधा-
दिप्रवृत्तस्य कचिदप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वासंभवात् तेषां हेत्याभास-
ताविलायापत्तिश्च इति चेत् । एवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृशविप-
यतायां मानाभाव एव, प्रकृतग्रन्थस्तु न लिङ्गोपधानमतामिप्रायकः-
तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रय तदाकाशतया तादृशाकारत्वस्याव्यावर्तकत-
याऽनुमितिपदस्य तादृशाकारानुमितिपरत्वप्रदर्शनासंगतः ।

कचिद्भु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्व व्या-
ख्याय यथाश्रुतार्थपरतानिर्वादाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयते—सा-
ध्यव्याप्यत्वादिना । इत्याकारकानुमितिपरम्—अनुमितेरित्याका-
रकतामतामिप्रायकमिति व्याचक्षते । एतादृशव्याख्यानप्रयोजनं स्फु-
टयति—तेनेति । एकप्र-वर्गित्वाद्यकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादित्या-
दिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शत-तद्वह्निवादि-
रूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मताद्यवगाहिज्ञानात् । व्यभिचारा-
दित्यादिहेतोरनुमितिजनकत्वेपीत्यनेन सम्यग्ध । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने
व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिप्रतीत्यस्य कथंचित्द्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरा-
मर्शस्तत्रैकक्षणविलम्बनानुमित्युपगम व्यभिचारासंभवात् तत्र व्य-
भिचारो दर्शितः ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधार्मिकव्याभि-
चारज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमात् व्यभिचारः । तद्धर्मावच्छिन्नलि-
ङ्गकत्व चाप्यपहितोत्पत्त्यसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधार्मिकव्याप्या-

दिज्ञानविशिष्टत्वेम् नादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्व-
मेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तेन धूमव्याप्यवह्निमानयमित्याका-
रकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यो
धूमव्यभिचारी वह्निः धूमव्याप्येन्धनवानित्याकारकसमूहालम्ब-
नग्रहस्तत्र तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकव्या-
प्यादिज्ञानविशिष्टत्वेपि न क्षतिरित्यत आह व्याप्यादीति । कल्-
प्तकारणताकव्याप्यादिज्ञानसत्त्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणा-
नुमितिर्व्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचा-
रज्ञानाभावेनान्यथासिद्धत्वशङ्का प्रागेव निराकृता । न क्षतिः-व्यभि-
चारादौ नाव्याप्तिः । यत्रासत्तेतुविशेषेऽनुमितिरप्रसिद्धा तत्रत्यदो-
षेष्वव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया एतादृशयथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसुख-
नाय वदन्तीति ॥

(दी०) पर्यतो निर्वह्निर्धूमो वह्नेरभिधेयत्वं वामेयत्वस्य व्य-
भिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति । ननु प्रतिब-
न्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटिकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वा-
भासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञान प्रतिबन्धकम् तद्धटकञ्च
न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याप्र-
सिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति ।

(गा०) पर्यतो वह्निमान् धूमादित्यादिसत्तेतुस्थले बाधादिभ्रमविषये-
प्रतिव्याप्तिवारकतया यथाश्रुतयथार्थपद सार्थक्यति पर्यतो निर्वह्नि-
रिति । अत्रेतिपदस्य त्रितयस्थले सम्बन्धाद्भ्रमत्रितयलाभः । प्रत्येकं
भ्रमभावाद्यैवातिप्रसङ्गसम्भवात्तादृशसमूहालम्बनभ्रमपर्यन्तानुधाव-
नैककल्यात्तत्परत्वासङ्कातरिति ध्येयम् । प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधी,
अन्त्यो च जनकज्ञाने, तथाच तयोरीप प्रथमे अन्यत्र प्रसिद्धस्य सा-
ध्याभाववद्भूतित्वस्य धूमाद्यशे भ्रमत्वम् । अन्त्ये प्रमेयत्वाभाववद्भू-
तित्वस्याप्रसङ्गा न नृगत्व किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्ब-
न्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृशविशेषमाहृत्य शिष्यव्युत्पादनाया-
नेकाविधभ्रमकथनम् ।

इदं त्वच्छेषम् । अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारी-

धिकरण्येन ग्रहेण्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम् तादृशा-
नुमितेरपि शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन वह्न्याद्यवगाहिवादिति वा-
च्यम् । धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदतापर्या-
प्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गाशे भासते न तु तदेकदेशाव-
च्छिन्नत्वमपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदेकदेशव्यापकत्वा-
वच्छिन्नसंसर्गताया आप्रामाणिकत्वात् ॥

अथ लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्वत्रैव धर्मितावच्छेदकतया भानो-
सादृशसंसर्गताभ्युपगम आवश्यकः, अन्यथा शुद्धपर्वतत्वावच्छेदेन
हेतुमत्ताज्ञानस्थलेपि विशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानु-
मितेरेव मानत्वाभ्युपगमे पर्वतत्वादिसामाधिकरण्यमात्रावगाहिया-
द्यादिप्रवृत्तकालेपि तथाविधसाध्यनिश्चयवतो अनुमिष्यापत्तेः, न हि
सामानाधिकरण्येन वापत्तिद्वारेणनुमितिं कश्चिदुपैति तादृशवाधा-
दिप्रवृत्तस्य कचिदप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वासंभवात् तेषां हेत्याभास-
ताविलायापत्तिश्च इति चेत् । एवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृशविष-
यतायां मानाभाव एव, प्रकृतमन्वस्तु न लिङ्गोपधानमताभिप्रायकः-
तन्मतोऽनुमितेः सर्वत्रैव तदाकारतया तादृशाकारत्वस्याव्यावर्तकत-
याऽनुमितिपदस्य तादृशाकारानुमितिपरत्वप्रदर्शनासंगतः ।

कचिन्तु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्या-
ख्यायः यथाश्रुतार्थपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयते—सा-
ध्यव्याप्येत्यादिना । इत्याकारकानुमितिपरम्—अनुमितेरित्याका-
रकतामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते । एतादृशव्याख्यानप्रयोजनं स्फु-
टयति—तेनेति । एकत्र—वाङ्मत्याद्येकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादित्या-
दिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शात्—तद्वह्निवादि-
रूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मताद्यवगाहिशानात् । व्यभिचारा-
दित्यादिहेतोरनुमितिजनकत्वेपीत्यनेन सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने
व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणः कथंचित्सद्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरा-
मर्शस्तत्रैकक्षणविलम्बेनानुमित्युपगमे व्यभिचारासंभवात् तत्र व्य-
भिचारो वक्षितः ।

ननु तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिज्ञकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधार्मिकव्याभि-
चारज्ञानभावस्य हेतुत्वोपगमाद्य व्यभिचारः । तद्धर्मावच्छिन्नलि-
ङ्गकत्व व्याख्यवहितोत्पत्त्यसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधार्मिकव्याख्या-

विज्ञानविशिष्टत्वेनादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तद्व्याप्य-
मेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यम्, तेन धूमव्याप्यवह्निमानयमित्याका-
रकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यो
धूमव्यभिचारो वह्निः धूमव्याप्येन्धनवानित्याकारकसमूहालम्ब्य-
नग्रहस्तत्र तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्निव्याप्यच्छिन्नधर्मिकव्या-
प्याविज्ञानविशिष्टत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह व्याप्यादीति । कल्-
तकारणताकव्याप्याविज्ञानसन्धे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणा-
नुमितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भावः । व्याप्तिज्ञानादव्यभिचा-
रज्ञानाभावेनान्यथासिद्धत्वशङ्का प्रमेव निराकृता । न क्षतिः-व्यभि-
चारादौ नाव्याप्तिः । यत्रासत्तेतुविशेषेऽनुमितिरप्रसिद्धा तत्राप्यदो-
षेऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया एतादृशयथाश्रुतव्याप्यायामनिर्भरसूच-
नाय वदन्तीति ॥

(दी०) पर्वतो निर्वाह्यधूमो वह्नेरभिधेयत्वं वा प्रमेयत्वस्य व्य-
भिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिषेधनादाह यथार्थेति । ननु मतिव-
न्धकज्ञानविषयव्यभिचारादियदिकसाध्यादेरापि मत्त्येकं हेत्वा-
भासतापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं मतिवन्धकम् तद्धटकञ्च
न विशिष्टमिति चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं भ्रमविषयविशिष्टस्याम-
सिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति ।

(गा०) पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिसत्तेतुस्थले बाधाविघ्नमविषये-
त्यतिव्याप्तिशरकतया यथाश्रुतं यथार्थपद सार्थक्यति पर्वतो निर्वाह्य-
रिति । भ्रमेतिपदस्य त्रितयस्थले सन्ध्याद्भ्रमात्रनयत्वात् । अन्येकं
भ्रमभावेऽव्याप्तिप्रसङ्गसम्भवात्तादृशसमूहालम्बनभ्रमपर्यन्तानुयाय-
नैककल्यात्तत्वात्सङ्गतैरिति ध्येयम् । प्रथमभ्रमोऽनुमितौ विरोधः,
अन्यौ च जनकज्ञाने, तथाच तयोरापि प्रथमे अन्यत्र प्रसिद्धस्य सा-
ध्याभाववहुचित्वस्य धूमाद्यशे भ्रमत्वम् । अन्ये प्रमेयत्वाभावाप्रवृ-
त्तिवस्याप्रासङ्गा न नृपत्वं किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्ब-
न्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृशविशेषमादृत्य शिष्यानुत्पादनाया-
नेकाविधभ्रमकथनम् ।

इदं त्वच्छेदम्, । अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारी-
१९९

स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य भ्रमो वाच्यः प्रतियोगित्वांशे साध्यतावच्छेदकधर्मसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययोः साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तिघटकतया तदंशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् । एवं च तदौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धापि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तादृशसमानुपपात्तिः । प्रतियोगित्वांशे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वस्य भ्रम इत्यपि न युक्तम्—तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटिततन्त्रमन्यानुपपत्तिः । न च तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारक प्रमात्र भ्रमो विवक्षितः, न तु तत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गक इति वाच्यम् । छाद्यत्वात् प्रतियोगितासंसर्गकव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्कत्वात् ॥

अत्राहुः—स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकवस्त्वमेवाभावस्य साध्याभाववदवृत्तिरूपव्याप्तिघटकं लाघवात् । एवं च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे साध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया घटत्वादेः प्रसिद्धेन तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वत्वादेरेवाभावाद्ये भ्रमात्मक एव तयाविषयग्रहा विवक्षित इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

अन्ये तु प्रथमे साध्याभाववदवृत्तित्यज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभाववदवृत्तिरूपव्यभिचारस्य भ्रमः । द्वितीये च तदप्रसिद्धा व्यापकसामानाधिकरण्यप्रदविरोधसाध्यतवच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमो अभिमतः । समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया द्विविधव्यभिचारसद्ग्रहाय द्विविधव्याप्तिविषयकसमूहाल्लस्यनस्यैव लक्षणे निवेदयत्वात् । न च हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरण्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया तदवगाहिज्ञानस्याभिधेयत्व प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्वाकाङ्क्षता नोपयुज्यते इति वाच्यम् । यता भ्रमावदवृत्तिरसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चेति द्वयमेक हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः । तत्रादिसव्यभिचारवात्पर्यकस्थले व्यभिचारपदार्थकदेहे अभावेऽनुपयोगितारूप-

शब्दार्थस्य तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवद्विवाद्यवच्छिन्ननिरूपितः
त्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्थान्वयः । मत्वर्थीयार्थः स्वरूपसम्बन्धवा-
न्तस्य चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । द्वितीयतत्पदार्थपरवाक्यस्थले
च तदेकदशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितप्रथमार्थस्य निरूपि-
तत्वस्यान्वयः पट्टीप्रकृतेस्तद्धर्मपरतया पण्ड्यन्तार्थस्य साध्यताव-
च्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वयबललभ्यहेतुसमानाधिकरणाभावप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वे तस्य तद्विद्यार्थभूतसम्बन्धिनः एकदेशे
यदकत्वरूपसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमार्थे अन्वयः । एवं चो-
क्तवाक्याच्च साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वस्यापि लाभाच्च तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिताकारता-
सम्भव इत्यपि वदन्ति ॥

अत्रादिति पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तस्य प्रतिबन्धपदार्थे अनुत्पादे-
न्वयः । यथार्थेतीति । यथार्थपददानेन स्वव्यधिकरणप्रकाराव-
च्छिन्ना या या विषयता तत्तदनिरूपकत्वरूपस्य सर्वांशे प्रमात्वेस्य
विवक्षणीयतया दर्शितप्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेपि न तानादाय
दोष इति भावः ॥

अत्र यथार्थपदेन सङ्घेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्या-
भावाद्वा अतिप्रसङ्गवारणेष्यसङ्घेतुस्थले तादृशप्रमाविषयदोषघ-
टकसाध्यतदभावादेः प्रत्येक दोषत्वापत्तिर्दुर्वारैवेति तदर्थे प्रकारा-
न्तरानुसरणे च तत एव पूर्वदोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपद-
व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणांत-
रानुसरणे योजितमाह नन्विति । एकदेशस्यापि विशिष्टघटकत्वया
हेत्वाभासपदार्थत्वस्येष्टत्वादाह प्रत्येकमिति । प्रत्येकपदार्थपर्याप्त-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः । हेत्वाभासतापत्तिः-हेत्वाभासप-
दार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्नप्रज्ञानस्यानुमित्यधिरोधित्वं तद्रूपाव-
च्छिन्ने हेत्वभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपावच्छिन्नमात्रज्ञानाद्वैतोर्दुष्ट-
त्वव्यवहारस्यानुदयेन चेष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ॥

यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशानुमितिविरोधित्वानतिरिक्त-
वृत्ति तत्त्वमिति विवक्षया न साध्यादावतिव्याप्तिरित्याशयेनाश-
ङ्कते अपेति । विशिष्टविषयकं-साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधना-
द्विविषयकमेव, तद्वदकं-तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकं, न

विशिष्टं-न तादृशविशिष्टनिरूपितम्, तथाच प्रत्येकपदार्थविषयकत्व-
स्य प्रतिबन्धकतया अतिरिक्तवृत्तित्वात्प्रतिव्याप्तिरिति भावः । व्य-
र्थमिति । यथार्थपदादानेपि सङ्गेतुभ्यलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् ।
ननु तत्र अप्रतिपक्षप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेपि तद्विशिष्टेति-
व्याप्तिरत आह अप्रतिपक्षेति । अप्रसिद्धत्वादिति । तथाच कति-
व्याप्तिरिति भावः ॥

(टी०) केचित्तु दुष्टानामेव हेतुनामेतानि लक्षणानि तत्र
तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्यु-
पेत्य । तदर्थं तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्र-
कारकयथार्थज्ञानविषयत्वमग्रे च तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः ।
आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः ।

(गा०) केचित्स्थितिः । नन्वस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेऽतिव्याप्तिः-तेषां
मपि अनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात् । न च हृदत्वावच्छि-
न्नपक्षकवन्धादिसाध्यकस्थले बन्धाभावाद्दुष्टादिरूपदोषाणामपि
दुष्टहेतुत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । तद्रूपावच्छिन्नपक्षकतद्रूपावच्छिन्न-
साध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तत्र रूपेण दुष्टस्य लक्षणं यदि
तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिर्विरोधियथार्थज्ञानविषयत्वमा-
त्रम् तदा हृदत्वावच्छिन्नपक्षकवन्धावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वाव-
च्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धरूपमाविषयबन्धाभाववृद्धादीनां धू-
मत्वादिना दुष्टहेतुत्वाभावावतिव्याप्तिरेतदशकं परिजिहीर्षुस्ता-
दृशाभावप्रतियोगिनां यथार्थज्ञानमिति पट्टिसमासमाश्रित्य तादृ-
शाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्यास्यति । त-
च्च ज्ञायमानदोषस्य प्रतिबन्धकतामत एव सङ्गच्छतेऽतस्तन्मतमे-
वालम्ब्याह तत्रेति । तेषु लक्षणेषु मध्य इत्यर्थः । तृतीयलक्षणस्य
सर्वमत एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकत्वाभिप्रायकतया दृष्टान्तत्वे-
तोपन्यासः । तदर्थं श्रूयते । प्रतियोग्यन्तर्गताणां लक्षणं स-
ङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय इति न तु तेन रूपेण घटक-
त्वमित्युपेयम् ॥

यद्यपि पर्यतत्वावच्छिन्ने वह्निर्वावच्छिन्नसाधने धूमत्वावच्छि-
न्नो दुष्ट इत्यादेः सङ्गेतो दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिः तत्र तत्साध्य-

पक्षहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्ये-
तव्यत्वात्, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकवाधव्यभिचारादेश्चाप्रसिद्ध-
त्वात् हृदादौ बन्धादिसाधनमादाय सर्वत्रैव दुष्टव्यवहार इष्टः । त-
थाप धूमसाधने बन्धित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ बन्धित्वावच्छिन्नहेतुक-
धूमाद्यनुमितिप्रतिबन्धकदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य प्रत्येतव्य-
त्वात् । वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्नतादृशानुमितिप्रतिबन्धकधूमा-
भावबद्धसिद्ध्यविशिष्टगन्धादिरूपप्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रममादाय
रासभादितात्पर्येणापि तथा व्यवहारः स्यात् । न च तत्र विशेष्ये तृ-
तीयान्तार्थबन्धिवैशिष्ट्यमानाद्वासमे तद्व्यधेन नायमतिप्रसङ्ग इ-
ति वाच्यम् । तथासति दोषपदार्थघटकानुमनौ बन्धित्वावच्छिन्न-
हेतुकत्वाभावात्, तद्वाभानुरोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्र-
तिबन्धकरूपदोषपदार्थघटकहेतौ बन्धित्ववैशिष्ट्यरूपतृतीयान्तार्थस्य
तत्प्रकारतायां वाऽवच्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्तलभ्यवन्धित्वावच्छिन्नत्व-
स्याप्यन्वय इत्येवोपगन्तव्यत्वात् । न च विशेष्ये बन्धित्वादिधर्मवे-
शिष्ट्यबोधकसमभिध्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव बन्धित्वावच्छि-
न्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकोऽर्थः ।

अथवाऽनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव बन्धित्वावच्छिन्नहेतुकानुमि-
तिरूपविशेषे लक्षणिकध्वं दुपधात्वर्थे अनुमित्यर्थान्तर्भावे साधनप-
दार्थानन्वयप्रसङ्गात् । तथाच विशेष्ये एव तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयो-
पगमात् नोकातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि बन्धिना धूमसाधने
रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायातिप्रसङ्गादिति ॥

अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदम् लक्षणम् । तथाच पर्यतपक्षक-
धूमसाध्यकबन्धिहेतुकदुष्टलक्षणस्य तथाविधानुमितिविरोधिज्ञानवि-
षयव्यभिचारादिभ्रममादाय सद्भेतावितरभेदव्यभिचारित्वाद्यधार्थप-
दं सार्थकम् । ज्ञानं चात्र स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुनायच्छेदकवत्त्व-
सम्बन्धावगाहि ग्राह्यम्, तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण
दोषप्रमाविषयत्वेपि नातिप्रसङ्गः । अत्रेपीदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं
गोच्यम् ।

अथ ज्ञायमानपक्षादिनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणां
प्रतिबन्धकता न सम्भवति साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव य-
त्र ज्ञान तत्र दोषाणामज्ञायमानतयाऽविरोधत्वेनाऽनुमित्यापत्तेः, कि-

ननु स्थानीयवक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिद्यविषयतानिरूपितसाध्याभवात्
 यच्छिद्यविषयतावच्छेदेन तादृशविषयताज्ञानविशिष्टत्वेन वा, तच्च क-
 ये तादृशप्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति तेषामेव अत्र दशायां
 विरोधित्वाश्रोकापत्तिः । यच्च न सद्येतानामपि प्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कनिरूपितविषयनाशयवक्ष्यमावादिप्रमाविशेषात्वात् तद्व्याप्तिरिति चेन्ना-
 यद्व्यापच्छिद्यविषयतासामान्यमनुमितिसम्यक्प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्वा-
 यविशिष्टप्रकारकप्रमाविशेषत्वमेव विवक्षणीयम् । इदो यद्विमान्धूमा-
 दिर्यादौ च तादृशरूपं ह्रदविशिष्टव-ह्यमावत्यादिकं ह्रदे यद्विनाशो-
 र्यादिज्ञाननिरूपिततद्वायच्छिद्यविषयतासामान्यस्यैव ह्रदमावच्छि-
 द्यविषयतानिरूपितव-ह्यमावत्याद्यवच्छिद्यविषयतावच्छेदेन दोषनिष्ठानु-
 मितिप्रतिबन्धकतायासम्यक्छेदकत्वात् । सद्येतुस्यले च केवलवन्ध-
 भावत्वादिकं न तथा तद्व्यापच्छिद्यविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म्यविषय-
 कज्ञाननिरूपिततादृशविषयतानामनुमितिसम्यक्प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
 त्वात् । परंतविशिष्टवन्धमावत्यादिविशिष्टं न किञ्चिदस्तुमसिद्ध-
 मिति नातिप्रसङ्गः । तृतीयमपि लक्षणमनवैयर्थ्या परिरक्षार्थम् ।
 यद्यप्यस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाशयणेपि
 तद्वायच्छिद्यवक्षसाभ्यहेतुकानुमितिसम्यक्प्रतिबन्धकप्रमाविषयतद्धेतुता-
 वच्छेदकवत् तद्वायच्छिद्यवक्षसाभ्यहेतुकस्थले तेनैव रूपेण दुष्टव-
 मित्यर्थकतामुपगम्य यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते, तथापि
 दुष्टलक्षणस्य दोषघटितत्वनुरोधेन तस्मात्तद्वच्छिद्यपट्टोत्पत्तिमात्रं भा-
 त इति ॥

ननु द्वितीयवृत्तावलक्षणयोर्दोषोपेतित्वामिरव्याप्तिश्च कश्चिच्छेदो य-
 दोपस्येवोपादेयतया तत्त्वस्य तस्मात्प्रवृत्तिरित्यादौ तद्व्याप्तिर-
 क्येति । प्रथममात्रस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वेनैवोपपत्तौ चरमयोर्दोषलक्षण-
 त्वमेवाचितं तत्त्वमित्यस्य यथाश्रुतार्थानुरोधकत्वादतस्तद्व्याप्तिर-
 त्वस्यैवेति । इदं शङ्काशया निदोषत्वात्प्राहुरिभुक्तम् ।

(दो०) लिङ्गमविशेषितम्, यद्विषयत्वेन-यादृशविशिष्टविषय-
 त्वेन, तेनानुमितिसम्यक्प्रतिबन्धकवक्षविशेषकप्रमाविषये साध्याभा-
 वादौ सद्येत्वादिनिष्ठ नातिप्रसङ्गः । अवच्छेदकत्वव्येहानतिरिक्त-
 वृत्तिर्न, तेन विशिष्टस्यासत्वेऽपि अमात् मनिवृत्त्येऽपि न क्ष-

तिः । विशेषणीयश्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन, तत्र प्रमेय-
त्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः । एवञ्च पक्षतावच्छे-
दकादिविरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्ताद्विरहो वा साध्याभावव-
द्वाचि साधनं साधनवद्वाचित्साध्याभावो वा हेतुदोषः, येन के-
नापि सम्बन्धेन तद्वाञ्छ प्रकृतो हेतुर्दुष्टः ।

(गा०)लिंगज्ञानस्येतिमूले लिंगोऽन्विशेषस्य निष्प्रयोजनकतया त-
स्या विवक्षितत्वमाह लिंगमिति । यद्विषयकत्वेनेति तृतीयायां अवच्छे-
दकत्वम् । तद्येवमनतिरिक्तवृत्तित्वमिदानीं निवेद्यते तद्वाऽसम्भवा-
विशिष्टस्यानतिरिक्ततया यन्ध्याभावविशिष्टद्वन्द्वद्विरूपदोषविषय-
कत्वस्य शुद्धद्वन्द्वत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानं सत्येनानुमितिप्रति-
बन्धकत्वातिरिक्तत्वादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तद्वाच्यम्-तथाच
पर्यतो यद्विमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषययन्ध्याभावाद्यति-
व्याप्तिः तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वादसंभव-
भयेन चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेदासंभवादतो यद्विषयकत्वेनेति प-
दं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति । यादृशविशिष्टविषयकत्वे-
न-यद्ग्रायच्छिन्नविशिष्टविषयकत्वेन । एवञ्च तत्त्वमित्यस्य तद्ग्रा-
यच्छिन्नत्वमर्थः ।

व्याख्यायीजं प्रकाशयति तेनेति । यत्प्रकारकत्वेनानुमितिप्रति-
बन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकप्रममादाय बहुप्रमायादौ नाति-
प्रसङ्गः । पर्यतादायतिप्रसङ्गसम्भवेपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्र-
कारताकत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टता-
व्यवहारनियामकत्वापगमे पर्यतविशेषणकवद्वयभावज्ञानस्य विशेष-
णताविशेषावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्यतादिनिष्ठप्रकारताक-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वात् । तेन सम्बन्धेन पर्यतादिमत्तायां पर्यतमहान-
सान्यत्वादिरूपसङ्केतौ सत्येपि प्रसिद्धधूमादिरूपहेतायसत्त्वात्तत्र दुष्ट-
ताव्यपदारापत्तेरयोग इति तदनुरोधेन पक्षविशेषणकत्वमुक्तम् । प्रम-
पत्वं निश्चयसामान्यपरम्, तेन सङ्केत्यादित्यादिपदग्राह्यसाध्यशून्यप-
दकदुष्टहेतायनुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयसाध्याभावादेरेव सत्येपि
भासद्वाचिः । नातिप्रसङ्ग इति । उक्तव्याख्यानेनतिरिक्तवृत्तित्वमेव

अवच्छेदकत्वं विवक्षणीयम्, विशेषणीभूतबहुवचनावधिविषयके शुद्ध-
हृत्त्वादिना बहुवचनावधिविशिष्टहृत्त्वादिविषयकज्ञाने बहुवचनावधिवि-
ष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वेनोक्तसम्भ-
वानवकाशात् । तथा केवलबहुवभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वस्य प्र-
तियन्धकत्वातिरिक्तत्वाच्चातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्यन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसङ्गो, कु-
र्वीत । अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टरूपावच्छिन्नविषयकत्व प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमित्येतादृशविवक्षया तादृशाति-
प्रसङ्गवारणे पुनरसम्भवः । बहुवभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनो ब-
हुवभावबान्द्द इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतियन्धकतया तत्साधारण्यानु-
रोधेन वृद्धिवाच्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविषयता-
निरूपितहृत्त्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकता-
या यकत्वतया बहुवभावविशिष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयता-
यास्तादृशप्रकारतानिरूपितहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनैवावच्छे-
दकत्वेष्वप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टहृत्त्वाद्यवच्छिन्नविषयताकानि-
श्चयस्यावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वादित्यनस्तुनीयाया अ-
तिरिक्तवृत्तित्वलक्षणावच्छेदकतार्थकत्वं स्फुटयति अवच्छे-
दकत्व चेति । इह लक्षणे घटकत्व सप्तम्यर्थः । न च वि-
शिष्टोपनिषयकत्वस्याप्रतिबन्धकत्वशयादौ सत्त्वात्पुनरसम्भव
इति वाच्यम् । ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दि-
तनिश्चयपरं पृथग्यथाधेयत्व तस्य यद्विषयकत्वेनेत्यन्वयः, एवं च
तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्ट यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वस्य विवक्षणीयतया असम्भवानव-
काशात् । अनातिरिक्तवृत्तित्वं च स्वव्यापकतत्कत्वं न नु तच्छ्रुत्यावृ-
त्तित्वं विशिष्टस्य विशेषणीभूतविशिष्टविषयकत्वानतिरिक्ततया त-
स्यातिप्रसक्तत्वेन विशिष्टे तस्मिन्नप्रतिसक्तत्वस्य दुर्घटत्वात् ।

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयवृत्तित्वमेवानतिरिक्तवृत्ति-
त्वमतो नोक्तरीत्याऽसम्भव इति । तदसत् । तथासति मूलोपात्तज्ञा-
नस्येत्यस्य धैर्यार्थप्रसङ्गात् । हृदत्वाद्यवच्छिन्ना या बहुवभाववि-
शिष्टहृदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकवृत्तिज्ज्ञानविषयता तन्निरूपकत्व-
स्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयवृत्तित्वेन शुद्धहृदत्वावच्छिन्न

अतिप्रसङ्गाच्च । अस्मन्मतेऽनुमितिप्रातिबन्धकतायास्तादृशनिश्च-
यवृत्तित्वविशिष्टहृत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नव्यापकतावि-
रहादातिप्रसङ्गानवकाशान् ।

अथैवमपि जातित्वादिना हृदत्वादिविषयकस्य जातिमान्वहृदभा-
षयानित्यादिज्ञानस्यापि बहृदभावविशिष्टहृदत्वावच्छिन्नविषयकतया
तस्य च हृदोचहिमानित्यनुमित्यविरोधितयाऽसंभवः, जलवान्वहिमा-
नित्यादिस्थलीयदोषासग्रहेणाविशेषितधर्मावच्छिन्नपक्षकस्थलीय-
स्यापि किञ्चिद्विशिष्टतद्वद्वित्तदोषस्यासग्रहणं च पक्षतावच्छेदकाद्यं-
शेऽन्याप्रकारकत्वनिवेशस्याशङ्क्यत्वात्तादृशविशिष्टाघटकपदार्था-
विषयकत्वस्य ज्ञानविशेषणत्वे सर्वमाकाशवदित्यादिस्थलीयवाधा-
दौ तद्वदकाप्रसिद्धाऽव्याप्तिः । यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य तादृ-
शविशिष्टघटकता तत्तद्रूपावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिद्व-
च्छिन्नविषयताभिन्नकिञ्चिद्वच्छिन्नविषयताशून्यत्वं ज्ञाने निवेद्यम् ।
जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य च हृदत्वादेर्न व-हृदभाषयद्रूपावच्छिन्ना-
त्मकदोषघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नविषयता तादृशविषयता-
भिन्नैव तच्छून्यस्य च नाकदोष इत्याप न सत्-तथा सति हृदो जा-
त्यभावयानित्यादिस्थलीयवाधादेरेव दुःसंभवात् जातित्वादि-
ना हृदत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकाग्राहिनो जातिमान् जातिमानि-
त्यादिज्ञानस्य जानित्वाद्यवच्छिन्नहृदत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकता-
रूपविषयताया निरुक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमि-
त्यप्रतिबन्धकस्य शून्यत्वान्तेनाधारणात् ।

मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नविषयताय तादृशविशिष्टविषयकत्वस-
मानाधिकरणाभायप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशू-
न्यत्वस्य ज्ञानविशेषणतया सामञ्जस्यात् । अप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकजातित्वादिविशेषितहृदत्वादियद्वित्तद्रूपावच्छिन्नवि-
षयतायावच्छिन्नभावस्य दोषात्मकविशिष्टावयवतासमानाधिक-
रणत्वात् तदज्ञानव्यावृत्तिसिद्धिः । विशिष्टस्य-विशिष्टविषयताकत्वस्य,
असत्त्रेपि-गृह्यभावत्वादिना यद्यप्यग्राहिन्मतेऽस्मत्त्रेपि, तथाच
विशिष्टविषयकत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः । अत्रात्र-
तिबन्धेपि तादृशत्रयस्यानुमित्यनुत्तादयोजकत्वेपि । न क्षति-
नोक्त्युत्पत्त्या पर्याप्तनिर्देशेऽसंभवः तदनिर्देशे पर्याप्तिऽप्रसङ्गे वा ॥

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपा-
 वच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि विशिष्टविषयतासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्व-
 विषयताऽतिप्रसङ्गकारणसम्भवात्तदेव कथं न विवक्षितमिति । न
 च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां
 विशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वं निवेद्यं तदपेक्षया प्रतिबन्धकतायां
 विशिष्टविषयताव्यापकत्वं निवेदनमेवोचितमिति वाच्यम् । यतो
 बहुपमावविशिष्टदृशादिनिरूपितविषयिताया अनुमित्यप्रतिबन्धक-
 संशयाह्वार्याप्रामाण्यज्ञानास्क्रन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमिति-
 प्रतिबन्धकतायास्तद्व्यापकत्वमित्यनाह्वार्याप्रामाण्यज्ञानास्क्रन्दित-
 निश्चयवृत्तित्वविशिष्टा या विषयता तद्व्यापकत्व प्रतिबन्धकतायां भू-
 वता विवक्षणीयम् । तदपेक्षया लाघवेन च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
 कतायां विशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वमेव विवक्षितमुन्नेतम् । तथास-
 ति निश्चयत्वाद्यन्तिरेक्षासमानाकारकज्ञानेषु विषयतामेवस्याप्रामा-
 णिकतया संशयादिज्ञानोपविषयताया अपि निश्चयत्वादिविशिष्टीय-
 तया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां वा-
 द्यादिरूपदोषनिरूपितविषयतात्वव्यापकताया अक्षतत्वात् । न च ब-
 हुपमावधान्दृशो वहिमानित्याहार्यज्ञानीयबहुपमावविशिष्टदृशादिवि-
 षयता नानाहार्यज्ञानसाधारणी तादृशाहार्यज्ञानसमानाकारकाना-
 हार्यज्ञानाप्रसिद्धे, द्वयो बहुपमावधानित्याद्यनाहार्यज्ञानीयबहुपमा-
 वविशिष्टदृशादिविषयतातो बहुपदिप्रकारतानिरूपिततादृशाहार्य-
 ज्ञानीयदृशादिविषयताया भिन्नत्वात्, तथा चानाहार्यवविशिष्टवि-
 षयताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न दर्शिताहार्यज्ञानीयवि-
 षयितासाधारण्यविशिष्टविषयितात्वव्यापकत्वमिति वाच्यम् । एव
 सत्यनाहार्यज्ञानीयविशिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्षणी-
 यत्वात्तादृशसंशयान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानास्क्रन्दितत्वयोरप्रवेशे-
 न लाघवानपायात् ।

मैत्रम् । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पापाणम्-
 यत्वाद्यवच्छेदेन बहुपमावत्तानिश्चयविशिष्टस्य पापाणमयत्वा-
 दिविशिष्टपक्षादेर्जात्यस्य बहुपाद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदव-
 च्छेदकविषयताकपापाणमयत्वादिविशिष्टपक्षादाचारित्यातो । अ-
 नतिरिक्त्वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वानिप्रशमते तादृशविशिष्टविषयता-

योः पापाणमयत्वाद्यवच्छेदेन बहुधभाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसा-
धारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनातिप्रसङ्गानवका-
शात् । न चानतिरिक्तवृत्तित्परूपावच्छेदकत्वनिवेशोपि जलाद्यव-
च्छेदेन बहुधभाववत्ताघटितस्य बन्ध्याद्यभाववज्जलादिमहत्तिजला-
दिविशिष्टस्य इदादिरूपपक्षस्य जलगन्त्वबहुधभाववानित्यादिज्ञान-
साहितस्य जलत्वांश्च इदं इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानावशिष्टतादृश-
ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यश्च नाविषयस्य
सत्प्रतिपक्षानात्मकस्य धारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रति-
बन्धकतायामवश्यं निवेशनीयतया मन्मतेपि तत्रानतिप्रसङ्गादिति
वाच्यम् । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषण-
त्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतद्देतुमत्पक्षरूपसत्प्र-
तिपक्षाव्याप्ति-साध्याभावांश्च तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानत्वेन
स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिकतद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्वत्ताज्ञानसाधार-
ण्यानुरोधेनावश्यमल्लसप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । तादृशविशिष्टज्ञा-
नस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावात् । उक्त-
विशिष्टेऽतिप्रसङ्गस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वविशेषणेनैव
धारणीयः । न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविष-
यविशिष्टविषयकत्वं नानातिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकतायत्, तथा च
दर्शितविशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टात्मकते-
ति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षनमेवेति वाच्यम् ।
वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्येव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय-
विशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्व प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वे सति यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्व-
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि
विवक्षणीतया उक्तविशिष्टवारणसम्भवात् । न चैवमुक्तसत्प्रतिपक्षा-
व्याप्तिः—तस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावप्रतिहेतुविशिष्ट-
पक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षघ-
टकतादृशद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयाविषयिताशून्यप्रती-
तिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितार्थकत्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसि-
द्धिस्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव । साध्यादिभेदेन लक्षणभेदात् भ्रमा-
त्मकविषयतासाधारणरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसा-

व्याभावादिविषयितोपादेया । न च दर्शिताविशिष्टस्य सप्रतिपक्षता
न स्वीक्रियते, अपि तु हतुतावच्छेदकाघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्ति-
मत्पक्षात्मकविशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूप-यातिविशिष्ट-
हेतुप्रत्यक्षस्योक्तरीत्या सङ्गदे तद्धर्मव्यापकसाध्याभावकालीनतद्ध-
र्मविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरप्यशक्या स्यात् इत्यविशेषण व्यापक-
ताप्रदितविशिष्टमात्रस्यालक्ष्यताया एव युक्त्यात्, तथा चोक्तप्र-
यासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमेषोचि-
तमिति वाच्यम् । एतमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वघटितस्य मतमवेन साधारण्यविरोधरूपस्य विषयिताया
पक्षधर्मकप्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवा-
वच्छेदकत्वात्, प्रतिबन्धकताया ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवशा-
त्सम्भवात् । दर्शितातिप्रसङ्गकारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटित-
त्वस्यैव निवेदनीयत्वात् । न च पक्षविशेषित प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमवासाधारण्यादिक्रिय वाच्यम् । पक्ष-
वृत्तित्वघटितविशिष्टविषयिताया अप्रतिबन्धकज्ञानसाधारणतया
प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्तादृशस्य चासाधारणादे पक्षवृत्तित्व
विशिष्टप्रकृतहेतुसाध्यव्यापकभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतरूपनि-
रुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवशोऽपि न
सम्भवतीति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यरू-
पताया 'विराधोपि फलत आतरोध एव तदन्वयेन वा विरोधि वि-
शेषणीय'मिति पक्षिव्याख्यानानुसारे सम्पादनीयत्वात् ॥

नन्वतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवशे । व्यभिचारादिघ-
टितपदार्थान्तरेऽतिव्याप्ति नाद्वयपकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरि-
क्तवृत्तित्वादत्त आह विशेषणीय चेति । तादृशलक्षणमिति शेषः ।
तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिबन्धकताया यद्व्यापकवच्छिन्नविषयक-
त्वमवच्छेदक तद्व्यापकवच्छिन्नत्वार्थं । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य
व्यभिचारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतो अ-
न्तरेति । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थ-
कम् । अतः शुद्धव्यभिचारादमेयत्वाविशिष्टव्यभिचाराभिन्नत्वेपि न
क्षति । तदघाटतत्त्वन्तदाविषयकप्रतीतिविषयत्वम् । एव च अनुमि-
तिप्रतिबन्धकताया तादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदक तादृ-

शं यत्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविष-
यकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नत्वं समुदितार्थः । यद्-
पावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः । भवन्ति हि व्यभि-
चारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयप्रतीतिविषयकतावच्छेदकीभूतवाधत्वादय-
स्तदवाच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं । व्यभिचारत्वादी-
ति तदवच्छिन्ने लक्षणसमन्वयः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वा-
देः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यव-
च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्ने अ-
तिव्याप्तिः । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि मेयत्वादिना व्यभि-
चारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वात्तदोपः स्यादतस्तादृ-
शरूपाश्रयधर्मिणुं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविशिष्य-
त्वमेव । तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन विशेषितम् । मेय-
त्वविशिष्टव्यभिचारत्वाश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वादोपः, अतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य
स्वावच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिवि-
यवृत्तित्वस्य तादृशधर्मविशेषणत्वे व्यभिचारादेरपि प्रमेयत्वादिना
व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ घटमा-
नत्वादसम्भव इत्यतस्तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन धर्मो विशोपेतः ।
प्रमेयं गगनवद्वाद्यत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्र-
तीतिविषयतावच्छेदकं यद्गगनाभाववन्मेयत्वादि तदाश्रयाविषयक-
प्रतीत्यप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतस्तदवच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । अत्र
च तादृशविशिष्टान्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य दोष-
तावच्छेदकधर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदार्थे तादृशवि-
शिष्टान्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः । एवं च निष्कृष्टवक्ष्यमाणक-
ले यदिपयकनिश्चयस्येत्यत्र निश्चये एव तन्निवेश्यं लाघवादित्यव-
धेयम् ॥

अथ धूमव्यभिचारिबहिर्मान्धूमवान्वहूरित्यादौ बाधादेर्व्यभिचा-
रादिघटिततया तत्राव्याप्तिः । न च यद्वापावच्छिन्नविषयकत्व स्वा-
वच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकं तादृश-
रूपान्तराघटितत्वस्य विवक्षितत्वात्तदोपः । व्यभिचारस्याक्तवा-
धविषयकत्वान्यूनवृत्तिव्याप्तिज्ञानप्रतिग्रन्थकतावच्छेदकविषयिताः

कस्वेपि तादृशप्रतिबन्धकतासामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकविषयकत्वविरहेण तद्व्याटितत्वस्य अकिञ्चित्करत्वादिति वा-
च्यम् । व्यभिचारत्वादिरूपस्यावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपितावच्छेदकस्य तदवच्छि-
न्नाविषयरूपप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्याप्रसिध्या असम्भवात् व्यभि-
चारत्वमेव विशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव तथाविधविषयितानिरूप-
कताकत्वात् तस्य च व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविष-
यतावच्छेदकत्वाभावात् । न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयतानिरूपकतावच्छेदकः कश्चि-
त्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यस्य एवभूतं
यत्स्वं प्रमेयविशिष्टव्यभिचारत्वादि- तदवच्छिन्नाविषयकप्र-
तीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयतया न दोष इति
वाच्यम् । तथासति धूमव्यभिचारिवह्निमान्धूमवान्वहेरित्यादौ
बाधत्वाद्यवच्छिन्नघटकतावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वादेः
स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविषय-
कत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकविषयितानिरूपकता-
वच्छेदकव्यभिचारत्वकत्वावस्थापेर्दुर्धरत्वात् । न च स्वावच्छि-
न्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतयत्किञ्चि-
द्विषयित्वं यादृशधर्मावच्छिन्ननिरूपितं तादृशतादृशधर्मावच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत्स्वं- तद्व्यावच्छिन्नत्वमेव
समुदितलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकत्वा-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतायाः शुद्धव्यभिचार-
त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितविषयिताया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यव-
च्छिन्ननिरूपितत्वेन स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदक-
त्वस्य च स्वस्मिन्नसत्त्वेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपा-
दानुमशक्यत्वात् (व्यभिचारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतासामान्यावच्छेदिकायाः कस्या अपि विषययिताया व्यभि-
चारत्वादिविशिष्टनिरूपितत्वासम्भवाच्चादृशविषयिताया यादृशध-
र्मविशिष्टनिरूपितत्वं घटत्वमेवत्वविशिष्टव्यभिचारत्वादेरेव ताद-
ृशत्वात् तद्विषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकस्य व्यभिचारत्वादेः
स्वपदेनोपादानुमशक्यत्वाच्च न कश्चिदोपः) ।

अथवा यद्धर्मावच्छिन्नविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकीभूतविषयितात्वं यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वव्याप्ये तद्धर्मैवत्वमेव समुदितार्थ इति वक्ष्यम्, बाधविशिष्टव्यभिचाररत्यावच्छिन्ने अतिप्रसङ्गात् तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नबाधहानप्रतिबन्धकतायां केवलव्यभिचारविषयताया अनवच्छेदकत्वेन बाधविशिष्टव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयताया एव तथाविधप्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदकत्वं तस्यास्तादृशविशिष्टनिरूपितत्वस्य वक्ष्यकत्वात् प्रथमकल्पे स्वपदेन चरमकल्पे च यत्पदेन तस्योपादानसम्भवात् ।

यत्तु बहुधाभावादिधर्मिणावच्छेदकवह्यादिप्रकारकबुद्धेरिव धूमव्यभिचारविशिष्टवह्यादिधर्मिणावच्छेदकस्य धूमव्याप्यतया वह्यादिप्रकारकप्रवृत्त्यानाहार्यस्यासंभवेन तादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमितिप्रतिबन्धकताघटितयथाश्रुतलक्षणस्य तद्भावच्छिन्नपक्षकवह्यादिहेतुकदोषाव्याप्तिः स्वयमेव वक्ष्यते इति तद्वारणायासो बृथेति भवतु तावदेवम् । तथापि विशेषगुणवद्भिन्ना घटो गुणसामान्यवद्भिन्न इत्यादौ दर्शितसमूहालम्बनानुमितिप्रसिद्ध्या विशेषगुणवद्घटादिरूपाश्रयासिद्धेरुपवद्घटादिरूपबाधघटितायाः सद्बुद्धावश्यकः ।

यदि च तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणस्त्वबाधः आश्रयसिद्धिस्तु घटत्वसामानाधिकरण्येन घटत्वावच्छेदेन वा विशेषगुणवत्त्वं तस्यां च गुणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नघटत्वव्यापकताघटितोक्तबाधस्य न प्रवेशः, विशेषगुणत्वेन घटत्वव्यापकतायास्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्यरूपेण व्यापकतायास्तदनन्तर्भाववित्ति न तादृशासिद्धसद्बुद्ध इत्युच्यते । तथापि विशेषगुणाभावयथान्वितीयादिक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभावयथान्वितीयादिक्षणावच्छिन्न घटे विशेषगुणवत्त्वरूपाश्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूपबाधप्रवेशावश्यकत्वात् यथाश्रुतलक्षणे च तत्सद्बुद्धस्यावश्यकतया उक्तविशेषणानुपपत्तिः ।

यस्तुतस्त्वत्र चर्तुतीत्यादिनिरूपकल्पेऽपि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिधारणाय विशिष्टान्तराघटितत्वस्य निवेशनीयतया नान्ये दर्शितवाधासद्बुद्धौ दोष एव ।

एतेन स्वायच्छिन्ननिरूपितविषयकत्वावच्छिन्नप्रयत्निकचित्प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकविषयताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकत्वा-
वच्छिन्ननिरूपयताकधर्मवत्त्वं समुदितलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्ट-
विचारत्वादिकं नैतादृशं स्वं-तदवच्छिन्नप्रतिषेधकत्वावच्छिन्नप्रति-
बन्धकतावच्छेदकविषयताकशुद्धव्यभिचारादिविषयितात्वं तद-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकत्वाव्यापत्वात् । उक्तस्थले विशेषगुणविशिष्टघटादि-
रूपाध्यासिद्ध्यादिविषयकत्वावच्छिन्नविशिष्टप्रक्षमहादिनिरूपितय-
त्निकचित्प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकविशिष्टनिरूपितविषयिता-
त्वं तद्वत्तादृशाध्यासिद्ध्यादिनिरूपितत्वव्यापत्वात् तत्र लक्षणसमन्व-
यः । प्रतिबन्धकतायां यावत्त्वानिर्देशाभोकरीत्या बाधविशिष्टव्य-
भिचारादावतिप्रसङ्गः । स्वायच्छिन्ननिरूपितविशिष्टविषयितानव-
च्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतिषेधकतायां यो धर्मस्तद्व-
त्त्वं वा समुदितलक्षणार्थः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वं नैतादृशं स्वं
तदवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयितावच्छि-
न्नाध्यासैव प्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्नविषयितायां अयच्छेदकत्वा-
त् । उक्तस्थले च आध्यासिद्धिविषयकत्वस्य तदनिरूपितयाधविष-
यितानवच्छिन्ना या-विशिष्टप्रक्षमहाप्रतिबन्धकता-तदवच्छेदकत्वा-
लक्षणसमन्वय इति परास्तम् । यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयि-
ताप्रयुक्त इत्यादिनिष्कृष्टे कल्पे अनुमितिप्रतिबन्धकतायाः भयदृक्-
त्वात् । प्रतिबन्धकतायां विशिष्टान्तर्विषयकत्वावच्छिन्नवि-
शेषणदानस्यासंभवेन यत्पदार्थस्यैव तादृशपदार्थान्तराघटितत्वेन

विशेषणीयतया उक्तवाधाव्याप्तराशङ्क्यपारहारत्वात् ।
अथ केनित्—सजातीयवर्तिष्ठान्तराघटितत्वमेव यत्पदार्थं
विशेषणं दयम् । सजातीयं च हेत्वाभासविभाजकरूपेण । तच्च रूपं वा-
च्यत्वव्यभिचारत्वादि तत्र रूपेण व्यभिचारादेर्न बाधादिसाजात्यमि-
ति व्यभिचारघटितवाधादौ नाव्याप्तः । न चेद्यथाविषयकनिश्चयस्य
विरोधिविषयताप्रयुक्त उभयाभावस्तत्त्वमित्यत्र विरोधिविषयता-
प्रयुक्तद्वयस्य वेदार्थं घटादस्तादृशरूपेण सजातीयत्वाप्रतिषेध-
नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वसजातीयविशिष्टान्तराघटित यत्स्वं
तद्विषयकत्वातिविषयत्वस्य विषयतया अनुयोगिनि स्वत्वान-
न्तर्भावेन पदार्थान्तरेष्वतिप्रसङ्गवारकतया तद्वत्त्वार्थकत्वात् । न

च व्यभिचारविशिष्टमेतदेतदेतद्भासत्वविरहाद्धेतुभासविभाज-
करूपेण सजातीयप्रसिद्ध्या तस्यैव स्वपदेनोपदातुमशक्यतया मेय-
त्वंविशिष्टव्यभिचारत्वादिकमेव स्वपदेनोपादेय तस्य शुद्धव्यभिचा-
राद्यभिन्नतया व्यभिचारत्वादिरूपहेत्वाभासविभाजकरूपेण तत्स-
जातीयप्रसिद्धेरिति तद्विषयकेप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचारवि-
शिष्टमेतदादौ सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विशिष्टान्तराद्य-
दितत्त्वेनाद्यदितस्य साध्यसाधनग्रहविरोधिज्ञाननिष्ठविषयतासम्ब-
न्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादिरूपव्यभिचारादि-
विभाजरूपाया निवेशात्तादृशरूपस्य व्यभिचारविशिष्टमेतत्त्वादि-
साधारणत्वादित्याहुः ॥

तच्च व्यभिचारादिघटितवाधादावपि विशिष्टान्तराद्यदितत्त्वाद्य-
दितव्यभिचारत्वादिसत्त्वेन तदघटकव्यभिचारादेर्व्यभिचारदिना
तत्सजातीयतया तत्सङ्गरानुपपत्तेः ॥

(इदमत्रावधेयम् । प्रतियोगिनि स्वत्वान्तर्भावेण तादृशल्लक्षणकर-
णेऽपि व्यभिचारघटितवाधादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव । तत्र सजा-
तीयविशिष्टान्तराद्यदितं यत्त्वं धूमव्यभिचारि यद्विभक्तं तदघटित-
त्वस्य तदघटितवाधादावसत्त्वात् । यदि च तदघटितत्वं तदपर्या-
प्तविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वम्, तच्च सुघटमेव एकदेशपर्याप्तवि-
षयतायाः समुदायपर्याप्तेरित्युच्यते तदाप्यव्याप्तिर्दुर्धारैव । तिसृक्त-
व्यभिचारत्वेन सजातीयविशिष्टान्तराद्यदितं यत्त्वं तादृशवाध-
एव, तदपर्याप्तविषयतायास्तत्राभावात् ।) न च स्ववृत्तियावद्धेतुभा-
सविभक्तकरूपेण सजातीयं विवक्षणीयम्, तथा च वाधादिघटके-
व्यभिचारादौ वाधत्वाद्यसत्त्वात् तादृशवाधादिसजातीयत्वमतस्त-
त्सङ्गदसम्भव इति वाच्यम् । एवं सति वाधादिविशिष्टव्यभिचारा-
दौ स्ववृत्तिवाधत्यव्यभिचारत्वादियावद्धर्मेण सजातीयविशिष्टा-
न्तरस्य व्यभिचारविशिष्टवाधादेः प्रसिद्धावपि तदघटितत्वासत्त्वे-
नातिव्याप्तेस्तस्माद्व्यभिचारादिघटितवाधादेस्सङ्गदप्रकारोऽपि दर्श-
नीय एवादरणीयः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ तादृशव्यभिचार-
त्वाद्यवच्छिन्ने, नातिप्रसङ्गे न दोषताप्रसङ्गः । अत्र मेयत्वविशिष्टव्य-
भिचारो दोष इत्यादिव्यवहाराभावाज्ज्ञेयपक्षः सम्भवति । न च
विशिष्टव्यभिचारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्याक्षततयो-

कविशेषणवानेपि तादृशव्यवहारापत्तिर्नैवेति तत्रेष्टापत्तौ व्य-
र्थे विशेषणमिति वाच्यम् । दोषादिपदस्य निरुक्तविशेषणावच्छि-
न्नानुमितिश्रुतियन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकत्वे-
नान्वयितावच्छेदकधर्मबोधकताया व्युत्पन्नतया प्रकृते च मे-
यथाविशिष्टव्यभिचारत्वादिरूपान्वयितावच्छेदकस्योक्तविशेषणविर-
हेणातिप्रसङ्गाभावादिति हृदयम् ॥

न, चाधर्मासिद्ध्यादिस्थले पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वा-
दिकमेव दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोरुत्त्वव्यवहारनिर्वाहकत्वात्,
तादृशधर्मस्य च तादृशाभाववत्पक्षादिरूपतादृशविशिष्टान्तरापत्ति-
ततया गव्याप्तिरित्यत आह एवं चेति । तादृशविशेषणवाने चेत्यर्थः ।
पक्षतावच्छेदकादीति । आदिपदासाध्यादिपरिग्रहः । पूर्वतादिधर्मिक-
काञ्चनमयत्वादिविशिष्टपुरुषौ पर्यतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादि-
धर्मिविशेषकनिश्चयस्येव पर्यतः काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादिधर्मिवि-
शेषणकनिश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविकमतस्तद्विषयस्यापि दोष-
त्वमाह पक्षनिष्ठ इति । आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः । या-
कारः समुद्ये । साधनवद्वृत्तिसाध्याभाव इति । साधनधर्मिकसा-
ध्याभाववद्वृत्तिसाध्याभाव इति ज्ञानेपि साधने साध्याभाववद्वृ-
त्तित्वं तुल्यविचित्रियेतया नियमतः भासत इति तदपि व्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धकमिति मताभिप्रायेण, तादृशज्ञाने नियमतस्तद्वभावेपि
मपि मन्त्रादिव्यायेन तस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमता-
भिप्रायेण वा दोष इति, न तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षकत्वादिति
ज्ञेयः । तथा बालव्यवहार तत्राध्याप्तिरिति भावः ॥

ननु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षादीनां हेतुवृत्तित्वात्कथं हेतौ
दुष्टताव्यवहार इत्यत आह येन केनापीति । एकज्ञानविषयत्वेनेत्यादिः ।
तद्वान्-तदवच्छिन्नो, दुष्ट-दुष्टपदप्रतिपाद्यः । तथा च हेतोः तादृशान-
धिकरणत्वेपि न क्षतिः । दुष्ट इत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धितं पक्षदुष्टा-
र्थत्वात् । एवं वैकज्ञानविषयत्वादिना वन्ध्याभाववत्तद्वत्त्वादिरूपदोषस्य
धूमादौ सत्त्वेपि पूर्वतादौ च वन्ध्यादिसाधने, तस्य दुष्टव्यवहारविष-
यतायास्तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिप्रायारस्थले,
दुष्टपदस्य तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिश्रुतियन्धकतावच्छे-

कस्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्मावच्छिन्नसम्बन्धबोधकव्यु-
त्पत्त्या पूर्ववद्धारणेपि पूर्ववदेव बन्धिना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्या-
दिव्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टव्यवहारविषयत्वे दुर्धार इति
प्रकृते हेतुतावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धो निष्ठार्थतावच्छेदको वाच्यः ।
एतत्सूचनायैव प्रकृते हेतुरित्युक्तम् । हृदे वह्निसाधने धूमो दुष्ट
इत्यत्र हृदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्न-
हेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्मावच्छि-
न्नसम्बन्धी धूम इत्यन्वयबोधः । तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वाव-
च्छिन्नविषयिताकधर्म एव दुषघातोर्थः । साधनपदं लक्षणया धूम-
त्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरम् । तत्र हृद् इति सप्तम्यन्तार्थहृदत्वाव-
च्छिन्नपक्षकत्वस्य घृहेरितिपञ्चम्यन्तार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकत्व-
स्य चान्वयः । तादृशानुमित्यन्वितसप्तम्यर्थनिरूपितत्वस्य दुष-
घातवर्त्यैकदेशे प्रतिबन्धकत्वे अन्वयः । एवं च पर्वते बन्धे साधने
धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूम-
त्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्ननिरूपित-
विषयिताकधर्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते, तादृशधर्मश्च
अप्रसिद्ध एवेति न तथा व्यवहारः । पक्षविशेष्यादिकमनन्तर्भाव्य
धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्तु इष्यत एवेति दिक् ॥

(दी०) यादृशधर्मिणि यादृशधर्मवत्ताज्ञानं अनुमितिप्रति-

बन्धकं तस्य धर्मिणस्तादृशधर्मवत्त्वं हेतुदोष इत्यपि कश्चित् ।

(गा०) साधननिष्ठसाध्याभाववद्भूतित्वादेरेव व्यभिचारतया प्रसि-
द्धिर्न तु तद्विशिष्टसाधनादेः अतो न तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह व्याच-
ष्टेपि लक्षणमन्यथैवान्यथातिप्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति
यादृशेति । यद्रूपावच्छिन्नैतत्पर्यकम् ज्ञानं-ज्ञानत्वावच्छिन्नं, तस्य धर्मि-
णः-तद्धर्मावच्छिन्नस्य तेन सम्बन्धेनेति शेषः । तादृशधर्मवर्यं-तद्रू-
पावच्छिन्नवत्त्वम्, साधनादिविशेषणकसाध्याभाववद्भूतित्वादिविशे-
ष्यकज्ञानस्य व्याप्त्यादिज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि साध्याभाववद्भूतित्वा-
देराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः-साधनादेः सा-
ध्याभाववद्भूतित्वादिधर्मताविरहात् । अत्राप्यवच्छेदकत्वं पूर्ववदेव,
न तु स्वरूपसम्बन्धाविशेषः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठकेवलभा-

यत्वाचच्छिन्नवत्त्वाद्यवतिप्रसङ्गात् ; तद्वच्छिन्नधर्मिकतद्रूपावच्छिन्न-
 यच्छानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् । अथच्छेद-
 कतापर्याप्तिविवक्षणे च हृदत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठबन्धभावत्वाद्यवच्छिन्न-
 वत्त्वे अग्राह्यः, यतो बद्धित्यादिना घटाद्यवगाहिनोऽपि इदं न बद्धिमा-
 नित्यादिनिश्चयस्य इदो बद्धिमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया इद-
 त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकवास्तवबन्धभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकत्वेन न
 प्रतिबन्धकता अपि तु तद्विशेष्यकबद्धित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपिता-
 भावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैव, अतस्तारदामेव रूपं प्रति-
 बन्धकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं न तु हृदत्वाद्यवच्छिन्नधर्मि(ता-
 वच्छेद)रुक्त्वमावत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रकाररुतिश्चयस्वमिति । यद्रूपदेन
 बन्धभावत्वाद्युपादानं न संभवतीति (पर्वता बन्धभाववानित्यादौ पर्व-
 तत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठबद्धित्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वरूपवाधादाववच्छेदकतापर्या-
 प्तिप्रदितलक्षणस्यापि सत्त्वाज्ञासंभयोऽभिहितः । पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नवि-
 शेष्यकबद्धित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वे पर्वतो बन्धभाववानित्यादौ,
 पर्वताद्यवच्छिन्ननिष्ठबद्धित्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वरूपवाधादेरसङ्गमयं न
 यद्रूपावच्छिन्ने, धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितयद्रूपाव-
 च्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूपविशिष्टे तद्रूपावच्छि-
 न्नविशेषिततद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष इति विवक्षाया भसंभवात् । अत्र
 साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादे-
 रपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एतावान्प्रयासो निरर्थक इत्यस्वरसः
 कश्चिद्विषयेन सूचितः ॥

(दी०) अथ पर्वतत्वेन पक्षत्वे बद्धित्वेन साध्यत्वे विशिष्ट-
 धूमत्वेन च हेतुत्वे पर्वतादेः काश्चनमयत्वविरहो हृदस्य बद्धि-
 धूमशून्यत्वं पर्वतस्य महानसीयबद्धिधूमविरहित्वं, मेघत्वस्य के-
 वलधूमस्य वा बद्धिव्यभिचारो विशिष्टस्य धूमस्य वा पर्वतीय-
 बद्धिव्यभिचारो न दोषः, न वा तत्सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दु-
 ष्टत्वम्, अतस्तद्वर्मावच्छिन्नतत्पक्षकतद्वर्मावच्छिन्नतत्साध्यक-
 तद्वर्मावच्छिन्नतद्वेतुकानुमितिप्रतिबन्धकत्वं व्युत्पद्यम्, यथाच नि-

वह्निः पर्वतो वह्निमान् पर्वतादृचिवह्निमान् वा तद्व्यभिचारिणः
पर्वतादृत्तेर्वा धर्मादित्यादौ न कोऽपि हेत्वाभासः स्यात् तादृ-
शानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति ।

(गा०) यथाव्याख्यातयथाश्रुतार्थे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ
प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रकारकानुमितेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिर्दर्शयिष्यते, तत्र विशिष्ट पक्षता-
वच्छेदकाद्यप्रवेशे नाप्रसिद्धिरतस्तन्निवेशनप्रयोजनमाह अथेति ।
पर्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्वत्र न दोष इति सम्यग्यते ।
तथाच पक्षतावच्छेदकाद्यप्रवेशे पूर्वोक्तयुक्त्याऽसम्भववारणाय
यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्व-
मेव निवेश्यमिति पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतनिष्ठकाञ्चनमय-
त्वाभावादायतिव्याप्तिरस्यापि काञ्चनमयत्वादिसहितपर्वतत्वादि-
रूपयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिसामान्यप्रतिबन्धक-
ज्ञानविषयत्वादिति भावः । आदिपदं वस्वन्तरसंग्राहकम्, प्रकृतानुमि-
त्यविषयपदार्थाभावेऽतिव्याप्तिरसूचयित्वा तद्विषयसाध्याद्यभावे तां
सूचयति नहृदस्येति । नहृदनिष्ठवह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्वं चेत्यर्थः । नहृदा-
दिनिष्ठसाध्याभावे अतिव्याप्तिसूचनं च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्ने प्रकृतपक्षकत्वरूपसमुदायदलस्यैवानिवेशे बोध्यम् । महानसीयेति ।
महानसीयवन्त्याभावो महानसीयधूमाभावश्चेत्यर्थः । अत्रातिव्याप्तिसू-
चनं च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशे बोध्य-
म् ॥ इदमुपलक्षणम् । साध्यहेत्वोरनिवेशेपि जलत्वाभावादावप्यति-
व्याप्तिर्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे पक्ष-
धर्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गं सूचयित्वा व्याप्तिज्ञानप्र-
तिबन्धकतामादायातिव्याप्तिरसूचयति मेयत्वस्येति । वह्निव्यभि-
चार इत्यनेनान्वयः । अत्रातिव्याप्तिस्तादृशदलस्यैवानिवेशे बोध्या ।
प्रकृतहेतुत्वं निवेश्याप्येतद्वोपस्य शक्यवारणतया हेतुतावच्छेदक-
निवेशायाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमव्यक्ति-
व्यावर्तकविशेषणावच्छिन्नस्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्वं
साध्यवत्ताज्ञानविरोधिविषयेतिव्याप्तिर्दर्शितेदानीं व्याप्तिज्ञानविरो-
धिविषयेऽतिव्याप्तिर्दर्शयति । विशिष्टधूमस्य वा पर्वतीयवह्निव्यभि-

चार इति । दोषलक्षण इव बुद्धलक्षणेपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्या-
 चश्यकतां दर्शयति न वा तत्सम्बन्धेनेति । तत्र-पर्यतत्वावच्छिन्ने
 घटित्वावच्छिन्नवाहिसाधने, तस्य-विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य, पक्षादी
 पक्षतावच्छेदकादेर्यादृशसम्बन्धेन विशंपणत्वं यत्राभिमतं तत्र त-
 त्सम्बन्धेन तद्वच्छिन्नत्वं निवेश्यमिति सूचयितुं तत्पक्षकोट्युक्तम्, प-
 क्षतावच्छेदकादिनिवेशे पक्षादिनिवेशस्याप्रयोजकत्वादिति । पाठ्यम्-
 तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यवैतुक्तदोषलक्षणे निवेशनोपम् । तथाचेति ।
 निर्वहति पर्यतो घटिमानित्यत्र च पक्षतावच्छेदकनिर्वहित्वविशिष्ट-
 पर्वते यद्विवेशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितेन सम्भवति—स्मविरो-
 धिधर्मधमितावच्छेदकस्वप्रकारकानां ह्यव्ययज्ञानस्यानभ्युपगमात्,
 पर्वतः पर्यतावृत्तिधर्मवानित्यत्र पर्वते पर्वतावृत्तिस्वरूपसाध्यताय-
 च्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्वमनुमितेन सम्भवति स्वस्मिन्स्वावृत्ति-
 त्वावच्छिन्नप्रकारकानां ह्यव्ययज्ञानस्याननुमधिकत्वात्, एवं पर्यतो घटि-
 मानवृत्तिव्यभिचारिण इत्यत्र यद्विवेशिष्ट्यावगाहित्वमनुमितौ न सम्भवति पूर्वो-
 क्युक्तेः, पर्यतो घटिमान्पर्यतावृत्तेरित्यत्र पर्वते पर्यतावृत्तिस्वरूप-
 हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं तानुमितेः सम्भवति
 उक्त्युक्तेरिति, यथाधिघक्षितानुमित्यप्रसिद्धिप्रयोजकभेदेन नाना-
 स्थले अव्याप्तिकथनम् । न कोपि हेत्वाभासः स्यादिति । तथा
 व्यापार्थकारूपनिग्रहस्थानसत्त्वेन प्रयोक्तुर्निग्रहोपपत्तायपि निर्वह-
 त्वेन पर्वते बहेः साधने धूमो द्रुष्ट इत्यादिस्यवहारो बुरूपपाद इति
 भावः । तादृशानुमितेः—तथाविवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति ।
 शाहार्थपरोक्षज्ञानानुपगमादिति भावः ॥

(दी०)-अत्र वदन्ति—यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधविपपत्ता-
 प्रयुक्तस्तदुत्तरम् अनुमितौ अनाहार्यमानसज्ञाने वा पक्षताव-
 च्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगा-
 हित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहे-
 तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुपत्तावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्त-
 एवं हेतुदोषत्वम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु

वास्तवं ग्राह्यं व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च वाच्या तादृशाव-
गाहित्वप्रसिद्धिराहार्यज्ञान एवाभ्युपेतव्याऽनन्यगतिकत्वात् ।
एवञ्च वस्तुमात्रनिश्चयादनन्तरं निर्वहित्वविशिष्टे बह्वेग्रहेऽपि
न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् । एवं साध्यनिश्चयोत्तरं त-
स्याननुमितावपि मानसज्ञानाविरोधित्वाच्च तादृशि पक्षे तादृश-
साध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यविरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवै-
शिष्ट्यस्य चावगाहिनो ज्ञानस्य यद्विषयं ज्ञानं विरोधिविषयकं
तत्त्वं तादृशज्ञानाविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वम् । ज्ञानविरोधित्वञ्च
तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वम् । एवंविधैव रीति-
रुत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित् ।

(गा०) यद्विषयकनिश्चयस्येति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकनि-
श्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्य उत्तरकालीनार्थकतया तदुत्तरमिति धा-
तूपस्थाप्यानुमितिरूपक्रियाविशेषणमतो द्वितीया । अग्निमकल्पे
तादृशज्ञानरूपक्रियाविशेषणम् , अतो ज्ञानपदमपि सार्थकम् ।
तत्पदं च तादृशनिश्चयपरामर्शकम् , उत्तरपदं चाव्यवहितोत्तरार्थ-
कम् । 'कालाध्वनोरुपयन्तसंयोगे' इत्यनेन ; द्वितीयधिकरणे उत्तर-
पदस्योत्तरकालपरत्वादिति तु न युक्तम् । व्यापकतार्थकस्यात्यन्त-
संयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वात् । अनुमितौ-अनुमितिसामान्ये,
द्वयोर्व्यतिरेक इति सम्बन्धः । तत्त्वं-तद्रूपावच्छिन्नत्वम् । अत्र च
तज्ज्ञानानन्तरज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभावे तज्ज्ञानीयाया एव विरोधि-
विषयितायाः प्रयोजकत्वात् । विरोधिविषयितायां तादृशनिश्चयी-
यत्वकथनं स्वरूपकीर्तनमात्रं न तु लक्षणघटकम् , तथाच यद्रूपाव-
च्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधिवि-
षयताप्रयुक्तोभयाभाववरत्वं तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोष इति स-
मुदितलक्षणार्थः । वहन्यभावविशिष्टदृष्टत्वावच्छिन्नविषयकनिश्च-
यानन्तरं हृदो घटिमान्वह्न्याप्यधूमवांश्च इत्याकारकानुमितेः क-
दाचिदप्यनुपस्था घटाद्यनुमितय एव तादृशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानु-
मितिसामान्यान्तर्गताः, तासु च हृदत्वादिविशिष्टे यद्वह्नित्वाद्यव-

चिच्छन्नैशिश्यावगाहित्वं, यद्विषयाचंचिच्छन्नवद्विनिरूपितव्याप्तिवि-
 शिष्टधूमः याचचच्छिन्नैशिश्यावगाहित्वं च तदुभयाभाववत्प्रमक्ष-
 तमेव । तत्र तादृशनिश्चयावयिरोधिपिपयिताप्रयुक्तत्वमपि-स्वनिष्ठ-
 प्रतिपन्नकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिवध्यताव-
 च्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वात् । इद्व्यादिविशिष्टविशेष्यकारणवि-
 च्छिन्नयद्विषयविशिष्टप्रकारताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपित-
 प्रतियन्धकतावच्छेदकीभूताया इद्व्याचच्छिन्नविशेष्यकारणविच्छि-
 न्नाभावीधर्मकारितायास्नादंशवद्विषयविशिष्टप्रकारकारणोभयाभावे त-
 यात्वात् । न च तादृशविशिष्टप्रकारकत्वमात्रं न विपरीतनिश्चयप्र-
 तिवध्यतावच्छेदकम्, अपि तु तद्विपरीतानाहार्यज्ञानत्वं तत्प्रत्य-
 तप्रकारकत्वाभावस्य तथाविधविरोधिपिपयिताप्रयुक्तत्वमिति वा-
 च्यम् । विशिष्टाभावप्रयोजकस्य विशेष्यवन्निष्ठविशेषणाभावप्रयोजक-
 त्वादनाहार्यज्ञानस्वाश्रयानुमित्वादिनिष्ठतादृशविशिष्टप्रकारकत्वाभा-
 वस्य विरोधिपिपयिताप्रयुक्तत्वाक्षतेरिति-इदो वहिमान्धूमादित्यादौ
 घट्टन्प्रभावादिविशिष्टद्वयवच्छिन्ने लक्षणसम्भवः । (यद्विषय-
 कनिश्चयाव्यवहितोत्तरालुमितिपक्षपाको विरोधिपिपयिताप्रयुक्तो
 व्यापकत्वाधीशष्टस्योपलक्षणकवद्विषयप्रकारकत्ववदितोभयाभाव-
 स्तत्प्रमक्षच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिस्थलीयहेत्याभासलक्षणम् ।
 व्यापकत्वाद्यविशेषितसंयोगसंलग्नकवद्विषयप्रकारकवदितोभयाभावव-
 दितं सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिस्थलीयं लक्षणम् । उभयसा-
 धारणमेकलक्षणं ॥ ३ ॥ सम्भवति-अवच्छेदकावच्छेदेन साध्य-
 सिद्धौ सामानाधिकरण्येन याथाव्याप्तेः । सामानाधिकरण्येन सा-
 ध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्येन याथाव्याप्तेरप्रसङ्गात् ।) निर्वहः
 पूर्वतो वहिमानित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि यद्विषयवर्तावि-
 रुपाश्रयासिद्धार्थाद्विषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धपक्षधनुमितिषु भ-
 न्नत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतोप-
 च्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्ष-
 णसम्भवः । न आहार्यज्ञानमात्रप्रसिद्धस्य निर्वहपर्वतस्यावच्छिन्न-
 विशेष्यकवद्विषयप्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिपिपयकत्वात्प्रतिवध्यताव-
 च्छेदकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने वह्न्याद्विप्रकारकत्वस्याभावे वि-
 रोधिपिपयताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशज्ञानत्वस्य

प्रतिषेध्यतानयच्छेदकत्वेऽपि तस्यापक्रस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने बहिर्त्वाः
 वच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव बह्विविशिष्टपर्वताविषयकनिश्चयप्र-
 तिषेध्यतावच्छेदकनया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभाव-
 प्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारक-
 त्वाभावस्य तादृशत्वेऽपि विषयिनाप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । न च विरो-
 धिज्ञानासत्त्वेऽपि निग्राहः पर्वतो बहिर्मानित्यादिज्ञानस्यानाहार्यस्यानु-
 स्मृत्यादृष्टादिवदिततादृशाद्वार्यज्ञानसामान्यभावस्यैव निर्वह्निविशिष्टे
 बहुधादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं न तु विरोधिविषयत्वस्य
 क्वचिदप्यस्तत्त्वादिति वाच्यम् । अभावाज्जिकरणतायामेव विरोधि-
 विषयिताप्रयुक्तत्वस्य निवेद्यतया अधिकरणतानां स्वाभावाभेदेऽ-
 न्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने तादृशवै-
 शिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिगमनाविरहेण पूर्वज्ञानी-
 यविरोधिविषयताया अपि प्रयोजकत्वात् । यद्विषयताप्रयुक्तः
 तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्यतावन्मात्रे कृते हृदो बहुपभावमानित्या-
 दिज्ञानीयबहुपभावादिविशिष्टहृदादिविषयिताया इव तदन्तःपाति-
 स्रुपभावत्वादिविशिष्टविषयताया अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकको-
 टिप्रविष्टतया प्रतिषेध्यतावच्छेदकस्य हृत्त्वादिविशिष्टे बहुधादिवै-
 शिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधाधेकदेशे बहुपभावा-
 दिरूपविशिष्टेऽतिव्याप्तिरिति यद्विषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानु-
 मितिसामान्यस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितम् ।
 न च तादृशविशिष्टविषयितासामान्यप्रयुक्ततादृशोभयाभावस्तत्त्व-
 मित्येव सम्यक् हृत्त्वादीविशिष्टविषयतासामान्यान्तर्गतायां हृद-
 ३त्यादिज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादातिव्याप्तेरतः
 घकाशादिति वाच्यम् । पापाणमयो न बहिर्मानित्यादिज्ञानविशि-
 ष्टस्य पर्वतः पापाणमय इति ज्ञानस्य पर्वतो बहिर्मानित्यादिज्ञान-
 प्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयतानां भेदाभावात् , पापाणमय-
 त्वविशिष्टपर्वतादिविषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजकत्वात्
 पापाणमयत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तेर्बुध्दिरत्वात् । हृदो बहुपभावा-
 नित्यादिहृदादिविषयकनिश्चयोत्तरोत्पन्नघटानुमितौ विरोधिविषय-
 ताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवलहृदादावतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं
 परिपूरितम् , तथासति हृदादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्या-

स्तर्गतोयां इह इत्यादिनिश्चयानन्तरज्ञात-हृदो धर्तुमान् धर्तुव्याप्य-
धूमर्गाश्च-इत्याद्यनुमितौ विरोधविषयिताप्रयुक्ततादृशोभयामावा-
सत्वाप्रातिष्ठप्राप्तिः । द्रव्यत्वादिना बहुवचनविशिष्टहृदादिविषय-
कनिश्चयानन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि
दोषत्वानुपपत्तेरनो यत्पदं यद्रूपाचार्यउपपरतयोपघर्णितम् । ध-
ह्यभावादिशिष्टहृदादिविषयकस्य इहो यद्विमान्भवति ज्ञातस्या-
नन्तरं तादृशसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या । तद्वापतादवस्थमतो नि-
श्चयेति । अनाहार्यप्रामाण्यज्ञानानास्करन्दिनसशयान्यज्ञानपरम् । ते-
नाहार्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्करन्दिनस्यापि दोषविषयकनिश्चयस्यान-
न्तरं तादृशानुमितावपि न क्षतिः । दोषविषयकनिश्चयनाशो खति
तादृशानुमितेरुत्पत्त्या । तद्दोषावच्छिन्नो मध्यवधानानिर्देशः । एव
दोषविषयकलौकिकनिश्चयव्यवहितपूर्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोष स्या-
दिति भक्तो उत्तरेति । तत्सामानाधिकरण्यमनुमितौ निवर्त्यमतः
एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानुमित्युत्पत्त्यापि न क्षतिः । बाध-
निश्चयानन्तरं पक्षनापक्षोदकावच्छिन्नं साध्यवाच्योदकावच्छिन्न-
साध्यादिप्रकारकस्याहावस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्योत्पत्त्या
तादृशज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिर्देशः ।

१- यस्मादप्यक्य-पक्षक्यहेतुकस्थले तादृशदोषविषयकनिश्चयानन्तर-
र कस्याप्यनुमितिर्न जायते तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्धाऽऽप्राप्तिर-
तोऽनुमितिर्यत्वेऽनाहार्यदोषविशेषाज-न्यज्ञान निवेद्य कल्पान्तर-
माह अनाहार्येति । तथाच तादृशानुमित्यप्रसिद्धिर्यत्र तत्र तथा-
विधमानसोपनीतमानात्मकमाहार्यैव लक्षण सङ्गमनीयमिति भावः ।
बाधादिनिश्चयानन्तरमाहार्यसाध्यादिप्रकारकस्योत्पत्त्या असम्भवाऽ-
स्यापि हेतुतो अनाहार्येति । शङ्को न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्का-
वौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यसाधुपादेरुत्पत्त्या शङ्क पीतः
शङ्कपादित्यादिस्थलीयबाधादवस्थाप्तिरतो मानसेति । मानसपदं
दोषविशेषजन्यज्ञानपरम् । तेन भाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मि-
थ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषजन्यस्यात्मविशेष्यकगौरत्वादिप्रकार-
कमानसस्योत्पत्त्यापि भह गौर आत्मत्वादिस्थादिस्थलीयबाधादौ
नाज्याति । यत्नेन तादृशसाध्यपक्षहेतुकस्थले दोषविषयकनिश्चया-
नन्तरं विरोधिसामान्यादिवशेन मानसज्ञान कदापि न जातं तथा-

व्याप्तिरित्यपि निरस्तम् । तत्राप्यनुमितिशब्दबोधादिकमादाय लक्षणमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिदलद्वयनिवेशव्यावृत्तिः पूर्योक्तिरीत्या बोध्या । विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वनिवेशनप्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे समूहालवनञ्चान न कस्यापि जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपाविशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयभावाः स्वीकृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितावस्वयद्रूपविशिष्टविषयिताव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य सः सम्भवेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।

ननु काञ्चनमयं पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाद्यप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह पक्षतावच्छेदकेति । आदिपदान्साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिविपरिग्रहः । वेदान्तिकमिति । तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वमित्यर्थः । तथाच पर्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वयादिति भावः । न च हृदो न वह्निमान्धूमादिनिश्चयानन्तरं जायमाने हृदे द्रव्यं जलमयं वह्निमदित्याकारकसमूहालम्बने हृदत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्यसत्त्वात्सम्भव इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षे निष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता या च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारता तन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता । तत्प्रतियोगितयोरपगाहितान्तद्वयेन त्रिवक्षणात् । विशिष्टविषयताऽप्रसिद्धावपि पर्वताद्यशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहितमविषयताया व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्ध्या लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतास्थाने च निरूप्यनिरूपकभावापन्नव्याप्तिप्रकृततत्तत्पदार्थप्रकारता निवेशनीया, तेन धूमवा-वद्धेरित्यादौ वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः ।

नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिश्चेदुच्यते तदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिनि साध्यादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिस्तादृशज्ञानस्यात्यवधानाविरोधित्वात् । व्यतिरेकव्याप्ति-

वियक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववहुत्तित्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावध्यासिस्तज्ज्ञानस्य
प्राज्ञाभावाद्यनवगादितया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वं मानाभा-
वत आह व्याप्तिश्चेति । अन्वयतः-अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठा
प्रकृतसाध्यनिरूपितेति यावत् । सा चात्यन्तान्योन्याभावभेदेन भिन्ना
अध्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपेण नानाविधैव प्राज्ञा । अतोऽ-
त्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य
व्यापकताज्ञाने साध्याभाववहुत्तित्वादिज्ञानस्य प्राज्ञाभावाद्यनवगाहि-
तयाऽधिरोधित्वेपि न क्षतिः । व्यतिरेकतः-व्यतिरेकनिरूपिता साध्या-
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा प्राज्ञा-व्याप्तिपदेन वि-
वक्षणीया, तथाच तत्र व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारताप्रतियोगित्यकूटमावो निवेशनीय इति भावः ।

अनु निर्वेष्टिः पर्यतो वह्निमानित्यादौ पक्षनावच्छेदकविशिष्टे
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवामसिद्धमिति कथं
लक्षणसमन्वय इत्यत आह तादृशवगाहित्वप्रसिद्धिरिति ।
आहार्यज्ञान एवेति । निर्वेष्टित्वविशिष्टे वह्निमत्यक्ष आयतामित्याकारके-
कृत्वाज्यप्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

विरोधिविषयताप्रयुक्त्यनिवेशप्रयोजनमाह एवञ्चेति । विरो-
धिविषयताप्रयुक्त्यनिवेशने चेत्यर्थः । न क्षतिः-न निर्वेष्टिः पर्यतो
वह्निमानित्यादौ घटादावतिव्याप्तिः, तस्य-घटाविनिश्चयस्य-विरोध्य-
विषयत्वात्-स्वानन्तरानुमितिसामान्यनिष्ठतादृशोभयाभावप्रयोज-
कविरोधिविषयताकत्वविरहात् । वह्निमत्पर्यतादिविषयकसमूहा-
लम्बनात्मकघटाविनिश्चयानन्तरज्ञातज्ञाननिष्ठतादृशोभयाभाववत्त्व-
स्य तज्ज्ञानविरोधिविषयताप्रयुक्त्येपि घटादिनिश्चयाव्यवहितोत्त-
रानुमितिसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनानात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहि-
तोत्तरानुमितौ विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वविरहाभातिव्या-
प्तिरिति भावः । प्रयोज्यप्रयोजकभावज्ञानुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्ध-
विशेषः ।

विरोधिवत्प्रयोजनमाह एवमिति । अनुमितावपीति । न क्षतिः,
तस्य विरोध्यविषयकत्वादित्यनुपपद्यते । न क्षतिः-न साध्यवत्पक्षेऽ-
तिव्याप्तिः । विरोधिविषयतापदेन तादृशोभयाभावप्रतियोगिताव-

च्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नान्शे यद्रूपावच्छिन्नप्रैशिष्ट्यावगाहित्वं वि-
विष्टं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपिततद्रूपावच्छिन्नाभावतद्वाप्य-
न्यतरविषयितायाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्ष-
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयितान्यविषयिताया वा विधक्षितत्वादिति
भावः । न च सिषाधयिषाधीनायां साध्यनिश्चयानन्तरसमूहालम्बना-
नुमितौ तादृशोभयाभावासत्त्वात् सिद्धिविषयेऽतिप्रसङ्ग एव ना-
स्ति, एवं पक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्ताविषयकसाध्यविधेयका-
नुमितेरनुत्पादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वा अधिकावगाहिन्यां अनुमिते-
हसाध्यधर्मिणावच्छेदकतापन्नपर्यतत्वावच्छिन्नधर्मिताकान्यविधेय-
कानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्रोभयाभा-
वासत्त्वादपि नातिप्रसङ्गप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यत्र सिषाधयिषाद-
लात् सिष्युत्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जाता तत्रैवातिव्याप्ति-
सम्भवात् ।

द्वितीयकल्पे विषयितामात्रं निवेश्यं न तु विरोधिविषयतापर्य-
न्तमित्याशयेनाह मानसज्ञानेति । साध्यनिश्चयस्येत्यादिः । मेयत्व-
विशिष्टव्यभिचारादिवारणाय यथाभूतविशिष्टान्तराद्यदितत्त्वनिवेशे
उपदर्शितव्यभिचारद्यदितबाधाद्यव्याप्त्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्र-
योज्यत्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणता-
कत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेश्यम् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिवि-
षयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभावप्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाव-
घत्तायाः शुद्धव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन न मेयत्ववि-
शिष्टव्यभिचारादौ विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयो-
ज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः ।
उपदर्शितव्यभिचारद्यदितबाधादिविषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्या-
वगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायास्तद्व्यवष्टकव्यभिचारादिविषयित्वाप्र-
योज्यत्वेन तत्संग्रहः । न च विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताप्रहप्रतिष-
थकतावच्छेदिकायास्तादृशवाधादिविषयितान्तःपातिव्यभिचारादि-
विषयिताया अपि तादृशवाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे वि-
शिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया
तादृशवाधावेर्दुःसङ्ग्रह इति वाच्यम् । यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयि-
तात्वेन्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वनिवेशेन तत्र तत्सङ्ग्रहसम्भवात् ।

व्यभिचारादिविषयितायाः बाधविषयतान्त-पातिविषयताप्रवृत्तिरूपेणोपदेशितसाध्यवृत्ताग्रहप्रतिषेधकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृशसाध्यावगाहितविरहप्रयोजकत्वात्, तादृशस्य च रूपस्य बाधादिविषयतान्त-पातिव्यभिचारादिविषयतासाधारण(स्य) व्यभिचारादिरूपविशिष्टविषयतात्वाध्यापकत्वात्, तस्याप्युक्तपावच्छेद-साध्यवृत्ताग्रहप्रयोज्यत्वस्योक्तपादादिविषयताप्रयोज्यउक्तसाध्यावगाहित्वाभाव-वृत्तायामुक्तत्वात् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताया येन रूपेण व्याप्यतादिग्रहप्रतिषेधकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयता-त्वाध्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयतास्त-पातिव्यभिचारादिविषयतायाः मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यव्याप्यवृत्ताग्रहादिगामावृत्तायां नियमतः प्रयोजकत्वाप्रातिप्रसङ्गावकाशः । बाधसंप्रतिषेधार्थदिविषयकज्ञानस्य ज्ञानाविधवापादिविषयकज्ञानस्य बाधनन्तर ज्ञातार्या घटाद्यनुमितौ बाधादिविषयताप्रयोज्यताया भूमा-वाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वेऽपि (६२)पूर्व-वृत्तिज्ञानादिरोधिविषयताया एव संप्रतिषेधकतावच्छेदकतामा-वाधिकरणताप्रयोजकत्वात् । एकैकविधवाचादिमात्रज्ञानान्तरज्ञा-तज्ञाने, या तत्तद्वाचादिविषयत प्रयोज्यवगाहित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः । व्यभिचारघटितवाचादिविषयिताप्रयोज्यताया वीधितिकारोकोभया-भावाधिकरणताया व्याप्याद्यवगाहिताविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चि-द्विशिष्टान्तरविषयितात्वध्यापकरूपावच्छिन्नतादृशविषयतान्त-पाति-व्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्वनियमात्तरलक्षणा- तादृशोभयभा-वप्रयोजकतामावाधिकरणतापर्यन्तनिवेशः । तथासति दर्शितोभया-भावाधिकरणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयताप्रयोज्यत्व-नियमेऽपि तादृशोभयभावावप्रयोजकसाध्यादिमन्त्राध्यावगाहिताभावाधि-करणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वेन ता-दृशवाधावेः सद्ब्रह्माद्वाधादिविषयताप्रयोज्यस्य साध्यादिमन्त्राध्यावगाहि-ताविरहस्य संप्रतिषेधादिरूपविशिष्टान्तरविषयताप्रयोज्यत्वनिर्दिष्ट-वृत्तसममः स्यादित्युभयभावावप्रयोजकतामावे विशिष्टान्तरविषयताप्र-योज्यत्वमनिवेश्य तादृशमावाधिकरणतायां तत्रिंशे । तथासत्य-धिकरणताया, अधिकरणभेदेन भिन्नतया पूर्ववर्तिनिष्ठप्रतिषेधकता-

वच्छेदकधर्मस्यैव तदुत्तरोत्पन्निष्ठप्रतिबन्धतावच्छेदकधर्माभावाधि-
करणताप्रयोजकत्वेनैव बाधादिनिश्चयोत्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्या-
दिमत्त्वावगाहित्वाभावाधिकरणतायां सत्प्रतिपक्षान्वादशबाधादि-
विषयताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् ।) ।

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेपि केवलनिर्वहित्वादिपक्ष-
ककचहृयादिसाध्यकस्थलीयनिर्वहितिनिष्ठबहुयभावादिरूपबाधादिदोषे-
ऽव्याप्तिः-तादृशबाधादिस्थलीयबहुयभावरूपबाधज्ञानस्याप्रतिबन्ध-
कतया तदीयविषयतायां प्रतिबन्धकतानवच्छेदकतया तथाविधोभ-
याभावाप्रयोजकत्वात् । तस्य दोषत्वानुपपत्तेः च तादृशहेतो दुष्टत्वे-
व्यवहारानुपपत्तेः । इष्टापत्तो च निर्वहतिः पर्वतो वह्निमानित्यादावपि
तत्सम्भवेनैतादृशप्रयासवैफल्यस्य । न च तत्राभाववान्वह्निमा-
नित्यनाहार्यज्ञानस्य प्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकीभूतस्याभाववाकित्वे-
हिरित्यादिज्ञानस्य विषय एव दोष इति वाच्यम् । अभाववत्त्वसा-
मानाधिकरण्येन निर्वहत्वग्रहस्य तादृशवह्निमत्त्वग्रहाविरोधित्वात् ।
अभाववत्त्वावच्छेदेन बहून्यादिमत्ताग्रहाविरोधित्वेपि तादृश-
बहून्यादिमत्त्वावगाहित्यस्य बहून्यभावादिमत्त्वरूपपक्षतावच्छे-
दकविशिष्ट साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकतया तद्वच्छिन्नप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयितायास्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वा-
त् तद्विषयस्य दोषत्वानुपपत्तेः अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्वहित्यग्र-
हस्य भ्रमरूपतया तद्विषयकविशिष्टस्यैवाप्रसिद्धेः । एवं वह्निमन्नि-
र्वहिरित्यादिस्थलीयदोषे निरामव्याप्तिः । वह्निमन्निष्ठवह्निमत्त्वा-
द्वेरेण तत्र द्वापयसम्भवात्तद्विषयकज्ञानस्य च कचिदपि प्रतिबन्ध-
कत्वायोगात् । एव यत्र निर्वहतिः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वतत्वादि-
सामानाधिकरण्येन बहून्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता
तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन बहून्यादिमत्त्वं न दोषः । विशि-
ष्टपक्षग्रहाद्यविराधित्वनाश्रयासिद्ध्यादिरूपतानुपपत्तेः, उक्तरोत्पन्नल-
क्षणानाक्रान्तत्वाच्च । पर्वतत्वावच्छेदेन बहून्यादिमत्त्वमप्रसिद्धं
वह्निशून्यपर्वतादेरपि सत्त्वात् । नापि पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन
पर्वतत्वावच्छेदेन वा बहून्यभावादिमत्त्वरूपबाधादिदोषः-तज्ज्ञानस्य
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्यापकविषयिताघटि-
तधर्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि प-

पतस्यावच्छेदेन यदन्यभावादिमत्तम् अपसिद्धत्वादिति तत्र न कोपि
दोषः स्यात् ।

॥ यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं । यद्विषयकानिश्चयनिष्ठविरोधिविषय-
तायाः उभयाभावव्याप्यत्वं च स्वाध्यायतादृशानिश्चयाव्यवहितोत्प-
त्तिवित्तिसम्बन्धेन, तादृशसम्बन्धलाभात्तत्र तदुत्तरमनुमितामित्यु-
क्तम् । एतच्च विरोधिविषयकयद्विषयकानिश्चयाव्यवहितोत्पत्तिमि-
तिप्रव्यापकस्तादृशाभावा इति पर्यवसितम् । एवं च निर्वर्द्धिर्वहि-
मातिस्यादित्यस्वीयभावादेर्विषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावा-
प्रयोजकत्वात्संभवेपि निरुक्तोभयाभावप्रतियोगितानुच्छेदककोटौ यद्-
प्रादुर्भावेनोपपन्नदूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं निषिद्धं तदुपावच्छिन्न-
विशेष्यकतदूपावच्छिन्नाभावतस्याप्याप्यतरकत्वस्यैव विरोधिविष-
यित्वात्कतया तत्र लक्षणं सुखमन्वयमेव तादृशप्रयोजकत्वस्याति-
वेदात् । न चैवं तत्र अस्तुमात्रेऽतिव्याप्तिर्वर्तते तादृशोभयाभावा-
त्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटाविषयनिश्चयाव्यवहितो-
त्पत्त्यामिति व्यव्यापकतायाः अस्तत्वादिति वाच्यम् । विरोधि-
विषयतातिरिक्तवृत्तिविषयताशालिनिश्चयस्य निश्चयात्तेन
विश्वक्षितत्वात् । घटादिविषयतायास्तत्र निरुक्तविरोधिविषयताम-
तिरिक्तत्वविरहाच्च । न चैवं विरोधिविषयतानतिरिक्त-
वृत्तिर्घटीविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये दोषवै-
र्घ्यमिति वाच्यम् । यत्र पर्वतादिसामानाधिकरण्येन यद्गत्यादेः
साप्यता तत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन यदन्याद्यभावादि-
सत्त्वस्य विषयिताया निरुक्तविरोधिविषयितानातिरिक्ततया तत्राति-
व्याप्तिवारकतयाऽऽशयसार्थक्यात् । तदुपादानं तादृशगृह्यभावादि-
सत्त्वविषयनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन यद्गत्या
अनुमित्युपस्था तादृशानुमितौ तथाविधोभयसम्बन्धोपपन्नद-
काशादिति ।

तनुच्छेदम् । निर्वर्द्धिः पर्वतो यद्विमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वा-
दिसामानाधिकरण्येन यद्गत्यादेः पक्षतावच्छेदकप्रकृतता पर्वत-
त्वसामानाधिकरण्येन यद्गत्यादिमत्तस्य विशिष्टप्रकृतताविरोधित्वे-
नाक्षयातिप्रनामकस्य देवतामानान्तरतामयेनासम्भवदोषभावाच्च
निरुक्तविरोधिविषयतातिरिक्तवृत्तिविषयिताकृतताऽऽतिव्याप्तिः ।

तादृशोभयाभावेप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे यद्भाविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्भावावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निवेद्यते तद्भावावच्छिन्नविशेष्येकतद्भावावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वरूपविरोधित्वस्य विषयतायां निवेशे तु शेषवैयर्थ्यम् । उक्तरीत्या निर्वाहिवर्हिमानित्यादिस्थलीयद्रोपेऽप्यामेव ।

यन्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्ट निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्तिश्चयावृत्तिविषयतैव विरोधिविषयतापरार्थः । तथाच यन्निरूपिततादृशविषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः उभयाभावास्तस्मिन्नि समुदायार्थः । निश्चयत्व च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोऽद्वयप्रकारकएकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्वज्ञानत्वम् । कोटिद्वये विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशान्निरन्दि पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्यप्रहस्य एकत्र विरोधिव्यप्रकारत्वनियमेपि न तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयाप्रसिद्धिः । यदीयविषयिता तादृशनिश्चयावृत्तिस्तस्मिन्त्येतावच्छेदक इदो वह्नित्याप्यधूमवानित्यादौ इदनिष्ठवन्धाभावादिमत्त्वेऽतिव्याप्तिः । बन्धादिव्याप्यवृत्तानिश्चयस्यापि बन्धादिनिश्चयवत् कार्यसहभावेन बह्वन्यभावादिप्रहविरोधित्वावृन्धाभावादिमत्त्वविषयितायास्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैयर्थ्यमिति ।

तदपि न । वह्नित्याप्यवान्वह्नित्याप्यव्याप्यवांश्च इदो बहुपभाववानित्येतादृशाद्वैयर्थ्यानोपगमे च बहुपभावविषयिताया वह्नित्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्यनवकाशेन शेषसार्थक्यानुपपत्तेः । वह्निमान्वह्नित्याप्यवांश्च इदो बहुपभाववानित्येतादृशाद्वैयर्थ्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये इदो वह्निमानित्यादिस्थलीयवाधादिविषयितासत्त्वेनासंभवेप्रसङ्गाच्च । बहुपारूपधर्मितावच्छेदकान्पच्छिन्नवह्व्यभावादिविशेषितइवादिनिरूपितविषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेपि घटादिनिरूपितविषयिताया अपि दोषविषयितावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तितया घटावाबुदासीने अतिव्याप्तेर्वारणाय तादृशविशिष्टविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव विरोधिविषयितेत्यनेन विवक्षणीयतयाऽप्रतीकारात् । अमान्यवृत्तिव-

दीपविपयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्तिं तर्हीयविपयिताया एव
विषक्षणेन निषांहेपि विरोधिवद्विपयतानालिनिश्चयोत्तरानुमिति
सामान्ये द्वयोर्घटितरेक इत्यभिधाय यद्विपयकानिश्चयस्येत्यादिव-
क्रामिधानस्य ग्रन्थकाररीतिविस्तृतात् ।

एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं यद्विपयिशेषे येन सम्बन्धेन यद्व्यावच्छिन्नश्री-
ष्ट्यावगाहिरवधित्वं तद्व्यावच्छिन्नश्रीष्ट्यकतरसंसर्गकतद्व्यावच्छि-
न्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनानाहार्यलौकिकसन्निकर्षाद्यज-
ज्ञानत्वेन वाऽच्छिन्नाया प्रतिवक्ष्यता तद्विरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वम् । एव यद्व्यावच्छिन्नविपयिता निवृत्ततयाविधोभयाभाव-
प्रयोजकताभवस्तादृशत्वमेव लक्षणम् । विपयितादौ विरोधित्वा-
विकथनं तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितमप्यनादेशम् । निर्बद्धि-
पेक्षिमानित्यादिस्थलीत्यवश्येकयुक्त्या तु संप्रदर्शयाम् ।

अत्र केचित् कश्चिदित्यन्तामिमकस्ये दीपधितुतां न निर्भरः ।
निर्बद्धिपेक्षिमानित्यादिस्थलीत्यवश्यास्यरसस्यामिमकस्ये क-
श्चिदित्यनेनेष्टमत्रापि कस्ये चवन्तीत्यनेन वृत्तिस्वात् । निर्भरस्तु केचि-
दित्यादिकल्प एव, अत एव तत्र प्रकपेक्षोधनाय प्रादुरित्युक्तमिति ।

परे तु घटाद्यभावादिधर्मितावच्छेदकवह्न्याविज्ञानं प्रति तद्वर्ति-
तावच्छेदकवह्न्याभावादिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकस्ये कल्पनीये धर्मिता-
वच्छेदकमेवेन तत्कल्पनाप्रयुक्तलाघयानुरोधेन धर्मितावच्छेदक-
धर्माननिवेशश्च अनाहार्यवह्न्यादिविशिष्टबुद्धित्ववह्न्याभावादि-
निश्चयत्वाभ्यां समानधर्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्येव प्रति-
बन्धकमात्रः कल्पयते । एवं च तद्देशनिष्ठस्य पूर्ववर्तिप्रतिबन्ध-
कनिवृत्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्तिनिष्ठप्रति-
बन्धकतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशासम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकत्वात् त-
द्व्यावच्छिन्नतावच्छिन्नप्रकारकज्ञानविधर्मितावच्छेदकतावधिविषयतापास्तबुद्ध-
शोभनाहार्यवह्न्यादिप्रकारकज्ञानस्य बह्न्याभावादिधर्मितावच्छेदक-
कत्वविरूपप्रयोजकत्वात् बह्न्याभावाविशिष्टे बह्न्यादिविशिष्टा-
वगाहित्वविरहस्य बह्न्याभावादिधर्मितावच्छेदकत्ववह्न्याभावादिप्रका-
रकनिश्चयावधिविषयताप्रयुक्तरमकृतमेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य
वोपर्युक्त्याहतामेव । न च धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्या विपरते

ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे निर्बहिविशेष्यकबह्विप्रत्यक्षं मे जायतामित्या-
कारकेच्छाजन्यस्य निर्वहिवैहिमान्धटाभाववाञ्छा बह्विमानित्याद्या-
हार्यज्ञानस्य विपरितज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटाभा-
यवान्वह्यभाववानित्यादिनिश्चयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे घटाभाव-
विशिष्टविशेष्यकबह्विज्ञानं मे जायतामित्याकारकेच्छां विनैव ता-
दृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । यतः सामान्यतो बह्व्यादिशानेच्छावि-
शिष्टान्यस्वरूपमनाहार्यत्वं न प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ निवेशनी-
यम्, किन्त्वाहार्यज्ञानोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत्स्वविशेष्यता-
वच्छेदकत्वं ~ तद्वच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकबह्व्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्ना-
धिकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया, एव प्रतिबन्धतावच्छेद-
कसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशेच्छाविरहस्य । प्रतिबन्धकविशेषणत्वमे-
व घा विशेषणताविशेषधर्मितावच्छेदकताघटितसामानाधिकरण्य-
सम्बन्धोपगन्तव्यम्, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरह-
स्य सत्त्वाश्लोकापत्तिः । अन्यत्राधिकमनुसन्धेयमिति वदन्ति ।

निबद्धिः पर्वतो बह्विमानित्यादिस्थलीयदोषसाधारण्याय प्रका-
रान्तरेण वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह तादृशपक्ष इति । पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्य इति । साध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाध्येत्यर्थः । तादृशहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्व-
र्थः । ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकं ज्ञानमिति योजना । ज्ञान-
ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादिविषयकस्य कस्यचित्समूहालम्बनस्य ता-
दृशज्ञानविरोधिवाधादिविषयकत्वेपि नातिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्न-
विषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्मवत्त्वमिति फ-
लितार्थः ।

अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्यन्धरूपतादृशज्ञानविषयवि-
षयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव
निवेशनीयं न तु विषयनिष्ठं निर्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वं तस्यैव
लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अत्र च विषयनिष्ठस्य नि-
र्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैतदपेक्षया लघुतया तद्वेधाद् ता-
दृशज्ञानविरोधित्वं चेति । तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञान-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकस्यावच्छिन्नविषयिताकधर्मवत्त्वं तदा पूर्वजि-

दीपविपयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्तिः तदीयविपयिताया एव
विषयक्षणेन निर्वह्येति विरोधियद्विषयताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिः
सामान्ये द्वयोर्व्यतिरेक इत्यभिधाय यद्विषयकानिश्चयस्येत्यादिव-
क्रामिधानस्य ग्रन्थकाररीतिचिरुक्तत्वात् ।

एतेन विपयिताया उभयाभावप्रयोजकत्वं तादृशोभयाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वं यद्विषयिण्येन सम्वन्धेन यद्व्यावच्छिन्नबोधि-
प्रपावगाहित्वघटितं तद्व्यावच्छिन्नविशेष्यकतत्संसर्गकतद्व्यावच्छि-
न्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनानाहार्यलौकिकसन्निकर्षाद्यन्य-
ज्ञानत्वेन व्यावच्छिन्ना या प्रतिषेध्यता तन्निरूपितप्रतिषेधकतावच्छेद-
कत्वम् । एवं च तादृशविशिष्टविपयिता निरुक्ततयाधिभोभयाभावा-
प्रयोजकताश्रयस्तादृशत्वमेव लक्षणम् । विपयितादौ विरोधित्वा-
दिकथनं तु स्वरूपाख्यानमात्रमिति प्रलपितमप्यनादेयम् । निर्बहि-
र्बहिर्मानिस्त्वाद्विस्थलीयवोपसंग्रहेणास्वरसस्याग्रिमकल्पे क-

अथ केचित् कश्चिदित्यन्ताग्रिमकल्पे दीधितिकृता न निर्भरः ।
निर्बहिर्बहिर्मानिस्त्वाद्विस्थलीयवोपासंग्रहेणास्वरसस्याग्रिमकल्पे क-
श्चिदित्यनेनेप्यग्रमपि कल्पे बन्तीत्यनेन सूचितत्वात् । निर्भरस्तु केचि-
दित्यादिकल्प एव, अत एव तत्र प्रकर्षबोधनाय प्राहुरित्युक्तमिति ।

परं तु घटाद्यभावादिधर्मितावच्छेदकवह्न्याविज्ञानं प्रति तद्वि-
त्तावच्छेदककवह्न्यभावादिमत्ताज्ञानप्रतिषेधकत्वे कल्पनीये धर्मिता-
वच्छेदकमेवेन ताकल्पनाप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्मितावच्छेदक-
धर्माननिषेध्य अनाहार्यवह्न्यादिविशिष्टसूचित्ववह्न्यभावादि-
निश्चयत्वाभावां समानधर्मितावच्छेदकप्रत्यासर्ग्यैव प्रति-
बन्धकभावः कल्प्यते । एवं च तादृशनिष्ठस्य पूर्ववर्तिप्रतिबन्ध-
कनिरूपितप्रतिषेधकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्तिनिष्ठप्रति-
बन्धतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशासम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकतया व-
ह्न्यभावादिप्रकारकज्ञानियधर्मितावच्छेदकताख्यविषयतायास्तदुत्त-
रोत्पन्नाहार्यवह्न्यादिप्रकारकज्ञानस्य वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदक-
कत्वविरहप्रयोजकत्वात् वह्न्यभावादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्या-
वगाहित्वविरहस्य वह्न्यभावादिधर्मितावच्छेदककवह्न्यभावादिप्रका-
रकनिश्चयीयविषयताप्रयुक्तत्वमक्षतमेवेति, तादृशनिश्चयविषयस्य
वोपसंग्रहस्याद्वयमेव । च, धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासर्ग्या विपरति-

ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे निर्वहिविशेष्यकवह्निप्रत्यक्षं मे जायतमित्या-
कारकेच्छाजन्यस्य निर्वहिवह्निमान्यताभाववाञ्छा वह्निमानित्याद्या-
हार्पणज्ञानस्य विपर्ययज्ञानप्रतिषेध्यतावच्छेदकानाकान्ततया घटाभा-
वयान्वहपभावानित्यादिनिश्चयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे घटाभावा-
विनाशविशेष्यकवह्निज्ञानं मे जायतमित्याकारकेच्छां, विनैव ता-
दृशज्ञानावतिरिति वाच्यम् । यतः सामान्यतो वह्निद्यादिज्ञानेच्छावि-
शिष्टान्यतरूपमनाहार्यत्वं न प्रतिषेध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनी-
यम्, किन्त्वाहार्यज्ञानोपपत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत्स्थविशेष्यता-
वच्छेदकत्वं, तद्वच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिपो-
गिताकवह्निद्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्ना-
धिकरणता तद्विशिष्टधर्मितावच्छेदकताया, एव प्रतिषेध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशेच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमे-
व वा विशेषणताविशेषधर्मितावच्छेदकताघटितसामानाधिकरण्य-
सम्बन्धेनोपगन्तव्यम्, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरह-
स्य सत्प्राप्नोकापत्तिः । अन्यप्राधिकमनुसन्धेयमिति वदन्ति ।

निर्वहिवर्षतो वह्निमानित्याविस्थलीयदोषसाधारणवाय प्रका-
रान्तरेण वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह तादृशपक्ष इति । पक्षतावच्छे-
दकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः । तादृशसाध्य इति । साध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाध्येत्यर्थः । तादृशहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्य-
र्थः । ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकज्ञानमिति योजना । ज्ञान-
ज्ञानसामान्यम्, तेन घटादिविषयकस्य कस्यचित्समूहालम्बनस्य ता-
दृशज्ञानविरोधिवाद्यादिविषयकत्वेपि नातिप्रसङ्गः । स्वावच्छिन्न-
विषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिकाकथमवत्वमिति क-
लितार्थः ।

रक्तयथाश्रुतार्थः एवं पर्यवेसानाभिर्वेद्विः पर्वतो वह्निमानित्यादिरूपः
 स्त्रीयशोपाश्रयसि भादवस्थामिति तत्रिवेद्विः तज्ज्ञानविरोधित्वं चेति ।
 तद्विषयविषयकेति । तथा, च निर्वेद्विः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृश-
 ज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य निर्वेद्विः पर्वतो वह्नि-
 मानित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकं यद्वह्निमानित्यादिज्ञानं तद्विषयतामा-
 दायेव वह्निमत्पर्वतादिरूपतत्त्वलोपाश्रयासिद्धादौ लक्षणं समन्वयः ।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्म-
 कपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञान-
 विषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतला-
 दावतिश्रयसि । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छे-
 दकविशिष्टसाध्यतानिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
 कारकप्रहृत्यवस्थापकविषयिताघटितप्रमावच्छिन्नप्रतिबन्धपतानिरूपि-
 तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताकथमवस्थनिवेशाप्रशो-
 पः-घटवद्भूतलादिविषयितायास्तादृशप्रहृत्यवस्थापकत्वाविति वा-
 क्यम् । यतः पर्वताद्यंशे वह्निमत्त्वाद्यनवमाहितो निर्वेद्विः पर्वत इत्या-
 दिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्वेद्वित्वादिप्रकारतानि-
 रूपितपर्वतादिविषयिता सैवानाहार्यत्वविशिष्टतया, वह्निमत्पर्वत इ-
 त्यादिज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदिका-तस्याश्च निर्वेद्विः पर्वतो वह्निमानि-
 त्याद्याहार्यज्ञानसाधारण्ये, मानाभायः-माहार्यज्ञानसामान्यास्तादृश-
 विषयिताप्रयोजकत्वात्सिद्धेः, विपरीतज्ञानभावाद्यदिनायास्तादृशवि-
 षयिताप्रयोजकत्वात्साधार्यज्ञानसामान्याद्भावात्साधार्यज्ञानाजनकत्वात् । ताद-
 र्शप्रहृत्यवस्थापिका च वह्निमत्त्वादिप्रकारतानिरूपिता तादृशपर्वतादि-
 विषयिता सा च न प्रतिबन्धतावच्छेदिकेति, निर्वेद्वित्वादिप्रकारता-
 निरूपितपर्वतस्यादिविषयितात्वेन निर्वेद्विः पर्वत इत्यादिज्ञानीविष-
 यितापि तथाविधप्रहृत्यवस्थापिकेति चेच्छर्हि विषयितत्वाविनापि
 तद्व्यापकतयोदासीनपदार्थधारणमशक्यम् ।

१ मैवम् । यद्रूपावच्छिन्नं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वाद्यवच्छिन्नं ता-
 दृशप्रहृत्यवस्थापकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकप्रह-
 त्वावच्छिन्नप्रतिबन्धपतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननि-
 रूपिताविषयिताकथमवस्थस्य विपक्षणीयतया सर्वसामञ्जस्या-
 दिति दिक् ।

अथ चास्वरससूचनाय केचिदिति, । स चाक्युक्त्वा निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासङ्गहेन । न च धर्मेतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या वह्निप्रकारकज्ञानं प्रति बह्वयभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते निर्वह्निर्वह्निमानित्येतादृशज्ञानसमानविषयक-पर्वतो वह्निमानित्याकारकानाहार्य-ज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयस्तत्रापि, सम्भवतीति वाच्यम् । तादृशप्रताश्रयणे पर्वतो वह्निमानित्यादौ बह्वयभाववद्व्यवहारोपेताप्रसङ्गात् ॥

(दी०) केचित्तु यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ पावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमेकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेतुभासत्वम् । स चातिरिक्त एवाऽन्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यम् । पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण, व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनिपन्नितत्वात्, शब्दाभेद(मात्र)स्य चाकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

(ना०) यादृशेति । सर्वत्र धर्मुपाधच्छिन्नार्थकम् । तावदन्यान्यत्वमिति । अत्र च यादृशपक्षसाध्यहेतुस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतियोग्यज्ञान प्रसिद्धयति, यथा निर्वह्निः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निविशिष्टपर्वतरूपाश्रयासिद्धिधूमाभावविशिष्टनिर्वह्निरूपस्यरूपासिद्ध्यादीनां तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभावतद्व्याप्यघटकभेदेन विशेष्यविशेषणभावभेदेन च विभिन्नानामनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यप्रहृदिरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनैव तावदन्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवेशः, न तु वह्निविशिष्टपर्वतत्वनिर्धूमत्वविशिष्टनिर्वह्निपर्वतत्वादिना प्रयोजनविरहात् । यादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतियोग्यज्ञानमप्रसिद्धम् यथा तत्स्थलीयस्य निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयस्य च बाधादर्शानस्य तादृशदोषाणामगत्या बह्वयभावविशिष्टनिर्वह्निववह्वयभावव्याप्यविशिष्टनिर्वह्निवनिर्वह्निनिष्ठपक्षभावव्याप्यत्वादिनाऽननुगतरूपेणैव निवेशः । अत्र च विशिष्टभिन्नभिन्नत्वस्य शुद्धिविशेष्यसाधारणतया सर्वमकाशयदित्यादौ आकाशाभाषीधीशसर्वादेरूपयाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमाविषयिता-

च्छिन्नप्रतियोगिताकश्च, अतिरिक्तः तत्तद्धर्मातिरिक्तः तथाच धर्मिभे-
दान्न वैयर्थ्यम् । तत्तद्धर्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यो-
न्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकभूतभेदप्रतियोगितावच्छेदक-
तत्तद्धर्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य
ज्ञानाधर्मेण कल्पनापेक्षया तादृशिष्टस्यैकस्यैव भेदस्य लाघवेन क-
ल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण । तत्तद्ध-
र्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकध-
र्मवत्त्वस्य लक्षणत्वेऽधिकरणाविकासकतया विशेषणसार्थक्यमित्य-
वधेयम् ।

ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे ह्रदो वह्निमानित्यादिस्थलीयलक्ष-
णस्य पञ्चहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात् तादृशलक्षणाक्रान्तानां
पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह पञ्चविधभेदोक्तिरिति । पञ्च-
विधत्वोक्तिरित्यर्थः । नत्सम्भप्रस्थलेति । यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभा-
सानां सम्भवो गौरवो घटादित्यादौ तत्तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य
पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । नन्वेव लक्षणाननुगमात् इतरभेदानुमाने
भागासिद्धिरित्यत आह व्यभिचारावेरिति । साध्यादिभेदेन निय-
न्त्रितत्वात्-साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात्तथाच ल-
क्षणस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमात् भागासिद्धिरिति भावः ।

नन्वेवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात् नाय प्रकारः साधीयोनित्यत
आह शब्दाभेद(मात्र)स्येति । इदं पुनरिहावधेयम् । तावद्व्याप्यत्वम्
इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषप्रवृत्तिनिमित्तम्, तथासति निर्व-
हित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यादौ दुष्टपदस्य वह्नयमाधवि-
शिष्टनिर्वहित्वाध्यावच्छिन्नान्यतमध्वर्थकतया निर्वहित्वविशिष्टे निर्वह-
साधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात् । अप्रासिध्या तस्य इत्यन्वयि-
नि निर्वहित्वविशिष्टविशेषकवह्नयनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भ-
वात् किन्तु अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा ।
उक्तस्थले च प्रकारताप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वा-
ध्यावच्छिन्नप्रकारता बोधयमेव साधनपदार्थः । प्रकारतारूपसाधनपदार्थ-
परपदार्थकदेशे व्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतया च पष्ठ्यन्तव-
ह्निप्रतिपाद्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन साधनपदार्थो-

कप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थस्य निर्बद्धित्वादिविशेषविशेष-
 सायाश्च निरूपितत्वसम्यग्धेनान्वयः । साधनपदोत्तरसप्तम्या निरू-
 पकत्व द्वित्व चार्थः । निरूपकत्वे च निरूपकसाधनपदार्थयोः
 पृथगन्वयः । तदन्वितनिरूपकत्वे च द्वित्वान्वयः द्वित्वान्वयिताद-
 शनिरूपकत्वयोर्दोषपदार्थघटकाभावेऽन्वयः । तथा च निर्बद्धित्व-
 विशिष्टविशेष्यतानिरूपितवद्विनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशवि-
 शेष्यतानिरूपिता या वद्विप्रकारतानिरूपितस्यातिप्रकारतानिरूपित-
 धूमत्वाद्यप्यच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजक-
 मान्यवृत्तिविषयतानिरूपकत्वानित्येषान्वयबोधः । प्रतिबन्धकभू-
 तविषयितानिरूपकाभावमादाय पर्वते वद्विसाधने धूमो दुष्ट इत्यादि-
 प्रयोगधारणाय विषयितायां प्रमा-यवृत्तित्व निवेशितम् । दोषघट-
 ककेवलसाध्यादौ दोषव्यवहाराभावात्त्य दोष इत्यादौ स्वविषयक-
 निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिनिष्ठतादृशोभयाभावाधिकरणतावश्या
 एकविरोधिविषयताप्रयोज्यताकथनं एव दोषपदार्थ इति दिक् ॥

(चि०) दशाविशेषे हेत्योरेवाऽसाधारणसत्प्रतिप-
 क्षयोरभासत्वात् तद्वबुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

(दी०) स्यादेतत् शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यत्रासाधा-
 रणेऽव्याप्तिः—सर्वसाध्यव्यावृत्तत्वत्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः
 कृतकत्वात् इत्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रूपद्रव्यत्वादाव-
 पि पक्षस्य तद्व्याविरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते
 दशाविशेष इति । हेत्वोः—सद्धेतवोः, असाधारणः पक्षमात्रह-
 त्तिः, सन् प्रतिपक्षो विरोधिपक्षमर्थो यस्य स तथा, तयोर्दशावि-
 शेषे हेतौ सर्वसाध्यव्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यत्वस्य
 च अप्रदक्षायामाभासत्वात् अनुमित्यजनकत्वात्तद्वबुद्धेरैवादौ
 साध्यव्यावृत्तत्वादिवुद्धेः प्रतिबन्धकत्वं परमायाति, न तु तद्वि-
 पक्षस्य दोषत्वम् असत्त्वात् । अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुद्या-
 त तस्यापि दोषत्वं स्यात् । को हि साध्याभावतद्व्याप्यवत्ताभ्र-
 मयोरनुमितिर्विरोधित्वे विशेषः । निर्युक्तिकस्तु मवादो न श्रद्धेयः ॥

(गा०) असाधारण्यस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभू-
ताभावप्रतिबोधित्वात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभा-
वव्याप्यवत्त्वरूपस्य बुद्धेर्विरोधिविषयकतया साध्यवत्ताज्ञानप्रतिब-
न्धकत्वं निर्दिवादमेव, एवं च तज्ज्ञानदशायां हेतोर्नुमित्यजनकत्वा-
त्तद्बुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुतार्थपरस्य दशा-
विशेष इत्यादिमूलस्यानुत्थितिः, अन्यथा साधारण्यादिज्ञानप्रति-
बन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वात् अतस्तादृशमूलम-
न्यथा व्याख्यातुमवतरांगिकामाह स्यादेतदिति । इत्यत्रासाधार-
णे—एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोषप्रकारकहेतुविशेष्यकप्रमाविषये-
सर्वसाध्यवद्यावृत्तत्वात्मके । अभ्यातिरिति । तद्विषयकत्वस्य
निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया तादृश-
प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः । ननु केवलं सर्वसाध्य-
वद्यावृत्तत्वं न दोषः अपि तु साधनवृत्तित्वविशिष्टम्, तादृशवि-
शिष्टविषयकत्वं तु न प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्यत आह सर्वेति ।
तत्र—हेतौ, असत्त्वात्—अवृत्तेः, साध्यवति पक्षे हेतुवृत्तेरिति शेषः ।
तथाच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भवेन प्रसिद्ध-
स्य विशिष्टसाध्यवद्यावृत्तत्वस्यैव तत्र दोषतायाः आवश्यकत्वा-
दिति भावः । अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति । असमवेतद्रव्यत्वादावित्यर्थः ।
असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवात्
विशेषांशनिवेशः । अन्यनन्तरमभ्यातिरित्यनुपपद्यते । तद्विषय-
कत्वस्य पक्षविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्ति-
त्वादिति भावः । ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकं न
तत्र दोषः अपि तु पक्षनिष्ठत्वस्यैव, तादृशविशिष्टविषयकत्वं तु
प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह पक्षस्येति । तथाच पक्ष-
घटितविशिष्टाप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः ।
तयोः—तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तधर्मयोः ।

शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकानिषद्या-
वृत्तत्वादिज्ञानविषयेऽव्याप्तेः । शङ्कानास्पदत्वादलस्यताभ्युपगमेन
तत्परिहारस्य चात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वाच्चेतुपवं सचेतुपरतया
व्याचष्टे हेत्वोरिति । सचेत्वोः साध्यवद्यावृत्तत्वरूपासाधार-
णसाध्याभावव्याप्यतत्पक्षकत्वरूपसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवादसाधार-

णसत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे मत्साधारण इति । यस्येति
 पठ्यर्थः प्रकारता । तथा—प्रकृतसत्प्रतिपक्षपदार्थः । प्रकृतसत्त्वो-
 द्देष्टारूपाभासत्वायोगादाभासपदमन्यया व्याचष्टे आभासत्वा-
 दिति । तद्वदुदेरित्यत्र तत्पदस्य हेतुमात्रपरत्वं न संभवति सत्प्रतिप- ।
 क्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाज्हेतुविषयकत्वकथ-
 नस्याप्रयोजकत्वात्, बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति
 हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत्पदस्य हेतुपक्षो-
 न्यपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्भाववृत्तत्वसाध्यभावाद्याप्यत्वा-
 द्वाग्राह्यबुद्धिपरतया तद्वदुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्यपदव्यावृत्त-
 त्वबुद्धिपक्षविषयकसाध्याभावस्याप्यसत्ताबुद्धिपरत्वेन व्याचष्टे त-
 द्वदुदेरिति । तयोरलक्ष्यताल्लभाय हेत्वोरित्यनन्तरं भूत एवकां-
 रो योजनीयः । तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे प्रतिबन्धकत्वं परमाया-
 तीति । परं-केवलम् । एवकारेण व्यवच्छेद्य स्पष्टयति नत्विति ।
 तद्विषयस्य-तादृशबुद्धिविषयस्य, दोषत्व-दोषलक्षणलक्ष्यत्वम्, अ-
 स्तरात्-लक्ष्यताप्रयोजकरूपस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमा-
 त्वस्यैव तद्विषयस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः । असत्त्वात् वि-
 शिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति तु नार्थः-एकदेश एवाव्याप्तेराशङ्किततया
 विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यतानिर्वाहकत्वाविरहेणानुपयोगात् । अन्य-
 था—प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयस्यापि दोषत्वे, बाधसमये-पक्षे सा-
 ध्याभावसमये । तस्य-तद्विषयसाध्याभावादेः । नन्वेवमुक्तस्थले
 प्राचां दशाविशेषे हेतोर्दुष्टताप्रवादो नोपपद्यते इत्यत आह निर्युक्ति-
 कस्तिविति ॥

(दी०) यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं
 तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः । तच्च द्विविधं-वि-
 षयरूपं साधारण्यादि, बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः, तद्वि-
 षयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अविषयरूपञ्च विरो-
 धिसामग्रीकालीनत्वादिकम् तद्वच्च ज्ञानस्येव तद्विषयस्य हेतो-
 रपीति । तन्न । तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन-बाधे तदभावात्, अत एव
 नाश्रयतया-वह्निं भिचास्तिष्ठत्वादिति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च ।

साध्याभाववत्पक्षस्यैव साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् सत्तादिसाध्यके ज्ञानेऽतिप्रसङ्गाच्च । यथा-कथञ्चित्तद्वत्त्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् । विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरोमर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य ।

(गा०) उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतोर्दुष्टतामङ्गीकुर्वन्तस्तत्साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते तेषां मतमाह ज्ञानस्येति । पठ्यन्तार्थस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथा च ज्ञानसम्यग्निधत्त्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्तत्सम्बन्धेनानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः । अत्राप्यवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वमुक्तयुक्तेस्तत्पदमुभयत्र तद्रूपावच्छिन्नपरम् । लक्षणार्थः—व्युक्तमेण लक्षणयोरर्थः । नन्वेतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षादौ लक्षणसमन्वयः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकोभूतीवीशद्विविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः, कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादावेव लक्षणमनम् व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारादेरतयात्वादित्यत आह तथेति । तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकं चेत्यर्थः । भ्रमात्मकबाधनिश्चयप्रतिबन्धकतामादायापादितायाः सद्देतोर्दुष्टतायाश्चासम्भवं स्फुटीकर्तुमाह बाधेति । बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां चेत्यर्थः । अवच्छेदक इति शेषः । पक्षस्य वास्तवं साध्यभाववत्त्वे निविश्यते न नु वैज्ञानिकमिति सूचयितुं प्रमितेति । विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह तद्विषयकत्वेनेति । तथा च विषयविषयकत्वस्यैव विषयस्यापि विषयितयाऽवच्छेदकत्वमक्षतमिति भावः । विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति । विरोधिकोऽप्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः । तथा च तदादायैव सत्प्रतिपक्षितेऽसाधारणे च सद्देतौ दशाविशेषे दुष्टत्वमिति भावः ।

ननु ज्ञाननिष्ठविरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वं ननु एव सत्त्वादेत्याशङ्कं परिहरति तद्वत्त्वं चेति । तद्विषय-

हृदयम् । विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्दीसूचनायाहं मणीति । न प्रतिबन्धक इत्यनुपज्यते । तथाच विरोधिकोऽन्यनुमिति-सामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीनामनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमव-हितत्वेन बहूयादीनामपि दाहप्रतिबन्धकत्वापत्तेः । मणिसमाहित-त्वापेक्षया लाघवात्मनिर्गतेनैव प्रतिबन्धकत्वापत्तिः कल्प्यत इति चेत्, तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात्तादृशसामग्रित्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृते कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तस्य प्रति-बन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

(दी०) अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तम्, भवति च प्रतिबन्ध-कीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत् । न वै कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री कापि प्रति-बन्धिका, विशेषतस्त्वत्र तत्सत्त्वे कार्योत्पादस्य दुर्वारत्वात्, किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा । यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये वा-धावतारान्नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभा-वस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तर् निवेद्यताम्, यथा च भ्रमप्र-मासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधवाधा-दिग्रहेपीत्यतिप्रसङ्गः । न चानीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शका-लीनत्वमपि ।

धिकोऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहि-
तोत्तरक्षणे कार्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीन-
त्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वप्रदर्शनाय ।
तथा-अवश्यमनुमित्यनुत्पादः ।- विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्ध-
कत्वमुक्तं तदेवादी दूषयति न वै इति । नहीत्यर्थः । कालादीति
यदितान्तं हेतुमर्भविषणम्, तथाच कारणसमुदायः सामग्री,
सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकारणा-
नामपि तदन्तर्निविष्टत्वात् तेषां च प्रतिबन्धकतावच्छेदकको-
टिनिवेशस्य निष्फलत्वात्प्रतिबन्धकार्येपि तेषामनुगुणत्वादि-वर्थः ।
सप्रतिपक्षस्थले विरोधिकोऽनुमितिसामग्र्यास्त-कोऽनुमिति-
प्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तमेव तत्र फलानुत्पादेन साम-
ग्र्या एवासत्त्वादित्याह विशेषतस्त्वित्यादिना । अत्र-सप्रतिपक्ष-
स्थले । सामग्री प्रतिबन्धकेत्यनुपपद्यते । तत्सत्त्वे-सामग्रीसत्त्वे,
कार्योत्पादस्य दुर्बारेत्वात्-सामग्र्या कार्योत्पत्तिनियतत्वादिति
भावः । ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः
कथं नोत्पद्यत इत्यत आह किन्निवति । विरोधिपरामर्शः-साच्याभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयः, तन्ना-ऽनुमितिप्रतिबन्धकः ।

ननु यत्र घट्प्राप्तावस्थाप्यवत्तापरामर्शो वद्-यभावाभाव-
वापक्ष इति बाधनिश्चयो वर्तते तत्र घट्प्राप्तावस्थाप्यवत्ताज्ञानेन वद्प्राप्ता-
नुमितिर्जन्ये इत्यनुभवसिद्धं विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्ध-
कत्वे च तत्रोपपद्यते इत्यत आह यदि चेति । तत्सत्त्वेपि-विरोधि-
परामर्शसत्त्वेपि, तत्साध्येषाधावतारे-तादृशपरामर्शानुमेयविरोधि-
कोटिः पक्षेऽभावनिश्चयवशायां, नानुमितिप्रतिबन्धः-न प्रकृतसा-
ध्यानुमित्यनुत्पादः । अप्रामाण्यप्रहाभावस्येत्यनन्तर वैशिष्ट्यमित्य-
नुपपद्यते । तदभावस्य-विरुद्धकोटिविरहनिश्चयाभावस्य, तत्र-वि-
रोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकमर्भे । निवेक्ष्यतामिति । अत्र
विपरीतकोटिर्न्याप्यवत्तापरामर्शवशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे
तत्परामर्शप्रत्यक्षप्रदानन्तरमेवानुमितिः स्वीक्रियते न नु अन्यथेति
अत्राप्रामाण्यप्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशवाच्यप्रहाभाववै-
शिष्ट्यनिवेशो व्यर्थ इत्यनिर्भरसूचनाय यदि चेत्युक्तम् । अप्रामाण्य-
प्रहाभावस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व च दर्शितम् ।

नन्वस्त्वनुमिति विरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तद्व्य-
तिविरोधिसामग्रीकालीनस्य फलानुत्पादनिमित्तत्वात् तादृशसा-
मग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरपवादमेव,
एवं च, तथाविधविरोधिपरामर्शकालीनत्वमाद्यापि दशाविशेषे
सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोरुपपत्त्युपपद्यत एवेत्यतो विरोधिपरामर्श-
दिकालीनत्वसमशीलवाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सद्देतावतिप्र-
सङ्गमाह यथा चेति । तथाविधेति । भ्रमप्रमासाधारणेत्यर्थः । अपी-
त्यन्तरं नानुमितिरित्यनुपपद्यते । तथाच, तादृशवाधाविम्वदकालीन-
त्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेति भावः । अति-
भ्रसङ्ग इति । वाधादेरतिरिक्त्यदोषतायाः केनाप्यनभ्युपगमेनेष्टापस्य-
तषकाशादिति भावः । विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय सर्वत्र
सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह न चेति । नही-
त्यर्थः । अतीतादेरिति । तथा चातीतादिसद्देतौ विरोधिपरामर्श-
दशायां भवन्मनसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः ।

(दी०) यदपि तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्ध-
कत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यम् सत्प्रतिपक्षे च विरोधिग्याप्त्यादिकमेव
तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन, तस्य समुहाल-
म्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति । तदपि तुच्छम् । साध्याभाव-
वत्प्रक्षविषयत्वेन तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा ज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्त्यपि पक्षे सम्भवादिति व्याप्तेः ।

विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्राप्रसि-
द्धमिति चेच्चर्हि किं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे साध्याभावग्याप्त्यवान्
पक्षः प्रसिद्धः, यथाकथञ्चित्सम्बन्धेन तद्वत्त्वञ्चातिप्रसक्तं धू-
मादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्य-
भिचार्यादिसत्त्वात् । यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च
कचित् सद्देताविति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षिते सद्देतौ विरोधिग्याप्त्यवत्प्रक्षप्रसिद्धा-

अपि प्रतिबन्धकीभूतसमविषयप्रसिद्धविरोधिष्याप्त्यादिरेव दोष इति मतं दूषयति यदपीति । विषयकत्वेनेति तृतीयार्थः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपम् तथासति विरोधिष्याप्त्यादेर्वैपत्त्यानुपपत्तेः । प्रतिबन्धकतायां ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मोऽतिप्रसंगवारणाय । ननु विरोधिकोटिष्याप्त्यस्त्वस्य पर्यतो बहिमान्भूमात् पर्यतो न बहिमान् जलत्वादिन्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्मतायाः प्रकृते हेतावभावात्कथं तस्य दुष्टत्वमत आह तद्वत्त्वमपीति । विरोधिष्याप्त्यादिमस्वमपीत्यर्थः । तज्ज्ञानरूपेति । स्वविषयकज्ञानविषयत्वेत्यर्थः । सम्बन्धविशेषरूपाधिवक्षितत्वादिति भावः । तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहेतावुपपादयति तस्येति । विरोधिष्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः । समूहालंबनतयेति । न चैवं क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षितानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि तादृशस्याप्त्यादिप्रकारकप्रकृतहेतुविषयकस्वरूपज्ञानादिकमादाय तद्वत्त्वोपपत्तेः । साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन साध्याभावप्रकारेण पक्षावगाहित्वेन । साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति । साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः । मतभेदेन विकल्पः । तस्य तादृशज्ञानस्य । अतिव्याप्तेरेति । साध्यवत्त्वपि पक्षे साध्यवत्त्वपि सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत् । पर्यतो बहिमान्भूमादित्यादौ प्रमात्मकबाधाविज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकबह्व्यभावादेः स्वविषयकज्ञानविषयत्वाविसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । बहिमान्भूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शद्वयकालेपि तद्विषयविरोधिष्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो शोध्यः । तत्रापि पक्षांशे तद्विशिष्टाविषयकसमूहालंबनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्विशिष्टसम्भवात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधसमप्रतिबन्धकतामादायतिप्रसङ्गस्योद्धारमाशङ्कते विशिष्टेति । साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वंमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति न तु साध्याभाववत्पक्षत्वमात्रमित्यर्थः । विशिष्टं च साध्याभावविशिष्टपक्षः । तत्र बाधस्थले सत्प्रतिपक्षस्थले, सर्वत्र तादृशविशिष्ट प्रसिद्धमेवत्याभिमानः । प्रम

निराकरोति तत्किमिति । पक्षवृत्तिसाध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभाव-
व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् । सर्वत्रेति । सत्प्रतिपक्षे-सत्प्रति-
पक्षतया भवन्मतसिद्धे । प्रसिद्ध इति । तथा चानतिरिक्तवृत्तित्व-
रूपावच्छेदकत्वं विवक्षितमशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति
भावः । तद्वत्त्वघटकसम्बन्ध विवक्ष्यतापि दूषयति यथाकथञ्चिदिति ।
अतिप्रसक्त-सङ्केतसाधारणम्, तथाच पर्वतादेः बह्व्यादिमत्त्वे साध्ये
धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धेन तद्व-
त्त्वस्य, धूमादिरूपसङ्केतसाधारणत्वं स्फुटयति धूमादेरिति ।
ज्ञानरूपेण—स्वविषयकज्ञानविषयत्वेन तदाश्रयाश्रयत्वादिना, भा-
दिना एककालीनत्वपरिग्रहः । व्यभिचारादिसत्त्वात्-बह्व्याभा-
ववृत्तित्वादिसत्त्वात् ।

ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितधर्मिविशेष्य-
ताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्ट-
त्वमिति वाच्यम्, एव च स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभा-
ववृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितहतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभि-
चारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकता तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च हेतो-
रभावात् तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकरोते यादृशेति । सर्वत्र स
त्प्रतिपक्षित इति । इदो बहिर्माधूमवत् इत्यादिस्थले धूमवदादि-
रूपहेतोर्व्याप्यताघटकसम्बन्धेन बह्व्याद्यभावव्याप्यधूमवत्त्वादेः
सत्तायाः सत्त्वात् सर्वत्रेत्युक्तम् । कचिरसङ्केताविति । सङ्केततादृश-
यामपि कचिदित्यर्थः । पर्वतो, बहिर्माधूमादिपार्श्व-विरोधिपराम-
र्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयव-
न्धाद्यभाववन्दिमदन्यत्वतद्याप्यादेस्तादृशप्रकारतावच्छेदकस्वरूपा-
दिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादिति भावः ।

यत्तु-ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्व ज्ञान च विशिष्टव्यवहा-
राद्यनुसंधात् कचिदेव कस्याचित्सम्बन्धः । एव च विरोधिपरा-
मर्शादेर्ज्ञान विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृते हेतौ तत्सम्बन्धस्तदैव
तत्र दुष्टताव्यवहारासाध्याभागादेर्ज्ञानं तु तत्र न कदाचिदपि त-
था परमेश्वरादिसाधारण साध्याभावाविशिष्टपक्षादेर्ज्ञानं तु तत्र स-
र्वदैवे-ति ॥

तत्तु हास्यास्पदमेव-सकलामियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतस्य-
यद्वास्वस्यसिद्धत्वात् । वाचनविशेषवता तादृशव्यवहारस्य नि-
रीतसम्भवात् ज्ञानस्य नियततत्सम्बन्धत्वादिति ।

(चि०) यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्द-
ज्ञानप्रतिषन्धकत्वात् लिङ्गाभासत्यम्, तथापि ज्ञायमा-
नस्याभासस्यात्र लक्षणम् । यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न
ज्ञानं प्रतिषध्यते किन्तु तत्प्रज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते
अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिषध्यते ।

ते न सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्ध्या-
धिनाः पञ्च -॥

इति सामान्यनिरुक्तिचिन्तामणिः । -

(दी०) यद्यपीति । स्याणुत्पत्त्यावस्य तद्व्याप्यकरादेक्ष-
निश्चये स्याणुत्पत्त्यप्रत्यक्षशाब्दयोरनुदयात् । न चैवं नराशिर-क-
पार्कं द्यावि प्राण्यद्वत्वादिप्रादेनाप्यगमप्रतिरोधः स्यात्, तत्रानु-
कूलतर्काभावेन बलवत्तरागमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानु-
त्पत्तेरिति भावः । यद्वैवाद्यभ्युच्चयमात्रम् प्रत्यक्षं प्रत्यानुमानिक-
बाधादिनिश्चयस्याप्रतिषन्धकत्वेऽपि शाब्दं प्रति प्रतिषन्धकत्वात् ।
योऽप्यज्ञानेनान्यथासिद्धत्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेत्,
एवमप्युपनीतभानविशेषं प्रति तत्रेव हेतुताया दुर्वास्त्वात् ।

इति सामान्यनिरुक्ति दीपितिः ॥

(गा०) बाधसत्प्रतिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानमतिव-
न्धकत्वमभिधाय बाधसत्प्रतिपक्षयोर्लिङ्गज्ञानजन्यज्ञानमात्रवृत्ति-
धर्माविति उच्यते । यत्तान्निरुक्तिप्रयोजकताध्याभाधप्रतिषोभेज्ञान-
विषयत्वरूप लिङ्गसाधारणत्वात् न ससम्भवात्प्रतिषेध म
निरुक्ता, तादृशप्रतिषन्धताया च युक्तिर्नैकेति न्यूनतापरिहारा-
त् न तत्र युक्तिमाह स्याणुत्पत्त्याभावस्येति । स्याणुत्पत्त्यप्रत्यक्ष-
शाब्दयोरिति । सामान्यधर्मिबाधच्छेदकस्य स्याणुत्पत्त्यप्रकार-

कस्य लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षेणैव शान्दस्य चेत्त्यर्थः । एवं-
शान्दबुद्धौ बाधतदभाषव्याप्यवत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वे । नरशि-
रःकपालमिति । नरशिरःकपाले - शुचित्वानुमापकेन तद्वैमिक-
प्राप्यकृत्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वाऽऽगमजन्याशौचबोधविरोधः
स्यादित्यर्थः । स चानुभवविरुद्धः । तत्र प्राप्यकृत्वज्ञानदशायामपि
शाब्दाशौचज्ञानस्यानुमं वसिद्धत्वादिति भाषः । समाधत्ते
तत्रेति । तादृशाशौचज्ञानप्राकारः इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेन
व्याप्तिनिश्चयस्य बलवत्तरागमविरोधेनानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति । योज-
ना । एवं च बाधव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न
विरोधि अपि तु व्याप्यस्वरूपेण, अत्र च प्राप्यकृत्वस्य हानेऽपि व्या-
प्तिप्राहकतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्क्याशौचव्याप्यत्वेन तद्वानं न स-
म्भवति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहः तत्र कथं-
चित् व्याप्तिप्रदेऽपि गृहीतप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरीतविषयक-
त्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते, तथाच तादृशप्राप्यकृत्वज्ञानं न शौचानुमिति-
जनने शान्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदायार्थः । आगमे
प्रामाण्यप्रदश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति । यादृशं च तादृशपरा-
मर्शेनाप्रामाण्यं गृह्यते तावन्न भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भाषः ।

यद्वेत्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिब-
न्धकत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितम् त-
त्र सङ्गच्छते-बाधितार्थस्य शान्दाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यनवबाधात् त-
प्राप्यप्रामाण्यप्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधितोपपत्तेरि-
त्यत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह-यद्वेत्यादीति । ननु भानुमानिक-
बाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षादितः प्रत्यक्षनिश्चयो-
त्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवती-
त्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याक्षत-
मतो यद्विषयकनिश्चयत्वेन अनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वम् तत्र ल-
क्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण यद्वेत्यादिग्रन्थस्य बाधलक्षणतोपपाद-
कत्वं सुसङ्गच्छत इत्यत आह ग्रन्थं प्रतीति । समानेन्द्रियजन्य-
बाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेरनुमानिकेति बाध-
निश्चयविशेषणम् । शान्दं प्रतीति । तथाच तावदेव लिङ्गासाधार-
णदोषत्वं बाध्यत इति भाषः । तथापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते-

योग्यतेति । अग्यथासिद्धत्वादिति । बाधादिनिश्चयदशोपं योग्य-
ताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दज्ञानानुत्पादादिति भावः । तदभाव-
बाधादिनिश्चयाभावः । तत्र शाब्दबुद्धौ यद्यपि योग्यतासशयद्वि-
तीयक्षणे स्मरणाद्यात्मकयोग्यतानिश्चयं सति तद्वितीयक्षणे शाब्द-
ज्ञानधारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वम्, तथापि
बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेपि निर्विबाधोपनीतमानविशेष-
प्रतिबन्धकतयैव बाधाहेल्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणत्वसंभ-
वात्, तत्रैतन्निश्चयकरोति प्रथमपीति । उपनीतमानविशेष-बोधविशेषो-
पाज्ज्योपनीतमानं, तस्येव-बाधनिश्चयाद्यभावत्वेनैव । दुर्वारत्वादिति ।
बाधादिनिश्चयवशायामनुमितेरित्यं तादृशोपनीतमानानुत्पाद-
व्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां गादाध्याय-
हेत्वामाससामान्यनिरुक्तिनिरूपणम् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अथानुमानगादाधर्या

सव्यभिचारप्रकरणम् ।

(चि०) सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसङ्गक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्—एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात्, अनापादकत्वाच्च । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तं वा तत्त्वम्—अननुगमात् ।

(दी०) यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तेस्तथापि सव्यभिचारपदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लक्ष्यभावं बुध्यमानैरन्तेवासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्याहृतस्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लक्ष्यान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति ।

कश्चित्तु सामान्यज्ञानार्थीनो विभागो न तल्लक्षण(तः) प्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोष इत्याह । मसक्तिरनुमितिरोपत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकश्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण सद्देतावतस्तद्योग्यता वाच्या, सा च तादृशव्याख्यादिरूपा, न च विरुद्धोभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति ।

(भा०) सव्यभिचारसामान्यलक्षणमनुकृत्या मणिकृतस्तद्विभ-
जनमाक्षिपति यद्यपीति । लक्षणतः—लक्षणवाक्यतः । सामान्यं—सा-
धारणासाधारणानुपसंहारि त्रितयसाधारणधर्मम् । अत्रतीतयतो-
ऽन्तेचासिन इति शेषः । विशेषजिज्ञासानुदयात्—अवान्तरधर्मप्रका-
रकज्ञानेच्छोत्पत्त्यसम्भवात् । सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासायां
स्वातन्त्र्येणैष्टसाधनताज्ञाने धर्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादकतया वा
हेतुत्वादिति भावः । सामान्यलक्षणानन्तरं—सव्यभिचारसामा-
न्यलक्षणानन्तरम् । विभागः—सव्यभिचारविभागः । सव्य-
भिचारसाधारणान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपादनमिति यावत् ।
मायं ग्रन्थो विभागपरः अपि त्वसाधारणानुपसंहारिणोर-
लक्षप्रतापमनिबन्धनवक्ष्यमाणसामान्यलक्षणातिव्याप्तिप्रमानिराकर-
णाय प्रमाणान् लक्ष्यतापर इति समाधत्ते; तथापीति । साधारण-
मात्रे प्रसिद्धतया—भूरिप्रयोगविषयसाधारणमात्रकतयाऽतिव्याप्तिः
प्रतीयतेति सम्प्रपत्तेः । तद्व्याप्तिरस्य—असाधारणादिव्याप्त्यस्य ।
साधुता—निर्दोषता । लक्ष्यास्तरमिति । तथाच सव्यभिचार इति सू-
लक्ष्यधक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्य इत्यर्थः ।

एतद्ग्रन्थस्य विभागपरत्वमुपपादयतो मतमाह—कश्चिदिति ।
सामान्यज्ञानार्थिनः—सामान्यज्ञानसामान्यार्थिनः । (तल्लक्षणप्रत्यय-
लक्षणवाक्यार्थिनसामान्यज्ञानमात्रम् । अथ ज्ञानविभागोपयुक्त्या
सामान्यज्ञानस्योपायान्तरतोऽभ्युपगमे पञ्चावपि सामान्यलक्षणाभि-
धानमसङ्गतमनाकाङ्क्षितवाचित्यस्वरसंस्मृत्याय कश्चिदित्युक्तम् ।

अथवा—सामान्यज्ञानार्थिनः—त्रितयसाधारणकिञ्चिदर्थविच्छि-
न्नज्ञानार्थिनः, तल्लक्षणप्रत्ययं—सव्यभिचारपदार्थतावच्छेदकव-
क्ष्यमाणलक्षणज्ञानमपेक्षते । अत इति । तादृशलक्षणज्ञानेपि सव्य-
भिचारपदार्थस्वरूपसामान्यज्ञानस्य शिष्याणां स्वत एव सम्भवेन
विशेषजिज्ञासासम्भवादिति भावः । अत्र च सव्यभिचारपदार्थत्वे-
न प्रयार्णं ज्ञानेऽपि प्रथमं सव्यभिचार एव कीदृश इत्येवं जिज्ञा-
सोवेति न तु सव्यभिचारपदार्थः कर्तोति प्रथमं विभागोऽनुचित इ-
त्यस्वरसमीजम् ।

प्रसक्तपदस्यानुमापकापावकयोरेकतरमात्रपरत्वेऽसाधकत्वा-
दित्यादिदोषद्वयासङ्गतेस्तत्सङ्गमनाय प्रसक्तिपदार्थं वितर्कयति—प्रस-

क्तिरिति । प्रपूर्वकसञ्ज्ञात्प्रथमं इत्यर्थः । तत्कोटिर्व्याप्यस्यापि व्याप्ति-
भ्रमणं तद्विरुद्धकोदेरापावकत्वमनुमापकत्वञ्च सम्भवतीत्येकस्यो-
भयं प्रति असाध्यकत्वादित्यादिदोषासङ्गतिरित्यत आशयः पूरयति-त-
दुपधानेमिति । प्रसक्त्युपधायकत्वमित्यर्थः । अव्यापकमिति । येन
हेतुना कदाचिदपि साध्यस्य तदभावस्य धानुर्मितिरापत्तिर्धानं न ज-
निता प्रत्येकमपि तदसङ्गादकमित्यर्थः । तथाविधेति । साध्याभावा-
निरूपितेत्यर्थः । तद्योग्यता-प्रसक्तियोग्यता, साध्या-प्रसङ्गकपदेन
विवक्षणायाः ॥ योग्यतायास्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानविषयतारूपत्वे व्या-
प्तिभ्रमविषयतामादाय पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यतो योग्यतामाचष्टे-सा-
चेति । तत्कोटिप्रसक्तियोग्यता चेत्यर्थः । व्याप्यादिरूपा-तत्कोटि-
निरूपितव्याप्यादिरूपा ॥

१ (चि०) अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थाप-
कपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः ।

२ (दी०) साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापकं सत् साध्यसन्देहजन-
कं साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमिति यावत् । आश्रय-
तया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे सा-
ध्ये ज्ञानम्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां बद्धितदभावोपस्थापकस्य
बद्धौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकात्तम् । तयोपास्थेतेः साध्य-
सन्देहाजनकत्वात् । धर्मितावच्छेदकपुरोवर्तित्वादिविशिष्टधर्मि-
ज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति ।

(गा०) साध्यसन्देहेति यथाश्रुतग्रन्थात्पक्षधर्मताज्ञानस्य सा-
ध्यसन्देहजनकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वञ्च लक्ष्यत् । तत्र च
नित्यत्वादिसाध्यकज्ञानाविहेतौ चक्ष्यमाणातिव्याप्तिरारयितुमशक्ये-
व-नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमिति ज्ञानस्य नित्यत्वतदभा-
वोपस्थापकत्वात्, धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया ताद-
शज्ञानवद्विद्वत्त्वावच्छिन्नधर्मिकनित्यत्वसंशयहेतुत्वाच्च । न च
फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकता यादृशधर्मं पर्याप्ता तादृशधर्मा
पञ्चिद्व्यविशेषकयत्प्रकारकज्ञानत्वेन संशयं प्रति हेतुतति विव-

क्षणे नाय दोषः, तादृशज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया
 नित्यत्वं नवभावविषयकज्ञानवदिदं त्वपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताकसं-
 शय प्रत्येय हनु-वात्, तादृशधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्य तद्विवक्षा-
 नवगाहित्यात्, शुद्धेदन्तु धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव तद्विवक्षाहित्यादिति
 वाच्यम् । तथासति वक्ष्यमाणधर्मितावच्छेदकातिव्याप्तेरप्रसक्त्या
 कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशेनैवैवंप्रसक्तादित्यतो मूलमन्यथा व्या-
 चष्टे साभ्येतीति । कोटिद्वयोपस्थापक सदिति । एतेन कोटि-
 द्वयोपस्थापकत्वे साध्यसम्बद्धजननोद्देश्यतावच्छेदकता लभ्यते ।
 एवञ्च धनवान्मुनीत्यादौ धनादेः सुखादिप्रयोजकताबाधस्यानुम-
 धिकतया उद्देश्यविधेयभावस्थलेऽसति बाधके उद्देश्यविधेययोः प्रयो-
 ज्यप्रयोजकभावबोधस्य व्युत्पत्तिरिति ज्ञेयत्वात्, कोटिद्वयोपस्थितिजनक-
 तायाः साध्यसम्बद्धजनननिर्वाहकतालाभेन व्यापारजनकतापेक्ष
 फलजनननिर्वाहकात् कोटिद्वयोपस्थितेर्द्वारता साम इति कोटि-
 द्वयोपस्थितिद्वारा साध्यसम्बद्धजनकत्वं लभ्यते कश्चित्ज्ञानवत्ता-
 न्नस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साक्षादेव साध्यसम्ब-
 द्धजनकतया नातिप्रसक्त । कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा साध्यसम्ब-
 द्धजनकत्वं च साध्यसम्बद्धजनकोटिद्वयोपस्थितजनकत्वे- सति सा-
 ध्यसम्बद्धजनकत्वम् । अत्र च विशेष्याश्रयनिवशो निष्फल स, य-
 त्वद्वलमाश्रयनिवेशेनैव सामञ्जस्यादत्तस्त परित्यज्य निरुद्धार्थमाह-
 साध्यसम्बद्धजनकेति । जनकान्तनिवेशनप्रयोजनमाह-आश्रयत-
 येत्यादिना । आश्रयतया विषयतया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्था-
 पकत्वं--नित्यत्वानित्यत्वोपस्थितिजनकीभूताश्रयत्वादिकपलम्बाश-
 न्नविषयस्य ज्ञानस्य, नित्यत्वे साधे, धारणाय-नित्यत्वसाध्यक
 स्थल सन्धिमिवारत्याभावसम्पदनायेत्यर्थः । एकज्ञानस्य नित्यत्व
 तदभावोभयभाषयन्निविरहादाश्रयतासम्बन्धमादाय यथाश्रुत नाति-
 श्याप्तिरभव इति आश्रयवृत्तिज्ञानवत्त्वसम्बन्धोऽनुसरणीयोऽतस्त
 वपेक्षया लघुसम्बन्धमादाय व्यावृत्तिमाह-विषयतया वति । एकज्ञा-
 नस्य तदुभयविषयकत्वं निष्पत्त्युद्देशेवेति ध्येयम् । समवायेन हेतावति
 व्याप्तिमुक्त्या सयोगेन हेतावतितामाह अनुवृत्तिरिति । अनुवृत्तिर्य सा-
 मानाधिकरण्य व्यावृत्तत्वं विषयस्ताभ्यां, वद्वितदभावोपस्थापकस्य-
 वद्वितदभावोपस्थितिजनकीभूततादृशत्वस्यव्यवधानविषयस्य, वद्वी

साध्ये-बहिसाध्यकस्थले, वारणाय-सव्यमिचारत्वाभावसंपादनाये-
त्यर्थः । जनकान्तस्य वारकत्वे हेतुमाह तथोपस्थितेरिति । तादृ-
शसम्बन्धज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः । सन्देहाजनकत्वादिति । स-
न्देहं प्रति साधारणासाधारणधर्मवद्भूमिप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया
एव कोट्युपस्थितेहेतुत्वादिति भावः । जनकता च साध्यसंशय-
त्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता ग्राह्या, अतः सम्बन्धात्तरज्ञानजन्य-
कोट्युपस्थितेर्विशेषणज्ञानादिमुद्रया, संशयाहेतुत्वेऽपि न क्षतिः ।
यद्यसाधारणधर्मज्ञानादिजन्यसंशये, व्यभिचारवारणाय साधार-
णधर्मज्ञानादिजन्योपस्थितिजन्यतावच्छेदककोटौ तादृशाव्यवहि-
तोत्तरत्वनिवेशावश्यकतया साध्यसंशयत्वं तत्र प्रयोजनविरहेण, न
निवेद्यत इत्युच्यते, तथा संशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्य-
संशयत्वान्यूनवृत्तिस्त्वमेव निवेशनीयं, विशेषणज्ञानादिजन्यता च, न
तन्म्यूनवृत्तिरिति नातिप्रसङ्गः । न चैवमपि यत्र नित्यत्वात् नित्यत्व-
भावसद्वचरितप्रमेयत्ववानयं नित्यत्वतदभावधोभ्रान्तिमिथ्याकारकज्ञा-
नाभ्यां नित्यत्वतदभावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र ता-
दृशोपस्थितिजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमादाय, ज्ञानेऽतिव्याप्तिर्दु-
र्गारा तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतया साध्य-
संशयत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वादिति वाच्यम् । साध्यसंशयत्वाव-
च्छिन्ननिरूपितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव
पक्षधर्मताज्ञानविशेषणत्वोपगमाग्नित्यत्वानित्यत्वाविषयज्ञानवत्ताज्ञान-
जन्यतायाः संशयाजनकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुभयोपस्थि-
तिसाधारणतया संशयत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताव्यभिचारित्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात् । साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुभयो-
पस्थितानां सर्वासां तादृशोपस्थितित्वेन संशयत्वावच्छिन्नं प्रति
हेतुतया तादृशज्ञाननिरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संशय-
त्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतानियतत्वमक्षतमेव ।

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वमेव जन्यतायां निवेशनीयम् । अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन
साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानविशिष्टतत्त्वकोट्युपस्थितित्व-
रूपतादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म एव च संशयजनकतावच्छेद-
कः न तु तादृशज्ञानजन्यतत्त्वकोट्युपस्थितत्वं जन्यतापेक्षया तद्व-

दकस्याप्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् । अत आत्माश्रयेन साधारणा-
 दिधर्मवत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वे न क्षतिः ।
 जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च जनकतावच्छेदकपर्याप्तवच्छेदक-
 ताकत्वत्वेन साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेर्निमित्तत्वत-
 यभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानादिजन्यतावच्छेदकताघटकत्वेष्वपि न
 क्षतिः । जनकतावच्छेदकतापर्याप्तिर्न निवेक्ष्यते । प्रयोजनविरहात् ।
 तेन साधारण्यार्थविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ तद्वैशि-
 ष्ट्यनियेशे शेषोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण सशयजनकतावच्छेदकघटक-
 स्य साध्योपस्थितत्वादेरनिवेशेति न क्षतिः । न चेव साध्यसशयत्वा-
 धेर्निवेशेन व्यर्थं प्रतिक्रिज्जनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशेनै-
 वोपपत्तेः, नित्यत्वतदभावाविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्या-
 प्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानविशिष्टनिमित्तत्वादिविषयकोप-
 स्थितिः प्रत्यक्षं किञ्चिदपि कार्ये प्रति जनकतावच्छेदकत्वमाधेना-
 तिस्रसङ्ख्यादिहादिति वाच्यम् । तथासति बहुधादौ साध्ये-रासन्त-
 रभावसादृश्यार्थमकारकज्ञानमादाय धूमादावतिमसङ्गापातात्, प्र-
 कृतसाध्यसन्देहजनकताया अवश्यं निवेष्टनीयात् । नञ्च कोटि-
 द्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदभावपरतया प्रकृत-
 तादृशतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकोपस्थितिवत्तद्विषयमाधेच्छिन्नज-
 न्यतानिवेशाशेषमतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवमसति, एतच्छाभायैव
 सशयपक्षोपादातात् ।

तनु साध्यसन्देहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनेव सामञ्जस्ये
 कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशनिवेशोऽनतिप्रयोजक इत्याशङ्कामपनेतुं त-
 दप्रयोजनमाह धर्मितावच्छेदकेति । तद्वारणाय-बहुधादिव्याप्ये त-
 द्विरुद्धे वा पुरोपस्थित्वादौ बहुधादिव्याप्यभिचारित्ववारणाय । कोटि-
 द्वयेति । न च साध्यसन्देहजनकोपस्थितिजनकत्वमेव निवेद्यतां
 किमुपस्थितौ कोटिद्वयाधेयपक्षनिवेशनेनेति वाच्यम् । तथासति
 स्यात्पयिस्त्वयोरतिव्याप्तिः । तथाहि-सशय प्रति तत्कोटिसद्वचरि-
 तधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन तदभावकोटिसद्वचरितधर्म-
 वत्ताज्ञानजन्यतदभावापस्थितित्वेन पृथगेव तद्वत्सादृश्यविषय-
 सामन्तभावेन हेतुता कल्प्यते । एव तत्तत्कोट्युपस्थितिं प्रत्यपि
 तथैव तद्वत्कोटिसद्वचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता । इत्यञ्च बहुधा

भावसहचरितधूमवानिति, १. ज्ञानजन्यवहन्यभावोपस्थितिसहकारेणः
 वह्निसंशयजनकवहन्युपस्थितिजनकीभूतं २. वह्निसहचरितधूमवा-
 निति ज्ञानमादाय धूमे वह्निसहचरितजलत्ववानिति, ज्ञानजन्यव-
 हन्युपस्थितिसहकारेण ३. वह्निसंशयजनकवहन्यभावोपस्थितिजन-
 कीभूतं वह्न्यभावसहचरितजलत्ववानितिज्ञानमादाय, च; जलत्वे-
 ऽतिव्याप्तिः । कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानये-
 प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावाभातिप्रसङ्गः । न च वह्निस-
 हचरितधूमवान्वहन्यभावसहचारितधूमवांश्च पर्वत इत्येतादशसमू-
 हालम्बनज्ञानस्य, कोटिद्वयोपस्थापकत्वेनैतदोपतादयस्थमिति, वा-
 च्यम् । साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या साध्याभावोप-
 स्थितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता, तदाश्रयत्वनिवेशाच्चादशसमू-
 हालम्बनज्ञाननिरूपितयोः वह्नितदभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतयोः
 प्रत्येकन्तादशजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रसङ्गविरहात् । धू-
 मसहचरितवह्निमान् धूमाभावसहचरितवह्निमांश्च पर्वत इत्यादिस-
 मूहालम्बनज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन वह्न्यादिप्रकारताभेदात्प्र-
 त्येकं कस्याश्चिदपि प्रकारतायास्तादशजनकताद्वयावच्छेदकत्वा-
 सम्भवेऽपि धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान्पर्वत - इत्याद्याकारकोभ-
 यसाहचर्यावच्छिन्नलक्षणैकप्रकारतायास्तथात्वेन वह्न्यादौ लक्षणस्य
 मन्वयः । वह्नितदभावसहचरितधूमवान्पर्वत इत्याद्याकारकोभयसा-
 हचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्तु तादशप्रकार-
 तावच्छेदकतापर्याध्याधिकरणधर्मवत्त्वविवक्षया स्वयमेव निरा-
 करिष्यते ।

अथ वह्निसाहचर्येण वह्न्यभावसाहचर्यमात्रेण वाऽर्थाच्च उक्ता या-
 द्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः उद्बोधकान्तरवशात्सा-
 ध्यतदभावोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया प्र-
 त्येकं साध्योपस्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकताया-
 ऽवच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिवृत्ति-
 साध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां साध्यविशेष-
 णकोपस्थित्यवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतञ्च, यज्जन्यत्वं तन्निरू-
 पितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः साध्याभा-
 यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानि;

टकस्याप्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् । अत आत्माश्रयेन साधारणा-
विधर्मयत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वे न क्षतिः ।
जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य जनकतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदक-
ताकत्वं तेन साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकघटकज्ञानत्वादेर्नित्यत्वत-
दभाषविषयकज्ञानवत्ताज्ञानादिजन्यतावच्छेदकताघटकत्वेऽपि न
क्षतिः । जनकतावच्छेदकतापर्याप्तिर्न निवेश्यते । प्रयोजनविरहात्-
तेन साधारण्यविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदककोटौ तद्वेशि-
क्यनिवेशोत्तमोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण सशयजनकतावच्छेदकघटक-
स्य साध्योपस्थितत्वादेरनिवेशेऽपि न क्षतिः । न च साध्यसशयत्वा-
देर्निवेशनं व्यर्थं प्रतिक्रियजनकतावच्छेदकान्वच्छिन्नजन्यतानिवेशेनै-
वोपपत्तेः । नित्यत्वतदभाषविषयकज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्य
अवहितोत्तरत्वसम्यग्भेदेन तादृशज्ञानविशिष्टनित्यत्वादिविषयकोप-
स्थितित्प्रस्य किञ्चिदपि कार्यं प्रति जनकतावच्छेदकस्याभावेना-
तिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम् । तथासति प्रहणादौ साध्ये दास्यमत-
दभावसादृश्यद्विषयकारकज्ञानमादाय धूमावापतिप्रसङ्गापातात्, प्र-
कृतसाध्यसन्देहजनकताया अवश्य निमेषनीयत्वात् । नः च कोटि-
द्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतदभावपरतया प्रकृत-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकोपस्थितित्पघटितधर्मावच्छिन्नज-
न्यतानिवेशोत्तममतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । एवंसति एतद्भाषावै-
तन्यपदोपायतात् ।

तनु साध्यसन्देहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वेनैव सामञ्जस्ये
कोटिद्वयोपस्थापकत्वाद्यतिवेशोऽनतिप्रयोजक इत्याशङ्कामपनेतुं त-
त्प्रयोजनमाह धर्मितावच्छेदकेति । तद्वारणाय-ब्रह्मपादिव्याप्ते । त-
द्विच्छेदा पुरोवर्तितादौ ब्रह्मपादिप्रमिचारित्ववारणाय । कोटि-
द्वयेति । न च साध्यसन्देहजनकोपस्थितजनकत्वमेव निवेद्यतां
किमुपस्थितौ कोटिप्रयत्नविषयकत्वनिवेशनेनेति वाच्यम् । तथासति
स्याप्यविरुद्धपौरतिव्याप्तिः । तथाहि-सशय प्रति तत्कोटिसद्वचरि-
तधर्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन तदभावकोटिसद्वचरितधर्म-
वत्ताज्ञानजन्यतदभाषोपस्थितित्वेन वृथमेव तत्तत्सादृश्यविविध-
तामन्तर्भाव्य हेतुता कल्प्यते । एव तत्तत्कोट्युपस्थितिं प्रत्यपि
तत्रैव तत्तत्कोटिसद्वचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता । इत्यञ्च ब्रह्म-

भावसहचरितधूमवानिति, , ज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण, वह्निसहचरितधूमवानिति ज्ञानमाश्रय धूमे वह्निसहचरितजलत्ववानिति ज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण, वह्निसहचरितजलत्ववानिति ज्ञानमाश्रय, च; जलत्वेऽतिव्याप्तिः । कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः । न-च वह्निसहचरितधूमवान्वह्न्यभावसहचरितधूमवान् पर्वत इत्येतादृशसमूहालम्बनज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थापकत्वेनैतद्व्योपतादवस्थपमिति, वाच्यम् । साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या साध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदाश्रयत्वनिवेशाच्चादृशसमूहालम्बनज्ञाननिरूपितयोः वह्नितदभावसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारतयोः प्रत्येकान्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रसङ्गविरहात् । धूमसहचरितवह्निमान् धूमाभावसहचरितवह्निर्मात्रं पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन बहुधादिप्रकारताभेदात्प्रत्येकं कस्याश्चिदपि प्रकारतायास्तादृशजनकताद्वयावच्छेदकत्वात्सम्भवेऽपि धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान्पर्वत इत्याद्याकारकोभ्यसाहचर्यावच्छिन्नलक्षणैकप्रकारतायास्त्वयात्वेन बहुधावौ लक्षणसमन्वयः । वह्नितदभावसहचरितधूमवान्पर्वत इत्याद्याकारकोभ्यसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमाश्रयान्तिप्रसङ्गस्तु तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वविषययोस्त्वयमेव निराकरिष्यते ।

अथ वह्निसाहचर्येण बहुधाभावसाहचर्यमात्रेण वाऽवाच उक्ता याव्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्याः उद्बोधकान्तरवशात्सोऽप्यतदभावोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया प्रत्येकं साध्योपस्थितिजनकतायां साध्याभावोपस्थितिजनकतायाश्चावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च साध्यविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां साध्यविशेषणकोपस्थित्यवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतञ्च यज्जन्यत्वे तन्निरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः साध्याभावविषयकत्वघाटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानि;

रूपितायां तादृशधर्मान्याच्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न-
जनकतावच्छेदकावाच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छे-
दिका या प्रकारता तस्या या निवेशान्नोक्तदोषः । साध्याभाषोपस्थि-
त्यावाच्छिन्नाया अपि जनकतायाः साध्यविषयकत्वघटितधर्माव-
च्छिन्नतया विरुद्धातिव्याप्तदुर्वारतया साध्यविषयकत्वघटितधर्मा-
वच्छिन्नजनकताया साध्याभाषविषयकत्वानवच्छिन्नत्वप्रवेशः । सा-
ध्यमुख्यविशेषताघटितधर्मावच्छिन्नतः निवेदयैव वा तादृशातिव्या-
प्तिर्वारणीयेत्युच्यते, तथापि बह्विमहत्तिवह्व्यभाववद्यावृत्तधूमवानय व
ह्विमद्यावृत्तपह्व्यभाववह्वृत्तिजलत्ववानिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारतामादा-
यातिप्रसङ्गो दुर्वार एव । बह्विमहत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यवह्व्युपस्थि-
तेर्धह्व्यभाववह्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्व्यभावोपस्थितिसहकारेण स-
शयजनकतावह्व्यभाववह्वृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्व्यभावोपस्थिते-
रपि बह्विमद्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्व्युपस्थितिसहकारेण सश-
यजनकत्वात्, तादृशज्ञानीयधूमप्रकारताया बह्विसाहचर्यावच्छिन्न-
त्वेन । सशयजनकत्वह्व्युपस्थितिजनकताया बह्व्यभाववह्व्यावृत्तधा-
वच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्व्यभावोपस्थितिजनकताया तादृशज्ञानीय-
जलत्वप्रकारताया बह्विमद्यावृत्तधावच्छिन्नत्वेन तथाविधवह्व्यु-
पस्थितिजनकताया बह्व्यभाववह्वृत्तित्वावच्छिन्नत्वेन च तथावि-
धवह्व्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् ।

मैवम् । साध्यविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदको यो
धर्मस्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहकारिताव-
च्छेदकसाध्याभाषाविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदका-
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारता
निवेशो नातिप्रसङ्गः । तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वञ्च त-
दवच्छिन्नसमवधानप्रयुक्तफलोपधायकत्वाभाववद्व्यावच्छिन्नकत्व-
मित्यलं पट्टयितेन ॥

(दी०) न च तदसाधारणतया सग्राहमेवेति वाच्यम् । त-
थात्वेऽपि तदुत्तीर्णतादृशाया विशेषदर्शनात् संशयानुपधायक-
त्वेऽपि तज्जननयोग्यताया अनिवृत्तेः । अन्यथा यथापथ पसे

साध्यतदभावनिश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात् । प्रतिपक्ष-
सम्बलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतु-
वारणाय कोटीत्यादि । हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य
उपस्थापनादुभयोपस्थापकत्वं न कस्यापीसपि कश्चित् ।

(गा०) तत्-सशयधर्मितावेच्छेदकेदन्त्वादिकम् । असाधारण-
तयेति । संशयविषयमात्रवृत्तित्वेन 'सपक्षाविषयव्यावृत्तत्वादिति'
भावः । सङ्ग्रहमेव-संशयदशायां सव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्य-
मेव । तथाच सशयदशायां लक्ष्यतयैव नातिव्याप्तिसम्भवः । तद्व-
च्छिन्ने साध्यादिनिश्चयदशायाञ्च तत्प्रकारकज्ञानस्य संशयजनक-
तया सशयजनकताघटितस्य लक्षणस्यैतत्साधारण्यञ्च सम्भवती-
ति हृदयम् ।

तादृशनिश्चयदशायामेवातिव्याप्तिं सङ्गमयति तथात्वेपीति । तथा-
त्वेपि-तद्वच्छिन्नविशेष्यकसशयदशायान्तस्य लक्ष्यत्वेऽपि तदुत्तीर्ण-
तादशायाम्-असाधारण्योत्तीर्णतादशायाम्, तादृशधर्मवृत्ति-साध्यस्य
तदभावस्य वा निश्चयदशायामिति यावत्, विशेषदर्शनात् विपरी-
तनिश्चयात् । तज्जननयोग्यताया इति । 'तत्प्रकारकज्ञानस्येत्यादिः ।
अनिवृत्तेरिति । अतिव्याप्तिरिति शेषः । अक्षयमाणदोषेण संशयक-
लोपधायकतानिवेशसम्भवादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । फलो-
पधायकतानिवेशेऽपि सशयजनकज्ञानशून्यतादशायां साधारणाव्या-
प्तिसंभवेन तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्षणे निवेशनीयतया स-
शयोपधायककालान्तरीणज्ञानविषयतामादायातिव्याप्तिः सम्भवती-
ति योध्यम् । अन्यथा-फलोपधायकज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षण-
घटकत्वे । पक्षादाधिति । पक्षे साध्यादिनिश्चयसत्त्वेपि धर्म्यन्तर-
विशेष्यकसाध्यसन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवादादिपदं
हेतुमत्ताज्ञानविषयीभूतपक्षेतरयावद्भूमिपरम् । इदमुपलक्षणम् । सा-
धारण्यादिविशिष्टस्वप्रकारकधर्मिज्ञानशून्यतादशायामव्याप्तिर्योच्या ।
साधारणाव्याप्तीति । साधारणस्य नित्यदोषतया तदा तस्यालक्ष्य-
त्वोपगमासम्भवादिति भावः ।

कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयन्तो मतमोह

सत्प्रतिपक्षेति । स्वमते व्याप्यत्वानिश्चयस्य संशयप्रतिवत्त्वकत्व-
मेव न तु कारणत्वम् । विरोधिपरामर्शयोरप्रामाण्यप्रदे तु साधारण-
धर्मोद्दिष्टानादेव संशय इत्यतो जनकत्वपक्ष इति । हेतुवारणाय-व्या-
प्यवारणाय, तस्यापि परामर्शात्मकसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानविप-
यत्वादिति भावः । ननु साधारण्यादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्येव परामर्-
शयोरपि साध्यतदभाषोपस्थितिद्वारैव संशयजनकत्वात्कोट्युप-
स्थितिनिवेद्येऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति । उभयोपस्था-
पकत्वं साध्योपस्थितिजनकत्वावच्छेदिका सति तदभाषोपस्थिति-
जनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाभयत्वम् ॥

(दी०) इदं अणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणध-
र्मवदधर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थिति संशयश्च प्रति हेतुत्वात्, तद्वि-
पये धर्मिणि सज्जेतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति । पक्षपदं
धर्मिमात्रपरम् । न चैव नित्यो घटः शब्दत्वादित्यत्र बाधाधव-
त्तरेऽसाधारण्यापत्तिः, इत्यत्र, अन्यथा बाधासिद्धयोरन्यत-
रावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धिसङ्कीर्णत्वे सङ्घ-
भिचारमध्याप्रवेशे सङ्घभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽध्यन्तर्मा-
षापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः । न च व्याप्यविरुद्ध-
योः साधारण्यभ्रमदशायाः (१) प्रतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यदुपावच्छिन्न-
वृत्ताज्ञान साध्यसन्देहजनकं तदुपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् । तच्च
ह्यपि साधारणत्वादीति, सिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति ॥

(गा०) निश्चितसाध्याभावबहुचित्वस्य साधारणघटकतामते केचु
चिद्व्यणुकेषु साध्याभावनिश्चयस्यैव एव अणुत्वस्य तथाप्य सम्भवती-
त्यभिप्रेत्य तादृशनिश्चयस्य सूचयितुं यत्किञ्चिद्व्यणुकस्य पक्षतालाभा-
य इदमिति । साधारणधर्मवदधर्मिज्ञानस्य-नित्यत्वानित्यत्वसद्वचि-
राणुत्ववद्व्यणुकधर्मिज्ञानस्य, धर्मिणि-अणुके । नित्यत्वसाध्यकस्थले

(१) अत्र गाथाधर्म्यनुसारेण-साधारण्यभ्रममादायातिप्रसङ्ग-इति
पाठस्तमुचितः किन्तु सर्वत्रेदं पक्ष पाठस्योपलभात्स एव भूत
इति बोध्यम् ।

तस्यालक्ष्यत्वसूचनायः सद्देताविति । अतिप्रसङ्गोऽतिव्याप्तिः । न
 च समूहालम्बनविषयतामादायातिप्रसङ्गवारणाय कोटिद्वयोपस्थि-
 तिजनकतायच्छेदकीभूतविषयतायैव निवेशनमावश्यकम्, तथा-
 च क्रथं धर्मिण्यतिव्याप्तिः- यतस्तत्कोटिस्मृतौ 'तत्तत्साहचर्यादिवि-
 शिष्टविषयकज्ञानत्वेनैवा' हेतुता, न 'तु तद्विशिष्टवद्भर्मिज्ञानत्वेन-
 सम्यग्निधिविशेष्यकज्ञानादपि । सम्बन्धन्तरस्मरणादेन्यदाप्ययं । ह-
 स्तिसम्यग्धी घटपदं घटे शकमित्याद्याकारकज्ञानाद्बह्वस्तिघटा-
 दिस्मरणानुद्दयप्रसङ्गात्, तथा च धर्मिविषयतायाः कोटिद्वयोप-
 स्थापकतायच्छेदकत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । 'सम्यग्निधिविशिष्टध-
 र्मिज्ञानत्वेनैवापरसम्यग्निधस्मारकत्वेति मतानुसारेणैवैतदलक्षणप्रणय-
 नात् । एतन्मतस्य निर्युक्तिकतया पक्षधर्मतापदस्य निष्प्रयोजनको-
 त्यमांकल्यैतत्परित्यागेन सिद्धान्तलक्षणस्य चक्ष्यमाणत्वात् ।
 ' । ' । घस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषय-
 त्वमिदस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा । या साध्यसन्देहजनकताजन्य-
 तासम्यग्धेनाप्यहितोत्तरत्वसम्यग्धेन वाऽवच्छिन्नायास्तदवच्छेद-
 कतायामवच्छेदिका या विषयता तदाधयत्यमर्था । प्रयश्च साधार-
 णधर्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटिद्वयस्मरणजनकत्वेपि संशये, धर्मि-
 ज्ञाननिमित्ताय तच्च धर्मिरुसंशयं प्रति साधारण्यादिविशिष्टधर्मप्रदुर्भि-
 ज्ञानविशिष्टकोट्युपस्थितित्वेन हेतुतेति धर्मिविषयतायाः अपि ता-
 दृशसन्देहजनकतायच्छेदकतायच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरतः पक्षधर्मता-
 पदोपादानमावश्यकमिति पक्षधर्मतेति । न च पक्षधर्मतापदोपादानेपि
 तदोपादावश्यकं धर्मिणोपि पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वादिति वाच्यम् । त-
 दुपादानयत्नेन निवृत्तायां जनकतायां परस्परया जनकतायच्छेदकतायां
 याऽवच्छेदकीभूता या धर्मिविषयता तद्विरुद्धविषयता प्रकारत्वाप-
 र्मप्रसिता तदाधयत्यस्य लाभेनातिप्रसङ्गविरहात् । प्रकारतायाः प्रका-
 रतात्वेनावच्छेदकत्वं विवक्षणीयम् । तेन साधारणधर्मादर्थमिताय-
 च्छेदकीभूतसद्देतो नातिप्रसङ्गः । धर्मितायच्छेदकीपविषयतायाः
 प्रकारताव्याप्येन धर्मितायच्छेदकतात्वेनैव निवेशात् । प्रकृतप-
 क्षस्य प्रकृतपक्षतायाश्च निवेशे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्मिमात्र-
 परतमावाच्ये पक्षपदमिति । धर्मिमात्रेति । मात्रपदेन पक्षतानिवेश-
 न्यवच्छेदः ।

सत्यप्रतिपक्षेति । स्वमते व्याप्यवत्तानिधयस्य संशयप्रतिवन्धकत्वः
मेव न तु कारणत्वम् । विरोधिपरामर्शयोरपरामर्शस्य हेतु साधारण-
धर्मादिशानादेव संशय इत्यतो जनकत्वपक्ष इति । हेतुवारणाय-व्या-
प्यवारणाय, तस्यापि परामर्शात्मकसंशयजनकपक्षधर्मताज्ञानविष-
यत्वादिति भावः । ननु साधारण्यादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैव परामर्-
शयोरपि साध्यतद्भावावस्थितिद्वारेण संशयजनकत्वात्कोट्युप-
स्थितिनिषेधेऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति । उभयोपस्था-
पकत्वे-साध्योपस्थितिजनकतायच्छेदिका सति तदभावावस्थिति-
जनकतायच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वम् ॥

(दी०) इदं अणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणध-
र्मवदधर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं संशयप्रज्ञः प्रति हेतुतया तद्वि-
पये धर्मिणि सदेतौ अतिप्रसङ्गः स्यादतः पक्षधर्मतेति । पक्षपदं
धर्मिमात्रपरम् । न चैव नित्यो यतः शब्दत्वादित्यत्र बाधायव-
तरेऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात्, अन्यथा बाधासिद्धयोरन्यत-
रावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः । असिद्धिसङ्कीर्णत्वे सव्य-
भिचारमध्याप्रवेक्षे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धेऽप्यनन्तर्भा-
वापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः । न च व्याप्यविरुद्ध-
योः साधारण्यभ्रमदशायाः (१) प्रतिप्रसङ्गः, धर्मिणि यदूपावच्छिन्न-
वृत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तदूपावच्छिन्नत्वस्योक्तत्वात् । तच्च
इदं साधारणत्वादिति सिद्धान्ते स्फुटीभवित्युक्तिः ॥

(गा०) निश्चितसाध्याभाववृत्तित्वस्य साधारण्यदकताप्रते केचु
विद्यणुकेषु साध्याभावाविधयस्यैव एव अणुत्वस्य तथाच सम्भवती-
त्यभिप्रेत्य तादृशनिधयस्य सूचयितुं यत्किञ्चिदणुकस्य पक्षतालाभा-
य इदमिति । साधारण्यधर्मवदधर्मिज्ञानस्य-नित्यत्वानित्यत्वसहचरि-
ताणुत्ववदणुकधर्मिज्ञानस्य, धर्मिणि-दणुके । नित्यत्वसाधकस्थले

(१) अत्र गादाधर्म्यसारेण-साधारण्यभ्रममावायातिप्रसङ्ग-इति
पाठस्तमुचितः किन्तु सर्वत्रेवैव एव पाठस्योपलभारस एव भूत
इति बोध्यम् ।

१. यत्तु धर्मिपक्षप्रमुखविशेषपरम् । तेन बहिर्वहणभावसहचरितधूमयद्विप्रमेवत्वचान्यक्ष इत्यादिज्ञानीयधूमादिविषयतामादाय नातिप्रसङ्ग इति । तत्र साहचर्यधर्मितावच्छेदकविषयपक्षतया जनकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणानिवेशानिवेशेपि वा धर्मि-सावच्छेदकतात्वेनैव तस्या निवेशनीयतया प्रकारतात्वेनानिवेश-साहचर्यस्य धर्मितावच्छेदकविषयतान्तःपातिधूमादिविषयतामादायातिप्रसङ्गमावात् ।

प्र. पक्षपक्षस्य पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षपरत्नमावश्यकम् । अन्यथा घटादिद्वयपक्षे शब्दत्वादिना नित्यत्वसाधने बाधस्पासिद्धेर्वाऽव-तात्तदशायामपि सपक्षविपक्षभ्यावृत्तशब्दत्वान् शब्द इत्यादिज्ञान-विषयतामादाय सव्यभिचारस्वाप्तिः । न चेष्टापत्तिः दोषान्तरसङ्कर-प्रसङ्गात् । अस्मभ्यते । च पक्षताविशिष्टप्रकृतपक्षवृत्तितान्नस्य विशेष-वर्णविधया कक्षगण्यकत्वात्तातिप्रसङ्गः । बाधग्रहस्थले प्रकृतया अतिदेवतारे - हेतौ १. प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्याभावादित्याशङ्कते न चैवमेति । एव-पक्षपक्षस्य धर्मिमात्रपरत्वे, बाधसम्पादनयानि-त्यवमुपेक्ष्य नित्यत्वसाध्यतानुसरणम् । एवञ्च घटौ नित्य इत्युक्तौ नञ्प्रत्यक्षद्वयो नित्यत्वसाध्यकत्वञ्च स्फुटीभवतीति मित्यो, घट इत्युक्तम् । बाधादिस्वादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । असाधारण्य-पत्तिः-असाधारण्यज्ञानमादाय सव्यभिचारस्वाप्तिः । एतेनास्य सव्यभिचारसामान्यलक्षणतया एतद्विप्रसङ्गकरसाधारण्यनापाह-कावादलङ्घनिरूपितास्तम् । सपक्षपक्षित्वेन साधारण्यस्य केव-लान्वयिधर्मस्य । पक्षतानवच्छेदकत्वादनूपसहारित्वस्य वाऽसम्भ-वापरिशेषेणासाधारण्यापाचिरिति वार्थः । तदानीं सपक्षविपक्ष-भ्यावृत्तत्वसत्वे दोषान्तराद्यतानि सव्यभिचारस्यमसाधारण्य-वे-ष्टमेव क्षतिविरहादिवाशयेनाह एष्टमादिति । अन्यथा-पक्षतायाः प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्य वा विशेषणत्वे । बाधासिद्धोरिति । बाधस्वा-सिद्धेर्वाऽवतारदशायां हृदादौ धूमादिसाधने वह्णपादेरसङ्गहापत्तेरि-त्यर्थः । साधारण्यस्य नित्यदोषतया तत्रेष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ।

२. अनु दोषान्तराद्यतारदशायां सव्यभिचार्यं कापि नेष्यत एव भवतु साधारण्यमन्यनित्यदोष इत्यत आह असिद्धिरिति । साधा-

प्रेममादायेति । यथायथं साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तिर्वांशे
 भ्रमात्मकं साधारण्यज्ञानमादायेत्यर्थः । धर्मिणि—फलीभूतसंशयधे-
 मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मावच्छिन्ने, यद्रूपावच्छिन्नवत्ता-
 शानं—यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नम् । साध्यसन्दे-
 हजनकमिति । एतच्च संशयं प्रति कोट्युपस्थितिर्विशेषणज्ञानादि-
 मुद्रयैव हेतुः साधारणधर्मवद्वृत्तिर्ज्ञानञ्च साक्षादेव तथेति निष्कृष्ट-
 मते कोट्युपस्थितिजनकत्वाघटिनमेव लक्षणकूर्तव्यमित्यभिप्राये-
 ण । यथाश्रुतमूलानुरोधे तु संशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनक-
 त्वमेव निवेशनीयम् । साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमि-
 त्यपि व्याचक्षते । तन्मते धर्मिणीति प्रकारतात्वेन अवच्छेदकताला-
 भायेति ध्येयम् ।

अथैवं साधारण्यादिघटककेवलसाध्यवद्वृत्तिश्चत्वावच्छिन्न-
 त्वमादायातिप्रसङ्गा दुर्धारः । न च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नावशे-
 स्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयजनकतानं-
 तिरिक्त्वृत्ति तद्वत्त्वस्य साध्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता या ध-
 र्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारता तद्वच्छेदकताप-
 र्याप्त्याधिकरणधर्मवत्त्वस्य वा निवेशाच्चातिप्रसङ्गः, संशयं प्रति
 कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेन साधारण्यादि-
 विशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्यैकैकहेतुताकल्पनादेकैककोटिसाहचर्यावच्छि-
 त्प्रकारताशालिज्ञानस्य संशयाजनकतया उभयकोटिसाहच-
 र्यादेरेव तादृशधर्मत्वादिति वाच्यम् । उक्तद्वेणैकैकहेतुताकल्पन-
 त्येककोटिसाहचर्यावच्छिन्नव्यतिशिष्टापरकोटिसाहचर्यावच्छि-
 त्प्रत्येनैव प्रकारताया निवेशनीयतया अवच्छिन्नतयोर्विशेष्यवि-
 शेषणभावे विनिगमनाविरहात्, व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मव-
 त्ताज्ञानान्तर्भावानुपपत्तेश्च । तत्र व्याप्यतदभाषयोः प्रत्येकमुभय-
 कोटिसहचरितत्वाभावात् । न च व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामत-
 एवेवं लक्षणमिति वाच्यम् । व्याप्यसंशयस्येत्यादिग्रन्थविरोधात् ।
 न च यद्रूपावच्छिन्नप्रकारज्ञानत्वेन संशयजनकता तत्तद्रूप-
 वत्त्वस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिमन्तो ये
 ये धर्मास्तज्जमेव तस्य वा विवक्षया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
 ससाध्यसमवेतजातिमान्सत्ताभाषयत्समवेतजातिमानयमित्यादिभ-

रणसमवधाने तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यसंशय एव न जातस्तत्र उका-
तिप्रसङ्गासम्भवेन निश्चयसाधारणव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुताया
निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशस्यलीयातिव्याप्यभिप्रायकर्तयेव तदग्रन्थस्य
व्याख्येयत्वात् ।

अथवा व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन या व्यापकसंशयहेतुता तदवच्छे-
दककोटिप्रविष्टाप्रामाण्यनिश्चयानास्फन्दितत्वघटकनिश्चयत्वं सा-
ध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावज्ञानविशिष्टाप्रामाण्यसंशयान्याप्रामाण्य-
ज्ञानत्वम् । तथाच व्याप्याभाववत्ताज्ञानशून्यकालीनाप्रामाण्यसंश-
यस्यापि यथोक्तनिश्चयहेतुत्वात् तद्विशिष्टव्याप्यवत्ताज्ञानकाले चा-
पत्तेरभावात् । न च तथापि व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन व्यापकसंशय-
हेतुता न सम्भवति, तथासति धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
मात्राद्यगाहिव्याप्यवत्तानिश्चयात्तदवच्छेदेन व्यापकवत्तान्तत्सा-
मानाधिकरण्यमात्रेण व्यापकसावमवगाहमानस्य संशयस्यापत्ते-
स्तादृशसंशये तादृशनिश्चयस्याविरोधित्वादिति वाच्यम् । धर्मिता-
वच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः संशयादेव तदवच्छेदेन
व्यापकवत्तावगाहिसंशयोदयात्तादृशव्यापकवत्तासंशये तादृशव्या-
प्यवत्तावगाहिज्ञानत्वेनैव वस्तुत्वोपगमादुकापत्तेरप्रसक्तः ।

अथवा संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां सव्यभिचारताघट-
कसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यकतया धद्विव्याप्यवाग्नयेति संश-
ययाभावप्रकारतायाः समोपादिसम्बन्धानवच्छिन्नतया तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नव्याप्यप्रकारतय संशयजनकतावच्छेदिकत्यतिव्याप्तिप्रस-
क्त्या न व्याप्यसंशयस्येत्यादेरसंगतिः ।

अथ साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वे धर्मैक्यस्याप्रयो-
जकतामते तत्सम्बन्धस्याप्यप्रयोजकतया तादृशजनकतावच्छेद-
कयावत्प्रकारतानु प्रत्येकमवच्छेदकमूतानि यानि रूपाणि तद्वत्त्वं
निवेशे अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ विषयतया आत्मत्वाभाषसमाना-
धिकरणज्ञानवत्ताज्ञानसहकारेण साध्यसन्देहजनक यत्समवायेन
साध्यसहचरितज्ञानादिमत्ताज्ञानन्तर्दीयप्रकारतामादाय समवायेन
ज्ञानादेर्व्यभिचारितापत्तेः । विषयितासम्बन्धेनाभविर्कोटिसहचरित-
तद्वत्ताज्ञानाद्यप्रकारतायाः समवायसम्बन्धावच्छिन्नतया सव्यभिचा-
रिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रकारतानन्तर्गतत्वात् इति चेत् ।

सत्यम् । यत्किञ्चित्साध्यसंशयनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूत-
धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ना या या विशेष्यता तन्निरूपितसव्यभि-
चारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रकारता तदवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव
विवक्षणीयम् । तथासत्युकस्थले विषयतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यताया अपि निरुक्तयावाद्विशेष्यतान्तर्गतत्वात्तन्नि-
रूपितसव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्ध्या ना-
तिव्याप्तिः । एव सशये समुक्त्यवैलक्षण्याय उभयप्रकारतानिरूपितै-
कविशेष्यतास्वीकर्तुमने व्याप्यसंशयीयकोटिद्वयप्रकारतानिरूपित-
विशेष्यतानिरूपितव्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेद-
कव्याप्यत्वमात्रमादायाप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्याशङ्क्य व्याप्यसंशये-
त्यादिकमभिहितम् ।

. यस्तुतस्तु जनकतावच्छेदकयावत्प्रकारतावच्छेदकवत्त्वादिनिवेशो
धूमतदभावसहचरितकाञ्चनमयवह्निमानित्यादिज्ञानीयप्रकारताया अ-
पि निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया तदवच्छेदकतापर्याप्यधिकरण-
ताञ्चनमयत्वादिघाटतधर्मवत्ताया बहुपादौ दुरुपपादतया असम्भव-
ति यत्किञ्चित्संशयनिरूपिता धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाविशेष्यताघ-
टतधर्मावच्छिन्ना या या जनकता तदवच्छेदकीभूततादृशविशेष्य-
तानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिमज्जर्मवत्त्वमेव विवक्षणीयम् ।
एवञ्च काञ्चनमयत्वाद्यवगाहितद्वनवगाहिज्ञानसाधारणकारणताया
येकपात्तदवच्छेदकीभूतकाञ्चनमयत्वाद्यनवगाहिज्ञानीयप्रकारतावच्छे-
दकतापर्याप्यधिकरणधर्मवत्त्वमादायैव धूमादिसाध्यकबहुपादौ ल-
क्षणसमन्वयः । सशयं प्रति तत्तत्कोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारता-
द्यालिङ्घनत्वेन साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य कारणताद्वयी-
ति व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिनिरासाः । एवञ्च व्याप्यसंशयत्वाव-
च्छिन्नाया उभयकोटिप्रकारत्वावच्छिन्नाया जनकताया ऐक्यात्त-
दवच्छेदकीभूतव्याप्यप्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽति-
प्रसङ्गा दुर्वार एवेत्याशङ्क्य व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते ज्ञान-
पदस्य निश्चयपरत्वमुपदर्शितम् । न च व्याप्यसंशयस्य उभयप्र-
कारत्वेन नैकहेतुता विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि
तु प्रत्येकप्रकारतां निवेद्य हेतुताद्वयमेव कल्पनीयम् इति नातिव्या-
प्तिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । हेतुताद्वयकल्पने यत्र व्याप्यवत्तानिश्चयस्य

स्वांशेऽप्रामाण्यसंशयात्मकस्यानन्तरक्षणे व्याप्याभाववत्तानिश्चय-
स्तदुत्तरक्षणे व्यापकसंशयापत्तेः । एतेन यावत्प्रकारतानिवेशपक्षेपि
सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकार-
तानां न यावत्त्वेन निवेशः अपितु निरुक्तजनकतावच्छेदकीभूता या-
वत्त्यः प्रकारताः सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नानां तासां प्र-
त्येकावच्छेदकरूपवत्त्वं निवेद्यम् । एवं च अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ
नोक्तक्रमेणातिव्याप्तिसम्भवः विषयनासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानादिप्रका-
रतानामपि निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया सव्यभिचारताघटक-
सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्रासत्त्वेन तेन रूपेण तदुपादानासम्भ-
वात् । तथाच तावता व्याप्यसंशयहेतुतामादायाप्यतिव्याप्तिवार-
णसम्भवेन विशेष्यताया यावत्त्वेन निवेशनं ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वं
च न युक्तमिति पूर्वव्याख्यानासम्बन्धेऽपि न क्षतिः ।

। अथवा व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानान्तर्भावमते एकै-
ककोटिसामानाधिकरण्यामादाय सद्देतावतिप्रसङ्गवारणाय यत्किं
श्चित्संशयजनकतावच्छेदकयावत्प्रकारतापर्यन्त निवेशनीयम् । व्या-
प्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते नोक्तक्रमेण सद्देतावतिप्रसङ्गशङ्काव-
काशः-तन्मते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेनैव प्रकार-
ताया जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । एकैककोटिसाहचर्यावच्छि-
न्नत्वप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकत्वात् । अतो यावत्प्रका-
रतानिवेशनं संशये यत्किञ्चित्स्थानिवेशनं च न कर्तव्यम्, अपि तु व्या-
प्यसंशयहेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय ज्ञानपदमेव निश्चयपरमुप-
गन्तव्यम् इत्येव व्याप्यसंशयेत्यादिनाऽभिहितम् । न च धर्म्यप्यस्य
संशयजनकतायां तन्मतामते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्न-
त्वं नैकत्र निवेद्यते विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि तु प्र-
त्येकसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं प्रत्येकं निवेद्य कारणताद्वयमेव
कल्प्यते । धूमसहचरित्वविशिष्टाद्धानधूमाभावसहचरित्वविशिष्टाद्धान-
नयोः परस्परस्तद्व्यतिरिक्तत्वात् कोटिद्वयसहचरित्वविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानात्
संशयप्रसङ्गः । धूमसहचरित्वविशिष्टान् तदभावसहचरित्वविशिष्टानिति ज्ञा-
नद्वयादितांऽपि संशय-स्थीक्रियते, तथाच सद्देतावत्प्रसङ्गवारणाय
यावत्प्रकारतानिवेशनं संशये यत्किञ्चित्स्थानिवेशनं चावश्यकमिति वा-
च्यम् । विभिन्नेहेतुत्वे साहचर्यधर्मितावच्छेदकत्वादिद्वयव्याप्यादिध-

मर्णां विशिष्यानिवेशे कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्तात्प्रानयोः परस्परस-
 तुल्यादिषु विभिन्नधर्मसामानात्संशयापत्तेर्दुर्धारातया तादृशधर्मार्णा
 विशिष्यनिषेधानोपतया कारणतानन्त्यापत्तेरिति संशयः ॥ १. १. ॥
 ॥ मध्य-द्रव्य-विशिष्टसत्त्वादित्वादेः सव्यभिचारत्वापत्तिः-विशिष्ट-
 सत्त्वस्थानतिरिक्ततया विशिष्टसत्त्वादौ साध्यतद्भावावसहचरित्यतः
 हेतुसिद्ध्ययोः सत्त्वादिति चेत् १. गुणकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यरूपं
 वि-तद्विशिष्टं च कचिदुपलक्षणतया हेतुनावच्छेदकं कचिद्विशेषण-
 तया । धातुं यथाऽनुभिर्यादिलक्षणप्रविष्टमित्येवानुमापकतावच्छे-
 दकं यच्चत्वाकसमर्थत्वादिकं तद्विशिष्टानुमितत्वादित्वादेः व्यप-
 श्चरेऽसंशयेन भागासिद्धेस्तस्य विशेषणत्वाद्योगात् ॥ अत एव तादृश-
 जातपनुमयेत्यान्यत्वादिविशेषणं व्यभिचारत्वारकतया साधकम् ।
 द्वितीयं च यथा तादृशेऽनित्यो वास्तवकरणप्रपक्षविप्रत्यये संति सत्त्वा-
 दित्यादौ सम्बन्धार्थः । नस्येतद्विशेषणत्वे एव सखेतुतानिर्वाहत् ।
 तथाच दर्शितस्य विशिष्टस्योपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वे सत्य-
 भिचारत्वेमिष्टमेवं विशेषणत्वं च विशिष्टनिरूपितसमवायादिरेव हेतु-
 तावच्छेदकसम्बन्धो वाच्यः, अन्यथा यद्धर्मविशिष्टनिरूपितत्वान्वाच्छे-
 दसमवायादिहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेस्तस्य हेतुप्रकारस्योपलक्षणविधया
 हेतुतावच्छेदकत्वात् विशेषणानुपपत्तिः । न च विशिष्टनिरूपितसमवा-
 यादेहेतुतावच्छेदकसम्बन्धे तेन सम्बन्धेन शुद्धसत्त्वादेरव्यभिचारतया
 तद्विशेषणवैयर्थ्यामिति गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादिति हेतुप्रयोगे निम-
 हप्रसङ्गादिति वाच्यम् । विशिष्टविशेषणकयुद्धावेव विशिष्टनिरूपि-
 तास्य सम्बन्धतावच्छेदकतया तद्रूपविशिष्टनिरूपितसमवायादि-
 ना तद्रूपानवच्छिद्यस्य हेतुत्वासम्भवात् । एवं च विशिष्टनिरूपित-
 समवायित्वा सम्बन्धेन सखेतोर्विशिष्टसत्त्वादेर्न तेन सम्बन्धेन सव्य-
 भिचारताप्रसङ्गः । तादृशेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताविषयकं यद्भानं त-
 स्य तादृशेन सम्बन्धेन कोटिद्वयसहचरितावगाहितायाः संशायकता-
 प्रयोजकत्वात्समवायिसामान्यसम्बन्धेन द्रव्यत्वाद्येभावसाहचर्यावगा-
 हितो दर्शितविशेषसम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्य संशायकताविरहात् ।
 तादृशविशेषसम्बन्धेन च द्रव्यत्वाद्यभावसाहचर्यस्य सत्त्वादित्य-
 भावात् तादृशसाहचर्यावगाहिधर्ममाश्रयातिप्रसङ्गानवकाशात् ।
 ॥ अथ यथा हेतुतावच्छेदकोपलक्षिते व्याप्तिज्ञानस्थलेपि पक्षे त-

द्विशिष्टैशेष्यज्ञानादनुमिति'रधिकं त्वि'त्यादेन्यायात्, तथा विशिष्टसत्तावोपलक्षिते सहचारो, यत्र गृह्यते तत्र तद्विशिष्टैशेष्यस्य धर्मिणि ज्ञानादपि सशयोत्पत्तिरुचितेति, चेन्न । उभयोः स्थलयोर्विशेषात् । तथाहि सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा व्याप्तिग्रह सामान्यघटितेन विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिर्युद्धते हेतोः सम्बन्धस्य वा सङ्काचे व्याप्तेरव्याघातात् । सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन वा सहचारग्रहे विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा पक्षधर्मताज्ञाने तु न सशयोत्पत्तौ स्थस्य साधारण्यव्याघातकत्वात् । अत एव बन्धिरमादिना धूमतदभावासाहचर्यग्रहे आर्द्रेन्धनप्रभववाहिन्यादिना धर्मिण्युत्पत्तिव्यज्ञानात् सशयो, न वा, सयोगसामान्येन धूमतदभावसहचरितुवद्भन्यादेर्महानसाध्यनुयोगरूपयोगेन धर्मिणि ज्ञातात्तत्संशयो, न वा तत्र साधारण्यप्रसङ्ग इति ॥

अथ द्रव्य गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ द्रव्यं गुणत्वे सति सत्त्वादित्यत्र विरुद्धे चातिव्याप्तं—विशेष्योपि साध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यप्रसङ्गेन विशिष्टेऽपि तत्सत्त्वादिति चेन्न । साध्यतदभाववद्भूतितावच्छेदकविशिष्टव्याप्तिरस्यैव साधारणधर्मदर्शनविधया साध्यसद्देहजनकत्वात् । यत्किञ्चित्साध्यसद्देहजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारतावच्छेदकता तद्व्यच्छेदकतापर्यायधिकरणधर्मविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वव्यवस्थेक्षणेनातिप्रसङ्गे विरहात्—विशिष्टसत्तात्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेदकस्योभयवद्भूतितावच्छेदकत्वविरहात् । उभयसहचरितयुत्तिवावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताकज्ञानस्य सशायकत्वेपि नोक्तातिप्रसङ्गः, तथा सति यादृशयादृशधर्मावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन यत्किञ्चित्सशयजनकता तादृशतादृशरूपविशिष्टतद्वत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात् । उभयसहचारितयुत्तित्वं प्रकारतावच्छेदके भासते यत्र तत्र तदुपलक्षितवत्ताज्ञानस्य हेतुतया तद्विशिष्टैशेष्यव्यावगाहिज्ञानत्वेनाजनकत्वादुभयवद्भूतितावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्र मानं तत्रोभयसहचारघटकतदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावगाहिज्ञानस्यैव हेतुतया तद्विशिष्टैशेष्यव्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमाधदकमिति । तादृशहेतुतामादाया-

साधारणे उभयवद्दृष्टितानवच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्याभ्यामिदमेतत्वेन
हेतुतामादाय चासाधारणे लक्षणं सक्रमणीयम् । प्रकृतपक्षधर्मता-
ज्ञानानिवेशे घटज्ञान सविषयक आत्मवृत्ति वा ज्ञानत्वादित्यादा-
वतिव्याप्तिः । तथाहि—घटज्ञान सविषयकमित्यादिनिश्चयकालीनघ-
टज्ञाने सविषयकं न वेत्यादिसंशयं प्रति घटधर्मिकसविषयकत्वज्ञा-
न प्रमा न वेत्यादाकारकसंशयो हेतुः अर्थनिश्चयोत्तरार्थतयै त-
त्त्वमिकप्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वात् । स च प्रामाण्यसंशयः सवि-
षयकत्वतदभावादिरूपकोटिद्वयोपस्थित्यात्मकः सविषयकत्ववति
सविषयत्वरूपप्रामाण्यस्य सविषयकत्वेन तदभाववति तत्प्रकारक-
त्वरूपप्रामाण्यस्य च तदभावेन यदितत्वात् तादृशप्रामाण्यसंशये
च सविषयकत्वादिविज्ञानधर्मिकप्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्वादे-
नज्ञानं हेतुरिति सविषयकत्वादिरूपसाध्यसन्देहजनककोटिद्व-
योपस्थितिजनकधर्मवृत्तिताज्ञानविषयत्वं ज्ञानत्वादावस्तमेवेति
प्रकृतपक्षधर्मताज्ञाननिवेश आवश्यकः, तन्निवेशे च सविषयक-
त्वादिविज्ञानधर्मिकज्ञानत्वयत्ताज्ञानस्य तादृशज्ञानविषयघटज्ञानादि-
रूपप्रकृतधर्मताविषयताप्राप्तिव्याप्तिरिति ॥

(दी०) इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ
प्रामाण्याप्रामाण्यसंशयस्य तद्वदकीभूतसाध्यतदभावविषयकतया
कोट्युपस्थितिरूपस्य जनकीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नाविमस-
ङ्गशङ्कापि, साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्ना संश-
यजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयादेतत्त्वात् । प्रामाण्यसंशयस्य-
ले तु ज्ञानत्वलक्षणसाधारणधर्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञान-
विषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देहः । अ-
प्रामाण्यशङ्कायन्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य
प्रतिबन्धकतया तदपसारणप्रयुक्तमित्यस्याकरे व्यक्तत्वात् । व्या-
प्यवत्तासंशयस्य पृथग्व्यापकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्च-
यपरम् । हेतुत्वाभिमतविशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयसाहचर्यं
तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतामूचनार्थम्, तेना-

स्मृत्वकेपालत्वादिसाध्यके समवाय (सम्बन्धे) न हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनकं नातिप्रसङ्ग इति ॥

(ग०) मिश्रमतं दूषयति इदं सविषयकमिति । सविषयकत्वस्य स्वरूपस्य स्वस्वात्मकत्वेनानुगततया तस्मिन्साध्ये ज्ञानावादिः कं व्यभिचार्येत्याह आत्मवृत्तिरिति । अप्रामाण्यं भ्रमत्वं न तु प्रमात्वाभावः—तस्य साध्याभावघटितत्वात् । तज्जन्यकोटिरेति मतभेदेन । तज्ज्ञानस्य—प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य । तादृशसंशयाहेतुत्वात्—प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिः जनकत्वेपि प्रामाण्यसंशयस्य कथितार्थसंशयहेतुत्वात् अप्रामाणिकतया तादृशकोट्युपस्थितेः साध्यसंशयाहेतुत्वादिति भावः । ननु विनापि साधारणधर्मज्ञानं प्रामाण्यसंशयस्थले विषयसंशयोक्त्यात् साधारणधर्मज्ञानवत्प्रामाण्यसंशयस्यापि संशयजनकत्वमावश्यकमित्यत आह प्रामाण्यसंशयेति । ज्ञानत्वलक्षप्रसमानधर्मदर्शनात्—प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानात् । प्रामाण्यस्य सन्देह इति योजना । एतच्च दृष्टान्तविधयोक्तम् । ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्मदर्शनात्—तत्प्रकारकज्ञानविशेष्यत्वकेपतत्तदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानात्, विषये-घट्टानादौ, तद्वत्तस्य-सविषयकत्वादेः सन्देहः, तादृशधर्मवत्ताज्ञानासत्त्वे च संशयोऽसिद्धः एवेति भावः । नन्वेवमपि अर्थनिश्चयदशायां सत्यपि साधारणाधिधर्मवत्ताज्ञाने प्रामाण्यसन्देहे सत्यर्थसन्देहः असति तु तस्मिन्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं नोपपद्यत इत्यत आह प्रामाण्यसन्देहेति । तदप्यसाधारणप्रयुक्तं—तादृशविशिष्टप्रतिबन्धकाभावसंपादकत्वानिवन्धनम् । तथाच प्रयोजकत्वेनैवान्वयविधानोपपत्तेरिति तत्कारणतासाधकमिति भावः । व्याप्यवत्तासंशयस्येति । व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसहचरिततया साधारणधर्मदर्शनविधयेव व्याप्यसंशयो व्यापकसंशये हेतुः धर्मस्यैकतायाः ज्ञानस्य निश्चयपरत्वायाश्चाप्रयोजकत्वात् । यदि च व्याप्याभावस्य व्यापकाभावसाहचर्यं न प्रतिसन्धत्ते तदा धर्मिणि तद्व्याप्यधर्मसंशयानोपि न तं सन्दिग्धे इति । स्वीयमते साध्यसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकसाध्याभावावृत्तित्वस्य व्याप्ये असत्त्वेनातिव्याप्यनवकाशात् पृथगिति हे-

तुल्ये विशेषणम् । पृथक्कारणतामते, व्याप्तिमादायातिव्याप्तिः प्रा-
गेयोपपादिता । ज्ञानपदं निश्चयपरमिति । तादृशजनकतायां
निश्चयस्यापीच्छन्नायं निश्चयत्वशून्यावृत्तित्वं वा विशेषणं द्यु-
मित्यर्थः । सन्देहायतिव्याप्तिर्गस्तयसाधारण्यविमत्त्वाभावेनाप्र-
सक्तैर्हेतुव्याभिमतपदोपादानमनर्थकमित्याशङ्क्यामाह । हेत्विति ।
तेन सम्बन्धेन—सम्यग्भिचारव्यवहृतकतयाऽभिमतसम्बन्धेन ।
जनकतासूचनार्थ—जनकतायां लक्षणव्यवहृतकताल्लभार्थम् । त-
थाच तादृशपदोपादानस्यरसाद्यादृशरूपावच्छिन्ने यत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रकारताशालिङ्गान् साध्यसन्देशजनकं तादृशरूप-
यान्तेन सम्बन्धेन सम्यग्भिचार इत्येव लक्षणं कर्तव्यमिति भावः ।
समवायने हेतौ—समवायेन व्याप्ये । एतेनालक्ष्यं सूचितम् । ज्ञान-
घटादौ नातिप्रसङ्ग इति योजना । समवायेन सम्यग्भिचारव्यवहृतक-
इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गप्रसङ्गकं विशेषणमाह विषयत्वसंयोगात्प्रादिता ।
तत्सन्देशजनक इति । विषयत्वसंयोगाद्विघादतत्साध्यतद्वत्तामादा-
न्यादिप्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारक संशयजनकं यज्ज्ञानं
तद्विषय इत्यर्थः । न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणव्यवह-
रूपेण समवायेन विषयतासंयोगादिघटितकोटिद्वयसामानाधिकरण्या-
वच्छिन्नज्ञानघटादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ते-
न सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्संयग्घटितसहचारविषयकस्यैव
संशयजनकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नायां संशयजनकतावच्छे-
दकप्रकारतायां समवायसम्बन्धावच्छिन्नतयाऽतद्वत्ताज्ञानसहचारस्यैव
वच्छिन्नकतया तद्वत्तायाः ज्ञानघटादौ तत्सन्देशजनकताकाशात् ।

(चि०) विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा, न वा पक्ष-
वृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनु-
पसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः ।

(दी०) विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावात् ल-
क्षणस्यद्वयपदेन तद्वारुणात्, मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि तद्वत्ता-
ज्ञानं न तथा, न वा मिलित्वा द्वयार्जनकत्वं, तथांचेऽपि वायेन
सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वे-

ऽवश्यं सव्यभिचारत्वमिति ।

अनुपसंहारी पक्ष एवेति । अनुपसंहारितादशायां साध्यतद-
भावसहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमा-
दायैव लक्षणसमन्वय इति भावः ॥

केचित्तु व्याप्यादिधर्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योद-
यात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधार-
ण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथाच पक्ष-
एव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति
भाव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

(गा०) विप्रतिपत्तिस्त्वित्यादिमूले तथापदस्य कोट्युपस्था-
पकपरत्वेऽसङ्गतिः—तत्तद्वटकसाध्यतदभावोपस्थापकपदयोः प्रत्येकं
कोट्युपस्थापकत्वात्, प्रत्येकमतथात्वेपि वा कथं तत्र लक्षणासत्त्व-
मित्यपि न स्फुटमिति तदग्रन्थमधृतैव तदर्थं पूरयित्वा व्याचष्टे
विप्रतिपत्तेरिति । विप्रतिपत्तिचटकतत्तत्पदस्येत्यर्थः । तत्तत्पदवि-
षयकप्रत्येकज्ञानयोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वविरहेऽपि समूहालंघनज्ञान-
स्यः तथात्वाच्चदादायैवातिव्याप्तिर्भविष्यतीति आशङ्कायां न वा
पक्षवृत्तिरिति मूलापत्तार इति सूचयितुं पूरणसम्बलितं तद-
र्थमाह मिलितस्येति । मिलितविषयकस्येत्यर्थः । तदुपस्थापकत्वे-
पि-कोटिद्वयोपस्थापकत्वेऽपि । तद्वत्ताज्ञानं-तादृशवाक्यप्रकारनाशा-
लिज्ञानत्यावच्छिन्नम् । तथा-कोटिद्वयोपस्थापकम्, तथाच पक्षधर्म-
तापक्षोपादानादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । पक्षधर्मतापदानु-
पादानेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः सम्भवति पदद्वयविषयकज्ञानस्य को-
टिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि विषयभेदेन विषयताभेदान्नित्यानित्य-
पदविषयतयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वविर-
हात्, लक्षणे च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकैकविषयताया
एव निवेशादित्याह नचेति । मिलित्या-एकविषयताधर्योभूय, द्वयोः
पदयोः, जनकत्वं-जनकतावच्छेदकघटकत्वम् । कोटिद्वयोपस्थि-
तिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदाध्ययत्वमिति पर्यवसितो-

र्थः । ननु विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रतिपाद्यत्वादिसंबन्धेन कोटिद्वयासहचरिततया तेन सम्बन्धेन तद्वत्साक्षानस्य संशयहेतुत्वात्तेषां प्रत्येकं सन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताध्वत्वेनक्षतमेवेत्याह तथात्वेपीति । विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रत्येकतादृशविषयताध्वत्वेपीत्यर्थः । अवश्यं स्वभिचारत्वमिति । तथाच लक्ष्यतया न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

नानुपसंहारी पक्ष एवेति मूलमसङ्गतं सम्बन्धनिश्चयस्यैव स्मारकतया पक्षे साध्यस्य तदभावस्य च सन्निध्यतया तदन्तर्भावो न हेतौ तत्सामानाधिकरण्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन हेतोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वासङ्गभावतोऽभिप्रायं व्याचष्टे अनुपसंहारीति । अनुपसंहारितादशायां पक्षे साध्यसन्देहदशायाम्, उक्तकर्मण लक्षणसम्बन्ध इति योजना । यदुपविशिष्टवर्त्तमानं साध्यसन्देहजनकं वास्तवतश्चतुष्टयस्यैव लक्षणार्थतयोपस्थितत्वात् । सर्वमनियं प्रमेयत्वादित्यादौ, पक्षे एव कचित्साध्यस्य कचित्साध्याभाषस्य निश्चयवशायां नित्यावतत्तद्भावसहचरितप्रमेयत्वपरस्परमित्याकारकज्ञानस्य सम्बन्धेन तद्विषयतावच्छेदकोभयसादृश्यमादाय साध्यसन्देहदशायामपि, लक्षणसम्बन्धः । अनुपसंहारितोर्चीर्णतादशायां चतुर्भयसादृश्यसत्येपि तदानीं तादृशहेतोः साधारणतया न सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः ।

साधारणविषयकज्ञानस्यापच्छिन्नस्यैव संशयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तेन कृतेन संशयहेतुता न तु तद्विषयकनिश्चयात्तेन तदपच्छिन्नस्यान्यव्यतिरेकानुविधायिताया अतिदृक्त्वात्, तथाच साध्यसंशयकाले सादृश्यनिश्चयस्थासम्भवेपि तदंशे संशयात्मकसंशयजनकज्ञानमादाय लक्षणसम्बन्धः सम्भवतीति केचिदाहुः, तस्मिन्नुपपद्यति केचित्तिथति । परंतु, - परंतुमत्या यस्माच्चारणं तद्विज्ञाने, तत्र-उत्प्रेततायाभः । अकिञ्चित्करम्-अनवच्छेदकम् । पक्ष एव-पक्षा-स्तर्भावेभेव । तासंशयेति । सादृश्यं संशयस्यैव । सादृश्यं-सादृश्यविशिष्टप्रकारकज्ञानात् । तया-सं-स्वभिचारस्यम् ।

तच्चिन्त्यमिति । सम्बन्धांशे निश्चयात्मकं सम्बन्धिज्ञानं सम्बन्धन्तरस्मारकशब्दादिसंशयवशात्परिस्मरणाद्यनुपसंहारिणि साधारणसंशये कोट्युपस्थापकाय न सम्भवति, एवं च संशयसाधारणसदृश-

रक्षानस्य हेतुत्वे अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वमेवावच्छेदकोदौ
निवेशनीय तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वे तु अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमे-
व लाघवात्, सशयात्मकसहचारज्ञानन हेतुः । एवमनुपसंहारितादौ
शायां सशजनकज्ञानसंपादनप्रयासो विफलः तादृशज्ञानासत्त्वदशा-
यां साधारणाध्यासिभयेन, तादृशज्ञानस्योपलक्षणविधयैव लक्ष-
णघटकत्वादित्यादि चिन्ताधीजमुहनीयम् ॥

(॥चि० ॥) केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारीणां अयं
घट एतत्त्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव, तदज्ञानं दोषः
पुरुषस्य । अत एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्य-
दोषत्वम्, अन्यथा सद्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासा-
धिक्यापत्तिः ।

(दी०) नेनु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारीणि साध्या-
भावामसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः एवं यत्र स्थिरे ध-
र्मिणि पूर्वं घटत्वं गृहीतमुत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रेह-
तद्वदभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्वर्मिव्या-
वृत्तत्वेन गृह्यमाणतया अमाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तथावृत्त-
त्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादिद्यतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिह-
रति केवलान्वयीति । अतएवेति । यत एव पुरुषदोषाधीनं तद्दी-
पत्वम् अतएव तस्यानित्यदोषत्वम्, साहजिक(दोष)त्वे कादाचि-
त्कत्वानुपपत्तेः, एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजकं वस्तुतो हेतौ तत्रानि-
त्यदोषत्वमपि, यत्र पुरुषस्य तद्विभ्रमो न तत्र तदपि भ्रममा-
त्राद्दुष्टत्वेऽतिप्रमद्वमाह अन्यथेति केचित् ॥

(गा०) केवलान्वयि इत्यादिमूलमवतारयति नन्वित्यादिना ।
अयं घट एतत्त्वात् इत्यादिस्थले पक्षतादशायां सशयप्रयोजकनि-
श्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य सत्त्वादव्याप्यप्रसक्तसत्त्वालक्ष्य-
तयाऽव्याप्तिपरिहारोपि न समञ्जस इत्यत्रस्तत्र निश्चितसाध्यवद्भूति-
त्य संपादयति एवमिति । हेतुभूतेदंत्वयति पूर्वं घटत्वमह एव त-
म्-

लंकात् स घट इत्याकारकस्मरणात् तद्वद्वत्त्वेनैव तद्वद्वत्त्वेनैव गृहीतुं
 शक्यते नान्यथा प्रतियोगिभावच्छेदकमकारकप्रतियोगिज्ञानविरहादि-
 ति धर्मिणि पूर्वं घटत्वग्रहत्वस्यानुसरणम् । तद्वद्वद्वत्त्वमिति
 भ्रमपर्यन्तं तद्वद्वद्वत्त्वस्याने तादृशो भ्रम एव न सम्भवति विशेष्यवि-
 रतादनः स्थिरः इत्युक्तम् । 'तद्वद्वद्वत्त्वमिति भ्रमदशायां इव'-
 त्वावच्छिन्ने घटत्वग्रहे इद्वत्त्वस्य साध्यसहचरित्वेन निश्चिततया
 असाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीत्याह तत्रैव दोषाद्वद्वत्त्वग्रहे इति । त-
 द्—इद्वत्त्वावच्छिन्ने । तद्वद्वद्वत्त्वमिति भ्रमानुधावनं इद्वत्त्वस्य
 निश्चितसाध्यवद्भूमिद्वयावृत्तत्वज्ञानसंसाधनाय । तदा धर्मिणि घटत्व-
 निश्चयसत्त्वे एव संशयप्रयोजकस्य तत्कालीनतत्पुरुषीयसाध्यनि-
 श्चयविषयव्यापृत्तत्वेनैव संशयसत्त्वमिति केवलतत्त्वकित्वेन प्रतियोगि-
 विषया तद्वद्वद्वत्त्वमिति तद्वद्वद्वत्त्वेन तद्वद्वद्वत्त्वमिति अनुसरणम् । तथा-
 स्मृति तादृशभ्रम एव तद्वत्त्वकित्वापिशिष्टे धर्मिणि घटत्वस्य निश्चया-
 दिति तद्वद्वद्वत्त्वे दर्शितसंशयप्रयोजककृपाभावादव्याप्तिप्रसक्तिः ।
 इद्वत्त्वविशिष्टे घटसामान्यभेदभ्रमे इद्वत्त्वे विषयवृत्तत्वेन निश्चयसम्भवा-
 दसाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीति प्रतियोगिकोदौ तत्त्वमिति अनुधाव-
 नम् । इद्वत्त्वेपीति । अव्याप्तिरित्यनुपपत्त्ये । वस्तुतस्तथावृत्तत्वाभा-
 वेन—वास्तविकस्य साध्यनिश्चयविषयविभूतधर्मिव्यापृत्तत्वस्याभावे-
 न । लक्षणायोगादेति । वास्तवसंशयप्रयोजककृपावत्त्वस्य लक्षणघट-
 कत्वादिति भावः । अत एव तत्रैवैवमेव पूर्वाभिहितायाः सद्येतु-
 त्वाज्ञानस्य 'पुरुषदोषतायाः परामर्शो सङ्गतिस्तस्या' असाधार-
 ण्यादेरनित्यदोषतायामनुपपन्नकत्वात् अतस्तत्परामर्शो—इत्यत्र हे-
 अतः, एवेति । पुरुषदोषतायां—पुरुषस्य हेतुमति पक्षे, च साध्यतद-
 भावानिश्चयसाध्याभावव्याप्यवसायमात्रेणम् । तद्वद्वत्त्व—तादृश-
 हेतोरसाधारण्यसत्प्रतिपक्षरूपदोषत्वं, तस्य—असाधारण्यस्य
 सत्प्रतिपक्षस्य च, अनित्यदोषत्वं—दशाविशेष एव हेतोर्दुष्टतास-
 म्पादकत्वम् । सादृशिकदोषत्वे—तादृशदोषविरहदशायां एव हेतो-
 र्दुष्टतासम्पादकत्वे । कदाचित्कोति । कदाचिदेव हेतोर्दुष्टतास-
 म्पादकत्वम् । एतावताय घट एतत्त्वादित्यादौ पुरुषदोषा-
 धीनदुष्टत्वशङ्कायाधिनवृत्तसंस्तान्निवृत्त्यर्थं अन्ययेत्यादिप्रत्यक्षमनाय
 चाभिप्रायं पूरयति एवेति । दोषताप्रयोजकं—निश्चितसाध्यव्या-

वृत्तान्धादिकं, हेतौ तिष्ठतीति शेषः । तत्रानित्यदोषत्वमपि—तत्रैवा-
नित्यदोषत्वम् । तत्रभ्रमो दोषनाप्रयोजकरूपस्यति शेषः । अन्यथा-
पदार्थं व्याचष्टे भ्रममात्रादिति । तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः । केचिदि-
त्यस्वरसमुच्चयाय । स च निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य सं-
शयप्रयोजकताया अग्रे खण्डनीयत्वात्, असाधारण्यादेः पुरुषदोषा-
धीनदोषतायाः प्रकृतानुपयोगितया मूलानुक्ततया चात एवेत्यत्रेदं-
पदेन तत्परामर्शो सदर्भाविरोधाच्च ॥

(दी०) परे तु अयं घट एतच्चादित्यादावव्याप्तिः—साध्य-
सन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं न ह्येकस्य
धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति, असाधारण्यन्तु तस्य पक्ष-
मात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतपोत्तरयति अयं घट इत्यादि ।
एवञ्चावृत्तिगगनादिकमेवासाधारणम् । पक्षवृत्तित्वभ्रमदशयाञ्चा-
साधारण्यस्यासङ्करः । न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमन्त्रयोः स्वरूपतो
विरोधः, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वञ्च न सन्देहप्रयोजकम्,
तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्यापि
तथात्वे सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायाम-
तिप्रसङ्गात् । न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्मिणो वास्तव साध्या-
भावादिमन्त्रमपि तन्त्रम् । मानाभावात् । किञ्च सन्देहजनकतावच्छे-
दकरूपस्य विशेषणत्वे व्यभिचारिणि रासमादौ महानमादिवृ-
त्तितादशायामव्याप्तिः, उपलक्षणत्वे असाधारण्योत्तीर्णतादशा-
यामतिव्याप्तिः, असाधारणप्रकरणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययो-
रानित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न-
तु वास्तवं हेतुदोषत्वम्, अन्यथानुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानवि-
पयतामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वं इत्याहुः ।

(गा०) तस्य—असाधारण्यस्य, धर्मस्य—वृत्तिमतः ।
ननु तादृशहेतोः संशयप्रयोजकरूपशून्यत्वऽसाधारण्यमेव क-
थं योज्यासायादित्यत्र ब्राह्म असाधारण्यं त्विति । अतः—इत्यादि-

तः । ननु यद्यं घट एतत्वात् इत्यादेरपि तुल्ययुक्ता शब्देऽनित्यः
 शब्दत्वादित्यादेरपि सन्नतुल्यमेव शब्दो नित्यः शब्दत्वादि-
 त्यादिकमपि विवक्ष्यमेव न । त्वसाधारणं साध्यतदभाववद्व्या-
 घृत्तत्वाभावादसाधारणहेत्याभासस्येवाभासद्विरत आह एव चे-
 ति । अयुक्तीति । पृच्छिमताः साध्यतदभाववद्व्याघृत्तत्वासम्भवादिति
 भावः । ननु पक्षधर्मताद्व्याजविरहादेव गगनादिहेतुकस्थले अनुमित्य-
 नुत्पादनिर्वाहादसाधारण्यञ्च नस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमप्यभा-
 स्तीति कथं तस्य हेत्याभासेत्यामित्यत आह पक्षदुर्लभ्येति । असङ्कर-
 इतरानुधेनानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमविषयत्वम् । ननु उभय-
 व्याघृत्तत्वस्य पृच्छिमरयिद्व्युत्पत्तया तुल्यभावज्ञानस्य नैकदा सम्भवः
 मिथः प्रनिश्चयकत्वात्, न चैव पक्षधर्मताद्व्याजभाससाधकत्वयैव
 तस्य हेत्याभासस्य निष्कर्षग्रहणं, तथासावसिद्धावतर्भावेन सव्य-
 भिचारप्रमेदयानुपपत्तेरत आह नचोभवेति । स्वस्वरूपविरोध-
 परस्परभासव्याप्त्यवशिष्टेपितयोः परस्परप्रतिपक्षिकभूतज्ञा-
 नविषयत्वञ्च तस्य धातुविवक्षितविषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधादि-
 पयकस्याप्रतिषेधकायादिति भावः ॥

ननु निश्चितसाध्यतदभाववद्व्याघृत्तवरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्योक्त-
 हेतौ सत्त्वात्कथं तत्राव्याप्तिश्च कथं वा ऽलक्ष्यताभ्युपगमनं तदपि-
 हार इत्यत आह निश्चितेति । साध्यतदभावनिश्चयविषयीभूतधर्मिव्या-
 घृत्तत्वं न साध्यसन्देशजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः ।
 निश्चितसाध्यतदभाववद्व्युत्पत्तित्वस्य साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तिर-
 स्य तथापि संशयप्रयोजकत्वे सन्देहो-यस्ताद्यधिकरणवृत्तितया नि-
 श्चिते धूमादौ धर्मिवृत्तिवत्प्रवृत्त्यापर्यन्तानुधावन सशयजनकज्ञानस्य
 विशेषणविधया लक्षणघटकत्वेति व्याप्तिः, सम्भवतीत्यभिप्रायेण ।
 वस्तुतो यदा हेतुमति साध्याभावप्रमो वर्तते तदा हेतौ तदधिकरण-
 वृत्तिव्याप्यहेत्यातिव्याप्तिः सम्भवति तादृशज्ञानस्योपलक्षणत्वादिति
 ध्वेयम् । तादृशेति । साध्यतदभावविषयकेत्यर्थः । तन्म-सशयप्रयो-
 जकरूपघटकम् । जनकतावच्छेदकरूपस्य जनकतावच्छेदकप्रकारता-
 वच्छेदकरूपस्य, विशेषणत्वे-धर्मिविशेषणतया सव्यभिचारप्रतिपा-
 दत्वे, महानसविबृत्तितादृशायामव्याप्ति-तत्कालान्तर्मवेनाव्याप्ति-
 च्छादित्वव्यवहारापत्तेः तदानीं साध्याभाववद्व्युत्पत्तिव्याप्त्यस्य तत्रा-

क्षतत्वात्, तादृशव्यवहारविषयस्याव्याधितत्वादिति भावः । न च
द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यसन्देहजनक-
तावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मवत्प्रकृतहेतुतावच्छेदक-
वत्त्वमेव व्यभिचारपदार्थो वाच्यः । साधारणस्थले च तादृशो-
धर्मः साध्यतदभाववृद्धित्तावच्छेदकत्वमेव तादृशिष्टहेतुतावच्छेद-
कावच्छेदहेतुमत्ताद्यानस्यापि सन्देहजनकत्वोपगमात्, एवं च रा-
सभावेमहानसादवृत्तितादृशायां साध्याभाववृद्धित्वविरहेऽपि तद-
वच्छेदकरासभत्वादिसत्त्वेन तादृशव्यभिचाराभावो नास्तीति
कथमुक्तव्यवहारापत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि अनित्यधर्मस्य हेतु-
तावच्छेदकत्वं तदसत्तादृशायामापत्तितादवस्थयात् । विशेषणत्वे-का-
लविशेषावच्छिन्नतया तदानीं व्यभिचारीत्यादिव्यवहारविषयत्वे, अ-
व्याप्तिः तत्कालान्तर्भावण तादृशव्यवहारानुपपत्तिरिति तु नार्थः
साधारणस्य नित्यदोषतया कालविशेषान्तर्भावेण व्यभिचारिव्यवहारा-
जनकतायास्त्वपेक्षयात् । उपलक्षणत्वे-अत्यन्तायोगव्यवच्छेद-
रिचायकतया व्यभिचारपदप्रतिपाद्यत्वे । तादृशरूपात्यन्तायोगव्य-
वच्छेदस्य तत्पदार्थत्वापगम इति यावत् । असाधारण्योत्पीतताद-
ृशायां हेतुमति साध्यतदभावयोरन्यतरनिश्चयदृशायाम् । तत्काला-
न्तर्भावेणानिव्याप्तिः-कालान्तरीणां साधारण्यमादाय सव्यभिचार-
व्यवहारापत्तिः ।

इदं पुनरिहावधेयम् । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वारित्यादौ पक्षतादृश-
यां सव्यभिचारव्यवहारनियामकं यत् पदगुणनाविव्यावृत्तत्वरूपम्-
साधारण्यं तच्छेदद्वयी साध्यादिनिश्चयदृशायामप्यक्षतमेवेति वि-
शेषणत्वेऽप्यतदोपतादवस्थयम् । संशयप्रयोजकरूपस्य तथात्वेन न व्य-
भिचारपदप्रतिपाद्यता किन्तु साध्यतदभाववृद्धित्वत्वनिश्चितसा-
ध्यतदभाववृद्धावृत्तत्वत्वरूपेणैव विभाजकमुक्तानुगतरूपम्, एवं च
साधारण्यमुपलक्षणमसाधारण्यं च विशेषणमित्यत्राविरोधः । निश्चय-
घटिरूपावच्छिन्नपरवाक्याच्च कालविशेषो निश्चयांश एवान्वति
साध्यतदभावनिश्चयादौ खण्डशक्तिस्वीकारेण अन्वयबलात्साध्यत-
दभावनिश्चयविषयवृत्तित्वसामान्याभावभिन्नस्यापि तत्कालीनता-
न्ययवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लोभः । सव्यभिचारपदस्य नानाथे-
त्वमिष्टमेवेति चेदुच्यते तदा उपलक्षणत्वेऽपि नोक्तदोषावसर इति ।

सिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेत् ।
एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भाव-
नाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात् उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं
साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च ।

(दी०) अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्या-
भावसहचारतया विरुद्धत्वमेव । तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमवादे-
न । वस्तुतो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् ।
यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा
अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति ।

वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जनरुस्य वा न
प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि ।

(गा०) अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्यानित्यत्वे साध्ये शब्दाकाशा-
न्वतरत्त्वस्य च वास्तवसाध्यवदवृत्तित्वविरहेण विरुद्धत्वासम्भवा-
त्प्रोचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धोक्तिमुपपादयति दीधितिः । अ-
नवगतेति । एव च साध्यवदवृत्तित्वेनेति मूलस्य साध्यवदवृत्तितया
अनवगतत्वेनेत्यर्थः । तादृशस्थले पक्षतादशायां हेतोः साध्यतद्भा-
वोभ्यसहचारस्याशक्यनिर्णयत्वेऽपि कालान्तरीयतन्निर्णयविषयवा-
स्तवतदुभयसहचारमादाय लक्षणगमनसम्भवादलक्ष्यतयाऽअव्या-
प्तिपरिहारो न घटत इत्यत आह अभ्युपगमेति । संशयजनकपक्षधर्म-
ताज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षणघटकत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः । यथा-
श्रुतलक्षणे व्याख्यादिग्रहदशायां सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय तादृश-
ज्ञानं विशेषणविधयैव निवेशनीयम्, तादृशज्ञानदशायामतिप्रसङ्गधा-
स्येव तत्र तादृशज्ञानविरुद्धदशायां चागत्या साधारणस्यापि सव्यभि-
चारस्य नोपगन्तव्यमित्यत उपवर्णितेति । यथाव्याख्यातेत्यर्थकम्, अ-
नुमित्यविरोधिज्ञानविषयस्यापि हेत्वाभासविभाजरूपे क्षतिविरहात्
एतदज्ञानेपीत्यादिनोक्तविभाजरूपधर्मज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वकथन-
मकिञ्चित्करमित्याशङ्कयामभिप्रायोपचर्चनेन निराकुरते यद्रूपज्ञानमि-
ति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानमित्यर्थः । तदेव-तद्रूपावच्छिन्नमेव ।

एवं च निश्चयाघटितं साध्यतदभावव्यावृत्तत्वमेव संशयप्रयोजकं
तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेषदर्शनतया संशयप्रतिबन्धकत्वमपि
तत्कोटिबोधिप्रवृत्तौ तत्कोटिमद्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायां
विपरीतकोटिमद्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्योत्तेजक-
तया सत्प्रतिपक्षस्थलामिव संशयनिर्वाहः, तथा चायं घट एतत्त्वादि-
त्यादौ साध्यतदभावव्यावृत्तत्वस्यासत्त्वेनाव्याप्यशङ्काया अल-
क्ष्यत्वाभ्युपगमेन तापरिहारस्य च नासङ्गतिरिति समुचितत्वात्प-
र्योक्तः । संशयप्रयोजकरूपं चेदानीमपलक्षणविधये च दुष्टताव्यवहा-
रनियामकम् अतो रासमादौ महानसादिबुद्धिसंतादृशायां नाव्याप्तिर-
साधारणश्च हेतुः संधेदेव तथेति नातिप्रसंगोपाति ध्येयम् ।

अनुदुष्टतां वास्तवसाधारणप्रकरणसमस्याभावादसाधारणप्रक-
रणसमोपीति व्याचष्टे गसाधारणेति । अत्रविषयस्य नश्यमते दोष-
त्वाभावादनित्यबोधस्वमिति व्याचष्टे विशेषेति । प्रयोजकत्वं प्रयोज-
कज्ञानविषयत्वम्, अत एवेत्यनेदपदार्थस्य सन्देहः सर्वदा । दुष्टत्वस्य
अत्रविषयस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतायामनुपपन्नकतया तदुपपन्न-
पूरयति नत्विति । तथाच यत एव सन्देहः संधेदेव तथा न तु क-
वाचिदपि दुष्टलक्षणलक्ष्यः अत एव तत्स्पर्धालानुमितिविरोधी यो
अत्ररूपो ग्रहस्त्वानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि न हेतुदोषः अत्र-
वशायां सन्देहोर्दुष्टत्वे अत्रविषयस्य दोषत्वमावश्यकं स्यादिति
अत एवेत्यादिमूलस्य पर्यवसितोक्तः ।

ननु अत्रस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य दोषत्वमिष्य-
त एवेति अत्रविषयो न दोष इत्येवासिद्धमिदं शङ्कायामन्यधेति
मूलावतारात्तादृशशङ्काद्वारं स्फुटीकर्तुं चिकीर्षुर्न्यायापदं व्याचष्टे
अन्यधात ॥

मूले याप्यविज्ञान इति । पक्षविशेषकसाध्याभावादिअत्रदशा-
यमित्यर्थः । हेत्वाभासाधिम्यापत्तिः अतिरिक्तहेत्वाभासतापत्तिः,
बाधादेरित्यदीप्तायाः सर्ववादिसिद्धयया अत्रविषयस्य तदन्तर्मा-
त्रासम्भवादिति भावः ।

(चि०) न च प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनि-
त्पः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्या-

सिः तयोः साध्यवदवृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेत् ।
एतदज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भाव-
नोच्च स्वपरानुमितिप्रतिबन्धात् उद्भावितैतन्निर्वाहार्थं
साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च ।

(दी०) अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्या-
भावसहचारतया विरुद्धत्वमेव । तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमवादे-
न । वस्तुतो यथोपवर्णितलक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम् ।
यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम् अन्यथा
अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैतदिति ।

वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेस्तज्जनरूपस्य वा न
प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुच्यते ।

(गा०) अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्यानित्यत्वे साध्ये शब्दाकाशा-
न्यतरत्वस्य च वास्तवसाध्यवदवृत्तित्वविरहेण विरुद्धत्वासम्भवा-
त्प्राचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धोक्तिमुपपादयति । द्वाधितौ अ-
नवगतेति । एव च साध्यवदवृत्तित्वेनेति मूलस्य साध्यवदवृत्तितया
अनवगतत्वेनेत्यर्थः । तादृशस्थले पक्षतादशायां हेतोः साध्यतद्भा-
ष्योभयसहचारस्याशक्यनिर्णयत्वेऽपि कालान्तरीयतन्निर्णयविषयव-
स्तयतदुभयसहचारमादाय लक्षणगमनसम्भवादलक्ष्यतयाऽअव्या-
प्तिपरिहारो न घटत इत्यत आह अभ्युपगमेति । संशयजनकपक्षधर्म-
ताज्ञानस्य विशेषणविधया लक्षणघटकत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः । यथा-
श्रुतलक्षणे व्याख्यादिग्रहदशायां सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय तादृश-
ज्ञानं विशेषणविधयैव निवेशनीयम्, तादृशज्ञानदशायामतिप्रसङ्गश्चा-
स्त्येव तत्र तादृशज्ञानविरुद्धदशायां चागत्या साधारणस्यापि सव्यभि-
चारत्वं नोपगन्तव्यमित्यत उपवर्णितेति । यथाव्याख्यातेत्यर्थकम्, अ-
नुमित्यविरोधिज्ञानविषयस्यापि हेत्वाभासविभाजकत्वं क्षतिविरहात्
एतदज्ञानेपीत्यादिनोक्तविभाजकधर्मज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वकथन-
मकिञ्चित्करमित्याशङ्क्यामभिप्रायोपवर्णनेन निराकृते यद्रूपज्ञानमि-
ति । यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानमित्यर्थः । तदेव-तद्रूपावच्छिन्नमेव ।

एतेन निरुक्तपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवैतव्यस्यैव विभा-
जकतया साधारण्यादिरूपतादृशधर्मविषयकज्ञानस्य चानुमितिवि-
रोधितया तादृशनियमोपगमेपि तथाविधधर्मस्य न विभाजकत्वानु-
पपत्तिरिति परास्तम् । साधारणत्वादिनैव साधारण्यादिज्ञानस्य वि-
रोधितया तादृशपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन तस्य विभाज-
कतानुपपत्तेः, एव च एतदज्ञानस्योक्त मूलस्य निरुक्तविभाज-
कतावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानार्थात्पर्य ॥ साधारण्यादिप्रत्येकस्येत्यस्य
साधारण्यत्वादिरूपप्रत्येकधर्मावच्छिन्नस्येत्यवधयम् । अन्यथा-अता-
दृशरूपावच्छिन्नस्यापि 'विभाजकत्व' । 'अतिप्रसङ्ग-अनुमितिका-
रणीभूतज्ञानविराधिमवस्थादिना अन्यतरधमवस्थाविना वा सव्यभि-
चारविरुद्धादीनामैक्यप्रसङ्गः ॥ १० ॥

मूलप्रतियन्धादित्यस्य निरुक्तसामान्यधर्मज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वा-
दिति शेषः । तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रत्येकधर्मस्यैव विरोधित्वादित्य-
र्थः । तत्रेवायं हेतुरिति न सत्, 'दोषस्यावनेति' चकारासङ्गे । तस्यैव
दोषनया उद्भाविनुमुचितन्यात् न तु अनुगतधर्मस्येत्यर्थः । एव
च दोषविधया यादृशो धर्म उद्भाव्यते स एव विभाजक उक्तानुग-
तधर्मस्य च दोषविधयाऽनुज्ञावर्नायतया न तथात्वमिति हृदयम् ।

ननु तदज्ञानदशायामन्यज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धस्य । तज्ज्ञानी-
यानुमित्यविरोधितायीज्ज-मणिरुताभिहित न घटते तथासति स
प्रतिपक्षादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया याथादिज्ञानस्यातथात्वाप-
त्तेः, अतः स्वयं तद्वीजमाह-घस्तुतस्त्विति । उपस्थापकश्चास्तीति ।
कोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादीत्यर्थः । आदिपदात्स्वयं निश्चित-
तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकरूपपरत्वपरिग्रहः । विरोधिविषयकत्वा-
भावात्-माहानिरूपेणप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतयाप्यथायथ
च्छिन्नाविषयकत्वात् ॥

इदं त्वपघेयम् । मूले प्रतिबन्धादित्यनन्तरं मानाभावेन निरुक्त-
धर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः, एव च प्रत्येकज्ञानस्यानुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वं नानुगतधर्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतासपादकतया
मूलऽभिहितं किन्तु तथात्वेन प्रमाणाभावात् कथिते अनन्तर-ननु प्रत्ये-
कमानाधर्मज्ञानस्यानुमिताविराधित्वकल्पनापेक्षया विरोधविषय-
कत्वस्यापि अनुगतधर्मज्ञानस्यैकस्य तथात्वं विशेषदर्शनां साधार-

ण्यादिहेतुकानुमितिवारणाय कल्पितमुचितमित्याशङ्कावतारात्तत्परि-
जिहीर्षया प्रत्येकज्ञानस्यावश्यकत्वात्प्रतिबन्धकताकत्वं दोषत्वा-
दित्यन्तेनाभिहितमिति ॥ एवं-तादृशयुक्ते उत्तरत्रापि-नर्बध्यमाणा-
नुगतधर्मान्तरेपि, अनुमितिविरोधिज्ञानाविषयत्वं बोध्यमिति शेषः ।

(चि०) एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधि-
सम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमु-
भयव्यावृत्तित्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि, त-
त्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभि-
चार एव उपार्थश्च, न सङ्कर इति वक्ष्यते, इति निरस्तम् ।
एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि बावश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोष-
त्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

(दी०) पक्षवृत्तित्वे सतीति । विरोधित्वं-विरोधिज्ञानवि-
षयत्वम् । अव्यावृत्तिपदमन्तायोगव्यवच्छेदार्थकम्, तेन
संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां
नाप्रसङ्गः । साध्यवद्वाचिस्तु नासाधारण इति हृदयम् । अगस्त्य-
धूम्रमादिवारणाय सत्यन्तम् । पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्मी निशि-
ष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः । तथाच पक्षतावच्छेदक-
रूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरू-
पेण हेतोर्वा यज्ज्ञानं तदविरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसा-
धनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिवाचप्रतिरोधानां निरासोऽसिद्धिसङ्की-
र्णसंग्रहः । विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव । तदन्यत्वेन वा विरो-
धि विशेषणीयम् । वक्ष्यते च सिद्धान्ते विरुद्धान्येति हेतुसाध्यसा-
मानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकम् । सम्बन्धपदबलेन प्रकृतहेतुसम्ब-
न्धितया विरोधित्वे, तात्पर्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेपि
घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति ।

वस्तुतस्त्वनुमितिपद उत्कारणज्ञानपरम् । आश्रयानिच्छादिवा-
रणाप सत्यन्तं तादृशपक्षकृतादृशहेतुप्रहाविरोधपर्यन्तम् । अनया
च वाचोभङ्गो व्याप्तिप्रहाविरोत्रमेताभिधित्सितम्, तेन बहिमान्
यद्विमान् हृदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवदट्टचित्वादेर्नासंग्रहः ।
विवेचयिष्यते चेदमुपपरिष्ठात् । सपक्षेति सम्पातायातम्, अत
एवानुपद, विरुद्धोऽपीयादिकम् । व्यर्थेति । विशेषण-पक्षट्टचित्त्वम् ।

(भा०) विरोधिपदस्य प्रतियोग्यकृतार्थकत्वे असङ्गतिः साधारण्या-
देरतथात्वादतो व्याचष्टे विरोधित्वमिति । विरोधिशानेति, -प्रतिप
पक्षकीभूतज्ञानेत्यर्थकम् । अनुमितिर्विरोधिसम्बन्धनिवेशेनेवोपपत्तौ
व्यावृत्तिपक्षमनर्थकमित्याशङ्क्य निराचिकीर्णस्तस्य व्यभिचारिणि
साध्यभावावच्छित्तिवाभावादशायामव्याप्तिपरकतया, साध्यकतासं-
पादनाय तद्व्याचष्टे अव्यावृत्तीति । अत्यन्तायोग —प्रतियोगिवैयर्थ्य-
करण्यावच्छिन्नोऽभावः । नाप्रसङ्ग इति । रासभादो महानसादिवृत्ति-
तादशाया वच्छाभावावच्छित्तिवासत्वेपि प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यावच्छिन्न
तदभावास्य तत्रासत्वेन तद्व्यवच्छेदस्य तदानीमपि सत्त्वाविति भावः ॥

। न-व्यावृत्तिपदस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वे शब्दोऽनित्यः
शब्दत्वादित्यादावसाधारण्योच्चीर्णतादशायामतिप्रसङ्ग इत्यत आह
साध्यवद्वृत्तिरिति । नासाधारण इति । निश्चयागर्भितस्य साध्यतव-
भाववद्व्यावृत्तस्यैवासाधारण्यपदार्थत्वादिति शेषः । तथाच तत्रोक्त-
स्थले कदाचिदपि असाधारण्यस्यासत्त्वाच्चातिप्रसङ्ग इति भावः ।
बाधादिवारणाय विवक्षणीयस्य पक्षे साध्यप्रहाविरोधित्वस्य सामा-
य्यपद व्याचष्टे पक्ष इति । सन्दिग्धसाध्य -सन्दिग्धसाध्यविशेषः ।
धर्मी-पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नः । विशिष्टहेतो-हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्ने । तद्वृत्तित्वेति, -तादृशसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकार्यकित्वावच्छिन्न-
त्वेत्यर्थकम् । वैशिष्ट्यं च वैयर्थ्यमिति, तेन बाधादिप्रसङ्गस्यल साध्य-
विशिष्टपक्षाप्रसिद्धत्वेपि न क्षतिः । बाधादिज्ञानस्य साध्यविशिष्टप-
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकज्ञानाविरोधित्वात् बाधादिकमादाय ह
दो बहिमा-धूमादिरयादावित्युपपत्तिरिति भावः । अत्र च साध्यवद-
वृत्तिरूपसाधारण्यस्यासङ्ग-तज्ज्ञानादशाया हेतो साध्यविशिष्ट

इत्यादौ धूमादिसाधने यद्व्याधिषेतुः । तत्सद्ब्रह्म-तत्र यथाश्रुतपः
क्षष्टित्वंयपि यथोक्तज्ञानाप्रतियन्धकत्वाविधिदिष्टानुमितिविरोधिसा-
ध्याभावपटुत्तिवाद्यादाय लक्षणगमनसम्भवादिति भावः ।

ननु विरोधोपि यथोक्तज्ञानाविरोधी अनुमितिविरोधी चेत्यति-
प्रसङ्गः । न च विरुद्धो हेतुः साध्यवद्यावृत्ततया असाधारण एवेति
न तत्र सव्यभिचारलक्षणातिन्यासिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यथोक्तः
ज्ञानाविरोधित्वविशिष्टानुमितिविरोधित्वस्य विरोधिसाधारण्यं तस्य
सव्यभिचारपरप्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवात्तदवच्छिन्नवत्तः सव्यभिचार-
पदार्थत्वे तत्पदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः व्यभिचारलक्षणातिन्यासैव
शक्यपरिहारत्वात्त आह विरोधोपीति । फलतः-तदभावव्याप्यवत्ता-
ज्ञानविधया अनुमितिप्रतियन्धकफलप्रयोजकज्ञानविषयत्वेन, प्रति-
रोधः-प्रतिरोधतुल्य एव । तथाच पक्षे साध्यवद्याज्ञानप्रतियन्धक-
त्वात् तत्रातिप्रसङ्ग इति शयः । पक्षवृत्तित्वे सति, साध्यव्यापकी-
भूताभापप्रतियोगित्वे विरोधः, तादृशाभावप्रतियोगित्वे च साध्या-
भावस्य व्यतिरेकव्याप्तिरिति तज्ज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया
पक्षे साध्यवद्याज्ञान विरुद्धीति हृदयम् ।

साध्यासामानाधिकरण्यस्यैव विन्तामणिकारमते, विरोधतया
तस्य पक्षे साध्यवद्याज्ञानाविरोधतयाऽतिव्याप्तिर्विरोधेति, अतस्त-
न्मताभिप्रायेण तद्वारणाय प्रकारान्तरमनुसरति तदन्यत्वेन, वेति ।
विरोधान्यत्वेन वेत्यर्थः । विरोधि-अनुमितिविरोधिः ।

अथैतन्मते किमसाधारण्यम् ? न तावत्पक्षवृत्तित्वे सति साध्य-
व्यापकीभूताभापप्रतियोगित्वम्-तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवद्याज्ञानं प्रति
साध्याभापव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्ताधिविरहात् ।
नापि निश्चितसाध्यवद्यावृत्तत्वं-तज्ज्ञानस्यानुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने
या प्रतियन्धकत्वाविरोधेण-हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्येतल्लक्षणस्य
च तत्साधारण्यविरहात्, अनुमितिकारणीभूतसाध्यसामानाधिकर-
ण्यज्ञानं प्रति, साध्यवद्याक्तिविशेषावृत्तित्वज्ञानस्याप्रतियन्धकत्वात्,
कथंचिदप्रतियन्धकत्वे, साध्यासामानाधिकरण्यप्रहाविरोधित्वरूप-
विरोधान्यत्वरूपस्य तत्रासत्वेन प्रकृतलक्षणस्य तत्साधारण्यासम्भ-
वात् । नापि पक्षवृत्तित्वाविरोपित् साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वं तज्ज्ञानस्यापि अनुमितौ तल्लक्षणज्ञाने चाऽविरोधित्वात् । यदि

कालीनतद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन त-
स्योपादानासम्भवात् । एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तिः । यथाविद-
क्षिते तु तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताद्युन्यगक्षयमिक
हेतुमत्तातिशयकार्त्तानुमानावृत्तित्वेन तत्राव्याप्तिवारकतया तत्ता-
यंरुत्वात् सामान्यलक्षणस्यापि सङ्गमाच्च । 'अथ वदन्ती'त्यादिनि-
रूपकत्वे च, पक्षवृत्ति-यासाहितोक्त्यस्य स्वाविषयकनिश्चयाद्यव-
हितोत्तरानुमितिसामान्ये उभयाभावसत्त्वात् सामान्यलक्षणाकांक्ष-
त्वं विशेषलक्षणाकान्तित्वं च निर्वहति इती 'साध्यव्यापकभूताभाव-
प्रतिपादित्यक्षानानन्तरं हेतुयान् साध्यवानित्यनोद्घातज्ञानस्य कदा-
प्यनुदयात् । 'एतादृशविशेषणप्रक्षप' मूलकतः सम्प्रतिमाह यद-
स्यसीति ॥

ननु हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यात्पन्तोभायनद्वन्द्वेसाध्य-
निष्ठहेतुसामानाधिकरण्यात्साध्यासामानाधिकरण्यविशिष्टसा-
धनादिरूपविधेयाधरोपानामेकस्य । अद्विवेशऽप्यत्रातिव्याप्तिदुर्वा-
दैव । एष साध्यासामानाधिकरण्याविशिष्टसाधनादिरूपविरोधमे-
वानवर्त्तते साध्याभाववृत्तित्वविशिष्टसाधनादिरूपस्य विरुद्धस्यलो-
प्यभिचारस्यासंग्रह-भा-ववदनुत्तित्वविशिष्टाश्वत्यादिनो गौता-
भाववृत्तित्वाविशिष्टाश्वत्यादेरनातोरेकत्वादित्यत आह हेत्वात् । हे-
तुनायच्छब्दकाश-च्छब्दधर्मिकसाध्यतायच्छब्दकावाच्छब्दसामानाधिक-
रण्यप्रकाशकप्रानावर्गोप्यर्थकमित्यर्थः । तेन विरोधग्रहदशायामपि
रूपान्तरेण साध्ये हेतुविषयकसामानाधिकरण्यग्रहोत्पत्तावृत्ति न स-
ति । न वा अष्टांशहेतुकस्थले तदुभयसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या
सत्स्थलायासाधारण्यासङ्ग- । सामानाधिकरण्येपि साध्यतायच्छ-
ब्दकायच्छिन्नीयत्वं बद्धानिकमेष न तु वास्तवम्, मन नावृत्तिसाध्यक-
साधारण्यासंग्रह । आवरुद्धहेतुकस्थलीयव्यभिचारलक्षणं च यत-
द्विशेषणमनुपादयमे, तेन तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहावरो-
ध्यमासङ्गाथाप न सति ॥

वस्तुतस्तु नादशसामानाधिकरण्यग्रहत्वमनवृत्तित्वस्यैवानुमि-
तिविराधि-ग्रहकानुमितिविप्रतिपद्यतायां निवशनीयतया धूमवा-
न्यदित्यादौ सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽप्रसिद्धायपि न क्षति ।
केचिन्नु सत्यन्तस्य पाशद्वयौ विशिष्टपक्षवृत्तित्वमर्हाविराधि-

त्वमेवार्थः वर्णयन्तो याधादिवारणाय, पन्थानमन्त्यमेवाश्रयन्ते तन्मतं
माक्षिपति सम्बन्धपदेति । प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे, इति ।
प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्द्रूपावच्छिन्नप्रकार-
ताशालिनिश्चयत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं, तद्रूपावच्छिन्न-
त्वे, इत्यर्थः ॥ यत्किञ्चिद्द्रूपावच्छिन्नहेतुविशेष्यतानिवेशे, द्रव्य- बहिम-
द्वधूमादित्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धावुद्देश्यायां द्रव्य-
स्याद्यवच्छिन्नधूमादिविशेष्यतानिरूपितसाध्याभावाद्विप्रकारताशा-
लिनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । 'साध्याभावादि-
वारणासम्भव, इत्यतः ॥ प्रकृतेति, प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
र्थकम् ॥

अथैव हेत्वघटितसाध्याभावबहुचित्वादिक्मेव व्यभिचारः स्या-
त् । न चेष्टापत्तिः, तस्य सामान्यलक्षणानाकान्तत्वात् । हेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नहेतुनिष्ठत्वस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेन । तादृशातिप्रसङ्ग-
वारणेपि, साध्याभावबहुचित्वादिविशेषसाधनादेः । साध्याभावनिष्ठ-
साधनसामानाधिकरण्यादेऽसद्बुद्धः । न च हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नघटितत्वे सति विरोधित्वमेव प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वम्,
तच्च । विशेष्यविशेषणभावभेदभिन्नसकलस्यभिचारसाधारणमेवेति
याच्यम् । तथा सति ह्यदो बहिमानभावादित्यादौ, बन्धभाववत्तु-
द्वादिरूपबाधादौ गगनवान् भभावादित्यादौ अवृत्तित्ववत् गगनादि-
रूपस्याप्यस्यासिद्धौ चातिव्याप्त्यापत्तेः ।

मैधम् । व्यभिचारलक्षणस्य नैतादृशरीत्या परिष्कारः, अपि तु
व्यभिचारिलक्षणस्यैवेति न साध्याभावनिष्ठप्रकृतसाधनसामानाधि-
करण्याद्यसद्बुद्धे हेत्वघटितसाध्याभावबहुचित्वादेः समहे वा शक्तिः ।

अथवा । हेतुनिष्ठत्वविशेषिततादृशविरोधेव व्यभिचारप्रदार्थः,
अन्यविधोपदर्शितस्यभिचारस्तु तन्मते व्याप्यत्वासिद्धाचरान्तर्भूत-
तावता शतिविरहात् । प्रायश इत्यस्य प्रयोजन स्वयमेव प्रकाराणि-
प्यते । याधादीत्यादिना संप्रतिपक्षपरिग्रहः । तत्साध्यतद्देतुकानु-
मितिसामान्यं प्रति हेतुसम्बन्धितया विरोधित्वविवक्षणे तादृशया-
धादियाण्यसम्भवादसाध्यत्वमुपेक्ष्य प्रयत्नसाध्यत्वकथनम् । न चैवं
हेतुसम्बन्धितयस्य धर्म्यमिति याच्यम् । तदनुपादानं साध्य-
निष्ठावृत्तिरूपव्याप्यत्वासिद्धावतिप्रसङ्गापात्तात्, तस्य तत्साध्य-

कानुमितिमात्र एव विरोधित्वात् । न च तदुपादानेपि हेतुनिष्ठावृत्ति-
त्वातिशयोक्त्यो दुर्गार इति वाच्यम् । सत्यन्तदलेनैव तद्वारणात् । अतः
एव हेतुनिष्ठपक्षायुक्तिर्यदेस्तादृशानुमितिसामान्यविरोधित्वादेव वा-
रणे सत्यन्तपक्षेऽप्यमित्यपि परास्तम् । । काञ्चनमप्यभिहितम् । अहो-
रथादी साध्याप्रसिद्धादिवारणं तु विशिष्टसाध्यप्रहाविरोधित्वविशेषण-
प्रक्षेपणैव समपुतीयेति हृदयम् । तद्व्याघादिवारणम् ॥

अत्र च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमित्यविरो-
धितयाऽनुमितिपक्षस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यतद्व्याघ्रप्रकृतहेतुवैशि-
ष्ट्याद्व्याघ्रानुमितिपरत्युक्त्यस्य कम् । तत्र निष्प्रयोजनक साध्यवैशि-
ष्ट्याद्व्याघ्रित्वं निवेद्य तन्निवन्धनवाधाधित्वस्यातिशयकारकविशेषणा-
न्तरप्रक्षेपः । 'प्रक्षालनादीत्यादिन्यायंतायुक्त इत्यतोऽज्ञानं साध्य-
वैशिष्ट्यापगुहित्वं विरोधिनि व्याघ्रादिवारकविशेषणम् । च । पारत्यज-
ति वस्तुतस्तियति । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिनां म्वरूपासिद्धिसाधना-
प्रसिद्धिपरिग्रहः । यथाश्रुते 'आश्रयासिद्ध्यादिवारणासम्भवादसिद्ध-
सङ्कीर्णन्यभिचारासङ्गहाद्य सत्यन्तार्थे व्याचष्टे तादृशेति । प्रथमं ता-
दृशेति पक्षतावच्छेदकविशिष्टेयर्थकम् । उदीक्यम् तद्वैततावच्छेद-
कविशिष्टार्थकम् । ननु यन्निहितम् इवेत्यादित्वाद्यो हेतुनिष्ठसाध्यासा-
मानाधिकरण्यादिकृपासाधारण्यासङ्गहाः तज्ज्ञानस्य साध्यात्मकपक्ष-
साध्यच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्तामहविराधत्वादेत आह अन्येति । अनु-
मितिकारणीभूत व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानम् । तथाच पक्षधर्मता-
ज्ञानाविरोक्षित्यकथनेन परितोषाद्यातिप्रहविरोधित्वमेव लभ्यत इति
भावः । ननु । एतत्साध्यसाधनयोरप्रसिद्धावतिव्यापकमन्योन्यात्म-
न्ताभावगर्भव्याप्त्येरेकतरोपादानेऽन्यतरासङ्गहादकं साध्याध्यभिच-
रित्वविशिष्टसामानाधिकरण्याभावकृपव्याध्यव्यासिद्धावतिव्याप-
कत्वेऽत आह पक्षेऽपि च इति । विशिष्टसाध्यसाधनप्रहाविरोधित्वं
निवेद्य साध्याप्रसिद्धाधिकं वारयिष्यते । विशिष्टसाधनप्रहविरो-
धी व्यभिचारोऽसिद्धाविवान्तर्भावनीयः । समूहात्मकानामवि-
धव्याप्तिज्ञानमावायात्यन्तान्योन्याभावगर्भा विविधा व्यभिचाराः स-
ङ्गहाप्यन्ते । व्याप्यभावे व्यभिचार एवान्तर्भावयिष्यते । तस्य यदि-
भावनीयत्वे विशकलितयोरेवाव्यभिचारसामानाधिकरण्योक्तानु-
पादेयमिति । कस्यचिदपि दापस्यावकाश इति भावः ।

ननु सपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्याद्यविरोधितया, सपक्षविपक्ष-
वृत्तित्वस्यानुमितिविरोधित्वाकिर्न सङ्गच्छत । न च विपक्षवृत्तित्व-
ज्ञानस्यानुमितिप्रतियन्धकतया तद्वर्धितविशिष्टस्यानुमितिविरो-
धित्वमक्षतमेति वाच्यम् । तथासत्यपि विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यापि त-
थात्वात्तमादायैव लक्षणममनसम्भवे विशिष्टमादाय लक्षणसङ्गमनस्या-
नुचितत्वात् विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यातथात्वं तदादाय विरुद्धेऽतिव्या-
सत्प्रसक्ते विरुद्धेत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिश्चेत्यत्र आह सपक्षेतीति । तथाच
विपक्षवृत्तित्वमात्रं विधक्षितमिति भावः । अतएव—सपक्षवृत्तित्व-
स्याविवाक्षितत्वादेव । मूले एतदज्ञानपीति दृष्टान्तविधयोक्तम् । तथा-
सति—एतादृशानुगतधर्माज्ञानदशायामिध तज्ज्ञानदशायामपि, अक-
श्यकव्यप्रतियन्धकताकप्रत्येकज्ञानस्येव दोषत्वात्—अनुमित्यनुत्पाद-
प्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथा, चानुगतधर्मज्ञानदशायां प्रत्येकज्ञानस्या-
सत्त्वेऽनुमितिरिष्टैव तत्सत्त्वे तत् एवानुमित्यनुत्पाद इति तज्ज्ञानस्य
प्रतियन्धकताया अप्रामाणिकत्वाच्च तस्य विभाजकत्वमिति भावः ।

व्यर्थं विशेषणत्वादिति मूले विशेषणपदस्यानुमितिविरोधित्व-
रूपविशेषणपरत्वम् न सम्भवति तदनुपादाने सद्धेतौ व्यभिचाराद-
तो व्याचष्टे विशेषणमिति । स्वरूपासिद्धादिहेतोरप्यसाधकतया त-
त्र व्यभिचाराप्रसक्तैस्तद्वारकं विशेषणं व्यर्थमेवेति भावे ॥

(चि०) अतएव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभा-
वाव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्याव्यन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं, मान-
साध्याभावव्यन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं चेत् परास्तम् । व्यर्थ-
विशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वभासत्वाज्ञानाद्य ।

गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिवाचविरुद्धस-
ङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् ॥

(दी०) साध्याव्याप्यत्व इति । हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमा-
नत्वं वक्ष्येति च टुचिमन्त्रम्, एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्वग्रह-
विरोधितुचिमन्त्रग्रहाविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । साध्यतदभाववदुचि-
त्वं साधारण्यम् निश्चितसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वमसाधारण्यम् तच्च

विरहस्य शब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामपि । तत्र सत्त्वात् प्रकृतं
हेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्याप्रसिद्धाऽव्याप्तिः । न. च । तत्कालीन-
साध्यादितिश्चयविषयीभूतधर्मिण्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यघटकतत्का-
लादिविरहात् । तदानीं । तद्व्यतितासाधारण्यविरहोऽक्षत एवेति वा-
क्यम् । प्रतियोगिकोऽपि विष्टविशेषणासत्त्वस्याभावीयविशिष्टाभावा-
प्रयोजकत्वात् । अन्यथा । दण्डाद्यसत्त्वे दण्डविशिष्टपुरुषाभावादेरिव
दण्डविशिष्टपुरुषाभावाद्यभावस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात् । तद्वि. च. प्रकृतं
हेतुमद्विशेष्यकसाध्यतद्वभावादन्यतरनिश्चयक्षणः । एवासाधारण्याभाव-
कालेत्यनेन विवक्षितमित्युच्यते; तदा शब्दोऽनित्यः । शब्दत्वादित्या-
दौ यदा कचिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति, तदा
सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः । तादृशक्षणस्य । प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यादि-
निश्चयस्याप्यमाधिकरणत्वेन तदा तादृशनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्या-
दिव्याप्त्यभावस्य हेतौ सत्त्वात् । तदा । चासाधारण्यघटकसाध्यादि-
निश्चयासत्त्वेनासाधारण्यस्य साधारण्यस्य च । विरहोपपत्तेरयोगा-
त् । प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तद्व्यक्षणस्य विवक्षणे तु
यादृशसाध्यकस्थले यादृशसाधारण्यस्य हेतौ कदापि नासाधार-
ण्यं । तत्रान्यतिष्ठः । प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यासाधारण्यस्याप्रसिद्धेः ।

मैवम् । तत्तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य । तत्तत्कालीनसाध्यादि-
निश्चयविषयगुण्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य । प्रकृतहेतुनिष्ठाभावावच्छे-
दककाल एवासाधारण्याभावकालः । हेतुमतिः साध्यादितिश्चयदशा-
यां । कालीन्तरावच्छिन्नस्य । कालान्तरघटितासाधारण्यस्याभावकालो
हेतौ सुलभः एव । यादृशसाधारण्यहेतोः । कदापि नासाधारण्यं, तत्रा-
प्यन्ततो गगनादितिष्ठप्रकृतसाध्यकसाधारण्यस्याभावकालः । प्रसि-
द्धः एवेति न दोषः ।

अथवा प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतद्वभावादन्यतरनिश्चयानधिक-
रणत्वकिञ्चिद्विशेष्यकसाध्यतद्वभावादन्यतरनिश्चयवस्योभयाभाववान् । क्षण-
एवासाधारण्याभावकालेत्यनेन विवक्षितः । शब्दोऽनित्यः शब्द-
सावित्यादौ यदा कचिदपि साध्यस्य तद्वभावस्य वा न निश्चयो त-
त्क्षणे प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतद्वभावादन्यतरनिश्चयानधिकरण-
त्वसत्त्वेऽपि साध्यतद्वभावादन्यतरनिश्चयवत्त्वाभावेनोभयाभावोऽक्षत एवेति
तदा नु सन्धीभूतास्ति सङ्गः ।

प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्यक्षण एव विधक्षणी-
यः यत्साध्यकस्थले यस्य साधारणहेतोः कदापि नासाधारण्यं
तत्साध्यके तत्स्थलीयलक्षणेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वं नो-
पादेयमेव साध्यसाधनभेदेन लक्षणभेदादित्यपि कश्चित् ।

विशेषणाभावात्-असाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्या-
सिद्धयस्य विशेषणं तदभावात् । सग्रहः—तादृशविशेषणविशिष्ट-
व्याप्तिद्वयस्याभाववत्त्वम् । एतन्मते च पूर्वलक्षणे साध्याभाववदवृत्ति-
त्वघटितायां उत्तरत्र च तद्वदन्यावृत्तित्वघटिताया व्याप्तेरनुप्रवेशात्
लक्षणयोरभेदः । स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावश्च निवे-
द्यायितुमशक्यः तादृशव्याप्तः स्वत्वघटिततया हेतुभेदेन भेदात् सा-
धारणहेतुकस्थले तदप्रसिद्धाऽसंभवात् । शिरोमणिव्याख्यायां च
तादृशव्याप्तेरप्रसिद्धत्वेऽपि तद्वद्वक्तृपदार्थानां परस्परपक्षलेपावगाहि-
क्षानविरोधितया एव निवेशेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधिक-
रण्यमिह व्याप्यत्वमित्युक्तत्वात् । एवमेतन्मते दुष्टलक्षणपर एवायं
ग्रन्थो न तु दोषलक्षणपरोऽपि तादृशव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य व्यभिचार-
पदार्थाभावादित्यवधेयम् ।

तच्चिन्त्यमिति । चिन्तावीजं चासाधारण्यशरीरे तत्पुरुषीयनि-
श्चयनिवेशस्यावश्यकतया सामान्यलक्षणस्य तत्पुरुषविशेषनियन्त्रि-
त्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथासति साधारणहेतावप्यसाधारणहेता-
विद्यामुक्तं प्रत्ययं व्यभिचारीति व्यवहारप्रसङ्गात् । एवं सव्यभि-
चारपदस्य पारिभाषिकत्वमपि ।

इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसंभवे असाधकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया
व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्यानमनुचतमित्याशयेन इतरभे-
दानुमानवैयर्थ्यपरतयैव मूल व्याचष्टे व्यर्थेतीति । विरोधादेरित्या-
दिना अवृत्तित्वपरिग्रहः । साध्याभावेत्यादीति । साध्याभावव्याप्ति-
ग्रहविरोधित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्वं चेत्यर्थः । तस्य-विरोधादेः ।
पार्थक्ये-व्याभिचारपदार्थवहिर्भूतत्वे । प्रमाणाभावादिति । तथा च
विरोधादावपि व्यभिचारपदार्थरूपपक्षे इतरभेदसत्त्वेन तद्व्यावर्तक-
विशेषणानवच्छिन्नस्यैवेतरभेदानुमापकत्वसंभवादिति भावः । हेत्वा-
भासपदस्यान्यथा व्याख्यानाद्दुष्टहेतुत्वरूपहेत्वाभासत्वस्य लक्षणा-
घटकत्वात् प्रथममित्यादिदूषणस्यासङ्गतिः । एवं गगनमनित्यं श-

धृत्त्ययत्नादित्यादौ हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि साध्याभावव्याप्ति-
ग्रहविरोधिदर्शितधर्मवत्त्वं तत्राक्षतमेवेति तत्राव्याप्तिदानमन्यसङ्गत-
मित्यतो यथाश्रुतार्थे तादृशोपपत्त्यं सङ्गमयति प्रथममिति ॥

(चि०) नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्या-
वृत्तान्तरत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्या-
प्तेश्च । किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेय-
त्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्येऽव्याप्तिः-पक्षातिरिक्तसा-
ध्यवतोऽप्रसिद्धः । साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्र-
सिद्धिः-वृत्तिमतो धर्मस्य साध्यवद्विपक्षान्तरवृत्ति-
त्यनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्य-
त्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिविश्र-
त्वम्, अनुपसंहार्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तिश्च तस्य
पक्षे साध्यवति वृत्तेः । नापि पक्षवृत्तिरिव विरुद्धान्यत्वे
च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वम् । व्यर्थविशे-
षणत्वात् । एतेनानुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तम् ।
प्रत्येकमेव दूषणत्वात् उद्भावेन वादिनिवृत्तेश्च ॥

(दी०) नापीत्यादि । सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तार्थं सर्व-
तद्यावृत्तत्वम् । व्यर्थेति । सपक्षवृत्तिरिव विपक्षव्यावृत्तत्वर्योदूपकता-
यापनुपयोगादिति भावः । पक्षातिरिक्तेत्यादि । व्याप्याविरुद्धयोरे-
साधारणयोः सङ्ग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे । पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्य-
कत्वम् । धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षातिरि-
क्ते वर्तते यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च त-
द्विन्नत्वमित्यर्थे इति ध्येयम् । पक्षवृत्तीत्यादि । विरोधः साध्या-
सामानाधिकरण्यम् । पक्षवृत्तित्वसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधी यो-
ऽनुमितेरोपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसत्त्वादे-

रभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य
अमाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहान्न तस्य
तज्ज्ञानविरोधित्वम् ।

पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते यस्तादृशोऽभावस्तद्वत्त्वमर्थ
इति केचित् ॥

(गा०) एकमात्रसपक्षविपक्षस्थले सर्वसपक्षाद्यप्रसिद्धिरित्या-
शंका व्याचष्टे सपक्षेति । सपक्षवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृ-
त्तित्वत्वावच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः । सर्वतद्यावृत्तत्वं सर्वसपक्षविपक्षव्यावृ-
त्तावपदार्थः । तावदेव यत्किञ्चित्सपक्षविपक्षव्यावृत्तयोर्व्याप्यविरुद्ध-
योर्नातिव्याप्यवकाश इति भावः । सपक्षगतत्वविपक्षव्यावृत्तत्वयो-
र्विशेषणयोर्विरुद्धातिव्याप्तिवारकतया साध्यं संप्रत्यक्षं संभवत्येवेत्याशङ्क्य
दूषकतानुपयोगित्वरूपवैयर्थ्यपरतां व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलस्याह
सपक्षेति । व्याप्यविरुद्धयोरिति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ
व्याप्यस्य हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्त-
साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेव । एवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र
विरुद्धस्य हेतोः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरि-
क्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेवेति द्वयोः संप्रद्वयेति भावः ।
पक्षातिरिक्तस्य पक्षपदस्य तद्वर्तिमात्रपरत्वे पक्षे साध्यतदभावा-
न्यतरनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः,
सिद्धभावरूपपक्षनाविशिष्टपरत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टा-
तिरिक्तसंशयोपगमात् अतिरिक्तान्तस्य पक्षतादून्यपरत्वोपगमात्
अतिप्रसङ्गवारणसंभवेऽपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ नातिव्याप्ति-
यदशायामतिप्रसङ्गो दुर्यार एव, सिद्धिवाधान्यतराभावरूपपक्षतावि-
वक्षणे च गौरवमतः संशयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे पक्षत्वमिति ।
सन्दिग्धसाध्यकत्वं विषयतासम्बन्धेन साध्यसन्देहावेशिष्टत्वम् । का-
लान्तरीणसंशयविषयेऽपि संशयरूपविशेषणासत्त्वदशायां तद्विशिष्ट-
भेद उपगम्यते । अतिरिक्तान्त या पक्षतादून्यपरमतः साध्यादिनिश्चय-
दशायां नातिप्रसङ्गः । यदा पक्षे साध्यतदभावयोर्न निश्चयो नापि
संशयस्तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्नासाधारणता किन्तु यथा-
यथं सज्जेतुं विरुद्धत्वं चेति नाव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ।

पक्षातिरिक्तवृत्तिर्यत्साध्यतदमावकमात्रवृत्तिस्तदन्वत्त्वार्यक-
त्वे यद्विमान्धूमाद्विद्यादौ नातिव्याप्तिसंभवः भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कघटकदलद्वयस्यैव तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदासत्त्वादृतः पक्षातिरिक्त-
त्वस्य साध्यादिमद्विशेषणत्वाभिप्रायकतया भूलं सङ्गमयाति धूमेत्या-
दीति । यथाश्रुते-पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्व-
मित्यर्थे, सप्तमीसमासादित्यर्थे न तु दूषणमिति योजना । सप्तमी-
समासलभ्ये तादृशार्थे न दूषणमित्यर्थः ।

द्वयो धूमवान् बहुरित्यादिसाधारणे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्य-
साधारणे च यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्तिरतोऽव्याचष्टे पक्षवृत्तित्यादी-
ति । पक्षवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च यो प्रदत्तदवि-
रोधात्यर्थः । अनुमित्यौपयिकस्येति समासेन लिखनं जनकज्ञानवि-
षयेत्यस्य समुदायशब्दान्तायामेव संभवतीत्यतो व्यासेन लिख-
नम् । सपक्षसत्त्वादेर्नानुमितिजनकत्वमपि तु तज्ज्ञानस्यैवेत्यौपयि-
कपदस्य जनकसार्थत्वं न संभवतीति तद्याचष्टे जनकज्ञानविषयस्ये-
ति । नन्वप्रासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वघटिततया सा-
ध्यवृत्तिव्यतिरेकविरोधित्वादित्यत आह सपक्षविषयव्यावृत्तत्वस्य चे-
ति । असत्त्वर्थे-सपक्षत्वं-निश्चितसाध्यवत्त्वम् । पक्षे-पक्षान्तर्भावश्च । त-
स्य-असाधारण्यस्य । तज्ज्ञानविरोधित्वं-साध्यसामानाधिकरण्यपक्षा-
न्विरोधित्वम् । साध्यवृत्तित्वसामान्याभावज्ञानमेव साध्यसामा-
नाधिकरण्यसामान्यज्ञानविरोधि न तु तद्विशेषाभावात्मकसपक्ष-
व्यावृत्तत्वज्ञानमपीति भावः ।

अपान्न विदुर्देहेतया यद्यलक्ष्याः तदा सपक्षवृत्तित्वाद्यभावादिक-
मादाय सर्वेषु तेष्वतिव्याप्तिः, तेषां लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्य-
प्रज्ञाविरोधित्वोपादानमनर्थकमेवेति चेन्न ।

दुष्टहेतुलक्षणे विद्यया लक्ष्या एव, उक्ताविरोधोपादानं च दो-
षलक्षणे विरोधातिव्याप्तिवारणायैव । सपक्षविषयव्यावृत्तत्वस्या-
साधारण्यस्येत्यत्र विषयपद संपातायातमेत्यवधेयम् ।

अथ च यद्विशिष्टविषयकत्वेनानुमितिजनकता तद्रूपावच्छि-
न्नाभावोऽवश्यं विषयणीयः, अन्यथा सपक्षसत्त्वादेर्द्वितीयाद्यवच्छि-
न्नाभावमादायातिप्रसङ्गापातात् । एव च निश्चितसाध्यवृत्तित्वाव-
च्छिन्नाभावोऽसम्भवः । निश्चयांशज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया तद्व्यतिरिक्ता-

दृशधर्मविशिष्टविषयतावत्त्वेनानुमितिजनकत्वाभावात् । येन केनापि रूपेण यद्रूपाश्रयानिरूपितविषयतावत्त्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे च द्वित्वावच्छिन्नाभाववारणमशक्यमेवेति दूषणमशक्यसमाधानमित्यवधेयम् ।

उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संग्रहाय मिथ्या अन्यथैवैतल्लक्षणं व्याचक्षुः । तदुपन्यस्यति पक्षवृत्ताविति । पक्षावृत्तित्वं न पक्षवृत्तौ विरोधश्च न विरुद्धभिन्ने वर्तते इति न पर्वतो घट्टिमान्महानसत्वात् इदो घट्टिमान् इदत्वाद्वा इत्याद्योः स्वरूपासिद्धविरुद्धयोरतिव्याप्तिः । सपक्षविपक्षवृत्तित्वं तद्व्यावृत्तत्वं च पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्तते इति तदादाय उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संग्रहः । एतत्कल्पेऽपि पूर्वघट्टिर्द्वलस्या एव विरोधस्य व्यभिचारतावारणायैव विरुद्धान्यवृत्तित्वोपादानमित्यवधेयम् ।

अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वविश्लेषणमावश्यकम् । अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षावृत्तेरपि येन केनापि सम्बन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपासिद्धेरपि पक्षवृत्तितया तद्वारणासंभवात् । एवं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वं यत्राप्रसिद्धं तादृशव्यभिचारिण्यव्याप्तिः । एवं गगने साध्यनिश्चयदशायां घटः शब्दवान् घटत्वादित्यादावसाधारणेऽव्याप्तिः । सपक्षव्यावृत्तत्वस्य विरुद्ध एव धर्तमानत्वादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥

इति गादाधर्या सव्यभिचारलक्षणपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

—५५५५५—

(चि०) उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् । तच्च साधारणत्वादि ।

(दी०) पूर्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या यथामतं नाव्याप्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यशतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासताच्छेदकत्वं न घटते, न घटतां किन्तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्याशयेनाह उच्यते इति । मन्देहं प्रत्येव साधारणादिविशिष्टधर्मवद्भिर्ज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्मज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभये-

ति । साध्यसन्देहजनकेति प्रकृतम् ॥

(गा०) ननु पूर्वपक्षप्रन्योक्तलक्षणावलम्बनेन सिद्धान्त प्रणयनमसङ्गतं तत्तदोपाणां जागरूकत्वादित्याशङ्का निराकरोति पूर्वोक्तेति । यथामतमिति । यत्तन्मतमालम्ब्य यद्यल्लक्षणमभिहितं तत्तन्मते तत्र नाव्याप्तिसम्भावनेत्यर्थः । तत्र साधारण्यस्यासाधारण्यस्य च संशयकतामते प्रथमलक्षण व्याप्तिग्रहादिविरोधिताम ते च तादृशविरोधिताघटितलक्षणम् । तेन विरोधित्वघटितलक्षणलक्ष्ये विरुद्धे संशयप्रयोजकस्य सपक्षवृत्तिव्यघटितसाधारण्यस्य विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य च विरुद्धे प्रथमलक्षणस्य नाव्याप्तिः प्रथमलक्षणावलक्ष्ये तत्र च विरोधिताघटितलक्षणस्य वा नातिव्याप्तिरिति भावः । तेषां-कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वादि-रूपानुगतधर्माच्छिद्धानां तादृशरूपधर्मात्मकलक्षणानाम्, हेत्वाभासतावच्छेदकत्वम्-अनुमितिप्रतियन्धकतायामवच्छेदकत्वम् (विभाग-माधेति । मात्रपदेन दुष्टव्यवहारव्यवच्छेदः, दुष्टव्यवहारनियामकोऽनुमितिप्रतियन्धकतावच्छेदकधर्म एव विभाजक इति नियमे मानाभावादिति भावः ।

नन्वत्र लक्षणे पक्षधर्मतापदानुपादानाश्रित्यत्वादिसाध्यकस्थले कोटिद्वयोपस्थापकसाधारण्यधर्मवत्तावानविषयीभूते श्रुतिकादौ अतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराश्रिकीर्तुमिष्टाय वर्णयति सन्देहमित्यादिना । एवकारेण फाट्युपस्थितौ तादृशरूपेण हेतुताव्यवच्छेदः । तादृशधर्मैति । साधारण्यादिविशिष्टधर्मैत्यर्थः । मात्रपदेन धर्मविषयकत्वस्य कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तथाच कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकधर्मवत्त्व नोक्तस्थले श्रुतिकादौ श्रुत्यादिविषयताया एव तथात्वादिति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

अथेतन्मते संशय प्रति साधारण्यधर्मवदभिज्ञानत्वेन हेतुताया आधिक्यादौ रचामिति चेन्न । भवन्मतेपि कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तेन रूपेण हेतुताया आधिक्यात् । सम्बन्धिहस्यादिविशेष्यकज्ञानादस्तिपकादिस्मृतेरिव तत्कोटिसहचरितधर्मविशेष्यकज्ञानादपि तत्कोटिस्मृतेर्निर्विवादतया साधारण्यधर्मविषयकज्ञानत्वेन कोट्युपस्थितिहे-

तुताया उभयवासिद्धत्वात्तस्माकोद्द्युपस्थितौ साधारणधर्मव-
द्धर्मिज्ञानत्वेन संशयं प्रति च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोद्द्युप-
स्थितित्वेन हेतुत्वमिति पूर्वपक्षलक्षणापेष्टमकमतापेक्षया संशयं प्रति
साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन साधारणधर्मज्ञानजन्यकोद्द्युपस्थिति-
त्वेन च हेतुतामतमेव संयुक्तिकम् ।

अथास्तु कोद्द्युपस्थितौ साधारणधर्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथापि
संशये धर्मिभाननियमाय तत्र साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुत्व-
मफलं कोद्द्युपस्थितेः संशयेहेतुतायां साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वनिवे-
शस्थाने साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यत्वनिवेशनादेव तन्नियमोपप-
त्तेः स्वतन्त्रकारणताकल्पनापेक्षया फलतकारणतायामवच्छेदकगौर-
वस्यैवोचितत्वात् । न च धर्मिज्ञानस्य संशये साक्षाद्हेतुताया अपि
फलतत्वात्तत्र साधारणधर्मप्रकारकत्वमात्रं निवेद्यत इति नास्माक-
मपि स्वतन्त्रकारणताकल्पनम्, मानसेपि च विप्रतिपत्तिबाध्याधीन-
संशये कोट्योरिव धर्मिणोपि पदजन्यैवापस्थितिः कारणमिति पदज-
न्यत्वेन धर्मिज्ञानस्य विप्रतिपत्तिबाध्याधीनसंशये पृथक् कारणताया
आवश्यकत्वात्तदन्यसंशयकारणतायां साधारणधर्मादिविषयकत्वान्त-
र्भावे बाधकभावादिति वाच्यम् । संशयं साधारणासाधारणधर्मवद्ध-
र्मिज्ञानत्वेन हेतुताद्वयस्य तादृशतादृशधर्मज्ञानजन्यकोद्द्युपस्थितित्वेन
हेतुताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तादृशतादृशधर्मविषयकत्वमनन्तर्भा-
व्य धर्मिज्ञानत्वेन हेतुतायास्तादृशतादृशधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यकोद्द्यु-
पस्थितित्वेन च हेतुताद्वयस्य च कल्पने स्फुटतरं लाघवात् ।

मैवम् । कोद्द्युपस्थितिकारणतायां तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवद्ध-
र्मिविशेषविषयकज्ञानजन्यत्वनिर्देशे धर्मिभेदेन गुरुधर्मावच्छिन्नकारण-
ताया आनन्त्यापत्तेस्तदपेक्षया धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य तत्तत्कोटिस-
हचरितधर्मज्ञानजन्यकोद्द्युपस्थितित्वेन धर्मिविशेषमनन्तर्भाव्य सा-
धारणधर्मवद्धर्मिविशेषज्ञानत्वेन लघुशरीरेण हेतुत्वस्य च कल्पयि-
तुं युक्तत्वात् । न चापस्थितिकारणतावच्छेदकशरीरे धर्मिणोऽनन्त-
र्भावेपि कार्यतावच्छेदकभूतसंशयत्वस्य धर्मिविषयताघटितत्वात् को-
द्द्युपस्थितं धर्मिभेदेन कारणताभेद आवश्यक इति वाच्यम् । संशय-
त्वशरीरे धर्मिविशेषविषयताया विशेष्यतात्वेन किञ्चिद्धर्मावच्छि-
न्नविशेष्यतात्वेनैव वा सामान्यतो निवेशनीयतया धर्मिभेदेन कार-

णताभेदानावश्यकत्वादिति दिक् ।

पूर्वलक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युपस्थितिविशेषणताया आवश्यकत्वादत्र तदुपस्थापकपदानुपादाननियन्धनं तदनिवेशमत्र निराकुरुते साध्यसन्देहेति । प्रकृतं-प्रकरणवशात्सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया प्राप्तम् । तथा च साध्यसन्देहजनिका या साध्योपस्थितिस्तज्जनकतावच्छेदिका सती तथाविधसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्वोक्तदिशा लक्षणार्थो निष्कर्षयितव्यः । यहिसाहचर्यवद्भ्यभाववद्वावृत्तत्वापच्छिन्नधूमादिविषयतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या तथाविधसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वेपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्ववदेव वारणीयः । समवायादिषट्कतसाधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादेर्वह्न्यादिसाध्यकसव्यभिचरतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवद्वृत्तित्वं साध्याभावनवद्वृत्तित्वं च तद्वास्तव्येन विषयतावच्छेदकधर्मो विवक्षणीयः असाधारण्यशरीरेपि अभावप्रतियोगितया साध्याविमद्वृत्तित्वनिवेशात् तदसंप्रहः ॥

(दी०) यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणी सन्देहजननी नियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताहानम्, अत एव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यम् । कोटिद्वयसहचरितत्वादेना ज्ञातस्य ऊर्ध्वत्वादेर्ऊर्ध्वत्वत्वादिना धर्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्यज्ञानमपेक्षत इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेन पृथीतस्य धर्मस्य धर्मिद्वृत्तिताज्ञानं तथा तद्वत्त्वमेव वाच्यम् । तथेति ॥

(गा०) साधारणधर्मवत्त्वमिदं ज्ञानसत्त्वे उद्बोधकान्तराधीनकोटिस्मरणानुभवमात्मककोट्युपस्थितेर्वा संशयोपगमे क्षतिविरहात् । विशेषणज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिवेदेतुतयैवोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितितये स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमतथङ्कमिति व्याख्यातकल्पे साध्यसन्देहजनकत्वरूपकोट्युपस्थितिचिन्तयणस्याव्यावर्तकतया चित्तक्षणजनकताभ्यासत्त्वेन नियेशनासमचातुकातिप्रसङ्गो दुर्वार

एवेत्यभिप्रेत्य तादृशनिष्कृष्टमते प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यथाकथंचिदिति । साधारणधर्मज्ञानजन्या तदजन्या चेत्यर्थः । विशेषणज्ञानादिमुद्रया क्लृप्तकारणतात एव निर्वाहो न तु स्वातन्त्र्येण तद्धेतुत्वमिति सूचयितुं स्मृत्यनुभवसाधारणीति । नन्वेवं साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानशून्यकाले कथं न संशय इत्यत आह नियामकमिति । नियामकं—तादृशधर्मदर्शनदशायामेव संशय इति नियमनिर्वाहकम् । साधारण्यार्थात्यस्य साक्षात्संशयहेतुभूतमित्यादिः । आदिपदादसाधारण्यपरिग्रहः । अत एव—अनुभवसाधारण्यादेः कोट्युपास्थितेहेतुत्वादेव । धारावाही सन्देहः—अधिरलक्रमोत्पन्नसन्देहत्रितयादिकम् । साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपास्थितित्वेन संशयहेतुत्वे स्मरणोत्पन्नकोट्युपास्थितेरेव तथात्वेत् । साधारणधर्मविषयकतयाविधेयककोट्युपास्थित्या संशयद्वयजननसम्भवेऽपि संशयान्तरोत्पत्तौ ज्ञाविप्रस्मृत्यात्मकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतापत्त्या अधिरललघुसंशयत्रितयादिकं नोपपद्यते एतस्मिन्ने तु संशयात्मककोट्युपास्थितेरपि संशयान्तरोत्पादसम्भवेनान्तरा कोटिस्मरणानपेक्षणात्साधारणधर्मवद्भूमिंविषयकद्वितीयादिसंशयात्तदप्रिमक्षणेषु संशयान्तरोत्पादे बाधकाभावः । न चास्मिन्मतेऽपि संशयात्मककोटिज्ञानस्यापि साधारणधर्मज्ञानजन्यतयान्तरा कोटिस्मृतिं विनैव संशयान्तरोत्पादः सम्भवतीति । पाठ्यम् । अथच्छेदकभेदमिन्द्रियोः स्मृतिसंशयनिष्ठतादृशज्ञानजन्यतयोरननुगततया स्मृतिनिष्ठजन्यताया एव निवेशनीयतया स्मरणोपेक्षया आवश्यकताविति भावः । स्वसामानाधिकरण्यायच्छिष्टस्वात्म्यवद्विज्ञातत्त्वसम्यग्धेन साधारणधर्मज्ञानविशिष्टोपस्थितिर्वेन हेतुत्वोपगमे तु संशयादपि संशयो सम्भवतीति गौरवमेवोपस्थितेः स्वतन्त्रहेतुत्वायां बाधकमित्यत्र धेयम् ॥

धर्मितापच्छेदकमिति । धूमवान्पर्वतो घटिमात्रयेति संशये धर्मितापच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया पर्वतस्याद्यच्छिष्टविशेष्यकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया धूमादिमत्त्वमात्रायातिप्रसङ्गवारणाय धर्मितापच्छेदकविशिष्टेति । धर्मितापच्छेदकपदं फलीभूतसंशयधर्मितापच्छेदकतामर्थाप्याधिकरणधर्मपरम् । अन्यथा पर्वतत्वादिरूपदर्शितसंशयधर्मितापच्छेदकयदकतया उक्तातिप्रसङ्गवारणासम्भवात् । एवं च तत्समर्थातिधर्मितापच्छेदकताक्यतिक-

यताभेदानावश्यकत्वादिति दिक् ।

पूर्वलक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युपस्थितिविशेषणताया अप्रत्यक्षत्वाद्वा तदुपस्थापकपदानुपादान-
नियन्धनं तदनिवेशमत्र निराकुरुते साध्यसन्देहेति । प्रकृत-प्रकर-
णवशात्सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया प्राप्तम् । तथा च साध्यसन्दे-
हजनिका या साध्योपस्थितिस्त्वजनकतावच्छेदिका सर्वा तथावि-
धसाध्याभाषोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छे-
दकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्वोक्तदिशा लक्षणार्थो
निष्कर्षयितव्यः । यद्विसाहचर्यवद्भूतभाववद्वावृत्तत्वावच्छिन्नधूमादि-
विषयतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या तथाविधसाध्याभाषोपस्थितिजनकता-
वच्छेदकत्वेपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्ववदेव वारणीयः । समवायादिषु
तत्साधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादेर्वह्न्यादिसाध्यकसव्यभिचा-
रताधारण्यं प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवद्भूतत्वं साध्याभाववद्भूतत्वं च
तद्व्यतिरिक्तत्वेन विषयतावच्छेदकधर्मो धिववक्षणीयः असाधारण्यशरी-
रेपि अभाषप्रतियोगितया साध्यादिमहत्त्वित्यनियेशात् तद्वत्प्रहः ॥

(दी०) यथाकथञ्चित् कोटिद्वयापस्थितिः स्मृत्यनुभवसा-
धारणी सन्देहजननी नियामरुन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञा-
नम्, अत एव धारावाही सन्देह इति मते तु धर्मितावच्छेदकवि-
शिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव व-
क्तव्यम् । कोटिद्वयसहचरितत्वादेना ज्ञातस्य कर्तृत्वादेकर्तृत्वत्वा-
दिना धर्मिणि ज्ञानमेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्यज्ञान-
मपेक्षत इति नये तु यद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्मस्य धर्मिद-
त्तताज्ञानं तथा तद्वत्त्वमेव वाच्यम् । तन्नोति ॥

(गा०) साधारणधर्मप्रत्यक्षमिदं ज्ञानसत्त्वे उल्लेखकान्तराधीनकोटिस्म-
रणानुसंधात्मककोट्युपस्थितेर्वा सशयोपममे क्षतिविरहात् । वि-
शेषणज्ञानाविमुद्रया कोट्युपस्थितिविहेतुतयेवोपपत्तेः साधारणधर्मज्ञा-
नजन्यकोट्युपस्थितित्वे स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमनर्थकमेति व्याख्यात-
कल्पे साध्यसन्देहजनकत्वरूपकोट्युपस्थितिविशेषणस्याध्याघर्षकत-
या पिलक्षणजनकतायासत्त्वेन नियेशनासमवायुक्तातिप्रसङ्गो दुर्धार

पचेत्यभिप्रेत्य तादृशनिष्ठमते प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यथाकथंचिद्वि-
 ति । साधारणधर्मज्ञानजन्या तदजन्या चेत्यर्थः । विशेषणज्ञानादि-
 मुद्रया क्लृप्तकारणतात एव निर्वाहो न तु स्वातन्त्र्येण तद्वेतुत्वमि-
 ति सूचयितुं स्मृत्यनुभवसाधारणीति । नन्वेवं साधारण्यादिविशि-
 ष्ठधर्मवत्ताज्ञानशून्यकाले कथं न संशय इत्यत आह नियामकमिति ।
 नियामकं-तादृशधर्मदर्शनदशायामेव संशय इति नियमनिर्वाहकम् ।
 साधारण्यादीत्यस्य साक्षात्संशयहेतुभूतमित्यादिः । आदिपदादस्य
 धारण्यपरिग्रहः । अत एव-अनुभवसाधारण्यादेः कोट्युपस्थितेहेतु-
 त्वादेव । धारावाही सन्देहः-अग्निरलकमोत्पन्नसन्देहव्रित्तपादिकम् ।
 साधारणधर्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन संशयहेतुत्वे स्मरणात्मक-
 कोट्युपस्थितेरेव तथात्वात् । साधारणधर्मविषयकतथाविधप्र-
 कोट्युपस्थित्या संशयद्वयजननसम्भवेऽपि संशयान्तरोत्पादौ तथावि-
 धस्मृत्यात्मकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतापत्त्या अग्निरलकसंशय-
 व्रित्तयादिकं नोपपद्यते एतन्मते तु संशयात्मककोट्युपस्थितेरपि
 संशयान्तरोत्पादसम्भवेनान्तरा कोटिस्मरणानपेक्षणात्साधारण-
 धर्मयद्धर्मविषयकद्वितीयादिसंशयात्तदग्निमक्षणेऽपि संशयान्तरो-
 त्पादे बाधकाभावः । न चास्मन्मतेऽपि संशयात्मककोटिज्ञानस्या-
 पि साधारणधर्मज्ञानजन्यतयाऽन्तरा कोटिस्मृतिं विनैव संशयान्तरो-
 त्पादः सम्भवतीति वाच्यम् । अवच्छेदकभेदभिन्नयोः स्मृतिसंशय-
 निष्ठतादृशज्ञानजन्यतयोरननुगततया स्मृतिनिष्ठजन्यतायां एव नि-
 षेधनीयतया स्मरणपेक्षया आयस्यकत्वादिति भावः । स्वसामानाधि-
 करण्यवच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारणधर्मज्ञानवि-
 शिष्टोपस्थितित्वेन हेतुत्वोपगमे तु संशयादपि संशयः सम्भवतीति
 गौरवमेवोपस्थितेः स्वतन्त्रहेतुतायां बाधकमित्यवधारयम् ॥
 धर्मितावच्छेदकते । धर्मवान्पर्वतो यद्विप्राप्तयेति संशये धर्मि-
 तावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वा-
 दिविशिष्टज्ञानस्य जनकत्वा धूमादिमत्तमादायातिप्रसङ्गा-
 रणाय धर्मितावच्छेदकविशिष्टेति । धर्मितावच्छेदकपदं फली-
 भूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्याधिकरणधर्मपरम् । अन्यथा
 पर्वतत्वादेर्यद्विशितसंशयधर्मितावच्छेदकपदकृत्या उक्तातिप्रसङ्ग-
 पारणासम्भवात् । एवं च तत्त्वमप्यासधर्मितावच्छेदकताकथं

द्रूपवत्स्यमित्यर्थः । यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदक-
त्वनिरूपिता या । निरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्नोवच्छेदकता तदवच्छे-
दनापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वम्, यत्किञ्चित्संशयजनकतावच्छेदक-
वैशिष्ट्यघटकविशेष्यतानिरूपितप्रकारतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वमि-
ति वा पर्यवसितायेः ॥

(चि०) विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरो-
धिसम्बन्धाव्यावृत्तिर्वा । तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रति-
बन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन
प्रत्येकमेव हेत्याभासत्वम् ॥

(दी०) ननु असाधारण्यं न साध्यतदभावव्यावृत्तत्वम् वृत्ति-
मतस्तथात्वासम्भवात् एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिमव्यावृत्त-
स्यापि धर्मस्य बुद्धेर्बिम्बोपदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च । सत्यति-
पक्षे च परामर्शानामाप्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात् । नापि नि-
श्चितसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वम् । तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्त्वानि-
श्चयस्तद्व्यावृत्तत्वम्, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन त-
द्व्यावृत्तत्वं वा । आद्ये सर्वानि साध्यव्याप्यवन्ति, सर्वानि वा
साध्यवन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्या-
दिनिश्चयादतथात्वमसद्गः । द्वितीये तु विशिष्टपक्षे साध्यानिश्चयं
विनैव शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तुल्यत्वापत्तिः । नैव
दोषो यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्व्यग्रहाभावेन विशेष-
लक्षणस्य साधारण्याभावे विशिष्टस्य तद्व्यग्रहस्य चाभावेन सामा-
न्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात् । विशिष्टाभ्यादेव च
साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायो जाव्याप्तिरिति चेत् । एवं सत्येकेत
व्याप्तौ गृहीतायामसाधारण्यस्य न कश्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वे,
स्यात्, स्याद्वा तदपि तद्यत्पुरुषादितमसाधारण्यवत्, साध्यादि-
व्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्यादिमत्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिमसद्गः । न हि

घटोऽनित्यो घटाद्यावृत्तः शब्दत्वमिति वत् अनित्यत्वव्याप्यवतो
 व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं निश्चयः । अभिहितञ्च निश्चितसा-
 ध्यतदभाववद्यावृत्तत्वं न संशयप्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावा-
 भ्यां सहचरितत्वमिव तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यवि-
 रुद्धयोस्तु तच्चेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनवशादेव न संशय
 इति विभाज्य लक्षणान्तरमाह विरुद्धान्येति । विशिष्टसाध्यहेतुः
 सामानाधिकरण्यग्रहविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधि विशेषणम्, तेन
 साध्यसाधनयोरप्रसिद्धैरवृत्तित्वस्य परम्परासामानाधिकरण्यादी-
 नाञ्च निरासः । पक्षपदञ्च धर्मिमात्रपरम्, तथाच यद्यद्विनिवृत्तित्वं
 हेतोर्ज्ञापते तत्र सत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः । सा-
 ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु, तथा, बाधप्रतिरोधौ तु ध-
 र्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ । सर्वसाध्याभाववत् तस्याप्यवद्वेत्या-
 दिक्ञ्च साध्यवृत्तवग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि ।
 साध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वं वा विशेषणम् । तेनैवेति । ते-
 नानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना । एवकारेणानुगमकं रूपं
 व्यवच्छेद्य तस्य हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं निरस्यति (हेत्वाभासं) ल-
 क्षणानुरोधेनेति ।

(-गा०) तद्योयोद्विमुलग्रन्थः साधारण्यासाधारण्यरूपसंशयप्र-
 योजकरूपमादाय लक्षणसङ्गमनपरम् । तत्र यादृशासाधारण्यस्य सं-
 शयप्रयोजकत्वं विचारसहं तत्सञ्जेतुसाधारण्यमिति बोधेण लक्ष-
 णान्तरमुत्पापयितुं तादृशग्रन्थं धारयति तच्चेत्यादीति । असाधा-
 रण्यं-संशयप्रयोजकीभूतासाधारण्यपदार्थः । वृत्तिमत इति । तथा
 च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावुसाधारण्येऽव्याप्तिरिति भावः ।
 ननु वृत्तिमतो नासाधारण्यमुपगन्तुं किन्त्ववृत्तरेवेति नैतद्वोपाव-
 काश इत्यत आह एककोटीति । व्याप्यस्य-व्याप्यतया गृहीतस्य,
 व्यावृत्तस्य-तद्वदवृत्तित्वेन गृहीतस्य । एतेन एककोटिमव्यावृत्तस्यै-
 ककोटिव्याप्यताया आवश्यकत्वेपि न भेदघटितेवार्थासङ्गतिः ।

तद्वदवृत्तित्वं च न तदभावव्याप्यत्वं तच्छरीरे तदभावाभावत्वेन
तस्यानिवेशादित्यवधेयम् ।

विशेषदर्शनतया विरोधिधर्मदर्शनतया । संशयविरोधित्वादिति ।
पुरुषत्वाभावाभाववदवृत्तिशाखादिमानयमित्याकारकदशायामिव पु-
रुषावृत्तिशाखादिमानित्यादिनिश्चयदशायामपि पुरुषत्वादिविशिष्टवृ-
द्धधनुत्पादस्य सर्वाभुभवसिद्धत्वाच्चद्विशिष्टवृद्धौ तद्वदवृत्तित्वेन गृही-
तधर्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । तथा
च निरुक्तासाधारण्यविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकतया
संशयजनकत्वासम्भवात् कथं तादृशसाधारण्यस्य संशयप्रयोजक-
ता । न च तादृशज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेपि तज्जन्यकोट्युपस्थि-
तेः संशयजनकत्वं सम्भवत्येतन्नाशानन्तरं तज्जन्यकोट्युपस्थित्या
संशयजननसम्भवादसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यात एव बाधकात्सा-
क्षादेतुल्यासम्भवेन तज्जन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुतायां गौरवस्या-
किञ्चित्करत्वादिति तादृशकार्यकारणभावघटितलक्षणपरतयैव मूलं
व्याख्येयमिति वाच्यम् । किन्वादिनाऽग्रे निर्वाच्यस्यासाधा-
रण्यस्य दुष्टेः संशयाधिरोधितया तज्ज्ञानस्यैव साक्षात्संशयजनक-
त्वसम्भवेन गौरवावृत्तरूपेण कोट्युपस्थितेरहेतुत्वात् कोटिस्मृति-
जनकताघटितलक्षणस्यासम्भवात्संशयजनकताघटितलक्षणकरणे च
तादृशसाधारण्यमादाय व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तेः ।

ननु सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायामिव कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मव-
त्ताज्ञानदशायामपि संशयोत्पत्तिरनुभवसिद्धैवेति तदभावाव्याप्यव-
त्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां तदव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तत्कोटिमदवृत्तिध-
र्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभाववदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानस्यो-
त्तेजकत्वमगत्या कल्पनीयमिति कोटिद्वयव्यावृत्तधर्मवत्ता-
ज्ञानस्य संशयकत्वमव्याहतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव
रूपेण जनकत्वानभ्युपगमादित्यत आह सत्प्रतिपक्षे चेति । विरोधि-
कोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः । परामर्शमप्यसंशयेति ।
तथा च तुल्ययुक्त्या प्रकृतेऽपि तत्तत्कोटिमदवृत्तित्वविशिष्टवत्ता-
ज्ञाने प्रामाण्यसंशयादेव संशयः स्वीक्रियत इति नैककोटिमव्यावृत्त-
धर्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमव्यावृत्तधर्मवत्ताज्ञानस्योत्ते-
जकत्वं प्रामाणिकमप्रामाण्यज्ञानोत्तेजकतयैवोपपत्तेः । अप्रामाण्य-

ज्ञानानां स्फुटितस्यैव च, ज्ञानस्य जनकतया निरुक्तासाधारण्यस्य
 युद्धेर्जनकतयोपगमे प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणैव जनकताप्रसङ्ग इ-
 ति भावः । निश्चितसाध्यतदभाष्यवृत्तत्वमिति । असाधारण्य-
 मित्यनुपपद्यते । येन येन रूपेणेति । यद्यद्रूपं धर्मितावच्छेदकीकृत्ये-
 त्यर्थः । तेन तेन रूपेण तद्यावृत्तत्वं-तत्तद्धर्मविशिष्टतत्तद्धर्मिण्यावृत्त-
 त्वम् । प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादौ साध्यादिनिश्चयद-
 शायामपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादायसाधारण्यसत्त्वाद्धर्मिषि-
 शोपनिवेशः । प्रथमपक्षे वक्ष्यमाणाया-निर्धर्मितावच्छेदकसाध्य-
 निश्चयविषयवृत्तिहेतोरसाधारण्यानुपपत्तेर्वारणाय घटत्वादिना सा-
 ध्यादिनिश्चयदशायां रूपान्तरावच्छिन्नघटादिव्यावृत्तत्वज्ञानासंश-
 यापत्तिवारणाय च धर्मितावच्छेदकनिवेशः । साध्यव्याप्यवत्त्वे-
 न पक्षातिरिक्तमात्रविषयकनिश्चयदशायामसाधारण्यानुपपत्त्यनवका-
 शात्पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वमाविष्कर्तुं सर्वाणीति । सर्वपदेन सर्व-
 त्वावच्छिन्नोद्देश्यताकर्मोद्यः केवलान्वयिसर्वत्वावच्छेदेन विधेयविष-
 यक एव जन्यत इति तथाविधयोऽस्यैव सर्वाणि साध्यवन्तीत्याकार-
 कता, तथाच विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशायामिव साध्यसन्देहवि-
 रोधितः सर्वाणि साध्यवन्तीति निश्चयस्य सत्त्वेऽप्यसाधारण्याभा-
 वस्येष्टत्वात्साध्यव्याप्यवन्तीति । तथा चैतादृशनिश्चयदशायां वि-
 शिष्य पक्षे साध्यसन्देहस्यानिवृत्तेस्तादृशनिश्चयस्य नैसाधारण्यक्ष-
 तिकारकत्वमिति भावः । प्रथमपक्षे धर्मितावच्छेदकानिवेशात्सा-
 मान्यधर्मावच्छिन्नधर्मिक विशिष्य संशयानिवर्तक निर्णयमिव निर्द-
 र्भितावच्छेदकतया अप्रसक्तसंशयनिवर्तकताकनिश्चयमाहापापि दो-
 षदानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह सर्वाणि वति । साध्यव्यावच्छिन्ने
 सर्वत्वविधेयकस्य साध्यवन्ति सर्वाणीत्याकारकज्ञानस्य पक्षाविषय-
 कस्यापि सम्भवात्सर्वसाध्यवदुद्देश्यकप्रमेयत्वविधेयकज्ञानानुधाव-
 नम् । तादृशज्ञानस्य वस्तुत्वव्यापकसर्वत्वावच्छेदेन साध्यव्याप्य-
 वगादितया तत्सत्त्वं न पक्षे साध्यसन्देहनिवर्तकमिति तदानीमसा-
 धारण्यमुक्तमेवेति भावः । आदिपदात् शब्दो नित्यः शब्दत्वादि-
 त्यादौ सर्वाणि साध्याभावव्याप्यवन्ति साध्याभाष्यवन्तीत्यादिनि-
 श्चयपरिग्रहः । साध्यादीत्यादिपदात्साध्याभावपरिग्रहः । अतथात्वं
 असाधारण्याभावः । द्वितीयपक्षे तत्तत्तत्त्वकित्वरूपधर्मितावच्छेदक-

विवक्षणे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुतेष्व-
नवकाशात्तत्र दोषान्तरमाह द्वितीये त्विति । विंशिष्य धर्मिता-
वच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवृत्तानिश्चयं विना पक्षमा-
प्रवृत्तिहेतौ साध्यवृत्तित्ववदितव्यासिनिश्चय एव न सम्भवतीत्य-
भिप्रेत्य एतदभिहितम् ।

अथ ह्यविशिष्यं विशेषधर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य उक्तविवक्षणे
सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदककनिश्चयदशायामप्येतद्दोषस्य सम्भवा-
त्तादृशस्थलसंग्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणम् ।
विशेषलक्षणस्येति । विशेषणादित्यभिमेणान्वयः । वैशिष्ट्यं च सा-
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बोध्यम् । तद्विशेषितस्यैव तस्य संशय-
प्रयोजकतया सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिं धारयितुमाह
साधारण्येति । एतच्च व्याप्तिग्रहदशायां साधारण्यसंग्रहाय । वैशि-
ष्ट्यं विशेषणेताविशेषविशेष्यतोभयव्यवहितसामानाधिकरण्येन बो-
ध्यम् । कंचिदपीति । व्याप्तिग्रहशून्यपुरुषं प्रत्यपीत्यर्थः ।

ननु तत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहाभावः तत्पुरुषीयासाधारण्यशरीरे-
निवेशनीय इति नार्थद्वेष इत्यन आह स्याद्वेति । तदपि सामान्य-
व्यभिचारस्यमपि । तत्तत्पुरुषव्यवहितमिति । तथाचासाधारण्य इव
साधारणेपि - पुरुषविशेषनियमितसव्यभिचारव्यवहारापत्तिर्धृमादौ
साध्ये बहुधादिरमुक्तं प्रति-व्यभिचारीति व्यवहाराभावेनेष्टापत्तेर-
योगादिति भावः । यथाश्रुतेतत्कल्पे प्रथमपक्षायप्रथमदोषमप्याह
साध्यादीति । आदिपदात्साध्याभावपरिग्रहः ।

ननु तदानीमसाधारण्याभावेपि तद्वृत्तमादेवानुमितिप्रतिषन्ध
इति शकानिराचिकीर्षया तद्वृत्तमाभावमप्युपादयति नहीति । त-
दानीं-पक्षे साध्यसन्देहदशायां तदानीं नत्र तद्व्याप्यवृत्तासंशयस्या-
प्यौचित्यायजितत्वात्तद्व्याप्यवृत्तित्वस्यापि हेतौ संशयादिति भावः ।
एतेन उक्तस्थले लक्षणाव्याप्तिवत् असाधारण्यनिश्चयरूपकारणाभा-
वेन संशयानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । उक्तविवक्षायामेतद्दोषान्नवका-
शात्साधारणे पुरुषविशेषनियमितसव्यभिचारव्यवहारे कदाचिदि-
ष्टापत्तेः सम्भवादोषान्तरमाह अभिहितं चेति । परेत्यित्यादिना
अयं घट एतत्त्वादित्यादिपूर्वपक्षायपङ्क्तिव्याख्यावसर इति शेषः ।
न संशयप्रयोजकमिति । तथाच तदाद्यासाधारणे न लक्षण-

संगमनसम्भवः । ननु तर्हि कीदृशमसाधारण्यं - संशयप्रयोज-
कमत आह किंत्विति । तत्सहचरितेति । साध्यतदभावात्सहचरि-
तेत्यर्थः । एतादृशासाधारण्यस्य च न हेतुदोषतासम्भवः सखेत्तु-
साधारण्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन दोषसामान्य-
लक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति भावः । ननु व्याप्यविच्छेदसाधारण्यस्यै-
तादृशधर्मस्य संशयप्रयोजकत्वे व्याप्यादिप्रदर्शनादपि संशयापत्ति-
रित्यत आह व्याप्यविच्छेदयोरिति । व्याप्यादिप्रदर्शन्यकाले व्या-
प्यादिप्रदर्शनस्य संशयाप्रतिबन्धकतया तत्त्वेन निश्चितयोरिति । व्या-
प्यत्वादेनाभिनिश्चितस्य व्याप्यादेर्निश्चकरूपज्ञानात्संशयः इष्ट-
पद्येति भावः ।

विच्छेदान्वयस्य हेतुविशेषणत्वे असोधारणासंग्रहः, विरोधपदा-
र्थे साध्यासामानाधिकरण्यवादिना निवेद्य तदन्यत्वेनानुमितिधि-
रोधिनिशेषणेपि साध्याप्रसिद्धादिवारणासम्भवे इत्यत आह विशि-
ष्टेति । साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः । एतदर्थः पूर्वपक्ष एव विह-
तः । यथाध्रुवमूलतो धर्मिविशेषणताया एव काम्यदर्थत इति । ता-
त्पर्यवद्गत इत्यर्थः । विरोधिनिशेषणम्-अनुमितिविरोधिनिशेषणम् ।
अनुमित्येव परस्परसामानाधिकरण्ये च साध्यसाधनयोरित्यनु-
पप्यते । पक्षतानिवेशे प्रयोजनभावादाह पक्षपदमिति । पक्षवृत्तिव-
स्य धर्मिविशेषणत्वे स्वरूपासिद्धस्य व्याप्तिवारिणोऽसंग्रहप्रसङ्गः,
हेतौ पक्षवृत्तिवप्रवृत्तापिरोधित्वेन विरोधिनिशेषणेपि बाधसम्प्रतिप-
त्तादिप्रसङ्गवारणप्रशङ्कयमेवेति पूर्ववत्पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरो-
धित्वस्य व्याप्तावृत्तिमिति, वृत्तव्येन व्याप्तिप्रवृत्तिविरोधिधर्मवत्त्वस्य
विदक्षणे च मणिकारमतस्मिन्स्य साध्यव्यापकीभूताभावाप्रतियोगि-
स्वरूपासाधारण्यस्य संग्रहः, विशेषणान्तरे प्रक्षिप्य बाधादिवारणे
च गौरवमित्याभिप्रेत्य पूर्वपक्षोक्तरोति परित्यज्य प्रकाशान्तरेण बा-
धादिकं धारयितुमुक्तदलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह तथाचेति । यद्यर्थमिति ।
सधर्मितापच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
यसामान्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदक-
कानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्मवत्त्वमित्यर्थः । समूहात्-
घनात्मकरोदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकत-
यादासीनपदार्थविषयकनिश्चयसामान्यस्यापि तद्विपरीतविषयकस-

मूहालम्ब्यनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय
सामान्यपदद्वयम् । हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य व्यभिचारनिर्ण-
यस्य व्यभिचारनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्ता-
ज्ञानाप्रसिद्धौ असंभवः स्यादिति प्रथमं कालीनान्तं निश्चयविशेष-
णम् । निधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनव्यभिचारनिश्चय-
कालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकाप्रसिद्धौ तदोपेताद्वयस्थयमतौ
हेतुमत्ताज्ञाने सधर्मितावच्छेदककत्वविशेषणम् । अनुमितिसामान्या-
न्तर्गतायां स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानासमानधर्मितावच्छेदकक-
साध्यानुमितौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वज्ञाने, न प्रतिबन्धकं नित्यत्वं व्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
शब्दत्वमित्याविज्ञानवशायामयं नित्य इत्यादिज्ञानोत्पत्तावधिवादा-
दित्यसाधारणाभ्याप्तिरतः समानधर्मितावच्छेदकान्तमनुमितिविशे-
षणम् । तथा, च इदन्त्यादिधर्मितावच्छेदककनित्यत्वादिप्रतिशिष्टबुद्धौ
शब्दत्वादिधर्मिकनित्यत्वादिध्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा नित्य-
त्वीयव्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयविशिष्टस्य तद्धर्मितावच्छेदककशब्दत्वा-
दिमत्ताज्ञानस्य तदभाष्यव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्ववद्विशे-
षणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तादृशशब्दत्वादिमत्ताज्ञानवि-
शिष्टस्य तथाविधव्याप्तिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशहेतुम-
त्ताज्ञानसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वं तथा-
विधसाधारण्यनिश्चयस्याक्षतमेवेत्यसाधारण्यसङ्गः । अनुमितिपदं
साध्यव्याप्यो हेतु-साध्यवाञ्छ पक्ष इत्येतादृशसमुद्दालयनानुमिति । ए-
व, तेन साधारण्यज्ञानस्य साध्यवत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकतयेपि न तदसंग्रहः ।
एतेनानुमितिविरोधित्वं यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वेनानुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वं, तादृशत्वम् तत्र चावच्छेदकत्वं प्रागुक्तयुक्त्या भन-
तिरिक्त्वृत्तिरूपमेव विवक्षणीम्, एवं च साध्यव्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगी हेतुरिति ज्ञानस्य हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनस्य साध्य-
वत्ताज्ञानाप्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानविषयस्य निरुक्तलक्षयानाका-
स्तत्वेन नासाधारण्यस्वरूपतापपद्यते पक्षवृत्तिरविशेषितस्य तस्य
च याधाविषयमिवाविशेषघटितमूर्तिकतया नित्यतपक्षधर्मिकानुमि-
तिविरोधित्वमेव न तु यत्र यत्र हेतुमत्त्वमप्यते, तच्च धर्मिकानुमि-
सामान्याविरोधित्वमिति न तस्यापि तथात्वसम्भव इति परस्त्वम् ।

यत्तु-हेतुमताज्ञानमनिवेष्ट्य तच्च हेतुधर्मिकसाध्यव्यापकीभूता-
 मापप्रतियोगित्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकतादच्छेदकं तु
 धर्मिविशेषाधिपयकत्वाग्रहितं । तच्च हेतुमताज्ञानजन्यानुमितित्वमत-
 शब्दार्थं नित्यत्वं व्यापकीभूतामापप्रतियोगीतिनिश्चयसत्त्वेः समान-
 धर्मितावच्छेदककशब्दत्वनिश्चयस्य चासत्ये नित्यराद्यनुमितेर्नानु-
 पपत्तिः तदानीं हेतुवन्तरस्यानेनैवानुमितिजननात्तस्याश्च शब्दत्वधर्मि-
 कतादशाभावप्रतियोगित्वनिश्चयाप्रतिबन्धकत्वात्, एवं च पक्षवृत्ति-
 त्वादिनापि निरुक्तरूपमेधासाधारण्यम्, लक्षणे अनुमितिपदस्य प्रकृ-
 तहेतुकानुमितिपरतया प्रकृतहेतुकानुमितिसामान्यविरोधित्वस्यान-
 तिरिक्तवृत्तिविरुद्धावच्छेदकत्वग्रहितस्यापि तत्र सत्त्वेन तदसंग्रहा-
 प्रसङ्गेरिति समाधानम्-तत्र मनोऽङ्गं विज्ञानम् । शब्दत्वादि-
 धर्मिकतादशप्रतियोगित्वनिश्चयस्य शब्दत्वादिहेतुमताधीजन्यानु-
 मितित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं तादृशनिश्चयसङ्गत-
 शब्दत्वादिनिश्चयवशायां तत्समानधर्मितावच्छेदकताकशाब्दवो-
 याद्यापुंसेरन्यहेतुकतादशानुमित्यापत्तेः दुर्घारित्वात् । न चा-
 न्यहेतुकापि समानधर्मितावच्छेदकतद्वत्साज्ञानकारुणानुमितिः तद्व-
 त्साज्ञानजन्यैवेति न तदापत्तिसम्भव इति वाच्यम् । व्याप्यत्वानव-
 विच्छिन्नहेतुप्रकारताशालिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे मानाभावात् अन्य-
 लिङ्गकपरामर्शघटितसामान्या तत्तद्धर्मिकतादशनिश्चयाभावस्यान-
 इतर्भावेन तद्वत्तादापत्तेः कथामात्रेण धारयितुमशक्यत्वाच्च । एतेन
 समानधर्मितावच्छेदककतद्वत्साज्ञानानन्तरोत्पत्तिकत्वनिर्देशेपि न नि-
 स्तार इत्यलमप्यापेक्षेन ।

एतज्जये पक्षवृत्तिर्वाधिशेषितहेतुनिष्ठसाध्याभावीयान्वयस्यान्ते-
 रप्यसाधारण्यमेवेति न तत्रातिव्याप्तिरित्यवधेयम् । तस्या-निरुक्तानु-
 मितिसामान्यविरोधि, धर्मिविशेषितत्वात्-धर्मिविशेषाग्रहितत्वात् ।
 न तादृशी न तादृशानुमितिसामान्यविरोधिना ।

नन्वेवंमपि सर्वमाकाशपत्रमेयत्वादिन्यादिस्थलीयवाधप्रतिरो-
 धयोरतिव्याप्तिः सर्वमाकाशाभाधवित्यादिनिश्चये क्वचिद्व्याका-
 शानुमितेरनुदयादनुभवानुरोधेनासमानधर्मितावच्छेदककमानेपि
 तत्प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्तयोऽनुमितिसामान्यविरोधित्वादिति । अत
 आह सर्वमिति । इत्यादिकम्-इत्याकारकज्ञानविषयवाधादिकम् ।

अग्निमाविरोधिपदद्वयस्य प्रतिबन्धकत्वपरतया । इत्यादिकमित्यस्य
इत्याकारकज्ञानमित्येवार्थः । सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति । सा-
ध्यसामानाधिकरण्यस्य साध्यवत्त्वघटितत्वादिति-शेषः । तथा च
विरोध्यन्तेनैव तद्धारणमिति भावः । निर्द्वर्गितावच्छेदककस्य ज्ञान-
स्य बाधायप्रतिषध्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्य साध्यशे नि-
र्द्वर्गितावच्छेदकतया तदविरोधित्वमुक्तवाधादेरक्षतमेवेत्याशयेना-
ह अनुमितिर्ति । व्यभिचारस्यापि प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमिति-
विरोधित्वात् सामान्येति । तथा च तस्यान्यहेतुकानुमित्यविरोधि-
त्वात् तदसंप्रहः । उक्तवाधादेश्च सर्वहेतुकानुमितिर्विरोधित्वात्-
धारणमिति भावः । यद्यपि शब्दत्वादिनिष्ठनिष्ठस्य व्यापकीभूताभाव-
प्रतियोगित्वरूपासाधारण्यज्ञानमन्यलिङ्गकानुमितावपि तत्समान-
धर्मिकशब्दवादिमत्ताज्ञानविशिष्टं सत्प्रतियन्धकमिति प्रकृतसाध्य-
कानुमितिसामान्यविरोधेवासाधारण्यम्, तथापि ज्ञानान्तरवैशि-
ष्ट्याविशेषितज्ञानसामान्यप्रतियन्धकत्वघटितविरोधिताया, एवात्र
निवेशनीयतया तादृशविरोधिताशून्यत्वमसाधारण्यसाधारण्यमेव ।

इदं स्ववधेयम् । सर्वमाकाशाभाववदित्यादिज्ञानस्यासमानधर्मि-
तावच्छेदकानुमितिर्विरोधित्वे मानाभावः तादृशज्ञानकाले इदमपि
सर्वान्तर्गतमित्यादिज्ञानसत्त्व एव इदमाकाशवदित्याद्यनुमित्यनुव-
यात्तत्र च तादृशज्ञानस्यैव ग्राह्याभावावच्छेदकधर्मदर्शनविधया ता-
दृशानुमित्यभावनिर्वाहकत्वात्तथाच तादृशयाध्वुखेर्निवृत्तकानुमिति-
सामान्यविरोधित्वाभावादेव नातिव्याप्तिशङ्केति ।

वस्तुतस्तु तद्वर्गितावच्छेदककवुखी तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण
ग्राह्याभावावगाहिवुखेरप्रतिबन्धकतया ग्राह्याभावांशेतद्वर्गितावच्छे-
दकव्यापकतावगाहित्वमेव तन्त्रम्, तथा च ग्राह्याभावे तत्तद्वर्गित्या-
पकतानिश्चयस्य तद्वर्गितवच्छिन्नांशे ग्राह्याभावाप्रकारकस्यापि तत्त-
द्वर्गधर्मितावच्छेदकताकग्रहप्रतिबन्धकत्वम्, तत्तद्वर्गव्यापकता च त-
त्तद्वर्गसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वम्, तद्वर्गज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानमपि तथा, सामान्यघटितविशे-
षाभावग्रहस्य यत्र प्रतिबन्धकत्वं तत्र तत्सामान्याभावाग्रहस्यापि त-
थात्वानुभवत् । सर्वमाकाशाभाववदिनिष्ठवुखेर्माकाशाभावे वृत्ति-
मदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं विषयः स एव ग्राह्या तादृशानुमिति-

अथानुमानादाध्यायम्

साधारणप्रकरणम् ।

(चि०) तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्भा-
मित्वम् । सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्यं भूर्नित्या
गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चा-
तिव्याप्तेः । अत एव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम्, नापि
निश्चितसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वम् साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य
दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् । अत एवांशुकेनायमनैकान्तिक
हेत्येवोद्भाष्यते तत एव वादिनिवृत्तेश्च, न तु सपक्षगत-
त्वमपि । अनुपसंहार्यो व्यावर्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशे-
षत्वापत्तिरिति चेत्, त्यज तर्हि तमधिकं कलुप्तेऽन्त-
र्भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वम्, व्यर्थविशेषणत्वा-
त् । विरुद्धो व्यावर्त्य इति चेत् । विपक्षगामित्वस्यैव
दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् ।

अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वम्,
तेन सर्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्यं नातिप्रसङ्गः,
न च व्यर्थविशेषणता, घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृ-
त्तिवृत्तिश्चाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्यस्य विरुद्धस्यानैका-
न्तिकमित्यस्य व्यर्थच्छेद्यत्वादिति चेत् । दूषकताप्रयो-
जरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्ति-
त्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न, व्यर्थ-
विशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च । ए-
तेन हेत्वाभासान्तरव्यच्छेदक लक्षणान्तरेऽपि विशे-
षण व्यर्थमिति ॥

(दी०) सर्वमनित्यमित्यादि सम्प्रदायमनुरूपोक्तम् । अत-
एव तावदन्तर्भावविषयति । नापीति । निश्चिते साध्यवति साध्य-
वद्भिन्ने च वर्तमानत्वमित्यर्थः । अनुपसंहार्य इति । साध्यवद-
न्यवृत्तित्वांशस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नापीति । इह स-
पक्षत्वं न निश्चयगर्भमतो नाभेदः । घट इत्यादि । इसस्य विरु-
द्धस्य-अनुपसंहार्यस्य-प्रसिद्धस्य च विरुद्धान्तरस्य व्यवच्छेद-
त्वादित्यर्थः ।

अन्वयतो व्यतिरेकतश्च सहचाराग्रहदशायामीदृशं - द्वित्वम-
नुपसंहारीति मतेनेदमित्यपि कश्चित् ॥

(गा०) सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्पादेः । स्वमते साधारणत्वात्त-
त्रातिव्याप्तिप्रदर्शनासंगतेराह सम्प्रदायमिति । तन्मते निश्चितसाध्य-
तदभाववहुत्तेरेव साधारणतया उक्तदेत्वोरनुपसंहार्यत्वासाधारण-
त्वदशापामलक्ष्यत्वमर्थेति भावः । ननु मणिकारमते वास्तवसाध्या-
भाववहुत्तेरेव साधारण इत्येव कुतोऽवधारितमित्यत आह तत्तद्वेति ।
स्वमते तस्य लक्ष्यत्वादेवेत्यर्थः । अग्रे-सिद्धान्तग्रन्थे । निश्चितसाध्य-
वत्त्वव्यवृत्तित्वमित्यत्र तत्पदस्य प्रकान्तनिश्चितसाध्यवत्परामर्श-
कत्वे साध्यसंशयविषयीभूतपक्षे सपक्षे च वर्तमाने सद्येतावतिप्रसङ्ग-
इत्यतस्तस्य साध्यवन्मात्रपटतां स्पष्टयितुं व्याचष्टे निश्चित इति ।
साध्यादिमत्तया निश्चित इत्यर्थः । एतच्च साध्यवद्भिन्नेष्वन्येति,
अन्यथा निश्चितसाध्यवतीति समासेन लिखनस्य परीत्याने घोडा-
भावात् । न चानुपसंहार्यसाधारणयोरतिव्याप्तिः साध्यवति । त-
द्विशेषणेनैव धारणात् साध्यवद्भिन्ने तस्य विशेषणत्वमप्रयोजकमिति
घाट्यम् । साध्यवद्व्यवृत्तिसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात्
स्वरूपसाक्षिष्यघटितस्यैव दोषत्वमित्यभिप्रायेण तदुपादानात् सा-
ध्यवति तद्विशेषणोपादानं च-शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादि-
त्यादेरन्यगतसाध्यसहचरितत्वे सति अद्यगतसाध्याभावसहचरित-
तया विरुद्धत्वमेव न तु साधारणत्वमिति-मताभिप्रायेण तद्वारणाय ।
उभयत्र विकल्पेन तादृशविशेषण प्रक्षिप्य लक्षणद्वयं करणीयमित्य-
भिप्रायेण समासोपेक्षणमिति पुनर्युक्तम् । तथासति सपक्षविपक्षग-

तत्त्वरूपाभिर्मूलक्षणे सपक्षत्वविपक्षत्वोभयशरीरे निश्चयांशपरित्याग
एव पौनरुक्त्यपरिहारसम्भवाच्च, सपक्षत्वमात्रस्य च तद्भर्तया नि-
राकरणासंगतेः ।

मूले इत्येवोद्भाव्यते इत्यत्र इतीत्यनन्तरं विपक्षवृत्तित्वमिति पुर-
णीयम् । अथांगोलकेनानैकान्तिको बहिरित्यत्र साध्यवदन्याधेयत्वम्
अनैकान्तिकपदार्थः । तत्रैव च सूनीयान्तार्थायोगोलकनिरूपितत्वादे-
रन्वयो धोध्यः । ननु तन्मात्रोद्भावनाच्च, चादिनिवृत्तिरिति न तन्मात्रं
दोष इत्याशंकां निराकरोति तत एवेति । एवकारव्यवच्छेदश्च स्फुट्य-
ति न ह्यिति । सपक्षगतत्वमपीति । उद्भाव्यते इत्यनुपपद्यते । अनुप-
संहार्यै सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ निश्चितसाध्यवदन्याधेयत्व-
लासत्वाच्च सपक्षगतत्वमात्रस्य न तद्व्यावर्तकता अतः सपक्षगतत्व-
निश्चितत्वरूपसाध्यवदन्याधिशेषणयोरन्यतरसार्थक्यशङ्कापरत्वमनुप-
संहार्य्य इति मूलस्य स्फुटयितुं निश्चयाघटितसाध्यवदन्याधेयत्वस्य
तत्साधारण्यमाह दीधितौ साध्यवदन्येति । तत्रापि-अनुपसंहार्य-
यि । न निश्चयगर्भमिति । न निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वरूपमपि न साध्य-
मद्वृत्तित्वरूपमेवेत्यर्थः । नाभेद इति । न निश्चितसाध्यवदित्याद्युक्तलक्ष-
णाभेद इत्यर्थः । घटोऽनित्यो घटाकाशोभयपृष्टाद्विज्ञादित्यस्य
कंपलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वाभावेनानुपसंहारित्वाभावादित्यनुप-
संहार्य्यस्येति मूलासङ्गतिमाशंक्यान्तरा पूरयति इत्यस्य विरुद्ध-
स्येति । विरुद्धस्य चास्थानवगतसाध्यसहचारकत्वे सति अवगतसा-
ध्याभापसहचारो विरुद्ध इति मते अनुपसंहार्य्यस्य विशिष्ट्यामभिधा-
नात् कस्येत्याकाङ्क्षायामाह प्राप्तिरस्येति । सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्या-
देरित्यर्थः । विरुद्धस्येत्यस्य विरुद्धसामान्यपरत्वे दर्शितद्वित्वरूप-
विरुद्धहेतोः पृथगुपादानानुपपत्तिरतोऽयं गौरव्यत्वादित्यादिसर्व-
पात्रिसिद्धविरुद्धपरतया तद्यावच्छेदे विरुद्धान्तरस्येति । तादृशद्वित्य-
रूपपिच्छस्य पक्षातिरिक्तसाध्यवद्वृत्तित्वरूपसमुदायविशेषणेन विरु-
द्धान्तरस्य च पक्षान्यत्वमनन्तर्भाष्यापि साध्यवद्वृत्तिपविशेषणेन
व्यावृत्तिरिति प्रदर्शनाय भेदोपादानमिति भावः ।

कंपलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं नानुपसंहारित्यं किम्व्यप्रती-
तद्व्याप्तिप्रदानुकूलसहचारत्वमिति मते कथिताद्वित्यमनुपसंहार्य्येवेति
तस्यतमालम्ब्य यथाभूतमूलमुपपादयतो मतमादान्वयत इति । साध्य-

घटवृत्तित्वांशव्याधिर्यस्य विरुद्धस्यैव पक्षान्ववृत्तित्वांशव्याधिर्यस्य
सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्याद्यनुपसंहार्यस्याप्युपादानौचित्यादनुपसं-
हार्यविशेषस्योपदानं निर्वाजमित्यस्वरससूचनाय कश्चिदिति ॥

(चि०) उच्यते विपक्षवृत्तित्वसाधारणत्वम्, त-
न्मात्रस्य दूषकत्वात् । विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्ष-
वृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वम्, अन्यथा तस्य हे-
त्वाभासान्तरतापत्तेः । उपाधेरसङ्कर एव । सर्वमनित्यं
मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूनि-
त्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्या-
भाववृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उद्धा-
वयितुं न शक्यत इत्युक्तयोर्भेदेनोपन्यासः ॥

इति साधारणचिन्तामणिः ॥

(दी०) विपक्षेति । अत्र विपक्षत्वं साध्याभाववत्त्वम् । अ-
नुपदमेव वस्तुगत्या साध्याभाववृत्तित्वेन साधारण इति मूलं
एव स्फुटतरमभिधानात्, न तु निश्चयगर्भं तज्ज्ञानस्याप्रतिब-
न्धकत्वात् । न च वस्तुतो यत्र तन्निश्चयस्तद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिब-
न्धकम्, रूपान्तरेण साध्याभाववत्तया निश्चिते रूपान्तरेण हे-
तुज्ञानेऽप्यप्रतिबन्धात् । न चैकेन रूपेण तत्त्वा, गौरवात्, हेतु-
साध्याभावयोः सामानाधिकरण्यास्फुरणेनाविशोधात्, साध्या-
भाववृत्तिर्हेतुरित्यादिशब्दज्ञानानामप्रतिबन्धकत्वापाताच्च ।

यत्तु साध्याभावांशे निश्चयरूपं शेषांश्च सशयसाधारणं
साध्याभाववृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमन्यथा पक्ष एव साध्यसन्दे-
हेन सन्दिग्धानैकान्तिकत्वापत्तेरिति । यदाहुः—‘नहि पक्षे पक्ष-
समे वा व्यभिचार’ इति ।

तत्र । व्याप्तिनिश्चये हेतौ व्यभिचारमंशयायोगात्, तदनि-
श्चयदशायाम् अनुकूलवर्कस्फूर्तौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्येष्ट-

त्वात्-हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यावगाहितयैव ज्ञानस्य व्या-
प्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, अत एव पक्षः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मा-
तिरिक्तधर्मवान् मेयत्वादित्यादयोऽनुकूलतर्कविरहिणो बाधप्रति-
रोधयोरनवतारेऽपि पक्षे एव सन्दिग्धानैकान्तिकतया अप्रयो-
जका गीयन्ते । एवं बद्धिर्दाहानुकूलेत्यादयः शक्तिसाधका अपि ।
अन्यथा पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यवत्तानिर्णयाद्याप्तिग्रहस्य दु-
र्धारत्वात्, पक्षाविपक्षान्यतरत्वादिना सर्वत्र सत्यप्रतिपक्षप्रसङ्गाच्च ।

(भा०) सिद्धान्तलक्षणेऽपि विषयस्यैव निश्चितसाध्याभाववर्ध-
कताम्रमं निराकरोति अत्रेति । निश्चयांशानिवेशे मूलस्यापि संमति-
मादशयति अनुपपद्येति । स्फुटतरमभिधानात्-वास्तवसाध्याभाव-
वद्वृत्तित्वस्य साधारण्यरूपतास्फुटीकरणात् । न तु निश्चयगर्भ-
विषयस्य संभवतुक्तिकमपीति शेषः । तद्विज्ञानस्य-निश्चयांशज्ञानस्य,
अप्रतिपक्षकत्वात्-व्याप्तिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् । व्याप्तेर्निश्चितसाध्या-
भापयद्वृत्तित्वाद्यदितरत्वादिति भावः ।

ननु निश्चयांशज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि स्वरूपसत्साध्याभावनि-
श्चयविषयधर्मिभूतत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशधर्मिवृत्तित्वं
साधारण्यरूपहेत्वाभासां भवेत् । न च निश्चयद्यदितस्य विशिष्टस्य प्र-
तिबन्धकत्वमाविषयत्वेन सामान्यलक्षणानाक्रान्ततया न हेतुभावा-
त्तेति यावत् । मपि कारोक्तदोषसामान्यलक्षणस्य यथाधुताधुपरता-
या अनेनैव परित्यागात्, तत्परित्यागे कथंचिदेतत्साधारण्यस्यापि
सम्भवात् ।

(यस्तुतस्तु साध्याभापनिश्चयविषयीभूतायांगोलकादिधर्मिवृत्ति-
त्यस्यायांगोलकादिवृत्तितत्वेनैव रूपेण शेषता तद्वृत्तिविशिष्टविषय-
कज्ञानस्यायांगोलकादिधर्मिकसाध्याभावनिश्चयविशिष्टत्वेन प्रतिब-
न्धकत्वात्, तथाच साध्याभापनिश्चयविषयवृत्तित्वत्वेन ज्ञानस्याप्रति-
बन्धकत्वेऽपि न ह्यनेन तेन रूपेण शेषत्वानुपपन्नात् । न चायांगोल-
कादिवृत्तितादृशज्ञानस्थोक्तनिश्चयाविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽ-
पि तद्विषयकत्वस्य तादृशप्रतिबन्धकताद्वयतादृशानिश्चयविशि-
ष्टज्ञान साधारण्यतया नानातिरिक्तवृत्तिविषयत्वावच्छेदकत्वमिति

न तत् हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वमिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन यस्य यस्य यादृशप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वं तत्तदवच्छेदकविशिष्टस्य यादृशविषयकनिश्चयत्वस्य तत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षया सामान्यलक्षणस्योक्तसाधारण्यसम्भवात् । बाधादिप्रतिबन्धकतायामप्रामोष्यग्रहाभावे एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनावच्छेदकः प्रसिद्ध इति ।) न चैवं तुल्ययुक्त्या हेतुमत्साधनविषयधर्मिवृत्तिसाध्याभावादिकमपि तथा स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् ।

अथैव महानसादौ बहुव्यभावभ्रमदशायां हृदादौ धूमादिभ्रमदशायां च तादृशभ्रमविषये धूमवह्व्यभावादेर्वृत्तेर्वह्व्यादिसाध्यकधूमादेः साधारण्यं स्यादिति चेदेतदपीष्टमेव । न चैवं साधारण्यस्य नित्यदोषताप्रवादविरोधः, उक्तरूपेण साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपविशिष्टविषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तादृशविशिष्टविषयस्य । चाप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन नित्यदोषतया तदविरोधात् । सञ्ज्ञेतुनिष्ठसाध्याभावभ्रमविषयवृत्तित्वादिरूपस्य च तस्यानित्यदोषताया एवोपगमात् । न चैव सञ्ज्ञेतौ पक्षतावच्छेदकादिभ्रमविषयवृत्तिसाध्याभावादिकमपि बाधः स्याद्विशेषादिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकप्रमाविषयस्यैव दोषत्वोपगमात् तादृशस्य साध्याभावादिविषयकप्रतिबन्धकीभूतज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकाद्यशे भ्रमत्वनियमात्, प्रकृते च ज्ञानद्वयस्यापि मिलितस्य प्रतिबन्धकतया एकज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि प्रमात्मकापरज्ञानविषयस्यापि दोषतासम्भवात् । अत एव सञ्ज्ञेतौ पक्षवृत्तिसाध्याभावव्याप्यस्याप्रसिद्धावपि पक्षवृत्तित्वेन भ्रमविषयनिष्ठसाध्याभावव्याप्यत्वादेः सत्प्रतिपक्षतया तस्यानित्यदोषत्वम्, मिलितयोः समानधर्मिकसाध्याभाववत्ताग्रहेतुमत्ताग्रहयोर्भ्यासिजुद्धाविद्यमिलितयोरेकधर्मिकसाध्याभावव्याप्तिपक्षधर्मतायुज्योरनुमिती विरोधित्वात् तदुभयैकतरप्रमारूपेकज्ञानविषयस्य विशिष्टस्य दोषत्वे बाधकाभावात् । न चैवं विरोधिव्याप्त्यादेरज्ञानमानतादशायामपि सञ्ज्ञेतौ दुष्टतापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानद्वयस्य यत्र प्रतिबन्धकता तत्र प्रतिबन्धकीभूतज्ञानावच्छिन्नस्यैव विषयस्य दोषतादिति । न च ज्ञानान्तरविशिष्टस्य यादृशविशिष्टज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तादृशविशिष्टविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाच्च दोषसामान्यल-

क्षणाकान्तत्वमिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणे, स्वरूपसम्बन्धरूपाव-
च्छेदकतायाः एव निवेशनीयत्वात् । एकदेशातिव्यमोर्गदशविशिष्ट-
विषयितासामान्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति विवक्षयैव वारणात् ।
न च नित्यदोषस्य बाधादेः सर्वदा दोषतया तदनिर्वाहमर्थेन । प्रति-
बन्धकज्ञानाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य सामान्यलक्षणे दुर्निवेशत-
याऽनित्यतामपि दोषाणां सर्वदा दोषतापत्तिर्नुर्येति वाच्यम् ।
यादृशज्ञानान्तरविशिष्टत्वेन यादृशविशिष्टविषयकज्ञातस्य प्रतिबन्ध-
ता तादृशज्ञानसहिततादृशविशिष्टज्ञानानाधिकरणक्षणवृत्तिर्वादि-
ष्टतादृशविशिष्टपञ्चमविषयताविरहविशिष्टत्वे, सति यादृशविशि-
ष्टनिरूपितविषयतासामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तादृश-
विशिष्टत्वस्य सामान्यलक्षणतया नित्यदोषे च विशेष्यभूतनिरुक्त-
विषयताविरहेण तादृशज्ञानानाधिकरणक्षणवृत्तिर्यविशिष्टतादृशवि-
षयताविरहस्य सर्वदैवाऽसत्त्वेन अनित्यदोषे च प्रतिबन्धकज्ञानपक्षा-
यामेव तादृशक्षणरूपविशेषणविरहेण तादृशविरहस्य सत्त्वेन सार्ध-
जन्मात् । विशिष्टाभावावच्छिन्नोऽनिरुक्तज्ञानपरेकतरानाधिकरण-
त्वमात्रस्य निवेशो पर्यतो यद्विमान धूमादित्यादौ महानसादौ बहुप-
भावाविभक्तमन्यतादृशायामपि धूमादौ महानसादिवृत्तिस्थानमादाय
व्यभिचारित्वापत्तिः, प्रतिदेतौ चिरोधिव्याप्तपक्षधर्मोऽज्ञानयोरे-
कतरमात्रसत्त्वेपि सत्यतिपक्षनापात्तत्वात्, विदष्टाभावप्राप्तियोगिको-
टी एकज्ञानसहितपरज्ञानाधिकरणक्षणनिवेशः । अयं स्वोऽसत्त्वो-
धिकरणे साध्याभावस्य प्रसक्तत्वेपि हेताः सदाधिकरणवृत्तिवाङ्मा-
न्यदशायामतस्य सव्यभिचारित्वमपि त्वमयज्ञानदशायामपत्तिः मि-
थ्यानुमानिनामाशङ्का निराकर्तुं सामारण्यस्थलं ज्ञानद्वयप्रतिबन्धकतां
अवब्रूयति न चेति न वेत्यर्थः । कथान्तरेणेति । द्रव्य धूमाभावप्रस-
क्तयोगोलकं यद्विमानद्विज्ञानेपि यद्विधूमव्याप्य इति ज्ञानोपपत्तिरित्यर्थः ।
तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभावनिश्चयसहिततद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकहेतुम-
ताज्ञानप्रतिबन्धकमित्युक्ती नायं दोष इति शक्यं न च्चेतेति ।
गौरवादिनि विशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षयेत्यादिः । ननु, क्षा-
मदयकालपि फलानुत्पत्त्या तन्निर्वाहाय दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकताया-
भावाप्यपत्तये गौरवमकिञ्चित्करमेवानन्यगनितत्वादिपत्तः, आद हे-
ति । ज्ञानद्वयस्थलं, प्राज्ञसाध्याभाववृत्तित्वाभावविरोधिता

वच्छेदकसाध्याभावसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नस्य - हेतावभावेन
व्याप्तिज्ञानोत्पादे याधकाभावादित्यर्थः । तथाच तदानीं व्याप्तिज्ञाना-
नुत्पादस्यैवासिद्धतया गुरुरूपेण प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमेवेति
भावः । दर्शितरूपेण प्रतिबन्धकत्व सर्ववादिसिद्धप्रतिबन्धकताकस्य
प्राह्याविराधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यासंग्रहः इत्याह साध्याभावे-
ति । अप्रतिबन्धकत्वापातादिति । साध्याभावग्रहस्य तदानीन्तनस्य
निर्जर्मितावच्छेदकतया तादृशज्ञानस्योक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकाना-
क्रान्त्वादिति भावः । प्रत्यक्षे सन्निकर्षादिवलात् साध्याभावधर्मि-
तावच्छेदकतया अयोगोलकत्वादेरपि भानसम्भवात् शाब्दाबुधाध-
नम् । न च साध्याभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपिता या स्व-
समानकालीनज्ञानायप्रकारता तदाश्रयधर्मावच्छिन्नवृत्तित्यावगाहि-
ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमादुक्तज्ञानसंग्रहः - साध्याभावे
धर्मितावच्छेदकस्यैव साध्याभावस्यापि निरुक्तप्रकारताश्रयत्वा-
दिति वाच्यम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन साध्याभावग्रहका-
लीनस्य द्रव्यवृत्तिहेतुरित्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापातात् । धर्मि-
तावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावावगाहिज्ञानस्य निवेशेन निस्तार-
निर्जर्मितावच्छेदकसाध्याभावज्ञानकालीनज्ञानस्य दुःसंग्रहत्वात् ।
विषयस्य निश्चितसाध्याभाववत्त्वमेव निश्चयांशज्ञानस्याधिरोधित्वे
पि न क्षतिः । तद्व्यापितसाध्याभाववृत्तित्वस्यैव दोषत्वोपगमात् सा-
ध्याभावे निश्चितत्वाभिधानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकताया तद-
श एव निश्चयप्रवेश इत्येतत्प्रदर्शनमात्रार्थत्वादेवं च साधारण-
स्य नास्तित्यदोषताप्रसक्तिरपीति मिथ्याणां द्वितीयं मतं दूषयितुमुप-
न्यस्यति पट्टिवति । साध्याभावांशे निश्चयरूपमिति ।

अथात्र किं निश्चयत्वम् ? न सामान्यतः साध्याभावसंशयान्यसा-
ध्याभावज्ञानत्वम्, महानसं धूमवन्नया धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्व-
हिरित्येतादृशज्ञानासंग्रहात् । नापि हेत्वाधिकरणप्रकारीभूतयत्किञ्चि-
द्धर्मावच्छिन्नप्रविशेष्यकसाध्याभावसंशयान्यतज्ज्ञानत्वम् । यत्किञ्चित्त्व-
निवेशात् बन्दिमान् पर्यतो धूमवायु वा धूमाभाववदयोगोलकवृत्तिर्व-
हिरिति ज्ञानसंग्रहः, तस्य तादृशयोगोलकत्वरूपयत्किञ्चिद्धर्माव-
च्छिन्नप्रविशेष्यकसंशयान्यत्वादिति-निर्दोषम् । साध्याभावांशे निर्जर्मि-
तावच्छेदकस्य साध्याभाववृत्तिहेतुविनिश्चयज्ञानस्यासंग्रहात्-तत्र हे-

त्वधिकरणांशे साध्याभावमात्रस्य प्रकारत्वात् : तदवच्छिन्नविशेष्यताकसाध्याभावसंशयस्याप्रसिद्धेः, । यत्किञ्चित्त्वनिवेशेनाननुगमाच्चेति ।

अत्राहुः—आधेयताविशेषणतापक्षस्य अधिकरणस्य या संशयत्वनिरूपकविशेष्यतान्यविशेष्यता तद्विरूपितसाध्याभावप्रकारताशालित्वं तांश्चक्षयत्वम्, संशयत्वनिरूपिका च विपरीतकोटिधर्मिता वच्छेदकतापक्षधमावच्छिन्ना विशेष्यता, तदन्यत्वं च, साध्याभाववद्वृत्तिधूम इत्यादिज्ञानीयधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नविशेष्यतादावक्षतमेव, संशये च प्रत्येककोटिनिश्चयीयविशेष्यताभ्यामतिरिक्तैव विशेष्यता, अतो निश्चयीयधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतायां तदन्यत्वमेव । अधिकमन्यप्राप्तुसन्धेयम् ।

शेषांशे—आधेयत्वांशे, संशयसाधारणं—निश्चयत्वविशेषणानवच्छिन्नम्, अन्यथा—साध्याभावांशे निश्चयत्वनिवेशः, सान्दिग्धान्निकान्तिकत्वापत्तेः—पक्षांशे साध्याभावसंशयात्मकपक्षवृत्तित्वावगाहि-व्यभिचारद्वानादनुमितिमात्रोच्छेदापत्तेः साध्याभावसंशयविषयहेतुमत्ताज्ञानस्याविरोधित्वे प्राचीनसंवादमाह न हि पक्ष इत्यादिना । पक्षे सन्दिग्धसाध्यकप्रकृतधर्मिणि, पक्षसमे-सन्दिग्धसाध्यकधर्मन्तरे, व्यभिचारो—व्यभिचारग्रहः । प्रतिबन्धक इति-शेषः । व्याप्तिनिश्चये हेतुमति पक्षादौ साध्याभावसंशयानवतारदशार्था निश्चिताया व्याप्ते स्मरणे व्यभिचारसंशययोगात् इति । पक्षः साध्यवान् न वा पक्षवृत्तिर्हेतुरिति विमृष्टलविषयकज्ञानं न विरोधि विरोधितावच्छेदकरूपप्रकारकत्वात्, किन्तु साध्याभाववद्वृत्तिन्वत्त्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानमेव, तच्च व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकमिति तस्योत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः ।

यत्र व्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनादिदशायामेव क्वचन हेतुमति साध्याभावसंशय आसीत्तत्र तन्मते पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयेन पक्षहेतुदर्शनदशार्था व्याप्तिस्मरणासंभवात्पश्चान्तर्भावेन व्यभिचारसंशयसत्त्वात् प्रत्यक्षतत्प्रक्षयस्यासंभवादनुमितिर्न स्यादित्यग्रेष्टापानिमाह तदनिश्चयदशार्था त्विति । पूर्वं व्याप्तेरनिश्चयेऽपि पक्षे साध्यसन्देहदशायामनुकूलतर्कावतारे तु व्याप्तेरनिश्चयः संभवति अनुकूलतर्कस्य विशेषदर्शनवत् संशयप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वादव आदा

मुकूलतर्कास्फूर्ताविति । अस्फूर्तिरनवतारः । अवगाहितयैवेत्येवका-
रेण निश्चयत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकव्यवच्छेदः । तथा-
च साध्याभावांशे संशयात्मकमपि व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकमिति
भावः । संशयायोगादिष्टत्वादित्यन्तद्वयस्यात्रैव हेतुत्वं बोध्यम् । अत-
एव-साध्याभावांशे संशयसाधारणव्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
त्वादिव । पक्ष इत्यादि । शब्दो नित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्म-
वानित्यादय इत्यर्थः । बाधप्रतिरोधयोरनवनारेपि-विप्रतिपत्तिदशायां
शब्दादौ अनित्यत्वचक्ष्यासिधिविशिष्टयोरनिश्चयेऽपि, अप्रयोजका-नित्य-
त्वाद्यसाधका, गीयन्ते तां प्रिकैरिति शेषः । दाहानुकूलेत्यादयः दाहानु-
कूलाद्विष्टानिन्द्रियधर्मसमवायी दाहजनकत्वाददृष्टिशेषवदित्यादय
इत्येयमभर्जनकपालस्थ वह्निनिष्ठानुभूतरूपमादाय सिद्धसाधनवार-
णाप दाहानुकूलेति । अदृष्टवदात्मसंयोगमादाय सिद्धसाधनवारणाया-
द्विष्टति । उष्णस्पर्शमादाय सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रियेति । अन्यथा-
तादृशव्यभिचारज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वे, पक्षातिरिक्ते-साध्यसंशया-
विषये, सर्वत्र-हेतुमति, साध्यवत्तानिर्णयात्-कापि हेतुमति, साध्या-
भावातिश्चयेन व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् । एतेन द्वितीयानुमानं वह्नि-
रूपपक्षातिरिक्ते करतलानलसंयोगादौ वण्डादौ च दाहानुकूला-
तीन्द्रियधर्मानिश्चयेपि न दोषः । पक्षविपक्षान्यतरत्वादिना-पर्वतह-
वान्यतरत्वतदुभयाविशेष्यकप्रमाविषयत्वादिना, सर्वत्र-पर्वतो वह्नि-
मान् धूमादित्यादिसङ्केतो, सत्प्रतिपक्षप्रसंगात्-अनुमितिप्रतिरोध-
प्रसङ्गत् । तादृशस्यान्यतरत्वादेरीधकरणे क्वचिदपि गन्हादेरनि-
श्चयेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकवह्न्यभावादिव्याप्तेस्तत्र सुग्रहत्वादि-
ति भावः । एतच्च सर्वं प्रत्यक्षनिश्चये ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबन्धकत्व-
मतेनाभिहितम्, अन्यथा पुनर्ग्राह्यान्तरविशिष्टबुद्धौ ग्राह्याभावज्ञानस्ये-
याव्यभिचारबुद्ध्यापि व्यभिचारग्रहस्यापि निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कता निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे संशये निश्च-
यत्वावच्छिन्नस्यापरप्रतिबन्धकताया बाधस्य कत्वात् संशयानन्तरं
संशयोदयाज्ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वासम्भ-
धात् । निश्चयत्वं च वृत्त्यंश इव साध्याभावांशेऽपि निवेद्यम्, अधिक-
रणवृत्तिर्वांशे निश्चयात्मकस्य अधिकरणांशे साध्याभावरूपविशेषण-
संशयस्यापि विशिष्टसंशयसमानशीलतया विशिष्टमायसंशयापिरो-

धित्वात् । एवमेव्यनुकूलतर्कविराहिणोऽमुक्तानुमानानामप्रयोजकत्वमुप-
पद्यत एव व्यभिचारसंशयसामग्रीसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चयोत्पत्त्यमेव
प्रातः । निश्चयत्वघटकविपरीतकोट्यप्रकारकत्वे विपरीतकोटमानप्र-
योजकताभावस्य प्रयोजकत्वात् अनुकूलतर्कस्य च विपरीतज्ञानवि-
रोधिनस्तत्प्रयोजकसामग्रीविघटनेनैव व्याप्तिनिश्चयोपयोगितेत्यत्र-
धेयम् ॥

(दी०) अथ साध्यतद्ददन्तान्वापदेयाभावगर्भव्यभिचारयो-
रेकोपादानेऽन्यतराव्याप्तिः । साध्यवचाज्ञानप्रतिषेधकज्ञानत्रिषय-
त्वेनाभावहयानुगमेऽपि हेतुमति तादृशाभाववत्त्वस्य तादृशाभा-
ववति हेतुमत्त्वस्य तादृशाभावे हेतुसामानाधिकरण्यस्य साध्य-
तद्ददद्वा हेतुसामानाधिकरण्यतादृशाभावप्रतिपादितत्वादव्याप्त्यह-
इति चेत् । =

अत्र वदन्ति-मकृतसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहाविरो-
धिना ज्ञानस्य विषयतया अन्यव्याप्तिग्रहाविरोधितावच्छेदकत्वेन
विभजनाभासग्रहः । आविरोधिन इत्यनेन साध्याप्रसिद्ध्यादीनां
निरासाः । यदि पुनरत्यन्तान्योन्याऽभावपारेकतरगर्भव्यभिचा-
रज्ञानस्य नान्यतरगर्भव्याप्तिग्रहविरोधित्वम् इत्यादिकं विभा-
ज्यते, तदा साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वेनान्वयव्याप्त्यनुग-
मनीयाः । प्रातिस्निकरूपेणोपादाय वा तावद्याप्यव्याप्तिर्वा, ग्रह-
स्य वक्तव्यम् । साध्यव्यभिचारितसामानाधिकरण्यस्य व्याप्येऽप्र-
सिद्धस्य हेतौ विरहोऽप्येतद्विशेष एव । विशिष्टसाधनवत्त्वग्रहावि-
रोधिना ज्ञानस्य विषयतया व्यापकत्वग्रहाविरोधितावच्छेदकरूप-
त्वे वा विभाजकम् । शेषं पूर्ववत् ।

(दी०) साध्यतद्ददन्तोरत्यन्तान्योन्याभावौ । साध्याभाव-
व्याप्यादिव्यावृत्तेन साध्यवचाज्ञानविरोधित्वेनानुगमस्य तत्र

हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं साध्यवत्ताज्ञानविरोधिनि-
तादृशाभावग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा तथैव
क्तव्यम् । साध्याभावव्याप्यादौ तु हेतुसामानाधिकरण्यादिकर्म-
विरोधित्वान्नाभासः । विरोधित्वं पूर्वोक्तदिशावसेपम् । उपदर्शि-
तविशिष्टव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति । व्याप्तिग्रहकारण-
सहचारग्रहसहचार्यभावप्रतियोगिग्रहविषयत्वेनानुगम इत्यपि,
कथित् ॥

इति साधारणदीधितिः ।

(गा०) एकोपाधाने-एकमात्रवृत्तिसाध्यात्यन्ताभाववृत्तित्व-
त्वादेःसाधारण्यलक्षणत्वे,अन्यतराव्याप्तिः-साध्यवदन्यवृत्तित्वादाव-
व्याप्तिः । एतच्चान्यासाध्यात्यन्ताभावगर्भस्याप्तद्वयस्यैवानुमितिप्रयोज-
कतामते अन्यथा । एकाभावघटितव्याप्तिरेव तथात्वे अपराभावघटित-
व्याप्तिचारस्य व्याप्तिचारोन्नायकतयैव विरोधितया हेत्वाभासतावि-
रहात् । साध्यवत्ताज्ञानेति । धर्मितावच्छेदकावच्छिन्ने यद्रूपविशिष्ट-
प्रकारकनिश्चयस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताय-
च्छेदक तद्रूपारच्छिन्नवत् साध्यवत्त्वत्यन्ताभ्यामायावनुगमस्य
तादृशविशिष्टवृत्तित्वं साधारण्यमप्रित्युक्तावपीत्यर्थः । तादृशाभाव-
वत्त्वस्य-साध्यतद्द्वयत्यन्ताभ्यामाभाववत्त्वस्य । एवत्सर्वमसमानप्र-
कारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतामते, अन्यथा साध्याभाववृत्तिर्हेतु-
रित्यादिज्ञाने हेतुमति साध्याभाव इत्यादिज्ञानस्यासमानप्रकारकत्वे-
नाविरोधितया तद्विषयस्यानुमितौ तज्जनकज्ञाने च साक्षादविरोधि-
तया हेत्वाभासत्वाभावेन साधारण्यरूपतानुपपत्तेः । साध्यतद्द्वयादौ-
साध्यतावच्छेदकविशिष्टतदवच्छिन्नद्वयादौ । आदिपदात् साध्यताव-
च्छेदकतदवच्छिन्नपरिग्रहः । प्रतियोगित्वादेरित्यादिना तदवच्छेदक-
त्वपरिग्रहः ।

प्रकृतेति । विशिष्टसाध्यविशिष्टसाधनसामानाधिकरण्यप्रवृत्ता-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताशून्यनि-
श्चयनिष्ठविषयताया निरूपितत्वसम्बन्धेन विशेषणीभूतान्वयव्या-

सिप्रहत्यावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबध्यकतावच्छेदकत्वेनेत्य-
 र्थः । तादृशप्रतिबध्यकतावच्छेदकीभूततयाविधनिश्चयत्वविशिष्ट-
 स्वनिरूपितविषयिताकत्वमिति यावत् । अन्वयव्याप्तिनिवेशात् व्य-
 त्तिरेकव्याप्तिप्रहाविरोधिन्यनुपसंहारित्वे नातिव्याप्तिः । अन्वयव्याप्ति-
 श्च स्वव्यापकसामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारिणि तदप्रसिद्धावपि तद्व-
 द्भट्टकपदार्थानां, परस्परपक्षेपावगादिद्वाननिवेशात् नानुपपत्तिः ।
 असमानप्रकारकहेत्वाद्विधिमिकसाध्यामावसानाधिकरण्यादिहा-
 नमपि तादृशव्याप्तिर्धाविरोध्येवेति न तदसद्ब्रह्म । तस्य तदविरो-
 धित्वे व्यापकसामानाधिकरण्यसाध्यामावसानाधिकरण्याद्यवगा-
 हिसमूहालम्बनज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयम् तावद्व्याप्तिप्रहृत्यस्य
 व्यभिचारधीप्रतिबध्यतायां स्वरूपसम्यग्धरूपावच्छेदकत्वविरहपि न
 क्षतिः अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकताया एव विवक्षणीयत्वात् । सा-
 ध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यकताशरीरोपि ता-
 दृशमेवावच्छेदकत्व, निवेशनीयम्, अतः साध्याप्रसिद्धादेर्ग्रहस्य वि-
 शिष्टसाध्यग्रहत्वावच्छिन्न प्रत्येव प्रतिबध्यकत्वेपि न तस्याविरो-
 ध्यन्तव्याप्यत्वानुपपत्तिः । ज्ञेयं पूर्ववत् । साध्याप्रसिद्धादीनामित्या-
 दिना साध्यनिष्ठावृत्तित्वस्य व्याप्यत्वासिद्धिविशेषस्य साधनाप्र-
 सिद्धेः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य स्वरूपासिद्धिप्रमेदस्य साध्यसाध-
 नयोः परस्परासामानाधिकरण्यस्य विरोधात्मकस्यासाधारण्यरूप-
 स्य वा परिग्रहः । विशिष्टसाध्यानुपादानस्य यथायथ साध्याप्रसिद्धा-
 दिधारणप्रयोजनकत्व बोध्यम् । धूमवान् धूमाभाववद्वृत्तित्वहृत्त्यादौ
 धूमाभाववद्वृत्तित्वादिकमसिद्धिरेव न तु साधारण्यमता न तद-
 सद्ब्रह्म क्षतिमाचहति । साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवगाहिसमूहालम्बन-
 व्याप्तिप्रहृतिनिवेशपक्षे साध्यादेरन्यन्ताभावाप्रतिपोगित्वादिकमनुप-
 संहारित्वं साध्यादावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिग्रहाविरोधित्वविशे-
 षण प्रक्षिप्य चारुणीयम् । नान्यतरगर्भव्याप्तिप्रहृतिविरोधित्वमिति ।
 ग्राह्यभावानवगाहित्वे मणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधित्वमानामावादिति
 भावः । सामानाधिकरण्यघटितत्वेन—अनुमितिजनकतावच्छेद-
 कीभूतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसामानाधिकरण्यप्र-
 कारतात्वरूपसाधारण्यधर्मेण । अन्वयव्याप्तयोऽन्वयव्याप्तिप्रकारता-
 अन्योन्यात्यन्ताभावघटितव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामाना-

धिकरण्यतत्तदभावघटितव्यभिचारमावविशिष्टसाध्यसामानाधिकः
रण्यप्रकारता इति यावत् । अनुगमनीया - प्रतिबध्यग्रहविशेषणतया
निवेशनीयाः । अतो नैकाभावघटितव्याप्युपादानेऽन्यघटितव्यभिचारो-
सद्ग्रहस्यावकाश इति शेषः । यथाश्रुतग्रन्थलभ्यो विषयानुगमो नो-
पादेयः गौरवाद्वाभिचारिणि हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपे-
विशिष्टव्याप्यप्रसिद्धेश्च ।

ननूत्तरूपेण नानाविधव्याप्तिविषयतातामनुगमेऽसम्भवः ।
एकाभावघटितव्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया अन्याभावघटितव्या-
प्तिज्ञाने असत्त्वेन कस्या अपि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यताया निरुक्ते-
प्रकारताशालिग्रहव्यापकत्वासम्भवात् । सामानाधिकरण्यानवेगा-
द्विव्यापकत्वादिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यतया सामानाधि-
करण्यविषयताया स्वरूपसम्बन्धरूपतदवच्छेदकतानाश्रयत्वेन ता-
दृशप्रकारताशालिग्रहत्वे अनतिरिक्तवृत्तिरूपायाः प्रतिबध्यताय-
च्छेदकताया एव निवेशनीयत्वात् । यदि च स्वरूपसम्बन्धरूपप्रति-
बध्यतावच्छेदकताघटितसाध्यसामानाधिकरण्यविषयताघटितधर्म-
चच्छिन्नानुमितिकारणतावच्छेदकत्वोपलक्षितविषयतायच्छिन्नप्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबध्यकतावच्छेदकत्वविषयिताकत्वं । विवक्ष्यते ।
तदा पक्षधर्मत्वविषयत्वायच्छिन्नधीविरोधिन्यां स्वरूपासिद्धावति-
व्याप्तिः । हेतुपक्षोभयवैशिष्ट्यविषयतावाहिर्भूतत्वस्य जनकतावच्छे-
दकविषयतायां निवेशे प्रयासाधिगम्यमित्येतत्कल्प परित्यज्य समू-
हालयनव्याप्तिधीविरोधित्वेन सकलव्यभिचारान् समृद्धाति-
प्रातिस्विकरूपेणेति । तत्तद्व्याप्तित्वेनेत्यर्थः । तथाच समूहाल-
यनतावद्याप्तियुद्धौ सकलव्यभिचारधियो विरोधित्वात् सर्वप्रल-
क्षणसमन्वय इति भावः । (ननु साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धिवार-
णानुरोधेन विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वमेवास्तु साध्यसाधन-
सामानाधिकरण्यप्रदाविरोधित्वपर्यन्त इत्यर्थम् । विरोधानतिप्रस-
ङ्गस्य सामानाधिकरण्यविषयकतावद्व्यभिचारप्रगादिज्ञानापादाने-
नैव समवादित्यत आह साध्येति । तथा चाव्यभिचारिसामानाधि-
करण्यभावास्य साधारणान्तर्गतस्य सद्ग्रहस्य सामानाधिकरण्यवि-
षयकज्ञानमेवोपादेयम् । एव च विरोधातिव्याप्तिवारणायैव तत्-
पर्यन्त सार्थकमिति भावः । व्याप्ये प्रसिद्धस्येत्यनेन चद्विव्यापकधूमः

सामानाधिकरण्यादिरूपव्योत्तरप्रसिद्धा बहुधादिनिष्ठतदभावे प्रसिद्धा
तया नातिव्याप्तेः प्रसक्तिरिति ध्वनितम् । एतद्विशेषः—साधारण्यवि-
शेषः । व्याप्यत्वासिद्धिस्तु साध्याप्रसिद्धादिवेति भावः ।

अथ व्याप्त्यर्थे साध्याभावपदवृत्तत्वादिशिष्टसाध्यसामानाधि-
करण्यरूपा तदा साध्याभावपदवृत्तित्वेऽप्यासिद्धज्ञानस्य हेतुता-
वच्छेदकावच्छिन्नशेषेऽप्यभिचाराप्रकारकतादृशव्याप्तिज्ञानाविरोधि-
त्वात् । साध्याभावपदवृत्तित्वं साध्यसामानाधिकरण्यमुभय वे-
द्यासिद्धतादिशिष्टाभावस्य कथं साधारण्यमुरीकृतम् । यदि च
यिनिगमनाविस्तारसाध्याव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकर-
ण्यमिव साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याव्यभिचारित्वमपि
व्याप्तिरित्युभयसङ्गह इत्युच्यते, तथाप्यनुमितिं प्रति विशिष्टप्रकारक-
ज्ञानस्य गौरवेण हेतुत्वासम्भवादकत्र द्वयमिति रीत्याभयप्रकारकज्ञा-
नस्य हेतुत्वं वाच्यम्, तथाच विशिष्टाभावज्ञानस्य जनकज्ञानाविरोधि-
तया तद्विषयविशिष्टाभावस्य कथं हेत्वाभाससामान्यलक्षणाकान्त-
स्वमिति चेन्न ।

(यतां) विशिष्टाभावपदमुभयाभावपरम् हेतुनावच्छेदकावच्छिन्नवि-
शेषणतापन्नाव्याभिचारः सामानाधिकरण्यमुभयमेव व्याप्तिः । उभया-
भावज्ञानस्य बोधयत्वप्रकारतामानिवेश्य उभयप्रकारतानिरूपितैकवि-
शेष्यताशालिज्ञान प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं लाघवात् (इति) कल्प्यते । नाह-
श्च ज्ञानमुभयत्वप्रकारकमिव तदप्रकारकमपीति, अनुमितिहेतुभू-
तयुगपदुभयविशेषितहेतुविषयकज्ञानं प्रति विरोधितया, तदुभया-
भावस्य हेत्वाभासत्वं साधारण्यरूपता चेति न । काप्यनुपपत्तिः ।
विशिष्टव्याप्तेरुपादाने सामानाधिकरण्यांशनिवेशे, प्रयोजनविरहा ।
व्यापकतांशमात्रापादानेनैव सकलसाध्यसङ्गसम्भवात्, तथा
व्याप्यभिचारितसामानाधिकरण्याभावे नातिव्याप्तिः । साध्यसाधनसा-
मानाधिकरण्यप्रज्ञाविरोधित्वपर्यन्तानिवेशेऽपि च नाविरोधातिव्या-
प्तिरित्याशयनाह विशिष्टेति । साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः ।
आदिपदप्राप्तं साधनतावच्छेदकवैशिष्ट्यं साधनविशेषणं बोध्यम् ।
यस्तुतः साधनपदमेव साधनतावच्छेदकविशिष्टपरं साध्यपदपूर्ववि-
शिष्टपदार्थस्य साध्यसाधनपदयोर्द्वन्द्वार्थयण एव साधनान्वयसम्भवा-
त् । तथाच सति द्वन्द्वार्थप्रयुक्तमात्रार्थस्य साध्येतापि समम्भवा-

यस्यावश्यकत्वापत्तिः । न च, साध्यवत्त्वमपि ग्रहविशेषेणेतयो वि-
वक्षितम्, साध्यवत्त्वस्य व्यापकताघटकतया साध्यस्यावृत्तित्वेऽति-
प्रसङ्गानवकाशेन निष्प्रयोजनकत्वात् । न चावृत्तिगगनादिवारकवृत्ति-
मत्त्वमपि व्यापकताघटकमिति मते तत्सार्थन्यमात वाच्यम् । अनु-
मितो वृत्तिमत्त्वघटितव्यापकतावगाहित्वेन हेतुत्वेपि प्रकृतलक्षणे त-
दंशघटितव्यापकतां निवेध्य साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वनिवेदस्य 'प्र-
क्षालनादि' इति न्यायेनायुक्तत्वात् । साध्याप्रसिद्धिसाधनाप्रसिद्धो-
द्धारणाय साध्यतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यनिवेशनम् । व्यापकताघटक-
साधनवत्त्वग्रहविरोधिनः साधननिष्ठावृत्तित्वस्य धारणाय साधनव-
त्त्वपर्यन्तानुधावनम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य - व्यापकताज्ञा-
नाविराधित्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविषयकसमूहालंबनरूपव्या-
पकताग्रहो विवक्षणीयः । अथवा व्यापकताघटिव्याप्तिधीरेषानुमिति-
हेतुः न तु साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविषयतया च साध्यतावच्छेदके
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिकमेव व्यभिचा-
रः, न तु हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं साक्षादनुमितिजनकज्ञा-
नाविरोधित्वादिति मतेनायं कल्पः ।

ननु अत्यन्तान्योन्याभावगर्भव्यापकतयोरेकोपादानेऽन्यतरगर्भ-
व्यभिचारासङ्गहः एकाभावगर्भव्यापकताबुद्धौ अन्यतरगर्भव्यभिचा-
रज्ञानस्य प्राज्ञाभावानवगाहितयाऽविरोधित्वादित्यत आह शेषं
पूर्ववदिति । अनुमित्यौपयिकसाध्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वे-
न द्विविधव्यापकत्वप्रकारते अनुगमनीये, प्रातिस्विकरूपेण वा तत्त-
द्व्यापकताप्रकारकत्वं ज्ञाने निवेशनीयमित्यर्थः । साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिद्वयमेवानुमित्यौपयिकं न तु व्याप-
कताघटितमिति मते हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव दोषः । न
तु साध्यतावच्छेदके हेत्वव्यापकतावच्छेदकत्वे परमुत्तरीक्षक-
त्वात्, तन्मते च उक्तलक्षणे लक्ष्यापरिग्रहोऽलस्यपरिग्रहश्चेति त-
त्परिगज्य साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्विघ्नवृत्तित्वसंप्राप्तकं
लक्षणमाह साध्यतद्वतोरिति । साध्याभावव्याप्ये हेतुसमानाधिकर-
ण्यादिवारणाय साध्यभावव्याप्यादिव्यावृत्तेनेति । आदिपदात् सा-
ध्याभावावच्छेदकपरिग्रहः । तत्र-तादृशविरोधिताश्रये, यो हेतुसा-
मानाधिकरण्यमात्रग्रहः तद्विरोधित्वम् तदभावाव्याप्यादिव्यावृत्त-

ज्ञानविरोधित्वं च तद्वत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदिका सती तद्वत्ता-
ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका या प्रकारता तदाश्रयत्वम् । तदभावव्या-
प्यवत्ताज्ञानस्य तद्वत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया तद्विषयव्युदासः । बहि-
व्याप्यसाध्यकस्थले बहुव्यभावे हेतुसामानाधिकरण्यवारणाय प्रतिब-
न्धकताविवेशः ।

अथ यदाभावादेरपि धर्मभावत्वादिना ज्ञानस्य बहिर्मत्ताज्ञानवि-
रोधित्वात् यदाभावादिसामानाधिकरण्येपि बहुवादिसाध्यके धर्मि-
वारः स्यात् । साध्यवत्ताज्ञानविरोधितावच्छेदकीभूतविषयतानि-
रूपितहेतुसामानाधिकरण्यमाद्यविषयताशास्त्रिप्रहाविरोधितानिवेशे ।
चासम्भवा—धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यभावा-
प्रकारताया एव साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धतावच्छेदकतया साध्यामा-
यो न हेतुसामानाधिकरण्य इति ज्ञानीयसाध्यभावाद्यविषयताया अत-
थात्वादिति चेन्न ।

फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपा-
वच्छिन्नप्रकारताशास्त्रिनिश्चयत्वेन तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्य-
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकता तद्रूपावच्छिन्नाशे हत्वसामानाधिकरण्यप्र-
हाविरोधितानिवेशेनातिप्रसङ्गाभावात् साध्याभावत्वादेरेव तादृशक-
त्वात् । काञ्चनमयधूमवान् बहेरित्यादौ धूमो न काञ्चनमय इति
ज्ञानस्यापि साध्यतावच्छेदकविशेषसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् का-
ञ्चनमयत्वाभावसामानाधिकरण्येऽतिप्रसङ्गः । साध्यतावच्छेदकवि-
शिष्टसाध्यवत्ताज्ञानत्वेन यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानिश्चयप्रतिबध्यतेत्यु-
क्तौ तत्र विशेष्य धूमाभावसामानाधिकरण्यासद्वह-धूमत्वावच्छि-
न्नाभावनिश्चयप्रतिबध्यतापरुद्धककौटो काञ्चनमयत्वाविषयताया न-
निवेशात् । यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नाविशेष्यताकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञा-
नत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च धूमो न काञ्चनमय इति ज्ञानप्रति-
बध्यतायाः काञ्चनमयत्वविशिष्टधूमादिमत्ताज्ञानत्वव्यापकतया उ-
क्तातिप्रसङ्गस्य दुर्धारेत्येत फलीभूतज्ञानधर्मितावच्छेदकाव-
च्छिन्नविशेष्यतानिवेशः । यद्यपि धूमत्वादरपि काञ्चनमयत्वादिवि-
शिष्टधूमादिमत्ताज्ञानधर्मितावच्छेदकत्वमक्षतमेव—काञ्चनमयधूमवा-
न् धूम इत्यतादृशज्ञानस्यापि कदाचिद्रूपादात्, तथापि विशि-
ष्टसाध्यवत्ताविज्ञानधर्मितावच्छेदको यो यो अस्तत्तद्धर्मावच्छि-

प्रविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताः तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकविशिष्टसाध्यवत्ताद्धानप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाः तद्रूपावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वान्नातिप्रसङ्गः । हेत्वसामानाधिकरण्यावप्यतानिरूपितसाध्यवत्ताधीविरोधितावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपं प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमेव निरूप्यम् न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वम्, तेनान्योन्याभावघटितव्यभिचारधियोऽत्यन्ताभावघटितव्यभिचारधियश्च प्रत्येकप्रतिबध्यतावास्तद्विशिष्यतात्वावच्छिन्नव्यापकताविरहेऽपि न क्षतिः । अत एव साधनाप्रसिध्यादावपि नातिप्रसङ्गः-साध्याभावादिविषयतायास्तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटावनिवेशात् । हेत्वसामानाधिकरण्यविषयतायां च धर्मितावच्छेदकताभिन्नत्वमुपलक्षणविधया निवेद्यम्, तेन धूमासमानाधिकरणवह्वयभाधौ न घटसमानाधिकरण इति ध्वानविरोधिति धूमासमानाधिकरणवह्वयभावादौ घटादिसामानाधिकरण्ये नातिप्रसङ्गः ।

साध्याभावव्याप्यसाध्याभावावच्छेदकादिसामानाधिकरण्यवार्णाय दर्शितप्रकारापेक्षया लघुप्रकारान्तरमाह साध्यवत्तेति । तादृशाभावेति । हेतुसामानाधिकरण्याभावात्पर्यः । हेत्वाभासतेति । दोषत्वेत्यर्थः । विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति साध्याभावेति । अविरोधित्वात्-अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वात् । अत्र च प्रकृतानुमितिजनकज्ञानविरोधित्वमेवाभासत्यम्, न तु वाधादिसाधारणगुरुशरीरानुमितिसाधारणोक्तानुगमकप्रकारघटितं तत्प्रयोजनाभावात् । अनुमितिजनकज्ञानस्यापि अनुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतावच्छिन्नत्वेन निवेशः, न तु विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यव्याप्यविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन, तथा सत्यत्यन्ताभ्योन्याभावघटितनानाव्याप्तीनामननुगमेन तादृशानानाविधव्यभिचारसद्भासम्भवात्तावद्याप्यवगाहिसमूहालम्भनानुमितिनिवेशेन तत्सद्भासम्भवेऽपि पक्षधर्मत्वावगाहितायाः प्रयोजनावरहेण निवेशप्रसङ्गेन तादृशाभावाप्रदविरोधत्वविशेषणवैयर्थ्याच्च ॥

नन्येतरकद्वये धूमाभावव्याप्यसामानाधिकरणवह्वयभाधौ घटेरित्यादौ वद्विनिष्ठधूमाभावव्याप्यसामानाधिकरण्यरूपाध्यासिद्ध्यादावतिव्याप्तिरित्यत आह विरोधित्यमिति । पूर्वोक्तमिति । विशि-

एषश्चग्रहाद्यविरोधिज्ञानस्य विषयतयेत्यर्थः ।

यत्तु धूमवान् धूमाभावसमानाधिकरणघन्हेरित्यादौ हेतुतावच्छे-
दकधूमाद्यभावसमानाधिकरण्यादिविशिष्टवन्हासामानाधिकरणस्य
धूमाद्यभावेऽनाहार्यज्ञानाप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयसाधारण्येऽव्याप्तिरि-
त्याशङ्कया विरोधित्वमित्यादिकमवतार्य निर्वन्धिर्वृत्तिमानित्यादि-
स्थलीयदोषे सामान्यलक्षणाव्याप्तिवारकपूर्वाकप्रकारानुसरणपरत-
या तद्व्याख्यानम् ।

तन्मशोभनम्-पूर्वमधविधैव रीतिः उत्तरत्र सर्वत्र सव्यभिचारा-
दिलक्षणेऽनुसर्त्तव्या इत्यभिधानेनैव पौनःपुन्यपातात् न-वव्यभिचारे-
तत्रविशिष्टसामानाधिकरण्याभावस्याव्यभिचारज्ञानाविरोधित्वादव्या-
प्तिरित्याशङ्कां तस्यालक्ष्यतामङ्गीकृत्य परिहरति उपदर्शितेन। व्याप्तिप्र-
हे सशयसाधारणव्यभिचारधियो विरोधित्वात् ज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
कत्वमेव लक्षणे प्रवेक्ष्यम्, अतो न साधनाप्रसिद्ध्यादायतिव्याप्तस्तर्पा-
निबन्धस्यैव विशिष्टसाधनादिप्रहे विरोधित्वादित्याशयेन विशिष्ट-
साधनवत्त्वादिग्रहाविरोधित्वमनिवेद्य लक्षणकुर्वतां मतमाह व्याप्ति-
प्रहेति । अत्र व्याप्तिग्रहकारणत्वमेवाभावे निवेद्यम्, न तु तादृशसह-
चारदर्शनसहकारित्वमव्यावर्त्तकत्वात् । तदभिधानं च सहचारदर्शन-
स्य यथा व्यापकताप्रत्यक्षे स्वातन्त्र्येण कारणता तादृशी या सशय-
साधारणज्ञानाभावकारणता सैवात्र निवेद्या न तु ग्राह्याभावनिश्च-
याभावाविधया कारणतेति प्रदर्शनाय । व्याप्तिश्च विशिष्टैकैवोपादेया ।
मणिमन्त्रादिव्यायेन प्रतिबन्धकतामते एकैकविधव्याप्तिज्ञान प्रत्यपि
ज्ञानाविधव्यभिचारधियो विरोधित्वादित्यवधेयम् । मणिमन्त्रादि-
व्यायेन विरोधतायामस्वरसात् कैचिदित्युक्तम् ॥

इति श्रीगदाधरमहाचार्यचक्रवर्तिविरचितार्या गादाधर्या
साधारणप्रकरणम् ।

अथानुमानगादाध्यायम् असाधारणप्रकरणम् ।

(चि०) सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः । न-
नु सपक्षत्वं न साध्यवन्मात्रत्वम्, विपक्षावृत्तेर्घृत्तिम-
तः साध्यवद्घृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यः
वत्त्वम्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिर्दशभ्या-
मप्यसाधारणतापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, याद्यप्रतिरोधौ,
विना व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातादनुमितिनियमादिति
चेन्न । सर्वनिश्चितसाध्यवादिपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात्,
शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चया-
ज्ञातिव्याप्तिः । न च घटोऽयमेतत्त्वादिति संद्वेतावति-
व्याप्तिः, साध्यसन्देहदशायां तस्य हेत्वाभासत्वात् ।
अथपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः,
शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः, शब्दोऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादिः सन्देहोरेव, व्याप्त्यज्ञानस्य पुरुषदोष-
त्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक् । तथापि
पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोष-
त्वम्, अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् ।

(दी०) प्राचां मतेनेत्तरयति न सर्वेत्यादि । सर्वेति वि-
पक्षेऽप्यन्वेति, तेन साध्याभावन्यूनवृत्तेर्व्युदासः । विपक्षत्वस्य
निश्चयगर्भत्वात् भूरनित्या गन्धवत्त्वात् नित्यः शब्दः शब्दत्वा-
दित्यादौ नाव्याप्तिः । पृथिवी रूपवती रसादित्यादौ जलादे-
र्नरिसत्वभ्रमे पुनरसाधारण्यभ्रम एवेति गन्तव्यम् । तथापीति ।
पक्षत्वं-सन्दिग्धसाध्यरूपम् ।

(गा०) ननु चिन्तामणिकारमते सत्प्रतिपक्षस्योत्थापकतया असाधारण्यस्य दूषकत्वात् साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यमिति न सर्वेत्यादिग्रन्थासङ्गतिरित्येतं आह प्राचामिति । साध्याभावव्यूनवृत्तेरिति । पर्वतो वह्निमान् जलत्वादित्यादेरित्यर्थः । तत्रापि घटादिरूपर्यात्कचिद्विपक्षव्यावृत्तत्वसत्त्वादिति भावः । ननु भूरनित्या गेन्धवत्त्वादित्यादौ पार्थिवपरमाणुरूपविपक्षवृत्तिर्वाव्यादिरिति विपक्षपक्षस्य वास्तवसाध्याभाववदर्थक्याभिमानमूलमाशङ्कां निराकरोति त्रिपक्षत्वस्येति । ननु पृथिवी रूपवती रसादित्यादिक जलादेः नोरसत्वग्रमदशायामसाधारण्यमेव सपक्षजलादिव्यावृत्तत्वस्य तदानीं हेतौ ग्रहादिति तत्राव्याप्तिर्यास्तवसपक्षजलादिव्यावृत्तत्वासत्त्वादित्याशङ्कामलक्ष्यतया परिहरति पृथिवीति ।

मूले तथापीति। तथापि-शब्दे भनित्यत्यन्तित्यर्थोऽसाध्यतायां शब्दत्वस्य सङ्केतत्वविरुद्धत्वेपि। साध्यतदभावेति। हेतुमति पक्षे साध्यानिश्चयेन व्याप्तिग्रहाभावात्सङ्केतावपि तत्र साध्याभावातिर्णयेन साध्याभावं व्याप्यत्वरूपविरोधस्याग्रहेण विरुद्धहेतावप्यसाधारण्यदोषत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । अन्यथा-तदानीमपि साध्यतदभावान्न्यतरनिश्चये ।

ननु सिपाधापिपाधिरहविशिष्टसिद्धयभावरूपपक्षतायाः साध्यनिश्चयपक्षतायामपि सिपाधयिपासत्वे याधनिश्चयपक्षतायामपि चाक्षतत्वाच्च तद्वन्नसङ्ग इत्यत आह दीधितौ पक्षत्वमिति ।

(चि०) अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि, तस्या अनुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात् । न च संशयकतया दोषत्वं तद्योभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यम् । व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं (१) तदभावदारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात् ।

(दी०) यत् दूषयति अयेत्यादि । न्यासीति । तथाच स्वतो दूषणाक्षमत्वाच्चाभासत्वम् उपापिबन्धिति भावः । एकप-

(१) तदभावद्वारंयति नदाधरभट्टाचार्याभिमतः पाठः किन्तूपलब्धचिन्तामणिपुस्तकेषु सर्वत्राप्यमेवोपलभ्यत इति न धृनः ॥

विध्यावृत्तत्वञ्च न सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि धर्म्यन्तरे तत्सम्भवात्, अन्यथा सतोरपि साध्यसाधनयोर्व्यतिरोक्तत्वं दोषाय स्यात् ।

अथायं शङ्कितुरभिप्रायः—पक्षे साध्याभावस्य संशयो निश्चयश्चानुमितिर्विरोधी विरोधिविषयकत्वात्, तत्सामग्री च विरोधिसामग्रीत्वेन, तत्रादिमस्य सामग्रीपक्षे सव्यभिचारस्य हेतोर्ग्रहः द्वितीयस्य तु प्रतिहेतोः परामर्शः अतस्तयोराभासत्वम् । अत एव सव्यभिचारलक्षणे पक्षवृत्तित्वं विशेषणम् साध्याभाववद्बृत्तित्वमात्रं पुनरसिद्धिरेवेति विरोधान्यस्य परामर्शविरोधिनो रूपस्य तत्त्वादिति ।

मैवम् । बाधसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वानङ्गीकारात् साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वाभावात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । अन्यथा पक्षस्य साध्यतद्भाववद्बृत्तिप्रमेयत्वादिमत्त्वं सर्वत्र हेत्वाभासीभवेत्, तथा कामिनीजिज्ञासाप्रयोजकं तज्ज्ञानेष्टसाधनत्वादिकमपि ॥

(गा०) प्रणिकारमते विपक्षव्यावृत्तेरसाधारण्याद्यटकृतया तन्मते अंधेत्यादिना तस्यादृष्टणोपयोगितानिराकरणमसंगतम् इति तद्वृत्तितासाधारण्यवादिप्राचीनमतदृष्टणपरतया तत्सङ्गमयात् तमिति । प्राचामित्यादि ।

मूले दोष इति । दोषविधयोद्भाव्य इत्यर्थः । तस्या—विपक्षव्यावृत्तेः, अनुगुणत्वात्—प्रकृतसाध्यसिद्धप्रतिकूलोद्भावनकत्वात्, प्रत्युत विपक्षव्यावृत्त्येनोपन्यस्त लिङ्गव्यतिरेकिमुद्रया प्रकृतसाध्यसाधकमेव स्यात्, तथाच परार्थस्थलेऽपि विपक्षव्यावृत्त्यसहितं सपक्षव्यावृत्त्यप्रनुद्भाव्यत्वेन नासाधारण्यदोष इति भावः ।

केवलसपक्षव्यावृत्त्यं कोटिद्वयानुपस्थापकत्वेन न साध्यसंशयकं किन्तु मिलितमेवेति दोषतया मिलितमेवोद्भाव्यमित्याशङ्कतमिति । सहायकमनाधारण्य यद्यपि विपक्षव्यावृत्त्यव्यतिरिक्तम्

तथापि तादृशस्य दोषत्व नोपपद्यते विरोधिदानविषयस्यैव दोष-
त्वात् विपक्षव्यावृत्तत्वाशङ्कानस्य चाविरोधित्वादित्याशयेनाह
व्याप्तित्यादि । तदभावाद्द्वारेण-तदभावप्रयोजकज्ञानविषयतयैव-एव-
परिणानुमितितजनकज्ञाने साक्षाद्विरोधिप्रियत्वव्यवच्छेदः । त-
द्व्यवच्छेदफल दीर्घनिरुदेव स्फुटमिति तथाचेति । स्वतो दूषणाक्षम-
त्वात्-अनुमितौ तत्कारणज्ञाने च साक्षाद्विरोधित्वात्, नाभासत्व-
सपक्षव्यावृत्तत्वस्यापि न हेत्वामासत्वम् । एतेन विपक्षव्यावृत्तत्वस्य
दूषणानुपयोगित्वे तदशपरित्यागेनैव हेत्वामासता स्वीकार्येति नि-
राकृतम् । एष च स्वार्थानुमानेऽपि सर्वसंगशब्दावृत्तेरेव दोष इत्युक्त-
मित्यादिप्रसङ्गस्यापि स्वार्थानुमानेऽपि विपक्षव्यावृत्तदूषणानीपायि-
कत्वं सपक्षव्यावृत्तत्वस्य सहचारधीविरोधितया तथात्वापि न हे-
त्वामासत्वमित्युक्तमित्यर्थो बोध्यः ।

ननु सहचारग्रहविरोधित्वे व्याप्ते सहचारवद्वितया तद्ग्राहेऽपि
साक्षाद्विरोधित्वमेव तस्येति न कथं हेत्वामासत्वमित्याशङ्का परिह-
रति एकवर्गमिव्यावृत्तत्वं चेति । निश्चितसाध्यवशक्तिवृत्तित्वाभाव-
श्चेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यात् । साध्यवद्वित्वात्सामान्येत्यर्थः । अ-
र्थान्तरे-साध्यवद्वित्वात्तन्तन्मन्तर्भाव्य, तत्सम्भवात्-साध्यसामा-
नाधिकरण्यग्रहोदयात् । इदमुपलक्षणम् । साध्यवत्स्वरूपसामान्य-
मपुनरुत्कारेण तद्धर्मिणमन्तर्भाव्यापि तत्सम्भवे द्रष्टव्यः । तथाच त-
त्तद्धर्मिण्यावृत्तत्वरूपविशेषाभावग्रहस्य प्रत्येक साध्यसामानाधिक-
रण्यसामान्यग्रहाविरोधित्वे तादृशविशेषाभावकूटात्मकासाधारण्य-
ग्रहस्यापि तद्विरोधित्वात् तस्य सामानाधिकरण्यसामान्यग्राह-
व्याप्तिज्ञान साक्षाद्विरोधित्वमिति भावः । अथवा-यत्किञ्चिदधि-
करणान्तर्भावेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽपि दोषत्वे, सतो-
समीचीनयोः साध्यसाधनयोः वहिर्भूमाद्योः व्यतिरेकित्व-इदं च-
वृत्तित्वम् । दोषाय स्यादिति । तस्यापि हृदाद्यन्तर्भावेन सहचारग्रह-
विरोधित्वादिति भावः ।

समापकतया विपक्षव्यावृत्तत्ववद्वितासाधारण्यस्य दोषत्व श-
ङ्कितुं समापकज्ञानस्यानुमितिं प्रति साक्षात्प्रातिव-धकत्वमभिप्रतप्तं,
अथवा शङ्काया अवितुच्छतापत्तं, तादृशगूढाभिप्रायमनुवृत्तं च
'व्याप्तिप्रसङ्गमित्यादिना तादृशस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति निराकार्येदतो

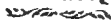
त्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वमेव हेत्वाभासत्वम्
प्रतिबन्धकसामग्रीघटकज्ञानविषयसाधारण्यादिश्च न तथा विशेष-
दर्शनादि कालीने अप्रतिबन्धकीभूतज्ञानेपि तद्विषयकनिश्चयत्वसत्त्वा-
दिति भावः । अन्यथा-यथाकथञ्चित्तुक्षणं परिष्कृत्य प्रतिबन्धक-
सामग्रीघटकज्ञानविषयस्य हेत्वाभासत्वोपपादने, मेयत्वदिदेहतौ सा-
ध्यतदभावसहचरितमेयत्वयान् पक्ष इत्यादिज्ञानविषयस्य दोषता-
या । दृष्टत्वात् । सधेमेति । तथाच धूमादिदेहतौ तस्यादोषत्वेन नेष्टा-
पत्तिसम्भव इति भावः । आभासीमवेदिति । धूमादिदेतुकानुमितौ
यपि तज्ज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । वि-
रोधिज्ञानसामग्रीविधया यज् ज्ञान प्रतिबन्धकं तत्राभासतामापाद्य
विरोधिजिज्ञासासामग्रीविधया प्रतिबन्धकस्य विषये तामापादयति
त्येति । प्रयोजकत्वं-जनकज्ञानविषयत्वम् ॥

(चि०) किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्त्वा नि-
वृत्ते तावन्नेदमुद्भाव्य न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदु-
द्भावने वादिनिवृत्तेश्च । न च न्यूनत्वे तदुपजिघ्रिषम्, अ-
साधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् । न च व्यतिरे-
किप्रयोगेतदुपन्यासः, व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिक्षेपेऽकि-
ञ्चित्करत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्व्वसंपक्षव्यावृत्तिरेव
दोष इत्युक्तमिति ॥

(दी०) एवं विशिष्टस्यानुद्भाव्यत्वं व्युत्पाद्य केवलस्यापि
सपक्षव्यावृत्तत्वस्य तथात्वं व्युत्पादयति, किञ्चेति । वाद्युपदर्श-
तदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यन्तु नासाधारण्यम्, सपक्षान्तरवृत्तित्वे-
ऽपि तत्सम्भवात् । तदुद्भावनन्तु तस्य निग्रहस्थानत्वात्, विभाज-
कसूत्रस्यानुक्तसमुच्चापकचकारेण तस्य समुच्चितत्वात् तदुदाहर-
णस्याभासताप्रदर्शनायैव वा, आवश्यकश्च प्राचां दृष्टान्तमयोग
इति भावः । मायूत् परार्थानुमानेऽसाधारण्यं दोषः स्वार्थे तु
स्यादत आह स्वार्थेति ।

(ग०) विपक्षव्यावृत्तत्वस्य व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहाविरोधित्वेना-
नुद्गावनीयतायाः प्रागेव व्यवस्थापितत्वात् किञ्चेत्यादिग्रन्थस्य त-
त्परत्वे न घटते पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । न च पूर्वं अन्वयिनि दृष्टान्तस-
म्भवेन न्यूनताया आवश्यकतया 'न' तदुद्गावनं निराकृतमिति न
पौनरुक्त्यप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि व्यतिरेकिणि व्याप्तिपक्षधर्म-
त्वाप्रतिक्षेपकतया तदुद्गावननिराकरणपौनरुक्त्यस्य दुर्वात्वादि-
त्यतः केवलसपक्षव्यावृत्त्युद्गावननिराकरणपरतया किञ्चेत्यादिमूल-
मवतारयति एवमिति । एवं-उक्तप्रकारेण, विशिष्टस्य-विपक्षव्या-
वृत्तत्वेविशिष्टस्य । ननु साधनविकलस्यापि घटादेः विशेषादर्शन-
वशायामपि विशेषपदर्शनदशायामप्याहार्यसाधनवस्त्वप्रमादिना दृ-
ष्टान्तविधया उपन्यासः सम्भवेत्येवेति तत्र न्यूनताविरहेणासाधा-
रण्योद्गावनसार्थक्यम्, न च तत्र दृष्टान्तस्य साधनवैकल्योद्गावने-
नैव वादिनिवृत्तिसम्भवादसाधारण्यस्य दोषत्वमनावश्यकमिति
वाच्यम्, दृष्टान्तस्य निश्चितसाध्यतः साधनवैकल्यस्यैवासाधार-
ण्यत्वादित्याशङ्कां निरस्यति वाद्युपदर्शितेति । यावन्निश्चितसाध्यव-
ति साधनवैकल्यमसाधारण्यमेवेति वाद्युपदर्शितत्वाभिधान एक-
देशे साधनवैकल्यस्य यावति साधनवैकल्यानतिरिक्ततया तस्यास-
धारण्यत्वनियेधासङ्गतेस्तदुद्गावनपर्यन्तमसाधारण्योद्गावनत्वमिति
पेधः । सपक्षान्तरवृत्तित्वेपीति । हेतोरिति शेषः । तत्सम्भवात्-वाद्यु-
पदर्शितस्य दृष्टान्तस्य, साधनवैकल्यसम्भवात् । नन्वेवं दृष्टान्तस्य
साधनवैकल्यं हेतुभासग्रहिभूततया कापि नोद्गाव्येतेत्यत आह त-
दुद्गावनमिति । ननु 'प्रतिष्ठाहानिः प्रतिशान्तर'मित्यादिनिग्रह-
स्थानविभाजकसूत्रेऽस्यागणनाच्च निग्रहस्थानतेत्यत आह वि-
भाजकेति । आभासताप्रदर्शनायैव तदुद्गावनमित्यनुपहृतेनान्वयः ।
आभासता-प्रापितसाधनवत्प्रार्थकता, सा चापार्थक्यरूपीनिग्रह-
स्थानमिति भावः । ननु यथा घट इत्यादि दृष्टान्तप्रयोगस्य समयवन्धा-
धीनत्वेनानियतत्वात् यत्र तद्वन्वयमेवादाहरण प्रयुक्तं तत्रयासाधारण्य-
मुद्गावनीयमित्यत आह आवश्यकञ्चेति । तथाच तदप्रयोगे न्यून-
त्वमेवेति भावः ॥

इति गादाचर्यामसाधारणपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । शब्दत्वं साध्यवतस्तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन ज्ञातमर्थाद्व्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावश्च साध्यतु-अविशेषात्, अन्यथा पक्षवृत्ति-त्वानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणो दोषः । सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा, अत्र त्वेक एवेति तयोर्भेदः । असाधारणेन व्यतिरेकि-प्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात्, न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूल-त्वात् व्यर्थत्वाच्च ।

यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्या-वृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्र-तिर्पान्धतया वा तदुद्भावनमपिलक्षणन्तु सर्वसपक्षव्या-वृत्तत्वम् न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात् विरुद्धमप्यनेनोपाधिनाऽसाधारणमेव । अन्यथैतद्वगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः ॥

इत्यसाधारणचिन्तामणिः ॥

(टी०) स्वमते सिद्धान्तमुपक्रमते उच्यते इति । अर्थादिति । व्यतिरेकिमुद्रया अर्थादुभयं साधयेत्, अर्थवशसम्पन्नमेवोभयसा-धकत्वम् उभयसिद्ध्यनुकूलव्याप्यादिग्रहादित्यर्थः । व्यतिरेकि-तया वेति पाठे अर्थात् अर्थापत्तिविषयेति परमतेन । एवञ्च पक्ष-धर्मतया ज्ञायमानो हेतुः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-त्वज्ञानात् साध्यस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानाच्च

साध्याभावस्य साधनायोन्मुखो विधो विरोधेन नैकमपि साधय-
ति । न च शब्दं नित्यत्वानित्यत्वसन्देहे तदुभयव्यापकत्वं शब्द-
त्वाभावस्य ग्रहीतुमशक्यम्—व्यापकत्वाभिमतशब्दत्वाभावाभाव-
वच्छब्दवृत्तित्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्दिह्यमानत्वादिति
वाच्यम् । तथात्रेऽपि तादृशसंशयाभावदशायां तथात्वनिश्चये तदु-
भयव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववत्त्वस्य शब्दे प्रतिसन्धातुं
शक्यत्वात् । स्वाश्रयमप्रतीत्यैव प्रतीतस्य सौरभादेरभावस्य पा-
नीयपाषाणादौ पृथिवीत्वतदभावसहचारेण तदुभयव्यापकता-
ग्रहे तादृशाभावप्रतियोगिसौरभस्य चन्दनादौ परामर्शे पृथिवी-
त्वादौ साध्ये तदसाधारण्यस्यातिसुलभत्वाच्च ।

नन्वय सत्प्रतिपक्ष एव व्याप्तरन्वयनिरूप्यत्वस्याव्या-
पकत्वेनाप्रयोजकत्वादित्यत आह सत्प्रतिपक्ष इति । न चैववि-
धभेदेन पृथगभिधानेऽतिप्रसङ्गः, स्वतन्त्रेच्छाया इत्यादेर्गन्धकृ-
तैवाभिधानात् तदभावसाधकं तत्सापकत्वभ्रमरूपाशक्तिविशेष-
सूचनार्थत्वाच्च ।

सत्प्रतिपक्षसव्यभिचारोभयलक्षणाक्रान्ततया उभयान्तर्भा-
वस्याविरुद्धत्वादित्यपि कथित् ।

सर्वसपक्षेति । सपक्षः—साध्यवान्, पक्षवृत्तित्वे सति साध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः, इदञ्च साक्षादनुमितिवि-
रोधि, विरोधश्च साध्यासामानाधिकरण्यादिरूपोऽन्वयव्याप्तिग्रह-
विरोधीति न साङ्कर्यशङ्कापि । साध्यसामानाधिकरण्यन्तु नासाधा-
रणम् । दशाविशेषे तद्वभ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधारण्यभ्रमः ।

(गा०) मूले छातमित्यस्य पक्ष इत्यादि । व्यतिरेकित्येवमन्तर
वाकारासत्वे अर्थादित्यस्यार्थपक्षविधयेत्यर्थो न समञ्जस्ते अर्थाप-
त्तिरूपिरेक्यनुमानोभयविधया साधकत्वस्यैकमतेऽसम्भवादित्यता
अन्यथा तज्जाचष्टे अर्थादित्येति । व्यतिरेकित्वे अर्थाधीनत्वावयवम

यस्योकारे व्याप्तिरानुपरोधत्वघाटे तदव्यावृत्तसाधारण्यसद्भाहकं
सम्यग्भिचारसामान्यलक्षणस्यैव सम्भवेन प्रयासेन समुद्दालम्बनानु-
मितिधिराधिताघटिततत्साधारणसम्यग्भिचारसामान्यलक्षणकरण-
स्य नियुक्तिकतया तस्य सम्यग्भिचारान्तर्भावासम्भवात् ।

अपक्षपक्षस्य निश्चयगर्भापेक्षया सत्प्रतिपक्षोत्थापकता न सं-
भवति व्याप्तेर्ज्ञानागमन्यादित्यस्तदव्याचष्टे सपक्ष इति । पक्षवृ-
त्तिर्वाविशेषितस्य हेतुं केवलसाध्यव्यापकीभूताभाघप्रतियोगि-
त्यस्य यद्यपि वृत्तित्वं हेतुर्ज्ञायत इत्यादिरीत्या सम्यग्भिचा-
रसामान्यलक्षणाकान्तत्वेऽपि अनुमितिप्रतियन्धकतानतिरिक्तवृत्ति-
विषयिताकत्वाभावेन न हेत्याभाभाससामान्यलक्षणाकान्तत्व-
म् । अनुमितिविरोधितादून्यपक्षधर्मताज्ञानकालोन्नातावृत्तिविष-
यिताकत्वरूपं प्रतियन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं सामान्यलक्षणे निवे-
द्य हेत्याभाससामान्यलक्षणाकान्तत्वसम्पादनसम्भवेऽपि तादृशप्र-
यासे गीरधर्मतेऽसाधारण्यचरित पक्षवृत्तिधर्मन्तर्भावयति पक्षवृ-
त्तित्वे सतीति । यद्यपि सम्यग्भिचारसामान्यलक्षणस्य यद्यपि वृ-
त्तिधर्मित्यादिना बाधाविसाधारण्यवारण्यप्रकारो न सम्भवति पक्ष-
वृत्तिव्यघटितासाधारण्यस्यापि धर्मविशयनिषेधितत्वात्, तादृश-
रीत्यादरे निरुक्तासाधारण्यस्यैवासङ्गहापत्तेः, तथापि प्रकृतपक्षताव-
च्छेदकविशिष्टं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टैशिशेषावगाहिप्रकृ-
तहेतुतावच्छेदकविशिष्टैशिशेषावगाहिज्ञानानिरूपिता या निरुक्ता-
साधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतियन्धकता तच्छून्यत्वे सति समु-
द्दालम्बनानुमितिधिराधित्वस्य बाधप्रतिरोधव्यावृत्तस्य निरुक्ता-
साधारण्यसाधारण्यस्य सम्यग्भिचारसामान्यलक्षणत्वसम्भवात् ।

ननु साध्यव्यावृत्तत्वं यदि तद्वदवृत्तित्वं तदा शब्दो नित्यः श्रो-
त्रमाहृत्य सति गुणत्वादित्यादौ विशिष्टस्य गुणत्वादेः केवलानति-
रिक्ततया नित्यत्ववदवृत्तित्वं नोपपद्यते इत्यव्याप्तिः, एवं साध्यवदवृ-
त्तित्वं सामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया व्याप्तिग्रहविरोधेव इति न
सत्प्रतिपक्षोत्थापकमतो व्याचष्टे साध्यव्यापकोति । विरोधरूपोपा-
धेः साध्याभावव्याप्यतारूपत्वे सोऽपि साध्यव्यापकीभूताभाघप्रतियो-
गित्वमिति सङ्कर इत्याशङ्कं निराकरोति साध्यासामानाधिकरण्या-
दीति । हेतुनिष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादीत्यर्थः । आदिना साध्यनि-

एहेत्वसामानाधिकरण्यपरिग्रहः । नन्वेवं विरोधस्य विरोध्यविषय-
त्वेनानुमित्यविरोधितया न दोषतां स्यादित्यत आहान्वयव्याप्तीति ।
साध्यहेतुसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तीत्यर्थः । पक्षवृत्तत्वप्रवेशा-
निवेशाभ्यामाप्य भेदसम्भवात् शङ्कापीत्युक्तम् । शब्दाऽनित्यः श-
ब्दत्वादित्यादौ वास्तवसाध्यव्यावृत्तत्वाभावेनाव्याप्तिशङ्कामल-
क्ष्यतया परिहरति साध्यसामानाधिकरणं त्विति ।

ननु दर्शितस्थलेपि दशावशेषेऽसाधारण्यज्ञाननानुमित्यनुत्पा-
दाद्धेतोर्दुष्टताया आवश्यकत्वे कथमलक्ष्यत्वमित्यत आह दशाविशेष-
य इति । तद्गमः—असाधारण्यभ्रमः, पुरुषदोष एव न तु तत्र हेतो-
र्दुष्टतत्पर्यः । प्रतियन्दिस्मृचनाय दृष्टान्तमाह व्याप्य इवति ॥

(दी०) नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति । सामग्रीद्वयविरोधेन
हेत्वभावस्य साध्यतदभावव्यापकताग्रहविरोधोऽसाधारण्यस्य दू-
षकताबीजम् तथाहि—वृत्तिमता हेतुना कचिदपि वर्तितव्यम् तत्र
चावश्यं साध्यतदभावयोरन्यतरेण भवितव्यम् । न च तत्र हेत्वभा-
वः सम्भवति, अतोऽवश्यमन्यतराव्यापकत्वं तस्य, एवंविधविरो-
धघ्नौघ्ये साध्येन तदभावेन च हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं नैक-
तरनिरूपितमपि व्यापकतां ग्राहयति मिथो विरोधात्, विरोधि-
परामर्शद्वयमिव साध्यतदभावौ, एवञ्च वृत्तिमन्त्रविशेषितं हेतो-
र्यावाद्विषयसपक्षव्यावृत्तत्वं वृत्तिमत्प्रतियोगित्वविशेषितं वा हेत्व-
भावस्य यावत्सपक्षविषयवृत्तित्वमसाधारण्यमिति । योजयन्ति च
ग्रन्थमित्यम् शब्दत्वं यदि साध्यतदभावव्यावृत्तत्वेन तदुभय-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन ज्ञातं ज्ञानयोग्यं स्यात् तद्वत्
स्यादिति यावत्, तदा व्यतिरेकितया तादृशव्यतिरेकप्रतियोगि-
त्वेनार्थात् पक्षे तदुभयं साधयेत् तदुभयसद्वचरितं भवेत्, व्याप-
काभाववति व्याप्याभावस्यावश्यभावात् अनयाभावे पक्षधर्म-
ताया व्याप्तेर्वानुपपत्तिः । न च तथाभावः सम्भवति, न वा पक्षवृ-
त्तित्वं वाधितम् अतः साध्यतदभावोत्थापकतया तदुभयसिद्धा-

नुकूलविरोधि व्याप्तिद्वयग्राहकव्यातिरेकसद्वचारद्वयग्रहविषयतया
असाधारणो दोषो व्याप्तिद्वयग्रहप्रतिबन्धकः । ननु यदि विरो-
धिव्याप्तिद्वयं न गृह्यते तदा सत्प्रतिषेधोच्छेदः गृहीतविरोधि-
व्याप्तिद्वयहेतुसमुत्सत्वात् तस्येत्यत आह सत्प्रतिषेध इति । तत्र
हेत्वोर्भिन्नतयाधिकरणभेदेन तथा ग्रहः सम्भवति अत्र पुनरेकस्मि-
न् हेतौ तदुभयग्रहो विरुद्ध इत्यर्थः ।

(गा०) । मध्यव्याख्यानमुपन्यस्यति नवीना इति । सामग्रीद्वय-
विरोधेनेति । हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकताग्राहकसामग्योः पर-
स्परजन्यफलप्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । ग्रहविराधात्-ग्रहाहुत्वाद्, असा-
धारणस्य-हेतोर्द्वयकतायां योज-अनुमत्यनुत्पादकतायां योजम् । व्याप-
कतयाविराध यच्च परस्परग्राहकसामग्योः परस्परग्रहप्रतिबन्धकत्वं
सम्भवतीति विरोधमेवोपपादयति तथाहाति । कश्चिदधिकरणे वति-
तव्यमिति । वृत्तेऽधिकरणनिरूपितत्वनियमादिति भावः । तत्र च-तद्व-
धिकरणं च, साध्यतदभावयोरन्यतरण भावतव्य-स्थातव्यम्, प्रति-
योग्यभावयारकासत्वे अपरसत्वनियमादिति भावः । तत्र-अधिकरणे,
न हेत्वभावः सम्भवति प्रतियोगिवृत्त्या विरोधादिति भावः । अतो-
हेत्वभावस्य तथासत्त्वात्, अन्यतरा-व्यापकत्व-साध्याव्यापकत्वसाध्या-
भावाव्यापकत्वयोरन्यतरत्वम्, तस्य-हेत्वभावरूप, तयोर्मध्ये हेत्वाधि-
करणे यस्य स्थितिस्तद्व्यापकतायास्तदभावेऽसम्भवादिति भावः ।
एषविधविरोधधौष्ये-एतरीत्या नित्यत्वतदभावव्यापकतयो श-
ब्दव्याभावादावकसत्वेऽपरासत्वनियमे । सद्वचारज्ञानमिति । व्यापक-
ताग्रहकारणीभूत गगनघटादौ सामानाधिकरण्याज्ञानम् । विरोधिग्रह-
सामग्याः प्रतिबन्धकत्वम् दृष्टान्तेन दृढयति विरोधोति । साध्य-
तदभावो न ग्राह्यतीति अनुपगमेनान्वयः । अवृत्तिवारणाय वृत्तिम-
रुपविशेषितमिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वं यावत्सपक्षविपक्षनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वम्, ननु हेत्वभावत्वरूपेण सद्वचारज्ञानमेव तत्र रूपण
व्यापकताग्राहकतया व्यापकतान्तरग्रहविरोधीति तद्विषयस्यैव दाप-
त्वमुचितमित्याशयेनाह वृत्तिमिति । उभयव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वज्ञानविषयस्य अमभावोपास्यतासद्वचरितसाधारणमिति नाम-

यसाहेचचर्यरूपतयो व्याख्यायोभयसाधकत्वापादकमनो व्याचष्टे ज्ञातं
ज्ञानयोग्यमिति । उभयसाधकत्वे उभयसाहचर्यरूपे व्यतिरेक्यनु-
मानत्वमप्रयोजकमिति व्यतिरेकितयेत्यन्यथा व्याचष्टे व्यतिरेकित-
येति । तादृशेति । साध्यतदभावव्यापकीभूतेत्यर्थः । यद्यपि तादृश-
व्यतिरेकिप्रतियोगित्ववत् स्यात्तदा उभयसाहचरितं स्यादित्यत एव
तादृशप्रतियोगिताया उभयसाहचर्यप्रयोजकत्वं लभ्यते, तथापि
आपत्तिमूलभूतव्याप्तिद्वयप्रदर्शनाय व्यतिरेकितयेति पुनर्मूलेऽभि-
हितमित्यवधेयम् ।

भ्रमेणोभयसाधकत्वस्येष्टत्वादुभयं साधयेदित्यस्यार्थमाह उभय-
साहचरितं भवेदिति । यद्यपि वृत्तिमत्त्वविशेषितैककोटिव्याप-
काभावप्रतियोगित्वस्य वस्तुगत्याऽपरकोटिव्यापकाभावप्रतियोगित्व-
विरुद्धत्वपि विरोधाप्रतिसन्धानदशायां नैकग्राहकसामान्या अपर-
ग्रहविरोधितेति दर्शिततर्कावतारं नैव विरोधिप्रतिसन्धानमसाधारण-
पदशायामङ्गीकार्यम्, तद्वदुच्यते दर्शितरीत्या तदवधारणे चेत्या-
दिना, तथा च शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः सन्देहे शब्दत्वतदुभयसाह-
चर्यमपि सान्निध्यमेवेतीष्टापात्तिदशायां नांकतर्कावतारसम्भवः ।
तदुभयैकाधिकरणवृत्तित्वस्य चाप्रसिद्धा नापात्तिसम्भव-अप्रसि-
द्धस्य व्याप्यधधारणासम्भवात् । एवमुभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वं चाप्रसिद्धम् । तत्र नोभयसाहचर्यमिति विरोधे एवापाद्यापा-
दकयोः कथमापत्तिः । वृत्तिमत्त्वे सत्युभयव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वं चाप्रसिद्धम् । वृत्तिमत्त्वे सति तत्तत्कोटिव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वेन प्रत्येकं तत्तत्कोट्यभाषसाहचर्यापत्तौ चेष्टापात्तिशंकाया अनिवृ-
त्तिरिति महदसमञ्जसम् । तथापि जलत्वादौ वृत्तिमत्त्वे सति घटत्व-
पटत्वाणुभयव्यापकाभावप्रतियोगित्वतदुभयाभावद्वयसाहचारमवधा-
र्म सामान्यतः आपाद्यापादकयोर्यत् वृत्तिमत्त्वे सति यदुभयव्यापका-
भावप्रतियोगि त-प्रत्येकं तदुभयाभावद्वयैकाधिकरणवृत्तीति व्याप्ति-
रवधार्य ने ततश्च शब्दत्वादौ वृत्तिमत्त्वानित्यत्वतदभावव्यापकाभावप्र-
तियोगित्वानामाह्वर्यज्ञानाश्रित्यत्वतदभावद्वयैकाधिकरणवृत्ति स्या-
दिदमित्यप्रसिद्धविशेषापात्तिः सुलभेव । सामान्यव्याप्यधीनाविशेषा-
नुमिताविष्य तदधीनविशेषापत्ताद्यपि विशेषप्रसिद्धेरनङ्ग वाच । न च
उक्तापाद्याप्रसिद्धा प्रतियोग्यप्रसिद्धा आपाद्यन्यनिरेकानिश्चयास-

म्भवेन नापत्त्युपतारसम्भव इति धार्यम् । विशिष्टविषयकारकौ विशेष्ये विशेषणाभावनिश्चयस्यापि विशिष्टशङ्कानिवर्तकत्वेन हेतुत्वाद्धिकरणे नित्यत्वानित्यत्वाभावोभयवृत्तानिश्चयादेव तादृशापत्तिसम्भवात् । मूलाव्यतिरेकितयेति यद्याप्तेर्दाढ्यं दर्शितं तदेव स्फुटीरोति व्यापकाभाववतीति । प्रतियोगिनाऽभावाभावत्वात् प्रकृतत्वबोध्यम् । अन्यथेत्यस्य विवरणं अनयाभाव इति । शब्दत्वस्य एकाधिकरण उभयाभावे तस्यावृत्तित्वे हेत्यर्थः । उभयपक्ष उक्तापाद्यासत्त्वविघटनादवृत्तित्वपक्ष एव शब्दरूपपक्षधर्मताया अनुपपत्तिर्न तु शब्दत्वाधिकरणे तदुभयाभावसत्त्वपक्षे, तथासति तदुभयाभावस्य विपर्ययेण तदुभयरूपतया शब्दत्वाभावे, तदुभयव्यापकताया एवानुपपत्तिरिति मूल-यूनतामङ्गाय पुरयति व्याप्तेर्वेति । इष्टापत्तिशङ्काविरहेण स्फुटयति न च नृयाभाव इति । तथा चेष्टापत्तिशङ्काविरहेण शब्दत्वे नित्यत्वानित्यत्वोभयाभाववदधिकरणत्वेन मिलितापादकानां वृत्तिमत्त्वानित्यत्वतदभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानामाभावे साधनीये नित्यत्वतदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वयोर्द्वयोरेभाव, पक्षधर्मतायलात् शब्दत्वे सिद्ध्यति । अयमेव च विरोधग्रह इति भावः ।

ननु वृत्तिमत्त्वाभावमादायैव न कथम्पर्यसानमित्येत आह न वा पक्षवृत्तित्वं याधितमिति । तथा च वृत्तिमत्त्वनिश्चयाज्ञ तथा पर्यवसानमिति भावः । एतन्मते साध्यतदभावोत्थापकतयेत्यस्य साध्यतदभावसिद्धिसामग्रीसिम्बद्धितयेत्यर्थो न सम्भवति व्याप्तिग्रहाभावेन तादृशसामान्यसम्भवादतोऽन्यथा व्याचष्टे साध्यतदभावेति । दोष इत्यस्य व्याख्या व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धक इति । व्याप्तिग्रहविरोधिधमयानित्यर्थः ।

एतन्मतेऽसाधारणे सत्प्रतिपक्षविशेषशङ्कानवतारात् आशङ्कान्तरेण सत्प्रतिपक्ष इत्याह मूलमवतारार्थात् नन्विति । विरोधव्याप्तिद्वय-साध्यतदभावानरूपितव्याप्तिद्वयम्, न गृहणे-ग्राहकसामग्रीद्वयविरोधेन एकदा न गृह्यते । सत्प्रतिपक्षोच्छेद इति । परस्परसामग्रीविराधेन विरोधिकोऽव्योऽनुमितिप्रतियन्धोच्छेद इत्यर्थः । गृह्यतेति । हेतुधर्मिकतदभावव्याप्तिग्रहाधीनत्वादित्यर्थः ॥

(दी०) अत्र चेदं चिन्त्यम् । एवं सति सपक्षादेर्यावस्वविशेषणं
व्यर्थम्, दूषकतायामनुयोगात् व्यभिचाराग्रहमात्रोपक्षीणत्वात् ।
वृत्तिमत्त्वादिविशोषितस्यापि चासाधारण्यस्य ज्ञानं न व्याप्तिज्ञान-
विरोधि, विरोधिविषयकत्वाभावात् उपदर्शितविरोधस्य त-
च्छरीरेऽनन्तर्भावाच्च । व्यापकतयोरपि च न स्वतो विरोधः । उप-
दर्शितरीत्या तद्वधारणे चावश्यं व्यभिचारज्ञानमेव प्रतिबन्ध-
कम्, अत्र एव सत्यपि असाधारण्यज्ञाने एकत्रानुकूलतर्कावतारे भ-
वति व्याप्तिधीरिति । एतेन तादृशसहचारज्ञानं तुल्यफलविरोधि-
व्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकं तर्कावतारे पुनस्तुल्यफलतैव ना-
स्तीति परास्मिन् । तर्कस्य व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैवोपयोगि-
त्वात् सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासत्वायोगाच्च । सत्यतिपक्षे
च विरोधिव्याप्यवृत्तानिर्णयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु विरोधिसाम-
ग्रीत्वेन, बाधावतारे त्वापाततः सत्यतिपक्षितत्वेऽपि बाधेन प्रतिहे-
तोरव्याप्यत्वादिज्ञान एव साध्यानुमित्युदयादिति कृतं परलवितेन ॥
इत्यसाधारण्यदीधितिः ॥

(गा०) दूषकतायामनुयोगादिति । यत्किञ्चिदधिकरणे साध्यहे-
तुसामानाधिकरण्यज्ञानस्यापि व्यापकताग्राहकत्वेन तादृशरीत्या दो-
षत्वेऽधिकरणे यावत्तस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु यत्किञ्चित्सपक्षा-
दौ हेतोर्ग्रहे तादृशव्याभिचारग्रहेण प्रतिबन्धाद्वैतत्वेभावे साध्यादि-
व्यापकताग्रहो ॥ सम्भवतीति यावत्सपक्षादौ हेत्वभावग्रहो व्याभ-
चारग्रहविरोधितया हेत्वभावे साध्यादिव्यापकताग्राहक इति कथं
यावत्तानुपयोग इत्यत्र आह व्याभिचाराग्रहेति । सपक्षादौ हेत्वभाव-
ग्रहस्य व्यभिचाराग्रहमात्रसंपादकतया व्यापकताग्रहेऽन्यथासिद्ध-
त्वादित्यर्थः । तथा च यावत्त्वघटितासाधारण्यज्ञानत्वेन प्रतिबन्ध-
कज्ञानाजनकतया न तेन रूपेण प्रतिबन्धकत्वमपीति न तादृशासा-
धारण्यस्य दोषतासमयः सहचारज्ञानविधया व्यापकताग्राहकज्ञा-
नविषयस्य यत्किञ्चित्सपक्षविषययोर्हेत्वभावस्य दोषत्वे घटिमान्
धूमादित्यादौ अयःपिण्डजलहमादिनिष्ठभूमाभापादेरसाधारण्यना

प्रसङ्ग इति भावः । ननु वृत्तिमत्त्वे सति यावत्सपक्षविपक्षनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वस्य हेतौ ज्ञान वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वे सति यावत्
सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्य हेत्वभावे ज्ञान वा तादृश्येण व्यापकताग्रहाज-
नकमपि व्यापकताग्रहप्रतिबन्धकमास्थीयत साधारण्यज्ञानदशायां
व्यापकताग्रहानुत्पादस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह वृत्तिमत्त्वादीति ।
विरोधिविषयकत्वाभावादिति । तादृशासाधारण्यज्ञानकाल व्याप्तिप्र-
हानुत्पाद एव नानुभाषिकः विरोधिविषयकज्ञानकाल एव ज्ञानानुत्पा-
दस्यानुभविकत्वादिति भावः । उपदर्शितविरोधस्य—एककोट्यव्यापक-
त्वे तदभावरूपापरकोट्यव्यापकतानुपपत्तिरूपस्य (साध्याभाज्यव्यापक-
प्रतियोगिकविरोधस्य) तच्छरीरे—ऽसाधारण्यघटकहेत्वभावातिष्ठयाजत्-
सपक्षवृत्तित्वादौ, अनन्तभावात्—असत्त्वात्, तथा च व्याप्यसाधा-
रणयोर्मिथोविरोधिरूपत्वाभावात् इति पर्यवसितायैः । ननु असाधा-
रण्यम सम व्याप्तेरविरोधेपि वृत्तिमदभावनिष्ठयोर्भावाभावव्यापक-
तयोर्मिथो विरोधात्तयोरेकदा निश्चयोऽनुभवविकल्पाः, एवं चासाधा-
रण्यग्रहदशायां यदि व्यापकताग्रहः स्यात्तदाऽविशेषेण व्यापक-
ताद्वयग्रह एव स्यादित्यगत्याऽसाधारण्यग्रहस्य व्यापकताग्रहविरो-
धित्वमास्थेयमित्यत आह व्यापकतयोरपीति । न स्वतो विरोध इति ।
न विरोधाग्रहदशायां भावाभावयोरिव युगपन्ननिश्चयाविषयत्वमित्य-
र्थः । ननु त्वरीत्या विरोधावधारणदशायां युगपन्ननिश्चयवारणायेव
तादृशप्रतिबन्धकताकल्पनमावश्यकमित्यत आह दर्शितरीत्यति । अ-
वश्यम्—अवश्यकल्प्यप्रतिबन्धकताकम्, व्यभिचारज्ञान हेत्वभावाभा-
वरूपहेतुमति नियततदभावसशयात्मकसाधारण्यज्ञानम्, प्रतिबन्ध-
क—हेत्वभावे नित्यत्वतदभावव्यापकताज्ञानानुत्पादनिराहक, तस्या-
पि तत्र नियमेन कल्पनसमवात्तया च तदनुराधेनाप्यसाधारण्यज्ञा-
नस्य न प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति भावः । अत एव—तादृशस्थल-
साधारण्यधीमात्रेण व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धादव । भवति व्याप्तिधोरिति ।
साधारण्यज्ञाने तर्कस्योत्तेजकत्वादिति भावः । असाधारण्यज्ञानस्य
प्रतिबन्धस्य तत्र तर्कस्याकिञ्चित्करतया व्याप्तिग्रहासमवायुपपन्न-
संगतिः । एतन्—अतस्तत्प्रतिबन्धकतयैव निर्वाहेन, तुल्यबलवि-
रोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेन—विरोधिव्याप्तिग्रहासाधारण्यतत्तत्कारण-
समुदायत्वेन न त्वसाधारण्यज्ञानत्वमात्रेण, तर्कावतारे तु—एकदि-

इयेव तर्कावतारे तु, तुल्यबलतैव-सकलकारणसंभेदनमेव । नास्ती-
ति । विरोधिव्याप्तिग्राहकस्य तर्कस्य अनुकूलतर्काभावसहितस्य
प्रतिबन्धकतया तदभावस्यापि सामग्रीघटकत्वादिति भावः । अतो
न तत्र व्याप्तिग्रहानुपपत्तिरिति शेषः । 'उपयोगित्वात्-उक्तस्थले
व्याप्तिग्रहेऽपेक्षणीयतोपपत्तेः, तथाच कल्पनीयातिरिक्तप्रतिबन्धकता-
यां तदभावनियेशनस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः ।

केचित्तु तुल्यबलविरोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वेनेति । स्वसमान-
कालीनप्रकृतव्याप्तिग्राहकसामग्री यावत्कारणघटिता तावत्कारण-
घटिता या विरोधिव्याप्तिग्राहकसामग्री तत्त्वेनेत्यर्थः । तुल्यबलतैव
विरोधिव्याप्तिग्राहकसामग्या नास्ति तद्व्याप्तिग्राहकतर्कासत्त्वेन न्यून-
त्वादिति भावः, तर्कस्येति । तथाच तर्कस्य व्याप्तिग्रहकारणत्वाभावा-
त्तत्सत्त्वासत्त्वे न न्यूनाधिकबलभावमावहत इति भाव इति व्याचक्षुः ।

हेत्वाभासत्वायोगाच्चन्ति । प्रागुपदर्शितातिप्रसङ्गादिति भावः ।
नन्वेवं सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिरित्यत आह सत्प्रतिप-
क्षे चेति । विरोधीति । ग्राह्याभावादीत्यर्थः । नन्वेवमुभयव्याप्यव-
त्तानिश्चयदशायामेकसाध्यस्य याधावतारेपि साध्यान्तरस्याननु-
मानप्रसङ्ग इत्यत आह याधावतारे त्विति । अव्याप्यत्वादीत्यादिना
अपक्षधर्मत्वपरिग्रहः । एतज्ज्ञानं च व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानविशेषण-
तापक्षविशेष्यताविशेषणधर्मिविशेषणतया बोध्यम्, तथाच प्रतिहेतु-
परामर्शे व्याप्याद्यंशेऽप्रामाण्यज्ञानमिति पर्यवसितार्थः । (पक्षे तत्-
साध्याभायनिश्चये पक्षविशेषणतापक्षहेत्वंशे न तत्साध्यव्याप्तिप्रकार-
कपरामर्शोपहेतुविषयतायाः साध्याभायवत्पक्षविषयतानिरूपित-
त्वग्रहेण ततस्तत्साध्यव्याप्यभाववाग्निप्रवृत्तत्वपक्षावृत्तिनिवृत्त्याद्य-
न्यतरचरत्वं तद्विषयतायामनुमानं शक्यत इति याधनिश्चयस्य प-
रामर्शेऽप्रामाण्यग्राहकता योच्या) ।

एतेनाव्याप्यत्वादिज्ञानस्यानुमितिर्विरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानसत्त्वे-
नाकिञ्चित्करता व्याप्यवत्तापरामर्शेन प्रतिबन्धाद्दुर्घटता चेत्यसङ्ग-
तिरिति परास्तम् । अप्रामाण्यज्ञानं व्याप्यत्वादेर्धर्मितावच्छेदकानव-
च्छिन्न एव हेतौ भानात्तस्य व्याप्यादिनिश्चयाप्रतिबन्धकतया वि-
रोधिनिश्चयोत्तर्जकाभूततत्समवधाने प्रकृतसाध्यानुमितिसंभवात् ॥

इति श्रीगणेशभट्टाचार्यचक्रवर्तीवर्यविरचितं यादवार्णम् अमाधारणप्रकरणम् ।

अथामुमानगादाधर्मांश्च अनुपसंहारिप्रकरणम् ।

(चि०) अनुपसंहार्यां नासत्सपक्षविपक्षः, सिद्धयसिद्धिविरोधात् । नापि केवलान्वयविधर्मावच्छिन्नपक्षकः, केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्देतुत्वात् व्यतिरेकि-साध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्भामित्वेन साधारणत्वात् । अन्यथा संशयाहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात् । सर्व्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थक्यं वा, साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव । न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववृत्तित्वं वा साधारणत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् । न च विकृद्धं विशेषणस्य व्यावर्त्यमित्युक्तम् । नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयविधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वम्, सर्व्वमाभिधेयं भेद्यत्वादित्यत्र विप्रतिपत्त्या पक्षतादशार्यां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारिण्यव्यापकत्वात् ।

(दी०) केवलान्वयीत्यादि । सद्देतुत्वं साधारणत्वञ्च केवलान्वयिनः साधनस्य, व्यतिरेकिणस्तु भागासिद्धत्वं साधारणत्वं विरुद्धत्वञ्च यथासम्भव बोध्यम् । नापीति । केवलान्वयिसाध्यकवारणाय सत्यन्तम् । व्यतिरेकिसाध्यकसद्देतुवारणाय केवलान्वयीत्यादि । पक्षत्वं साधकवाधकमानशून्यत्वम् । केवलान्वयिसाध्यकेऽपि बाधरूपानाप्रसिद्धिरुक्तैवेति न सत्यन्तवैयर्थ्यम् । नि-

श्वितसाध्याभाववत्तन्मात्रवृत्तित्वे त्वसाधारण्यं विरुद्ध इति साधार-
ण्याद्यग्रहदशायामसाङ्कर्यमिति वा हृदयम् । अव्यापकत्वादिति ।
सद्धेतुत्वञ्च व्याप्तिनिश्चयदशायामेवेति भावः ॥

(गा०) सर्वमभिधेयं घटत्वादित्यादेः केवलान्वयिसाध्यकस्यापि न
निर्दोषत्वरूपं सद्धेतुत्वम् सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादेर्व्यतिरोकसाध्य-
कस्यापि न साधारणत्वमतो हेतुविशेषपरतया सद्धेतुत्वात् सा-
धारणत्वादिति मूलं सङ्गमयति सद्धेतुत्वमिति । न्यूनताभङ्गाय
व्यतिरोकिसाधनस्य लक्ष्यतां स्वयं निराकरांति व्यतिरेकिणस्त्विति ।
भागासिद्धत्वं सर्वपक्षकस्य सर्वस्यैव । व्यतिरेकिणः साधारणत्व-
विरुद्धत्वे यथासम्भवं सर्वमनित्यं द्रव्यत्वात् गगनत्वादित्यादेर्वो-
ध्ये । केवलान्वयिसाध्यकवारणायेति । तस्य सद्धेतुत्वेनालक्ष्यतायाः
प्रागभिहितत्वादिति भावः । व्यतिरोकिसाध्यकेति । पर्वतो बाह्मिमान्
धूमादित्यादीत्यर्थः । सद्धेतुत्वं प्रकृतदोषरहितत्वम्, तेन पर्वतो धूम-
वान् घट्टेरित्यादेर्वारणीयत्वेपि न न्यूनता ।

पक्षत्वं यदि सन्दिग्धसाध्यकत्वं तदा केवलान्वयिनि साध्ये
पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयमादाय पक्षतासंपादनसम्भवेपि स-
त्यन्तवैषम्यं दुर्गारमेव-केवलान्वयिसाध्यकेपि संशयदशायामनुप-
संहारित्वस्य इष्टत्वेन तद्याद्यतंकविशेषणदानानौचित्यात्, अत एव
सिद्धान्तलक्षणे सन्देहात्मकपक्षताघटिने तादृशविशेषणं परित्यक्त-
मेवेति पक्षत्वमन्यथा व्याचष्टे पक्षत्वमिति । साधकयाधकमान-
शून्यत्वं-साध्यनिश्चययाधनिश्चयाभाववत्त्वमित्यर्थः । केवलव्यतिरे-
किवारणाय याधाभावनिवेशः । ईदृशी च पक्षता सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादी यदा कचिदपि न संशयो नापि निश्चयस्तदाऽक्ष-
तमेवेति तदानीं तत्रानुपसंहारित्वस्य सिद्धान्तिनोपनिष्टस्य वारणाय
सत्यन्तदलस्यैव सार्थक्यमिति भावः । (केवलान्वयिसाध्यकं साध्य-
सन्देहदशायामप्यलक्ष्यमिदानीमभिप्रेतमिति भावः) । नन्वेवमपि
सत्यन्तदलवैषम्यं दुर्गारमेव केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाप्रसिद्ध्या
याधनिश्चयघटितपक्षत्वाप्रसिद्ध्या विशेष्यदलस्यैवासंत्वादित्यत आ-
ह केवलान्वयिसाध्यकेपीति । याधकमानप्रसिद्धिरुक्तमेवेति । पक्षनि-
ष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो याध इत्यनेति शेषः । याधकमान-

पदस्य साध्यत्वज्ञानत्वावच्छिन्नप्रविरोधित्तिश्चयपरत्वादिति भावः ।

ननु अत्रापि लक्षणे पूर्वलक्षणोक्तलक्ष्याप्रसिद्धेर्जागर्निं सर्वम-
नित्यं प्रमेयत्वादिभ्यादेः साधारण्यादिभंकरेण लक्ष्यत्वासंभवादिति
कथमेतदलक्षणावतार इत्यत आह निश्चितेति । निश्चितसाध्याभाव-
घञ् तन्मात्रं चेति ब्रूय, तथाच निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वं सा-
धारणत्वं निश्चितसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वं विरुद्धत्वमिति यथा-
संख्यनान्वयः । इतीति, हृदयमित्यादिभेदान्वयः । एवं च सर्वमनि-
त्यं प्रमेयत्वात् गगनत्वादित्यादिकमेव पक्षतादशापामसंकीर्णोदाह-
रणमिति भावः । ननु साधारण्यशरीरे पक्षानिरिक्तत्वविशेषणस्य वै-
यर्थ्येन प्राक् निराकृतत्वात् निश्चयघटितसाधारण्याद्यभवायेन ल-
क्षणान्तरं न सङ्गच्छते निश्चयांशवैयर्थ्यस्याप्यतिस्फुटत्वादित्यतो
दोषान्तरज्ञानशून्यकाले दोषान्तरत्वतोपि हतोरनुपसंहारन्यैवानुभि-
त्यनुत्पादकत्वमिति लक्ष्यत्वमित्याशयेनैव तदलक्षणमित्याह सा-
धारण्यादौत । आदिना विरोधभागासिद्धिपरिग्रहः । सर्वमानधेयं
प्रमेयत्वादित्यादेः सङ्केततयाऽलक्ष्यत्वस्य प्रागभिहितत्वात् तत्रा-
व्याप्त्यभिधानं सङ्गमयति सङ्गतुत्वं चेति । व्याप्तिनिश्चयदशायामे-
वेति । तथाच सर्वत्र साध्यसन्देहदशायाम् तस्य लक्ष्यत्वमेवेत्यव्याप्ति-
रेव तत्र सत्यन्तविरहादिति भावः ॥

(चि०) अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्र-
तीतसहचारोऽनुपसंहार्यः, यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः
कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदभेदानु-
मानवच्च सङ्केतुरेवेति चेन्न ।

तत्रैव सङ्गतावतिव्याप्तेः, सर्वस्य पक्षत्वे पक्षाति-
रिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धपौरतिव्याप्तेश्च, दूषक-
तायां व्यर्थविशेषणत्वाच्च । न च दूषकतानैकान्तिक-
त्वेन न प्रत्येकमिति वाच्यम् । अर्थगत्या व्यर्थविशेष-
णत्वात् । नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्रवृत्तित्वम्, केव-
लान्वयिसाध्ये अव्याप्तेः सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभा-
वादिति ।

(दी०) अभेदादि । पक्षातिरिक्ते न प्रतीतो निश्चितो व्या-
प्तिग्रहानुकूलोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा सहचारो यस्य स तथा ।
सद्धेतुरेवेति । तथाच लक्षणे पक्षातिरिक्तपदं सहचारग्रहस्थलमा-
त्रोपदर्शकं न तु विशेषकमिति । विशेषकत्वाभिप्रायेण दूषणद्वय-
माह तत्रैवेत्यादि । असाधारणे सपक्षव्यावृत्ते पक्षतादशायां शब्दो-
ऽभिधेयः शब्दत्वादिसादौ जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादिसादौ
च रूपं जलं वा द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वात् गुणकर्मावृत्तिजातिम-
त्त्वादित्यादौ विरुद्धे चातिव्याप्तिरित्यर्थः । दूषकतायामिति । स-
हचाराभावस्यैव ज्ञानं विरोधि न तु तत्प्रत्ययांशस्यापीति । अर्थ-
गम्येति । अनैकान्तिकशब्दार्थविवेचनेन प्रातिस्विकरूपेणैव प्रति-
बन्धकत्वव्यवस्थितेरित्यर्थः ।

कंचित्तु दूषकतायामसाधकतायाम् , अर्थेति, अनैकान्तिक-
शब्दार्थे उभयकोट्युपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वाद्यंशस्य
व्यर्थत्वादित्यर्थ इत्याहुः ।

विप्रतिपत्तिः पक्षे साध्याभावप्रतीतिः साध्ये पक्षानिष्ठाभाव-
प्रतियोगित्वप्रतिपत्तिर्वा ? आद्ये केवलान्वयीति । साध्याभावाप्र-
सिद्ध्या अव्याप्तिरित्यर्थः । उभयत्र सर्वस्येति । अतिव्याप्तेरिति
पाठे तन्मात्रवृत्तित्वं तत्रव्याप्यवृत्तिकत्वं तदितरावृत्तित्वं वा ?
आद्ये केवलेति । इदञ्च यथाकथञ्चिद्व्याप्तिग्रहदशायाम् । द्वितीये
सर्वस्येति ।

(भा०) पक्षातिरिक्तेत्यादि यथाश्रुतमूलेऽप्रतीतिपदस्य पक्षातिरि-
क्तपदव्यवहिततया पक्षातिरिक्ते सहचाराप्रत्ययो न लक्ष्यते, एवं व्या-
प्तिग्रहानुकूलपदसहचारपदयोरव्यवधानविरुद्धेण व्याप्तिग्रहानुकूलस-
हचारस्यावच्छेदेनाप्रतीत्वान्वयालाभ इति विपर्ययेण योजयित्वा
व्याचष्टे पक्षातिरिक्त इत्यादि । सर्वत्र साध्यसन्देहदशायामपि हेतौ
साध्यसहचारस्य संशयकप्रतीतिसम्भवात् प्रतीतिपदं निश्चिता-

र्थकतया व्याचष्टे न प्रतीत इति । व्याप्तिग्रहानुकूलत्वेनानुगमनीयं
 सहचारद्वयं विशिष्य दर्शयति अन्यथेन व्यतिरेकेण वेति । सहचार-
 स्य साध्यसाधनसहचारत्वेन निवेशे व्यतिरेकिणि साध्याभावहे-
 त्यभावसहचारत्वेन निवेशेऽन्वयिन्यतिव्याप्तिः, सहचारत्वेनोभयोरनु-
 गमे उदासीनपदार्थसहचारस्यहृदशायां अनुपसंहारिण्यव्याप्तिरिति
 तद्वारणमुक्तरूपेणानुगमफलं बोध्यम् । यस्येत्यस्य व्याप्तिग्रहेणान्वयः ।
 पटुपर्यसम्यग्धश्च तद्धेतुकानुमित्यनुकूलत्वम्, तथाच तद्धेतुकानुमि-
 त्त्यौपयिकव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयाभावस्तस्यानुपसंहारित्व-
 मिति लक्षणं पर्यवसितम् । यदि च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथं विद्विति
 ग्रन्थोऽसर्वपक्षकपर एव सर्वपक्षकपरत्वे तत्रैव सन्देहावतिव्याप्तिरित्य-
 ग्रिमग्रन्थासंगतेः पक्षे, सहचारप्रत्ययेऽपि पक्षातिरिक्तमतीतसहचा-
 रत्वेनातिव्याप्तिः पक्षातिरिक्तप्रसिद्धावेसंगतेः, एवं सर्वस्य पक्षत्वं
 पक्षे व्याप्तिग्रह इति विशेषाभिधानमप्यसंगतं स्यात्, एवं च तत्र प-
 क्षातिरिक्तत्वपदमाहिम्ना लक्षणगमनात् सन्देहरेखेऽभिधानमसंगतमि-
 त्यनः पक्षातिरिक्तत्वांशस्य लक्षणाघटकत्वाभिप्रायेण तत् संगमयति
 तत्राचोत । विशेषकं-सहचारग्रहस्यलव्यावर्तकम् । नन्वेवमग्रिम-
 दूषणद्वयवानविरोध इत्यतोऽभिप्रायानवशोधमूलकत्वेन तत् संगम-
 यति विशेषकत्वेति । दूषणद्वयमप्रसिद्धेरित्यन्तम् । शब्दोऽन्याः
 शब्दत्वादित्यादौ प्रसिद्धासाधारणे गगनादौ व्यतिरेकसहचारस्यैव
 प्रतीतावाद्यं गौरवत्वादित्यादिविरुद्धं च घटादौ व्यतिरेकसह-
 चारनिश्चयसंभवाश्रयित्वव्याप्तिसंगतिरतोऽसाधारणविरुद्धमिति सू-
 लं तद्विशेषपरतया व्याचष्टेऽसाधारण इति । वक्ष्यमाणकेवलान्वयि-
 साध्यकहेतोर्विपक्षाप्रसिद्धा जलं निःस्नेहं शीतस्पर्शवत्त्वादित्यादौ
 याथावतारदशायां विपक्षप्रसिद्धावपि तद्व्यावृत्तत्वाभावात् सपक्ष-
 विपक्षव्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं न संभवतीति असाधारण इत्यस्या-
 र्थमाह सपक्षव्यावृत्त इति । शब्दोऽभिधेयः शब्दत्वतदित्यादौ पक्षेऽ-
 न्वयसहचारस्य सत्त्वे दशाविशेषे निश्चयसंभवादाह पक्षतादशाया-
 मिति । अतिव्याप्तिरित्यग्रिमेण संयज्यते । यत्र सहचार एव नास्ति
 तारशमुदाहरति जलमिति । निःस्नेहत्वं-स्नेहवदन्यत्वम्, अत्र
 च सर्वदैवातिव्याप्तेः पक्षतादशायामित्यस्य न सम्बन्ध इत्याविष्कर्तुं
 मित्यादाविति मध्येप्युक्तम् । अस्य च विरुद्धत्वेऽपि याधानवशात्

दशायामनुपसंहारसंभवादसाधारणतयोपपादनमविरुद्धम् । जलं वेति ।
 प्रथमेऽसिद्धिसंकीर्णः, द्वितीये, च, वाचसंकीर्णः विरोध इति मेवः ।
 घटादधुत्पत्तिकाले गुणरूपहेत्वभावस्तत्वेति, प्रतियोगिवैयर्थ्यादधिकार-
 ण्यावाच्छब्दे तस्मिन् साध्याभावसहचारो न सम्भवति, स एव च
 व्याप्तिरेकव्याप्तिप्रहानुकूलः—प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकारण्यावच्छिन्नोऽप्य-
 व्यापकतायाः अव्याप्यवृत्तिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय तादृश-
 व्याप्तौ निवेशनीयत्वात्, प्रथमेऽतिव्याप्तिसंगतिः, प्रतियोगवैयर्थ्यादधिकार-
 ण्यानर्वाच्छब्दोपपादभावे साध्याभावसहचारो न सम्भवति तत्राति-
 व्याप्तिसत्स्फुटतया तादृशमपि हेतुमाह गुणकर्मावृत्तिरिति । समवाये-
 नावृत्तस्य हेतुतायाश्च सामांशं जानीति । अतिव्याप्तिरिति । य-
 द्यापि प्रथमोक्तासाधारणमित्रस्थलत्रये व्याप्तिप्रहानुकूलसहचाराप्र-
 सिद्ध्या नातिव्याप्तिसम्भवः, तथापि प्रकृतनाध्याविसहचारस्य प्रमे-
 यत्वेन केषलसहचारत्वादिना वा निश्चयदशायामनुपसंहारिण्यव्या-
 प्तिवारणाय व्याप्तिप्रहानुकूलो यः सहचारनिश्चयः पुरुषनिष्ठस्तदभा-
 ध एव विवक्षणीयः, तथा चोक्तस्थलेऽप्यपि कदाचित् कस्यचिद्व्यव-
 यसहचारो साध्याविसहचारत्वध्रमेण व्याप्तिप्रमोत्पत्त्या प्रसिद्धता-
 दशधर्मरूपसहचारनिश्चयाभावभावायानिव्याप्तिसम्भवाशङ्कासंगतिः ।
 पक्षांतरिकत्वविशेषणस्य दूषकतायामनुपगुक्त्येऽपि तस्य विशेषण-
 त्वानभ्युपगमे न कोप इति प्रत्ययांशघटितस्य दोषत्वासंभवपरतया
 दूषकतायामित्यादिमूल व्याचष्टे दूषकतेति । न तु तत्प्रत्ययांशस्य
 प्रत्ययांशघटितस्य सहचारप्रत्ययाभावस्येति यावत् । धर्मं विरोधी-
 ति अनुपगमेणान्वयः । ग्राह्याभावाद्यविषयत्वादिति भावः । प्रायस्क-
 शपरित्यागे च विरोध एव पदार्थसामान्यमित्याशयः ।

अनुपसंहारित्वज्ञानस्याविरोधित्वेऽपि अनैकान्तिकत्वरूपसामान्य-
 धर्मस्य विरोधिर्धाविषयत्वेन दोषतयाऽनुपसंहारिणो दुष्टत्वमव्या-
 हतमित्याशङ्कते, मूलं न चेति । विधितावनैकान्तिकशब्दार्थेति । अ-
 नैकान्तिकत्वं व्याप्तिप्रहविरोधिधर्मवत्त्वं साधारणादेः साधारण्यादि
 धर्ममाश्रित्य उपपादनीयम् अनुगततादृशधर्मांतरासम्भवात्, तथा
 च साधारण्याविधानात्पेनैव प्रतियन्त्यकत्वमावश्यकमित्यनुपसंहा-
 रित्वे दूषकताविरोधिप्रत्ययांशनिवेशानुपपन्नदोषो दुर्वार एवात-
 भावः ।

। मिथमतमाह केचित्तिथि । असाध्यकतासाधकतायामनुपसं-
हारितादोपस्थेत्यादिः । एवं च साध्यसहचाराभावस्यैवासाध्यकता-
व्याप्यत्वेन व्यभिचाराधारकत्वेन प्रत्ययाशयैवार्थ्य बोध्यम् । (मूले) न च
दूषकतेत्यत्र च (ए) तन्मेत दूषकताऽसाध्यकतासाधनमनैकान्तिकत्वेन
लिंगेन न तु प्रत्येकमनुपसहारेत्वादिना, तथाच तस्य व्यभिचारा-
धारकविशेषणवत्त्वेपि न क्षतिरिति तादृशमूलाशयः । उभयकोटी-
ति । साध्यतदभावेत्यर्थकम् । उपस्थापकत्वादीत्यादिना विरुद्धान्य-
पक्षवृत्तित्वे सतीत्यादिरूपपरिग्रहः । साध्योपस्थापकत्वादीत्यादितः
द्वितीयानैकान्तिकत्वघटकसत्यन्तपरिग्रहः । व्यर्थत्वाविति । विरुद्धा-
देरपि असाध्यकत्वेन तथाप्येकतादृशविशेषणस्य व्यभिचाराधार-
कत्वादिति भावः ।

अथ साध्योपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्यासाध्यकताहेतुत्वे
यथा तादृश(साध्य)सहचारत्वमिति सन्देहो व्यभिचारः तथा सा-
ध्याभावोपस्थापकतावच्छेदकरूपमात्रस्य हेतुत्वेऽपि तादृशसाध्या-
भाववद्व्यावृत्तत्वमिति सन्देहो व्यभिचारो दुर्वार इति कोटिद्वयोप-
स्थापकतावच्छेदकरूपहेतौ वैयर्थ्याभिधानासङ्गतिः । साध्योपस्था-
पकतावच्छेदकसाध्यसहचारतदभावोपस्थापकतावच्छेदकतदभाव-
वद्व्यावृत्तत्वयोः सन्देहसाधारणत्वेपि यद्व्यविशिष्टविषयकज्ञानज-
न्योपास्तिः यद्व्यविशिष्टविषयकज्ञानजन्यसाध्याभावोपस्थिति-
सहकारण सन्देहजनिता तदुभयरूपवत्त्वस्यैव उभयकानुपस्थाप-
कतावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यनेन विवक्षितत्वात्, तादृशसन्देहव्या-
वृत्तरेनासाध्यकतानाधकारसंभवादिति चेन्न ।

निष्कृष्टमते धर्मितावच्छेदकधर्मिणि यद्रूपवत्ज्ञान साध्यसन्दे-
हजनक तद्रूपवत्त्वस्यैव तदुभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूप-
वत्त्वामत्यत्र विवक्षितत्वात् । तत्र धर्मितावच्छेदकविशिष्टसाध्यत-
दभावोभयप्रकारज्ञानस्यैव साध्यसन्देहपदार्थतया तत्र प्रकारत्वा-
न्वैयर्थ्यपरतया प्रकृतप्रत्यसंगते । तादृशलक्षण साध्याभावाप्रकार-
कानुमानं प्रति धर्मितवच्छेदकविशिष्टधर्मिणि साध्याभावाप्याप्ति-
विशिष्टताज्ञानस्य हेतुतया विरुद्धातिवशात्प्राप्तिर्न साध्यप्रकार-
कत्वविवेकादसाध्यकतानुमाने च सन्देहो व्यभिचारप्रसगात् तद्व्य-
वस्थेः दुर्बलत्वात् । साध्यप्रकारकत्वमात्रनिवेशे साध्यानुमितिर्न

नकसाध्यव्याप्यवत्ताज्ञानविषयतावच्छेदकव्याप्तिमादाय . व्यभिचारात्तद्वारकसाध्याभावप्रकारत्वांशपैयर्थ्याप्रसक्तेन तद्व्यर्थ्यमुक्तम् । एवं चोभयकोट्युपस्थापकत्वादाधित्यादेः साध्यतदभावप्रकारकज्ञानजनकत्वादालुपस्थितिशेषणतया प्रविष्ट यत्साध्यप्रकारकत्वं तदादि-विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थो द्रष्टव्यः । सहचारप्रत्ययाभावः सहचाराभावादन्य एवेति धर्मिभेदादवैयर्थ्यमत्रास्वरसर्वज्ञं बोध्यम् ।

सर्वस्य पक्षत्वे मात्रार्थाभावादिति केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्ती न हेतुः साध्ये केवलात्वयित्वाभिधानानुपयोगापत्तेरिति साध्याभावाप्रसिद्धेरेव तद्धेतुत्वं मूलकृतोऽभिमतम् । सर्वस्येत्यादिक च सर्वपक्षकसामान्य एवाभिप्रेताव्याप्तेर्दोषान्तरस्य हेतुपरम् । एव च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्तिपदार्थत्वे प्रथमदोषासङ्गतिरिति च सङ्गमयितु विप्रतिपत्तिपदार्थं वितर्कयति विप्रतिपत्तिरिति । पक्षपदं विषयताविशेषलाभाय ।

मूले पक्षत्व इति । विप्रतिपत्तिविषयत्व इत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकेऽतिव्याप्तेरिति पाठे मात्रार्थाप्रसिद्धेरतिव्याप्त्यसङ्गतेः तत्सङ्गमनाय वितर्कयति तन्मात्रवृत्तित्वमिति । तत्त्वव्याप्यवृत्तिकत्वं विप्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्याधिकरणतारुत्वम्, विप्रतिपत्तिश्च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविप्रतिपत्तिरेव । तदितरेति । विप्रतिपत्तिविषयेतरेत्यर्थः । केवलान्वयिसाध्यकस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्यवृत्तेरसर्वमभिधेय प्रमेयत्वादित्यादिहेतोर्लक्ष्यतया नातिव्याप्तिः सगच्छत इत्यत आहृद् चेति । कथंचिदिति । सर्वत्र साध्यसन्देहसत्त्वेपि शब्दादिना व्याप्तिप्रदवशायाप्तिर्यथैव । व्याप्त्यतिशयदशायामेव च तस्य लक्ष्यत्वादिति भावः । असाधारणव्यतिरेकिणोरप्यतिव्याप्तिर्वोभ्या ॥

इत्यनुपसंहारिपूर्वपक्षः ॥

(वि०) उच्यते व्याप्तिग्रहानुसूतैरुपम्युपसंहाराभावो यत्र स हेत्वभिमतोऽनुपसंहारी । स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षत्वे दृष्टान्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभपट्टिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ सा-

ध्यसाधनसाहचर्याज्ञानात्तस्य विरुद्धताज्ञानदशाया-
मनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात् ।

केवलान्वयाधिभम्मावच्छिन्नपक्षको वा । सर्वम-
भिधेय प्रमेयत्वादिति स द्वेतौ न केवलान्वयी पक्षः ।
तावच्छेदकः निश्चितसाध्यवद्भूतित्वात् । विप्र-
तिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्य-
व । व्यतिरेकसाध्यके साध्याभाववद्भूतित्वाज्ञानदशा-
यामिदं दूषणम्, तदवगमेऽपि साधारणसङ्कर एव ।
एवं व्याप्यत्वासिद्धेर्ज्ञाने । तदुद्भायने चायं व्यभिचार-
वदुपजीव्यत्वाददोषः । घटाकाशोभयवृत्तिवित्वाभय-
त्वञ्च विरुद्धमेव । एतेनानुपसंहारित्यप्रतिमन्धाने यदि
व्याप्तिग्रहस्तदानुमितिरेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धि-
रेवेति निरस्तम्, उपजीव्यत्वादिति ।

इत्यनुपसंहारिचिन्तामणिः ॥

(दी०) व्याप्तीत्यादि । यत्र यस्यैतत्पर्यः । तथाच हेत्वभि-
मतशब्दोपसन्दानात् बद्धेतरुपकृतसाध्यसिद्धयौपयिकव्याप्ति-
हानुकूलोपसंहाराभावस्तस्यानुपसंहारित्वमित्यर्थलाभाद्यतिरेकिणि
नातिव्याप्तिः ।

ननूपमंसारः सहचारः तन्निश्चयी-वा ? आद्ये तादृशस्या-
भावो निखिलमसिद्धानुपसंहार्यव्यापकः अतिव्यापकश्च रूपं
द्रव्यभिन्नं गुणवत्त्वादगुणकर्मावृत्तिजाविमत्त्वादित्यादेः, द्विती-
ये पुनरज्ञानरूपासिद्धिपर्यवसायी कारणाभावतया स्वरूपमन्त्रेव
दोषो न हेत्वाभास इत्यत आह केवलान्वयीति । पक्षः साध्य-
निश्चयविरोधिनेः साध्यवाच्यवैत्यादेः सन्देहस्य विषयोः । अवच्छे-

दकत्वञ्च स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वं तच्च स्वरूपसतोऽप्यविरुद्धम् । तेन प्रातिभ्विकद्रव्यत्वादिरूपेण सर्वत्र साध्यसन्देहदशाया नाव्याप्तिः । एवञ्च सर्वत्रैव हेत्वादिमति साध्यतदभावसन्देहाद्याप्त्यग्रहेणाभासध्वम् ।

परार्थस्थले वहिर्भावं व्युत्पादयति एवमित्यादिना । असिद्धिरनिश्चयः । ज्ञाने ज्ञापने । स्वार्थस्थलेऽन्तर्भावम्, एतेनेत्यादिनाशङ्क्य निरस्यति उपजीव्यत्वादिति ।

(गा०) यत्रेत्यस्य सहचारग्रहाभावरूपैकधर्म्युपसंहाराभावेनान्वये व्यतिरेकिण्यतिव्याप्ति-व्यतिरेकसहचारप्रकारकग्रहस्य हेत्वभावे सत्येपि विषयतया तदभावस्य हेतापक्षतत्वात्, तस्य व्याप्तावन्वयेऽपि व्यतिरेकसहचारग्रहस्यान्वयव्याप्त्यग्राहकत्वे सैवातिव्याप्ति-व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वाभावात्, सप्तम्यर्थविषयतया व्याप्तिग्रहऽन्वयेपि स एव दोषः-प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकसहचारग्रहाधीनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविषयत्वात्, अतः पष्ठमर्थपरतया सप्तमी व्याचष्टे यत्रेति । एव च व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतहेतुनिष्ठत्वविरहेऽपि तद्ग्रहस्य प्रकृतहेतुविषयकत्वविरहेपि वा तत्सम्बन्धितया तद्ग्रहानुकूलसहचारग्रहदशाया नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु यथाकथंचित् सम्बन्धस्य उदासीनव्याप्त्यादावपि सत्येन व्याप्तेराधाराधेयभावरूपो विषयत्वरूपो वा सम्बन्ध एव विचक्षणाय, तथाच तद्दोषतादयस्यमित्यत आह तथाचेति । हेत्वभिमतैति । स्यहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धयोपायिकसम्बन्धतात्पर्यग्राहकहेत्वभिमतपदसमभिव्याहारादित्यर्थः । एतेन तत्रपदधैपर्यशंकापि निराकृता । उपसंहाराभावस्तु तत्पुरुषनिष्ठस्त प्रति तस्य हेतोरनुपसंहारित्वमित्यर्थलामादित्यर्थः ।

सर्वं द्रव्यभिन्न गुणवत्त्वादित्यादौ अवयवसहचारस्य व्यतिरेकसहचारस्य च विरहाल्लक्षणसम्बन्धसम्भवेन प्रसिद्धानुपसंहारिणि सर्वमभिधेय नित्यं वा प्रमेयत्वात् द्रव्यत्वादेत्यादावव्याप्तेरभिधान नासम्भवस्यायद्युक्तस्थलेपि प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलसहचाराप्रसिद्ध्यान यथाश्रुतलक्षणसम्भवस्तथापि प्रकृतसाध्यसिद्धयोपायिको यो व्या-

सिद्धस्तदननुकूलसहचारसामान्यकत्वविषयक्षणे पदार्थान्तरसहचारस्य प्रकृतसाध्यसिद्धीपायिकव्याप्तिधर्मानुकूलत्वाभावमादाय लक्षणसम्भवसम्भवः । न च गुणादिनिष्ठद्रव्यत्वादिसहचारस्य द्रव्यभेदादिसहचारस्य भेदमाविषयताया प्रकृतव्याप्तिप्रदानुकूलत्वसत्त्वात् सहचारसामान्ये तदननुकूलत्वमिति कथं लक्षणसङ्गमनमिति वाच्यम् । सहचारपक्षेन किञ्चित्प्रतियोगिकत्वकिञ्चिदनुयोगिकत्वविशेषसहचारस्यविशिष्टपदार्थाविषयताया विवक्षणीयत्वात् । भ्रमविषयविशिष्टसहचाराप्रसिद्ध्या तद्विषयताया चास्त्यसहचारस्यविशिष्टापदार्थासत्त्वात् भ्रमात्मकज्ञानविषयतासामान्ये च प्रकृतव्याप्तिप्रदानुकूलत्वविरहस्यासत्त्वात् । रूपमिति । प्रतियोगिधेयधिकरण्यानघाच्छब्दे गुणभावे द्रव्यान्यत्वाभावसहचारसम्भवात्, गुणकर्मप्रवृत्तिजातिमत्त्वेत्यनुसरणम् । अज्ञानरूपातिद्विपर्यवसायी-अज्ञानरूपासिद्ध्यात्मकः, कारणाभावतया व्याप्तिप्रहकारणाभावतया, स्वरूपसन्नेव-ज्ञानानपेक्ष एव, दोषः-परम्परयानुमित्यनुपादप्रयोजकः । न हेत्याभास इति । यद्यपि यस्यमाणसाध्यसन्देहविषयत्वरूपमनुपसंहारित्वमपि स्वरूपसन्नेव विरोधीति, न तस्य हेत्याभासतासम्भव इति लक्षणद्वयेऽपि तुल्यानुयोगः, तथापि प्रथमस्य कारणाभावतया स्वरूपसद्वृत्तत्वं स्फुटतरं न द्वितीयस्य तस्यातथात्वादि-त्यापातत ईदृशानुयोगेन द्वितीयावतारसगतिरित्ययधेयम् ।

पक्षपदस्य साध्यवाच्येति संशयविषयपरत्वे, केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तिस्तत्र कोट्यप्रसिद्ध्या तादृशसंशयासम्भवात्, स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयविषयसाध्यकार्यरुत्वे पक्षविशेषकसंशयदशायामनित्यत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिरतः संशयद्वयमनुगमयति पक्ष इति । पक्षतन्त्रेण व्याख्यातमेतत् । यद्यपि घटः प्रमेयवान् १-त्यादौ प्रमेयं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसंशयविषयताया केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वात् यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिः, विषयताविशेषनिघशे उभयविधसंशये धर्मविषयताया एकविधत्वाभावादननुगमः, प्रकृतानुमित्युद्देश्यनिष्ठसाध्यवृत्तानिश्चयविरोधिसंशयविषयता निघशे विश्वस्मिन् साध्यसन्देहदशया व्यातिरेकिधर्मावच्छिन्ने पक्षे साध्यसाध्यकस्याप्यनुपसंहारिताया, द्व्यपकताबीजसत्त्वेनोपगन्तव्यतया तत्राव्याप्तिः । तथापि स्वप्रतिबन्धकतावच्छिन्नीभूतसाध्यवृ-

सानिश्चयविशेष्यतासमानाधिकरणसंशयविषयताविवक्षणात्र दोषः । प्रमेयं घटनिष्ठाभावप्रतियोगिः न वेत्यादिसंशयस्य घटादिमात्रविषयताया एव तादृशसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रमेयादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासमानाधिकरणत्वात् तादृश्याश्च केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वात् । ननु यत्र केवलान्वयिसर्वत्वादिकं धर्मितावच्छेदकीकृत्य न साध्यसंशयोऽपि तु द्रव्यत्वगुणत्यादिविशेषधर्म धर्मितावच्छेदकीकृत्यैव विप्रविषयकसंशयः तत्र संशयविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपकेवलान्वयिधर्मवच्छिन्नत्वाभावाद् या तस्त्वपि स ह्युच्चारप्रहारूपदूषकतार्थीजसत्त्वेनालक्ष्यताम्बीकारासम्भवात् इत्यत आह अथच्छेदकत्वमिति । स्वान्यूनवृत्तितत्कत्वमिति । तथा च केवलान्वयिधर्मव्यापक संशयविषयत्व पर्यवसितम् । केवलान्वयिधर्मव्यापकत्व चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेव न तु केवलान्वयिधर्मवच्छिन्नात्यन्ताभावाप्रतियोगित्व निष्ठान्तनिवृत्ते प्रयोजनाभावात् । स्वरूपसतोपि-संशयधर्मिण्यप्रकाराभवतापि । नाव्याप्तिरिति । तादृशसमूहालम्बनसंशयविषयतायास्तत्संशयविषयतात्वेन केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वादिति भावः । यत्र विश्वेषा नैकसंशयविषयता अपि तु कमिकसंशयद्वयविषयतैः तादृशस्य सम्राह्यत्वे तत्कालीनसंशयविषयतात्वेन व्यापकत्वविवक्षणीयम् ।

हेत्वादीत्यादिना हत्वमावपरिग्रहः । व्याप्त्यप्रहेणेति । व्याप्त्यनिश्चयेनेत्यर्थः । सहचारनिश्चयासम्भवादिति भावः । न च धर्मिणि किञ्चिद्रूपेण साध्यादिमशयेपि साध्याद्यशो निर्धर्मितावच्छेदकसाध्यादिसहचारस्य हेतौ निश्चये साध्याकामाव इति वाच्यम् । तद्वत्तया गृह्यमाणे सर्वत्र तत्संशयदशायां तत्र सहचारसंशयसामान्या अप्यौत्सर्गिकत्वात्, क्वचित् स्वाधिकरणे तन्निश्चयदशयामेव तादृशनिश्चयेन स्वाधिकरणवृत्तितत्कत्वनिश्चयेन वा तत्सामानाधिकरण्यमावनिर्त्तनात्, स्वस्मिन् तत्सामानाधिकरण्यसंशयसामग्रीविघटनासम्भवात् । आभासत्वं हेतोर्दुष्टत्वम् ।

मूले सज्जेतावातः । क्वचिदधिकरणे साध्यनिश्चयदशावच्छिन्न इत्यर्थः । साध्यानिश्चयदशायां-सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां, पक्षत्वे-केवलान्वयिधर्मस्य पक्षतावच्छेदकत्वे, तत्-अभिधेयत्वसाध्यकप्रमेयत्वम् व्यातरेकसाध्यकं अनित्यत्वादिसाध्यकप्रमेयत्वादौ । अज्ञानद-

वदुपजीव्यतया साध्यसन्देहः सहचारनिश्चयो वा व्यभिचारवद्भा-
सः स्यादेव असिद्ध्युपजीव्यत्वेऽप्यायमानविरोधिताया आभासत्वा-
विरोधित्यादिति मूलानुसारिशंका निराकरोति उभजीव्योपि चेति ।
सत्तयैव विरोधित्यादिति । तथा चाज्ञायमानविरोधिनो ज्ञानरूपासि-
द्ध्युपजीव्यत्वं न हेत्वाभासताप्रयोजक इष्टान्तस्य साधारण्यस्य
ज्ञायमानतयैव विरोधित्यादिति भावः ।

(दौ०) यत्तु व्याप्तीति, व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चय-
त्वावच्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । विरोधस्तु संशयसाधारणमन्वय-
मात्रसहचारग्रहं विरुणद्धि, असाधारणे व्यतिरेकिणि च न व्य-
तिरेकसहचारग्रहविरोधः, तादृशरूपमन्तरेण लक्षणस्यासम्भवि-
तया तदेव रूपं लक्षणमाह केवलेति । तादृशावच्छिन्नः पक्षः स-
न्दिग्धसाध्यको यस्याश्रयः स तथा । तथाच केवलान्वयिधर्माव-
च्छिन्नसाध्यसन्देहविषयवृत्तित्वमनुपसंहारित्वम् । व्यतिरेकयादौ
केवलान्वयी न साध्यसन्देहविषयतावच्छेदकः । साध्यवत्तानिश्चय-
सामान्यविरोधिसंशयविषयवृत्तित्वं वा वत्त्वम् । धर्मिविशेषनि-
यन्निवृत्तस्तु सन्देहो नान्यधर्मिकनिश्चयविरोधी । साध्यासन्देहवि-
षयताव्याप्यसाध्यसिद्ध्यनुकूलव्याप्तिग्रहौपपिकसत्ताकत्वं वा,
तादृशी च सत्ता अन्वये हेतोर्व्यतिरेके च तदभावस्येति न क-
श्चिद्विशेषः । स्वरूपसत्तादृशसंशयविषये च हेतुमत्ताप्राप्तं हेतौ सा-
ध्यसामानाधिकरण्यं संशयसामग्रीत्वेन तन्निश्चयप्रतिबन्धकम्, स-
र्वत्र संशयसामग्र्या निश्चयप्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । हेतुमति सर्व-
त्र साध्याभावसन्देहे हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयस्यौ-
चित्यावर्जितत्वात् साध्याभावेन साध्यसामानाधिकरण्याभावो-
पस्थापनादिति ।

(गा०) अत्रेव पूर्वपक्षेऽत्र ग्रह इत्यादिमिश्रोक्तसमाधानं दूषयितुं
शुपन्यस्यति याच्येति । व्याप्तीति । प्रथमलक्षणसाधारणमाव्याप्तिग्र-

हेति । व्याप्तिग्रहानुकूलो यो यः सहचारस्तत्तत्सहचारनिश्चयत्वाव-
च्छिन्नविरोधिरूपवत्त्वमित्यर्थः । सहचारनिश्चयवृत्तित्वमुपेक्ष्य निश्च-
यत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रतिवध्यताविशेषणत्वात् आकाशाभाववाना-
काशादित्यादौ हेत्वादेरवृत्तित्वस्य उभयसहचारग्रहविरोधित्वेपि
नातिव्याप्तिः । अचच्छिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः विरोधस्य हेतौ
साध्यसामानाधिकरण्यात्मकस्य उभयथा चारणं दर्शयति विरोध-
स्त्विति । संशयेत्यनेन प्रतिवध्यतायां निश्चयत्वानवच्छिन्नत्वं दर्श-
तम् । अन्वयमात्रेत्यनेन व्यतिरेकसहचारग्रहविरोधित्वदलव्यवच्छे-
दः । यद्यप्यनुपसंहारिण्यपि हेतुनिष्ठकेवलान्धयिधर्मव्यापक(साध्य)-
संशयविषयवृत्तित्वं न हेत्वभावे साध्याभावसहचारनिश्चयविरोधिहे-
त्वभावधर्मिकसाध्याभावसंशयविषयवृत्तित्वग्रहस्यैव तद्धर्मिकतत्स-
चारसंशयसामग्रीत्वेन तद्धर्मिकतन्निश्चयप्रतिबन्धकत्वाच्चथापि त-
त्तत्सहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधित्वं नैकधर्मविशेषणम् । तथाच
सर्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ अन्धयसहचारनिश्चयविरोधि यद्धेतुनिष्ठ-
तादृशसंशयविषयवृत्तित्वं यच्च हेत्वभावनिष्ठं तादृशसाध्याभावसंश-
यविषयवृत्तित्वं तदुभयरूपवत्त्वमादाय लक्षणसमन्वयः । येन केनापि
सम्बन्धेन विरोधिरूपवत्त्वनिवेशात् हेत्वभावनिष्ठसंशयविषयवृत्ति-
त्वस्यापि एकज्ञानविषयत्वादिना हेतुनिष्ठत्वात् सर्वमभिधेयमनित्यं
वा प्रमेयत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहानुकूलव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्ध्या
यो यः सहचार इत्यनेनाप्यन्वयसहचारमात्रस्योपादानात् तद्विरो-
ध्येकरूपमादाय लक्षणसमन्वयः । पर्वतो घटिमान् धूमादित्यादौ
साधनयत्ताग्रहविषयकतिपयधर्मविशेष्यकसाध्यादिसंशयविषये सा-
धनादेर्वृत्तिर्न साध्यादिसहचारनिश्चयविरोधिनी यद्यद्धर्मिणि
विशिष्य सम्बन्धो प्रायते तावद्धर्मिषु विशेषणसंशयस्यैव विशेष्य-
विशिष्टवृत्तित्वसंशयहेतुतया विशिष्टनिश्चयविरोधित्वात् नानाद-
ण्ड्यत्वेन दाते पुरुषे एकव्यादिदण्डे रक्तत्वादिसन्देहेपि रक्तदण्ड्या-
न्न वा पुरुष इत्यादिसंशयानुदयात् । न हि पर्वतवह्निसन्देहे महान-
सादिष्टात्तया गृहीतधूमे घटिमद्वृत्तित्वसंशयः । तन्निर्वाहश्च विशे-
षणसंशयाभावाविशिष्टसम्बन्धज्ञानाभावस्य विशेष्यसम्बन्धज्ञान-
स्य च परस्परसहकारेणैव हेतुत्यक्ल्पनयेति । अन्यसहचार-
निश्चयत्वावच्छिन्नविरोधितामात्रनिवेशेतिप्रसङ्गं भूयति । असा-

धारण इति । शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ पृथिवीतरेभ्यो मिथते
 पृथिव्यादित्यादौ चेत्यर्थः । । ग्रहविरोधो-ग्रहानुत्पादः, तथान्न
 तत्र साध्यसंशयविषयशब्दपृथिव्यादिवृत्तित्वे । अन्वयसहचारनि-
 श्चयविरोधित्वेऽपि । व्यतिरेकसहचारनिश्चयविरोधित्वाभावात्प्रतिप्र-
 सन्न इति भावः । व्यतिरेकसहचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिताभावा-
 निवेशे, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वाभावादित्यादौ व्यतिरेकसहचारनिश्चय-
 त्वावच्छिन्नविरोधिति हेत्यभावादिप्रसाध्याभावसंशयविषयशब्दादि-
 वृत्तिर्वेतिप्रसङ्गो बोध्यः । तादृशरूपमिति विरोधितावच्छेदकरूपमित्य-
 र्थः । लक्षणस्य विरोधिरूपवत्त्वरूपानुपसंहारिलक्षणग्रहस्य । यस्य पक्ष-
 इत्यत्र विभेदे साध्यसंशयविषयरूपपक्षपदार्थघटकसाध्ये यत्सम्बन्धि-
 कतया पञ्चवर्धसम्बन्धान्तये केवलान्वयविधर्मावच्छिन्नविषयभाकलं
 शयविषयकसाध्यकम् लभ्यते, तस्य च ज्ञानं न व्याप्तिज्ञानविरोधि-
 किन्तु वक्ष्यमाणक्रमेण साध्यसंशयविषयवृत्तित्वज्ञानमेवातस्तद्धा-
 माय संशयविषयधर्म्यन्विताश्रयतासम्बन्धार्थकत्वं पण्ड्याः प्रदर्श-
 यितुमाह यस्याश्रय इति । केवलान्वयाति । अवच्छिन्नान्तविषयता-
 न्वयि । तद्विशेषप्रयोजनमाह व्यतिरेकत्वादिति । आदिना असाधार-
 णप्रतिग्रहः । सर्वतो । बहुमान्धूमादित्यादेः संशयविषयमेतद्वृत्तित्वं
 निवेष्टव्यं । धारणसम्भवाद्यतिरेकस्यानुप्रायनम् । साध्यवृत्तानिश्चय-
 विरोधित्वेन संशयानुगमस्यावश्यकतया प्रतिबन्धकतायां तादृशति-
 श्चत्वव्यापकत्वमेव निवेशयितुमुचितम् विषयतायां केवलान्वयि-
 धर्मव्यापकत्वस्य निवेशापेक्षया लाघवादित्याशयेनाह साध्यमेवेति ।
 सामान्यपदेन व्यतिरेक्यादियारणं स्फुटयति धर्मविशेषेति । धर्म-
 विशेषनियन्त्रितः-कतिपयमाश्रयमिकः । नान्यधर्मिकेति । समातधर्मि-
 कविपरीतज्ञानस्यैव विरोधित्वादिति भावः । ।

ननु यत्र यत्र हेतुस्तदातिरेकेषां ज्ञातस्तादृशमिकासर्वविषयसंशय-
 दशायामपि हेतोरप्यनुपसंहारिता सहचारनिश्चयानुत्पादस्य दूषकता
 बलस्य सत्त्वादिति तत्रोक्तलक्षणान्यातिरतस्तत्साधारण्यप्रकार-
 न्तरमनुसरति साध्यसन्देहेति । उक्तस्थले चाज्ञायमानहेतुतदातिरेके
 सत्तायत्त्वधिकरणे सन्देहविषयत्वासत्त्वेऽपि न क्षतिः ज्ञायमानसत्ताया
 एव व्याप्तिप्रदानकूलत्वात् । अथवा यत्र साध्यवति न हेतुर्यत्र वा सा-
 ध्याभाववति न हेतुस्तत्र न साध्यसंशयः किन्तु यत्र यत्र धर्मिणि साध्य-

हेत्वोः साध्याभावहेत्वभावयोश्च सहचारस्तादृशे सर्वत्रैव साध्यसंशय-
स्तत्रापि हेतोरेनुपसंहारित्वं व्याप्तिग्राहकसहचारनिश्चयाऽसंभव-
रूपद्वयपक्षतायाजस्याक्षतत्वादिति तत्साधारण्याय प्रकारान्तरमाह
साध्यसन्देहेति । साध्यवन्निष्ठहेत्वभावसत्ताया साध्याभाववन्निष्ठ-
हेतुसत्तायाश्च व्याप्तिग्राहकसहचाराघटकत्वेन व्याप्तिप्रदाननुकू-
लतया तदनुकूलसत्तायाः साध्यसंशयविषयताव्याप्यतयोक्तस्थले
लक्षणसमन्वय इति भावः । साध्यसन्देहस्य चोक्तानुगतरूपेणैव नि-
वेशो बोध्यः । असाधारणव्यतिरेकिहेतुसत्तायाः साध्यसंशयविषयत्व-
व्याप्यतयातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसिद्धपनुकूलत्वेनान्वयव्यतिरेक-
व्याप्ती अनुगमस्य तदग्रहानुकूलत्वेन हेतुतत्त्वव्यतिरेकसत्त्वयोरनुग-
मः । एतदेष दर्शयति तादृशी चेति । तादृशी-तादृशप्रहौपयिकी ।
अन्वये अन्वयसहचारनिविष्टा व्यतिरेके व्यतिरेकसहचारनिविष्टा ।
इदानीमनुपसंहारित्वस्य ज्ञायमानतया हेत्वाभासतानिर्वाहाय विरो-
धित्वं व्यवस्थापयति स्वरूपसदिति । साध्येत्यादेर्हेतोरित्यादिः । त-
न्निश्चयेति । साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयेत्यर्थः ।

ननु हेतुमति साध्यसंशयस्य हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यसं-
शयसामग्रीत्यमेवासिद्धमित्याशंकायामाह हेतुमतीति । औचित्याव-
र्जितत्वादिति । हेतुमति साध्यसत्त्वं हेतो सामानाधिकरण्यनियतं
सर्वत्र तद्वति तदभावसत्त्वं तत्र तत्सामानाधिकरण्याभावनियतमि-
ति तदुभयभावे तदुभयभानौचित्येनाप्रत्याख्येयत्वादित्यर्थः । ननु
साध्यसन्देहस्याधिकरणे सत्त्वेपि साध्यसामानाधिकरण्यामा-
यस्यानुपस्थिताया न संशयः सम्भवति तदुपस्थापकसाधारणधर्मा-
दिदर्शनसत्त्वे तदेव संशयकमस्तिष्ठत्यत आह साध्याभावेनेति ।
साध्यसामानाधिकरण्याभावस्य साध्याभाववृत्तित्वेनाश्रयतया त-
त्सम्बन्धिसाध्याभावाविषयकसाध्यसन्देहस्यैव तदुपस्थापकत्वादि-
त्यर्थः । एवं च संशयज्ञानस्यानुपयोगित्वेपि तद्विषयवृत्तिताया ज्ञा-
नस्य संशयसामग्रीविधया साध्यसामानाधिकरण्यघाटितव्याप्तिनि-
श्चयविरोधितया तस्यानुपसंहारित्वरूपहेत्वाभासताऽक्षतैवेति स-
मुदायभावः ॥

(दी०.) तन्न, सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां कचिदपि सा-

ध्यसामानाधिकरण्यस्यागृहीतत्वेन तदभावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयस्याभाववीहेतुताया असकृदावेदितत्वात् ।

अस्तु चासं यथाकथञ्चित् साध्ये हेतुसामानाधिकरण्यभावसंशयहेतुत्वेन वा तथात्वं, न तथापि सामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वम् । अन्यथा व्यभिचरिताव्यभिचरितसमानासमानाधिकरणव्याप्याप्याप्यपक्षधर्मापक्षधर्मादिसाधनवान्निःसाधनादिसाधारणद्रव्यत्वादिमत्त्वम् हेतोः पक्षस्य चाभासान्तरं स्यात्, तदुपदर्शितस्येव तस्यापि ज्ञानस्येतरसाचिव्येन तच्चान्निधायकविरोधिसंशयसामग्रीत्वात् । एवमसिद्ध्यादिनिश्चयकप्रत्यक्षसामग्र्यपि । अपि च हेतोः साध्याभावसन्देहाविषयमात्रवृत्तित्वं दूषणमिति प्राप्तं तच्च व्यतिरेकिणि हेतौ नियतविषयेणापि सन्देहेन सम्पद्यते, दूषकतावीजसत्त्वे, चासाधारण्यादिसाधारण्यं न दोषाय, न वा अग्रेव निर्भरः कर्तव्यो हेत्वाभासत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादित्यलं पल्लवितेन ॥

(गा०) अनुपसंहारितादशायां सार्वसामानाधिकरण्यसंशय एव दुर्घटः कथं तज्ज्ञानस्य तत्संशयसामग्रीत्वमित्याह सर्वत्रेति । क्वचिदपीति । कमपि धर्मिणमन्तर्भाव्य साध्यांशे निश्चयरूपसाध्यवदवृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्याजातत्वेनेत्यर्थः । तदभावस्य-साध्यसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नाभावस्य, गृहीतुमशक्यत्वात्-संशयेन कौटिल्या गृहीतुमशक्यत्वात् । ग्रहणस्याशक्यत्वे हेतुमाह प्रतियोगितावच्छेदकेति । सर्वांशे निश्चयरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः । अभावधीहेतुताया इति । प्रतियोगिविशेषिताभाषयुद्धौ विशेषणतावच्छेदकनिश्चयविधया हेतुताया इत्यर्थः । प्रतियोगिविशेषिताभावयुद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानियमादिति भावः ।

। यत्तु सिद्धमवच्छिन्नस्वतन्त्रप्रतियोगिज्ञानहेतुताभेदायकोऽयं ग्रन्थ

इति । तदसत्-अभावलौलिककप्रत्यक्षं प्रत्येव स्वतन्त्रतद्देतुतायास्तैः स्वीकारात् संशय उपनीताभावकोटिमाने तादृशकारणविरहस्या-
किञ्चित्करत्वात् ।

अथ सर्वत्र साध्यसन्देहदशायां तादृशप्रत्यक्षनिश्चयासंभवेऽपि
कालान्तरीणनिश्चयजन्यसंस्कारतः स्मरणात्मकतादृशनिश्चयः संभ-
वत्येवेति चेन्न । यस्य पुंसः प्रागापि कुत्रचित् साध्यनिश्चयो न जा-
तस्तस्य सहचारसंशयसामान्या एवमपि दुरुपपादत्वात् ।

ननु साध्यांशे निर्द्धर्मितावच्छेदकं तदंशे निश्चयरूपं साध्यसा-
मानाधिकरण्यज्ञानं सर्वत्र साध्यसंशयदशायामपि सुलभमेव ध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नधर्मिविषयताया एव संशयत्वघटकतेया ध-
र्मितावच्छेदकावच्छिन्नतद्विषयताया निश्चयत्वसंपादकत्वात् । न च
धर्मितावच्छेदकप्रकारेण सकलधर्मिणामेव तदा भानसंभवात् ध-
र्मिविषयताया धर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नत्वं दुर्घटमिति वाच्यम् । एक-
ज्ञाने धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नतदनवच्छिन्नविषयतयोः सत्त्वे बाध-
काभावादित्याशयेनाहस्तुषेति । सः-प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसा-
ध्यसामानाधिकरण्यान्यप्रकारकोनश्चयः, सर्वत्र साध्यसंशयदशाया-
मपि पक्षे हेतुमत्तानिश्चयसत्त्वे हेतुत्वांशे निश्चयात्मकहेतुसामानाधि-
करण्यज्ञानसत्त्वेन साध्ये हेतुसामानाधिकरण्यभावसंशयः सुलभ
एवेत्याशयेनाह साध्ये इति । न तथापि हेत्वाभासत्वमित्यन्यथः ।
उक्तानुपसंहारिताया इति शेषः । अत्र हेतुः सामग्रीत्वेन प्रतियन्धक-
तयेति । तज्ज्ञानस्येति शेषः । अन्यथा-प्रतियन्धकसामप्रयात्मकधी-
विषयस्यापि हेत्वाभासत्वे, व्यभिचारिताव्यभिचारितेत्यादिपंचकस्यै-
व साधारणान्वयः । तत्र च व्यभिचारिताऽव्यभिचारिताविचतुष्टय-
साधारणद्रव्यत्वादिमात्रं हेतोः साधनधात्रिःसाधनसाधारणतद्वत्त्वं
पक्षस्य बोध्यम् । प्रथमद्वयं हेतौ व्याप्तिघटकद्वयोः प्रत्येकाभावसं-
शयकम्, तृतीयं विशिष्टव्याप्त्यभावसंशयकम्, तुरीयं पक्षधर्मत्व-
संशयकम्, पंचमं पक्षे साधनाभावसंशयकमिति भेदः । तस्यापि
तादृशद्रव्यत्वादिमत्वस्यापि, इतरसाचिव्येन-विशेषादर्शनादिसहका-
रेण । तद्विनिश्चयति । अव्यभिचारादिनिश्चयेत्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्री-
लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीघटकाविशेषणज्ञानादिविषयः, तादृशसामान्या-
अपि यत्पक्षिपपंतमानसामग्रीत्वेन पश्चादौ हेतुमत्ताज्ञानप्रतियन्धक-

त्वादिति भावः । दूषणान्तरमाहापि चेति । साध्याभावसन्देहविषय-
मायप्रसूतित्वमिति । तन्मात्रस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाविरोधिष्वपि वि-
रोधपदस्य व्याप्तिग्रहाविरोधित्वेन हेतुभासासताया दुर्घात्त्वादिति
भावः । व्यतिरेकिणि-पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ, नि-
यतविषयेन-पृथिव्यादिमात्रविषयेन, संपद्यते-निर्वहति, तथा च तत्रा-
प्यनुपसंहारितापचिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् असाधारण्येभ्य-
विप्रसङ्गा बाध्यः ।

वस्तुतस्तु असाधारणेपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेण व्यतिरेकिपदंता-
साधारण्यस्य साक्षादेव लामः । ननु साधारणादिव्याप्यस्यैव स-
न्देहविषयताव्याप्यव्यतिरेकसत्ताप्यनुपसंहारित्वं निवर्हयेत्यत आह
दुपकतेति । अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिषेधलक्षणहेतुभासासताप्रयोजकस-
त्वे, साध्यसन्देहविषयमानत्वांशमात्रस्यासाधारण्यं न हेतुभा-
सताविरोधीत्यर्थः । नन्वस्तु तदेवानुपसंहारित्वं व्यतिरेकिणस्त-
थाप्येपि व्यतिरेकव्याप्युपादानाशानुमेतिविरोध इत्यत आह नवेति॥

(दी०) व्याप्तिग्रहप्रतिषेधलक्षणैकप्रयोजनकत्वेन साधार-
ण्यादीनामैकहेतुभासत्वम् । साधारणेन व्यापकत्वस्याव्यभिचा-
रित्वस्य वा असाधारणेन सामानाधिकरण्यस्यानुपसंहारिणा च
व्यतिरेकव्याप्तेर्ग्रहस्य प्रतिरोधान् । लक्षणन्तु विशिष्टसाध्यसा-
धनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छे-
दकं रूपम् । व्याप्तीश्वान्वयतो व्यतिरेकतश्च नानारूपाः प्रातिस्विक-
रूपेण उपादाय तावदवगाही ग्रहो वाच्यः । साध्यसाधनयोरव्यभि-
चरसिद्धिभेदस्य वारणाय विरोधिन इत्यन्तम् । साध्यसाधनभेदेन
व्यभिचारभेदाद्यत्र विशिष्टं साध्यं साधनं वाऽप्रसिद्धं तत्र तद्वद-
विरोधत्वं नोपादेयम् । एवमन्यत्रापि । शेष हेतुभासलक्षणोक्तदि-
शोचसेयम् । व्यर्थविशेषणत्वन्तु न व्याप्तिग्रहविरोधीति वक्ष्यते ।
साध्याव्याप्तिमुचिरसामानाधिकरण्यविरहस्य बहिर्भावनीयत्वे पुन-
रन्वयव्याप्ति व्यापकत्वमव्यभिचारित्वं वा सामानाधिकरण्यञ्च

विशकलितं युगपदुपादेयम् । तत्र साधारणत्वं वर्णितम् । असाधारणत्वन्तु सपक्षव्यावृत्तत्वं, सपक्षश्च साध्यवान्, तद्व्यावृत्तत्वन्तद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वम् । प्रकृतसाध्यसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितावच्छेदकमिति तु निष्कर्षः । संगृह्यते चेत्थं साध्यादेः साधनवदवृत्तित्वादिप्रमाणम् ।-

(गा०) व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधिनो ह्यर्थाभासान्तरताविरहाच्चस्य व्यभिचारमध्य एवान्तर्भावस्योचित्याच्चस्यैवानुपसंहारित्यरूपतां स्वातन्त्र्येण व्यवस्थापयितुं भूमिकामाह व्याप्तिग्रहेति । एकहेत्याभासत्व-व्यभिचाररूपेकहेत्याभासान्तर्गतत्वम् व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुताया निराकृतत्वादाहव्यभिचार्यवस्य वेति । साध्यासाधनसाधारण्यस्य-साध्यसामानाधिकरण्यस्य, साध्यासामानाधिकरण्यमेवासाधारण्यं न तु भाणिकारसंमत साध्यव्यापकीभूताभाषप्रतियोगित्वं तस्यानुमितिं साक्षादेव विरोधित्वेन सत्प्रतिपक्षादिष्वव्यभिचारान्यहेत्याभासताया एव युक्तत्वादित्याशयः ।

असाधारण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपत्वेऽनुमितिविरोधित्वादिघटितमूलोक्तसामान्यलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्तिकारम्वितावात् स्वयं सामान्यलक्षणमाह लक्षणत्विति । ज्ञानस्य विषयतया-विषयीभूय, विरोधितावच्छेदक-प्रतिबन्धकतायाप्रवच्छेदकं प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञानवृत्तिविषयताकत्वमिति तु पर्यवसितम् । एवमप्येव सर्वत्र बोध्यम् । अनुपसंहारित्वसंग्रहादाह व्याप्तीत्येति । केनापि रूपेण व्याप्तीनामनुगमे तज्ज्ञानसामान्यविरोधित्वं न साधारण्यादेरित्यत आह प्रातिस्निकेति । असिद्धिमेदस्येत्येनानालक्ष्यत्वं दर्शितम् । असिद्धिमेदो व्याप्यत्वसिद्धिः । साध्यसाधनयोरवृत्तित्वं साध्यसाधनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितया असाधारण्यमेवेति तद्व्यावृत्तेरनपेक्षिततया साध्यादिमत्त्वपर्यन्ताननुधाधनम् । ननु धूमवान् पहेरित्यादिस्थलीयसाधारण्याद्यसंग्रहप्रसङ्गः तत्र विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोध्यप्रसिद्धेः । न च विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोधिनी कामिनीजिह्वासंघः प्रसिद्धेति तदन्यज्ञाननिष्ठव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपयत्त्वमादाय लक्षणसमन्वयः संभवतीति याच्यम् । एवमपि यत्र

कामिन्यादेरेव साध्यता हेतुता वा तत्र साध्यादिग्रहविरोध्यप्रसि
द्धेर्धर्तारत्वादित्यत आह साध्यसाधनभेदेनेति । साध्यतावच्छेदका
दिभेदेनेत्यर्थः । नोपादेयमिति । तत्र साध्याप्रसिद्ध्यादिदोषाप्रसिद्ध्या
तदनुपादानेप्यतिप्रसङ्गानवकाशादिति भावः । तथाच दर्शितस्थले
विशिष्टसाध्यादिग्रहविरोध्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्नानवकाश इत्याशयः । य
दि स्यात्प्रतिषेध्यविशिष्टसाध्यादिग्रहकत्वमविरोध्यन्तार्थस्तदाऽवि
रोधित इत्यन्तस्योपादानेपि नाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् । अन्यत्रापि
वक्ष्यमाणासाधारणादिलक्षणेपि शेषमवच्छेदकत्वनिवृत्तन विशि
ष्टान्तराघटितत्वानवशनादिकम् ।

ननु नीलधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकस्य साध्यसामानाधिक
रण्यानुवच्छेदकत्वरूपव्यर्थविशेषणत्वायां व्याप्यत्वासिद्धिप्रभेदत्वेन
व्याप्तिग्रहविरोधिन्यामतिव्याप्तिरित्यत आह व्यर्थविशेषण त्विति ।
वक्ष्यत इति । असिद्धिग्रन्थ इति शेषः । व्याप्यभावेतिव्याप्तिमाश
ङ्क्याह साध्याव्यभिचारितेति । स्वमते व्यापकताज्ञानस्यानुमित्यहेतु
त्वेन तद्विरोधिनोऽव्यापकतादेः साक्षाज्जनकत्वानाविरोधित्वेन न हे
त्वाभासत्वमिति स्वमताभिप्रायेणाहव्यभिचारितत्वं चेति । साध्या
भाववद्वृत्तित्वं येत्यर्थः । युगपदिति । एकज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः ।
हेतौ साध्याव्यभिचारावगाहित्वे सति तत्र सामानाधिकरण्यावगा
हि यज्ञं ज्ञात तद्विरोधित्वं निवेद्यम्, ननु अव्यभिचारिविशिष्टसामा
नाधिकरण्यावगाहित्वमिति समुदायार्थः । तथाच विशिष्टाभावात्
इस्य विशिष्टवच्छानमात्रविरोधितया वत्सरेपि साध्याव्यभिचा
री साध्यसमानाधिकरणश्च हेतुरिति विशकलितद्वलद्वयावगाहिज्ञा
नोदयान्नः विशिष्टाभावेऽतिव्याप्तिरिति भावः । साध्याप्रसिद्ध्यादिव्ये
भिचारानात्मकस्यापि व्याप्यत्वासिद्धेः सर्वदादर्शितविशिष्टाभाव
स्यासिद्धिव्यभिचारोभयरूपत्वेपि न, क्षातिरित्यत्रानिर्भरसूचनाय
यदिर्भावनयित्वे पुनरित्युक्तम् ।

अथानुमितौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाव्यभिचारविशिष्टं यत्
सामानाधिकरण्यं तत्प्रकारकहेतुज्ञानत्वेन न हेतुता सामानाधिक
रण्यविशिष्टाव्यभिचारज्ञानत्वेनापि विनिगमनाविरहेण हेतुताप्रसङ्गा
त् हेतौर्वाच्यभिचारज्ञानकालपि हेतुविशेषणतायन्नसामानाधिकरण्यार्थे
विशेषणतयाऽव्यभिचारभावे बाधकभावेनानुमित्यापत्तेश्च । न चो

भयविधविशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वोपगमाद्धेतौ व्यभिचारग्रहदशा-
यां तत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टाव्यभिचारग्रहाभावाप्रानुमित्याप-
त्तिरिति वाच्यम् । उभयविधव्याप्तिज्ञानसत्त्व एवानुमितिर्नित्युपग-
मस्यानुभवविरोधेनासंभवात्, तृणारणिमणिन्यायेनैवोपदर्शितोभय-
विधविशिष्टज्ञानहेतुतायाः स्वीकरणीयत्वाच्च व्यभिचारग्रहकाले तद-
भावविशिष्टसामानाधिकरण्यग्रहाधीनानुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्, तथा
चाव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयावच्छिन्नहेतुविषयताशालिज्ञान-
त्वेनैवानुमितिहेतुता वाच्या तादृशज्ञाने प्रत्येकाभावज्ञानमेव विरोधि-
न त्वेकविशिष्टापराभावज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि-
मत्ताद्युद्धेरेकाभावाधीप्रतियध्यत्वादेति विशिष्टाभावस्त्वहेत्वाभास-
त्वमेव दुर्घटं कान्तर्भायवाहिर्भावाविचार इति चेत् । सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेनैकविशिष्टापरस्याभावग्रहो यथा तादृशविशिष्टप्रकारक-
ग्रहविरोधी तथा युगपद्विशेषणविशेष्योभयधर्मावच्छिन्नतया एकध-
र्मिग्रहेऽप्युभयाभावग्रहयद्विरोध्युभयाभावसमशीलतादृशाभावग्रहद-
शायां सामानाधिकरण्येनैकविशिष्टापरग्रहसमशीलधर्मद्वयवत्ताप्रहा-
नुत्पादस्यानुभवसिद्धतया प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । अत एवासि-
द्धिग्रन्थे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरहस्य विशिष्टपरामर्शविरोधित-
या दोषत्वं स्वयं व्यवस्थापयिष्यते न हि विशिष्टपरामर्शस्य एकवि-
शिष्टापराधगाहित्वं कारणतावच्छेदकं लाघवेनानुभवयत्नेन च हे-
तौ व्याप्तिपक्षधर्मत्वोभयाधगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् । न
चैवं विशकलिताव्यभिचारसामानाधिकरण्योभयाधगाहिधीविरोधि-
त्योपादानेनापि न विशिष्टाभाववारणसंभय इति वाच्यम् । विशक-
लितोभयाधगाहित्वं हि न मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नोभया-
धगाहित्वम्, अपि तु धर्मिनिष्ठविभिन्नविषयतानिरूपितोभयविषय-
ताप्रतियोगित्वम् । तद्य साध्याव्यभिचारी हेतुः साध्यसमानाधिक-
रणो हेतुरिति समूहालंयनबुद्धौ, तस्याश्च न विशिष्टाभावधीप्रतिय-
ध्यता अपि तु उभयविषयतानिरूपितैकविषयताशालियुद्धेरेवेति य-
णितं साधारणग्रन्थे ।

असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकताया मणिका-
रसम्मततया तदनुयायिना पूर्वं साध्यव्यापकीभूतामाद्यप्रतियोगित्व-
मसाधारण्यमिति व्याख्यातम् तच्च स्यान्ननुमतमित्यन्यथा तन्निर्वक्ति

तिपक्षतया स्वतन्त्रपरिगणानात्तादृशस्य साध्यवत्ताज्ञानविरोधि-
धीविषयत्वेन हेत्वामासताविरहाच्चेत्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिप्रहेति ।
हेत्वभावत्वावच्छिन्नधर्मिकसाध्याभावव्यापकताप्रहेत्यर्थः । साध्यादे-
रित्यादिना साधनस्य साधनाभावस्य च परिग्रहः । अत्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वेनादिपदग्राह्यसाधनस्याप्यन्वयः । अप्रतियोगित्वादि-
ना साध्याभावाव्यापकत्वपरिग्रहः । तस्य च साधनाभावेन सम्बन्धः ।
अथाभावाप्रतियोगित्वधीरभावप्रतियोगित्वप्रकारकं ज्ञानं प्रत्येव
विरोधिनी न तु तदप्रकारकं साध्याभावव्यापको हेत्वभाव इत्यादि-
ज्ञानं प्रति ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । न चैतादृशज्ञानेऽपि 'संसर्गत'
याऽभावप्रतियोगित्वमानादभावप्रतियोगित्वं ग्राह्याभाव एवेति वा-
च्यम् । अभावांशे विशेषणीभवतः साध्यादेरनुयोगिताया एव संस-
र्गतया प्रतियोगितायास्तेश्चानानात् । प्रतियोगितानिरूपकावाच-
च्छिन्नैवानुयोगिता सम्बन्धो न तु केवला प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः
समानविच्छिद्यतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वादिति चेत् । एवमप्यभाव-
प्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिताया ग्राह्यताविरहाच्चतद्रूपावच्छिन्नाभा-
वस्य विरोधितानुपपत्तिः । ७

यत्तु-अभावे अनुयोगितासम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव दो-
षतया विवक्षणम्-तदपि न, वाक्यत्वादिसाध्यहेतुकेपि संयोगादि-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक-
स्य चाभावस्यानुयोगितासम्बन्धेन साध्यादिसम्बन्धित्वादभाव-
त्वावच्छेदेन । तत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावत्वप्रसिद्धेः ।
अभावत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण । तद्वत्तावियञ्च 'अभावत्वसा-
मानाधिकरण्यमात्रेण' साध्यादिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिप्रहावि-
रोधितया । तस्य 'दोषत्वायोगात्' । स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्न-
वाक्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं सप्तानुयोगितासम्बन्धस्य चा-
प्रसिद्ध्या । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावोप्यप्रसिद्धः । इति न
तादृशस्य दोषतोषगमसम्भवः । साध्यताद्यवच्छेदकस्य स्वावच्छि-
न्नसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावोऽभावांशे तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणतापन्नसाध्य-
तावच्छेदकादिप्रकारकव्यतिरेकव्याप्तिप्रहाविरोधितयाऽनुपसंहारित्व-
मित्यपि न सार्धशिकं विशेषणान्तरावच्छिन्नज्ञानत्वादेर्यत्र साध्यता

प्रतीतिः । अभावत्वञ्च न भावभिन्नत्वं प्रथमं दुर्ग्रहत्वाद्, कि-
न्त्वयमभावो न भाव इति प्रतीतिसाक्षिकं पदार्थान्तरम्, तच्चानु-
पस्थितं निर्विकल्पकोपस्थितं वा प्रकारः, अभाववच्चासम्भवे-
त्त्वान्न जातिः । अन्यथेति । अनतिप्रसर्तकरधिकरणैस्तद्धर्मैर्वा
अभावव्यवहारोपपत्तेरिति भावः । लाघवादवाधिताभावत्वविशि-
ष्टप्रत्ययवलाञ्छातिरिक्तैकाभावसिद्धिस्तुल्यैव । एतनाभावत्वं सप्र-
तियोगिकत्वं ; तच्चाननुगतानामप्यावश्यकानां प्रतियोगिनां क-
ल्प्यते इत्युपास्तम् । संयोगादिसाधारण्याच्च ॥

(गा०) साध्याभावत्वं साध्यविरोधत्वमात्रामत्यत्र मूले साध्यविरो-
धित्वं यदि साध्यासामानाधिकरण्यं तदा साध्यासमानाधिकरणप-
दोपादानवैयर्थ्यमिति तद्व्याचष्टे साध्येति । साध्यासमानाधिकरण-
त्वं साध्यानधिकरणवृत्तित्वं न तु साध्याधिकरणावृत्तिवमतो न सा-
ध्याभावपदोपादानवैयर्थ्यम् । आधिकरणभेदेन संयोगाद्यभावभेदमने-
इदं लक्षणम्, अतां संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तः । साध्या-
समानाधिकरण्यद्वयं प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टार्थकमित्यपि के-
चित् । तच्च, साध्याभावप्रतियोगित्वेन साध्योपादानस्य शिरोवेष्टनेन
नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । मूलस्थमात्रपदेन भावव्याप्यसंक्रामावत्त्व-
निवेदनस्यैव हेतुः ।

अभावाभावस्य अभावप्रतियोगिकस्य भावस्येपि साधतयाऽभाववति
रहेपि अभावत्वनिवेशाभ्युपगमेनाभावाभाव इत्यादिकल्पान्तराभिधा-
नस्य सिद्धान्ततत्त्वप्रमनिरासायाह दीधितो एकदेशीति । ननु घटाभावो-
नास्तीत्यादिप्रतीत्या घटाभावाभावेत्वविशिष्टधर्मां सिध्यते तस्यातिरि-
क्तत्वं चे सैव विरुद्धं तस्याप्येव घटादिकल्पभावे स्वभावाभावावच्छेद-
स्याभावप्रतियोग्यावच्छादित्वादित्याशङ्कते न चेति । सध्वन्यन्तरत्वा-
त्-अभावात्त्वान्यसम्बन्धत्वात् । स च सम्बन्ध-स्वरूपादतिरिक्तोऽन-
तिरिक्तो वस्तुमयधव न क्षतिरिति भावः । वाचादित्यस्य भाव इत्य-
दि । अविरोधादेतत् । अभावाभावस्यातारक्तत्ववादिनापि प्रतियोगिम-
त्वाज्ञानस्याभावग्रहप्रतिबन्धकत्वापगमादिति भावः । प्रत्यक्षेणेति ।
रद्रूपप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वस्य ज्ञानघाटतत्त्वेन चन्द्रस्याप्यत्वादि

मपेक्षितमित्याशयेनाह निर्विकल्पकोपस्थितमिति । तथा चाभावत्व-
स्य निर्विकल्पकावेद्यत्वप्रवादो भावमिश्रत्वरूपाभावत्वमते एव, तस्य
पदार्थान्तरत्ववादिनां तु निर्विकल्पकवेद्यत्वमिष्टमेवेति भावः । न-
न्वेवमभावत्वस्य नित्यत्वे सत्यनेकव्याक्तिवृत्तितया जातिव्यापत्तिरि-
त्यत आह अभाववद्येति ।

इदं तु बोध्यम् । अभावत्वमनुयोगिताख्यः प्रतियोगितिरूपितः
सम्यग्बोधिशेषः, स च प्रतियोग्यादिभेदमिष्ट एवेत्यनुगमकधर्मान्तरप्र-
कारेणैव तस्य नास्तीति युद्धो प्रकारता, स सम्यग्बोधकतया च तस्य प्र-
तियोग्युपरागेणैव भानं निर्विकल्पकवेद्यता चानुगमकधर्मस्यैव । प्रप-
ञ्चनं चेदमाधिकमधस्तात् ।

अधिकरणस्याभावकल्पत्वे अभावाधिकरणस्यानुपपत्तेरतस्त्वद्धर्म-
वेति । अभावव्यपहारोपपत्तेरिति । भावेऽभावाभावत्वस्वीकारे, भा-
वाभावत्वस्यापि तत्र सम्भवादिति भावः । प्रतियन्दिमात्रस्यानुत्तर-
तया युक्तिं दर्शयति लाघवादिति । अनन्तधर्मिष्वभावत्वकल्पनापे-
क्षया एकत्र तत्कल्पन इत्यादि । घटाद्यभावाभावस्यातिरिक्तत्वे
ईदृशयुक्त्यसम्भवाद्भावाभाव इति प्रतीतिर्वुरपन्व्यतया, अभावत्वं
भावव्यावृत्तमेवेति दर्शितयुक्तावेव निर्भरं दर्शयति । अवाधितेति ।
प्रमात्रकेत्यर्थः । एतेन-कल्पधर्मिणां बहुत्वस्य धर्मकल्पनायामवाध-
कत्वेऽभावमात्रासिद्धिप्रसङ्गेन । संयोगादिसाधारण्याद्येत्यस्य सप्रति-
योगिकत्वस्येत्यादिः । तथाच सप्रतियोगिकत्वस्य नास्तीति प्रतीति-
विपर्यये घटसंयोगादिमस्यपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यादिति
भावः ।

अत्र सिद्धान्तानुसारिणः । अभावत्वं भावाभावसाधारणमेव ना-
स्तीति प्रत्ययनियामकम् । यदि भावो नाभाव इति प्रत्ययः प्रामाणिकः
तदा भावव्यावृत्तमप्यभावत्वं तादृशप्रत्ययनियामकतया स्वीक्रियताम्,
न तु तदेव नास्तीति प्रत्ययनियामकं तथासत्यनन्ताभावकल्पनया
गौरवात् भावाभावसाधारणैकधर्मस्यैव लाघवेन नास्तीति प्रत्ययनि-
यामकतया कल्पनोचित्यात् ।

यत्तु-अनन्तघटादीनां घटाद्यभावाभावत्वकल्पने गौरवाद्भावे-
नातिरिक्तैकैकाभावे तत्कल्पनमुचितमिति । तत्रेदं प्रतिभाति-घटा-
भावाभावत्वं घटाभावनिरूपितोऽनुयोगिताविशेषः, स च घटनिष्ठ-

घटाभावीप्रतियोगितातो नातिरिच्यते । सा चानन्तघटेषु कलमेव । न चैवमत्र घटाभावप्रतियोगी अत्र घटाभावामात्र इति प्रतीयोरविशेषापत्तिः, प्रतियोगितानुयागित त्वरूपविभिन्नधर्मावगाहनेनैव तद्विशेषात् । “अभावविरहात्मकत्वं वस्तुनः प्रतियोगित”ति प्रवादविरुद्धश्चायं पन्थाः । घटादेः सयोगादिसम्बन्धस्यैव सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नस्याभावाभावत्वविशिष्टनिर्दिष्टतत्त्व स्वीक्रियते न तु समवायादेरतो न कपालादौ सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावो नास्तीत्यादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यल पल्लवेन ॥

(चि०) अथ साध्यहेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः, हेतुसत्त्वं साध्याभावसिद्धौ बाधः । न च प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ बाधो न हेतुत्वेनैवेति वाच्यम् । विशेषणवैयर्थ्यादिति चेन्न ।

हेतोः पक्षे साध्याभावबाधानुपस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन दोषत्वात् ।

ननु साध्यभावसम्बन्धो व्याप्तिचार एव दोषो न तु तन्निवृत्तत्वमपि, गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वाच्च । न च साध्यासहचरितस्य साध्याभावसहचरितस्य वा गमकत्वभ्रमरूपायामशक्तौ विशेषोऽस्ति, येनाशक्तिविशेषोन्नायकतया न व्यर्थविशेषणता । न चानैकान्तिकसामान्यलक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम् असाधारणायव्याप्तेः, साधारणन्तु सपक्षवृत्तित्वसहितामिति वाच्यम् । विपक्षगामित्वस्यैव साधारणत्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् । न च विरुद्धं व्यावर्त्यम्, विपक्षगामित्वेनात्रैव तदन्तर्भावात् ।

अथानैकान्तिके विपक्षसम्बन्धेनैव दृष्टकतावीजम्, आसाधारणायव्याप्तेः, न च तत्रान्यदेव बीजम्,

सम्बन्धवृद्धिं विना तदज्ञानात् । नापि साध्यवदन्यत्व-
व्याप्यत्वम्, व्याप्यत्वविवेचने व्यर्थविशेषणत्वात् ।
नापि स्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, साध्या-
भावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्याभावसम्बन्ध-
भानस्यावश्यकत्वात् ॥

(दी०) " गमकत्वभ्रमेति । व्यभिचारिण्यव्यभिचारमात्रे
विरुद्धे च समानाधिकरण्यांशेऽपि भ्रम इति । अशक्तौ विशेष
इति । दूषकतायां तुल्यत्वेऽपि निग्रहस्थानत्वेन विशेषाद्भेदो-
पन्यासः । अत एव नैकान्तिकमामान्यलक्षणे साधारणलक्षणे
च विरोधवारकं विशेषणम् उलजात्योर्निग्रहस्थानविशेषनिरनु-
योज्यानुयोगविशेषत्ववदेतस्यानैकान्तिकविशेषसाधारणविशेषत्वे-
ऽप्यदोषो वेति पुनराकरानुमारी यस्याः ।

नापीत्यादि । व्यापकत्वं व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्य-
दितं न वा ? आद्ये साध्याभावस्येति । द्वितीये तु नाभासत्वम-
विरोधात् ॥

(गा०) साधारणविरुद्धयोगमकम्बन्धमरूपाशक्तौ न कश्चिद्विशेष इति
मूलोक्तं दूषयति व्यभिचारिणीत्यादिना । अव्यभिचारमात्र इति भ्रम
इत्यभिप्रेतान्वयः । मात्रपदेन साध्यसामानाधिकरण्यभ्रमव्यवच्छेदः ।
सामानाधिकरण्यांशेऽपि इत्यपि नाव्यभिचारसमुच्चयः । नन्वेवमप्य-
नुमितिर्विराधिकरूपमुभयोरपि साध्याभावसामानाधिकरण्यमेकमेवे-
ति साधारणविरुद्धयोः पृथक्परिगणनमसङ्गतमित्यत आह दूषकता-
यामिति । अनुमित्यनुपधानप्रयाजरूपभेदविरहेऽपीत्यर्थः । निग्रह-
स्थानत्वेन विशेषादिति । निग्रहविशेषप्रयाजरूपधेनैनैकान्तिकग्रहि-
भाषावत्यर्थः । भेदोपन्यासः-विरुद्धस्य स्यात्-इयेण पारगणनम् ।
अत एव-उक्तयुक्त्या विरुद्धस्यानैकान्तिकविशेषग्रहिभूतत्वादयः ।

विरुद्धस्यानैकान्तिकलक्षणाकान्तत्योप स्यात्तन्मयेण तद्विभजनं स-
मयात् उलजात्योर्निति । उलजात्याः पदार्थविभाजनप्रदस्थान-

त्वाक्रान्तत्वेऽपि यथा पदार्थेषु स्वतन्त्रविभजनमविरुद्धं तथा विरुद्ध-
स्यानेकान्तिकविशेषविशेषतया अनेकान्तिकत्वरूपहेत्वाभासविभा-
जकरूपाक्रान्तत्वेऽपि हेत्वाभासेषु स्वतन्त्रविभजनमविरुद्धमित्यर्थः ।

मूले विरुद्धलक्षण इति । विरुद्धपक्षेतरमेदानुमान इत्यर्थः । न
व्यर्थत्वं न नियमांशस्य व्यर्थत्वम् ।

हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वरूपायाः साध्याभावनिष्ठहेतुव्याप-
कतायाः हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यार्थद्वितयतया तद्वद्विरो-
धक्षाने साधारण्यमानस्यावश्यकत्वाभिधानं मूलकृतो न सकृच्छत
इति तत्सङ्गमनाय वितर्कयति व्यापकत्वमिति । अविरोधिवादि-
ति । ग्राह्याभावाद्यनवगाहने, तज्ज्ञानस्य, व्याप्तिज्ञानायप्रतियन्धक-
त्वादित्यर्थः ।

इति विरुद्धपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०), उच्यते । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि-
त्वं विरुद्धत्वम् । न च प्रतियोगिनोरनन्वये भासमान ए-
व तदभावपौन्यासिग्रहः, भिन्नग्राहकसामग्रिकत्वात्,
अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः ।

यद्वा वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वं साध्यवद्वृत्ति-
त्वानधिकरणत्वं साध्यासमानाधिकरणधर्मत्वं सा-
ध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं वा तत्त्वम् । न च व्य-
तिरेकपतिव्याप्तिः । तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथाज्ञानवि-
रहात् । असाधारणे च भङ्गुर एव, अनेनापि रूपेण तस्य
दोषत्वात् । न च साध्यवद्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञानात्
साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं तेन विना सा-
ध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेन भि-
द्यत्वात्, उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवति न वर्तत इति ज्ञा-

सं स्वतोदूपकमिति चेन्न । असहचारज्ञानस्य विरोधि-
तया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात्, व्याभिचाराज्ञानवि-
रोधित्वेन व्याभिचारज्ञानवत् ।

(दी०) साध्यस्यादि । हेत्वभावस्य साध्यवन्निष्ठाभावाप्रति-
योगित्वज्ञानं वस्तुतस्तत्प्रतियोगिकाभावस्य हेतोः साध्यसामा-
नाधिकरण्यग्रहं विरुणद्धीत्यभिप्रायेणेदम् ।

यदि च तदभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहेऽपि तत्त्वेन
सामानाधिकरण्यग्रहो न विरुध्यत इति भाष्यते तदाह यद्वेत्पा-
दि । वृत्तिमत इति धर्मेति च पक्षधर्मत्वाविरोधित्वमदर्शकं न
तु विशेषकम्, दूषकतायामनुपयोगादव्यभिक्तत्वाच्च । वृत्तिवि-
शेषसूचनायैवा तत्, तेन समवायेन हेतुताया धूमे नाव्याप्तिः । आ-
द्ययोः साध्यवद्वृत्तित्वतदधिकरणत्वाभावौ चरमयोश्च साध्यव-
द्वृत्तितत्त्वाधिकरणभेदावर्थाविति भेदः । ज्ञानातिप्रमक्तिं निरस्यति
न चेत्यादिना । तेनेत्यादि । साध्याभाववद्वामित्वज्ञानं विना वृत्ति-
मत्रवविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानापार्यवसानादित्यर्थः । अस-
हचारेति । सहचारः सामानाधिकरण्यम् । व्यभिचारेति । व्यभिचा-
रो न ज्ञायते यस्मात्तद्व्यभिचाराज्ञानमव्यभिचारज्ञानम् । तदयमर्थः-
अव्यभिचारितसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेरव्यभिचाराशग्रहा-
विरोधिग्रहविषयतया यथा व्यभिचारो हेत्वाभासस्तथा सामाना-
करण्याशग्रहविरोधिग्रहविषयतया विरोधोऽपीति ।

(गा०) ननु हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य
व्याप्तिज्ञानादौ प्राच्याभावाद्यनयगाहितया प्रनिबन्धकत्वं न संभवती-
ति कथं हेतुनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वस्य विरोधरूपतया सिद्धान्तप्र-
णयनमित्यत आह हेत्वभावस्येति । तत्प्रतियोगिकेति । हेत्वभावप्र-
तियोगिकेत्यर्थः । हेत्वभावाभावात्त्वेन भासमान एव सामानाधिकर-
ण्यप्रस्तुतभावो बुद्ध्यावित्तियेयतया साध्यसामानाधिकरणाभावात्

तियोगित्वमवगाह्य इति तत्र तादृशप्रतियोगित्वाभाववृत्त्यापकता
प्रहप्रतिषेधता न तु हेतुतावच्छेदकरूपेण भासमाने साध्यसामाना-
धिकरण्यग्रह इत्युच्यते ननु यद्व्यपन्नतया अभिप्रायेणेति ।

यदि चेत्त्यनन्तरं हेत्वभावे साध्यव्यापकताग्रहशायामिति पू-
णायम् । तदभावेति । हेत्वभाववत्त्वर्थः । असामानाधिकरण्यग्रहेपीति ।
सामानाधिकरण्यग्रहासंभवेऽपि साध्यव्यापकत्वं साध्यासामानाधिक-
रण्यस्वभावकत्वरूपं यदि विवक्ष्यते तदा पूर्णं यिनैव असामानाधि-
करण्यग्रहोऽप्यस्यासामानाधिकरण्यग्रहशायामिति यथाश्रुताधि-
कतयेव च समातयोध्या । तस्येव-हेतुतावच्छेदकरूपेण, भवति हि
तोषिरुद्धत्यस्यावृत्तिताया विरोधरूपतायाश्चेष्टत्वावृत्तिमत इति धर्म-
ति च धर्ममप्येत आह वृत्तीति । पक्षधर्मत्वाविरोधित्यग्रहशक्यमि-
ति । एतद्वशेन च स्वरूपासिद्धिवैलक्षण्यस्य विरोधो लामायेति
ध्वेयम् । विशेषक-विरोधशरीरप्रविष्टार्थकं, दूयकताया-प्रतिव-
न्धकतायाम् । अनुपयोगित्वात्-तदर्थविषयताया अनुपयोगि-
त्वात्, अभ्यासिकत्वात्-अवृत्तावच्छेदसंग्रहप्रयोजकत्वात् । वृ-
त्तिविशेषेति । येन सम्बन्धेन विरुद्धत्वं अभिमतं, तत्संस्थापकत्वं
साध्यवृत्तित्वनिवेशलाभायेत्यर्थः । तन्निवेशनप्रयोजनमाह तेनेति ।
लक्षणचतुष्टयस्य भेदं स्फुटयति आद्ययोरिति । अभावाविति । अ-
त्यन्ताभावावित्यर्थः । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादी-
व्यतिरेकिणि साध्यवृत्तित्वसत्त्वाद्भवति व्याप्तिर्न संभवतीत्याशये-
नाह ज्ञानातिप्रसक्तमिति । हेतुमति साध्यवृत्ताग्रहेण तत्र साध्य-
वृत्तित्वग्रहसंभवाप्रतिभासः । असाधारणे शब्दो नित्यः शब्द-
त्वादित्यादी यस्त्वातिव्याप्तिशकं लक्ष्यतां स्वीकृत्य निराकृते मूले
असाधारणे चेति । संकर एवेति । विरोधस्य दोषान्तरसामानाधि-
करण्यमिष्टमेवेत्यर्थः । अनेन-विरुद्धत्वेन, तस्य-असाधारणहेतु-
दोषत्वात्-वृत्त्ये, क्षतिविरहात् । साध्याभाववृत्तित्वज्ञानाभावस्य
साध्यवृत्तित्वज्ञानप्रयोजकत्वं न संभवति, कार्यभावस्य कार-
णव्यतिरेकाप्रयोजकत्वादिनि तेन विनेत्यादिमूलासंगतिरिति तदन्व-
या व्याख्यामुपबद्धं दोषितौ तेनेत्यादिति । वृत्तिमप्येति । वृत्तिमन्त्र-
विशिष्टसाध्यवृत्तित्वरूपहेतुज्ञानघटितसाध्याभाववृत्तामिद्वानुमि-
तिसामान्याः फलोपहितत्वानिर्वाहादित्यर्थः । तथाच सामान्याः क-

लोपधान्ननियमानुरोधात् तेज्ज्ञानस्यावश्यकत्वमिति भावः ।

मूले उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वादिति । व्यभिचारज्ञानोपजीव्यत्वेन विरोधस्यापि पृथग्दोषताया आवश्यकत्वाच्चित्तरथः । न स्वतो दूषकमितीति । उपाधिरिव न हेत्वामास इति शयः । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वादित्यस्य स्वतोपीत्यादिः । व्यभिचाराज्ञानविरोधित्वनेति मूलस्य व्यभिचारज्ञानाभावविरुद्धत्वेनेत्यर्थो न सम्भवति-तावता व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वालाभादित्यन्यथा तद्व्याचष्ट दीधितौ व्यभिचारेतीति । व्याप्तेरव्यभिचारसामानाधिकरण्याद्यदितत्वमभिधाय तत्तदशमानविरोधिनो ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतां स्फुटीकुर्वन् तद्विषयस्य हेत्वामासताया निष्प्रत्यूहत्वं दर्शयति तद्वयमर्थ इत्यादिना ।

(चि०) ननु विरुद्धस्य स्वार्थानुमानदोषत्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वम् अयोग्यताज्ञानेन निश्चिन्तानन्वयादिति चेन्न । अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवरुत्वेन तस्यैव दोषत्वात् बाधेऽप्येवम् । स चायं विधिसाधने त्रिविधः—साक्षात्साध्याभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् । यथा धूमवानयं योग्यधूमवत्तया अनुपलभ्यमानत्वात् निरग्निक्तत्वात् जलाशयत्वात् । न च सर्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति न त्रैविध्यम् । एतदज्ञानेऽपि साध्याभावतद्व्यापकाभावव्याप्यत्वेनापि ज्ञातस्य दोषत्वात् । न च धूमवानयं तदभाववत्त्वादिति त्रयाधिकम्, स्वसमानाधिकरणात्पन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वम्, तच्चाभेदेऽपि धूमवानयं धूमाभाववत्तयोपलभ्यमानत्वात् तद्वत्तयानुपलभ्यमानत्वादित्यनैकान्तिकमेव ।

निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः—प्रतियोग्युपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापकविरुद्धो-

(दी०) इदं पुनरिहावधेयम् । कथितरूपाणि किं स्वरूपतो ज्ञातान्येन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधीनि असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन वा ? नाद्यः—व्यापकाभावव्याप्यत्वादेस्तदसम्भवात् । न द्वितीयः—साध्याभावव्याप्यत्वयोः स्वरूपेणैव ज्ञातयोस्तथात्वात् । तथात्वमपि तत्त्वमविरुद्धमिति चेत्, इन्तर्व्यवसायमानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरणावृत्तितत्त्वदर्शनाच्च तथात्वादाधिव्ययम् । न च एतानि धर्मविभाजकान्येव, सर्वेषामेव साध्याभावव्याप्यत्वेनैकविधत्वादिति ।

विरोधोन्नायकप्रकारत्रैविध्येन धर्मिणोऽपि त्रैविध्याभिधानमिति वदन्ति । अथर्वेत्यादि । बाधस्वरूपासिद्ध्यन्तरसङ्करस्तु आवश्यकोऽन्यसङ्करस्तु काचित्को ज्ञानासङ्कराच्च पार्थव्यम् ।

इति विरुद्धाधिपतिः ॥

(गा०) स्वरूपतो ज्ञातान्येवेति एवकारो मध्ये योज्य, तथाच प्राज्ञाभावव्याप्यत्वादिना अज्ञातान्यपि विरोधीनित्यर्थः । असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेनेति, सावधारणमतो न चक्ष्यमाणदुदणासङ्गतिः । व्यापकाभावव्याप्यत्वादस्तियादिना व्यापकधद्वृत्तत्त्वरूपग्रहः । स्वरूपेणैव ज्ञातयोरिति । तदभावव्याप्यत्वेनाज्ञातयारपीत्यर्थः । साध्याभाव साध्यसमानाधिकरण इत्यनाहार्यज्ञानानुत्पत्त्या धर्मितारच्छकतासम्बन्धन, तत्सामानाधिकरण्यप्रकारकानाहार्यबुद्धौ तदभावत्वाद्विपर्ययासविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यथाकथाचोद्देशोधिकरणाणामेवायं विभाग इत्याशङ्कने तथा त्वयेति । स्वरूपतो विरुद्धत्वे गीत्यर्थः । नन्वविरुद्धत्वम्, आविरुद्धत्वमपि । असामानाधिकरण्यस्येति । अस्य स्वरूपत एव सामानाधिकरण्यधीविरोधित्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यनि । अथमस्य

सास्नावत्वादित्यादौ सास्नात्वादीनामित्यर्थः । तेषामप्यश्वत्वाद्य-
सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधित्वादिति भावः ।

स चायामन्यादिग्रन्थो न सामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेन विरोधि-
रूपपरिगणनपरः, किन्तु विरुद्धहेतुप्रभेदपरिगणनपर एव, एवं च
साध्यानामानाधिकरण्यरूपवतां धर्मिणां साध्याभावव्याप्यत्वादिनै-
घोपग्रहान्नाधिक्यमिति शङ्कनं निरस्यति न चेतानीति । सर्वथा-साध्य-
व्यापकाभावादीनाम् । साध्याभावव्याप्यत्वेनेति । तथा च तेषां पृथ-
गुपादानानुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणम् । एतद्ज्ञानेपीत्यादि-
मूलविरोधोपि द्रष्टव्यः ।

विभागं सङ्गमयतां कथांचिन्मतमाह विरोधोन्नायकंति । एवं च
साध्याभावव्याप्यत्वादिना ध्यानस्य यत् रूपकत्वमभिहितं तदपि
विरोधिज्ञानद्वारा न तु साक्षादनि न विरोध इति ध्येयम् । विरो-
धानुमापकहेतूनामानन्याङ्गविध्यानुपपात्तस्तदवस्थैवेत्यस्वरससूच-
नाय वदन्तीति ।

मूले सर्वश्चायं विशेषणद्वारापीति । उक्तनिश्चितप्रकारो विरुद्धः
विशेषणनिबन्धनापीत्यर्थः । अत्र विशेषणनिबन्धनस्य विरोधरूप-
विशेषणे सक्रमो बोध्यः । कृष्णगुर्विवति । अत्र विशेष्यधूमत्तावच्छि-
न्नस्य साध्यसमानाधिकरणत्वात् कटुत्वादिविशेषणस्यैव विरुद्धत्वा-
दिति भावः । अत्र प्रत्येकविशेषणावच्छिन्नस्यैव विरुद्धता बोध्या ।
बाधस्वरूपासिद्धयन्तरसङ्करस्यावश्यकतया काचित्कताभिधानं न
सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य तत्तदुभयानुगमकेतररूपावच्छिन्नसङ्करस्य का-
दाचित्कस्य विद्याक्षतमित्याह दीधितौ बाधेभ्यादिना । ननु विरोध-
स्थले दोषान्तरस्यावश्यकत्वे किमस्य दोषताभ्युपगमेतेत्यत आह
ज्ञानासङ्कराद्यत । दोषान्तराज्ञानदशाया विरोधज्ञानेनाप्यनुमेति-
प्रतिबन्धादस्य दोषान्तरत्वमावश्यकमिति भावः ॥

इति गदाधरमहाचार्यचक्रवर्तिविरचितायां
गदाधर्यो विरुद्धप्रकरणम् ।

श्रीगणेशायनमः ।

अधानुमानगादाधर्मी

सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

(चि०) सत्प्रतिपक्षत्वं न समानवलयोधितसा
ध्यविपर्ययप्रतिपक्षत्वम्, परस्परप्रतिबन्धेनोभयोरयोधक-
त्वात् । यलञ्च न सपक्षसंज्ञादि, व्यतिरक्तिपरभावात् ।
नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वम्, विरोधेनैकत्र तद्व-
द्गनियमात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वम्, विरो-
धिव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनि-
यमेन नित्यत्वव्याप्तप्रावणत्वादिवैशिष्ट्याप्रसिद्धा-
ऽऽरापायितुमशक्यत्वात् । न च साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्म-
ता पक्षधर्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् ।
एकत्र तदुभयाभावात् विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्य-
स्यारोपासम्भवात् । नाप्यनिर्द्धारितविशेषेण बोधितः
साध्यविपर्ययकत्वम्, उभयोरयोधकत्वात् । विशेषञ्च
न व्याप्तिमङ्गलमङ्गलरूपः एकत्र तद्वद्गनियमात् ।

(दी०) एकत्र तदुभय इति । व्याप्ये पक्षधर्मनायाः प-
क्षधर्मे च व्याप्यत्वस्यारोपः प्रत्येकमव्यापकोऽतो विशिष्टस्या-
रोपो वाच्यः, स चैकधर्माणि विराधिव्याप्यद्वयविरहाद्विशिष्ट-
स्याप्रसिद्ध्या न सम्भवतीत्यर्थः । विरुद्धादौ साधने स्वव्याप-
कसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रमिद्धेऽप्यपि द्रष्टव्यम् । एकत्र न
द्वेति । तया चान्यतरत्वेन तदवधारणमस्तीति भावः ।

सिधिशिष्टशब्दवृत्तित्वाद्यप्रसिद्ध्या धावणत्वादौ तद्गोप्यप्रसिद्ध
इति धावणत्वादेः- समानबलत्वासम्भवेन कृतकत्वादेस्तत्प्रतिपक्ष-
तानुपपत्तिरिति भावः । . . .

॥ व्याप्तिपक्षधर्मतोमयज्ञानविषयताया बलत्वे नैव दोष इत्यतो दो-
षान्तरं स्वयमाह विरुद्धादाविति । आदिना साधारणपरिग्रहः । सा-
ध्याभाववदवृत्तिरूपस्याप्याप्तेरन्यत्रप्रसिद्धाया विरुद्धादावप्यप्यारो-
पसम्भवात् । स्वव्यापकेत्यादि । अप्रसिद्धश्चेति । तज्ज्ञानघटितसमानब-
लत्वासम्भवे इति शेषः । व्याप्तिप्रकारेण पक्षे स्वप्रकारकज्ञानवि-
षयक्षणे सामान्यादौ पक्षे समवायादिरूपहेतुनावच्छेकसम्भवेन वृत्तेर-
प्रसिद्धिर्न क्षतिमावहतीति साऽप्रसिद्धिर्नोक्ता व्याप्तिघटकानां तादृश-
पदार्थानां खण्डशः प्रसिद्धानां परस्परपक्षलोपावगाहिज्ञानस्य बलत-
या विप्रक्षणेन तद्गोप्योद्धारसम्भवेऽपि अन्वयव्याप्तिरेकव्याप्तिज्ञानयोरन-
नुगमेनेकोपोदानेऽन्यत्राव्याप्तिर्दुर्धरेवेति भावः । साध्यवत्ताज्ञानविरो-
धप्रामुख्यमिति समर्थत्वेनानुगमे तु सिद्धान्त एव पर्यवसानम् ॥

॥ व्याप्तिभङ्गाभङ्ग इति मूलं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रामेतिविषयत्वतज्ज्ञान-
विषयत्वान्यतररूप इत्यर्थकम्, एकतरविषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य
भ्रमत्वनिषेधेऽपि तदनवधारणेनानिर्धारितविशेषत्वसम्भवादेकत्र त-
ज्ज्ञानियमादिति दूषणमसङ्गतमित्यत आह तथा चेति । तादृशभङ्ग-
नियमे चेत्पर्यः । तदवधारणं-भङ्गावधारणम् । अनयोरेकतरं बाध्यं
विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वादित्यनुमानात्सत्प्रतिपक्षतादशायामप्यस्तीत्य-
र्थः । यद्यपि अनयोरेकतरमित्यादेः एकत्र पक्षे साध्यतवभावव्याप्य-
तया हेतुद्वयज्ञानान्यतररूपः एकत्र मिथो विरुद्धद्वयसाधकद्वया-
न्यतरत्वादित्यर्थो न साधु-सङ्केतुपरामर्शोऽन्यतरत्वहेतुसत्त्वेन भ्र-
मत्वस्याभावेन व्यभिचारात् । न चैकपक्षकहेतुप्रतिहेतुपरामर्शान्य-
तरत्वं पक्षीकृत्य विरोधिसाधकद्वयवृत्तित्वेन भ्रमवृत्तित्वमेवानुमेयं
तादृशान्यतरत्वात्थये एकत्र भ्रमत्वसत्त्वेनैव तत्र भ्रमवृत्तित्वसत्त्वेन न
व्यभिचारप्रसक्तिरिति वाच्यम् । तथासत्यपि घटादिविषयकसमुदा-
हृत्यनुरूपो यत्र परामर्शस्तत्र घटाद्यंशे भ्रमत्वमादायाभान्तरव्याख्याय
तच्चक्षेत्री, तच्च साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभ्रमस्य निवेदनीयतया
तच्चक्षेत्रानुपपत्तित्वमसङ्गेतौ तच्च साध्यव्याप्तिभ्रमाप्रसिद्धा सा-
ध्याप्रसिद्धेः । तच्चक्षेत्रद्वयान्यतरांशे तच्च साध्यव्याप्तिपक्षधर्मता

न्यतरन्नमवृत्तित्वसाधने च विरुद्धार्थसाधकान्यहेतुरुपरामर्शद्वया-
न्यतरत्वे व्यभिचारः साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतकृत्यता च । तथापि
तत्तत्साध्यतदभावव्याप्यवच्छिन्नपक्षधर्मतानिरूपितहेतुविषयताद्वया-
न्यतरत्वं पक्षीकृत्य भ्रमत्वनयनविषयतावृत्तित्वमेकधर्मिकविरुद्धा-
नुमितिजनकतावच्छेदकविषयताद्वयवृत्तित्वेन साधनीयम् । भ्रमत्वं
न्यानुगत कथचिन्निर्वचनीयम् ॥

इति सत्प्रतिपक्षपूर्वपक्षग्रन्थः ॥

(चि०) उच्यते । साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थ-
समानवलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्यलिङ्गत्वं तत्त्वम् । व-
लञ्च व्याप्तिपक्षधर्मते । विरोधबोधकान्यगमकतौप-
यिकरूपसम्पत्तिमत्तया ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्यत्वं
वा तत्त्वम् ।

(दी०) सत्प्रतिपक्षितव्यवहारो हि सत्यसति वा साध-
ने नापरामृश्यमाणे नाप्यविद्यमानविरोधिपरामर्शे, अतएव सन्
प्रतिपक्षो विरोधिन्व्याप्त्यादिमत्तया परामृश्यमाणो हेतुः विरो-
धिपरामर्शो वा यस्य परामृश्यमाणस्य हेतोरमौ सत्प्रतिपक्ष इति
विग्रहमपि वर्णयन्ति, अतस्तदनुसारेणैव व्यवहारौपयिकं लक्षण-
माह साध्येति । याथाश्रयासिद्धिनिर्णयारणाय समर्थान्तम् । न
चासौ न व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकवलोपस्थितिरिति वाच्यम् । व्या-
प्तिपक्षधर्मताविरहस्य साध्यत्वे पक्षतावच्छेदकत्वे वा तत्सम्भ-
वात् । पक्षः साध्याभावव्याप्यवान् साध्यं पक्षवृत्तित्वाभावव्याप्य-
वदिति पक्षस्य, व्यापकभेदेन अन्वयव्यतिरेकभेदेन च व्या-
प्तेः भिन्नत्वादेकोपादानेऽन्यसंग्रहेण बलस्याविवक्षितत्वाच्च ।
साध्यधीविरोध्यनुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन तदुपादाय तदुप-
स्थित्यभिधानञ्च शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावति । साध्यस्य
साध्यसिद्धेर्विरोधिन्वाः पक्षो न साध्यवानित्याद्युपस्थितेः, सा-

ध्यविरोधी साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयो बाधः साध्या-
भावाद्विस्तदुपस्थितेर्वा जननयोग्यया समानया वलोपस्थित्या
तथाविधव्याप्त्यादिवुद्ध्या प्रतिरुद्धं कार्यं यस्य तादृशान्वित्व-
मित्यर्थः । विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या
अप्युपस्थितेरप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षत्वासम्पादकत्वात् कार्यप्र-
प्रतिरोधानुधावनम् । समानत्वआगृहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्धौप-
यिकपरामर्शकालीनत्वम् । असति गृहीताप्रामाण्यके वा परामर्श-
सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारविरहात् ।

(गा०) उच्यते इत्यादि ग्रन्थस्य दोषनिर्बचनपरत्वं न सम्भव-
ति साध्यविरोध्युपस्थानेत्यादेर्ज्ञानस्य ग्राह्यभावाद्यनवगाहितया-
ऽनुमित्यप्रतिबन्धकतया तस्य हेत्याभासत्वात्संभवादिति सत्प्रतिप-
क्षनिर्बचनपरतया व्याख्यातुकामो व्यवहारविषयमवधारयति स-
त्प्रतिपक्षितेति । सत्यसति चेति । समीचीने ऽसमीचीने वेत्यर्थः ।
तथाच सद्देशाद्युक्तलक्षणस्यातिप्रसंगो दशाविशेषे न दूषणावह इति
भाषः । अपरामृश्यमाण इति । प्रकृतसाध्यसिद्धौपयिकस्वविषयक-
परामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन साध्यसिद्धौपयिकपरामर्श-
कालीनत्वरूपसमानत्वनिवेशसार्थक्यं दर्शितम् । असति गृहीताप्र-
ामाण्यके च परामर्शे सत्प्रतिपक्षव्यवहारविरहादित्यग्रिमग्रन्थश्चास-
त्तीत्यस्य दृष्टान्तविधया प्रदर्शनं न गृहीताप्रामाण्यकत्वांशमात्रव्या-
वृत्तिप्रदर्शनपर इति न पौनरुक्त्यम् । अविद्यमाने विरोधिपरामर्शे
इति । विरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शदशानवच्छिन्न इत्यर्थः । एतेन व-
लोपस्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वांशनिवेशप्रयोजनं दर्शितम् । अतएवेति ।
प्रकृतपरामर्शस्य विरोधिपरामर्शस्य चासत्त्वदशायां सत्प्रतिपक्षव्यव-
हारविरहादवेत्यर्थः । तृतीतानागतप्रतिहेतुपरामर्शदशायामपि सत्प्र-
तिपक्षत्वात्प्रतिपक्षपदस्य हेतुपरतापक्षं परित्यज्य परामर्शपरतामाह
विरोधिपरामर्शेति । परामृश्यमाणस्येति । यद्यप्यन्यपदार्थे परामृश्य-
माणत्वं न शब्दतो लभ्यते तथापि प्रतिपक्षपदस्यैव फलोन्मुखस्वका-
र्यप्रतिरोधकपरतया परामृश्यमाणस्वकार्यानुमितिर्विरोधिपरामर्श-
परत्वात् फलितार्थविवरणमिदम् । तदनुसारेण-तादृशव्यवहारानु-

सारेण । बाधाश्रयासिद्धिवारणायेति । तद्वशायां प्रतिव्याप्तिवारणाये-
त्यर्थः । तयोरापि साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । न चा-
श्रयासिद्ध्यादिनिर्णयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि तस्य परामर्शेनापि,
समं विरोधात्परामर्शकाले तत्समवधानं दुर्घटमिति वाच्यम् । लौ-
किकसन्निकर्षादेव तत्सम्भवात् । आश्रयासिद्धिपद साध्याप्रसिद्धे-
रप्युपलक्षणम् । यत्तदनेनैव तद्वारणात् समर्थान्तवैयर्थ्यमित्याशङ्का
निराकरोति न चासाधित्यादिना । असौ—बाधादिनिर्णयः । व्या-
प्तीति । धूमो वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वाभाववान् पर्वताद्य-
वृत्तित्वात् तादृशभाववान्धूमो गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ धू-
मादेर्वह्नुपादिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मो निश्चयरूपबाधाश्रयासिद्धेर्निर्ण-
यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकबलोपस्थितित्वसम्भवादिति भावः ।
ननु यत्तदं प्रकृतसाध्याभावव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मतापरमिति
नायं दोषः प्रकृते वह्निव्याप्तिविशिष्टपर्वतवृत्तित्वव्याप्तिविशिष्टधूम-
वृत्तित्वाया एव यत्तत्वादित्यत आह पक्ष इति । इतीत्यस्य प्रतिरोध-
कज्ञानविषयस्येति शेषः । पक्षस्य व्याप्तेश्च भिन्नत्वादित्यर्थः । प्रथ-
मे प्रकृतपक्षस्य द्वितीये प्रकृतसाध्यस्य पक्षतया पक्षभेदः । व्याप्तेर्भे-
दकृत्यमाह व्यापकेत्यादि । व्यापकभेदेनेति । व्यापकयोः साध्याभा-
वपक्षवृत्तित्वाभावयोर्भेदेनेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकभेदेनेति । एक-
साध्यगमकव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकरूपनिरूपकभेदेनेत्यर्थः । अविद्य-
क्षितत्वात्-विद्यक्षितुमशक्यत्वात् । नन्वनुगतरूपेण सकलव्याप्तिप-
क्षधर्मतानिवेशे नायं दोष इत्यत आह साध्येति । शिरोवेष्टनेनेति ।
तादृशानुमितिजनकज्ञानत्वेन प्रतिरोधकज्ञानस्यैव निवेशाच्चक्षिपय-
कत्वेन पुनस्तानिवेशोऽनुचित इत्यर्थः । तथाच विरोध्युपस्थापनस-
मर्थत्वेनैवोपस्थितिनिवेशो युक्त इति भावः । उपस्थितोऽपरोधित्वं प्र-
तिबन्धकत्वं तच्च न साध्यनिरूपितमिति साध्यपदन्तदनुमितिपरतया
व्याचष्टे साध्येत्यादि । इत्याद्युपस्थितेरित्यादिना साध्य पक्षावृत्तीत्या-
दि उपस्थितिपरिग्रहः । उपस्थापनेत्यत्र घात्वर्थोपस्थितौ विरोध्य-
न्तस्य स्तोफं नष्टेत्यादौ नष्टे स्तोकस्येवामेदान्वयः प्रयत्नेनोपपा-
द्यः, एतदस्वरसेन साध्यपदस्य मुख्यार्थपरत्वानुरोधेन च कल्पान्त-
रमाह साध्यविरोधीति । तद्वत्ताद्वानप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वस्थेय
विषयविरोधिरूपत्वात्साध्यपक्षज्ञानविषय इति विवरणसङ्गतिः ।

साध्याभाववत्पक्षादिरित्यादिना पक्षावृत्तित्वादिविशिष्टसाध्यादिप-
रिग्रहः । एतच्च फलितकथनम् । तदुपस्थितेरिति । तादृशपक्षादे-
कर्मतया उपस्थितिक्रियायामन्वयो युक्त एवेति भावः ।

अथैवं पक्षे साध्यवति साध्याभाववत्पक्षादेरप्रसिद्ध्या सत्प्रति-
पक्षितसङ्घेतावव्याप्तिरिति चेन्न । यद्रूपावच्छिन्ने धर्मिणि यद्रूपा-
वच्छिन्नवत्साक्षानं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नवत्साक्षानप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्ने पक्षे तद्रूपावच्छिन्नसाध्यका-
नुमितिजननयोग्योपास्थितिप्रतिरुद्धकार्यकत्वाविवक्षणात् । यत्र बाधो-
दोषस्तत्रैव सत्प्रतिपक्षो दोषः प्रतिहेतुपरामर्शसंघटनदशार्था तत्रैव
हेतौ सत्प्रतिपक्षव्यवहारो यथार्थ इत्याशयेनैवैतत्कल्पानुसरणम् ।
तथाच साध्यवत्पक्षकहेतोरलक्ष्यतया न तत्राव्याप्तिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तसाध्यवत्साक्षानप्रतिबन्धकज्ञानत्वेनोपास्थितौर्लक्षणे निवे-
शनीया तादृशज्ञानविषयविषयत्वेन तादृशज्ञानस्य शिरोवेष्टनेनेत्या-
विन्यायेन हेयत्वात् । साध्यादिपक्षकसाध्यतावच्छेदकावभावव्या-
प्यवत्तापरामर्शवारणाय विशिष्टसाध्यादिग्रहाविरोधित्वनाप्त्युपस्थि-
तिर्विशेष्या । जननयोग्ययेति । जननं पर्यायः योग्यत्व च समर्थपदा-
र्थः बले समानत्वं न विवक्षणीय तस्याविवक्षितत्वादपि तु उपस्थि-
तावेवेति स्फुटीकर्तुं समानयत्यसमासलिखनम् । तथाविधव्याप्ति-
बुद्ध्या-साध्याभावादिव्याप्तिबुद्ध्या । एतदपि वस्तुकथनम् । तथा प्र-
तिरुद्धत्य च तत्प्रयुक्तानुपादप्रतियोगित्वम् । यद्विव्याप्याभावादिसा-
ध्यकस्थले बहुधादेमत्पक्षविषयकानुमितिजननयोग्यथा बहुधादे-
व्याप्यवत्पक्षोपस्थित्या बाधनिश्चयरूपया कार्यप्रतिरोधदशायामति-
व्याप्तिवारणाय साध्यवत्साक्षानप्रतिबन्धकत्व-प्रथमोपास्थितिर्विशेष-
णम्, यथादिव्याप्यवत्पक्षोपस्थितेरपि साध्यवत्साक्षानप्रतिबन्धका य-
द्विव्याप्यादेमत्पक्षविषयकसमूहालम्बनरूपव-ह्यादेमत्पक्षविषयकानु-
मिते प्रति स्वरूपयोग्यतया यथाश्रुते उक्तातिव्याप्तेर्दुर्वोरतया सा-
ध्यवत्साक्षानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठका-
र्थतानिरूपितकारणनाश्रयत्वपर्यन्तं समर्थान्तेन विवक्षणीयम् । न च
साध्यवत्साक्षानप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूता साध्याभावादिप्रकारता-
ताद्विधेयैव प्रतिहेतुपरामर्शजन्यतावच्छेदिकेति तल्लन्यताया न प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नत्वमित्युक्तविवक्षायामसम्भव

इति वाच्यम् । प्रकारताविशेषस्यैव विधेयतात्वात्, अन्यथा तु यदव-
च्छिन्नविशेष्यकयदवाच्छिन्नप्रकारकत्वं प्रतियन्धकतावच्छेदकं तदव-
च्छिन्नपक्षकतदवाच्छिन्नविधेयकत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
त्वमेव निवेद्यम् ।

ननु तादृशोपस्थितिकालीनज्ञानविषयत्वमेव सम्यक् किं तत्प्र-
तिरुद्धकार्यकत्वनिवेशेनेत्यत आह विरोधीत्यादि । यप्रामाण्यग्रहवि-
शिष्टाया व्याख्याशुपस्थितेन विरोध्यनुमितिजनयोग्यत्वं तदग्रह-
विशिष्टत्वेनैव परामर्शस्यानुमितियोग्यत्वादिति न तादृशोपस्थिति-
मादायातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशङ्कं निराकरोति विरोधिभ्याप्यादि-
विषयत्वलक्षणयोग्यताशालिन्या इति । जनकतावच्छेदकतापर्या-
प्यधिकरणत्वरूपयोग्यता नात्र विवक्षिता, किन्तु जनकतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टविषयतारूपैवेति भावः । अथवा अप्रामाण्यग्रहाभावो नानु-
मितिजनकतावच्छेदकोऽपि तु स्वातन्त्र्येण जनक एवेत्यभिप्रायेणै-
तत् । कार्यप्रतिरोधानुधावनमिति । तथा चाप्रामाण्यग्रहाभावविशि-
ष्टविरोधिपरामर्शस्थैवानुमितिप्रतियन्धकतयागृहीताप्रामाण्यकविरो-
धिपरामर्शस्य कार्यप्रतिरोधकत्वाश्लोकस्थलेऽतप्रसङ्गः । यद्यपि अ-
प्रामाण्यज्ञानास्कन्दिपरामर्शस्यागृहीताप्रामाण्यबाधोदिरूपत्वे तद्वि-
रुद्धकार्यकत्वमपि दुर्वारमिति यथाश्रुतेऽतिव्याप्तिरस्त्येव, तथापि
विरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकरूपस्य कार्यप्रतिरोधप्रयोजकताव-
च्छेदकताविवक्षणातिव्याप्तवार्ताया । न च यत्र विरोधिपराम-
र्शानन्तरक्षणे तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहो जायते तत्र पूर्वक्षणेऽप्रामा-
ण्यग्रहाभावविशिष्टज्ञानरूपप्रतियन्धकसत्त्वेन तत्क्षणे कार्यानु-
त्पादात्तक्षणे सत्प्रतिपक्षत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । यत्कालीनोपस्थि-
त्याग्रिमक्षणे यस्य कार्यानुत्पादस्त तदा सत्प्रतिपक्ष इति विवक्षया
अतिप्रसङ्गकारणात् ।

उपाध्यायरीत्या समानपदं सार्थकयितुं तदर्थमाह समानत्वं
चेति । अगृहीताप्रामाण्यकेति । स्वविषयकाप्रामाण्यग्रहाभाववि-
शिष्टेत्यर्थः ।

अथागृहीताप्रामाण्यकत्वशरीरे अन्यव्याप्येऽप्यतिरेकव्या-
प्यंशे च यदप्रामाण्यं तदग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेद्यं तद्व्याप्यंशेऽ-
प्रामाण्यग्रहसत्त्वे तद्व्याप्यंशगादिपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वाप्रयोजक-

त्वात्, तथा चान्वयव्यतिरेकव्याप्योरेकतरविषयकपरामर्शश्चाप्याम-
न्यव्याप्यशोऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे सत्प्रतिपक्षता न स्यात् । न च स्व-
योग्यानुमितिविरोधिग्रहत्वेनाप्रामाण्यग्रहद्वयमनुगम्य तदभावविशि-
ष्टत्वं निवशनीयम् । विरोधित्वं च समानविशेष्यकत्वान्वाच्छिन्नं प्रा-
ह्यम् । तेन विरोधिपरामर्शव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । एवं सति तादृ-
शव्याप्तिद्वयविषयकसमूहालम्बनपरामर्शो एकतरांशोऽप्रामाण्यग्रहस-
त्त्वे सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेरिति चेन्न ।

स्वीययत्किञ्चिद्विषयताप्रयोज्यानुमितिप्रतियन्धकज्ञानसामान्याभा-
वस्य निवेशनीयत्वात् । विरोधित्वं च विरोधिपरामर्शव्यावृत्तं प्राह्यम्
समूहालम्बनपरामर्शस्थले यादृशव्याप्यशोऽप्रामाण्यज्ञान नास्ति
तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितिविरोधिज्ञानसामान्याभावस्य स-
त्त्वात् सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिः । साध्यसिद्धौपयिकत्वं प्रकृतसा-
ध्यानुमितिजननयोग्यत्वम्, योग्यत्वं चाप्रामाण्यग्रहास्कन्धितस्यापि
परामर्शस्याप्रामाण्यग्रहाभावस्य तत्सहकारिकत्वादिति नागृहीताप्रा-
माण्यकत्ववैयर्थ्यम् अस्ति अविद्यमाने परामर्शे स्वविषयकपरामर्शे
स्वस्य सत्प्रतिपक्षताविरहात् । न चासति गृहीतकाप्रामाण्यके वा प्र-
कृतसाध्यानुमापकपरामर्शोऽप्रामाण्यज्ञानभावसहकृतपरामर्शरूपका-
रणाविरहादनुमितिविरहो न विरोधिपरामर्शप्रयुक्त इति समानत्वा-
निवेशोपि नातिप्रसङ्गाद्यकाश इति वाच्यम् । तत्र उभयोरेव कारणा-
भावतया विनिगमनाविरहेण कार्याभावप्रयोजकताया दुर्बलत्वात् ।
विरोधिपरामर्शमात्रप्रयुक्तत्वस्य प्रयोजनविरहेणानिवेशात् यत्र प्रति-
रोधको विरोधिपरामर्शो बाधनिश्चयश्च वर्तते तत्रापि सत्प्रतिपक्षत्व
स्येष्टत्वात् ।

(दी०) यत्तु-प्रामाण्यनिर्णयेनाधिकबलतया बाधकस्य
विरोधिपरामर्शस्य वारणाय समानेति-तदसत् व्यभिचारेण प्रामा-
ण्यग्रहस्यावलत्वात्, अन्यत्रामाण्यग्रहानुकूलत्वेनैव कचित्तदुपयो-
गात् । बलपदोपसन्दानाच्चोक्तरूपलाभान्न तद्वैयर्थ्यम् । लिङ्गप-
दोपादानाच्च स्वीयलिङ्गतापयिकपरामर्शलाभादात्मादेर्व्युदासः ।
विरोधिपरामर्शप्रतिषेद्धकार्यकविशिष्टपरामर्शविषयत्वन्तु फलि-

तार्थः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वसंबलितयोग्यतोपादाने तु बा-
धोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयत्वं
वाच्यं तत्त्वम् ।

यदि चायं बह्विध्याप्यवान् बह्व्यभावव्याप्यवांश्चेति पराम-
र्शदयं बह्विधान् बह्व्यभावव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिः प्रामाणिकी न
तु सत्प्रतिपक्षत्वम्, तदा कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेयोऽजनित-
विरोधिवोधकत्वेन च विरोधिपरामर्शो विशेषणीयः । अत एवाग्नि-
मलक्षणे विरोधिवोधिकान्येति फलतो ज्ञानविशेषणम् । एकस्या-
प्रामाण्यग्रहेऽपेरणानुमितिजननात् तद्वारणाय वा तत् । प्रतिरुद्ध-
कार्यत्वञ्च प्रतिरुद्धकार्यपरामर्शविषयत्वम् ।

(गा०) मिथोक्तसमानपदव्यावृत्तिं दर्शयितुमुपन्यस्यति यस्त्विति ।
प्रामाण्यनिर्णयेन-स्वविषयकप्रामाण्यनिश्चयेन । एतच्च बाधकताप्र-
योजकाधिकबलतायां हेतुः । बाधकस्य-विरोध्यनुमापकस्य, निश्चि-
तप्रामाण्यकपरामर्शजन्यानुमितावनिश्चितप्रामाण्यकाविरोधिपरामर्शो
न प्रतिबन्धकः तद्व्याप्यवत्ताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयस्य विरो-
धिव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वात् । तादृशप्रामाण्य-
निश्चये विरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानधर्मिकप्रामाण्यनिश्चयाभावस्य वि-
शेषणत्वेनोभयपरामर्शे प्रामाण्यनिश्चयदशायां उभयानुमितिप्र-
तिरोधनिर्वाह इत्यभिमानः । समानेतीति । समानत्वं च विरोधि-
योद्यानुपधायकत्वं विरोधिवोधाव्यवहितप्राक्क्षणाघोशेष्टत्वाभाव
इति यावत् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वं च तदभावातिरिक्तसकलप्रकृतसाध्य-
कानुमितिकारणसमवधानकालावच्छिद्यतत्प्रयुक्तकार्यानुपधायकत्व-
म् । सकलकारणानिवेशादुभयपरामर्शसत्त्वे बाधेन हीनबलस्य हेतो-
र्न सत्प्रतिपक्षत्वम् । कार्यप्रतिरोधनिवेशश्च परामर्शप्रामाण्यनिश्चयेना-
धिकबलहेतावतिव्याप्तिवारणायैति बोध्यम् । प्रतिहेतोः स्वसाध्यबा-
धेन हीनबलतादशायां प्रकृतहेतोः सत्प्रतिपक्षतावारणाय विरोधि-
परामर्शेऽपि प्रकृतहेतुपरामर्शाभावातिरिक्तसकलकारणसमवहितत्वं
निवेद्यम् । वस्तुतो मिथमतोऽनुमितौ न विरोधिपरामर्शमात्रस्य वि-
रोधित्वं किन्तु विरोध्यनुमितिसामग्र्या एव, तथाचेतरकारणासम-

चहितस्य परामर्शस्य कार्याप्रतिरोधकतया प्रतिरोधकविरोधिपरामर्शनेतरकारणसमचहितत्वं विशेषण देयम् ।

उभयपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहासत्त्वं एकत्र प्रामाण्यनिश्चयेऽपि तस्यानुमितिजनकत्वासिद्ध्या विरोधिपरामर्शस्य सामग्रीविधया स्वातन्त्र्येण वा विरोधितायां न प्रतिबध्द्यानुमितिजनकपरामर्शोऽप्यप्रामाण्यग्रहस्योजकत्वमित्याशयेनाह व्यभिचारेणेति । उक्तस्थले विरोधनुमित्युत्पत्तौ तत्र प्रकृतसाध्यानुमापकपरामर्शाभाव्यरूपकारणस्य व्यभिचारप्रसङ्गेनेत्यर्थः । अवलत्वात्-प्रकृतपरामर्शोऽप्रामाण्यग्रहमन्तरेण उक्तस्थलेऽनुमित्यनुपधायकत्वात्, तथाच तत्र सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

अथवा व्यभिचारेण तज्जनकज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयं विनाप्यनुमित्युत्पत्त्या जनकज्ञाने प्रामाण्यग्रहस्यावलत्वात् अनुमितिसामान्यचटकत्वात्, तथाच यत्र प्रकृतपरामर्शे न प्रामाण्यग्रहः किन्तु विरोधिपरामर्श एव तत्रापि प्रकृतपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहासत्त्वे कोटिद्वयानुमितिसामान्या अक्षतत्वात् परस्परविरोधेन नैकस्यानुमितिरिति सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेवेति भावः ।

नन्वेकत्र प्रामाण्यग्रहसत्त्वे एकोऽन्यनुमितेः प्रामाणिकत्वेन तस्य बलवत्त्वमावश्यकमित्यत आह अन्यत्रेति । परामर्शान्तर इत्यर्थः । तदुपयोगात्-प्रामाण्यग्रहस्यानुमित्युत्पादकत्वात् । बलपदस्याविषक्षितार्थत्वेऽपि समानपदस्य निरुक्तार्थतात्पर्यग्राहकतया बलपदोपादानं सार्धकयति बलपदे इति । लिङ्गपदोपादानवैयर्थ्यशङ्कां निरस्यति लिङ्गाद इति । स्वीयलिङ्गत्वौपयिक इति । स्वनिष्ठप्रकृतसाध्यानुमापकतावच्छेदकविषयताविशेषरूपगमकनानिर्वाहकेत्यर्थः । आत्मादेरिति । अन्यथा तस्यापि धूमलिङ्गकवन्धननुमित्यापयिकपरामर्शकालीनवन्धभावाद्यनुमापकपरामर्शप्रतिरुद्धबह्वचनुमित्यात्मकार्यकत्वसत्त्वेन धूमादेरिव सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः । न च प्रतिरुद्धकार्यकत्व प्रतिरुद्धकार्यकपरामर्शविषयत्व तच्च नामादाविति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आत्मादेरपि प्रतिरुद्धकार्यकसमूहात्म्यनादिरूपधूमादिपरामर्शविषयत्वसम्भवात् । प्रतिरुद्धकार्यकत्वमित्यनेन प्रतिरुद्धकार्यरूपपरामर्शविषयत्वमवश्यमेव विवक्षणीयमनुमितेर्हेतुकार्यत्वाभावेन हेतोस्तत्कार्यकत्वाभावात्, तथाच तादृश-

विषयतायां प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकत्वनिवेशेनैवौपपत्तेः विरोधिपरामर्शो स्वनिष्ठप्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकपरामर्शकालीनत्वनिवेशनमनुचितमित्वाशयेन तथैव निष्कृष्टार्थमाह विरोधिपरामर्शेति । प्रकृतानुमितिविरोध्यनुमितियोग्यपरामर्शप्रयुक्ताप्रिमक्षणावाच्छन्नानुत्पादप्रतियोग्यनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतपरामर्शीयविषयताविशेषविशिष्टत्वमित्यर्थः ।

अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शेत्येनानुमितिजनकतामते - जनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्स्वरूपयोग्यता न गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्येति कार्यप्रतिरोधनिवेशमन्तरेणैवौपपत्त्या तं परित्यजति अगृहीताप्रामाण्यकेति । बाधोपस्थितिसमर्थेति । साध्यवत्ताज्ञानप्रतियन्धकत्वे सति तत्प्रतिवध्या यानुमितिस्तद्योग्येत्यर्थः । साध्यवत्ताधीप्रतिवधपक्षनिवेशात् साध्याभावाप्याप्यानुमितिसमर्थपरामर्शकाले नातिप्रसङ्गः । तत्कालीनत्वं च एककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वम्, तेन व्यधिकरणपरामर्शावादाय नातिप्रसङ्गः ।

यदि चायमिति । अनुमितिः प्रामाणिकीत्यत्र न च सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत्र च यदि चेत्तस्य सम्बन्धः । तद्भावाव्याप्यवत्तानिश्चयानन्तरमिव तादृशनिश्चयक्षणेपि नानुमितिर्जायते तादृशनिश्चयस्य बाधनिश्चयवत् स्वोत्पत्तिक्षणेपि कार्योत्पत्तिविरोधित्वात्, तन्नानुमितेः प्रामाणिकत्वे तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणेपि सत्प्रतिपक्षतायामपि नानुपपत्तिः तद्विप्रिमक्षणे विरोधिपरामर्शादनुमितिप्रतिरोधादेर्युभयत्र विवादप्रदर्शनार्थं तदुपादानम् । कार्यप्रतिरोधोऽवश्यमुपादेय इति । स्वातन्त्र्येण प्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकपरामर्शो स्वजन्यकार्याभावाविशिष्टत्वरूपप्रतिवृत्तकार्यकत्वमगृहीताप्रामाण्यकत्वेनानुमितिहेतुतामतेऽपि निवेश्यमित्यर्थः । अजनितविरोधिवोधकत्वेनेति । स्वजन्यविरोध्यनुमित्वभावविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । विशेषणीय इति । तेन तत्र विरोधिवान्धिसाध्यकपरामर्शेन बन्धभावसाधकहेतोर्न सत्प्रतिपक्षतत्त्वमिति शेषः । अत एव-उक्तस्थले बन्धभावसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षस्वरूपानुरोधादेय । विरोधिवोधकान्येति । निरुक्तार्थकमिति भावः । यथाश्रुतशब्दतो गमकतौपयिकरूपे विरोधिवोधकान्यत्वं लभ्यते न तु शायमानुपदेयस्थाप्यज्ञाने, तथा विवक्षणे च यादृशव्याप्यादिमत्तया ज्ञानेन प्रकृतसाध्यकपरामर्शशून्यस्य पुरुषान्तरस्य विरोध्यनुमितिर्जनितः ।

प्रकृतसाध्यपरामर्शसहिततादृशव्याप्तिविषयकज्ञानान्तरस्यापि सत्प्र-
तिपक्षत्वप्रयोजकतानुपपात्तिरतः फलतो ज्ञानविशेषणमिति । उक्ता-
नुमितेरप्रामाणिकत्वेपि तदानीं सत्प्रतिपक्षतोपगमेपि चाग्निमलक्षणे
विरोधिपरामर्शं विरोधियोधकान्यत्वस्य निरुक्तव्यावृत्तेरसंगतिः अ-
तस्तन्मते व्यावृत्त्यन्तरमाह एकस्येति । तद्वारणाय-अनुमित्युपधापक-
परामर्शस्य सत्प्रतिपाक्षितत्वप्रयोजकतावारणाय । तत् विरोधियोध-
कान्यत्वम्-स्वजन्यविरोधिशोधाव्यवहितमाक्षणाविशिष्टं यत्तदन्य-
त्वात्मकं, स्थनिष्ठतादृशक्षणवैशिष्ट्यशून्यत्वात्मकं वा । तन्वेवमपि यत्र
प्रतिहेतुपरामर्श एव विद्यते न तु प्रकृतहेतुपरामर्शः अन्यत एव कु-
तश्चित्प्रतिपक्षकात् न तदग्निमक्षणे विरोध्यनुमितिः तत्राग्निमक्षणे-
ऽतिप्रसंग एवेत्यत आह प्रतिरुद्धेति । तथाच तत्र प्रकृतहेतौ विशेष-
णोभूतपरामर्शविषयत्वाभावात्प्रतिप्रसंग इति भावः । न चेवमपि यत्र
प्रकृतहेतुपरामर्शो गृहीताप्रामाण्यकः प्रतिहेतुपरामर्शश्चागृहीताप्रामा-
ण्यको विद्यते प्रतिपक्षकान्तरयथाचाग्निमक्षणे विरोध्यनुमित्यनु-
त्पादः तत्रातिप्रसंगो दुर्वार एव प्रकृतहेतुपरामर्शोऽगृहीताप्रामाण्य-
कत्वस्य तन्नियतसाध्यसिद्धियोग्यताया वा निवेशे प्रतिहेतुपरामर्शो
विरोधियोधकान्यत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एतद्विशेषलाभायैव
विरोधियोधकान्यत्वस्योपादानात् ।

वस्तुतस्तु विरोधियोधकान्यत्वं प्रकृतहेतुपरामर्शप्रतिरुद्धकार्य-
कत्वरूपं प्रतिहेतुपरामर्शविशेषणं गृहीताप्रामाण्यकप्रकृतहेतुपरा-
मर्शाच्च न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोध इति तादृशपरामर्शवशायां नाति-
प्रसङ्गः ॥

(चि०) स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्मत्वमुभयवा-
दिसिद्धम्, वादिना तदभावानुपपन्नासात्, द्वितीयस्य
तत्त्वमन्यतरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितामिति
स्वार्थानुमान एवायं दोष इत्येके । तन्न । एकदा निर-
न्तरयोर्वोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातयोः प्रतिपक्ष-
त्वात् । युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारण-
त्वात् ।

(दी०) एकदेत्यादि । न च द्वितीयस्य परामर्शस्योत्पादनसमये पूर्वेष्वनुमितिजननात् कथं नैरन्तर्यमिति वाच्यम् । साधकमानादिवशेन क्षणमनुमित्यनुत्पादसम्भवात् । स्वपरेति । अयं भावः । न खलु सम्भवन्तः सर्व एव हेत्वाभासाः समुद्भावाः-आधिक्यप्रसङ्गात्, परन्तु यथाकालमेकः, तथाच प्रतिपक्षोद्भावेऽपि नाप्रतिषेधमात्रेण व्याप्त्याद्यभ्युपगम इति ।

(गा०) मूले एकदेत्यस्य उत्पन्नयोरिति दोषः । अविरलक्रमेणोत्पन्नयोरित्यर्थकम् निरन्तरयोर्वेति मूलमाक्षिपति न चेत्यादि । साधकमानं-साध्यनिश्चयः । विरोधिपरामर्शानन्तरमपि यदि साधकमानादिवशेनानुमितिर्न जायेत तदा तदनुरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य दोषता नायातीत्यतः क्षणमिति । क्षणैकमित्यर्थः ।

मूले ज्ञातयोर्ज्ञानयोः, प्रतिपक्षत्वात्-परस्परकार्यप्रतिरोधकत्वात् । युगपदिति । यौगपद्यमेककालवृत्तित्वं न तूत्पत्तिघटितं द्वितीयपक्षात्प्रवृत्त्यात्, परामर्शद्वयसंवलनस्य स्वपरसाधारणत्वेऽपि परार्थस्थले व्याप्तिपक्षधर्मताभंगमुपेक्ष्य सत्प्रतिपक्षोद्भावेनाप्रतिषिद्धत्वेन प्रकृतहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतिवाद्यनुमतत्वप्रहात्र तयोस्तुल्यफलत्वमिति आक्षेपानुद्धाराद्धावं पुरयति दीधिनावयं भाव इति । आधिक्यप्रसङ्गादिति । हेतुद्वयप्रयोग इव दोषद्वयोद्भावेऽपि आधिकादिति भावः । यथाकाममित्यनेन तदुद्भावे विनिगमकशंका निराकृता । व्याप्त्याद्युपगमः-व्याप्त्यादेः प्रतिवाद्यनुमतत्वसिद्धिः । अप्रतिषिद्धस्याभावाऽनुद्भावनरूपस्यान्यथासिद्धतया अनुमित्यन्तापेक्षकत्वादिति भावः ।

(चि०) अथ वस्तुनोऽद्यात्मकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एकत्रावश्यक इति स एव दोषः । न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इति वाच्यम् । अविरोधेऽप्यनुमित्यविरोधात्, विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति चेन्न ।

प्रतिबद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्यु-

पजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् ।

ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारित-
योर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः, निश्चये वा-
न्यतरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न ।

उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशय
इत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् । दूषकतायीजन्तु सम-
बलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं, न तु
व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एव-सङ्केतावपि सत्प्रतिपक्ष-
त्वात् । एकत्र व्याप्तिभङ्गज्ञानद्वारा वास्य दूषकत्वम् ।
चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः, तदुपस्थितावपि
फलदर्शनेन तस्याधिकफलत्वात् ।

(दी०) प्रतिरुद्धत्वेति । प्रतिरोधप्रयोजकविरोधिव्या-
प्त्यादीत्यर्थः । उभयोरिति । परस्पराभावव्याप्यत्वं हि हेत्वोर्वि-
रोधः, तद्वहे च तयोरेकत्र निर्णयो न विरुध्यते इति भावः ।
दूषकतेति । विरोधिपरामर्शसत्त्वे नियमेन परामर्शान्तरादनुमि-
त्यनुत्पादः तस्यानुमितिविरोधित्वं कल्पयति न तु तेन ज्ञाप्यमा-
नस्य व्याप्त्यादिविरहस्य-सङ्केतावपि तस्यानुमितिविरोधित्वादि-
त्यर्थः । व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा अस्य दूषकत्वमाह एकत्रेति ।
वाकारोऽनास्थायाम् । प्राथमिकावश्यकानुमितिप्रतिरोधेनैव तथा-
त्वात् परभुत्वनिरीक्षकत्वेन तद्विषयस्याभासत्वायोगाच्चेति । ननु
विरोधिपरामर्शो यदि विपरीतनिर्णयविरोधी कथं तर्हि सति
विशेषदर्शने नयनादिजन्मा पीतत्वादिभ्रम इत्यत आह चक्षुरा-
देश्चेति । चस्त्वर्थः ।

(गा०) मूलेऽध्यात्मकतयेति । साध्यतदभावयोरेकतरवत्त्वेऽप-
रान्तधिकरणत्वनियमेनेत्यर्थः । व्याप्तीति । एकत्र हेत्वोरन्यतरत्र स्व-

स्वसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः अन्यतरमंग .भावइयक
इति स एवान्यतरत्वेनोभयत्रावधारितो विशेष्य सन्दिग्धो दोष
आस्तां किं प्रकरणसमस्य दोषतयेत्यर्थः । साध्यतदभावयोर्यौ व्या-
प्तौ तयोरेकधर्मिणि सत्त्वमनुपपन्नम् धर्मिवृत्तौ एकतरव्याप्त्यभावं तदा
कल्पयति यदि व्याप्त्यभाव विना तत्रोपपद्येत इत्यवधारितुं शक्यते
तदेव नोभयत्र व्याप्तसत्त्वेपि साध्यतदभावौ यद्यविरुद्धौ स्यातां
तदोभयत्र पक्षधर्मता निर्वहतीति प्रतिसन्धानेन तद्विघटनादिति सा-
मान्येपि न व्याप्त्यादिभंगावधारणमिति कथमज्ञायमानस्य दोषते-
त्याशंकते तयोरिति । साध्यतदभावयोरविरोधग्रहदशायामनुमित्या-
प्रतिरोधान्न सत्प्रतिपक्षता अपि तु विरोधावधारणदशायामेव, तथा
चोक्तान्यथासिद्धसंभावनाविरुद्धादनुपपत्त्यवधारणं न दुर्घटमित्याह
विरोध इति ।

प्रतिरुद्धत्वस्य कार्यानुत्पादस्यादोषतया प्रतिरुद्धत्वेत्यादि यथा-
श्रुतमूलासंगतिरतो व्याचष्टे प्रतिरुद्धत्वेतीति ।

एकधर्मिणि विरुद्धयोर्मिथस्साध्यतदभावव्याप्ययोर्व्याप्यत्वेन
ज्ञानं यदि निश्चयरूपं स्यात्तदा परस्परप्रतिषन्धेन नोत्पद्यत एवा-
तो व्याप्यंशे पक्षधर्मतांशे संशयरूपमेव तत्, तथा च कारणभूत-
निश्चयाभावादेवानुमित्यनुत्पादो न तु सत्प्रतिपक्षभावात् इत्याक्षेपे
उभयोरेकत्र निश्चयानन्तरमित्यादिना विरोधिद्वयव्याप्यवत्तानिश्च-
यस्य व्याप्तिसंशयोपजीव्यत्वाभिधानं न सङ्गच्छते तादृशनिश्चयस्यै-
वानुपपादितत्वादतो भावमाह परस्परेति । साध्यतदभावव्याप्यत्वं
हि हेत्वोऽसाध्यतदभावयोरेव विरोधः न तु परस्परं तयोः परस्परं
विरुद्धत्वेन ज्ञातयोरेव नैकदा निश्चय इति तदग्रहणे परस्परव्यापक-
विरुद्धत्वेन ग्रहेपि हेत्वोरेकत्र निश्चयः सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

दूषकताधीजमित्यादिग्रन्थस्य दूषकत्वं निग्रहप्रयोजकत्वं
दुष्टत्वमिति यावत् इत्येतादृशार्थपर्यालोचनया विरोधि-
परामर्शेनानुमित्यजनकत्वं सत्प्रतिपक्षस्थले हेतोर्दुष्टत्वप्रयोजकं न तु
निर्णयाजनकत्वमात्रं विरोधिपरामर्शशून्यतादशायामपि कारणवि-
रुद्धेनानुमित्यजनकतया सद्हेतोर्दुष्टतापत्तेः, नापि विरोधिपराम-
र्शशाप्यमानो व्याप्तिपक्षधर्मताविरुद्धः सद्देतौ तदसत्त्वे विरोधिपरा-
मर्शसंवलनदशायामपि तस्य दुष्टतानुपपत्तेः, विरोधिपरामर्शप्रयु-

अध्यासिमहद्भाने धर्मप्रमासाधारणं वा मन्वेनुसाधारणदुष्टताप्रयोज-
कमित्यर्थो निरपवादतानन्वयप्रमाणमनेन सम्भवतीति तन्मन्यया व्या-
चष्टे विरोधिपरामर्शना । समानफलसामान्या प्रतिबन्धनं निर्णयाजनक-
त्वमिति मूले सामग्रीपदं विरोधिपरामर्शपरं प्रतिबन्धपदं नियमपरम्
विशेषणे तृतीया निर्णयाजनकत्वमनुमित्यनुत्पादः, तथा च विरोधि-
परामर्शनियतोऽनुमित्यनुत्पाद इति समुद्दितायाः । निगमश्च व्यापक-
स्याप्यप्यशयेना विरोधिपरामर्शस्य नियमेनानुमित्यनुत्पाद इति
व्याख्यातम् । तस्य-विरोधिपरामर्शस्य । विरोधित्वं कल्पयतीति ।
एवं च दूषकतापदं विरोधिपरामर्शानुप्रतिबन्धकतापरं धीजपदं
कल्पकाधिकं बोध्यम् ।

मूले न तु व्याप्तिपक्षधर्मतापिरह इति । मत्र दूषकताधीजमित्यस्या-
नुपपन्नेन व्याप्तिपक्षधर्मतापिरहं न दूषकताधीजमिति लभ्यते, स
चासङ्गतः व्याप्तिपक्षधर्मतापिरहस्य विरोधिपरामर्शानुप्रतिबन्धक-
ताकल्पकत्वरूपदूषकतापीजत्वाप्रसक्तः, अतो व्याप्तिपक्षधर्मतापिरह
इत्यनन्तरं विरोधिपरामर्शकालीनानुमित्यनुत्पादकल्पप्रतिबन्धकता-
क इति पूर्णायमित्याशयेन व्याचष्टे न त्विति । व्याप्यादिविरहस्य
स्वरूपसतो दोषताप्रसक्तः, अन्यस्याप्यमानस्य तथात्वे च विरोधि-
परामर्शानुपयोगितया तदसंवलनदशायामपि सत्प्रतिपक्षतापत्ति-
तो न विरहप्रसक्तं तेन द्वाप्यमानस्य इति पूर्णायमित्याशयेन व्या-
चष्टे तेनिति । सङ्गताद्यपि-व्याप्तिपक्षधर्मतापिरहजन्मैपि, एतादृश-
मूलप्रतीकानन्तरं पूरयति तस्येति । विरोधिपरामर्शस्येत्यर्थः ।

सत्प्रतिपक्षत्वादिति मूलस्य व्याख्या अनुमिति विरोधित्वादिति ।
दूषकत्वं-विरोधिपरामर्शस्यानुमिति विरोधित्वम् । एतन्मतस्य दूष-
त्वाद्वाकारमनिर्भरसूचकतया व्याचष्टे वाकार इति । अनुमिति विरो-
धेन-अनुमित्यनुत्पादानुरोधेन । तथात्वात्-साक्षादनुमिति वि-
रोधित्वात्, अन्यथा व्याप्तिमहद्भानस्योदीच्यतया साक्षादनु-
मित्यविरोधितया च विरोधिसंवलितपरामर्शाप्रथममनुमितिर्जन्मे-
त्येति भावः । परंपरया व्याप्तिज्ञानविरोधित्वं न हेत्वाभासताया-
मप्युपयुज्यत इत्याह परेति । प्रथमपक्षे विरोध्यनुमितिसामान्या अनु-
मिति विरोधित्वे प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वमपि तस्याः स्यात् स्यात् विरोधिसा-
मग्रीत्यादिशेषादित्याशङ्क्य चक्षुरादेभ्येत्यादिप्रत्यक्षमवतार्य फलानु-

रोधेन प्रत्यक्षसामान्या बलवत्त्वमिष्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तं मित्रे
विषयेऽनुमितिस्तसामान्याः बलत्वादतो एकत्रेत्यादि । पक्ष एव व्याप्तिः
भङ्गद्वारा व्याप्तिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति, चक्षुरादे-
रतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्या-
शङ्कया चक्षुरादेश्चेति फकिकामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मित्रा व्या-
ख्यातवन्तः, तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचक्षुषाप्रतिबन्धकत्वे-
प्युपनीतभावे जननीये चक्षुरादेशशब्दस्य च प्रातरोधकतायां क-
थन्ताया अनिवृत्तेः स्वयं विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यताबुद्धेः सा-
क्षात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरस्य घणितत्वात् तादृशप्रतिबन्ध-
कतानुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति नन्वेति । विरोधिपरा-
मर्शः तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयः, विपरीतज्ञानविरोधी तद्विशिष्टज्ञान-
विरोधी, विशेषदर्शने पीतत्वाभावव्याप्यशङ्कत्वादिनिश्चयत्वेऽसति
चानुमितिप्रतिबन्धकवाधादौ चक्षुरादेश्चेति चक्रारस्यानुमान-
शब्दसमुच्चायकता न सम्भवति तस्यानुमानप्रतिरोध्यत्वादित्यत
आह चस्तथर्थ इति ।

नानुमानेन प्रतिरोध इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने जननीय
इति भावः । तदुपस्थितावपीति । विरोधिपरामर्शसत्त्वेपीत्यर्थः । त-
स्यदोषादिसमवहितचक्षुरादेः, अधिकबलत्वात्-अधिकबलत्वोपग-
मात्, अप्रतिबन्धफलत्वोपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषा-
द्यजन्यत्वं साक्षात्कारीत्यव्यञ्जकदोषविशेषजन्यज्ञानसाधारणाविषय-
ताविशेषशून्यत्वं वा प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ अधिकफलबलेन
निवेशनीयमिति भावः ॥

(चि०) नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधक-
त्वेनानुमानमात्रोच्चेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनप-
लत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिक-
बलत्वे नराशिरःशौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्य-
म् । अगृह्यमाणं विशेषदशाया प्रतिवादिवाक्येन सर्व-
ानुमानप्रतिरोधापत्तः । अनुमानात् पूर्वं पश्चाद्वाऽनु-
मानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात्, निरू-

न कथंचिदपि तादृशोपन्यासस्य प्रतिरोधकतत्त्ववि. बोध्यम् ।
 मूले एकैकमिति । प्रत्येकहेतुवृत्तिवत्तद्विज्ञतावच्छेदकावच्छि-
 न्नं, सप्रतिपक्षं-सप्रतिपक्षतया दुष्टव्यवहारविषयः, न तु विप्रति-
 हेतुप्रतिहेतुसाधारणरूपावच्छिन्नम्, तादृशं च न संशयकमिति ।
 संशयकतया दुष्टाज्ञात्वे तादृशदुष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(चि०) रत्नकोपकारस्तु-सप्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं
 स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञा-
 नसामग्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वाराऽप्य. दुष्ट-
 कत्वम् । न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरो-
 ध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनाऽवधारणात्,
 अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तेरिति बाध्यम् । अधिक-
 फलतया बाधेन प्रतियन्धात्, तुल्यबलादनुमितिः स्या-
 द्देव, सामग्रीसत्त्वात् । साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रति-
 यन्धकत्वं न तु तद्वोधकस्य नष्टनादेः । प्रत्येकं निर्णय-
 कत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेन्न । प्रत्येका-
 ङ्घि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशय-
 जनकत्वमिति-मेते ।

तत्र । साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापर-
 धीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि
 साध्यविरोधित्वात्तद्व्युद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वा-
 त् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् ॥

(दी०) रत्नकोपकृताभिप्रायः-एकधर्मिकाविरुद्धानेक-
 प्रकारकनानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धानानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेक-
 धर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छे-
 दकम्, तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वा-
 दसमाजस्य । कचिद्विरोधप्रधानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात् । नी-

लेतरघटत्वपटत्वाप्रकारज्ञानत्वैकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकान्य-
ज्ञानत्वादिवच्च' संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्य-
तावच्छेदकम्, तत्त्वप्रयोजकविरहादेव तत्त्वविरहाद्युपपत्तेः । एवंश्च,
तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् सश-
यरूपं भवति । अत एवाहत्यैव विप्रतिपत्तिजन्मानं संशयमाप्नोति ।
फलबलकल्पनीयश्च न्यूनाधिकसमबलभावः । सत्यामपि पीतत्वशु-
क्लत्वस्मृतौ सविधवर्तिनि शङ्के सन्ति दोषविशेषं पीतत्वस्यैवास-
ति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्मिणे असति विशेषदर्शने स्मृत-
योरेव कोट्योः सति च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैव-
मुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्,
किं न स्याद्यदि च नानुभवबाधः येन गुरुणापि निश्चयत्वेन
संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता ।

अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च
सहानवस्थापित्वं साध्यभावस्यैव तद्व्याप्यत्वापीति चेत् । यदि व-
स्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्ता-
दृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः । अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे
नेह साध्यमित्यादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः ।

अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धक कथमन्यथा तद-
नन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेन्न । सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने
शङ्कादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवृत्ता-
निश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात्, सति च विशेषदर्शने कचिदुपनी-
तमानानुदयाद्दूरतः प्रमितस्य स्याणुत्वादेः शाखादौ करादि-
भ्रमे णाग्रहात् तत्तत्स्यलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति ।

(भा०) विरोधिमानसामग्न्याः संशयविरोधित्वे संशयमात्राच्छेदप्र-
सङ्ग इतिप्रकरणस्यो विरोधिमानसामग्रीविषया संशयरूपमनुमिति

मा प्रतिरोदसीत् विरोधिषिपयत्येन नु बाधतद्भाषव्याप्यवनानिध्य-
स्य प्रतिबन्धकत्वे दुर्गारमिति शङ्कने मूलनच संशयरूपा नानुमिति
रित्यादिना । बाधबुद्धेर्विरोधिषिपय-यमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रं
किन्तु निध्यप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिषिपय-य, सत्यप्रतिपक्षस्थले
चोभय-व्याप्यवत्ताज्ञानयोरेव प्रामाण्यानिध्यमात्रानुमितिप्रतिरोध इति
समाधत्ते अधिकवलयतेति । ननु प्रत्यक्षे समानवद्विप्रामाण्यसाम-
ग्री संशयानुपपत्त्याऽविरोधिण्यास्तामनुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे
का क्षतिरित्यत आह साध्याभावबोधस्येति । साध्याभावनिध्य-
स्यैवेत्यर्थः । तत्रा-ऽनुमितौ । नयनादेरित्यादिना विरोधिषामगम-
रिप्रह । नयनप्रद्वणं दृष्टान्तार्थम्, मानाभागादिति पूरणीयम् । प्रत्येक-
मिति । एकैककोटिनिध्यजनकत्वेन अत्रास्तित्परामर्शादित्यर्थः ।
कथं संशय इति । संशय-बाधच्छिद्य प्रति परामर्शस्य हेतुतायाः का-
प्यकलसत्तादिति भावः । संशयस्य ज-नयनवच्छेदकत्वेपि त-
त्प्रकारकज्ञानस्यावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र सं-
शयः प्रत्येककोटिमानसामग्न्याः संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वं तु प्र-
त्यक्षस्थलेपि नास्तीत्याह प्रत्यक्षादीत्यादि । तथाच तत्तत्साध्यका-
नुमातेरस्य निध्यसमाधारणस्य तत्तत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शज-य-
तावच्छेदकत्वेपि तद्वदितसामग्रीसमाजातसंशयानुमित्युत्पत्तिर्निष्प्र-
त्यूहवति भावः ।

अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिषिपयकत्वमेव बाधप्रतिब-
न्धरूपे प्रयोजकं न तु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहितमित्याशयेन रूपय-
ति तत्रेति ।

रत्नकोशकारमत ईधितिकारः परिष्कर्तुमारमते रत्नकोशकृता-
मित्यादिना । संशयस्य यदि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्वदि-
तसामग्रीत एव संशय-बाधच्छिन्नात्पत्तिरिति निषेधेऽनुमितेः सं-
शयस्य न सम्भवति अनुमितिसामग्रीघटकस्य परामर्शादेः कस्यापि
संशयजनकत्वात्, अतः संशयस्य ज-नयतावच्छेदकत्वाभाव मू-
लकारोक प्रतिबन्धबुद्धेन दृश्यते एकधर्मिकति । अविरुद्धानेक-
प्रकारकैरस्य द्व-द्वान्तरभूयमाणन ज्ञानत्वेन सम्बन्धः । प्रकाराश सं-
शयत्वघटकविषयकत्वविपरीतविशेषणघटितधर्मस्य ज-नयतावच्छेद-
कत्वप्रसक्तिं प्रदर्श्य धर्म्यं तद्वदककत्वविपरीतविशेषणघटितस्य

प्रकारांशे-विशेषेणानैकत्वाविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्धनानात्वभेदेन मि-
श्रस्य धर्मद्वयस्य तथात्वापत्तिमपि सूचयति नानाधर्मिकेति । एक-
त्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयोः नानापदार्थे प्रत्येकमन्वयः ।
न जन्यतावच्छेदककस्यापीति शेषः । न चैवं क्वचिद्भाने संशयत्वं
क्वचिन्नेत्यत्र किं नियामकमित्यत आह तत्तद्धर्मिकेति । पर्वतादिधर्मि-
केत्यर्थः । तत्तत्प्रकारेति । बन्धिवन्ध्याभावप्रकारकेत्यर्थः । प्रयोजकस-
माजेति । तदवच्छिद्योत्पत्तिनियामकसामग्रीसंवलनेत्यर्थः । समा-
जस्य—पर्वतादिधर्मिकबन्ध्यादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकयन्ध्याभावादिप्र-
कारत्वयोर्धेशिष्टस्य, तथा चेकमात्रकोटिभानप्रयोजकसामग्रीदशा-
यां यज्ज्ञानं जायते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे- विरुद्धकोट्यन्तरप्रकार-
कत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य तत्कोटिप्रकारकप्रयोजकसामग्न्यां कोट्य-
न्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशिष्ट्यस्य विरुद्धाविरुद्धकोट्यन्तर-
प्रकारकत्वविशिष्टतत्कोटिप्रकारकज्ञानस्वरूपसंशयत्वविरुद्धः । को-
टिद्वयभानसामग्युत्तरं च यज्ज्ञानं जायते तत्र तादृशवैशिष्ट्यप्रयो-
जकसत्त्वेन- तादृशसंशयत्वसत्यमिति संशयत्वस्य जन्यतानवच्छे-
दकत्वेपि तन्निष्पन्ननिर्वाह इति भावः ।

ननु कोटिद्वयावगाहिज्ञानत्वमात्रं न संशयत्वं कोटिद्वयसमुच्च-
यसाधारणत्वात्, किन्तु एककोट्यशेषपरकोटिविरोधधगाहित्वस-
हितं, तादृशस्य कोटिद्वयभानप्रयोजकसंवलनमात्रं न नियामकं त-
त्सत्त्वेऽपि समुच्चये संशयत्वाभावादिति संशये प्रयोजकमन्वयेन किं
ञ्चिदुपगन्तव्यम्, यतः क्वचिदेवोभयावगाहिज्ञाने संशयत्वमिति नि-
यम इति तस्यैव कार्यतावच्छेदकं संशयत्वमावश्यकमित्यत आह
क्वचिदिति । उभयप्रकारक इति शेषः । तथा च विरोधिभानेत्यास-
मप्रकोटिद्वयप्रकारकज्ञानवृत्तिताया इत्यर्थः । तत्प्रयोजकाधीन-
त्वादिति । अव्याप्यवृत्तिस्त्वज्ञानाभावादिघटिताविरोधभानप्रयोजकक-
फलसामग्यन्तरस्य क्वचित्कत्वप्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथाच तत्सं-
वलनस्यापि विरोधभानघटितसंशयत्वप्रयोजकतया समुच्चयस्थले
ताद्विरुद्धादेव संशयत्वविरुद्ध इति भावः । उक्तयुक्तिभिः संशयत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वपण्डनं यस्तुगातिमनुरूपं । यस्तुतः संशयत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वे तस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छे-
दकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकताया एव स्वीकरणीयतया प्रत्यक्ष-

स्थले यथा, तदभावप्रकारकत्वान्नसामग्रीद्वयसहितधर्मिज्ञानरूपं सामग्री संशयं जनयति तथा अनुमितिस्थलेपि तादृशधर्मिज्ञानात्मक-
सामान्या संशयजनने न किञ्चिद्वाधकम् ।

ननु नाभूत्संशयत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं तथापि निश्चयत्वाव-
च्छिन्नहेतुभूतात्परामर्शादितः कथं संशयानुमितिरित्याशङ्क्यां नि-
श्चयत्वस्यापि अन्यनावच्छेदकत्वं निराकरोमि नीलेतरेति । यथा
घटे नीलरूपवद्भेदात्मकनीलेतरत्वप्रयोजको घटे नीलात्पादकसाम-
ग्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकं च घटत्वावच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसाम-
ग्रीजन्यत्वं, तत्संवलनाधीनं नीलेतरत्वघटत्वयोः संवलनमिति त-
देव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वनियामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यतान-
वच्छेदकत्वेपि कस्यचिदेव घटत्वस्य तथात्वमिति नियमा, एवं प-
टादिज्ञाने, घटत्वप्रकारताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्वा-
वच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादघटितसामग्रीरूपतथात्वप्रयोजकाविरहप्र-
योज्य इति, ज्ञानत्वप्रयोजिका - तत्पूर्वकालीनसामान्यसा-
मग्री, घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्च द्वयोः
संवलनमेव घटत्वप्रकारकत्वज्ञानत्वयोः संवलनप्रयोजकं तदे-
व अन्यतानवच्छेदकस्यापि, एकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, ए-
वमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्वं संवलितनानासामग्रीप्रयोज्यं
तद्विरहप्रयोज्यः तद्विरहः तत्संवलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं, त-
द्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य अन्यतानवच्छेदकत्वेपि नानियम-
स्तथा, निरुक्तनिश्चयत्वस्यापीत्यर्थः । यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजनि-
यम्यस्य अन्यतानवच्छेदकतायामेकधर्मिकाविरुद्धानाप्रकारकज्ञा-
नत्वादिकमेव पूर्वं दृष्टान्तीकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजकस-
माजनियम्यत्वमेव नातु सामग्रीसमाजनियम्यत्वं निश्चयत्वे च ता-
दृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्ज-
नकसामान्यभावसंवलनस्य तद्वदन्यत्वविशिष्टप्रयोजकता, द्वितीये
तद्वच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंवलनस्य, तृतीये तद्वदकतानाधर्मो-
वच्छिन्नहेतुभूतसामग्रीसंवलनविरहसंवलनस्येति उत्तरोत्तरं नि-
श्चयत्वसाम्याः कट्यमिति बोध्यम् ।

एवं चेति । संशयत्वनिश्चयत्वयोर्जन्यतानवच्छेदकत्वे चेत्यर्थः ।
तुल्यमलाभ्यां-परस्परकार्याधिरोधिनीभ्याम् । संशयरूपं भवतीति ।

तथात्र समयलसत्प्रतिपक्षसंवलनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमिति-
सामग्रीभ्यां संशयानुमितिर्जन्यत एवेति भावः ।

अथ क्लृप्तविरोधभासकविरोधावगाहिपरामर्शघटितसामान्य-
भावाद्विरोधो, न भासितुमोष्टे तथाच कथं संशय इति चेन्न । सत्प्र-
तिपक्षतादशायां कोटिद्वयनिश्चयानुत्पादस्योभयवादिसिद्धतया त-
न्निर्वाहाय, परस्परजन्यकार्यं - विरोध्यनुमितिसामान्योः प्रतियन्ध-
ताकल्पनापेक्षया विरोधभानप्रतियन्धकाभावसहकारेण विरोधावि-
पयकस्यापि परामर्शस्य विरोधभानप्रयोजकताया लाघवेन कल्पना-
दनुपास्थतस्य विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवेऽपि विरोधसम्य-
न्धेन एककोट्यंशेऽपरकोटिः प्रकारतया एककोटिसम्यन्धानिष्ठसं-
गतायां कोट्यन्तरविरोधस्यावच्छेदकतया भानोपगमात्, अन्यथा
यत्र कोट्याः नाविरोधग्रहः न वा विरोधस्योपस्थितिर्वर्तते तत्र
सामग्रीसमाज्ञात् प्रत्यक्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्वारत्वापानात् ।

अथ यत्र कोट्यां नाविरोधग्रहः अथ च धर्मिणि विरोधसम्यन्धे-
नैककोटिविशिष्टापरकोटिः विरोधविशिष्टसयोगसम्यन्धेन च कोट्यो-
र्वां वाधग्रहः तत्र कथञ्चिदपि विरोधभानासम्भवेन एकदा प्रतियो-
गितवभावयोः निश्चयरूपानुमितिर्जायतामिति चेत्, प्रत्यक्षस्थलेऽप्येव
नियोगस्तुल्यः ।

अथ धर्मिणि संशयान्यतद्वत्ताञ्चानं प्रति अस्याप्यवृत्तित्यञ्चाना-
भावविशिष्टतद्विरोधिधर्मवत्ताञ्चानसामग्री प्रतियन्धिकेति नापदर्श-
तस्थले परस्परविरोधेन तत्तदभावयोः प्रत्यक्षनिश्चयोऽपि प्रत्यक्षा-
नुमित्यादिसामग्रीणां चानुगतरूपेण प्रतियन्धकताकल्पनासम्भवात्,
अनुमितिरूपेण विरोध्यनुमितिसामान्याः प्रतियन्धकत्वे कल्पनोये
संशयान्यतयं न प्रतियन्धतापच्छेदकगर्भे निवेद्यत इति क संशया-
नुमितियार्तेति ।

अत्रार्थाचीनाः । संशयस्य न विरोधावगाहितानियतं, तथाहि-
यथा लौकिकसाम्प्रिकर्षजन्यं साक्षात्करोमीति प्रतीतिपिपयताविशेषः
अनुमिनोमि भाषादयामीति प्रतीतिश्चानुमित्यापत्तोस्तास्यापाद्ययो-
र्विपयताविशेषो दुरण्ढवः तथा सन्देहीन्यनुन्यवसायरत्नान् स-
शयेऽपि कोट्यंशं विलक्षणविपयता निष्पत्तुं शक्यते तत्प्रतीत्यामित्यमेव
संशयस्य तस्या विरोधभानगाहिद्वानसाधारण्ये न किञ्चिद्विधायकम् ।

मग्न्या पलवत्त्वमाह सति चेति । सति च विशेषदर्शने, एकस्याः-
गृहीतविशेषायाः, कोटरेय नयनेन प्रदृशात् । अत्र ग्रहाविपरीतवि-
शेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु सामग्न्या इत्यवधेयम् ।

ननु कोटित्वमासकसामग्रीसमाजादेव चेत्सशयः तदा संस्कारं
प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न सशयाकारस्मरणवारणसम्भवः प्रत्ये-
कतत्तदभायगोचरान्ध्रयजन्यसंस्कारद्वयसंवलनात्तदुत्पत्ता बाधका-
भावादिषाशङ्कते अपैवमिति । उद्बुद्धाभ्यामिति । न चोद्वाधकस्य
फलेकोभेदतया एकदा विरुद्धकोटित्वयोद्वाधकाकल्पनाप्राप्तिरिति
वाच्यम् । नियतोद्वाधकसम्यन्धवस्तुपिशेषज्ञानादीनामनुगतत्वरूपेणैव
कारणतायाः फलत्वात्तादृशोद्वाधकद्वयसमवधानदेवाद्यप्रतयैवा-
पत्तिसम्भवात् । अनुभवविरोधविरुद्धे इष्टापत्तिमाह किं न स्यादिति ।
अनुभवविरोधस्य सविवाधतया यदीति । येन-अनुभवविरोधेन ।
भयतेत्यनेन परस्परसामग्रीप्रातयन्धकताकल्पनमन्तरेण तावतापि
सशयाकारस्मरणवारणं न सम्भवतीति सूचनम् ।

बाधबुद्धेरत्यन्तान्योन्याभावयत्ताधीसाधारणविरोधिप्रकारकत्वे
नैव प्रतिबन्धकता तथात्वं च विरोधिपरामर्शस्यापीति मूलांकासि-
द्धान्तं दूषयितुमाशङ्कते अपेति । विरोधिः-तदभावव्याप्यत्वं स्व-
ध्यापकतदभावकारधरूप स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधारणमित्यत
आह सद्धानवस्थावित्त्वमिति । विरोधस्य विषये उपलक्षणत्वं विशे-
षणत्वं वेति वितर्क्य दूषयति यदीत्यादिना । तथा-प्रतिबन्धः ।
पक्षतावच्छेदकादेरिति । इदन्वाद्यवच्छिन्नहृदादिरूपपक्षविशेषणस्य
हेतुत्वेनाभिमतस्य वा तादृशस्य वस्तुगत्या घन्त्यादिविरोधिनो नि-
र्णये भ्रमानुमितिनिर्णयाधीना भ्रमानुमितिर्भवतीत्यर्थः । तत्र जनक-
ज्ञानस्यैवोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तत्वादेति भावः । यद्यपि
जलमयत्वादेर्विरोधानवगाहिज्ञानदशायां तदनवच्छिन्नपक्षावगाहिन्या-
स्तदल्लिङ्गिकायाश्चाय घन्निमानित्याद्यनुमिजेरपि पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्ने जलमयत्त्वमदशायामनुपपत्तिरस्ति, तथापि जलमयाय
घन्निमानित्याद्यनुमित्यर्थे प्रतिबन्धकनैयत्येन तथाविधानुमिति-
मात्रोच्छेद इत्यभिप्रायण तावद्दूरानुसरणम् ।

अथ विरोधाधयेनेति । निणयस्तथेत्यनुपजयते । तदग्रहे-घन्त्या-
भावादी बह्वादेर्विरोधाग्रहे । अनुमितिप्रसङ्ग इति । तथाच बह्वपमा-

वाच्यवच्छिन्नावगाहिनिश्चयत्वेनैव विशिष्य बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता वाच्यता, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । अनुगततत्तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वे स्वव्यापकतत्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वावगाहिविरोधिपरामर्शस्य तद्रूपानाक्रान्ततया तादृशपरामर्शाभ्यां संशयानुमितिजनने बाधकभावाः । एवं तत्सम्यग्धेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नस्य तत्सम्यग्धावगाहिज्ञानमेव विरोधीति सम्यग्धाविशेषनिवेशस्यावश्यकतया विशेषणताविशेषादिसंसर्गकप्राप्त्यभावादिज्ञानसम्यग्धान्तरावगाहिविरोधिपरामर्शयोनानुगतरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भव इत्यपि योध्यम् ।

ननु मा भूद्वाधबुद्धिप्रतिबन्धकतायच्छेदकरूपाक्रान्तत्वं, विरोधिपरामर्शस्य, तथापि संशयानुमित्यसम्भवः स्थाणुत्वाभावाव्याप्यकरादिमानित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षप्रमसंशयानुदयाच्चक्षिष्टिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवसाननिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया अपेक्षकत्वादित्याशङ्कते अथेति । शुक्लत्वादीति । पीतत्वाभावादित्यर्थः । दुष्टन-पीतादिदुषितेन । पीतत्वादीति । शुक्लत्वाभावादीत्यर्थः । नन्वेवं संशयत्वं प्रतिषेधविशेषणं देयमित्याशङ्कामुपः । नातमानविशेषसंग्रहं प्रदर्श्य दूषयति सति चेति । विशेषदर्शने-विरोधिव्याप्यदर्शने, द्वितीयानुरोधेन च लौकिकसंनिकर्षाजन्मत्वं प्रथमानुरोधेन दोषविशेषाजन्मत्वं प्रतिषेधत्वाविशेषणं देयमित्यत आह दूरत इति । प्रमितस्य-करादिप्रमात्राकूपमापकलौकिकसाधनिकर्षाजन्मस्य । एतेन करादिप्रमदशायामपि दूरत्यादेव स्थाणुत्वग्रह इति शङ्का निराकृता । अप्रहादिति । तथाच लौकिकसाधनिकर्षाजन्मत्वं निषेधे तत्र स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्तेस्तन्निषेधो न संभवतीति भावः । स्थलविशेष इति । यद्यप्यसिद्धे विशिष्टयुद्धिर्न जायते तत्तद्व्यक्तेरेव विशिष्य विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः । तथा च कोट्यन्तरविशेषदर्शनसहितविशेषदर्शनव्यक्तीनां प्रतिबन्धकत्वाकल्पनासंशयानुमितिर्निःप्रत्यूहेषेति भावः ।

(दी०) अवाहुः-अनुगतकार्यकारणभावानुरोगात् दोषविशेषाद्यतन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि

कल्प्यते । न च मसक्ष एव तथा, सामान्ये बांधकाभावात् बो-
ध्याभावव्याप्यवतानिथयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च । अथ विशेष-
पान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषद-
र्शने संशयो न स्यादिति चेन्न । भवत्येव तावद्यावदप्राप्यं न
गृह्यते, अगृहीताप्राप्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

(गा०) कचिल्लौकिकसन्निकर्षज्जन्यज्ञाने दूरत्यादिसहकृत-
तदभावव्याप्यजन्यस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्ट-
बुद्धित्वाद्यवच्छिन्न प्रति तदभावव्याप्यनिश्चयत्वेनानुगतेकप्रतिबन्ध-
कताकरूपनमुचितं तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वऽनन्तप्रतिबन्धक-
ताप्रसङ्गात् दूरत्यादिदापसहकृताविशेषदर्शनस्य च प्रतिबन्धकताप्र-
च्छेदकर्काटी लौकिकान्यत्वमनिवेद्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयमि-
ति समाधत्ते अनुगतेति । दोषविशेषादित्यादिना लौकिकसन्निक-
र्षपरिग्रहः । दोषविशेषजन्यज्ञानेपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयता-
विशेषोपगमात्तच्छून्यत्वं निवेद्यैव दोषविशेषजन्यलौकिकसन्नि-
कर्षजन्यज्ञाने व्यावर्त्तनीये, एवं च परमेश्वरबुद्ध्यापि तादृशवि-
षयताया एव स्वीकारात् नित्यसाधारण्यं, न यानुगतधर्मस्य प्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वे चक्षुःसन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेश-
नीयतया मिथो विशेषणाविशेष्यभावे चिनिगमनाविरहप्रसङ्गाच्चक्षुः-
संयोगाद्यजन्यचाक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः अन्धकारे
चक्षुःसंयोगदशायां घटोपनीतमानस्य चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रतिब-
न्धकतावच्छेदकानाक्रान्ततया विशेषदर्शनकालेपि तादृशोपनीतमानाप-
त्तिश्चेति । एवं अनाहार्यत्वस्यापि निवेशो वाच्यः । तेनाहार्यचाक्षुषा-
दीनां विरोधिनिर्णयाप्रतिबन्धकत्वोपपत्तिः । आहार्यत्वे च स्वविषय-
केच्छाव्यवहितोत्तरक्षणात्प्रत्यक्षत्वं विषयत्वस्याव्यवहितोत्तरत्वो-
भयसम्बन्धन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं वा, आहार्यचाक्षुषादौ चाक्षुषादी-
च्छाया हेतुत्वोपगमात्तेच्छां विना विरोधिनिश्चयदशायां तदुत्पत्तिः ।
कदाचिदिति । यदि विशेषदर्शनं परिभूय ज्ञानमुत्पद्यते तदधीन-
स्मरणमपि विशेषदर्शनकाले अनुभूयते तदेत्यर्थः । वस्तुस्तु वि-
शेषदर्शनकालं पूर्वं जातविशिष्टज्ञानमेष स्मरते न तु तद्विषयीभूतं

विशिष्टं यावद्विशेषदर्शनेनाप्रामाण्यं गृह्यते, तथा च ज्ञानत्वमेव प्र-
तिबध्यतावच्छेदकं न त्वनुभवतन्मनुभवत्वजतेरप्रामाणिकत्वा-
स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरवात्प्रत्यक्षस्य तथात्वमाशङ्कते न-
चेति । समाधत्ते । सामान्य इति । सामान्यधर्मज्ञानत्वस्य तथात्वे
बाधकभावादित्यर्थः । ननु संशयानुमितेः सन्दिग्धतया ज्ञानत्वस्य
विरोधिपरामर्शाभावाज्जन्यत्वकल्पना न सम्भवति व्यभिचारसंश-
यस्य विरोधित्वादित्यत आह बोध्याभावेति । शब्दादीत्यादिना उ-
पमितिस्मृतिपरिग्रहः । तथाच ज्ञानस्य तथात्वे, शब्दादिस्थले स्व-
तन्त्रप्रतिबन्धकत्वाकल्पने लाघवात् व्यभिचारसन्देहोऽकिञ्चित्कर
इति भावः ।

ननु तद्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने उत्तेजकत्व-
मावश्यकम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदशायां प्रत्यक्षारम्भक-
स्यापि संशयस्योत्पादासम्भवात् तदानीं संशयानुभवापलापप्रसङ्गादि-
ति सत्यतिपक्षसंवलनदशायां उत्तेजकसत्त्वेन संशयानुमितिर्निष्पत्त्यू-
ह्येत्याशङ्कते अथेति । यावदप्रामाण्यं न गृह्यत इति । तथा चान-
योरेकतरमिति रीत्या सामान्यतस्तत्राप्रामाण्यग्रहे विशिष्योभयत्रै-
वाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति भावः । एतदुपपादकमे-
वाह अगृहीताप्रामाण्यकस्येवेति । अप्रामाण्यसंशयादनुमितिः संशय-
रूपा न सम्भवति अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शकफलकारणविर-
हात् कारणान्तरस्य कल्पकभावात् ।

मिथ्यास्तु तद्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकता-
यामुत्तेजकत्वेपि प्रत्यक्षसंशयवत् उभयव्याप्यकतादर्शनाच्च संशया-
नुमितिकल्पयते यतो व्याप्यदर्शनमवधारणात्मकज्ञान एव हेतुः अव-
धारणत्वं चानुमिता व्याप्यदर्शनजन्यप्रत्यक्षे च स्वीक्रियते, अव-
धारणद्वयसामग्रीसमाजाद्य न संशयः अवधारणस्य संशयव्यावृत्त-
त्वात्, तत्कोट्यवधारणे तद्विरोधिकोट्यवधारणजनकविशेषदर्शन-
स्य प्रतिबन्धकतया विरोधिकोटिद्वयावधारणसामग्रीसफलनस्या-
सम्भवात् तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावाकल्पने, उभयकोटिव्या-
प्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तत्र संशय-
स्वेवोत्पत्त्यावधारयामित्यननुभवात्कोटिद्वयविशेषदर्शनकाले च पक्ष-
विशेषदर्शनस्यापरिग्रहदर्शनेनाप्रयोजकोत्पत्त्याद्वयव्यवर्धनदर्शा-

यां विशेषणज्ञानादिघटितयादृशसामग्रीसमाजोत्पत्त्यक्षसंशयः तादृश-
स्य तस्य तथाप्यक्षतत्वात् भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम्, अनुमितिस्थ-
ले चापधारणसामान्यतिरिक्तसामग्री न कल्प्यते प्रयोजनाभावादि-
ति न संशयानुमितिर्घोरेत्याहुः ।

तेषां चायमाशयः । अवधारणत्वं न निर्णयत्वं विपर्ययकोट्यनुप-
स्थितिकालीनविशेषदर्शनानधीननिश्चयानन्तरमवधारयामीति प्रती-
त्यनुदयात्, किन्तु कदाचिन्निरूप्यम्, धौतकृत्यं च विपर्ययविशेष एव
अस्यैव दुर्बलत्वात् स एव प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्याप्यदर्शन-
प्रतिपक्ष्यतापच्छेदकश्चेति । अत्र च निश्चिनोमि अवधारयामीति प्र-
तीत्योः समानविपर्ययता निश्चयत्वमेवावधारणत्वम् अनन्यासदृशाप-
क्षज्ञानाद्विशेषदर्शनकालीनज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानास्करानमेव विशेषा-
निश्चयत्वस्य चायं समाजप्रस्तुता व्यवस्थापितेति नात्र दोषविरु-
धो निर्भरः ।

इदं व्यवधेयम् । विरोधिज्ञानदशायामाहायंज्ञानोपपत्तये यदि
निरुक्तमनाहार्यात्वं प्रतिषध्यतापच्छेदककांटो निर्वच्यते तदा तस्या-
व्यवाहृतोत्तरत्वघटिततयाऽध्ययद्वितात्तत्त्वस्य चानुगतस्य दुर्बल-
तया इच्छाव्यक्तिसमसंस्पर्शभेदानां निवेशनोपतया महागौरवम् इच्छा-
याः आहार्यज्ञानसामग्रीघटकतानिर्वाहाय तस्याः तदेतुताधिक्यं
चेति इच्छाया उच्चैर्जकत्वपक्ष एव समुचितः । तथाच न प्रत्यक्ष-
शाब्दादिसाधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकतत्त्वसम्भवः विरोधिज्ञानव-
शायां चाक्षुषत्वादिप्रकारकेच्छाबलात् स्पर्शनाद्यनुत्पत्त्या च त-
ज्जातीयप्रत्यक्षेच्छानां विशेष्योच्चैर्जकतां स्वीकृत्य तत्तज्जातीयप्र-
त्यक्षे पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्तया चानुमिति-
स्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात्संशयानुमितिविपर्य-
यः । यदि कथञ्चिद्व्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुं चाक्षुष-
स्पर्शादिभेदेन प्रत्यक्षस्थले चाक्षुषादिगोचरेच्छाविरहाविशिष्टविपे-
धिनिश्चयामावश्यकपुरुषार्थवच्छेदेन कारणतापदकस्य शाब्दोप-
मित्योः इच्छाविरहावशेषितविरोधिनिश्चयामावधारणताद्वयस्य च
कल्पनापेक्षया तद्वेदेन चाक्षुषेच्छात्वादिरूपलघुधर्मपुरुस्कारेण का-
रणतापदकस्य इच्छाविशिष्टान्यबुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चयामावस्थे-
कहेतुतायाश्च कल्पने लाघवमीक्ष्यते, तदाऽव्यवाहितोत्तरत्वसम्बन्धेन

विरोधिनिश्चयानवच्छिन्नत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमङ्गीक्रियताम्, तथासति दोषविशेषाजन्यत्वादेरप्यानिवेशनयितया लाघवात्, तथा चोभयव्याप्यवृत्तानिश्चयदशायां संशयानुमितेरुपगमेपि तादृशप्रतिबन्धकाभाषव्यभिचारानवकाशाद्विरोधिपरामर्शाभावाद्यदिताया संशयानुमितिसामग्या अनुमित्युत्पादप्रयाजकत्वापगमात्संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति ।

एतेन चतुर्थभाषव्याप्यवान्पूर्वत इत्याकारकाशयासिद्ध्यादिनिश्चयदशायां बहिमान्पूर्वतो घटवानित्याद्यनुमितिवारणाय यदुपादिप्रकारकानुमिनावपि तदभाषव्याप्यवृत्तायुद्धेः प्रतियन्धकत्वमावश्यकमिति न संशयानुमितिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तदभाषव्याप्यवृत्तानिश्चयानवच्छिन्नबुद्धिप्रतियन्धकत्वे फलानुरोधेन तद्विशिष्टपक्षकाद्यनुमितिसामग्यां तदभाषव्याप्यवृत्तानिश्चयाभावात्तर्भावेपि प्रयोजनाश्रयेण तादृशेयकानुमितिसामग्यां तदन्तर्भावानुपगमात् ।

अत्राहुः—अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतियन्धकतायामिच्छानामुत्तेजकतैव, तथापि परोक्षशाब्दादिवोधस्थले प्रत्यक्षान्प्राप्तत्वहितस्य ज्ञानत्वस्य प्रतियध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीक्रियते न तु शाब्दत्वादिनानाधर्माणामिति न. संशयानुमितित्वप्रसङ्गः । न च प्रत्यक्षान्प्राप्तत्वज्ञानत्वयोरेकविशिष्टापरस्यैवानतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमङ्गीकार्यं तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति ध्याय्यम् । प्रत्यक्षान्प्राप्तत्वैविशिष्ट्यस्य गुणत्वादिसाधारणतया तन्मात्रेण ज्ञानत्वस्य निवेशे इतरव्यावृत्त्यसम्भवाज्ज्ञानत्वस्य विशेष्यत्वे विशेष्यतावच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वस्य विनिवेशनीयतया गौरवेण स्वतो व्यावृत्तज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षान्प्राप्तत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति ।

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टतया बहिर्वाद्यनुपस्थितिदशायाः अपि प्रतीयमात्रस्य महानसीयवन्ताभावादेः प्रातयोगितायां यथा धर्मविशेषणतापन्नेषु महानसीयबहिर्वादिनानाधर्मेषु मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु वाऽवच्छेदकत्वं प्रत्येकं तादृशधर्माणामतिप्रसक्तत्वेपि यथेकस्मिन्नवच्छेदे नानाधर्माणामवच्छेदकता तत्रावच्छेदकसमुदास्यानतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकतानिर्वाहः । अवच्छेदकस्य विशेषणसम्यग्वादिभेदेनावच्छेदकतायाश्च भेदेपि नावच्छेदभेदः । अवच्छेदप्रतीतो अवच्छेदकप्रकारकविषयताभेदेनैव तद्वेदात्, महा-

नसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीतो च नानाधर्मप्रकारकसमूहालम्बनव्यावृ-
त्तवह्नादिविषयतायाः ऐक्यात्तथा प्रकृतेषु धर्मविशेषणतापन्नमि-
थोविशेष्यविशेषणभावानापन्नप्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः प्रतिबध्यताव-
च्छेदकत्वादिकमतो न विनिगमनाविरहात्प्रतिबध्यतादिभेद इत्याहुः ।

तत्र । प्रत्यक्षान्यत्वसाहेनज्ञानत्वेन धर्मिणा युगपदुद्भावेन एकत-
रस्यापरधर्मितवच्छेदकत्वमानमावश्यकं समूहालम्बनाविलक्षणनिर्ध-
र्मितावच्छेदकोभेयमानस्याप्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्वधर्मिता-
वच्छेदकतापन्नज्ञानत्वप्रकारिकाया ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नप्र-
त्यक्षान्यत्वप्रकारिकायाश्च धर्मिविषयतायाः भेदेन प्रतिबध्यताभेद-
स्यावश्यकत्वात् ।

कोचित्तु बहिःस्थाभावत्वाभ्यां व्यापकताग्रहकालं महानसीयवह्नि-
त्वतादृशवह्नेयभावत्वप्रकारणानुमितिप्रयोजकलाघवज्ञानवशाद्यत्र स-
त्प्रतिपक्षभावः तत्र संशयानुमितिः न तदभावव्याप्यवत्तावुद्भावे-
रोचित्वेन शक्यते धारयितुं शुद्धगहि बाधच्छिन्नशुद्धाभावत्वावच्छि-
न्नव्याप्याध्ययोर्महानसीयवह्नेयभावमहानसीयवह्निविशिष्टबुद्ध्यविरो-
धित्वात् । न च लाघवज्ञानघटिततद्विरोध्यनुमितिसामग्रीकाले त-
त्प्रत्यक्षशाब्दादिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्प-
नीये अनुमितिसाधारणस्य तद्विशिष्टजिज्ञासानवच्छिन्नतद्विशिष्ट-
धीत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् संशयानुमितिप्रस-
ङ्ग इति वाच्यम् । लाघवज्ञानाघटितशुद्धाभावत्वादिप्रकारकानु-
मितिसामग्र्याः व्यापिकायाः प्रतिबन्धकतैयशोपपत्तेः, प्रत्यक्षा-
दौ लाघवाद्ज्ञानमन्तभाव्य सामग्रीं प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैवासाद्य',
तथा चोक्तानुमितिवारणासम्भवः तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककौटो महा-
नसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयकानुमित्यन्यतादृशज्ञानस्यैव निवेशनी-
यत्वात् । यदि च लाघवज्ञानजन्यमहानसीयवह्नेयभावादिप्रकारका-
नुमिगौ महानसीयवह्नेयभावत्वादिकमपि विधेयतावच्छेदकम्, तथाच
शुद्धाभावादिप्रकारकासिद्धेदशायां शुद्धाभावत्वाद्यवाच्छिन्नविधेय-
यकानुमितिसामग्र्या असत्त्वात्तदानीमव लाघवादिज्ञानसत्त्वे प्रत्य-
क्षादिवारणाय लाघवज्ञानघटितसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्प-
नमावश्यकमित्युच्यते. तदापि लाघवज्ञानघटितविराधकोटद्वया-
नुमितिसामग्रीसबलतदशायं भवन्मतं प्रत्यक्षशब्दबोधाद्युत्पत्त्या

एककोटिसामान्यामपरकोटिसामान्यमाद्यप्रवेशस्यावश्यकतया 'के-
 धं तत्प्रतिबन्धकतया. संशयानुमितिवारणसम्भवः । एतेन विरोधि-
 विषयकनिश्चयानन्तरमिव तत्सामान्यनन्तरमपि इच्छाबलात्परोक्ष-
 ज्ञानं नोत्पद्यते, एवं च लाघवज्ञानघटितविरोधिकोऽप्यनुमितिसाम-
 प्रीदशायामिच्छासत्त्वेऽपि न शब्दबोधदिरूप्यते किन्तु विरोधि-
 कोऽप्यनुमितिरेवेति फलानुरोधेन इच्छामात्रं प्रतिबन्धकेच्छानव-
 च्छिन्नत्वं च प्रतिबन्धविशेषणमनिवेश्य लाघवज्ञानघटितसामान्याः
 परोक्षतद्विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमिति तत्प्र-
 तिबन्धतावच्छेदकत्वस्य पराक्षत्वस्यानुमितिसाधारणवाच्योक्तस्थले
 संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । विरोधिविषयकनिश्चयसा-
 मप्रीवलात्परोक्षज्ञानानुत्पादस्याप्रामाणिकत्वाद्यन्त्याहुः ॥

अत्राहुः—संशयसमुच्चययां विरोधमानाभातप्रयुक्तयैलक्षण्यस्य,
 कृपितत्वात्संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपत्वमावश्यकम्, तादृशवि-
 पयिता च कोटिनिरूपिता कोट्युपरागेणैव सन्देह्योति प्रतीतेः तत्को-
 टिनिरूपितविषयताविशेषमभिमतत्तत्कोटिविषयताविशेषशालित्वं त-
 त्त्वादिनिश्चयत्वं, तथाच निश्चयत्वघटकविषयितायाः संशय-
 साधारणत्वे तथापि निश्चिनोमोतिर्न त्यापत्तिरिति तस्यास्तद्व्या-
 वृत्तत्वमावश्यकम्, तन्निर्वाहश्च संशयसामान्या तादृशविषयता-
 शालिज्ञानप्रतिबन्धतयैवेत्युक्तलाघवज्ञानघटितसामप्रीद्वयात्संशय-
 स्वीकर्तृणामपि निश्चयत्वघटकनिष्कलविषयितायाः तादृशसं-
 शयव्यावृत्त्यर्थं लाघवज्ञानघटितविपरीतकोऽप्यनुमितिसामान्या-
 त्तत्कोटिनिरूपिततादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमावश्यक-
 म्, तथाच लाघवात्संशयत्वघटकविषयताभेदमनिवेश्यैव तत्को-
 टिप्रकारित्वस्यैतादृशसामप्रीप्रतिबन्धतावच्छेदकत्वापगमात्रोक्तसा-
 मप्रीद्वयात्संशयानुमितिः । न च संशयत्वघटककोटिप्रकारताभिन्न-
 तत्कोटिप्रकारिताकज्ञानत्वं न तत्कोटिनिश्चयत्वम्, अपि तु तादृशप्र-
 कारताशून्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम्, तथाच संशये निश्चयवृत्तिविष-
 यतास्वीकारेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्ने तत्कोटिसं-
 शयरूपस्यान्यधर्मावच्छिन्नांशकतत्कोटिनिश्चयस्य सद्व्याप्य तत्तद्व-
 र्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविषयताविषयताशून्यत्वस्य तत्तद्व-
 र्मावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वशरीरे निवेदनीयतया घमितावच्छेद-

कनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वप्रतिबन्धकत्वपक्षीयलाघवस्य विलयप्र-
सङ्गात् । अत्र ग्राह्याभावे अव्याप्यवृत्तित्वप्रहृदशायां ग्राह्याभावनि-
श्चयविषये धर्मिणि ग्राह्यज्ञानोत्पत्त्या यथा तादृशाव्याप्यवृत्तित्वप्रह-
स्य तत्प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वं तथा तद्वैमिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रह-
दशायां तद्व्याप्यवृत्तानिश्चयस्यापि तद्विपरीतज्ञानाप्रतिबन्धकतया
तत्रापि तद्वैमिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहस्योत्तेजकत्वमुपेयम् । एवं च क-
पिसंयोगतदभावाद्योर्देशिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहदशायां पक्षतावच्छेदक-
शाखावच्छेदकावच्छेदेन तदुभयकोट्यगगाहिनां गन्धतदभाव-
योः कलिकाव्याप्यवृत्तित्वप्रहदशायां पक्षतावच्छेदकतत्क्षणावच्छे-
देन तदुभयकोटिमवगाहमाना च संशयानुमितिः प्रत्याभाव-
व्याप्यवृत्तित्वज्ञानप्रतिबन्धकतया न शक्यते वारंयतुम् । न चा-
व्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य संशयविराधिनया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञान-
काले समुच्चय एव भवति न संशय इति वाच्यम् । यतो विरोधप्र-
ह एवाव्याप्यवृत्तित्वप्रहस्य विरोधितया कोट्योर्विरोधावगाहसंशय-
एव तयोरेवाव्याप्यवृत्तित्वप्रहदशायां न सम्भवति विरोधानवगाहिन-
एकदेशावच्छेदनेककालावच्छेदेन वा कोटित्वमवगाहमानस्य संश-
यस्य तदानीमुत्पत्तौ बाधकाभावः, नहि तादृशज्ञान कोटित्वनिश्च-
यरूप सम्भवति समानकालदेशावच्छेदेन तत्तदभावनिश्चययोरव्या-
प्यवृत्तित्वप्रहकालीनयोरपि मिथा विरोधित्वात् अव्याप्यवृत्तित्वेपि
भावामाशयान्तेकावच्छेदेन वृत्तेरसम्भवात् अव्याप्यवृत्तितया तादृश-
निश्चययोर्विषयविरोधापरिहारात् । न च यदि तादृशदेशावच्छे-
देन तदभावनिश्चयः तदवच्छेदेन विशिष्टयुजिं ग्राह्याभावधर्मिकाव्या-
प्यवृत्तिप्रहदशायामपि प्रतिबन्धानि तदा तादृशाव्याप्यवृत्तित्व-
प्रहदशायामेवावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभावव्याप्यवृत्तित्वज्ञानमपि ता-
दृशमनुमितिं विरुद्ध्यत्, तथा चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितावव-
च्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्यैव हेतुतया तादृशयोश्च परामर्श-
योरवच्छेदकावच्छेदेन विपरीतसाध्यवृत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतया नो-
क्तसंशयानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकसायाना-
धिकरणेन हेतुमत्ताज्ञानादापि देशकालरूपपक्षतावच्छेदके बाधा-
भावेदलात्म्यरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमवगाहमानाया अनुमिते-
र्भणिकारादिभिरुपगमात् ।

यस्तुतो ग्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तदवच्छेदकावच्छेदेन
ग्राह्यावत्त्वासम्भवात् विषयविरोधेनावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ
तदवच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानप्रतिबन्धकतायामेव तद्धर्मिकाव्याप्य-
वृत्तित्वग्रहाभावो नापेक्षितः, तादृशतदव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तादृशवि-
शिष्टबुद्धिं प्रत्यपि विरोधित्वे तु तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावाऽपे-
क्षित एव ग्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे ग्राह्यावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्या-
भावयति, वर्तमानस्यापि तदव्याप्यतया विषयविरोधविरहात् ।
साध्यानावच्छेदकावच्छेदेन साध्ययति वर्तमाने यादृशदेशकालाव-
च्छेदेन यत्र हेतुस्तत्र तादृशकालावच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्या-
प्तिर्न सम्भवतीति चेत् का क्षतिः । न हि पक्षतावच्छेदकदेशकाला-
वच्छेदेन साध्यानुमितौ तदवच्छेदेन गृहीततादृशव्याप्तिहेतुमत्ताप-
रामर्श एव हेतुरित्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमतिस्थलेऽसिद्धिव्यभिचा-
रासङ्कीर्णबाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापितयतो मणिकारस्यानुमत-
म्, तथासति सल्लिङ्गपरामर्शाङ्गमानुमित्यसम्भवेन बाधे दोषाभूतरासं-
कारस्य दुर्घटत्वात् । तथा चावच्छेदकदेशकालावच्छेदप्रतियोगि-
व्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावघटिता व्याप्तरापि तन्मतंऽवच्छे-
दकावच्छेदेनानुमितिप्रयोजिका, तादृशव्याप्यवगाहिनोऽवच्छेदका-
वच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्यापि विपरीतकोट्यनुमातप्रतियन्धक-
त्वे ग्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तिवृत्तानाभावोऽपि अपेक्षित इत्यव-
च्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य तदनवच्छेदेन साध्यानुमिता-
वपेक्षितत्वेऽपि न दर्शितरीत्या संशयानुमित्यनुपपत्तिरिति ॥

(चि०) नियन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्ष-
णम् । अनैकान्तिकानामन्वयाद्व्यतिरेकाद्वा कोदयुपस्याप-
कतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम् । अ-
पक्षधर्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव बा-
धेऽन्यतो विपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमततादेः । नित्यो घटः
कार्यत्वादिति विरुद्धे वाग्रसङ्करेऽप्यदोषः । आसिद्धे अ-
नैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यालिङ्गत्वज्ञानं, बाधे पक्ष-
धर्महेतौ व्याप्तिबाधः । प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्मे-

तावाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं-व्याप्त्यादिवुद्धिस-
त्वात् । नापि विपरीतवुद्धिः-स्वसाध्यविपरीतेनानिय-
मात् । नापि संशयः-प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात् । किन्तु
कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम् । तथाच प्रकृत-
साध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्ति-
पक्षधर्मतोपास्थितिः प्रकरणसमः । न ह्यनुपस्थिते प्रतिप-
क्षे एकस्माज्जिज्ञासा किन्तु निर्णय एव ॥

(दी०) विरुद्धस्येति । साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । वाध
इति । हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा । अपक्षधर्मे च पक्षधर्मतावाध इति शे-
पो वा । तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरमङ्ग इत्यर्थः । प्रकृते-
ति । प्रकृतसाध्ययोर्यो हेतु तयोरित्यर्थः ।

(गा०) मूले अन्वयाद्यतिरेकाद्वेति । कोटिद्वयसहचरितत्वज्ञाना-
न्निश्चितकोटिद्वयव्यावृत्तत्वज्ञानाद्वेत्यर्थः । व्यवस्थितविकल्पोऽयं सा-
धारणासाधारणभेदेन । विरुद्धस्येत्यत्र साध्यसामानाधिकरण्यरूप-
विरोधविषक्षणेऽवृत्तेरपि विरोधतया, तस्य चापक्षधर्मस्य न साध्य-
विपरीतानुमितिः फलमित्यसङ्गतिरतोऽन्यादशविरोधं दीधितिर्बुदा-
ह साध्याभावव्याप्यस्येति ।

अपक्षधर्मविरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुमापकत्वासम्भवे-
पि न क्षतिः । साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वाविवक्षणादित्याह
मूले अपक्षधर्मोपीति । अन्यत्र-प्रकृतपक्षामेधे स्वाधिकरणे, ह्रदो
घम्हिमान्धूमादित्यादौ ह्रदत्वादित्येतोः पक्षे साध्यविपरीतज्ञानसंभवे-
पि अविरुद्धधूमादेर्न तत्फलमिति नातिप्रसङ्गः । यस्य तत्फलं स
विरुद्ध एवत्याह वाध इति । साध्याभावसाधकत्वाधितहेतोर्लक्ष्यतयो-
क्तफलघटितविरुद्धलक्षणातिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति नित्य इति ।
घटा नित्य इति अभिधाने अकारप्रद्वलेपेणानित्यत्वसाध्यकत्वभ्रमः
स्यादिति प्रथमं नित्यत्वसाध्यकत्वोत्कीर्तनम् । असिद्ध इत्यादि ।
व्यभिचारादिदोषचतुष्टयं ज्ञानान्यमात्राधीनं फलतः तज्ज्ञानानधीनं,
अलिङ्गत्वज्ञान-असाधकत्वज्ञानं असिद्धदोषस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थः ।

तथा च तादृशदोषवत्त्वमसिद्धहेत्वाभासलक्षणमिति भावः ।

पक्षधर्म हेतावित्यत्र हेतुपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वेऽपक्षधर्मव्याप्य-
प्रकृतहेतुकवाधस्थले व्याप्त्यभावसिद्धिरूपतत्फलसंभवात् फलघ-
टितलक्षणाव्याप्तिरतो हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुमात्रपरतां
दीधितिकृदाह हेतौ प्रकृते अन्यत्र वेति । तथा च ह्यो वान्दिमान्धू-
मादित्यादावपि साध्याभाववत्पक्षरूपवाधघटितेन तद्वृत्तित्वहेतुना
द्रव्यत्वादिरूपहेत्वन्तरे व्याप्यभावानुमितिसंभवाल्लक्षणसमन्वय
इति भावः । यद्यपि प्रकृतहेतोर्न तत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधित-
हेतौलक्षणम्, तथापि तत्फलकदोषवर्यं तल्लक्षणमिति नानुपपत्तिः ।
हेतुपदस्य प्रकृतसाधारणहेतुपरत्वे तदुपादानमफलमव्यावर्तकत्वा-
दिति पक्षधर्म व्याप्तिबाध इत्येवोच्येत अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्व्या-
प्यमित्याशयेनापक्षधर्मप्रकृतहेतुकवाधस्य फलान्तरं पूरयति अपक्ष-
धर्म इति । अत्र प्रकृतहेत्यर्थक हेताविति पूर्वोक्तमानुपजतीयम् । एत-
त्कल्पे फलानुगमाच्चघटितलक्षणाव्याप्तिमाशङ्क्यान्यतरत्वेन फला-
नुगमे मूलामिमांसा इति दर्शयति तथा चेति । हेताविति । प्रकृत इ-
त्यादि । व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वं हेतुः पक्षस्य सा-
ध्याभाववत्त्वेनैव निवेशः न तु पक्षतावच्छेदकस्यापि तत्र प्रवेश इति
न व्यर्थमिदोपपत्ता । पक्षधर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभायप्रतियोगिसा-
ध्यव्याप्यत्वं हेतुः, अत्रापि साध्यस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वेनैव नि-
वेशः हेतुद्वयमेव बाधघटितमिति बाधस्यान्यतरफलकत्वमुभयत्र ।

मूले व्याप्याविवृद्धिस्तत्त्वादिति । सद्देशोऽपि विरोधिपरामर्शद-
शार्था सत्प्रतिपक्षत्वात्, तत्र तद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपत्तिसत्त्वादित्यर्थः ।
तथाच प्रकरणसमदोषस्य, व्याप्यादिविरहोपपत्तयः संभवादिति
भावः । विपरीतबुद्धिः-स्वसाध्याभावानुमिति, सत्प्रतिपक्षहेतोः फ-
लमिति शेषः । स्वसाध्यविपरीतेनानियमादेति । धूमादिहेतोर्वेन्दा-
घभावव्याप्यत्वामावादित्यर्थः । संशय इति । कोटिद्वयोपस्थितिद्वार-
कसाध्यसंशय इत्यर्थः । कोटिद्वयानुपपत्त्यादिति । स्येन स्वसाध्य-
स्यैवोपस्थापनादिति भावः । इति जिज्ञासेति । यत्तादृशतत्त्वनिर्णयो-
पायच्छाफलिका जिज्ञासस्त्यर्थः । अनयोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासेति
यावत्, अतो नाग्रिमग्रन्थविरोधः ।

• ननु स्वसाध्यव्याप्यादिमत्तयोपस्थितयोर्हेत्वोरन्यतरसमीचीनत्वं

एव जिज्ञासा, तद्वक्ष्यति-‘अत्र हेतुः समीचीनत्व’ इति। तथाच प्रकृत-
साध्यहेत्वोरिति यथाश्रुतमसंगतमित्यतो दीधितिकृद्धेतुद्वयार्थकत-
या तद्व्याचष्टे प्रकृतसाध्ययोरिति ।

किं तत्त्वमिति मूलस्य क समीचीन इत्यर्थः । एतादृशजिज्ञासा-
प्रयोजकत्वं समीचीनत्वसंशयादिसाधारणमतस्तद्वारणाय पञ्चधर्म-
सोपस्थितिरिति । उदासीनव्याप्त्याद्युपस्थितिवारणाय विशेषणद-
लम् । न च व्याप्यादेरननुगमात् सर्वसाधारणरूपेण तदुपस्थितिनि-
वेशासंभवात् विशिष्य प्रकृतसाध्यतदभावाप्याप्त्याद्युपस्थितिनिवे-
शस्यावश्यकत्वे जनकान्तैयैवर्थ्यमिति याव्यम् । अनुमितिवरमका-
रणत्वेन व्याप्याद्यन्तरेपस्थितिसाधारणेन तन्निवेशसम्भवात् यादृ-
शपरामर्शसहकारेण यादृशपरामर्शस्योक्तजिज्ञासाजनकत्वं तादृश-
परामर्शसहिततादृशपरामर्शनिवेशात् जिज्ञासास्वरूपयोगैकतरप-
रामर्शदशायां नातिप्रसङ्गः । प्रकरणसम इति । दोष इति शेषः । प्रकृ-
तसाध्यवत्तापरामर्शतदभावाप्याप्यवत्तापरामर्शयोजिज्ञासाजनने वि-
धः सहकारितां व्यवस्थापयति न ह्यनुपस्थित इति । असतीत्यर्थः ।
प्रतिपक्षे-विरोधिपरामर्शान्तरे, एकस्मात्-परामर्शात्, निर्णयः-एक-
तरसाध्यस्य एकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः, फलोपधानगर्भलक्ष-
णमेकपरामर्शदशायां नातिप्रसक्तमिष्येतत्परता न नहीत्यादेः जिज्ञा-
सोपधानस्यानियमेन तद्वदितलक्षणस्याप्याप्त्या विषक्षणासंभवात् ॥

(चि०) अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञाने-
ष्टसाधनताज्ञानात् संशयादेति कथं तेन विना विरो-
धिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न ।

असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात् । न
चानैकान्तिकातिव्याप्तिः । तत्र हि संशयद्वारा साध्ये
जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु पराम-
र्शयोरेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः ? क्रमोत्पन्नयोरेक-
दाऽसत्त्वादिति चेन्न । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षध-

मैताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शनाशात् । न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यम् । व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टययोगपद्याभावात् ।

यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताधीजम् । तन्न । व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् बादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाद्येति । नैवम् । हेतुद्वयसमूहात्म्यनाद्युपपदुभयव्याप्तिस्मृताद्युभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्यमुत्पद्यते । तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य तु बाधुपन्यस्तन्यायोत्थापितप्रमाणात् । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतिपोगि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रधृत्त्यन्यधर्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् पदरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतिपोगिकः घटवृत्तिनित्याभायत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायाम् । न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥

इति सत्प्रतिपक्षचिन्तामणिः ॥

(वी०) संशयादिति । तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरसाधनताज्ञानानुज्ञानेच्छेति मेदेन विकल्पोऽन्यासः । असतीत्यादि । हेतुसमीचीनत्वासमाची-

नत्वसंशयजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासो-
पयोगित्वादित्यर्थः । उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिप-
क्षधर्मताज्ञानयोरुत्पादक्रमानिपमादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्प-
त्तावेव वा तयोरेवमयः । यत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः समूहालम्ब-
नं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः । अस्य
निरुक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुग्रीवादिम-
न्वादावेकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् । घटानिष्ठेति । घट-
निष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वान्न बाधाश्रयामिद्धी ।

नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार
इत्यत आह विशेषादर्शनेति ।

(गा०)नन्विष्टसाधनताज्ञानासंशयाद्वेति विकल्पोऽसङ्गतज्ञानगो-
चरेच्छादशायामादृशेष्टसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हतुतया संशयकत्वे
तत्कल्पव्यवच्छेदायागात् इत्यत इष्टमेवाभिप्रायकतया विकल्पं सङ्गम-
यन्ति संशयजन्य इति । संशयजन्यदुःखस्य उत्सारणं कारणीभूत-
संशयविघटनेनानुत्पादः तद्रूपं यदिष्ट तत्साधनताज्ञानादित्यर्थः ।
एव च मूलोक्तसंशयस्य जिज्ञासाहेतुत्वदुःखजनयित्वा तदभावो-
पस्थानेन तदभावेच्छासपादनद्वारेति स्फुटीकृतम् । अन्यत्र संशया-
भावदशायाम् । इष्टान्तरेति । व्यवहाररूपेत्याद । तथाच मूल इष्टपद-
तद्विशेषपरमित्यर्थः । ज्ञानेच्छा-एकतरकोटिनिश्चयेच्छा ।

प्रतिपक्षसवलनस्य जिज्ञासायामतिव्यवहितस्यान्यथासिद्ध्या
अकारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वादिति मूल तत्प्रयोजकत्वार्थकतया द्वार-
प्रदशयन् व्याचष्टे हेत्विति । समीचीनत्वं प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताक-
त्वं इत्यस्यानुमित्यौपयिकप्रमात्मकपरामर्शविषयत्वमिति यावत् ।
तत्संशयश्च परामर्शप्रामाण्यसंशयपर्यवसित इति बोध्यम् । अनेका-
न्तिकातिव्याप्तिरिति मूल यद्यप्यनैकान्तिकत्वोपस्थितेर्व्याप्तिपक्षधर्म-
तोपस्थितित्वाभावात्तददृशशक्यसंस्तयापि तदुपस्थितरापे उदा-
सीनव्याप्त्यादिविषयकत्वसम्भवात् तत्संगतिः । संशयद्वारा साध्य-
संशयद्वारा ।

युगपत्परामर्शद्वयानुत्पादेपि क्रमिकपरामर्शद्वयसवलनात्प्रतिरोध

इति शङ्कते क्रमेति । एकपरामर्शान्तरमपरपरामर्शजनकव्याप्तिपक्ष-
धर्मताज्ञानयोः क्रमेणैवोत्पत्तेः, तथाच प्रथमपरामर्शचतुर्थक्षण एव
परामर्शान्तरोत्पत्तिः तदानीं च पूर्वपरामर्शनाशो नोत्पद्यते अपि तु
स्वद्वितीयक्षणात्पश्चाच्चोपगुणान्तर्नियक्षण एवेति उत्पत्तिकाल-
पद तत्पूर्वकालपरतया व्याचष्टे उत्पत्तीति । तदा नाशादित्यतस्त-
दा नाशोत्पत्तिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यानम्, तदा नाशसत्त्वार्थ-
कत्वे यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते अनन्तरोत्पन्नस्यैव गुणस्य नाशकतयो-
भयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरेकत्र पूर्वज्ञान नाशकत्वासम्भवात्पृथक्-
स्थलीयनाशकत्वाभिप्रायकतया ज्ञानाभ्यां विनाशादिनि मूल संगमय-
ति व्याप्तीति । उत्पादकक्रमानियमादिति । व्याप्तिज्ञानात्तरमेव पक्षधर्म-
ताज्ञान पक्षधर्मताज्ञानानन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति नियमाभा-
वादित्यर्थः । उभयोर्नाशकत्वमुक्तमिति । उक्तज्ञानयार्थज्ञानं प्रथमतो
यत्रोत्पद्यते तत्र तस्य नाशक-वादिति भावः । विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल
इत्यत्रोत्पत्तौ तादृशज्ञानयोर्हेतुत्वेनान्वये एकत्रैव उभयहेत्यन्वययोग्य-
ता निर्वहतीति किं स्थलभेदानुसरणेनेत्याशयेनाह उत्पत्तावेवेति ।
व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकैकज्ञानस्थले परामर्शयोर्योगपद्य न सम्भव-
तीति स्वयमाह यत्र चेति ।

उभयहेतुव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानानामिति । परामर्शद्वयहेतुव्या-
प्तिपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः । परस्परप्रतिबन्धात्-एकसदस्या-
परसदराधिघटकत्वात् । परामर्शोत्पाद इति । व्याप्यादिज्ञानचतु-
ष्टयाधीनस्येकदा समूहालम्बनरूपस्याविरलक्रमेण धोभयव्याप्यवत्ता-
ज्ञानस्योत्पाद इत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शयोरेकदानुत्पादस्तृतीयक्षणे
च विनाशः नेतरज्ञानस्य तद्विषय इत्यभिमानेनेयमाशङ्क्य । अभिमान
निराकरोति व्याप्यादीति । योगपद्याभावात्-युगपदयस्यातासंभ-
वात्, ज्ञानमात्र एव उक्तनियमादिति भावः । परस्परप्रतिबन्धात्-
परस्परजन्यव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् ।

समूहालम्बनपक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्याप्तिद्वयस्म-
रणं ततः समूहालम्बनमुभयव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति
समाधत्ते मैवमिति । स्वयं निरर्थक्यमाणस्य नित्यसत्प्रतिपक्षदोषस्य
साध्याभावव्याप्यवत्पक्षद्विरूपस्य केषलान्वयिसाध्यक साध्याभा-
वाऽप्रसिद्धाऽसम्भवात् ।

मस्येति मूलं निरूपय्यपक्षारोपयिकपक्षमदीसंगततामकसम्प्र-
तिपक्षपरतया ध्याचष्टे सम्पन्ति । अभिधेयस्य निश्चायच्छिन्नाभावा-
प्रतियोगित्वमाधुरणरूपेण घटनिष्ठानाप्रप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरो-
ध्ययिष्यकत्वेन घटेऽभिधेयत्वज्ञानाप्रतियव्यक्तत्वा तत्सामान्या ना-
भिधेयत्वानुमानप्रतिरोध इत्यभिधेयत्वमिषादिग्रन्थस्याभिधेयत्व-
स्वपक्षकघटनिष्ठानाप्रप्रतियोगितागच्छेदकत्वमाध्यकज्ञातवृत्तिरपि-
शिष्टप्रत्ययाप्रवृत्तितानवच्छेदकत्वलिङ्गकानुमाने तात्पर्यम् । दृष्टान्तो-
पि घटान्धोभ्याभावरूपं पटरूपत्वं च ।

वैधित्ती 'सत्ता केपुप्रोपादिमत्वादीनि' यथाश्रुतमूलानुसारेण
यथापिपक्षिने तु सत्तादिपदे सत्तायादिपदम् । पदकम्पेति । केवल-
विशेषकेवलविशेषणयोरित्यर्थः । ननु घटनिष्ठत्वान्ताभाव इत्यनेन
प्रसिद्धघटस्याप्यभावविषयत्वेन तत्राभिधेयत्वप्रतियोगिकत्ववाधान्न सा-
धनसम्भवः अभिधेयत्वाभावस्य चाप्रसिद्धा न पक्षत्वसम्भव
इयादृशं निरसितुमाह घटनिष्ठेति । उभयमनप्रसिद्धेनेत्यादि । सा-
मान्यतः-सामान्यरूपेण । बाधेति । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्य-
सिद्धेदृश्यत्वाप्राप्तौ बाधो बाधः, अभावस्य कस्यचिदभिधेयत्वप्र-
तियोगिकत्वमपीति विद्यादे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्नि-
श्चयः पक्षतावच्छेदकप्रसिद्धयैव नाध्यामिद्विरित्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमिनी पक्ष-
निष्ठाभावे तत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेषिताभिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकथानुमितिरेव विरोधिनी तादृशं च साध्यमप्रसिद्धम्, न
च घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपेन पक्षत्वा-
दुद्देश्यसिद्धिरिति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगुणनाशभावस्य संयो-
गसम्बन्धावच्छिन्नाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नभावसमनैयत्येनाभिज्ञतया
विद्वसाधनस्य दुर्धारत्वादिति चेन् । सत्यम्, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना-
यां घटनिष्ठानाप्रप्रतियोगितायां घटनिष्ठान्त्याभावप्रतियोगितात्वेन
हेतुना घटनिष्ठानभिधेयत्वमेदप्रतियोगितादृष्टान्तेनाभिधेयत्वत्वाव-
च्छिन्नत्वानुमाने तात्पर्येण सामञ्जस्यम् ।

मूले विशेषादर्शनदशायामिति । व्यभिचारिण्यपि एतादृशहेतौ
व्यभिचाराप्रहृदशायामित्यर्थः । केवलान्वयिण्यपि सम्भव इत्यने-
नान्वयः ।

व्यभिचारस्यलं दर्शयन्नेतत्कथनप्रयोजनमाह दीधितौ नन्विच्छि-
वाद्यस्य-जात्यन्यत्व इत्यादि प्रथमानुमानहेतोः, द्वितीयस्य-प्र-
वृत्तीत्यादि द्वितीयानुमानहेतोः ॥

(दी०) वस्तुतो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादि-
सादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवसेव, व्यापकाभावेनाम-
सिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्ध्याभ्युपगमात्, प्रत्येकपदार्थप्रसि-
द्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेर्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात् । सत्प्रतिपक्षस्तु
साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवत्श्च पक्षः पक्ष-
निष्ठौ साध्याभावसाध्यवज्ज्ञेदव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्र-
कृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिकूपो-
न्नायकत्वम् । तदुन्नायकत्वञ्च पादशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्या-
नुमितिजनकत्वं तत्त्वम् । तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिरुम् । अ-
साधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृत-
साधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही पराम-
र्शो ग्राह्यः । अत्र सखन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायरुस्य अविरोध्यन्तेना-
श्रयासिद्ध्याद्युन्नायरुस्य, विरोध्यन्तेन बह्विव्याप्याभावे, साध्ये
बह्विव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः । संगृह्यते चानेन
काश्चनमयबहिमानित्पादौ बह्व्यायभावव्याप्यहृदत्वादिमान् प-
क्ष इति । सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोग-
मिच्छन्ति । अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिनदय पक्षः सा-
ध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्गावनं पुनरुचित प्रतिभाति ॥

इति सत्प्रतिपक्षदीधितिः ॥

(गा०) प्रतियोगित्वादिप्रकारकराधुदोषेविशिष्टवृत्तिविरोधिता-

या नव्यैरनभ्युपगमात्, तथासति तत्सम्बन्धसम्बन्धादिप्रकारकबुद्धे-
 रपि विरोधापातात् नोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यनु-
 मानप्रतिरोधसम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूपप्रतियोगिप्रकारेणाभा-
 वानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्धा उपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया
 व्यवस्थापयति वस्तुत इति । साध्याऽप्रसिद्धाऽन्वययनुमानात्पटा-
 दिसाधारणद्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारग्रहसम्भवेन व्यतिरेकितया-
 पि साधकतायाः सुघटदग्भावेन पक्षमात्रवृत्तिकंबुग्रीवादिव्यतिरे-
 कपादर । अभावसाध्यकव्यतिरेकितया साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षां दर्श-
 यति व्यापकाभावेनेति । पटादावभिधेयत्वादिव्यापकतया गृहीतस्य
 कंबुग्रीवादिसरगाभावस्याभावेन कंबुग्रीवादिसत्त्वादिनित्यर्थः । अप्र-
 सिद्धस्यापि प्रतियोगितया अभिधेयत्वादिक प्रकारीकृत्य अज्ञातस्या-
 पि व्याप्ताभावस्य व्याप्यतया गृहीतमभिधेयत्वादिक प्रकारी-
 कृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि सिद्धभ्युपगमादप्रसिद्धसाध्यस्या-
 नुमानस्यैकदेशिनामेवानुमततया अभ्युपगमोक्तिः कंबुग्रीवादिसत्त्वा-
 भावस्य वास्तवाभिधेयत्वव्यापकताविरहात् अवस्तुभूताभिधेयत्वा-
 भावस्यानुमित्याऽपगाहनासम्भवान् प्रसिद्धपटत्वाद्यभावस्य व्या-
 प्यतया गृहीताभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभावाद्यापकाभावेनेत्यादेर्यथा-
 श्रुतस्यासगतिर्योष्या । व्यवहर्त्तव्यत्वविशिष्टाप्रसिद्धावपि, त विशिष्टा-
 र्थपरप्रतिज्ञाद्यसम्भव इत्याह प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धयेति । तावन्तैव
 भ्रमात्मकस्य व्यवहारोपयोगिविशिष्टज्ञानस्य सम्भवात् विशिष्टज्ञानं
 विनामि तत्तद्विशेष्याशे तत्तद्विशेष्यणाधगादित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीते
 र्ज्ञानेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः । मूलकृता
 सत्प्रतिपक्षहेतुदोषानभिधानात्स्वयं तान्दर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति ।
 सत्प्रतिपक्षहेतार्दोपस्तिष्ठत्यर्थः । तुकारेण मूलनिरुक्तसत्प्रतिपक्षव्य-
 वहारविषयताचच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः । व्याप्यत्वाद्-भ्या-
 यविशिष्ट, पक्षनिष्ठौ-आधेयतया पक्षविशिष्टौ । एवमादिरिति ।
 प्रादिपदादाधेयतासम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादिप-
 रमितिजनकपुरामर्शविषयप्रकृतपक्षन्यायविशिष्टप्रकृतसाध्या-
 ग्रहः । पक्षे साध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे साध्या-
 वरोधितया तादृशबाधोन्नायकस्यापि परामर्शस्यानुमिति-
 नेन तद्विषयस्यापि सत्प्रतिपक्षतौचित्यात् । अत एव सा-

ध्यतद्भावयोरोपेयतया पक्षव्याप्यवत्ताज्ञानसंघलनदशायां पक्षे
साध्यं साध्याभावो वेति कौटिलिशेष्यकसशयरूपानुमितिः प्रत्येक-
मेवेत्यनेन नाधत्समुदायस्य सत्प्रतिपक्षविभाजकत्वासम्भयो दर्शितः ।

नन्वेवं प्रत्येकरूपस्याव्याप्या विभाजकत्वासम्भवात्सर्वसाधा-
रणं किमेतद्विभाजकमित्याकांक्षायां तादृश विभाजक रूप-
माह विभाजकं त्विति । सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्वयोरैवा-
न्वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता-
वच्छेदिका सती विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकनिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिब-
न्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनक-
तावच्छेदिका यादृशविशिष्टानरूपितविषयिता तादृशत्वमित्यर्थः ।
तादृशी च बहुवचसाव्याप्यविशिष्टहृदनिरूपितविषयतेति तत्र लक्ष-
णसमन्वयः । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षविषयतायाः साध्यानुमि-
तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वदनुमितिजनकतावच्छेदकविषय-
ताकसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षादावतिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तं सा-
ध्यं कथिष्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषय-
ताकत्वरूपविरोधित्वान्तरार्थस्य उन्नायकविषयविशेषणत्वे विषयता-
भागस्य द्विधा निवेशे गौरवात् उन्नायकताघटकविषयतायामेव प्रति-
बन्धकतावच्छेदकत्वं विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवे-
शव्यावृत्तिः पूर्ववत् । उक्तप्रकारताशालिग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकता-
भावनिवेशे साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि समुद्दालम्बनसाध्य-
ग्रहरूपसाध्याभावव्याप्यव्याप्याभावादिमत्वप्रतिबन्धकतया नोपद-
र्शितसत्प्रतिपक्षोन्नायकव्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितित्वव्या-
पकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशः । तादृशप्रकारताशा-
लिरोपजन्मज्ञानमाहार्यज्ञानं प्रति च साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्या-
प्रतिबन्धकतया सत्प्रतिपक्षस्यैवासग्रह इति ज्ञानत्वमुपेक्ष्यानुमिति-
त्यनिवेशः । इदं काञ्चनमयउद्दिमान्काञ्चनमयहृदो यद्विमानित्यादौ
सद्भास्यस्य यद्वयभावव्याप्यविशिष्टहृदादेः ज्ञानस्य प्रतिबन्धकता-
वच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटककाञ्चनमयत्वादिविषयता-
या भविष्यत्तत्त्वप्रतिपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशि-

एवैशिष्ट्यग्रहत्वं नोक्तज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिः स्यादतः
 स्वरूपसम्यग्धरूपमवच्छेदकत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं प्रतिबध्यता-
 विशेषणम् । अत एवोक्तस्थले आश्रयासिद्धाद्युन्नायके विशिष्टपक्षः
 मात्रग्रहत्वाद्यच्छिन्नविरोधिभ्यःपि विशिष्टपक्षाविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्य-
 विषयकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यताघटितविरोधिताशक्तिनि का-
 ञ्चनमयत्वाभावव्याप्यविशिष्टहृदादौ सत्यन्तदलस्य निरुक्तसाध्यवै-
 शिष्ट्यप्रतिबध्यकतावदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपवि-
 रोध्युन्नायकत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति अविरोध्यन्तविशे-
 षणम् । एतच्च संगृह्यते इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यते । उन्नेयतया
 विशिष्टविषयेऽविरोधित्वविशेषणं यथाश्रुतशब्दलभ्य तदर्थस्तादृश-
 विषयताकान्यत्वं तन्निवेशेऽधिकविषयतादिनिवेशाद्वैरवं काञ्चनम-
 यो हृदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववदध्रदादिरूपाश्रयासिद्धि-
 भेदस्य सत्प्रतिपक्षदोषोन्नेयवन्त्याभावविशिष्टहृदादिरूपयाधेऽसत्त्वेना-
 व्याप्तिश्चेति उन्नयतावच्छेदकविशिष्टवाधविषयतायां विशिष्टपक्षादि-
 ग्रहप्रतिबध्यकतानवच्छेदकत्वनिवेशः । उक्तस्थले बाधग्रहस्यापि
 अनुमितिरूपविशिष्टपक्षादिग्रहविरोधितया अव्याप्तितादवस्थपमिति
 विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशः । विशिष्टपक्षग्रहत्वपर्याप्तावच्छेद-
 कताकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशे काञ्चनमयरजतमयहृदो वह्निमा-
 नित्यादौ आश्रयासिद्धुन्नायके काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यहृदादाघति-
 व्याप्तिः रजतमयत्वघटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वस्य तज्ज्ञान-
 प्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वात्तः तदुपेक्ष्य तादृशग्रहत्वव्यापकतायाः
 तत्र निवेशः । अत एव हृदो वह्निमानित्यादौ हृत्त्वादिपक्षनाघच्छे-
 दकत्वविशिष्टविषयकग्रहत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छे-
 दकत्वेपि नाप्रसिद्धिः । न च तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानवच्छे-
 दकत्वविशिष्टविषयनानिवेशेपि कस्या अपि विरोधिज्ञानप्रतिबध्यता-
 याः हृद इति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणतादृशग्रहत्वव्यापक-
 त्वासम्भवात्तथाविधप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धिः विशिष्टविषयकानुमिति-
 त्वव्यापकतानिवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकज्ञाना-
 वृत्तित्वेपि हृदो वह्निमान् हृदो घटवानित्यादिनानाप्रकारकानुमितिष्वेव
 हृत्त्वादिविशिष्टविषयकानुमितित्वसत्त्वात् तादृशसकलानुमितिना
 कस्यचिज्ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वासम्भवेन तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिब-

ध्यता न प्रसिद्धतीति वाच्यम् । कामिनीजिज्ञासादिप्रतिवध्यताया
एव तथाचिधानुमितित्वादिव्यापिकायाः प्रसिद्धेः ।

• वस्तुतस्तु विरोधित्वघटकप्रतिवध्यतायामेव पक्षतावच्छेदका-
दिविशिष्टविषयकानुमितित्वाव्यापकत्वनिवेशाच्च प्रसिद्धिरिति पूर्वमे-
वावेदितम् । एतेन यत्र कामिनीत्वस्य पक्षतावच्छेदकता तत्र त-
द्विशिष्टविषयकानुमितित्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिवध्यत्वाव्याप्य-
त्वेऽपि न क्षतिः ।

• अथोभेये विशिष्टपक्षादिप्रहाविरोधित्वनिवेशेऽपि घन्हाभावव्याप्य-
व्याप्याभाववान् हृदो घन्हिर्मानस्यत्र घन्हाभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टे हृदे
वाध्यासिद्धात्मकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तस्य घन्हाभावव्याप्यविशिष्टहृ-
दात्मकसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षप्रहाविरोधित्वः उन्नायकत्वात् आ-
ध्यासिद्धित्वेन अनुमितिविरोधित्वेन सत्यन्तदलान्तात्मा । न
चोन्नायक एव विरोध्यन्तं विशेषणं विवक्षितम्, उक्त्यासिद्धेऽपि
विशिष्टपक्षप्रहाविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति
घन्हिर्मानस्यो घन्हाभावव्याप्यव्याप्याभावयानिस्यत्र घन्हाभावव्या-
प्यव्याप्यविशिष्टहृदात्मके वाधेऽनुमितिविरोधित्वघन्हाभावव्याप्य-
विशिष्टहृदरूपाध्यासिद्ध्युन्नायकत्वित्यासे । तस्य घन्हिर्विशिष्टपक्षा-
त्मकविशिष्टपक्षप्रहाविरोधित्वादिति चेन्न । उभेये उन्नायके चाधि-
रोध्यन्तस्य विशेषणतोपगमेनातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् ।

अथवा उभेयविशेषणमेवाविरोध्यन्तम् यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिवध्य-
ताघटितं विरोधित्वं सत्यन्तार्थः, तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिवध्यताघटि-
तविरोधिताया उभेयविशेषणतया विवक्षितत्वात् पूर्वोक्तस्थ-
ले घन्हाभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदात्मकाध्यासिद्धेः विशि-
ष्टपक्षप्रहाविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन सत्यन्तदलान्ता-
यास्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधितः सत्प्रतिपक्षस्यैवोन्नायकत्वेन नाति-
व्याप्तिः, उभेयवाधस्योन्नायकसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टपक्षसाध्यधे-
शिष्टप्रहात्वरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवध्यकताव-
च्छेदकविषयताकत्वेन सत्प्रतिपक्षस्थले लक्षणसमन्वय इति उभेयेऽ-
विरोध्यन्तविशेषणं घन्हिर्व्याप्याभावेसाध्यके घन्हिर्व्याप्यव्याप्यपक्षात्मक-
वाधस्य विशिष्टपक्षादिप्रहाविरोधित्वमपक्षस्योन्नायकस्य वा-
रकमिति वक्ष्यते । तत्र यथाश्रुतविरोध्युन्नायकत्वं प्रतिवध्यकतावच्छे-
दकविषयताविशिष्टविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं तत्र प्रतिव-
ध्यकतावच्छेदकविषयतानिरूपकविषयतात्वेन निषेधनं शिर्येयेनेन

नासिकास्पर्शमनुकरोतीति प्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयतावच्छिन्ना-
नुमितिप्रयोजकत्वं निवेशितम् । उक्तस्थले बहिर्व्याप्यवत्पर्वतरूपधा-
धस्य बहिर्मन्पर्वतविषयकसमूहालम्बनरूपवान्बहिर्व्याप्यवत्पर्वतरूप-
विरोधिविषयकानुमितिप्रयोजकतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति वि-
रोधिविषयतावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकत्वं निवेशितम् । अनु-
मितिजनकत्वरूपमुपपन्नकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकतावच्छे-
दकविषयिताकत्वरूपमनुमितिप्रयोजकत्वं चात्र तदित्याह उपपन्नकत्वं
चेति । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूप-
मवच्छेदकत्वम् । तन्निवेशाद्बहिर्व्याप्यवत्पर्वतरूपोक्तस्थलीयबाधे
सत्प्रतिपक्षविषयकसमूहालम्बनविषये सत्प्रतिपक्षकदेशे केवलपक्षा-
दा च नातिव्याप्तिः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिर्देशे सत्प्रतिप-
क्षकदेशे केवलपक्षादावनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसत्य-
न्तार्थभावेनातिव्याप्तिधिरहेपि द्वौ बहिर्मानित्यादौ घन्हाभावव्याप्य-
व्याप्योभयाविशिष्टहृदादिविषयकज्ञानीयघन्हाभावविशिष्टहृदादिविष-
यताया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तेर्बन्हाभावव्याप्यव्याप्यत्या-
वच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन वि-
रोध्युपायकतावच्छेदकतया घन्हाभावविशिष्टहृदादावतिव्याप्तेर्दु-
र्घारतयोपपन्नकताशरीरेऽनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वं तत्र निवे-
श्यम् । अत्रेदशावच्छेदकतानिवेशेपि सत्यन्तविरोधित्वशरीरे ईदृ-
शावच्छेदकत्वं प्रवेदयं न तु स्वरूपसम्बन्धरूपं, तथा सति उक्तस्थ-
ले घन्हाभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टहृदादौ अतिव्याप्तिः तादृशवि-
शिष्टविषयताया घन्हाभावविशिष्टहृदादिविषयत्वाभिन्नतया घन्हा-
भावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नाविषयतात्वेन प-
क्षसाध्यव्यतिरेकप्रतीत्यन्धकतावच्छेदकत्वात् ।

तच्चेति । तादृशविशिष्टं चेत्यर्थः । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि-
प्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं वार-
यति असाधारणेति । प्रतिपक्षविधयेति । अनुमितिप्रतिबन्धकसा-
ध्याभावव्याप्यवत्ताद्वानविधयेत्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यापृत्तत्वंमसा-
धारण्यं साध्यासामानाधिकरण्यं विरोध इति मते अनुमित्यवि-
रोधिनि तत्र नोक्तलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरतः पक्ष इत्युक्तम् । प्रति-
योगित्वादित्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकाभावप्रति-
योगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनतावच्छेदकाविच्छिन्नवैशिष्ट्यान्वयमादिप-

रामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपमुन्नायकत्वं वि-
 वक्षणीयमित्यर्थः । रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतोर्घ्यतिरेकिप्रतिहेतु-
 ता तत्स्थलीयप्रतिपक्षस्य सङ्गदाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिवे-
 शः । रूपान्तरावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिताविशि-
 ष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र साध्यतावच्छेदकघटकत्वं त-
 त्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्म-
 कप्रतिपक्षसङ्गदाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकनिवेशः । यत्र प्रकृतसा-
 ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनधर्मेण रूपान्त-
 रावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवेशः तत्रत्यसत्प्रतिपक्ष-
 स्य तादृशपक्षतावच्छेदकताविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्तारूपस्य
 सङ्गदाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेशः । साध्याभावनिरूपितान्वय-
 व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षस्य लक्ष्यतोपगमात् तत्रातिव्याप्तिः ।
 तस्यासाधारण्यात्मकत्वं तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषण वे-
 पम् । तत्सङ्गाहकमप्यादिपदम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्येति । सा-
 ध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षादेरविरोधितयाऽनाभासरूपस्येत्यर्थः ।
 आश्रयासिद्धाद्युन्नायकस्येति । आश्रयासिद्धाद्यन्तर्गतस्य पक्षविशे-
 षणाद्यभावव्याप्यवत्पक्षादेरित्यर्थः । आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदान्
 साध्याप्रसिद्धादिपरिग्रहः । वन्त्यादिसाध्यके बाधस्य किञ्चिदुन्ना-
 यकतया उन्नेये विरोध्यन्तविशेषणस्य तद्वारकता न सम्भवतीति
 बाधविशेषे तद्वानृत्तिं दर्शयति विरोध्यन्तेनेति । बहिर्व्याप्यवत्पक्षा-
 त्मकस्येत्यनेन बहिर्मत्पक्षोन्नायकत्वं सूचितम् । आविरोध्यन्तसा-
 र्थक्याय प्रतिवध्यतायां स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षसाध्यवैशिष्ट्याद्यगा-
 हित्वावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवं दर्शयति संगृह्यत इति । अनेन ल-
 क्षणेन प्रतिस्थापनात्मकन्यायप्रयोगानौचित्यं दर्शयिष्यन् तस्यैव
 साम्प्रदायिकतामाह सत्प्रतिपक्षे चेति । यथासिद्धान्तमिति । नैया-
 पिकादिप्रतिवादिनामित्यादिस्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थः । पञ्चा-
 पपदादिति । इदत्वात् इत्यादिरूपेत्यादिः । आदिना मीमांसकसौ-
 गतसिद्धावयवन्मायपरिग्रहः । इच्छन्तीति । नैयापिकसाम्प्रदायि-
 का इति शेषः । उचितं प्रतिभातीति । पादिना न्याये
 प्रयुक्ते हेतुदोषमात्रस्यैवाकांक्षितत्वात्प्रथमतस्तमनुज्ञाप्य विपरीतप्र-
 तिष्ठादिप्रयोगेऽर्थान्तरस्य दुर्वास्त्यादिति भावः ॥
 इति श्रीगदाधरमहाचार्यचक्रवर्तिरुतगादाधर्यो सत्प्रतिपक्षप्रकरणम् ।

अथ श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितरहस्यसमन्वितं

असिद्धिप्रकरणम् ।

(चि०) असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्याप्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्, न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावेन चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो (१) न तु स्वत इति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य स्वत एव दोषत्वसम्भवात् ।

अथ असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ।

(मा०) (२) व्याप्तीति । तथाच व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभावात् हेतुर-

(१) लभ्यते इति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र श्रीमद्राधाधर्मपुत्राचार्यकृत व्याख्यान आदितः सपूर्णे काशीस्थराजकीयभवनस्यादर्शभूते मूलपुस्तके न दृश्यते । काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालये मद्राससंस्कृतपुस्तकालये तथा षड्देशाभिना माचीनैयायिकानामपि पुस्तकेषु गादाधर्या असिद्धिप्रकरणमस्माभिर्महता प्रयत्नेन गवेषणायां कृतायामपि नोपलब्धम् । अतो मूलाक्षि तामणिपाठार्थागतये कालिकातास्थ पाश्याटिक्सोसाष्टीयपालये मुद्रितापि माधुरी दत्ता । अतः परमपि वै. श्र. ६६१-१२२५ गादाधरी दीयते चेन्मुद्रापायिष्यत इति निवेदयामः ॥ ४० ॥

सिद्ध इति भावः । अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धेः संप्रहाय व्याप्यत्वस्य जलहृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ (१) स्वरूपासिद्धेः संप्रहाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः । व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ग्राह्या न तु । हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धिस्थले तुदप्रसिद्धाऽसम्भवापत्तेः । पक्षधर्मत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वमुत्तेन हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धे कालिकादिसम्बन्धेन हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावं द्वयमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावो वा ? आद्ये इह प्रत्येकमिति । प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः । अननुगमात्-सर्वासिद्धासाधारणत्वात् । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्वरूपसिद्धे व्याप्यत्वाभावस्य घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धे च पक्षधर्मत्वाभावस्यासत्त्वादित्यभिप्रायः । अस्त्याभिप्रायेणाशङ्कते अयेति । प्रत्येकाभावे अनुगतप्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमानः । प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति । प्रत्येकाभावमात्रवत्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि तदभावः प्रत्येकाभावस्थलेऽपि वर्तन एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह अप्रसिद्धान्तश्चेति । अननुगम इति तदवस्थ इति शेषः । अनुगत इति । प्रत्येकाभावाप्रवत्यपि वर्तमान इत्यर्थः । निवृत्तिश्चेति । व्याप्यादिप्रत्येकाभावं द्वयस्याप्याप्तिरिति शेषः । तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति । व्याप्यादिप्रत्येकाभावद्वयेऽसिद्धिलक्षणाऽस्याप्तिरित्यर्थः । विशिष्टाभावत्वस्याऽसिद्धिरूपतया च प्रत्येकाभावयोरसत्त्वादिति शेषः ।

इदमुपलक्षणम् । मयोगोलकं धूमवद्गृहः हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ पाथस्तद्दीर्णाऽसिद्धेर्भेदादिलक्षणस्याप्यव्याप्तिः तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धतया तदभावस्याप्यसिद्धेरित्यपि योष्यम् ।

ननु प्रत्येकाभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तस्यासिद्धिरित्यतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्ययेति । तेषां प्रत्येकाभावानां, हेत्याभाससामान्यलक्षणाक्रान्तानामिति शेषः । साध्यादिभेदेन व्याप्यादीनां तानात्वाद्बहुवचनेन प्रत्येकाभाव-प्रत्येकाभावज्ञानं, न तु स्वतः-न तु साक्षात्, तथा च हेत्याभाससामान्यलक्षणमेव तत्र नास्ति भ-

नुमितितत्कारणपरामर्षयोः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्य तल्लक्षणघटकरत्वादिति भावः। स्वत एव-साक्षादेव, प्राज्ञाभावागाहित्वादिति भावः। इदं सुपलक्षणम् आश्रयासिद्धि-साध्याविशेषणासिद्धि-साधनाविशेषणासिद्धि-हेतुसिद्धिषु चाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम् ।

(चि०) वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे, तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्दिशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिति वृत्तेश्च । अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्, व्यभिचादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वत एव दूषकः, तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तूद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि, तस्मिन् दुर्महत्वात् व्यभिचारेणैव तदन्वयात्, यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः, तथाऽप्युपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादेव । एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम्, अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।

(दी०) वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रम् विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात् । प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात् । व्यर्थविशेषणत्वस्य चासाधकतासाधन एव सम्भाव्यत्वात् । न वा तदपि, तादृशाभावादिष्टव्याप्तैर्दुर्मन्तरेणावच्छेद्यमशक्यत्वात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति ।

(मा०) दोष एव नेति । हेतुसास एव नेत्यर्थः । कुतस्ताद्विशेषोऽसि-

द्विरिति शेषः । प्रत्येकस्य-प्रत्येकाभावस्य, समर्थत्वे-दूषणसमर्थ-
त्वे, आभासत्वेति यावत् । अन्यथासिद्धेरिति । विशिष्टाभावस्य
हेत्वाभासत्वं विनापि विशिष्टाभावतसाधनस्य दूष्टत्वव्यवहारोप-
पत्तेरित्यर्थः । विशिष्टाभाववति प्रत्येकाभावस्याप्यावश्यकत्वादिति
भावः । ननु साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारकविशकलितव्या-
प्तिपक्षधर्मतोभयविषयकपरामर्षस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये
साध्यव्याप्यस्ये सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मताप्रकारकपरामर्षस्याप्यनुमितिहेतुतया तद्विरोधित्वेन विशिष्टा-
भावस्यापि हेत्वाभासत्वं दुर्वारं विनिगमकाभावेन तादृशविशिष्टप्र-
कारकपरामर्षप्रतिबन्धकत्वस्यापि सामान्यलक्षणघटकत्वात्, साध्य-
व्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्षस्यैवानुमितिहेतुत्वमि-
ति नव्यमतानुपायित्वे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वयोर्द्वयोः प्रत्येकाभा-
वस्यापि दोषत्वाभ्युपगमासङ्गतेः पक्षवृत्तित्वाभावज्ञानस्य तादृशप-
क्षविशेष्यकपरामर्षप्रतिबन्धकत्वादित्यदचेराह व्यर्थविशेषणत्वा-
दिति । इदमसाधकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादित्यसाधकत्वा-
नुमाने पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्यैव सम्यक्त्वेन व्यर्थविशेषणत्वादित्य-
र्थः । तथा च हेत्वाभासत्वस्यासाधकताव्याप्यत्वनियमात् व्यर्थविशे-
षणतया च विशिष्टाभावे तदभावात् तस्य हेत्वाभासत्वम् । न चैवं
तत्र सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति घट्यम् । तस्य हेत्वाभासत्वाभा-
वेनाऽनायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभयविषयिताशालिपरा-
मर्षप्रतिबन्धकत्वस्यैव सामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः ।
नन्विदमप्ययुक्तं व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिसत्त्वाद्विशिष्टाभावत्वस्य
प्रत्येकाभावत्वाघटिततया विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धूमप्रागभा-
वश्लिषधर्मिकतया च वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाद्येत्यदचेराह प्रत्येकाभा-
वमिति । उपजीव्यत्वादिति । प्रत्येकाभावज्ञानस्यापजीव्यत्वादित्यर्थः ।
तथा च प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यतया प्रत्येकाभाव एव हेत्वा-
नासो न तु विशिष्टाभावस्तज्ज्ञानस्य प्रत्येकाभावज्ञानोपजीवक-
त्वात्, सामान्यलक्षणे चानायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभय-
विषयताशालिपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशाप्रातिव्याप्तिरिति
भावः । नन्विदमप्ययुक्तं प्रत्येकाभावमन्तरापि (१) प्रत्यक्षशब्दाभ्यां लि-

ज्ञान्तरजन्त्यानुमानेन च विशिष्टाभावज्ञानसम्भवात् । न च तथापि
 प्रत्येकाभावलिङ्गकानुमानेन विशिष्टाभावज्ञानं प्रति प्रत्येकाभावज्ञा-
 नस्योपजीव्यत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानेन
 प्रत्येकाभावज्ञानं प्रति विशिष्टाभावज्ञानस्याप्युपजीव्यत्वेन कावि-
 त्कोपजीव्योपजीविकभाषस्याविशेषादित्यरुचेराह विशिष्टाभावानु-
 द्धावनेऽपीति । एतदप्यापातितः, एवं सति विरुद्धत्वादेरपि हेत्वाभा-
 सत्वं न स्यात् तदनुद्भावेऽपि बाधस्वरूपासिद्ध्यादेरुद्भावे वा-
 दिनिवृत्तेः । न च तत्र बाधादेरनुद्भावेऽपि विरुद्धत्वमात्रोद्भावे
 बाधा निवर्त्ततेऽतो विरुद्धत्वस्यापि हेत्वाभासत्वम्, अत्र तु प्रत्येकाभा-
 वानुद्भावे विशिष्टाभावमात्रोद्भावेऽपि न बादिनिवृत्तिरिति न विशि-
 ष्टाभावस्य दोषत्वमिति वाच्यम् । विशिष्टाभावमात्रोद्भावेऽपि बादिनि-
 वृत्तेः तस्मात्साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्या-
 प्यनुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्याभावव-
 ज्ञेतुरपि हेत्वाभासः । स च व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भूत इति तत्त्वम् । अत-
 एवेति । निरस्तमित्यनेनात्थयः । व्याप्तीति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयमा-
 प्रमुख्यविशेष्यकयुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
 काभावत्वमित्यर्थः । नातो विशेषाभावसामान्याभावविकल्पाभ्याम-
 तिव्याप्यसम्भषशङ्कावकाशः । अधिकं तु सिद्धान्ते वक्ष्यामः । प्र-
 त्येकाभावानुगतमिति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वये वर्त्तमा-
 नत्वमित्यर्थः । असिद्धत्वं-असिद्धित्वम् । नन्वेवं व्यभिचारादेः कथं
 दोषत्वं तद्वति हेतौ असिद्धेरावश्यकत्वेन तस्यैव दोषत्वसम्भवादि-
 त्यत आह व्यभिचारादाविति । व्यभिचारादिमति हेतादित्यर्थः ।
 आदिना विरोधपरिग्रहः । उपजीव्यत्वेनेति । असिद्धत्वज्ञानं प्रति लि-
 ङ्गज्ञानविधया व्यभिचारादिज्ञानस्योपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । प्राथम्यात्-प्रै-
 थम्योपस्थितत्वाच्चदुद्भावे-व्यभिचारादिमात्रोद्भावे, विरोधित्वावि-
 शेषाच्चेत्यपि द्वयव्यम् । सः सोऽपि व्यभिचारादिरपीति यावत् । नन्वेव-
 मसिद्धिज्ञानोपजीव्यग्राहकत्वेनोपाधिरपि हेत्वाभासान्तरं स्यात्
 इत्यत आह तत्रेति । व्यभिचारादिमति हेतादित्यर्थः । व्याप्यसिद्धयर्थ-
 व्याप्यज्ञानार्थम् । उपाधौ स्थितिः । नुशब्दो मिश्रकमेउद्गाहित इत्य-
 नन्तरं योज्यः । विप्रतिपद्यतेऽपीति । व्याप्तौ विप्रतिपद्यतेऽपीत्यर्थः ।
 विप्रतिपत्तिर्भ्रमः, तथाचोपाप्युद्भावेऽपि व्याप्तिमोदया' एव सा-

क्षाद्विरोधित्वाभावेन हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः । किञ्चोपा-
धिज्ञानं नासिद्धिज्ञानोपेजीव्यं, किन्तु तद्व्यभिचारज्ञानमेवेत्याह त-
स्येति । असिद्धत्वस्येत्यर्थः । दुर्गतत्वात्-उपाधितो दुर्ज्ञेयत्वात्, व्य-
भिचारेणैव-उपाधिव्यभिचारेणैव, तदुन्नयनादसिद्ध्युन्नयनात् । एत-
च्चापातितः व्याभिचारितासम्बन्धेन उपाधेरप्युद्घातकत्वसम्भवात् । त-
थाप्युपाधिव्यभिचारस्यैव हेत्वाभासान्तरताया दुर्वारत्वाच्च, किन्तु
पूर्वोक्तयुक्तिरेव समीचीनेति द्रष्टव्यम् । असिद्धियुद्धिरिति । प्रत्यक्ष-
शब्दाभ्यां लिङ्गान्तरजन्यानुमानेन चासिद्धयुद्धिरित्यर्थः । उपधेय-
ति । उपधेययोः-असिद्धव्यभिचारिणोर्धर्मिणोः । सङ्करेपि-अभे-
देपि, उपाधेः-असिद्धत्वव्यभिचारत्वादेर्धर्मस्य, असंकरः । एव-
ज्ञानासंकरः एव, परस्परग्रहकालीनग्रहविषयत्वमेवेति । यावत् ।
तथा चासिद्धत्वाग्रहदशायामपि व्याभिचारादिमात्रज्ञानात् व्याप्ति-
ज्ञानानुदयेन । तस्यापि स्थतःप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति भा-
वः । अत एवेति विवृणाति व्यर्थं । तथाविधयुद्धिमुपप्रविशेभ्य-
तावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणस्य द्रुपकनायामप्रयोजत्वात् तथावि-
धयुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यानुमितितत्करणपरा-
मर्शविरोधित्वादिति यावत् । येन रूपेण ज्ञानमनुमितितत्करणप-
रामर्शान्यतरप्रतिबन्धकं तदेव च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः ।

यद्वा व्यर्थविशेषणत्वात् । अयं हेतुरसाधकः निरुक्तयुद्धिमुख्यवि-
शेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वादित्यसाधकतानुमा-
ने निरुक्तयुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वात्
व्याप्तितावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वेनैव व्याप्यभाषस्य पक्षधर्म-
तावावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वेनैव पक्षधर्मताभाषस्य हेतुत्वस-
म्भवादित्यर्थः । असाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव च विभाज-
कतावच्छेदकमित्यभिमानः । एतच्चापातितः विरोधितावच्छेदकरूप-
मेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमे मानाभावात् विरोधिताव-
च्छेदकरूपेणापि पूर्वव्यभिचारादेर्विभजनात् । एवमसाधकतानुमा-
पकतावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमोऽपि मानाभा-
वात् व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यविषयकतया तत्सत्त्वेऽपि असाधकता-
नुमापकत्वसम्भवाच्च । तथाविधयुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्त्वस्य व्याप्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका-

भावत्वाघटिततया व्यर्थविशेषणताशङ्काया अप्यनवकाशाच्च ।

यस्तुतस्तु (१) तथापि आश्रयासिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-हेतुवि-
शेषणासिद्धि-हेत्वसिद्धिष्वव्याप्तिरेव दोषो बोध्यः । एवमग्रेऽपि । व्या-
प्तिरिति । व्याप्तिस्त्वपक्षधर्मतात्वान्यतरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
योऽसिद्धिरित्यर्थः । यद्वाऽन्यतरपदव्यत्यासेन व्याप्तिसामान्याभावप-
क्षधर्मतासामान्याभावयोरन्यतरोऽसिद्धिरित्यर्थः । यथाश्रुते सामा-
न्याभावविशेषाभावविकल्पाभ्यग्नव्याप्यतिव्याप्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वा-
दिति भवेयम् । प्रत्येकाभावस्येति । प्रत्येकाभावत्वप्रकारेण प्रत्येकाभा-
वज्ञानस्येत्यर्थः । दोषत्वात्-प्रतियन्धकत्वात्, प्रत्येकाभावाद्यज्ञाने चा-
न्यतरत्यप्रकारकज्ञानस्याप्रतियन्धकत्वादिति शेषः । तथा च विरो-
धितानवच्छेदकतया कथमस्य विभाजकतावच्छेदकत्वमित्यसिमा-
नः । व्यर्थेति । असाधकतानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थ-
त्वादित्यर्थः । प्रत्येक व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनेह
धर्मकत्वसम्भवादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरह आश्रया-
सिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसंख्ये तत्रानुमि-
त्यापत्तेरिति । तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि
प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तम् ।

यस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य त-
त्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावापितुश्चाशक्य
एव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिर्विरहः
सद्वेतुसाधारणः स्वप्रमितिर्विरहो यत्किञ्चित्प्रमितिर्वि-
रहो वा सद्वेतावपि सकलतत्प्रमितिर्विरहो दुर्निरूपः
व्याप्यभावादेव तदग्रहे स एव दोष उपजीव्यत्वात् ।
यदि च प्रमितिर्विरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभाव-
त्वात् तदा व्याप्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च
हेत्वाभासताज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात् । एतेन व्याप्ति-

समासे बहुवचनेनापत्तिः समाहारद्वन्द्वस्य नियताविषयतयाऽत्र तदसम्भ-
वादिति वाच्यम् । 'सर्वत्र द्वन्द्वे (१) विभाषयैकवचनं भवतीति' या ण य-
नुशासनादितरेतरद्वन्द्वेकवचनसम्भवात् । न चैवं धवलादिरमि-
त्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । 'द्वन्द्वैकत्व'मिति सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकव-
चनत्वेन पुंसकलिङ्गत्वावश्यकत्वबोधनात् । न चैवं समाहारेतरेतयोः
को भेद इति वाच्यम् । 'समाहारद्वन्द्वस्य' - समाहारत्वप्रकारकयो-
धजनकत्वेनैव भेदात् । तस्यैव (२) च 'नियतविषयत्वादित्यलमधि-
केन । नन्वत्र हेतुतावच्छेदकादिवैशिष्ट्ये वैज्ञानिकं न तु वास्तविकं ग्राह्यं
येन साधनविशेषणसिद्ध्याविस्थलेऽप्रसिद्धिः स्यात्, तथा च हेतु-
तावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यत्वं पक्षता-
वच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चावगाहते या साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्ति-
रित्याकारिका भ्रमभिन्नो प्रतीतिस्तद्विरहवत्त्वमसिद्धत्वमिति फलि-
तार्थ इत्यत आह तत्प्रमितेश्चेति । असिद्धिस्थले भ्रमभिन्नतादृश-
प्रतीतिश्चेत्यर्थः । ननु ध्यासिपक्षधर्मताप्रमितिपदेन प्रकृतहेतुविशेष्य-
कप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्यादिप्रमितिर्न विवक्षिता, किन्तु यत्किं-
ञ्चित्साध्यनिरूपितव्यासिविशिष्टयत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किं-
ञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिरेव । विवक्षिता तद्विरहश्च न तत्सामान्याभा-
वः, किन्तु तत्प्रतियोगिकाभावाभावे तेन हेत्वन्तरे साध्यान्तराव्या-
प्यादिप्रमितिसत्त्वदशायां नाव्याप्तिरित्यत आह यत्किञ्चिद्वासीति ।
यत्किञ्चिविति, पक्षेऽपि सम्बध्यते । यत्किञ्चिन्निरूपितव्यासिविशिष्ट-
यत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिप्रतियोगि-
काभाव इत्यर्थः । ननु हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यावच्छेदक-
रूपेण साध्यनिरूपितव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चा-
वगाहते या प्रतीतिभ्रमान्निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतु-
तावच्छेदके तदभावोऽसिद्धिः भ्रमान्निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासं-
बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतीत्यभावाद्धेतुतावच्छेदकवान् हेतुरसिद्ध इति
न कोऽपि दोष इत्यत आह स्वप्रमितीति । भ्रमान्निरूपितविशेष्यताव-
च्छेदकतासम्बन्धेन स्वीयतादृशप्रतीतिविरहो वा विवक्षितः तेन स-
म्बन्धेन यस्यकस्यचित्पुरुषस्य तादृशप्रतीतिविरहो वा तेन सम्ब-

(१) सर्वत्र द्वन्द्वे इति मु० पु० पाठः ।

(२) तस्यैवेति मु० पु० पाठः ।

ध्वेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावो वा ? नाद्यौ सद्देतावपि सत्त्वात् ।
नान्यौ दुर्ज्ञेयत्वात् । परकीयप्रतीतेर्योग्यत्वादित्यर्थः । ननु व्या-
प्त्यभावादित्येतेन स्वपरसाधारणतादृशप्रतीत्यभावो ज्ञेय इत्यत
आह व्याप्त्यभावादिति । ननु 'स्वरूपसन्नेवाय' प्रतिबन्धकोऽतो
दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह यदि चेति । प्रमितिविरहः-भ्रमानि-
रूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावः ।
तदेति । असिद्धे हेताविति शेषः । तादृशभावस्य प्रतिबन्धकस्य
सत्त्वादिति भावः । तदलक्षणाभावादिति । हेत्वाभाससामान्यलक्ष-
णाभावादित्यर्थः । अन्यतरत्वमिति । अन्यतरत्वमित्यर्थः । यथा-
श्रुते अन्यतरत्वस्यासिद्धिधर्मतयाऽसिद्धिरित्यस्यानन्वयापत्तिः ॥ न-
न्वन्यतरत्वं प्रत्येकमात्रत्वं तथा च प्रमितिव्याप्तावस्थले-
ऽप्यासिरित्यत आहान्यतरत्वमिति । एतेनेति विवृणोति धर्मवि-
धेयणत्वादेवेति पूर्ववत् ॥

(चि०) स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धि-
स्तदभावोऽसिद्धिः, अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्मे च तदा-
रोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः, न तु व्याप्तपक्षधर्मादपि
तदनिश्चये । न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि
हेतुत्वं स्यात्, दशाविशेष इष्टत्वात् । सेयं स्वरूपसती
दूषिका कारणाभावत्वात् । न च व्याप्त्यादिप्रत्येक-
निश्चयाभाव एव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् ।
विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्यानुत्पाद-
कत्वादिति ।

मैवम् । एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रस-
ङ्गात् । असिद्धेः स्वरूपसत एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्य-
भिचाराद्यनुद्भावनात् । यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपप-
द्यत इति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानान्
सिद्धिर्नेति स एव पृथग्दोषः स्यात् । असिद्धिश्च ज्ञा-

ता परस्योद्भावेति स्वज्ञानार्थमुद्भावितासिद्धिनिर्वा-
हार्थश्चाश्रयसिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकम् । कथञ्च हेतुतदा-
भासविचेकः ? सिद्धौ द्वयोरपि, हेतुत्वात् असिद्धौ
तदाभासत्वात्, व्यभिचारादेः सद्धेतौ सिद्धिमल-
ण्डपतश्च हेत्याभासत्वाभावात् ॥ १७ ॥

(दी०) व्यभिचारादेरिति । सद्धेतौ-सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने,
तदानीं सिद्धेरप्रतिषेधेऽपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारादिना
तदानीन्तनाभासत्वं सुग्रहपिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

(मा०) व्याप्नोति । स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णय
इत्यर्थः । तदभावः-विषयतासम्बन्धेन-प्रकृतहेतौ तदभावः । व्या-
प्त्याविघ्नभावानुमितिर्न स्यादिनि पूर्वोक्तवाधकमुद्धतिरिति मत । एवेति ।
यत एव विषयतासामान्येन, समप्रसाधारणस्वीयतदुभयप्रकारक-
निर्णयसामान्यभावोऽसिद्धिर्न तु समानिकृपितविषयतासम्बन्धेन
स्वपरसाधारणतादृशनिर्णयभावोऽत एवेत्यर्थः । तदा-व्याप्त्यादि-
समवशायां, सिद्धिः-व्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णयः । तद्विधाय
इति । स्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयाभाव इत्यर्थः । पुरुषान्तरीयतदुभय-
निर्णयानुमतिरिति शेषः । न चैवमिति । एव-स्वीयतदुभयनिर्णया-
भावस्यासिद्धित्वे, हेतोरपि-पर्वतो यद्विमान् धूमादित्यादौ सद्धेतोरपि,
स्वीयतदुभयनिर्णयाभाववशायांमिति शेषः । तदाभासस्यापि-पर्वतो
यद्विमान् आकाशादित्याद्यसिद्धहेतोरपि, स्वीयसमोत्पन्नतदुभयनिर्णय-
वशायांमिति शेषः । हेतुत्व-सद्धेतुत्वम् । न च समप्रसाधारणतदुभयनिर्णय-
वशायांमपि असाधारण्यविरोधान्यतरस्य हेत्याभासत्वप्रयोजक-
स्यावश्यं सर्वत्र सद्धेतुत्वासम्भव इति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वे सति
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्यासाधारण्यस्य, वृत्तिमत्त्वे
सति साध्यवदवृत्तित्वरूपस्य पूर्वोक्तविरोधस्य च तत्रासत्वा-
दिति भावः ।

केचित्तु हेतुत्वस्यासिद्धिशून्यहेतुत्वमित्यर्थ इत्याहुः । सेयमिति ।
पूर्वोक्तं च न हेत्याभासलक्षणमिति भावः । नचेति । न तुभयप्रकार-
कनिर्णयाभाव इति भावः । आवश्यकत्वात्-कारणाभावेन तस्य

दोषताया आवश्यकत्वात् । विशिष्टेति तदुभयप्रकारकनिर्णयस्येत्यर्थः । तदभावस्य-तदभावस्यापि । कार्यानुत्पादकत्वादिति । कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

अत्रैवेति । असिद्धावेवेत्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयाभावेनैवानुमित्यभाषसम्भवादिति भावः । ननु प्रतिबन्धकीभूताऽसिद्धिज्ञानोपजीव्यतया व्यभिचारादिर्दोष इत्यत आह असिद्धेरिति । स्वज्ञानार्थ-प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानार्थम्, अनुज्ञावनात्-अनपेक्षणात् । ननु प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानं प्रति व्यभिचारादेरनुपजीव्यत्वेऽपि असिद्धिस्वरूपतस्योपजीव्यत्वमस्यैव व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धिप्रतिबन्धकत्वेनैवासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वादतः पृथग् दोषत्वमित्यत आह यदि चेति । तस्मात्-व्यभिचारादिज्ञानात् । सिद्धि-व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयः । तस्य-व्यभिचारादेः, उपजीव्यत्व-असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वम्, स एवेति एवकारे भिन्नकमे दोष इत्यनन्तरं योजय, स पृथक् दोष एव स्यादित्यर्थः । असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वात् तथाच हेत्वाभासाधिक्यापत्तिरिति भावः । न त्वसिद्धिपूर्वमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानाभावात्तस्य नोपजीव्यत्व, न च व्यभिचारादावपि तुल्यं, तज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपनिर्वाहार्थं । च तत्पूर्व, तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यत आह असिद्धिश्चेति । आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानम्-आश्रयसिद्ध्यादिज्ञानमपि । दूषणान्तरमाह कथंचेति । कथं वेत्यर्थः । हेतुतद्भासासिद्धक इति । पर्वतो-बहिमान् धूमादित्यादेरसिद्धेतुभिन्नत्वेन पर्वतो बहिमान् आकाशादित्यादेश्च सहेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । सिद्धाविति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयस्वरूपसिद्धिसत्त्व इत्यर्थः । हेतुत्वात्-सहेतुत्वात्, आभासत्वात्-द्वयोरप्यसहेतुत्वात् । अन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति भावः । किञ्च यदि व्यभिचारादेरसिद्धिस्वरूपप्रत्युपजीव्यतयेव हेत्वाभासत्व तदा व्यभिचार्यादिहेतौ सहेतुताग्रहदशायां व्यभिचारादेः सिद्धावघटकत्वाभावेनासिद्धस्वरूपोपजीव्यत्वाभावात्तस्य तदानीन्तनहेतुत्वे प्रत्याभासप्रसङ्गः, तस्य तदानीन्तनहेत्वाभासत्वाभावे न तस्मिन्नेव तदतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्व न स्यात्, तथा च व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयदुष्ट्यभङ्गप्रसङ्ग इति दूषणान्तरमाह व्यभिचारादेरिति । सहेतौ व्यभिचार्यादिहेतौः सहेतुत्वग्रहदशायां व्यभिचार्यादिहेतौः

सिद्धिपक्षधर्मतानिर्णयदशायामिति यावत् । सिद्धिमसङ्गयतः—व्याप्ति-
पक्षधर्मतानिर्णयरूपां सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभाषासदानीन्त-
नहेतुदोषत्वाभाषप्रसङ्गात्, भिन्नक्रमश्चकारोऽत्रैव याज्यः । न चेष्टाप-
त्तिः, तथासति तत्सवन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वा-
सम्भवात् व्यभिचार्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वमगापत्तिरिति भावः । एत-
च्चापाततः व्यभिचारादेस्तदानीं सिद्धिप्रतिबन्धकफलानुपहितत्वेऽपि
सिद्धिप्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वस्य तदानीमपि सत्त्वादेव तदानीन्तनहे-
तुदोषत्वसम्भवात् तत्सवन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभास-
त्वस्य सुप्रहत्यात्, अन्यथा सिद्धान्तिनयेपि व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्ण-
यात्मकसिद्धिविघटकतयैव, व्यभिचारादेर्हेतुदोषतयैव तदनुयोगस्य
तुल्यत्वात् ।

केचित्तु—हेतुतदभासाविवेक इति । पर्वतो बहिमान् धूमादित्या-
देरसङ्गेतुभिन्नत्वेन, द्रव्य-सत्त्वात् । गोऽधवानश्चत्वात् । इत्यादंश्च
सङ्गेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः । सिद्धादित्यादिग्रन्थस्तु पृथ्वत् ।
ननु, सिद्धिसत्त्वे द्वयोरपि सङ्गेतुत्वादिवमयुक्त सिद्धिसत्त्वेपि द्रव्यं
सत्त्वादित्यादेर्ब्यभिचारादिहेतुदोषवत्त्वेन तुष्टत्वादित्यत्र भाह व्यभि-
चारादेरिति । अप्यर्थकाग्रिमचकारोऽत्रैव याज्यः । व्यभिचारादे-
रपीत्यर्थः । सङ्गेतौ-सङ्गेतुत्वप्रहसत्त्वे व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूप-
सिद्धिसत्त्वे इति प्रवत् । सिद्धिमसङ्गयतः—व्याप्तिपक्षधर्म-
तानिर्णयरूपां सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभाषात्-हेत्वाभास-
त्वप्रयोजकत्वासम्भवाद्भवप्रये सिद्धिविघटकत्वरूपस्यासिद्ध्युपजी-
व्यत्वस्यैव, व्यभिचारादेर्हेतुदोषत्वप्रयोजकत्वादिति । भावः—इति
ह्याचक्षुः ॥

(चि०) अथ सुपुष्पौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मता-
सत्त्वे तदनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यो
सव्यभिचारादौ तथाऽवधारणादित्यसिद्धिरज्ञातापि
हेत्वाभासः । न चैवं हेत्वाभासाधिक्यं क्लृप्तान्त-
र्भावो वा, तेन रूपेण व्याप्त्यासिद्धादेरेव सम्रहादि-
ति चेन्न ।

एवं सव्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् ।
उपजीवनाद्भेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् । सु-
पुण्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात् काव्यानुत्पादो-
हि न प्रतिबन्धकमात्रात्, किन्तु कारणाभावादपि
असत्यपि प्रतिबन्धके बह्व्यभावेन दाहानुत्पत्तेः ।

अथानुमित्यनुत्पादाहेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्,
तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः, हेत्वाभासादे-
वानुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात्,
सिद्धेरैव तद्वेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात् ॥

(दी०) तेन रूपेण-तत्साधारणरूपेण । बह्व्यभावेनेति ।
बह्व्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभासस्तत्प्रतियो-
गिन एव तथात्वात् । पदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथैत्यपि
कश्चित् ॥

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्व इति । व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे-
पीत्यर्थः । तथावधारणादिति । अनुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्य-
त्वावधारणादित्यर्थः । अज्ञातापीति । तत्रानुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभा-
सप्रयोज्यत्वान्यथानुपपत्तिरिति (१) भावः । हेत्वाभासाधिनप्रमितिः ।
आश्रयासिद्ध्यादेरतिरिक्तहेत्वाभासत्वमित्यर्थः । फलसाम्यं भाव इति ।
फलसाम्यं व्याभिचारादीनामसिद्ध्यन्तर्भाव इत्यर्थः । तेन रूपेण-
तत्साधनाध्यासिद्ध्याद्यन्यतमत्वरूपेण । व्याप्त्यसिद्ध्यादेरवेति । व्या-
प्तिनिर्णयाभावादित्यर्थः । संग्रहात्-विभागस्थासिद्धिपदेन संग्र-
हात्, एवकाराद्यभिचारादिव्यवच्छेदः ।

असिद्धिः स्यादिति । असिद्धित्वेनैव सूत्रकृता विभक्तः स्यादि-
त्यर्थः । उपजीवनादिति । असिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः ।
भेदे-पृथक्विभजने, पृथक् स्यात्-पृथक् विभक्तः स्यात् । नन्वेवं
व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वेपि सुपुण्यादौ कथमनुमित्यभावः हेत्वाभासा-
भावादित्यत आह सुपुण्यादाविति । कारणाभावात्-परामर्शात्मक-

कारणाभावात् । कारणाभावादपि-भावरूपकारणाभावादपि । न हेतुरिति । स्यादिति शेषः, अनुमित्यनुत्पादे-अनुमित्यनुत्पादाभ्युपगमे । तद्व्यतिरेकेणेति । आत्ममनोयोगादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकेण कार्यानुत्पादस्तस्यैव च कारणत्वादिनि भावः । नन्विदमिष्टमेवेत्यत आह सिद्धेरेवेति । व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयस्येवेत्यर्थः । हेतुः स्यादिति । सर्वत्र हेतुः स्यादित्यर्थः । तथा च कार्यनिष्कारणकं स्यादिति भावः । इदमापाततः भग्नमेवेति कथमात्ममनोयोगो हेतु इतरकारणसत्त्वे तद्व्यतिरेकेणानुमितिर्व्यतिरेकासिद्धेः । अथानुमित्यादिकमसमवायिकारणवद्वाचकार्यत्वादित्यनुमानात् तस्तिष्ठिस्तदा ममापि तुल्यम्, चरमे सत्यपि कार्यं सकरणमिति व्याप्तिथलात् व्याप्तिस्त्रीनादेः करणतासिद्धेः, अन्यथा तथापि व्याप्तिज्ञानादिकं करणं न स्यात्परामर्शादिचरमकारणे सति तद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकाभावात्, परमार्थतस्तु तादृशव्याप्तिरप्रयोजिकेत्येव तत्त्वम् ॥

(चि०) अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहतन्निघतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वम् । तत्राधिकसमानबलौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः तन्निघतौ च सव्यभिचारविरुद्धौ । न चानयोरप्यसिद्ध्यन्तर्भावः, व्याप्तिविरहनिघतत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे विशेषदर्शनस्येवेति ।

तत्र । अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवासिद्धिः पर्यवस्यति । तत्र चोक्तमेव । अन्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात्, हेत्वाभासान्तरवाहिष्कृतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनी रूपस्य विवक्षितत्वात्, तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति ॥

इत्यसिद्धिपूर्वपक्षचिन्तामणिः ।

(मा०) केचित्तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणं तद्विशेषलक्षणानि च प्रकारान्तरेणाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति अन्ये त्विति । अत्र गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वी च व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहं तादृशपक्षधर्मताविरहं च तन्नियतश्च तादृशपक्षधर्मताविरहस्तन्नियतौ तयोरित्येकवचनान्तसमाहारद्वन्द्वगर्भ इतरेतरद्वन्द्व इति न बहुवचनापत्तिरिति द्रष्टव्यम् । तथा च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्तद्व्याप्यानामन्यतमत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः । गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वित्वं च साक्षादनुमितिप्रतिग्रन्थकत्वम् । गमकतौपयिकस्यावाधितत्वात्प्रक्षितत्वस्य विरोधित्वमित्यपि कश्चित् ।

तत्र-तेषु मध्ये अधिकबलसमानबलाविति । अधिकबलसमानबलौ बाधप्रतिरोधाविति योजनया समानबलप्रतिद्वन्द्वी प्रतिरोधः अधिकबलप्रतिद्वन्द्वी बाध इत्यर्थः । समानबलप्रतिद्वन्द्वित्वं बाधनिर्णयस्याद्यतवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिग्रन्थकतावच्छेदकत्वम्, असाधारणत्वमप्येतन्मते प्रतिरोधान्तर्गतमेव । तन्निर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नत्वेनापि बाधप्रतिग्रन्थकता विशेषणीया । अधिकबलप्रतिद्वन्द्वित्वं च सध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिग्रन्थकतावच्छेदकत्वमिति भावः । तन्नियतौ-व्याप्तिपक्षधर्मताव्याप्यौ । सव्यभिचारेति धर्मप्रधानो निर्देशः । ननु यदि तौ तन्नियतौ तदा तदुपपन्नद्वारैव दोषत्वसम्भवेन कथं तयोः पृथक् दोषत्वमुपेयते इत्याशङ्क्य निराकरोति न चेति । असिद्धन्तर्भावः असिद्ध्युपपन्नद्वारा दूषकत्वम्, अनयोर्व्यभिचारविरुद्धयोः । स्यात्तन्मतेनेति । व्याप्यादिविरहनिर्णाय विनैवेत्यर्थः । व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनेत्युपलक्षणम् व्यभिचारिवादिनेत्यपि बोध्यम् ।

नन्वेवं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहत्वमेवासिद्धिलक्षणं पर्यवसितं तच्च दूषितमेवेत्यत आह अपापीति । अस्मिन्मतेपीत्यर्थः । उक्तमिति । अननुगतत्वं दूषणमित्यर्थः (२) । नन्यन्यतरत्वेनानुपमोऽस्त्वित्यत आहान्यतरत्वं चेति । व्यर्थेति । असाधकतानुमाने अन्यतरत्वरूपविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । प्रत्येकं व्याप्तिव्याप्यवच्छिन्नप्रतियोगि

गिताकाभासत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः । ननु विशिष्टा-
भाव एव सामान्यलक्षणघटको न तु व्याप्यादिप्रत्येकाभावः तथा
च विशिष्टाभावस्यैवासिद्धित्वेन व्याप्यादिप्रत्येकाभावस्यातथात्वा-
धाननुगम इत्यत आह हेत्वाभासान्तरेति । यद्विच्छिन्नस्य-भिन्नस्य,
विधक्षितत्वात्-अत्र शास्त्रेऽसिद्धित्वेन विवक्षितत्वात् । आश्रयासि-
द्धादिकमेवेति । न तु विशिष्टाभाव इत्यर्थः । आविपदात् व्याप्यादि-
प्रत्येकाभावपरिग्रहः ॥

इति असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ॥

(चि०) उच्यते-आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्य-
त्वासिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः-प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावना-
द्यानुमितिप्रतिबन्धात्, न तु विशिष्टाभावः परामर्शवि-
षयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात्, तस्य ज्ञानमुद्भावने
विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्, अनुभवसिद्धे हि लक्षणं
न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना । परामर्शविषया-
भावत्वेनानुगतेन अयाणामसिद्धित्वेन सद्ब्रह्मो महर्षिणा
कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा ।
अत एव-“ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसि-
द्धिभेदमध्यमध्यासते, तदन्वये च यथायथं व्यभिचा-
रादयः” इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि । न चैवं साक्षात्प्रति-
बन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोग्यासिविरहलिङ्गत्वेन स
व्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः, स्व-
तन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धमशक्यत्वात् । अन्यथा शास्त्रे
परिभाषाच्छेदापत्तेः । सव्यभिचारादेरप्येवंरूपसत्त्वे-
ऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेर-
सङ्करात् ॥

(दो०) परामर्शविषयाभावत्वमना-
भासे आभासत्वविशेषितमपि वाच्यविशेषे परामर्शविरोधित्ववि-
शेषितञ्च हेतोः साध्यासाधनाधिकरण्येऽतिप्रसक्तम्, अप्रसक्तञ्च
साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः साधनवदन्यत्वादौ साधनादेः
पक्षादिवृत्त्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादौ । अत एव यस्य
यद्धर्मवत्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वं तदिति शब्दमा-
त्रानुगतं प्रत्युक्तम् । परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽति-
प्रसक्तम् । न च तदन्यत्वेन विशेषणीयम्, नित्यो घटो द्रव्यं
प्रमेयो वा जलत्वादित्यादौ तदर्थमसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छे-
दकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टज्ञानं साध्य-
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहि तद्विरोधित्वं तदिति चेन्न । पक्ष-
वृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्या-
प्तेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहावि-
रोधियव्याप्तिग्रहविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत्;
विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्विमान् बहिमान् जलद्वत्वादित्यादौ
व्याप्तिग्रहविरोधिन्मा अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्यम् ।
जलद्वदौ बहिमान् काञ्चनमयबहिमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमा-
द्वत्वादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशग्रहाविरोधिनो रूपस्याप्रसिद्धेः ।
उच्यते (१) साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं

(१) अयमत्र जागृतीशसम्प्रदायिको दधीतेपाठः । भवानन्दादिसम्मतस्तु—

साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तद्वृत्तान्तस्य विषयतापरामर्शविरोधितावच्छेदकरूपमसिद्धिः ।
बह्व्यभिचारिनेयत्ववान् बह्विसामानाधिकरण्यद्वत्त्ववान् वा पर्वतो बहिमान् मेयत्वात् द्वत्वाद्वे-
त्यादौ आश्रयासिद्धिविरोधेऽपि न क्षतिः असिद्धिप्रत्यक्षासर्वविकल्पात् आश्रयासिद्धितत्त्वस्य चा-
सिद्धिपटितत्वात्प्रतिपक्षः । प्रकृतपक्षमात्रावकाशाधारण्यादिभिन्नं वा वक्तव्यम् । परामर्श-
यान्वयध्यातिरुग्मादेया तेनानुपसंहारित्वमुदाहृतम् । साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादेक-
यमसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं यथा काञ्चनमय पर्वतो द्वदौ वा बहिमान् मेयो वा धूमात् मेय-
त्वेनापि पर्वताभ्य पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमा-यधूमादित्यापसिद्धेः सम्पादनात् इत्यभासत-

ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । य-
त्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च बह्व्यव्यभिचारमेयत्ववान्
बह्विसमानाधिकरणहृदत्ववान् बह्व्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गिहृदत्ववान् वा पर्वतो बह्विमान् मेयत्वात् हृदत्वाद्वैत्यादौ सा-
धारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयम् शब्दानुगमस्या-
किञ्चित्करत्वात् । परामर्शो च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोप्युपादेया, ना-
तो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादावव्याप्तिः । साधा-
रण्याग्रनिष्पत्तया ज्ञानस्य विषयतया, परामर्शविरोधितावच्छे-
दकरूपं वा असिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्यो-
भयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्मसमवेत-
वान् वा घटो द्रव्यं सत्त्वात् द्रव्यकर्मसमवेतसमवेताद्वैत्यादौ
गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्ता-
दिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यात्मरुसाधारण्यादितोऽनतिरि-
क्तत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धु-
मान्यधूमादिसादावसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासोक्ता रीतिरनुस-
र्त्तव्या । तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छे-
दकं रूपमाश्रयासिद्धिः । विशिष्टपक्षार्थिशिष्टमात्रग्रहाविरोधि-
नो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकं
स्वरूपासिद्धिः । संसृष्टे चेत्यनित्यगगन रूपवत् चाक्षुषस्पर्-
शवच्चादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं

गुणान्यत्वे सति, सत्त्वात्, गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्याभि-
चारि गुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः । तदुभयभिन्नासिद्धि-
व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षादिभेदेनासिद्धेर्भेदाद्यत्राश्रयासिद्ध्यादि-
कमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति ।

सविषयवृत्तिप्रकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकप्रकृत-
पक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपशून्यज्ञानस्य वि-
षयोऽसिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिः । साध्यपदोपादानात् पर्वतः पर्व-
तवृत्तिरुदत्ववान् रुदत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्नासंग्रहः । त-
स्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेयमेव वा साध्यमित्यपि क-
थितम् । साध्यत्वे त्वप्रसिद्धिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतादिविरहाद-
यश्चेतज्ज्ञेदाः ।

यत्तु हेतुनावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वमपि व्या-
प्यत्वासिद्धिः, नीलधूमत्वादेव तथात्वं समानाधिकरणसम्भेद-
दवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति । अप्रावच्छेदकत्वं यद्यनति-
रिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति । अथ तादृशेन समानाधिकर-
णेन तादृशेन वा धर्मान्तरेणाघटितत्वे सति तत्त्वम् । तन्न । स-
त्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् । नापि अन्यूनानतिरिक्तवृत्ति-
त्वम् आलोकाद्यवृत्तेर्धूमत्वादेरप्यतथात्वापातात् । अथ स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, तर्हि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न
स्यात् रूपादिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्रयमपेक्ष्य
रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः पञ्चविंशतेर्वा गुरुत्वात् । एवं पशुमान्
सास्त्रादिमत इत्यादौ सास्त्रादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिम-
पेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् हेतुनावच्छेदकविशिष्टहेतुव्यापकसाध्य-
समानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचारितसम्बन्धितादृशहे-
तोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्व-

स्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्य छे तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैक-
ल्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्यानुक्त-
समुच्चयपरेण चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ॥

इत्यसिद्धिदीपितः ॥

अथासिद्धिसिद्धान्तरहस्यम् ॥

(मा०) ज्ञानादिति । प्रत्यक्षादितो ज्ञानादित्यर्थः । तेनोद्भावना-
दिति संगच्छते । एवमग्रेपि । विशिष्टाभाव इति । व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मत्वाभाव इत्यर्थः । एतच्च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशे-
षकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्ववादिनां नव्यानां मतेन, साध्यव्याप्य-
स्ये सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्यापि हेतुत्वनये तु विशि-
ष्टाभाववज्जेतुरपि दोष इत्युक्तमवस्तात् । परामर्शविरय्याभावो वेति ।
परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपेण व्याप्यादिप्रत्येकाभावो वे-
त्यर्थः । दोष इत्यनुषज्यते, व्यर्थविशेषणत्वात्-विशिष्टाभावत्व-
परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपस्य - विशेषणस्य दूषकताया-
मप्रयोजकत्वात् । तेन रूपेण ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति यावत् ।
नन्वेवं तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि अनुमितिः स्यादित्यत आह तस्येति ।
प्रकारित्वं पठ्यर्थः । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं चानुमितिप्रतिबन्धा-
द्विनापीति योजना । यत्र नानुमितिप्रतिबन्धस्तत्रापि तत्प्रकार-
कज्ञानमुद्भावनं च तिष्ठतीत्यर्थः । तथा च तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि
अनुमिताविष्टापत्तिरिति भावः ।

कंचित्तु तद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमा-
ह तस्येति । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं च विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तेन
रूपेण ज्ञानमनुमित्यप्रतिबन्धकमित्याहुः ।

तदसत् । तथा सति व्यभिचारादिज्ञानं विनापि अनुमितिप्रति-
बन्धकव्यभिचारादिज्ञानस्याप्यप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ॥

ननु परामर्शप्रतियोगिकाभावत्वस्य महर्षिप्रणीतासिद्धिलक्षणत-
या तद्रूपेण ज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धो भवतीत्यनुभवः कल्प्यते इत्य-
सि आहानुभवसिद्धे इति । लक्षणप्रकारकज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धेऽनु-

भवसिद्धे हीत्यर्थः । लक्षण-लक्षणस्यानुमितिप्रतिषेधकतावच्छेदक-
त्वम् । ननु त्रयाणां प्रत्येकमव दोषत्वे त्रिनयसाधारणैकरूपामिति
विभागस्य वा न्यूनत्व त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं
वा स्यादित्यत आह परामर्शविषयेति । परामर्शविषयाभावस्वरूपेणानु-
गतेनासिद्धत्वेन त्रयाणां समग्र इति योजना । विरोधो-न्यूनत्वम् । हे-
त्वाभासाधिक्य चेति । त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरि-
क्तत्व घेत्यर्थः ।

ननु परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावेत्य तत्प्रतियोगिकाभावत्वमात्र वा ? नाह —व्याख्यादि-
प्रत्येकाभावेऽप्याप्ते तादृशाभावस्याप्रसिद्धत्वं । न ह्येव पदार्थो यत्र
परामर्शविषयो नास्ति, अन्ततः परामर्शविषयस्याभावस्यैव सर्वत्र
वृत्ते । न द्वितीयः-वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
व्याख्याद्यभावे केवलसाध्याभावसाधनभावादी चानाभासेऽतिव्याप्ते ।
अथ हेत्वाभासत्वे सति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वमसिद्धि-
त्वमतो नाभासभिषेतिष्यासिः । परामर्शपदं च साध्याभ्यभिचरित-
सम्यग्भिहेतुमान् पक्षः (१) इत्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयव्याप्तिवृत्ति-
तपरामर्शपरम्, अतो हेतुनिष्ठव्यतिरेकव्याख्यभावरूपेऽनुपसंहारित्वे
नातिष्यासिः । सप्तमपदार्थरूपाभावस्य घटकतया (२) च हेतुनिष्ठता-
व्याभावघट्टित्वरूपे साधारण्ये नातिष्यासिः तस्य भावत्वादिति
चेत् । न । गोत्ववान् अवस्थादित्यादौ हेतोः साध्यसामानाधिक-
रण्याभावरूपे विरोधे द्वौ वृद्धिमान् धूमादित्यादौ यत्र भावस्य
साध्यता तत्र पक्षवृत्तिसाध्याभावरूपे बाधे गोत्वाभाव सास्नादि-
नान् गोत्वाभावादित्यादौ यत्र भावस्य पक्षता हेतुतः च तत्र साध्या-
भाववत्पक्षरूपे बाधे साध्याभावव्याख्यवत्पक्षरूपे सत्प्रतिपक्षे साध्या-
भाववृत्तिहेतुरूपा साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहेतुरूपा विरोधे
वातिष्यासि तेन हेत्वाभासत्वात् परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्व-
त्वं । यत्र च भावस्य पक्षता तत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपा-
भ्यासिद्धौ साधनाभाववत्पक्षरूपासिद्धौ व्याप्यते तस्याभावत्वा-
भावात् । एव यत्र भावस्य साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकाभाव-

(१) साध्याभाववद्वृत्तिसाध्यसाध्यसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्यर्थः ।

(२) षट्पदार्थभेदस्वरूपस्याभावस्य घटकनयेति भावः ।

तत्तत्तत्त्वात् असम्भवापत्तेरिति निरस्तम् । माणिक्यमय एव पर्वतो
 वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितस्य माणिक्यमयत्वा-
 भावान् पर्वत इति निर्णयनिष्ठस्य माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्व-
 विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
 वृत्तितया केवलपर्वतत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय सा-
 मान्यपदम् । यन्निरूपिताविषयितासामान्यमित्युक्तौ माणि-
 क्यमयत्वाभाववत्पर्वतादावसम्भवः—पर्वत इति निर्णयनिष्ठप-
 र्वतविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितत्वे-
 न सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्
 अतो यादृशविशिष्टनिरूपितेति । पर्वत इति ज्ञाननिष्ठपर्वतविषयित्वं
 च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितं विशिष्ट-
 सत्तानिरूपिताधारत्ववाद्द्विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य विलक्षणस्य
 माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञान एव सत्त्वात् पर्वतो माणि-
 क्यमयो न वेति सशयनिष्ठस्य तादृशविषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य
 प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादसम्भववारणाय निर्णयनिष्ठमिति । नि-
 र्णयश्चागृहीताप्रामाण्यकत्वेन विशेषणीयः नातस्तद्दोषितादवस्थम् ।
 न च विशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यप्रवेशे(१) प्रतिबन्धकतायाः
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव विवक्ष्यतां किमनतिरिक्तवृ-
 त्तिवर्षन्तेनेति धाव्यम् । (२)माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वतो
 रूपवानिति निर्णयनिष्ठस्य रूपानिष्ठप्रकारित्वावच्छिन्नमाणिक्यम-
 यत्वाभाववत्पर्वतविशिष्टपर्वतत्वनिरूपितविशेष्यकत्वस्य माणिक्यम-
 यत्वाभावाप्रकारित्वावच्छिन्नकेवलपर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वाति-
 रिकस्य तादृशविषयितासामान्यान्तर्गतस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतादृ-
 शपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् असम्भवापत्तेः । न च त-
 थापि साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहत्वादिरूपविरोधे साध्याभा-
 वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववद्धेतुरुपेक्षानुपसंहारे चाति-
 व्याप्तिर्दुर्वारैवेति धाव्यम् । साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारि-
 त्वाविषयकत्वन यादृशविशिष्टनिरूपिताविषयत्वस्य वा विशे-
 षणात् । न चैवं घञ्छव्यभिचारिमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् मे-
 यत्वादित्यादौ वह्निव्यभिचारिमेयत्वादिरूपाथयासिद्धेः साधार-
 ण्यरूपत्वादव्याप्तिः, एवं वह्निसमानाधिकरणहृदयवान् पर्वतो व-

पक्षसाधनात्मकसाध्यविशेषणासिद्धौ यत्र भावस्य साधनता तत्र साधनतायच्छेदकामावयत्साधनात्मकसाधनविशेषणासिद्धौ व्याप्यभावावयत्साधनात्मकव्याप्तिविरहरूपासिद्धौ चाव्याप्तिः । अथ साध्याध्यमिचरितसम्यग्निर्णयतुमान् पक्ष इत्याद्याकारकातिरेकाविषयकान्यविपरामर्शेन यत्तर्मावच्छिन्ने यत्तर्मावच्छिन्नघटय विपर्याक्रियते तत्तर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावयत्तर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासिद्धिरिति विवक्षितम् । न चैवं हेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यभावाप्रतियोगितावहेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यन्यत्वादिरूपं स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति पाठ्यम् । समानप्रकारकठानस्यैव प्रतिबन्धकत्वयादिनां नव्यानां नयं साधनामावयत्पक्षादेरेव स्वरूपासिद्ध्यादितया तस्य स्वरूपासिद्ध्यादिविरहादिति चेत् । न । साध्यसामानाधिकरण्याभावावहेतुरूपे विरोधे साध्याभाववद्वृत्तित्याभाववहेतुरूपे साधारण्ये चातिव्याप्तेः साधनात्यन्ताभावयत्पक्षावेरेव साधनात्यन्ताभावव्याप्यवत्पक्ष—साधनवद्विपरामर्श—साधनवद्वेदव्याप्यवत्पक्षादेरपि स्वरूपासिद्ध्यादितया तथाव्याप्तिश्चेति (१) ।

मैवम् । परामर्शविषयामावयत्पक्षेन परामर्शविरोधितायच्छेदकरूपस्य विवक्षितत्वात्, परामर्शविरोधितायच्छेदकरूपत्वं तु निर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम् । हेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तद्वैतवाप्रापि तत्तद्वलप्रयोजनमवसेयम् ।

एतेतावच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्यग्निर्णयविशेषः माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयत्वाभावयत्पर्वतादिरूपे आध्यासिद्ध्यादावसम्भवापत्तेः पर्वतत्वादिरूपेण वस्तुवन्तरे माणिक्यमयत्वाभावत्वरूपेण यद्विरुद्धस्तुज्ञानस्यापि वह्निव्याप्यधूमघान् माणिक्यमयः पर्वत इत्यादिपरामर्शप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतायच्छेदकपर्वताद्यप्रवेशात् । अत एव विषयितासम्यग्धेनान्यूनवृत्तिवमपि न, नापि विषयितासम्यग्धेनानतिरिक्तवृत्तिवत्—माणिक्यमयव्याभावयत्पर्वतादिरूपाध्यासिद्ध्यादेः केवलपर्वताद्यनतिरिक्ततया पर्वत इति केवलपर्वतादिविषयक (२) ज्ञानस्यापि विषयितासम्यग्धेन

(१) तत्राऽऽन्याप्यन्तिचेति पाठान्तरम् ।

(२) निश्चयेपीति पु० पु० पा० ।

तत्सत्त्वात् असम्भवापत्तेरिति निरस्तम् । माणिक्यमय एव पर्वतो
 वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितस्य माणिक्यमयत्वा-
 भाववान् पर्वत इति निर्णयनिष्ठस्य माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्व-
 विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
 वृत्तितया केवलपर्वतत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय सा-
 मान्यपदम् । यन्निरूपितविषयितासामान्यमित्युक्तौ माणि-
 क्यमयत्वाभाववत्पर्वतादावसम्भवः—पर्वत इति निर्णयनिष्ठप-
 र्वतविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितत्वे-
 न सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्
 अतो यादृशविशिष्टनिरूपितेति । पर्वत इति ज्ञाननिष्ठपर्वतविषयित्वं
 च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितं विशिष्ट-
 सत्तानिरूपिताधारत्ववद्विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य विलक्षणस्य
 माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञान एव सत्त्वात् पर्वतो माणि-
 क्यमयो न वेति सशयनिष्ठस्य तादृशविषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य
 प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादसम्भववारणाय निर्णयनिष्ठमिति । नि-
 र्णयव्यागृहीताप्रामाण्यकत्वेन विशेषणीयः नातस्तद्गोपतादवस्थम् ।
 न च विशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यप्रवेशे (१) प्रतिबन्धकतायाः
 स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव विवक्ष्यतां किमनतिरिक्तवृ-
 त्तिवर्षयन्तेनेति वाच्यम् । (२) माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वतो
 रूपवानिति निर्णयनिष्ठस्य रूपनिष्ठप्रकारित्वावच्छिन्नमाणिक्यम-
 यत्वाभाववत्पर्वतविशिष्टपर्वतत्वोनिरूपितविशेष्यकत्वरूप माणिक्यम-
 यत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्नकेवलपर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वाति-
 रिक्तस्य तादृशविषयितासामान्यान्तर्गन्तस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतादृ-
 शपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् असम्भवापत्तेः । न च त-
 थापि साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहत्वादिरूपविरोधे साध्याभा-
 वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वामावधेदुरूपेऽनुपसंहारे चाति-
 व्याप्तिर्दुर्वारिवेति वाच्यम् । साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारि-
 त्वाविषयकत्वन यादृशविशिष्टनिरूपितविषयित्वस्य वा विशे-
 षणात् । न चैवं बन्धव्यभिचारिमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् मे-
 यत्वादित्यादौ वह्न्यभिचारिमेयत्वादिरूपाश्रयासिद्धेः साधार-
 ण्यरूपत्वादव्याप्तिः, एवं वह्निसमानाधिकरणहृदयवान् पर्वतो व-

हिमान् इत्यादित्यादौ घन्हासमानाधिकरणद्वन्द्वत्वादिरूपाध्यामिज्ञे-
 यिरोघरूपत्वादित्यासिः घन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतिपांमिहृदस्त्वान्
 पर्वतो यद्धिमान् इत्यादित्यादौ घन्हाभावव्यापकीभूताभावप्रतिपांमि-
 त्याभावपदद्वन्द्वत्वादिरूपाध्यामिज्ञेरनुपसंसारित्वरूपत्वादित्यासिरिति
 वाच्यम् । साध्यसाधनपक्षमेवेनासिद्धिलक्षणस्य विभिन्नतया घन्हाव्यभि-
 चारिभेदपर्यायानित्यादायाध्यामिज्ञात्मकसाधारण्याद्यविषयकत्वादि-
 विशेषणस्य लक्षणाघटकत्वात् शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् ।
 अत एव माणिक्यमयः पर्वतो यद्धिमान् धूमादित्यादौ साधारण्याद्यप्र-
 सिद्धाद्यपि न क्षतिः तत्र तद्विषयकत्वादिविशेषणस्यानुपादेयत्वात् ।
 परामर्शो व्यतिरेकव्याप्तेरप्युपादानाद्यतिरेकव्याप्तिर्वाशिष्टहेत्वभावव-
 त्पक्षरूपायाव्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।

ननु तथापि पर्वतान्यः पर्वतो वहनान्यवहनयान् धूमान्य-
 धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाध्यामिज्ञादौ अ-
 व्याप्तिः—तत्रानाहार्यपरामर्शाप्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रामिज्ञेः ।
 न च तत्तद्विच्छानामुत्तेजकत्वमये आहार्यज्ञानस्यापि प्रति-
 बन्धत्वंनाहार्यपरामर्शविरोधितामादायैव तल्लक्षणसम्भव इति
 वाच्यम् । पर्वतान्यत्वाभाववान् पर्वत इत्यादिव्याधानिर्णयविरहव-
 शायां इच्छाविरहोपि पर्वतान्यः पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षांत्वादवा-
 रणाय नादशप्रत्यक्षं प्रति इच्छाया हेतुत्वावश्यकत्वे तत्र तादृशव्याध-
 निर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च तादृशविशिष्टनिष्पि-
 ष्विषयताशास्त्रगृहीताप्रामाण्यकनिर्णयाव्यवहितोत्तरवत्त्वंनाहार्य-
 ज्ञानसामान्यं न प्रकृतपरामर्शात्मकं तादृशविशिष्टमसिद्धिरिति वि-
 यक्तितं पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ आहार्यरूप एव तादृशपरामर्श-
 प्रसिद्धः तादृशपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणे प्रवेशात् तस्याप्रति-
 बन्धोपि न क्षतिरिति वाच्यम् । वस्तुमात्रविषयकनिर्णयाव्यवहितो-
 त्तरवत्त्वंनाहार्यज्ञानसामान्यस्यैव तादृशपरामर्शानात्मकतया वस्तु-
 मात्रस्यैव तत्रासिद्धित्वापत्तेरिति चेत् । न । पर्वतान्यः पर्वत इत्यादेर-
 पार्थक्यतया तत्र पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादेराध्यामिज्ञित्वानभ्युप-
 गमादित्यास्तां विस्तरः ।

अतएवेति । यत एव एको विशिष्टाभाधो नास्तिः किन्तु नाना-
 रूपा इत्यर्थः, अन्यथा य इत्यादौ बहुवचनमसङ्गतं स्यादिति भावः ।

त्यादायित्यर्थः । एतत्तु संभवप्राचुर्येणोक्तम् । वस्तुतो हेत्वाभासः
न्तरसकरेण न दोषः इत्युक्तमेव ।

इदन्तवधानव्यम् । न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रया-
सिद्धिः, किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकधिरह(१)व्याप्यः-पक्षे पक्षतावच्छे-
दकवदन्योन्याभावः-पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके
पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकता-
वच्छेदकाभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवद-
न्योन्याभावः-पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षताव-
च्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकवदन्योन्या-
भाववान् पक्षो-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाव-
वत्पक्षतावच्छेदकं-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदक-पक्षतावच्छेदकताव-
च्छेदकवदन्योन्याभाववत्पक्षतावच्छेदकं-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेद-
कम् इत्यादावपि आश्रयासिद्धिः ।

समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति चादिनां नव्यानां नये
तु पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेद-
कवदन्योन्याभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-इत्यादिरेवाश्रयासि-
द्धिर्न तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः तद्व्याप्यादिरपि (२)तज्ज्ञानस्यानु-
मितितत्करणपरामर्शप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात्
वक्ष्यमाणानुगताश्रयासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्वाच्च । सर्वसाधारणा-
श्रयासिद्धयनगतलक्षणं तु-पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रहविरोधिताव-
च्छेदकत्वम्, तादृशग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं व्याप्यगृहीताग्रामा-
ण्यकतिर्णयनिष्ठं पादशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशपक्ष-
ग्रहप्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं, तेन नासिद्धसा-
मान्यलक्षणवदप्रावच्छेदकत्वाविवक्षणे विकल्पानवकाशः । प्रत्येकव-
त्तद्व्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशायसेया । पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रह-
पदेन च पक्षतावच्छेदकवान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकग्रहो
ब्राह्म, तेन स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादिरपि परामर्शात्मकपक्ष-
तावच्छेदकप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः । पक्ष-
तावच्छेदकांशे वा प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्यम् ।

(१) काभासव्याप्य इति सु० पु० पठ ।

(२) पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावस्तस्याप्यादि स्वीति पाठान्तरम् ।

एवं स्वरूपासिद्धिरपि नानाविधो-साधनतावच्छेदकावच्छिन्न-
साधनोभाववत्पक्षः-तादृशसाधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-साधनवदन्यो-
न्याभाववान् पक्ष-तादृशान्योन्याभावव्याप्यवान् पक्षः-पक्षे साधन-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितकिसाधनाभावः-पक्षे तादृशसाध-
नाभावव्याप्यः-पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवदन्योन्याभा-
वः-पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यश्चेति क्रमेणाष्टविधत्वात् । समा-
नप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु साधनता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षादिरूपा चतुर्विधैव स्वरूपासि-
द्धिः, न तु पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावादिरूपापि त-
रणपरामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्तयैव नान्नाभावात् वक्ष्यमा-
णातुगतस्वरूपासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वाच्च । पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नपक्षविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधि-
तावच्छेदकत्व स्वरूपसिद्धित्वम्, भवति च ह्रदो वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ धूमाभाववद्दह्वादिरूपा स्वरूपासिद्धिः धूमवान् ह्रद इत्यादिप-
क्षविशेष्यकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदिकेति लक्षणसमन्वयः । ह्रदो
वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यसामान्याभाववद्दह्दधूमसामान्याभाव-
वद्द्रव्यादिस्वतित्वातिवारणाय पक्षतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकयोः
प्रवेशः । न चैव ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्तित्वाभाववद्धु-
मादिरूपस्वरूपासिद्धौ वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तित्वाभाववदा-
काशादिरूपस्वरूपासिद्धौ चाव्याप्तिः । नव्यनये ग्राह्याभाषायाहि-
निर्णयस्यैव प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
शेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधित्वादिति
वाच्यम् । नव्यनये तस्य स्वरूपासिद्धित्वविरहात् । न चैव तस्या-
धिक्यापत्तिरिति वाच्यम् । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्ति-
त्वाभाववद्धूमादेर्देहत्वाभासत्वस्यैवाभावात्, वह्निमानाकाशादित्यादौ
वृत्तिमत्त्वाभाववदाकाशादेश्च साध्यसामानाधिकरण्याभाववदेत्या-
देरिवासाधारणत्वे विरोधे दान्तर्भावात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवि-
शेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं
चात्रापि अगृहीताप्रामाण्यनिर्णयनिष्ठयादृशविशिष्टनिरूपितविषयि-
तासामान्य तादृशग्रहविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम्, ते-
नासिद्धिसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वाविकल्पाय काशः । प्रत्येकदल-

काभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशाभावव्याप्यः-साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य इत्यादिकं बोध्यम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्यंतः काञ्चनमयबहिमान् धूमादित्यादि । साधनतावच्छेदकप्रकारक-साधनप्रहविरोधितावच्छेदकरूपं, साधनविशेषणासिद्धिः । विरोधितावच्छेदकतावच्छेदकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवद्वसेयम् । तादृशं च रूपं साधनतावच्छेदकाभायवत्साधनम् इत्यादिकमेवेत्युक्तमायम् । एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्यंतो बहिमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि ।

साध्यविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्ध्याश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिभिन्नासिद्धिर्व्योतिविरहरूपासिद्धिः । निष्कर्षस्तु व्याप्यत्वासिद्धिसामान्यलक्षणवद्वसेयः । तत्स्वरूपं च साध्याव्यभिचारितसंन्यन्धित्वरूपाध्यव्याप्त्यभाववत्साधनं-तादृशव्याप्यमावव्याप्यवत्साधनं-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभाववत्साधनं-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभावव्याप्यवत्साधनं-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभाववान् पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभावव्याप्यवत्पक्षः, एवं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षादि-साध्याभाववद्वृत्तिसाधनाभाववत्पक्षादि-साध्यसमानाधिकरणसाधनाभाववत्पक्षादि । भिन्नप्रकारकहानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साधने तादृशान्वयव्याप्त्यभावादिरपि बोध्यः ॥

(चि०) व्याप्तिविरहश्च व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तम्-
'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति । उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः बहिर्व्यापकधूमाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्ध्या धूमेतद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः ॥ साध्यव्यापकसाधनाव्यापकश्च धर्मान्तरं न तु तद्विरहः अपि तु तन्निरासः । न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वासासान्तरम् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽद्वयकत्वेन तदर्थं परमुखवीक्षकत्वात् । नहि साध्यव्यापकाव्या-

प्यत्वमनुमितिविरोधि, किन्तु व्यभिचारोन्नपनेन स्व-
व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह 'उपाधाववश्यं
व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्के'ति । अप्रयोजका-
न्यथासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ । प्रतिकूलतर्कानुकूल-
तर्काभावाद्युपजीव्यत्वे सति स्वतोदूषकावपि न हेत्वा-
भासौ-स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ॥

इत्यसिद्धिचिन्तामणिः ॥

—१८६७—

(मा०) ननु साध्याविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्धिरूपव्या-
प्यत्वासिद्धेरसकीर्णोदाहरणसत्त्वेपि व्याप्तिविरहरूपव्याप्यत्वासिद्धेर-
सकीर्णोदाहरणं दुर्लभमित्यत आह व्याप्तिविरहस्त्विति । व्यर्थविशे-
पणत्वादाविति । असङ्कीर्ण इति लिङ्गविपरिणामेनानुपपद्यते-आदिप-
दाद्यर्थविशेष्यत्व परिगृहीतम् । तदुदाहरणं च ब्रह्मं गुणकर्मान्यत्व-
विशिष्टसत्त्वादित्यादि, तत्र हेतुतावच्छेदके विशेष्यभूतस्य सत्ता-
त्वस्य व्यर्थत्वात्, न तु पर्वतो वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादि भिन्न-
धर्मिकत्वात् । व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वे आचार्य्यसंवाक्-
माह तदुक्तमिति । क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादिति श्वरानुमाने स-
त्प्रतिपक्षानुमान इति शेषः । एकाम् असिद्धि-स्वरूपासिद्धिरूपामसिद्धिं,
परिहरतः-शरीरविशेषणेन परिहरतः, द्वितीयापत्ते -शरीरविशेषणस्य
व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः, एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । व-
स्तुनो व्यर्थविशेषणत्वेपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा सा-
ध्याव्याभिचरितसम्बन्धित्वरूपा वा व्याप्तिर्दुर्चारा । न चैव वह्निमान्
नीलधूमादिति प्रयागे कथं निग्रह इति वाच्यम् । उद्गाधितदृष्टान्तस्य
साध्यादिवैकल्यवत् अधिकप्रयोगस्यापि निग्रहस्यानविभाजकसुत्रस्य-
चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेणोद्गाधितदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यादि-
वत् तस्यापि समुच्चयात् । न चैव 'मेकामसिद्धि'मित्याचार्याभिधान-
विरोध इति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरहस्याभ्युपगमेपि
तदभिधानस्याशुद्धत्वात् शरीरजन्यत्वमावस्याप्यखण्डतया व्यर्थ-
विशेषणत्वस्यैव तत्राभावात् । न चैव व्याप्तिविरहस्यासङ्कीर्णोदाहर-

पाभाघ इति वाच्यम् । तद्विहरेपि क्षतिधिरहादित्यसकृदवेदितत्वा-
दिति पुनर्नव्यमतानुयायिनी रास्त्रान्तसरणिः ।

केचित्तु उपाध्यभावस्य व्याप्तिरित्याह तदभाघत्वेनोपाधिरपि व्या-
प्यत्वासिद्धिरिति घदन्ति, प्रसङ्गात्तन्मतं निराकरोति उपाधिस्त्विति ।
उपाध्यभावस्य व्याप्तिरित्याह स्यान्न चेत्तदित्याह घन्हीति । नन्वेवम-
नौपाधिकत्वे व्याप्तिरित्युच्छिद्येतेत्यत आह किन्त्विति । नन्वेवं तद्विर-
ह रूपत्वेनोपाधिव्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यत आह साभ्येति । उपजी-
व्यत्वेन-व्याप्तिज्ञानाभावापजीव्यत्वेन । हेत्वाभासान्तरमिति, स्यादि-
ति शेषः । तदर्थ-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धार्थम् । अनुमितिविरोधि-साक्षा-
दनुमितितत्कारणयोर्विरोधि, सत्प्रतिपक्षतया-साध्यभावोपपन्नकत-
या । ननु साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्य स्वतोऽदूपकत्वे साध्यव्यापका-
भावघटितित्वरूपमप्रयोजकत्वं साध्यव्यापकविरहाव्यापकाभावकत्व-
रूपमन्यथासिद्धत्वं च कुतोऽसिद्धिस्तयोरेव साध्यव्यापकाव्याप्यत्वरू-
पत्वादित्यत आह अप्रयोजकान्यथासिद्धौ चेति, प्रथमाद्विवचन घ-
र्मप्रधानश्च निर्देशः । अप्रयोजकत्वे अन्यथासिद्धत्वे चेत्यर्थः । सोपा-
धी-सोपाधी अपि, उपाधिसमानाधिकरणे अपीति यावत् । नासि-
द्धौ-नासिद्धौ, सर्वत्र प्रथमाद्विवचनम् ।

केचित्तु प्रतिकूलतर्कोऽनुकूलतर्काभावश्चाऽसिद्धयन्तर्गत इत्या-
हुस्तन्मतं निराकरोति प्रतिकूलेति । उपजीव्यत्वे सतीति । अनुमि-
त्यनुत्पादप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः । स्वतोऽदूपकावपीति । व्याप्ति-
प्रहकारणाभावावपीत्यर्थः । स्वरूपसतोरेव-ज्ञायमानत्वावच्छिन्नयो-
रेव । प्रतिबन्धकत्वादिति । व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगिता-
त्वादित्यर्थः । ज्ञायमानत्वावच्छिन्नानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरकार-
णीभूताभावप्रतियोगित्वात्प्रत्ययस्यैव च हेत्वाभासत्वादिति भावः ॥

इति धीमथुरानाथतर्कवागीशधिरचिते तत्त्वचिन्तामणि रहस्ये
अनुमानखण्डे हेत्वाभासेऽसिद्धिग्रन्थरहस्यम् ॥ ० ॥

श्रीअथानुमानगादाधर्या बाधप्रकरणम् ।

(चि०) बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृ-
त्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञान-
मात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञानेन बा-
धाभावादिति वक्ष्यते । अत एव साध्याभाववत्पक्ष-
वृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाभ्यासेश्च । किन्तु
साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभा-
ववत्पक्षकत्व, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रति-
योगिसाध्यकत्वं वेति । विवक्षितविवेकेन साध्याभाव-
प्रमैव दोषः । सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती
हेत्वाभासत्वात् । प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वा-
भावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमिति-
प्रतिबन्धाच्च ।

(दी०) अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति । पक्षः सा-
ध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव
इति लक्षणसमन्वयः । विवक्षितेति । हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्ध-
कत्वादिति भावः ।

(गा०) मूले अधिकबलत्वाज्ञाने(ने)इति । अधिकबलत्वस्याज्ञानं
यस्मादिति व्युत्पत्त्या अधिकबलत्वाभावे(न)इत्यर्थः । अधिकबलत्व च
तत्प्रतिरुद्धवैषयिकनिश्चितप्रामाण्यकथरूपविशेषणावच्छिन्नत्वम् ।
याधाभावात्-प्रतिबन्धकत्वाभावात् इति यावत् । तथाच निरुक्तवा-
धविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसाधारणतया न तस्य दोषत्वमिति
भावः । साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति । साध्याभाववत्पक्षकत्वं

साध्याभावयत्पक्षविषयकज्ञानविषयकज्ञानविषयत्वं न तु तादृशपक्षवृत्तित्वमतस्ततोऽस्य भेदः । साध्याभाववत्त्वप्रमेति । एतादृशवाधानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकताभोग्यादिति भावः । प्रमात्वं च न साध्याभाववद्विशेष्यकत्वं पर्यतो हृदश्च न घट्टिमानित्यादिज्ञानविषयसाध्याभावमादाय पर्यतादिपक्षके बाधप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यवद्विशेष्यकत्वम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नांशे साध्याभाववत्त्वानवगाहे विरोध्यविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विवादात् तदंशे साध्याभाववत्त्वघटितं लक्षणमाह प्रमितेति । प्रमितत्वं-स्वविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वम् । स्व-पक्षः, प्रमात्व पूर्णवत् । सिद्धान्तिमते विषयिताया न सम्प्रकारकत्वम् अपि तु ज्ञानस्यैवातः पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशनविरुद्धम् । न च विशेष्यतारूपविषयतायां प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वाद्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयताप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वाविरोध इति घाट्यम् । कार्यत्वकारणत्वयोस्त्वि विशेष्यविशेषणविषयत्वयोर्निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतायाः कारणमित्याद्यव्यवहारेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभावरस्य पक्ष्यर्थताविरहात् पृष्ठीततपुरुषव्युत्पन्नविषयताप्रकारत्वशब्देन उक्तार्थप्रतिपादनात् ।

सविषयकज्ञानादौ विषयतारूपप्रकारताया यादृशसम्बन्धस्तादृशस्यैव पक्ष्यर्थत्वात् प्रकारतायास्तादृशसम्बन्धस्य च विषयतायां सविषयत्वव्यवहारविरहेणासत्त्वात्तथा विवक्षितमशक्यत्वादतः सम्प्रकारकत्वं विषयताया एव न तु ज्ञानस्य प्रकारताया-विषयतानात्मकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्याऽवच्छेदकताविशेषरूपत्वादित्यतिरिक्तविषयतावाचकदेशमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेशनं सङ्गमयति दाधितौ अतिरिक्तेति । 'पक्षे साध्याभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि साध्य'मित्यादिप्रमायां साध्याभावप्रकारकप्रमाविषयतायाः पक्षेऽसत्त्वात् यादृशज्ञानमादाय लक्षणसङ्गमनं तद्दर्शयति पक्ष इति । ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति । ईदृशज्ञानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताया आश्रय इत्यर्थः । एतेन पक्षनिष्ठत्वादिक नाभावाद्देर्विशेषणं किन्तु विषयत्वादेः, प्रकाराभाव इति न पृष्ठीतपुरुषः किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि स्फुटीकृतम् । साध्याभावप्रमेवैवेधकारस्य पक्षादेर्दोषघटकत्वव्य-

घञ्छेदपरता न सम्भवति पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वौपयो-
गित्वावतो हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदकतामाविष्कर्तुं तद्विषयकत्व-
स्य प्रतिबन्धकत्वानुयोगित्वम्, तच्चच्छेदेकहेतुमाह हेत्वादीति ॥
एवं च साध्याभावप्रमाणं साध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषण-
विशिष्टपक्षपरमित्यवधेयम् ।

(चि०) अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सर्व-
ज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वा-
भावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च । न च पक्षभि-
न्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात् सर्वोपसं-
हारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव
भङ्गात् । न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैका-
न्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति
पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्म-
ताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा वि-
शेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भङ्ग्येत । न च पक्षे
साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वा-
द्बाधः पृथक्, पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्या-
भावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीत्येकधित्तिवैयर्थ्येन नोप-
जीव्यत्वम् । अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानाद-
सिद्धिरेव । न चोद्भावितव्यभिचारनिर्वाहाय बाधो-
द्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावने
परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात्, तत्त्वे वा तन्निर्वाह्यमेव
दूषणं कलुषत्वात् । बहिरुष्णः कृतक इत्युद्भावनाढ-
हिरुष्ण इत्युद्भावने लाघवमिति बाधः पृथगिति क-
श्चित् । तन्न । पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमानेऽपदि न

दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भाव-
नस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टबहुधनुमितेः सं-
ल्लिङ्गजन्यायाः आभासत्वं हेत्वाभासार्थीनम् । न चा-
नुमितेः पूर्व्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं, विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या
तदभावस्याज्ञानात् । अत एव पक्षासिद्धिरपि न अतः
काञ्चनमयबहुधनुभावस्याज्ञानादनुमानाभासत्वं व्यधि-
करणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकश्चात्राऽभाव इति चेन्न ।

(दी०) साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्तयाग्रह-
स्यावश्यकत्वाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा श-
ङ्कते अपेति । पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः सा-
ध्याभावसंशयो न दोषापेक्षार्थः । अनुमित्युत्पादेनेति फलतो-
ऽपि विरोधित्वप्रदर्शनाय । अत एव व्यायः स्वरूपतो विरोधित्वं
द्रवयति अन्ययेति । हेत्वाभासार्थीनमिति । न च हेत्वाभासस्या-
नुपि साभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिङ्गाभासजन्याया
अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् । पक्षा-
सिद्धिरित्यस्य बाधकमाननिवन्धनेत्यादिः ॥

(गा०) मूले साध्याभाववति पक्ष इति । साध्याभाववत्तया ज्ञा-
पमानपक्ष इत्यर्थः ।

ननु साध्यभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिरूपदर्शितवाधे पक्षांशे प्रमा-
विषयत्वमेव निविष्टं न तु साध्याभाववत्त्वमिति उक्तज्ञानदशार्था हेतु-
साध्याभावयोः सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियो नावश्यकतेति
कथमयमाक्षेप इत्याशङ्का निराकरोति दीधितौ साध्याभावेति । साध्या-
भायवत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य
तत्प्रमात्त्वस्य धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वादिति भावः । ननु प्र-
मात्त्वघटकतया साध्याभायवत्त्वेन धर्मिणो भानेपि न व्य-

मिचारबुद्धेरावश्यकता येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन प्रकारेण हेतु-
मत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्,
दर्शितसाध्याभाववदविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभावव-
त्त्वबुद्धेरयं नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह साध्याभावस्येति । पक्ष-
निष्ठस्येत्यादि ।

मूले-असिद्धिः-पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः, तथाच बाधबु-
द्धिवशायां अनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरू-
पकारणविरहस्यवाऽवश्यं सत्त्वात्त एवानुमित्यनुत्पादे कृतं बाधस्य
हेत्वाभासत्वेनेति भावः । संशययोग्यता-साधकमानाभावः, तद्-
भावेन-तद्विषयकबाधकमानसत्त्वेन । एतेन संशययोग्यताविरहाप-
क्षताविरहयोरेभेदाद्धेतुहेतुमद्भावेनाभिधानमसङ्गतामिति परास्तम् ।
आश्रयासिद्धिः पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतया अनुमितिप्रयो-
जकस्यासत्त्वम्, सिध्यभावपक्षतामते एतदोपस्याकिञ्चित्करतया पू-
र्वदोपस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति न चेति । सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्या-
प्तेरिति । सकलहेत्वधिकरणान्तर्भावेन साध्यसत्त्वे निर्वाह्यव्याप्तेरि-
त्यर्थः । न चैवमिति । दृष्टान्ते-पक्षभिन्ने, सन्दिग्धानैकान्तिकवत्-
व्यभिचारसंशयवत् । साध्याभावांशे संशयरूपत्वेऽपि प्रतिबन्धका-
दिति शेषः । एतेन साध्याभावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञानं
प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नांशत्वानन्तर्भावेऽपि नानुमानमात्रोच्छेद इति
शङ्का निराकृता । पक्षे-पक्षान्तर्भावेण, सर्वत्र व्यभिचारसंशयादनुमा-
नमात्रोच्छेदः-सन्दिग्धसाध्यकपक्षेऽनुमितेरनुपपत्तिः । कथंचिदनु-
मितिसम्भवेऽपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशयात्तत्राप्राप्त्याप्राप्त्यसंशयात् तत्का-
र्यानुपपत्तिः ।

एतत्शङ्कायां च पक्ष इति यथा श्रुतमूले नोद्धारो सङ्गच्छते प-
क्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गतया अपेक्षायां व्यभिचारज्ञानसत्त्वेना-
नुमित्यनुपपत्तितादवस्थ्यात्, परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य सा-
क्षादनुमित्यविरोधिनया अकिञ्चित्करत्वेन तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशा-
यामनुमितिवारणाय बाधस्य हेत्वाभासताया आवश्यकत्वादतस्त-
द्यान्वये दीधितौ पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायामिति पूरणम् । पक्षे-
साध्यसन्देहस्यादोपत्वे पक्षभिन्नेऽपि तस्यादोपत्वं स्यादिति प्रतिबन्ध-
द्वाराय पक्ष इत्यत्र तत्सममप्यन्तर्भावयति पक्षतत्त्वमयोरिति । तथा-

च पक्षे तत्समे च व्यभिचारसंशयस्य यदोपत्तं तदपि पूर्वव्याप्तेरनि-
श्चय एवेति भावः । अविरोधिमात्रार्थकस्याङ्गपदस्य व्याख्यान दोषा-
येति । एवं च पक्षे व्यभिचारग्रहस्य दूषकत्वेऽपि व्यभिचारसंशयस्य
व्याप्तिनिश्चयविघटनेनैवानुमितिविरोधितया पूर्वं व्याप्तिनिश्चये च व्य-
भिचारसंशयेऽपि व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरामर्शसम्भवादनुमितिर्निष्प-
त्यहं, व्यभिचारनिश्चयस्य च साक्षादनुमितिविरोधितया साध्या-
भाववत्तया निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्तानिश्चये व्यभिचारनिश्चयादेव
नानुमितिरीति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशयः । अनुमित्यु-
त्पादेन संशयनिवृत्तिरुच्यते शङ्किताया अप्रामाण्यशङ्काया
निरासाय पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गम्, अनुमितिपूर्वकाले विशे-
षदर्शनसाहित्येन प्रात्यक्षिकसिद्धिविघटकतया अनुमित्युपयोगि न
तु कारणम्, तथा च पक्षे साध्याभावसंशयरूपव्यभिचारज्ञानस्या-
नुमितिविरोधित्वेऽपि तादृशसंशये विनष्टे एव परामर्शादनुमितिर्भ-
व्यतीति नानुमानोच्छेद इत्यपि मूलं व्याचक्षते ।

अनुमित्युत्पादेनेति । व्याप्यवत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले संशय-
निवर्तकत्वसम्भवादनुमित्युत्पादस्य संशयनिवर्तकत्वाभिधानासङ्ग-
तिमाशङ्क्याह फलतोपीति । तथाच फलद्वारपि संशयनिवर्तकत्वम-
स्तीति तत्प्रदर्शितम् । अपिकारपूरणेन च स्वतोऽपि निवर्तकत्वं लभ्यते
इति न न्यूनतेति भावः । अतएव-स्वतो विरोधित्वस्यापि तात्पर्य-
विषयत्वादेवेत्याशयः । फलद्वारा विरोधित्वमपेक्ष्य ज्यायः स्वरूपतो
विरोधित्वम् । परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतःसंशयविरोधित्वं
युक्त्या द्रढयति अन्यथेति । एव चान्यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतः
साध्यसंशयनिवर्तकत्वं इत्यर्थः ।

साध्याभाववद्धर्मवृत्तिस्वरूपव्यभिचारज्ञाने धर्मिणि साध्याभाव-
ग्रहो विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया पूर्वमपेक्षित इत्यभिप्रा-
येण शङ्का मूले-पक्षे साध्याभावं प्रतीत्येति । ज्ञानद्वयरूपे-साध्याभा-
ववान् पक्षः पक्षो हेतुमान् इत्याकारके । हेतुमान् पक्षः साध्याभाववा
नित्याकारकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहेण साध्याभावग्रहस्य पूर्वम-
पेक्षेत्याशयेन पक्ष इत्यादिनोद्धारः । साध्याभावहेत्वोः सम्यग्बोद्धे-
क्षिनीति । हेतुसम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्याभावविषयिणीत्यर्थः ।
एतेन क्वचिद्बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदेऽपि न क्षतिः ।

दीधितौ हेत्वाभासस्येति । अनुमित्याभासता अनुमितेर्भ्रमत्वम् । मूले तत्र व्यभिचारज्ञानमिति । धूमादिरूपहेतौ काश्चनमयत्वावच्छिन्नवह्यभाववद्बुद्धित्वज्ञानमित्यर्थः । एतादृशज्ञाननिराकरणं चानुमित्यौपीयिकव्यापकतानवच्छेदकेनाप्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रूपावच्छिन्नसाध्याभाववद्बुद्धित्वमपि साक्षाद्विरोधितया दोष इत्यभ्युपेत्य, अनुमितेः पूर्वं तदज्ञान एव तस्य न हेत्वाभासता इत्यभिमानेन । अनुमितिपूर्वमज्ञानं बाधसाधारणतयाऽकिञ्चित्करमित्यभिसन्धायाभिमानं निराकृत्यैतन्मतं दूषयिष्यति विशिष्टस्याप्रसिद्धेति । अनुमितादेव यत्र काश्चनमयत्वेन बहिज्ञानं तत्र काश्चनमयत्वविशिष्टबहेः पूर्वमभानेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभिचारघटकाभावस्य प्राक्ज्ञानासम्भवादित्यर्थः । भ्रमात्मकप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावशुद्धिः । स च भ्रमो विशेषदर्शिनामाहार्य एवेत्याशयः ।

अत एव-तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव, न पक्षासिद्धिः-पक्षताविरहोपि नेत्यर्थः ।

सिद्धभावरूपपक्षताविरहस्याप्रसक्तेः साध्याभावज्ञानस्य तादृशपक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताविरहस्य प्रसङ्गकं पूरयति दीधितौ पक्षासिद्धिरित्यस्येति ।

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याह मूले व्यधिकरणेति ।

(चि०) वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात्, ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव । किञ्च बहौ काश्चनमयत्वस्यानुमितादेव भाने काश्चनमयबहिमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानाद्बहौ काश्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं बहौ लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्च । न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः । न च साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः ॥

। (दी०) लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, बहेम्पसत्त्वात् काञ्चन-
मयत्वस्यासाध्यत्वाच्च । न च साध्याभाव इति । अनुमितेः
पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वा-
दिति भावः ॥

(गा०) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वाद्यच्छिन्नवन्धभाववहुत्तित्व-
रूपस्य कदाचिदप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तव्यमत आह शानं
च तस्येति । अनुमितेः पूर्वमज्ञानाद्यदि न हेत्वाभासता तदा दादृश-
वाधस्यापि सा न स्यादिति प्रतिषन्दिषूचनाय वाधस्येवेति । काञ्चन-
मयत्वाद्यच्छिन्नप्रवन्धमाद्यवत्पक्षरूपस्य भवन्मतसिद्धमन्वयप्रयोजक-
वाधस्येवेत्यर्थः । अनुमित्यनन्तरमेवेति । विशिष्टप्रतियोगिज्ञानात्मका-
नुमित्या तन्मूलकस्मरणादिना वा अभाद्यग्रहसामग्रीसंपत्तेरिति भावः ।
अनुमिताद्येव भान इति । पूर्वं यत्र तद्ज्ञानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि सं-
भवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः । विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति । वि-
शेषणान्तरविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं
हेतुरित्यभिप्रायेण काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टस्य वन्धादेर्भावेऽपि तद्रू-
पाद्यच्छिन्नतदमाद्यज्ञानानियमात्र व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उ-
क्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाहवन्धाविति । लिङ्गस्य-काञ्चनम-
यत्वव्याप्यस्य, वन्धावप्रसिद्धेर्व्यभिचाराद्येत्यस्य वन्दिषूक्तौ च काञ्चन-
मयत्वस्येत्यादिः । यद्यपि वन्धौ काञ्चनमयत्वमानस्य तत्र तद्व्याप्तिवि-
शिष्टवत्ताज्ञानानधीनतया तत्र तद्वत्त्वांशे अनुमितेराभासत्वे उक्तासि-
द्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसंभवादुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधे-
येतावच्छेदकतोद्दयतावच्छेदकताविलक्षणाप्रकारता तद्याप्यवत्ता-
ज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वाद्यगाहितायाः
तद्याप्यवत्ताज्ञानाधीनत्वमंगीकरोति तदेतददूषणम् ।

अनुमित्युपनीतमानवादिना तादृशनियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनी-
तमानमतविशेषस्यैवोच्छेदः सर्वैरेव तद्याप्यवत्ताज्ञानाद्यनुमित्यभ्यु-
पगमादिति तेन तादृशनियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसंधाय दीधि-
तिकार आह लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति ।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वाद्यच्छिन्नवन्धभावस्यानुमि-
त्याभासताप्रयोजकत्वेऽपि अनुमित्याभासताया हेत्वाभासाधीनत्वनि-

यमो न सिध्यतीति नोक्तयुक्त्या बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह मूले न चेति । अप्रामात्यं भवतोच्यत इति शेषः । न च साध्याभाव इत्यनन्तरं प्रकृत इति पूरणीयं, प्रतिबन्धक इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति ।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ अनुमितेः पूर्वमिति । अनुमित्यात्मकविशिष्टसाध्यज्ञानानन्तरं तदभावज्ञानसंभवेऽपि तज्ज्ञानस्य पूर्वोत्पन्नयामनुमितावप्रतिबन्धकत्वादनुमित्यन्तरानुत्पादस्य च पक्षे हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तदात्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहान्न तदभावस्य हेत्वाभासतेति भावः । एतेनानुत्पन्नयामप्यनुमितौ विशिष्टविषयकमानसादिज्ञानसंभवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तावपि न क्षतिः ॥

(चि०) वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम्, अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः । अपि चैवं परार्थानुमानेऽप्युपनिमित्तभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भावनानादेव विजयेत वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र बाधो दोष इति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि । अत एव यत्र सामान्यतो दृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासङ्कर्यात् । न च यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति वाच्यम् । स्वार्थानुमान एवैवं बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्यपास्तम् । अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् ।

ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात्, तथाच साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

करणं बाधः साध्याभावव्याप्यश्च बह्वित्वादिकमेवेति चेत् । न । पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव ।

अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतुः साध्याभावव्याप्यगोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् ।

अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न । गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं, गमकतायाहिर्भूतश्च न बलम् ।

अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभावग्रहवादिति यदुक्तं तदप्यसिद्धम् । तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याश्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधारित्यन्योऽन्याश्रय इति चेन्न । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति

चेत् । सत्यम् । किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञान-
नत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्, न स्वतन्त्रा । अत एव पक्षे
साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावस-
मानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम् । तस्य लघुत्वे
ऽप्यक्लृप्तत्वात् । अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वात-
न्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दो-
ष इति चेत् । न तर्हि हेत्वाभासः, अनुमित्यसाधारणदो-
षस्य तत्त्वात् मनोयोगाभाववत् स्वरूपसत एव प्रति-
बन्धकत्वात् हेतुत्वाभिमतवृत्तित्वेनाऽसाधकतालि-
ङ्गत्वाभावाच्च । बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेन्न ।
अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ।

इति बाधपूर्वपक्षाचिन्तामणिः ॥

(गा०) व्यभिचारधीसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधे विरो-
धित्वान्तरकल्पनाया निर्युक्तिकत्वादिति भावः । तद्वृत्तावच्छिन्नव्यभि-
चारस्य तद्वृत्तावच्छिन्नव्यापकताग्रहाधीनानुमितावेव विराधितया उप-
नीततद्धमविशिष्टसाध्यानुमितौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवृत्त्यभाववद्-
तत्त्वस्वरूपव्यभिचारो अकिञ्चित्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीन-
बाधग्रहदशायामुक्तानुमितर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यक-
मित्यनुशयादनुमितानुपनीतस्यैव भानं दूषयति मूले घस्तुतस्त्व-
ति । अनुमितानुपनीतमाने बाधकमप्याह अव्यथेति । यथार्थानुमित्यु-
च्छेद इति । भ्रमभिन्नानुमित्युच्छेद इत्यर्थः । ननु उपनीतस्य सकलपदार्थ-
स्य भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयभावस्य सहकारितया तादृशसदका-
रित्वे भ्रमत्वमिष्टमेव तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव भ्रमत्वमित्य-
तआह्रापि चेति । इत्युद्भावनादिति । मध्यस्थस्येत्यादि । अन्यथा
यादिप्रतिवादिनोः परोपन्यस्तसाध्यानुमित्यजननादसगते । न च
तत्र बाधो दोष इति । यत्र यत्सिद्धिरनुदृश्या तत्र तद्भानविरोधी
प्रकृते न दोष इति तदुद्भावनाश्च नादिविजय इत्यर्थः ।

तुल्यं स्वार्थानुमानेपीति । प्रकृतहेत्वधीनं यत्र यद्वगाहित्वं तत्र तद्वगाहनाविरोधिनः काञ्चनमयत्वादिना बहुधाद्यभावस्य न प्रकृत-
हेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयाऽनुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भव-
तामपीत्यर्थः । इतरबाधसहाय-मितरबाधग्रहसहितं, विशेषानुमाप-
कं-अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम्, बाधकानां-इतरबाधकानां
आभासत्वे-अप्रामाणिकत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य च घस्तुतो अ-
बाधितस्य इति यावत् । तत्प्रयुक्तमिति । परिशिष्य मानविशेषबाधप्र-
युक्तमित्यर्थः । आभासत्वं-अप्रमाजनकत्वं । अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति ।
स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात्तज्ज्ञाने च विशेषानुमापकताया
पयानुपपत्तेरिति भावः । बाधस्य-विशेषबाधस्य । अदोषत्वादिति ।
तथा च न तत्र सामान्यतोदृष्टस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भावः ।
यद्यपि तादृशबाधाद्यतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतया
तस्य हेतुदोषत्वं यत्र तदनद्यतारस्तत्रत्याया विशेषानुमितेरभासता-
प्रयोजकत्वं चानपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
ज्ञानविषयत्वसंभवेनैव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे अनुमित्याभासता-
प्रयोजकत्वाभिधानमनुपयुक्तम् । विशेषानुमिति विरोधितया व्यभिचा-
राद्यसंकीर्णहेत्वाभासता च पक्षधर्मतायलेनेत्यादिना सिद्धान्तयिष्यत
एवेति तात्पर्यम् ।

दूषकः—अनुमितिप्रतिबन्धकः । विरोधित्याविशेषादिति । साध्या-
भावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थः । साध्याभाव-
संबन्ध इति । हेतोरित्यादि, हेतुमत्तया ज्ञायमानपक्षे साध्याभाव-
वत्त्वमित्यर्थः । व्यभिचारः—व्यभिचारग्रहविधया दूषणम्, भवत्थिति
शेषः । साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति । तस्येत्यादिः, हेतुमत्त-
या ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थः । बाधो बाधविध-
यैव दूषणम् । तस्य व्यभिचारानात्मकत्वादिति भावः । वन्द्ित्वादिकमे-
वेति । वन्द्िरूष्ण इत्यादि बाधस्थल इति शेषः । व्यभिचार एव-
व्यभिचारग्रह एव, अनुमितिविरोधीति शेषः ।

तुल्यबलेनेति । उभयत्र बलपदं बलज्ञानपरं, तथाच यत्र
उष्णत्वादिसाधकवन्द्ित्वादेरधिकबलज्ञानं तत्र सत्प्रतिपक्षतावि-
रहेण बाधस्यासाङ्कर्यमिति भावः । तच्च—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं
गमकतौपयिकरूपं च । द्वयोर्ज्ञातमिति । साध्याभावसाधकवन्द्ित्वादे-

रिव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम्, अन्यथा कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पाद-
निर्वाहेण वाधस्य हेत्वाभासत्वासिद्धेरिति भावः । गमकताव-
हिर्भूतं-गमकतानौपयिकं, साध्यव्याप्यवत्तावुद्धेः प्रमात्वे गमक-
तौनापयिकमपि सत्प्रतिपक्षविघटकं च लं विरोधिव्याप्यवत्तावुद्धौ
तद्व्याप्यवत्तावुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्योत्तेजकत्वोपगमादिति ।

साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशयां सत्प्रतिपक्षता-
विरहेण वाधस्यैव दोषत्वं, वाधश्च प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्ष-
कत्वम् । न चोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशयां यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव
तादृशवाधग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे तादृशवाधवुद्धेः प्रति-
बन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशप्रतिबन्धकं प्रकृत-
परामर्शप्रमात्वग्रहस्य उत्तेजकतया उभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमि-
तेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शङ्कते अ-
थेति । अनन्यथासिद्धत्वं प्रमात्वनिश्चयः । ततः-साध्याभावव्याप्यवुद्धित
साध्याभावानुमिताविति । वाधकविरहेणेति शेषः । अनैकान्तिकमेव-
व्यभिचारज्ञानमेतानुमितिं विरुद्ध्यदिति (१) शेषः । इदमापाततः तादृ-
शसाध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमितेर्व्यभिचारज्ञानेनावार-
णात्, किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्र प्रामाण्यग्रहोत्पन्नैवानु-
मित्युपगमेनोक्तप्रामाण्यग्रहोत्तेजकताया अनुपयोगात् उभयत्र प्रामा-
ण्यग्रहतदग्रहस्थलयोरप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं निर्युक्तिकमित्येव दूषण
बोध्यम् । इति यदुक्तमिति । इत्यनेन दृष्टान्तविधया यत्साध्याभावज्ञा-
नस्य स्यातन्ध्येण दूषणत्वमुक्तमित्यर्थः । हेत्वाभासान्तरतापत्तेरिति प-
क्षनिष्ठसाध्याभावमात्रस्य व्यभिचारानात्मकतया वाधत्वस्यापि तत्रा-
नुपगमेन क्लृप्तेऽनन्तर्भावादिति भावः ।

हेतुत साध्यसिद्धिसंभावनायामिति । हेतोः साध्यसाधक-
प्रमाविषयत्वसंभावनायामित्यर्थः । व्यभिचारासिद्धेरिति । तादृश-
प्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भावः । व्यभिचारादेर-
साधकत्वसिद्ध्युपगमे दोषमाहान्यथेति । वाधसिद्धिरेव व्यभि-
चारसिद्धिरिति नोपजीव्योपजीविकभाव इति दूषयति नेति ।
सैव दोष इति । सा प्रमात्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धिकान तु व्य-
भिचारज्ञानतया व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थः । पक्षातिरिक्ते

हेतुसाध्याभाषयत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधियः प्र-
तिबन्धकतायाः आचक्ष्यकत्वादौ रवमकिञ्चित्करं साध्याभावप्रमायाः
प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति सत्यमिति ।
साध्याभावप्रमाप्रतिबन्धकेतीत्यादिः । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्प-
नादिति । प्रत्यक्षादौ साध्याभाषयत्पक्षकत्वपर्यन्तज्ञानस्य प्रतिबन्ध-
कत्वाकल्पनादित्यर्थः । तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुक्त-
युक्त्यनवकाशेन हेतुवृत्तित्वेऽपि तस्य हेत्वाभासत्वं नास्तीति भावः ॥

(चि०) उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चयः सा-
ध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये
प्रामाण्यग्रहैयर्थं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च,
तथा चोपजीव्यत्वेनाधिक्यलत्वेन वा पक्षे साध्याभा-
वज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा, उभ-
यथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात्
पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव, दोष उपजी-
व्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्व-
निश्चयो चानुमितिविरोधी, तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया
हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परि-
भूय साध्यं साधयेदेव पर्वते धूम इव वह्निम् । न च सा-
ध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्र-
तिबन्धकेति वाच्यम् । रजतेन इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि
विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्के पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य
चानुमानात्, वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानाद-
नुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुवि-
षया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्व-
ज्ञानमपीति चेत्, तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्ता-

नुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमा-
त्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः ।

(दी०) तथाचेत्यादि । अधिकवलत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वे-
नापेक्षणीयो व्यभिचारनिश्चयः । साध्याभावनिश्चयेति । साध्या-
भावो निश्चीयते येन प्रामाण्यनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः ।

(गा०) पक्षे साध्याभावनिश्चय इति । साध्याभावज्ञाने प्रामाण्य-
संशयोत्तरं तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना न साध्याभावनिश्चयस्तत्सं-
शयस्य सामप्रचा अनिवृत्तेरिति स तत्प्रमात्वनिश्चयाधीनः । एवं प्रमात्व
निश्चयं विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथंचिदुत्पन्नोपि निश्चयो
न निश्चयकार्यकारी अतस्तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनि-
श्चयाधीनमित्यर्थः । ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति । प्रमात्वनिश्चयानिर-
पेक्षाज्ञानहेतोः प्रामाण्यसंशयस्थले अर्थनिश्चये तादृशज्ञानस्य निश्च-
यकार्याभ्युपगमे प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं तदुपायविचारवैयर्थ्यं, अर्थनि-
श्चयप्रसंगः—तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः । द्वितीयाभ्युपग-
मे दूषणमिदमुपजीव्यत्वेनेति । क्वचित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्य-
भिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः । अधिकफलत्वेनेत्य-
त्र बहुव्रीहिभ्रमं निराकर्तुं दीधितिकृत् व्याचष्टे अधिकर-
णस्वरूपत्वेनेति । अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्र-
योजकत्वेनेत्यर्थः । एतदुभयस्य प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामेव हेतु-
तया तल्लाभाय प्रमात्वनिश्चयविशेषणं पूरयति अपेक्षणीय इति । नि-
श्चयकार्यार्थमवश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः । प्रमात्वनिश्चयस्य स्वरू-
पस्य व्यभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपदं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे
व्यभिचार इति । व्यभिचारनिश्चयः—साध्याभावांशे निश्चयकार्यकारि-
ताप्रयोजकरूपाविशिष्टव्यभिचारज्ञाननिर्वाहः । तच्च रूपं निश्चय-
त्वमिष निश्चितप्रामाण्यकत्वमपीति पक्षद्वयसङ्गतिः । व्यभिचारज्ञान-
स्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनासङ्गतेः साध्या-
भावनिश्चयपदं करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति सा-
ध्याभाव इति । व्यधिकरणबहुव्रीहावसहिष्णुतया साध्याभावस्य नि-
श्चयो यस्मादिति न व्याख्यातम् । तदधीनत्वं च तन्निर्वाहनिश्चयकार्य-
कारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम् । एतच्चेदानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुत्वेना-

भिहितम् । पूर्वं ज्ञातमिति च मूलं तज्ज्ञानभिन्नज्ञानविपर्ययीभूतमित्यर्थकम् । उपजीव्यत्वादिति । स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे चेत्यादि । एतच्चेदानीं दोषत्वहेतुतयोक्तम् ।

ननु बहिरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववचनाद्विज्ञानादेवानुमित्युत्पाद-
निर्वाहात् तत्प्रमात्वधियः स्वतोऽचिरादधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हत्वा-
भासता नोपपन्नेत्याशङ्क्य प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वतः प्रतिबन्ध-
कत्वं व्यवस्थापयति यदि चेति । साध्याभावत्वव्युद्धेरनुमितिसा-
धारणतद्विशिष्टधीप्रतिबन्धकतया तस्याः परामर्शेन विशेष-
दर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भवः प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि हेतोः
कार्योत्पादकत्वायोगादित्याशङ्कं निराकरोति न चेत्यादिना । अगृह्य-
माणविशेषा-अगृहीताप्रामाण्या, रजते नेदं रजतमिति । अप्रामाण्यज्ञा-
नं धिनैवेत्यादि । विशेषदर्शनेनेति । परामर्शरूपेणेत्यादिः । अनुमानादि-
ति । तथाच विशेषदर्शनविशिष्टत्वेनैव ग्राह्याभावव्युद्धेः प्रतिबन्धक-
त्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियो-
ऽचिरादधित्वादिति भावः । प्रमात्मकग्राह्याभावज्ञानमेवानुमिति-
प्रतिबन्धकम्, अतो न पीतत्वादिभ्रमशयां पीतत्वाभावाद्यनुमित्यनु-
पपत्तिः, तत्प्रतिबन्धकतापि व्यभिचारज्ञानविधयेषु न तु स्वातन्त्र्येणे-
ति न तद्विपर्ययस्य बाधहेत्वाभासता इति शङ्कते अथेति । तर्हीति ।
वस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः ॥

(चि०) ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याज्ञावप्रमेति ज्ञा-
नं न स्वतोदूपकं कलसत्त्वात् पक्षे साध्याभावंनिश्चयं कु-
र्वन् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न । अत्र साध्याभावप्रमे-
ति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिब-
न्धकत्वात्, शब्दादौ तथा दर्शनात् । साध्याभावप्रमाधि-
पयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेन साध्याभा-
वप्रमाया हेत्वाभासत्वम् । साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत-
यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम् । न च
साध्याभावाप्रमाऽत्रेति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभा-

वहेत्वोर्ज्ञानाद्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तदशयां तदभावात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्षः—पक्षस्तृप्तिसाध्यं—पक्षे साध्याभावः—पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं—साध्यादेः पक्षस्तृप्तित्वादिकं—साध्यवत्सामान्यादेः पक्षान्यत्वादिकं—विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं—यथामतं पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाधः । तन्निश्चयश्च विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानमात्र एव विरोधी । अत एव 'अनन्वयनिश्चयविरहो योग्यता' इत्याचात्प्राः ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधपनुभायकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्वन्तु न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे विरोधिविषयत्वाभावात् , अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वात् प्रमात्वानिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयसाधारणज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाऽऽकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्चयो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवेत् । शङ्कादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तदप्रामाण्यग्रहं, नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञानमुत्पद्यते ।

(गा०) माभूत् साध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकं तथापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलं बहिरनुष्ण इत्यादौ वन्त्या-

दाबुष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमाच्च निश्चयः
 दशार्था व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहाच्छङ्कः पीत इत्या-
 दौ अपीतत्वाद्यनुमितेर्व्यभिचारधीसत्त्वेऽपि नानुपपत्तिः साध्या-
 भावांशेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां नि-
 वेदयत्वादिति शङ्कते नन्विति । साध्याभावानिश्चयं कुर्वदिति । अनुमि-
 तिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकविशेषणवैशिष्ट्यं निर्वाह-
 यदित्यर्थः । साध्याभावज्ञानासत्त्वेऽपि तद्विषयकप्रमात्वनिश्चयकाले न
 साध्यज्ञानमित्यनुभवमालम्ब्य समाधत्ते नेति । तस्यैवेति । तस्यापी-
 त्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वादिति । तादृशज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानिय-
 मोऽग्रे दर्शनीयः शाब्दादिसाधारणबुद्धौ ग्राह्याभावप्रमात्वज्ञानस्य प्र-
 तिवन्धकत्वोप बाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति हेतुवृत्ति-
 त्वादसाधारणत्वेनेति । हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरू-
 पितत्वेनेत्यर्थः । हेतुनिष्ठसाध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्ययस्य न
 दोषतेत्यभिसन्धायाह साधारण्येपीति । पक्षे साध्याभावप्रमा इति
 ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञाने तदपि ज्ञानं व्यभि-
 चारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मक यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं
 स एव दोष इति नियमात् । साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधा-
 रणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तद्विषयस्य हेत्वाभासतानिर्वाह
 इति शङ्कते न च साध्याभावप्रमेति । हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदक-
 पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनवगाह्यापि पक्षनिष्ठवि-
 षयतायां साध्याभाववृत्तित्वावगाहिनः पक्षे साध्याभावप्रमेति नि-
 श्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावनिश्चयोपजीव्यस्य संभ-
 वान्नोक्तबाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते प्रमात्वेति । प-
 क्षनिष्ठग्राह्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यं व्यवस्था-
 पयति पक्षधर्मतावलेनेत्यादिना ।

साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं निराकृत्य तत्प्र-
 मात्वस्य दोषताया अग्रे स्वयं दूषणीयतया दीधितिकारो घस्तुतो
 बाधस्वरूपान्याह अत्रेदमित्यादिना । साध्याभाववानिति । अत्र सा-
 ध्याभाववत्त्वमनवच्छिन्नं ग्राह्यम्, अतो न कपिसंयोगवानप्यं वृक्ष इ-
 त्यादावतिप्रसङ्गः । न चानवच्छिन्नत्वानवगाहिनापि तदभाववत्ता-
 ज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वाग्रहदशार्था तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकतया अनव-

च्छिन्नत्वाविशेषितसाध्याभाववत्त्वस्यापि दोषत्वं दुर्वारमिति वा-
च्यम् । प्रतिबन्धकीभूताभाववत्ताज्ञाने नियमतोऽधिकरणत्वांशे
सम्बन्धघटकतयाऽनवच्छिन्नत्वमानोपगमात्, अन्यथा अव्याप्यवृत्ति-
त्वज्ञानकालीनतज्ज्ञानस्याविरोधित्वात्, तज्ज्ञानाभावविशिष्टत्वेन
प्रतिबन्धकत्वस्योपगतव्यतया गौरवात् तदपेक्षया अनवच्छिन्नत्वा-
वगाहितया तथात्वे लाघवात् । पूर्वोत्पन्नाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानवशा-
दनवच्छिन्नवृत्तिकत्वानवगाहिनोऽभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वधी-
नाशोपि अप्रतिबन्धकत्वमिष्टमेव । एकदेशकालरूपधर्मिता-
वच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन तदज्ञान-
नप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तेजकतापक्षेप्याव-
श्यकम्-अव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातयोरपि भावाभावयोरेकावच्छे-
देन एकदाऽनिश्चयात् । न चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वावगाहित्वेनाभाव-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अयं संयोगवान् तदभाववांश्चेति समुच्चयस्या-
यं संयोगवान् वेति संशयाविरोधित्वप्रसङ्गः तस्य व्याप्यवृत्तित्वान-
वगाहित्वादिति वाच्यम् । समुच्चयस्य कोटिद्वयसामानाधिकरण्य-
विषयकतया विरोधमाननिवर्तकयैव संशयविरोधित्वात्, भवतु वा
ऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्य व्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनोऽपि
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तथापि वृक्षनिष्ठसंयोगाभावादौ नातिप्रसङ्गः
तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञा-
नकालीनज्ञानसाधारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वादिति व्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकस्यले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव बाधः । तद्विषय-
त्वञ्च प्रतिबन्धकतानियतमेवेति अनवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वदेश-
कालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वमपि तदवच्छेदेन
साध्यसाधने बाधः । एवं पक्षतावच्छेदकधर्मे अनतिरिक्तवृत्तित्वरू-
पसाध्यावच्छेदकतामानं यत्रोद्देश्यं तत्र पक्षतावच्छेदकसामाना-
धिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम् । यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्य-
मात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नं साध्याभाववत्त्वं
बाध इति विशेषो बोध्यः । पक्षे साध्यस्य तादृशसम्बन्धोऽनुमिति-
विषयः तत्संबन्धपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताकोऽभावो वि-
चक्षणीयः । यत्र च संयोगादिना साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र सयुक्तसंयो-
गादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याविरोधितया बाधानात्मकत्वात् पर्या-

तिनिवेशः। यत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धो अनुमितिविषय-
स्तत्र शुद्धसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावो न बाधः पक्षविषयता-
निरूपितसंयोगादिविषयतायाः साक्षात्साध्यविषयत्वानिरूपिततया
संयोगादौ साध्यसम्बन्धताविरहात् । धर्मितावच्छेदकन्यापकता-
दिविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशभावो बाध-
यः । उक्तरीतिरप्रेष्यनुसर्तव्या । साध्यवदन्यो वेति । तद्वत्तावुद्धौ त-
द्वत्पन्ताभावस्येव तद्वद्देहस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः । ए-
वं च घृष्यनियामकसम्बन्धेनानुमितिसंस्कारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्देहस्यैव बाधत्वं बोध्यम् । वाका-
रः साध्याभावसाध्यवद्देहयोः पृथक् पृथक् पक्षविशेषणतया दोष-
घटकता न तु मिलितयोरिति लाभाय । पक्षः—पक्षतावच्छेदकविशि-
ष्टः । पक्षावृत्तिसाध्यमिति । पक्षावृत्तिरविशिष्टसाध्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नमित्यर्थः । यद्यपि पक्षः साध्यवानिव्यनुमितौ पक्षे साध्यस्या-
धिकरणत्वमेव सम्बन्धतया भासते नतु साध्ये पक्षावृत्तिर्यथासति
पक्षे साध्यस्येव साध्येपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानु-
मितौ साध्यं पक्षावृत्तीति ध्यानस्य न प्राज्ञाभावज्ञानविधया
विरोधित्वम्, तथापि पक्षः साध्यवान् पक्षे साध्यमिति ध्यान-
योः समशील्योरेकं यत्प्रतिषेध्यत्वम् अन्यस्यापि तत्प्रतिषेध्य-
त्वमनुभवसिद्धमित्याशयेनैतदुक्तिः । पक्षतावच्छेदेकावच्छेदेनानु-
मितौ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्ययुक्त्या
बाधता बोध्या । एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । वस्तुतस्तु तदीयतत्सं-
सर्गावगादिवुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववुद्धेः प्रतिषन्धकत्वमि-
ति ससर्गविधया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टबुद्ध्यविषयतया आधा-
राधेयभावसंसर्गवुद्धौ वा आधाराधेयभावाभावज्ञानप्रतिषन्धकताया
अप्रामाणिकतया पक्षावृत्तित्वाद्यभावघटितस्य न दोषता । अत एवा-
ग्रे यद्यामतमित्यभिधास्यते । एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्य सि-
द्धिविशेषात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या । वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वा-
त् विशेषणविशेष्यभाववैपरित्येपि प्रतिषन्धकत्वमक्षतमित्याशयेनाह
पक्षे साध्याभाव इति । आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा विशिष्टसा-
ध्याभाव इत्यर्थः तादृशसाध्यवद्देहोपि बोध्यः । पक्षानिष्टसाध्याभावव-
त्त्वादिकमिति । साध्याभावाधिकरणत्वं साध्यवद्देहाधिकरणत्वं चे-

त्यर्थः । अधिकरणतावृत्त्या पूर्वस्मान्नेदः । एतदपि प्राचीनमतेन । सा-
ध्यादेरित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिग्रहः । पक्षावृत्तित्वादिकमित्या-
दिना वृत्तित्वपरिग्रहः । आदिपदाभ्यां वा साध्यतावच्छेदकस्य
पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । एतदपि
सर्वं प्राचीनमतेन । भेदप्रतियोगित्वभेदानुयोगित्वयोः समशीलयोरेक-
तरस्यानं यत्र विरोध्यपरज्ञानमपि तत्र तथा इत्याशयेनाह साध्यवदिति ।
साध्यवत्त्वस्यापक्षानुयोगिताकत्वादिविशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थः ।
आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्त्वसामान्यनिष्ठमे-
दप्रतियोगित्वादेः परिग्रहः । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
वैशिष्ट्यग्रहत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वस्यानि-
वेशात् विशिष्टपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणसार्थक्यमिति सूच-
यितुमाह विशिष्ट इति । आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादि-
परिग्रहः । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्या-
भाववत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्व-
मन्यत्र क्लृप्तमिति शब्दादौ तथा दर्शनात् इत्यनेनाभिहितम्, अत-
एव उक्तवाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह तन्निश्चयश्चेति ।
विरोधिनिश्चयत्वेनेति विरोधीत्यत्र हेतुः । धर्मिणि ग्राह्याभावविषय-
कत्वेनेत्यर्थः । तथात्वे सति विरोधितायाः - सर्वानुभवसिद्धत्वादिति
भावः । मात्र एवेति । मात्रपदं क्लृप्तार्थकम् । ग्राह्याभावनिश्चय-
स्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे आचार्यसम्प्रतिमाह अत एवेति । मणि-
कृता तु एकपदार्थसंसर्गं अपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमावि-
षयत्वज्ञानस्य शाब्दधीविरोधित्वाशयेन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वा-
भावरूपयोग्यताया द्वातोपयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते ।

प्रकृतपक्षेति । सत्प्रतिपक्षेतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् ।
पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्धोर्वारणाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय
विशेष्यम् । यद्यपि साध्याभावविशिष्टप्रकृतपक्षादिरूपयाधे विरो-
ध्युक्त्यायकसाध्याभाववशात्पक्षविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं विशिष्टपक्षादिग्रह-
विरोधिपक्षतावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं चासिद्धम्, तथापि
यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताविरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकत्वे
सति विशिष्टपक्षग्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तिर्या
विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्तिः प्रतिवध्यता-त-

विरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । शेषं पूर्वोपदर्शितविशेषस्यम् ।

अथात्र लक्षणे बहिमानहृदो बहिमानित्यादौ बह्व्यभावविशिष्टहृदो-
वाविरूपे बाधेऽव्याप्तिः तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित-
प्रतिबन्धकताया विशिष्टपक्षप्रवृत्त्यापकत्वात् । न च पक्षतावच्छेदका-
हिमेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदकं तत्र,
विशिष्टपक्षप्रवृत्तिविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रयासिद्ध्याद्यात्मक-
बाधासङ्गर्ह इति वाच्यम् । बहिमान् काञ्चनमयहृदो बहिमानि-
त्यादौ काञ्चनमयत्वाभावाविशिष्टहृदाविरूपध्यासिद्ध्यादावतिव्याप्ति-
वारणाय तादृशपक्षकस्थलीयबाधलक्षणं विरोधित्वान्तस्यावश्यं,
तिवेशनीयत्वात्तत्रत्याश्रयासिद्धिरूपबाधे, अव्याप्तेर्बुद्धान्तरादिति, चे-
न्न । आश्रयासिद्ध्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वात्तद्व्यपत्वे तु उद्देश्यताव-
च्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्ताविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
वैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू-
पितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकस्यस्याविरोधित्वान्तसहितवि-
रोधित्वान्तेन विषयताया । काञ्चनमयहृदो बहिमानित्यादावाश्र-
यासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदिका न, उद्देश्यतावच्छेदकता-
भिन्ना विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिनी-
प्रकारता इति तद्व्युदासः । उक्तपक्षाप्रसिद्धिरूपबाधबुद्धेः तादृशप्र-
कारताभिन्ना या विधेयमुद्रया या उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यावपयतान्तःपा-
तिनी(साध्य)प्रकारता तस्या अपि हृत्त्वावाच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-
बह्व्यविप्रकारतात्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तादृशबाधासङ्गर्हः ।
प्रकारताया उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिङ्गानवृत्तिव्यमुपेक्ष्य,
तादृशविषयतान्तःपातित्वनिवेशाच्च काञ्चनमयहृदो बहिमान् इ-
दञ्च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्या
हृत्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वादप्रकारतात्वेनाश्रया-
सिद्धिज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेपि नातिप्रसङ्गः ।

ननु तथापि पूर्वतो बहिष्याप्यभावबह्व्यभावोभयवानित्यादौ
बहिष्याप्यवत्पूर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य बहिमतत्पूर्वतरूप-
विरोधुन्नायकत्वादिति चेन्न । विरोधितान्तघटकप्रतिबन्धकताया
वच्छेदकविषयताया विरोधुन्नायकतानवच्छेदकत्वमनिवेद्य तादृ-

प्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमि-
तिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्र-
तिबन्धकतायां निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च बहिर्व्याप्याभाववत्ता-
ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायोक्तवाधे ल-
क्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि-तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-
बन्धकतावच्छेदकं न बह्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वं, किन्तु बहिर्व्याप्याभाव-
वत्पर्वतज्ञानत्वमेवातस्तादृशप्रतिबन्धकताया बह्यभाववत्पर्वतज्ञान-
विरोधिवह्निमत्पर्वतोन्नायकतावच्छेदकबहिर्व्याप्यवत्पर्वतविषयिता-
वच्छिन्नत्वेऽपि बहिर्व्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निर्व्याप्यवत्पर्व-
तोन्नायकतावच्छेदकबहिर्व्याप्यवत्पर्वतविषयतावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वा-
दिति । तथाच उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्त-
विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टैवशिष्यबोधीयविषयन्तातःपार्तिप्र-
कारत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रति-
बन्धकतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजन-
कतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयिताकत्वमिति निष्कर्षः ।

ननु पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वाद्विज्ञानस्यानुमिति-
विरोधितया साध्याभावाभासत्वेन साध्यानवगाहितस्तस्य साध्या-
भावव्याप्त्यनवगाहित्वेन साध्याभावाननुमापकतया च तद्विषये-
ऽतिव्याप्तिरित्याशंकायामिष्टापस्या परिहरति पक्षादिति । मूलो-
क्तसिद्धान्तं दूषयति साध्याभाववदिति । पक्षादाविति । पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्ने इत्यर्थः । अनवगाहित्व इति । तत्र तमनवगाह्यापि
भ्रमभिन्नत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति
भावः । ननु साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमि-
त्याकारकविरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवा-
दतया तद्विषयस्य साध्याभाववत्पक्षघटिनप्रमात्वस्य हेत्वाभासता
निष्प्रत्यूहैव इत्यत आह अवगाहित्वे त्विति । तद्विषयत्वेनैवेति ।
पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टसाध्याभावाद्यवगाहित्वेनैवेत्यर्थः । एव-
कारणं प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशविषयतानिवेश-

व्यवच्छेदः तन्निघेसौ गौरवात् तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-
प्रयोजकविरोधिष्विषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया तदसङ्गताच्चेति
भावः । साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वे अनुमातृप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव ता-
दृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भव इति बोध्यम् ।

ननु विरोध्याविषयस्यापि धर्मिणि ग्राह्याभावप्रमात्वविषयकज्ञान-
स्य शब्दादौ प्रतिबन्धकतादर्शनादनुमितावपि तत्प्रतिबन्धकत्व-
मप्याहतमेव, तदुक्तं मूलकृता-शब्दादौ तथा दर्शनादित्यत आह
प्रमात्वनिश्चयस्येति । प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति । शाब्दबोधादावपि
तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्वादिति भावः । ननु
साध्याभावज्ञानसत्त्वेपि तत्राप्राप्ताप्यग्रहे ऽनुमित्युत्पत्तेरनुमितौ सा-
ध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकमपि तु तत्प्रमात्वग्रहे एव इत्यत आह
सर्वत्रेति । अतत्त्वाग्रहः-संशयसाधारणअमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः
प्रयोजक इत्यन्यथः । प्रयोजकत्वं चावच्छेदकत्वम् । अत्र हेतुतोपादानं
दृष्टान्तत्वेन । तत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयरूपविशेषोपादा-
नव्यवच्छेदं स्पष्टयति सशयसाधारणेति । ननु साध्याभावनिश्चयस्य
तत्तुर्भिकप्रमत्वग्रहाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्याभा-
वज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वं मुचितम् इत्याशङ्का निरा-
कर्तुं प्रतिबन्दिमाह अन्यथेति । प्रयोजकीभवेदिति । यथायोगं
कार्यजनने कार्यप्रतिबन्धे वेति पूरणीयम्, तथाच यथा-
ऽऽकांक्षाज्ञानाद्यसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शाब्दबोधात्पत्त्यादिरिति भ-
गृहीताप्रामाण्यकस्यैवाकांक्षाविज्ञानस्य कारणत्वादिकं तथा साध्या-
भावनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इत्यप्रामाण्य-
ग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
मिति भावः । ननु शङ्कादौ इवैत्यभावादिभ्रमे ऽप्रमात्वज्ञानं विनापि प्र-
त्यानुमितेरुदयाच्च साध्याभावज्ञानस्य साध्यग्रहप्रतिबन्धकतेत्यत
आह शङ्कादाविति । विना तदप्रामाण्यग्रहमिति । फलानुरोधेन तत्र
अमत्वग्रहस्यैव कल्पनादिति भावः । प्रमात्वेनाज्ञायमानापि अ-
प्रमात्वेनागृह्यमाणा ग्राह्याभावधोः शाब्दबोधादिप्रतिबन्धिकेति
भयतामप्यनुमत विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्या-
भावज्ञानपरिभावकताया-भवेदभिमतत्वात्, तथा च शाब्दबोधा-

यौ तत्प्रतिबन्धकताधौव्ये अनुमितिसाधारणानुगतधर्मस्यैव तत्प्र-
तिबन्धतावच्छेदकत्वात् । तत्र तत्र विपरीतज्ञाने भ्रमत्वज्ञानकल्पन-
या अनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दादिसाधारणविपरीत-
ज्ञानप्रातबन्धतावच्छेदकगर्मे अनुमित्यन्यत्वस्य निवेशनीयतया अनु-
मितौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनीय-
तया च गौरवात्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धतावच्छे-
दकत्वे आध्यासिद्ध्यादिज्ञानकालेऽनुमित्यापत्तेः, पक्षतावच्छेदकादि-
व्याप्यउत्ताज्ञानस्य अनुमित्यजनकतया तद्विपरीतज्ञानदशाया त-
च्छाब्दबुद्ध्यादेरिव । तद्वच्छिन्नपक्षादिविषयकानुमितेर्भवतोप्यनि-
ष्टत्वादित्याह न हीति ॥

१०। (दी०) अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शा-
ब्दानुमित्योः कारणम्, आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरण-
समो वाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विलीयताञ्चाग्राप्ति-
द्विसाध्यकमनुमानमिति चेन्न ।

सशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिपाधयिषे विना
अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति ।

एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमान वाधज्ञानं विरोधीति
परास्तम् ।

विपरीतमेव लाघवं, स्फुटतरञ्च तद्भावसाध्ये । तत्र हि गोत्वा-
द्यप्रकारकं गोत्वाभावादप्रकारकं ज्ञानं वाधनिश्चयः । तथाच
गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावो भ्रमत्वग्रह-
विरहः । वाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं, तस्य च गोत्वा-
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकं गोत्वाभाववद्दि-
शेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञान प्रमात्वनिश्चय इति ।
उक्तप्रायश्च तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्र-
मात्वेन निश्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेष-
दर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्र-

त्यक्षोत्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात्, परंपरि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेष-
स्यैव तथात्वोपगमाच्च । नहि शाब्दादिवोधेऽपि विशेषादर्शनवि-
शिष्टत्वेन स विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षे-मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च क्वचिद्वि-
शेषदर्शनममामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । नचैवं बाधावतारदशायाम्
पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणासिद्धिः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वा-
च्यम् । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अभेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतु-
मान् साध्याभाववाञ्छ इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभि-
चाराविषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचर-
त्वात्, पूर्णे च कर्णे साक्षादनुमित्याविरोधिनो व्यभिचारज्ञाना-
देरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि
साधः । न च तद्वहेऽपि, व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी ।

(गा०) अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतुः योग्यता-
ज्ञानहेतुतयैवोपपत्तेः, एवं च अनुमितावपि न तस्य हेतुता शाब्दानु-
मितिसाधारणपरोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेष-
णवत्स्वरूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्सादृशकारणविरहे-
णैवावाचितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधि-
तया हेतुभासताभिधानमसङ्गतमिति शङ्कते अथेति । लाघवेनेति ।
तदभावप्रहाभावत्वापेक्षया तद्वत्ताज्ञानत्वरूपजनकतावच्छेदकला-
घवेन तद्वद्देतदमाद्यव्याप्यादिनिश्चयाभाधानामपि हेतुत्वाकरूपन-
लाघवेन चेत्यर्थः । बाधार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चयः शाब्दानु-
मित्योः पूर्वं नियमतो न सम्भवतीत्यत उक्तं सशयसाधारणमिति ।
एवकारेण विपरीतनिश्चयाभावस्य व्यवच्छेदः । प्रत्यक्षस्थले अलौ-
किकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिधीप्रतिषेधतावच्छेदकमिति भावः । न च
प्रत्यक्षस्थले अलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिषेधतावच्छेदक-
तयैवोपपत्तेः संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनायामेव गौरवमिति वा-
च्यम् । इच्छाया उत्तमकत्वं प्रत्यक्षस्थले न तु परोक्षस्थले इति प्र-

यत् प्रतिबन्धकताया भवतोप्यावश्यकत्वात्, वाधाभावस्य शब्दबो-
धादिहेतुतामते शब्दादिसामग्र्याः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां यो-
ग्यताज्ञानापेक्षया गुरोर्वाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाद्यभा-
वस्य च निवेशनीयतया गौरवाच्च । न च शब्दबोधादौ वाधादिधि-
योऽप्रतिबन्धकत्वे तद्वत्तात्तशयस्य द्वितीयक्षण स्मरणादिरूपतद-
भावनिश्चये तदनन्तर शब्दवाधापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र विषये
सशयद्वितीयक्षणे कथञ्चिद्विपरीतनिश्चयः शब्दादिज्ञानकारणान्त-
रसमवधानं च तत्रापत्तिवारणाय वाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया
आवश्यकत्वेऽपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया नि-
ष्प्रयूहता इत्याशयात् । नन्वेव वाचप्रकरणसमयोर्हेत्वाभासता न
स्यादित्यत आह आस्तां चेति । तस्यैव-कारणीभूतस्य ससृष्ट्य-
ज्ञानस्यैव, असिद्धिरिव-स्वरूपासिद्धिरिव, परामर्शस्य-अनुमितिजन-
कस्य, विरोधितया हेत्वाभास इत्यनुपपन्नान्वयः ।

नन्वेवं अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिर्विलीयेत कोट्यप्रसिद्धा साध्य-
सशयासम्भवादित्यत्रेष्टापत्तिमाह विलीयतां चेति । तादृशानुमितेरे-
कदेशितामेवानुमतत्वादिति भावः ।

अथ पक्षसाध्ययोः ससर्गज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि अप्रसिद्धसा-
ध्यविशेष्यकानुमितौ न तस्य हेतुत्वमुपेयम्, न या वा-
धज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं साध्यविशेष्यकानुमितौ
साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव पक्षे बाधप्रददशायां तादृशा-
नुमित्यापत्तेरन्यकाशात् इति कथमप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुप-
पत्तिरिति चेन्न ।

अभावसाध्यकस्थल एव साध्यप्रसिद्धिमनपेक्षानुमित्युत्प-
त्त्या तत्र प्रतियोगिमत्ताज्ञानरूपबाधग्रहस्य साध्यप्रसिद्धिं विनापि
सम्भवात् साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतया तादृशबाधग्रहकालेऽनुमि-
त्यापत्तेर्वाप्यितुमशक्यत्वात् तादृशानुमितिस्वीकारेऽनुमितौ बाध-
ज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । एवमत्र पृथिवीतः
रमेद इत्यादि शब्दबोधे पृथिवीतरमेदपक्षकधर्मिसाध्यकानुमितौ
च साक्षाद्बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमकल्पयित्वा बाधज्ञानकाले
तादृशशब्दबोधतादृशानुमित्योर्वारणाय धर्मिणि पृथिवीतरमेद-
ससर्गज्ञानस्य तदुभयसंसर्गावगादिपरोक्षज्ञानकारणताया आवश्यक-

च चङ्गे महानसीयत्वस्य पर्वते च चङ्गेः संशयात्मकससर्ग-
 शानात्तादृशानुमितिर्भवत्यतीति वाच्यम् । तथासति विशिष्टविशे-
 षणकानुमितौ विशिष्टससर्गज्ञानहेतुत्वे महानसीयवद्विर्नास्तीति त्रा-
 धप्रहृदशायां विशिष्टवद्वादिविशेषणकानुमितिधारणाय बाधप्रह-
 र्म्य साक्षात्प्रतिबन्धकतास्वीकारापत्तिरिति परास्तम् । यथा महान-
 सीयवाहुमान् पर्वत इति वाक्यात् विशेष्ये त्रिभेदपणमिति रीत्या ज्ञाय-
 मानः । शाब्दबोधो अवान्तरवाक्यार्थभूतमहानसीयत्वविशेषित-
 वद्वादिबोध विनापि बहुपक्षे महानसीयत्वसंशयात्मकात्पर्वते महा-
 नसीयत्वविशेष्यतापन्नग्रहिकोटिकसशयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्बहति । त-
 था तादृशसशयादेवोक्तस्थले महानसीयवद्वाहुमान् पर्वत इत्यनुमिति-
 निर्वाहात् महानसीयत्वविशिष्टवद्विनिर्णय विना प्रतियोगितावच्छेद-
 कविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभावात् महानसीयवद्वाहुमान् भावभा-
 नासम्भवेन नोक्तसशयसम्भव इति चेत् । शाब्दस्थले ऽप्येवोऽनुयोगः
 तुल्यः स्यात् ।

सशयेति । साध्यसशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पादस्तत्र द्वि-
 तीयक्षणे विनश्यदवस्थात् संशयात् अनुमितेरेतन्मतेऽपि निर्वाहात् ।
 सशयासत्त्वसमय इति । सिद्धात्मरूपपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानु-
 मित्या तत्र सिद्धात्मकससृष्टत्वनिश्चयावनुमितेरेतन्मतेऽपि च नि-
 र्वाहात् । सिद्धिसिपाधयिपे विनेति । सिद्धिरूपससृष्टत्वज्ञान सिपाध-
 यिपावरहसहकृत प्रतिबन्धकमिति तदपगमनिर्वाहकसिपाधयिपो-
 पादानम् । परामर्शनन्तरोत्पन्नसशयादेव तत्रैतन्मते अनुमितिर्भव-
 त्यतीति शर्का निराकरोति सतीति ।

ननु भ्रमत्वाग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्र-
 मात्वनिश्चयविशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्त तदभाव-
 यति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्र-
 मात्वग्रहस्यैव लघुत्वात्, मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्म-
 ते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात् अमाधोऽंशे प्रमा-
 त्वेन निश्चीयमानो बाधसशयोपि बाधनिश्चयकार्यकारी । एवं च
 बाधग्रहासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्त्वेऽनुभूयमानानुमितिरप्युपपद्यते,
 बाधधीप्रमात्वस्य हेत्वाभासतापि विशेष्यविशेषणभावे विनिगमना-
 धिरहेण प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् । यदि बाधनिश्चया-

विशिष्टतत्प्रमात्वग्रहेऽनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वसत्त्वे-
नातिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनिष्ठसाध्याभावादिविष-
यकत्वस्यापि अंप्रामाण्यज्ञानांस्कन्दिताज्ञानसाधारण्येन तत्प्रतिबन्धक-
ताप्रतिप्रसक्ततया तस्यापि दोषत्वासम्भवः । तत्सम्भवस्तु प्रमित-
साध्याभाधवत्पक्षादेरेवेति शकां निराकरोति एतेनेत्यादिना । ए-
तेन—अज्ञायमानेषु वाधग्रहे शाब्दमानसादिज्ञानानुत्पादानुभवेन ।
उक्तलाघवमपि नास्तीत्याह विपरीतमेवेति । तदभावनिश्चय-
त्वघटकत्वप्रकारकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्र-
कारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया भ्रमत्वज्ञानाभावस्यावच्छेद-
कतामतेऽभावद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।
भावसाध्यरूपस्यैव वाधग्रहभ्रमत्वघटकसाध्याभावाभावस्य साध्या-
त्मकस्य तादृशत्वेनैव निवेशात् तादृशभ्रमत्वस्य साध्याभाववति सा-
ध्याभावप्रकाररूपप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुट लाघवमित्याह
स्फुटतर इति । गोत्वाद्यप्रकारकमिति । एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वज्ञा-
नीयनिश्चयत्वापेक्षया वाधग्रहनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः । न च
प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वावच्छिन्नाप्रकार-
कत्वं निवेद्य तथाच सत्यय गोत्वाभाववान् गोत्वाभावाभाववान् वेति
सशयस्य धर्मिणि गोत्वाभावाभावत्वेनैव गोत्वप्रकारकस्याध्यावृत्ति-
रिति वाच्यम् । तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्य नियमतो
भानौपगमात्—तेन रूपेण तद्वत्त्वभाते वाधकाभावात् । गोत्वा-
दिमवृत्तिशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकेति । आदिपदा-
द्गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावपरिग्र-
हः । भ्रमत्याप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपग-
मतावलम्बेन । अत्र भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया त-
दभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्व—तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्या-
भावयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव ग्रहो निवेशनी-
यौ तदपेक्षया च भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वति तत्प्रका-
रकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्व लाघवम्, भावद्वयकोटिकसंशया-
नभ्युपगमात्, निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेद्यते
न तु प्रमात्वाप्रकारकत्वमिति न तदुभयनिवेशनिबन्धनगौरवमिति
शकाया प्रतिवदीमाह उक्तप्रायं चेति । उक्तप्राय—उक्तकल्पम्, पूर्वमा-

कांक्षाशानदेतुप्रतिहेतुपरामर्शधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रति-
 बन्धकत्वं आपादिते न तु प्रमात्वविशिष्टनिश्चयानां तेषां मिति प्रायः
 पुद्गलम् । प्रतियन्धकार्णा-प्रतिहेतुपरामर्शादीनां, कारणानामाकांक्षाका-
 नपरामर्शादीनाम् । तथात्वापत्तिरिति यथायोगं प्रतियन्धकत्वस्य का-
 रणत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्यगुस्तथा प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रा-
 माण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षया अनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रह-
 वाधयोः कार्यग्रहप्रतियन्धादावपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रति-
 यन्धकादिविशेषणपरम्परानयस्था चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो-
 यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन
 प्रतियन्धकतामतेऽपि तद्व्यवहाराप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वं
 विशेषण तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वं विशेषणम् इत्येवंक्रमेण विशेष-
 णपरम्परया अनवस्थितिरिति तु नाशकनीयम्, प्रतियन्धकीभूतनि-
 श्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वव्यवहाराप्रामाण्यग्रहेऽनिश्चिताप्रामा-
 ण्यकत्वानिवेशात् । तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशयां कार्यधारणाय तदप्रा-
 माण्यं निश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनामगृहीताप्रामाण्यकत्वाननु-
 चिञ्चानां प्रतियन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्य-
 निश्चये च निश्चितप्रामाण्यकत्वाविशेषिताप्रामाण्यग्रहमाधस्य वि-
 शेषणत्वोपगमात् तद्विशिष्टनिवेशफलस्य प्रतियन्धकत्वान्तरकल्पन-
 योपपादनात् दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादिनिश्चयानन्तरं क-
 रादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशेष-
 पदर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतियन्धकता-चाख्या, तथा
 च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतियन्धात् तदसत्त्वे च
 कारणमावादेवानुमित्यनुत्पत्त्या बाधस्य न हेत्वाभासतेति शर्का
 निरस्यति न चेत्यादना । विशेषदर्शनेन तत्राशानन्तरमेवेति । विपरी-
 तनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनार्थानविपरीतनिश्चयनाश सत्येवेत्य-
 र्थः । क्षणमात्रस्यातिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपगमेऽनुभव-
 विरोधाभावात् पूर्वक्षणे भ्रमसत्त्वेऽपि विशेषदर्शनवशात् ये प्रत्यक्षम-
 श्नीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतियन्धकतायां विशेषदर्शनवैशिष्ट्य-
 निवेशो नानुमतः, विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शने शाब्दादिबाधा-
 नुपगमादिति बाधस्यानुमिति विरोधित्वं ह्युपमित्याह परैरिति । प्रत्य-
 क्षविशेष एव-तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव, विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव-

मर्शेऽपि लौकिकसन्निकर्षाद्दोषविशेषाद्वा पक्षे साध्याभाववत्त्वभावं
 तथापि न व्यभिचारग्रह इत्याहामेवेपीति । तयोस्त्यादिः । इति ग्रहसं-
 ति । इत्याकारकस्यैव न प्रत्यवायग्रहस्येत्यर्थः । परस्परोपरागानवगा-
 हिन इति । हेतौ साध्यभावविशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे
 धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः । एतच्च व्यभिचारावि-
 पयकत्वे हेतुगर्मे विशेषणं विशिष्टव्यभिचारामाने च छण्डशस्तद्ध-
 टकनामापदार्थावगाहिनानाद्यानस्यैव विशाकलितसमूहालम्बनस्याप्य-
 नुमित्यविरोधितया याच्य एवानुमितिविरोधीति भावः । ननु तत्र
 विशिष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत आह एकमेति । एकनि-
 श्रयागोचरत्वादिति । तदुभयमाने निश्चयत्वस्यैवानिर्वाहान्न, तदनि-
 र्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः । ननु
 विशिष्टस्य साध्याभावचतुर्वृत्तित्वादेरिष्यतद्धर्मिणि साध्याभावव-
 त्वादिना सहितं तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः विशाकलि-
 ततदुभयज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धस्यानुभविकत्वादित्युक्तस्थलेपि ।
 व्यभिचारनियन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह पूर्णं चेति । तृती-
 यलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शविगटकतयैवानुमितिविरो-
 धिनो व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादनिर्वाहक-
 त्वादित्यर्थः । तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे सा-
 ध्याभावग्रहे, बाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्याभासतेति
 भावः । यादृशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानानियमस्तज्ज्ञानस्य व्यभि-
 चारज्ञानसङ्कीर्णतयापि बाधस्य पार्थक्यं निश्चयतूहमित्याह उक्तश्चेति ।
 न च-नहि, तद्गदे-तादृशबाधग्रहे । व्यभिचारबुद्धिरावदयकीति ।
 धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्यैव साध्यधर्म्यवृत्तित्वस्य व्यभिचारघट-
 कत्वादिति भावः ॥

(दी०) यत्तन्निश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे
 प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमतिप्रसङ्गश्च तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानस्य
 निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः,
 प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावे तदधीनं व्यभि-
 चारज्ञानमिति । . .

तत्तुच्छम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनावलृप्तत्वादगृहीताप्रामाण्यक-
त्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रा-
माण्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेन च क्वचित् प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसा-
धारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति । यत्तूपनीतकाञ्चन-
मयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिर्विरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताको वह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या
कथं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमिसादिन्यायेन तत्सम्भ-
वात् । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयमहकारेणाप्रसिद्धविशिष्ट-
साध्यानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेरनु-
पादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय, उपनीतसकलभाने चाप्रा-
माण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम् अनुद्देश्यं चानुमितेरप्रामाण्यं न वादि-
विजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभाना-
दुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः
कल्प्यते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामान्यन्तरकल्पना ।
न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभावेकी
कस्यापि, अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्न्यव्यभिचार-
केण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुभिमतोऽपि
वह्न्यर्थिनो वह्नित्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ॥

(गा०) साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्य-
ज्ञानविषयतया हेत्वभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तदुद्वयितुमुपन्यस्यति
यस्त्विति । निश्चयरूपत्वे-तत्कार्यकारित्वे, अतिप्रसङ्ग-गृहीताप्रामा-
ण्यकज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गः । तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति । विरोध्य-
विषयकोऽपीति शेषः । प्रतिबन्धक इति । अनुमितेरित्यादिः । प्रा-
थमिकत्वं क्वचित्कमित्यत आह उपजीव्यत्वादिति । नत्वित्यादिना
व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव व्यवच्छिन्न व्याप्ति-
ज्ञानप्रतिबन्धकतायामविवादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेत्वाभा-
सत्वानुपपत्तेः ।

तस्य—पक्षे साध्याभावाद्युद्दिप्रमात्पुनिश्चयस्य । अफलमत्वा-
दिति । व्यभिचारज्ञानस्य पक्षातिरिक्ते साध्याभावहेतुमत्तायमा-
हिष्ठानात् यप्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतियन्धकताऽफलतेति भावः ।
उपजीव्यत्वमपि दूषयति अगृहीतेति । अन्यथा—निश्चितप्रामाण्यकत्वेन
तथात्वे । प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमुद्धरति अप्रामाण्यशङ्केति । कचिदिति ।
यत्र कोट्युपस्थित्यादिरूपकारणसमयधानं तत्रेत्यर्थः । कचिदिदमे-
न तादृशोपयोगितायामनवस्था नास्तीति सूचितम् । व्यभिचार-
ज्ञानस्य साध्याभावांशे निश्चयत्वापेक्षार्या प्रमात्वनिश्चयापेक्षा सैव
नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यतेत्यत आह संशयेति । मूलो-
क्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सान्द्रमतम्परिष्कृत्योपन्यस्यति
यत्प्रति । बाध इति । असकीर्ण इत्यादिः । किंचेत्यादि मूलोक्तं
दूषणमुद्धरति न चेत्यादिना । विशिष्टसाध्यप्रसिद्धा-अनुमितेः पूर्वं
काञ्चनमयत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टप्रतिष्ठापविशेषणज्ञानेन,
कथं तद्विशिष्टानुमितिः—कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेः
प्रसक्तिः, तथाच कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवा-
द्बाधोऽकिञ्चित्कर इति भावः ।

विशेष्ये विशेषणमतीति । अयं भावः । विशिष्टविशेषणकं ज्ञानं
द्विविधं—तदुपलक्षितप्रतियोगिकवेशिष्ट्यायगाहि तद्विशिष्टप्रतियो-
गिकवेशिष्ट्यायगाहि च । आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गाग्रहयोरेवापेक्षा
न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोपि, अत एव अवान्तरवाक्या-
र्थज्ञानं विनैव महापाक्यार्थज्ञानं स्वीकुर्वन्ति इति । न चैवमपि पूर्वं
वैशिष्ट्याऽप्रसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभा-
वाद्बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्याकिञ्चित्करतेति बा-
ध्यम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टवि-
शेषणज्ञानविधयेव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्का-
ञ्चनमयत्वेन बाह्यिर्नास्तीत्याकारिकायां स्यात्तन्वयेण प्रतियोगिताव-
च्छेदकतया काञ्चनमयत्वायगाहिन्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविरहात्,
प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमानमिति निय-
मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनोऽननुमतत्वात् पूर्वं कथं-
चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि बाधग्रहः विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमि-
तिकारणान्तरसमयधानं च सम्भवतीत्यपि बोध्यम् ।

ननु विशिष्टज्ञानानपेक्षया कथंचिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या वाध-
ग्रहसम्भवे व्यभिचारोपि गृहीत इति तत एवानुमितिर्न भविष्य-
तीति किं वाधेनेति दूषणमुद्धर्तुं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवहुयभा-
वरूपयाधनादृशाभाववद्दृष्टित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्व-
विशिष्टवहुयनुमितिविरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति शुद्धसाध्येति ।
अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति । पूर्वाज्ञातकाञ्चनमयत्वादिविशिष्ट-
तवहुयादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः । तदभावः—काञ्चनमयत्वाव-
च्छिन्नवहुयभावः । वाधोऽस्तु—विशिष्टसाध्ये साधनीये वाधरूपः
प्रकृतहेतुदोषोऽस्तु । विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादि-
सहकृतशुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतौ विशिष्टसाध्य-
वत्त्वमानप्रयोजकतया वाधग्रहदशायां तस्य च तदनुत्पादकताया
वाधप्रयुक्तत्वात्तादृशवाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि
शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः ।
तेन रूपेण—काञ्चनमयत्वादिसहितवद्वित्वादिना, तथा व्यभिचारः
काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवहुयभाववद्दृष्टित्वम् । न दोषायेति । पक्षाति-
रिक्तहेत्वधिकरणमात्रे काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवहुयाद्यभाववत्ताज्ञा-
नेपि पक्षे काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवहुयाद्यनुमित्युपगमेनानुमितौ
साक्षाद्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेपि काञ्चनमयत्वादिसहितवद्वि-
त्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितावेव तथा व्यभिचारधियो विरोधि-
त्वात् काञ्चनमयत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ
काञ्चनमयत्वाद्यंशे विधेयतावच्छेदकताव्यविलक्षणविषयताविरहेण,
उक्तव्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भावः ।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नवहुयभावप्रतीतौ काञ्च-
नमयत्वमव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते समानाधिकरणं
वद्वित्वादिकं तु प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव भासते तस्य प्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वात् । एवं च काञ्चनमयवद्विमानित्यनुमितौ काञ्चनमयत्वव-
द्वित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिवाधग्रहस्यैव प्रति-
यन्धकतया नोक्तवाधज्ञानस्य विरोधितेति कथं स हेत्वाभासः । न
द्योभयधर्मप्रकारेण साध्यानुमितौ एकधर्मांशोऽवच्छेदकत्वम-
न्यत्र च प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनैव प्रतिव-
न्धकतेति वाच्यम् । तथासति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवद्विर्ना-

नोति धियोपि काञ्चनमयवद्विमानित्यनुमितिर्विरोधितापत्तेः । अधि-
 त्वित्यादिन्यायेन इतरसामानाधिकरण्यमानस्य प्रतिबन्धकताया-
 मनन्प्र-यात् । न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशे चानति-
 रिक्तवृत्तित्वरूपस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्नम् । ईदृशप्रति-
 बन्धकतायाः काप्यकल्मषत्वात् । तावतापि काञ्चनमयत्वेन वद्वि-
 यट्प्रामाण्य नास्तीति ज्ञानस्य काञ्चनमयवद्विमानित्यनुमि-
 तिर्विरोधिताया दुर्धारत्वाच्च ।

मयम् । प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समानाधि-
 करणतया व्यधिकरणधर्मापच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वो-
 पगमेन काञ्चनमयवद्विनास्तीत्यादिभ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वद्वि-
 नास्तीत्यादिवुद्धावपि काञ्चनमयत्ववद्वेत्वाद्योः प्रतियोगितावच्छे-
 दकतापर्याप्तिमानानङ्गीकारात् । न च मिलित्वा अभासमानयोः
 प्रतियोगिविशेषणतया स्वातन्त्र्येण च भासमानयोश्चमयोर्मिलितयोः
 प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानं दुर्घटं काञ्चनमयो नास्ति व-
 द्धिनास्तीत्यादाविधेति घाच्यम् । एकस्यां प्रतियोगिविषयतायाम-
 वच्छेदकतया भासमानयोरिव यदुभयधर्मापच्छिन्नप्रतियोगिताक-
 त्वविषयतयोरभावनिष्ठैकविषयतानिरूपितत्वं तयोरपि मिलितयोः
 प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिमानाण्यमादित्यलं पल्लवितेन । ।

अथवा पूर्वोपस्थितसकलभान इत्यादिमूलोक्तमुपनीतमातदु-
 पणमुद्धरति उपनीतसकलभाने चेति । प्रत्यक्षेपि तुल्यमिति । तथा
 न प्रत्यक्षमात्रस्येवानुमितिमात्रस्यापि किञ्चिदंशेऽप्रमात्वमिष्टमेवेति
 भावः । तावता च वादिनो न निग्रह इत्याहानुद्देश्यांश इति । वा-
 दिनो यद्विषयसिद्धिरनुद्देश्या तदंशेत्यर्थः । अनुमितेरप्रामाण्यमिति ।
 घादिसम्पादितानुमितेर्भ्रमत्वमित्यर्थः । न वादिविजयप्रयोजकमिति ।
 न वादिकर्मप्रतिपादितया जयप्रयोजकमित्यर्थः । यत्सिद्धिर्वादिन
 उद्देश्या . तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभासस्यैव निग्रहस्थानत्वादनुद्-
 श्यांशे अनुमितेर्भ्रमत्व एव तदपसम्भवादिति भावः । एतत्समाधो-
 नमपि मूले शङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम् ।

मूलस्थाया अनुमितानुपनीतभानस्याप्रामाणिकत्वोक्तेर्विधरणेन
 चाधकान्तरदर्शनेन च मतमेताद्विराकरोति तत्रेत्यादिना । प्रत्यक्षेपि
 ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानादिमुद्रया स्वविषयभासक त्वानुमितावपि

तस्य तथात्वे दुर्वारमेव विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेहेतुतया अनुभवसामान्ये एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षे हीति । अनुमित्यादौ यदि नोपनीतमान तदा प्रत्यक्षेपि भास्तु अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतियन्त्युद्धारायाह उपनीतमानस्येति । उपनीतत्वादि विषयकत्वस्येत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञादवित्यादिना घटो'नास्तीति सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । उपनयोपीति । ज्ञानमपीत्यर्थः । सन्निकर्षः—स्वविषये मनसः सन्निकर्षः, कल्प्यते इत्यस्य विषयभासकत्वेनेत्यादिः । तद्वलाच्चनोपनीतस्यानुमितौ भात प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

तन्वस्तु उपनायकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व कार्यतावच्छेदकं तथापि विशेषणज्ञानाद्याद्यभावयलादनुमितानुपनीतं भासतामित्यत आह अनुमिताविति । न सामान्यन्तरकल्पनेति । अयं भावः । विशेषभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवल याधायभावसहितं विशेषणज्ञानविधया हेतुभूत ज्ञान न विषयभासकमतिप्रसङ्गात् । विशेषभासकसामग्री च प्रत्यक्षानुमित्यारननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसहितमेव तत्तथा न तु अनुमितिसामग्रीसहितं तादृशस्य तथात्वं कल्पकाभावात् । काञ्चनमयत्वव्याप्यवान् बहिः काञ्चनमयबहिर्व्याप्यवान्पर्वत इत्यादि परामर्शघटितबहुयादिभासकानुमितिसामग्रीनोपि बहुयादौ काञ्चनमयत्वादिबहिर्व्याप्यरूपयते इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसहितमात्रं काञ्चनमयत्वादिरूपविशेषणज्ञानादिक स्वावयवभासकमिति चेद्भवतु तादृशमपि तत्र विशेषणज्ञानादिक तथा बहिर्व्याप्यवान्पर्वत इत्यादिना काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नज्ञानकपरा-मर्शादिसादृतकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्वं तावतापि न सिद्ध्यति रुचसाधारणं बहुयादिभासकसामग्रीत्व चेकं दुर्बलं सुवचत्वेपि न तेन रूपेण हेतुनेति तेन रूपेण न सहकारितासम्भव इति फलासिद्धिमेव विवृणोति न खल्विति । ननु काञ्चनमयत्वाहमान्पर्वत इत्यादिमानसे तत्तद्विषयोपस्थितिग्राह्यविशेषाभावादिविधिता या सामग्री विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितिबाधविशेषाभावादिसहिता बहुयादिव्याप्यवत्तापरामर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव तादृशज्ञाने मानसत्वप्रयोजि-

कायामेव सामान्यामनुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावनिवेशात्-
 तद्विशिष्टविषयावगाहिताप्रयोजकशरीरे प्रयोजनविरहेण तदनन्तर्गत-
 त्वात् । न च तादृशसामग्रीविशिष्टविशेषणज्ञानस्य मानसानुमित्योर्न-
 करूपेण हेतुनेति कथं तादृशसामान्या अनुगतरूपेणोभयत्र विशिष्टवि-
 षयकत्वप्रयोजकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षनिष्ठोपनायकज्ञानजन्यतायाम-
 पि अनुमितिसाधारणलौकिकज्ञानत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन
 मानसानुमित्योरेकरूपेण विशेषणज्ञानहेतुत्वात्तदनुपायात् । न च प्रत्यक्ष-
 त्वापेक्षया अलघोर्ज्ञानत्वस्योपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं निर्युक्ति-
 कं तुल्यशरीरत्वेपि विनिगमनाविरहेण उभयोस्तथात्वस्याप्रत्यूहत्वा-
 दित्याशङ्क्याऽनुमिताद्युपनीतमानं बाधकमाहान्वयेति । अभिधे-
 यत्वादिनेति । इदमापाततः प्रमेयत्वाद्यनुमितिपूर्वं बहुषादेरुपास्थिति-
 सत्त्वेऽनुमित्यनुव्यवसायवशायां पर्वतादौ मानसबहुषाद्युपनीतमा-
 नस्य सर्वमत एव दुर्यारतया बहुषाद्यधिप्रवृत्तः क्षणकानलसम्भेनावश्य-
 कत्वात् । यदा च तदभावस्याप्युपस्थितिस्तदा तस्यापि प्रत्यक्षे नत्तद्ध-
 मिंगततया मानससम्भवेन यथा तन्निश्चयरूपप्रत्यक्षं तथा अनुमिताय-
 पि तदभावस्य तथा मानेपि न तन्निश्चयरूपानुमितिरिति प्रवृत्तिप्रस-
 ङ्गे समाधानं तुल्यम् । एवं तद्याप्यवसाधानाजन्ये उपस्थितिबाधा-
 भावमात्राधीने तन्निश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कासम्भवेन न तदधिप्रवृत्ति-
 रित्यपि सममेव ।

यन्तु असति अपि बाधाद्यवतार उपस्थितानां सर्वेषां धर्माणां
 न सकलोपस्थितधर्मिषु मानमिति यद्यज्ज्ञानव्यक्तितो यत्र यत्र
 धर्मिणि यद्यद्धर्मस्योपनीतमानं प्रामाणिकं तत्तज्ज्ञानव्यक्तेरनुगतरू-
 पेण तत्र तदुपनायकता स्वीकार्या, तथा च फलाभावात्मकस्यापि ज्ञा-
 नस्यानुमितौ साध्याद्यंशे स्वविषयधर्मान्तरभासकत्वमुपेयते इत्य-
 नुपनीतमानखण्डनम् । तदपि न सम्यक् । एवं सत्युपनीतप्रत्यक्षे बाधा
 दिवुद्धेः प्रतिबन्धकताविलयप्रसङ्गात् । बाधादिकालीनस्य ज्ञानस्योप-
 नायकत्वाकल्पनेनैव तदानीमपि उपनीतमानगणनसम्भवात् । पुरुष-
 विशेषस्य उपनीतविषयविशेषमानेऽनुगतरूपेणोपनायकज्ञानहेतु-
 त्वसम्भवाच्चेति ।

इदं तु बोध्यम् । अनुमित्युपनीतमानस्वीकारे बहुषाद्यवृत्तिकाञ्च-
 नमयत्वादिनेन, तद्वृत्तिमहानसीयत्वादिनापि पर्वतादौ बहुषाद्यनु-

मितेः शुद्धबहिर्व्याप्यवत्तापरामर्शतः सम्भवेन तद्विरोधितया समा-
मानाधिकरणमहानसीयबहिर्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपवाधस्याप्यसङ्की-
र्णदोषता दुर्वारेति बहिर्व्याप्यधूमवान्पर्वन इत्यादिपरामर्शान्महान-
सीयबहुषादियाधावतारादेव न पर्वतादौ भासते इति बाधस्य
पृथग्दोषत्वमिति ॥

(चि०) पक्षधर्मतायलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्य-
तीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचा-
रान्न तत्प्रसिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति स-
पक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञानात्त-
त्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव
धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्ध-
सास्त्राद्यनुमानं न स्यात् सास्त्रादिप्रत्येकव्यभिचारात् ।
यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्त्रात्वादिसामान्याव-
च्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न
व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्य-
तावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं
धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति वयम् ।

(दी०) पक्षधर्मतायलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्य-
ग्रहान्न तथाभिद्विसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो
बाधो विरोधी भिन्नप्रकारकत्वात् । न च समानविषयत्वमेव विरो-
धित्वे तन्त्रम् पृथिव्यादिरूपवाधग्रहेऽपि वायू रूपवान्नवेति संशयात्
रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा त-
द्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् । दोषवशाच्चेह
श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्क इति मत्पयात्, घटयदौ न
स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवग-

मात् । सलिलद्वपरामर्शाद्वाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषवाधावतरानवतारयोः समानः समानसमाधानश्च ।

(गा०) पक्षधर्मताप्रलेनेत्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषण शङ्कते नन्विति । विशेषतो-महानसीयवह्नित्वादिना, तथासिद्धिः-तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः, सामान्यतो-व्यापकतायच्छेदकवह्नित्वादिना, विशेषतो वाधः-महानसीयवह्नित्वाद्यच्छिन्नाभावग्रहः, भिन्नप्रकारकत्वात्-अभावप्रतियोगितायच्छेदकतया ग्राह्यतानवच्छेदकरूपप्रकारावगाहित्वात्, समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकृतायां तन्प्रत्यात् इति भावः । समानविरयकत्वमेवेति । अभावप्रतियोगितायच्छेदकतया ग्राह्यत्वाच्चधर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वं मेवेत्यर्थः । घाह्नीरनीत्यादिसामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्यादेः प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्नित्वानविरोधित्यानुपपत्तेः । न च सामान्यप्रत्यासत्तिः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभाननियतं सामान्यज्ञानसत्त्वेऽपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामान्यसत्त्वे सकलसामान्याश्रयभानान्मम्भवात्, अनुपस्थितव्यक्तीना विशेषणज्ञानरूपकारणविरहणाभावांश्चेति प्रतियोगितया प्रकारत्वायोगाच्च । एतकारेण समानप्रकारकतत्तन्त्रताव्यवच्छेदः । अनुमितवैध चेत्समानविषयकत्वेन विरोधिताच्यते तथाह रूपवानित्यनुमिनेत्येति । अरूपं-रूपभिन्न, शाङ्कतमारापित चेति वाकारोऽनास्थाप्याम् । रूपप्रतिशे निर्वर्तितावच्छेदकरुतद्वच्छिन्नविशेषणताकबुद्धौ रूपत्वप्रकारकबुद्धित्वेन तत्सशयनिश्चययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात्तयोः सशयानुमित्योरानुभधिकत्वादिति । तथा चानायत्या तत्र रूपाद्यपयत्वस्य स्वीकृणीतया समानविषयकत्वेन विरोधितामते तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेऽपि तादृशसशयादौ विशेष्ये विशेषणमिति रक्ष्या धर्मिशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वमान सम्भवनीत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह-दोषवशादिति । श्वत द्रव्यमिति द्रव्यपदं च श्वेतपदस्य धर्मिपरतालाभाय । इह पीतः शङ्ख इति । यद्यपि ग्राह्यशङ्खवृत्तिशुद्ध्यावच्छिन्नाभावग्रहे इह शङ्ख इति पीतत्वादिविषयकज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, तथापि

भ्रमस्य साक्षात्कारिज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतायाः
श्वेत्यप्रकारेण शङ्खग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्खत्वग्रहे श्वेत्याविषयक-
त्वलाभाय पीत इति प्रत्ययादिति साक्षात्कारित्वप्रत्ययादित्यर्थः ।
अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्योपनीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः शङ्खं
साक्षात्करोमात्यनुभवात् । नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्यचि-
दशङ्खस्य तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन शङ्खत्वग्रहा-
सम्भवात् । अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यं तत्रच शुक्लाऽ-
भावग्रहवशायां भवतो न सम्भवतीति भावः ॥

ननु तत्रापि पित्तादिना प्रतिबन्धाच्छङ्खादौ श्वेत्याद्यग्रहेणैव इह श्वेतं शङ्ख इत्यादिसाक्षात्कारविरहोपपात्तर्दापनाशे च सति तादृशभ्रमसत्त्वेपि, क्षण तादृशसाक्षात्कारोपनमसम्भवाद्दोषविशेषजन्यभ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं सविवादमित्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह-घटेति । प्राज्ञपर्याप्तधर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वापगमे द्वौ न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावस्य विषयत्वोपपत्तुमते च घटपटौ न स्त इति ग्रहे घटोस्तीति ज्ञानस्य नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशेष्यप्रतीतिपर्यन्तानुपपत्तिप्रदर्शनम् । यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य विशेषणाभावविषयकत्ववादिनां प्राचां नेयमप्यनुपपत्तिः । वस्तुतः समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि दण्डविशिष्टश्चैत्रो नास्तीति ग्रहदशायां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताप्रत्ययस्य समानप्रकारकस्यानुपपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्धर्मप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्मविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टविषयकाभावग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे विलक्षणप्रतियोगितावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च समानविषयत्वेन विरोधिनामतेपि तद्वत्ताग्रहसामान्यविरोधितायां विशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्ययाविरोधितायां च विशिष्टाभावीयविलक्षणप्रतियोगितावगाहित्वं तन्त्रामित्युक्तो नोक्तदोषावसरः । तथापि तन्मते तद्वत्ताग्रहं प्रति वास्तवतद्दृष्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वे पीतो नास्तीति ग्रहे पीतः शङ्खो नास्तीत्यानुमानिकादिप्रतीत्यापत्तिः पीतत्वस्य वस्तुतश्शङ्खानु-

मात् । सलिलद्वपरापर्णाद्वाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषवाधावती-
रानवतारयोः समानः समानसमाधानश्च ।

(गा०) पक्षधर्मनाशलेनेत्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायो-
क्तदूषण शङ्कते नन्विति । विशेषतो—महानसीयबहुित्यादि-
ना, तथासिद्धिः—तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः, सामान्य-
तो—व्यापकतावच्छेदकबहुित्यादिना, विशेषतो वाधः—महानसी-
यबाहुित्याद्यवच्छिन्नाभावग्रहः, भिन्नप्रकारकत्वात्—अभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतया ग्राह्यतानवच्छेदकरूपप्रकारावगाहित्वात्, स-
मानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात् इति भावः । समा-
नविषयकत्वमेवेति । अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यबुद्धधर्मा-
वगाहित्वमेवेत्यर्थः । न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्व-
मेवेत्यर्थः । बाह्यनानीत्यादिसामान्याभावबुद्धौ महानसीयबहुिषादेः
प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयबहुिज्ञानविरोधित्वानुपपत्तेः । न च
सामान्यप्रत्यासत्तिः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभान
नियते सामान्यज्ञानसत्त्वेऽपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामान्यसत्त्वे
सकलसामान्याश्रयभानासम्भवात्, अनुपस्थितव्यक्तीना विशेष-
पणज्ञानरूपकारणविरहणाभावात् प्रतियोगितया प्रकारत्व-
योगाच्च । एवकारेण समानप्रकारकत्वतन्त्रताव्यवच्छेदः । अनु-
गितावेव चेत्समानविषयकत्वेन विरोधितोच्यते तत्राह रूपवानि-
त्यनुमितेश्चेति । अरूपं—रूपभिन्न, शाङ्कतमारोपित चेति वाकारोऽ-
नास्थायाम् । रूपत्वांशे निर्दमितावच्छेदकरुतव्यवच्छिन्नविशेषणता-
कबुद्धा रूपत्वप्रकारकबुद्धित्वेन तत्सशयनिश्चययोर्द्वयोरेव हेतुत्वा-
त्तयोः सशयानुमित्योरानुभाविकत्वादिति । तथा चानायासात् तत्र
रूपाविषयत्वस्य स्वीकर्णीतया समानविषयकत्वेन विरोधि-
तामते तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेऽपि
तादृशसशयादौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या धर्मिशेषणतया
भासमाने रूपे रूपत्वभान सम्भवतीत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह—दो-
षयशादिति । श्वेत द्रव्यमिति द्रव्यपदं च इवेतपदस्य धर्मिपरताला-
भाय । इह पीतः शङ्ख इति । यद्यपि ग्राह्यशङ्खवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्ना-
भावग्रहं इह शङ्ख इति पीतत्वादिविषयकज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, तथापि

भ्रमस्य साक्षात्कारिज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतायाः
श्वेत्यप्रकारेण शङ्खग्रहस्य तत्रानुपपत्त्या शङ्खत्वग्रहे श्वेत्याविषयक-
त्वलाभाय पीत इति प्रत्ययादिति साक्षात्कारित्वप्रत्ययादित्यर्थः ।
अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्योपनीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः शङ्खं
साक्षात्करोमात्यनुभवात् । नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्यचि-
दशङ्खस्य तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्वेन शङ्खत्वग्रहा-
सम्भवात् । अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यतत्रच शुक्लाऽ-
भावग्रहदशायां भवतो न सम्भवतीति भावः ॥

ननु तत्रापि पित्तादिना प्रतिबन्धाच्छङ्खादौ श्वेत्याद्यग्रहेणैव इह
श्वेतः शङ्ख इत्यादिसाक्षात्कारविरहोपपाच्छर्दोपनाशे च सति तादृ-
शभ्रमसत्त्वेऽपि क्षण तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्य-
भ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वसंविवादमित्याशङ्क्य वाधका-
न्तरमाह-घट्टेति । ग्राह्यपर्याप्तधर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धक-
त्वोपगमे द्वौ न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावस्य वि-
षयत्वोपगमन्तुमते च घट्टपटौ न स्त इति ग्रहे घट्टोस्तीति ज्ञानस्य
नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशेष्यप्रतीतिपर्यन्ता-
नुपपत्तिप्रदर्शनम् । यद्यपि विशेष्ययति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य
विशेषणाभावविषयकत्ववादिनां प्राचां नेयमप्यनुपपत्तिः । वस्तुतः
समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि दण्डविशिष्टश्चैत्रो नास्तीति
ग्रहदशायां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताप्रत्ययस्य समानप्रकारकस्यानु-
पपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्वर्गप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्वर्गविशि-
ष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिनाविशिष्टः
विषयकाभावग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे विलक्षणप्रतियो-
गितावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा-
च समानविषयत्वेन विरोधिनामतेऽपि तद्वत्ताग्रहसामान्यविरोधिता-
यां विशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
त्वावगाहित्वं विशिष्टवेशिष्टावगाहित्वप्रत्ययाविरोधिनायां च विशि-
ष्टाभावीयविलक्षणप्रतियोगितावगाहित्वं तन्नामित्युक्तौ नोक्तदोषा-
वत्तरः । तथापि तन्मते तद्वत्ताग्रहं प्रति वास्तवतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्न-
प्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वे पीतो नास्तीति ग्रहे पीतः
शङ्खो नास्तीत्यानुमानिकादिप्रतीत्यापत्तिः पीतत्वस्य वस्तुतश्शङ्खाव-

चित्वाच्छुक्त्वस्य शङ्खावृत्तित्वमदशायां शुक्लो नास्तीति ग्रहेपि तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थाने तद्वृत्तितया गृह्यमाणत्वं धर्मविशेषणं देयम् । तथा च कालान्तरीणपुरुषान्तराणञ्ज्ञानन्यावर्तनाय तत्तत्कालपुरुषनिवेशेन महागौरवं दूषणं योष्यम् । न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते तत्तद्वृत्तित्वप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानस्य यावत्पः प्रतिबन्धकताः तावत्स एव बाधयुद्धिप्रतिबन्धकाः समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकनामते समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकतामते च घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्तर्भावेण विरोधिताधिक्यमिति गौरवमिति वाच्यम् । समानविषयत्वेन विरोधितामते उक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदापत्तिर्गौरवात् वायौ रूपविशेषाभावकूटप्रवृत्तदशायां वायौ रूपान्यत् किमपि समवायेन नास्तीति भ्रमसत्त्वे वायू रूपवाद्येति संशयादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते पर्वते महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिविशेषवाधानवतारदशायां सद्भिन्नपरामर्शाद्वह्नित्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिविषयकभ्रमानुमितिप्रसङ्गाः समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते च तत्र तद्भासकेतरवाधादिसन्धेपि विशेषवाधादेव न तत्र तद्ज्ञानप्रसङ्ग इत्यत आह सविति । विशेषवाधावतारानवतारयोः समान इति । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते यथा विशेषवाधावतारदशायां तत्प्रसङ्गस्तथा विशेषभासकेतरवाधावतारसत्त्वे विशेषवाधानवतारदशायां तत्प्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः । समानसमाधानश्चेति । यथा समानविषयकत्वेन विरोधितामते बाधितेतरवाधावतारसत्त्वे विशेषवाधानवतारे तादृशेतरवाधादिरूपदोषविरहादेव न तादृशभ्रमानुमितिरिति समाधानं तथा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि तदेव समानमित्यर्थः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि इतरवाधादितो विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषभानमभ्युपगम्य बाधासङ्करस्य व्यवस्थाप्यतया तन्मते यद्यप्युक्तरीत्या नातिप्रसङ्गवाच्यसम्भवः तादृशवाधादिरूपदोषस्य सामान्यरूपेण बाधितव्यकिपिषयकानुमितावहेतुतया तादृशविरहस्य तादृशभ्रमानुमितिर्वि-

रहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे धाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्धा तत्सामान्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः सामान्यरूपेण धाधितविशेषभानस्यानुमितावभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेति ॥

(दी०) । अत्र वदन्ति-व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवधनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणिन्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम् । अन्यथा जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्ध्या बहिस्रवानुमानायोगात् । एवं क्षित्यादिकर्तुरेकत्वमपि । अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्तेति सन्देहप्रसङ्गात्, अनुमितेश्च तादृशेण लब्धव्याविषयकत्वे तथाविधानुवर्त्तसायविरहात्, सति लाघवप्रतिसन्धाने लब्धव्यपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिद्ध्येत् । इत्थञ्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः । प्रमितिबाधः पृथक् । सलिलझपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत् ।

(गा०) यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यधूमगोत्वादिकं साधयेदिति मूलालिखनात् साध्यतावच्छेदकवह्निवादिप्रकारकाधाधितविशेषासिद्धिविरोधितया बाधस्य हेतुभासत्वं मूलकाराभिमतं, तथापि समानाविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वान्तामुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमुपगम्य समाधत्ते अत्र वदन्तीति । लाघवज्ञानादीत्यादिना एकविशेषबाधपरिग्रहः । प्रकारीभवतीति । साध्यांश इत्यादि ।

अत्र अप्रसिद्धान्तशङ्कामपनिर्नापुर्माणिकारसम्प्रतिमादर्शो गेनुं यत्र तस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधं दृष्टान्तग्रहमाह यथेत्यादिना । इत्यत्रेति । व्यतिरेकिग्रन्थे मणिफारापदर्शितरहिःसत्त्वसाधकलिलविशेषणासिद्धिपरीहारफलकानुमान इति शेषः । जीवनप्रतियोगित्वमिति । भावप्रधान, व्यापकतानवच्छेदकमपि सा-

ध्यांशे लाघवज्ञानवलात् अन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्यनुप-
गादिनान्वयः । ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्र-
कारेणैव लाघवज्ञानवलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धिर्न तु
ताद्रूप्येण । न चैवं लाघवज्ञानस्यानुपयोगः परामर्शस्यैव सामान्यरूपे-
णावाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । अपरविशेषमान-
नितृत्तो लाघवज्ञानोपयोगात् । यदि च वाधितविशेषमासकलाघवज्ञा-
नरूपदर्शपधिरहादेवाऽवाधितविशेषधर्मिकलाघवज्ञानदशायां तादृश-
विशेषाभाससम्भवादवाधितविषयकलाघवज्ञानस्योपयोगिता न घट-
ते भवतु तदा तदनुपयोग्येव वाधितधर्मिकलाघवज्ञानमेव तद्ज्ञानन्या-
मकतया अवाधितज्ञानप्रतिबन्धकतया च 'उपयुक्तमित्यत आह
अन्वयेति । यद्भिः सत्त्वानुमानायोगादिति । यत्र ज्योतिःशाल्मावधा-
रितनियमात् समयविशेषजन्यत्वादिरूपाङ्गितात् देवदत्तस्य शत-
वर्षजीविता प्रथममवधारिता अनन्तरं च भूयो भूयो गृहे एव दृष्टा
शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोपपन्नधारितः ततश्च कदाचिदुपग्या-
नुपलब्ध्या गृहे ज्ञद्भावं निश्चित्य प्रतिसन्धत्ते देवदत्तस्य शतवर्ष-
जीवित्वे तदुपपादक यद्भिः सत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नियमो
न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृश-
जीवित्वनिश्चायकनियमो न सम्भवति इति तादृशनियमग्रहोऽप्रमा-
फि वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति तत्र
मरणापेक्षया भावरूपे जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादक-
यद्भिः सत्त्वसिद्धेरनुमानताप्रतिवाहादित्यर्थः । तथा सति संशयक-
रणकार्यापत्तेर्निराकरणं नोपपद्यते इति भावः । ननु तत्र सामान्य-
रूपेणैव जीवित्वसिद्धेर्व विशेषसंशयनिवृत्त्या मानसी हेतुसिद्धि-
रित्यपि मणिकाराभिप्रायः सम्भवतीति समानविषयकत्वप्रयुक्त-
विरोधित्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवादनुमितेर्व्यापक-
तावच्छेदकप्रकारकत्वस्य मणिकाराभिमतत्वं न लभ्यत इत्यनुश-
शयेन दृष्टान्तान्तरानुसरण एवमिति । क्षितिकर्तुरेकत्वमपीति ।
ईश्वरानुमाने इति शेषः । प्रकरीभवतीत्यनुपपत्त्यादिना अन्वयः । तत्रैक-
त्वस्याप्रकारत्वेनेश्वरैकत्वानेकत्वयोर्नित्यं संशय इति पूर्वपक्षयित्वा
लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्तं प्रणयतो मणिकृतोनुमतां
युक्तिमाह्वयति । क्षितिकर्तुरेकत्वं च न क्षितिकर्तुनिष्ठमेदाप्रति-

नभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम् । एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसापच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति बाधो दूषणम् ।

अथावच्छेद्ये सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः विशिष्टञ्च नान्यदिति चेत् । तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात् ।

अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् । तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधने सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव । अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यवृत्तित्वभङ्गः एववृत्तित्वात् । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति । असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः ॥ न चैवमुपजीव्यत्वाद्वाधवत् सिद्धसाधनमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात् । नहि साध्यज्ञानं तद्वुद्धिविरोधि, धारावाहिकज्ञानोदयात् । नाप्यनुमितिर्विरोधि, अनुमित्तया प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यनुमानदर्शनात् । तदुक्तं 'प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका' इति । श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च । तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा, सिद्धिविशेषार्थिनः सास्तीति तस्यानुमितिरेव । एवञ्च सिपाधयिपितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः ।

(दी०) बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानादोपादेव । तथा सामान्यतोदृष्टाचदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतात् शिष्यमाणमुसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते, यथा भोजनमाध्यकपीनताः

दिवासन्ध्याभोजनवाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्ति-
त्वसाधिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्ववाधे प्रसिद्ध-
मनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया बाधयत्
इति विशेषवाधो दोषः । किन्तु साध्येत्यादिक्रमापाततः ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकसाध्याभाववद्गामित्वं व्यभिचारः । स्वप्नाभावे-
त्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पा-
दितत्वात् । अत एवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना
रूपादिसाधने बाधो निरावाधं पदमादधाति । एवं साध्यवत्तान-
वच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

(गा०) उभयत्रैकमुत्तरमाह बाधानवतारः इति । असल्लिङ्ग-
परामर्शभावेऽपि बाधानवतारस्तद्वस्तुतस्तवधाधितार्थविषयकलाघ-
वज्ञानरूपादौपादितोरेव भ्रान्तानुमितिर्वाधग्रहरोत्तेजकाभाववि-
शिष्टतादृशदोषरूपप्रतिषेधकसत्त्वात्प्रमानुमित्यनुत्पादश्चोपपद्यते इ-
त्यर्थः । यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहेऽपि ग्राह्याभाववद्विशेष्यकव्याप्य-
वत्ताज्ञानरूपसल्लिङ्गपरामर्शस्तत्राक्षत एव, तथापि तन्मात्रात्त पर्व-
तादौ महानसीयवद्विद्यादिमानमिति लाघवज्ञानस्य दोषतायाः भाव-
श्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणिकम् । न च लाघवज्ञानं विनापि म-
हानसीयवद्विद्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शाद्भ्रमानुमित्युत्पत्त्या
तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सर्वसाधारण-
परामर्शत्वस्यैकस्याभावात् पर्वतविशेष्यकमहानसीयवद्विद्याप्य-
तद्विशेष्यकमहानसीयवद्वित्वावच्छिन्नानिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ता-
परामर्शस्य हेतुत्वेऽपि महानसीयवद्विद्याभावावद्विशेष्यकशुद्धवद्विद्याप्य-
वत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकल्पनात् परामर्शलाघवज्ञानयोजन्यतावच्छेदक-
कोटो अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीय-
वद्विद्याप्यवत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न
व्यभिचारः ।

कोचित्तु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादौ न विधेयतावच्छेद-

कतारूपविलक्षणविषयता स्वीक्रियते अपि तु प्रकारतामात्रं पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां तादृशानुमितिर्न जायत एव महानसीयवह्निव्याप्यप्रज्ञानजन्यानुमितौ च महानसीयत्वसहित वह्नित्वमेव विधेयतावच्छेदकमिति कार्यवैचित्र्यात् परस्परं व्यभिचार इति ।

तत्र । लाघवज्ञानादधिकविषयकानुमितेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिषेधत्वे देवदत्ते जीघनमरणान्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशायां लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोऽसिद्ध्या वह्निस्त्वानुमानानुपपत्तेः । तादृशसिद्ध्याभावघटितलाघवज्ञानसहकृतसामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानघटितसामान्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकताधिस्य प्रामाणिकत्वाच्च दोषायेति सङ्क्षेपः

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्नौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानदशायां महानसीयवह्निभिन्नवह्न्याभावानित्यादीतरथाधप्रहदशायां च पर्वतादौ बाधितमहानसीयवह्न्यानुमितिर्बाधानवतारदशायां जायते न तु तदवतारदशाया इति बाधोऽसङ्कीर्णतया हेत्वाभासः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृतः ।

अत्रोपाध्यायाः । लाघवज्ञानादिसत्त्वेऽपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनैव रूपेणानुमितिरिति महानसीयवह्नित्वादिना न महानसीयवह्न्यानुमितिर्जायते अपि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव, तत्र च महानसीयवह्न्याभावधीर्न विरोधिनी द्वित्वावच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येकं संशयादेरनुभवसिद्धतया ग्राह्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्यैव विशिष्टधीर्विरोधित्वादित्यतो न विशेषबाधस्य दोषतासम्भवः । न च बाधबुद्धेर्प्रतिबन्धकतायां समानप्रकारकत्वस्य तन्प्रत्वे लाघवज्ञानादिजन्यमहानसीयवह्न्यानुमितिर्यदि शुद्धवह्नित्वादिनैव तदवगाहते तदा तदुत्तरं महानसीयवह्निमात्रं वा पर्वत इति संशयस्यादिति लक्ष्यार्थभासकमपि लाघवज्ञानमनुपयुक्तं स्यादिति समानविषयकत्वेनैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वं अनुमितौ विशेषरूपेण लक्ष्यविषयकत्वं वा आवश्यकमिति उभयस्यैव विशेषबाधो हेत्वाभासीभवेदिति धाव्यम् । लाघवज्ञानस्यैव तादृशसंशयविरोधित्वात्लाघवज्ञानजन्यानुमितिनाशानन्तरमपि क्षण संशयोपगमे क्षतिविरहात् ।

अत्र नव्याः । लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेऽपि

यद्युक्तसंशयः स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थभासकत्व-
मेवोच्छिद्येत तज्जन्यानुमितौ लघ्वर्थविषयताया व्यर्थत्वात् । न
च तस्य फलान्तरासत्त्वेऽपि लघ्वर्थविषयकत्वेनानुमितेरनुव्यव-
सायाल्लघ्वर्थविषयकत्वं दुरपन्ध्वमिति वाच्यम् । यतो वह्निमानि-
त्यनुमितेरनुव्यवसायस्य बान्धमेनुमिनोमीत्याकारकनैव न तु महा-
नसीयवह्निमनुमिनोमीत्याकारकनेति तस्य तद्वगाहिताया एवासि-
द्धेः । एवं महानसीयवह्नौ लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामिव स-
हिलङ्गपरामर्शात् प्रमानुमितिः स्यात् इति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्यकम् । तत्र चोपाध्यायमते पर्व-
तीयवह्नौ महानसीयवह्नौ च लाघवमित्येतादृशलाघवज्ञानदशयां
पर्वते पर्वतीयवह्न्यानुमितिनिर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञाने
अबाधितार्थविषयकलाघवज्ञानस्योत्तेजकता वाच्या, तथा च पर्व-
तचत्वरदिविशेष्यकपर्वतीयचत्वरतीयवह्न्यादिविषयकानुमितित्वेन
प्रतिबन्धकत्वं पर्वतीयचत्वरतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानविरहविशिष्ट-
महानसीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयम् इत्ये-
कैकविधलाघवज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य पक्षविधेयभेदेनानन्त्यम् । नय-
मते च वह्नित्वपर्याप्तविधेयभावच्छेदकताकानुमितित्वं बाधितवह्नि-
धर्मिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकं पर्वतीयवह्नौ लाघवज्ञा-
नात् पर्वतादौ पर्वतीयवह्नित्वेनैवानुमित्युत्पादात् तस्याः शुद्धवह्नि-
त्वावच्छिन्नाविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाहा-
दिति न पक्षभेदेन प्रतिबन्धकताभेदः । वह्नित्वादौ विधेयतावच्छे-
दकत्वपर्याप्तिनिवेशश्चोपाध्यायमतेऽप्यावश्यकः, अन्यथा पर्वतीयव-
ह्नित्वाप्येवान् पर्वत इत्यादि परामर्शान्महानसीयवह्नौ लाघवज्ञान-
दशयां पर्वतादौ पर्वतीयवह्न्यानुमितेरनिर्वाहात् ।

अथ पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिवाधप्रहदशयां तद्धर्मिकलाघ-
वधीसत्त्वेऽपि तत्र पर्वतीयवह्न्यादेरेवानुमितिरन्यमत इति तादृशया-
धप्रहस्य लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वमावश्यकं, तथा च
पर्वतादौ महानसीयवह्नैर्वाधप्रहेऽपि उक्तलाघवज्ञानसत्त्वेऽपि चत्वेरा-
दौ चत्वरतीयवह्न्यानुमित्युदयात्तत्तद्धर्मिकतदबाधितवह्न्याद्यनुमितौ त-
त्तद्धर्मिकमहानसीयवह्निबाधप्रहमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञान-
स्य विभिन्नप्रतिबन्धकताकल्पनं नव्यानामप्यापश्यकमिति चेत् ।

सत्यम् । एवमपि पर्वतादिविशेष्यकशुद्धबहिष्वावच्छिन्नविधेयता-
 कानुमितित्वं बाधितवाह्विधर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं न-
 द्यमते, उपाध्यायमते, तु पर्वतादिधर्मिकशुद्धबहिष्वावच्छिन्नपर्वतीय-
 वहवाद्यनुमितित्वम्, अन्यथा पर्वतादौ महानसीयवन्ध्याद्यनुमितरपि
 तद्वर्त्मिकलाघवज्ञानादनुपपत्तिरिति प्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवाश्र-
 यमतेमेव सार्थीयः । न च महानसीयवहवादिधर्मिकप्रतिबन्धक-
 तायां तदज्ञानप्रतिबन्धकबाधतदभाष्यप्राप्यवत्ताज्ञानतदभाषावच्छे-
 दकधर्मदर्शनानामनेकेषां नद्वयमते उक्तेजकतया गौरवम् उपाध्या-
 यमते च पर्वतीयवहवादिधर्मिकलाघवज्ञानमाश्रय्य तत्रोक्तेजकत्वं
 तादृशबाधादिग्रहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवन्ध्यादेरेव बन्धि-
 त्वादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवहवादेस्तत्र भानानुपगमेन तादृश-
 बाधादिवुद्धेरनुक्तेजकत्वमिति धार्यम् । बाधादिवुद्धीनां महानसी-
 यग्रहवादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुपगम्य उक्तेजकत्वसम्भवात् । नद्व-
 यमतेपि तेषां पृथगुक्तेजकत्वविरहात् उपाध्यायमते पर्वतीयवन्ध्यादिध-
 र्मिकलाघवज्ञानादेर्यत्रोक्तेजकता तत्र पर्वतीयवन्ध्याद्यवहवायानिति
 बाधादिवुद्धेरपि तदज्ञायां पर्वतीयवन्ध्यादिभाननिर्वाहार्थमुक्तेजकता-
 या, धार्यतया गौरवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविशे-
 पस्योक्तेजकतयानुपगमे लब्धार्थबाधग्रहदशायाम् लाघवज्ञानसत्त्वे अनु-
 मितिरित्य न स्यात् प्रमाया भ्रमस्य च प्रतिबन्धकत्वसत्त्वं दिति बा-
 धग्रहाभाववैशिष्ट्यं प्रतिबन्धके निवेशितम् । बाधग्रहश्च विरोधिग्रह-
 मात्रोपलक्षणं तेषां च महानसीयवहवादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनैका-
 भावः प्रातिस्विकरूपेणाभावकृष्टं वा निवेशितामित्यन्यदेतत् । प्रति-
 बध्यतावच्छेदकं च न यथार्थवहवद्यनुमितित्वं यथार्थस्य तद्वति तत्प्र-
 कारकत्वस्य तत्तद्वह्विभ्यक्तिमेवेन मिश्रत्वात् । नापि वहवन्तरानुम-
 तित्वं बहिर्द्वये लाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धनानुमिन्युच्छेदप्रस-
 ज्ञात् । एकलाघवज्ञानेऽपरलाघवज्ञानानामुक्तेजकत्वे गौरवात् । कि-
 न्तु शुद्धबहिष्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव अतोपि महानसीय-
 बाह्व्यादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतरबाधसहकृतसामान्यतोदृष्टस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रका-
 रकानुमितिजनकताया उक्त्यात्तज्जन्यविशेषधर्मप्रकारकानुमिति-
 विरोधितयापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयति तथेति । सामा-

न्यतोदृष्टात्-सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताद्वानात्, तदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतादिति । यद्यद्विशेषरूपावच्छिन्न सामान्यं प्रसिद्धं तदेकतररूपाभिन्नापरसकलरूपावच्छिन्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थः । शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकेति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नस्य बाधो न गृहीतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारिकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्यात्मवृत्तित्वस्य बाधग्रहेपि गुणत्वादिना दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य बाधग्रहे विशेषतो मनोवृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धिनिवेशः । संख्याभोजनप्रसिद्धिदशायां दिवाभोजनमात्रबाधग्रहात् विशेषतो रात्रिभोजित्वस्य पीनत्वेनासिद्ध्या साकल्यनिवेशः । अद्यात्सुरभिगन्धस्य सुरभिजिजातीयगन्धबाधग्रहात् गृहीतपृथिवीत्वेन सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धेः सहकारितालाभाय शिष्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशसामग्रीबलादात्मवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले तद्बाधग्रहेपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशीसामग्री अगृहीतबाधस्यात्मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमितिः न हि मनोवृत्तित्वानुमेतावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकता सम्भवति येन तत्सत्यात्सामग्रीविरहः, तथासति तद्बाधग्रहेपि मनोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तत्र तत्तद्विशेषबाधग्रहाभावविशिष्टतत्तद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्नार्थं दोष इति वाच्यम् । तथा सतीतरबाधग्रहहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः उत्तेजकतयैव तदुपयोगोपपत्तेः । यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिस्तत्रोपास्थितविशेषप्रकारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुताकरूपनौचित्यात्, तस्मात्तद्धर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्विपरीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रह एव हेतुः न तु विशेषधर्मान्तरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रहश्च तद्विपरीतञ्च तदत्यन्ताभावस्तद्धदन्यत्त्वम् । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च प्रतियोगितत्वाच्चछेदकौ, अभाव (ग्रहे) प्रतियोगितायच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण भासमाने प्रतियोगिनि निरुक्तविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेषणत्वं साक्षात्तद्विशेषणकेटिप्रविष्टपदार्थविशेषणतया वा तादृशमेवानुमितौ तद्धर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वम् । महानसीयभिन्नवह्व्यभावधानित्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसी-

यान्यत्वस्य प्रतियोगिनि साक्षादेव विशेषणतेति साक्षान्महा-
 नसीयत्वविशेषितस्य बह्वित्यादिप्रसङ्गस्य महानसीयबहुमानित्यनु-
 मितौ मानं विशेष्याभावान्यविशिष्टाभाववृत्तित्वादिव्याधग्रहे विशे-
 ष्याभावादन्यत्वादेवैव्यादिविशेषणकोटिप्रविष्टेऽभावादी विशेषणत्व-
 मिति तदर्थानविशिष्ट्यभिचाराद्यनुमितावपि तादृशाभावादी विशे-
 ष्यताभावस्यादिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया मानाद्विशेषव्यभिचा-
 रादिसिद्धिः । एवं च नायं रात्रिमिश्रभोजी इच्छा न मनोभिन्नद्रव्या-
 श्रिता इत्यादिसामान्याभावावगाहिव्याधग्रहदशायामेव पीनत्वगुण-
 त्वादिना रात्रिभोजित्वमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वादिप्रकारकानुमितिः ।
 दिवा न भुंक्ते न संभ्यांशे भुंक्ते न पृथिवीवृत्तिर्न जलवृत्तिरित्यादिवि-
 शेयाभावकूटग्रहश्च सामान्याभावप्राहकतयैवोपयुज्यते इति । यद्य-
 ध्येकविशेषयाधग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेषा-
 न्तरप्रकारकसिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्य-
 साधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रामाणिकस्तत्र तत्सिद्ध्यर्थं ता-
 दृशसामान्यन्तरकल्पनम् । न च तत्रापि फलानुरोधात्तादृशव्याप्तिग्र-
 हकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । यत्र पूर्वं विशिष्टहेत्वाद्यनुपास्थित्या
 व्याप्तिग्रहो याधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात् । न च विशेषणविशे-
 ष्ययोरुपस्थितौ महानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालघिलम्येन
 व्याप्त्यादिग्रहोऽनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च न व्याप्त्यादि-
 ग्रहः प्रमाणान्तरसिद्धस्तत्र फलमपलपनीयमिति वाच्यम् । यत्र धूम-
 स्यादिकमनुपस्थित शब्दादिना बह्विव्याप्यमहानसीयान्यग्रहण-
 भावोभयत्वादिना महानसीयबहुवाद्यव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्तत्र स-
 र्वमतसिद्धमहानसीयबहुवाद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य ता-
 दृशानुमितिसामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवच्छेद्यभावादिग्रह-
 सहकृतबन्धादिव्याप्यवच्छाज्ञानस्येव तादृशानुमितिसामग्रीत्वकल्पा-
 नादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्याय्यत्वादिति । यथा विशेषान्तरवा-
 दग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतानवच्छेदकविशेषध-
 र्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता विशे-
 षान्तरवाधसामान्यपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमप्यनुमापयति स्थ-
 लद्वय एव विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुत्पादस्यानुभविकत्वात् तथा-
 विधिसामान्यास्तादृशानुमितिजनकत्वोपगमे बहिर्महानसीयान्यग्रह-

भावव्याप्योभयादिलिङ्गकमहानसीयवद्वित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकपराः ।
मर्शस्य महानसीयवद्वित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितौ हेतुत्वन्तराक-
ल्पनेन साध्याच्चेति मनमबलस्य मणिकृता पुरोवर्त्तिविशेष्यकव-
द्वित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वद्वित्वाभाववति वद्वित्वप्रकारकत्वाभा-
वानुमानाद्वद्वित्ववति वद्वित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृतेत्य-
वधेयम् ।

व्यभिचारशरीरे अत्यन्ताभावेनाभावनिवेशनेपि आवश्यकप्र-
तियोगिवैयधिकरण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभावधारणात्, किन्तु
साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वमिति मूलमसङ्गतमित्यभिसन्ध्यायाह कि-
न्तु साध्येत्यादिकमापातत इति ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनेव साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनापि ध्वंसप्रागभावादिव्यावृ-
त्तिः सम्भवति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमनेपि तयो-
र्थमविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावादिति
दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिव सम्बन्धविशे-
पाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं प्रदर्शित, स्वध्वंसस्वप्रा-
गभावावच्छिन्नत्वाध्ययस्य च सामयिकस्यात्यन्ताभावावच्छिन्नत्व-
सत्त्वाद्यन्ताभावं परित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमयुक्तमित्याशं-
क्याह स्वप्रागभावेत्यादिकमिति । स्पष्टत्वेनेति । तयोः प्रतियोग्य-
धिकरणवृत्तिताया सर्वप्रतिसिद्धत्वादिति भावः । उत्पत्त्यादिकाले
घटादौ गन्धादिरत्यन्ताभावासत्त्वे तत्तुगन्धत्वादिना साध्यतायां प्रा-
गभावाविक्रमादाय बाधसमर्थनेपि रूपत्वगन्धत्वादिसामान्यधर्मपु-
रस्कारेण साध्यतायां न बाधनिर्वाह इति प्रागभावादिमिति तदत्य-
न्ताभावस्वीकार आवश्यक इत्याह अत एवेति । अत एव ध्वंसप्राग-
भावसमये तदत्यन्ताभावसत्त्वादेव, अन्यथा साध्यात्यन्ताभावज्ञानस्यै-
व स्वतः साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयोर्विरोधित्वात्स-
म्भवेन उक्तस्थले बाधाननकाशात् उपपन्नसङ्गतिर्न हि साध्यप्रति-
योगिकाभावमात्रज्ञानमेव साक्षात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्य-
धीविरोधि तत्तत्साध्यव्यक्त्वभावज्ञानस्यापि साध्यसामान्यधीप्रति-
बन्धकतापत्तेः, किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव, न हि
स्वसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले तथात्वम् सा;

मान्यधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

मूलेऽवच्छेदे सिद्धसाधनमिति । विशिष्टघटकविशेष्यघटादौ साध्यसाधने सिद्धस्यावाधितस्येव साधन प्रमारूपवानुमितिरिति यावत् । तथाच न तत्र बाधो दोष इति भावः । अवच्छेदके-ध्वंसप्रागभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे, हेत्वसिद्धिः-पृथिवीत्वादिवेतोरसिद्धिः, तथाच तत्पक्षकानुमाने न बाधस्यासंकर इति भावः । ननु विशेष्यविशेषणपक्षकेऽसंकीर्णबाधासम्भवेऽपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्रत्युहतेत्यत आह विशिष्ट चेति । नान्यदिति । विशेषणविशेष्याभ्यामिति शेष । गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसंस्थेऽपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वं न हि तद्वृत्तित्वं एकसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूप तद्विशिष्टवृत्तित्वं निर्यहति, तथा सति प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभावपदवृत्तिनया एकसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्यादिति तद्विरोधो भवेत् । यदि च ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिन एकाधिकरणे वृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकप्राग्वर्त्तमानत्वरूपो विरोधस्तदा पक्षनावच्छेदकध्वंसादिसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूप तद्विशिष्टवृत्तित्व प्रतियोगिन्यवगाहमानानुमितिर्याधितविषयैवेति तादृशानुमिनिविरोधी तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोऽसंकीर्णस्तत्र दोष एवेति पृथिवीत्वादिरूपहेतोस्ताद्विशिष्टवृत्तित्वेनासिद्धिरिहादिति समाधत्ते तर्हीत्यादि । अधिकरणैक्येनावच्छेदकेष्वेवाधकान्तरमाहान्यथेति । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति । एकस्मिन्नाधिकरण विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दीधितौ साध्यवत्त्वानवच्छेदकेत्यादि । घटिमत्त्वानवच्छेदकशिराधवच्छेदेन पर्यतादौ धूमादिना घन्त्यादिसाधनेपीत्यर्थः ॥

(चि०) नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका नैवं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चाभावप्रमा तथा, अपीतः शङ्ख इति प्रमापयत एव पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न ।

विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च शङ्खादौ नास्त्येष, अनुमितौ

त्वभावप्रमाणोत्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां
भावानुमितिरिति ।

स चायं दशाविधः । धर्मिग्राहकमानवाधितम् घटो-
व्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा
मूर्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पापणमयः पर्वतत्वादिति
सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रतियोगिग्राहकवा-
धितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रा-
वणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्ति-
निमित्तं जातित्वादित्यनुमानेन साध्यग्राहकवाधितं
नराशिराकपालं शुचि प्राणपङ्कत्वादित्यग्रागमेन हेतुग्रा-
हकवाधितं जलानिलाबुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वा-
त्तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनो विभु ज्ञानसमवाय्याधार-
त्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधन-
त्वादग्निष्टोमवदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति ॥

इति बाधचिन्तामणिः ॥

(दी०) अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदव-
च्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकरूपमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेर-
पि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिमसङ्गात् । न च शिख-
राद्यवच्छेदेन धूपादिमत्त्वमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भे-
दात् शब्दसामान्यस्याकिञ्चिरत्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतो-
स्तत्वेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणाद्वाधप्रमा, सङ्करे-
ऽपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्ना-
त्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्त्तमानत्वात् कापिसंयोगाद्यनवच्छे-

दकमूलाद्यवच्छिन्ने कापिसंयोगादिसाध्यकवृत्तविशेषत्वादेवर्त्तमानत्वाच्च । अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादिवदेतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्निमचाबुद्धिरनुभवसिद्धा नापहवपर्वतीत्याभिप्रायः ॥

इति बाधदीधितिः ॥

(गा०) तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन बहुषाद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यास्तत्वाद्धेतुसिद्धिरिति कुतो बाधस्यासंकीर्णता, - पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदमानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरदोषतामसङ्गादिति शङ्कतेऽप्येत्यादि । घटत्वादेरिति पञ्चमी । पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति । ११ पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण घटत्वाभावरूपभागासिद्धिप्रदेपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताग्रहसम्भवादिति भावः । भागासिद्धेर्दोषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वाद्यशे साध्यस्यानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ तत्र हेतोस्तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ताम्, पक्षतावच्छेदकदेशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यायावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुता तदवच्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिषेधकाभाधसहितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकानुमितिसामग्रीतस्तादृशानुमितिसंस्कारे क्षतिविरहात् । अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्राज्ञानेपि अन्यस्य भावन अधिकापेक्षार्था बाधकाभावादिति समाधत्ते अवच्छेदकत्वयोरिति । शिखराद्यवच्छेदेन बहुषाद्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषता व्यवस्थापयति अवच्छिन्नावृत्तेरिति । शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वेपि तदवच्छिन्नसत्त्वमधिपयधूमादिनस्तदवच्छेदेन बहुषाद्यनुमित्युत्पत्तिबाधप्रमेय इति वृण्वतीति बाधो दोष इत्यर्थः । बाधबुद्धेः प्रमात्वाभिधानञ्च तद्विष-

यद्वैदिकमसिद्धिं सूचयितुम् । तथापि तत्र स्वरूपसदसिद्धिसंकर एवे-
त्याशंक्य तत्संकरस्याकिञ्चित्करतामाह संकरेपि इति । ज्ञानासंकरा-
दिति । सिद्धिज्ञानदशायां बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-
त्वादित्यर्थः । यस्त्वसंकरस्थलमप्याह सुखाद्यवनच्छेदकेति । सुखा-
द्यवनच्छेदकं यश्चरक्यायशरीरादिकं शरीरव्यक्तिविशेषादिर्वा पक्षताव-
च्छेदकं तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्या-
प्यस्य दुःखादिहेतोर्धर्तमानत्वादित्यर्थः । तथाच तादृशहेतोरसिद्धि-
विरहात्पक्षतावच्छेदकशरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावोऽसिद्ध्या-
द्यसंकार्णो बाध इति भावः । व्याप्यवृत्तेः सर्वावयवावच्छिन्नवृत्ति-
कत्वे मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावपि मूला-
वच्छिन्नवृत्तिककपिसंयोगाद्यभावरूपबाधस्यासंकर इत्याह कपीति ।

ननु सर्वप्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्य-
मेव भासते पक्षधर्मतायलात् व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसा-
मानाधिकरण्यरूपपक्षधर्मतायाः व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छे-
दकसामानाधिकरण्यं विना अनुपपद्यमानत्वात् न तु पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वं विनापि हेतोः पक्षधर्म-
तोपपत्तेस्तद्विरहात् बाधाभावबलात् तज्ज्ञाने अन्यदपि अबाधितं
साध्यादौ किन्न भासते । अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपं
तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यते इति
तद्वगाहिनः परामर्शात् साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदव-
च्छिन्नत्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव अत एव भागासिद्धेर्दोषतापीति चे-
त् । भवतु तादृशपरामर्शात् तादृश्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
तिः, न च साध्याऽसंकार्णबाधसौलभ्यम् हेतोः पक्षतावच्छेदक-
धर्मव्यापकत्वे बाधासंभवात् । एवं यत्र तदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तद-
वच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकालरूपपक्षतावच्छेदका-
वच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानात् तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव ता-
दृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तद-
वच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरं नानुपपत्तेस्तज्ज्ञासकपक्षधर्मतायलसम्पत्ते-
रक्षतत्वादित्येतावतापि न बाधासंकरसौलभ्यम् साध्यावनच्छेदकदेश-
कालावच्छिन्नवृत्तित्वे हेतौ दर्शिताया अवच्छेदकान्तर्भावेण व्याप्तेर-
सिद्धेरित्युपाध्यायानुयायिनामाक्षेपमनुभवबलवनेन परिहरति अत्र

चेति । शब्दादिवदित्यन्तं दृष्टान्ताभिधानमनुभवदाह्याय ।

इदं तु बोध्यम् । यादृशव्याप्तिष्ठानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केषलमेकत्र द्वयमिति रीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिस्तत्प्रमातएव चेद्वाधविशेषाभावसदृशतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषया प्रमानुमितिर्भवेत् तदा गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वाद्युपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौगयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातोऽसति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयप्रमानुमितिरपि तुल्ययुक्त्या युज्येतेति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनियेशनमनर्थक स्वादिति दिक् ॥

गिरीन्द्रबुद्धितुर्नमत्सुरचराचतसमिव-
स्पदांबुजरज रुपाकलिततीक्ष्णधीसम्पदा ।
गदाधरीधिनिर्मिता कठिनदुर्गतकर्तृवी
नवीनपदवी मुद् घितनुवा सदा धीमताम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता-
अनुमानखण्डवीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ समाप्तेष बाधान्ता गादाधरी ॥

॥ अथ ॥

असाधकतासाधकत्वप्रकरणम्

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनां चासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि वादयुक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न । द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्रार्थं दूषणमात्रज्ञानादेव । द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वाऽसाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न । कथार्थां समयविवर्तयता दूषणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् ।

(आ०) असाधकतासाधकत्वनिर्वचनायोपोद्धातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति । तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्वा-

चेति । शब्दादिवदित्यन्तं दृष्टान्ताभिधानमनुभवदाह्याय ।

इदं तु योध्यम् । यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केषलमेकत्र द्वयमिति रीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिस्तत्प्रमात एव चेद्वाधविशेषाभावसद्वृत्तात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषया प्रमानुमितिर्भवेत् तदा गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वाद्युपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातोऽसति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयप्रमानुमितिरपि तुल्ययुक्त्या युज्येतेति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशनमनर्थक स्यादिति दिक् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमस्तुरघराघतंसाभव-
त्पदांबुजरज-रुपाकलिततीक्ष्णधीसम्पदा ।
गदाधरीधीर्निर्मिता कठिनदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवी मुदं धितनुवा सदा धीमताम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता-

अनुमानखण्डदीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ समाप्तेयं बाधान्ता गादाधरी ॥

॥ अथ ॥

असाधकतासाधकत्वप्रकरणम्

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनां चासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि वाद्युक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न । द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव । द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वाऽसाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न । कथायां समयविपर्ययेण दूषणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् ।

(आ०) असाधकतासाधकत्वनिर्वचनायोपोद्धातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति । तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्वा-

भासनिर्धेचनमेव व्यर्थमापद्यतेति भावः । नन्वसाधकतासाधकत्वं न सदुचरत्वं असाधकतासाधनस्यैवाभाव इत्याह अथेति । परेति । परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतस्तस्या इत्यर्थः । अन्यथा पद-
पेक्षया परत्वं तदीयविरुद्धत्वादिवानस्य प्रतिबन्धकत्वप्राप्तेरसङ्गत्या-
पत्तेः । विरुद्धत्वाद्युद्गाधनस्य स्वल्पयुक्तानुमानाविरुद्धत्वादिप्रतिवृत्तात्
मेऽनुमितिरित्यर्थो न तुद्गाधितेन प्रयोऽनुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थः
इति भावः । एवमग्रेपि । द्वितीय त्विति । असाधकत्वसाधनं तावन्न
यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वेनोच्यत इत्यर्थः । ननु
द्वयमुद्देश्यमित्यत्रैवाक्षेपः स एव च समाधिरित्यसंगतेर्द्वयोरुद्देश्यत्वे
योजिमाह प्रतिबन्धकत्वमिति । दूषणस्योद्गाध्यतया दूषणत्वस्यो-
भयरूपतया तदुभयरूपोद्गाधनमुद्देश्यमिति भावः । वस्तुगत्या सा-
धकेऽसाधकत्वानुमतावपि न स्वपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धको-
पन्यास आवश्यकस्तेनासाधकत्वनिर्वाहात् असाधकत्वानुमितिस्त्व
नावश्यक्यी तदभावेप स्वपक्षसिद्धेः, दूषणत्वप्रकारान्तरापेक्षया तु
काचित्कस्तदुपन्यासः सामयिक इति सर्वतात्पर्यार्थः । पक्षधर्मताया
इति । यद्यप्यसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्यं न तु पक्षध-
र्मतापि धूमवस्त्रादित्यत्रेवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धोपमिति
प्रथमोद्गाधनमभिप्रेत्येवं द्रष्टव्यम् । अधिकेति । आकाङ्क्षिताधिकम-
नाकाङ्क्षितमर्थान्तरमिति यावत् । हेतुद्वयाद्युपन्यासेन यथाश्रुतस्या-
सङ्गत इति । अन्यथेति ।

नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपदूषणत्वनिश्चयादेव कथ-
कत्वनिर्वाहात्कथमेवं, न हीदमेवासाधकत्वव्याप्तिः, अपि त्विदमसाध-
कत्वमेव तथाच तद्व्याप्तिप्रतिसन्धान कथकत्वेऽतन्त्रमेव । न चानुमि-
तिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमनुमित्यभावनियतं यज्ज्ञानं तद्वत्त्वं
तथा च यत्र विरुद्धत्वादिस्तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्तिभावेति वा-
च्यम् । अनुमित्यभावासाधकत्वरूपत्वाभावादपि त्वनुमित्यभावप्र-
योजकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्त्वं तद्व्याप्तिव्याप्तिप्रतिसिद्धिर्वाति ।
मेवम् विरुद्धस्यैवानुमितिबन्धकतावच्छेदकतया यत्र विरुद्धत्वं तत्र
तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति सहचारव्यभिचारेण व्याप्तिप्रदाय
इत्यकत्वादित्युत्तरकल्पे प्रथमकल्पे च स्फुटैव प्रतीतिरित्यभ्युपगमात्,
अत एवानुमित्यभावस्य ज्ञानेन साध्यनिश्चये पक्षत्वाभावानुमितिः

सम्भवतोऽनुमित्साधीनया पक्षतयाऽनुमितिरिति सामापिकसाधकतासाधने सर्वसिद्धमिति ।

(चि०) नन्वेवं कृतकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापिकथासम्भवात् । यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तदुदूपणत्वं प्रसाध्य पक्षावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव । यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्रमुद्भाव्य तत्र, यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पक्षावयवप्रयोग एवेति । तत्र । कथासम्प्रदायविरोधात् । अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्, तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सद्धेतावपि । नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्मिज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि दूषणत्वाज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न । सद्धेतावसत्प्रतिपक्षतादशायामपि पूर्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात् । अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत्, बाधविरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न । सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशाया साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात् । नापि व्याप्तिपक्षधर्मनान्यतरराहित्यं, सत्प्रतिपक्षासाधारणसद्धेतोरभावात् दशाविशेषे तस्य दोषत्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च । नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केन-

लाव्याधिसाधनेऽप्रसिद्धेऽंशतः सिद्धसाधनात् सा-
ध्याविशेषाच्च । यन्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्काल-
तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनक-
त्वाभावो वाऽसाधकत्वम् । न च प्रतिपोग्यप्रसिद्धिः,
एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वनत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयो-
र्व्यधिकरणयोरेव प्रतिपोगितावच्छेदकत्वादिति । तन्न ।
सञ्ज्ञेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशायामपि तादृशप्रमायाम-
करणभावेनासाधकतापत्तेः । नापि तृतीयलिङ्गपरामर्श-
स्य प्रमात्वं तत् । विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सञ्ज्ञेतौ
सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च । नाप्यनुमिति-
हेतुभूताभावप्रतिपोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सञ्ज्ञेतायपि
कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमिति-
प्रतिपन्धकत्वात् ।

(आ०) अनङ्गीकृत्येति । तथा चाङ्गीकारनियमो नात्रैव तत्रापीति
भावः । नन्वेवं पृथिवीत्वेन पक्षतावच्छेदकैर्नैवेतरभेदानुमानेन पक्षध-
र्मत्वे न प्रदर्श्येतोभयसिद्धत्वात् । न च तत्राप्यभ्युपगमानियमोऽन-
भ्युपगमे व्याघातापत्तिरिति, दूषणान्तरं न त्वभ्युपगम इति वाच्यम् ।
तर्ह्यत्राप्यनभ्युपगमे व्याघातास्तु दोषो नाभ्युपगमनियम इत्यत
आह पस्त्विति । यस्तु व्याप्तिमात्रानङ्गीकर्त्ता चार्वाकादिः । व्याधस्य-
दोषमात्रस्य, दूषणत्वमसाधकत्वव्याप्यत्वं प्रसाध्य व्याघातेनैव प्रयोग
एवेत्यनन्तर समाचार इति शेषस्तेनासिद्धिरुत्तरं घटतेऽन्यथा पञ्चा-
धयप्रयोगः कर्त्तुमर्हतीत्युक्तौ समाचारविरोधो नात्र घटतेऽनर्हता-
या अत्र युक्तत्वादित्यवधेयम् । हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेत्वन्तरेण प्रसिद्ध-
मित्यपि बोद्धव्यम् । अन्यथा बहिर्मानयं बहिर्निरदादित्यादौ हेतुत्व-
भ्रमस्याप्यभावादसङ्गत्यापत्तेरिति । विशेषणत्वमप्ये सिद्धान्त एवेति
स्वकालस्योपलक्षणत्वपक्षमालम्ब्य दूषयति सञ्ज्ञेताविति । साध्याप्रसि-

द्धाविति न च वक्ष्यमाणमप्यसाधकत्वं साध्यगर्भं तत्र न सम्भवती-
ति तदसङ्गाह्यात्वेन न युक्तं तदव्याप्तिप्रदर्शनं तस्य केवलापार्थकत्वा-
दिति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्धावपि तत्प्रत्ययप्रसिद्धः शुक्तिरजतप्रत्य-
यादौ तथा दर्शनेन तदजनकत्वलक्षणवक्ष्यमाणासाधकत्वस्य प्रकृते
समर्थनीयत्वादिति भावः । केवलेत्याहुपलक्षणम् । सत्प्रतिपक्षाद्यनुप-
हितेन्यत्राप्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अंशतः सिद्धेति । संशयस्य सिद्धस्यैव
साधनादित्यर्थः । एवमप्यपि ॥

(चि०) अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वम-
साधकत्वं, सङ्केतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकाः,
अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृती-
यलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया
वेति चेन्न । सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यव-
लत्वाभावेन तद्व्यमस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न च तुल्य-
बलतया ज्ञायमानेन, बाधितसाध्यविपर्ययकत्वज्ञानं
प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम् । तुल्यबलताज्ञान-
मेष हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवाद-
सिद्धेश्च । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रति-
बन्धकोति वाच्यम् । अन्यतरत्वं तदतद्भूति, न च त-
दतद्भूतिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं, धर्म-
मात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः, अन्य-
तराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्र-
तिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावाप-
त्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिब-
न्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमे-
तत्साध्यवत्तयैतत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पक्षकानुमितिप्र-
तिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्य-

तज्ज्ञानवदिति चेन्न । एतत्साध्यवत्तयैतत्पक्षकत्वा-
 नुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीन-
 एतपुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समी-
 चीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासि-
 द्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः
 बहिमति बाधे धूमभ्रमात् बह्व्यनुमितेः सत्यत्वाच्च ।
 न चान्यएव बहिस्तत्र भासते, मानाभावात् तद्वहेः
 प्रत्याभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च
 सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभाने
 मानाभावात् । किञ्च भावोऽभायो बोभयमपि प्रमेयमि-
 ति सत्यानुमितौ भावत्वाभावात्त्वयति प्रमेयत्वज्ञाने
 एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् । न चान्यतरत्वं
 लिङ्गं, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।
 अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो ना-
 स्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ बहिर्व्याप्यवश्य-
 मेव तन्त्रं बहिर्व्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव । अथ
 कूटलिङ्गे बहिर्व्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च बह्वौ कूटलि-
 ङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव बहिर्व्याप्यत्वा-
 प्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको बह्विव्येन भासते
 इति बह्व्यनुमितिरसत्यैवेति चेन्न । बहिर्व्याप्यालोके
 धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभा-
 वापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लि-
 ङ्गमनुमितिर्विषयो नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषयः
 त्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमनानुमितिहेतुवि-
 शेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्साध्यवत् । किञ्चैकविः

शेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्ट एव वह्नि-
वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्व-
भावेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञानन्यू-
नविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्,
विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न । परामर्श-
स्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चे-
ति चेत् । न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्ग-
ज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं,
तथाप्युक्तमसाधकत्वमस्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं,
तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता ।
अत एव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः,
नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि
धूमसत्त्वात्, एवं व्याप्ये धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्नि-
र्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति
निरस्तम् । दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् ।

(आ०) तुल्यबलतेति । अत्र वस्तुगत्या यत्तुल्यबलमगृहीतविशेषबलं
तद्विषयभयविरुद्धबलाविषयतया वेत्यर्थः नतु तुल्यबलत्वमपि विषय
इति । नन्वन्यतराङ्गवैकल्यसंशयाधायकतया दोष इत्यनुभवसिद्ध-
मित्यस्वरसाहोपान्तरमाह अन्यतरेति । एकेति । सास्नाशून्यायामपि
गर्वितदारेपेण गोत्वाद्यनुमित्यादावित्यर्थः । लिङ्गं-लिङ्गनावच्छेदकम् ।
वह्निव्याप्येति । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितम् । वस्तुतो वह्निव्याप्याभेदे
वह्निस्तद्व्यापकत्वेन भासते न तु कूटव्यापके वह्नित्वं सामग्रीधिरहा-
दिति ध्येयम् । नियमत इति श्लिष्टमावश्यकतया निश्चीयमानतया
चेत्यर्थः । तेनाद्येनाकस्मिकं द्वितीयं तु व्यापकतावच्छेदकावाच्छि-
प्रमपि संदिग्धमुदाहृतभावादि वार्यते इति भावः । मध्यमहेतावपि नि-
यमेनेति पूरणीयं आकस्मिकस्य तत्रापि वारणीयत्वादिति । नांशवि-

तज्ज्ञानवदिति चेन्न । एतत्साध्यवत्तयैतत्पक्षकत्वा-
 नुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीन-
 एतपुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समी-
 चीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासि-
 द्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्प्रसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः
 वह्निमति बाधे धूमभ्रमात् बह्वयनुमितेः सत्यत्वाच्च ।
 न चान्यएव वह्निस्तत्र भासते, मानाभावात् तद्वहेः
 प्रत्याभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च
 सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभाने
 मानाभावात् । किञ्च भावोऽभावो बोध्यमपि प्रमेयमि-
 ति सत्यानुमितौ भावत्वाभावात्ववति प्रमेयत्वज्ञाने
 एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् । न चान्यतरत्वं
 लिङ्गं, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च ।
 अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो ना-
 स्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवत्त्व-
 मेव तन्त्रं वह्निव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव । अथ
 'कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च बह्वौ कूटलि-
 ङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्पैत्र वह्निव्याप्यत्वा-
 प्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासते
 इति बह्वयनुमितिरसत्यैवेति चेन्न । वह्निव्याप्यालोके
 धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभा-
 वापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लि-
 ङ्गमनुमितिर्विषयो नियमतः पक्षधर्मताज्ञानविषयः
 त्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुवि-
 शेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्साध्यवत् । किञ्चैकविः

शेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्ट एव वह्नि-
वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्व-
भावेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञानन्यू-
नविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्,
विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न । परामर्श-
स्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चे-
ति चेत् । न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्ग-
ज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं,
तथाप्युक्तमसाधकत्वमस्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं,
तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता ।
अत एव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः,
नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि
धूमसत्त्वात्, एवं वाप्ये धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्नि-
र्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति
निरस्तम् । दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् ।

(आ०) तुल्यबलतेति । अत्र वस्तुगत्या यत्तुल्यबलमगृहीतविशेषयत्नं
तद्विषययोभयविरुद्धबलविषयतया घेत्यर्थः नतु तुल्यबलत्वमपि विषय
इति । नन्वन्यतराङ्गवैकल्यसंशयाधायकतया दोष इत्यनुभवसिद्ध-
मित्यस्वरसाहोपान्तरमाह अन्यतरेति । एकेति । सास्नाशून्यायामपि
गर्वितदारेपेण गोत्वाद्यनुमित्यादावित्यर्थः । लिङ्गं-लिङ्गावच्छेदकम् ।
वह्निव्याप्येति । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितम् । वस्तुतो वह्निव्याप्याभेदे
वह्निस्तद्व्यापकत्वेन भासते न तु कूटव्यापके वह्नित्वं सामग्रीधिरहा-
दिति ध्येयम् । नियमत इति श्लिष्टमावश्यकतया निश्चीयमानतया
चेत्यर्थः । तेनाद्येनाकस्मिक द्वितीयन तु व्यापकतावच्छेदकावच्छि-
न्नमपि संदिग्धमुदाहृतभावादिवार्यन इति भावः । मध्यमहेतावपि नि-
यमेनेति पूरणाय आकस्मिकस्य तत्रापि वारणीयत्वादिति । नांशवि-

यक्षयेदमनाधकत्वं निरुच्यत इत्याह तथापीति । अस्तु तावदे-
 यमित्यभ्युपगमवाद्: धस्तुनो नोकानुमानादपि तथा सिद्धिरित्येव-
 म्परः । तदसिद्धिवोज तु अनुमानं सामान्यभावेन फलाभावाद्वाधितं
 तथाहि किं साध्यविशिष्टपक्षकानुमितित्ववत्तत्र लिङ्गमपि विषयतया
 कार्यतावच्छेदकं विशेष्यानुमितिं प्रति व्याप्तिशानादीनां हेतुतेति म-
 न्यसे, अथवा सामान्यत एव प्रमाणमात्रस्योपनीतमानजनकावं सुर-
 भिचन्दनमित्यादौ फलममित्यत्राप्येयमिति । आद्यो गौरवानुभवविरो-
 धाभ्यामेव निरसनीयः । द्वितीयस्तु स्यादेव यदि सौरभांशो संस्कार-
 रूपप्रत्यक्षसन्निकर्षवदिहापि व्याप्तिरूपलिङ्गसन्निकर्षो लिङ्गेनापि भवेत्,
 अन एव शक्तेः शब्दसन्निकर्षत्वस्याभावात् शब्दो न शाब्दबुद्धिविषय
 विशेष्याभावे ससर्गाभावे च विशिष्टबुद्धिसिद्धेः अन्यथानुपपत्त्यैव प-
 क्षससर्गावन्तर्भाध्येयानुमितिशादौ प्रति लिङ्गशब्दयोर्हेतुतेति व्याप्ति-
 किंविरहेपि पक्षससर्गावचरे ताभ्यां ते अन्येते इति सर्वं सुस्थम् ॥

(जि०,) उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्र-
 त्ययाजनकत्वमसाधकत्वं । तथाहि-विरुद्धत्वादज्ञान-
 दशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात्
 पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजन-
 कत्वं सिद्धयति । उपाधितादावपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे सा-
 ध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्र-
 सिद्धिः । यद्वा अनुमितिप्रतियन्धकतावच्छेदकरूपव-
 द्धमसाधकत्वं, तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतियन्धक-
 तावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत्, अ-
 नुमितिप्रतियन्धकतावच्छेदकश्च रूपं ज्ञाने विषयतयानै-
 कान्तिकादित्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशेष-
 स्यानुमेयत्वात्, तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छे-
 दकरूपपरत्वानुमानवत् ।

अन्ये त्वनैकान्तिकवाधिताविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्या-

प्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षा-
साधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
पयत्वमसाधकत्वम् । न चैदमनैकान्तिकोऽसाधक-
इति सह प्रयोगानुपपत्तिः, तत्राव्याप्यत्वस्यासाध-
कशब्दार्थत्वात् । असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वा-
भासत्वमनुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं,
तस्य हेत्वाभासत्वादिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते,
तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासा-
नामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

भादाधर्मा अनुमानखण्डो बाधान्तः समाप्तः ।

(भा०) स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वमादाय सिद्धान्तमाह स्वज्ञाने-
ति । साध्यप्रत्ययजनकत्वं साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविरहस्ता-
नि चाव्यभिचारित्वादीनि असत्प्रतिपक्षत्वायाधित्यान्तानि तदभावः
कदाचित्सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णोऽपीति स्वज्ञानकालीनतया स विशेषितः स
च न तादृशोन्यदा तथाज्ञानरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावात्, एवं च
सव्यभिचारित्वादिवैयर्थ्यवसितस्तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेष-
स्तथाऽऽकर एव स्फुटम् । ननु स्वज्ञानकालीनतया जनकत्वाभावे विर-
हत्वादित्यादिव्यभिचारितस्य जनकतावच्छेदकविरहरूपत्वेऽपि स्वज्ञान-
नविरहकाले विशिष्टाभावात्तथा जनकत्वाभावे यथाश्रुते जनकतावच्छे-
दकाभावरूपे विवक्षितेऽपि साध्ये च स्वज्ञानाप्रवेशे विरुद्धत्वादिति
व्यर्थविशेषणं कदाचिदजनकत्वस्य ज्ञायमानत्वलक्षणतदजनकतावच्छे-
दकविरहात्मनोऽज्ञायमानत्वस्य च केवलान्वयित्वादित्यभिसंधिना सा-
ध्यनिष्कृष्याह तथाहीति । तथाहि ज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकतया
तत्कालीनत्वं साध्यस्य न तु तस्यापि साध्यप्रवेशो येन व्यभिचारः । न
च व्यर्थविशेषणता, विवक्षितसाध्यस्यासार्थत्रिकत्वात्, साध्यसिद्धि-

जनकतावच्छेदकत्वं तु तत्प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्, अतः
 पूर्वासात्प्रतिपक्षितत्वं तुल्यबलत्वज्ञानाभावरूपं प्रतिबन्धकाभावरूप-
 तथा स्वरूपसदेवानुमितिजनकं न तु ज्ञातमिति मतावकाशेनेदं घटत
 इत्यरुच्या लक्षणान्तरं वक्ष्यते, तथाच ज्ञायमानत्वज्ञानमपि य-
 दनुमिति हेतुः स्यात् तदा ज्ञायमानत्वमपि तथा जनकतावच्छेदकं
 भवेत् येनाज्ञायमानत्वमवच्छेदकाभावः स्यात् । एवं च सद्धेतौ सत्प्र-
 तिपक्षाद्यनवतारेपि मोक्षावच्छेदकाभावः कोपीति न केवलान्वयि-
 त्वमिति न व्यर्थविशेषणता । न च सर्वो वाहिव्याप्यवान्वाहिमान्तरथा-
 दित्यनुमानेन स न तद्वान्मेयत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षेणैवमन्यव्रापीति
 सत्प्रमेव सत्प्रतिपाक्षितमिति वाच्यम् । सर्वत्र सर्वस्यैवमवतारभावात्
 न च स्वज्ञानदशायामित्यत्र ज्ञाने यथार्थैवायथार्थत्वविकल्पः, ज्ञान-
 मात्रस्य विवक्षितत्वात्, ध्रममादायातिप्रसङ्गस्य तादृशावच्छेदका-
 भावस्वरूपसत्त्वाभावादेवाभावात् । नहि व्यभिचारध्रमे वास्तव-
 तादृशः सः । न च सत्प्रतिपक्षे विरुद्धाव्याप्यादौ लिङ्गातरे कुतो
 वास्तवसत्यमिति वाच्यम् । प्रतीतियलेन तत्र तत्सम्बन्धाभ्युपग-
 मात् स च स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेत्युक्तं हेत्वाभासलक्षणे ।
 अन्ये तु यथाश्रुते साध्ये व्यर्थविशेषणत्वाभावेन स्वज्ञानकालमपि
 साध्ये प्रवेशयति तेषां ज्ञानमात्रगर्भतायां सद्धेतावतिप्रसङ्गा । प्रमा-
 त्वपर्यन्ते च वक्तव्ये सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यपि दोषो भवति अस्माकं
 तु दोषशक्ये न भवतीति संक्षेपः ॥

ननु बाधिते तथा साध्यप्रत्ययाप्रसिद्धा तज्जनकतावच्छेदकाव-
 भावोऽप्रसिद्ध इत्यत आह लिङ्गेति । तस्यान्यस्य वा लिङ्गत्वध्रम-
 दशायामित्यर्थः । उकाररुच्या लक्षणान्तरमाह यद्वेति । तद्वत्त्वं चात्र त-
 द्दर्शमानत्वं निवक्षितमतो न सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णेलिप्रसङ्गः, न हि पूर्व-
 मेवात्रापि स्वज्ञानदशायामित्यस्ति । अत एव तद्वर्तमानत्वस्य तद-
 वच्छिन्नस्वरूपस्य सार्वत्रिकत्वात् विरुद्धत्वादित्यादौ न व्यर्थविशे-
 षणतेति भावः ।

केचित्तु नेह व्यर्थविशेषणता व्याप्तेरुभयगृहीततया व्याप्तिप्रदसा-
 मग्रीसम्पादनाय हेत्वनुपन्यासात्, अपि तु समयबन्धादुपन्यस्तस्य
 हेत्वप्रतिपादनाय तद्व्याप्यतानवच्छेदकस्य विशेषणस्य प्रवेशो

पि न क्षतिः प्रतिबन्धकप्रयोजनतयोपन्यस्तस्य विशिष्टस्योभयसिद्धि-
व्याप्तिकस्य पंचम्या हेतुत्वाभिधानादित्यपि वदन्ति ।
ननु व्यभिचारित्वादि न प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सत्त्वेऽप्यप्र-
तिबन्धादित्यत आहानुमितीति । तथाचानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकत्वमसाधकत्वमिति पर्यवसितोर्थः । ननु साध्याप्र-
सिद्धावव्यापकमिदमिति चेन्न । आद्ये स्वज्ञानदशायामिति वच-
नादेव तदसंप्राप्त्यवलाभात् । अन्त्येऽपि न पदार्थरूपस्य साध्य-
स्याप्रसिद्धिः, जयगडदशादिवन्निरर्थकत्वात्, किन्तु वाक्यार्थरूप-
साध्यस्याप्रसिद्धिर्वाच्या तथा च साध्यज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठव्या-
प्तिप्रतियोगित्याप्रकारकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः, स-
च्चाप्राप्रसिद्धावपि साध्यस्य तज्जमे तथा प्रतियोगित्वप्रकारकत्वा-
भावादक्षतः । वस्तुतः साध्याप्रसिद्धिः शुद्धमपार्थक्यं हेत्वाभासाना-
नामेवासाधकतासाधकत्वात् अज्ञानरूपासिद्ध्यादीनां त्रयार्थकत्वं हेत्व-
र्थान्वययोग्यताविरहनिश्चयात् हेत्वाभासानां तथात्वेऽप्युपजीव्यतया
पृथग्दोषत्वम् । न चाज्ञाने किञ्चिदाभासान्तरं तथोपजीव्यमस्ति, अत-
एव तेषामनाभासत्वे निग्रहान्तरत्वाभावेऽपि कथायामुद्भावनम्, अन्य-
थाऽपार्थकाप्रवेशे अन्यत्राप्रवेशे द्वार्विशत्यधिकनिग्रहस्थानानामभावे
तदुद्भयनं न स्यादेव । 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ता' इत्यत्रानुक्तकृत-
मुच्चयरूपतया चकारव्याख्यानात्तत्समुच्चयः । अनुक्तप्रकारसमुच्च-
यार्थकत्वेन तद्व्याख्यानात् । न हि धर्म्येयानुक्तोऽपि तु उक्तस्यापि
व्याप्त्यसिद्धादेरनुक्तसाध्यविरुद्धदृष्टान्तादिप्रकारतालाभाय चका-
रकरणात्तदपि तथोद्भावनाय, तेन व्याप्त्यसिद्धिष्वदृष्टान्तसाध्यवै-
कल्यं तेनैव रूपेणाद्भाव्यत इति लभ्यते, तद्वदिहापि साध्याप्र-
सिद्धिलिङ्गांशज्ञानाद्यपार्थक्यान्तकृतमेव साध्याप्रसिद्धित्वादिनैवोद्भा-
व्यं न त्वन्यथेति सर्वं सुस्थम् ॥

(१) (अनुगतसम्भवेऽननुगते हेयमित्यरुचिं मनसि कृत्याह अन्ये-
त्विति । एवं च लक्षणयोः सुस्थत्वे यथाश्रुतमादाय साध्यप्रत्ययज-
नकत्वं लिङ्गत्वमप्रमदशयां विरुद्धस्यापीति व्यभिचारो यदाकदा-

(१) ( ) एतद्विहितः पाठो तातपादसगृहीतातिप्राचीनालोक-
पुस्तके दृश्यते कलिकातामुद्रितपुस्तके तु नोपलभ्यत इति ।

चित्तदजनकत्वं वस्तुमात्रं पवेत्यर्थपर्यालोचनया विरुद्धत्वादिहेतौ
 व्यर्थविशेषणत्वमित्याद्ये । अमरूपमपि साध्यज्ञानं न यत्र तत्र साध्य-
 प्रत्ययजनकत्वाभावो साध्यप्रत्ययप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मो वा
 इदमप्यप्रसिद्धमित्युभयोः । प्रतिसाधनं साध्याभाववांश्च पक्षोऽनु-
 मितिप्रतिबन्धकत्वधीचिपयतावच्छेदकस्तद्वत्त्वं लिंगे नास्ति प्रति-
 साधनवत्त्वस्य कचिदप्यभावात्, स्वरूपासिद्धे च तादृशपक्षसम्बन्धा-
 भावादिति द्वितीये च दूषणमलग्रकं द्रष्टव्यम् । अन्यत्र चैतद्ग-
 मात्साध्यप्रत्ययजनकत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयोः सामान्यतो प्र-
 हेण विवक्षितसाध्ये दूषणास्पर्शात् तादृशप्रतिसाधनसम्बन्धस्य
 यथा सत्प्रतिपक्षस्तित्वं तथाऽऽभाससामान्यलक्षणे उक्तम् । बाधे
 च पक्षानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं तथा तद्वत्त्वमस्यैव
 हेताविति व्यर्थानि दूषणानि चेत् क समाधानवार्त्ता । यच्च व्यर्थ-
 विशेषणतापरिहाराय समाधानं हेत्वाभासत्वनियतसाध्यप्रत्ययाज-
 नकत्वं साध्यमिति । तन्न, तथासति हेत्वाभासत्वस्यैव साध्यत्वो-
 चित्ये तस्यैवासाधकत्वापत्तिरिति दिक् ॥)

०

(१) इति जयदेवमिश्रविरचितः हेत्वाभासानामसाधकता-
 साधकत्वप्रकरणस्यालोकः समाप्तः ॥

(१) प्रकरणस्यास्य शिरोमणिर्ना तद्दीक्षाकारेणान्याख्यातत्वा-
 न्मुद्रितोप्यालोकोत्र मूलपाठसंगमनार्थं प्रदत्त इति ॥

गंगेशोपाध्यायकृतानुमानखण्डस्य अवशिष्टचिन्तामणिः ।

तत्र

ईश्वरवादः ।

—ॐ—

(चि०) एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मा-
तृपुरुषधौरेयसिद्धिः-क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटवत् सक-
र्तृकत्वानुमानात् ।

ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभि-
धातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् ।
अत एव सङ्कर्तृकत्वासकर्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषयः
तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयो-
स्तावत् ग्रहीतुमशक्यत्वात् यादिनोर्निश्चितत्वेन संश-
याभावात् । न च वायुनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य
संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रभानन्त-
रञ्चानुमानमिति परस्पराश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः
सम्भवात्, प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्था-
न्तरत्वापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यत्नं कृतं
शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुणशब्द-
फूटकारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादिसंप्रदायानामी-
श्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात्, असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा
शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात् । नापि जन्यकृत्यज-
न्यं जन्यम् उभयसिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः, क्षि-
त्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात् । नाप्यदृष्टज-

नककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः, ईश्वर-
 रकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात् । (१) घटादाव-
 प्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनान् । न च क्षितिरेव
 पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात् । न च निश्चितवि-
 पक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यम् । हेतौ साध्याभाव-
 वद्भामित्वसंशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति
 हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयधा-
 पि दोषः । न चैवं पक्षेऽपि तत्स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेद-
 कत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्च-
 येन सन्दिग्धानैकान्तिकम्, तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति
 साध्यानुमितिरेव पक्षवत् सामग्रीसत्त्वात् । अत एवा-
 ङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न । तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्म-
 ताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि
 पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्सा-
 ध्यानुमित्यनन्तरश्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैकमप्य-
 नुमानं स्यात् तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षिते-
 र्बिवादविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यमाने अर्थान्तराच्च (२) ।
 किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः ।
 नापि सर्गाद्यकालीनं द्यणुकं पक्षः, परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ।

किञ्च सकर्तृकत्वं ? न तावत् कृतिमत्सह-
 भावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाध-
 नान् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्ज-
 न्यत्वं तदिति चेत्, न । उपादानगोचरत्वं यदि यत्कि-

(१) घटादेरिति पाठस्य प्रकाशकारसंमतत्वेऽपि सकलादर्शपुस्त-
 केण सप्तम्यन्तस्यैवोपलब्ध्याऽयमेव मुद्रितः ।

(२) अर्थान्तरत्यादिति प्रकाशकृतसमतः पाठः ।

अधिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वम्, ज्ञानादिजन्यत्वमपि(१) विवक्षितम्, न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेन्न । क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयानिषमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तित्वं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलतापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्त इति वाच्यम् । घटेनानैकान्तिकत्वात् चेष्टात्वस्योपास्थित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः । न चोपादानशब्दस्य सम्यन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रो मातृभक्तो मैत्रयदिति वाच्यम् । शब्दे हि बोधे तथा । न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्यापकसिद्धिः, तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवोपास्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमताऽस्मदादिना सिद्धसाधनम्, तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वसमुपासत्त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वाददृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादि-साक्षात्जन्यत्वस्य च निरसतत्वात् ॥

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतो अनुमानखण्डचिन्तामणेः अवाशिष्टभागस्य प्रकाशः ।

(प्रका०) एवमियता प्रयन्धेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति *एवमिति* । जगदिति । *कार्यमात्रेत्यर्थः* । ननु तदप्रसिद्धौ साध्याप्रसिद्धे कथं तदनुमानमित्यत आह- *क्षित्यादाविति* । तथा च पक्षधर्मतावलात्तत्सिद्धिरिति भावः ।

मिलिनमिति । एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । *तयोरिति* । संशयविषयत्वपिचादविषयत्वयोरित्यर्थः । ग्राहकाभावमुक्त्वा ग्राह्याभावमाह *घादिनोरिति* । *सम्भवादिति* । विशेषादर्शनदशायामिति भावः । तथाच तस्यापि पक्षान्तर्भूतत्वे तत्रांशतः सिद्धसाधनमिति तात्पर्यम् । अभ्युपेत्याह *प्रत्येकमिति* । क्षितिः सकर्तृकानवेति प्रत्येकमित्यर्थः । विवादास्पदत्वेनेत्युपलक्षणं तादृशसंशयविषयत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । *अर्थान्तरत्वादिति* । विचाराद्गुणसंशयविषयतावच्छेदकेन रूपेण पक्षे साध्यसाधनस्य तत्संशयनिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थसम्यङ्गत्वं रूपान्तरेण तत्साधनस्य भिन्नप्रकारकतया तत्संशयानिधर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थासम्यङ्गत्वादिति भावः । *जन्येति* । जन्मात्मविशेषगुणेऽपि अस्मदादिशरीरस्य कारणत्वात् । सर्गाद्यकालीनघेदादायस्मदाद्यदृष्टोपाजितेद्वरोपगृहीतशरीरस्य कारणत्वादिति भावः । *असिद्धेरिति* । अप्रसिद्धेरित्यर्थः । अत्र हेतुमाह *अदृष्टेति* । तथा च न सर्वसंग्रह इति भावः । वाचन्तरमतं पदूयति *नापीति* । द्वितीयलक्षणे दोषमाह *घटादेरिति* । चेष्टाद्वारा जन्यकृतेस्तत्र जनकत्वादित्यर्थः । *क्षितिरेवेति* । तथाच नार्थान्तरमिति भावः । *तस्यापक्षत्वेनेति* । परार्थानुमाने प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वं भवतीति भ्रमवत इदं मुत्तरं बोध्यम् । पक्षत्वे-प्रतिज्ञाविषयत्वे । *सर्गाद्येति* । इदानीन्तनलक्षणकमस्मदादिनैव योगजज्ञानवता सकर्तृकं स्यादित्यर्थान्तरशङ्कया सर्गादीत्युक्तम् । अत्र सन्दिग्धानैकान्तिकमपि बोध्यम् ।

साध्यं दूषयितुं पृच्छति *किञ्चेति* । *व्यभिचारादिति* । क्षितिपूर्व

(प्रका०) *अथेति* । अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वं विशेषणं पक्षे पक्षा-
सिद्धिवारणार्थं साध्ये तु सिद्धसाधनवारणार्थम् अदृष्टद्वारा योगजादि-
ज्ञानानामपि जनकत्वस्योक्तत्वात् । एवमग्रेऽपि । *ज्ञानाव्यवहितेति* ।
इदं च वस्तुगतिमभिप्रेत्य न त्विदं साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं ज्ञानादि-
प्रत्येकविशिष्टजन्यत्वस्य साधने साध्याप्रसिद्धादेरभावात् पक्षधर्मता-
वलेन विलक्षणज्ञानासिद्धेः अत एव सिद्धान्तेऽपि तथैव भविष्यति ।
न त्विति । विवक्षितमित्यनुपपद्यते, साध्यतावच्छेदकप्रविष्टत्वे-
नेति शेषः ।

पक्षसाध्ययोरिति । पक्षविशेषणसिद्ध्या आश्रयासिद्धिः, सा-
ध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरेति बोध्यम् । *सिद्धां वेति* ।
योगजधर्माद्यजन्योपादानगोचरज्ञानादिसिद्धौ वा तस्याप्यदृष्टद्वारा क्षि-
त्यादिजनकत्वसम्भवात् पक्षे तदजन्यत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । *सिद्धसा-
धनादिति* । यत्किञ्चिदुपादानाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतोऽप्रयोजकत्वाद्धि-
शिष्टसाध्ये न व्यापकत्वमिति बोध्यम् । *साध्याप्रसिद्धेरिति* । यद्यप्य-
परोक्षज्ञानजन्यत्वं स्वत एवाप्रसिद्धम् अनुमितेरपरोक्षत्वाभावात्, तथाच
किं सधिकल्पकजन्यत्वोपवर्णनेन । तथापि घटादेस्तादृशप्रत्यक्षजन्यत्वं
नास्ति मानाभावादित्यपरोक्षपदमपास्य ज्ञानघटितमेव साध्यं कर्तव्यम् ।
एवञ्च तेन रूपेण साध्याप्रसिद्धिरुक्तेति भावः ।

वस्तुतस्तु अनुमितित्वेन जन्यसधिकल्पकव्याप्तिप्रदजन्यत्वेन चे-
त्यर्थः, तथा च विशेषणविशेष्योभयाविरहाद्विशिष्टसाध्याप्रसिद्धेरित्य-
र्थः । *उक्तमिति* । त्वयेति शेषः ॥

(चि०) अथ सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृति-
समानकालीनसामग्रिजन्यं कार्यत्वात् घटवत्, अदृ-
ष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न । परं प्रति स-
र्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात्
उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं
द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमि-
ति निरस्तम् । द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृति-
त्वेन गौरवाप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात् ।

किञ्च कार्यत्वं ? न तावत् योगोपास्थितकृत्यर्ह-

त्वम्, असिद्धेः । नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालस-
म्बन्धित्वम्, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वका-
लस्याप्रसिद्धेः । नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावेनानैकान्ति-
कत्वात् । नापि प्रागभावप्रतिघोगित्वं, ध्वंसेनानैकान्ति-
कत्वात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्वं, सत्ताजातेः परं प्रत्य-
सिद्धेः, स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् ॥

(प्रका०) *अथ सर्गेति* । तथाच तत्कालेऽस्मदादिज्ञानाभावाच्च-
क्षधयेश्वरसिद्धिरिति भावः । न च ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिज्ञानादिकमादाया-
र्थान्तरम्, तत्कालविशेषस्य सकलग्रहणसाधारणत्वेन युगपदेव तन्ना-
शसम्भवेन तत्र मानाभावात् । अत्र च सर्गान्तरज्ञानादिसमानकालीन-
कालादियत्किञ्चित्कारणजन्यत्वेन सिद्धसाधनधारणाय सामग्रीपदम् ।
ननु तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्न्या अर्थान्तरमस्तिवत्यत आह *अ-
दृष्टेति* । न ह्यदृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटिताऽन्यत्र जनिकेत्यर्थः ।
यस्यचादृष्टसामग्रीध्वंसेऽदृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे व्यभिचार इति । तत्र ।
सामग्न्या नित्यकारणघटितत्वेन ध्वंसासम्भवात्, अदृष्टसामग्न्या
स्वर्गे प्रयजनकत्वाच्च । अदृष्टजनकयागादेरेव स्वर्गजनकतया बोधि-
तत्वात् । यद्यप्यदृष्टसदृक्तादृष्टसामग्रीजन्यत्वेन घणुकस्य नादृष्टत्वा-
पत्तिरिति । तदपि न । लाघवाद्दृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोज-
कत्वादिति भावः । ननु मास्तु ज्ञानादीनां घणुकजनकत्वं तथापि तदा-
ध्वयत्वेनेश्वरसिद्धिः स्यादेवेत्यत आह *उदासीनेति* । कार्यकारणभा-
वादितर्काभावाद्गोदासीनसिद्धिरिति भावः । उदासीनसिद्धाद्यपि न
त्यभिमतप्रयोजकेश्वरसिद्धिरित्यप्याहुः । *घणुकासमवर्थाति* । त-
द्घणुकासमवर्थात्यर्थः । न च घणुकान्तरे व्यभिचारः । तस्य पक्षस-
मत्वादिति भावः ।

असिद्धेरिति । परं प्रतीति शेषः । न चादृष्टद्वारा कृत्यहृत्यं त-
स्मतपीति घान्यम् । तथापि ध्वंसे व्यभिचारादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु अपं घटः एतद्वदृष्टजनकानित्यज्ञान-
चिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पदवदि-
त्पादि । तत्र । यिपच्चे चाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्, अ-
न्यथाऽपं घटः एतद्वदृष्टजनकानित्यादृष्टातिरिक्तादृष्ट-

जन्यः कार्यत्वात् अपरघटवत्(१)। एतत्(२)सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यत्तु सुखदुःखातिरिक्तसुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्माधर्मसुखदुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ॥

(प्रका०) *यत्स्विति* । पक्षधर्मतावलाभित्यज्ञानसिद्धिः । साध्ये एतत्पदमकिञ्चित्करम् । अप्रयोजकत्वमेव विशदयति *अभ्ययेति* ॥

(चि०) केचित्तु-दृश्यते तावदभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयतः पुंसो मनःक्रियानुकूलो यत्नः, तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञानजनकात्मनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारकालानन्तरकालानाधाराद्यसत्ताका तन्मनःक्रियात्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत्, अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः । तन्न, सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रियैव संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव, क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तरकालाधारत्वम्, अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति ।

(प्रका०) *दृश्यते तावदिति* । अनेनवक्ष्यमाणानुमाने साध्यप्रसिद्धिर्दृशितेति । तथाच सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनं यच्छरीरं तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्ध्वंसानाधारो यः कालस्तदाधारं यज्ज्ञानं तज्जनको वा आत्मनःसंयोगः तज्जनिका मनःक्रिया पक्षः । न च न्यायनये सर्गप्रलय-

धोरनादित्यात् सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यध्वंसानाधारकालाप्रसिद्धिः
संगेपदस्यैतत्सर्गपरत्वात्, तथाच सर्गाद्यकालीनज्ञानजनकात्म-
मनःसंयोगजनकमनःक्रियापक्षत्वे इदानीन्तनक्रियाणामस्मदादिप्रय-
त्नजन्यत्वान्नाशतः सिद्धसाधनमिति भावः । न च सर्गाद्यकाली-
नमनःक्रियेत्येवास्त्विति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनत्वस्यान्यत्रापि विशे-
षणत्वात् । *तन्मन इति* । तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः तन्मनोगो-
चरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलतन्मनःक्रियाकारणाधारो यः कालः तदन्-
तरकालानाधारा आद्यसत्ता उत्पत्तिर्यस्याः सा तथेत्यर्थः । अत्राकार-
णीभूततादृशप्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारत्वसिद्धिप्रसङ्गवारणाय त-
न्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारेति विशेषणम् । एवञ्च का-
रणीभूतस्यैव तस्य सिद्धिः । न हि भवति इतरसकलक्रियाकारणस-
त्त्वेऽपि प्रयत्नव्यतिरेकेणोत्तरक्षणे क्रिया जायते अथ च न प्रयत्नजन्येति ।
याधवारणाय तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारेति विशेषणम् । तन्मनोगोचर-
प्रयत्नानाधारचरमक्षणे तदुत्पादितक्रियासत्त्वाद्वाच्य इत्यत आह *आ-
द्येति* । *अर्थादिति* । प्रकारान्तरे वाधादित्यर्थः ।

दूषयति *तन्नेति* । तथाच पक्षासिद्धिरिति भावः । *पूर्वेति* ।
प्रलयकालीनक्रिययैवेत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम्, तत्कालीनसंयोगेनापि
ज्ञानसम्भवात् । पूर्वसद्वकारि शरीरविरेहणाजननात् । *क्रियात्वस्येति* ।
अत्रापि ईश्वरवादिनामित्यनुपञ्चनीयम्, तथाच तत्प्रयत्नमादाय तत्क्रिया-
मात्रे साध्यसत्त्वाद्यर्थविशेषणमित्यर्थः । *किञ्चैवमिति* । अनुमिते-
र्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः । *अर्थादिति* । अनुमाना-
न्तरादित्यर्थः । तदनुकूलतयातूपम्यासेऽप्राप्तकालत्वमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृ-
त्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्या-
प्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-
कृतिमज्जन्यानि स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचराप-
रोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकी-
र्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि वा समवेतत्वे सति प्राग-
भावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः, तथा चैतानि
तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय
तथैव निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहालम्बनरूपैवानुमिति-

रूपयते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावत् अननुगतेष्वे-
करूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । जन्यकृत्यज-
न्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सा-
मान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशे-
षणव्यावर्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवदव्यावर्तकत्वे-
ऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् । उ-
क्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वम् । अतएव घटभोक्ता न घ-
टकर्ता इति व्यवह्रियते । एवञ्च शब्दफूत्कारादीनां पक्षनै-
व । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तिकता ।
उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्तद्वत्त्वेन त-
त्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशे-
षणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः । साध्ये चोपादानपदं कारण-
मात्रपरमुपादेयमेव । जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे धि-
वाक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वा-
भावान् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः । न चाङ्कुरे सन्दि-
ग्धानैकान्तिकत्वम् पक्षपक्षसमनैरपेक्षेण घटादौ निश्चित-
व्यासेर्लिङ्गस्य तपोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधान् ।

(प्रका०) *अदृष्टाद्वारकेति* । अत्रोपादानपदं स्वोपादानपरं, तथाच
स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः तदन्यत्वे सति ज-
न्यत्वं पक्षतावच्छेदकम् । एतेनोपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं तदाऽ-
दृष्टाद्वारकरूपाद्युपादानमृद्वादिगोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादी-
नां पक्षता न स्यात्, क्षित्याद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरिति परास्तम् ।

नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं अदृष्टद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषा-
संस्पर्शादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कांस्यादावौषधलेपादिजनिकया तद्गोचरास्मदा-
दिकृत्याऽदृष्टद्वार। यच्चलनं जन्यते तस्य चेश्वरमात्रकृतकस्यासद्ब्रह्मादि-
ति तद्विशेषणमिति । तच्च । औषधलेपजनककृतेरदृष्टजनकत्वे मा-
नाभावात् । औषधसंयोगद्वारैव तस्याश्चलनजनकत्वसम्भवात् । न च
तत्संयोगध्वंसानन्तरमपि चलनोत्पत्तेस्त्वद्वारकत्वं नेति वाच्यम् । अ-

सिद्धेः । तथासति संयोगध्वंसस्यैव जनकत्वापत्तेश्च । न हि संयोगत-
द्ध्वंससमययोध्यलनोत्पत्तौ मानमस्तीति । विपचलनादी मन्त्रपाठादि-
साध्ये यद्यप्यदृष्टद्वारकत्वं सम्भवति कृतेस्तथापि न तदुपादानविषा-
दिगोचरत्वम्, किन्तु कण्ठताद्व्यादिगाचरत्वमेवेति तदर्थमपि नैतद्विशेष-
णमिति ।

अन्ये तु विष्णुप्रतियोगिकस्वात्माभेदचिन्तनजनककृतिजन्यस्वर्ग-
स्य परमेश्वरकर्तृकस्यासद्ब्रह्मः स्यादित्यदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणं तस्य
सोपादानगोचरमन्यकृतिजन्यत्वात् । न चैवं तज्जनकादृष्टस्येश्वर-
कर्तृकस्यासद्ब्रह्मः स्यात्, न ह्यदृष्टजननेऽप्यदृष्टं व्यापारः कृतेरिति
वाच्यम् । अदृष्टाद्वारकपदस्यादृष्टप्रागभावाव्याप्यप्रागभावाप्रतियो-
गित्वपरत्वादित्याहुः । तदपि न । अदृष्टजन्यकृतिजन्यगंगास्पर्शा-
देरस्मदादिकर्तृकस्य पश्चान्तर्भूतत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । अंशतः सिद्ध-
साधनप्रसङ्गात् । न चोद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेर्न तथा, पक्षतावच्छेदकनाना-
त्य एव तस्य दोषत्वादिति वाच्यम् । एवं सति समवेतजन्यमात्रस्यैव प-
क्षत्वापत्तौ घटादिद्वारकविशेषणानुपपत्तेः । तथा च प्राचीनमतेनेदम् ।
न च गङ्गास्पर्शस्यैवादृष्टजनकत्वं न तु जनककृतेरिति वाच्यम् । एवं
हि अभेदचिन्तनस्यैव स्वर्गादिजनकत्वं न तु तज्जनककृतेरिति
तुल्यत्वात् ।

अप्राहुः । कालीशरीरे यद्वारं रूपमुत्पन्नं तत्कालीशरीरगोचरतप-
श्चरणादिकृत्या जन्यते, सा च कृतिरदृष्टद्वारिका तद्रूपोपादानकाली-
शरीरगोचरा चेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणायैतद्विशेषणमिति । न चैवमपि
निर्विध्यासनादेरसद्ब्रह्म इति वाच्यम् । तत्र तदुपादानगोचराजन्यकृते-
रेधानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे चाऽस्मदादिकर्तृकत्वेनासद्ब्रह्माख्यात् अदृ-
ष्टाद्वारकतदुपादानगोचरकृतेरेव तत्कर्तृत्वानिर्वाहकत्वात् । न चादृष्टा-
द्वारकत्वमात्रमुपादानकत्वमिति वाच्यम् । कृतिद्वारिभूतात्मगुण एवा-
व्याप्तेरिति । एवञ्चैतन्मतेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गेऽप्यव्याप्तिवारणायैतद्विशे-
षणम् । तज्जनकादृष्टं तु अस्मदादिकर्तृकमेवेति संक्षेपः । ध्वंसे गोत्वा-
दौ चातिव्याप्तिवारणाय जन्यसमवेतपदे । तत्पक्षतायामंशतो वाधापत्ते-
रिति भावः । अदृष्टाजनकेत्युक्तं बाधः ईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादिति
तद्वारणाय तमेवार्थं भग्यतरेणाह *अदृष्टेति* । अत्रव्याप्तिश्च कालिकी ।

ननुपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं प्रकृतोपादानपरं वा ! नायः ।
वाग्वादीनामंशतः सिद्धसाधनात् । न च तत्र ज्ञानेच्छयोर्न कारणत्वं
किन्तु कृतिमात्रस्यैव मिलितानां तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनक-

त्वादिति वाच्यम् । तथापि ज्ञानादिघटितं प्रत्येकं साध्यत्रयं, तथेषां
ग्रन्थकृता विभाघनात् । तथाच कृतिमादायांशतःसिद्धसाधनतावध-
स्थ्यात् । नान्त्यः । अप्रसिद्धेरिति चेत् ।

मैवम् । उपादानगोचरत्वेन यस्य ज्ञानादेर्जनकत्वं तादृशतज्जन्यत्वं सा-
ध्यम्, तेन च रूपेण स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव तस्य जनकत्वमिति
नांशतः सिद्धसाधनम् । नन्वेवमदृष्टप्रागभावेत्यादिविशेषणं व्यर्थम्
जन्मान्तरियज्ञानादीनां तेन रूपेणाजनकतया सिद्धसाधनानवकाशात्
इति चेत् । न । कालीरूपेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गे चांशतः सिद्धसाधनवा-
रकत्वादिति । अत्राऽदृष्टपदं स्वजनकाऽदृष्टपरम् । नचैवं क्वचित्पक्षः क्वचि-
दृष्टान्त इति पूर्वोक्तऽननुगमस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । सामान्यपाप्मे-
ग्रहे तस्यादोषत्वात् । तस्या एव प्रकृतानुमानाङ्गत्वेनाभिमतत्वात् ।
द्वितीयसाध्ये स्वपदोपादानेन तथैव ग्रन्थकृतात्पर्योन्नयनात् । अन्यथा
स्वपदानुपादानेऽपि जनकत्वगमसाध्यमननुगतमेव स्यादिति । अत्र
यद्यपि प्रत्यक्षेत्येवं वक्तुमुचितं घट इति वाच्येऽनघट इत्यप्रयोगात्,
तथापि प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्यत्वे बाधः, साक्षात्स्वातिपरत्वे परं प्रत्य-
सिद्धिरित्युभयप्रसिद्धये अपरोक्षेत्युक्तम् । तदपेक्षु लिङ्गादिकरणक-
ज्ञानान्यज्ञानत्वमुभयसाधारणमेवेति ध्येयम् । *स्वजनकोक्तिः* । अत्र स्वज-
नकोत्पादिविशेषणं पूर्वोक्तकालीरूपादावशतः सिद्धसाधनवारणाय, शब्दे
च पूर्वोक्तरूपेणांशतःसिद्धसाधनवारणम् । *अपरोक्षेति* । तादृशज्ञान-
विषयोपादानसमवेतानीत्यर्थात् । स्वार्थलङ्घ्योराविवक्षितत्वमत्रेति
ध्येयम् । ननु कालीरूपेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गे चांशतःसिद्धसाधन-
मिति चेत् । स्वजनकाऽदृष्टोत्तरापरोक्षज्ञानादिविषयोपादानसमवेतत्वस्य
विवक्षितत्वात् । न चाऽदृष्टाजनकोत्तरकालीनितादृशज्ञानादिविषयत्व-
स्यापि सम्भवात् पुनः सिद्धसाधनमेवेति वाच्यम् । ज्ञानादेः स्वजनक-
त्वेनापि विवक्षणीयत्वात् । उपाधिभेदाच्च न पूर्वसाध्यावैशिष्ट्यम् । समवे-
तस्य इति । ध्वंसेव्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । गत्यादौ व्यभिचारवा-
रणाय प्रागभावेत्यादि । पूर्वं निदिध्यासनादेरभेदचिन्तनजन्यादृष्टस्य च
स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा अस्मदा-
दिकर्तृकमेवेति न दोष इत्युक्तम् । स्वर्गजनकादृष्टस्य संप्रति तादृशजन्य-
कृतिजन्यत्वेनास्तु पक्षानन्तर्भूतत्वं माऽस्त्वस्मदादिकर्तृकत्वं तेषाम् । ज-
न्यात्मविशेषगुणानामीश्वरमात्रकर्तृकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वाच्चथापि तमादाय
पक्षत्वनिर्देशात् न कोपि दोष इत्यभिप्रेत्याह *उक्तेति* । *न च जन्य-
त्वेति* । दोषायेति शेषः । *तदुपरकोक्तिः* । उभयसिद्धप्रयोजनकत्वं तन्त्रं

न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः । ननु सकर्तृकत्वे विवादात्साध्यान्तरे क्रियमाणेऽर्थान्तरमित्यत आह *उक्तेति* । ननु कृतिजन्यत्वमेव सकर्तृकत्वं न त्वदृष्टप्रागभावादिघटितमित्यत आह *अत एवेति* । एवं हि भोजकादृष्टद्वारा भोक्तृकृतिजन्यघटे भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।

ननु यद्युक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वं तदा ध्वंसः सकर्तृको न स्यात्, तथा चानुमानाज्जगन्निर्माणकर्तृसिद्धिरित्यपि न स्यादित्यत आह *यद्वेति* ।

ननु पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरं यथाश्रुतमेव वा ? आद्ये शब्दादेरसङ्गहापत्तिः, अन्त्ये कृतिध्वंससङ्गहार्थं जन्येच्छाकृतिजन्यं विशेषणमनर्थकम्, तस्य स्वोपादानाभावेन स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यान्यत्वेनैव सङ्गृहीतत्वात् । न चोपादानमधिकरणं विवक्षितं, सृदङ्गादेरपि न शब्दाधिकरणत्वं किन्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । अधिकरणता समवायेन विवक्षिता सम्यन्धमात्रेण वा ? नाद्यः । उक्तोपात् । नान्त्यः । अवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्यन्धेन सृदङ्गादेरपि शब्दाधिकरणत्वात्, अत एव शरीरस्यापि भोगाधिकरणत्वम्, अत एव च सृदङ्गादौ शब्द इति प्रतीतिरिति चेत् ।

मैयम् । पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरम् अनुपादेयमेव वा, जन्येच्छेत्यत्र जन्यद्वानेच्छेत्यर्थः । अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाजन्ये विरोधिगुणत्वेन च जन्यकृतिजनिते इच्छाध्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याख्यापत्तेः । एवञ्च शब्दानां सङ्गह एव । मिलितानां धानादीनां स्वविषये समवेतकार्ये प्रत्येव जनकत्वात् । अतएव तत्राऽस्मदादिना नांशतःसिद्धसाधनम् । न चैवमुक्तस्य साध्यस्य ध्वंसे बाध एव स्यात् तस्यासमवेतत्वात्, धानादीनां च स्वविषयसमवेतकार्ये प्रत्येव जनकत्वादिति वाच्यम् । अनित्यानमेव तेषां तथात्वावधारणात् । ध्वंसे च नित्यानामेव तेषां जन्यत्वस्य साध्यतात्पर्यावसानात् । न चैवं कुत्रापि महाक्षितिध्वंसादौ नास्मदादीनां कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यम् । एतन्मते इष्टापत्तेः, अत एव ध्वंसमात्रस्यैवेदवरकर्तृकत्वात् ध्वंसोऽपि पक्ष इत्येव ग्रन्थकृतोक्तं ननु ध्वंसविशेष इति दिक् ।

अत्र च मने कृतिमात्रघटितं न साध्यमतो नांशतःसिद्धसाधनम् । सृतीयसाध्ये उपादानपदं कारणमात्रपरं बोध्यम्, न तु तदेवमेवेति । *पक्ष इति* । प्रतिज्ञाविषय इत्यर्थः । नयोरिति सप्तम्यन्तस्य पक्षपक्षसमयोरित्यर्थः ।

(चि०) न त्वनुमित्योरन्योन्योपक्षत्वं, येनान्योन्याश्रयः स्यात्, प्रतिज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षसमव्यप्रदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् । सिपाधयिपाविरहसहकृतसाधकप्रमाणविरहवति(१) लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात्, तच्च क्षितौ पञ्चावयवेनाङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चिद्विशेषः । यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायां हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य न निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम् ? (२) ।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयाद्धेतौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमव्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत सन्दिग्धवह्निकपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनायोग्यत्वात्, तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुण एव, अन्यथाऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत । पक्षादन्यत्र दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं सिपाधयिपितसाध्यान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिर्न स्यात् । अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधकबाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं वा विवक्षितं(३), तदाङ्कुरेऽपित्ज्ञांति । अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं, तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः । नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः । साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य साधनत्वं विवक्षितम्, तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनाऽर्थान्तरम्, सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मताव-

(१) प्रमाणाभाववतीति पाठान्तरम् ।

(२) १ म पंक्तिमारस्यैतदन्तश्चिन्तामणिः १९५३ पृष्ठेऽन्वितेः प्रमादादत्र मुद्रित इत्यवधेयम् ।

(३) विवक्षितमिति नास्ति कालि० मु० पुस्तके ।

लेनाभिमतविशेषसिद्धेः(१) ।

(प्रका०) तस्मादिति । तथाच व्याभिचारज्ञानस्य दूषकत्वम्, तथाकं साधारणानैकान्तिकलक्षणव्याख्यानावसरे । ननु सर्वत्र घटादेः पक्षानन्तर्भूतत्वाच्चदुपादानगोचरत्वेन ईश्वरज्ञानस्यासिद्धेर्न सर्वविषयत्वसिद्धिरित्यत आह *नियतेति* । उपादानगोचरेति विशेषणाद्वाध्यासिद्धिः । तृतीयकोटेरभावादनियतविषयज्ञानजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । एतद्योपनीतमानवादिमते ।

ननु साध्यगतेनोपादानपदेन क्षित्याद्युपादानमेव न विवक्षितं किन्तु घटाद्युपादानमपि, तथाच घटाद्युपादानगोचरज्ञानादीनां क्षित्याद्यजनकत्वेऽपि तदुपलक्षितास्पदादेर्जनकत्वसम्भवादर्थान्तरम्, न च तेषां न सर्वविषयत्वम्, अनादौ संसारे योगिनस्तादृशज्ञानादेरपि सम्भवादित्यत आह *साध्ये चेति* । साधनत्वं-जनकत्वम् ।

(चि०) नन्वाद्यसाध्यद्वये, घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमापादित्वित्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्याभिचारात् क्षित्यादायकारणत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात् । न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः, परं प्रति तदसिद्धेरिति चेत् न ।

ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकारण्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात् । अत एवाध्यानोपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न युक्तम् । तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादेर्घटाद्युपादानासमवेतत्वात् ।

ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्यत्वमेवास्तु, तथाचेऽश्वरे न प्रत्यक्षं न चेच्छाप्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात् । न च तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं

(१) सिद्धिश्चेति पाठान्तरम् ।

प्रत्यसिद्धेरिति चेन्न ।

द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया, वा कपालगोचरप्रत्यक्षसिद्धिः ।
घटादावकर्तृत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं ।
ध्यत्तद्विलक्षणमेव सिध्यति । न चावयवविभागद्वारा
क्षित्यादिषु जलेक्षणात् समुद्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणुः
द्रवसंयोगे च द्वाणुकेष्वस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सिद्धः
साधनमिति वाच्यम् । तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदादीनां
कर्तृत्वं न खण्डक्षितौ, अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुपपत्तेः
सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च । अत
एव द्वाणुकेऽपि न कर्तृत्वं, जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः
सपक्षत्वमेव घटस्येव ।

(प्रका०) *तन्विति* । ननुपादानगोचरत्वेन जनकत्वस्य पूर्वं वि-
वक्षणात् घटोपादानगोचरस्य तथात्वात्त्रेयं शङ्केति चेन्न । तेनैव
रूपेण जनकत्वमप्राप्यायातु इत्यर्थान्तरापादनसम्भवात् । न च तेषा-
मसर्वविषयत्वात् तैरर्थान्तरमिति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकप्रकार-
नैयत्यमनुमितौ यस्मत्ते तत्र सर्वविषयत्वसिद्ध्यर्थमग्रे प्रकारान्तरमेव
भविष्यतीति तन्मतेनैतत्सम्भवात् । *ज्ञानादीनामिति* । अस्मदादि-
ज्ञानादीनामदृष्टाद्वारकारणमिति शेषः । *अत एवेति* । याधेन तत्सि-
द्धिप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ।

द्रव्यत्वेनेति । प्रत्यासत्त्येति शेषः *तद्विलक्षणमिति* । तथाच
सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षयोः स्वरूपायोग्यत्वात् तदजन्यत्वेन
नार्थान्तरम् । न च योगिप्रत्यक्षमादाय दोषः । तादृशतानायोगिकत्वमे
गौरवादेकस्यैव सिद्धेरिति भावः । *कर्तृत्वमिति* । एतच्च न यस्मत्ते
ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्ये प्रत्येव जनकत्वं तन्मतेनेति ध्येयम् ।
अत एवेति । द्वाणुकोपादानपरमाणुगोचरप्रत्यक्षादेरभावादित्यर्थः ।
सपक्षत्वमेवेति । तत्र प्रक्षिप्तजलविन्दुसमुद्रयोरेवावयवत्वेनोपादान-
गोचरज्ञानादिसम्भवादस्मदादिकर्तृत्वमित्यर्थः ।

(चि०) ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्या-
न्वयव्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट

आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्म-
समवेतत्वस्योपाधित्वात्, घट आकाशजन्य उत्पत्तिम-
त्त्वात् शब्दवदितिवत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेत् ।

मैवम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रय-
त्नवदात्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्पि प्रयत्नं वि-
ना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम्, असमवायिकारणं
विना कार्यानुत्पत्तः । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वंऽपि
संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्या-
कारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंयोग-
व्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसंयोगः का-
रणमिति चेन्न । या क्रिया व्याधिकरण्यदीयगुणजन्या सा
तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शबुद्ध्यसंयो-
गजक्रियेति तत्सिद्धेः । न च क्रियाया मूर्तमात्रसमवेता-
समवायिकारणत्वानियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभि-
प्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्याऽप्रयोजकत्वात्
असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्व-
नियमाच्च ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच घटादौ व्यभिचारोऽपीति भावः ।
आत्मेति । आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । यद्वा समवेतत्वपक्षधर्मावच्छि-
न्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति न ज्ञानध्वंसादौ साध्याव्यापकत्वम् ।
हेतुत्वादिति । विशेषणत्वे बाधकं विना उपलक्षणत्वस्यायुक्तत्वादिति
भावः । *आत्मेति* । तथा चात्मसंयोगस्य क्रियायामेव न हेतुत्वं कुतस्त-
द्वारा घटेऽपीत्यर्थः । *क्रियेति* । कपालरूपजन्यघटरूपे व्यभिचारादाह
क्रियेति । स्पन्द इत्यर्थः । गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां वेगजनितक्रि-
यायां च व्यभिचारादाह *व्याधिकरणेति* । नन्वाग्रादिपतने व्यभि-
चारः, स्वव्याधिकरणस्वाश्रयावयवीयाग्रादिजन्यत्वात् स्वाश्रयावय-
वसंयोगाजन्यत्वाच्चेत्यत आह गुणेति । अत्र गुणजन्यत्वं गुणव्यतिरेक-
प्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वम्, तेनेद्वरक्षानादिजन्यत्वेऽपि क्रियायां नेश्व-
संयोगोऽसमवायिकारणमिति व्यभिचारो न भवतीति । युक्तेनैव व्याच-

स्याप्यसमवायिकारणत्वमित्यप्याहुः । एतेन मन्त्रपाठजन्यविपचलने व्य-
भिचारो निरस्तः, इष्टापत्तेः । अदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणाद्वा मन्त्रस्याशु-
विनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात् । ननु तुलायामेकदिगवस्थिताधिकगुरुजन्या-
परदिगवस्थितोन्नमनक्रियायां व्यभिचार इति चेत् । न, तत्राधिकगुरुत्वा-
श्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगस्योन्नमनहेतुत्वात् पङ्कादौ तस्य तद्धेतुत्वकल्पनात् ।
न चैवं व्यधिकरणपदं व्यर्थम्, वेगादिजन्यक्रियायां तथापि व्यभिचारात् ।
न चादृष्टवदात्मसंयोगस्यैवं कारणता न स्यादिति वाच्यम् । व्याप्य-
न्तरेणापि तत्सम्भवात् । तथाचानुपदमेव वक्ष्यामः । नन्वेवमपि क्रिया-
यामात्मकारणत्वसिद्धायपि घटे न तत्सिद्धिः, तथा च साध्यवैकल्यं
तदवस्थमेवेति चेत्, । न । मूर्त्तवृत्तित्यत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं
तत्तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यमिति व्याप्त्या तत्सिद्धेः । यदि च
व्यभिचारशङ्का, तदाऽत्र विशेषणान्तरमपि प्रवेक्ष्यम् । न चात्र विपक्षवा-
धकाभावः । अप्रत्यासन्नस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गात्, पूर्वव्याप्तावपि तदेव
विपक्षवाधकमिति संक्षेपः ।

• विशिष्येति* । क्रियाया इत्यत्र क्रियापदेन कर्ममात्राभिधान इ-
त्यर्थः । *असमवायीति* प्रकृताभिप्रायेण, कारणसंयोगाश्रयस्येत्यत्र
तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं
न तु जनकत्वे सति, गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यवहार-
श्चाभियुक्तानां “सविशेषण” इति न्यायेन कृतिपर्यव-
सन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्र-
यत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा
हेतुः, तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासा-
मर्थ्यात्, (१) किन्तु अनुमितिरूपं, तथा च साध्यविकलो
दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति चेन्न ।

सिद्धवृत्तिसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे
सति संभवति, न हि मृदवयवानां संस्थानविशेषे कृति-
साध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थि-

तिं विना प्रवृत्तिः, अतएव यागे शब्दारादुपजीविलिङ्गाद्या
 कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानु-
 पस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्तकज्ञानोपक्षी-
 णम् । अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्य-
 प्रवृत्तेः । प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वाच्च शब्दफूत्का-
 रादिना व्यभिचारः । न चाभिमतग्राहकोन्द्रियसंयोगान्म-
 नसिप्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाच्च व्यभिचारः, अदृष्टसहकृ-
 तत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाङ्गीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्र-
 यत्नान्नाङ्गीक्रिया ततः स्पर्शवक्षेगवन्नाज्या नोदनान्मनसि
 क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्यभ्यधहारमलात्स-
 र्गहेतुनाङ्गीनामनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वगि-
 न्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः ।

नन्वेवं घटादावनुमितेर्जन्यत्वदर्शनादोश्वरेऽनुमि-
 तिरपि सिद्ध्येत्, यथा च प्रत्यक्षस्फेन्द्रियजन्यत्वेऽपि
 नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्नित्यं जन्यत्वेऽपि सा तत्र
 नित्यैव अनित्येनानादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेन्न । सु-
 खदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृ-
 ह्णीतं, न च तावता शरीरादृष्टाभावेन सुखमस्त्यतो न
 क्षिप्पादौ तस्यानुमितिर्यथार्था सम्भवति । न च तादृशा-
 नुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्तिवि-
 षयप्रत्यक्षवहेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः ।

ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः
 तददृष्टान्तेन क्षिप्पादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि
 स्यात् द्वेषवतः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा त्वापात्तिरि-
 ति चेन्न । न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकूलव्यापारे
 कृतिरुत्पत्तुमर्हति, प्रयोजनं विना दुःखैकफले प्रेक्षावतां

कृतेरनुपपत्तेः, किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानु-
त्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्ट-
साधनताज्ञानात्तत्रेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं कल्-
प्तत्वात्, द्वेपस्तु परस्परया तदुपक्षीणः । कुतस्तर्हि द्वेपसि-
द्धिः ? शत्रुं द्वेषमीति अबाधितप्रत्ययात् । न चादृश्यस्य कर्तु-
रनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियो-
च्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनि-
यमात्, शशशृङ्गप्रतिबन्धा च नादृश्यमात्रनिरासः,
परमाण्वादिसवीकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृकनिरासः, चे-
ष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनुमानात् परं प्रति तस्या-
योग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः का-
र्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिबन्दिमात्रस्यादूषण-
त्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति
चेत्, न अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावात् (१) व्याप्त्य-
सिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य
विरोधेन गङ्गितुमशक्यत्वात्, शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव
इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च । अथ कृति-
कार्यत्वयोर्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्या-
पककृतेः सत्त्वे तद्देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेका-
निरूपणात् । नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतो बहिर्मात्र-
व्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न चैवमाकांशात्मनोरप्य
सिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्यं स-
मवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । स-
मवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको नि-
मित्तमात्रसाधारणत्वात्, किन्तु यत्समवायि तत्र कार्यं

यश्च समवायि तत्र नैत्यन्योन्याभावमादाय कार्यं सम-
वायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात्, समवायित्वेन त-
योरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च ।

(प्रका०) विशेष्ये बाधे सत्येव "सविशेषणे ही" ति न्यायाव-
तार इत्यपरितोषं हृदि निधायाम्—*अन्ये त्विति* । कृतीत्युपलक्षणं
ज्ञानेच्छेत्यपि द्रष्टव्यम्, अत एवानुपपन्नं तथैव विभावयिष्यति । *सा-
ध्याप्रसिद्धिरिति* । यद्युक्तदोषाभिर्या दृष्टान्तस्यान्यस्तदा प्रकृतसा-
ध्याप्रसिद्धिरेव दोष इत्यर्थः । ननूपादानप्रत्यक्षं विज्ञापि शब्दाद्यर्थ-
प्रवृत्तेर्व्याभिचार इत्यत आह—प्रवृत्तिविषयस्येति । न नूपादानप्रत्यक्षत्वेन
कारणत्वं द्रूमः किन्तु प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षत्वेन, प्रवृत्तिविषयश्च न ग-
गनादि किन्तु मृदङ्गादिकमेव तस्मात्स्मदादिप्रत्यक्षमेवेति न व्यभिचार
इत्यर्थः । अत्र वायवीयशरीरप्रत्यक्षाभावेन तद्गोचरप्रयत्नाभावात्तत्र
कथं चेष्टेति चिन्त्यम् । *अदृष्टेति* । न चादृष्टवदात्मसंयोगादेव तत्र
क्रियोत्पत्तिरस्तु किं प्रयत्नेनेति वाच्यम् । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुधि-
धायित्वादिति भावः । *न च भगवतीति* (१) । न चापथार्थैव साऽस्ति-
ति वाच्यम् । विशेषदर्शनवत् ईश्वरस्य तदसम्भवादिति भावः । ननु
स्वसुखादिसाधनतानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु स्वेष्टसाधनतानु-
मितित्वेन, तत्र बाधः विश्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वादित्यपरितोषादाह—
नचेति । तथापि तादृशानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु तादृशज्ञा-
नत्वेन, तादृशं च तत्प्रत्यक्षमेव भवतीति पक्षमधर्मनायलात्तदनुमिता-
द्यपि प्रत्यक्षजन्यत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः । रागवतः—इच्छावतः । *द्वे-
पस्त्विति* । दुःखे तत्साधने वा यतो द्वेष उत्पद्यते तत्तत्तदभाव
इच्छा भवति न त्वन्यथा द्वेषाविषयघटाद्यभाव इच्छाविरहात्, तथा
च दुःखादिद्वेषो दुःखाभाव इच्छामुत्पादयति ततः कृतिरितीच्छाया-
मेव तदुपक्षय इत्यर्थः । इदं च प्रवृत्तिप्रयत्नमभिप्रेत्य—निवृत्तिप्रयत्ने
तु द्वेषजन्यत्वमेव समानविषयत्वेन लाघवेन प्रवृत्तिं प्रत्येव चिकी-
र्षया हेतुत्वात्, निवृत्तौ तु समानविषयतया द्वेष एव हेतुर्न भिन्नविषय-
चिकीर्षो । न च प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः, तदुक्तं कु-
सुमाञ्जलौ—'प्रवृत्तिप्रयत्नो रागाद्विनिवृत्तिस्तु द्वेषादिति' । न चैवं कथं व्य-
भिचारोद्धारः निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यतानियमेन कार्या-

(१) अत्र मूलं तावतेति कलिकातापुस्तकस्थपाठो मुद्रितः किन्तु
भगवतीत्येष टीकाकारसंमतो बोध्यः ।

णां चिकीर्षाजन्यत्वस्वीकारात् । नन्वेवं कुत इत्यादिग्रन्थः कथं इत्थं कारणान्तरमेव निवृत्तेः कल्प्यतामित्याक्षेपे शत्रुं द्वेष्मीत्यनुव्यवसाय-साक्षिके तत्र ततोऽन्यत्कारणं न कल्प्यमिति परिहार इत्येतदभिप्रायकत्वादिति ।

वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः । न च वैपरीत्यं, सुपुसिद्धशायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिकार्यवेष्टादिकार्यापत्तेः । न च तदा निवृत्तिरेवास्तीति वाच्यम् । तत्कारणद्वेषाभावे तदभावात् । द्वेषाभावश्च तत्कारणदुःखसाधनत्वज्ञानाभावात् । तथा च प्राचीनमते ग्रन्थकर्तुरनुशयप्रकाश एवायमिति मन्तव्यम् । एवञ्च यथाश्रुत एवाग्रिमग्रन्थः सुकर इति ।

यत्र तु धूमवन्हादौ व्याप्तिग्रहः सिद्धस्तत्र साध्यसामान्यव्यतिरेकग्रहोऽस्त्येवेति न व्याप्तिग्रहस्तद्व्याभिचारोति दर्शयति *यद्विमात्रेति* *समवायिमात्रस्येति* । आकाशात्मादेरपि व्यापकस्य समवायित्वाभ्युपगमादिति भावः ।

(चि०) यद्वा भावकार्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति, यथा हि यद्यद्वहेरन्वये धूमो गृहीतस्तत्तद्व्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्याप्तेर्ग्रहः न तु पर्वतीयवहेः रन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात्, स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा भवति, तथेहापि कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मतापललभ्यविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहः अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । एतेन—

कार्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः कर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिद्धयति । दृश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समाश्रीयते

तस्यागोपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणम् ॥

इति निरस्तम् । ननु यदि कर्तृमात्रव्यतिरेकग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमाददृश्यजाठरीयवह्निसिद्धिरपि स्यात् । न स्यात्, अदृश्यबह्वेधूमासुप्तपक्षोः दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वात् ।

ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतिषेधिन एव साध्यगमकत्वादिति चेन्न । यत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽत एव कार्यत्वादेरेकैकं सिध्यन्नयमपि सिध्यति, आर्थस्तु समाजः ।

(प्रका०) ननु द्रव्यस्य गुणकारणत्ववत्समवायिकारणत्वं विशिष्टं न ब्रह्मे किन्तु समवायित्वसमानाधिकरणकारणमेव तत् । तथा चोभयप्राप्तफलमाज्ञातुभयग्रहे आर्थः समाज इत्यपरितोषादाह *यद्वेति* । *ब्रह्मरु धिनिति* । सामान्येन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति ततो व्याप्तिग्रह इति भावः । सकलधूमगोचर इति स्वमते, असिद्धधूमगोचर इति परमते, तत्र सामान्यलक्षणानङ्गीकारादिति ध्येयम् ।

कार्यत्वस्येति । कार्यत्वस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वनिवृत्तये सर्वत्र तृणादौ कार्येऽतीन्द्रियः कर्ता चैत्स्वीक्रियते तदा कापि तद्व्यतिरेकनिश्चयो नति तद्वैधुर्यात्कथं व्याप्तिर्ज्ञाप्येत, अथ तद्व्यतिरेकसिद्ध्यर्थितया दृश्य एव कर्ता चैत्स्वीक्रियते तदा तद्विरहेऽपि तृणादौ कार्यत्वमस्तीति तत्रैव विपक्षे तस्य व्यक्तमीक्षणमित्यर्थः । दृश्यस्य-योग्यस्य, तथा चाविन्धनबह्वेदृश्यमानधूमात्पक्षः समर्थिता तस्यापि योग्यत्वादिति भावः । *व्यर्थविशेषणत्वेनेति* । अस्त्रण्डाभावानभ्युपगतमतेनेदम् । *साध्याभावेति* । कवलान्वयी नास्त्येवेति भावः । अत्र केवलान्वयिव्यवस्थापनाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरहेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्तामात्रेणानुमित्यविरोधेन चान्यव्याप्ताद्येव व्यर्थविशेषणत्वात् विशिष्टव्यापकत्वग्रहः विशिष्टस्य कारणत्वेन विपक्षवाचकसम्भवात्, अन्यथा इन्धनविशिष्टवहावपि धूमव्यापकत्वं न गृह्यत । न च तत्र वह्निमात्राधूमासुप्तपक्षोर्विशिष्ट

कारणतावच्छेदकं प्रकृते चात्मत्वमेव लाघवादिति वाच्यम् । अन्या-
त्मनि ज्ञानादौ सत्यपि आत्मनः कार्यस्य घटादेरुत्पत्तिप्रसङ्गभयेन ज्ञा-
नादेरवश्यं कारणतावच्छेदकत्वात् । न च तेषामपि कारणत्वाच्च का-
रणतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वे न करणत्वं दण्डत्ववदिति वाच्यम् ।
उक्तहेतोरवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानाद्युत्कर्षदर्शनेन कार्योत्कर्षदर्शनात्तेषा-
मपि कारणत्वात्, अत एवालोकरूपस्यावच्छेदकत्वेऽपि व्यञ्जकत्व-
मिति सिद्धान्त इति यद्यपि तथाप्यभ्युपेत्याह—यत इति॥ ।

अन्ये तु साध्ये व्यर्थविशेषणता हेतुसमानाधिकरणान्यन्ताभाधप्रति-
योगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुण्यपि साध्यतावच्छेदके सुप्रहत्वात् । अ-
वच्छेदकतायां हि भवति गौरवं दोषो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ । सा-
ध्यनिष्ठधर्मे त्ववच्छेदकत्वं ग्राह्यमेव न, किन्तु कप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वाभावाः, स च गुरुण्यपि सुप्रह एव, अन्यथा तादृशधर्मस्योक्तप्रति-
योगितानवच्छेदकत्वस्य केनापि प्रमाणेनाग्रहे प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वमेव सिद्धं स्यादित्याशङ्क्यान्योन्याभावगर्भन्यासौ साध्यवस्थावच्छे-
देन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य ग्राह्यतया तत्र
कृपे व्यर्थं विशेषणत्वमेव नीलधूमत्ववदवच्छेदककोटिप्रवेशादित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतन् अशरीरसर्वज्ञानित्यज्ञानादिमान्
कर्त्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृ-
सहचारादिदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोर्वि-
वक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूपकत्वात्, अन्य-
थानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरी-
रिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसा-
धने विरुद्धत्वं स्यात्, तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा ना-
ङ्गीक्रियते अङ्कुगदौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृत्वाभा-
वात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादि-
मान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान्, त-
था चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरो-
धान् परस्परसहकारिताविरहात्तानुमानं विशेषविरोधा-
दिति चेत् । अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभा-

धात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतायलेभ्यः
 विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेश्च पक्षधर्मतायाश्च पृ-
 थगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । तथा च
 निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानम्
 सापेक्षतादशायाश्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः
 सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च । लिङ्गवि-
 शेपेण साध्यविशेषेण च विरोधे च विशेषविरोधः, यथा
 चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वादिति । ननु ज्ञान-
 त्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन
 एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिरिति
 चेत्, न उपसंहारस्थानस्याभावात् । तथाहीश्वरे तद्वुद्धौ
 च शरीरित्वकर्तृत्वे बुद्धित्वनित्यत्वे च उपसंहियमाणे वि-
 रुद्धे न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्त-
 द्बुद्धिर्वोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयो-
 र्विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्वये विरोधज्ञानमकि-
 श्चित्करमेव अस्मदादिवुद्धौ व्योमादौ कुचिन्दे मुक्तात्म-
 नि च उपस्थिते विरोधापसंहारात् । बुद्धित्वनित्यत्वयोः
 कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमंऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्तृत्व-
 नित्यज्ञानादिसिद्धिप्रत्यूहैव । अत एव नित्यत्वावयव-
 त्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः । ई-
 श्वरतद्वुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न । तर्कस्य प्रसञ्जनस्य
 सशयस्य चाऽज्ञातेऽसम्भवात् ।

(प्रका०) *योग्येति* । शरीराभावस्य योग्यानुपलम्भेन ग्रहे वि-
 शिष्टाभावस्यानुमानादित्यर्थः । क तर्हि विशेषविरोधो दूषणमित्यपे-
 क्षायामाह *लिङ्गेति* । *उपसंहारेति* । यद्यपि घटत्वपटत्वयोरपि
 विरोधो न स्यात्तथापि तदुभयाध्यैकसाधकमानाभावात्तद्वान्न सिद्ध्य-
 ति प्रकृते च न तदभावः अत एव यत्र तत्साधकमान तत्र विरोधभा-

नमकिञ्चित्करमित्याह *अत एवेति* । *साक्षात्साधनत्वमिति । तथा-
च कृतेन हस्तादिव्यापारो द्वारमिति भावः ।

(चि०) स्यादेतत् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्या-
पारादिद्वारैव न तु साक्षात् । न च पितापुत्रयोरेकघटसा-
धनत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साक्षात् साधकत्वं
वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्याप्रिय-
माणकुलालसमीपदेशस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य त-
द्वघटकतृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य
सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीर-
तद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्तुरपि बाध एव, अन्य-
था तदनुमानात् क्षेत्रज्ञ एव कर्त्ता अनुमीयेत युद्ध्यादिम-
त्परात्मनो योग्यानुपलब्धिबाधाभावात् । शरीरव्यापा-
रद्वारैव क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे
बाधान् बाधित इति चेत् । तर्हि कर्त्तृमात्रस्यापि तद्व्यापारैव
चेष्टेतरकार्यं कर्त्तृत्वदर्शनात् तद्बाधे कर्त्तृनाशबाधो-
ऽपि । एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयो-
जकमिति स एवोपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छा-
कृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ
जनकत्वमिति ।

(प्रका०) *तद्वारैवेति* । यद्यपि सर्गाद्यकालीनं घटादिकं प्रति
शरीराधिष्ठातुरीश्वरस्य न बाधस्तथापि परेण तदनङ्गीकारादिति भा-
वः । *चेष्टेतरैति* । यदि चामेदचिन्तनादावप्यस्मदादिकर्त्तृकत्वं तदा
तदितरेत्यपि बोध्यम् । तथापि चेष्टाभावादिति । *एवञ्चेति* । चेष्टे-
तरकार्यं वा बोध्यम् *द्वारं विनेति* । द्वारत्वस्य जन्यत्वगमत्वा-
दिति भावः ।

(चि०) उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापारजनककृ-
तित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारान्,
किन्तु घटादौ तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमा-

त्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोजन्यजनकभावे बाधकं
विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात् । न हि विशेषे
विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्ये सामान्यप्रयोजकत्वविरोधः ।
चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना
क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत् । न, चेष्टेतरकार्य-
मात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ
व्यभिचारान्, किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तत्वात् ।
न चैवमामघातजडोक्तकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटो-
त्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति
वाच्यम् । घटे कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतु-
त्वात् । यदुक्तं—‘क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत’ इति । तत्र
हस्तादिव्यापारककृतिमान् यदि क्षेत्रज्ञोऽभिमतः तदा
हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिवाधात् । अथ
हस्तादिव्यापाररहितकृतिमानभिमतस्तदोमित्युच्यते स
एव भगवानीश्वरः । अत एव ‘सहभावनिरूपकत्वे
नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वं समवाय्यसमवायिनोस्तथा-
त्वेन निमित्तेऽपि तथा भावात् । अन्यथा प्रतिबन्धका-
भावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रति-
बन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्, न च कृतेः सहभावनिरू-
पकत्वं स्वतः, कार्यसमयेऽभावात्, तथा च तत्पारिचा-
यितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वमतः शरीर-
व्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया’ इत्यपास्तम् ।
समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविनश्यदवस्थ-
त्वेन कारणत्वात् तथैवान्वयव्यतिरेकात् । तेन तेषामभावे
विनाशक्षणे च न कार्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्यस-
हभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूप-

यितुमशक्यत्वात् । कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति । तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम्, अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि । कार्याभावस्तु सहकारिविरहात्, अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्यसहभावानिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा उत्पन्नोपि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य तत्राकारणत्वेन कारणभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामान् । न चैका सामग्री एकदा एकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम् । सामग्रीतद्विरहस्य कार्यतदभावप्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्यस्य, तदभावे कार्याभावस्य वज्रलेपायितत्वात् ।

(प्रका०) प्रत्युतानूकूल्यमित्याह *विशेषयोरिति । अन्यथेति* । प्रतिबन्धकाभावस्य निमित्तत्वादिति भावः । प्रतिबन्धकाभायस्य प्रतिबन्धकप्रागभावस्य । *अन्यथेत्यतिरेकादिति* । अन्यथा निराश्रयं रूपाद्युत्पद्येतेति भावः । तत्रापि-विनश्यदवस्थेपि । *गौरवमिति* । एतच्च वस्तुगतिमनुरूप्योक्तम् । वस्तुतः सहभागमैऽपि हेतुत्वे यत्र सहभायो न स्वतस्तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा प्रकृते तु निर्यकृतेः स्वत एव तत्सहभाव इति किं तदपेक्षयेति बोध्यम् । इष्टाप्तिमाशङ्क्य प्रागभावहेतुत्वं साधयति *अन्यथेति । विश्रामादिति* । एतेन-प्रतियोगिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन सर्वत्र प्रतिबन्धकाभावेपि न कार्यसहभूतात्वेन हेतुत्वं किन्तु यत्र तथाव्याप्यनुविधानं तत्रैव तथेति विभावितम् । अत एव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेपि तद्विरहरूपायाः पक्षतायाः न तथा कारणत्वमिति । *एकदेति* । एकमिति सम्पातापातं एकदैव जनयतीत्येव प्रकृतसङ्गतेरिति ।

(चि०) स्यादेतत् कर्ता शरीर्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा हेतुरित्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः ।

अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्या-
तीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे । न चाप्रयोजकत्वम्, निरु-
पाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात् । कार्यत्वसंकर्तृकत्वयो-
र्यदि निरुपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रति-
पक्षात् तत्प्रतिबन्धो(१)ऽस्तु । न च कार्यत्वं पक्षधर्मता-
सत्त्वाद्बलीयः कर्त्ता शरीर्येवेत्यादौ तन्नास्तीति वाच्यम् ।
ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरो-
धित्वात् । एवं कार्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यन-
योर्विरोध एव, अविरोधे तु द्वयमपि स्यात्, तथा च
क्षित्यादौ शरीर्यनित्यज्ञानपर्यवसाने विरोध एव
स्यात्(२) । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्र-
सिद्धेः तदव्यावर्त्तकतया नोपाधित्वनिश्चयस्तत्संशयो
वा, कार्यत्वसंकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरीरव्यापारा-
व्याभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति ।

तन्न । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः, विपक्षबाध-
काभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरुपाधिसहचारदर्शनव्याभि-
चारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव वा विपक्षे
बाधकमिति चेन्न । अवयवो महानेव तेज उद्भूतरूप-
मेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुनेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्गात् ।
अथ द्रव्यचाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे वि-
षयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन
परमाणवादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाणवादिसिद्धौ
विरोधिव्याप्तेर्याधः, न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकाभावेन
तस्यावलवत्त्वादिति मन्यसे, तर्हि ज्ञानादिकार्यकारण-
भावाधधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्याः

(१) पक्षव्यातिरोध इति पाठान्तरम् ।

(२) बाध एवेति पाठान्तरम् ।

प्रियाहात् पक्षधर्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादिनिरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः ।

(प्रका०) *बुद्धिरिति । कर्तृत्वनिर्वाहकं हेतुत्वं बुद्धेरिच्छाद्वारैवेति भावः । *सत्प्रतिपक्षवदिति* । एतेन सत्प्रतिपक्षछाययैवास्या व्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासान्तरत्वशङ्का नेति दर्शितम् । *घलीय इति* । तथाच न सत्प्रतिपक्षत्वं तुल्यबलत्वाभावादिति भावः । *विरोधित्वादिति* । तथाच पक्षधर्मताविनाशकताया अपि तस्या विरोधित्वात्तुल्यबलत्वमस्त्येवेति भावः । *किञ्चेति* । ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्ती संसारिज्ञानमनित्यज्ञानान्यज्ञानत्वादिकमुपाधिर्वाच्यः, स चेद्वरनित्यज्ञानयोर्व्यावर्त्ययोरभावाच्च सम्भवतीत्यर्थ इत्याहुः । ययं तु ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तावनित्यत्वरूपसाध्यव्यापकस्योपाधेर्ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकत्वं नास्मदादिज्ञाने ग्राह्यं तत्रोपाधिसद्भावादेव अनित्यत्वस्य तद्व्याप्यस्यास्मदादिज्ञानेपि सत्त्वात्, अन्यथा साध्याव्यापकतयैवानुपाधितापत्तेः, तथाच नित्यज्ञाने साधनाव्यापकत्वं ग्राह्यम् । तच्च न सम्भवति तद्वसिद्धेः, अत एवाह तद्व्यावर्तकतयेति । तत्र ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकतया य उपाधिस्तन्निश्चयस्तरसंशयो वा नास्तीत्यर्थ इति विभावयामः । उपाधेरिति । शरीरव्यापारजन्यत्वरूपस्येत्यर्थः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मतावलान्नित्यं ज्ञानं सिध्यत् बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबन्धतेऽस्मदादिवुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न । बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात् व्यभिचाराच्च । अस्मदादिवुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यावृत्तेरवगतमतस्तत्र कथं नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न । उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगमेऽप्यातिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगमो विरोधा,

भावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नाऽनित्य-
त्वाभाववति ज्ञातव्यमिति चेत् । न । अनित्यत्वव्या-
प्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव । एतेन 'कर्त्ता
शरीर्यवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति' निरस्तम् ।

ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं, किन्तु घट-
त्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रहात् आवश्यक-
त्वाच्च, अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यतायां
धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमवच्छेदकं न
हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथा च वह्निज-
न्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं
गमयेत्, तस्माद्विशेषयोः कार्यकारणभावः तत्सा-
मान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत् । न, तत्र
बाधकाभावात् अत्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकब-
हुव्याप्तौ बाधात्, तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् ।
न च कार्यकारणभावमूलकत्वेन कार्यत्वव्याप्तिसिद्धी-
यसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्यकारणभावस्यैवा-
सिद्धेः । एतेन 'धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं
न सम्भवति इह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं
विना न मुच्यते इति' निरस्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्या-
दिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्मव्याप्तिप-
र्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति ।

मैवम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं
बाधकं च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् ।
अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखसम्भिन्नमेवे-
त्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्यकारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्-
संशयाधायकत्वे वा कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जा-

येत । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्य-
योः कार्यकारणभावो बलवता बाधकेनापनीयते,
न चात्र तदस्ति, विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाध-
कस्याभावात् ।

(प्रका०) ननु यथा ज्ञानीर्काययोः कार्यकारणभावस्तत्र वि-
पक्षबाधकस्तथाऽत्रापि निरुपाधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात्तदेव विपक्षे
बाधकमस्तिवत्यपरितोषं हृदि निधायाम् **अथयत्नित्विति** । यद्यपि ज्ञान-
त्वावच्छिन्ने सर्वत्रैवानित्यत्वावगमात्तदवच्छिन्ने न नित्यत्वावगमः अन्य-
था बाधोपि प्रतिबन्धको न स्यात् । तथापि सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तुं-
स्तादृशं ज्ञानमेव न भवति, भिन्नविषयकं च ज्ञानं न प्रतिबन्धकं, कचि-
न्नास्तीति ज्ञानानन्तरं कचिदस्तीति ज्ञानस्यानुभवासिद्धत्वात् अस्मन्मते
तु विपक्षबाधकाभावेन तादृशव्याप्तेरेवासिद्धिः । न चैवं बाधोऽपि प्रति-
बन्धको न स्याद्विन्नविषयत्वादिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणानङ्गी-
कर्तुरेदमनिष्टं नास्माकमित्याशयात् । सामान्यरूपेण कार्यकारणभावे
सत्युक्तं ज्ञानमप्रामाण्यशंकास्कन्दितामिति न प्रतिबन्धकमित्यपि
यदस्ति । **अव्याप्तीति** । व्याप्तौ पर्यवसायितयेत्यर्थः ।

(चि०) नव्यास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितो-
ऽशरीरनित्यज्ञानकर्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन वि-
रोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना, प्रतियोग्यनुपस्थि-
तौ विरोधानिरूपणात्, तथा चोपजीव्यवाधात् ज्ञान-
मनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव
पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभास-
तयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्धासिद्धिपराहतत्वादिति ।

(प्रका०) **अव्याप्त्यिति** । ज्ञानमनित्यमेव कार्यं ज्ञानजन्यमेवे-
त्यनेनोः स्वरूपतो विरोधाभावात् द्वितीयव्याप्त्या पक्षधर्मतासद्वित्या
नित्यज्ञानोपस्थापने सति स स्यात्तथा च विरोधज्ञानमकिञ्चित्करम् उ-
पजीव्यविरोधादित्यर्थः । अप्रेक्ष्यमभिमतार्थोऽयम् ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन
ज्ञानत्वावच्छेदेनापि नित्यत्वावगमात्पक्षधर्मतावलादपि न ज्ञाने नित्यत्व-
प्रदः नित्यत्वानित्यत्वयोर्विरोधस्य पूर्ववधादित्यादिति परस्याभिमतं न

तु निःशानित्यज्ञानयोर्धिरोधप्रतिसन्धानं प्रतियन्धकत्वेनाभिमतं येनोपजीव्यविरोधः स्यात्, तथा च पूर्वोक्तसमाधानमेवात्र द्रष्टव्यम् ।

(चि०) स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः । न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं, चेष्टेतरकार्येषु शरीरव्यापारद्वारैव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्ये कारणत्वाच्च । न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रिया घटादिकं वा जनयति । न च यत्सहकृतं यज्जनकम् तेन विना तज्जनकम् अतोऽर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावात् साध्यव्यापकत्वानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत एव बाधोन्नीतं बह्नीतरत्वं बहिमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभवबहिमत्त्वं, रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्रागभावप्रतियोगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणवत्त्वम्, अन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव प्रतीतेस्तदर्थकत्वकल्पनादिति विधौ वक्ष्यते । अत एव शरीरिर्कर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात् व्याप्यं व्यापककोटावनिवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् । शरीरिर्कर्तृकत्वसकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रह इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभावाविरोधात् । अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुमीयत इति ।

(प्रका०) *साधनेति* । यद्यपि समवेतत्वप्रतिव साधनं, तच्च

न विशेषितं, तथापि ध्वंससाधारणपक्षत्वे जन्यत्वमात्रस्यैव साधन-
त्वमिति तदभिप्रायेणैदम् साधनविशेषितवत्साधनैकदेशविशेषितोपि
नोपाधिरित्यभिप्रायेण चेदं बोध्यम् । आर्द्रेन्धनेति । इदं च पक्षमात्र-
व्यावर्तकविशेषणस्य साधनविशेषितस्य चोदाहरणं बोध्यम् । *व्या-
प्यमिति* । अनेदे व्याप्तिरूपसम्बन्धाग्रहादिति भावः । *विशिष्टेति* ।
तथाच सम्यग्धितावच्छेदकमेद्ग्रहात्सम्बन्धग्रहो नानुपपन्नः नीलघट-
योरभेदसंबन्धग्रहवादिति भावः । *कारणजन्यत्वमिति* । यद्यपि पदान्त-
रसमभिव्याहृतजन्यत्वस्य तत्कारणकत्वार्थत्वेन नात्र व्याप्यस्य व्यापक-
कौटिप्रवेशस्तथापि कारणजन्यत्वं कारणप्रागभावव्यापकप्रागभावप्र-
तियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रं जन्यत्वं विवक्षितम् । शरीरजन्यत्वो-
पाधौ तु शरीरकारणकत्वमेव विवक्षितम्, तेन तस्य पूर्वोक्तसाधनाविशे-
षितत्वोद्धारो नासङ्गत इति भावः ।

(चि०) मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ
कर्त्तव्ये कार्यमात्रे वा स्वकार्ये वा ? आद्ये कर्त्ता श-
रीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्त्तुः का-
र्यमात्रकरणे ? द्वितीये च कार्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न
त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं
कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वज-
न्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमात्रमाश्रयात् । तथापि यत्र
कर्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य
साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगचेमत्वेन हेतुस्याप्यतासंश-
याधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेन्न । लाघवेन
याधकं विना कर्तृजन्यत्वे सति जन्यत्वमवच्छेदकं न
तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथा च शरीरजन्यत्वं न स-
कर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरी-
रजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वाप्रयुक्तः । मानामा-
यात् । शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यज-
लत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्वमिति याधकान् हस्तादि-
नापि कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकत्वात् साक्षात्-

प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च । शरीर-
कर्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहका-
रिताविरहात् ।

(प्रका०) ननु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमुक्तं, किन्तु श-
रीरं स्वजन्ये सहकारीति, तथा च स्वजन्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकम्,
एवञ्च शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वात्तदव्याप्यत्वेन जन्यत्व-
स्यैव सकर्तृकत्वाव्याप्यत्वमनुमेयमित्यपरितोपादाह *हस्तादिना-
पीति । साधनेति* । परमाण्वादीनामपीश्वरप्रयत्नाधिष्ठितत्वेन तज्ज-
न्यत्वस्य पक्षे सम्भयादिति भावः । न च चेष्टाजन्यत्वमुपाधिः, चेष्टा-
यामेव साध्याव्यापकत्वात् । न च चेष्टाश्रयजन्यत्वं तथा, भट्टद्वाराक्षि-
त्यादेरपि तज्जन्यत्वात् । यद्यप्यष्टाजनकचेष्टाश्रयजन्यत्वोपाधौ नोक्तदो-
षस्तथापि विपक्षबाधकतर्काभावात्तस्य साध्यव्यापकत्वमिति भावः ।

(चि०) अथ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्-
सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वया
निरदङ्गि, तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः का-
र्यकारणभावनियमात् कर्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयोरपि
तथाभावः, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदकमिति
भवत्युपाधिः । नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्व-
व्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयसिद्धसकलस-
कर्तृत्ववृत्तित्वेन साध्यव्यापकतानिर्णयात् । जन्यत्वेऽपि
सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्तर्हि उभयत्र ग्रा-
हकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाप्रापकत्वेन
सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा । हेतुव्याप्यतासंश-
याप्रापक एव सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्यव्यापकत्वे
साधनाव्यापकत्वे वा, उभयत्र वा सन्देहात् । न च वाच्यं
शरीरजन्यत्वसकर्तृकत्वयोरन्वयव्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-
सकर्तृकत्वयोस्तदग्रह आवश्यक इति लाघवात् तयोरेव
व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाध्ययोः, हेतुसाध्ययोरन्वयव्यति-

रेकज्ञानश्च शरीरजन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगम-
कामिति। यतो न कर्तृमात्रजन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याप्तिग्रहः कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात् । किन्तु वि-
शेषयोरन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावेन वा सामा-
न्योस्तथात्वग्रहस्तौ च तुल्यत्वेवेति चेत् ।

उच्यते । अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरज-
न्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्या-
प्यत्वं ग्राहकसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्विरोधाभा-
वाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः ?
घटत्ववद्व्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभय-
सिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्या-
पकत्वग्रह इति चेत् । शरीरजन्यत्वविनिवेद्यत्वेन तुल्य-
न्यायेन च प्रथमकर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति
तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानव-
गमात् । अतएव न सन्दिग्धोपाधित्वम् ।

(प्रका०) उक्तोपाध्यमिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकं शङ्कते *अ-
येति* *शरीरेति* चेष्टाश्रयेत्यर्थः । *शरीरजन्यत्वेति* ।

ननु शरीरजन्यत्वं शरीरकारणकत्वमुक्तम्, अन्यथा साधनविशे-
षितापत्तेः, तथा च कथं तद्गृहे जन्यत्वग्रह आवश्यक इति चेत् ।

अत्र केचित् । शरीरजन्यत्वस्य गुरुत्वाद्यावन्न तस्य व्यापकत्व-
ग्रहस्तावदेव कर्तृजन्यत्वं जन्यत्वमवच्छेदकोक्त्य गृहीतमुपस्थितिला-
घवावित्याहुः ।

अन्ये तु सकर्तृकत्वग्रहः प्रथममवश्यं घाज्यः, अन्यथा शरीरजन्य-
त्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेस्तत्र चावच्छेदकग्रहः प्राथमिक इत्यवच्छे-
दकं लाघवाज्जन्यत्वमेव न त्वन्यादित्यमिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

उक्तास्वरसेनैव वाऽऽह तुल्यन्यायेति । *तद्विरोधेनेति* नहि सम्भ-
यति शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकं सकर्तृकत्वव्या-
पकं चेति भावः । *अत एवेति* । सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वे-
न शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वान्यापकतया ऽनुपाधित्वनिर्णयादित्यर्थः ।

(चि०) ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् । न च लाघवाद्घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं बह्वेधम इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतौ साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्, नहि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम् घटं च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वान्न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनानणुत्वक्षित्यवयववृत्त्यन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्नाः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिनि सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् । न ।

अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रतीतिप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, स्थापनानुमानश्च पक्षधर्मनाशलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधकमतो भिन्नविषयकत्वान्न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः । अन एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तम्, तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । व्यक्तिसाधकस्य च विशेषताऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वानियमात्, अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत् साध्यं तदभावां मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षध-

मतायलेन प्रसिद्धं कर्तारमादाय पर्यवस्यति, तदभा-
वस्तु प्रसिद्धस्य कर्तुरभावमादाय सिध्यति नाप्रसिद्धस्य,
अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्ति-
घटितत्वात्, अन्यथा व्यक्तिनदभावासिद्धिप्रसङ्गात् ।
नचैवं मत्प्रतिपक्षोच्छेदः, तस्य गोत्वाद्येकभावाभाव-
साधकविपरत्वात् ।

(प्रका०) *कर्तृजन्यत्वेपीति* । यद्विशेषयोरित्यादिव्याप्तिप्राहक-
स्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः । *एवं शरीरेति* । जन्यतावच्छेदक-
त्वाद्वदत्ताद्यवच्छेदेनैव कर्तृजन्यत्वं गृहीतं शरीरजन्यतावच्छेदकत्वेन
गृह्यताम् । अत एव नोपजीव्यविरोधः । न च हस्तादिजन्ये व्यभिचा-
रांश्च शरीरजन्यतावच्छेदकं कर्तृजन्यत्वमिति वाच्यम् । शरीरपदस्य
पूर्वोक्तचेष्टाश्रयणत्वात् । न च शरीरजन्यस्यावच्छेदकमेव घटत्वा-
दिकमस्तु कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमेवास्मिन्नि विनिगमकभावा-
दिति वाच्यम् । तथापि जन्यत्वे सकर्तृकत्वव्याप्यत्वानिश्चयादिति चेत् ।
अत्राहुः । कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वं वा ।
यद्विशेषयोरित्यादिप्राहकस्य समानस्यादिति संशये लाघवाज्जन्यत्व-
मेव कर्तृजन्यतावच्छेदकं स्वीक्रियते न तु कर्तृजन्यत्वस्य शरीरज-
न्यतावच्छेदकत्वं गौरवात् । नन्वेकप्रतियोगिकजन्यतावच्छेदकद्वयो-
पस्थितौ लाघवापतारः, न चात्र तथा, उभयस्याप्युभयजन्यतावच्छेद-
कत्वसम्भवादिति चेत् । न उभयतिक्रियितोभयजन्यतावच्छेदकस्य प्रकृते
विरुद्धत्वेन एकत्रैवावच्छेदकताकल्पनाप्रसक्तौ कुत्र तत्कल्प्यतामिति
लाघवापतारसम्भवादिति । शरीरजन्यत्वस्य कृपादावपि सत्त्वेन तन्म-
ते कर्तृजन्यत्वं न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकं न भवतीत्यप्याहुः ।

अस्य प्रसिद्धिर्नि । इदं च सर्वं सामान्यलक्षणात्म्यपदमेव परं
प्रमापादनं तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविपर्ययेन तस्याऽप्यस्य वाच्यस्या-
दित्येषमर्थकतया तस्येत्यादिफकिक्कापि योज्येति न स्वसिद्धान्त-
विरोध इत्याहुः । *अप्रतीतेति* । यद्यपि परमते प्रतियोगितावच्छेद-
कप्रकारकज्ञानस्यैवाभावार्थकारणत्वं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य साधक-
कत्वात्, अन्यथा बाधापि तन्मते प्रतिबन्धको न स्यात्, न भ्याद्य-
दादिसामान्याभावज्ञानं सामान्यलक्षणासम्भवेन सकलप्रतियोगिज्ञा-
नाभावात् । तथापि स्वमतावष्टम्भेनैवं द्रष्टव्यम् ।

ग्रन्थस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वावस्य च तदभावान्मू-
नयलवस्यात्र सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः ।

(चि०) एतेन "ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्र-
वृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुण-
त्वव्याप्यजातियोगि चेतनाविशेषगुणत्वात् सुखवत्,
आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजा-
तिमान् विभुत्वात् गगनवदि"त्याश्रयास्तम्, प्रसिद्ध-
नित्ये व्याप्तादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजलत्वादि-
जातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च
क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्ज-
न्यत्वात् । न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः,
ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात् ।
न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येव दोषः, प्रमेयो घट-
इतिवत्तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् । अपि च शरीराजन्यत्वे
व्यर्थविशेषणत्वं, लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् ।
न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं, व्याप्तिग्रहोपयुक्तवि-
शेषणवत् पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि समयोजन-
त्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोज-
कत्वस्यैव धीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेव
व्याप्तिग्रह इति चेत्, न । निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ
व्याप्तिग्रहात् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति
चेन्न । स्वतो व्यावृत्तगोत्वस्य व्यभिचारात्, अन्यथा-
ऽन्योन्याश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणव-
त्त्वेव व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम् सव्यचारदर्शनादिसत्त्वे तद-
भावेन व्याप्तिग्रहाविलम्ब्यात् । व्यभिचारावारकविशे-
षणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेन्न । प्रमेयत्वेन ज्ञाप-
माने धूमे व्याप्तिग्रहात् ।

(प्रका०) *ज्ञानमात्रेणि* । यद्यत्र जातिपदमपि तदाऽनित्यमात्रवृत्तौ साध्यार्थो ज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वं च हेत्वर्थो विवक्षणीयस्तथा चावृत्तौ व्यभिचारवारणाय नद्वष्टव्यम् । केचिन्तु कालादिवर्तमानत्वेनाप्रसिद्धिः स्यात् । जातिपदोपादाने तु जातित्वनिर्वाहकसम्बन्धेन ज्ञानमात्रवृत्तित्वहेतुलाभ इत्याहुः ।

चेतनेति । रूपादौ संख्यादौ च व्यभिचारवारणाय चेतनविशेषपदे । यद्यपि यथाश्रुत भावनायां व्यभिचारि परमाणुवृत्तिनित्यस्थितस्थापकवृत्तिसंस्कारत्वजातिसत्त्वास्तथापि हेतौ गुणपदं प्रत्यक्षेण विशेष्यम् । एवञ्चात्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे विशेषपदम् । *आत्मेति* । यद्यपि न-नित्याविशेषगुणाधार इत्येव साध्यमुचितं, तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतयाऽऽकाश एव व्यभिचारः स्यादस्मन्मते चेद्वरात्मनः सिद्धासिद्धाव्याघातेनापक्षतयाऽस्मदाद्यात्ममात्रपक्षत्वे सिद्धसाधनं भाव्यमिति तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति ध्येयम् । नन्वदृष्टाजनकशरीराजन्यत्वं हेतुः, न च हस्तादिजन्ये तथापि व्यभिचारः, शरीरपदस्य चेष्टाश्रयपरत्वादित्यपरितोपाहाह—*अपि चेति* । *निर्विशेषण इति* । व्यभिचारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः । *अन्यथेति* । यदि जातिर्न स्थनो ध्यावर्त्तिका किन्तु व्यक्तिव्यावर्त्तनीया तदा ध्यावृत्तपरस्परव्यावर्त्तनीयत्वेन परस्पराध्यापत्तिरित्यर्थः । व्यभिचाराधारकविशेषणज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते *व्यभिचारेति* । विशेषणशून्ये विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः । अत एवोच्यते प्रमेयत्वेन ज्ञापमानपर्यन्तमुपात्तमिति ।

(चि०) अथ तत्रोपात्तव्यभिचाराधारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम्, न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न । विरोधात्, न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यश्चेति सम्भवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तल्लिङ्गं, प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धे च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेन्न । घूमस्याप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचारात्तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अपैकमवच्छेदकमपरत्र व्याप्तिः । यथा लाघवेन व्यासज्यघृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः, तत्र विशेषे-

एतच्चच्छेदकस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात्, एकवृत्तित्वभावे सत्येव व्यासङ्गवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा च स्वरूपामिद्धिः तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् । न । अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च सौरभविशेषवद्धूमरहितमिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्धूमोऽयमाद्र्ध्वनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि कारणविशेषाभावेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात्, वह्निरहितत्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वं च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात्, द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ त्वव्याप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च । अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यता, धूमेनाद्र्ध्वनप्रभववह्निर्दृष्टत्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमीयेत ।

ईश्वरानुमानदीधितिः ।

(दी०) ईश्वरवादे, — न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वादिति । साध्यस्येति शेषः । शरीरसङ्कारेणैव कर्तुः कार्यजनकत्वात् शरीराजन्यस्य न कर्तृजन्यत्वम् । तथा चाऽकर्तृकरूपसाध्यव्याप्यस्य शरीराजन्यत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यस्याव्यापकं विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः । यदि विशिष्टाभावे हेतौ

विशेषणवैयर्थ्यं विशेष्याभावरूपञ्च विशेष्यमुपाधिर्भवेत् तदाऽऽर्द्रेन्धन-
प्रभववन्धिरहितत्वादिना निर्धूमत्वादौ साध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उ-
पाधिश्च वन्धिरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चेति । ननु स्वरूपा-
मिद्विवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रमः, अपि तु व्य-
भिचारावारकत्वात्, रूपादिषु मध्य इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हे-
तोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समविध्याहारः
शास्त्रुद्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकेऽसत्त्वेन विशेषण-
त्वायोगादतो रूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वं तच्च व्यभिचार-
वारकमेव इत्यत आह अपि चेति ।

... (प्रका०) *व्यभिचारादिते* । आकाशादिपक्षेऽजन्मत्वादिपक्ष-
पैवानुमितिजनकत्वादित्यर्थः । अत एवान्यथासिद्धिरपीति भावः । *धू-
मस्यापीति* । आलोकविषयतयापि तज्जन्यत्वादित्यर्थः । अत्र यथाप-
व्यासज्यवृत्तिव्याप्तिर्यत्र विशेष्यवाधस्तत्र चाख्या यथाऽर्द्रेन्धनप्रभवव-
न्धिरत्वादौ, तच्च न सम्भयति, धूमादिसामानाधिकरण्यस्य संयोगवि-
शेषस्य वद्विधूममात्रनिष्ठत्वात्, अपि च आर्द्रेन्धनादौ विशेषणे व्या-
प्यभावनिश्चय तदवच्छिद्यवद्विधिशेषे व्याप्तिप्रहादनुमेति, तथापि प्र-
थमांशविशिष्टव्याप्यवसिमायेण दूषयति *नेति* । नीलधूमहेतौ साधना-
नावाच्छ्लक्ष्णसाध्यव्यापकधूमवत्त्वमुपाधिः । तथा खानौपाधिकत्वाभावात्सा-
धनेन वाध इति शङ्कते न *चेति* । *साधनेति* नीलधूमवति सर्वत्र धू-
मवत्त्वसत्त्वादित्यर्थः ।

केचित्तु उभयप्रोपाधि शङ्कते *त चेति* । अदृष्टद्वारा शरीरस्य क्षि-
त्पादावपि जनकत्वमिति शरीराजन्मत्वं नित्यमात्रवृत्ताति अजन्मत्वो-
पाधेः साधनव्यापकत्वमित्यर्थ इत्याहुः । तत्र । एवं हि व्याप्यत्वासि-
द्धिमुद्धरतः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । तथा च शरीराजन्मत्वे पूर्वोक्तं तात्प-
र्यम् । तद्य क्षित्यादिवृत्ताति साधनाव्यापकत्वमिति ।

ईदृशे व्यर्थविशेषणतया त्वदभ्युपगतमप्यनुमानं न स्यादित्याह—
किञ्चेति । उभयत्र वद्विरहितत्वमात्रस्यैव गमकत्वसम्भवादिर्भा-
वः । *वाधिरहितेति* । यादे चास्यायोगोलके साध्याव्यापकत्वाद्योपा-
धित्वं तदा धूमवत्त्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमिति नुदयमिति भावः ।
ननु गन्धादिषु मध्ये इति व्यभिचारवारकतापर्यवसन्नमेव गन्धमात्र-

व्यञ्जकत्वं हि प्रत्यविशेषित हेतुकार्यम्, अन्यथा सन्निकर्षे व्यभिचारः
 स्यात् तस्य च तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स्यात् स च
 तदा यदि गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं प्रसिद्धं स्यात् तथाच गन्धादिषु
 मध्ये इति प्रसिद्धिं सम्पाद्य सन्निकर्षे व्यभिचारवारणप्रयोजकमित्यव-
 धेराह ॥ अपि चेति ॥

(चि०) पक्षे जन्धान्योन्याभावापेक्षया शरीरजन्या-
 न्योन्याभावस्याल्पत्वात्तेषामेव व्याप्यत्वमिति विप-
 रीतमेव लाघवमिति । तत्र । विरोधाभावेन बहुनामल्पस्य
 च व्याप्यत्वात्तेहं शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्धाभावेऽप्य-
 धिधीत्वपृथिधीत्वाभावयोरपि । अन्यथा नीलधूमस्यैव
 व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः । किञ्च त्वन्नये बह्व-
 न्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वात्पन्ताभावस्यैव व्याप्यता
 स्यात् एकत्वात् । प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टस्य व्याप्ताव-
 पि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन
 जन्यत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावत्वेन
 शीघ्रं व्याप्तिग्रहः न तु शरीरजन्यभावत्वेन विल-
 म्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभा-
 ववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति
 चेन्न । एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमानित्यन्व-
 सकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया
 घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च सामान्यविशेषभावा-
 द्विरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यत्वं तदा शरीरज-
 न्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम् । किञ्च शरीरजन्य-
 त्वं विशिष्टं तदभावमपि विशिष्टादि न तु साक्षात्, तथा
 च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थ-
 विशेषणता । न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव,
 क्षित्यादावजन्यतापत्तेः । अत एव स्थापनायां शरीरज-

न्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात् । व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रह-
स्थानमिति चेन्न । हेतुद्वयोपन्यासे ह्याधिकम् । अत्र तु
विशिष्टमेव हेतुरिति विरुद्धस्थल उक्तमिति ।

(दी०) यच्चित्यादि यावद्विशेषामावानामेव सामान्याभावत्व-
मते । बहुलपेति । बहुवो जन्मान्योन्याभावा अल्पाः शरीरजन्मान्योन्या-
भावाः । अपृथिवीत्वं पृथिवीसामान्यान्योन्याभावः स च विशेषा-
भावसमुदायः । जन्यत्वात्पन्ताभावस्येत्यभ्युच्चयमात्रं, जन्यत्वस्या-
खण्डस्य एकस्य विरहेण तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तत्त-
ज्जन्यत्वाभावरूपत्वात् । यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहूना-
मल्पाणांश्च तथात्वम्, न चेह, एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचा-
रित्वात् तथा च शरीरजन्मान्योन्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वे न
तत्र क्षित्याद्यन्योन्याभावानां निवेशो व्यर्थत्वात्, तथापि जन्यत्व-
शरीरजन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावतिरिक्तावेवाभावाविति न
तत्र बहुल्यभावसम्भन इत्यत्र तात्पर्यमिति ॥

विदुषां निवहैरिहैकमत्याद्यददुष्टं निरदङ्गि यच्च दुष्टम् ॥

मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथभट्टाचार्यशिरोमणि-

विरचिता ईश्वरानुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिः

समाप्ता ।

अनुमानदीधितिः सम्पूर्णा ।

(प्रका०) यस्त्विति शरीरजन्यघटाद्यपेक्षया जन्याः क्षित्यादयो ऽपीति ते यद्वयः । प्रतियोगिबाहुल्यकृतं चाभावबाहुल्यमिति भावः । *अन्ययेति* । तथा चावच्छेदकलाघवं प्रयोजकं न तु व्यक्तिलाघवमिति भावः । *प्रयोजनेति* । प्रकृते पक्षधर्मतायामुपयोगः शरीरपदस्येति भावः । *अथेति* । न च यदि तत्र व्याप्तिरस्ति तदा न प्रथमं व्याप्तिप्रहो जातस्ततः किं ? पश्चादपि तद्गहेणानुमितिसम्भवादिति वाच्यम् । यत्र प्रथमं व्याप्तिप्रहः तत्रैव व्याप्तिरित्यभिमानेनाभिधानादिति । *यत्रेति* । निर्धूमोऽयमाद्रैन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यत्राद्रैन्धनरूपविशेषणाभाववति विशेष्यवति तत्तायःपिण्डे साध्यं निर्धूमत्वं तथा वह्निरूपविशेष्याभाववति केवलद्रैन्धनवति वनादौ निर्धूमत्वम्, एवञ्च प्रत्येकस्य धूमाप्रयोजकतया तदभावे विशिष्टाभावो हेतुः । न चैवं प्रकृते सिद्धं, जन्यत्वविशेष्यवति शरीररूपविशेषणविरहेणाकर्तृत्वरूपसाध्यसम्बन्धातिशयात् क्षित्यादौ पक्षे तस्य सन्दिग्धत्वात् । तथाचात्र विशिष्टाभावो न हेतुरित्यर्थः । यन्तु साध्यं नेति पाठस्तथाच यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्याभावः, विशेषणाद्यन्यतराभावो व्यभिचारीति यावत् तत्र विशिष्टाभावो हेतुः । अत्र तु न तथेति न सहेतुरिति । तत्र । विशेषणाद्यन्यतराभावस्य व्यभिचारित्वे विशिष्टाभावस्य व्यभिचारस्यापि यत्रलेपत्वात् । *अखण्ड एवेति* । तथाच शरीरजन्यत्वाभावे जन्यत्वप्रतियोगिकत्वाभावात् तदवच्छेदेन व्याप्यग्रहे विशिष्टावच्छेदेनैव तद्गद इति न वैयर्थ्यमिति भावः । अधिकमिति । अनुपयुक्तनीलाद्यंशोपादानादिति भावः । *हेत्विति* । हेतुदाहरणादिकमधिकं तदलक्षणादिति भावः ।

(चि०) उच्यते । नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव, अन्यथा विशेषणसव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात् । नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिम्नि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम् । नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः । किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा । नचैवं धूम-

त्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वात् नीलधूमादनु-
मित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्ध-
कस्य तत्त्वादिति वाच्यम् । तदभावेऽपि नीलधूमप्रयु-
क्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्व-
सम्भवादिति दिक् ॥

एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौर-
वात्, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्या-
प्यतावच्छेदकत्वनिपमात् । अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वादित्पत्राप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्ये इति विशेषणं विना
व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं
सार्थकमेव । सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्या-
देः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्यभाष्यप्रयोजकतया
व्याप्यत्वनिश्चयः । व्यापके च न व्यर्थविशेषणता, विशि-
ष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्थले(१),
विपक्षबाधकेनानन्वगतिकतया विशिष्टस्य व्यापक-
त्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वम् । यत्र च वि-
पक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, य-
था कार्यस्य विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्डो
हेतुः । यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्
तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-
व्याप्यता स्यात्, नचैवं, किन्तुजन्यत्वं बाधवात्तथा
तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः । साध्यव्याप्याभावः सा-
ध्याभावव्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-
श्चयात् सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्त्यभावेन तद-
भावयोरपि व्याप्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च ।

अत एव शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वाव्याप्यत्वात्तद-
 भावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति तिरस्तम् । शरीर-
 जन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाऽप्रयोजकत्वात् । न चाजन्यत्वं
 पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छे-
 दकप्रसङ्गादिति वाच्यम् । स्थापनायां यत्राभासत्वं
 तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्य-
 तिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात्, यथा श-
 ब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैकगुण-
 त्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः
 जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात् । न चैवमनैका-
 न्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्यं सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भा-
 वनानर्हत्वात् । किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवे-
 तत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य, सत्त्वे सति
 उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एवामन्यतमव्यतिरेक
 उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः । अत एवाजन्य-
 त्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः ।

(प्रका०) तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वमत आह #नीलत्वम-
 पीति# । विशेष्यतावच्छेदस्य सम्बन्धिताद्यवच्छेदकस्य एव विशेषण-
 स्यापि तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह #दण्डत्वेने-
 ति# । ननु नैव्यं व्याप्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ मा प्रविशन्तु व्याप्य-
 त्वेनैव प्रविशत्वित्यत आह धूमत्वं चेति । व्याप्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं प्रकृते च धूमत्वं तथा तदवच्छिन्नत्वं
 च न नैव्य इति व्याप्यतया न प्रवेशस्तत्रेति भावः । इदं च वस्तुगति-
 मनुबध्योकम् । वस्तुतो धूमत्वस्य नैव्यवृत्तित्वेपि धूमवद्व्यक्तिस्थलीयं
 तदिति धूममात्रमेव हेतुरिति न नीलधूमो हेतुः, नीलधूमत्वस्यानव-
 च्छेदकत्वात्, नैव्यस्यापि धूमत्वावच्छिन्नत्वेनैव हेतुत्वादिति नैव्ये धूम-
 त्यासत्त्वोपवर्णनमप्रकृतमेव प्रकृते तु गौरवमेवेति श्रेयम् । ननु नीलिभि
 धूमत्वासत्त्वेपि नीलधूमे धूमत्वमस्त्येष अतस्तदवच्छिन्नत्वेन हेतुप्रवेश-
 स्तस्य स्यादित्यत आह-#नीलधूम इति# । तथाच नीलोपलक्षितधूम-

मात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वात् केनापि प्रकारेण हेतौ नैतदप्रवेश इति भावः । ननु व्याप्यतावच्छेदकमस्तु धूमत्वमात्रं किन्तु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्तेनापि हेत्ववयवनिर्देशः स्यादित्यत आह *किञ्चेति* । व्याप्यतावच्छेदकेन हेतुनिर्देशेऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु धूममाप्रतिष्ठ-
व्याप्तौ नीलधूमत्वं न्यूनवृत्तित्वादेव नावच्छेदकं न तु गौरवात्, नील-
धूममाप्रतिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वमेवावच्छेदकं न तु धूमत्वं अतिप्रसङ्गा-
दिति चेन्न । न्यूनवृत्तेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वात्, अन्यथा आलोकान्य-
वृत्तित्वेन धूमत्वस्याप्यतत्त्वापत्तेः ।

• ननु गौरवेण नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरस्तु
न तु हेत्याभासीभूताज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् । न च यतो गौर-
वाग्नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वं तदेष व्याप्यत्वासिद्धित्वेन विधक्षितम्,
तस्य ज्ञायमानतयैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । परामर्शविषया-
भावस्यैव असिद्धित्वेन ग्रन्थकृदभिमतत्वात् गौरवस्यातथात्वात् ।
तथा च व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणादावित्यप्यसंघातमिति चेत् ।

• अत्र केचित् । यत्सम्यग्नितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा व्याप्तिर्लाघ्या-
दनुमितिहेतुः, सकलसाधनाधिकरणे साध्यसत्त्वं दर्शयतोदाहरणेन
सैव प्रदर्श्यत इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिरवच्छेदकत्वाभावे एव
पर्यवसन्नो नीलधूमादौ नीलधूमधूमत्वरूपावच्छेदकान्तरसत्त्वे नीलधूम-
त्वस्य तद्वद्विषयस्यैव नानवच्छेदकत्वात् । एवञ्च परामर्शविषयाभाव-
त्यमपि समर्थितमित्याहुः ।

• अत्र वदन्ति । सम्यग्नितावच्छेदकवत्त्वलक्षणायां व्याप्यतावच्छेद-
कात्वं यद्यनतिरिक्तदेशवृत्तित्वं तदा तन्नीलधूमेऽप्यास्ति, अथ तत्र तादृश-
धर्मान्तराद्यद्वित्यमपि विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिरक्षणातो गौरवादनु-
मित्यहेतुरेवेति तदभावज्ञानस्य क प्रतिबन्धकता तादृशधर्माद्यद्वि-
त्यादेरुदाहरणोपदर्शनशङ्कैव नास्तीति न किञ्चिदेतत् । तस्माद्विदम-
श्च तत्त्वम् । नीलधूमे धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिरसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वावच्छि-
न्नव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिः । स च विशेषणावच्छिन्नविरहो या
सम्यग्नितावच्छेदकत्वेन नैवेत्यन्यदेतत् । एवञ्च ज्ञानगर्भहेत्याभासलक्षणं परा-
मर्शविषयाभावत्वं च सङ्गच्छते । न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यप्र-
सिद्धेः, कथमेवमिति वाच्यम् । कस्तूरिकादहनादिप्रतियोगिकविशेष-
व्याप्तेरेव तादृश्याः प्रसिद्धेः । न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्त्येवेति
नीलधूमत्वावच्छिन्ने घटित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्याप्तिविरहस्य वा-

व्यत्ये पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रति-
योगिकत्वलक्षणव्यापकत्वाभायस्य बह्वित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वासिद्धि-
पदार्थत्वात् । समानवित्तिवेद्यतया व्याप्यत्ववद्व्यापकत्वस्यापि परामर्श-
विषयत्वेनोक्तव्यापकत्वाभावे परामर्शविषयाभावत्वस्यापि सत्त्वाच्च ।

यद्वा धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्यभाव एव व्याप्य-
त्वासिद्धिः । तस्यापि नीलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेनान्यधर्मावच्छिन्ने विर-
हादिति ।

वस्तुतो बह्विनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्य-
ग्रहे ज्ञानरूपासिद्धिरित्यपि न स्यात् गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वज्ञान एव
प्रतिबन्धकत्वात् । एवञ्च यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्व व्याप्तिस्तथा-
च नीलधूमेऽप्येतादृशावच्छेदकत्वाभावः परामर्शविषयाभायतया भव-
त्वसिद्धिः । न च व्याप्तेस्तादृशावच्छेदकगर्भत्वे मानाभाय इति वाच्य-
म् । व्यर्थविशेषणे व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस्यैव तत्र मानत्वात् गौरवज्ञानस्य
अवच्छेदकत्वातिरिक्तव्याप्तिघटकपदार्थग्रहाप्रतिबन्धकत्वात् । यथा व्य-
भिचारिते व्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध एवाव्यभिचारित्यगर्भत्वे तस्या मानम् ।
न च तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो न भवत्येवेति वाच्यम् । एवं हि अज्ञान-
रूपासिद्धिरपि न स्यात् । तथैकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति
सिद्धान्तोपि भज्येत । तस्मात्परिहर वा तत्राज्ञानरूपासिद्धिं स्वीकुरु
वा व्याप्तेरवच्छेदकगर्भत्वमिति विक् ।

॥ भ्रमत्वेनेति ॥-ननु ज्ञायमानतया प्रतिबन्धकत्वाभावात्तथाप्यस्य
कथं हेत्वाभासत्वं किञ्चित्प्रयुक्तं तद्धेतुकत्वं तद्व्याप्यत्वं वा । न च लिङ्गो-
पहितभानपक्षेपि तद्भासते उपस्थापकमाभावात् । तत्कथं तद्विषयत्वेना-
नुमितेर्भ्रमत्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वं हेत्वाभासत्वमिति सम्प्रदा-
यमनेनास्याऽभिधानम् । तत्प्रयुक्तत्वं तद्विशिष्टत्वम् । तथा च लिङ्गोप-
हितभानपक्षे व्याप्यत्वासिद्धौ नीलधूमो व्याप्यत्वेनानुमितौ भासत इति
तस्या भ्रमत्वम् ।

केचित्तु- बह्विव्याप्यनीलधूमवान् बह्विभानित्यनुमितौ व्याप्यज्ञापक-
भायस्य संसर्गविधया भासनात् नीलधूमे च तत्त्वेन रूपेण तदभावात्
द्विषयत्वेन तस्याभ्रमत्वमित्याहुः ।

• वस्तुतो अनुमित्यासिद्धधूमज्ञानादनुमितिसत्त्वेन नीलधूमस्योद्देश्यानु-

मितिप्रतिबन्धकत्वेनैव हेत्वाभासत्वं-शरीराजन्यत्वादी च विशेष्यस्या-
सिद्धतया विशिष्टस्य व्याप्यत्वासिद्धतयानुमितिसामान्यप्रतिबन्धक-
त्वमेव तदेतत्सर्वमाभिसन्ध्याह- #दिगिति# । प्रकृते योजयति #एव-
मिति । #शरीराजन्यत्वेपीति# । शरीराजन्यत्वाश्रयमात्रप्रतियोगिकया-
वदन्योन्याभावेपीत्यर्थः । पूर्वोक्तदोषं निरस्यति-#सुरभीति# । ननु
सुरभिधूमत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रत्येकसामग्रीद्वयसमाजादार्थसमाज-
महिम्नैव विशिष्टकार्यसिद्धेर्नीलघटत्ववदिति चेत् । न । विशिष्टस्य
कार्यतावच्छेदकत्वेपि प्रत्येककारणताया एव व्याप्यत्वनिश्चयमूलत्व-
संभवात् । स्थापनानुमाने पूर्वोक्तव्यापकं व्यर्थविशेषणत्वमुद्धरति #व्याप-
कं चेति# । #विशिष्टस्येति# । यद्यप्यदृष्टप्रागभावेत्यादिना कृतित्वादि-
ना प्रत्येकमेव कारणात्वं न तु तादृशकृत्यादिविशिष्टात्मकत्वेन कारणत्वं
कृत्यादीनां सहकारितया परस्य दंडचक्रादिवदवच्छेदकत्वामावात् ।
तथापि वस्तुगतमित्युक्त्येतदुक्तं न तु तत्त्वेन जनकत्वं विवक्षितम् । नच-
वं न विशिष्टस्य व्यापकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येककारणताया एव
तन्मूलत्वसंभवात् । वस्तुतः प्रत्येकमेव तद्व्यापकत्वम् । आर्थसमाजम-
हिम्नो विशिष्टसिद्धिः । अत एव ग्रन्थकृतापि तथैव विभावितं धूमं प्रति
तु आर्द्रेन्धनप्रभवघटित्वेनैव कारणत्वाद्विशिष्टस्यैव व्यापकत्वम् । न च
घटिसंयोग आर्द्रेन्धनसहकारीति वाच्यम् । तत्संयोगे सत्यपि तत्प्रभव-
घटन्युत्पादं विना ततो धूमानुत्पत्तेरिति वदन्ति ।

#अखण्ड इति# । तथा च प्रतियोगिविशेषणत्वात्तत्र चैयर्थ्यमिति
भावः । #अजन्यत्वमिति# । एवं चाप्रयोजकत्वमपीति ध्येयम् । सत्प्रति-
पक्षोच्छेदः-समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदः । यथा चैवं व्याख्यातं तथोक्तं प्राक् ।
#किञ्चेति# । एवामन्यतमः स्थापनाहेतुरपरस्य विरुद्धः प्रत्यनुमानोपा-
धिरित्यर्थः । #अत एवेति# । यतः समवेतत्वादिघटितस्य जन्यत्वस्या-
भावे उपाधिरतस्तस्य ध्वंसवृत्तित्वात्तत्र साध्याभ्याप्तिरित्यर्थः ।

(चि०) अन्ये तु यत्निष्ठा यत्तिरूपिता व्याप्तिर्पेन विशे-
षणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् ।
अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं धिनेव प्रति-
योगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीराजन्यत्व-
मवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्व मिव, अतिगौरवेण शरीराजन्य-
त्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यता-

वच्छेदकाभावात् शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः ।
 व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न । क्षित्यादावेव व्यभिचारात्,
 अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादि-
 त्यपि स्यात् । नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृनु-
 मितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थवाऽशरीरे कर्तृत्वज्ञान-
 त्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सक-
 र्तृकत्वज्ञानत्वात्, घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम-
 सकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम्, न चोपजीव्यबाधः,
 अनुमितिर्ह्युपजीव्या, नन्वस्तु तद्याथार्थ्यमपीति चेन्न ।
 कर्तृकार्थ्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणाभावेन एतस्याप्रयोज-
 कत्वात्, अन्यथा पर्वते वन्यनुमितिरयथार्था उन्नयासि-
 द्धवाह्निमद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्य-
 तिरिक्त्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं, न
 तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्राप्यमेव
 दोषो दोषान्तरं वा ? नाथः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने
 तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेवं च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति ।
 नान्त्योऽसिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न दूषणम् । यदीश्वरः
 कर्त्ता स्यात्, शरीरं स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानवान् स्यात्
 प्रयोजनवान् स्यात् अनित्यज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि
 यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरिकर्तृकं स्यादिति तर्काणां वि-
 पर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणतादिना विपर्ययाप-
 र्यवसानेनाभासत्वात् ।

(प्रका०) प्राचां मतमाह । *अन्ये त्विति* यन्निष्ठेति* यद्विशेष्यता-
 वच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः । अभावानिष्ठव्याप्तिरिति अभावत्वरूपविशेष्यता
 वच्छेदकविशिष्टव्याप्तावित्यर्थः । अव्येदमनमिति बीजम् । लाघवेन
 यन्निष्ठेत्यत्र व्यक्तिपरत्वं न तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं गौ-
 रवात् । एवञ्च शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठव्याप्तिः शरीरपदं विना न गृह्यते

प्रतियोगितावच्छेदकग्रहं विनाऽभावग्रहस्यैवाभावात् । तथा च कथं न विशिष्टस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वम्, अन्यथा जन्यत्वाभाधोपि व्याप्यो न स्यात् । सकारणकत्वाभावादौ जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि भावत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रहादिति केवलव्यातिरेकिण्युभयसिद्धसाध्यवशं केवलान्वयिन्युभयसिद्धसाध्यवद्भिन्नत्वं चाप्रसिद्धमिति अन्वयव्यातिरेकीत्युक्तम् ।

(चि०) ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः? एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् । न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात् । सकर्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृतात् तत्सिद्धिरिति चेत् । न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बेनानुमितोर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात् । नापि व्यक्त्यनुमितौ, धूमेन बह्व्यनुमितावेकद्विहस्तादिसंशयाभावापत्तेः । साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात् । अथ यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे न साध्यसंसर्गं विपयीकरोति संपक्षधर्मतावलात् सिद्ध्यति न त्वधिकमपि, तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विपयीकुर्वत्यपि कर्त्तारं विपयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते, एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तद्विषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्, तद्व्यटितत्वात्तस्येति चेत् । एवं तर्हि कर्त्रेकत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वेनेति चेन्न, एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति ।

उच्यते । यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति

तत्र लाघवसहकारिता, कारणताकार्यताव्याप्यतादि-
ग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने- श-
ब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने तथाविधप्रमाणभावे च स-
कलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् । एवं लाघवमेव
गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कार-
णत्वकार्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वानां
ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादि-
संशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिर्गमकाभावात्, सो-
ऽपि विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति म-
हासाहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वेन
कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां ला-
घवादेककर्तृसिद्धिः स्यात्, न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्तर
(१)नानात्वैकत्वे संशयादिति चेन्न । तत्रापि लाघवेन कर्त्र-
कमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादि-
ति पश्चान्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेवैककर्तृकतानुमानं
तत्र बाध्यते । न चैवं क्षित्यादिकर्तृत्वपि प्रामाण्यसंशया-
देकत्वानेकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन
प्रामाण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभाव एव बाधकः,
अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधकत्वात् ।

(प्रका०) *अन्यो-न्याश्रयादिति* । लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वस्यैव
लघ्वनुमितित्वादित्यर्थः ।

यत्र प्रमाण इति । नन्वेव सम्बल्लघुविषयताकानुमितित्व लाघव
ज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति पर्यवसन्नम्, तथा च यत्र तज्ज्ञानं न जात
वस्तुतो लघोरेवानुमितिस्तत्र व्यभिचारः । न च लाघवज्ञानजन्या-
नुमितित्वमव तथा, अन्यो-न्याश्रयादिति चेत् । न । लाघवगौरवोप-
स्थितिकालीनलघुविषयताकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् । ननु
तथापि लाघवज्ञानोपनीतमकृत्य प्रकारीभूयानामतौ कथं भासता, व्या-

(१) नानैककर्तृकत्वे इति पाठान्तरम् ।

पद्याद्युपनीतादन्यस्यानुमितौ भाने मानाभावादिति पूर्वोक्तविरोधात् । न च यस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वमपीति वाच्यम् । एकत्वानेकत्व-संशयतादवस्थ्यात् ।

अथाहुः । व्याप्त्याद्यनुपनीतमपि लाघवज्ञानोपनीतमनुमितौ भा-
सते नान्यत् अतिप्रसङ्गात् । लाघवज्ञानमात्रस्य प्रमाणमात्रसदृका-
दित्वकल्पनात्, तदिदमुक्तं अतथाविधप्रमाणमात्र इति* । अत्र ला-
घवज्ञानोपनीतत्वस्यैव नियामकत्वाच्चातिप्रसङ्गः । व्याप्त्यादित्यादि-
ग्रन्थस्तु लाघवानुपनीतविषयकः । नन्वेकविषयत्वेऽप्यनेकविषयत्वं सं-
भवात्संशयतादवस्थमिति चेन्न । एकमात्रकर्तृत्वं एव लाघवावतारा-
त्तस्यैवानुमितिषिष्यत्वात् । अत एव नानाकर्तृके घटे पश्चादेककर्तृ-
कताज्ञानं याध्यत इत्यग्रे घक्ष्यति, अन्यथा नानाकर्तृकेष्वप्येककर्तृक-
ताज्ञानस्य प्रमात्वे बाधासम्भवादिति ।

(चि०) अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अश-
रीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसि-
द्धिः । न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुरकर्तृत्वात्
कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रयत्व-
स्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयो-
गैरवलाघवे एव शरणम् ।

तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्ष-
धर्मतायलादिति चेत्, व्यापकतयाऽवगतस्य पक्षसम्ब-
न्धमात्रं पक्षधर्मज्ञेनोः सिद्ध्यति, तथाच पक्षे तदुपादान-
गोचरज्ञानमात्रं सिद्ध्येत् नतु नित्यसर्वविषयज्ञानं, तेन
रूपेण व्यापकत्याग्रहान् । न च येन विज्ञानुपपत्तिः
सोऽपि विषयः, व्यतिरेकविलयापत्तेः ।

अत्र प्राश्नः । यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे
माध्यमसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताय-
लान् सिद्ध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी, प्रतीत्यनुपपत्त्या
च व्यतिरेकी । तदिहाऽनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य प-

क्षत्वे तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नो-
पादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमिति-
रालम्ब्यते, अनादितैव च नित्यता, सर्वमुक्तावपि तत्स-
न्वमनादिभावत्वात्, पक्षतदुपादानविषयतैव च सर्ववि-
षयता, लाघवाजु ताद्यद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्ध्य-
ति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति ।

(प्रका०) अन्य इत्यत्रास्वरसर्वाजमुद्धाटयति *अत्रापीति* कि-
ञ्चोक्तानुमानेन क्षिनिकर्तुरदुरकर्त्रभेदानुमितावपि सागरादिकर्तु-
रेतद्भिन्नत्वसंशयादीश्वरनानात्वसंशयतादवस्थामिति । *अनादिभाव-
त्वादिति* । यद्यप्यनुमितौ नानादित्वं विषयस्तथाऽप्यनादिकार्यप्रवाह-
विषयत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः ।

(चि०) नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशे-
षणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिद्ध्यति अनित्ये बाधात् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्ति-
मंतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्य-
ज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना,
कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय
निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वासिद्धिरिति ।

पदपदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य पदपदार्थ-
गोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यम् । घटाकाशसंयोगं
प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमि-
ति केचिन् ।

(प्रका०) नव्यास्वित्यस्त्वरसोद्भावनम् । तद्दीजं तूपनीतभानानङ्गीका-
राश्रित्यज्ञानजन्यत्वं पक्षधर्मतावलादपि न सिद्ध्यतीति ।

ननु तथापि कथं सर्वविषयत्वमित्यत आह *नियतेति* । एवं च
पक्षतदुपादानाद्यतिरिक्तविषयत्वमपि सिद्ध्यति । एतेन प्रथमकल्पे ऽस्व-
रसोऽपि सूचितः—यक्षादिविषयत्वे तत्र सर्वविषयत्वासिद्धेरिति ।

(चि०) ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्तृत्वं भवति घट-

ईश्वरकर्तृक। कार्यत्वात् क्षितिर्वदिति चेन्न । घटस्य द्वि-
कर्तृकतया तदुद्घातनेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः (१),
तथा च घटवत् क्षितिः क्षितिर्वदुद्घट इतीश्वरानन्त्यम् ।
कार्ये कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् तर्हि
नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति ।

मैवम् । ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपा-
दानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुला-
लादिज्ञानतुल्यत्वात् । तदाहुराचार्याः “परमावदुद्घाधि-
ष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाध-
धिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवे-
श्वरसिद्धिरिति । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते”
इत्यागमाद्यायमर्थोऽध्यव्यवसेयः ।

अपेक्ष्यस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि
भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति
चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः
अभ्रान्तस्य तथात्वात् । इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रका-
रः तेन स भ्रमः, ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रका-
र इति स न भ्रमः । अत एवात्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न
भ्रान्त इति ।

(प्रका०) नन्विति, तथाच कथं जगद्विर्भावमिति भावः । त-
च्चान्त इति । न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु व्यधिकरणप्रकार-
कत्वेनेति भावः ।

(चि०) स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रव-
र्त्तते ? सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात् ।
करुणया प्रवर्त्तते इति चेत् । तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयो-
जने, तथाच सुखिनमेव सृजेन्न नाराकिणम् । परमाधर्मपर-

तन्त्रत्वात् तदनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत् । तर्थावश्यक-
त्वात् कर्मनिर्मितमेव, जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेण
अनपेक्षितकीटादिज्ञानवता । कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव संदा-
च सर्गप्रलयौ स्यातां, ज्ञानादीनां नित्यत्वात् । किञ्च
तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वेन शरीरादिजन्यतापत्तौ
संसारितापत्तिरिति । न । ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्था-
श्रयासिद्धत्वात् । तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत्, आकर्ण्य ।
जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात् ।

(प्रका०) *स्वेष्टसाधनत्वेति* । तथा च यत्नस्य प्रयोजनज्ञान-
व्याप्यत्वमव्याहतम्, प्रयोजनज्ञानजन्यत्वनियमश्च जन्यत्वोपाधिद्वापित
इति भावः ।

(बि०) वस्तुनस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणक्रमिका-
दृष्टादिसामग्रीसमवहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति
तदा क्षित्यादिक करोतीति व्यवहारः । सर्गप्रलयासाधा-
रणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवहितत्वमेव तदिच्छाया-
श्रिकीर्पासंजिहीर्षात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति
वाच्यम् । क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्य
ज्ञानादीनामपि जनकत्वात्, सुखादिशब्दयोरात्माका-
शादिवत् ।

नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः ।

उच्यते । सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मनिशरीरो-
त्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसं-
योगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिवक्षासहितान्मनिक-
लेवरकण्ठतालवादिप्रियातज्जन्यसंयोगाद्देवोत्पत्तिः ।
एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वर-
संयोगात्तद्युद्धीच्छासहितचष्टोत्पत्तौ (१) सकलघटानुकू-

लब्धापाराद् घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय
व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृते(१) ईश्व-
रज्ञानच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सुशीलो(२)
बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

(प्रका०) प्रयोजनज्ञानापेक्षा प्रयत्नोत्पत्तौ न तु तत्स्थितावपीत्याह
अवस्तुत इति* । अकरोतीति* । ईश्वर इति शेषः । ननु तद्विच्छायाः
सिद्धशरूपत्वे प्रलयो न स्यात् संजिहीर्षारूपत्वे च सर्गो न स्यादे-
त्यत आह असौति* । सुखादीति* । भावकार्यस्य समवायिकार-
णजन्यत्वनियमाद्यथात्माविजन्यत्वमिति भावः ।

अमीनशरीरेति* । तच्च शरीरं नेश्वरस्य तददृष्टोपगृहीतत्वाभावात्
किन्तु संसारिण एवेति ध्येयम् । अत एवाह असौयं भूतावेशन्याय*
इति । न चैवं संसार्यात्मा न सिद्धेत् तद्व्यापाराणां भूतावेशन्यायेन प-
रमेश्वरादेव सिद्धेरिति वाच्यम् । तथास्यदृष्टाभावेन शरीरासिद्धौ
भूतावेशन्यायस्यापि असम्भवात् सगवत्यदृष्टाभावात् ।

(चि०) यत्तु-यथा लिप्पादिना मौनिक्लोकोऽनुमाय पश्य-
ते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्-
पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वरामिप्रायस्थवेदः साक्षा-
त्कृत्यानुयते, ततोऽग्निमसंप्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृ-
त्वा वाग्व्यवहारं करोतीति-मतम् । तत्र । प्रतिसर्गाद्यन-
न्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात्, तेषामेव क्षित्पादिकर्तृत्व-
सम्भवेन ईश्वराननुमानाच्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तर-
सिद्धयोगिन एव क्षितिकर्तारः सन्तिवति निरस्तम् । सर्गा-
दावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्पादिक-
र्तृमाहकाद्या । नायस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादि-
कार्श्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात्लाघवसहकृतादेक-
स्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः ॥

(१) प्रयोज्यपूज्यप्रयोजकवृत्तभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनादृष्टम
दृष्टेति पाठान्तरम् ।

(२) तदर्थीति पाठान्तरम् ।

अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारा-
नुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणताग्रहो भ्रमः स्यात्
तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात्, तथा च तज्ज्ञेयघटशब्दशक्तिग्र-
हस्य भ्रमत्वे मूलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामू-
लकत्वात् । अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वग्रहे च नापि दोष-
इति चेन्न । व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति
ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घट-
शक्तिमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विप्रयासाभात् । न च
भ्रममूलकत्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयम् । तदंशो व्याधिकरणप्र-
काराभावेन याधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च ।

अत एव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठित-
दारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनादालो घटपदे व्युत्-
पद्यते । तन्मूलकशब्दज्ञानमपि न भ्रमः, तस्यापि भ्रम-
त्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्, किमपि
प्रयोज्यश्चेतनव्यवहाराद्व्युत्पत्तौऽचेतनव्यवहारइति सं-
शयस्य घञ्जलेपायमानत्वात् ॥ “विश्वतोऽश्रुतं वि-
श्वतो मुखो विश्वतो बाहुरत विश्वतः पात् । सं बाहु-
भ्यां धमति सं पतत्रैर्धावाभृमी जनपन्देव एकः इत्यादि
श्रुतयः,—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

इत्यादयः स्मृतयश्च बह्व्यो मानत्वेनानुसन्धेया इति ॥

इत्यनुमानचिन्तामणौ ईश्वरवातः ।

(प्रका०) ईश्वराननुमानाच्चेति* । यद्यपि मन्वादिशरीरारम्भक-
क्षणकादिकर्तृत्वेनेश्वरानुमानं स्यादेव । तथापीश्वरस्याप्यावश्यकत्वा-
त्किं मन्वादिनेति भावः । विश्वतश्चक्षुः-विश्वविषयकसाक्षात्कारवान्,
विश्वतोमुखः-विश्वविषयकचचनवान् । विश्वतोबाहुः-विश्वविषयक-
प्रयत्नवान्, विश्वतस्पात् विश्वव्यापी, बाहुभ्यां-धर्माधर्माभ्यां, संपतत्रैः-
परमाणुभिः, संधमति-संयोजयति । किमर्थमित्यत आह यावामूमी सं-
जनयन् । यावेत्यूर्ध्वलोकसप्तकं भूमित्यधोलोकसप्तकमुपलक्षितम् । संद्वयं
व्यवहिताच्चेति सूत्रेण धमजननाभ्यामन्वीयते । स्मृतिविरोधेन श्रुतेर-
न्यपरत्वमाशङ्क्य तद्विरोधमेव दर्शयति *उत्तम इति* ।

॥ इत्यनुमानखण्डावशिष्टांशाच्चेन्तामणिन्याक्यानप्रकाशे ईश्वरवादः ॥

(चि०) स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्येणैव शक्तिरप्यनुमी-
यते, तथाहि यादृशादेव करतलानलसंयोगाद्वाहो जायते
तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते, अतो यदभावात्
कार्याभावस्तद्वह्यादावभ्युपेयं तेन विना तदभावाय-
त्तदाहाभायानुपपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः । न चा-
दृष्टवैगुण्यम्, दृष्टसाहचर्ये तदभावात्, तस्य तदर्थत्वात् ।
अन्यथा दृढदण्डनुत्तमपि चक्रं न भ्राम्येत् । अथादृष्ट-
विलम्बादपि विलम्बो यथा बन्ध्यास्त्रिसंप्रयोगे परमाणु-
कर्मणि अध्ययनतुल्यत्वेऽपि एकत्र फलाभावे चेति
चेत् । अदृष्टविलम्बो हि न तन्नाशानुत्पादौ, मण्यपसा-
रणानुपदं दाहाभावप्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो मार्गसङ्गा-
वे कार्यभावस्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्यायभाव
एव कारणम्, अन्यथा कदाचित् मण्यायभावेऽपि
तदभावान्न कार्यं स्यात्, बन्ध्यासंप्रयोगे तु दृष्टव्य-
भिचारोददृष्टविलम्बादेव विलम्बः । अदृष्टश्च क्वचित्
साक्षाज्जनकम्, अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् ।
न च समप्रज्ञयोः समश्च(१) निरपवादमभ्यस्ततोरेकः प्रग-

~ (१) निरन्तरमिति पाठान्तरम् ।

लभो नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमनामदृष्टं नि-
मित्तकारणम्, अगम्यागमनसाध्ये सुखे तदभावात्
तद्धि नोऽधर्मात् सुखत्वात् नापि धर्मात् । तेन(१)
अगम्यागमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनीयम्, तथा चा-
गम्यागमनकारणत्वेन न स धर्मः, श्येनापूर्ववन्निविद्धफल-
कत्वेनानर्थकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति
चेन्न । तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्राऽदाहा-
र्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादका-
देव दाहाभाव इति किमदृष्टेन, प्रथमोपस्थितत्वादुपजी-
व्यत्वाच्च । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात्
अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्याप्राप्यन्वय-
स्यात्, अशुचरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तदभावापत्तेः, प्र-
तिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे सति मण्यप्रयो-
गेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव सन्निधिदर्शनेन तद-
सिद्ध्यभावात् । अस्तु तर्हि उत्तेजकाभावसहकृतप्रतिब-
न्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वम् । एवं केवलो-
त्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे च विशिष्टभावोऽ-
नुगतो हेतुः । प्रतिबन्धकत्वञ्च कारणीभूताभावप्रतियो-
गित्वं, तच्च मण्याभावत्वेन न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेने-
ति नान्वोन्याश्रयः । अत एव प्रतिबन्धकत्वाभिमतमण्या-
दीनामभावकूट एव कारणं तेन मणिसद्भावे मन्त्राय-
भावेऽपि न कार्यम् । अनतिरिक्ताभाववादिमते च व्य-
वहारार्थं तत्स्थानाभिषिक्तस्य हेतुत्वम् । न चाभावो न
कारणम्, भाववत्तद्ग्राहकतौल्यात् । दृष्टञ्च कूट्यसंयोगा-
भावस्य गतौ, अनुपलम्भस्याभावविज्ञाने, विहितकार-

(१) तद्धिनाऽधर्मात्सुखं स्यात् न धर्मात्-यत्नेनेति पाठान्तरम् ।

णस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः ।

मैवम् । विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावाऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचित् विशेषणमण्यभावः क्वचिदुत्पत्तिजकाभावरूपविशेषणाभावः-क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचाराल्लैकमपि हेतुः स्यात् ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *स्यादेतदिति* । *कार्येणैवेति* । यथा अनुमीयत इति नैयायिकदिशा उपदर्शिताया अर्थापत्तेः पृथक्त्वेन स्वयं स्वीकारादिति ध्येयम् । नन्वेवं कार्येण न तदुत्पत्तिं किन्तु कार्याभावेनेत्यत आह *व्यतिरेकेति* । व्यतिरेकनिरूपकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः । तस्य अदृष्टस्य, तदर्थत्वात्-दृष्टसाहचर्यार्थत्वात्, तथा च दृष्टसाहचर्यमेवादृष्टसाहचर्ये मानमिति भावः । *परमाण्विति* । पण्डितप्रलये परमाणुकर्मणि सत्यपि यथा न ह्यणुकारस्मकसंयोग इत्यर्थः । पूर्वादृष्टस्य नाशादग्निमस्योत्पादकाभावादाहो न स्यादित्याह *मण्यवसारणेति* । न च मण्यवसारणेनैव तदाऽदृष्टमुत्पद्यत इति वाच्यम् । तस्य विहितनिषिद्धेनरत्वेन तदजनकत्वादिति भावः । *मण्यवभाव एवेति* । इदं चादृष्टकारणतानिरासनायाभिप्रायेणापातता, यस्तुतोऽस्यापि न कारणावमित्यग्रे वक्ष्यति । तदभावात्-अदृष्टभावात् । यन्मैवमुपलक्षणम् । परमाणुकर्मणीत्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वादृष्टोपसंहारद्वारेण सर्वत्र जनकं न तु साक्षादित्यत आह *अदृष्ट चेति* । *अन्येति* । द्वारे तस्य साक्षाज्जनकत्वं स्वीकार्यमेव तत्रापि द्वारान्तरापेक्षायामनवस्थानादिति भावः । *नचेति* । तथा च दाहेपि तदेव जनकमिति भावः । *न्येनेति* । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यर्थपदेन श्रेयस्कारार्थकेन श्रेयापूर्णमनर्थक्यं व्यावृत्तं तस्य निषिद्धशत्रुवयजनकत्वेनाश्रेयस्करत्वात्, तद्वदप्यपि न धर्म इत्यर्थः । *दाहप्रतिकूलेति* । निपताग्निसाध्यदाहप्रतिकूलमेवादृष्टमुत्पाद्यत इति नाग्न्यन्तरजन्यदाहप्रतिषेध इति भावः । दोषान्तरमाह-अदृष्टेति । *अनुचेरिति* । यामागमादी तथा दर्शनादिति भावः । उभयसत्त्वे-उत्पत्तिजकप्रतिषेधकसत्त्वे । *तथेति* । कारणत्वमित्यर्थः । माणिसत्त्वे-उत्पत्तिजकाभावादिशिष्टमणिसत्त्वात् ।

(चि०) स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत् प्रतियोगितावच्छे-

दकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादित्र-
 यप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात् ।
 एवञ्च यथा केवलदण्डसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे द्रव्याभावे
 च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावो-
 ऽप्याधितानुगतव्यवहारवलात् प्रतीतिसिद्धः तथा वि-
 शेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभा-
 वस्याभावे द्रव्याभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशे-
 ष्यविशेषणोभयाभावव्यापकोऽनुगतः एव दाहकारण-
 मस्तु । अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्य-
 वहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न । अनुगतव्यवहारस्या-
 नुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात् । अथोत्ते-
 जकप्रयोगकाले मणेः कोऽभावः ? न तावत् प्राक्प्रध्वंसा-
 भावौ, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न च इयां-
 मोऽपमासीदित्यत्र यथा इयामध्वंसप्रयुक्तः इयामघटत्वेन
 पक्षघटस्य ध्वंस एव तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजका-
 भाववत्त्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वे
 उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्ताभावः, त-
 स्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् । न । यथा दण्डोपनयाप-
 नयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अन्य-
 थाऽव्याधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोरुपपादपि-
 तुमशक्यत्वात्, तथोत्तेजकोपनयापनयशृङ्खलायां प्र-
 तिबन्धकाभावांऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्याय-
 त्वात् । यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्यात्तत्र नाऽन्तर्भ-
 वति, तदा तुरीय एव संसर्गाभावांऽस्तु, न हि क्लृप्त-
 विशेषबाधे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादायापि तस्य
 सम्भवात् । अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण

ध्वंसोऽपि न सिद्ध्येत् । व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव ।
सोऽयमस्माकं संगोत्रकलहो न तु शक्तिवादः ।

(प्रका०) *प्रतियोगीति* । यद्यपि प्रतियोगिभेदस्य ले प्रतियोगिताच्छे-
दकभेदस्यावश्यकत्वात्तदुभेदेव भेदस्तथापि यथा प्रतियोगिभेदोऽभाव-
भेदव्याप्यस्तथा प्रतियोगितावच्छेदकभेदोऽपीत्यर्थः । *एवञ्चेति* केवल
वृण्डसद्भावे उभयाभावावृण्डपुरुषसद्भावे विशेषणाभावावृण्डपुरुषो-
भयाभावे च विशेष्याभावावृण्डाभावविशिष्टपुरुषाभाव इत्यर्थः । *प्रयु-
क्त इति* । विशेषणादिविरहात्पतरव्याप्त इत्यर्थः । *अनुगतेति* । यद्यपि
शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारः नानाशब्दानुगमेपि विपयानुग-
मात्, तथापि व्यवहारशब्देन ज्ञानमेव विवक्षितम् । न च धमनन्वयः ।
ज्ञानेन विषयिणा विषयस्योपलक्षणात् । तथा चानुगतज्ञानस्यानुगत-
विषयसाध्यत्वादित्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु शक्तिरेवानुगता तद्विषयो-
स्तिवत्यत आह *एकैवेति* । इयमध्वंसप्रयुक्त-तद्विषयः, न तु
तज्जन्यः समसमवर्गादिति ध्येयम् । न तु घटत्वेन, घट आसी-
दिति प्रत्ययाभावादिति भावः । *सोयामेति* । उत्पादविनाशवान्
तुरीयसंसर्गाभावोऽस्तु नोभयथापि शक्तिसिद्धिरिति भावः ।

(चि०) अस्तु वा ध्वंस एवासौ, संसर्गाभावविभागे
जन्माभावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशव-
त्त्वेन प्रागभाव एव सः, परिभाषाया अपर्यनुषोज्यत्वा-
त् । पक्षाऽत्यन्ताभाव एवासौ, तस्य नित्यत्वेऽपि का-
दाचित्काप्रतीतिकार्यानुदयो प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वा-
त् । प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उ-
भयाभावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति ।
तत्र । यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव वि-
शेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणापच्छि-
न्नत्वेन प्रातिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणमद्भा-
वपत्तिः । किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतिः शिवा वि-
नष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताभाषितप्रत्ययाच्च न
विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः । इयमोऽप्यमासत्ति

केवलोऽपमासीत् पुरुष इत्यादौ “साविशपणे, हेही”ति-
 न्यायेन विशेष्यवति, इयामकैवल्यपादिध्वंस एव प्रति-
 यते, ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः ।
 एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणेरुत्पन्न-
 ध्वंसस्य उत्तेजकापेक्षसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च
 ध्वंसः, कारणमिति न विफल उत्तेजकापेक्षया, इत्यपा-
 रम् । विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात् । न च ध्वं-
 सान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् । उत्प-
 न्नाभावस्य विनष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य
 विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः,
 तथाहि स एव कश्चित् विशेषणाभावसहितः कचिद्वि-
 शेष्याभावसहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ
 एव, विशेषणविशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तित्वावच्छेदका-
 नुगतधर्माभावात् ।

(प्रका०) ननु तुरीयसंसर्गाभावस्वीकारे विभागव्याघात इत्यप-
 रितुष्यन्नाह *अस्तु येति* । ननु विनाशिति ध्वंसपदपरिभाषैव स-
 न्दिग्धेत्यरुचेराह *यद्वेति* । *यदि ह्यतीतेति* । यद्यपि विशेष्यता-
 वच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नघटादिप्रतियोगिकः प्रतिक्षणं ध्वंसो नेष्यते
 तादृशक्षणभङ्गपात एव च दोषावहस्तयापि विशेष्यस्य प्रत्यभिज्ञा-
 मानत्वात्प्रमवाप्यसमवायिनाशाभावाच्च न घटादेर्विनाशः, किन्तु
 विशेषणस्यैव । न च विशेषणनाशसामान्येव विशेष्यनाशिका, नित्य-
 मात्रापलापापत्तेः । अत एव इयामोयमासीदिति प्रत्ययो न त्वयमासी-
 दिति प्रत्यय इति भावः । *ध्वंसस्येति* । तथा चोत्तेजकापगमेपि दाहा-
 पाप्तिः । उत्तेजककालोत्पन्नस्य प्रतिबन्धकध्वंसस्य तदाप्यनाशादिति
 भावः । ध्वस्तस्येति कचित्पाठः । स च सुगम एव । उत्पादविनाश-
 शीलस्तुर्यः संसर्गाभाव एव विशिष्टाभाव इति निरस्यति *नचेति* ।
 अत्यन्ताभाव एवासाधिति पक्षे परिहरति *नापीति* । अत्यन्ताभा-
 वस्य निरपत्वात्सदेष दाहापाप्तिरिति प्रत्यासत्तिसहितस्य तस्य हेतुत्वे
 वाच्यम् । प्रत्यासत्तिश्च विशेषणभावादिरित्यननुगम इत्याह *स
 एवेति* ।

५५ (चि०) अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेष्या-
भावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्वं एव वि-
शिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्टविरोधि-
त्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहा-
रादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनाऽतिरिक्तविशिष्टा-
भावेन । अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्ताक्-
प्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभावव्यक्तिर्या जाता तदव-
च्छिन्नमणेरभावो न तन्नेति तदा न कार्योदयः तत्त-
दुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति
चेन्न । तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगताविशिष्टा-
भावव्यवहारानुपपत्तेः, उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽति-
प्रसङ्ग एव ।

५६ अथ विशेषणविशेष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वम-
नुगतकारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न
विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरेभाव इति सहान-
वस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवासिद्धत्वादिति चेन्न ।
सहानवस्थाननियमो न परस्परविरहरूपतया विशेष-
णविशेष्याभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्ये-
काभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः, तथा च विशेष्य-
विशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य त-
त्त्वात् । न चोभयाभावाभाव उभय विशिष्टम् । एवं सभाव-
दप्यं विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभा-
वाविशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरह-
व्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषणविशेष्याभावस्य वि-
शिष्टाभावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च, अ-
भेदे तयोरेभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारवि-

रोधित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण
विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावा-
वस्थ । विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वाप-
त्तेः, तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्माद्वि-
शेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो
न विशिष्टाभाव इति ।

(प्रका०) *अथेति* उत्तेजककाले विद्यमानं योऽत्यन्ताभावस्तदनु-
वृत्तावपरित्यगः । *उत्तेजकाभावत्वेनेति* तद्व्युत्तेजकाभाविशिष्टम-
भ्यभावत्वेन हेतुत्वं, तथाच पूर्वानुपसमानतादृशाभावावृत्तेजकापनय-
काले दाहापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयातिक्रियत्वे एव का-
र्यापत्तेरित्यर्थः । *तर्हीति* ।

पूर्वोक्त इष्टापत्तिमाशङ्कते *अथेति* । *विशेषणविशेष्याभावस्ये-
ति* अतिरिक्तविशिष्टाभाधानभ्युपगमादिति भावः ।

(चि०) अत्रोक्तम् । विशेषणविशेष्ययोः सम्य-
न्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्यन्धाभावाद्विशि-
ष्टाभावव्यवहार इति घटतदभावव्यवहाराविव घटस-
त्त्वासत्ताभ्याम् । न हि तयोरसम्यन्धे विशिष्टव्यव-
हारः, नच तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः ।
एतस्य च यत्र सम्यन्धः स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम्, स
च सम्यन्धाभावो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावान् उभया-
भावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां व्यापकीऽनुगतविशिष्टा-
भावव्यवहारकारणम्, इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा
दर्शनान् । अत एव दण्डमात्रसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे उ-
भयाभावे च कैवल्यपुरुषयोः सम्यन्धाभावः सर्वत्रास्तित्य-
नुगतः, केवलपुरुषभावव्यवहारः । एवञ्च प्रतिबन्धकोत्ते-
जकाभावयोः सम्यन्धाभावो दाहकारणम् । स च प्रतिबन्ध-
काभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति,

सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावा-
दिति चेन्न । तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्विशिष्ट्यप्रतीतेः । त-
थापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः त-
योरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं,
तथा उभयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्ते-
जकवति च प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न । अधि-
करणाभावावेव स्वरूपसम्बन्धः, तयोर्घटवद्भूतलचत्व-
रीयतदभावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहा-
रापत्तेः किन्तूपदिलष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना
विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । न च घटवद्भूतलचत्व-
रीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति
कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्ध-
कोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूप-
सम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरीयोत्ते-
जकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः । तादृशस्वरूपसम्बन्धाभा-
वश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसङ्गावे उभया-
भावे चाविशिष्ट एव ।

यद्वा अदण्डपुरुषस्याभावे दण्डो पुरुषो न प्रतियोगी
तस्यादण्डत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावो
दण्डसङ्गावेऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट
इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं-
“न हि दण्डनि सति अदण्डानामन्येषां नाभावः, किन्तु
दण्डाभावस्यैवेति युक्तम्, अन्यथा तत्राऽन्येषामिति

पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजः
 कसद्वृत्तः प्रतिबन्धको न प्रतिपांगी तस्य केवलत्वाभा-
 वात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्या-
 भावे उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे
 उभयासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाऽननुगमः, उत्तेजकाप-
 ये च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो
 न भवती"ति ।

(प्रका०) *सम्बन्धाभावादिति* । ननु विशेषणविशेष्यसम्बन्ध-
 स्य तदुभयमाप्रवृत्तित्वाद्भूतलादौ तत्सम्बन्धाभावाद्दण्डिनि सत्यपि
 दण्डीह नास्तीति व्यवहारापत्तिरिति चेत् । न । यादृशेन हि सम्बन्धेन
 यत्र यद्विशिष्टव्यवहारस्तादृशसम्बन्धाभावस्यैव तद्व्यवहारहेतुत्वं द-
 ण्डपुरुषसंयोगस्तु नैतद्व्यवहारहेतुः, तस्य भूतलावृत्तित्वेन तत्रेदम-
 स्तीति व्यवहारानापत्तेः, किन्तु परम्परासम्बन्धविशेषः, तथा च त-
 दभाव एव विशिष्टाभावव्यवहारहेतुरिति फलबलेन तथा कल्पनादिति ।
 सम्बन्धान्तरं विनेति । संयोगाद्भावतिव्याप्तेराह *सम्बन्धेति* ।
 असम्भववारणायाह-अन्तरेति* । ननु स्वात्मविषयकज्ञाने स्वा-
 त्मता समं विषयाविषयिभावः सम्बन्धः स्वरूपसम्बन्ध एव वाच्यः,
 तत्र चेदमव्यापकं तत्र समवायस्यैव सम्बन्धान्तरस्य सत्त्वादिति चेन्न ।
 उद्देश्यव्यवहारप्रयोजकसम्बन्धान्तरं विनेत्यर्थात् । न च समवायो वि-
 षयत्वव्यवहारप्रयोजकः । घटादिविषयकज्ञानस्य स्वात्मनि विषयाव-
 व्यवहारप्रयोजकत्वप्रसङ्गात् । ननु घटाभावभ्रमानुपपत्तिः, योग्यतायाः
 फलबलकल्प्यतया तत्र विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या योग्यतावश्यंभावात् । न च
 प्रत्ययपदं प्रमापरम्, सम्बन्धसत्त्वे तस्यापि प्रमात्वात्, अन्यथा सम्ब-
 न्धाभावेन तस्याप्रमात्वे तदप्रमात्वे च तत्र सम्बन्धाभाव इति परस्पर-
 राश्रयात् । किञ्च अतीन्द्रियाभावस्वरूपसम्बन्धेऽप्याप्तिः, तत्र सम्ब-
 न्धस्य विशिष्टप्रत्ययजनकत्वात् तत्प्रत्ययस्यानुमित्यादिरूपत्वेन वि-
 षयजन्यत्वादिति चेन्न । विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकरूपाव-
 च्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वात्, योग्यतावच्छेदकाभावे योग्यत्वस्याप्य-
 भावात् । योग्यतावच्छेदकं चान्यन्ताभावे प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वम्, प्रा-
 गभावादौ च प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वम्, अन्यो-
 न्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वम् । न चान्यन्वमन्योन्याभाव-

वस्थं तत्र च मत्वर्थायोग इति वाच्यम् । तत्रापि तद्देशान्यत्वस्य सत्त्वात् । न चैवमनवस्था वस्त्वनवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषात्, प्रत्ययानवस्थायाश्चासत्त्वात्, उक्तावच्छेदकोपलक्षितस्वरूपस्यैव प्रत्ययविषयत्वे तस्य तदविषयत्वात् । एवञ्चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपाभावे यत्राभावधीस्तत्र भ्रमः । एतेनातीन्द्रियस्वरूपसम्बन्धाव्याप्तिरप्यपास्ता । न चोक्तावच्छेदकस्य प्रत्ययाविषयत्वे विषयाभावात्कथं भ्रमत्वप्रमात्वे इति वाच्यम् । एतच्चोक्तावच्छेदकावच्छिन्नस्य सम्बन्धत्वेन विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वादप्यत्र तदनच्छिन्नत्वेन तस्य विद्यमानसम्बन्धाविषयत्वात् ।

ननु यत्किञ्चित्सम्बन्धाभावो न विशिष्टाभावोऽतिप्रसङ्गादिति विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावस्तथा वाच्यः, तदभावश्च कचिद्विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वरूपविशेषणाभावात् कचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावादित्यननुगमस्तदवस्थ एव । इयानेय विशेषो यत्पुरुषादौ विशेषे दण्डादिविशेषणं सम्बन्धे च विशेषणविशेष्योभयप्रतियोगित्वम् । ननु दण्डपुरुषोभयप्रतियोगिकसम्बन्धत्वमेकं प्रतियोगितात्तावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभाव एव एवेति ताऽननुगम इति चेत् । तर्हि दण्डावच्छिन्नपुरुषत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभावोऽननुगत एवेति किं सम्बन्धाभावस्य विशिष्टाभावत्वोपघर्णनेन । न च विशेष्ये विद्यमाने न तदभाव इति वाच्यम् । विशेषणावच्छिन्नानामन्येषामेवाभावाभ्युपगमेन दोषाभावात् । अत एवानुगदमेव वक्ष्यति "न हि दण्डिनि सधी"त्यादि । किञ्च अन्यत्र यथा तथाऽस्तु प्रकृते चोत्तेजकाभावमणिसम्बन्धस्य तदुभयस्वरूपतया तदभावोऽननुगत एव । न च तदुभयं न स्वरूपसम्बन्धः, किन्तु तादृशविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमतिरिक्तमेव तथेति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धिविषयस्य सम्बन्धत्वाद्विशिष्टप्रत्ययघटितस्य तस्य विशिष्टबुद्ध्याविषयत्वात्, अत एव सम्बन्धस्य सम्बन्धिभिन्नत्वनियमेन स्वरूपसम्बन्धः परैर्नाङ्गोक्तिर्यते । अत एव समवायसिद्धिः, तत्तत्स्वरूपाणामनन्तत्वेन स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तराभावात्, अन्यथा तेनैवार्थान्तरं स्यात् । न च सम्बन्धत्वस्य मिलितवृत्तित्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वमिति वाच्यम् । एवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यभावस्यापि विशिष्टाभावत्वे दोषाभावादित्युक्तम् । अपि च यदि सम्बन्धाभावो विशिष्टाभावस्तदा एव दण्डो पुरुषो नास्तीत्यत्र तत्रार्थप्रतियोगित्वेन सम्बन्ध एव भासेत । न चैवं, दण्डावच्छिन्नपुरुषस्यैव तत्त्वेन प्रतीतेः । अन्यथा घटाभावोऽप्यतिरिक्तो न

सिद्धेत्, घटतदधिकरणसम्बन्धाभावादेव तद्व्यवहारसम्भवात् । यदि च सम्बन्धस्य तत्र प्रतियोगित्वेनानुल्लेखात्तद्भानं विनापि घटत्वा-
वच्छिन्नघटज्ञानादेव तदभावज्ञानाच्च न तदभावेनान्यथासिद्धिः, तदा
प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यपरितोषं हृदि निधायान्न यद्वेति । अयं च विशेषणा-
वच्छिन्नविशेष्यप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः न तु ध्वंसो न वा विद्यमान-
प्रतियोगिक इति न क्षणिकत्वशङ्का । न च तस्य नित्यत्वेन प्रागपि
कार्यापत्तिः, समयविशेषावच्छेदेन संसर्गित्यादिति ग्रन्थकृतैवाभिधा-
नादिति । *दण्डीपुरुष इति* । तत्काले दण्डवानित्यर्थः । किन्तु तदन्यः
तत्काले दण्डाभाववानित्यर्थः । नहीति । युक्तमिति योजना । अन्यदे-
ति । विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको यदि नाभावः, किन्तु विशेषणप्रति-
योगिक एव तदाऽन्येषामिति पदस्य विशेष्यवाचिनोऽनुपादानाप-
त्तेरित्यर्थः ।

यद्वा यदि तत्कालीनदण्डाभाववानेव न प्रतियोगी, तदा अन्यका-
लीनदण्डाभावमाशय तत्र स्थितदण्डिनोऽप्यदण्डत्वेनाभावप्रतियोगि-
त्वादन्येषामिति व्यर्थमित्यर्थः ।

(चि०) ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम् एकदण्डा-
न्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्र-
तिबन्धकाभावेऽपि (१) कार्यानुदयात्, न हि यावत् कार-
णतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्यमिति चे-
न्न । प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वमन्योन्याश्रयात् कि-
न्तु मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटे
दण्डसलिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात् ।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभा-
वः कारणम्, स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः । प्रतिब-
न्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः, तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्या-
भावेऽपि न कार्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकार-
णत्वयोग्यहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्,

(१) प्रतिबन्धकान्तराभावेपीति पाठान्तरम् ।

अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्यकारणव्याप्यव्यापकभावे व्याघातात् । किञ्च तत्रापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावमादाय शक्तिसत्त्वप्रसङ्गः । न च स दुर्वचः, न वा प्रागभावादित्वेनाऽननुगमव्यभिचारौ, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः । भूतलं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् ।

(प्रका०) ननु कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वं प्रतिबन्धकत्वं प्रयोजकत्वं च यस्मिन्सतीत्यादिगमं न तु पूर्ववसित्वगममिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह—तत्त्वेऽपि चेति* ।

नन्वेवमन्योन्याश्रयाभावेन तत्सामान्याभाव एक एव लाघवाच्चेतुरस्तु न तु यावद्विशेषाभावा इत्यपरितोपाचदेव सिद्धान्तयति*यद्वेति* । *संसर्गाभाव इति* । अत्रापि यत्रोत्तेजकमस्ति तत्रोत्तेजकमाभावाच्छ्रद्धात्यन्ताभावमात्रं हेतुरन्यत्र ध्वंसादिसाधारणतः संसर्गाभावत्वमाशङ्क्यमिति भावः । यो निषेधः, द्वायत इति शेषः ।

(चि०) वयन्तु-ब्रूमः । यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः साऽन्योन्याभावः । भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् । आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्तावदन्यत्, नेदमिह नेदमिदमित्यवाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वादिति(१) । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः, तस्मिन् सत्यपि कार्याभावात् । न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयो-

संसर्गाभावगर्भत्वादन्योन्याश्रयोपि । किञ्च योग्यताया अनिर्वचनेऽप्र-
त्यक्षे योग्यध्वंसेऽप्यव्याप्तिरिति ।

अत्र वदन्ति । प्रतियोग्यारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयतावच्छेदक-
वत्त्वं संसर्गाभावत्वम् । एवमग्रेगीत्युभयं लक्षणम् । स्वरूपं तु विषयताव-
च्छेदकं संसर्गाभावत्वादि, तच्च स्वाभावाभावत्वं अस्वाभावाभाव-
वत्त्वं तेन नोक्तसर्वदोषावकाशः । अस्ति च घटस्य योऽभावस्तदभा-
वो घटो घटान्योन्याभ्याभावस्याभावो घटत्वमिति । न च संसर्गाभा-
वस्य योऽन्योन्याभावस्तदभावो न संसर्गाभाव इति स्वसंसर्गाभावा-
भावो लक्षणार्थो वाच्य इति पुनरन्योन्याश्रयत्वमिति वाच्यम् ।
स्वाभावाभावत्वमित्यत्र वस्तुतो यद्यपि संसर्गाभावाभाव एव
पर्यवसितस्तथापि संसर्गाभावत्वं न तत्र प्रविष्टम्-अभावत्वेनैव संसर्गा-
भाव उपस्थित इति न काचिदनुपपत्तिः । अन्योन्याभावे स्वप्रतियो-
गिकाभावमात्राभावत्वाभावादिति सर्वं सुस्थमिति ।

अग्रेदं चिन्तयम् । स्वभावाभावत्वं न संसर्गाभावत्वम्, अन्योन्या-
भावेऽतिव्याप्तेः । तथाहि स्वं घटान्योन्याभावस्तदभावो घटस्तदभावश्च
तदन्योन्याभावः । ननु घटान्योन्याभावाभावो न घटः, किन्तु घटत्व-
मिति चेन्न । घटो घटान्योन्याभावो नेति प्रतीत्या घटं घटान्योन्याभा-
वान्योन्याभावो विषयीक्रियते, स च घटस्वरूप एव अभावप्रतियोगिक-
स्याभावस्याधिकरणानतिरेकात् । न च स्वसंसर्गाभावाभावत्वं तत्त्व-
मिति वाच्यम् । आहमाध्यात् ।

केचित्तु भ्रूल्लङ्घ्याः संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वयोरुभाभ्यां ल-
क्षणाभ्यामुपलक्षणम् । न च तयोः पदार्थान्तरतापत्तिः सामान्यान्त-
र्भावात् । सामान्यं हि द्विविधं उपाधिर्जातिश्च । तत्रोपाधिर्द्विविधः-स-
खण्डोऽखण्डश्चेत्युपाधावन्तर्भावात् तत्तेदन्ते इवेति, तथाच रत्नको-
शे तरणिमिश्ररुक्मम्-“एवमभावत्वध्वंसत्वादिकं बोध्यमित्याहुः ।

नेदमिदमिति । ननु संसर्गाभावान्योन्याभावरूपाविषयवैलक्षण्येन
ज्ञानवैलक्षण्यं तस्माच्च व्यवहारवैलक्षण्यमित्यन्यथासिद्धं तत्रारोपहेतुतां
व्यवस्थापयतीति चेत् । मैवम् । यदि नारोपे हेतुस्तदा भूतले घटसं-
सर्गाभावाभ्यामन्याभावसत्त्वं कदाचिन्नेदमिह कदाचिन्नेदमिदमिति व्यव-
हारवैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थात् । प्रतियोगिकानुपपन्नत्वादीनां कार-
णानां तौदये कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकतापत्तौ कारणवैचित्र्यस्य कल्प-
नीयत्वे पारिशेष्यारोपहेतुतायामेव विश्रामादिति भाव इत्याहुः ।

गुणेति । उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य तत्रान्त्येन तत्र प्रतियन्धो न

स्यात् यत्रैव कदाचित् प्रतिबन्धकाभावस्तत्रैवान्यदा प्रतिबन्धकसत्त्वा-
दिति भावः । प्रतिबन्धकत्वानापत्तेरिति पाठे अन्यस्येति शेषः ।
तथाच गुणादेः प्रतिबन्धकत्वमन्यस्य न स्यादिति गुणादेः प्रतिबन्ध-
त्वे न स्यादित्येवार्थः पर्यवस्यतीति ध्येयम् । *संसर्गोति* । यद्यपि
संसर्गस्याव्याप्यवृत्तित्वात्तदवच्छिन्नाभावोपि तथैव, तथाच सोपि
तत्रास्त्येव, तथापि व्याप्यवृत्तित्वाद्दशाभावस्य हेतुत्वमिति भावः । एवं
विद्यमानताविरोधित्वेनेत्यर्थः । अन्यत्र विद्यमानेपि घटे तथा प्रतीति-
दर्शनादिति भावः ।

(चि०)-एतेन विशेषणाभावविशेषाभावतदुभ-
याभावघटितं सामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्र-
यकल्पनमिति प्रत्युक्तम् । अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्य-
स्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वाच्च । व्यक्तियोग्यतयैव जा-
तियोग्यत्वेन योग्येऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं मा
दहेत्यादौ साधधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशो दाहः स्यात् । न
च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः, स-
ङ्कल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । 'न च उद्देश्यत्वमेव
तत्र विशेषः,' तस्य विनाशात् । न चोद्देश्यध्वंसोऽपि
हेतुः, तस्य यामादूर्ध्वमपि सत्त्वात् । न च मन्त्रपाठजनि-
तमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तत्कालदाहाप्राप्तिकफलना-
श्वत्वेन नाग्रे दाहप्रतिबन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकम-
न्त्रपाठस्यानिषिद्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टाजनकत्वात् त-
दाचारस्य विगीतत्वेन श्रुत्याद्यननुमापकत्वादिति चेत् । मै-
वम् । उद्देश्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धक-
त्वात् । ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमन-
पकुर्वतां मन्त्रादीनां न प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः ।
न च कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रति-
बन्धकत्वमिति वाच्यम् । कार्यानुत्पादो हि तत्र न तत्प्रा-
गभावो न वा तदुत्तरकालसंसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्य-

त्वात् इति चेन्न । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयो-
क्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव । मन्त्रादौ
च कार्ये कारणोपचारात् स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्वा तथा
व्यपदेशः । प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः । मन्त्राद्यभाव-
घटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रादिरेव, तदभावाभावस्य
तत्त्वात् ।

(प्रका०) *योनय* इति । रत्नावल्यापि योग्यवृत्त्यैर्योग्यत्वमेव, पद-
विशेषवाक्यत्वज्ञानार्थं तत्रोपदेशापेक्षेति भावः । *मन्त्रविनाशेति* ।
मन्त्रस्याशुविनाशितया प्रहराभ्यन्तरेऽपि दाहः स्यादित्यर्थः । सङ्कल्पस्य
विशेषणत्वमालम्ब्य दूषयति *सङ्कल्पनाश* इति* । तथाच सङ्कल्पस्ये-
च्छात्मकारणात्तदभावे विशिष्टमात्रोऽक्षत एवेति भावः । *विगीतत्वेने-
ति* । यद्यपि विगीतत्वं निषिद्धत्वमेवेत्यनिषिद्धत्वेनेत्यनेन प्रागुक्तं
विरोधः, तथापि क्षिप्रवृत्त्यविषयत्वं तदभिप्रेत्येतदुक्तमिति ध्येयम् ।

यद्यप्येवं धृत्यनुमापकस्यानिषिद्धत्वरूपाविगीतत्वस्य न क्षतिः,
तथापि भोजनाद्याचारं व्यभिचारधारणायालौकिकत्वमपि विशेषणम् ।
इदं तु मन्त्रौपध्यादिवल्लौकिकमेवेति भावः । यद्वा शिष्टाचारत्वस्यैतद-
नुमानान्तर्गतत्वस्यैव क्षतिरिति भावः । *उद्देश्यत्वेति* । ज्ञानमस्मिन्-
मिति तद्विशिष्टाभावः प्रहराभ्यन्तरेऽपि स्यादिति संस्कारोपयुक्तम् । य-
त्किञ्चित्संस्कारविषयत्वं च प्रहरान्तरेऽपीत्यत उक्तमुद्देश्यज्ञानाद्विरो-
धेति । स च ज्ञानविषयमात्र इति नोक्तदोषः । ननु रोगादिना संस्कार-
नाशे विशिष्टाभावसम्भवात्प्रहराभ्यन्तरेऽपि दाहः स्यात्, यत्र च सं-
स्कारोदयो न तत्र वा का गतिरिति चेत् । न । तत्र दाहप्रतिबन्ध इत्य-
स्यैवासिद्धेः । यत्र च दाहप्रतिबन्धस्तथाऽनन्वगतिककार्यदर्शनात्संस्कारो-
ऽपि कल्प्यते कार्योन्नेयधर्माणाम् यथाकार्यमुन्नयनादिति साम्प्रदायिकाः ।

वयं तु ब्रूमः सङ्कल्पविषय एव कालः प्रतिबन्धकः । सङ्कल्पस्य न
विशेषणत्वं, किन्तु स्वविषयीभूतकालोपलक्षकत्वम्, यथा मङ्गलस्यास-
न्नसमयसमाप्तिफलकत्वे आसन्नसमयस्य स्वश्रुतिसमाप्त्युपलक्षक-
त्वम् । इयानेव विशेषो-यत्तस्याध्यायवेद्यसम्बन्धेन तथात्वमस्य च वि-
षयविषयिभावसम्बन्धेनेति न कश्चिद्विशेष इति । प्रतिबन्धकत्वान्यथा-
नुपपत्त्या तत्सिद्धिं निराकर्तुमुत्थापयति *नन्विति* । कर्त्तरि ण्युलो
विधानादिति भावः । *तस्येति* । यद्यपि शेषसाधारणजन्यत्वमत्रापि

सम्भवति तथापि सञ्जयद्वितजन्यत्वाभिप्रायेणेदमुक्तमिति ध्येयम् ।
'स्वार्थिकाः कचिल्लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्त' इति न्यायादौपधं प्रतिबन्धक-
मिति नपुंसकलिङ्गत्वमिति भावः । ननु भवेदेवं यदि मन्त्रादीनां प्र-
तियन्धकत्वं भवेदत आह *प्रतिबन्धश्चेति* । सामग्रीविरहः-सामग्री-
घटककारणविरहः ।

(चि०) नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न
चा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्त-
त्कालप्रतिबन्धेतरवहेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः
कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्, आकाशा-
दौ त्वेकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्य-
त्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेदर्यादेस्तथा कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नेत्याहुः ।

तत्र । बह्विप्रतिबन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतौल्ये-
नोभयस्यापि कारणत्वात्, न त्वेकमवच्छेदकं विनिगमका-
भावात् । किञ्च यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभाव-
स्तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि
कार्याऽयोगव्यवच्छेदः कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं,
तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्य-
था चक्रसहितदण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य
पद्धर्ममवगम्यैव नियतपूर्ववर्तित्वमवगम्यते तस्य तद-
वच्छेदकं दण्डत्वमिव, सहकारी तु न तथा ।

(प्रका०) यद्वा व्यसज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावमभ्युपगम्य मुरा-
रिमिधमतमाह *नव्यास्त्विति* । *भेदर्यादेरिति* । इदं तु समाधि-
सौकर्यायुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालप्रतियद्धेतरवहेरिव तत्तत्कालतत्तद्देश-
प्रतियद्धेतराकाशस्य जनकत्वं सम्भवति, अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्ति-
त्वाभ्युपगमेन तत्प्रणवयानात् (?) । प्रतिबन्धकात्यन्ताभावस्यैवावच्छेदक-
त्वस्याकाराद्वा तस्याव्याप्यवृत्तित्वात्, अन्यथा बह्विभेदर्यादेरपि कालान्त-
रे कार्यानुत्पत्त्यापत्तिः प्रतियद्धेतरत्वाभावादिति । यद्वा तत्काल-
प्रतियद्धा अन्ये बहुधादयः प्रसिद्धास्तदन्यवह्नित्वं तत्र जनकतावच्छे-

दककोटिप्रविष्टम् । आकाशं तु न तथेत्यनेनैवाभिप्रायेणैतदुक्तमिति । * उ-
भयस्यापीति * । नन्वेवमन्वयव्यतिरेकतौल्येन दृढत्वदण्डयोर्द्वयोरपि
जनकत्वापत्तिः । न च दण्डस्य चक्रादिसमवधानं साक्षात्सम्बन्धेन
दृढत्वस्य च परम्परासम्बन्धेन तदिति विनिगमकमिति वाच्यम् । वह्नि-
प्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं विनिगमनया परम्परास-
म्बन्धस्यालोकरूपादेरपि प्रत्यक्षादेर्हेतुत्वं न स्यात्, किन्त्ववच्छेदकत्व-
मेव स्यात् दृढत्वस्य । अपि च यस्मिन्सत्यपीति नियमाद्वै दाढ्यहे-
तुत्वमेव दण्डे सत्यपि दाढ्याभावेन कार्याभावात् । न च दृढेनाप्यनेकेन
रज्जुयज्ञेन घटोत्पत्तिदर्शनाद्विवक्षितविवेकेन भ्रमिजनकत्वमेव दाढ्यै-
तस्य च न घटजनकत्वं जनकत्वस्याजनकत्वादिति वाच्यम् । भ्रमिज-
नकत्वस्य घटजनकत्वे विरोधाभावात् । जनकत्वस्य तज्जनकविरोधः,
आत्माश्रयात् । किञ्च भ्रमिजनकतायामेव दण्डस्य किमवच्छेदकं न ता-
वद्दण्डत्वमेव भट्टादपि भ्रम्युत्पत्त्यापत्तेः । न च दृढदण्डत्वं तथा,
अवच्छेद्यभ्रमिजनकत्वातिरिक्तस्य दृढत्वस्याभावात्, भावे वा घटज-
नकं तदेवास्तु । अपि च "अन्यं प्रतीति" न्यायेन दण्डस्यान्यथासिद्ध्या-
पत्तिः, कुम्भकारपितृवत् । न चान्यमुदासीनं प्रतीति विवक्षितं भ्र-
मिस्तु जनिकैवेति वाच्यम् । एवं कुम्भकारपितुरपि जनकत्वं स्यात् कु-
म्भकारस्यापि जनकत्वेनोदासीनत्वाभावात्, तस्मादत्र समाधानं चि-
न्त्यम् । विपक्षे वाचकमाह * नहीति * । तस्य प्रवृत्तिपूर्वमनिश्चये कार-
णे कार्यार्थिनो प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । * अन्यथेति * । कार्ययोगस्य-
वच्छेदस्यैव कारणत्व इत्यर्थः । ननु तथापि प्रतिबन्धकाभावो न
कारणं प्रतिबन्धकसमानकालीनकार्यं प्रत्युत्तेजकरूपविशेषसामग्रीक-
ल्पनेनैव सामञ्जस्ये तद्धेतुताप्राप्तकान्वयादेरन्यथासिद्धिरिति चेन्न ।
यत्र प्रतिबन्धके नोत्तेजकं तत्र प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वकल्पना-
दन्यत्रापि हेतुत्वेन तत्त्वेन तत्रावच्छेदकान्तरकल्पनौचित्यात्, न तु
विशेषसामान्यन्तरकल्पनं गौरवात् । किञ्च उत्तेजकमननुगतमिति न
दाढ्यहेतुः । तत्तदुत्तेजकयावदभावविशिष्टमण्याद्यभाव एवानुगत इति
स एवानुगतो हेतुः । अत एव पक्षताया अनुमितिहेतुत्वम्, अन्यथा
सिद्ध्युत्तरानुमितित्वावच्छिन्ने सिधाधियथाविशेषसामग्री सामान्यसा-
मग्रीपरामर्शमात्रमिति तस्या अहेतुत्वात् । नन्वेवं संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वा-
वच्छिन्ने विशेषदर्शनरूपसामान्यन्तरं न कल्पयेतेति चेत् । न इष्टत्वात्,
विशेषादर्शनसदृक्तसंशयाभावस्यैव हेतुत्वादिति केचित् ।

(चि०) ननु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्तौ मानमनु-

मानन्तु स्यात् । तथाहि स्थिरोऽवयवी जनकदशाविशि-
ष्टो बहिरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात्
कुण्ठकुठारात्तीक्ष्णकुठारवत् दाह्यामंयुक्तवहेर्दाह्यसंयु-
क्तवह्निवच्च प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशावर्ति-
त्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि श-
क्तेर्भावहेतुजन्यत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं, तथाप्युक्त-
विशिष्टायास्तथात्वम् । यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम् ।
न च दृष्टान्तसिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि लोहविशेषघटितकु-
ठारे विलक्षणाच्छिदाक्रियारूपकार्थवज्रादतीन्द्रियतीक्ष्ण-
त्वसिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्थानुकूला-
तीन्द्रियद्विष्टधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्,
अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वम् अ-
नित्यसाक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्माजजन्यसाक्षात्कारा-
विषयत्वं वा, परं स्वं वा प्रत्यसिद्धेः, संयोगादिपञ्चकजन्य-
ज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि । तथापि संयोगाद्यन्यत-
रप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुक्त्येवादिसिद्धम्,
अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम् । न चाभावातीन्द्रियत्वं, तस्या-
सिद्धेः । न च बह्वौ स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं, तत्र तदभावात्,
क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन बोध्यते । न चात्म-
त्वं नित्यत्वं बोधाधिः, स्पर्शकत्वादिति ह्यणुके साध्या-
व्यापकत्वात् । यद्वा पिण्डीभूतो वह्निः दाहानुकूलाद्वि-
ष्टातीन्द्रियभावभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् आत्मवत् ।
न चात्मत्वमुपाधिः, अदृष्टत्वस्य दाहानुकूलत्वेनादृष्टे सा-
ध्याव्यापकत्वात् । अथ वा करवह्निसंयोगः कार्थानुकूला-
तीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् ह्यणुकवच्च ।
न चात्मत्वं द्रव्यत्वं बोधाधिः, ह्यणुकैरुत्तरस्पर्शादौ
साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्ष

सकलदाहहेतुसमग्रहितो दाहाजनको वह्निर्जनकदशावृ-
त्तिकार्यानुकूलभावभूतधर्मशून्यः अजनकत्वात् कुण्ठ-
कुठारवत् । यद्वा तथाभूतो वह्निः दाहजनकदशावृत्तिदा-
हानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाह्यासं-
युक्तवह्निवत् । अनुकूलत्वश्च कार्याभावप्रयोजकाभाव-
प्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं, दृढदण्डत्वेन
कारणत्वे दृढत्वाभावादापि कार्याभावदर्शनादिति ।

(प्रका०) ननु शक्तिरूपसाध्याप्रसिद्धेर्नानुमानं स्यादित्यत आह
तथापीति । अथवा प्रत्यक्ष इत्यर्थः । अन्यथा वह्निरस्य परमा-
णववृत्तिरूपेणाव्यावर्तकतापत्तेः । अत्र च प्रतिबन्धकसमवधानदशायां
यादृशसंयोगवावह्निः प्रतिबन्धकाभावकालेपि तादृशदाहसंयोगवानेव
वह्निः स्थिरपदेन विवक्षित इति न दाहसंयोगेनार्थान्तरम् । ननु याव-
दजनकदशायां व्यावृत्तत्वं शक्तेर्नास्ति यत्किञ्चिदजनकदशाव्यावृत्तत्वं
दाहसंयोगादेरपीत्यर्थान्तरमित्यपरितोषादाह *यद्येति० । न चैवं भाव-
भूतपदं व्यर्थम्, दुरदृष्टाभावादेरतीन्द्रियस्य वारणाय तदुपपन्नात् । भा-
ट्टमतेऽनुपलब्धिगम्यतयाभावमात्रस्यैवार्तीन्द्रियत्वाद्वा ।

वस्तुतस्तु संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्व-
मभावमात्र एवेत्यनुपपदमेव स्फुटम् । ननु लोहविशेषस्यैव सातिशय-
च्छिदाजनकत्वादीन्द्रियतैक्ष्ण्ये मानाभावः, अतिरिक्तपदार्थापत्तेश्चे-
त्यस्वरसादाह *अथ चेति* । कार्यानुकूलत्वं स्थितिमित्तकारणक-
कार्यानुकूलत्वं विवक्षितं, तेन कर्मानुकूलस्थितिस्थापकेन नार्थान्तरं क-
र्मणि तु वह्निः समवायिकारणमिति नोक्तदोषः । यद्वा स्थितिस्थाप-
काभावपक्षे कार्यानुकूलपदमुद्देश्यसिद्ध्यर्थम् । अहमप्रवृत्तात्मसंयोगोष्ण-
स्पर्शप्रतिबन्धकाभावादिनार्थान्तरवारणायाद्विषयपदेविशेषणम् । यद्यपि
शुक्रमतेऽभावोऽधिको नास्त्येवेति समवायपदमधिकं, तथापि परस्या-
र्थान्तरं स्यादेवेति तद्वारणाय तदुपात्तमिति ध्येयम् ।

ऐन्द्रियकाणामिति । वस्तुतस्तु संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञानस्या-
प्रसिद्धेः साध्याप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । *तथापीति* । यद्यपि जन्यान्तं व्यर्थं
तदजन्यसाक्षात्कारस्य व्यावर्त्येस्याप्रसिद्धेः, तद्वाहितं च न्या-
यनयेऽप्रसिद्धं तथापि विशिष्टभावे न वैयर्थ्यमिति ध्येयम् । अत्र
संयोगादीत्यर्थः । तेनात्मनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादपि जनक-

त्वान्न परं प्रत्यसिद्धिरिति मन्तव्यम् । *न चाभावेति* । उक्ता
 तीन्द्रियत्वस्य तत्रापि भावादेति भावः । *तस्येति* । गुरुमतेति
 रिक्तस्य तस्यासिद्धेरित्यर्थः । नैयायिकमते च परिभाषिकस्य निरु-
 क्तस्यातीन्द्रियत्वस्याभावे वृत्तावपि न काचित्क्षतिः । तमाद्यायाध्यान्त-
 रशङ्कायाः समवायिपक्षेनैव वारणादिति भावः । परमार्णा साध्याव्या-
 सेराह *यद्वेति* । यद्वा कार्यस्य विशेषरूपेण सिद्ध्यर्माह—यद्वेति ।
 अदृष्टत्वस्य धर्मत्वादित्यर्थः । *अनुकूलत्वेनेति* । कारणनदवच्छे-
 दकसाधारणस्य तस्य तस्याग्रे निरुक्तत्वादिति भावः । यद्यपि तन्मते
 धर्मत्वादिकं न कारणतावच्छेदकं किन्तु शक्तिरेव, तथापि व्यापनये
 धर्मत्वाविकमादाय तन्मते शक्तिमादाय साध्यमस्त्येवादृष्टे, उपाधिस्तु
 नेत्युभयसिद्धसाध्याव्यापकत्वमिति भावः । अद्विष्टपदानुपादानात्सा-
 ध्ये लाघवं स्थितिस्थापकेन नार्थान्तरत्वशङ्कापीति मनसि कृत्वाह—
 अथवेति । कार्यानुकूलत्वं स्वकार्यानुकूलत्वं तदप्युद्देश्यसिद्धये ।
 संयोगावेनार्थान्तरवारणायातीन्द्रियेति । उक्तातीन्द्रियत्वस्य प्रतिय-
 *धकाभावेपि सत्त्वात्परमतेऽर्थान्तरशङ्का माभूदित्यत उक्तं समवा-
 यीति । *जनकत्वादिति* । न चाभावे व्यभिचारः, समवायगर्भ-
 साध्यस्य तत्रासत्वादिति वाच्यम् । परैरभावानङ्गीकारात् । ननु तथापि
 समवाये व्यभिचारः । न च तत्रापि शक्तिसमवायोस्त्येवेति वाच्यम् ।
 अनवस्थानादिति चेन्न । निमित्तकारणतातिरिक्तकारणताश्रयत्वस्य हे-
 त्वर्थत्वात् । तच्च यत्किञ्चित्कार्ये प्रत्येव विवक्षितं न तु दाहलक्षणं
 प्रतीति नासिद्धिरिति ध्येयम् । अत्र साध्ये हेतौ च दाहपदमक्षेपेण
 घट्टिपक्षकानुमान इवानुमानात्तरमपि ग्रन्थकदम्भितं लेखकप्रमा-
 दान्न प्रचरतीति ध्येयम् । अत एवेतदन्तर्मावेनैव वक्ष्यति—'अग्रिमच
 त्रुपुं यहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिरिति, अन्यथा तदसङ्गतत्वापत्ते-
 रिति वक्ष्यते । *न चात्मत्वमिति* । न च द्यणुकादौ साध्याव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । दाहजनकत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति
 भावः । शुद्धसाध्यव्यापकमाह *द्रव्यत्वमिति । द्यणुकेति* । नन्वेक-
 त्वत्वस्पर्शत्वजाती नातीन्द्रिये द्यणुकैरुत्पत्त्यद्यणुकस्पर्शत्वापाधी च न
 समवेती तथाच तत्र साध्यासत्वाच्च साध्याव्याप्तिरिति चेत् ।

अत्र केचित् । अतद्वृणसंविज्ञानब्रह्मदीहिणा गुरुत्वधर्मादिकमुक्तं तत्र
 साध्याव्यापकत्वमस्त्येवेत्याहुः ॥

अन्य तु धर्माशस्याविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्य तन्निरूपितस-
 मवायाश्रयत्वार्थकतया समवायिद्यणुकमादायैव तत्रसाध्यसत्वमिति व-

दन्ति । शक्तिवदुपाधिरपि समवैति, अन्यधोपाधिरसंबद्धः स्यात्तन्मते
विशेषणताया अनभ्युपगमादित्यप्याहुः ।

नन्वनुकूलत्वं यदि जनकत्वं तदा शक्तावेतदभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः ।
अथावच्छेदकत्वं तदा दृष्टान्तासिद्धिः, आत्मन्यदष्टरूपतादृशधर्मस्य
जनकत्वादित्युभयसाधारणं तदाह *अनुकूलत्वं चेति० ।

(चि०) उच्यते । साध्यं विनाप्युभयसिद्धप्रतिब-
न्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भवात् विपक्षधा-
यकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम् । यदि च सह्या-
रदर्शनव्याभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्या-
सिग्रहस्तदा शक्तिसिद्ध्यनन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यति-
रिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्म-
सिद्धिः । एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽन-
न्ततः दृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्म-
विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वादुपपत्तेर्न
तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्, हन्तैवं शक्तिं विनापि त-
दर्थसिद्धेः किं शक्त्या । यद्वीश्वरानन्त्यवन्न शक्त्या-
नन्त्यमित्युक्तम् । तदवाधान् । कार्यमात्रे हि
कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन द्विकर्तृकत्वादिना
वा, गौरवान्, घटे त्वार्थः समाजः । एवञ्च जनकदशा-
व्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौ-
रवान् । अपि च भावकार्यमात्रस्य समवायिकारणज-
न्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वान् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा
समवायिकारणे मन्तव्या एवं सापि समवायिकारणज-
न्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था । किञ्च
प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्यत्वम्, बहौ कुठारे
च तदभावान्, किन्तु कार्यानुपधानम् । तथा च तदुपधा-
नदशायामपि बहौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यमिति बाधो
दृष्टान्तासिद्धिश्च, लौहविशेषाणामेव सातिशयच्छि-

दाजनकत्वमतो नातीन्द्रियतैक्षण्यप्रसिद्धिः । अग्रिमचतुर्षु
 वहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वमुपाधिः तुल्ययोगक्षेमत्वेऽपि स-
 न्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपिच जनकत्वस्य
 केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी ।
 न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः, अन्योन्या-
 श्रयात् । न च गुरुवचनपरम्परात एव वाक्यार्थतया तत्-
 प्रसिद्धिः त्वन्नये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसं-
 ख्यायां साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः, अप्रत्य-
 क्षायाः शब्दैकवेद्यायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्य-
 तिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन पण्डापुर्व्वेऽपि तत्-
 प्रसिद्धिरपास्ता ।

(प्रका०) *उभयसिद्धेति* । तथाच प्रतिबन्धकाभावस्यैव दाहा-
 द्विप्रयोजकत्वं कल्प्यते धर्मकल्पनाया एव लघुत्वादिति तात्पर्यार्थः ।
 घटे त्वार्थे समाज इति । ईश्वरकर्तृकत्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्कुलालक-
 र्तृकत्वस्य घटाभावच्छेदेन अन्यव्यतिरेकसिद्धत्यादिति भावः । *सम-
 वायिकारण इति* । यद्यपि निमित्तकारणेऽपि शक्तिरस्येति तद्वारा
 प्यनवस्था भवत्येव, तथाप्येककार्यभावे समवायिकारणजन्यत्वं परो न
 मन्यते तन्मते कारणस्येव कार्यस्यापि समवायस्य तथाभावाभावात्, त-
 थापि समयेतत्कार्यं प्रति तथात्वं स्वीकार्यमेवेति भावः । न खेयमनवस्था
 प्रामाणिकी प्रमाणाभावात् । न कार्यान्वधानुपपत्तिरेव मानं, तस्यो-
 भयसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनैवोपपत्तेः । न चाभावो न कारणे भावव-
 द्वाहाकृतौदयात् । एवञ्च गुणादिनिष्ठशक्तौ गुणादीनां समवायिकारण-
 त्वापत्तौ द्रव्यत्वापत्तिरित्यपि दूषणं द्रष्टव्यम् । न च नित्यैव शक्तिर्न
 कार्येति वाच्यम् । 'अनित्ये भावहेतुजेति'तत्सिद्धान्तात् । किञ्चैव प्रतिब-
 द्धवहेरपि दाह्यापत्तिः । न चोद्भूता शक्तिस्तदा नास्तीति वाच्यम् ।
 उद्भूतत्वमपि यदि नित्यं तदा स एव दोषः । अथानित्यं, तदा तज्ज-
 नानुकूला शक्तावपि शक्तिः स्वीकार्या । एवं तत्राप्युद्भूतत्वजनना-
 नुकूले शक्त्यन्तरमित्यनवस्थापत्तेः, उद्भूतत्वस्यैव शक्तिस्थानाभि-
 पेक्षनीयतया नित्यशक्तौ मानाभावश्चेति भावः । प्रथमानुमान इत्यु-
 लक्षणम् । अजनकत्वगर्भद्वितीयानुमानेपीति द्रष्टव्यम् । ननुद्भूत-

स्वाविशिष्टा शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेति पूर्वपक्ष एवोक्तमिति न बाध इति चेन्न । नित्यानित्यविकल्पेन पूर्वोक्तेनोद्भूतत्वे मानाभाव इत्ये- तदवष्टम्भेनैतस्योक्तत्वात् ।

वस्तुतः प्रतिबन्धकाल एव परं शक्तौ नोद्भूतत्वं तथा च सहका- र्यन्तरविरहप्रयुक्तं यदा बहौ कार्यानुपधानं तदा उद्भूतत्वविशिष्टाया- स्तस्याः सत्त्वाद्वाच्य एवेति भावः । अतीन्द्रियत्वगर्भे साध्ये प्रागुक्तं दृष्टान्तासिद्ध्युद्धारं परिहरति *लोहेति* । *अग्निमिति* । यद्वा धर्मे- ऽतीन्द्रियत्वमित्यादिचतुर्थीत्यर्थ इति केचित् । तन्न । कुडारे साध्या- व्यापकतापत्तेः । तदनुमाने कुडारस्यैतद्दृष्टान्तत्वेन तत्र साध्यसत्त्वात् । न च लोहविशेषाणामित्यनेन तत्र साध्याभावव्यवस्थितेर्नैवमिति वाच्यम् । एवं साध्यव्यापकताग्रहस्थलाभावादेव नोपाधिः । न चा- त्मेव तथेति वाच्यम् । अदृष्टादेरजनकदशावृत्तित्वेन तत्र साध्यासत्त्वा- त् । न च जनकदशावृत्तिपरमाणवादिसंयोगमादाय तत्रापि साध्यस- स्थमिति वाच्यम् । एवं हि तादृशसंयोगमादाय घटादावपि साध्यस- स्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । न च गुरुत्वाभावरूपपक्षधर्मावच्छि- त्तसाध्यव्यापकत्वमिति वाच्यम् । सौरालोकादावपि तादृशपरमाणु- संयोगसत्त्वेन साध्याव्यापकत्वात् । तस्मात्पूर्वोक्तसंयोगपक्षकदाहघटि- तसाध्यकानुमानेन सह चतुष्टमभिमतम् । न चात्र स्थितिस्थापकवति वृक्षादौ साध्याव्याप्तिरिति वाच्यम् । कार्यानुकूलेत्यस्य स्थितिमित्तका- र्यानुकूलेति विवक्षया स्थितिस्थापकस्य तथात्वेन वृक्षादौ तथाऽस- त्वात् । कार्यपदस्य वह्निकार्यपरत्वाद्वा । तथा च तादृशसाध्यमात्मन्येव, तत्र चोपाधिरस्त्येवेति न साध्याव्याप्तिरिति भावः ।

अपरे तु चतुर्षु मध्ये कार्यानुकूलेत्यादिघटितानुमानत्रयेऽयमुपाधि- रित्यर्थ इत्याहुः ।

अपिचेति । तन्मते चान्वयव्यतिरेक्येव गमक इति भावः । *सिद्धिरिति* । शक्तिसिद्धिरित्यर्थः । तथा चैतदनुमानेनैव न शक्ति- सिद्धिर्येनान्योन्याश्रय इति भावः । परार्द्धसहज्यायामित्युपलक्षणम् । परममहत्त्वपरमाणपरिमाणादावपि द्रष्टव्यम् । *अप्रत्यक्षाया इति* । ननु प्रत्यक्षमेव न व्याप्तिग्राहकम्, अतीन्द्रियानुमानरूपले तदभावात् । तथा च मानान्तरेण साध्यहेतुप्रतियोगिकव्यतिरेकव्याप्तिग्रहोऽस्त्विति चेत् । अत्र प्रत्यक्षाभिप्रायेणैतदुक्तम् । वस्तुतोऽन्यथोपपन्नतया सर्वमे- वानुमानमप्रयोजकमित्याहुः ।

वस्तुतो मानान्तरशब्दः सिद्धार्थत्वात् नानुमानम् । कार्यानुकूला-

तीन्द्रियधर्माभावाऽनुमानं हि जनकत्वाभावेनैव लिङ्गेन वाच्यं, जनक-
त्वसत्त्वे तादृशधर्मसत्त्वस्यावश्यकत्वात् । जनकत्वाभावानुमानं च ता-
दृशधर्माभावेन तादृशधर्मस्य जनकतावच्छेदकस्य सत्त्वे जनकत्वस्या-
व्यावश्यकत्वात् । एवञ्च हेत्वभावेन साध्याभावः साध्याभावेन हेत्व-
भावोऽनुमेय इति व्यक्तोऽन्योन्याश्रय इति भावः । यद्वा तदनुमानमपि
साध्यसाधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेण न स्यात्तद्ग्रहश्च न तदुभयव्यतिरे-
कप्रसिद्धिं विना तदुभयव्यतिरेकश्च साध्यसाधने एवेति साध्यसा-
धनव्याप्तिग्रहे तदुभयाभावव्याप्तिधीस्तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधी-
रित्यन्योन्याश्रय इति भावः । न चान्वयव्याप्तिर्धानं व्यतिरेकव्याप्तिधी-
हेतुरिति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथाप्यन्वयव्याप्यग्रहावेव
तदनुपपत्तेरिति भावः । *एतेन पण्डेति* । न च पण्डापूर्वादी स्वध्वं-
ससाक्षात्कारजनकत्वेन जनकत्वाभावे एव नेति वाच्यम् । अतीन्द्रि-
यत्वेन योगिज्ञानस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्कारजनकत्वात् । त-
न्माने ध्वंसस्याधिकरणादिरूपतया तदसाध्यत्वाच्चेति भावः ॥

(चि०) स्यादेतत् तृणारणिमणीनां बहौ कारण-
त्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम्, एकजातीयकार्ये एक-
जातीयकारणत्वनियमात् । बह्व्यवान्तरजातीये तेषां
प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न । बहिजातीयत्वस्याकस्मिक-
तापत्तेः, कारणगतैकरूपमपहाय कार्यगतबहुतररूप-
कल्पने गौरवात् । तृणारणिमणिप्रभवबहिष्ववान्तर-
जातेरनुपलब्ध्याधितत्वाच्च । यत्र च तत्तदिन्धनप्रयो-
ज्यं प्रदीपदारुदहनादौ वैजात्यमनुभूयते तत्र कारणेष्वे-
कशक्तिमत्त्वमपि नास्ति । किञ्च गोमय-वृश्चिकप्रभव-
वृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभववृश्चिकेष्वपि वैजात्यं
कल्प्यम्, एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवेष्वपीति वैजात्यान-
न्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्यजनकत्वानिय-
मात् । न च तपोर्नैको वृश्चिको, बुद्धिव्यपदेशयोरविशे-
पात् । यदि विजातीयेष्वेककार्यशक्तिसमर्थायां
न कार्यविशेषात् कारणविशेषः तदभावात्तदभावः का-

पुनर्मीयेत तदभावेऽपि तज्जातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पात्तिसम्भवादिति चेत्, वह्निवृश्चिकादावेवमेतत् निरूपितनियतबहुयादिकारणकधूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं बहुयवान्तरजातिग्रहवत् वह्नितदन्वजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तर-जानिग्रहो भविष्यतीत्यप्याशङ्केत । याधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्यतेति चेत्, तर्हि याधकं विना धूम प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं बह्वौ जातिविशेष एव कल्प्यते इति । तन्न । वह्नित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छत्तयोरपि परस्परसहकारित्वेन बहुयनुकूलत्वं, तथैव कार्यदर्शनात् । एवं तृणारणिमणिफूत्कारनिर्मन्थनतरणिकिरणानां बहुयनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थनेनारणेरेव प्रातिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवान्युत्पात्तिः, न तु मणिफूत्कारादिभ्यो, मणिफूत्कारशक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफूत्कारादिस्तोमत्रये विशिष्टे शक्तिरिति । तन्न तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादेति ।

(प्रका०) *तृणारणीति* । तथा च वह्नित्वप्रयोजकतया तृणादीनामेकानुगतशक्तिसिद्धावन्यथापि तदनुमानमिति भावः । ननु वह्निनिष्ठा जातिः प्रमाणसिद्धा, तथा च “धर्मिकल्पनात्” इति न्यायात्तस्या एवावच्छेदकत्वं कल्प्यते न शक्तिरित्यत आह—*तृणारणीति* । तथा च जातिप्रथमपि कल्प्यमेवेति तद्वैयर्थ्यैकशक्तिकदानमेव लक्षितमिति भावः ।

अथ चेति* । तत्रोक्तन्यायावतारादिति भावः । शङ्कते अयदीति* । वैजात्ये-वैजात्यपक्षे । इत्यप्याशङ्क्येतेत्यन्वयः । नन्वेवं तृणनिर्मन्थनाभ्यामप्यन्युत्पत्त्यापत्तिः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नघटितसामग्रीसत्त्वादित्यत आह अयथा चेति* । अतथैव तच्छब्दोत्पत्तीति* । नन्वेवं कार्यवैजात्यमावश्यकम्, एकजातीयकार्ये सहकारिनियमानुपपत्तेः । स हि फलविरोधेन परं स्यात् । स च कार्यतावच्छेदकभेदेन, स च प्रकृते न कार्यवैजात्य विना, एवञ्च नैकशक्तिमत्त्वेन जनकत्वमिति चेत् ।

अत्राहुः । तृणादीनां बहिःत्वावच्छिन्नं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन फूटकारादीनां च तृणजन्यबहिःत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धिसहकारिनियमयोरप्युपपत्तिरिति ।

केचित्तु यथा प्रागभावत्वेन कार्यमात्रं प्रति कारणत्वेऽपि घटप्रागभावो न पट प्रति योग्यः । यथा वा जन्यविशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन कारणत्वेऽपि घटत्वज्ञानं पटत्वविशिष्टज्ञानं प्रति न स्वरूपयोग्यं तथा फूटकारादीनामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि न तृणनिर्मन्थनादिभ्यो व अन्युत्पत्तिरित्याहुः ।

तृणफूटकारसम्यन्धतरणिकिरणमणिसम्यन्धादिष्वेकजातीयशक्तिमत्त्वं कारणतावच्छेदकम्, तथा च तदन्यतमसम्यन्धाभावे तृणनिर्मन्थनसमवधानेऽपि नाग्न्युत्पत्तिरित्यप्याहुः ।

स्वैकदेशिमत्तं दूषयति अयत्स्विति* । अतृणत्वेनेति* । यद्यपि परमते तृणत्वेन न कारणता किन्त्वेकशक्तिमत्त्वेन, अन्यथा तद्रक्षार्थं कार्यवैजात्यकल्पनापत्तेः । तथापि तृणादिप्रत्येकवृत्तिस्थं लाघवात् । कारणतापदेन शक्तिरेवात्र विवक्षिता । तथा च तृणत्वावच्छेदेन गृहीतशक्तिमङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । तृणादिशक्तेश्चैकजातीयत्वेनानुगमः । एकजातिप्रयोजकं च तत्रादृष्टादिकम् । न च गौरवम्, प्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

(चि०) उच्यते । तृणारणि-मणि-फूटकारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यानन्तबहिर्व्यक्तिपुजातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः, गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकयोरीपक्षीलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृणजन्यनानाबहिर्व्यक्तिपुतृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिज-

न्यव्यावृत्ताऽनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृणजन्यत्वे-
नोपाधिनाऽसाविति चेन्न । बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्व्या-
जातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकप-
रम्परायामनुगतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभव-
वृश्चिकेषु वृश्चिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् । वह्निमात्रे च
दाहस्पर्शवानवयवः तत्संयोगः पवनादिश्च कारणानि ।
न च तृणादिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसाम-
ग्रीमादायैव सामान्यसामग्रया जनकत्वात् ।

(प्रका०) *प्रतिव्यकीर्ति* । एतच्च 'अनित्ये भावहेतुजा' इति सिद्धा-
त्वात् । नित्यशक्त्यभ्युपगमे च पूर्वोक्त एव दोषो द्रष्टव्यः । *जातीति* ।
न च मण्यादौ कारणे एवैकजातिः कल्प्यतां लाघवादिति वाच्यम् ।
प्रस्तरत्वादिना सङ्करापत्तेरिति भावः । *प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति* । तथा च
'धर्मिकल्पनात्' इति व्यायेन तस्या एव जातेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्प्यते
न तु शक्तिं कल्पयिष्या तदवच्छेदकत्वमिति भावः । एतदपि जातेः प्रा-
माणिकतया तदवच्छेदकत्वस्यैव लाघवादौचित्यमित्यभिप्रेत्योक्तम् ।

यस्तुतः कार्यत्वावच्छेदकानुगमस्यादोषत्वाज्जात्यभावेऽपि तच्च वह्नि-
त्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवाज् शक्तिसिद्धिरित्यवधेयम् । तन्मते जातेः
संस्थानमीश्वर्यव्यतया शक्तौ जात्यभावे कथमनुगम इत्यपि दूषणं वा-
च्यम् । वह्निवृत्तिजातौ योग्यानुपलब्धिबाधं निराकरोति *तृणजन्येति* ।
अन्यथा विगुञ्जमातापितृजन्यत्वेनैव ब्राह्मणानुगतं दुष्टेस्तत्रापि जात्य-
भावः स्यादिति भावः । वैजात्यानन्त्यमुद्धरति—*गोमयेति* । यद्यपि गो-
मयवृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकप्रभवयोर्वृश्चिकयोर्वैजात्यमस्ति तथापि वृश्चि-
कत्वमनुगतमप्यस्ति । तदेवाग्निमवृश्चिके जनकतावच्छेदकमिति सर्वत्र वृ-
श्चिकप्रभवत्वप्रयोज्यजातिमत्त्वमिति नानन्त्यमिति भावः । वह्निजातीय-
त्वाकस्मिन्कत्वप्रसङ्गं प्रागुक्तमुद्धरति *वह्निमात्र इति* । यद्यप्युदर्यवहेर-
नुपभूतः स्पर्श इति लीलाधत्यादौ व्यवस्थापनाच्च कथं वह्नित्वं प्रयोज-
काभावात् तथापि मौमवह्निमात्र एव तत्प्रयोजकत्वमुक्तमिति भावः । के-
चित्तु लीलाधतीग्रन्थ आपाततः । यस्तु तत्तत्रोद्भूतस्पर्श इत्याहुः ।

पयतेति । तदुत्कर्षेण वह्न्युत्कर्षदेशनादिति भावः ।

(चि०) ननु तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे

शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वयव्यतिरे-
काभ्यां, व्यभिचारात् । अपारणिमण्यभाववाति स्तोमः
विशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदितरहेतुसकलसमवधा-
ने तृणान्वयेऽवश्यं वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्या-
वृत्तेन तृणादिकारणत्वग्रह इति चेन्न । तृणं विनापि व-
ह्निरिति ज्ञाने सति वह्नि नियतपूर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य
ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तृणाजन्ये वह्नौ मणः कारणत्वग्रह
इति चेत् । न । व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे तदज-
न्यत्वस्याप्यग्रहान् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च । न
च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योन्याश्र-
यात् । यत्तु यत्र कारणताग्राहकं नास्ति तत्र व्यभिचा-
रस्तद्ग्रहपरिपन्थीति । तन्न । अवाधितनियतपूर्ववर्ति-
त्वाभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां भाव-
ज्ञानानुदयादिति उच्यते । उक्तग्राहकैर्बह्निनिष्ठकार्यतानि-
रूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठकारण-
तानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वह्नेर्वाऽकार्यका-
रणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते, न तु तृणत्वेन कारणत्वं
वह्निस्त्वेन कार्यत्वं वा, तद्योभयथापि सम्भवति चाह्निस्त्वेन
कार्यतया तदनुकूलशक्तिमत्त्वेन च तृणादीणां कारणतया
वह्निस्त्वाद्यान्तरजातिविशेषेण कार्यतया वा, तत्र च
विनिगमकमुक्तमेव ।

(प्रका०) तटस्थः शङ्कते *नन्विति* । ननु तृणजन्यत्वं तृणरूपाद्यौ
प्रसिद्धं, तदभावेन मणिजन्यवह्नौ सुग्रह इति तदवच्छेदेन मणिजन्य-
त्वं सुग्रहमित्यत आह—*वह्निमात्रस्येति* । व्यभिचारेण तृणस्याज-
नकत्वाद्बह्निमात्रस्यैव तृणाजन्यत्वादित्यर्थः । तथा च पुनः स एव
व्यभिचार इति भावः ।

॥उक्तग्राहकैरिति॥ । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति कृत्वा बहुवचनोपपत्तिः । ॥अकार्यकारणेति॥ । ननु कारणत्वसंशये कथं तदवच्छेदकरूपवत्त्वनिश्चयः, तयोरेकानिश्चयकनिश्चयत्वात्, किञ्च बह्विनिष्ठकार्यतायास्तृणनिष्ठकारणतायाश्चाग्रहे कथं तदवच्छेदकत्वेन ज्ञानं विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्य । अपि च कार्यतावच्छेदकत्वं कार्यतायाश्चयमात्रवृत्तित्वं, तद्वहे च कार्यतायाश्चयत्वमवश्यं विषयः । न च कार्यताद्यपि गृह्यत एवेति वाच्यम् । व्यभिचारेण तद्ग्राहस्याशक्यत्वादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कार्यतादिकमप्यत्र गृह्यत एव । तेन नोक्तसर्वव्यापकाशः । न चोक्तव्यभिचारनिश्चये कथमव्यभिचाररूपनिपमगर्महेतुत्वग्रह इति वाच्यम् । समानप्रकारकाविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया तृणत्वावच्छिन्नस्य बह्वित्वावच्छिन्ने व्यभिचारग्रहे तदवच्छिन्नस्य तदवच्छिन्ने हेतुत्वाग्रहेऽपि तदाश्रययोर्हेतुहेतुमद्भावग्रहस्याविरोधात् । अत एव यामं विनापि दामास्त्वर्गज्ञानेऽपि स्वर्गजनको याग इति धीः स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन यागजन्यत्व विपरीकरोति, तदिदमाह—॥ननु तृणत्वेन कारणत्वं बह्वित्वेन कार्यत्वं वेति॥ । यदि च कार्यकारणभाव एव न गृह्यते तदा न तु हेतुत्वं कार्यत्वं वेत्येव प्रयात् । न चैवं बह्वित्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहेपि बह्वित्वसामानाधिकरण्येन रासभजन्यत्व गृह्यतामिति वाच्यम् । ग्राहकाभावात् । अत्र चारणिमण्यभाववतीत्यादिना ग्राहकस्योक्तत्वात् । न चैवं तृणनिष्ठकारणता प्रतियोगिककार्यताश्रयत्वं गृह्यत इत्येवास्तु किं तदवच्छेदकरूपवत्त्वपर्यन्तेनेति वाच्यम् । अग्रिमविनिगमकगवेपणस्य सामान्यतावच्छेदकग्रहं विनाऽनुपपत्तेः । सामान्यतो दृष्टावतार विना परिशेषानुदयादिति । यत्तु ससम्बन्धिकप्रत्यक्षज्ञाने ससम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वज्ञानमावश्यकमिति तद्विषय विना न कार्यकारणभावग्रह प्रत्यक्षेण, अत एव न शाब्दस्वर्गजनकत्वज्ञानप्रतिबन्धीति । तत्र । इयं बह्विव्यक्तिस्तृणजन्येति प्रत्यक्षेण तदाश्रयत्वादेरवश्यं मानात् । न च तस्यानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन कार्यताबुद्धिर्भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कार्यताबुद्ध्यावच्छेदकत्वस्याप्यभावात् । भाने वा तदंशे भ्रमत्वेपि कार्यतांशे प्रमात्वादिति ॥

(चि०) अथ तृणारणिमणिनामभावत्रये न कार्य-
मभावत्रयाभावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभाव-
त्रयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभिचारः

अभावाभावस्य भावपर्यवसन्नत्वादिती चेतु । अभाव-
त्रयाणामभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव उत
तृणादि प्रत्येकमेव । आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति किमा-
यातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नाराणिमण्यभा-
वाभावत्वं तदुभयापत्तेः । एतेनाभावत्रये न कार्यं तद-
भावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य का-
रणत्वग्रह इति परास्तम् ।

(प्रका०) *अन्य एवेति । अभावत्रयप्रतियोगिको व्यासज्यप्रतियो-
गिताक इत्यर्थः । *अभावस्येति* । तथाच तृणोत्कर्षेण बहुशुक्लपौषि न
स्यादिति भावः । *एतेनेति* । तृणस्य तदुभयत्वापत्येत्यर्थः । पूर्व मि-
लितानां तृणादीनामभावत्रयाभावत्वेन हेतुत्वमाशङ्कितं श्वादीं तु प्रत्येक-
स्येति न पौनरुक्त्यमित्याहुः ।

(चि०) स्यादेतत् । मा भूत् सहजशक्तिराधेयशक्ति-
स्तु स्यादेव, तथाहि व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र कालान्तरका-
र्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभय-
वादिसिद्धम् । स व्रीहिसमवेतो न वेति संशये व्रीहिनिष्ठ
एव बाधः, कथमन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तरे-
ऽवघातादौ विनियोगः । न च मन्त्रादिसहकृतत्वमेव
व्रीहिषु विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात् ।

ननु कथं प्रोक्षितस्यैवावघातादौ अन्वयः 'व्रीहीनव-
हन्तीति' श्रुतेस्तन्मात्रान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ 'व्रीहिभिर्य-
जेत' 'व्रीहीन् प्रोक्षति' 'व्रीहीनवहन्ति' 'पुरोडाशैर्यजेते'त्य-
त्र यथा पुरोडाशो प्रकृत्यपेक्षायामवहतव्रीहीणामवयवा-
नुवृत्तिद्वाराऽन्वयः, प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तव्रीहीणां, त-
थाऽवघाते व्रीह्याकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः, बाधकं
विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्, "व्यक्ति-
वचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति" न्यायात्, अन्यथा

प्रकरणादिसन्निहितस्यागे तदन्यसन्निधिकल्पने गौरव-
मिति चेत् । न, तर्हि एकस्य द्वयं यत्र प्रोक्षणं तत्रावघातो न
तु प्रोक्षणविशिष्टे, यत्र रूपं तत्र रस इति घत्, तथा च
प्रोक्षणस्य शब्देन कालान्तरकार्यजनकत्वाऽवोधनात् कथं
तन्निर्व्याहार्थमतिशयकल्पनम् । “प्रोक्षिताब्रीहयोऽवघाताय
कल्पन्त” इति वाक्यशेषात् प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते का-
रणत्वबोध इति चेत् । अस्तु तावदेवम्, तथापि प्रोक्षिता
इत्यत्र भूते क्तानुशासनादतीतप्रोक्षणे ब्रीहावघाता-
न्वयः, तथा चावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षण
मिति चेत् ।

मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकप्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमा-
नत्वात् अवघाते ब्रीहिवत् । न चासिद्धिः, अप्रोक्षितेऽव-
घाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्षणोपादानात् । न च
प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः प्रतियोगिनोऽहेतुत्वापातात्, अ-
न्यथा यागादेरपि तथा स्यात् । फलस्य च नियतसमयोत्प-
त्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावादेव भविष्यति । न च प्रोक्षि-
ता ब्रीहयस्तथा, निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात् ।
कुरुणां क्षेत्रमित्यत्र तु कुरुज्ञानस्येतरव्यावृत्तक्षेत्रज्ञव्यव-
हारजनकत्व न तु कुराः, अन्यथा यागोपलक्षितो यज्ज्वै-
व स्वर्गं फलिष्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्ताद्यश-
रीरं देवदत्तविशेषगुणजन्यं जन्यत्वे सति तद्भोगसा-
धनत्वात् तद्विमित्तस्रग्वदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरीयै-
रदृष्टजनकत्वाभिमतैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः सिद्धसाधनान् । त-
स्मात् प्रोक्षणादयो भावभूतमतिशयजनयन्त एव काला-
न्तरभाविकार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात्
रोगचिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमा-

नाधिकरण इति ब्रीहिनिष्ठ एव, तेन तत्समवहितत्वं ब्रीहेः साक्षान्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वेन च ब्रीहिणो साक्षात्सम्बन्धाभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवात् न साक्षात् ब्रीहिसमवहितत्वं स्यात् । किञ्च यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयं जनयति रोगचिकित्सावत् । अथ प्रोक्षणं पुरुषसमवेतातिशयजनकं कालान्तरभाविकार्यजनकत्वे सति विहितत्वात् यागवत्, अन्यथा विधिविरोधादिति चेन्न । कृपिचिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । अस्तु वा सकल-ब्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकब्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः । किञ्चिदाश्रयनाशस्य वृक्षादाविव कार्यानाशकत्वादिति ।

(प्रका०) उभयसिद्धत्वमेव स्थापयति *कथमिति* । तदस्य आह-नन्विति । अवघातेन ब्रीहेर्नष्टत्वात्तदन्वयः पुरोडाशे न भवतीत्यत आह—*अवयवेति* । *नन्विति* । तथाच तद्व्यापारत्वेनातिशयः कल्प्य इति भावः ।

तदस्य शङ्कां परिहरति *मैवमिति* । भ्रमेणोपादीयमानेऽवघाता-जनके व्यभिचारादाह *प्रमाणत इति* । नन्वकारणे कारणकारणे व्यभिचारः । न च कारणकारणसाधारणमनुकूलत्वमात्रं साध्यं तदपि मध्यवर्तिगटितमित्यातिशयसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं हि जनकीभूतध्वंसजनकत्वेनापि साध्यस्य चरितार्थत्वे प्रतियोगिनाऽहेतुत्वापत्तेरिति वक्ष्यमाणविरोधादिति चेत् । न । वेदमूलकावघातोद्देश्यकोपादानविषयत्वादिति विशेषव्याप्यैव साधनादिति । वस्तुतो व्यक्तिवचनान्यायेनावघाते प्रोक्षितब्रीहेरन्वये प्रोक्षणस्य बाधकं विना विशेषणत्वं नोपलक्षणत्वमिति । *प्रतियोगिन इति* । अभावतत्प्रतियोगिनोरेकत्राजनकत्वादित्यर्थः । व्यापारं विनैव प्रोक्षणस्यावघातजनकत्वमस्त्विति शङ्कते *न चेति* । *अहेतुत्वादिति* । प्रोक्षणस्य च हेतुत्वं साधितमिति भावः । ननु यद्युपलक्षणमतीतमजनकं तदा ततो व्यावृत्तबुद्ध्यादिकं न स्यादित्यत आह *कुरुणामिति* । तन्निर्मितेऽप्युपलक्षणं तद्गोमसाधनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा साधनवैकल्यापत्तेरित्यवधेयम् । *जन्मान्तरीयेरि-

ति* । अतीतोपलक्षणस्यापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भावः । एतावता
ध्वंसातिरिक्तं व्यापारसिद्धमुपसंहरति *तस्मादिति* । प्रमाणत इति* ।
कार्यापेक्षया चिरध्वस्तत्वे सतीति विशेषणम्, तेन साक्षाज्जनके न व्यभि-
चारः । अतिसयस्य भावत्वं च पक्षधर्मतावललभ्यं न तु साध्यतायच्छे-
दकप्रविष्टम्, तेन विघ्नध्वंसद्वारा समातिसाधने मंगले मिथ्याज्ञानध्वं-
सद्वारा मुक्तिसाधने तत्त्वज्ञाने वा न व्यभिचारः । नन्वस्त्यतिशयः पुत्र
पसमवेत एव, तथाच नाघेयशक्तिसिद्धिरत आह *स चेति* ।
संस्कारत्वेनेति । नचैवमनेकग्रीह्युपादानं न स्यादिति वाच्यम् । होमा-
दिनिर्वाहार्थं तदुपयोगात् । ननु यत्र किञ्चिदवयवनाशासकलग्रीहिना-
शेन खण्डग्रीहिणामुत्पत्तिस्तत्र का गतिरित्यस्वरसादाह *अस्तु वेति* ।
किञ्चिदिति । यावत्प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिरिति स्वमतावपुंभेनेदम् ।

(चि०) उच्यते । अतिशयग्राहकमानाल्लाघवसह-
कृतात् स एक एव सिध्यति न' नाना पुरुषनिष्ठश्च ।
तथाहि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे सति काला-
न्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् यागतदङ्गवत्, कृ-
ष्पादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न वाऽप्रयोज-
कत्वम् । यागदानहोमादितदङ्गानामपूर्वजनकत्वे दृष्ट-
द्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यजनकतया विहि-
तत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् अन्यस्याननुगमात् । न च यो
पङ्गतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव
तदनुकूलं फलं जनयतीति निवमा, शत्रुवधमुद्दिश्य
प्रवर्तिते श्वेनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बाधकाभा-
वाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत्तत्र भाविका-
र्यानुकूलातिशयजनकमिति व्याप्तिः, हविस्त्यागादिभि-
र्व्यभिचारात् ।

ननु प्रोक्षितग्रीहिणाऽदृष्टस्य जनितत्वात् बहिर्षं
इयं पुनरुपयोगान्तरं स्यात्, विनियुक्तविनियोगविरोधात्
उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमुपादीयेताऽविशेषात् । न ।

“व्रीहीनयहन्ती”त्यत्रोक्तन्यायेन प्रोचितस्यैव व्रीहेरन्वयात् । विधेर्दुर्लभ्यत्वात् । यथा “वर्हिस्तृणोति” “वर्हिषि ह-
विरासादय”तीत्यत्र ।

यदा विचित्राः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण
एवाग्रिमकार्यकारिणः यथाऽभिचारसंस्कारो यं देह-
मुद्दिश्य प्रवृत्तस्तदपेक्ष एव तत्सम्बद्धस्यैव दुःखं जन-
यति, तथा प्रोक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्यव्रीहिसहकृता
एवाग्रिमकार्यकारिणः । यथा च कारीरीजनितसंस्कारा-
धारपुरुषसंयोगाज्जलमुचामदृष्टसमवधानं तथा प्रोक्षणज-
न्यादृष्टवदात्मसंयोगाद्व्रीहीणामुत्तरक्रियाविशेषाः, कर्म-
कर्तृसाधनवैगुण्यात्फलाभावस्तुल्य एव । आगमिकत्वात्
चाण्डालादिस्पर्शस्याहंवनयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुतेर्व्य-
धिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्मनाशे कर्मनाशा-
पारंगमनवत् निषिद्धकीर्त्तनवच्च । किञ्च प्रोक्षणज-
न्यातिशयो व्रीहिनिष्ठो न नाना, आत्मवृत्तेरेकस्मा-
दप्युक्तन्यायेन कार्योपपत्तेः । नाप्येकः, एकाद्वित्राश्र-
यनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्यनाशे आश्रयमा-
त्रनाशस्य जनकत्वादेव व्रीहिनाशेन तन्नाशादपर-
प्रोक्षितव्रीहीणामनन्वयापत्तेः । अथ “व्रीहीन् प्रो-
क्षती”तीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं
व्रीहेरेवात्रगम्यते, न चापूर्वस्य व्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात्स-
म्बन्धस्यैवौत्सर्गिकत्वादिति चेन्न । घात्वार्थतावच्छेदकसं-
योगेन व्रीहिकर्मतोपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्न एव व्यापा-
रविशेषः प्रोक्षणार्थः, तथा च कथं प्रोक्षणसाध्यतयाऽन्व-
य इति वाच्यम् । संयोगस्योपलक्षणत्वेनापदार्थत्वात्,
अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ का गतिः, का वा “सक्तून्

प्रोक्षती"त्यादौ, तत्राधेयशक्त्यभावात् । किञ्च घटं सा-
क्षात्करोतीत्यादौ क्रियाजन्यसंस्कारादीनां घटवृत्ति-
त्वात् संस्कारस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटवृत्तित्वं, वह्निम-
नुमिनोमीत्यादिवत्, प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि,
तदा प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु । अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न
यजमानादृष्टं पूज्यत्वप्रयोजकं, भोगादिना तन्नाशेऽपि पू-
ज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शनापूज्यत्वात् अ-
न्यधर्मप्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा,
तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेः । तस्मात्
प्रतिष्ठाजन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा श-
क्तिरभ्युपेयेति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवता-
मन्त्रिधिरहङ्कारममकाररूपः क्रियते, स्वसादृश्यदर्शिन-
श्चित्रादाविव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् । अस्पृ-
श्यस्पर्शादिना तु तन्नाशः । अचेतनदेवतापक्षे च यथा-
र्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य
तथात्वं "प्रतिष्ठितं पूजयेदिति" विधिवलात्तत्प्रतिस-
न्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्राधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं
जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् अस्पृश्य-
स्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

(प्रका०) यद्यप्यतिशयस्यैकत्वेनैव पुरुषनिष्ठत्वं सिध्यति । अन्यथा
लाघवेनाश्रयनाशमात्रस्यैव कार्यनाशप्रयोजकत्वेनावययनाशात्तन्नाश-
वृद्ध्यान्तराणामुपयोगो न स्यात्तथापि प्रकारान्तरमाह * तथाहोति* ।
* दृष्टवदिति* । अत्र धर्मजनकत्व साध्यम्, निषिद्धकर्मणि व्यभिचारव्या-
प्याय विहितत्वादित्युक्तम् । प्रायश्चित्ते व्यभिचारवारणाय कालान्तरेत्या-
दि । ननु दृष्टवाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्यद्वाराभावे सतीत्यर्थः, तथा
चासिद्धिः, परमते शक्तेरेव द्वास्तयात् । न च प्रत्यक्षद्वाराभावे सती-
ति तदर्थः । औपपत्त्यानादौ व्यभिचारात् । न च तत्र विधिनः प्राभायदेव

न व्यभिचार इति वाच्यम् । आयुर्वेदेन तस्यापि विहितत्वादिति चेत् ।
 न । शब्दतदुपजीविप्रमाणमात्रप्रयोज्यधीविषयद्वारेतरद्वारस्य दृष्टद्वार-
 पदेन विवक्षितत्वात् । न औपधादौ व्यभिचारः । तदीयधानुसाम्यादि-
 रूपातीन्द्रियद्वारविशेषे शब्दानुपजीविप्रमाणासम्भवादिति वाच्यम् ।
 अवयवव्यतिरेकादिमूलकप्रमाणस्यापि कदाचित्तत्र प्रसरादिति भावः ।
 कृष्यादायिति । न च विहितत्वाभावादेव न व्यभिचार इति वाच्यम् ।
 प्रत्येकवर्णोपायविभागाविधिना वैश्यस्य कृषिविधिनादिति भावः । *श-
 त्रुयधमिति* । एतच्च परमते । अस्मन्मते म्येनापूर्यस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव
 फलोपपादकमपूर्वं फलाभये कल्प्यत इति वक्ष्यमाणयुक्त्या तथा व्यव-
 स्थितेः । अत एव गयाश्राद्धापूर्वस्य पितृनिष्ठत्वम्, पञ्चमटोकार्था तथा
 विभाषनाच्च । स्वमतेन दोषमाह *विपक्षेति* । न च फलसामाना-
 धिकरण्ये लाघवमेव विपक्षार्थकमिति वाच्यम् । नानात्वगौरवेन त
 लाघवमात्रादरादिति भावः । *हविस्स्यागेति* । यद्भ्युद्देशेन हविस्स्या-
 ज्यते, न च तत्रातिशयो जन्यते इत्यर्थः । न च वह्नौ तदनुकूलसंयोगो
 जन्यत एवेति वाच्यम् । एवं हि प्रोक्षणेनापि ग्रीहौ जलसंयोगजननात्
 सिद्धसाधनादिति भावः । पुरुषसमवेतातिशयस्य परम्परासम्बन्धेन
 स्वरूपसम्बन्धेन साक्षादेव वा ग्रीहिनिष्ठत्वस्याभ्युपगम्यतेनातिरिक्तप-
 दार्थकल्पनमिति तत्त्वम् । अथोत्पन्नतत्त्वज्ञानपुरुषरुतप्रोक्षणेन दोषा
 भाषाददृष्टानुपादे शक्तिसिद्धिरिति चेत् । तत्र फलानुत्पादात् । लो-
 कसङ्ग्रहार्थं तदाचारणादिति भावः । *यर्हिप इति* । यर्हिर्योगस्ये
 त्यर्थः । यथा तस्य जनितादृष्टस्य न पुनरुपयोगान्तरं तथा ग्रीहेर-
 प्यदृष्टजनतोपगमे तत्र स्यादित्यर्थः । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् । यथा
 यर्हिस्तृणाति इत्यादिविधिबलात्तस्य पुनरुपयोगस्तथाऽन न स्यादित्यर्थः ।
 उक्तप्राप्तेति । व्यक्तिवचनन्यायेनावघाते प्रोक्षितस्यैवाभ्यये सर्व-
 मिदमविरुद्धमिति भावः । ननु पुरुषे पातित्यादिदोषेणादृष्टान्तोत्पद्यते
 इति अगत्या ग्रीहिनिष्ठातिशयः स्वीकार्य इत्यत आह *कर्तृकर्मति* ।
 एव हि ग्रीहिनिष्ठोऽपि स न स्यादित्यर्थः । पुरुषनिष्ठत्वे साधकमुक्त्वा
 ग्रीहिनिष्ठत्वे धार्थकमाह *किञ्चेति* । *कार्येति* भाषकार्येत्यर्थः ।
 स्वाभवेति । स्वसमवायिकारणेत्यर्थः । एवञ्च किञ्चिदाश्रयनाशे
 वृक्षादिनाशे प्रत्यभिज्ञानस्य तज्जातीयत्वं विषय इति भावः । *सयोग-
 स्येति* । ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्यापारमात्रस्येव धात्वर्थत्वे त्य-
 ज्यिगम्योः पर्यायतापत्तिः । अवच्छेदकीभूतयोः फलवोर्विभागसंयोगयो-
 र्यात्यर्थप्रवेशे स्पन्दमात्रस्यैवोभयधात्वर्थत्वात्, फर्ममात्रस्यैवोभयजन-

कृतेन पतनादिवदवान्तरजानिमादायाप्यर्थभेदस्य दुरुपपादत्वादिति ।
अत्र वदन्ति । व्यापारे उपलक्षणीभूतस्यापि फलस्य प्रतीतौ विशेष-
णत्वमेव । इष्टसाधनताविधिपक्षे क्रियोपलक्षणस्यापि इष्टस्य हानविशे-
षतावत् । तदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्तदा शब्दात्फलवि-
शिष्टव्यापारधीरपरथा फलोपलक्षितव्यापारधीरिति उभयथापि फला-
शेषे शक्तिं क प्रतीत्य विशेषो येन पर्यायता । विशेषणत्वे प्रकृते कर्म-
त्वाद्युपपत्तिरिति । अस्तु वा प्रोक्षणजन्यापूर्वस्य साक्षात्स्वरूपसम्बन्धे-
नैव ग्रीहिकर्मत्वे, साक्षाद्जीजन्यसंस्कारविषयतया घटादीनामिव, एवञ्च
व्याप्यसंस्कार्यकर्मणो भेदोप्युपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह *किञ्चेति* ।
वह्निमिति । न ह्यत्र कर्मणि द्वितीया, अनुमितौ वहेरकारकत्वात्,
कर्मणश्च कारकविशेषत्वात् । किन्तु साधु विभक्तिस्तथाप्रापीत्यर्थः । *न
चेति । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति निष्ठास्वरसादिति भावः । तत एव-तत्स-
न्नेपि चाण्डालादिस्पर्शनापूज्यत्वादेवेत्यर्थः । देवताचैतन्यपक्षमालम्ब्य
परिहरति *प्रतिष्ठाविधिनेति* । *अहङ्कारेति* । अहमिदं प्रतिमा म-
मेदं शरीरमित्यादिज्ञानरूप इत्यर्थः । नन्विदं ज्ञानं विषययाद्याङ्गान्तं
स्यात्, न च तत्सम्भवति, विशेषदर्शनादित्यत आह *स्वसादृश्येति* ।
नथाच विशेषदर्शने सत्यप्याहार्यमोऽयमित्यर्थः ।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधि-
वाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते, किन्तु भूतार्थे
तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते, तथा च प्र-
तिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगि-
कानादिकालसंसर्गाभावसहितः, पूज्यत्वप्रयोजकः स च
प्रागभावोऽत्यन्ताभावश्च क्वचित् । कामिनीचरणाभिधा-
तदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्ति-
सिद्धिः, समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहदादिसंयोगध्वंस
स्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्याकृष्टभागान्तरजनि-
तवृक्षादेव चा तदुपपत्तेः, कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षात् वृ-
क्षावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । ना-
पि ताम्रकांस्यादावस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आ-
धेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीनास्पृ-

इयस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य
शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याशुपभोक्तृनिष्ठः सं-
स्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

(प्रका०) ननु देवतायां सर्वज्ञत्वाभावेन व्यासङ्गदशार्था व्यवहि-
ततानादेशे प्रतिष्ठायां कथमहङ्कारममकारौ संस्कारौ संस्कारनाशे वा
कथं पूज्यत्वं कथं वा ज्ञानसंस्कारयोरननुगतयोः पूजाप्रयोजकत्वमिति
प्रथमकल्पानुपपत्तिः । यत्र च व्यासङ्गवत्तत्र प्रत्यभिज्ञानं तत्र प्रतिष्ठा-
तप्रतिमापूजापि निष्फला स्यात् । प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यादिना च प्रति-
ष्ठायास्तद्विधेः सत्यं वा हेतुत्वं बोध्यते न तत्प्रत्यभिज्ञानस्यापीति द्वितीय-
कल्पानुपपत्तिः । इष्टेनैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिरिति तृतीयकल्पा-
नुपपत्तिरित्यस्वरसादाह-**अथयं स्थितिः** । ननु यत्र प्रतिमार्था प्रतिष्ठा
जाता देवार्थिकश्चिदवयवनाशादन्या प्रतिमा जाता तत्र प्रतिष्ठारूप-
प्रतियोगिनोऽप्युत्पत्तेस्तद्वस्तुसंस्थापि न वृत्तिः, प्रतियोग्यधिकरण
एव भवस्य वृत्तेः, तथाच तत्पूजा निष्फला स्यात् । न चेष्टाप-
त्तिः, आचारविरोधात् । अन्यथा, एतच्छब्दया कस्यापि प्रवृत्तिर्न
स्यात् । न च तत्प्रतिमावृत्तित्वेन भवस्य न प्रयोजकत्वं किन्तु
स्वरूपेण तच्च तत्रास्त्येवेति वाच्यम् । एवं हि तद्वस्तुस्य प्रतिमान्तर-
पूज्यत्वप्रयोजकतापि स्यादविशेषादिति चेत् ।

अत्राहुः । इयं प्रतिष्ठतेति बुद्धेः खण्डप्रतिमायामपि प्रमाणावयव-
हारास्तद्वस्तुस्य तत्रापि वृत्तिरेव । प्रतिमान्तरे च तदभावात्तदभावः ।
अत एव प्रोक्षितमोहीणां बलिश्चिदवयवनाशाध्याशेषि खण्डमोहीणा-
मुपयोगः । संस्कृता एते ग्रीहय इति प्रतीत्या तत्रापि पुरुषसमवेतत्वे-
स्कारसम्यग्बुद्धिः । अन्यथा सर्वमिदं तत्रापि तुल्यमिति । प्रति-
ष्ठाकालीनेति । अत्र स्वसमानाधिकरणेत्यपि विशेषणत्वेन तत्प्रतिष्ठा-
कालीनप्रतिमान्तरास्पृश्यस्पर्शप्राग्भावाभावेन यावदर्थोभावाभापूज्यता-
पत्तिः । ननु प्रतिष्ठोत्तरमपि पूज्यता न स्यात्प्रतिष्ठापूर्वकालीनास्पृश्यस्पर्श-
शान्ता जाततया तत्रागभावाभावादित्यत आह प्रतिष्ठाकालीनेत्यभावा-
विशेषणम् । तन्वेकस्पर्शान्तरमग्निस्पर्शप्राग्भावसत्त्वात्पूज्यता स्यादि-
त्यत आह-**न्यावदिति** । आदिपदमवयवविभागादिपरम् । स्फुटितप्र-
तिमाया अप्यपूज्यत्वात् ।

नन्वनादिसंसर्गपदमध्यात्मिकश्चिन्तकमिति चेत् । अत्राहुः । तापदभा-

वसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावदभावा अपि हेतव इति ध्रुवम् । तथा चानादित्वानन्तर्भावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमित्यल्यजनकत्वे लाघवेन सादिव्यावर्त्तनार्थमनादिपदोपादानम् । एवमन्योन्याभावव्यावर्त्तनार्थं संसर्गपदम् ।

अन्ये तु प्रतिष्ठाकालीनत्वेन प्रतिष्ठोत्तरकालीनत्वं विवक्षितम्, तदपि स्पर्शादिविशेषणं न त्वभावविशेषणम् । एवं प्रतिमायामस्पृश्यस्पर्शो जातेपि तद्वत्सान्योन्याभावावादाय पूज्यतापत्तिः । प्रतिष्ठोत्तरकालीनां यावदस्पृश्यस्पर्शानामभावस्य तत्र सत्त्वात्, अनादिपदसंसर्गपदोपादाने तु नोक्तदोषः, तन्निष्ठास्पृश्यस्पर्शव्यक्तेरेवानादिसंसर्गाभावस्य तत्रासत्त्वात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वात्, प्रागभावस्य प्रतियोगितत्वं सासमानकालीनत्वादित्याहुः । *समयविशेष इति* । स च विशेषः कार्यकोत्रयो यदनन्तरं पुण्यमित्यर्थः । नन्वेवं चरणसंयोगस्य कारणाभूताभावाप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, चिरसमयव्यापिसंयोगे सति पुष्पानुत्पत्त्यापत्तेरित्यपरितोषात् । इ-#चरणेति* । *तत्संयोगेति* । अत एवाऽलाविसंयोगो जलक्षालनेनापनीयत इति भावः ।

संस्कार एवेति । धर्मविशेष इत्यर्थः । अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भाषनम् । तद्दीर्घं तु दृष्टद्वारेणवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाश इति ।

(चि०) अभिमन्त्रितपयःपल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाप्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कलमयीजादीनामापरमाण्वन्तर्भङ्गे तत्र चावान्तरजात्यभावे निषतकलमजातीयादिसिद्धिरपि परमाणुपाकजविशेषादेव, कार्यगुप्तिसंस्थादिसजातीयस्य पूर्वरूपादिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथाहि कलमयीजं यथादेर्जात्या व्यावर्त्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकरीरेव । एवं माघकर्पणजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसायसेकादयो मणिरूपाताः । निमित्तविशेषजनितपाकजासत्ताविशेषा यथा हारीतिमांसं हरिद्रानलसापिमगुपयोगात् यथा

व्यापादयति नान्यथा सञ्चितमित्यादि । यत्र च तोष-
तेजोवायुषु न पाकजो निशेषस्तत्रोद्भवानुद्भवकठिनत्वा-
दयो विशेषास्तत्तदुपनायकादृष्टविशेषादेव । तुलादौ वा-
धिवासपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रति-
ज्ञत्वसाहिता प्राचीनधर्माधर्मफले तज्जयभङ्गौ जन-
यति । यद्वा अहं निष्पापः पापान् वेति तुलाधिरूढाभि-
शस्तज्ञानविशेषसाहिता सा तथा, तदाहुः--

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्नरपुरुषः । इति ।

अथ वा प्रतिज्ञाशुद्ध्यशुद्धी अपेक्ष्य तथा धर्माधर्मौ
जन्येते ताभ्याश्च जयपराजयौ, सत्यासत्यप्रतिज्ञाभि-
शस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात्
“अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदसत्य-
प्रतिज्ञो न तुलामारोहेदि”ति श्रुतेरुत्पन्नात् । यद्वा
तथा देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्म्ममनुरूपं लिङ्गमभि-
व्यञ्जयन्ति ।

(प्रका०)*समयविशेषेति* । न चैवं यागेऽप्यपूर्वं न कल्प्यामिति वाच्य-
म् । तत्र विधिना कार्यकारणभाषयोधनात्, अत्र तु न तथेति भाषः । पा-
कजविशेषे मानमाह *कार्येति* । ननु बीजापुरादौ लाक्षाद्यवसेका-
त्कुसुमारुण्यं दृश्यते तत्र लाक्षारसस्य गलितत्वाच्च कालान्तरीयकुसु-
मारुण्यमहेतुत्वं न वा स्यन्पातस्मात्तादृगुत्कर्षस्तथा च तत्प्रयोजकत्वे-
नाधेयशक्तिः स्वीकार्येत्यत आह *एतेनेति* । *इत्यादीति* । “दश-
रात्रोपितं कांस्ये सर्पिश्चापि विषायत” इत्यादि पदप्राह्यम् । कठिनत्वं
तु तोषे प्रतिबद्धवस्त्वमित्यर्थः । तुलादौ तुलाविधिजन्यामाधेयशक्तिं
जयादिप्रयोजिकामाशङ्क्य निराकरोति *तुलादाविति* । तुल्यस्य-
तुलनीयस्य । ननु तुलादिसामग्याः क्षणिकतया कालान्तरभाविजया-
दिजनकत्वानुपपत्तिः पापिनोऽपि समाक्षोभादिना पापवत्त्वज्ञानाभावे
निष्पापत्वस्रमे वा भङ्गानुपपत्तिश्चेत्युच्यते आह *अथवेति* । तथा-तु-
लाधिरोहणसमग्या । ननु दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तिः
लौकिकक्रियाया अपीष्टानिष्टफलकत्वेन तुलाधिरोहणेन श्रुत्युत्पन्नासं-

भवश्चेत्यपरितोपादाह । *यद्वेति* । अयं पापी निष्पापो वा तुलारूढ इति ज्ञानमेव तज्जन्यसंस्कारो वाऽत्र सन्निधिरित्यर्थः । *ताश्चेति* । देवता इत्यर्थः । *लिङ्गमिति* । नमनोन्नमनादिकमित्यर्थः ॥

(चि०) कस्तर्हि शक्तिपदस्यार्थः ? कारणत्वम् । तच्च स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् ।

(प्रका०) *स्वस्वेति* । अत्र यत्र कार्यस्य घटादेरभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति दैशिकी व्यापकता, कालिकया तु सामग्रीकाले व्यभिचारात्, एवञ्च दण्डसङ्गाधेपि चक्राद्यभावेन कार्याभावे व्यभिचार इति तद्वारणाय कार्याभावं विशिनष्टि संपत्तावित्यन्तेन । स्वेतरसकलसंपत्ताविति कृतेऽप्रसिद्धेः, दण्डेतरसकलमध्यपातितानां चक्रभ्रम्यादीनां संपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेरित्यत उक्तं स्वव्याप्येति । चक्रभ्रम्यादीनां च दण्डसमवधाननियतत्वेन दण्डव्याप्यतया तदितरसंपत्तिकालीनकार्याभावप्रसिद्धेर्नोक्तदोषः । एतेन यत्र स्वस्वव्याप्यमध्यस्ति तत्रापि तत्सम्पत्तिरस्तीति तत्र कार्याभावाप्रसिद्धिरेवेत्यपास्तम्, क्वचित्कतादृशाभावप्रसिद्धैव व्यापकत्वनिर्वाहात् । ननु तदितरसकलपदं तदितरकारणपरं तदितरमात्रपरं वा ? आद्ये आत्माश्रयः । अस्येऽसम्भवः । घटाद्युत्पत्तौ वेमादिसमवधानाभावादिति चेत् । न । कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिसकलस्य विवक्षितत्वात् । कार्यनियतपूर्ववर्तिसकलस्य विवक्षितत्वाद्वा । कार्यत्वं च प्रागभावप्रतियोगित्वम् । न चान्यथासिद्धे दण्डरूपादायतिव्याप्तिः, तत्र स्वस्वव्याप्येतरदण्डादिसकलसंपत्तौ कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । वस्तुतो नान्यथासिद्धत्वमत्रापि देयम्, अतो नोक्तदोषः । अन्यथा कुलालपित्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । चक्रभ्रम्यादीनां चक्रव्याप्यत्ववत्कुलालादीनां तद्व्याप्यत्वात् । यत्त्विदं कारणसामान्यलक्षणं तथा च कुलालपितृत्वेनाभ्यथासिद्धत्वेपि कुलालत्वेन तस्यापि घटजनकतयाऽतिव्याप्त्यभावः । न च कुलालपितृत्वेन जनकतापत्तिः । यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमित्येव लक्षणार्थत्वादिति । तत्र । दण्डचक्रादिजनके तथाप्यतिव्याप्यपरिहारात् । न हि तज्जनके दण्डावयवादौ दण्डत्वादिसम्भवः । कुलालमात्रादौ प्रसङ्गतादवस्थ्याच्च । ननु स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ स्वसंपत्तौ च स्वव्याप्याभावप्रयुक्तकार्याभावव्यापकत्वाभावात्स्वाभावस्यायुक्तमिदमिति चेन्न । तत्सम्पत्तिकालीनकार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिस्वस्व-

व्याप्यान्यतरकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्तु स्वासमवधानकालीनत्वमपि कार्याभावविशेषणम् अतो नोक्तदोष इति । तत्र । आत्मादिहेतावव्याप्तेः । नन्वेवमप्यात्मादिहेतावव्याप्तिरेव कार्याभाववति देशे काले वा तदभावाभावादिति चेन्न । तत्समवधानसत्त्वेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वेन तत्रापि तत्सत्त्वात् । तद्व्याप्यस्याभावप्रतियोगित्वेनान्यतरगर्भलक्षणस्य तत्रापि सत्त्वाच्च । न चैवमाकाशस्य घटादिहेतुतापत्तिः । अनन्यथासिद्धत्वेनैव धारणात् । तद्व्याप्येतरसकलसंपत्तौ घटाभावाप्रसिद्धेश्च । आत्मादी च स्वव्याप्यहेत्वन्तरप्रत्यासत्त्यादिव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवात् । अत एवात्मनः कपालगोचरप्रत्यक्षादिसम्बन्धेन घटकारणत्वम् । यत्तु यद्वच्छिन्नाभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य हेतुत्वरूपत्वम् । अस्ति चात्मत्वाच्छिन्नभावस्य ज्ञानाभावाव्यापकत्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावं प्रति समवायित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वम् । अस्ति च दिक्कालयोस्तत्त्वावच्छिन्नाभावस्याव्यापकत्वेऽप्याधाराध्यभाववत्त्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्यापकत्वमिति । तच्चिन्त्यम् । एकघटसत्त्वे घटत्वावच्छिन्नाभावाभाववदात्मरूपसमवायिसत्त्वे समवायित्वावच्छिन्नाभावसंभवात् । यदि च केवलान्वयितया तदभावस्तदा आत्मत्वावच्छिन्नाभावोऽपि सुलभ एव ।

केचित्तु जन्यगुणमात्रं प्रति समवायितया कारणत्वेन तत्रापि तज्जातीयतयोक्तलक्षणसत्त्वादित्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । उक्तीत्या समवायित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायित्वेन हेतुत्वमित्येष न स्यात् । अन्यथा प्रमेयत्वेनैव हेतुत्वापत्तौ तज्जातीयतया गुणादाद्यतिव्याप्यतापत्तेः । अत एव प्रमेयत्वादी सामान्यप्रत्यासत्तिकरणे अभ्यासि, व्यतिरेकाप्रसिद्धेरित्यपास्तम् । तत्रापि स्वव्याप्यव्यतिरेकप्रयुक्तकार्याभावप्रसिद्धिसम्भवेनान्यतरगर्भलक्षणतत्त्वात् । अन्यथा स्वव्याप्याप्रसिद्धैव लक्षणासिद्धिः स्यात् । यत्तु ज्ञानसाक्षात्कारं प्रति प्रत्यासत्तितया कारणत्वे इन्द्रियप्रत्यासत्तितद्व्याप्येतरसकलसमवधाने इन्द्रियप्रत्यासत्तिव्यतिरेके सति सकलसाक्षात्कारासत्त्याच्चज्जातीयत्वेन तत्सत्त्वाप्राप्त्याप्तिः, अत एवेत्परज्ज्ञानादी नाभ्यासिरिति । तत्र । पूर्वोक्तीत्या प्रत्यासत्तित्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तेन रूपेण हेतुत्वप्राप्तेश्च । न हि येन केनापि रूपेण तज्जातीयत्वं वाच्यम् । अतिप्रसङ्गात् । किन्तु अन्यव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकेनैव । न च प्रत्यासत्तित्वं तथा, तद्वच्छिन्नस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धेरिति । यद्यपि प्रागभावेऽभ्यासि, तद्वितरसकलसंपत्तौ

कार्याभावाप्रसिद्धेः उत्पन्नस्य पुनरुत्पादेऽपि कार्यस्य सत्त्वात् । तथाप्युत्प-
त्तिविशिष्टकार्याभावो विवक्षितः, स च तत्राप्यस्ति । न चैवं गन्धं
प्रति रसादिप्रागभावानामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अनन्यथासि-
द्धत्वेनैव वारणात् । न च सव्येतरविषाणयोः परस्परं कार्यकारणभावा-
पत्तिः, तदितरसकलसंपत्तिकालस्य तत्सामग्रीकालत्वपर्यवसाने तत्का-
लीनपरस्पराभावव्यापकत्वात्परस्पराभावस्येति वाच्यम् । अग्रिमक्षण इति
विशेषणात् । तत्सम्पत्त्यग्रिमक्षणे च कार्याभावाभावात् । यत्तु कार्यपदं
तदीयकार्यपरमतो नोक्तप्रसङ्ग इति । तत्र । आत्माश्रयात्, संपत्तावि-
त्यन्तवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च दण्डावयवे घटाभावाद्याभिचारेणाव्यापकत्व-
मिति वाच्यम् । तत्र तत्रेतरसम्पत्त्यवच्छिन्नकार्याभावोदित्येके । कार्याभा-
ववति यत्संसर्गावच्छिन्नयदभावस्तत्संसर्गावच्छिन्नस्य हेतुत्वकृत्वम् ।
अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गाभावः स दण्डावयवेपीत्यन्ये ।
केचित्तु कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमित्यत्र यदुब्रीहिसमासेन
कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वमर्थः । कारणस्य कार्यव्यापकत्वेन
तदभावस्य कार्याभावव्याप्यताचित्यात् । एवञ्च चन्द्रोदयसमुद्रवृद्धोः
परस्परं कार्यकारणभावापत्तिरतस्तद्वारणाय सम्पत्तावित्यन्तम् । न चैव-
मपि दोषतादवस्थयम् । अग्रिमक्षण इत्यस्य विवक्षितत्वात् । न हि तत्र
तादृशाग्रिमक्षणे समुद्रवृद्धिर्व्यातिरेकश्चन्द्रोदयव्यतिरेकव्याप्तः । आत्मा-
दिहेतौ प्रमेयतत्प्रत्यासत्त्याद्वा च तज्ज्ञातीयत्वमादायैव लक्षणगमनम्,
अन्यच्च पूर्वघटत्वमित्याहुः ॥

(चि०) अथ वा यत्र कार्यभावाव्याप्यता इतरा-
भावावच्छिन्ना तत्कारणम् । बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न
बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरस-
म्भवात्, किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे बीज-
स्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्या-
प्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते ।

(प्रका०) नन्विदं कारणत्वमतीन्द्रियघटितसकलसंपत्तिर्भूतया
दुर्महं प्रत्यक्षस्याप्रवृत्त्या साध्याप्रसिद्ध्या मानान्तरस्याप्यप्रवृत्तेः, किञ्च
अनन्यथासिद्धत्वकार्यनियतपूर्ववर्तित्वादेः प्रवेशे आवश्यकं तावन्मात्र-
मेव लक्षणमस्तु लाघवात् अधिकांशस्य गुरुत्वात्, अत एवाप्रेषित-
पक्षे लक्षणमित्युच्येराह *अथवेति* । यत्र कार्याभावाप्यप्यत्रा इतरा-

भावसहकारावच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत् । तेन यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठव्याप्तिः । न चा वीजत्वस्य कार्याभावव्याप्यस्य जनकत्वासम्भवादसम्भवात्, तत्र दण्डाभावसहकृतत्वस्यानवच्छेदकत्वात्, वीजत्वावच्छिन्नस्य जनकत्वाच्च । एवञ्चाग्रे वीजवीजत्वपदे वीजत्ववीजत्वत्वपरे । इतराभावो-इतराभावसहकृतत्वेन । शिलायां-शिलात्वे, शिलात्वेन-शिलात्वत्वेन ।

ननु कार्याभावस्तज्जन्यकायार्मावो वा तदभावमात्रं वा ? आद्ये आत्माधयः । अन्ये शिलायामप्यङ्कुरस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वेन तत्रापीतराभावसहकृतशिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वात् । किञ्च घटकारणज्ञानादौ कार्याभावव्याप्यत्वं ज्ञानस्यत्वादिनैवावच्छिद्यते । दण्डाभावसादित्यस्य तत्र नीलधूम इव व्यर्थत्वादिति ।

अत्र वदन्ति । उत्पत्तिकालीनसम्यन्ध्यावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितं संयोगसम्यन्धस्याप्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय न शिलादौ प्रसङ्गः । उत्पत्तिकालीनसम्यन्धो द्वयमेव कारणता समयायश्च-तदवच्छिन्नाङ्कुराभावश्चेतराभावावच्छिन्ने स्वसमवायिनि वीजादौ च । द्वयं च कारणमेव । न चैवं कारणतागर्भत्वेनात्माधयः । सम्यन्धत्वेन तज्ज्ञानादिति ।

॥ अत्रेदं चिन्त्यम् ॥ । विषयविषयिभावसम्यन्धस्याप्युत्पत्तिकालीनतया तदवच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वेत्येतराभावावच्छेद्यतया बहुपादेऽनुमितिजनकत्वापत्तिः । चरमकारणे कार्यत्वाभावादव्याप्तिश्च ।

यस्तुतस्तु वीजाङ्कुर इति प्रतीतिवलादवध्यवधिमङ्गावलक्षणस्वरूपसम्यन्धविशेष एव त्रिलक्षणः कार्यकारणयोः । तत्सम्यन्धावच्छिन्नकार्याभावश्च कारणे इतराभावावच्छेदेन । स्वरूपायोग्ये तु तादृशसम्यन्धाभावात्तदवच्छिन्नकार्याभावः स्वासाधारणशिलात्वादिधर्मावच्छेद्यः । एवं च तादृशसम्यन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मेतरावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यत्र तात्पर्यम् । चरमकारणे च यद्यपीतराभावो नावच्छेदकः । तथाप्युत्पादकाल एव तथा उत्पादानन्तरमेव कार्योत्पादेन तदा कार्याभावात् । यत्रा चरमकारणे परामर्शादावपि प्रतिबन्धकाभावविलम्बेन कार्योत्पत्तिविलम्बादित्यन्तराभावावच्छिन्नत्वमेव । यदि च कश्चिन्न तथात्वं तदा तत्सञ्जातीयत्वं लक्षणं बोध्यम् । न चार-

प्यस्य दण्डे तद्दण्डत्वादिनैव तदवच्छेदादव्याप्तिरिति वाच्यम् । दण्ड-
त्वमादाय लक्षणसत्त्वात् । एवञ्च घटकारणज्ञानत्वादावपि तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं दण्डाद्यभावावच्छेद्यमेवेति न तत्राव्याप्ति-
रिति ध्येयम् । ननु दण्डरूपादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । न । दण्डाद्वट इति
वदण्डरूपाद्वट इति प्रतीत्यभावेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभाव-
सम्बन्धस्य दण्डरूपत्वेनैवावच्छेदात् । अत एव व्याप्तादावपि न घट-
कारणत्वप्रसङ्गः । अत्र च स्वभाव एव शरणम् । एवञ्चानन्यथासिद्ध-
त्वेन विशेषणीयमतो नोक्तदोष इति कस्यचिद्व्याख्यानमनादेयम् । उ-
क्तैर्बोधपक्षेति ॥

(चि०) यद्वाऽन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्प-
त्तिव्याप्यत्वं कारणत्वम्, रासभादेः स्वत एव कार्याभा-
वव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्येनानवच्छेदेकत्वात् ।

अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम् ।
अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा । येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्वव-
र्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं प्र-
ति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवग-
म्यते, यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्या-
काशस्य । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे
तत्सहभूतत्वम्, यथा गन्धवति गन्धानुत्पादाद्गन्धं प्रति
तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले
गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् ।
एतत्त्रितयव्यतिरेकनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् । या-
गापूर्वपोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यत्र
जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवग-
म्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यत्र च जनकस्य
तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्वद्वारा
तस्य जनकत्वमेव, दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव
पूर्वभावित्वग्रहः । स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने

सत्यपि घस्याभावात् कार्यं न जायते सति च जायते
तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् ।

(प्रका०) *अन्यासमवधानावच्छिन्नेति* । अन्यासमवधानावच्छि-
न्नं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमित्यर्थः । उत्प-
त्तिगर्भतया पूर्वस्माद्भेदः । अत्रापि पूर्वोक्तसम्बन्धाविशेषमादायोत्पत्त्य-
साधन्याप्यत्वं योष्यम् । उत्पत्तिश्च स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिक-
ध्वंसानाधारसमयसम्बन्धः । ध्वंसत्वं च प्रागभावप्रतियोग्यभावात्
प्रागभावात्त्वं च न प्रतियोगिजनकामावत्त्वं येनान्योन्याधयः स्यात् ।
किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् । शेषं पूर्ववत् ।

अनन्यथासिद्धेति । घटज्जातीयं प्रति रासभजातीयमनन्यथासि-
द्धमिति अत्रातिव्याप्तिवारणाय नियतपदम् । ननु नियतत्वं कालमपेक्ष्य
देशमपेक्ष्य वा ? नाद्यः । रासभेऽपि गतत्वात् । घटपदाविपूर्वकाले रासभ-
जातीयस्य नियमेन सत्त्वात् । नान्त्यः । साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टादेर्घटादिदे-
शापेक्षयाऽनियमात् । साक्षात्परंपरासाधारणसम्बन्धमात्रविवक्षायां
रासभेऽपि घटादिदेशनियतत्वेनातिप्रसङ्गादिति । नैवम् । साक्षात्परंपरासा-
धारणैकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात् । रासभावावे-
कजातीयसम्बन्धेन घटादिदेशनियतत्वाभात् । घटादावेकजातीयसम्ब-
न्धेनादृष्टादेर्नियतत्वादिति वदन्ति ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । कियत्सु घटेषु रासमस्याप्येकजातीयतासम्ब-
न्धेन देशनियतत्वावतिप्रसङ्गः । कार्य्यतावच्छेदकापच्छेदेनादृष्टस्या-
प्यतथात्वम् । द्रव्यगुणाद्यनेककार्य्ये एकजातीयतत्सम्बन्धाभावादिति ।
मक्षितधीजसङ्गहाय *जातीयेति* । जातिपदं च कार्य्यपूर्ववृत्तितावच्छे-
दकधर्मपरम् । अतो नाकाशाद्येकवृत्तिकारणत्वेऽव्याप्तिः । पूर्ववृत्तित्व
च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वम् । प्रागभावश्च न विशेषणं येन प्रा-
गभावेऽव्याप्तिः । किन्तु तदुपलक्षितकालविशेषवृत्तित्वं तच्च तत्राप्य-
स्ति । कालस्य च स्थूलस्थवाधिकरणतया हेतुत्वं-तस्य च पूर्वक्षण-
वृत्तित्वमस्त्येव । नत्वधिकरणतया हेतुत्वं तस्य च पूर्वक्षणवृत्तित्वम-
स्त्येव । नत्वधिकरणस्येति न तदव्याप्तिर्दोषः । प्रागभावात्त्वं च न प्रति-
योगिजनकामावत्त्वम् । अन्योन्याधयात् । नापि विनादयभावात्त्वं विना-
शस्य प्रागभावगर्भतयान्योन्याधयात् । उत्पत्तिगर्भतया तन्निर्वचने बो-
त्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्ध-
रूपावेऽन्योन्याधयात् । किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावत्वम् ।

ननु ध्वंसप्रागभावानात्मनि घटादावव्याप्तिः । न चात्र तदलक्ष्यमेवेति वाच्यम् । न प्रागभावलक्षणमिह प्रकृतं किन्तु कारणत्वलक्षणम् । तच्च सामान्यत एव लक्ष्यं तथेवोपक्रमात् । तथा च ध्वंसप्रागभावस्यालक्ष्यत्वे ध्वंसकारणसाधारणं न तल्लक्षणमिति चेत् । न । अभावपदस्य भावाभावसाधारणविरोधिपरत्वात् । यद्यप्येवं तद्वैयर्थ्यम् व्यावर्त्याभावात् । तथापि तत्तत्प्रतियोगिकाभावलाभार्थमभावपदम् । न हि प्रागभावसामान्यगर्भे कारणत्वम्, किन्तु तत्तत्प्रतियोगिकप्रागभाववच्छिन्नसमयवृत्तित्व तत्कारणत्वम् । तथा च तादृशकालावृत्तिस्तदभावस्तत्प्रागभाव इति पर्यवस्यति । नच तादृशसमयाप्रसिद्धिः । गन्धत्वं स्वाधिकरणानाधिकरणसमयवृत्तिः कादाचित्कमात्रवृत्तिजातित्वाच्च तद्व्यवस्थित्यनुमानात्तत्सिद्धेः । ननु सिद्ध्यतु गन्धानाधारसमयः, तथापि प्रागभावस्य कथं तदनधिकरणत्वं ग्राह्यम् नहि तत्र प्रत्यक्षमागमो वा सम्भवति, अनुमानं तु सम्भवेत्तच्च प्रसिद्ध्युत्तरम् । तथा चानुमानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्तस्यां चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न । तादृशनिर्णयवतोपि मीमांसकस्य भविष्यतीति युद्धेर्निरुक्तातिरिक्तरूपेण प्रागभावस्यावश्यं तद्वृद्धिविषयत्वात्तेन रूपेण तद्वृद्धिविषयत्वेन योपस्थितस्य प्रागभावस्य लिङ्गाभासादिनापि तादृशसमयानाधारत्रानुमितिसम्भवात्, गन्धस्यैव दृष्टान्तत्वाच्च । यद्वा कादाचित्काभावत्वेनैवोपस्थितस्य तस्य तदनुमानं ध्वंसांशे बाधादेवाननुमानात्, तदनवतारे तदंशे भ्रमत्वेपि क्षत्यभावाच्च ।

ननु गन्धानाधारसमयो नास्तीति निर्णयवतो मीमांसकस्येष्टसाधन-
ताल्लिङ्गकार्यताज्ञानेन प्रवृत्तिदर्शनाच्चेतत्प्रागभावत्वगर्भे कारणत्वम्,
किञ्च कारणत्वबोधकशब्दादिरेवैव महाप्रलयकाले प्रमाणं स्यात्तस्य त-
द्गर्भत्वात्तथाच तदनभ्युपगमापि तस्य व्यावर्त्येतेति चेन्न । गन्धानाधारे-
त्वादिना भविष्यतीति प्रतीतिनिर्वाहप्रयोजकस्य प्रागभावत्वस्योपलक्षण-
त्वात् अत एव मीमांसकं प्रति जनकत्वघटितस्य लिङ्गस्य नेयाधिकेनो-
क्तावपि नान्यतरासिद्धादिदोष इति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । तस्यैवानु-
गतस्य निर्वक्तुमशक्यात् । न चाखण्डमेव प्रागभावत्वं तेनोपलक्षित-
मिति वाच्यम् । उपाधेरखण्डत्वे जात्यपलापापत्तेः । जातेश्चाभावेऽन-
भ्युपगमात् ।

यस्तुतस्तु नेवं कारणत्व प्रवृत्त्यनुकूलम् । तथा च स्वयमेव लक्ष्यता-
वच्छेदकतया कारणपदप्रवृत्तिनिमित्ततया वा निरुक्तं यस्मिन्सती-
त्यादिना निरुक्तं क्षेमसाधारणतरसाध्यकत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं । तदेव

विध्यर्थः । अन्यथा प्रागभावात्स्य प्रागभावाभावे तत्पूर्ववर्तित्वाभावेन तद्वदितजतकत्वाभावाद्दुःप्रप्रागभावावर्धितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्त्यभावापत्तेरित्यादिविधौ वक्ष्यते । तथाच नोक्तदोषः । एतेन गन्धानाधारगर्भवशीलानाधारगर्भवतयापि तद्विवर्चनात्तद्वर्मे कारणत्वमपि मियेत । तथाच विनिगमकाभावाद्भयगर्मेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतायां प्रवृत्त्यननुगम इत्यपास्तम् । निरुक्तस्य प्रवर्त्तकतानभ्युपगमात् । यत्वाकाशपदात्कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेति घटकदाचिश्रीलाघनाधारत्वेनापि समयविशेषोपलक्षणात् कापि क्षतिः । तत्समयविशेषावृत्त्यभावात्वावच्छिन्नसमयसत्त्वस्यैव हेतुतया च न प्रवृत्त्यननुगम इति निरुक्तमेव प्रवृत्त्यनुकूलमिति । तद्विचिन्त्यम् । तत्समयानभ्युपगमनुरेतज्ज्ञानं विनैवान्यज्ञानादेव प्रवृत्तिरित्यननुगमस्यैवमप्यपरिहार्यत्वात्, प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । अत एव तत्समयावदितस्यानुगतस्य प्रागभावत्वस्य निर्वह्यं शक्यत्वेऽपि न प्रवृत्त्यनुकूलत्वमिति ध्येयम् । यत्तु गन्धानाधारसमयस्य महाप्रलयत्वे मानाभावः युगपन्नाशो मानाऽभावात् । तथा च यावद्गन्धानाशानन्तरमपि वस्तुवत्तरसत्त्वसम्भावनाया तत्प्रागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधारत्वसंशयेन तत्कारणे तद्वर्भकारणलक्षणाव्याप्तिसन्देहः, एवञ्च व्यर्थविशेषणतासन्देहात्तद्वारणाय विशेषणमप्यदेयमिति । तन्न । यावद्गन्धानाशो ह्यदृष्टाभावात्, अन्यथा संयोगविभागयोरन्योन्यनाशयतयान्यतरावस्थितौ सर्वमुत्तयनुपपत्तेः । तथा च सर्वादृष्टाभावात् कार्याभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाश इत्याहुः । न चाकाशादेरवृत्तितया पूर्वकालवर्तित्वाभावादव्याप्तिरिति वाच्यम् । घृत्तिपदेन समवधानवत्त्वस्योक्तत्वात् ।

वस्तुतः कालस्य जगदाधारतया तत्रापि तद्वृत्तिः । ननु द्रव्यत्वेन रूपेण दण्डरासमयोनियतपूर्ववर्तित्वसत्त्वात्कारणत्वं स्यादिति चेन्न । तेन रूपेण तस्यान्यथासिद्धेर्वाच्यत्वात् । सामग्री च न कारणं, क्षणविशेत्वात् । कालोपाधेश्चाधिकरणत्वेनैव हेतुत्वात् । न च कारणमेलकरूपायां तस्यामतिप्रसङ्गः । दण्डादीनां कारणत्वस्येष्टत्वात् । मेलकस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा दण्डरूपवदन्यथासिद्धत्वात्, परस्परप्रत्यासत्तिरूपस्येष्टत्वात् ।

केचित्तु-स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगित्वादिवत् । तत्परिचायक एवायं धर्मविशेष उक्त-इत्याहुः ।

ननु कारणत्वादन्येन रूपेण सिद्ध्यभावोऽन्यान्यथासिद्धत्वमित्यन्योन्याश्रयः । सिद्धिपदस्य चोत्पत्तिपरत्वे नित्यमात्रेऽतिव्याप्तिः । श्रुतिप-

रत्वेऽसम्भवः । हेतोरपि प्रमेयत्वादिना शक्तेरिति योगार्थमपहाय रुढ-
मन्यथासिद्धिपदार्थमाह-***अन्यथेति*** । यद्यपि कुसुमाञ्जलिप्रकाशे प-
ञ्चान्यथासिद्धिरुक्ता तथाप्यवच्छेदकजनकजनकयोरत्रैव प्रवेशात् त-
त्सद्ब्रह्म प्रकारद्वयमुक्तम् । अत एव कुसुमाञ्जलिमकरन्देऽपि तथैव वि-
भाषितमस्माभिरिति । ***येन सहैवेति*** । तेन तदन्यथासिद्धमिति शे-
षः । ननु शब्दादिना दण्डपूर्ववर्तित्वग्रहं विनापि तद्रूपपूर्ववर्तित्वग्रह-
सम्भवाश्रयमो सिद्धः । न च प्रत्यक्षेति विशेषणीयम्, अतीन्द्रियान्यथा-
सिद्धेऽव्याप्तेः । नियमाविचक्षायां दण्डरूपेणैव दण्डस्यान्यथासिद्ध्या-
पत्तेरिति चेन्न । रूपत्वमात्रस्यातिप्रसक्ततया दण्डरूपत्वेनैव पूर्ववर्तित्व-
ग्रहो वाच्यः । तत्र साहित्यनियमात् । न चैवं द्रव्यत्वादेरतिप्रसक्ततया
दण्डत्वेनैव दण्डस्य पूर्ववर्तित्वग्रहादण्डत्वेन दण्डस्यान्यथासिद्धिर-
सिद्धिर्वाच्यम् । येन पृथगन्वयव्यतिरेक्यता सहेत्यर्थात् । अत्रापृथग-
न्वयादिमत इत्यपि यस्येति विशेषणं देयम्, तेन दण्डेन दण्डसंयोगस्य
नान्यथासिद्धिः । एतद्विशेषणमहिम्नैव यत्रोभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनै-
वान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्य नान्यथासिद्धिः । यथोद्भूतरूपनेज-
सोरित्येके । यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं तद्विज्ञत्वेन
विशेषणात् तादृशस्थलेतिऽप्रसक्त इत्यन्ये । कुम्भकारपिताप्यत्रैवान्त-
र्भवति कुम्भकारत्वेन तदन्यथासिद्धस्येष्टत्वात्कुम्भकारपितृत्वेना-
न्यथासिद्धत्वं वाच्यम् । तत्र तत्साहित्यनियमात् । नन्वेवमुद्भूतरूपते-
जसोरिव दृढत्वदण्डयोरपि नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । उभयो-
रुभयविशेषणावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानात् । न च दृढत्वस्य चक्र-
मिजनकत्वस्यान्यथाद्यनुविधानमेव नेति वाच्यम् । तथासति दण्डत्वे-
नैव हेतुतापत्तौ दृढत्वस्यावच्छेदकतापि न स्यात् । किञ्च दण्डत्वेन दण्डस्य
दण्डेन दण्डत्वस्यान्यथाद्यनुविधानमित्युभयोरुभयविशेषणावच्छेदेनैवानु-
विधानमिति नैकेनापरस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । अपि च कुम्भकारपितृ-
त्वेनान्यथासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनैव दण्डरूपत्वेनान्यथासिद्धस्यापि
रूपत्वादिनाऽन्यथासिद्धिरस्तु न तु तदतिप्रसक्तमिति चेत् । तत्किमतिप्र-
सक्तत्वमप्यपरान्यथासिद्धिः । तथा चान्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्ति-
त्वयोरप्रतिक्षेपे किं तेन । किञ्च फलानुपहितवृत्तित्वस्यातिप्रसक्त्यस्य
दण्डत्वादिसाधारणत्वात्, अतादृशस्य चाभावात् । न च फलानुपहि-
तनित्यवृत्तित्वेन तथात्वम्, रूपत्वेन नित्यरूपस्यापि घटजनकत्वाविरो-
धात्, उक्तरूपयोरप्रतिक्षेपात् । जन्यरूपत्वेन वा हेतुत्वमस्तु । न च
तेन रूपेणान्यत्र फलहेत्यत्रान्तर्भवतीति वाच्यम् । तर्हि दण्डरूपत्वेना-

पि तथास्तु किमुकान्यथासिद्धेति चिन्त्यम् । *अन्यं प्रतीति* । ननु शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितोऽष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्चितामज्ञात्वापि ज्ञानादिकं प्रति तस्य पूर्ववर्चित्वं शायत एवेति चेन्न । तेनापि विपक्षबाधकतया शब्दकारणतामुपजीव्यैवाकाशसिद्धेरित्याहुः । न चैवं संयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वप्रसङ्गः । आकाशत्वेनेष्टत्वात् । द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्चितामज्ञात्वापि पूर्ववर्चित्वप्रहात् । नन्वेवं यागादेरपूर्वन्यथासिद्धापत्तिः । स्वर्गं प्रति पूर्ववर्चित्वे ज्ञात एव तस्य तं प्रति तद्ग्राहादिति चेन्न । साक्षादिति पूर्ववर्चित्वे विशेषणादित्याहुः ।

तत्पूर्ववर्चित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्चित्वं गृह्यत इत्यर्थादित्येके ।

न च परत्वादिपूर्ववर्चित्वप्रदानस्तरमन्यकार्यं विकालयोस्तद्गृह्यत्यन्यथासिद्धिः । तद्गृहं विनाप्यधिकरणत्वेन कार्यमात्रपूर्ववर्चित्वप्रहात् कुम्भकारपितुरत्राप्यन्तर्भावः । ननु कुम्भकारपितृत्वेन तथात्वेपि चैवत्वादिना तस्यानन्यथासिद्धत्वमसिद्धेति चेन्न । तेनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्वं ज्ञात्वैव तस्य घटं प्रापन्वयादिप्रहात् । तदानीं तद्देशे तस्य सत्त्वानियमेन कुम्भकारद्वारेण घटनियतपूर्ववर्चित्वप्रहात् । नन्वेवं प्रति पूर्ववर्चित्वे ज्ञात एवेत्यत्र येन केनचित्सर्वेण वा ? नाद्यः । दण्डादावतिप्रसङ्गान् । नान्यः । शब्दनिस्त्यत्वानित्यत्वसन्देहेपि शब्दकारणतामनुपजीव्य शब्दाश्रयत्वेनाकाशसिद्धौ ज्ञानादिपूर्ववर्चितामज्ञात्वात् । निरुपाधित्वादेरपि विपक्षबाधकत्वसम्भवात् । वस्तुतः शब्दनिस्त्यत्वनिर्णयतो मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्चित्वमज्ञात्वैव ज्ञानादिपूर्ववर्चित्वप्रह इति नियमासिद्धिः । किञ्च द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य स्वसंयोग इव ज्ञानादौ हेतुत्वमस्तु । न च ग्राहकाभावेन तेन रूपेण नियतपूर्ववर्चित्वाप्रह इति वाच्यम् । ग्राह्यसत्त्वे ग्राहकाभावासम्भवात् । न च तेन रूपेणान्यत्रेत्यशान्तर्भवतीति वाच्यम् । तथा सत्याकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः । अपि च एवं शब्दसाक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धापत्तिः । न च शब्दपूर्ववर्चितामज्ञात्वापीन्द्रियत्वेन तत्पूर्ववर्चिप्रह इति वाच्यम् । श्रोत्रत्वेन तथाप्यन्यथासिद्धापत्तेः । तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च शब्दपूर्ववर्चित्वप्रहं विना सिद्धेरनभ्युपगमादन्यथा ज्ञानेपि तस्यान्यथासिद्धत्वं न स्यात् । एवं च पाञ्चमौक्तिकशरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् । किञ्च ईश्वरज्ञानादेः स्थितिपूर्ववर्चित्वे ज्ञात एव घटपूर्ववर्चितामज्ञात्वात्तत्राप्यन्यथासिद्धापत्तिः । न च कार्यमात्रे कर्तृमात्रस्यैकदेव पौर्वापर्यप्रहात्तैव मिति वाच्यम् । प्रकृतेपि कार्यमात्रे विभुमात्रस्यैकदेव

पौर्वापर्यग्रहस्य शब्दादिना सम्भवादन्यथासिद्धिभावापत्तेः । शब्दस्यापि वर्णध्वनिभेदेन नानात्वादन्यतरपूर्ववर्तित्वग्रहेणापि सम्भवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्ववदत्राप्यनुगतपक्षतावच्छेदकस्यान्यतमत्वादेर्वा विशेषणस्य सम्भवादिति चिन्त्यम् । *अन्यत्रेति* । एतच्च प्रायिकम् । अवश्यकल्प्यं यल्लघुनियतपूर्ववर्ति तत्समवधाननियतत्वं तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्यत्वस्यान्येषां च गुरुणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्भवति । अतः पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानादात्माश्रय इत्यपास्तम् । पूर्ववर्तिन इत्यत्रावधौ पञ्चमीत्यन्ये । अत एव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथासिद्ध्यन्तर्भावेऽन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणे नियतपदं व्यर्थमित्यपास्तम् । निरुक्तस्य रासभेऽसत्त्वात् । नन्वेवं दण्डरूपाकाशादेरप्यत्रैवान्तर्भावे तद्भाहकान्यथासिद्धेरानर्थक्यम् । किञ्च अवश्यकल्प्यत्वं नियतपूर्ववर्तित्वमात्रेण कारणतया वा ? नाद्यः । गन्धं प्रति रूपाविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेन गन्धप्रागभावस्यान्यथासिद्धापत्तेः । नान्यः । आत्माश्रयात् । अपि च सहकारिणोः परस्परेणान्यथासिद्धापत्तिः । द्वयोरप्यवश्यकल्प्यलघुनियतपूर्ववर्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात् । न च पृथगन्वयाद्यननुविधायित्वे सतीत्यपि विशेषणम्, तद्धि पृथगन्वयादिग्रहाविपत्तं समनियतत्वं वा ? नाद्यः । रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशग्रहाविपत्तत्वेन तथात्वापत्तेः । नान्यः । आलोकरूपादेरीश्वरज्ञानादेर्भ्रममपि परस्परमन्यथासिद्धापत्तेः । एतेनावश्यकल्प्यपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तन्नियतसहभूतत्वमित्यर्थः, पञ्चमी चावधित्वे न तु हेतुतायामित्यपास्तम् इति चिन्त्यम् । ननु येन सहैवेत्यन्यथासिद्धिर्यागेपीत्यत आह । *यागेति* । अपूर्वानुपस्थितावपि विधिना यागकारणत्वयोधनात् तु तेन सहैत्यर्थः । तदेवाह *तत्त्ववगम्यमान इति* । नन्वेवमपूर्वेण यागवत्कुलालेन पितान्यथासिद्धो न स्यादित्यत आह- *यत्रेति* । कुलालं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति कुलालपितृत्वेन पूर्ववर्तित्वग्रहात्तेन सोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः । नन्वेवं कुलालपितृवयागोपि अन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह *यत्र चेति* । पूर्वोक्तरीत्या तत्रोक्तान्यथासिद्धेरभावादित्यर्थः । नन्वेवं चकस्रमणेन दण्डसंयोगस्यापि कुलालपितृवदन्यथासिद्धिः स्यादत आह *दण्डेति* । तत्र द्वयोरपि समवधानसम्भवेन स्वातन्त्र्येणापि नियतपूर्ववर्तिताग्रहसम्भवेन अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एवेत्यवधारणासम्भवादिति भावः । *स्वस्वेति* । स्वं कारणत्वेनाभिमतं दण्डादि तदनन्तरोत्पत्तिकं तत्संयोगादि तदितरसकलसमवधाने सतीत्यर्थः ।

पि तथास्तु किमुकान्यथासिद्धेति चिन्त्यम् । *अन्यं प्रतीति* । ननु शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याधितोऽष्टद्रव्यानाधितत्वे सति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्त्तितामज्ञात्वापि ज्ञानादिकं प्रति तस्य पूर्ववर्त्तित्वं ज्ञायत एवेति चेन्न । तेनापि विषक्षवाधकतया शब्दकारणतामुपजीव्यैवाकाशसिद्धेरित्याहुः । न चैवं संयोगादिकमपि प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वमसङ्गः । आकाशत्वेनेष्टत्वात् । द्रव्यत्वेन शब्दपूर्ववर्त्तितमज्ञात्वापि पूर्ववर्त्तित्वमप्रहात् । तन्मेवं यामादेरपूर्वन्यथासिद्धापत्तिः । स्वर्गं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव तस्य तं प्रति तद्ब्रह्मादिति चेन्न । साक्षादिति पूर्ववर्त्तित्वे विशेषणादित्याहुः ।

तत्पूर्ववर्त्तित्वानुपपादकं यस्य पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यत इत्यर्थादित्येके ।

न च परत्वादिपूर्ववर्त्तित्वमप्रधानस्तरमन्यकार्ये विकालयोस्तद्गद इत्यन्यथासिद्धिः । तद्ब्रह्म विनाप्यधिकरणत्वेन कार्यमात्रपूर्ववर्त्तित्वमप्रहात् कुम्भकारपितुरप्यन्तर्भावः । ननु कुम्भकारपितृत्वेन तथात्वेपि चैत्रत्वादिना तस्यानन्यथासिद्धत्वमस्ति चेन्न । तेनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्वं ज्ञात्वैव तस्य घटं प्रत्यन्वयादिमहात् । तदानीं तद्देशे तस्य सत्त्वानिपमेन कुम्भकारद्वारैव घटमिषत्पूर्ववर्त्तित्वमप्रहात् । तन्वन्त्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एवेत्यत्र येन केनचित्सर्वेण वा ? नाद्यः । दण्डादावतिप्रसङ्गात् । नान्त्यः । शब्दनिःस्पृहानिःस्पृहसम्भेदेपि शब्दकारणतामुपजीव्य शब्दाश्रयत्वेनाकाशसिद्धौ ज्ञानादिपूर्ववर्त्तित्वमप्रहात्सम्भवात् । निरुपाधित्वादेरपि विषक्षवाधकत्वसम्भवात् । वस्तुतः शब्दनिःस्पृहनिर्णयतो मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वैव ज्ञानादिपूर्ववर्त्तित्वमप्रहात् इति नियमासिद्धिः । किञ्च द्रव्यत्वेनैवाकाशस्य स्वसंयोग इव ज्ञानाधी हेतुत्वमस्तु । न च ग्राहकभावेन तेन रूपेण नियतपूर्ववर्त्तित्वमप्रहात् इति वाच्यम् । ग्राह्यसत्त्वे ग्राहकभावासम्भवात् । न च तेन रूपेणान्यत्रेत्यप्रान्तर्भवतीति वाच्यम् । तथा सत्याकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः । अपि च एवं शब्दसाक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धापत्तिः । न च शब्दपूर्ववर्त्तित्वमज्ञात्वापीन्द्रियत्वेन तत्पूर्ववर्त्तित्वमप्रहात् इति वाच्यम् । श्रोत्रत्वेन तथाप्यन्यथासिद्धापत्तेः । तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च शब्दपूर्ववर्त्तित्वमप्रहात् विना सिद्धेरनभ्युपगमादप्यथा ज्ञानेपि तस्यान्यथासिद्धत्वं न स्यात् । एवं च पाञ्चमीतिकशरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् । किञ्च ईश्वरज्ञानादेः स्थितिपूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव घटपूर्ववर्त्तित्वमप्रहात्प्राप्यन्यथासिद्धापत्तिः । न च कार्यमात्रे कर्तृमात्रस्यैकदेश पीर्यापर्यमदास्यैव मिति वाच्यम् । प्रकृतेपि कार्यभावे विभुमात्रस्यैकदेश

पौर्वापर्यग्रहस्य शब्दादिना सम्भवादन्यथासिद्धिभावापत्तेः । शब्दस्यापि वर्णध्वनिभेदेन नानात्वादन्यतरपूर्ववर्तित्वग्रहेणापि सम्भवेन नियमाभावात् । तत्र शब्दत्ववदत्राप्यनुगतपक्षतावच्छेदकस्यान्यतमत्वादेर्वा विशेषणस्य सम्भवादिति चिन्त्यम् । *अन्यत्रेति* । एतच्च प्रायिकम् । अवश्यकल्पं यत्तद्युनियतपूर्ववर्त्ति तत्समवधाननियतत्वं तत्त्वमित्यत्र तात्पर्यम् । तेन गुणेन दोषाभावस्य महत्त्वेनानेकद्रव्यत्वस्यान्येषां च गुरुणां पदार्थानामन्यथासिद्धिर्मवति । अतः पञ्चम्या हेतुत्वाभिधानाद्वात्माश्रय इत्यपास्तम् । पूर्ववर्त्तिन इत्यत्रावधौ पञ्चमीत्यग्ये । अत एव च रासभादेरपि यथाश्रुतान्यथासिद्ध्यन्तर्भावेऽन्यथासिद्धपदेनैव तद्वारणे नियतपदं व्यर्थमित्यपास्तम् । निरुक्तस्य रासभेऽसत्त्वात् । तन्मेवं दण्डरूपाकाशादेरप्यत्रैवान्तर्भावे तद्वाहकान्यथासिद्धेरानर्थक्यम् । किञ्च अवश्यकल्प्यत्वं नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रेण कारणतया वा? नाद्यः । गन्धं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेन गन्धप्रागभावन्यथासिद्धापत्तेः । नान्यः । आत्माश्रयात् । अपि च सहकारिणोः परस्परान्यथासिद्ध्यापत्तिः । द्वयोरप्यवश्यकल्प्यलघुनियतपूर्ववर्त्तित्वेन तत्समवधाननियतत्वात् । न च पृथगन्वयाद्यननुविधायित्वे सतीत्यपि विशेषणम् । तद्धि पृथगन्वयादिप्रहाविषयत्वं समनियतत्व वा? नाद्यः । रूपप्रागभावस्यापि शब्दादिना तादृशप्रहाविषयत्वेन तथात्वापत्तेः । नान्यः । आलोकरूपादेरीश्वरज्ञानादेर्भैवमपि परस्परमन्यथासिद्ध्यापत्तेः । एतेनावश्यकल्प्यपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तथियतसहभूतत्वमित्यर्थः, पञ्चमी चावधित्वे न तु हेतुतायामित्यपास्तम् इति चिन्त्यम् । ननु येन सहैवेत्यन्यथासिद्धिर्यागेपीत्यत आह । *यागेति* । अपूर्वानुपस्थितायपि विधिना यागकारणत्वबोधनात् तु तेन सहैत्यर्थः । तदेवाह *नत्वघगम्यमान इति* । नन्वेवमपूर्वेण यागवत्कुलालेन पितान्यथासिद्धो न स्यादित्यत आह- *यत्रेति* । कुलाल प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रति कुलालपितृत्वेन पूर्ववर्त्तित्वप्रहात्तेन सोऽन्यथासिद्ध इत्यर्थः । नन्वेवं कुलालपितृत्वयागोपि अन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह *यत्र चेति* । पूर्वोक्तरीत्या तत्रोक्तान्यथासिद्धेरभावादित्यर्थः । नन्वेवं चक्रममणेन दण्डसंयोगस्यापि कुलालपितृत्वदन्यथासिद्धिः स्यादित्यत आह *दण्डेति* । तत्र द्वयोरपि समवधानसम्भवेन स्यातन्वेणापि नियतपूर्ववर्त्तिताग्रहसम्भवेन अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एवेत्यवधारणासम्भवादिति भावः । *स्वस्वेति* । स्व कारणत्वेनाभिमतं दण्डादि तदनन्तरोत्पत्तिक तत्संयोगादि तदितरसकलसमवधाने सतीत्यर्थः ।

क्वचित्स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सतीति पाठः । तत्र स्वप्-
दमन्यपरम् ॥

(चि०) अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्व-
मित्यन्ये । तन्न । ईश्वरतदुद्ध्यादीनामसङ्ग्रहात् । तद्व्यतिरे-
कस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्यस्या-
न्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्ध-
त्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावा-
न्नित्यं संशयः । न च साधकाभावस्य बाधकत्वम्, बाधका-
भावस्य साधकत्वादिति चेन्न । साधकाभावेन बहुवचन्यत्र
सिद्धातीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनाती-
न्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव
सिद्ध्यतीति ॥

इति शक्तिवादः ।

(प्रज्ञा०) *ईश्वरेति* । एतद्योवलक्षणम् । यस्याभावादिति पञ्चम्या
हेतुत्वार्थकत्वादात्माश्रयः । यदभावनियतः कार्याभाव इति विवक्षायां
स्वसत्त्वे स्वानन्तरोत्पत्तिरव्यतिरेकेण यत्र कार्याभावस्तत्र व्यभि-
चारः । द्वितीयपाठे दण्डानन्तरोत्पत्तिकचरप्रकारणसमवधाने चक्रा-
द्यभावात्कार्याभावाप्रसिद्धेस्तत्राव्याप्तिः । उक्तानन्यथासिद्धत्वस्यैव
कारणतारूपत्वसम्भवे शेषवैयर्थ्यमुभयत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् । *साधकाभावे-
नेति* । यद्यप्येकत्र गुरुलघुविषयतासम्भवे लाघवं सहकारि, अन्यथा
मानान्तरेण लाघवाद्यतारसम्भवे गुरुमात्रस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । तथापि
यत्रैकसिद्धिरपरसिद्धिविरोधिनी तत्रैव लाघवाद्यतारस्य गुरुसिद्धिप्र-
तिबन्धकत्वमित्याहुः ॥

इति शक्तिवादः ॥

अथ गङ्गेशोपाध्यायकृतपरिशिष्टचिन्तामणौ

मुक्तिवादः ।

(चि०) परमप्रयोजनन्तुमानस्यापवर्गः, “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात्कर्त्तव्यः)” इति श्रुतेः । स च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसः ।

(प्रका०) ननु निःश्रेयसानुकूलतया प्रमाणतत्त्वविवेचनमत्र प्रतिष्ठातं, न चानुमानस्य तद्वेतुत्वे मानमित्यत आह *परमेति* । बहुपद्विप्रवृत्त्यादिकमपि तत्प्रयोजनमतः परमेत्युक्तम् । यद्यपि श्रुतिर्न साक्षादपवर्गहेतुतामाह, तथापि “दुःखेनात्यन्तं विमुक्तधरती”त्याद्यैवामिदं साक्षात्प्रमाणं । तथापि मन्तव्य इत्येव प्रकृतोपयोगि तथापि पक्षज्ञानाभावे मननासम्भव इति श्रोतव्य इत्युक्तम् । तस्याश्रुतिनाशिनो द्वारापेक्षायां निदिध्यासितव्य इत्युक्तम् । यद्यपि ‘द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्येवमाकारा श्रुतिस्तथापि ‘अभिदोषं जुहोति यवागूं पचतीति’ वददृष्टद्वारकत्वाकल्पनाच्छाब्दकमलङ्घनेनायंक्रमोपादाने पर्यवसिताधेपरतया साक्षात्कर्त्तव्य इति व्यत्ययेन श्रुतमेव च निर्विद्वेदमिति ध्येयम् । ननु ‘दुःखेनात्यन्तं विमुक्तधरती’त्यादिना दुःखात्यन्ताभावोऽपवर्गत्वेन ध्रुयते तस्यासाध्यत्वाच्चादुमानप्रयोजनत्वमित्यत आह *सचेति* । तथा च तदसहवृत्तित्वमेव श्रुताभापनिकल्पम्, दशानन्तदुःखध्वंसातिव्याप्तिशरणाय दुःखप्रागभावासहवृत्तित्वे सतीति ध्वंसपिशोषणं दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वर्थः । संसारिदुःखप्रागभावसमानकालीनतया शुकादिमुक्तावव्याप्तेराह-समानाधिकरणेति प्रागभापिशोषणं स्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । संयोगादिप्रागभावसमानकालतया दोषसाधवस्थादाह-आद्यं दुःखपदं एतद्यैकविंशतिप्रभेददुःखपरम् अतश्चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशकालतयोपान्त्यदुःखध्वंसे नातिव्याप्तिः । अत एव प्रागभावपदमप्यर्थवत् । चरमदुःखध्वंसस्तु पक्षमानोपचिरमनुभूयत इति सिद्धान्तेन भोगरूपदुःखसमानदेशकालतयाऽसम्भवारकत्वात् । केचिन् दुःखप्रागभावसमानवृत्तित्वं दुःखपिशोषण-

मतो नोपान्त्यदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिरित्याहुः । रूपध्वंसादावतिव्याप्ते-
राह चरमदुःखपदं मुखपदुःखपरम् । न च तत्र समानाधिकरणदुःखप्राग-
भावाप्रसिद्धेर्न प्रसङ्गः विषयत्वेन'रूपादेरपि दुःखत्वात् । ननु सुखान्त-
मुक्ताव्याप्तिः 'ते नराः सुखमृत्यव' इति श्रुतेर्मरणस्य दुःखाव्याप्त-
त्वसम्भवात् । न च तत्सुखपूर्वकालीनदुःखध्वंस एव मुक्तिः । तत्राप्यु-
क्तलक्षणाव्याप्तेः । तत्सुखज्ञानस्यापि दुःखतया तत्प्रागभावसमानका-
लत्वात् । मुक्तस्य सुखोत्पत्त्यसम्भवादिति चेन्न । 'ते नरा' इत्यादिश्रुते-
रन्यापेक्षया मरणे दुःखाभाव इत्यत्र तात्पर्यात् । नचानुपपत्तिं विना न मु-
ख्यार्थत्याग इति वाच्यम् । दुःखविशेषहेतुरोगादिसत्त्वे दुःखोत्पादस्याव-
श्यकत्वात् । ननु मरणे दुःख मे माभूदिति कामनया प्रयोगस्नातो
यत्र मृतस्तत्र का गतिरिति चेन्न । तत्र हि कामनैव बाधिता, मृत्यु-
यत्र मुक्तौ सुखं मम भवत्विति कामनया स्नातस्तत्र का गतिः । यदि
च तत्र कारणवाधात्सुखं बाधितमिति कामनाबाधस्तदा दुःखसामग्री-
सत्त्वे तद्विनापि बाधित इति चिन्त्यम् । न च भोजकादृष्टं विना कथं
दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टान्तरस्य भोगेन क्षीणत्वेऽप्यवश्योत्प-
न्नसमानमरणदुःखभोजकादृष्टस्य सत्यात् । न खैवमीश्वरस्यापि श-
रीरस्यागकाले दुःखोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टादिकारणबाधेन बा-
धादिति संक्षेपः ॥

(चि०) ननु नासौ पुरुषार्थः, अतीतदुःखध्वंसस्य
सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्त-
मानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणनाशयत्वात्, अती-
तदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवादेति चेत् ।
न । तत्र किं हेतूच्छेदस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपु-
रुषार्थत्वात् अनागतानुत्पादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च
यथा तत्र दुःखानुत्पादः पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम्,
अथानुत्पादस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्या-
भावाच्चानन्यगतिकतया कण्टकनाशवद्दुःखसाधन-
नाश एव स्वतः पुरुषार्थस्तथेहापीति वा, उभयथापि
दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वमेव, न च तयोरपि पुरुषार्थत्व-
मिति वक्ष्यते ।

मैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्याऽयत्नसाध्यत्वेऽपि तादृ-
शदुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रपन्नाधीनत-
त्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तत्त्वज्ञानात् सवासनामि-
थ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ
जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति । अथ चरमदुःख
उत्पत्ते तदुध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्पादे
तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेन्न । प्रतियोगिवत्तत्त्वज्ञान-
स्यापि तद्धेतुत्वात्तुल्यबहुभयोरपि कारणत्वात्, तेन विना
तदनुत्पत्तः । अत एव शुकस्य तत्त्वज्ञानमुत्पन्नमिति
तस्य तदुध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र दुःखं नोत्पन्न-
मस्ति तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति चेत्, अनादौ
संसारे तत् कुतो नोत्पन्नम् ? स्वकारणाभावादिति चेन्न ।
अन्वयव्यतिरेकानुविधायिनस्तत्त्वज्ञानादन्यस्यान्विष्य-
माणस्याभावान् । मुक्तौ स ध्वंसोऽस्त्येव तास्मिन् सति
मुक्तिरस्त्येवेति स मुक्त्युपपादकोत्पाद्य इति सर्वथाशु-
पगतम् । मुक्तिः सा अस्या वा ? ननु ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं
तदनुत्पाद्यध्वंसानुत्पादादिनि चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वेन
लोके दुःखनत्साधनयोरप्युपादानदर्शनात् अनागतकु-
म्भनाशार्थं मुद्गरादौ प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थ-
मपि प्रवृत्तिः । चरमदुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः
अपक्वसिद्धदुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थहेतुत्वादिति चेन्न । समा-
नाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन तस्योद्देश्य-
त्वात् दुःखासंभिन्नसुखवत्, तस्य च पुरुषप्रपन्नसाध्यत्वमेव
इत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्वमेव मोक्षत्वम्, तत्तदात्मया-
वद्दुःखध्वंससमुन्मूलनदशापान्तु तथा व्यपदेशः प्रति-
पुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात् तेजोऽभा-
वे संवलितेऽन्यतमसपदप्रयोगवत्, यथा संवलित एव द्वा-

विति बुद्धिव्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि संवलनार्थमित्यपास्तम् ।
 मिलितानामसाध्यत्वात् मेलकस्यानतिरिक्तत्वेऽतिप्रस-
 ङ्गात्, अतिरिक्तत्वे जन्यस्य ध्वंसावृत्तेः अजन्यस्य पुरु-
 पार्थत्वाभावात् साध्यतया संवलने भोगावश्यप्रभा-
 वात् । अन्धतमसादौ तथा संवलन एव प्रयोगान्
 अत एव संस्काराजनकभोगाविषयदुःखध्वंसः सं-
 स्काराजनकानुभवध्वंसो वा मुक्तिः । न चातिव्याप्तिः, जन-
 कत्वस्याजनयत्यपि भावादिति निरस्तम् । अपुरुपार्थत्वात् ।

(प्रका०) असौ दुःखध्वंसः ननु प्रकृतः तस्यातीतादायभावेन वि-
 कल्पासम्भवादिति ध्येयम् । हेतावप्यतीतादिविकल्पदोषे सत्येताह
 तदिति । मिथ्याज्ञानेऽप्यतीतादिविकल्पसम्भवादाह *सुवास-
 नेति* । तथा चानागतस्याभावे वर्तमानस्यायत्ननिवर्त्यत्वेपि तद्वास-
 नेव निवर्त्यत इति भावः । ननु वासनापि मिथ्याज्ञानमुत्पाद्य प्रवृत्ति-
 द्वारा मुक्तिविरोधिनी न स्वतः, तथा च मिथ्याज्ञानप्रागभावाभावे त-
 दसम्भवात्तत्सर्वेपि न क्षतिरिति तन्निवृत्त्यर्थं किं तत्त्वज्ञानेन । न च
 तत्सर्वे अशेषविशेषगुणोच्छेदलक्षणो न मोक्ष इति वाच्यम् । चरम-
 संस्कारवत्तस्यापि कालाद्विनाशसम्भवादिति चेत् । न । अव्यव्यतिरे-
 काभ्यां चरमदुःखं तर्जुसं च प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वमित्यग्रे स्फुटत्वात्
 तत्त्वज्ञानं विना कायव्यूहाभावेऽनन्तकर्मक्षयानुपपत्तेश्च तदावश्यकत्वे
 विरोधितया तेनैव तद्वासना निवर्तत इत्याशयात् । तादृशदुःख-
 ध्वंसस्तत्त्वज्ञानोत्पाद्य इति सर्वसमतमित्याह *मुक्ताविति* । *दुःख-
 ध्वंस एवेति* । लाघवादित्यभिमानः । *मिलितानामिति* एकदा तावद्दुः-
 खानुत्पादेन तर्जुसस्य तत्त्वज्ञानासाध्यत्वादित्यर्थः । ननु तन्मेलकमेव
 साध्यं स्यादित्यत आह *मेलकस्येति* । तस्य मेलकिदुःखध्वंसान-
 तिरिक्तत्वेतानतामुकरीत्याऽसाध्यत्वेयात्किञ्चिद्दुःखध्वंसो मुकरित्यस्म-
 दादिरपि मुक्तः स्यादित्यर्थः । चरमध्वंसघटितस्तोमस्य मुक्तित्वे
 लाघवात्स एव मुक्तिरित्यपि बोध्यम् । *संवलन एवेति* । तत्र मिलि-
 तानामसाध्यत्वेपि तत्पदवाच्यत्वे दोषाभावादिति भावः । जनकत्वस्य-
 स्वरूपयोग्यत्वस्य । *अपुरुपार्थत्वादिति* । यद्यपि प्रथमपक्षे नायं दोष-
 स्तथापि तस्य संस्कारात्कालाद्वा विनाश इति धार्ष्टिकदर्शनादसम्भवः
 स्वरूपयोग्यताविवक्षायां न सुतरामिति दूषणे तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु दुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखसाधन-
ध्वंसो मुक्तिः । लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य चैदिके प्राय-
श्चित्तादौ पापनाशस्यानन्यगतिकृतया दुःखसाधनध्वंसः
त्वेन पुरुषार्थत्वात् । अथाऽहिकण्टकादिपापं घातना-
शयतां तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दि-
श्य प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनं न तु दुःखसाधना-
भावः सुखदुःखाभावेतरत्वादिति चेन्न । दुःखानुत्पा-
दस्य प्रागभावत्वेनानादितयाऽसाध्यत्वात् । न च तत्पा-
लनं साध्यम् । पालनं हि न तत्स्वरूपम्, तस्यासाध्यत्वात् ।
नोत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धिद्वयातिरिक्तस्य
तस्याप्रामाणिकत्वादनभ्युपगमाच्च । नापि सम्बन्धि-
व्यवस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्याप्यसाध्यत्वात् सम-
यतदुपाध्योश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः । अथ दुःखे
द्वेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने द्वेषा-
त्तदभावेऽपीच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति चेन्न ।
यदिच्छया घत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव तत्प्रयोजन-
त्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् । अथ
चिकीर्षापोनिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन विनोपाये चि-
कीर्षाविरहात्, न तु द्वेषपोनिप्रयत्ने, अनिष्टसाधनताज्ञाना-
दहिकण्टकादौ द्वेषो द्वेषाद्य तस्यागानुकूलो यत्न उत्प-
द्यते, अथमेव हि द्वेषस्वभावो यत् प्रतिबन्धकं विना स्व-
विनाशप्रविषयनाशानुकूलं यत्नमुत्पादयति अन्यथा प्रय-
त्नवैविध्यानुपपत्तेः । अत एव फलं विनैवोत्कटक्रोधान्या-
नामात्मघाते प्रवृत्तिरिति चेन्न । प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमा-
त्राद्दुःखकफलके प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्या-
नामपि तात्कालिकफलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्या-

नामिच परदारादावपि प्रवृत्तेरिति । तन्न । दुःखं मे मा
 भूदित्युद्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेः दुःखानुत्पादस्यैव
 प्रयोजनत्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखका-
 रणविघटनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखका-
 रणसमवधानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे
 सत्यग्रिमसमये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना ना-
 स्तीत्यव्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ
 सत्यामग्रिमक्षणं तत्सत्त्वं तथा विना नेत्येव कृति-
 साध्यत्वम्, न तु प्रागसतोऽग्रिमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौ-
 रवात्कृतिं विना न यत् स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं तत्प्रागभा-
 वस्वरूपन्तु न तथेति चेन्न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्रि-
 मक्षणे इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत् क्षेमस्याप्य-
 नागतानिष्टानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति
 वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे ।

ननु प्रायश्चित्तनाश्यपापजन्यदुःखस्य प्रागभावो य-
 द्यस्ति तदा दुःखमावश्यकं तस्य प्रतियोगिजनकत्वनिष-
 मात्, नास्ति चेत्तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभय-
 थापि प्रायश्चित्तमफलम्, तस्माद्दुःखसाधनध्वंसमुखेन
 प्रागभावस्यापि साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यतापर्यव-
 सानात् दुःखसाधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पा-
 दार्थितयेति तत्र प्रागभावसत्त्वविचारो बायसदशनवि-
 चारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तदभावात्
 पापं न दुःखसाधनमिति न तन्नाशार्थं प्रवर्त्तते, तस्य
 सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्वनिषमात्
 प्रायश्चित्ते सत्यपि गलेपादिकया पापावस्थानमिति न
 ततः पापनाश इति चेन्न । प्रागभावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसा-

धनजातीयनाशस्य पुरुषार्थत्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादा-
यापि तस्य दुःखजनकत्वसंभवात्, प्रायश्चित्तात् पापनाशः
स्यादेवेति प्रागभावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ
प्रवृत्तिरप्रत्यूह्येति ।

(प्रका०) *प्रयोजनत्वादिति* । मुक्त्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । तथाच
दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वाभावाच्च मोक्षत्वमिति भावः । *कृ-
तां सत्यामिति* । एतच्च प्रपञ्चित प्रत्यक्षप्रकाशे । *आग्निमक्षण इति* ।
तच्च प्रागभावेपीति भावः ।

नारिविति । तथाच तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पनास्य एव मोक्ष
इति भावः । फलोपहितसाधननाशः पुरुषार्थत्वेनोक्त इति मन्वानो
वैशयति *अथेति* । तथाच तत्सत्त्वासत्त्वविचारा युक्त एवेति भावः ।

(चि०) उच्यते । तत्र दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव
दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाशद्वारा
प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न निष्फलं प्राय-
श्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं जननीयमिति चेत् ।
सत्यम्, किन्तु पापान्तरमासाद्य । न चैवं प्रायश्चित्तमफलं,
दुःखानुत्पादनेन तस्य मफलत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्या-
ऽपि दुःखानुत्पादान्तरमेव फलं तच्च तत्र नास्तीत्यफ-
लत्वम्, स्वरूपसत एव तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थाना-
च्च । अतोऽनेन पापेन दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपा-
पनाशार्थं प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चीर्णप्रायश्चित्ते दुः-
खप्रागभावा नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाशपत्त्ये-
नानिमोक्षप्रसङ्गात् । न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगव-
तो दुःखमयकर्मोपदेशकत्वेनानासत्त्वम् । तस्य पापध्वंसनैव
सफलत्वात्, प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधनपापनिश्चया-
त्तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःखसाधननाशस्य स्वतो-
ऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण तत्प्रतियोगिजनने तन्नाशात्,
तस्मात् दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्र-

वृत्तिरिति दुःखानुत्पाद एव पुरुषार्थो न तु दुःखसम्भन-
ध्वंस इति स्थितम् । अपि च न तावत् दुःखमयसंसा-
रबीजमिदं पाप्मानस्य ध्वंसो मुक्तिः, तत्त्वज्ञानात्तन्नाशेऽपि
शरीरधर्मादिसत्त्वदशायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरे-
न्द्रियबुद्ध्यादितन्निदानधर्माधर्मध्वंसः, अचीर्णप्रायश्चित्त-
कर्मणां भोगैकनाशपत्वेन तत्त्वज्ञानानाशपत्वात्, भोग-
द्वारा तन्नाशस्य च पुरुषार्थत्वादिति ।

(प्रका०) *किन्तु पापान्तरमिति* । नन्वेवं काशीमृतस्य कृतप्राणान्ति-
कादिप्रायश्चित्तस्य कथं मुक्तिः । न च तथापि पुनः पापान्तरोत्पत्तिः । काशी-
मरणेनोत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तस्य दोषाभावेन तदुत्पत्तेरसम्भवादिति चेत् ।
अत्र वदन्ति । तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव । फलसन्देहपर्यवसि-
ततत्सन्देहाच्च प्रायश्चित्तं प्रवृत्त्युपपत्तौ । तत्र तस्यापि श्रित्करवेपि का-
श्चित् अतिः । न च निष्फलत्वेन तद्वोधकवेदाप्रामाण्यं सति दुःखप्रा-
गभावे तस्य तथा जनकत्वमिति वेदतात्पर्यात्, सति दोषे निषिद्धकर्म-
णः पापजनकत्ववत्, सति विघ्ने मङ्गलस्य तद्धंसजनकत्ववच्चेति । त-
च्चिन्त्यम् । पापादिजनने दोषादेः सहकारित्वमिति निषिद्धकर्मदेः
साङ्गताभावाभिष्फलत्वेऽपि न तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम्, इह तु साङ्गस्य प्रा-
यश्चित्तस्य निष्फलत्वे तद्वोधकवेदाप्रामाण्यं स्यादेव न हि दुःखप्राग-
भावे फले दुःखप्रागभावस्यापि सहकारित्वे येन तदभावे प्रायश्चित्तस्य
साङ्गत्वं न स्यादिति ।

वयं तु ब्रूमः । तत्र दुःखप्रागभावो नास्त्येव काशीमरणस्यैव तत्र
मानत्वात् । प्रवृत्तिश्च तद्भूमात्तत्सन्देहाद्वा । न चैवं तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम्,
यत्कामकर्त्तव्यतया हि वेदेन यद्वोध्यते साङ्गस्य तस्यावश्यं तत्फलजन-
कत्वमिति नियमः । तदिहापि पापध्वंसकामकर्त्तव्यतया प्रायश्चित्तस्य
वेदेन बोधनात्तदनुत्पादेन परं तद्वोधकवेदाप्रामाण्यम् । न चात्र तद-
स्ति । तत्रापि प्रायश्चित्तेन पापस्य नाशितत्वात् । अत एव प्रायश्चित्ते
पापध्वंसकामनैवाधिकारो न तु दुःखानुत्पादकामना, तस्यातत्फल-
त्वात् । न चैव दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजनत्वादित्यग्रिमग्रन्थविरो-
धः । दुःखसाधनध्वंस एव स्वतः पुरुषार्थतयाऽपेक्षित इत्याक्षेपे तत्र
दुःखानुत्पाद एव स्वतः पुरुषार्थः । तथाच तदर्थतया पापध्वंसस्तत्र
गौणप्रयोजनं न तु मुख्यमिति न स मोक्ष इति तदर्थः । तदिदमुक्तम्-

'तस्यैव दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वादिति' । तथाच प्रायश्चित्तस्य पापध्वंसः फलं । तत्फलं च स्वतः पुरुषार्थो दुःखानुत्पादः । तदिदं व-
स्यति । न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं पापनाशफलश्रव-
णादिति । न च गरमपुरुषार्थानिष्पत्तौ वेदबोधितं फलं जनयतोऽपि नि-
ष्फलत्वम् । तथासति विघ्नध्वंसं समाप्तिं वा जनिवती मङ्गलस्य त-
त्साध्यस्वतःपुरुषार्थसुखाद्यनुत्पत्तौ निष्फलत्वापत्तेः । तस्माद्दुःखः
प्रागभावास्त्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति । अस्तु वा तत्र दुःख-
प्रागभावः । पूर्वजन्मोत्पन्नं पापान्तरमासाद्य कायव्यूहदशायां तेन दुः-
खाजनने मोक्षोपपत्तेः । न हि तज्जन्मकृतान्येष कर्माणि तदा भुज्यन्त
इति नियमः । तस्माद्यदि तत्सत्त्वं तदापापान्तरमावश्यकम्, अन्यथा त-
त्सत्त्वे मानाभाव एव । प्रवृत्तिस्तु पूर्वोक्तरीत्येवेति । यत्तु तत्रापि दुःख-
प्रागभावोऽस्त्येष, तथा च तस्य न निष्फलत्वं प्रागभावस्य चानन्यग-
तिकन्या अनियतदेशकल्पनादात्मान्तरे पापान्तरमासाद्य तेन दुःखो-
त्पादनम् । नचैवं दुःखप्रागभावसत्त्वे काशीमृतस्य कथं मुक्तिरिति वाच्यम् ।
स्वसमवेतदुःखजनकप्रागभावस्यैव मुक्तिविरोधित्वात् । तद्वमेव च
मुक्तिलक्षणमिति । तत्र । प्रागभावस्य प्रतियोग्यसमानदेशत्वं प्रायश्चि-
त्तप्रवृत्त्यभ्यधानुपपत्त्या कल्प्यं मानान्तराद्वा ? नाद्यः । उक्तरीत्या तद्
न्यथोपपत्तेः । नान्त्यः । तदासिद्धेः । एतेन तत्र सन्नपि दुःखप्रागभावः
पापसद्वकारिविरहाज दुःखोत्पादकः । अत एव न मुक्तिविरोधीति क-
स्यचिन्मतं निरस्तम् । तादृशप्रागभावे मानाभावात् प्रतियोग्यनुपपत्ते-
रिति । *अफलमिति* । स्वतः पुरुषार्थप्रयोजकमित्यर्थः । *दुःखा-
नुत्पादेनेति* । तावत्कालीनदुःखानुत्पादेनेत्यर्थः । *विद्यमानेति* ।
तथाच न निष्फलत्वशङ्कायीति भावः । *चीर्णेति* । कृतेत्यर्थः । क्वचि-
च्छेतेति पाठः । अनिमोक्षप्रसङ्गमुद्धरति *पापान्तरेणेति* ॥

(चि०) अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः । यद्यपि
परदुःखात्यन्ताभावः स्वतःसिद्ध एव दुःखात्यन्ताभावः
स्वात्मन्यसम्भवी घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च, तथापि दुः-
खसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः स
च साध्य एव । न चावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः, तस्य स्वतोऽ-
पुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः "दुःखेनात्यन्तं
विमुक्तश्चरतीति" अत्रात्यन्ताभावत्वेन मुक्तिश्रवणाच्च ।

यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न स्वतः पुरुषार्थः अत्यन्ताभावश्च
 न साध्यः, तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं, विशेषणसा-
 ध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च । अहिकण्टकादिनाशस्यापि
 तत्तद्व्यक्तिसाध्यदुःखत्यन्ताभावमुद्दिश्य तत्सम्बन्धत्वे-
 नैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसाधनध्वंसस्य न मु-
 क्तिनिर्वाहकत्वमित्युक्तत्वात् । किञ्च नाऽनागतत्ववृत्तिदुः-
 खस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः, मुक्तस्यानागतत्ववृत्ति-
 दुःखानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वाऽमुक्तत्वापातात् अत्य-
 न्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । नाप्युत्पन्नत्ववृत्तिदुःखस्य,
 तद्वृत्तेस्तत्रात्यन्ताभावविरोधात् तदभावस्य स्वतःमिड-
 त्वात् अतीतदुःखभावस्यानुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीय-
 दुःखात्पन्ताभावसम्बन्धः, तस्य स्वतःमिडत्वात् । अपि
 च दुःखसाधनध्वंसस्य नान्त्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मा-
 नम् । दुःखसाधनध्वंसादावस्य दुःखस्थात्यन्ताभाव इति
 युद्धिग्यपदेशी स्त इति चेन्न । तस्य समानाधिकरणदुःखा-
 भावविषयत्वेनाप्युपपत्तावतिरिक्तसम्बन्धाविषयत्वात् ।
 एतेन सर्वदुःखपागभावसंबन्धाभावो मुक्तिः, घटादेश्च
 न मुक्तत्वं दुःखसाधनध्वंसविशेषितैतन्नयोगिनो मुक्तप-
 दार्थत्वात् तथैव व्यवहारात् योगरूढिभ्यां पङ्कजादिपद-
 वाच्यत्ववदिति परास्तम् । प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतो-
 ऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्यन्ताभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसस्य
 पत्त्येन तस्य दुःखरूपतया हेयत्वात् ।

(प्र०का०) ननु विशिष्टं नार्थान्तरं किन्तु विशेषणात्मकमेव । तत्र
 विशेषणस्य स्वतःपुरुषार्थत्वाभावाद्विशेष्यस्यासाध्यत्वात्तदुभयसम्ब-
 न्धस्यासाध्यत्वात्तदुभयसम्बन्धस्यापि तदुभयात्मकत्वेनोक्तदोषनाद-
 यस्याप्तोक्तपक्षः शोदसह इत्याशयेनाह-
 अधर्मादीति । तावदित्या-
 दिनेति शेषः । *योगेति* । पञ्चत्यपङ्कजनिकर्तृत्वोभयविशिष्टे यथा

पदुजपदप्रयोगो योगादिना तथोक्तोभयविशिष्टे रूढ्यैव मुक्तपदप्रयोग इत्यर्थः ॥

(चि०) प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखः प्रागभावो मोक्षः । न च तस्यानादित्वेनापुरुषार्थत्वम्, कदाचित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्मनाशमुखेन तस्य कृतिसाध्यत्वात्, कृत्यधीनतत्त्वज्ञानादधर्मनाशो सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपं नास्ति । तथा च विनाऽधर्मणेन दुःखाजननात् तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रागभावस्य कृतिसाध्यत्वमहिकण्टकादिनाशप्रागश्चित्तत्वेमार्थिप्रवृत्तिस्थले । न चैवं युगपदधर्मध्वंस एव मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विधिक्षितविवेकेन तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्मध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्, दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य प्रयोजनता वाच्या, सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य स्यादिति । अत एव 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषे'त्यादि (गौ० १ अ० १ आ० २) सूत्रमपि सङ्गच्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पादाहेतुत्वेनामङ्गलं स्यादित्यास्थियत ।

नदतिस्थवीयः । तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः । अधर्मशरीरादिसहकारिविरहात्तु दुःखोत्पाद इति चेत्, तर्हि उत्तरावधिबिधुरत्वेनानादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ प्रागभावत्वव्याकोपः । प्रतियोगिजनकनाशप्रजातीयत्वेन तत्र प्रागभावत्वव्यपदेशो यस्तुतो नित्य एव स इति चेन्न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावान्यत्वेन नाशजातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकत्वेनाशमुखेन तस्यासाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य समाना-

धिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि, तस्याभावात्, भावे वाऽमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधिकरणमतीत वर्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् । नापि व्यधिकरणम्, अन्यवृत्तिदुःखस्यान्यत्रात्यन्ताभावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वात् । न च दुःखमात्रं प्रतियोगि, स्वपरावृत्तेर्दुःखमात्रस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यानिवृत्तत्वेन तन्निवृत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्जभक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं भक्षणञ्च प्रतियोगि ।

ननु दुःखभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानेस्तुल्याव्ययत्वात् । न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्देयत्वम्, आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात्, अन्यथा दुःखानुविद्धतया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् । न, सुखमनुदिश्यपि दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखाभावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । नहि दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युदिश्य दुःखाभावार्थं प्रवर्तते । वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः । अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिषन्धकम् । तस्मादविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुदिश्य “शिरो मदीयं यदि यातु यात्विति” कृत्वा परदारादिष्वपि प्रवर्तमानाः “वरं वृन्दावनेऽरण्ये” इत्यादि वदन्तो नात्राधिकारिणः । ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती सुखखशतिकेति कुपितफणिकणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति मन्यमा-

नाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः । न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते, कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात् ॥

(प्रका०) *अत एवेति* । अनुत्पादस्य साध्यत्वादेवेत्यर्थः । *प्रतियोगीति* । प्रतियोगिजनकतास्य प्रागभावः तन्नाशस्य प्रतियोगिरूपत्वात्तज्जातीयत्वेनेत्यर्थः । यस्तु प्रतियोगिजनकत्वेन प्रतियोगिनाभ्यवस्थेन योग्य इति । तन्न । तन्नाशपक्षं हि तज्जन्यनाशप्रतियोगित्वम् । न च प्रागभावनाशः प्रतियोगिजन्यः । *अभेदे तदनुपपत्तेरिति* । *प्रापञ्चितसाध्य इति* । प्रापञ्चितप्रयोज्य इत्यर्थः । कलत्रः करण इति प्रसिद्धः पक्षिविशेष इत्याहुः । शुष्कमांसमित्यपरे । तथापि तुल्यायव्ययत्वं न समाहितमित्युपसंहरति *तस्मादिति* । तथा च विवेकिनं प्रति न तुल्यायव्ययत्वमिति भावः । *कस्यचिदिति* । अन्यथा मुमुक्षुप्रवृत्त्यभावे सुखमपि पुरुषार्थं न स्यादिति भावः ॥

(चि०) अथ,—

दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतपेक्ष्यते ।

न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः ॥

पुरुषार्थत्वे सुखवज्ज्ञायमानत्वनियमात्, न च शुक्तिज्ञानं सम्भवतीति चेत् । न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःखाभावाय एव पुरुषार्थः । तस्य ज्ञानन्तु स्वकारणार्थिनं, न तु पुरुषार्थतोपयोगि, सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्तते, न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तु तदवगमः तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च । किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति । न ते विवेकिन इति चेन्न । पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागतदुःखध्वंसोऽपि विषयः, तथा चाग्निमक्षणे तदुपरमः (१) तद्विषयकश्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति

वर्त्तमानमप्यचिरमनुभूयते । ज्ञानसमयं मुक्तिलक्षणस्य
 सत्त्वात् ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाणन्तु-दुःखत्वं देव-
 दत्तदुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगि-
 वृत्तिः कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् । सन्ततित्वाद्वा एतत्-
 प्रदीपयत् । सन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिध-
 र्मत्वम् । एवञ्च सुखत्वादावपि साध्यं, तेन समूलोच्छेदे
 मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम्, सन्तत्युच्छेदे मूलोच्छेदस्य
 प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य संसारमूलस्य
 श्रवणादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवत्येव । “आ-
 त्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तत इति” श्रुतिस्तत्र प्रमा-
 णम् । रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादोपनीतापुनरावृत्तेरधिका-
 रिविशेषणत्वात् । स आत्मज्ञो न पुनरावर्त्तते न पुनः
 शरीरी भवतीत्यर्थः । “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो नि-
 दिध्वासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः)” इत्युपक्रम्य “दुःखे-
 नात्यन्तं विमुक्तश्चरतीति” श्रुतिश्च मानम् ।

(प्रका०) नन्वस्तु तज्ज्ञानमित्यत आह *नचेति* । शरीराद्यभावा-
 दिति भावः । *पुरुषार्थत्व इति* । निरुपार्थच्छाधिपत्यत्वस्य तथाप्य-
 नपापादिति भावः । *अनागत्येति* । योगजधर्मबलादिति भावः । *मु-
 क्तिलक्षणस्येति* । पूर्वोक्तस्येत्यर्थः । अशेषविशेषगुणोच्छिन्नस्तु न
 लक्षण येन ज्ञान मुक्तिविरोधि स्यादिति भावः । ननु देवदत्तदुःखत्वं न
 पक्षतावच्छेदकमुक्तहेतुद्वयस्य दुःखत्वे व्यभिचारात्प्रत्येकं मुक्तिरपि न
 सिद्ध्येदित्याशयेन सर्वमुक्तिं साध्यमिहाह—*दुःखत्वमिति* । *स्वाश्र-
 येति* । स्वाश्रयत्वावच्छिन्नासमानकालीनेत्यर्थः । द्रव्यत्वाद्वा व्यभिचा-
 रादाह मात्रेति । यद्यपि ध्वंसत्वे व्यभिचारः स च भावकार्यविवक्षायां
 परिहर्तुं शक्यः, तथापि यथाश्रुतेऽपरितुष्यमिहाह—*सन्ततित्वाच्चेति* ।
 नन्वत्रापि दोषतादवस्थमत्र आह सन्ततित्वं चेति । नानाकालः पूर्वोत्त-
 रकाल, ध्वसे च नोत्तरकालस्तस्यानन्तत्वात्, तथा च ध्वसप्रतियो-
 गिमात्रवृत्तिधर्मत्वादित्यत्र तात्पर्यम् । *एवमिति* । न च ज्ञानत्वादे-
 पक्षत्वे कार्यमात्रवृत्तित्वमसिद्धमिति पाठ्यम् । अन्यज्ञानत्वादे- पक्षत्वात् ।

सन्तत्युच्छेद इति । एवं चोपाधिशङ्कापि प्रत्युक्ता । *रात्रीति* । यथा "य एता रात्रीरुपयन्ति तस्य पितरो घृतकुक्ष्यां मधुकुक्ष्यां वा क्षरन्ती"त्यत्रार्थवाक्योपनीत फलं तथाऽप्रापित्यर्थः । *पुनः शरीरीति* । यद्यपि तत्त्वज्ञानवतोऽपि भोगार्थं शरीरं तथापि दोषानुपकृष्टशरीराभावात्तद्वान्न भवतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानहेतुत्वसिद्धयर्थमाह *इत्युपक्रम्येति* ।

(चि०) आचार्यास्तु—“अशरीरं वावसन्तं प्रियामिषे न स्पृशतः” इति श्रुतिस्तत्र मानम् । वावसन्तमिति यद्वल्लुकि । तेन संसारदशायां क्षणमात्रमशरीरत्वेन नान्यथासिद्धिः । ननु ब्रह्मस्वरसेन मिलितसुखदुःखोभयनिषेधः प्रतीयते स तु नित्यवत् प्राप्त एव एकैकनिषेधे च वाक्यभेदापत्तिः, न च मुक्तौ प्रमाणमिति चेन्न । द्वित्वेनैकेन रूपेणोपस्थितयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि वाक्यभेदाभावात्, धवस्वदिरो छिन्धिस्तत्र प्रत्येकं छिदान्वय इव, न हि तत्र मिलितछिदा । अपि च न प्रियामिषरूपं किञ्चिदस्तीति मिलितनिषेधोप्येकैकान्वये प्रत्येकाभावे वा भवेत् तत्र एकैकान्वयस्याशरीरे योग्यत्वात् प्रत्येकाभाव एव पर्यवस्यति । अत एव सर्व्वमुक्तिरपि, सर्व्वदुःखसन्ततिपक्षीकरणे तत्सिद्धेः अन्यथा मुक्तिरपि न स्यात् तत्रैव व्यभिचारात् । यदि चोभयात्मान एव केचित्तदा तच्छङ्कया मोक्षार्थं न काश्चित्प्रयत्नेन । शमदमभोगानभिष्वङ्गादिमुक्तिविहेन श्रुतिसिद्धेन सन्देहनिवृत्तिरिति चेन्न । संसारित्वेन मुक्तियोग्यत्वात् न तु तद्विशेषणशमादिमत्त्वेन सामान्ये बाधके सत्पेक्ष योग्यतया विशेषनिष्ठत्वात् । किञ्च शमादयः श्रुत्या मुक्तौ सहकारितया बोधिताः न तु योग्यतया, तत्त्वेऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः, शमादिकमपि हि कार्य्यं तत्रापि संसारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात् ।

(प्रका०) *तेनेति* । न चैवमपि ययउप्रलपकात्तमादायान्वयात्स-

द्विरिति वाच्यम् । मुक्तिप्रकरणाम्नातत्वेन तत्परत्वारित्याहुः । ननु यद्ध-
न्तत्वे चावसतमिति स्यात् । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमनिषेधात् । तथाच
चांधेति संशोधनम् । अतः क्षणमात्राशरीरत्वेनैवान्यथासिद्धिरिति । न ।
छान्दसत्वेनोपपत्तेः । एतदस्वरसादेवाचायांस्तिवत्युक्तमित्यभ्ये । *स चे-
ति* । एकसत्त्वेऽपि मिलितनिषेधसम्भवाच्च मुक्तौ प्रमाणत्वमिति भावः ।
श्रुतेः प्रत्येकमुक्तिपरनयाप्युपपत्तेः सर्वमुक्तायुक्तानुमानमेव शरणमि-
त्याहुः—*अत एवेति* । अतएवेत्यस्य श्रुतिपरामर्शसमं वारयति । *स-
चेति* । दुःखत्वपक्षीकरण इत्यर्थः ॥

(चि०) न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः । सा हि न नि-
त्या, मुक्तशरीरिणोरविशेषापातात् । नोत्पाद्या, तद्धेतुश-
रीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधार-
णात् । न च संसारदशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात् ।
अत एव सर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं न ताव-
दात्ममनोयोगः, तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् । वि-
षयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रस-
ङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्नभावत्वेन वि-
नाशित्वेऽप्यवर्गनिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता
तस्या अपि तत एव नाशात् । अथ तदवज्ञानात् सवासनामि-
थ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाच्चर्माधर्मयोरनु-
त्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव
तत्र हेतुः । अत एव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त
इति चेन्न । शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभा-
वाच्च । न च मोक्षार्थप्रवृत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितया
तदुपपत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । “नित्यं विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणोरूपं न च मोक्षे प्र-
तिष्ठितमित्यादि” श्रुतिर्मानमिति चेन्न । उपजननापाप(?)
घनोर्ज्ञानसुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेना-

नुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् ।

अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं-
सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत्
न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः ।
यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते न
च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न । आत्मनोऽ-
नुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रस-
ङ्गात् सुखमात्रस्य स्थगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनिष्प-
न्नात् तदननुभवे वाऽऽत्मनोऽप्यनुभवो न स्यात् । अथा-
त्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभू-
यत इति चेन्न । सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभाव-
कत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्चप्रत्ययान्तत्वे-
नानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानु-
पपत्तेः ।

(प्रका०) लीलायतीकारमतं निरस्यति । *नवेति* । नित्यसुख-
स्याभिध्यक्तिरित्यर्थः । सुखमात्रे वेति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । अस्यैवासिद्धि-
माशङ्क्याह *मत एवेति* । सुखमात्रस्य शरीरजन्यत्वादेवेत्यर्थः । *उ-
त्पत्त्यप्येति* । इदानीमुत्पन्नसुखमित्यनुभववलादिति भावः । *अभिन्न-
त्वेनेति* । अभेदे तद्वच्चानुपपत्त्येति भावः ।

याचस्य विशेषाधिक्यत्वेन सामान्यतो योग्यतासंशयसत्यादन्यपः
स्यादित्याह- *अपेति* । *स्वर्गवदिति* । अन्यथाऽस्मदादिसुखस्य
दुःखसम्भिन्नत्वनिश्चयादुपायापत्तेरिति भावः । उक्तयुक्त्या प्रथममपि
नित्यसुखसिद्धिः सम्भवत्येवेति नान्योन्याश्रय इत्युच्यते *यदेति* ।
श्रुतिविरोधं निरस्यति *तस्मादिति* । *अन्यपेति* । यद्यपि
छान्दसत्वेन लिङ्गव्यत्ययः सम्भवती तथाप्युक्तयुक्त्या तयोर्भेदे तद्वत्य-
परत्वेति भावः ॥

(चि०) एतन्न ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ
विज्ञानसुखात्मकः केवल्यात्माऽपवर्गे वर्त्तत इति वेदान्ति-
मतमपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नित्यत्वेन सु-

क्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात्, पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत् । अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा, उभयथापि सुखदुःखाभावतत्साधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात् ।

त्रिदण्डास्तु आनन्दात्मकपरमात्मनि जीवात्मलया मुक्तिः । लयश्च लिङ्गशरीरापगमः । लिङ्गशरीरश्चैकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानि सूक्ष्ममात्रया . सम्भूयावस्थितानि जीवात्मनि सुखदुःखावच्छेदकानीत्याहुः ।

तत्र । लिङ्गशरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावतयाऽपुरुषार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरनाशे ह्यौपाधिकजीवनाशो लयः, स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् ब्रह्मणा नित्यत्वेन तदभिन्नस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य विरोधेनाभावात् ।

नाप्यनुपप्लवा चित्तसन्ततिरपवर्गः भावश्चकत्वेनानुपप्लवस्य दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे चित्तसन्ततेरपुरुषार्थत्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्ततेरनुत्पादाच्च । न हि चित्तमात्रंतत्सामग्री, शरीरादिवैयर्थ्यापत्तेः । नापि दुःखत्वेनात्महानमेव मुक्तिः, सुखदुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महानस्यापन्नसिद्धेरतिरिक्तहानस्याशक्यत्वात् ।

यत्तु योगर्द्धिसाध्यनिरतिशयानन्दमयी जीवन्मुक्तिमुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपा मुक्तिमासादयतीति मतम् । तत्रा परममुक्तेरपुरुषार्थतापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेनाप्रवृत्तेश्च ॥

(प्रका०) एकदण्डमत निरस्यति * एतेनेति * । * तःसाधनेति * यद्यपि मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानव्यापारतया दुःखाभावसाधनमेव, तथापि दुःखाभावस्य मोक्षत्वेनानभ्युपगमान्मुमुक्षूणां तदर्थतया प्रवृत्तिस्तन्मते न स्यादित्याशयः ।

ननु लयः संयोगो विनाशो वा विभुत्वनित्यत्वाभ्यामसम्भवतीति व्याचष्टे *लयश्चेति* । तथार्च जीवात्मलय इत्यस्य जीवात्मसम्बन्ध-
लिङ्गशरीरध्वंस इत्यर्थः । लिङ्गशरीरमेव किमित्यत आह- *लिङ्गेति* ।
चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि पद, वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकानि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणीत्येकादशेन्द्रियाणीति । *सूक्ष्मेति* । किञ्चित्तन्मात्र-
या शरीरमावेनावस्थितानीत्यर्थः ।

उक्तव्याख्यायामानन्दमयपरमात्मनीत्यलम्बनकमेवेति दोषे सत्येवा-
॥ *लिङ्गेति* । *दुःखसाधनेति* । अहिरूपटकादिध्वंसस्यानागत-
दुःखप्रागभावप्रयोजकतया प्रयोजनत्वम् । न च दुःखप्रागभावो मुक्त-
स्येति न तस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वमिति भावः ।

मुक्तेः—परममुक्तेः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह *विरक्तस्येति* । स च
दुःखामावमुद्दिश्य प्रवर्तते न सुखोद्देशेनेति तस्य स एव पुरुषा-
र्थ इति भावः ॥

(चि०) मोक्षे च सर्वाश्रमिणामधिकारः आश्रमचतु-
ष्टयमुपक्रम्य “स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति” श्रुतेः, सङ्को-
चे(१) कारणाभावात्, आकाङ्क्षाया अविशेषेणानन्तर्य-
स्याप्रयोजकत्वात् । कथन्तर्हि “मोक्षाश्रमश्चतुर्थो वै यो भि-
क्षोः परिकीर्तितः” इति प्रव्रज्यां मोक्षाश्रममाहुः, गृह-
स्थस्य च पुत्रदारादिसङ्को दुर्वार इत्यसाधारण्येन तथो-
पदेशात् । “तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि हि मुच्यते”
इत्यागमाच्च । एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य “आत्मा वा अरे
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः (साक्षात् कर्त्तव्यः)”
इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यश्च शरीरादिभिन्नमात्मानमवधार्य
शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बोधितांपरत्तिभिस्तस्य
स्थिरीकरणरूपं मननं चिदधाति । न च शब्दोपपत्तिज-
न्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसंसारयीजसवासनमि-
ध्याज्ञाननिवृत्तिः, दिव्योद्वादौ तथानुपलब्धेः । अतः श्रुति-

(१) मानाभावादिति पाठान्तरम् ।

(२) संशयकस्यात पाठान्तरम् ।

स्मृत्युदितविधिना चिरनिरन्तरादरसेवितनिदिध्यासन-
जन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षात्कारं संसारबीजस-
वासनमिध्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमामाद्य दोषाभावात् प्र-
वृत्त्यादेरभावेऽनागतधर्माधर्मानुत्पादेऽनादिभवसञ्चितक-
र्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते । उपदेशमात्राच्छरीरभि-
ज्ञातमावगमेऽप्यन्यपरत्वशङ्कया सङ्कासूकस्य नाऽश्रद्धा-
मलक्षालनमिति मननमावश्यकम् । तथा च “मन्तव्यश्चोप-
पत्तिभिरिति” श्रुतिरेवोपपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्यापव-
र्गहेतुत्वं बोधयति मननस्य तदेकसाध्यत्वात् । एवञ्च
शमदमब्रह्मचर्याशुपबृंहितयावशित्पनैमित्तिकसन्धयोपा-
सनादिकर्मसहितात्तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः ।

(प्रका०) प्रसङ्गादाह *मोक्षे चेति* । ननु “ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वान-
प्रस्थो यतिश्च” इत्युपक्रम्य “स ब्रह्मसंस्थो बभूव त्वमेतीति” ध्रुवा-
यतेरेवाधिकारबोधनम्, अव्यवहितानन्तर्येण तस्यैव तत्पदेन पराम-
र्शादित्यत आह *आकाङ्क्षाया इति* । सानन्तर्यस्य-अव्यवहितानन्त-
र्यस्य । बाधकं विना सङ्कांशानुपपत्तेरिति भावः । *कथमिति* ।
तथाच एतद्ब्रह्मादेव सङ्कोच इति भावः । नन्वेतदेव कथमित्यत आह
तत्त्वज्ञानेति । एवंस्थिते मननं विदधातीत्यन्वयः । गृहस्थाद्विरपीति
क्षयः । *इति श्रुतिरिति* । इत्यादिश्रुतिरित्यर्थः । शरीराद्भिन्नमित्युपल-
क्षणम् । इष्टसाधनाभूतमननसाधनं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । इनरभिज्ञत्वाद्भुवि-
र्त्ता प्रतियोगिज्ञानद्वारा आत्मोपयोगं दर्शयति *शास्त्रेणेति* । उपपत्ति-
बोधादपि तदुपयोगमाह- *तथाचेति* । ज्ञानकर्मसमुच्चयनाद्याक्षिपति
एवञ्चेति । ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमे तथैव कर्मणोपि हेतुत्वमिति नृज्य-
यदुभयप्राधान्यमित्यर्थः । केचित्तु पचञ्च तत्त्वज्ञानमात्रं न प्रयोजकं
किन्तु प्राधान्येन कर्मणोऽपि तथात्वमित्यत आह *एवञ्चेति* । तथाच
सिद्धान्तग्रन्थ प्रणयाम् तत्तत्तदस्यपूर्वपक्षे प्रमल्लते ज्ञानमात्रतन्त्रावगटे
परद्वारा निरस्ते सिद्धान्तावतार इत्याहुः ॥

(चि०) स्यादेतत् ज्ञानकर्मणोर्न समप्राधान्येन स-
मुच्चयः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरार्थत्वेन श्रुतत्वा-
न्मोक्षार्थकल्पनापिरोधात् तत्त्वज्ञानस्य कर्मनैरपेक्षेण

मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेश्च । नाप्यङ्गाङ्गिभावेन, तथा हि न कर्म
सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञानशरीरानिर्वाहकत्वात् । ना-
पि प्रयाजादिवदारादुपकारकम्, स्ववाक्यत एव कर्मणां
प्रयोजनलाभेन फलवत्सन्निधावफलत्वाभावात् । उपप-
त्तिविरुद्धश्च ज्ञानकर्मसमुच्चयः काम्यानिषिद्धयोस्त्यागा-
त्(१) । नाप्यसङ्कल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्था-
श्रमविधिविरोधात् । अत एव न यावन्नित्यनैमित्तिकस-
मुच्चयोऽपि । नापि यस्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्व-
ज्ञाने सति गृहस्थस्यापि मुक्तेः,—

- न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आद्वकृत् सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥

इति स्मृतेः ।

नचाऽननुगतमपि साधनम्, स्वर्गवदपवर्गे प्रकारभे-
दाभावात् । न चापवर्गार्थिकर्तव्यतया विहितानि कर्मा-
णि, येन तत्समुच्चयः स्यात् । “संन्यस्य सर्वकर्माणीति”
स्मृतेः “सर्वकर्मसंन्यासो ज्ञानमात्राच्च मोक्ष इति ।

मैवम् । स्वस्वाश्रमविहितेन कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधा-
न्येन समुच्चयात् ज्ञानकर्मणोस्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभि-
धानात् । तथा च भगवद्गीता—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

श्रीविष्णुपुराणे—

तस्मात् तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।

तत्प्राप्तिहेतुर्यिज्ञानं कर्म चोक्तं महामते ! ॥

हारीतः—

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा स्वे पक्षिणां गतिः ।

(१) रभाषादिति पाठान्तरम् ।

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम् ॥

श्रुतिश्च—“सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्पन्न
ज्ञानेन ब्रह्मचर्येणेति” । एतन्मूलकमेव—

परिज्ञानात् भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।

कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्ति पण्डिताः ॥

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।

तस्मात्तयोरेव भवेत् प्रसिद्धिर्न त्वेकपक्षो विहगः प्रयाति ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरा-
र्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्रतीतेः ॥
तथात्फलजनकत्वेऽपि कर्मणां शब्द एव मानमेव मन्यन्ना-
पि । अथ वा (१) आरादुपकारितया अङ्गाङ्गिभावेन स-
मुच्चया, स च प्रयाजादिवत् अपूर्वकारैव । यत्तु ज-
डभरतोपाख्याने—

न पथाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

तद् योगिधर्मसङ्ख्यागार्थं जातिस्मरत्वेन
न शिक्षितानीत्येवं परं वा । तदुक्तं “जज्ञे जातिस्मरो
द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वविन्” इति ।

(प्रका०) संनिपत्योपकारित्वं यदि तत्त्वज्ञानसहकारितया मुक्तिहेतुत्वं
तदा नाङ्गाङ्गिभावः, किन्तु समप्राधान्यमेव तच्च दूषितमेवेति प्रधा-
नीभूतशरीरनिष्पादकत्वमेव तद्वाच्यम्, एवं सत्याह *तत्त्वज्ञानेति* ।
नापीति । असङ्कल्पितफलममिलायाविषयफलं, काम्यं कामनापूर्वकं
कृतं नित्यथाद्यादि तत्समुच्चय इत्यर्थः । *चतुर्थेति* । तस्य काम्यमात्र-
स्यैव निषेधादित्यर्थः ।

दयोरेवेति । ज्ञाने कर्मणि च सर्वात्यर्थः । प्रसिद्धिः—प्रकृष्टा सिद्धिः ।
मुक्तिरित्यर्थः । *अथतु वेति* । न च फलान्तरार्थत्वेनाङ्गत्वानुपपत्तिः,
न हातिरिक्तफलत्वेनैवाङ्गत्वस्युक्तिः, किन्तु प्रधानातिरिक्तमुख्योद्देश्य-

(१) भयतु वेति पाठान्तरं प्रकाशकृतम् ।

फलवत्त्वेन, अन्यथा विघ्नध्वंसफलकमङ्गलस्य ग्रन्थाङ्गत्वं न स्यादिति भावः । *जातिस्मरत्वेनेति* । तत्सर्वं पूर्वकृतमेव कर्म स्मृत्वा न शि-
क्षितवानित्यर्थः ।

(चि०) अत्र केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थि-
नस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदारादुप-
कारकं कर्म, सन्निपत्योपकारकं तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्न-
तत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालव्यवृष्टेः कारिरीसमाप्तिवदार-
व्याश्रमपरिपालनं लोकसङ्ग्रहार्थम् । यदपि लोक-
संग्रहो न प्रयोजनं सुखदुःखाभावतत्साधनेतर-
त्वात्, तथाप्यकरणे लोकानां विगानान्नित्यत्वेन
यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाध-
र्मक्षयार्थश्चेति । तन्न । तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्म-
णामपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात्,
तस्माद् यानि कर्माण्युपनीतमात्रकर्तव्यत्वेन विहिता-
नि सन्ध्योपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरवश्यं का-
र्याणि, तत्परित्यागस्य प्रत्यवागहेतुत्वेनाशास्त्रीयत्वात्
सङ्कोचे मानाभावात् । निषिद्धानि काम्यानि च बन्ध-
हेतुत्वात् मुक्तिपरिबन्धिनीति त्यज्यन्ते । धनमूलानि च
धनत्यागादेव त्यज्यन्ते । सोऽयं “संन्यस्य सर्वक-
र्माणि” इत्यस्यार्थः । अयमेव हि संन्यासपदार्थः, त-
था च गीता—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोक्षात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ इति ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन ध-

र्मजनकत्वनियमादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । स च धर्मो

मुक्त्यैव फलेन नाश्रयते इति केचित् । तन्न । मिथ्या-

ज्ञाननिवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टरूपनानवकाशात्,
अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात् । एवञ्च तत्रैव विहि-
तत्त्वस्य व्यभिचारः ।

अत्र वदन्ति । संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छे-
दान्मोक्षः । एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानो-
च्छेदादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम्, मिथ्याज्ञा-
नोन्मूलने कर्मविनाकृतस्यैव तस्य दिङ्मोहादौ हेतु-
त्वावधारणात् । कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञान-
द्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रुतेः । तत्त्वज्ञानवतश्चाधि-
कारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यक्षाभावावोप-
पत्तेः, अन्यथा भोगार्थं विहितनिषिद्धाचरणेन धर्माधर्मो-
त्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः ।

(प्रका०) आचार्यमतमाह *अत्रेति* । *संनिपत्येति* । कर्मापेक्ष-
या सन्निधायोपकारकमित्यर्थः । 'ननु जनेनावमतो योगी'त्यादिना तस्य
तस्याज्यमित्यद्वैतराह *तत्कर्मसाध्येति* । *अपूर्वद्वारेति* । प्राय-
श्चित्ते तु पापनाशफलश्रुतेस्तथात्वमिति भावः । समुद्ययवादी परमतं
दूषयित्वा स्वमतमुपसंहरति *तस्मादिति* ।

अत्रेति । नैयायिका इति शेषः । माप्रपदव्यवच्छेद्यं कर्ममात्रमि-
त्याह *तत्रेति* । मिथ्याज्ञानोच्छेदे इत्यर्थः । तस्य-तत्त्वज्ञानस्य । *क-
र्मणामिति* । "तं विद्याकर्मणी समारमेने, विद्या चैव तपश्चैवेत्यादि"
श्रुतेश्चेत्यर्थः । यद्यपि तत्त्वज्ञानहेतुत्वमप्यदृष्टद्वारा, तथाच तद्वारा मु-
क्तिहेतुत्वमेवास्तु ज्ञानं प्रत्यपि हेतुत्वकल्पने गौरवात्, तथापि "तमेतं
प्राह्मणा विविविपन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेत्यादि" श्रुत्या चेदन्तं
प्रत्यपि यज्ञादेर्हेतुत्वसिद्धेः प्रामाणिकं गौरवमिति भावः । विपरीताश्र-
य श्रुतिरित्याह *साक्षात्त्वस्येति* । दोषाभावेनेत्युपलक्षणं प्रागभावा-
भावेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, अन्यथा प्रतियोग्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् ॥

(चि०) ननु तत्तत्तीर्थमहादानस्नानकाशीमर-
णादिकर्मणा तत्त्वज्ञाननैरपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते त-
त्कथं तत्त्वज्ञानमेष तद्धेतुः । न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्या-

थापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्याज्ञानध्वसंस्थ
तदेकसाध्यत्वम् “आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनराव-
र्त्तत” इत्यादिश्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधार-
णात् । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते
ऽपनायेति” श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन्
सत्येवेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरा-
दयः कल्पयेरन्, कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजन-
कत्वसम्भवात्, प्रमाणवतो गौरवश्च न दोषाय । कर्मणां
तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्राननुगमो दो-
षाय । वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलजनकत्वमागमा-
देवावगम्यते । तत्त्वज्ञानाददत्तफलान्येव कर्माणि प्राय-
श्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दद्वलात् । न
च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाशफ-
लश्रवणात् । अतएव न ब्रह्महत्यादीनां प्रायश्चित्तदुःखमे-
व फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्या-
च्च दुःखैकफलत्वेन तत्राप्रवृत्तेः । नापि कर्मान्तराधिकार
एव फलम् महापातकातिरिक्तेऽनधिकाराभावात् । अन्य-
था पाप्मिश्चित्पापवतोऽकृतप्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः,
प्राणान्तिके तदभावाच्च । श्रूयते हि—

भियते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि ॥

स्मृतिश्च—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! । इति ॥

“माशुक्त जीयते कर्म” इत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृ-
तितः सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दयोधितनाशकानाद्यपर-
त्वं लाघवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात् पा-

पुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वान् ज्ञानस्य नाशकत्वं शब्दबो-
ध्यमित्युक्तम् ।

(प्रका०) ननु “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”त्यादिश्रुतिः प्रकृते सा-
हित्यबोधिकेति न विकल्प इत्युक्तेराह *वस्तुतस्त्विति* । यद्यपि
बाधकं विना सामान्यपरत्वमेव तथाभ्युक्तश्रुतेर्विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेर्नि-
सन्दिग्धं प्रमाणमाह *तमेवेति* । तं विदित्वैवेत्यर्थः । तदेवाह *ना-
न्य इति* । अन्यस्तत्त्वज्ञानानिरपेक्षः । *अन्ययेति* । तथाच यथा सु-
खत्वावच्छेदेन तज्ज्ञेतुत्वकल्पनात्तत्र शरीरकल्पनं तथा मुक्तित्वावच्छे-
देन लाघवात्तज्ज्ञेतुत्वकल्पनात्सर्वत्र तज्ज्ञानकल्पनार्थीति भावः । नन्वेवं
कर्महेतुत्वबोधकश्रुतेः का गतिरित्यत आह *कर्मणामिति* । एवं पूर्वो-
क्तगौरवं निरस्यति *प्रमाणेति* । तथापीत्यादिप्रतिबन्दिमुद्धरति
तत्त्विति । तुणारणिमणिग्यायादिति भावः । नन्वनादिकर्मराशेः क्ष-
यानुपपत्ती न मोक्ष इत्याशङ्क्य परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति *नत्त्वज्ञा-
नादिति* । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति *नचेति* । ननु निषिद्ध-
कर्मणां नरकफलकत्वाभावात्तदुपपादकतया पापस्यैवाभावात्कुतः प्राय-
श्चित्तस्य तन्नाशकत्वं ततः पुनरपि दृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह *अ-
त एवेति* । वक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः । *प्रायश्चित्तेति* । नन्येतदेव कुत
इत्यत आह- *दुःखेति* । *प्रणान्तिक इति* । तत्र कर्मान्तराभावेन तद-
धिकारार्थितयाऽप्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु शब्दबलादित्यसिद्धं तादृशशब्दा-
भावादित्यत आह *श्रूयते इति* । हृदयग्रन्थिः मिथ्याज्ञानवासना, कर्म-अ-
दृष्टं, तन्निग्रह्यन्तं-ज्ञेयः कर्माणि अदृष्टानित्यर्थः । *शब्देति* । यदि च
भोगोपि शब्दबोधितस्तदा तान्नशकत्वं नाशके विशेषणं बोद्धव्यम् ॥

(चि०) अथ भस्मसातपदस्य लाक्षणिकत्वेन य-
था बहेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात् कर्मक्षय इत्यर्थः ।
तथा च “माशुक्तं क्षीयते कर्मेति” स्मृतिरुत्सर्गतो भो-
गेनैव क्षयमाह, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्ताविधिना सा-
वाध्यते । ज्ञाननाशपत्वश्च(?) भोगद्वारापि सम्भवती-
त्यवाधे सम्भवति न बाधकल्पनानेति चेन्न । कर्मणो भोग-
नाशपत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वात् । न हि भोगस्तत्त्वज्ञान-

थापि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहवृत्तिमिथ्याज्ञानध्वसंस्प
तदेकसाध्यत्वम् “आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनराव-
र्त्तत” इत्यादिश्रुतेर्मोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधार-
णात् । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते
ऽपनायेति” श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन्
सत्पेवेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरा-
दया कल्पयेरन्, कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजन-
कत्वसम्भवात्, प्रमाणवतो गौरवञ्च न दोषाय । कर्मणां
तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वमतो न तत्रानुगमो दो-
षाय । वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलजनकत्वमागमा-
देवावगम्यते । तत्त्वज्ञानाददत्तफलान्येव कर्माणि प्राय-
श्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दबलात् । न
च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाशफ-
लश्रवणात् । अतएव न ब्रह्महत्यादीनां प्रायश्चित्तदुःखमे-
व फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्या-
च्च दुःखैकफलत्वेन तत्राप्रवृत्तेः । नापि कर्मान्तराधिकार
एव फलम् महापातकातिरिक्तेऽनधिकाराभावात् । अन्य-
था पाप्मिश्चित्पापवतोऽकृतप्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः,
प्राणान्तिके तदभावाच्च । श्रूयते हि—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्मनि ॥

स्मृतिश्च—

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! । इति ॥

“माशुक्त क्षीयते कर्म” इत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृ-
तितः सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाशपर-
त्वं लाघवात् न तु तत्तदल्पकर्मपरत्वं गौरवात् पा-

पुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वात् ज्ञानस्य नाशकत्वं शब्दबो-
ध्यमित्युक्तम् ।

(प्रका०) ननु “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”त्यादिश्रुतिः प्रकृते सा-
हित्ययोधिकेयेति न विकल्प इत्युक्तेराह *वस्तुतस्त्विति* । यद्यपि
बाधकं विना सामान्यपरत्वमेव तथाप्युक्तश्रुतेर्विशेषपरत्वेनाप्युपपत्तेर्निः-
सन्दिग्धं प्रमाणमाह *तमेवेति* । तं विदित्वैवेत्यर्थः । तदेवाह *ना-
न्य इति* । अन्यस्तत्त्वज्ञाननिरपेक्षः । *अन्येति* । तथाच यथा सु-
खत्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वकल्पनात्तत्र शरीरकल्पनं तथा मुक्तित्वावच्छे-
देन लाघवात्तद्धेतुत्वकल्पनात्सर्वत्र तज्ज्ञानकल्पनापीति भावः । नन्वेवं
कर्महेतुत्वबोधकश्रुतेः का गतिरित्यत आह *कर्मणामिति* । एवं पूर्वो-
क्तगौरवं निरस्यति *प्रमाणेति* । तवापीत्यादिप्रतिषन्दिमुद्धरति
तत्तदिति । तृणारणिमणिन्यायादिति भावः । नन्वनादिकर्मराशेः क्ष-
यानुपपत्तौ न मोक्ष इत्याशङ्क्य परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति *तत्त्वज्ञा-
नादिति* । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्य निराकरोति *नचेति* । ननु निषिद्ध-
कर्मणां नरकफलकत्वाभावात्तदुपपादकतया पापस्यैवाभावात्कुतः प्राय-
श्चित्तस्य तन्नाशकत्वं ततः पुनरपि दृष्टान्तासिद्धिरित्यत आह *अ-
त एवेति* । चक्ष्यमाणहेतोरित्यर्थः । *प्रायश्चित्तेति* । नन्वेतदेव कुत
इत्यत आह- *दुःखेति* । *प्राणान्तिक इति* । तत्र कर्मान्तराभावेन तद-
धिकारार्थितयाऽप्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु शब्दबलादित्यसिद्धं तादृशशब्दा-
भावादित्यत आह *श्रूयते इति* । हृदयग्रन्थिः मिथ्याज्ञानवासना, कर्म-अ-
दृष्टं, तद्विग्रह्यनं-शेषः कर्माणि श्रद्धाणीत्यर्थः । *शब्देति* । यदि च
भोगोपि शब्दबोधितस्तदा तादृशत्वं नाशके विशेषणं बोद्धव्यम् ॥

(चि०) अथ भस्मसातपदस्य लाक्षणिकत्वेन य-
था बह्वेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात् कर्मक्षय इत्यर्थः ।
तथा च “माभुक्तं क्षीयते कर्मेति” स्मृतिरुत्सर्गतो भो-
गेनैव क्षयमाह, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्ताविधिना सा-
धायते । ज्ञाननाशकत्वञ्च(१) भोगद्वारापि सम्भवती-
त्यत्रापि सम्भवति न बाधकल्पनानेति चेन्न । कर्मणो भोग-
नाशकत्वे ज्ञानस्यानाशकत्वात् । न हि भोगस्तत्त्वज्ञान-

व्यापारा, तथाऽश्रवणात् तेन विनापि कर्मण एव तदु-
पपत्तेश्चाकर्मणो भोगनाशपत्वे तत्त्वज्ञानानुपयोगात् ।
यत्तु माभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्त इत्यादिश्रुते-
रन्यथावर्णनम् । तन्न । स्मृतेः प्रत्यक्षवेदयाधितत्वेन तद्वि-
रुद्धार्थकवेदाननुमापकत्वात् । वामदेवसौभरिप्रभृतीनां
कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूहमुत्पाद्य भोगद्वारा
कर्मक्षय इति चेन्न । तपःप्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि
कायव्यूहसम्भवात् । भोगजननार्थश्च कर्मभिरवश्यं तत्त-
त्कायनिष्पादनमिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौ-
गपयश्च कायानां तज्जनककर्मस्वभावात् तपःप्रभावा-
द्(१) वा । न च ज्ञानं भोगद्वारा कर्मनाशकमित्युक्तम् ।
एतेनागमयोः परस्परविरोधादनिर्णये विमतिपदं
कर्म भोगनाशं प्रायश्चित्ताद्यनाशपत्वे सति कर्म-
त्वात् भुक्तभुज्यमानकर्मवदिति अनुमानान्निर्णय इ-
त्यपास्तम् ।

ज्ञानस्य प्रायश्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुति-
बाधितत्वाच्च । शब्दयोधितनाशकानाशयत्वस्योपाधि-
त्वाच्च अकृतप्रधानेन कृतप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचा-
राच्च, तस्य प्रधानपागादिनाशपत्वात् । न च तस्यापि
यागस्येव स्वर्गफलकत्वमिति तन्नाशयत्वमेव अधिकृता-
धिकारेपि स्वर्गकामस्याधिकारान् अन्यथा निष्क-
लेऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम् । स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात् ।
प्रवृत्तिश्च फलवश्यागान्विततया, (२) तदुक्तम्—“यागे रागा-
दङ्गे वैधीति” ।

ननु “तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्प-
त्स्यते कैवल्येनेति” श्रुतेस्तावदेवास्थोत्पन्नतत्त्वज्ञान-

(१) स्वभावाद्येति पाठान्तरम् । (२) यागाद्यित्येति पाठान्तरम् ।

स्य चिरं विलम्बो यावन्नोत्पन्नकर्मणो विमोक्षः, अथ संपत्स्यते कैवल्येनेति' अत्र भोगेन क्षपयित्वेति शेषः । न च शेषे मानाभावः, सत्यपि विज्ञाने कर्मावस्थाने क्लृप्तसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाक्षेपादिति चेन्न । तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः किन्तु तदग्रिमक्षण इत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः । यत्तु अकृतप्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतद्—'ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि'त्यादि, तेषां कार्याणां नाशकान्तराभावादिति । तत्र प्रधानार्थतया क्लृप्तानां तदभावे तत्सामग्र्यसिद्धेः तत्सत्त्वेऽपि सर्वकर्मपदस्य कर्मान्तरापरिग्राहकस्य सङ्कोचे मानाभावात् । यदपि भस्मसात्करणादिना फलाजनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात् कृतमपि विहितं कर्म न फलायेति, तथा च श्रुतिः "तद्यथा पुष्करपलाशे नापः शिलष्यन्ते" इत्यादि । नदपि न । न हि भस्मसात्करणं क्षयश्चानुत्पत्तिरुच्यते, न च लक्षणा, मुख्ये बाधकाभावादिति । उच्यते । कर्मणो भोगनाशपत्त्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं भोगस्य तत्त्वज्ञानव्यापारत्वात् । न च भोगमात्रस्यैव कर्मनाशे सामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्याभिचारः, कर्मप्रागभावात्सहवृत्तिकर्मनाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्याभिचारात् । अत एवानुमानेनागमवाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्यशेषे मानाभावः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपादनार्थमुक्तरीत्या भोगस्यैवाक्षेपादिति । तदस्यापवर्गस्य परमपुरुषार्थस्य श्रुतिमिदकारणमनुमानं विविक्तमिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय गङ्गेशविरचिते तत्त्वचिन्तामणावनुमानाख्यद्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयमनुमानखण्डम् ।

(प्रका०) कीर्त्तनादिनापि तन्नाशकाद् *उत्सर्गत इति* । *प्रायश्चित्तेति* । प्रायश्चित्तादियिधिर्नैत्यर्थः । *तप इति* तथाच तत्त्वज्ञानवतः फायव्यूहोऽसिद्ध एव तस्य ज्ञानेनैव कर्मक्षयादिति भावः । *तप इति* । पूर्वं फायव्यूहहेतुत्वमुक्तमिदानीं तद्योगपक्षमुक्तमित्यपीनरुपस्यम् *विमतिपदमिति* । एतच्च प्रायश्चित्तनाशकर्मभागे बाधासिद्धिवारणार्थम् । *ज्ञानस्येति* । तथाच ज्ञानानाशयत्वमपि भोगनाशयत्वे तन्त्रम्, अन्यथा कर्मत्वमात्रस्यैव तन्त्रतायां प्रायश्चित्तादिरपि तन्नाशको न स्यादिति भावः ।

ननु कुतः प्रधाने कथं व्यभिचारः । तत्र भोगसंभवेन तन्नाशयत्वसंभवादिन्यत आह *तस्येति* । याग आदिर्यस्य तदपूर्वं, तथाच प्रधानापूर्वनाशयत्वादित्यर्थः । तस्य यागशरीरनिष्पादकतया तन्नाशयत्वमेवेत्यप्याहुः । *अधिकृतेति* । अधिकृतस्याधिकारो यत्र तदधिकृताधिकारकमङ्गं तत्रैत्यर्थः । यागार्थितया-प्रधानापूर्वार्थितयेत्यर्थः । श्रुतिं योजयति *तावदेवेति* । *प्रधानेति* यद्यप्येवं तत्र प्रागुक्तव्यभिचारोद्भावनमयुक्तं तथाप्येतदनुशयादेव तत्र व्यभिचारान्तरोद्भावनमिति ध्येयम् । यद्वा नहि प्रयोजनसापेक्षा सामग्री कार्यं जनयति तथाच यत्र सामग्री तदुत्पत्तिसंभवात्, एतदनुशयादेवाह *यत्सर्वेपीति* । *क्षपञ्चेति* । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यत्रेत्यर्थः । *कर्मण इति* तथाच नाभुक्तमिथादिश्रुतिरुत्सर्गतो भोगेन क्षयमाह, ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं भोगद्वाराप्युपपद्यत इति न तत्र तद्वाध इति भावः । अत्र पूर्वोक्तदूषणमाशङ्क्य निराकरोति । *तच्चेति* । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दुःखध्वंसविशेष इव तच्छेतुत्वमिति भावः । यस्तुतोऽतिथयः यत्कर्मजदुःखप्रागभावोऽस्ति तस्य भोगेनैव नाशः तत्र प्रागभावस्यादृष्टसदकारेण प्रतियोगिजनकत्वनियमात् । अन्यथा तन्नाशकोभावे तस्यात्यन्ताभावस्थापत्तेः । यत्कर्मजदुःखप्रागभावो नास्ति तत्र चानन्यगत्या.....

स्यैव तत्त्वप्रानाश इति युक्तमुत्पत्त्यामः । अनुमाने-विमतिपदमित्यत्र *उत्पत्तेति* क्षणमात्रस्य विलम्बपदवाक्यत्वाभावादिति भावः । तथाप्येकश्रुतिरन्यथासिद्ध्या तत्र प्रमाणमेवेति तात्पर्यम् । अतएव शास्त्रमपि तत्त्वज्ञानपूर्वकमुपपद्यते तदा दुःखक्षणेनैव मोक्षापत्तौ तदसंभवादिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीरुचिरचिदचिरचितोऽनुमानप्रकाशः समाप्तः ॥